

प्रस्तावनाखंड.

विभाग तिसरा बुद्धपूर्वजग.
ग्रंथप्रवेश.

बुद्धपूर्वजगासंबंधी माहिती या भागात दिली आहे. ही माहिती वाचकास प्रसंगी अदुरी, प्रसंगी अतिविस्तृत अशी वाटेल. मिसरदेश किंवा असुरदेश यांविषयी जितकी निमित्त बुद्धपूर्व माहिती आहे तितकी आज हिंदुस्थानासंबंधी नाही, असे असता हिंदुस्थानावर पुष्कळ पाने खर्चिली आहेत आणि मिसर व असुर देश यांना धोडी दिली आहेत. याचा स्वदे याभिमानाखेरीज निराळे कारण आहे वेदवाङ्मयसंबंधी जी माहिती प्रस्तुत धर्मापूरी प्रसिद्ध झाली आहे ती आमच्या मताने अनिश्चित अदुरी व काहीच निश्चयात्मक न सांगणारी आहे. ज्ञात पाने व्यापण्यास माहितीची निश्चितता कारण होत नसून अनिश्चितता कारण होते. वेदासंबंधी आम्हास जे काही मांडायचे ते संशोधनमातीत प्रचलित सत्ताविरोध असल्यामुळे अभियंतितर निवेदन करणे प्राप्त झाले. इजिप्त व असुर यांच्या इतिहासाविषयी आणि संस्कृतीविषयी देवात जी माहिती दिली आहे ती प्रचलित धर्माग्रस्त दिली आहे. आम्ही आमच्या जबाबदारीवर लिहिले असे त्यात काहीच नाही.

हिंदुस्थानाच्या राजकीय इतिहासाची साधारण स्थूल वर्णना यापुढीच्या काळास पहिले महत्त्वाचे वृत्त म्हणजे म्हणजे दाशरायणुद्ध होय. हे बुरुयुद्धापूर्वी सुमारे ६०० वर्षे झाले असते. रामरायणुद्ध सरोवर झाले होते असे पार्श्वीने सांगता येत नाही, तथापि ते झाले असणे अशक्य नाही. ते झाले असल्यास ते दाशरायणुद्धापूर्वी सुमारे शेकडो वर्षे झाले असावे. ते झाले असल्यास ते दाशरायणुद्धापूर्वीचे महत्त्वाचे राजकीय वृत्त होय. बुरुयुद्ध क्रिस्तपूर्व १५०० वर्षे या सुमारास झाले असले तर दाशरायणुद्ध ख्रि. पू. २३०० वर्षे या सुमारास झाले असते, आणि रामरायणुद्ध ख्रि. पू. २३०० वर्षे या सुमारास झाले असते. दाशरथी रामधर्मपुत्रीची राजासुत विचारात घेतल्यास मग धर्मपुत्री इतिहास आधुनिक ख्रि. पू. ३५०० पासून ४००० पर्यंत फार तर नेता येईल. इतके झाले तरी इजिप्त व असुर यांचा इतिहासप्रारंभ व भारतीय इतिहासप्रारंभ शोधने ४००० वर्षांचे भगदाड पडतेच.

बुद्धपूर्व जगाच्या इतिहासामध्ये बराचसा भाग अनिश्चित आहे, असुर व मिसर यांचे ख्रि. पू. ८००० वर्षांपासून राष्ट्ररूपाने आणि संस्कृतिरूपाने अस्तित्व असले, व हिंदुस्थानाचे क्रिस्तपूर्व चार हजार वर्षे संस्कृतिरूपाने अस्तित्व असले पाहिजे असे परत तरी भारतीय संस्कृतीस अर्थाधान्य येत. ऐश्वर्य वगैरे राजवृत्ती जमेल वरली तरी त्याच्या अगोदरची संस्कृति काही काय होती कळत नाही तसेच दक्षिणेकडे कोणती राहते होती, त्यांची श्रवाष्टपूर्व संस्कृति काय असावी, हेही मांगता येत नाही. बुरुयुद्धाचा काळ आज पूर्णपणे निश्चित झाला आहे असे आत्तां वाटत नाही. ख्रि. पू. १५०० हा अजमाई काळ म्हणून घेतला आहे. विरयेकांच्या मत हा ख्रि. पू. १८०० पर्यंत जातो, तर विरयेक हे एक क्रिस्तपूर्व १२०० पर्यंत आणून देतात. वेदांत पारितोषाचा व पारिव्रिताचा वहेस असून देगीळ बुरुयुद्धाचा वहेस नसल्यामुळे हे युद्ध झाले होते किंवा नाही अशादि शंका प्रदर्शित केल्या गेल्या आहेत. या विषयावर बाह्यय पुनः अस्तित्वामुळे आणि स्तवर्ग हे युद्ध झाले किंवा न झाले याविषयी विट्ठलच संशय दाखवित नसल्यामुळे, आणि वहेलाचा अभाव अस्तित्वाविरोध सांगण्यास युगाय नसल्यामुळे हे युद्ध झाले असले पाहिजे असे गृहीत परले आहे आणि त्याचा अजमाई काळ ख्रि. पू. १५०० हा परला आहे.

दुसऱ्या व तिसऱ्या भागांतील वेदविषयाचे विवेचन पर्जन्यराष्ट्राचे तर काही ठिकाणी धोदधी परम्परानिरुद्धता आढळून येईल. आणि याचे कारण असे की, दुसऱ्या भागाचे मुद्रण बटुलेक संस्कारानेतर या भागांन घटक केलेली आपर्णा मते दृढ झाली. दुसरा भाग मुद्रित झाला त्या वेळेस, कवेद हे आर्यन टोकाचे देशप्रवेशवाक्य नव्हे, सर्व कर्मकांडापूर्वी दाशरायणुद्ध झाले, दाशरायणुद्धापूर्वीच देव आर्यन दत्तसंस्कृति अनेक शतके असावी, आदिदासभेद जातवृद्ध नव्हत वनवादीपक्ष

होता, वर्ण शब्दाचा जुना अर्थ आचार किंवा संप्रदाय असावा इत्यादि मते विहित प्रार्थी नसल्यामुळे संगोपकपुर्णित असल्याच्या जुन्या कल्पनांची छान मधून मधून त्यात दिसत. पण ती कारभारी आहे.

प्रस्तुत भागात वेदवालीन शब्दमुष्टी हे प्रकरण दुसऱ्या भागातच घालण्यासाठी तयार करून होते, त कारणा बदल प करता तसेच मुद्रित केले आहे. या प्रकरणात वर दिलेल्या मतांची संगति उत्पन्न करण्याकरिता फेरफार करायलाच ते वेले नाहीत, उलट भिन्न यथार्थाची मतां मांडली आहेत. ही मांडताना मिकडोनेल आणि वीथ यांच्या 'वेदिन ईडेक्स' चा सराच उपयोग केलेला आहे आणि जेव्हा वेदिक श्लोकसंग्रह दिलेल्या आधाराचे विशेष शुभक हातांनी नरेल तेव्हा वरिष्ठ ईडेक्स मधले विधान जसेच तसेच ठेवले आहे.

बुद्धपूर्व जगाच्या इतिहासास आरंभ ठेला आहे तो विभेतात्तविषयक विचारापासून वेला आहे. जहापासून जीवाची उत्पत्ति कशी झाली हे शास्त्रज्ञास अजून मोठे गूढ आहे. स्पेन्सरन आपल्या विकासवादाच्या मादणीत तेवढाच भाग वाळवला आहे. विकासवादाच्या मादणीचा तो भाग भरून काढावा म्हणून अनेक प्रयत्न झाले आहेत ते सर्वस्वी यशस्वी झाले नाहीत. तथापि ती मादणी कशी करता येते हे दाखविण्यासाठी प्रो. सहस्रबुद्धे याचा एक लेख दिला आहे जीवोत्पत्तीपासून मनुष्य-विनासापर्यंत ज्या अनेक पायऱ्या आहेत त्यांचे विवेचन येथे केले नाही. त शरीरसंज्ञात येथेच मनुष्यप्राणी प्रथम पोठे विर-सित झाला, त्याचे प्राथमिक स्वरूप कसं होतं ही अजून पुढेच आहेत त्या निषावर वषावे ग्रंथ प्रसिद्ध झाले आहेत. मनुष्यप्राण्याचा विनास आणि आज उपलब्ध असलेले अनेक मानववश व अनेक भाषा यांचा वगृह्य पदतथीर तयार करता येईल इतकी शास्त्राची प्रगति झाली नाही. मनुष्यभ्रमणाचा इतिहास तयार झाला नाही, म्हणून ही तयार करण्याचा प्रयत्न कसा चालू आहे हे दाखविण्यासाठी या इतिहासशेजस उपयोगी पडण्यासाठी कार्मय पद्धति येथे मादली आहे. भाषाशास्त्रियक अभ्यासाभय शब्दसंग्रह व भाषांचे व्याकरण याच्या मादनी इतिहासाच अजमन करण्यासाठी यत्नाच-विती आहे हेही मादले आहे. हे विवेचन सामान्य वाचवास एतद्विषयक शार्मीय पदतीमध्य प्रवेश करून देण्यात उप-योगी पडेल अशी अशा आहे.

ज्ञानकोशाच्या प्रस्तावनासोडाचे पाचहे विभाग मिळून एका पूर्ण ग्रंथ होतो. तिसरा व चौथा विभाग मिळून सामाजिक व राजकीय इतिहासाची संगति मादली आहे, आणि पाचव्या विभागात ज्ञानाच्या वाद्रीचा इतिहास आहे. पहिल्या विभागा वगाचे अजोडन भारतीय दृष्टीने करित आहे, आणि आपले अत्यंत व्यापक इतिहास पद्धत आहे. दुसरा विभाग हा तिसऱ्या व पाचव्या विभागाचा सामान्य आरंभ होय. वेद हे साहित्य राजकीय व सामाजिक इतिहासासाठी तिसऱ्या विभागात उपयोगिले, तर वैज्ञानिक इतिहासासाठी ते अक्मादन करून त्यापासून उत्पन्न होणारे ज्ञान पाचव्या विभागात मादले. वैज्ञानिक सामाजिक आणि राजकीय इतिहासाचा आरंभ जे वेद त्याच्याच अस्तित्वाचे स्पर्धीकरण अत्यंत व्यापकपूर्ण करणं हे दुसऱ्या विभागाचे कार्य होय वेदविषयक अभ्यासावर ज्ञानकोशाच्या प्रस्तावनासोडातील सुमारे एक हजार गृहे दखी पडला आहेत, व त्यात जे मशोपन मादले आहे त करण्यासाठी तीस हजार रुपयार रक्कम खर्च झाली आहे.

बुद्धपूर्व जगामध्ये जैन मताची स्थापना परता येईल. जैन मत महावीरपूरी होते असे परतले तर जैनाची प्राचीन-मता बुद्धाच्या पुनरुत्थ पुराची होईल. बुद्धपूर्व जगाच्या इतिहासामध्ये जैन मत ध्यायवास हवे पण जैन वाङ्मय मात्र अत्यंत जुन्या बौद्ध ग्रंथातकरचे आहे. या संप्रदायाची अशी स्थिति असल्यामुळे हे वाङ्मय व संप्रदायाची दखीकत नेवरी परिगृहीत दिली आहे. जैन वाङ्मयाचा हा इतिहास हा विंगरनिटस याच्या ग्रंथापार लिहिला आहे.

हा भाग तयार करताना राजर्मीय रा दाते, म वा देशपांडे, चि. श. दातार, सिद्धेश्वर शास्त्री चित्राव, ल. के. भावे, चि. ग. कर्वे व मि. एच. कोदन यांची उल्लेख करण्याजोगी मदत झाली आहे

श्रीधर व्यंकटेश केतकर

महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश-प्रस्तावनाखंड विभाग तिसरा-बुद्धपूर्वजग ग्रंथसंक्षेप

प्रकरण १ छे.

इतिहासविषयक प्राचीन कल्पना

(पृ. १-९.)

हिंदुस्थानेतिहासाच्या अनुषंगाने गणाचा इतिहास लिहिला येईल, कारण अत्यंत प्राचीन राष्ट्रांच्या इतिहासांती हिंदुस्थानचा संबंध पोचतो. अत्यंत प्राचीन भाषा व शब्द हा इतिहासोपयोगी माल येथे आहे. शिवाय इतिहासलेखनकला भारतीयांस आगदीच वाढी अपरिचित नव्हती, पृ. १.—लोकरजन व तत्प्रचार याच्या प्रयत्नात इतिहास गुरपटला गेला आहे. इतिहासमध्यात मेमोटे लिहिलेले असते त्याची कारणमीमासा सोपून सादिनिहास निराळा केला पाहिजे, पृ. २.—इतिहास लिहिताना ज्या निष्ठा होत असतात त्याचे यथा-संभ्य अवगतिले पाहिजे. पुराण म्हणजे फार जुनी माहिती; ही माहिती पुन्हा वेळा कार्यात्मिक असते, कारण माहितीच्या अभावी कल्पनाशास्त्राची भर घालण्याचा सर्वत्र परिपाठ आहे. इतिहास हे शास्त्र आहे ही नाही याविषयी याद आहे; पृ. ३.—मानवेतिहासावमन जागतिक क्रियाविपरीत सिद्धात यथा-विषयाने एक धम्मसंक्षेप युरोपात आढळने. आपल्याकडील पुराणमयकारांना ऐतिहासिक सत्यज्ञानाने महत्त्व ठाऊक होतें, पृ. ४.—राजकीय, सांस्कृतिक व पारमार्थिक इतिहासात इतिहासाचे नियम सांगण्यात येत. जर्म, ज्ञान व उत्पातना या निहांची समाजाला आवश्यकता असून त्यापैकी एखाद्याचे अधिक प्रावण्य झाले की दुसऱ्या प्रकारच्या विचारांचा पुरस्कर्ता निघतो; पृ. ५.—याप्रमाणे भारतीयांचा ऐतिहासिक भावना असताच संस्थांनाच्या उत्कर्षाविषयी त्यांनी इतिहास लिहिला नाही याचे कारण राजकीय परिस्थितीसंबंधाने त्यांची बेरिक्कीर वृत्ति होय; पृ. ६.—शिवाय त्यांची इतिहास-दृष्टि फार व्यापक होती. “किंवासही आक हिस्टरी” या सदरात पटण्याजोगे सिद्धात प्रत्येक वाली भारतीयांनी वाढलेले आहेत; पृ. ७.—साहित्याच्या अभावी अनियंत्रित असलेली प्राचीन वेदपुराणांतली कल्पना सध्या दुसऱ्या केली पाहिजे. पुराणकारास जगदुत्पासकाल व समकालीन राष्ट्रे यामधील दुवे ओघावयाचे होते. हिंदुस्थानचा इतिहास जग-प्रवृत्तीकाळोपासून लिहिला पाहिजे; पृ. ८.

मा. ति. अ

[संदर्भ ग्रंथ.—हाल—दि एन्टांट हिस्टरी ऑफ दि निथर ईस्ट राजनरीगणी. बेसोमंध गेट—हिस्टरी ऑफ आमाम. हे—आराकान पास्ट-प्रेसेंट-फ्यूचर. वेद व पुराणे. हिरोडोटस. भगवद्गीता. शंकरादिग्रंथ. अर्वाचीनकोश. मेक-डोनेल अँड काथ—वेदिक इंडिया. ग्रिट—फिलॉसॉफि ऑफ हिस्टरी इन यूरोप इंग्ले—लेक्चर्स ऑन फिलॉसॉफि ऑफ हिस्टरी.]

प्रकरण २ रे.

विश्वोत्पत्तीपासून असुरराप्रसंस्थापन-कालापर्यंत

(पृ. ९-२५)

ज्याचे अवशेष दहा हजार वर्षांपूर्वीचे जुने आहेत अशी राष्ट्रे मुळीच नाहीत. भौतिक शास्त्राच्या साहाय्याने इतिहासाचा अज्ञात भाग भरून काढता येतो. मनुष्योद्भवपूर्वी ज्योतिष-भूतार-प्राणी-वनस्पतिशास्त्रविषयक क्रिया विश्वात घडण्या व जगापासून जीवोत्पत्ति झाली; पृ. ९.—वनस्पति-कोटि व प्राणिजोति यांमध्ये अनेक बाबतीत सादृश्य दिसून येते. सेव्जियस्युण पदार्थ मनुष्याला तयार करिता येतात. सजीवांतील विदेश गुणधर्म निर्जीवांतहि आढळतात; पृ. १०.—उदाहरणार्थ एखादा मधेतन जीव व स्फटिक यांची गुणधर्मांत तुलना केल्यास बरेच साम्य दिसून येतें. प्रतिस्फटिक-मातीचे हें सधेतन सृष्टीचे भेददर्शक लक्षण नव्हे. संवेदन-शक्तीला जडसृष्टीतहि आहे. जरपीत, अवस्था व आयुर्मर्यादा या कृत्रिम उपयोगांनी बनविता येतात; पृ. ११.—अदृश्य-शक्तीच्या योगाने होताना म्हणून मानव्या जाणाऱ्या पुष्कळशा क्रिया सामान्य सृष्टिनियमानुसार घडत असतात. याप्रमाणे सजीव व निर्जीव सृष्टीमधील भेद खरा नाही असे सिद्ध होत आहे; पृ. १४.—मनुष्य हा विकासाच्या शेवटच्या पायरीवरील प्राणी आहे. मनुष्यप्राणी एकदशसंभव की अनेक-वंशासंभव याविषयी एकमत नाही. मनुष्यप्राण्याचा विकास व प्रसार यामधील इतिहासाचा भाषाशास्त्र फार उपयोगी आहे. भाषा बदलणे, सहजासहजी होत नाही, पृ. १५.—मनुष्य-ध्रमणाच्या इतिहासास वनस्पति व पशु यांच्या एकादिक-भावा इतिहास, भाषा, निवासस्थान यांसारखी अनेक प्रमाणे

भ्यामी लागतात. शरीररक्षणार्थरूप मनुष्याचे वर्गीकरण करण्यांत येते, पृ. १७.—मानववंश हा मकंटापासून झालेला नव्हे, पुष्पी थंड शाखापासून आतापर्यंतच्या थंडमासे दहा कोटी वर्षांच्या काळात चार सुगंधे झाली; त्याचे कालावधी निरनिराळे आहेत. मानवाच्या मूलस्थानाचा निश्चित बोध लागलेला नाही; पृ. १९.—मानववंशविस्तारात मूलवंश कोणते प्याचे यासंबंधी निरनिराळी मते आहेत. शिरी अफ्रीका व ओशियानिया या मार्गात असून याची संस्कृति अति हीन आहे. मंगोलियन मानववंशाचे मंगोलांतूनच व ईकोचायमीज असे दोन मुख्य विभाग आहेत. अमेरिकन महावंश कोणी मंगोला वंशाचा भाग तर कोणी स्वतंत्र आहे असे मानतात. बनिशियन महावंशात सेमेटिक, हेमेटिक व आर्यन असे तीन समुच्चय भरले जातात; पृ. १०.—भाषांच्या दृष्टीने तीन काळ पडतात: (१) मूल-आर्यन भाषा-काळ, (२) एशियातीय काळ व (३) संस्कृत-अवेस्ता काळ. तौलनिक व्युत्पत्तिशास्त्र व वार्षिक संवत्तशास्त्र ही भाषासाहित्याचा ऐतिहासिक अभ्यास करण्यास उपयोगी पडतात, पृ. १३.—मुख्य भाषासंघ सोळा म्हणता येतील. शरीररक्षण व भाषा यांसाठीच हिंसरे इतिहाससाहित्य म्हणजे संस्कृति होय इतिहासपूर्वकाळाचे संस्कृतिचट्टया पुढील भाग पडतात; अन्धाबुधपुत्र प्रथम व द्वितीय काळ, आणि आयस-युग; पृ. २४.—अजुनारचे राष्ट्र व इजिप्तचे राष्ट्र ही दोन अव्यंत प्राचीन राष्ट्रे अमुन त्यांचे प्राचीनत्व लि. पृ. ८००० वर्षांपर्यंत संशोधकांनी वेढे आहे. या दोन राष्ट्रांच्या संस्कृती हिंदुस्थानी संस्कृतीच्या आगेकूचचा की नंतरच्या हे निष्पत्ती लागता येत नाही. म्हणून येथे प्रथम अस्तंतीय संस्कृतीचा इतिहास घेऊन या विभागाच्या उत्तरभागात आग्नेय राष्ट्रांचा प्राचीन इतिहास दिला आहे; पृ. २५

[सं द म प्र घ.—वीन-एंग्लोर्जी. डार्विन-डिस्ट ऑफ मेन. ज्ञानकोश-विभाग १ ला. कोल-दिएव्जन्स ऑन फ्रायमेट ऑफ कॅन्सर्स. हॉवर व लिबर-इंटीटयवच दू दि दिस्ट्री ऑफ मॅमलस. न्युमेनयाक-एलेमेन्ट्स ऑफ फिजिऑलॉजी. टिडव-थॉर्स्टन हॅन रॉ दि वेदाज डॉवे. मॅक-सायन्स ऑफ लॅंग्वेज मिपेट-मॅन ऑफ एल्. राईट-मॅन ऑफ दि ग्लोबल वॉरियर. लॅथम-मॅन ऑफ दि मॉयग्रेशन. डेनवर-रेसेस ऑफ मॅन डेडी.—एथोल्युशनरी बार्बोलॉजी. बोस-रेसेन्स इन दि लिन्डिंग ऑफ नॉनलिन्डिंग. बगोइल-ऑर्गेनिक एथोल्युशन हॅन-बार्बोलॉजिकल लॅथम-मॅन ऑफ ह्युमन ऑक्सेस. हॉल-ह्युमन एथोल्युशन. वेडी-आर्यन बार्बोलॉजी. सायम-प्रिन्सिपल्स ऑफ पॅथॉलॉजिकल फायसॉलॉजी]

प्रकरण ३ रे.

असुर्याप्रसंस्थापनेच्या नंतरच्या इतिहासाचे
वेदाचलोकन

(पृ. २५—११८)

वेदविद्या विभागात यज्ञसंस्थेचा विकास, ब्राह्मणजीत व वेदसंहितोत्करणे कधी वनलो याविषयी जे विवेचन आहे त्याचे फलदर्थक सिद्धावलोचन वरणे पुढील विवेचनास अवश्य आहे. मागील विभागात मंत्रपूर्व आणि मंत्ररचनेच्या कालांचे ऐतिहासिक विवेचन समजण्यासाठी मनो-भूमिका तयार केली आहे; पृ. २५.—भारताचा इतिहास व भारतीयांचा इतिहास या दोन गोष्टी भिन्न आहेत व आर्य आर्यन, हे शब्द समानार्थक म्हणून उपयोगितात ते बरोबर नाही. यूरोपियन लोकांनी भारतीय आर्यांचा इतिहास जो कल्पिला आहे तो मुख्यत्वे चुकीचा आहे; पृ. २७.—आर्य हा शब्द वेदात महावंशकायच किंवा राष्ट्रायक नसून द्विष्ट अगर यजनशाल या अर्थाने आला आहे, पृ. २८.—चातुर्वर्ण्याचे मूल हिंदुस्थानात नसून ते मूलगृहस्थानी आहे. मंत्रकाळीन वर्ण हा शब्द वर्गेनियमक होरा पण तो ब्राह्मणादि वर्णांचा लागत नव्हता, पृ. ३१.—अवेस्तात वर्ण (वरन) शब्द वंशवाचक आहे. वर्ण शब्दाचे तसेच चार वर्गांच्या कल्पनेचे इथीय लोकांत (इ. १९०० भारतीय बालांत) अस्तित्त्व असल्यामुळे गोच्यानी वार्यास मिळून रंयनेदावर वर्णमंद विमोक्षण झाला ही कल्पना प्राज्ञ होत नाही, पृ. ३३.—कश्यपेदात दस्यु हा शब्द रंयने व आर्यांचे दस्यु या अर्थांचे आला असून दास हा शब्द हिं रंय व अर्थांचे उपयोगितेला आहे. दस्यु शब्द उत्तरकाळीन वाङ्मयात येत नसून दास शब्दाचा वाच वेळ संवत्त या अर्थाने उपयोग झाला आहे; ३३.—आर्य आणि दास हे परस्परांचे विरोधी आहेत ही कल्पना वेदात तशीच अवेस्तातही असल्यामुळे, त्याचा संग्राम झाल्याचे वर्णन कश्यपेदात आहे पहा संग्राम भारत-भूमिवर झाला ही कल्पना प्राज्ञ होत नाही. या संताप्याच्या स्पष्टीकरणार्थ मूलगृहस्थालाच घाव घेतली पाहिजे. आर्य आणि दस्यु यांचा विरोध वर्गेनियमक नसून यजनविरोधक आहे; पृ. ३३.—सारास, दास, आर्य, दास्य, वर्ण इत्यादी विषयां उद्दिष्ट आर्यन राष्ट्रांनी नोंद आर्यन लोकांपासून, हिंदुस्थानातून अशा इतिहासाचे सूचक सुळीत नाहीत; पृ. ५४.—कश्यपेदात वेदासंबंधी आलेल्या कथा तौलनिक पुराण-शास्त्राच्या साहाय्याने कथाबुद्ध्या ज्ञातव्य इतिहासाचा भाग होत. सारमा सुकांतोत्त यथावा राजासाम्राज्ञी भागवत किमो-धियन म्हणतात. बोध, विज्ञ व योजनोत्त, विद्वत्ते हे शब्द यनविश्यावर प होय व सोम म्हणजे वोर या शब्दांच्या मादक रसाचय एका शास्त्रात वाचलेल्या शब्दांनी मोघक उद्गून गेल्यावर संस्कृतापासून अविरतक शास्त्रा निराप्यी

माली—संदिन व मीक भाषा यांच्याहि अगोदर यथाक्रम निराख्या झाल्या होत्या; पृ. ५४—ऋग्वेदांतील असुर व देव हे मनुष्यजातीच्या विभागांचे दर्शक दिसतात; पृ. ५७—देवाविषयक व असुराविषयक कथा ऐतिहासिक असल्यास त्या गोष्टी दाशराण्युद्धापूर्वी पडल्या असल्यात मंत्रवाङ्मयाच्या अगोदर दाशराण्युद्ध झाले असले पाहिजे आर्यन राष्ट्रांच्या वसाहतींचा इतिहास वेदपूर्वकालीन आहे, पृ. ५८—ऋग्वेदांतील आगमन आर्यांचे नमून यमनशोलांचे होते आर्यन राष्ट्रांचे काळ्यांशी सामुच्चयिक वार दिसत नाही मंत्रकाली झालेले आगमन आर्यन लोकांच्या भारतीय इतिहासात प्राचीन नमून अर्वाचीन आहे, पृ. ५९—शक व मग या जाती वेदवक्ष्या लोकापूर्वी आल्या असल्यात असे दिसते, पृ. ६१—ऋग्वेदात्पुढे हे सर्वभारतीय आर्यन लोकांचे नमून काहींचा उत्तरकाली आलेल्या भारतीय यांचे आहे, आणि ब्राह्मणे हे वाङ्मय जुने सूतवाङ्मय व नवे मानवाङ्मय यास जोडणारे आहे यज्ञसंस्थेचे आवरण ज्याप्रमाणे स्थानिक धर्मावर टाकले गेले, त्याप्रमाणे स्थानिक धर्म, इतिहास व पुराणे हीहि यज्ञसंस्थेत शिरली, पृ. ६४.—ऋग्वेदात जे मनुष्याचे उल्लेख सापडतात ते दाशराण्युद्धाशी बहुतेक जोडून घेता येतात ऋग्वेदातील गोत्रमंडळाचा प्रति पाद्य विषय दाशराण्युद्ध होय, पृ. ६६—दाशराण्युद्धातील व्यक्तींशी ज्या दुसऱ्या नांवाचा संबंध येतो त्याचा हिशोब, जी सुक्ते या व्यक्तीचा निर्देश करीत असतील ती सुद्धाशी फार तर समकालीन पण बहुतकरून युद्धोत्तरकालीन होय, पृ. ६७.—सूक्ताची युद्धोत्तरता व ती जाणव्यासाठी उपयोगी पडणाऱ्या व्यक्ती व्यक्तींचा दाशराण्युद्धाशी संबंध किंवा तिची उत्तरता दिसली म्हणजे तिचा उल्लेख करणारे सूक्त दाशराण्युद्धोत्तर समजावे, पृ. ६९.—प्रत्येक ऋग्वेदयुक्तीचा दाशराण्युद्धाशी पूर्वोत्तरता दाखविणारे कांश्चक, पृ. ८७—वरील विवेचनावरून दाशराण्युद्ध हे ऋग्वेदमंत्रातील अंशतः जुन्या मंत्राच्या अगोदर अनेक दशके किंवा शतके होऊन गेलेले दिसते, पृ. ९१६—ऋग्वेदातील इतिहास—ऋग्वेद हे भ्रतांचे आर्यन लोकांची वसाहत असलेल्या हिंदुस्थानात आगमन दाखवितात, जुन्या राज्यात पुरोहितांचे दक्षिणे उत्तम प्रस्थापित झालेले होते पुराणातील व भारतातील बुरयुद्धपूर्व राजांचे इतिहास हे दाशराण्युद्धपूर्व इतिहाससाहित्य होय. शक-मगाची वसति मंत्रकर्त्या लोकापूर्वीची असावी मंत्रपूर्व-संस्कृति आर्यन असावी, पण ब्राह्मणी नसावी देशांचा पुरोहितवर्ग मेला हिंवा मात्राच्या पुरोहितात लोपला, परंतु देशाचा सूतवर्ग टिकला, पृ. ११६

प्रकरण ४ थे.

दाशराण्युद्ध अथवा भरतविजय (पृ ११८-१५४)

ऋग्वेदांत सर्वव्यापक प्रसंग दाशराण्युद्ध होय या युद्धावर इतके वाढवून झाले त्यास त्या युद्धाचे ऐतिहासिक महत्त्व हे कारण होय, पृ. ११८.—ऋग्वेदांत भरत नांवाच्या लोकांच्या विजयाचे वर्णन असून त्यांचे तत्सुक्ती नाते किंवा कदाचित ऐक्य दिसून येते मंत्रोत्पन्न माहिती ही दुष्पन्तपुत्र भरताच्या नांवाने देशास नांव मिळाले या पुराणप्रयाच्या विधानविषयी संशय उत्पन्न करते, पृ. ११९—मंत्राक्ष इतिहासाचे पुराणे व ब्राह्मणे यांनी विस्तारण केले आहे, पृ. १२०—भरतदीप्यतीवर राजानाम पडणे अशक्य दिसते; पृ. १२१—ऋग्वेदांतील ७ व्या मंडळातील १८वें सूक्त महत्त्वाचे असून त्यावरून असे दिसते की, सुदासाचे सहायक म्हणून तूस्तु, भरत, पृथु व पशु हे चार समुच्चय होते सुदासाविषय असलेल्या राजावरून मतभेद आहे. सुदान हा पंजवन असून दिवोदासाचा पुत्र किंवा नातू होता सुदासाचे प्रीतरुषी बलवान असल्याविषयी वपिष्ठांचे मत होते, पृ. १२१.—संख्या काही ऋचांच्या मदतीने कळते की वसिष्ठ व विश्वामित्र पंजवनाच्या परोहित्यासाठी स्पर्धाकरत होते आणि पृथु व पशु ही सुदासाच्या मदतीस असलेली राष्ट्रे पूर्वेकडे चाल करून जात होती, पृ. १२४—तिसऱ्या मंडळातील ३३ व्या व ५३ व्या सूक्तावरून विषाण आणि शुतुद्री यांचे आक्रमण भारताकडून अश्वमेधापूर्वी झाले असे दिसून येते, पृ. १२७.—दिवोदास हिंवा सुदास हा भरत राजा असावा, भरत व तूस्तु हे एक नसावेत, आणि वसिष्ठासुद्धे तूस्तु व भरत यांचे एकावरून झाले असावे, पृ. १२८—यसुना व पण्णी यांमधील प्रदेश तूस्तूचा दिसतो दाशराण्युद्धापूर्वी सुदासाचा याप किंवा आज दिवोदास अतिथिग्न यांनी पुरु, कुस्त आणि आयु यांच्या मदतीने तूस्तूचा (पथ्य, = अफगाण) यांच्या बरोबर जी लढाई केली तीत दिवोदासाच्या पराभव झाला, परंतु पुढे त्याने कोमरांतील अर्जाचा पुढारी शवर याचा अनेकदा पराभव करून शिवाय जुवंश, यदु, पण्य, करंज व शुंग यांच्याशी लढाया करून त्यांना हरविले, पृ. १३०—दाशराण्युद्धापूर्वी सुदासाच्या कारकांशीत मित्रसंधाने तूस्तूयाचा पराभव केलेला दिसतो या पराभवानंतर तूस्तू-याणाने दक्षलेली राष्ट्रे स्वतंत्र होऊन आपसत भाई लागली व पुढे सुदासाचे शत्रू हे यदुतुवंश त्यांना मिळाले; पृ. १३३—सुदासाचा पाप दिवोदास पंजवन, आणि वपिष्ठ आणि देववत् आणि वायको सुद्धे होती त्याने एक अश्वमेध यज्ञ केला होता तो अहिंसक व त्याचे शत्रू हिंसक वारा स्तात्रकल्यांनी भेद केला आहे, पृ. १३३.—दाशराण्युद्धांत ज्याचा सुदासाने पराभव केला त्यात शिम्बु हा एक होता. नहुषाचा दाशराण्युद्धाशी

[संदर्भ ग्रंथ—या व यापुढील एकंदर वैदिक प्रश्न-जाचे मंदर्मग्रंथ ग्रंथाच्या अखेरीस एकत्रच दिले आहेत]

संबंध दिसत नाही पृ १३४ — तुर्वश हे दाशराज्ञयुद्धातील मुद्रासाचे आठ प्रतिस्पर्धी असून ते अनु व ह्यु यांच्या प्रमाणे पाण्यात धुवून न मरता पराजय पावून यदसह निर्वृत्तच सुटले. तुर्वश इन्द्रपूजक हात, पृ १३५ — तुर्वशानी परमणी ओलाढ्याला असून ते बहुतेक पश्चिमेकडून पूर्वेकडे गेले असावे, पृ १३९ — बुधोवात आणि तुर्वश यांचा सृजय राजा देववात याने परामव केला असा एक उल्लेख आहे मृजय देववात व अन्नावर्तिन चायमान हे एकच दिसतात, पृ १३९ — तुर्वश व तुर्वति यांचा काही संबंध होता की काय ते सांगता येत नाही पाश्चात्य संशोधक म्हणतात त्या प्रमाणे किंवि नावाचे राष्ट्र होईसे दिसत नाही, पृ. १४० — द्रुतूंचा यदुतुर्वशाबरोबर उल्लेख असून मुद्रासाविरुद्ध लढाईत त्यांच्यातील लोक मारले गेले, पृ १४१. — पुर हे समाशाचे नाव असून त्यांपैकी पुरुकुस्त व त्रसदास्य हे राजे होते, पृ १४१ — पुरुकुस्त मुद्रासशी समकालीन होता असे म्हणण्यात आधार नाही पण सुद्रासाने दाशराज्ञ युद्धात पुरुचा पराभव केला त्यामुळे पुरुकुस्त तुरुगात पडून तेथेच त्याचा अंत झाला असाण्याचा समव आहे पृ १४३. — पुरुनाच पुढे इक्ष्वाकु म्हणू लागले असावे कालांतराने कुरु व पुर हे लोक एक झाले, पृ १४४ — पुर, तुस्तु, भरत व कुरु हे एकच लोक असावेत, पृ १४७ — महाभारतातील वंशावळीवरून यदुतुर्वशादि पंचजनांच्या पूर्वजांचे आपणास ज्ञान होते, पृ १४७ — महाभारतातील व ऋग्वेदातील देवांचे व शान्तनु हे एकच, पृ १४८ — दाशराज्ञयुद्धात मुद्रासाविरुद्ध दहाहून अधिक राजे असून त्या सर्वांचा पराभव एकाच ठिकाणी व एकाच वेळी झालाच दिसत नाही, पृ १५० — दाशराज्ञयुद्धाचा काल पारंगितेरच्या मताप्रमाणे क्रिस्तुपूर्वा २५० वर्षे असावा हे युद्ध फार तर ५० वर्षे चालले असेल ऋग्वेदातील अनेक सूक्ते अशा दिसतात की त्या काळात दिवोदास व सुद्रास या व्यक्ती पुराणपुराणांच्या कोटीत जाऊन पडल्या होत्या, पृ १५२ — पुरुरवसउर्वशी कथा व सरमापणी कथा या देखील फार जुन्या आहेत, पृ १५३. — दासकल्पना पशुभारतीयवालीन असावी दाशराज्ञयुद्धाचा आर्यदासविरोधाशी काही संबंध नाही वर्ण हा शब्द त्या काळी मंत्रदाय या अर्थाने वापरित पृ १५४

प्रकरण ५ वे.

यदुकालातील शब्दसृष्टि (पृ १५४-४३२)

प्राचीनकालच्या परिस्थितीचा इतिहास लिहिण्यास साहित्यकारांनी शब्दसृष्टि हे एक माहितीय आहे पृ. १५४ — शब्द महाभारत्या यांनीही वर्गीकरणपद्धति व धानिधितार्थी, अनका

र्थी आणि दुर्बोधशब्द, पृ १५४ — दैवतसृष्टीच्या दैवतानां नामक वर्गातील आदित्यनाम, उपानाम, आग्निवृत्तनाम, अप्सराभिमाना दैवता, मरुद्गण रुद्र, जलदेवता, मासाधिष्ठित देव, मेघोपयोगीदेवता, वायुदेवता वत्सराभिमाना प्रजापति, पुरुषमेघोतील देवता व देवताविशेष पृ १५५ — देवताविशेष वर्ण नामक वर्गातील प्रिविशेषण, इन्द्रविशेषण, उपविशेषण, मरुद्विशेषण, रुद्रविशेषण, सूर्यविशेषण व सामान्यदेवताविशेषण व १६० — देवयोगिनामक वर्गातील अप्सरागंधर्व वंशदे, पितर व पितरसंबंधी व पिशाच, पृ १६८ — असुर नामक वर्गातील असुरविशेषणनाम व विशेषण पृ १७० — स्वर्ग विषयक नामक वर्गातील स्वर्गनाम, पृ १७३ — अजीव-सृष्टाच्या पृथ्वीनामक वर्गातील पृथ्वीनाम व सृष्टचमत्कार, पृ. १७४ — ध्वनिनामक वर्गातील ध्वनिवाचक, शब्दवाचक व ध्वनिविषयक विशेषण, पृ १७५ — धातुनामक वर्गातील दिश्यनाम आणि धातु व धातुसंबंधी पृ १७६ — जमीननामक वर्गातील जमीन व तिचे प्रकार, पृ १७८ — उदक नामक वर्गातील उदकनाम व जलाशयसंबंधी, पृ १७९ — उष्णता नामक वर्गातील किरणनाम, तेजोवाचक, तेजोविशेषण, तेजस्वी (क्रियापदे) ज्वालानाम व जाळणे (क्रियापद) पृ १८१. — गतिनामक वर्गातील गतिवाचक नाम, गतिवाचक क्रियापदे व त्वरावाचक, पृ १८३ — ग्रहणक्षत्रादि वर्गातील ग्रह व नक्षत्रनाम व ज्योतिषविषयक, पृ १८८ — संख्या नामक वर्गातील क्रमवाचक व संख्यावाचक, पृ १९७ — कालनामक वर्गातील ऋतू, महिने व युगे, दिसनाम, रात्रिनाम आणि बाल व कालसंबंधी, पृ १९९ — स्थान नामक वर्गातील स्थान अंतिकनाम, दूरनाम, आकाशनाम, ग्रामनाम, देशविशेष, नदी सामान्यनाम, नदी विशेषनाम, पर्वतनाम, दिग्वाचक, स्थलविशेष, स्थलदर्शकविशेषण व विभागदर्शक, पृ २०६ शैवसृष्टी (मानवेतर) च्या वनस्पतिनामक वर्गातील वनस्पतिविषयक, पृ २२६ — प्राणी नामक वर्गातील अश्वनाम, अश्वसंबंधी, गोनाम, पक्षिनाम, सर्पनाम, प्राणिविशेष, प्राणि संबंधी विशेषण व पुरुषमेघ सृष्टीतील पशू, पृ. २२५. — मानव सृष्टीच्या मनुष्यनामक वर्गातील मनुष्यनाम, मनुष्यसामान्यनाम, मानवविशेष, मानवी क्रिया राजेविशेष व स्तोत्रनाम, पृ २५८ — शरीरावयवनामक वर्गातील अंगुलिनाम प्राण्यवयव, प्राणवाचक, बाहुनाम व शरीरसंबंधी, पृ २७४. — वैद्यक नामक वर्गातील रोग व आरोग्य व औषधिनाम, पृ २८१ — शत्रुनामक वर्गातील शत्रुनाम, खाणे (क्रियापद) खाद्य येयविशेष, खाद्यपेय किरकोळ व धान्यनाम पृ २८८ — नातेगती नामक वर्गातील अपत्यनाम व नातेवाईक, पृ. २९५ — अवस्थानामक वर्गातील मानवी अवस्था, कात वाचक, ऐश्वर्यबोधक, उपभोगवाचक, धननाम, घनिष्ठनाम, निर्णीत व अतर्हितनाम, नाविन्यवाचक, पुराणनाम, बलनाम, बहुनाम, महानाम, विस्तारदर्शक विशेषण, साधनाम,

सामान्यस्थितिदर्शक, विशेषस्थितिदर्शक विशेषण व सामान्य स्थितिदर्शक क्रियापदे, पृ २०८ — मनोविचार वर्गीतील इच्छादर्शक क्रोधनाम, रागावर्ण (क्रियापदे), बुद्धिनाम, मानसिकस्थितिदर्शक विशेषण, मनोविचारविशेषण, मनो- विचारदर्शक क्रियापदे, मेधाविनाम व सुखनाम, पृ. ३१८ — उपासनावर्गीतील ऋत्विक् सामान्य व विशेषनाम, ऋत्विक् सवधी, यज्ञपात्रे, यज्ञविशेषनाम, यज्ञसामान्यनाम, यज्ञ साधने, यज्ञिय परिभाषा, परिभाषा — उपसर्गाक्षरं, वेदिनाम, यज्ञसवधी किरकोळ, यज्ञविषयक किरकोळ विशेषण यज्ञ विशेषण, यज्ञ फरणारे, यज्ञिय विशिष्ट स्थले, सोमनाम, सोमविशेषण, सोम व सोमाभिपवर्षवधी, सामनाम, स्तुति करणे, स्तुतिनाम स्तोमनाम, हविनाम व विशेषण यजन पूजन वगणे (क्रियापदे) आणि धर्मशास्त्र, पृ ३३१ — युद्धवस्तुनामक वर्गीतील कवचनाम, धनुष्यबाण, ध्वज- नाम, युद्धातील हत्यारं, युद्धनाम, योद्धे, युद्धपरामर्श, युद्ध- विषयक किरकोळ, सैनिकाचे प्रकार व सेनाप्रकार, पृ ३३९ — सांघेयिक नामे नामक वर्गीतील कूपनाम शलाघाव व मार्ग, पृ ३४० — खेळनामक वर्गीतील खेळ व खेळसवधी, पृ ३५० — गृहनामक वर्गीतील गृहनाम, गृहविशेष, गृहाचे अवयव, गृहातील सामान व रज्जुनाम, पृ ३५२ — जाती, कुल व वैश्वनामक वर्गीतील जाती व कुल, वर्णाश्रम व वैतृकनाम, पृ ३६३ — दाननामक वर्गीतील दातृनाम, दान व दाते, दानविषयक विशेषण, दान करणे (क्रियापदे), दान व दानाचे प्रकार आणि याचना करणे, पृ ३७० — सामाजिकनामक वर्गीतील समाजातील काही विशेष, सामाजिक किरकोळ, स्तेननाम, सामाजिक क्रियापदे व सामाजिकस्थितिविरोधक विशेषण, पृ ३७० — माया नामक वर्गीतील उपमावाचक शब्द, उपसर्ग, छंद, भाषा व भाषणसवधी, वाङ्मनाम, सर्वनाम, सामान्य अव्यय, क्रियाविषयक अव्यय, तद्धित अव्यय, तुमर्थ अव्यय, रचयित अव्यय, बीप्ता अव्यय व शब्द करणे (क्रियापदे), पृ ३८१ — पुण्य, पाप व प्रशस्य नामक वर्गीतील पाप- नाम व प्रशस्यनाम, पृ ३९५ — गुणनामक वर्गीतील भावशाचक नाम, मानव विशेषण, रूपनाम, वर्ण (रंग) वाचक, सवधदर्शक, सौंदर्यदर्शक, हस्वनाम, विभाग दर्शक व सामान्य विशेषण, पृ ३९६ — वस्त्र व भूषण नामक वर्गीतील वस्त्र आणि भूषण, पृ ४०८ — शत्रु वर्गी- तील शत्रुनाम व शत्रुविशेषण, पृ ४१२ — व्यापार व कृषि नामक वर्गीतील कृषि व माष, पृ ४१२ — दळणवळणनामक वर्गीतील लोकनाम, मार्गसवधी, मार्ग व त्याची विशेषण, रथ व रथसवधी, रथावयव सारथिनाम आणि दळणवळण किरकोळ, पृ ४१६ — वायु नामक वर्गीतील वायु, पृ ४२३ — विचार नामक वर्गीतील प्रज्ञाविशेषण व वेदाश्त्र, पृ ४२५ — ऋषि नामक वर्गीतील ऋषिनाम, यज्ञातील ऋत्विज, गृह शिष्यसंवाध आणि वैतृकनाम, पृ ४२७ — राजकीय

नामक वर्गीतील अधिकारी, राजकीय व ममानाम, पृ ४५१ — अभिचार नामक वर्गीतील अभिचार, ताईत, गंडे दोरे वगैरे, पृ ४५१. — इतर कमी नामक वर्गीतील कर्मनाम कर्मविशेष, ईदियकर्म (क्रियापदे) धंदवाले, धंद्याची साथणे, धंदेसूचक (क्रियापदे) धारणविषय करणे (क्रि), पाहणे (क्रि), प्राप्तिवाचक क्रियापदे, रक्षणपालन, सेवा करण, विनाशवाचक, हिंसाविशेषण, विनाशदर्शक क्रियापदे, पृ ४५२ — नदील शब्दाच्या याचावरून वेदकालीन सामाजिक परिस्थितीचे चित्र काढता येते वेदविषयक विचारास चालून देऊन अन्वासासामुग्री वाचकाच्या कर्नेत आधून दृष्टांशही मज्हाह सापक्षिक चित्र केवळ सिद्धांत रुपाने माढले नाही, पृ ४७१

प्रकरण ६ वे ब्राह्मण्याचा इतिहास (पृ ४७२-५११)

ब्राह्मणजातीचा आणि तिच्या विद्येचा इतिहास हे प्राचीन सत्कृतीच्या इतिहासाचे एक मुख्य अंग आहे, पृ ४७२ — अथर्व हे सत्कृतीतील अथर्व वर्गाचे ब्राह्मणपद नांव होतं गृह (गृह स्तोत्र) + गत = ब्रह्मन् हा शब्द सोमसत्त्वाच्या पूर्वी तयार झाला असावा व सोमसत्त्वापूर्वीच हा वर्ग बराचसा वैश्वपरंपरेने वाढ असावा, पृ ४७३ — ऋग्वेद्या इतिहासातील महत्त्वाचा भाग सूक्तकर्तृत्व होय अथर्व सूक्ताचा दृष्टा देण्याचे ओंसे डोक्यावर घेतल्यामुळे, परंतु परंपरागत संहिता तर नसल्यामुळे काही ठिकाणी काही तरी दडपून देण्याची बुद्धि सर्वोत्तमणीकारास झालेली दिसते, पृ. ४७४ — सर्वोत्तमणीन सूक्तदृष्टे म्हटल्या पैकी ऋग्वेदात उल्लेखिलेले लोक व ब्राह्मणोल्लिखित सूक्तकर्ते — एतरेय ब्राह्मणकारांची संहिता व सध्याची शाकल संहिता एक नाही पृ ४७५ — सर्वोत्तमणीत सूक्तदृष्टे म्हणून उल्लेखिलेले णमंत्रात मातृसूक्त हे जसेले असे अनेक लोक आहेत त्यांनी यादी, पृ ४७५ — उत्तरका लीन ब्राह्मण जी योजनाम आख्या पूर्वेषांची नावे सफ- कतात आणि त्या पूर्वजास ऋषी समजतात त्यांमध्ने काही मंत्रकारांना कधी असणे अशक्य नाही सुत्रेण गोत्र म्हणून उल्लेखिलेल्या ऋषीपैकी ज्यात सर्वोत्तमणीका रानी मंत्रदृष्टे म्हटले आहे अशा व्यक्ती व त्यांपैकी काम यात न उल्लेखिलेले लोक, पृ ४७७ — पारमार्थिक इति हासात परमार्थोद्यम करणारा वगे कसा होत गेला याचे ज्ञान पाहिजे व त्या वर्गाचे योगक्षेम चालविणाऱ्या वर्गा- येहि ज्ञान पाहिजे ऋषी व त्यांना दान देणारे राजे यांची यादी, पृ ४७७ — मंत्रकालात वैश्वपरंपरेचे ब्राह्मण त्यापित झाले होते सूक्तकर्तृत्वकाशीन ब्राह्मण्याचा उत्तरकालीन

ब्राह्मण्यादीं संबंध जुद्धविषयास सर्वांशुकमणी व गोत्रप्रवरा-
वली ही दोन भाषने आहेत. भागिरस, कण्व, अत्रि, यमु,
कदम्प, भरद्वाज, विश्वामित्र, गोतम, वसिष्ठ व अमर्या
माच्या कुलाची व कुलविरहित सूक्तकाराची, सर्वांशुकमणी-
सिद्ध व ऋगमंत्रसिद्ध कुल व वेदसंबंध, सर्वांशुकमणीसिद्ध
कुलसंबंध व ऋगमंत्रसिद्ध वंशसंबंध आणि केवळ सर्वांशु-
कमणीसिद्ध वंशसंबंध व इलसंबंध या सदराखाली, सूक्त-
काराच्या नावावरील सूक्त, त्यांपैकी त्या सूक्तकाराचा
उद्देश असलेले सूक्त व सूक्तकाराचे कुल व वंशसंबंध
सिद्ध करण्यास साधनीभूत झालेले ऋगमंत्र इत्यादि गोष्टी-
सह सविस्तर माहिती, पृ. ४७८—गोत्र हा भूमिसंरक्षक
वर्ग या अर्थाने शासनविषयक विभाग असले, परंतु अस-
गोत्रविवाहाची बाल इण्डोयुरोपीय काळ्यापासून अस्तित्वात
असावी असे समजण्यास साधन जी भारतायातील गोत्र
प्राचीनता तीच खरी दिसत नाही. इण्डो-
युरोपीय काळात बहिर्विवाह होत असेल तर मध्यव्य
मात्रसंस्कृतीचा लोकात तो लागू राहा नष्ट झाला असला
पाहिजे, पृ. ४९१—गोत्राचा वैदिक धर्मसंस्थापक महत्त्वाचा
संबंध दिसत नाही, पृ. ४९२—गोत्रविशिष्ट धर्मधर्म
अर्वाचीच आहे. गोत्राप्रमाणे आर्यासूक्ताचा उपयोग करण्याचा
मेद सूत्रकालीन दिसतो, पृ. ४९३—गोत्राच्या वाच-
नीत ब्राह्मणांनी ब्राह्मणेश्वराचे अनुकरण केले, पण लौकिक
गोत्र व आध्यात्मिक गोत्र असा निराळा मेद उरला करून
ब्राह्मणांनी आपली गोत्रे ब्राह्मणेश्वरावर लादली, पृ. ४९४—
सूक्तकारांनी प्रवररूपी हे व्यक्तीचे गोत्रसंस्थापकापूजेचे पूर्वज
बनाविले आहेत—पण या निधानास वेदांत प्रमाण नाही.
यज्ञसंस्था आज ही वार संदितांनी युक्त अशी दिसते ती
तशी तयार होण्यापूर्वी प्रवरसंस्थापक रूपीचे संप्रदाय व
दुसरे अनेक संप्रदाय चालू असलेले दिसतात, पृ. ४९४—
द्विरात्र, पट्टरात्र व द्वादशाह हे ऋगू सत्रायच होते, पृ. ४९५—
प्राचीन काळी साक्ष्यविवेक सोमयाग भटकणाऱ्या टो-
ळ्याच्या भटकण्याच्या क्रमात नळ, दहाकिंवा बारा ग्रहिले
एकसारखे चालत असावेत व हीच त्या काळची सत्रे होत.
ऋग्वेदात सत्र हा शब्द एकदम, वरोवर, यरीवर अशा
सामुदायिक यागेत अर्धोसाठी आला आहे, पृ. ४९७—
गोत्रप्रवराच्या संबंधाने मिथुकी कारणकारिता काव्यनिक
इतिहास तयार होण्याचा संभव दिसतो. सर्व गोत्राचा विशिष्ट
आप्रीती संबंध जोडण्याकरिता प्रवराची यादी तयार होणे
अवश्यक होते, पृ. ४९८—प्रवरसंस्थापक ऋषी हे सत
कुलांचे पूर्वज आघावे असे वाटत नाही. प्रवरण म्हणजे निवड
व आपल्या पूर्वजाच्या नांवाचा उच्चार करण्याऐवजी संप्र-
दायातील प्रमुख आचार्यांच्या नांवाचा उच्चार करण्याच्या
प्रवृत्तीची या गोष्टीचा संबंध आहे, पृ. ४९९—मान्य
शालेच्या व्यक्तींनीच प्रवरण करावे व ते उत्तरकालीनांनी
स्वीकारावे अशा प्रयत्न झाला होता, पृ. ५००—एकाच

गोत्राची मेडळी ऋग्वेदी व यजुर्वेदीही आहेत. सुश्रुतिविशिष्ट
गोत्रे असल्यास थोडकी. कात्यायन हा खेच्या गोत्राची व
प्रवरांची त्याच्या सूत्राप्रमाणे यादी, पृ. ५००—ब्राह्मण्याच्या
इतिहासात ऋग्वेदी व यजुर्वेदी हे वर्गीकरण कार्यमि-
त्वास्तुल्य झाले, पण पुढे चाला व सूत्रे निघाली ती पक्षभेद-
रूपी चळवळीमुळे निघाली, पृ. ५०१—आपला यज्ञवि-
यक्त संप्रदाय वाढविण्यासाठी दुसऱ्या संप्रदायाचा भिद्य
केल्याची उदाहरणे तैत्तिरीय संहिता, तैत्तिरीय ब्राह्मण, शत-
पथ ब्राह्मण वगैरे ग्रंथातून अनेक आहेत, पृ. ५०३—
विशिष्ट कर्माचा प्रघात सुरू करण्यास ऐतिहासिक गोष्टीची
बोड देण्यात आली, पृ. ५०९—या सर्वांच्या मुळाशी
मिथुनीपासून प्राप्त एका वर्गास ऋषी व दुसऱ्यापासून
जाची हेच कारण आहे. वेदोदनेचे वर्गीतच मात्रसंस्कृतीचा
पराजय होऊन देशांच्या देवतांची पुनर्रचना झाली
असावी ब्राह्मण्याच्या इतिहासाचे दाखारी समर्थताचा [ब्राह्म-
ण अस्तित्वात येण्यापूर्वीचा] काळ दाखारण्युद्धकाळ, होवे,
आधुन्य व ब्रह्मे याच्या स्वतंत्र हवनवरपरा तयार होण्याचा
काळ. सोमसंस्था तयार होण्याचा काळ, सोमसंस्थाविका-
साचा काळ, शाखाभेदाचा काळ, मुद्रकाळ व मनुस्मृतीचा
काळ असे निरिनाले विकासाच्या दर्शनाचे काळ पडतात,
पृ. १०—ब्राह्मणांचे इतरांपासून विभक्तत्व व जातीत इत-
राचा अग्रवेश ही यज्ञसंस्था मोटल्याबरोबरच झाली शाखा-
वार पोटजाती इत्युद्धकाळीन असून त्या वेळेसच प्रादेशिक
जाती उभ्यास आरंभ झाला, पृ. ५११—गौडिक इति
हासत ब्राह्मण जातीने ह्यान मोठे आहे, तरी पारमार्थिक व
वैदिक इतिहासात त्याचे कार्य फारसे अस्मिमान झाल्याच्या-
योगे नाही. तथापि राष्ट्रास एकद्वेषण देशाच्या वास्तवीत
त्यांनी मोठी कामगिरी केली आहे, पृ. ५११

[संक्षेप — ज्ञानकोश विभाग १ रा. एंग्लिश—
शतपथ ब्राह्मण (म पातर) सर्वांशुकमणी वेदसंहिता ब्राह्मणे.
महावेणी व दीपवेणी. आन्ध्रयोगोपनिषद. बौधायनस्मृति
धर्मसूत्रे. यातसुत्रे मृग्यसूत्रे. मनुस्मृति. सैन्य—हा कास्ट
अन्त इले (पेरिस १८९६). वज्रसूची टीका. भा. इ. से.
मं.—प्रथमसंमेलनवृत्त. वि. विस्तार—जानेवारी १९२०
मॅक्समुलर—एजेन्स हिस्टरी ऑफ एन्डो सॅक्रेट लिटरेचर.
ग्रीनिज—ए हॅडबुक ऑफ ग्रीक कॉन्स्टिट्यूशनल हिस्टरी]

प्रकरण ७ वें.

सूतसंस्कृति

पृ. (५११-५२८)

आर्यन भाषेने व्यापलेले क्षेत्र आज जेथे आहे तेथेच
जवळजवळ दाखारण्युद्धकाळी म्हणजे वेदपूर्वकाली असावे,
पृ. ५११—राजस्थानातील भाटांनी आपल्या राजाकरिता

यथाप्रमाणे कवने केली त्याप्रमाणे प्राचीन काळांहि कवने साली असावीत; पृ. ५१२.—यज्ञवेदीय संहिता व ब्राह्मणे गाथा काळ हा मूत व मात्र संस्कृतीच्या मिलाफाचा काळ होय. स्थानिकाच्या शिव, विष्णु, वैश्रवण, कुबेर, प्रभा-पति वगैरे काही मुख्य देवतांना प्राधान्य देऊन मंत्रांस व क्रियांस महत्त्व दिले गेले. गंगेच्या पूर्वेस अभिव्यक्तास फारसे प्राधान्य नसावे. आरव्यक्षीय धर्म हा देव्य संस्कृतीचे पुनरुज्जीवन व मात्र संस्कृतीचा विनाश दारावितो; पृ. ५१३.—राजवंशावळी अनेक इतिहासपुराणांतून दिलेल्या आहेत. उलटपक्षी ब्राह्मणात गुराक्षिप्यपरंपरेची महति असल्याने त्याच्या वंशावळीचा मागसून लायत नाही. या वंशावळ्यात व तदनुषंगिक कथात बरीच खरी इतिहास-परंपरा आहे; पृ. ५१४.—क्रममंत्र हे मात्र संस्कृतीचे व पुराणे हे देव्य ऊर्ग स्तसंस्कृतीचे यादवय आहे. नाजवाडम-यात पौराणिक राजाच्या अनुल्लेखाचे कारण मात्र संस्कृतीने लोक त्या वेळी अद्याप रंगेच्या पथिमेवढेच असल्यामुळे त्यांना रंगेच्या पुणेकडील या पौराणिक राजांनी माहिती नसावी; पृ. ५१५.—अथर्ववेदीय यज्ञसंस्थेत इतिहासपुराणाचा समावेश करून त्यात पाचवा वेद असे नाव दिले. इति-हासपुराणे म्हणून एखादा ग्रंथ नव्हता; पृ. ५१६.—इति-हासपुराणाचा जेव्हा मंत्रवाडमयात मायस्वतोम-वाडाशिवाय इतर कोठेही नाही. ब्राह्मणव.व्ययातील इतिहास पुराण-भाग यज्ञसंस्था इतिहासपुराणाशी संबद्ध आहे असे दाखवि-ण्याचा प्रयत्न करीत आहे; पृ. ५१७.—ह्या पौराणिक कथा सामान्यतः सत्य असे मानण्याचा प्रघात पडला असून एखादी कथा ऐतिहासिक दृष्ट्या त्याज्य म्हणजेनावर ते सिद्ध करण्याचा यत्न पडतो. तथापि प्राचीन वंशा-वळीत मध्यस्था दोषकालात बाही चुवा, लोप व लबाडी होणे संभवनीय आहे; पृ. ५१८.—वंशावळ्यात पुढच्याचे मागच्याशी नेहमी निश्चित नाते दिलेले नसते; पृ. ५१९ — कोसलवंश पूर्वकडे असल्याने तो हूय, तालजंघ, शक, पडलव, कायोग इत्यादि टोळ्याच्या हस्तीयापासून वचावून अरंडे राहिलेला सापडतो; पृ. ५२०.—कालिये काटल्या-शिनय वंशावळ्यास महत्त्व नाही. ती काढताना पैतृक नामावरून पितापुत्राचे नाते नेहमीच निघते असे नाही, कधी कधी एकच नाव अनेक व्यक्तींचे असते वगैरे गोष्टी लक्षात ठेविण्या पाहिजेत; पृ. ५२०.—वैवस्वतमनुष्या इष्वाकू पुत्रापासून सूर्य आणि विदेह वंश, नंदिष्ठ पुत्रापासून विशाल पराणे व त्याची वन्या इला हिच्या पुत्रवत्स पुत्रापासून इतर सर्व घराणी निघाली; पृ. ५२०.—पुराणातील वंशावळ्यांचे कालियदर्शक कोष्टक. यमुनापासून निघालेल्या यादव, पौरव, काशी, सूर्य दिष्ट व अथ या वंशांपैकी यादव, सूर्य व विदेह घराण्यांच्या वंशावळी बऱ्याच मोठ्या व स्मृतिपरंपरेने बहुतेक जशाच्या तऱ्हा चालत आलेल्या आहेत. पौरव व अनु कुलांत बरीच नावे दिसतात

तरी त्यांच्या वंशावळीत मध्यंतरी मोठमोठी रिक्तस्थाने आहेत. काशी व दिष्ट या स्थानंतरच्या महत्त्वाच्या वंशांचा सोप दाशरथी रामाच्या सुमारास झालेला आढळतो. शाक्ये वंश ४मी महत्त्वाचे असून त्यातील काहींचा आरंभ बराच उत्तरकालीन आहे; पृ. ५२२.—सोमवंशाच्या मतिनार सूर्य-वंशी प्रसेनजिताचा, यादववंशी शाक्येव्हु प्रसेनजितपुत्र दुसऱ्या यौवनाश्रया (किंवा युवगाश्रया) व काय्यकुणावंशी जड्हु सूर्यवंशी पुढकृताचा समकालीन होता माघिपिता पुढकृ-त्याच्या चारपाच पिढ्या मागचा होता. विभामित्र, त्रिशंकू, हरिश्चंद्र व जमदग्नि, हे समकालीन व शुनःशेप आणि जाम-दग्न्यराम हेही समकालीन होते; पृ. ५२४.—भार्गव रामाने एकदास वेळी पृथ्वी निःक्षत्रिय केली ही कथा रामाच्या जागी तालजंघ हेव्य पातल्यास काहीशी सत्य होईल. काशीचा प्रतर्दन व सूर्यवंशी सगर हे समकालीन असून त्यांनी ताल-जंघ हेव्याचे वचस्व मोडले. दिष्टवंशी चक्रवर्ती महत्त्वाला अज-मासे जामदग्न्य रामाच्या काळी टाकता येईल. पौरववंशी भूमन्धु सूर्यवंशी नाभागाचा समकालीन होता, आणि भरत पहिल्या दिलीपार्शी व दुष्यंत अंशुमानार्शी समकालीन होता पृ. ५२५.—सोमवंशी उत्तरपंचाल घराण्यातील अजमी-टाची पिढी सूर्यवंशी कतुपर्णाच्या किंवा त्याच्या नैतरच्या पिढीशी जोडता येईल. त्या घराण्यातील सृजय रामाचा समकालीन होता. राम आणि शत्रुघ्न यांचा यादव घराण्याशी संबंध जोडणाऱ्या कथेत बरेच तथ्य सापडते. यादववंशी भीम रामाच्या काळी गादीवर होता; पृ. ५२६.—पौरव-वंशी पहिला ऋक्ष उत्तरपंचाल घराण्यातील दिवोदासाचा, संवरण हा सुशंस विया सहदेव याचा आणि कुरु हा सोमक किंवा जनु याचा समकालीन ठरतो. नवीन वेदि व मगध घराणी स्थापन करणारा वसु चैद्योपरिचर दुसऱ्या जन्मेजय परिक्षितानंतरचा होता; पृ. ५२७.—वंशावळीच्या याचा कौरवपांडुरपुत्रापर्यंतच अहेत. इष्वाकूपासून भारतीय पुढापयंतचा काल १४०० वर्षांपेक्षा कमी असणार नाही. आमच्या मत अजमादापासून काही राजांकडे दिवोदासाचे पूर्वजत्व स्थापित झाले असावे, पुढकृस व शत्रुदत्तु यांशी समकालीन एक विवादास पारमिटेरेने काशीवंशात दाख-विला आहे ते कालिये भ्रामक आहे. पाणि ऋग्वेदातील राजांमध्ये सूर्य-वंशसंवाचे लिगाड लावले गेले नाहीत ते देव्यास स्तसंस्कृतीमुळे लाविले गेले असावे; पृ. ५२८.

[सं द भ म य.—संहिता, माघोपनिषद, महाभारत, रामायण. पारमिटेर-पुराण टेकरट ऑफ दि डिनॅस्टिज ऑफ दि फिलिज. नेशान ऑफ इंडिया अँड दि गॅटल विटवीन पाडवान अँड कौरवान. वेदविद्या (शानकोश). अमरकोश. पुराणे. शाखायन धौ. सुत्र. तैत्तिरीय आरण्यक. पतंजलि-पाणिनीवरील वार्तिक व महाभाष्य निरुक्त. ओल्डेनबर्ग-टाय रिक्लिज वॅस वेद. थोडक्या—इंडियन लिटरेचर अँड एलवर. विटानिदस—हिस्टरी ऑफ इंडियन लिटरेचर.]

उत्तरभाग

प्रकरण १ ले.

पश्चिमैकद्वीप प्राचीन संस्कृतींचे स्थूल विवेचन

(पृ. १-४)

उर्वरित शुद्धपूर्वकाच्या इतिहासाचे तीन विभाग पडतात: १ मिसरी-असुरी-बाबिलोनी-ईजिप्टन-चिनी-सांस्कृतिक इतिहास; २ भारतीयांच्या पूर्वजांचा इतिहास; व ३ अवगत राष्ट्राविषयी संशोधन प्राचीन भारतीय संस्कृतींचे अवलोकन करितांना बाह्य जगाचे हि संस्कृतिस्पर्धेन सह्यात आणिले पाहिले; पृ. १.—जेथे योग्य उष्णता व पाणी सुलभ असले त्याच ठिकाणी संस्कृतीची वाढ होते. क्रि. पू. १५०० च्या पूर्वीच्या काळाचे वर्णन बेम्पासाटी इजिप्त व कीट. साय. प्रस. बाबिलोनिया वगैरे फिनिशिया पालेस्टाईन, टिटाइट आणि चिनी देशा विचारात घ्यावे लागतात; पृ. २.—बाबिलोनी व मिसरी संस्कृतींचा परस्परसंबंध अनेक गोष्टींवरून दृष्ट होतो. इजिप्तीची संस्कृति बाबिलोनियासून निघाली असली असेंच सिद्ध होते; पृ. ३

[सं द भ मं य. —होमेल—सिन्डिलिशेशन ऑफ दि ईस्ट सीनोबोल—हिल्टरी ऑफ एन्शंट सिन्डिलिशेशन. कोसिएर—सिन्डिलिशेशन ऑफ प्रोग्रेस बोस—इंक्विरि ऑफ सिन्डिलिशेशन. अंडरसन—स्टोरी ऑफ दि एग्जमिटेड सिन्डिलिशेशन ऑफ दि ईस्ट. महराफि—प्रिमिटिव्ह सिन्डिलिशेशन ऑफ देयर फिजिकल कंडिशनस. सार्देस—बाबिलोनियन लिटेरेचर; रिलिजन्स ऑफ एन्शंट इजिप्त ऑफ बाबिलोनिया.]

प्रकरण २ रे.

मिसर अथवा इजिप्त देशाचा प्राचीन इतिहास

(पृ. ४-२१).

इजिप्तीचा अति प्राचीन इतिहासावर अलीकडे बराच प्रकाश पडला आहे. मिसरी लोकांचे चित्रकलेचे ज्ञान प्राथमिक अवस्थेत असलेले दिसते; पृ. ४.—पुढे रागधराण्याच्या घुरपाशी ४ ही काळ पूर्णवस्थेस पोचली असावी. १२ व्या घराण्याच्या काळी शिल्पकलेत अभ्युपगम व उठठोतापणा हो आला तो १८ व्या व २० व्या घराण्याच्या काळी लोपून काजून रसा जागा भावना जागृत करणाऱ्या गोष्टी दिल्या. या काळी चित्रकलेची अभिवृद्धि झाली; पृ. ५.—या देशातील प्राचीन हत्यार व मातीची भांडी संशोधिली आहेत पण त्याचा काळ निश्चित करता येत नाही. तथापि त्यातील काही प्रागैतिहासिक काळातली आहेत हे खास; पृ. ५.—अति प्राचीन काळच्या राजांविषयी इतिहासविषयी काही अनुमान करणे शक्य झाले आहे. पहिल्या राजघराण्या

विषयी माहिती कबरस्थाने व त्यातील सामान, तसेच शिला-लेख यांवरून मिळते; पृ. ८.—मिसरदेशाने वैशिष्ट्य जे मनोरे ते बांधण्याचा क्रम " नवीन राज्य " स्थापन होईपर्यंत चालला होता. पाचव्या व सहाव्या राजघराण्यातील राजांची हकीकत त्यांच्या स्मारकांवरून चांगली कळते; पृ. १०.—नवव्या व दहाव्या घराण्याच्या काळी मेफिसचे राज्य समाप्त गेले. यामीनच्या राजांनी अकराव्या घराण्याची स्थापना केली व राज्यविस्तारहि केला. १२ व्या घराण्यातील राजे चांगले कार्यकर्ते व मोठे दक्ष असत; या घराण्याचा लौकिक कार मोठा आहे; पृ. ११.—यापुढे १८ व्या घराण्यापासून सुरुवात होणाऱ्या नूतन युगापर्यंत इजिप्तचा इतिहास लवची अज्ञात राहिला आहे. हिक्सोस राजघराण्याने मात्र संस्मरणीय वाटते; पृ. १२.—अठराव्या घराण्याने मोठे भव व संपादन केले; त्या काळी मिसरदेश मोठा धनाढ्य व यशस्वी झाला. पहिला व तिसरा टेम्प्सिस, तिसरा व चवथा अमेनोफिस हे प्रसिद्ध राजे होऊन गेले. हाटशेपसूत नावाची एक अद्वितीय राजकन्या या इतिहासात झळकत आहे; पृ. १३.—एकौशिसाच्या घराण्यात हुसरा रामेसोस याची कारकीर्द मोठी महत्त्वाची होती. विसाव्या घराण्यात १ रामेसोस नावाचे रथे होऊन गेले; या काळी इजिप्त समृद्ध होते पण अंतर्बैवस्था नीट नव्हती; पृ. १६.—इ. स. पू. १२ व्या शतकात नीलसुखामध्ये एक स्वतंत्र राजघराणे स्थापिले गेले. २२ वे घराणे बरेच दिवस टिकले. २३ व्या घराण्याच्या काळी इथियोपियात हुसर एक राज्य स्थापन झाले. या घराण्यात व असुरी लोकांत शुद्ध होऊन इजिप्त परतंत्र झाले; पृ. १८.—२६ व्या घराण्यातील समेटिकस राज्याच्या अमदानीत इजिप्तला पुन्हा चांगले दिवस आले पण त्याच्या मार्गे हराणी लोकांची सत्ता सुरू झाली; पृ. १९.—इ. स. पू. ४०५ मध्ये इजिप्त पुन्हा रबतंत्र बनले. २० वे घराणे हे शेवटचेच फारो घराणे असून त्यापुढे इजिप्त हराणीवर्तल्याखाली गेले व यानंतर कधीहि कोणी देव्य राजा फारोच्या तकावर बसला नाही; पृ. २०.

[सं द भ मं य.—बर्क—इजिप्त मॅम दि ऑर्गिस्ट टाईम्स टु बी. सी. २००. सिलिन्स—एन्शंट इजिप्त. पेटी—आर्कॉस ऑफ कॅप्टल ऑफ इजिप्त. हिल्टरी ऑफ इजिप्त. केरिन्क—एन्शंट इजिप्त अंडर दि फॅरोज. मेडझोनी—इजिप्त अंड न्युबिया. इजिप्त एक्सप्लोरेशन कंड; आर्किऑलॉजिकल रिपोर्ट. नॉर्डन—इजिप्त, न्युबिया. लॅन्ट यामीन. कॅप्ट—प्रिमिटिव्ह आर्ट्स इजिप्त. सार्दे—इजिप्शियन हायरोग्लिफिक्स. प्रस्टे—ए हिल्टरी ऑफ इजिप्त मॅम दि ऑर्गिस्ट टाईम्स टु दि पॅमियन कॅम्पेसेट, व याच लेखकाची इजिप्तवरील आणखी तीन पुस्तके. बाय—ए हिल्टरी ऑफ इजिप्त. बिह्लर—दि टेल ऑफ अमनो लेटरे. मॅस्पेरोलोइफ इन् अतिरिया ऑल एन्शंट इजिप्त.]

प्रकरण ३ रे.
ईजियन संस्कृति
(पृ. २१-२३).

ईजियन संस्कृतीचे अवशेष म्हणजे इमारती, नहरांफाव, चित्रे, सामानमुमान व लेख होतात. दुसरे पुरावे म्हणजे समकालीन उद्भेद व परकीयांत अश्वशिष्ट असा ईजियन अथवा अवशेषांवरून तेथे स्वतंत्र राज्य असावीत असे वाटते. पारमार्थिक कल्पना जि. पू. १५०० मधील झीक विचार-पद्धतीची जुळते; पू. ११.—राहणी मुखाची असे. या संस्कृतीचा उगम प्राक्तरायुध युगांतला आहे व वाढ ३००० वर्षांची आहे. मृतांत सर्व सामुग्रीसह पुरीत. या लोकांत कलाकौशल्य उत्तम दिसून येते. हुसनादी न जमणारे असे काही विशिष्ट धर्म व्याख्यात दिसतात; पू. २२.—पीट बेंटा-तोल वसाहती इतरापेक्षा छत्रकर सुधारण्या व त्याच्यात राजकीय, धार्मिक, सामाजिक व्यवस्था सुरू होऊन एक विशिष्ट संस्कृति बनली; पुढे रानटी लोकांच्या शास्त्रा होऊन ती अभिजात नष्ट झाली; पू. २३.

[सं द भं प्र थ.—मुरे—एक्सकॅव्हेशन्स इन सायप्रस. रिजवे-अर्ली एज ऑफ झीस, हॉल-दि ओल्डस्ट सिव्हिलिजेशन ऑफ झीस. सौदस आणि मॅनाट—दि फिनिशियन एज. हंगार्य—ईजियन रिलिजन (सायकॅलोपीडिया ऑफ रिलिजन अँड एथिक्स). एन्सायक्लोपीडिया ब्रिटानिका—ईजियन सिव्हिलिजेशन. मॅनाट—ईजियन डेज.]

प्रकरण ४ थे.
असुरी बाबिलोनी संस्कृति
(पृ. २३-४२).

आदिप्राचीन कुईतानात ख्रि. पू. १५०० च्या सुमाराचे बरेच प्रांत मोडत. असुरांची संस्कृति बाबिलोनीच होती तरी दोहोंमध्ये थोडा फरक होता. ऐतिहासिक बाबिलोनी नावाय मिश्र भाषासून असे; पू. २३.— प्राचीन बाबिलोनी पाठनमयध चपकण्य झाले आहेत, सार्वजन्य नगित व ज्योतिष गाळात या लोकांची केवढी प्रगति झाली होती हे दिसून येते. बाबिलोनियात दगड नसल्यामुळे बांधकामे विटांची बनत व त्यामुळे कलाकौशल्य बेताबतातचे असे; पू. ३४.— असुरिया—बाबिलोनियात बाबिलोन नव्हता, मात्र एलाया विशिष्ट घातें प्रचल्य असे. राहणी सुधारलेली दिसते. बाबिलोनियन संस्कृतीचा उगम "एरिडु" व "निपुर" या दोन निकटवर्ती संस्कृतींपासून झाला असावा; पू. २५.— कायदेपद्धतीवर प्रकाश पाऊनारे ग्रंथ बरेच अशांतिले गेले असून खात "समुरबाचे कोड" हे महत्वाचे आहे. या कोडवरून बर्ने दिततें की, त्या वेळी लोकांचे भा. वि. ४५

तीन वर्ग असतः (१) कुईतानांत मुख्य मनुष्यांचा; (२) मलाम नगलेल्या लोकांचा व (३) मलामांचा वर्ग. रामाचा मत्ता भर्मी-नीवर नसे. देवालय संस्थानांप्रमाणे स्वतंत्र व समृद्ध असत; पू. २६.— मानसंचा कयाविकय फार कनोद्याने होई. दोतकी खुद्द मालक पाहतात अस घराभारे, मजदुरी, व्याज बरेचसे दर ठरलेले असत. व्यापार एकेटामाफत घाले वैवाहिक पद्धति यायकांनी द्विवाचह अधीन असे. पट-स्फोट व दनक यांची प्रचलना असे फौजदारी गुन्हास "जशात तसे" या न्यायाचे शिक्षा होई. न्यायशास्त्री पद्धी अपुनिक पद्धतीह फार तिराकी वाटत नोही; पू. २७.— बाबिलोनियाचा प्राचीन इतिहास झालेले व भाव्यावरील लेख यावरून थोडाबहुत मिळतो. केणी, किश व गिद्वन यांची राज्ये थि पू ५ व्या शतकांत होऊन गेली. शिबूर्वे राज्य मोठे प्रौढ व सुसंस्कृत दिवत; पू. ३१.— अगडच्या राज्यघात्यांत सामन व नरमसिन यांच्या कारकीर्दी प्राचीन पौरुष्य इतिहासांतले अत्यंत सुधारलेल्या होत. शेकवे व हसिनचे अर्धा दोन मॅसेटिक राज्ये या काळी टोमक गेली. ऊरचा तीन राजघराणी होऊन गेली; या पराभवात सार्व-भूमसत्ता नादत होती; पू. ३२.— बाबिलोनच्या राज्यांत आठ राववेद आवळतात. ख्रि. पू. २४५०-७२८ पर्यंत हे साम्राज्य टिकले. या साम्राज्याच्या काळी बाबिलोनिया मोठ्या भरभराटीत होता. असुरियाच्या ह्याच्यामुळे साम्राज्य दबघाईस आले; पू. ३४.— असुरियन नावाच्या प्रथम-काळी (ख्रि. पू. १८३०-११२०) बाबिलोनवर असुरियाचे वर्चस्व घसण्यास सुरुवात झाली. द्वितीय काळी (ख्रि. पू. ११२०-८८५) असुरियाचे साम्राज्य विस्तार पावले तृतीय काळी (ख्रि. पू. ८८५-७२२) बाबिलोन असुरियन प्रांत बनला, साम्राज्य बागलब घडाले व सुधारले. चतुर्थ काळी (ख्रि. पू. ७४५-६०९) सत्त जयसेचा कळन होऊन दोवर्ती ते बाबिलोनियातली झिळले. याच काळात विख्यात असुरशमिषाल होऊन गेला; पू. ३५.— पुन्हा नवीन बाबिलोनियन साम्राज्य उदयास आले (ख्रि. पू. ६०६), वण थोड्याच वर्षांत त्याची समाप्ति होऊन बाबिलोन प्रांत इराणी सत्तेखाली गेला; पू. ३९.— असुरिया बाबिलोनियातला व भोंवतालच्या शहरांचा विकास तरकारीन कल्पना येण्यासाठी देणे अश्वय आहे; पू. ४०.

[सं द भं प्र थ.—रिच-मॅसेडोर व न दि हदस्त ऑफ बाबिलोन. लेयव्ह-विनेव्हे व्हिड बाबिलोन साइस-रिलिजन ऑफ दि एंगेश्ट बाबिलोनियन. वोल-रेव्हर्स ऑफ दि पास्ट. ऑरियन-इस्टर्ली ऑफ अलेक्झांडर्स एक्सपेडिशन. स्ट्रेसे-मिओप्राफ. डेनोकोन-अ. ग्रासिस. चे. जे-एक्सपेडिशन फॉर दि खॅव्ह ऑफ युफ्रेटीज अँड टायग्रिस. डेरोडो टस. ड्विनी. टेलिमी अल्माग्रेस्ट. व्हिन्सेवट-दे बाबिलोनिया एन्सपेडिशन. पीटर्स-निपुर, पिचिस—दि बाबिलोनिया-कौमिकल. किंग-सेटर्स ऑफ असुरी. रवी-अर्ली बाबिलोनिया.

यन हिस्टरी, रॉजर्स-हिस्टरी ऑफ बाविलोनिया अँड अशिरिया हापर-दि कोड ऑफ समुराबा रातोहिन-अशिरिया जेस्ट्रो-सिंहिल्लिसेशन ऑफ बाविलोनिया अँड अशिरिया मग-अशिरियन टक्कन कुमिंग-बॉल ऑफ बाविलोनिया]

प्रकरण ५ वे.

असुरकालीन आशियातील राष्ट्र व सस्कृति

(पृ ४२-६१)

सिरिया व पूर्व-आशियाभायनर यामधील हिटाइट राष्ट्र इ. स. पू. १९ व्या शतकापासून प्रामुख्याने वायव्ये लागले व बेजरारच्या असुरराष्ट्रावर सांप्रदायस्थानेराठी मगड लागले जि पृ ६ व्या शतकानंतर हिटाइट लोकांचा पुरा नायनाड झालेला दिसतो, पृ ४२ — अर्वाचीन संशोधनावरून हिटाइट चांगले पराक्रमी व मुसस्कृत दिसतात याचा मिसरी व अशुर लोकांशी विशेष राजकाय संबंध होता, पण तो क्षत्राचा होता मिश्राचाच राघव हिमू लोकांशी असे हिटाइट लोकांचे कलाकौशल्य अभिनव किंवा स्वतंत्र दिसत नाही, प ६३ — मिटनि राष्ट्र प्राचीन महत्त्वाच्या राष्ट्रांपैकी एक असून इजिप्ती त्याचा मगडा चाललेला दिसून येतो जि पृ १२ व्या शतकात अशुरियन राजांनी हा प्रांत जिंकून आपल्या राज्यास जोडला, पृ ४५ — पॅलेस्टाइनमध्ये प्रागैतिहासिक कालात एक उभणा मानववश होता पण पुढे तेथे सेमेटिक लोक राहू लागले तेथे जि पृ. १७ व्या शतकाच्या सुमारास इजिप्तीचे व जि पृ १४ व्या शतकाच्या सुमारास बाबिलोनियाचे वर्षरव होते प्राचीन पॅलेस्टाइनवर आशियामधील सस्कृतीचा इजिप्तीमधील सस्कृतीपेक्षा अधिक परिणाम झाला होता, पृ ४५ — फिनीशिया हे प्राचीन काळचे प्रसिद्ध व्यापारी राष्ट्र होय तेथील लोक सेमेटिक बंधाचे असून त्यांनी फिनीशियन भाषा व लिपी निर्माण केली फिनीशिया जि पृ. १९०० पासून इजिप्तीच्यानच्या अमलाखाली, जि पृ १७० पासून स्वतंत्र, जि पृ ८७९ पासून अशुरियनाच्या व जि पृ ६०५ पासून उत्तर बाबिलोनियन राजाच्या अमलाखाली राहून जि. पू ५२० पासून इराणच्या अमलाखाली गेला फिनीशियन लोक व्यापारात प्रवीण होते पण राष्ट्र स्वतंत्र व प्रागतिक करण्यास लगणारे शुण त्याच्या अगो नव्हते, पृ ४८ — सीरियात मानवाची वस्ती फारच प्राचीन काळापासून दिसते. जि. पू १९०० च्या सुमारास तेथे इजिप्तीयन व बाबिलोनी या सस्कृतींच्या समी माने एक नवीन सस्कृति जन्माम आली व फिनीशियन लोकांच्या व्यापारी चळवळीमुळे मध्यसमुद्राच्या पश्चिम-कडील भूभागापर्यंत ती नेवडी धारव लोकांवरहि तिचे परिणाम झाले, पृ ५२ — याशिवाय पश्चिम आशियात

लिविया, मीडिया वगैरे सहान राष्ट्र होती. पूर्वआशियातल या काळातील मोठे राष्ट्र नाग होय याच्या इतिहासात कुहे बादशहापासून (जि पृ २८५२-७३८) सुरुवात होते त्यापूर्वीच लोक अगलात पत्रप्रमाण राहता होते अशी मिनी लोकांचीच समग्रत आहे फुडि बादशहाने अनेक सुधारणा करून चिनी लोकाना सस्कृतीच्या पहिल्या पायरीवर आणून सोडले नंतरच्या दोन बादशहानीहि नव्याच सुधारणा करण्याने चीनच्या इतिहासात आहे, पण ही हकीकत कापनिक दिसते, पृ ५४ — हिया घराणे जि पृ १७६९ त लयाला गेले नंतर यिन घराणे आले तोंड त्यातील एका बादशहाच्या दुष्टगुणामुळे जि पृ ११२० त सुडाते, पृ ५७ — कनयूशिअस संप्रदाय लोक समजतात त्याप्रमाणे परमार्थपर नाही, त्यात व्यावहारिक नीति व राजधर्म उपदेशिला आहे. तांशी संप्रदाय लोक्ष्मेने स्थापन केला असे मानण्यात येते ' तांशी तद् किम ' हा प्रथ तांशी तत्त्वांची आंख करून देतो शील व कर्म यांचे विवरण करणारा 'तांशी' हा एक शुण आहे व याच महत्त्व प्रत्येकाला आहे, अशो या संप्रदायाची शिक्कण असते लोईजेनतर सुमार ५०० वर्षांनी हा पथ अस्तावात आला पुढे त्यात अनेक घड्यादाईत अरी पडून सध्या तो हान बनला आहे, पृ ५८

[म द अ थ य — एयर्स-इजिप्त साइंस-दि हिटाइट्स पेरट आणि चिरीश-हिस्टरी आय आर्ट इन सार्डिनिया, ज्युडिया, सिरिया, अँड दि एशियन भायनर हिल प्रेक्ट-एक्सप्लोरेशन इन बायबल लॅण्ड्स राइट-एवायर ऑफ दि हिटाइट्स होगार्थ-आयोनिया अँड दि ईस्ट साइड, होमेल आणि इतर यांचे ' प्रोसीडिंग्स, सोसायटी ऑफ बायबल आर्किऑलॉजी ' मधील विविध लेख मिस बेल-दि थाउजड अँड वन चचन कॉडर-हिटाइट इन्स्क्रिप्शन्स अँड अल्टाइक हायरॉलिड्स गारलिंग-दि लॅंड ऑफ दि हिटाइट्स हिस्टोरियन्स हिस्ट्री ऑफ दि वर्ल्ड ए जि (तांशी इजिप्त, कनयूशिअस) ए रि ए (कनयूशिअन रिलिजन, कनयूशिअस) रॉलिंग्टन-फिनीशिया लेम्मे-रिलिजन ऑफ चायना]

प्रकरण ६ वे.

प्राचीन युरोपीय सस्कृति

(पृ ६१-७१)

ग्रीक, रोमन, ट्यूटन व स्कॅन्डिनेवियन या युरोपाय सस्कृतींचा मूळ उगम खुद्दपुर्वे काळात सापडतो ईजियन सस्कृतीची रूपरान होमरच्या काव्यावरून येते होमरच्या वाग्याला ईश्वरकरणा निराकार देवतपर नाही किंवा सर्वेश्वरी मतासारखीहि नाही होमरपूर्वकांही ' एकेका जातीचा

एकेक स्वतंत्र देव' हा कारना प्रथम उद्भवून नंतर त्याचा विकास होत गेला; पृ. ६१—मिनोयायमिनी लोकांत खो-
दयता धंष्ट अंगे. हेलेनपूर्व लोकांत कौटुंबिक व राजकीय
भर्मविधा पाळण्यात येत: त्या वेळीं दैवतकापनात नैतिक
स्वरूप दृष्टीस पडे: उपासनेत कलांचे अस्तित्व असे देवळें,
पुजारी, धर्मापाध्याय, यज्ञ वगैरे गोष्टी आवडून येतात.
होमरोस्तर कायतत्वाप्रमाणे होमरपूर्व काळीहि पूर्वभाषदल
उगव करीत व प्राग्धर्माविधा आचरीत. या सुधारलेल्या
भर्मकापनांबरोबरच समाजशैशवयोक्तक अप्रबुद्ध कापनाहि
या प्राचीन लोकांत होला; पृ. ६३—पशुदेवता व क्रियावा-
चक देवता याची उपासना असे; तमचे सर्ववस्तुगत देवतेची
कापनाहि दृष्टीस पडे. जादूटोणा व मनुष्यबलीसारखे
प्रकारहि होत. प्रथम कालविभागांत प्राकाची धार्मिक
कल्पना बरीच अवस्थांतरे होऊन तयार झालेली आढळते.
पृ. ६६.—क्रि. पू. १० व्या शतकाच्या सुमारास हेलेन
लोकांत नव्या कापना व टायोनिसस नांवाची नवी देवता
शिरतांना दिसते. या देवतेची उपासना मोठी विलक्षण व
रानटी असे; पृ. ६८.—टयूटोनिक संस्कृति प्राचीन पाषाण-
युगात कसा प्रकारची होती तें त्या काळातील संशोधित
अवशेषावरून दिसते; प्रास्तपेक्षा ती जास्त सुधारलेली
नव्हती. नवपाषाणयुगांतल मनुष्य प्रत्येक वर्षीत प्रगत
झालेला दिसून येतो. जर्मन क्रिया टयूटोनिक संस्कृतीचे
कास्ययुग दक्षिण जर्मनीत क्रि. पू. २०००—१००० हें होते.
हेलेस्टद युगाला लोखंडाच्या कांधापासून सुरुवात झाली.
स्वित्झर्लंडातील सरोगुहभूमावरून 'ला-टेने' हे युगा
नांव पडलें; हे युग क्रि. पू. ४-१ शतकापर्यंत धरितात.
रोमनी व राष्ट्रयानांतर युग यात रोमनसंस्कृतिस्वर्ष-
दर्शक व विशेषत: भौतीचे पदार्थ दृष्टीस पडतात. मेरोविंजि-
मन युगांतल्या (इ.स. ५००—६००) रेहेमेयर कबरी संशोधित्या
गेल्या; पृ. ६९.—ईंडोनेसिडियामध्ये पूर्वप्रास्तरयुगात
मनुष्यवस्ती नव्हती; पुढील युगात ही संस्कृति प्रगत होत
गेलेली दिसते; पृ. ७१.

[संदर्भ ग्रंथ.—ए. रि. ए. इंजिअल रिलिजन;
ग्रीक रिलिजन) ए. वि. (जर्मनी; ईंडोनेसिडिया) योड-
सफडे—हेलेनिक मिथिहिलिशन. गुशोट—जनरल हिस्टरी ऑफ
सिथिहिलिशन इन युरोप. फॅरिस्ट—दि डेव्हलपमेंट ऑफ येस्टन
सिथिहिलिशन. हॅरिसन—स्टडी ऑफ ग्रीक रिलिजन व इतर
ग्रीकमंधर्मां ग्रंथ. फॉर्नल—एन्ट्रोप्युशन ऑफ रिलिजन वगैरे.]

प्रकरण ७ वें.

मूलग्रहकालीन उर्फ इंडोयुरोपीय संस्कृति

(पू. ७१—९२)

हिंदुस्थानातील वैदिक आर्य हे गाहेरून हिंदुस्थानांत
आले, ते आणि इराणी लोक व कित्येक युरोपीय लोक मूळ

एकाच वंशांतले असून ते फार प्राचीन काळीं एकत्र रहात
होते वगैरे कल्पना पाश्चात्य लोकांनीं संस्कृत व अवस्था
भाषेचा परिचय झाल्यानंतर १९ व्या शतकांत पुढें मांडल्या;
यासंबंधाचा थोडक्या अंश विशेष महत्वाचा आहे; पृ. ७१.—
थोडकें संस्कृत. अवस्था (हेंद), अ मॉनियन, लॅटिन,
गॉथिक, ग्रीक, जर्मन वगैरे भाषातील प्राणी, वनस्पति,
कालगणना, भक्षणपदार्थ, पांघाट, कौटुंबिक नाती, वगैरे
बाबतींतील शब्दविषयक साम्ये दाखवून लावणून या निर-
निराळा भाषा बोलणारे लोक पूर्वी एकत्र रहात असले
पाहिजेत व एकच भाषा बोलत असले पाहिजेत असे अनु-
मान काढले; पृ. ७३.—या मूल आर्येयांनीं लोकांचें एकत्र
राहण्याचें टिकाण कोणतें याबद्दल मतभेद होऊन पिक्टेट,
होमेल, मॅक्समुलर वगैरे विद्वानांनीं मध्यआशिया लॅथन,
वेनफी, दिह्टन, वगैरे विद्वानांनीं मध्य-युरोप आणि घा. गं.
टिब्लक यांनीं उत्तर सुवप्रदेश, हे मूलग्रह होय असे मत
दिलें; पृ. ८८.—शियाय इंडो युरोपीय लोकांचा एकत्र-
वसतिकाल क्रि. पू. ४००० वर्षांपूर्वी होय असेहि टिब्लक
यांनीं आपल्या 'ओरायन' ग्रंथात प्रतिपादिलें आहे;
पृ. ९०.

[संदर्भ ग्रंथ.—थोडर—प्रीहिस्टॉरिक ऑटिक्लिटीज ऑफ
दि आर्यन पीपल. ज्युवेद लवक—प्रीहिस्टॉरिक टाइम्स.
हिरोडोटस—महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश—'सरोगुह' शब्द
होमर—इलियड व्हामेरी—प्रिमिटिव्ह कुल्चर. टोमाशेक—
पामिर भाषा. लथवेवेद. प्रिनि—हिस्ट नॅच. एतरेय ग्राहण.
रॅसबॅक—रोमन एन्क्लोपॅडी. बा. गं. टिब्लक—ओरायन व
आर्टिक होम इन् दि वेदास ना. भ पावनी—आर्यवर्तिक
होम अँड आर्टिक फौलनीज.

प्रकरण ८ वें

पशुभारतीय संस्कृति

(पू. ९२—११९)

आद्य आर्येयशायानीं मूलग्रह सांडल्यानंतर त्यांची एक
दाया या युरोपकडे गेली व दुसरी पूर्वकडे वळून इराणात
राहिली. इराणातील आर्यशाखेची संस्कृति ती पशुभारतीय
संस्कृति होय व तीहि वेदपूर्वकालीनच होय; कारण वैदिक
उर्फ भारतीय आर्य हे इराणांत हिंदुस्थानात शिरून नंतर
पुढें त्यांनीं वेदरचना केली; पृ. ९२.—भारतीय आर्य हिंदु-
स्थानांत शिरण्यापूर्वी इराणी लोकांबरोबर इराणात एकत्र
रहात होते आल्या पुराषा अवस्था व संस्कृत या दोन
भाषातील शब्दसाम्याचा, वेद व अवस्था या भर्मग्रंथातील
विषयसाम्याचा, आणि इराणी व भारतीय यांच्यामधील
आचारविषयक साम्याचा आहे; पृ. १०१

[संदर्भ ग्रंथ — भाट्टाकर स्मृतिप्रथ-कीर्णचा लेख अवेस्ता ऋग्वेद गायत्रर — सिद्धिलिखेशन ऑफ ईस्टन इरा गियन्स दि स्टोरा ऑफ दि नेशनस — पार्शिया कायवट — पारशाचा इतिहास कावसजी इ कागा — वल्लट डिकस नरी ऑफ दि अवेस्ता लॅंग्वेज गेल्टनेर — अवेस्ता मिल्स — एक्सप्लिशन ऑफ दि लोअर ऑफ अवेस्ता कागा — प्रॉक्ट कल ग्रामर ऑफ अवेस्ता लॅंग्वेज]

प्रकरण ९ वे

आर्य-असुर-संघर्ष

(पृ ११९—१२३)

भारतीयांचा वदपूर्वकालात इराणी लोकांशी व युरोपीय आर्यांशी संघर्ष होता, त्याप्रमाणे आर्येतर वशी असुर व खाल्डियन लोकांशी संघर्ष होता. मेसापोटेमियात यि पू ५००० च्या सुमारास तुरागियन नावाच्या आर्यांचे लोक राहिले होते, त्यांनी विटावर खोदून ठेविलेले लेख अली कडे उपलब्ध झाले आहेत, त्यांच्या प्राचीनत्वामुळे त्यांना 'खाल्डियन वेद' म्हणतात, खाल्डियनसंस्कृतीच्या साहाय्याने असुरियन लोक सुसंस्कृत बनले, पृ ११९.—यि पू ४ च्या किंवा ५ च्या सहस्रकातील खाल्डियन व आर्य संस्कृतींच्या लोकांत दळणवळण होते ही गोष्ट या दोन वेदांतील शब्दसाम्यावरून व कल्पनासाम्यावरून सिद्ध होते, पृ. १२०.—आशियामायनरमध्ये हिटाइट व मिटनी लोक नाच्यामधील तहाचा एक शिखलेस सापडला असून त्यांत इद्र, मिनावरण, नासरय या भारतीय देव यांची नावे आहेत, मिटनी लोकांच्या शेजारी असुरियन किंवा असुरियन लोक राहात होते असुरिया ह्या वेदात अनेकवार उल्लेखिलेल्या असुराचा प्रदेश असता, आणि आर्य लोक मध्यआशियात किंवा इराणात राहात असता आर्य व असुर यांची परस्पर धार्मिक, वाढमयविषयक वगैरे देवदेव शालीं असावी, पृ १२१

[संदर्भ ग्रंथ — भाट्टाकर स्मृतिप्रथ—लो डिककाचा लेख व डी रा गो भाट्टाकर याचा लेख अथर्ववेद. ऐतरेय उपनिषद पातंजलमहाभाष्य शतपथ ब्राह्मण बृहदारण्यकोपनिषद]

प्रकरण १० वे.

उपसंहार

(पृ १२३—१२९)

या भागात सात आठ हजार वर्षांचा इतिहास दिला आहे मानवाची वस्ती मूलतः वर किती लहान वसे आहे ते ठरविण्याचा व मानवजातीचा वैश्वरूप तयार करण्याचा प्रयत्न

पुराणवस्तुशास्त्र, प्रस्तारावशेषशास्त्र वगैरे शास्त्रांच्या साहाय्याने चालू आहे, पृ १२३.—भारतीय आर्य व त्याचे पूर्वज यांच्या इतिहासाचे मूलगृहकाल, पशुभारतायकाल, व तिसरा भारतीय काल असे सुगम कालविभाग असून तिसऱ्याचे सूतसंस्कृति व मानससंस्कृति असे दोन पोटभाग पडतात मानससंस्कृतिकाल दाशरानुयुद्धापासून सुरू होतो व सूतसंस्कृतिकाल तत्पूर्वीचा असून त्याच्या इतिहासाचे साहित्य उपलब्ध नाही, पृ १२४.—ऋग्वेदाच्या दहाव्या मंडळीत व्यापक विचार बरेच आहेत पण त्यात पुनर्जन्म व कर्मवाद या कल्पना नाहीत अद्वैतवाद व एकेश्वरीमत, पतिपत्नाधर्म, गृहस्थधर्म, वगैरे गोष्टी त्यात आहेत, पण शास्त्रप्रवरकल्पना त्यात नाही वैदिक वाढ्य, ब्राह्मणजाति, व यज्ञसत्ता याचा अभ्यासाभय निकट आहे तो ज्ञानकी

शाच्या वेदाव्या या भागात सविस्तर दिला आहे, पृ १२५.—इगिप्स व असुर या लोकांचा प्राचीन इतिहास यि पू आठ हजार वर्षांपूर्वीपासून सुरू होतो भारतीयच्या इतिहास फार तर ख्रिस्तपूर्व तान हजार वर्षे पर्यंत नेता येतो पण त्याच्याहि पूर्वी चार पाच हजार वर्षे पश्चिमकड या दोन संस्कृती नांदत होत्या आर्यांचा अगदीं आय म्हणजे मूलगृहकाल घेतला तर त्या वेळीं असुर व इजिप्स या दोन राष्ट्रांचा संस्कृति चामलीच वाढली होता असे म्हटले पाहिजे कारण असुरायांचा कायदाग्रय (इसुरयीचे कोड) त्या वेळेसच तयार झाला होता तसेच या दोन संस्कृतींचे मोठमोठ्या इमारती, म्नारे, वगैरेचे अत्यंत प्राचीन अवशेष आज उपलब्ध होतत पृ १२६.—सांस्कृतिक दृष्ट्या पशुच कार्य भारतीय कार्यपक्षा कमी महत्त्वाचे व अधिक उत्तरकालीन होते, पृ १२९.

परिशिष्ट

जनवादग्रंथ

(पृ १२९—१३७)

चंद्र धर्मप्रथात 'मोड नातपुल' याचा वारवार उल्लेख येतो जैन व बौद्ध धर्मांत फार साम्य असल्यामुळे जैन संप्रदाय हा बौद्ध संप्रदायाचा पोटभाग असे बराच काल मानात असत, पृ. १२९.—जैनसंप्रदायात श्वेतावर व दिगंबर असे दोन पथ असून त्यांच्या धर्मप्रथास 'सिद्धांत किंवा आगम' म्हणतात व ते अर्धमागधी भाषेत आहेत, पृ १२९.—जैन धर्मप्रथाचे आचारगस्तुत, सूत्रगदाग, ठाणग, अतगददसाधो, अणुतरवादीयसाधो, पण्डा वागरणा इम, विनामसुत्रम् व दिग्गवाय अशीं वारा असे असून पुढे उपांगे आहेत, पृ १३१.—याशिवाय छेदसूत्र, मूलसूत्र व इतर कित्येक महत्त्वाचे ग्रंथ आहेत, त्यांपैकी ज दोन्ही पथांना मान्य आहेत ते फार प्राचीन होत, हे उपलब्ध आहे, पृ १३१

महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश.

प्रस्तावनाखंड.

विभाग तिसरा.

बुद्धपूर्व जग.

प्रकरण १ ले.

इतिहासविषयक प्राचीन कल्पना.

जगाचा इतिहास लिहिण्यास मुदनात बराचयाची ती हिंदु-स्थानच्या इतिहासाच्या अनुपंगानें कल्प्यास हरवत नाही. हिंदु-स्थानचा इतिहास लिहान्याचा ज्ञान्यास त्या इतिहासाची संलग्न असें अनेक इतिहास येतात. अत्यंत प्राचीन काळाचीं गोष्टी म्हणजे इजिप्त व अशुर हीं हांत. इजिप्तचा हिंदुस्थानाच्या इतिहासाशी संबंध बराच अनिश्चित आहे. सेतोखियन नांवाच्या एका इजिप्तच्या सम्राटानें हिंदुस्थानावर स्वाधीन केला होता, अशी काही ब्राह्मणांनीं एक समजूत होती; पण ती कल्पना ज्या आधारावर रचली गेली त्या आधाराची विश्वसनीयता फारशी नसल्यामुळे ही समजूत निराधार आहे असें आज इतिहासज्ञ समजतात. अशुर संस्कृतीचे विस्तारपूर्व ६००० वर्षांपूर्वीचे संस्थापक सुमेर म्हणून लोक होते. ते भारतीय श्रविड वंशातील असावेत असें हाल (H. R. Hall. The Ancient History of the Near East) नांवाचा ग्रंथकार म्हणतो. आम्हास याविषयी आज हालचे मत सामान्यापलीकडे काही करता येत नाही. श्रविड-सुमेरसना बघावतां दुसरा संबंध सेमीशमामावत स्वयत्तात. अस्त्या देशाच्या मेसीरामीस राणोनें हिंदुस्थानावर स्वारी केली अशीहि एक समजूत होती. ती देशील त्यागिली गेली आहे. इराणचा बादशहा कुरस (Cyrus) याच्या वरील पुढील हिंदू पौजेत होते, याबद्दल हिरोडोटसच्या वाक्याचा पुरावा आहे. इराणचा कुरस-नंतरचा एक सम्राट् डर्युस यानें हिंदुस्थानचा बराच भाग काबीज केला असता असे दिसते. इराण लोकानंतरचे महत्त्वात पावलेले राष्ट्र ग्रीकांचे होय. त्यांचा हिंदुस्थानाशी संबंध पूर्वीपासून जरी बसला तरी शिर्षदराच्या स्वारीनें दड झाला असें दिसते. रोमन पातलाहीचा हिंदुस्थानाशी प्रत्यक्ष संबंध कमी आला तरी हिंदुस्थानातील काही राजांचे बऱ्याच रोमन दरबारी होते. यान्हन व्यापारी सैन्य पूर्वीपासून असावा असें दिसते. बुद्धपूर्वीच्या चीन देशाची अमलेल्या संस्थांचे संशोधन अद्याप झालें नाहीं. लाउत्सेची "ताओ" नावाची विचारोपासनाप्रकृति उपनिषद्बद्दल अद्यापी असे म्हणतात. येणेप्रमाणें अत्यंत प्राचीन राष्ट्रांच्या इतिहासाची हिंदु-

स्थानचा संबंध सामांत येंडेल आणि इजिप्ती, चिनी, आशुरी, इराणी, ग्रीक, रोमन या प्राचीन संस्कृतींचा इतिहास भारतीय इतिहासाच्या विविध काळाच्या इतिहासाच्या अनुपंगानें विवेचितां येईल, एकट्या नव्हे तर हिंदुस्थानाच्या युरोपातील लोकांशी जो एकवशासंबंध संबंध दिसतो त्यामुळे इतिहासाशी अत्यंत निकट संबंध असलेल्या भाषाशास्त्र, तौलनिक दैवतशास्त्र इत्यादि शास्त्रांशी ओळख देतील हिंदुस्थानाच्या इतिहासाच्या अनुपंगानें देता येईल.

जगाच्या इतिहासाशी परिचय करून देण्यासाठी हिंदुस्थानाच्या इतिहासाच्या अनुपंगानें मुळात करावी ही कल्पेनास बौद्धिक औपच्य वाटेल. कां की, इतिहासाविषयी हिंदुस्थानाची अनास्था प्रस्थात आहे. भारतीयोंचा इतिहास स्पष्ट करण्यासाठी परमेश्वरी मदत प्याययाची ही जर पद्धति आहे, तर भारतापासून प्रारंभ करून जगाची ओळख करून देण्याचा प्रयत्न आपण कसा करणार ? या प्रश्नास उत्तर एवढेच की, जगाच्या अत्यंत प्राचीन इतिहासावर प्रकाश पाडणारा मात म्हणजे अत्यंत प्राचीन भाषा व शब्द हे भारतात शिकवू आहेत. त्यांचे विरनिराळ्या काळांतले अवशेषहि शिकवू आहेत. फक्त या अवशेषांचा पृथ्वीच्या सूर्याभोवती होणाऱ्या परिभ्रमणाच्या आंकड्यांशी संबंध लावावयाचा, हा इतिहाससंशोधकांचा कर्तव्यभाग आहे.

विनाय ह्येहि छात्रांत ठेविले पाहिजे की, इतिहास लिहिण्याची कला भारतीयांन अगदीं अपरिचित होती असे नाही. ज्या भाषा इतिहासोपलब्धी व इतिहासप्रकाशनास कारणीभूत होतात त्या भाषा भारतांत जाणत होत्या.

त्या भाषांचे परिणाम ज्या स्वरूपांत आपणांस दृष्टीस पडतात त्या परिणामांत आपण आज कदाचित् इतिहास म्हणणार नाही. शिल्लेखासंबंधील राजावृत्ती व पुराणांतील कथा व कुलपरंपरा यांस आजचे लोक इतिहास म्हणणार नाहीत. तथापि ज्या भाषा इतिहासप्रबंधांच्या उत्पत्तीस कारण झाल्या त्या याहि वृत्तींच्या उत्पत्तीस कारण झाल्या. वास्मोस्वी राजतरंगिणी, सिंहलद्वीपांतील वनोप्रेष व आगाम आरुकावर्जतील राजांचे इतिहास, यांसारखे प्रकार पाश्चात्य लोकांस इतिहासासारखे वाटतात; परंतु राष्ट्राच्या ज्या अनेक उल्लासाले झाल्या, त्यांचे वर्णन कारणे हे वसोप्रेष खास नाहीत. फुगेदोत ज्याप्रमाणें आपणांस गाईचे दान करणाऱ्या राजे

खोर्नाच्या जरी मापडतात, त्या संज्ञेस पौराणिक, कालानिर, भाष्य-
कथांची जोड दिली असता ते स्वस्य येईल तें या संज्ञेच्याचें
आहे. पुष्कळ वेळा तर या कथा हिंदुस्थानातील किंवा राज्याच्या
नांवांनीं रचत होत्या त्या सिटलातील काही राजांच्या नावांनीं दडपून
दिल्या आहेत. आहोम राजांच्या इतिहासाचे आद्योमी (आर्यामी)
भावेतील ग्रंथ भाषांतरित झाले नाहीत आणि त्यामुळे त्या ग्रंथावर
विश्वचल कथां देत नाही, परंतु पौराणिक ग्रंथात जे दोष असतात
अथवा जे दोष कथारित आढळतात तेच दोष तेथेहि असतात
अशी आमची समजूत आहे.

इतिहास लिहिण्याची मनुष्याची प्रवृत्ति झाली तिचे कारण आपण
काय केले तें लिहून ठेवें ही मनुष्याची इच्छा होय. या इच्छे-
मुळे हिंदुस्थानातील अनेक राजांनीं आपले विजय शिल्लेखांत
कोरून ठेविले, ते सर्व इतिहास होय. इतिहासावर भारतीय
आस्था नव्हती असे नाही. तथापि इतिहास या स्वरूपाचे
वाङ्मय भारतात फारसे वाढले नाही, हें मात्र बऱ्याच वेळे
पाहिजे. याच मुख्य कारण राजांची इतिहासविषयक जल्लोभा होती
असें नाही वेदकालात ते वाङ्मयप्रसंगाच्या हेतुमुळे झाले
असें मुख्य नाही तर प्राचीन ऋष्यांचा यज्ञाचे उपयोग करणांत
बैद्य, ब्रह्म कर्त्यासाठी ते ज्ञान विमर्श लागे, अशी परिस्थिति
असल्यामुळे त्या प्रमाणे जतन तरी झाले आढळते जो बुरा होता
त्यानें राजसुधान्याच्या कथांचे इतिहासाचे जतन केले. तथापि भाट
हे शास्त्रमात्रे कंठे होते त्याचे कारण हें त्यांचे कार्य असून इति-
हासरक्षण करणें हें त्यांचे कार्य नव्हतें. त्यांचे कार्य लोकरंजन
किंवा दास्याचे रंजन करणांचे होते आपण या प्रामाणिके शोकासा
इतिहास उपलब्ध झाला आहे. वरमणूक हा जेव्हा उद्देश असतो तेव्हा
इतिहास हा चांगला काळजीपूर्वक रक्षित जातो असें नाही. जे कथानकें
मनोरंजन असतात त्यास प्राधान्य दिले जातें. जो मोठा दिग्विजयी
योद्धा असेल त्याच्या वरिष्ठापेक्षा ज्याच्या श्रेयविषयासंबंधानें
लोकांना अधिक सोब मागेल त्याचेच वरिष्ठ ठरिले जाते. श्रोता-
वर परिणाम घडवावयाचा असतो तेव्हा चाण्या कर्णतापेक्षा तिलक-
मीठ छापिलेले कर्ण लोकसह सहजच अधिक आनंदकार, खेद-
रंजनास जेव्हा प्राधान्य दिले जातें तेव्हा स्वकीचे ऐतिहासिक
मर्त्य आणि सत्य या दोन्ही तत्वांची राखणामोडी होते. राजा-
याच्या मोहोत्सव लयापेक्षा नामान्य लोकांस त्याच्या भक्तांनींचे
नांव अधिक परिचित आहे. हिंदुस्थानात इतिहासरक्षणाचे
प्रयत्न आपणाला थारवार दृष्टीस पडतात. पण ते प्रयत्न लोकरंजन-
प्रयत्नांत किंवा निश्चित उपासनेचा किंवा तत्त्वज्ञान पुढाकार वर-
माच्या प्रयत्नांत विचलित झालेले दृष्टीस पडतात.

प्रत्येक इतिहासग्रंथामध्ये खोटे लिहिण्याची इच्छा लेखकास
जास्त असते आणि पुष्कळा खोटे लिहिण्याइतक्या इतिहास
जन्मावर येतात परंतुच ऐतिहासिक भाऊ किंवा इतिहास-
महत्त्वाची चांगीत नव लिहिण्याच्या प्रयत्नावरून जरी दिसून
येणार आहे तथापि खोटे लिहिण्याच्या प्रयत्नावरूनहि दिसून येणार
आहे, जो खोटे लिहून ठेवितो तो मावी वाचकास फसविण्याच्या

उद्देशानें लिहून ठेवितो आणि त्यास इतिहासमहत्त्व असल्या-
सिताय तो खोटे लिहिण्याचे परिणाम करील असे समजत नाही.
प्रत्येक इतिहासग्रंथामध्ये काही तरां खोटे अगर फसविणाऱ्यानें
अर्थेयुक्त खरे लिहिणें दृष्टीस पडतेंच. तर जो ग्रंथ अगोदरच काय
आहे त्यावर वैयक्तिक इच्छेनें किंवा आकांक्षेनें परिणाम होऊन
त्याचें स्वरूप विवृत होते हें आपल्या समजण महाभारतादि प्रभा-
वरून व पुराणग्रंथांत दृष्टीस होतें खोल्या व लपड्यांच्या निघना-
वरून खोटेपणाची व लपड्यांचे कारण शोधिलीं असता असल्या
समोपक्रास इतिहास अधिक खुला होतो. त्याप्रमाणेंच आपल्या
देशांतून सर्व प्रकारचे प्रसंग घेऊन आपणाला इतिहास खुला
करणा लागेल

प्रोकाचा प्रख्यात इतिहासकार हिरोडोटस याचे स्तोम बरेच
माजीलेले आपणास दृष्टीस पडतें. त्यास सम्यक्का म्हणणारे लोक
आवले आहेत अंन वाटण्यास लागतें. हिरोडोटसचा ऐतिहासिक
प्रामाण्यपणा देखील वर्णिल जातो, आज आपण हिरोडोटसचा
ग्रंथ चाहू लागलों म्हणजे कर्णोपकर्ण ऐकलेल्या मित्रां तरी गोष्टी
त्यानें लिहून ठेविल्या दृष्टीस पडतात. शिवाय लोकरंजन हा हेतु
त्याच्या ग्रंथांत प्राधान्यानें दृष्टीस पडतो. त्याच्या इतिहासांत
कार्यमरीचका अनेक गोष्टी लोकांकरिता आहेत असे दिसून येतें.
जिझसुस हात देण्याच्या कलमतीपेक्षा द्याड व म्यापट गोष्टीचे
बोनी असे जे सहजच आढेण त्याचा पुत्र वरमाच्या कलमतीवरल्याच्या
ग्रंथाचा लोकप्रियता स्वकी देखील असली आणि त्यानेंही लोकरंजि-
तात मित्रविद्यासाठीं खटपट केली असावी असे प्रत्येक वाचकाना
वाटते, असे साध्यापण एवढे कारण देतो. हिरोडोटसनें हिंदुस्थानातील
लोकरंजनाचे ते मनुष्यमंदार आहेत अशी आपली समजूत स्पष्ट
करी आहे (Herodotus III-99). त्यास सत्य जाणण्याची सीध
होती, तथापि जी गोष्ट लोकरंजक आहे, तिच्यांतून सत्य शोधून
तिचा मनोरंजनरूपका रंगार घाल्यावा या भावनेनें तरी त्यानें सत्य
शोधले नसावे शिवाय मनुष्य असत्य प्रसूत करण्याची त्याची इच्छा
असावी असें दिसतें. हिरोडोटसचा ग्रंथ इतिहास या दृष्टीनें पुढील मांडी
वरण्यास अवश्य असा आहे हिरोडोटसची इतिहासविषयक कल्पना
फारशी उजळत दिसत नाही. आणि वाङ्मय या दृष्टीनें देखील हा
ग्रंथ अस्पर्शित दिसतो. तो ऐतिहासिक टीपणी युक्त व जोड्या-
वहुत चांगला गोष्टीची खोऱ्हास झालेले असें श्रवणमर्जन होय असें
आमरी म्हणू.

इतिहास लिहिताना ज्या काही किंवा होतात त्यांवर आपण
थोडेंच लक्ष देऊ.

- (१) माहिती जमा करणे.
- (२) हलाके महत्त्वसापन करणे.
- (३) माहितीच्या जागावाच्या प्रसंगी माहित असलेल्या
गोष्टीवरून संशोधन करणे.
- (४) लेखणीय माहितीची व्यापकता निश्चित करणे.
- (५) जगाच्या किंवा राज्याच्या विस्तार माहितीची निश्चित करणे.

या क्रियांची ही प्रत्येक क्रिया प्राचीन कादंबरीत इंग्लिश दिक्ते रामायण, महाभारत व पुर्ण सात जुनी माहिती जग करून देण्याच पुढे वाच्य दिक्तात

इतिहास कथा लिखाण सायबधाने निचार नेमा यक्ष्ण उम तोन कालचा स्थिति आप रामायणी हे गरीया भाटत पण फालच्या कोणत्या गोष्टीम महत्त्व घावयाचे यापुढे कल्पना अगेल तर इतिहास लिहिण्यास दिवा मिळेल इत्याच्या महत्वा-समयाने प्राचीनांची जी बुद्धि अगेल ती अरुणिल्ली पाहिजे 'कार्यमहत्त्वविनेता' हा इतिहासकाराचा अवयव गुण तो प्राचीनांत होता काय हे आपणास पाहिले पाहिजे हा गुण त्यात होता असे वेवळ पुराणाचा व्याख्येवरून दिसते

प्राचीनांची इतिहास विषयक कल्पना आणि पुराण विषयक कल्पना आज आपणांस जाणें अरुय आहे पुराण म्हणजे फार जुना इतिहास प्राचीन पुराणाची व्याख्या येणेप्रमाणे आहे

सर्वत्र प्रतिस्पर्धय वशा मन्वन्तराणि च ।
वशादुचरितं चरितं पुराणं बलक्षणम् ॥

पंचमहाभूतात्मक जगाची उत्पत्ति कशी झाली, मूलभूतत्वा पासून इतर वगवर वने निर्माण झाले, निरुमिगळे वसा कोणांत झाले, त्याच्या कामगिऱ्या काय झाल्या, काळाचे जायत मोठे विभाग म्हणून जी मन्वन्तरे, त्या सिगिगिऱ्या मन्वन्तरांत कोण-काणच्या गोष्टी होऊन गेल्या, या सगळी माहिती पुराणात दिली पाहिजे अशी प्राचीनांची मायना होती अथत जुन्या गोष्टीची माहिती फारशी कालजुलमाने रागता येत नाहा आणि त्या गोष्टीतील महत्त्वाच्या गोष्टी वेवळ जुन्या म्हणून विवेक कालविषयक चर्चा केल्याशिवाय उतरून घेणे व प्रथा रामायण करणे याशिवाय इतर कोणापासून वन प्रथाराग उरत नाह अत आपल्यासुद्धे पुनरुज्जा प्राचीन कथा कालजुलमाने मागणीशिवाय व कालविषयक निगान केल्याशिवाय पुराणांत ग्रथित केलेल्या दिसतात

इतिहासाचा एवढा असा असता की, आज लोकाना जे दिष्टत आहे त्याचा स्वयने अग निरास रागून तें रस करणें या हेतूला इतिहास हा एव दाय परिणाम आहे तथापि तो एका नाहा या हेतूमुळे ज वाच्य उभार हात तें कळत इति हागळी होत नाहीं जव्हा एखाद्या माष्टीची आपणाग यासार माहिती नसत दिवा ता माहिती उपलब्ध हाण्यानोमी नसत तेव्हा पुढील प्रथ सोडविण्यासाठी मनुष्य कल्पना लब्ध लागता निव उपर कर झाले जती उपर वशा द्या या रार् उपर कशी झाली इत्यादि जाडे प्रथ एखाद्या काळच्या वागने म्हणून यमनाच्या जाणाच्या लेगना तादित्य असा अग नगा मोडविण भाग पडते, आणि ते स्थान उपलब्ध अगल्या माहितीप्रमाणे कल्पना रक लागतात या कल्पनाच परीक्षण नहोती शेवटी वें त्या कल्पना लोकान पडविण्या म्हणजे त्याच लेखाची इतकी प्रथा वग लागते की, त्या कल्पनाच निरास न देण्यास मनुष्य लेखाची माहित अग पाणी वायव्याम लागता

पुराण वग त्या कल्पना एखाद्या वाचने इतिहास हा सगार रोज लागता या तरेचा " इतिहास " आपल्या पुराणातून व रामायणमहाभारतादि आर्ण काव्यातून आणि त्याप्रमाणेच वेदांतील बर्थादादात पुराण दृष्टी पडते भारतीयांस इतिहासविषयी अनास्था असलेले छेन म्हणून शिक्षा मिळाला आह आणि यांत तथ्यहि पुराण आह, पण यांसारखे हि लक्षात ठेवले पाहिजे की, प्राचीनांस इतिहासजिज्ञासा होनी व ज्या गोष्टीचा इतिहास ठाऊक नाहीं तो शानचा खग्या विचार करून आणि तत्परान लावून भरून काढणे ही क्रिया ते करीत होत पुढेच ही क्रिया करतांना वेवळ काव्यरूपा कल्पनाच उभार हात काव्यरूपाच्या कल्पना हाई ही गोष्ट प्राधान भारतीयांच्या विरुद्ध माडता येईल पण या योरेन हिंदी लक्षात ठेवले पाहिजे की, माहितीचा अभाव निवळ कल्पनेने भरून काढणारे रोज भारतीयांतच वेवळ नाहात तर ते बोद्देपडे आहेत प्रत्येक हा अधामपासून निवा लाच्या वंशातील एखाद्या पुष्पापासून झाले आहे असा रामजुनीना मीकावे, आर्चावे व सुमुलमानाचे इतिहास यथास्थित मरलेले दिसतात योद्धे ग्रंथ-कारांनी देतील असल्या कथांचे चागले यथास्थित ग्रहण केलेले दिसते येथे हिंदी सागितले पाहिजे की जेथे माहिती नसत तेथे इतिहासकारांनी यत्नस्थित वशा असारी वायवधाने कल्पना करणे ही क्रिया आपल्या शास्त्रीय पद्धतीने हि इतिहासलेखनाचे अग आहेच परंतु हा या आपचा इतिहासलेखक कल्पनेस कल्पनाच म्हणून पुढे माडील प्राचीन पुराणकार तसे करीत नसत

इतिहासाचे क्षेत्र काय व त्याचे इतर ज्ञानसंप्राप्ति पृथ करण वसे करावे हे आपहि निश्चितपणे ठरले नाहीं लेखाच्या इतर ज्ञानावर क्रियांच्या महत्त्वाचे ज्ञान अवलंबून असणार आणि त्यावर लेखन अवलंबून असणार जगत झालेल्या सर्व प्रकारच्या घडामोडी या इतिहासाचा नियम होत इतिहास या विषयाचे स्वरूप दिसासुद्धिच अधिकाधिक निरलित होऊ लागले आहे इतिहास या शब्दाचा म्हणजे इति+हा+आस या शब्दसमुच्चयाचा मूळ अर्थ 'असे झाले' असत आहे श्रीक लेखनाचे हिंदीरिया हा शब्द प्रथम जमात आला आणि त्याचा अर्थ सोध निवा माहिती असा हाता झालाचें वर्गीकरण वग इच्छिणारे लोक इतिहास हे शब्द आहे निवा नाहीं याची वरीच पराईत करतात व म्हणत की, इतिहास हे शास्त्र नव्हे कोणी म्हणतात, मनुष्य हा एक प्राणी आहे, तेव्हा मनुष्याच्या जगावरील क्रिया हा एकदर प्राणिशास्त्राचा विषय हाईल किन्तु अग म्हणतात की, इतिहास हे जगातील एकाच शास्त्र होय इतर शास्त्रे म्हणजे मनुष्यप्राण्याचे ज्ञान या मद्रासांनी इतिहास या शास्त्रात सर्व काही समाविष्ट करता येईल कारण कोणापहि वास्तविक ज्ञान हातच नाहीं वरून इदियमोचर स्वरूप व त्यावर रचलेली अनुमाने तेव्हा मनुष्यात ठाऊक आहेत तेव्हा शास्त्रीय ज्ञान हा वेवळ मनुष्येतिहासाचा भाग होय

मनुष्याचा ऐतिहासिक घडामोडी विचार होऊ लागते आणि त्याचे जगाच्या कमाविषयी सिद्धांत वग लागतात ही क्रिया वेगळी आपल्या वाच्ययात दृष्टी पडते 'फिलॉसफी ऑफ हिस्टरी'

म्हणून एक अभ्यासक्षेत्र युरोपात दृष्टीस पडते त्यावर पुष्कळ प्रयत्न निर्माण झाले आहेत त्या प्रथांचे विषय साधारणपणे खालील प्रमाणेच दृष्टीस पडतात

जगातील अनेक घडामोडी पाहून त्यातून काही ईश्वरी सत्तेत दृष्टीस पडतो काय हे पाहण्याचे आणि त्यातून ईश्वराचे हेतू ओळखण्याचे समाजाचा प्रयत्न पाहून त्यातून ईश्वराचे हेतू नियम ओळखून आपला ईश्वराविषयीचा भाव दृढ करायचा या इच्छेने क्रिस्तेन प्रयत्न प्रसूत झाले आहेत

क्रिस्तेन प्रथातून इजिप्त, खाल्डिया, ग्रीस, रोम इत्यादि राष्ट्रांचा विकास व विनाश हे पाहून संस्कृतीची मर्यादा एका हातातून ह्यातून अधिक प्रभावशाली होण्याकरिता बरी दिरी जप्यादि गोष्टी लिहिल्या आहेत

क्रिस्तेनानीं असे दावाविण्याचा प्रयत्न केला आहे की, 'सिस्टि-लेखन मध्य जी वियाने केला आहेत तींच इतिहासाचे तत्त्व ज्ञान होत

समानतासाम्ये समानचिन्तासाम्ये जे नियम सापडले त्यासहि कोणा 'क्रिस्तेनानीं ऑफ हिस्टरी' असे नाव दिले आहे

क्रिस्तेनानीं जगाच्या इतिहासांत धर्मज्ञाच्या काळास एकरूप जोडणारे काही अर्थशास्त्रीय नियम सापडतात काय यासाठी झालेल्या शोधाच्या फलास 'क्रिस्तेनानीं ऑफ हिस्टरी' हे नाव दिले आहे कोणत्याच प्रोफेसर डॉक्टर सेल्मिन यांनी यास 'एनालिटिकल इन्ट्रोडक्शन ऑफ हिस्टरी' म्हणजे जगाच्या इतिहासाचे अर्थशास्त्रीय स्पष्टीकरण असे नाव दिले आहे

प्राचीनांचे इतिहासविषयक ज्ञान शोधण्याच्या म्हणजे जगातील क्रियांचे महत्त्व ते कोणीत होते काय, आपल्या महत्त्वाच्या गोष्टीस तारण शोधून त्या गोष्टींच्या अस्तित्वाचे स्पष्टीकरण करणे याच ते महत्त्व देत होते काय, व्यवहारनियम इतिहासावरून शोधण्याचे ते पद्धत होते काय आणि मनुष्यक्रियाविषयक वास्तव त्यास आधारित होते काय हे प्रश्न उपस्थित होतात या सर्व प्रश्नांस होय म्हणूनच उत्तर यांचे लागते एवढे खरे की, इतिहासशास्त्राची जोपासना पाश्चात्यांमध्ये तितक्या प्रमाणाने झाली तितक्या प्रमाणाने आपल्याकडे झाली नाही

आपल्याकडे इतिहासावर जे तत्त्वज्ञान तयार झाले त्यात जे जोर सिद्धांत मांडले गेले, आणि लेखनविषयक शक्ति तयार झाली त्यांचे सामान्य स्वरूप येणेप्रमाणे —

- (१) एडवर्ड गेब व फ्रेडरिक्स काय याविषयी विचार करून शोधमार्गानेच प्रवाची व्याख्या करणे
- (२) युग अवतार, मन्वन्तर असे महत्त्वाचे काळविभाग निर्दिष्टी
- (३) मांडपा कार्यक्रमां पुढाचे अस्तित्त्व विविध क्रियांचे कामाचे सिद्धांत सांगून स्पष्ट करणे
- (४) युद्ध राज्यरत्त्या यांचे युक्तायुक्त परिणाम व्यक्त करणे

(५) मानवी क्रिया पाहून त्या क्रियांचा अंतिम हेतु काय या विषयी विचार करणे आणि त्या हेतूची क्रियांची योग्यता दृष्टीने

(६) इतिहासविज्ञानाचे नियम राजकीय घडामोडीतच फक्त व्यक्त होतात असे नाही तर वैचारिक इतिहासात व पारमार्थिक क्रियांमध्ये व्यक्त होतात हे जाणून वैचारिक व पारमार्थिक इतिहासाचा प्रयत्न करणे

(७) विशिष्ट राजकीय घडामोडीविषयी ओदारोग्य ठेवणे

(८) राजशासकीय व गुप्तपरा यांचे रक्षण करणे

या सर्व क्रिया व भावना पुराणग्रंथात दिशत आहेत आणि त्या पुराणग्रंथकारांनी ऐतिहासिक तत्त्वज्ञानाची भावना तीक्ष्णपणे होती हे दाखवितात

प्राचीनांचे इतिहासविषयक तत्त्वज्ञान पुराणाच्या व्याख्येत अंशतः आहे ती व्याख्या व तिचे स्पष्टीकरण मागे दिलेच आहे आपल्या इतिहासविषयक तत्त्वज्ञानाची एक महत्त्वाची कल्पना म्हटली म्हणजे युगकल्पना होय केला ती दिवस सोन्याचा या शिशुकल्पनेच हे जास्त उत्तम स्वरूप होय युगयुगामध्ये चतुष्पाद धर्म होता, त्रेतायुगामध्ये त्रिपाद धर्म होता, द्वापारयुगामध्ये द्विपाद धर्म होता आणि कलियुगामध्ये एकापाद धर्म रहाणार या तत्त्वाची कल्पना आपल्याकडे पुराणातून व धर्मशास्त्रातून प्रत्यक्ष वेळी वेळी

आपल्याकडील दुसरी एक कल्पना म्हटली म्हणजे अवतारकल्पना होय अवतारकल्पना

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अव्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च ब्रूहताम् ॥

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥

या गाथावाक्यात स्पष्टपणे मांडला आहे जगात जा मोठ्ठाण काय होत असतात, त्या कार्याचा कर्ता म्हणून कोणीतरी पुरुष उदयास येतो असा पुराणात अवतारी पुरुष म्हणण्याचा प्रभाव आहे. अवतारी पुरुष म्हणजे स्वर्गातील एखादा देव नाहीसा होऊन मनुष्यरूपाने वागतो असा प्राचीनांचा समजूत होती असे दिसत नाही वार्ता, धर्म आणि विदुषा या गोष्टीस यमाचे अवतार महाभारत कारांनी मानले आहे आणि ते दोघेहि पृथ्वीवर असता यमधर्महि आपल्या लोकात होता असे धरले आहे

अवतारी पुरुष अधिक महत्त्वाचे किंवा परिस्थिति अधिक महत्त्वाची याविषयी परस्परविरुद्ध भावना देखील लोकांच्या विचारात दृष्टीस पडतात कार्यकर्ता पुरुष अनेक प्रसंगी असे म्हणताना दावाविले आहे की, 'मी फक्त होणाऱ्या कार्याला निमित्तमान आहे, काय करणारा आणि कार्य माझ्या हातून घडविणारी शक्ति निराळीच आहे'

इतिहासाचा विषय जगातील राजनीय घडामोडी होत एवढेच केवळ नाही तर जगातील ज्ञान हातरे इतिहासाचा विषय होय असे प्राचीन मानित असत आणि प्रत्येक शास्त्राचा इतिहास देण्याचा ते

प्रयत्न करीत. पुढील प्रमाणे ते आपले देशाचे दिशे समे द्यावीत.
पुढील आपले वेदमूलक आदेश समे द्याव्यावा प्रयत्न करीत.

શ્રીનાથજીનામુલે જો કાર્યનામ્યામ્યા ન્યામ્યા ગેતે તિને
શ્રીનાથજીનામુલે જો કાર્યનામ્યામ્યા ન્યામ્યા ગેતે તિને

[illegible]

इतिहासीति एक नेट्सी लक्ष भेदकारी गोष्ट भट्टरी भूषणे
सुद्ध होय. सुद्धाचे निष्ठ व दूरत प्रमाण जाणने हा एक नेति.
हामिक तत्त्वज्ञानाचा भाग होय. हे सुद्धाप्रमाणान्न अमरहीनेच
वर्णन तद्धेतु वर्णन येले आहे.

कुलधये षण्मयति कुलधर्मा नतातना ।
 धर्मे नष्टं कुलं कुलममधर्माभिभयसुत ॥
 अपर्माभिनात कुल्य मद्ययति कुलत्रिय
 श्रीकु दुद्राह पाण्यं जापते षण्मंवर ॥
 मन्त्रं नकापय कुलमानां कुलस्यच ।
 पताते पितरं ह्येषां दुर्गाष्टोदकश्रिया ॥

अनेक सुंदर राजे एक रात्र दुःखा गष्ट्या पात्रा वरु
या प्रसन्नता किंकर शिवायरात्रे न-मोक्ष मीमांसना
पुराणा व्यक्त वने गेले धाडे

पृथिव्युवाचः—

यन्मय नन्दनाभां मोहो बुद्धिमतामपि ।
 येन तेन सधर्माणाप्यन्तर्निश्चयस्तथगतः ॥
 धर्ममात्मनयं कृत्वा जन्तुमिच्छन्ति मन्त्रिणः ।
 ततो युष्माकं पौराण्यं निर्गोचरं तथा रिपुणः ॥
 प्रमेयानेन अज्यामो वयं पृथ्वा ससगगमः ।
 ह्रस्वातकर्मिण्यं पृथुं न परम्यन्तिद्विगमः ॥
 समुद्रावर्णं याति भूमहलभयां यशम् ।
 विषदात्मजययैतन्मुकिरात्मजयं फलम् ॥
 उन्मथ्य पूर्यतां यातां यां नादाय गतं पितुः ।
 तां मामतीत्य गृह्यगन्तुमिच्छन्ति पार्थिव्याः ॥
 मन्त्रेते विप्लुपाणां प्रातृणां नरपि विप्रहः ।
 जायतेन्यतमोर्हिन ममतादहतचैतराणां ॥
 पृथ्वी ममयं सकला ममेवा
 सदन्ययस्यापि च शाश्वतीयम् ।
 यो यो मृतेन्यत्र बभूव राजा
 कुबुद्धिगमोद्दिष्टि तस्य तस्य ॥
 दृष्ट्वा ममत्वाद्दृष्टचित्तमेतं
 विहाय गां वयुर्गर्शं व्रजततम् ।

तस्यापुष्पगतस्य दश ममयं
द्वयाम्पदं मन्त्रमयं करोति ॥
पृथ्वी ममेषाऽऽश्रु पतिपत्नीतां
यदंति ये द्रुतगुरोस्त्वग्गन्धन
नगपिपासतेषु ममातिहानः
एतन्ध गदेषु दयाभ्युपैति ॥

निष्पत्तयाम अ. ७. अ. २५, श्राव १२८-१३६.

पृथ्वी गहणाली:-

गणपार, नोहर, जनता आणि शत्रु हा मंत्र यामें जिव्हा
जिव्हा नोहरा मंत्र गुप्तवल्यादिन शुभचिं धधिताय गणप
मिष्टान्ना आगर्वाभे, गमीप टाकण्या न्यूयूटॅन्डि टुरॅन्स पर-
प्यान्ना भुल, निरुत्तराया पार शाळेया परंतु म्युल्ल सदन वग
आणि पाणील आनविभाग धरणाया भोत्रा हानी राजांना
दुर्गाळ वरी पटने १ मोल हें अंतिम साध्य जर आननिप्रहानें
हानी लागणें आरे तर, विनूत मागणी आणि भुगोलाची
मालकी मिष्टविश्यासाग्या क्षणिक हव्यासापाया, तें साध्य हातचे
भगवत्ते पाय १

ह्यांच्या आज्ञेगव्यानां मला वगेर नेही नाही, ह्यांच्या बापा-
नेही मला कथेंच देविल, असे वाटते तरी माझ्यावर पूर्ण त्या
वाकविन्याची दृष्टी वेगळ्यापाने श्याप वाङ्मितातच, मीपणाच्या
मर्जी भज्ज, माझ्यावर मादर्यां गाजविण्यागाडी, बापदेवाचे आणि
आभाभावांचे खरेच उल्लत.

एह राजा दिवंगत क्षाला आणि त्याच्या गादीवर दुसरा आला
 की तो प्रत्येक आपल्यानी यहाडे मारीन असतो की, ही कुवी
 माझ्या मालकीची आहे आणि ती निर्यात माझ्या वंशजाकडे
 नांदेल.

माझ्यावर मालती गावजिणार मूक राजा इहलोक सोडून वसा
जातो, त्याच्या जाग्या येणारगंधी मृतान्दुर्लभा आपलेपणाची
भावना नाहींदी होऊन माझ्यावरलुखा आभवाय त्याला वसा
मृदनी, 'धृतराष्ट्र माझी मालती आहे', तुं तिच्यावरील एक सोड
जसे दुर्गाहून दारुवी कसे विवेदन करण्यात येतं, हें पाहून मला
हंमं यतें आणि मुरीपणावरलुखा त्याची जीव वाटते.

जतिहासाचे नियम केंद्र राजकीय इतिहासातच सापडतात अथं माझी तर सांस्कृतिक इतिहासातही दृष्टीस पडतात. तसेच पाश्चात्य निचारांचे प्रात्यक्ष कोणत्या वेळेवर कसे झाले, ते रोमनच्या नियमांनी बोलले गेले आहे या विषयावर देखील विचार व्यक्त झाले आहेत. ज्ञान, कर्म आणि उद्योगना या तिहींची समानता आवश्यकता आहे आणि त्यांना समानाचार्य अधिक प्राप्त झाले म्हणजे समतालक्षणा बाधम देवण्यासाठी दुसऱ्या प्रकारच्या निचाराचा पुरस्कार तयार होतो या तर्काचे निवार अनेक प्रयत्नांनी व्यक्त केले आहेत, उदाहरणार्थ माधवाचार्य म्हणतात

मृणु सौम्य यच्च श्रेयो जगदुद्धारगाचरम् ।
सांगुत्तयामो ये प्रोदते म्यादिजोद्धति ॥

तद्रक्षणं गतिं ग्यामयत् जगतीतलम् ।
तद्रूपान्वता वर्णाश्रमधर्मतत्पत ॥
इदानीमिदं सुदार्यमिति दत्तमिदं पुरा ।
मम गृहाशयविदी निष्पुशपा समीपगी ॥
मध्यम काण्डमुद्धतमुद्धताती मय्येव तं ।
अरतीर्षाती धुमी गच्छन्पतत अली ।
सुनी श्रुत्वा सुनोपास्तियोगकाण्डरुती स्थितौ ।
अग्रिम ज्ञानकाण्ड तद्विरचियामीति देवता ॥

(मन्त्रविनिर्गम १५-१००.)

या वरील वाक्यांचे विस्तृत स्पष्टीकरण के० खुनायशास्त्री गोडबोले यांनी येथेप्रमाणे केले आहे.

“बौद्धमत वैदिक धर्माच्या जरी मागचे आहे, तरी ते स्पष्ट छल्ल बरेच प्राचीन अनन्याचें वाग्निरामायणावरून दिसून येतें त्या मतांतील लोकांच्या मनांतून अहिंसाधर्ममिराणें यत्र बद्द पाडवित अर्गें तद्गणामून असताहि, त्या कांडाचे रात्रे व ऋषी याच्यापुढें त्यांना वाही उराय चालना त्यामुळे तो प्रष्ट, ही सवि वे ह बरंड तिनी मार्गप्रवर्तना करीत अथवा, गेया द्वारपुरुषाच्या अना भारती युद्धात प्राय सर्व राजे नाश पावले, तसच ऋषीहि अग्न्य झाले, अंग पाहताच वार्ताकाच्या व क्षत्रणाच्या रूपाने प्रगट झाला आणि त्यानें ईश्वर नाहीं, फलेंच नाहीं इत्यादि प्रसाराचें कारितक शास्त्र प्रगट करून, लोकांना यज्ञसमाप्तासून परागृत केले अम वृत्त त्याच्याच प्रभावानून दिसून येते

ही नास्तिक मताच्या आघाडीची चावीरूपगुरुख जॉर्ड, शुधिष्टिशास्त्राच्या राहणें साडाव्या वर्षाच्या मुमारात प्रगट शास्त्रावर, मागून बुद्ध व अहंर कपानेंच उरान झाले त्यांनी जरी त्यांच्या मानाचे छंदन केयाचें व ईश्वर आणि परलोक आहेत असे मानल्याचें जैन प्रवाकून दिगने, तरी वेद हे पौरुष होत हा जो त्याचा मिदात, तो त्यांनी जीवागरीकडचा समजून, अहिंसाधर्ममिराणें कर्मनाड बंद पाडले तें इतके की, तो दाट थोडसमाच याजात फांनांनी मान ऐकना, अगी दया त्याग येऊन फाचली अर्थाच ज्ञानकांडी शाय फांग लागून गहिले हांते

ताप्रमाण कर्म आर्ता ज्ञान या दोह्याचा शंग करून, बौद्ध व जैन आपला तृतीय पथ विस्तृत करीत गेवें भरतसुअंत मुमारे बौद्ध हत्तार कोरवित एगगारंग धुमधर्मा उदयेन असता, त्याच मर्यात वैदिक लोक मयम काण्डस (उगगनारांगम) अनुगारल. परंतु तें मयमरांड आगमोक्त व धातविरुद्ध अग ग्रामुळे, एकदरीत गंव गौधळच होऊन गेल असे पाहून, त्यामां वांतिर, ध्रुवदेव, आणि ईश, हे तिथे ईश्वराने प्रथम पृथ्वीवर पुढें आले व त्यांनी पुमाविरुद्ध, मडनमिथ व सुधन्या या नावांनी अरुर्णात्र होऊन, तांतीच कर्मनाडगी पुनरुद्गणना कर्ण, बौद्ध व जैन यांना अगदी धुग धुग उरवून दिला

अंग जरी झाले, तरी कर्मनाड ज्ञानगगनाने चालविले हे योग्य जमना, ने प्रयागवांनेच नाडू झाले, व वेदविरुद्ध अनेक उगगना प्रगण झाले याद गगान सांदिश अम पाहून, रवत ईश्वर शास्त्र-

चाथ या नावानें पृथिवीवर आला, व त्याने दैव, शाक्त, वैष्णव, गाणप्य आणि सार इत्यादिनांचा आगमोक्त मते खंडित करून व मडनमिथार्चाहि खंड जिरवून, धातुप्रतिपाय कर्म, उपासना व ज्ञान, यांची यथायुक्त स्थापना केली व आपले मत मुद्धाद्वित अशा नावाने सांगून चालू केले *”

एवम भारतीयास ऐतिहासिक भावना होती ती विजयाचा उल्लेख करणे, राजवंशावली रचण करणे, जगाच्या क्रमाविषया नियम बांधणे, अनेक समूहोच्या युद्धादि क्रिया याचे परिणाम जाणणे, राजनीतिव्यवहाराचे नियम प्राप्त करून घेणे या प्रसारच्या प्रयत्नात दृष्ट होते ज्यांनी गुरुपरंपरा नायम राखल्या, निरनिराळ्या काळाने अथ दुसऱ्या कोणत्याहि राष्ट्रपक्षा अधिक जतन करून ठेवले आणि प्रथमये जे फेरफार होत, जे आश्रितार निघत त्याचा इतिहास फार काळजीने जतन केला, त्या लोकांना संस्था-नाच्या उरपापरक्याच्या इतिहासाविषयी अत्यंत उदासीन रहाचें याच कारण काय असावें ? हे जीवासीम्यनरण समजण्यास उगा काळात भारतीयांचे इतिहासपुराणरुपी वाङ्मय तयार झाले त्या काळच्या सामाजिक व बौद्धिक परिस्थितीची बांधी असे लक्षात घेतली पाहिजेत. सामाजिक व राजकीय परिस्थितिच अशी हांता की, राज्याच्या उलाढालीनिषयी सामान्य लोकांख तर्फीच तत्त्ववेत्त्यास अनास्था असानी. कोणता राजा बाला आणि कोणता राजा गेला याचे महत्त्वच प्राचीनांम फारसे नसावें. वेगा-स्थितिम साक्षी देतो की, शेतकरी, भोंवताली जरी राज्यक्रान्ति होत असली तरी आपले शेत संघर्षांनी नांगरीत हांते आणि ब्दा-विच चौसरली केली तरी कुवळरुत्तनें करीत की, लडाई कोणाची व वशाबद्दल चालली आहे. ज्याप्रमाणे एखाद्याचे दुकान मोडून दुसऱ्या कोणाचे दुकान आले ही क्रिया झाल्यामुळे सामान्य जनात फारशी खजबळ होत नावा, त्याप्रमाणेच वैदोयस्त ठेगण्याचा धंदा जी पेटी करते त्या पेटीची मालकी या घराण्यातून त्या घराण्यात गेली तर त्याचें महत्त्व तें काय ? एखाद्या पेटीलाचानें आपल्या शाय्या घराग दिवार्णे उचटया आणि अधिक दिनाण्याचा बाजार वाचांच केला तर त्याचें एखाद्या कर्मास जेवढें महत्त्व तितकेंच बदा-यत ठेगण्याचा धंदा कणाण्या पेटीचा व्याप वाडला असता त्याम महत्त्व. आपल्या घुरणीव खोरांग प्राचीन काजी दोन राजघराण्या-मरील भाडागवद्दल राबव रागनें लडावयास उठावें हा प्राचीनाच्या रानयंत्रणाचा मातला वाटून नाहीं काय ! एक संस्कृती स्थिर झाली आणि राष्ट्रचें महत्त्व सार्वराष्ट्र संस्कृतीच्या विनागामुक्त कमी झाले म्हणजे राष्ट्रराष्ट्रातील लढाया देखील अधिक निरर्थक होणार नाहीत काय ? अर्वाचीन जगास प्राचीन भारती-यांच्या राष्ट्रविरयक अनास्थेविषयी नीट समज पटण्यासाठी सर्व जग एका गम्भीरने व्यापिले आहे आणि जवळ जवळ सारण्याच ब्यवहारीनियमांनी बद्ध आहे अशा परिस्थितीची कल्पना करावी लागेल. ही कल्पना स्यास आले म्हणजे राष्ट्राच्या उरपापरक्यानिषयी अनास्था !

यशी उत्पन्न होणे शक्य आहे आणि त्यामुळे संस्थानचे इतिहास विहीत घडणे ही कृती कमी महत्त्वाची गोष्ट होते याची कल्पना येईल.

आता व्यापारी मनु आला आहे, आणि त्यामुळे जी व्यापारी घराणी मोठेल व्याप करितात त्यांचे इतिहास तयार होऊ लागले आहेत. अमेरिकेतील मोठमोठ्या व्यापारी घराण्यांनी आपले पैसे कसे जमविले हे सांगणारे इतिहास दृष्टीग पडत आहेत. तसेच मोठमोठ्या कंपन्यांचे इतिहास तयार होत आहेत.

गव्याच्या उल्लासाला विषया सोबाची व लेखकाचा अनास्था असण्याचे सामाजिक कारण वर सांगितले. सामाजिक कारण हे या अनास्थेस एकाच कारण होणे असे नाही. तर बौद्धिक कारण देखील होते ते येणे प्रमाणे.

जेव्हा इतिहासज्ञान तयार होते तेव्हा तत्त्ववेत्ता त्यापासून जगद्विस्तृतीचे नियम काढू लागले, आणि आपल्या माहितीची मर्यादा या नियमांनुसार करतो, असा तत्त्ववेत्ता मर्यादा इतिहास, पुराणकारांनी केली आहे.

जेव्हा ज्ञानाचे एकीकरण कल्पना प्रयत्न होऊ लागले, तेव्हा सर्वेचे ज्ञान योजक्यात कसे आणवे हा विचार उत्पन्न होऊ लागले. रक्षणीय काय ? बारीकगारीक भावगर्दीची बाटे उभार तसे ? वा होहोत तत्त्वे रक्षणीय हे कोणीही फारुल करील, तत्त्वे म्हणजे कोणती ? तर कार्यव्यवहाराचे नियम. ते जतन केल्यामागे प्राचीनांनी आस्था होती घाडगी कायविली नाही. जगात जेव्हा एखादा राठ उल्लापान करून पावते आणि त्यात जे उत्कर्षावस्थांचे नियम दिसून येतात तेच इतर राष्ट्रांच्या उत्कर्षावस्थांचेही दिसतात, आणि त्यामुळे ज्ञानेच्छेस एखाच संस्कृतीतील अनेक राष्ट्रांच्या मनागर्दीचे ज्ञान खरोखर अनवश्यक आहे, असे.

प्राचीन काळाच्या इतिहासकारांना ज्या गोष्टी रक्षणीय पाळ्या त्या व त्यात त्यांनी जी ऐतिहासिक दृष्टी दाखविली ती येणेप्रमाणे.

प्राचीनांच्या दृष्टीने इतिहासामध्ये ज्या एका मोठ्या गोष्टीचे स्पर्शपूर्ण केले पाहिजे अशी मोठी गोष्ट "मृत्यु" म्हणजे विषाची उत्पत्ती मानली आहे.

त्यांच्या दृष्टीने इतिहासामध्ये अशी दुसरी मोठी गोष्ट म्हणजे मानाचे मोटे वंत आणि त्यांनी कार्ये होत.

आणखी त्यांच्या दृष्टीने मोठी इतिहासविषय अशी गोष्ट म्हणजे म्हणजे काळाचे मोठमोठे निमाणे पाडणे होय. हे निमाणे कसे असले की, एखाद सनस समाजव्यवस्था अगर जाद्व्यवस्था जेव्हा पाळेल तेव्हा ती महत्त्वाचा भाग घमजवा. या दृष्टीने या काळाचा स्थित्यंतराचाच शब्द त्यांनी मन्वंतर हा योजला आणि तो एक महत्त्वाचा इतिहासविषय धरला.

या सर्व कल्पना मग्या ऐतिहासिक भावनेस अनुसरून नाहीत असे कोण म्हणेल ? इतिहासाची पुराणकारांच्या दृष्टीतरी व्यापक

कल्पना आज आपण वही त्यागले आणि इतिहास लिहिला तर त्या इतिहासाचे काळ सारखे आजच्या पाश्चात्य इतिहासाच्या पुस्तकापेक्षा इतके भिन्न होईल की, तो तत्त्वज्ञानाचा किंवा वेदाताचा ग्रंथ आहे असेच खोसाय वाटेल.

पुराणांनून ज्या इतिहासविषयक कल्पना आपणांम दृष्टीस पडतात, त्या सावधानपणे अधिक प्रयत्न काढल्या आहेत. पुराणकर्त्यांनी अनेक राष्ट्रांचे उत्पन्न व अस्त पाहिले होते आणि त्याम शुद्धीच्या निर्मणीपणाची काही कल्पना होती. पुराणांनून दाक्षिण मुखाचे समुद्र इत्यादि कल्पना आहेत, ध्यानेन पुराणकारांचा हेतु व्यापक लिखितपणा होता असे खास म्हणता येत नाही. फ्रॉक इतिहासकारांनी घोटपाच्या तोंडाचे खेळ, सोने जमा करणाऱ्या मुंग्या इत्यादि भाऊकथा लिहून ठेवल्या नाहींत काय ? ज्याप्रमाणे धर्मशास्त्रास खोने आणून देणाऱ्या महाभारताचे पिपीलिका नावाच्या राष्ट्राचे सोने जमा करणाऱ्या मुंग्यामध्यें प्रीकारांनी पर्वतगण वेंले त्याप्रमाणे यादर देशाच्या माहितीमध्याने तिरपमोड लावलेल्या कथा पुराणकारांच्याहि कर्तांनी आल्या नसतील काय ? आल्या असल्यास त्यांनी ग्रंथांत निर्देश केला तर ते प्राचीन प्रीक भूगोल-वैद्यप्राज्ञा अधिक प्रमादास्पद खास होत नाहीत.

बरील विवेचन भारतीयांस इतिहासभावनेचा अभाव होता या कल्पनेचे असत्यता दर्शविले व हेहि दाखविले वा, त्यांची ऐतिहासिक भावना अधिक व्यापक व कमी सूक्ष्म होती. व्यापक भावनेने जे वादग्रह तयार झाले त्यांच्या बरीर बाई सूक्ष्म भावनेने तयार झालेले वादग्रह याकडे नसेलच असे म्हणून नाही. पण ते असले तरी सत शाळेअसावे असे दिसते. इतिहास या शाळाकडे भारतीयांचे लक्ष स्तित होतें, काळक्रमविषयक म्हणजे "क्रिस्तोसपी आफ हिस्ट्री" या सदरात पाळता येतील असे सिद्धांत त्याजपाशी होते किंवा म्हणजे याविषयी माहिती कालानुक्रमाने देण्यास अवकाश नाही. तथापि, हे सांगता येतें की, प्रत्येक काळात अनेक ग्रंथ निर्माण झाले आहेत की, जे ग्रंथकारांमध्ये पूर्ववाचे सिध्दखेलेन करणाऱ्याची बुद्धि, आणि त्या कथापासून निघणारे जगमगविषयक सिद्धांत आणि त्या सिद्धांतविरून जगाचा हेतु याविषयी निचा जेव्ही चालू असे असे दारावितात. व्यक्ति ज्या क्रिया करणे त्या निघा कांदा विशिष्ट सृष्टिविनामनियमांनी बद्ध असतात आणि मोठ्या म्हणजे अनंतरी मनुष्याकडून होणाऱ्या प्रत्येक क्रियेला अंतिम हेतु असतो. या तत्त्वाचा विचार ज्या खेलेत फार दृढपणे आहे त्या खोसाय इतिहासभावना नाही असे कसे म्हणता येईल ?

सरासरा इतिहास सिद्धिव्याप्याच प्रयत्न करणे ही निघा फर दाखी आहे. असा कोणताहि काळ नाही की ज्या काळातील "इतिहासकारांनी" व्यापकी माहिती नाही त्याची माहिती वस्तुस्थिति बशी असावी यांमध्याने कल्पना बरून घातली नाही. संशोधन करताना तरी अगोदर काय असले यांमध्याने कल्पना बरून माहित जुगुप्ते लागणे आणि यादित्यानुसार ती कल्पना तपासवी

लग्नं प्राचीनानां इतिहास कथा अस्मात् यान्त्रिकानां आपसी वचनानां लिहिती त्या क्रियेन आणि आजच्या सतीवसाच्या क्रियेन मुग्य पत्रक हाच की, त्याची कल्पना माहितीमात्रांनं अनियमित होनी यासुद्धे आपणाम प्राचीन लोकांम इतिहासयानना नव्हती असें वाटतें. अविनाशिक साहित्यानें पूर्वीच्या कल्पना दुष्टत वरण्याचा प्रयत्न नेहमीच होत असतो व क्षाल पाहिजे. हीच त्रुति पुराण-ग्रंथ वापरतानाहि ठेवावी. प्राचीनांच्या ग्रंथात देखील काही ग्रंथात ऐतिहासिक भाषा कमी, काहींत अधिक असा प्रकार आहोच. वेदांत आपणाम ऐतिहासिक भाषा फारच थोडी दिसते. वेदामध्ये उगाच्या रितांविषयी विचार सांपडतान. पण वेदविषयक ज्ञानाची व्यवस्थित माशुकी कण्याची भाषा त्यान दिसत नाही. आणि चोक्षया तरी ऐतिहासिक निरा प्रतियवयक तत्वाची इतर गोष्टींम जुळणी कण्याचा सखट त्यान केलेी नमचामुद्धे आपया हातीं सखटुर कथा माल जालेज आहे. तो माल आजच्या इतिहासकारास अधिक उपयुक्त आहे. षष्टि उतन कशी जाली, निरनिराळे ग्रंथ किंज वनुयप्राणी यांची उतपत्ति कशी जाली याविषयीं पाशुपी विचार वेदात दृष्टि पडतात. पण युगे, मन्वंतरे याच्या कल्पना वेदांत दिसत नाहीन. पुराणें आणि वेद यातील विचारामध्ये थोडीशी मरूपता आहे, पण पुराणांतील विचार अधिक व्यापक आहेत. वेदामध्ये सृष्टीचा, तान्याची, मानवजातीची, पशुजातीची उतपत्ति कशी जाली याविषयीच त्याचें मत सापडतें

येथें पुराणांतील कथा देव्यात तात्पर्य नाही, कारण कथा व्यावयाच्या म्हणजे एनमेसारकीं निरोध जमलेलीं. कथानें पुढें माझ-कथाचीं. या कथानमामध्ये काहीं अंग मात्र थोडासा लडात घेयाजोगा आहे. तो अंग म्हणजे म्हणजे संस्कृतीचा विस्तार झाला यासंदर्भी पुराणकारांनीं आपलीं नयक केलेलीं मते होत. आज अशींन मनोज्ञाव्यत्र ज्या प्रकारची सखटिविस्तार-विस्तार विचारमालिना पुढें आणिताम त्या प्रकारची विचारमालिना पुढें आजच्याची हुकी पुराणमयाच्या लेखनविधेत येत होती अने विज्ञपुराणकारन दिसतें. मानवी मनोविस्तारहीन रामाजिर्वितीत शासनमूर्तेचा अभाव हें मत अडकण्या, एरोशियाच्या शतकातील मोठ्या युरोपीय तत्त्वचिंतकांच्या ग्रंथांत सापडतें. त्याअर्थी युग-कारांच्या कथाना जर जगातील म्हणारयाच्या तर अवया प्रकारच्या कथाना अडकण्या, एरोशियाच्या शतकातहि युरोपीन प्रचलित होया ही मोठे लक्षांत घेतली पाहिजे. पुराणग्रंथकारांना भोवतालचीं राष्ट्रे व मोठमोठीं घर्णां यांचा इतिहास आणि जगजुवतीचा काळ यांच्यामध्ये अवलेजें विस्तार भान वाटण्याची प्रयत्न दृष्टा अगदीं असें दिसते. आणि त्यांच्या काळीं जी दंतकथानक माहिती उपरज्य अमेज ती त्यांनीं कर्मगरे हें विस्तार म्हणू काटम्याश्रिता सारकीं अगदीं. ज्या काळीन वरील प्रकरणया मजूर लिहिल्यांवेळ त्या काळीं एताद अशींवीन विविगक सुक्तीचा लेखक असता तर तो एनेच करिता दा, मज्यांचे प्रचलित ग्रंथ जसुक आहेत जंम लिहिला, प्राचीन दंतकथानका माल असुक असुक आहे म्हणून माट्या व अत्यंत प्राचीन काळ माहिती त्या वनुयाचा काळ मानवी विस्तार

म्हणू काटता येत नाही म्हणून म्हणता आणि त्या मधल्या कारा-विषयीं ज्या काहीं दंतकथानक वंशावळ्या उपलब्ध असतील त्या पुढें मांडता आणि कदाचित् त्या जोड्याचाहि प्रयत्न करिता. पत्रक एवढाच झाल असता की 'असे असेल ना,' 'अशी कल्पना होते,' 'आम्ही हें सुचवितो' आणि 'विद्वत् पुरावा सापडेंपर्यंत आम्ही असुक असुक थरीत घटतो' असा वाक्यानीं रीती वंशावळी विद्या जोडणाऱ्या कल्पनाच्या जुन्यात मिसळना, आणि आपण अत्यंत सावत्र लेखक म्हणून म्हणून घेता.

इतिहासविषयक लेखात नेहमीं एरू लक्षात ठेवले पाहिजे की, विविगक बुद्धि ही इतिहासकाराच्या कल्पनेन नियंत्रक आहे हें खरें, परंतु विविगक बुद्धि इतिहासज्ञान देजें शकत नाही, इतिहासकारास हुजे जोडक्याचे असतात आणि सर्वथ शोधावयाचे असतात. विविगक्याचे 'नेदं नेदं' म्हणून बालतें आणि त्यास नेदं याचेंच उगमण कण्यास लेख सजावितां येतो; परंतु संगति लावणें, साधे जोडणें, काय झाले असेल याच्यावद्दल कल्पना कारणे आणि साधने हीं कांम इतिहासकारास करावी लागतात. म्हणजे इतिहास लिहिताना कल्पनेच पुढें टाकलीं जाततें, आणि त्याच्या कल्पनेनं तो जें साधा जोडील तो साधा विविगक्याच्या बुद्धीनं तपासावा लागतो. अमो.

पुराणातील सर्व धंशावळी निरपयोगी आहेत काय ? नाहीत, असे अलीकडे थोडें मत होज लागलें आहे. त्या मताचें संयोजक फल आम्ही पुढें देऊ. पुराणाचे व प्राचीनाच्या इतिहासकांमयाचे महत्त्व आम्ही पार मोडें समजतो. वेदाच्या पूर्वीच्या कालापसून-चा इतिहास पुराणकांमयांत लपला आहे अने आमचें मत आहे. वेद हे सर्वांत प्राचीन भारतीय ग्रंथ आहेत हें खरें, परंतु सर्वस्वी प्राचीन माहितीचे सगळेंच ते सात नाहीत. ऋग्वेदातील बर्बाचशीं सूक्ते दागारजुद्धारां कमळातील किंवा नैनरी आहेत. दाशराज-जुद्धामध्ये पुरु, यदु, वंरुन, अनु, द्रुस इत्यादि राष्ट्रे आपलें स्वतंत्र अस्तित्व दाखवितात. हें बुद्ध ज्या वेळेस इकडे होत असेल त्या वेळेज बहुतेक हिंदुस्थान रिकामा नसून अगोदरच व्यापलेला अगता आणि तो बहुतरुन आयेन महावंशाच्या राष्ट्रानीं व्यापला जगता अने दिसतें ऋग्वेदात आयेन खंमतीं हिंदुस्थान व्यापिण्याचा इतिहास सात नाही. आयेन महावंशाची भरतखंडातील वगाहत ही कल्पनापूर्वकादीन आहे. विवेकास व पुरास यास पशुगीतीपर्यंत जो प्रदेश आरुमावा लागला तो पूर्वी सपुणेहित वगलेल्या राष्ट्रांनीं निराची मारपीट करीत आरुमावा सगळा. त्या काळीन हिंदुस्थानात अनेक राष्ट्रे होती व तीं आपसी पूर्वशठिना वरीच जन वचन देजीत होती. आणि त्यांचे दाहमय जरी तया नसलें तरी पुढें काळच्या आठवणींचें रक्षण ही करीन होती. म्हणजे हिंदुस्थानचा इतिहास लिहावयाचा म्हणजे कर्मनर्त कालापसून प्रारंभ सारवया ही मोठे लक्षात ठेजी पाहिजे. वेदपूर्वकालचा इतिहास विधीरत पासून इतिहास सागण्याचा बाग बाळगणाऱ्या पुराणकांमयात टाकज आहे काय हें आपणाम फारिले पाहिजे.

एवंच भारताय इतिहास आपणास पार प्राचीन काळापासून उपलब्ध आहे आणि भारतीयांनी त्यास छापणारे माहितीचे जपून ठेवले आहे अशी आपली खात्री होत. आतां आपले वापुडील कार्य हे आहे की, अत्यंत प्राचीन काळापासून मुळात वरून आजच्या काळापर्यंत इतिहाससून आदीत आणण्याचे. हे करण्यासाठी आपणास कोणत्या गोष्टीचे साहाय्य मिळेल हे पाहिले पाहिजे.

जगाच्या इतिहासाचे अध्ययन प्रत्यक्ष दोन भाग कर. (१) मुदपूर्वकाल. (२) बुद्धोत्तरकाल.

या विभागाचे महत्त्व असे आहे की, सर्व जगचा बुद्धपूर्वीचा इतिहास अर्धरूप स्थितीत आहे. बुद्धोत्तर इतिहास बराच निश्चित आहे. सर्व जगभर ज्या गोष्टींचा अत्यंत प्राचीन काळ संपन्न झाला अशी सत्ता म्हणजे बौद्धप्रदाय होय. बुद्धपूर्वकाल म्हणजे विश्वकाल मनुष्यसमुच्चयाचा काळ, बुद्धोत्तरकाल म्हणजे परस्पराला शांत मनुष्यसमुच्चयाचा काळ.

बुद्धपूर्वाप्रथमचे देखील विशिष्ट संस्कृतीस प्रारंभ होण्यापूर्वीचा आणि विशिष्ट संस्कृति उच्च प्रसारे सुरू झाल्याचा असे दोन भाग पडतील. अमुराष्ट्रस्थापनेपूर्वी कोणतीही विशिष्ट संस्कृति सर्वांत झाली होती असे आजपर्यंतच्या माहितीवरून म्हणता येत नाही. यासाठी प्रथम विश्वोत्पत्तिकालापासून अमुराष्ट्रस्थापनेच्या काळाचा इतिहास निरूपित झाल्याशिवाय येतो हे पाहू

प्रकरण २ रे.

विश्वोत्पत्तीपासून अमुराष्ट्रस्थापनकालापर्यन्त.

(अनादिवाल—पृ. ५, ८०००.)

मानवेतिहासाच्या मर्यादा व साधने. - इतिहासज्ञा विषय मनुष्यप्राण्याच्या जगावरील एकेदर हालचालींचे ज्ञान होय. प्रत्येक देशात इतिहासज्ञानाची मुद्रात मनुष्याने आपल्या काळ-तील गोष्टी लिहून किंवा इतरास सांगून राखून ठेवल्याने होत. पणूक परंपरा लेखाच्या द्वारे नेहमीच उपलब्ध होतात असे नाही. जगातील अनेक राष्ट्रेपेढी फारच थोड्या राष्ट्रांची स्मरणीय इतिहास लिहून ठेवण्याइतरी प्रगति झाली होती. प्रत्यक्ष इतिहासलेख लिहिले गेले नसले तरी इतिहासोपयोगी ग्रंथ प्रत्येक संस्कृतीत आढळतात. प्रत्येक लेखाची कार्ये व लोकांचे त्यांच्या इतिहासाची साधने आहेत. काव्यालंकार इतर अक्षरे देखील इतिहासकारास असतात

आजोचीन इतिहाससंशोधक, वाइमरस्थी व पल्लसस्थी अक्षरेप किंवा अक्षरहित वास्तू अमलेल्या परंपरा व रीतिमाती यांवरून इतिहास लिहिण्याचा प्रयत्न करता.

या प्रकारचे साहित्य देखील फारच थोड्या काळाचा आणि फारच थोड्या राष्ट्रांचा इतिहास देऊ शकते. ज्या राष्ट्रांचे लेख किंवा इतर प्राचीन काळाचे वस्तुस्थिती अक्षरेप घाले आहेत अशी राष्ट्रे फारच थोडी. ज्याने कोणत्या तरी प्रकारचे अक्षरेप दहा

हजार वर्षांपेढीचे जुने साहित्य आहेत अशी राष्ट्रे अजर सरूने आव आपणास टाळूक नसात. चार हजार वर्षांपेढीचे जुने ज्याचे अक्षरेप साहित्य आहेत अशी राष्ट्रे अजर सरूने हाताच्या बोटावर मोमतरां देखील इतक्याच आहेत.

अनेक राष्ट्रे व जाती यादिवया माहिती आपणास गेल्या दस्त-कांतच प्राप्त झाली आहे

इतिहासलेखनाची सामान्य पद्धति अशी आहे की, जिवत्सा प्राचीन काळाची आपणास माहिती आहे तितक्या प्राचीन काळापासून सुरुवात करून आजच्या काळापर्यंत कथासून ओढीत आणण्याचे. ही पद्धति नेहमी वाचप असते असे नाही कारण जितका काळ जुना तितका तो अधिक असणं असतो आणि तो असणं असल्यामुळे उत्तरीकाली कथांमार्फत सुरुवात करून जितके पाठीमागे जाता येईल तितके जावे या प्रकारची पद्धति अमलात आणली लागते. इसवी सनाच्या प्रारंभोचा काळ घेतला तरी आपणास त्या वेळच्या फारच थोड्या राष्ट्रांची माहिती आहे. सहारा वायव्येच्या दक्षिणेरील आग्नेयेच्या भागाची आणि अमेरिका व सियेरिया या प्रदेशातील राष्ट्रांची वैन हजार वर्षांपेढीची माहिती आपणास काहीच नाही असे म्हटल्यास काय. मनुष्य प्राण्याचा जगभर विस्तार या काळाच्या पूर्वी निश्चय झालेला होता याविषयी आज कोणता शंका नाही.

मनुष्यप्राण्याची वसती किती वर्षे होती याविषयी आज आपली कल्पना पुष्कळ विस्तृत झाली आहे. शरीरें वर्षे मनुष्यप्राणी जगावर आहे असे शास्त्रज्ञांचे आज मत झाले आहे. या सखी वर्षांचा इतिहास कसा लिहायचा हे मोठे मोठे आहे. भूतसारास, वनस्पतिशास्त्र, प्राणिशास्त्र, सायनास इत्यादि शास्त्रांच्या साहाय्याने ही मधली चढणी मनुष्याचा प्रयत्न होत आहे. या प्रयत्नाचे फल येथे देण्यास अवकाश नाही, पण या शास्त्रांचा मनुष्येतिहासास मर्याद कसा काय पोचते हे दाखविले म्हणजे इतिहासशास्त्राची या शास्त्रांच्या संदर्भात अतलेल्या साहित्याची आपणास कल्पना येईल

विश्वोत्पत्तीक मानवोत्पत्तिपूर्व क्रिया व त्यांचा कालक्रम. - प्रगत शास्त्रज्ञांमध्ये हे इतिहासविषयक तत्त्वज्ञान प्रचलित आहे त्याचा जरीप केला पाहिजे.

जड द्रव्य, सौरसमुच्चय आणि पृथ्वी - दृग्धी-जर मनुष्य प्राणी उत्पन्न होण्यापूर्वी देखील पृथ्वीचा इतिहास मोठा आहे. पृथ्वी जपून झाली वर्षा, ती आकाशात परिभ्रमण करून खगण्यापूर्वीच्या साहित्याचे पर्वतसम पृथ्वी या विभागात झाले ते साहित्य जपून जड भाग कोणत्या स्थितीत होता, पृथ्वी आणि झर घट हे सौरसमुच्चयाने वॉटर पडले पाय, या तऱ्हेचे प्रश्न विचारण्याची गरज झाली आहे. पृथ्वी आणि इतर ग्रह हे जर सौरसमुच्चयाने काढले असले तर सौरसमुच्चय दुसऱ्या कोण्या तरी तात्त्वापासून उत्पन्न झाला नसेल काय? अथवा तर हे तारकापुंज तयार होण्यापूर्वी त्याची

(२) अन्तर्मागतून होणावी वाढ, (३) शोषशीलता किंवा संवेदनशीलता, (४) श्वासेच्छवासक्रिया, आणि (५) अन्तर्लोपादन.

अगदीं साधे सचेतन जीव हे एकपेशीमय असतात. अशा पेशीी उर्फ गोनकामध्ये (१) घुलवदर (nucleus) (२) जीनरस आणि (३) गोलक्रेटन असे तीन विनिर्गते भाग असतात. परंतु ज्या ए-पेशीमय जीवामध्ये इनके तीन निरनिराळे भाग असतात तो जीव-कोटीतील अगदी आयसलस्पी जीव होय जसे गणता वेत नाही. विकासतत्त्वानुसार पाहिले तर, असा एपेशीमय जीवहि त्यानून अधिक साध्या रचनाच्या जीवापासून उत्पन्न झालेला असला पाहिजे, असे म्हणावे लागते. आणि अशा प्रकारचे आयसलहेत व शिशित रचनागणित जीव निर्गते स्थितीत हद्दीहि आढळतात, असे श्वेत्क जीवशास्त्रज्ञांचे म्हणणे आहे. उदाहरणार्थ, मोनेरा (Monera) किंवा क्रोमसिया (Chromacea) ही जीव म्हणजे ओल्या खडकावर पसरलेली श्वेत्प्रमय पदार्था- (golly) प्रमाणे वितणारी आवरण (coatings) होत. आणि उच्च प्रतीच्या सूक्ष्मदर्शनपर्यांतून पाहिल्यास ते जीव जीववरसाचे बनलेले लहान लहान निळ्या-हिरव्या रंगाचे वृक्ष गोल-पिंड असतात असे आढळून येते. मोनेरा आणि ज्याच्यामध्ये योगवादी क्रिया (Catalysis) दिसून येते अशा निरिंद्रिय वस्तू यांच्यामध्ये जो एकच फार दिसून येतो तो फक्त कर्षग्रहण (Carbon assimilation) साध्याचा होय. परंतु मोनेरा व उच्च वर्गाचा सेंद्रिय जीव यांच्यामध्ये प्रत्येक बाबतीत, मोनेरा व निरिंद्रिय स्फटिक यांच्यामधील फारकंपेक्षा अधिक मोठा फारक असतो. गोलक्रेतीत घुलवधारीतून द्रव्य म्हणजे जो जीववरस त्याच्यामध्ये O कार्बन, H हायड्रोजन, O ऑक्सिजन, N नायट्रोजन, P फॉस्फरस, S सल्फर इत्यादि, इतरही घुलद्रव्य असतात, म्हणजे निरिंद्रिय स्टोमोचे नाही असे एवढी अधिक सुलभ व या जीववरसांमध्ये नसते.

सचेतन जीव व स्फटिक यांची तुलना — अशा सचेतन एकपेशीमय जीव यांच्यामधील सजीवरस म्हणून समजले जाणारे विविध गुणधर्म स्फटिकासारख्या निर्जीव वस्तुमध्ये असताना किंवा नाही हे बोधाची तुलना करून पाह. सेंद्रिय निरिंद्रिय जीव अशी तुलना सर्व बाबतीत करता येण्यासारखी नसली तरी स्फटिक हा निरिंद्रिय पदार्थांपैकी एव अत्यंत गुणवत्ता बोधाबरोबर पदार्थ असल्यामुळे ही तुलना महत्त्वाची आहे. सजीव गोल-क्रेतीत महत्त्वाचे गुणधर्म येणेप्रमाणे असतात (१) त्यांचा आरंभ सज्जतीय जीवापासूनच होतो, (२) त्यांना विशिष्ट आकार असून तो कमी अधिक वाढीला असतो व सलग संपाद घटभाग असा नसतो, (३) अनेक पदार्थांच्या मिश्रणांतून स्वतःला योग्य असे अन्न निवडून घेण्याची त्यांच्या अंगी शक्ति असते, (४) त्यांना वाढ असते, (५) त्यांचे मृत द्रव्य स्वतःमध्ये घेऊन पुनः टाकून ठेवण्याचे कार्य वाढ असते, (६) त्यांना गति व संवेदनशीलता असते, (७) अन्तर्लोपादन म्हणजे स्वतः साखे वुडोरे जीव त्यांना निर्माण करतो होता, (८) घुलवद उष्णता लावल्याने शक्ति नष्ट होते असे बीजवपण ते बनवितात, व हे सर्व गुणधर्म लहानमोठ्या प्रमाणात स्फटिकांमध्येहि दिसून येतात.

सजीव छट्टि

१ घुलवधारीतून विट्ट असतो.
उदा०—गोलक, जीनरस वगैरे.

२ आकार: वाढीला.

स्फटिकाचा बाय भाग सरळ घटभागांचाच बनलेला असतो, परंतु नमूनाय बाय आकार डायटम (diatoms) व राडिओलीरिया

स्फटिक

१ एका लहान स्फटिक विट्ट-पावून वुडोरे तसेच अनेक नयार होतात.

२ आकार वाढीला. उ०—याच्या किंवा वेगळ्या विट्टसारखा.

(Radiolaria) यांच्या मागोटीसारख्या कवचांच्या सोगाव्यांनाहि असतो. जीववरसापासून नयार झालेले सेंद्रिय सचेतन जीव आणि निरिंद्रिय स्फटिक यांच्यामध्ये सजीव स्फटिक (biocrystals) म्हणून जात आहे. ती जीववरस आणि निर्जीव द्रव्य यांच्या सुरुळ क्रियेने शिशित आकार घेऊन बनलेली असते, उदा० स्पज, वॉल्डी इत्यादि पदार्थ बनविणाऱ्या प्राण्यांनी नयार झालेली गोरीची व खडकी वगैरे, तसेच कवचांच्या स्फटिकांचाच वासा विशेष स्थानित-पूर्ण सधोम होऊन त्यांना झाडासारखे व फुलासारखे आकार येतात.

३ शोषक पदार्थांची निवड करणं.

३ एकाच जातीच्या द्रव्यापासून जेव्हा स्फटिक बनलेला असतो, तेव्हा एकाच जातीचे परमाणू एकाच आकर्षण केले जाऊन तो स्फटिक तयार होतो. परंतु जेव्हा अ, व ब अशा दोन निरनिराळ्या जातीचे शार पाण्या-मध्ये मिश्रित विरपळणे शक्य आहे तेव्हा टाकून ते विरघळ-स्वावेर त्यात अ द्रव्याचा स्फटिक टाकला तर घुलवधारीतून अ द्रव्याचेच स्फटिक बनतात. यातून अ शाखाच्या स्फटिकाची सज्जतीय द्रव्य ओढून ठेवण्याची शक्ति दिसून येते. निरनिराळ्या प्रकारची द्रव्य तळाशी घेऊन निरनिराळे स्फटिक बनतात या-वरून हच सिद्ध होतं. याच कि-वेला स्फटिकाची निवड कर-ण्याची शक्ति असे म्हणता येईल.

४ बाहेरील द्रव्य शरीराच्या आत घेऊन स्वतःची वाढ करण्याची शक्ति असते.

४ छट्ट पदार्थांनी बाहेरून सज्जतीय द्रव्य जोडले जाऊन वाढ होते.

हा जो फारक आहे त्याचे स्पष्टीकरण करणे सोपे आहे. जे असे की, या दोघांची घुल रचनाच निराशी असते. परंतु हा फारक अदृश्यवर्गीय नसतो. या दोन जातीमध्ये मधल्या वर्गीचे पदार्थ असतात वही द्रव्याचे कोलायड (Colloid) स्थितीतले प्रतिस्फटिकांचे छद्म गोल पिंड साराच्या द्रव्यामध्ये विरपळून व जातीत अशा गितीने टाकून ठेवल्यास त्यांना बाहेरून कण जोडले जाऊन त्यांची वाढ होते,

५ जेव्हा द्रव्य शरीरांत घेऊन पुनः बाहेर टाकून देणे.

५ एका शाखाचे स्फटिक त्याच शाखाच्या द्रव्यामध्ये टाक-ल्यास ही क्रिया होते. उदा०—मोडूयाचा एकाच स्फटिक वजन करून मोडूयाच्या सुरुळ द्रव्यामध्ये टाकल्यास त्याचे वजन कमजालून व होतो आकार मोठे बदलतो. याचे कारण त्यांच्यामधील कण द्रवात मिस-ळून असतात व द्रव्यातील स्फटि-काला घेऊन मिळून असतात.

६ गनि व संवेदना असते.

६ योग्य साधन मिश्रान्वास्तक-
टिकाच्या अश्या गनि येते. पर-
माण्वद्वारेनिक नियमांनुसार टा-
बिन विशिष्ट हालचाल कालान व
एकत्र होतान असें दटले. यावरून
त्यांना संवेदना होतान असें दटले;
नाहीतर सजातीय परमाण्व एकत्र
ओढले जाणार नाहीत. स्फटिक
घनण्याची क्रिया चाद्र असतां
इनर सरासायनिक क्रिया-
प्रमाणे, काही हालचाल झालेली
दिखत येते; आणि त्या हालचा-
लीना संवेदनाशीलतेशिवाय दुस-
र काहीच कारण सांगतां येत नाही.
या संवेदनाशीलतेच्या प्रभावाने
पुढे हलकें निरिचन पक्क.

७ अपम्योत्पादन; मोठरुचे
वृषकरण होऊन, रिंचा शरीराचे
विभाग होऊन व्यक्तीची सहाय-
बुद्धि होत.

अत्यंत साध्या स्थितीत एका
व्यक्तीची प्रमाणापेक्षा चाद्र
होऊन दुसरी व्यक्ती निर्माण होते.

८ क्षीयन नवार होणें व ते
उष्णता लावण्यानें जीवनशक्ति-
हीन होणें.

अतुस्कटिक व प्रतिस्फटिक स्थिति — खेचन पदार्थांत
दूर आणायलाय द्रव्य प्रतिस्फटिक जातीचे (Colloidal)
म्हणजे स्फटिकाभागांविना रिंचा नसतप्रमाणे असत.
आणि मगून संचितन आणि अवेचन पदार्थांमधील मुख्य
फरक हाच तोच अस कोणी म्हणे. त्याचा उतर असे की,
हे वर्गीकरणहि आतां उतर नाही, कारण सामान्यतः अतुस्कटिक
जातीचे उमगांवर अनेक पदार्थ प्रतिस्फटिक जातीचे बनविता
आहेत. उदाहरणार्थ. (१) BaSO_4 , (२) BaCO_3 ,

(३) CaSO_4 , (४) NaCl वगैरे. अद्वयमधील चाद्र भागहि जो
प्रतिस्फटिक जातीचा असतो तो अतुस्कटिक जातीचा बनतून
जास्तवितला आहे.

इनरेंच मळे तर एकच पदार्थ या दोन्हीहि स्थितीत असलेला सापड
ज्ञानाने. आनुमेय हा पदार्थ प्रतिस्फटिक स्थितीत बहुधा असतो, पण
त्याचेच पुनरुत्पन्ना वनस्पतिगोलरूपार्थ (aleuron-grains)
वदकोणावृत्ति स्फटिक बनलेले आढळतात. उलट पत्ती, सिलिका हा
पदार्थ अतुस्कटिक जातीचा बहुधा असतो, पण त्याचाच सहायसाखा
प्रतिस्फटिक जातीचा पदार्थ बनतो. म्हणून प्रतिस्फटिकजातिय हे संचे-
तन घुटोचें भेददणें लक्षण आहे असे म्हणता येत नाही.

पृथ्वीची रचना प्रथमासून कशी होत गेली याचा इतिहास पाहता
असें चाटने की, ती यासुमय स्थितीतून पुढें गेल्याच पृथ्वीवरील पदार्थांना
प्रतिस्फटिक जातीचे स्वरूप प्राप्त होऊ लागले. अशा जातीच्या
पदार्थांचे उत्तम पण अनिश्चित स्थितीत राहिले आणि त्याच्यावर
स्फटिकरण नवार झाले, असाच प्रकार हल्लीहि चाद्र असतो, आणि
प्रथम प्रतिस्फटिक जातीचे पदार्थ भागमार बनत असतान व नंतर त्या-
वासून अतुस्कटिक जातीचे द्रव्य नवार होत असत. मगजि अनंत
काळांमधें पृथ्वीवरील पदार्थांमधे अत्यंत सादसाभरण कसा विकास
होन गेला, त्याचे थोडक्यान स्वरूप उरील क्रियेन पाहण्यास मिळत.
उदा—विकाससिद्धान्ताप्रमाणे कोणतीहि जीवजाति ज्या निरनिराळ्या
अवस्थामधून जाऊन निर्माण झालेली असते (Phylogeny) त्याच
सर्व अवस्थांमधून तज्जातीय प्राणी गर्भारस्थेच्या थोडक्या काळात जात
असतो (Ontogeny). यावरून अतुस्कटिक जातीच्या व प्रति-
स्फटिक जातीच्या पदार्थांची उत्पत्ति सूट एकाच प्रकारच्या द्रव्यापासून
झालेली आहे असे सिद्ध होत. निरिद्रिय पदार्थांमधे स्थितिहीन
हें मुख्य द्रव्य असतें आणि सेंद्रिय पदार्थांमधे कार्बन हें मुख्य द्रव्य
असतें. ही दोन्ही द्रव्य चतुर्धांशकित असतान आणि ती पुनरुत्पन्न
निरनिराळ्या प्रकारच्या स्वरूपात आढळतात.

संवेदनशीलता— आतां या संवेदनशीलतेसप्रधाना निषा
एक. ही देखील सेंद्रियान व निरिद्रियान आहे. व दोहोंमधीलहि
निषे अन्विष्ट सदृश उपायानी क्षमीजास्त करतें येत. संचितन
जांगान कोणतेहि उत्तेजक (Stimulus) दिल्यास
स्पर्शपदार्थांचे एक प्रकारचे बलन उत्पन्न होतें आणि हें बलन
विपुलरुपाच्या साहाय्याने दाखविता येत. मध्येच शरीरभागाची
चाळवणीला इद्रिद्रिषयक व्यापारपर अनलवून असते. शरीरभागा-
(Tissue) मध्ये संचादिवी क्रिया कारणांचे (Responsive
action) जे सामर्थ्य असते ते ज्ञानशक्तिहाकर द्रव्यांच्या परि-
णामांमुळे तादुरी आणि विपारी द्रव्यांमुळे कार्यामधें नट करतां
येत. येथेप्रमाणे स्वादां शरीरभागा अंतर्भावी बनला म्हणजे तो हृत
झाला असे म्हणतात. निरिद्रिय घुटामधील जलाच्या तारवर
सोडियम कार्बोनेट (Sodium Carbonate) याचा उत्तेजक
परिणाम असतो; पोटॅशियम ब्रोमाईड (Potassium
Bromide) याचा ज्ञानशक्तिहाकर असा परिणाम होतो आणि
जॅक्सोलेट ऑक्साइड ब्रॉम्याच वेगानत विषासारखा परिणाम होतो.

यावरून असे सिद्धन येईल की वनस्पती व प्राणी यांच्या शरीर-
भागावर होतो तसाच प्रत्येका विपुलरुप संसारी परिणाम उत्तेजक
द्रव्यांच्या साहाय्याने, शिथिलरुपाक परिणाम ज्ञानशक्तिहाकर-
द्रव्यांनी आणि शुषे नाशककार परिणाम दुमन्या काही विषम
द्रव्यांनी सर्व प्रकारच्या धांदुरा घडून येत असतो. यावरून संचितन-

१ बॅरियम सल्फेट (Barium Sulphate)

२ बॅरियम कार्बोनेट (Barium Carbonate)

३ कॅल्शियम सल्फेट (Calcium Sulphate)

४ सोडियम क्लोराईड (Sodium Chloride)

सृष्टि १ जव न्हाटे यांच्यामध्यें संवेदनाशीतलेल्या वापनीन पूर्ण साध्य आहे असें विधान येईल.

सर जगदीशचंद्र बोस हे म्हणतात—“ पातु, पनसली आणि प्राणी यांचासार ज्या सारे प्रकारच्या संततिनी क्रिया होत असतात त्यांमध्यें कोणतीही फरक विस्तृत येत नाही. म्हणून सृष्टीवैज्ञानिक क्रिया होताना त्या अदृश्य शक्तीच्या साहाय्यामुळे होताना असे मानण्याची मूळीच आवश्यकता नाही किंवा दुसऱ्या शब्दांत सांगायच्यांत म्हणजे सगळी सृष्टि अशा किंवा निजीत असो, सगळीच मूलद्रव्य एकच प्रकारचे आहे.”

दुसरा लोएच (Loeb) नांवाचा आधुनिक म्हणतो—“ आपण सारे मनुष्यप्राणी हेच रासायनिक द्रव्यांची पसरलेली बरे आहेत. आपण हाडालाच कातो यांचे कारण असे की, आपल्या शरीरांतल्या मध्यानी मज्जातंत्रावरमध्यें बाह्य असलेल्या क्रिया आपणच हाडालाच का-ण्यास भागच घ्यातात. इतरूच काय एव मनुष्यप्राणी आत्मयज्ञ करण्यास तयार होताना तो सुद्धा वैज्ञानिक रासायनिक फेरबदल शरीरांत घडून आल्यामुळे होतो असे सिद्ध करून आपणच येईल असे दाखवत. किंवा उच्चकांतमुळे जन्मोत्पत्ती इतरया प्रमाणावर होऊ लागली की, आपण स्वायें प्रलय बघून जातो. या सर्वप्रलय असे विस्तृत येत की, ज्याला आपण अदृश्य वैज्ञानिक म्हणून म्हणतो ती, जीन, उष्णता किंवा प्रकाश यांच्यासारखीच एक शक्ति आहे.”

निःशुक्रनैसर्गिक—द्विज उपायानी निःशुक्रनैसर्गिक (Parthenogenesis) कारणचि प्रयोग मेले मनोरंजक व महत्वाचे असतात; व त्यावरून या गोटी केवळ अदृश्य शक्तीमुळे घडून येतात असे दाखवण्यास सक्षम असतो त्या साध्या रासायनिक क्रियांनीच होत असताना असे सहज सिद्ध करून दाखविता येते. सौअर्चिन जिंजा हटाफिका किंवा ओलेडिड (एक प्रकारचा जलचर प्राणी) याच्या अंड्यामध्यें श्रुचिचिदाचा प्रवेश झाला की, काळाचा परिणाम असतो की, अंड्यामधीनतालचें घेऊन शरीर घडून म्हणतात ते तयार होण्यास लागतात होते. लोएचने असे शोधून काढले की, हें गर्भावेदन गर्भनियुक्त अंड्यामध्यें भित्तिक आसिद्धाच्या विशेषतः सैद्धिच सौनवित्तिक डीसिद्धाच्या साहाय्याने उत्पन्न करता येते. केशवार्थनेही ही क्रिया घडवून आणता येते. शिवाय असे आढळून आले की, उच्च प्रकारचे आण्ड (उष्णता अथवा जलचर जात असतें ते) जात परिणामकारक असतें. एव श्रुचिजंतु मती अंड्या-मध्यें उच्च शक्तीचे आसत यावरूनच एक काम करून त्या योगानें गर्भावेदन निर्माण होऊ लागण्यास कारण होत असता. शारीरिक रसायनांमध्यें कांही क्रिया होऊन त्यामुळे गर्भावेदन तयार होऊ लागतें व त्यामुळे अंड्यातील प्राण्याची वाढ होऊ लागते. एक प्राण्याच्या अंड्यांमध्यें अग्राच प्रकारचा फारक होऊ लागण्यास थरील आस्पावि साधनामध्यें थोडाफार फेरबदल करावा लागतो. परंतु जरूर तेवढी काळजी घेतल्यास सर्व जातींच्या प्राण्यांच्या अंड्यांमध्यें श्रुच्याच्या साहाय्यामुळेही गर्भाची वाढ करून घालनीत येणें शक्य आहे. आणि अशा द्विज उपायानी जन्मास आलेल्या प्राण्यांपैकी किम्वद्दून अधिक अंड्यामध्यें श्रुच्याच्या योगानें उत्पन्न होणाऱ्या प्राण्यांप्रमाणेच सर्व वाचनीत असतात. व हे द्विज प्राणी नैसर्गिक प्राण्यांतून घाल जगद्धि शक्तीत.

हे द्विज उपायानी उत्पन्न केलेले प्राणी नैसर्गिक प्राण्यांप्रमाणें शारीरिक वाढ वाढून मोठारपेक्ष पोहोचितात काय? असा प्रश्न होण्याची कारणे. त्यासाठी उत्तर असे की, कीरेज नामक शृङ्खलास सी-अर्पिन जातीचे प्राणी द्विज उपायानी निर्माण करून त्यांची मोठ वडोपचन वाढ झालेली दाखविण्याचा प्रयोगान यश आलेले आहे. प्रो. लोएच यांना अग्राच द्विज साधनांनी सात शुण वाढ झालेले व पांगले निरोणी मेळूक तयार करणें आलेले आहेत. हे निरनुक्त नवापि

पूर्ण वाढ पावलेले मेळूक “अंड्यांना फार एका टांचणीने मोठ वाढून उत्पन्न करता आले होते.” अशा तऱ्हेची द्विज उपायाने पुढे शरीरातील उष्णता हृदयातील उष्णतेवर अवलंबून नसणाऱ्या प्राण्यांमध्येंही करणें शक्य होईल असे दाखवत.

शिवाय केवळ अग्राच द्विज रासायनिक उपायानी एका अंड्या-पासून छत्रे प्राणीही उत्पन्न करता येणें शक्य आहे.

वाल्यावस्था व मोठारस्था—मनुष्यप्राण्यामध्यें वाल्या-वस्था व मोठारस्था कामचें ठरक फारकच नसतो; परंतु स्थितिके जातीच्या घटीकांमध्यें व जलस्थलचर प्राण्यां-मध्यें हा फारक त्यांच्या शरीराच्या आकारामध्यें एवढा फेरबदल होऊन दर्शवत येतो. अंज फुडून जें मेढकांचें पिंडू बाहेर येतें त्यास पाप नसताना, एव एक हीन शरीरच स्थितिकेवरील असतें. परंतु पुढे कांही काळांत त्याचा पाप पुढें लागताना आणि शरीर मोठारशी होत जमि; तींदाचा व ओक्याचा आकारात बदलतो आणि असे फारक होऊन मोठ वडूक तयार होतो. छत्रांतले अग्रा मोठ लावला की, वेळूक मोठशेपेन थोडोचतांना हा जी फारक होतो तथा परंतु मोठी वाढ कटमधी (Thyroid gland) वर अवलंबून असते; वपर वेडरच्या विज्ञानमध्यें शरीराची मोठारस्थावर्धक वाढ होण्यास त्या पिंड्याला कोणत्या तरी प्राण्याची कटप्रथी काळी घालली म्हणजे त्याचा आपल्या इच्छितसार मोठारस्था प्राप्त करून देता येते. उलटपक्षी त्यांच्या शरीरातील ही कटप्रथी लहानपणीच काढून टाक-ल्यास ही पिंडी आकार मोठा झाला तरी कायमची वाल्यावस्थेच राह-तात. कटप्रथीमाफक होणारी किंवा आयोडाईन नामक निरिद्रिय वड्याचीन घडवून आणता येते. वारूनच असे विस्तेंत की, मद्रास शारीरिक फारक आयोडाईन या पदार्थाचा कटो संयच शरीरांत घाल्याने होत असता.

आयुर्मर्यादा—प्राण्याची जितक राहण्याची किंवाही शरीरातील रासायनिक प्रतिक्रियांच्या परिपेवर अवलंबून असते, किंवाच वेळो असा प्रश्न विचारण्यात येतो की, रोग व अपचान हे शुणपण दाखून कोणा प्राण्याला अनपेक्ष आयुष्काचा उपयोग घेता येणें शक्य आहे काय? अशा प्रश्नाचा प्रयोग मनुष्यप्राण्यावर करणें अशक्य आहे. परंतु बाँबेने या शिष्यक शास्त्रज्ञानें कीटकारार प्रयोग करून हा प्रश्न सोडविला आहे. त्यानें असे सिद्ध केले आहे की “ मरण म्हणजे शरीरालाच, म्हणजे कोणालाही श्रुत दाखता येणें शक्य नाही; फार आयुर्मर्यादा वाढविणें किंवा कमी करणें ही गोष्ट स्वतःच्या आधीन असते. कोणतीही रासायनिक किंवा होण्यास सामान्यतः लागणारा वाळ उष्णतामान १०° सी कमी केल्यास कुणत किंवा निपटही अधिक लागतो. आणि जणव्याची किंवा हॉर्डी एक रासायनिक क्रियाच असल्यामुळे तिलाचि थरीत नियम लागला पाहिजे. जंतु-निद्रावत केलेल्या (Aseptic) मादांवर अशा प्रकारचे अनेक प्रयोग करण्यांत आले, त्यानें असे आढळत आले की, उष्णतामान तेंच होतें तेव्हा सर्व मादा कायारपणें सारख्याच वयोप्रायपर्यंत मरण पावल्या; परंतु उष्णतामानात फारक करताना वयोमानांत पुढीलप्रमाणे फारक पडलाः—

उष्णतामान संदिग्ध	मादांचें अण्डोषनीपासून श्रुतपर्यंतचा सासरी वयोमान	दिवस
३०°	...	२१.१५
२०°	...	२८.७
२०°	...	४४.३
१०°	...	१२३.१
१०°	...	१७४.९

सातव पद्धत आहिल, व मनीष आणि निर्जनि अशा वृक्ष मर्ग मृदोनीय वृक्ष वृक्ष इत्येव आह. आणि सर्वत्र निविषणा विस्तृत असल्या तरी विस्तारित सर पसर्य वृक्ष वृक्षजातिये जाहल, अस निवृद्ध होणाऱ्या अर्था निवृद्ध वृक्ष वृक्षन आहेत

मोरोतर महत्त्वसे याच्या वरील लेखाचा मधितार्थ असा की ज्या अर्था सजीवाचे जीवित दाखविणारे गुणधर्म निर्जीवातही आढळतात, आणि ज्या अर्था जे जीव शुद्धतेप्रामुखे उत्पन्न होऊन त्याची उत्पत्ति इमिम उपायाना करता येते आणि ज्या अर्था वायू, तापयु आणि यार्पय या अवस्था म्हणजे वेचळ ससायनिन क्रियांची परंपरा आहेत, आणि ज्या अर्था प्रस्तुत रासायनिक क्रिया इमिम उपायाना लोचन पडून आपता येतात किंवा त्या पांघविला येतात त्या अर्था जड आणि संवेदन सामर्थ्य अधुनचनीय विरोध नाही.

जीवोत्पत्तीपाखन मानवविकासापर्यंत - नेमत्याचा अभ्यास म्हणजे जीवशास्त्र लक्ष बायलजी होय या शास्त्राचे प्राणिशास्त्र, वनस्पतिशास्त्र इ प्रकारचे विभाग करण्यात येतात

प्राणिशास्त्र अशा तद्द्वारे प्राण्याचे माझी वरू माकडात की, एका प्राण्यापासून दुसरा प्राणी अर्थात घोडा परकलण, दुसऱ्या-घेना निरास घोडा परकलेला, साम्राज्ये प्राणिजोडित एरुतदेगी सोपानापरार वाढे, हे सिद्ध होईल म्हणजे आजचे अनेक अति-विक्षित प्राणी-उदाहरण्ये मनुष्य, हत्ती, साप, देवनामा या सर्वांचे वृक्ष एकच होते आणि त्या मूळपासून पावलेले हे निर-निराळे विनास आहेत

प्राणिशास्त्राचे सूक्ष्मापासून जे अनेक निरनिराळे साक्ष्य विकासा दिखतात त्याच्या व सूक्ष्माच्या मधल्या पायऱ्या काही प्रचलित संश्रित आहेत आणि काही गत संश्रित सांपडतात. भूत-शाखांतर्गत प्राणिशास्त्र आणि वनस्पतिशास्त्र येथे समास येते.

विकासवादामध्ये जी कृति नेहमा होत असते म्हणून एव्हिल धरले आहे ती कृति म्हणजे वृद्ध्यापासून विवृष्ट जगाची उत्पत्ति आणि निरवयव स्थितीपासून सावयव स्थितीची उत्पत्ति. या-प्रकारची क्रिया जीवद्वार्यार होऊन एकरूपतापासून भिन्न आणि साव यन अस अधिजायिक प्राणी निर्माण होत गेले याच क्रियेचे मनुष्य-प्राणी निरास पावला असावा, असे समजतात. विकासवादाला जे मुख्य आधार समजले जातात ते येथेप्रमाणे -

(१) भूतराशास्त्रातील आधार - पृथ्वीच्या निरनिराळ्या काळाच्या दर्शक अशा यार्पामध्ये निरनिराळ्या विनासचे प्राणी सांप-डतात अगदी प्राचीन मयामध्ये आताही वृत्री विस्तारित प्राणी व वनस्पती सांपडतात अधिक अर्थातून थरांमध्ये अधिक विस्तृत प्राणी सांपडतात येथे

(२) प्राणिशास्त्रातील आधार - आस्तित्वात असलेल्या प्राण्यामध्ये वृत्री विस्तारितासून अधिक निरनिराळे वृत्री प्राण्याची पण्य लक्षणा येते.

(३) गर्भ शास्त्रातील आधार - मनुष्याच्या गर्भामध्ये जी निरास वृष्टास पडतो तो त्याच्या पूर्वाच्या पायऱ्या दर्शवितो. प्राणशास्त्र अशी समजून आने वी, अधिक विस्तृत अशा प्राण्याच्या भूगोतर वनावृष्टामध्ये तो प्राणी ज्या पूर्वपासून विकसित होत गेला त्या पूर्वपाच्या पायऱ्या दृष्टास पडतात. म्हणजे मनुष्य आणि कुत्रा यांचे गर्भ अतिशय पूर्वस्थित साहस्य वसतात, आणि दराव्य वनाले कुत्रेव्या येता आणि दुसऱ्यास क्रमाने मनुष्य-पणा येतो.

येथे हेहि सांगितले पाहिजे की, विकासवादाच्या सिद्धार्थे गर्भ-शास्त्रातील सुप्राम म्हणून जी सद्ध्यात येता ती ज्या समजुतीच्या आधारपर माझ्यांत येतो त्या समजुतीवर शास्त्राचा पूर्वीदत्त विधास राहिला नाही.

मनुष्यप्राण्याचा इतिहास - हा यावयाचा म्हणजे ज्या पूर्व्याच्या परंपरातून मनुष्योत्पत्ति झाली त्या परंपरा यावयाच्या आणि त्याच परंपरेचे इतर विनास यावयाचे हे दोणे म्हणजे प्राणि-शास्त्र देणे हाय, आणि हा निरास फार पूर्वीपासून यावयाचा म्हणजे वनस्पतिशास्त्राचे देणे होय.

मनुष्यप्राणा हा वृत्र मानवत्प पण्यामून निर्माण झाला की, त्याच्या भिन्न जात मानवत्प अनेक पण्यामून निर्माण झाल्या याविषयी आज एकमत नाही. या एकमताभावाची कारणे केवळ यौद्धिक नाहीत तर राजकीय व सामाजिकही आहेत ज्या देशांमध्ये वर्णद्वेष अधिक आहे त्या देशांमध्ये अनेकवर्तमानवाची कल्पना अधिक जोराने दिखते अनेकवर्तमानवाची कल्पना म्हणून जी कोरिली आहे ती येथेप्रमाणे - कुत्रा हा थानकप्य एकच प्राण्या-पासून झाला मनुष्य दोन निरनिराळ्या प्राण्याचे वृद्धीकरण होऊन आज कुत्र्याच्या जाती बनला आहेत नसे कियेक समजतात, काही कुत्रे लाडक्याच्या वृद्धीकरणाने झाले तर काही लाडक्याच्या वृद्धीकरणाने झाले मनुष्याचे तसेच झाले मनुष्य कशावरून ? सफेद अदमी जण अधिक निरवयवस्थेच्या जातलापासून झाला असेल आणि काळा अदमी त्याहीहोत कविष्ट अशा मर्यादापासून झाला असेल असे कियेकाचे मत आहे मनुष्यप्राण्याचा विनास कोठे तरी एके दिनाशी (एन-पयसमभवत खरे घडून चालल्याय) होऊन त्याचा प्रसार चोहो-वटे झाला आणि त्याने अनेक संस्कृती निर्माण केला या दोषे फार्या इतिहास करत जसबावयाचा ? आज आम्हास ती सर्व इतिहास देणे शक्य नाही तो जमविल्यात शरीररक्षणे, भाषा, भोगोक्ति स्थान, वाळीरीती इत्यादि प्रमाणे सापले आहेत ती फार काळजीपूर्वक वापरली सान पाहिजेत त्या साधनांनी इतिहास कसा जमविला जात आहे हे मान येथे दाखविले जाईल

इतिहाससाधनांचे महत्त्वमापन. - जर साहित्येलेला कालाना इतिहास जगविल्यास जी आतपिथीत साधने उपलब्ध आहेत त्या साधनामध्ये साधनांमधे अधिक महत्त्वाच्या अधिक पायऱ्या सांगल अर्था आमच्या समजून आहे शरीररक्षण काही पुराव देईल आणि अत्यंत प्राचीन काळापर्यंत देखील शरीरपत्तन नेहने नथीण मनु

व्याची परिभरणे आणि निविधावाळे त्याचे समुच्चय यावर प्रभास पाडण्यास शरीरलक्षणशास्त्र असमर्थ आहे पण या शास्त्राचाहि उपयोग आहे आजच्या पुराव्यावरून इतिहास लिहण्यास कोणत्या गोष्टी अधिक कार्पण्यत टिकतात आणि कोणत्या गोष्टी कमी टिकतात हे पाहिले पाहिजे, आणि त्यावरून कोणत्या पुराव्यास महत्त्व यादयाचे हे ठरविले पाहिजे. आम्ही भाषाशास्त्रात फार महत्त्व देतो. ते देण्याची कारणे येणेप्रमाणे -

(१) निरनिराळ्या भाषांच्या रूपात साहित्य फार विपुल आहे. आज मुमारे पाचशेपेक्षा अधिक भाषा बोलल्या जात आहेत.

(२) लोकांची भाषा अजीबाद बदलणे ही गोष्ट फार कठिण जाते, पोषाण बदलतील, खाण्याचे पदार्थ आणि वेळा बदलतील, वासनसंस्था बदलतील, निवासस्थान बदलेल पण भाषा बदलणे म्हणजे अन्य भाषास्वीकार हाणे त्याहून कठिण जाईल. वार्ही लहान संतान भाषा बोलणाऱ्या लोकांचा सदस भाषा बोलणाऱ्या व अधिक महत्त्वाच्या लोकाशी संबंध आल्या म्हणजे दुर्दैवाच्या भाषेचा सहज स्वीकार होतो. परंतु विसव्याशी सशब्द आख्या म्हणजे भाषेचा स्वीकार एकाएका होत नाही हे अनेक राष्ट्रांच्या इतिहासावरून दिसते. राजकीय वर्चस्वामुळे वेवळ भाषा बदलल्या असे दिसून येत नाही. भाषेची वाढ खुदली असल पण भाषा नष्ट होत नाही वगळी एखादी भाषा बोलणारे लोक ज्या स्थानावर असतील त्या स्थानावर अन्य भाषा बोलणारे लोक येऊन त्यांचे सत्त्याधिक्य झाले तर स्थानिकांची भाषा नष्ट होईल, परंतु आपणास पाश्चिम इतिहास लिहितांना अधिक-सहजा लोकाकडे लक्ष घातें त्यांत आणि त्या स्थानां असलेल्या लोकांचे विपुल बोधावधाने असेल तर भाषेच्या साहाय्याने सत्त्याधिक्य असलेल्या लोकांचे विपुल आपणास बोधून निष्कार, व एखाद्या स्थानावरून ओढण्याच्या जाणाऱ्या लोकांच्या इतिहासाचे तेच आपणास इष्ट आहे. निमोची भाषा अमेरिकेत बदलली म्हणून भाषा लवकर बदलते असे म्हणता येणार नाही. निमोची भाषा ज्या परिस्थितीत बदलली ती परिस्थितीच निष्कार होती. निमो अगोदर निरनिराळ्या टिकाणापासून निर्मण घेतले होते त्यामुळे त्याच्या भाषा समुच्चय एक नव्हत्या, आणि त्याच्यामध्ये विवाहसंस्था गोमोनीं मिळू दिले नाही. मग गृहसंस्था कशी टिकेल ? वाटेत तो निमो काटेत त्यास विवाहाचा आणि शुलामनी पिकास मासकास हवी असेल त्याप्रमाणे करण्यासाठी वाटेत तो पुरव व वाटेत ता हवी याचा संयोग पडनावयाचा या प्रकारच्या परिस्थितीत कोणताहि भाषा टिकणे शक्य आहे जेणे लोकांचे समुच्चयस्थाने अस्तित्व आहे तेथे ते अगमन्याक असुनहि त्यांची भाषा टिकते हे यूरोपातील जिवी, पेनिन्सुल्लेन्यातील डच आणि लुडवियानातील फ्रेच आणि विसाव्याश्या पूर्वभागातील जर्मन लोकांच्या उदाहरणावरून दिसून येईल तामिळ देशांत बंगाली वगैरे राहिलेले आणि कोणत्याहि घाल वापरात तामिळ लोकांपासून अभिन्न दिशणाच्या सोप्यापद्धी स्थिति पाहिली तर आपणास नवे दिसून येईल की, त्याची भाषा जर नमनी तर त्याच आपण मित्र आले याची आठवण

राहिली नसती. यहुदी लोक व पारसी लोक यांची भाषा मेली हे प्रमाण पुनः पुनः आणण्यात येतें, पण त्याची कथा निराळी आहे एक तर आनर ज्यू म्हणून जे लोक म्हणवून घेतात त्या सर्वांची एव हिंदू भाषा कधीच नव्हती, त्यांच्या भाषा भिन्न भिन्न होत्या, आणि त्यामुळे यांथिच भाषा तेवढी शिथळ राहिली. पारसीची गोष्ट अशी झाली की, ते जेव्हा हिंदुस्थानात आले तेव्हा त्यांची भाषा आणि त्यांच्या पैतृक प्रथांची भाषा एव नव्हती, एवढेच नव्हे तर पैतृक प्रथांच्याच भाषा अनेक होत्या, आणि त्यांनी इराण ज्या काळी सोडला त्यानंतर इराणचीच भाषा रुपांतर पावली आणि ते इकडे आले त्यावेळी त्यांनी सध्या पारस बोधी होती. त्यामुळे त्यास स्थानिक भाषेचा स्वीकार करावा लागला, शिवाय त्याच्या आगमनाला आले यारातें वगैरे झालीं हेहि लक्षात ठेविले पाहिजे. शिवाय हेहि लक्षात बाळगिले पाहिजे की, ते शुद्ध गुजराती बोलत नसत गुजरातीच्या एव अपभ्रंश बोलतात. त्यांना अजून 'ळ' उच्चारता येत नाही. जेव्हा एखादे लोक आपली भाषा रक्षण करण्यास समर्थ असत नाहता तयाधि ते कुडीने राहिलेले असतात, तेव्हा त्यांची भाषा स्थानिक न होता पैतृक व स्थानिक यांच्यामधील योगनातीत अपभ्रंश असतो. जिप्सींनी आपली भाषा जिवंत ठेविली आणि पारसानी मरू दिली या वरवर दिशणाच्या स्थितीचे अधिक खोल अवलोकन केले असता असे दिसून येईल की पारसात जिप्सींवा परदेशनास जास्त पडला पारसाचा सशब्द शहरात जास्त आला आणि त्यामुळे त्यांचे सामाजिक पृथक्त्व कमी राहिले आणि जिप्सींच्या भाषेचा जिप्सीपणा रक्षण होणे आणि पारसाच्या भाषेचा पारसीपणा जाणे यामध्ये फार मोठे अंतर नाही, म्हणजे स्वमापारक्षणाच्या कामामध्ये जिप्सी पारसापेक्षा फारसे अधिक यशस्वी झाले नाहीत. जिप्सींनी आपल्या भाषेची वापररचना भगदी बदलून टाकून इंग्रजी भाषारचना घेतली आहे हे पहिल्या भागात (पृ. २४५) दिलेल्या त्याच्या भाषेतील उतान्यावरून लक्षात येईल जेव्हा आपण आपल्याच भाषेत अनेक परके शब्द पुढे लागतो तेव्हा आपल्या भाषेचा आपलेपणा वाक्यरचनेवरूनच सिद्ध होतो आज आपण जेव्हा प्रचलित मराठी उर्ध्व घाणेत मराठा बोलतो तेव्हा आपण आपली वाक्यरचना व ईश्वरीशब्द यांचे मिश्रण वापरतो उदाहरणार्थ, 'डिफेंडेंटने अफिडाविट फाऊल केले नाही' अशा तऱ्हेची भाषा आपणास कोवळत नेहमी ऐवू येते तिला आपण मराठीच म्हण 'पेटले हेंज नॉट मेड पका बंदोवस्त' हे इंग्रजी वाक्य आहे. या दृष्टीने पाहता जिप्सींची भाषा स्थानिकच आहे म्हणजे जिप्सींना स्थानिक भाषा येऊन आपले शब्द पुष्कळ वापरले असे होईल. पारसानी यापेक्षा अधिक वार्ही निराळे केले नाही. नवागताची भाषा स्थानिक भाषेचे अपभ्रंश स्वरूप होते, पण जातिभिनयाने भिन्न राहते, याच आपण उदाहरण म्हटले म्हणजे जर्मनमधील व रशियमधील जुजुं होय याची भाषा विडिश आहे. ही भाषा जर्मन असून हिंदू किरीत लिहिली जाणे आणि तीत हिंदू शब्द पुष्कळ असतात हिंदीचे हिंदुस्थानी हे जसे अपभ्रंश स्वरूप त्याप्रमाणे जर्मन भाषेचे विडिश हे अपभ्रंश स्वरूप होय. माळव्यात भिन्नी

आणि कोरू म्हणून ज्या भाषा आदिन आणि सवतमात्रे जी गोडी सापडते त्या माझी व मराठी भाषांची अप्रत्यक्ष स्वरूपे होत. जेव्हा दोन भिन्न भाषांचा समीकरण होतो तेव्हा बलयान भाषेची रचना कायम राहते आणि हुबहु राहू ती रचना घेत व शब्द तेवढे आपले ठेवते असें दिसते.

(३) भाषाशास्त्राच्या अभ्यासाने मनुष्यसमुच्चयचे सात्विक, त्रिगुण आणि भ्रमणें यांचा पत्ता लागतो. एखादी भाषा त्या भाषेची विचित्र अशा भाषांनी व्यापिलेल्या प्रदेशात दिसली तर ती खेपे नवीन आली असावी आणि त्या भाषेच्या नात्यायोग्यतेच्या भाषा जेथे असतील तेथून ती किंवा तिचे पूर्वरूप येथे आला अशी कल्पना होते. भाषेच्या शब्दसमूहाच्या अभ्यासाने ती भाषा बोलणाऱ्यांच्या संस्कृतीची व्यापकता समजते.

मनुष्यभ्रमणाच्या इतिहास.— मानवरूप प्राण्यापासून मानविकाय शास्त्रानुसार मनुष्याचा जो इतिहास आपणांस दृष्टीस पडतो तो रचणाना ज्या गोष्टी आपणास पहाण्याच्या त्यामध्यें मनुष्यभ्रमणाच्या इतिहास ही एक होय हा इतिहास पद्धतांना आपणाम एक गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे, आजची पृथ्वीवरील जमीन आणि पाणी यांची विभागणी आजच्यासास्त्रीय क्रियेक हजर किंवा लागू वगैरे नव्हती. भ्रमणाच्या इतिहास गोष्टीना जी भ्रमणेमदो-भक्त घेतात त्यामध्यें वनस्पति व पशु यांच्या गृहीतरणाच्या इतिहास, भाषा, निवासस्थान यांसारख्या एनेक गोष्टींचा अन्तर्भाव होतो.

भाषेचा इतिहास आणि मानवभ्रमणाचा इतिहास हे साखेच काय ? एक भाषा जेव्हा अनेक लोकांमध्ये पसरते तेव्हा ते लोक त्या भाषेचेच होते अथे घराण्याचे काय ? किंवा भाषा याचा मजबूत जर ऐक्याचा नसेल तर भाषांच्या तत्वावर इतिहासाचे आग पाडा-घड्याचे घात अर्थ काय ? असे प्रश्न उत्पन्न होतात यासाठी भाषा आणि लोकसमुच्चय यातील संबंध स्पष्ट केला पाहिजे.

एक भाषा जगातील दुसऱ्या लोकांवर लादली जाते आणि या क्रियेने भाषांचा प्रसार होतो झाला उदाहरणें पुढील आहेत. आज अमेरिकेतील निरनिराळ्या भाषा बोलणाराचे वंशज ईश्वरीय बोलतात. आज ज्याच्या पूर्वजांची भाषा ईश्वरी भाषेहून निराधी होती अशा लोकांचेच अमेरिकेंत मॅग्याधिष्ठित सापडेल. तथापि अमेरिकेंत सध्यां वशी परिस्थिति आहे तशी जगात पूर्वी कधी होती किंवा नाही याची धाटा आहे. (१) आज गोड भ्रमणाचे साधन जमिनीभिन्नाय अन्य प्रकारचे पुढील अस्ते, नवीन येणाऱ्या मनुष्यांनी लुटेने प्रदेश जिंकून लुटेने राहणे असत्य होत नाही. नवीन येणारी माणसे मजूर म्हणून इंग्लंडात येऊन पगलान. (२) आजच्या शासनसंस्था मजूरून अगत्यामुळे नवीनास स्वारी करणे आणि जमीन वाढीन करणे मजबूत नाही (३) सार्वजनिक शिक्षणपद्धतीमुळे नगरांतून स्थानिक जनतेमध्ये किरीट होणे व सह-व्यास पोषणें शक्य होते या प्रकारच्या परिस्थितीमुळे पशुभ्रमणा-त्याय जितका आज मुलम व सुराकट होतो तितका पूर्वी होत नसे.

पूर्वीच्या वाळत एका जातीने दुसरीची भाषा घेणे ही क्रिया आज अमेरिकेंत जितकी जलद होते तितकी जलद होत नगावी हे उघट आहे.

(१) प्राणी व वनस्पती यांच्या गृहीतरणाच्या इतिहासाचे महत्त्व—गृहीतरण झालेल्या वनस्पतींचा व पशूंच्या प्रमाराचा इतिहास मानवितेतिहासाचे महत्त्वाचा आहे. पुढीलदा आपणांस असे दिसून येते की एखादी वनस्पति ज्या ठिकाणी पिकविली जाते त्या ठिकाणाची ती मूळची नसून कोठून तरी कोठून आलेली असावी, ती जर स्थानिक असेल तर आपणांम तीच वनस्पति वन्य स्वरूपात त्या ठिकाणावरच दिसेल एवढेच नव्हे तर तें वन्य स्वरूप ज्या इतर वन्य वनस्पतींशी संयुक्त असेल त्या वन्य वनस्पतींची समृद्ध आपणांस आसपास सापडेल म्हणजे आता हे जर पळ हिंदुस्थानातीलच असेल तर आजच्या रानवट जातीहि आपणांस येथेंच सापडतील आणि आता ज्या वनस्पतिवर्गात गोडते त्या वर्गातील इतर वनस्पती देखील वन्य अगर गृह स्थितांत आपणांस या देशांतच साप-डल्या पाहिजेत तसेंच गाय हिंदुस्थानातील जर स्थानिक असेल तर गोगवण दुसरे प्राणी आपणाम येथें सापडले पाहिजेत किंवा गाईचे वन्य स्वरूप आपणांस येथें दृष्टीस पडते पाहिजे, तसे स्वरूप दिसेल नाही तर तेव्हाचच गाय देखील स्थानिक नाही असें मान मिळ होत नाही. का का, ज्या पशूने गृहीतरण अशक्य होईल तो पशु सहायन घासवायाचा हाहि मानवरुभाव आहे. तथापि गौतम वन्य स्वरूप जर दुसरीकडे कोडे सापडत असेल तर त्याचें तेथे अस्तित्व गाईच्या स्थानिकत्वास विरोध करील, गृहीतरणाच्या इति-हास हा मनुष्याच्या भ्रमणार थोडा बहुत प्रकाश पावेल.

(२) भाषेच्या भौगोलिक स्थानाचे इतिहासमहत्त्व.—मनुष्यभ्रमण अजमावण्याची दुसरी पद्धति येणेप्रमाणे, उदाहरणार्थ आफ्रिका खंड या, आफ्रिका खंडामध्ये केप टाऊनपासून सहाऱ्याच्या वाळवटापर्यंत गेले असता आपणांस निरनिराळ्या भाषांचे पट्टे आढळ-तात. आफ्रिकेच्या दक्षिणभागाकडून मनुष्यभ्रमण झाले अशी कल्पना करता येत नाही. कारण दक्षिणेकडे विस्तीर्ण समुद्र आहे. मानवी प्राण्या-चा संचार उत्तरेकडून दक्षिणेकडे झाला असाय असे दिसते. असें अजना स्वाभाविक कल्पना अशी होते की जे लोक अगदी दक्षिणेकडे आहेत त्यांचे आगमन अगोदर झाले व जे उत्तरेकडे आहेत त्यांचे आगमन नंतर झाले. तसेंच एखादे विशिष्ट लोक भोंवतालच्या लोकांच्या सध्दतीहून निराधे आणि भाषेविहि भिन्न व दुर्गम स्थळी वारले तर अशी स्वाभाविक कल्पना होते की दुर्गम जागा असलेले लोक आपणांच्या मजूर प्रदेशातील लोकांपेक्षा त्या प्रदेशात अगोदर आले असावेत, आणि त्या प्रदेशांत आलेल्या नवीन लोकांनी जुन्यांस सखल प्रदेशांतून हलून दिल्यामुळे त्यांस दुर्गम जागा जाणे लागले असावे.

जातीचे साम्राजिक स्थान व त्याचे ऐतिहासिक महत्त्व.—जेव्हा एखादा मोठा प्रदेश दोन निरनिराळ्या जातींना

व्यापिल असेल आणि त्या दोन जातींमधील एक जात सामाजिक उच्चपदानवर असेल तेव्हा अशी कल्पना करता येईल की जेव्हा उत्तरकालीन होय

या प्रश्नाच्या विचारपद्धतीने मानवी प्राण्याच्या सत्त्वाच्या इतिहास लिहिता येण्यासोपाई आदि परत या प्रश्नाच्या इतिहास लिहिण्याचा अर्थात परिश्रम अथापि कोणी केला नाही. भूतस्तरशास्त्रा मध्ये देखील पृथ्वीचा साकल्याने इतिहास अजून लिहिला गेला नाही. फुफूळ ठिकाणचे भूतस्तर अभ्यासिले गेले आहेत पण सर्व जगाच्या भूदृष्टीचे साकल्याने ऐतिहासिक वर्णन देणारा शास्त्रज्ञ अजून निघाला नाही. त्या प्रश्नाच्या प्रत्यक्ष मनुष्यप्राण्याच्या इतिहासास अत्यंत अवसर आहे. त्याशिवाय मनुष्यप्राण्याचे निरनिराळ्या धर्तरे सापडणारे अवशेष आणि त्यांचे विस्तारण मानवी समाज सांगणारे नाही व यामाठा मनुष्याच्या या मात्त्या रागने वर्गाच्या इतिहासाच्या अभ्यास करण्यास आज आरंभ झाला आहे असे देखील म्हणता येत नाही. प्राचीन मनुष्येतिहासाचे साहित्य येथेप्रमाणे

(१) पृथ्वीच्या अनेक धर्तरे सापडणाऱ्या मनुष्याचे अवशेष, आणि त्यांची निरनिराळ्या काळाच्या मनुष्यरूप प्राण्यांशी तुलना

(२) भाषासाहित्य आणि त्यावरून निघणारे मनुष्यप्रमाण विषयक सिद्धांत

(३) मनुष्याच्या प्रयत्नामुळे भौतबालाच्या पाशवी आणि मानवस्य सृष्टीवर झालेले परिणाम

(४) मनुष्याचे आनुवंशिक स्वरूप.

पणिकी पाहिले साहित्य म्हणजे मनुष्यप्राण्याचे अवशेष हे वस्तु-विशेषित करित सापडते. त्याच्याभावात काही हत्यारे, अस्त्र पक्ष्ये अवशेष वगैरे सापडतात आणि त्यावरून काही माहिती उपलब्ध होते.

भाषेचे साहित्य दोन तऱ्हांनी उपभोगी पडते. एक तर अनेक भाषांच्या सादृश्यविज्ञानावरून व विकासवरून मनुष्याची नादगोष्टी समजतात, आणि त्या भाषेतील वादसंप्रदायावरून संस्कृतिविज्ञानी अनुमास करता येतो

मनुष्याचे आनुवंशिक स्वरूप त्याचा इतिहास ठरविण्यामाठा कितीसे उपयोगांत आणावयाचे हा एक प्रश्न आहे

शरीरलक्षणाने मनुष्याचे वर्गीकरण पुढच्या वर्णांत येते हे वर्गीकरण तपासताना नेहमी हे लक्षात घेवें पाहिजे की वर्गीकरण हे थोडे नसून मनुष्याच्या वास्तविक इतिहासाचे ते केवळ साधन आहे. शरीरलक्षणाचा जे लोक अभ्यास करतात त्यांची आपल्या साहित्याचा गौरव व हून भाषाशास्त्रावर कमी महत्त्व द्यावे अशी बुद्धि होते. भाषाशास्त्राची शरीरलक्षणाने महत्त्व कमी देण्याची बुद्धि होते परंतु मानवेतिहासशास्त्रास दोहोचीही जरूर आहे

मानवशास्त्रज्ञांमध्ये शरीरलक्षणशास्त्रज्ञांचे आणि भाषाशास्त्रज्ञांचे एकमेकांशी तय करण्याचे काम नाही इतिहास लिहितांना शरी-

राचा ठेवणीमिमा भाषांनी केलेले लोकव्याप्ति ही जास्त ज्ञान योगी होईल भाषेने विशेष लोकसमुच्चय व्यापावा याला कारणे दोन असणार एक तर वास्तविक कारण आणि दुसरे राजकीय कारण भाषा दोन कित्याचा जोष करील ती विशिष्ट प्रदेशांतील लोक एता वस्तुतील होते असे म्हणेल किंवा एका राज्यछत्राखाली होते असे दाखवील म्हणजे ती वास्तविक समुच्चय किंवा राजकीय समुच्चय पण कोणता तरी निधित समुच्चय दाखवील तो समुच्चय कोणत्या काळाचा हे ठरविणे हे पुढील काम आहे. शरीरलक्षणे वास्तविक समुच्चय पार तर दागवितील, किंवा एकस्थानमूलकता म्हणजे एकपरिस्थितिपरिणाम दाखवितील

इतिहासाचा मुख्य प्रश्न हा आहे की, कोणत्या काळात आणि कोणत्या स्थळांत शरीरलक्षणसमुच्चय व्यापिता येतो हे पहाणे भाषेच्या दृष्टीने जे समुच्चय दिग्गतात त्याचे देखील दाखवणे नियमन करणे अवश्य आहे. शरीरलक्षणे राजकीय समुच्चयाची चोखन नाहीत या इतक्या मोठी पक्क्या लक्षात ठेवल्या म्हणजे संश्लेषक इतिहासामधील गोंधळ घराचसा कमी होईल.

विविध शरीरलक्षणे व भाषा यांची संगति.— वंदा-

निर्णयार्थ आपणांस असे पाहिले पाहिजे की, विशिष्ट भाषांचा आणि विशिष्ट शरीरलक्षणांचा संबंध जुळविता येतो काय ? हा सर्वप्रथम जुळविण्यासाठी मनुष्याचे शरीरलक्षणवहन वर्गीकरण अवश्य होतं, व शरीरलक्षणांनी वर्गीकरण करतांना विशिष्ट लक्षणांची चिराचिरता पहावी लागते ती पाहून शरीरलक्षणशास्त्राची रचना करावी आणि भाषा आणि शरीरलक्षणे यांचे ऐक्य कोठे कोठे दिसते ते पहावे शरीरलक्षणांचा इतिहास लिहितांना अर्थात प्रारंभ मनुष्याच्या मानवस्वरूप पूर्वेनापासून केला पाहिजे शरीरलक्षणांच्या साहाय्याने काही इतिहास निघविता येईल आणि काही भाषासाहित्याच्या साहाय्याने मिळेल, आणि काही ठिकाणी या दोहोची संगतिहि दिसून येईल

मानवेतिहासार्थ प्रयत्न करणारे जे अनेक प्रयत्नकार आहेत त्यां मध्ये बरेच मतभेद आहेत आम्ही येथे प्राचीन मानवेतिहासविषयक कौन्सी-4 मते देतो कीने भारतीय रक्ताच्या घटनेतुलनाचे मत माने (विभाग १ पृष्ठ ८१ परा) दिलेच आहे भौतिक बोधवाहन शास्त्रज्ञांनी यंत्रवेलेल्या प्राणिकवर्गाच्या आणि त्यातल्यात्यात सस्तन प्राण्याच्या सोपानपरंपरेत मनुष्यप्राण्याचे स्थान कोणते आहे व विशिष्ट रीतीन मर्यादादि मानवत्व प्राण्यांशी मनुष्याचे नाते काय आहे हे ठरविणे हे भौतिक मानवशास्त्राचे अभ्यासक्षेत्र राणले जाते मानवशास्त्रात मनुष्याचे प्राचीनत्व, पूर्वज, निरनिराळे मानववंश जोळण्याचा चिन्ह, त्याचे मिश्रण, भाषेची उत्पत्ति, मिश्र भाषांचा निवास, भाषावहन मानवशास्त्रातील जोळणे, याच परिस्थितीचा मानव पक्षावर व त्याच्या मिश्रणावर होणारा परिणाम, कुटुंब, गोन, जमात, राष्ट्र इत्यादीकाच्या घटनेचा इतिहास इत्यादि विषय येतात.

मानववंश - मानववंश हा शब्द लातिनच्या मताप्रमाणे मानव-
संज्ञा प्राण्यांची एका भेदजात (Variety) सास अनुव्यंजन
वापरला आहे.

मानवाचे प्राणिपरपरंत स्थान. - प्राणिशास्त्रातील वर्गीकरण-
णाप्रमाणे मनुष्य हा रास्तन प्राण्यांच्या वर्गात असून व्यक्त अशा
शब्दोच्चारणामुळे तो इतर प्राण्यांहून भिन्न झाला आहे. मनुष्य हा विचार-
शक्ति व स्पष्ट शब्दोच्चारणाची शक्ती याद्वारे युक्त असा प्राणी आहे.

मानवाचा विचार. - मनुष्य हा मानवगटाला मर्यादापासून
विकास होऊन उत्पन्न झालेला नाही तर एका पूर्वजापासून मनुष्य
व मानवसंज्ञा मर्यादित दोन्हीही उत्पन्न झाले असावे

मानवाच्या मॅडूची वाट. - मर्यादावा तुलना करिता मनुष्याचा
मॅडू १:३ या प्रमाणात असतो पूर्वी कवडीच्या आकारावर मॅडूची
व त्यामुळे मानसिक शक्तीची दृष्टता ठरवीत असत, परंतु कवडी
मोठी असणे हे शरीराच्या वृद्धीचे अंग असल्यामुळे त्यामध्ये व
मानसिक उपनोदये फोण्यादि शरीराचा संश्लेष नाही. कवडीच्या
ऐवजी मॅडूचे व विशेषतः मॅडूतील पोटच्या पदार्थांच्या आवर्तवि
परीक्षण करणे जास्त आवश्यक आहे. अलीकडे तर कित्येक शास्त्रज्ञ
असे म्हणू लागले आहेत की, मॅडूचा मत्तारा संश्लेष नसून मनाचे
स्थान केंद्रस्थिती आहे.

**मानवाचे प्राचीनत्व व भूतस्तथास्थविषयक
सिद्धि.** - भूतस्तथास्थेचे पृथ्वी वंश शास्त्रापासून आतापर्यंतचा
काल १० कोटी वर्षे मानतात, पदार्थविज्ञानशास्त्रानुसार जीवोत्पत्ति शास्त्र
१ कोटी वर्षे मानतात. दोहोतील मध्यम मान धरल्यास ५ कोटी वर्षांचा.
यातील चार युगांचा परस्पर सापेक्षकाल, प्रथमयुग मे. ७९, द्वितीय
युग मे. १४, तृतीय युग मे. ६ व चतुर्थ युग मे. १ असा मेनो.
चतुर्थ युगात समर, वाण्वि व हर्षाचे बहुतेक रास्तन प्राणी
होते. प्रथम गिबनगारचे मर्यादित होते, नंतर ज्योतिषिचर मर्यादित होते
व त्यानंतर मानवसंज्ञा मर्यादित निराम पात्रले व त्यांपासून आद्य
मनुष्य पुढील युगांत विकास पावला. या युगात आयर्लंड व अमेरिका
जोडलेली होती. या युगाचा कालावधि ३० लाख वर्षांचा आहे.

चतुर्थ युगात जमीन व पाणी ही हर्षाच्या डिमार्णाची होती
उत्तरोत्पत्तीची दोन तीन हिमयुगे अनुभूत होऊन त्या हिमयुगांच्या
दरम्यान उष्ण अने हिमयुगांतरकाल (मध्यकाल) होते. या हिम-
युगाच्या अनुपगमने अनेक डिमार्णा जमीन उपरत होऊन नवीन
प्रदेश उत्पन्न झाले.

या कालात पुरातन अस्त्रयुगातील मनुष्य सर्व प्रदेशांवर पग-
रलेला होता. त्याची कलांमध्ये मोडीमती प्रगति झालेली होती.

नंतर हिम नाहाने होऊन नूतन अस्त्रयुगातील मनुष्य रम्योच्च
होतो व तो यरान मारलेला दिगंतो. पूर्वी गोळ्यांतील त्याची प्रगति
विशेष होऊन तो गार, लोह, ताम्र या धातूंची कामे व धर्म लागला
या युगाचा कालावधि ६ लाख वर्षांचा आहे.

यानंतरचा आधुनिक काल असून याचा अवधि शास्त्रज्ञ १०
हजार वर्षांचा धरतात.

हि मनुष्य. - हिमयुगापूर्वी मनुष्यसंज्ञा प्राणी ज्योतिषिचर वगैरे
चतुर्थ युगाच्या मध्यास दृष्टीत पडतात त्याच वेळी मनुष्याचा
पूर्वज ज्योतिषिचर वेला पाहिले. हिमकाल हा जें मोलच्या मताने
गणिताधाराने २३ लाख वर्षां किंवा १० लाख वर्षांपूर्वी सुरू झाला
अगला पाहिले. पैसा २३ लाख हा काल माझ दिसत नाही, व हिम-
कालापूर्वी मनुष्याचे अस्तित्व दृष्टीस पडते. यानून दोन हिमयुगे
व मध्यतरी हिमयुगांतर उष्णकाल मानावा लागतो, गारोतीज
इंग्लंडमधील शीत व उष्णकटिबंधातील प्राण्यांचे समकालीन
अस्तित्व अतस्य होते. उष्ण प्रदेशातील प्राणी स्वस्थतर करितात
अशीदि कल्पना मांडली गेली आहे तथापि या कल्पनेपेक्षा दोन हिम-
कालामध्ये एक उष्ण हिमांतरकाल होता ही कल्पना जास्त समु-
चित आहे. तसेच नदीकाठचे पुरलेले अवशेष वोगत्या कालचे
हे ठरविताना बरील मातीच्या धराप्रमाणेच झालेली नदीच्या
खोलीचाहि विचार घेला पाहिजे.

आद्य मानव. - बहुतेक शास्त्रज्ञ दोन हिमयुगांतील उष्णकालात
कमीत कमी ५ लाख वर्षांपूर्वी मानव होता असे धरतात, व चतुर्थ युगात
मानवसंज्ञा मर्यादित जास्त विनास झाला नव्हता असे म्हणतात.

मानव व मर्यादित - मनुष्याचे मानवसंज्ञा मर्यादांची पुढील वाच-
तात साम्य आहे. (१) शरीराची सामान्य रचना (२) पुच्छाचा
अभाव (३) हात व पाय आर्चा स्पष्ट दिसणारी अवयवांची विनं
(४) दातांची रचना (५) वानांची पाळे (६) मॅडूची रचना
(७) हायांइड नावाचे हाड (८) सदरा यकृत व कीरम. पुढील
यातील भेद दिसतो. (१) मानवसंज्ञा मर्यादाचा मॅडू लहान
असतो व मॅडूची पेटी लहान असते (२) मनुष्याच्या पाठीचा कणा दोन
वर राहण्याकरिता विविध तऱ्हेचा वेलेला असतो (३) मनुष्याचे पाय
हाताच्या मानाने लांब असतात (४) पायाचा अगडा मनुष्यामध्ये
लांब असतो. (५) मनुष्याचे गान स्पष्ट वर झालेले व उन्नत
असते. (६) मनुष्याचे दांत सारखे जुळलेले असतात व मुळे
स्पष्ट व निराले असतात. (७) मनुष्याची हनवटी स्पष्ट दिसते
(८) मनुष्याच्या सर्व अंगावर पेश नसतात (९) मनुष्याचा
आवाज स्पष्ट असून शब्दोच्चारण नापा उपर होईल असे असते.

मानवाचे मूलस्थान व प्रसार - मागे मनुष्य एक प्राण्या-
पासून झाला अथवा दोन प्राण्यांपासून झाला यावर मतभेद आहे असे
सांगितले. कीन एरन मानाताप प्राण्यांपासून मनुष्य विनासला
असे गमनतो त्याच्या मताने चतुर्थ युगातील मानवाचा पूर्वज
एरन मेलाल तेव्हा त्याचे मूलस्थानादि एरन अगले पाहिले त्या
पेक्षा अप्रतिता व न्यूजीलंड हा एरनकाठ जोडलेला होता, युरोप
व आफ्रिका ही भूमध्यसमुद्रामध्ये जमीन असल्यामुळे जोडलेला
होती अमेरिका व आशिया यांमध्येही रावण होता यामुळे तत्कालीन
मानवाचे वप्रिप्रमाण गरी वजावने होणे शक्य होते. याप्रकाश हा

वरील ईंडो-आफिरन चड मानीत नाहीं व मानवाचें मूलस्थान मध्य-आशियांतील पठार मानतो, पण त्या ठिकाणाहून मानवाचा सर्वे खंडात प्रवास होणे हें, कील्ला अगंमवनीय दिसतें

मानव, लिमर व मॅकडॉ- मानवाच्या मर्याद व मानव सोमशील हुवा अद्यापि सापडला नाहीं. हा बदोचित लुप्त झालेल्या खंडात असेल. मादागास्करमध्ये काही लिमर अद्यापि सापडतात व त्यासमोवतालच्या देशात त्यांचे पूर्वेक आढळतात. मानवसदृश मर्यादित येथेच सापडतात व शिथिलपणाचे दोन पोटविभागही येथेच सापडतात. तेव्हां मानवाचें मूलस्थान याच खंडात मानले पाहिजे, असे कीन्वे म्हणजे आहे, परंतु याविषयी सर्व शास्त्रज्ञांचें एकमत नाहीं (पृ. ४३ विभाग पहिला पहा) मानवाचा पूर्वज उष्णकटुभात राहणारा, हाडामध्ये घनति कृष्णारा व केंस अगोबर अगंमला असा होता व हेंच वर्ण लिमर यात लागू पडतें. शिथिलपणा कृष्णवर्ण नैसर्गिक नमुनू ह्यामानामुळे प्राप्त झालेला अतएव कृत्रिम असावा; कारण काही शिथी काळे नमुनू पिराळे असतात, आस्ट्रेलियनाचा सुलें जन्मत. पिराळ्या व पिंगट वर्णाचा अवसात, तिथेही लोकांचे हेंच प्रथम पिंगट व नंतर काळे होतात.

मानववंशाचा विस्तार आणि विशिष्टीकरण.— मानवाचें मूलस्थान कोणत्या तरी कधी दिसणाऱ्या भूभागावर किंवा लुप्त पड्यात असून तेथून तो सर्व खंडात गेल्या व तेथील ह्यामानाप्रमाणे त्यात फरक पडून चतुर्पुं युगात भिन्न वर्णांचे पूर्वेन तयार होऊन हल्लीं मूलजन्म निर्माण झाले, म्हणजे मानव-पदार्थ मर्यादासून विभाग पाडलेल्या तृतीय युगातील एकाच नमुन्यापासून विभाग पाडून चतुर्पुं युगातील अनेक भिन्न वंशाचे पूर्वेन तयार झाले हा विचार सर्वमान्य आहे. फुलवर व लिंडेवर यांच्या मतान्निहि प्राथमिक मनुष्य सर्व एक असून सारगेव होते व भिन्न प्रदेशात गेल्यामुळे त्यात फरक पडत गेले. मात्र हे शास्त्रज्ञ तीन मानवस मानून अमेरिकन लोकांम्य भागोलियन वंशात पालनात. पण भागोलियन व अमेरिकन यात बरेच भिन्न आहे एकेदरीत लिने यांचे वर्ण शियन, मांगोलियन, द्रविडोपियन अथवा शिथी, व अमेरिकन असे चार वर्णे एका मूलवंशासमूह उभय झाले हें मी वॉन शाय याच्या दिसान वॉनराने ग्राम मूलवंशाचे चार वर्ण केले (१) मॅन यूरोपीय (२) कृष्ण वर्ण शिथी (३) चीनार्थ आशियातील मनुष्य व (४) लॅट. ब्रुसलमध्ये यांचे यांचे वर्ण केले (१) कांकेशियन (२) मांगोलियन (३) द्रविडोपियन (४) अमेरिकन व (५) मॅल. कृष्ण वर्ण तीनच वर्ण मानिले देशावरून यांचे दोनच वर्ण केले व दे मूले यांचे चोख वंश कल्पिले. यानवरुन निरनिराळ्या शास्त्रज्ञांनी निरनिराळी अनुमाने काढली व आपापसांतही होतलेच अभ्यासात हा प्रश्न मोठीमोठ्या प्रश्न ठेवला. पुढे प्रिचर्ड व बकर यांनी मर्यादापदार्थाच्या आधाराने नैसर्गिक अभ्यास करून मानव-वंशाप्रमाणे चार वर्ण केले, या शास्त्रज्ञांनी दोष त्यांच्यात धोडा, कृष्णवर्ण, टर्फीनाई, कृष्ण वर्ण येथे-नेच वाच्य पुढे आल.

यांनी केलेली निरनिराळी वर्गीकरणे प्रसिद्ध आहेत. ती पर्यांत त्यांनी वातडीचा वर्ण, केंमाची रचना व फवडीचा आकार या गुणांम्य विवेचन प्राधान्य दिले आहे. या तऱ्हेने वर्गीकरण करून (१) शिथी (२) मांगोलियन (३) अमेरिकन (४) कांके-शियन असे चार मानववंश मानले आहेत त्यांचे वर्णन पुढे दिले आहे.

१. शिथी अथवा इथियोपियन.— हा वंश मूलस्थानापासून अवलंब आशियातील ओस्ट्रेलियामॅलेशियाकडे गेला. ह्याचे प्रथम आशियातील व ईंडो-आशियानियातील असे दोन वर्ण झाले. या-पैकी दुसरा नेग्रिटो नावाचा असून तो प्राथमिक नमुन्यासां जास्त लघु व ठेंगण आहे. हे नूतन अग्रगुणाच्या किंचित पूर्वी युरोप-मध्ये गेले याच्या पोटजाती म्हटल्या म्हणजे कांको नदीच्या दक्षि-णेस वट्या, रुशमन, हाउंडाट, बंड, डॅमेरा, कोराना, प्रिया, गोनारा इत्यादि होत यामध्ये थोडाफार फरक असतो. कान-फाज याने नेग्रिटोच्या प्रदेशात हिंदुस्थानाचा समावेश केला आहे; पण शिथी लोक हे नेग्रिटोचा पोटजात होऊ शकत नाहींत. या-विषयी प्रो. बोल म्हणतात “माझ्या क्रियेक वर्णाच्या प्रवासात मद्रासचा उत्तरभाग, बंगाल व मध्यप्रांत यामध्ये नेग्रिटो जातीच्या नमुन्याचा मनुष्य मी कोठेही पाहिला नाहीं. कुरुखा बॅनाच्या व्यक्ती कचित् आढळतात. परंतु यावरून सर जार्ज कॅवेल-प्रमाणे हा नमुना नेग्रिटोचा अवशेष आहे असे म्हणण्यास मी तयार नाहीं” इंग्लंडचा वायव्य भाग, ईरॉटलंडचा पश्चिमभाग व आय-लंडचा पूर्वभाग यात नेग्रिटोची वस्ती होती असे काहीं ईंग्रज मानवशास्त्रज्ञ म्हणतात.

यावरून ईंडो-आशियानिह नेग्रिटो ही संयोजना गाढून दाखून औपध्यानिक नेग्रिटो असे म्हटले पाहिजे. यांचा मूलचा पिंज्या रंग जाऊन काळा किंवा राहिरा तपकिरी रंग आलेला आहे. हल्लीं हे अदमान, मलय द्वीपकल्प, फिलिपाईन बेटे व न्यू गिनी या प्रदेशात सापडतात मलय द्वीपकल्पातील नेग्रिटोमध्ये मर्यादप्रवा-स याने अधिक दिगंत

आफिक्नोस शिथीप्रांत आशियानियातील शिथी जाऊ ठेंगण भगनात, त्याच नाच मोठे न्यमते व मुद्रा गोम्य असते. या दोन जातीत पूर्वेकडील प्राचा जास्त सुदृढता आहे, व स्वतःच सुधारणा करून घेण्यास पात्र आहे; पण शिथी ही जाण परतीम मिथ्या-निष्ठ गुणधर्म अशक्य आहे असे कीन्वे मत आहे पण त्यास येतार्थ कावेडन व कृष्णवर्ण शिथी यांचे मिथ्या होऊन उदात्त जात उभय होईल किंवा नाहीं याविषयी शंका आहे.

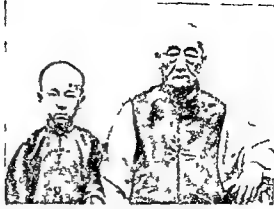
यांची आजवरचे सुधारणेमध्ये फारच अल्प प्रगति झाली आहे. अमेरिकेतील उपाहारणातील मोठ्याच्या यांच्या पावती व हा-पारने गेलेले नाहीं.

शिथीचे भाषेच्या तरफार सुदारणे व वाद असे दोन विभाग दिसता. मुद्दाम हे शिथी नंतराचे घटस्थान माननात व येथे पूर्वे

માનવવંશ.

અરબ (સમાટ્રી)

ચીની (માંગોલિયન)

માઓરા (પોલિનેશિયન)

નિમિલો (આફ્રિકન)

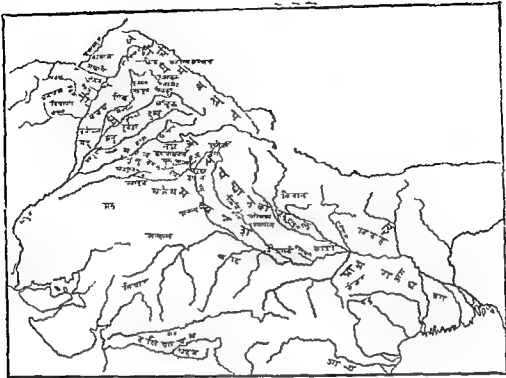
અમેરિકન ઇન્ડિયન

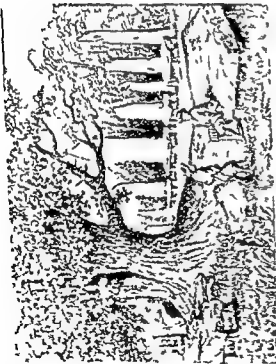
ઉત્તર આસ્ટ્રાલોઇડ

૦૦ આ પૃષ્ઠાનમાર

प्राचीन भारतीय संस्कृति.

वेदकालीन भार्यावर्त

उत्तर हिंदुस्थानातील द्रविडायमनपूर्व
सोकाच्या स्मारकशिला

हिमालयातील प्रादेशीय अनार्य लोकांच्या
घराणे नमुने

शिंदीवंशाचा नमुना आढळतो. परंतु मुदानमध्ये मिश्र जातीहि आढळतात त्याः तुळूअर, सोनर, मुदानी, हौसा, बोर्नू, दधिरमी, नावा, बाने, वागिआ, शांगाल इत्यादि होत.

मुदानच्या दक्षिणे वंदूना प्रदेश आहे येथेहि कांही शुद्ध शिंदी जमाती आहेत. मिश्रवंशमध्ये शुद्ध-बाफीर ही जात विशेष प्रागतिक दिसते. परकीयांच्या स्वाभ्यामुळे यात बरेच मिश्रण झाले आहे.

ओशियानियातील निहा लोकांतहि प्राचीन काळां दळणवळण-पौर्ण्यमुळे आश्रितकेपेसाठी जास्त समिश्रण झाले आहे

नेग्रोदेशिया इतर ओशियानियातील शिंदीचे दोन वर्ग करता येतील. एक ओशियानियातील रहान घेतात राहणारे व दुसरे टॅम-मानियात राहणारे मिश्र शिंदी. पहिल्या वर्गांन पायुअन म्हणतात. हा नमुना बऱ्याच बाबतीत आफ्रिकन शिंदीपारीं जुळतो पण काही बाबतीत भिन्न आहे. याची मूळ भाषा मलायी-पॉलिनेशियन ही असून याच्या पोटाजातीत इच्या शाखा प्रचलित आहेत. या-दिवान मारागास्करमधील मलायी-मरागासी, पॉन्दीपूरमूहोतील मलायी, मॅलेनेशियातील शिंदी याच्या भाषाहि दिच्याच शाखा आहेत. ही भाषा कॉन्शियन वंशांपैरी पॉलिनेशियन लोकांनी या लोकांनर नूनन अस्मयुगात इकडे येऊन लादली असे मत आहे.

ऑस्ट्रेलियात दोन नमुने मानावे लागतात. याचा मुख्यतः शिंदी अमाना. येथील शिंदी सामान्यतः इतर शिंद्याप्रमाणेच आहेत आस्ट्रेलियात न्युगिनी व मॅलेशिया यामधून पायुअन आले असे रे. गेंथु याने सिद्ध केले आहे नंतर येथून ते टॅममानियात गेले. यान कांही हिंदुस्थानातून आलेल्या शक्तिवाचेहि मिश्रण झाले आहे. तसेच मॅले लोकांवेहि मिश्रण झाले असले पाहिजे. द्राविड हे कॉन्शियन वंशाचे मानले पाहिजेत. टॅममानियन लोकांची संस्कृति युरोपीय पुरावन अस्मयुगीन संस्कृतीच्या बरोबरीची आहे. रे 'अस्मयुगाचे जिवंत नमुने आहेत' असे प्रो. टायलर म्हणतो.

मार्गोलियन मानववंश.- या वंशाने मूलस्थान मध्य आशिया हें होय. इजिप्ताजिन्न खंड अस्तित्वात होते त्या काळी हिमालयाची अधिराज्य उंची २०००० फूट होती निवेष्ट जलमय होते त्यामुळे मध्य आशियात तृतीय युगात मनुष्यास येणे सुलभ होणे. काश्मिरजच्या मते मार्गोलियन मनुष्य शिंद्यापेक्षाहि मूलपूर्व-जाच्या जास्त जलळ आहे. मरॅटमदूशनाचा निहें शिंद्यामध्ये कधीचा आकार, पुढें आलेला जवडा, आजानुवाह व पायाची अतिशय पातळ पोटी ही आहेत यावरून तो वंश प्रथम पिकाय पावला असे निश्चितपणे मानता येईल किंवा नाहीं यावरून संशय आहे. म्हणूनच भिन्नवंशाची संतप्त रीतीने समसालीन उत्पत्ति मानणे सयुक्तिक आहे, कारण प्रथम घरांत वृद्ध पुर्जाने कांहा निरीष्ट गुण अमर्तातच. मार्गोलियन वंशाचे पृथक्च, वातडीचा पित्र्य वर्ग, रुंद व वरटे वेढ्याचे अवयव, पुढच्या बाजूस वर आलेले गालांचे व लहान गालांचे हाड, लहान व मध्यम लांबीचे

नाक, मध्यमप्रक्षेपण असलेला जवडा, रेंद बोहें, भूतराणिना व भुमयाचूर्च अपूर्ण वाटलेला, खोल गेलेले व बदामाच्या आकृतीचे दोळे, लोळ्याच्या आतील कोपऱ्यावरील घडी व बाहेरची पात्र उठावून दिसणारी या गोष्टीत आहे

अमेरिकन शाखा विभक्त झाल्यानंतर मूल मार्गोलियन वंश खंड आशियाभर पसरून नंतर मॅलेशियात गेला व नूनन अस्मयुगात त्याने युरोपात प्रवेश केला. कॉन्शियन वंशाहि याच वंशाप्रमाणे दग्वर पगल्ल्यामुळे त्यांचे अनेक ठिकाणा मिश्रण झाले आहे. या मिश्रणाचा उदाहरणें मॅलेशियातील इजोनेशियन, मेसापोटेमियातील अकड, हिंदुस्थानातील काहीं द्राविड, फिन व तुर्क हा आहेत अशा मिश्र जातींचें वर्गीकरण जो असा जास्त प्रमाणात असेल त्यावरून अगर भाषेच्या साहाय्याने करावें लागते

या वंशाचे दोन मुख्य विभाग मार्गोलोतातार व इंडोचायनीज असे आहेत या वंशाविषयी ऐतिहासिक माहिती अकड लोकांच्या बाबिलोनियन साम्राज्यापासून मिळू लागते

मंगोलो-तातार या शब्दापेक्षा मंगोलोतुर्क हा शब्द अधिक राब आहे याच अर्था उरल अलताइक हा शब्द काहीं शास्त्रज्ञ बापरतात चेगिस्तान यानें तातार व मोंगल लोकांन एकर करून त्यांचे एक राष्ट्र बनविले व पुढें त्यांनी १४५३ मध्ये कांस्टॅन्टिनोपल घेऊन तुर्की साम्राज्य स्थापन केले.

फिनिश.- हे लोक मार्गोलियन आहेत वॉ कॉन्शियन आहेत यावरून वाद आहे युरोपातील फिन लोकांचे कॉन्शियन लोकांनी वर्च मिश्रण झाले आहे पण त्यांची भाषा उरल अलताइक भाषांची शाखा अथवायामुळे ते मंगोलवंशाचेच असले पाहिजेत सागवेरीया तील लोक व सामोयिड यात सर्व जिह्मे मार्गोलियन वंशाची आहेत. उग्रियन, व्होगल व ओस्तिअक यांचे काहीं गुणधर्म भिन्न आहेत. लॅप व वास्कि फिनिया जातीत इतर जातींच्या मिश्रणानें काहीं फरक झाले आहेत.

अँडर, मग्यार व तुच्चार.- अँडर, मग्यार व तुच्चार या तीन पिन्नेतातार जाती अमून त्यांत फार फेरबदल झाले आहेत. अँडर हे कॉन्शियनरी तादान्य पावले मग्यार लोकांना आपली फिनो तुर्की भाषा कायम राखली पण त्यांची चेहेरेपट्टी बदलली तुच्चार लोकांनी स्लाव भाषा स्वीकारली पण त्यात काहीं फिनो-तुर्की गुणधर्म शिष्ट आहेत.

ओस्मानली तुर्क या जातीतहि मंगोलियन गुणधर्म मिश्रणामुळे बरेच नष्ट झाले आहेत, परंतु त्यांची भाषा उरल-अलताइक भाषेची शाखा आहे ते सायबेरियातील अष्ट्र नग्रीपासून वांस्वम्पपनेत वगळले आहेत

कोरिओ-जपानी ही शाखा फार प्राचीन काळी मूलवत्तापासून निराळी झाली. भाषेच्या दर्जने हे मंगोलियन वंशाचेच आहेत कोरियन जेकॉन भेन व घान बणांचे मिश्रण आहे अति प्राचीन

लोकात श्वेत, पीत व कपिश वर्णांचे मिश्रण आहे. त्यांच्या भाषा उरल-अलताईक भाषेच्याच शाखा असून फिनोउग्रियनशी संबंध आहेत.

अमेरिकन महावंश.—हा मागोलियन वंशाचाच एक भाग आहे असे क्रियेक धरतात आणि क्रियेक संशोधक यास स्वतःन अस्तित्व देतात त्याच्या विस्ताराशी आपणस सध्या वर्तव्य नाही.

काकेशियन महावंश.—शरीराच्या ठेवणातील सादस्या-वरूनच काकेशियन महावंश म्हणून एक वंश गृहीत वरला आहे यामध्ये सेमिटिक, आर्यन व हॅमेटिक असे तीन भाषासमुच्चय घातले आहेत. द्राविडास शरीरलक्षणाने फीन काकेशियनमध्ये घालतो आणि भाषाशास्त्र ह्यास दूरचे समजतात. शरीरलक्षणां-वरून वर्गीकरण करून नाती जोडणे आणि भाषावरून नाती जोडणे या दोन्ही क्रिया अर्वाचीन सगोपन करताना दिसतात.

कीतचे असे मत आहे की काकेशियन मनुष्य प्रथम भूमध्य-समुद्रात जमीन होती तेथे विघ्नस पावला व तेथून तो नील नदीचे खोरे व पश्चिम आशियात गेला. ललाच तो स्पेन व पश्चिम युरोपकडे गेला. या स्थानातून अनेक सहस्रके लागली; तोंपर्यंत त्याची सुधारणा चाटव होती. बास्क, ब्रेल, गॉल, पिक्ट हे आत्यवेरिमन लोकार्पेन असून हे सर्व काकेशियन आहेत असे प्रो. व्हाइस व मे या शास्त्रज्ञांचे मत आहे.

यात गोरा व काळासावळ हे दोन मुख्य वर्ण असून कपिश अथवा तारकीरी रंगाचेही काही लोक आहेत. हॅमेटिक, सेमिटिक व द्राविड हे याच वंशात मोडतात. याचे मुख्य गुणधर्म नातकीचा रंग जडतेक घेतकणार्वा, कपिश डगणवर्ण, फेंस संकेत, फिंगर, मुकें व काळे, मज, सरळ रिजा सोडते करले, दाडी विपुल, कवडीची काठी मध्यम, लहान व अर्द चेहरा व मध्यभागी उन्नतव, नेत्र-पुट मध्यम आकाराचे; नाक स्तब्ध व तरतरीत, जखडा पुढे न आलेला, दांत लहान.

हॅमेटिक.—या लोकांतील बेजा, अन्नार, अगोस, सोमाली, माला, मलाई हे सर्व लोक काकेशियन वंशाचे आहेत. यांत शिरी-वंशाचे मिनग दिमून येते पण सुखेव हा नमुना काकेशियन पद्धतीचा आहे अविशेषितात सेमिटिक, हॅमेटिक व शिरी या सर्वांचे अतिशय मिश्रण झाले आहे हॅमेटिक लोक व अरब, यहुदी इ. सेमिटिक लोक यामध्ये वंशगाम्य जाते असे आधुनिक शोधातून मिळ झाले आहे. हॅमेटिक लोक आशियातून आफ्रिकेत गेले ३। गॅमेटिक आफ्रिकेतून आशियात आले याविषय मगभेद आहे पण सेमिटिक आफ्रिकेतून आले असावे व त्यापेक्षा वरही विशेषत अरब पुन्हा आफ्रिकेत गेले व वार्ही इराण, हिंदुस्थान, सॅलेरिया, मध्य आशिया येथपर्यंत गेले.

सेमिटिक.—याचे पाच मुख्य भाग आहेत. (१) बेला-पोटेमियातील अमुर राष्ट्रे. (२) गीरिया पॅरेस्टान येथील अर-बियन. (३) हिन्, फिनियन व रोथेजियन. याम कॅनेनाइड

म्हणत. (४) अरब. (५) अरबस्तान व अजिगिनिया गामधील हिमराष्ट्र, यापेरीं बहुतेक लुप्त झाले आहेत. याची चेहेरेपट्टी सुबक असून, तोंड गोल, नाक सरळ, लहान व टोंक असलेली हनुवटी, सरळ कपाळ, काले बदामाच्या आकाराचे डोळे, नरम व काळेभोर बॅस, पूर्ण वाट होणारी हाडी वगैरे काकेशियन मानव-वंशाचे सर्व गुण याच्यांत स्पष्ट दिसतात. यातील सुंदर व्यक्तीने संदर्भ युरोपीयाशी मुल्य असते. या जातीच्या लोकांतून अरुदी, रिस्तो व महंमदी हे संप्रदाय निघाले. याच्या भाषा स्थैर्य व चिरकालिता यात प्रसिद्ध आहेत.

आर्यन्.—ही युरेशिया नाकाच्या खंडात कोडॅरीही र्हात होती हे नि सशय आहे. पण आर्यन् भाषा बोलणारे सर्व आजचे लोक एकच मानववंशातले होते असे मानणे अशक्य आहे. आर्यन् लोक सर्व पसल्यामुळे त्यात अनेक वंशांचे मिश्रण झाले. आर्यन्पासून भिन्न रंगात अनेक काकेशियन जाती आर्यन् भाषा बोलतात ड्यून्, केल्, आर्मिनियन, अफगाण हे सर्व आर्यन् भाषा बोलतात पण ते आर्यन् नाहींत असे कीतचे मत आहे. व त्याच्या मते 'मॅनरमुन्' ह्यावि प्रयकाराच्यामुळे प्रसिद्धीस आलेली 'आर्यन् उग्रपति' आधुनिक शोषाच्या दृष्टीने स्वाय्य ठरते.

मूल स्थान.—याचप्रमाणे आर्यन् लोकांचे मूलस्थान शोध-ण्याचाहि प्रयत्न विकल आहे असे ठरते. आज जरी आर्यन् लोकांची अनेक संस्कृतींवर आपली छाप बसविलेली दिसते तरी एका बाली तेथे संस्कृतीच्या प्राथमिक अवस्थेत होते, व यन्-पालन हे त्यांचे उदरनिर्वाहचे साधन असून त्यास होतकीची त्रिशू यादृष्टी नव्हती, त्यांचे पक्षीय धातु प्राप्त होती व काही आजणी चालीही त्यांच्यात होत्या मध्य मानवशास्त्र, व रोट, ब्लॉन जनकीन ह्यावि लोकांच्या मते त्यांचे मूलस्थान आशियात असले पाहिजे. लो टिळहाच्या मते ते एका वेळी उत्तरपुन प्रदेशा-वर असाले.

परिधमण.—याच्या पशुगालवृत्तीस विस्तृत क्षेत्राची जरूर असल्यामुळे काही जमाती डॅन्यूब नदीकडे, काही स्वित्सर्लंडमध्ये, काही इराण, युरोपेत नदी वगैरेकडे गेल्या. आर्यन् लोकांची परि-धमण सुरु होण्यापूर्वी उत्तरआफ्रिकेतील लोक रॅड्डेनेश्विया-पर्यंत पोचले होते, युरोपातही आर्यन् जाण्यापूर्वी भिन्न लोक होते. प्राम्गमधोल ओल्डन व सॅड्डीय प्रांतांतील लोक व हिंदुकुश पर्वताजवळील गालका हे आर्यविभिन्न वंशाचे आहेत.

वर्ण.—मूळ आर्य भ्रंतवर्ण अग्रावत श्वतरण व रंगन दोस्याच्या सर्व लोकांमध्ये आर्यन् भाषा व आर्यन् सत्ता प्रचलित आहेत, व या गोष्टी इतर लोकात आढळत नाहीत हे प्रो डा पून यांनी सिद्ध केले आहे प्राचीन इराणी, हिन्, ग्रीक, जर्मन, गेनन लोकांचे लॅटिन, एट्रुस्कन इत्यादि घटक हे सर्व लोच दोस्याचे व जखड रंगाने आहेत. इथोनियन, लिबो-नियन, फिन, बास्क, आर्येरियन हे दुसऱ्या वर्गात येतात.

आर्यन् लोकांचे इतर लोकांशी 'मिथण नूनन अस्युवाच्याहि पूर्वी सुरू झाले. आजही असे मिथण चालू आहे.

आर्यन् भाषांत विभिन्नप्रत्ययानी रूपें बदलल्याची क्रिया पूर्णतेत पोचली आहे. योंवेगळी पर्वताजवळ अद्यापि कांहीं गुरुमून भाषा आढळतात व तेथील कांहीं लोक कृष्णवर्णांनी पण सुंदर दिसतात, व कांहीं सुरुष आहेत. यावरून येथील गुरुने भेतवर्ण आर्यन् इतरांशी मिथणानें छट झाले असावे.

द्राविड.—द्रविण हिंदुस्थानांत द्राविड लोक आहेत. त्यांत तेलगू, तामिळ, कानडी, मल्याळी, कोन्णू, राजमहाली, ओराओन व गोंड हे येतात. हे लोक आर्यन् लोकांच्या पूर्वी हिंदुस्थानांत होते व त्यांच्याहि पूर्वी हिंदुस्थानांत निश्चित होते. युरोपातील मग्यार ज्याप्रमाणें आर्यन् लोकांशी गंधर्वानें गांमिल झाले आहेत, त्याप्रमाणें द्राविडानें हिंदुस्थानातील आर्यन् लोकांशी तादृश्य झाले आहे. काहींच्या मंत द्राविड हे मांगोलियन वंशाचे असून वायव्येकडून हिंदुस्थानांत आले व ब्राह्मण ही त्यांच्यापेक्षा एक बूट राहिलेली जात आहे. परंतु द्राविड व मांगोलियन यांत साम्य दिसत नाहीं.

निजगिरीमधील सोड व जपानातील ऐनु हे निपुलनेश्वरासुद्धे कॉकेशियन वंशातीलच मानतात.

मनुष्याच्या विज्ञानातल्या काळ्याचे विभाग पाहण्याचें साहज्य अजून कोणी केले नाहींसे दिसतें. भाषाविज्ञानावरून विभाग पाडण्याचे द्वाव्यास सर्व भाषांचा अगोदर इतिहास जुळवावा लागेल आणि त्यांतहि कालक्रम शोधपावा लागेल.

आर्यन् महावंशाच्या भाषांचा जितका सुद्धा अभ्यास झाला आहे तितका दुसऱ्या कोणत्याहि भाषांचा झाला नाहीं.

आज भाषांच्या दृष्टीनें जर भेद पाडण्याचे झाले तर

(१) मूल आर्यन्भाषेचा काल—उद्भवराज्यापासून इंदोयूरोपीय पोटभाषा व पशुभारतीय पोटभाषा यांच्या उद्भवकालपर्यंत.

(२) पशुभारतीय काल.

(३) सस्कृत व अवैस्ता यांचा काल.

असे काल पाडण्याशिवाय गत्यंतर नाहीं. आर्यन् भाषा व दुसरी कोणती तरी भाषा यांच्या पूर्वीच्या काळाकडे जाण्यास अजून कोणी घडले नाहीं.

आर्यन् भाषेचा काल तरी कोणता असता ? कांहींनी दृष्टा हजार वर्षांपूर्वीचा अने स्पष्ट अनुमान केले आहे. हेच अनुमान दो. टिझनानी आपल्या आर्यांचे मूलस्थान (Arctic Home in the Vedas) या पुस्तकानें स्वीकाले आहे.

अमुरसंस्कृतीच्या प्रारंभाचा काळ ११० हजार वर्षांपूर्वी असा भरतात.

भाषाशास्त्राच्या साहाय्यानें परकोणी पूर्वीच्या काळ्याकडे जाण्याचा प्रयत्न केला तर ही त्या साहित्यानें इ. स. ८००० च्या पूर्वीच्या

काळात जाईल. या नीं अमुरसंस्कृतीच्या काळां भिन्न भाषा बऱ्याच विकसित होत्या. अमुर भाषेचें आणि सस्कृत भाषेचें रूप त्या काळां करो असलें याची आपणांस कल्पना होते आणि अमुर भाषा आणि वेदभाषा यांचें घुषवत् आपणांस दिसतच.

भाषाएषी साहित्याच्या ऐतिहासिक अभ्यास करून करतावयाचा यासंधाने वरीच भिन्न मते आहेत आणि निरनिराळ्या तऱ्हेनें स्पष्टीत झालेल्या आहेत. पहिल्या प्रत्येस जी सस्कृत झाली ती केवळ निरनिराळ्या भाषेतील शब्द घेऊन त्यांनीं एकमेकांशी सादर अमर विग्राहक पद्धतयांचे वा पद्धतीनें झाली. पुढें लवकरच या पद्धतीतील दोष अभ्यासकांच्या लक्षांत आले. दोन निरनिराळ्या भाषांतील शब्द वगैरें साररी दिमतील, परंतु प्रत्येक शब्दाचें शुधकरण करून शुधकृत झालेल्या अगवाचा अर्थ पाहिला व त्या दोन्ही भाषांतील मूल घडनाची तुलना करून पाहिली म्हणजे कांहींच सादर दिसून येणार नाहीं असे प्रचार तुल्य दृष्टीस पडतील, व त्यासुद्धे आणि एका भाषेमध्ये हुमच्या भाषेतील शब्द रागुंच्या आलेल्या सर्वथा-मुद्धे जाणें कसय अगत्यासुद्धे शब्दगच्छ्याचें महत्त्व दोन भाषांच्या मधील एवढेंसर्वथेच या दृष्टीनें पमी झाले होविलेकडेन या तीक्ष्णक द्युपत्तिरात्राची समानता घट्ट उजविली आहे आणि या शब्दसादर्याचें महत्त्व पारच कमी पडले आहे. त्याचें म्हणणें असे आहे की, शब्दापेक्षा भाषेची अन्तर्बध्ना अधिक महत्त्वाची आहे. परके शब्द एकाद्या भाषेत येतील आणि जातील परंतु भाषेची अन्तर्बध्ना वरीचरी कायम राहते.

ज्या अभ्यासकांनी भाषांच्या अन्तर्बध्नेकडे लक्ष दिले आहे त्यांनीं एक तत्त्व पाहून भाषांची जुळणी केली आहे, तें तत्त्व म्हणजे म्हणजे सर्व भाषा एका काळा समारंभुक्त होत्या म्हणजे जे सर्वच आणि अर्थ आज आपण प्रत्ययांनीं अमर शब्दयोगी अभ्यासांनीं दाखवितों ते सर्व पूर्वी निरनिराळ्या शब्दांच्या समारंभांनीं व्यक्त होत असत, परंतु स्पर्शकी काही शब्द पुढें प्रत्ययरूप झाले. हा जो फाळ पडला त्या फरकात महत्त्व देऊन त्या फरकाच्या बळीजस्त प्रमाणांनीं भाषांची परंपरा आणि भाषामधील भिन्नोत्पत्ति स्थानी व्यक्त केला आहे. त्याचें म्हणणें असे की, एखाद्या भाषेत नवीन शब्द येणे ही क्रिया लवकर होते, परंतु शब्दांचे प्रत्यय होण्याची क्रिया अधिक उशीरांत होणे, यासुद्धे भाषा-अभ्येच्या पायच्या शब्दांचे प्रत्यय होणे या क्रियेनें मोजक्या पाहिजेत. या तऱ्हेचें मत व्यक्त करणाऱ्या लोकांनीं भाषांच्या अभ्यासाचे आणि त्यांत होणाऱ्या फेरफारचें महत्त्वाचें तत्त्व पुढें मोजके यात घेत नाहीं. तथापि तीक्ष्णक द्युपत्तिरात्रास ऐतिहासिक दृष्टीनें त्यांनीं जें इतर कमी महत्त्व दिलें तितकें कमी महत्त्व देणे सुवाचें होईल. त्यांनीं आपली स्वतःची पद्धति वापरतांना आपली कमी महत्त्व दिले अने मान नाहीं. कारण सामासिक भाषा, शब्दयोगी भाषा आणि प्रत्ययी भाषा उर्फ आदेशी भाषा एवढेच

वर्गीकरण करून ते भाषाशास्त्र धारण नहात त्यांनी पुन्हा धार्यन् भाषावंश, सेमिटिक भाषावंश असे विरगिलेले भाषावंश प्रत्ययी भाषामध्ये पाडलेले आहेत. हे भाषावंश त्यांनी कसे पाडले? शब्दसमुच्चयावरूनच पाडले आहेत असे दिसते. सर्वच भाषा ज्या एका काळी सामासिक स्वरूपाच्या होत्या त्या काळी जर आजचे भाषाशास्त्र जन्मले असते तर त्यास भाषांचे वर्गीकरण करताच आले नगते काय? सर्व भाषा एकच आहेत असे त्यांनी म्हटले असते काय? शब्दादेशासमुख जो अपभ्रंश होतो त्या अपभ्रंशाच्या प्रमाणावरून भाषांचे वर्गीकरण करणे ही एरुच विंचा मुख्य भाषा-वर्गीकरणाची म्हणजे त्याचे वाशिक संबंध दर्शविण्याची क्रमोशी होती असे म्हणजे चुकीचे होईल ज्या वेळेस सर्व भाषा सामासिक स्थितीत असतील अशा वेळेस भाषातील शब्दसंप्रदायरूनच त्यांचे वर्गीकरण करावे लागेल, असो.

कोणत्या फरकाचे महत्त्व किती व अमुक भाषा कोणत्या वर्गात घालावी याविषयी जो विचार करावयाचा तो विचार करतांना शब्दसमुच्चय व अपभ्रंशप्रमाण ही दोन्ही तत्वे घ्याविले पाहिजेत आणि त्यावरून वाशिक संबंध शोधिले पाहिजेत. सिंहली भाषे-संबंधाने जो मनोधराचा घोंटाळा झालेला आहे त्याचे कारण, आपणान काय पाहताच आहे इतके हाटे न देवता अपभ्रंशप्रमाणास महत्त्व देऊन भाषेचे वर्गीकरण करण्याचा मोह पडल्यामुळे सिंहली भाषेचे आर्यन् भाषापासून वृषकन स्थापन करण्याचा मोह पुन्हास पडला होता त्या मोहामुळे जी गडबड उडाली ती गडबड आम्ही मागे (विभाग पहिला पृ. १३९) दिली आहे. हँबेल्सने सिंहली भाषेस शब्दयोगी भाषात टाकून आर्यन् भाषापासून तीच विद्युक्त केले आहे.

शब्दसमुच्चय व अपभ्रंशाचे प्रमाण ही दोन्ही प्रमाणे धरून भाषांचे वाशिक संबंध शोधिले पाहिजेत. कधी कधी असे दिसून येईल की एका वर्षातील एव भाषा शब्दयोगी भाषात मोडेल व दुसरी भाषा प्रत्ययी अगर सामासिक भाषात मोडेल, असो.

आता आपणास जे अनेक भाषासमुच्चय दृष्टीस पडतात त्यांच्याकडे लक्ष देऊ आणि त्याच्या साहाय्याने मनुष्यजातीचा इतिहास कोठपर्यंत मिळतो ते पाहू. आपणान जे मोडले भाषा-वंश दृष्टीस पडतात ते येणेप्रमाणे.

(१) आर्यन् भाषासंघ यांतचे भारतीय, इराणी, यवनी, इटालिक, केल्टिक, स्लॅव्हॉनिक, लेटिक इत्यादि उपसंघ पडतात. आणि याशिवाय एट्यूरन, डेगियन, अल्बेनियन इत्यादि भाषा कोणत्या वर्गात घालावयाच्या ते अजून अस्पष्ट आहेत.

(२) द्राविडी भाषासंघ यामध्ये हिंदुस्थानातील तामिळ तेलुगु द्रव्यिड याशिवाय भाषा, ब्राहुड भाषा यांचा समावेश होतो.

(३) सेमिटिक भाषासंघ यात तीन उपसंघ दृष्टीस पडतात. ते अरमिओ-असुरियन, खनानी आणि अरबी होत.

(४) हॅमिटिक भाषासंघ गांव इजिप्शियन, लिबियन आणि इथियोपियन भाषा येतात.

(५) अमेरिकन भाषासंघः अमेरिकेतील इंडियन लोकामध्ये नेदीडोस भाषा दृष्टीस पडतात परंतु त्या सर्वांचे मूळ एकच आहे असे मानण्यात येते.

(६) आसिअन भाषासंघ. आसिअन भाषासंघ अनेक भाषा दृष्टीस पडतात. त्याच्या भाषांचे पद्धतशीर भाषाशास्त्र अजून चांगलेच तयार झाले नाही. त्याचे भाषासंघ येणे प्रमाणे (१) हॅन्डेट (२) बुयमन (३) बोलो (४) मन्डे (५) फेल (६) सोनर (७) होरा (८) बोर्नु (९) मुड (१०) एव विंचा शब्द (११) वन्टु (१२) कुड (१३) म्बुवियन.

(७) नेग्रिटो

(८) आस्ट्रेलियन

(९) पापुअन

(१०) मलायो पॅलिनेशियन

(११) क्वाणी

(१२) कौरियन

(१२) वास्क

(१३) किनोतातीर उर्न डरल अल्ताइक

(१४) उत्तरधुर भाषासंघ

(१५) बॉनेस भाषासंघ

(१६) सामासिक भाषासंघ. चिनी, अनामी, सयामी, हाणी, तिबेटी.

हे विरगिलेले भाषासंघ मनुष्यप्रणी बोद्धेकडे पसरल्यानंतरच विकसित झालेले असणार तथापि कालानुक्रमाने पद्धतात यांपैकी काही सध बरेच उत्तर काली वृषकू झाले असतील आणि काही कच्चाच गुण्या बायी वृषकू झाले असतील.

वाङ व भाषासंघ यास जोडणारे एक तत्त्व सर्वसमत आहे ते हे की, जेव्हा दोन भाषा दिसतात आणि त्या एका विशिष्ट वर्गात त्यांच्या साहाय्यावरून घालता येतात तेव्हा एक काल्पनिक संघ आपण तयार करतो व तो समाविष्ट भाषापेक्षा एका विचिन भाषेचा धोतक समजतो, असे अनेक सध एकात एक घालता आले तर त्यांचे अस्तित्व कालाचे भाग पाडण्यास योग्य मर्यादा आहेत.

या तद्देच्या विधानास एका दृष्टीने धोडेंसे मर्यादित केले पाहिजे.

भाषा प्रथमतः मोठा प्रदेश व्यापीत नाही, ती थोडा प्रदेश व्यापिते. एखादी भाषा त्या भाषेच्या आसपास जो प्रदेश असिल त्या प्रदेशातील भाषा सदश असल्यास आपले वर्चस्व स्थापन करते. कार्लोतराने त्या सर्व प्रदेशातील भाषा एकवटते.

या क्रियेमुळे आपणास भाषाविस्ताराचे खरे साहित्य उपलब्ध होत नाही. आपणास एखादी भाषा शिखळ पावून इतरावर ताबा गाजवीत आहे अशा स्थितीत सापडते आणि तिच्या धासमंतातील

भाषा 'पोटभाषा'च्या स्वरूपात दृष्टीस पडतात. ही क्रिया सक्षात घेऊन भाषांकडून प्रदेशाभ्यासि किंवा शाली याविषयीची आपली कल्पना निवमित केली पाहिजे.

शरीरलक्षणशिवाय व भाषाशिवाय तिसरे इतिहाससाहित्य म्हणजे म्हणजे मंस्कृति होय. संस्कृति म्हणजे जातिराष्ट्रदि संघाच्या सामुच्चयिक जीवितक्रमांचे साक्ष्य. संस्कृतीचा दर्जा आर्थिक, वैज्ञानिक आणि वाङ्मयविषयक विभाषांचे मोजला जातो. भूतृष्ट्याच्या प्रत्येक भागामध्ये जेथे जेथे मनुष्याच्या अत्यंत प्राचीन वस्तीचा पत्ता लागला आहे तेथे मनुष्य दगडाची हत्यारे वापरताना दिसत आहे. म्हणजे मनुष्याचा प्रसार चोहोंकडे झाला तो मनुष्य प्राणी अस्मायुध संस्कृतीत किंवा तिच्या पूर्वीच्या संस्कृतीत असता झाला हे उघड आहे. याच्यापुढील जो साक्ष्येतर इतिहास आहे तो प्रत्येक स्थानाचा स्वतंत्र आहे. म्हणजे ज्या काळी मनुष्य चोहोंकडे पसरला त्या काळाच्या पुढे जे आपणांस सातत्य पहावयाचे ते भाषाविकासाचे, संस्कृतिविकासाचे आणि वदविकृति शरीरलक्षणविकाराचे होय. आपणांस जो रानें जोडवयाचा तो शरीरलक्षणविकास व इतर संस्कृति या दोहोचा. अस्मायुधकाळांतर संस्कृतीचा इतिहास लिहितांना म्हणजे महावंशाच्या उपवंशांचा इतिहास लिहितांना जे भाग पडतील त्या वेळी प्रत्येक काळाची संस्कृति नोंदली पाहिजे. ती नोंदताना प्रत्येक राष्ट्र किंवा प्रगत शास्त्रे होत याचा हिशोब घेण्यासाठी त्या त्या ठिकाणाची भौतिक स्थिति पहावी लागेल आणि संस्कृतीच्या भौतिक स्थितिचे स्पष्टीकरण करावे लागेल, जेव्हा आपण विविध समुहगटाने संघ देऊ तेव्हा त्या समुहगटाच्या संस्कृतिवैशिष्ट्याविषयी व विशेष संस्कृतीतील निकासाच्या अनुक्रमाविषयी लिहिता येईल. सामान्य क्रिया जी चोहोंकडे दिगते ती ही की, प्रथम ओवडघोबड दगडी हत्यारांचा काळ येतो. मग अधिक घडणीच्या हत्यारांचा काळ येतो व शेवटी धातूच्या उपयोगाचा काळ येतो. धातुपूर्वी संस्कृति म्हणजे प्रागैतिहासिक संस्कृति नव्हे इजिप्तच्या ऐतिहासिक संस्कृतीत देखील धातु अगदी पहिल्या प्रथम येत नाहीत. अस्मायुध स्थितीत असतां देखील राजांनी कारकीर्दी व रीति घडलेल्या गोष्टी यांची आठवण ठेवण्याचा प्रयत्न करण्याइतकी भावना तत्कालीन मनुष्यामध्ये वाढली होती. इजिप्तची संस्कृति आणि असुरांची संस्कृति या दोन प्राचीन संस्कृती होत. याचा प्रारंभ काही अंदाज अस्मायुध स्थितीत व काही अंदाज तदुत्तर संस्कृतीच्या काळात असा दिसतो.

मानसशास्त्रज्ञांनी इतिहासपूर्वकाळाचे संस्कृतिदृष्ट्या विभाग पाडले आहेत ते येणेप्रमाणे—

भस्मायुध युग प्रथम काळ.— ओवडघोबड दगडी हत्यारे किंवा आउत मनुष्य प्राणी वापरीत होता तो काळ.

अस्मायुध युग द्वितीय काळ.— या काळात दगडाची व पण जगा मोटेनेटकी व काही सूक्ष्म हत्यारे मनुष्य वापरत होता.

आयस युग.— खेडंजी हत्यारांचा काळ. पुष्कळ राष्ट्रांमध्ये अस्मायुध युगाच्या द्वितीय कालानंतर आणि आयस युगाच्या आरंभापूर्वी कांस्यकाळ किंवा ताम्रकाळ येतो.

सर्व संस्कृतींचा विकास एकसारखा होत नाही. शिवाय सर्व संस्कृतीत ही युगे एककालीन नाहीत. म्हणजे एका राष्ट्रात ज्या काळी अस्मायुधयुग असेल तेव्हा दुसऱ्या राष्ट्रात आयस-युग असेल.

मंस्कृतीच्या इतिहासकाळाचे हे विभाग पुष्कळसे सोयीसाठी पाडलेले आहेत. जगद्विकासाच्या आणि मनुष्यप्रसाराच्या कीर्त्यादि क्रिया किंवा पायाच्या यांचे निदर्शक हे भाग सुव्यास नाहीत शास्त्र स्थानिक साहित्य घेऊन कसाबसा अभ्यासास मुळात करतो, त्या हान्यस्थितीतील हे विभाग आहेत. या अभ्यासाने बराबरा मनुष्येतिहास अवगत झाल्यानंतर पाडलेले हे काळ-विभाग नाहीत.

असुरांची संस्कृति व इजिप्तची संस्कृति या दोन संस्कृती हिंदुस्थानी संस्कृतीच्या अगोदरच्या आहेत की नंतरच्या आहेत हे निश्चयाने सांगता येत नाही. आपण भारतीय संस्कृती कडेच प्रथम वळू. आणि भारतीय संस्कृतीच्या आणि इजिप्त इत्यादी जुन्या संस्कृतींच्या आपल्या संस्कृतीशी संबंध कसा काय येतो ते नंतर पाहू.

प्रकरण ३ रे

असुरराष्ट्रसंस्थापनेच्या नंतरच्या इतिहासाची वेदावलोकनः

अत्यंत प्राचीन काळांनी राष्ट्र दोन आहेत; एक असुरांचे व दुसरे इजिप्तचे, असे संशोधकांचे आजचे मत आहे. मिस्रपूर्व ८००० वर्षांपर्यंत या दोन्ही राष्ट्रांचे प्राचीनत्व नेले आहे. या राष्ट्रांच्या काळांच्या आणि यानंतरच्या युद्धपूर्व काळाच्या इतिहासासाठी जी महत्त्वाची साधने आहेत त्यांत भारतीयाने वेद हे एक महत्त्वाचे साधन आहे असे म्हटल्यास त्यास कोणीहि आक्षेप घेणार नाही. या काळाचा इतिहास वेदांच्या साहाय्याने लिहिण्यासाठी अनेक पंडितांनी परिश्रम केले आहेत. संस्कृत भाषेचा पूर्वैतिहास पहावयाचा आणि त्या भाषेची इतर सदरा भाषांशी तुलना करून सामान्य संस्था शोधावयाच्या ही पद्धति वापरून बराचसा अर्थस प्राचीन इतिहास संशोधकांनी उपलब्ध करून दिला आहे. त्या इतिहासाचे संयोजक फक्त आम्ही पुढे देऊ. प्रथमतः ज्या साहित्याच्या परीक्षणाने इतिहास शोधावयाचा त्या साहित्याचे परीक्षा झाले पाहिजे. वैदिक वाङ्मय तयार झाले ते बराच उत्तराकालीन इतिहास दाराविते तथापि त्या वाङ्मयात व्यक्त झालेली भाषा आणि विराट पावलेल्या मन्यना यांची पूर्वरूपे ही मंत्रकाळाचे पूर्वेष दारावितात.

सिंहावलोकन.— वेदविद्या या विभागाने वेदांवर विवेचन पुष्कळ केलेले आहे. त्यांत वेदकालाचा इतिहास लिहावयाचा म्हणजे समाजाच्या अनेक अंगांच्या स्थित्यंतरांचा आणि विवादांचा इतिहास लिहावयास पाहिजे आणि त्या अंगांच्या अनेक विवादांचा अन्योन्याध्यय द्यावा पाहिजे म्हणून सांगितले. इतिहासविषयापैकी ज्या कांही गोष्टींचा बराच इतिहास त्यांत येऊन गेला आहे अशा गोष्टी म्हटल्या म्हणजे (१) यज्ञसंस्था (२) वैदिक नाट्य (३) ब्राह्मणजाति (४) देवता ह्या होत. या सर्वोचा अन्योन्याध्यय दिवाविला आहे. या अंगांचा इतिहास तरी संपूर्ण दिला आहे असे नाही तर त्या अंगांचा अन्योन्याध्यय समस्त वेद स्पष्ट होण्यास मदत व्हावी इतकाच दिला आहे. पद्धतवार इतिहास देण्यास पूर्वे तयारी म्हणून त्या भागाचे महत्त्व आहे. ज्या अंगांचा इतिहास वेदविद्या या भागांत पारमा आला नाही अशी अनेक म्हणजे (१) राजकीय व्यवस्था (२) कुल, जाति, गोत्र, संप्रदाय (३) गृहस्थधर्म (४) आर्य-क्षत्रांचा वैदिक संस्कृतीचा प्रसार (५) भाषा (६) व्याकरण विचार आणि सत्त्वज्ञान ही होत.

मागे जे ऐतिहासिक विवेचन आले आहे त्याचे स्थूल स्वरूप म्हटले म्हणजे मंत्ररचनेच्या नंतरच्या कालांत यज्ञसंस्था करी वाढत गेली आणि त्याबरोबर ब्राह्मणजाति आणि वेदांची संहितीकरणे ही करी बनली यांचे स्पर्शिकरण हे होय. या विवेचनाचे फलस्वरूप सिंहावलोकन केले असता पुढील विवेचन समजण्यास सोपे जाईल म्हणून ते येथे करीत आहो.

आज आपणांस वेद ज्या स्थितीत दिसतात ती स्थिति (म्हणजे वेदांचे तृतीय संहितीकरण) कुलुद्वाच्या सुमारास उत्पन्न झाली असली.

कृचिं संहितीकरण करून ऋग्वेद तयार करण्याची क्रिया सोमयागविभागाला संपन्न आहे. जेव्हा लहानसहान याग नाहीत होऊन मोठे याग करण्याची वेळ आली तेव्हा मोठे याग करण्यासाठी होममंत्र गोळा करण्याची क्रिया जोताने सुरू झाली. तेव्हा ऋग्वेद तयार होऊ लागला.

यज्ञात्म्ये आजचे यज्ञस्वरूप उत्पन्न होण्यापूर्वी अप्युष्य, होता य ग्रामा यांच्या क्रियांचे वैशिष्ट्य स्थापन झाले नव्हते. ऋग्वेद तयार होऊ लागले त्याच वेळेस कांही अंशी यज्ञक्रिया, सामुचयिक झाली होती पण ऋचिनांचे विविधिकरण फारसे झाले नव्हते. हे विविधिकरण फार बरे हळू झाले. मंत्रांचे परीक्षण केले असता असे दिसून येईल की अप्युष्य होममंत्र म्हणून आहेत व होने हवनचा क्रिया करीत आहेत.

ऋग्वेदात्म्ये जो सोमयाग दिसून आहे तो आजच्याप्रमाणे किंवा पाहू तो वेदांच्या अन्योन्याध्ययाने होणारा आणि ब्राह्मणग्रंथा-वरून बरेच होणाऱ्या सोमयागप्रमाणे पशुसुक्त दिगत नाही, नर सोमयाग आणि त्याच्या स्वरूपाचा दिगतो.

या घाटलेल्या सोमसंस्थाचे विकासस्थान सतलज नदीच्या पूर्वे-कडील भाग दिसतो.

ब्राह्मण जाति ही भिन्न क्रमांचे कृत्विज या रूपाने प्रथम आस्तिक्यत व्यक्ती दिसते आणि हे कृत्विजांचे संघ पुढे भिन्न जातिस्वरूप पावलेले दिसतात. म्हणजे एक ब्राह्मणजाति विभागली गेली असे झाले नाही. प्रथम कृत्विजांचे वर्ग विभागले गेले आणि त्या विभागापैकी बरेच विभाग जातिरूप पावले.

देवतेतिहासात्म्ये देवतांचे जे स्वरूप ऋग्वेदाच्या साहाय्याने वर्णन केले आहे ते यज्ञविकासकालाचे नाही, तर ज्या कालांत कृत्विजांचे विविधिकरण पूर्ण झाले नव्हते व यज्ञसंस्था ही देखील फारशी गुंतागुंतीची नव्हती अशा कालांतल आहे.

कृत्विजांचे संघ बनत जातले ते बनताना अनेक संप्रदाय अगोदर बनत होते. त्या संप्रदायांपैकी कांही संप्रदाय नष्ट झाले आणि कांही टिकले. जे टिकले त्यांनी यज्ञसंस्थेस आपल्या इच्छे-प्रमाणे स्वरूप दिले.

कृष्ण यजुर्वेद आणि अथर्व वेद यांची तुलना करून या दोहोंस सामान्य वाङ्मय कोणते याचे कोटक दिले आहे. तथापि त्या कोटकावरून कोणतेही निर्णय काढले नाहीत. ते काम भावी संशोधकांवर सोपविले आहे.

यज्ञ करण्याचा धंदा करणारे लोक म्हणजे कृत्विज यानधील अनेक स्पर्धी दुसऱ्या विभागांत दाखविल्या आहेत. भरतांनी ज्या काळांत कुक्षेत्रापर्यंतचा प्रदेश कापून केला त्या वेळेच्या दक्षिण-विधानिमंत्राच्या भाषणाची कथा त्यांत आली नाही तर भरतांची स्थापना कुक्षेत्रांत झाल्यानंतर प्राचीन अल्प यज्ञचे मोठे यज्ञ कसे बनत गेले आणि ते बनल्यानंतर त्यांत कसे पक्ष उत्पन्न झाले यांचेच विवेचन त्यांत आहे. प्रथम उत्तरकाळीन स्थिति स्पर्शिकरणासाठी घेतली आहे. म्हणजे शारंगप्रमाणे भिन्न झालेला ऋग्वेद, शाखाप्रमाणे गिन झालेले यजुर्वेद व सामवेद आणि या त्रयांपाल्यांमध्ये आपले वस्तान कायमचे वसविण्यांत यज्ञ पावल्यानंतर आश्रित पावलेला अथर्व वेद अशा तऱ्हेची परिस्थिति आणि तिची कारणे आणि ती परिस्थिती यज्ञसंस्थेच्या ज्या स्थितांत उत्पन्न झाली ती यज्ञसंस्थेची स्थिति वर्णन करून पूर्वीच्या काळाकडे अवलोकन केले आहे. कृत्विजांचा व यज्ञसंस्थेचा मंत्रपूर्ण इतिहास दिला गेला नाही. प्राचीन संप्रदायांचा इतिहास आला नाही. जे विवेचन केले ते फार त्रोटक झाले आहे. मगध धर्मतिहास यांत आला नाही, ब्राह्मण-जातीचा इतिहास संगतवार आला नाही. धर्मतिहास, वाङ्मयतिहास आणि सामाजिक इतिहास संगतवार लिहिण्यासाठी स्थूल वर्णन देऊन देवता आहेत आणि इतिहास लिहितांना ज्या गोष्टी सित-कराव्या खेळात किंवा ज्या गोष्टींची माहिती देण्यासाठी निर्यात करणे लागले त्यांना गोष्टी त्यांत यागल्या आहेत. वैदिक वाङ्म-याचा ऐतिहासिक उपयोग करण्यापूर्वी वैदिक धर्माचे आणि वैदिक

वाङ्मयाचे जें स्थूल ज्ञान लागते ते देवत मनुष्य आणि मंत्रस्वने-
च्या पालने ऐतिहासिक विवेक समजण्यासाठी जी मनेभुमिना
तयार करणाऱ्यांची ती वेदविद्या या भागात उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न
कीटा आहे. प्रत्युत विभागात वैदिक ग्रंथांच्या साहाय्याने जो इति-
हास दिला आहे त्यास परिशिष्ट म्हणून तो ग्रंथ कार्यार फट्या
छागेले.

कधीचीं श्रुति आणि त्याने विषय जे देवततेने त्यांचून गाता
अधिक ऐहिक विषयाकडे वळें. आणि मनुष्य वर्णाच्या सुव्या
हालवाली काय दिसतात त्या पाहूं.

श्रुतिदाते कोठेसे निरीक्षण घाले तरी त्यातील मानवी पदा-
मांडी कोणासहि दिवल्यावाचून रहाणार नाहीत. या हालवालीने
स्थान एवढेर जगद्विज्ञासांत देणे हें श्रुतयुक्त इतिहासाचे प्रयत्नाचे
पहिले कार्य होय.

जगद्विज्ञासांतले मानवीतिहास म्हणजे पृथ्वीवर्षांत मनुष्य-
कय प्राण्यापासून मनुष्याच्या हालवालीचा एकर इतिहास
होय. जागच्या प्रकृतीत सांगितले आहे कीं मनुष्यप्राणी मानवद्वय
प्राण्यापासून विरचित होऊन त्याचा बोर्दोळते विस्तार झाला असें
भौतिकशास्त्रज्ञांचे मत आहे. त्याचा विस्तार कोठे झाला याविषयी
आज एकमत नाही. मनुष्यप्राण्याच्या गावगुरूंस्वितोपासून एकर
मनुष्येतिहासातील कच्चाच अजोबीन काढण्याचे म्हणजे ज्या
काळात अर्धत मावीन राहूं दृष्टीस पडतात, त्या काळापर्यंतचा
इतिहास अजून तयार झाल्याचाच आहे. या दीर्घ कालात कोणत्या
परंपरेने इतिहासविज्ञान झाला अशाचा या वर्णाची कच्चा मागे
(१ ला विभाग पृ. ७८) दिली आहे.

भारतेतिहासांत प्रस्तरकालीन व आद्यत पूर्वयुगातील मनु-
ष्याच्या अस्तित्वाबद्दल पुढे वाचपडे आहेत ते पुढें योग्य स्थान
दिजे आहेत. हिंदुस्थानात एकर फिती मानवसंघाचे अस्तित्व
आहे, याबद्दल विवेकन पाहिल्या विभागात (२३ ८१ पहा)
छेनेच आहे.

भारतेतिहास व भारतेतिहास.—भारताचा इतिहास
आणि भारतीयांचा इतिहास या दोन गोष्टी भिन्न आहेत.
भारतात जे लोक आहे त्यातील त्यांची भारतातील काळज
तेवढी यावयाची हा भारतेतिहास होय. भारतीयांचा इतिहास
यावयाचा म्हणजे कोणत्या विविध लोकांना 'भारतीय'
हें नाव यावयाचें हें प्रथम ठरवावें लागेल आणि त्यांचा इतिहास
—मग ते भारतात असताना असोत किंवा भारताबाहेर असोत—
यास लागेल. भारतात जे अनेक मानवसंघ दृष्टीस पडतात त्यांपैकी
एकस भारतीय म्हणायचायें व दुसऱ्यास म्हणायचायें नाही हा
दृष्टाद होईल. तथापि केवळ योग्य म्हणून भारतीय हा शब्द
सुमेलनाच्या आगमनापूर्वीच्या लोकांना लागू भारतेतिहास
सुमेलनाची इतिहासापासून निराख करता येईल ज्यात भारतीय
म्हणजे वैदिक स्वातंत्र्य आर्य आणि श्रुति असे दोन म्हणून
अनेक भाषाभाष्य सत्त्वाचे मानतात आणि "आर्य" लोकांच्या

आगमनापासून भारतीयचा इतिहास ज्ञान आहे असे समजतात.
वेदांत ज्या लोकांचे कार्य दिसून येतें आणि वेदभाषा ही ज्या
लोकांची भाषा होती त्या लोकांच्या हिंदुस्थानांत येण्यापूर्वीचा
इतिहास यावयाचा हा "आर्य" इतिहासाचा भाग होय हा इतिहास
निर्णयच्या राष्ट्रातील उत्तरकालीन अवस्थांच्या तात्त्विक अभ्या-
साने तयार करण्यांत आला आहे. त्या अभ्यासाचे वेदभाषी
वयाचे मान (वेदभाषा व मंत्राद्वय ही ज्या लोकांचा होती ते)
लोकांच्या हिंदुस्थानातील कार्याकडे लंगोदर रक्ष देवत मग
मेल पाहिले.

आर्य व त्यांचा काळपनिर्ण इतिहास.—वेदभाषी हा
शब्द आर्य या शब्दाचा उपयोग न कल्याणसाठी वापरला
आहे. काही, आर्य शब्दाचा उपयोग परम्परांत लेखकांनीं
पार पोटाले केले आहेत प्रथमतः प्रथम उत्पन्न होतो की,
आपण इतिहास लिहितों हा कोणाचा ? आर्यांचा ? आर्य
म्हणजे कोण ? आज वाटेल त्या जातीने हें गज स्वतः स झाले
आहेत ही स्थिति आहे. लेखकांनीं किंवा कव्यानें स्वतः स अभिप-
रणा वयांत हें भूगणास्वर नाव लावण्याचें नाकारावें ही जाति-
विषयक सखटी लेखकांची छति आहे तर निर्भय मगाने वेदांत
उल्लेखले आर्य म्हणजे कोण हे ठरविले पाहिले. माव्यास हाकत
"आर्य" शब्द "आर्य" या रूपाने वापरतात आणि "आर्य" या
या शब्दाचा उपयोग ज्या लोकांच्या भाषेचे सखून भाषेचीं
सुरांचे, नाट्येचे विद्या यहीतीच्या नातीचे नाते असतें त्या लोकांचा
रानतात, आर्य शब्दावर चिदा होऊन युरोपीयाना ती शब्द
स्वतः स लागू पेतला आणि यासुद्धे त्या शब्दास अनेक अर्थोतरे
उत्पन्न झाली. तीं स्फूर्ति न घेतल्यामुळे गैरमाव्य पाश्चात्य व
भारतीय लेखकांची आर्य या सखून शब्दाचे आर्य हें केवळ
ह्यात आहे अशी समजूत झाली. व वैदिक 'आर्य' शब्दाचे ते
'आर्य' किंवा ईश्वरी 'आर्य' शब्दाचे ते 'आर्य' असें
भाषांतर कलें लागले, ती समजूत पुढाची आहे "आर्य" असें
भाषांतर करणें हें आर्य या शब्दाच्या भारतीय उपयोगापासून दूर
जाणें आहे. तथापि वेदांतील आर्य या शब्दांत युरोपीय यांच्या
"आर्य" या शब्दाचा अर्थ सुविश्याचा प्रयत्न होत आहे.

युरोपीय लेखकांनीं कल्याणपरंपरा उत्पन्न करून दिली आहे
ही बाबी. अर्थात प्राचीन म्हणजे मनुष्याच्या काली कांही
लोक हिंदुस्थानात आले ते गोरे होते, आपणांस ते आर्य
म्हणतील, ज्यांशीं ते लढले ते लोक काळे होते, त्यांस
ते दस्यु म्हणून. त्या दस्युपासून आर्यांनी देव जिंकला. या
तऱ्हेची इतिहास कथा अशा या संवाची भगोरम कल्याण तयार
करून पाश्चात्य सरोपकांनी इतिहास बराच सोपा केला आहे.
आणि "आर्यांनी" "परभूत केलेल्या" "मूळच्या" म्हणजे
"श्रुति" लोकांस दस्यु म्हणजे विशेषे लोकां जात आसावीं
अर्थ कल्याण काढनी गेली आहे. कातडीच्या रंगांमुळे देवदुष्टि
असतें स्वमायिक आहे, इत्यादि सिद्धांत काढणाऱ्या आणि वर्ण-
द्वेषाचे मर्मण कल पाहणाऱ्या लोकांना वेदाचा अर्थ करताना अर्थ

करणार्थी जी पदरची कल्याणार्थी सर्व वेळी तिचा वरान उपयोग सादा आहे. आणि काळ्या वर्णांमुळे हिंदुस्थानातील लोकांची गोम्या लोकांपुढे जी मानवंजना होते, त्या रंगानेमुळे आपल्या जेव्हाला खाद्यार जर कोडे सांडले तर पहला आणि आपण जेव्हातच मध्ये तर गोम्यातही मोडू असला अपभार लोप-दल तर वरा या भावनेने हिंदुस्थानातील मुस्लिमांला आपले पूर्वेत "आर्य" (म्हणजे आपण) होते, युरोपियन लोकांशी संवाद ते लोक ते आर्य, आणि त्यांनी देव्य काल्या लोकांना जिंकले आणि दस्यू, म्हणजे तेच काळे लोक, इत्यादि कल्पनेने सोळा भावनांने स्वागत केले.

युरोपीय कल्पना अशी थी, (१) वेदिक वादस्य ज्यांनी उत्पन्न केले ते सर्व लोक एरा विशिष्ट मानवंशाने होते. (२) त्यांना "आर्य" हे नाव सामुदायिक होतें ते जातिवाचक नाव होते आणि (३) दस्यू म्हणून जे लोक होते ते निराक्र्या जातीचे होते (४) ते काळे होते. (५) त्या प्राण्याच्या आणि गोम्या "आर्य" लोकांच्या समिकर्षांने "जातिभेद" उत्पन्न झाला. (६) सर्व आणि जाति म्हणजे एकाच, (७) सर्व याचा मूळचा अर्थ ईश. (८) रंगात फरक होऊ जातिभेदाचे म्हणजे (प्रचलित कल्याणमार्ग) वादुर्व्याप्ति मूल. या कल्पना फार प्रचल्या आहेत. या कल्पना कितपत बरो-बर आहेत याचा तपास कल्याणची शुद्धि पाश्चात्तया किंवा भारतीय संतोषरचनास सुखीच नाही. युरोपीय आणि भारतीय माझणांचा कांय या दोघांचीही वरील कल्पना उपसमत करतात. मग त्यावर ह्या तर्ग कोष आणि काला बरो. असा तत्वेची मनोरचना सत्यधोषाच्या मार्गात बरेच विन्न परीत आहे. आर्य हे नांव भारतीय लोकांतील श्रेष्ठानी पूर्वापासून कापरलेले. पण ते "संशोचनी"च्या सत्यगत वेदानाम झाले. कष्टात अपेक्षी संवाद असा भाषा पोकळार्थचे हे सामान्य वेदानाम होते अशीही कल्पना कल्पने ते वेदानाम निरनिराळ्या युरोपीय राष्ट्रांच्या कोणत्या कोणत्या नांवात, अगर शब्दात अशाप टिकले आहे, याचाही पता युरोपीयानी लावला आहे. आर्य हे वेदानाम होते हे आमच्या मते अजून गिद होत नाही. आर्य आणि दस्यू म्हटलेले लोक भिन्न मानव वेदांतील होते आणि ज्यांनी आर्य लढले ते सर्व "दस्यू" म्हटले जात होते, या दोन कल्याण साम्प्रदी प्रमाण वरापास तपास नाही. ऋग्वेदात भार लाड्या दिसत नाहीत, ज्या काही दिसतात त्यापिही काही वेदांच्या व उल्लेखापिही बहुतेक दारादारा युद्धाची संवाद दिखतात. दासरात युद्धातील स्वारी करणाऱ्यास प्रतिस्वार करणाऱ्या पर वेदक दस्यू होता असे दिसत नाही. ऋग्वेदात ज्या लोकांची चरमद व्याप होते ते लोक "आर्य" या संशोचक सामान्य नामाने आपणां सत्य व उल्लेखीत असात हेच साम्प्रदी नावकूळ करतो. आर्य, दस्यू, सर्व या तीन गोष्टीसंबंधाने आणि वेदांतील लक्षापास या तीन कल्याणार्थी सर्व काय होता या सर्वाने सत्य पाप होतें हे वेदिक प्रणाम्याच काळी ही वेदकाल दृष्टिवाची व कायरी होय. आर्य हे नांव यजुर्गतील सर्वांचे व तसेच

"शिष्ट" या अर्थाने म्हणजे वर्गवाचक होतें असे आमचे मत झाले आहे. आर्य हे वेदकालीन निरनिराळ्या राष्ट्रांचे सामान्य नाम कितपत होतें याचा विचार पुढे केलाच आहे.

एक विचार प्रथम स्थिर केला पाहिजे तो हा की, समाजांतील विशिष्ट वर्गवाचक हे नांव कासेल ते राष्ट्रवाचक नांव नव्हे. आपणांत जगात हे पाहिले पाहिजे की, "आर्य" किंवा "अर्य" हा शब्द जातिवाचक आहे की वर्गवाचक आहे. याच्या विषयी काही एक संशय राहू नये म्हणून हे शब्द ऋग्वेद संहितेमध्ये जेथे जेथे आले आहेत, त्या सर्व कृचा त्याच्या अर्थासह पुढे दिल्या आहेत. आर्यस्वरूपनिर्भरणा प्रथम अत्यंत महत्त्वाचा आहे. वी वी, प्रचीन इतिहासाचा पाया हाच आहे. आणि यासाठी आर्य शब्दाचा आणि तसाच अर्थाने येणाऱ्या अर्थ शब्दाचा प्रत्येक उपयोग वाचकांने तपासावा अशी आमची विचारस अति.

वेदात अर्य व आर्य असे दोन शब्द आहेत. काही ठिकाणां अर्य व अर्य हे दोन्ही शब्द एकाच अर्थाने आहेत तथापि कल्याण ठिकाणी नाह्यात लोकनिव्वयाथ आर्य शब्दाचे सूक्ष्म निरीक्षण करते प्रसगा अर्य शब्दाविही निरीक्षण केले पाहिजे. आपणास लेखनिव्वय करावयाचा तो हा की वेदांत अर्य व आर्य या शब्दांचे अर्थ काय होते. आर्य हा शब्द किंवा अर्य हा शब्द विजयन-वाचक होता काय ? अथवा यजनशील वर्गाचा योक्त होता काय ? की तो वर्गवाचक होता. या शब्दाच्या स्वरीकरणासाठी जे उतारे पुढे दिले आहेत त्या उताऱ्यावरून असे दिसून येईल की, पुष्कळ ठिकाणी कृचाचा अर्थ स्पष्ट होत नाही, तथापि त्या कृचाचा अर्थ नितरा स्पष्ट होतो छितका अर्थ किंवा आर्य हा शब्द गुणवाचक आहे अगर वर्गवाचक आहे याचा निव्वय करण्यास अपुरी नाही.

आज आपण वेदमार्गी, आर्यन् व आर्य या तीन शब्दांचा संबंध आम्ही येथेचमार्गे दर्शवितो. आर्यन् हा मानववंशविषयक आणि आर्यचा शब्द होय. काही इराणी व युरोपीय व काही भारतीय ज्या वंशात आपासंबंधामुळे मोडतात तो समुच्चम आर्यन् या नांवाने सधोपिला जातो. दारु, मग कोरे देखील आर्यन्सुस्ये मोडतील. आर्य म्हणजे शिष्ट अगर यजनशील या अर्थाने वेदांत आपला आहे. दास, दस्यू हे याचे विरोधवाचक शब्द होत. हा जातिविषयक शब्द नव्हे. वेदमार्गी हा शब्द आर्यन्सुस्येतील एका विभागाला योक्त आहे. हिंदुस्थानामध्ये वेद आपणाच्या लोकांच्या-पुढी जे लोक होते, ते आर्यन् असतील पण ते मान अथवा वेद-मार्गी नाहीत.

आर्य आणि दस्यू यांचा सामुदायिक कळद वेदांत वर्णिला आहे अशी जी लक्षा लोकांनी प्रचलित केलेली समजूत आहे तिचा विचार प्रथम झाला पाहिजे. आपणास वरील आर्यविषयक प्रथ गोष्टीविषयासाठी तीन प्रश्न विचारले पाहिजेत.

(१) आर्य किंवा अर्य शब्द महावंशवाचक किंवा राष्ट्रवाचक किंवा राष्ट्रमुचववाचक आहेत काय ?

(२) त्याचा आणि दस्यूचा सामुदायिक बलद्ध वेदांत आढे काय ?

(३) आर्यविषयक उतारे एकन केले तर त्यांनी इतिहासक सूचक संपत्ति लागते काय ?

हे तीन प्रश्न मनात घेऊन आपण मंत्रराशीचें अवलोकन केले तर वरील तीनही प्रश्नांस नकारार्थी उत्तराखेरीज दुसरे उत्तर देता येत नाही.

दस्यु नांवांनं ओळखल्या जाणाऱ्या लोकांनीं हिंदुस्थान वसला होता त्यांस आर्यन् लोकांनीं जिंकल्याची कथा वेदांत आढे म्हणून पूर्वीच्या लेखकांनीं दिलेली भाहिती चुकीची आहे.

आर्यन् म्हणून ज्या महावंशावर आज लोक खरोषितात तो शब्द आर्य शब्दाचे रूपांतर आढे दुसरे काही नाही, आणि सूर्योपक्रांती संस्कृत संघातून वापरलेला आर्य शब्द वापरताना त्यांचे आर्यन् हे रूप केले एवढेच, तसें करणाने अर्थात्तर झाले नाही, अशी बरीचशी प्रचलित समजूत आहे, पण ती चुकीची आहे. मूलेपीय संशोधकांनी आर्य हा शब्द वैदिकें संघान पाहिला तो दास आणि दस्यु यांच्याशी विशेष-बाबक दिसला आणि मंत्रवाङ्मयाचें क्षेत्र पंजाब पाहिले, तेव्हा आर्य ही कौण्ती तरी एक नवीन जात होती व ज्या अर्थां ती पंजाबांत आढे त्या अर्थां ती देशप्रदेस करीत होती अशी त्याची कल्पना झाली. संस्कृत भाषेची व वेदभाषांशी इतर राष्ट्रांचा संबंध दिसला तेव्हा त्या सर्वे राष्ट्रांसहि आर्य म्हणजे आर्यन् हे नांव लावण्यांत आले. हेच सामुदायिक नांव पडत होण्याचे कारण हे की, वेदांतील आर्य हे त्यास जातिवाचक नांव वाटले आणि वेद ज्याअर्थी सर्वांत छान ग्रंथ त्याअर्थी त्यांत उल्लेखिल्ल्या लोकांचे आर्य हे नांव सामुदायिक शुने नांव असणें अशी समजूत झाली. पुढे भाषाशास्त्र जसे वाढ लागले तेव्हा संस्कृत भाषेची संबंध इतरे पडणाऱ्या सर्वे भाषांस हें नांव मिळाले आणि आर्यन् हे एक महावंशवाचक नांव तयार झाले. त्याचा परिणाम असा झाला की, वेदांतील किंवा इतर संस्कृत ग्रंथांतील आर्य या शब्दासहि वैशवाचक म्हणजे जातिवाचक असें गैरसाक्ष्य देखवानी मिळतना, यामाहा आर्यन् नांवाची एक जाति देशप्रवेश करीत आढे असा पुरावा मरात आढे या कल्पनेचेच आपण परीक्षण करूं.

“आर्य” शब्दाचा अर्थनिश्चय.— सुदील ऋग्वेदांतील अर्य, आर्य व तत्प्राचिन शब्दाविषयीच्या उताण्यावरून राष्ट्र हेरिड, कीं अर्य किंवा आर्य या दोन्ही शब्दांनीं महावंशवाचक (म्हणजे रेग Race हा अर्थ देणारा) एकहि वताण वेदांत नाही, अर्थ सापत्तुगार दिला आढे व इतर पंडितांचि वर्गांमिगी मनुभेद अमन्यास तोडि दिला आढे.

प्रपत्तः अर्य शब्द घेतला सादे आणि त्याचा व्याख्यात अर्य जाण्या अक्षरार्थी दिला आढे.

अर्य हा शब्द आर्यवाचक अनेक ठिकाणीं नसून वेदक आणि दस्यूचें अनेकवचन म्हणून आला आढे. तथापि वाचकाच्या प्रत्यक्ष अवलोकनासाठीं म्हणून सारेहि उतारे दिले आहेत.

निसर्वसेन इष्टुपरिस्तक समयां गा अजति पश्य वष्टि [अ. १. २१, २]

सखल सेनायुध श्रेष्ठ (इंद) भाता पाठीवर बसवितो. ज्याला गाईं होण्याची इच्छा करतो त्याच्या परीं चांगल्या रीतीनें गाईं आणतो. [१]

[अर्य = पालयिता (पंडित)].

ब्रह्मेम पूर्वास्यां मनीषा अग्निः एतुकोने विभ्वान्यदया (अ. १. ५०, १)

(आग्ने) स्तोत्रानें पुष्कळ द्रष्टूंना साहाय्य द्या. सुप्रज्ञा आणि सर्त फर्मे म्यागे.

दधवृत्तं धनयज्ञस्य धीतिमादिदयो दिधिष्यो विभूवा । [अ. १. ५१, २]

आहिरा सख्या (भामी) हा स्थापिते झाले, आणि भामी-संघर्षी पुत्राअर्चा धन समज लागले, श्रेष्ठ अभिज्ञेन धारण करणारे अमीला मज लागले.

तनेम वानं सभिधिष्ययं भागं देवेदु भवसे दधाना । [अ. १. ५३, ५]

आम्हाला संग्रामात शत्रूचें घन मिळो; मग यज्ञ मिळवें म्हणून आम्ही देवाना इविर्भाष देत जावें.

[अर्य = अरि म्हणजे शत्रु यांचे अनेकवचन (प्रिक्रिय, सापण व पंडित)]

यो अयो मर्तमोजने पराददाति दायुषे ।

इन्द्रो असमये शिक्षतु. ... [अ. १. ८१, १]

तो प्रभु (इंद) इविर्भाषा पत्तसखल उपर्युक्त शत्रूादि पराधे देतो, ते पदार्थ तो इंद आम्हाला देवो.

[अर्य = मर्तु (इंद) पंडित].

अन्तर्होष्यो जनानामप्यो वेदो जदासुप्राम् ।

[अ. १. ८१, १].

इवि न अर्पण करणाऱ्या लोकाच्या परीं असलेनें पण तुला प्रसूला भाहीत आढे.

[अर्य = सर्वेयां स्तामि (मर्तु = इंद) पंडित]

(पैत्रो बाजी सद्ममिन्द्रयो अर्थ.)

[अ. १. ११५, ५].

वेद नामक उपासकाच्या आश्वाची वेदमीं धावा करण्यामागी (बोलण्यासारगी) योग्यता आढे.— (पंडित)

[अर्य = शत्रूयां प्रेरिता (सापण)]

सुवं श्वेतं वेदं इन्द्रजितमहिममश्विना दत्तमश्वम् ।

जोडुग्रमयीं अभिषुतिमुग्र महत्सतां वपणं पीडुह्वम् ।

[अ. १. ११८, ५].

हे अधी हो, तुम्ही पेढूला शुभ्रणांचा, ईशाना पाडविलेला धावूंना माणारा, मोठ्याने खिटाळणारा, सामर्थ्यात सध्यावधि घन देणारा तरुण सज्जद घोडा देते झालेत.

[अर्थ = जेत शत्रोः अभिघ्नित्व (विजय, सायण व पंडित)]

आनो भज मयवद् गोव्ययों (ऋ. १. १२१, १५).
हे स्वामी (धनपती ईश), तूं आम्हांला याई मिळवून दे.
[अर्थ = स्वामी (सायण) : अर्थ = धनपति (पंडित)
अर्थ = शत्रु foo (विजय)]

अयों गिरः सय आनखरी सोळाश्वकन्तुमधेयसे
(ऋ. १. १२२, १४).

हे देवीयमान (देव) आम्ही भाविकपणांनं केलेल्या सुती आम्हा उमयतांवर कृपा करून मान्य वरोत.

[अर्थ = अश्वः देवाप्रति गन्ती = भाविष्य (पंडित)
अर्थ = आरणीवी विषेषा देवता सयः पशुधर्माः । सायण]

अथ यदेषां वृध्वुध्नात एतास्तायै नार्यः पोस्यानि तरथु ।
(ऋ. १. १६६, ६).

आप्राणो बुधभूमीवर शत्रूंचां सैन्ये उशी असतात त्याप्रमाणे हे स्त्रुजयन हरीण जमे आहेत.

[अर्थ = अश्वः शत्रोः (सायण) अर्थ = एणोपुक्कय स्वाभिनः (पंडित, विजय)]

तावामयतावपरं बुधमोचन्त्यामुपति वान्तिरुक्थं ।

मासत्या कुहयिदं सन्तावपी दिवा नपाता सुदास्ताराया ।
(ऋ. १. १८४, १).

हे नासत्य हो (अधीहो), तुम्ही शुधुदांना, तुम्ही कोठेहि असला तरी, उपःकाळ होताना हवींनी व स्तोत्रांनी अक्षिपूर्वक यजमानासाठी आग्रहून कर. आज आग्रहून कर व उद्या कर.

[अर्थ = सोनदाल (पंडित) : अर्थ = इरिता (सायण)]

असिचिदर्थः एतास्तारपेया मद्रत इषयेम देवाः ।

(ऋ. १. १८५, १).

देव हो स्तोते आम्ही अनुक्त असे यजमानाला पुष्कळ पन इच्छितो.

विश्वा इदृषो अभिदिस्वो रुधो वृहस्पतिर्वयवर्हा रयांहव
(ऋ. २. २३, १३).

स्वामी वृहस्पति, आमचा परामव करणाऱ्या; उपरत करणाऱ्या व हिसक अशा शत्रूंना त्याप्रमाणे लोडतो. (अनुयासक पोडेत).

वृहस्पते अतिवदयो अर्हाः शुभमदिमाति । तद् ... पेहि ...
(ऋ. २. २३, १५)

हे वृहस्पते, धेष्ट मनुष्य जे श्रेष्ठ मानील जे तेजोयुक्त असेल, ते दे.

अशो नपादसर्वस्य सदाविश्वान्ययों सुवना जजान
(ऋ. २. ३५, २).

स्वामी अग्नि वयामार्थाने मी जग लपव करता झाल.

आ याहे पुरांरति चर्पणेतो अर्थ आशिष उप जो हरिश्वाय ।
(ऋ. ३. ४३, २).

(हे ईश) पुरातन कोकना सोडून ये. (आणि आमचा) स्वामी तूं आमच्या प्रायेंत पोडपासह येऊन स्वीकार.
[अर्थ = गमन वरणाऱ्या (पंडित) .]

अनन्ते अन्तः परिवीत आगाच्छुचिः शुक्रो अपो रोहचानः ।
(ऋ. ४. १, ५).

शुद्ध, तेजस्वी, देदीप्यमान (आणि) अनन्त अन्तरिक्षांत (स्वेज्जने) वेष्टिलेला प्रभु (अग्नि) येवो.

अतस्यै इदृषो अग्र एतात्पशूभिः पश्येरुतौ अर्थ एवैः ।
(ऋ. ४. २, १२).

म्हणून हे अग्ने (यज्ञाचा) स्वामी तूं अद्भुत व रम्य अशा देवांना पायांनी (ज्वालांनी) पाहतोस.

आ प्रथेय शुमति पश्वो अपश्येदेवानां यजनिमानुष्य ।

मर्तानां चिदुर्वशीरुद्रमन्त्रेषु चिदर्थ उपरस्यायोः ॥
(ऋ. ४. २, १८).

हे प्रबल अग्ने शब्द करणाऱ्या पशूंच्या कळ्यांत पशु पाहिल्याप्रमाणे जेव पाहिले म्हणजे मनुष्याच्या कामना पूर्ण होतात, आणि अर्थ (स्वामी) पेरलेल्या दान्याच्या आणि मृगांच्या संरक्षणाविषयी समर्थ होतो.

[अर्थ = गमनशील (पंडित) .]

स ते जानाति समति ययिष य ईवते व्रजणे गातुमेत ।
विश्वान्यस्मे सुदिनानि रापो शुमान्यपो विदुरो अभि पोत ॥
(ऋ. ४. ४, ६).

हे सदा तरुण अग्ने, जो गमन करणाऱ्या स्तोत्राप्रत्यर्थे स्तोत्रे म्हणतो. त्यावर तुला अनुग्रह होतो. ईश्वर असणारा मूं स्तोत्र करणाऱ्या यजमानाला सर्व लपत संपत्ति, वैभव व चांगले दिवस दे. यास्मिन् अर्थ शत्रूंचा ईश्वर असा अर्थ केला आहे. निघणु मर्थे तसेच आहे. सायणाचार्य बहुतेक ठिकाणी स्वामि व वचिन् स्पष्टी शत्रु असा अर्थ करितात. रा. पंडित बहुतेक शत्रु व कर्हा दिव्याणी स्वामी असा अर्थ करितात. गमन करणारे वायू जाणारे किंवा येणारे असाहि अर्थ आहे.

एभि र्भूभिरिन्द्र त्वापुभिद्या मयवन्दि मयवन्दि विश्व आजौ ।
यावो न पुनरेभि सन्तो अर्थः क्षपो मदेम शरदश्च ध्रुवोः ॥
(ऋ. ४. १९, १९).

हे ईश, सर्व संयमंत, धनवान् असा तुझ्या भकावरोवर शुभ दशाप्रमाणे प्रशस्तीत आम्ही शत्रूंचा परामव करण्याकरित पुष्कळ रात्री व पुष्कळ वर्षे तुला स्तुव.

इमं यज्ञं त्वमस्माकमिन्द्र उतो दपत्सनिप्यसि कृतौ नः ।
अजनीव यन्निनपयणे धनानां त्वया यमयर्थं आजि जयेम ॥
(ऋ. ४. २०, २).

हे अर्थ (स्वामी) इन्द्रा, तूं आमचा पुरस्कांत होऊन आमचा यज्ञ सेवन कर. हे वज्रपरा, धनलाभाकरितां पारध्याप्रमाणे शुद्ध जिई असे क.

यदा रामयं वयचेदपाया दीपं यदाजिमभ्यव्यदयः ।
अविद्रुदृषणं वत्पच्छा दुरोण आ निक्षितं सोमसहः ॥
(ऋ. ४. २४, ८).

ज्या वेदी शत्रूंना मारणारा इन्द्र रणोत्त जातो, ज्या वेदी स्वामी इन्द्र पुष्कळ युद्ध करितो, त्या वेदी सोम पिऊन तर शत्रूंच्या इन्द्रास साची पत्नी हांका मारते.

आ नः स्तुत उप याजेमिस्तु इन्द्र याहि हरिभिर्मन्दतानः ।
तिराग्निदयः सवना गुरुपाङ्गुपेभिर्गुणतः सत्यराधाः ।

(ऋ. ४. २१, १).

हे इन्द्रा, आनंदी, स्वामी, गायलेला, व सत्यधन असा तू, अत्रासह पूर्ण असा आमच्या यज्ञोत्त संरक्षणाकरिता घोड्यासह ये.

उत याजिनं धुनिर्विभ्रानं दधिक्कासु बद्धुर्भिश्चरुटिम् ।
यानिष्यं द्येनं सुप्रितनुमासु चरुंस्त्वमयो वृषति न शूरम् ॥

(ऋ. ४. २८, १).

आणि बलवान्, पुष्कळ शत्रूंचा पराभव करणाऱ्या दधिका बाला सरुल लोक ज्याची आज्ञा मानतात, सरुल व स्तुत्य गमन रणारा दधिरूपी शत्रूंच्या नाश करणाऱ्या शूर राजप्रमाणे, अत्राच्या देवाला यानांयुधिनी धारण करितात.

विहि होत्रा असीता विषा न रायो अर्यः ।

वाय वा चन्द्रेण रथेन याहि हतस्य वीतये ॥

(ऋ. ४. ४८, १).

जसा एखादा शत्रूंना कापविणारा अर्य संपत्ति (उपभोगितो) प्रमाणे तू अमिक्षित आहुति मगण कर. तू आकाशधारक रयाने मारस पित्यासाठी ये.

इस्यत इन्द्र वर्षत नः स चा सा वा समतिष्ठत्वैरम ।

विष्टं धियो निरुतं दुर्धीनं जस्तमयो यनुषामरातीः ।

(ऋ. ४. ५४, ११).

हे वृष्टते, हे इन्द्रा, मुन्दी आमची अभिरुद्धि करा. दुष्मनां दुष्ट दुष्ट आमचेर होवो. कसे रक्षा, आनंदी स्तुति ग्रहण करा, मागे शत्रू (अर्य) नष्ट करा.

[अर्य = वेदहीन (विशेषण) वृद्धि]

विघ्नीयो वृषभो वाह्यानो शत्रुर्ध्वः समजाति वेदः ।

(ऋ. ५. २, ११).

धनुःशालायुक्त, (इच्छा) पूर्ण करणारा व वाहणारा अग्नि शत्रूंचे (अर्य) धन सहज प्राप्त करून देतो.

इत्या मयचक्रानु जोषं वरुत अभिमार्यः सखि जनान् ।

(ऋ. ५. १३, २).

हे इन्द्रा, जी शत्रूंचे तू प्रेमपूर्वक म्हणतोस ती म्हणून आमच्या मृत्वा पराभूत कर.

मार्यं स्तुषे हविमचरण दानम्

(ऋ. ५. ३३, ६).

मी श्रेष्ठ व धनवानाच्या दानाची स्तुति करितो.

इत्रा मे च्यवतानां दधान आनुक्रमयं यधुनेवाच्यं ।

(ऋ. ५. ३३, ६).

मला अपरिमित धन देणाऱ्या च्यवतानांचे शत्रूंचे पराभूत करून दे.

सहस्रसामाग्निदां शृणोषि शत्रिमग्न उपमां केतुमर्यः ।

(ऋ. ५. ३४, १).

हे अग्ने अर्य असा मी अपरिमित धन देणारा अग्निवेशासुत धनीस स्तुति.

तं नाक्रमयं अगभीतशोचिषं रुशतिष्वलं मरुतो विपुटय ।

(ऋ. ५. ५४, १२).

हे मरुतांनी गमन करणारे तुम्ही ह्या आदित्याला (आणि) शत्रूंचे तेजस्वी उदकाचा हल्ला (म्हणजे ते खाली पडेल).

नाना ह्य शत्रुषे स्वर्गन्तं शपो अर्यः ।

तुर्वन्तो दस्युमापवो व्रतेः सीक्षन्तो भवतम्य ।

(ऋ. ६. १४, १).

अग्ने, शत्रूंचा संपत्ति तुझ्या स्तोत्राच्या रक्षणकरिता अनेक प्रकारे स्वर्ग करिते. दस्यूंचा क्षय करणारे व मरुतांनी नतविरोधी लोक पराभूत करणाऱ्या इच्छा करणारे स्तोत्रे लोक आदित.

स रं दक्षस्याहको वृधोमूरयः परस्यान्तरस्य तरुणः ।

(ऋ. ६. १५, २).

अग्ने, शत्रा न देणारा, तू अनुष्ठानधर्म लोकान्त उत्कर्षयुक्त करतोस आणि दस्यूंच्या आणि जवळच्या शत्रूंचा नाश करणारा होतोस.

तरुन्तो अर्यो अरातीरन्वन्तो अर्यो अरातीः ।

(ऋ. ६. १६, २०).

गमन करणाऱ्या शत्रूंचेना उद्धूत जाणारे व गमन करणाऱ्या शत्रूंचेनाच हिंसा करणारे होतात.

पां नय इन्द्राग्निधमार्थं स्तरयो ।

(ऋ. ६. २०, १).

या ज्याप्रमाणे भूतमात्रांचे आक्रमण करितो, त्याप्रमाणे ईश संप्रामांत शत्रूंचे अतिक्रमण करील.

मित्रोनेत्रं अत्र वरुणश्च पूषायां वडास्य पयं ताति ।

मित्र, वरुण, पूषा आणि मेरुक सूर्य हे देव, हे इन्द्रा आमच्या इच्छित फलाला पूर्ण करणारे होवोत.

अधरमा ते चर्यमयो यदेनानिन्द्रं प्रातांत भवा वस्तु ।

अस्माकमोसा ये वृत्तमासो अर्य इन्द्रचरयो दधिरे उतो नः ॥

(ऋ. ६. २५, ५).

आणि हे श्रेष्ठ (अर्य) इन्द्रा, तुजे लोक ज्यावेदी (भोतांनी) वर्णित होतात त्यावेदी तू त्यांचा ज्ञाता हो, आणि परामर्श देणारा हो. तुझ्याकडे गेलाऱ्या आमच्या लोकांचा व स्तोत्रं करणारांचा संरक्षण करणारा हो.

स तु क्षुधि शुन्या यो द्वयोद्युषां न भूमाभिरायो अर्यः ।

(ऋ. ६. २६, ५).

हे इन्द्रा मजेदार स्तोत्रे. एक आमची सेवा इच्छिणारा शत्रूंचे धन अभिभूत करतोस, तो तू आमची स्तोत्रे ऐक.

तद्गुणो विश्वे अर्य आ सदा यणन्ति कारवः ।

(ऋ. ६. ४५, ११).

(त्या धूवला) आमचे सर्व स्तुति (गोरात) करणारे अर्य गातात.

मानसतारीन्मघयन्नायो अर्थः ।

(अ. ६. ४७, १).

हे इन्द्र, दुसरा कोणीही घनाचा स्वामी आमची धने नाहीशी न करो.

आमापूषन्तृपद्वशंसिप मनुते अवि कर्ण आहुण
अथ अयों अरातयः ।

(अ. ६. ४८, १६).

हे पूषन्, माझ्या रक्षणाकरितां धांव. हे प्रकाश देणाऱ्या, हिंसक आणि चालून येणाऱ्या शत्रूंना पीडा दे. मी तुझ्या वानाजवळ प्रसाद करितों.

अभिचष्ट धरो अर्थ एवाह ।

(अ. ६. ४९, २).

स्वामी (होऊन) सर्व इच्छा प्रकाशित करतो.

इन्द्राग्नी तपन्ति माचा अयों अरातयः ।

अपदेवांस्पाकृतं युयुतं धर्मादपि ॥

(अ. ६. ५१, ८).

हे इन्द्राग्नी हो, हिंसक आणि चालून येणाऱ्या शत्रु (सेना) पीडा देतात. त्यांना नाहीसे करा. शत्रूंना (मारून टाक) सूर्या-मासूत वेगळे कर.

इन्ध राजा समयों नमोभिः ।

(अ. ७. ८, १)

तेजस्वी, (आमचा) स्वामी जमि स्तुति करून प्रज्वलित केला जातो.

स शर्पदयों विपुणस्य जन्तोः ।

(अ. ७. २१, ५).

स्वामी इन्द्र भयंकर प्राण्यांच्या (हिंसकित्तीय) उल्लूक होवो.

बन्धन्तु रमाते यसासमीके भीतिमयों वतुषां शवांसि ।

(अ. ७. २१, ९).

हे इन्द्र, तुझ्या रूपेणें युद्धांत शत्रूंची स्वारी आणि हिंसकांची पलें यांचा स्तोत्रे नाश करितात.

मानो निदं च यक्रेयों रन्धी हराब्धे

(अ. ७. २१, ५).

हे स्वामी (अर्थः) । आम्हाला निदंकाच्या, मर्मभेदी आपण करणाऱ्याच्या व अनुदाराच्या स्वाधीन करू नको.

उत न पडु नृप अत्रोऽधुः प्ररणि यन्तु शर्पन्ते अर्थः ।

(अ. ७. २४, १८)

(आमच्या) ह्या लोकांत देवांना अन्न दिले जावो. घनाकरितां ह्यापलेले आमचे शत्रू नष्ट होनात.

ते चिदि पूर्वैरभिसन्ति शास्ता विश्वां अर्थ उपस्ताति बन्धन् ।
इन्द्रो विन्वा क्रमुक्षायोजो अर्थः शघोभियत्ता कृणवन्नि

नृम्यान् ।

(अ. ७. ४८, ३).

ते देव पुकळ (आमच्या शत्रुसेना) शत्रुघनेन पराभूत करतात. आणि त्यांनी शत्रुघनेन युद्धांत शत्रूंचा पराभव केले. शत्रूंचा पराभव करणारे विन्वन्, नृम्यान्, वाज हे देव शत्रूंचे वल हिमने न करीत.

अथस्मानो मरुतो रुद्रियासस्वातारांभृत वृतनारवर्षः ।

(अ. ७. ५१, १२).

आतां हे रुद्रपुत्र मरुतो, युद्धांत शत्रुसेनेपासून आमचे रक्षण करा.

सीद्धान्तं मन्तुं मघधानां अर्थ उरु क्षाय चक्रिरे सुधातु ।

(अ. ७. ६०, ११).

स्तोत्याचीं स्तोत्रें उदार देव ऐकतात. व त्याला राहण्या-करितां स्थान करितात.

मित्रस्तद्यो वरुणो देवो अर्थः प्रसाधिष्टोभिः पथिभिर्नयन्तु

(अ. ७. ६४, ३).

मित्र, वरुण आणि अर्यमा हे तीन देव (योग्यासाठी) साधक मार्गांन प्राप्त होवोत.

तिरो अयों हवनानि श्रुतं न. ।

(अ. ७. ६८, २).

(आमच्या) शत्रूंचीं घोळावणीं टाकून आमचीं घोळावणीं ऐक.

इन्द्रावरुणावभ्यातपन्ति माधान्ययों घृणामिरातयः

(अ. ७. ८१, ५)

हे इन्द्रावरुणहो, शत्रूंची शस्त्रे मला प्राप्त देतात. आणि हिंसकांपैकी (जे) शत्रु (ते) नाश देतात.

अचेतयदचितो देवो अर्थः ।

(अ. ७. ८६, ५)

स्वामी आम्हां अज्ञानास ज्ञान देवो.

आवेचासो नितोशनासो अर्थः ।

घन्तो हवाणि सतिभिः प्यास ।

(अ. ७. ९२, ४).

जे देवयुक्त (यज्ञलव) शत्रूंचा मारणारे ह्या स्तोत्रावद्धन शत्रूला मारणारे आम्ही होऊं या.

प्रतते अय शिपिविष्ट नामार्थः शोसानि ययुनानि विद्वान् ।

(अ. ७. १००, ५).

हे प्रकाशव्याप्त, श्रेष्ठ व ज्ञातव्य जाणणारा मीं आज तुम्ही अत्यन्त स्तुति करितों.

वितर्पन्ते मघयन् विपश्चितोयों विषो जनानो

(अ. ८. १, ४).

हे मघयन्, तुम्हे स्तोत्रे चालू करून जाणारे (अर्थः) व शत्रूंचा कोपवणारे होताने त्यांच्यावर अनेक संकट आणतात.

अन्नाग्नें पोरुकृत्यः पश्चाशतं वसदस्युर्वधनाम् ।

मंहिषो अर्थः सत्यति. ।

(अ. ८. ११, ३६).

गोळा उदार, स्वामी किंवा अभिगम्य, स्तोत्रांचा चहाता अथवा पुष्टस्त्वुत्र वसदस्युर्वधना मला पलास दासी दिव्या.

हृत्काचिदर्थः प्रष्टशाभ्यामर न ते दामान आदम्

(अ. ८. २१, १६).

हे इन्द्र, आमचा स्वामी असणारा व आम्हाला स्थिर संपत्ति दे. आम्हाला थोर कर. (कारण) तुम्ही दाते कोणीही वाटून घेऊं शकत नाही.

अयं संप्रमहमानं विदाशुष

(ऋ. ८. २४, २०).

श्रेष्ठ इन्द्र हविर्भाग देणाराचा मोठे गृह (देतो)

आपाढार्य आपरिराहा सोमस्य पतये ।

(ऋ. ८. २४, १०).

इन्द्र असणारा तू सर्व वाज्जी ये. तुला पिण्याकरिता सोम अर्पण करितो,

न्यरातीररक्षणां विश्वा अयं अरातीरितो शुष्ठन्तु

(ऋ. ८. २१, २).

हे अमे, हविर्भाग देणाऱ्याच्या क्षत्रस नाहीये कर. पण (अयं) शत्रू नाहीसे होवोने.

अलति दक्ष उत मन्त्रुरिन्द्रो मा नो अयं अनुकर्म परादा

(ऋ. ८. ४८, ८).

हे इन्द्रो, (आमचा) बलाढ्य शत्रू जावो. श्रेष्ठ नाहीसा होवो आणि अद्या शत्रूस्त आमच्या इच्छेप्रमाणे नाहीसे कर

येन वसाम वृत्ताश दार्पतस्तरन्तो अयं आदिश ।

(ऋ. ८. ४९, १०)

व्याख्या योजनेने सप्रामाण्ये दान्ये कैक्याच्या दारुन्तो आम्ही जिंकलो.

विश्वीयं मानस्य स क्षय ।

(ऋ. ८. ५२, ७)

तो श्रेष्ठ इन्द्र स्तोत्राच्या मानाचे स्थान ओढ.

विश्वी अयं विश्वितो तिग्वस्यमागति ।

अग्ने, वेदि अग्नौ वृद्ध

(ऋ. ८. ५१, ९)

(हे इन्द्र) स्वामी तू सर्वे स्तोत्राकडे पहा त्यागितां तू जलदीने ये व आम्हाला यज्ञ दे.

तिरिद्विदर्यं सवना वसो गदि शयित क्षुधिमं हवम् ।

(ऋ. ८. ५२, १२)

शत्रूंच्या यज्ञाचा तिरस्कार करून हे अयं इन्द्र ये. आणि हे वन्यनू मी वेलेली स्तुति ऐ.

आपवमान नो भरायें अशशुषां गयम् । कृधि प्रजायतीरिप ॥

(ऋ. ९. २३, १).

हे पमान, सोम न देणाऱ्यांचे शत्रूंच धन आम्हाला दे व आम्हांस प्रजा व अजयुक कर

एता विश्वान्ययं आहुग्नानि मानुषाणां य ।

सिपामन्ता वनामह ।

(ऋ. ९. ६२, ११).

हा सोमाने मनुष्यांना सर्वे अंते, चालून जाणारे आणि टपमोणारे आम्ही वनमोणू

अयं नशान्तं सतिपन्तं नो पियः ।

(ऋ. ९. ७२, १).

अश्रु नष्ट होवो । अति आगंधा मे जायते आहो । मे वनमोणो.

[अयं = तामिस्र-पिपिय.]

अयं विश्वां गातुरेति प्रयदातु दिवि अस्ताव

कविरभं दीयान ।

(ऋ. १०. २२, ४).

यज्ञमानांचा गमनशील तेजस्वी व मेधावी अग्नि ज्या वेळीं वर आतो त्यावेळीं तो आमचा व्यापितो

गययं यवं प्रयुता अयं अस्तान्ता अपदयं शह गोषाश्चरन्ती ।

इषा इदृषां जमित समापन्न पिपदास स्वपतिष्ठन्त्याते ॥

(ऋ. १०. २७, ८).

धार्मिक सोमना दिलेले गव ह्या गाईं घात आहेत आणि त्या गोपाळाच्या भोंवताळीं जमण्या आहेत हीं मां पहात आहे. ते धार्मिक लोक त्या गाईंना आपल्याकडे हाक मारितात पण ते त्यांच्यापासून कसली अपेक्षा करीत आहेत ?

[अयं = स्वामी (साधनाचार्य) २ षीण अयं पिपदास]

सिपस्ययं प्रयुजा जनानां सयाः शिन्ना प्रामिनानो नर्षापाद

(ऋ. १०. २७, ११).

तात्काळ राक्षसगुन्नाला मारणारा, व तरण असा स्वामी इन्द्र सोमचे यज्ञांत येतो.

अक्षमोदीन्य कृषिमिच्छस्य रितं गमस्व बहु मन्यमान ।

तत्र गावः शित्त तत्र जापा तन्म पिपदे सवितायमयं ॥

(ऋ. १०. २४, ११).

हे कृता, तू जुगार रोखू नकोस. शेतकीच कर. पेशाला जप. बोतरीं येत्यानें पनी, गाई, बैल वगैरे काही मिळत. असे सर्व प्रेरक इंधन मला सांगितले आहे

अन्तेय सु प्रतर हायमग्नय भुक्त्वि प्रभरा स्ताममसने ।

वाचा विप्रस्तरत वाचमयं नि रामय जरित स्तोम इन्द्र ॥

(ऋ. १०. ४२, १)

ज्याप्रमाणे धनुषीं आपला बाण दूर सोडतो त्याप्रमाणे यज्ञा स्तोम भुक्त्वि अर्पण कर, जसे विप्र । तुम्ही आपल्या स्तुतीने शत्रूंचे (अग्ने) तोंड बंद करा, हे जरित ! माझ्या सोमयागात तू इन्द्राला रमव

अर्भाज्यं वास्यैर्वेदम् ।

(ऋ. १०. ५९, ३).

आम्ही शत्रूला सामर्थ्याने पराभूत करे, असे कर.

विद्वद्बर्षयं अभिधृति पाव्य ।

(ऋ. १०. ५१, २).

शत्रूला पराभूत करणारे बळ यज्ञमान मिळवितो.

विदि सोतोतरक्षत नेन्द्र देवममसेत ।

यज्ञा मवदुषाकविर्य उदुह मरया विश्वमम-

विन्द्र उत्तर ॥

(ऋ. १०. ८९, १)

गोमयागाकरिता पाठविलेले रथो जेणे इन्द्राला देव मानी-नासले केले, पण अति जाण स्वामी (अग्ने) आपात माझा यज्ञ सोमयागातून तू शत्रूला, तरी मूर्ख इन्द्र मला जगा १ श्रेष्ठ वाई

विमय त्यां रुपाकपिश्चवार हरितो ह्य ।

यस्मा इरत्यसी न्ययें पा उदिमष्ट पष्ट विश्वमम-

विन्द्र उत्तर ॥

(ऋ. १०. ८६, १).

हरित वर्णाचा मृग जो व्यासपि त्यानें तूजें वाय केलें आहे ?
कीं तू त्याला उद्धार (अर्थ) होउन पोषयुक्त धन देतोस इन्द्र
सर्व जगात श्रेष्ठ आहे

विय प्रुषेय जनिमान्यर्य इन्द्रश्चिकाय न सत्तायमीये ।
(ऋ १०. ८९ ३)

यज्ञात उत्पन्न झालेला पृष्ठस्तोत्रे म्हणजे इन्द्र शत्रूचा
नाश करितो त्याला मित्राची जरूर लागत नाही

[अय = भय प्रतिक्रिय.]

व्यय इन्द्र तनुहि अयासि

(ऋ १०. ११६ ६)

हे इन्द्र स्वामी तू आम्हाला धन दे

विशुद्धिआ अरातयोर्व नशन्त नो धिय ।

(ऋ १०. ११३ ३)

सर्वे चालू करून घेणाऱ्या (अर्थ) आमच्या शत्रूंना मारून
टाक व आमचीं कर्मे प्रहृत कर.

अयो वा गिरी आभ्यर्च्य विद्वाश् क्षपीणा विप्र. उमति चक्रानः ।
(ऋ १० १४८, ३)

मनःप्रवृत्त श्रुतींचा अनुग्रह इच्छितांना शांता व स्वामी अशा
इन्द्रा स्तोत्राची स्तुति ऐकून सत्कार कर

संसिद्धिप्रवर्ते वृषक्रते विश्वान्यर्य आ ।

(ऋ १० १११, १)

हे शर भम ! स्वामी (अर्थ) ! तू सर्व भूतजात वस्तू
एकत्र जमवितोस

वरुल ८८ उताऱ्याचें मोडेलें प्रयकरण करु अर्थ याचे आप-
णास जे वनिक अर्थ दिसतात, ते येणेप्रमाणे - अर्थ याचा एक
अर्थ शिष्ट, स्वामी किंवा श्रेष्ठ असा उच्च भावदर्शक आहे. अर्थ हा
शब्द जेथे इन्द्र मित्रा अग्नि याचें विशेषण असेल तेथे तो शब्द
अर्थोत्पन्नावाचक श्रेष्ठ, शिष्ट, प्रभु, स्वामी अशा अर्थांच होय,
या अर्थांचे व्यंजन उतारे येणेप्रमाणे -

१ १३, १, १ ८१, १, १ ८१, १, १ १०१, १५ (सा. ५)
१ १२३, १५, १ १८४, १, २ २३, १३, २ २३, १५, ३ ३५, २,
३ ४३, ३, ४ १५, ४ २, १२, ४ ४, ६, ४ २०, ३, ४ २४, ८,
४ २९, १, ४ ३८, ३, ४ ४८, १, ५ २३, ६, ५ २३, ६, ५ ३४,
१, ६ २४, ५, ६ २५, ५, ६ ४५, ५, ७ ८१, ७ २१, ५,
७ ३१, ५, ७ ८१, ७, ७ १००, ५, ८ १९, ३६, ८ २९, १६,
८ २४, २७, ८ ३४, १०, ८ ५५, १२, १० २०, ४, १० २७, ८,
१० २७, १९, १० ३४, १३, १० ८६, १ व ३, १० १९१, १
१० ११६, ६, १० १४८, ३,

अर्थ हें अर्थ शब्दाचें अवेद्यवचन जेव्हां असेल तेव्हां तो
उतार विचारास अग्रगण्य होय तथापि आम्हां ते सर्व उतारे अशा-
कृतीं घेतले आहेत कीं, कीं टिकाणीं दुसरा अर्थ निघणे शक्य
आहे शत्रूवाचक अर्थ शब्द वापरणारे उतारे येणेप्रमाणे

१ ७०, १, १ ७३, ५ १ १८९ १ १०१, १५ (मि),
१ १६९, ६ ८ १६, १९, ५ ३३, २, ६ १६, ३, ६ १८, ३,

६ २०, १, ६ ३६, ५, ७ २१, ९, ७ ३४, १८, ७ ४८, ३; ७
५६, २२, ७ ६८, २, ७ ९२, ४, ८ ४८, ८, ८ ४९, १२, ९
२३, ३, ९ ७९, १, १० ४२, १, १० ५९, ३, १० ७६, ३,
१० ८९, ३,

मालक, वैश्य, नागरिक अशा अर्थी शब्दाचा उपयोग अनेक
ठिकाणीं आला आहे जेथे वस्तु स्वतःच्या वर्गासंबंधानें बोलत
आहे, तथापि जेथें कोणत्याहि विशिष्ट विधानानें त्याचे वर्गस्वरूप
निश्चित होत नाही व जेथे टीकाकारांनीं स्तोत्रा असा त्याचा अर्थ
लावून काम भागविलें आहे अनेहि उतारे आहेत ते ४२, १८,
४ २०, ३

जेथें शत्रूवाचक अर्थ शब्दाचा उपयोग झाला आहे तथापि
शत्रूवाचक दुसरा शब्द आहे असेहि उतारे आहेत ४. ५०, ११;
६ १६, २७, ६ ४८, १६, ७ ८३, ५, ८ ३९, २. १

गगन करणारे, बादल येणारे हाहि एक अर्थ आहे कांढा
ठिकाणीं (उ ९ ६१, ११) एकाच शब्दसमुच्चयाचे भिन्न अर्थ व्यक्त
झाले आहेत राय अर्थ (अर्था राय) या ठिकाणीं दोन अर्थ
केलेले आहेत धनाचा स्वामी किंवा शत्रूचें धन उ ६ ४७, ९,

अर्थ हें सुव्यवस्था इद वीरेंचें विशेषण केले आहे. जेथें शत्रूचा
असाहि अर्थ केला आहे त्या कृतांचा देखील तो शब्द शत्रूचा अशा
अर्थी न लावतां इन्द्राचें विशेषण या अर्थी लावण्यासारखा असतो.
अर्थना असाहि एक (उ ६४, ३) अर्थ आहे.

वरुल उताऱ्यावरून असें दिसून येईल कीं, अर्थ या शब्दाचें
वेदकालीन लोकांच्या ब्रह्मनिश्चयास अगार शत्रूनिश्चयास पोषक
असे उतारे नाहीतच.

आतां अर्थ या शब्दाचा दुसरीं रूपे घेऊ

येदो ३ अनमयद्वयत्वेयोर्ययपत्नीरुपस्रवकार ।

सन्निवृत्त्याननुषो यद्वा अग्निविश्वश्रवकालिहृतसहोभि ॥
(ऋग्वेद ७. ६, ५)

उया अग्नीनें आयुधानां आसुरी विवेचा मोड केला व उपास
सूर्यपत्नी केलें त्यानें मलाने प्रजाचा निरोध करून बहुधाच्या
हस्तगत केल्या.

उपास कृच्छ्र पतयद्वनस्थां यो अयपत्नीं रुक्णोदिमां अप ।
(ऋग्वेद १० ४३ ८, अयय २० १४, ८)

तो कुष्ठ प्रथमाप्रमाण लोकांत जोरानें गेला आणि हें पावसाचें
पाणी त्यानें (जगाचा) स्वामी (ईश्वर) त्याच्या तानात
आणल

यद्वा अनुषा रथेष्टामाह यो रथयुज ।

तिरश्चिदयं सवनानि वृषहजन्मेषा या शतक्रतो ॥

(ऋ ८ १३, १४)

हे शतक्रतो ! वृषहज ! रथात यशस्वेत्यां मुला ईश्वरांता
(अर्थ), रथास जोडलेले घोडे इतराच्या सवनाना वाजुनीं
सारून, आमच्या सवनानाकडे आणोत

तिराश्विद्वयं परि वर्तिर्पातमदाभ्यामाधरी धम क्षुतद्वयम् ॥
(ऋ. ७. ७५, ७)

अर्धिरात्रो ! अहो स्वामीहो (अर्ध्या), दा देवाहूत
आमच्या यज्ञपदाया या; मधुविद्या जाणणारो ! माझे
आज्ञान ऐहा !

ह्य्यादुदस्यादर्या ३ विहावाभिरिन्तर्न्ती सानुषाय क्षयाय ॥
(ऋ. १. १२३, १).

ही पूजनीय (अर्था) व महान् उषा मनुष्यांच्या वसतीला
प्रकारा घावा म्हणून लंघारान् उगमत आहे.

ताहि देवानामसुरा तावयातान् क्षिताः करत घूर्णयन्ती. ॥
(ऋ. ७. ६५, ७).

ते (दोघे) देवाकथें वल्लि म्हणेत; ते ईश्वर (अर्था)
आमची जमीन प्रजा धंगरे उर्जितावस्थेस आणोत.

अस्य स्तोमं मघोनः सरये दृढशोचिष ।

विश्वा परिमन्तुविष्यणि समये शुभ्रमादध ॥
(ऋ. ५. १९, १).

सर्व वाही या धनवान् व ज्याचे तेज वाढत आहे असा
(अग्नी) च्या स्तोमावर व सध्यावर अवलंबून आहे; सर्व ऋत्विज
या बहुभाषी स्वामी (अर्थ) च्या ठिकाणीं घल घालतात,

वत्पावं दिव्य आपो दास षोडशेपा अग्नि ।

तिराश्विद्वे कशमं पवीरावि तुष्येत्तो अज्येत रापि ॥
(ऋ. ८. ५१, १)

हे सर्व आर्य व दास ज्याचे आहेत सो उत्तम पविश्व होय.
हे धर्मिष्ठ (अर्थ) स्वाम परीरवा ! तुला तें धन प्राप्त
होलेलें आहे.

सन्ति ह्य १ यं आशिष इन्द्रा आपुर्जनानाम्
(ऋग्वेद ८. ७४. ७)

श्रेष्ठ व्यक्तीवर (अर्थ) आमच्या आशा अवलंबून आहेत
लोकचें जीवित इंद्राच्या ठिकाणीं आहे. (प्रिक्रिप्रमाणें अर्थेंना
अर्थ घेतला आहे.)

अर्धपत्नी या इन्द्राचा सूर्यपत्नी असा अर्थ (७. ६. ५)
होतो. पण दुसऱ्या १०. ४३, ८-मध्यें अर्थ याचा अर्थ स्वामी
असा व पत्नी याचा अर्थ स्त्रीपती असा केला गेला आहे. ८. ३३,
१४ मध्यें ईश्वर आणि ५. ७५, ७; ५. १६, ३; मध्ये स्वामी
असा अर्थ आहे. १. १२३, १ मध्यें अर्थाहें विशेषण पूजनीय किंवा
मानाहें ६० अर्थानें उपेत झालेले आहे. ७. ६५, २; ८. ५१, १;
८. ५४, ७. मध्यें श्रेष्ठ असाच अर्थ आहे.

आतां आर्य राजासदे वरुं. येथें ऐतिहासिक महत्त्वाचे वादी
उतारे ह्मीन पडतात.

इन्द्रो विश्वम्यदमिता विभीषणो यथावशं नयति दासमार्यः
(ऋ. ५. १४, ६).

विनाचें दमन करणारा मयजनक स्वामी (आर्यः) जो इंद्र
ता इच्छेत येइत त्यांप्रमाणें यथावशं नेता करतो. (राखणाचार्य).

(ज्याप्रमाणे आर्य दास लोकांना इच्छेप्रमाणे याकितो त्याप्रमाणे
इंद्र—असा मिश्रिष अर्थ करतो.)

योना दास आर्यांवा पुरुषादिव इंद्र सुधेयं चिचेतति ।
अस्माभिरे सुपहाः सन्तु शत्रवस्त्वया वय तावदुषाम सगमे ।
(ऋग्वेद. १०. ३८, २.).

हे बहुसुत इंद्र ! जे दास निना आर्य अधार्मिक लोक आम-
च्याशीं युद्ध करतील, ते आमचे शत्रू तुझ्या प्रमादानें जिंकण्यास
सुळम होवोस. तुझ्या साहाय्यानें युद्धात त्यांना आम्ही मार.

विश्वोर्मध्ये असुचरुर्ध दिग्गन्विददासाय प्रतिमानमार्यः ।
(ऋ. १०. १३८, २.)

सुलोकाच्या मध्यें सूर्यानें रथ सोडला; इंद्रादि दासाला प्रति-
कृति—तोड आर्षाला (इंद्राला) लाभली. (सायण). (मिशि-
वच्या मते इंद्र हीं प्रतिकृति दागाशीं सगळ्यांकरिता आर्याला
लाभली)

स जातुमर्मा अहधान ओज उरो विमिद्वन्वरद्विदासाः ।
विद्वान् वज्रिन दस्वये हेतिम् अस्यायम् सही वध्या
सुमय इह ॥
(ऋ. १०. १०१, २)

इंद्र आपले वज्र घेऊन व स्वपराक्रमावर भित्त ठेवून दासांचीं
पुरें (दारूची) नाश करीत चालला. " हे इंद्रा दस्युवर आपले
आयुष सोड; व आर्यांचे (विद्वान् स्तोत्रांचे) वक्त व वीरि
वाढव."

इंद्रः समस्तु यजमानमार्यं प्रावद्विभ्वेडु शतयुति राजिडु
स्वर्माहृद्विज्याजिडु ।

मनये दासद्वज्रतानवर्चं ह्य्यामरन्धयत् ।
दसन्न विश्वं तनुषाणमोचति म्यदीतानमोचति ॥
(ऋ. १. ११०, ८)

इंद्र युद्धामध्ये यजमान आर्यांचे (आर्य उपासकांचे) रक्षण
करतो; समराणांत तो शैकडे प्रसारांनीं त्यांचे रक्षण करतो व
अत्यंत उत्तम मुखा (छट) त्या समराणांवर मिळत असते.
कर्महीन लोकांचे शासन करून काढ्या कातडीच्या लोकांना तो
आर्यांच्या अधिकाराखालीं इंद्र आणता झाला. सर्व हितक दासूंनां
जाहून खाऊ करता झाला.

आ यो विवाय सचथाय देव्य इंद्राय विष्णुः सुकृते सुकृतर ।
विषा अजिन्वत् त्रिषधस्य आर्यसुतस्य मागे यजमानमा-
भजत ॥
(ऋ. १. १५६, ५)

देव्य व महासुक्ती जो विष्णु तो सुकृती इंद्राला सहाय्य करणा-
साठीं येतो. तो त्रैलोक्यस्य प्रभु विष्णु आर्य यजमानाला सुखी
करो, व यज्ञाच्या माग्याचा उपगोष्ठा करो.

ससानात्यो उत सूर्ये ससायें ससान उरुभोजनसं गात्र
ह्रिष्यपसुत भोगं ससान हवी दस्युस्त्रायें वर्णमावत् ॥
(ऋ. ३. १४. १ अथर्व. २०. ११. १)

इंद्रनें (आर्यांना) अन्न, सूर्य व गाई दिल्या; व सुवर्णमय
संपत्ति दिली. त्यानें दारूंनीं माणव आर्य वर्णाच्या लोकांचें
रक्षण केले.

इदं वर्धन्तो अप्सुर उष्णन्तो विश्वमार्यम् ।
अपन्नन्तो अराण ॥

(ऋ. ९. ६३, ५.)

इंद्राचें बल वाढविणारा, उदकाचा वर्धाव करणारा व सर्व शुभ गोष्टी करणारा, नास्तिकांना (अराणों) दातून नाश करणारा गोम पवमान ३०

वर्धा न रुद्धं शुभलाभासासदन्तोमास इंद्रं मन्दिनं चक्षुषद ।
प्रेषामनीकं दायगा दविपुतत विद्वज्जर्मनो ज्योति आर्यम् ॥
(ऋ. १०. ४३, ४. १३३ २०. १५, ५)

उषाप्रभाणे गृध्र पालवी अमर्येया रक्षावर पक्षी वगनात न्या-
प्रमाणे इंद्राकडे मांडतातला गोमरुण जान असतो, सोमरुणाचा
पृष्ठभाग वरपावत आहे हा इंद्र आपल्यामालील प्रेरक तोन भाग-
नाना देतो.

आर्य = प्रेय (Aryas) light).

अहमत्तं स्वपे शिश्रये हथेरहं कृत्स्नमावमामिरुतिभि ।
अहं शुष्मस्य श्रथिता वधर्ममं न यो रर आर्यं नाम दस्यवे ॥
(ऋ. १०. ४९, ३.)

मी कवी (कवी) करिता आत्ताला घातक प्रहाराने मारिले.
तसेच मी मत्त करून कुत्ताचें चागले सरक्षण केले. शुष्माचा वध
करणारा मी त्याच्या वधानरना माझे वज्राचा उपयोग करतो.
मी आर्यांचे नाव दस्यूंना (शत्रूंना) दिले माघों.

यस्ते मन्यो विषद्वं वज्रसायक सह ओजं शुष्पाति विश्वमानुषक
साक्षाम दासमार्यं त्वया युजा (वयं) सहस्रतेन सहसा
चहस्यता ॥
(ऋ. १०. ८३, १. अथर्व. १. ३०, १.)

जो कोणी हे मन्यु, तुजो आराधाना करतो, त्यास तूं सर्व-
जेतो शक्ति देतोस, तुझ्या साहाय्याने आम्ही आर्य व दस्यु या
दोघाहि आमच्या शत्रूंना जिद्ध. (हामन्यु! सत्कार आर्यांना आपले
शत्रु म्हणतो.)

अयमेमि विचाकशद् विचिन्वद् दासमार्यम् ॥

(ऋ. १०. ८९, ११; अथर्व. २०. १२९. १९.)

मी (इंद्र) यजमानांना पाहून आर्य माझे मित्र व दास शत्रु
असा फक्त लक्षात घेऊन मित्रांकडे (आर्य लोकाकडे) (साहा-
य्यार्थ) जातो.

आपोनयतसधमा आर्यस्य गम्या लुप्तभ्यो अजगम्युषांनुवृ ।
(ऋ. ७. १८, ५.)

गम्याने (इंद्रने) कर्मशील लोकांच्या (आर्यस्य) गाई
लुप्तसून परत आणत्या व युद्धात शत्रूंना दार मारले (सायण).

उपेयुजातमार्यस्य वर्धनमात्रं नसन्त नो गिर ।

(ऋ. ८. १०३, १.)

उत्तम वर्णांचा (आर्यस्य) वर्धयिता जो मुखाव अग्नि त्या
प्रत आमच्या स्तुती पोचतात (सायण), (मिफिच 'आर्यस्य'
म्हणजे 'आर्यांचा' असा अर्थ घेतो)

दागम्यया मधवन्तार्यस्यवा मनुतर्वयवावधम् ।

(ऋ. १०. १०२, ३.)

हे मधवन्! दाताचे दिवा आर्यांचे (चाल क न येणा-
राचे) वज्र नाहीसि म्हण टाक.

उतत्या सव आर्यो सरयोरिन्द्र पारत ।

अर्णीचिरचावधीः ॥

(ऋ. १०. १०, १८.)

हे इंद्र! आर्य (आर्यवर्गिणी) अग्नि जे अर्ण आणि चि-
रय गाना तूं सरयूच्या पेटतीरी मारलेस.

तं तां इन्द्रोमर्या अमित्रान्दामावृणाण्यार्यां च शूर ।
वधीर्वनेव सुधितेभिरत्येग पुत्रदापि पुर्णान्नुतम ॥
(ऋ. ९. ३३, ३.)

हे इंद्र! तूं आर्य आणि दायग या दोघां अवरोध करणाऱ्या शत्रूंना
मारून टाकलेस, हे शूर नेत्या! संग्रामांत आपल्या आयुधानां तूं
वनाप्रमाणे शत्रूंना छाटून टाकतोस.

हतो वृत्राण्यार्या हतो दासानि सतपती ।

हतो विश्वा अपद्रिषः ॥

(ऋ. ९. ६०, ९०.)

हे सत्यालक इंद्राग्नी आम्हाला उपरोध करणाऱ्या आर्यांना व
तोच दासांना मारतात, जे आमच्या सव शत्रूंचा नाश करतात.

१ आर्याणि वृत्राणि आर्यं शत्रु (मिफिच)

२ आर्य वृत्राणि आर्यं वर्मावृत्राणि हतानि उपद्रव जानानि
(सायण)

एते धामान्यार्या वृत्रा व्रतस्य धारया ।

वार्जं गोमन्तमक्षरन् ॥

(ऋ. ९. ६९, १४.)

सोमयज्ञ वेदा म्हणजे आर्ययज्ञांनांच्या धरी गाईवैल
इत्यादि धन पाण्याच्या धारेप्रमाणे वाहू लागते.

आर्य = अष्ट यजमान (सायण).

सर्व दिवि रोहयन्तं सुदानव आर्या व्रता विवृजन्तो
अधिसमि ।

(ऋ. १०. ६५, ११.)

आकाशात सूर्याला स्थापन करणारे व पृथ्वीवर सर्व अष्ट यज्ञांचा
प्रसार करणारे व उदार देवाना आम्ही धन मागतो.

समज्या पर्वत्यावहानि दासा वृत्राण्यार्या जिगेथ ।

(ऋ. १०. ६९, ६.)

हे अग्ने गमवशील अक्षय लोकाकडेन पर्वतीय घने जिंकलीस
आणि वयानु दासांना केलेले उपद्रव नाहीसि केलस.

आसंपतमिन्द्रण स्वस्ति शत्रुर्वार्य वृहतामिन्द्राण् ।

यया दासान्यार्याणि वृत्रा करो वज्रिन्सहस्रका नाहुपाणि ॥
(ऋ. ९. २०, १० अथर्व. २०. ३६, १०.)

हे इंद्र! तूं आम्हांला शत्रुनाशाकरिता पुष्कळ व न संपणारी
अग्नी शश्वत संपत्ति दे, की ज्या योगाने दास आर्य होतील व
मनुष्य सर्वर्षी शत्रु चागले मारले जातील.

दासा च वृत्रा हतमार्याणि च सुदासमिन्द्रावकणावसावतम् ।
(ऋ. ७. ८३, १.)

त्याच्या दाग आणि आर्य शत्रूंना मारून इंद्रावर्णांनी मुदासाचे
रक्षण केले.

य क्रधादहंसां सुचया यायांस्तप्तान्पुत्रु ।

वषदांसरप सुविशृण्व नानमः ॥

(ऋ. ८. २४, २७.)

जो नष्ट राक्षसापासून व सप्तसिंधूच्याकाठी राहणाऱ्या आर्या-
पासून सोडविणो अशा शूर संपत्तिमान इंद्रा । दासांची आयुधें
नमीव.

विजानीध्यायान्ये च दस्यवो वर्हिष्मते रन्ध्रयो

मासदप्रताय ।

(ऋ. १. ५१, ८.)

हे इंद्रा ! तुजें अनुयाते (आर्य) यांना नीट ओळख; जे दस्यू
(मद्रू) आहेत त्यांनादि ओळख. जे कर्मविगेधी आहेत त्यांना
यज्ञभुक्त यजमानांच्या स्वागान कर.

धर्मा दिवो नाभिराग्निः पृथिव्या अयामवदती रोदस्योः ।
तं ह्यं देवासोऽननयन्त देवं वैश्वानर ज्योतिरिद् आर्याय ॥

(ऋ. ३. ७१, २.)

अग्नि हा सुलोनाचें मूर्त (देवें) व पृथ्वीची नाभि आहे. तो
साया पृथ्वीचा स्वामी आहे, असा त्या अग्निदेवतेला आर्यलोकां-
गावीं देव निर्माण करिते झाले.

ययं वरेणाश्विना वपन्तेपं द्रुहता मनुषाय दत्ता ।

अग्निं दस्युं वक्रुरेणा धनन्तोह ज्योतिश्चक्रधुः आर्याय ॥

(ऋ. १. ११७, २१)

नांराच्या योगानें धान्य पेरणारे, अद्भुत वनस्पत करणारे,
मनुष्याकरतां अन्न उत्पन्न करणारे व (अनाय) दस्युवर बक्र
नांवाच्या राजानें प्रहार करणारे अशी आर्यलोकांकरतां विसृष्टी
प्रकाश निर्माण करिते झाले.

आर्य = आर्य लोक

धिच्या हाथे शूर येन वज्रमयामिनं हानु मेर्णिनाभम् ।

आपावृणो ज्योतिरार्याय नि सज्यतः सादि दस्युरिदः ॥

(ऋ. २. ११०, १८)

हे शूर इंद्रा, ज्या वज्रानें तूं शत्रूलां व अग्निवाभाला मारून
टाकलेस तें वज्र धारण कर. तूं आर्य लोकांसाठीं प्रकाश
पाडलास, आणि दाव्या बाजूला दस्यू मारून पडला.

अहं धूमिमददो आर्यापादं रविं दाशुपं मर्त्याय ।

अहमपो अनयं वायुदाना मम देवासां अनु केतमायन् ॥

(ऋ. ४. २५, २)

मी आर्यांला भूमी दिली, हवी अर्पण करणाऱ्या मर्त्याला
(पर्जन्य) वृष्टी दिली, तसेंच (राखळ) वायू करणारे वक्र
आणता झालों, व मात्र्याप्रमाणेच देवांना (आयीनर) अनुग्रह
करावा.

त्वं ह तु त्वददमांयो धर्मेतरः रुद्रैरतयनोः आर्याय ।

(ऋ. ६. १८, ३.)

हे इंद्रा, तूंच कर्महीन दस्यूंना वटणीत आणलेस; व आर्यांना
पुनःदायादि (वृष्टी) दिलेस.

आग्निः सृष्टो मिथती रिवण्णमित्राय न्यथया मनुयुर्मिद ।
आभिरिश्वा अभियुजो विप्रयः आर्याय विजोत्तसर्ग योगी ॥

(ऋ. ६. २०, २.)

आग्नी केलेल्या स्तुतीमुळे तूं आमच्याबरोबर लटणाऱ्यांना
मारून टाक; आमच्या शत्रूंचा कोप नाहीसा करून टाक; आणि
आर्यलोकांकरतां सर्वत्र पसरलेल्या दास नांवाच्या सवें टोत्र्यांचा
नाश कर.

त्वे अस्यै यं वसयो न्युण्वन् क्रतुं हि ते मित्रमहो जुषन्त ।
त्वं दस्यै रिक्रमो जग्न आज उगः ज्योतिर्ननयन् आर्याय ॥

(ऋ. ७. ५, ६.)

मित्राप्रमाणें तेवस्थीं अगलेल्या हे ओहो, वसूंनीं तुम्या ठिकाणां
वसुसुचें वज्र ठेविलें आहे; कारण तुम्या शत्रूंबद्दल त्यांना प्रेम
वाटतें. तूं दस्यूंना त्यांच्या घरांतून हाकून दिलेस, व आर्यलोकां-
करतां नांगला प्रहार उपय केलास.

सनेम येत कृतिभिस्तरन्तो विश्वाः सृष्ट आर्येण दस्यन् ।

(ऋ. २. ११, १६.)

जे तुम्या साहाय्येकरून आर्यभावानें सवें शत्रूंना व दस्यूंना
जिखरील सवें पुरा आम्हाला दे— (सायग).

आतां अथर्ववेदातील उतारे परीक्षणारिता धेजू. बांहीं पार्थ-
वेदांतील उतारे ऋग्वेदातीलच पुनरुक्त आहेत ते वर येऊन गेले
आहेत त्यांचीं कथळ स्थाने येथें निर्दिष्ट करितां. अर्थ पूर्वी
दिले आहेत.

ऋ. ७. ११, ५. अथर्व २०. १८, ५.

ऋ. ८. १, ४. अथर्व २०. ८५, ४.

ऋ. १०. ४२, १. अथर्व २०. ८९, १

ऋ. १०. ८९, १. अथर्व. २०. १२९, १.

ऋ. १०. ८९, ३. अथर्व २०. १२९, ३.

ऋ. १०. १२९, ३. अथर्व २०. १५, ४.

ऋ. १०. १११, १. अथर्व ६. ९३, ४.

तां मे सहस्राक्षो देवो दक्षिणे हस्त आ दधत ।

तयाईं सवें पडयामि यश्च दृष्ट उतार्यः ॥

(अथर्व. ४. २०, ५.).

हे सहस्राक्षानें (इंद्रानें) माझ्या दक्षिण हस्तामध्ये दिलेल्या मणि-
रूप वने तुला मी धारण केलामुळे द्रष्टव्य अथा ज्या शत्रूंबद्दल
जाति त्यांना व विद्वान्ब्राह्मणांला (आर्यः) पहात आहे. तात्पर्यः
ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व तत्पतिरिक्त शूद्रादि जाति ह्या सर्वांना
वज्र वरून त्यांना केलेले जादूदोणे त्यांचा मी तुझ्या सामर्थ्याने
नाश करूं शकते.

सत्यमहं गंधीरः कात्वेन सत्यं जातेनास्मि जातयेदाः ।

न मे दासां नाप्यो महित्या व्रतं मीमाय यदहं धरिष्ये ॥

(अथर्व. ५. ११, २०.)

मी खरोखर गंधीरः कात्वेन सत्यं जातेनास्मि जातयेदाः ।
मृष्ट वस्तु जाणतो. मी घालून दिलेल्या व्रतें कोणीहि दासानें किंवा
आर्यानें स्वतःच्या मोठेपणानें मोडतां कामा नये (प्रिक्रिय).

चतुर्वीरं चरयत आजूननं ते सर्वां दिशो अभयस्तं भयन्तु ।
भुवस्तिष्ठानि सन्ति चार्यं दमा दिशो अभिरहस्तं ते वलिष ॥

हे स्वप्रवर्तनमपुण्या, चारीहि दिशामये आपल्या प्रभाव दाखविणारी ही अंजनमणिधर औषधी तुझ्या हातामध्ये बांधली. तिच्या सामर्थ्यामुळे चारीहि दिशा तुला निर्भय होतील, आणि अतारीतीने स्वामी (आर्यः) झालेल्या व सूर्यप्रभागे तेजस्वी भासणाऱ्या तुला सर्वे प्रज्ञा उपायने (उडणी, देणगी, वर कोरे) जाणून देतील.

उद्ग्रभं परिपाणाद् पातुपानं किमिदिनम् ।
तेनाहं सर्वं पश्याम्युत श्रद्धसतायम् ॥

(अथर्व. ४. २०, ८.)

हे ओषधे, तुझ्या सामर्थ्याने मी संचार करणाऱ्या राक्षसांनाहि वशीकृत केले शक्ती व राक्षसीच्या सहाय्याने शूदादि जाति व ब्राह्मणादि (आर्य) जाति ह्या सर्वोंना वश करितो.

अयमेमि विचाकशाद् विचिन्वन् दासमार्षम् ।

(अथर्व. २०. १२६, १९)

यजमानाकडे पदगार, व यजमानाचा नास करणारा धनु, शला नाहीसे करणारा मी यज्ञाप्रत येतो.

पदी बिंदा वृणत दस्ममार्यां ओम् होतांर मध घीर जायत ॥

(अथर्व. १८. १, २१)

ज्यावेळीं च्याहून जाणारे लोक हकीम व तेजस्वी अमील शर्थांतात त्यावेळीं याग करितात.

प्रियं मा दमं कृणु ब्रह्मराजन्त्याऽभ्यां शूद्राय चार्यय च ।
धर्मं च कामयामहे सर्वस्मि च विपश्यत ॥

(अथर्व. १९. १०, ८.)

हे दमो मी तुला घारण केले असल्यामुळे ब्राह्मण, क्षत्रिय, शूद्रात, आर्यलोक व अनुजोनप्रतिलोन जाति ह्या मजवर प्रेम करतील असें मी कर.

प्रियं मा कुरुदेवेषु प्रियं राजसु मा कृणु ।

प्रियं सर्वस्य पश्यत उत आह्र उताय ॥

(अथर्व १९. ६०, १.)

देवांमध्ये मला प्रिय असा कर, राजांमध्ये प्रिय कर; जो मला पाहील त्याला, शूद्राला आणि आर्मांला मी प्रिय होईन असें कर (प्रियय).

को अर्थ बडालिमा इष्टुनि ।

(अथर्व २०. १३०, १.)

तुपाचे साडे कोणी हारण केले ? (प्रियय).

वरील उताऱ्यांत काही महत्त्वाची विधाने दिसून येतात.

(१) आर्य या शूद्राचा विरुद्ध त्यास दस्यु, दास आणि शूद्र या तीन शब्दांनी केला आहे.

(२) आर्य व दस्यु या दोघाचा प्रयोग विरुद्धास जरी अमला तरी अनेक प्रसंगी आर्य व दस्यु अगर दास यांचे एकरूप वस्त्याने धनु म्हणून दिलेले आहे. म्हणजे वक्ता आर्या विरुद्ध जय मिळवू पहातो.

(३) इन्द्राचा काही प्रसंगी आर्यांनी स्नेह दाखविला आहे. इन्द्राने आर्यांसाठी प्रज्ञास पाडला. आर्यांना भूमि दिली. त्याने दामाची आपुणे नमवाची म्हणून त्याची याचना केली आहे.

(४) आर्य आणि विररथ या दोन राष्ट्रांना उद्देव आर्य या शब्दाने केलेला आहे.

(५) दस्यु हे विशेषतः राक्षस किंवा असुर (इन्द्रादि) म्हणजे जे केवळ कपयनेने नियम होते अज्ञानादि लाविलेले आहे.

(६) दामांना आर्य होणे शक्य होतें. जें आर्क्षत्वकारक घन होतें तें पारमार्थिक असावे किंवा भौतिकहि असेल.

याप्रकारच्या विधानांवरून आर्य हा राष्ट्रसमुच्चय या ध्वस्माचा समुच्चय होता काय हा प्रश्न आपणांस सोडवावयाचा आहे. हा सोडविण्यासाठी हे उदाहरण देवांचे को,

(१) आर्य आणि दस्यु या शब्दांचा पारमार्थिक अर्थ असलेले उतारे उपयोगी नाहीत.

(२) आर्य या शब्दाचा समाजांतील शिष्टवर्ग हा अर्थ देणारे उतारिहि उपयोगी नाहीत.

(३) जेथें आर्यांस वर्ण म्हटले असेल व जेथें वर्ण या शब्दाचा वर्णवाचक अर्थ असल्याची शक्यता असेल अशा प्रकारचे उद्देव उपयोगी नाहीत.

(४) दस्यु शब्दाचा संहार या श्रमकारच्या विधानामध्ये रूप-कांची भाषा असता वामा नवे.

या वरील कडोळ्या वाक्याच्या म्हणजे एकदि उतारा आर्य हा शब्द निःसंशय वर्णवाचक होता असे दाखवीत नाही. तथापि दस्यु यर्चे वर्णन आणि आर्य आणि दस्यु यांची प्रसंगां तुलना व प्रसंगां दोघांसिद्द एका मायेत पाहून दस्यु लक्षणे ही गोष्ट आर्य आणि दस्यु हे वर्ण वर्णवसे आनुवंशिक कारणाने भिन्नपजनी असावेत असे दितो.

दस्युचे भौतिक विशेष वर्णन केले आहे, आणि तें वर्णन "आर्यन्" म्हणून समजल्या जाणाऱ्या ध्वस्पाहून भिन्न आहे, त्यावरून दोन भिन्न स्वस्पाच्या लोकांचे अस्तित्व वेदवाक्यांत दिसते. आर्य आणि दस्यु हा भेद मात्र वजनविषयक होय. दस्यु-मार्थे देख काळ्या जातीचे ग्रामस्थ असावे. पण दस्यु आणि देख जाति यांचे एकत्व नाही. संज्ञ म्हणणाऱ्या लोकांचे धनु आर्य म्हणजे यजनशील आणि यजनहीन असे दोघेहि होते. दस्यु हा शब्द गारतीय नसून पशुमास्तीय आहे, म्हणजे काळ्या लोकांची संकथे येण्यापूर्वीचा आहे, आणि म्हणून दस्यु या शब्दाचा जाति-विषयक किंवा संश्लेषक अर्थ रूढ नसून पारमार्थिक अर्थ रूढ असता वेदवाक्या अन्तर्गत प्रवेश भारागत झाला असावा.

दासतां आर्य होतां येणे ज्या अर्थी शक्य होते (ऊ. ६. २. १०) आणि ज्या अर्थी रूढ बदलत नाही त्या अर्थी आर्य आणि दस्यु हे शब्द रूढवाचक नसून यजनवाचक किंवा समाजस्थानवाचक असले पाहिजेत.

आर्य हा राष्ट्रसमुच्चय असणे शक्य आहे अशी शंका उत्पन्न करून देणारा एकरूप उतारा आहे, आणि तो म्हणजे म्हणजे अर्थ

आणि चित्रय या दोन समुच्चयां जेथे आर्य म्हटले आहे तो होय तथापि या उपाच्याने महत्त्व कमी करणाऱ्या दोन गोष्टी आहेत एक तर त्या उपाच्याची भाषा अस्पष्ट आहे आणि दुसरी ते समुच्चय राष्ट्र होणे नगर दुसऱ्या प्रकारचे समुच्चय होते हे स्पष्ट नाही

आर्यनिधाय म्हणजे प्राचीन इतिहासातील लोकनिधाय नव्हे आर्य म्हणजे विशिष्ट प्रत्नारणे यजन करणारे लोक एवढेच आर्यन् म्हणजे ते लोक नव्हत बरेचसे आर्यन् लोक देशात असूनहि ते आर्य म्हणजे समयजनयमी किंवा वस्त्याच्या दृष्टीने शिष्ट नसतील आर्यन्पैकी काही आर्य म्हणजे विशिष्ट यजनाचे लोक असतात, व आगीत आर्यन् नसलेलेहि लोक असतील देशात ज्या हालचाली दिसून येतात त्या हालचालींमध्ये आर्यहि आहेत व दासहि आहेत कावेहि आहेत व गोरहि आहेत हे दोन्ही प्रकारचे लोक इतिहासाचे विषय आहेत

वैदामध्ये ज्या हालचाली दिसून येतात त्या हालचालींमध्ये जो शुभ्र गोष्ट मांडली जाते ती गोष्ट म्हणजे म्हणजे आर्यन् लोकांचे देशात झालेले आगमन होय हे आगमन मांडणाराना आर्यन् व आर्य या शब्दांचे समीकरण केले आहे त्यामुळे विशिष्ट आगमन विषयक विधान झूत व अप्राज्ञ आहे ज्या लोकांनी वेद आणिले ते लोक किंवा त्या लोकांपैकी काही लोक आपणांस अर्य किंवा आर्य म्हणवीत असत. तथापि जे लोक मनात दिसणाऱ्या प्रवा साच्या काला येथे होते ते आर्यन् नव्हते हे कसावहून ? असे दाखवू नही काय कां आर्यन् लोकांचा प्रसार देशात बराच झाला असून त्यांची राज्येहि चोहोंकडे व्यापिली गेली आहेत अशा काली सवास्यम आर्यन् व इतर मिळून होणारा विशिष्ट यजनी "आर्य" वर्ग आला, आणि त्यांचे वायव्य कमंडन होत आर्य आणि दस्यु यांचा सवय पालील आश्रितांत राहू केला आहे.

	अ	क	आ
अ	आर्यन् असून आर्य		
च	आर्यन् असून आर्य	दस्यु असून आर्यन् नव्हत	
		ज	दा
		आर्यन् असून दस्यु	
ई	ख	ड	

अ आ इ ई = वेदवालीन लोका

अ व ख ई = आर्य

क आ इ ख = दस्यु

च छ ख ई + ज झ द ख = आर्यन्

अ व छ च + आ झ ज = आर्यन् नव्हत

बाहेरच्या आर्य लोकांना देशातले लोक येऊन चिक्कले ते लोकां वाळे होते आणि नवेव्यात आर्यांना हिंदुस्थान प्रथम जिंकला त्या काळाचे अवशेष आहेत इत्यादि कल्पना ज्या पुराव्यावरून उत्पन्न झाल्या त्या पुराव्यामध्ये वर्ण शब्दाचा पुरावा आणतात त्या मताचे स्थापन म्हणतात की वर्ण या शब्दाचा अर्थ ज्याअर्थी रंग असा आहे आणि ज्या अर्थी चार समाजवर्गांना वर्ण असे म्हणतात त्या अर्थी हे समाजवर्ग कातडीच्या रंगावरून पडले आणि हे पडण्याचे कारण जेते गोरि होते आणि जिन्नलेले काळे होते

हे सोपे स्पष्टीकरण ग्राह्य करण्यास ज्या अडचणी उत्पन्न होतात त्या येणेप्रमाणे —

(१) गोरि आणि काळे हेच जर वर्ण असते तर हे म्हणजे प्राप्त ठरले पण वर्ण चार आहेत चार वर्गांचे चार रंग होते अस दिसत नाही

(२) हे चार वर्ग केवळ भारताय नसून पृथ्वीभरतीय काला जील असावेत असे दिसते का की या प्रकारच्या चार वर्गांचे अस्तित्त्व अवेस्त्यात दिसते

या तत्वेच्या अडचणी उत्पन्न होत असल्यामुळे वर्ण शब्दाच्या अर्थविषयी तसेच चार वर्गांच्या इतिहासाविषयी सत्य जाणव्यासाटा अधिक सूक्ष्म अवलोकनाची जसरी आहे तरा आपण वर्ण शब्दाचा अर्थ असाणारी ऋग्वेदातील स्थले तपासून पाहू

त्व अग्ने शुमानि भिक्षमाणादिविश्रवो दधिरे यज्ञियास ।

नकाच चक्रकृपता विरुपे छण्य च वर्ण मरुण च सधु ॥

(हा उल्लेख सामाजिक नाहा म्हणून निरूपणेगी) १ ७३, ७

हे अग्नि पुढाई देव अनुग्रहाची प्रार्थना करून शुलोर्ष तुम्ही उपा सना करिते झाले आणि असमान घर्ष रात्र आणि उपा यास उत्पन्न करून कृष्णपथी आणि श्वेतवर्ण यांस एकत्र स्थापिते झाले

पुन पुन जन्मास येणारी, पुनतन असूनहि एकाच रूपाने

श्वेदीव कलुर्विजजामिनानामर्तस्य देवी जरयन्त्याउ ॥

(बरील कारणामुळे निरूपणेगी) १ ९० १०

पुन पुन जन्मास येणारी, पुनतन असूनहि एकाच रूपाने शोमणारी देवी धूर्त नागविणाऱ्या धूतकाराप्रमाणे मर्त्यांचे आपुष्य दृढहृद् हरण करणारी होय.

नक्तोपासा धर्षमामिग्याने पापयेते शिशुमर्ष सनीची ।

पाचवहामाकसो अन्तर्विभाति देवा अग्नि धारयद्र विद्यादाम् ॥

(निरूपणेगी) १ ९६ ५

रूपे बदलणाऱ्या उपा आणि रात्र एकत्र होऊन एकलया वाव्यास स्तनपाद देतात देवीयमान् अग्नि शुलोक आणि भूलोक यांमध्ये सवन प्रकाशता अमीला देव इत्यदाता करिते झाले

ओ येनर् ईश्वरतयेष्टर् चित्ताद् तस्यो जघन्यो जगम्यात् ।

दशमामान्ते दासस्यश्चमन्तन आपहन्मपिताय वर्णम् ॥

(जमोगी शग्राचर असत्यामर्) १ १०४

जे जे उपासक लोक रक्षणासाठी इन्द्राकडेस येतात, त्यास ती तशाचीच मार्गी लागो. देव दासाचा मध्ये नाहीसा करीत. आणि ते कृष्णागारिता आमच्या वर्णाच्या लोकांस येऊन येवोत.

कशहत्ताहत्तानी च्वेत्पागद्दाहृष्ट कृष्णासद्वान्यस्याः ।
समान वंश अश्रुते अश्रुची दावावर्णं चरत आमिताने ॥
(निरुपयोगी) १. ११, १

जिणे गासक देदीपमान आहे अशी सुंदर घेतवर्णाची हो आली पहा. तिनी स्वने कृष्णवर्णाची मोरळी करीत आहे पहा.

अमरस्य खनमान खनिजे प्रजावयवंचलमिच्छमान ।
उभोवणादिषिष्य दुषोप सत्यादेवेप्याशिषोसगम ॥
(उपयोगी) १. १७, ६

महावलि अगद्वय कृषि, प्रजा, अपत्य आणि बळ यांची इच्छा करून खनिजाने खणना झाला व दोन्ही वर्णांचा उत्कर्ष करता झाला. तो देवापासून वयाचे आशिर्वादपत्र पावला.

त्वमनेसुहृत् उभमं वयसवत्प्राह्वेयं आसेदृष्टि शिष्य ।
विं वाज प्रतरणोदृष्टासि त्वं रविचंद्रलो विश्वतरष्ट्यु ।
(निरुपयोगी) २. १, १०

हे अग्नि, मी सुसुट होताता उभम अम आहेस. तुझ्या रमणीय मनोरम रत्नाच्या दिवानी ऐपये आहेत. मी उत्तम रक्षण करणारा महाअश्व आहेस, मी मोठी आणि कोहीरून विशाल रथपति आहेस.

विश्रयन्तासुविद्याह्यमानाद्वारोदेवी सुप्रायणातमोभि ।
व्यपस्वतीविपयन्तामद्वयां वर्णं पुनाना पहासं सुधरीष्य ॥
(निरुपयोगी) २. १, ५

व्याच्या मंथून जावयाला वागला मार्ग आहे अशा ज्या द्वारोदेवी त्या स्तोत्रांनी बोलविल्या असता रद्द उघडोत. ज्या लक्ष्य-रुंद, ज्या अक्षय, ज्या यशोयुक्त वागल्या मोठा युक्त असे येमा देणाऱ्या त्या द्वारोदेवी उघडोत.

आपन्नं अभ्यवन्द पनन्तोदिग्भ्योनाममिमत वधेय ।
सचिप्रेणचिभि तेरेड मासाडुषोयोरुहुराडुयासत ॥
(निरुपयोगी) २. ४, ५

जेव्हा माले रडोते गाचे महत्त्व फळन करतात तेव्हा तो आपल्या प्रभेच्या त्या कण्टक जलश्रेष्ठ अविकीरित करतो. तो सुंदर दासाने रमणीय रीतीने प्रकाशतो. जो म्हातारा होऊन पुनः पुनः तणून होतो.

ता अस्यवर्णमाद्वयंनुदु सच्यन्तपेव ।
दुधितिसृष्टम्य आपरस्यसातया इदंयुध ।
(निरुपयोगी) २. ५, ५

ज्या वयळ आणि गेंदूयारच्या वर्णाने मूल्याचे वेड तिथिपेक्षा नीत्या रीतीने रागण जाताना त्या गा नेत्याच्या कांतीला सुद्धा राहतात.

येनेमाविश्वाच्ययनाहतातियोदास्येणमपरंरुहासः ।
अर्चयन्तमिमीशोऽस्ममाददृषं दुष्टानिसजनासङ्गः ॥
(उपयोगी) २. २०, ४.

ज्याने ही आशिर युवने निर्माण केली जो दास वर्णाला निर्दोळून दाखता झाला जो विजयी दूतमराप्रमाणे शत्रुची लक्ष घेने घेता झाला. तो हे जन हो, इन्द्र असे समजा.

तेहोणीभिरुणेभिर्नोस्त्रिमीरुद्राकृतस्य सदनंयुवाडुष्ट ।
निमेषमाना अत्येनपाजसासुध्वंश्वर्णदधिरेडुपेसासप ॥
(निरुपयोगी) २. १४, ११.

ते रक्षाचे पुन वाघाच्या योगाने आणि आरणा अलंकाराच्या योगाने सत्याच्या स्वामी नवत असतात. सततगामी सामर्थ्याने व्याप्त असे जे मन्त्र ते आहारादासक आणि सुंदर कांति पारण करितात.

इन्द्रस्तुनोवर्धना आविषेराष्ट्रवद्धानेनपौतुभि ।
अनेतयवियद्विहमाजरिरे भेमं वर्णमतिरच्छुक्रमासाय ॥
(सङ्गप्रासङ्ग) २. १४, ५

इन्द्र प्रभू शत्रुतेजांमध्ये शिरला आणि मनुष्याप्रमाणे पुष्कळ धने घेता झाला तो स्तोत्राकारणे हा ज्या प्रकाशिता झाला, याचा इन्द्र वर्ण वाढविला झाला.

कदा नोदेवीरुहृतस्य पानी सुरावणेयततननुपास ॥
(निरुपयोगी) ४. ५, १३.

संभामापर ज्या प्रमाणे झोडे येतात त्याप्रमाणे प्रकाशयुक्त व सूर्य-संबंधी, अश्रुतसूचीच्या पत्नी अशा ज्या केव्हा आपला प्रकाश पसरतील ?

परय वर्णमधुध्वतं हरिदिविन्त्यत्रिभि ।
इन्दुमिन्द्राय पीतेय ॥
(निरुपयोगी) १. १५, ८.

हा मयूर हरितवर्ण आणि रंदायुक्त (शत्रुनिवारणसमर्थकरणा-सायण) सोमपक्षेपासून दगाडानी इन्द्रास पिण्याकरिता काढितात.

मरुद्विदेवद्वारपतितरेहददृषं धर्णं निरिणीत अस्यत १ ।
(संवाचन) १. ५१, १

जोरोने, शब्द करीत, तो हिंसकाप्रमाणे जातो, तो स्वतःपारून असुर वर्णांचा त्याग करतो

त्वेचं रूपं कण्टकेयर्णो अरस स यमशयस्तदुतारुधतिविष्य ।
(निरुपयोगी) १. ५१, ८

स्वाचे रूप वर्ण करिते (कांति धारण करते) जेव्हा तो संप्राप्त हो येतो तेव्हा शत्रूंचा नाश करतो.

वरिधर्षनामार्णोन्नात गत्युर्नो अर्षपरिसोमसिच ॥
(निरुपयोगी) १. १५, १५.

प्रभायुक्त असा आमच्याकडे ये. माळिलेले मी गाईची उच्छा वर्णाकर (ये).

मागिल वर्णमभिमासयामासि ॥
(निरुपयोगी) १. २०४, ६

हो जो वर्ण धारण करतो तो आम्ही दुष्मादिकानी आहत करतो.

शुचि ते वर्णमभिमासयामासि ॥
(निरुपयोगी) १. २०४, ५.

आम्ही तुला शुचि वर्षे दुरातने मिळिन करतो,

हमरेतेयुमिराग्निवितिवन्दुसार्द्धवर्णराभिसममरथोत् ॥
(निरुपवागी) १० १, ३.

अग्निने आपले स्वच्छ तेज फसून रानीला भेत वक्षानीं
शक्ती आहे.

होमं हृष्यानातनपोनमिन्धवस्ता अस्य वर्णं शुच्योभविमिति ॥
(निरुपवागी) १० १२४, ७

क्षिप्रमागे क्षेम करणाऱ्या जलांनीं त्याचा (अग्नीचा) शुभ्र-
वर्ण धारण केला आहे.

वरील ११ उक्तींपैकी पन्नास पांच उद्देश विचार. करणाऱ्याने
आहेत, बाकीचे सतरा उद्देश वेगळे वेगळे किंवा निरुपवाग्य
यांच्या वर्णनाचे आहेत, ते उद्देश ह्मणजेच किंवा प्रभावाचक
किंवा क्रांतिनाचक आहेत. ते सामाजिक इतिहासास उपयोगी
किंवा तत्त्वज्ञानास उपयोगी आहेत हे मते, पण
त्यापासून ऐतिहासिक मस्य बाही निघत नाही. वर्णं म्हणजे
वर्ण, अगर रूप अगर रंग हा अर्थ उभा, अग्नि, सौम इत्यादि देव-
तांचे रूप दाखविणारा; असल्यामुळे त्यापासून सामाजिक बोध
बाही पुर होत, नाही. या विधानास आक्षेपक असा प्रश्न उत्पन्न
करतील कां इतर ठिकाणी जर शब्द रंगवाचक आहे तर दस्यु
किंवा दान यास लागला असता तो रंगवाचक कां समजू नये ?
आणि दास किंवा दस्यु याचे वर्गविशिष्ट रंगामुळे उत्पन्न
झाले असे का थरू नये. पूर्वीच्या संशोधकांना या तत्त्वाचे विचार
उत्पन्न होऊन त्यांनीं वर्ण ही वर्गरूपना रंगाच्या भेदासुद्धे उत्पन्न
झाली असा सिद्धांत काढला. यासाठीं जे चार पाच उतारे मनुष्यविषयक
आहेत त्याचा म्हणजे उतारा अंक ४, ६, ११, १३, १६ याचा
विचार केला पाहिजे. या उताऱ्यांपैकीं उतारा अं. १३ (अ. ३.
३४, ५) हा संशयित आहे. उताऱ्यांत तो शुभ्रवर्ण वाढविता झाला
असें विधान आहे. या विधानाचे दोन अर्थ उत्पन्न होऊं शकतील.
एक तर उभा प्रकाराविता झाला, त्यामुळे शुभ्र वर्ण वाढला किंवा
दुसरा स्त्रोता गौरा असल्यामुळे त्या गोऱ्याच्या रंगास रंगाने लोक
वाढले, दुसरा अर्थ ओढून ताणून आणताना लागेल असे धोखासह
वाढले, कारण, शुभ्र वर्णाची शुद्धि हा परिणाम आहे आणि उभा-
प्रकारास हे कारण आहे. उभाप्रकाराचा परिणाम रात्र जाऊन दिवस
उत्पन्न होणे हा जितका स्वाभाविक आहे तितका स्तोत्राचे स्त्री गेरे
लोक वाढणे हा नाही. येणेप्रमाणे उतारा अंक १३ याची वाट दगमने
आतां उतारा अंक १६ (अ. ९. ७१, २) घेऊं गेले अथवा
वर्णाचा त्याग करतो असें सिद्धि आहे. याचा अर्थ ह्मणजेच माझी
तो उतारा सूर्याशील इतर विधानासह एतिला पाहिजे हे सूचक
नेमपनमानातील आहे. आणि अनुस्यवर्णास शुभाग्र देतो हे व्हादी
मानवजन्येने साधुन्य पावलेल्या घोरार्थे वर्णन आहे. वर्ण हा
शब्द येथे ह्मणजेच आहे तथापि तो मनुष्यवर्णाचक नग्न
अन कारवाचक आहे हे श्रुतेच्या उत्तरार्थावरून व्यक्त होईल. त्या
वाक्या वर्णाला अनुस्यवर्ण म्हणजे सूर्यविहीन रंग असें म्हटले

आहे, तो आपले बाले आग्रह घडून देऊन तेजोयुक्त आग्रह
धारण करितो असें उत्तरार्थांत निगडन आहे हे रच्यकान्तिविष-
यक किंवा आर्यन लोकांच्या जयाविषयक विधान नाही. ते वेगळे
आकारांत सूर्याच्या आक्रमणाचे शक्य आहे हे दिसले, या सोळाव्या
शतवर्षापर्यंत चामडीच्या रंगावरून चार वर्ण म्हणजे वर्ण
ज्यास झाले इत्यादि कल्पना काढता येणार नाही.

उत्तर अंक ६ हा अगस्त्यलोकासुद्धा यांच्या आख्यातीतील
आहे, हे सूचक आग्रह अग्रे, अगर नादगाचा अंग अग्रे, त्यादीं
आपणास कर्तव्य नाही. हा उतारा जेव्हा होतमय म्हणून धारण
जातो, तेव्हा या आग्रहास गूढार्थ दिला जातो. अगस्त्य म्हणजे
सोम आणि लोपासुद्धा म्हणजे प्रार्थनामय त्या प्रार्थनामंत्रांच्या
योगाने सोमाचे मदन होते, जसे अगस्त्याचे लोपासुद्धे प्रार्थना-
मंत्रांनीं यशस्वीकरण केले. प्रसूत ऋते लोपासुद्धासोमार्थे प्रार्थन
आहे. असल्याने सोमोपासनाचे तर प्रता, अपत्य, बल यांची
प्राप्ति होवी म्हणून आणि त्यामुळे परिणाम असा झाला कीं दोन
वर्णांचा उत्पन्न झाला. यात वर्ण हा शब्द वर्णवाचक उपाय दिसत
आहे, परंतु यावरून आतां वर्ण फार होता व एतदा पांढरा
होता असें सुट्टीच दिसत नाही. जर कोणत्या तरी वर्णाचा उत्पन्न
याने साध्य झाला असेल तर तो प्राद्वगक्षत्रियांचा होय असे श्रुति-
कार समजतात. येथे याचा अर्थ येथे वर्ण म्हणून निश्चित झाला
आहे, त्यामुळे ज्या काळांत वर्ण याचे रंगापासून वर्णार्थेत संक्रमण
झाले आहे, असा काळाचा हा उतारा नव्हे, आणि हा शब्द काव्या
गोऱ्याच्या भेदास लागलेला नसून प्राद्वगक्षत्रियभेदास लागलेला
आहे, त्यावरून हा वाक्यागोऱ्याच्या शब्दाचा वाचक उतारा नव्हेच.

आतां ४ व ११ हे उतारे राहिले, त्यांच्यापैकी बघू. दोन्ही
उतारे इन्द्राच्या स्तुतीचे आहेत म्हणजे इन्द्र विष्णू दास यांचे
योजक आहेत. दास व इन्द्र यांच्या युद्धाची कथा ही आर्यन
जातीच्या या देशातील प्रेक्षाची कथा नव्हे इन्द्रांत काळोख नष्ट
केला, पाणी ओवळें केले असा कथा ज्या आहेत त्या आर्यन
लोकांच्या या देशातील प्रेक्षाच्या काळाच्या मसून बऱ्याच पूर्वे-
काळीन आहेत हे सिद्ध करणारा पुरावा म्हणजे या प्रस्ताव्या
कथेप्रारंभ्या कथांचे अनेक इत्योपुत्तेरीय राष्ट्रांत अस्तित्व पुष्कळअम-
त्यामुळे या उताऱ्याची मद्रत देशातील घडलेले लोक नंतर येणाऱ्या
गोऱ्या लोकांनीं निवृत्ते इत्यादि कल्पना काढण्यास सुरुवात
पडणार नाही. दास किंवा दस्यु हा एक वर्ण आहे, तो अधार्मिक
आहे, त्याचा नास झाला पाहिजे इत्यादि कल्पना घेऊन मांन संस्त-
तीने लोक देवांत आले, आणि त्याच वेळेस वर्ण हा शब्द
वर्णवाचक कथा झाला होता या गोष्टी वरील उताऱ्यावरून
सिद्ध होताना. वर्ण हा शब्द वर्णवाचक कथा झाला हे
पहावयाचे असल्याने आपणांन वेदपुरां भाषात जावयान
लागेले वेदपुरां भाषा तर आपणांन कोणतीही ठाऊक नाही.
यासाठीं आपणांस तीलवि भाषाशास्त्राची मद्रत घ्यावी
लागेते तसेच तीलवि समाजशास्त्राचे धामास येईल
चातुर्य ज्या अर्था अस्तित्व आहे त्यासाठीं चातुर्याचे शब्द

हिंदुस्थानात बोधू पहाणें; आणि त्याकरितां वेदार्थीनं पुरावादा शब्दाची मंदत घेणे हीच धूक होते चातुर्वर्ण्य या वस्तूचे मूळ रूप पशुभारतीयच केवळ नाहीं तर चातुर्वर्ण्यच श्रावचीन शीकात अतिरिक्त असल्यामुळे मूलग्रहकाळीन म्हणावे दगणें *

ही राह्या पाह्याचे, भारतीयाचे, आणि युरोपीयांचे पूर्वज यात सामान्य असावी असे म्हणण्याचें कारण ती प्राचीन शीकांत होती प्रोनिज म्हणतो —

“अतिरा देशात ‘नार टाईन्जन्’ होत्या असें बारबार वर्णन आड लंडे कॅम्ब्रेनचीच्या काळात या चार वर्गांचीं नांवें मेजॉलिटिस, होपलेटिस, एजिकोरिस आणि आयॉडिस अशीं चालत आलीं होतीं ते बार वर्ग राह्याच्या राजकीय व धार्मिक गरजांच्या मुताबिक होती परंतु अन्विचामये हाच नांवें प्रथमपासून चालत आलीं नव्हता या नावाच्या पूर्वी असलेल्या नावाच्या निदान तीन निरु- निराख्या नावां सापडतात. परंतु या यांच्या निरुपयोगी आहेत कारण त्या बखराचारीनी बनविलेल्या आहेत त्या पुस्तकमूलक किंवा स्थानमूलक नावाच्या सक्रोणस्वरूपाच्या आहेत शेवटची यादी ग्रीक नागरिकांच्या आयुष्यक्रमावरून पडलेल्या नावाची दिलेले होपलेटिस हे जोडे होते, एजिकोरिस हे पशुपाल होते, आणि आयॉडिस हे कारणीर होते परंतु मेजॉलिटिस हे कोण होते याविषयी विद्वान् लेंडकांत मतभेद आहे त्याचे म्हणतो ते पुरोहित होते इयुदाकच्या मते ते शतावरील मजूर होते याचें नांवें पडिलें (स्त्रोवेंचे मत) खरे असणे शक्य नाहीं कारण अतिशय मध्ये पुरोहितांची जात (Caste) केवळच नव्हती ही दोन्ही मते म्हणजे केवळ तर्कच आहेत

विवाय ही नांवें लोकांच्या वर्गांचीं वाचक घेणें कठीणच आहे. कारण सौलच्या वेळी त्या सर्वांस सारख्याच दर्जाचे लेखीत व प्रत्येक समुदायातून सारखेच सभासद मानिसमेंत घेत. दुसरे एक थोडस यानें फेलेले वर्गीकरण उपलब्ध आहे त्यानें युरेडिटि, मि- ओमोर आणि लेनोडगी अशीं त्या वर्गांची नांवें दिली आहेत. परंतु हे वर्ग वरील वर्गांशीं समवेदी नव्हते कारण युरेडिटि वर्गांत वरील चारहि समुदायांचे लोक आडवून येत ”

प्रोनिज पुढें म्हणतो कीं, आयोनियन लोकांचें धर्मशास्त्र या चार वर्गांच्या कल्पनांनीं निर्मादित झाले आहे

पुढेच हे चार वर्ग आपणांस शीकात फार जुनी व धर्मशास्त्राच्या मूळशी असलेली पण हे चार वर्ग म्हणजे काय, कोठून आले इत्यादि सत्य उत्पन्न करणारी सत्यता म्हणून सांपडतात

या पुढाव्यावरून चार वर्ग फार जुने आहेत त्याचें मूल ऋग्वेदांत सापडणार नाहीं आणि पावसा आणि वाऱ्या असे दोन वर्ग

* पशुभारतीय मरुत म्हणण्यास कारण त्यांचें उद्गम पारशाच्या पवित्र ग्रंथान आहे — वाइड पिन्डाइड आयन रथण्याआ, मरुतवाचसुपुष्ट इति (पिन्डाइड काण ? यात, मरुत इत जनकरी आणि सांगणार (वन १९. १७)

हिंदुस्थानात पडून हिंदुस्थानीच उत्तरकाळी दोहोने चार आले ही कल्पना ग्राह्य परत नांवार नाहीं हे सिद्ध होतें

हे चार वर्ग जर फार जुने आहेत, तर आतां प्रथम एकाच उत्पन्न होतो कीं, या चार वर्गांस “वर्ण” हा शब्द केव्हा लागू लागले व का लागू लागले

वर्ण या शब्दाचा नेहमीचा ऋग्वेदांतल अर्थ म्हणजे रंग हाच आहे वर्ण म्हणजे वर्ग या अर्थाने हा शब्द ऋग्वेदांत पारच शोड्या डिसाणीं येतो

ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र या चार वर्गांचा उल्लेख (१०.९०) ऋग्वेदाने आला आहे तथापि यापैकी कोणत्याहि वर्गांचा उल्लेख पण म्हणून आला नाहीं. ब्राह्मणादि चार वर्गांच्या द्वितीया काळाची एक प्रचलन उत्पन्न आहे. त्यात प्रत्येक वर्गांचे नांव दिलेले नाहीं वर्ण शब्द वापरला नाहीं पण निया दर्शविली आहे तो उल्लेख देतो

हजराय स्वं अवसे स्वं महीषा इष्टये स्वमर्धमिव स्वामित्वे ।
विमरणा जीवितानि प्रचक्ष उपा अजीगर्भेनानि विश्वा ॥
(१. १३३, ४)

कोणी अधिगमार्थ (हजराय) कोणी कर्तृतांसा (अवसे) कोणी मोठ्या इष्ट्यासाठ (महीषा इष्टये) आणि कोणी कामां फटे जावें (अयं इष्टये) म्हणून याप्रमाणे विमरणा जीवितोपाय पणण्यासाठ उत्पन्न सफल सुवर्णास जाणून नेले आहे

“दोन वर्गांच्या वृद्धीसाठीं अगस्त्यान लोपासुद्राग्रहण केल ” असा एकच उल्लेख कदाचिद् ब्राह्मणादि वर्णांस अनुलभून असणा असे म्हणता येईल, पण तिथिस्थान अतिथित आहे. वीं वीं आर्य आणि दास या दोन्ही समुदायांत तो लागता येईल एवढ्यावरून असे म्हणता येईल कीं ब्राह्मणादि वर्णांस वर्ण हे नांव मजकालीं मिळालेंच नव्हतें वर्ण हा शब्द वर्गविषयक होता पण तो ब्राह्मणादि वर्णांना लागत नव्हता.

दास व आर्य हे दोन वर्ण म्हणून उल्लेखिलेले आहेत. म्हणजे त्या वेळेस समाजात दोन सत्तेचीं वर्गीकरणे होती एक ब्राह्मणादि वर्गीकरण आणि दुसरे वर्णवर्गीकरण ब्राह्मणादि वर्गीकरण कर्मविशिष्ट आहे पण आर्य आणि दास हे वर्गीकरण कर्म- विशिष्ट नसावे हे वर्गीकरण ज्या नात्वावर झाले असेल त्या सत्त्वावर वर्ण नावाचा वर्ण रचला गेला असावा आपणापुढें जो प्रश्न आहे तो हा की, आर्य आणि दास यांमध्ये जो भेद दिसतो तो रंगावरून उत्पन्न झाला कीं दुसऱ्या कशावरून उत्पन्न झाला ? रंगावरून उत्पन्न झाला ही कल्पना मोहक दिशते पण ती जिनकी मोहक आहे आणि सहज उत्पन्न होते निमरी ती अनिच आमक आहे

तथांचा काळ्याशीं सनिर्गर्भ झाल्यानें जर वर्णकल्पना उत्पन्न झाली असेल तर त्या वर्ण शब्दाचा अभाव आपणांस पशुभारतीय काळाने टिमला पाहिजे व पशुभारतीय काळात जर अभाव असेल

तर ती अवेत्यांतहि असणें स्वाभाविक आहे. पण प्रत्यक्ष याच्या उलट आहे.

आपणास एवढेंच पराव्याजें कीं वर्गांस बणें शब्द कसा लावला चासार्हा आपणांस वर्गासह राख अवेत्यांत पाहिले पाहिलेच व वर्ण शब्दाच्या इतिहासाविषयी विचार वेडा पाहिले. अवेत्यांत वर्ण शब्दाचा सृष्टा शब्द 'वरण' हा आहे व तो निरदिष्टाचा चार अर्थांनी उपयोगांत आणलेला दिसतो. ते अर्थ असे (१) धार्मिक मत, पंथ, संप्रदाय (२) इच्छा, निवड (३) आवरण, उदाहरणार्थ घृष्ठांचे आवरण म्हणजे हिक्क वगैरे (४) कापि-यल समुदायाच्या भैरव्येस मातंगदान व दामबंद पर्वताच्या जवळच्या गंगराज प्रदेश, पारंप्रमाणें हा प्रदेश म्हणजेच पतञ्जलवर्ण अथवा दैत्य होय व याचेच अर्वाचीन नाव गिलान असून येथे फारिद शब्दासह जन्म झाले.

हा अनेक अर्थोपेक्षा एक अर्थ धार्मिक मत, पंथ अगर संप्रदाय हा आहे हे स्पष्टांत घेतले पाहिजे. या अर्थोवेलून दोन कल्पना उत्पन्न होतात. उपाय्य, राजन्यवर्ण, सामान्यजन इत्यादि वर्ण निर-दिष्टाच्या संप्रदायांचे म्हणजे निरनिर्वाची कार्ये करणारे असा होऊन नंतर बरे असा होणें शक्य आहे. दोन शब्दांचे रीतभात विद्या संप्रदाय या अर्थाचे वाचक कोही उत्तर भेट.

अथ जामेभंग (जंभाभंग) छातिरु वगेणू (वेनेव) हच इते ध्वशी द्वाताओ अमेमू नना अपद (यल ४८.४)

त्याची समृद्धि, त्याची रीतभात प्रजाप्राप्ति अनुसरून असते व नाना रीतीने, (हे अहुर मरद्) त्यात तुझे सहाय्यण दिसून येते.

अतः असाह वेनेवाइ मन्दा विदातेमू अमेमू सुदुयाद कप-पाइ रायमेहे इक्षु यल ४९.३

जगातील लोकांचे कल्याण होण्यासाठी हे अहुरमरद् तुमच्या हातून विद्या आहेत व मुक्कसान कल्याणासाठी व वाडट मार्ग दाख-विण्यासाठी तुज्याची योजना केली आहेत.

अत्रा मला देवाओ दिनवा अमेरेतो यल ४५.१.

इत मनुष्य रतःच्या गैर वर्तणुकीने व आपल्या वाडट बाबतुळें आज मागाळ जातो.

गोश्र ना मलाओ, गोइर रेफ, गोइर धतले, नाइरा कना, गोइर सत्वा, नाइरा यलोओ, गोइर दणओ, गोइर उलाओ हचदेते. यल ४५.२.

ना आपले निवार, ना आपले शिक्षण, ना आपले सहाय्यण, ना आपली रीतभात, ना आपली हावा, ना आपल्या इच्छा, व आपले अन्तःकरण, ना आपले जीव, एवढेवारी मिळते असतात.

तर को या शब्दाचा वेदावलीत जेव्हा की समुदायास लागीत तेव्हा काय अर्थ आला, याला उत्तर पाहिले की प्रम ना वर्गांचे

जें स्वरूप वेदांत असेल त्या स्वरूपाचा मोठक असावा, दास या वर्गांचे जर स्थित्यंतर झाले असेल तर वर्ण या शब्दाचीहि त्यावेळे-वर अर्थांतर होईल. ऐक दासाला वर्ण शब्द लागत असातील, दासांची स्थिति जशी पाऊल चालली असेल तशी दहदहकं क्रमानें वर्ण क्रमांका अकोई बदलत चालून असेल. दासच्या स्थितीतील अंतर किंवा दोन अर्थाने दास शब्दाचा उपयोग आप-णांस म्हणताच दिसत आहे. पण वर्ण शब्दाचे मात्र अर्थांतर म्हणतात स्पष्ट होत नाही. तें म्हणजेतत्काळी झाले असावे.

एवढ्या विवेचनावरून हे स्पष्ट होईल की काव्या लोकांस गोत्यांनी जिंकले आणि त्यापुढे वर्ण शब्दास हा अर्थ लाऊन वर्ण अर्थ उत्पन्न झाला ही कल्पना माझ होत नाही. दास वर्गांची स्थित्यंतरे आपणांस तपासली पाहिजेत, ती तपासली असता वर्ण या शब्दाचा इतरांनी लोकांत रीतभात किंवा संप्रदाय असा को अर्थ होता तसाच वैदिक आर्यांत होता काय, तसा अवल्यास गोण्याच्या क्रमानें रीतभात हा अर्थ जाऊन निरीत कर्म करणारा वर्ण असा अर्थ उत्पन्न झाला, हे स्पष्ट होईल.

वर्ण शब्दाचे तसेच चार वर्गांच्या कल्पनेचे इतरांनी लैकत अस्तित्व अवस्थामुळे म्हणजे प्रभासतीय काळात अस्तित्व अस-ण्याची जर शक्यता अवस्थामुळे गोत्यांनी काव्यांस जिंकून रंगभेदावर यथेष्ट निर्माण झाला ही कल्पना माझ होत नाही. आणि हा कल्पनाच जर माझ होत नाही तर वर्ण शब्दाचा पुरावा देशात वंशमहाकवि झाली असे तिज्ज करण्यास कसा उपयोग पडणार ?

आता दासकल्पनेकडे वळे. दास शब्दाच्या इतिहासांत हिंदु-स्थानातील काव्याचा वेण्याच्या गोत्यांनी केलेला पुरावय सापडतो काय तें पाहू.

म्हजेदात समानाची व सदा उबाराचे दास आणि दसु असे दोन शब्द वाढल्यात.

या दोन शब्दांपैकी दसु हा शब्द उत्तरकाळीन वास्तुशांत येत नाही.

दास हा शब्द उत्तरकाळीन वास्तुशांत गुलाम अगर नोकर या निमित्त अर्थाने येतो. हा अर्थ म्हजेदातहि दिसतो, तथापि या अर्थाच्या कृत्रा फार थोड्या आहेत. दास याचा शत्रु असाहि अर्थ म्हजेदात आहे. हे दोन अर्थ ज्ञातार्थ म्हजेदात रिगतात त्या उत्ती दोन कल्पनांचा बाबता आहे. ए. कल्या मन्थरी म्हणजे नेत्राणी आफ शाइ नीतुस्तान लेक देशां येथपावली हे दोन अर्थ तयार झाले असावेत. उपरी कल्पना अशी दा एका काळच्या शत्रूचे गुलामांत स्थितवर मानकालातच होऊन सन्धिर् अर्थांत झाले असावे.

या विषयावर प्रत्यक्ष कथाच्या अनुक्रमाने काय प्रकाश पडतो तें पाहू. दसु आणि दास हे दोन शब्द एकत्र दिसत आहेत व ते काही अंशी एकाच अर्थाचे आहेत. प्रथम दसु शब्द फक्त आणि दसु कल्पना काय होती तिची म्हापारें मांडणी वर आणि त्या शब्दाची आदि 'दास' कल्पनेची गुलाम कल्पना.

अति प्रयत्न ह्मण हातांत बघ घेऊन दस्यूंना माण्यासाठी चाल करून जाऊन जे नाव धारण करिता त्याला तेच प्रत्येत नाव मधवा या मानवी काळात दीन उपासकांसाठी धारण करीत असतो.

मां विन्वस्य जगतः प्राणतत्प्रातिर्वो ब्रह्मणे प्रथमोवा
अविन्द्वत् ।

ब्रह्मोपादस्यैपरं अशातिरन्मन्वस्यस्तं सखायहवामसं ॥
(१. १०१, ५).

जो सर्व जगम प्राण्याला त्याची, जो स्तोत्राकरिता प्रथम गाई सोधून वांढता त्याला, जो ह्मण दस्यूंना रसातलास गिळून संहारिता झाला त्या मनुष्यक इत्याला आम्ही मनीषासाठी बोलावितो.

मार्चि मरायद्मसः पाञ्चजम्यस्वीसाद्विजस्यच्येभोजन ।
मिनन्तादस्योभिशिबन्ममापा अनुद्वयं वृषणा चोदयन्ता ॥
(१. ११०, १).

हे शूर अग्नी देवते, पांच प्रभारच्या जगांना शिष्ट अशा अग्नीला सुन्ही तुपाचीपासून पुत्रोपासद्म मुक्त केले आणि एकामागून एक अंगा येणाऱ्या दस्यूंच्या अक्षिब मायेवें निरारण केले

यद्यं दृष्ट्यान्विनायवन्तं दुहन्तामनुपापयद्मसः ।
अभि दस्युचकुरापात्रमन्तातव्योतिश्चक्रधुरायाव ।
(१. ११०, ११).

हे अग्नीदे, मनुष्यांच्या करितां सुन्ही तोगाच्या योगाने जमीनीत धान्य पेरिले आणि अन्न उपयग केले तसेच दस्यूंच्या वर बळगदार करून आर्यांच्या साठी उत्तम अन्नदा उत्पन्न केला.

पिथ्याशयः शूरधनवृत्रमघाभिजडातुमीर्षाभामसः ।
अपादृणोऽप्योतिरायानिस्तयतः साविदस्युरिन्द्र ॥
(१. ११, १८).

हे इंद्र ज्या बलाच्या योगाने वृत्रादा शूरसेस आणि और्षाभाम अनुरावा वय केलास ते बल धारण करू आर्यांच्यासाठी तू उजेड पाडिलास तेव्हां दस्यु बाव्या गावून पडली.

शतेभ्येत कृतिभितरन्तां विन्वाः रघुष आर्येणदस्युम् ।
अरमभ्यतर्गाद्रविश्वरूपमरंघयः सारणस्यजिताय ॥
(१. ११, १९).

इंद्र, त्रयसा इपेने क्षत्रुणा आणि दस्यूंना नाश करणाऱ्या ऐकाला आम्हांला लाभ होवो. विश्वरूप त्याच्याने जितामी सव्य होण्यासाठी जे ते त्याला तू आम्हांला शासनासाठी आणलेस तसेच त्या विश्वरूपाला आमच्या शासनासाठी आण.

यः शस्त्रतोमोहोनेद्राभानमन्ममाज्जवर्जणान ।
यः शपेतिताडवतातिष्ठोपादस्योन्तातमन्ता हन्तः ॥
(१. १२, १०).

हे जन हो, मोहोळास पांशू बलाच्याला आणि इंद्राची उदारता न करणाऱ्याने वृत्राते शारणात, वृत्रातून असत्यानिष्ठ रावें बाह्याच्याला बल न देणार आणि दस्यूंना वय करणाऱ्या असा जो असेल त्यालाच सुन्ही इंद्र समजा.

शतैवायस्य दशमफममय एवस्य सुदीपयदोदमविष ।
अरज्जीदस्यस्तसुसन्दपीतयसप्रायेय अमयः सास्युस्य ॥
(१. १२, ६)

सुन्हा वेणी हाच मारिली असता आपल्या रथास, हजारा पोडे झाले गेल्यास, तसेच कारागृहात दस्यूंपासून दमनीतेन रक्षण केल्या असा हा अत्यंत स्तुत्य आहेस.

स्वप्ननाभ्युषासुसुरिभुनिच जयन्थ दस्युषदभीमिमावः ।
रभीचिद्वचिचिदं हिरण्य सोमस्यतामदहन्द्रधरार ॥
(१. १५, १)

इय, तू सुसुरि आणि धुनि या दस्यूंना निशेवस असात मारिलेस आणि दमनीतेने रक्षण केलेस आणि त्यामुळे दस्यूंचे धन दमनीतेच मिळाले सोमानानाचे मनुष्या हास्यामुळे ही सर्व कामे तू केलेस.

तममेतस्यमनुदधिषिजेन्द्रापदेवमिर्षासानी ।
प्रतिपदस्यवज्रयाव्हादोदवीदस्युष्टर आयसीनितारीत ॥
(१. १६, ८)

हेहोमी इंद्राचे बल देवांच्या बळाहून अधिक असतें. (स्तोत्रांनी) जेव्हा इंद्रास खायावर वज्र व्याध्यावर लाविले तेव्हा त्याने दस्यूंना मारिले आणि त्याच्या सोळावी नगरांचा विध्वंस केला.

हृणोत धम वृषण सखायोविपत इतन बाजमृच्छ ।
अपमग्निः वृतनापाद् हवीरा वन देवासां अमर्षत दस्युः ॥
(१. १६, ९)

मित्राते, धूम्रवान् असा आणि उत्पन्न वरा, बलवान् असलास तेच गंधनरूप युद्धाळा बला हा अभि शत्रूंच्या सैन्याला जिंकणारा आहे. याच्याच योगाने देवांनी दस्यूंना जिंकिले.

महो महावि पन्यम्यस्येन्द्रस्य कर्म इकृता इरुणि ।
दुननेन दग्निनान्तस् पिपेय मायाभिर्दस्यैरमिष्ययोजाः ॥
(१. १७, ६)

या इंद्राची मोहोळा पशानमय करिने जगासक नेहमी हवीत असतात. त्या इंद्राचे पापावरण करणाऱ्याचा बलाचे नाश केला, आणि मायेच्या योगाने दस्यूंचा संहार केला

ससनात्प्योडत स्ये सतानेन्द्रः ससान प्रक्रमेजसंघो ।
हिरण्ययुत भोगं ससान हवीं दस्युव प्रापे वर्णनायद ॥
(१. १७, ८)

त्या इंद्राचे लपसकाना घोडे दिले, प्रवासा दिला, पुष्कळांचे पोषण करणारी गाय दिली, तसेच धन आणि भोग्य वस्तू दिल्या. त्या इंद्राचे दस्यूंना माघन आर्यांचे रक्षण केले.

यं तु नदिः वृतनापु स्वराजं जिता तरति वृताम हरितां ।
दन्तमः सत्वमिषे हं दृष्टिः प्रसुद्रया अभितादाद्वैत्याः ॥
(१. १८, १)

जगत शोभागमान्, शूर व पोझातूर वसलेला असा इंद्राचा सत्यासाठी पामावर करणारा दुसरा कोणा नाही. मर्त्यांचा योगाने शक्तिप्राप्त होणाऱ्या वेगवान् इंद्राचे दस्युंचे प्राण हरण केले.

अर्ध्या वारिं सुमणो या अभिष्टो स्वर्वाता मघधर नाथमानं
कृतिभित्तनिषणो घमहृता नि.मायावानवज्रा वसुरते ॥
(१. १९, १)

हे मधवा सुसुरेन्द्रासक होणाऱ्या युद्धात मदतीची मागना करणाऱ्या मायाकऱ्या मदतीसाठी ये. आणि आमंत्रणात त्याम साहाय्य वर आर्थासाठी जाणारा दस्यु त्रास घुडव

आ दस्युषा मनसा याद्वारं भुवने कृतः सख्ये निकामः ।
स्वे योगी नि पदं सखा विषं विक्रितद्वारं चिद्वारं ॥
(४ १६, १०).

दास्युषा पात करणाया इंद्रा, दुष्टा तेजस्वी इच्छा करण-वा-
कुमाच्या परी जाऊन व आधि दुस्य एवा दिक्पाणी बसला. त्या
वेळी दोघे सारखेच दिव्यामुघे तुज्या खोला तुला अंमळता
आले नाही.

कुस्ताय शुष्कामशुषं निवर्तते प्रसिधे अहः कृषये सहस्रा ।
मया दस्युषं प्र दृष्टं कृत्यमं प्र सरभक्तं दृष्टादभक्ति ॥
(४ १६, १२).

हे इंद्र, तू कुस्तासादीं शुष्काला मारिलेस आणि हजारों शेवो-
च्यासह कुष्य राक्षसास प्रात काली मारिलेस व त्याच वेळी
मज्जाने दस्युषा मय केलास तसेच तू मूर्खवि स्वयंभू मोडिलेस

अहस्मिन्ना अहददश्रिन्दि उरा दस्युषं मध्यादिनादभीक ।
दुपे दुरीये क्रूरवर न यतारं इरु महत्तर दारानि वर्यत ॥
(४ २०, १).

हे सोम, इंद्र आणि अग्नि यांनी वाटसरु शेवोकांना ज्याप्रमाणे
वाटेत गाऊन हल्लास धोक लुट्यात त्याप्रमाणे आत काली दस्युषा
सवे सैन्यासह धंदार केला.

विश्वमासीमममो इन्द्र वसुष विरो दसौरहर्षो-
मसस्ताः ॥

अर्धाध्यामसृणतं निशूतुतविन्द्यामरचितं वषट्पः ॥
(४ २०, ४)

हे इंद्रा, तू दस्युषा अर्थत हल्ले (गुणहीन) ठरविलेस आणि
दसौ लोकांना (दसौ विनाश) गद्य ठरविलेस. हे इंद्र आणि
सोम हो तुम्ही शत्रूंचा नाश केलात आणि शत्रूंच्या प्रहारापासून
मज्जाचा भवाव केलात.

उतो हि वा दाना सन्ति दूरी या दस्युषसदस्युषितीरो ।
संभ्रासां वदसुवर्यसां घनं दस्युषां अभिभृतिमय ॥
(४ २०, ४).

हे दामाशुषी हो, पोढे, भुमि आणि गुणधर्मावि रावत
अशा प्रत्येकी संपत्ति बाबकीला दाव देणाऱ्या नसदस्युषा
तुन्वाजवलेच मिळवरी आहे. तसेच दस्युषा वच वस्युषासाठी
मज्जा ही तुम्ही त्याला दिले.

वंपन वसुष म हि पातपस्य वषः दृष्टवानस्तन्वे दे स्वारे ।
विषं यन्महत्सुय देवान्तरं अग्रे ददि नृतम वाने अस्मत् ॥
(४ २०, ४)

हे अग्ने, आयुधाने दस्युषा वध कर. शुद्धस्य अशा हविर्मा-
नासाठी अन्न उपास करून देवाना नम्र करणाऱ्या अग्ने संभ्रामामागें
अग्नेयें रक्षण कर.

आयुषे अष्टमतीविः सासद्वाहस्यनिवः सासद्वाहस्य ॥
(४ २०, १०).

हे अग्ने जे दस्यु दाने देत नाहीत त्याचा अग्नि परामर्श वठे
आपि जे अमदान देत नाहीत त्यांना मित्रे.

अग्निनांता अरोचत प्रज दस्युषं ज्योतिषा तमः ॥
अग्निना अरोचतः ॥

(४ २०, ४)

अग्नि लपन होताना दस्युषा नाश करिता झाला व आपला
तेजानें अंधकार सोडीस करिता झाला. तसेच उरें आणि सूयें
यांना जाणित झाला.

प्राण्यसकमदुः संपस्य कुस्तापायुषाविरो यातवकः ।
अनासो दस्यै रघुणो वधेन निदुष्येण आदृष्टदृष्टवाचः ॥
(४ २०, १०).

इन्द्र व सूर्यांच्या रघांचे दुसरे चाक (रघापासून) वेगळे केलेस
आणि कुस्ताला घन मिळवून दिलेस. तसेच नाक नसलेल्या दस्युषा
शस्त्रानें वध केलास आणि शुद्धात मृष्टकानाचा नाश केलास

अधिये हि वास अयुष्यानि चक्रं किं माकरस्रबला अयं संनाः ।
अन्तर्दस्युषदुमे अयं धने अयोपमेपुधयं दस्युमिन्द्रः ॥
(४ २०, ६)

दासानें (युद्धामधें) क्रिया पुढें केल्या असता 'हे अवला रूप
सैन्य मला काय कारणाः' असे इंद्र म्हणाला. नंतर त्यानें
त्यांपैकी दोन अधिया धोतपूतार देवळा आणि तो दस्युखोबर
शुद्ध करवयास गेला.

दृष्टो पतं दृष्टो अर्धमचोनिन्द्र धावाणां अदितिः सजाणाः ।
अनभवाता य ववयो रथा इन्द्रेषिमा अययंतंत दस्युः ॥
(४ २१, ५)

हे इंद्र, ज्यावेळी दृष्टीहून, अक्षरहित व मुक्ता अंगेणें गमन
करणारे वीर्यावृं मथर दस्युषा वध करितात, आणि तुजसाठी
स्तोत्र करितात त्या वेळी (सोम युद्धाचे) दगाड झुकले जातात.

तद्विस्तुतंकरणं दस्यु विमोहं पतं प्रज्ञांनो अवाभिनीधः ।
गुण्यापविषति मापा अयुष्णाः प्रसिधे पक्षपदस्यै रतेवः ॥
(४ २१, ५)

हे दसवीव आणि शुद्ध इंद्रा, युद्धाद्वारास मानून तू आपला
जो पराक्रम वा जगात झगट केलास तो केवळ अर्थ होय. इन्द्रा-
द्वारा वध करणें हा असाधारण पराक्रम तुझाच आहे. तू शुण्या-
ध्यें परिमाया दिसकाऊन घेतल्यास आणि रणगणावर जाऊन
दस्युषा कोप दिलस.

पातं नो कृता वायुमिक्त जायेधो ह्यवात्रा ।
उपोस दस्युस्तदग्निः ॥

(४ २०, १)

हे व्हो, रक्षणाज उपयुक्त अशा आयुधानीं तुम्ही आमचें
संरक्षण कर आणि दुष्टकारक अशा पालन साधनांनीं तुम्ही
आमचें पाळन कर. तुमच्या कुपेणें दस्युषा खोला उगवून आम्ही
आपल्या मुलाबाळांसह पार निपून जाऊ.

नाना इष्टे वते म्पधन्ते शयो अयः ।

सुवेना इष्टुमायते वतेः वीशमनो अयतवः ॥

(४ २१, २)

हे अग्ने, शत्रूंचे लुटून आणलेले सारे धन जतन करणाऱ्यां यादीं
दस्युषा स्वदन करणाऱ्यामध्यें मोठी चर्याओड रागते शुभे
स्वतन करणारे मनी आपल्याकड ह्मण पदगाऱ्या दस्युषा मारतात
आणि तुझा योगस्य भक्तादीं सितोष करणाऱ्या अन्नत अशा
जेवणाचा मुत्तयासाठी नेतेया यागभक्ती भक्ताच्या योगानें नारा
करणाऱ्या ते ह्मण आपण करलात

तमुत्वा पाथवो वषा ममधि दस्युहन्तम् ।
धनं नयं रणेण ॥

(६-११-११).

प्रत्येक रणसप्रामाण्ये शत्रुभूत अशा दस्यूंचा नाश करून त्यांनी सर्व धन विजयाच्या तुज आमीला पाथोव्या नामक वीणा एका कणीने ईशाने पावन प्रदीप्त केला.

एवं हवुः स्युदमायो दस्यै रेवः हृष्टी रवतोरायार्थ ।
अस्ति स्थितुवीयं तत् ईश न सिद्धमिति तदुत्तुपा विबोच ॥
(६-१८, १).

हे ईश! दस्यूंचा तू तेव्हाच दमवून टाकलेस आणि आमीला पत्रा पाव बरून दिल्यास, पण हे कुत्रे त्या वेळेचे सामर्थ्य ही दुस्त अशी घाटे रिचा तशीं तू मरण करून गेला.

यद्वा दिवि पापे ह्यस्मिन्मिह ह्यहमेवसितव्य मातो ।
यद्वा दक्षस्य विष्णोः अविभ्यदरभयः इष्यत ईश दस्युः ॥
(६-२३, २)

हे ईश! दूर अशा योद्ध्यांसह जेव्हा तू पुढे काढ्या ठिकाणीं गमनीं छत्रापादांनीं जातोस तेव्हा तू एकदृष्ट रीतीनें तोमडुज्यांच्याचें खाण करितोस याकडाल, परंतु शत्रूंना भ्यालेला जो अमेल याला तू निमेष होन्नाता अमय दैतोस आणि रणांगणावर तुम्याणीं मिजणाच्या दस्यूंचा नाश करून दाखतोस

नवीद्वय तमते न विधाय न हर्षते दस्युभूताय स्तथाय ।
अत्रा इन्द्रस्य गिरयबिहत्या गभीरे चिह्नवति गाधमग्ने ।
(६-२४, ८)

हा इन्द्र जामचारुहद एकदा का स्ताविला येला म्हणजे तो धिण्याट शरीरच्या मनुष्याला ममला जात नाही, युद्धामेचे धैर्य धरून स्थिरपणे छत्रागारा तो निकला जात नाही, कंमरीहित अशा दस्यूंनीं भुरळ पातलेल्या सुस्ताला तो लुप्तानीत नाही, कार तर काय पण दुर्गेस असे सोड्योछाळे परंतु ह्या ईशाला सहज मिर फाडून देतां येतात. प्रभुस्य अशा ठिकाणीहि गभीरपणा हा ईशचा विषय होऊन वमतो.

एवंदिन्द्रः सुदृष्यः सध्वी अस्तुती अनती हिरिदिशः सत्त्वा ।
एनादि जाते असमात्योनाः उरुचः हवा इतति नि दस्युः ॥
(६-२९, ६).

मदान् अशा प्रकारचा तो ईश आम्हाला सुमनें नीलपत्रां येईल असा होतो. आमी पितृवसर इतुमदींचा तो ईश आला विद्यान आल्या तरीमदीं त्याचे म्नान करणारांना तो घनप्रति बरून देण्याला वारणी-भूत होतो. आतां हा प्रभु ईश झालेला ईश, अमलुख अशा प्रकारच्या वदनें मग्ना होतो आणि अनेक प्रतीनां मारून दण अशा दस्यूंचाहि तो नाश करी

एवं शतान्तर शतरस्य पुरी जपन्थाप्रतीति दस्युः ।
अविशर यथ शस्योऽश्वीनां दिवादायमाय सन्वत सुतत्रं
भरद्वाजाय यणते वसति ॥
(६-३२, ५)

हे ईश! तुम्यावर चाळ करून येणारा जो शत्रु नामक दस्यु, त्यानीं तू शत्रु नगरे पोडून जमीनदोस्त केलास. हे प्रजापति

ईश! कुठल्या गोमांस विजला जाणारा तू गोमांसिध करणाऱ्या दिवोसामाला जेवण गोळा दिशनीनें धन मिळवून दिलेस त्यान वेदीं मवनक्यो मज भरद्वाजामिह तू पुष्कळ धन दिलेंस

कुवित्सस्य प्रदिभ्रजं गोमन्तं दस्युहा गमद ।
अचीभिषगनोवरात् ॥

(६-४५, २५).

शत्रूंचा नाश करणारा तो ईश कुविन्नामक एका माणसाच्या पुष्कळ गाईंनीं भरलेल्या गोमांत जर शितां तर तो आमच्या कर्मांनीं सतुष्ट होऊन आम्हाला त्या कुविन्नाच्या गोमांतला गाईं दाखवी

एव अहो वमवो न्यणन्तुहंति मित्रमहोशुपन्त ।
एव ह्यहोरेवमो नम आज उज्योतिर्निपन्नायार्थ ॥
(७-१, ६).

हे मित्रपूत असे, यशीं करून राहणाऱ्या देवांनीं आले सारें वड मुज्या टिकणीं टोळें आणि तुला शान्त्या अशा यशर्मनें त्यांनीं सेवन केले. यां का आमीला तू अधिक तेजस्वी वरतोस आणि दस्यूंनां त्याच्या ठिकाणांतून हवून लावतोस

न्यस्तुतू ग्रथिनां सुधवाचः पर्णिरं अद्रा अदृषीं अपजात् ।
प्रथ तान्दस्यैर्गिर्विवाय पृथैश्चकारा वरं अपचदत् ॥
(७-७, २)

अप्राजक हितप्रवृत्त अशा काणीनें बटबट करणारे पर्णा, यश-कर्माविषयीं अशा ममलेले, सोमो गाऊन अशींची कीर्ती न वा-विणारे, यशर्मनें करितां त्याच फाल्गुनें करणारे असे जे पण नामक दस्यु, त्यांनां निमिदेव पर्णपणे हांकून रावता. इतन्च नाही तर सर्व देवात अग्नि हा प्रमुख होन्नाता अप्राजक अशा तुमच्या कियेक रोषांनां हि रसापली दडपून दाखतो

एवं सुमिर्वमो देववीतो वरीणि वरा इयंश्च इति ।
एवं नि दस्युः शुद्धिर् पुनिचास्वापवा दधीत्ये सहत ॥
(७-१९, ४)

हे ईश! यत्नेच्या कृतिजानीं तू स्वतःनीच आहस. जय मिळविण्याची इच्छा करणारे देव ज्या ठिकाणीं जातात अशा रणसप्रामाण्ये मर-तांच्या सहस्रतमान जाऊन तू पुष्कळ शत्रूंना दार मारलें, पीतारण अशा अशानीं सव केलेल्या रथांत बसून हे ईश! तू दधीति नामक राजपुत्रांनीं लुप्तो व धुनि या दोन दस्यूंना आपल्या वज्राच्या प्रहारांनीं मारून टाकलेस.

विशुण्या इन्द्र धर्षनिर्विभ्रं जघन्थ दस्यवि ।
उषासुप्र वृषिषव ॥

(८-६ १५)

हे ईश! आपणावर चाळ करून येणाऱ्या लुणा नामक दस्यूंचा तू आपल्या हानीन धारण केलेल्या वज्राचा प्रहार करून मारून टाकला हे वृषिण, तू मरणाक मनोहर पूर्ण करणारा आलेस असे तेजो तर आम्हाला ओषिभित असें धन तू आमकां दे

मायाभित्तिहस्तत इन्द्रयामा कश्चतः ।
एव वर्यै वृषनुधाः ॥

(८-२५ २५).

हे ईश, तू ज्ञातव्या मायिक चमत्कारांच्या योगाने गर्जन प्रगार पावून घुलोकवद ओरोदन केलेल आणि आपल्यावर नादून येणाऱ्या दस्यूंना खाली तोंड बसून भिरकावून दिलेस.

यो अग्निः सतमातुरः क्षितो विन्धेऽसि सुषु ।

अगागन् विपण्यं मन्वातुर्दस्यन्तमर्षं प्रवेष्ट पुन्यं
त्रयंतामन्येह स्मि ॥
(८. ३१, ८)

गत शक्तिवर्ती रांयन असा जो अग्नि गर्न नद्यांच्या ठिकाणी आश्रय करून रहात असतो व ज्याने संपात्ताच्या शक्तीला मारून घालिले, त्या यज्ञमुन्य असा अग्नीला स्तविण्यासाठी बागही येथे खाली आहो. तर तो अग्नि दुष्टयादि सर्व शक्तीला निंदेनून खरो.

अग्निगन्तो हुरयो येते अग्निष ओंसो वातस्य पिप्रति ।

येभिर्नि दस्युं मनुषां निषावयो येभिःस्वः एरीयते ।
(८. ५०, ८.)

जे पोडे तुझा स्व ओहतात, जे कोणास त्रास देत नव्हीत, ते पन्थाच्या वेगावढे मागे टाकतात. त्यांच्यामुळे तू सर्वत्र फिरतोस. धर्षदायः प्रत्यक्ष समसादपच्यमाने जिह्मिह्यदिते । सहभाग्यसिपासहृषाद्युपिरावौतो दस्यवे वृषः ।
(८. ५१, १.)

शुद्धाशाचा पुत्र प्रत्यक्षाच्या वनमान होता. प्रत्यक्ष हा अस-
हाय व दुर्बल होता. गुरूया साक्षात्त्वाने दस्यवेक जप्रीने एक हजार गावी भिरकविला.

इहा मयं पीतक्रतः सहस्रा दस्यवेवृषः ।
निग्यात्रापो अमृहत.

(८. ५१, २.)

पुतक्रताचा पुत्र दस्यवेक याने मला स्वताच्या घनांतून दहा-
हजार गावी दिला.

अन्यव्रतममानुषमपज्यानमदेवर्षु ।

अथ स्वः सखा ह्युपयति पर्यंतः स्रग्माण दस्युं वर्यतः ।
(८. ५०, ११.)

अवा, अमानुष (इन्द्रजातिनाम् अप्रियम्), अपज्या, देव न मानणारा असा मनुष्यास पर्यंत, तुझा सखा, स्वर्गातून खाली टाकून देतो. असा दस्यूला परंतु शत्रूकडे धावतो.

तव हि शाश्वतीनामिन्द्र दुर्ता इरामोति ।
हन्ता दस्योर्मनोर्हवः पतिर्दिवः ।

(८. ५८, १.)

पातून तू शक्तीच्या अनेक पुरोषा नाश करणारा आहेस. तू दस्यूंना मारत, मनुष्याचा संरक्षक व स्वर्गाचा पति आहेस.

गुपितस्य मनोमहेति सत्तु इरामो ।
माय्कांसो दस्युमवर्त ।

(१. ५१, २.)

अवा दस्यूचा मना बसून दुष्टाचा वेग ओढून आनंदाच्या गेल्या निवार कर.

जतानीदस्य इत्यं धितन्ते दस्युवर्तता ।
जथा व गृह्यध्वजते ।

(१. ५०, ०.)

त्याचे कार्य झाले. दस्युताक्षरूप झाला आहे आणि तो आपले गृह घेवोने अवलक्षितो.

इदो नयो महा कर्माणि चक्रिहन्ता इवाणामसि सोमधूमिव
पदो न हि स्वमहिनाई हन्ता विन्धस्पासि सोमदस्योः
(१. ८८, ४.)

हे सोमा तू पुरोषा अद करणारा आहेस. ज्या ईशाने मोठी कामे केली त्या ईशप्रमाणे तू इवाचा हंता आहेस. ज्याप्रमाणे पाने खून नाश केले त्याप्रमाणे तू सर्व दस्यूंचा नाशक आहेस.

तन्मुसत्यं ववमानस्यास्तु यत्र विन्धे कारवः सज्जतत ।

ज्योतिर्पद्वि अष्टणोदुलोषं प्रापन्मनुं दस्यवेकर्मिकम् ॥
(१. १२, ५.)

तर पवसाताळकंधा हे सत्य असो वी जेथे सर्व कवि जमतात त्याने दिपसाचा उजेड व जागा आम्हांस दिली, मनुष्य मंदन केले, व दस्यूला पतभविले.

अकर्मा दस्युराभिनो अमन्तुरन्यव्रतो अमानुषः ।

तव तस्यामिन्द्रन वपदोसस्यदममय ॥
(१०. २२, ८.)

अकर्मा, अव्रत, त्याभि अमानुष दस्यु आमच्या भोवती आहे. हे अमित्रा त्या दासचे राज फसव.

दस्युर्हं पूर्वमिन्द्रतत्त्वमरमम्यं चिदं वृषं तवैदाः ॥
(१०. ५५, ४.)

इंद्रा दस्युवनतोचे आणि पुराणाचे मय आम्हांस विन आहे. आम्हांस संपास दे.

अहं दस्युम्यः पत्तिरुष्णमाददे गोत्राशिश्वन दधीचे मात-
रिन्धवे ॥

(१०. ५८, २.)

मी (इंद्र) दस्यूंचे सैन्य पतभविले आणि दधीचीस आणि मातरिधात गोडे दिले.

अहमत्वे कवपेशिश्चर्पं ह्येपरहं कुत्सामावमाभ्रिततिभिः ।
अर्दमुष्णस्य क्षयिता वपयपक्षयोररज्यज्जाम दस्यवे ॥
(१०. ४१, १.)

मी अनास कर्मासाठी घोस्तींनी मारले. मी आपल्या मदतीने तुझ्याने रक्षण केले. मी तुझ्याचा मारता. मी मनुष्या बण करणारा मी दस्यु झाल्या अशांचे गौर जगले दिले नाही.

पीत्वी सोमस्य दिव आहवातः जसो निर्घृणाधमदस्यु ॥
(१०. ५५, ८.)

तो इन्द्र गोम पिउन आवावातून दस्युस आपल्या आयुर्धर्मी घालून देतो.

आभिर्हमाया उपदस्यु मायान्मिहः प्रतया अवपत्तमांसि ॥
(१०. ५३, ०.)

आपल्या सर्वे कष्टाणांसाठी इंद्र दस्युसच (मारण्याच्या इच्छेने) आला. अरण्याने नाहीती झालेली गडि त्याने दिली. त्याने अंवार नाहीता केला.

अर्थादि मन्यो तवम स्तरीयान्तपमानुजविजति शत्रुम् ।

ततिप्रदा शत्रदा दस्युतां विन्ध्याव मन्वाभसावर्तः ॥

(१०. ८३, २.)

बलवानाहूत बलवान् अवा मनुदेवा आमच्याकडे ये
तपाच्या साहाय्याने शत्रूंना जिंक. अमित्र, वृत्र व दस्यु यांचा घात
करणाऱ्या इंद्रा आमहाला सर्व प्रकारची संपत्ति प्राप्त करून दे.

अयन्ते अन्त्युपमेहवांश्च प्रतीचीनः सत्तुरे विषधायः ।
मन्योवश्रिन्नभिमावबलस्त्वहनाय दस्यूरुत योऽप्यापेः ॥
(१०-८३, ६).

अत्यंत सहनशील व विशाला धारण करणाऱ्या इंद्रा हे सर्व
लोक तुझेच आहेत तर त्यांच्यासाठी माघारा पोर. यज्ञधारी इंद्रा
दस्यूंना मारण्यासाठी व बंधुजनांना जागे करण्यासाठी परत ये.

समस्मिञ्जायमान असतप्राउतेमवर्षतयः १ स्वर्गताः ।
महेष्टयापुस्तुरो वणायावर्षेपन्त्युहत्यायेदराः ॥
(१०-१५, ७)

(हे पुत्रवत्स), तुम्हा जन्म झाल्याबरोबर देवांनी मोठ्या
संप्रामाण्येने व दस्यूंना मारण्याकरिता तुझ्या सामर्थ्याची
वाढ केली.

सद्यतमो ननु पौरस्त्यजातः श्रोतो भिनदहन्द्दस्युहत्ये ॥
(१०-१९, ७).

तो मुळात नरश्रेष्ठ नहुषाची पुरे दस्युहत्याप्रसंगी आमच्या
साठी भिन्न करता झाला.

उपपत्तीददितुं शरीरैः प्रपेतो यो पाटिर्हन्ति दस्यव् ॥
(१०-१९, ८).

श्वेतसदृश इंद्र जेव्हा सोमविंशत आपल्या रोहमय अगर्भां गमन
करतो तेव्हा तो दस्यूंना मारतो.

वज्रं यन्महेतुं शुहनाय दस्यवे ॥
(१०-१०५, ७)

दस्यूला मारण्याकरिता जो वज्र तयार करतो.

आयोपहस्युहत्ये कुस्तपुत्रं प्रावो पदस्युहत्ये कुस्तवत्सम् ॥
(१०-१०५, ११)

हे कुस्तपुत्रास दस्युहत्यासाठी मदत केलीच. हे कुस्तपुत्रास दस्यु-
हत्यासाठी मदत केलीच.

आमित्रद्रावृत्रहा दस्युहंतमं उपोतिर्नजे असुरद्रा सफलहा ॥
(१०-१०७, २).

वृत्रास, जयघोष, शत्रूंचा ठार मारणारा दस्यूंचे हनन करणाऱ्या
ज्योतीस जाणता झाला.

पूर्वमेव विज्ञेनावरुन काय निघते ते पाहू.

- (१) दस्यूला धमिऊं म्हटलं आहे.
- (२) दस्यूला इंद्र मारतो.
- (३) दस्यूंना जाहून इंद्रने हर्गोस्तुल लाळी टाकले.
- (४) दस्युहनाभाठी, यदु, तुर्वश, उपदेव, नन्दास्त वृ-
द्रप आणि तुर्वीति यांस अग्नि आणो म्हणून कवि प्रार्थना करतो.
- (५) दस्यूला मारून ऋजिऋयांचे रक्षण केलं. ऋजिऋयांचे
ज्या दस्यूपासून रक्षण केलं त्याचे नांव ऋजु होते.
- (६) शुक्र, शक्र आणि अर्बुद यास मारण्याचे नागूल कवि
हे दस्यु मारण्याकरता कमला अर्बुद अना मित्रण करतो.

(७) आर्य आणि दस्यु यातील फरक ओळखाय्यासाठी स्तोता
इंद्रास गंगेतो आणि हा फरक ओळखून यजन न करणारास वरणा-
राच्या हवाळी करणारास सांगतो.

(८) दस्युतास इंद्राने सोमराच्या साहाय्याने केला.

(९) दस्यूला व शक्राला मारून उदरें वरिण्याची क्रिया
अग्निने केली.

(१०) दस्यु व शिन्धु यांचा एकत्र उल्लेख करून त्यांस पुढ-
हून इंद्राने मारलं असें म्हंटलं आहे.

(११) दस्यूचीं नगरे भेदून इंद्र त्यावरून चालला.

(१२) दस्यूच्या आंगावर शस्त्रे टाकून आर्यांचे बल वाढविण्या-
साठी इंद्रप्रार्थना.

(१३) दस्युहनाचा परिणाम मघवा हे नांव इंद्रास देण्यांत
झाला आहे

(१४) गार्द शोधून वाडणें व दस्यूंम मारणें या दोन क्रियांचा
एकत्र उल्लेख.

(१५) दस्यू माघाची आहे त्याच्या अश्विन माघेचा प्रतिवार
अग्नीचीं केला.

(१६) दस्यूला मारण्याचा परिणाम आर्यांकरिता प्रसासोत्पत्ति
हा दाखविला आहे.

(१७) दस्यूंचा अग्नि दस्यूंच्या नासा करणारी प्रजा स्तोता
इंद्रास मागतो.

(१८) दस्युपासून दभीतीचे रक्षण केलेंच.

(१९) तुमुरि आणि धुनि यांना दस्यु म्हंटलं आहे. ते मिश्रित
अग्रात त्यांस इंद्राने मारलें.

(२०) दस्यूचीं नगरे आयस म्हणजे छोटोटी होती.

(२१) दस्यूंना देवांनी जिंकलें.

(२२) देवोनीं दस्यूंम जिंकलें तें यज्ञ करून जिंकलें.

(२३) इंद्राने दस्यूंस जिंकलें तें माघेचें जिंकलें

(२४) दस्यु सतैन्य होते.

(२५) दस्युंस दासीपिंग अने म्हंटले आहे.

(२६) दस्यु दान देत नाहींत.

(२७) दस्यूचा पराभव अग्नि करे अने स्तोता म्हणतो.

(२८) दस्यूंना अनास आणि श्रुपावच म्हंटलं आहे. त्या
दस्यूंना मारण्याचे धेय इंद्रास दिलें आहे. कौल्यादि मानसदा
दिले नाहीं.

(२९) मज्ज दस्यूचा बंध करतात.

(३०) द्याच्या कुलेने दस्यूचा दोळ्या नुस्तून आम्हां मुला-
बाळंसह निघून जाऊं म्हणून स्तोता म्हणतो.

(३१) व्रतानी अन्नाना परामर्श्याची क्रिया व दस्यूंना
मारण्याची क्रिया याता एकत्र उल्लेखितो.

(३२) दस्यु मनुष्यांस शुकळ पाहलो परंतु इंद्रहनामुळे
दस्यूनें शुकळ घातलेया मनुष्यास जमानेंच नाहीं.

निर्दोषिता झाला, जो विजयी घुतकाराप्रमाणे दारूची एकलक्ष धने घेता झाला तो, हे जगदे इंद समजा.

(२. १२, ४).

तो देदीप्यमान, प्रत्यात आणि अत्यंत पराक्रमी इंद मनुष्याच्या साहाय्य करण्यासाठी सिद्ध असो. विजयी आणि बळवान इंद, नाशक दासांचे शिर (अश्वत्थानस्य दासस्य शिरः) भुमीवर पाडो.

(२. २०, ६).

तो इन्द्र आणि पुरुमंजु इंद काळ्या जातीच्या खोरांनी (कृष्णयोनीर्दासीः) दाणादाण करिता झाला. तो आर्य-जनाकरिता पृथिवी आणि उदके निर्माण करिता झाला. तो यजन करणाऱ्या जनांचे स्तोत्र सदैव वाढवो.

(२. २०, ७).

दारूचीं सगळे कोडणार, संपत्ति प्राप्त करून देणारा आणि दारूचा नाश करणारा इंद आपल्या तेजाच्या योगाने दासांच्या (दासं अतिरत्) जिंकितो. स्तोत्रांच्या योगाने ज्याला भेणा होते, जो विशाल विग्रह, महा दानशाली असा इंद धूआणि पृथिवी या उभय लोकांना भरून धरिता झाला.

(३. १४, १).

हे मधनू, ज्या तुला ध्यस्ताने हनवडीवर मारिले परंतु खाली पडल्यानंतर देखील तू उठून उभा राहिलास आणि दासांचे शिर तू बंध करून घुटलेस तो तू माझा आहेस.

(४. १८, १).

दस्युविपरीत्या उडेल्या ही कृचा खालीच आहे.

(४. २८, ४).

कुळितर पुन जो शंकर दास, त्यास तू मोठ्या पराक्रावरून खाली टाकून दिलेस.

(४. ३०, १४).

वर्षि नामक दासाचे पंचाधिक शतसहस्रअनुयायी तू नाकाच्या भावेप्रमाणे चिरदून मारिलेस.

(४. ३०, १५).

दमौतेगाडी इंदाने तीस हजार दास आपल्या माथेने व हथानी (इनन साधनाने) निजविले.

(४. ३०, २१).

हे इंद्र, योमाने मोदमान झालेल्या तू दासीपुरुजवळ जाऊन त्यास विचविलेस त्या तुझे शौर्य आम्ही गातो.

(४. ३२, १०).

येथे मनुष्यहितासाठी तू दास नमुनि यांचे बोके तोम्रोस.

(५. २०, ७).

नमुनि दासांचे बोके, सुख तू मला सहकारी सखा केलेस.

(५. २०, ८).

दस्युविपक्ष उताऱ्यात उडेल दिवाच आहे.

(५. २०, ९).

(हे इंद्र), सूर्यासाठी त्याच्याच स्थानी (आकाशात) तू वर्षाव करून संप्रामांत दासांचा नाश केलास

(५. २२, ४).

इंद विश्वाचा दमिता आहे, तो कसा तर ज्याप्रमाणे भयजनक आर्य आपल्या ताब्यातील दासारा नेतो तसा.

(५. २४, ६).

ज्याप्रमाणे श्वेन गदघारक देठ (सोमाचा) तोडतो, त्याप्रमाणे नमुनि दासांचे शिर तोडणारा इंद.

(६. २०, ६).

रात शाररी पुरे तू कोडिलीस, पुच्छताला मदत केलीस आणि दासांचा नाश केलास.

(६. २०, १०).

जिने (ज्या संपन्नतेने) दासांना आर्य केलेस, दुष्ट मनुष्यांना चांगले मनुष्य केलेस ती स्वस्ति (संपन्नता) हे पत्नी, तू आम्हाला दानुमाखाल दे.

(६. २२, १०).

आर्यांसाठी हे इंद्र आमच्या स्तुतीच्या योगाने आमच्या विग्रह लुटतात त्यांचा पराभव कर, आमच्या भूमिवांचा क्रोध कमी कर आणि आमच्या दारूची चोरोकडे दाणादाण कर आणि दासांच्या विशांना खाली पाड.

(६. २५, २).

हे शरा, ज्या वेळेस तू दाससहस्र दारूंस अवधारिलेस. त्या वेळेस तू आमची स्तुति खरी केलीस. तू दास शंकराला मारिलेस.

(६. २६, ७).

हे शरा, नरांत नरभेडा, दोषां दारूंस दुर्गा दासांस व आर्यांस तू आपल्या आयुधांनी युद्धांत बघिलेस.

(६. ३३, ३).

दरोज आपल्या सद्गुणामून त्या काळ्यास त्याने हाकलून दिले. त्या बायल्याने वर्षा शंकर इत्यादि दासांस जलसंबंधापाशी मारून ठारले.

(६. ४७, २१).

हे सत्यतीर्णे, आर्यांनी (जले) हाकाच्यांत मारले, दासांनी मारले, सर्व द्वेष्यास मारले.

(६. ६०, ६).

हे इंद्र शरीराने तुझी सेवा करणाऱ्या सुखास मदत केली. आहुतेच्यास मदत करताना तू कुयवास आणि दास शुणांस तावडीत आणलेस.

(७. १९, २).

मुद्रासाच्या दास आणि आर्य दारूंस इंद्र तू मारलेस.

(७. २३, १).

इच्छा पुरविणाऱ्या वरणा तुला मी दासप्रमाणे सेवीन.

(७. ८६, ७).

सूर्य, उषा, आणि अग्नि, प्रदेश व लोक यांस उगम करून यज्ञासाठी तुम्ही ऐसवैन स्थली निर्माणिली आहे. तुम्ही आपल्या युद्धात अग्निप दामाच्या मायेला मारले आहे.

(७. ९९, ७).

दासांचीं पुरे मक्षण करीत अमर्य अशीनीं हुल्लन या.

(८. ५, २१).

सप्तसिंधुवरील आर्यांस दुःखापासुन कोण मुक्त करील (हे ईश) दाम्यांचे वधकारक (हत्यार) नमन

(८. १४, २०).

त्या बलवान् इंद्रानें, मुर्विद, अनर्गनि, पिबु व अहीशुन या दास्यानीं मारलें.

(८. २२, ०).

सताचीं जळीं कापून टाक, दासाने ओज नष्ट कर, (त्यांचीं) संभूत वसु वादन टाक. आम्ही ईश्वर भजतो.

(८. ४०, ६).

सर्वे आर्ये आणि दास त्याचे अनित आदेत. दाम्यानीं व अजक हें धन आपलें आहे.

(८. ५१, ९).

मला दाम्बर गर्दभ, समर भेंदरे आणि दामर दास आणि शिवांस माझा (दिलेले).

(८. ५१, ९).

ईश जे तुझी निंदा करतात त्यांचें धन तू हरतोस. जे तुझें यजन करतात त्यास खूण करतोस. तू आमचे रक्षण कर आणि दासास आपल्या घातरु हात्तीनीं मारतोस.

(८. ७०, १०).

दशविषयक विवेचनात ही जुळा आली आहे.

(१०. ११, ८).

सोढण्यास बसलीं जें धन प्राप्त झाले त्याच्या योग्यानें ईश मण्या आणि धनस्र झाला. ऋषु, ऋषुसा, वाज वा घनपा तो पति आहे. दासाचे मी नांव देतील मारून टाकतो.

(१०. २१, २).

हे बहुस्तुता (ईश) दास असो अगर आर्य असो ते अर्देव असल्यास ते आम्हांत बु सड (परभवाम धन्य) व्हावेत. आम्ही त्यांना क्षत्रमांत मारलीं.

(१०. २१, २).

मला ज्ञानप्राप्तीं ईश दाम्यां मान्यो न्यायप्राप्ती मी मोठ्या म्हाच्या नवनव्याला मारलें.

(१०. ४१, ६).

जेव्हा अनुयाये सजून मला बोलावितों तेव्हा मी क्षत्रांनीं कापण्यास योग्य अशा दासास मारतो

(१०. ४१. ०).

हे ईश तूं देवांचा मदत करून दासाचे ओज नाहीसे केलेस त्या घंठी तूं अग्नेयें रक्षण केलेस.

(१०. ५४, १).

यडु आणि दुर्वे यांनीं दोन वेवाक्षम असे दास गाईसद दिले.

(१०. ६२. १०.)

तूं यज्ञविनाशक नमुषीला मारलेस ऋषींमार्ता दाम्याची माया नाहीनीं नेलीस.

(१०. ७२, ०).

तुझ्या बलवान् साहाय्यानें आम्हां आर्ये आणि दास यांस जिंते.

(१०. ८३, ०).

मी सर्वोना पहात व दास व आर्ये यांना पृथक्करीत जावों

(१०. ८६, ११)

त्यानें अनेक शब्द करणाऱ्या राहा दोळ्यांच्या आणि तीन जिवांच्या दासारा नमविलें.

(१०. ११, ५)

जे आम्हास मारणारे आमचा शोध करतात (अभिदासता) त्यामध्ये आपलें वज्र टाक. दास न आर्ये शत्रूची शस्त्रे नाहीशी कर.

(१०. १०९, १)

आपल्या बलानें वाढणारा असा तो भोजोयुक्त दासाच्या डिकाणीं शत्रूप्रमाणें भय उत्पन्न करतो.

(१०. १२०, २)

सूर्यानें आकाशाच्या मध्यभागीं आपला रथ सोडला. जेव्हां आर्यानें ईशाने दासाशीं युद्ध केले. ऋजिधातड ईशाने पिशूचे किल्ले मड केले व असुरास जिंकले.

(१०. १२८, २)

बरीस उताऱ्यांत दासबिषयक विधाने घेणेंप्रमाणे दिसतात.

(१) दास हा शब्द शुद्धम अथवा खेवक या अर्थाने ५ वेळ आला आहे

(२) दासांचीं पुरे ईशानें फोडलीं.

(३) दासाचा क्रोध देवांनीं नाहीसा करावा अशी प्रार्थना करण्याद्वारे दासाचे मर्त्य होतें.

(४) दार्यतया, प्रेनुवास व त्यास नदींत टाकण्यासार दास म्हणतो.

(५) कुशवचा पराभन आणि दंडपरभन दास एका प्रकारेंत वर्णन.

(६) दास अपणाय अमर्त्य समजत होता.

(७) अश्विष, उदकस्तुता यांची दासनाश्याचीं सडोकि

(८) दासास कर्ण म्हटलें आहे

(९) दासास अशोसान म्हणजे नाशक म्हटलें आहे.

(१०) दासांनीं कृष्णयोनी म्हटले आहे.

(११) काव्या दासांनीं मारणाऱ्या ईशाला वृत्रघ्न आणि पुरमेजक आणि आर्योनीं वृथी आणि उदकें देणारा म्हटलें आहे.

(१२) कलितर पुन दोवर यास दास म्हटलें आहे.

(१३) कर्षि नामक दासांचे १ खर्द ६ हजार अनुयायी होते.

(१४) ते अनुयायी ईशाने मारले.

(१५) दमीतीयाही ईशाने सोस हजार दास मारले.

(१६) नमुषीस दास म्हटलें आहे त्यास ईशाने मारलें.

(१७) दासांनीं शिवाचे सैन्य इंद्रापुरे केले. ते सैन्य मला पास करणार असे ईश म्हणाला आणि त्यांनील दोन शिवांस त्यानें आपच्या अनर्गनास ठेवले.

(१८) ईशाने शूर्यापास दाम्यास नाज केला

(१९) दासांना नाश करणें पुष्टत्वात मदत करणें आणि सात शारदी पुरें फोडणें याची संहोकि.

(२०) स्तोता ज्या संपत्तीने दास आणें होतो ती संपत्ति मागतो.

(२१) आर्य व दाम या दोघाम इंदानें युद्धात मारलें.

(२२) वर्षी व शतर या दासारा मारण्याच्या इद्राम वर्णिता म्हटले आहे त्यांच्या वध जलार्पणाजमर वेत्त असे म्हटले आहे व काव्यांस दूर हाकललें या क्रियेवर उद्रेक केला आहे.

(२३) दास, जले झांझणारे व इतर द्वेषे यांना एकत्र उल्लेख करून त्यास आर्यांनी मारले असा जल्म केला आहे.

(२४) शुण, छविद, अनरुति, पितु आणि अर्हाशु यांस दास म्हटलें आहे.

(२५) दासांविरुद्ध इंदाने कुत्रा व आहुतेय यांस मंदत केली.

(२६) दास व आर्य यांचे सहस्रगुण (१) सुदासाशी

(२) इतर वक्ताशी आहे.

(२७) इशिमिस्त दास म्हटले आहे.

(२८) इशिमिस्त दासाची माया वर्णिली आहे.

(२९) दासपुत्राचा नावा अश्वी करतात.

(३०) दासापाशीं मारलेली वडू हेतो.

(३१) दास व आर्य हे दोघेहि एकाचे अकित असा उल्लेख.

(३२) दासाविरुद्ध देवानां ईश मदत करतो.

(३३) दास व आर्य यांतील भेद ईश ओळखतो म्हणून विधान.

(३४) अनेक शब्द करणाऱ, सहा ओळ्याचा व तीन शिराचा अश्व ईशसुत दासाचे वर्णन.

दास या शब्दाचा सेवक या अर्थानें ५ वेळ उपयोग झाला आहे. अधिक वेळ नाही.

दास आणि दस्यु यांचें एकमेकांशी ऐस्य पुढील विधानावरून दिसतें (१) ज्यास दास म्हटलें आहे व दस्युहि म्हटलें आहे अशा व्यक्ती १ शंबर १ शुण ३ इतर ४ पितु. (२) दोहोंचीहि पुरें इंदानें अगर इतर देवांनी फोडली. (३) दोघांनाहि मारण्याचा परिणाम उदकमोचन व प्रसारोत्पत्ति असा दाखविला आहे. (४) दोहोंचाहि कांहीं प्रसंगी निशिष्ट व्यक्ती व कांहीं प्रसंगी स्फुंदीय अशा अर्थानें उपयोग केला आहे. (५) दोहोंचीहि शत्रु शुभ्रता ईश व असुख्यता इतर देव, विशेष वरून अग्नि. (६) दोघेहि मारणी होते. (७) दमोत्तम रक्षण त्यांपासून घेई असे दोघांपासून उद्रेक आहेत.

दासविषयक श्रुतंत्र मजकूर—दीर्घतम्याने आपल्या शत्रूस दास म्हटलें आहे. सुदासाच्या व इतर बर्हींच्या शत्रूस केवळ दाम म्हटलें नाही, तर आर्य आणि दाम असे दोन्ही प्रकारचे दास वर्णिले आहेत.

म्हणजे अर्थात तेथे दाम शब्द शत्रुवाचक नाही. दासांना कुण-मेनि म्हटले आहे.

दासाला वर्षी म्हटले आहे, दस्यूस तसें म्हणण्यात उल्लेख नाही

दासविषयक उल्लेख अहिनाशाचे उल्लेख आहेत तसे दस्यु-विषयक उल्लेखांत नाहीत. दासाच्या अन्तर्लान्निधायी घोभावाकाराचा व्याख्या नाही. दासाचे विशिष्ट स्वरूप वर्णिलें आहे, तें तीन ठिकांनी व राहा ठीकें असे आहे, व तो मोठ्याने शब्द करणारा आहे. दस्यु म्हणून ज्याचा उल्लेख नाही पण दाम म्हणून ज्याचा उल्लेख आहे असे वार्धि, नमुषि, वृषदिप्र, छविद, वनरुति, अही-शुव हे होत.

दासाचे शत्रु पुत्रुस, कुस, व आहुतेय म्हणून वर्णिले आहेत. दासाशी संवद क्रियाकर "दास्य" अनेक आहेत व ते नाशार्थक आहे.

दासांचे सैन्य क्षिया म्हणून उल्लेखिलें आहे. कांहीं निशिष्ट संपत्तीच्या अस्तित्वामुळे दास आर्य होऊ शकें असे वर्णन आहे.

या तुल्येपासून वय निरर्थक नियतान ते पाहू. हे निर्णय काव्यामूर्ती कांहीं सहायक गोष्टीचा निर्देश केला पाहिजे.

दासविषयक ऐतिहासिक सत्य—दासविषयक ऐतिहासिक सत्य कागजपत्रांचे म्हणजे वेदपूर्वकालीन दास व दस्यु शब्दांनी व त्या शब्दांनी होय होणाऱ्या कल्पनाची स्थिति अवगमिली पाहिजे. तशीच या शब्दांची उत्तरकालीन स्थिति लक्षांत घेतली पाहिजे. वैदिक साहित्य पूर्वकालीन आणि उत्तरकालीन स्थितीची तुलिले पाहिजे.

उत्तरकालीन स्थिति थोडक्यात वर्णिता येते. पूर्वकालीन स्थिति शोण्पासाशी तौलनिक पद्धतीत शिरवें लायते.

दास हा शब्द उत्तरकालीन भाष्यार्थात शत्रुवाचक नाही, दस्यु हा शब्द तर लक्ष्य झाला आहे.

अनेकतम्याने दास शब्दाशी सदस्य शब्द पहावयाचे म्हणजे अनेकतम्याने उद्या ह होतो हें लक्षांत घेतलें पाहिजे.

तेथे दास शब्दाशी सदस्य शब्द येणेंप्रमाणें आहेत —

(१) दह, क्रियापद याचे अर्थ नाश करणें क्रिया दंड करणें असे आहेत.

(२) दहक, म्हणजे दंड करणारा.

(३) दहके म्हणजे (दाह्याचा) नाश करणारा.

(४) दहक-दंड करणारा साध. याशिवाय पार्शी लोकांच्या पौराणिक परंपरेंत अदि दहकाची गोष्ट आली आहे ती अशी अदिदहक हा एक अनार्य शत्रु होता. त्याने जमशेद राजाचे सिंहासन बळकावत व आपल्या संपत्तीच्या मदतीने तो आपणां देव मारूं लागला. त्याने स्वस्ववर्गून तीन तोंडाचा, तीन ओंढ्यांचा, सहा ओळ्यांचा, अवलम्बाची मायाची बलाढ्य रासस वसें आहे त्यास हुज म्हटलें आहे. शोण्पासांत त्याचे वर्णन त्याच्या दासांचे देवानां (अहिराव) जुन घेऊन तेथे दोन संप उत्पन्न केले असे आहे.

या गोष्टीवरून आपणस ज्या कांहीं गोष्टी सांग होतान त्या येणें प्रमाणे

(१) दासचे अस्तित्व पुष्करणीय वारी देखील उरलेले पाहिजे, त्याशिवाय दोन्ही राष्ट्रांच्या प्राचीन वयात थोड्याफक्ताने दामकन्या नसती.

(२) दास हा सर्वस्वरूप आहे हा कथा फार प्राचीन असावी. हिंदूंच्या यथात देवील दोनाने सर्वस्वस्वी आहे त्या अर्थावरि ही कन्या हिंदूंच्या प्राचीन इतिहासकन्या ज्या काळांत तयार झाल्या त्याच्याहि पूर्वीचा अगदी.

(३) हा दास हा दोन्ही राष्ट्रांच्या, सहा दोन्ही राष्ट्रांच्या यादी आहे हे वर्णन वैदिक काळात तसेच अवेस्तात सामान्य आहे. वैदिक काळात हा उलट दासासंबंधी एकाच आला आहे. त्या अर्थी वैदिक ग्रंथ तयार होत गेले त्यावेळी ही कन्या सरत चाललेली असावी. पण या कन्येने अस्तित्व दशापात आविष्काराचे निदान राहिले.

(४) दास करणे आणि दाह करणे याच्या मुळाशी एकच क्रियापद पुष्करणीय काळात असावे.

दास शब्दाच्या इतिहासाविषयी पूर्वगत पुराव्यावरून जे आपणाने निर्णय काढता येतात ते येणे प्रमाणे—आर्य आणि दाम हे पयल्याचे विरोधी आहेत ही कन्या वेदांत तशीच अवेस्तातहि अत्यात्मने यांचा संग्राम झाल्याचे वर्णन म्हणजे दाह आहे व हा संग्राम भारतभूमीवर झाला ही कन्या माझ होत नाही, तर पार्वट भारतावरण हे दुष्ट दानु ते दास, नागले आचार्य कणारे ते आर्य ही कन्या पेनज मंत्राचे हिंदुस्थानात आले. आर्य व दास यांच्या युद्धाचे जे उतारे आहेत त्यापैकी बरेचसे उतारे हिंदूंच्या पुराणांच्या वर्णनवर असल्यामुळे त्या उताऱ्याचे स्पष्टीकरण कल्याणगडी भारतीय इतिहासाकडे धाव न घेता लो० टिळकांनी ज्याप्रमाणे घुलगाहलाकडे धाव घेतली तिथेच घेतले पाहिजे.

आर्य आणि दाम यांचा विरोध म्हणजे काळाचे गोण्यांनी कलेले हल असा अर्थ सर्वत्र सावता येणार नाही हे लो० टिळकांनी 'आर्यिक हल इन दि वेदाज' या ग्रंथात दाखविलेले आहे. आर्य आणि दानु यांचा विरोध यजनविषयक आहे. जे यजन करतात ते आर्य आणि जे यजन करीत नाहीत ते दानु, अशी कन्या म्हणजे दाह आहे. तथापि दास म्हणजे दानु असा अर्थ दामाविषयी मात्र आढळतो. भारतीय संस्कारांत दास व दानु यांमध्ये बारीक कन्या सामान्य आहेत आणि बारीक भिन्न आहेत यांचे कारण यजनकर्त्यांच्या पुरातांच्या काळात पाहिले पाहिजे. इराण येथेही दानु हा शब्द फार स्पष्ट रीतीने आला नाही, किंवा आर्य आणि दानु यांचा विरोध दाखविला नाही. दानु किंवा दानु असे शब्द आले आहेत. पण ते गिरदेशीय असा अर्थ असेल आहे.

ज्या आर्यांच्या दासही विरोध झाला ते लोक देशांत येत होते हे सर्व उपायाने आलेला उलटार्थाने मुद्दय मिळत नाही. ते पुरातन होते याचे निदान दिले.

मंत्रांचे लोक देशात होते त्या वेळेस त्यास लोक विरोध करीत, तेव्हा त्यांनी जर त्याम दास म्हटले तर तेथे तो शब्द सानुवाचन होईल. परंतु वेदा कोणी आर्य आणि दास यांचा दोषाचाहि शत्रूचें उद्देश करितो तेव्हा दास हा शब्द केवळ शत्रूवाचक आहे असे होत नाही. शत्रूंतल दोन वर्गांमध्ये काही तरी फरक बघा करीत आहे असे स्पष्ट होते. हा फरक आचारवाचक आहे की, वर्णाचक आहे की, वंशाचक आहे हे उपलब्ध पुराव्यावरून स्पष्ट होत नाही. असे शब्द आहे की, निराज्ञा राष्ट्रांचे लोकज्याअर्थी निराज्ञा आचाराचे असतात त्याअर्थी दास हे निराज्ञा राष्ट्रांचे व निराज्ञा आचारांना युक्त असे असतील. दाम काळे आहेत असा उलट एकच आहे. पण तो उलट इराच्या शौर्यानेपाने असल्यामुळे म्हणजे काळोखाच्या नाशविषयीच्या उद्देशाना असल्यामुळे फाळी जात व पादरी जात याच्या लढाईचा इतिहास त्यातून निघत नाही. जेथे दास आर्य होण्याची शक्यता आहे (२. २२. १०) तेथे ब्राह्मणिक अर्थ दास शब्दातून काढण्यापेक्षा यजनविषयक काळाचे अधिक योग्य होईल.

थोडेपणात सामान्यांचे म्हटल्यास दाम, आर्य, दानुवर्ण इत्यादि विषयी उलट आर्यन राष्ट्रांनी नाम आर्यन लोकानासून हिंदुस्थान जिंकले असा इतिहासाचे सूचक मुद्दाच नाहीत.

“आर्य” पासून प्रारंभ करून इतिहासाची आशंक्यता असतां इतिहासाथी अन्यत्र दृष्टि—आर्य शब्द किंवा आर्य नावाशी संयुक्त असलेले उलट ब्राह्मण कोणत्याहि राजकीय हालचालीवर प्रकाश पडत नाही तेव्हा राजकीय हालचालींशी अन्यत्र पाहिले पाहिजे. देशात ज्या हालचाली म्हणजे दाह दिसतात त्याचा आपण आढावा घेऊ.

(१) मुदास व त्याविषय दहा राजे.

(२) पुरुषसत आणि त्याविषय असलेले लोक.

(३) मरया व पणी इत्यादिग्रंथांमध्ये कथा.

(४) देव व त्याविषय असलेले लोक.

या चार कथांमध्येही उगरी कथाने म्हणजे दाह नाहीत म्हणजे तरी चाळत

देव मग ते इरादि आदिभ्य अमोत किंवा मुदरे कोणी आसात त्यांच्या संस्थांच्या ज्या कथा आहेत त्या वैदिक काळांतल प्राचीन कथा होत. आज आपण जेथे प्राचीन कथा पौराणिक कथा समजतो आणि त्यांचे धात आपण गूढ समजतो तेथेच इरादि अमुर आणि इरादि देव यांचे धात वेदकालीन लोक गूढ समजत असावे. त्यासमयाने आलेल्या कथा भारतीय इतिहासाचा भाग नाहीत. त्या लोकांचे पुराणकारांच्या साहाय्याने कथादोष्या झाले इतिहासाचा भाग होत.

उरलेले दोन कथाग्रंथ म्हणजे शरमा पणी याचा संघर्ष आणि पौरमेतेतिहास हे होत. याविषयी निवेदन आपणाने आढळले पुरुषसत ही आणि कथामहात्म्य इत्यादी लोकांनी

मानली जात होती की, स्वर्गातल्या अप्सरा व देव यांच्याशा रथाचा संबंध सूक्तकारांनी बांधला आहे. त्या वेळेस ते प्राचीन इतिहासगुरू आपल्या म्हणून समजले जात होते. सरमा व पणी यासंबंधाने ते आपल्या म्हणून आपणास म्हणता येईल. त्या आख्यानाचा विषय कोणत्या काळाचा जसाचा याविषयी प्रश्न आहे. या दोन आख्यानासंबंधाने विचार करणारा महत्त्वाचा संशोधक म्हणजे रा. राजाराम रामकृष्ण भागवत हा होय. या संशोधकाचे विविधज्ञान-विस्तारातील "वेदार्थयल्लकाराचे स्मारक" (पुस्तक २६-२८ व) म्हणून पांडित्यपूर्ण लेख आपणास उपलब्ध आहेत.

सरमासूक्त व पुरुषसूक्त सूक्त यात दिसणारा ब्रह्मभाग याचा व विद्योदानमुद्रासाच्या दामाराज्युद्धाचा पूर्वार्थ संबंध निश्चित नाही.

दामाराज्युद्धाचा मान इतिहासाशी संबंध विद्वांस तऱ्हेने दाखवायला पाहिजे. त्यापूर्वी सरमासूक्तानिघातले संशोधन रक्षुन घेऊं, त्या सूक्तान ऐतिहासिक सत्य काय अगाने गाविल्या राजाराम-शास्त्र्याचे मत देतो. त्यांच्या मताप्रमाणे देव नावाचे एक राष्ट्र होते, त्यांच्या पणीशी लढावा होत होता वगैरे. राजारामशास्त्री यांची कल्पना जितकी काढेतील पद्धतीने पुढे तपासली जायद्यास पाहिजे तितकी गेली नाही. त्यांच्या मताने सरमासूक्तात जो इतिहास आला आहे तो मान लोकांची हिंदुस्थानात बसावत होण्यापूर्वीची परिस्थिति होती त्या परिस्थितीचा चोतर असून तो ब्रह्मभागेने नमाजात राहिला असावा. राजारामशास्त्री यांच्या बऱ्याच विषयां आम्ही आपले मत सांग्या काहीच देत नाही. त्यांच्या म्हणण्याचा मार्गार्थ देऊन मोकळे होतो.*

पणीच्या राष्ट्रविषयी आणि वैदिकांच्या इतर राष्ट्रांशी आलेल्या संबंधविषया विधाने आणि ईशाने त्या काळात बऱ्या याविषयी भागवती विधाने आम्ही मांडलेल्या इतिहासाशी संगति जुळविण्याचा प्रयत्न न करिता येथे मांडतो.

स मासूक्त. (१०. १०८, ११) देव व त्याचे शत्रू यांमधील भांडणाचे कारण.

देवाचा स्वरुधर सरमा व त्याचे शत्रू पणी यामधील झालेले हे भाषण आहे. आठव्या ऋग्वेदीतील शेवटच्या ओवीत पणीचा उल्लेख करते वेदोक्त स्तुतीय पुरुषाचा उपयोग केला आहे. म्हणून या सूक्तार्थाचे नाव मांडित नाही.

पणीचे राष्ट्र-इन्द्राने पणीच्या राज्यांत सरमेला पाठविली, परंतु तसे जाण्यासाठी तिला रसा या नावाची एक मोठी नदी ओलावानी लावली. पणी हे व्यापारी लोक असून, त्यांच्या बाजारगृहा टिगणी मोठमोठ्या देवघेरी होत असत. देवांच्या गाई पणीनी चोर-पामुळे देवांना त्यांच्यावर स्त्राच्या बराबरा लागण्या स्वारसत घात, अत्यास व अंगीरस जातीपैकी नवम हे लोक होते. हे सर्व

कधी होते. नवम व सरमा यांना दहा दिवसपर्यंत (महिनेपर्यंत) बोंगराळ प्रदेशातून जावे लागले (५. ४५, ७). हे सर्व विप्र असून सोम (वृद्धपति) हा त्यांचा सेनापति होता. या सूक्तानुसार पणीच्या राष्ट्रीयत्वाची काहीच कल्पना येत नाही, असे भागवत कबूल करतात पण दिसारात पणीम तैव भागवत निमिशिअन म्हणतात !! धूषू हे नांव आर्यन नाही परंतु एका ऋषिनाचे वंशू हे नाव आर्यन आहे. एका ऋग्वेद सूक्तांनी आपणाला पणि असे म्हणतो (५. ६१, ८).

"ईशाने ऐतिहासिक अस्तित्व" प्राचीन काळी इन्द्र व राजन् (राजा) हे शब्द एकाच अर्थाचे होते. म्हणून महेन्द्र याचा अर्थ मोठा राजा असा होना यावरून अनेक इन्द्र असले पाहिजेत असे दिसते. इन्द्र-इन्द्रा राज्य करणे हा धावर्थ आहे. मुमुन्तु नावाच्या इन्द्राने मुमुन्ति, धुनि, पिन्, धान व छान यांना डार मारिले (६. १८, ८). द्वारपालास संभित यास लाव देऊन, मुमुन्ति व धुनि यांना मारण्यांत आले (२. ११, ९) ऋजिधन् याच्या मदतीने, पिन् या नावाच्या असुराचा पाडाव झाला (५. २९, ११) व द्यु अयास्याने असुराचा बराच नाश केला (२०. १३८, १४). उजिन जातीतील क्रुशिया याने द्रुमाच्या मदतीने पिन्च्या छापीणीची नाजाडी केली (१०. ९९, ११), बोंगरान लघुन वसलेल्या क्षत्रास इन्द्राने पराडले (२. १२, ११), व त्याची नव्वागव शहरे धुन्स विजिली (२. १२, ९). या स्मारांत विष्णू हि प्रमुख होता (७. ९९, ५). मनुज जातीच्या कल्याणासाठी, धुन्सरील शत्रू-वंश नावाच्या देशांत विष्णू तीन वेळां गेला (७. १००, ४). आपण शिषिषिष्ठ आहो असे एकदा त्याने सांगितले, तो व इन्द्र यांनी द्रुशियाच्या (दासाच्या) सवे बुकी निष्फळ करून टाकिल्या (७. ९९, ४) मुमुन्ति व धुनि यांप्रमाणे शुष्ण हाहि एक दस्यु होता (८. ६, १४), दास व दस्यु निरनिराळे होते. दास हे एका जातीचे नांव असून, इन्द्राचा शत्रू मुमुन्ति हा याच जातीपैकी होता कुन्त्याच्या दिताघाडी इन्द्राने यास मारिले (४. १६, १२). मरुतातील दस्यूलाच अवेस्तामध्ये दसू म्हणतात. याचा अर्थ जिल्हा असा होतो. दसूपति, दसूपत याचा अर्थ जिल्ह्याचा अधिकारी असा होतो पुराणातील छत्रह हा बाद दसूपतिन, दसूपतिव यातील छत्रहट किंवा नासधूर याला जो शब्द आहे त्याच्याशी जोडता येईल. अगेस्तिक दसू याला संस्कृतांत देश म्हणतात. नरठातील देशाई (देश-स्वामी) व देशधूर (देश-मुख्य) यांना अवेस्तामध्ये दसूपति, दसूपत असे म्हणतात, तिन्त्याच्या निमागाने हस्तु व जिहापताम हस्तुपति असे म्हणतात. संस्कृतातील जनपद नामच पुढे देश असे म्हणू लागले. जेस्तिक वीम् (सेडेयॉर) यास संस्कृताने विन असे म्हणतात, व वीम्पति (मेडपाचा मुख्य) याला वदान विसाते असे नाव आहे (१. ३१, ११) निन् याचा अर्थ खेडेगावानील भेतरही होऊ अर्थात होतो. जुन्ना मरुतांत विन् याचा अर्थ 'अन

*Key to interpret the Veda by R. R. Bhagwat Bombay 1907.

देवें' असा असून परिचित याचा अर्थ अन्न पुरविणारा असा होता. अवैस्तांतील ज्ञान (धर्म) दारा संस्कृतात, बल व गूढ असे म्हणतात; न्मानांति याचा कुलपति व गृहपति अर्थां नावे आहेत; हर्षा कुल याचा अर्थ वृद्ध असा होतो. वीर्य, विद्र (खेडेगार, शेवजळ) व वीर्यपति, विरति हे शब्द बनविल्यावर व प होम, रोम म्हणजे वीर या शब्दाचा ज्याचा रस मादक आहे असा एका लहान शाळास जो शब्द होता त्याच्याशी गोघळ उडून गेव्हार, संस्कृतापासून आर्गानी अवैस्तिक शब्दा निरावरी झाली लॅटिन भाषा याच्या अगोदर वेगळी झाली व ग्रीक भाषा तर याविदेशी अगोदर निरावरी झाली. लॅटिन ' विरु ' व ग्रीक ' वीरि ' यांचा अर्थ पूर्वी वीर्य, विद्र असाच होता. अनेक बोसांचा (खेडेगार) एक धनु (निरुद्धा भाग) व एवज शब्दाचा दण बनतो, राजकीय प्रगतीसाठी देवपितृत्वाची फार आवडणुता वाटल्यामुळे, दण, दसु दे देव व त्याचे इन्द्र याजवरोबर उठले, पण दसु व अणुर हे फार प्रचलित असल्यामुळे, देवाचे काहीएक चालले नाही; म्हणून आपल्यापैकी कर्मा, दत्तांच्या लोकांचीहि देवास मदत प्यानी लावली. अवैस्तिक आर्यांची राजकीय प्रगति झाल्यावर दसुसंप्रदायी कृपा रचिच्या असल्या पाहिजेत हे यावरून सिद्ध होते. " सर्व वाजुनी मला पर्याचा प्रास होत आहे " (१. १५. ८) " याज्ञपासून, तिरिगिरात मी शमर जनारें व पश्यः प्रातांत गव हुजार जनारें येमली " (८. ६. ४६), पुत्र व पत्नी पुत्रे चालले " (७. ८३. १), दुसऱ्या गद्या इन्द्रां " योनीचा मुलगा गिरी रिनाथीन (पुत्र) याचा नाव केला " (८. ४५. ३०). या मुलांनील पवित्रन व पवित्रन यांचा उदर म्हात्त्याचा आहे. वैदिक मूळाचे कर्णे शल व आर्य असा इन्द्राचे धनु समजून अमत (६. २२. १०). अरेस्तिक ' आर्य ' व वैदिक ' आर्य, अर्य ' हे शब्द ' अयरा ' देणें यापासून निघालेले आहेत. या शब्दाचा अर्थ ' ज्यला दान मिळाले आहे असा मनुष्य ' असा होता. अरे रिचा अराति (८. ११. ३) म्हणजे दान करणारा याचि रंतांतर अरि-अरति, दान न करणारा असे होऊन, नंतर त्याचा अर्थ धनु (दान करणाराचे उपाधी प्रगति नाही असा) असा झाला. इन्द्राचे लोहारी घन (१. ८०. ८) आपल्या उजव्या हातात पेतले, " आपने शमर यत्न केले होते असा एका इन्द्राची आई (शक्ती) अष्टमुवावृत्ती हरीगन रांगत आहे " (८. ७७. ७). या इन्द्रांनं नाव ऊर्वापम असे होत; यांनं हिवाज्यात अर्बुदाग जेरीग आणिले (८. ३२. २६). अणुर याचा अर्थ ' सामर्थ्य ' असा आहे, म्हणून ' जलत ' याचा अर्थ ' सामर्थ्यावर होऊन ' असा होईल. अमि वणु याचा अर्थ अमिमुन युध्मन (- वटे तोंड वज्ज लज्जता) असा करवा (३. ३४. १०). वणु (एज-पाग) याचा अर्थ गराळ असा होतो (५. ३५. १). हा शब्द व धर्म ' यमो ' (नांव) हे एजच आहेत. हे वाद ' इ ' टार मारलें या राज्यापासून निघालेले आहेत. ' इ ' टार मारलें हा शब्द मूळ-मूळन आत्मेवर आहे; व रिताग नगुरांरिना असा आहे. हा शब्द ' वा ' हा शब्द ' व ' लज्ज ' रिता नाव करणे यापासून

निघाला आहे. कथादि धातु, ' इ ' व्हाय वेल म्हणजे ही गोष्ट करून येईल. एका इन्द्राला हिवाचा पुत्र असे म्हटले आहे (८. ४०. ८). " जेव्हा घनिष्ट आईनं वार इन्द्राला आश्रय दिला, तेव्हा मरतीनीं त्याला भरभराटीस आणिले (१०. ७३. १). कथेदातील प्रथम मंडलातील, एकोणतिसाव्या सूक्तात शिप्रिन नावाच्या एका इन्द्राचा उल्लेख केला आहे. तो श्रीमंत असल्यामुळे त्याने आपल्या गोरूतच काही प्रमिद्ध लुगार ठेवून, एका गर्दभावर राही हल केला. त्याच्या काही लोकास लांब देऊन वध करून घेऊन बाकीच्या लोकांची इन्द्रानें कत्तल केली. गर्दभ व त्याची एक बायको ही दोघे त्या कत्तलीत सापडली, परंतु त्याची दुसरी एक बायको बळून गेली. अरे इन्द्रा, तुझ्या आईला कोणी विषय आणिले ? तुला कोणें हिंजत असताना, तुला माझ्याचा कोणी प्रयत्न केला ? पाय भरून जेव्हा तू आपल्या बापास टार मारिलेस, तेव्हा कोणत्या देवाने तुझे सांजून केले " (४. १८. १२) ? " मनप्राशी अन्न नराचोमुख, मी कुत्र्याचीं आतडीं शिजविली; देवापैकी कोणीहि माझे सालन केले नाही. माझ्या बायकेने माझी काळजी घेतली नाही; नंतर शेतानें माझ्यासाठीं मनु आणिला (४. १८. १३).

अनेक ईंद्र-पारख्यामा या नांवाचा हुसरा एक इन्द्र होता, त्याच्या पिताचे कुत्र्यापसून होते (८. ३. २१). हा इन्द्र व त्याचे विश्वाम मरु हे फार उदार होते. " व सोमरस प्याला आहेस; तेव्हा हे इन्द्रा, तू माझा आपल्या घराटे जा, तुझ्या घरात तुमी बावडती भायां असून मधुर गीत चालले आहे " (३. ५३. ६). " इन्द्र " याचा अर्थ प्राचीन काळी " देवांचा राजा " असा होता. देवाच्या प्रत्येक जातीस एक एक इन्द्र होता. हे इन्द्र आपापसांत लडत असत. पण, अणुर, रसु (१. १३. ५), यातु : किंवा यातुधान (७. १०४. २१), आशिवय सन (१. ३३. ४), शिमु (१. १००. १८), कथि (३. ५३. १४), विन नाकाचे दसु (५. २९. १०), वपत्या नाकाचे भोगोद्विन, दास, आर्य, नहुष (६. २२. १०), वाद (६. २०. १०), वृषविद्र (६. २१. ६), अणु, वणु, वणु (७. १८. १४-१५), निमीधिन (७. १०४. २३); वन्दन (७. २१. ५), मडिय (८. १२. ८), वेक नाड, व कानघति वगैरे लोक इन्द्रांचे द्वेदे होते. वड्डन म्हणजे लढले, वृन हा येथें धातु समजला आहे (४. २४. ४) फदासित वसिदे असेल की, इन्द्र हे देवपि धातु असून, मरुत्याच्या मरुतीने त्यांनी पूर्वीचे देवांवर आपले वपेस देविले असेल. परंतु ऐतिहासिक काळपूर्वीच्या ग्रीग देवांन, ईंद्रांनं काही एक बाळले नवेल. त्यापैकी तेथें यिओई लोकांनी अंदे लोकांवर असा प्रकार राज्य केले की अन्दे लोकांचा फार न्दार झाला; व अन्दे म्हणजे यिओ लोकांपैकी कमी दर्जाचे मामान्य लोक असा समज झाला. इकडे, पूर्वीचे ' इन्द्र ' हा शब्द न्दाय न पातले त्याचा संज्ञे उच दर्जा किंवा पंग याच्याशी कायम आहे. वैदिक काळयांत मरु दे ईंगीचे फार विषयनीय मित्र असे म्हटले आहे. परंतु ग्रीमच्या पीपलिक कथेत मरुतीच्या नेदोच्या तुझ्या वपरी नाहीत.

“देव”, पूर्वदेव, मूरदेव, शिश्रदेव, पंचजन, शूर-
देव, यातुधान, विश्वदेव, समुद्र, कोटी—दिव्, देव्,
देव (यव-याव, यु, यो, यो, या-य) हें ह्मण वैदिक
असून द्यव् हें वैदिक कालपूर्वीच आहे. यिओ, होउ हा
ग्रीक, देउ हे लॅटिन व दएन हे अवैस्तिक रूप आहे. सरासासूचीत
देव्य किंवा देव असा शब्द आलेला आहे. त्याचा अर्थ साधारण-
पणे देव किंवा देवांसंबंधी अगा आहे. द्यव् याचा धूर्व्या अर्थ
देवगीचा मातर म्हणजे धनी व दास याचा अर्थ देणारा म्हणजे
गुलाम असा अर्ध झालेला काय ? “अमुराष्ट्रा अग्रा देवाग्रजन
परामव होवो” (१०. १३, ४). या वाक्यावरून असे वाटते
कीं, ग्रीक वाक्य उच्चारणार देवप्रीतिच होता. यावरून अमुर या
शब्दाप्रमाणें, देव हा शब्द मनुष्यजातीच्या निमाणाच्या दर्शक
आहे. अग्नीच्या मदतीमुळे द्युचे देवापुढे काहीएक चालले नाही
(३. २९, ५). द्यु हे मनुष्य प्राणी होते असे त्यांचे वर्णन
आहे. देवांनी त्यांचा परामव केला, यावरून देवांहि मनुष्य असावे
असे वाटते. हे देव अग्निपूजक होते. द्युसूची लज्यासाठी मनुष्य
जातीचा पुत्रवत् याची देवांनी मदत मागितली (१०. ९५, ८).
ज्या अग्नी देवांनी पुत्रवत् याची मदत घेतली त्याअर्थी तेहि
मनुष्यच असले पाहिजेत. पंचजनाः हें नांव मनुष्यजातीला दिलेले
आहे. प्रात (यौद्य), रंत (रूप, रंग), मानुर् (मनुष्य) वगैरे
शब्द देशाभ्ये आढळतात. मनुष्यप्राण्याच्या देशाला दिव् अथ
म्हणत; व पंचजना मानुर् पंचदेवा असेहि म्हणत असत
(१०. ५५, ३). पंचजनाः याचा अर्थ एके कारी “सर्व मनुष्य-
जात” असा समजला जाई. मनुष्यजातीचे एकरूप पंच विभाग
होते. देवांच्या तीन जाती संहितेमध्ये येतात. ररे देव या तीन
जातींमधील एकसारखे लक्ष असत. अशा एकरूप देवांच्या चार
जाती झाल्या; मूरदेव या नांवाची एक वाचरी जात होती, त्यांचा
एक स्वतंत्र इन्द्र होता (८ ७०, १५) हे राच्या देवांसो
मिसळून गेले. देवांच्या पहिल्या जातीम मूरदेव असे म्हणत.
“हे इन्द्र, यातुधान लोकांचे गळे कापून तूं त्यांना मारून टाक,
मूरदेव म्हणू जावोत” (७. १०४, २४). मूरदेव व यातु-
धान हे मनुष्यप्राणी होते असे या वर्णनावरून समजते. यातुधान
हे मनुष्याचे व घोड्यांचे मांस खात असत (१०. ८०, १६).
मूरदेवांना जाळून डागण्याम अग्नीस सांगितलेले आहे (१०
८७, १४). उर्वशीम पुत्रवत् याला शूर असे म्हटले आहे
(१०. ९५, १३). मूरदेवांपैकीच मनु-मनु जात असावी असे
समजून या जातीचा आपल्यासाठी काही सचव नाही असे देशास
वाटले असेल. अथवा या वेळी मूरदेव हा शब्द मरान प्रचारांत
आला असावा. देवांच्या दुसऱ्या जातीस शिश्रदेव असे म्हणत.
“शतशूर शहर लूनन त्याने शिश्रदेवाचा परामव केला” (१०.
९९, ३). तिसऱ्या जातीम मूरदेव असे नांव होते. पूर्वदेवा
म्हणजे अमुरा (७. २१, ७) असे प्रसिद्ध चीनशास्त्रांमिह मज
आहे. अमरुतोक्षामयेहि पूर्वदेव व अमुर हे शब्द एकाच अर्थाचे
आहेत असे म्हटले आहे पूर्वदेव म्हणजे प्रेत देव किंवा पूर्वजंत

देव. पहिल्या अर्थ घेतला तर, अमुरापासून देव वेगळे
निघाले असे म्हणावे लागते. दुसरा अर्थ घेतला तर
अमुराच्या देशाच्या पश्चिमेकडे देवाचा देश असावा
असे मानणे माग आहे. ज्या ऋतेत पश्चिमेकडील शत्रू जाळून
डागण्याम (३. १८, १) अग्नीची प्रार्थना केली आहे, ती
ऋचा एका पूर्वेकडील देशांत लिहिली आहे. पूर्वदेव व प्रत्यक्ष
देव हे एकाच भाषा बोलत होते किंवा काय हा एक प्रश्न उपस्थित
होतो, एसा महाप्रश्न यावरून पतजलांचे असे मत झाले आहे कीं
अमुरांची भाषा देवांच्या भाषेपासून निघालेली असावी. अवैस्तिक
लोकांत प्रसिद्ध आर्येले वोनियन् देव हें नांव कदाचित् पाश्चा-
त्य देवांचे अगेल, किंवा त्यांचा पोतभाग असेल, अमर
वोनियन् देव हे देवांच्या इतर तीन जातीपैकीं असतील.
वरेष्य होत (१. २६, २) हे वरेष्य देवाचे होतु असावेत.
दुसऱ्या होतुचें नांव पूर्व म्हणजे पूर्वेकडील किंवा जुना (१.
२६, ५) असे होते. वैदिक वाङ्मयांत देवांच्या दोन होतुना
‘अग्नी’ सूक्तत जगा दिलेली आहे. विश्वदेव म्हणजे सर्व देव
अमर फक्त पश्चिमेकडील देव ? वैदिक वाङ्मयांत वयु, इन्द्र व
आदित्य असे देवांचे तीन विभाग केलेले आहेत (७. १०, ४),
व प्रत्येक भागांत अनुक्रमे, ८, १० व १२ अशा पोतजाती
(कोटी) आहेत. मराठी ‘कुडी’ हा शब्द व सल्लुतातील ‘कोटी’
हा शब्द हे दोन्ही एकाच आर्य. पुरस्सति हा वतीसाच्या जाती-
तला असून, इन्द्र व राधाचे मूल हे तैतीसाच्या जातीतील होते
(८ १६, ७). या भागात व पोतभागात फक्त अस्तल देवांचा
समावेश होई पूर्वदेव किंवा अमुर याचा समावेश यात होत
नसे देवांच्या देशास दिव् असे नांव होते “हे इन्द्र, कोणत्या
तीने मितां देवांच्या देशांत जाऊ इच्छिताच्या द्युसूच्या पै
पाडाव केलास” (८ १४, १४) द्यु हे मानव असून दिव्
प्रांतांत जाण्याची त्याची इच्छा होती, यावरून तो देश देव व
त्यांचे इन्द्र याचा होता असे म्हणण्यास हरकत नाही. दिव्चे
तीन प्रांत केलेले होत, दिव् जवळ ‘भूमि’ देश होता त्याचेहि तीन
भाग होते पृथ्वीच्या तीन विभागपैकीं, एकाच प्रांताच नांव भूमि
असे होते. हे पृथ्वीचे तीन विभाग व तीन दिव् मिळून सहा
प्रदेश होतात. या सहा प्रदेशांच्या सहा उर्मी होतात. उर्मी हा
नाव ऋतेद सहितेंतहि आढळते (६. ४७, ३). उर्मीमहल
कधी कधी मिष्टि हेंहि नांव आढळते (२ १३, १०). अथर्व
सहितेंत देवी म्हणजे देवांच्या अशा अर्थ दिसतो. परतु अलिकडच्या
वाङ्मयात पृथ्वी, भूमि व उर्मा हे शब्द एकाच अर्थाचे समजले
जाऊन त्यांचा अर्थ पृथ्वी असा आहे. दिव्च्या तीन विभागांना
दीर्घप्रसमन्, रोचन, व समुद्र अशीं नांवें आहेत (८. १०, १).
दुसऱ्या एका टिकाणी दीर्घप्रसमन् यास प्रलवण, व रोचन यास
स्वर्नर (८. १५, २) अशीं नांवें आहेत समुद्र हा देश मुंदर
क्रिपानिपथी प्रसिद्ध होता (९. ७८, ३). एक अमिरा (अग्निपु)
स्वर्गतास वंशायमान वरित ऽपरा, इन्द्रां त्याम ठार मारिले
(८ १२, २) व मनुजनेहि मरूण केंचें. स्वर्णर, मरुम, श्यावक

आणि कृप (८. ३, १२) या सर्वांचे इन्द्राने रक्षण केले. स्वामाचा ऋणवय या नांवाच्या राजाचाहि उद्देश केला आहे (५. ३०, १४). कार्पण व कृप हे एकच असावेत. अरब व तुर्क लोनापासून आशिया मायनरान रोम हे नांव मिळाले. रोम हे शहर वरील ठिकाणापासून फारच दूर आहे. म्हणून आठव्या मंडलांतील चौथ्या सूक्तात अगलेले रम हे अगदी निरुद्ध आहे. या स्मृतिशास्त्रील मूर्तीला लेख आल्या येथे जाऊन राहिले असत; व त्यांच्या वंशजांनी तेथे जन्म वसाहत केली असावी व या नदीन वसाहतीन रम-रोम हे नांव मिळाले असेल. वेन जातीतील नाक (९. ८५, १०-११) हे दिव् मधील एका पर्वताचे नांव असतें (८. १०३, ९). प्रलमग, रोचन, समुद्र न नाक ही नांवे संहितेत केलेले कोडे आढळतात; व हा दिव्चे विभाग दर्शवितात, 'त्रिदश' म्हणजे देव व 'त्रिदिव' म्हणजे त्यांचा देस हा नांव या अर्थाने आढळतात. त्रिदश म्हणजे तीस हा लोक आरुद्रा एकतीस देवांचा नायक आहे. एक प्रांत आठ वसुंती, दुसरा अरुद्रा स्वर्गा व वातीचा वारा आदित्यांनी व्यापून दाखिल असावा. कदाचित् प्रत्येक प्रांतात अरुद्रा जाती रहात असाव्या. कारण 'त्रिभिः एकादशैः' (८. ३५, ३) असे म्हटले आहे.

रमा या नदीस पायउतार होत नसे; व म्हणूनच एणीनां आश्रय वाडत असे. रसा हे नांव नद्याच्या सूक्तांत आले आहे (१०. ७५, ६). रसेच्या एका बाजूला विष्ट (९. ४१, ६) किंवा विष्ट्यु (८. ३४, १३). या नांवाचा देस होता. त्रिविष्ट्य व त्रिदिव ही नांवे एकाच अर्थाची असून, विष्ट्य हे दिव् याचें दुसरे नांव असतें. अरुद्राचा एक (८. ३२, ३) विष्ट्य व मन्वाचा दुसरा विष्ट्य आल्यामुळे, विष्ट्य व दिव् यांचा गोष्टळ उद्भव गेला. हे देस जन्म जन्म असावेत. रसा, अंगुमनी व सर-रशति या निरुनिराच्या नद्या असाव्या. देव व पत्नी यांच्या देसांच्या मध्ये रसा ही नदी आहे. अंगुमनीच्या एका बाजूला (८. ९६, १३-१६) काळे रंग रहात असत. व रास्त्रेनीच्या दोन्ही बाजूला पूर लोख रहात असत (७. ९६, २). एलम किंवा इलमने नदीसय नाव अंगम अंगे होते जिच्या काडी मुल हे राजघातीचे शहर होतें त्याच नदीच नांव अंगुमनी होते, किंवा एलमची पूर सीमा अगलेली तेमिस नदी हिचें नांव अंगुमनी होतें, हे अभिहित आहे. रसा व सिन्धु या निरुनिराच्या नद्या होत्या (४. ४३, ६).

या सुरुवातून अर्थ सिद्ध होतें की, पण हे देवांनी लटत असत. फोनी किंवा पुनी या दक्षिणापासून पण हा शब्द निघाला असावा. फोनी किंवा पुनी हे मल्लस व शतराज असून दूरच्या प्रदेशांनिहे ते व्यापार करीत असत. सैष्टातान पत् या धातूचा अर्थ व्यापार करन असा आहे. तात्याच्या एका नात्याचे नांव 'पय' असें होतें. कसिपू-कसिपू हे पतिपू-पतिपू हे स्त्रांनर असून 'पति' नं स्त्रांनर वं (५. १५, ६) नाकाच्या नवीनाच्या शुभान प्रांत

(४. २१, ३) मिळाला. सर्व पणीशी इन्द्राने घेउनस्य होते असें नाहीं. पण त्यांच्यासाठी रोम तयार करित असत, व फांही त्याला खंडणी देत असत; असा लोकाही तो सल्लोखानें वागे; परंतु वातीच्यांनी त्यांचे फार वांकडे होते (४. २५, ७). वृद्ध या नांवाच्या एका पणीचा औदार्यावहल स्तुती केलेली आहे (६. ४५, ३१-३३). दुसरा एक पण ऋषि होता (५. ६१, ८) आपापल्या गर्भाशयांत समान आंसे (३. १, ६) वसा-णाच्या अशा सात सुंदर ब्रियार्था साम्य असणाऱ्या अशा सात वाणी आहेत. वाणी हा शब्द, प्रार्थना, सूक्त (१. ७, १) या अर्था-नेहि वापरला आहे. उत्तरकालीन वैदिक वाङ्मयांत पण हा शब्द कृष्ण या अर्थाने आलेला आहे (६. ५३, ३).

सोम, प्रावाण व ऋषी हे विप्र होते. प्रावाण हे योद्ध्यांचे नांव होतें. त्यांच्या टोळ्या फोडणें हे दगाडाराचें कडीण असेल, किंवा शत्रूवर दगडाचा मारा करण्यासाठी हे लोक आपल्यावरोंवर येत नेत असतील, म्हणून प्रावाण हे नांव त्यांचा पडले असावे. हे काव्या जातीचे लोक असावे असें प्रावणसूक्तांत (१०. १४) सांगितले आहे. यय, दिव प्रांतातील आखर लोकपैकी हे लोक अप्रुत हे इन्द्राने संरक्षक होते व यांच्या परामर्शाने इन्द्राची भरनराट झाली. "प्रावाण व अदिति यांना इन्द्राने (५. ३१, ५) दस्युंती सामना करण्यासाठी पाठविलें होते; हे अथ यय वगैरे बाही एक न घेतां पायीच गेले."

अंगिरस हे दिवसुत्राः (४. २, १५) म्हणजे दिव् चा मुलें किंवा देवपुत्रा कृपयः म्हणजे ऋषिदेवांचा मुलें म्हणून प्रसिद्ध आहेत (१०. ६२, ४). मानवांनी 'नामा' च्या मयस्थीने अंगिरसांना मनी करण्याचा प्रयत्न केला. विष्ट्य हा अंगिरसांचा एक पोट-भाग होता व या पोटभागांतोळ नवम व दशम हे कारप्रसिद्ध होते."

भागवतशोधित इतिहासाचें पौर्वापर्यः-देवविषयक अनुपनिषद नव्या ऐतिहासिक असल्यात त्या गोष्टी दशराज युद्धा-पूर्वी घडल्या असाव्यात.

इंद्राची युद्धे आम्ही सग्या इतिहासाचा विषय घरीत नाहीं. ज्या ज्या युद्धांत दुसरे कोणी देव गुनले असतील आणि माणसें जरूरत असतील तोहि आम्ही इतिहासविषय घरीत नाहीं.

दशराज युद्ध असें आहे की त्यातील मानवी क्रिया अष्टाष्ट नाहींत. जे मानव लढत त्यांना लढताना जरी देवांनी मदत केल्याचा उद्देश असेल तरी तेवढ्या उद्देशाने त्या क्रियेचें ऐतिहासिक नष्ट होतें असे नाहीं. इंद्राच्या लढाया व देवांनी ज्यात भाग घेतला आहे अशा सरमासूक्तांत हट होणाऱ्या लढाया नविहि. आम्ही ऐतिहासिक अष्टाष्ट समजतो. दशराज युद्ध मात्र पूर्ण ऐतिहासिक विषय असतो.

दशराज युद्ध हा मंत्रांमधील जर अत्यंत अगोचीन विषय असेल, तर दशराज युद्धापूर्वी घरीत कों मान संस्कृतीच्या लोकांचे आगमन झाले असे होईल. पण वस्तुतः तरी गोष्ट

माही. मनराध्याच्या आगोदर दासराज युद्ध झाले असले पाहिजे असे आम्ही समजतो.

मंत्रश्ट कालाचे आम्ही भाग येथे प्रमाणे पाडतो.
मंत्रपूर्व युग

पहिला विभाग ज्या काळात मनांत उरिलेल्या इष्टादि पौराणिक कथा तयार झाल्या असतील तो काळ **दुसरा विभाग**. ज्याकाळात अर्थासुषी एतिहासिक व अर्थसुषी पौराणिक उदाहरणार्थ पुस्तक उर्वरता याच्या कथा उत्पन्न झाल्या असतील असा काळ **तिसरा विभाग** दासराज युद्धाचा काळ

या तीन युगविभागांपैकी पहिला विभाग मूलतःकालीन होता असे शक्य आहे. होवमान्यांचा 'उत्तर ध्रुव प्रदेशांत आर्यन् लोकांचे मूलस्थान' हा प्रथम मंत्रसुगाच्या पहिल्या विभागाविषयी निवेदन करतो.

आर्यदासविरोध करून हा याच युगातील होय
हे तीन काळ मात्र लोकांच्या पूर्वजांचे होत मात्र लोकांचे देशात आगमन झाले त्याचा, मंत्राध्याच्या आणि दासराज युद्धाचा परतस्तव्य लक्षात घेऊन पहिले पुढे आम्ही असे दाखवितो की, दासराज युद्ध हे मनराध्यापूर्वी आहे तसेच ऋग्वेद फोग्याह तेहेन देशांत आर्य म्हणून वेगळ्या लोकांचे आगमन दाखवीत नाहींत, एवढेच नव्हे तर मानवी राजनीय पद्धतीही दासराज्यात आर्ये शब्दाचे उद्देश मध्येच उभेगोही नाहींत हे आम्ही मागे दाखविलेच आहे. आर्यना नावाच्या लोकांचे, जिंजा ज्यांत आर्यन् म्हणता येईल अशा लोकांचे आगमन ऋग्वेद दाखवितात असे आम्ही मुळीच कबूल करीत नाहीं आणि हे मत प्रतिपादन करण्याच्या निद्वारांग ते मुळीच सिद्ध करा असे आम्हांना करतों.

भरत नांवाच्या एका टोळीचे रिक विनोदास शुरास याच्या अनुचारांचे मात्र आगमन आम्ही मानतो.

आर्यन् लोकांची हिंदुस्थानात पहिला वसाहत ज्याकाळी झाली त्या काळाचे लेट आपणापशी नाहींत तर आर्यन् वसाहतीच्या हजारां वर्षांचा पक्कच काळ घडला तर त्या दीर्घ काळाच्या अंतिम भागांत दासराजयुद्धाने व्यक्त होणारी अस्तावी हिंदुस्थानात स्वारी झालेली असली. अस्ताच्या स्वारीचा काळ तोच मंत्रकाळ होय एवढेच नव्हे तर त्या स्वारीच्या नंतरकाली मर्याच वर्गाने आजपर्यंत टिकलेले मंत्र तयार झाले असतील ज्या वेळेस स्वारी केली तेव्हा देश चांगला वसलेला होता. जेव्हा आर्यन् राष्ट्रांच्या वसाहतीचा इतिहास हा वेदपूर्वमालीन आहे मंत्रकाळापूर्वी १००० वर्षे तरी देगांत एर निमिष्ट वस्तुत्वित्विर झाली असली. वेद म्हणजे आर्यन् मनराजाने हिंदुस्थान वगविरा त्या काळाचे वाग्य मुळीच नाहीं.

आम्ही येथे जे मत व्यक्त करीत आहोत ते याच संशोधक वर्गात वृद्ध नाहीं इतिहासविषय प्रचलित करून आम्हाच्या मतांपासून भिन्न आहेत

प्रचलित कल्पनांचे खडण अनेक ठिकाणी करणे प्राप्त होते व ते वेवेळी आहे उदाहरणार्थ, आर्यन् महावसावा इतिहास म्हणजे वेदांत आर्य या शब्दाने यांदि या जाणाच्या वर्गाना इतिहास नव्हे, ही गोष्ट मागे दाखविले आहेच तसेच आर्यन् राष्ट्रांच्या भारतातील इतिहास वेदांतगत इतिहासापासून ग्राम झाला अशी जी प्रचलित समजूत आहे ती चुकीची आहे असेहि दाखविण्यात आले आहे. आर्यन् राष्ट्रांचे दशात आगमन वेद दर्शवितात अशी प्रचलित समजूत आहे. त्या समजुतीचा अर्थार्थलदि पुढे वर्णिल जाईल.

क्रमेः त्रित दिसणारा समाज - हा सविस्तरपणे विवेचिण्याचे येथे प्रयोजन नाहीं येथे एवढेच सांगितले पाहिजे की क्रमेः त्रित दिसणारे इतिहास असा दिला नसून स्तोत्रांत जी विधान उत्पन्न होत आहेत त्यातून इतिहास नोंवा करायच्या नागे या विधानांत देशप्रवेशाचा मिल्कुल उल्लेख नाहीं आर्यन् लोकांच्या देशप्रवेशाविषयी क्रमेः त्रित जे करून घडण्यांत आली ती एवढ्याच वरून का वरुतेर उद्देश पडावयाचे सापडतात आणि गेच्या पूर्वकाळ उत्पन्न वाटे सापडतात.

यात उरिलेल्या दस्तूच्या आर्यांनी असलेल्या विरापोची वरून आणि अनास, अने एके ठिकाणी दस्तूचे वर्गन आहे त्यावरून आगे व दस्तू या निरविश्राम जाती आहेत आणि कवेदात आर्यप्रेक्षा वर्णिल आहे अशी कल्पना प्रचलित झाली तमापि वस्तुस्थिति निरावी आहे आर्य आणि दस्तू ही दोन निरविश्राम रांगे अगर जाती आहेत असे तानेने म्हणता येत नाहीं, आणि आर्य आणि दस्तू याचे सामुवाचीन वास्तव्य मुळीच वर्णिले नाहीं, वगैरे विवेचन मागे सविस्तर केलेच आहे.

क्रमेः त्रित जे शुभमान पक्ष दिसतात त्यात,

(१) द्व व तद्विद्ध वर्ग,

(२) दासराज युद्धातील परसरीवद्ध वर्ग,

यांपैकी पहिल्या वर्गात मोडण्याच्या विवक्षता नवळ्या वाहेजेत. त्यांचे स्वयिकरण हा सामान्य इतिहासाचा विषय नसून पौराणिक कथा तयार करता होतात या संशोधनज्ञांच्या विवर आहे त्याचे विवेचन दुसऱ्या विभागातील देवदेविहासात केलेच आहे किंवात अनेक युध्दमान पक्ष वर्गीत पडतात त्याचा दासराज युद्धातील व्यक्तात् म्हणजे दासराज युद्धातील म्हणजे पैतृनाच्या गांधारापुत्र अनुनेषीत शालेरचा बालांशी संघ दिवून येतो.

क्रमेः त्रित जे शुभमान पक्षांचे ? "आर्यांचे" म्हणजे सत्य लोकांचे की वचनश्रीलक्ष ? आर्यांचे आगमन झाले असे म्हणणारा वर्ग आर्य या शब्दाचा तो अर्थ घेऊच नाहीं तो वर्ग "आर्य" या शब्दाचा भाषाशास्त्रज्ञांनी काढलेला अर्थ म्हणजे ग्रीस, लाटिन या भाषांशी नाते असलेली भाषा बोधणाराची जात असा येतो आणि त्याचे आगमन म्हणजे सधून यावेचे कोणाचे तरी प्रकृतिस्वरूप बोधणाराचे आगमन असे समजता आणि ते क्रमेः त्रित वर्णिल आहे अशी कल्पना करतो निरीया पुरावा न देतां एकाच अशी कल्पना करतात की, मनात

जे देशानंतर दिसतें तोच "आर्यन्" लोकांचा हिंदुस्थानात प्रथम प्रवेश होय. या तऱ्हेचे रूढ विधान कोणी केलेले नाही पण खरीत धरलेलें आहे. वरील प्रकारच्या गृहीत मनास पुरावा नाही एवढ्यावरच ते मत ठामून देतां येईल, तथापि हें मत धरून बसणाऱ्या राय मोठा आहे म्हणून त्या यत्नास अधिक सन्मानानें मागविलें पाहिजे म्हणजे ते उलट प्रमाणे देऊन खोडलें पाहिजे.

"वेद" हे लोकांच्या आगमनाचे श्रव्य लोकांस वाटतात यांचे कारण त्या घरात वर्णन केलेल्या क्रियांची रंगभूमि पंजाब ही आहे. आमचें मत अर्धे आहे कीं, वेदोक्त क्रियास्थान पंजाब आहे तरी श्रग्दे हे आर्यन् भारा बोलणाऱ्यांच्या प्रथम देशप्रवेशाचे श्रव्य नाहीत. त्यान उगडिलेलीं राष्ट्रे, पंजाबात बसलेलीं दिसतात एतत्पर्यंतच म्हणजे हे आर्यन् महापंजाबाच्या आगमनानें दर्शक वाच्य आहे असें म्हणायें काय ? तेव्हाच कसेली लावावयाची असेल तर आज पंजाबातील गाणीं गोष्ट करणेंत म्हणजे त्यातील जातो देशील पंजाबात दिसतील, म्हणजे त्यावरून ते विविध जाणवें देशप्रेमज्ञापक वर्णें म्हणता येईल ?

सहज भाषा किंवा ती ज्या भाषापासून झाली तिच्या प्रकृति-रूपी भाषा यातील वाक्यसंच अत्यंत जुन्या वाळचे असेच श्रमून दोन. यावरून वशी वसना झाले कीं आर्यन् भाषा बोलणारांचे हें प्रदेशाभ्यन्त होय आणि यजुर्वेदादि वाक्यस्थान लोकांच्या उत्पत्त्यातील क्रियांचे चोख होय.

म्हणजे वाक्यसंच वाढ व आर्यन् भाषा बोलणारांमध्य देश व्यापला जाणें या गोष्टी अन्योन्याश्रयी घट्या जाणत. भूमि व्यापणावी क्रिया अगोदर होणें आणि वाक्यवाला वर्णें तैथें मागाहून जाणें या क्रियेची शक्यता लोक विचरतात.

वाक्यसंचास्तार लोकविलासाच्या आश्रयानें झाले असेल ही कल्पना स्वाभाविक आहे; पण अधिक विचार केला असतां या कल्पनेत काही चुरा अटण्याचा संभव आहे असे दिसून येतें. आर्यन् महापंजाबें प्रथम आगमन श्रग्देशांत वर्णिलें आहे असें समजणाऱ्यांना नवीन वमाहतीच्या विषयेचे खरून खडांत पडलेले होते कीं म्हणजे अग्रा समय उत्पन्न होता.

प्राचीन माली झालेले व मंत्रान उगडिलेले आर्य लोकांची आगमन हें पहिलेच काय हा प्रश्न प्रथम विचारणीय आहे. तें पहिलें समज नाही असे खरेंच. वेदांमध्ये ज्याचा उल्लेख येतो ते गवे लोक एवढेच होतें काय ? पुढे सराई पडणाऱ्यात प्रतिहार करणारे गोन आर्यन् होते काय ? ते सगे शत्रूंचे असें दिसून नाही. पुढे गरद पणण्याच्या लोकांच्या शत्रूंमध्ये काही गडन जातीचे आणि काही विगना जातीचे असे दोन्ही प्रांतांचे लोक असेच शक्य आहे, एतरेच नव्हे तर युद्ध सत्तांशाने झाले अशाच असे मनुष्य-धन गत्ता अर्थात सामान्य पद्धतीने व म्हणजे लागेने, अमेरिके-लायन वगैरेच्या इतिहासांत गोम्याची आणि तांबड्याची युद्धे असेच लोकांचे नव्हे तर निरपिड्या गोम्याच्या सत्तांची पराभूतींत युद्धे असेच कोणांत उगडिलेला मनुष्योक्त जाणतो. भाषावाक्यसंचाची

वापरलेल्या "आर्यन्" नांवानें संशोधिलेली राष्ट्रे कोणतीं याविषयी विचार पाहिजे.

आर्यन् म्हणून म्हटलेल्या एकाच लोकसमूहाचें एकच वेळेस आगमन होऊन त्यांना देश जिंकला किंवा बसविला ही गोष्ट शक्यच नाही. बोलन घातून किंवा येनर घातून एकदम कितीसे लोक येणार ? जे वेळील त्यांना भक्ष्य मिळविण्यास तात्पुरती तरा वमाहत करावी लागणार, जीं माणसें येणार ती प्रथम जवळचाच प्रदेश व्यापणार आणि एकदां एकादा प्रदेश व्यापिला म्हणजे त्या प्रदेशापासून स्वच्छेनें लोक इतरत्र भ्रमण करणारिता करतात नवीन येणार त्यास व्यापिलेल्या प्रदेशांतून रस्ता काढून दूर गेले पाहिजे किंवा जुनीच वसाहत दिश्यावून घेऊन जुन्या वसाहतीवार्थास दूर टाकले पाहिजे. म्हणजे नवीनांचें भाडण युद्ध किंवा मारामारी व्हावयाची ती प्रथम जुन्या स्वजनांशीच होणार. दस्यु, राक्षस, दास, इत्यादि शब्द शत्रुवशावरून असेल तर ते शत्रुची किंवा दुसरी भिन्नवंशीय भाषा बोलणाऱ्या निश्चित लोकांसच लागले वसावरून ? देशातील काऱ्या लोकांना जिहून त्यास शब्द बनविले या विधानाच्या मुद्राशी समजून दिसत ती अशी का मंत्रमाली उत्तर हिंदुस्थान पाळ्या लोकांनी बसले होते आणि लक्षावधि किंवा सौंख्यावधि गोरे आर्य आले आणि त्या सर्वांनी विस्तार इतक्या लोकांशी युद्ध करून अशी लढ चौस मैल जमीन व्यापून टारली. ही कल्पना हिंदुस्थानचा लढावसा दोनचर फुड्याच नश्या हातात असला म्हणजे सोपी दिसते पण त्या विषयेचे यथार्थ स्वल्प लक्षांत आणूं लागले म्हणजे त्या निधानाची असत्यता भासूं लागते. यासाठी आर्यन् लोकांनी शत्रुविक्रम लोकांस हाडून हिंदुस्थान कापीज केले त्याचा इतिहास वेदांत वर्णिला आहे असल्या तऱ्हेची इतिहास सोपा करणारी विधाने जितकीं दूर टाकता येतील तितकीं दूर दुरुगारून दिली पाहिजेत, आणि संशोधनामध्ये प्रत्यक्ष युद्धे काय झाली, प्रत्यक्ष सय कोणकोणते दिसतात, याविषयी शांतपणें संशोधन केले पाहिजे. ज्या आर्यन् लोकांनी वेदमंडल आपले त्या आर्यन् लोकांना काऱ्या शत्रुविक्रम लोकांना जिहून हिंदुस्थान कापीज केले हें निधान आपण प्रथमच शिशुमनोषध्याच्या मनोहर कल्पनासम्यंतले आणि केवळ अजिजात खोटे असे धरून चाल, आणि इतिहासाचे सूत्र सांपडण्यास काय काय गोष्टी उपलब्ध होतात हें पाहू.

पुर्वीच्या श्रव्यतांचे अर्थदस्तुपुढीसक मन आणि आमचे मन यांतील भेद वाढी येणेंप्रमाणें दर्शवितो.

पूर्वीचें मत.

(१) आर्य हें जाति-

वाचक किंवा महानंश वाचक नांव होत.

(२) हिंदुस्थानांत वेद-

भाषी (आर्यन्) लोक आले

आमचें आजचें मत.

(१) आर्य हें शिष्टांग-

वाचक व यजननीलजनशचक नांव होत.

(२) हिंदुस्थानांत मरतांचे

आगमन किंवा त्यांना

त्यांचे आगमन वेद दाख-
वितात.

(३) आर्यन् आले त्या-
वेळी देशातील काळ्या लोकां-
बरोबर त्यांचे युद्ध झाले.

(४) आर्यन् राष्ट्राचे
सामान्य शत्रु देशातील द्रव्य
लोक होते ते काळे होते
म्हणजे आर्यन् लोकांचे हे
आगमन पहिलेच होय

(५) दस्यु याचा अर्थ
देशातील द्रव्य लोक.

तेव्हा कमनातील उद्देशाने
सष्ट होते आर्यन् लोकांचे
आगमन वेदावस्थेन सष्ट होत
नाही भारत लोक तेव्हाच
आर्यन् होत असे मुख्यच
दिसत नाही

(३) भरत हिंदुस्थानात
आले तेव्हा त्यांचा देशात
प्रवेश मग प्रसारच्या लोकांनी
कड्या करत करत राहला

(४) आर्यन् राष्ट्राचे
काळ्यांनी रासुधार्येन नेर
दिसत नाही. आर्यन् लोकांचे
सामान्य शत्रुलोक ऐस्य
अन-याचे वंशे दिसत नाही
देशात आर्यन् लोक प्रथमच
येत होते व त्यांच्या अगोदर
काळे लोक देशात होत असा
बद्दल पुढचा नाही

(५) दस्यु म्हणजे जे
यानशैल नव्हत ते दस्यु
हा शब्द फार तर शत्रुच
याचक असावा तो शत्रु
पशुभारतीय असल्यामुळे त्याने
भारतीय विशेषत जात दर्श
विली जात नाही एके ठिकाणी
काही चवथा नकाच्या लोकांचे
दस्यु म्हटले आहे, ते आर्यांचे
शत्रु होते असे नाही

(६) दस्युशी युद्धप्रसंग
वर्णिला नाही. दिवोदास व
सुदास यांचे अनेक राष्ट्रांची
युद्धप्रसंग ऋग्वेदात वर्णिले
आहेत जी राष्ट्रे सुदास व दि-
वोदास यांच्या विरुद्ध लढली
(३० यजु, तुर्यस, पुरु ६०) ही
दिवोदासपेक्षा भिन्न वयाची
किंवा भिन्न धर्माची होती
असे समजण्यास सुगम
पुढचा नाही

आजचा पूर्वीच्या लेखनात अमेरला दुसरा मतभेद नसा आहे
की मरहाला झालेले आगमन आर्यन् लोकांच्या भारतीय
इतिहासात प्राचीन नसून अर्वाची आहे

श्रुतिधर्मशेष्टपुत्र अगर प्राणपुत्र समान ही समा-
जाची उत्तरकालीन स्थिति होय यशविनासाबरोबर कलिकर्म
भित झाले कलिकर्माचे मित्रत्व म्हणजे निश्चिष्टपण स्थापन
झाल्यानंतर ब्राह्मणांची वेदशास्त्राभिप्रायतात्मक जात तयार झाली.
मंडगागांतच कलिकर्माचे चरंभे विशिष्टीकरण व यशविनास
ही दिसत आहेत यशसस्था तयार होण्याच्या पूर्वी ब्राह्मणांची जात
तयार झाली नव्हती आणि त्यामुळे ब्राह्मणजातीविरहित तथा
आर्यन् भाषेने व्यापलेग, असा जर बाही प्रदेश असेल तर, तो
यशसस्था संघर्षापूर्वीचा आर्यन् लोकांचा प्रसार दर्शवितो, उत्तरे-
वडील ब्राह्मणांत अत्यंत पीय ब्राह्मण म्हणजे सारस्वत होत तथापि
गस्टत भाषेचा सरस्व असा आर्यन् भाषेने व्यापलेग देश सरस्व
तांच्या पूर्वेकडे पुष्कळ आहे सिंधुद्वीपाची कदा पंचायप्रमाणेच
आहे हा प्रदेश भाषेने आर्यन् आहे पण येथे ब्राह्मणांची वसति नाही
आणि या परिस्थितीचे कारण आर्यन् राष्ट्रकडून ब्राह्मणजाति
विनासापूर्वी द्वीपाची वसाहत होणे असावे असे मागे सांगितलेच
आहे (विभाग १ पृ १४३) मरहाला अणि ब्राह्मणजातिविरास
नाल हा एरमंडरापुन फारसा दूर नसावा मानसकुतीची
ब्राह्मणसमाजपुत्र सष्टति ही अत्यंत निश्चयी पावरी असल्यामुळे
ब्राह्मणहीन समाज हा मान सष्टतीचा भाग नसावा पाहिजे

या प्रसारच्या विवेचनात प्रवेश करताना प्रथम प्रयात
उपेक्षित्या राष्ट्रपेक्षा प्राचीन राष्ट्र कोणते आणि अर्वा-
चीन राष्ट्र कोणते हे ठरविण्याच्या पद्धतीविषया विचार घ्यावा
वेळे पाहिजेत

प्रयोद्धेतप्राचीनत्व व लोकप्राचीनत्व — येथे एक
गोष्ट अशी मांडली पाहिजे की ज्या लोकांचा उत्तरकालीन
वाग्व्यात उल्लेख येतो ते लोक उत्तरकालीन होत, हा जो
समज आहे तो चुकीचा आहे नवीन गद्यात। हिंदुस्थानातील पूर्व
भागात ब्रमाद्वत वरणे शत्रुच दिसत नाही. आमच्या मते जे लोक
अधिक पूर्वेकडे दिसतात ते अधिक प्राचीन वसाहत करणारे होत
ऋग्वेदात उपेक्षिते। (२) नंतर आलेल असावीत व आली त। सवा-
धाय असावीत त्या सवाधाय आर्यन् लोकाबरोबर आलेल्या लोकांत
निघालेल्या काळपोषादक ब्राह्मणांचा पैलाव जसजसा आर्वीचा
धिक होत चालला तसतसा पूर्वेकडील व दक्षिणेकडील राष्ट्रांचा
वाग्व्यात उल्लेख येऊ लागला असावा, म्हणजे ऋग्वेदात राष्ट्रप्राचीन
राष्ट्रातील प्राचीन नसून अर्वाचीन आहेत ज्यास मागेने आर्यन्
म्हणता येईल अशा लोकांचा पैलाव बोहोम्हे झाल्यानंतर धन्याचशा
उत्तरकालीन ऋग्वेदात म्हणण्याचे पूर्ण आर्यन् आले असावेत आणि
त्यांच्यातील सवाधायपणाचाच प्रसारकर्म ऋग्वेदातील व यजुर्वेदातील
स्वानुपेक्ष दाखवितात, अशी एक शक्यता आम्ही येथे मांडात
आहे। शेंकडे राष्ट्रांनी एरदम येण्याची अनाश्रुता, त्या अनाश्रुते
मुळे देश हण आणि आपणक मी यांच्या सुद्धाची अनाश्रुता
याबरोबर कमन राष्ट्रपेक्षा अर्वाचीनच असून नाही। कमनपूर्व
राष्ट्रांचे आश्रित श्रोतवर्गाच्या इतिहासासमया दुसऱ्या अनक

मास्त्रिक प्रमाणानीं सिद्ध होते. ज्याम आपण श्रौतधर्म म्हणतो त्याच्या उद्गतापूर्वी बहुतेक हिंदुस्थान व्यापले गेले होते असे दिसते.

संस्कृतीच्या प्रसाराच्या इतिहासामध्ये ज्या एका महत्त्वाच्या गोष्टीचा निर्णय घेण्याबाबते ही दोरी, श्रौत व स्मृत्ये यांचा विचार ज्या काळात झाला त्या काळानंतर म्हणजे श्रौतस्मार्तधर्म बरोबर घेऊनच आयेन लोक चोहोऱे पसरले की तो विकास होण्यापूर्वीच पसरले. विकास झाल्यानंतर चोहोऱे पसरले तर चोहोऱेकडे श्रौतधर्म अगर त्याची उत्तर इन्धेपच प्राचीन प्रेषावृत्त दिगदी पाहिजेत ती तशी दिगन नाहीत. ज्या वेळेस धौनस्मार्त धर्म विरगित झाले नव्हते, आणि ज्या वेळेस नाम्न ही जात (हिंवा वनाच आनुवंशिक परंपरेने चालू रहाणारा वर्ग) तयार झाली नव्हती, परंतु आर्यांच्या म्हणजे वेदभाषेची सादर असणाऱ्या यांचा बोलणाऱ्याच्या बलाद्वी मान चोहोऱेकडे झाल्या होत्या असा एखादा काळ आपल्या देगातील निरतिराज्या प्रांताच्या इतिहासात होता काय ? असा प्रश्न तो काळ किती दिसून होता, त्यावेळेस खीनिक परिस्थिती काय होती आणि किनी प्रदेशात श्रौतधर्मावरून व मादण यांच्यानिहाय अगल्या आर्यांचा प्रसार झाला होता ? हे जाणण्यास पहावे लागेल.

असा काळ होता असा आम्ही आमचे विधान पंडन होईपर्यंत पूर्णतः करितो आणि विज्ञानाच्या साहाय्याने खालील प्रमाणे देतो. पहिले प्रमाण.—पंचात्र, बंगाल आणि मिहलडीप येथे वेद्य नाम्नार्थी आश्रित नाहीत. तथापि पोषील भाषा मात्र आर्यन आहे. दुसरे प्रमाण.—वेद बरोबर आणणे आर्ये इतर लोक आपापसांत मित्र भाषेचे आहेत असा त्यांच्यात आश्रय न करित ते अस्त उबार करणारे आहेत असा आश्रय त्यांजवर करित, आणि मलेच्छ याचा अर्थ अस्त उबार करणारा असाच ते मनात आणीत.

धर्मवर्गाच्या समोर वेदाधराचा उचार करण्याची ज्या दिवसांनी मनाई उभार झाली त्या दिवसांत द्वादशी भाषा प्राचीनी भाषांसारखी पारसी भिन्न नवानी.

तिसरे प्रमाण.—श्रौतधर्मावरूनचा विचार गळीतीकरणपूर्वी म्हणजे भारतीय युद्धाच्या पूर्वी पूर्णतः झालेला दिसत नाही आणि श्रौतधर्मावरूनचा विचार मात्र पसर झालेला दिसतो आणि श्रौतधर्माच्या निरामाचा वन दासविगारे वाढाय जे मंत्र आणि प्राधान्य त्यामधेच अनेक लोकांचे चोहोऱे पसरण्याची स्थिति शोध पडते. विकास भारतीययुद्धाचे ज्या ज्या टिपणाच्या राज्यांचे अंत दासविगारे आहे ते ते राजे गडे देशात पसरले होते असेही त्यांत दासविगारे आहे. ज्या राज्यांचा मंत्र भारतीययुद्धात आणला आहे अशांची गमना साडेभानदेवातून चारोत्रयत मद्राभारताने आहे. रामायण व महाभारत यांतील वृत्ताच्या दावा धौनस्मार्तधर्माच्या पूर्वीच्या किंवा भिन्न परंपरेच्या धर्माचा आश्रय घेत आहे. उदाहरणार्थ योनेम भंथावनाधर्मा वमावेले आहे मंत्र परंपरेचा काळकडे पाहिले तर त्रिभिच वसोपकीन दिन मंत्र पंडन इंग्रजाचे मंत्राच्या त्यांच्या मंत्राचे योनेमभंथावनाधर्माची

योनेम नावाचा मोळाचा द्योर वायून इथे सध्याबरोबर तो पुन्हा हिंसकानून घेण्यात आला आहे. आणि श्रौतधर्मावरूनचा गमनाच्या यज्ञास सहाय्य करण्यासाठी कोणताही धर्माधिना उर्फ कुळगंडी सियाच्या गमनात वाचलेली दिसत नाहीत.

श्रौतधर्माच्या विकासापूर्वी जर चोहोऱेकडे आर्यन राज्यांच्या वसाहती विसतात तर प्रथम असा उपस्थित होतो की श्रौतधर्मावरूनच वेदवादी मंत्रधर्म व्यक्ती प्रसार चोहोऱेकडे झाला की त्या पूर्वीच झाला. आमचे मन हा प्रसार मंत्रधर्मावरूनचा झाला असे आहे. म्हणजेच वेदवादी मंत्रधर्म पृथक्करण करून दाखविलेच आहे. यज्ञोपधर्म तयार होण्यापूर्वी म्हणजे मंत्रधर्मवर्माचा प्रसार असतो जर लोकांचा प्रसार चोहोऱेकडे झाला असता तर पूर्वकालीन धर्माचे स्वरूप सर्वत्र दृष्टीस पडते. पण दिसते काय तर ब्राह्मणांच्या वावरात यज्ञोपधर्मावरून धर्म आणि इतरांच्या वावरात पुराण धर्म. या तद्देची परिस्थिती प्रसारवाद्यनमनपूर्व होता असे दिसविते.

भाषायाच्या अन्वयात अधिक ज्ञान्यास बरील विधानास साधक असा पुरावा आणतोही त्यापुढे काय आहे असे वाटते. मिअसनन भाषाच्या अन्वयासारून तीन निरतिराळे मनुष्यांचे प्रवाद आर्यन भाषांच्याच वसातेनेनात दाखविले आहेत. बंगाली, मराठी, सिंधी व पंजाबी या याज्ञ पिररताली भाषास हिंदी, राजस्थानी, इत्यादि भाषांनी पांपण्यात ढळलेले दाखविले आहे. रा. राजाचे यांचे असे मन आहे की महाराणी ही भाषा वैदिक भाषेपासून निरोग झाली असून वैदिक व महाराणी या दोन्ही एकाच इंग्रजोपधर्माचे भाषेची अपेक्षा आहेत, या तद्देचे मत अधिक प्रास होऊन त्यामळे आहे. निदान पणवे म्हणता येईल की मंत्रधर्माच्या लोकांपूर्वी आर्यन लोक येथे नव्हते या समजात बरील मत प्रास झाल्यास बराच धक्का पोचणार आहे.

मंत्रधर्माच्या लोकांपूर्वी भिन्न लोक आपल्या देशात होते हे सिद्ध करण्यास थोडासा पुरावा येथेच देतो येईल. दास व मन या जाती वेदधर्माच्या लोकांपूर्वी आल्या असाव्यात असे दिसते. दास नामाचे लोकां जिंजा जाति ही बरीच उत्तरकाठी हिंदुस्तानात आर्य असा विद्वेद हिमयने आधारत घेतलेल्या मंत्रधर्माचा समन आहे. दासांचे आगमन ज्या उत्तरकाळा झाले असे संतोषक लिहिले त्या काळी कीर्ती दास हिंदुस्थानात आले असतील तथापि ते आगमन पहिलेच नव्हे. इगरी शानपूर्वी मात आर्ये येथे दासांचे आगमन झाले होते ही गोष्ट गौतम आपणास शान्य म्हणवितो येदधर्मावरूनच सिद्ध होईल. शान्य म्हणजे ज्याचा शान हा अभिजन म्हणजे मूर्खदेस ओढ अंग लोक. गौतममुद्र आपले अनेक विरथाचे पूर्ण हिंदुस्थानात होते अशी आपली समजूत व्यक्त करता त्यास आपले पूर्ण परक्या देसातून आले अशी कल्पना देगील अगत्याचे दिसत नाही (वसणमुन पढी).

गौतम मुद्राचा पंथ दास होता ही गोष्ट ज्ञान घेना शान्य भारतात प्राचीनतम गदज लीग पडते. भाषांच्या संयोग त्यांनी ज्ञान

ध्याय 'मम' असे असवेत, 'मम' हे देखील शास्त्रांमधील आहे ही समजूत भविष्योत्तरपुराणामध्ये रचलेली दिसते. मगध देशाचे नांव पूर्वी 'कोकट' होते परंतु पुढे मगध हे पडले. मगध धारण करणारा देश तो 'मगध' या तट्टेची व्युत्पत्ति पतंजलीने दिली आहे. तथापि, मग याचा अर्थ मल अथवा पाप असा लाविला आहे. शत्रूंचे उपाणे मग, त्यांचा देश तो मगध असा व्युत्पत्ति राजवाडे आपल्या लोकांसाठी 'मगध' रक्षांत व्यक्त करतात. 'मगध' हे नांव जितके जुने तितके शास्त्रांमध्ये अस्तित्व जुने असे घरेलू तर मगधचे अस्तित्व तैत्तिरीय संहितेत वापरलेला मंत्र ज्या काळात रचला गेला असेल त्याच्या पूर्वी किंवेक शतके जाऊन पडते. तेथे पुरुषमेवांत मागधाचा बळा वणिला आहे. 'मागध' हे लोकांचाच नांव उभय व्हावयास 'मगध' देशाचे नांव येथे अधिक जुने धरिले पाहिजे. आणि मगध हे नांव पन्थाच्या अगोदर दौंडीत येणे मगधाची वस्ती तेथे पाहिजे. कुसुमदुर्गातील वसायान व यावस्तुस्य यांनी शुनाट म्हणून घेतलेला मंत्र ज्या काळात रचला गेला असेल त्या काळी 'मम' हे देशात पूर्णपणे मुरले जाऊन देशास 'मगध' हे नांव पडून त्यावरून इतर तत्संस्था 'मागध' म्हणण्याचा काळ येऊन ठेपला होता. याशिवाय, आणखी एक गौड लक्षांत ठेवली पाहिजे ती ही की पुरुषमेव ही संस्था केवळ प्राचीन आणि जवळ जवळ विस्तृत अशी त्याच वेळेस झाली आणि, ती देखील इतकी मी तैत्तिरीयास किंवा शुद्धास तद्विषयक इतिहासात हाऊक नव्हत्या, यावरून मगधचे प्राचीनत्व यशुप्राधान्य काळापूर्वी किती शतके असावे बरे ?

क्रमेण मगधाचा जवळ एका मंत्रांत आला आहे आणि तो कोकट देशाशी संबद्ध असाच आला आहे. तेथे या 'मगध'चे भन आम्हाला दे' अशी प्रार्थना इंग्रज केली आहे 'मगध' याचा पुष्कळ इतिहास प्राणायाम करून, 'ग्याज्योर' असा अर्थ सांगण्याचाय करतात आणि, तोच अर्थ गतानुगतिक पद्धतीने शंकर पांडुरंगानी घेतला आहे. येथे मगध याचा अर्थ स्पष्ट आहे. मगध 'मे' देशाचे म्हणजे त्याचे अन्वयाची ते 'मगध' ही 'मगध' शब्द कोकट देशास लागण्याची पूर्वपट्टी समजावी.

मगधचे अस्तित्व त्या प्राचीन काळी जर सिद्ध होत आहे, तर प्रश्न उपस्थित होतो तो हा की इंदुव्यापी लोक कोकटात अगोदर आले की मगध अगोदर आले ? सुस्तकार मगधचे त्या स्थानी

* सुस्तकारांनी मगधाची बऱ्याच उक्त केली. अणली या नव्हती विधाने पाश्चात्यानी केली आहेत आणि तीच ही. पाश्चात्यानी मगधात घाली आहेत. वेदांची उपास माहिती आहे आणि, अनेक वेदांच्या सुस्तारी येथे आहे हे हजारों वर्षे वेदांचा अर्थ लावणे आपल्या देशात कोकटाचे माग असांना ते विधान खोटाण्याचा अन्वयाने प्रयत्न न करता सुस्तारानेच्या प्रचाराने अथ उभार-काळीन कोणत्या आत्म्या लोकांस ही माण्डाकारांनी करे दिले याचे आभार घ्यावे. सुस्ताराने पन्थाने नवीन आनी नवारी किंवा 'मम' हे देशात इतके अगोदर उभय हापि असावे की, वैदिक सभ्यतेच्या घटनेनच त्यांना अशा उपासा उभा निर्णय सांगणे-कोणता उपास हाय नाही काय ?

अस्तित्व मगधात घेतो यावरून मगधमुषयक अर्थ पूर्वन देशांत अगोदर येऊन शास्त्रांमधील लोक नंतर आले असा सिद्धांत कसा बांधणार ?

ज्या ऋग्वेदमंत्रांत मगधाचा केवळ प्रवेश दृष्टीस पडतो त्याच मंत्रांत मगधाचे पूर्वन अस्तित्व दृष्टीत धरले गेले आहे. त्यावरून असे दिसते की प्रौढयमांच्या मगधापराचे पूर्वन देशांत येथ्या-पूर्वी 'मगध' येथे येऊन बसले होते.

अत्यंत प्राचीन इतिहास तयार करायाना झाला तर तो निर-निराख्या राजावातांच्या संस्थांचे जवळ गांझ करून तयार केला पाहिजे, आणि त्यांच्या हालचाली नोंदल्या पाहिजेत. दाशराज्युद्धाचे वर्णन करितांना या गोष्टीकडे लक्ष दिले जाईल. प्रस्तुतचे विवेकन एवढेच दाखवील की आर्य लोक तेथे आर्यन् हे म्हणणे घरोवर नाही. आर्यन् महावंशाचा प्रथम प्रवेश ऋग्वेदांत वर्णिला आहे, आणि त्यांनी यज्ञाचा लोकांना जिंकले हे म्हणण्यास आधार नाही.

क्रममगधाय्य हे सर्व भारतीय आर्यन् लोकांचे नसून काहीशा उत्तर काळी आलेल्या भारतीयानांचे याद्वय आहे. आणि मगधाने हे याद्वय जुने स्तवा-द्वय व नवे मागधाय्य यांस जोडणारे आहे. हे विधान चांगले लक्षांत ठेवून त्याचे स्पष्टीकरण ऐकावे.

प्रौढयमांमधील मंत्र आणि मगध यांचा विधा मंत्र आणि इतिहासपुराणे यांचा परस्परसंबंध आम्हां येथेप्रमाणे व्यक्त करितो:

काळातील होय जे मंत्राद्वय तयार झाले त्यांतून बहुतेक दाशराज्य युद्धकाळी द्या तदुत्तरकाळी आहे. दाशराज्य युद्धाच्या वेळेस उत्तर हिंदुस्थान बहुतेक आर्यन् महावंशातून परंतु मंत्रकाळापूर्वी अनेक शतके आलेल्या लोकांनी वसला होता. हे वेदपूर्व आर्यन् कोणत्या काळात आले, त्यांच्या वसाहती कसा हात्या यांचा पत्ता प्राकृत मगधापरा अतिशय काळव्यास कदाचित् लागल्यास लागेल पण आज ते अज्ञातच आहे, आणि त्याची माहिती देणारे वाङ्मय अस्तित्वातच नाही. त्या लोकांची भाषा वेदभाषेहून फारशी भिन्न नसावी पण त्यांची संस्कृति मनांत दिसणाऱ्या संस्कृतीपासून बरीचशी भिन्न झालेली असावी. त्यांच्या संस्कृतीत यज्ञसंस्था बरीचशी बुडलेलीच असावी. म्हणजे जी यज्ञसंस्था यज्ञाच्या पूर्वी ऋग्वेदांत केवळ प्राथमिक स्वरूपात दृष्टीस पडते तिच्याही पेक्षा अगोदरचे एखादे स्वल्प घेऊन ते लोक हिंदुस्थानात आले असावे, आणि ती विकसित न होतां मृत झाली असावी. मंत्र आणणारे आर्यन् त्यांच्या संस्कृतीस आपण मंत्रसंस्कृति म्हणू, आणि त्या वेळेस जे लोक देश होते परंतु आर्यन् होते त्यांच्या संस्कृतीस देश आर्यन् संस्कृति म्हणू. या देश आर्यन् संस्कृतीचे वाङ्मय तत्काळीन स्वरूपात आज जरी उपलब्ध नाही तरी ते बरे असावे याविषयीची थोडीशी कल्पना आपण करू शकतो. त्यांच्यामार्गे. इतिहासपुराणे उक्त गूढवाङ्मय येथेच वाढलेले

असावे. त्यांच्याकडचे व्यापक विचारधारा म्हणजे 'जे विचार उत्तर-
फार्लंडने क्रमशःच विज्ञान अशा प्रकारेच उपनिवदातून दृष्टीस पडतात
या प्रसारेचे विचार त्यांत वाटले अशाचे जाति वीज व जैन मया-
स्तु यथाका प्रारंभ वेदांत सापडत नाही. असा द्या अनेक गोष्टी
दिवनात द्या देवील देव आर्यन् मरुतीन असल्या. देव
आर्यन् संस्कृताने श्राव्यानी ज्ञान नसावी आणि जो अर्वाण्याचा
धर्म त्याच्यानगेवर पूर्वजांतच आला असेल तो वर्ग मंत्र
संस्कृतीतील अर्वाण्याप्रमाणे फारसा विस्मृत न होतो निदान पूर्व-
कडील त्वेनांत भट्ट, गारुडारी यासारख्या वनिष्ठ वर्गीच्या
इतरांचा ह्या असावा किंवा रावंगामान्य लोकांन मिसळून मेरा
असावा, देव आर्यन् रामाज वदाबिन् धात्रियप्रधान असतो.

देव आर्यन् संस्कृति म्हणत जी वर्गने केलेली ती मंत्रसंस्कृतीपासून
अगदीच भिन्न होती नसावी. भाषासादृश्यविज्ञान देवसंस्कृति व
मंत्रसंस्कृति यांत मारलेच योग्यारे काही लोकांसमुदायहि असतील.
एकामातून एक अशी अनेक आर्यन् लोकांची आगमने आपण
वर्णिकां तर हे स्थानत स्वामाधिक आहे की अधिक उतरकाळीन
लोकांच्या मंत्रसंस्कृतीच्या सदस्य अशा संस्कृति असावी.

या धात्रियप्रमाणे देव भिन्न संस्कृति कल्पित्या प्रमाणे राय ?

(१) अंम मानाग्रीच पहिले कारण हे की वयापुराणादि
शास्त्रांतून जी आगमांत दृष्टिल्या पावडतो त्यांत पुढील जुनी
माहिती जतन करणाका यान उपर दिसत आहे, आणि हा रान
दृष्टिहाम दादाराज युद्धाच्या मराय पूर्वीचा असला पाहिजे

(२) ऋग्वेदानेच पुढे सरस्वतीची रात्र अनेकदा देव
प्रमारे वीज रात्रांनी व्यापलेल्याच अगून त्यांतून कथनें माग
काडीत आहेत असे दाखविले आहे.

(३) शास्त्रनातीच्या उद्भवार्थी देवभज आर्यन् लोकांचा
विस्तार झाला तो त्या विस्तार पावलेल्या लोकांच्या संस्कृतीचे
उत्तरावलीन म्हणजे क्रमशःसंस्कृतीपासून भिन्नच दिसते.

(४) वेदांतले गार्हपत्य पूर्वगमे प्रवाधित झालेले दिसते
आणि अर्वाचीन फाळच्या गार्हपत्यापासून भिन्न प्रारंभ गार्हपत्य
किंवा कुरुवराहण दृष्टिदासुतापासून दृष्टीस पडते.

(५) जेनामचे रामच्या आहे वग ती निराळी आहे.
वीजाची रामरथा निराळी आहे, म्हणजे ही गर्भ अर्वाच जुन्या
कवेची परंपरांनी होत.

(६) जेनाच्या संप्रदायांनी एकदूर कर्मका अर्वा आहे की
कर्मना महतीराने गावीन विचारसंग्रहाय स्थापन केला नमून
पूर्वजांन विचारण वकन दिले. त्याच्या अगोदरचा त्यांचा तीर्थस्वर
जान नावा भागवतने गावसार लंग मेल अथवासुवेवदाविन्
जान हा एक जुना वग विजेत पयातपच नमून गावीन मान्य
असा पुण अगने गाव आहे म्हणजे सर्वगताच्या संस्कृतीचीच
दृष्टीराने अर्वा असा प्रवर्ग मरुतीची परंपरा गावण रात्रीत
अर्वा आणि वादनीर आहेत अशी जी जेनांची भावना आहे ती
वेद वदनीची भावना, वेदक लोकांच्या भागवतपूर्वी आणि

त्यांचा यज्ञमंत्र तयार होण्यापूर्वी भारतांत जी संस्कृति होती तिचे
व्यवस्थेने अस्तित्व असे जे लोक अगदीत ते जैन होत असे
म्हणनां येणार नाही, पण त्यांची परंपरा वैदिक परंपरेतकी किं-
बहुना तीव्रही जवळ राखण्याचा संभव आहे.

जेनाच्या श्रवणीत एकरं अगे पहात असे दिसते की कांही
विचार औपनिषद विचारांची जुळनात. त्याच्या दृष्टीने रामरथा
कल्पना हा दृष्टिहातच आहे. त्याच्या संप्रदायातील कांही भाग
नरुलेच्या स्वभ्याचा आहे. म्हणजे तुमच्याकडे एक नागण तर
जामच्याकडे सात नागण, तुमच्याकडे एक सूर्य तर आमच्या
कडे इतके जास्त सूर्य त्याच्या आधिक प्रमत्तांत कांही लोकांन
जेन ठविल्यासाठी (उदाहरणार्थ कलिदामादि वर्णां) झालेल्या
संप्रदाया परिणाम दिसून येतो. परंतु विचारधारा भाग असा
दिसतो की जेनात राहिला आणि शास्त्रांनी संस्कृतीच्या श्रवणेंत
महत्त्व पावत नाही. या तऱ्हेचा भाग कांही तरी पूर्वकाळीन
परंपरा शास्त्रांनी म्हात घेतली व कांही व्याख्यांची राहिली असा
तरी एर विदात वाडवयास लाविल किंवा शास्त्रांचीम-
नुका समजतात कुठून वाहेत पडलेयांनी विचारधारा पंग आरुत्या
कोरमंतून निर्माण केला अंग होईल. या तऱ्हेची कल्पना करण्यास
विचार करीका शास्त्रांनी म्हात पूर्ण अतुंगेन पाहिजे पण ती दया
दिसत नाही.

नव्याचें जुन्यावर आवरण घालण्याची पद्धति.—

मान संस्कृतीचा देव आर्यन् संस्कृतीशी जेव्हा प्रसंग आला
त्या वेळी अनेक क्रिया झालेल्या दिसतात.

मंत्रसंस्कृतीतील यज्ञसंस्था जेव्हा कर्मा कर्मा होऊ लागली
तेव्हा नार्वाचिक वर्गयावर किंवा राजायावर मोठाले यज्ञ करणारा
वर्ग तयार झाला आणि त्यामुळे प्रथी हे वादय तयार झाले आणि
कृतिनांदये विविधैरुण होऊन अनेक वेदांचे शास्त्र मंत्र तयार
झाले. हे बरेच श्रमिलयुक्त होते असे दिसते. अर्वाच्या आर्यन्
संस्कृतीतील क्रिया नाशका शास्त्रा सरी बांची स्थिति झाली नाही.
गानी लोकांतील क्रिया नाहीसा होत आहेत असे पाहून आपल्या
क्रिया पुढेच वाडिल्या. नवीन आलेले लोक किंवा मोठांत होते
आणि स्वानिक राष्ट्राच्या क्रिया मुद्व्याव होत्या. स्वानिक राष्ट्रांनी
यज्ञसंस्थेंत सामील व्हावयाचे म्हणजे वेदक प्रसंगीच काम
करवयाचे. तथापि स्वानि आरुत्याकडे ओडण्यासाठी कृतिनांदी
आपली एर क्रिया केले स्वानिक लोकांचा इतिहास क्रियांच्या
श्रवणांनी पुनरुद दिसत. पुढेच जुन्या यज्ञाने उरंग घडतून ले
शास्त्र प्रवर्त दिले आहेत ते पूर्वकडील राजे लोकांच्या पूर्वजा-
मंत्रां आहेत. उदाहरणार्थ हरिश्चंद्राचा संवर् घुन शेकाच्या आरुता-
काळी जोडून दिला.

कांही तर नवक्रिया आपले पूर्वज करीन होणे ही भावना
देव आरुता संस्कृतीन अगोशच आणि अगोशीचे देव वंजा क्रिया-
हीन झाले ही गोष्टही लोकांन अगून अगोशी आणि त्यामुळे
आरुत्याच वाडविलेला धर्म गावणो हे अथर्वसुत्राने कृतिनां
होत असा जागोका देव आर्यन् लोकांन उग्र वकन

देव्यास मनससृष्टीच्या प्राक्प्राणांम अडचण पटली नसावी असे दिसते.

धर्म या शब्दाचा अर्थ ऋग्वेदांत भिन्न आहे आणि महाभारतांत भिन्न आहे. धर्म याचा ऋग्वेदांत अर्थ क्रिया अगर कर्म असा आहे, तर महाभारतांत संरक्षणविषयक ज्ञान असा आहे. अशा अर्थभिन्नतेचे कारण एक तर मंत्रकालीनच अर्थभिन्नता असावी अगर मानससृष्टीच्या जगोदरच्या सत्कृतीस धर्म शब्दाचा अर्थ भिन्न असावा.

सूताद्वय प्राक्प्राणांनी यज्ञसंस्थेचे महत्त्व समी होऊन इतिहासपुराणे यांचे महत्त्व स्थापन झाल्यानंतर हातीं घेतले असावे. प्राक्प्राणांच्या हातांत ते आले तेव्हां त्यावर परिणाम हा झाला कीं ऋषींची महती या बाबतच शिरली.

पुराणांचा देवते वैदिक दैवतांचे उत्तरकालीन पर्यवसान यास गाढीत. शिव आणि विष्णु यास नें अग्रस्थान दिसते, ते हुडारी एखादी उपसंस्कृति अगर राष्ट्र प्रधान झाले असें दर्शविते. वैदिक बाह्मणांचे पौराणिक बाह्मण जर पर्यवसान असते तर ईश्वर पौराणिक बाह्मणांत खालच्या प्रमाणां एक देव म्हणून शिस्त न राहता त्याचे विष्णुस्वरूपांत अगर शिवस्वरूपांत पर्यवसान होतें तसे झाले मान नाही. यजुःमंत्रांनी प्रजापतीस देवांत हलक्या प्रकारचे स्थान मिळाले. यज्ञसंस्थेचे आवरण ज्याप्रमाणे स्थानिक धर्मावर टांगले गेले त्याप्रमाणे स्थानिक धर्म, इतिहास व पुराणे हा यज्ञसंस्थेत शिरली हें दाखविणारे उतारे अनेक आहेत. त्यातील काही खेचें देतो.

अश्वमेध यज्ञांत होण्याने यजमानाचा दहा दिवस प्रत्यक्ष निर- निराळे आख्यान सांगायचाचें असे. आणि ते दहा दिवस झाले म्हणजे तेच पूर्वीचें प्रतिदिवशीं सांगितलेले आख्यान पूर्वेवर पुन्हा दहा दिवस सांगायचाचें याप्रमाणे वर्षभर कार्यक्रम चालू ठेवावयाचा. याचा 'पादिसाख्यान' असें नांव आहे.

(१) अथम दिवशीं मनुचेखत राजा व मनुष्य ही त्याची प्रजा, ती ही मानुषप्रजा येथें आहे, असे म्हणून होत्याने मनु- ष्यांच्याकडे बोट दाखवावयाचे या दिवशीं ऋग्वेद हा वेद आहे तो हा, असें म्हणून ऋग्वेदांतील एक सूक्त पठण करावे

(२) दुसऱ्या दिवशीं यम वैवस्वत हा राजा व पितर ही त्याची प्रजा, ते हे पितर येथे आहेत, असे म्हणून यज्ञाच्या निदेश करावयाचा. आजचा वेद यजुर्वेद असून तो हा, असें म्हणून यजुर्वेदांतील अनुवाक पठण करणे.

(३) तिसऱ्या दिवशीं वरुण आदित्य हा राजा व गंधर्व ही त्याची प्रजा, ती ही प्रजा येथें आहे, असें म्हणून तणांच्याकडे बोट दाखविणे. आजचा वेद आथर्वण आहे व तो हा असे म्हणून अथर्व वेदांतील ओपनिप्रतिपादन मंत्र पठण करवा

(४) चतुर्थ्या दिवशीं सोमदेव राजा व अश्वरूपा ही त्याची प्रजा, व ती येथें आहे म्हणून सुख स्त्रियांस निदेश करणे.

आजचा वेद आगिरत वेद आहे व तो हा, असे म्हणून अभिचार- प्रतिपादक मंत्र पठण करावे.

(५) पांचव्या दिवशीं अर्जुनराज्येय राजा व सर्प ही त्याची प्रजा; आणि ती ही येथे आहे, म्हणून सर्पविद्या जाणण्याच्या निदेश करणे. आजचा विषाविद्या वेद आहे, असें म्हणून विषाविद्या- तील मंत्र पठण करावे.

(६) सहाव्या दिवशीं कुबेर वैश्रवण राजा व राक्षस ही त्याची प्रजा; आणि ती ही येथे आहे म्हणून पापाचरण करणा- ऱ्यांचा निदेश करवा. आजचा पिशाचवेद आहे व तो हा, असें म्हणून पिशाचसंबंधी मंत्र पठण करावे.

(७) सातव्या दिवशीं असुरस्थान् राजा व असुर ही त्याची प्रजा, आणि ती ही येथे आहे म्हणून यार्थुपिक अथवा व्याजगोर खोरांचा निदेश करवा. आजचा असुरविद्या वेद व तो हा असें म्हणून असुरमाया प्रसार करून दाखविणे.

(८) आठव्या दिवशीं मन्त्र सामद राजा व जलवट त्याची प्रजा व ती ही आहे, असें म्हणून फोड्याच्या (जातीचा) निदेश करावा. आजचा पुराणविद्या हा वेद व तो हा, असें म्हणून पुराण पठण करावे.

(९) नवव्या दिवशीं तार्क्ष्य वैपश्चित राजा व पक्षी ही त्याची प्रजा, आणि ती ही येथे आहे म्हणून पक्षी आणि भैष्टिक मत्स्यचारी यांचा निदेश करवा. आजचा वेद इतिहास व तो हा, असें म्हणून इतिहासपठण करावे.

(१०) दहाव्या दिवशीं धर्म ईश्वर राजा व देव ही त्याची प्रजा आणि ती येथें आहे म्हणून प्रतिग्रह न करणाऱ्या विद्वान व तय्य प्राक्प्राणांचा निदेश करावा. आजचा सामवेद व तो हा असें म्हणून सामगायन करावे.

वरीलप्रमाणेच आगरी शाखायन धोतसून अध्याय १६ खंड २ व क्षतपथ ब्राह्मण १.३. १. १ येथे हि उल्लेख आढळतो. मंत्रायणीय सहितेंत उत्तरकालीन महादेव, गणपति इत्यादि देवतांचा टप्पेस पुढे दिजेव्याप्रमाणे आढळतो.

- (१) देवानांच ऋषीणांचासुराणांचा पूर्वज । महादेव २. सहाब्राह्मण २. शिवमाहात्म्या ११
- (२) तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमहि । तन्नो रुद्रः प्रचोदयात्
- (३) तत् सोमोऽयं विद्महे गिरिमुताय धीमहि । तन्नो सोमो प्रचोदयात्
- (४) तत् कुमाराय विद्महे धर्मदेवाय धीमहि । तन्नो रुद्रः प्रचोदयात्
- (५) तत् कराटाय विद्महे हस्तिमुताय धीमहि । तन्नो देवीप्रचोदयात्
- (६) तत् चतुर्मुखाय विद्महे पद्मासनाय धीमहि । तन्नो ब्रह्मा प्रचोदयात्

- (७) तत् विश्वाय विद्महे नारायणाय धीमहि ।
तन्नो विष्णुः प्रचोदयात् ।
- (८) तत् मास्त्राय विद्महे प्रभाकराय धीमहि ।
तन्नो भावुः प्रचोदयात् ।
- (९) तत् सोमराजाय विद्महे महाराजाय धीमहि ।
तन्नश्चंद्रः प्रचोदयात् ।
- (१०) तत् ज्वलनाय विद्महे वैष्णवाय धीमहि ।
तन्नो वह्निः प्रचोदयात् ।
- (११) तत्पूजयाय विद्महे महाजपाय धीमहि ।
तन्नो ध्यानः प्रचोदयात् ।
- (१२) तत् परमात्माय विद्महे वेनतेयाय धीमहि ।
तन्नः सृष्टीः प्रचोदयात् ।

(धै त. २. १. १)

अत्राच प्रचारचे आगती उभेस तैत्तिरीय आरण्यक प्रगाढक १०
अनुवाक १ व परिशिष्ट अनुवाक १ मध्ये आदित.

मागे ह्यालेल्या विवेचनाचे आता सिंहावलोकन वरें.

आर्यन् आणि आर्य या वस्तुना भिन्न आहेत. आर्य हा शब्द वक्ष-
वाचक नाही. हा दोन अर्थानी वापरला आहे; एका अर्थ सद्गुरु
आणि दुसरा अर्थ यजनशील.

‘दस्यू’ ही शिरो जुनी ओह. कां की, अवेस्तात ती रूपांतराने
सांपडते. कांही दस्यू चपट्या नाकाचे असतील* पण चपट्या
नाकाच्या लोरांस दस्यू म्हणत असत असें मान नाही. ‘चपट्या
नाकाचा’ हे वर्णन द्राविडनां तर खगू पणतच नाही. कारण द्रावि-
डामध्ये चपट्या नाकाचे लोक कमी. ते बंगालकडे म्हणजे मंगो-
लियन धर्मांतले असणार. तेव्हा, ज्या वाड्या द्राविडी लोकांनी
गोंयचा आर्यन् लोकांनी जिंकले त्यांस ते प्रथम दस्यू व मग पुढे
दास म्हणत ही कल्पना निरुपधार आहे.

आर्य आणि दास असें वास्तुमुद्रायाचे वर्णन स्तोत्र पुण्यवदा
करतांना आढळतो, म्हणजे दोन लढणाऱ्या पक्षांपैकी एक आपल्या
विरोध असलेल्या पक्षांत स्वर्गत आणि त्यांचे अंकिन अगलेले असे
दोन प्रकारचे लोक आहेत ही जाणीव दाखवितो.

आर्यन् लोकांची व्याप्ति फार व चौहोंकडे होती. ती होतांना
एक मोठ्या आर्यन् सम्राटाने येऊन सर्व हिंदुस्थान कबाज केला,
आणि जमीन जिंकली ती आर्यन् लोकांस दिनी आणि त्या लोकांची
दिनवार वगादत चौहोंकडे करविली अशी घाटली व लोटी कल्पना
केल्यासोत एका बाजूने आर्यन् आणि दुसऱ्या बाजूने देशातील
घाटे लोह छत होने आणि देशांत गोम्यांनी जिंकले असें दत्ति-
हाचाचें स्पष्टीकरण प्राप्त होणार नाही. जर कल्पाने आर्यन्

* अत्राल भाषा अर्थ चपट्या नाकाचा असून व वर्णां अनुवाक १-
मुक्त उभार न करणाऱ्या जमनीं संपन्नते. हिंदुस्थानीय चपट्या चपट्या
उभार कोही जागी मान्यतामिक कल्पना, तर कांही निरुपस्थित
कल्पना. या दुर्दैवी भाषाईक भाषाशास्त्राचे व मान्यताशास्त्राचे मऊ-
आपल्या वापरला वारिजे.

लोकांची आगमने होत असतील तर नवीन येणारांची प्रथम जुन्या
आर्यन् लोकांशीच गाठ पडणार. या तऱ्हेनेच क्रिया झाली अगून
त्या क्रियेचा एक उत्तराश्लीन अशे वेदांलिखित दासाराज युद्ध होय.
आणि बहुतेक मंत्राचना त्यानंतरची होय.

ऋग्वेदमंत्र व दासाराज युद्ध यांचा संबंध. आर्यन्
आणि नौनआर्यन् यांमध्ये हे युद्ध नव्हतें. ऋग्वेदात
ज्या लढाया दिसत आहेत त्यांपैकी बहुतेक दासाराज युद्ध या
युद्धातर्गत किंवा त्यांशीच संबद्ध दिसतात. हे युद्ध आर्य आणि
अनार्य यांत सास नव्हतें.

यदुर्वेद यांचे व पेंजवणाचे आचारधर्म सारखे दिसतात. कुड
कर्ममंत्रांत आलेली राष्ट्रे पाहिली असता आपणांस बहुतेक पंजा-
बातीलच राष्ट्रे दिसतात. आणि धर्मभिनताचे प्रकार फारच थोडे
दिसतात. जे कांही दिसतात ते येणेप्रमाणे:

(१) यजनशील व अयजनशील.

(२) वचपानें निंदा केलेले उपासनासंप्रदाय (शिश्रदेवा-
सारखे).

(३) मर्गद.

(४) अम्युपासकांचेच आचारभिनतामुळे नव्वन दशम्बा सारखे
विंया निरनिराळ्या गोत्रासारखे संप्रदाय.

यापलीकडे आपणांस धर्मभिनताचा प्रकार दिसत नाही;
आणि दासाराज्युद्ध हे तर वेगळ यजनशील व अयजनशील यांच्या
मधले सुळीच नाही.

ऋग्वेदसंहितेमध्ये जीं सूक्तें घातलीं आहेत त्या सूक्तांच्या
पौर्वापर्येगालसंबंधाने आतां थोडासा विचार करू. आणि
दासाराज युद्धाशी ऋग्वेद वाड्याचा संबंध कितपत पोंचतो
हे पाहू.

यांत आपणांत जी एक मोठ पद्मवयाची ती ही कां, ऋग्वे-
दातील बहुतेक भाग एका विशिष्ट कालाचें वास्तव्य आहे, कीं अनेक
कालांचें वास्तव्य आहे.

अर्धे दिवसें कां, ऋग्वेद संहितेतील बहुतेक व्याकविरयक
ऐतिहासिक उल्लेख एकाच काल दर्शवतात, तथापि सर्वच सूक्तें
ऐतिहासिक उल्लेखांनी भरलीं नाहीत. कित्येक सूक्तें केवळ स्तावक
आणि याचक आहेत. कित्येक देववर्णनात्मक असून त्यांचे परा-
क्रम गात आहेत. जे मनुष्याचे उल्लेख मंत्रांत सांपडतात ते दास-
ाराज युद्धाशीं बहुतेक जोडून घेतां येतात.

मंत्रांतर्गत पूर्वपरत्ता.—ऋग्वेदांत संहितेचे घटक येणे
प्रमाणे:

(१) दासाराज युद्धाशी संबंध असलेल्या व्यक्तीना व त्या
व्यक्तींशी संबंध असलेल्या इतर व्यक्तीना उल्लेख करणारी सूक्ते.

ही सृष्टे सर्व गोत्रमंडळांत आहेत, आणि पहिल्या व दहाव्या मंडळांत देखील आहेत ही गोत्रमंडळे दादाराज युद्धांमधील प्रवेश शालेच्या लोकांचे व त्या काळाच्या पुराहितांचे जुने बाध्य होय ते पुरोहित भारतीयांचे मित्र पक्षापातील जुन्या राष्ट्रांचे असावेत

(२) आठवे आणि नववे या मंडळांत सामवेदात यणाच्या बहुतेक ऋचा आहेत ज्या वेळेस औद्रापाच्या समावेश यज्ञांत झाला त्या वेळेस होत्यांनी आपल्याबरोबर सामर्गस घेतले त्यामुळे हे बाध्य दोन वेदांत विलेले.

म्हणजे गोत्रबाध्य सामयागप्रयोजनप्रसंगी गोत्रावाहेरील सर्व सामान्य ऋचांशी संयुक्त होऊन सहितास्वरूप पावले ते संयुक्त होण्याचे कारण ते सर्वसामान्य बाध्य असून उद्रात्यांनी त्यास महत्त्व दिले हे असावे

पहिल्या व दहाव्या मंडळांतील बहुतेक ऋचा अर्वाचीन आहेत पण त्यांत प्राचीन कव्यामाग काही अशीं आला आहे पहिल्या भागांतहि काही सूक्ते दादाराज युद्धाची आठवण देणारी आहेत आणि दहावे मंडळ अथर्वशीर्षा समेत ज्या काळात झाला आणि अथर्वग विवेचा समावेश ज्या काळांत ऋग्वेदांनी वरून घेतला त्या काळाचे आहे

म्हणजे ऋग्वेदांतील गोत्रमंडळांचा प्रतिपाद्य विषय दादाराज युद्ध होय, असे म्हणण्यास हरकत नाही ऋग्वेदांत दादाराज युद्धाचे धागे कसे काय पसरले आहेत हे समजण्यासाठी ऋग्वेदोक्त व्यक्तींचा दादाराज युद्धाशी संबंध देतो

दादाराज युद्धांतील उद्देशांचा अभ्यासाचाय — ऋग्वेदांत अनेक व्यक्तींनी व कुलांचा नांव येत आहेत, त्यांपैकी सुवास, त्याचे मित्र व शत्रू यांशी दुसऱ्या अनेक नावांचा संज्ञ येतो अशा समष्ट व्यक्तींचा आतां हिशोब घड

मुद्दांत पडलेल्या व्यक्ती अगर राष्ट्रे म्हणजे (१) शिमु, (२) दुर्वेद, (३) दुपु, (४) पु, (५) अनु, (६) यपु, (७) मरुप, (८) पय, (९) मलानस, (१०) अलि, (११) विपाणि, (१२) अज, (१३) शिव, (१४) शिपु, (१५) यपु, (१६) भरत-रुद्र, (१७) दुपु, (१८) पपु, (१९) दोन वैश्वे, (२०) शुपु (२१) मेद इत्यादि होत या राष्ट्रांचा संबंध त्यांच्या पुरोहितायां येतो, पुरोहितांचा संबंध त्यांच्या कुलाशी येतो, आणि पुरोहितकुलाचा संबंध त्यांच्या इतर यजमानांशी येतो निरनिराळ्या व्यक्तींचे आणि राष्ट्रांचे संबंध व संघ काय पसरले आहेत ते पुढे दाखविले आहे

(१) शिमु — नहुप (शिमुशी संघ), नहुपसंघ-नाहुप, मधेशार (नहुपांचा राजा) व नहुप यथाति काही ऋचा वरून 'मनो' पुत्री 'इत्य' आणि 'नहुप' यांचा संघ व्यक्त होतो

(२) दुर्वेद — दृवीवत-वर्षाव-वर्षव (दुर्वेदांचा आणि या तिपांचा अतिनिष्ठ संबंध आहे मदावेत दुर्वेद आणि हे एकाच वसतात), यांचा नेता अभ्यासित न्यायमान वचन (दृवीवताशी संबंध), दामिति, बृहदथ, नय, एतय (दुर्वेदास-होषित) दामितिप्रथम — मुमुने-मुनि (दामितींमार्ता इतने मारले दोन राक्षस) अण, चित्रय (याचा दुर्वेदाने वध केला असे काहाचे म्हणजे आहे) निवि (ही जात दुर्वेदांच्या मिश्रणांनी झाली) व उग्रदेव (दुर्वेदांसम बलवान),

(३) दुपु — भूप (दुपुचे उपाध्याय), इत (भूप पुन), गुत्समद, भूपवाण (भूपवराज) गुत्समद संघ — शुनहोत्र (गुत्समदवराज), नार्मर (गुत्समदोष्णित), च्यवन (भूप अग्निरस), च्यवतान मास्ताथ (च्यवनाशी संबंध), जुजुराप (च्यवनसवधी — शातनूच्या कथेशी साम्य), शर्मांत (भूप अग्निरस), शर्मांत (शर्मांतवराज), पुरद-मन, बृहदिन व नाभाक (अग्निरस)

(४) कयप-कुल (कयपाशी संबंध)

(५) पुर — पुरुत्स (पुराचा राजा), पुरुत्सानी (पुर-कुत्साचा बायको), दुर्गह (पुरकुत्साचा बाप), इत्यकु (पुर-कुत्साचे कुल), प्रसदस्यु (पुरुत्सपुन), हिरणि किंवा हिरणि (पुर-पुन), पौरुत्स पौरुत्स्य-पौरुत्सी (नसदस्युचा पौरुत्स नांव), गैरिनि (नसदस्युचे पौरुत्स नांव), कुलवण नसदस्युचे (प्रसदस्युपुन), मिनातिथि (कुलवणपितृवर्गातील), कुक्षि नसदस्युचे (प्रसदस्युवराज), उग्रमध्वन् (कुलवणनसदस्युपुन), व्यरु-नैगण नसदस्यु (वयोवनाचे), इय (व्यरुणाचा उपाध्याय) अथर्वेध (व्यरु-नैगण-नसदस्युशी अनिश्चित संबंध), आधर्वेध, पृत्तकु (अथर्वनाशी अनिश्चितसंबंध), रयवाति दाम्य, पुरुवन्, पुरमाद (पुरुवराज), वैदने (पुरुमादार्थे पौरुत्स नांव), तरत (पुरुमादवधु), दाम्य (पुरुमादार्थे संबंध असलेल्या अनीच्या नातवाला सुला देणारा)

कु- (कुलवण हा नांवावरून कुलवराताला असावा), कौर, देवापि आर्धिये, धातपु, कुलन, अर्धिये, औलान, कैव्य (कुल वंश), ओगण (देवापि शतपु सहोचारित), आर्धिये, धाड (पुरुवराज), पुरमिन (पुरवराज किंवा पुराचा मित्र), कमपु (बहुतेक पुरमिनाची मुलगी), शुपु (कमपुचे दुसरे नांव), निमद (कमपुचा नवरा) धम्य (प्रसदस्युसहोचारित), शुधिय शुचति (पुरुत्ससहोचारित)

(६) अनु — आनर (अनुवराज), पारस्यामन् पौरयायण (अनुवराज), कौराण (अनुवराज)

(७) मेद — मुदासशत्रु याच्याशी संबंध असलेल्या दुसऱ्या कोणी व्यक्ती आकून येत नाहीत

(८) शायर — कोत्तर (शायर पौरुत्स नांव), वगूद (मधमहाचारित)

(९) वैकर्ण (१०) वैफर्ण — याच्या सन्धाने फारशी माहिती मिळत नाही.

(११) यक्षु. — प्राचिन, तिरिंदर, आलुप्तादोयी, परम्या (यक्षुसवध), तिरिंदरसवध — पण (तिरिंदर आणि पण्टे एकच, मन्सीही कदाचित् संपन्न असेल)

(१२) मत्स्य. — इतर फारशी माहिती मिळत नाही

(१३) पक्ष्य. — यक्षु (सहोच्चारित), नमुषि (सहोच्चारित), यक्षुसवध — पक्ष्यचय (यक्षुचा यजमान)

(१४) भलानस, (१५) अलिन, (१६) विषाणिन्, (१७) अज, (१८) शिव, (१९) शिषु, (२०) यक्षु. — हे सर्व सुदासराज याचा सवध दासराज युद्धातील व्यक्तींशीच इतर शोणानी फारसा दिसून येत नाही

सुदास. — वसिष्ठ, विश्वामित्र (सुदासाचे उपाध्याय), वसिष्ठसंबंध — अगास्ति, अगस्त्य (वसिष्ठ यक्षु), शतयातु (सुदासाचे वसिष्ठ पुत्र) पक्ष्य, शिष्टदेव, वरदास, वामदेव (वसिष्ठशी संबंध), अगस्त्य संबंध — मान (अगस्त्याचा पिता), मान्य (मानपुत्र), मान्दाये मान्य (कदाचित् मानवराज), देल (अगस्त्याचा यजमान), विरला (देलाची धायरी), तुंगस्वद (अगस्त्याशी अनिधित् संपत्ती), या सदेवसंबंध — वृक्षपथ, आजमीव्ह (वामदेव पुत्र).

विश्वामित्रसंबंध — जान्हव (विश्वामित्राचे पितृनाम), गांधिन् (विश्वामित्राचा बाप), कुशिक (विश्वामित्राचा कुलपुत्र), मणुछदत्, हनरोप, गांधिन (विश्वामित्रपुत्र), हन रोपसंबंध — अथास्य आंगिरस् (हन शोपाच्या ब्रह्मविषयक ज्ञानांत उन्नत्याचे काम करणारा), जमश्री (विश्वामित्राचा मित्र), गयश्रुत (जमदग्नीशी अनिधिन संबंध), मगद (विश्वामित्राशी निहित).

वृक्षपथपुत्रांचे पुरोहित. आंगिरस् (कृत्वाचा आज्ञा), कक्षसंबंध — काश, प्रक्षय, प्रगाथ, पण्टे, वृक्षसंबंध — नागद (वृक्षपुत्र), क्षासिप्र, उज्जुत, वृक्षिन् (उज्जुतचा पिता), जमन् (उज्जुत वृक्षोपारित), मेपातिप्र, जिपिट्ट, सोमार्, गुदेन, सवर्ण, धुनस्य, शिवा, दास, प्रियमेव, नीपातिप्र, वैषय, शुक्र, धृष्टि, तिष्ठी, कौर्याग, दस्यवेष्ट, नाव्य, कर्षद्वान, मादतिप्र, सार शीरदेव्य, धुतवर्ण आर्ष, नृमेषस् वान्युत (नृमेषपुत्र), सीस्त, गोमय, तुम, दस्यवन्, बज्ज, स्मरामि, गृपिन्, एरव, विभनस, शराङ्गमातु, पायायन, नमाज, मिशोक (हे सर्व वृक्षपुत्रांचे अपत्य), निदिताथ (कर्षाचा आग्रवराता)

अंगिराससंबंध — गोमन्, ह्यमिन्, नवर्ण, व्यथ, विरथ, ह्यन्, हिष्मस्व, अर्धन् (दिव्यात्पुत्र), सप्त (हे गोमिन् आग्रवन्), व्यथसंबंध — सुग्रामन्, वसुधामन् ह्ययाग (व्यथाना जने देणारे), वन् (वसपुत्र), सप्तमि, पुत्रना, ज्ञातृ, वन्

श्यातक, कृप (श्यातकसहोच्चारित), अभिष्ट, वलि, (हे सर्व वक्षोपिठित आहेत)

वायुपुत्रांचे वंश. वीरत (सुदाससमस्तोत्तरी), वेदीसवध — कक्ष, युच्यामधि, याद, देवक, मान्यमान, वायमान (सुदासाचे पुत्र), चायमानसवध — वरशीप (कदाचित् वायमानाचा शत्रु), वृक्ष (सुदासाशी प्रजा नात्याने असणाऱ्या लोकांचे घराणे), श्रुद (तुम्हें दुसरे नाव), पुत्र (सुदास सदायक),

सुदासवंशज — इशेत (सुदासपुत्र), आतिथिम् (इशेतचे पितृ नांव), पुष्पाय (कदाचित् सुदासपुत्र), कक्ष (इशेतसहोच्चारित).

भरत (सुदास, वृक्ष, विश्वामित्र वगैरेंचें कुल) दार्षतमस्, मामतेव (मरताचा उपाध्याय), कर्षाणिन् (दार्षतमसपुत्र), पत्र (कर्षाणाचे घराणे), ममता (दार्षतमसची आई), मामतेय (दार्षतमसचे मातृक नाव), त्रैतन (दार्षतमसचा शत्रु).

वक्षोवाचसंबंध — औशिन (कर्षाणाचे मातृक नाव), वृक्ष (कर्षाणाची बायको), घोषा (कर्षाणाची मुलगी), स्वनय, भावयव्य, भाव्य (कर्षाणाचे पुत्रकौत), प्रियवय, धुतवय (कर्षाणाचे आग्रवराते), भावयव्यसंबंध — रोमशा (भावज्याची बायको), औशिनसंबंध — कृषिधन् (औशिन), वैदिन् (कृषिधन्चें पितृक नाव), पिपु (कृषिधन्करिता पारभर केलेला), आयवय (याच्या तीन मुलांनी कर्षाणास पीडा केली), मरशर (याच्या तीन मुलांनी कर्षाणास पीडा केली), उग्रवय (कर्षाणासहोपिठित), उग्रवयसंबंध — मेना (उग्रवयसहोपिठित), वाय, दार, आर्चक, दार्षवयस्, मुस्यु, तोप्रय, रथ, प्रीथ, वृष्टयव्य, यानोत, वरा, तस्स, विष्णापु, (कर्षाणासोपिठित) विष्णापुसंबंध — विधर (विष्णाचा मुलगा), वज्रिमती, पुरधि, हिष्मिहस्वदाय, योतन, वायु, पेदु (कर्षाणासोपिठित), गम्यारि (कर्षाणाशी अभिधितसंबंध), तक्षान, (कर्षाणासराज), अनि (वज्रीनाम्न, कक्ष, आणि शीतन यांच्याशी अभिधितसंबंध), (वृक्षे पुरोहित) अग्रिसासंबंध — अर्चनास (अग्रिपुत्र), पुर्वपु, पुर्व, गोपवन्, रात्रि, मायिन्, विषवा, सुनीय, सत्यवन्, दोवय, आग्रिरोति शनि, सदाष्टन, सत्यवन् वाय, गमिष्टि आग्रव, गजत, अनसार, मनास्, सन (अग्रिवराज)

भरतगण. — देववयस्, देवयन्, जटु (भरतकुलोत्तम)

विवादास अतिथिप्र (सुदासपिता, काश लोकांच्या मताने (सुदासपुत्र) भरद्वाज (दिशोदासपुरोहित), पायु रजि, सुमिह, साय, पेन्, पुराणोद्गातवेनेय (भरद्वाजकुलोत्तम) पारायन्, वृक्ष, वृक्ष, श्रवन् (भरद्वाजाशी अभिधितसंबंध), तुजि, सर्व, पुत्र, धृष्टि, रम, दस्य, पेन्, माय (भरद्वाजोपिठित), वसयन् — कर्ष, आग्रपुत्र (वेदाशी अभिधितसंबंध), भरद्वाजराज — पुत्र (भरद्वाजाचा आग्रवराता)

दिवोदाससंबंध.—प्रस्तोत, सार्ज्य (दिवोदासाची दुसरी नवि); संज्य (दिवोदासाशी निरुद्ध संबंध); येन (संज्याशी संबंध). शुंग (अतिथिस्वामिन्) त्वयाण (अतिथिस्वामिन्). आशु, कुल, येनेव (कुलपुत्र). उतातस् पात्र्य, आहुनेव, धुतव (अतिथिस्व-सहोद्योगित).

वय्यथ, देवतद, पित्रत (सुदासाचे पुत्र), पत्रत, देव-मात, देवोदासि (सुदासाची पत्नी), सहदेव (सुदासाचा साहाय्यक).

सहदेवसंबंध.—सयमान, मय्याध, अम्यरीप (सहदेव वंश), अम्यरीपसंबंध.—सुराप्, (अम्यरीपसहोद्योगित), सोमर साह-देव्य (सहदेवपुत्र); नारद (सहदेवपुत्र), वय्यथसंबंध.—सुमिन्, वाय्यथ.

वर जेव्हा केलेल्या व्यक्तीपैकी सुदासाचा समकालीन व्यक्ती कोणत्या आणि सुदासानंतरच्या व्यक्ती कोणत्या हे समजणे शक्य आहे.

दाशराज युद्धात कोणत्या व्यक्तींचा संबंध आला याचे ज्ञान उपयोगी आहे. त्या व्यक्तींची आपली कोणत्या संघ आला हे कळणे म्हणजे दाशराज युद्धाशी समकालीन अशा व्यक्तींची यादी मिळेल.

जा मूक या व्यक्तींचा निर्देश करीत असतात तीं युद्धाशी फार दूर समकालीन, पण बहुतेक युद्धोत्तरकालीन होत. या दृष्टीने युद्धोत्तर वाढ्य आपणास काटता येईल.

पुढील क्षेत्रावरून असे कळून येईल की, बहुतेक ऋग्वेद दाशराज युद्धानंतरचा होय असे सिद्ध करता येते.

पुराणातील राजांच्या पित्र्यांची यादी तपासली असता, आपणास असे दिसेल की, युद्धा हा भारती युद्धाच्या क्लिष्ट पित्र्या अगोदर आणि दाशराजी रामाच्या नंतर झाला होता. म्हणजे वैदिक वाढ्य अधिक श्रीमन्मदंनंतरचे होय.

सूक्तांची युद्धोत्तरता आणि ती जाणण्यासाठी उपयोगी पद्धत्यांच्या व्यक्ती.—ऋग्वेदमार्गाचा दाशराज युद्धाशी संबंध जाणण्यासाठी ज्या ज्या व्यक्तींच्या उक्तीच्या साहाय्याने ती संघ आपण तपासणार त्या व्यक्तींकरिता स्थ दिले पाहिजे. व्यक्तींचा दाशराज युद्धाशी संबंध दिसून आला म्हणजे त्या व्यक्तींचा, ज्या सूक्तांत त्यांचा उल्लेख आला आहे त्या सूक्तींचे दाशराज युद्धाशी प्रापरत्न काढण्याच्या कामी उपयोग होईल हा व्यक्ती, त्यांची दाशराज युद्धाशी पूर्वोत्तरता, आणि त्यापरून सूक्तींच्या पूर्वोत्तरते-वर पडणाऱा प्रकाश येणेप्रमाणे आहे.

अंश —(८. ५, २६) तुम, प्रियमेध, उपस्तुत, जिंजार यांच्यामह उत्रा, काल अनिधिन् तथापि अश्या जेव्हा सूक्तकाल निश्चयान अनवस तुमाच्या उक्तांमुळे सूक्त उत्तरकालीन, तुम पहा

अशः—(८. ४६, २०). सायणमताप्रमाणे व्यक्ती. नहुष-समकालीन. पृथुश्रवस् याच्या दानसुतीत जेव्हा, नहुषसमकालीन असल्यामुळे सुदासोत्तर. अश्यादोवर अश्याचा उल्लेख आहे.

अगस्त्यः—(७. ३३, १०). वसिष्ठ आणि अगस्त्य मित्रा-वर्णाचे मुख्य. वसिष्ठचा सुदासाशी परोक्षित्वसंबंध. तेव्हा अग-स्त्याचा जेव्हा असलेली (१. ११७, १७०; १७६; १८०; १८४; ७. ३३; ८. ५; १०. ६०). सूक्त उत्तरकालीनच.

अमु —(४. ३०, १६). इमारीपुत्र. सूक्तांत यदुतुर्वंदाचा जेव्हा असल्यामुळे सूक्त उत्तरकालीन. व्यक्तीचा प्रत्यक्ष संबंध नाही.

अपाथः—(१. ११६, ६) हा पंड होता. पेटुर्तर्त पहा. दिवोदासाच्या उक्तींमुळे सूक्त उत्तरकालीन.

अजास —(७. १८, १९). सुदामराज. दाशराज युद्धात सरण झाल्यावर यांनी इंद्राला अधिशिराचा बलि अर्पण केला, सूक्त उत्तरकालीन.

अतिथिम् —दिवोदासाचे नांव. याचा जेव्हा असलेली (१. ५१; ५३; ११३; १२३; २. १४; ४. २६; ६. १८; २६; ४७; ७. १९, ८. ५३; १०. ४८) सूक्त उत्तर.

अत्रः—(१०. ४१, ५). अत्र व कुल यांचे इंद्राचे रक्षण केले, अत्र कुलसमकालीन असावा. सायण अत्र ही व्यक्ती मानीत नाही. कुलोगेजासुळे सूक्त उत्तर.

अत्रि —(५. ८६, १). प्रियमेध, वय्य, गौतम, कशी-वान यांच्यासह जेव्हा. पाचवे मंडल आनेय असून त्यातील सूक्त-त्रे अनेकजुलेंतून आहेत. प्रत्यक्ष अत्रीच्या नावावर असलेल्या सूक्तात (५. ८६) तो निताचा उल्लेख करतो. नित पहा. अत्रीचा उल्लेख असणारी सूक्त (१. ४५; ११८; १३१; १८३; ५. ४१; ८. ५; १०. १४३, १५०) उत्तरकालीन.

अग्निगु —(१. १२२, २) भुज्यसह जेव्हा अश्वीना भुज्य-चे व अग्निगुचे रक्षण केले अग्निगु भुज्यसमकालीन असावा. भुज्य पहा. अग्निगुचा आपणही उल्लेख दशमकांड (८. १२, २) या सूक्तात आहे

अनु —(७. १८, १४). सुदाशपुत्र. इंद्राचे सुदासाकरिता अनु, इषु यांचा वध केला, अनुचा आपणही उल्लेख असलेले सूक्त (८. १०) उत्तर.

अपला —(८. ९१, ७) अनुक्रमणीप्रमाणे अत्रिच्या. आणि पहा.

अप्रवान —(८. १०३, ४), आर्वे भुज्यसह जेव्हा. सूक्त-इष्ट प्रयोग झणतो, 'और्वेभुगु, अप्रवान याप्रमाणे मी अमीला बोलवतो.' अप्रवान भुज्यसमकालीन असावा. भुगु पहा. अप्रवान नावा आपणही जेव्हा (४. ७, १) या उक्तीत आहे

अभ्यावर्ती चा यमन —(६. २७, ८) पृथूरा राजा. याला पाचवे म्हणते आहे. पृथू हे सुदामसहोदारी होते. अभ्यावर्ती चायमान दाशराज युद्धात मारला गेला (७. १८, ८).

अंबरीष — (१ १००, १७) बृहस्पतिरुत ऋष्याश्च, सहदेव, भयमान व सुरावत् हे बृहस्पतिरुत होते ऋष्याश्च व वापंगिरि पहा

अयास्य — (१० १३८, ४) कुत्स, ऋषिभन् याचा उल्लेख अगस्त्याच्या सूक्तांत उल्लेख अयास्याचा आपली उल्लेख (१ ६२, ८ ६२, ९. ४४, १० ६७, १० ८) या सूक्तांत आहे परंतु तो व्यक्तिवाचक नाही याचा उल्लेख जुन्या मंड्यवतून येत नमल्यामुळे हा फारच उत्तरकालीन असावा

अरट्य — (८ ४१, २७) अक्षायरावर उल्लेख अस पहा

अर्चनानस्य — (५ ६४, ७) अनुक्रमणीप्रमाणे अत्रि पुत्र; व रथवेति दाम्यं याचा पुरोहित दाम्यं पहा.

अर्जुना — (१ १००, ५) कुत्स पिता कुत्साला आर्जुनेच म्हणले आहे अर्जुनाचा उल्लेख कुरुसामार्फतच आला आहे सूक्त उत्तरकालीन

अर्ण — (४ १९, ६) इदानीं पुर्वशाकरीता सारयु नदीवर अर्णाचा पराभव केला सूक्त उत्तरकालीन.

अतिनास — (७. १८, ७) सुदामादून सूक्त सुदासो हेतामुळे उत्तरकालीन

अवत्सार — (५ ४४, १०) धन, मनसु, एवावद, यजत रात्रि, अवगार यांचा एकत्र उल्लेख कदाचित् समकालीन असावे सूक्ताचा द्रष्टा अवत्सारच असून तो ऋचा १२ मध्ये सदाष्टण, पादुष्टक, धृतनिव, तर्प यांचा उल्लेख करतो, व ऋचा १३ मध्ये मुनमराला आपला यागनिर्वाहक समजतो यावरून मुनमराला याचा समकालीन असावा. मुनमरसवय पहा सूक्त उत्तरकालीन

अवस्यु — (५. ३१, १०) 'राव स्तोत्र्यानी इत्याचा स्तुति फरावी' असे अवस्यु इच्छितो या सूक्ताचा द्रष्टा अवस्यु आहे ८ व्या ऋचेत 'इदानीं यदुर्वशांनी तस्मिन् नेले व कुत्साला रुक्षिते' असा उल्लेख करतो अवस्युचा आपली उल्लेख (५. ७५) या सूक्तांत आहे दोन्ही सूक्ते उत्तरकालीन

अश्वय — (६ ४७, २४) पायूचा आश्रयदाता अश्वय प्र स्तोत्रोचैव नांव प्रस्तोत्र पहा सूक्त उत्तरकालीन

अश्वमेधा — (५. २७, ४५६) ज्येष्ठ दानस्तुतीत उल्लेख अनुक्रमणीप्रमाणे भरतपुत्र अश्वमेध, प्रमदस्यु, ज्येष्ठ, त्रैलोक्य, ही एकाच व्यक्तीचा नावे असावी सूक्त उत्तरकालीन

अश्व्य — (८ २४, २५) कुत्साचे रक्षण करण्याविषयी अश्व्य इ द्राग प्रार्थितो अनुक्रमणीप्रमाणे अश्व्य, वैश्व, विषमनस्य ही एकाच व्यक्तीची नावे आहेत अश्व्याचा आगवी उल्लेख (१ ११२) या सूक्तांत आहे दोन्ही सूक्ते उत्तरकालीन

अगमानि — (१० ६०, २) हा इत्याहु कुलांतात अगमान याच सूक्तांत इत्याहुचा उल्लेख आह सूक्तांत २२ यापासून कुत्सानी

ल वडु, मुत्रडु, विप्रवडु व श्रुतरडु हे असून अनुक्रमणीप्रमाणे ते अगस्त्याचे भावे होत याच सूक्ताच्या ६ व्या ऋचेत सूक्तद्रष्टा 'आम्हास सन देव्यासाठी तू रथाला घोडे जोडून ये' अशी राजाची प्रार्थना करतो अगस्त्यसवयामुळे सूक्त उत्तरकालीन

अहवाग्य — (८ ४५, २७) यदुर्वशादून इदानीं यदुडु वंशाकरिता अहवाग्यास मारिले

आजमाब्दास — (४ ४४, ६) येथे उल्लेख असून 'यन्माब्द व पुष्पिब्द हे या सूक्ताचे श्रेष्ठ आहेत पुष्पिब्द पुष्पराज असावा पुष्पाब्द पहा सूक्तद्रष्टा पुष्पिब्द असल्यामुळे सूक्त उत्तरकालीन

आतिथिय — अतिथिगवशच याचा उल्लेख असलेले सूक्त (८ ६८) उत्तर

आयवस — (१ १२२, १५). नहुपाचा राजा मशरार याच्यासह उल्लेख सूक्तद्रष्टा कक्षीवान म्हणतो, 'मशरार आणि आयवस यांचे मुल्ये मला नास देतात' सूक्तद्रष्टा कक्षीवान असल्यामुळे सूक्त उत्तरकालीन

आयु — (१ ५३, १०). इदानीं सुश्रवस नामक राजाकरिता कुत्स, अतिथिग, आयु याचा परामर्श केला आयुचा आपली उल्लेख असलेली सूक्ते (६ १८ ८ ५३) उत्तरकालीन

आर्चक — (१ ११६, २२) याचे नाव शर. अग्नी देवांनी माला पाण्यातून वर काढिले प्रत्यक्ष तर्पण नाही सूक्तद्रष्टा कक्षीवान सूक्त उत्तरकालीन

आष्टिपेण — (१० ९८, ६) अष्टिपेणपुत्र देवापि व शततु याचे पैत्रिक नाव देवापि व शततु हे भरत कुलांतून असावे देवापि पहा

आश्वघ्न — (१० ११ २१) सायणमताप्रमाणे नामाने दिशचेव नांव या सूक्ताचा द्रष्टा नामानेदिष्ट असून सूक्ताच्या १५ व्या ऋचेत तो कक्षीवानाचा उल्लेख करतो तेव्हा आश्वघ्न, नामानेदिष्ट कक्षीवानसमकालीन असावा

आश्वमेध — (८ ६८, १६) अतिथिग, इश्रोत यांच्या सह एकाच दानस्तुतीत उल्लेख अश्वमेधाचा आश्रयदाता सूक्त उत्तरकालीन

आराग्ययोगि — (८ १, २१) मेधातिथीचा आश्रय दाता याच सूक्ताच्या ३१ व्या ऋचेत याचा 'यादू पातः म्द० यदुनील श्रेष्ठ असे म्हणले आहे यापासून हा यदूचा राजा असावा सूक्त उत्तरकालीन

आलमुध — (१०. १७१, ३) इदानीं आश्वघ्नानेदिष्ट वेन्वाला (वेनाला) मोरखे केले प्रयु हा वेनाचा मुलगा प्रयुमुक्थ पहा वेन्वाच्या उपासनामुळे सूक्त उत्तर

इक्ष्वाकु — (१० ६४ ४) इक्ष्वाकु भरतकुलातील हाच असामानि पहा सूक्त उत्तर

इति विज्ञाः—(१. ३३, १२). एक वसुर. प्रत्यक्ष संबंध नाही. कुत्तोळेखामुळे सूक्त उत्तर.

इदः—(१०. १७१, १). अनुक्रमणीप्रमाणे भुवपुत्र या सूक्ताचा हाच अर्थ असून त्या कवेत आश्वपुत्र, वेन्य, यांचा उल्लेख करतो. यावरून वेन्यसमकालीन असावा. वेन्योळेखामुळे सूक्त उत्तर.

इदो तः—(८. ६८, १७). अतिथिखर्वराज. सूक्त उत्तर.

उक्षध्या य नः—(८. २५, २२). विश्वमनस्वा आश्रयदाता. विश्वमनस् पदा. सूक्त उत्तर.

उग्रदेवः—(१. ३६, १८). दूर असलेल्या यदु, तृशंस व उग्रदेव यांना वामसीदह बोलवतो असे सूक्तद्वारा कथ्य म्हणतो. यदुतुर्वयोळेखामुळे सूक्त उत्तर.

उपमधवसः—(१०. ३३, ७). कुक्षमरणपुत्र. याच सूक्तांत याला प्राप्तदस्यव असेंहि म्हटले आहे. यावरून हा वसुदेव-सुवर्दान असावा. सूक्तांत परीक्षाजेष्ठ अत्ययामुळे सूक्त उत्तर.

उरगः—(२. १४, ४). ईशरात्र. एक असुर. अतिथि-ग्राच्या उळेखामुळे सूक्त उत्तर.

उरुकक्षः—(६. ४५, ३१). गौर्य लोकांचा राजा. (‘गौर्यांचा जसा उरुकक्ष मुदय होता तसा इतु पर्णीचा मुदय हाता). यदूच्या उळेखामुळे सूक्त उत्तर.

उशनाकाव्यः—(५. २९, ९). उशनसग्राव्य याच्या सुतोने ईश कुत्साच्या घरी आला. उशनस कुत्साचा पुरोहित असावा. उशनसचा आणखी उल्लेख असलेली सूक्ते (१. ५१; ८३; १२१; १३०; ४. १६; २६; ५. २९; ३१; ३४; ६. २०; ८. ७; २३; ९. ८७; १७; १०. २२; ४०). उत्तरकालीन.

उशिजः—(१. १३१, ५). सायणांनी या ठिकाणी उशिज हे नाम मानिले नाही. परंतु कक्षीयानाला व ऋजिश्वनला औशिज म्हटले आहे. कदाचिद हा उशिज, कक्षीवान व ऋजिश्वा यांचा पिता असावा.

उशीनराणीः—(१०. ५९, १०). उशीनराणी ह्यो. प्रत्यक्ष संबंध नाही. अगस्त्य, इक्ष्वाकु यांच्या उळेखामुळे सूक्ते उत्तर.

ऊर्जव्यः—(५. ४१, २०). प्रत्यक्ष संबंध नाही. कण्ठोळेखामुळे सूक्त उत्तर.

ऊक्षसूनुः—(८. ६८, १५). प्रियमेधाचा आश्रय-दाना. आतिथिपुत्र इति व आश्व-ऊक्षसूनु यांना म्हणून दान मित्र-त्वाचे प्रियमेध उल्लेखितो. आर्ताचा आणखी उल्लेख (८. ७४) या सूक्तांत आहे. सूक्त उत्तर.

ऊक्षिश्वनः—(६. २०, ७). विदधिनपुत्र. ऋजिश्वन याला वैदधिन असें म्हटले आहे. ऋजिश्व्याला ‘औशिज ऋजिश्वा’ असें म्हटले आहे. व कक्षीयानालाहि औशिज म्हटले आहे. तब्बद्धा औशिज ऋजिश्वा व वैदधिन-ऊक्षिश्वन हे एकच वरावे असें

वाटते; व त्याप्रमाणे ऋजिश्वन व कक्षीवान हे माऊ होतात. ईदोने ऋजिश्वाकरितां पितृय मारिले. ऋजिश्वनचा आणखी उल्लेख असलेली सूक्ते (१. ५३; १०१; ४. १६; ५. २९; ८. ४९; १०. ९९; १३८.) उत्तर.

ऊक्षुनसः—(८. ५२, २). प्रत्यक्ष संबंध नाही. आयूच्या उळेखामुळे सूक्त उत्तर.

ऊक्षाश्वः—(१. १००, १७). ह्यामिस्तुत्र. अंबरीष, सहदेव, भयमान, सुताप यांच्या सह उळेख. ऊक्षाश्व ‘नहुषांच्या प्रसेसह युद्धास येणारा’ असें ईदाला म्हणतो. ऊक्षाश्व नहुष-संबंधी असावा. नहुष व मरुशीर पदा. सूक्त उत्तर. आणखी उल्लेख (१. ११६; ११७).

ऊर्णचयः—(५. ३०, १२). रम, रत्न यांचा राजा. कथ्य रमरत्नांचे पुरोहित होते. कथर्णा रमरत्नांमार्फून ईदाला बोलविले (८. ४, २). कथ्य पदा. सूक्त उत्तर. आणखी उल्लेख (१. ११६; ११७).

ऊतस्तुभः—(१. ११२, २०). भुशु व ऊतस्तुभ यांचे ईदोने रक्षण केले. भुशु व ऊतस्तुभ समकालीन असावे. भुशूच्या उळेखामुळे सूक्त उत्तर.

एकसूः—(८. ८०, १०). अनुक्रमणीप्रमाणे नोषस्तुत्र. नोषससंबंध पदा. नोषससंबंधामुळे एकसूचा उल्लेख असलेले सूक्त उत्तर.

एतशः—(८. १, ११). ईदोने कुत्सासह एतशाचे रक्षण केले. कुत्ससंबंध पदा. एतशाचा आणखी उल्लेख असलेली सूक्ते (१. ५४; ६१; १२१; १६८; २. १९; ४. १७; ११; ५. २९; ३१; ६. १५; ८. १; ५०). उत्तरकालीन.

एवाबदः—(५. ४४, १०). अवत्सारसहोदित. अवत्सार पदा. परवांचा उळेखामुळे सूक्त उत्तर.

ओगणासः—(१०. ८९, १५). अनुक्रमणीप्रमाणे विश्वामित्रपुत्र रेणू यांच्या सूक्तांत उल्लेख. रेणू म्हणतो, ‘मला प्राप्त दणारे ओगण अंधारांत जावोत.’ ओगण विश्वामित्रपुत्रसमकालीन असावे. सूक्त उत्तर.

ओक्षथ्यः—(१. १५८, १; ४). उववपुत्र; दीर्घतमसू-चे दुसरे नांव. त्याच सूक्तांत (१५८, ६) मामतेयाचा उल्लेख आहे. मामतेयाचरोवर (८. ९, १०) मथ्ये कक्षीवान, व्यथ पृथी, वेन्य यांचा उल्लेख येतो. कक्षीवान, व्यथ दीर्घतमसू व वेन्य-पृथी यांनी अर्भांची स्तुति केली, यावरून ते समकालीन असावे.

ओणेश्वः—(२. ११, १८). याशिवाय याचा उल्लेख (८. ३२; ७७) या स्वर्गी अमून शेंदट्या स्वर्गी कथ्यकुलो-त्तम कुक्षुति यांच्या सूक्तांत उल्लेख आहे. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

ओर्वः—(८. १०२, ४). उल्लेख वंशज. याचा भूय, अग्रवान, त्यांच्या सह आणि सुदासरात्रू द्रुप व भृगू (७. १८, ६) यांच्या सह उल्लेख येतो. ओर्वभृगू हे भृगूचे नांव आगावे. भृगूसंबंध पदा. ओर्वभृगू तुर्वशसंबंधी असावे.

ओलाहः—(१०. १८, ११). हे शंतनूचें नांव होतें असें मंदोदनलये मत आहे. शंतनु भरत होता व त्याचा आष्टिण-देवापी-वरोवर (१०. १८, १; ३; ७) उद्देख आहे.

ओशिनः—(१. १८, १). ऋजिश्चर्ये दुसरे नांव असून कशीवान् यालाहि उग्रयुक्त स्थली तेंच नांव दिलें आहे. कशीवानाच्या आश्रय-दाता भाव्य हा असून त्याचा कशीवानासह (१. १२६) उद्देख आहे. भाव्य (भावयय) हा भरत होता; व कशीवानाच्या (१. ११९) सूक्तांत दिवोदासाचा उद्देख आहे. ओशिन्याचा उद्देख असलेला सूक्त (१. १८; ११९; १२२; ४. २१; ५. ४१; ६. ४; १०. १९) उत्तरकालीन.

ककुहः—(८. ९, ४८). याचा यादवावरोवर उद्देख आहे. सूक्त उत्तरकालीन. ककुहानें निमिकेले यात्र (शोक) स्तोत्रास दिले, हा यादवांचा शत्रु असावा.

कशीयानुः—(१. १८, १). याच्या सूक्तांत दिवोदासाचा उद्देख येतो यावरून हा दिवोदासोत्तरकालीन ठरतो. याचा उद्देख असलेली सूक्ते (१. ५१; ११२; ११६; ११७; १२६; ४. २६; ८. ९; ९. ७४; १०. २५; ६१; १४३). कशीवान् यास दुसरे नांव ऋजिश्चर्य असें होतें. याला ओशिन असेंहि म्हण्डें आहे. ओशिन पदा. कशीवान् १. ११६ ते १२६ या सूक्तांचा द्रष्टा आहे.

कम्पाः—कम्पाचा अपकृताचक्र नांवापेक्षा कुलशायक नांव म्हणून अधिक उद्देख येतो. यदुतुर्वसव कम्प यांचा एकत्र उद्देख अनेक स्थळी येतो. कम्प यदुतुर्वसांचे पुरोहित असचे. कारण 'यदु व दुर्गा हे दुस्त्रा प्रसादानें सुपी असलेले मां पदार्थ' अशी कम्पकुलोत्तर दयातिथि ईश्याची प्रार्थना करतो. यावरून कम्पाचा उद्देख असलेली सूक्ते (१. १४; ३६; ३७; ३९; ४४; ४५; ४६; ४७; ४८; ४९; ११२; ११७; ११९; ८. ३; ३; ४; ५; ६; ७; ८; ९; ३३; ३३; ३४; ४९; १०. ३१; १५०) व ज्या सूक्तांचे कम्प द्रष्टे आहेत अशी (१. ३६ ते ४३) सूक्ते उत्तरकालीन.

कदुवाः—(८. ४५, २६). यदुतुर्वसांचा उद्देख असलेल्या सूक्तांत उद्देख आहे. प्रत्यक्ष संबंध नाही. यदुतुर्वसोद्वेगामुळे सूक्त उत्तर.

कमयूः—(१०. ६५, १२). भुज्यवरोवर एकत्र ऋचेंत उद्देख. कमयू हा विमदाची वायरो होती. अग्नीदेवांनी भुज्ये रक्षण केले व विमदाक कमयू दिली. भुज्यूचा उद्देख असल्यामुळे सूक्त उत्तरकालीन, प्रत्यक्ष संबंध नाही.

कईजः—(१. ५३, ८). अमरः ईश्यायुः यदु. तुर्वस, मुन्ध, आयु. कोरेचा उद्देख असलेल्या सूक्तांत उद्देख असल्यामुळे सूक्त उत्तर. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

कईपुः—(१. ११२, ६) या उत्तरकालीन सूक्तांत उद्देख येतो. प्रत्यक्ष कोणांनी मंदे नाही. सूक्त उत्तर.

कलिः—(१. ११२, १५). उत्तरकालीन सूक्तांत अग्नी देवांनी रक्षण केण्याचा उद्देख प्रत्यक्ष संबंध नाही.

कनयः—अनु हनु यांचा सत्वर. धृत, ऋतय, षड, अनु, हनु यांना ईशानें पाण्यांत बुडविलें. (७. १८, १२) या उत्तरकालीन सूक्तांत उद्देख.

ककिः—उशनस् याच्या बापाचें नांव, उशनस् पहा.

ककुः—(८. ५, ३७). अगस्त्य याचा उद्देख असलेल्या सूक्तांत उद्देख. चेरीचा पुत्र. कम्पकुळातील व्रज्यातिथि (सूक्त-द्रष्टा) कशेने दान दिल्याचें वर्णितो. कम्प पहा.

कशोशुः—(१. ११२, १४). दिवोदासाचें विशेषण. सदरहू सूक्त उत्तरकालीन आहे.

कश्यपः—(९. ११३, ११४). या सूक्तांचा द्रष्टा व (९. ११४, २) यांत उद्देख. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

का नीतः—(८. ४६, २४). याचेच नांव पृथुश्रवस्. याचा उद्देख, ननुपाचा उद्देख असलेल्या उत्तरकालीन सूक्तांत आहे. कानीत हा अश्व्य याचा आश्रयदाता. अश्व्य पहा.

काव्यः—उदानस्चें नांव. उदना पहा.

कीकटः—(३. ५३, १४). सुदासानें विश्वामित्रासह षोडश देशावर स्वारी केली. सुदासाचा उद्देख असल्यामुळे सूक्त उत्तरकालीन.

कुणाहः—(३. ३०, ८). विश्वामित्राच्या सूक्तांत उद्देख आहे. प्रत्यक्ष उद्देख नाही. सूक्तद्रष्टा विश्वामित्र असल्यामुळे सूक्त उत्तर.

कुत्सः—अतिथिग्न, कुत्स व आयु यांचा तृतीयगणन पराभव केला म्हणून कुत्साचा उद्देख असलेली (१. ३३; ५१; ५३; ६३; १०६; ११२; १११; १७४; १७५; २. १४; १९; ४. १६; २६; ३०; ५. २९; ३१; ६. १८; २०; २६; ३१; ७. १९; २९; ८. १; २४; ५३; १०. २९; २८; ४०; ४९; ९९; १३८) सूक्ते व ज्या सूक्तांचा कुत्स द्रष्टा आहे तीं (१. ९४ ते १८; १०१ ते १०४; १०६ ते ११५) व ९. ९७ या सूक्तांतील कुत्स उत्तरकालीन.

कुशवः—(२. १९, ६). चन्दाकरिता ईशानें कुशवाला मारिलें. कुशवावरोवर उद्देख असल्यामुळे कुशवाचा उद्देख करणारी सूक्ते (१. १०३; १०४; २. १९; ४. १६; ६. ३१; ७. १९) उत्तर.

कुर्गः—(८. ४, १९). तुर्वसावरोवर उद्देख झाला आहे. सूक्तद्रष्टा देशातिथि म्हणतो, 'मां तुर्वसांमध्ये श्रेष्ठ असें दान कुर्ग-मानें मला दिलें. यावरून कुर्ग हा तुर्वसांचा राजा असावा. सूक्त उत्तर.

कुशधवः—(१०. ३३, ४). न चा मुलया. याच्या चौकृत्ये (५. ३३, ८), पौष्ठाति (७. १९, ३), पौध

कुत्स्य (८. १९, २६) असें म्हटलें आहे. सुदास (१. ६३, ७) व दिवोदास (१. १३०, ७) हे पुरुकुलांतील होते. व पुरुकुल हाचि पुरुकुलांतील होता. कुरुवणाचा आणखी उल्लेख (१०. ३२, ९) मध्ये आहे. पुरुकुल व त्रसदस्य पहा.

कुक्षिकः—सुदासपुरोहित विश्वामित्र याच्या पित्याचे व कुलाचे नांव. कुक्षिकाचा उल्लेख असलेलीं सूक्ते (३. २६; २९; ३०; ३३; ४३; ५३) उत्तरकाळीन.

कूपः—(८. ४, २). रायणमन्त्रानें एक राजा. इंशने रम क्षम, स्थावर व कूप यांचे रक्षण केले. रम क्षम पहा. सूक्त उत्तर.

कृष्णियः—(१. ११६, २३; ११७, ७) या कक्षीवानाच्या सूक्तांत उल्लेख. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

कौरवाणः—(८. ३, २१). कुरवाणपुत्र. याचेच नाव पाकस्थामन्त्र. मेधातिथि (काव्य) याचा आश्रयदाता. रम क्षम याच्या उल्लेखामुळे सूक्त उत्तर.

कौलितः—(४. ३०, १४). शंकराचें दुसरें नांव. शंकर सुदासपुत्र होता. शंकरोद्देशामुळे सूक्त उत्तर.

क्रिथि—(८. २२, १२). प्रत्यक्ष संबंध नाही. त्रिधांवा आणखी उल्लेख (८. २०; ५१; ८७; ९. ९) येथे आहे. पक्ष्योत्तरामुळे सूक्त उत्तर.

क्षत्रधीः—(६. २६, ८). प्रातरर्धर्माचें दुसरें नांव. अरुद्राजाचा आश्रयदाता. या सूक्ताचा द्रष्टा भरद्वाज क्षत्रधीपासून धन मिळाल्याचे उल्लेखितो. प्रातरर्धने प्रतुर्वंशज असावा. प्रतुर्वत्स्य होते. सुदासोद्देशामुळे सूक्त उत्तर.

खेलः—(१. ११६, १५). वसिष्ठपुत्र अगस्त्य याचा आश्रयदाता. दिवोदासोद्देशामुळे सूक्त उत्तरकाळीन.

गयश्मन्तः—(१०. ६३, १७). शत्रुपुत्र. या सूक्ताचा शत्रु द्रष्टा असून 'नहुषपुत्र यमाति याच्या मशाला आणारे देव मत्स्यधन देवोत्त' असा सूक्तांत उल्लेख करतो. यावरून गयश्मन्त हा नहुषसमकालीन असावा. नहुषाचा पराभव करून इंशने यदुतुर्गनांना मदत केली (१०. ८९, ८). गयाचा आणखी उल्लेख (१०. ६४) या सूक्तांत आहे.

गविष्टिरः—(१०. १५०, ५) या सूक्ताचा द्रष्टा मृच्छिक म्हणतो, 'भरद्वाज, अग्नि, त्रसदस्य, गविष्टिर यांसह अग्नि माझे रक्षण करो.' यावरून गविष्टिर त्रसदस्यसमकालीन असावा. गविष्टिराचा आणखी उल्लेख असलेले (५. १) सूक्त उत्तरकाळीन.

गांगः—(६. ४५, ३१). उरुकक्ष याचेंच नांव. उरुकक्ष पहा.

गुंशु—(१०. ४८, ८). एका जागीच्या शत्रूने नांव. आतिथिप्रदाता. इंशने या लोकांपासून आतिथिप्रदाने रक्षण केले १०

व पर्णय आणि करंज यांना मारिलें. पर्णय व करंज हे गुंशुचे राजे असावे. सूक्त उत्तरकाळीन.

गुत्समदः—(२. १९, ८). याने केलेल्या इंद्रसुतांत दिवोदासाच्या उल्लेख आहे. दुसऱ्या मंडलास गार्त्समदमंडल असें म्हणतात. त्या मंडलांतील सूक्तांचे द्रष्टे गुत्समदकुलातील होते. प्रत्यक्ष गुत्समदाचा उल्लेख (२. ४; १९; ३९; ४१) या सूक्तांत आहे.

गैरिक्षितः—(५. ३३; ८). त्रसदस्यचे पैतृवनाम, सूक्त उत्तरकाळीन.

गोतमः—(४. ४, ११). गोतमे द्रष्टा असलेल्या सूक्तांत तो उशनस् याचा उल्लेख करतो (१. ८३). उशनस् कुत्सपुरोहित होता. गोतमाचा उल्लेख असलेली (१. ६०-६३; ७७-७९; ८५; ८८; ९२; ११६; १८३; ४. ४; ३२; ८. ८८) सूक्ते व तो द्रष्टा असलेलीं सूक्ते (१. ७४-९३) उत्तरकाळीन.

गोपवधः—(८. ७४, ११). आर्क्ष-श्रुतवैत्र यापासून दान घेणारा. आर्क्ष-द्रक्षपुत्र व आतिथिप्रद इंशने हे आपल्याला दान देत असल्याचें त्रियम्बेध उल्लेखितो (८. ६८, १५). सूक्त उत्तर.

गोशर्षः—(८. ४९, १०). 'पथ, वप्य, त्रसदस्य व गोशर्ष यांचे रक्षण केले त्यामार्गेचें मार्गें रक्षण कर' असें सूक्त-द्रष्टा त्रियम्बेध म्हणतो. यावरून गोशर्ष हा वप्य, पथ्य, त्रसदस्य यांचा समकालीन असावा. गोशर्षाचा आणखी उल्लेख असलेलीं सूक्ते (८. ८; ५०) उत्तरकाळीन.

गौरिवातिः—(५. २९, ११). अनुष्मणीप्रमाणें वसिष्ठ किंवा शक्राचे याचा मुलगा. या सूक्ताचा द्रष्टा हाच असून तो 'वैदथिन् याचें रक्षण करून त्याचा सोम प्राशन केल्यास' असें इंशने म्हणतो. वैदथिन्समकालीन असावा. सूक्त उत्तरकाळीन.

घोषः—(१. १२०, ५) सवोन्मगणीप्रमाणें कक्षीवानपुत्री घोषा हिचा मुलगा. याचा पत्निय कक्षीवानाचा उल्लेख असलेल्या सूक्तांत उल्लेख येतो. कक्षीवान पहा.

घोषा—(१. ११७). कक्षीवानकन्या (सवोन्मगणीप्रमाणें). कक्षीवान, पेट, घोषांचा उल्लेख अगत्याच्या सूक्तांत उल्लेख आहे. कक्षीवान पहा.

चावसानः—(६. २७, ८). याचेंच नांव अभ्यावर्तिन्. अभ्यावर्तिन् पहा. आश्रयो उल्लेख (७. १८).

चित्रः—(८. २१, १८). सवोन्मगणीप्रमाणें (८. १९; २३) या सूक्ताचा द्रष्टा असलेल्या सोमरीच्या ऋषेन उल्लेख. सोमरीचा आश्रयदाता. सोमरीच्या सूक्तांत पथ्य, त्रसदस्य, वृद्धि इत्यादि अनेक व्यक्तींचा उल्लेख अगत्यामुळे उत्तरकाळीन. सोमरी पहा.

चित्ररथः—(४. ३०, १८). त्रुवंशपुत्र. त्रुवंशकरिता इंशने याचा सरपुनरीन पराभव केला. सूक्त उत्तरकाळीन.

सुसुरिः—(७. १९, १४). ईशाने दक्षीणकरिणां सुनि आणि सुसुरि यांना मात्स्याचा उल्लेख आहे व दक्षीणतरोवर तुलांतचि रक्षण केल्याचा उल्लेख (१. ११२, २२) आहे. तुल्यं हि वा छड- निमननां यदुत्तुर्वाचा राजा होता. यावरून सुसुरिचा उल्लेख असणारी सूक्ते (२. १५; ६. १८; २०; २६; ७. १९; १०. ११३) उत्तराकालीन.

वैद्यः—(८. ५, ३७). कश्यपे वैदिक नांव. कश्यु पहा.

व्यवत्—व्यवत्तः—(१०. ६१, १). अर्थाचा उपायक व प-
ञ्चांवा राजा त्वंयाग याचा विरोधी. याचा आणखी (१. ११६;
११७; ११८; ५. ७५; ७. ६८; ७१; १०. ५६; ६१) या
टिकाणी उल्लेख असल्यामुळे सूक्ते उत्तराकालीन.

व्यवत्तानः—(५. ३३, ९). व्यवत्तान, व्यव, मात्स्या, पु-
कुत्त हे संस्काराचे आश्रयस्थ होते. एकाच व्यक्तीचे आश्रयस्थ
असल्यामुळे ते पुस्तकसमकालीन असावे. सूक्त उत्तराकालीन.

जमदग्निः—(३. ५३, १५). याचे विद्याभिप्राय 'सत्सर्व' या
नामक वाणी दिली. जमदग्नीचा उल्लेख असलेली सूक्ते (३. ६२;
७. ९६; ८. १०१; ९. ६३; १५; १७; १०. १६७) उत्तर-
कालीन, शिवाय (९. ६५; ६७; १०. ११०) ही जमदग्नि
इश असलेली सूक्ते उत्तराकालीन.

जह्मः—(७. ९, ६). वसिष्ठाने अग्नि प्रदीप्त केला आणि
अग्नीने जह्म दास मारिले. जह्म वसिष्ठसमकालीन असावा.
जह्मचा उल्लेख करणारी सूक्ते (७. १; ९; १०. ८०) उत्तर-
कालीन.

जन्दावीः—(१. ११६, १९; ३. ५८). जन्हुसंबंधी मजा.
उल्लेख उत्तराकालीन सूक्तांत आहे. शिफि यताप्रमाणे कुनिमच्या
वंशात 'जन्दावी' म्हटले आहे. जन्हु कुनिमचा पूर्वज असावा.

जाहुरिः—(२. १३, १९). सुदास-दिवेदासकालीन
पुष्कण्या व्यक्तीचा उल्लेख आला अहम्यामुळे उत्तरकालीन ठरलेल्या
सूक्तांत उल्लेख. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

जाहुरः—(७. ७३, ५). परांवा राजा त्वंयाग याच्या
विद्वत् असल्याचा च्यवनावरोवर याचा उल्लेख आहे. शिवाय
उत्तरकालीन ठरलेल्या (१. ११६) या सूक्तांत उल्लेख आहे.
प्रत्यक्ष संबंध नाही.

तकमानः—(१. १२०, ६). कश्यपानुपुत्र तरु याचा
पुत्र (मॅकमेनर). उत्तरकालीन सूक्तांत उल्लेख. कश्यपानुसंबंध
पहा.

तलतः—(५. ६१, १०). तलत व कुम्भीज हे विद्वत्-
पुत्र होते. हे पुत्रद्वय अतानेन. तलत हा दशावध्याचा आश्रय-
दाता होता. व दशावध्याने श्रवदस्यूरिता ईशानां स्तुति केल्याचा
(८. ३१, ७) उल्लेख आहे. तलताचा उल्लेख अमलेखे सूक्त
(५. ६१) उत्तर.

तलतः—(८. ४६, ३२). वता-अभ्य याचा आश्रयदाता.
वता-अभ्य हा तलतापासून धन मिळाल्याचे वर्णितो. अभ्य पहा.
तलतः—किंवोपह उल्लेख. किंवि पहा. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

तान्त्रः—(१०. ९३, १५). पृथ्व्या राजावरोवर तान्त्राचा
उल्लेख. अनुक्रमणीत याचा पुत्रपुत्र म्हटले आहे. पुत्रपुत्रांचा दास-
राज युदासां संबंध असल्यामुळे तान्त्राचा उल्लेख असणारी सूक्ते
(३. ३१; १०. ९३) उत्तरकालीन.

तिरिदिरः—(८. ६, ४६). याद व पृथ्वी यांच्यामह उल्लेख.
सूक्तदाय वस्य म्हणतो, 'पृथ्वी पुत्र (अथवा कुलोत्पन्न) तिरिदिर
यांचे याद्वेचे धन मला दिले. सूक्त उत्तर.

तुमः—(१०. ४९, ४). ईशाने कुत्ताकरितां तुमाला मारिले.
कुत्तासह उल्लेख असल्यामुळे तुमचा उल्लेख असणारी सूक्ते (१.
११६; ११७; ६. २०; २६; १०. ४९) उत्तरकालीन. कुत्ता-
संबंध पहा.

तुर्वशाः—तुर्वशः उल्लेख. सुदासपुत्र. तुर्वशाचा उल्लेख असणारी
सूक्ते (१. ३६; ४७; ५४; १०८; १७४; ७. २०; ६. २०
२७; ४५; ७. १६; १९; ८. ४; ७; ९. १०; ९. ६१;
१०. ४९) उत्तरकालीन.

तुर्वशिः—(१. ५४, ६). यदुतुर्वशावरोवर उल्लेख असल्यामुळे
उत्तरकालीन. याचा आणखी उल्लेख असणारी सूक्ते (१. ३६;
६१; ११२; २. १३; ४. १९) उत्तरकालीन. हा तुर्वशाचा
राजा असावा (सुद्विग).

तुवजिः—(६. २०, ८) ईशाने द्यौतनामक राजाकरितां
तुम, तुवजि, वेतु, दशोणि यांचा परामर्श केला. तुमसहो-
क्षित असल्यामुळे तुवजि याचा उल्लेख असणारी सूक्त उत्तर-
कालीन. मॅकमेनरच्या मताने तुवजि आणि तुवजि ही एकच
व्यक्ति. तेव्हा तुवजिचा उल्लेख असलेली सूक्ते (६. २६; १०.
४९) उत्तरकालीन.

तुर्वशाणः—(१. ५३, १०). अतिथिम्, अनु व कुत्त यांचा
पुत्र. तुर्वशाण हा पक्षांचा राजा होता. याचा उल्लेख असलेले सूक्त
उत्तरकालीन.

तुवजिः—(८. २३, ७). वमदस्युपुत्र. याचा उल्लेख असणारी
सूक्ते (८. २३; ६. ४६) उत्तरकालीन.

तुवजिदः—(१. १७२, ३). सर्वांनुक्रमणीप्रमाणे अम-
स्याच्या सूक्तांत उल्लेख. तायगमतप्रमाणे अमस्तीचेच विशेषण.
प्रत्यक्ष संबंध नाही.

तुवजिः—सुदासाचे माहाव्यक्तं व वसिष्ठाने अनुमार्मी. कुम्भीचा
उल्लेख करणारी सूक्ते (७. १८; ३३; ८३) उत्तरकालीन.

तुवजिः—(७. १९, ३). पुष्कण्यावंश व तुर्वशा राजा
अशीवा. याचा पुत्र म्हटले आहे. याचा उल्लेख असणारी सूक्ते
(१. ११७; ७. ३८; ४७; ५. २७; ३३; ७. १९; ८. ८;

१९; २६; ४९; १०. १५०). उत्तरकालीन. शिवाय त्रसदस्यू द्रष्टा असलेले (९. ११०) हे सूक्त उत्तरकालीन.

त्रासदस्यूवः-त्रसदस्युसंज्ञ. तृक्षि व कुक्षयण यांचे हे नाव आहे. याचा उल्लेख (८. १९; २२; १०. ३३) या ठिकाणी येतो. ही सूक्ते उत्तरकालीन.

त्रित-आप्यः-याचा उल्लेख अनेक स्थळी आहे. अनुक्रमणी-प्रमाणे त्रित हा (१०. ४) या सूक्ताचा द्रष्टा असून 'मह्येसांतील पाणोर्देप्रमाणे व पुर्वनां धनाने तोपविणारा आहे' असे आग्नीला म्हणतो.

त्रिशोकः-हा द्रष्टा असलेल्या सूक्तांत (८. ४५, ३०) यदुतुर्वशांचा उल्लेख करतो. त्रिशोक कण्व होता. व कण्व यद्वि पुरोहित होते. याचा उल्लेख (१. ११२; १०. २९).

त्रैतनः-(१. १५८, ५). तीव्रप, दीर्घतमस् यांचा उल्लेख असलेल्या सूक्तांत उल्लेख. हा दीर्घतमस्चा दास व कदाचित त्रितांचा संबंधी असावा.

त्रैवृष्णः-(५. २७, १). त्रसदस्युचे नांव.

त्र्यरुणः-(५. २७, १). त्रसदस्युचे नांव.

दध्यङ्गः-(१. ११६, १२). अथवा दध्यनिष्ठ. हा आथर्वण होता. वरील उत्तरकालीन सूक्तांत उल्लेख. याचा आणखी उल्लेख (१. ८०; १३९; ४. १६; ९. १०८) या सूक्तांत आहे. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

दभीतिः-याचा तुर्वशांसह अनेक स्थळी उल्लेख येतो. दभीति व तुर्वीति संबंध. सुमुनि पदा. याचा उल्लेख करणारी पुढील सूक्ते (१. ११२; २. १३; १५; ४. ३०; ४१; ६. २०; २६; ७. १९; १०. ११३) उत्तरकालीन.

दशम्यः-(५. २९, १२). हे आंगिरस होते. यांचा इत्य, एतय, उशना या. व्यक्तींचा उल्लेख असलेल्या सूक्तांत उल्लेख आहे. दशम्यांचा आणखी उल्लेख असलेली सूक्ते (१. ६२; २. ३४; ३. ३९; ४. ५१; ५. २९; ८. १; १२). प्रत्यक्ष संबंध नाही.

दशयुः-(१. ३३, १४). याचा या ठिकाणी 'तुमसह युद्ध करणाऱ्या दशयुचे व तुमार्चे इंद्राने रक्षण केले' असा उल्लेख आहे. आणखी उल्लेख (६. २६) या सूक्तांत आहे. तुमसममालीन असावा.

दशमजः-(८. ४९, १०). पश्य, त्रसदस्यू यांच्यासह कण्व, त्रसदस्यू, पश्य, यांचे अग्नींनी रक्षण केले असा उल्लेख. याचा उल्लेख करणारे सूक्त (८. ५०) उत्तर.

दधोणिः-(६. २०, ८). दधुजि, तुमसहोद्विषित. तुम अथवा तूतुजि पदा. दशोणीचा आणखी उल्लेख असलेली सूक्ते (८. ५२; १०. ९६) उत्तरकालीन.

दस्यवेष्टकः-(८. ५६, २). दस्यूचा पराभव करणारा एक राजा, व पृथग्राचा आश्रयदाता. संज्ञोल्लेखाने पुनर्वत्सा मुलगा.

याच्या याचवेळेचे नांव पुनरुता. याचा आणखी उल्लेख असलेली सूक्ते (८. ५१; ५५) उत्तर.

दाभ्यः-दभोचा मुलगा. दभोचा उल्लेख ऋग्वेदांत नाही. याचेच दुसरे नांव रथवीति. अनुक्रमणी व यद्वेदवैप्रमाणे रथवीति नांव अर्चनान् पुन रथावाधाल आणखी मुलगी दिले होते (५. ६१. १७). रथावाधसंबंधाकरिता तरत पदा.

दिवो दासः-सुदासपिता, अतिथिवपुत्र अथवा अतिथिग्राहक नांव. याचा उल्लेख असलेली सर्व सूक्ते (१. ११२; ११६; ११९; १३०; २. १९; ४. २६; ३०; ६. १६; २६; ३१; ४३; ४७; ६१; ७. १८; ९. ६१) उत्तरकालीन.

दीर्घतमस्-कधीवापिता. कधीवान् पदा. दीर्घतमस्चा आणखी उल्लेख असलेली सूक्ते (१. १५८; ८. ९) ही उत्तरकालीन.

दीर्घधवस्-(१. ११२, ११). कधीवानासह उत्तरकालीन सूक्तांत उल्लेख. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

दुर्गहाः-(४. ४२, ८). पुष्टकृतपूर्वज. सायणमतप्रमाणे पुष्टकृताचा पिता. दुर्गहाचा (८. ६५) मये आणखी उल्लेख आहे. सदर सूक्त उत्तरकालीन.

दुर्मिथः-(१०. १०५, ११). याला कुत्सपुत्र म्हटले आहे. दुर्मिथाचा उल्लेख असलेले सूक्त उत्तरकालीन, कुत्स पदा.

दुःशासुः-(१०. ३३, १). कुदश्रवणाचा शत्रु. लुडविगमताने पश्य असावा, कुदश्रवणाचा पुरोहित कण्व याचा उल्लेख, करतो. सूक्त उत्तर.

दुःशीमः-याचा वृषवान, वेन, यांच्या सद व तान्वाचा उल्लेख अनेकस्थ (१०. १२, १४) सूक्तांत उल्लेख आहे. 'दुःशीम, राम, पृथवान, वेन, यांच्या पुढे मी स्तोत्र पठण केले' असे सूक्तय्य तान्व म्हणतो. तान्व पदा. सूक्त उत्तरकालीन.

दभीकः-(२. १४, ३). कुत्स, अतिथिव, आयु वगैरेचा उल्लेख असलेल्या उत्तरकालीन सूक्तांत उल्लेख. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

देवकन्मा न्यमानः-(७. १८, २०). वृत्पूर्वा शत्रु व शंवर मित्र. लुडविगमताने कदाचित् शंवरार्चेचे नांव असावे.

देववतः-सुदासपितामह. याचा उल्लेख (७. १८, २२; ८. ३१, १५) असलेली सूक्ते उत्तरकालीन.

देववातः-(३. २३, २). हा भारत (भरतकुलांतील) होता. विश्वामित्र व सुदास यांच्या कुलास भरत म्हटले आहे. देववात कदाचित् विश्वामित्रमममालीन असावा.

देवप्रशवः-होहि भरतकुलांतील होता. देववातापरोवर (३. २३) उल्लेख. देववात पदा.

देवापिः-(१०. ९८, ६). ऋग्वेदाचा पुन व संतनूचा पुरोहित. संतनु भरतकुलांतील होता. संतनूचा उल्लेख या सूक्ताच्या अन्त्यामुळे सूक्त उत्तरकालीन. संतनु व देवापि हे सुदासोत्तरकालीन असावे.

दैवतात्ताः-दैवतात्ताचा मुलगा. अथवा संज्याचे दुसरे नांव. दैवतात्ताचा वंशज. दैवतात्ताकरिता ईशाने कृषीवंताचा राजा तुष्यंश याचा परामर्श केला (६. २७, ७). दैवतात्ताचा उल्लेख असणाऱ्या सूक्त (३. २३; ४. १५; ६. २७) उत्तरकालीन, सायण व क्षिप्र यांच्या मताप्रमाणे दैवतात हे अभ्यावर्तविच नांव असावे.

देवादासिः-(८. १०३, २). दिवोदासवंशज अथवा सुदासाचे नांव. सूक्त उत्तरकालीन.

द्योतनाः-(६. २०, ८). तुष, तूजि, यांचा विरोधी. वृत्तुजि पहा.

दुसः-दासराज युद्धातील सुदासराज. दुसःचा उल्लेख असलेली सूक्त (१. १०८; ६. ४६; ७. १८; ८. १०) उत्तर.

धुनिः-धुमपंथरोवर उल्लेख. धुमुरि पहा.

धन्यः-व्रसदस्य, धन्य व मास्त्याह हे संवर्णाचे आश्रयदाते होते (५. ३३).

ध्वंसतिः-ईशराज. (१. ११२) या उत्तरकालीन सूक्तात उल्लेख. याच्या धरोवर पुराण्याचा उल्लेख असून ते दोघे (सर्वानुक्रमणीप्रमाणे) व्रस्य कुलतील अवतार याचे आश्रयदाते होते. सूचदटा अवतार हा ध्वंसति व पुरांति यांच्यापासून धन मित्रा-ह्याचा उल्लेख करितो (९. ५८, ३).

ध्वजः-(९. ५८, ३). याचा (१. ११२) या उत्तरकालीन सूक्तात उल्लेखित असलेल्या पुराण्यारोवर उल्लेख असल्यामुळे हे सूक्त उत्तरकालीन. मंडकोनलमताने ध्वंसति व ध्वज ही एकच व्याप्ति असावी. ध्वंसति पहा.

नभाकः-(८. ४०, ४). या नामाच्या सूक्तात उल्लेख. हा कर्मगुलातील होता. याच्या वंशातील अपसा याचाच मुलगा असलेल्या नभाक ज्या सूक्ताचा इश आहे असा सूक्तात आयूचा उल्लेख (८. ३९, १०) आहे. 'त आयूला धन देतोस, असे नभाक आशीर्वाद देणो. नभाक आयूचा समझालीन असावा. आयूचा संबंध पूर्वी एष्ट आहेच.

नामाकः-नामाक पहा. (८. ४१) या सूक्ताचा इश.

नमीन्ताप्यः-(६. २०, ६). कुत्स, वृत्तुजि, तुष यांचा उल्लेख असलेल्या सूक्तात उल्लेख. नमीन्ता आणखी उल्लेख (१०. ४८) या सूक्तात आहे. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

नमुनिः-(१. ५३, ७). ईशराज. अतिथिग, यदु, तुष्यंश, यांचा उल्लेख अगत्याच्या सूक्तात उल्लेख. नमुनीचा उल्लेख असलेली सूक्त (२. १४; ६. २०; ७. १९; ८. १४; १०. ७३) उत्तरकालीन. प्रत्यक्ष संबंध नाही. मंडकोनल म्हणतो 'नमीसाही ईशाने नमुन्य मारिले' (१. ५३, ७).

नयः-(१. ५४, ६). तुष्यंशहोमिनि. ईशाने नय, यदु, नयंश यनि रक्षण केले. याचा आणखी उल्लेख (१. ११२) या उत्तरकालीन सूक्तात आहे.

नवगवाः-हे आंगिरस होत. यांचा व्रस्यवंशी संबंध फार ज्ञेय. दशम पहा. नवगवांचा उल्लेख (१. ३३; ६२; ३. ३९; ४. ५९; ५. २९; ४५; ६. ६; २२; ९. १०८; १०. १४; ६१; ६२; ८५; १०८) या सूक्तात आहे. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

नवरात्तः-(१. ३६, १८) यदु, तुष्यंश यांच्यावरोवर उल्लेख. तुष्यंति, नवरात्त व नृदक्ष यांना अग्नि मजकडे आणो, असे सूचदटा कथ म्हणतो. याचा आणखी उल्लेख अतलेली सूक्त (६. २०; १०. ४९) उत्तर.

नहुपः-(१०. ६३, १). याला ययातीचा पिता असे म्हटले आहे. रुद्रविगमताने नहुप म्हणजे लोक असून ते यदु-तुष्यंशचे विरोधी असावे (१०. ४९, ८). मसारा हा नहुपाचा राजा होता. (१. १२३; ५. १२; ६. २३; ३६; ४६; ७. ६; ९५; ८. ६; ८; ४६; १०. ४९; ८०; ९९) ही सूक्तां नहुपहोलेपासुळे उत्तरकालीन.

नाभानेदिशः-(१०. ६१, १८). पक्व, कृत्रिमाण यांच्या उल्लेखामुळे हे सूक्त उत्तरकालीन ठरले आहे. घरील सूक्ताचा हा इश असल्यामुळे घरील व्यक्तीच्या उत्तरकालीन ठरतो.

नामंरः-(२. १३, ८). तुष्यंति, वय्य, दुर्मति यांच्या उल्लेखामुळे हे सूक्त उत्तरकालीन ठरले आहे. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

नार्यः-वृत्तुजाचा उल्लेख असलेल्या (८. २४, २९) या सूक्तात उल्लेख. सूचदटा वैयथ याचा आश्रयदाता. अश्व पहा.

नापंदः-कृष्णचे नांव. कृष्णाला नृपदपुत्र असे म्हटले आहे (१०. ३१, ११). नापंद-कृष्ण याचा उल्लेख (१. ११७) या उत्तरकालीन सूक्तात आहे. कृष्णसंबंध पहा.

निदिताथः-कुत्स, एतश, यादु परमज्या इत्यादिनांच्या उल्लेखामुळे उत्तरकालीन ठरलेल्या (८. १, ३०) या सूक्तात उल्लेख. मेथ्यातिथीचा आश्रयदाता. या मेथ्यातिथीचा आसंग हाहि आश्रयदाता होता. (आसंग पहा.) प्रपथिन्, परमज्या हे यदुवंशज असावेत. यांच्यावरोवर यादवांचा उल्लेख येतो.

नीपातिथिः-पक्व व व्रसदस्य यांचा उल्लेख असलेल्या (८. ४९, ९) या उत्तरकालीन सूक्तात उल्लेख. सूचदटा प्रस्रक्य म्हणतो 'इंद्र, नृपवदस्य, पक्व व नीपातिथि यांना धन देता झालास तसा मला धन दे' (८. ५१) याहि सूक्तात याच्या धरोवर पुंथि, अथि, प्रस्रक्य इत्यादिनांचा उल्लेख येतो. यावरून पुंथि अथि नीपातिथि, व्रसदस्य व पक्व हे समकालीन असावे.

नृमेधः-(१०. ८०, ३). जम्भ्यामह उल्लेख. अमोने जरूपास मारिले व नृमेधस संतति प्राप्त करून दिली. कदाचिन् जम्भ्य व नृमेध समकालीन असावे. जम्भ्य पहा.

नृपदः-(१०. ३१, ११). नापंद-कृष्ण याचा पिता. नापंद पहा. नोधु-नोधाः-(१. १२४, ४). कर्मगुलावरोवर उल्लेख आहे. याचा गोतमाशी निवृत्त संबंध येतो. याला सर्वानुक्रमणी गोतमाचा

पुन अथवा वंशज म्हणते. हा दृश असलेलीं सूक्ते (१. ५८; ६४) हीं उत्तरकालीन. हा दृश असलेल्या एका सूक्तांत तो : मुदासाचा 'इंद्राने अहू नामक असुरांचें धन मुदासाला दिलें' असा संक्षेप करतो (१. ६३, ७). यावरून हा मुदासोत्तरकालीन, असल्याचें दलें.

पञ्चः-तुर्वयाणाची प्रजा व मुदासाचे शत्रू. यांचा उल्लेख असलेली (७. १८; ८. २२) सूक्ते उत्तरकालीन. यांच्या बरोबर भलानस, विनाणिन, शिवासः, यांचा उल्लेख येतो. हेहि मुदासशत्रू असावे.

पञ्चः-हे आंगिरसांचें कुलनाम आहे. कक्षीवानास (१. ११६; ११७; १२०; १२२) या सूक्तांत 'पञ्चि' म्हटलें आहे. पञ्चाचा बहुवचनी उल्लेख (१. ११७) या सूक्तांत आहे. कक्षीवान पदा.

पठवाः-याच' (१. ११२) या उत्तरकालीन सूक्तांत उल्लेख आहे. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

पङ्गुभिः-(१०. ४९, ५). इंद्रानें भुतर्वनकरितां पङ्गुभी-चा पराभव केला असा या सूक्तांत उल्लेख आहे. या सूक्तांत आयु व कुत्स यांचा उल्लेख असल्यामुळे मूळ उत्तरकालीन.

पणिः-(४. ५१, ३). सूचद्रथा वामदेव म्हणतो, 'आश्वंत गूड अशा अंचारांत पणि जाऊन पडेतः' पणि हे इंद्रासत्रू असून त्यांनीं लग्नपुत्र ठेविलेल्या गाई अथवा उदकें सोडविण्यासाठीं आंगिर-सानीं इंद्राची प्रार्थना केली आहे. सायण यास्कारा असुसहन कोटें कोटें पणीचा पणिक् (वाणिज्य करणारे) असा अर्थ करतात. पणी-चा ऋग्वेदांत अनेक स्थळी उल्लेख आहे.

परमउयाः-आयु, कुत्स, याद्र इत्यादीकांचा उल्लेख असलेल्या (८. १) या सूक्तांत उल्लेख. लज्जविगमतांनं हा कदाचित यदु-वंशापैकीं भोटा मनुज असावा. निदिताश्च पहा.

पराश्रजाः-(२. १३, १२). सायणमतानें एका ऋषि. हा पाण्यन बुडाला असतां अश्वीनीं याला वर काढिलें. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

पराशरः-मुदासपुरोहित वसिष्ठ याचा मुलगा. (७. १८) या उत्तरकालीन सूक्तांत उल्लेख. (७. १०४) याहि सूक्तांत अजीवरोर उल्लेख.

पर्णयः-(१०. ४८, ८). इंद्रानें अतिथिगमाकरितां पर्णयाचा वध केला. पर्णयाचा आणखी उल्लेख (१. ५३) येथें आहे. अतिथिगोळेक्षामुळे मूळ उत्तरकालीन.

पशुः-पशू, पशू, हे भरतांबे साहाय्यकारी. (७. ८३, १), या सूक्तांत मुदासासह उल्लेख.

पाकस्था मन्-कौरव्याण पहा.

पायुः-(६. ४०-२४). हा भद्राजानुवर्तीत होता. याचा आश्रयदाता अभय (दिवोदास) हा होता. अभय पदा. सर्वानुक्रमणी-प्रसंगें पायु दृश असलेलें (६. ७५) मूळ उत्तरकालीन. अनुक्रमणीत याला भद्राजपुत्र म्हटलें आहे.

पारावता-सायणमतानें परीकवीर (दूचे) लोक. सरस्वती नदीला 'पारावता' असें म्हटलें आहे (६. ६१). कदाचित हे लोक सरस्वती नदीच्या काठचे असावे. यांचा उल्लेख (५. ५३; ८. ३४; १००) या सूक्तांत आहे. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

पार्थवः-अन्यावर्तित पहा.

पार्थ्वी-तान्य पहा.

पार्षद्वाणः-प्रसङ्गाचा आश्रयदाता. पुष्टिगूच्या (८. ५१) या सूक्तांत उल्लेख. प्रसङ्ग, पुष्टि पहा.

पासपुत्र-या यतः-(७. ३३, २). याच्या यज्ञास इंद्र गेला असतां वसिष्ठानें त्याला पुत्राच्या यज्ञामध्यें आणिलें. मूळ उत्तरकालीन.

पिठीनसः-दमिति, जुमुदि यांचा उल्लेख असलेल्या सूक्तांत (६. २६, ६) उल्लेख. इंद्रानें पिठीनस नामक रामाला राजि नामक छोटी दिली. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

पिमुः-वैदथिन-कनिष्ठ्याकरितां इंद्रानें पिमुला मारिलें. कनिष्ठ पहा. पिमुला उल्लेख असलेलीं सूक्ते (१. ५१; १०१; १०३; २. १४; ४. १६; ५. २९; ६. १८; २०; ८. ३२; १०. ९९; १२८) उत्तरकालीन. पिमुला शंबरसह उल्लेख येतो. छत्र, पिपु व छत्रय यांचा वध करितेवेळीं इंद्रानें शंबरसचीं नगें विचिंसिदी.

पुरयः-(६. ६३; ९). भद्राजाचा आश्रयदाता. या सूक्ताचा दृश भद्राज याला पुरय घोडे देतो. भद्राजाबरोबर दिवो-दत्ताचा उल्लेख (६. १६, ५) आहे. दिवोदासाचा भद्राज पुरो-हित होता.

पुरुकुत्सः-हा पुरुवंशातील असावा. याचा मुदासासह उल्लेख आहे (१. ६३, ७). हा व्रतदस्यूचा मुलगा होता. व्रतदस्यू पदा. पुरुकुत्साचा आणखी उल्लेख असलेलीं सूक्ते (१. ११२; १७४; ६. २०) उत्तर.

पुरुकुत्सा नीः-पुरुकुत्सजी. पुरुकुत्स पदा. पुरुकुत्सानीचा उल्लेख असलेलें सूक्त (४. ४२, ९) उत्तर.

पुरुणीथः-(१. ५९, ७) शतवनीपुत्र व भद्राजाचा आश्रय-दाता. (१. ५९, ७) भद्राज मुदासपुरोहित होता.

पुरुषाः-(६. ६३, १०). भद्राजाचा आश्रयदाता पुरुषाचा भद्राजाला धन देत होता. भद्राज मुदासपुरोहित होते.

पुरुमायः-(८. ६३, १०). इंद्रो, आतिथिग इत्यादीकांचा उल्लेख असलेल्या (८. ६८, १००) सूक्तांत उल्लेख आहे. कदाचित हा त्यांचा संबंधी व पुरुवंशान असावा.

पुरुमित्रः-(१. ११७). याना या उत्तरकालीन सूक्तांत उल्लेख आहे. हा विषमपत्नी 'कम्पू' हिचा पिता. याचा आपत्ती उल्लेख (१०. ३९) या सूक्तांत आहे. हा कदाचित पुरुवंशान असावा.

पुरुमीळः-तरत, दाम्य यांचा उल्लेख असलेल्या सूक्तांत (५. ६१, ९) उल्लेख. दाम्य पदा. पुरुमीळचा आणखी उल्लेख

असलेली मूके (१. १५१; १८३; ८. ७१) उत्तरकालीन. हा पुढीलतील अन्वावा.

पुढपंति:-ध्वसंतीसह उद्देग. ध्वसंति पदा.

पुढरवस्:-हा पुढरंतीतील अन्वावा. याचा उद्देग (१. ३१; १०. ९५) या मूकांत आहे. 'अमीनें पुढरण्यावर अनुग्रह केला' असें सूत्राद्वारा हिण्णसुप् म्हणतो. उर्वशीपुढरवासंवाद प्रसिद्ध आहे.

पुढिगु:-याचा (८. ५१) नीपातिथि, मेथ्यातिथि, यांच्यासह उद्देग. नीपातिथि पदा.

पूतकता:- (८. ६८; १७) अतिथिम्ब, इंद्रोत, आभमेघ, पूतकता हीं सर्व एकाच व्यक्तीचीं नावे असलीं. किंवा ते सर्व समकालीन असावे.

पूर:-हे कुलनाम असून दिवोदास व सुदास हे याच कुलांतील होते. सुदासास (१. ६३, ७) व दिवोदासास (१. १३०, ७) 'पूवे' म्हणिले आहे. यांचा उद्देग असलेली मूके (१. ५९; १३१; १७४; ४. २१; ३८; ६. २०; ७. ५; १९; ९६; ८. ६४) उत्तर.

पृथयामन:- (१. १२२, ७) हा पत्र कुलांतील असावा अथवा सायणमतप्रमाणे कशीवालाचें नांव. श्रुतरथ व प्रियरथ हे कशीवालाचे आश्रयदाते होते. कशीवानसंबंध पहा. मूक उत्तरकालीन.

पृथयाग:- (१०. ९३, १४) दुःशीम याच्या परोवर उद्देग. ताग व दुःशीम पदा.

पृथु:- (७. ८३, १) एका जातीचे लोक. पशूंची संबंध. पशू पदा.

पृथुधवस:-कानीतानें दुसरे नांव. कानीत पदा. दिवोदासाच्या उक्तेसासुद्धें उत्तरकालीन ठरलेल्या (१. ११६) या व (८. ४६) या मूकांत उद्देग.

पृथकसानु:- (८. १७, १५) अग्निहोत्रांतील द्विविद्ध नामक सूत्रकाराच्या मूकांत उद्देग. लुङ्गिमाच्या मतें हा एका यज्ञप्रदायाचा प्रवर्तक होता. याचा दाशराह्यद्वारांतील व्यक्तींची प्रत्यक्ष संबंध येत नाही.

पृथिगु:-पुढरुत याच्यासह (१. ११२) या उत्तरकालीन मूकांत उद्देग. प्रयथ संबंध नाही.

पृथप्र:- (८. ५२, २) आयु, दशोणि यांच्यासह उद्देग. मूकद्रष्टा आयु म्हणतो 'इंद्रा तं दशोणीसह सोमपानाने मद्ययुक्त क्षालय तगा शृंगाराह हो.' शृंगर दशोणीसमकालीन असावा. दशोणि पदा.

पेदु:-याचा (१. ११६; ११७) या उत्तरकालीन मूकांत उद्देग असून (१. ११८; ११९; १०. ३९) या मूकांत उद्देग आहे. अभीदेसर्वां पेदुला पौडा दिव्यापदल कशीवावर उद्देग वरती. वदाभिर् पेदु कशीवानसमकालीन असावा.

पेदुः:- (६. ६३, ९) पुण्य व पुण्यया यांच्यासह उद्देग.

भद्रवाचा आश्रयदाता. भद्राज पेदुसापासून धन मिळाल्याचे उल्लेखितो.

पेजवन:-मुद्रासाचें गिहृक नांव. याचा (७. १८) या मूकांत उद्देग आहे.

पौतकत:-पूतकतपुत्र. पुत्रद्रष्टा असलेल्या (८. ५६) मूकांत उद्देग. पृथप्राचा आश्रयदाता. पृथप्रसंबंध पहा.

पौर:- (८. ३, १२) पुर्वराज. आयु व दाम, यांच्यासह उद्देग. मेथ्यातिथि म्हणतो, 'ज्या रक्षणसामर्थ्यानें रम, रसम व पौर यांचें रक्षण केलेल त्या सामर्थ्यानें माझे रक्षण कर.'

पौरकुत्स:-पुस्तकाचा वंशज अथवा पुत्र. पुस्तुत्त पदा. पौर-कुत्स हे याचें नांव. याचा (५. ३३; ७. ११; ८. १९) या ठिकाणी उद्देग आहे. मूके उत्तरकालीन.

प्रतुद:-हे तृप्त्येव दुसरे नांव आहे. याचा वसिष्ठ पुरोहित होता (७. ३३) मूक उत्तर.

प्रपथिगु:-निदिताथ पदा.

प्रमरंद:- (३. ५३, १४) कौकटांचा राजा. सुदासशत्रु. मूक उत्तर.

प्ररुक्थ:-कणकुलांतील होते. प्ररुक्थ व कण यांचा यदुनुवर्वाशी यराच संबंध येतो. प्ररुक्थ व कण हे यदुनुवर्वाचे पुरोहित असावे. प्ररुक्थाचा उद्देग असलेली (१. ४४; ४५; ८. ३; ५१; ५४) मूके व प्ररुक्थ ज्या मूकांचा द्रष्टा आहे अर्वा मूके (१. ४४; ५०; व ९. ९५) उत्तरकालीन. सर्वानुक्रमणी चाला 'कणपुत्र' म्हणते.

प्रस्तोक:-संजय व प्रस्तोक हीं दिवोदासाचें नावे आहेत. याचा संजयपुत्र अर्धे दि म्हणिले आहे (६. ४७, २२) .

प्रातर्नि:-प्रतर्दत्तपुत्र. क्षत्र्यीचें दुसरे नांव. क्षत्र्यी पदा.

प्रियमेघ:-हा कण कुलांतील होता. याचा अजीवरोवर उद्देग येतो. अजीवा संबंध पहा. प्रियमेघ हे कुलनाम असले. कारण वच्याच ठिकाणी 'प्रियमेघास' असें रूप आढळले. प्रियमेघ द्रष्टा असलेल्या मूकांत (८. ६८; ६९) अतिथिम्ब व इंद्रोत यांचा उद्देग येतो. हे प्रियमेघाचे आश्रयदाते होते. प्रियमेघाचा उद्देग असलेली मूके (१. ४५; १३९; ८. २; ३; ४; ५; ६; ८; ६९; १०. ७३) व प्रियमेघ द्रष्टा असलेली मूके (८. ६८; ८७; ९. २८) उत्तर.

प्रियरथ:-प्रियरथमनां कशीवालाचा आश्रयदाता. कशीवान पण्डितांतील होता. कशीवान पदा. प्रियरथाचा उद्देग असलेलें मूक (१. १२२) उत्तरकालीन आहे. सायण प्रियरथ व श्रुतरथ ही कशीवालाचीं निरोपे समजतात.

वधु:-नय दाम यांचा राजा कणवय हा पशूचा आश्रयदाता होता. कणवय पदा. वधूचा उद्देग असलेली मूके (२. ३३; ५. ३०; ७. ४४; ८. २३; २९; ९. ९८) उत्तरकालीन.

वत्सूयः-(८. ४६, ३२). अथपुत्र यदा याचा आश्रयदाता. या वत्साचा कानित नामक आश्रयदाता असून त्याचा (१. ११६) या उत्तरकालीन सूक्तात उल्लेख येतो. वत्सूयाचा उल्लेख असलेले सूक्त उत्तरकालीन. अश्वय पहा.

वाहुपुत्रः-किंवि, तर्प यांसह उल्लेख. तर्प पहा. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

वृधुः-पर्णीचा राजा अथवा पर्णीचा सुतार, व भरद्वाजाचा आश्रयदाता. (६. ४५.) या सूक्तात वृधूचा उल्लेख आहे. भरद्वाज भरतांचा पुरोहित होता.

वृसयः-याला सरस्वती नदीच्या काठी ईशाने गारिले. याच नदीवर वस्यभाला दिवोदास मिळाला. याचा दिवोदासाचा उल्लेख असलेल्या सूक्तात उल्लेख (६. ६१, ३) असून दुसऱ्या एका सूक्तात वृसयाला स्वयं-उग्रपिता म्हटले आहे (१. ९३, ४). प्रत्यक्ष संबंध नाही.

बृहदुन्यः-(१०. ५४; ६) या सूक्तात याचा उल्लेख आहे. याला सर्वात्मकमणीत वामदेवाचा पुत्र अथवा गोत्रज म्हटले आहे. वामदेव हा मंडल ४ चा द्रष्टा असून त्याचा कुत्स, पित्र, ऋजिश्मन् यांचा उल्लेख (४. १६, १८) असलेल्या सूक्तात उल्लेख येतो. वामदेवाच्या ४ व्या मंडलात अतिथिव, दिवोदास, असदस्य, यदु, तुर्वय, इत्यादिकांचा उल्लेख असल्यामुळे वामदेव वरील व्यक्तींच्या नंतरचा अथवा समकालीन तरी असावा. बृहदुन्याचा उल्लेख असलेली सूक्ते उत्तर.

बृहदथः-(१. ३६, १८). यदु, तुर्वय यांच्यासह उल्लेख. मत्स्यपत्र पहा. बृहदथाचा आणखी उल्लेख (१०. ४९).

भजेरथः-(१०. ६०, २) मयें अगस्त्य, असमाति, इत्यांकु यांच्यासह उल्लेख. सायणमताप्रमाणे असमातीचा द्यु अथवा पूर्वज (१०. ६०, ५). सूक्तद्वय मधु आपणास अगस्त्य याचा दोहिन म्हणवितो. व धनप्राप्तीसाठी असमातीला बोलावितो. असमानि हा अगस्त्याचा व द्यु वगैरेंचा आश्रयदाता होता. अगस्त्य पहा.

भयमानः-कक्षीयानाच्या (१. १००) सूक्तात अंबराष, सहदेव मुद्राधस्त यांच्यासह उल्लेख. ऋतूश्व, वार्यागिर पहा.

भरतः-हे सुदास, दिवोदास, मृग्य, व विश्वामित्राचे वंशज त्याचे कुलनाम होते. भरत नावाची कोणी व्यक्ती होती, य त्या व्यक्तीच्या वंशजांनी 'भारत' म्हणत असत. सायणार्णांनी काही ठिकाणी 'अनत' याचा 'हवि अर्पण करणास' असा अर्थ केलेला आढळतो. भारतांचा उल्लेख असलेली सूक्ते (२. ३६; ३. ३३; ५३; ५. ५४; ६. १६; ७. ८; ३३) उत्तरकालीन असावी.

भरद्वाजः-(१. ११६, १८). दिवोदासाचा पुरोहित. भरद्वाजाचा आणखी उल्लेख असलेली सूक्ते (१. ५९; ११२; ६. १०; १५; १६; १७; २३; ३१; ३५; ४८) उत्तरकालीन होत. सहाव्या मंडलाचा द्रष्टा भरद्वाज असून त्या मंडल्यतील सुद

त्याच्याच नावावर असलेली (१५; ३१-३६; ४४; ५२) वगैरेही सर्व सूक्ते उत्तरकालीन. भारद्वाज हे कुलनामहि असावे. कारण त्याचा वटवृक्षनी उल्लेख (६. २५, ४७; ५०) या सूक्तातून येतो.

भलनसः-सुदासपुत्र, पत्र पहा.

भारद्वाजः-(६. ५१, १२) भरद्वाजाचे वंशज.

भावरः-सायणमताप्रमाणे ईश्वरविशेषण. परंतु लुडकिंग म्हणतो की हे औक्षीयाचे नाव असावे (४. २१, ७). गौरीजतसंबंध पहा. भाव्य-भावयव्यः-कक्षीयानाचा आश्रयदाता. (१. १२६) या उत्तरकालीन सूक्तात उल्लेख. कक्षीयान् पहा.

भुज्युः-तुमपुत्र. तुमचा सर्वय स्पष्ट आहे. तुम पहा. भुज्युचा उल्लेख असलेली सूक्ते (१. ११३; ११६; ११७; ११९; ४. २७; ६. ६२; ७. ६८; ६९; ८. २२; ४६; १०. ४०; ६५; ९५; १४३) उत्तरकालीन.

भूर्ताशः-(१०. १०६, ११). सर्वात्मकमणी याला कदयपुत्र म्हणते. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

भृगवाणः-कक्षीयान् द्रष्टा असलेल्या (१. १२०) व (४. ७) या सूक्तात उल्लेख असल्यामुळे ती उत्तरकालीन. कदाचित् कक्षीयानाचेंच हे नाव असावे. कारण तो आपणास (याच ठिकाणी) पत्रिय म्हणवितो. कक्षीयानाचा काही स्थली पत्रिय म्हटले आहे. कक्षीयान् पहा.

भृगुः-(८. ३, १). भृगूचा या सूक्तात प्रसन्न्याधरोवर उल्लेख आहे. प्रसन्न पहा. भृगूचा आणखी उल्लेख (१. ६०) या सूक्तात आहे. कदाचित् भृगु प्रसन्न्याधरीन असावे. भृगु हे कुलनाम हि होते. भृगूचा वटवृक्षनी उल्लेख (३. २; ५; ८. ३५) या ठिकाणी येतो.

भेदः-ईशाने सुदासाकरिता भेदास गारिले (७. १८, १९). भेदाचा आणखी उल्लेख असलेली सूक्ते (७. ३३; ८३) उत्तर.

भोजः-(३. ५३, ७). 'भोज' नामक लोक. सुदासाचे अनुचर. सुदासापुत्र भोज हे मला अश्वमेधामध्ये मदत करत असें विश्वामित्र म्हणतो.

मत्स्यासः-(७. १८, ६). 'मत्स्य' नामक लोक. हे तुर्वशाचे शत्रु होते. तुर्वशाने मत्स्य लोकांनी आपल्या अनुशासनाखाली आणिले.

मनसः-(५. ४४, ६). एवावद, अकस्तार किंवि यांच्यासह उल्लेख. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

मन्थातुः-(८. ४०, १२). अत्रुर्मणीप्रमाणे युवनाथ पुत्र. सूक्तद्वय नामक म्हणतो, गंधाता, अंगिरस् व मन्थास पिता नभाक यांच्याप्रमाणे स्तुति करणाऱ्या मासे ईशमानी रक्षण केलें. नभाक-संबंध संशयित आहे. कक्षीयानांच्या (१. ११२, १३) सूक्तात 'शेनामयें मेधांतीयें अभीदेवांनी रक्षण केल्याच' उल्लेख आहे. यावस्तु मन्था कक्षीयानाचा पूर्वकालीन परंतु फार दूरचा नसावा.

मराठार - (१. १२२, १५). सुद्विगमप्राप्तये नहुयाचा राजा व सुदासरातु. कधीवांनाच्या सूकात उल्लेख. कधीवात म्हणतो 'आयुचे तीन मुलगे व मराठारचे चार मुलगे मला त्रास देतात.' कधीवात पहा.

मान - अगस्त्याचे दुसरे नांव (७. ३२, १२) अगस्त्य पहा. मान्दार्थ - मान्दार्थे दुसरे नांव मान्दार्थ-मान्य नाचा उल्लेख (१. १६५) या ठिकाणी असून शिवाय (१. १६६, १६७; १६८) या सूक्तात आहे. मान व अगस्त्य पहा.

मा मतेय - दीर्घतमसुचे दुसरे नांव. दीर्घतमसु याच्या आईचे नांव ममता असे होते व सर्वात्मकमणीप्रमाणे दीर्घतमसुच्या पित्याचे नांव 'उचय' असे होते. मांमतेयाचा उल्लेख (१. १४७, १५२, १५८) या सूक्तामध्ये आहे.

मायु-मायव - (१०. १३, १५). तान्व, पार्थ्य याच्यासह उल्लेख तान्व पहा.

माहताथ - (५. ३३, १०). सत्रणाचा आश्रयदाता. धन्य पहा.

मिनातिथि - (१०. ३३, ७) उपमन्वसुचा पिता उपमन्वसु पहा.

मुद्रर - (१०. १०२, ६) याच्या आई रात्रीने नेत्या असता याने झुल्ला जिहल त्या परत आणिल्या. प्रत्यक्ष सर्वत्र नाही.

मुद्रलानी - (१०. १०२, ५) मुद्रलानी बायको हिने लडाईत मुद्रलानी चारभ्ये वेलें प्रत्यक्ष सर्वत्र नाही.

मुद्रय - (१०. ४९, ५) इराने आई-मुद्रयणाकरिता मुद्रयाला मारिले. धुतुवर्ण-आई पहा.

मुळीकं - याला सर्वात्मकमणी वसिष्ठमुन म्हणते (१०. १००) या सूक्ताची इश्ट. या सूक्तातील सर्व कचामध्ये याचा उल्लेख आहे. पश्या कचामध्ये तो 'अग्नि, मरदाज, गविशिर, यक्ष, त्रसदस्यु, यांच्यासह संप्राप्तात आमचे रक्षण करे' अशी आमीची प्रार्थना करतो. तो परोक्ष स्थितीचा समकालीन असता.

मेधा - (८. ५०, १०) याना कण, दीर्घनीध, गोकार्य, यांच्यासह उल्लेख. वचनमहालील असावा.

मेध-दुग्ध, दशोणि, दशोनि, यांच्यासह उल्लेख (८. ७२, ७). अनुक्रमणीप्रमाणे हा (८. ५३: ५४; ५७, ७८) या सूक्ताचा दश भासत, (८. ५३, २) मध्ये कुत्स, आयु अति निर्म यांचा उल्लेख करतो. यावस्तु तो परोक्ष व्यक्तीच्या उत्तरकालीन असता.

मेधातिथि - मेधातिथि - अनुक्रमणीमध्ये याला काय-कच-पुत्र अथवा कचपुत्रेणम म्हणते आहे (८. २, ४०) मध्ये तो आपण 'कायमेधातिथि' म्हणतो. तो आपणाचा पुरोहित असता. (८. १, ३०) मध्ये आसनावचन धन मित्रया-कण तो आमगाची स्तुति करतो. मेधातिथीचा (१. ३६: ३७,

८. १, ३, ८, ३३, ४९, ५१, ९. ४३) या सूक्तात उल्लेख आहे.

मेना - (१. ५१, १३). 'इंद्र शुणभ्याची मेना झाला' असा उल्लेख आहे. याशिवाय प्रत्यक्ष सर्वत्र नाही.

यक्ष-यक्षव - सुदासरातु अजस पहा.

यजत - अवतार एवावद यांच्यासह (८. २२) या सूक्तात उल्लेख. प्रत्यक्ष सर्वत्र नाही. अवतार, त्रिपि पहा.

यक्ष-मुदासरातु, यक्षुर्वशांना अतिशयनाच्या ताब्यात देण्या-बद्दल वसिष्ठ इंद्राची प्रार्थना करतो (७. १९, ८). इंद्राने यक्ष-तुर्वश व शबर यांना सुदासाच्या ताब्यात दिले (९. ६१, २). यक्षुर्वश हे प्रथम सुदासाचे नातू असून नंतर मित्र झाले असावे. कारण रात्रीने दश कालिल्या यक्षुर्वशांना जवळ आणिले (६. ४५, १), यक्ष तुर्वशानां अभिषेकास वेलें (४. ३०, १७), तदन नेले (६. २०, १२), अशा तऱ्हेचे उल्लेख आढळतात यक्ष्या वंशजाना याद्वारे असे म्हटल्याचे आढळते यक्ष्या उल्लेख (१. ३६, ५४, १०८, १७२, १७४, ४. ३०; ५. ३१, ६. ४५, ८. ४, ७, ९, १०, ४५, ९. ६१, १०. ४९, ६२) असलेली सूक्ते उत्तरकालीन.

याद्व - यद्वचे पुत्रनाम. याद्वचा उल्लेख (७. १९, ८. १, ६) या सूक्तात येतो.

युष्मा मधि - (७. १८, २४) सुदासरातु. इंद्राने सुदासा-करिता युष्मामधीचा वध केला.

रजि - (६. २६, ६). पिडीतवाची जो. दभीति, वुमुरी यांच्यासह उल्लेख. इंद्राने दभीती करिता वुमुरीला मारिले आणि पिडीत याला रजि नामक स्त्री दिली याशिवाय प्रत्यक्ष सर्वत्र नाही.

रयप्रोष्ठ - (१०. ६०, ५) असमाति व रयप्रोष्ठ यांचा एकत्र उल्लेख आहे. अनुक्रमणीप्रमाणे असमाति हा अगस्त्याचा दाहिन जो बंधु त्याचा आश्रयदाता. भजेरथ व असमाति पहा. रयप्रोष्ठ व असमाति ही एकाच व्यक्तीची नावे असता.

रयधीति-दाभ्ये - दयाकाचा आश्रयदाता व बृहदेवतेप्रमाणे दयाकाभाला अष्टाद. दयाकाभाला रयधीति दाभ्ये याने आपली मुलगी दिली. पुरमीन्द्र व तरत हे विदपितृचे मुलगे असून ते दयाकाभाले आश्रयदाते होते यांनी दयाकाभाला दान दिल्याचा उल्लेख (५. ६१) मध्ये आहे यावस्तु तरत, पुरमीन्द्र, दाभ्ये-रयधीति व दयाका हे समकालीन असावे पुरमीन्द्र, तरत हे पुरवशांतील असता. रयगण - हे गोतमाचे पुत्रनाम आहे. (१. ७८, ५) या ठिकाणी मूक-इश्ट गोतम 'आम्ही रयगण आमीसाठी मधुर स्तोत्रे पठण करतो' असा उल्लेख करतो गोतमोष्ठेयामुळे मूक उत्तर.

राम - (१०. १३, १४) श्रयान, दुर्शीम व वेन यांच्यासह उल्लेख मूकपुत्रात त्यांचे आपणास मित्रांमध्ये दानाचे श्रयान, दुर्शीम, वेन व राम यांच्या पुत्रे वर्णन करतो. तांन्व व दुर्शीम पहा.

रथिका - (२. १४, ५) पितृमहालील एक असु. स्वध व पितृ पहा.

८मः-या लोकांचा कर्णचय राजा होता. कर्णचय पदा.

८वातीः-(१. ११७, ८). अग्नी देवांनी त्याच नामक कृषीला दगनी नामक भाषा दिली. त्याच आणि दगनी यांचा याशिवाय अन्यत्र उल्लेख नाही व प्रत्यक्ष संबंध नाही. सायणमताने त्याच व दगनी ही एकच व्यक्ती असावी.

८शमः-८म पदा.

८मः-रात्रूनी याला दहा दिवस कृषांत राहिले होते. कर्णांनी त्याला वर काढिले. (१. ११२; ११६; ११७; ११८; ११९; १०. ३९) या सूक्तांत रेमाचा उल्लेख अगून सर्वत्र याच अर्थाने आहे. रेमाचा कन्यासह उल्लेख 'रेमा'ला कर्णांत वर वाटिले व पण्याचे बंधितत्वं नाहीत' केले 'असा आला आहे. कदाचित् रेमा कन्यासम-कालीन असावा. पूर्वे उत्तर.

८महाः-कृषीलाचा आश्रयदाता भाग्य-आश्रयण याची स्त्री. (१. ११६) या ठिकाणी उल्लेख. कर्णांत व भाग्य पदा.

८मः-८मः-(५. ३३, १०). यांचेच दुसरे नांव भव्य. पुढ-कुसुमपुत्र भव्यदत्त, लक्ष्मण, मालाध हे संतरणाचे आश्रयदाते होते. भव्यदत्त पुढ-कुसुमपुत्र होता व पुढ-कुसुम पुढ-कुसुम होता.

लोका मुनाः-(१. १०९, ४). वनित्रुषु अगस्त्य याचा वी.

वृष्टुः-(१. ५३, ८). अतिश्रमग्रस्त. इंदाने अतिश्रमासाठी वृष्टुचा शिरच्छेद केला.

वत्सः-अनुक्रमणीत याला कणपुत्र म्हटले आहे व (८. ८, ८) येथे तो कणपुत्र असल्याचा स्पष्ट उल्लेख आहे. (८. ६) या सूक्ताचा हा दृष्ट असून यांत वत्साला उल्लेख आहे व त्यामध्ये तो तिथिदिवागमन धन मिळाल्याने वर्णितो. तिथिदिवा पदा. वत्साला उल्लेख या शिवाय (८. ९) या सूक्तांत आहे.

वनिमतीः-अग्नीदेवांनी दिव्यहस्त नामक पुत्र वनिमतीला दिल्यामुळे सूक्तदश कर्णांतून उल्लेख करतो (१. ११६; ११७; ६. ६३; १०. ३९; ६५). याशिवाय प्रत्यक्ष संबंध नाही.

वप्यश्वः-(६. ६१, १). दिवोदास पिता. सरस्वती नदीने वप्यश्वाला दिवोदास पुत्र दिला. वप्यश्वाला आगनी उल्लेख (१०. ६९) या सूक्तांत आहे.

वन्दनः-(१०. ३९, ८) कलि, विशाला, यांच्या बरोबर उल्लेख. अग्नी देवांनी कृषांत पडलेल्या वंदनला वर काढिले व अगस्त्याचा आश्रयदाता ठेल याच्या गतीचा शुद्धात पाय सुद्धा असतां लोहर्षी पाय बसवून दिला. कदाचित् वंदन खेळ-विशाला यांचा समकालीन असावा. याशिवाय प्रत्यक्ष संबंध नाही. वन्दनाचा वरील्यभाषेच आगनी उल्लेख (१. ११२; ११६; ११७; ११८; ११९) या सूक्तांत आहे.

वधः-(१. ११२, १५). अग्नी देवांनी याचे रक्षण केल्यामुळे वध उल्लेख. वध हा (१०. ९९) या सूक्ताचा दृष्ट आगनी ५. ११.

व्याकृत्य याचा उल्लेख आहे; वपुषा ९ मध्ये तो इंदाने कुसाक-लिनी शुण्याचा वध केल्यामुळे उल्लेख करतो. कदाचित् कुसुमसम-कालीन असावा.

वप्यः-वृषीसिंह उल्लेख. इंदाने वृषींति व वप्य यांना तदन नेले (२. १३, १२; ४. १९, ६). वृषींति पदा.

वरसिखः-इंदाने अभ्यातर्जुन-जयमानाकरिता वरसिखाला मुल्ला मारिले (६. २७, ५). अभ्यातर्जुन-जायमान हा दास-राजकुळांत भारता गेला. अभ्यातर्जुन पदा.

वरोमुपा मगः-विभवमत्वा आश्रयदाता. विश्वमन हा (८. २३-२६) या सूक्तांचा दृष्ट असून यांपैकी एका सूक्तांत तो वरोमुपातून चालू घन प्राप्त होण्यासाठी अग्नीची प्रार्थना करतो (२३, २८). विश्वमन व वैद्यध हे एकच. भाष्य पदा. वरोमुपामत्वा (८. २३; २४; २६) या सूक्तांत उल्लेख आहे.

वर्चिन्ः-(७. ९९, ५). दिवोदास शत्रुशत्रू याचा मह-कारो. इंदाने शत्रुशत्रू नगरे विधीसिद्ध व वर्चिन्नास मारिले असा उपर्युक्त कृत्य उल्लेख आहे व त्याच उल्लेख आगनी (२. १४; ४. ३०; ६. ४७) या ठिकाणी आहे. शत्रु पदा.

वमिः-अनुक्रमणीप्रमाणे (५. १९, १) या सूक्ताचा दृष्ट व अग्निपुत्र. प्रत्यक्ष संबंध नाही. अग्नि पदा.

वशः-अभ्याचे नाव. अभ्य पदा.

वसिष्ठः-निनायकपुत्र, अगस्त्यपुत्र व भरतकुलोत्पन्न मुद्राता-दिक्षांचा पुरोहित. सातत्या मंडलात वसिष्ठमंडल म्हणतात. यांतील सर्व सूक्तांचा दृष्ट वसिष्ठ आहे. वसिष्ठांचा एकवचनी व बहुवचनी उल्लेख सातत्या मंडलांत (७. १; ७; ९; १२; १८; २२; २३; २६; ३३; ३७; ३९; ४३; ५१; ७०; ७३; ७६; ७७; ८०; ८६; ८८; ९०; ९५; ९६) इत्यादी सूक्तांत आहे. याशिवाय वसिष्ठांचा उल्लेख (१. ११२; २. १; १०. १५; ६५; ६६; ६५; १२३; १५०; १८१) या सूक्तांमध्ये आहे.

वसुधः-(२. ११०, ६). सायणमताने एक व्यक्ती. सूक्तदश इत्येक व वसुधेत्यु, हे आहेत. सूक्तांत वसुध्या कोणाचा उल्लेख नाही. प्रत्यक्ष कोणाशी संबंध नाही.

वसुधेविष्णुः-(८. ३४, १६). प्रिक्रिष्या मृत्ताने गायत्रीचा आश्रयदाता. याचा उल्लेख कण एकदांच आला आहे. सामण याचा व्यक्तिगत्त्व अर्थ येत नाहीत. याचा कोणाशी प्रत्यक्ष संबंध नाही.

वसुधुः-(५. २५, २६) या सूक्तांचा दृष्ट. उपर्युक्त सूक्त २५ यांतील ९ व्या कृत्ये 'वसुधुः' असा बहुवचनी उल्लेख. कदाचित् विजेयनाम असावे. वरील दोन्ही सूक्तांत आगनी कोणाचा उल्लेख अथवा संबंध दृष्ट नाही.

वातरशानः-(१०. १३६, २) या ठिकाणी वातरशान नामक मुनींचा उल्लेख आहे. अनुक्रमणीप्रमाणे जूति, वातजुति, विप्रजुति व वृषाणक हे या सूक्तांत दृष्ट असून अनुक्रमणी त्यांनाच

वातसप्तमद्वी म्णते. कपदेरांत जूति इत्यादिनांवा उल्लेख नाही. बरील सूक्तांत आणखी कोणाचा उल्लेख नाही.

वामदेव:-ववध्या मंडलास वामदेव मंडल असे म्णतात व त्यांतील ४२-४४ सूक्तांवाय वाकीच्या सर्व सूक्तांचा द्रष्टा वामदेव आहे. वामदेवाचा उल्लेख पत्त (४. १६, १८) याठिकाणी आहे. परंतु तो कोणा व्यक्तीशी संबंध दाखविणारा नाही. अनुक्रमणीप्रमाणे वामदेव हा मंडल ४ चा द्रष्टा मानल्यास या मंडलांतील बहुतेक सर्व सूक्तांत मुदास, दिवोदास, संजय, अतिथिग्व, कुत्स इत्यादि उत्तरकालीन व्यक्तींचा उल्लेख आहे व ४२-४४ या सूक्तांचे द्रष्टे हि इत्येव व प्रसदस्य हे आहेत. तेव्हा वामदेव ही व्यक्ती मुदास-समकालीन असून चवथे मंडल दाक्षायणीमुदीतर मानण्यास हरकत नाही.

वायत:-वयत पुत्र. पाशुपुत्र यांचे दुसरे नांव. पाशुपुत्र पद.

वाय्या:- (५. ७९, १). वयपुत्र. याचेंच नांव संथप्रवस. पय्य पद.

वायंगिरा:- (१. १००, १७). वृत्राश्र, अंबरोप, सद्धेव, भवमान, व सुराश्र यांना वायंगिर-वृत्राशिरपुत्र म्हटले आहे. उपर्युक्तित सूक्तांचे हे द्रष्टे आहेत. यांपैकी वृत्राश्राचा बहुप लोकांशी संबंध होता. बहुप व वृत्राश्र पद. बरील मंडलोपेक्षा सद्धेवाचा पुत्र सद्धेवसोमक हा वामदेवाचा आद्यवसता होता. वामदेव (४. १५) या सूक्तांत सोमकसद्धेव्याजवळून वन मिळवणाचे उल्लेखित, वायवर व वृत्राश्र अंबरोपादि वृत्राशिरपुत्र वामदेवाच्या बऱ्याच वाक्यभ्या फाळीतल असावे.

विमदा:-वाला आविर्तांनी पुरमित्राची कन्या वायत्रो करून दिली असा उल्लेख (१. ११७, २०; व १०. ३९, ७) या ठिकाणी आहे. जेथे 'पुत्रमित्रस्य योगा' असा उल्लेख असतोना सायणांनी त्याचा 'कन्या' असा अर्थ दिला आहे. पुरमित्र हा पुष्कळांतील अमावा असे एक मन आहे. त्याप्रमाणे विमद हा पुत्रमित्र जामात म्हणजे पुष्कळा संबंधी ठरतो. विमदाचा आणखी उल्लेख (१. ५१; ११२; ११६; ८. ९, १५; १०. २०; २३; ६५) या सूक्तांत आहे.

विशिशिरा:- (५. ४५, ६). सूक्तद्रष्टा सदापुत्र हा मनुने विशिशिर यास मिळवणाचा उल्लेख करतो. याशिवाय कोणाशी संबंध नाही. याच कथेमध्ये वाणिज्य करणाऱ्या कर्त्तव्यानांसाठी पाऊस पाड-त्याचा उल्लेख आहे. परंतु त्याचा विशिशिराशी संबंध नाही.

विश्रका:- (१. ११६, १५). अमरुवाचा (अनुक्रमणीप्रमा-ने) आश्रयदाता खेळ याची पत्नी. मुदामध्ये हिचा पाय गुटरा असता अंधांनी लोपंडी पाय वसवून दिला. निष्पत्तेचा आणखी उल्लेख (१. ११२; ११७; ११८; १०. ३९) या सूक्तांत आहे.

विश्वक:-म्णताचा मुलगा. याचा वृत्रिय म्हटले आहे. अश्वी-नी सत्य विष्णुपु नोवाचा मुलगा दिल्याचा उल्लेख आहे. प्रत्यक्ष-मेक वगैरे. विश्वाचा उल्लेख (१. ११६; ११७; १०. ६५) या सूक्तांत आहे.

विश्वप्रनस:-हा अश्व्य-वरा याचा पुत्र. सायणमताने या-चेंच नांव वैश्य. याचा उल्लेख (८. २३; २४) या सूक्तांत असून (८. २३-२५) या सूक्तांचा तो द्रष्टा आहे. अश्व्य-संबंध पद.

विश्ववाः-वयत, सदापुत्र, मायिन् यांच्यासह उल्लेख (८. २२). प्रत्यक्ष संबंध नाही.

विश्वसामन:- (५. २२, १). अनुक्रमणीप्रमाणे ओमिपुत्र वधवा अथिवृत्तोयत्र. तो आपणास स्वतःस अग्नीची पूजा करण्यास आज्ञा करतो. हा बरील सूक्तांचा द्रष्टा आहे. अनितंबंध पद.

विश्वामित्र:-मुदासपुरोहित व वशिष्ठाचा शत्रु. तिसऱ्या मंडळाचे द्रष्टेविषमिष व त्याच्या कुळातील कधी आहेत. प्रत्यक्ष विश्वामित्र याच्या नांवावर बरीच सूक्ते आहेत. विश्वामित्राने मुदासाकडून यज्ञ करावल्याचा (३. ५३, ९) व त्याच्या यज्ञाकरिता (अश्वमेधा करिता) घोडा सोडल्याचा (३. ५३, ११) उल्लेख आहे. विश्वामित्राच्या कुलास 'कुशिक' असे नांव होते. (३. ३३, ५) येथे तो आपणास 'कुशिकस्य सूनु' म्हणवितो. विश्वामित्र कुलाचा 'विश्वामित्रा' या बहुवचनी पदानेहि उल्लेख केला आहे (३. ५३, १३; १०. ८९, १७). विश्वामित्राचा प्रत्यक्ष उल्लेख (३. ५३) या सूक्तांत आहे.

विषागिर:- (७. १८, ७). एकाजातीच्या लोकांचे नांव. मुदासाचे शत्रु असावे.

विष्णापु:-विश्वराया मुलगा. विश्वक पद. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

वीतहव्य:- (६. १५, २३). भरद्वाजकुलज. वयव भरद्वा-जाचेंच नांव असावे. वीतहव्य (६. १५) या सूक्ताचा द्रष्टा आहे. भरद्वाज पद.

वृकहरस:- (२. ३०, ४). ईशान. वृकविजयताने ईशान-कर्त्ता राजा.

वृचया:- (१. ५१, १३). कशीकानाची छी, अग्नी देवांनी कशीकानाला वृचया नामक स्त्री दिली. कशीकानसंबंध पद.

वृत्रोव्य:- (६. १७, ४५). ईशाने वृत्रोव्यत्ताचा पराभव करून त्याला वैवरात-अभ्याकर्ता याच्या ताब्यांत दिले. वशिष्ठ पद. वृत्रोव्य हा तुर्वेतांना राजा असावा.

वृत्रगव:- (९. ९७, ८). या नांवाचे ऋषी. पूर्वीक ऋतेचे द्रष्टे. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

वृत्रगव:- (१. ५१, १३). ईश, वृत्रगव्याची मेला नामक कन्या झाला. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

वृष्टिहव्य:- (१०. ११५, ९). वृष्टिहव्य नामक ऋषीचे पुत्र उपसृत हे अग्नीची स्तुति करितात, असा उल्लेख. उपसृत सूक्ताचा द्रष्टा उपसृत आहे. अयम संबंध नाही.

पेततुः-पोतन व कुला यांचा विरोध, योतन, वृत्ति पदा. ईशानें तुम, रमदिभ व वेतयु यांचा कुलाकरितां पराभर केल्य (१०. ४९, ४). वेतयुचा जेस्य (४. ५८; ६. २०; २६; १०. ४९) या डिगणी आहे.

वेता-पृथी अथवा पृथु याचा पिता, पृथु याचा दैन्य-वेतयुन म्हणतें आहे. दुर्नाम, पृथवान, राम पदा.

वेताः-(१०. ४९, ५). आयुष्य निरोधी. ईशानें आयुकरितां वेता नामास अमुत्तर वांरविले. आयुसंबंध पदा.

वैकथः-(७. १८, ११). परा जातेंचे लोक. वृत्तमग्नू. मुद्रापातें वैकथ नामक एकवीस राजांचा पराभर केला.

वैदधिनः-विदधित्वा मुद्रा, कजिभन्ते दुसरे नांव. वृत्तमग्नू मतानें ओसित-कजिभन्ते वैदधित्-कजिभन्ते हे एकच होत. कवीपातासीह 'ओसित कवीपात' म्हणतें आहे (१. १८, १). यावरून पक्षीपात व कजिभन्ते हे आज्ञात्मक असून वृत्तिचे पुत्र असावे. कजिभन्ते, पितृ व शंकर यांचे संबंध पदा. वैदधित्वा उल्लेख (४. १६; ५. २९) देखें आहे.

वैददाभिः-(५. ६१, १०). अनुक्रमणीप्रमाणें तरत व पुष्पीवृद्ध हे विददाभीचे मुलगे. या दोघांना वैददाभि म्हणतें आहे. हे श्यामप्राचे आधारदाते होते. तरत व पुष्पीवृद्ध पदा.

वेन्याः-(८. ९, १०) वेनपुत्र. वेन पदा. पृथी अथवा पृथु हा वेनपुत्र होता. या पृथुसंबंध नांव दैन्य.

वैश्वथः-(८. २३, २४). व्यापुत्र विश्वमन्तू याचेंच दुसरे नांव. याचा (८. २४, २३) या डिगणी भाषणी उल्लेख आहे. विश्वमन्तू पदा.

वेसंतः-(७. ३३, २). सायण याचा मनुष्यवाचक अर्थ करीत नाहीत. वृत्तमग्नू मतानें वेसन्त हेंच नांवें नांव असावें व हा पृथुपयेंचा सुरोहित असावा. मॅकडोनेल मतानें हा राजा अमून याच्या यज्ञास गेलेल्या ईशाना वसिष्ठानें सुद्रासाकडे आणिले. त्रिपिण्ड म्हणतो 'वैरीत नामक नदी असून त्या नदीवरून पासा-मुद्राच्या यज्ञास गेलेल्या ईशाना वसिष्ठानें सुद्रासाकडे आणिले.'

व्यशः-वैश्व अथवा विश्वमन्तू याचा पिता. व्यशचाचा उल्लेख (८. २३, २३; २४ ९, ६१, ७) या डिगणी आहे. विश्वमन्तू पदा.

व्यसः-(२. १४, ५). सायण याचा 'अंसपक्षित' असा अर्थ करतो. त्रिपिण्डमतानें हा ईशाना असून ईशानें पितृ व शृण यांच्या बरोबर व्यसाचा वध केला. पितृ, शंकर पदा.

वाकपूतः-(१०. १३२, ५) या सूक्ताचा हा शब्द असून अनुक्रमणीप्रमाणें वृषेपुत्र आहे. या सूक्ताच्या शेवटच्या ऋचेंत तो 'वृषेपप्रमाणें मर्त्ये रक्षण करा' अशी मित्तावर्णाची प्रार्थना करतो. वृषेप व जस्य पदा.

वांढीकः-(२. ३०, ८). उत्पत्ती नदीतीरावर राहणारे लोक. वृत्तमग्नू मतानें या नदीक लोकांचा वृद्धास हा राजा होता. सूक्तद्वय गृह्यमात्र म्हणतो 'ईशानें सरस्वती नदीतीरावरील नदीकांच्या सुत्याकां मारिले, कदाचित् नदीक गृह्यमात्राच्या वनवृद्धाचालील जस्ये.

वतयातुः-(७. १८, २१). वसिष्ठचा मुलगा शक्ति याचे हें नांव असें वांढीचें मत आहे. व वांढीच्या मतानें पराशर व वतयातु ही वसिष्ठयांचे गणि असावी. उपर्युक्त ऋचेंत पराशर वतयातु व समिष्ट याचा एकर उल्लेख आहे. सायणमतानें पराशर व वतयातु ही वसिष्ठची विरोधेणें आहेत.

वतगुः-(१०. ९८, १). वैशंपायना भाऊ. यानें आपला भाऊ वैशंपाय याला यज्ञागर्भे (पर्जन्य पटव्यामाढा) आर्चिष्य दिवें होतें. वैशंपाय पदा.

ववराः-(४. २६, २०). विरोधास वृद्ध. विरोधामाफ्रितो ईशानें श्यवरास मारिले. श्यवराचा उल्लेख वसलेली सूक्ति (१. ५१; ५४; ५९; १०१; १०३; १३०; २. १२; १४; १९; ४. २६; ३०; ६. १८; २६; ३१; ४३; ४४; ७. १८; ९९; ९. ६१) उत्तर.

वायुः-वायव्य अर्थीची दुसरी नांव विषयाचा उल्लेख (१. ११९; ११६; ११०; ११८; ११९; ६. ६२; ७. ६८; १०. ३९) अशा अनेक स्थळीं आहे. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

वा-आचक्रः-आचक्राचें नांव. आचक्र पदा. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

वाभः-(८. १००, ६). ईशानें वाभाला धन दिल्यावरून सूक्तद्वय श्रुतपुत्र वेम उल्लेख करतो. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

वाविष्टः-सायणमतानें शुतर्क्य आर्क्ष याचे विशेषण. वृत्तमग्नू मतानें एक मनुष्य. सूक्तद्वय गोपवत् म्हणतो 'अधी देव ज्याप्रमाणें शुभ्रत्व काढून नेतात त्याप्रमाणें वाविष्टचे चार पोडे मला काढून नेवत (८. ७४, १४) या गोपवत्ताचा आर्क्षशुतर्क्य हादि आश्रयदाता होता (८. ७४, ११) आणि आर्क्ष व ईशेत हे त्रिपिण्डाचे आधारदाते होते. कदाचित्, गोपवन व त्रिपिण्ड पदा. वाविष्ट ही व्याक्ति मागिल्यास तो शुभ्रानंतरची ठरते.

वाधीयसी-(५. ६१, ६). अनुक्रमणीप्रमाणें तरताची स्त्री. तरत व पुष्पीवृद्ध पदा.

वाश्वतीः-(८. १, ३४). आसगाची स्त्री. आसंग पदा.

वांढः-(६. ६३, ९). भारद्वाजाचा आश्रयदाता. भारद्वाज शो-जलवृद्धास रथ व पोडे दान मित्राच्यानें वांढीतो. भारद्वाजसंबंध पदा.

वातवनेयः-(१. ५१, ७). पुरुणीय व भारद्वाज यांच्यासह ट्रेय. 'सद्वाजानें ज्या आर्क्षाला हनि आर्क्षाला त्या आर्क्षीचा शातव-नेय व पुरुणीय वृत्ति वगदात.' कदाचित् शातवनेय व पुरुणीय ही

एकच व्याक्ति असून त्या व्यक्तीचा भद्रांज आश्रयदाता असावा. पुरुषीय पक्ष.

शारीतः—(१. ५९, १२) मयें सूक्तद्वय आंगिरसपुत्र सव्य म्हणतो ' ईश ते आमच्या येथें सोमपान वरतेल त्याचप्रमाणें शारीताच्या येथेहि कर. यावरून शारीत व सूक्तद्वय हे सममालीन असोत. हा सूक्तकार याच सूक्ताने ६ व्या ऋचेत ईशनें अति-श्रियाकरितां शंभरास मारल्याचा उद्देश करित असल्यामुळे सूक्त-कार अतिश्रियानंतरचा ठरतो. (३. ५१, ७) येथें सूक्तद्वय विश्वामित्र ' शारीताच्या येथें सोम प्यालाग तय आमच्या येथें सोम पी ' असें म्हणतो. शारीत विश्वामित्र गमनालीन.

शिमुः—सुदामसपु. अज, यक्ष, आणि शिमु यनीं(युद्धांत दारण आल्यानंतर) ईशस अश्विनिराचा बलिअर्पण केला (७. १८, १९).

शिवा रा—(८. ५, २५). सूक्तद्वय कश्यपुलोत्तर प्रजापतिवि म्हणतो ' अश्विदेवा पश्य, प्रियमेव, उपस्तुत, अग्नि आणि मित्रार यांचें रक्षण केले त्याप्रमाणें माझे रक्षण करा. ' सूक्तद्वयाचा वैदि क्यु हा आश्रयदाता होता. कश्य व अग्निसंबंध पक्ष.

शिमुः—(७. १८, ५). सुदामसपु. सुदासकरितां ईशनें शिमुस मारिलें.

तिरिथिठः—(१०. १५५, १). हा या सूक्ताचा द्वय आहे. तो अलक्ष्मीला दूर पालून दृष्टितो. अनुक्रमणी याला वरदाजपुत्र म्हणते. याशिवाय अधिक संबंध नाही.

शिवा रा—(७. १८, ७). सुदामसपु. पनष, भलानसु, नि पाणिन, अस्तिनासु शिवास् हे सुदाससत्र होते अग पूर्ण कृचेत उक्ता आहे.

शीष्टः—(८. ५३, ४). त्रिफिथमतानें एका जातीचे लोक. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

शुनःशेपः—अनुक्रमणीप्रमाणें विश्वामित्रपुत्र व (१. २४-३०) या सूक्ताचा द्वय. परील सूक्तपिद्धी सूक्त २४ यांनी १२ व १३ या ऋचिकेयें शुनःशेपाचा उद्देश आहे. कृपाळा आपटेला शुनःशेप सुक्त होण्यामाटीं वरणाची प्रार्थना करतो. अशाच अर्थाचा आश्रय उद्देश (५. २, ७) यादिशानी आहे. अनुक्रमणीप्रमाणें तो विश्वामित्रपुत्र आहे. याशिवाय दुसरा संबंध नाही.

शुणः—(२. १९, ६). ईशनें आपले सारखे करणाऱ्या कु-लाकरितां शुणाचा कर केला आणि दिनेदामाकरितां शंभराची नमो निर्बरेली. शुणाचा आश्रय उद्देश (१. ११; ३३; ५१; ५६; ६३; १०१; १०३; १२१; १७०; २. १४; १९; ३. २१; ४. १६; २०; ५. २९; ३१; ३७; ६. १८; २०; २६; ३१; ७. १९; ८. १; ९; ४०; ५१; ९६; १०. २०; ४९; १९; १११) या सूक्ताने आहे.

शंभरपः—(८. १७, १३). सुदाममतानें एका ऋचेत नव. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

शौचदधः—(५. ७९, २). वाय्व-सत्यप्रवर याच्या बरोबर उक्तेल. सूक्तद्वय वाय्व म्हणतो. ' उगे, ज्याप्रमाणें सुनीच-शौच-धाम प्रसाद दिलास त्याप्रमाणें मला प्रकाश दे ' शौचदध वाय्व याचा सममालीन असावा. वाय्व व वय्य पक्ष.

शौरदध्यः—(८. ७०, १५). त्रिफिथमतानें एक व्यक्ती. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

श्यावः—(१. ११७, २४). असुरांनी छिन्नविच्छिन्न केलेल्या श्यावाला अश्वीनी पूर्ववत् केले. श्यावाला अश्वीनी ह्याती नामक स्त्री दिल्याचा उद्देश (१. ११७, ८) येथें आहे. सायणमतानें श्याव व श्यावाथ हे एकच आहेत. सायणांनी (५. ६१, ९) येथें श्याव याचा श्यावाथ असा अर्थ केला आहे. या सूक्ताचा द्वय श्यावाथ असून तो तरंत, पुरमीव्द यांच्यापासून दान मिळान्याचें या सूक्तांत वर्णितो. सूक्त (१०. ६५, १२) मध्ये वप्रिमती नामक स्त्रीच्या अश्वीदेवांनी श्याव नामक पुत्र दिला असा उद्देश असून सायणांनी तथें श्याव हें हिरण्यहस्त याचे विशेषण केले आहे, आणि अश्वीनी वप्रिमतीला हिरण्यहस्त नामक पुत्र दिला असाही स्पष्ट उद्देश आहे. यावरून सायणमतानें श्याव, श्यावाथ आणि हिरण्यहस्त हे एकच होत. श्यावाथ हा तरंत व पुरमीव्द यांचा पुरोहित होता. (८. १९, ३७) येथें श्यावाचा उद्देश असून त्याचा सायणांनी ' शासवर्ण ' असा अर्थ केला आहे. मॅट्रोनलमतानें हा कोणी सुदासपु नदीनाडी राहणारा मनुष्य असावा.

श्यावकः—(८. ४, २). रम, रुक्षम यांच्याबरोबर उद्देश. सूक्तद्वय कश्यपुलोत्तर देवातिथि म्हणतो; ' ईश, रुक्षम, श्याव आणि रुष यांच्या येथे सोमपानातें हविर्त होतोल त्याप्रमाणें (हवि-सुक्त होण्यास) आकृषी कोठें तुला आणोस. ' रम, रुक्ष, पदा, श्यावद्याचा आश्रय उद्देश (८. ३) या सूक्तांत आहे.

श्यावाथः—तरंत, पुरमीव्द, यांचा पुरोहित, अवय यांच्या पासून दान घेणारा. याला तरंतानें आपली कन्या दिली. अनुक्रमणीप्रमाणें तो अश्वनासुचा मुलगा होता. श्यावाथचा उद्देश (५. ५२; ८१; ८. ३५; २६ ३७; ३८) या सूक्तांत असून (५. ५२-६१ व ८. ३५-३८) या सूक्तांचा तो द्वय आहे. तरंत पुरमीव्द पक्ष.

श्रुतकक्षः—(८. ९२, २५). हा अथ व गार्द यांच्या प्राप्तीमाटी ईशानी स्तुति करतो. या सूक्ताचा हा द्वय आहे. अनुक्रमणी याचा ' आंगिरसकृत्रोप ' म्हणते. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

श्रुतपः—(१. १२२, ७). वनीतानाचा आश्रयदाता. कृतीवान व प्रियस्य पक्ष.

श्रुतशः—(१. १२२, ९). नयें, कृष यांच्यासद उद्देश. अश्वीनी शुनयें, नयें, कृष यांचें रक्षण केले. नयें संबंध पक्ष. प्रत्यक्ष संबंध अनिश्चित.

धुतर्वणः-आर्ध. याचेच नांव ऋक्षसू (८. ७४, ४; १३). ऋक्षसू पहा. धुतर्वणाचा आणखी उल्लेख (१०. ४९, ५) या ठिकाणी आहे.

धुतविश्वः-(५. ४४, १२). सदाशुण, वाहुक, तथे, यजत, दत्तादिर्वासेय उल्लेख आहे. याच सूक्ताच्या १० व्या ऋचेत यजतांवरोबर अवताराचा उल्लेख आहे. सूक्तद्रष्टा अवतारच आहे. प्रत्यक्ष संबंध कोणाचाच नाही. अवतार पहा.

धुष्टिगुः-(८. ५१, १). धुष्टिगु यासह उल्लेख. या सूक्ताचा द्रष्टा धुष्टिगु म्हणतो, "इंश ते सावित्रे मनु, नीपातिथि, मेधातिथि, धुष्टिगु, धुष्टिगु पांच्यासह सोम प्यालस." नीपातिथिसंबंध पहा.

श्वेत्रेयः-(१. २३, १४). इंशने सुक्तांत कुत्साचे आणि दशयूचे रक्षण केले व श्वेत्रेयास उल्लेखिले. लुटविग यास 'कुत्साचा मुलगा' असे म्हणून, व कांहीच्या मताने श्वेत्रेय हे भुज्यूंचेच नांव असावे. श्वेत्रेयाचा आणखी उल्लेख (५. १९, ३) येथे आहे.

संवरणः-रक्षमण्याचा सुरोहित. रक्षमण्य पहा.

सत्यप्रवचः-वाच्य याचे दुसरे नांव. वाच्य पहा.

सदाशुणः-धुतविश्व पहा. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

सन्निः-एवावद व यजत पहा. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

सप्तगुः-आंगिरसकुलज. (१०. ४७) या सूक्ताचा द्रष्टा. या सूक्ताच्या शेवटच्या ऋचेत याचा उल्लेख असून तो आपणास आंगिरस म्हणवितो. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

सप्तवशिः-(५. ७८, ६). याळा याच्या भावांचे पैशीत फौद्धन टेकले असता तेथून सुटण्यासह तो अश्वीची स्तुति करतो. 'अश्वीला जसे शीतलेले तथे मला सोटवा' असे तो म्हणतो. यावरून तो अश्वीचा भंडारचा असावा. हा (५. ७८; ८. ७३; १०. ३९;) या सूक्ताचा द्रष्टा असून या सूक्तात याचा बरील अर्थानेच उल्लेख आहे.

ससः-(५. २१, ४) या सूक्ताचा हा द्रष्टा आहे. अनुक्रमणी-प्रमाणे हा अश्विकुलोत्पन्न आहे. साशिव्या प्रत्यक्ष संबंध नाही. विश्वामन्याचा उल्लेखानेच सूक्त उत्तर.

सहदेवः-कृत्राप्र, भयमान, सुप्रथम् व अंवरणी यांच्यासह उल्लेख. कृत्रागिरपुत्र, वारागिर पहा.

सांवरणः-अथवा सावर्णि (८. ५१, १). याळा अनुक्रमणी मनुष्य म्हणते. सावर्णाचा उल्लेख (१०. ६२) या सूक्तांत आहे. दाभराज सुक्तांतील व्यक्तींशी संबंध नाही.

साप्यः-नमीचे दुसरे नांव. नमी पहा. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

साअर्धः-(६. ४७, २५). रंजयपुत्र. मायणमताने प्रस्तो-फाचे नांव. प्रस्तोक्त हे शिवोदगाचे नांव. प्रस्तोक पहा.

सुतंभरः-दा (५. ११-१४) या सूक्तांचा द्रष्टा आहे. या सूक्तांत याचा उल्लेख नाही. (५. १३, ६) या ठिकाणी हा परिचय करणारे महामुद्र सोपस' असा उल्लेख करतो. (५. ४४) येथे सुतंभराचा उल्लेख आहे. या सूक्ताचा द्रष्टा अक्लार हा सुतं-

भराल यागनिर्वाहक व दाता म्हणतो. यावरून सुतंभर, महामुद्र व अक्लार हे समकालीन असावे.

सुदक्षः-(८. ९२, ४). सुतक्ष नामक सूक्तद्रष्टाच्या सूक्तांत उल्लेख. सुतक्ष म्हणतो, 'सुदक्षाच्या येथे इंद्र सोम प्याला' प्रत्यक्ष संबंध नाही.

सुदासः-दाशराज सुक्तांतील मुख्य. सुदासाचा उल्लेख (१. ४७ ६३; ११२; ३. ५३; ५. ५३; ७. १८; १९; २०; २५; ३२; ३३; ५३; ६०; ६४; ८३;) या सूक्तांत आहे.

सुर्दाकिः-(८. ७१, १४). पुरमीन्द्र समकालीन. सुर्दाकि आपणास उत्तम रह मिळण्यासह याचना करण्यास पुरमीन्द्रास सांगतो. पुरमीन्द्र पहा.

सुदेवः-(८. ५, ६). 'सुदेवाकरितां गाईच्या गोठपात उदकेंचन करा' अशी सूक्तद्रष्टा अश्वीची प्रार्थना करतो. सूक्त-द्रष्टा ब्रह्मातिथि असून तो याच सूक्तांत विच-कशु याच्या जवळून घन मिळाल्याचे वर्णित. सायणांनी सुदेव हाच हि-दंभाचे विशेषण म्हणून घेतला आहे. परंतु लुटविग ते विशेषनाम मानितो. कशु व वण्य पहा.

सुपिच्यः-लुटविगमताप्रमाणे एक मनुष्य व सायणमताप्रमाणे अश्वीचे विशेषण. बृहद्विष नामक सूक्तद्रष्टाच्या सूक्तांत उल्लेख (१०. ११५, ६) आहे. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

सुमित्रः-(१०. १०५, ११). या सूक्ताचा द्रष्टाहि सुमित्रच आहे. तो आपणास कुतसपुत्र म्हणवितो. कुतस पहा.

सुमीन्द्रः-(६. ६३, ९). भरद्वाजाचा आश्रयदाता. सुमीन्द्रापासून शोभर गार्द मिळाल्याचे भरद्वाज वर्णित. भरद्वाज संबंध पहा.

सुप्रथम्सुः-(१. १००, १७). ऋत्राश्वसह उल्लेख. ऋत्राश्व पहा.

सुप्रथम्सुः-(१. ५३, ९). ज्याच्या विरुद्ध सुदास कीस राजे उभे होते अशा साहाय्यरहित सुप्रथम्सुचे इंद्राने रक्षण केल्याचे सूक्त-द्रष्टा सव्य उल्लेखितो. कदाचित् हा दाशराहाचिरी असावा.

सुप्रामनुः-बरोसुप्रामनु पहा.

सुंजयः-सुर्वेदासु इंद्राने सुर्वेदाला सुंजयाच्या साहाय्य दिले (६. २७, ७). याचेच देवता हे नांव आहे (४. १५, ४). सुंजय हे नांव एका जातीच्या लोकांचे होते असे मेकनेलचे मत आहे.

सुषिदः-(८. ३२, २). सूक्तद्रष्टा मेधातिथि इंद्राने सुषिद व पिबु यांचा वच केल्याचे उल्लेखित. कदाचित् पिबु आणि सुषिद समकालीन असावे. पिबुसंबंध पहा.

सोमगिरः-सर्वोत्कृष्टीप्रमाणे (८. १९-२२८. १०३) या सूक्तांचा द्रष्टा आहे. बरील सूक्तांपैकी सूक्त २१ शिवाय सर्व सूक्तांत याचा उल्लेख आहे. अनुक्रमणी याळा काण्य (कण्यकुलो-त्पन्न) म्हणजे. (८. १९, ३६) येथे तो आपणास नसदसुप्रामनु पत्राम वसू मिळाल्याचे उल्लेखित. शिवाय कन्या (२२;) म-ध्वे तो परमाका व (१०३, २) मध्ये देवोदासीचा उल्लेख करितो. नसदसु व देवोदासि पहा. सोमगिर हे कुत्सना असावे. (८. १९, ३२; २०;) या ठिकाणी सोमगिराचा बहुवचनी उल्लेख आलेला आहे. सोमगिराचा आणखी उल्लेख (८. ५) या सूक्तांत आहे.

सोमक—सा ह देव्य—महदेवसुत. वामदेवाचा आश्रयदाता. सूक्तद्रष्टा वामदेव सोमराजासून आगणास पोटे मिळाल्याचें वर्णितो (४. १५, ८) याच सूक्तांत सूक्तद्रष्टा दैववात-सृजय याच्या अग्नीचें वर्णन करतो (४. १५, १). लुङ्विगमतानें सोमक सृजय लोहाचा राजा होता. वामदेव व सृजय परा.

स्मदिम—(१०. ४९, ४). इंदाने तुप आणि स्मदिम यांना दुष्माच्या ताब्यात दिले. कुत्स पहा.

सूमरमि—(१. ११३, १६). अग्नीदेवांनी कळराच्या पाणानीं सूमरमीचें रक्षण केलें. प्रत्यक्ष संबंध नाही.

स्वनदथ—(८. १, ३२). सायणमताप्रमाणे मेधातिथीचा आश्रयदाता आसेम याचे विशेषण, व लुङ्विगमतानें आम्हाचा मुलगा, आसणशेयोगी पहा.

स्वनय—भाज्य याचें नांव (१. १२ ६, ३). भाज्य पहा.

स्वध—इंद्रानें स्वध, शुण्य, पिपु, नमुचि व रुचिका यांचा वप केला (२. १४). वरील व्यक्ती कदाचित् पिपुसमकालीन असाव्या. पिपु पहा.

हरयाण—(८. २५, २२). सूक्तद्रष्टा विश्वमनस् हा लक्ष्म्यायन, हरयाण व बरोसुपामन् यांनापासून दान मिळाल्याचें वर्णितो. सायण लक्ष्म्यायन व हरयाण ही बरोसुपामन्याचें विशेषण मानतो.

हिरण्यस्तूप—(१०. १४९, ५). सर्वानुक्रमणीप्रमाणें आगिरसपुत्र व अवेर नामक सूक्तद्रष्ट्याचा पिता. सूक्तद्रष्टा अवेर म्हणतो 'आगिरस हिरण्यस्तूपप्रमाणें अन्नप्राप्तीसाठी मी सवि-त्याची स्तुति करतो'. हिरण्यस्तूप हा (१. ३१-३५) या सूक्ताचा द्रष्टा असून (३३, १४) येथें इंदाने दुष्साचें रक्षण केल्याचें तो स्तुतितो. कुत्स पहा.

हिरण्यहस्त—(१. ११६, १३). अग्नीदेवांनी वज्रि-मतीला हिरण्यहस्त नामक पुत्र दिला. प्रत्यक्ष संबंध नाही. वज्रि-मती पहा.

वरील विवेचनावरून पुढे दिलेल्या व्यक्तींचा संबंध निश्चितपणें दादाराज युदाशी जोडावा येतो. व्यक्तींच्या व्यक्तींचा देखील संबंध दिसतो पण तो तिगना निश्चित नाही.

हा तसंबंध—अक्ष, अगस्त्य, अजास, अतिथिम्ब, अत्क, अत्रि, अनु, अपाला, अभ्यावर्तिन् चायमान, आदृन्, अर्चनानस्, अर्जुन्, अर्ण, अरिस्तास, अवल्लार, अवसु, अवय, अवधेय, अव्यय, असमाति, अहवाम्य, आतिथिगव, आयु, आर्येण्ये, आशमेघ, आर्याग ग्रयोगि, व्याघ्रकुम्भ, इक्ष्वाकु, इंद्रेत, उग्रदेव, उपमप्रवस्, उषाना काव्य, उदासि, ऋषसुन् आर्क्ष, ऋजिधन्, ऋषयम्, एतल, ओषे, औलाने, ओशिश, फळद, कक्षीवान, कण्ठ, कवय, कवि, कपोत, कानीत, काव्य, कीरुट, कुन्ना, कुयव, कुदंग, कुल्यवण, कुशिक, कृप, कौशिर, क्षमाभी, खेळ, गयराव, गशिष्ट, गुंयु, एन्मनर, गैरिधित, गोराय, गौरिखीति, घोष, गोरा, वादमान, वित्र, विमरय, प्यनय, प्यवान, प्यनतान, जमदग्नि, जस्य, जहावी, तक्षान, तक्ष, तान्व, तिरिदिरे, तुम्, दुर्ग, दुर्वाति, तुजुजि,

सर्वयाण, वृक्षि, वृत्स, जसदस्यु, जसदस्यव, जिशोक, जैरण्य, ज्वरण, दस्यु, दशानव, दिवोदास, दीर्घतमस्, दुर्गद, दुर्मिन, दुःश्रस्, हभीक, देववत, देववात, देवधवस्, देवापि, देववात, देवोदा-सि, योतन, हुलु, चन्य, नमाक, नय, नववास्त, नहुप, नाभाक, नामानेदिष्ट, नौपातिथि, नृमेघ, नोषस्, पक्थ, पत्र, परादार, पर्णय, पर्थ, पावु, पार्यव, पार्थ, पार्यद्राण, पारायुन वायत, पुरय, पुरुह-त्त, पुल्लस्तानी, पुरुणधि, पुरुंधा, पुरुवस्, पृत्कता, पूह, पृक्ष-यामन्, पृष्टु, पृष्टवस्, पृष्ट, पेक्ष, पैजवन्, पौतम्बत, पौर, पौर-उत्तय, प्रतुद, प्रमगद, प्रस्फन्, प्रस्तोक, प्रातर्दनि, प्रियमेघ, प्रियरथ, वसु, वल्लूय, वृलु, वृहदृक्ष, वृहदय, भरत, भरद्वाज, भलानस्, भारद्वाज, भार्वर, भुज्यु, भृगवान, भेद, भोज, मशशौर, मान, मान्य, मामतेव, मायव, मायु, मारताथ, मित्रातिथि, मृगाय, मृच्छीक, मेथ्य, मेधातिथि, मेधातिथि, यक्ष, यदु, याद, युध्यामधि, रथप्रीष्ट, रद्ग-गण, राम, रम, रक्षती, रक्षम, रोमशा, लक्ष्म्य, लोपामुद्रा, वृष्टद, वयथ, वय्र, वय्य, यरादीत, वरिन्, वस, वसिष्ट, वामदेव, वायत, वाय्य, विष्पला, विधमनस्, विश्वामित्र, विश्वानिन्, वीतद्वय्य, वृचया, वृचीवत, वेतस्, वेन, वेरा, वैकर्ण, वैदयिन्, वैन्व, वैयथ, वैरांत, व्यथ, यन्मूत, यशोक, शतयादु, शंतनु, शबर, शविष्ट, शायती, शान्द, शातपनेय, शार्यात, शिपु, शिम्बु, शिवास, शुन, दोप, शुण्य, शौचदथ, श्यावक, शुनरय, शुतवण, शुष्टि, श्वेनेय, संवरण, सत्य-धवस्, सार्जय, सुतमेर, सुदास, सुमित्र, सुमीन्द्र, सृजय, सोमिरे, सोमक, स्मदिम, स्वनदथ, हिरण्यस्तूप.

आतापर्यंत झालेलें व्यक्तिविषयक विवेचन हें प्रत्येक सूक्ताच्या पूर्वोत्तरतेविषयीं पुरावाच्या तपासणीकरिता होय. व्यक्तींचा दादाराज युदाशी संबंध किंवा तिची उत्तरता दिसली म्हणजे तिचा उल्लेख करणारे सूक्त दादाराजयुद्धोत्तर समजावें. हा सूक्तस उत्तरकालीन ठरविण्याचा एक पुरावा झाला. दुसऱ्या प्रकारचा पुरावा म्हणजे म्हणजे जर एसांचें सूक्त अमुक एक प्रयकाराचें म्हणून सर्वानुक्रमणीनें मानलें असेल तर त्यावरूनहि कांहीं कांहीं प्रसंगीं सूक्ताच्या उत्तरकालीनत्वासंबंधानें निर्णय काढता येईल. पुष्कळां रत्नानुक्रमणीकारानें मंडदृष्ट्याच्या नांवावर एकाचें सूक्त घातलें आहे, तें त्याचें नांव त्या सूक्तात सापडलें एवढ्यावरच घातलें आहे. तें नांव मंड-दृष्ट्याचें नांव असेल ज्या आक्षेप सर्वानुक्रमणीच्या निर्णयावर पेंतां येईल, पण आतां असाच नांव आलें आहे त्या व्यक्तीशीं सूक्ताचें उत्तरत्व स्पष्टच आहे.

सर्वानुक्रमणीची कुलसंबंधविषयक माहिती ज्या मानानें प्राध्र असेल त्या मानानें आम्हांचे निर्णय प्राध्र होतलें. मधुच्छन्द हा विश्वामित्राचा पुत्र होता किंवा नव्हता, तो पहिल्या दहा सूक्तांचा कर्ता होता किंवा नव्हता, याविषयी सर्वानुक्रमणीने दिलेली माहिती जर प्राध्र धरली तर आपणांम ती सूक्ते दादाराज युदानंतर झाली असें म्हणेलच पाहिजे. सध्यां आम्ही आमच्या प्रकृत विवेचना-पुढी ती माहिती प्राध्र धरून ऋग्वेदातील प्रत्येक सूक्ताची पूर्वो-त्तरता पाहणार आहोत सर्वानुक्रमणीची व्यक्तींच्या लौकिक इति-हासासंबंधी विश्वसनीयता पुढे तपासू.

प्रत्येक ऋग्वेदसूक्ताची दाशराड्युदाशी पूर्वोत्तरता दाखविणारं कोष्टक.

सूक.	सूकर.	सूफार-संबंध.	उल्लिखित व्यक्ती.	पूर्व की उत्तर.
मंडल पहिलें.				
१-१०.	मनुच्छद.	विश्वामित्रपुत्र.		उत्तर.
११.	जेतृ.	मयुच्छेदपुत्र.	शुण्य ११, ७.	उत्तर.
१२-२३.	मेधातिथि.	कश्यपुत्र.	पण्य १४, २; ५. वशीमान, आश्विन १८, १.	उत्तर.
२४-३०.	शुन.रोप.	विश्वामित्रपुत्र.	शुनशेष २४, १२; १३.	उत्तर.
३१-३५.	हिरण्यस्तूप.	आगिरस.	सुस्वस् ३१, ४. आयु, नहुष. ३१, ११. ययाति ३१, १७. शुण्य ३३, १२. कुत्स, शैनेय, दशमु ३३, १४. तुम्य ३३, १५. शंयु ३४, ६.	उत्तर.
३६-४३.	कश्य.	घोरपुत्र.	दृप ३६, १०. उपस्तुत ३६, १०, १७. कश्य ३६, ८; १०; ११. मेध्यातिथि ३६, १०; ११; १७. उपदेव, यदु, तुवश ३६, १८. नवयास्त्र, तुर्वीति, बृहदथ ३६, १८. दशु ४३, ४.	उत्तर.
४४-५०.	प्रस्तकष.	कश्यपुत्र.	प्रस्तकष ४४, ६. कण्वासः ४४, ८. विरूप, अग्नि, आगिरस्व ४४, १०. प्रस्तकष ४५, ३. सुदास ४७, ६.	उत्तर.
५१-५७.	कश्य.	आगिरस.	विमव, अग्नि, वावसान ५१, ३. शबरशत्रु, अतिशिव ५१, ६. वस्र ५१, ९. उशनाफाव्य, शुण्य ५१, ११. शार्वात ५१, १२. कशीमाव, वृचपा, टुम्यथ, मेता ५१, १३. वस्र ५१, १४. वसुधि ५३, ७. करज, एगय, वंगुद, जजिषन् ५३, ८. सुभस्व य वीशशत्रु ५३, ९. अति-शिव ५३, १०. तूर्वयाण्य, कुत्स, आयु ५३, १०. शुण्य, ५४, ५. तुर्वश, यदु, वय्य, तुर्वीति, एतश, सय ५४, ६. शुण्य ५६, ३.	उत्तर.
५८-६४.	गोतम.	गोतमपुत्र.	शातननेय, सुहणीय, भरद्वाजेषु ५९, ७. अयु ६०, १. गोतम ६०, ५. तुर्वीति ६१, ११. गोधस् ६१, १४. एतश ६१, १५. गोतमासः ६१, १६. आगिरस्व ६२, १, २; ५. नवम, दशम, ६२, ४. गोतम, गोधा ६२, १३. पुष्कल, सुदास ६३, ७. पू ६३, ७. गोतम ६३, ९. गोधा ६४, १.	उत्तर.
६५-७३.	पराशर.	शक्तिपुत्र.	अंगिरसः ७१, २.	उत्तर.
७४-९३.	गोतम.	रहृगणपुत्र.	अंगिरः ७४, ५. आगिरस्व ७५, २. गोतम ७७, ५. ७८, १. ७९, १०. ८८, ५. रहृगण ७८, ५. अथर्वी, मनु, दध्यह ८०, १६. अंगिरा, अथर्वी, उशनाफाव्य ८३, ८. ८५. दर्पाधि ८८, १३. शर्व्याण्य ८४, १४. नवहसन ९१, १२. वस्य ९३, ४.	उत्तर.
९८-१०८.	कुत्स.	आगिरसपुत्र.	भरत ९६, २.	उत्तर.
९९.	कश्यप.	मरीचिपुत्र.		उत्तर.

सू.सं.	सू.कोश.	सू.कोश-संख्या.	उल्लिखित व्यक्तियाँ.	पूर्व को उत्तर.
१००.	कृष्णध, अंबरीष, सहदेव, मयमान, सुराधर.	दृष्टान्तरपुत्र.	नाहुषीपु मिथु १००, १६. कृष्णध, अंबरीष, सहदेव, मयमान, सुराधर, बाणधर १००, १७. मिथु, शिल, १००, १८.	उत्तर.
१०१-१०४.	दुस्त.	आशिरसपुत्र.	कृष्णधर्म, कृत्तिधन १०१, १. व्यंम, शंवर, शुण, पिपु १०१, २. शुण, पिपु, कुमर, हृय, शंवर १०२, ८. कुमर, शिवा, १०४, ३. अत्रसी, कुलिशी १०४, ४.	उत्तर.
१०५.	नित अयबा कुस.	नित आसय. आशिरसपुत्र.	पर्व, शिवा १०५, ८. नित १०५, ९.	उत्तर.
१०६-११५.	दुस्त.	आशिरसपुत्र.	कुस १०६, ६. यदु, तुर्वण, द्रुप, अत्र, पुष्ट, १०८, ८. मोघननाराः कश्यपः ११०, ४. त्रिमल ११२, ८. रम, दण्ड, वंदन ११०, ५. अंतक, मुन्यु ११२, ६. कर्कषु, वय ११२, ६. पुरुकुस, शुचंति, शुक्रि ११०, ७. परद्वज ११२, ८. वसिष्ठ, धृतर, नर्य, कुस ११२, ९. विष्णुला, अश्वय, यश ११२, १०. कक्षीवान् ओशिन, दीर्घधरा ११२, ११. रसा, त्रिसोक ११२, १२. मेधाता, भद्राज ११२, १३. अतिथिम्ब, दिवोदास, बरोह अस-दस्यु ११०, १८. वध, उपरत, कलि, व्यध, पृथि ११२, १५. आश्रि, मनु, सूर्यमणि ११२, १६. पठो, दयांत ११२, १७. अंगिर, मनु ११२, १८. विमद, सुदास, इदिव्य ११२, १९. मुन्यु, अभिपु, कतखुना ११२, २०. कृष्णानु ११२, २१. अश्विन-कुस, तुवांति, दभीति, ध्यांति, सुराति ११२, २३. मनु ११४, २. वरु ११४, ४.	उत्तर.
११६-१२६.	कक्षीवान-	दीर्घतमपुत्र.	विमद ११६, १. तुम, मुन्यु ११६, ३. मुन्यु ११६, ४; ५. पेट ११६, ६. पात्रिय-कक्षीवान ११६, ७. अत्रि ११६, ८. गोतम ११६, ९. चयान ११६, १०. वंदन ११६, ११. आश-रूप दध्यह् ११६, १२. वप्रिमती, हिरण्यहस्त ११६, १३. रोल, विपला ११६, १५. कृष्णध ११६, १६. दिवोदास, भरद्वाज ११६, १८. जहावी ११६, १९. जाहुप ११६, २०. प्रभुश्वर-यश ११६, २१. शायु, आश्वि, वार ११६, २२. कृष्णिय, विश्वक ११६, २३. रम ११६, २४. ११७, ४. वंदन ११७, ५. पात्रिय-कक्षी-वान् ११७, ६. कृष्णिय, विश्वक, घोषा ११७, ७. दयाव, रदाती, कृष्ण, नापेट ११७, ८. पेटु ११७, ९. पत्रासः ११७, १०. अगस्त्य, विपला ११७, ११. प्रभु ११७, १२. चरकन ११७, १३. तुम, मुन्यु ११७, १४. तोग्य ११७, १५. कृष्णध ११७, १७; १८. पुरांति ११७, १९. शायु, सुरमित्र, विमद ११७, २०. आश्विन-दधीच ११७, २२. हिरण्य हस्त, श्यावाश्र, वप्रिमती ११७, २४. कृष्णधः ११७, २५. रम, वंदन, तोग्य चयान ११८, ६. अत्रि ११८, ७. शायु, विपला ११८, ८. पेटु ११८, ९. कर्जना ११८, ३. मुन्यु, दिवोदास ११८, ४. रम, अत्रि, वंदन, शायु ११८, ६. वंदन ११८, ७. ओशिन, दधीच ११८, ९. पेट ११८, १०. श्यावाश्र, घोषा, पात्रिय १२०, ५. इपु, १२०, ५. तक्षान १२०, ६. अंगिरसम् १२१, १, ३. शुण, कुस १२१, ९. कश्यप, उग्रना, १२१, १२. अश्विन, ओशिन, घोषा १२२, ५.	उत्तर.

सूच	सूचकार	सूचकार सम्बन्ध.	उल्लिखित व्यक्ती	पुत्र की उत्तर
१२७-१३९	परच्छेय,	दिवोदासपुत्र	५ श्रुतरथ, प्रियस्य १२२, ७ मशशोर, आयवस १२२, १५ भाव्य १२६, १ कर्षावान् १२६, २, ३, ४ स्वनय १२६, ३ नोधस् १२४, ४ पञ्च १२६, ४, ५ गमारी १२६, ७ भृगु १८७, ७ उशिजा १२८, १. दिवोदास, अतिथिग्व १००, ७ पुर, शवर १३०, ७. मनु १३०, ८ उशाना, कवि १३०, ९ दिवोदास १३०, १० पूरुव १३१, ४ उशिज १३१, ५ अतिरोन्व १३०, ४ आयु १३०, २ अगिराभ्य १३९, ७ दध्यङ् प्रियमेध, वष्य, लनि, मनु, अगिरा १३९, ९	उत्तर
१४०-१६४	दीर्घतमस्	उच्यपुत्र.	भृगु १४३, ८ उच्य १४३, ६ मामतेय १४७, ३ नामिणी पुर १४९, ३ पुष्पाम्बह १५१, २ पणि १५१, ९ मामतेय १५२, ६ औच्य १५८, १, ८ तौत्र्य पञ्च १५८, ३ त्रैतन १५८, ५ दीर्घतमा-मामतेय १५८, ६ सौधन्वना १६१, ७	उत्तर.
१५५-१९१	अगस्त्य	मिनावण पुत्र	मान्दार्य मान्य १६५, १७ १६७, ११ १६८, १० अगस्त्य १७०, ३ मानास (मानपुत्रा) १७१, ५ वृणस्कर १७०, ३ पुख्तस १७४ ० त्रैवाण १७४ ३ कुत्स १७४ ५ शुयवाव १७४, ७ धुनि, तुर्वश, यदु १७४, ९ वृत्स १७५, ४ मान्य १७७, ५ लोपासुदा १७९, ४ अगस्त्य १७९ ६ अग्नि १८०, ४ तौत्र्य १८०, ५ पणि १८०, ७ अगस्त्य १८०, ८ विरला १८०, १ पणि १८२ ३ तौत्र्य १८० ५ ७ मानास १८२, ८. पुष्पाम्बह, अगस्त्य, गौतम अग्नि १८३ ५ मान्य १८४, ८ मान १८४, ५ त्रित १८७, १ मानस्यसूनु, पञ्चा १९०, ५	उत्तर
१-३	एतसमद.	आगिरस कु- लातील शुन होत्रपुत्र व श्रु- कुल्लातील शुनकपुत्र	पवेकृष्टि २, १०	उत्तर.
४-७	सोमाहृति	भार्गव, शृगुपुत्र	भुगव ४, ७ भारत अग्नि ७, १, ५	उत्तर
८-२९	एतसमद	शुनहोत्रपुत्र,	अग्नि ८, ५ मनु १०, ६ मन्यमान-दास ११, २ दासी ११, ४ अहि ११, ५ दासु और्ध्वनाम, दस्यु ११, १८ दस्यु त्रित ११, १९ दाम १२, ४ दस्यु १२, १० शवर १२, ११ रौहिण १२, १० नामैर, सव्यपु, वृत्स १२, ८ दस्यु, दभीति १२, ९ नृमीति वय्य १२, १२ परावृत्त १३, १२ दभीर १४, ३ उरण, अजुद १४, ४ स्वध, शुण्य, व्यस, पिपु नसुचि, रुधिरा १८, ५ शक्व, त्वि १८ ६ कुम्भ आयु, अतिथिग्व १४, ७ दभीति १५, ४ धुन १५, ५ परावृत्त १५, ७ धुनि, लुसुरि, दस्यु, दभीति १५, ९ त्रिनि १७, ६ एतश १९, ५ शुण्य, उयव, कुत्स, दिवोदास १९, ६ शवर १९, ६ एतसमदा १९, ८ दाम २०, ६ कृणयोमीदासी २०, ७ दस्यु	उत्तर

क्र.सं.	ग्रामनाम.	ग्रामसर मंडल.	उपस्थित व्यक्त.	पूर्व की उत्तर.
			२०, ८. विधि २२, २. अंगिरः २३, १८. शंकराणि २४, २. पति २८, ६.	
२७-३०.	पूर्व विंश ग्रामनाम.		वसन्त-नी, शंकर ३०, ८	उत्तर.
३१-४३.	ग्रामनाम.		आयन ३१, ७. मनु ३३, १३ दिन ३४, १०. दशरथ ३४, १७ ग्रामनामः ३९, ८. ग्रामनामः ४१, १८. ग्रामनाम ४३, १.	उत्तर.
मंडल तिसरे.				
१-१२.	विधानिय.	ग्रामनाम.	विधानियेन. १, २१. ग्रामनाम, उचित २, ४. ग्रामनामः ५, १०.	उत्तर.
१३-१८.	ग्रामनाम.	विधानियुक्त.		उत्तर.
१९-२६.	ग्रामनाम.	ग्रामनाम.		उत्तर.
२७-२८.	ग्रामनाम.	विधानियुक्त.	विधानियुक्त १८, ८.	उत्तर.
२९-३१.	ग्रामनाम.			उत्तर.
३२.	ग्रामनाम.	ग्रामनाम.		उत्तर.
३३.	देवनाग, देवनाग.	ग्रामनाम.	देवनाग देवनाग (ग्राम विंश अंगिरः) २३, २. वसन्त, आयन, ग्रामनाम २३, ४.	उत्तर.
३४.	विधानिय.	ग्रामनाम.		उत्तर.
३५.	विधानिय.	ग्रामनाम.		उत्तर.
३६.	विधानिय. ग्रामनाम.		ग्रामनाम. ३६, १. विधानिय ३६, ३.	उत्तर.
३७-३८.	विधानिय.		ग्राम ३७, १. विधानिय. ३७, १५. विधानिय ३७, २०.	उत्तर.
३९.	ग्रामनाम.	ग्रामनाम.	ग्राम ३९, ८. अंगिरः ३९, ७. ग्राम ३९, ८. अंगिरः ३९, १०.	उत्तर.
४०-४५.	विधानिय.		विधानिय ४०, १. विधानिय ४०, ५. आयन ४३, ११; १३. विधानिय-ग्रामनाम ४४, १. वसन्त ४४, १०.	उत्तर.
४६-४७.	विधानिय.		ग्राम ४६, ८.	उत्तर.
४८.	विधानिय.			उत्तर.

[illegible]

सूक्त.	सूक्तकार.	सूक्तकार संख्य.	उद्धिखित व्यक्ती.	पूर्व की उत्तर.
४३-४४,	पुष्पमिन्द्र, अजमिन्द्र.	शुशेनपुत्र.	आजमीन्द्रहासः ४४, ६.	उत्तर.
४५-५८.	वामदेव.		मल ५०, ५. नवम्, दशम्, अगिरे ५१, ४. गणि ५८, ४. मंडल पांचवें.	उत्तर.
१.	सुच, गविष्ठिर.	आत्रेय.	गविष्ठिर १, १२.	उत्तर.
२.	कुमार सिंहा ग्र.	अशिकुमार.	कुमार २, १-२. अत्रि २, ६. शुन दोष २, ७.	उत्तर.
३-६.	वसुधुत	आत्रेय.		उत्तर.
७-८.	हृष.	आत्रेय. ^१	अत्रिख ७, ८. अत्रि. दस्यु, हृष ७, १०. अगिरः ८, ४.	उत्तर.
९-१०.	गय.	आत्रेय.	नित ९, ७ अगिरः १०, ७.	उत्तर.
११-१४.	सुतंमर.	आत्रेय.	अगिरः ११, ६ नहुपस्यदोष. १२, ६.	उत्तर.
१५.	घरण.	आगिरस.	अत्रि १५, ५.	उत्तर.
१६-१७.	पूर.	आत्रेय.	पूर १७, १.	उत्तर.
१८.	द्वित.	आत्रेय.	द्वित १८, २.	उत्तर.
१९.	वनि.	आत्रेय.	वनि १९, १. श्वेदिय, वदुस्थ १९, ३.	उत्तर.
२०.	प्रयस्तव.	अनीणा.		उत्तर.
२१.	सस.	आत्रेय.	अगिरः, ससु २१, १. सस २१, ४.	उत्तर.
२२.	विश्वगामन्.	आत्रेय.	अत्रिख २२, १. विश्वगामन् २२, १. अत्रयः २२, ४.	उत्तर.
२३.	सुप्र.		सुप्र २३, १.	उत्तर.
२४.	धंजु, सुधंजु, धुप्रजु, विप्रजु	गोपायनाचे सिंहा लोपाय- नाचे पुत्र.		उत्तर.
२५-२६.	वसुधु.	आत्रेय.	वसुधु २५, ९.	उत्तर.
२७.	व्यस्य, व्रम- दस्यु, अथमेरा सिंहा अत्रि.	पुष्टा गपुत्र अथमेरा मन्तपुत्र.	व्यस्य २७, १. व्यस्य २७, १. व्यस्य २७, २. व्यस्य, व्रमदस्यु २७, ३. अथमेरा २७, ४, ५, ६.	उत्तर.
२८.	विभरत.	आत्रेयी.	विभरत २८, १.	उत्तर.

सूक्त.	सूक्तकार.	सूक्त-छंद संबंध.	उल्लिखित व्यक्ती.	पूर्व वी उत्तर.
२९.	गौरिकीति.	शक्तिपुत्र अथवा गोघोतरात्र.	गृग २९, ४. एतस २९, ५ कुत्स, उरना, शुण २९, ९. कुत्स २९, १०. गौरिकीति, वेदमित्र, पिपु, ऋजिश्वर २९ ११. नवध्व, दशम्य २९, १२.	उत्तर.
३०.	बभ्रु.		नमुवि ३०, ५, ८. बभ्रु ३०, ११, १४. ऋणवध ३०, १२. स्तम ३० १५.	उत्तर.
३१.	अवस्यु.	आत्रेय.	मेना ३१, २ अनर [१] ३१, ४ शुण्य ३१, ७. यदु, तुवसा. ३१, ८. कुत्स, उरना ३१, ८. अहि, दस्यु ३१, ७. कुत्स ३१, ९. अवस्यु ३१, १०. एतस ३१, ११.	उत्तर.
३२.	गातु.	आत्रेय.	अहि ३२, २. शुण्य ३२, ४. गातु ३२, १०.	उत्तर.
३३-३४.	सवरण	प्रजापतिपुत्र.	दास ३३, ४. पौष्कृत्य, प्रपदास्य, द्विपणित्र, गौरिकित ३३, ८. मारताथ, विदय, च्यवनान ३३, ९. च्यव्य, वृक्षम्य, सवरण ३३, १०. उरना ३४, २ आमिनेति धानि ३४, ९.	उत्तर.
३५-३६.	प्रभुपुत्र.	आंगिरोगोन.	पुस्वस ३६, ३. धुतरय ३६, ६.	उत्तर.
३७-४०.	अत्रि.		अत्रय ३९, ५. अत्रि ४०, ६, ७, ९. स्वर्मानु ४०, ९.	उत्तर.
४१-४२.	मौम.	आत्रेय.	कश्चदोता, नित ४१, ४ औशित्र ४१, ५ आतय ४१, ९ नित ४१, १० ऊर्जस्य ४१, २० इत ४२, ५	उत्तर.
४३.	अत्रि.		आयव ४३, १४.	उत्तर.
४४.	अवत्तार.	वश्यपगोत्री.	विनि ४४, ४. क्षत्र, सनस्य, एवावद, यजत ४४, १०. सनि, अवत्तार ४४, १०. विश्ववर, यजत, मायी ४४, ११ सदापुत्र, यजत, बाहुतृक, धुतविर, तय ४४, १२. सुतमर ४४, १३.	उत्तर.
४५.	सदापुत्र.	आत्रेय.	वणिह, दक्षिणवर्ग, वक्षीकान, मनु, विदिशिश ४५, ६. नवयवा, अभिरत, सरगा ४५, ८. नवयवा ४५, ११.	उत्तर.
४६.	प्रतिक्षत्र.	आत्रेय.		उत्तर.
४७.	प्रतिस्थ.	आत्रेय.		उत्तर.
४८.	प्रतिमानु.	आत्रेय.		उत्तर.
४९.	प्रतिप्रम.	आत्रेय.		उत्तर.
५०-५१.	स्तुति.	आत्रेय.	अत्रि ५१, ८-१०.	उत्तर.
५२-६१.	श्यानाथ.	आत्रेय.	श्यानाथ ५२, १ पारवत ५२, ११. यमुनायां ५२, १७. सुतासे [१] ५२, २. रसा, अजितभा, उभय, पुत्र, सरपु, पुर्णविणि, मिष्ट ५३, ९. रावहृत्स ५३, १२. नित ५४, २. मरत (श्यानाथ-सायण) ५४, १४. श्यानाथ ६१, ५. श्यानाथसी ६१, ६. पणि ६१,	उत्तर.

सू.सं.	सूचकाक्षर.	सूचकवार संबंध.	उल्लिखित व्यक्ती.	पूर्व की उत्तर.
			८ श्याव, पुरमीन्द्र ६१, ९. वैददधि, तरेत ६१, १०. दाम्य ६१, १७. रथवाति ६१, १८-१९. गोमती ६१, १९.	
६२.	ध्रुतवि.	आग्नेय.		उत्तर.
६३-६४.	अर्चनानस्.	आग्नेय.	अर्चनानस् ६४, ७.	उत्तर.
६५-६६.	रातहव्य.	आग्नेय.	रातहव्य ६६, २	उत्तर.
६७-६८.	यनत.	आग्नेय.	सुनीय, उरुवकि ६७, ८० अत्रि ६७, ५	उत्तर.
६९-७०.	उरुवकि	आग्नेय.	इरावती, मिथु ६९, २	उत्तर.
७१-७२.	बाहुवृत्त.	आग्नेय.	अत्रि ७२, १	उत्तर.
७३-७४.	पौर.	आग्नेय.	नाटुपायुगा ७३, ३ अत्रि ७३, ६-७ अत्रि ७४, १. पौर ७४, ४ च्यवान ७४, ७ वसि, अल्क ७४, ५.	उत्तर.
७५.	अवस्यु.	आग्नेय.	च्यवान ७५, ५ अवस्यु ७५, ८.	उत्तर.
७६.	भौम.	आग्नेय.		उत्तर.
७७.	अत्रि.			उत्तर.
७८.	सप्तवत्रि.	आग्नेय.	अत्रि ७८, ४. सप्तवत्रि ७८, ५-६.	उत्तर.
७९-८०.	सत्यध्रवत्.	आग्नेय, वप्य पुत्र.	सत्यध्रवत् ७९, १-२-३, सुनीय, शौचद्रय ७९, २.	उत्तर.
८१-८२.	श्यावाश्र.	आग्नेय.	श्यावाश्र ८१, ५.	उत्तर.
८३-८४.	भौम.	आग्नेय.		उत्तर.
८५-८६.	अत्रि.		त्रि ८६, १.	उत्तर.
८७.	एवयामस्.	आग्नेय.	एवयामस् ८७, १-२.	उत्तर.
मंडल सहाय्य.				
१-१४.	भरद्वाज.		अगिर २, १०. औशिज ४, ६. नवय ६, ३. समता १०, १. भरद्वाजेषु १०, ६ अगिरता, रेभ ११, ३ पणि १३, ३.	उत्तर.
१५.	वीतहव्य.	आगिरग.	वीतहव्य, श्याव १५, २. वीतहव्य, भरद्वाज १५, ३. एतत् १५, ५ अथर्वन् १५, १७.	उत्तर.
१६-२०.	भरद्वाज.		भत (दीर्घनि-सायण) १६, ४. दिशोदास, भरद्वाज १६, ५. मनु १६, ९. अगिर १६, ११. अथर्वी १६, १३. दध्यइ,	उत्तर.

सू.क.	सू.कार.	सू.कार संबंध.	उल्लिखित व्यक्ती.	पूर्व की उत्तर.
			<p>आयर्वण १६, १४. पाथ्य, पृथ १६, १५. भारत, (अग्निः) दिवोदास १६, १५. अग्निं (राक्षसादिक) १६, २८. भरद्वाज १६, ३२. भारत १६, ४५. अंगिरस्कान् १७, ६. भरद्वाज १७, १४. दस्यु १८, ३. अंगिरोग्निः १८, ५. वसुमि, धुनि, पिबु, शंवर, शुण १८, ८. कृत्स्, आयु, अतिथिम्, त्वेयाण १८, १३. दशोणि २०, ४. कृत्स्, शुण २०, ५. दास, नमुचि, साप्य, नमी २०, ६. पिबु, कृजिष्वा २०, ७. वेतसु, दशोणि, तुनुजि, तुम, इम, सोतन २०, ८. पुष्ट, पुष्टुत्स्य २०, १०. उशना, काप्य, कत्यास्त्व २०, ११. धुनि, तुवेस, यदु २०, १२. नाहुय २२, १०. भरद्वाज २३, १०. भरद्वाज २५, ९. कृत्स्, शुण २६, ३. अतिथिम्, अममन २६, ३. तुम, वेतसु, इम, दशसु २६, ४. दास, शंवर, दिवोदास २६, ५. वर्माति, वसुमि, रजि, पिडीतस् २६, ६. नाहुय २६, ७. प्रातर्दिन, स्रजग्री २६, ८. वरभक्षस्वर्गः २७, ४; ५. अभ्यावर्तिन्चायमान २७, ५. दृचीवत्, हरियूपाया, यव्यावति २७, ५. सृजय, तुर्वस, वृषावत्, देववात २७, ७. अभ्यावर्तीचायमान, पार्थव २७, ८. दस्यु २९, ६.</p>	
३१-३२.	मुद्रोत्र.	भारद्वाज.	कृत्स्, शुण्य, कुयव ३१, ३. दिवोदास, शंवर, भरद्वाज, दस्यु ३१, ४.	उत्तर.
३३-३४.	शुनहोत्र.		पणि ३३, २. दाम, रुद्र ३३, ३.	उत्तर.
३५-३६.	नर.	भारद्वाज.	भरद्वाज ३५, ४. अंगिरसाम् ३५, ५.	उत्तर.
३७-४३.	भरद्वाज.		वत् ३९, २. शंवर, दिवोदास ४३, १.	उत्तर.
४४-४६.	शंभु.	बृहस्पतिपुत्र.	तुर्वस, यदु ४५, १. वृषु (पर्णाचामुख्य) ४५, ३१. उरकक्ष, गम्य ४५, ३१. वृषु ४५, ३३. नाहुपीयु ४६, ७. वृद्ध, पुष्ट, इयु ४६, ८.	उत्तर.
४७.	गर्ग.	भरद्वाजपुत्र.	शंवर ४७, २. दाम, शंवर, वरिन् ४७, २१. प्रस्ताक, दिवोदास, अतिथिम्, शंवर ४७, २२. दिवोदास ४७, २३. अयर्वा, अथय, पायु ४७, २४. भरद्वाज, साज्जय ४७, २५.	उत्तर.
४८.	शंभु.	बृहस्पतिपुत्र.	भरद्वाज ४८, ७; १३.	उत्तर.
४९-५२.	ऋजिषन्.	भरद्वाजपुत्र.	अंगिरस्कान् ५१, ११. मनु ४९, १३. अग्नि ५०, १०. सरस्वति ५०, १२. भरद्वाजः ५०, १५. भरद्वाज ५१, १२. पणि ५१, १५. सरस्वति ५२, ६.	उत्तर.
५३-६०.	भरद्वाज.		पणि ५३, ३-५. दास ६०, ६. दिवोदास काथ्य, सरस्वति ६१, १. विस्र (हंस) ६१, २. पारावतग्री, सरस्वति. ६१, २. वृत्सय ६१, ३.	उत्तर.
६२.	भरद्वाज.	बृहस्पतिपुत्र.	भृष्यु, तुष्टयसूनुः ६२, ६. वधिमतौ, शयु ६२, ७. आनव ६२, ९.	उत्तर

सूक्त.	सूक्तकार.	सूक्तकार संबंध.	लिखित ज्योति.	पूर्व की उत्तर.
६३-७४.	भरद्वाज.		पुरव, सुमोह, पेरु, शाण्ड ६३, ९. पुष्पवा, भरद्वाज ६३, १०. आंगिरसः ६५, ५. भरद्वाज ६५, ६. आंगिरसः ७३, १.	उत्तर.
७५.	शत्रु.	भारद्वाज.		उत्तर.
मंडल सातवें.				
१-२१.	वसिष्ठ.	मित्रावरुणपुत्र.	जह्व १, ७. भारती [१] २, ८. पूरवे ५, ३. दस्यु ५, ६. नहुष ६, ५. वसिष्ठः ७, ७. ८, ७. भरत, पूरु ८, ४. जह्व, वसिष्ठ ९, ६. वसिष्ठ १०, २. वसिष्ठ १२, ३; १८, ४. सुदास, वसिष्ठ, सिधु, उक्थ १८, ५. मात्यासः, भृश, दस्यु १८, ६. पक्थ, अलानस, ओलनास, निषाणिन, शिवास. वसु, १८, ७. वरुणी, वायमानववि १८, ८. वरुणी, सुदास १८, ९. वैकरी १८, ११. भूत, कथप, दस्यु, अतु १८, १२. आनव, वसु, पूरु १८, १३. अतु, दस्यु १८, १४. वसु, सुदास १८, १५. मस्यु १८, १६. सुदास १८, १७. भेद १८, १८. यमुना, वसु, भेद, अजासः, वसु, यमु १८, १९. वैकरी, मान्यमान, शबर १८, २०. पराशर, शतयातु, वसिष्ठ १८, २१. वैकरी, सुदास, वैजवन १८, २२. वैजवन, सुदास १८, २३. युधामाधि १८, २४. दिवोदास, सुदास, वैजवन १८, २५. कुसु, छुन, कुय, आर्जुनय १९, २. सुदास, पौष्टाली, प्रसदस्यु, पूरु १९, ३. दस्यु, वसु, धुनि, दभीति १९, ४. मसुवि १९, ५. सुदास १९, ६. सुवैश, यादव, अतिथिन् १९, ८. सुदास १०, ९. शिश्रदेव २१, ५. वसिष्ठ २२, ३; २३, १. वसिष्ठः २३, ६. सुदास २५, ३. कुत्ताः २५, ५. वसिष्ठ २६, ५.	उत्तर.
१२.	वसिष्ठ. किंवा शक्ति.	वसिष्ठपुत्र.		उत्तर.
१३.	ऋ १-९ वसिष्ठ. ऋ १०-१४ वसिष्ठपुत्र.		वसिष्ठः ३३, १. पाशुपुत्र, वायव, वैश्व, वसिष्ठ ३३, २. भेद, सिधु, दादाराह, सुदास, वसिष्ठ ३३, ३. वसिष्ठ, दादाराह, वसु ३३, ४-५. भरत, वसु, वसिष्ठ ३३, ६. वसिष्ठ ३३, ७-९. अंगिरसः ३३, ९.	उत्तर.
१४-१००	वसिष्ठ.	मित्रावरुणपुत्र.	अगस्त्य, वसिष्ठ ३३, १०. वसिष्ठ, उर्वशी ३३, ११. अश्वरसः ३३, १२. मान, वसिष्ठ ३३, १३. प्रवृद्ध, वसिष्ठ ३३, १४. मरुत्वाति ३६, ६. वसिष्ठः ३७, ४. वसिष्ठ ३९, ७; ४०, ७. अंगि- रसः ४२, १. वसिष्ठ ४२, ६. अंगिरासिः ४४, ४. भरत ४६, १. अंगिरसः ५९, ३. सुदास ५३, ३. धुनि ५६, ८. वसिष्ठ ५९, ३. सुदास ६०, ८-९. सुदास ६४, ३. अत्रि ६८, ५. च्यवान ६८, ६. मस्यु ६८, ७. शत्रु, वसु ६८, ८. शत्रु ६९, ७. च्यवान, पंडु, अत्रि, जाह्व ७१, ५. वसिष्ठ ७३, ३. अंगिरस्तमा ७५, १. वसिष्ठः ७६, ६-७. ७७ ६. अंगि- रस्तमा ७९, ३. वसिष्ठ ८०, १. वसु, वसु, सुदास, दास ८३, १. सुदास, वसु ८३, ४. सुदास, वसु, रावभेदराशिः ८३, ६. दशप्रजामः, सुदास ८३, ७. दशप्रजामः, सुदास, वसु ८३, ८.	उत्तर.

सू.क.	सू.कार.	सू.कार- सर्वध.	उल्लिखित व्यक्ती.	पूर्व व उत्तर.
			वसिष्ठ ८६, ५. दास ८६, ७. वसिष्ठ ८८, १; ४. वसिष्ठ ९०, ७. ९१, ७. सरस्वति, नाहुष ९५, २. सरस्वति ९५, ४. वसिष्ठ, सरस्वति ९५, ६. ९६, १. पुलः ९६, २. जमदग्नि, वसिष्ठ ९६, २. इतिथि, दास. ९९, ४. शंकर वसिष्ठ ९९, ५.	उत्तर.
१०१-१०२.	कुमार. किंवा वसिष्ठ.	अमिपुत्र.		उत्तर.
१०३-१०४.	वसिष्ठ.		अग्नि. १०४, १. पराशर १०४, २१. सरदेव १०४, २४.	उत्तर.
मंडल आठवें.				
१.	प्रगाथ, मेघातिथि, आसग, शम्भती.	काश्यपुत्र.	काश्य १, ८. एतस, वैद, कृत्स्, आर्जुनेय, गधर्व १, ११. शुण्य १, २८. मेघातिथि, निदिताथ, प्रथी, परमज्या १, ३०. याद्व १, ३१. आसग १, ३२. श्यामि, आसग १, ३३. शम्भती १, ३४.	उत्तर.
२.	मेघातिथि. प्रियमेघ.	काश्यपुत्र.	काश्य २, १६; २२. प्रियमेघ २, ३७. कण्वासः २, ३८. मेघा- तिथि, काश्य २, ४०. विभिदु २, ४१	उत्तर.
३.	मेघातिथि.	काश्य.	भृगु, प्रस्कण्व ३, ९. पौर, स्वाम, श्यावक, कृप ३, १२. काश्य, भृगु, आयु, प्रियमेघ ३, १६. अर्जुद, सुमय ३, १९. पावस्यामा कीर- याग ३, २१. पावस्यामा ३, २२; २४. तुम्य ३, २३.	उत्तर.
४.	देवातिथि.	काश्य.	अनु, तुर्वश ४, १. स्म, स्वाम, श्यावक, कृप, कण्वासः ४, २. काश्य ४, ३. यदु, तुर्वश ४, ७. पत्र ४, १७. कुरंग, तुर्वश ४, १९. प्रिय- मेघ, काश्य ४, २०.	उत्तर.
५.	श्रद्धातिथि.	काश्य.	कण्वासः ५, ४. तौम्य ५, २२. काश्य ५, २३. काश्य, प्रियमेघ, अग्नि, सिंगार ५, २५. अगस्त्य, सोमरि ५, २६. दासीः ५, ३१. नैय, कशु ५, ३७. दासराज्ञः, नैय ५, ३८. वेदयः ५, ३९.	उत्तर.
६.	वन्ध.	काश्य.	वत्स ५, १. वण्व ६, ३; ८; ११. शुण्य ६, १४. भृगु ६, १८. काश्य ६, २१. नाहुष ६, २४. वण्व ६, ३१, ३४. शयणावत् ६, ३९. वण्व ६, ४३. प्रियमेघ ६, ४५. तिरिंदिर, पशु, याद्व ६, ४६. पत्र, सात्र ६, ४७. याद्व, कशुद ६, ४८.	उत्तर.
७.	धुनर्नस.	काश्य.	तुर्वश, यदु, काश्य ७, १८. काश्य ८, १९. त्रित ७, २४. उशना ७, २६. सुशोमा, शयणावत्, आर्मीक ७, २९. कण्वासः ७, ३२.	उत्तर.
८.	सर्व्वस.	काश्य.	नाहुष ८, ३. काश्य ८, ३; ४, ८. वत्स ८, ८; ११; १५. काश्य, कशि ८, ११. प्रियमेघ ८, १८. वत्स ८, १९. वण्व, मेघातिथि, वरा, दशप्रज, गोसाय, शयु ८, २०. घसदस्यु ८, २१.	उत्तर.
९.	शशकर्ण.	काश्य.	वत्स ६, १. काश्य ९, ३; ९. अथर्व ९, ७. कशीनान्, ब्यथ, दीघतमा, धृती, वैन्य ९, १०. तुर्वश, यदु, काश्य ९, १४. विमद, वण्व ९, १५.	उत्तर.

सूच.	सूचकार.	सूचकार संबंध.	लिखित व्यक्ती.	पूर्व की उत्तर.
१०.	प्रगाथ.	कण्यपुत्र.	मनु, काण्य १०, २. अनु, दुह्य, यदु, तुर्वश १०, ५.	उत्तर.
११.	धत्त.	कण्यपुत्र.	वत्स ११, ७.	उत्तर.
१२.	पर्वत.	काण्य.	दशरथ, अग्नि १२, २. त्रिव, आपस १२, १६.	उत्तर.
१३.	नारद.	काण्य.		
१४-१५.	गोपूक्ति. अभ्यसूक्ति.	काण्ययन.	अंगिरोभ्या, बल १४, ८. नमुचि १४, १३. आयु, मनु १५, ५.	उत्तर.
१६-१८.	इतिविठ.	काण्य.	शंसद्वय, कुंडपाय १७, १३. शृदाकुस्तानु १७, १५.	उत्तर.
१९-२२.	सोभरि.	काण्य.	सोभरि १९, २. मनु १९, २४. मृगदर १९, ३२. पौष्टकृत्य, प्रसदस्यु १९, ३६. सोभरि २०, २; ८; १९. क्रिवि २०, २४. असिक्की २०, २५. चित्र २१, १; १७; १८. सरस्वति २१, १७; १८. सोभरि २२, २. मनु २२, ६. प्राप्तदत्त्यय, लुपि २२, ७. प्रमथ, अग्नि २२, १०. क्रिवि २२, १२. सोभरि २२, १५.	उत्तर.
२३-२५.	विधमनन्.	व्यथपुत्र.	अंगिरस्तमन् २३, १०. व्यथ २३, १६; २३. उशकाकाण्य, मनु २३, १७. वैव्यथ २३, २४. विधमनन् २४, ७. आपस २४, १४. व्यथ २४, २२; २८. वैव्यथ २४, २३. कुत्स २४, २५. दास २४, २७. वरोसुगामन् २४, २८. व्यथ २४, २९. नार्य २४, २९. गोमती, बल २०, ३०. उक्षप्पायन, सुपामन् २५, २१.	उत्तर.
२६.	व्यथ क्रिया. वैव्यथ.	अंगिरस.	वरोसुगामन् २६, २. व्यथ २६, १. पणि २६, १०. वैव्यथ २६, ११. धेतयावरी २६, १८.	उत्तर.
२७-२८.	वैवस्वतमनु.		मनुष्य २७, ७. मनु २७, १४.	उत्तर.
२९.	वैवस्वतमनु. विंश कश्यप.	मरीचिपुत्र.		उत्तर.
३०-३१.	मनुवैवस्वत.		मनु ३०, २. मानव ३०, ३.	उत्तर.
३२-३३.	मेधातिथि.	काण्य.	वथ ३२, १. मरिच, अनदांति, पियु, दास, अहीनु ३२, २. अरीणाम, अहीनु ३२, २६. त्रियमेध ३३, ३०. कथ ३३, ३. मेधातिथि ३३, ४.	उत्तर.
३४.	मीपातिथि.	काण्य.	वथ ३४, १; ४. मनु ३४, ८.	उत्तर.
३५-३८.	स्यामाथ.	आग्नेय.	शु ३५, ३. अंगिरस्तंती ३५, १४. अग्नि, स्यामाथ ३५, १९; २१. अग्नि ३६, ६; ७. स्यामाथ, प्रसदस्यु ३६, ७. ३७, ७. स्यामाथ, अग्नि ३८, ८.	उत्तर.

सू.सं.	सू.सं.सं.	सू.सं.सं.	उल्लिखित व्यक्ती.	पूर्व वी उत्तर.
३९-४१.	नाभाक.	काव्य, नभाक पुन.	मंथात् ३९, ८. आनु ३९, १०. नभाक ४०, ४; ५. शुण ४०, १०-११. मंथात्, अगिरस्तत् ४०, १२. नाभाक ४१, २.	उत्तर.
४२.	अचैनान्य किंवा नाभाक	आग्नेय काव्य.	अग्नि ४२, ५.	उत्तर.
४३-४४.	विहप.	आगिरस्त.	भृगु, मनु, अंगिरस्तत् ४३, १३. अंगिरस्तम् ४३, २७, ४४, ८.	उत्तर.
४५.	निशोक.	काव्य.	कटु ४५, २६. यदु, तुवैश, अहुवाय्य ४५, २७. निशोक ४५, ३०.	उत्तर.
४६.	यस.	अश्वपुत्र.	यस, अश्व, अश्वपुत्र, कानीत ४६, २१. अश्वपुत्र ४६, २४. कानीत ४६, २४. अरद्व, अश्व, नद्व, सुद्वत्त्व ४६, २७. दास, बल्य ४६, ३२. अश्व, यस ४६, ३३.	उत्तर.
४७.	त्रित.	आप्य.	त्रित, आप्य ४७, १३-१७. द्वित, त्रित ४७, १६. आप्य ४७, १७.	उत्तर.
४८.	प्रगाथ.	काव्य.	(विष्णु पुत्रीत काव्यित्य नाम्न अकृत सूत्रं ब्रह्मणा मह्यत्वात् शेषटी दिती आह्वन. सूत्रात् पूर्वाचिच पुत्रं वाच.)	उत्तर.
४९-५०.	मर्ग.	प्रगाथपुन.	अंगिरः ४९, २.	उत्तर.
५१-५४.	प्रगाथ.	काव्य.	अंगिराभ्यः ५२, ३. पणि ५२, २. सुह ५२, १०. शर्मणावत् ५३, ११. सुयोमा, वाजीक ५३, ११.	उत्तर.
५५.	कलि.	प्रगाथपुन.	कलयः ५५, १५.	उत्तर.
५६.	मत्स्य. किंवा मान्य.	संमद पुन. मित्रावरण-पुन.		उत्तर.
५७-५८.	प्रियमेध.	आगिरस्त.	पुष्पाभ्य ५७, १०. ईद्रोत, आश्वमेध, कस्यसु ५७, १५. आतिथिम्, आश्वमेध, आर्ष ५७, १६. आतिथिम्, ईद्रोत ५७, १७. पूतकतु ५७, १७. प्रियमेधास ५८, ८; १८.	उत्तर.
५९.	पुष्टन्मन्.		पुष्टन्मन् ५९, २. पर्वत, दस्तु ५९, ११. शर ५९, १३. शौरदेव्य ५९, १५.	उत्तर.
६०.	सुदीति, पुष्मीब्ध. अथवा दोहोपेयी एक.		पुष्मीब्ध, सुदीति ६०, १४.	उत्तर.
६१.	हर्षत.	प्रगाथपुन.		उत्तर.

सूत्र	सूत्रकार.	सूक्तकार संबंध	उल्लिखित व्यंजनी	पूर्व की उत्तर.
६२	गोपवन किंवा सप्तवधि	आनेय	अग्नि ६२, ३, ७, ८ सप्तवधि ६२, ९	उत्तर
६३.	गोपवन	आत्रय	आनव, आर्क्ष, श्रुतर्वा ६३, ४ गोपवन, अगिर ६३, ११ आर्क्ष, श्रुतर्वा ६३, १३ ह्रस्व ६३, १४ पक्षणी ६३, १५	उत्तर
६४	विरूप	आगिरस	अगिर ६४, ५ विरूप ६४, ६ पणि ६४, ७	उत्तर
६५-६७.	कुलुति	काश्व	वीर्णवाम वदौशु ६६, २ एमुप ६६, १०	उत्तर
६८.	श्रुतु	भागाव	श्रुतु ६८, १	उत्तर
६९	एक्यू	नोचस्पुन	एक्यू ६९, १०	उत्तर
७०-७२	कुधीदिन	कच्युन		उत्तर
७३	उराला	कविपुन	अगिर ७३, ४	उत्तर
७४	कृष्ण	आगिरस	कृष्ण ७४, ३, ४	उत्तर.
७५	विश्वक	कृष्णपुन	विश्वक ७५, १-३ विमना ७५ २ विष्णापू ७५, ३	उत्तर
७६.	पुत्रीक किंवा प्रियमेध	वासिष्ठ आगिरस	पुत्र, निवि ७६, १ प्रियमेध ७६, ३	उत्तर
७७	नोधा	गोतमपुन	गोतम ७७, ४	उत्तर
७८-७९	श्रमेप, पुरमेध	आगिरस		उत्तर.
८०	अपाला	अनिकन्या	अपाला ८०, ७.	उत्तर.
८१	धुतदक्ष किंवा युक्क्ष	आगिरस	धुतदक्ष ८१, २५	उत्तर
८२	युक्क्ष	आगिरस	पक्षणी ८२, १३.	उत्तर.
८३	विंदु किंवा पूतदक्ष	आगिरस	पूतदक्ष (३) ८३, १०	उत्तर
८४.	तिरुषी	आगिरस		उत्तर
८५.	तिरुषी किंवा धुतान	आगिरस मरुपुन	कृष्ण ८५, १३ १४ अउमती ८५ १३-१५ कृष्ण ८५, १७ दायपन्नी, तिपु ८५, १८.	उत्तर.

सूच.	सूचकार.	सूचकार संबंध.	संक्षिप्त व्यक्ती.	पूर्व व उत्तर.
८६.	रेम.	काश्यप.	पणि ८६, २.	उत्तर.
८७-८८.	वृमेध.	आंगिरस.	दसु ८७, ६.	उत्तर.
८९.	नेम.	भृगुगोत्री.	नेम ८९, ३. पारावत, शरम ८९, ६.	उत्तर.
९०.	जमदग्नि.	भृगुगोत्री.	जमदग्नि ९०, ८.	उत्तर.
९१	प्रयोग, किंवा अग्निवाहस्त्य किंवा अग्नि- गृह्यति, किंवा अग्नि- यविष्ट.	भृगुगोत्री. सहस्रसुन.	गृह्यति ९१, १. और्वभृगु अप्रयान ९१, ४. अंगिरः ९१, १७.	उत्तर.
९२.	सोमदि.	काश्य.	दैवोदास ९२, २. सोमदि ९२, १४. मंडल नवर्षे.	उत्तर.
१.	मधुच्छंद.	विधामित्रपुत्र.		उत्तर.
२.	मेधातिथि.	काश्य.		उत्तर.
३.	शूनःशेष.	अजीमर्तपुत्र.		उत्तर.
४.	दिण्यस्त्य.	आंगिरस.		उत्तर.
५-२४.	असित किंवा देवल.	काश्यप.	अयर्वेन् ११, २. आयवः १५, ७. आयुधु. १६, ८. पणि २२, ७. आयवः २३, २; ४.	उत्तर.
२५.	हृद्धच्युत.	अमस्त्यपुत्र.		उत्तर.
२६.	इध्मवाद.	हृद्धच्युतपुत्र.		उत्तर.
२७.	वृमेध.	आंगिरस.		उत्तर.
२८.	प्रियमेध.	काश्य.		उत्तर.
२९.	वृमेध.	आंगिरस.		उत्तर.
३०.	विदु.	आंगिरस.		उत्तर.
३१.	इद्गण.	गोतमपुत्र.		उत्तर.
३२.	श्याबाध.	आश्वेय.	श्रित ३२, २.	उत्तर.

सूक्त.	सूक्तकार.	सूक्तकार संबंध.	उद्धिखित व्यक्ती.	पूर्व की उत्तर.
३३-३४.	त्रित.	आर्य.	त्रित ३४, ४.	उत्तर.
३५-३६.	प्रभूवसु.	आंगिरस.	प्रभूवसु ३५, ६.	उत्तर.
३७-३८.	रहूगण.	गोतमपुत्र.	त्रित ३७, ४. ३८, २.	उत्तर.
३९-४०.	बृहन्मति.	आंगिरस.	बृहन्मति ३९, १.	उत्तर.
४१-४३.	मेथ्यातिथि.	काश्य.	मेथ्यातिथि ४३, ३	उत्तर.
४४-४६.	अयास्य.	आंगिरस.	अयास्य ४४, १.	उत्तर.
४७-४९.	कवि.	भृगुपुत्र.		उत्तर.
५०-५२.	उच्य.	आंगिरस.		उत्तर.
५३-६०.	अयत्सार.	काश्यप.	अयत्, पुरयति ५८, ३.	उत्तर.
६१.	अमहीयु.	आंगिरस.	दंडर, दिवोदास, सुवरा, यदु ६१, २.	उत्तर.
६२.	जमदग्नि.	भार्गव.	अंगिरसोभ्यः ६२, ९. जमदग्नि ६२, २४.	उत्तर.
६३.	निष्ठावि.	काश्यप.		
६४.	कश्यप.	मरीचिपुत्र.		
६५.	मुमुक्षुदा जमदग्नि.	वरुणपुत्र. भार्गव.	व्यश्व ६५, ७. शर्यणावत ६५, २२. आर्जक, हस्वन् ६५, २३. पत्स्य, पंचजन ६५, २३. जमदग्नि ६५, २५.	उत्तर.
६६.	दार्त धैरानसः	विश्वानसपुत्र.		उत्तर.
६७.	क.			उत्तर.
१-३. भरद्वाज.	वाहस्पत्य.			
४-६. कश्यप.	मरीचिपुत्र.			
७-९. रहूगण.	गोतमपुत्र.			
१०-१२. भौम.	आत्रेय.			
३१-१५. विधासि.	गाथीपुत्र.			
१६-१८. जमदग्नि.	भार्गव.			

सूक्त.	सूक्तानुसार.	सूक्तानुसार संयुक्त.	उल्लिखित व्यक्ती.	पूर्व की उत्तर.
	१९-२१. वसिष्ठ.	मित्रावरुणपुत्र.		
	२२-३२ पवित्र किंवा वसिष्ठ.	आगिरस. मित्रावरुणपुत्र.		
६८.	वत्सप्री.	मलेंदनपुत्र.		उत्तर.
६९.	हिरण्यस्तप.	आगिरस		उत्तर.
७०.	रेणु.	विश्वामित्रपुत्र.		उत्तर.
७१.	ऋषभ.	विश्वामित्रपुत्र.		उत्तर.
७२.	हरिमत.	आगिरस.		उत्तर.
७३.	पवित्र.	आगिरस		उत्तर.
७४.	कक्षीवान.	दीर्घतमसपुत्र.	कक्षीवते ७४, ८,	उत्तर.
७५-७९.	कवि.	भार्गव.		उत्तर.
८०-८२.	वसु	भारद्वाज.		उत्तर.
८३.	पवित्र	आगिरस.		उत्तर.
८४.	प्रजापति	वाच पुत्र.		
८५.	वेत.	भृगुगोत्री.		उत्तर.
८६.	१-१०. आकृष्ट, माय.	आत्रेय.		उत्तर.
	११-२०. सिकता, निनावरी.	आत्रेय.		
	२१-३० पुत्रय, अज.	आत्रेय.	अगिरः ८६, ७३.	
	३१-४०. वरील सर्व. (सहा.)	आत्रेय.		
	८१-८५ भीम.	आत्रेय.		

सूक.	सूक्तकार.	सूक्तकार संबंध.	उल्लिखित व्यक्ती.	पूर्व की उत्तर.
	४६-४८. शुक्लमद.		अग्नि ८६, ४८.	उत्तर.
८७-८९.	उशाना.	काव्य.	उशानाकाव्य ८७, ३. नहुष्याणि ८८, २. येतु. ८८, ४.	उत्तर.
९०.	वसिष्ठ.	मैत्रावरुणि.		उत्तर.
९१-९२.	कश्यप.	भरीचिपुत्र.	नहुष्य ९१, २. मनु, दस्यु ९२, ५.	उत्तर.
९३.	मोक्ष.	मोक्षमपुत्र.		उत्तर.
९४.	मण.	आगिरस.		उत्तर.
९५.	प्रस्थ.	कव्यपुत्र.		उत्तर.
९६.	प्रतर्दन.	दिवोदासपुत्र.	मनु ९६, १२.	उत्तर.
९७.	कृ. १-३. वसिष्ठ.	मैत्रावरुणि.	उशानाकाव्य ९७, ७. जमदग्नि ९७, ५१.	उत्तर.
	४-६. इन्द्रमति.			
	७-९. द्युगण.			
	१०-१२. मन्यु.			
	१३-१५. सपमन्यु.			
	१६-१८. व्यामपादे.	वसिष्ठगोश्री.		
	१९-२१. शाकि.			
	२२-२४. कर्णधुत.			
	२५-२७. गृध्रीक.			
	२८-३०. यमुक.			

सूक्त	सूक्तकार.	सूक्तानार- संस्थ.	अभिहित व्यक्ती.	पूर्व की उत्तर.
	३१-४४. परानार.	नाकिपुन.		उत्तर.
	४५-५८. यन्.	आगिरस,		उत्तर
९८.	अररीष श्रुतिभन्.	रुपागिरपुन. भरद्वाजपुत्र		उत्तर
९९-१००.	रेभ व सुतु	कश्यपगोत्री.		उत्तर.
१०१.	श्रु.अपिष्ट १-३.	शमावाश्वपुन.	भृगव १०१, १३.	उत्तर
	४-६. ययाति	नहुषपुन		
	७-९. नहुष.	मनो पुन.		
	१०-१२. मनु	समरणपुन		
	१३-१६. विश्वामित्र किंरा मन्त्राकृति.	वाच पुन		
१०२.	त्रित.	आप्य.	नित १०२, २; ३	उत्तर.
१०३.	द्वित.	आप्य.		उत्तर
००४.	परंत, नारद शिवा शिखाडिनी.	काण्व कश्यपाच्या दोन मुली.		उत्तर.
१०५	परंत, नारद.	काण्व	अग्नि १०५, ०	उत्तर.
१०६.	१-३. जमि	चसो पुन		
	४-५ चक्षु	मनुपुन.		
	६-९. मनु	अप्यु- नाम पुन		
	१०-१४.अग्नि	साधुन		
१०७	भरद्वाजादि समर्थ		अगिरस १०७, ६	उत्तर

सूक.	सूचकार.	सूचकार संकेत.	उल्लिखित व्यक्ती.	पूर्ण की उत्तर.
११-१२.	हविर्धान.	अंगपुत्र.	मनु ११, ३.	
१३.	विस्त्व.	अदितिपुत्र.		
१४.	यम.	विस्त्वपुत्र.	देवस्त्वयम १४, १. अंगिरोगेभिः १४, ३; ४. मातली, कव्य १४, ३. ऋचन्, वृद्धस्वति १४, ३. विस्व १४, ५. अगिरसः, नमन्, अयर्वाण, ययु १४, ६.	
१५.	शंग.	यमपुत्र.		
१६.	दमन.	यमपुत्र.		
१७.	देवध्रुव.	यमपुत्र.	यम, विस्त्व, त्वष्टा १७, १. सरण्यु, सवर्णा १७, २.	उत्तर.
१८.	संज्ञमुक.	यमपुत्र.		
१९.	माधित. भृशु. च्यवन.	यमपुत्र. वरणपुत्र. भागव.		उत्तर.
१०-२६.	विमद किंवा विमद.	प्रजापति-पुत्र. वसुक्तपुत्र	विमद, २०, १०. अयर्वाण २१, ५. शुचि २२, ७; ११; १४. दस्यु, दास. २३, ८. दास २३, २. विमदाः २३, ६. विमद २, ३७. विमद २४, ४. कशीवान् २५, १०. शुचि, शुचा २६, ६.	उत्तर.
२७.	वसुक्त.	इंद्रपुत्र.	कपिल २७, १६. प्रसर २७, २०.	उत्तर.
२८.	वसुक्तपत्नी.	इंद्रस्त्वया.		उत्तर.
२९.	वसुक्त.	इंद्रपुत्र.	कुत्त, त्रिशोक २९, २.	उत्तर.
३०-३३.	कव्य.	इल्यपुत्र.	कव्य, वृषद, श्याव ३१, ११. कुक्षयण, कलश ३२, ९. दुःशामु ३३, १. पर्वतः ३३, २. कुक्षयण, शासदस्वव ३३, ४. उपमध्रवस ३३, ६. मित्रातिभि, उपमध्रवस ३३, ७.	उत्तर.
३४.	कव्य किंवा उत्तर.	इल्यपुत्र.	मौजवत मोम ३४, १.	उत्तर.
३५-३६.	लुश.	धनाक्षपुत्र.	शर्वणावनः ३५, २.	
३७.	अभितपस्व.	सूर्यपुत्र.		
३८.	सुम्नान् इंद्र किंवा लुश.	धनाक्षपुत्र.	दाम ३८, ३. कुल ३८, ५.	उत्तर.

सूक्त	सूक्तकार.	सूक्तकार संख्या	उत्तिष्ठिन व्यक्ती.	पूर्व की उत्तर.
३९-४०.	घोषा.	कक्षीवान् कन्या.	च्यवान्, तौम्य ३९, ४ विमद, सुष्ठु, सुष्ठमिन, वभिमतौ ३९, ७. कील, वंदन, विष्पला ३९, ८ रेभ, अनि, सप्तमि ३९, ९ पेदु ३९, १० शयु ३९, १३ भृगु ३९, १४ घोषा ४०, ५ कुरस ४०, ६ सुष्ठु, वश, शिजार ४०, ७, ब्रह्म, शयु ४०, ८	उत्तर.
४१.	सुहस्य.	घोषाया पुत्र.		उत्तर.
४२-४४	कृष्ण	आगिरस	केपय ४४, ६	उत्तर.
४५-४६.	वत्सप्री	भलदनपुत्र	उत्तिष्ठ, भृगव ४६, २ वैम्वस ४६, ३ मूर, अमूर ४६, ४. त्रित ४६, ६. मृग, मनु ४६, ९	उत्तर.
४७.	सप्तगु	आगिरस.	दस्युहा ४७, ४ सप्तगु, आगिरस ४७, ६	उत्तर.
४८-५०.	ईद.		अथर्वेण तित, दर्धाव, दस्यु ४८, २ गुरव ४८, ५ शुगु, अतिथिगव, पर्णय, करज, उर ४८, ८. नमी साप्य ४८, ९ कवि, कुन्त, शुण, दस्यु, अत्क ४९, ३. वेतस, तुम, कुन्त शुजि ४९, ४. सुगय, धुतवैव, वैश, आयु, सव्य, पश्यभि ४९, ५ नववास्व, युद्धव, दास ४९, ६ दास ४९, ७. नहुपोनहुष्टर, तुवैश, यदु ४९, ८.	उत्तर.
५१-५३.	सौवीक अभि.		मनु ५१, ५	
५४-५६.	बृहदुक्थ	वामदेवपुत्र.	बृहदुक्थ ५४, ६. दस्यु ५५, ८. बृहदुक्थ ५६, ७	उत्तर.
५७-६०.	बंधु, सुर्गु, धुतर्गु, विप्रबंधु.	गोपायनपुत्र.	मुक्थ ५९, ८ उत्तीनराणि (वनस्पति) ५९, १०. असमाति, भजेरय ६०, २. इस्वाक ६०, ४ असमाति,, रथप्रोष्ट ६०, ७. अगस्य, पणि ६०, ६. सुगु ६०, ७	उत्तर.
६१-६२.	नामानेदिष्ट.	मनुपुत्र	पक्थ ६१, १ सुर्वेण, च्यवान ६१, २. नवव ६१, १०. शुण, नार्पद ६१, १३. कक्षीवान् ६१, १६ नामानेदिष्ट ६१, १८. आधन ६१, २१. सप्तगु ६१, २३; २४. आगिरस ६२, १. वल ६२, २. नामा ६२, ४. नवव, द्याव, आगिरस ६२, ६ मनु ६२, ८. सावर्ण्य ६२, ९. यदु, तुवैश ६२, १०. सावर्णि ६२, ११.	उत्तर.
६३-६४.	गय.	शतिपुत्र.	ननुयस्व (ययाते -सा.) ६३, १. मनु ६३, ७. गेने सुनु (गय) ६३, १७. सरस्वति, सरयु, गिधु ६४, २. गय ६४, १६ गेने सुनु गय, ६४, १७.	उत्तर. उत्तर.
६५-६६.	वयुकर्ण.	वयुकर्णपुत्र.	वय ६५, २. शुगु, श्याव, वभिमतौ, कमगु, विमद, विष्णापु. विष्क ६५, १२. नरस्वनी ६५, १३. वगिष्ट ६५, १५. वसिष्ट ६६, १४; १५.	उत्तर.
६७-६८.	अयाम्य.	आगिरस.	अयाम्य ६७, १. अंगिरस ६७, २. पणि, वल ६७, ६. आंगि- रा ६८, २. वल ६८, ५; ६; ९.	उत्तर.

सूक्त.	सूक्तसार.	सूक्तसार सीध.	उल्लिखित व्यक्ती.	पूर्व की उत्तर.
६९-७०.	सुमित्र.	वन्ध्यपुत्र	वन्ध्यश्च ६९, १; २; ४. मनु ६९, ३. वन्ध्यश्च ६९, ५, ९. दास, वृत्र, आर्य ६९, ६. वन्ध्यश्च ६९, १०, ११; १२. अगिरसा ७०, ९.	उत्तर.
७१.	बृहस्पति	आगिरस.		उत्तर.
७२.	बृहस्पति- अथवा अदिति.	लोमपुत्र मित्रा आगिरस. दक्षपुत्री.	अदिति, दक्ष ७२, ४; ५.	उत्तर.
७३-७४.	गौरिवीति	तक्षिपुत्र.	मनुचि, मनु, दक्षु, दास, ७३, ७. त्रियम्बकाः ७३, ११.	उत्तर.
७५.	सिंधुक्षिप्र.	त्रियम्बकपुत्र.	गंगा, यमुना, सरस्वती, शुतुद्रि, पद्मणि, असिनी, मरुद्गंधा, वितस्ता, आर्जुनीया, सुयोमा, ७५, ५. सुथमा, सुमर्तु, रसा, श्वेती, सिंधु, कुभा, गोमती, न्यु, मेहस्य, सिंधु ७५, ६.	उत्तर.
७६.	जरत्कर्ण.	हरावतपुत्र. (सर्पजाति.)	मनु ७६, ३.	
७७-७८.	सूतमरसि.	सृणुगोत्रज.	अगिरस ७८, ५.	उत्तर.
७९.	अग्नि	सौचीरुगुण अथवा वैश्वानरगुण. आर्यभरपुत्र.		
८०.	वैश्वानर अग्नि.	सौचीरुगुण.	जस्तकर्ण, अग्नि, श्रमेय, जरुथ ८०, ३. ननुप ८०, ६.	उत्तर.
८१-८२.	विश्वकर्मेन्द्र.	मुवनपुत्र		
८३-८४.	मन्यु.	तपम-पुत्र.	दक्षुहा ८३, ३. दक्षुत्र ८३, ६.	उत्तर.
८५.	रूपां.	मरिचमुता	विश्वामसु ८५, २१.	
८६.	इंद्र, इंद्राणी, श्रुताकपि.		दास, आर्य ८६, १९. पशु, मानवी ८६, २३.	उत्तर.
८७.	पायु.	मारुदाज.	मरुदेवान् ८७, ० अथर्ववेद ८७, १०. रेभ ८७, १२, १३.	उत्तर.
८८.	सूर्यन्वान्	आगिरस अथवा वामदेवपुत्र	मरुदेवान् ८७, १४	उत्तर.
८९.	रेणु.	विश्वामित्रपुत्र.	ओगण ८९, १५. विश्वामित्र ८९, १७.	उत्तर.
९०.	नारायण.			

सूक्त	सूक्तकार.	सूक्तकार संबंध	उल्लिखित व्यक्ती	पूर्व की उत्तर.
९१	अरण	वीतहव्यपुत्र.		
९२.	धार्यात	मनो पुत्र.	अथर्व, भृगु ९२, १० अगिरा ९२, १५	उत्तर
९३	तान्व	पृथो पुत्र	दु शीम, पृथवान, वेन, राम ९३, १४ तान्व, पार्थ, मायु ९३, १५	उत्तर
९४	अवुंद	वदपुत्र (सर्पजाति)		
९५	पुरुवदा, उर्वशी	इलपुत्र.	पुरुवदा ९५, २, ५, ७, ११, १५ दासी ९५, ५, उर्वशी ९५, १०, १७ वासिष्ठ ९५, १७, ऐल ९५, १८	उत्तर.
९६	मह किंवा सर्वद्वि	आगिरस, इंद्रपुत्र		
९७	मिषह,	अथर्वणपुत्र	मिषह ९७, ६	उत्तर
९८	देवापि	ऋषिपुत्र	देवापि ९८, २, ४. वातनु ९८, ३ आश्विपुत्र, देवापि ९८ ५, ६, ८ देवापि, वातनु ९८, ७. औलान ९८, ११.	उत्तर
९९	वम्र	वैतानस	शिखदेवान् ९९, ३. वम्र ९९, ५ नित ९९, ६ नहुष ९९, ७ दस्यु ९९, ८ कुत्स, शुष्म, कवि, अत्क ९९, ९ औसिज, वजिस्था पितृ ९९, ११ वम्रक ९९, १२	उत्तर
१००.	हुवस्य	वंदनपुत्र		उत्तर
१०१	सुव	सोमपुत्र	निष्ठिप्रप पुत्र १०१, १२.	
१०२.	मुद्रल	भर्म्यश्वपुत्र	मुद्रलानी १०२, २ दास १०२, ३ मुद्रल १०२, ५ मुद्रलानी १०२, ६ मुद्रल १०२, ९	
१०३	अप्रतिरथ.	इंद्रपुत्र		उत्तर.
१०४.	अटक	विश्वामित्रपुत्र		
१०५	दुर्मिन किंवा मुमिन	कुत्सपुत्र	दस्यवे १०५, ७ मुमिन, दुर्मिन, कुत्सपुत्र १०५, ११	उत्तर
१०६	भृतांश	कश्यपपुत्र	भृतांश १०६, ११	
१०७	दिव्य किंवा दक्षिणा	आगिरस प्रजापति दुहिता		

सू.क.	सूक्तकार.	सूक्तकार संग्रह.	उल्लिखित व्यक्ती.	पूर्व का उत्तर.
१०८.	पाणि व सरमा.		सरमा १०८, १; २; ५, ७, ९. पाणि १०८, २; ८, ६; ८; १०; ११. अर्यास्य, आगिरस, नवम्ब १०८, ८.	
१०९.	शुद्ध. ऊर्चनाभा. जमदग्निपुत्र.	ब्रह्मवादिनी. ब्रह्मपुत्र. भागव.		उत्तर.
११०.	राम (परशुराम-सा.)	जमदग्नि पुत्र.	मेना १११, ३. अगिर्येभि १११, ४. शुण १११, ५.	उत्तर.
१११.	अष्टादश.	वैरूप.		उत्तर.
११२.	नम प्रभेदन.	विरूपगोत्र.		उत्तर.
११३.	वातप्रभेदन.	वैरूप.	पुनि, लुहुरि, दभांति ११३, ९.	उत्तर.
११४.	साधे किंवा धर्म	वैरूप. तपसःपुत्र.		उत्तर.
११५.	उपस्तुन.	शुद्धिहृष्य पुत्र.	शुद्धिहृष्यस्यपुत्राः ११५, ९. उपस्तुतासः ११५, ९.	
११६.	अमियुत किंवा अमियूप.	शुद्धपुत्र.		
११७.	मिष्टु.	आगिरस.		उत्तर.
११८.	उदक्षय.	अमहीयु गोत्री.		
११९.	इंद्र	वलरूपी.		
१२०.	बृहद्वि.	अथर्वणपुत्र.	दास १२०, २. अथर्वो, बृहद्वि १२०, ९.	उत्तर.
१२१.	हिरण्यगर्भ.	प्रजापतिपुत्र.		
१२२.	चित्रमहस.	वसिष्ठपुत्र.	भृगु १२२, ५. वसिष्ठाः १२२, ८.	उत्तर.
१२३.	वेन.	भागव.		उत्तर.
१२४.	अग्नि.			
१२५.	वाक्	अंशुणद्विहता.		
१२६.	कुन्मलवर्हिप किंवा अहोमुत्र.	शिख्य पुत्र. वामदेव पुत्र		उत्तर.

सूक	सूक्तकार	सूक्तसार संक्षेप	उल्लिखित व्यक्ती	पूर्व वी उत्तर.
१२७	कुशिक अथवा रानी.	सोभरिपुत्र भारद्वाज सुता.		
१२८.	विहव्य.	आशिरस		
१०९	परमेष्ठी प्रजापति			
१३०.	यज्ञ.	प्रजापति पुत्र.		
१३१.	सुकीर्ति	वक्षीवान् पुत्र		उत्तर.
१३२	शकपूत	गृमेय पुत्र.	शकपूत १३२, ५ गृमेय १३२, ७.	उत्तर.
१३३	सुदास	पिजवनपुत्र		उत्तर.
१३४	मधातु ऋ ७ गोधा	युवनाश्वपुत्र प्रह्लादादिनी		उत्तर.
१३५	कुमार	यमगोत्री		
१३६.	जुति, वातजूति विप्रजूति, तृपापक, करिकत, एतस, श्वय्यवृंग	वातरशन पुत्र	वातरशना १३६, २	
१३७.	भरद्वाजादि- सप्तर्षि			उत्तर.
१३८.	अग	उष्टपुत्र	कुत्स १३८, १ कजिथा, दास १३८, ३. अयास्य १३८, ६	उत्तर.
१३९.	विश्वामनु	गधर्व	विश्वामनु, गधर्व १३९, ४, ५	
१४०.	अग्नि मावक.			
१४१.	अग्नि तापस.			
१४२.	जरित्, द्रोण, सरीष्टक, स्त्वमिन	शार्ङ्ग (पक्षि) जातीय		
१४३.	अग्नि	सह्यपुत्र	अग्नि, कक्षीवान् १४३, १ अग्नि १४३, २, ३. सुगु १४३, ५	

सूच.	सूचकार.	सूचकार- संकेत.	अभिहित व्यक्ती.	पूरा की उत्तर.
१४४.	सुपर्ण. किंवा ऊर्व- कृपान.	तार्क्ष्यपुत्र. यमगोत्री.	ऊर्वकृपान १४४, २. सुपर्ण १४४, ४.	उत्तर.
१४५.	इंद्राणी.			उत्तर.
१४६.	देवमुनि.	इरंमद पुत्र.		
१४७.	सुरेदस्.	शिरापुत्र.		
१४८.	धृष्ट.	वेनपुत्र.	दासी १४८, २. धृष्ट, वेन्य १४८, ५.	उत्तर.
१४९.	अर्चव.	हिरण्यस्तपुत्र.	हिरण्यस्तप, आंगिरस, अर्चव १४९, ५.	उत्तर.
१५०.	सृष्टीक.	वसिष्ठपुत्र.	अग्नि, भरद्वाज, गविष्टिर, वण्ड, त्रसदस्य, वासिष्ठ, सृष्टीक १५०, ५.	उत्तर.
१५१.	श्रद्धा.	शामगोनना.		
१५२.	शाम.	भास्त्राज.	शास १५२, १.	उत्तर.
१५३.	इंद्रमातरः	देवानां स्वसृभूता.		
१५४.	यमी.	विवस्वतो- दुहिता.		
१५५.	शिरिंबिठ.	भरद्वाजपुत्र.	शिरिंबिठ १५५, १.	उत्तर.
१५६.	वैतु.	अमिपुत्र.		
१५७.	भुन्न किंवा साधन.	आप्यपुत्र. भुन्नपुत्र.		उत्तर.
१५८.	चतु.	सूर्यपुत्र.		
१५९.	शन्वी.	पुलोमतनया.		
१६०.	पूरण.	विश्वामित्रपुत्र.		उत्तर.
१६१.	यक्ष्मनाशन.	प्रजापतिपुत्र		
१६२.	रक्षोहा.	मन्नपुत्र.		
१६३.	विष्टदा.	कश्यपगोत्री		
१६४.	प्रचेतस.	आगिरस.	प्रचेता, आंगिरस. १६४, ४.	उत्तर.

सूक.	सूक्तकार.	सूक्तकार संबंध.	उल्लिखित व्यक्ति.	पूर्व की उत्तर.
१६५.	कपोत.	निर्गुत्तिपुत्र.		
१६६.	शक्र किंवा ऋषभ.	वैराज.	ऋषभ १६६, १.	
१६७.	विश्वामित्र व जमदग्नि.		विश्वामित्र, जमदग्नि १६७, ४.	उत्तर.
१६८.	अमिल.	वातयोद्री		उत्तर.
१६९.	शपर.	कक्षीवद् गोत्री.	अंगिरस १६९, २.	
१७०.	विश्वाम्	सूर्यपुत्र		
१७१.	इड.	भृगुपुत्र.	इड १७१, १ आश्विपुत्र, वेन्य १७१, २.	उत्तर.
१७२.	सवर्त.	आगिरस.		उत्तर.
१७३.	धुप.	आगिरस.		उत्तर.
१७४.	अनीवर्त.	आगिरस.		
१७५.	ऊर्ध्वप्राजा.	अयुध (सर्प) ऋषे पुत्र.		
१७६.	सुत्र.	ऋषमपुत्र.		उत्तर.
१७७.	पतंग.	प्रजापतिपुत्र.		
१७८.	अरिष्टनेमि.	तार्क्ष्यपुत्र	अरिष्टनेमि, तार्क्ष्य १७८, १.	उत्तर.
१७९.	ॠ. १. दिग्वि २. प्रतर्दन. ३. धनुमना	उशीनरपुत्र काशीराजा. रोहिदथपुत्र.		उत्तर.
१८०.	जय.	इंद्रपुत्र.		
१८१.	प्रथ. सप्रथ. घर्म	वासिष्ठ. भारद्वाज. सूर्यपुत्र.	प्रथ, सप्रथ, वासिष्ठ १८१, १. भारद्वाज १८१, २. घर्म १८१, ३.	उत्तर.
१८२.	तपुर्धर्मो.	वृहस्पतिपुत्र.	तपुर्धर्मो १८२, ३.	
१८३.	प्रजावान्	प्रजापतिपुत्र.		
१८४.	त्वष्टा, विष्णु.	प्रज्जपतिपुत्र.		

सू.क.	सू.क.सं.	सू.क.सं.-संबंध.	अतिरिक्तव्यक्ती.	पूर्व की उत्तर.
१८५.	सत्यपूति.	वर्णपुत्र.		
१८६.	उल.	नातगोत्री.		
१८७.	यन्त्र.	अभिपुत्र.		उत्तर.
१८८.	श्रेण.	अभिपुत्र.		
१८९.	सार्पराशी.			
१९०.	अधमर्षण.	मधुच्छंदपुत्र.		उत्तर.
१९१.	संवनन.			
आठव्या मंडळांतील वालखिल्य सूक्त.				
१.	प्रस्कम्ब.	कम्ब कुलोत्पन्न.	कम्ब १, ५. मेष्वातिथि १, ९. नापातिथि १, ९. कम्ब, पन्थ, वसदस्तु, गोसर्प, क्षुत्रिधन, दशमज १, १०.	उत्तर.
२.	पुष्टि.		पौर २, ५. दस्तु २, ८. एतदा, वृत्त्य, दशमज, वरा २, ९. कम्ब, मेघ, दीर्घनीय गोसर्प २, १०.	उत्तर.
३.	धुष्टि.		मनु सांवरण, नापातिथि, मेष्वातिथि, पुष्टि, धुष्टि ३, १. नार्पदाण, प्रस्कम्ब ३, २. किंवि, शुण्य ३, ८. दास ३, ९. दशम ३, ९.	उत्तर.
४.	आयु.		मनुविवस्वान्, त्रित, आयु ४, १. प्रपन्न, मेघ, कच्छलक्ष, स्मृतादि, दशोणि, दशाधिप्र ४, २. कम्बवर ४, ८.	उत्तर.
५-६.	मेघ.		आयु, कुदस, अतिथि ५, २. शीट ५, ४. पौर ६, १. कृत्वा, संवत् ६, २. प्रस्कम्ब ६, ८.	उत्तर.
७.	कृत्वा.		काष्ठायन ७, ४.	उत्तर.
८.	पृथग्र.		दस्यवेद ८, ९. पीतवत् ८, २. दास ८, ३. पूतकता ८, ४.	उत्तर.
९-१०.	मेघ.			उत्तर.
११.	सुपर्ण.			उत्तर.

मागे दिलेल्या माहितीवरून ज्यांचा संबंध दासराज पुढाशी प्रत्यक्ष दासविता येतो त्यांची नावे पुढील दिलीच आहेत. पुढे दिलेल्या व्यक्तींपैकी कोर्षाचा संबंध त्यागत असला तरी तो तितका स्पष्ट नसतानामुळे व कोर्षाचा अतिरिक्त असल्यामुळे त्यांची नावे वेगळी दिली आहेत.

अज्ञातसंबंधः-अंशु, अमु, अयाध, अग्निपु, अन्नान, अंतरीत, अयास्व, आजनामिहासा, आश्वस, आर्चस्व, आश्वप्र, इलीविश,

इद, उष्ण्यायन, उरण, उरुकक्ष, उशोनराणी, ऊर्जव्य, ऊर्जस्तु, ऋज्जाम्ब, ऋतस्तुभ, एरुय, एकावद, ओगणस, औचथ्य और्णवाम, कदुव, कमय, करव करकय, कलि, कथ, कसय, कुणार, कृणिय, कोरवाण, किंवि, गांम्य, गोतम, गोपवन, सुसुरि, वैद्य, जागारि, जाडुव, तंत, तर्प, वृणस्कंद, त्रित, जेतन, दध्वा, दभीति, दशम्य, दसोवि, दस्यवेदक, दाम्य, दीर्घप्रवर्, दु.नीम, देवक-मायमाल, धुमि, धसंति, ध्वय, नमुवि, नकय, नामर, नार्प, नार्पद, निविताध,

नृपद, पर्वी, पद्मिनि, पणि, परमज्या, परावृज, पारुस्वामन्, पारावत, पिडान्त, पिपु, पुस्माय, पुष्पिन, पुष्पिन्ध, पुष्पति, पुष्टिप, पृथवान, पृदाकुसातु, पृथिवि, पेदु, अपथिन्, बाहुटक, वसय, भयमान, भृगु, मनस्, मन्धातु, मुद्रल, मुद्रलानी, मेघ, मेघा, यजत, रथवीति, रुधिका, रेभ, वस्त, वधिमति, वन्दन, वरोयुषामन्, वनि, वसुहन्, वसुरोबिपु, वसुपु, वातराजा, वाप्यगिर, विमद, विशिषिप, विश्व, विश्वार, विश्वसामन्, विष्णापु, वृषद्वार, वृषगण, वृषगन्ध, वृष्टिह्वय, वेददधि, व्यस, शयु, शर, शरभ, शशायसी, शिंजार, शिपिबिड, शीष्ट, शृगद्वय, शोरेव्य, श्याव, श्यावक, श्रुतकक्ष, श्रुतय, श्रुतवित, सदाष्टण, सधि, सप्तगु, सप्त-ध्रि, सप्त, सद्देव, सावरण, साय्य, सुदक्ष, सुदीति, सुदेव, सुविज्य, सुताध, सुभन्व, सुगामन्, सुविद, सुमरदिम, स्वयन्, स्वप्न, हरयाण.

धरोल विवेचनात एक गोष्ट सूहीत परली आहे आणि ती ही की सर्वानुक्रमणी ह्य प्रथम प्रामाणिक होय सर्वानुक्रमणीच्या विश्वसनीय तेवी तपासणी झाली पाहिजे ती तपासणी ग्हावयाची म्हणजे ज्या सूक्तकाराच्या नावावर विशिष्ट सूक्त पडले असेल ते त्यानेच केले आहे किंवा काय बरे ठरविले

भातापर्यंत विलेख्या विवेचनावरून दाशराज्ञ युद्ध हे ऋग्वेदसंज्ञातील अत्यंत जुन्या मनाच्या अगोदर अनेक दशके किंवा शतके होऊन गेले असत अशी आमची खात्री झाली आहे जे सूक्त आम्हास दाशराज्ञ युद्धानतर्गत ठरवित आले नाहीत ते युद्धापूर्वीचे आहे असेही सिद्ध होत नाही आम्ही आमच्या स्वतःची खात्री पटवून घेण्या करितां जे शोध केला तो येथे मांडला आहे, आणि दाशराज्ञ युद्धा पूर्वीची एक ओळ तरी ऋग्वेदात आहे किंवा नाही असा साराय आम्ही व्यक्त करतो

दाशराज्ञ युद्ध हे हिंदुस्थानच्या इतिहासातील बरेच उत्तरकालीन इत होय म्हणजे वेद हे हिंदुस्थानच्या इतिहासातील बऱ्याच उत्तर-कालचे धारण्य आहे

ऋग्वेदमंतांतील इतिहास.— ऋग्वेदाच्या मंत्रात जे इतिहास आहे तो अगदी पहिल्या आर्येन वसाहतीचा नाही, हे मागे सांगितलेच आहे याविषयीची प्रमाणे थोडक्यात पुढे दिल्याप्रमाणे आहेत

१ भरत ते हिंदुस्थानांत आद्य मनु — दाशराज्ञ युद्ध असे राज-पीय स्वरूप दाखविले की, सुदास व दिवोदास हे पूर्वी वसलेल्या मुलखांत प्रवेश करीत आहेत आणि यदुतुर्वशासारख्या जुन्या वसत्यान राजाशी युद्ध करीत आहेत दिवोदास, सुदास येतात ते श्रुतार्यासारख्या परत्या लोकांचे साहाय्य घेऊन येत आहेत अर्थात ज्या राज्याशी ते युद्ध करीत आहेत ती राज्यां पूर्वी अनेक भेरे व्यापित झाली असली पाहिजेत.

२ मंत्रपूर्व कालीन पुरोहितांचे धर्मत्व — जुन्या राज्या-भयेने पुरोहित सत्त्वा इतमय उत्तम तऱ्हेने भरपावित झाले होती की, त्यांची सत्ता राज्यकर्तांमध्य उपयोगा पडे पुरोहितांसारख्या

राज्यातील बज्या मनुष्यांचे साहाय्य घेऊन राज्य काबीज करण्याची शक्ती अशा काळांत समवेत थी, जेव्हा राज्य प्रस्थापित होऊन बराच काळ लोटला असतो व राजाच्या सैनिकयुरीगत्वामुळे उत्पन्न होणारे सत्ताधिकारीत्व थोडेसे तरी दुर्बल झालेले असते जेथे प्रदेश बराच वसला आहे व थाडी बहुत तरी शांतता नाद लागली आहे, तेथेच पुरोहितास प्रजेवर वजन वाढवून आपले वस्तान चांगले वसवित येते अशीच परिस्थिति मंत्रपूर्व दाशराज्ञयुद्ध दाखविते.

३ वेददाशराज्ञ युद्धपूर्व स्थितीचे थोडे काळ नाहीत — संपूर्ण वेद दाशराज्ञयुद्धोत्तर अवस्थामुळे ते दाशराज्ञयुद्धकालीन स्थितीचेही थोडे काळ नाहीत अर्थात ते तत्पूर्व यदुतुर्वशांच्या स्थापनेच्या कालाचे थोडे काळ कोठून असणार ? यदुतुर्वशांनी देखील पूर्वेकडील राजास पत्रावातून ढळवून आपली सत्ता प्रस्थापित केली व सली पाहिजे.

यदुतुर्वशा हे बौद्ध चातन पश्चिमेकडील राजे होते अधिक पूर्वेकडील राजे हिंदुस्थानात याच्याही पूर्वी आले असले पाहिजेत

ते ज्या काळांत हिंदुस्थानात आले तो इतिहास ऋग्वेदात येणे मुळीच शक्य नाही

४ आर्यनां चेहिंदुस्थानातील वास्तव्य भरतपूर्व कालीन आहे — मनात भरताच्या देखील प्रवेशांचे चित्र स्पष्ट नाही ते उत्तरकालीन आठवणी गोळा करून रचवायाचे आहे भरताच्या प्रदेशाच्या अगोदर देशां किती वसला होता आणि तो कोणत्या प्रकारच्या लोकांनी वसला होता म्हणजे ते लोक आर्यन होते किंवा नव्हते हा पुढचा प्रश्न आहे याला उत्तर असे आहे की, भरत येण्याच्या पूर्वी आर्यन महावशात सोडतील अशा जातीचे वास्तव्य देशात झालेले होते कदाचित् पूर्वे बंगाल व महाराष्ट्र वगळून आज आर्यन भाषा बोलणारा जेव्हा प्रदेश आहे तेव्हा बहुतेक आर्यन जातींनीच व्यापल होता केवळ हिंदुस्थानातील प्रदेशच नव्हे तर लक्ष्मणसराय प्रदेश देखील त्या काळी आर्यन लोकांच्या वशांनी वसला असावा, या कल्पनेच्या शक्यतेस साक्ष पुरावा पुढील परिच्छेदात दिला आहे.

५ दाशराज्ञयुद्धपूर्व इतिहास लिहण्यास साहित्य — वेदजर आपणास दाशराज्ञयुद्धपूर्व कालापर्यंत पोचवीत नाहीत, तर आपणापुढे असा प्रश्न उपस्थित होतो की या दाशराज्ञयुद्धपूर्वकालाचा इतिहास लिहिण्यास आपणापाशी काही साहित्य आहे किंवा नाही आमच्या मते साहित्य आहे, आणि ते साहित्य म्हटले म्हणजे पुराणातील व भारतातील कुठल्याकुठल्या राज्याने इतिहास होत सुदासाचा सवध पुराणातील वशावळ्याप्रमाणे बऱ्याच उत्तरकालाशी पोचतो पुराणांच्या मताप्रमाणे दाशरथी राम व नल राजा, हे सुदासाच्या घरेच अगोदरचे राजे होत त्या वेळी राजमालिका व कथा घेतल्या तर बहुतेक हिंदुस्थान शासनसंस्थांनी युक्त व बरेच सुधारलेले असे दिसते भीमरु हा विदर्भाचा राजा होता, म्हणजे सध्याचा महाराष्ट्र उर्फ प्राचीन काळचे दख्खण ही वगळली तर उरलेला भाग वध लेख होता अने दिग्गज वैदिक रामांने लका जिंकला ती कागल

वसलेली व संपन्न होती असे दिसते. जैन रामायण किंवा कथक रामायण ही रामकथेच्या मुख्य भागांनी विरोध करीत नाहीत.

१ शक म गार्गी व सति न द्रक त्यां लो वां पूर्वां नी असा श्री - भारत येथ्यापूर्वी देशातील वसती वगदी एतथ स्वरूपाची असेल असे नाही तर शक आणि मग या जातीही भारतात मंत्रमूर्त्ये लोकांच्या, म्हणजे ज्यांना आर्य-म्हणण्याचा प्रचार आहे त्या लोकांच्या अगो-दर येऊन राहिल्या असावयात. ही गोष्ट कोमट्यात प्रेमा वरु प्राण्याच्या आणि ईद्राचा द्वेष करणाऱ्या मरादास लुप्तगवाची मसलत करणाऱ्या निधामिनाच्या मूलावरून लक्षात येईल. श्रीकृष्ण पुढे मगव म्हणून लागले. मगव सान्नाची व्युत्पत्ति पतंजाळी 'मगांस धारण करतो तो मगव' अशी करितो. 'मग' याचा अर्थ पतंजाळी बरेच पांडित्य करून पाप असो जो काढतो तो अन्तःपुरुष ठरून मोगी लोकां मग लोक असा केला. पाहिजे असे राजवाडे सांगतात. 'मग' ईद्रास देवांत पातळात हे शरध्व आहे, आणि त्यामुळे मराद म्हणजे मगानुवासी ईद्रास पायस देत आहेत म्हणून निधामिनाची तक्रारही बरोबरच आहे. तीसरीय सहित्येच्या काली नागध म्हणजे मगधातील लोक हे नांव निश्चित झाले होते मगधातील लोकास जर नागध हे नांव निश्चित झाले होते तर मगध वाटू त्याहून जुना असला पाहिजे, आणि देवनाग मगध नांव पडण्यापूर्वी मगधी पसती तेथे बरीच वने अगोदर झाली अमली पाहिजे

३ प्राचीन मगाचे वसति स्थान —आम्हाला असे मान वाटते की, आज येथे मगधकर्त क्रीस्ट आहे तेथेच प्राचीन क्रीस्टाची किंवा मगाची वसती मगाची, तर ती मगीय पश्चिमेकडे असावी. का की, नमुनेदांत सरस्वतीच्या पूर्वेकडील प्रदेशाचे किंवा नयानि क्रीस्ट पारले आढळत नाहीत. श्रीकृष्ण आणि त्याच्या देशातील मगध या दोघांनाही पुढे पूर्वेकडे कोणीतरी दळले असते.

मराद हे कोण असावेन ? हे शक्य असावेत असे वाटते. शकाचे उपाध्ये मग असत ही गोष्ट सर्वप्रसिद्ध आहे. गौतम हा आपणास धातय म्हणारी, श्रीकृष्ण जन्मलेला म्हणून म्हणता, त्याला आपल्या अनेक पिढ्यांचा इतिहास दाखव होता असे तो दाखवी, तथापि आपण पक्या देशांत आलो आहो, अशी त्यास कल्पनाही दिसत नाही. यावरून आणि मनीन आलेल्या टोळीस एकदम देशाच्या पूर्वेकडील कोणत्यात शिरकाव करून राज्य स्थापण्याच्या अभिप्रेतपुढे शक्रमगाचे आगमन मंत्रांकरालात पातल्याविषय घडतच नाही.

८ मंत्रपूर संस्कृति — मंत्रपूर संस्कृति आर्यन असागी पण प्राण्यानी नसावी याला प्रत्यक्ष प्रमाण म्हणजे अफजे आर्यन परंतु प्राद्वगनातिविहीन अशा समाजाचे आस्तित्व होय मंत्रकाव्येन आर्यन लोकांनीच जर पुढे हिंदुस्थान दखिला असता तर त्या लोकांचा जेथे जेथे प्रसार झाला तेथे तेथे तो सम्राट्वाण झाला असता, एवढेच नव्हे तर त्यांचे प्राद्वग कोणत्या तरी विशिष्ट वेदाचे असेल असा स्थितीत झाला असता. प्राद्वगाच्या जातीची अशी स्थिति आहे की, औद्रागहीनादि किंगानुसंग विशिष्टकरण झाल्यानंतर जलित्स-वाच्या या त्या जाती बन्ध्या म्हणजे अगोदर प्राद्वगजात प्रयुक्

बमली आणि तिचे पुढे वेदाग्रमाणे लुळडे पडले असे नसून, अगोदर समुच्चयानें शिक्षणामुळे विशिष्टीकरण झाले आणि ते विशिष्टीकरण झालेले संघ जातिराज पावले अशी परिस्थिति असल्यामुळे जेथे जेथे माय सस्कृतीचे लोक गेले असते तेथे तेथे ते सम्राट्वाण गेले असावे एवढेच नव्हे, तर ते ज्या प्राद्वगाबरोबर गेले असते ते प्राद्वग विशिष्ट वेदाचे किंवा दाखेचे असते.

१ आरतीय सस्कृतीचा नाश गहीन भाग — आर्यन भाषेचा परंतु प्राद्वगहीन असा भाग थोडा थोडका नाही. संपन्न सि-हलदीपांतील सिहलसमाज असा तऱ्हेचा आहे. सिहलदीपांमध्ये भारतीयांचे गमन अगोदीन शोधक समजात त्याप्रमाणे सिस्तपुत्रे साठव्या शतकात झाले असते, तर ते परदेशागमन कास सनाझण झाले असते. एवढेच नव्हे तर तेथे एवढेच विशिष्ट श्रौतसुत्राह वसन झाले असते. बौद्धांनी सिहलालात प्राद्वगमंत्रदाय नष्ट केला असेल हे संभवत नाही. का की, एक तर बौद्ध तेथे बरेच वशिर्वा म्हणजे सिस्तपुत्रे सिस्तपुत्रे शतकांत गेले बौद्धांचा बौद्धा प्राद्वगमात नष्ट करण्याचे नसून प्राद्वगापेक्षा आर्यन धर्म वच असे मत ते प्रस्था-पित करीत असत व क्षत्रियप्राद्वगमंत्रप्रदेश अशी वास्तुवैष्णवी ते मांडणी करीत. नातीनिर्मिष्टुपामध्ये गोवीय आपणामध्ये प्राद्वगपण असल्यामुळे आपण इतरपेक्षा वच असे दाखविण्याचा प्रयत्न करीत आहेत परंतु हा प्रयत्न धर्मशास्त्राचे तेथे गमन क्षाल्यानंतरचा आहे हे उघड आहे. जर तो बरोबरच नसता व केवळ बौद्धगमनकालीन असता, तर रघांनी प्राद्वगांशी हातजमाई करण्याऐवजी आपले क्षत्रियवंशभरल स्थान करण्याचा प्रयत्न केला असता, आणि गोवीय व्याख्यानी जमिनीचे मालक आहेत त्यांच्या तो वस्तुही जगत.

यावरून असा काळ उघड दिसतो की जेव्हा आर्यन लोक्या सिधु-पूनेवडील प्रदेश व द्वीप व्यापीत होत्या परंतु तेव्हा त्यामध्ये प्राद्वग-जातीचे अस्तित्व नव्हते.

१० प्राचीन तर आर्यन सस्कृतीचे पुरातनत्व — मंत्रसंस्कृति अथवा ज्या लोकांचा भारतप्रवेश कथ्येदांत विनित झाला आहे त्या लोकांची सस्कृति अगोदर अस्तित्वात असल्या आर्यन सस्कृतीहून थोडीशी तरी पिराडी होती हे बरोळ विवेचनावरून थिद होईल या अगोदरच्या सस्कृतीला प्राचीनतर आर्यन सस्कृति हे नांव देणे शुभ होईल प्रश्न असा उपस्थित होतो की, या सस्कृतीचे अस्तित्व किती जुने असते ? या देश व्यापल जाण्यास कमीत कमी एक हजार वर्षांचा काळ लोटला पाहिजे. आणि वैदिक आर्यन म्हणजे भरत म्हणजे मात्र सस्कृतीचे लोक जेव्हा आले तेव्हा जर देश पूर्णपणे प्राचीनतर आर्यन सस्कृतीच्या लोकांनी व्यापल गेला असता तर ती प्राचीनतर आर्यन सस्कृति कमीत कमी हजार वर्षांची जुनी असावी.

११ जुनी सस्कृति आर्यन कथा व रचन — ही जुनी संस्कृति आर्यन असागी असे म्हणण्यास आधार हा की थडुतुवेसाधारण जुन्या पाश्चिम युरोपा जो उपर आपणत आढळतो तो उच्च अमिनुक आढळतो. वास्तविकभामिन हे जुन्याचेच पुरोडित नाही

काल होते. शिवाय नवीनाच्या सख्या जुन्यांशी ज्या मिसळून गेल्या त्या त्यात सादृश्य असल्यासाठी मिसळून गेल्या नाहीत. मर्यादांच्या डोळीबरोबर कारच थोडक्या लोकांचे आगमन झाले असावे त्यांनी जुन्याच्या भाषा मारून दाऊनें अर्थात दास्य नव्हते. त्या भाषा देखील सध्या असल्या पाहिजेत.

१२ प्राचीन तत्त्वज्ञानाचे नूतन स्वरूपातील लोकांचा आधुनिक मः—प्राचीनेतर आर्यन सस्कृति जर ब्राह्मणविहीन पण आर्यन असेल तर त्या जनतेचा आधुनिक कदा काय होता हा पुढे प्रश्न स्वाभाविकच उत्पन्न होतो. ते लोक सस्कृतिविहीन असणे दास्य नाही का की, ज्या लोकांची सर्व देश व्याख्यातही व्यापकता वाढली त्यांच्यामध्ये काहीतरी नीतिनियम उत्पन्न झाले असलेच पाहिजेत ज्या देशामध्ये त्यांनी हुजाराएक वर्षे वसती केली व जमीन नागरली, जेथे त्यांची राजकुळे स्थापित झाली व पौरोहित्यादि स्थापन झाले त्या देशामध्ये वास्तव्यविषयक किंवा विज्ञानविषयक किंवा मनोरंजनात्मक सस्कृति तयार झाली नसेल असे नाही ती तरी सस्कृति तयार झाली असावी असे धरल्यास त्या सस्कृतीचे अवशेष कोठे आहेत? आमच्या मते दोन अवशेष दिसतात, एक अवशेष म्हणजे प्रत्यक्ष मनातीलच उल्लेख, आणि दुसरा अवशेष म्हणजे इतिहासपुराणांतील प्राचीन कथा. ऋग्वेदात मान-संस्कृतीच्या लोकांचे धर्म जसे दिसतात तसे स्वातंत्र्याचेहि दिसतात. दोन्ही लोक यजन करणारे दिसतात. परंतु प्राचीनांचे यजन कारच आप्त स्वरूपाचे होते गंधाच्या विनास होण्यापूर्वीही अश्वपुषा-सनेची पद्धति कोहोस सामान्य नसावी, आणि ती अश्वपुषाच्या क्रियासारखी, म्हणजे घुमारासारखी परंतु मनाहीन असावी, त्या समाजात म्हणजे जेथे ऋग्वेदाचेच विकास झाला नव्हता तेथे अत्यंत स्वाभाविक ईश्वराची किंवा देवतांची किंवा भुतांची किंवा रोगाची किंवा सृष्टीतील अस्पष्ट शक्तींची उपासना असावी उपासना करणारा धर्मादिक बर्ग असावा किंवा नसावा याविषयी छात्रीपूर्वक सांगता येत नाही ऋग्वेद, पुरोहितत्व, गायकत्व किंवा मात्रिकत्व ही सामान्यांपासून प्रथम झाली असतीलच असे सांगता येत नाही. सामान्यांपासून पौरोहित्याचे प्रथम दोन तऱ्हांनी घडविले. एक तर पुरोहितवर्गाची जात बनणे किंवा दुसऱ्याच कोणीतरी परकीय जातने येऊन लोकांचे पौरोहित्य मिळविणे. मगनां ज्याप्रमाणे पाश्चात्ते पौरोहित्य मिळविले त्याप्रमाणे शत्रूंचेहि मिळविले व तो शत्रूमाग्युक्त समाज हिंदुस्थानात आल्यामुळे काही समाज प्रथमपौरोहित्यमय असेल, परंतु सवे समाज तसा असेल असे वाटत नाही मगदांबोहीरील इतर लोकांच्या पाश्चात्तेक गंधा पुरोहितां व त्या लोकांतल्यच असेल, आणि तो बर्ग पुढे एक तर नव्या येणाऱ्या लोकांच्या पुरोहितवर्गाशी तादात्म्य पावता असावा किंवा सामान्य जनतेत मिसळून गेला असावा.

१३ प्राचीन देश पुरोहितांचे प्रतिनिधी — औत्तमात धर्माखेरील पारमार्थिक गरजा पुरोहितांचे लोक देशात सध्या आहेत ते प्राचीन देश पुरोहितांचे प्रतिनिधी म्हणून घरण्यास काहा हर कत नाही असले बर्ग पुष्कळ आहेत गावडी, मुंजी काढणारे,

मजनी चाप विंचू याचे विप उत्तरविणारे, मोहनीमन वापरणारे, मूठ मारणे वगैरे सारखे जादूटोणे करणारे, गारपमाती म्हणजे गारपासून स्नान करणारे हे सर्व लोक आजच्या समाजात दिसतात, आणि हे सर्व मजहीन अर्थवर्णाचे प्रतिनिधी होत अर्थवर्णाच्या क्रिया प्राचीन दिसतात पण अर्थवर्णाद्वारांत मंत्र अर्वाचीन दिसतात. कांही क्रिया या दोन्ही देश व मात्र लोकांचे एकीकरण जेव्हा होऊ लागले तेव्हा झालेल्या दिसतात. एकरुप दोघाचा मिलाफ होऊन एकाच दुसऱ्याची विद्या काही काळ सीसारखी, किंवा एकाच दुसऱ्याची विद्या मारून दास्य्याचा प्रयत्न करावा, आजची अर्थवर्णाद्वारांत विद्या ही देशाची असावीच असे नाही. कदाचित् त्यांची असेल, कदाचित् दोन्ही लोकांचे एकीकरण होऊन गेलेली असेल. केवळ जादूटोण्याला वेदसंस्कृति मिळाले हे देशाच्या व परकीयांच्या स्पर्धेमुळे नव्हे, तर वैविध्य व अर्थवर्णाच्या स्पर्धेमुळे होय. तथापि शास्त्रवेद, संप्रवेद, इतिहासवेद, पुरुषवेद इत्यादिकांस जे वस्तुसंस्तं स्थान मिळाले ते देशांशी हातजमाई करण्याच्या प्रयत्नामुळे मिळाले असावे असे दिसते. का की, त्यापैकी बऱ्याचदा गोष्टीस मान संस्कृतीत मुळीच आधार नाही. थोडक्यांत असे म्हणता येईल की, अर्थवर्णावस्थे पौरोहित्याच्या देश संस्कृतीतील भागापैकी मानाच्या आगमना-नंतरचा भाग असत आहे, पण इतिहासपुराणांचा मान नाही. म्हणजे देशाच्या पुरोहितवर्गा मेळा किंवा मानाच्या पुरोहितात लोपला, परंतु देशाचा सृष्टाचा बर्ग टिकला, आणि त्यांनी आपली सस्कृति इतकी राबत ठेवली की तिच्यावर मान संस्कृतीतील लोकांची थोडीबहुत पुढे चढली तरी मानसंस्कृतीच्या लोकांना ती विद्या येऊन स्वर्णनच करावी लागली.

मकरण ४ थें.

दाशराज युद्ध अथवा भरतविजय.

ऋग्वेदांत सर्वव्यापक प्रसंग दाशराजयुद्धच होय.— ऋग्वेदातील अनेक सूक्तांत अनेक कथांचे व प्राचीन इतिहासाचे अंश आले आहेत त्या सूक्तांक उल्लेखाना परिचित होणाऱ्या व्यक्तींचा परस्परशीर्षी सर्व व्यवहार करून दाशराज्यास आपणास ब्रिहन्नासाडी असा एक प्रसंग घेतला पाहिजे की, त्याशी सर्व व्यक्तींचा संबंध कसा तरी लावता येईल व त्या व्यक्तींचा अन्योन्याप्रत्यक्ष स्पर्ध करतो येईल व्यक्तींच्या अथवा राष्ट्रांच्या विशेष कृत्याची एखाद्या प्रसंगाच्या अनुसंधानां आपणास जोडवून होईल तर पाहिजे. ऋग्वेदातील अनेक व्यक्तींचा संबंध प्रासंगिक रीत्या जुळविणे झाल्यास तो हेतु साधण्यासाठी जो एकच प्रसंग सापडतो तो "दाशराज युद्ध" हा होय, हे मागील प्रकरणांत सांगितले दाखविलेले आहे हा प्रसंगशिक्षात्रय अनेक व्यक्तींचा समावेश करणारा व सर्व मंडळांशी संबंधित असलेला असा दुसरा महत्त्वाचा व प्रासंगिक प्रसंग ऋग्वेदात नाही. वेदो-खिलत घडामोडींत दाशराज युद्धाचे स्थान सर्वोत्तम श्रेष्ठ दर्जाचे आहे ते साफ दिसून येईल

या युद्धाचे वाङ्मयीन आणि ऐतिहासिक महत्त्व—
या युद्धावर इतके वाङ्मय निर्माण झाले व ते ज्येष्ठदात अंतर्भूत झाले यात त्या युद्धाचे ऐतिहासिक महत्त्व हेच कारण होय. या युद्धाने गाजलेले क्षत्रिय पुराणांनी वर्णिले नाहीत. पण या युद्धाची प्रसिद्ध झाली या संबंध झाला आहे. राजे म्हणून युद्धाची संन्ये असलेल्या व्यक्तीही अनेक असून त्यांचा उल्लेख बहुतेक मंडळांत येतो.

कोणत्या तरी व्यक्तीच्या संन्येने दादाराज युद्धाचा उद्भव सर्वत्र मंडळांत झाला आहे. तथापि सातवे मंडळ व त्यांतहि व्हडीं सूक्त ही युद्धाचे विशेष वर्णन करणारी आहेत. ज्येष्ठसंस्कृतीतील इतिहास धातून येण्यासाठी प्रस्तुत युद्धांत भाग घेणाऱ्या व्यक्ती ज्या स्वकी निरिद्ध असतील ती स्थळे जमविली पाहिजेत, आणि त्यांत उत्रेरी-ह्मन्या व्यक्तींनी संन्ये दाखविणारे इतर उत्रेउद्धि एकत्रित केले पाहिजेत. दादाराज युद्धाच्या सविस्तराने अनेक कथा, पुरा व स्थित्यंतरे यांवर काळखलसंन्येयमक प्रकाश पडणार आहे.

पार्श्वींटर असें हास्यमिश्रणा प्रचल करीत आहे कीं, पुरोहितानीं किंवा व्हडींनीं वेदासारख्या ब्राह्मणी वाङ्मयांत ज्यांचे स्तोम गाविले ते राजे क्षत्रिय वाङ्मयांत उल्लेखिलेले नाहीत किंवा महत्त्वाचे वर्णिलेले नाहीत; आणि रामायण महाभारतासारख्या क्षत्रिय वाङ्मयांतून महत्त्व पात्रलेल्या राजांचा गौरव वेदांत नाही. हे विधान कदाचित् सत्य असेल; तथापि यांतून पार्श्वींटर असा जो ध्वनि काढतो की, ब्राह्मणी वाङ्मयांतून ज्यांचे वर्णन झाले त्यांचे राजकीय महत्त्व नाही, तो मात्र चरोवर नाही. दादाराज युद्धासंबंधाने पुढे जे विवेचन येईल त्यावरून असे दिसून येईल की, वरील पार्श्वींटेच्या समजुतीला आधार नाही. किलिपसिंहदरामार्गे दिवोदास व युद्धास यांची जोडी दिग्विजय होती. धृतराष्ट्र व धर्मराज ज्यांस प्राचीन म्हणून असतील, अशा काली तिने अनेक राष्ट्रे पराभूत करीत गांधारापासून कुक्षेत्रापर्यंत ज्या लढाया मारल्या व जे दातू पाडविले केले त्यांचा उल्लेख ज्येष्ठदात वक्षर शब्दांनीं झाला आहे. हिंदुस्थानास “भारतवर्ष” हे नांव ज्या परिस्थितींत प्राप्त झाले त्या परिस्थितीचा प्रारंभ जर कोठे सांगितेल, तर तो या शब्दांनीं वाङ्मयांतच सांगितेल. प्राचीन इतिहासाच्या दृष्टीने, ज्या लोकांनी इतर लोकांस जिंकून सर्वा देशांत आपले नांव दिले त्या लोकांच्या वर्णनावेला भारतीय राष्ट्राच्या इतिहासक्रमानास दुसरा महत्त्वाचा प्रसंग कोणता? देशनामसंश्लेषकरणाचे महत्त्व जाणव्यादवरी इतिहासबुद्धि प्राचीनांत होती. पौराणिकांनी “भारतवर्ष” या नांवाचा ऐतिहासिक उलगडा करणाऱ्या प्रयत्न करून या विषयाच्या महत्त्वाची ओळख दाखविली आहे.

हिंदुस्थान हा भारत कोणामुळे—हिंदुस्थानास ‘भारतवर्ष’ को म्हणतात? आग्रज कोणता भरतावरून आपणांस भारतीय म्हणतात, याची निज्ञाता आपणांस स्वाभाविक आहे. पुराणग्रंथ-मूलक असा समज आहे की, दुष्यंत व द्रुपद यांचा पुत्र जो भारत तो या देशाचा सार्वभौम राजा झाला आणि त्यावरून देशास

‘भारतवर्ष’ नांव पडले, या भारताचा संबंध महाभारताने कुलकुलखरी वर्णिल आहे, आणि कुलकुलच्या घराण्यातील यादववंश्या काव्यास महाभारत व यादवीस भारतीयुद्ध असे नांव आज प्रचलित आहे. ज्येष्ठदात भरत नांवाचे लोक वर्णिलेले दिसतात. त्यांचे तुल्युशीं नाते किंवा कदाचित् ऐस्य दिसून येते. त्यांच्या विजयांचे वर्णनहि वेदांत आहे. मंत्रोत्पन्न माहिती दुष्यन्तपुत्र भरताच्या नांवाने देशास नांव मिळाले या पुराणग्रंथांच्या विधानाविषयी ‘संन्ये उत्पन्न करते. इतिहास कोणाचा हा प्रश्न आपण उत्पन्न केला त्या वेळेस असे लिहिले आहे की, ज्या जातीचे किंवा राष्ट्रे हिंदुस्थानांत अस्तित्व किंवा प्रामुख्य असेल त्यांचा इतिहास आपणांस लिहिला पाहिजे. आर्य हा शब्द यजनविषयक असल्यामुळे, फेवळ आर्यांचा म्हणजे विशिष्ट तऱ्हेने यजन करणाऱ्यांचा इतिहास आपणांस यावयाचा नाही. आपणांस देशांत जीं राष्ट्रे स्थात होतात त्यांची मोजदाद घेतली पाहिजे आणि त्या मित्रेपासून इतिहासास घुसता केली पाहिजे. ही मोजदाद घ्यावयाची ती दादाराज युद्धाच्या धातूंगांने घेऊन जीं राष्ट्रे यज्ञाची जातील त्यांचा मामाहून इतिहास घेतला पाहिजे. प्राचीन काळी चळवळ करणारी वरीच राष्ट्रे दादाराज युद्धामार्गे सामील झाली आहेत. पुरु, कुल, भरत यांचे पौराणिकांनी वर्तनस्य झाले आहे, ते तसें आहे म्हणून वेद साज देतात काम थापाहि इतिहासाचे वेदांकडे लक्ष देणाऱ्याने विचार केला पाहिजे.

भरत हे ज्येष्ठम व तदुत्तराच्या वैदिक वाङ्मयांत फार महत्त्वाचे असें एका लेखीने नांव आहे. ज्येष्ठसंहितेंत सुदास आणि तुलु लोकांवरोबर यांच्या नांवाचा उल्लेख तिसऱ्या आणि सातव्या मंडळांत पारंपार येतो; आणि साहाय्या मंडळांत त्यांचा संबंध दिवोदासावरोबर दिसून येतो (ऋ. ६. १६, ४-५). एका ठिकाणी (ऋ. ७. ८, ४) भरत लोक तुलुभ्रमार्गे पुढेचे दातू आहेत असे म्हटले आहे.

भरतस्वरूपसंश्लेषकरणाचे प्रयत्न.—भरताचे स्वरूप जाणव्यासाठी कुडविग, गेलडनर, मॅकडोनेल, शिगर, हिलेब्रिट इत्यादी पात्रास्य संश्लेषाद्वारा या विषयावर जे मोठेसे संश्लेष केले त्याचा मथितार्थ खोल पाण्यांत प्रवेश करणाऱ्यांनी देतो. कुडविग भरत आणि तुलु हे एकच असे म्हणतो. ओल्डेनबर्ग म्हणतो की, तुलु हे भारताचे वंशस्तुतिपाठक जे वसिष्ठ त्याचेर्फी होत. गेलडनर म्हणतो की, तुलु हे भारताचे राज्यघराणे असले. तुलु आणि भरत हे दातू आहेत असे जे शिगरचे मत आहे ते मत भुरगोलक्षणमुळां वरोबर नाही, असे मॅकडोनेल म्हणतो. याला तो असा आधार देतो की, शिगरच्या मताप्रमाणे तुलु लोक पश्चिमी नदीच्या (रावीच्या) पूर्वेला रहात असत व त्यावरून भरत हे तुलु लोकांवर पश्चिमेकडून हल्ल करीत आले पाहिजेत; परंतु ज्येष्ठदात तर ‘देवभारत’ व ‘देववार्ता’ हे भरत राजे सरस्वती, आपया व ह्यद्वती यांच्या लग्न म्हणजे हिंदुस्थानातील पवित्र प्रदेश जो मध्यदेश तेथे रहात असत असे दाखविले आहे. हिलेब्रिटचे असे मत आहे की तुलु हे या प्रदेशातील अगोदरचे लोक असावेत आणि सुदास व भरत हे मामाहून आले असावेत, आणि तुलु व भरत यांचा संबंध अजून

दोहोनी मिळून पुढे एकच जात झाली असावी. हे खोशमिषण दुसऱ्या एका गोष्टीच्या स्पष्टीकरणार्थ गृहीत धरले. पहिले जसे तो म्हणतो त्याच्या मते असा प्रकारचा संबंध असणे जरूरी असत नाही. कारण, दिवोदासाचा संबंध मद्राज वंशाशी येत असता त्याचा मुलगा अगर नातू सुदास (देवजन) याचा सवध वसिष्ठ आणि विश्वामित्र यांच्याशी येतो, याचें स्पष्टीकरण या तत्त्वावरून करता येऊ शकते असे गृहीत घेतल्याशिवाय होणार नाही. अर्थात् देव-वन्नाचे पहिले पुरोहित मद्राज अन्वाचे आणि नंतरचे पुरोहित दोन शत्रूंचा संयोग झाल्यामुळे विश्वामित्र व वसिष्ठ हे झाले असावेन हिलेपेढें मत आम्हास बरेचसे घाल दिसतें कदाचित् असेहि असेल की, राजकारणास ज्याचें पौरोहित्य अनुकूल होईल त्यास पुरोहित फराक्याचे आणि गरज पडल्यास किंवा गरजास काढून टाकण्याचें ही तर पैश्वनकी नीति असावी असे.

तत्त्वचे पुरोहित वसिष्ठ होते, आणि तत्त्वचें भरताची ऐक्य होते आणि भरताचें पौरोहित्य वसिष्ठकडे होते या दोन्ही गोष्टी अन्वोन्माप्रती दिसतात. वसिष्ठ तत्त्वचें व भरताचे पुरोहित झाले पण कालांतराने मार्गे पडलेल्या विश्वामित्र घराण्याने आपली भिक्षुकी परत मिळविली असें ब्राह्मणप्रवाद्वरून दिसतें. भरताचें आणि वसिष्ठचें शत्रुत्व स्थापन झाले. रामायणात व भारतात वसिष्ठसंत भिक्षुकीसाठी कुहूंत कांसलाकडे घालविलें आहे.

मंशेक इतिहासाचें पुराणें आणि ब्राह्मणें यांनीं केलेले विस्तरण.—वैदिक शास्त्र्य आणि आर्य काव्यग्रंथ यांच्या-मार्थें एक राजकुलविषयक किंवा मानववंशविषयक स्थिरपत्र इथीस पडतें. ऋग्वेदामध्ये दाशराज युद्धांमुळे सरस्वती नदीच्या आसमतांत पुन्यदुर्बलादि दहा राज्ये असून राज्या परभ्रज होऊन भरताची तेथे स्थापना झालीचें दिसतें, तर महाभारतात कुहूचें राज्य प्राचीन काळीं प्रस्थापित झालेली गोष्ट याच स्वल्पात तेथें दिसत असून त्या कुहूनांच भरत आणि त्याच्या कुलाचा पुरुकुल हे नाव दिलेलें दिसतें. ऋग्वेदामध्ये किथी, कुहू, पुरु, भरत व तसू हे स्वतंत्र लोक दिसत असून या लोकांचा एकमेकांशी संबंध कारव थोडा दिसतो नाही तर एकमेकांचे शत्रू दिसतात. दाशराज युद्धामध्ये यदु, द्रुप, द्रुह, अनु आणि पुरु यांचें स्थळ असून तसूभटावघेवर ते लढत आहेत. दाशराज युद्धामध्ये पुरुपुरुभरताचें ऐक्य नाही एवढेच नाही, तर कुहूंचा पत्ताच नाही. जे पुरु भरताचे शत्रू होते त्या पुरुना भरताच्या पितृलाचा मान नाही वैदिक आधारभर भारतात दिला गेला आहे, आणि पुर्वील सरस्वतीतीर्ती राज्य करणाऱ्यास कुहूचें नांव प्राप्त झाले आहे ज्याप्रमाणें भरताचें व तसूचें ऐक्य झाले आणि तें वसिष्ठमुळे झाले, त्याप्रमाणें कुहूचें व किथिपांचालाचें ऐक्य कवचासुळे झाले नसेलना अशी इतिहाससूचक कल्पना उत्पन्न होते. कवच हा पथिकेकडील सप्तर्षी पैकीं एक म्हणून त्याचें प्राचीनत्व व महत्त्व महाभारतातील मोक्षम-पर्वोत सांगितलें आहे. कुहूचें, भरताचें व पुरुचें ऐक्य महाभारतात दाखविलें आहे आणि भरताचें व तसूचें ऐक्य ऋग्वेदात वर्णिलें आहे. ऐक्य आणि भरत याचें पुरुशी ऐक्य झालें व भरताचें यदु, द्रुप, यदु,

द्रुह आणि अनु यांच्याशी वैर किंवा मित्रत्व कायम राहिले, हे ऋग्वेद व महाभारत यांची तुलना स्पष्ट करिते. भरताला आपलें व आपल्याशी मिळून गेलेल्या लोकांचे धैर्य स्थापून आपऱ्याशी न मिळलेल्या लोकांनी हलकेपणा वाचण्याचा होता. यासुद्धेच अर्थविरुद्ध-कथा उत्पन्न झाली नसेलना असा संशय येतो. पुरुशी संबंध जुळव्याने नवीन झालेल्या भरतास प्राचीनत्व मिळालें. भरताचा व पुरुचा संबंध असणेहि शक्य आहे का की, दिवोदास व सुदास या दोघांसहि पुरु म्हटलें आहे सायणानीं अर्थ करताना मान पुरुचा कागना पुरविणारा इत्यादि प्रकारचा अर्थ केला आहे उत्तरकालीन वैदिक शास्त्र्यांतहि भरताचें नाव विशेष गाजलेलें आढळते शतपथ ब्राह्मणात भरत दीप्यन्ति नांवाच्या एका राजाचा उल्लेख येतो, याचें अर्थवर्णन केले. त्याचप्रमाणें शतानीक सांगणेत या नांवाच्या दुसऱ्या एका भरत राजाचेंहि उल्लेख केला. ऐतरेय ब्राह्मणांत भरत दीप्यन्तीला दीप्यंतमस् नामनेत हा राजमुकुट घालोत आहे असें वर्णन येतें. हेच उत्तरकालीन विधान पौराणिक कथाप्रचारास कारण झाले असावे, किंवा पौराणिक प्रवाशी धीरसंस्थाना आग-तुक राखच जोडण्याचा हा प्रयत्न असावा शतानीक यास रोमशचक्र नागराज्यन (हे उपाध्यायाचे नाव पार अलोककडे आहे) याचें अभिप्रेत केला. हे भरत राजे कोठें रहात असतील याविषयी उत्तर-कालीन लोकांची समजूत, त्यांनीं घादी लोकावर जय मिळविले व यमुनातीर्षी आणि गंगातीर्षी यदु हेच म्हणून जे उल्लेख आहेत त्यावरून अगदी उपर होते असे मंथकनेल म्हणतो. पण यातहि आम्हास हेतुपूर्वक विरवाफाकीचा संशय येतो. त्याचप्रमाणें राजे लोकांच्या नामावलीत निरविराज्या ठिकाणीं आलेल्या पांचालाः, कुलपांचालाः, भरताः इत्यादि भिन्न शब्दावरून त्याचा दहाव्याचा देश स्पष्ट होतो. भारतात तर ध्वनं कुलेशाचा राजवंश हा भरतवंशच होय असे आढळतें. यावरून ओल्हेनबर्ग याचें म्हणणे असे आहे की, ब्राह्मणकाळीं भरत लोक कुलपांचाल लोकांत मिसळत होते. हे खरे असेल असे वाटतें. का कीं ब्राह्मणच श्रौतधर्म आणि इतिहास-ज्ञान या परंपरेचे एकीकरण करण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. किंवा ब्राह्मणाच्या पौरोहित्यास उपयोगी पडेल असा “इतिहास” तयार करीत आहेत असे दिसतें.

भरताचे यज्ञसमार्थ पंचर्षिर्वा ब्राह्मण, ऐतरेय ब्राह्मण, शतपथ ब्राह्मण आणि तैत्तिरीय आरण्यक यातून सारखे उल्लेखिले येते आहेत ऋग्वेदातहि अग्निभरताच्या नांवाचा उल्लेख आला आहे. आपो लूकॉट भारती देवीचा उल्लेख येतो. ही भरताच्या कुलाचें सरक्षण करणारी “कुलदेवता” आहे. हिचा सरस्वती नदीशी जो ऋग्वेद ऋग्वेद संबंध दाखविला आहे, त्यावरून भरत लोकांचा सरस्वतीशी संबंध असावा असा विचारस जागा मिळते पुन्हा शतपथ ब्राह्मणात अनील “ब्राह्मण भारत” म्हणजे “भरताचा उपाध्याय” म्हणून म्हटलें आहे, व त्याचा अनुचर, भरतवत् (म्ह० भरताप्रमाणें, मनुप्रमाणें) बलिग्रहण करण्यास बोलाविलें आहे

एसादपुसच्या ऋग्वेद सुदास अथवा दिवोदास आणि पुरु-कुल अथवा नदरसु हे भिन्न होते असे दाखविलें आहे

ओन्वेनपर्याया सूत्रनेप्रमाणे दाशरुन पुर्वीं पुरु व भरत यांनी एकी असावीसं दिसते.

एसा भरताचा उल्लेख ऋग्वेदाच्या पाचव्या मंडळात (५.४, १६) येतो. परंतु तो कोण हें मात्र निश्चित सांगता येत नाही.

भरतदौष्यंतविष्णु राष्ट्रनामाची अदास्प्यताः—
दाशराज युद्धामध्ये जे भरत द्यौस पडतात त्यांचा भरत दौष्य-
न्तीशां संबंध होता अथवा नव्हता हा प्रश्न आहे. होत्या असें घर-
त्यास राष्ट्रधरणापरु भरत हा राष्ट्राचें नाव उत्पन्न व्हावयाच्या
पूर्वीच झाल्या असला पाहिजे. तसें घरत्यास दौष्यन्ति भरताची
यज्ञभूमि कुसुतेन ही न राहतां तो वेडे तरी हिंदुस्थानापलीकडे
आहे असें म्हणवें लागेल. कारण भरत राजा दिवोदास हा
गोभारापासून दिग्विजय करांत आला होता. अर्थात् भरत दुलस
नांव देणारा भरत दिवोदासापूर्वीचा असला पाहिजे व तो गांधार
अथवा त्या पलीकडील प्रदेशांत रहात असला पाहिजे. वदाचित्
असेंहि दास्य असेल की, ज्याप्रमाणें राष्ट्राची उत्पत्ति एसा पुण्या-
पासून करण्याचा मोह केरिस्तासारखांसदि पडतो त्याप्रमाणेंच
मंत्रमालीन "द्विहासकारा"स पडला असावा. तथा तो पडला
असल्यास त्यांनीं भरत राष्ट्राची उत्पत्ति करण्याकरितां भरत राजा
निर्माण करावा यांत नवल नाही. किंवा असेंहि असेल की, या
प्रदेशास भारतराज असें नांव अगोदरच पडत झालें असून पुस्त-
कामध्ये उत्तर झालेल्या दिग्विजयी राजपुत्रांनीं उत्तरकालीनांनीं राष्ट्र-
नामाचा संबंध जोडला असावा या प्रकारच्या कृतीनें देख व
भरत यांचे एकीकरण होण्यास मदत झाली असावी.

राष्ट्ररक्षापरु भरताचें घुल्लखण व पराक्रम आपणांस ऋमंत्रा-
तच शोधिले पाहिजेत. ऋमंत्रांत भरत लोक आहेत पण दुष्यंत
राष्ट्रांतला नाही किंवा दौष्यन्ति भरताहि नाही, यावरून ऋमंत्र-
रचनाकारांस भरत, दुष्यंत, राष्ट्रांतला ही डाऊक मज्जाही असा
संयम येतो. डाऊक नसल्याचें कारण या व्यक्तीची संस्वरचनेतरता
किंवा यास्वामिनी अस्तित्व किंवा अन्यप्रदेशात असावी, या तिहीं-
पैकी कोणतें तरी एकाचें कारण असलें पाहिजे. संस्वरचनेतरता
असणे क्षम्य नाही. कां की, संस्वरचना पारिक्षित जनमेजयाच्या
कालापर्यंत होत होती आणि राहिलीत ते वाक्य्य शिरलें होतें. अन्य-
प्रदेशात किंवा काव्यनिक अस्तित्व या दोहोंपैकी कोणतीहि गोष्ट
सही असली तरी त्यांत पुर्णहिती करामत दिसून येते. असे.

दाशराज युद्धाचा सार्व व्यापमार्गे अत्यन्त प्राचीन राजर्षय
प्रामोदशर्मा येतो त्याप्रमाणे तो भरद्वाज, वसिष्ठ व विश्वामित्र या
तीन मंत्रदत्तपुत्रांमुळे येतो.

भरताचा पुर्वेकडे जो प्रसार दाखविला आहे तो प्रसार अड-
धट्याशिवाय झालेला नाही एवढेंच नव्हे तर काही प्रसंगां भरतांत
भारीह मिळाला आहे. पय्याचा म्हणजे अजगाणांचा राजा सुवेयाण
याने दिवोदास, आयु व कुस यांच्या अयुक्त सैन्याना पराभव
केल्याचे उल्लेख आहेत आयु हा पुस्तकसाचा पुन अमेल तर दाश-
राज युद्धापासून ऋग्वेदमार्गाचा विषय झालेले पुस्तकवृत्तीसोबि
जोडेपरु फार दृष्टे नसावे. दाशराज युद्धापासून ऋग्वेदांत उल्लेखिलेने

अनेक राजे फार दूर असलेले दिसत नाहीत. ऋग्वेदातील सूक्त
ही आपणास त्यांच्या भ्यावरणरुपाच्या वाहुल्यानें जितकीं जुनीं
वाटतात तितकीं नगावीत. दाशराज युद्धानंतरच मनुष्यछादादि
कृत्यांचीं सूक्ते येणार ऋग्वेदातील बहुतेक वाक्य्य दाशराज युद्धा-
पासून वृहदुदापर्यंतचे आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही. दाश-
राज युद्धांत प्रवेश करण्यासाठी एक सूक्त विषयपरिचयासाठी प्रथम
देतो. तें अत्यंत महत्त्वाचें आहे व तें सातव्या मंडळातील अठ-
रावें आहे.

सातवें मंडळ १८ वें सूक्त

ये हयावितरश्चिन्न इन्द्र विश्वा वामा जगितारो असन्वयः ।
ये गावः सद्युधास्तं ह्यश्वा रथं वसु देवयते यमिष्ठः ॥ १ ॥

हे ईश, आमच्या वाड्याजिखनी देसील तुझीं स्तोत्रें गाऊन
ज्याअर्थीं सर्व प्रकारची उत्तम संपत्ति मिळाली, (त्या अर्थीं
आम्हां देसील घनप्राप्तीच्या इच्छेनें तुजें स्तवन करतो, कारण)
तुजजवळ उत्तम दुधाच्या गाई व चांगले घोडे (आहेत). वू यज्ञ
करणाच्या सोकांनीं धन देणारा (आहेस)

राजेज हिं जनिभिः क्षेप्येयव हृषिरामिने विदुष्यन्ति सवः ।
विद्या गिरा मघवन्मोमिरभ्यस्त्यापतं शिशुगिहि रथे
अरमास ॥ २ ॥

हे ईश राजा ज्याप्रमाणें आपल्या क्षियासह (सुखाने) रहातो
(त्याप्रमाणें) तूं देसील पुतांनीं युक्त असतोस. हे धनसंपत्ता, वू
ज्ञानसंबंध असल्यासुद्धें तुझी स्तुति करणाच्या आम्हांस हृषर्ण, गाई,
घोडे, वाहनदे व तुझ्या ठिकाणी हव प्रेम असलेल्या आम्हांस संपत्ती
करतो सुखरुख कर.

हमा उल्वा पशुधानातो अन्न मन्द्रा गिरा देवर्षतीरुवष्टु ।
अर्गाची ते पथ्या राय एतु त्याम ते समताविद्ध शर्मन् ॥ ३ ॥

हे ईश ह्या यज्ञांत (एकमेकांमध्ये) अन्नहमिका करणाच्या अथा
(ह्या आमच्या) आभंदित करणाऱ्या स्तुती तुजप्रत येवोत.
तुझ्या संपत्तीचा मार्ग आम्हांस (मोफता) असो, तसेच तुझ्या
स्तोत्रात गडलेल्या आम्हांस सुख प्राप्त होवो.

धेतुं म त्वा रायवसे दृढसन्तुप ब्रह्मणि सद्येज वसिष्ठ ।
त्यामिन्मे गोपतिं निश्च आहो न इन्द्र समति गन्तव्य ॥ ४ ॥

हे ईश तुझीं परिपूर्ण (असलेल्या) गोठघात असणाऱ्या गाई
प्रमाणे उत्तम हवींनी युक्त असलेल्या यज्ञगृहांत (राहणारा जो तू
त्या तुझ्यापासून आपल्या) मनोरथाची पूर्णता करून घेऊ इच्छि-
णारा सो वसिष्ठ स्तोत्रे म्हणतो (की ज्यायोगाने) माझा परिवार
तुलाच गोपति म्हणतो, ईशने आमच्या स्तोत्राने आगमन करावें.

आणांसि चिन्मयधाना सदास इंदो माधान्यक्रणोत्पुपारा ।
शपेत शिम्बुपुचपस्य नयः शार्प तिष्ठतमरुणोद्दशतीः

* "वृन्तु" (अजगाणांची भया) हा शब्द पय्य शब्दाचा अप-
भ्रंज आहे

स्तवलेला इंद्र याने पाणी खोलवसतांना देखील तरून जाण्यास योग्य वसें सुदास राजाकरिता केले, व त्यानें शिष्यूला नद्याच्या पुरांनां शाप द्यावयास लावले.

उरोच्छा इतुर्वशो यक्षुरासीद्वापे मत्स्यसो निरक्षिता अपरी ।
आर्तं चकृर्गवो दुह्यवश्च सरा सवायमतरद्विपंचाः ॥ ६ ॥

१ यक्षकुशल असा व दानें देणारा असा तुर्वश नांवाचा राजा होता, त्यानें मत्स्य देशावर स्वाभ्या केव्हा व त्यामुळे भृंगुनी व ह्युर्नानीं तुर्वशाचें प्रिय केले व त्या वेळीं तुर्वशाच्या मित्रभूत इंद्राने मित्रास (तुर्वश) संकटांतून तारले.:-सायण

२ चारून जाणारा आणि यक्षकुशल असा तुर्वश राजा होता त्यानें धनेच्छेनें सुदासावर स्वारी केली. मत्स्यसतरेखे परमंत्र असुनदि भृगु व ह्यु तात्काळ मदत करते झाले. सुदास आणि तुर्वश यांमध्ये मित्रद्वंद्व सुदासाला हेंद्रुंगह तारिता झाला.:-सायण

३ तुर्वश यक्षकुशल व दानशील होता. त्यानें मत्स्यांना (लोकांना) शास दिले. भृगु आणि ह्युर्नानीं तुर्वशाला मदत केली. दोषांमध्ये तुर्वशाला इंद्र यानें तुर्वशाचे रक्षण केले.:-सायण

आ पक्वासो भटानसो भनतालिनासो विपाणिनः शिषासः ।
आदोनपत्तधमा आर्यस्य गव्या तृत्थ्यो अजगन्धुधाना ॥ ७ ॥

पक्व, भलानस, शिवास, विपाणिन् हे बरोबर आले. (सायणाने प्रत्येक राक्षसामात्रा शुणवाचक अर्पे केला आहे, तो येणेप्रमाणे-हृनि शिखविणारे, गोड बोळगारे, तप्त करून दि पेरिकट बसणारे, राजाविषयाकरितां (कृष्ण) निपाण हातांत घेतलेले, (व) लोककल्याण करणारे इंद्राला स्तविते झाले.) जो सोममन्त्रयुक्त (इन्द्र) आर्यांच्या गाई तृत्सुरितां (हरण करून) आणता झाला व युद्धानें शत्रूंना ठार करिता झाला.

हृताध्या ३ अदितिं श्रेयस्तोचेतसो विजयश्चे परष्णीम् ।
गन्धा विष्यन्प्रथिवीं पत्यमानः पशुचक्रिरासपयमानः ॥ ८ ॥

उग्र, घूर्ण, (सुदासाचे शत्रु) परष्णीच्या काठावर उडणारे (परणी) नदीचें तीर पोडते झाले. (इन्द्रप्रसादलब्ध) सामर्थ्यानें ते जल प्रथिवीवर पसरले. (परंतु सुदासाचा शत्रु) चायमान पवि (यशोत्पत्ती) परष्णामाणें मेली.

हेंद्रुयें ननयथ परष्णीमाशुश्च नदभिरिने जगाम ।
सुदास इन्द्रः सुतुर्वा अमित्रा नरपयम्मातुषे वधियाचः ॥ ९ ॥

परणी नदी पूर्वसर्ला वाहूं लागली. भल्ल्या ठिकाणीं तिचें पाणी वाहीनासें झालें. (राजा सुदासाचा) घोडा हि प्रासव्य स्थली मेली. इंद्रानें सुदासाकरितां व्यर्थ मंडवडे व पुत्रयुक्त अशा शत्रूंना तान्यात आणले.

इंद्र्यावो न यवसादगोपा यथास्तमभिमित्रं चिताराः ।
प्रभियायः प्रभित्तिप्रियासाः श्रुष्टि चक्रुर्निपुतो रंतयश्च ॥ १० ॥

कुरण सोडून, कर्ष्यातून न चालणाऱ्या गादीप्रमाणे प्रभंगा-
मुगार एतया मित्राच्या गव्याला मिठी मारून ते (न

बुडलेले पडणुटे) गेले. पृथानें खालीं धाडून दिलेले व चित्रविचित्र घोडे हांकाणारे (मारत) यांना धक्का करून बोढे आणि संजाम चढविलेले घोडे दिले.

एकं च यो विंशतिं च भवस्या वैकर्णवांर्जनानांरानान्यस्तः ।
वस्मो न सग्नश्चिशिशाति बाहः शूरः सर्ममक्रणोद्विद्र ॥ ११ ॥

जो अश्वेच्छेनें (परष्णीच्या तीरावरील) दोन वैकर्ण देशा-
मधील एक आणि वीस लोकांना मारतो तो शूर सुदास यक्षगृहांत दर्भ ज्वाप्रमाणें तोडतात त्याप्रमाणें शत्रूंना तोडतो. शूर इन्द्र मरणाची उत्पत्ति (त्या युद्धाकरिता) करिता झाला.

अपश्रुतं कवषं वृद्धमप्यवृद्धं निरुणम्वज्राबाहुः ।
वृणाणा अत्र सख्याय सख्यं त्यायन्तो ये अमदन्नतुवा ॥ १२ ॥

नंतर वज्रबाहु इन्द्रानें धुत, कवष, वृद्ध आणि वृद्ध यांना कमाने पाण्यांत घडविले. या वेळीं तुरया सत्याची इच्छा करणारे जे तुला स्तविते झाले त्यांच्याशीं मूं सख्य केलेस.

वितयो विश्वा वृहितान्यपार्मिदः पुरः सहासा सतद्वं ।
ज्वावनस्य तृत्तवे गर्भे भाजेज्म पुंरं विद्वे सुधवाचम् ॥ १३ ॥

इंद्रानें आपल्या विजयी बलांनें, त्यांचीं सर्व मळकट स्वानें आणि सात ठिके एरुदम नसा करून टाकले. अनुच्या मुलवी संपति त्यानें तृत्तूला दिली. यज्ञांत आम्ही तिरस्कृत पुरूला जिंऊ. निगव्ययो नवो दुह्यवश्च पविः शता सुवुष्टं पदं सडश्रा ।
पडिवीरासो अधिपद्दुवोयु विश्वेदिन्द्रस्य बीयो कृतानि ॥ १४ ॥

सुर्वीच्या शोधांत असणारे, साठ शंभर, सहा हजार आणि सहासष्ट जास्त, असे अश्व आणि ह्युशीर निजले आहेत (मारले गेले). इंद्राचे हे सर्व अचाट पराक्रम धार्मिकांकरितां होते.

इन्द्रेणैते सुसवे वैविपाणा आवो न सुद्रा अधवन्त नीचाः ।
हृमियासः प्रकलविन्निमाना जहुर्विधानि भोजना मुदासे ॥ १५ ॥

इन्द्राशीं युद्ध करूं लागलेले हे मूर्ख व ह्यु तृत्सु लोक संपात प्रदेशा वाहणाऱ्या पाण्याप्रमाणें धावूं लागले. नंतर नष्ट झालेल्या तृत्सूनीं सर्व धन सुदासाला दिलें.:-सायण

भोऊडे अवघारे पाणी खालीं वेगानें येत, त्याप्रमाणें हे तृत्सू इंद्राच्या काळजीच्या देखरेखीखालीं जोरानें चाल करून गेले. आगदीं वारकाडिनें संपाते भोजणारे असून देखील शत्रूंनीं आपलीं सर्व संपत्ति सुदासाला देऊन टाकली.:-मित्रिब

अथं वीरस्य श्रुतपार्मिदं पराशर्चन्तं ननुदे अभिशा ।
इन्द्रो मय्यु मय्युयो निमाय भजे पथो वर्तने पत्यमानः ॥ १६ ॥

इन्द्रानें जगांत धीरांना मारणारे, परा पदार्थ पिणारे व इंद्राचा द्वेष करणारे अशांचा फडशा पाडला. आणि मुक्त शत्रूंचा क्रोध नाहीसा केला. व सुदासाच्या शत्रूंना पय्याड काढावयास लावले.

आग्नेय चित्रेक्षं चकार सिद्धं चित्रेत्वेना जघान ।
अथर्कनिंदयादध्यादिदः प्रापच्छिष्टा भोजना सुदासं ॥ १७ ॥

अक्षरार्थान्तरं देवाय हा अतुल्या परात्म त्याने करविण
पञ्चाङ्गान् देवाय त्याने सिंदारा मारिले त्याने यूपाने कोन
सुने मोडले. याप्रमाणे इंदाने मुदासाला सन संपाति दिली.

अन्धन्तो हि शत्रवं रात्रयुध भद्रस्य विचित्रर्षतो विन्दु सन्धिम् ।
मत्तर्पितः स्तुयतो यः कृणोति तित्म तस्मिन्नि जति यत्र-

सिन्द ॥ २८ ॥

तुजे सर्वे शत्रु गुला शरण आले आदेव उग्र अशा भेदाला मुदास
याच्या अक्षिण केले आदेव देवरा, तुजी स्तुति गाणाच्यांना जेपीज
करतात त्यांच्यावर (भेदावर) तुजे तोंडि वज्र फेंक
भेद = (१) मुदासाचा शत्रु (२) नास्तिक-साधन

आमदिन्द्र यमुना वृत्तसम्भ्र प्राय भेद सर्वतातामुपायन ।
अनारब्ध ज्ञायाय पक्षसम्भ्र पंडि दीपारणे जय

रच्यमानि ॥ १९ ॥

या मुदाने भेदाला (मुदामाने) तागविले म्हणून यमुना नदी आणि
वृत्तलेख यांनी खाला रावण केले, आणि अनार्य शत्रु यमु यांनी
योधयांची बोली नजर केली

न त इन्द्र समतया न रायः सचक्षे वृत्त उषयो न वृत्ता ।
देवक विमान्यमान जघन्यायमना वृहत् शायर

भव. ॥ २० ॥

दे शत्रा, तुजी संपाति आणि ह्या अतिरस्त्रणीय व प्राचीन आणि
नूतन उग्रामाणे आहे मन्ममानाच्या मुलगा देवक याचा हा
मारलेन आणि बंध पर्वतावरून शत्राला उडवून दिलेस
अथे वृहदात्मन इत्युपाया पराशर शतयावृत्तसिद्धि ।
न ते भाजस्य सद्यः कृपन्तापायुरिष्य युधिना वृत्तजान्

॥ २१ ॥

जे पराशर, घतयानु, वसिष्ठ (हे) ऋषी तुझ्या इच्छेने भरोपर
मुक्ती स्तुति करितात ते पाहून अशा तुझ्या स्तोत्राला किना
मित्रभावाला कधीही विसरत नाहीत म्हणून त्या स्तोत्रांना बांगले
दिवत प्राप्त होतात

हे नन्दुदेववत इति गो शौर्या यधमता मुदास
अर्धकद्र वेतयनस्य दान होतेय सन्न पर्येति रेमन् ॥ २२ ॥

हे ओम, देवाच्या वक्राङ्गून दोनोरी गार्द, मुदासाकडून
बोड्यासहित दोन रथ अशा तऱ्हेची पैवनाची देणगी
मिळून पुढोहिताप्रमाणे स्तुति गाव गो वेदीमोवती प्रद-
निणा करतो

चत्वारोमा पैवनस्यदाना समदिष्ट्य छानिनो निर्विदे ।
सन्नामा मा पृथिविष्ठा सुदसततोऽ तासाय अवसं बहान्ति

॥ २३ ॥

पित्रनयुध मुदासाचे मुलगाणी, सुगर्णल्लखयुध, दु रिषती
अमतांनाही सरागामी, पृथिवीवर ओम गलेळे (दान दिलेने)
वार घोडे मात्र गुगळा (वसिष्ठा) मुलासाठी अन्नाकरिता
किंवा पोरावाळींच्या यशाकरिता वाहून नेतात

यस्य शत्रो रेदसी अतर्क्या शीष्णोशीष्ण विदभाजा विमकाः
ससेदिदं न स्रयतो यृणान्ति नि बुध्यामापिमिशिक्षादभीक्षे-
॥ २४ ॥

अथच यदा त्रिस्त्रिणं यावापृथिवीत (परलेले) आहे जो
दाना सन श्रेष्ठ श्रेष्ठ साधनांना धन देता खाला त्या (मुदासा) ला
सर्व लोका ईश्वरप्रमाणे स्तुतितात आणि नदीच्या तीरी सुधामाधि
नोवाच्या त्याच्या धनुला ठार मारते झाले

इम नरो मरुत सन्नततुदिविगोदास न पिता मुदासः ।
अविष्टा पैवनस्य पत्तं दृष्टा शास्त्रमजरं ह्यावृ ॥ २५ ॥

हे मार्गदर्शक मरुत हो, या मुदासाला त्याचा बाप दिगोदास
त्याप्रमाणे सेना आणि परिवारेच्छ पैवना-मुदास यांचे घर
रथा, आपणी मुदासाचे सामर्थ्य मरिनासी आणि अक्षिणिल असे.

यास्तुतापादान तेनीस इतिहासविषय निघतात -
प्रत्युत सूक्तातील वक्ता वसिष्ठ आदे व इन्द्रस्तुतीचा फलभोषा
मुदास राजा आदे वृत्तुका आणि मुदासाचा सर्वव या सूक्तात
स्पष्ट होत नाही, या सूक्तामध्ये वक्ताच रात्रवे व लोकावे व्यंज
आले आहेत आणि यामुळे हे सूक्त इतिहासविषयक प्रश्नांचे
सूचक म्हणून प्रथम मांडण्यात येत आहे. यात परिचित होणारी
नावे व स्वार्थाने निघाने येणेप्रमाणे.

(१) मुदास राजा यासाठी इन्द्राने नदीचे पाणी तहान
जाव्हास योग्य असे केले इन्द्राने मुदासाला बरिता व्यर्थ वडवे व
उग्रयुध (मुद्रका व वज्रिवाच) अशा शत्रूंना ताब्यात आणले.
मुदासाला शत्रूंना आपली संपाति दिली मुदास हा पैवना होता
त्याने सूक्तगायकास घोडे दिले, मुदासाचा बाप दिगोदास होता
मुदासाचे प्रतिस्पर्धी यत्नान् होते असे वसिष्ठचे मत होते असे
वक्त्याकडून मिथाला मारविले वा ह्मणावून दिसते

(२) शिम्बु-नद्याच्या पुरांनी हा शाप देतो
(३) तुर्वत-हा वक्रगुलाल व दाने देणारा होता मत्स्य
देशापर यांनी त्याच्या कैरया भूय आणि हनु यांनी तुर्वताचे मिय
केले मित्रभूत इन्द्राने तुर्वतास संस्कारात तारले.

(४) भूय-तुर्वता पहा.
(५) हनु-तुर्वत पहा यांना इंदाने पाण्यात बुडविले,
धामिकाकरिता हनुस व अर्जुन ससम्भ इन्द्राने मारिले.

(६) वृत्त-यांच्या करिता इन्द्राने आर्यांच्या गार्द हरण
नेच्या अन्नाच्या मुलगी संपाति इन्द्राने वृत्तुला दिली हे इन्द्राच्या
कान्तीच्या देपोरणीयाळी जोराने चाल करून गेले

(७) वेष्ण (दोन) येथील लोकांचा अभिमव (कदाचित्
मुदासाकडून) ठेविलेल गेला आहे

(८, ९, १०) धुत, कनन, उग्र यास तुर्वत इन्द्राने पाण्यात
बुडविले

(११) चायमान-वधि पद्यप्रमाणे मेला

(१२) पुष्ट-यांती आम्ही सुख्य जिंकू असे वसिष्ठ
म्हणतो

(१३) देवक-मन्ममानाचा मुलगा देवक याला इन्द्राने
मारिले

(१४) शत्र-साध इन्द्राने मारिले.

(१५). सुध्यामाधि-कृचेनील मांदेल्या राजाचा शत्रु.
(१६, १७) परदार शतयात्रु-हे शत्रु व वणिष्ट इंदाची
सुति परोपर करितात.

(१८). वणिष्ट-देवनाताच्या वंशजाकडून २०० गाई व
मुद्रासाकडून पोड्यासहित दोन रथ अशी देणगी मिळवितो.

(१९). देवनात-वसिष्ठ पहा.

(२०). भेद-भेदाला (मुद्रासातें) नागाबिले म्हणून यमुना नदी
आणि तुम्हू यांनी इन्द्रास संतुष्ट केले.

(२१) अजास) यानी पोड्यांनी बोर्की नगर केडी (मुद्रासाळा
(२२) मिमु) गेंडणी म्हणून रिया इन्द्राला बलि म्हणून).
(२३). यमु)

येथें प्रमाणें येथें तेनाम व्यक्ती व समूह मिळून इतिहास-विषय
उत्पन्न होतात. या सूत्रांवर दुसऱ्या कांहीं सूत्रांनी प्रश्नास पडल्यास
पाहू, यांत उद्देशिलेल्या अनेक लोकांचा ऐतिहासिक संबंध काय
होता तो आपणांस सातव्या आहे. अनेक ठिकाणाच्या उद्देशांवरून ज्या
व्यक्तींची नांवे आपणांस कळतात त्यांचा प्रथम दिशेवर घेऊं व नंतर
विशेषनाकडे बघू. प्रथमतः मुद्रास राजाबरोबर ज्यांचा प्रत्यक्ष
उद्देश येतो अने लोकां घेऊं आणि नंतर त्या लोकांबरोबर
आणगी कोणाचा उद्देश येतो तिकडे बघू. मुद्रासाचे सहायक म्हणून
आपणांस चार सामूह्य दिगतात ते (१) दूर (२) भरत
(३) द्यु (४) पय हे होत. मुद्रास विद्रु हे राजे होते त्यांनी नांवे
कांहीं लोकांच्या मते खालीलप्रमाणें आहेत.

या निर्याी निवेचन मंड्रोनेकले केले आहे.

(१) मिमु (२) तुर्वत (३) द्यु (४) कवप (५)
पुह (६) अनु-आनर (७) भेद (८) शंवर (९) वैरुण
(१०) दुपरा वैरुण (११) यदु (१२) मस्य (१३)
पय (१४) भलानम् (१५) अलि (१६) विराणिम्
(१७) अज (१८) दित (१९) मिमु (२०) यदु.

पहिल्या दहा नांवांपैकी दुसऱ्या दहा नांवांवरून विशेष मतभेद
आहे. त्यांत विभक्तः खालील पांच व्यक्तींवरून विशेष मतभेद
आहे. (१) मस्य (२) पय (३) भलानम् (४) अलि
(५) विराणिम्.

ही नांवे राजांनी रिया लोकांनी नाहींत तर मस्य केडीज चार
हि नांवे अजिनांनी आहेत अने सामान्यावस्थांचे म्हणले आहे.

यादिहास मुद्रासाचे कांहीं शत्रू मिळून राहतातच. त्यांचीं
नांवे:-

(१) सुध्यामाधि. (२) माद्र. (३) देवद-मान्यमान.
(४) पादमान वरि. (५) शुद्रु. (६) उचय. (७) धुन.
(८) द्यु. (९) मन्तु. (१०) द्यु.

या एवढेच शत्रूंच्या नांवांसून मुद्रासाचे दहा शत्रू बोलू होत
व त्यांचे अनुयायी बोलू होत ते मिळून केडीज आहेत. व ते दहाच
होत असे निवेचन म्हणून नवी. वरील यादींनी धुन, द्यु व

मन्तु * हे सरोवरच कोणी विद्यमान शत्रू होते की ते विवेचनभूत
शब्द आहेत यावरून मतभेद आहे.

शत्रू व मित्र याशिवाय महत्त्वाच्या दुसऱ्या व्यक्ती म्हणून
म्हणजे पुरोहित व त्यांची कुले होत, पुरोहित हे केवळ यज्ञ
करणे नसून जयापजयावरून जबाबदार असे लोक होते आणि
त्यामुळे त्यांचे रक्षण जितकें पारमार्थिक होते त्याद्वारे राजकीय
अधिक होते यासाठी त्या पुरोहित कुलाकडे हि लक्ष देऊ. ऋग्वेदा-
मध्ये कांहींच्या उपाध्यायांची माहिती आपणांस मिळते. ते उपा-
ध्याय व त्यांची कुले ही वेदकालीन, प्रसिद्ध घराणां असून
जवळजवळ ऋग्वेदांत उल्लेखिलेल्या सर्व व्यक्तींचा व कुलांचा
त्यांच्याशी परंपरेने संबंध पोंचतो. तो खालीलप्रमाणे

राजा किंवा कुल

(१) द्यु

(२) पुह

(अ) कुरयवय

(३) मुद्रास

(४) भरत (तुल्य)

(५) तुर्वत

(६) यदु

उपाध्याय

(१) भृगु

(दुसऱ्या मंडळाचा कर्ता मूल-
मद हा भृगुसंतातील होता.)
(ओष, अन्नराण, भुगवाण ही
नांवे भृगुवैद्यक असावीत.)
(अग्निरसाचा विद्रु संबंध)

(२) अत्रि

(पांचव्या मंडळाचा कर्ता)

(१) वसिष्ठ (सातवें मंडळ)
(२) विश्वामित्र (तिसरे मंडळ)
जमदग्नि व षष्ठी यांच्याशी निष्प-
संबंध

(३) भरद्वाज (सहावें
मंडळ)

दीर्घतमस्व सामतय

पय

आतां प्रत्येक उल्लेखिताचा परामर्श घेऊं. हा घेताना आपले लक्ष
सामाविकरणें दिग्विजयी मुद्रासाकडे प्रथम जातें.

मुद्रास—मुद्रासाविषयी संहिता काय म्हणतें तें पाहू.

मुद्रास द्याय पय विप्रता १५ पुत्रो पहतमभिव्रता ।
रथि सप्तद्राहुत वा दिवस्परेरमं पतं पुरुरुह ॥

(१. ४२, १).

हे आभी देश हो, मुन्दी मुद्रासाकरिता धनधान्यादि संकति रथ
मजून आणली. आमच्यासाठी शुलोदातून अथवा समुद्रावरून
वृद्धांनी असे धन घेऊन या.

* यंतावाच्य वाच ५३. यांत अग्निहोत्री शंकराच राजा
यांनी मन्तुस श्वाभि केनं राहो असें विमन.

त्वं ह्यपिदं सत युष्मन् पुरो वयिन् युद्धस्याप्यदं ।
नाहं न पशुदासे दया वगैरे राजन् वयिन् वरुणे व ॥
(१. ६१, ७).

हे इरा, युद्ध पराजयान्ता पुरुष्माकरितां मनुष्याणां नगराणां
तुं विदारणं केलम्, सुदासाच्या शत्रूला बहीप्रमाणे कापून टाकले
आणि पुन्वे दारिद्र्य नाहीत फेलेस.

याभिः पत्नीर्विमदाय न्यहपुरावया याभिरकणीरक्षितः ।
याभिः सुदास कदधुः सुदेव्यं तामिरुदु कृतिभिरभ्विनागतम् ॥
(१. ११२, ११).

हे आम्ही देव हो, ज्या रोगाच्या योगाने तुम्ही विमदाला
बायको आणून दिली अथवा अश्वगणी गाई दिल्या. तोंच ज्यांच्या
योगाने तुम्ही सुदासाला सुदेवी आणून दिली त्या स्तुतांवर येथे
या. (सुदेवी ह्याच्या कथे सायण उत्तम धन असा कर्तित.)

महो ऋषिर्देवजा देवभूतोऽस्तः नास्तिभूमण्यं वयसा ।
निश्वाभिर्ना पदबद्धतदासमद्विपायत कुक्षिकेभिरिन्द्र ॥
(१. ११३, १)

देवजात, देवप्रेरित मनुष्यान्तर मद्दान ऋषि (निश्वाभिन्)
जलमाथ नदीला धाजविला झाला, वेदना सुदासाद्वय विधाभिन्
यत्र करविता झाला तेव्हा इन्द्र कुक्षिकाला प्रिय झाला.

उपमेत कुक्षिपश्चितपश्चमश्च रापे प्रसुचता सुदासः ।
राजा दमै जहूनप्रागपायदगया यजाते वर आ प्रथिः ॥
(१. ११४, १)

कुक्षिपानें, तुम्ही बला, मावधान ह्या. सुदासाचा अन्ध धन-
साडी सोडा. राजा (इन्द्र) पूर्वेस, पश्चिमेस आणि उत्तरेस धनला
मारून टाकील, नंतर सुदान प्रथिःच्या श्रेष्ठ स्त्रीची यज्ञ करे.

पेतात् रथेषु तस्युक् च शुभ्राय कथा ययुः ।
कर्म सज्जु हृदासे जन्मायव इत्याभिरुष्टत तह ॥
(१. ११५, २)

आ रथावर बसलेल्याचें कोण ऐकेल, कसे जातील कोणला
सुदासाला (बांगले दान देणाराला) अभयुक्ता व आसभून श्रेष्ठ
प्राप्त होतील,

शक्ते ते शिभिन्नुतप सुदासे सद्यं शसा उतवातिरस्तु ।
जदि वयर्भुवो मर्त्यस्वरासे पुत्रमपिरत्नं च पेदि ॥
(७. २०, १).

अणिम् धारण करणाऱ्या इरा, तुजकडून शस्त्र प्रसक्तानां माझे
निरक्षण होवो. माझ्या सुदासाच्या हजारां कामना पूर्ण होवोत
ससेच दिसा करणाऱ्या माणसांचे हितकर यज्ञ यांनाहीस वर
आम्हाला उत्तम प्रकारचें अन्न व रत्ने दे.

उतां हि धारणयेमानि सति पुरुणि यावापुथिर्वी सुदासे ।
अग्ने पत पदसदृष्टपोयु यप पात स्वस्तिभिः सदा न ॥
(७. २१, १)

आणखी हे मानपुथिची हो, तुमच्यावळ सुदासाकृति
(सुदासास देणारा योग्य) असे पुराठ धन आहे. त्यांत जे
पुराठ धन अनेक ते आम्हांस या. तुम्ही आमचें नेहमा
पालन

यज्ञोपा वददितिः शर्म भर्त मित्रा वरुणैः परुण सुदासे ।
तामिन्नातीर्तं सत्यं दधाना मा पमं दयद्वयं हरास ॥
(७. २०, ८).

अदिति, मित्र व वरुण हे देव गुरुरहित व वन्यापनारक असे
पर सुदासाला (दानशील असा मला) देतात. आणि वरयुक्त
पुत्र धारण करणारे आम्ही हे स्वतः करणारे हो (आम्ही) देवाची
आठवण करून घेणार नाही

अर वेदि होनाभिर्पनेत रिप पात्रिद्वयं धृतः सः ।
परिद्विर्भाषितं वृणक्तु सुदासे वृषणा उ होत ॥
(७. २०, ९).

हे देवहो, स्तुति करीत शत्रु यज्ञ करो. म्हणजे मरणहिरित तो
पाणी होईल. अर्थात देव आम्हाला शत्रुरहित करो. हे कामयुक्त
हो, शोभनदानाला (सुदासे) आम्हाला मोठा लोक द्या.

भिजस्तज्ञां वरुणो देवो अर्प मसाधिष्ठोभिः पथिभिर्नपन्तु ।
मवययान आदरि हृदास इवा मंदम सह देवगोपा ॥
(७. २०, १०).

मित्र, वरुण, व अर्थात हे देव आम्हांस इत ते सायक मार्गाने
प्राप्त करीत. आणि आम्हाला आणि सुदासाला अर्थात ज्याप्रमाणे
बोलेला त्याप्रमाणे करो आणि देववरुण आम्ही सुनादिकसहित
आनन्धित होऊ या.

वसिष्ठ इत्यो स्तुति करीत आहे
शुर्वा नरा पश्यमानास आप्यं प्राचा मापंतः प्रयुषंशो ययुः ॥
दासा च इरा इतमापयि च सुदासमिदावकणावसावतह ॥
(७. २१, १).

सायणी अर्थ-हे मित्रावरुण हो, तुमच्याशी ' वंशुसापनेने वाग-
णारे ' (आप्यं) गाईची इच्छा करणारे (यजनकृते यजमान)
ह्यांत मोठाले पत्नी (अथाच्या वरुणया) पैजून प्राची दिशेकडे
जातात. (इरावरुण हो,) तुम्ही दास, इन्द्र तोंच आयांचा नाश
करून सुदासाचें रक्षण केलेत.

श्रीप-सुदासाच्या धर्मार्थे दास, यज्ञ, आणि आर्य यांचा उज्वल
वेला आहे. प्रयुषंशो प्रयु (पार्ययन) व पशु (पशियन) हीं
राष्ट्रं युद्धांत होती असाहि अर्थ होईल. तीं कोणच्या बाजूने लढलीं
हें स्पष्ट होत नाही

इरावरुणावयनाभिरपति भेदं वन्यंता प्रसुदासमायत ।
महापुत्रेषां युधुत इमीमते सत्याद्वन्तमामव-जुरोहिति ॥
(७. २२, ४)

ज्याचा शास्त्राने वर होणे कठीण असा भेदाला मारणारे इरा-
वरुण हो, तुम्ही सुदासाचें रक्षण केले. लडाईच्या प्रसंगी तुम्ही
तुमची स्तुति केलेली तुम्ही ऐकलीत त्यामुळे तुम्ह्या येथील माझे
पोरोहिल्य खोरे टरले.

टीप-(१). वक्ता तुम्ह्या पुरोहित आहे.

(२). पुरोहिताला कामप रापरणासाठी त्याच्यामार्फत ईश्वरी
साहाय्य मिळतें किंवा नाही याची परिक्षा. (३) सुदान व वरुण
एक किंवा परस्पर सहाय्यक होते.

सुधां दृष्ट्वा उभयपक्षे आतिथिर्द्वयं च परस्परं वरुणं च सावित्रं ।
यत्र राजमभिर्दशभिर्निपातितं प्रमुखासमवर्तं वृत्तुमिह महः ॥
(७. ८२, ६).

हे इंद्र आणि वरुणही, सुधांत दोनही पक्षाच्या लोकांनी घन मिश्र-
विष्णाच्या ह्मणाने गुन्हाला हाक मारली. त्यावेळी जेव्हा दान-
राज्ञांनी त्यावर हजर करून त्याला खाडी चारले होते तेव्हा वृत्तुसंज्ञेक-
समवेत अग्रेल्या सुदामाला मुद्दी मदत केलीत.

ज्या सुधाने दहा राजांनी नेपथ्याच्या वृत्तुसुद्ध सुदाखला मुद्दी
रखिले (त्याच सुधाने) घन स्त्रीकारण्याकारितां ते दोघेही इंद्र,
आणि वरुण यांना बेल्लाविने झाले.:-सायण

दुदागतातः समिता अपश्यवः सुदासमिद्रावरुणां वृत्तुः ।
सत्या वृणामस्रसदावृत्तुस्तुतिर्देषा एषामभवन्वेवदृष्टिः ॥
(७. ८३, ७).

हे इंद्रावरुण हो, घन न करणारे व सुदास एकत्र जुळून
आलेले दहा राजे (तुमच्या अवृत्तमुळे एवढ्या अवस्थेच्या) सुदा-
गाचा पराभव करू झाले मारीत. इति अर्पण करणाऱ्या व यज्ञ-
नेच्या ऋषिजांनी केलेली स्तुति लक्ष्य झाली आणि त्याच्या यज्ञाला
मर देव आले.

टीप:-दहा राजे हीच अर्पण करणारे नव्हते काय अशा संशय
उत्पन्न होतो.

दुदागतां परिपताय विवृतां सुदास इंद्रावरुणा वरुणस्तुत्या
श्रियाचैर्वा घनममता वचिर्देषा धियाधियास्तो असपत्त वृत्तुसः ॥
(७. ८३, ८).

हे इंद्रावरुण हो, जेव्हा दुदागतांना त्याला सभोवार वेढले तेव्हा
मुद्दी सुदामाला मदत केलीत. त्या दिनांनी गुभ्रप्रधारी, जयधारी
(येथ्या भातलेले), गानधू असे जे वृत्तु, त्यांनी गमन आणि
स्तान या योगे तुमची पूजा केली.

टीप:- श्रियाचः, काचिर्देषः, धियास्तः अर्थां तीन विरोधने
वृत्तुंना दिली आहेत.

एषेभ्य कं विपुर्भितततरेवेभ्य कं वेदमभिर्जघान ।

एषेभ्य कं दशाराज्ञे सुदार्यमावर्दित्रो मज्जना वा वारिठाः ॥

(७. १३, १)

हे वसिष्ठो, तुमच्या स्तोत्राने जगा इंद्र यांच्या (वरु) सिन्धु
तत्त्व गेले, जगा यांच्यावृत्तु भेदाचा वरु केला तसेच दहा-
राज्ञांच्या सुदाने सुदामाला संरक्षित नाही का ?

दण्डा इवरां अजनात आगन्तारिच्छिता भक्ता अर्भकातः ।
अभवत् पुरस्ता वसिष्ठ जाविताग्न्यां बिदां अग्रयन्त ॥

(७. १३, ६).

गोत्रेक दंत उपाग्रमाव (पर्वविरहित) अजनात त्याग्रमाणे
भरत अरुणि अगे होणे. नंतर वसिष्ठ त्यांचा नायक झाला;
तेव्हा वृत्तुंची कुळे शिष्टे निष्ठे पमल्ली.

घटीत कक्षांनील सुदासाविषयी य इतर
महिती—रा कक्षाच्या मनुष्यावर अर्था चोरोही अन्य
च. प्रथम तिथेच गुप्त आदत्त विविध स्थितिस्थिती

आणि लोकोविषयी जी माहिती मिळाली त्या माहितीत या वरुल
कक्षांनी काय पदक पडता ते पाहू. यथैव काही कक्षांमध्ये
वदहरणार्थ ७. २५, ३; ७. ५३, ३; ७. ६०, ८-९;
यामध्ये सुदासाचा अर्थ चोरोत दान देणारा असा आहे.
याविषय या कक्षांत काही विषयें अधिक नजरे येतात.

(१) पुरुषस्य आणि सुदास यांच्या सामान्य शत्रूंचा नाश
इतके केला आणि त्यामुळे पुरु धर्मत झाले.

(२) अर्थांनी सुदासाला सुदेवी नांवाची नायको
मिळवून दिली.

(३) सुदासावरून विनाशिताने अभ्येक्ष करविला.

(४) सुदासाला पूर्वे पथिमेन व उत्तरे जय मिळवावयाचा
होता. आणि नंतर यज्ञ करवयाचा होता.

(५) ६. ६१ या सूत्राच्या मात्वांनी दिवोदासाच्या
जन्माचे श्रेय रासतरीत दिले आहे.

(६) माता पर्वण्या माताचें श्रेय सत्सतीत दिले.

(७) दाग, वृत्र तसेच आर्य यांचा नाश करून सुदासाचे
रक्षण इंद्रावरुणांनी केले.

(८) वृत्त आणि वृत्त हे प्राचीनदे जातात.

(९) वदार्थच्या प्रसंगी वृत्तुंची स्तुति इंद्रावरुणांनी ऐकली
त्यामुळे वसिष्ठाने वृत्तुंच्या वरुने पौरीहित्य सार ठरले.

(१०) इंद्रावरुणांनी दोन्ही पक्षांनी (दहाराजे व सुदान)
यांनी हाक मारली व वरुणांनी वृत्तुसमवेत अग्रेल्या सुदा-
सालाच मदत केली.

(११) वृत्तु यांचे वर्णन विषयः (पुत्रवैधारी किंवा
निर्मल) कर्षादः (उग्रपारी) धीरतः (बुद्धिमान, लोचनवृद्ध)
अर्थां तीन विरोधने देऊन केले आहे.

(१२) भात पूर्वी धोडे होते. वसिष्ठ त्यांचा नायक झाल्या-
मुळे वृत्तुंची कुळे विष्टे तिष्टे पमल्ली. या अधिक माहितीमुळे
काही प्रश्न उपस्थित होतात. एक प्रश्न असा की सामच्या सूत्रात
वर पुर हे सुदासाच्या शत्रूंमध्ये घातले आहेत तर पुरुषस्य
आणि सुदान यांच्या सामान्य शत्रूंचा नाश केव्हामुळे पुरु धर्मत
कसे होतिले ? सुदान हाही पुरुष होता काय ? याचे उत्तर असे
देता येईल की एवढी पुर व दिवोदाग हे मित्र होते आणि त्या
वाच्यत दिवोदाग पुरुषस्य आणि आसु यांचा पराभव वृत्तुदान
(पश्य) याने केला असे दाखविण्याचा काही कथा आहेत. त्या
पराभवानंतर नंतर म्हणजे सुदासाच्या वारसीहीत या प्रयोगे
आख्या सामान्य शत्रूंचा मोड केला जगा रक्षण हा दिगलो.

मागच्या सूत्रात सुदासाचा पुढोद्दिन वसिष्ठ म्हणून दिला आहे.
येथे विनाशित सुदासावरून अभ्येक्ष करविले आहे व सुदासाला
विजयीही प्रेरणा करीत आहे. वसिष्ठ आणि विनाशित हे दोघेही
कधी पंचरात्राच्या कॅरोटिफागाडी राधां करताना आगनात येतात.
हटाव पडल्या.

येथे आपणांस एव प्रथम उत्तर करणारे एक सूक्त दर्शित पावते. सरस्वतीच्या प्रमादाने वन्यशाला दिवोदास हा पुनः शाला अमे विधान आंदे. या विधानावरून दिवोदास गांधारराज्य पुनः दिव्यजय करीत येत होता या कल्पेस बंध उपर होतो काय हा प्रश्न आहे आमच्या मते बांध येत नाही. कां की दिवोदास हा मुळीच सरस्वतीने दिला म्हणजे सरस्वती नदीच्या काठी दिवोदासाचा जन्म झाला असे नाही तर उत्तरकाळीन कवींनी दिवोदासाच्या जन्माचे थेंप त्याच्या तत्कालीन देवतेस सरस्वती भरीस दिले आहे एवढेच यावरून निघते.

पृथु आणि पशु ही दोन रात्रे मुदासाच्या मदतीस होती आणि तीं पूर्वेकडे जात आहेत असा उल्लेख आहे, ती मुदासाच्या हातीची दिशा द्या करतो.

भरताचे नाव वर आले आहे. ते पूर्वी जोडे होते आणि त्याचा नावक वसिष्ठ क्षात्र्याततर त्याची कुले बोधोक्ते पसरली असा उल्लेख आहे. एतत्पुत्र उल्लेखरुच भरत, वृत्तु, कौरव आणि मुदान नांचा सबंध दूर होत नाही, ते होण्यासाठी आणखी संशोधन केले पाहिजे.

भरत व वृत्तु - विवेकनवीनयांसाठी भरत व वृत्तुविषयीचे उत्तरे येथे पळ. वृत्तुचा ऋग्वेदात उल्लेख एक सातव्या मंडळात आठ वेळा आलेला आहे. (७. १८, ७, १३, १५, १९; ३३, ५; ६; ८३, ४, ६; ८.) त्याची परिचया वार कुचा पूर्वी येऊन गेल्याच आहेत व पुढील वार विवेक करताना पुढे येतच्या आहेत. येथे भरतविषयी उल्लेख देतो. त्यात प्रथम भरताना विषाट-शुद्धि या नद्यांच्या संगमामधून माझे आक्रमण केल्याची कथा गाणारे विसत्या मंडळातील तेहेतिसावे सूक्त प्रथम येई.

।इधामि नराणि मया -

म परंतानां सुशतं उपस्थादध्वेन विपिते हासमनि ।
गावेष शुभ्रे मातरा रिहाणे विषाट सुतुमी पयसा जनेते ॥ १ ॥

दोन घोड्या संध्यासिद्ध मुत्त एकमेकांसाठी चढावोट करून नाशक्या श्याप्रमाणे चालणाऱ्या दोन गाईप्रमाणे ओळणाऱ्या, दोन गाई माती असण्या आणि त्या जिवेने कसतां चारणासाठी त्याने धावत असल्या त्याप्रमाणे धारणाऱ्या, विषाट व सुतुमी या नद्या पर्वताच्या माथेवरून निघून समुद्राला जाणाऱ्या इच्छेने आपल्या जलासह त्याने जात आहेत.

इन्नेति प्रसने भिक्षमाणे अरुडा समुद्र रथेन याय ।
समारणे ऊर्मिभि विन्यमाने अन्या धामन्यामप्येति शुभ्रे ॥ २ ॥

हे नद्यांनी ! इन्च्या अनुज्ञेची भिक्षा मागणाऱ्या व त्याने अनुज्ञा देऊन पाठविलेल्या तुम्ही सगळी समुद्राकडे जात आहां, दोन गाडीकडे आपल्या ठीक ठिकाणी जावे त्याप्रमाणे तुम्ही जात आहां. तुमच्यापैकी प्रत्येक दुसरीशी भिक्षून जात आहे. तुम्ही शोभायुक्त आहां!

अरुडा सिंधु माहेतुमासोऽं रिहासहर्षा सुभामसन्म ।
वस्तमिष मातरां रिहाणे समानं योनिमनु सध्वरन्ती ॥ ३ ॥

(वयाला) चारणाऱ्या दोन भावा क्माप्रत ज्याप्रमाणे जातत त्याप्रमाणे एकाच मुल ठिसान-समुद्र-याकडे वाहून जाणाऱ्या, मातृपुन माहारी शुद्धि आणि मोठी भाग्यशाली अशी विषाट या दोन नद्या यद्यत मी आलो आहे.

एना कयं पयसा विन्यमाना अनुयामि देवदत्तं वरन्ती ।
न वतेव प्रसव सभेततः । इत्युर्वेया नद्या जाहवती ॥ ४ ॥

पाण्याने भरलेल्या आम्ही देवाने विमर्ष केलेला समुद्राकडे जात आहोत. उत्पत्तिस्थानाकडे जाण्याकरिता आरंभलेला हा उपयोग फुट विण्याकरिता नाही (मग) काय इच्छा करणारा हा माझाच बाळग नद्यांना बोलावतो आहे.

रमश्चे मे वचसे सोमयाय फतावरिकप हृहर्तमेवे ।
प्रसिन्धुमरुडा हृहर्ता मनीषावसरुद्रे कुशित्व सत ॥ ५ ॥

हे नद्यांनी, माझ्या शात आपणाने तुम्ही सुहृत्तर गमन यावाचें. अर्थपूर्ण स्तुतीने स्वतःचे संरक्षण करण्याची इच्छा करणारा शुक्ति पुन विधामिन (हे शुद्धि) बोलावतो आहे.

इन्ना अस्ता अदद्वचवाहुरवाहवच परिधि नदीनाच ।
देवीं जघत्सविदा सुपाणिस्तत्प वप प्रसवे यान उर्मि ॥ ६ ॥

वज्रवारी इन्नेने आमच्या (प्रवाह जाल्याच्या) दाचा रक्षण त्या. आमचे प्रवाह आडवणाऱ्या दनाला त्याने मारिले. सुर हस्ताच्या सविनु देवाने आम्हांला नेले (म्हणजे पाट दाखविली), आणि त्याने पाळिल्यामुळे विस्तृत होऊन आम्ही वाहतो.

प्रवाच्यं ह्यवघापी यीरे तदिन्द्रस्य फर्म वदहि विहृध्व ।
वि वधेण वरिषेदी जपानायसापः ५ वनसिचउसापः ॥ ७ ॥

आहोचे तुम्हाकडे कलन टाकण्याचे जे दूर हस्य दानोने केले त्या हत्याची स्तुति नेहमी केली पाहिजे अडवणूक करणाऱ्याचा त्याने सुराडा केला आणि (नंतर) पुढील मार्ग आक्रमण करण्यास उत्तुक झालेल्या नद्या पुढे वाहिल्या.

एतद्वचा जरितमोधि सुवा आ यत्तं धावावतसा युगानि ।
उत्थेयु वारां प्रति नो उपपन्न मानो निक उरुवच नमन्ते ॥ ८ ॥

हे नायका ! पुढील विधाया ज्याचा पुनरवार करितोले असा हा तुम्हा काळ कधीही विरह नकोच, हे कवे ! तुम्हा मनात आमचे विषयी असलेला प्रेमवक्त प्रेमळणा सूचो आजून दारात, मनुष्याप्रमाणे आम्हांस कर्मोपणा आणू नकोस. तुम्हा जयजयकार असो !

ओ सु वसदा वारवे शुणेत ययो वा दूरादनसा रथेन ।
नि इ नमध्वे भयना सुगाय उपोअसा तिन्यध सोत्याभि ॥ ९ ॥

हे भयिनी हो, माझे स्तोत्र लक्ष्मण हो. मी गाडी आणि रथ यांचे नमस्कार करून आलो आहे प्रवाहाने कल्याणा सत्त्वार्थत या व सद्ग सधन ज्ञाना येईल असा ७१

आ ते पारो मृणमामा वज्रमि यथाय दुरादनसरा रथेन ।
निते नैते पौष्पानेव योवा मर्षायेव वन्या शम्भवे ते ॥ १० ॥

हे स्तोत्रकर्त्या (विश्वामित्रा) ज्या अर्था तू यादी आणि रथ याने दार आला आहे त्या अर्था तुला बोलणी आधी ऐकतो. आणि थाळला पात्राच्या आस्रमाणे किंवा कन्या यापासुन किंवा भावापुढे नमने त्याप्रमाणे आम्हा नम्र (उग्र) होतो.

यद्वा तथा भरता. सन्तरुणं यन्माम इवित इन्द्रजित ।
अर्पादह प्रत्य सगैतक आवां वृणं तुमति यक्षियानाम् ॥ ११ ॥

ज्या अर्था तुम्हा तुमच्या मधून पार जाण्याची अनुज्ञा दिली त्या अर्था भरत तुमच्या एकाभूत समुद्रामधून पार निघून जातील. तुमची उदरे ओलांडून जाऊ इच्छितारा भरतांचा संप तुमच्या-कडून अनुज्ञ मिळाल्याने आणि इन्द्राकडून प्रेरित झाल्यामुळे तुमच्या मधून पार निघून जाईल. त्यांचा गमन प्रवृत्तीचा उद्योग पूर्वांच तुमच्याकडून अनुज्ञात झालेला आहे. मी मान तुम्हां यज्ञाई नयांची सुंदर स्तोत्रे गात रहाण्याचेच पसरितो.

अतापि तु भरता गपय. सममक्त विप्र सन्नात नदीनाम् ।
प्रतिपन्धनमिव यन्तोः दुरापा अवकणा वृणध्वं यात इमाम् ॥ १२ ॥

गाईची इच्छा करणारे ते भरत त्या नद्याच्या पार निघून गेले विप्र विश्वामित्र रथा नयांची सुंदर स्तुति करीत राहिल, अन उग्रप करणाऱ्या व उत्तम धनाने युक्त अशा तुम्ही चालल्यांना आनंदित करा. त्यांना वैदिककडून भरून द्या व आपली वाट लगेच चालत रहा.

उद्ग ऊर्गिः हाम्पा इन्वारां योत्त्राणि मुञ्चत ।
मादुच्छती ध्वनसा घो झूतमारताम् ॥ १३ ॥

हे माणो ! तुमची लाट शिवरीवर (जोडणार) आपटू दे, तुम्ही दोरगांना स्वतः कसे नरा. निरपेक्षी व पापवहित अशी भेलाची बोधी कधीही नादा न पावी. गुदासविरयक उतारे पूर्वी दिलेच आहेत. स्वारीची कधी महारवाचे उतारे आणरी येथे देतो.

हंसा इव हण्डप श्रृंगमप्रभिर्मन्दतोर्गामिराधये गुते सचा ।
देवभिर्बिम्बा अनयोः तुचदसो विविक्वर्कशिवरा सामर्थं मधु ॥
(३. १३, १०)

हे शुद्धिमान मनशे हो, हे कर्मशे बुद्धि अष्ट हो, यज्ञात दगडानी सोम काटण अगनी देवाप्रमाणे मोहक वणीने स्तोत्रे करा, आणि देवांस मधुर सोममय रस प्या —सायण

(सोमला ज्या दगडांमध्ये दावून मिळताने) त्या दाव्या-च्या दगडांनी निव्वेला सोमला यज्ञामध्ये मिळताना म्हणजेच्या मूलांनी आनंदित होणारे तुम्ही, हंसाप्रमाणे एक स्तुतीचे गाणे तबारा प्या. हे गडगानी, मधुपावर रथी देणारे बुद्धिकर्मी हो ! देवगद स्तादित सोममय प्या. —श्रीरथ

प इमे गोदसी उभे महामिन्द्रमनुवृष ।
विश्वामित्रस्य वसति प्रव्रज भारते जनव् ॥
(३. १३, ११)

ज्या मी यावावृषवीमध्ये राहणाऱ्या इंद्राला संतुष्ट केले आहे त्या या विश्वामित्राचे स्तोत्र भरत कुळातील जनांचे रक्षण करील. —सायण

ही पुत्रो व स्वर्ग हांचे संरक्षण करण्यास जो इंद्र त्याची मी स्तुति केली आहे. विश्वामित्राचे हें सूक्त किंवा ही प्रार्थना भरताची जात (कुल) रक्षिते—(म्हणजे रक्षण करील). —श्रीरथ
इम इन्द्र भरतस्य पुत्रा अवपित्य चिक्वितु नै प्रवितम् ।
हिन्दुरगस्य मरणं न नित्यं ज्यायाजं परिणयन्त्यजो ॥
(३. १३, १४)

हे इंद्र ! हे भरताचे पुत्र ताटातुडीची किंवा निम्न संवधाची पत्नी करीत नाहीत (जाणत नाहीत). आपला स्वतःचा घोडा जणू काय दुसऱ्याचा आहे असे समजून धनुष्याच्या दोरप्रमाणे चपट जगणाऱ्या त्याला लट्कारून नेतात.

त्वामीदं अपह्रिता भरतो वाजिनि शुनम् ।
इमे यज्ञेषु यक्षियन् ॥ (३. १३, ४)

हे अने भरतांनी सुराच्या इच्छेने यज्ञामध्ये यज्ञाई अशा तुजो हवी अर्पण करून स्तुति केली असता तू त्याला दोन प्रकारचे (इष्ट प्राप्ति आणि अनिष्ट नाश) सुच प्राप्त करून दिलेस. प्रप्रायमग्निर्भरतस्य शृण्वे विषयस्यो न रां चेतं वृद्धाः ।
अभि यः पूरुत नानु तरयोऽपुतानो देवोऽतिथिः शुशोच ॥
(३. ८, ४)

या भरताचा अभि कार कीर्तिमान आहे. हा सूर्यप्रमाणे मोठ्या दीप्तीने प्रकाशतो. ज्याने सुद्धात पूरवा परामर केला तो स्वर्गाचे अतिथि परिपूर्ण तेजाने प्रकाशला आहे.

तिसऱ्या मंडळातील तेतीसावे सूक्त वर दिले आहे. ते त्याच मंडळातील त्रेपनाव्या सूक्ताबरोबर वाचले पाहिजे व यासाठी त्रेपनाव्या सूक्तातील महत्वाचे उल्लेख वर दिलेच आहेत. तेदेतीसाव्या सूक्तात भरतास विप्रा आणि शत्रुही उल्लेखित्यासाठी विश्वामित्राने केलेली नयांची स्तुति आहे. त्रेपनाव्या सूक्तात विश्वामित्राच्या स्तोत्राने स्वतःच झाल्याचे कथन नव्याच्या कथेत आहे याच सूक्ताच्या अकराव्या श्लोकेन अथमेपांतील घोडा सोडण्याबद्दल कट्टिनांना सूचना आहे. हे कोन्ही उल्लेख शुद्धासदर्भा उल्लेखात आले आहेत. याबद्दल विप्रा आणि संतुष्ट यांचे आकमण भरताकडून अथमेपापूर्वी झाले असे दिसून येते.

सुदास तन्मु होता फायः—सुदासविषयांचा एक मोठा ग्रंथ म्हणून म्हणजे सुदास हा तन्मु होता काय ! हा होय, या ग्रंथाच्या सहाशेपणाशे आतां आपण बघू.

तन्मूर्तिप्रां आपणोस अनेक विधाने रथीय पडतान, ती येथे प्रतीत

- (१) इंदाने अग्रांचे धन तन्मूला दिले.
(३. १८, १२.)
- (२) यमुना नदी व तन्मु यांनी इंद्राचे रक्षण केले.
(३. १८, १९.)
- (३) इंद्राची मुद्र केली असता तन्मु पडले व पडताना धन सुदासाग दिले. किंवा इंद्रासह ते चाल करून गेले.
(३. १८, २०)

(४) आर्यांचे गोमंथ तृसूपासून हरण केले आणि मुद्रांत त्यांना उतर मारले.

(७. १८, ७).

(५) स्तुति करणाऱ्या वशिष्टांचे स्तोत्र इंग्रजे ऐकले आणि तृसूपा देशा विस्तीर्ण केला. (पाऊस पाडला).

(७. १९, ५).

(६) घेलानां भार्याच्या काठी ज्याप्रमाणे अप्स पर्णमुक्त असते त्याप्रमाणे हे भरत अत्य शोते. मंतर जेव्हा तृसूपा पुरोहित वशिष्ट क्षात्रा तेव्हा तृसूपाचे लोक धूप वाडले.

(७. १९, ६).

(७) हे इन्द्रावरुणाने, घातुक शस्त्राने समोर न येणाऱ्या भेदास मारणारे तुम्ही युदासाचे शस्त्राधीन राहण कर. माझे यजमान तुम्ही यांची मुद्रातील (बोलावर्णा) स्तोत्रे ऐकूनत यावरून माझे तृसूपाचे पुरोहितसकल झाले.

(७. २१, ४).

(८) दादरात मुद्रांत तृसूपास युदासास राखिले.

(७. २१, ६)

(९) धीवरतो अतनन्त तृसवः

(७. २३, ८)

तृसूपांनी स्तुति केली (तेथे युदासास राखिले). युदास तुम्ही होता की नाही?—युदास व तृसू भिन या म्हणण्यास ७. १८, १५ हे शब्द आधार म्हणून देता येईल. या छिन्नार्थे 'इन्द्रार्थे युद्राद्वेत्तानां तृसू पत्रले व त्यांचे धन युदासास मिळाले असे म्हटले आहे. यावरून युदास व तृसू भिन तर होतातच वस्तु त्यांचे वाज्यादे श्यक होते. यावरून असा प्रश्न उपस्थित होतो की असा एसादा काय नसेरना की ज्या वाज्यात तृसू व युदास हे ऐस्मिन्निवृद्ध होते व पुढे ते एक झाले असावेत. दुसरे एक शब्द 'तृसूपास्य' आहे. ७. २१, ६ येथे 'तृसूभिः सह प्रमुदासमायते' तृसूपास युदासास राखिले असे स्पष्ट म्हटले आहे. यावरूनही तृसू व युदास हे एक होते असे जसे निवेदित तसेच ते एक नव्हते असेही निष्पन्न शकते. याच मंत्रातील 'उभयासः' हे पद युदास व तृसू त्यांच्या भिन्नतेचे प्रतिपादक म्हणून महत्त्वाचे आहे. वरील विधानाप्रमाणेच पुढे विधान ७. २३, ८ या क्रमेत आहे.

हे इन्द्रावरुणाने ! दादा राजांच्या मुद्रांत चरूकडून घेतलेल्या युदासास ज्या टिमाणी नियंत्रणाने, जगापारी बुद्धिमान असा तृसूपांनी तुमचा हविराजने व स्तोत्रांनी स्तुति केली त्या छिन्नार्थे राहण केले.

हे वशिष्ठभट्ट आहे. त्यामुळे व वशिष्टाना ज्या ज्या लोकांचा संबंध त्यांच्या त्यांचा उद्देश एखाद्या माहितीवर माणगाप्रमाणे यात येणे स्वाभाविक आहे, या मंडळातील विधानावरून युदास आणि तृसू यांचे भिन्न जरी दिसून येते तथापि युदास आणि तृसू यांचा निकट संबंध होता, हे जाणवून करिता येणार नाही. त्यांचा अत्यंत निकट संबंध होता याची निश्चिंता करवांना त्या कोठेत भिन्न-भाव होता अगर शास्त्रासक्त आशे होता हे ठरविले पाहिजे, आणि भरत व तृसू यांचा संबंध शोषिला पाहिजे.

या विवेचनामार्थे शिरांना विवेचनास पोषक पण प्रथम अमलुत दिवणाऱ्या एका प्रधापडे घळले पाहिजे. तो प्रध म्हटला म्हणजे आर्य, या शब्दाचा काही 'कदाचित् उपयोग होम, तृसू आणि आर्य यांच्या संबंधाविषयी प्रध उलट वरगरी एक प्रधा आहे. 'आर्यस्य गव्या तृसूम्नो अजगन्मुपातृन्' (७. १८, ७). अन्वयः—सधमा आर्यस्य गव्या तृसूभ्यः अनवर युया तृन् अजगत् 'आर्यांच्या गाई तृसूपासून सोडविल्या आणि त्यांना उतर मारले.' यावरून आर्य आणि तृसू परस्पर विरुद्ध होते असे दिसते.

आर्य हा मानववंश समजून त्या मानववंशामध्ये वशिष्टाशय तृसूपांचे अंतर्भाव होत नाही म्हणून यावर हासला विक्रिय तृसूपांनी आर्य समजतो व वरील स्थली गव्या शब्दाचा भिन असा अर्थ करिते. विस्मयला हे विक्रियच म्हणणे मान्य नाही. तथापि तृसू आर्येन या शोषक्या बहुवचनत बाहेर पडल्याचे भय सुवांच नाही. सदर उद्देशाचा अर्थ एवढाच की ज्यांच्या गाई होत्या ती बरे यजन करणारे होता. वरील वाक्यांत आर्य व नान्त-गार्गेर यांचे सामुच्चिक युद्ध नसून 'भक्तांची वाट रापली-स देवा' अशा अपांचे विधान आहे.

पूर्वी भरत धीडे होते पण वशिष्टास पौरोहित्य मिळाल्यामुळे तृसू कोहीऊडे पडले असे विधान करणारी एक प्रधा मागे दिली आहे. आतापर्यंत चेतलेल्या उदात्तास आपणस लाविले गोष्ट स्पष्ट दिसते.

भरताचे एका काव्ये अपाचे विधानमि.

भरताचे दुसऱ्या काव्ये अपाचे वशिष्ट.

तृसूचे एका काव्ये अपाचे वशिष्ट.

तृसूचे एका काव्ये शत्रु युदास.

तृसूचे दुसऱ्या काव्ये भिन युदास.

युदासाचे एका काव्ये पुरोहित वशिष्ट.

युदासाचे दुसऱ्या काव्ये (अथर्वेच काली) पुरोहित विधानमि.

युदासाच्या पूर्वजांचे पुरोहित भारद्वाज.

युदासाचे भिन शत्रु आणि पत्सू.

युदासाचे तृसू एका काव्ये शत्रु.

युदासाचे तृसू दुसऱ्या काव्ये भिन.

तृसूचे भिन भरत; एकाकाव्ये शत्रु.

युदास हा भरत होता.

तृसूचा व विधानमिनाचा संबंध कोठेच वर्णिल नाही. त्यावरून भरत व तृसू हे एक नसावेत. दिवोदास हिना युदास हा भरत राजा असाव. त्याच्या कुळाचा एका काव्ये भारद्वाजादी संबंध असेल परंतु दादरातमुद्राच्या घोड्या पूर्वजांच्या काव्यात युदास पुरोहित विधानमि होते अंत शंका नाही. वशिष्टप्रमुख तृसू आणि विधानमि-युदासप्रमुख भरत यांचे वैर झाले असावे. पुढील युदा-मार्थे जेव्हा तरी तृसूचा पडणार झाला असावा (७. १८, १५) आणि जेव्हा तरी याच झाला असावा (५, २३, ६).

(७. १८, १९ व ७. ३३, ६) या दोन ऋचा परस्पर विरुद्ध अर्थ देणाऱ्या आहेत समजा, या दोन्ही ऋचा नवत्याच तर बाय झाले असते! या ऋचांच्या अभावी फार तर तृप्त व भरत यांचे काही काळ शत्रु व होते ही गोष्ट सिद्ध व्हावयास कठिण जाईल पण ते तेजस्थाने भरत व तृप्त यांचे परस्पर भिन्नत्व रोढें ठरत नाही. तृप्त व भरत यांमधे सत्य वसिष्ठामुळे किंवा वसिष्ठाच्या देववत्तीकरणवाचीवर विश्वास भरतामध्येंहि उत्पन्न झाल्यामुळे झाले असावे व वसिष्ठामुळे तृप्तचे व भरताचे एकीकरण झाले असावे. !

तृप्त आणि तृप्त्या देश किंवा प्रान्त कोठें असावा त्या स्थला-सर्वथा विचार आता करू. त्याच्या देशाचा नक्की निर्देश करण्यास मृत्यु दोनच साधने उपलब्ध आहेत. एक 'आश्विदेवं यमुना तृप्तवत्' या उल्लेखवरून आणि दशरथाश्रयुद्धाचे वसिष्ठ सूक्त ७. १८ मध्ये वर्णिलेले स्थल पक्षी असल्यामुळे याच्यामाधील प्रदेश तृप्त्या असावा अशी कल्पना होते. तृप्त्या 'प्रवृत्' असेहि म्हटले आहे. 'आश्वि गच्छति प्रवृत्तं वसिष्ठ' ७. ३३, १४ या स्थळां 'प्रवृत्' शब्दाचा 'तृप्त' असा अर्थ उपयोग केला असून वसिष्ठाच्या भूकामाभ्यं शाण्वतीहि शत्रुनामिक माहिती मिळेल.

सुदासाची ऐतिहासिक कामगिरी समजून घेण्यासाठी त्याच्या पूर्वजांची कामगिरी समजून घेतली पाहिजे. जे काम यापु सुरू करतो तेच मुलास पुढे चालवावे लागते. राजास जे शत्रु किंवा मित्र बाप उत्पन्न करून ठेविले तेच मुलास प्रत्येक वेळी लयात. यासाठी प्रथम दिवोदास (हा सुदासाचा बाप अगर आज्ञा असावा) याचे कार्य लक्षात घेऊ. दिवोदास, अतिथिग्व यावर्षा संहितेत पुढील उल्लेख आढळतात.

सर्व कुलं शुण्णहृत्पञ्चावयवार्थरन्ध्रपोतिथिग्वयश्च शम्भरम् महान्तं चिद्वर्षं निरुमीः यदा सनादेव वरुण इत्याय जाज्ञिचे ॥ (१. ५१, ९).

शुण्णाचा वेव्हार वध करण्यात आला त्या वेळेस तुलाचें व रक्षण फेलेल, अतिथिग्वाला भक्षणार्थ शवर दिलास. शाकिमान् अशुद्रालाहि हे पायापाठीं गुडविलेस. दस्यूचा वध करण्याकरिता व पुष्टेन काही जन्मास आलास.

सर्व वरसुतत पर्णव वधीस्तेजिष्ठयातिथितग्वस्य वर्तनी ।

सर्व शत्रा वरुणदयाभिनखुरीनाउद्व परिपुता क्रजिष्वना ॥

(१. ५३, ८)

करून व पर्णव याचा व अतिथिग्वच्या अत्यंत वैभवशाली कैचात वध केला आहेस. ऋजिष्वनां वेडा घातला त्या वेळेस शत्रा न जाणाऱ्या वरुणाच्या शंभर विह्याचा नाश केला आहेस. समविध सुभयसं तवोतिभिस्तश्च धामभिरिन्द्र सूर्यपानम् । त्वमस्मे शुत्समतिथिग्वमाडुं मेहराज्ञे स्ते अरण्यः ॥

(१. ५३, १०.)

हे इन्द्र ! तू मदत करून सुभययांचे रक्षण केले आहेस, आणि तुझ्या मदतीने तृप्त्याणचे (रक्षण केले आहेस.) सुख, अतिथिग्व, आयु होना त्या सत्य व वल्लभ राजाचे अधिक वेळें.

याभिन्नामतिथिग्वं पशोद्वयं दिवोदासं शंवरदत्त आबतम् । यामिः प्रमंभेय वसद्वसुमायततामिरुद्रु अतिभिश्चनापतम् ॥

(१. ५३, १३)

हे अश्वीरो ! तुम्ही मोठा अतिथिग्व दिवोदास व वधोद्य हाचें शंवरदास वध करून जयस्त्रुचे विह्याचा सुराडा करून ज्या साधनांनी पाळन केलेत, तीं साधने घेऊन तुम्ही येथे आमचेरुदे या. यदयातं दिवोदासाय वर्तिर्महदाजायाभिना हयन्ता । रेवदुवाह सचनो रथो यां वृषभश्च शिशुमारश्च युक्ता ॥ (१. ११६, १८)

हे अश्वीरो ! तुम्ही दिवोदासाच्या घरी आलांत, भारद्वाजाप्रत लोने आलात-ते वेळी तुमचे वरोथर आलेला रथ उत्तम धन घेऊन आला, त्याला एक शिशुमार व एक बैल एकन जोडले होते. युवभुजं धुरमाणं विभिर्गतं स्वयुक्तिभिर्निवहन्ता पितृभ्य आ । पोसित वर्तिरुपणा विजेन्यं दिवोदासाय महि चोति धामवः ॥ (१. ११६, ४).

भुज्यु पाण्याच्या पुरात धडपड करीत असता तुम्ही त्याजुडे आलात, उडणाऱ्या व स्वतःच जोडलेल्या पश्याकडून तुम्ही त्यास त्याचे वडिलाजवळ नेले. हे बलवान् हो ! तुम्ही दूर वारु-लेल्या घराप्रत गेलात, आणि दिवोदासाला तुम्ही दिलेली मोठी मदत प्रसिद्ध आहे-मिथिय.

भिनखुरी नवर्तिर्निद्र पूरवे दिवोदासाय महिदाशुचे वृत्तो वनेण दाशुचे वृत्तो ।

अतिथिग्वयश्च शम्भरं निरुमीः अराभरत ।

महो यनानि द्यमान जोजसा विश्वा धनान्योजता ॥

(१. १२०, ७)

तुझ्या कृपेस्तु दास कामना पुरविणारा (पुर) जो दिवोदास त्याकरिता-तुझ्या भक्ताकरिता-हे इन्द्र ! हे वृत्सवर्त्ता ! तू आपल्या वज्राने नव्वद विह्याचा सुराडा केलास, रथा बलवानने अतिथिग्व्याकरिता शंवराला पर्वतावरून खाली आणले व आपल्या बलाने महाधन वाटले, आणि आपल्या बलाने सर्व धन देऊन टाकले. स नो गव्येभिर्वपर्मन्मन्त्र्ये एरां दत्तं पाशुभि पाहि शम्भेः । दिवोदासेभिरिन्द्रस्तवानी वावृषीथा अहोभिरिव धीः ॥

(१. १२०, १०)

हे पराक्रमी (इन्द्र) ! हे तिले फोडणाऱ्या आमच्या नूतन सूचींनी गाडलेला तू बळकट करणाऱ्या मदतीने आमचे रक्षण कर. हे इन्द्र ! दिवोदासाच्या वंशजानां स्तविलेला तू, शुजसा दिवसाना मोठा होत आतो त्या व वैभवदात रुढित हो.

अध्वर्षी योः शतमासहस्रं भूया उपवेवपजयन्वान् । सुस्तस्यापोरतिथिग्वस्य वीरान्यावृणामरता सोममर्म ॥

(२. १४, ७)

ज्याने एक लक्ष (लोकोचा) वध केला व त्याना खाली धृष्ट्यांच्या वसुस्थलावर फेकून दिले, ज्याने अतिथिग्व, कुल व आयु यांच्या वीरानांनी मारले त्याला हे अध्वर्यो ! सोम आणा.

सन्धयन्सदिव सारथ्ये शुण्णमशुपं कृष्यं कृताय । दिवोदासाय नदति च नवेन्द्र पुरो वीरवृद्धम्वरस्य ॥

(२. १९, ६)

† वीर याचा अर्थ मायगानी अभिगन्तु = शुत्र आता केला आहे.

एतदां स्थले आपल्या कुत्रा सारख्याला अघाती व फिरे भक्षण करणारा छुण देऊन टाकला; आणि इन्नाने दिवोदासासाठी शंभराचे नव्याण्णव फिले पाडून टाकले.

अर्धे घरो मन्दसानो च्येर नवसाकलवर्तीः शम्बरस्य ।
शततनं वर्ये सर्पताता दिवोदासमतिथियर्थदायक ॥
(४. २६, ३).

सोमाच्या उन्मत्त आनंदांत मी शंभराचे नव्याण्णव फिले एकत्र पाडून टाकले; आणि दिवोदास अतिथिग्याला सहाय्य करताना शंभराचें वसतिस्थान पूर्णपणें (मोडून टाकलें).

शतमस्मन्तर्पणां पुरामिन्द्रो व्याप्यत ।
दिवोदासाय दायुषे ॥

(४. २७, २०).

हवि देणाऱ्या दिवोदासाकडिता इन्द्राने दयणेंचे शंभर फिले उलथून टाकले.

स्वमिमा पार्यां पुरु दिवोदासाय हुन्वते ।
भरद्वाजाय दायुषे ॥

(६. १६, ५).

मुडें ओतणाऱ्या दिवोदासाला-पारितोषिकें (किंवा देणगा) देणाऱ्या भरद्वाजाला-तू हे पुष्कळ वर दिलेस.

मत्तते अथा करणं छतं धृत्वाय पद्मसुमतिथिग्रमाभे ।
पुरु सहास निशिखा अभिसासुर्पैपणं पृथता निनेष ॥
(६. १८, ११).

तूं आज केलेलें कृत्य प्रसिद्ध आहे. (आज) तूं त्याच्या करितां इतर पुष्कळ हजारोंसह कुस, आयु व अतिथिय यांनां नम-
विलेंस; आणि सूर्ययागाला पौर्णमें मुक्त केलेस.

त्वं कवि श्वाद्योर्कसातो त्वं कुस्तार दुष्णं दायुषे यकः ।
सं शिरो अमर्मणः पराहन्ततिथिग्राय ईर्यं करिष्यन् ॥
(६. २६, ३).

सूर्यप्रकाश जिकण्यास तूं त्या कुडीला भाग पाडलेस; युद्धीत युत्तासाठीं शुणाचा नाश केलास, अनेक राक्षसांचे डोंळे तूं काप-
लेस त्या वेळेस अतिथिग्याची स्तुति वृंक्षिलीस.- निम्निध
त्वं तदुग्रमिन्द्र यदंगा कः भयच्छत सहस्रं हार दावं ।
अभामिर्गदासं शम्बरं हन्त्राथो दिवोदासं चित्राभिरुती ॥
(६. २६, ५).

हे वीरा ! तूं ज्या वेळेस लढणाऱ्या एक लक्ष शत्रूंचा वध केलास त्या वेळेस तूं स्तुतीचें फल दिलेस. धर्तारकच्या दलशंभराच्या वं-
ध वध केलास आणि चमत्कारिक साधनानीं दिवोदासाला मदत केलीस.

सं शतान्णव शम्बरस्य पुरो जघन्याप्रतीतिं दस्योः ।
अशिखो यत्र शत्र्या शचीनो दिवोदासाय छन्दते ह्यतर्के
भरद्वाजाय गृणते वसति ॥
(६. २६, ४).

दस्युशंभराचे शंभर अनेक फिले तूं त्या वेळेस जमीनदोस्त केलेस. ज्या वेळेस हे यजमान ! हवि देणाऱ्या दिवोदासाला तूं यत्नमें मदत केलीस आणि हे सोम विक्रय घेणाऱ्या ! तुम्ही स्तुति करणाऱ्या भरद्वाजाला शानान् केलेस.

यस्य त्यक्तुम्भरं मंद दिवोदासाय हन्धः ।
अयं स सोम हन्ध ते सुतः पित्र ॥

(६. ४३, १).

ज्याच्या उन्मत्त आनंदांत तूं एतदां शंभराला दिवोदासाचें भक्ष्य केलेस तो हा सोम तुझ्यासाठीं दाखून काढला आहे. हे दत्ता, धी.

भरतोक ह्यं रापसत हन्ध वक्ष कोशर्यदिश वाजिनोदात् ।
दिवोदासादतिथियर्थस्य रायः शम्बरं यतु मयग्रभीम् ॥
(६. ४५, २१).

इन्द्रानें त्या घनांतून अस्तोकाला दहा वीरा (म्हणजे द्रव्यनिधि) व दहा जोमदार घोडे दिले आहेत. दिवोदासापासून आम्हीला शंभराचें वन-अतिथिग्याने दिलेली देणगी-निळासी आहे.

वशाश्वान्दश कोशान्दश यत्ताथिभोजन ।
यथो हिरण्यविण्मृगान्दिवोदासादुत्तानिषम् ॥

(६. ४५, २१).

दहा घोडे, दहा द्रव्यनिधीच्या भेटणा आणि त्यांच्या मदीला दहा यत्ताथि आणि एका देणगी हीं व सोम्याच्या दहा लग्नी दिवोदासाच्या हातांतून मला मिळाल्या आहेत.

इषमद्वादभराहणच्छतं दिवोदासं यक्षश्वाय दायुषे ।
या सन्धन्तमाचसरादावत् पणिं ता ते दाम्नाणि तमिषा सरस्वति ॥
(६. ४९, १).

केवळ आत्मदेव पाहणारे, दान व देणारे असा पणीनां जिवे खाऊन टाकलें आणि यक्ष करणाऱ्या वायस्पृशाला क्षणमोवक दिवोदास नावाचा पुत्र दिला तो (ही सरस्वती होय). हे सरस्वती, तुजें हें दान पार मोठें आहे.

इमं नरो मरुतः सन्धत्तातु दिवोदासं न वितरं ह्यदात ।
गविष्टना पेजवनरय केतं दृणाशं शनमनरं कुर्वेदु ॥
(७. १८, २५).

सुदासाला पित्त दिवोदास याची ज्यप्रदानें तुम्हीं सेवा केली तथी हे शूर मरत हो । तुम्ही त्याची-सुदामाची सेवा करा, अनुपद करून पेजवनाच्या इन्हेला पाडिला या. त्याच्या टिकणाऱ्या व यच्छत प्रदेशाचें निषातानें रक्षण करा.

विषास हने भयभयभितो नरो मदेम शरणे सत्तायः ।
निवृणंशं निग्राहं शिशुलतिथिग्राय ससं करिष्यन् ॥
(७. २१, ८).

हे भयभूत ! ज्या मित्रांवर तूं प्रेम करतोस ते आम्ही अतिथि-
ग्याची इच्छा पूर्ण करणारा व तुजें व शत्रु यांचा मर्ग हरण्यास लयी अने-दुष्का संतुषणासाठीं तुम्हा समिप आनंदांत आलो.

य आर्यं कुत्समतिथियवमर्दणं यादृपानो द्विं द्विं ।
तं त्वा वर्यं हर्षश्च शतक्रतुं वाजयन्तो हवामहे ॥
(८. ५३, २).

उत्कर्ष पावणाऱ्या य्दानें आयु, उन्न आणि अतिथिय यांचा कडसा पाडला त्या मेल्यास इन्हा हविर्दुष्ट आम्ही दरोव झेलावितो.

इर तथ इत्याभिप्रे दियोदासाय शम्बरम् ।

अथ त्वं तुर्वदां एदम् ॥
(१ ६१, २)

सत्त्वशील दिवोदासाकरिता जलदीने विळे व शबर याचा गुराव केला, नंतर यदु आणि तो तुर्वदा (याचा गुराव केला)

आहे यदुभ्यो अतिथिगमिच्छरमिषं न द्रवद्रुं विष्णु पारवम् ।
य पर्णयस्र उत वा वरजद्रुं द्राह्मं मेहे द्रवद्रुत्ये अयुप्रवि ॥
(१० ४८, ८)

ज्या वेळेस शत्रूंचा डार मारणाऱ्या भोढ्या लवार्दत-जीत वरज पडला व पर्णय पडला तीत-मी वेम्ब सपादन केलें, त्या वेळेस यदुच्या विरुद्ध मी अतिथिगाला शक्तिपान् केलें आणि सासर्थ्य जिकणाऱ्या धृताप्रमाणें त्याला मी लोकांच्या मध्ये ठेविलें

वरील उताऱ्यात खालील ऐतिहासिक महत्त्वाची स्थले येतात.

(१) कुत्सार्जे छापास मारिलें

(२) अतिथिगाने शबरस मारिलें

(३) काज आणि पर्णय याचा अतिथिगालाच्या फिन्यात नावा झाला

(४) ऋजिश्वाजें वेडा देऊन वगृदाची शंभर पुरें विधासिली

(५) जो ऋचा तुर्वयाणाच्या रक्षणाबद्दल इद्रास गले तीच सुप्रभ्याच्या रक्षणाबद्दल कुत्स, अतिथिग आणि आयु हे एरा तक्ष राजांचे अंकित झाल्याबद्दल इद्राची स्तुति करते

(६) शबरस मारणानें दिवोदासाप्रमाणें कनोजेचेहि पालन झाले व विष्णुपाच्या नाशानें नरदस्यूचें रक्षण झालें

(७) भद्राजाप्रत अश्वीच्या आगमनाचा परिणाम दिवोदासाच्या घरीं अश्वी येण्यात होतो

(८) जो गायाना पल दिवोदासाच्या तर्कना होता तो मुञ्जुच्या सोबतपुढीबद्दल अश्वीची स्तुति करतो

(९) दिवोदासांनीं भद्रापाला धन दिलें.

(१०) तुर्वयाणाकडून अतिथिगालादि नयीच्या पराम्भाबद्दल इद्राची स्तुति भद्रापाकडून होत आहे.

(११) दिवोदासानें शबरची सपति भारद्वाजास दिली.

(१२) सारस्वतीनें वयश्वाला दिवोदास दिला व पणीना खालें अशी मरद्वाज स्तुति बरतात

(१३) तुर्वदा व यदु याचा गर्व हरण झालानें अतिथिगाली इष्टा पूर्ण होते

(१४) अतिथिगाला गुरुच्या विरुद्ध इद्रानें शक्तिपान् केलें ही गोष्ट वरन व पर्णय याच्या दिवोदासाकडून परामनाच्या प्रसंगी झाली

आतां या विधानाची परस्पररूपति किंवात जाणते तें पाहू.

दिवोदास, आयु व कुत्स हा मित्रसभ दिसतो यांचा तुर्वयाणानें परामन केला उलट एकदा या मित्रसभानें तुर्वयाणाचा परामन केला असावा दिवोदास यानें शबर कर्ण, कर्ज व मुञ्जु लेक यांचा परामन केला दिवोदासानें शबरस मान्न कनोजेचे

रक्षण केलें दिवोदासानें तुर्वदा व यदु यांचा गर्व हरण केला कुत्सानें सुप्रभाचा परामन केला.

नरदस्यू व दिवोदास यांचा एका ऋचेत उल्लेख आहे पण त्याबद्दल त्याचें समकालीनत्व सिद्ध होत नाही. दोन भिन्नकालान क्रियाचें श्रेय उत्तरकालीन गायकानां देवतेस दिले आहे तसेच पणी व वयश्वा यांचाहि विरोध सिद्ध होत नाही. मुञ्जु व दिवोदास यांचेहि समकालीनत्व सिद्ध होत नाही.

ऋजिश्वाजें वेडा देऊन वगृदाची शंभर पुरें विधासिली, यावरून कल्मसेचे बरेच बळसे दिल्याशिवाय वगृदाचें व शबरानें ऐनय व ऋजिश्वाचें व अतिथिगानें ऐनय सिद्ध होत नाही.

भारद्वाजांनीं दिवोदासाच्या घरीं दाक्षिणा स्थाऊन तुर्वयाणाकडून अतिथिगालादि नयीचा परामन झाला याबद्दल इद्राची स्तुति बरावी हे आप चमत्कारिक दिसतें असेंहि शक्य आहे कीं, ज्याप्रमाणें विश्वामित्र आणि वसिष्ठ हे कामापुरते शुल्वयें पैजवतानें निर्माण केलें त्याप्रमाणेंच भारद्वाजहि तात्पुरते पुरोहित असावेत वा कीं, पैजवन जर पुरुषीचें असतील तर त्यांचे उपाध्याय आणि उरतात, असे शक्य आहे कीं, राजे व उपाध्याय हे बरोबर हिंडत नसावेत आणि स्थानिक उपाध्यायांचा स्वीकार हा तत्कालीन राजनीतीचा एक भाग असावा.

एवंच दिवोदासाविषयीं आपणास माहिती येणेंप्रमाणें देता येईल

दिवोदासअतिथिन यांस्तथवीं अनेक अज्ञेयवद्भन अपदीं प्राचीन वैदिक युगात दिवोदासअतिथिन याचे प्रासुर्य दिसून येतें. तो वयश्वाच्या (ऋ ६ ६१, १) मुद्रगा व भरत लोकांमधील प्रसिद्ध राजा मुद्रास दाचा बाप किंवा आज्ञा होता दिवोदास हा भरत (ऋ ६ १९, ५, १९) होता व तुर्वदा व यदु (ऋ ७ १९, ८, ९ ६१, २) हा लोकांचा वैदी होता हेच धन त्यानें आपला मुलगा सुदास यास पैतृक धन म्हणून देऊन ठेविलें असो त्याचा मुख्य वातु शबर दास हा होय हा लोभगात राहणाऱ्या लोकांचा मुख्य असून त्याचा परामन अनेकदा दिवोदासानें केलेला आहे दिवोदास हा आपल्या चापाप्रमाणे अमीचा मोठा उपासक होता कारण ऋग्वेदांमध्ये अमीचा दिवोदासाच्या नांवानें संवोधिलें आहे उल्लेखणी त्याचा आयु व कुत्स यांच्या बरोबरइद्राच्या मदतीनें तुर्वयाणाने पराजय केला असे वर्णन आलेले आहे (६ १८, १३ अयेरे)

एकदा (६ ६१, १ व पुनील) असा उल्लेख झाला आहे कीं दिवोदासाचे पणी, पारवत व वृत्सय यांच्याशीं युद्ध झालें त्यावरून दिलेंहेंदेनें असे अनुमान काढलें आहे कीं, तो अरकोशियामधल्या ज्या जाती होत्या त्यांच्याशी लढण्यात गुलता होता, व उश अर्था दिवोदास झाला अर्थ स्वर्गांतला दास असा होतो त्या अर्था तो स्वत व दास असावा हें अनुमान असम्भवनीय दिसतें कारण उश सरस्वती नदीवर दिवोदास व अरकोशियामधील जाती यांमध्ये युद्ध झालें ती व अरकोशियामधल्या इरनिदी ही नदी एक असणे

शत्रु नाही. अर्थात् ही सरस्वती नदी मागाहून प्रसिद्ध हातेली सरस्वती नदीच असली पाहिजे. ही गोष्ट एकदां बकुल केळी म्हणजे पंचविश (९. ४, ११) ब्राह्मणांत यमुना नदीजवळ पूर्वेकडे पारावत होते असा जो उल्लेख आलेला आहे त्याला पाह्य येतो. जेथेच असें मत आहे की, दिवोदास व अतिथिश्वा हा दोन निराश्रया व्यक्ती होत्या पण ज्या अर्था हा दोन निराश्रया माणसांची कृत्ये अगदी तंतोतंत सारणीच आहेत त्या अर्था हा दोन व्यक्ती निराश्रया मानणें सुक्त दिसत नाही.

दिवोदासांत ज्या लढाया मारल्या त्या अर्थात दाशराययुद्धापूर्वीच्या होत्या, सिंधुलोकासाठी त्या लढाया पुन्हा देतां.

- (१) पूर्वभाषाबरोबर मित्रंघांनी पहिली लढाई.
- (२) दक्षिणभाषाबरोबर लढाया.
- (३) सुग्रीव व बद्ध मांघरोबर लढाई.
- (४) पण्य व करज दक्षिणभाषा लढाई.
- (५) सुग्रीवभाषाबरोबर लढाई.

अतिथिश्वाची वंशुदायबरोबर लढाई केव्हा झाली व तिचा दिवोदासासाठी संघर्ष काय होता हे स्पष्ट होत नाही. मुज्यू कोणत्या लढाईत होते हे कळत नाही.

दाशराययुद्धापूर्वी मित्रंघांनी आणखी एक युद्ध करून तृतीयभाषाचा पराभव केलेला दिसतो. हा पराभव सुग्रीवाच्या भरतकांर्दीत झाला. या पराभवामुळे तृतीयभाषांनी दक्षिणेची राहणे स्वर्ग होऊन पुढे भाई लागली असावीत; आणि त्यांत सुग्रीव इतरांवर कर्तव्य स्वाभिमानी केव्हा बसुन झाला तेव्हा त्याच्या विद्रुध असलेल्या युद्धवेदांस पुढील मित्रांने असावेत असें दिसते.

सुदास, दिवोदास व पित्रवतः—सुदासाचा "चत्वारो मा पेत्रवतस्य दाना.....सुदासे" (७. १८, २३). येथे "पेत्रवतस्य सुदासः" असें म्हटले आहे, त्याचप्रमाणे त्याच सूक्तांत ("दिवोदासं न पितरं सुदासः") सुदासाचा पिता दिवोदास त्याला ज्याप्रमाणे सेवीत होता त्याप्रमाणे या सुदासाला सेवा असें म्हटलें असून पेत्रवत सुदासाचे घर राखा असें "अतिथिश्वा पेत्रवतस्य वैतम्" (७. १८, २५) या त्या पुढीलच श्रुत्यने दर्शित केले आहे.

यादिवाय आणखी एका स्वर्गा "हे ननु देववतः अंतो गोः..... सुदासः। अर्हतामे पेत्रवतस्य" येथे "देववतो ननुः पेत्रवतस्य सुदासः" असा स्पष्ट उल्लेख आहे.

सुदासाचा बाप, आता व पत्नी.—यरील विवेचनावरून सुदास हा दिवोदासाचा पुत्र होता व पेत्रवत होता इतकें स्पष्ट होतें. पित्रवत हा शब्द ऋग्वेदांत येत नाही. त्रिशकुंभारांनी पित्रवत हा सुदासाचा बाप म्हणजे दिवोदास असें म्हटलें आहे. पण त्याच खात्रीलायक पुरावा नाही. पेत्रवत हें कुलनाम असणें शक्य आहे.

सुदासाच्या बापाकडे नांव उल्लेखिलें गेलें आहे असा संशय येतो. ते नांव सुदेवी होय. ती त्याला अर्धाभा दिली. "याभिः सुदासः कडयुः

सुदेव्यम्" या टिकाणी सायणांनी "सुदेव्यं" याचा अर्थ "प्रसन्नं घनं" जगा केला आहे. परंतु "सुदेव्यं" हें "सुदेवी" असें पाणिनीच्या व्याकरणप्रमाणें करता येतें (पा. सू. ६. १, १०६, १०७).

"दुग्धमदादभ्रमणच्युतं दिवोदासं कथ्यथाय" — "दुग्धं (सरस्वती) दिवोदासं वज्रथाय भद्रदाय" — ही कथ्यथाय दिवोदास देती झाली, या भद्रदायाच्या म्हणण्यावरून दिवोदास हा कथ्यथाया मुलगा ठरतो.

याच्या उत्तर एके स्वर्गा "ननुः देववतः.....सुदासः। अर्हतामे पेत्रवतस्य"। या टिकाणी देववताचा नांव सुदास (पेत्रवत) असें म्हटलें आहे.

यावरून सुग्रीव याचा पिता दिवोदास पित्रवत असें ठरतें, परंतु दिवोदास पित्रवताचा बाप देववत की वज्रथाय याचे उत्तर स्पष्टपणे देतां येणार नाही. या टिकाणी वज्रथाय आणि देववत भिन्न दिसतात. या दोघांचा सुदासामार्फत न जोडतां स्वतंत्रपणे जोडणारा उल्लेख नाही. देववत हें कथ्यथायचे विशेषणहि असणें शक्य आहे, किंवा सुदास हा देववताचा दौहित्र असणें शक्य आहे. भरद्वाजमंडळांत म्हणजे सहाव्या मंडळांत—भरद्वाज दिवोदासाची बाळागणी करितो. त्याच मंडळांत "कथ्यथाय" हा दिवोदास सरस्वतीने दिल्याच्या उल्लेख आहे व "देववताचा नाव" असा भरद्वाजाचा सुदासापेसी उल्लेख वसिष्ठ मंडळांत—म्हणजे सातव्या मंडळांत—आहे. "देववताचा नाव" असें म्हणण्यांत वसिष्ठांच्या काही हेतु तर नसेलना?

सुदासाचा अर्थ मेघः—सुदासांनी एक घोडा सोडल्याचा उल्लेख आहे. "ए प्रेत कुशिराधेतवचमथर्धरादे प्रमुक्षता सुदासः—" "हे कुशिराजो! चला, सावध रहा. पैसे मिळविण्याकरितां सुदासाचा अथ घोडा असें विवामित्राच्या तिमण्या मंडळांत म्हटलें आहे (३. ५३, ११). त्याच सूक्तांत विश्वामित्रांनी सुदासाकडून यज्ञ करविला ["विश्वामित्रो यदवहसुदासम्" (३. ५३, ९)] असाहि उल्लेख आला आहे. "आशुध नैदमिषिले जगाम" (७. १८, ९) या श्रुत्यावरून, सुदासांनी, अथमेघाचा घोडा सोडला होता आणि अथला कोणी तरी अथवाय केला, परंतु इन्द्राच्या मर्त्येने तो त्याला मिळाला असें निघते. ऐतरेय ब्राह्मणांत "वसिष्ठाच्या पौरोहितांलाही सुदासांनी अथमेघ यज्ञ केला" असा उल्लेख आहे, अशी शंका येण्यास जागा आहे. तथापि त्या उल्लेखाचे स्वरूप लक्षांत घेतल्यास मंका दुर्बल ठरते. ऐतरेय ब्राह्मणांत "वसिष्ठः सुदासं पेत्रवतसमिषियेव..... पृथिवी जयन्.....अथमेघ मेघ्येमेघे" असा उल्लेख आला आहे. असें असावे की, अथमेघ वसिष्ठाच्या हातून न होता केवळ साध्व्याभिषेक वसिष्ठाच्या हातून झाला असावा.

सुदास आणि हिंसक लोकः—सुदास हा विशेष प्रकारे सुपारलेख, योराव अहिसृक्ष आणि सुदासाचे शत्रू हिंसक असा भेद स्तोत्रकृत्यां वमिश्रितां काही टिकाणी दर्शित केला आहे.

"जहि वर्यवतुगो मर्यस्य" म्हणजे "जाहोसं कर असे एके टिकाणी म्हटलें आहे.

अतन्वात् निरुक्तं च मायणापायेत्या भाष्यात् अनेन द्रिष्टानां उदाहरणं आसीत् आहत. वाचनेन 'ननुपु' धातवे 'हितक' म्हणून कोणी प्रसिद्ध होऊ नये व तदितर होऊ नये असा अर्थ होईल असे द्वायवृत्त असते.

सुदासाचे दातु- आता सुदासाच्या दातुंके बघू.

शिम्यु-सुदासाच्या विद्वत्पणाच्या दृष्टा राजात शिम्यु हा एक होता. शिम्यु हे एक प्रकराच्या लेखाचे किंवा राजाचे नांव असून दातात सुदात सुदासाचे याचा पराभव केला (७.१८, ५). दस्युघोरर याचा उलट दास्यत्वात आला आहे त्यावरून हा दस्यु असावा असे विधान शिमेने केले असले शिम्युस त्याचे मित्रांनी दस्यु म्हणून घाबरून दस्यु म्हणून एक जात होती आणि शिम्यु तिचा एक पोटभेद होता असे म्हणणे हा मान वसनेचा याजार आहे, हे आर्थ आणि दस्यु याविषयाच्या विवेचनावरून स्पष्ट होईल.

बाही कृषावरून असे स्पष्ट दिसते की शिम्यु आणि नहुष यांचा काही तरी संबंध असावा. यादिसावर भरत, बापांगिर, वक्षीवत यांच्याशीही त्याचा काही तरी संबंध असतो हे त्यावेळी कृष्ण दाखवितात.

(शिम्युमहोक्त अमरवर्षी व्यक्ती:- नहुष, आपु, मनु, इषा, आपन्न कृष्ण, अंबरीष, एतेव, भयनात व सुप्रपथ्)

न वयस देवा देवता व भर्ता आपन्न व वयसो अन्तमापु ।
प्र प्रदिशत पतता दमे दिवश्च मरुतामो भविवद ऊती ॥
(म. १. १००, १५).

उपाच्या पत्राचा अंत घुलोसमर्थ देवांत (लागलेला) नाही, मर्थ मनुयास (लागलेला) नाही व उदासादे लागलेला नाही, तो (इंद्र आपल्या) वेवाने घुलिवी व घुलोक बांत व्यापून दासगास (होय). (तो) मरुतासिद्ध इंद्र कामचा सूरिता होतो.

रोहिदस्यया समदस्युर्लक्ष्मीर्गुहा राघ ऋजाश्वरप ।
वृषधन्यं विप्रती धनु रथ मन्त्रा विजित नाहुषादु विशु ॥
(म. ३. १००, १६).

आरक वणांनी (आणि) श्याम वणांनी, अगते मरुती, वपाज-या अलारा अमलेली (आणि) स्वर्गी यात वरागाती इंद्राची आनंदायय (अवनालित) । दशा रागात पाळत तो रथ धुरीस आपल्या मागा देऊन कृष्णांशाला सपत्ति (देण्यासाठी) ओढून आणीत अगतना नाहुषांग (लोसाय) दस्यु पटत असते.

पतस्यत इन्द्र वृष्ण उर्यं बापांगिरा अमि वृषास्तं राघ ।
ऋजाश्व प्रदिभिरम्वरीषः सहदेवैः भयमान गुराधाः ॥
(म. ३. १००, १७).

तर हे इंद्र, हे तुमचे लोच, दृग्गिराचे पुत्र कृष्ण, अंबरीष, सहदेव, भयमान (आणि) गुराध आणि त्याचे सवें तुझ मरुतांग राघ मऊन तुला हविर्पण करीत आहेत.

दस्युर्लक्ष्मीश्च उग्रत एतेह्या वृषिरयां रापां नि वहीत ।
मन्त्रं भविमि भिन्नतयं सततयं सततयं वृषः ॥
(म. २. १. १८)

बहुभक्त (इंद्रां) दस्यु शिम्युला चपलामाी मरुताच्या साहाय्याने वृषिकीवर मारून वज्रांनी भेदून दाखिले. त्या आपल्या तेज-पुंग मित्राच्या साहाय्याने लेन घेतले, सूर्य हरण करून घेतला सुंदर वज्र पारण वरणाच्या (इंद्रा) ने उदक हरण केला.

शिम्युला वरील कृष्णात दस्यु म्हटले आहे, व इंद्राविद्वत् केले आहे, तेव्हा शिम्युस जो वज्र अनुकूल नाही अशाचे हे सूक्त आहे. या सूक्तात १८ व्या ऋचेत, नहुषाशी, शिम्युशी व भर्ताशी छंदविषय छानतो त्याप्रमाणे दोस्तो दिसत नाही. येथेच काय पण संबंध देशत शिम्युविषयी फारच थोडी माहिती आपणास मिळते.

या सूक्तात कृष्णांशाला सपत्ति देणासाठो इंद्राच ओढिला जात आहे ही गोष्ट नहुषाच्या दृष्टीस पडत असते म्हणून विधान आहे. याचा अर्थ काय ते कळत नाही. वरील विधानावरून जर नहुषास तो सपत्ति पाहून दुःख होते असा ध्याने निघत असेल तर ती कल्पनाच आहे तेवढावरून नाह्यास कृष्णांशाचे शत्रु करावे, व सूक्तात शिम्युला दस्यु झटले आहे त्यात शिम्युसहि कृष्णांशाचे दस्यु बनवणे ही कल्पनेची फार मोठी उडी होय. शिम्यु व नहुष यांची दोस्ती जडविणे ही तर त्याहूनही उदात्त उडी आहे. यांच्या दोस्तीत शिम्युचे दस्यु भरत कसे आणले हे कळत नाही.

बापांगिराचा इतरांशी संबंध काही कळत नाही.

नहुष:- आता आपण नहुषासमर्थ उतारे पेंजे आणि काय माहिती मिळते ते पाहू.

त्वामग्ने प्रपममाश्रमाये देवा अऊषसहवस्य विदपतिव ।
इक्ष्वाकुरुषवमनुषस्य नासनी वितुर्वसुओ मनकस्य जायते ॥
(१. ११, ११)

हे अग्ने, देव वृक्षा प्रपम आयुकरिता नहुषाचा मनुष्यह-घारी सेनापति करते झाले. नंतर मनुष्यांना (वर्ग) शिषुण देवारी मनुषी दस्यु नावाची कन्या निर्माण केली नंतर आमच्या क्लियाचा पुत्र झाला:- सायण

हे अग्ने देवांनी तुला सचेतन मानवांत पहिलाच असा जो नहुष त्याच्या घराण्याचा सुप्र केले. झेला मानवी प्रजेची उपदेशिज्ञ केली व त्या केवळ आमच्या वंशाच्या जननात एक पुत्र झाला - यक्षिण

चान्वातो मा मशशरारस्य विम्वज्यो रशत आपयमस्य निष्ठा ।
रवांयां मिश्रावरुणा दीर्घांस्ता स्वमममसि. सते ना घोह ॥
(१. ११२, १०).

मशशरारचे चार व जयशारी आयस्य राजाचे तीन पुत्र झळ छज्जत. हे मिश्रावरण हो मनुष्य आणि विलुप्त व सुप्रमदीति अशा रथ सुप्रमदीति प्रवातो (आमच्या दस्युंना मयजतक होतो)

यत्ने अग्ने नमसा वरुमाह मत्त सपात्यरुषस्य वृष्ण ।
तस्य सयः वृष्टुतापुतेत प्रसम्रांगस्य नहुषस्य शेषः ॥
(५. १२, ५).

हे ओ, यन्मोक्षय असा तुला स्तुतीपद हवि अर्पय करतो, दैर्घ्यमात्र व सर्व कामना पूर्ण करणाऱ्या असा मुनी (स्तुतिव्य) स्तोत्रे रचण करतो, त्या नमुन्याचे पर विस्तीर्ण होवो आणि त्याची स्तुति वाढो

आ मंपातिमद्रणः इति अत्रुत्तरांय वृत्तौमधुमं ।
पया दामान्यापाणि वृत्ता करा यत्रिच सुतरा नमुपपद्यते ॥
(६०, २०)

हे ईश, ज्या गणतीच्या योगाने तुम्हाचे जे आमचे दास्य त्यांना आम्ही नारा करू आणि दास व नमुप (नमुप-मनुष्यजात-प्रमाण) योगाने योगाच्या मार्गांना त्या तुम्हाचे मार्गाने करा वहात अन्त्यापुढे जी नारा नपावणारी व शेमकारण अशी आहे ती राखीत आम्हाला दे.

हे ईश, तामूला जिह्वाभागादी आम्हांस मोदी व अक्षय अशी दास्यत पशुदे दे त्या योगाने आमचे आणि दास यांचे वर वृद्धिपत कर आणि नमुपाचे बाटु वलिष्ठ होऊ दे -मिथिय
यदिष्ट नमुपिष्योमोना वृष्ण व वृद्धिबु ।
पद्मा पचतितीनां पुष्पामाचर मन्ना रिवाति वीर्यवी ॥
(६१, ७)

हे ईश, नमुपजातीचे सर्व शोष आणि धन तगेंच पचवणाने सर्व शोषांमद अगळेले तेच आम्हाला दे

ईश, नमुपजात्या जातीत आडवणारी सर्व शक्ति व वरदान आणि पंचजन अनुमतात असलेली दिव्य कीर्ति आणि सर्व वीर्य व प्रमान एवढेच येऊ दे.-मिथिय

उत्तम्यदास्यपच यदिष्ट नमुपिष्य ।
अग्र विभु प्रदीपयत ॥

(६२, २४)

हे ईश, नमुपजात्याच्या प्रजेमध्ये जे अक्षयसामान्य साधारण दिले तेच आम्हाला दे

आणि हे ईश, प्रार्थन करीत नमुपजात्या जातीमध्ये जो वेगवान, अक्षयची संपत्ति कमवण होतो ती सर्व संपत्ति आम्हाला दे -मिथिय

आघात नमुपस्वर्णान्तरिक्षासुदृतिमि ।
विवायां अभिजनामधु कण्ठाका मवने उत्तम ॥
(६३, १)

हे अग्निगोत्र, नमुप जोरातून, सोपविहीन अशा स्तोत्रांनी लाविले गेलेले ज तुम्हा ते येथे या त्याच प्रमाण अतर्हितातून इच्छे येऊन वणमोत्रीय जे आम्ही त्या आमच्या राज्यामध्ये पिळकेला मजुर सोमरस प्राशन करा - सायण

यामरमोचिदमना मन्दाचिरं दापये ।
अरक्ष अक्ष नमुपे गुरुत्वाति गुरुत्तराय दाम्भ ॥
(६४, २०)

जो वृ (गुरुत्तर) दे सुद्धे असणारे गणभादिव धन मला दान देण्यासाठी त्यामुळे मला मान्य करता क्षातरा, सोमन-यर्मा तो वृ (मला दान देणे) या पुण्य कर्मांकरिता अरक्ष, अक्ष, नमुप, गुरुत्तर (गाना हनुम रत्ना क्षातरा) - सायण

किंवा अम्हादि राक्षसीय गुरुतर हेहि एक नांव घेतो येणे दास्य जाते

वैशाखपला मनुपाय मरुम रथात ओढा नेया जाणाऱ्या हा वैशाखाय व मृत उत्तर अथवा राक्षस या मला पारिभाषिके देशातून व वर्यतेला क्षालण हा नमुप मनुष्य पितृम विद्वान् अग्न शरैल तितका विद्वान् आह पण मनुष्यापेक्षादि अधिक पुण्यवान् आहे -मिथिय

य दे रथो न भुरिपादयोनि मह इन्द्रजि सातवे पद्यमि ।
आदी वित्रा नमुप्याणि जाता इवता वन उध्वानवन्त ॥
(९८८, १)

आम्हांला रिजुल संपत्ति देण्याकरिता रथाप्रमाणे बहुत भार बहान करणाऱ्या सोभाची योजना केली जाते, योगानंतर आम्हांला विरोधी असणारी सर्व माणसे समानान् उन्मुक्त जावात (इच्छेने नष्ट होवोत) -सायण

दे वसिष्ठान् (इश) । रिजुल संपत्ति मिदरिष्य करितो एवामा ऐश्वर्य रथामने सोम जोडला आहे नवर ननुनी सप्रामोत मिळे मिथिय

प्रथमात विप्रविष्टेया विजयान्ता उन्मव त्यांनी यज्ञात केला, [वरील ऋतेया दुसऱ्या करणाऱ्या आपणाम यत्तिचित्ति कर्ष समस्त नाह अती मिथियने आर्या पुस्तकात प्राप्तपणे केलुकी दिली आहे]

वीती जनस्य दिव्यस्य वरप्रापि दानो नमुप्यभिनिन्दु ।
प्रपोन्मिराहतामर्षेभिर्मर्जनातो विभिर्गोतिरिद्धिः ॥
(९९१, १)

राक्षसांनी स्तुति केलेला, नमुप्यांनी पिळकेला व मरणा-धीन मानांनी नैलच्या परिव चर्माच्या (सोमरस विकण्याम तयार केलेल्या यज्ञाच्या) योगाने व पवित्र उदकाच्या योगाने पिळ-लेला अक्षर अक्ष सोमरस, हर्योष देवांनी गणण करणा म्हणून यज्ञात जातो -सायण

यवर्षी, गाढे व उदरे लावल्या साहाय्याने मरणाधीन मनुष्याला मुर व अमर कलेले व दुरात नमुप्यांनी पिळकेले सोमरसाचे येन स्वर्गवासी कोर्तने अक्ष होतात.-मिथिय

अह सप्त हा नमुपा नमुपद" याभाषण अत्रासिर्वश पद्यम ।
आहन्व न्ये सहनरा सहस्वर नवभारता नृपतिच वक्षयम ॥
(१००४, ८)

ईश दातारो - नमुपची वीरे सात देव्यांना मी खद्दर केला आहे तसेच धातूबादि दातु अखणस जो येथे त्याने स्वसामर्थ्याने तुम्हा व यतु हा दोघांनी (दातु यवर्षी गाढेच्या प्रदानात) प्रसिद्धी आणि त्याचप्रमाणे माझ्या एका स्तोत्रकर्त्याला अत्यंत पवित्र असा केला, आणि दातुच्या अस्तरमाथील वज्रणाचा नम्राण्य पुरावा नायनाट (त्रिषेस) केला

मी नमुपप्रेक्षा केली आहे मी सातवा मारले, मी बलोने यतु व तुम्हा यांनी उचिततास्येय आणले मी ह्मन्या एकात

हे इंद्र पाण्याच्या (नदीच्या) तीरावर तू यदु आणि तुर्वश यांना रमविलेस. नंतर तू आणि कुत्स उग्र अशा गुण्याकडे आऊन त्याला मारलेंच, आणि नंतर तू कुत्साला आपल्या घरी पोवविलेस. त्या वेळीं तुम्ही आणि उशना व देव यांची मेढ झाली.

इंद्रा, तुंलांच्या तीरावर यदु आणि तुर्वश यांच्या करितां जोणेनें दाहणारे पाणी धांवविलेस. तुम्हां दोघालीं (इंद्र आणि कुत्स यांना) उग्र अशा (राक्षस-गुण्या) वर चाल केली. कुत्साला (घरी) नेलेस; त्या वेळीं देव आणि उशना तुझ्याकडे एकाच वेळीं आले-त्रिक्रिय.

रघुनिरिन्द्र धुनिमतीं भ्रंशोरपः सीरा व स्रवन्ती ।
प्रपत्ससुद्रमसति शूर वरि पारयां तुर्वशं यदुं स्वस्ति ॥
(६. २०, ११)

राहुंनां कंपित करणाऱ्या इंद्रा, धुनिनामक असुराने अवतून ठेवि-
लेलीं उदके तू नद्याप्रमाणे यद्वायसा लावलीस, आणि ज्या वेळीं
तू समुद्रातून (पाण्यातून) पलीकडे गेलास तेव्हां तू आपला बरो-
बर यदु व तुर्वश यांनाही नेलेस.

रामांजि अश्रुद्रिता भरतो वज्रिभि शुनम् ।
ईने पत्रेनु पक्षिणम् ॥

(६. १६, ४).

हे अमे भरत नामक राजांन सुखाच्या इच्छेनें यद्वायस्ये यद्वाई
अशा तुला हवी अर्पण करून स्तुति केली असतां तू त्याला दोन
प्रकारचे (हृद्यप्रत्यनिष्टपरिहारक) सुख प्राप्त करून दिलेस.

त्वमिमां कार्यां ह्यु दिवोदासाय हन्वते ।
भरद्वाजाय वाद्ये ॥

(६. १६, ५)

हे अमे दिवोदासाला, हवी अर्पण करणाऱ्या भरद्वाजाला तू
सुखच कर देतोस.

वधीदिन्द्रो वरकिस्रस्य दोषोभ्यावर्तिते चायमानायशिक्षन् ।
वृचीवतोयस्वरिणीपायां हन्वते अर्पे भिषत्तपरां दत्तं ॥
(६. २०, ५).

अभ्याकर्ता चायमानाकरिता इन्द्राने वरशिलानें धीन गट केले.
"हृदयपीया" येथें त्याने वृचीवतांच्या अघाडीच्या सैन्याचा
नाश केला व सागच्या रांगेताळ सैन्य भीतिभूक होवतात
पळून गेले.

यस्य गावावकषा स्रपवस्य अंतरूपु चरते रेतिहाण ॥
स संजयाय तुर्वशं परादावृचीवतो दैवभाताय शिस्रम् ॥
(६. २०, ५)

ज्या इंद्राने घोडे उत्तम प्रकारच्या गवताची इच्छा करणारे,
अत्यंत क्षोभित व आपलें तोंड आपल्या भगवार घासणारे आहेत
अशा इंद्राने तुर्वशाला संजयाच्या ताब्यांत दिलें व वृचीवतांसाठीं
दैवभाताला शिक्षा केली.

य आनयत परान्तं सुनीतीं तुर्वशं यदुं
इन्द्रः स नो सुखा सत्त्वा ॥

(४. ४५, १)

ज्या इंद्राने आमच्या पासून दूर असलेले यदु आणि तुर्वश
यांना परत आणलें तो इंद्र आमचा सखा होवो.

धियास हते मधयन्नाभिदो नरो मदेम शरणे सरायाः ।
नि तुर्वशं नि यादं शिशिहातिधिग्वाय शंसं करिष्यन् ॥
(७. १९, १).

हे इंद्र तुला श्रिय असणारे आणि तुम्ही स्तुति करणारे आणि
मिन्नभूत आम्ही घरीं व आनंदित आहो, तथापि आमचा राजा
अतिश्रम याचे कल्याण करण्यास तू तुर्वश आणि यादू यांना
नाहीस कर.

यविन्द्र प्रागपायदहन्त्यावो हृपसे नृभि
सिमां धृम्य नृपूतो अस्या न वेत्ति प्रशार्प तुर्वशे ॥
(८. ४, १).

हे इंद्रा, पूर्व, पश्चिम, उत्तर, खाली, वर इत्यादि कोण-
त्यादि दिशाकडे असलेल्या राजांनी स्तोत्रांनी तुझे आम्हांन वेलें
असले तरी तू आनु नामक राजाकडे येतोस, हे परामित्री, तुर्वशा-
कडेही तू श्रेष्ठ केला जाणोस.-सायण

इंद्रा जरी तुला खेळ पूर्वेकडे आणि पश्चिमेकडे, दक्षिणे-
कडे आणि उत्तरेकडे घेलावतात, तरी तू, कोन येण्याविषयी व्याला
आम्रह करतात अशा शूर वीरा, मुष्टयत्केलून आनव आणि
तुर्वश यांच्याकडे असतोस.-श्रिफि

मा भेम माभमिप्सोयस्य सरये तव ॥

महते वृष्णो आभिचक्षप हत पश्येम तुर्वशं यदुम् ॥
(८. ५, ५).

हे इंद्रा, वत्सवान् अशा तुझ्या मैत्रीची प्राप्ति झाल्यावर
आम्हांला भीति राहणार नाही, धम होणार नाहीत, सर्व काम पूर्ण
करणाऱ्या तुम्ही मोठमोठी ह्मणें स्वतंत्रीय आहेत. कारण, तुर्वश
नामक व यदुनामक राजांना तुम्हाला प्रसादानें अत्यंत सुखी झालेले
आम्ही पदातक आहोत.-सायण.

हे यदवन्ता, तू आमचा मित्र असल्यावर आम्ही
भिंगार नाही. किंवा आम्हांला धम वाटणार नाहीत, आम्ही तुर्वश
आणि यदु यांना पाहू. हे इंद्रा, तुम्हां मोठालीं ह्मणें प्रशस्तरीच
पाहिजेत.-श्रिफि

यदो रायः दातोश्च कुरुक्षस्य दिविष्टिद ।
राज्ञस्त्वेषस्य स्रभसस्य रातिदु तुर्वशोऽप्यममहि ॥
(८. ४, ११).

कुरुक्ष राजाच्या यज्ञांत दाते देत असतां तुर्वश लोकांत एव
थेष्ट (अर्पे) शताश्व दान मो मिळविले.

येनाम तुर्वशं यदुं येन कण्वं धनसूतय ।
रथे सुतस्य धीमहि ॥

(८. ५, १८)

ज्या तुम्ही आपल्या सामर्थ्यानें तुर्वश व यदु नामक
राजांचे सारण केलेत, किंवा धनसूतु अशा कण्व कुर्वीने सरक्षण
केलेंच, त्या तुम्ही आमच्या संपत्तीचें रक्षण करावेंत म्हणून, हे म-
हा हो, आम्ही तुमचें सुंदर प्यान करतो.-सायण

ज्या योगाने तुम्ही यदु, तुर्वश आणि ज्याला लट्ट
मिळाली आहे असा कण्व यांना मदत केलीच त्या तुमच्या
(राजीचे) आम्ही धनाकरितां प्यान करतो.-श्रिफि

सालां आगिते व यत्नानां मीं वलितु मन्वाण्यवोची सत्ता वाहं
दिली.-प्रक्रिय

मनुष्ये मनुष्य ऊर्ध्वतान आसविपदुर्गमादाय शक्य ।
समुत्तमो ननुपारममुजातः पुरोभिन्वर्हन्मृदुदत्तये ॥
(१०. १९, ७).

तो ईदं शत्रुहन् मारत्य जागरा जो आपत्ता मावकां स्वमज
त्याला सोयोंदि पावनसम्पत्ति देऊन व शत्रुहंसक आयुषे देऊन
शत्रूंना फडशा पाडतो. त्याचप्रमाणे मनुष्यांचा सेना व पुण्य अस-
णारा तो ईद आमच्या करितां प्रादुर्भाव होऊन संघामामध्ये शत्रूंच्या
घारीपा भेद करतो (शत्रूंचा संहार करतो).

तो ह्मनः उचल पावत्य आणि त्यानें कपटी व बला-
त्कार करणाऱ्या शत्रूवर बाण सोडला. शलित क्षीतिमान् व क्षीरपाव
अशा त्यानें जेव्हा दृष्ट्यानें मारले तेव्हा आत्मच्या करितां ननुपानें
किडे फोडले.-प्रक्रिय

वर उद्भूत केल्या उताऱ्यावरून जे सुंदे सुचतात ते येणेंप्रमाणे-
(१) आदुकरितां ननुपानां सेनापति अमीला केलें-संपन्न
ननुपानां पराक्रमानें अमीचा बाई फायदा व्हावयाचा होता अशा
ध्वनि व्हावया फां आयला दोन दैत्यांकरितां ननुपानां सेनापति अमि
चरनीा वसे समजोवें, हा प्रश्न १. १३१, ११ मध्ये उत्पन्न होतो.

(२) शत्रु व ननुप यांना चांगल्या मार्गांला लागीं, यादोःसाचादि
अर्थ समजून नाही.

(३) ननुप जातीनें खरे शौर्य आणि धन सत्संच धंचनानांचे
शौर्य करीत आपल्या लोकांकरितां जागितले आहे.

(४) ननुप राजानें सामर्थ्य अभ्युपेक्षण करून होतें असे
दिसतें.

(५) अर्थात् ननुपानां शोलातून घेतले आहे. म्हणजे ८. ८, ३
बाहेर फनी ननुपानां शिष्ट आहे.

(६) ८. ४६, १७ चे दोन अर्थ सायगांनी इतके मित्र
दिले आहेत की त्यावरून काही एक निर्णय घाटला येत नाही.

(७) ८. ८८, १ या कवेवरून काही एक बोध होत नाही.

(८) १०. ४९, ८ मध्ये ईद ही ननुपानां वलितु आहे
असे म्हणतो त्यावरून आणि पुर्वीच्या ननुपानां वलितु याच गाथाच्या
उपेक्षावरून ननुपानां वलितु होत आहे.

(९) १०. ९९, ७ मध्ये दृष्ट्यानें मारलें व ननुपानां दिले
फांटो या दोन्ही इत्याच्या क्रिया दाखविल्या आहेत. त्यावरून
गाना ननुपानां दृष्ट्यानें सेनापति होता असे दिसते.

(१०) १०. ९३, १ मध्ये ' यानिथेननुपस्य बाई' शिंदेवा आहेत
ते अपिनुस्य नः । देवें यानिथेन ननुप म्हणजे आहे.

मनुष्य- वलितु उपेक्षावरून असे दिसतें की ननुप हें शत्रु
बलान् अभावे. त्या लोकांकरितां पोडे अभावे, वन त्यांचा व
किन्ही काही एक संबंध नसावा. दातावरमुजावें त्यांचा बाई
एव तेवढा स्वतः देत नाही. वरें मनुष्यावरून ननुपानां इतर
देवतां आहे, आणि त्यांच्यावरून ननुप हा शत्रुहन् आहे असे

हि दाखविले आहे. या कवेला उगम उत्पन्न होईल अशा काही
कवेचें वलितु ननुप दाखविलात. ननुपानां दृष्ट्यानें म्हणजे आहे.

मनुष्यांकरितां ननुपानां आयुषा पुत्र म्हणजे आहे. परंतु त्याला
वेदांत आधार सांपडत नाही. मनुष्यांकरितां चार व आयुषाचे तीन
पुत्र मला पीडा देतात, असा उल्लेख १. १२३, १५ मध्ये आहे.
वण त्यावरून तो ननुपानां उल्लेख आहे असे वाटत नाही. आयुष
व मनुष्यां हे वार्तागिरांचे राजे होते असा संबंध लुडविग् लावूं
पडात आहे, तो आम्हांस मान्य करता येत नाही.

तुर्वैद्य- आतां तुर्वैद्यांकरितां वलितु हे घडे जावे प्रतिस्पर्धा दिस-
तात. आपल्या पदतीप्रमाणे परिचयाचे तुर्वैद्या संवधाच्या काही
वधा अयोधर घेऊ.

अग्निनां तुर्वैद्यां यदुं परांत उग्रविषं हवानेहे ।

अग्निनंपलवयवास्त्यं हृदयं तुर्वैद्यं दृष्टये सहः ॥

(१. ३६, १८).

अग्नीच्या द्वारे तुर्वैद्याला, यदुला व उग्रविषाला दूर प्रदेशातून बोला-
वितो. राजावापिस्तु साधने अग्नी नववास्त्य, हृदय (व) तुर्वैद्य
यांजला येथें आणो.

नवमादिष नये तुर्वैद्यां यदुं न्य तुर्वैद्यं वयं शतक्रतो ।

न्यं वयमेतत्तं कृत्यं घने न्यं पुरां नयति दम्भया नव ॥

(१. ५४, ६),

हे शतक्रतो इत्या तू नवमाला, तुर्वैद्याला, यदुला, तुर्वैद्यीला व
वयंजाला शलितेन. नवमाणाव नागें विषेंसिंसीस.

न्यं धुनिरिन्द्र धुनिमतिर्मणोरवः सारत न नयन्तीः ।

प्रयत्नसुप्रमतिं शूरपिं चारया तुर्वैद्यं यदुं इतरति ॥

(१. १५४, २).

हे ईश ! ई (शत्रूंना) कांयविगारा आहेत; धुनि नामक अशु-
राने अश्विजेले पाणी तू जोरानें वाहणाऱ्या नद्यांप्रमाणे पाणी सोडून
दिलेच. जेव्हा तू हे द्या ! समुद्राचें अतिक्रमण करशील तेव्हा यदु
आणि तुर्वैद्य यांना सुखस्वये पर पाड.

अयं यः यदुये पुरे देवपति समिध्यते ।

घुमर् अमिप्रदम्भनः ॥

(४. १५, ४).

आ हा अमिप्रद अमि देवपतिपुत्र सृजय सोमयाजीच्या यागासाठीं
दुर्गदिवसे अंगणाच्या उत्तरेवेदीवर पेटविला आहे, तो शत्रुहंसक
अमि क्षीतिमान् क्षातेत्य आहे.

उत त्यां तुर्वैद्या यदुं अस्तातारां शचीपतिः ।

हन्तां विद्वां अपारपत ॥

शचीपति ईशाने क्रान्तादिन अशा यदुतांकांना का
सह्य नेई.

(४. १०, १०).

यमया यदुये तुर्वैद्यापागमयः उग्रपाः चार इत ।

उग्रमपतिमयहाह कुनं संहयदासुजानांत देवाः ।

(५. ११, ८).

हे इंद्र पाण्याच्या (नदीच्या) तीरावर तू यदु आणि तुर्वरा यांना रमविलेस. नंतर तू आणि कुत्स उग्र अशा गुण्याकडे आऊन त्याला मारलेस, आणि नंतर तू कुत्साला आपल्या घरां पोचविलेस. त्या वेळी तुम्ही आणि उग्राना व देव यांची भेट झाली.

इंद्रा, पंचत्वया तीरावर यदु आणि तुर्वरा यांच्या फीरती जोगराने वाहणारे पाणी थांबविलेस. तुम्ही दोघांनी (इंद्र आणि कुत्स यांनी) उग्र अशा (राक्षसा-गुण्या) वर चाल केली. कुत्साला (घरा) नेलेस; त्या वेळी देव आणि उग्राना तुझ्याकडे एकाच वेळी आले—त्रिफिय.

ये धुनिरिन्द्र धुनिमतीं क्रोणोरयः सीरा न स्रवन्ती ।
प्रयत्नसुदमतिं क्षू रपि पारया तुर्वरां यदु स्वरिति ॥
(६. २०, १२)

शत्रूंना कंपित करणाऱ्या इंद्रा, धुनिनामक असुराने अवघून ठेविलेली उदके तू नद्याप्रमाणे वहावयास लावलीस, आणि ज्या वेळी तू समुद्रावर (पाण्यातून) पलांकेने गेलस तेव्हा तू आपल्या यशो-वर यदु व तुर्वरा यांनाहि मेलस.

तामसि अघ्नितो भरतो वाजिभि हुनय ।
इमे यज्ञेय यजियम् ॥

(६. १५, ४).

हे अग्ने भरत नामक राजांना मुखाच्या इच्छेने यज्ञामध्ये यशस्वी अशा तुला हवी अर्पण करून स्तुति केली असता तू त्याला दोन प्रकारचे (इष्ट्यापयनिष्ठपरिहारक) सुख प्राप्त करून दिलेस.

त्वमिमा वार्या इव दिवोदासाय हन्वते ।
भरद्वाजाय दाद्युषे ॥

(६. १५, ५)

हे अग्ने दिवोदासाला, हवी अर्पण करणाऱ्या भरद्वाजाला तू षष्ठ्य वर देतोस.

पीदित्ते वरशितस्य शेयोभ्यावर्तिने वायमानावशितस्य ।
जीवतोयद्धरिषीयायां हन्तुर्वे अयं भिषसापरो दत्त ॥
(६. २७, ५).

अभ्यावर्ती वायमानाकरिता हन्ताने वरशिताने धाज नष्ट केले. 'हीरणीमा' येथे त्याने हवीवर्तीच्या अर्धाचीच्या शेवत्याचा आस केला व मागच्या रंगेतील सेम्य जोडियुक्त होतसति वून गेले.

यस्य गात्रावरुणा हृषयस्य अंतर्गुह्य चरते रेविकाया ॥
न र्जतयाव तुर्वरां परादाहृषीवती वैषयाताय शिश्रय ॥
(६. २७, ५).

ज्या इंद्राने घोडे उत्तम प्रकारच्या गजराची इष्टा करणारे, तसंत तोभिर्वंत व आपले तोंडे आपल्या अंगावर घातणारे आदित त्या इंद्राने तुर्वशाला राज्याच्या साम्राज्य दिलें व वृक्षवृक्षासाठी वनाताला शिक्षा केली.

य आनयद परायत हुनीती तुर्वरां यदु
इंद्रः स नो द्या सपरा ॥

(४. ४२, १)

ज्या इंद्राने आमच्या पासून दूर असलेले यदु आणि तुर्वरा यांना परत आणले तो इंद्र आमचा सरा होणे.

प्रियास हृते सध्वजप्रभटी नरो मदेम शरणे सत्तायः ।
नि तुर्वरां नि वाई शिश्रीव्रतिधियाय शर्य परित्यक्त ॥
(७. ११, १)

हे इंद्रा तुला प्रिय असणारे आणि तुझी स्तुति करणारे आणि मित्रभूत आम्ही धरीव मानदेित आहो, तथापि आमचा राजा अतिथिस्व याचे कल्याण करणारास तू तुर्वरा आणि वाई यांना नाहीतें कर.

पवित्र प्राणपातुदहन्त्यां हृपते रुमि
सिमा इव हृपतो अस्या न वेति प्रसार्ध तुर्वरा ॥
(८. ४, १).

हे इंद्रा, पूर्वे, पश्चिम, उत्तर, दक्षिणे, वर इत्यादि बाण-स्पर्शे दिशाकडे असलेल्या राजांनी स्तोत्रांनी तुझे आवाहन केले अथवे तरी तू आनु नामक राजाकडे येतोस, हे परामिमीची, तुर्वरा-कडेहि तू प्रेरित केला जातोस.—सायण

इंद्रा जरी तुला लोके पूर्वेकडे आणि पश्चिमेकडे, दक्षिणे-कडे आणि उत्तरेकडे घेलावतात, तरी तू, लोक येण्याविषयी ज्याला आमंत्र करतात अशा दूर दूर, मुदयलेकरून आणव आणि तुर्वरा यांच्याकडे असतोस.—मित्रिष

मा भेम माभमिप्पोगस्य सत्पते तव ॥
मदते हृणो जनिषक्य दत्त वरधेम तुर्वरां पदम् ॥
(८. ४, ७)

हे इंद्रा, यजमान अशा तुझ्या मैत्रीची प्राप्ति आस्वावर आम्हांला भीति राहणार नाही, धन होणार नाहीत, सर्व काम पूर्ण करणाऱ्या तुझी मोठमोठी कृत्ये स्वतःचीच आदित. कारण, तुर्वरा नामक व यदुनामक राजांनी तुझ्या प्रसादाने अत्यंत सुखी झालेले आम्ही पदातक आहोत.—सायण.

हे वलवन्ता, तू आमचा मित्र असल्यावर आम्ही भिणार नाही. किंवा आम्हांला धन वाढणार नाहीत. आम्ही तुर्वरा आणि यदु यांना पाहू हे दृष्टा, तुम्ही मोठाती कृत्ये प्रशंसलीच पाहिजेत.—मित्रिष

इद्री राषः शतान्ये कुरुहस्य दिगिष्टिद ।
राजस्तत्रैषस्य हृषयस्य रातिदु तुर्वशेष्यममहि ॥
(८. ४, ११)

कुरुक्षेत्र राज्याच्या यज्ञांत दाने देत असता तुर्वरा लोकात घर भेट (अर्पे) घातस्य दान मी मिळविले.

येताव तुर्वरां यदु येन कण्वं घनस्तुतम् ।
रयि सुतस्य पीतसि ॥

(८. ५, १८)

ज्या तुम्ही आपल्या सामर्थ्याने तुर्वरा व यदु नामक राजांचे सरक्षण केलेत, किंवा घेऊनचु अशा कण्व म्हनीचे सरक्षण केलेत, त्या तुम्ही आमच्या संपत्तीचे रक्षण करितो म्हणून, हे स-ह्य हो, आम्ही तुमचे सुंदर ध्यान करतो.—सायण

ज्या योयाने तुम्ही यदु, तुर्वरा आणि उग्राला उद्ध मिश्रली आडे अशा कण्व यांना मरत केलेल त्या तुमच्या (शक्तीचे) आम्ही धनारिता ध्यान करतो.—मित्रिष

आ नूनं पातमश्वितेमा हव्यानि वरं हिता ।
इमे सोमासो अपि तुर्वशो यदाविमे वषण्डेयु वामथ ॥
(८ १, ४१)

हे अश्विनीदेव हो इच्छे या वारण, हीं पुढें असलेलीं हविर्देव्यें तुमच्या करिताच तयार आहेत. त्याचप्रमाणे तुर्वश व यदु यांच्या जवळ असलेले सोम हे तुमचेच असून तुम्हांच ते आम्हां कर्माप्रत दिले आहेत - सायण

हे अश्विना, आतां इच्छे या. येथें तुमच्या करिता हवी तयार ठेविले आहेत. हीं सोमपेथें कर्माच्या पुनोमथें तुम्हाला कर्मापेथें दिले आहेत - शिफिथ

यदुपाश्विना वदामथप्राक्स्थो वाजिनीयसू ।
यदुसव्यनवि तुर्वशो यदो हुवेरामथ मागतस ॥

(८. १०, ५)

हे अश्विनी हो, जर तुम्ही पश्चिमेस असाल, हे अप्रग्रनयुक्त हो जर तुम्ही पूर्वदिशेस असाल, ह्यु. अनु. तुर्वश आणि यदु यामध्ये जर तुम्ही असाल, तर मी तुम्हास बोलावितों.

सत्यं तत्तुर्वशो यदो विद्वानो जह्नुवायस्य ।
इयानद तुर्वणे शमि ।

(८ ४५, २०)

तुर्वश आणि यदु यांनी सत्यकर्म जाणणाऱ्या त्या सप्रामात अह्नुवायला नाहसि केलेच.

इतः सय हव्याश्विने दिवोदासाय शम्बर ।
अथ त्वं तुर्वशं यदुम् ।

(९. ११, २)

(सोमरसपानार्थं मत झालेल्या इंद्रानें) त्याच दिवशीं शत्रूंचे किणें सोडले. घळमळीवरण घरण्या दिवोदासासाठीं शम्बराला व गैतर तुर्वश राजाला व यदु राजाला (वश केलें) - सायण (इंद्रानें) शत्रूंचे किणें व शंबर यांचा सुराडा केल, तदनंतर धर्मशाल दिवोदासासाठीं यदुश व तुर्वशाचा सुराडा केल. - शिफिथ अहं सप्तहा नहपो नहुटर आश्रावर्यं शयमा तुर्वशं यदुम् । अहं न्य न्य सहसा सहसरं नय प्रापतो नवति च वक्ष्यमा ॥ (१० ४१, ८)

शा ऋतेच्या अर्थासाठीं (हाच विभाग पुढे १३५) नहुवाविषयक विवेचन पहा.

आतांपर्यंत जे उतारे दिले आहेत त्यावरून काय दृष्टीस पडते तें पाहू.

(१) कवि, कथ, तुर्वश, यदु व उग्रदेव यांचे अर्धमाफेत बोलावीत आहे व नववास्त, वृद्धय, तुर्वति यास क्षत्र्यवंद नेण्यास आशीस सागतो.

(२) कवि, नर्य, तुर्वश, यदु, तुर्वति व वय्य यांचे रक्षण केल्याबद्दल, रय आणि एतश यांचें रक्षण केल्याबद्दल व नव्याण्वत नारें पाट्याबद्दल इंद्राची स्तुति करीत आहे.

(३) कवि इंद्रानें धुनीस मारून पाणी नद्यांप्रमाणे खाली सोडण्याबद्दल त्याची स्तुति करतो, तुर्वश व यदु यास समुद्रावर नेण्यास विनंति करतो.

(४) तुर्वश व यदु यांना शचीपति इंद्रानें पुराच्या पार नेले

(५) इंद्राने तुर्वश व यदु यांच्या करिता पाणी यामिलें, इंद्र व कुत्स यांना उग्र (राक्षस) याजवर चाल केली. त्या वेळीं उग्रमा व देव बरोबर इंद्राकडे आले.

(६) इंद्राने तुर्वशास संजयाच्या ताच्यात दिले व देववाता-करिता वृचीवातास शिक्षा केली.

(७) तुर्वश पुरोडास यार्थें भुगु व ह्यु यावर स्वारी करून धन मिळविले. (७. १८, ६)

(८) कवि अतिथिमाकरिता तुर्वश व यदु याचा नास कर-ण्यासाठीं इंद्राची प्रार्थना करतो.

(९) इंद्र पूर्व, पश्चिम व उत्तर, या दिशातील राजाकडे न जातां अनु व तुर्वश यांच्याकडे येतो असे स्तोता म्हणतो.

(१०) कर्मास तुर्वशावरून सोम मिळतो.

(११) अह्नुवाय्यास इंद्रानें तुर्वश व यदु यांच्यासाठीं नाहसि केले.

(१२) तुर्वश, यदु यांना इंद्रानें दिवोदासाच्या स्वर्यान केलें

(१३) कुर्वशाच्या यज्ञात कर्त्रेणें तुर्वशात (भ्रेष्ठ असे) क्षातप हें मोठें दान मिळविले.

(१४) अभ्यावर्तून वायमानाकरिता इंद्रानें बरशिषांचें वीज नष्ट केलें. हरियूपिया येथें वृचीवानाच्या सैन्याचा नाश केला.

शरील विद्यानांवरून येणेप्रमाणे अनुमानें निघतात:-

(१) यदुतुर्वशाची कोडी गढी दिसते.

(२) उग्रदेव, तुर्वति व नर्य हे यदुतुर्वशाचे कांहीं वेळ मित्र होते.

(३) तुर्वति हा एकदां मित्र व एकदां शत्रू दिसतो.

(४) तुर्वशाचे निरनिराळ्या काळात. (१) नववास्त.

(२) वृद्धय, (३) तुर्वति, (४) वर्य, (५) पुनि व (६) एजय असे निरनिराळे शत्रू दिसतात.

(५) याचे पुरोहित कथ हे होत. सोम तुर्वशाकडून कर्मास मिळाला.

(६) कुर्वश हा कोणी तुर्वश असावा.

परंतु व्यापारिन्स हा कोणताही पुरावा न देता तुर्वश हे नव-खेळाच्या राजांचें नाव आहे असे म्हणतो. अनेक प्रमाणांनी तुर्वश आणि यदु हे लोक मित्र होते असे सिद्ध होतें. ' तुर्वशा यदु ' (४. ३०, १०) व ' यदुतुर्वश ' (१०. ६२, १०) असा किंवा यदु, पुष्, अनु, ह्यु व तुर्वश या पाच जातींचा ऋग्वेदात जो उग्रेष आहे त्यावरून यदु आणि तुर्वश हे मित्र होते हें उपप-द होतें. त्याचप्रमाणे, ' तुर्वश ' हे नांव पडण्याचे कारण म्हणून ' उग्र-दीप्त त्वरित पटन जाणारे ते तुर्वश ' अशी व्युत्पत्ति हापकिन्सने दिली आहे तीहि दृष्ट्यास्पद आहे.

तुर्वशाचा मुख्य पराक्रम.— तुर्वशाचा विशेष पराक्रम ह्मणजे दारासह युद्धांत सामील होणे हा आहे त्या युद्धात जे अनेक कोक सामील झाले होते त्यात तुर्वश व यदू हे ध्येन प्रमुख होते व त्यांच्यावर इसवी वृषाहि होती. तथापि त्या युद्धात तुर्वशाचा पराभवच झाला ते 'असु आणि हनु' याच्या प्रमाणे पाण्यात बुडून न मरतां इन्द्रावनें झुल्ले झाले हि 'सुदरा' याची इहा राजांच्या तडाखापासून विजयपूर्वक सुटका केली, तर 'तुर्वश' आणि 'यदू' यांची पराजयपूर्वक सुटका केली इन्द्राने दोघ्यासहि वृषाच केली असें सूत्रकारांनीं दाराविलें आहे काहीं स्थलावरून असेंहि झगता येईल की, 'तुर्वश' आणि 'यदू' यांच्यावर इन्द्राची अवकृपा असे. इन्द्राचें स्तवन करणें शास्त्रावर त्या खुलीत 'हे इहा तु 'तुर्वश' व 'यदू' यांचे स्तवन केलेस' असे अनेक कवानीं म्हणले आहे तुर्वश इन्द्रपूजक होते असे म्हणवेदात उघेड आहेत तुर्वश आणि यदू राजांनीं सत्य नदीच्या तीरीं अर्घ्य आणि चित्ररथ राजांना मारिले असें त्रिकिपयें म्हणणें आहे परंतु तें बरेच संतापप्रसूत असून त्याला बापलाचा भाषार नाही. अर्घ्य आणि चित्ररथ याबद्दिले माहिती अन्यत्र नाही चित्ररथ राजा व सत्य नदी यांच्या संघर्षावरून तुर्वश, पंचाल वीरेंचा स्वतंत्रनिर्गम पराभ्यास पाह्य उत्तम साधन आहे

तुर्वश आणि यदू यांचें सुदराचा पिता दियोदास याच्याशीहि येर होते असें एका स्थलावरून दिसतें तेथे खालील प्रमाणे उल्लेख आहे,
 छर सय ह्मण्यारिपि दिवोदासाय शम्भराय ।
 अथ त्वं तुर्वशं पदुम्भ ।

(९ ६१२) .

अर्थ—इन्द्रानें त्याच विक्रीं हातूंचे निळे मोडले. सत्तमांचरण करणाऱ्या दिवोदासासाठीं शम्भराचा, तुर्वश राजाला व यदू राजाला वेंच केले

दृचीवान् आणि तुर्वश एक नव्हते—दृचीवान् आणि तुर्वश हे एक होते असें म्हणण्यासहि पुरेसा निध्यात्मक पुरावा नाही व ते एक नव्हते असे म्हणण्यासहि सबळ पुरावा नाही, दोघेहि वेगळे होते, परंतु एकाच भिनसपात दाखल होते, असें मानल्यास कोणताच विवादप्रश्न उपस्थित होत नाही, असें मंडूकोनेनें म्हणणें आहे व दोघे एकच होते असें विमरचें म्हणणें आहे.

परंतु ते दोघेहि भिन होते असें निश्चित म्हणतां येतें एकाच ऋचेंतील उल्लेखानें ही गोष्ट सिद्ध होते. ती ऋचा खालील प्रमाणे आहे—

स यजवाम तुर्वश परादाह्नीयतो देवघाताय शिसम् ।
 (६ २५, ७)

अर्थ—इन्द्रानें यजयाला तुर्वश दिले आणि देवघाताकरितां दृचीवानाचें हित केले

बाबरन देवघात व घजप याच्या विपद्द युद्ध करण्याकरितां तुर्वश उभा राहिला होता आणि दृचीवान् त्याच्या मदतीकरिता आला होता.

यन्मावती न हरियुष्या या नदीच्या तीरीं वरशिखाच्या मुखारा मारलें, अन्मावतीन्—चायमानाचें हित केले आणि दृचीवानाच्या नष्ट केले अशा उल्लेख आला आहे (६. २५, ५)

या एवन्दर दृचीगीतीवत्न तुर्वश आणि दृचीवान, हे एक नव्हते हें प्रामुख्याने सिद्ध होते

उत्तरकासीन अयातहि याच उल्लेख आहे हे पांनालांत मिळून गेले असे पांचाल व तुर्वश याचा जो निम्न संघ दादाविष्यात येतो त्यावरून दिसतें

तुर्वशाचें राहण्याचे ठिकाण व त्याची सुदरा याजवर कोणच्या वाजले चाल केली हें बरेच अनिश्चित आहे तथापि त्यांनीं पर्ण्या नदी ओलांडिली होती यात संशय नाही बहुतेक ते भविष्येकून पूर्वीं गेले असावेत हें समजनीय दिसतें

तुर्वशाचा आणि दृचीवानाचा संघ व असा दादाविला गेला आहे की, दृचीवान आणि तुर्वश याचा संघ व राजा दैवघात यानें पराभव केला. येथेच चायमानाच्या विजयाचाहि उल्लेख आहे

वर्षादिप्रो वरशिखस्य दोषोभ्यावर्तिने चायमानाय शिसम् ।
 दृचीवतो पदुद्विर्षायाय इन् पुत्रे अर्षे भियसापतोवर्त ।।
 (६ २५, ५)

अन्मावतीन्—चायमानाकरितां इन्द्राने वरशिखाचें दान नष्ट केले "हरियुष्या" येथें दृचीवानाच्या आयाजीच्या सैन्याचा नाश केला, व मागच्या रामातले सैन्य भीतिमुक्त होतलें पळून गेले. काहीं सोपाचें म्हणणें वरशिख हा दृचीवानाच्या कुलातील होता. ही गोष्ट काहीं लोकांनीं सतत नाही तथापि ते दोघे भिन असून त्या दोघांना भिनसवच रिंगा शास्त्रशास्त्रक संवय असावा, यातील बहुतेक सुसंराय संवय असणें निश्चित दिसतें.

पार्थव अन्मावतीन् चायमान हा पार्थिव न होता फा व - वरशिख आणि दृचीवान याचा अन्मावतीन् चायमानाकरिता इन्द्राने पराभव केला अन्मावतीन् चायमान हा पार्थिव होता पार्थव आणि पार्थिवन हे एकच होत असें शास्त्रसाम्यावरून काहींचें म्हणणें आहे पार्थिवन (पदियन) या शास्त्रावरून इराणशी या शास्त्राचा व शास्त्रावरून अन्मावती संवय जोडतां येतो शास्त्र अन्मावती व हरि-शूचीया या नद्यांच्या उल्लेखाचा आधार देता अन्मावतीराज आहे, यावरून अन्मावतीन् चायमान हा हिंदुस्थानच्या पश्चिमेक इराणांत राहत होता तो अरकोथिया (Arachosia) मध्ये रहात होता असें हिटिझेटचें म्हणणें आहे, पण हें हिटिझेटचें स्वतंत्रनिर्णयक विधान स्वीकारतां येत नाही

पार्थवांच्या जीवापार्थी अन्मावती वरच सुदर खुली केली आहे ती येथें प्रमाणें—

अन्मावतीन् चायमाना वरघाति दृगाहोयं दक्षिणा पार्थवानाया
 (६ २५, ८)

अर्थ—अन्मावतीन् चायमान वीर गाईवेराच्या जोड्या मला देतो ही त्या पार्थवांची दक्षिणा कोणालाहि नाहीशी करता देणार नाही (ही भीति दृचीच्या अन्मावतींत छिंनेल)

संजय, देवरात आणि अभ्यासार्तिनू सायमान हे एक होत असें सायणाचें म्हणें बरोबर दिसतें. हे वेगळे असावेत असें क्षिप्तचें म्हणणें आहे. पार्थव आणि पार्थियन यांचा संबंध नसावा असें म्हणणारे लोक आहेत.

तुर्वंश आणि तुर्वीतिः—तुर्वंश आणि तुर्वीति यांचा काही संबंध होता या काय हे सांगता येत नाही. एके ठिकाणी तुर्वंश, यदु, उपादेव, बृहद्रथ, व तुर्वीति यांचा उल्लेख आला आहे तो असाः—

अभीमूहन यदु, तुर्वंश व उपादेव यांना मी बोलावितां. नायक अग्नि, नवताम्य, बृहद्रथ व तुर्वीति यांना शत्रुहन्ताला मदत म्हणून सांगो (१. ३६, १८).

तुर्वीति हा इन्द्रहंतला होता. त्याकरिता एका इन्द्राने पाणी उगळ केले' असें दुसऱ्या एका ठिकाणी वर्णन आलें आहे (१. ६१, ११).

अथोदेवांची त्याच्यावर कृपा असे (१. ११२, २३).

तुर्वीति बरोबर दभीति हेहि नांव अथोदेवांच्या कृपेंतल्या व्यक्तीचें म्हणून आलें आहे. दभीतीनें इन्द्राकरिता सोमवारीचा रम काढून दिला, त्याचें कारण दभीतीचे शत्रु धुनि आणि जुमुनि यांना इन्द्रानें मारलें (६. २६, ६).

यांचा उल्लेख दानर, विषु व ह्युग यांच्या बरोबर येतो. इसुरि हे नांव नांन आर्यनू लोकचें द्योतक आहे असे एक लेखक म्हणतो. याचे किडे इन्द्रानें फोडले. दभीतीकरिता ३०००० दांड रार मारले होते (४. ३०, २१) व दक्षिणां दोन्यांनीं घातून टाकलें होतें (२. १३, ९).

किवि—'किवि'ही वेदकालीन एक जात असावी अनें पुष्कळचें म्हणणें आहे. त्याला दत्तपय माझणांन (१३. ५, ४, ७) आधार आहे. वैश्य पांचाल राजानें पवित्रया नदीवर अभ्य-मेय केला अशी कथा तेंपे आहे. हा शब्द ऋग्वेदांत अनेक वेळा आला असून सायणाचार्यांनीं पुष्कळ वेळां त्या शब्दाचा अर्थ विहीर असा पेतला आहे (८. २०, २४ आणि ८. २१, १२). हे क्रितीसंबंधाचे उल्लेख पाश्चात्य संशोधकांनीं लोखंडियरी आहेत असें धरले आहे. किवि हा वाद जेथें विक्षिप्त लोक या अर्पांनीं लागू पडत नाही ते उल्लेख येथें प्रमाण.

आ व इन्द्रे किंवि यथा वाजपत्यः शतक्रतुम् ।
मंतिष्ठ सिध्य इन्द्रुभिः ॥

(१. १०, १).

वतसोतीच्या इच्छेनें आम्ही कार्यत उदार व हजारों घाटीचा रावनी जो इंद्र त्यास विहीर जाली पाश्चाते भरवान तसें सोम-त्याच्या विद्वतां भजन वृत्त वजन राखतें.

एवं न यथा मरुतः शृष्टेयुनारिद्विद्रामा समसति विपतंन ।
यथा सो दिव्यद्रवति मित्रिर्वती रिलानति वरुणः शृष्टित्व वरुणवा (१. १४४, ९).

ज्याच्या संधाला कोणी उपद्रव करूं शकत नाही अशा उप-मरुतांनीं, संतुष्ट चित्तानें आमची चांगली इच्छा पूरी करा. (ती अद्या वेळीं कीं,) ज्या वेळीं तुमच्या किंवी (= विकाल किंवा क्षोणशील) दातांचे अन्न (मेघानां) कापतें व चांगल्या नेन पर-लेल्या दादाप्रमाणें पडला मारतें.

सारमा अरं चाहुभ्यां यं पिताष्टाणोद्विस्मादा जनुषो वेदसत्सुरि ।
येना वृष्टिः यानि किंवि शपथे वेत्रेण हृत्पवृणक्तुषिष्वाणि ॥ (२. १५, ६).

सर्व प्रकारच्या मौल्यवान् धनापासून पित्यानें निर्माण केलेले व त्याच्या बाह्यांना आरण्याजोगें हें वज्र आहे. या गौठ्यानें ओरड-ण्यान्ना वज्रानें त्यानें किंवीला खाली पाडलें आणि भरेपतितां मास्त जमिनीवर टाकून दिलें.

अथ विप्रिमां अभ्योजसा किंवि शुषा भवदारोदसो
अष्टुषदस्यमन्मना प्रवाहये ।
अथतान्यं जठरे प्रेमरिच्यत सेनं सप्रह्वेवो देवं सत्यमिदं
सत्य इन्द्रुः ॥ (२. २२, २).

यानंतर दीप्तिमान् इंद्रानें बलाच्या योगें किंवीला युवांत जिंकले. (आपल्या तेजानें) याकाश्रयिची व्यापून टाकिली. याच्या (रोमाच्या) बलानें वाढला. (सोमाचे दोन विभाग वहन) एक आपल्या पोटांत पातला व दुसरा देवांना दिला. तो देखीक्यमान् आणि सत्य इंदु (सोम) या देखीक्यमान् आणि सत्य इंद्राला व्यापून टावी.

प्र व एते सहजुनां पामजिष्टये नीचीरस्तुप्ते यम्य ज्ञतादृषः ।
सुपुंडभिः सर्वशाहेरामिभुभिः क्रिविर्नामानि प्रवणे हृषावति ॥ (५. ४४, ४).

ही एकमेकांत मिसळून असणारी निरर्थे खाली येतात. मर्काच्याकरितां आदित्य त्या किरणांच्या योगानें अनत्या उदराचे प्रवाह वाहवितो. (या मंत्रांत सायणांनीं 'किवि' शब्दाचा 'कर्ता' असा अर्थ घेला आहे.)

चांगल्या रीतीनें लुंरलेले असे हे शक्तिविर्त मदत करण्याकरितां तुजकडे येतात. आवळेजावडे असे ते (भाऊ) त्याच्याकरितां (आगी करितां) यज्ञात मदत करण्यासाठी येतात. लगामांनीं ते सहज चाट दाखविले जातात; ते गतीवर अन्माळ चालवितात. (उंच धंतासमस्त) खोल पडल्यावर समुद्र गांवीं जवें उपविती (म्हणजे ते पाणी समुद्रांत गडप होतें) :- प्रिप्रिय

याभिः सिन्धुमयस्य पानितसुबंध पाभिर्दृशस्यथा क्रिविष ।
मयोनां श्रुतेतिभिर्मयोभुषः शिषाभिरस्यद्विषः ॥ (८. २०, २४).

मरुहो ! तुमची रोमा व वरणाच्यांचा द्वेष करणो व मुगदायक अने मुन्ही ज्या गाथनांनीं विजयी होतात, निरर्थक उक्त राखण करतो व जर त्या देखें किंवीला मदत करितो त्या साधनांनीं आम्हांला मुन्ही मुग्गी करा, :- प्रिप्रिय

तामिरापातं दण्णोप मे हव विभ्वन्तु विभ्वयाय ।
इषा मेदिषा एरुभतसा नरा यामि. क्रिं विं यवुस्ततामिराम-
तम् ॥

(८. २२, १२).

हे अर्धानो, सर्वे सुरो देणो व निरित्ताव्या स्वस्यात अस-
पारो असें मी तुम्हांस योळवणे केले म्हणजे ह्या (सूक्त) तुम
तुम्ही या. किंबीला अतिशय धान्य देणारे तुम्ही (मी म्हटले-
त्या सूक्तांतून) या.

प्र यो ननसे अभ्योससा क्रिं विं यधेः ह्युप्ये निधोपयव ।
यदेदस्तभी त्रथयपन्नमन्दिब मादिजनिट पायिवः ॥

(८. ५१, ८).

ज्याने आपल्या बलांने किंबीचा पाडाव केला व आपल्या
आयुष्याने छुण्याला डार मारिले त्याने धोड्याच अंतरावर असलेल्या
आकाशाच्या आधार दिला त्या वेळेस प्रथम प्राथिव जन्मास आला,
छुमी पां स्तोमो अश्विना क्रिं विंनरोक आपतम् ।
मधनः जुतस्य व दिवि त्रियो नरा पातं गौरादियेदिणे ॥

(८. ८७, १).

हे अर्धानो तुमची स्तुति सुंदर आहे. प्रवाद भरण्याकरितां
ह्याप्रमाणे या, हे ह्यर्गाच्या स्वामीनो, दोन रावटी पेल ज्याप्रमाणे
एखाद्या तळ्याचे पाणी पितात त्याप्रमाणे (पिळला जाणारा)
गोड (सोम) रस तुम्ही प्या. तो तुम्हांला आवडतो.

अभि बक्षिरमर्यः सप्त पदयति वायहिः ।

क्रिं विंदीरतपयत ॥

(९. १, ६).

जो यज्ञ पार पाडणारा व अत्यंत क्षमिजनक सोम कात
नद्यांना जाऊन मिळतो तो कूपरुषाने (क्रिं विः) असणारा नयाना
तृप्त करतो.

क्रिं विं आ णि कुं व.—वर दिलेल्या पुस्तकावरून क्रिं
नांवाचे एक राष्ट्र होतं अशी आमची खात्री होत नाही. किंबीचा
संबंध कुंक्षी जोडण्यात येतो पण कुंक्षींगणाने कारन थोडी
माहिती आपणांस वैदिक वाक्यांत उपलब्ध होते. उरु, कौरव,
आणि कौरम असे तीन प्रगाचे शब्द वैदिक वाक्यांत आढळतात.
कुंक्षी प्रसिद्ध मंत्रमार्गापेक्षा प्राग्मार्गात अधिक आहे.

हु सु.—आतां दुसऱ्या वेळ. दुसु हा शब्द एकवचनी
व अनेक वचनी मिळून सहा वेळ (१. १०८ ८; ६. ५६, ८; ७.
१८, ६; १२; १४; ८. १०८ ५; या ठिकाणी) आला आहे.
संपूर्ण ७. १८ मधील तीन उचेल अमणाच्या ऋचा मार्गे दिल्याच
आहेत. त्याशिवाय ज्या तीन ऋचा आहेत त्या येणेप्रमाणे.
यविन्द्राम्नी यदुषु दुर्वेशेऽ यदुषुष्वयदुषु यदुषु रयः ।

(१. १०८, ८).

हे इंद्राभीहो, जरी तुम्ही अदु किंवा तुर्वश, दुसु, अदु (रिया)
पुढ यांच्या येथे असाल (तरी या).

यद्वा दृक्षो मयपय दृक्षवाजने यद्वा रौ कषा वृष्यय ।
अरमभ्यं तत्रिरीसि स मृषादेमिनात्र वृळ तुर्वणे ॥

(६. ४६, ८).

हे धनवान, (इंद्र) वृक्षि, दुसु आणि पूर यांच्याजवळ अस-
लेले सर्व वळ युक्तांत धाड्या नाश करण्यासाठी आम्हाला दे.

यदयाश्विनावपाकु यत मास्तथी यानितीवसु ।
यदुषुष्वयनवि तुर्वशे यदी हुवे यामय मागतं ॥

(८. १०, ७).

हे अनवान् अर्धोहो, तुम्ही पंथिमेकडे, पूर्वमेकडे अथवा दुसु,
अदु, तुर्वश, यदु यांच्या येथे असला तरी मी तुम्हाला पोलावीत
आहे. माझ्याकडे या.

यामर्थ्ये दुसुविपयीं खालीत माहिती मिळतेः—

(१) यदुतुर्वशांपरोवर उल्लेख.

(२) इंद्रामर्षिं त्यांच्याकडे अस्तित्व.

(३) सुदासाच्या विरुद्ध लढाईत त्यांच्यातील लोक मारले
गेले.

(४) धुत, वन्य व वृद्ध यांपरोवर ते मारले गेले.

(५) ते सामर्थ्यान् असून त्यांचे शौर्य गायत्राने देवापाशीं
याचिले आहे.

(६) अर्धार्थे दुसु व त्यांचे सहकारी यांच्या घरी अस्तित्व.

यदु, तुर्वश, दुसु, अदु व पुढ या सर्वे प्रसिद्ध वैदिक जाती
होत्या. हे पाच ययातीचे पुत्र असून त्याला ते त्याची वृद्धावस्था
पेळून आपले तारुण्य देण्यास तयार न झाल्यामुळे ययातीने त्यांना
राज्य न देता तुम्ही हलक्या जातीचे व्हाऊ वगैरे साप दिला, ही
कथा जातीच्या उत्पत्तीच्या स्पष्टीकरणार्थ पौराणिक प्रचलन या
दृष्टीने लावतां येईल.

पु. क.— आतां पुरुविपयीं वाय माहिती मिळते ती पाहू.

प्रत् महित्वे वपमरय बोचं यं पूरपो हज्जणं सचन्ते ।

विश्वानरो दस्युमर्षिर्नयन्वां अश्रुनोताका अव शंवरभेद ॥

(१. ५१, ६).

मेघदन्त्या ज्या वैश्वानराला पुरुलोक सेवितात त्यांचे माहात्म्य
मी तुम्हांला सांगतो. त्या वैश्वानर अशीनें दस्यून मारले. सर्वे
दिशा हलकल्या (पाऊन पाडला) आणि मेघ फोडील.

त्वं हत्यदिन्द्र सप्त रुधयन् इरो धत्रिन् पुरुकुत्साय ददं ।

मर्दिनयत्तु दासते वृथा वगैरी राजन् वरिबः पूरवे क. ॥

(१. ६१, ७).

हे वज्रयुक्त इंद्र तूं पुरुकुत्साकरितां युद्ध करून सात विह्वयाचा
नाश करितोस. वृणाप्रमाणे सहज तूं सुदासाकरिता त्याच्या
(शत्रूंना) तोडलेस, हे राजा, पुरुस हूट मिळून दिलीम.

भिनउतो नवतिमिन्ध पूरवे दिवोदासाय मादिद्राशुपे दृष्टो

वत्तेण दाष्टुपे दृष्टो ।

अतिथिग्राप शम्बरं गिरिरुद्रो अयामरत ।

महोचनानि दयमान ओजसा विश्वापनान्योनसा ॥

(१. १२०, ७).

हे इंद्र ! हे नृप्य करणाऱ्या ! आपला मक्क व कृपेतल चाकर
जो पुढ—दिग्विजय—त्याच्यासाठी तूं आपल्या वज्राने नव्वद
क्रिंवा नृराज केलास. अतिथिमासाठी त्या बलउप (इंद्रने)

प्रसारा पवितावरून गाली लोडून दिले, त्याने आपल्या बक्षीने मोठ्या धनराशीची वाटणी केली.

विदुदे अस्य वीर्यस्य पूरवः पुरो यद्विन्द शारदीयवातिर-
सासहानो अवातिरः ।

शासहसमिन्द्र मर्त्यमयन्तुं शक्यस्यते ।

महोममुष्ण्या पृथिवीमिता अपा मन्दसप्त इमा अप ॥

(१. १११, ४)

हे इंद्रा, तू मरदाची नगरे (मेघमंडले) मोठा जय मिळवून भोगिशीस. हा जो तुझा पराक्रम, तो पुढे जाणून अश्वेत, हे बलो-
पेना इंद्रा, तू यज्ञ न करणाऱ्या मनुष्याला शासन करूनही विस्तीर्ण
पृथ्वी व ही उदके हर्षयुक्त होऊन यादून येता झालास. (म्ह०
वृक्षाला मानून त्यापासून विस्तीर्ण पृथ्वी व मेघादेके हिरावून घेतलीस.)
दनेर विश्व इन्द्र वृद्धाचा सप्तपथुर शर्म शारदीयदेते ।
प्रमोयते अनवधारणां येने इदं पुढेकुत्साय रक्षतेः ॥

(१. १०४, २)

ज्या टोक्या (जाती) जन्मपाणें घोक्या त्याचें आप्रवस्थान
जे सात शरद किंते त्या किंत्याचा पुराडा करून तूं त्या टोक्याला
दोन केलेस. हे निर्दोषी (इन्द्र), छाटाच्या पाण्याला तूं पूर
आणालास व त्याच्या शत्रूला तरण पुढेकुत्साच्या साठ्यात
(गाराय) दिलेस.

परा यस्य इन्द्रः सत्य सप्तद्वन्ता वृन् परियः पूरवे व ।
पुढुत जन्वा नः हगिष रामो अक्षरंरक्षतेसो देवस्य ॥

(४. ०१, १०)

या प्रकारें स्तविलेला सत्यशास्त्री पनावा पति व वृन्नाचा हन्ता
इन्द्र पुढला धन देतो. अनेक यजमानाकडून स्तननश्रमीने
रुपित्या जाणाऱ्या हे इंद्रा ! तूं आम्हाला धन दे. तुझ्याकडून
मिळणारें देवी अन्न मी सेवन करवें.

महर्ष्यर्ष्यवतं क्रतुमा दधिक्रावणः पुढवरेत्य वृणः ।
यं पुढुप्पो दीदीवसं नाशिर इदंयुमिन्नाप्रकणा ततुरिष ॥ २ ॥

(४. ११, २)

सर्माचा पुढू मी त्या महान् वेणुमान् दानशील व बहुतांश
दरणीय धना दधिक्रावा देवांचे स्तवन करतो. हे मित्रावरण
हो ! या तारक दधिक्राव्याला तुम्ही दीक्षितान् जन्मप्रमाणे
पुढच्या फन्त्यासाठी धारण करता. -सायण

आ यजेदेव मर्त्य इत्या तव्यांसमृते ।

अग्नि हते स्वधरे पुढीकीतायते ॥

(५. १०, १)

म्यन च्या तेजाने दीक्षितान् अपणाऱ्या ज्या अमला मनुष्ये
हविर्माग अर्पण करतात त्या आग्नीची पुढ सत. फरीत असलेल्या
यगेत स्वर्गस्थानाची स्तुति करते.

सनेम तेजता नय ईद प्र पूरव सतवेत एना यजे ।

सत यजतु शर्म शारदीयधेनदासि पुढकुत्साय सिसान् ॥

(६. २०, १०)

हे इंद्रा, प्रथमा नूतन अनुग्रहाने आमचा पायदा होतो, अशी
श्री स्तुति पुढ यज्ञ करून घेतात. ' दानाचें ' यजनेस्तान जे

सात किंते ते तूं मोडून टाकलेस, व त्याच्या (म्हणजे) दासांच्या
जाती तूंछार माहून टाकयास व पुढकुत्साला तू मदत केली
आहेस.

त्वद् भिवा विश आयक्षसिहिरसमना जहतीर्भोजनानि ।

वैश्वानर पूरवे होशुचान पुरो यद्वे इयजददीदि. ॥

(७. ५, ३)

जेव्हा हे वैश्वानर अग्ने, पुरू मरितां प्रमाशून तूं त्याचे किडे
पेटवलेस आणि भग्न केलेस, तेव्हा तुझ्या भीतीने दारवर पसरलेल्या
कृण्वर्ण जाती आपली संफति टाकून देऊन पुढें घावल्या.

प्रपायमग्निर्मरतस्य श्रुण्वे वि यत्सूर्यो न रीचते वृहद्वा ।

अभि य प्रं पुतनासु तस्यो वृतानो देव्यो अतिथिः शुशोच ।

(७. ८, ४)

हा भरताच्या गालकीचा अग्नि पार कीर्तिमान् आहे; हा
सूर्याप्रमाणें मोठ्या दीप्तीने प्रकाशतो. ज्यानें युद्धात पुढचा पराभव
केला तो स्वर्गीय अतिथि परिपूर्ण तेजानें प्रकाशला आहे.

त्वं धृण्यो धृपता योतदव्यं प्रावो विन्वाभिरुतिभिः शुदासय ।
प्र प्रांरुक्तिं प्रसदस्त्यमाव क्षेमसाता वृहदव्येषु पूरुम् ॥

(७. ११, ३)

हे धीरा, तूं आपली सर्व मदत देऊन, ज्याचा हवि स्वीकारलात
त्या युदासाला, देवा जिंकण्याच्या आणि शत्रूंना मारण्याच्या कामीं
पुढल्या आणि पुढेकुत्साचा मुलगा जो यजदस्यु त्याला मोठ्या
धियार्थेन रक्षिलें आहेस.

उभे यत्ते महिता शुभ्रे अंघरी अभिक्षियन्ति पूरवः ।

सानो बोध्यवित्री मरुत्ससा चोदरापोमघोनाम् ॥

(७. १६, २)

हे रक्षत्री, जर पुढ आपल्या सामर्थ्याच्या समुद्धीत तुझ्या
दोघेदि मयतात रिचाऱ्यावर वास करतात, तर हे मरुत्सले, आम-
च्यावर कृपादृष्टि ठेव. आमच्या धरिष्ट्याच्या धनाला सालना दे.

प्र ते यक्षि प्र स इयमि मन्म धुनो यथा यन्मो नो हवेत् ।

यन्नाक्षिष प्रपा अत्ति त्वमग्न इयक्षवे पूरवे प्रनराजन् ॥

(१०. ४, १)

हे अग्ने ! मी तुला हवि देतो, माझ्या मनात आलेली स्तुति
मी उचारितो. फारण, हे यन्म ! देवांना आवाहन करतांना तूं
नेहर्मा साक्षिप असतोस. हे पुण्य राजन् ! निष्ठुर प्रदेशामर्त्ये
ज्याप्रमाणे पाणपोई त्याप्रमाणे तूं पुढस (जिवा हवीच्या योगाने
देवांना संघट करणाऱ्या मनुष्यांना) पाणपोई सारखा (म्हणजे
सुख देणारा) आहेस. -सायण

कुरुभरणमाहाणि राजानं प्राप्तदृष्यम् ।

मोहिरु पापतामृषिः ॥

(१०. १३, ४)

विपुल धन देणारा ब्रधदस्युचा मुलगा जो कुरुभग्न (कृषि-
जनी वेंलेली स्तुति ऐरणारा) नामक राजा त्याच्याजवळ मी
कृषि, कृषिवातां देण्याच्या धनाप्रियां प्राथना करतां. -सायण.

अहमिन्त्री न परानिग्य इदं न मृत्यवेयतरत्ये कदाचन ।
सोममिन्मा पुन्यतो याचतावसु नमः पूर्यः सख्ये रियायन ॥
(१०. ४८, ५).

इंद्र म्हणतो:-मी सर्व धनाचा स्वामी आहे. माझ्या इच्छेचें
हरण कोणीही करू शकत नाही. तसेच माझ्या भक्तांवर मृत्यूचा
साया बाधू शकत नाही. (अर्थात् माझ्यावर बालूत नाही, हे
सांगावयास नकोच) हे सोम कुटुंबारे यजमानांनीं हुद्दांला अपेक्षित
असणाऱ्या द्रव्याची तुम्ही मजकूरकच मागणी 'करा. हे लोक हो
(पूर्वः) माझे सख्ये सोई नसा. -सायण.

मी इंद्र आहे; कोणी कधीही माझे द्रव्य घेऊं शकत नाही.
मी कधीही मृत्यूच्या अपेक्षित होत नाही. सोम पिबून माझ्या
जवळच संपत्ति मागा, हे पुर्वेनो, मागे स्नेही अरातांना तुम्हाला
कोणतीही पीडा सहन करावी लागणार नाही. -मित्रिण.

१. ६३, ७ मधील सुदासास मदत करणाऱ्या पुरुकुत्साचा
जखेज दाशराजपुद्गलियरु नवून, सत्याणाविषद असलेल्या
मित्रसंघाच्या विजयाबद्दलचा असावा. १. १०४, २; ५. २०,
१० न ७. ५, ३ मधील पुरुकुत्साविषयीचा जखेज बरील लडाई-
विषयीच असावा असें वाटते. ७. ८, ४ मध्ये भरत व पुत्र यांचे
बैमनस्य दृष्टीस पडते. ७. १९, ३ वरून प्रसदस्य हा पुरुकुत्साचा
मुलगा अगर बंधज होता असे दिसते. १०. ३३, ४ मध्ये कुरु-
ध्वज हा प्रसदस्यचा बंधज असल्याविषयी जखेज आहे.

पुर्वेचे शत्रु मिश्र व त्यांच्या लढायाः - सायणाचार्यांच्या
भाष्यांत पुत्र हातूचा मनुष्य असा अर्थ पुत्रक वेळां आला आहे.
यास्कोने जातिवाचक सर्व शत्रु मनुष्यावाचक म्हणून स्वीकारले
आहेत, त्याचा हा परिणाम असावा. यास्कोने हे शत्रु जातिवाचक
न लिहिले मनुष्यावाचक का लिहिले हा एक विचाराणीय प्रश्न आहे.

हे अनुद्रुप वगैरे भरोवर एकदां आले असून कृत्तूंच शत्रु म्हणून
त्यांचा जखेज घेतो आणि तेथें त्यांना बडबडे-गुप्रवाच-असें म्हणले
आहे. पुत्र साणि सुदास यांच्यामध्ये पुरुकुत्साच्या कालांत स्नेहसंबंध
व ऐस्य उत्पन्न झाले असावे. कां की, सुदासकरितां शत्रूस भासिले
आणि पुर्वस धन प्राप्त करून दिलेस असा जखेज. १. ६३, ७
मध्ये आहे.

हुनच्या ठिकाणीं (७. ८, ४) भरतांच्या अग्निने त्याचा
परामत्र केला असें म्हणले आहे. सुदास हा भरत होता, याबद्दल
मतेस्य आहे. आणि पुर्ववर मिळलेल्या विजयाप्रीत्यर्थच मोठा
उज्ज्वल चालू होता असें सदर ऋषेय केल्ल्या अग्नीच्या स्तुती-
वरून दिसते.

उत्तर पुर्वचा जय झाला, असें वर्णन करणाऱ्या अनेक ऋचा
आपणांस उपलब्ध होतात (१. १३१, ४; १. १०४, २; ४.
२१, १०; ६. २०, १०). काही स्वकीं पुर्वच्या सामर्थ्याचा
दत्तका महिमा गाढला आहे कीं इतर भक्तांनीं पुर्वच्या सामर्थ्या-
सारखे सामर्थ्य देवनांपाशीं मागितलें आहे.

(पावुरी कच लक्षणम् । अरमभ्यं तद्विरिहि

६. ४६, ८).

हे पुर्वे जय ज्या लोकांवर होत असत ते बाळ्या रंगाचे होते
एतद्विरयक उल्लेख घालील प्रमाणें आहे:-

त्वद् भिषा विशा आयसासिद्धी रसमनाजहतीर्भोजनानां ।
येन्वानर एव शीघ्रचानः इरो यद्वेद दस्युस्तद्विदः ॥

(७. ५, ३).

जेव्हा हे वैश्वानर अग्ने, पुरुकरिता प्रकाशून तूं त्यांचे विज्ञे
वेदांवेलेस आणि भक्ष केलेस तेव्हां तुझ्या भोक्तांनीं दस्यु पळाले कीं
लोक संपत्ति टाकून पुर्वे घाबले.

यावरून बाळ्या लोकांविषद लक्षणारा पुत्र हा गौरवर्ण असावा. हे
काळे लोक बहुधा हिंदुस्थानातील ब्रूज रहिवासी असावेत असें काहींचें
मत आहे । हे दाशराज युद्धांतील सुदासाचे प्रतिस्पर्धी होते असें दिसते.

पुर्वेचीं मोठमोठे राजे पुरुकुत्स, प्रसदस्य वगैरे होत. यांचाच
पुत्र हा नांवाने जखेज येणें संभवनीय आहे. पुत्र हें व्यक्तीचें
नांव नसावें. तें एका जातीचें किंवा समाजाचें नांव असून
संस्कृत बाळ्यांतील नेहमींच्या पद्धतिप्रमाणें त्या जातीतील
किंवा समाजातील मुद्याचें किंवा मुख्य व्यक्तीचें तें नांव बनलें
असावे. त्याप्रमाणें दोनही प्रकारानें या शब्दाचा जखेज आला आहे.
याचें राहण्याचें ठिकाण सरस्वतीच्या कांठी होतें असे स्पष्ट जखेज
आहेत. (७. १६, २).

दाशराज युद्धांत सुदासाविषद लक्षणान्या राजनासिकेत
'पुत्र' हें नांव झळकते. परंतु त्या व्यक्तीचे विशेष नांव कळणें
आवश्यक आहे. याकरितां त्या वेळांतील ऋग्वेदांत उपलब्ध
होणाऱ्या राजांचा इतिहास क्रमानें पहाणे आपणांस अवश्य
आहे.

पुरुकुत्स-तो सुदाससमकालिन होता काय ! पुत्र वंशानेही पुत्र-
पुत्र याचा जखेज ऋग्वेदांत अनेक वेळां आला आहे. तो दासाचा
जैता आणि इन्द्राची कृपा संपादन केल्या राजा होता.

(६. २०, १०).

याभिः शुचान्ति धनसां संपदं तप्तं धर्मोम्याबन्तमव्रजे ।

याभिः शुभ्रिर्द्यु पुरुकुत्समावर्तं ताभिरुपुत्तिभिर्भारथिनागतम् ॥

(१. ११३, ७).

हे अग्नी हो, ज्या प्रसादांनीं धनाढय शुचंतीला तुम्ही
चांगले धर दिता; आणि अग्नीचा प्रतर अग्नि दात केलात, त्याच-
प्रमाणे ज्या प्रसादांनीं शुभ्रिर्द्यु व पुरुकुत्साचे रक्षण केलें त्या
प्रसादांनीं शुभ्र हे अग्नी हो, तुम्ही येथें अवलस या. -सायण.

तव ह्यद्विन्द्र सप्त मुष्यन्पुत्रा वज्रिन्पुरुकुत्साय ददः ।

वर्धिर्यन्पुत्रास वृषा वग्महो राजन्विरिधः एवै कः । (१. ६६, ५)

हे वज्रवाही इंद्रा, त्वां पुरुकुत्सनामक ऋषीकरितां शत्रूंच्या
सप्त वज्रांनीं पुत्र नाश केलास. तसेच, सुदास राजावरोतां
तूं अंधस्तुत दैत्याचा नाश करून अनायासानें त्याच्या-
पासून द्रव्य हरण केलेस. हे स्वामिन् इंद्रा, तुझ्यावांचून त्याचाच
सुदासास संपुष्ट कोण बरे करणार ! (अर्भादेवूच). -सायण.

दनीं विश इन्द्रं सुप्रभाच सतं यत्पुत्रं धर्मं शारदीर्घवर्त ।
अनोरथां अनरयाणां एते वृत्रं उरुमुत्साय रन्वी ॥

(१ १५, २)

हे इन्द्रा, ज्या येव्हा तू शारदीं सात नगरे निवसिर्छास
ह्या वेव्हा (शत्रुगिनीयांतील) वडपडया लंकाची वडपड वद वंळसि,
आणि हे दोपदित इन्द्रा, तू चपल अशा उदकानां खाली सोडिलेस
व तुजाला पुच्छस्ताच्या ताब्यात दिलेस.

पुच्छस्त मुद्रासरीं समकालीन होता असे लुङ्गविग व हिडेयेंत
म्हणतात परंतु या म्हणण्यास आधार नाही. ते आधार म्हणून
जी ऋचा स्वीकारतात त्या ऋचेत फक्त पुच्छस्त आणि मुद्रास यांचा
उल्लेख आला आहे, परंतु त्या उल्लेखावरून पुच्छस्त आणि मुद्रास
हे रामकालीन होते असे म्हणता येणार नाही. कारण, एखाद्या
स्तुतिपर मन्त्रात अनेक भक्ताचे उल्लेख आले म्हणून ते समकालीन
ठरविणे अयोग्य आहे असे फाहीचें मत आहे.

एका ऋचेत तो अधिनाच्या ऋषेणें यज्ञाची इच्छा असे म्हटले
आहे (१. ११२, ७). त्याच ऋचेत ' श्रुवंतीला घर दिलेत,
अनीचा प्रतर अग्नि शांत केलात व पुत्रिपूचें सरक्षण केले हे
उल्लेख आले आहेत.

पुच्छस्ताची पत्नी, पुत्र, पिता व कुल, -पुच्छस्ताच्या मुलाचें
भ्रमदस्यु असें नांव होतें. पुच्छस्ताची पुच्छस्तानी बायको होती.
बायल फारच स्पष्ट उल्लेख आहे. तो असा -

आमावमत्र वितरस्त आसद्रसत रुपयी दीर्गं हि धय्यमाने ॥
त आयजन्त प्रसद्रसुमरया इन्द्र न वृत्रतुरमर्धदेवम् ॥

(४. ४०, ८)

दुर्गंदाचा पुत्र वद शाल्यावर ते सत्पतीं आमचे पितर झाले. ते
तिला इन्द्रासारखा शत्रुजता आणि अर्धदेव प्रसद्रस्यु देते झाले.
उरुमुत्सांनी हि वामदाशब्द येमिन्द्रावरुणा नभोभि ।
अथा राजानं प्रसद्रसुमरया वृत्रहर्णं दद्रुशुर्धदेवम् ॥

(४. ४०, ९)

कारण, हे इन्द्रावरुणो, पुच्छस्ताची बायको तुम्हांला हविर्देव्य
आणि नमस्कार यांनी प्रसन्न करती झाली. नंतर शत्रुज आणि
अर्धदेव अशा प्रसद्रस्यु राजा तिला दिला.

या दोनहि ऋचा अत्यंत महत्त्वाच्या आहेत या ऋचांतील
पुच्छस्तानी व दीर्गं हा शब्दावरून आपणांस प्रसद्रस्युची आई,
बाय व आज्ञा यांशींही माहिती मिळते.

पुच्छस्ताचा मुद्रासाकडून दाशराहमुद्रात पराभव व
त्याचा पूर्वगतास -पुच्छस्त तुज्यांत अर्गतां राजा पाहिजे म्हणून
सत्पतींच्या ऋषेणें इन्द्रावरुणा प्रसन्न वरून पंजन ' प्रसद्रस्यु ' हा
पुत्र पुच्छस्तपत्नीनें जन्मास आणला. ही हरीरत सायणाचार्यांनीं
परंपराधारपूर्वक माध्यांत दिली आहे. ती हरीरत अर्थात:-

उरुमुत्साय मदिर्षी दीर्गं हि धय्यनरियत ।
परावराजानं इन्द्रा शत्रुं प्रपाय लिप्ताया ॥
पच्छस्तां समापातात् सत्पतीन् पर्युत्थयत ।
तस्य मीता एत मोयुषेभ्योऽनारुणा भूतान् ॥
मायन्तारुणादिना प्रसद्रसुमत्रीजनत ॥

(ऋ ४. ४२, ८ वरील भाषात सायणांनी दिलेला वृह-
देवतेतील उतास)

उत्तरकालीन वाङ्मयात पुत्रप्राप्तीकरिता अश्वमेध केल्याची कल्पने
आहेत. त्याप्रमाणे पुच्छस्तानें बायको मित्रविषयाकरिता अश्वमेध
केल्याचें उदाहरण आहे असें शतपथ ब्राह्मणांतील दुजोऱ्यावरून
म्हणवयास जागा आहे ' दीर्गं हि ' सच्छाचा ' दुर्गं हि पुत्र ' असा
अर्थ न घेता त्याचा घोडा असा ध्यावा, याला शतपथ ब्राह्मणांतील
' दीर्गं हि ' या शब्दाच्या हरीगतीनें (१३. ५, ४, ५) जोड
मिळते. परंतु हें निश्चित नाही.

असे, पुच्छस्तानीवर पुच्छस्त तुज्यात पडल्यामुळे सकट आले
असे निश्चित घरेले तरी पुच्छस्ताला कोणा तुज्यांत टाकले हा
प्रश्न राहताच.

सदासानें दाशराहमुद्रात पुच्छा पराभव केला त्यामुळे पुच्छस्त
तुज्यांत पडून तेथेच त्याचा अंत होण्याचा संभव आहे त्या प्रसगा-
मुळे पुच्छस्तानीनें प्रसद्रस्युला मिळवून तें सकट निवारण
केलेलें दिसतें.

पुच्छस्त इत्यां कु एकच काय:-शतपथ ब्राह्मणात पुच्छस्ताला
ऐश्याक असें म्हटलें आहे. इश्याक हें नांव फक्त एकदाच ऋग्वेदात
आलें आहे. तथापि त्या शब्दावरून राजा असा अर्थहीच होतो.
ज्याचें नांव असमाप्ति-सूक्तात आहे त्याला इश्याकुर्वशीय असें
समजतात. अथर्ववेदात हि इश्याकृचा फक्त एकदाच उल्लेख आला
आहे. परंतु तेथेहि मुख्यपुत्र यां वंशज ही शान पुन कायम
राहतेच. पुच्छस्त हा ऐश्याक होता असें शतपथ ब्राह्मणात म्हटलें
आहे. बायलून प्रसद्रस्यु हा इश्याक होता ही गोष्ट प्रचारांत आली
आहे. बायलून पुराणाच पुढे इश्याक म्हणूं लागले असे होतें. शिवर
म्हणजे वीं, त्याची वरित उत्तर सिन्धूकडे आसावी परंतु बायल
निश्चित सोपांत येत नाही. त्याची पूर्वकडे वरित असल्याचा विशेष
संभव आहे. इश्याक यांचा अयोध्येतील सौम्य पुढें आला.

पुच्छस्ताचा ' दीर्गं हि ' असे म्हटलें आहे. तसेच प्रसद्रस्युला
' गिरिधित ' असे म्हटलें आहे. दुर्गं हि आणि गिरिधित यांवरून वार्ता
विशेष माहिती नाही.

पौच्छस्तय प्रसद्रस्यु -प्रसद्रस्युचा पौच्छस्त (७. १९.
२) व पौच्छस्तय (५. ३३, ८, ८. १९, ३६) ह्या नांवांनी
उल्लेख आला आहे दिवोदासांचे आणि पुरुरोसांचे वैर होतें
मुद्रासाचा पुरुरोसांचे वैर होतें हे दाशराहमुद्रावरून आपणांस
दिप्तें. तथापि ती लढाई पुच्छस्ताच्या वेव्हाच समाप्त झाली
होती. प्रसद्रस्युची त्या लढाईचा वार्ता एक संक्षेप नाही.

प्रसद्रस्युला ' हिरण्य ' नांवाचा एक मुलगा होता असें
सुदीर्गमेव म्हणणें आहे. परंतु ती ऋचा लुङ्गविगला समजलेली
नाहीं. कारण, ' हिरण्य ' हे धनान् असा अर्थच विशेषण आहे.
(६. ६३, ९; ५. ५३, ८).

कायान्तयाने कुल आणि पुच्छ हे दोनहि लोका एक झाले,
याने उदाहरण प्रसद्रस्युपुत्र कुमभयन हें मानिलां घेतलें. पुच्छ

ध्रुव आणि वृक्षि (८. २२, ७) या दोघांसाठी 'नसदस्य' असे म्हणले आहे. द्रुमु व पुत्र लोकारोपेनही एक ठिकाणी (६. ४६, ८) वृक्षीच उल्लेख आला आहे. 'तादर्थ्य' हा घेऊन वृक्षीचा होता की नाही हे सांगता येत नाही. विश्व पुरावा दिते तोपर्यंत हे दोघे भाऊ होते असे म्हणण्यास काही हरकत नाही.

कुण लोकांचे राहण्याचे ठिकाण गंधर्वदेव होय. पुरलोकां सरस्वतीच्या काठी राहात होते असा उल्लेख येतो, ती सरस्वतीही गंधर्वदेवातलीच होय हेही हा कुशुब्या सत्यवाक्यन घ्याता येते.

'व्यस्य त्रेण' याला 'प्रसदस्य' असे म्हणत असत असे ब्राह्मणप्रचारक म्हणता येते. सायणाचार्य ही गोष्ट स्वीकारित नाहीत. (५. २७, १-३).

कृष्णदेवात प्रसदस्य, व्यस्य, व्यस्य, व अश्वमेध (५. २७, ४-६) हा सर्व एकाच व्यक्तीची नावे दिसतात. 'त्रेणवसदस्युध' अश्वमेध इति प्रय' असे कृष्णदेवाच्या पाचव्या अध्यायातील १२ व्या श्लोकांत म्हटले आहे या ठिकाणी जेव्हाही अश्वमेध आणि कृष्णदेवाच्या आख्यायिकांत येणारा अश्वमेध यांचा पैतृक संबंध होता की काय हे सांगण्यास आश्वमेध हा दाढ्या व्युत्पत्तीविषय दुसरा आधार नाही. आश्वमेधाचे नाव पतंजल अर्थात असे स्पष्ट दिसते (८. १८, १७).

कृष्णदेवात अनेक प्रथा प्राचीन काळातला प्रसिद्ध यज्ञ करणारा म्हणून नसदस्य पौरुषस्य* याचा पर आहणात, वीरहृद्य श्रायस व कर्मावत औशिज यांवर उल्लेख आलेला आहे (त. सं. ५. ६, ५, ३ काठ. स. २२. ३).

* हा राजा अगला इरोहित वृशजान हाला वीरधर धरून रघो व सता असता इरोहित त्याचा रथ फार जोराने चालवू लागला, व त्याद्वारे त्याजाने वृश राजा ब्राह्मणाच्या मुलाची हत्या करली. राजा इरोहिताला म्हणाला, 'तू रथ हाकीन असता मुलाग मेला त्यापरी तू हत्या केली' पण इरोहित राजाला म्हणाला, 'रथ तुझा आहे त्यापरी तू हत्या केलीस' याप्रमाणे दोघेजण आपसात मांडत मांडत वृशराज राजाचा निरागमनास गेले. वृशराज राजाने समित्त की, वृशजान रथ रथीत होता त्यापरी हत्या करणारा तोच हाय. नंतर वृशजानाचा वारंसाय या नांविक रथीत वृशराज मुलाचा पुत्रा जिवंत केले, तरी वृशराज राजाने वृशराज वरून वृशजानाच्या दुसरी ठारविले. या कारणावरून वृशराज राजाच्या घरातून अग्नि नाहीसा झाला व घरातून स्वयंभू वगैरे होणे बंद झाले, तेव्हा निरागमनी राजाला समजले की वृशजानाच्या आपण वरी ठारविल्यामुळे अग्नि विघ्न गेला आहे. नंतर राजा वृशजानाकडे गेला व वृशजानाच्या दुसऱ्या वारंसाय मक म्हणून अग्निचे तेज पत आणल्यामुळे राजाच्या घरीही स्वयंभू वगैरे सर्व व्यवार पुनर्वतुं सुरू झाले [२. ५. २. १. वरील भाष्यात सायणांनी उद्धृत केलेला शास्त्राचार ब्राह्मणेन इतिहास].

वृहदेवता (५. १४) व ताण्ड्य ब्राह्मण यामध्ये ही कथा योगात्पन्न केलेली दिसते आहे. सायणाचार्यांनी शास्त्राचार ब्राह्मणातील उक्ता घेऊन आहे पण या कथेचा प्रवेशांत संबंध जोडणे अशक्य आहे.

उपमध्वस्य (१०. ३३, ४. ६-७).— सायणाचार्य उपमध्वस्य यास मित्रातिथीचा व कुरुध्रुव यास प्रसदस्य यास मानतात. ब्रह्म कुरुक्षेत्रातील कथात 'कुरुध्रुव प्राप्त-स्यम्' व 'उपमध्व. नपात् मित्रातिथे.' असे उल्लेख आले आहेत. मिथिय हा नपात् शब्दाचा अर्थ सायणाचार्यांप्रमाणे पुन असा करतो; परंतु प्राप्तस्य व कुरुध्रुव म्हणजे प्रसदस्य यांना कुरुध्रुव असे देतो. मॅकडोनेल हा नपात् याचा नातू असा अर्थ करून मित्रातिथीचा पुन कुरुध्रुव व कुरुध्रुव याचा पुन उपमध्वस्य असे नाते जोडतो. कुरुक्षेत्रप्रमाणे (७. ३५, ३६) कवप-ऐल्य हा आजोबा मित्रातिथीच्या मृत्युबद्दल उपमध्वस्य याचे सान्त्वन करीत आहे. त्या कथेत काही आधार आहे, पण गेल्लर म्हणतो की कवप ऐल्य हा उपमध्वस्य याकडून वाईट रीतीने पागविला गेला व त्याला विहिरीत फेकण्यात आले, तेथे त्याने दयेकरिता पद पसरला आहे. परंतु या कथेत काहीच आधार नाही.

कवपय त्याचा कुरुध्रुव नावाचा संबंध.— पुरुराजा कुरुध्रुव याचा कवपयाचा काही संबंध होता काय हे पाहिले पाहिजे. वाराह मुंडांत इन्द्राने हुल्लेखीवर ज्यांनी जिंकले त्यांपैकी एक कवप आहे. त्याचेंच 'ध्रुत' हे विशेषण असावे असे मिथिय वगैरे म्हणणे आहे. सायणांनी कृष्णदेवातल्या एका कृष्णवरील भाष्यात 'ध्रुत' हे स्वतंत्र व्यक्तीचे नाव आहे असे मानिताने.

'अथ ध्रुत कवप' (७. १८, १५). ही ती कथा होय. सदरील फक्त एकाच ठिकाणी कवपाचा प्रत्यक्ष निर्देश आला आहे.

'कवप' शब्द केली म्हणून कृष्णदेवात प्रसिद्ध असेल असा दावा मंडळ्यातील ३१, ३२ व ३३ ही तीन सूत्रे आहेत. ३१ व्या सूत्राच्या शेवटची कथा अशी आहे—

उत कवपं वृषदं पुत्रमाद्रुत द्रवो धनमादतवाजी ।
प्रहृष्ण्या कदादिपत्न्योऽधर्मतमच नखिरस्मा अपिपेद ।

आणि कथाला वृषदाचा पुत्र असे म्हणतात. अत्रयुक्त पात्र्या कथात (३) धन मिळाले. या नार्यद कथालाही (अमीरुडन) तेजस्वी रूप मिळाले. कथाच्या यहाची छंदि अमिश्रिताने कोणीही नेली नाही

वसिष्ठाच्या सूत्रातल्या शेवटच्या कथेवरून मूकवती (कवप) हा कुरुध्रुवचा उपाध्याय होता असे दिसते. ती कथा अशी—

एतानि भद्रा कलश क्रियाम
कुरु अयण ददतो मघानि ॥
दान इदो मघवानः सो अस-
यं च सोमो हृदि यं बिभ्रमि ॥

(१०. ३२, १).

हे सपना कुरुध्रुव, धन देणाऱ्या मुद्र्याकरिता आम्ही ही कल्याणकारक कर्मे करीत आहोत. हे स्तोत्रेही, तो इन्द्र तुम्हाला दाता होणे. हा सोम ज्याला मी हृदात धारण करतो तो तुम्हाला दाता होणे.

विल्ल पुराव्याच्या अभावी वरील मंत्रावरून 'कव' हा कुरुवणाचा प्रतिनिधिभूत उपाध्याय होता असें दिसते.

तेहेतिसाव्या सूक्तावरूनहि आपणास कुरुश्रवण आणि कव्य यांचा संबंध दड करता येतो. तेथें रत्नालीप्रमाणे उक्त्य आला आहे.

कुरुश्रवणमाहाणि राजानं प्राप्तदृषयय ।
मंहिषं घायतामृषिः ॥

(१०. २१, ४).

उसदस्य पुन, राजा कुरुश्रवण याजवळ ऋषिप्राकरितां मी येने मागतों.

कुरुश्रवणावरील आपत्ति.— १ कुरुश्रवण याला मोठी दुःस्थिति प्राप्त झाली होती असें तेहेतिसाव्या सूक्ताच्या आरंभाच्या शब्दांवरून दिसतें. त्या शब्दा असा —

सं मा तपन्त्याभित सपत्नीरिव पशवः ।
नि बाधते अमतिर्नप्रता असर्वं न वेचीयते मति ॥
शूरी न शिश्रा व्यदन्ति माध्वः स्तोतात ते शतक्रते ।
सक्रतुनो मयवक्षिद्व मृक्षपापा रितिरनो भव ॥
(१०. २१, २-३).

'माध्वा घरगज्या सवतीप्रमाणे (शत्रूंप्रमाणे) मला बद्दंइउन प्राप्त देत आहेत. दाटिद्रागुळे येणारी हनुंडि, बळग्राभय आणि क्षीणता मला प्राप्त देते पक्ष्याप्रमाणें शत्रूच्या भयानें माझे चित्त कंफयमान झालें आहे. हे इरा, लंदीर ज्याप्रमाणें दारे तोडतात त्याप्रमाणे स्मशिक क्यया मला सारखा तोडतात. हे ईश आम्हांला सुख दे. पित्याप्रमाणें आमचे रक्षण करणारा हो.'

वरील सायणी शर्मांत पशव याचा अर्थ बटाडया असा केला आहे. परंतु परशु लोक मला बोहोंबाईती प्राप्त देत आहेत असा अर्थ आम्ही जास्त अनुचित समजतो.

यावरून कवयाचा यजमान कुरुश्रवण याला निवृत्तवस्था प्राप्त झाली होती असें दिसने. दाराप्राप्त्युद्धांतिल कवय आणि सूक्तकार कवय हे एकच होते की काय, हे ठरविणे कठिण आहे क्षिप्रमे म्हणजे पुढें दिलें आहे त्यावरून कुरु-किवीशी कवयाचा संबंध जोडता येत असल्यास पहावा.

कुरुश्रवण व कुरु यांचा संबंध.—कुरुश्रवण या नांवांतिल कुरु शब्दावरून कुरुवणाच्या व कुरुचा काहीं संबंध असण्या असें म्हणण्यास जागा आहे ऋग्वेदांत कुरु वंशाचा उल्लेख नाही. एवढेच नव्हे, तर 'कुरु' हे आश्रयां क्रियापदहि कदा दोनदांच आले आहे व तेहि दहाव्या मंडळांत होय (१०. १९, २; १०. १५, २).

कुरु वंशाचें स्मरण करून देणारे किंवा कुरुची संज्ञा दाराविणारे असे शत्रू ऋग्वेदांत एक दोनच आले. एक कुरु आणि दुसरा कुरुवा.

कुरु शब्दाचा जोरून खालील प्रमाणे आला आहे:—

रस्य राध. शताश्वं कुरुश्रव्य दिविष्टिपु ।
राज्ञस्त्वयस्य सुभगस्य रातिपु तुर्वशेभ्वममहि ॥
(८. ४, १९)

'त्या तेजसी आणि श्रेष्ठ असा कुरु राजाच्या यज्ञात लोकांत (तुर्वशेपु) जे श्रेष्ठ धन शमर पोटें आम्हां मानले.

या मंत्राच्या व्याख्याप्रसंगी यास्काचार्याने कुरु शब्दावरून, 'कुरु राजा वसुप कुरुगमनाद्वा कुलगमनाद्वा कुरुः कृततेः' असा उल्लेख केला आहे कुरु नावाचा राजा होता कुरुचा वंशज होता म्हणून किंवा शत्रूमुलांनी जिंकण्याकरिता जात असे म्हणून त्यास कुरु असें म्हणून असणे. (कुरु गच्छति) किंवा 'शत्रूंना छेदितो तो कुरु' अशीहि कुरु शब्दाची व्युत्पत्ति देता येते. यावरून कुरु वंशाची माहिती किती अपुरी आहे हें वाचकांस कळून येईल.

सूक्तकार कवय व दारा हा युद्धांत पडलेला कवय एकच काय.—निरुक्ताद यास्कांमहि त्यावरून निश्चय झाला हें त्याच्या दुहेरी लिहिण्यावरून दिसते. तथापि कुरुश्रवण येथील "कुरु" शब्द पुल्लुस्त येथील "पुरु" शब्दाप्रमाणे कुरु वंशाचा बोधक होण्याचा संभव आहे. असे. 'कवय' हा 'वैकर्ण' नावाच्या संयुक्तजातीचा पुरोहित होता. त्या जातीत कुरु व किंवि लोकांचा समोबरा होत असून कवय हा त्याचा वकील होता असें काहींचें म्हणणें आहे.

कवय हा पांच जातींचा उपाध्याय होता व कुरुश्रवणाच्या मुलानें त्याला बार्द रीतीने वागविलें म्हणून त्यानें दहाव्या मंडळातील तेहेतिसावें सूक्त आपल्या राजाच्या क्षीयमानार्थ केले. ह्या सर्व मताची अनुमानावर विशेष भिन्न असल्यामुळे पुष्पा या नात्याने त्याचा उपयोग बेताचाच आहे. काहीं मोडीं तर विचारांही नाहीत.

कवय हा राजा होता व तो मुप्रसिद्ध होता असें, तो दाराप्राप्त युद्धांत होता व त्याला 'शुत' हे विशेषण लावता येण्यासारखें आहे यावरून म्हणतां येईल.

कवय ऐलूयाची कया वीर्यातरी व एतेत्ये ब्राह्मणान दिली आहे. तो कवय आणि हा कवय एकच असणे दाय्य आहे (शानक्रो विगाय २, मृष्ट २३५ पहा).

कवय सूक्तकार आणि दाराप्राप्त युद्धांत पडलेला कवय यांचें ऐत्य भरण्यांत अडचण आली आहे की, मुद्रासप्तमि समकालीन राजा, पुल्लुस्त होता. त्या पुल्लुस्ताचा मुलगा प्रमदस्य. कुरुश्रवण हा प्रमदस्यचा वंशज, तर कवय कुरुश्रवणाचा स्मृतिरती कसा पळू शकेल ! असे.

कुरु, अनु, पुरु, यदु व तुर्वशा यांचा संबंध विवेचन जिह्वा या टप्प्याचे वारण—दाराप्राप्त्युद्धांत शुतलेले हनु, अनु, पुरु, यदु आणि तुर्वशा, यांविषयी दोन निर्दिष्टाख्या वारणांनी जिह्वा उत्पन्न होते एक काग मृदले म्हणजे पुढें भग्नानीं दूतर प्रदीप

वर्णिलेले ऐक्य आणि दुपरे कारण या पाचांचा मटभारतात एकत्र झालेला उल्लेख होय. या उल्लेखामध्ये या पांचांच्या संघातून पुढील इतर चारहीतून निघाले केले आहे व दुसऱ्या अनेकांपरोबर त्यांचे ऐक्य दाखविले आहे.

पुरु, तुल्य, भरत व कुरु, हे एकच लोक असावेत - पुरु, तुल्य, भरत व कुरु हे सर्व वंश एक झाले असा अर्थ म्हणजे असेल की, हे सर्व वंश एकाच महावंशाच्या धार्या असातील. तुरुप व पुरु एक असावेत, या की, दिवोदासाला पुरु म्हटले आहे, आणि दिवोदासाचा मुलगा सुदास याला भरत म्हटले आहे. तेव्हा भरत आणि पुरु हे एकच एकाच असावेत. दिवोदास हा जर तुल्य असला तर पुरु आणि तुल्य त्यामुळे एक ठरतील. दिवोदास हा तुल्य असला यास प्रमाण ही की, एक तर त्याचा मुलगा हा तुल्य होता अगर भरत होता, आणि तुल्य आणि भरत मित्र होते की, एक होते हे सांगण्यास फटिण पडते कीसुत तुल्यचा पुरोहित म्हणविणो व भरताचाहि पुरोहित म्हणविणो. याशिवाय दिवोदासाच्या एका वंशजास प्रतर्दन म्हटले आहे. आणि तुल्यस प्रतर्द असें वारंवार म्हटले आहे. पण तेवढ्यावरूनच सिद्ध होईल असे नाही. जेता जिंकलेल्या प्रदेशांचे नाव किंवा पदव्या आपल्या मुलायाकास देतो हे ग्रिन्स ऑफ वेन यादाराच्या अर्थात परिचित उदाहरणपरून लक्षात येईल.

कुरु आणि पुरु हे एक होते असे म्हणण्यास आधार कुत्रधरण हा होय. याचा प्राप्तदस्यव असे म्हटले आहे. प्राप्तदस्यु हा पुरु कुळातील असून पुरुकुलाचा वंशज होता.

वरील विवेचनावरून पुरु, कुरु, भरत, आणि तुल्य हे एकच लोक असावेत असे वाटते. उत्तरकाली नावाची पालट झाली नसावी असे म्हणण्यास कारण दिवोदास अतिश्रित्यास पुरु म्हटले आहे. सुदासाच्या वंशजास जर पुरु म्हटले असते तर उत्तरकाली भरत आपणास पुरु म्हणवून घेऊ लागले असावे असे दिसते.

दाशराह युद्धविषयक कृष्ण दत्तांनी कथा सूत्र - विनाय हे हि लक्षात ठेविले पाहिजे की जेव्हा तुल्यवाणावरावर लढाई झाली तेव्हा आयु (पुरुषवत् याचा मुलगा) कुरु (पुरु), दिवोदास (पुरु) हे एक होते म्हणजे ही पुरु व तुल्यवाण यांची लढाई होय. तुल्यवाण हे कदाचित् तुल्य असणेहि शक्य आहे. असे असल्यास स्पर्धा वर्णमाला दोन रात्रे तुल्य व पुरु ही ठरतात.

पुरु तुल्यवाणांनी अगादर जिकल, कालातर्पणे पुरु राष्ट्रसंघातील एका राष्ट्रसुदासाच्या नेतृत्वाखाली पुढे येउन स्वातंत्र्य स्थापित झाले, आणि तुल्यवादि राष्ट्रास जिंकिते झाले.

या भांडणात इतर पुरुषांची बाहोरी प्रसंगी सुदासास साहाय्य केले तर बाहोरी बाहोरी प्रसंगी विरोध केला, असे कथासून आपणास दिसून येते.

अन्नादि राष्ट्रं य का संधी महा भारतांती लब्धे यः - आता भारतीय कथेकडे वळून महाभारतात आयु, कुरु, यदु, तुल्य,

व पुरु या राष्ट्रांकरावद्दय काय उल्लेख आले आहेत ते पाहू महाभारतात अदिति आणि कश्यप यांची उत्पत्ति सांगून पुढे असे लिहिले आहे:-

अदित्या वश्यपाद्विस्वान् ।

विषस्वतो मनुः ।

मनोरिला इलाया पुरुरा ।

पुरुरास आयुः ।

आयुषो नहुषः ।

नहुषस्य ययातिः ।

ययातेर्दे भार्य बभूवतुः ।

उशनसी इतिता देवयानी वृषपर्वणश्च इतिता शर्मिष्ठा नाम ॥
आदिपर्व, (३३ ४, ५).

तत्र अद्वयंशो यया ।

यदु च तुर्वंश चैव देवयानी व्यजायत ।

इत्यु चार्तं य प्रं च शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ॥

यदुतुर्वंशां यावद्वा - महाभारतात एवढाच उल्लेख आहे. यापेक्षा तेथे जास्त माहिती नाही यदु, कुरु वगैरे जे लोक कृष्णदेवात सर्वपरिचित आहेत, त्यांचा हा उल्लेख असता नाहीं दिसते. याचा संबंध दाक्षिणाती वंशावर पुढे दिव्याप्रमाणे मांडता येईल.

अदिति-कश्यप

विषस्वान्

मनु

इला

पुरुरा

आयु

नहुष

ययाति (दोन बायका)

(१ देवयानी)

(२ शर्मिष्ठा)

यदु

तुर्वंश

कुरु

अनु

पुरु

या वंशावरून पांडवांपर्यंत सर्व वंश क्रमाने दिला आहे. महाभारतातील हा चंदावळीवरून यदुतुर्वंशादि पंचजनांच्या पूर्वजर्च आपणांवर झालेले. प्रथम एवढाच आहे की, भारतातगत यदुतुर्वंश वगैरेचा वैदिक यदुतुर्वंश वगैरेचा एकच काय ! ते एकच मित्र ! हे एकच असे आपण समजले तर काय हरकत आहे ! या प्रश्नाचा आपण विचार करू प्रथम आपणास आपण दिसते ती ही महाभारतात

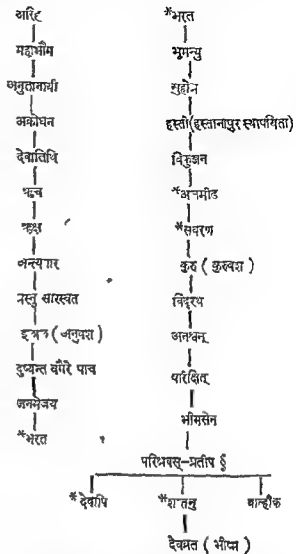
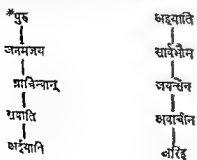
ययाताचा गता न साविस्तर आला आहे व पुत्रवत्स, मनु वगैरेची हवी गतीही आली आहे, परंतु न्यायेचे जे वर्ण्यत पुढील वंशधारक 'यदु-तुर्गश' वगैरे त्याचा महाभारतांत पत्ताही नाही। सध्या आपण या प्राचीन काळाचा कालानुक्रम जो स्वीकारतो त्याशी हें व्यत्यय विसरहा असे दिसते आपल्या विचाराची अशी दिसा असते की वेद हे सर्वे माझण, पुराणे वगैरेपेक्षा प्राचीन वेदांत ज्या गोष्टींचा समावेश होईल त्या गोष्टी वेदपूर्वकालीन आणि भारतातील भारतपूर्वकालीन व वेदोत्तरकालीन या वर्णनेस लगेच वंशावळी वरून स्पष्ट बाप येतो कारण, वरील वंशावळीतील बहुतेक व्यक्तींचा जन्मवेदांत स्पष्ट उल्लेख आहे देखवानी आणि शर्मिष्ठा याचा मान तोच उल्लेख नाही असे म्हणावे लागते

वैदिक व्यक्तीत आणि त्याच नांवांच्या भारतातील व्यक्तीत काही भेद असले असे म्हणण्यास पुरावा नाही।

वैदिक इतिहास लावण्याच्या कामी भारती क इतिहासाची मदत — यावरून आपणांस थोडक्यात असे म्हणता येईल की भारतात तत्कालीन हक्कतीपेक्षा अतिप्राचीन अशाही काही गोष्टींचा प्रसंगाने समावेश झाला आहे वैदिक इतिहासाचे पुराणेचन करते प्रसंगी आपणास त्या भारती लिखित वेदपूर्वकालीन गोष्टी साविस्तर ध्यानात घेऊन वैदिक व्यक्तींवर भारतीक इतिहासाने जास्त काय प्रकाश पडतो हे ध्यानात घेतले पाहिजे त्या हद्दीने या ठिकाणी आपणांस बहुदूरदर्शनी व त्यांच्या हल्ल, अनु व पुढे हा बंधूच वरील स्पष्ट माहिती मिळते व त्यांचा उल्लेख साहचर्याने का येतो याचाहि निर्णय करता येतो

पुरुषेश — आता आपण ह्या पुरुषेशाच्या प्राचीन वंशा वळीत वेद आणि भारत यांचा पुढा आपणांस कोडे जोडता येतो ते पाहू

त्याकरिता महाभारतांत आलेली ह्या कुलाची समग्र वंशावळ आपण लोकापुरवें देवनी पाहिजे यदुपुत्रापर्यंत वंशावळी पूर्वी दिली आहेच ययातिपुत्रगुप्त, ह्युय अनु यां तालेख महाभारतात केवळ नाममात्रांचे आला आहे व यदुपुत्राने यादव वंशाची उत्पत्ति झाली असल्या मोगम माहितीपेक्षा यदुविषयीहि आपणास पारच गोष्टे टाळक आहे पुरुषा वंश मान महाभारतांत विस्तार वरून मागिलेला आहे त्याची वंशावळी येणेप्रमाणे—

शतनु व श्वेद — सदर वंशावळी पाहता असे दिसून येते की भीमाचा बाप जो शतनु त्याचाच उल्लेख ऋग्वेदात असावा असे म्हणण्यास कथासाम्याचा आधार आहे भारतन्तर्गत शतनु आणि वैदिक शतनु यांत काय साम्य आहे ते आपण पाहू पाहिले स्पष्ट साम्य म्हणजे देवापि आणि शतनु या दोन व्यक्ती महाभारतात त्रय व धृ म्हणून आल्या आहेत त्याचप्रमाणे त्यांची ऋग्वेदातही एकत्र नावे आली आहेत ते भाऊ होते असे मानण्यास खरे ऋग्वेदांत साम्याचीधारणाशियाने काही अधिक पुरावा नाही

अर्धोत्तारसंघात यास्क व यायण हे प्रमाण आहेत तथापि प्रथम कर्चापुत्र काय कांता येते ते पाहिले पाहिजे पणिले नामसाम्य वर आलेच आहे. आता थोडे चरित्रसाम्य दाख

*ही खण्ण जगाश आहे त्यांचा ऋग्वेदांत उल्लेख आहे ६ मधर्ष मनीन परिभवस्यान्यानां प्रतिभया असून परिभव्यास प्रतीप व मनीयास देवापि आदिपुत्र नून पुत्र हाने अश म्हटले आहे (पादि-५४, अथ्याप १५, म्दोत्र ३५१० पहा.)

विता येईल. महाभारतात देवापाने वालराज्याचे, विरुद्ध स्त्री-
स्त्री आहे व ऋषिदासहि तो पुरोहितसमोर आला आहे. त्याला
पोषक असा दुसरा पुराणा म्हणजे तपःस्येने देवापि ब्राह्मण शब्दा
असे शास्त्रांत (अ. ४० मध्ये) आले आहे व आश्रिण्याचाहि
तेथेच उल्लेख आला आहे हेहि महत्त्वाचे साम्य म्हणून स्वीकारण्यास
हरकत नाही.

शान्तनुष या सूत्र.—आतां यास्कानां (२. ११) दिलेली
दृष्टीगत हीहि देवापि व शान्तनु यास जोडणारा पुरावा म्हणून
हि या वैदिक उल्लेखापासून पौराणिक कल्पेपर्यंत जे कथासारांत आले
त्याच्या पायाच्या म्हणून आपणांस घेतां येईल. यास्कानामागेनी
दिलेली माहिती पुढे दिल्याप्रमाणे आहे.

देवापिश्चाद्विषेण शान्तनुश्च वीर्यं प्रातरी ययुवतु । स
शान्तनु यनीयानभिचयश्चक्रे देवापिरित्तं प्रतिवेद । तत
शान्तनो राज्ये द्वादश वर्षाणि देवो न वार्य । तप्तुर्गोद्वेषा
स्वया चरितो ज्येष्ठं प्रातरमन्तरित्याभिचयितं तस्मान्ने देव्यां
न वर्यति । स शान्तनुर्देवापि शिशिह राज्येन । तपुयाय
देवापि पुरोहितस्ते ऽस्मानि याजमानि च जेति ।

अर्थः—आश्रिण्यादेवापि आणि शान्तनु हे कुलवृत्तांतल
होय भाऊ होते. धारुण्या शान्तनुला राज्याभिषेक झाला. देवापि
तपाला गेला. त्यामुळे शान्तनुच्या राज्यावर काय कर्ण अपर्येण
पडले. ब्राह्मण म्हणु लागले की धोरल्या भावास सोडून गुला
राज्याभिषेक झाला म्हणून असे झाले. देवापिला शान्तनुने राज्य
दिले. देवापि म्हणाला नां पुरोहित होतो आणि तुझ्याकडून यज्ञ
करवितो.

ऋग्वेदात्तं गतं तं भारतात्तं गतं तद्विहासाची साखळी.—
निष्कातील ह्या उक्तानांतून पुढे दिल्याप्रमाणे थार पुढे निघतात.

(१) देवापि व शान्तनु हे दोघे भाऊ होते.

(२) देवापि निष्क होता.

(३) म्हणून धारुण्या शान्तनु गादीवर बसला;

(४) व त्यामुळे पातक चढून अवर्ण पडले. त्यावरून
यास्कानांनि महाभारतातील प्रसिद्ध देवापि व शान्तनु आणि
ऋग्वेदातील देवापि व शान्तनु हे एकच आहेत ही गोष्ट अगमिमत
होतीसे दिसते. यास्कांचे म्हणणे बरोबर आहे असे गृहीत बरल्यास
—व तसे गृहीत यथेष्ट लागते—या कथेच्या योगाने आपणांस
ऋग्वेदान्तर्गत व महाभारतान्तर्गत इतिहासाची साखळी जोडता येते.

विशद पुराणा —उत्पत्तिक सारांश जोडण्यास विशद पुराणा
थाय आहे त्याचा आता आपण विचार करूं. सदरहु सारांशवर
घेता येण्यासारखे कांशेच म्हटले म्हणजे

(१) ऋग्वेदात माऊ असा स्पष्ट उल्लेख नाही.

(२) वेदांत आश्रिण्या हे पेटूक नांव आहे. त्याच्या भारताशी
जेष्ठ घडण नाही.

(३) माऊ उगण्यास बसला.

यांनी उत्तरे पोडण्यांत राखील प्रमाणे देवां घेतील.

(१) माऊ म्हणून उल्लेख नाही; तथापि, निष्कावरून आप-
णांस तसे घेतां येईल.

(२) वेदांत व निष्कात देवापि व शान्तनु यांस 'आश्रिण्या'
असे म्हटले आहे व भारतांत परिश्रवर् प्रतीप हे शान्तनुच्या पित्याने
नाव आहे. घंतावर्गीत पूर्वी कोणाचेहि ऋश्रिण्या हे नांव नाही.
यावरून हे नांव माही तरी विशेष कारणातें पडले असतें, पेटूक
नांव नसावे. निष्कासारांसहि या भारतांत सदाय असला, त्यांनी
'ऋश्रिण्यास गुन इमितसेनस्येति वा' असे म्हटले आहे व सेना
शब्दानें निररण 'सिंधरा समान गति वा' असे केले आहे त्यावरून
असे दिसते की परिश्रव्यास जसे 'प्रतीप' हे एक नांव होते त्या-
प्रमाणेच ऋश्रिण्या असे हि घुसरे दोषणनाव असतें. 'परिश्रव्याच्या
पित्याने भीमसेन असे नांव आहे, त्यावरून या गोष्टीस काही
विरोध येत नाही. येथे एक महत्त्वाची गोष्ट लक्षांत घेतली पाहिजे
की, आश्रिण्या हे कळ देवापिणीच विरोधण झाले आहे, शान्त-
नुस लावलं नाही.

(३) स्वतःच्या घरच्या गोष्टी स्वयं व कराव्यात व सत्यादि
स्वगृहातील ऋषिज कल्याची सत्ताच चाल आहे. अर्थात् भाऊ
पुरोहित म्हणण्यास काही हरकत नाही.

महाभारतातील घंतावर्गी घोर वस्तुस्थितीची पक्ष पूर्णपर
विरोधरहित आहेत ही माहीत याबद्दल विचार तुजें एका बाजूस
ठेवून 'सिद्धस्य गतिविन्तर्ता' वा न्यायानें व्यवहार करण्याचे
उरगवे असे नाहीं, व त्या तद्देनेच आतापर्यंत विचार
केला आहे.

यावरून राज्येवहाचा इतिहास आपणास भारताशी जोडतो
येतो असे काही अर्थां म्हणावयास हरकत नाही. आणखीहि
काही हरीरत महाभारतांत (१ ७७) पद्मावयास सापडते.
परंतु ती सध्यां आपणास महत्त्वाची नसल्यामुळे तिच्याबद्दल
उदापोद काण्यांचे कारण नाही.

ऋग्वेद व याज्ञीकवाता ५ — कुर्वत हा ययातिपुत्र होता
व त्याच्या अभिवेकाविषयी ययातीचा भाई धाप (१. ८४)
होता. हा सर्व गोष्टी सायणत्याचार्यांनी कळविल्या आहे सायणभा-
ष्यावरून दिसवें.

तत त्या तुर्वशापट्ट अज्ञातारा शचीपति । इन्द्रो विद्वां
अपारबत । (४. १०, १०)

अर्थ.—सायणाप्रमाणे—तसेच ययातिसागने अनभिषिक्त
साहित्याला त्या प्रसिद्ध तुर्वश व यदु राजांना कर्मांचा पालक
जो इन्द्र त्यानें सर्व गोष्टी चणून अभिवेकाई केले.

यावरून ऋग्वेद व महाभारत यांची सांगड कशी घातली गेली
होती हे समजते.

वैदिक साहित्याच्या द्वारे महाभारतच इतिहासाची
तपासणी — महाभारतातील उल्लेखांनी तपासणी वैदिक साहि-
त्याच्या द्वारे करावयाची झाल्यास सारंगलप्रमाणे शेर भारता
येतील.

भारतभारतींनी सर्वांनी प्राचीन असा राजा पुरूराव बेल आहे. हा देशांत मनु व इला यांचा वंशज म्हणून दिला आहे. याला शतपथ ब्राह्मणात (११. ५. १) ऐकू हें विशेषण द्यावले आहे पुरावच आधार आहे. आयु हा त्याचा मुलगा होता याच वेदांत आधार नाही. वायूचा मुलगा नहुष या विधानालाहि वेदांत आधार नाही. नहुषाचा मुलगा ययाति याच वेदांत आधार आहे. ययातीचे पांच गुरूसंस्थापक मुल्यो ही कल्पनाच आहे. यदुतुर्पाशाचें अस्तित्व वैदिक आधारावरून ययातीच्या पूर्वादि पालांती येईल.

ययातीच्या नंतर भरतदोष्यन्तीपर्यंत जे राजे झाले म्हणून महाभारत म्हणतें त्यांपैकी वेदांत कोणाचाच उल्लेख नाही. दोष्यन्ती भरताचा उल्लेख ब्राह्मणात येतो. अजमीड, संवरण देवापि, संतनु व पार्वतराष्ट्र हे पुढचे राजे म्हणून दगिखिले व राजपुत्र म्हणून वेदांत उल्लेखिले आहेत, पण त्यांचा असा संबंध जोडलेला नाही. त्यांच्या दोन निराक्या कथांमध्ये घोरावा अमाता.

ऋग्वेदांतील सूचावरून देवापि हा, ज्याला औलान हे नांव होतें त्या धननृकीर्ति याज्ञ करीत होता असें निश्चित दिसतें; पण हे दोघे भाऊ होतें असें त्यावरून दिसत नाही व देवापि हा ब्राह्मण मन्त्रा तर क्षत्रिय होता ही गोष्ट ऋग्वेदावरून सिद्ध होत नाही. कायण जी अर्थ करतो त्याला आधार त्यानें निष्ठाचा घेतलेला आहे. त्याचे असे मत आहे की, देवापि हा क्षत्रिय होता पण बृहस्पतीच्या कृपेनें त्याला पुरोहिताचें काम करता आलें. ऋग्वेदांतील सृष्टावरून, क्षत्रियाचें पुरोहिताचें काम करणें हें नेहमीच्या प्रचाराविषय होतें ही गोष्ट स्पष्ट दिसते.

कौरवांचा उल्लेख अगदीच नाही असें नाही. वैदिक वाङ्मयांत द्वापयवन सृष्टाच्या कांहीं हस्तलिखितांत (१२. १४. १) व अथर्ववेदांत (२०. १२७. १) ज्याला कौरम म्हटलें आहे त्याचेंच कौरव हे दुसरे रूप आहे. आपि हा ग्राम यांच्या मध्ये मोठा दाता होता असें दानस्तुतींत लिहिलें आहे. कुरूंचा किरींभी जमा संबंध ओढण्यांत येतो त्याप्रमाणें कृन्वु नावाचें एक राष्ट्र होतें असें समजून त्यादीहि जोडण्यांत आला आहे. ऋग्वेदांत एका दिश्यांनी कृन्वु हा शब्द अनेक वचनांत आर्जक आणि पांच लोक यांच्या बरोबर लिहिल आहे. पिरोल म्हणतां की त्याच्या अर्थ लोक असा आहे; आणि सायण म्हणतो की कृन्वु हे एका देशाचें नांव आहे. त्या स्थानें हें नांव पुढे अथवा मिथि यांच्याशी संबंध दाखवील. तथापि श्लो० ४२ म्हणतो की, हे आर्जक हाचें विशेषण आहे आणि त्यांच्या प्रतिपक्षांनीं रक्षणा तें जादूगार असा अर्थानें व्याखिलें आहे. हा त्यांच्या मनाला दुजोरा म्हणत, तो धरा पुरवा देतो की, काश्मिर लोकांनीं आत्मकामचे राजे इत्यादि तिरस्कारांत लेखांत असत कीं त्यांच्यासाठी कोणत्याहि तऱ्हेचा मिश्रसंबंध ते देवांत नसत आणि त्यांचें नांव त्यांनीं लिहिलें (Ki. li. to) अथवा कृन्वुः असें देखिलें होतें*.

* Cunningham, Ancient Geography of India, ७३, of Roth, Et. Petersburg Dictionary ६. V.

(तो म्हणतो की, जुन्या काळा काश्मिरांत ज्या आर्जकांनी वस्ती केली त्यांची आणि नंतरचे वास करणारे त्यांचे वंशज हांचीहि हीच अपेक्षा होती.)

उत्पत्ति कृत्स्नसंबंधा ऋग्वेदांत पुढें दिल्याप्रमाणें उल्लेख आला आहे:—

य अर्जिकेड कृत्स्नसु ये मध्यपस्त्यानाम् । ये वा जनेडु पथ्यड (९. ६२. २२)

आर्जक देशांतील लोक, कृत्स्न देशांतील लोक, सरस्वत्यादि नद्यांच्या समीप अरुणाच्या देशांतील लोक आणि निवाद व चातुर्वर्ण्यांतील म्हणजे हा पाच जातींतील लोक जे सीमरस पित्र्यात (ते सीमरस आमच्यावर आकाशातून पर्जन्यवृष्टि करतील)—सायण.

आर्जक लोकांत, उद्योगी माणसात, मनुष्यांच्या घरांत किंवा पांच जातींच्या लोकांत (पिळके जाणारे सीमविन्द आमच्यावर आकाशातून पर्जन्यवृष्टि करतो)—प्रिय.

अनुः—आता आपण दाक्षराज युद्धांतील सुदासाच्या इतर मुख्य घटके बघूं. मागे दिलेल्या ७. १८ या सूक्तातील उक्तां- शिकाय ऋग्वेदात अनुविषयी जे उल्लेख सांपडतात ते येणेंप्रमाणें:

अनवसते रथमभ्याय तक्षन् त्वष्टा वरं उरुहत्त सुमंत ।

जगन्नाम इन्द्रं महयन्तो अर्कं रथयन्तहयं वा उ ॥

(५. ११. ४)

हे इन्द्र तुला रथ आदूर्नां सामून तयार केला, त्याला तुझें वज्र ईशितामून करतां झाला. आणि इन्द्राला स्वतःगारे धोर कर्प (अक्षिरस) किंवा सधन अहोला मारण्याकरितां स्त्रांभिनीं मुला असाहयुक्त करते झाले—सायण.

पदिन्द्र प्रागपुष्टद न्यग्राहयसे क्षत्रिः ।

तिमा घुरु वृष्टता अस्तानवोसि प्रशर्षं तुर्वश ।

(८. ४. १)

हे इन्द्र, सर्व दिशांनीं स्तोत्रांकडून तूं योलावला जातोस. तथापि हे प्रेक्ष, हे पराभव करणाऱ्या, स्तोत्रांकडून आनंदाविषयी विनोद प्रेरणा देला जातोस—सायण.

यदे रानानाहस्तुया पिदधप्रजसां मित्रो वरुणश्चिवेतत ।

गभर्ताय रससं हेतिमन्त्र प्रोषाय चिद्वचस आनवाय ॥

(६. ६२. ९)

जो मनुष्य सर्व लोकांचे राजे असणारे जे (दान) अधिनी- गुमार त्यांचा प्रत्येक कर्तून देवा करतो, त्याला मित्रावरुण देव जाणत. त्यामुळे हा सेवा करणारा महाउलवान् अमनाच्या राधासार शत्रू फेकतो. द्वेषमूलक अनेकदा आपणाचा नाश करतो—सायण.

या उक्तेमोत जी काय मागितें मित्र असेल ती दावघानीं पावी. ऋग्वेदांतील एका सूक्तांत (८. ३) उदार धनिक म्हणून हाचें वचन आलेलें आहे. उद्योग. (ऋग्वेदाचे भाषांतर ३. १६०) म्हणतो की ' अनु ' हा त्याच नांवाच्या लोकांचा राजा असावा; पण हायदुन्ये कारण तो सांगत नाही.

भेद-भेदाविषया जी माहिती मागे येऊन गेली तीत मरण म्हणून एरु टीप देतो. याचा कवेवरात कविच उल्लेख आहे, पण अयवेवरात त्याचे नाव येते. त्याचा शेवट पार वाईट झाला. कारण, दुष्टाने त्याजवळ गाय (वरा) मागितली असता त्याने हा दिली नाही. ऐठ म्हणतोः की आधीचा भेद व यात काही संबंध नाही. परंतु ही गोष्ट सदायाद आहे. वस्तुतः हीच गोष्ट जास्त समजनीय दिसते की, याचा पराभव झाल्यामुळे दुष्ट मनुष्याच्या दुर्गतीचे हा उदाहरण मात्र झाला. शिवाय, त्याचे धर्मलक्षणाने नवीन जे एवढे गाजले आहे त्याचे कारण म्हटले म्हणजे अनार्य अज व शिशु यांची वट घेऊन त्यांचे नेतृत्व आने पत्करिले हे होय.

आतां अज व शिशु हे अनार्य कवेवरातपूजक होते किंवा नाही याबद्दल निश्चय कोहीच माहिती नाही परंतु भेदाचा व त्यांचा संपन्न आला होता.

दादाराज-कवेवरातम्ये ईश्या शत्रूंचे हे नांव आलेले आहे (१. ५१, ६; ५४, ४; ५९, ६; १०१, २; १०२, ८; ११२, १४; १२०, ७; २. १२, ११; १४, ६; १९, ६; ४. २६, ३; ३०, १४; ६. १८, ८; २६, ५; ३१, ४; ४३, १; ४७, २; २१. ७. १८, २०, २९, ५). त्याचे नांव छत्र, शिशु व सर्वत्र त्यांच्या बरोबर आलेले असून एके ठिकाणी त्याला कुलितराया मुल्ला दास असे म्हटलेले आहे (६. २६, ५). दुसऱ्या एका ठिकाणी आपण देवू (जवळ जवळ देवामागे) झालो असे त्याला यादल्याचा उल्लेख आलेला आहे (५. ७८, २०;). त्याची १० (५. १. १२०, ७), ९९ (५. २. १९, ६), किंवा १०० (५. २. १४, ६) नगरे होती असे वर्णन आहे. हा शहर शब्दच नमुद्रकालिणी अनेक दृष्टी शंकराचे किंसे अशा अर्थाने वापरला आहे (५. २. २४, २). त्याचा मुख्य शत्रु दिवोदास अतिशय होय. कारण, हानेय ईश्या मदतीने त्याचा पराभव केला (५. १. ५१, ६; १२०, ७; २. १९, ६; ४. २६, ३ इत्यादि). शहर हा कोणी खरा पुत्र होऊन गेला की नाही हायद्दल शंकराचे आहे. हिजेर्येच असे ठाम मत आहे की शहर हा दिवोदासाच्या शत्रुवर्गीतील एक राजा होता. शंकराचा कोणत्या मंडळात किती वेळ उल्लेख आला आहे याचा शिरोष करून त्यावरून तो असा निर्णय वाटतो की, दिवोदासाच्या वेळच्या कवेवरीय मूलामध्ये तो खरासुर शत्रु म्हणून समजलेला आहे; पण मागाहून झालेल्या कलात्म्यात उदाहरणार्थ, सातव्या मंडळात त्याला शरस बनविले आहे * कारण, त्या वेळी वैदिक काळाचे आर्य लोक अरकोशिया देश सोडून हिंदुस्थानांत

आले होते. ही विचारमणी चरी सोडून दिली, तरी हिंदुस्थानांतल्या डोंगरात राहणाऱ्या लोकांचा हा नायक असून मुद्रामाचा शत्रु असावा हे शक्य आहे.

वैकर्ण, -रा शब्द कवेवरातम्ये एकदा (७. १८, ११) दादाराजाच्या वर्णनात आलेला आहे व हा ठिकाणी असे वर्णन आहे की, मुद्रासाने राजाच्या एकवीस जणांचा किंवा दोन वेकर्णीच्या लोकांचा पराभव केला. शिमेरची अशी कल्पना आहे की हे लोक गुरु व किंवा मिळून झालेले सयुक्त लोक असावे. * ही कल्पना मॅन्डोनेलच्या मते बरीच सभाव्य दिसते. महाभारतामध्ये (६. २१०५) विकर्ण हे एक प्रकारच्या लोकांचे नाव म्हणून आलेले आहे व एका कोशकाराच्या मते हे विकर्ण लोक काश्मिरांत राहत असत. † महाभारतातील चद्राहू उल्लेख यहुधा, काश्मिरांत पूर्वी कुड लोकांची राहोराच बनाहत असेल तिच्या आठवणीचा दर्शक दिसतो.

दादाराज मुद्रा तील मुद्रा साचे आण री शत्रू-दादाराज मुद्रात ज्याचा समावेश झाला असावा असे नांवांचे म्हणणे आहे असे मुद्रासाचे आणली शत्रू म्हटले म्हणजे (१) यदु, (२) मात्य, (३) पक्ष, (४) भलानस, (५) अलीन, (६) विवागिन, (७) अज, (८) शिव, (९) शिशु, व (१०) यदु हे होत.

यापैकी यदु हे महत्त्वाचे आहेत. त्यांचे बरेचसे वर्णन मुद्रासाबरोबर पूर्वी येऊन गेलेले आहे. दादाराज मुद्रासा जे नाव मिळाले आहे ते मुद्रासाने दहा राजांविरुद्ध लढून जय मिळविला या शोशीवरून मिळाले असावे असा समज आहे. परंतु दादाराज यांतील दहा हा शब्द केवळ दहा हीच संख्या दर्शक्याकरिता भोजितेला असेल असे दिसत नाही. कारण, मुद्रासाबरोबर ज्याचे युद्ध झाल्याचे वर्णन आपणांस कवेवरीतील कवेवरात आढळते त्यांची संख्या दहापेक्षा अधिक दिसते व त्या सर्वोचा पराभव एकाच ठिकाणी व एकाच वेळी झालेला दिसत नाही. यदुतुर्वाचा देश व भेदाचे राज्य यात बरेच अंतर दिसते व एक प्रदेश या स्वारीचा आरंभ दादाराजा तर दुसरा त्या स्वारीचा शेवट दादाराजा. यावरून दहा ही संख्या केवळ एक टोकाळ आंकडा म्हणून दिलेला असावा. तसेच, यदु, तुर्वा, अथु व हुसू हीं ज्याप्रमाणे बलित व सुभारलेली रात्र दिसतात व इन्द्र, अश्विनी इत्यादि देवांची उपासना करतांना आढळतात, त्याप्रमाणे पक्ष, भलानस, विवागिन, अलीन व

§ ३. १२०, ७; ४. २०, १४, ९. २६, ५) इत्यादीं इत्यादी, कवेवरात आपणांत ३, १००, मॅन्डोनेल 'वैदिक मायर्फी-लॉज' १. १११; ओल्डफर्न, 'Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft', 42, 210; गन्डर, Rigveda, Glossar, 178 वहा.

* Zimmer, Altindisches Leben, 103,

† St. Petersburg Dictionary, S. V. Hopkins (Journal of the American Oriental Society, 13, 261 et seq.) दादाराज 'वैकर्ण' शब्दाने दोन वेकर्ण राजे उल्लेखिलेले वाटतात

§ St. Petersburg Dictionary सापेक्ष 13.

* शंकराचार्या उद्दिष्ट पहिल्या मंडळाने सान वेळा, दुष्टमान चार वेळा, बोधायन मंडळाने, सहाय्य सहाय्य सानमान दोनदां आले आहेत हा उल्लेखारून पाहिले असता इतर ठिकाणांपेक्षा सहाय्य मंडळाने खरेपणा अधिक दिसतो. दुष्टमान व सानमान मंडळाने, उल्लेख क्रान्तिक आहे.

शिव यांच्या उपासकाविपश्चयकामे निजिन माहिती मिळत नाही त्याचा एक बंद असतो एवढे शून्य दिखते कदाचित त्यांना एका होऊन सुदासास विरोध केला असावा त्याप्रमाणेच वेद व त्याचे अनुकर, बंधू शिष्य व अन्य यांच्या सक्तुतीसवधाने निश्चित माहिती सापडत नाही

शिरानिहाय्या फाळी सुदासाविषय असलेल्या हा लोका समधाने उत्तारे येणे प्रमाणे -

आ पन्थासौ भलततो मन्तलिनारो विद्याणि शिवांस ।
आपोनप्राप्तमा आर्यरथ गरा वृक्षस्यो अजगन्धर्ववृत् ॥
(७ १८, १९)

हवि शिरानिगारे, भद्रमुस, तप करून देखील न श्रमलेले, हातात खागळ्याकरिता विद्या घेतलेले, (जगातच) कथाय करणारे व सोपे मित्र झालेले असे जे लोक होते त्यांनी आर्यांच्या गांधीचे कथक वृत्तासून युद्धात सोबतिले व त्यांना दार केले-सायण

पश्य, भवानस, अलिन, शिष्य, विद्याणि, हे बरोबर आले त्यापि ह्द आणि वीर यांच्या आवडीने आर्यांचा सख्खा तत्त्वचा नायक होण्याकरिता बाल-मित्रिप

यामि पश्यमवया पाभिरप्रिध पाभिर्यु विजोपसह ।
तामि नौमस्तुपमभिनगत भिषज्यत घदाहृष्ट ॥
(८ १२, १०)

हे अधिपति हो, राजा पश्य, अधिपु आणि विशेष सैन्य प्रथम करणारा बंधू माझे ज्या स्तोत्रासुद्धे शरयण केलेत त्याच ह्दुतीने रक्षणार्थ या (८) रोगपुत्राचा ओपथ या-सायण

(हे अधिनारी !) तुम्हां पश्य, अधिपु आणि सोबत्यापासून असा हातल्या बंधूला ज्या सोधनतीने मदत केले ती साधने घेऊन ह्दुती येथे येणारे व लढकर या व जे काही रोगप्रसूत हाचे जसेल तें बरे कर-मित्रिप

इदमिथा रौद्रं यज्ञवत्वा बद्धकल्प शक्या मत राज्ञी ।
क्राणायदथ पितरा महेतेहा पर्यल्पये अहदा सत्यदोषुत् ॥
(१० ११, १२)

स्तोत्रकरी नामावेदिष्ठ वस्तुत्यात्मक स्तोत्र अगिरसाच्या संग्रामाचे (पित्याच्या संग्रामावरून) इत्यललास धरून पडून करता हातस अद्वारीतीने इत्यप्राप्तये आईआपना व बांधवांना करून दिलेल्या त्या स्तोत्राने (स्तोत्राखोने) सध्या दिवशी (याच समाप्तीच्या दिवशी) अगिरसाच्या संग्रामाचे नेऊन होता, प्रगोस्ता, माझ्याच्छया इत्यादि सगळे होयतां सुरुप वरून यत पाद पाडला-सायण

जेव्हा अतिथय उदार असा देवाने (इमने) फुलवक्रीता रथाचे आईबाप संरक्षिते आणि सात होत्यावर ह्द केला तेव्हा संग्रामस्थाने (तूर्तगणने) छाईच्या घुमवक्रीत, अधिनारी वळविण्याकरिता हे स्तोत्र मोडयाने गाढले-मित्रिप

आवदिष्ट यमना तत्सयश्च प्राप्न भद्रं सर्वताता सुपायह ।
अजसस्य शिप्रयो यक्षयश्च बलि क्षीराणि जघ्नुष्यमानि ॥
(७ १८ १९)

हा युद्धांत येदास (सुदासाने) नाघविले म्हणून यमुना नदी आणि तुरुप लोके यानी त्याला सतुष्ट केले आणि अज, शिष्य व यक्ष यानी धोडयाने जोडी नगर करी-सायण

यमुना आणि तुरुप यानी इतला मदत केला. तेथे त्याने येदाची सर्व संपत्ति घेऊन त्यास नागाविले अज, शिष्य व यक्ष यानी राठणी म्हणून त्यास घोड्याचा भुक्का नजर केला-मित्रिप.

दाशशत्रु युद्धाचा काळनिधय - आता आपण दारास युद्धाचा काळनिधय आपणांस करत येतो काय हे पाहू

पहिला प्रश्न हे युद्ध किती काळम्येन चालले असावे ? दिवोदा सापासून सुदासापर्यंत पार पाच राजे मर्ये घेऊन गेले असवेत असे पुराणातील व्हातव्यीवरून पारमिरे म्हणतो या विधानास वेदात आधार नाही. दिवोदास हा सुदासाचा पापक असता असा पुरावा पुढच्या सधस्तात हे युद्ध म्हणजे फार तर पन्नास वर्ष चालले असावे.

आ युद्धाचा संबंध यथोक्त येतो त्या पुष्पाच्या उल्लेखाच्या ऋचा वेदात पुढच्या ओहूत युद्धाचा बाल ठरविता आला तर वेदातल्या वयाच्या ऋचाचा काळ ठरविला येईल

सुदासाचा महाभारतात पता नाही दिवोदास तीन दिवसात एक पश्यथाचा मुलगा त्याच्याशी वेदातील दिवोदासाची तुलना करता येईल, पण हरिवंशपुराणकारांनी ज्या राजमालिकेत व ज्या स्थले दिवोदासास बसविले आहे तेथे तो अजय शक्य नाही शिवाय याच्या विजयाचा अपार लढायाचा पौराणिक मयस पसाव नाही.

धातुराष्ट्रांनी जेव्हा फटसहितेत येतो, व पारिक्षित जनमेजयाच्या जेव्हा अय्यवेदास येतो पण हे दोन्ही यात्र भाव्यहीन व धन धर्मविकासाच्या दृष्टीने दारु आहे सुदासाचा पौराणिनी आणि त्याचा अनुयायी पारमिरे याने भारती युद्धाच्या अतोदर १११५ पिढ्या एवढेच दूर ठेविले आहे म्हणजे दारासयुद्धाचा काळ त्या मताप्रमाणे क्रुष्टुद्धापूर्वी १०० वर्षे असावा

पौराणिनीची कल्पना छट्टि - पूर्वगत विवेकावरून प्राचान कदा साहित्य घेऊन पौराणिकानी त्यामस्त पत्पना कथा काय लढ विली हे मान आपल्या चांगले ध्यानात येते

मनु हा पुराणपुरव मनातच पावला आहे, पण त्यास पौराणिनी एकदा किंवा अनेक राजघराण्यांचा पूर्वज वरून टाकले आहे

पुरुषसूक्त (= पौराणिक पुरुषसूक्त) आपणास ऐक म्हणवीत असे यागिकीच्या सध्यायात द्या, उर्क इय, उर्क इला ही देवता झाली तिला मन्त्री मुखलीच म्हणले आहे पौराणिनीने देखेच दारोखरांची राजरुप्याच वगविली आणि पुरुरूप्यास तिला मुलगा, करून टाकले

पुरुष हा खगपुराचा असावा का हा याक वरून समुद्रयाने तयार झाली जगाची हे सांगता येत नाही जो राजा

स्वर्गनील एका अक्षरेचा नवरा झाला तो प्रार्थितच अमला पाहिजे. धर्मपाणिपद्ध पुढुप्त आणि दिवोदास यांच्या तर्काने लटणाऱ्या आयु याचा आणि पुरुषाच्या वीराणिनीना सर्वत्र जोडून दिव्य, अमोघ नामुळे या आम्स धरीच प्रार्थनाच आली. पंच राष्ट्र गयानीपासून निर्माण करण्याच्या खटपटीत वीराणिनीनी, दारांनी आणि त्याचा मुल धन यांच्या मुलींचे भांडण, त्याचा मुलें यवा-तीनी विराह, इत्यादि कथा मूळ गोष्टीस जोडल्या. दौर्ध्यात भरत याच्या जन्माला दुष्यंतसकुंतलेनी कथा जोडण्यात आली. वंगरे अनेक कल्पनेचे प्रसार आपणास पुराणात दिसून येतात.

दौर्ध्यात भरत हा वेदाप्रमाणे वराच उत्तरकालीन पुरय दितो पण पुराणकालात तो प्राचीन पुण्य आहे. त्याच्या पूर्वी अनेक वर्षे दिवोदास-पुरात झाले असावेत असे परत्यास, म्हणजे आयुर्गी समझाने दिवोदास मुदास धरत्यास-आपणास मुख्यद्वार्या रीत एक हजार वर्षे मागे जावे लागेल, दादाराजमुद्दंदाच्या कालीनध्याचा प्रभ इतरा असमाधानराक स्थितीत आहे.

बे द काहीन सांस्कृतिक हिंसां व हलपुरा वा-वेदनालाची एकंदर सांस्कृतिक स्थिति कशी होती यावर पुरावा दोन प्रकारचा आहे. एक पुरावा म्हणजे म्हणजे वेदातील शब्द व वेदातील उच्य आणि दुसरा पुरावा म्हणजे महाभारतादि प्रयोगील प्राचीन इतिहास, मासिमास तिसरा पुरावा आजच्या स्थितीत उपलब्ध नाही. पुराणरसुधोधनदावाची मजल त्या काळापर्यंत पोचली नाही.

मानवसाधारण इतके गुणवत्तेत आहे की, आपांना सर्व धारीस्वरूपाशी निधिनपणे लावता येण्याइतके ते वाढले नाही. म्हणजे आजच्या लोकांच्या स्वरूपावरून प्राचीन काळाच्या इतिहासाशी गप्पे जोडण्याची आज शक्यता नाही.

हा द राह मुद्दंदा सर्वे की ज म ले की मा हिती.-दादाराजमुद्दंदाचे येवपर्यंत जो उदापोह झाला त्यावरून एकंदर निष्पत्ती काय झाली हे आता पाहू.

जमलेल्या माहितीचे दोन विभाग करता येतात. एक विभाग म्हणजे दाराचे दादाराजमुद्दंदाचे ऐतिहासिक वृत्त-म्हणजे जे झाले असेल ते शोधून काढणे, आणि दुसरा विभाग म्हणजे दाराचे त्याचा कल्पनापरी संबंध.

दादाराज मुद्दंदाचे ऐतिहासिक वृत्त-इत आपणास येणे पमाणे दिसते दिवोदास व मुदास हा एक पक्ष व्यक्त आहे असं युद्ध झाले होते. ते युद्ध वर्षे वर्षे टिकले असावे ते युद्ध ज्या पक्षांमोर झाले ते पक्ष मित्रनेराच्या कार्यात निराश्रित असतील. एका वेळेस तृणाण तर दुसऱ्या वेळेस यदुवंश. हे युद्ध करतांना दिवोदास-मुदासानी स्थानिक उपाध्याय किंवा पुराहित आपल्याकडे वरून स्थानिक राजांचे उग्रस्वत धराने अग्नी नीति आचरली असावी. ज्या वेळेस मुदास व दिवोदास आले त्या वेळेस ते आपणास भरत म्हणून वेत अमली किंवा नाही याविषयी जरी खात्रीलायक विधान

करता येत नाही, तरी विश्वासित यशिताच लेव्हा संभव आता लेव्हा ते आपणात भरत म्हणून वेत होते हे खर.

ज्या वेळेस या विद्यापुरांची स्वारी हिंदुस्थानात झाली त्या वेळेस पंजागात अष्टपुत्रासना असावी; पण ती मंगेच्या पूर्वेकडे होती किं नव्ही याविषयी खात्रीलायक विधान करता येत नाही.

मुदासाच्या शत्रूचे म्हणजे स्थानिक राष्ट्रांचे व त्यांच्या त्रिशूचे पृथक्करण करता आपणास अनेक मुलें प्रस्थापित झालेली दिसतात. पुत्र, यदु, मुत्रि व अनु यांचे यस्तान नागलेंच प्रसलेले दिसो, महाभारतात येने केलेली मुले मंगेच्या पूर्वेकडे होती, त्यांची माहिती आर्विक कवीस किंवा प्रयकारास मुलें झाली असावी यास अपवाद फक्त कीर्त्तनाच होय. कवित इन्द्राकरिता मायम देत माहीत म्हणून विश्वासिनाची टीका वेवळ कीवळपुरातच असावी, किंवा अनेक लोकासबंधांन मुदा ते विधान करता आले असते, या-संबंधाने स्पष्ट आर्विक उल्लेख नाहीत.

दा द राह मुद्दंदाचा कल्पनाच्या मी सर्व ध.-दादाराज मुद्दंदाचा एकंदर कल्पनापरी संबंध येणेप्रमाणे व्यक्त करता येईल.

म्हणजे असे कीर्त्तनेडि सूच नाही किंवा वृत्त नाही, की जे दादाराजमुद्दंदाची निध्याने दखला येईल.

म्हणजे अनेक मुलें अशी दिसतात की, ज्या मुलांच्या कार्यात दादाराजमुद्दंदाची ही कार प्राचीन समजली गेली होती, आणि दिवोदास व मुदास या व्यक्ती ऐतिहासिक व्यक्तींच्या कोडीतून निघून पुराणपुराणांच्या कोडीत जाऊन पडल्या होत्या, जेव्हा दिवोदासाकरिता किंवा मुदासाकरिता धृतादिनाचा सहार बघिला जातो, तेव्हा दिवोदास ही ऐतिहासिक व्यक्ती न राहता पौराणिक व्यक्ती झाली होती असे म्हणण्यास हरतन माही.

मुदास व दिवोदास यांशी समझाऊन अनेक मायम फारच थोडे आहे म्हणजे दाराचा वारतना भाग ते होऊन गेल्यावर दोनचारशे वर्षेनंतर झाला असावा.

पुरुरवसूच वरील कथा व सरमापणी कथा.-दादाराजमुद्दंदाचे वरील जेव्हा याच्या दुसऱ्या कथा म्हणजे, पुरुषवसूच वरील कथा व सरमापणी कथा या होत.

याविषयी आपणास एवढेच म्हणता येईल की, या कथा देखील फार जुन्या आहेत, आणि याच्या दाराजमुद्दंदाविषयक पौराणिकीवर म्हणजे स्वतः रीतीने प्रसास पाहू शकत नाही जर मध्याच्या चळवळीचे स्थान अकमाणिस्थान असेल, आणु हा पुरुरवसू व उरुगी यांचा मुलगा हे पौराणिक विधान राह असेल आणि दिवोदासाचा मित्र आणि तृणाणाचा वानु आयु तोच पुरुषाच्या मुलगा असेल, तर असे म्हणता येईल की दादाराजमुद्दंदाच्या आरंभापूर्वीच्या पंचपनास वरील पुरुषा होऊन गेल्या असावा.

देवराष्ट्र आणि शत्रुप्राष्ट्र यांचा इतिहास देऊ पहाणारे सगळे धर्म राजाप्रमाणीनी नीनी अशुभ म्हणजे याविषयी निगातीत लोक

आणि पणो म्हणजे किनीशियम लोक अशी २० वर्षांपूर्वी कल्पना प्रगट केली. आजचे इतिहासज्ञा त्या कल्पनेच्या पारचे पुढे गेले नाही.

आयें, दस्तू, दास व दास रा इ युद्धविषयक उल्लेख - ऋग्वेदातील आर्य, दस्तू, दास या सर्वांचा व दासराज्यव्यवस्थाकडे उल्लेखाचा परामर्श येतो, असे दिसते की,

(१) दासकलना ही पृथ्वीभरतीयमाळीन असली दास हा अर्द्ध आहे, दस्तू हा अर्द्ध आहे, तो पाणी जडवितो, वीरे उल्लेख ज्या काळात टनण्या तयार झाली त्या काळाचे फूसक आहेत त्याचा हिंदुस्थानातील आर्यांच्या कालनिक स्वारीशी सम्यं नाही.

(२) दासराज्यदुद्ध ऋग्वेदातील बहुतेक आगाच्या पूर्वी क्रियेक शक्ती झाले असावे त्या युद्धाचा आर्येदासविरोधाशी सवध काढी नाही दासराज्यदुद्धाच्या अगोदर क्रियेक शक्ती किंवा राष्ट्रपते हिंदुस्थान आर्यन् भाषा बोलणाऱ्या माझून व्यापला गेला असावा म्हणजे हिंदुस्थानातील आर्यन् लोकांच्या इतिहासातील कामना हा बरा उत्तरकालीन नाग होय

(३) वेसात मनुकाचात चार वर्ग होतेच. फक्त धाना वर्ग हें नांव प्राप्त झाले नव्हते, वर्ग हा शब्द आर्य आणि दास यांना लोभ, म्हणजे संप्राप्त या अर्थाने वापरीत असत

मकरण ५ पै.

वेदकालांतील शब्दसृष्टि

माझणवर्गाचा इतिहास देण्याच्यारीती - दासराज्य युद्ध ही मनुष्यकाल होण्यापूर्वीची एर म्हणजेच नोष्ट झाली हें पूर्वीच्या प्रकरणात सविस्तरपणे स्पष्ट केले आहे. ऋग्वेदात ज्या ऋषी आणि जे उल्लेख सापडतात त्याचा दासराज्य युद्धाशी सवध जोडताना घराब परामर्श घेण्यात आला आहे. इतकी पुष्कळ नावे आपणास उपलब्ध झाल्या त्यावरून युद्ध कालात झाले, युद्धस्वरूप कसे होते, त्या काळाची निरनिराणी रात्री घेणारी रीती आणि त्या रात्राच्या चलनचलनासुरावने आपणास कल्प सादरिती मिळते त्यादि हरीकृत देण्यात आली आहे हा साधारणतः सन्निध वर्गाचा इतिहास झाला असे म्हणण्यास हरकत नाही माझण वर्गाचा इतिहास धाववाचा म्हणजे दोन तऱ्हांनी वेता येईल प्राचीन पर्माणा इतिहास देणे म्हणजे माझण्याचा इतिहास देणे होय तो बहुतेक हुसत्या विभागात येऊन गेलाच आहे यज्ञस्येवादेच्या पारमार्थिक संप्रदायी आणि विचार सामान्य हयसापासून सूर्यात टोह होणाऱ्या धीतस्मार्त पर्माणा म्हणजे राससत्त्वाचा विचार हादि दुसऱ्या विभागात सविस्तर वर्णन केलेला आहे हा प्राश्नप्रश्नाचा श्रवितर सत्त्वा तथ्याची ताल्पत्र म्हणजे नंतरा. माझसे धरून त्यांचा इतिहास देणे म्हणजे कुले, गोत्रे यांचा इतिहास देणे होय नुसते आपणांम हे शत्रुवितो येईल की वराचला इतिहास मनुष्यत्वीन

नसून, पार तर प्राश्नकालीन पण बहुतरन सूर्यातील आहे तिरंडे वगण्यापूर्वी संहितावाङ्मयाचा निरोप घेतला पाहिजे संहिता वाङ्मयाचे सधुनमधुन बर्गे असलेलेन करतावे लागणारच त्यापि त्याचा इतिहासापेक्षा तितका उपयोग करता येईल तितका स्थूलपणे कल्प घ्यावा आणि विशिष्ट सत्येचा अगर ज्ञानाचा इतिहास देताना मधुनमधुन सहितेकडे घट्ट वळवावी या प्रकारची माझणीची पद्धति सोरस्तर पडते म्हणून ती असल्यात आणीत आहेत.

शब्द संप्राप्तचे महत्त्व - प्राचीन कालाच्या परिस्थितीचा इतिहास जितका साधारणने लिहिता येईल तितका लिहिता असे आपण मनात आणले आणि साहित्य शोधू लागला म्हणजे एक मोठे साहित्य पुढे लढीत पडते. ते साहित्य म्हणजे म्हणजे संहिता-तर्गत शब्दसृष्टि होय या साहित्याचा परावर्तना उपयोग करून घेतल्याशिवाय पुढच्या काळाकडे वळणे म्हणजे प्रामाणिक पाडेल्य नव्हे तसे करणे म्हणजे काठिण बाभ्यास दाहून देऊन सद्गोप लब्ध आणि अप्योपि अशा साहित्याच्या सहाय्याने गणा मारणे झाले तसल्या प्रश्नाच्या मोठात न पडता जे शब्द झाले ते परि-यम करून त्यांचि फल काचकापुढे ठेवले आहे प्रत्येक वेदातील शब्दांचे नियमानुसार वर्गीकरण केले आहे. हे शब्द सत्कारांनी रम्या तः पूर्ण सत्कारांनी वराच प्रश्नास पाडतात. निरनिराळ्या संहिता नि-निराळ्या बाळी झाल्या असल्या कारणाने प्रत्येक संहितेतील शब्द निरनिराळे मांडले आहेत या शब्दांनी जागा पुष्कळ अवघिची आहे ही गोष्ट खरी, पण हे शब्द सर्वे भावी भारतीय ऐतिहासिक सशोधनाचा पाया असल्यामुळे त्यास लागणारी जागा आम्ही निर्भय पणाने देत आहो.

शब्दसंप्राप्ती यादी देण्यापूर्वी वर्गीकरण पद्धतीचे स्वरूप थोडक्यात सांगितले पाहिजे प्रथम अनिश्चितार्थी व अनिर्वाची शब्दांची किंवेदात लावून उरलेल्या शब्दांची वर्गीकरण केले आहे प्रत्येक वेदातले शब्द निरनिराळे मांडले आहेत प्रथम वेदाचा सृष्टि घेतली आहे, मग अजीवसृष्टि, नंतर जीवसृष्टि आणि मग मानवी सृष्टि घेतली आहे

देवसृष्टीमध्ये देवतानाम, देवताविशेषणे, देवयोनि, अक्षर व रंगविषयक शब्दांचा अंतर्भाव केला आहे

अजीवसृष्टीमध्ये धूवी, ध्वनि, धातु, जमीन, उदक, उष्णता, गति, ग्रहणक्षणादि, सत्त्वा, काल आणि स्थान श्रयादिवाचक शब्द घेतले आहेत

जीवसृष्टी (मानवेंतर) त वनस्पति, प्राणी, याचा समावेश केला आहे.

मनुष्यसृष्टीमध्ये सतुल्य, वारीरावयव, वैद्यक, अंग, नातेंगोत्रे अन्नसा, मनोविचार, उपासना, युद्ध, सार्वजनिक कामे, सेव, घर जाति कुळे व वंश, दाम, सामाजिक, भाषा, पुण्य, पाप व प्रत्यक्ष पुण्य, रजेचे मृगर्ष, शत्रु, व्यापार व कृषि, दळणपळण, वाघे कृषि, राजकीय, अनेकवार, दत्तरूपे हत्यादि विषयातील दळणपळण समावेश केला आहे.

चत्सराभिमानि प्रजापति [वा. सं.]

अधिपति	धापि	सुध
अन्य	मनु	यसु
अद्वय	निर्दिष्ट	स्वाभि
अद्वयति	धुनस्त्वपति	स्वारापिज
आन्त्यापन	भीषन	

पुरुषमेधांतील देवता [वा. सं.]

अक्षराज	क्रोरा	शुचिवी
अग्नि	धन	प्रमोष
अतिवृष्ट	हृष्ट	प्रक्रम
अयने (दक्षिणाग्नि)	धेम	प्रजापति
अयवन्	गन्धर्वसम्	प्रज्ञान
अयमे	गति	प्रतिधुक्ता
अनन्त	गुहा	प्रभा
अन्त	गह	प्रमद
अन्तर	धोय	प्रभु
अन्तारिध	चन्द्रमस्	प्रदु
अन्यतोरण्य	जव	प्रिय
अभूति	तपस्	बल
अय	तमस्	धीवन्ता
अरात्रि	तीर्थ	मन्त्रिण
अरिष्टि	तुला	ब्रह्मन्
अम	सेज	नद्र
अवदतिवय	मेत	भा
अरसा	दिष्ट	भूति
अर	गुह्यत	भूमन्
अद्वय	देवलो	गुह्यलो
आक्य	धु	मन्त्र
आप्यस	द्वार	मद
आनन्द	द्वार	मयीदा
आती	धर्म	मद
आदिक्षा	धर्म	माया
आर्कव	नशन	धर्यु
इदावत्तर	नयल	मेघ
इद्वत्तर	नदी	मेघा
इयता	नरिष्टा	यम
इर	नर्म	यानुधान
उत्कल निरुल	नारक	यद्वन्
उत्साद	निरुक्ति	योग
उपशिक्षा	निरुक्ति	रानि
उपस्थान	नृत	करार
कृशीका	परिवत्सर	वन
प्रति	परंत	रपुत्र
प्रभु	पविन	वर्ण
आपप्रभु	पराशेष	वर्षिष्ठनाव
कर्मन्	पात्रमन्	वर्षिष्ठनक
काम	पार	वारु
कीला	पिताच	विनिक्ति
कृण	पुष्टय याव	विनम
क्रोध	पुष्टि	विभभूत

वीर्य	श्रेयस्	साध्य
वैरह्य	समान	सानु
वैशन्त	मंस्तर	सुय
न्युदि	संसार	स्वन
शब्द	सगर (भग्नि)	स्वम
शरव्या	सान्धि	स्वगेलोक
शालि	गरस	हस
शुभ	तर्पदेवजन	हमकारिमानन्द
शोक	सवैलोक	हति

देवता विशेष [ऋ.]

अंस	इन्द्रापुरव	प्राहि
अक्षर	इन्द्राग्नी	शुभ्र
अक्ष	इन्द्राग्नी	चन्द्रमस्
अप्राची	इन्द्रापूर्वत	चम
आग्नि	इन्द्रापूर्वत	चरपु
अग्नीपुत्र्य	इन्द्रावृहस्पती	जातवेद
अग्नीयोम	इन्द्रावृहस्पती	ज्या
अप्या	इन्द्रावृहस्पती	तनुपाव
आद्विरत	इन्द्रावृहस्पती	ताप्य
अजपुत्र	इन्द्रावृहस्पती	प्रात
अर्धव	इन्द्रावृहस्पती	चर्मन
अयवाग	इन्द्रावृहस्पती	त्वष्ट
आदिति	इन्द्रावृहस्पती	त्याग
अनुमति	इन्द्रावृहस्पती	वक्ष
अपानवान्	उर्वरी	दक्षिणा
अयन्	उद्वसल	दक्षिणावन्
अयस्व	उद्वसलमुमल	दध्यव
अमीषु	उपस्	दान
अप्यार्ध	उवासानका	दातु
अरपति	उज्जनी	हुन्तुमि
अर	ऊर्गोतुती	देव
अर्धदेव	कृत	देवजन
अर्यमा	कृतक्ष	देवपत्नी
अथाजनी	कृत	देवीद्वार
अभिन्	कृत	देव्योतु
अभिनी	कृत	चावा
असु	आपाधि	चावाक्षमा
असुनीति	क	चावाशुचिनी
अहन	कृत्या	चावाभुनी
अहि	कृत्या	दक्षिणेदे
आहिष्मन्	कृत्या	धुधण
आदितेयम्	कृत्या	धनु
आदित्य	कृत्या	धेनु
आदित्या	कृत्या	नकोपस्
आप	कृत्या	नराशंस
आर्त्ता	कृत्या	नासल
इन्द्र	कृत्या	निकृत्य
इन्द्राग्नी	कृत्या	निष्ठिमी
इन्द्रावृहस्पती	कृत्या	पक्ष
इन्द्रावृहस्पती	कृत्या	पतङ्ग
इन्द्रावृहस्पती	कृत्या	पति

पथ	रिभिर्गो	शशुं
पञ्चन्य	राका	शकुनि
पवत	रात्र	शक
पितु	रात्री	शची
पितृ	रद	शचीपति
पिशाचि	रदिव	शमीनहुषी
पुरंध	रोदसी	शुनासीर
पुष्य	वगस्पति	श्येन
पुस्तवस्	वरग	थदा
पुयन्	वरुणानी	सफनी
पुथिवी	वर्मन्	समिध्
पृथिवीयावा	वसद्धा	समुद्र
पृथि	वसु	सगुण्
प्रजापति	वसुपति	सरमा
सहिम्	वाचस्	सरस्वती
सृष्टिवा	वाज	सरस्वान्
सृष्टपति	वाजिन्	सलिल
सम्राज्यपति	वात	सविता
साम्राज्य	वायुगर्ज्य	सप्तपरी
भग	वायु	साध्या
भानु	वास्तोष्पति	सिचि
भारती	विषान्	सिनीयालि
भुग	विषादुष्टुदी	सुपर्ण
भगदूक	विषादी	सुत्रेर्भापि
भनस्	विष्वन्	सुषारुधि
भगु	विवल्गान्	सूर
भन्यु	विश्वक्मेन्	सूर्ये
भक्षन्	विश्वानर	सूर्या
भक्ष	विश्वेदेव	सूर्याचन्द्रमस्
भानाभिन्	विष्णु	सूर्यमास्
मातापि	वृषभ	सूर्यावसू
मित्र	वृषाकपाणि	साम
मिश्रवरण	वृषारवि	सोमापूरण
शुशु	वैष्णव्	सोमापूर
यम	वेन	सोम्य
यमी	वैपसत	सस्ति
यातुधान	वैश्वानर	स्याराष्ट्रति
यूय	प्रा	दिरप्यगर्भ
रयन्		

‘ वा सोनोच्यते सा देवता ’ वा न्यायाने वर्तते अग्रद आदे.
ही व्याख्या प्राचीन स चर्चमन आदे.

[ते० छ०]

यस्यमध्ये लग्नगरे अनेक यज्ञगार, यज्ञिपपुत्र, यूयादि
उत्तरगरे करावयासाठी सोडायाचे शत्रु वगैरे वस्तुंची त्या त्या
प्रयोगे देवता गमनून पूजा करावयाची असते. त्यादा शत्रु
गोच्या पुरे लावण जातो त्यावाहि देवता शत्रु संपद करा-
वयास पाहिजे (ते. छ. वा. ७ पृष्ठ). परंतु विदेश देवतागोपी
करा देवतावा संगत येथे केला नाही. मरुत, मंरुत, अमरुत,
विष्णु, शत्रु, छंदस्, अश्वगिमाजी देवता, आग्नि दित्यापिणत

दत्त, याची सदरे स्वतंत्र वेळी आहेत. ज्ञाच्या शेवटी ‘ खाहा,
नम ’ आदे अशाचा संपद करावयाचे म्हणत्यास स्थिरवर सर्व
वस्तुंचा संगद करावयास पाहिजे या साठी तसे केले नाही.

अहस्पति	तनुनपाद	मित्र
अनूपार	तिथि	मित्रावरण
अमोनिष्णु	त्रय	मृत्य
अग्नि	त्वष्टृ	मेथ
अग्नीषोम	दक्ष	मेतका
अग्नीवरण	दक्षकृत्	मेतावाहस्पत्य
अग्निरास्	दक्षिण	यम
अवर्चन्	दक्षिणावन्	यमी
अदिति	दृष्ट	राका
अनुमति	दुर्ग	रत्न
अनुराधा	देवीद्वार	रेवति
अप्सरा	द्यावापृथिवी	रोहिणी
अवा	शुतान (मरु)	रुद्रमी
अगालिक	द्रविणोदम्	लेह
अतिरा	धाम्	वरुण
अरमति	धुम्	वसतीवरी
अर्षमन्	धेना (बृहस्पती- ची स्त्री)	यसु
अश्विन	नकोपासः	वायु
आदेका (प्राणाभि- मानी देवता)	नर	वास्तोष्पति
आदित्य	निमिष	विशुव
इडा	निकृति	विषान्
इन्द्रघोष	परमेष्ठिन	विश्वरत्न
इन्द्रापोष्ण	पञ्चम	विश्वक्मेन्
इन्द्रापूर्वस्पी	परमान	विष्णु
इन्द्रावश्य	पृच्छत	वृषाभि
इरा	पुस्तवस्	शुक
उवशी	पूतभूत	शुनासीर
उवा	पूयन्	सगर (वायु)
उवाप्रायका	शुथिवी	सद
शत्रु	प्रचेतस्	समुद्र (वायु)
शत्रु	प्रजापति	सरस्वती
ऐन्द्रकायव	शची	सलिल
ओईनरी	श्रोष्टपदा	सलेह (आदित्य- सौक)
रुद्र	बृहस्पति	समिध्
रूपय (सूर्य)	सम्राज्यपति	सिनीयालि
शह	मग्न	सुभं
श्रुतिरा	भग	सुर्धेफनी
क्षय	भग	सूर्यामी
धेनवति	भानु	सूर्याचन्द्रमस्
प्रा	भारती	साम
पर्म	भुग	सोमापूरन्
पुषि	मर्धन्	सोमापूर
पार	मरुधि	सोमेन्द्र
पन्नम	मरु	रन्वा
पाव्वा	मरुतपथि	स्वस्त
विष्णु	मरुनापी	दक्षिण
जानेद	मार्दवी	

[अथर्वे सं.]

अंश	आशापाल	केशिन्	देवमणि	प्रशोचन (यमदूत)	रवि
अंशू	आश्वला	सम्पाद	देवापुर	प्रसू	राश
अक्षुपर	आसा (शा) (रीक्षन्)	खाल्य	देष्टी	प्राची	रात्रि
अश	आश्वनीय	गायत्री	दावागृथिवा	पशुगुनि	राहु
अमनाथी	इतरजन	गाईपय	दावाभूमि	बलास	रद
अमारीणु	इन्दु	गुण्यलु	द्विगोदय	वाहसाम	रेवती
अमीयोम	इन्द्र	गो	द्विगुण्य	यूहस्पति	रेहिणी
अगिरस्	इन्द्रपत्नी	गोपायत्	घरण	बोध	रोहित
अचल (यमदूत)	इन्द्रपुत्र	ग्रह	घात	ग्रभ	रश्मी
अज	इन्द्रवायु	ग्रा	धिपण	ग्रहाचारी	वधस्पति (पतंग- चा स्वामी)
अजएकपात्	इन्द्रामी	प्रावन	धृतपति	ग्रहन्	वनस्पति
अयवेन्	इन्द्राणी	प्राहि	धृतपाद्	भय	वन्दि
अदिति	इन्द्रास्यन्	प्रीप्प	धुणु	भक्षि	पराह
अनहुद्	इन्द्रावरण	रक्ष	नक्षत्र	भर	वर्ण
अनघद्राण	इन्द्रासोम	धर्म	नदी	मयाह	वरणानी
अनुमति	इरावति	धृतात्वी	नराशंस	भवाशवे	पद्मात्र
अन्तरु	इला	कण्ड	नलरी	भारती	वयु
अप	ईशान	कण्ड	नवगन् (उपा)	भूत	वाचस्पति
अपांनपात्	ईश्वर	कण्ड	निकृति	भूतपाति	वाज
अप्य	उक्षाम	कण्ड	निर्जलयन	भूम	वाणी
अप्य	उच्छोचन (यमदूत)	चित्रा	निलिप	भेषज	वात
अप्सरस्	उदुनल (यमदूत)	जगिड	निधिप	मृगदि	वातापजन्म
अरणी	उपद्रा	जरा	निधिय	रूपालिक	वायु
अरति	उपद्रा	जागात्र	नि.साल	मणि	वास्तोष्पति
अरामी (पापदे- वता)	उर्वरी	जातवेद	न्ययुद्	मणिक	विषात
अरुपती	उर्वरी	जिघत्सु	पतग	मणिक	विभाचारे
अरु	उर्वरी	जूर्ति	पथा	मधुला	विलिगी
अरुथमेध	उर्वरी	रानमन्	पर्यन्त (वृष्टपाभि- मानीदेव)	मन्तु	विचस्वन्
अरुनि	उर्वरी	तक्षक	पर्यन्तपत्नी	महदेव	विश्वदेव
अरुद्	उर्वरी	तक्षक	पर्यन्तपत्नी	महायम	विश्वजित्
अरुदि	उर्वरी	तक्षक	पर्यन्तपत्नी	महायम	विश्वकर्मान्
अर्यमन्	उर्वरी	तक्षक	पर्यन्तपत्नी	महायम	विश्ववसु
अश्विन्	उर्वरी	तक्षक	पर्यन्तपत्नी	महायम	विश्वानर
अश्विनी	उर्वरी	तक्षक	पर्यन्तपत्नी	महायम	विष्णु
अससृक्षगिल (रद- गण)	उर्वरी	तक्षक	पर्यन्तपत्नी	महायम	विष्णु
असुनीति (प्राणह- प्रदिवता)	उर्वरी	तक्षक	पर्यन्तपत्नी	महायम	विष्णु
अस्त	उर्वरी	तक्षक	पर्यन्तपत्नी	महायम	विष्णु
अहि	उर्वरी	तक्षक	पर्यन्तपत्नी	महायम	विष्णु
अहिर्बुध्न्य	उर्वरी	तक्षक	पर्यन्तपत्नी	महायम	विष्णु
आञ्जन	उर्वरी	तक्षक	पर्यन्तपत्नी	महायम	विष्णु
आदित्य	उर्वरी	तक्षक	पर्यन्तपत्नी	महायम	विष्णु
आप्	उर्वरी	तक्षक	पर्यन्तपत्नी	महायम	विष्णु
आर्यु	उर्वरी	तक्षक	पर्यन्तपत्नी	महायम	विष्णु
आतेव	उर्वरी	तक्षक	पर्यन्तपत्नी	महायम	विष्णु
आद्रा	उर्वरी	तक्षक	पर्यन्तपत्नी	महायम	विष्णु
आलिगी	उर्वरी	तक्षक	पर्यन्तपत्नी	महायम	विष्णु
आशा	उर्वरी	तक्षक	पर्यन्तपत्नी	महायम	विष्णु

[illegible]

धृन्मत्र—सहित्वा प्रयावत इन्द्रविदोऽग्न मधूना येणास हा शब्द ऐतरेय ब्राह्मणाच्या एका लेखात आलेला आहे हा ठिकाणी याथेमध्ये भरताचे महाग्ध वर्णन वरण्याचे प्रमर्गा असे वर्णन आले आहे की, त्या भरतात येमुना व गंगा हा दोन नद्यावरील घोडे वाहून टाकले धृन्मत्रे ह्याचा अर्थ सायणाचार्य धृन्मत्र नागाचे ठिकाण भसा करतात, रोड ह्याचा अर्थ वृनाला मारणाऱ्या मरिता (इडाकरिता) असता करतो, व धृन्मत्रे ही स्तुती समजतो, व हेंच मत प्राह दिसते

पूपन् विशेषणं [ऋग्वेद]

अनाथ (	छात्र-	जननि	यावत्सस
वाहन)		पुष्टिभर	विमुचोत्पात
अनष्टपद्म		पूयण	विमोचन
अनष्टवेदस्		पूयणन्	विश्वसौमग
आधृषा		पूयन्	सरित् (नायक)
इदस्मिन्ना		पूयथ	स्वगुर्नार
नरमाद्		ब्रह्मचोदनी (	हस्तग्रह
कपमिन्		प्रेरकपूयन्)	हिरण्यवादीमत्तम
कश्यपेन (	कृत्-	मनुहित	(सुवशेषयुध
दत्त)		मार्तुदाधिपु	युक्त)

मरुद्विशेषणं [ऋग्वेद]

अग्रभ्रातृशोचिन् (अग्रहीततेजस्क)
अमितम्
अनस्तुष्टम्
अनवन्
अनवप्रराजस्
अरिद्रोमि (अहि-
सितगण)
अरुणाश्च
अलातुण
अन्नादिद्यु
अद्यु
आहृत्य
आभूषण
आशुध
इन्द्रज्येष्ठ
इन्द्रप्रसूत
इमिन् (गतियुक्त
अमयुक्त)
उदन्य
उदोजत्
ऊटि
ऊटिभत्
ऊटिभित् (आयु
धर्मी शोभागारे)
एवयावन्
ओजस्वर
कचप्रिय (स्तुति-
रानुष्ट)
कचा
केत
केतगा
रुद्रादिहल (कट-
कटस्त)
गगना
गोवत्
गोमार्ग
घमस्तुभ
घमस्तेद (यज्ञ-
गता)
घृतमुग्
घृष्टि
घृष्टिपथस्
घोरवर्षस्
चिनवाज
तुविमन्सु (मह-
द्युति)
तुविपथस् (प्रभू-
त धन)
तुविस्वन्
तुपुष्पवत् (क्षिप्र-
गमन)
स्वेष्युध
स्वेष्याम (दीप्त-
गमन)
दिविस्वय
धनय
धन्य
धातावर
धुनिवत् (मेषवा-
हनप्रत)
धूति
धुवच्युत्
नमयिष्णु
निरोद्धुर्तु (निन्दक
दुर्धर)
धवाह
परित्री
परितच्युत्
पिधान
पुरदप्यत्
पुरराति
शुभिमार्
शृण्यज्ज
प्रस्थावन्
यहृद्
भन्ददिष्टि
भीम
भुवनच्यव
आजद्वष्टि
महासिन
माघोन
मिथोवचप (राज
सापासुन गाई
वे रक्षण कर-
णारा)
रषेद्यम्
रषेद्यवर्षस्
वरुणप्रशिष्ट (वरुण-
नुमोदित)
वाणधमन्
वाताविष्
वादी
वादीमत्
विद्युद्वस्त
विद्युन्महत्
विमह
विश्वमातु
श्वतर्गई
शूद्रमेन
शूद्रदादि
श्रयन्
श्रयन्मावन्
श्रयनात
शर्ष
शुम्भिन
रागाण
रात्यराग (सम्भवत्
सत्ययुत् (सत्यदीति
राद्यकृति
राप्सर (समानम्प
मुस्तादि
मुपिदा (भेत विं
अल हन)

सुमन्त्र	स्वाधितन (वज्र)	सेराजि
सुमाय	रादुश आदुध	दिरम्यय (सुवर्ण-)
सुमारत	स्वाधिति, तयुक्त)	हंमर युक्त)
स्तनयदम	स्वभातु	दिरम्यनाशी (सुवर्ण-)
स्वारस्मन्	स्वरित् (शब्द वर-)	कुटारयुक्त)
रज्जु	गारा)	हादुनित्र

रूप वा दिः—कृश्वेशामर्थे हे मरुतांचे विशेषण आलेले आहे. हाचा अर्थ अनिधिन आहे. कोलेनसनचे असे मत होते की, हा शब्दावरून वानांसर्थे कुंडले घालण्याची चाल व्यक्त होते. मॅन्समुकर म्हणतो की हाचा अर्थ मजवून आंगठ्या असा आहे, व हा शब्दाची तुलना मागावून प्रचारात आलेल्या कडयाशी तो बरोतो.

रुद्रविशेषण [ऋग्वेद]

उग्रानु	गायपति (स्तन-)	भेपज
कद्रुदर	पति)	मेधपति (स्तुति-)
कादिन्	जलाप	पति)
कर्मवीकिन्	जलपमेयज (सुव-)	वज्रबाहु
दायद्रीर (ऐश्वर्यो-)	स्वीयधेपित)	विश्वरथ
पैतमहत्तगुप्ता-)	तेन	सुगिर
गाविता)	तिष्ठ	स्थिरमन्वन्
क्षिप्रैः	मधु	ह्यन्तुन्
गातैस्तद्	मिषकम	दिरम्यलक्

सूर्यविशेषण [ऋग्वेद]

अवृष्टन्	दुरोअर्थ	विश्वसक्त
आदिज	दुरोगुप	विश्वजिन्वन् (मित्रा-)
अनमीशु	दुरोणस्तद्	वहण)
अनयय	दोग्रात	विश्वदर्शिन
अभिनिष	सुगक्त	विश्वचायन् (सूर्य,)
सहृतीद्वि	द्वादशाकृति	इन्द्र)
अन्तरिक्षस्तद्	धरण (सूर्यमंडल)	विश्वध्राज्
अन्न	भारपूत	विधानर
भारिष्ट	भूतप्रत	वीहृहरस् (प्रभूत-)
अष्टजिन	निर्णिज्	तेजस्वी)
अस्त्रप्रज	सुपद्	वेदिपद्
अहन्व	पञ्चपाद	व्योमपद्
आदित्य	पतंग	सुवि
उग्र	पत्यतम	सुविष्ट
कृतज	पुष्टिन्	सर्व
कृतनि	पुष्टय	सञ्चक्षण
कृतसद्	पुष्टपाणि	समस्तव
कृतावन	भगमक्ष (धनयुक्त)	सामिन्
क्षत्रिय	भूपैश	सदप्रमथ
गमीर	मित्र	सूर्य
गोज	यतरामि	सूर्य (सूर्यलोक)
विश्वदुशीक	यतुन	सूर्याराम
त्रिपु	यातयमन	स्वाधा
दिवोवसम	युयुवि (दृष्यवर्ता)	हरिद्वेता
द्वार्षी	वरसद्	

हरिश्च	हिरण्यय	हिरण्यगंडू
हिरण्यपाणि	हिरण्यविद्	हिरण्यहरत

सामान्य देवताविशेषण [ऋग्वेद]

अश्वारि	आदेदिशान	कद्रुदर (सोम,)
अकृतपन्	आधुयायन् (सिंचन,)	इंद्र)
अग्निमिव	सूर्य)	कद्रुमन् (प्रजावान्)
अग्निजिह्व	गोरवप	इंद्र)
अग्निहोतृ	आधुपन् (जल-)	एवमा (रक्षणाय-)
अपेप	दगामी श्वर)	गता=विष्णु)
अनुयै	आधुपत	एहिमायस (वपट-)
अच्छिन्नपत्र	इतजति (अग्नि,)	रहितविधेदेव)
बद्रुह	इंद्र)	कपप्रिय (स्तुति-)
अद्विग्य (अग्नि,)	इंद्र	श्रियउपा, मारुत)
विना	इंद्रस्वन् (ऋभु-)	कोण (कुलितदाद-)
अधिहित	गण)	चारी)
अनपच्युत	इरावत	कृच्छ्रित
अनाभिदुह	त वि.)	कृष्टिष्ठ (इच्छाप-)
अनातत (मरुन्,)	इळावत्	रफ)
आंगि वगेरे	इष्टुयु	मनुविन्
अनुषस् (पावाष्ट-)	इष्टी	कन्ददिष्टि (शब्दित)
थिनी	इष्टेमातरा	गमनरायु)
अप्रमर (अवृद्ध)	इष्ट्य	धनश्री (वरुण)
अभिधी (अभिध-)	इष्टान	क्षुमती (विधवावन्,)
वर्णायायु	उक्थशुभ	उपा)
अभिस्तुत	उग्रनाड (इंद्र, मरुन्)	रोनासा (दक्षिण)
अमर्त्य	उदुपल (यमदत्त वि-)	गभीरवेपस् (सूर्य)
अभिपदन् (सोम,)	उपमातिवति (दादू)	गयस्कात (सोम)
अग्नि	गाहता	वास्तोष्पाते)
अधुतर्गु	उभयाभित् (इंद्र,)	रागुभिर (इंद्र,)
अभ्यु (अग्नि,)	अग्नि	सोम)
चेतु	उरुन्म (लाबलाव-)	गाधानी (इंद्र, वृह-)
अमृष्ट	पायले टार-)	स्यात्.)
अवितमा (सर-)	गारा)	गिर्वेण
स्वती)	उह्माय	गूर्गन्तु (हातांत)
गरथ (मरुन्,)	उरुवाके	द्रव्य घटन उर्ध्वा)
आप	उह्मास	असेलेली सुदेवता)
आरित (वरुण)	उरुवा (वाज्)	गोकाम
अरिष्टेनि (अहि-)	उरुवा (यमदत्तवि.)	गोजात
सितायुषो	उर्वरासा (इंद्र,)	धर्म्येष्ट
तास्ये)	दक्षिणा	पूतपदी (दीप्तपदे-)
गरिष्ठमर्गन्	ऊर्ज्यन् (अपान-)	ताभारती)
वरुण सु (वरुण,)	पान्)	वृष्टन् (वृष्टपृच्छे-)
उपा)	कद्रुयन्	धावाशुषिणी)
अवसाना (वज्ररहि-)	कद्रुय (ऋभु)	श्रुती (यावाष्ट-)
सविभुज्	कद्रुसान	थिदी)
असुनृप (यमदू-)	कद्रत	धनासुतो)
तवि.)	कद्रव (वरुण)	चकि (इंद्र, वरुण)
अस्त्रप्रज	कद्राथिनी (सरय-)	चसदान
अग्नि, कि-)	युक्त)	चतुष्मर (मरुतु)
रण)	कद्रावर्त)	चतुर्ग
आच्छद्विधान	कद्राथ	चर्षणीसह (वरुण)

चाक्रम (वक्राणस्पति)	धृगु (ईद, अग्नि, सोम)	मन्दान (ईद्राप्ती)	शतनीथ (शीम, ईद)	शतराधयु (अग्नि, सत्यशुभम्)	सहुरि (मनु, भुज्य, सूर्य,)
चितगर्भा,	धृगुग्रेय (ईद, वरुण)	मन्मुयी (ईद, वृह-रपति)	शतपत्र (बहुवि-वाहन वृ-रपति)	सनासह (वहुना-परामप्रिता)	सह
चित्रागु	धुनजेम नाधसी	महकन् मधकती	शतुद्व (शची-पुत्राः)	सग्राज सपण्येय	साधुर्मन्
चित्रोति (अत्र)	निमेवमान (ईद, महर)	महिनायत् (ईद, वि-शेदेन)	शन्वम (सुवहर)	ससहेतु (अग्नि, आदित्य)	सिपासनि.
जनयोपन्	निगुनर (ईद, महर)	मिनपति	शक्रूप (शक्रपुत्र सोम वायु)	समारण (नदी)	सुम्मेन् (वाज)
जतिर	नीलरुद्र (अग्नि, वरुणाग्नि)	यशश्चर (हविरा-दिक् दवान्)	शेष्ठ	समुद्रयेष्ट (आप्)	सुजिह्व
ज्यायस	नृमनस् (ईद, आ-दित्य)	यक्षिन् (यजनीय वरुण)	श्वतर	सद्वन् (अग्नि, ईद)	सुदानु
ज्योतिर्जगु (मेघ गमे=येन)	तृशस	यजत (पूजनीय= ईद, आदित्य)	श्वेतर	सहसामन्	सुवर्हिय (अग्नि, मरु)
तनुरि (ईद, वरुण)	तृसात्र	यजन (यजनीय)	श्वेत (तेमरुक्)	सहस्तम	सुशस (अग्नि, म-रुण)
तरिसन	पञ्चशेन (ईद्राप्ती)	यजन्तु	सचय	सहस्तोम	सुष्टु
तुर्यपत्र (दधि-नता)	पनिष्ठ (स्तुत्यतम)	यज्ञनिकृन्	सजानान	सहस्रजित् (वरुण, सोम)	सुष्टुयती
तुवेणि	परिक्षित	यज्ञरिषु	सतोमहत्	सहस्रजित् (वरुण, सोम)	सुप्रदानु
तुविम्वर (ईद, वृह-रपति)	प्रीवराती (आपो-देवता)	यज्ञवन्तस् (वरुण)	सत्य	सहस्रजित् (वरुण, सोम)	स्मजातिवात् (यज-मानप्रियकारी)
निगर्विष्	पुरादमेन् (अग्नि, ईद)	यज्ञसाध (अग्नि, ईद)	सत्यर	सहस्रजित् (वरुण, सोम)	स्वतवस् (स्वायत्त बल)
निगाह	पुरादमेन् (अग्नि, ईद)	यज्ञसाध (अग्नि, ईद)	सत्यर	सहस्रजित् (वरुण, सोम)	स्वयानरी
नियधस्य	पुरादमेन् (अग्नि, ईद)	यज्ञसाध (अग्नि, ईद)	सत्यर	सहस्रजित् (वरुण, सोम)	स्वयवत्
त्वष्टुमन्	पुरादमेन् (अग्नि, ईद)	यज्ञसाध (अग्नि, ईद)	सत्यर	सहस्रजित् (वरुण, सोम)	स्वयवत्
त्वष्टसदृश	पुरादमेन् (अग्नि, ईद)	यज्ञसाध (अग्नि, ईद)	सत्यर	सहस्रजित् (वरुण, सोम)	स्वयवत्
दक्ष (ऋष)	पुरादमेन् (अग्नि, ईद)	यज्ञसाध (अग्नि, ईद)	सत्यर	सहस्रजित् (वरुण, सोम)	स्वयवत्
दक्षुर्दत्त	पुरादमेन् (अग्नि, ईद)	यज्ञसाध (अग्नि, ईद)	सत्यर	सहस्रजित् (वरुण, सोम)	स्वयवत्
दक्ष (उपक्षये-कारिन्)	पुरादमेन् (अग्नि, ईद)	यज्ञसाध (अग्नि, ईद)	सत्यर	सहस्रजित् (वरुण, सोम)	स्वयवत्
दाधुदि (धरिनी)	पुरादमेन् (अग्नि, ईद)	यज्ञसाध (अग्नि, ईद)	सत्यर	सहस्रजित् (वरुण, सोम)	स्वयवत्
दिग्निभन् (सूर्याच-भम्)	पुरादमेन् (अग्नि, ईद)	यज्ञसाध (अग्नि, ईद)	सत्यर	सहस्रजित् (वरुण, सोम)	स्वयवत्
दीर्घिभिम्	पुरादमेन् (अग्नि, ईद)	यज्ञसाध (अग्नि, ईद)	सत्यर	सहस्रजित् (वरुण, सोम)	स्वयवत्
दुष्टीतु (अग्नि, ईद)	पुरादमेन् (अग्नि, ईद)	यज्ञसाध (अग्नि, ईद)	सत्यर	सहस्रजित् (वरुण, सोम)	स्वयवत्
देव	पुरादमेन् (अग्नि, ईद)	यज्ञसाध (अग्नि, ईद)	सत्यर	सहस्रजित् (वरुण, सोम)	स्वयवत्
देवजामि	पुरादमेन् (अग्नि, ईद)	यज्ञसाध (अग्नि, ईद)	सत्यर	सहस्रजित् (वरुण, सोम)	स्वयवत्
देवना	पुरादमेन् (अग्नि, ईद)	यज्ञसाध (अग्नि, ईद)	सत्यर	सहस्रजित् (वरुण, सोम)	स्वयवत्
देवताप्री	पुरादमेन् (अग्नि, ईद)	यज्ञसाध (अग्नि, ईद)	सत्यर	सहस्रजित् (वरुण, सोम)	स्वयवत्
देवन	पुरादमेन् (अग्नि, ईद)	यज्ञसाध (अग्नि, ईद)	सत्यर	सहस्रजित् (वरुण, सोम)	स्वयवत्
देवपुन	पुरादमेन् (अग्नि, ईद)	यज्ञसाध (अग्नि, ईद)	सत्यर	सहस्रजित् (वरुण, सोम)	स्वयवत्
देवयन्	पुरादमेन् (अग्नि, ईद)	यज्ञसाध (अग्नि, ईद)	सत्यर	सहस्रजित् (वरुण, सोम)	स्वयवत्
देवयनि	पुरादमेन् (अग्नि, ईद)	यज्ञसाध (अग्नि, ईद)	सत्यर	सहस्रजित् (वरुण, सोम)	स्वयवत्
देवाची (देवान्पूज-यतीरुपा)	पुरादमेन् (अग्नि, ईद)	यज्ञसाध (अग्नि, ईद)	सत्यर	सहस्रजित् (वरुण, सोम)	स्वयवत्
देवोदेव	पुरादमेन् (अग्नि, ईद)	यज्ञसाध (अग्नि, ईद)	सत्यर	सहस्रजित् (वरुण, सोम)	स्वयवत्
भायारुकी (यासा-प्रथिवी)	पुरादमेन् (अग्नि, ईद)	यज्ञसाध (अग्नि, ईद)	सत्यर	सहस्रजित् (वरुण, सोम)	स्वयवत्
धृमदक्ष (मित्रा-वरुण)	पुरादमेन् (अग्नि, ईद)	यज्ञसाध (अग्नि, ईद)	सत्यर	सहस्रजित् (वरुण, सोम)	स्वयवत्
धमन (वरुण)	पुरादमेन् (अग्नि, ईद)	यज्ञसाध (अग्नि, ईद)	सत्यर	सहस्रजित् (वरुण, सोम)	स्वयवत्

देवी धरुण धर्मपति (वरुण, विशेषण) धर्मसू गरुडिन् नानास्य निग्राम (सूर्य- विशेषण) निकृतिगृहीत निर्माय निर्वरुण नूतन (नवे-यम- दत्त) नवत्सव (ऋत्वि- भ्रमसुख्युक्ता देवाः) पश्चात्सद पुनर्मप (बृहस्पति विशेषण) प्रतर प्रतुवरी (महा- नात्री विशे- षण) प्रत्तरेट्टे निरुदेव प्रतुवुन (अश्विनौ विशेषण) प्रात मवनमाय (सवित्र नि.) यलदा (प्रजापति विशेषण) यहुषुजरी (यहुना यज्ञानां सवित्री =सिनीमाली) यहुज्योतिष यहुदयस् यहुसतिनेत्रा यज्ञपत्र यज्ञवद मह्युराजन् आगिनी (भाग- प्रदण करणारी देवता) गात्राति मुनद्वर (आदित्य	विशेषण) मुनपति (अग्नि- भ्राता) भूरिदायत्तर (इन्द्राग्नी विशेषण) मखन्न (अग्नि, रुद्र य इन्द्र) मतिविद् मनुयचर (अग्नि- नी वि.) मरीचिप महादेव महामनस् मिनामह मुयुषधु (यम- दत्त) मेध्य यचिष्ट यज्ञपति यज्ञमुय (यज्ञविधातृ देव) यज्ञद्व (यज्ञ विधा- तृक देव विशेष) यमनेन यष्टू (परान्य विशेष- पण) यजयन्तु याममोय यिचर्वाणि (रोम, अग्नि) यौगस्त यिधुक्रमन् यिधुदक्षन् यिधुदेवी (आदि- ति वि.) यिधुपायस् (मात- रिधुन नि.) यिधुवाय यिधुवधु यिधुयुयु (गायत्री विशेषण) यौतिहोत्र (अग्नि, देव.) यैश्वर्ययस् (प्रजा- पति विशेषण)	शुक्लप. शुचिप शुद्धाउम् शुत संभ्याभग सकनु सत्यवाच सत्यसव (सूर्य वि- शेषण) समृतयज्ञ सर्वेश्वर सर्वोयुयु (गायत्रीवि- शेषण) सत्नगाज सद्वैदस् (मंत्राग्नि- मानी देवता) सहुरा सुपाणि (तिनैवाली विशेषण) सुपात्र सुप्रायण सुर्भगल सुमेयस् (सवित्र विशेषण) सुपेण सुत सुमी सेनजिन् सोमप सोमभूत (विष्णु) सोमयस् सोम्य सीरी स्वधाजन् (प्रजाप- तीवि विशेषण) स्वपत्र स्वरिज स्वस्त्ययनी स्वा हरिकेश स्वस्वपार्म (क) हिरण्यजिह्व (सूर्य) हिरण्यपाणी (सविता) हुताद	आधभि (पुनर्वि- शेषण) आमद आनशान आयुष्मली आर्द्रदानु आर्द्रपवि इन्द्रपुना (एका- द्वया) उम उमप्रधन् उमराहु उमरायुध उतुद उपरिस्तु उरुवरास् उरुणी उरुयचा (वाग्दे- वता) उशती ऊतन ऊततृ ऊतवस् (सूर्य वि.) ऊरुप ओत (इन्द्राग्नी) कल्याणी कवितु (नदि- तु वि.) नखेरक पाम क्यायु (इक्ष्वाकृकाश सूर्य) केतिनी (रुद्रसेना विशेषण) कोपिणी (रुद्रसेना विशेषण) कानुरली (देवशुनि विशेषण) वार (आदित्य विशेषण) जेता कनूप तपन तिमतेन तिम्यायुध निग्मेधु तोयमान (वाय्वा- दित्य) नायमाणा त्रिपथस्य त्वथोनि त्वप्रतिसूर्य	दस्युहन् दिनास्त्र दिव्य देवहूत देवगोप देवगोपा देवतुतम् देववतु देवमनुय देववाति देवजनि (देवतो- त्पातिस्थान) देवी देहि द्यावापृथिवीवन् द्विषहन्म धारसु धृत्जन (इक्ष्वा- कृण) गष्टार्थ्य (वरुण विशेषण) नारुपाय निमीयन्ती रुच्यम् पतम (मूर्य वि०) पथिहृ पग्नि परमेष्ठिणी पत्रमान पुनवाय्वा पुरंधि पुल्लसम् (अग्नि वि) पुल्लशक पूतदक्ष पुर्विशाम पृथिमार्त (मरुद्भि) पृथगतर्ही प्रचर्वाणी (इन्द्राग्नी) प्रजनवत् प्रणेत प्रतिमोहयन्ती (पा- दे नि) प्रह प्राधर्मतद्वत् (बृह- स्पति) प्रियमाण यलद यलदायन् यार्हस्पत्य (रुद्रस्प- तिय) मुनयच्यमान मन्दजिह्व	महागण माथी (वरुण) माष्टा (मरुद्भि.) मिनराजन् मृतप्रज (वरुणवि.) यज्ञनाम यज्ञवाहस् यत्नाम यातुजभन रत्नधा (सूर्यवि.) रातह्वय राष्ट्री रथमवक्षस् (मरु- द्भिषेण) रोनरत् वरय्य यधुधातर यधुण (वरुणपा- शावि.) याममान (मधु- शावि) यिजानन् यिजावत् यिधु (सूर्यवि) यिधरण (अगिरा- देवावि वि) यिधित (मरुद्भि.) यिधेव यिधेव यिधनायस् यिमान यिराज यिश्वाजित यिश्वातार यिश्वातृ यिश्वायु यैराज न (वरुण) पातर्ह शतदोनि (सूर्य) पातर्ह शतर्ह शाम्भ (धे प. वि) शानिपूजन (इन्द्र) शिषाणिन् (रुद्र- वि०) शितियाद् शुभस्पति (अग्नि- वि.) सूर्योदित (निर्ह- तिवि.) सूर्यमहो (अ- दिति)
--	---	--	--	---	--

‘शकुंतलाः—सतपथ वानप्रस्था साध्विरे वेधे भरताळा फन्स देणाऱ्या अक्षरेपे हे नांव आलेले आहे. वेदच्या मताने नाइफिर हा शब्द नात्रपिति असा असता य तो शकुंतलेचे विशेषण असावा.

पितर व पितरसंतर्पणी [ऋग्वेद]

अभिदग्ध	कव्य	भित्तुतम
अभिधात	दक्षिण	विभुव
अंगिरस्	दशर	पितृवित
अंगिरस्व	दशभेन	पितृपद
अपर्व	देववंश	पित्र्य
अनभिदग्ध	नारायस	पित्र्यवती
ऊम	पन्न	भृगु
ऊक	पितृकृत	साध्य

[ते. सं.]

अभिधात	चित्रसेन	सतामेरी
अश्व	पितर	शुदेव
इयुन	वर्धित	सोमप्रतीक
उर	म्राग	सोम्य
ऊम	वयोपसू	समान
ऊधेधित्	मतासाहस	स्वपुपत
गमीर	सचिपद	

[अपर्ग वेद]

अभिदग्ध	पितृ	वधूरी (वपुल)
अभिदग्ध	पितृम	वधूरी
अनभिदग्ध	पितृमदन	सनीड
अनभिदग्ध	पुत्र	संग
अनभिदग्ध	पुत्रिवित	हविर
अनभिदग्ध	वर्धित	हविष्य
अनभिदग्ध	रात्रिपद	

‘अभिदग्ध—हे नांव (अभिगा दग्ध) पितृमये जाऊन जी मृत शरीरे भस्म होत होती त्यांना लावले जात असे. प्रेतांनी जी दोन प्रजाती व्यवस्था लावनात त्यांपैकी ही एक आणि दुसरी पुरणे (अनभिदग्ध—आग्नि न जाळलेले) ही होय. प्रेतांची व्यवस्था करण्याच्या आगती क्षेत्र पडती जखचेपेकीत घोषित्या आहेत एक केळ देणे (परोषाः) आणि दुसरी प्रेतांना उचडवा जागेत ठेवणे (अदितः) हा शब्दाचा घोषर छात्री-लावक अर्थ सांगता येत नाही. क्षिर म्हणतो की इण्नी लोकांत पुरांना खाण्याकरिता म्हणून प्रेत केळ देण्याची जी चाल आहे तिचे. आणि पहिल्या शब्दाचे साम्य आहे आणि दुसरा शब्द निपठित म्हणजे (ऊ. ८. ५१, २) जेव्हा निष्काळीपणाने घागविले जातात त्यांना खाणू पडतो. म्हिले म्हणतो की दुसरा शब्द कसलातरी वंच नसुन-यावर मृत शरीर देवतात त्याला लागू पडतो. जवें रश्म दिवसे ते मृत मनुष्यास त्याच्या करडपसड त्याच्या हातांत धरुन देऊन पुरीत असत. आणि बहुतकरून रात्री लोकांत वायकोळ नरायाबरोबर जाळण्याची जी चाल आहे तीदेमीळ त्या केळी

अमळांत होती असें वाटते. परंतु वैदिक काळात हा दोही खालीं घरीच मुषारणा झाली आहे. मृताचा मुलगा मृताच्या हातांतून धरुन काढून तेतो आणि मृताच्या पत्नीला मृतापासून मृताचा भाऊ अथवा त्याचे बाप यांनी वृ न्यायाची चाल वैदिक काळी असल्याचे आढळते. मृत मनुष्य व. जिवंत माणसे यांना वेगळे वस्त्रासरीत लांच्यामधे एक दगड ठेवत असत. अपर्ग-वेदात (१८. २, २५) प्रेतें ठेवण्याच्या वेदीचा संबंध आलेला आहे. दोग्द संहितेत मानीचे घर (भूमिगृह) असा उल्लेख केलेला आहे. ज्यो. ओल्डेनबर्गच्या मताप्रमाणे ‘मृतांस जाळवानंतर त्यांची हावे राहतात तीं भुरग्यांची म्हणून पुरणें हा शब्द योजित आहे परंतु हा अर्थ घरून पुरणें आणि जाळणें यांतील परत नाहीसा करणे अयोग्य आणि अशक्य आहे कारण जाळणें आणि पुरणें ही दोही कामे एकाच वेळीं अस देवात पुत्रक परंपरेंत होत होती. तथापि प्रेताला अभि देणें ही चाल देखील सर्वसाधारण होती व ती पुढें वाढत गेली. कारण परलोक मित्रविव्याकरिता प्रेताला दही लेणू, वपडे घालून आणि भूषणें चढवून जाळण्याची जी चाल होती ती चुकीची होती असें छादीम्य उपनिषदांत वर्णन आहे आणि वाचस्पेयी संहितेत जे प्रेतसंस्कारचे मंत्र दिले आहेत त्यांत फक्त दहनापाच विचार केला आहे. येवें पुरणें मासबंधी जे मंत्र आहेत त्यात फक्त श्मशानात राख घाल्यावरूनच उदर केलेला आढळतो. भगवेतात जे प्रेतसंस्कारविषयक सूक्त आहे त्यावरून आपणस असें आढळते की प्रेताला करवीत देवीत असत आणि प्रेताला परलोकाच्या रस्ता दाखविल्याकरिता प्रेताबरोबर एक बकचा जाळीत असत. प्रेताला परलोकी जाताना वपुन जाळ्याकरिता त्याच्या बरोबर एक ढेल जाळीत असत असा अर्थ वेदात (१२. २, ४८) उल्लेख आहे. अग मृताचे दोळे सूर्याकडे जातात, श्वास बाजूकडे जातो अशी कल्पना होती तरी मृत मनुष्य पुन्हा सर्व अवयवांसह जिवात होतो असाहि समज असल्यामुळे दायपथ वानप्रस्था (४. १, १) उल्लेख आहे. प्रेतानें पुन्हा पृथ्वीवर येऊ नये म्हणून त्याला जाळण्यापूर्वी अथवा घुटमाती देण्यापूर्वी त्याच्या पायाला पासा किंवा विडें अडकवत असल्या-वल् अर्धवेदेदात (५. १५. १४) उल्लेख आहे.

पिश्राच [ऋग्वेद]

पिनामि

[ते. सं.]

पिश्राच

[अथर्ववेद]

अथर्व	बंध	अपनेष्ट (पांशः)
अथर्वि	अरिभ्य	लाह
अचिर	अपाह	उदुर
अनागोदला (कुर्या)	अश्रपरी	उरु
अनागद	असृष्टि (कुर्या)	एकदारी
अनागु	अभिपरी (कुर्या)	कुरु
असद्री	आग्नाद	कुर्या
असम (दानप्रति-	आगोदित	कुरुप

कुक्षुभ	कुक्षुभ	दुर्गांती	दृषित
कुक्षुभ	कुक्षुभ	द्विषिता	लीलाया
कुक्षुभ	कुक्षुभ	व्यास्य	लीलाया
कुक्षुभ	कुक्षुभ	धुमाक्षी	वलय
कुक्षुभ	कुक्षुभ	धृष्ट	वयसिन्
कुक्षुभ	कुक्षुभ	नखनी	विकस्य
कुक्षुभ	कुक्षुभ	निर्द्वन्द्वो	विपिपत्त
कुक्षुभ	कुक्षुभ	निःशाला	न्येत्य (नमस्कारिक
कुक्षुभ	कुक्षुभ	पंचपाद]	भावाज क-
कुक्षुभ	कुक्षुभ	पवात्पद	भावा.)
कुक्षुभ	कुक्षुभ	पुण्यार्थ	शरूपमज
कुक्षुभ	कुक्षुभ	पुरोमुक्त	शकुरस्य मुष्टिन्
कुक्षुभ	कुक्षुभ	प्राप्तता	शकुन
कुक्षुभ	कुक्षुभ	प्रदासिन्	शपयेष्य
कुक्षुभ	कुक्षुभ	फालिग	शाल
कुक्षुभ	कुक्षुभ	वस्तवासिन्	शीर्षिणी (कृत्या)
कुक्षुभ	कुक्षुभ	वस्तवासिन्	शरङ्गता (कृत्या)
कुक्षुभ	कुक्षुभ	मन्त्रिभक्त्या	सद्वन्त्य
कुक्षुभ	कुक्षुभ	मन्त्रिभक्त्या	सद्वन्त्यालक्षण
कुक्षुभ	कुक्षुभ	मन्त्रिभक्त्या	सुलभित
कुक्षुभ	कुक्षुभ	मन्त्रिभक्त्या	स्वते ये कुर्वते
कुक्षुभ	कुक्षुभ	मन्त्रिभक्त्या	(न्यातिव)
कुक्षुभ	कुक्षुभ	मन्त्रिभक्त्या	स्वित्
कुक्षुभ	कुक्षुभ	मन्त्रिभक्त्या	स्वोक्त
कुक्षुभ	कुक्षुभ	मन्त्रिभक्त्या	स्वयंकृत
कुक्षुभ	कुक्षुभ	मन्त्रिभक्त्या	हस्ते शोभायि विप्र

‘रिदाया-अपेक्षा’त हा शब्द निराचि या अर्थात एकदा (१. १११, ५) आला आहे. अपेक्षेने व तदुत्तर संघात कोरिल्ल्या राजासोयी एका जातीचे हे नांव आलेले आहे. ते संघात सन्निवृत्त होत्या संबंध राजस व अमुर यांच्याशी लाजला आहे व ते देव, मनुष्य व पितर यांच्या विरुद्ध असत असे म्हंटले आहे. अपेक्षे-दान त्यांना कसे मांस प्लागारे म्हणजे कल्याद असे म्हंटले आहे व याच व्युत्पत्तिराश्रयाने पिशाच शब्दा असावा. प्रमदसून म्हणजे स्वर्णमार्गे पिशाच लोक मानवनि घातू असून ते हिंदुस्थानाच्या माध्यम सहस्रवीर राहणाऱ्या खोरीमार्गे अशावेत. कारण हे सहस्रवीर लोक पंचेव दिवसपर्यंत कसे मांस खाणारे (कदाचिद् हे नरमांसमास नमनील परंतु यज्ञाच्या वेळी नरमांस भक्षण करणारे असून दाहताल) म्हणून प्रसिद्ध होते. पण ही निवार-सारीणी पुर्वीच दिसे. हे पिशाचलोक म्हणजे कापनिष्ठ मनुष्यो-पजनी भुजे अशावीत. जेव्हा ते मनुष्यजाती म्हणून ओरिल्ले जातात तेव्हा त्यांना मुदाम निरकरातने पिशाच हे नांव दिष्टले अर्थात. मणामूनच्या वैदिक काळात पिशाचबेद किंवा पिशाचविद्या म्हणून प्रसिद्ध आहे.

मकक:-अपवर्षेदांत हा गज्य एकदांच बाल्य आहे व तो फोफ्या तशी असात प्राण्याचा वावळ आहे. यज्ञानि विरोधा-
धीति अम्ह शकेल व त्याचा अर्थ ये ये करणे बला बलाचा.

मनुष्योः-दुष्परिणामात् हास्युन् सावरो या अर्था अपर्यवेदातीति
एव ज्ञेयं इत्युक्तं आत्मा आहं. तेषां या नाशस्या साधीया

उठेले केले आहे. या ऋचेच्या प्रभावाने मनुषी कन्यांना गोठा, गाडा याणि पर यांपासून हांकून लावता येते. आता मनुषी हा कोणते प्राणी, जंतु अथवा ही राखडी हे निश्चित सांगता येत नाही.

અસુર

असुरविशेषनामै व विशेषणै [ऋग्वेद]

अङ्कुर	सङ्कलगर्भे	'मृगय
अदब	सपावत्	मृष
अदेवनात	कोकयातु	यशसह
अनर्गनि	गृधयातु	रश्मन्
अनाम	भ्रूयिन्	रक्षस्त
आनिन	'सुसुरि	रक्षस्विन्
आनिन्द्र	अनभस्त	रक्षोपुत्र
अस्तुत्तन्तु	जैभक्त	शधिम
अपि	'जस्त	'रोहिण
आप्रज	अलप	'कुण्ड
अपुत्र्य	असुरि	'वर्चिन्
अयज्ञ	आतृष्टिर	क्षल
अयज्जु	आयगृभ	वित्तजानि
अयज्वन्	तप्त	वीरयु
आरु	तमोगा	धृष्टद्वारस्
आर्क	तमोदप	धृक्पु
आयुंद	तस्तभ्यान्	धृम्य
आडि	तापयिषु	धृजोयन् (दक्षि-
अध	तृणस्वंद	खपुत्र)
अथ	निदधेन्	धृन्
असुरप	दिशोपन्	धृन्तर
असुर	दभीक	धृन्पुम
असुरप	दानत्र	'धेतु
आदिगोप	दानु (अमुरमाला)	'नेत्र
आदिभानु	दातुमन्	वैरूप
आदिमन्यु	दाक्षी	व्यस
आदिमाव	'दुशोमन्	प्रतिज्ञन्
आदिशुभ	दुदुक्षि	मय
आतुजी	दुर्दिन्द	'क्षीवर
आगुर	दुषोयु	दाद
इन्द्रसनु	दभीक	दुसुदेकनाड
इतीप्ति	देवतिन्	दुष्ण
उत्त	देवनाडु	दुतप
जडनयातु	'पुनि	श्रयातु
जम्बू	जम्बुधि	पटश
एमुन	जम्बास्य	रास्यभुत
जोषिनाथ	नामर	सत्रापाह
धरज	निर्दिक्षि	सत्राहन्
(अ) हवारी	पटगुनि	सनक
ऊपर	'पणि	सख्दक
ऊमवाञ्	एगुरी	सद्वन्
ऊमिस	'पणम	सुपणयातु
इया (ली)	'पुनि	'सुविद
इडुकरे	विज्जन्	'स्यभोग
इण	इष्टान्य	

[ਸਿ. ੯.]

अद्वैतज्ञान	दस्तु	यज्ञपुर
अद्वैत	धत्तम्	रदत्त
अनुपपन्न	ननुनि	राक्षस
अप	फरिग	धत्त
अधुर	भगुरान्त	गुरूपन
एतदु	यक	गुरामल

[अथर्ववेद]

[illegible]

[वा. सं.]

श्री

[सहितेतर]

१. देवमलिम्लय

१० विभिन्न

सुन

पार्थिवः स्वसु

‘कैरज -कवेदांत इत्यादि नामों या अर्थों से इनके नामों के आलाप
परंतु हा मनुष्य की राक्षस होता है राक्षसों में नहीं मनुष्यवत्
हा नाम इस नामों के अर्थों में आलाप

‘जुमुरि - हे दमोदराय्या शत्रुनै नांव आहे नाचि प बाका मित्र
 पुनि अशा दोघाची नांव फरोदात इन्द्रने त्यांचा पराभव येज
 म्हणूया आळा आहेत ह्तर दिग्गया या जाडोफा शत्रु, सिधु आधि
 इण्य या लीन नावाकरोवर (इन्द्रने त्यांचा पराभव वरून त्यांचि
 निळे नष्ट केले म्हणूय) उपेज आला आहे हे लोक खरी माणसं

आहेत किंवा दानव आहेत हे ठरावीक भाग्य आहे पण मनुष्या-
बद्दल ही नवीं असली अशापद्धत एकच आनुवंशिक गुणा आहे
तो ना की चमुरे हे रूप अगर्भ मनुष्याच्या नासने रीतक आहे

‘जै रुध-श्रवेदुसर्धो हा हावड तीत वेड आला आहे व त्याचा
अर्थ ‘अर्धो’ पराभूत केलेला एक राक्षस’ असा आहे हज्जिंगुल
न विकिपेडिया व्हे मत्त माझ आहे हा एक शब्द असून तो खऱ्यात
मेलेला आहे या खऱ्यात श्रवेदुसर्धा सातव्या मंडळ्याचा वरी
वसिष्ठ हा पुणेदित होता.

‘कुण्डल मन्त्र’ - ‘उपाना नांव वाईट हाललें आदि’ असा वाचा
 आर्य वसुन्त ऋषेदांत व आर्य वैदांत रोग उपपन्न करणाऱ्या एका
 स्रग्ध्राने किंवा एका रोगाला हें नांव आदि निराकारमणे माया
 नरी किंवा अज्ञा असावा व हा आर्य किडे सनेत्र रोग उत्पन्न
 करितात अशी ही समजत आदि तिला धन्यत्व आदि सुमुतादि
 वैद्यक प्रत्येत इणामन्त्रा स्रग्ध्राना असा आर्य आदि

‘हथीक’-हैं नांव एख माणसाचें किंवा राखसाचे भसून दाला
 हुन्दाने छार भारले अशी हरीश्रत ज्ञानेदात आली आइ

‘धुनि-ईश्याच्या वापुये हें नांव आहे याचें नांव बुसुदि-
मरोवर म्हवेदांत आहे आहे हे दोघे दमातीच्या उल्ल
होते असें दिसते एवदेशीय बल खांकांच्या मुलाने बहुतेक हें
नांव असावे

“पवित्र अग्नेःपात देवात् इति न वेद्याः न शास्त्राणां दक्षिणा न देवाराधना एव श्रिततः मनुष्यः असा वा दक्षिणा कथं आहे असा तत्वेण मनुष्य मनुष्या अपातिं प्रिय होणे वपाहि दाय्य नवते देवता देवांची पणी लोकावर हाहा कल्याताळीं निरति वैत्वाच व ह्याची फातल होजत परमाव दाल्यानाहि उलेख आगेलो आहे पवि ह्य बांड परमात्पात्रांच्या उदर, पका कवडींयुवक व द्वेप कल्यास कोम्य अथा अपातिं त्याला वृक मूटले आहे वपाहि टिकाणी पणी हो कल्यानिक पाद दिसतात, हे वस्त्रस अमुन बांती आकाशातोले पाणी व गुड बाता अत्र मून देविते मध्यम हवाकडून सारता त्याच्याकडे गेली अशी कथा क्रमेणेण अति पदार्थयेच वुन हा भेद होता.

* वषणय - ऋषेदीत दोन ठिकाणी हे नांव आले असून ते मुन्विरा म्हणते त्याप्रमाणे धराया वीर पुराणें किंवा इटान परामर केलेल्या राक्षसाचे आणवे

‘मिश्र’-कर्मदाता इत्याद्या शब्दों के नाते आलेख आहे
 खोजपत्रनामिता इत्यादि बाचा कात्तर पराजय फैलना जाहे
 आश्रय तात्पर्य येथे मिळे होते व हा मजूर समान दाव होता
 मान्य संपन्न जेव्हा कायदा लोकाधीन असल्यामुळे बाची प्रजा
 फाटी होतील असे बाचें पणन जाते आहे. रोप म्हणजेही सग-
 प्रभागी (विशूला भागुरे हें नांव रात यायुक्तें) रोण्याला सर्वे म्हण
 न्याय बाधार आहे) हा राक्षस होता कि लुपतिग, आर्जेन
 बर्ग व दिलेज म्हणतात त्याप्रमाणें मानवी शत्रु होता

निधयाने सांगता येणे शक्य नाही. पृ या धातूपासून हा शब्द
आला असल्यामुळे याचा अर्थ प्रतिरोध करणारा असा होऊन
राहिले.

१. "मृगयः—कृतेदात अनेक उताऱ्यांत याचा उल्लेख आला आहे.
व त्याचा इन्द्राने पराभव केला असेंहि त्यांत म्हटले आहे तो मनु-
ष्यसेही होता हे लुगविनेच मत चुकीचे आहे. तो मृगप्रमाणे राक्षस
होता हे मान्य आहे.

"रोहिणः—याचे नांव ऋग्वेद व अथर्ववेद यांमध्ये इन्द्राचा शत्रु
दानव म्हणून आले आहे हिलेनॅटच्या मते या शब्दावरून रोहिणी
मन्त्राच्या बोध होतो. पण असे मानल्यास अविगता आचार
नाही.

"वंगुदः—कृतेदात मानवशत्रु किंवा राक्षस याचे हे नाव
आहे.

"वर्चिन्—कृतेदात इन्द्राच्या शत्रूचे हे नांव आलेले आहे. या
शत्रूला दास असे म्हटले आहे व त्याचे नाव धव्यवरोवर आलेले
आहे म्हणून त्याला जरी असुर म्हटले आहे तरी तो या पृथ्वी-
वरील शत्रु असल्या असे वाटते. याचा इथीरतासिंहि संबंध
असावा.

"वेतसुः—कृतेदात दोन ठिकाणी एखाचनी व एके ठिकाणी
अनेकचनी हा शब्द एका माणसाचे नांव म्हणून आला आहे.
याचा इन्द्राने एकदा पराभव केला असे म्हटले आहे पण तो
राक्षस होता असे मानल्यास कारण नाही. शिमरचा मते वेतसु
ही एक जात होती न दस्यु हा या जातीतीलच एक मनुष्य
होता व त्यांनी दुर्माच पराभव केला, परंतु हे जेथे असेल्ल्या
ज्वा इतक्या दुर्माच आहेत की त्यावरून काहीएक अर्थ निश्चित
होत नाही.

"वेरा—कृतेदात दोन अर्था हे विशेषनाम आले आहे. हे जर
तरे असेल तर हे विशेषनाम राक्षसांचे आहे किंवा दुसऱ्या बो-
णाचे आहे हे ठांगणे कठीण आहे.

"दंभरः—कृतेदात इन्द्राच्या शत्रूचे हे नांव आलेले आहे. या-
च्या वरोवर झुण, मियु, नर्विन् ही नावे आली आहेत. शंकराच्या
एका ठिकाणी पुलितराचा मुलगा दास असे म्हटले आहे. दुसऱ्या
एका स्थली-आपण देवर (जरत जरत देवाप्रमाणे) काली असे
त्याला वाटल्याचा उल्लेख आहे. त्याची १०, ११ किंवा १००-मने
होती असे वर्णन आहे. हा शर शब्दच नृत्यकडिणी अनेकचनी
शरराचे किंसे असा अर्थाने वापरला आहे. याचा सुस्य शत्रु आति-
थिम दिवोदास हा होय, कारण या दिवोदासाने इन्द्राच्या मदतीने
शरराचा पराभव केला शंभर हा बोधी गरा पुण होऊन गेला
की नाही यावरून दाखान आहे. हिलेनॅटचे अर्थ मने आहे की, दिवो-
दासाचा शत्रु म्हणून हा शर शरदार होता. त्याची शर अथर्वच्या
नामाच्या आच्छादणारे आहे आणि तो म्हणतो की, दिवोदासाचे
नेम ऋग्वेद सृष्टी मी मारणारा शत्रु मानला आहे मग याचा

आलेल्या सृष्टीमध्ये उदाहरणार्थ सातत्या मंडलांत त्याला राक्षस
बनवले आहे. कारण वैदिक काळचे लोक अरेकोशिया देश सोडून
हिंदुस्थानांत आले होते ही विचारसरणी बरी सोडून दिली तरी
हिंदुस्थानातल्या डोंगरात राहणाऱ्या लोकांचा हा नायक असून शत्रु
असावा हे शक्य आहे.

"एविं वः—कृतेदामध्ये इन्द्राच्या शत्रूचे हे नांव आलेले आहे.
याचा अर्थ घराघरा शत्रु असा असावा, कारण त्याची संस्कृत
व्युत्पत्ति उपलब्ध नाही.

"स्वर्गो नु—कृतेद व मागाहून आलेल्या ग्रंथात सूर्याला यास-
णाऱ्या राक्षसांचे म्हणून हे नांव आलेले आहे.

"मर्क—तैत्तिरीय, वाजसनेयी, मैत्रायणी वगैरे संहिता
ग्रंथात ऋषाप्रमाणेच असुरांचा हा उल्लेख होता असेच मर्क
आले आहे. मर्काचा उल्लेख माझ्या ग्रंथांतूनहि आला आहे.
हिलेनॅट व हाफकिंस यांचे म्हणणे मर्क हा शब्द बहुधा इराणियन
यज्जणार असला, तसेच ऋग्वेद व इतर आलेल्या ग्रंथ आणी
मर्क या शब्दात पूर्ण ऐक्य असावे असेंहि हिलेनॅटचे मत आहे.
याला मदीथराने (का. स. ७. १६ वरील टीका) शुक्पुत्र म्ह-
टले आहे. परंतु त्याला संपन्न पुरावा नाही.

"कक्षी वः—अथर्ववेद, वाजसनेयी संहिता आणि शतपथ
ब्राह्मण यांत हा शब्द आला असून त्याचा अर्थ राक्षस असा
आहे. तथापि हरिसूत्री यातपच ब्राह्मणावरील टीकेत ऋक्ष या
शब्दाशी याचा संबंध जोडून त्याचा अर्थ अस्यल असा करतो.

"तिरीटिन्—अथर्ववेदात हा शब्द आला आहे व तो एका
राक्षसाच्या खांबिल्ल्या तिररीटिन् या विशेषणापासून बनला आहे.
शिमर, व्हिन्ने वगैरे पंडित व एतदेवीय कोशकार यांच्या मते
याचा अर्थ सुट्ट्याने घोमलेल्या अथवा तिररीटिन् असा आहे.

"तीरि लिफः—अथर्ववेदात हा शब्द आला असून त्याचा
अर्थ अनिश्चित आहे. रौषच्या मते याचा अर्थ पशुविशेष असा
असावा. शिमर व व्हिन्ने यांच्या मते हे एक लहान क्षात्र असावे.
रायणाचार्यांच्यामते याचा अर्थ रोगोत्पादक राक्षस असा असावा.
कृष्णश्रीधर यांनी याचा अर्थ संहिस्थ ठेवला आहे.

"राहु—सूर्याला घासणारा एक राक्षस. अथर्ववेदात याचा
उल्लेख आला आहे. फाड जरा अनिश्चित आहे परंतु तेथे तो
उल्लेख राक्षस उद्देशूनच आला आहे.

"जंभकः—हे एका राक्षसाचे नांव असून तो व जंभ रोग
उत्पन्न करणारा हे दोघे एकाच याचा वाजसनेयी संहिता व शीता-
यन आरण्यक या ग्रंथांतून उल्लेख आलेला आहे.

"देवम लिम्बु च—'देवांचा चोर' हा शब्द खट्याचे भिन्न
आहे पंचविद्याप्रमाणेच मुनिमराणांमार्ग स्वर्गीय पैवानान नांवाच्या
पवित्र ब्राह्मणाच्या त्यांनी ठार मारिले असा उल्लेख आलेला आहे.
तो राक्षस होना अथे उपर दिवने, पण तो मनुष्यहि पदाचिर
असावा.

१० पाथेभवरु- 'वृक्षमत् ना संतान' जैमिनीय उपनिषद्
मात्रागत एसा राक्षसाचे म्हणून हे अर्थ झाले आहे.

११ विमिदुः- संवर्तिनाम्रागत एसा राक्षसाचे किंवा माण-
साचे म्हणून हे नांव आले आहे. याच नांवाच्या माणसापासून
मेवातिथीने गाई हातून नेण्या अशी कथा आहे. हांपिन्हाच्या
मने हा राक्षस मेवातिथीचे विनृणात नांव वैमिदुःक जसे
अपावे.

१२ सनकः- जैमिनीय मात्रागत उद्देशिलेल्या विमिदुःकाच्या
यज्ञमध्ये भाग घेणाऱ्या दोन सव्यापैकी (यापैकी एक नमक
होता) एसाचे हे नांव आहे. छन्दविगच्छामते ऋग्वेदातील
(१.२३, ५) एसा टिकाणी या सनकाचा अध्यात्मिक म्हणून उद्देश
आला आहे. पण त्याबद्दल बराच संशय आहे.

स्वर्गविषयक स्वर्गनामां [ऋग्वेद]

आमेन्य (बोहो- कदन सोत्र- प्याव योग्य; अंतरिक्ष वि.) गो जीरलोक ह्रम (आदित्य) निदिध विनाक	निविटि 'दि'र दिवागु (पु) दिवोगु यनि गु नम 'नाक	पुथि लोक विष्ट तावप 'हार् स्वर्ग (सूर्यलोक) स्वर्गति स्वर्गदु
---	---	--

[ते. सं.]

दि'र यनि पु	नम नाक पुथि	लोक सुर्ग स्वर्
-------------------	-------------------	-----------------------

[अर्थ]

१३ पीलमनी

१३ दिव- याचा अर्थ आकाश असा आहे. सूर्य विधाची विना-
गणी करून त्याचे पृथ्वी, अंतरिक्ष व स्वर्ग किंवा दिव असे तीन
भाग ऋग्वेदात वरिल्ले आहेत. किंवा दिव्याने द्यावापुथिची
(स्वर्ग व सूर्यलोक) म्हणजे सर्व विश्व अशीहि पांढणी वेलेली
आढळते. कारण अंतरिक्षाचा अंतर्भाव आकाशात झालेला आहे.
विपुल, पान व पत्रेनां गोवा सोन अंतरिक्षाशी 'येते, व
सूर्यचंद्रांचे परिभ्रमण वगैरे चमत्कार आकाशात खगलित होतात.
अथर्ववेद व वाजसनेयी संहिता यांमध्ये आकाशाची चामन
(नाकः) पृथ्वी, अंतरिक्ष व दिव या तिन्ही नंतर व
'सः' 'उपोतिः' च्या एही चक्रा सगळं म्हणून भरली आहे.
या विश्वाची तीन सत्तेची विभागणी पृथ्वी, वायू व
आकाश हीं ती तीन महातत्त्वे आहेत त्यांत प्रतिप्रवित झाली
आहे. उदाहरणार्थ सयोन भेष्ट (उत्तम) मध्यम (उत्तर) व
रागीत कमी प्रतीचा (पार्थ) अशी स्वर्गाची वांटणी ऋग्वेदात
(५. ६०, ६१; २६, ६; ४०, ५.) वेळेरी आढळते.

अथर्ववेदात तीन सत्तेचे दर्जा आहेत. उत्तमती, मीलमती (वायव्य
वर्ग वरिष्ठित आहे) व प्रवीत (या टिकाणी वितर राहतात).
स्वर्गात वारंवार व्योमन व रोचन (तेजः पुंज आकाश) अशी
नोंद दिलेली आहेत. उत्तम स्वर्ग व ह्रम स्वर्ग यांना विभाग-
णाऱ्या जागाशील 'नाक' या वास्तवावाच 'सापु' विष्ट, वृष्ट,
नासृष्ट, किंवा नाकपात ही नावे ऋग्वेदात आलेली आहेत. कधी
तीन आकाशाचा (रजस्) व कधी दोहोचाहि उल्लेख आला
आहे. पण ही विभागणी इतथि मात्रे, एके टिकाणी 'पट्टजांवि'
असा उद्देश आला आहे व त्याचा अर्थ स्वर्ग व पृथ्वी मिळून
असा आहे. आकाशाचा नेहमीच नांव अंतरिक्ष - असे आहे.
गुण्यांचे जे तीन प्रकार कल्पिले आहेत ते गुडां कुत्रिम आहेत. व
या तिपार्श्व मूल उपाग्रमांचे (पितरी) हा शब्द आहे व याप
दुर्ग-
किने त्याग्रमांचे सर्व विश्वाचे तीन विभाग दृश्याभ्याकरितां पृथि-
वीचा जो अनेकरचनी प्रयोग करण्यांत येतो त्या प्रयोगांत बहुत-
करून असावे. पृथिवीला ह्रम, गमा अशी नावे आहेत व तिला
गदी, पृथिवी, उर्वा, उत्तमा अशी विशेषणें आहेत. त्याचप्रमाणे
'हर्द'-हर्द अग, असा अर्थात स्वर्गाशी नेहमी तुलना घेलेली आढळते.
पृथ्वीच्या आकाशाची तुलना ऋग्वेदात चकारा कीलेली आहे व
ती कायेथी आहे असे दातपय मात्रागांत स्पष्ट म्हटले आहे. पृथ्वी
व स्वर्ग जर एका जोडले तर हा दोत वेले (चम्पा) एकावर
एक टेकल्याप्रमाणे दिसतील अशी कल्पना ऋग्वेदात आढळते. वेतेरेस
आरण्यकांत (१.१, २) पृथ्वी व स्वर्ग हीं अर्थां अन्ध्याप्रमांचे आहेत
असे म्हटले आहे. स्वर्गापासून पृथ्वीचे अंतर किती आहे हे
दाखल्यासाठी अथर्ववेदात 'सूर्यपस्याज पृथ्वीपासून स्वर्गाचा
जाण्यास एक हजार दिवस लागतात असा उद्देश आहे. ऐतरेय
मात्रागांत (२. १७) 'एका सोन्नाला एक हजार दिवस
लागतात, असे म्हटले असून संवर्तिनाम्रागांत (१६. ५, ६)
'एकीवर एक असा हजार गाई उत्तमा केव्हा जघता
जितकी उंची होईल, तितके अंतर पृथ्वी व स्वर्ग यांमध्ये
आहे' असा उद्देश आहे. शिम्भुच्या मते वैदिक ऋषींनी 'पृथ्वीच्यावर
आकाशाचा एकत्र भाग आहे व पृथ्वीच्या खाली एकत्र भाग
आहे' अशी कल्पना होती. पण शिम्भुची दुसरी जो कल्पना आहे
तिजबद्दल बळकट पुरावा नाही. ऐतरेय मात्रागांत (३. ४४) असे तत्त्व
प्रतिपादन केले आहे कीं सूर्य आपले प्रकाशमय अंग रात्री कंफ उलट
बाजुला फिरविले व त्यामुळे त्याचा प्रकाश चंद्र व सारे सौरव्यावर
पडतो व हें करीत असताना तो आपल्या पूर्वोक्त भाग पुनः आक-
र्षित वासतो. ऋग्वेदांत (१. १५, ५) हेंच मत प्रतिपादित आहे.
वैदिक वास्तवात पृथ्वीची भूगोलरुद्धा विभागणी केलेली नाही.
जैमिनीय उपनिषद् मात्रागांत 'पृथ्वीचा मध्यविंदु सप्तधाग्रगाच्या
उत्तरेस आहे व आकाशाचे केंद्र म्हणजे सप्तर्षि (४५)
नक्षत्र होय' असा उद्देश आहे.

'तृतीय' या शब्दागोवर येतो. यावरून असें अनुमान निघते की ज्याप्रमाणें दिव, पृथिवी व अंतरिक्ष अशी विभागणी आहे त्याच-प्रमाणें स्वर्गाचीही तीन विभागांत वाटणी केलेली आहे. नाक हें आकाशाच्या रोचनावर व तिसऱ्या घट्टावर आहे. इतर ठिकाणी पृथ्वी, अंतरिक्ष, आकाश, नाक, स्वर, ज्योतिष् असा क्रम आलेला आहे. ब्राह्मण ग्रंथांत (पं. वि. ब्रा. १०. १, १८) नाक याचें 'न+अक=जेथें दुःख नाही तें स्थान' असें स्पष्टीकरण केले आहे. कारण अशी कल्पना आहे की तेथें जे लोक जाणत त्यांना तेथें दुःखाचा त्रास पोचत नाही.

स्व३-ऊर्ध्वेद व मागाहून हाल्ल्या ग्रंथांत सूर्य व प्रकाशमय स्वर्ग असा याचा अर्थ आहे.

पौलुसमी.—अधर्मेदांत उद्वृत्ती व प्रयोगः यांच्यामधील हात या अर्थानें हा शब्द आला आहे. याचा अर्थ ज्यांत 'पौलु (परमाणु) भापूर आहेत' असा आहे.

अजीव सृष्टि.

पृथ्वी.

पृथ्वी नामें [ऊर्ध्वेद]

अदिति	गाढ	भूम
अवनि	गो	भूमि
इक्ष्वा	गोत्रा	भुमुक्त्व
उरुक्षिति	भान	मही
उर्वा	जगत्	रिव
कऊन्	जम	श्च
शुचक	जमा	रेणु
क्षमा	दिति	दुग्धस्यती
क्षा	द्विर्देव्या	लोक
क्षामन्	निरुक्ति	वर्षपेन्ती
	पया	वि
क्षामा	परस्ता	वातचैश्च
क्षिति	पुनर	समना
क्षोणी	पृथिवी	सुपायना
क्ष्मा	पृथ्वी	हरिणयस्
गव्यूति	भू	ह्लादिकावती

[अधर्मेद]

अमहवरी	उमी	वसुधानी
अमन्	परिजनन्	विजयाना
अमृता	पुस्तो	निरणी
आमिष	पृथिवी	विपु
इषा	प्रतिवर्तीवरी	विश्वगर्मा
इन्द्रकृमा	यु	विश्वमरा
उर्रा	भूरिधायस्	विश्वमरी
उर्रा	सुरिधारा	वेधानविभ्रती
क्षमा	मोदिन	वैटा
क्षिति	मानविधरी	गुम्
क्षोणी	मेदिनी	राष्ट्रि
क्षन्	रणा	द्विधर्म
जगन्	रोदणी	दिस्यवरा
जगन्निर्दिष्ट	वराणनी	ह्लादिका

'पृथिवी'—हृद पसरलेली भूमि अशा अर्थानें ऊर्ध्वेद व तद-नंतरच्या ग्रंथांत हा शब्द आला आहे. पुढील वेळां ही देवता मानण्यांत येते. क्रियेक वेळां ही एकटीच देवता मानली जाते व क्रियेक वेळां यावापृथिवी अशी संयुक्त मानली जाते. नेहमी तीन लोकांचा उल्लेख येतो परंतु आपण राहतो ती पृथ्वी सर्वांत घेष्ट होय असें वर्णन येतें. पृथ्वीच्या सर्वोच्च समुद्राचा कंबरपट्टा आहे असें ऐतरेय ब्राह्मणांत (८. २०) म्हटलें आहे. निरुक्ताप्रमाणें (९. ३१) विश्व वागेन जगताचें वनलेलें आहे व प्रत्येक जगात एक एक पृथिवी आहे. सप्तपद ब्राह्मणांत पृथ्वीला प्रथमसृष्टि असें म्हटलें आहे, व तिच्या संपत्तीचा उल्लेख केला आहे. शांखायन आरण्यकांत पृथिवीला 'वसुमती=संपत्तीनें परिपूर्ण' असें म्हटलें आहे.

भू अथवा भूमिः—हा जमीन या अर्थानें नेहमी येणारा शब्द आहे. ऊर्ध्वेद व तदनंतरच्या ग्रंथांत हा यांसार येतो व तो पृथ्वी या अर्थानें असतो. देवानें आर्यांत दिलेल्या जमीनीबद्दल व देणगीदाखल दिलेल्या जमीनीबद्दल हा शब्द उपयोगांत आणला आहे.

लोकः—ऊर्ध्वेदांत व पुढील ग्रंथांत याचा अर्थ जग असा आहे. अधर्मेद व ब्राह्मणग्रंथ यांत तीन लोकांचा उल्लेख आला आहे. अर्थ लोकः (हें जग), आणि याच्या उलट अशी लोकः (पृथ्वीकडीलजग=स्वर्ग) असे शब्द पुढील वेळां आलेले आहेत. लोक हा शब्द कधी कधी स्वर्ग या अर्थानें आलेला आहे. क्रियेक ठिकाणी अनेक तद्देशे स्वर्ग वर्णिले आहेत. रॉयच्या मताप्रमाणें ऋ. १०. १४, १ या स्थली तरी लोक याचा जागा असा अर्थ असतो. त्याला पोषक अशी स्थलें पुढील १०. १३, ६; २. ३०, ६; ३. २, ९ आहेत.

सृष्ट्यन्तकार [ऊर्ध्वेद]

अनुप	(सृष्टिप्र-)	तमस्	प्रकाश
रैक)		तमा (सृष्टि)	श्रुत्य (सृष्टि)
अन्य		धरणी (धारा-)	श्रुति
अन्य		विशेषक तम)	मै
अभिष्ट		प्राप्ति	मिद (पुके)
अप्रवर्ग		प्रात	पात
अत्रिषा	(विश्व-)	नभस्वती	सृष्टि
हता		विद्याना (संज्ञा-)	सुधारा
आपस् (सृष्टि)		पात	स्वयिपुत्र
सृष्ट्यती		नीहार (पुके)	स्वष्टि
उत्पत्ति		पत्तय (उत्पत्ति)	हासि (गारा)
सृष्टी (तगस्)		परिष्ठा	

[ते. घ.]

अव्यापारिणी (अ-)	उत्पत्ति	श्रुत्य
तिवृष्टि)		मिद (पुके)
अन्तःपार (पुष्टे-)	दक्षिणादात	मिद
त्वा व प्राचे कन)	धारा	नीहार
उत्पत्ति	भू	पद्मादात

पापरात (अपान)	महि	वायुसुच्यता (वृ- ति)
बायु)	रात	
प्रोधात	वात	सुन्धरा
प्रचलाका	वातनाम	सरिल्ल्या
प्रतिधुन्या	वातपान	सवाय
प्रवात	वाताप्र	हरि
प्रासच	वायु	दिम
	[अथर्ववेद]	
अन्न	केतु	विपुल
अश्रन	तमस्	विपुल
अभिय	सुप्त	बाह्य
अमन (उत्ता)	धूम	प्रति
अप्रपुल	धूमकेतु	दार्द्र
उपगत	परत	सिफता
उत्ता	खोदितक्षीर	सेक
ओपधि	वर्ष (शुद्ध)	दिरप्यतेमि (विपुल)

[साहित्येतर]

"महाभूत (पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आकाश)

उत्ता - ऋग्वेद कालापामून हा शब्द तुम्हारा तारा या अर्थाने योनितात माझ्या मर्यात विरत, जगते लफूड, या अर्थी याचा उपयोग केला आहे अथर्ववेदात उत्तुपी हे जे कचित् उपयोगान आणिलेले रूप आहे तेंहि वरील अर्थांचेच आहे

"भाजि - ऋग्वेदात व मागधून झालेल्या मर्यात वाय्याचा जोर असा याचा अर्थ आहे हिंदुस्थानात अख्ये उद्भूत परणारे जे जोराचे वारे पाडतात त्या वाय्याचा बोध या शब्दाने होतो काही ठिकाणी सामान्य गति असा व बहुतेक ठिकाणा वाय्याचा वेग असा अर्थ आहे परंतु 'वातस्य प्राणिरति' असा उल्लेख केलेला आहे यावरून प्राणि शब्दाचा सोसाय असा अर्थ असावा असे दिसते

"प्रपुष् - हा शब्द ऋग्वेदात एका ठिकाणी आढळतो, हा निष्पुचि (सूर्याच्या अस्तकाली) याच्या उलट असून सप्तमी विभक्तीत उपयोगात आणिला आहे याचा सूर्योदया असा अर्थ आहे

"मर्क - ऋग्वेदात एके ठिकाणी हा शब्द आढळतो तेथे त्याचा (मूर्तेमर्क) सूर्यप्रदण असा अर्थ रोंच करतो. सायणाचार्योच्चा-मर्त याचा 'सुद्ध करणे' असा अर्थ आहे एके ठिकाणी मर्क याचा गणसवाचक अर्थ आहे

"वात - ऋग्वेद व मागधून झालेल्या मर्यात याचा वारा असा अर्थ आहे, तैत्तिरीय संहितेत पांच प्रकारच्या वाय्याच्या उल्लेख आण आहे ऋग्वेदात एका ठिकाणी क्षिप्रच्या मते ईशान्येकडाल वारा असा याचा अर्थ आहे

"वात - यजुर्वेदात व पुरील प्रवात हे एका वाय्याचे नांव आहे 'वात वाताप्र' अथे तैत्तिरीय संहितेत वचन आणून 'प्यनियुक्त' असा सायणाचार्य त्याचा अर्थ करतात

"पुरो वात - 'पूरुषीय वायु' याचा उल्लेख तैत्तिरीय संहिता व ब्राह्मणग्रंथ यांत आहे गेल्वनरच्या मताने याचा अर्थ पुरेन्या-पूरीचा वायु असा आहे व तो वषेपर दिसतो

"प्रचत्ता वा - तैत्तिरीय संहितेत व काठक संहितेत याचा अर्थ मेघस्फोट असा असावा असे वाटते

"प्रतिधुल्ल - (प्रतिध्वनि) यावरून यजुर्वेद संहितेच्या काला-सारख्या जुन्या काली देखील या निरर्घ चमत्काराला नांव दिलेले आढळते व कौपीयती ब्राह्मणांत हि आढळते.

"प्रासच - तैत्तिरीय संहितेत याचा अर्थ मेघस्फोट असा होतो परंतु तैत्तिरीय ब्राह्मणांत प्रासच या विशेषणाचा दुपानी पावणाने पडलेले पाणी असा अर्थ होतो,

"सलिलवात - यजुर्वेद संहितेत विशेषण या अर्थाने व 'पापापासू' येण्याच्या काताने उपकार केलेला' असा अर्थाने हा शब्द आलेला आहे हा शब्द बहुत्ववरून समुदाकडून येणाऱ्या नैर्ऋत्य दिशेकडील वायुसाठी वाय्यास लावलेला असावा

"गडाभूत - निरर्घात व ऐतरेय उपनिषदात याचा अर्थ महाभूत, महातत्त्व (पृथ्वी, आप, तेज, वायु व आकाश) असा आहे

ध्वनिवाचक [ऋग्वेद]

अनमायु (शेरी	जजती	रत्न
प्रमाणे शब्द	जखन	रवध (गर्जयितु)
प्रणारा मण्डक	तनीयलु	रवपु
अभिरुन्द	तन्यत्	द्वजरी
अभिलान (सिंद	तन्यु	भग्नतु
वाद)	तुल्य	वातस्वन
अभिलार	तुल्य	वायुशान
अर्धैरस्थनि	तुल्य	वाध
अलल (आनद-	धमनि	विगद
दायक)	ध्यात	विरपू
आधोपपन्न	नदतु	विरप
आधिपदमान	नदयत्	स्तनयन्ती
उपद (अभिरव	नाद	स्तनयिलु
शब्द)	नानदत्	स्वन
कामहाति (काम-	निचोपयत्	स्वादि
परशब्द)	निविधिवत्	स्वदि
कन्दन	निस्वर	स्वान
नीशन	परन्यकन्य	हासमान
धु	प्रस्तनित	धैयकतु (सिंहा
धर्मस्तर	मन्द	प्रमाणे गर्जन)
धोष	महिस्वनी	करणरा)
अणामनन्	मायु	हेपत्

[तै. स]

अकन्द	धोष	वातस्वन
अभिरुन्द	तनीयलु	वाध
आमोक्ष	नानदत्	स्तनयिलु
उपादिमत्	परन्यकन्य	स्तनययितु
कामकाति	मद	स्वन
कन्द	रव	

[अथर्ववेद]

अनृल्य (वार	ऊर्ध्वमायु	मदीवत् (सभोगार्थ
धोषाचे	काहावाह	आह्वाने)
कल्प)	कूजत्	धुमत्

गर्गर	माकद्व	गेखत्
दक्षिण	मायु	वाप्रा
ध्वनि	रख	विरव
नदनु	रत	सूत्रताव
पक्षीप		

शब्दवाचक [तै. सं.]

अतिराद	ध्वान्त	सैवन्दन
अवकन्द	मस्मसा	उकीसा
आहल	रव	स्तन
उचार	यातस्तन	स्वन
घनाघन	वाधा	स्वरण
घोष	शङ्कार	

ध्वनिविषयक विशेषण [अथर्ववेद]

उक्त	प्रतुवाण	उदर
उच्येयन्	प्रवद्	स्तनयत्
उच्येयौप	भान्दिध	रङ्गर्जती
इधु	रपन्	स्वरयत्
धमन्	रराण	हिङ्करिहृती
धीत	रासमाना	हुत
नानन्द	रिफती	हृत
निरभण	रदती	

ध्वनिवाचक शब्दांचे निरीक्षण केले असता असे दिसून येते की भौतिक ध्वनि, पशुध्वनि आणि मनुष्यध्वनि या सर्व प्रकारच्या ध्वनींचे बोधक शब्द वेदांत आहेत. मनुष्यध्वनिवाचक शब्दांमध्ये निरनिराळे मनोविकास ज्या ध्वनींपासून व्यक्त होतात त्यात स्वतः शब्द आहेत निरनिराळे विचार आणि भावना व्यक्त करणाऱ्याच्या प्रयोजनामुळे वेदभाषा बरीच प्रगल्भ झाली होती यात विशिष्ट ध्वनींच्या व्यंजनेसाठी विशिष्ट शब्दांचे अस्तित्व हे प्रमाण आहे यात सामवेद अर्क संगीतशास्त्र यातील सद्धाचा बोधक असा मंद शब्दाखेरीज दुसरा शब्द सापडत नाही. आणि मंद हा शब्द देखील सहापद पावला होता याला प्रमाण नाही. यावरून असे दिसते की वेदमन्त्रांनी गाणी असावीत, चाली असाव्यात पण त्यांचे शास्त्रीय व्यवस्था देणाऱ्या प्रयत्न झाला नसावा.

धातु.

हिरण्यनाम [ऋग्वेद]

अयत	दन	लोह
अयस्	पेशन	सुखम
वनर	पेशस्	सुहिष्ण
कांचन	गर्भन्	हरित
कुशान	मदा	हिरण्य
चन्द्र	रत्न	हेमन्
जातरूप		

[तै. सं.]

सुहिष्ण	हिरण्य	हेमन्
परम्य	[अथर्ववेद]	
सक्ते	हरित	हिरण्य

[सहितेतर]

जातरूप

इतर धातु व धातुसंबंधी [ऋग्वेद]

अक	आयस्	सत्प्रातु
अयस्	गिरिक्षित्	मुधातु
असिसास्	रजस्	
	[तै. सं.]	
अयस्	रजस्	श्याम
न्यु	लोह	सीत
रजत		

[अथर्ववेद]

अयस्	रजत	लोहित
न्यु	लोहन् (लोह)	सीत
यातुचातन		

[मै. सं.]

लोहितायस्

[सहितेतर]

कापायस्	कृष्णायस्	लोहितायस्
---------	-----------	-----------

'अयस्' हा शब्द ऋग्वेदाप्रमाणे एकदाच उपधोगात आणला तर तो कोणत्या धातूचा बोधक आहे हे निश्चितपणे सांगता येत नाही. या शब्दावरून लोखंडापेक्षा शोण धातूचाच बोध होतो असे जे मित्राचे मत आहे ते बरोबर आहे असे वाटते, अशीला 'अयो-दग्' 'अयस्वे दात असलेला' असे त्याच्या उदात्ताच्या रंगावरून आणि मित्र व वरुण यांच्या गाडीला 'अयण', 'अयस्वे खाव असणारी', असे अस्तमानाच्या वेळच्या रंगावरून म्हटले आहे, त्यावरून क्षिप्रच्या माला पुष्टि मिळते शिवाय वाजसनेयी सहितेंत सद्धा धातूच्या यादीत याचीहि गणना आहे, हिरण्य (सोने), अयस्, श्याम, लोह, सीत (सिते), न्यु (कधील), येथे श्याम (काळे) व लोह (तांबडे) म्हणजे अनुक्रमे लोखंड व तांबे असा अर्थ दिसतो म्हणून अयस् म्हणजे शोण असावे अथर्ववेद आणि मैत्रायणी सहिता बौद्धे मंत्रात अयस्चे हेतु प्रसार येनात. एक श्याम (लोखंड) आणि दुसरा लोहित (तांबे) अथवा शोण. शतपथ ब्राह्मणात अयस् आणि लोहायस् यांत फरक आहे असे दाखविले आहे हे मित्र धातु एगलिंगच्या मते लोखंड आणि तांबे व थोड्याच मते तांबे आणि शोण हे असावेत अथर्ववेदांतील एक उदात्तावरून लोखंड हाच अर्थ असावा असे वाटते. बहुतरुण ऋग्वेदकाली वाणांचे टोंक अयस्चे असला जेव्हा येतो, येथे अयस्चा लोखंड असा अर्थ असेल, तथापि तांबे आणि त्यापेक्षाहि शोण हा अर्थ अधिक सपुष्कित दिसतो लोखंडाला श्याम अयस् किंवा नुसते श्याम असे म्हणतात व तांब्याला लोहायस अथवा लोहितायस् असे म्हणतात धातूचा रस करणे यातूनही जेव्हा वाटवार आढळतो जर धातु चांगली भायवेली (बहुधात) तर सोन्याप्रमाणे दिसते म्हणून ती शोण असावी असा शतपथ ब्राह्मणावरून अर्थ निघतो, वाजसनेयी सहितेंत अयस्ची मंडी

आणि अयस्वने प्याले सोपावे जेव्हा आदे. ऋ. १. १६३, १ या ठिकाणी अयस्वा अर्थ सायणांनी लेखून असा स्पष्ट केला आहे व दुसरा होणेहि दाखविली. ६. ३. ५. येथे 'अयस्वेन पात्रा' याचा 'परमादेशा' असा अर्थ सायण करतात यावरून अयस्व म्हणजे निरुद्ध सोपावच असा अर्थ दिसत नाही. कारण परतु वीरें गेलातही किंवा मोठ्या बरीत असले पाहिजेत. त्याम, अयस्व व लोहित अयस्व असे दोन भेद आहेत. कुठळ वीरें त्याम रंगाच्या अयस्वी बरीत व लोहित अयस्व हे तांदू, असे सायण भाष्यांत म्हटले आहे. यावरून लोहित म्हणजेच मोड पातु असावा. पातयनामनांत लोहामसू हे अयस्वासून वेगळे आहे असे म्हटले आहे. लोहामसू म्हणजे तांबे किंवा मोड असे दिकेल. ऋग्वेदांत 'अयोमुत्त इय' असा उल्लेख आहे. म्हणजे बाणाच्या टोकाला लोखंड लावीत असात असे दिसते. अयस्वेदांत त्याम हे विशेषण आहे यावरून त्याम हे सोपाव असा अर्थ स्पष्ट होत नाही. अयस्व म्हणजे खाणीतील पातु, अयस्वाय म्हणजे सोपेदाची भेदी लावणारे स्नेहार.

चंद. - ऋग्वेदांत चंद याचा सोनें सुवर्ण असा अर्थ आहे. ऋग्वेदांतील (१२. १. ५३) चंद याचा अर्थ भिक्षु व रुचकोत असा घेतो. तैत्तिरीय संहितेवरील भाष्यात चंदचा कोठें हिरण्य व कोठें (आरावातील) आस्ताद्वाराक असा अर्थ केला आहे वाजपतेयी संहितेवरील भाष्यकार 'चंदं सुवर्गम-स्पातीति चंद' 'जमाच्या जवळ पोनें आहे तो' असा वरतात.

'हिरण्य' - ऋग्वेद व मागाहूनच्या ग्रंथांत याचा अर्थ सोनें असा आहे. वैदिक कालच्या लोकांनी सोन्याला अतिशय महत्त्व दिले होते. ही धातु नदीच्या पात्रांत सापडत असे. सिंधू नदीला सुवर्णधुजा व सुवर्णचक्रुजा अशीं नावे ऋग्वेदांत दिलेली आहेत. पृथ्वीपासून सोनें काढण्याची तन्हा व सोनें शुद्ध करण्याची तन्हा रोचन माहीत होती हे ऋग्वेद व तैत्तिरीय संहितेवरून दिसते वैदिक काळातही सोनें ही सुवर्णीय वस्तू वाटे. व गाढे आणि अयस्व यांच्याबरोबर सोन्याच्या ठासि (हिरण्यानि) उदार धनिक देत असत असा उल्लेख आहे. सोन्याच्या उपयोगाच्यातील व छातीवरील दागिने, विगयाच्या व मांडी कण्याकडे होत असे असा तैत्तिरीय संहितेत उल्लेख आहे. सोन्याच्या नेट्या देवांनी सोनं दाखविलेला आहे हिरण्य याचा अनेकजणीं सोन्याचे दागिने अर्थ अर्थ होतो. सोन्याच्या वजनाचा ज्या अर्धी उल्लेख आहे त्या अर्धी त्या गावीं लोकांनी सोन्याची नणी डाकळ होती हे स्पष्ट होते. अययुद् या वजनाचा तैत्तिरीय संहितेत उल्लेख आला आहे व श्वमान म्हणजे शीमर छणाल या सोन्याच्या वजनाचाही त्याच ग्रंथांत उल्लेख आहे. अनेक ठिकाणी हिरण्य व हिरण्यानि याचा अर्थ सोन्याची नणी असा होऊ शकतो. सोन्याला हरित (चिन्मया रंगाचे) व कर्णी कर्णी रजत (पड्याची वर्णीवर) अशी विशेषणे लाविली आहेत. रजत यावरून रज्याचाही कदाचित् बोध होत असावा. अस्ताद घातपासून रजत गाळून हे सोनें लोक काडीत असत. हिंदुस्थानाला सुवर्णभूमी हे नांव येथील होते असे

अयस्वेनाय म्हणतो. ऋ. ६. ६१, ७ 'हिरण्यवर्तनि सारसति' याचा 'जिवा सुवर्णासारसा रय आहे बरी सारसति' असा सायण अर्थ करतात. १. ११७, ५ या ठिकाणी सोनें पृथ्वीतून काडीत असत असा स्पष्ट उल्लेख नाही. 'उत्तेलेत् सोनेंवर पाडल्याप्रमाणे' इतक्याच शब्दांचे होते. 'गावीत गाळला गेलेल्या दागिना वर काढतात त्याप्रमाणे' ही उमा सामान्य आहे अयस्वेदांत पृथ्वीला हिरण्यवत् असे विशेषण आहे. पृथ्वीच्या पोटांत सोनें आहे म्हणून तिला हे विशेषण लावले असा अर्थ वाटते. लोरांशापासून सोनें काढतात असे शतपथ ब्राह्मणात म्हटले आहे.

'रजत' - तैत्तिरीय संहितेत हिरण्याबरोबर रजं या अर्धी हा शब्द आलेला आहे. चंदिचे दागिने (हस्त) भांडी (पात्र) व नाणी (निष्क) यांचाहि उल्लेख येतो. अयस्वेदांत व इतर ग्रंथां या अर्धी नागाप्रमाणे उपयोग केलेला आहे.

'रजसू' - यजुर्वेद संहितेत रजताप्रमाणे रजं या अर्धी हा शब्द आला आहे. हा शब्द ऋग्वेदांतही याच अर्थांनी आला आहे असे हिमालयें मत आहे परंतु ते संशयित आहे.

'लोह' - याचा मूळचा अर्थ तांबडा. पुढे तांबे हा अर्थ दाखविण्यावेळीं त्याच उपयोग आलेला आहे. कदाचित् मॉस ही धातू हि अस्मिंत असेल त्यामसूपासून निरुद्ध असा अर्थही हा शब्द वाजपतेयी व तैत्तिरीय संहितेत आला आहे. मापप प्रयातहि हा शब्द अनेकदा आला आहे.

'अयु' - अयस्वेद व तदनंतरच्या ग्रंथांत याचा अर्थ कथिल गता आहे. याचा विशेषण म्हणजे याचा रस करता येतो. रोचन्यामते हा शब्द मसू 'स्यमर्थ' या धातूपासून निघालेला आहे. वर जो रसाचा विशेषण धर्म सांगितला त्याचा ज्ञेय अयस्वेदांत आहे.

'लोहित' - विशेषण म्हणून हा शब्द अनेकदा आलेला असून त्याचा अर्थ तांबडा असा आहे व अयस्वेदांत गुणसकर्मिणी हा शब्द आलेला असून त्याचा तांबे असा अर्थ आहे. विशेषणाम या अर्धी आपस्तंब औत सूतांत उल्लेख आलेला आहे.

'रसाम' - हा शब्द अयस्व या शब्दाबरोबर आला म्हणजे अयस्वेदांत त्याचा उल्लेख असा अर्थ नेहमी जातो. नुसत्या त्याम अयस्वाचाहि अयस्वेद व मागाहूनचे ग्रंथ यांत हाच अर्थ रवीराला आहे.

'सीस' - 'शिथे' हा शब्द प्रथम अयस्वेदांत आला असून त्याचा उपयोग तांडीलाकडे होतो असे म्हटले आहे. पुढील ग्रंथांत हा शब्द नेहमी येतो. कोठी या शिवाला वजनासारखा उपयोग करतो असे वाजपतेयी संहितेत (१२. ८०) व इतर ग्रंथांत उल्लेखिलेले आहे.

'हरित' - जयस्वेदांतील 'काही जलेपांत याचा सोनें असा अर्थ केलेला आढळतो.

'लोहितमसू' - लोह या शब्दाचा हा प्रयोग असून तांबडी धातु, तांबे, या अर्धी नेत्रागिनी व पाठक संहितेत हा शब्द येतो

१३ जातरूप.- 'मूळचें सौंदर्य असलेल' असा याचा अर्थ असून हा शब्द सोने या अर्थानें तैत्तिरीय ब्राह्मण व सूत्रग्रंथ यांतून आलेला आढळतो.

१४ लोहायस.- शतपथ ब्राह्मणांत तांबडी धातू असा अर्थानें हा शब्द आलेला आहे व तो अयस् व सोनें ह्यांपासून निरव्याज असें म्हटलेचें आहे. जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणांत काष्णायस (लोखंड) याच्याशी लोहायस शब्दाची तुलना आलेली आहे. व तै. ब्राह्मणांत कृष्णायस (लोखंड) ह्याच्याशी तुलना केलेली आहे. तांबें असाहि अर्थ शक्य आहे.

१५ सुवर्ण.- 'चांगल्या रंगाचा'. हें सोन्याचें विशेषण असे. पण पुढें सोने अशा अर्थानें नामाप्रमाणे उपयोगात येऊ लागलें.

१६ काष्णायस.- ('काळी धातू') उपनिषदांतील शब्द. त्याचा अर्थ 'लोखंड' असाच असावा.

१७ कृष्णायस.- ('काळी धातू') याचा उल्लेख छांदोग्यउपनिषदांत लोखंड या अर्थानें आला आहे.

ज मी न

जमीन व तिचे प्रकार [ऋग्वेद]

उर्वरा	क्षीप	मातृरिभ्वरी
कृषि	धन्वन्	१३८
क्षेत्र	निम्न	सादिह (बलीनवषा)
खात	निर्धिति	१३९
क्षिप्य	पुष्प्या	सुषेरा
तैल	पर्वर	सुषेनिया

[तै. सं.]

उदपुर	धरित्री	रोदसी
उपयाम	क्षुब	१३९
उर्वरा	पातु	१४०
उर्वरा	पुष्पा	१४१
उर्वरा	भद्र	सिक्ता
देवयजनी	रसा	स्वधिवरणा

[अथर्व वेद]

उर्वरा	धन्वन्	भूमि
कर्णप्रदा	१४२	शर्करा
कृष्णाक	१४३	सिक्ता
शौललोभी		

१ उर्वरा.- उर्वरा या शब्दाचा आणि क्षेत्र या शब्दाचा ऋग्वेदात व तैत्तिरीय ब्राह्मणांत नागवृत्त जमीन असा अर्थ आहे. सुपीक जमीनीचा (अपुनस्वती) त्याचप्रमाणें पडीत जमीनीचा (आर्तना) हि उल्लेख ऋग्वेदात आहे. काळ्याच्या योगानें लागवड करीत असत असा स्पष्ट उल्लेख ऋग्वेद (७. ४९. २) आणि अथर्ववेद (१. ६. ४) यांत केलेला आहे आणि रसाच्या उपयोगा संबंधाचाहि (अथर्व. ३. १४. १) उल्लेख आहे. क्षेत्रें परोवर भोजीत असत असे ऋग्वेदावरून दिसतें. ही गोष्ट प्रत्येक मनुष्य नागरव्या-

करिता जमीनीचा मालक असे असे दर्शवितें. ऋग्वेदांतील एका ऋग्वेद-वचन (८. ९१. ५) या फलपेला पुढि मिळते. या ऋग्वेद अथर्ववेदा हिने आपल्या बापाचें क्षेत्र आणि त्याचें शेत यांचा एकत्र उल्लेख केला आहे. जसे क्षेत्रें तसेच शेत ही खाजगी मालमत्ता असे असा या उल्लेखांतून अर्थ निघतो. यावरून उर्वरासा, उर्वराजित, क्षेत्रासा (क्षेत्रें विष्णुपुरा) अशां विशेषण झालेली आहेत. उर्वरापति हें प्रथम गृह्याचें विशेषण असून नंतर तें ईश्वराला लावले असाचें क्षेत्रें आणि मुलें यांचा उल्लेख एकाच भावनेनें केलेला आढळतो, तसेच शेतांचा जय-जिक्रणें (सेनापति) असाहि उल्लेख आढळतो. पितोराचा तर्क असा आहे की नागरव्याच्या जमीनीसमोवतीं गवताचा बोध असावा (पितृ, पितृव्य ह्या शब्दाचा अर्थ बोध असा असावा) आणि बहुतकरून ती बापाची जमान समार्द्ध असावी असे वाटतें एवढ्या समाजाच्या सर्व लोकांच्या समार्द्ध मालकीची मालमत्ता किंवा अशा तऱ्हेची लागवड पूर्वी असल्याबद्दलचा वेगवेगळ्या वैदिक वाङ्मयांत आलेला माही जमीन खाजगी वैयक्तिक मालकीची असे हीच गोष्ट नंतरच्या वाङ्मयांत दिसते. छांदोग्य उपनिषदाप्रमाणें वैयक्तिक संपत्तीमध्ये शेत आणि घरे यांचाही समावेश होत असे (आयतनानि) ग्रीक पुराव्यावरून देखील वैयक्तिक मालकी असे असेच सिद्ध होतें. वैयक्तिक मालकी कोणच्या तऱ्हेची असे हें मान स्पष्ट समजत नाहीं. अविभक्त कुटुंबांतील मुख्य पुरुष आणि इतर मंडळी यांचा कायद्याच्या दृष्टीनें कोणच्या संबंध असे हें कोठेहि स्पष्ट केलेले नाहीं. या संबंधाचें काही अनुमान मान वापरता येतें (पितृ शब्द पहा) पुष्कळ वेळा एसाचें कुटुंब जमीन वगैरेंचा वांटणी न करिता अविभक्तच रहात असे स्थावर मिळकतीचा वारसा कोणी घ्यावा याबद्दलचे नियम गौतम, याज्ञवल्क्य व आपस्तंब या धर्मसूत्रांत सांपडतात, तत्पूर्वी सांपडत नाहींत. शतपथ ब्राह्मणांत (१३. ६. २, १८) उपाध्यायांना जमीन दक्षिणा म्हणून देत असा उल्लेख आहे, परंतु या दानाचा निवेद केला आहे. यावरून त्या वेळीहि जमीन ही वस्तू सहज देऊन दाव्यासारखी मानली जात नसे असे दिसतें. तैत्तिरीय साहित्येंत (३. १. १४), मनुहें आपला पुत्र नामोनेदिष्ट याला स्थावर मालमत्तेच्या वांटणीतून वगळले तेव्हा त्या मुलाला जमिनीऐवजीं शूरें मिळाली ही गोष्ट महत्त्वाची आहे. शूरें ही पूर्वी धनाच्या ठिकाणी होती भारतवादि संपत्तीचा पाया पूर्वी शूरेंच होता, जमीन नव्हती हें स्पष्ट आहे आयसॅड, इटली, ग्रीस वगैरें देशातहि हीच स्थिति होती. शूरें ही व्यक्तीला खाजगी रितीने वापरता येत, व अशा प्रकारें ती वापरली जात, जमीन मान कोणाहि व्यक्तीनें आपला मर्जीप्रमाणे कोणालाहि द्यावी अशी वाईबाद नव्हती, कुठुंबाचें किंवा जातीचें (समाजाचें) मत तरी निदान जमिनीच्या व्यवस्थेच्या जावतीत घ्यावें लागे, असे दिसतें, परंतु प्रथमतः या यावतीत स्पष्ट वचनें नाहींत त्यामुळे भारतीय व इतर समाजाच्या मुल्यवचन या संबंधातील अनुमान बांधावें लागते - 'क्षेत्र.-' शेत.' ऋग्वेदावरून हा शब्द निरनिराळी आणि वाळजीनें मोजलेली शेतें असत असे दर्शवितो, तरी काही ठिकाणीं

सामान्य नांगरेलेली किंवा लागवड केलेली जमीन असा अर्थ आहे. अपर्ववेदांना आणि नंतरादि वरील दोन्ही अर्थ आले आहेत. ज्या-प्रमाणें वास्तोत्येति प्रथेक पठार देखरेख करतो त्याप्रमाणें खेज-स्थपति (सोताचा ईश्वर) ही प्रथेक सोतावर देखरेख करणारी देवता आहे असा अर्थ घेता येईल. या पुढच्यावरून वैदिक काळांत व्यक्तींची निरनिराळ्य दोतें असण्याची दृष्टिपट होती असे अनुमान करणें यथोक्त होईल.

‘खिल, खिल्य, -एकच अर्थाचे दोन्ही शब्द आहेत. रोंच च्या मताप्रमाणें याचा अर्थ लागवड केलेल्या दोन जमिनींमधील पडित जमीन; परंतु ऋग्वेदांतील उताऱ्यांत-ईश्वर भफाला आंगन खिल्यावर ठेवितो- (अभिने खिल्येनिदधाति देव्युभू) हा अर्थ लागू पडत नाही असे तोच स्वतः कबूल करतो, आणि म्हणून ‘अखिल्येभिने’ ‘पडित, पड्या नसलेली जमीन’ असा पाठ तो कल्पितो. पिचोल म्हणतो की, खिल याचा अर्थ लोकांच्या डोरांना बरग्यास राखलेली व ज्या मध्ये लागवड नसलेली अशी मोठी शेती असा असावा. तथापि ओलेनवर्ग म्हणतो की लागवड केलेल्या शेतांमध्ये जी जमीन असते ती खिल असावी. रोंचच्या मते ही खिल जमीन पडित असते परंतु ओलेनवर्गचे तसे मत नाही. वैदिककाळांत लहान लहान निर-निराळीं दोतें असत या गोष्टीची ओलेनवर्गचे मत चुकते.

‘सीता.-ऋग्वेद व मागून झालेले प्रथेक ह्यामध्ये तास (नांगर) असा अर्थानें हा शब्द आलेला आहे.

‘मृद.-नंतरच्या संहितें आणि प्राधान्यांत ‘मानी’ या अर्थी. प्राधान्यांत याचा मातीचा गोळ हा अर्थ सुद्धा निघतो. भैत्रायणी वरानियदांत कुंमार या अर्थी मृत्पात्र आणि मृन्मय यांचाहि व्हेल आलेला आहे. आणि घडग्याला मातीचें घर म्हण्टे आहे.

‘ऊप.-नंतर लिहिल्या वेळेच्या संहितेवरून आणि प्राधान्यावरून पुरांना योग्य अशी खारी जमीन असा हा शब्दाचा अर्थ आहे.

‘प्रदर.-पाचा अर्थ मागाहूनच्या संहिता व प्राधान्यांत वात ‘भेग’ ‘भूर्ग’ असा होतो.

‘व पा.-मागाहून झालेल्या संहिता व प्राधान्यांत ह्याचा अर्थ वाळू असा आहे.

‘व रू.-मागाहून झालेल्या संहिता व प्राधान्यांत वाळू या अर्थानें हा शब्द आलेला आहे.

‘शकं रा.-नौलिगी जनेकवची असा हा शब्द मागाहून झालेल्या संहिता मर्यात व प्राधान्यांत आला अमूल ह्याचा अर्थ रेंव किंवा वाळू असा आहे. अपर्व वेदांत शकं रा या शब्दाचा सुद्धा पागाणविशेष असा भाष्यकारानें अर्थ केला आहे.

‘भूव.-हे विरोध दिव्-दिशा हिला लावलेले असून या शब्दाचा अर्थ मनुष्याच्या पायाखालची जमीन असा हि आहे.

‘पां सु.-अपर्ववेद व मागाहूनचे प्रथेक ह्यामध्ये भूळ किंवा वाळू असा अर्थानें जनेकवची प्रयोगांत हा शब्द सांपडतो. अद्भुत प्राधान्यांत पुढे येणाऱ्या अरिष्टांची सूचना देणारी जी चिन्हे दिलेली आहेत त्यांत पांसुरी म्हणजे धुळीचा किंवा वाळूचा पाऊस याचा उल्लेख आला आहे. असा प्रचारचा वाळूचा पाऊस हिंदुस्थानात शुष्कपदा पडतो.

उ द क

उदकनामै [ऋग्वेद]

अश्वर	गंभर	वृष
अशित	गंभीर	मेवियन
अदिमात् (मेघो- दक)	गर	मुवन
अनास्थान	गभं	भूत
अन	गहन	मेपज
अप	गात्र	सधु
अप्य	गिरिव्रज	मह
अव	गो	महश्
अमृत	धृत	महस्
अंभि	जखस्त	यशस्
अंभु	अश्वती	यहस्
अंभु	कम्भ	पाशु
अंभु	अल	वाडुरी (उदक- शुफ)
अरिदि	अच्छ	योनि
अर्ण	नामि	रयि
अर्णस	तुम्पा	रस
अमुने	दुप	रतस्
अदि:	वृणाथ	बंछ
आप	तुसि	वन
आयुष	तेजस्	वसु
आवयस्	तोप	वाताप्य
द्व	द्व	बाद
द्वन्द्व	धव्य	वारि
द्वं	ध्वस्मन्व	विवास्
उग्रपुत्र	नभु	विप
उद	नभस्	व्योमन्
उदक	नामन्	हंवर
उदन्	नितिक	शवस्
ऊत	नोर	श्राम
ऊतस्ययोनि	पयस्	शिव
ओजस्	पवित्र	शुक्र
ऊतस्य	पिप्ल	शुभ
पाणी	पीयूष	सर्वस्वरीण
कशस्	पुरीष	सर्व
काष्ठ	नाफ	सतीन
कृणीट	पूर	सत्य
सुन	पूर्य	सदन
सुमन्	प्रवृत्त	सधन्
सुपस्	प्रवस्	सधन्
वीर	ववैर	सधस्
सोदस्	वहस्	सर्ग
गभीर	सुस	

* अमन्	मिम्बुवार	* बलाहक
* अमुर	जमिंत	* मृत्प
* अहि	दिविज	* मेघ
आरंगर (सशब्द- घन)	दिवियोनि	* रेवन् ×
उत्त	दिव्य	* सौहिम
उदमेघ	* दृति	कर्पयन्ती
उदवाह	द्वयन्	वनधीति
* उपर ×	धुगत्	* वराह ×
* उपल	द्विपुन्	* वल
ऊचस्	* धनु	वलिमान ×
* ओदन	घनच्युत्	विपुत्
कथंघ	नम	विमुक्तु
* कोश	नमोज	* वृष
* गिरि	नमोत्त	* वृषधि ×
* गोत्र	नमस्सय	वृषभमन्
* श्रावन्	नीचोनवार	वृष्टिमत्
घन	नीलवृष्ट	व्योमसत्
घृतदुह	पजंन्यरेतस्	* मज
* घमस्	* परंत	* शंवर ×
* चर ×	* पुष्पोजत् ×	* शिरिषिड
	* फलिग	* स्तनयिलु

[ते. सं.]

अद्रि	हति	वृज
अन्न	फलिग	वृष्टिमत्
उदवाह	मेघ	व्योम
घन	वल	मज
जीवृत्	विपुत्	

[अथर्ववेद]

उदवाह	जीवृत्	सप्रासह
पनापन	सप्रादानन्	स्तनयिलु

'कोश'-ऋग्वेदांत रयाचा मुख्य भाग. बहुतकल हा भाग आंखाळा बापलेल्या असावा. परंतु तो पारसा मजकूर नसण्या कारण असे म्हटले आहे की पुराणाच्या रयाचा कोश पडत नाही. कोश बापल्याकरिता जे दोर घेत असत त्यांचा उल्लेख 'असा-नह' हांत आला आहे. वृक्षणे (अलंकार) ने हा शब्द सर्वत्र रय दाखवितो असे मॅकडोनल म्हणतो. ऋ. १. ८७, २ या ठिकाणी कोश या शब्दाचा अर्थ सायणाच्या मताप्रमाणे 'मेघ' असा होतो.

'धनु'-माटी' वाळवंट हा शब्द ऋग्वेदांत अनेक वेळां पण आकाशांतल्या ढगासंबंधाने अलंकारिक भाषेत फक्त एकदाच आलेला आहे. अथर्ववेदांत धनु हा शब्द आलेला आहे व त्याचा अर्थ रफलाव बंद करण्याकरिता उपयोगी पडणारे वाळवे पोतें असा दिसतो.

'मेघ'-हा शब्द ऋग्वेदांत आणि नंतरच्या ग्रंथांत हग या अर्थाने आला आहे.

'शिरिषिड'-ऋग्वेदामध्ये एका लेखांत हा शब्द आलेला असून त्याचा अर्थ एका माणसाचे नांव असा असावा, अनुक्रमणी

मघें ज्या सुफांत हें नांव आलेलें आहे तें सूफ या नांवाच्या माणसानें रविलें असें म्हटलेलें आहे. यास्क याचा अर्थ हग असा वरितो.

'स्तनयिलु'-एकवचनी व अनेकवचनी. ऋग्वेदापासून पुढील ग्रंथांत याचा घनगर्जन असा अर्थ आहे.

ऊ ण ता.

किरणनाम [ऋग्वेद]

अक्षिति (सूर्यरश्मि)	* तेजस्	वसु
अभीपु*	दीपिति	शव
अक्षिर	द्योतन	सप्तर्षि
उत्त	मासु	साय
किरण*	मयुख	सुवर्ण
रोदि*	* मरीचिप	स्वयुग्वन् (स्वर्ण- युक्)
गर्भस्ति.	* रश्मि*	युक्
शो*	घन	स्वर्ण

'तेजस्'-श्रोत्राच्या मते ऋग्वेदांत याचा विशिष्ट अर्थ कुन्हाड असा आहे, पण सर्व ठिकाणीं देवांचे वज्र असा अर्थ ठीक छळतो. ऋ. ६. १५, १९ या ठिकाणीं तेजस् या शब्दाचा 'तेजोमुक्ता' असा सायणांनीं अर्थ केला आहे व तो प्रिफियलाहि मान्य आहे.

'मरीचिप'-वेदरच्या मते याचा अर्थ तेजःपरमाणु किंवा चक्राकारे अणुणु असा आहे. मरीचाचा त्याच्यामते प्रकाश-किरणाच्या उल्लेख अर्थ आहे. हा अर्थ ऋग्वेदांत आधीच्या उताऱ्यांत वांगल लागू पडतो. परंतु प्रकाशकिरण हा अर्थ उप-निरदांत आगदी स्पष्टपणे आढळतो. अर्थात तेथें गुता अर्थहि काहीं ठिकाणीं अभिप्रेत आहे.

'रश्मि'-ऋग्वेदांत आणि नंतरच्या ग्रंथांत सूर्याचे किरण या अर्थाने हा शब्द आला आहे.

तेजोवाचक [ऋग्वेद]

अष्टभीतशोचिष्	आपूग्विपु	तिस्मश्टि
(अष्टभीत ते- जस्क)	उदन्वज	तिस्मिपाण
अभिध्रजस्	ऊर्ण	तेजस्
अभिरूपा	ऊर्णसोचिष्	तेजिष्ठा
अग्निश्री	ओजिष्ठ	स्वस्व
अजिरोचिष्	ओजोय	स्वस्व
अक्षिरचमान	ओप	स्वस्व
अधुन (द्योतमाना- रश्मि)	चक्रमान	द्विपुतती
अनुवर्चस्	चक्रान	दस्मवर्चस्
अभीड	छाया	द्विस्मवत्
अश्वस्तु	उजोतिस्	दिवोवत्
अधमास्योजस्	उजोतिस्कृत्	दीदियु
आपूग्वि	उजोतिस्मत्	दीयव
	तपिष्ठा	दीयान
	तिम्ब	दीपिति

* ही एण असलेली नांवें पोच्याच्या लगामाचींहि आहेत.

* हीं एण असलेले शब्द वेदांत आहेत कीं नाहीत याबद्दल देवराज मज्जा इत्यांनीं संशय प्रदर्शित केला आहे.

दीप्या	रा नत्	इदशोचिप्
दुरोक्तोचि	दन्	वेन्य
पुश	रुन्नान	दिक्कस्
द्योतनि	छात्	शुक्रशोचिप्
धामन्	रोका	शुचत्
धामवस्	रोचन	शुचयत्
धुषित	रोचमान	शुचियत्
धृष्योजस्	रोचिप्	शुचिदन्धु
नाम् (नभवाधरु- दीप्ति)	रोचयान	शुशुङ्क्न्
निक	वयुव (तमनिवारक)	शुशुचान
निशिधान	वरस्	शुशुजान
पुरुचन्द्र	वर्चस्	शोक
पुरुस्	वसना (आच्छादक तेज)	शोचिप्
प्रतीक	वादा	शोचिच्छेदा
प्रदीप्याना	वासर	सरा न
प्रमहस्	विधूत	सदश
प्रस्फुरत्	विदिद्युतान	सद्यष्टि
पाकुर (भासमान)	विद्युन्महस्	सरजत्
भर्ग	विभान	सरदिभ
महमन्	विभाशु	शुकाम
भास	विभाव	शुमेक
भानु	विप्राजत्	शुक्च
भाम	विप्राद्	शुक्वच्
भामिन्	विप्राष्टि	शुक्वच्
भास्वती	विरोचमान	शुशुक्रन्
सूर्योजस्	विरोचयत्	शुशोक
ध्राज्	विवस्वत्	स्वरण
महन्	वीत	स्वरोचिप्
महस्	वीततम	स्वर्क
महस्वत्	दृढमहत्	हस्
माहिन		हस्कार

[ते सं]

तपिष्ठ	पु
तेजस्	पिलिप्पिला
तिप्	भस्म
लेप	भास्
दीपिषीत	भ्रज्

[अथर्ववेद]

अतेजस्	तेजस्	रोच
अमतेजस्	तेजस्वत्	रोचन
अभिद्यु	तेजिष्ठ	वर्चस्
अभिभा	तिपि	वसुष्वे
अभिषोच	लेष	वातेतेजस्
अर्विप्	दियु	वायुतेजस्
एकशीर्षन्	दुराजि	विप्राजन्
एनी	धामन्	विप्राष्टि
ओजस्	पटर	विमहस्
ओजम्न	भारुजीक	दीप्तोचिप्
विराण	मनस्तेजस्	शोक
ज्योति	महस्	शोशुचत्

समानवर्चस्	सुवर्चस्	हृतवर्चस्
सुतेनस्	सुशैलच्	हिरण्यज्योतिष्
सुहृच्	स्वभाशु	हिरण्यतेजस्

तेजोविशेषणं [अथर्ववेद]

अभितपन्	तप्त	प्रभाजमान
अभिषोचयिष्णु	तापयत्	भूरिऽओजस्
आतपत्	तिलिषाण	महस्वत्
इद	तिपिमव्	रक्षत्
उच्छोचयत्	दिप्	वितपत्
ओजायमान	शुक्षस्	वियोतमान
ओजीय	शुव	शुच्
शुणि	शुत्	सतापयत्
ज्योतिष्मन्	शुम्ब	स्वरोचिप्
तपन्	द्यौ सक्षित	
तपिष्ठ	प्रतिवाकश	

(तेजस्वी) क्रियापदै [अथर्ववेद]

अचाकशम्	जिघर्षि	रीरिप्स्
अतिऽभाति	ज्योतय	रुचिपीय
आतिऽरोचते	तप्	रुचुत्
अदियुतत्	तिलिषे	रुम्
अधोक्	शातपाधि	रेधि
अनुऽनिर्दह	शुद्	रेजन्ते
अनुऽअतप्यन्त	शोतताम्	विभाससि
अभिऽपयन्	भासि	विरोचते
अभिऽरोचति	मर्या	शुशुभिष
अभिऽसतपति	राजदु	शुशुचीत
आऽतपन्ति	राजयाते	शोचदु
आऽभास्ति	राजासि	शोभयामसि
आऽरोचयन्	राजसे	शोभते
उपऽतप्यामहे	राजजीति	शोश्चव्
ऐन्द्व		

ज्वालानाम् [ऋग्वेद]

आर्षिप्	जमत	विदध्या
मध्यलीक	तपस्	शोचिप्
कलमलीकन्	तेजस्	शृग
क्षाति	भ्रम	हरस्
शुणि	मल्लभाभवन्	हृणि
जज्जभाभवन्	वक्ष्य	

जाळणं (क्रियापदै) [ऋग्वेद]

छन्दते	द्योतेत	भ्राश्रति
ज्योतते	भन्दते	भन्दते
दीदपति	भ्राजते	रोचते
शुम्ब	भ्राशते	शोचति

[ते सं.]

अज्वलत्	इष्यते	दहति
अरोचत्	इमे	दिद्युत्
अशोचत्	एन्द्व	धक्ष्यति
आतपत्	आकसीहि	पणत्
इधीमहि	द्विद्युत्	पनयन्त

भाति	रोचत्	शुक्र
भासन्	विद्योतिष्यते	शुक्रान्नः
राजयति	विरोचते	समिधे
रेचयेत्	धीड्यस्व	समिधसे
रेजत्		

गति

गतिवाचक नामे [ऋग्वेद]

अभिष्क्रा	क्रौञ्च	प्रनीति
अवयान	चरित्र	प्रयाण
आगति	चेतन	प्रयामन्
आतनि	चोद	मेपित
आयु	जव	यत्
आरभण	रक्ति	रघु
इति	सरस्	रोदण
इरी	तुर्वणि	विन्मण
उदयत्	दायन्	विगम
उपेति	प्राजि	व्ययन
एति	न्यचन	मजन
ओज्मन्	परायण	श्वराय
ऊङ्कृणाचो (कुटि- लमाति)	परिजमन्	समाय
	प्रतीति	राद्

[तै. छ.]

गत	प्रयाण	रभस्
गति	प्रगति (धृत्यादि)	शीघ्र
जव	प्रेरणसामर्थ्य)	सि
प्रयति	मनोजवस्	स्वया

गतिवाचक क्रियापदै [ऋग्वेद]

अक्रः	अतुंदन	अयते
अक्रानिर्	अवेदि	अयुधः
अक्रतः	अगमः	अयोयवीत्
अक्रत	अधिस्कन्	अरावि
अक्रमी	अनज	अरवि
अक्षरन्	अनयं	अयति
अगन्	अतश्चि	अवनय
अगमन्	अगावन्	अवत
अग्वे	अनुगमन्	अवी
अच	अनूतोन्	अवीरयेया
अचोदयः	अन्वर्तिता	अवनन्त
अज	अपदन्	अधेन्
अजगन्	अयात्	अमचन्त
अजगंतन	अप्येति	असन्
अजयते	अभिस्तरति	असि
अजते	अभिस्तरति	अस्तोद्व
अतति	अभिद्वयति	अस्या
अतरः	अर्थापतः	आवरः
आतिपादयः	अभ्याह	आगमनीयन्ति
आतिपिप्यति	अध्वं	आचक्रि
आतियायाः	अमात्	आचक्र
आतिरः	अयस्त	आग

आनजे	अच्यति	अवेरी
आनीत	अच्यन्तु	असति
आनुय	अच्यन्ते	अिगाति
आनृषे	अकृति	अिन्वति
आप्राय	अकृति	अिद्विपः
आयन्	अकृति	अुगुयाः
आर	अकृष्यः	अुपुक्षतः
आरै	अकृतयतः	अेहते
आर्येति	अकृषत	अयति
आर्यन्ति	अकृते	अयति
आवरत्	अकृति	तना
आवर्जते	एति	तयते
आवर्तयन्ति	ऐरत	तस्ते
आविभिदेरे	ओदते	तनीति
आश	ओच्छ	तारिपन्
आसु	ओनत्	तुजेते
इतः	एच्यति	तुगुया
इत	एयते	तुरत
इय	एसति	तुरीयति
इन्वति	कालयति	सर्वत
इन्वति	क्षिपति	स्तरति
इनोपि	क्षुपति	वप्यति
इन्विरे	क्षेति	दभौति
इयक्षति	क्षेपयन्	इद्वव
इयक्षसि	क्षोदति	क्षोषवीति
इयति	गन्ति	क्षमति
इयर्भि	गमति	क्षति
इये	गमत्	क्षति
इरज्यत	गमेय	इच्छति
इरपन्त	गयते	धनयन्त
इरण्	गाति	धन्वति
इपति	गाय	धमति
इयेमि	गासिपन्	धद्वे
इच्छुचन्	गाहमदि	धारयधः
इच्छासि	गमन्त	धातत
इदि	चरय	धुजते
इतेते	चरतः	ध्रजति
इत्यय	चक्रन्	ध्राति
इयुः	चक्रमत	ध्रजति
इते	चचरा	नक्षति
इर्व	चतति	नर्मता
इर्व	चनस्पत	नवते
इर्वते	चवेभि	नयते
इयति	चारीय	निधेह
इयते	चियन्तु	निध्वंति
ऊनति	चोदयते	निदयन्
उपेपे	च्ययते	निन्ययुः
उप्यते	च्यययन्	निपयते
उज्यति	जगायान्	निरेतु
उहति	जगन्ति	निरतन्
ऊनु	जमति	नीषा
ऊधु	जरति	नुयाः

सुदत्त	युवासे	धुरीत	अज	अवैच्यन्	उदग्रहते
सुनुदे	युया	बुद्ध	अजुहवु	अवोक्षति	उदग्रहीष्यते
नूनत	युवातेरे	वेति	अतन्वत	अशायन्त	उद्यते
मेध	ओपयामसि	वेनति	अतारि	असर्गि	उद्वालयत्
न्युपति	ओपति	वेभि	अतिक्वरोति	असर्पत्	उनाति
पचन	ओपिष्टि	वेविजे	अतिपादयति	असीदत्	उनयते
पचते	रदि	व्यत	अतिषजते	असृजत्	उपगायेत्
पवते	रजति	व्युपु	अतिरम्	असीवि	उपचरति
पशुम्	रययति	शमाये	अतिरिच्यते	अद्वरत्	उपधीयन्ते
पस्यते	रपन्	शवति	अतिसर्पति	अद्वयाण	उपप्रयाति
पाप	रमन्व	शुभन	अतिहरेत्	अद्वे	उपमुच्यते
पारिपत्	ररभ	शोतति	अतीयात्	आगत	उपयन्ति
पित्यति	रश्चति	श्रमत्	अवर्त	आगमन्	उपयाति
पुन सर	रिणाति	श्रुवत्	अत्यशिष्यत	आगमिष्टा	उपसद्यन्ते
पुष्टि	रीयत	श्रवच	अद्ववत्	आजगन्व	उपहवम्
पेल्यति	रैजति	श्वेतन	अन्तरेति	आजगम	उपहृते
प्रवते	रेपत्	श्च कति	अन्वैताम्	आजत्	उपहृयेत
प्राप्ति	रोहृ	संपङ्कजत्	अपद्यत	आजत	उपागाम्
प्लते	रोहृ	सक्षीमहि	अपवाति	आदिश	उपादधात्
प्लाति	स्त्रजति	सचते	अपवाति	आचम्	उपाप्नोति
प्लति	ल्यताम्	सज्जुक्षि	अपुनत	आनज	उपायन्
विस्वति	लोडते	सनय	अपुवापते	आपोक्षिता	उपावयति
भुरप्यति	लोठते	सर्माके	अपुवायत्	आममत्	उपावरोह
भ्रमति	नै	सर्वे	अपेति	आयजे	उपावर्तत
भर्दति	वचति	सन्नाते	अप्रवत	आयन्	उपावर्तत
माष्टि	वपन्ति	सन्पत	अनम्महि	आरत्	उपावर्तत
मिनाति	वयति	सिन्नामे	अमन्वयत्	आरोहम्	उपावर्जति
मिमिश	वर्तत्	सिसर्ति	अमुच्यत	आर्ता	उपावस्यति
मिस्पति	वर्ति	सोयते	अमृधा	इच्छ	उपावद्वेत्
सुमुचे	वर्ध	सुदय	अमृशात्	इत	उपावारीद्वन्
म्यङ्कति	वर्द्धति	सेपति	अयजत	इष	उपेति
यतति	वर्धयथ	सेपु	अयजत्	इहि	उपेयात्
यतते	वर्वाता	सोनन	अयज्	इमंहे	उपेय
यन्तु	वन्त्यामहे	स्फदति	अयज्	इरति	उपेति
यवय	वप्राज	स्तरिः	अयज्	इतं	उपेयामि
याद्	यमुपात्	स्त्र	अयज्	इल्यते	उपेत
यान्	वहन	स्यन्ते	अयज्	उच्छति	उपेष्ट
याम	वातु	स्यमति	अयज्	उक्कस्यत	उशते
यासितीष्टः	विचति	लखते	अयज्	उक्कामते	कृच्छति
सुच्छति	विमुचति	लथ	अयज्	उक्षिप्त	कृजति
सुच्यति	विन्दे	स्वर	अयज्	उक्षिप्तम्	कृणवन्
सुनाते	विपेतु	हन्ति	अयज्	उक्षिप्तम्	कृणयन्
सुयवत्	विषोप	हन्ति	अयज्	उक्षिप्तम्	एति
सुयुधे	विष्णाव	हर	अयज्	उक्षिप्तम्	एतत्
सुयुधे	विषिष्टि	हा	अयज्	उक्षिप्तम्	एयाताम्
सुयुधे	वीविज	हिन	अयज्	उक्षिप्तम्	ऐप्सन्
सुयुधे			अयज्	उक्षिप्तम्	ऐरयेयाम्
सुयुधे			अयज्	उक्षिप्तम्	हारति
सुयुधे			अयज्	उक्षिप्तम्	एच्छ
सुयुधे			अयज्	उक्षिप्तम्	गनीगन्ति
सुयुधे			अयज्	उक्षिप्तम्	गन्म

[ते सं.]

अह
अहम्
अहम्
अहम्

अहम्
अहम्
अहम्
अहम्

अहम्
अहम्
अहम्
अहम्

अहम्
अहम्
अहम्
अहम्

अहम्
अहम्
अहम्
अहम्

अहम्
अहम्
अहम्
अहम्

गमन्तु चारीत् विक्रिदि विक्रीयते च्रीयते चूतेत चैतति चेति चेष्ट्यसे चोदय च्यवते च्यवच्यम् च्यावयति ततन्य तन्मसि तरंम तपयत् तस्थी दुदयत् दोद्राव द्रव धनायति धन्यति घय भावति धुञ्जेत धुयेत् धूः धूर्व ध्रजत ध्वरति नय निचरेः निपत्स्यते निरवासाययत् निह्देत् नीलिम नुद नेदन्ति नेनीयते पत् पयते परिव्ययति पर्यययति पर्यविरात् पर्यायिकीर्पन् पाति पादयति पूयति पूरय पूय पेषिशाणे	प्यायताम् प्रचरति प्रजायते प्रणिनाय प्रतनोपि प्रयन्ति प्रयस्य प्रमीयते प्रयाति प्रयुक्ते प्रयोक्तासे प्रयौति प्रवते प्रवत्ति प्रवर्तयेयुः प्रवसेत् प्रविशः प्र्रीयन्ते प्रयुजपात् प्रवृणते प्रवेष्टेदन् प्रसर्पति प्रहृन्वेत् प्रहरति प्रुण्यते प्रेतिवान्ति प्रेसन्तः प्रेरते प्रेष्य प्रेषिष्यते स्वन्ते प्रावयति भाजयत भावयति भुजव् भृत् मर्जयन्त मुच मुमुक्षि यज याचति याहि युयवन् युयात् युवसे यमिरे योपत् योमि राघयेत् रेरिहत् रेवन् लिशते	वाति वाप्त्यति वायति वाय वावन्त् वासयतम् वादि विश्रोति वितलिरे वितेतिरे विधीयते विपतति वीति व्ययति व्यवसाययति व्यस्यन् व्यानयति विहृजे शुम्भस्य क्षेरे क्षोतान्ते क्षाम संयन्ति संयौति सत्सपयति सक्षोमाहि सक्षुधे सन्धेय सचरे सज्जनयान्ते सदेम सन्तरति सन्तवीत्वत् समकुप्यन् समभवत् समाक्षेप्येत् समिन्धते समिश्रुः समृच्छते समेख्येताम् सम्पादयेत् सम्प्रीलते सर्पति सायते साध सारयावहे सायित्त सासक्षाम सौरयाति सुख्यमि(प्रियसयामि) सेदिम	स्थाः स्तुवान्ति अक्रमत अरुनत् अगत अचिक्रदत् अचीचरत् अजत् अजीयमत् अजीहिद्वत् अजन्तु अतारीत् अतिक्रामन्ति अतिर अतिवर्षति अतिसृजेत् अतीतर अतृणत् अलत अस्यावन्ति अधिक्षयन्ति अधूनुयाः अनयीत् अनागमिष्यतः अरुकिराभि अनुश्रन्ति अनुसन्त्यन्ति अनुयायति अनुनभन्ति अनुपरियन्ति अनुप्रेयतुः अनुपते अनुव्यवर्तयन्त अनुसंरभेयम् अनुसंक्राम अनुसंदिशामि अन्ति अन्वचरत् अन्वर्तता अन्वर्तान अन्वारभेयाम् अन्वारोहामि अन्वावर्त अभिधावामि अभिर्भाषवर्तन्ते अमुच्याः अलजेः असरत् अथापिबुः अहरत्	संसयति म्यत् [अथर्ववेद] आरत् आरुहः आवातु आहरति ईजिरे ईलय उदरन् उद्रेपयति उपतराय उपप्रयन्ति उपर्षति उपसंयन्तु उषाय स ऊतुः ऊतुः ऊतुः ऊजते ऊतयन्त ऊदन्तु एजधुः एपि एत् एरत एर वमताम् क्षरत् गिषाहसे गुः चक्रार्थ चक्रो चर चातयामहे चेतु चेष्टतः चोदागमि च्यवयति जजार जहीत तन्युः तन्वते तिर तुजते तुद्वु स्य त्सरति दुरस्यतः द्रष्टु निचम्नुः	स्वयन्ति हिणोति निमूर्वन् शुद् धूनोति पयते पादय पिणति पुस्यन्ते प्रतिगुदन् प्रहाम् श्वस्य प्सातु मुञ्च सुमुक्तम् सुमुचः युवसे यूयाः रिहन्ति रीयते हृ ल्यन्ताम् लीयते वर्तताम् यद्महे वहते वाजयामासे वाञ्चु निषते विधुयायत् विनुदायति विदेश विव्यचद विश्रयाति विहरति वीयन्ते वृजन्तु वेति वेपते व्यवन्ति व्यवर्तयत् वीर्यन्ते संचरन्ति सन्नयति समाहर समीक्षरे सन्तुषीः सिद्य
--	---	---	--	--	--

[illegible]

+ येथे सायणांनी 'परितः' असा अर्थ घेतला आहे.

विजावन्	संचरणे
विधावन्	संचृत
विबुध	संजग्माव
विपत्तमन् (विविध-गमन)	संजग्माना
विप्रयत्	सनाचां
विभूत (धृत)	संयोजयत्
विसर्गन् (विसरण शील)	संस्तित्
विप्रजत्	संछत्
विप्रुत	सभत्
विप्रुष्ट	सयावरी
विस्फुरन्ती	सख
विस्मन् (क्षिप्न्)	सारण्यन्
विहृत	सरिण्यतु
गणान	सरीक्ष्ण
व्यति	सखजान
द्युच्छन्ती	सखमाण
मजन्ती	सद्यवत्
भसन्	मत्थावान्
मंयुभीत	मला
सचमान	मादयत्
संचरन्ती	माथमत्

[अथर्ववेद]

सिध
सिधत्
सुग
सुजात
सुप्रयत्
सुप्रयवन्
सुप्रव्य
सुप्रायण
सुप्रेतृ
सुहृत
सृजान
सृज
सृज
स्तरी
स्पन्दन
स्वंच
स्वयावन्
स्वयु
स्वयत्
हयत्
हयैत
हयैगाग

क्रियमाण
कुंडुगावी (कुटिल-गति)

उचरत्
उच्चिहान
उत्तिरन्
उत्पतत्
उत्पतिष्यन्
उत्पियान
उत्सित
उदीराण
उक्षित
उद्यत
उद्यमान
उद्यौत
उद्वेपमान
उद्वयन्ती
उन्मृजान
उपनयमान
उपटुचती
उपस्तरण
उपायत
उपाहृत
उपमान
एतमान
एह
कट्ट

अमा शब्द स्वीकारना आहे.

निक्रमण	प्रहरत्	वितर
निरुहन्	प्रहित	व्यसर्प
निर्याचन्	प्रहत	व्यस्यन्
नितेचन	प्रथित	व्याहृत
नीत	प्रोड	श्रपयन्
नोदन	भेजान	संयुत
परस्मान	येमान	संबर्पन्ती
परायत	येयत्	संगत
परियत्	योषयत्	संचरत्
परावत्	रघुपत्	सत्
परिवर्तमान	रभस्वत्	संतन्वती
परिरुत्	रभाद्	सद्वेद्य
प्रक्रमत्	रिहाण	समेत
प्रचोदयत्	वन्मान	मंप्रयती
प्रतन्वती	वर्पत्	सरीखप
प्रतंगना	विष्टत्	सुवान
प्रतिरत्	विष्ट्यमाना	सृष्ट
प्रत्यत्	विन्म	स्यन्दमान
प्रयत्	विन्मण	सुत
प्रयस्तृ	विवान्ता	हरत्
प्रयस्यन्ती	विहैदायसी	हयमाण
प्रय	विगत	हार्य
प्रवन	विचक्रमण	हत
प्रसर्माण	विभिस	

स्वरायाचक [ऋग्वेद]

अजिर	तुजमान	सुरष्टु
अग्र	तुतुजान	मधुगम (शीघ्र-गामी)
अंजसा	तुतुजि	वातरहत्
आशु	तुतुमन्	शौभ
उरुप्रय	सुय	शु
ओष	सुणि	शुपन
क्षिप्र	सुपल	श्रुत
जूर	सुष्ट	श्रात्र
जुणै	सुगत्	श्रुष्टि
तराणि	द्वत्	श्रुष्टि (शीघ्रगति)
ताजत्	सु	सर्ग
तुज	प्राशु	

[अथर्ववेद]

अज	प्राज्या	वातरहत्
उपुग	प्रत्यभिचरण	वेग
जव	रहयः	शोभः
प्राजि		

गतिवाचक शब्दांमध्ये आपणांम गतीचे अनेक प्रकार निर-
णिराख्या प्रत्येक शब्दांनीं व्यक्त केलेले दिसतात. सामान्यतः जाणें,
वेणें, वसणें, उडणें, वर जाणें, राली जाणें घगेरे निर्या दाख-
विण्याम अनेक शब्द आहेतच पण शीघ्रगति, कुटिलगति,
मंदगति, नगेरे गतीचे प्रकाराचार व वाडणें, वाडोळे फिरणें,
सरपटत चालणें, रुकवून पावणें, मनोवेगानें जाणें, व जोरानें जाणें
वगैरे अनेक प्रकारच्या गती आपणांम निरनिराख्या शब्दांनीं
व्यक्त केलेल्या आढळतात. याचमून वैदिक समाजांतहि विविध

× येथें सायणजींनीं ' शिसत्' अमा शब्द स्वीकारना आहे.

क्रिया चालू होया याचे ते शब्द बोधक आहेत. विशिष्ट गति-वाचक शब्द घेऊन त्यास उपसर्ग लावून अनेक क्रिया व्यक्त करण्यास माघेस समर्थ करण्याची युक्ति वेदपूर्वकालीन-निदान वेदकालीन-लोकास परिचित असावी. केवळ गमनार्थी शब्द देखील पुष्कळ दिसतात. गम, या, इ, चर, तर्ह, इय, कम्, मत्र, क्षर, सर, स्वर, ऋच्छ, ऋ, चर इत्यादि. वैदिक कालापासून अर्वाचीन कालाकडे दृष्टी फेरली असता असे दिघर्ते की बोधमध्य एका क्रियेस अनेक शब्द न ठेवता एकाच शब्द ठेवावा असा संस्कार होत आहे. सामान्य गतिवाचक शब्द अनेक असतील, त्यापैकी काही विशिष्ट गतीचे बोधक होतात आणि काही अनुपयोगामुळे नष्ट होत जातात. शिवाय एकाच शब्दास उपसर्ग लावून अनेक अर्थ उत्पन्न करण्याची प्रवृत्ति वाडताना दिसते.

ग्रह नक्षत्रादि.

ग्रह घ नक्षत्रनामे [ऋग्वेद]

अथा (मघा)	चक्रमस	विधु
अर्जुनी (फल्गुनी)	तिथ्य (पुष्य)	शुक्र
अध्वयुज्	नक्षत्र	शुक्र
अग्निनी	मुनर्वसु	सूर्य
ऋक्ष	रोहिणी	सप्तर्षि
गो	बने	रतु

[तै. सं.]

अनुराधा	शुपुणीरा	रेवती
अमरभरणी	तिथ्य (पुष्य)	रोहिणी (ज्येष्ठा)
अम्रप्रयन्ती	तुला (कृत्तिका)	पर्ययन्ती
अम्या (कृत्तिके-पैकी तारा)	नक्षत्र	विजृम्भ (मूल)
अध्वयुज्	नितालि (कृत्तिका)	विशाला
अथावा (उत्तराषाढा)	पुनर्वसु	शतभिषज् (शन-तारका)
आदित्य	श्रोष्ठपदा (उत्तरा-भाद्रपदा)	श्रविष्ठा (धनिष्ठा)
आर्द्रा	फल्गुनी	श्रोणा (ध्रुवण)
आश्लेषा	मघा	सप्तर्षि (तारे)
कृत्तिका	मृगशीर्ष	स्वाति
चित्रा	मेघयन्ती	हस्त

[अथर्ववेद]

अनुराधा	कृत्तिका	पुष्य
असुसूर्ये	चंड (ग्रह)	पूर्वाफल्गुनी
अभिजित्	चंद्र	पूर्वाषाढा
अध्वयुज्	चित्रा	प्राहादि
आर्द्रा	ज्येष्ठार्द्रा	श्रोष्ठपदा
आश्लेषा	ज्येष्ठा	भरणी
इन्द्रियम	ज्योतिरम	मघा
उत्तरा	तारका	मूल
उत्तराषाढा (धूम-रेतु)	दिग्विशन	मृगशिरस्य
ऋक्ष	धिपण (ग्रह)	रेवती
ऋक्ष	धूमरेतु	रोहिणी
ऋक्ष	नक्षत्र	विजृम्भ

विधु	शुक्र	सुनक्षत्र
विशाला	ध्रुवण	स्वाति
शतभिषज्	धनिष्ठा	हस्त
	सप्तसूर्या	
	[सहितेतर]	
अर्धवती	ग्रह	धुन
अर्धवृष्ण पन्था	देवनक्षत्र	मृग
इष्टुनिनाडा	धनिष्ठा	सूर्यनक्षत्र
केतु (धूमकेतु)		

ज्योतिषविषयक [ऋग्वेद]

अर्धवेद	ध्रुव	विजृम्भ
निचक	नक्षत्र	पञ्च
द्वारम	नक्षत्र	सप्तचक्र
द्वारयाकृति (चार-मदिने)	पंचपाद	सप्तारमि
द्वारशास्त्र	पंचार (सप्तार)	सप्तारम
	पर्व (पञ्च)	सप्ति

अथा. ऋग्वेदात पाणिग्रहणासर्वधी जे सूर्य आहे त्यात असे वर्णने आहे की अथामध्ये गार्ह्या वष केला जातो व लघ अर्जुनी-मध्य होते. अथर्ववेदात अथावद्दल मघा हा शब्द उपयोगात आणिला आहे ऋग्वेदातील मूल शब्द मघा हाच असावा व तो मुद्राम बदलून अथा केला असावा असे तर नसेल्ला व थ वष करण्यास भोग्य (अच्या) ज्याना म्हणतात अशा गार्ह्या वष हा विरोध आणि या वषाचा व पाप (अथ) याचा संबंध स्पष्ट करण्याचा वरील पाठभेदाचा उद्देश असावा.

अर्जुनी.—ऋग्वेदाप्रमाणे हे एका नक्षत्राच नांव आहे. अथर्ववेदात याला फल्गुनी असे म्हणले आहे. ज्याप्रमाणे मघा शब्दावद्दल अथा शब्द सिद्धिला आहे त्याप्रमाणेच या शब्दात मुद्राम फक्त झाला असावा. हा शब्द पाणिग्रहण करण्याशीर्थ जी सूर्ये आहेत त्यात अथा शब्दाबरोबर आला आहे.

तिथ्य.—हा शब्द ऋग्वेदात एका ताऱ्याने नाव या अर्थाने दोनदा आला आहे. सायणाचार्यांच्या मतें याचा अर्थ सूर्य असा आहे. हा नि संशय अवेस्ता प्रेषातल्या तिथ्य या शब्दाशी समानाधी आहे. पुढे पुढे याला पुष्य नक्षत्र म्हणू लागले.

नक्षत्र.—या शब्दाचे मूल काय व तो कसा बनत गेला याबद्दल खान्दोलारक माहिती उपलब्ध नाही. प्राचीन पंडितांत याच्या मूल अर्थानाच बराच मतभेद आहे. शतपथ ब्राह्मणात या शब्दाचे न व क्षत्र असे दोन भाग पाडून त्याचा अर्थ एका गोष्टीने स्पष्ट केला आहे. निरुक्त व तैत्तिरीय ब्राह्मण या प्रघात हा शब्द नक्षत्र म्हणजे मित्रविणे या धातूपासून बनला आहे असे प्रतिपादन केले आहे. औपनिषद वेदवेद्यांमध्ये हा शब्द नक्षत्र (रात्रीचा रक्षणकर्ता) या शब्दापासून बनलेला आहे. अली-कडील काही पंडितांच्या मताने नक्षत्र (रात्रीचा राज्य करणारा) हेच या नक्षत्र शब्दाचे मूल असावे या शब्दाचा सामान्य अर्थ तारा असा दिसतो.

ऋग्वेद व मागाहून झालेले ग्रंथ यांमध्ये 'तारे' अशा अर्थाने आलेली नक्षत्रे. - ऋग्वेदांत ज्या ठिकाणी नक्षत्र हा शब्द आला आहे त्या ठिकाणी तारा हा अर्थ नव्यापणव हितांनी जमतो. मागाहून झालेल्या संहिता ग्रंथात हाच अर्थ घ्यावा लागतो. सूर्य व नक्षत्र यांचा कधी कधी एकत्र उल्लेख आलेला आहे. बघी सूर्य, चंद्र व नक्षत्र, बघी चंद्र व नक्षत्र आणि बघी गुप्तरी नक्षत्र असे उल्लेख आले आहेत. पण या सर्व ठिकाणी नक्षत्र याचा अर्थ चंद्रमार्गस्थ सत्तावीस नक्षत्रांपैकी एक असा घेण्याची बिल्कुल अस्म्यकता नाही असे मॅकडोनेल म्हणतो. उल्लेखी मागाहून जो नक्षत्र याचा अर्थ आलेला आहे तो ऋग्वेदामध्ये तीन नक्षत्रांना लागू पडतो. तथापि तिथ्य याचा उल्लेख नक्षत्रपुत्र या अर्थाने आलेला नाही. अपाः (अनेक बघनी) व अर्जुनी (द्विवचनी) यांच्या संबंधाने गोष्ट निराळी आहे. ज्यांना पुढे मघाः व पशुनी अशा सहा मित्रांच्या तेच हे पुत्र असावेत असे वाटते. ही नावे ऋग्वेदात मुदाम बदलेली आहेत. ज्या सूत्रांत ही नावे आली आहेत व ज्यात सूर्याच्या समाचे वर्णन आलेले आहे ते सुफ असलेले दहावे मंडळ फार जुने नाही ही गोष्ट लक्षण ठेवली पाहिजे. लुजनिग व मिमर यांच्या मते ऋग्वेदात सत्तावीस नक्षत्रे आहेत अशाचवृत्त उल्लेख आलेले आहेत. पण ही गोष्ट अगदी अशक्य आहे. दुसऱ्या एका सूत्रांत रेवती व पुनर्वसू (श्रीनंत व पुनः संपत्ति आणून देणारी) अशी जी विशेषण आली आहेत यांचा संबंधही नक्षत्राशी दिसत नाही.

नक्षत्रे (पुंजायी-प्रहुरूप तारकापुंज या अर्थी) सत्तावीस. - मागाहून झालेल्या संहिताप्रसंगी नक्षत्र व चंद्र याचा संबंध लक्षाच्या संबंधाप्रमाणे मानला आहे. उदाहरणार्थ तैत्तिरीय व कठ संहितांत अनेक स्पष्ट म्हटले आहे की सोमचि लग्न प्रजापतीच्या दुहित्यांनंतर झाले पण तो फक्त रोहिणीवरोबरच रहात असे. पुढे इतर नक्षत्रपुंज रागान्यामुळे त्याला सगळोवरोबर रहात राहिले लागले. नेमने गावहून असे अनुमान काढले आहे की नक्षत्र ही भारत्याच विस्ताराची आहेत. परंतु अशा रीतीने संहिता ग्रंथाचा अर्थ करणे मॅकडोनेल मान्य न करिता एवढेच म्हणतो की ही नक्षत्रे जवळ जवळ सारकी आहेत. दोनही संहितांमध्ये आलेल्या गोष्टीत नक्षत्र सत्तावीसच होती असे म्हटलेले नाही. तैत्तिरीय संहितेत तेहेनीस ही संख्या आहे. व कठ संहितेत सुद्धी संख्याच दिलेली नाही. पण तैत्तिरीय संहिता व इतर ग्रंथ यात जी यादी आलेली आहे तीच नक्षत्रांची संख्या सत्तावीस असली असे वाटते. नक्षत्रांनी संख्या अद्याविस होती असे फार थोड्या ठिकाणी म्हटले आहे. तैत्तिरीय ब्राह्मणाने अभिजिह्व हे नवीनच आलेले आहे. तरी पण मागाहून झालेल्या ग्रंथांत (मैत्रायणी संहितेत व अथर्ववेदाच्या मार्शाने) या अभिजिताच्या स्वीकार केलेला आहे. ब्रह्मपित्र असेंहि अमम्याचा संभव आहे की पहिली नक्षत्रांची संख्या अजविस असली. पण अभिजिह्व हे फार अल्पक अल्प्यामुळे म्हणा किंवा ते फार उत्तरेक अमम्यामुळे म्हणा गळले गेले अथवा सत्तावीस ही संख्या (३ × ३ × ३) जादूच्या गूढ शक्तीची असली.

चीन व आरबी लोकांत नक्षत्रांची संख्या अष्टाविस आहे पण नेमने असे म्हणतो की हिंदुस्थानांत नक्षत्रांची २७ ही मानलेली संख्या प्राचीनतर असावी. या सत्तावीस संख्यांचा अर्थ आपण जर एक गोष्ट लक्षांत ठेवली तर आपणास ताबडतोब समजेल. ती ही की निषतकालिष्ठ (अर्धाच्या प्रदक्षिणापरिभ्रमक) महिना हा सत्तावीस किंवा अष्टाविस दिवसांचा, बहुतेकच सत्तावीस दिवसांचा असतो. हा सत्तावीस दिवसांचा महिना लाटयावन व निदान या सूत्रांना मान्य आहे व त्या सूत्रांच्या मते एका वर्षाचे दिवस १२ × २७ म्हणजे ३२४ होतात व एक अधिक मारा धरिला तर ३५१ होतात. निदान सूत्रांत ३६० दिवसांचे सोर (सावन) किंवा व्यावहारिक वर्ष यामध्ये नक्षत्र गणना सुरू करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. कारण त्या सूत्रांच्या मते सूर्य प्रत्येक नक्षत्रांत १३ $\frac{1}{3}$ (१३ $\frac{1}{3}$ × २७) दिवस भरातो. पण वैदिक कालगणनेत ६७ किंवा २८ या संख्या बिलकूल महत्त्व नाही.

नक्षत्रांची नावे. - ऋग्वेदात आलेल्या दोन नावांखेरीज अपर्या अपर्यावेदामध्ये अणोदरच्या ज्येष्ठरी (मागाहून ज्याला ज्येष्ठ हें नांव पडले) व विवृती (ज्याचा निरुद्ध संबंध आहे असे म्हटले आहे), त्याच प्रमाणे रेवती (अनेक बघनी) व कृत्तिका यांची नावे आली आहेत. ' अमम्याधान ' या समारंभास योग्य काल असा संबंधाने काढकसंहिता, मैत्रायणी संहिता व तैत्तिरीय ब्राह्मण यांमध्ये कृत्तिका, रोहिणी, फल्गुनी, हस्त ही नावे आली आहेत. तैत्तिरीय ब्राह्मणांत पुनर्वसू हें नवीन नांव आलेले आहे व अधिक खुलाशात पुनर्वसूनी बघकून त्याच्या बद्दल उतातकाल्यानीचा उल्लेख केलेला आहे. शतपथ ब्राह्मणांत शुक्रशीर्ष व चित्रा यांचा उल्लेख आला आहे. उल्लेखी पुनराधानाला अनुकूल म्हणून पुनर्वसू नक्षत्र सर्व ग्रंथांनाच मान्य आहे. हें अर्धाचे पुनराधान पहिल्या अर्धीच्या योगाने वस करण्याच्या सुरुवातीस (त्याची भरभराट) ज्या वेळी राज्य होत नाही अशा वेळी करावयाचे असते. काठकसंहितेच्या मते अनुराधा हेंहि नक्षत्र पुनराधानास योग्य आहे. अमित्रचन समारंभाच्या वेळी ज्या निद्रा मांडायच्या असतात त्यांत नक्षत्रांतस्थाहि काही असतात. या निद्रांनी संख्या ७५६ असते व ही संख्या २७ मुख्य नक्षत्रे व २७ गौण नक्षत्रे यांच्या गुणाकारावरून (हा गुणाकार ७२९ असा न समजता ७२० समजावयाचा) समजावयाची व या ७२० संख्येत अधिक महिन्याचे ३६ दिवस मित्रावयाचे म्हणजे एकंदर संख्या ७५६ होते. हें जे निद्रां हें संख्यागणन (शतपथ १०.५.५.५) आलेले आहे त्यामहून निश्चित अशी काहीच माहिती मिळत नाही. पण या समारंभा संबंधाने यज्ञांत संहितांमध्ये २७ नक्षत्रे आलेली आहेत व त्यांच्या याचा राक्ष्मिन्त्र खाली दिव्या प्रमाणे आहेत.

ते. रा.

कृत्तिका (छी. अने. रोहिणी आशी)
व.) शुक्रशीर्ष (नक्षत्र).

तिथ्य	चित्रा	शतभिषत्
आधेपा (खा बहु व)	स्वाता	श्रोष्ठपदा (पु अन)
मघा (खी बहु व)	विशारे (खी द्वि)	प्राष्ठपदा (पु. अने)
फल्गुना (खी द्वि व)	अनूराधा	रेवती
फल्गुनी (खी द्वि व)	रोहिणी	अश्वयुजा (द्वि व)
हस्त	विचती	अपमरणी (खी वट्ट)
	अपादा (खी बहु)	
	धागा	
	शोविष्ठा (अने व)	

मै स

कृत्तिका	फल्गुनी (बहु व.)	अभिजित्
रोहिणा	हस्त	श्रोणा
इन्वका	चित्रा	श्रविष्ठा
बाहु	निष्ठय (नपु)	शतभिषत्
पुनर्वसु (एक व)	विशाखा (नपु.)	श्रोष्ठपदा
तिथ्य	एश्व	श्रोष्ठपदा
आश्लेषा (बहु व)	अनूराधा	रेवती
मघा	ज्येष्ठा	अश्वयुजी
फल्गुनी (अने व)	मूल (नपु)	अपमरणी
	अपादा	

का स

कृत्तिका	फल्गुनी (उत्तरा)	अपादा
रोहिणी	हस्त (द्वि व)	अश्वत्य
इन्वका	चित्रा	श्रविष्ठा
बाहु	निष्ठय	शतभिषत्
पुनर्वसु	विशाखा	श्रोष्ठपदा
तिथ्य	अनूराधा (पु अने)	उत्तरश्रोष्ठपदा
आश्लेषा	ज्येष्ठा	रेवती
मघा	ज्येष्ठा	अश्वयुजी
फल्गुनी	मूल	अपमरणी

तैत्तिरीय ब्राह्मणात जी नक्षत्राची यादी आली आहे ती साहेता प्रयात आलेल्या यादीशी सामान्यत जुळते ती यादी अशी कृत्तिका रोहिणी, इन्वका, बाहु (द्वि व) तिथ्य, आश्लेषा मघा पूर्वफल्गुनी, उत्तर फल्गुनी, हस्त, चित्रा, निष्ठय, विशाखे, अनूराधा, रोहिणी, मूलग्रहीणी, पूर्वा अपादा, उत्तरा अपादा श्रोणा, श्रविष्ठा शतभिषत् पूर्वश्रोष्ठपदा, उत्तरश्रोष्ठपदा, रेवती, अश्वयुजी, अपमरणी इ मागाहून झालेल्या प्रयातील या यादीत २८ सख्या आलली आहे व १४ सख्येनंतर पूर्णमाहि आलेली आहे व सौम्यासाशी (३० दिवसाच्या) वात्र (नक्षत्र) मासाले साम्य आणण्याकरिता २८ सख्येनंतर अमावास्याहि घातलेली आहे. या मागाहून दिलेल्या यादीतील नावे सहिताप्रम्यात दिलेल्या यादीतील नावांशी पुढे दिलेले अफवाद खेरीज नसून जुळतात कृत्तिका नक्षत्राचे सात तारे त्यांची नावे अवा, दुख, निस्तली, अश्रयती, मेघयती, वर्यती व चुपणीरा अशी आहेत ही नावे तैत्तिरीय व काठ्य सहितानाम्ये मुद्रा आलेल्या आहेत मृग शर्प व इन्वका यांना उल्लेख आलेला आहे नक्षत्र आर्षा, पुन वसु तिथ्य, आधेपा, मघा, (या शिवाज अनपा, अपादा व अश्वयुजी) यांचाहि उल्लेख आलेला आहे फल्गुन्य (पण इतर फल्गुनी) हस्त, चित्रा, निष्ठा, विशाखे, अनूराधा, ज्येष्ठा,

मूल, अपादा, अभिजित् श्रोणा, श्रविष्ठा, शतभिषत्, श्रोष्ठपदा, श्रोष्ठपदा, रेवती अश्वयुजी, भरण्या वापमरणी मुद्रा अभिजित् हे नाव ब्राह्मणप्रयाच्या पूर्वा भागात हि आलेले आहे पण ते कदाचित् प्रक्षिप्त असले वैनस्या असा मुद्रा आहे का यादीत अभिजित् हे नाव अनवश्यक आहे कारण ब्राह्मणप्रयात याचा उल्लेख २८ वे नक्षत्र म्हणून आलेला आहे पण हा मुद्रा वराह्य लगना पठतो वरप मैत्राणी सहितताल (२ १३, २) यादात अभिजित् धरून २८ नक्षत्राची नावे आलेली आहेत व अमर्या शैवरी निराले ब्राह्मण या नावाचे एक नक्षत्र आलेले आहे (हा मोठ वेवर यास कदाचित् भाहीत नसावी) तैत्तिरीय ब्राह्मणात (१ ५, २, ७) नक्षत्राचे दोन गट केले आहेत एक गट देवनक्षत्राचा, त्यात १ त्या पासून १४ व्यापर्यंत नक्षत्रे आलेली आहेत दुसऱ्या गटात १५ व्यापासून २७ व्यापर्यंत नक्षत्रे आलेली आहेत व त्यात अभिजित् नक्षत्र वगळले आहे या दुसऱ्या गटाचे नाव यमनक्षत्रे असे आहे ही नक्षत्राची विभागणी त्या प्रयातील निसर्ग भागात दिलेल्या विभागणीला जुळते या विभागा पोषणमेवा व अमावास्याचा दिवस हे नक्षत्रावर दिशेले आहेत या ब्राह्मण प्रयात पाहिल्या पोषणमेवा दिवसाना सदस असलेल्या, नक्षत्रांना दक्षिण असे मानिले आहे व अमावास्याच्या दिवसाना सदस असलेल्या नक्षत्रांना उत्तर असे मानिले आहे पण अशा तऱ्हेच्या कल्पनेचा वस्तुस्थितीचा काही संबंध नाही अथर्व वेदाच्या १९ व्या कांडात एक नक्षत्राची यादी आलेली आहे त्या यादीत अभिजिताचेहि नाव आहे या आलेली नावे अशी - कृत्तिका, रोहिणी, मृगशिरस्, आर्द्रा, पुनर्वसु, पुष्य, आश्लेषा, मघा, पूर्वा फल्गुनी, हस्त चित्रा, स्वाति, (पुष्टिणी) विशाखे, अनूराधा, ज्येष्ठा, मूल, पूर्वा अपादा, उत्तरा अपादा, अभिजित्, ध्रुवण, श्रविष्ठा, शतभिषत्, द्वयाश्रोष्ठपदा, रेवती, अश्वयुजी, भरण्या

नक्षत्राची स्थाने - ही नक्षत्रे आकाशात कोणकोणत्या स्थानी स्थित आहेत याबद्दल वैदिक वाङ्मयात निश्चित माहिती उपलब्ध नाही पण मागाहून झालेल्या ज्योतिष प्रयात या नक्षत्रांच्या स्थानाचे थोडकरी वर्णन आलेले आहे व पूर्वीच्या प्रयात जी माहिती आलेली आहे तिच्याशी ही पुढील प्रयात आलेली माहिती बरीच जुळते तरीपण वेबरेला याबद्दल बरीच शक्य आहे पुढे जी माहिती दिली आहे तिला सूर्यसिद्धांतावर दिलेल्या चिह्नेच्या टीकाचा आधार आहे

(१) कृत्तिका - या नक्षत्रातून आलेल्या सात तान्यांची नावे यशुदीरात आलेली आहेत व त्या नावांत अभ्रयती (दग उत्पन्न करणारी) मेघयती (मेघाच्छादित करणारी) वर्यती (पाऊस पाडणारी) अशी नावे आल्या आहेत कृत्तिका या शब्दाचा अर्थ वदाधित जाणे (जन्म-सुत काढणे या शब्दापासून) असा असतो

(२) रोहिणी - याचा अर्थ तांदूळ रगचे असा आहे हे नक्षत्र चोणते हे आळखण्यात ऐतरेय ब्राह्मणातील (३ ३३) प्रजापतीची

क्या उपयोगी पडते. या कथेंत असे वर्णन आले आहे की प्रजापति कामासक्त होऊन आपल्या मुलीचा पाठलाग करून लागला असता मृगव्याधाने त्रिशंख बाणाने त्याला मारले. प्रजापति म्हणजे नि संतप्य मृगपुंज होय. मृगशिरः हे मृगपुंजाच्या दोऱ्यावर असलेल्या लहानशा पुंजास नांव दिलेले आहे

(३) मृगशीर्ष किंवा मृगशिरः.— यालाच इत्यादि किंवा इत्यादि म्हटले आहे. अथर्ववेदाच्या शांतिस्त्रयांमध्ये याचा अर्थ म्हणजे आहे व त्याचें हे नांव पटव्याचें कारण त्या अंधुक विस्तारत हे आहे.

(४) आर्द्रा.— या शब्दाचा मूळ अर्थ ओला किंवा दमट असा आहे पण ज्याअर्थी आर्द्राच नक्षत्रांत व नक्षत्रांच्यांत अनेक वयली आर्द्राः असे नांव आलेले आहे व तैत्तिरीय ब्राह्मणात द्विवचनी आहे असे नांव आले आहे त्यावरून या नक्षत्रपुंजात दोन किंवा दोहोहून अधिक तारे असावेत असे दिसते. ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे की या आर्द्रा नक्षत्राला सतरा अक्षरेच्या चिनी सिधौ मध्ये सात तेज पुंज तारे आहेत व हे तारे म्हणजे मृगपुंजाचे खांदे, मेकला व गुडघे होत.

(५) पुनर्वसुः (के पुनः पुंजसि दैवता ते).— या नांवावरून दोन ताऱ्यांचा बोध होतो. या नांवाचा नि संसय अश्विनांच्या परोपकारी स्वभावाशी संबंध आहे व याचे त्याच्याशी साम्य आहे.

(६) तिष्य किंवा पुष्य.— हा एक शब्द गट आहे. हा शब्द एकवचनी वापरला आहे हे आश्चर्यकारक आहे. कारण प्रथमतः पुष्य या शब्दात एक ताऱ्याचा बोध होत असावा असे म्हणजे तर या गटात एरवी नक्षत्र दमट दिसणारे नाही.

(७) आश्लेषा किंवा आश्लेषा.— कांही प्रमात हे शब्द आश्लेषा किंवा आश्लेषा असेही आलेले आहेत. या शब्दाचा अर्थ आलिंगन देणारा असा आहे व हे शब्द तद्द्वारे तारकापुंजाला पूर्णपणे जोडलात.

(८) मघा (महादान).— या शब्दाच्या पदवी 'अनघा' पापरहित असाहि पर्याय शब्द आहे. या अनघा शब्दावरून या ताऱ्याच्या पावित्र्याची कल्पना होते.

(९. १०) कल्पुनी कल्पुन्यो, कल्पु, कल्पुनी, कल्पुन्य.— हा नक्षत्रपुंज ताऱ्याच्या दोन पुंजांचा यत्नेला आहे व त्या पुंजांना पूर्वे व उत्तरे अशी नांवे आहेत. वेदच्या मते या शब्दाचा अर्थ ऋग्वेदाने आलेल्या अनुष्ठी या ताऱ्याच्या पर्यायशब्दक शब्दाप्रमाणे शुभ्रणी तारकापुंज असा आहे.

(११) हस्त.— हा शब्दाच्या पांच बोधप्रमाणे पांच प्रमुखा ताऱ्यांनी यत्नेला आहे. गेळनेरच्या मते ऋग्वेदात (१. १०५, १०) ज्या पांच पैलांचा उल्लेख आलेला आहे तो हा पांच तारे मिळून झालेला तारकापुंज होय.

(१२) चित्रा (चक्रचर्चा).— हा तारा स्वोत्तर सुंदर आहे. तैत्तिरीय ब्राह्मणात इंद्राच्या कथेमध्ये याचा उल्लेख आला आहे व त्याचप्रमाणे शतपथ ब्राह्मणात (२. १, २, १३) 'दिव्य श्वानी' दैन स्वर्गीय कुत्रे यांच्या कथेत आला आहे असे मॅनरोनेल म्हणतो. पण मूलात 'दिव्यश्वानी'चा उल्लेख नाही

(१३) स्वाति किंवा निश्या.— हे नक्षत्र उत्तरेस आहे अशाबद्दल शांतिस्त्रयात उल्लेख आला आहे व त्यांत असे म्हंटले आहे की हे नेहमी उत्तरेत जात असते (निर्य उत्तर मार्गम्) तैत्तिरीय ब्राह्मणात (१. ५, ९) प्रजापतीवर एक कल्पना बसविली आहे. तीत चित्रा हे प्रजापतीचे दोळे, हस्त हा त्याचा हात, विशाखे या त्याच्या माटाचा, अनूराधा उभे राहण्याची जागा व निश्या हे त्याचे हृदय अशी ही कल्पना आहे. पण निश्या हे ३० अक्षरा असल्यामुळे या हपवांतील मजा नाहीशी झालेली आहे. निश्याच्या जागी चित्रा नक्षत्र जर बसविले तर हे प्रजापतीचे रूपक चांगले पुरेले पण वेगळे असा जरी मुद्दा पुढे लागलेला आहे तरी निश्या हा कल्पना राशीतील एक तारा आहे असे व्हिदनेस वाटत नाही. कारण तो असे म्हणतो की निश्या (वहिष्ठा) या शब्दावरून असे दिसते की हे नक्षत्र बादविषयीभूत इतर नक्षत्रापासून दूर असावे

(१४) विशाखे.— या तारकाद्वयालाच अनरजोशात मागाहून राधा असे नांव दिले आहे व हे थोडेंसे आश्चर्यच आहे की अपर्णवेदाच्या 'राधे विशाखे' (विशाखे अभ्युदय करणाऱ्या आहेत) असे शब्द यावेत. परंतु राधा हा जो शब्द आहे तो मागाहून घुसडला असावा असे दिसते. कारण यानंतरच्या नक्षत्राचे नांव अनूराधा असे आहे व त्याचा अर्थ 'राधेच्या मागाहून येणारी' असा चुकीने केला गेल्यामुळे विशाखे नक्षत्राला राधा नांव दिले गेले असावे.

(१५) अनूराधा किंवा अनूराधा.— (प्रसन्न किंवा अनुग्रह करणारी) हे वृश्चिक राशीतील तारे आहेत.

(१६) रोहिणी—ताम्रवर्णी, उजळी (सर्पत घडील असलेल्यासारखी) किंवा ज्येष्ठा (सर्पत मोठी) हे वृश्चिक राशीतील तारे आहेत.

(१७) विश्वतो (सुख करणारे) म्हणजे मूल व झूलम्हणी (उपहून टाकणारा). रोहि वृश्चिकतील तारे आहेत.

(१८, १९) अषाढा.— (न जिकलेले). यात दोन भेद आहेत, पूर्वा व उत्तरा. कदाचित् या सर्व तारकापुंजात चतुर्गोणामार चारच तारे प्रारंभी समाविष्ट केले असावेत.

(२०) अमिजित.— हा एक तेज पुंज असा नक्षत्रपुंज असून तो उत्तर ध्रुवाकडे ६० अक्षांशावर आहे. पण या नक्षत्रपुंजाचे हे स्थान सतराव्या आश्वी व चिनी नक्षत्रगणाच्या स्थानाशी मुख्यें जुळत नाही. यावरून ओट्टेनबर्ग याने असे अनुमान काढिले आहे की हा पुंज नक्षत्रमालिकेत मागाहून घुमलेला असावा.

पण हा नक्षत्रगण मैत्रायणी संहितेसारख्या (२. १३, २०) प्रार्थन ग्रंथात सुद्धा आलेला आहे ही गोष्ट त्याने लक्षात घेतली नाही व त्यामुळे त्याचे अनुमान आपोआपच लंगडें पडते. तैत्तिरीय ब्राह्मणांत (१. ५, २, ३) अभिजिताने असे वर्णन आले आहे की अभिजित् अयाज्ञचे वर व श्रोणाचे खाली आहे. मावसून नेवरने असे अनुमान काढिले आहे की त्याचे आकाशातील स्थान वैदिक काळां आर्या मनाक्षिल व विनी सिओ याच्या ठिकाणाशी जुळते असावे. पण व्हिटनेने असे सिद्ध केले आहे की वर व खाली हे शब्द खरोखर अभिजिताच्या यादीतील स्थलाला उद्देशत आहेत, म्हणजे 'अयादाच्या नंतर व श्रोणाच्या अगोदर अभिजित् आहे' असा अर्थाने आलेले आहेत.

(२१) श्रोणा (लंगडा) किंवा ध्रुवण (कान).-वेवरने अगदी निष्कारण असा एक तर्क बसविला आहे की ध्रुवण या नावावरून दोन कान व त्यामध्ये एक डोके असा अर्थ होतो हे नक्षत्र मनाक्षिल व सिओ याच्याशी अगदी विसरता आहे व ते केवळ हिंदी कल्पनेने निर्माण केलेले आहे.

(२२) अविष्टा. (अतिशय प्रसिद्ध) किंवा धनिष्ठा (अतिशय श्रीमंत).-हा नक्षत्रपुत्र हिच्याच्या आकारासारखा आहे. श्रोणा किंवा ध्रुवण या नक्षत्राप्रमाणेच हे नक्षत्रही मनाक्षिल व निओ याच्याशी विसरता आहे.

(२३) शतभिषज् किंवा शतभिष.-याचा अर्थ 'शंभर वैद्य असलेला' असा आहे. याच्या भोवती शेरच तारे असल्यामुळे याला सव्येच्या अजमासाने शतभिषज् असे नाव दिलेले आहे.

(२४, २५) प्रोष्ठपदा.- (खोलीमि अनेक धबबो). याचा अर्थ 'पडक्यांचे पाय' किंवा (घातिरस्तात आलेल्या) भद्र पदा. म्हणजे शुभमाय असा आहे. हे दोन नक्षत्रपुत्र असून पूर्वे व उत्तरे अशीं त्यांची नावे आहेत.

(२६) रे व ती.-याचा अर्थ धूमिल असा आहे व याच्या योगाने बऱ्याच ताऱ्यांचा (शुभारे ३२) निर्देश केला जातो.

(२७) शशमुजी.-पोखार सरंजाम घालणारे दोन अशानी असा याचा अर्थ आहे. आश्विनी व अश्विनी वर्या यांची मागाहून प्रचारात आलेली नावे आहेत.

(२८) अपभरणी, भरणी, किंवा भरणी.- (वाहक) ही नावे मेघ राशीतील उत्तरेकडे असलेल्या त्रिशोण करणाऱ्या ताऱ्यांना दिलेली आहेत.

नक्षत्रे व म दिने.-ब्राह्मणग्रंथांत नक्षत्रांची नावे तिथी दर्शविण्याच्या कामी उपयोगात आणिली जात असत. ही क्रिया दोन सज्जेने केली जाई. नक्षत्राचे मुळचे नांव जर मीलिणी नसेल तर ते मीलिणी करून त्याचा पूर्णमासाशी समाप्त केला जाई उदाहरणार्थ, तियापूर्णमास म्हणजे तिया नक्षत्रासाल पौर्णिमा. पण नेहमीचा प्रसार म्हणजे नक्षत्राच्या नावाचे विरोधन बनवून त्याचा पूर्णमासी द्वादशरात्र

उपयोग करावयाचा किंवा अमावास्या शब्दावरवर करावयाचा (उदाहरणार्थ फरगुनी पूर्णमासी) किंवा सूर्यातील प्रमाण नक्षत्र नामापासून साधलेल्या विशेषणाचाच पौर्णिमा दर्शविण्याकडे उपयोग करावयाचा. नक्षत्राच्या नावापासून तयार झालेले नांव महिन्याला दिले गेले. पण या प्रकारच्या नावांचे फक्त फाल्गुन, चैत्र, वैशाख, तेथ व माघ एवढेच मद्रिने ब्राह्मण ग्रंथात आलेले आहेत. पूर्ण नावाची यादी पुढे संपडते ती अशी आहे-फाल्गुन, चैत्र, वैशाख, ज्येष्ठ, आषाढ, श्रावण, प्रोष्ठपद, अश्वयुज, कार्तिक, मार्गशीर्ष, तेथ व माघ सरे पाहिले असता हे चांद्रमास अस्तरे पाहिलेत. पण नाक्षत्राच्या उपयोग फार बोझ करीत असत तैत्तिरीय ब्राह्मण वाऱ्यापासूनच लोकामध्ये चांद्रमासाचा द्वादशमासी सौरवर्षाच्या ३० दिवसाच्या महिन्याशी मेळ घालण्याकडे कल होता.

नक्षत्र व काल विज्ञान.- (१) सध्याच्या महिन्याच्या नावावरून ही नावे पद्धतशीर रीतीने प्रचारात येऊ आली तो काल ठरविण्याचा प्रयत्न काही लोकानेच झालेला आहे. सर पुढल्याम जोरस याचा हो कल्पना आली. वेडेलने श्रावण म्हणजे उदयगनाराम काल होय अशी कल्पना करून महिन्याची नावे क्रिस्ती शकापूर्वी ११८१ वर्षांच्या पूर्वी प्रचारात आलेली नसावीत असा तर्क बाधिला. पण त्याची मूळ कल्पना साधार नव्हती. वेवरचे असे मत होते की असा तर्कने कालगणना करणे शक्य आहे पण व्हिटनेने खानी-लायक रीतीने असे सिद्ध केले आहे की, ही गोष्ट, म्हणजे महिन्याच्या नावावरून त्याचा उपयोग, केव्हा कडे लागले या कालाचा निर्णय करणे अगदी अशक्य फोटीतील आहे. शिबोचिहि असेच मत आहे. महिन्याची बाराच नावे ठरली याचे कारण ब्राह्मण ग्रंथात शक झालेली लोकांची कसतरी करून चांद्र व सौर मासाचा मेळ घालण्याची इच्छा होय. पण सत्तावीस नक्षत्रांत पौर्णिमेच्या रात्रीची संवद असलेल्या बारा नक्षत्रांच्या निवडील कालवृष्ट्या विलगुल महत्त्व नाही. कारण पौर्णिमा फक्त बारा नक्षत्रातच पडत असे व इतर नक्षत्रात येत नसे असे विलगुल नाही. सत्तावीस नक्षत्रांपैकी प्रत्येक नक्षत्रात पौर्णिमा काही एका ठराविक क्रमाने पुन पुन्हा येत असते.

(२) नक्षत्रांच्या उषा याचा संहिताग्रंथातून आलेल्या आहेत त्या रात्रीचा आरंभ इतिका नक्षत्रापासूनच झालेला आहे. तेव्हा पार तर एवढे म्हणता येईल की कृत्तिकेलाच अप्रपूजेचा मान देण्यात नाहीं विशेष कारण न्मसले पाहिजे. पण मागाहून जो नक्षत्राची यादी झालेली आहे तीच अश्विनी हे नक्षत्र सर्व नक्षत्रांच्या शिरोमणी आलेले आहे. याचे कारण असे होते की ही यादी वेळी तयार झाली तेव्हा म्हणजे इ. घ. च्या ६ व्या शतकात वसंत संपात रेवती व अश्विनी यांच्यावचर (उषा) होतयाविषयम म्हणतात त्या ताऱ्यावचर होत असे. यावरून वेवरने असे मत बनविले की कृत्तिकेला असाच कारणास्तरिता नक्षत्राच्या अभ्रभागी ठेविली गेली असली पाहिजे व ही कृत्तिकेलाच वसंत संपाताची वेळ क्रिस्ती शकापूर्वी तीन हजार वर्षे ही असानी असे गणिताने ठरविले आहे मुख्य हरन म्हणजे नक्षत्राशी चंद्राचा संबंध नसून फक्त सूर्याचाच

संबंध आहे अशी तेव्हाची कल्पना होती हे थूदीत घराबे लागले ही होय. धीवो व ओलेनवरग हे दोघेहि वसंतसंपाताच्या कृतिवेद्या संबंध जोडण्याच्या अगदी विरुद्ध आहेत. याबोधीने असा एक मुद्दा पुढे आणला आहे की, ऋग्वेदांत (७. १०३; १०. ८५) वर्षाकालाचा आरंभ व उदगयन हे गवीन वर्षाचा आरंभ व जुन्या वर्षाचा शिवट दर्शवितात व नवीन वर्षाचा आरंभ परंपुरी नक्षत्रांत उदगयनाच्या वेळी होत असे. शिवाय तैत्तिरीय ब्राह्मण ग्रंथातील देव-नक्षत्रे व यमनक्षत्रे यांतील भेद हा सूर्य व नक्षत्रे यांचा संबंध होता या प्रकारच्या आपल्या मतास पोषक आहे असे त्यांचे म्हणणे आहे. पण हे मत पारसें ग्राह्य दिसत नाही. ज्या ऋग्वेदांतील वचनांचा याकोधीने हवाला दिला आहे त्या वचनाचा याबोधी म्हणतो त्याप्रमाणे अर्थ होत नाही असे मॅड्डेनेल म्हणतो व त्याला कारण देतो की, तसा अर्थ होण्यास द्वादश याचा बारा भाग म्हणजे एक वर्ष असा सर्वसमत अर्थ न देतां बाराचा महिना असा अर्थ घ्यावा लागेल. शिवाय नक्षत्रांच्या संबंध सूर्याशी लावून नक्षत्रांच्या विभागणीचा समाधानकारक उलगडा करता येत नाही. कृत्तिरा नक्षत्र अग्रमागी देवण्याचे कारण त्या वेळी वसंतसंपात होता हे जरी फुलू वेळे तरी व्हिटेने व धीवो यांच्या मते माघात दक्षिणायन होते असे विधान करणाऱ्या वेदागज्योतिषावरून येणारा जो काल रोच कृत्तिका नक्षत्राला नक्षत्रमालेच्या आरंभी घालण्याचा काल असावा. कृत्तिरेत वसंतसंपाताची कल्पना जुनीने केलेली असावी असे त्यांचे मत आहे.

(३) माघामध्ये दक्षिणायन सुरू होते या म्हणण्याला ब्राह्मण-ग्रंथाचा आधार आहे. कारण कौपीतकि ब्राह्मणांत (१९. ३) हे दक्षिणायन माघातील अमावास्यास सुरू होते असे स्पष्ट म्हटले आहे (माघस्यामावास्यायां). आतां हा दक्षिणायनाचा आरंभ टीकाकार म्हणतात त्याप्रमाणे तेव्हाच्या पौर्णिमेनंतर सुरू होणाऱ्या पौर्णिमांत महिन्याच्या अर्ध्यातरी असलेल्या अमावास्यास अथो मिंग अमात महिना घेऊन माघातल्या पौर्णिमेच्या अथो-दरच्या अमावास्यास (हे अधिक वाच्य आहे) अथो हा मुद्दा फारसा महत्त्वाचा नाही. परंतु माघात दक्षिणायन होत एवढ्या माहितीवरून खाली दिलेल्या तत्वेने गरील नक्षत्रमाल ठरविणे शक्य आहे. एके काळी रेवतीच्या शेवटच्या अभागांत हा वसंत-संपाताचा बिंदु होता असे मानिले तर विपुलचक्राचे गणित करून ज्या दक्षिणायनप्रसंगी अवनबिंदु अविष्टात असे त्या माघातील दक्षिणायनाशी जुळणारी अशी वसंतसंपाताची स्थिति कोणत्या वेळी होत असे हे आपणांस ठरविता येते. केवळ शास्त्रीय उपपत्तीच्या रचनेने निवार केला तर हा वसंतसंपात सरणीच्या तृतीय चरणांतच येतो. कारण हा तृतीय चरण अविष्टा नक्षत्रापासून सहा नक्षत्रे व तीन चरण इतक्या अवतरा आहे. हा तृतीय चरण व अधिनीचा आरंभ यांतील अवतर एक नक्षत्र व तीन चरण इतके म्हणजे २३° २०' इतके आहे (२७ नक्षत्रे

म्हणजे ३६०°). इसवी सन ४९९ हे वर्ष सुखातीचा काल म्हणजे रेवतीत वसंत असल्याचा काल घेऊन (हाच बराहमिहिरात निश्चित काल होय) जोप्त याने माघातल्या दक्षिणायनाशी जुळणा असलेला वसंतसंपात इसवी सनापूर्वी ११८१ साली येतो असे ठरविले (हे अर्थात एका अथवादा-बरोबर ७२ वर्षे असे प्रमाण घेऊन ठरविले), प्रंत याने अथवादाचे हेच प्रमाण घेऊन व ज्योतिषविषयक सिद्धांतांत निश्चित केलेली मेषा नक्षत्रांतील योगताऱ्याची स्थिति आधारभूत घेऊन ठरविलेला काल बरीलप्रमाणेच आहे. जेवित व कोलूक यांनी चित्रातील योग-तारा (या ताऱ्याची स्थिति निश्चित नसून निरनिगड्या प्रयांत तीन अशापर्यंतचा फरक आहे) आधारभूत घेऊन गणित केले व या गणिताने इसवी सनापूर्वी १३९९ हा काल आला पणुं हिस्सापूर्व काराबे शतक हे वेदांगज्योतिषप्रमाणरील वेधाचा काल म्हणून जरी बऱ्याच जणाना मान्य झाले आहे तरी या गणितारा रिती महत्त्व पावे याबद्दल शक्य आहे व्हिटेनेने हे दाखविले आहे की पूर्वीच्या नक्षत्रांची स्थाने व मागाहून ठरविलेल्या प्रत्येकी १३° ३०' प्रदेश व्यापणाऱ्या नक्षत्रांची स्थाने आकाशांत एकच आहेत असे म्हणता येणार नाही. पूर्वी नक्षत्रांची निव्वड झाली ती आकाशाचे सारखे विभाग करण्यासाठी नसून चर्याही ज्याचा संयोग होतो तेच नक्षत्रसमूह निव्वडले गेले. आगि मागाहून या नक्षत्रांचे सारखे विभाग करण्याचा जो प्रयत्न झाला त्याचा असा परिणाम झाला की मागाहूनच्या नक्षत्रसमूहांत मुख्य घरलेले तारे त्याच्या पूर्वीच्या नक्षत्रातून अजीवात काढले गेले. शिवाय असेहि म्हणता येत नाही की उत्तरखालीन व्यवस्थेत खेतीनक्षत्राच्या पूर्वमार्गदेवर असणाऱ्या तारा पूर्वीच्या व्यवस्थेतहि तेथेच होता. फदाबिद्द त्या मन्त्रपुजात पूर्वी तो तारा मुख्यच नसेल, कारण जुन्या रचतीचीं जुळणाऱ्या विनी व अथरी नक्षत्रपुजापासून तो फारच दूर आहे. सखेच सुरु-वार्ताचा काल अनिश्चित म्हणजे इसवी सन ४९९, इ. स. ५८२, इ. स. ५६० किंवा इ. स. ४९९ या चार प्रकारचा मानला जातो. शिवाय ही गोष्टहि लक्षांत ठेवनी पाहिजे की संपातबिंदूची जागा केवळ निरीक्षणांने ठरविता येण्यासारखी नाही व नैदिक कालच्या हिंदू ज्योतिषाचे निरीक्षण फारसे बरोबर होते असेहि म्हणता येत नाही. कारण नवीने दिवशीहि त्यानीं विनचूक ठरविलेले नसून वेदांगज्योतिषात सुद्धा हे दिवस मोघम ३६० घरले आहेत, व सूर्यसिद्धांत-कर्त्ताला सुद्धा संपातचक्राची माहिती होती असे दिसत नाही या सर्व कारणांनीं आम्हांस एक हजार वर्षांची चूक होण्याचा संभव आहे. ती चूक लक्षात घेतां कौपीतकिब्राह्मणांत दिलेल्या माहिती-वरून एवढेच अनुमान निघते की तत्पंत प्रथिन केलेले निरीक्षण इ. स. च्या पूर्वी बरीही शतके असावे. हे अनुमान ब्राह्मणग्रंथांच्या समाख कालाशी (इ. स. पूर्वी ८००-६००) जुळते.

(४) दुसरे एक कालगणनाविषयक अनुमान आहे. फास्तून हा महिना वर्षारंभी गणला जाई असे 'फास्तुनाची पीर्णिमा' हे वर्याने मुख आहे' असे जे अनेक रचतीं वर्णन आहे त्यावरून झणता येते. याकोधीचे बरील गोष्टीवरून असे मत आहे की त्या काली वर्षाची

गणना दक्षिणायनापासून होत असावी. पाल्मुनात दक्षिणायन ही स्थिति सुमारे चार हजार वर्षांपूर्वी येऊ शकते. ऑन्डनवर्ग व धोवे यांचे अने मत आहे की वर्षारंभ फाल्गुन महिन्यापासून व्हावा असे ठरल्याचे कारण फाल्गुन महिना वसंत ऋतूचा आरंभोपासून होत आहे. फाल्गुन व वसंत ऋतूचा आरंभ हे एकच असतात याबद्दल स्पष्ट पुरावा मिळतो ही गोष्ट बरीच मनःकलंग पोषक आहे. आपणाला कौपीतकिनाझात हा गोष्ट दिसून आला आहे की माघातील अमावास्या दक्षिणायनात पडत होती. याबद्दल फाल्गुनी पौर्णिमा दक्षिणायनानंतर दीड महिन्याने किंवा फेब्रुवारी महिन्याच्या पहिल्या आठवड्यात पडते म्हणजे पूर्वी माघदक्षिणायनाचा ठरविलेला जो काल तोच फाल्गुनपूर्वाभागाचा काल असे दिसते. हा काल शकापूर्वी सुमारे ८०० वर्षे होय हे वर सांगितलेच आहे. रोमन पंचांगाच्या 'व्हर्गिल इन्शियमच्या' फेब्रुवारी ७ तारखेची हा काल जुळतो वयाचे चार चार महिन्यांचे तीन भाग स्वाभाविकपणे पडतात व या स्वाभाविक विभागणीशी बरीच फरकना जुळते कारण घरांजळू जून सात किंवा दहा तारखेस सुरु होऊन अक्टोबर सात किंवा दहा तारखेपर्यंत संपतो म्हणजे चार महिने वर्षांजळू असतो व पावसाळ्याच्या आरंभापासून निविभागालाच वर्षाच्या बुध्न्या विभागाला आरंभ होतो ही गोष्ट निःसंशय आहे. कलंडरपुर्वी रोमन्या टिळक असे म्हणतात की तैत्तिरीय संहितासाली (लि. श. पूर्. २२५०) दक्षिणायन माघी पौर्णिमेला होई व पूर्वीच्या साली (लि. श. पूर्. ४०००-२५०० व लि. श. पूर्. ६०००-४००० वर्षांच्या साली) ते (अनुक्रमे) फाल्गुनी व चैत्री पौर्णिमेस होत असे.

(५) तैत्तिरीय संहिता व पंचांगशास्त्रांमध्ये फाल्गुन महिन्यातील पौर्णिमा हा वर्षारंभाचा काल होय असे ज्या ठिकाणी म्हटले आहे तेथेच चैत्रीतील पौर्णिमेलाही विवरणाने वर्णन करतात असे म्हटले आहे. हा वेग महिना निवडण्याचे हे हि कारण असेल की वर्षारंभाचा दिवस वर्षांतूनच असावा. यादीगी म्हणतो की ज्या वेळी दक्षिणायन चैत्रात सुरु होत असे त्या वेळचा हा अवरोध आहे; परंतु हे यादोषांचे म्हणजे बरोबर दिसत नाही. दुसरा एक विषय एकाग्रता हा होय. या एकाग्रतेचा अर्थ टीकारांच्या मताने माघातील पौर्णिमेनंतरची अष्टमी होय. हा काल जुन्या वर्षाच्या चंद्रसय होत आणाच्या माघापासून होऊन चतुर्थमास अमल्यासुळे वर्षाचा अंतर्भाव मानला गेला असावा. नव्या विषय म्हणजे पौर्णिमेच्या चार दिवस अगोदरचा दिवस होय ही पौर्णिमा म्हणजे आपस्तंब सूत्रात उल्लेखित्या आलेखनाच्या मसामागे चैत्री पौर्णिमा होय. आपस्तंब, जैनाशि, मीमांसक व लोक. टिळक म्हणतात त्याप्रमाणे माघी पौर्णिमा नव्हे.

(६) दुसरे काही लोक गृष्मसुत्रांनी अनुसरून असे म्हणतात की वर्षारंभ मार्गशीर्ष महिन्यात होत असे व ही गोष्ट मार्गशीर्षाच आपस्तंब (वसंत आरंभासंबंधी) असे

म्हणत असत यावरून सिद्ध होत. याकोषा व टिळक म्हणतात की यावरून फल्गुनीमसल्या दक्षिणायनाशी जुळणारा मृगशीर्षातल्या सरस्तपानाचा बोध होतो, पण धोबेने असे सिद्ध केले आहे की ज्याप्रमाणे फाल्गुनाच्या ऐवजी चैत्र महिन्यात वसंत ऋतूचा आरंभ काहीना कसिल्या त्याप्रमाणे वर्षारंभापासून वर्षारंभ वसंत या आरंभाचा महिना मार्गशीर्ष धरला गेला

(७) याकोषीने पुढारच्या मदतीने वेदाच्या अभ्यासावरितां गृह्यसूत्रात जे काल दिले आहेत त्यावरून एक सुद्धा काढला आहे. वेदाचा अभ्यास उत्तरायणाच्या वेळी असणाऱ्या पावसाळ्यात होत असे हे म्हणत असत याकोषा, असा सिद्धांत करतो का काही संहितामंथात भाद्रपद महिना हा वेदाभ्यासास सुरुवात करण्यास योग्य आहे असे जे म्हटले आहे त्याचे कारण एके काळी प्रौष्ठपा (भाद्रपदाचे अगोदरचे नाव) उत्तरायणात येत असत हे होय. ज्या वेळी दक्षिणायन हे फाल्गुनात सुरु होत असे त्या वेळी प्रौष्ठपात उत्तरायण येई. पण व्हिटनेने हे सिद्ध केले आहे की हे अनुमान सर्वथा चुकीचे आहे विद्या शिरो व पावसाळ्या याचा आवश्यक असा काही संबंध आहे असे आपणांस म्हणता येणार नाही हा संबंध कसा-कसाचा तर ध्याय्य महिन्याचा संबंध ध्याय्य म्हणजे वान याच्याशी आहे म्हणून तो अभ्यासासाठी पसत केला जाणे योग्य होईल. अयनाति लक्षात घेता भाद्रपद महिन्याचा अभ्यासाचा आरंभ म्हणून ठरविण्याचे कारण भाद्रपद महिना व पावसाळ्या एकाच वेळी येणे ही स्थिति बरोबर नाहीशी झाल्यावर पूर्वी एके काळी ही स्थिति होती म्हणून ही परंपरा राखण्यासाठी भाद्रपद महिन्याचा अभ्यासासाठी ठेवणे ही समजूत होय असे दिसते.

नक्षत्राचे घूळ-हिंदुस्थानातील लोकाना नक्षत्राचे ज्ञान बरे होते याबद्दल प्रत्यक्ष पुरावा उपलब्ध नाही हे आपण पाहिलेच आहे ऋग्वेदाच्या पूर्व भागात ही नक्षत्रे सारे म्हणून आलेली आहेत. ऋग्वेदसंहितेच्या भागातून शालेच्या भागात यांपैकी तिहीचीच नावे आली आहेत. यजुर्वेद व अथर्ववेद यांमध्ये मात्र संपूर्ण नक्षत्राची नावे आली आहेत वैदिक काळाच्या आरंभ होताना ज्योतिष-विषय इतर गोष्टीची माहिती फार बोधी होती. याबुद्धे चंद्राभूत गतावीग नक्षत्रांचा शोध या वैदिक ऋषींना लागला असल्यास ही गोष्ट पाश्चात्यांग बोधीशी आश्चर्य करण्यासारगी वाटते, परंतु हा नक्षत्रे ठरविणे फार सोपे आहे ज्या ताऱ्यांची किंवा तारकगुप्तची चंद्राशी युति होते तो तारा किंवा तारकगुप्त निरडून काढला म्हणजे शाले अशी स्थिति असल्याने स्वतःच्या शुद्धीने वैदिक ऋषींनी नक्षत्रे सोपून वाटणे अशक्य आहे असे म्हणणे पुराव्याच्या अभावी अयोग्य होईल. पण अखत्यार व चीन यांमध्ये जगातील नक्षत्रांची अथवा नक्षत्रपुत्रांची 'मनासिद्ध कॅलेंडर' या नावाची नक्षत्र-चर्चा होती ही गोष्ट मनात आणली म्हणजे हा नक्षत्रांनाचा प्रथम मान्यता होऊन येतो. 'मनासिद्ध' ना उपयोग अशी

भायेंत सुसंगतपणे केला जातो. या नक्षत्रावल्ह अरबी लोकांचे पंचांग तयार केले जाते व या नक्षत्राची ठिकाणे त्या लोकांनी जी निश्चिन केला आहेत ती चांद्र राशिचक्रातील नक्षत्राची स्थाने जरी असानी तशी आहेत. तेव्हा हिंदुस्थानातील आर्य लोकांनी अरबी लोकांपासून हे नक्षत्रांन घेतले अशी कल्पना करता येईल. पण ही कल्पना बरोबर होणार नाही. कारण, 'मनासिल' च्या अस्तित्वाचा पुरावा नक्षत्राच्या अस्तित्वाच्या पुराव्याहून बराच मागाहूनचा आहे. जुन्या करारातील 'मनोरथ' किंवा 'महोत्थय' हे वदविन् चोंद्र नक्षत्रचक्र असुं झरेल हे येथें स्थानांत ठेवले पाहिजे. जमैस म्हणतो की अरबी नक्षत्रज्ञान हिंदुस्थानातील लोकांपासूनच अरबी लोकांनी घेतले पण ही गोष्ट सुद्धाच शक्य नाही. विओ नावाचा एक चिनी पांडित होऊन गेला. त्याने १८१९ सालापासून १८६१ पर्यंत काही खेप लिहून त्यात असे सिद्ध केले आहे की आयरलॉन्डनी नक्षत्रे चिनी लोकांच्या 'सिउ' वरून घेतली. ही चिनी नक्षत्रे चिनींच्या मतानें धृज्यीचाद्वारेच नव्हती त्यांचे असे मत होतें की, हीं नक्षत्रे म्हणजे विपुनृतावरल तारे होत, व अर्वाचीन ज्योतिषांतल्याप्रमाणें हे तारे याच्या ओळीच्या ताऱ्यांची तुल्ला करण्याचें साधन म्हणून असत. अशा प्रकारचे चौथेस तारे इ. स. पूर्वी २३५७ च्या सुमारास विपुनृता-जवळ असल्यामुळे व या चौथीस ताऱ्यांचे विपुनृता व ज्या ताऱ्यांनी चिनी ज्योतिषाचें लक्ष वेधून घेतलें त्या काही सदोदित दिसणाऱ्या ध्रुवमोर्नीच्या नक्षत्राचे त्रिवुवाद्य सारखेच होते म्हणून निरडले गेले. पुढे इ. स. पूर्वी ११०० साली त्या बालचे विपुनृदिन व अयनादिन ओळखल्यासाठी चार नवीन ताऱ्यांची भरती करण्यात आली. त्यांचे असे मत होतें की ही ताऱ्यांची यादी कृत्तिरा (म ओ) नक्षत्रापासून सुरू झाली. कारण हेंच नक्षत्र दिस्ती राकापूर्वी २३५७ साली मेघविपुनाच्या वेळी होतें. येवरने एरा रिस्तुत निरयांत या सुद्धापर टीका करून असे प्रतिपादन करण्याचा प्रयत्न केला आहे की, 'सिउ' वल्हचा चिनी वाङ्मयाचा पुरावा अलीकडचा आहे. तो ख्रिस्तपूर्व तिसऱ्या शतकाच्या पूर्वावादि नाही. हें वेवरने शोडवें म्हणणे कदाचित्च बरोबर नसेल, पण विओच्या प्रमेयाविद्द हे मुद्दे आहेत तेच मुद्दे व्हिट्टेने पुन्हा जोरानें मांडले असून तो असे म्हणतो की, 'मि ओ' हे मुखांतचाद नक्षत्रांपासून निघावे नाहीत अमें जें निओ म्हणतो ते निरावार होय. हें म्हणणे हिंदी ज्योतिषज्ञान चिनी लोकांकडून आलें हें मत जोरानें प्रतिपादन करणाऱ्या 'लिओपोल्ड डी सीयुरे' ला सुद्धा मान्य आहे. पण त्याचें 'हिंदी ज्योतिषांतील चांद्र नक्षत्रे चिनातून आली' हें मत व त्या सर्वांचे मुद्दे ओल्डेनबर्गने खोडून काढले आहेत त्याने असे सिद्ध केले आहे की, नक्षत्रमालेचा आरंभ 'म ओ' म्हणजे कृत्तिरा नक्षत्रापासून नाही. आतां दोकटी एकच मुद्दा राहिल तो हा की या तिदीचा म्हणजे नक्षत्रे, मनासिल व सिउ यांचा उगम बाबिलोनियामध्ये असेल. होमेलने अलीकडील दौधावल्ह असे सिद्ध केले आहे की, कृत्तिरादि चौथीस नक्षत्रांचे चांद्रनक्षत्रचक्र

बाबिलोनियामध्ये मानीत होते. पण धोवोने जे शोध केले आहेत त्यावरून त्याचें असे मत झाले आहे की, हा होमेलचा शोध चुकीचा आहे. उलटप्रश्नी वेवर, व्हिट्टेने, शिमर व ओल्डेनबर्ग या सर्वांचे असे मत आहे की, बाबिलोनियात चांद्र नक्षत्रचक्राचा उगम आहे. हेंच मत सुर्वे प्रायः धरलें पाहिजे. कारण बाबिलोनियन सत्कृतीची छाप वैदिक वाङ्मयांत सर्वत्र दिसून येते. उदाहरणार्थ, महापुराची कथा बाबिलोनियन कथेवरून घेतली आहे, व 'वेदांतांत' आदित्य व 'मना' हे शब्द देखील त्या वाङ्मयावरूनच घेतले असावेत असे मानण्यास आधार आहे.

'विधु.—वैदिक कालानंतरच्या प्रयांतल्या वाङ्मयाप्रमाणें ऋग्वेदांत (१०. ५५. ५) एका ठिकाणी याचा शब्द असा अर्थ आला आहे व त्या ठिकाणी अंनंरामध्ये एकटा हिंडणारा असे त्याला म्हटले आहे

'वेन.—ऋग्वेदामध्ये (१०. १२३) दो ठिकाऱ्या मते याचा अर्थ शुकप्रह असा असाया, पण हा अर्थ मॅकडोनेलच्या मते चुकीचा आहे. शरर वाङ्मूण दोक्षित यानी ठिकाऱ्या मते आपले मत न देतां उद्धृत केले आहे (ज्योतिर्विज्ञान).

'सूर्य.—वैदिक कथांमध्ये व पर्यामये सूर्याचें बरेंच महत्त्व वर्णिलें आहे हें महत्त्व हिंदुस्थानांतील निसर्गस्थितीत सूर्याचें जें महत्त्व आहे त्याला अनुरूप असेच आहे. ऋग्वेदामध्ये सूर्याचें वर्णन तो परीकरी आहे असे आलेलें आहे, व हिमाच्छादनाच्या घड भागांतून जे आर्यलोक आले त्यानीं सूर्य असा वाटणें झाले अस्मानाधिक असे काहीच नाही. त्याच्या उज्ज्वलतेवरून ऋग्वेदातील काही सूक्तांत त्याचप्रमाणें अयवैवेद व ब्राह्मण ग्रंथात बराचरा उल्लेख आलेले आहेत. ऋग्वेदांतील एका कथेंत इंदाने सूर्याचा पूर्ण पराजय करून त्याचें चक्र हूरण केले असे वर्णन आलेलें आहे वितेच्या पावसानें सूर्याला जो प्रतिबंध होतो त्याला उद्देशून हें वर्णन अश्याचें ऐतरेय ब्राह्मणात एक साधीमोडी कल्पना आलेली आहे ती अशी की, सूर्याच्या एराच बाजूला प्रराश आहे व तो जातो त्याच रस्त्याने पविडे-कटून पूर्वेकडे परत येतो, पण असे करताना तो आपली दुसरी बाजू पृथ्वीकडे करतो व त्यामुळे बाकाशांतल्या शाद्यानीं रात्री तेज पुज करितो. ऋग्वेदामध्ये सूर्य खाली पडत नाही म्हणून आपऱे प्रकट केले आहे. ऋग्वेदामध्ये ब्रह्मावल्ह अनेक उल्लेख आलेले आहेत. एरा ठिकाणीं असे म्हटले आहे की, स्वर्गांनु-गमन हा सर्वाला अंधकारानें प्राप्त झालो व अत्रि सूर्याचा प्रराश परत त्याला बाणून देतो. दुसऱ्या एका ठिकाणीं हेंच अद्भुत अत्रीच्या कुत्रांतल्या मडकीनीं केले असे म्हटले आहे. अयवैवेदामध्ये राह्या सूर्याशी असलेल्या संबंधाचा प्रथमच उल्लेख आलेला आहे. इंदाने सूर्याचा पराजय केला अशी जी कथा आहे तिचा उल्लेख ब्रह्मणाच्या गोष्टीने करता येईल. दुसऱ्या दोन ठिकाणींही असा उल्लेख होणें शक्य आहे. ह्यु-विगन अने प्रतिपादिलें आहे की, ऋग्वेदाच्या वेळी सूर्याचे अंदा-

कडून जें विधान होतें त्यामुळे ग्रहण होतें ही गोष्ट ठाऊक होता त्याचप्रमाणें सूर्य पृथ्वीभोंवतीं फिरतो हा गोष्टही त्याच नष्टद केलेली आहे. इतकेच नव्हे तर, तो असेही प्रतिपादन करतो की, क्रिस्तीसामुपूर्वा १०२९ सालीं जे ग्रहण झालें त्याचाच उजेल ऋग्वेदामध्ये आलेला आहे हीं सर्वं मते नव्हटलेनें साडून काडलेली आहेत सूर्य हा कालक्रांती असून त्याच्या गतीनें ३६० दिवसाचे वर्ष ठरतें वैदिक वाङ्मयांत हेंच सौरवर्ष (संवत्सर) व्यवहारात प्रमाण गालें आहे या सौरवर्षाचे दोन भाग वाडले आहेत एका उत्तरायण व दुसरें दक्षिणायन ज्या वेळीं सूर्य उतरेफडे जावयास निघतो तें उत्तरायण व तो उत्तरायणातून दक्षिणेकडे जावयास निघतो ते दक्षिणायन असें मानित असत याबद्दल शका नाही कारण तसा उल्लेख स्पष्ट भाषेत कोणीतकहिं ब्राह्मणात आलेला आहे

‘‘नक्षत्री का—हा शब्द अथर्ववेदांतील अप्रसिद्ध असा एका स्थली आलेला आहे त्याचा अर्थ मुख्यच लागत नाही. वेवर म्हणतो की, त्याचा अर्थ ‘आवासागंगा’ असा असावा परंतु या त्याच्या मताला काहीच आधार नाही शिष्टनेला तर याचा अर्थ लागण्याची मुख्यच आशा वाटत नाही

‘‘काल—काज.—अथर्ववेदांत (६. ८०, २) कालकाज हे आकाशात असतात असे लिहिलें आहे रौष आणि शिमेर हे दोघेहि म्हणतात की ‘कोणतातरी ताराकाजुन’ असा याचा अर्थ असावा परंतु इद्राच्या पराक्रमापेक्षा कालकाज याचा पराभव हा एका आहे म्हणून अथर्ववेदांतील ऋग्वेद्या गरील भाष्यतरावर कोणत्यांत भरवसा ठेवावा हें कळत नाही शिष्टनेला म्हणतो कीं मृगशीर्षाचे तीन तारे व चंद्रमसीकड म्हणतो कीं आकाशागंगा किंवा तारका असा याचा अर्थ आहे

‘‘चद्र, चद्र—मसू—चद्र (निशापति) या अर्था चंद्रमसू हें नांव ऋग्वेदात व इतरत्र आढळतें चद्र हें नांव मात्र अथर्ववेदात प्रथम आले आहे ही दोन्ही चद्राचीं नावे आहेत दुसरें ऋग्वेदांत व इतरत्र उपयोगांत आलें आहे, परंतु पहिलें पहिल्यानें या अर्था अथर्ववेदानें उपयोगांत आणिलें आहे वैदिक वाङ्मयात, चद्र सोसा-सारखा वाटत जातो व कसा होत जातो असाव फक्त उल्लेख आहे चद्रामध्ये सारखा फक्त होत असतो, सूर्य व चद्र हे आधीपासूनै काम करितात, आणि सोम या नात्याने चद्राचें सूर्याशीं सम झालें आहे असें ऋग्वेदात वर्णन आहे तो अमावास्याला मुख्यच दिसत नाही आणि त्याचा जन्म सूर्यप्रकाशानुळे आहे अथर्ववेदांत राक्षस चद्राला म्हणून खबतात असें वर्णन आहे (ब्रह्मयामना) चंद्रकाशिका मदिता हें वाक्यने माघ आहे

‘‘दिष्पशुन—दिष्पश्वा—अथर्ववेदान्तें एके ठिकाणी हा शब्द आलेला आहे त्याचा मुख्यच अर्थ ‘स्वर्गीय कुत्रा’ असा असून या शब्दासुद्धे रूपक नांवाच्या ताऱ्याचा बोध होतो पण अथर्ववेदान्तें असे मत आहे की, मैत्रायणी संहिता व तैत्ति

रीय ब्राह्मण यामध्ये ज्या दोन स्वर्गीय कुत्र्याचा उल्लेख आलेला आहे ते कुत्रे म्हणजे सूर्य व चद्र हे होत व अथर्ववेदान्तें दिव्यशा म्हणजे सूर्य हा अप असावा

‘‘भूमकेतु—अथर्ववेदान्तें हें (भूर हें ज्याचे निशाम आहे) मृत्यूनें निरोधण म्हणून आलेले आहे मिमरच्या मते हा भूमकेतुच असावा, पण व्हिष्टन म्हणतो का हें बरेच असमवनीय आहे लैनमनचें म्हणणें का, या शब्दाचा अन्तबराळ अमावा भूर असा अर्थ हातो हा अर्थ दलाच शक्य आहे

‘‘शक भूम—अथर्ववेदाच्या एका सूक्तात हा शब्द आलेला आहे. नक्षत्राचा राजा म्हणून ह्याची त्या ठिकाणी स्तुति आलेली आहे त्या शब्दाचा अर्थ जळणाऱ्या शेणीचा धूर किंवा गोवरीचा धूर जाणारा धूर असा असावा वेवर म्हणतो त्याप्रमाणें एखादे वेळीं हवा करीं असे याचा त्यावरून बोध होत असे चंद्रमसीकडचें असें मत आहे की, ह्या शब्दाचा अर्थ धुरावरून हुबेबे व्योतिष वर्तविणारा असा करावा. पण ह्या अर्थाला व्हिष्टनेचा हारकत आहे, व त्याला का रणहिं आहे रौष म्हणतो त्याप्रमाणे हा शब्द एखादा नक्षत्रगण, किंवा कदाचित् आकाशागंगा असा असणें अगदीच असमवनीय नाही

‘‘तमसुर्वा—याचा उल्लेख अथर्व आणि काठक संहितेमध्ये आलेला असून तैत्तिरीय संहितेमध्ये याचीं नावे आरोगमत्र पदर, पतय, स्वर्णर, व्योतिषमूत्र व विभास अशीं आहेत पण हीं नावे उत्तरकालीन वाङ्मयात सुद्धा फार विरळा आलेली आहेत एके काळीं वेवरचें मत असें होतें की, या शब्दसमुच्चयानें सात ग्रहांचा बोध होत असावा पण मागावून ही म्हणना ज्यान सोडून इतरा कदाचित् ऋग्वेदात (११०५, ९) सात किरण असा उल्लेख आला आहे तोच या शब्दाच्या अर्थ असावा.

‘‘अथर्वम पन्था—‘अथर्वमत्तचा मार्ग’ हा शब्द तैत्तिरीय व इतर ब्राह्मणात आलेला आहे वेवरच्या मताप्रमाणें त्याचा अर्थ ‘आवासागंगा’ आणि हिलेजान्त्रप्रमाणें ‘क्रांति श्रुत’ असा आहे

‘‘इपुनिकाश (तारकापुज)—बहुतरस्न ऐतरेय ब्राह्मणप्रमाणें म्हणुज याचा हा शोधक असावा याचा उल्लेख म्हण, म्हणवाय आणि रोहिणी यांच्या बोधर केलेला आहे

‘‘केतु—मागाहूनच्या अद्भुत ब्राह्मणांत ‘तुटणारा तारा’ अथवा ‘भूमरेतु’ असा अर्थ आहे असे वेवर म्हणतो

‘‘ग्रह—(घरणे, पकडणे) हा शब्द शतपथ ब्राह्मणांत सूर्याला योजला आहे, परंतु तेथे हा शब्द मागाहूनचा अर्थ जो ग्रह त्या अर्था योजिला नसून जादुमारत्रा परिणाम वरणीया शक्य असा अर्था योजिला असावा मैत्रायणी उपनिषदासारख्या उत्तरकालीन वाङ्मयात हा शब्द ग्रह या अर्था प्रथम योजिलेला सापडतो वैदिक आर्य लोकांनी ग्रहपरिचय हीला मिना नाही हें समजत नाही. ओ. लेनमन म्हणतो कीं सात आदिम हेच त्या वेळेचे

प्रह होते; हे सात आदित्य म्हणजे सूर्य, चंद्र आणि पांच प्रह होते. परंतु हे मत 'जरी अगदीच असंभवनीय नाही, तरी पण खाला पुरावा मिळत नाही; हिलेनॅट, पिरोल, ब्रॉन थोडर, मॅन्डॅनेल आणि ब्लूम-फील्ड आणि दुनरो क्लिफेज हे मत मृग्यीय प्राश्न मानीत नाहीत. हिलेनॅट म्हणतो की ऋग्वेदांत जे पांच अथर्व सांगितले आहेत तेच प्रह होत; परंतु हा फक्त संकेत आहे. ऋग्वेदांत जे पांच वेद (उद्गाणः) तेच प्रह असावेत असे मानले आहे; परंतु हेहि वरच्यादृष्टीच संशयास्पद आहे. निरुक्तावलीक डॅकॅट हर्ग म्हणतो की, भूमिज याचा अर्थ मंगळ हा प्रह होय. वेदांत प्रश्नाचा उल्लेख असल्याबद्दल संशय असणारा यीबो म्हणतो की त्यांत जेव्हासिलेला वृद्धस्पाति म्हणजेच गुह हा प्रह होय. तैत्तिरीय संहितेत वृद्धस्पाती तिस्याचा कारभारी मानिला आहे. तथापि बरील मत (म्हणजे 'वृद्धस्पाति हाच शुक्रम असावा' हे मत) चुकीचे दिसते. तैत्तिरीय आरण्यकोट जे सप्त-सूर्य आले आहेत त्यांत फर्वावर प्रहचा उल्लेख अभिप्रेत असेल. ऋग्वेदांत ज्योतिस् (१०, ५५, २) आणि अथर्ववेदांतील घोड्याच्या वरणादया (१, १६२, १८) यांच्या संक्षेपांने जी ३४ संख्या योजिली आहे तिच्या द्वारा ऋग्वेदांतील २७ नक्षत्रे आणि सूर्य, चंद्र व पांच प्रह ही ३४ मंडळी दाखविण्याचा हेतु असावा असे लुडवित म्हणतो. परंतु हा अर्थ करण्यांत घड्याची फार ओढाताण होते.

^१ 'देवन शत्रुः—' देवांचे नक्षत्रपुंज हे नांव तैत्तिरीय ब्राह्मणांत पहिल्या चौदा नक्षत्रांस दिलेले आहे. ही सर्व दक्षिणेंत आहेत, व बाकीच्यांस यमनक्षत्रें असे नांव आहे व ती उत्तरेत आहेत.

^१ 'ध्रुवः—सूर्यामर्थे ध्रुव शब्द ताच्याबद्दल आला असून विवाहसंस्कारांत अल्ब्ल्याची वृण म्हणून घडूला हा तारा दाखवितात असा उल्लेख आहे. त्याच्या मागून झालेल्या मैत्रायणी उपनिषदांत, ध्रुवाच्या गती (ध्रुवस्य प्रचलनम्) संवधानें उल्लेख आहे. पण याचा अभिप्राय ध्रुवताच्याची प्रत्यक्ष अवलोकन केलेली गति असा घेता येत नाही, तर काँबेल म्हणतो त्याप्रमाणे, जगाच्या नावासारखी एखादी अद्भुत गोष्ट दर्शविण्याचा तेथे अभिप्राय असताना, ध्रुवाच्या गतीवरून आग्नेयीन काल वर-विण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. कारण काय तर ज्या ताऱ्याला अवल असा ध्रुव तारा म्हणतां आले असतें तसा तारा जि. श. पूर्वी तीन हजार वर्षांच्या सुमारास होता. पण अशा तऱ्हेने ताऱ्याच्या नांवावरून कालनिर्णय करण्याची रीति अशास्त्रीय व निरुपयोगी आहे.

^२ 'शत्रुः—' सायणाच्या टीकेप्रमाणे याचा 'मृगाशिरस्' नांवाचा नक्षत्रसमूह 'असा अर्थ ऐतरेय ब्राह्मणांत निघतो. परंतु बरील छिन्नाणी 'मृग' शब्दांत सर्व मृगपुंजाचा अन्तर्भाव होतो. म्हणजे या शब्दानें निवड मृगपुंजाचें शिरच दाखविलें जातें असे नव्हे, तर त्याच्या सांघावरच्या 'आलम्ब' (५) या ताऱ्याचा आणि डाव्या सांघावरच्या 'गंगा' (७) या

ताऱ्याचाहि मृगांत समावेश होतो असे वाटते. हा दुसरा अर्थ अधिक संभवनीय आहे. छिन्नाण्या मते मृग अपवा मृगाशिरस् हा एक निरुपपन्न सप्तह आहे व त्याच्यांत, त्याच्या मृग-पुंजाच्या पट्ट्याचा आणि मृगपुंजातील दोन तारे व डाव्या सांघा-बरील एक तारा यांचा अंतर्भाव होतो. मृग अथवा मृगाशिरस्, मगून काण येलेल्या हरणाच्या लोक्यासारखा आहे अशी छिन्नाणी चळता आहे.

^३ 'सूर्य न शत्रुः—' शतम्प ब्राह्मणांत, एके छिन्नाणी हा शब्द आलेला असून याचा अर्थ सायणाचार्याच्या मतानें सूर्याप्रमाणे ब्राह्मण देणारे नक्षत्र असा आहे. पण सदरील शतपथ ब्राह्मणां-तांत काव्याचा खरा अर्थ कायप्रतीबल्ल असा दिसतो की, यज्ञ करण्याच्याने नक्षत्रांची पदां न करतां सूर्य हेच नक्षत्र समजून घालावें.

संख्या.

क्रमवाचक [ऋग्वेद]

अष्टम	द्वादश	पंचम
एकह्र	द्वितीय	प्रथम
तृतीय	तिस	श्रेणी
चतुर्थ	चतुर्थ	चौथ

[अथर्ववेद]

अष्टम	द्वादश	विद्युतीय
अष्टविंश	द्वादश	शततम
एकविंश	द्वितीय	पण
एकदश	पंच	पण्डि
सुरीय	पंचम	चौदश
द्वितीय	प्रथम	सप्तम

संख्यावाचक [ऋग्वेद]

अमित	त्रिपंचाराव	पंचदश
असीति	त्रिंशत	पंचाशत
अष्ट	त्रिंशसति	पुन (बहु)
एक	दश	लक्ष (संख्या)
एकह्र	दशति	क्रियाति
एकसत	दशयुजि (दशमु- णित)	शत
एकदश	दश	शतविंश (शत- शुणित)
नवदश	दश	शतनी
चतुर्विंश	दश	पदविंशत
चतुःशत	दश	वहविंशत (वह- विंश)
चतुःशत	दश	धनु
चतुःशत	दश	यष्टि
चतुःशत	दश	सप्त
चतुःशत	दश	सप्तति
चतुःशत	दश	सहस्र

[ते. सं.]

अधुत	अधुत
अधुत	अधुत

आहे. पण तें कणा रीतीनें हें समजत नाही. त्रिपाद् म्हणजे ३ अक्षरें आहेत.

काल

[कालविषयक उल्लेख म्हणजे वेदकालीन ज्योतिर्विषयक ज्ञान आणि कांहीं अंशां निरनिराळ्या ऋतूतील क्रियांचे ज्ञान. त्या दृष्टीने प्रस्तुत शब्द महत्त्वाचा आहे.]

ऋतु, महिने व युगं [ऋग्वेद]

ऋतु	वर्षा, शरद्	प्रायस्
ऋतु	न्युषस् (वसंत, शरद्, हेमंत)	युग
ग्रीष्म	वसंत	वसंत
श्रियाजस्य (ग्रीष्म, वर्षा, हेमंत)	नानासुर्य (नाना-विधः सूर्यराधे-छिता ऋतवः)	शरद्
ऋणीक (ग्रीष्म, ऋतु)		हिम
		हेमन्त

[ते. सं.]

अंशस्यपति (अधिरू-मास)	प्रेता (युग)	वसन्त
अथावस् (ग्रीष्म)	द्वापर (युग)	शरद्
आर्कंद (कलि-युग)	नभ (धारण)	शुक्र (ज्येष्ठ)
इप (आश्विन)	नभस्य (भाद्रपद)	शुचि (आषाढ)
ऊनस् (शरद्)	पापसम	दक्षिण
ऊर्ज (कार्तिक)	पूर्णमास	सैरुष
ऋतु	पूर्णमास	सगर
एनयु (वर्षाऋतु)	फल्गुनी पूर्णमास	सव्य
कृता (कृतयुग)	(फाल्गुन)	राह (मार्गशीर्ष)
ग्रीष्म	मघ (चैत्र)	सहस्य (पौष)
तप (माघ)	माघव (वैशाख)	हेमन्त
तपस्य (फाल्गुन)	शानय (वसंत)	हेमन्त
	वर्षा	हेमन्त

[अथर्व वेद]

अषाढ	वैश्वकर्माण	शरद्
आर्तेव	शर्ताहिम	दिक्षिर
मैत्र	शतशारद	शोशिर
नेदाथ	शतहिम	हिम
वसन्त	शरद्	हेमन्त
यामन्तिक		

दिव्यसनामं [ऋग्वेद]

अहन्	तिरोअहन्	युग्
अहर्दिव	दिन	पश्य
अहर्दश	दिव	पुरुषिन
अहोरात्र	दिना	मानु
कल्प	दिवातर	वस्तु
पुण	दिवेदिवे	वासर
प्रेष	रात्रिचवि	स्वसर

रात्रिनामं [ऋग्वेद]

अरु	रहित)	ऊषस्
नूला (प्रकाश-असिनी)		ऊर्मा

ऋच्यमाने (अहो-रात्र)	नक्षत्रा	राजस्
कृष्णयामा	नम्या	रात्रि
कृष्णी (कृष्णार्णव)	निभृत् (अस्त-समय)	राम्या
क्षपा	गयस्	वज्रिनी
घृताक्षी	गयस्वती	वस्त्री
तमस्	परितम्या	शर्वरी
तमस्वती	प्रदोष	शिरिणा
तमिद्या	मोक्षी	शोको
दोषा	यम्या	श्यावी
		द्विगा

काल व कालसंबंधी [ऋग्वेद]

अनूची (उपारात्रि)	धाता	शतयामन
अनेदस् (काल)	नित्य	शतशारद
अपरी (सर्वकाल)	निमिष	शतहिम
अपिशोर (मध्य-रात्र)	निभृत् (सार्यकाल)	संवत्स (संवत्सर)
अप्रपित (सार्य-काल)	परिवक्षर	संवत्सर
अमा (तिथि)	पर्ययाम	संवत्सरीण) सब-
आमेम्याने (अहो-रात्रे)	पर्ययाम	त्सरेभवं पय)
आयति (दीर्घ-काल)	पर्ययाम	सगव (प्रात-कालोत्तरकाल)
इन्द्रदिश (रात्रि)	पर्ययाम	सत्तचक्र
उपसोव्युष्टि (उद-यकाल)	प्रातस्	सत्तरदिम
कला	प्रातर्ग्रीण	सत्ताश्व
काल	मध्यदिन	सति
चंद्रमास (अमावा-स्या व पौर्णिमा)	मास	सद्वयामन
निभृत् (अमावा-स्या व पौर्णिमा)	सुहृत्	सिनीवालि
दशमास्य	यामन	द्वयामन
दीर्घ	युग	हिम (संव-त्सर)
	राका	द्विम्
	वर्ष	सर्
	वस्तु	
	शुभ	

[ते. सं.]

अग्निरेतु	इवावत्सर	दश
अथाथस् (अथ, श्वः)	इदुवत्सर	दोषा
अपरेपस	उत्तरेयु	दोषावस्त
अपराल	उदयन	नक्ष
अवद	उदित	नकोपसा
अमावास्या	उपासानक्ता	निमिष
अयन	ग्रीष्म	परिवक्षर
अर्धमास	वातुर्मास्य	परस्
अष्टमी	चित्रापूर्णिमास	पर्व
अहन्	उदस्वती	पूर्णिमास
अहोरात्र	जारी (जीर्णरात्र)	पूर्वपक्ष
आम्ल	तिरोअह्निय	प्रवा (उपःकाल)
आर्कंद (कलि-युग)	तिथ्या पूर्णमास	प्रातस्
	तीर्थ (दुःखोत्तर-गराज)	प्रातस्सन
		मथ्यान्दिन

मन्त्रांश	प्रतिपदा)	नोटक)
राका	शुक्रपञ्चमा	समानस्थिति
रात्रा	संवत्सर	सामं
वृत्तर	संवत्सरसाति	साम्यप्रदातः
चार्यिक	संवत्सरस्वरित	साह
वर्षा	साम्य	सुदिन
विधान्या (तिथि)	समा (वर्ष)	सुमेक
व्यष्टका (वृण)	समानप्रभृति (समा-	

[अथर्व वेद]

अतिशयैर	त्रिशदरा	वार्यिक
अनिमेष	त्रेहायण	वार्यिकी
अनेतु	२२ दश	विश्वशारद
अपतु	दशपक्ष	व्युष्टि
अमा	२३ दशमी	प्रत्या (प्रताह)
अमासाया	दोप्रा	रात्रि)
अर्धमास	दोहा	रातयामन्
अवतुषा (रात्रि)	पु (दियत)	रातहायन्
अहन्	द्वाप्राशष्टि	पदपक्ष
अहर्ग	द्वाप्राश	पवर
अहोरात्र	द्वाप्राश	संवत्सर
आयत्ती	नक्त	संगव
आयन	पंचार	समय
इदानीत्तर	परिवत्सर	समवर्ती (रात्रि)
उदयन	परिवत्सरीण	२३ समा (वर्ष)
जल्लिय	२३ पौर्णमासी	सहस्राह्य
एकत्र (आधिकमास)	प्रविद्	सायकप्रनुत
एकमधुन	श्रीष्टपदा	सायंभव
एकद्व	अद्राह	शुक्रप
११ एकाष्टका (अष्टमी)	भूतभय	सुदिन
वर्ष	मास (मास)	सुपा
काल	मास	२३ हायन
क्षपा	याम	हायनी
क्षामन्	रजनी	हेमन
चतुर्वी	वर्ष	

[संहितेतर]

११ तिथि	मालिन्धुच (अधि-	धारणमाल)
निदाध (उन्हाळा)	कमास	यव्य (मास)
पंचदशी (१५ मा)	महाप्रात (उत्तर-	रपाहव्य (रथामे)
दिनस	रात्र)	
मध्यवर्ष (पावसा-	महाह (दुपार)	होणारा एक दि-
ळ्याचा मध्य)	मात्रा (दखस्वरो-	यत्ताचा प्रवास)

वेदमालांत कालगणना पद्धतशीर झाली होती किंवा नव्हती हा प्रश्न आहे. अधिकमासाचा उल्लेख कालगणनेचा विकास पुष्कळ शक्यतेने. ऋग्वेदकालीन ऋतुविवरण कल्पना स्पष्ट नाहीत.

११ ऋतु-ऋग्वेदकालांतच हा शब्दाचा प्रारंभ वेद उद्गते आलेला आहे, परंतु त्याची नावे दिलेली नाहीत. ऋग्वेदातील एका उताऱ्यात वसन्त, ग्रीष्म आणि शरद अशीं नावे आहेत. ऋग्वेद भार (पावसाळ) आणि हिवाळा (हिमा, हेमन्त) माहीत

होते. वर्षाचे सर्वाधारण विभाग (ऋग्वेदात नसलेले) पाच असावेत: वसन्त, ग्रीष्म, वर्षा, शरद व हेमन्त-शिशिर. कारणगत्ते वर्षा-शरद एक विभाग कल्पून हे पांच ऋतु दुसऱ्या प्रकाराने विभागले. कधी कधी हेमन्त आणि शिशिर असे दोन ऋतु धरून सहा ऋतु आहेत असे मानीत. तसेंच कल्ल वर्षाचे दोन माहिण्याचे सहा ऋतु होत असत एका ठिकाणी सात ऋतु आहेत असे मानले आहे. अशा ठिकाणी कदाचित् अधिक महिना एक ऋतु मानीत असावेत असे वेवळ आणि शिमर हांचे मत आहे; अथवा रोषच्या सूचनेप्रमाणे सात या आठकड्याची धारड जास्त, म्हणून सात ऋतु मानीत असावे. फर्ग कधी ऋतु हा शब्द माहिण्याकरितांहि योजित. शतपथ ब्राह्मणप्रमाणे शेषवृत्ता ऋतु हेमन्त हा होय. जसजसे वैदिक आर्येन पूर्वेकडे येत गेले तरतरी तीनपासून पांच ऋतूंची वाढ झाली असे शिमरचे म्हणणे आहे. ही वाढ ऋग्वेदातील नाही, परंतु नंतर ज्या संहिता लिहिल्या गेल्या त्यांच्या वेळची आहे. वर्षाचे दोन विभाग उन्हाळ्या आणि हिवाळा याचा पत्ता ऋग्वेदात सापडत नाही. त्यातील दोन दान्द, हिमा आणि समा हे वर्षाचे साधारण संकेत दान्द आहेत, आणि तेथील शरद हा शब्द बरील दान्दापेक्षा वर्षाचे साधारण नांव आहे; कारण तो शेतकऱ्याचा अतिशय महत्त्वाचा जो हंगामाचा काळ तो दर्शवितो. अथर्ववेदातील एका उताऱ्यात वर्षाचे सहा माहिण्यांचे असे जे दोन भाग केले आहेत ते फक्त औपचारिक असून कोणत्याही तऱ्हेने जुन्या परंपरेचे शोधात होऊ शकत नाहीत.

११ हे मत.—‘हिवाळा’ हा शब्द एकदाच ऋग्वेदामध्ये आलेला आहे. पण मागहून झालेल्या प्रवांता तो वारंवार येतो. शिमरने ऋग्वेदामध्येच हवामान बदलत गेल्याचे कसकसे दाखले आहेत, हे दाखविण्याची खटपट केली आहे. तो म्हणतो की, काही सूक्तं मध्ये हिवाळ्याचा विलकुल उल्लेख नाही, पण पावसाळ्याचे बरेच वर्णन आहे. त्याबद्दल ज्या सूक्तात हिमाच्छादित पर्वताचे वर्णन आहे ती व ही सूक्ते निरनिराळ्या स्थली व कालीं लिहिली गेली असली पाहिजेत असे सिद्ध होते. पण हाच मुद्दावर ऋग्वेदातील सूक्ते निरनिराळ्या ठिकाणी रचली गेली असे मानणे चुकीचे होईल. ऋग्वेदातील बहुतेक सूक्ते ‘मध्यदेशांत’ रचली गेलीं याबद्दल शंका नाही. तेथ्हांशीत व हिम ह्याविषयी जे उल्लेख आलेले आहेत ते स्थानिक भेद सुचवितात एवढेच म्हणता येईल. पण पुढे तीन ऋग्वेदे वार ऋतु झाले हा गोष्ट निराशी; त्याबद्दल आर्य लोकांच्या प्रगतीची गतास सांगी पडते.

शतपथ ब्राह्मणेत (१. ५, ४, ५) हिवाळ्याचे असे वर्णन आले आहे की, त्या वेळीं झाडेजुंटे वाळतात, पाजे गळून पडतात, पक्षी पार उंच व उडतां वारंवार धरट्यांफडे येतात.

११ आतं च.—आर्य म्हणजे एवढेच ज्ञात ऋतु असणारा वर्षाचा भाग. परंतु शिमरने सुचविल्याप्रमाणे हा शब्द ‘अर्ध-वर्ष’ दर्शवीत नाही. कारण हा शब्द नेहमी अनेकचनी असतो, दिनचर्या नसतो. अथर्ववेदात ह्याची जागा ऋतु आणि वर्ष

(पायन) हांच्यामध्ये आहे परंतु तो रामावतारत देखील आटवतो. जसे 'ऋतु, आर्तव, मास, वर्ष' (अथर्व ३ १०, १०); 'पंथखडा, मास, आर्तव, ऋतु' (अथर्व ११. ७, २०); 'त्रिंवा 'ऋतु, आर्तव, महिना, पंथखडा, अठोरान, दिवस' (अथर्व १६. ८, १८) याजसनेयि संहितेत (२२ २८) मास, ऋतु आर्तव, वर्ष असा अनुक्रम आहे अथवा अथर्व वेदांत फक्त ऋतुवसो-वरिह हा शब्द आटवतो.

'अह्न-,' दिवस.' दुसऱ्या राष्ट्रांप्रमाणे भरतभूमीत देखील प्राधान्यस्वरूप जरी नाही तरी दिवस आणि रात्र हे दोन शब्द वेळ दाखविण्याकरिता उपयोगात आणीत असत (ऋ ४. १६, २६; ८. ११, ३). रात्रीला वृण आणि दिवसाला अर्जुन असे त्यांतील फरक दर्शविण्याकरिता म्हणत. 'रात्र आणि दिवस' हे अठोरान या शब्दांत आढळतात दिवसाचे निरविराख्या तत्वेत माग करीत. अपवर्गवेदांत उद्यन् सूर्य, सगव, मध्यदिन, अपराह्न आणि अस्तयन् असे विभाग आहेत. तैत्तिरीय ब्राह्मणांतहि (१. ५, ३, १) तौच क्रम आहे परंतु पहिल्या आणि शेवटल्या शब्दा बद्दल अनुक्रमे मासद् आणि सायाह्न हे शब्द आहेत. त्यांच्याही पेशी लक्षान जी यादी आहे तीत फक्त प्रातः, सगव आणि सायम् असेच माग आहेत. मेनामणी संहितेतील (४. २, ११) क्रम उपन्, सगव, मध्यदिन आणि अपराह्न असा आहे. प्रभा ताला शिमरच्या मत्ताप्रमाणे अपिसावर हें नांव आहे संगवच्या पूर्वी ज्या वेळी गायत्रीने दृज काळण्याच्या आधी चारा बंधरे घालतात आणि पक्षी बघीरे निलकिल करतात त्या वेळेला 'स्वसर' असे म्हणत त्या वेळेला शिमरच्या मते 'प्रपिन्व' असेहि म्हणत. परंतु गेल्लेभर म्हणतो की, त्या काळाला मय्याहर्नांतराचा काळ असे म्हणता येईल, आणि त्याला अपिसावर हेहि नांव आहे- कारण त्याचा अर्थ 'येणाऱ्या रात्रीच्या मर्यादेजवळ' म्हणजे 'सूर्य मानव्यवयास जातो तेव्हा' असा आहे दुसऱ्या याज्ञने विचार केला असता अभिपिन्व हें रात्र्याकाळचें नांव आहे, कारण, त्या वेळेला सर्व स्थिरता असते सकाळ आणि संध्याकाळ याना मूर्धोदय (उदित्ता मूर्धस्य) अथवा सूर्यास्त (निमुव्) होई शब्द होते मध्यतिवगाला मध्यम् अह्नाम्, मध्ये, अथवा मध्ये-दिन म्हणत. संगव म्हणजे सम्राट (प्रातः) आणि दुपार (मध्यदिन) हाच्या मधील काळ. वेळेचे दिवसा-पेशी लक्षान माग दिलेले फारसे आढळत नाहीत. तथापि शतपथ ब्राह्मणात (१२. ३, २, ५) रात्र आणि दिवस मिळून २० मुहूर्त होतात असा उल्लेख असून १ मुहूर्त = १५ मित्र; १ मित्र = १५ एतर्हि; १ एतर्हि = १५ इदानी; १ इदानी = १५ प्राण, १ प्राण = १ निमेष असे कौटल दिले आहे. गौडायन आरण्य-कांतील क्रम 'ध्वंतयो, निमेया, काष्ठा, कला, क्षणा, मुहूर्ता, अहोरात्रा.' असा आहे. शिमरच्या मते ऋग्वेदातील एका वचनांत (१. १३३, ८) दिवसाचे व त्याचप्रमाणे रात्रीचे ३० भाग केले आहेत, आणि त्यांची तो बाबिलोनमधील दिवसरात्रीच्या ६० भागांशी तुलना करतो. परंतु ३०

गोनेने हा शब्द पार सदृग्ध आहे. वगैरे म्हणतो की, तो एक कोणतीहि विचारमाला तयार करण्याचा पाया आहे. या अनुक्रमांत अहोरात्राणि, नंतर अर्धमास, मास, ऋतु आणि संवत्सर हे कालाचे मोठे भाग आहेत

'दोषा.—' संध्याकाळ. 'हा शब्द ऋग्वेद काळपात्रान पुढे झालेल्या ग्रंथांत 'उषा' या शब्दाच्या उलट अर्था आलेला आहे. छांदोग्योपनिषदामध्ये ह्या शब्दाची प्रातः ह्या शब्दाशी तुलना केलेली आहे.

'नक्ता.—' रात्र 'हा शब्द ऋग्वेदांत वारवार व मागाहून झालेल्या ग्रंथांत कधी कधी सामान्यतः नक्तम् ह्या क्रियाविशेषणाच्या रूपात आलेला आहे.

'परित कव्या.—' ऋग्वेदामध्ये अनेक ठिकाणी रात्र असा ह्याचा अर्थ आहे सीजच्या मताने याचा एका ठिकाणी (१. ११६, १५) तरी शर्वरीचा निकाल लागण्याचें ठिराण म्हणजे प्रपिताच्या अर्थासारखा अर्थ आहे. पण ह्याबद्दल फार शका आहे.

'काल—'हा वेळ्याचक सर्व साधारण शब्द ऋग्वेदातील दहाव्या मंडळीत एकदा आला आहे. अपवर्गवेदांत हा शब्द 'नरीष, देव' ह्या अर्था आला आहे. ब्राह्मणात ऋतु ह्या शब्दाच्या ठिकाणी काल हा शब्द पुष्कळ वेळा उपयोगात आणिलेला आढळतो वेळेचा व्यापक भाग म्हणजे 'भूत,' वर्तमान (भवद्) आणि भविष्यत् हे होत व दुसरे इतर भाग म्हणजे अह्न, मास, संवत्सर हे आहेत.

'त्रियुग—'हा शब्द नपुंसकलिंगी असून ऋग्वेदामध्ये आलेला आहे, व तेथे असे म्हळें आहे की, ओषधी ह्या देवाच्या अगोदर तीन युगे निर्माण झाल्या (देवैभ्य त्रियुग पुरा) निरुत्कारयरील भाष्यकारांचे असे मत आहे की, युग शब्दाचा अर्थ पुढे झालेल्या हिंदु कालगणनाप्रमाणे ज्याला युग म्हणत असत तें युग असा होय, व एतद्दर चाक्याचा असा अर्थ की, ओषधी पहिल्या युगान निर्माण झाल्या शतपथ ब्राह्मणात (७. २, ४, २६) त्रियुग ह्याचा अर्थ तीन ऋतू असा घेतला आहे. हे तीन ऋतू म्हणजे वसंत, शरद व वर्षा हे होत. या ग्रंथात पुरा व त्रियुग हे शब्द मिळले येऊन, 'पूर्वी तीन ऋतूंचे' असा 'त्रियुगं पुरा'चा अर्थ केला आहे. तीन युगे ह्या सामान्य अर्थच येथे पुरेसा आहे. अशा ठिकाणी 'तीन' हा शब्द लोकांत प्रचलित असलेल्या दत्तकथेमध्ये नेहमी सापडतो राटयानन प्रीतवृत्तांत याचा अर्थ त्रिवर्ष असा एका ठिकाणी केला आहे

'त्रिवृषाण.—'हा शब्द ऋग्वेद व मागाहूनचे प्रथ ह्यामध्ये आलेला आहे. लो. टिळकाने असे मत आहे की, देवयान हाचा मेळ सूर्याच्या उत्तपयणाशी जनतो, व त्रिवृषाण ह्याचा सत्त्व सूर्याच्या दक्षिणायनाशी आहे शतपथ ब्राह्मणांत वसंत, ग्रश्म व वर्षा ऋतू ह्यांचा संवष देवाराशी लावलेला आहे; व बारीच्या ऋतूला संवष फिनराशी लावलेला आहे त्यावरून ते असे अनुमान करतात की, देवयानामु मुद्रात मेघविपुलांत होत असे व त्रिवृषाणस

तुलाविपुलात होत असे. ह्या गोष्टीचा ते तैत्तिरीय ब्राह्मणांतल्या देव व यम या नक्षत्रांमधल्या भेदाशी संबंध राखतात.

प्रथिल्ल-पालाचें नाव या अर्थाने ऋग्वेदात हा शब्द बरेच वेळां आलेला आहे. एका वचनात (८. १, २९) पूर्वापर संदर्भावरून याचा अर्थ आर्यीं स्पष्ट झाला आहे. सूर्योदया (सूर उदिते), मध्याह्नी (मय्यंदिने दिव.) आणि संध्यासमयी प्रथिल्ल काळी (अपिदावरे) दुसऱ्या एका वचनात (७. ४१, ४) 'दिवसाच्या शेवटी, बराच दिवस गेल्यानंतर' अशा अर्थे बरा दिसतो. शिवाय 'अपिप्रथिल्ले अह' 'दिवसाच्या शेवटी', बावळून बुद्धा संध्याकाळ हाच अर्थ निघतो. गंडेवरप्रमाणे याचा अर्थ 'आर्यांवाणीचा प्रसंग', 'निर्णयकारक प्रसंग' असा आहे. अर्थात् हा प्रसंग स्याईतील किंवा शर्येतील असून त्यावरून साहजिकच 'दिवसाचा शेवट' हा त्याचा अर्थ ठरतो

मास.—याचा अर्थ 'महिना' असा आहे. ऋग्वेद व तदुत्तर प्रथात हा शब्द अनेक वेळा येतो. महिन्यातले विशेष दिवस (मिवा जास्त संपुष्टिक म्हणावयाचे म्हणजे 'रात्री') म्हणजे 'अमावास्या' (परीं राहण्याची रात्र) व पूर्णचंद्राची 'पौर्णिमासी' हे होत. अथर्ववेदाच्या दोन सूक्तात या दोन दिवसांचे वर्णन अनुक्रमे आले आहे. चंद्राच्या निरनिराळ्या अवस्थेंतील दिवसांना देवता मानल्याचें सिर्नाबालि—अमावास्याच्या आधीचा दिवस, कुहु अथवा गुंगु—अमावास्याचा दिवस, अनुमति—पौर्णिमेच्या आधीचा दिवस व राहा—पौर्णिमेचा दिवस या चार नावात दिसून येतें. राहा याचा अर्थ मंथकेनेल याने अमावास्या असा दिला आहे तो चुक आहे. पौर्णिमा आणि अमावास्या या दिवसांचे महत्त्व दर्श-पूर्णमासी या अनुक्रमे त्या रथा दिवशी केल्या जाणाऱ्या चागाम्यर्थे दिसून येतें. प्रत्येक महिन्यांत एकाष्टम म्हणजे बराच अष्टमी महत्त्वाची मानीत असत. पंचविंश ब्राह्मणामध्ये (१०. ३, ११) बरीच पौर्णिमा आणि अमावास्या यांच्यामध्ये अशा बारा एकाष्टमा असतात असे म्हटलें आहे. यजुर्वेदात आणि इतर एकाष्टकेचें विशेष महत्त्व गणिलें आहे. क्रित्येनांच्या मते ही महत्त्वाची अष्टमी माघ वरा अष्टमी होय. हा दिवस म्हणजे तृतीया शेवट अगर नूतन वर्षारंभ होय. कौपीतकि ब्राह्मणात (१९. २३) जरी साधातल्या अमावास्याला दक्षिणायनात होतां असें म्हटलें आहे, तरी वदाचिर हा दक्षिणायनात माघी पौर्णिमेच्या आधीच्या अमावास्यास होत असेल, माघ पौर्णिमेच्या नंतरच्या अमावास्यास होणार नाही. वर्षारंभानंतरची पहिली एकाष्टम म्हणत या एकाष्टमेला महत्त्व प्राप्त झालें असें मानण्यास हरकत नाही. पौर्णिमेच्या पौर्णिमेनंतरच्या प्रतिपदेपासून माघ सुरू होतो असें जे भाष्यकारांचे मत आहे ते वैश्वदेव पुढील अमावास्याच्या आध्यात्मिक संपत्ती असा अर्थ करणें अधिक गोष्ट आहे. पौर्णिमेनंतर आठव्या दिवशी तिसऱ्या दिवशी अथवा चौथ्या दिवशी असा अर्थ करणें स्पष्ट दाखविलें आहे. वी, हे (३०८ दिवसांचे) वर्ष तिसऱ्या वर्षी येत असे. सौर आणि सावन वर्षांमध्ये सुद्धे येण्यासाठी १८ दिवसांची

१, ७) ही सर्वे स्थले पौर्णिमा ही महिन्याच्या मध्ये असून अमावास्या ही महिन्याच्या आरंभी अगर शेवटी आहे असें दाखवितात. हांपकिन्स-च्या मते कौपीतकि ब्राह्मण (५. १) व शतपथ ब्राह्मण (६. २, २, १८) महिन्याला पौर्णिमेपासून सुरूवात होते असें दाखवितात. हे मत ब्राह्म धरलें तर माघातल्या दक्षिणायनाच्या एक आठवडा आधी म्हणजे माघ वरा अष्टमीस अष्टमा येईल. अमावास्याच्या पुढील दिवसापासून अमावास्यापर्यंत—ज्याला अमांत असें म्हणतात—, अगर पौर्णिमेच्या पुढील दिवसापासून पौर्णिमेपर्यंत—ज्याला पौर्णिमात म्हणतात—महिना गणला जात असे याविषयी खात्रीलायक आधार नाही. दुसरी पद्धत उत्तर हिंदुस्थानांत उचलली गेली, व पहिली दक्षिणेत हळू हळूली. यादोवी म्हणतो की, काल्पुर्णिमेपासून वर्षारंभ होत असे, आणि ज्या नक्षत्राशी पौर्णिमेच्या चंद्राचा संयोग झाला असेल त्या नावाने महिना ओळखला जात असे अग्निवेदामध्ये मते अमावास्या हा पौर्णिमेपेक्षा बराच जास्त निश्चित विभागदर्शक काल आहे यांकि, रोमन आणि बहूदी वर्षे अमावास्यालाच सुरू होतात, आणि ह्यास वैदिक पुरावा म्हणजे महिन्याची शुरु आणि कृष्ण ही विभागणी पूर्व आणि अपर पथ या नावांनी सवोपधिली जात असे हा होय वेदात पौर्णिमांत पद्धति होनी असें मानणें जरी शक्य असले तरी ते अनवश्यक आहे असें धोवोचें मत आहे.

वेसर म्हणतो वी, भाष्यकाराच्या म्हणण्याप्रमाणे पौर्णिमात महिन्याचा उल्लेख कौपीतकि ब्राह्मणात येतो. परंतु त्या उताऱ्यावर भर देणें, किंवा अमात पद्धत वेदास अक्षरशः मान्य होती असे मानणे चुक होईल. परंतु हे समजनीय आहे की, महिनारंभ अमावास्यापासून मानला जात असे व पौर्णिमा महिन्यामध्ये येत असे प्रत्येक महिन्याचे तीस दिवस धरित ही गोष्ट क्रित्येक उताऱ्यावरून सिद्ध झाली आहे. ह्या महिन्याचा उल्लेख प्राचीनमत प्रयातून प्रत्यक्ष अगर अप्रत्यक्ष रीत्या दिसून येतो. हा बाधनातला सर्वमान्य महिना आहे आणि हा वैदिक काळा मान्य झालेला महिना होता असें कबूल केलें पाहिजे. ब्राह्मण वाङ्मयात बसल्या कोणत्याहि महिन्याचा उल्लेख केलेला नाही. 'रात्र्यामध्ये कच निरनिराळ्या महिन्यांचा उल्लेख केलेला आहे. रामवेदावरील शाटपायन धौत सूत्रामध्ये (४. ८) पुढील गोष्टीचा उल्लेख केलेला आढळतो. (१) प्रत्येकी २७ दिवस असे चार महिने म्हणजे ३२४ दिवस मिळून एका वर्षा (२) ३५१ दिवसांचे वर्ष—म्हणजे २७ दिवसांचे चार महिने आणि २७ दिवसांचा एक (अधिक) महिना. (३) ३५४ दिवसांचे वर्ष—म्हणजे ३० दिवसांचे सहा महिने आणि २९ दिवसांचे सहा महिने, किंवा दुसऱ्या शब्दात म्हणावयाचें म्हणजे चाद वर्ष. (४) ३६० दिवसांचे वर्ष म्हणजे सावन वर्ष (५) ३७८ दिवसांचे वर्ष. चांदोने स्पष्ट दाखविलें आहे की, हे (३७८ दिवसांचे) वर्ष तिसऱ्या वर्षी येत असे. सौर आणि सावन वर्षांमध्ये सुद्धे येण्यासाठी १८ दिवसांची

नित्या वर्षी भर द्युक्कथांत येत असे सामसुत्राप्रमाणे ३६६ दिवसाच्या वर्षाचा उद्देश नाही. ह्याची माहिती पहिल्याने ज्योतिषात आणि ग्रंथसहित जाली आहे वैदिक कालात ३५४ दिवसाचे वर्ष होते जिना नाही याची खात्रीलायक माहिती नाही। तिमरच्या मने गर्मावस्थेचा काल वेळो वेळ दहा महिने (५. ५. ७८, ७-९, अधर्व १. ११, ६, काठक स २८ ९, गत मा ४. ५, २, ४६) व वेळो वेळो एक वर्षाचाहि (५ व ४ १. १, ९, का स ३३ ८, शतपथ, ६ १, ३, ८, ऐ मा ४ २२) उल्लेखिलेला असतो, हाचून ह्याचा सिद्धता होते परंतु हा महिना म्हणजे २७ दिवसांचा नियतमालिग महिना होय कारण वर्ष (३० दिवसांचा महिना व १२ महिन्यांचे वर्ष असे) घेतले तर हा काल पार मोठा होतो हे वेचरेच म्हणजे रुद्राचि १ बरोबर आहे असू शकेल दुमरे पत्नी ददाच्या महिन्यात जम होतो असे म्हणित बरेले तर दहा महिन्यांचा काळ गभेवार गेल्या झालासा जुळतो. म्हणून तीस दिवसांचा महिना हा अर्थ येथें होऊ शकेल

प्रत्येक महिना तीस दिवसांचा व असा वारा महिन्याचे निम्नून एक वर्ष हें मत शास्त्रीय रीत्या बरोबर नसल्यामुळे तिमरचें असे ठाम मत आहे की, एक अधिक महिना घराचा लग्नता हें आणू नव्ही ही वर्षयोजना उपयोगात आणली जात होती, आणि हें वर्ष पाच वर्षांच्या युगाचा अगर चक्राचा एक भाग बनले

ही पद्धति ज्योतिषावरून चांगली कळते प्रवेद २९. ३. ३ दिवसांच्या ६२ महिन्यांचे मिळून एक युग बनते, म्हणजे, १८३० दिवस मिळून एक युग होतें सात एक मध्ये आणि एक वेळी असे दोन महिने मिळवावयाचे असतात ज्याचा ३० दिवसांच्या ६१ महिन्याचे, शयषा ३०. ३ दिवसांच्या ६० महिन्याचे हें युग बनते. ३६६ दिवसांचे सार वर्ष हें स्पष्टपणे यांतील वर्षमान होय. हें वर्ष वास्तविक वर्षांपेक्षा मोठें मोठें असल्या कारणाने ही पद्धति निर्दोष म्हणता येणार नाही। ब्राह्मणकालाप्रमाणे ही पद्धति रुढ होती असेहि म्हणता येत नाही कारण, त्या वेळेस खऱ्या वर्षाच्या गालाविषयी नवी निर्णय झालेला दिवस नाही ऋग्वेदाप्रमाणे किमलें दाखविलेल्या उद्देशात (१. १६४, १४, ३. ५५, १८) फारसे तथ्य नाही असे मॅक डोनेल म्हणतो व पंचविश ब्राह्मणाप्रमाणे (१७. १३, १७) त्याने पंचम युगाविषयी दाखविलेला उद्देश फक्त टीपेत असून मूर्खता आढळत नाही फार तर असे म्हणता येईल की, अधिक महिने घालण्याकरिता सोयीचा काल म्हणजे पंच वर्षे होय असे मानण्याची प्रवृत्ति होता, व तिचीच प्रगति ज्योतिषात झाली, परंतु ३६६ दिवसांचे वर्ष त्या वेळेस माहीत होते असे मान आपणास म्हणता येणार नाही असे मॅकडोनेल म्हणतो दुमरे पत्नी ३६० दिवसांचा बौद्ध वर्ष खऱ्या वर्षाशी मिळते येथेचा प्रत्यक्ष त्या वेळेस झाला होता यांत काही शंका नाही ह्या वर्षीलाच लाटायन ग्रीक सूत्राने (४. ८) सार वर्षे लेखिले आहे, व सृष्टे प्रत्येक नव्या तून १३३ दिवसांत परिक्रमण करतो असे म्हटल आहे बौद्ध

वर्ष आणि वास्तविक सार वर्ष याचा मेल घालण्यासाठी दर तिसऱ्या वर्षी १८ दिवस जास्त घालण्याचा ऋषीकारलेला आहे महिन्याचा काल निश्चित करण्याविषयाच्या अडचणीचे प्रतिपादन ऋग्वेदात व नंतरच्या ग्रंथ वाङ्मयात आढळते महिन्याचा काल कोठें ३० दिवस (अथर्व १. ३३, ३, ८), कोठें ३५ दिवस (शतपथ १०. ५, ४५) व कोठें ३६ दिवस (शतपथ ९. १, १, ४३) दिला आहे वेदकाळाच्या सगळ्या वर्षांनी धरा-व्याख्या अधिक महिन्याचा काल दाखवीत असले, परंतु तसे म्हणण्यास आपणावळ विशेष पुढावा नाही १२ अगर १३ महिन्यांचे वर्ष होतें ह्याबद्दल यज्ञवेदांतील सर्व सहिता व ब्राह्मणग्रंथात उद्देश सापडतो महिन्यांची नावे फारशी प्राचान नाहीत ही गोष्ट मान जास्त आश्चर्यकारक दिसते अभिनवनाथचे वर्णन देताना यजुर्वेदांत या महिन्याचा स्पष्ट उद्देश केलेला आहे ही नावे सांख्यिकप्रमाणे आहेत (१) मधु, (२) माघ (मधुमास, वासिष्ठसारात्), (३) शुक्र, (४) शुचि (भीष्मसारात्, भीष्मा २५), (५) नम (नम), (६) नमस्य (पावसाळ्यातील महिने, वापिस्तात्), (७) इष, (८) ऊर्ष (शारदात्), (९) सह (सहस्र), (१०) सदस्य (हिवाळ्यातील महिने, हेमन्तसारात्), (११) तप (तपस्) व (१२) तपस्य (भद्र महिने, वैशिरात्) सोमयाग व अभ्युषेध यामध्येही मुख्यत अशाच महिन्याच्या याचा दिलेल्या आहेत इतरनाहि काही निराव्याच नावांच्या याद्या सापडतात (ते स १. ७, १, १) प्रचलित असलेल्या वाद्यांही ही नावे मुख्यत छुट्टा माहीत पुरोहितांनी महिन्यांना नावे देण्याचा काही तरी केलेला प्रयत्न, यापेक्षा जास्त मद्दत या याद्यांत देता येईल की नाही ह्याबद्दल शकाच आहे वरते असे दाखविले आहे की, मधु आणि माघ ही वसंत कालाची नावे म्हणून जाड्जनात आणि याचा तैत्तिरीय आख्यायकात उल्लेख केलेला आढळतो परंतु दुमरी नावे प्रचारात असल्याबद्दल विशेष पुढावा सापडत नाही

काही याद्यांत अधिक महिन्यांचाहि उल्लेख केलेला आढळतो वाचनेने सहित अहससात असे त्यास म्हटले जाई, आणि तैत्तिरीय व मैत्रायणी सहित 'रामर्ष' असे नाव ह्यास दिले आहे काठक सहित 'मलिम्बुच' हें नाव आढळते, आणि एका यादीत ससर्ष व मलिम्बुच या दोनही नावांचा उल्लेख केलेला आढळतो. अथर्ववेदाने त्या महिन्याच्या स्थानाच्या अभिनिधनेमुळे त्याला 'सनिधर्ष' हें नाव दिले आहे महिन्यांना नावे देण्याची दुसरी पद्धति नगत्रावरून आहे ती प्रचलित होण्यास पुरात झाली होती, परंतु पुराणांत आणि नंतर ता सरास रूढ झालेली दिसते भाष आणि तर एकच असे जगात म्हणते कारण असा अर्थ केला म्हणजेच मधु आणि चैत्र एकच असे निघते, आणि चित्रा नक्षत्रात पूर्ण चंद्र अगतांना वर्षारंभ होतो, फाल्गुनांत होत नाही ह्या ब्राह्मणांत प्रदर्शित केलेल्या मतानी हें तत्वात जुळते हल्लुमानन येणार चैत्र महिना हा वसंत कालाचा आरंभ होय हें वेचरेच मत अर्थातच ह्याच कारण संपाताच्या चलनामुळे फाल्गुन

वसत ऋतूचा वास्तविक पहिला महिना झाला, आणि चैत्र मासाला ऋतूचा शेवटचा महिना झाला. वर्षाचे सहा ऋतू मानणे ही अंशांश्रयी पद्धत आहे. चैत्र किंवा फाल्गुन यापैकी कोणताही वसत ऋतूचा आरंभ मानण्यास विशेष हक्क असण्याचे काहीही कारण दिसत नाही. शतपथ ब्राह्मणात महिन्याचा आरंभ शुक्र पक्षापासून धरलेला असून शुक्र आणि वृष्ण पक्षांमधील नव आणि अयन ही नावे आढळतात. एरिंड्याच्या मताप्रमाणे ह्या शब्दाची उत्पत्ति शुभ्रणजे दूर करणे (वाईट प्रहाना दूर करणे) या धातूपासून असावी. परंतु हा शब्द महिन्याचा नव्वे २१ अर्थां योजिलेला दिसतो, व त्याचा उल्लेख ऋग्वेदात केलेला आढळतो. पहिला पक्ष म्हणजे शुद्ध पक्ष ह्यास पूर्व पक्ष म्हणतात आणि दुसऱ्यास अपर पक्ष म्हणतात ह्या दापासही अर्धमास म्हणतात.

^१ सुहर्त-सुहर्त म्हणजे दिवसाचा दुसरा भाग (४८ मिनिटाचा तास) असा तैत्तिरीय ब्राह्मणात (३. १०, १. १) उल्लेख आहे. ऋग्वेदात क्षण या अर्थी हा शब्द आहे.

^२ युग-ऋग्वेदात विधी या अर्थी हा शब्द आलेला आहे. एका ठिकाणी दीर्घतम्याबद्दल योजिलेल्या दशम युगाचा अर्थ धावण्याचे दहावे दशक असा मॅकडोनेल करतो. लोकमान्य टिळक दहावा महिना असा अर्थ करतात, व दीर्घतमया याचा अर्थ दहा महिन्यांच्या शस्त्रीनंतर उगवणारा सूर्य असा देतात. पंचवार्षिक युगाचा उल्लेख प्राचीन साहित्यात आढळत नाही. सेंट पीटर्सबर्ग कोशात आलेले आणि शिमरने दिलेले पंचविंश ब्राह्मणातले अवतरण त्या प्रथावरील डीकॅट एल्याचा अर्वाचीन मंदातून घेतलेला उतारा आहे. अथर्ववेदात कमानें शत वर्षे, अयुत (१००००१ वर्षे), आणि मंतर दोन, तीन व चार युगे असा उल्लेख केलेला आहे. यावरून युग अयुतापेक्षा जास्त असावे असे दिवसे, परंतु यावरून खाली नाही. शिमरने ऋग्वेदातून एक उतारा (८. १०१, ४) दिलेला आहे, परंतु तेथे चतुर्विंशवार्षिक उल्लेख खास नाही. तैत्तिरीय ब्राह्मणामध्ये बालाचे विभाग फार मोठे (३० एक लाख वर्षांचा एक) कल्पिलेले आढळतात. कलि, द्वापर, त्रेता आणि कृत या चार युगांच्या खालीलप्रमाणे निर्देश वेदकालीन वाङ्मयात नाही. तथापि हे शब्द अशाच्या दानार्था खालेले आढळतात. ऐतरेय ब्राह्मणात ही नावे येतात, परंतु त्याचा युग या अर्थी उपयोग केलेला दिसत नाही. हीच अर्धे याचा पक्षाचे दान असाच अर्थ असावा, व हा अर्थ वैश्व, रौच, त्रि-सद, मंत्रमुकुट आणि धूर यांनी शक्य मानिला आहे. रौचचे असे म्हणणे आहे की, हा मंत्र प्रक्षिप्त आहे. परंतु हे लक्षात ठेविले पाहिजे की, हा उतारा ऐतरेय ब्राह्मणातल्या जवळ जवळ शेवटच्या भागातील आहे. पुष्य, द्वापर, खार्वा आणि कृत्त ही चार युगे नवरच्या पार्श्व ब्राह्मणात, आणि द्वापर हे रोपव ब्राह्मणात उल्लिखित असलेले आढळते.

^३ वर्ष-याचा मूळचा अर्थ पाऊल, पण नंतर पावसाळा, व नंतर वर्ष असे अर्थ होत गेले आहेत.

^४ सवत्सर-हा शब्द ऋग्वेदात व तदुत्तर ग्रंथांत वारंवार आलेला आहे. एका वर्षाचे ३६० दिवस असतात व त्या वर्षांत १२ महिने असतात असे सहिता व ब्राह्मण ग्रंथ यांचे एकमत आहे. हे वर्ष म्हणजे चांद्रवर्ष होय व या वर्षामध्ये सहा दिवस अधिक येतात. सौरवर्ष या अर्थी हा शब्द फक्त सामवेदाच्या निदानसूत्रात आलेला आहे. त्यात असे विधान आलेले आहे की, सूर्य सप्ताकीस नक्षत्रांपैकी प्रत्येक नक्षत्रात ११ १/२ दिवस धार्यनितो चांद्रवर्ष व सौरवर्ष (मग ते नाक्षत्र वर्ष असो किंवा साप्तातिक सौरवर्ष असो) याचा मेळ बसणे शक्य नसल्यामुळे या दोन वर्षांचा मेळ घालण्याचे प्रयत्न निःसशय झाले होते. ब्राह्मणकालात सुद्धा अधिक मास धरून हा मेळ घालण्याचा प्रयत्न चांगल्यास सफल झाला नव्हता. दर सहा किंवा पाच वर्षांनी एक अधिक मास धरण्याबद्दल उल्लेख सापडतात, पण हे अधिक मास लोक पाळीतच याबद्दल निश्चित पुरावा नाही. शिमरच्या मते या बद्दल पुरावा वर्षाच्या उग्रा याचा आहेत. त्यावरून समलक्ष झालेला आहे त्या याचा पाच आहेत व त्या अंशा. सवत्सर, परिवत्सर, इदावत्सर, इद्रवत्सर व यत्सर, किंवा सवत्सर, परिवत्सर, इदावत्सर, इद्रवत्सर, वत्सर, किंवा तवत्सर, परिवत्सर, इदावत्सर, अनुवत्सर, उद्गत्सर, किंवा संवत्सर, परिवत्सर, इदावत्सर, अनुवत्सर, इद्रवत्सर, पण ही गोष्ट लक्षात ठेवण्यासारखी आहे की इतर काही प्रयातून या वर्षाच्या नांवात फक्त आहे इतकंच नव्हे, तर पंचविंश ब्राह्मण (१७. १३, १७) व तैत्तिरीय ब्राह्मण (१. ४, १०, १) यांत चार, अथर्ववेदात (६. ५५, ३) तीन, त्याच ग्रंथात (८. ८, २३) व तैत्तिरीय आरण्यकात (१०. ८०) दोन, आणि वाजसनेयी साहित्यात (३०. १५) सहा; अशा तऱ्हेच्या सप्रसज्जनाच्या शब्दा आहेत. परंतु या नावांचा अधिक मास-गमनेच्या पद्धतीशी कोठेही संबंध असल्याचा उल्लेख नाही. तेव्हा वरील वर्गांच्या नावाच्या यादीवरून एकत्रच अनुमात निघते की सवत्सा वत्सर शब्दांची प्रथमा सवत्सर व परिवत्सर या शब्दावर आगारलेली पर्यायनामे यज्ञपुरोहितांनी उपभोगात आणिली होती ही जी नवीन नावे शोभून काढिली त्यांचे मूळ पंचविंश ब्राह्मणातल्यासारख्या उल्लेखात सापडते. या ब्राह्मण प्रगत निरनिराळ्या चातुर्मास यागाचे निरनिराळ्या वर्षांची साम्य दाखविलेले आहे. शिमर जेव्हा "द्वैतार्थिक सालेंत प्रत्येक वर्षांत ३५४ दिवस अशी लागोपाठ दोन वर्षे असतात व दर दुसऱ्या वर्षी एक अधिक मास असतो" असे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न करतो तेव्हा त्याचे समर्थन करणे फारच कठिण जाते. कारण ३५४ दिवसांचे एक वर्ष अशी स्थिति सूर्यकालाच्या अगोदर मुळीच नव्हती. शिमरचे असेही म्हणणे आहे की जे बारा दिवस ऋतू अगोराच्या घरा निजले होते असा ऋग्वेदात (४. २३, ७) उल्लेख आहे ते १२ दिवस अधिक म्हणून धरण्यात आले होते तो असाही म्हणतो की हे बारा दिवस ३६६ दिवसांच्या सौर

बारावीं ३५४ दिवसाच्या चंद्रवर्षाचे समीकरण परम्पराकडितां दक्षिणमानान्ताच्या वेळी मिळताने असत, व ज्या अर्थी प्राक्कालीन जर्मनीमध्ये 'द्वादशरात्रीनां' खोळ पृथ्व मानीत त्या अर्थी ही अथिष्ठासमणनापद्धति इत्या जर्मानिक कालातील आहे. परंतु हे मत सर्वेची चुकीचे आहे. कारण हे बारा दिवस म्हणजे गंगमराची प्रतिमा होय ('संस्मरणस्य प्रतिमा' कठ मं. अथर्व-वेद बघे). म्हणजे बारा दिवस द्वादशमानाचे दर्शन होत, या बारा दिवसांना कालगणनेला विलकुल संबंध नाही' असे मॅक्डोनेल म्हणतो पांच वर्षांच्या फेऱ्यात सन्मर हेंच पांचवीं वर्षे यांनी असा तऱ्हेने सामग्रात्री शांच्या मतानें बोधायन धीतसूत्रामध्ये (२. १२; ३. १; २६. १८) काही गोष्टींचा काल दाखविला आहे. त्यांत काही सती कालगणनेचा व्यवस्थित प्रयत्न अभावा असे त्यांचे मत आहे.

१४ सं ग व.-वरणाच्या बाबी दूध पाठण्यासाठी जेव्हां हांडून नेतात ती वेळ असा याचा अर्थ आहे. दिवसाची जी वांटणी केली आहे तीत उगाला 'तूर्वाह' म्हणतात तो हा भाग होय. हा गच्छ ऋग्वेदांत व इतर संहितांतहि आढळतो.

१५ निनी मा लि-हा शब्द ऋग्वेदांत व तदुत्तर ग्रंथांत रचवेचर आढळ आहे. याचा 'अमातास्या व तदाधिष्ठित देवता' असा अर्थ आहे. खोळामध्ये रक्षा काली अशी कल्पना होती की ही देवता म्हणजे घनबान्वाची समृद्धि व सुपीकता यांची देवता आहे. कारण, थंड व घनस्थिति यांचा निकट संबंध आहे. दृष्टवशा (म्हणजे ज्या अमावास्यास अन्य काल चंद्रदर्शन होईल-जी चतुर्दशीसुद्ध आहे-त्या) अमावस्येचे नांव निनीकालि आहे; व गच्छ (ज्या अमावस्येस चंद्र मुखीच दिवणार नाही-जी प्रतिपदेनें मुळ आहे-त्या) अमावास्यास पुढू असें म्हणतात, अशी निनीकालि व कुढू यांची व्याख्या आहे.

१६ हिम.-याचा अर्थ पंढी-थंड हवा-असा असून ऋग्वेदांत बारवार व तदुत्तर ग्रंथांत कमी वेणारा असा हा शब्द आहे. हा शब्द तैत्तिरीय ब्राह्मणांत बर्फ या अर्थाने पुढिली आला असून पद्मर्षि ब्राह्मणांत नुस्तुराकालि आला आहे.

१७ ना तु मां स्य-या शब्दाचा अर्थ 'नार महिन्यांना' असा आहे व हा शब्द एक मास अशा अर्थाने तैत्तिरीय संहितेन वापरलेला आहे. हा मास ज्या चार चार महिन्यांच्या तीन ऋतूंत वैदिक वर्षे विभागलेले असे त्या ऋतूंच्या आरंभी होत असते. याग प्रत्येक ऋतूच्या आरंभी सुरू होत याबद्दल दृष्ट उद्देश आहे; वैश्वदेव फाम्बुनी पौर्णिमेला, दुसरे वरुणप्रयास पर्व आषाढी पौर्णिमेला व तिसरे सारुमेग पर्व कार्तिरी पौर्णिमेला होत असे. या तिथींनी जर ही यज्ञेनें झाली नाहीत तर वेदा पौर्णिमेला, धावणी पौर्णिमेला व आषाढपणी (मार्गशीर्षी) पौर्णिमेला हे याग करण्यास सवलत होती. एवढेच नव्हे तर वेणारी, भाद्रपदी व पौषी पौर्णिमेला सुद्धा हे याग केल्यास सवलत असत. या वैकल्पिक तिथी ब्राह्मणग्रंथांत प्रस्तात मानलेल्या

नाहीत, पण ज्या अर्थी तैत्तिरीय संहिता व पंचविद ब्राह्मण या दोन्ही ग्रंथात फाम्बुनी पौर्णिमेऐवजी चैत्री पौर्णिमा विस्थाने समत मानलेली आहे व तेथूनच वारंवार गणला आहे, त्या अर्थी या सर्व वैकल्पिक तिथी पूर्वी समत असाव्या हे उघड आहे. यात्री-पौष्या मताने फाम्बुनी नक्षत्रांत अयलेल्या पूर्ण चंद्रापासून वारंवार ज्या अर्थी समजला जात असे-व असा समजला जाई असातद्वल पुरावाहि आहे-त्या अर्थी एकाच चंद्र फाम्बुनी नक्षत्राजवळ असताना दक्षिणायनान्त होत असे व तेव्हा प्रसून वर्षारंभ पडात. या काळी उदययनान्त सूर्य फाम्बुनी नक्षत्राजवळ असे तेव्हा होत असे. ही व्याख्या ऋग्वेदकालामध्ये असावी व तशी ती प्रिली शत्रुपूर्वाच्या चारव्या सहस्रकामध्ये होती. ही कल्पना जर खरी भरली तर यात्रीची म्हणतो की, वर सांगितलेल्या वैकल्पिक तिथी ज्या काळी चैत्री चिंता वेणारी पौर्णिमेस दक्षिणायनान्त होत असे त्या वेळच्या बोधक असाव्या. पण शोलेडेनवर्ष व यथी यांचे असे मत आहे की-व तेंच मत प्राप्त आहे-फाम्बुनी पौर्णिमा व वर्षंत ऋतूचा आरंभ ही एकच होती ही गोष्ट सर्वांस मान्य आहे, व ही गोष्ट जर खरी मानली तर यात्रीचीच म्हणजे आपोआपच चुकीचे ठरते. शिवाय माघ महिन्याची अमावास्या ही दक्षिणायनान्ताची तिथि म्हणून जे कधीतनि ब्राह्मणांत निघत आहे व ज्यावर ज्योतिषा गणित आधारलेले आहे त्यातील तिथीशीं बरील तिथि ही सुसंगतच आहे. फाम्बुनीतील पौर्णिमा दक्षिणायनान्ताच्यानंतर दोड महिन्याने येत असावी व हीच तिथि म्हणजे फेब्रुवारीतील पाहिल्या आठवड्यांतला दिवस हाच श्रीबोच्या मताने हिंदुस्थानात जि. पू. ८०० वर्षापूर्वी मधीन ऋतूचा आरंभदर्शक असावा पण आपण ही सुद्धा गोष्ट लक्षात ठेविली पाहिजे की, वर सांगितलेली तिथि क्षत्रीमरीत्या गृहीत धरावी लागत असावी; कारण वैदिक कालात संबंध वर्षांचे तीन ऋतू मानलेले होते व प्रत्येक ऋतू चार महिन्यांचा गणला जात असे. पण मल्लस्थिति पाहिली तर हिंदुस्थानांतल्या वर्षामध्ये तीन सारले ऋतू नसतात..तेव्हा कांदी खोळानी बसत ऋतूतील कदाचचाचा वैश्वदेव याग जर को ऋतू पूर्ण प्रगट होईपर्यंत काढण्याचे सांगितले तर त्यांत अस्वाभाविक असे काहीच होणार नाही, व याप्रमाणे इतरहि वैकल्पिक तिथींनी संगति लावता येईल

१८ एकाष्टका.-एकाष्टका म्हणजे वय अष्टमी असे अथर्व वेदा-वर्ण सष्ट सिद्ध होते-एकाष्टका कोणती तरी अष्टमी दर्शनात नसून एक विराहित अष्टमी दर्शनात असावी. अथर्व वेदातील एका सूक्तांत एकाष्टकेच वगैरे आहे, आणि त्यावरील माण्यांत सायण म्हणतो की ही एकाष्टका म्हणजे माघ महिन्यातील वय अष्टमी. तैत्तिरीय संहितेत असे सांगितले आहे की एकाष्टका हा वर्षभर चालणारा यज्ञ करण्याकरितां दौदा घेण्याचा दिवस आहे (७. ४, ८, १).

१९ दर्श (दिवस).-याचा अर्थ, पूर्णमासाच्या दिवसाच्या उलट अमावास्याचा दिवस असा होतो. हा शब्द नेहमी 'दर्शपूर्णमासी' असा द्वंद्व नमासात येतो, व हे दिवस त्रयाला मोठे मह-

चक्रचे मार्गले आहेत. या द्वंद्व समासात दर्श शब्दाचा जे अग्रस्थान दिलेले आहे ते घ्यानात ठेवण्यासारखे आहे. कारण त्यानून पूर्वी महिन्याचा आरंभ अमावस्येच्या दुसऱ्या दिवसापासून होऊन दोनट अमावस्येस दोन-मोर्षमेस नव्हे-ही गोष्ट पूर्णपणे सिद्ध जरी झाली नाही तरी बघण्यास रुचाविली जाते.

१० दशमी.—अथर्ववेदच पंचविश ब्राह्मण हांमध्ये ९० व्या वर्षापासून १०० व्या वर्षापर्यंतचा जो अवधी त्याला हे नांव दिलेले आहे. यालाच ऋग्वेदामध्ये 'दशम युग' (आयुष्याची दहावी अवस्था) असे नांव दिले आहे. वैदिक काळातल्या आर्य लोकांमध्ये विरायुल हे फारसे अपरिचित नव्हते; कारण बंभर पावसाळे काढण्याबद्दल (शरदः शनम्) ऋतूनी अनेक वेळा आपली इच्छा प्रकट केलेली आहे. दीर्घतमा १०० वर्षे जगण्याबद्दल ष महिदास हेतरेय ११६ वर्षे जिवन्त राहिल्याबद्दल उल्लेख आलेला आहे. ओगोसिक्रियोस याने असे लिहून ठेविले आहे की, त्या काळाचे लोक कधी कधी १३० वर्षेपर्यंत जगत असत. हे म्हणजे व जातवर्त १२० वर्षे जिवन्त राहण्याबद्दल प्रकट केलेली इच्छा ही जुळतात. यदाचित्क १३० वर्षे ही अतिशयोक्ति असेल, परंतु हिंदुस्थानांत हल्ली जे अनायुष्य दिवून येते त्याचे कारण ऋग्वेदकाली ज्याचे नावाडे ठाऊक नव्हते त्या तापाचा हट्ट हट्ट गांवलेला परिणाम होय.

११ पौर्णमासी.—'पूर्णचंद्र असलेली रात्र' अथर्ववेदात हिला पावेन मानून हिचा मोठा उत्सव केला आहे. तदनंतरच्या ग्रंथांमधूनमुद्धा हिचा वारंवार उल्लेख आला आहे. गोमिलसूत्रात (१.५. ७) चंद्र व सूर्य यांमध्ये या दिवशी सर्वांत जास्त अंतर (विकर्ष) असते, असे म्हटले आहे.

१२ या म.—अनेकवचनी. अपर्य वेरांत एका ठिकाणी रांधण्या मताप्रमाणे याचा अर्थ ज्यामध्ये सूर्य (अग्नि) फिरतो ते ग्रह, असा होतो. परंतु इस्लामीत आणि ख्रिस्तीने हे दोघेहि याचा अर्थ 'रात्रीचे ग्रह' हाच करितात.

१३ सप्तमा.—याचा मूल अर्थ सप्ताहा असा असला, व तो अर्थ अथर्व वेदामध्ये काही ठिकाणी आढेसा दिसतो. त्याचस्तुच याचा अर्थ ऋतू असा कल्पित होतो, पण तो फारशा प्रचारात नाही. विनोद प्रचारातला अर्थ म्हणजे वर्ष असा आहे. शतपथ ब्राह्मणप्रमाणे (६. २. १, २५) एके ठिकाणी वाजसनेयि गृहितेमध्ये (२७. १) महिना असा अर्थ घेतलेला आहे, पण या अर्थाबद्दल संशय आहे.

१४ शश्वन—समासात हा शब्द आला असला याचा अर्थ वर्ष असा होतो. शठक संहिता (१५. ५) व शतपथ ब्राह्मण (५. ३. ३, ६) यांमध्ये याचा अर्थ तांदळाचा तांदुळाचा जात असा आहे. हा शब्द विशेषणार्थी लघुप्रेगांत आणला म्हणजे याचा अर्थ दर वर्षी होणारा किंवा वर्षभर टिकणारा असा होतो व अशा अर्थाने हा शब्द अथर्व वेदामध्ये तापाला लावलेला आहे (१९. ३१, १०).

१५ तिथि.—चांद्र दिनाचे नांव, म्हणजे सप्ताशीस दिवसाभूत किंवा सप्त असलेला चांद्रमासाचा कुठल्या भागा हा शब्द उत्तरकालीन

सूत्रग्रंथांत आलेला आहे; पण ब्राह्मणग्रंथांत तो पूर्ण अज्ञात आहे. कारण ब्राह्मणांत ज्या दिवसाचा उल्लेख आहे तो नैसर्गिक सावन दिवस होय.

स्थान

[स्थान नांवे आणि त्यावरील टीपा प्राचीनांच्या राजकीय परिस्थितीच्या व शासनसंस्थेच्या अभ्यासास उपयुक्त आहेत. त्या जाणण्यासाठी ग्राम, पुर इत्यादि शब्दांवरील टीपा वाचल्यात. प्रत्येक देशावरील टीपा अर्थात अत्यंत महत्त्वाच्या आहेत. त्या प्रमाणे नद्यांवरील टीपा महत्त्वाच्या आहेत. हा शब्दगमुधय वेदकालीन भूगोलविद्येचा हापक आहे.]

अतिप्रधानां [ऋग्वेद]

अत	अवर	उप
अन्तर्मान	अस्तमीन	उत्तरक
अन्तिक	अंत	तद्वि
अंतर	आस	तुर्ग
अन्तोक	उपम	निताम
अवावत		

दूरनामं [ऋग्वेद]

आरे	परवत	दूरउप
आरे	प्रपिल	विनेय (दूरवत)
परारे	दूर	मान)
परचै		

[तै. सं.]

अन्तिक	आरात	दूर
अवर	आरे	विधतः
अवस्ताव	उपउप	विधम्
अवार	उपस्य	

अकाश नामं [ऋग्वेद]

अचन	ख	रोचन
अचर	पूतस्योमि	विषमन
अन्तरिक्ष	धु	विषार
अन्तरिक्ष	धन्वन्	विषु
अप	नमस्	विमान
अपाद	नाक	विषा
अवुज	अवर	व्योमन्
अवर	पुष्का	सगर
आरात	शुषीवी	समुद्र
उदक	बर्हिस्	साउ
उपरिबुज	वीरीड	स्वर्गम्
उपदूर	धू	स्वयम्
उपलो (अन्त-रिक्ष)	रजस्	हिरण्यनेमि

[तै. सं.]

अन्तरिक्ष	आन्तरिक्ष	गोप
-----------	-----------	-----

दिक् यु	नमस् नियत्	व्योमन् रक्थ्यश
[अथर्व वेद]		
अभिर्गां	दुरेअन्त	गुच्छल
आन्तरिक्ष	दुं	वातगोप
स	नमस्	वियत्
खड्ग	नियान	वीध
तृत	पीलमती	

ग्रामनाम [ऋग्वेद]

अदेवी	ग्राम्य	हृजन
अन्नन्मय	नामिणी	ग्राम्यर
आयसी	पुर	धारदी
ग्राम	महाग्राम	ग्रामग्राम

[तै. सं.]

अन्नन्मय	ग्राम्य	महापुर
ग्राम	पुर	

[अथर्ववेद]

अपराजिता (मन्द्र- काचं नगर)	ग्रामयोपी	पुर
अन्नन्मय	जीवपुर	धारणावती
अन्नन्वती	देवपुर	वारतेय

देशविशेष [ऋग्वेद]

उद्गम	गान्ध	वेतु
कोकट	गुंग	सरस्वतीरन्
कृन्धन्	हुग	सारस्वत
निवि	यक्षु	रिन्धु
गन्धारी	राम	

[अथर्व वेद]

अंग	बन्धिक	रम
अन्तर्देश	मगध	रदा
गन्धार	मघ	राम
धन्व	मागध	विशर
पट्टर	भूजवत्	सोन्तर्देश

[संहितेतर]

उत्तीनर	दक्षिणापथ	मद्र
कुक्षेत्र	देश	मध्यदेश
कोसल	मीच्य	मरु
गांडव	पंचनद	मण्णार
गन्धार	परीणद्	वंग
जनपद	परिमात्क	विदर्भ
तृधे	मगध	विदेह

द्यावापृथिवीनाम [ऋग्वेद]

अदिति	अंगमी	उर्वी
अपरा	अदि	ओणी

शोणी	नमसी	रजनी
गंगीरा	पनस्त	रोदसी
गंगीरा	पार्थ	सदसा
प्रतर्ती	पुरन्धि	समना
चपू	पृथी	सुजन्मनी
दुरेअन्ता	यहुला	रक्था
धिपणा	मदी	

नदी सामान्यनाम [ऋग्वेद]

अफ्नारी	नाम्ना	वधू
अपुव	पयस्वती	वरी
अत्रिरी	पारावती	वाणी
अर्णी	पार्वती	शृणना
अरुनि	भास्वती	श्वेतयावरी
इरावती	ननुया	सरस्वती
उर्वी	महेति	सरित्
ऊर्जस्वती	मातृ	सलुत
कतावरी	यव्या	सिन्धु
एनी	यद्दी	सिरा
कुम्भ्या	योयुवती	नीरा
कुम्भा	रप्ती	मुषारा
रादोअर्णी	इजाना	सुवरी
सरस्वती	देवती	व्यन्ती
धुनि	रोषचक्रा	सुति
धोती	रोषस्वती	होत्या
नदी	रोहि	हरस्वती
नदीतमा	इक्षणा	हरित
नदीरन्	वक्षणी	हिरण्यवणी
नभनु		

नदी विशेषनाम [ऋग्वेद]

अंशुमती	गंगा	वीरपत्नी
अजसी	गोमती	सिन्धु
अनितभा	गुप्तामा	सुवरी
अपि	हृषती	श्वेतयावरी
(कोरडी- नदी)	देशी	श्वेत्या
अदमन्वती	वराणी	सप्तसिन्धवः
असिनी	पुरोपिणी	सरयु
आपया	मरुदधा	सरस्वती
आर्जीनीया	मेहान्	सिन्धु
उदी	यमुना	सीलमावती
ऊर्णवती	यव्यावती	सुनाह
कुम्भा	रसा	सुगोमा
कुलिशी	वितस्ता	सुमरु
कुम्भ	विपार	हरित्युषीया
दिप्रा	विवाली	

[अथर्ववेद]

अंशुमती	पराणी	शीपाला
असिनी	वराणावती	सिन्धु
उरुमिरा	संहितेतर	
	वारीती	कोसित

६२ महार्णव

६३ सदानिरा

६४ सुदामन

‘ग्राम.- कृत्रेय व तत्पुरत वाङ्मयात हा शब्द आला असून त्याचा मूळ अर्थ ‘खेडे’, ‘गांव’ असा असावा. वैदिक काळी लोक बहुतेक खेड्यांतच रहात असावेत, आणि ही खेडी सर्व देशभर पसरली असून काही खोब व काही जवळ असून ना मोठमोठ्या रस्त्यांनी जोडली होती. नेहमी गावात व अरण्यात, आणि खेड्यांतील झाडात व प्राण्यात आणि अरण्यांतील जंगली झाडांत व जंगली प्राण्यात (ग्राम्य व अरण्य) फक्त दाखविलेला आढळतो. गांवात गुरेढोरे, घोडे आणि दुसरे माणसाळलेले प्राणी, त्याच-प्रमाणे मनुष्ये रहात. तेथे धान्यसंचयहि असे. तोंच्याकाळी जंगलातून डोरे परत गावांत येत. साधारणपणे गावे मोकळीच असत, पण कधी कधी आतल्या बाजूला किंवा (पुढे) बांधीत असत. गांवात पृथक् पृथक् घरे असून प्रत्येक घराला बऱ्या तरी धावार असावे असे वाटते. परंतु वैदिक वाङ्मयात ह्याबद्दल काही संविस्तर दृष्टीकत नाही. मोठमोठा गावेंहि (महाग्रामाः) असत गांवातील लोकांचा एकमेकाशी कसा संबंध असे हे निश्चय सांगणे मोठे कठिण आहे. पुष्कळ ठिकाणी हा शब्द ‘मनुष्यसभ’ असा साधित अर्थाने आला आहे. बहुतरुण हा अर्थ त्या शब्दाच्या ‘खेड्यांतील मंडळी’ या अर्थीच्या उपयोगापासून निघाला असावा, कारण हातपच ब्राह्मणात हायत मानव हा आपल्या गावातह (ग्रामेण) हिंडत असे असे म्हटले आहे. क्षिप्र म्हणतो की कृत्रेयदात भरतावे लोक (जन) यांना एका ठिकाणी गाई घोषणारे लोक (गव्यन् ग्रामन्) असे म्हटले आहे, त्यावरून वरील निवक्षित अर्थ निघत नाही. त्याच्या मते ग्राम शब्दाचा कुटुंब आणि राष्ट्र जात (विश्व) हांच्यामधील अर्थ आहे. तथापि ग्राम याचा बरोबर अर्थ करावयाचा म्हणजे ह्यां पुष्कळदा स्थिति दिसते त्याप्रमाणे एकाच राज्यातील. पुष्कळदा कुटुंबाचा जमाव असा करता येईल.

वैदिक वाङ्मय खेड्यांतील सामाजिक अंतर्बन्धसंबंधाने काहीच सांगत नाही. खेड्यांतील सर्व लोक मिळून समाईक मालकीने जमिनीची लागवड करीत असताले असे वाटत नाही. जो थोडासा पुरावा उपलब्ध असेल त्यावरून प्रत्येक मनुष्य किंवा कुटुंब निराळी गेती करीत असावे. परंतु कायद्याने नसली तरी त्या वेळी ही गेती प्रत्यक्ष वैयक्तिक नमुन कोट्टुविक असावी. ‘ग्रामकाम’ हा संहितामये आढळणारा शब्द राजा आपल्या प्रीतीतील लोकांना, खेड्यांतील जमाबंदीसंबंधाने राजकीय हक्क देत असे असे दर्शवितो. नंतर सवे जमिनीचा मालक राजा आहे ही कल्पना उदयास आली आणि याच कल्पनेबरोबर राजा ज्या लोकांना असे हक्क देई यांना जमीनदार-जमिनीचा मालक-असे म्हणण्याची चाल पडत गेली. परंतु वैदिक वाङ्मयात ह्या मतांना आधार म्हणजे फक्त ग्रामनाम हा शब्द होय. आणि हा शब्द ज्याप्रमाणे उद्युयानिक उल्लेख शब्द दर्शवितो त्याप्रमाणे प्रत्यक्ष जमिनीच्या देणगी पेशा राजकीयद्वारा किंवा राजकीय दृष्टीचीच देणगी दिली जात असावी असे दर्शवितो. अशा देणगीमुळे प्रत्यक्ष शेताची लाग

वड करणारे लोक हुमण्याची बूटें बनत. परंतु प्राचीन काळी अशी उदाहरणे पाहिली दिसत नाहीत. प्राचीन काळी गांव म्हणजे वाय-देशीर किंवा राजकीय वायतांत एक मूलमान होते असे म्हणता येत नाही. गांवात प्रत्यक्ष गेती करणाऱ्याशिवाय इतर कामे करणारे त्याहार, तक्षन् (सुतार), कर्मार (लोहार) वगैरे दुसरे लोक असत. परंतु ते ग्रामसंघाचे घटक असत असे मात्र नाही. शिवाय स्वतः लागवड न करणारे परंतु राजाची देणगी म्हणून किंवा परंपरागत वतन म्हणून ह्या खेड्यात काहीतरी हितसंबंध असणारे क्षत्रिय आणि ब्राह्मणहि असत. मान वरील सर्व लोक राजाच्या ताब्यात असत, आणि त्यांनी राजाला खंडणी म्हणून अन्न किंवा नोकरी किंवा असा-तारवे काहीतरी सोबे लागत असे, परंतु राजाने जर राजघराण्यातील कोणत्या तरी आपले हक्क दिले असतील तर मान राजाला हा कर देण्याची जल्दी नसे, अथवा वेदामध्ये गांवाच्या उत्पत्तीतील राजाच्या भागाचा उल्लेख आहे. कृत्रेय व तत्पुरत संहिता आणि ब्राह्मणे ह्यांत गावांतील सुट्याला किंवा नेत्याला ग्रामणी असे म्हटले आहे. ह्या नावाचा बरोबर अर्थ संस्थापक आहे. क्षिप्रप्रमाणे ग्रामणीकडे फक्त लष्करी काम असे, आणि खरोखरच त्याचा सेनानी ह्याच्याशी कित्येक ठिकाणी बंध दाखविलेला आहे. हातपच ब्राह्मणात तो सूत ह्याच्या खालच्या दर्जाचा असून तो राजपरिवारातील रत्नापेक्षी एक रत्न आहे ही जागा वैदिक अतिशय मोठेपणाची वाटत असे आणि ही ज्याला मिळेल तो अभ्युदयाच्या गिळारावर चढला असे समजत असत. राजाशी हा जो ग्रामणीचा संबंध आहे त्याबद्दल अने वादेंत की हा मनुष्य संपादनने निवडला जात नसून राजास त्याची नेमणूक करीत असावा. परंतु ह्या जागेवर कधी पिंडीजाद, कधी नेमलेला तर कधी निवडलेला मनुष्य असावा असे वाटते. याबद्दल खानोलायक पुरावा मिळत नाही. ह्या शब्दाच्या एकचनी उपशोभावानून जराशी अडचण उत्पन्न होते. बहुतरुण राजधानीतील किंवा राजग्रामांतील ग्रामणीचा मोठा मान मिळत असून त्याचे वजनहि बरेच असावे असे वाटते. एकेंदर राज्यात अर्थात् बरेच ग्रामणी असले पाहिजेत, परंतु त्यापैकी राजपरिवारात फक्त एकच असावा.

ऐतरेय ब्राह्मणांत (३. ४४) ‘पूर्वकडील ग्रामसमूह बहुजनांनी परिपूर्ण असतात; पश्चिमेकडील अरण्यवत् असतात’ असे वर्णन आहे. छांदोग्य उपनिषदांत (८. ६, २) ‘महापथ दोन ग्रामांना जातात,’ असा उल्लेख आहे. बऱ्याच संहितामधून ग्राम्य पशू असा उल्लेख आढळतो.

अथर्ववेदांत (३. ३१, ३) - ग्राम्य पशू अरण्यपशूंपासून वेगळे झाले आहेत असे म्हटले आहे तैत्तिरीय संहिता (७. २, २, १) या ठिकाणी मात प्रकारचे ग्राम्य पशू व सात प्रकारचे अरण्यपशू सांगितले आहेत.

तै० मं. (५. २, ५, ५; ७. ३, ४, १) येथे ‘सप्त ग्राम्या ओषधयः सप्त आरण्याः।’ असे वर्णन आहे.

वृत्ताख्यनोपनिषदात् (६. १. १३) दद्यां प्रकारची धान्ये गांवांन असतात म्हणून म्हटले आहे. तांदूळ, यव, तांदूळ, उडीद, मसुरा, गहू, हुलगे इ. दिलेल्या सर्व द्रिद्राणी प्राप्त म्हणजे लोचनंय असाच अर्थ आहे. ग्रामग्राम म्हणजे गावाचा अधिपति असा अर्थही, सहितेंत व मैत्रायणी सहितेंत हा शब्द आलेला आहे. ग्रामणी याचा अर्थ गावातील पुजारी, किंवा अधिपती (पाठील); पुढे अत्र असा अर्थ आला (रा. प्रा. ३. ४. १, ७) गृताच्या रालाचा अधिपती याला ग्रामणी असे म्हणत असत.

'नामिणी, - ऋग्वेदात 'पुत्र' म्हणजे मित्रा याचें हे विशेषण म्हणून आलेले आहे. या शब्दावरून हें एता मित्राचें विशेषण तशी असले पाहिजे किंवा 'नामिन् अथवा नामिन् नांवाच्या एता राजाचा' असा अर्थही तरी असू शकतो.

'पुत्र, - हा शब्द ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथ यांमध्ये वारंवार आलेला असून त्याचा अर्थ तद, यच्छ्रुत मित्रा किंवा मायेचें इच्छाण असा आहे, हे तद काही प्रसंगी यच्याच मोठ्या आरा- राचे असले पाहिजेत. कारण एता तदाला पुत्री व पुत्री (पुत्र) अशी विशेषणे दिलेली आहेत. इतर द्रिद्राणी 'अभ्यमनयो' म्हणजे दगडाचा बाधलेला किंवा अग्ने म्हटलेले आहे. कधी कधी ही मान्याची किंवा भायसी म्हणजे लोख- लाची केलेली असत (ऋ. १. ५८. ८). पण हे शब्द लाक्षणिक दिसतात. गोमती (गाईची सुक) निष्पाचा जैव अथर्व. ८. ६. २३ मध्ये आलेला आहे व त्यावरून हा निष्पाचा उपयोग गाई देवण्याकडे होत असावा हें उघड दिवते. शारदी (पावसाळ्यातले) किंसे दास लोकांच्या हास्यात असलेले म्हणून उघड आलेला आहे. राभर भित्ति (घातपुत्री) धनलेल्या मित्रांचाहि उल्लेख (ऋ. १. १६६. ८, ७. १५, १४) आलेला आहे. युरोपमधील मध्ययुगातील सरदार लोक जे आपल्या तद्वैदिक्या मित्रात कायमचे राहत असत ते वैदिक काळी लोक हा विज्ञात राहत असत असे मागणे चुकीचे होईल. हे मित्र म्हणजे ह्या आला असतां बवावाच्या जागा होत. हा कित्र्याना टणक मातीचे तट, मेढेनेट व खंदक असत. विशेष व गेज्जर हाचें उलट असे म्हणणे आहे की पुत्री मित्रांविनाहीत व पाली प्रेक्षकार्त्त वगैरे केव्हाप्रमाणें पाटलिपुत्र शहरासारखी मेढेनेट व पुढे खंदक हातीं सुक शहरें असत. हे शब्द आहे. पण याला स्पष्ट पुत्रा नाही. किंवाय नगर हा शब्द बराच नंतर प्रचारांत आला ही गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे. वैदिक काळी शारदीतील राहणी निवेप प्रचारांत येऊन प्रगत झाली होती असें दिसत नाही. महाभारतांत नगर, पाग, घोष हे शब्द आलेले आहेत. वैदिक वाङ्मयांत ग्राम ह्याच्या पलीकडे लोकांची पारशी मजून गेली नव्हती. हा ग्रामाची निरनिराळी रूपे पुढे प्रचारांत आली असतात. एतेंच, सहिता व द्राप्य ग्रंथ हात निष्पाचा वेड्यांचा उल्लेख आलेला आहे. ऋग्वेदात म्हटल्याप्रमाणें या ह्याचो अर्थाचा उपयोग होत असे.

'वृज, - रोंपच्या गतांत 'गृह्येदामर्थे' कित्येक ठिकाणी ह्याचा अर्थ बगारत, खेदेगा (जर्मन लोकांचे मार्क) व त्याचे रहिवासी असा होतो. शिमरल हें मत प्राप्त असून त्याच्या मतानें वृजनामर्थे सुरक्षित जागा (शिथिलभूग) असा अर्थ अन्तर्भूत होतो. ही शिथिलभूग म्हणजे एखादे ग्रामवासी अगर सुदारितांत एरीकृत झालेले कुल ज्या जागेत सुरक्षिततेकरितां रहात असे ती जागा होय. वेष्टनर उल्लेखी वृजन् ह्याचा जोळ असत शब्दसः अर्थ घेतो; व हा मूलार्थापासून पुढील अर्थ तो प्रसवितो. पण परंपरागत आलेलें मतच जास्त स्वाभाविक आहे.

'वो कट, - प्रमगद ह्याच्या नेतृवाखाली आणि इन्द्रभक्त- निष्ठ असलेले असे हे लोक ऋग्वेदांत एके ठिकाणी उल्लेखिलेले आहेत. यावर म्हणतो की, हें एता देशाचे नांव होते, आणि नंतर वीर देशाला मगध म्हणू लागले. म्हणून शिमर म्हणतो की, वीर देश हे अनाथ लोक असून मगध देशांत रहात असत. घेवर म्हणतो की, हे लोक मगध देशांत दस्ती पकडून होते, परंतु ते आर्यच होते. परंतु इतर आर्यन जाती आणि हे ह्यांच्यांत फरक होता. कारण ते नास्तिक मताचे असून बौद्ध धर्माचें मगध हें धर्मपंथ होतें. परंतु ही साम्यता संशयास्पद आहे; आणि ओटेननर्ग आणि हिलेनट ह्यांनाहि खात्री नाही. राजवाडे वीरदास केराडी समजतात आणि चांदेरकर ते म्हणजे प्राज्ञ समजतात. आमच्या मते अशी आणि आचार्य चाणक्याच्या उल्लेखावरून आजकालच्या सर्वोपरांनी त्यांस आर्यन किंवा नान्दआर्यन दर्जा निष्पाच्या केलेल्या प्रचारात कधीहीहि निमत नाही.

'गन्धारि, - ऋग्वेद आणि अथर्ववेद यांत गन्धारि नावांन उल्लेखिलेल्या लोकांचे गन्धार हें मागाहूनचें नांव आहे. छांदोग्य उपनिषदांत गन्धार हे ब्रूचे म्हणून उल्लेखिलेले आहेत.

'मगध, - ह्या लोकांचा वैदिक वाङ्मयांत वारंवार उल्लेख येतो. परंतु त्यांच्याबद्दल संपूर्ण तिरस्कार दाखविलेला आढळतो. हा शब्द जरी ऋग्वेदात प्रयुक्त आढळत नाही, तरी तो अथर्ववेदांत सांप- टतो. त्या ठिकाणी गन्धारि व मगध या उत्तरेकडील व अंग व मगध या पूर्वेकडील लोकांत ताप जावो अशी ह्मण प्रसट केली आहे. शिवाय यजुर्वेद सहितेंत पुरुषसुक्ताप्रसंगी दिलेल्या वृद्धीच्या यादीत मागध किंवा मगधदेशीय मनुष्य याचा समावेश केला असून, अतिशुद्ध 'मोठा आवाज' (१) याला तो अर्पण केला आहे. शिवाय अथर्ववेदांतील श्रावत्यतोमांत मागध हा शब्दाचा भिन्न भिन्न, हास्य, व चारी दिशांग इमदुमविशारी गर्जना होता असे म्हटले आहे. धोतसूत्रांत असा उल्लेख आहे की एतया प्रात्याला जेव्हा आर्यमंडळीत घेत तेव्हा एतयाचा वाईद मागध मागधनात (मग- यन्तु मगधदेशीय) ह्या प्रात्याचा विशिष्ट पोषाण देत असत. परंतु ही गोष्ट पंचविश्वामूर्तात आढळत नाही. उलट कधी कधी तेथे चांगले नांवलीक शालेले मान्य राहतात असत असे दिसते. कारण कीर्तिका आर्यानांत मगध, 'मगधनामो' 'मगधदेशांत राहणारे' म्हणून दिलेले व यांच्या मते हें अपवादामक दिसते.

बौधायन व इतर सूत्रे, आणि तसेंच बहुधा ऐतरेय आरण्यक यात मगधाचा एक राष्ट्र म्हणून उल्लेख आला आहे. तेव्हा यावस्तु शिमारचे, यज्ञवेद व अथर्ववेद यातील मागध हे मगधदेशीय मनुष्य नसून वैश्य पुरा व क्षत्रिय हो यापासून झालेल्या मिश्र राततीनें वाचून असवे हे म्हणजे अप्रयोजक दिसते. ही जातीची वस्तुता एकदंत शशास्त्र नर आहेच, पण निदान मागधासारख्या जाति-वाचक नावाविषयी स्पष्टीकरण देताना तरी मुख्यच निचारात घेण्यालायक नाही. मागध हा पुढील काळात माद म्हणून सम-जला जात असे, यात काही विशेष नाही. कारण हा देश याणाच्या लोकांचे मूलस्थान होता हे उघड होतें, व या देशातील माद व दुरच्या पश्चिम देशा जातहि असत. याच वर्णाव नंतरच्या भ्रष्टात जात म्हणून सवोभू लागले, व नंतर याच्या मिश्र उत्पत्तीची वस्तुता निघाली.

कौंड आणि मगध मूळचे एकच असल्यामुळे, ऋग्वेदात दिसून येणाऱ्या मगध लोकाविषयीच्या विस्फारार्थें कारण बहुधा मगधानां प्राज्ञाणी संस्कृतीचा लवकर हवीकार केला नसावा यागोष्टीत असवे, असे ओल्डेनबर्गचे म्हणणे आहे व ते अगदीं शतपथ प्राज्ञाणाला घडून आहे. कारण कोसल व विदेह हे मुळां परेच दिवस-पर्यंत पूर्णपणे प्राज्ञाणी संस्कृतीत आले नव्हते, मग मगधाची तर गोष्ट राहोच. या स्थितीस वेबरच्या मते आणखी दोन गोष्टी कारण झाल्या असल्या पाहिजेत एक मूळ रहिवासाचें रण व दुसरी बौद्ध संप्रदायाचा उदय. हे दुसरे कारण यज्ञवेद किंवा अथर्ववेद यांना सामू पडत नाही, परंतु त्या ऐवजीं जर ओल्डेनबर्गच्या मताप्रमाणें अथर्ववेद प्राज्ञाणी संस्कृति हे कारण घातलें तर या म्हणण्याला काही तरी महत्त्व देता येईल. यापेरीं पाहिलें कारणच जरी ओल्डेन-बर्गला सशयास्पद वाटतें तरी ते मॅकडोनेल यास पूर्णपणें सगु-जिह्व दिसतें पार्मिटेर तर असेहि म्हणण्यास घजतो कीं, मगधात आर्यन लोकातर पूर्वकरील समुदाय काही लोकांनीं हरावी गेली, व त्याच लोकात हे मिसळत गेले. या म्हणण्याला जरी वेदात आधार नाही तरी तें मॅकडोनेलच्या मते काहीचें सुफुसित आहे कारण तो म्हणतो की, जसजसे पूर्वेकडे आर्यन लोक आत जास्त शिरत पाहले, तसतसें त्यांचे कवरेस मूळच्या रानटी जातींवर कमी कमी पडल्याचें आढळून येतें. आधुनिक मानववंशशास्त्राच्या दृष्टीनें पाहिलें असतां असे स्पष्ट सिद्ध होतें कीं, जसजसें पूर्वेकडे जावे तसतसें आर्यन जातीशीं सादस फार कमी कमी होत जातें, व त्यामुळे यावहल पार्मिटेरचे म्हणणे बरोबर असारेचें पाहूं लागतें. परंतु असल्या प्रकारचा प्रपचा हिंदुस्थानातील मिश्र जातीविषयी घोलतांना विशेष महत्त्वाचा नाही.

राजवेद मगानां धारण करणारे ते मागध असा पतंजलीच्या आधारें मगध याचें व्युत्पत्तिदात. पण 'मग' म्हणजे पाप असे पतंज-लीचें मत न स्वीकारतां 'मग' म्हणजे इराणी लोकांचे उच्चारणा-मगी नोंवातें प्रसिद्ध असलेले लोक, असा घेऊन राजवाडे याची मगध समजवी व्युत्पत्ति आम्हांस प्राप्त आहे. आम्ही मगधें आस्तित्व हिंदुस्थानांत ऋग्वेदकालीं होतें आणि ते वैदिक लोक जेव्हाही-

पासून असारे असें म्हणतों. असें म्हणण्याचें कारण आम्ही सविस्त-र पुढें दिलेच आहे.

उक्ती न २— ऐतरेय ब्राह्मणांत (८, १४) कुक्षपचाल, वध आणि उशीनर असे मध्यदेशात एके ठिकाणीं रहात असत असें म्हटलें आहे. कौटीलीय अर्थशास्त्रात देखील (४, १) उशीनर, कुक्षपचाल आणि वध हे एके ठिकाणीं रहात असत असा उल्लेख आहे. परंतु गोप्य ब्राह्मणात (२, ९) उशीनर व वध हे उत्तरेकडे होते असा उल्लेख आहे ऋग्वेदांत एके ठिकाणीं (१०, ५९, १०.) राणी उशीनराणी हिच्या मंत्रात उशीनर हाचा उल्लेख आहे. सायणानी उशीनराणी याचा अर्थ एक ओपणि असा केला आहे. पदार्थिपु ती त्या देशांत होणारी ओपणि असेल शिमार म्हणतो की हे लोक पश्चिमेचे वायव्येकडेच्या बाजूला रहात असत. त्यांच्या मताला आधार म्हणजे ऋग्वेदातील अनुक्रमणीत शिबि बौमिनीर यास एका ऋचेचा द्रष्टा मानला आहे. आणि हे शिबि सिंधु आणि चिनाप ह्या नद्यांमध्यें रहात असत असें जेल्हसाडर याचे अनु-यायी म्हणत हा होय पण हा पुरावा निर्णायक आहे असें म्हणतां येत नाही. कारण, महाभारतकाली शिबी हे कुक्षेत्राच्या उत्तर दिशेला रहात असत, आणि वैदिक काळी उशीनर हे मध्यदेशांतून हि आणखी पश्चिमेकडे रहात असत असें गृहीत धरण्यास काहीच पुरावा नाही.

कुरक्षेत्र (कुक्षेत्राची जमीन) हे एक अति पवित्र स्थान मानिलें आहे यातच हवपट्टी, सत्सवती व आपया ह्या नद्या वहात असत तेथेच दार्यणावत नावाचें सरोवर—शतपथ ब्राह्मणातील अन्यत-दृष्टा—होतें. विरोक्षच्या मताप्रमाणें ऋग्वेदात काही ठिकाणीं आलेला वस्त्या नावाचा ओढाहि कुक्षेत्रातच होता. तैत्तिरीय आरण्यकातील कुक्षेत्राची मर्यादा दक्षिणेंत खाण्डव, उत्तरेस वृषी आणि पश्चिमेस परीणह बारी आहे. साधारणपणें सत्याच्या सरहित्वा प्रान्ताचीहि तीच मर्यादा आहे

कोसल — प्राचीन वैदिक वाङ्मयात हें लोकचें नांव म्हणून आलेलें नाहीं. आर्यसंस्कृतीच्या प्रसाराची शतपथ ब्राह्मणांत (१, ४, १, १.) जी कथा आहे तीत विदेह माथव ह्यांची प्रजा कोसल विदेह, हे कुक्ष-पचाल ह्याच्या मागाहून प्राज्ञण संस्कृतीकालीं आले असा उल्लेख आहे आणि ह्याच ठिकाणीं सदानोरा ही दोन देशांची—कोसल व विदेह यांची—मर्यादा आहे असे घणिलें आहे शतपथ ब्राह्मणातच दुसऱ्या एका ठिकाणीं (१३, ५, ४, ४) कोसल्य अथवा कोसल राजा पर आठगार हेत्यनाम ह्यानें एक अथमेव केला असें लिहिलें आहे शांखायन श्रौतसूत्रावरून (१६, २९, ५.) कसरी आणि विदेह यांचा सचन असावा असें दिसतें. वेबर म्हणतो कीं, विदे-हाचा होता (पुरोहित) अथल याचा वंशज बहुतरून शांखल्यन ह्या असावा व त्याला प्रशोपनिषदांत कोसल असें म्हटले आहे उत्तर आणि दक्षिण कोसल असा भेद वैदिक आणि बौद्ध वाङ्म-यांत आढळत नाही.

कोसल हा देश गंगेच्या ईशान्येला असावा आणि तो सत्याचा अनोव्या शीतच वास या असें वाटतें. कोसल देश हा

प्रमनंरचनेपूर्वाच षष्ठ्या गेला असून वेदोपादान्या परिवर्तना
 तो नंतर झाला अशाचा आणि दाशरथ्यराम हा ब्राह्मण जातीच्या
 विवाहापूर्वीच—कदाचित् दाशरथ मुद्रा पूर्वीच—होजून गेला
 असावा असे आमचे मत आहे.

टीका.— तैत्तिरीय आरण्यकात् (५. १. १.) कुरु-
क्षेत्राधी ही एक मर्यादा आहे. महाभारतांतिल सायब घन आणि
हे एकच आहे हे निर्विवाद आहे. पंतर्विद्वाद्वाच्य आणि शास्त्रात्मक
यांतहि हे नाव आहे.

जैन पद.— हा शब्द ब्राह्मण ग्रंथात आलेला असून तेथे त्याचा अर्थ राजाच्या जलद सेवे, व भूमि मिता राज्य हे दोन्ही अर्हेत. जानपद या विशेषणाने राजाची प्रजा हा अर्थ झुटा धरित होतो. ऐ. ब्रा. ८. १४. येथे साध्याचार्य जनपद म्हणजे ग्राम असा अर्थ करितात. हेगच्या भाषावृत्त 'स्यक' (राजे ब्रह्मते,) असा अर्थ दिला आहे. तैत्तिरीय ब्राह्मणात (२. ३. १. ९.) जनपद म्हणजे जनपदवासी असा अर्थ लायात येतला आहे. छांदोग्य (५. ११. ५.) व वृहदारण्यक (२. ९. १८.) या उपनिषदांत जनपद याचा दंड असा अर्थ आहे.

प्र. १०.— तृतीय आरण्यकात् (५. १.) सुरसेनायाः
उत्प्रेक्ष्यते भागं मृदून् स्याथा रुद्रेण भक्षितं भवेत्. पण हा
मजी कोण या टिपावी होता हें निश्चित नाही. हा देव हाता वर
नाही दाखवलेय मजी रोसा आहे.

६६ क्षिपापद्य. — (दक्षिणेककीर्त मायं), क्षाया अर्धे
दक्षिण देशे अतो अमृत हा शब्द मराठीत उज्जाला भावना
सम्या ' हृदयान ' अर्धे मृगतो त्या महाराष्ट्रास लागू
आहे. हा शब्द धरापूर शब्दामागेवर मौखिक धर्म-
सूत्रकालापीसून महाराष्ट्रास लागवेल्या सांपडतो. मारा
तवच्या दुसरा शब्दसमूह मृदुल मृदुल ' दक्षिणापदा ' हा होय. हा
शब्द ऋष्यदायार्थे आलेला असून ज्या ठिकाणी हनुवर पेटलेला
मनुष्य (पराशर) हनुवर फैला असतो जातो त्या जागेला लाग-
वेल्या अर्थाने, तेथें, क्षाया अर्धे दक्षिण वा, आर्यावर्तापरी-
हत्या दक्षिणेककीर्त सुलभ. क्षायावर्ताची दक्षिणेककीर्त सीमा
कीर्तीकरी उजवेवर्तालायेंत मुढां निष्पादि पर्वत हीच गगली
जात असे, दक्षिणापदा अर्थां पर्व पदपदावर र्वीकरीत नाहील;
व सावणाचार्य यांचा अर्थही निराकार झाला, पणु ही हनुवर
नेष्टेच्या रोमनां पदविष्णवाच्या जागा होती ही शब्द स्पष्ट आहे यात
संशय नाही. शमयार्थातील रामचं उदाहरणहि क्षाया र्वीने लागत
डेग्यासारखें आहे.

१३६ हा- हा शब्द उपनिषदांश्या न सूत्रमर्थांश्या काशमर्थांश्या
प्रवारांत आलेला नव्हता, तो काय एवढ्याच ऐतरेय ब्राह्मण्याच्या
शब्दार्था भागांत न वाजवलेले राहिलेले (३५.११) एका
विशेष वाक्यावयवभूत मनांत आलेला आहे. हा मनांत राहिलेला
मित्राच्या पाव मर्या भावून असा उक्तेन आलेला आहे. हा

मंत्रावहन सरस्वती ही नदी म्हणजे निधूत होय असे जे मत काही लोक प्रतिपादन करतात ते पूर्णपणे चुकीचे ठरते. कारण या मंत्रात 'देव' हा जो शब्द आलेला आहे त्यामून असे दिवले की, हा मंत्राच्या दृष्टाच्या मताने सरस्वती नदी मध्यदेशातच होती व यज्ञवेदातील, भूगोलविषयक पुरावहि हेच सिद्ध करते.

भूमांचा एव लहान भाग आणि मोठा भाग अशा दोन अर्थां हा शब्द अगूत त्या दोन्ही तद्दन्तीं त्याचा उपयोग आहे. 'देवीय' या छिन्नाने प्राप्त अशा अर्थाचा हा शब्द आहे. परंतु हे सर्व 'देव' शब्दावर रक्तेले पाडिय आहे. पाच नद्या कोणत्या हें निश्चित होत नाहीं. एकदां आपल्या आप्पात पाच नद्यांची नावे दिली आहेत. पण ती नांवे निश्चित ठरान्याचीं आहेत. सिंधु आणि सरस्वती ह्या भिन आहेत असें ठरणें योग्य होय आणि ऋग्वेदातील नदीसूक्तानेहि सिंधु आणि सरस्वती भिन आहेत असे सिद्ध होतें.

१६ नीच्यः—(जाली रहस्य) हे पथिके रुडील कही राखूं नाल माहे, ऐतरेय माझ्यातील (८. १४.) हा नीच्यत्वा उल्लेख वरून ते मध्यदेशातील लोकानून निघते हेत असे दिसते. हे नीच्य लोक म्हणजे सिंधु नदी व यंगना ह्या प्रांतांतील लोक होत.

१५ च नद-याच मया असलेला, हे पंचाचें नाव अष्टाभारत. काकापर्यंत कोठें आलेलें नाहीं. अलीकडील शोध पंचाच हे म्हणताथे पर (म्हणजे ऋग्वेदाचा जन्म पंचावात ह्याला) म्हणून त्याचें महर्षी कार हा गोष्ट सोटी ठरवून पहात आहेत. हॅगार्डेल, पिरेड, व गेडर हा विद्वान लेनामी निरनित्येने मुद्दे मांडून असें सिद्ध केले आहे की, ऋग्वेद-विज्ञान त्याचा वारसचा भ्रष्ट-हूनकडे म्हणजे मध्यदे-शांत विहिला गेला. हिल्लैटच्या मतानें ऋग्वेदाचा काही भाग पंचाच किंवा अष्टापरिणया यात, व बाकीला भाग मध्यदेशांत लिहिले गेला. आम्हांला ऋग्वेद पंचावात रचला गेला हे म्हणवें चरकले आहे अर्थ वाटत नाहीं.

१० परिणहः—अपरे केदारपर्व (१०, ४, १) या शब्दानां
येदि किंवा अशा तःहेची एखादी वस्तु असा अर्थ आहे. पंचमिना
ब्राह्मण, तैत्तिरीय आरण्यक व सूत्रयं ह्यामध्ये आल्याच व कुं-
रोत्तर असलेल्या एक स्थळानं हे नांव आहे. अपरे केदारपर्व
पदप्रकाराचे 'परिणहि' अपे पर स्त्रीकारले असून त्याचा मू-
असा अर्थ येतला आहे व ह्याला आधार म्हणून तो. प्रा. ३,
२, ४, ७ हे स्थळ दिले आहे. 'परिण' हे पर पठं शकत
जातं. तैत्तिरीय आरण्यकांत हा देशवाचक शब्द आहे अर्थ
उच्च दिवसे. तो स्वभाववाचक आला तरी ह्मकत नाहीं; परंतु तो
अपरे केदारपर्व आहे. शब्दापन सूत्राल 'परिण' नाम स्वती' असें
स्पष्ट म्हळें आहे. शांतायन ह्मणित 'परिणहि' अर्थेय आहे.

१६ पारितोषिक — हे ऐतरेय ब्राह्मण (२, १९) यांत आलेल्या एका गोष्टीवरून सरस्वतीमुळे वनलेल्या एका बैरागेचे नाव आहे असे निश्चित होते.

१७ मद्र — या लोकांचा उच्चा वृद्धारण्यक या उपनिषदात केला गेला आहे. काय पत्तल हा त्या वेळा त्यांच्यात रहात होता. त्याच्या 'औदीच्य मद्र' या शब्दाचे नाव दुसरीकडे वैदिक वाङ्मयातही आले आहे ऐतरेय ब्राह्मणात (८, १४, ३) हे हिमालयाच्या पलीकडे (परेण हिमवन्तम्) व उत्तर कुरुच्या जंगलास (मृगजे शिमरच्या मत्ताप्रमणे बहुधा कर्मगरीत) राहणारे म्हणून उल्लेखिले आहेत. उपनिषदात आलेले मद्र लोक कुरुच्या प्रमाणे बहुधा मध्यदेशात-कुरुक्षेत्रात रहात असावेत, असे मॅकडोनेलला धाटते.

१८ मध्यदेश — (मगधा देश) मानव्यमहात्म्याप्रमाणे उत्तरेस हिमालय, दक्षिणेस विन्ध्य, पश्चिमेस विन्धान आणि पूर्वेस प्रयाग (अलाहाबाद) असलेला हा प्रदेश (म्हणजे जेथे सरस्वती अरण्यात गुप्त होते आणि गंगायमुनाचा संगम होतो तेथपर्यंत पूर्वेला असलेला प्रदेश) होय. त्याच प्रथात ब्रह्मर्षि देवात कुरुक्षेत्र, मत्स्यदेश, पंचाल देश व भारसेनक देश याचा व ब्रह्मवर्तात सरस्वती व ह्यद्रती यामधील अत्यंत पवित्र भूमीचा समावेश होतो म्हणून दिले आहे. बौधायन धर्मसूत्रात आर्यावर्त हा प्रदेश विन्धानाच्या पूर्वेस, वासक वनाच्या पश्चिमेस (पालक वन = फाळे जंगल अथवा हृद्विरजंगलचे फनजल), हिमालयाच्या दक्षिणेस व पारियात्र अथवा पारियात्र पर्वताच्या उत्तरेस आहे असे दिले आहे. शिवाय त्याच ग्रंथात आणखी असेही म्हंटले आहे की काहींच्या मताप्रमाणे हा प्रदेश यमुना व गंगा या नद्यामधील होय, परंतु भाटवर्माच्या मताप्रमाणे तो सोमा नदी (बहुधा सरस्वती) व पूर्वे जेथे उगवतो तो प्रदेश याच्यामधील आहे. मानव्यमत्स्य व वशिष्ठ धर्मसूत्र याच्या अन्यथे आर्यावर्त हा देश विन्ध्य आणि हिमालय याच्यामधील होय असे दिसते या दोन मर्यादा कौपीतीक उपनिषदात आलेल्या आहेत मध्येदेश हा शब्द वैदिक नाही, परंतु ऐतरेय ब्राह्मणात (८, १४, ३) या कृतिंत 'मध्या प्रतिष्ठा विस्' (मगधा स्थापित देश-मगधा पश्चात् कायमचा देश) असा प्रयोग केला आहे या प्रदेशात कुरु, पंचाल, वरा व उत्तरेन हे लोक राहतात म्हणून दिले आहे. यापैकी वरा व उत्तरेन मागाहून अगदी वेपता झाले. मध्यदेश हा कुह पंचालांचा देश होता व याच देशात जादूने व उत्तर-कालीन संहितानुसार रचिले गेले. संहितानुसंगी हेचच झाले असतांना त्याच्या पूर्वेस कोसल-विदेह असून पश्चिमेस ओसाड प्रदेश होता. वातपय ब्राह्मण आणि ऐतरेय ब्राह्मण यांत पश्चिमे-कडील जातींचा निवेमपूर्वक उल्लेख आला आहे शिवाय कोसल व विदेह यांचे ब्राह्मणचैत्राळाच्या येथे या इतकी कथाही वातपय ब्राह्मणात दिलेली आहे.

शुक्र असे म्हणतो की, पारियात्र पर्वत हा विंध्यादीचा एक भाग आहे व मध्यदेशाची पश्चिम मर्यादा प्रथम आदर्श पर्वत ही

असावी. वातपय वातपय ब्राह्मणाच्या एका पाठात व दुर्गा पठित्याच्या टीकेत 'प्रागादर्शनात्' असा पाठ असून 'अदर्शनात्' असा नाही. पाणिनीवरील महाभाष्यात 'प्रागादर्शनात्' असे आहे. हीस डेह्रिडस व मॅक्सम्यूर वगैरेंनी आर्य ब्राह्मणवादाच्या कल्पेवर फिदा होऊन अशी एक विचित्र कल्पना पुढे मांडली आहे की, आर्य लोकांची एक छोटी चिन्तल व शिल्लितच्या बाजूने मध्यदेशात आली त्याच्या बरोबर ब्रह्म नसल्यामुळे त्यांनी द्विविडविधायी लगे केली, व त्यापासून आर्यद्रोड जात उत्पन्न झाली. या कल्पेस वैदिक वाङ्मयात आधार सापडणे अशक्य आहे वैदिक वाङ्मयात वैदिक लोक कोकशा मार्गाने आले याचा उल्लेख नाही असे म्हणजे बेजगळ्याप्रमाणे आहे. वरील करणा पुढे निगलेल्या वेदमापावरून वसविलेली आहे. ही कल्पना कोणत्याही बाबाला जुळेल अशी नाही.

१९ मद्र. — (अनकवचर्षी) तैत्तिरीय आरण्यकांत हा कुरु क्षेत्राचा उत्तर म्हणून आला आहे. उत्तर म्हणजे वेदी खणण्यावर ती माती टाकण्याची जागा रिया वगैरेज. कुरुक्षेत्र हा प्रदेश जर यज्ञातील वेदी कल्पिली तर मध्येस हा त्या वेदीचा उत्तर होईल मारुतशाल मध्येस हें नाव उत्तरकालीन संहित प्रदात करून दिलेले आहे.

२० मगधा. — हे एका जमेचे नाव आहे. ऐतरेय ब्राह्मण-प्रमाणे कुह राजाला येथे जय मिळाला.

२१ वंग. — हे बंगालप्रांताचे नाव आहे, पण पूर्वाकालीन वैदिक ग्रंथांत ते सापडत नाही. ऐतरेय आरण्यकांत 'वंगवगवा' असा शब्द आला आहे. तो बहुधा वंग-मगधा या शब्दाचा अपवाद असावा. वंग-मगधा. म्हणजे दोपारजेलाचे वंग व मागध लोक. बौधायन धर्मसूत्रांमध्ये हा शब्द झालेला आहे. ऐ. शा. वरील भाष्यात सायणाचार्य वंग व अवगाध ही दृष्टांची नावे आहेत असे म्हणत.

२२ विदर्भ — पूर्वाकालीन वैदिक वाङ्मयात फक्त जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणातच हे एका जमेचे नाव म्हणून आलेले आहे. हा ठिकाणी येथील माचळजातीचे कुजे वाघास ठार मारीत असा उल्लेख आलेला आहे. विदर्भ हाच वहाड प्रांत असला असें पुष्कर विज्ञानार्थ मत आहे.

२३ विदेह — हे एका लोकांचे नाव असून ब्राह्मण कालाच्या अगोदर ते कोठे आलेले नाही वातपय ब्राह्मणात विदेह मानवाची जी कथा दिलेली आहे तिजवरून विदेहात सस्कृति आली ती पश्चिमेकडील ब्राह्मण लोकांनी आणली व विदेहाच्या पूर्वेस कोसल देश ब्राह्मण सस्कृतिमय झालेला होता असा जो जनप्रवाद आहे तो खरा असल्याने दिसते. विदेहातल्या लोकांना पुढे जी प्रसिद्धि मिळाली तिचे कारण त्यांचा राजा जनक हाची सस्कृति होय. वृद्धारण्यक उपनिषदात हा जनक राजा जन्मविद्येचा प्रमुख पुरुस्कृत होता असे म्हंटलेले आहे. कौपीतीक उपनिषदांमध्ये विदेहाना सर्व काहीच्या लोकांना आलेला आहे. ऐतरेय ब्राह्मणात

निरनिराळ्या लोकांची जी यादी आलेली आहे तीमध्ये विदेह लोकांचे नाव वगळलेले आहे कारण कोसल व काशी लोकांवरून त्यांचा प्राच्य (पूर्वार्ध) लोकनामधेच अतर्भाव होत असे. शांसायन श्रौतसूत्रामध्ये असे म्हळ्ये आहे की, काशि, कोसल व विदेह ह्या तीन राष्ट्रांपैकी प्रत्येक राष्ट्राला एक 'जल जातुमर्थ' नावाचा पुरोहित होता, व त्याच ग्रंथात दुसऱ्या एका ठिकाणी विदेह खोराचा राजा 'पर-आय्णार' व कोसल लोकांचा राजा हिरण्यनाभ ह्यांच्या निम्न सर्वत्राचे स्थंथरपण केलेले आहे. सातपथ ब्राह्मणग्रंथातही परआय्णार हा हिरण्यनाभाचा वंशज असून कोसल देशाचा राजा होता. पंचविश ब्राह्मणात उग्रेविलेला नर्मदास्थ नावाचा हुसरा एक विदेहाचा राजा होऊन गेला. यजुर्वेद संहितेमध्ये 'विदेहाच्या रार्था' असा उल्लेख आलेला आहे. पण तैत्तिरीय संहितेवरील टीकाकार असे म्हणतो की, वेदही हे नुसते विशेषण आहे व त्याचा अर्थ सुंदर हारीर असलेला (शिशिर देहसंबंधी) असा आहे. चौपायन श्रौतसूत्रामध्ये ब्राह्मणी सप्तर्षींच्या लंकांत विदेह लोकांचे नाव आलेले आहे. कोसल व विदेह या देशाची सर्वदा सदांनीर म्हणजे अव्यक्तीन गंडकी (ग्रीक मुगोल बेटे हिला कोन्वेन्ट्रिझ असे म्हणत असत) ही नदी होती, ही नदी नेपाळमधून निघून पाटणाच्या समीर गंगा नदीस मिळते. विदेह देश म्हणजे हल्लीचा जवळ जवळ तिबुत देश होय.

१८ नदी.— कृष्णदेवनागरी व मागाहून हालेल्या ग्रंथात याचा अर्थ पाण्याचा प्रवाह असा आहे. नदीच्या पात्रात ज्या उधळ जागा (गोथ) असतात त्याचा, त्याचप्रमाणे नदीच्या पलीकडील तीराचा (पाराचा) व नदीतील घोड्याच्या स्नानाचा असे अनेक आलेले आहेत नद्याचा पर्वताशी निकट संबंध दाखविलेला आहे. दून येतो. नदीपात ही पदवी समुद्राला किंवा त्याच्या पाण्याला एकाद्री दिलेली आहे. 'याया सिन्धुर्देवा' हे अथर्ववेदा (१४, १, ४३) मधील यादव समुद्राच्या 'सारिणीते' या गोवाच्या शाखाची उग्री देत आहे.

१९ नद्या.— कृष्णदेवनागरी अनेक वेळां व मागाहून हालेल्या वाङ्मयांत होडीने ओलांडण्यात योग्य अशी नदी या अर्थी हा शब्द आलेला आहे (पा. सू. ४, ४, ११ पदा) तसेच अशा अर्थाचे पक्ष हे नाव्य अंगे रूप होत.

२० नदी.— हा शब्द सीलिंगी व अनेकवचनी असून कृष्ण-देवाच्या एका ऋचेंत 'नदीं पान' असा हाचा अर्थ आहे 'वज्रगा म्ह० कु या' (वाल्मी) असा अर्थ सायणाचार्य वगैरे करितात. निरंजनाकरानें मात्र नदी नामात याचा पाठ केला आहे

२१ अमिनी.— 'काळी' हे ऋग्वेदांत एका नदीचे नाव आहे हिला नंतर चंद्रमागा म्हणून जागचे आणि श्रीर लोकां निला अश्रुसिनीन म्हणून असत. ज्ञानां पचनार्थ जी चिनार म्हणून नदी आहे ती हीच होय.

२२ आपया.— दृग्विती आणि सरस्वती ह्यांच्यामध्ये या नद्याचा नावाचा कृष्णदेवा पक्ष एकाद्री उग्रेण आहे दुड-

विगच्या मनाचा कल ही नदी आणि आपया म्हणजे गंगा ह्या एकाच होत असे म्हणण्याकडे अग्रे, परंतु शिवर म्हणतो की ती सरस्वती नदीची ठाणेधारावरून वाहणारी शाखा अथवा पश्चिमेवर्ती आधुनिक इंदमती असावी, व विश्वे लम्हणे वी कुष्मावरावरून वाहणारी महाभारतातील आपया नदी ती हीच असावी. येथे पुढें दिल्याप्रमाणे एक विशेष कल्पना करणे शक्य व युक्त आहे. वी सूर्या सरस्वती गुप्त म्हणजे जलरहित आहे असे म्हणतात त्याचप्रमाणे ऋग्वेदकाळांहि मानण्याची पद्धति असावी असे अनुमान काढण्यास या पदाचा विशेष आधार आहे. ह्या ठिकाणी तीन नद्या येण्यास समुच्चयार्थक असे पाहिले नाही, हेहि लक्षांत ठेवण्यासारखे आहे. 'आपया' या ऐवजी 'अपया' असा पाठ असल्यास बरा, व तोच मूळ असावा अर्थ धरून वरील अनुमान आहे. महाभारत वगैरेमध्ये सुद्धा असा चुकीनेच उग्रेण असला.

२३ आजीक, आजी कीय (पु), आजी कीया (खी).— बहुतेक म्हणून दोन्ही पुढिली शब्द राट किंवा लोक दशोदरात आणि जालिगी शब्द त्या देशातील नदी दर्शवितो. हिलेनॅट म्हणतो की, हा देश काश्मीर प्रांतात किंवा काश्मीरजवळ जगाचा कारण अभिप्राय याचा भाज आर्सेसीडा, ह्याने आपले नाव आपल्या लोकांच्या नावावरून धारण केले आणि अनिसार काश्मीरच्या जवळ आहे असे नॉरमन म्हणतो. विश्वे आजीक हा देश आहे हे कळू करतो, परंतु तो देश कोणता हे सांगता येत नाही असे तो म्हणतो, परंतु रॉय अथवा शिवर ह्यांपैकी कोणीच ते विश्वेनाम आहे असे कळू करित नाही. उल्लेखी सर्वे श्रेयकार आजीकीया हे नदीचे नाव आहे असे कळू करतात. रॉय हा कण एकाच उताऱ्यात वरील म्हणजे कळू करतो, परंतु इतर ठिकाणी तो शब्द सोमलोसाच्या भाड्यांनी लागू पडतो असे म्हणतो, परंतु तो शब्द सर्व उताऱ्यामध्ये एकाच अर्थी आलेला आहे असे एडीत परणे जरूर आहे शिवरच्या मते या नावाची नदीच नाही, आणि विश्वेच्या मते या नावाची नदी आहे पण ती ठरविता येत नाही हिलेनॅट म्हणतो की ती उत्तरसिंधु अथवा जितना (क्षेत्र) अथवा दुमरी एखादी नदी असावी. ग्रोसमन हा यास्तवरून ती नदी निचास (मिआस) होव होव असे प्रतिपादन करतो. परंतु नदीसुतिपरसूतांतील ह्या नदीच्या नावाच्या स्थानावरून हे असाय वाटते मुन्हापर म्हणतो की ही नदी म्हणजे जर्नान नदीला येऊन मिळणारी अर्पसन नदी आहे.

२४ ऊर्णवती.— ऋग्वेदांत ज्या सूक्तां नद्याची स्तुति आहे त्यांत लुडिगमस सिंधुला येऊन मिळणाऱ्या ऊर्णवती नामक नदीचा उल्लेख आढळतो. परंतु ही गोष्ट मॅकडोनेल याचा कुडीकी वाटते. रॉय म्हणतो की या शब्दाचा अर्थ 'लोड-रीचा' असा आहे उल्लेखी शिवर हा लुडिगवाचा अर्थ कळूना करतो. कारण तो म्हणतो की, त्यामुळे मी सूजाच्या अन्वयाने

घोंटाळा होतो. विशेष म्हणतो की ते सिंधुनदीचे विशेषण असून त्याचा अर्थ 'जेथे मेंढरा पुढाळ आहेत' असा असावा.

^१ कुमा — ह्या नदीचे नाव दोन वेगळे जवबेदात आले असून अर्वाचीन काबुलनदी आणि ही ह्या एकच आहेत. सायणाचार्यांनी प्रथमच (५. ५३, ९) ह्या शब्द विशेषणरूपक धरला असून दुसऱ्या स्थळी (१०. ७१, ६) मान त्याचा नदी असा अर्थ स्वीकारला आहे

^२ कुमु — हे एका ओढ्याचे नाव जवबेदातील पाचव्या मंडळात एकदा आणि शेंकट्या मंडळात एकदा नदींमुक्तीत आले आहे. सिन्धु नदीला पश्चिमेकडून मिळणारी अर्वाचीन कुरम नदी आणि ही नदी एकच ह्यात सुटका सदाय नाही. सायणाचार्यांनी ५. ५३, ९ येथे 'कुमु' हे सुट्टे या पदाचे विशेषण घेतले आहे परंतु तेथे ते नदीचे नाव घेतले असता चुकते. ५. १० ७५, ६ येथेही सायणाचार्यांनी कुमु हे गोमतीचे विशेषण घेतले आहे 'कुमु गोमतीम्'.

^३ गंगा. — जवबेदातील नदास्तुतीत हे अभुविक्त गंगा नदीचे नाव एकदाच आले आहे. उक्त ५. ७५, ६ येथे विशेषण गंग्या ह्यातही या नदीचा उल्लेख आहे दुसऱ्या सहित्यामध्ये ह्या नदीचे नाव घोंडाही आढळत नाही. परंतु इतरत्र ब्राह्मणांत (१३. ५, ५, ११) हे नाव आले आहे तेथे गंगा आणि यमुना या नद्यांच्या बांधी भरत दो पन्नि ह्याने मिळविलेले विजय उल्लेखिले आहेत, आणि तैत्तिरीय आरण्यकांतील धनात (२. २०) गंगा यमुना ह्या नद्यांमध्ये (येथेच उपर्युक्त मंत्र रचला गेला असला पाहिजे) राहाणाऱ्या लोकांना मोठा सन्मानपूर्वक उल्लेख केलेला आहे गंगा आणि आपसा या नद्यांचे जे लुडविग यांनी अभिज्ञत्व दर्शविले आहे ते घोरतर नाही. कथांचे विशेषण जे 'गंगय' असे आले आहे तेथे त्याचा 'गंगाया जात' असा सरळ अर्थ दिसतो व 'गंगा नदी' प्राचीन आर्यांनी माहीत होणे हे स्पष्ट होई

^४ गोमती — (गार्ह अशगरी.) जवबेदाच्या दहाव्या मंडळात नदीस्तुत (१०. ७१, ६.) ही एक नदी आहे त्या जवबेदून ही सिंधुनदीस मिळणारी नदी असली पाहिजे, आणि सिन्धुला पश्चिमेकडून मिळणारी नदी जी गोमत्र नांव ही अगदी लघुन खंडार रस्त्यात नाही जवबेदात दुसऱ्या एका ठिकाणी (८. २६, ३०.) गोमती शब्दातील स्वरोपकारान्ता ही नदीच असावी पाहिजे असे घाटने. मेंढर म्हणतो की वरील दोन उताऱ्यांत गोमती अथवा अपिच घरोबर बोलावयाचे म्हणजे निष्ठा चार शाखा (व म्हणून अनेक यवनी उपयोग) च उद्भिर्गण आहेत ह्यावरून ती नदी घुल्लेखात — म्ह० वेदिक मुद्यांच्या मध्यभिदू पातो—होती असे दिसते सिन्धु आणि निजा मिळण्याचा या नद्या हा सिद्धान्त स्वीकारला म्हणजे सायणाचार्यांत दिसणारे परिक्रमा सत्र या नद्यांमध्ये—निदान गोमती नदीहो—जोडल्यात आण आहे तो घरोबर नाही असे म्हणावे स्वर्ग

^५ नृणमा — जवबेदात नदीस्तुती ही एक नदी

म्हणून द्या उल्लेख आलेला आहे पण ही नदी कोणती हे ओळखण्यास साधन नाही. ही सिन्धुला मिळणारी नदी होती ही मोठे तेथे उघड होत आहे, परंतु हिचे स्थान निश्चित होत नाही.

^६ दृषद्वती. — 'दृषद्वती' असा अर्थ आहे हे एका नदीचे नाव असून ही नदी काही वेळ सरस्वती नदीला समांतर वहात आऊन शेवटी तिच्या मिळते. हिचे नाव जवबेदामध्ये सरस्वती व आपसा ह्यांच्या घरोबर भरत राजांचे कार्यक्षेत्र म्हणून आलेले आहे. पंचविंश ब्राह्मण व मागाहून ह्यालेले प्रथम सामर्थ्ये दृषद्वती व सरस्वती ह्या नद्यांवरून मोठे यज्ञ झाले असा उल्लेख आलेला आहे या दोन नद्या ही मध्यदेशाची पश्चिम मर्यादा होती असें मनु स्मृति १. १७ येथे उल्लेखिले आहे असे मॅकडोनेल म्हणतो, परंतु सदरहु ठिकाणी वस्तुतः या दोन नद्यांमधील प्रदेशाम ब्राह्मणत म्हणत एवढे म्हटलेले आहे. ब्राह्मणत ह्या मध्यदेशाचा केवळ एक भाग होता.

^७ पं रक्षा. — हे एका नदीचे नाव असून ते नदीस्तुतीत व दहा राजांवर सुदारणे जो लघु संपादिला त्याबद्दलच्या सूक्ष्मात आले आहे. ह्या नदीचे पाणी नवून पळगरी राजे बुद्धन मेले आणि रामांमुळे सुदारला कायमचा जय मिळाला, म्हणून ह्या नदीचे नाव त्या स्मृतीत आलेले आहे ह्या ठिकाणी व जवबेदातील आठवा मंडळात एका ठिकाणी (येथे या नदीला 'महेनदि' असे म्हटलेले आहे) आलेले हे नाव, मागाहून जिला राजा 'हरावनी (रक्षा)' असे नाव मिळाले असे यास्तुत म्हणतो तिचेच अर्थात विशेषण मतांने जवबेदा मध्ये आणखी दोन ठिकाणी (४. २२, २, ५. ५३, ९) या नदीचा उल्लेख आलेला आहे त्या ठिकाणी लोकांनी (ऊर्गा)चा सत्त्व पक्षी शस्त्रांशी जाडलेला आहे मंत्रमुद्रण ओल्लेखनरी यांनाही विशेष लक्ष म्हणणे मान्य आहे पण उच्च ठिकाणी ह्या सर्व निर्विड केलेला आहे त्या बचनीचा निजि अर्थ काय आहे याबद्दल त्यांच्यात मतभेद आहे. विशेष म्हणतो की, पक्षी हे नाव वारीक वारीक केलेल्या लोकांच्या भुव्या (परम्) पासून बनलेले आहे, निरुकांत म्हणजे आहे त्याप्रमाणे नदीच्या वळणापासून किंवा शेंख म्हणजे त्याप्रमाणे नदीतल्या वेत पासून ते बनलेले नाही सुदारविनयविषयक सूक्ष्म पक्षी व सत्रा ह्यांचा एकत्र उल्लेख आला आहे त्यावरून होंपत्तिने अत्रा तर्क केला आहे की, त्या स्मृतीतील आलेल यमुना हे पक्षीचेच दुसरे नाव आहे व मेंढर असे म्हणतो की, पक्षी ही सत्राचेय एक मिळणारी एक नदी असावी, पण हे दोन्ही तर्क अशक्य व अशक्य आहेत हे सूक्ष्म सत्तिन आहे व यांन सुदारण्या दोन निजशांचे वगैरे आले असावे असे मानण्यास हरारत नाही. अश्वेदेदात पक्षी नदीत सेतुपादा उल्लेख आलेला आहे (६. १०, २)

^८ पुरीषिणी. — जवबेदात एका सूक्ष्मात हे नाव आले असून, ते एका नदीचे नाव असावे, किंवा बहुधा त्याचा जन्मप इत्या पर आलेली किंवा पाण्याने मिळतेच दृषद्व

घळत जाणारी नदी असा अर्थ असून ते सरसूचें विशेषण असावें सायणाचार्या त्याचा उदकवती असाच अर्थ करतात. यास्तोनेंहि उदक नामानर्थें 'पुरीय' शब्दाना पाठ केला असून (सास्क २, २२.) पुरीय हें उदकाचक 'नृ' पत्राचें विशेषणहि घेतलें आहे. अर्थात्त संस्कृतमध्ये 'पुरीय' व 'पुरीयिणी' या शब्दांचे अर्थ अगदीच भिन्न झाले आहेत.

३ मरुद्वृथा.— हें एक नदीचें नांव ऋग्वेदांत नवीस्तुतीमध्ये आलें आहे. त्याच ठिकाणी असिनी व वितस्ता यांचा उल्लेख आला आहे. रीयच्या मतें या दोन नद्या मिळून एक झालेल्या प्रवाहाला पुढें पण-गिरा विद्येवर्त नदरुपुथा हें नांव आहे. सिमर याच मताचा आहे. पण कुडवितच्या मते आसिनी व वितस्ता यांचा एक झालेला प्रवाह पणगिरा मिथल्यानंतर पणगीचेंच पुढें मरुद्वृथा हें नांव पडतें. परंतु हें मत धरोवर सात नाही. 'असिनी' ही मरुद्वृथेची अवयवभूत व वितस्ता आणि सोमा या आर्जाकीया नदीच्या शाखाभूत होत असें सायणाचार्याचें मत आहे.

४ मेहलू.— ऋग्वेदांतील नदीस्तुतींतल्या एका नदीचे नांव. क्रुमु आणि गोमती या नद्यांच्या अगोदर सिंधु नदीला मिळणारी नदी. कदाचित् ती क्रुमु नदीला मिळणारी नदी असण्याचाहि संभव आहे.

५ यमुना.— हें जुहीमुर्गा या अर्थाचें नांव त्या नदीस ती गंगा-नदीच्या बाजूनें धरोवर बसत जत हेती म्हणून पडले. हिचा ऋग्वेदांत सौनदा उल्लेख आलेला आहे. आणि उत्तर-कावेरि शब्दमार्गातहि बरेच वेळा आलेला आहे. ऋग्वेदाप्रमाणें वृत्रस आणि शुदास यांनी यमुनेवर त्याच्या शत्रुविक्रम एक छाडें जिरली होती. येथें यमुना हें पण्णी (राप्ती) नदीचेच एक नांव आहे हें होंपकिंसचें मत खों मानण्यास काही आधार नाही असें मॅकडोनेल म्हणतो. अथर्ववेदांत यामुन आज्ञावाचा वैश्वदेव आणि हातपय ब्राह्मणांत भरत यमुनेवर यशस्वी क्षात्याहल बघेल आहो. इतर ब्राह्मणांतहि यामुनची उल्लेख आहे. अने पाठांत सात्व शोक तिच्या काठीं रहात होते म्हणून म्हळें आहे. सायण-मतानें 'बानास' 'सिंधु' आणि 'यमु' हे देव यमुनेच्या काठीं असावयास पाहिजेत, तिला 'मिह्रुद पर्वतासंबंधी' आणि 'यामुन' असेंहि म्हणतात.

६ यव्यावती.— या शब्दाना ऋग्वेदांत आणि पंचविश ब्राह्मणांत नदीचें नांव म्हणून उल्लेख आहे. हिचेजेंद्रच्या मतें ती नदी इण्णांत आहे; पण त्याच्या मतास आधार नाही. यन्मापती व हरि-युपीया या एकच असाव्यात असे सायणाचार्याचें मत आहे. ती इराणापेक्षा हिंदुस्थानांतच असणें जास्त संभवतें.

७ रमा.— वैदिक प्रदेशाच्या वापव्येस असलेल्या नदीचें नांव म्हणून या शब्दाना ऋग्वेदाच्या तीन मंत्रांत उल्लेख आलेला आहे. दत्तर याचा पृथ्वीच्या शेवटास असणारी कथनिक नदी या

अर्थानें उल्लेख येतो. ही पृथ्वीला व लाचपमाने अन्तराष्ट्राचा आव-टून आहे अशी समजूत आहे. सरस्वतीप्रमाणेंच हिच्या संज्ञांतहि ही मूळची खरोपरीची नदी असानी असें मानणें समुचित होईल. कदाचित् ही मूळची अँवसीस किंवा जस्तसीस असावी. कारण रसाचें अवेस्ती रूप 'रझा' वैविदाद्रम्यें आढळतें. हा शब्द मूळ 'रस' म्हणजे 'पाण्याची चव' यावरूनच आलेला असावा आणि म्हणून सरस्वतीप्रमाणें ती कौणत्याहि नदीला लावतां येईल. ही कुमा, क्रुमु, सिंधु आणि सरयू या नद्या-धरोवर अवर्गामुळें कोरडी पडली असा लोख आहे (५. ५२, ५). ऋ. १. ११३, १३ येथेहि (कोरडी पडलेली) नदी पाण्यानें सृष्ट झाली असाच उल्लेख आहे. ऋ. १०. ५५, ६ येथें 'हे सिंधु, गतिवृत्त तूं कुमेसहित गोमती आणि मेहलू-साहित क्रुमु यांच्याप्रव जाण्याकरितां प्रथम तुझा, सुसु, रसा व श्वेती थाप्यासद जातेस', असे म्हळें आहे. सायणाचार्या क्रुमु ही नदीच मानीत आहेत. वेदार्थयानकार या नदीस तुझा, प्रथम मिळाल्यानंतर ही सुसु, रसा आणि श्वेती या नद्यांस मिळते आणि सगळ्या, गोमती, क्रुमु व मेहलू या नद्यां धरो-वर घेऊन चासते असें म्हणतात. यापैकी कुमा (क्रुमु) व क्रुमु (क्रुम) या नद्या सध्यांच्या नगनांत उपलब्ध होताना, गोमती (विन्धुला मिळणारी) उपलब्ध नाही बाकीच्या कौण-त्याहि सध्यां निविल किंवा नामसाध्य प्राप्त नाहीत. ऋ. ५. ५३, ५. येथें रसा, अनिताभा, क्रुमा, क्रुमु, सरयू व पुरीयिणी या नद्यांचा उल्लेख आहे. सायणाचार्या अनिताभा, क्रुमु व पुरीयिणी या नद्या आहेत असें मानीत नाहीत. परंतु महाभारतांत या नद्या मानल्या आहेत. ५. ४१, १५ येथे 'रसा' म्हणजे 'पृथ्वी' असा अर्थ आहे तो अर्वाचीन संस्कृतशी जुळवा आहे. ऋ. ९. ४१, ६ येथें रसा ही नदी रिया रस असा अर्थ सावण येतो. ऋ. ५. ४२, ६ व ८. ७२, १३ येथे रसा याचा पाणी असा अर्थ आहे; परंतु हें पद प्रत्येक नदीला लावतां येत नमुन ही एक विशेष नदी असानी यात निवडून संशय नाही. तथापि पुढल्या प्रभात (भारत अगोरेत) हें नांव आलेलें नसावें.

८ वितस्ता.— पंजाबांतल्या पाच नद्यांपैकी सर्वांत पश्चिमे-कडील ही नदी असून हिचा उल्लेख ऋग्वेदांत नदीस्तुतींत आलेला आहे. अलेक्झांडराच्या इतिहासकारांनी जिला हायर्द्रेसीस असें नांव दिलें होतें तीच ही नदी होय, व हिलाच डेल्टो हा विकेंद्रसीस असें अधिक शुद्ध नांव देतो. मुसलमानी इतिहासकार जिहा बिह्रु किंवा बिह्रु असें म्हणत असत. या नावानी स्पृति हर्ष कामिनी बेथू हा नावात अजूनहि हयात आहे. ज्या पांच नद्यांमुळें पंजाबला पंचासु हें नांव मिळालें त्या पांच नद्याः १ सिंधु, २ वितस्ता (सोम), ३ इरावती, ४ यमुना (पिनाब) व ५ बितास (नियास) या असाव्यान शुतुद्रि (सतलज) हेहि प्रसिद्ध नद्यांविषय एक मार आहे. ह्या पांच किंवा सहाहि नद्या सध्यां पंजाबमध्ये आहेत. सध्यां होताना व निजान याचा संभव झाल्याचें दिसे. व विथर ही नदी अगदीच वेगळी दाख-

बिली जाते. वायुमिक्त सिंधुतटा प्राचीन मोठा नसावा. आरंभाने नाव काही तरी वेगळे असून पुढे त्याच प्रवाहास सिंधु असे नांव पडलें असावे.

“विपाश्.—इ. पासारहित. ऋग्वेदामध्ये दोन वेळा उल्लेखिला एका नदीचें हें नांव आहे. याच नदीला ग्रीक लोक हिक्सासि, हिपानिम किंवा विपासिस म्हणत व हर्षाच्या काळा पंजाबांत हिला विआसनदी असें म्हणतात. ऋग्वेदेतर वैदिक वाङ्मयांत तर हिचा कोठेही उल्लेख नाही. यावरून वैदिक काळाच्या आरंभ लेवतांना या नदीचे फारसे महत्त्व वाटून नव्हतें ही गोष्ट सिद्ध होते असे मॅकडोनेल म्हणतो. या नदीला पूर्वी उर्द्वेरा असे म्हणत असत. ह्या गोष्टीची नेद निश्चिंत असून आहे. गोपय प्राकृपात असे म्हटलेले आहे की, या नदीच्या मध्यभागी वणिग्रीला होती. पाणिनीने या नदीचा उल्लेख केलेला आहे, व याच नदीला वैदिक वाङ्मयानंतरच्या वाङ्मयांत विपाशा असे नांव मिळालें आहे. प्राचीन कालापेक्षा या नदीचा ओघ आतां बराच बदलला आहे. क्र. ३. ३३, १ या ठिकाणी या नदीचा उल्लेख आहे. तेथें शुतुद्रि आणि विपाश यांच्या संगमावर विधामित्र झाला असून तो नदीची संवाद करतो आहे व त्या नद्यांचा पुढें सिंधु नदीची संगम झाला आहे असें वर्णन आहे. निरूपण आणि पदपाठकार (ऋग्वेद) यांचा मतभेद येथें लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे. विधामित्र विपाश व शुतुद्रिच्या संगमावर आला व वाट देण्यान त्याची प्राप्ती करूं लागला (नि. २०, २४). विपाश आणि आजीविता या नद्या एकच आहेत असे यास्त म्हणतो.

“विषाळा.—ऋग्वेदामध्ये एकादा व हा शब्द आलेला आहे व त्याचा तेथें एका अप्रतिष्ठ ओट्याचें नांव असा अर्थ असावा असें मॅकडोनेल म्हणतो. परंतु हें मत सायणाचार्य व वेदार्थचल-कार वगैरेच्या मतास छुट्ट नाही.

“शिफा.—ऋग्वेदामध्ये एके ठिकाणी हा शब्द आलेला आहे. सायण हाचा अर्थ एका नदीचे नांव असा करतात व तो पूर्णतः संभवनीय आहे.

“शुतुद्रि.—ऋग्वेदांत हा शब्द दोनदा आलेला असून या शब्दावरून पंजाबमधल्या अगदी पूर्वेकडील भागांत असलेल्या नदीचा बोध होतो. या नदीला हर्षाच्या काळांत शतलज म्हणतात, व टॉलेमी व अरिस्तोस यांच्या काळांत झरेडोस असें म्हणत असून, वैदिक कालाच्या नंतरच्या काळांत या नदीचें नांव बदलून तिला शनहु (शंभर मार्गानीं वाहणारी) असें नांव मिळालें. पेरिप्लसिक काळांतहि या शतलज नदीचा मार्ग अनेकदा बदललेला आहे. विपाश व शुतुद्रि यांच्या संगम झाला तेथें विधामित्र आला होता व तेथें त्यानें नदीसक नवें असे निरुपांत सोपविलें आहे (९. २६.). शुतुद्रि आणि सरस्वती यांचा काही तरी संबंध झाला पाहिजे. शुतुद्रि (शतलज) ही पूर्वी कच्छच्या आसामास मिळत असे पण पुढे

ती सिन्धूस मिळूं लागली असें दिसतें. कदाचित् कच्छच्या अस्तास मिळणाऱ्या भागास ‘सरस्वति’ व सिन्धूस मिळणाऱ्या भागास ‘शुतुद्रि’ (शतलज) असें म्हणूं लागले असावेत.

“सप्तसिंधवः.—इ. २३० सात नद्या, हा शब्द एकादा व ऋग्वेदामध्ये एका विशिष्ट देशाचे नांव म्हणून आलेला आहे. इतरत्र मात्र तो सात नद्या अशाच अर्थाने आलेला आहे. मध्य-सुखरच्या मतानें त्या, पंजाबमधल्या पांच नद्या, सिंधु व सरस्वती अशा या सात नद्या असाव्यात. इतर लोकांच्या मतानें सरस्वती याच्या ऐवजी कुमा ध्यावी किंवा कर्नात आक्सस नदी ही या सात नद्यांत असावी. जिमरच्या मतानें या नद्या आमवयाच होत हें ठरविणें निष्फळ आहे, व हेंच मत मॅकडोनेल यास ग्राह्य दिसतें. सात हा शब्द ऋग्वेद व तदुत्तर मध्य यामध्ये लेखकांचा फार आवडता आहे. सायणाचार्यांच्या मताप्रमाणें गंगा, यमुना, सरस्वती, शुतुद्रि, परणी, असिनी आणि वितस्ता या त्या सात नद्या होत. ह्या सात नद्या ‘इम मे गंगे यमुने (१०. ७५, ५.) या ऋचे प्रमाणे घेतल्या आहेत, परंतु सिंधूला मिळणाऱ्यादि सात नद्या असूं शकतील, काही सरस्वतीऐवजी कुमा घेतात. ‘सप्तसिंधु शब्दाचा विचार करतांना एक गोष्ट केव्हाहि विसरून चालणार नाही व ती ही की सध्या जो पंजाब देशानें ओळखला जाणारा प्रान्त आहे. त्यांत सातच मोठमोठ्या नद्या आहेत. म्हणूनच पंजाबला पूर्वी सप्तसिंधु म्हणत असावेत.

“सरयुः.—ऋग्वेदामध्ये तिनदा हा शब्द नदीचें नांव म्हणून आलेला आहे. सरयु नदी ओलांडून तृवंध व यदुलोक यांनी विचारय व अर्ष यांचा पराजय केला असें वर्णन आलेले आहे. एके ठिकाणी सरयु हा शब्द सिंधु व सरस्वती या शब्दांवरोबर आलेला आहे, व दुसऱ्या एका ठिकाणी रसा, अनितभा व कुमा या नांवांवरोबर तो आलेला आहे. वैदिक कालानंतरच्या वाङ्मयांत सरयु व कचित् प्रसंगी सरयू हें नांव अयोध्या प्रांतांतील जिला हरी सजुं म्हणतात तिचेवद्दल आलें आहे. जिमर म्हणतो की हीच सजु नदी सर्व वैदिक वाङ्मयांत आलेली सरयु समजली पाहिजे. ऋग्वेदातील ज्या एका ऋचेवरून (५. ५३, ९) सरयु ही पंजाबांतली नदी होती असें प्रतिपादण्यांत येतें तीत वैष्णव व ईशान्य हे यावराळी घारे अभिप्रेत आहेत असें तो म्हणतो. हॅपकिन्सने अर्षां मत आहे की, ही नदी पश्चिमवर्ते असावी व लुगविग म्हणतो की, ती व वुस्म (क्षु) या दोन्ही एकच आहेत. रिचिह्टन ही शेट मार्टिनच्या मतें ही नदी व शुतुद्रि व विपाश (शतलज व विशास) ह्या नद्या मिळून झालेली नदी या बहुधा एक असण्यात, सरयु किंवा रुड म्हणजे मुखवट झरयु नदी होय. ही अयोध्येवरून पुढें गंगेस मिळते. परंतु सरयु ही नदी पंजाबच्या वाजूस असावी हेंच जास्त संभवनीय आहे. कारण ऋग्वेदांत पंजाबाशिवाय इतर भागांतल नद्यांचा उल्लेख नाही म्हणें तरी चालेल. शिवाय त्या नदीचा उगम ज्या स्थळी झाला आहे त्यावरूनहि सामान्यानें उधारलेला

नद्यांच्या आगमनास ती कोठे तरी अवडी पाहिजे. हेच प्रभाव आहे एक हसू नदी आलेली आहे, व ती आणि ही एकच असली. 'स'चा ह होणें ही गोष्ट प्रसिद्ध असून पूर्वाश्रितेन नांवे देव-पक्षांची फकत नमुन्यवभाषा आहे.

११ सरस्वती.— सरस्वती व उत्तरावतीन मध्य सामर्थ्य हें एका नदीचें नांव म्हणून आलेले आहे. उत्तरावतीन सिंधीप्रवाहांना हिमालय टिकणी ही नदी म्हणजे सध्या पश्चात् सरस्वतीच्या काळ-वंशामध्ये जो अवस्थ होतो ती सरस्वती नदीच होय हें निश्चिन आहे. रीत्येनें मुद्रा जसे मत आहे वी ह्या वंशामध्ये पांढी टिकाणी (३, २३, ४) हीच नदी अभिप्रेत असावी. टपटती व ही नदी या मद्रासतीची पविममयोदा ह्याच्या होया. ही नदी वैदिक काळी पार पविन मानली जात होती. या नदीतीसार वेळेंत याच मद्रासचे व पाविनयुक्त असून असे मूलांदि म्हटलेचें आहे. परंतु कायेदांतील दुसऱ्या अनेक गुणत (उ. १, ८९, ३.) व उत्तरावतीन प्रभाव (उ. १ अये ४, ४, ६; त. ग. १, ८, १३, ३ वृद्धावस्थीपनिपट्ट ६, ३, ८) ही नदी म्हणजे सिंधूच होय जसे रीत्येचें म्हणवें आहे. असा अर्थ सरस्वतीचा 'स'तला तरच या सरस्वतीला नदीनामा (सदे नदीत मध्य) असे नांव का दिलें गेलें, ती समुद्रात मिळते असे वी म्हटले आहे व ही नदी मंडी अमून हिच्या तीरावर अनेक राजे व पांच प्रकरचे लोक कसे वसवत कल्प राहिले होते याचा गुलस्ता हेतो असें त्याचें म्हणवें आहे. हें मत सिनर व इतर लोक यांना संगत आहे. उच्छ्रयांही लेंसेन व मंत्रमुक्त यांचे असे मत आहे की, वैदिक-काळची सरस्वती नदी व मागाहून प्रसिद्धीस आलेली सरस्वती नदी या एकच होत. मंत्रमुक्त्या अनें वैदिककाळी सरस्वती ही सतलज नदीप्रमाणें मोठी नदी होती; व ती सिंधुनदीच्या मिश्रणावरंतर तिचा एकाच समुद्राला मिश्रला अनेल. मंत्रमुक्त्याचे मत ही नदी एके काळी श्रद्धाप्रतीची पविममयोदा अनेल मयांदा असून तिचा एकाच अनेल हिच्याप्रमाणें संगंध-णाच्या काळां उपशेग होऊं पारला असता. कारण, ती म्हणवी की वैदिक काळी हिचा प्रवाह सतलज दसकाच मोठा असून तो स्वतंत्राचें किंवा सतलजशी संयोग पावून समुद्राला मिश्रण होती, व असा रीतीनें ती पंजाब प्रांत व याहीचा हिंडस्थान यांमधील सहाय्य झाली होती. सरस्वती नदीच्या आकारांत किंवा मागील पुढें कांही विना फरक पडला असल्याचा खानीलयक पुरावा उपलब्ध नाही; पण या नदीच्या आकारांत फरक पडला नसेल असें म्हणवे धाडसाचें आहे. तथापि वैदिक काळची सरस्वती व तत्पुत्रांनील सरस्वती या एकच आहेत असे मानण्याचें संपन्न पुरावा आहे. या नदीचें स्थान दैवी आहे असें यणेन जेथें ती पांच प्रवाशच्या लोकांना आपावत आहे असें म्हटलें आहे त्याचसूचत आहे; व हें वर्णन पुढे जो तिला पवित्राप्रण आला त्या वर्णनादीं संतोसत गुप्तें. शिवाय त्याच सूचत पारावर्तना उभेग आलेला आहे. पंचविश श्रामांत आलेल्या उत्तरावतीन पुत्राणांन हें पारावत जोन पूर्वीकडे रहात असत असें सिद्ध

होतें; व सरस्वती जर सिंधु नदी मानली तर हा पूर्वीकालीन देवा या पारावतीच्या मूळच्या राहत्याच्या ठिकाणापासून पार दूर होतो शिवाय सरस्वती नदीवर रहात असलेले पुढे (पूर्व) लोक हे पार दूर अशा पश्चिमेकडील मुलखांत रहात होते असें मानवें जरा कठिणच आहे. त्याचप्रमाणें ज्या अर्थी पश्चिमेकडील पाव जाती या कुरशेनींनील भारताच्या शेजारां होत्या त्या अर्थी त्या सरस्वतीवर रहात होत्या असे मानवाला कांही हसून येत नाहीं, व मग सरस्वती नदी या उपशुक्त अर्थी पंजाबची नयांदा होती हें उपपन्न होत, पुढीं एके ठिकाणी ' सप्तसिंधु ' असा जो उभेग आलेला आहे त्यावरून एका निराचा बोध होतो. या सप्तसिंधु म्हणजे पंथमंतल्या पांच नद्या, सिंधु व कुमा (काबूल-नदी) असा सात नद्या नव्हत, तर पंजाबांतल्या पांच नद्या, सिंधु व सरस्वती अशा सात नद्या होत. सरस्वती नदी समुद्राला मिळते असें कां म्हटलें आहे हें नांगणें अशक्य नाहीं. एकतर वैदिक काळाची या नदीच्या समुद्रावस्थील मुलापासीं कधीं समन केले नसेल, किंवा ही नदी किंवा प्रांतांतल्या काळुशायन प्रदेशांत पुराणें किंवा हिचा पाराचा भाग शिरला असेल, आणि ती काळुशायन प्रदेशांत लुप्त झाली आहे हा दोष मानवालांतच झगला असेल. आतां दानजनेवि सहितेंत असे म्हटलें आहे की, पांच नद्या सरस्वती नदीला मिश्रतात, पण हा लेख एकतर मागाहून लिहिलेला असून (देवा शान्तनून ही गोष्ट सिद्ध होते) या नद्या पंजाबमधल्या आहेत वी काय हें समजत नाहीं; व दुसरे असें की, या लेखाला दुसऱ्या कोणत्याहि संहिताप्रभांतल्या तत्पुत्रां लेखाचा आधार नाही किंवा तो प्राचीन काळांतला लेख आहे असेंही मानतां येत नाहीं. तो जर उत्तरावतीन शारेल तर तो मागाहून प्रसिद्धीस आलेल्या सरस्वती नदीसंबंधीचें असावा. हिरेप्रेट्या एवढीच सरस्वतीवहली ही निवारणारी परंत आहे, पण त्याचें असेंही मत आहे की, या नदीवरून जिला पुढे वेतरी नदी असें लोक म्हणूं लागले त्या पौराणिक नदीच्या व त्याचप्रमाणें अंतराश्रित्यामधील अर्धव नदीचा बोध होतो. हें मत बऱ्याच कदापयचें म्हणजे फुग्याच्या सातव्या मंडळ्याच्या उत्पत्ती, कुरशेतातल्या सहाव्या मंडळातील गोष्टी इशाणी देसांत घडल्या ही हिरेप्रेटची उपपत्ति स्वीकारावी लागेल, पण हें उपशुक्त मत व हिरेप्रेटची उपपत्ति ही दोन्हीहि अपाहच आहेत. मून-होपर एके काळी हिरेप्रेटच्या मलाचा होता, पण पुढें सहाव्या मंडळातील गोष्टी ओंगळ नदीवर घडल्या असावा असें त्याचे मत झाले, पण हें तर अगदीच चुकीचें आहे. सरस्वती व सात नद्या यांना संबध जर संदिग्ध आहे. कडेवर ८, ५४, ४ मध्ये सरस्वती आणि सात नद्या यांची वेगवेगळी प्रार्थना केलेली आहे. व ६, ६, ११, १०, १२ मध्ये हिला सात बहिणी असलेली (सरस्वती) असें म्हटलें आहे. १८, ७, २, ६, ६ मध्ये तिचा सातवी असें म्हटलें असल्या-मुळे तेथे ती सातपैकी एक होते. पूर्वीचे लेख जर अगदी परोवर मानले तर सरस्वती शब्दावरून ती सरस्वती सात नद्यांन निरगळी होती असें सिद्ध होतें व मग सिंधु, कुमा

व पंजाबोत्तरे पांच नद्या अशा सात नद्या माना-गा लागतात. पण या 'सप्तस्वरा'चा अर्थ सात बहिणींपैकी एक असाहि चुकीने करता येईल.

वरील बहुतेक ऋग्वेदांतील स्थळे यात सरस्वती शब्दाचा देवता असा अर्थ आहे. व इतर वेदांतील उताऱे यांतहि निश्चित 'सरस्वती देवता' असाच अर्थ आहे. ऋग्वेद ८. ५४, ४ येथे सरस्वती व सप्तसिंधु असे वेगवेगळे उल्लेख आले आहेत. या-वरून सप्तसिंधु हे विशेषनाम आहे असे सिद्ध होते.

"सिंधु-ऋग्वेद व अथर्ववेद श्राम्ये याचा अर्थ नुसता ओढा किंवा नदी असा असून सर्वांत श्रेष्ठ नदी सिंधु असाहि अर्थ या शब्दाचा आहे. हा शब्द सिंधुनदी असा अर्थाने संहिताप्रधानंतर कृतित्व येतो. व जेव्हा येतो तेव्हा त्याचा अर्थ अंतर असा आहे. सिंधुनदीकाठचे घोडे (क्षेत्र) प्रसिद्ध होते.

"सीलमावती.—ऋग्वेदामध्ये (१०. ७५, ८) ल्युड-विगचे मताने एका नदीचे हे नांव आहे. पण हे अगदी अज्ञान्य दिसते. सायणाचे मताने याचा अर्थ 'अंबाडुकि' असा आहे. ज्या दोरीसारख्या बघीने नांगर बांधला जातो, ती बनस्पति पुष्कळ जीम्ये आहे, असे सिंधूचे वर्णन आहे असे सायणाने मत आहे. सीलमावती (सीलमा = बघी) हे सिंधूचे विशेषण असावे. सायणांनी निश्चित अर्थ केला नाही. सायणांच्या मताने ज्या दोरीने नांगर बांधला जातो ती दोरी किंवा बनस्पति असा अर्थ होईल.

"उवास्तु.—ऋग्वेदामध्ये हे एका नदीचे नाव आलेले आहे. ही नदी म्हणजे ऍरियनची सोएट्रास होय हे स्पष्ट आहे व हिलाच स्वात हे नांव असून ती कुमा (रुद्राल नदी) नदीला मिळणारी नदी आहे. ही कुमा नदी सुद्धा सिंधु नदीला मिळणारी उपनदी आहे.

"उयोमा.—ऋग्वेदामध्ये (१०. ७५, ५) नदीस्तुतात एका नदीचे हे नाव आहे. इतर दोन ठिकाणी हे विशेषनाम आहेसे दिसते. एरुदा पुलिगी रूप असलेले लोकांचे नाव व एकदा खिलिगी नदीचे नांव आहे. शेषाच्या मताने हे एका सोमपात्राचे विशेषण आहे. ही नदी कोणची हे निश्चित नाही, पण मेघस्थिनीसच्या वेळची सोमोत्सव किंवा अग्नीची सुवान नदी ही असावी असे काहींचे मत आहे. सायणाचार्योच मताने हे विशेषण आहे. ऋ. ८. ६४, ११ येथे ही नदी आर्जकीय नावाच्या देशात आहे असे म्हटले आहे. सुयोम आणि आर्जकीय यांचा संबंध स्पष्ट आहेच परंतु सुयोम शब्द पुलिगी आहे (ऋ. ८. ७, २९).

"सुसर्तु.—ऋग्वेदामध्ये नदीस्तुतामध्ये एका नदीचे हे नाव आलेले आहे. ही सिंधुनदीला मिळणारी उपनदी होती याबद्दल संशय नाही, पण ही कोणती उपनदी हे समजत नाही.

"हरियुपीया.—ऋग्वेदामध्ये एका भूभागाच्या ह्योबंतांचा श-भारति-चायमानाकून झालेल्या पराभयाना प्रसंग म्हणून वर्णिलेला आहे. याचा अर्थ एकाच ठिकाण किंवा नदी असाहि होईल, कारण, पुढील लडाया नद्यांच्या सीतांबद्दल झालेल्या दिशनात.

लुडविगच्या मताने यथावती नदीवरील शहराचे हे नांव असावे व सायण आपल्या भाष्यातहि असेच म्हणतात. हिलेनॅट म्हणतो की, ही ह्योब नदी कुम्भ (कुमु नदी) नदीला मिळणारी आहे; पण हे शक्य दिसत नाही. मायणाचार्य 'हरियुपीया' - 'नगरी किंवा नदी' असे म्हणतात.

"वरणावती.—अथर्ववेदामध्ये एके ठिकाणी हा शब्द आला आहे. शेष म्हणतो त्याप्रमाणे हे नाव एका नदीचे असावे व लुडविगच्या मताने ही नदी गंगा असावी. सायणाचार्यांप्रमाणे ब्लूमफील्डला ही बघी असावी असे जरी वाटते तरी नदीचे हे नांव असणे संभवनीय आहे हेहि त्याला वाटते. सायणाचार्यांप्रमाणे नदी हा अर्थच विशेष संभवतो. वाराणशी शब्द वरणावतीपासून झाला असावा असे अनुमान करण्यास जागा आहे.

"क्षीपाला.—हा शब्द अथर्ववेदामध्ये एकदा आलेला आहे व त्याचा अर्थ शीशालयुक्त तळे किंवा क्षीपाल नावाची नदी किंवा नरोवर असा आहे. 'शेषाज्युक्त' असे सायणाचार्य विवरण मानितात.

"कासती.—उत्तपथ ब्राह्मणात (९. ५, २, १५,) तुर-का-वेय याने ज्या ठिकाणी, किंवा नदीच्या काठी, अभिक्षेप-म्हणजे अभिक्षेपाचे परम पवित्र स्थान-तयार केले ती जागा किंवा ती नदी.

"कौसित.—मैत्रायणा संहितेन (२. १, ११) कुसितायि निशाचराच्या संबंधात हे एका सरोवराचे नाव आले आहे. काठक संहितेत (१०. ५) याबद्दल कौसिद असा उल्लेख आहे. 'कुसि तारी, कौसित, कुसितायि' हे हि शब्द तेथे आले आहेत. पाणिनी एन (४. १. २७.) येथेहि 'कुसित' 'कुसती' हे शब्द आले आहेत.

"महाश्व-मोडा समुद्र हा समाधपटिन शब्द-मागाहूतया मैत्रायणी उपनिषदा (१. ४) पूर्वी आलेला आढळत नाही. मैत्रायणी उपनिषदांत मात्र "महाश्वचे कोरडे होणे" हा एक मोठा चमत्कार म्हणून गाणिला आहे.

"सदा गोरा.—सदानलयुक्त अगलेल' हे एका नदीचे नाव असून शतपथ ब्राह्मणाचे मताने कांसल व विदेह या दोन देशा मधील ही मर्यादा होती. एतेदशीय हिंदू बोधनाराचे मताने ही नदी म्हणजे करतोया होय; पण ही नदी वरीच पूर्वेकडे आहे. वेदच्या मताने ही नदी म्हणजे गडकी होय; व हे मत बहुतेकच बरोबर असावे. कारण जरी महाभारतात (२. ७९४) या नद्या निर-निराश्रया आहेत असे म्हटले आहे तरी याला काही परंपरेचा किंवा दंतकथेचा व्यापार आहे अथं दिसत नाही. शतपथ ब्राह्मणामध्ये उत्तरविगीरामुन (हिमालय) बहात येणारी व तिला तदन पूर्वी लोक गेले नव्हते, पण पुढे जाऊ लागले असा उल्लेख आहे. हीच जर 'वरतोया' अथंल तरतिला उल्लेख असाता पुष्पाणात प्रायशचित् वर्णित आहे. शतपथ ब्राह्मणांत ते स्थल शुद्ध मानून रागले. अने अमनां पुराणांतील प्रायशचित् कायमच आहे हे लक्षांत घेवयापासते

आहे. 'करतोया सदानीरा यादुदा रैतवाहिनी' निषण्डः असा सायणाचार्याने उचट्ट केलेला निषण्ड आहे. परंतु अंग देशाच्या मर्यादा म्हणून सदानीरा व करतोया या दोन वेगळ्या नद्या भारतांत वर्णित आहेत व सध्याहि तशाच त्या दोन नद्या उपलब्ध आहेत असे रा. वैद्य म्हणतात. गण्डकी आणि सदानीरा एकच नद्याची हें विचारणीय आहे. तथापि सध्या या वेगळ्या आहेत व भारतांत वेगळ्या वर्णित आहेत.

पर्वतनाम [ऋग्वेद]

अग्निगिरि	पर्वत	मूजवत् (ज्या पर्वतावर उत्तम)
गुहा	पर्वत	तावर उत्तम
गोत्र	बल	सोन उगवतो
प्रावन्	बृहद्गिरि	तो पर्वत
	भूट्टि (पर्वत गिरि)	वस
		हिमवत्

[तै. सं.]

अग्निगिरि	पर्वत ?	हिमवत्
	बृजवत्	

[अथर्व वेद]

अग्निगिरि	पर्वत	प्रकुपित (पर्वत-विरोध)
गोत्र	पर्वतीय	विपगिरि
त्रिकुण्ड	पुरुभोजवत् (बृहत्-भोग्यपर्वत)	सुवर्णसुवन
नग		हिमवत्

[संहितेंतर]

क्रौंच	नग	महामेघ
गिरि	नावप्रबंधन	मेनाक
त्रिकुण्ड	मनोरवसर्गेण	शिखर
त्रिकुण्ड		

दिग्वाचक [ऋग्वेद]

अधर (दक्षिण)	उपरा	प्रदिश (दक्षिण-दिश)
अपाक (प्रतीची)	ककुम्	प्राची
अपावी (प्रतीची)	काश	प्राच
आर्वाक	दिश	व्योमन्
आता	नावी (अवाद्-सुप्तो)	सवत्
आशा	न्यच (नाचो-दिश)	हरित
उत्तर		हर्यश्मप्रसूत
उदक	प्रतीची	
उदीच्य		

[तै. सं.]

अपिपत्नी	ऊर्वा	प्राची
अपाक	ओजस्विनी	दक्षिणी
अनस्थाना	दक्षिण	चिदिश
अवाद्	दिक्	समोन्तो (पूर्वदिश)
अवावी	प्रतीच	सदसाधो
अवातारादिशा	प्रतीच	सदस्वती
उत्तरा	प्रयद्	सुप्रतीची
उदीची	प्रदिश	सुप्राद्
उत्तरा	प्राद्	सुप्रावी

[अथर्व वेद]

आशासांसित	दिश	प्राची
उत्तरा	नभस्वती	वातपत्नी (वार : ५५५)
उदच	प्रतोच	यस्याः- वार-
उदीच	प्रतीची	इशा)
उदीची	प्रतीचीन	सुवजना (सुष्टुदि-भक्ता दिक्)
कुक्रम	प्राक्	
प्राक्		

स्थलविशेष [ऋग्वेद]

अभिधान	१० दीप	महाविलस्य (समान)
अरण्य	१० अरण्य	अक्षिणी (शुद्धस्थल)
अवमार्जन (अन्धाचे-स्थान)	रहित प्रदेश	११ रत्न
अ.सान (समान)	धामन् (स्थान)	रेक (रिक्पद)
आचरण (रुचा-रण स्थल)	निधान	रोधम् (तीर)
आरण्य	निपाद (निम्नोन्नत प्रदेश)	१२ वन
उदल (उन्नतप्रदेश)	निवत् (दरी)	वर्धन्
उपस्थि	१३ निवेशन	विवर्तन (अश्रुष्टम स्थल)
उपह्वर	निवेशनी	विष्टप
उरुज	पमिलोक	वैलस्थान (समान)
बूल	पथ्या (सोदरदेश)	१४ शयैणावत्
ऊतत्र (अरण्य)	पद	भूध्र (खडगा)
१५ क्षिति	परावत् (दूरदेश)	१५ समुद्र
क्षेत्र	१६ परावत्	सानु (शिखर)
क्षोद	१७ पार	१८ सिच
गुहा	१९ पृथान (शुद्धस्थल)	१९ सूद
१० गोष्ठ	प्रवण (निम्नप्रदेश)	स्थान
दान (क्षेत्र)	२० प्रवत्	सु (शिखर)
	२१ प्रवात्	२० हद
	प्रवान	

[तै. सं.]

अग्ना (वीपरा)	आस्थान	२१ महापुर
अजिर (अंगण)	२० बापील	२२ नगरावर
अन्त	गर्त	यानि
अपद (निरालंब-अंतरिक्ष)	गह्वर	वन
अप्रतिष्ठान	गिरि	वेदुक (लभशीलो-वासः)
अयानि	गुहा	२३ मनोरुस
अरण्य	जघनार्ध	सानु
आग्नेस्थ (वनस्थ-तिष्ठ मृग)	तीर्थ	मुशिरप
आलि (रणभूमि)	देवपुर	स्थल
२२ सायतन	धामन्	स्थल
आस्ताव (यज्ञिय-स्थल)	निपाद (निम्नदेश)	स्थान
	प्रद (पोरुद्धभूमि)	स्थावर.
	प्रवण	
	प्रवण	

[अथर्व वेद]

अथर्व	अन्योक	अभोक
अथिस्थान	अपद	अरण्य
अन्तिक	अपेदक	आस्तर
अन्यक्षेत्र	अभिह्वार	

* नम.-(न हलगात पूर्व.) हा शब्द अथर्ववेदाच्या (१९. ८, १) मागाहूनच्या काळांत आलेला असून नंतर सूत्रग्रंथांतहि आलेला आहे. पुढच्या संस्कृतामध्ये शुक्लादि हा शब्द लावलेला आहे.

* दिमवत्.- 'वर्षस्य' अशा अर्थाने पूर्वतांना लावलेला हा शब्द अथर्ववेदांत, आलेला आहे. या वेदांत ऋग्वेदांत व मागाहूनच्या ग्रंथांत नाम म्हणून हा शब्द आलेला आहे. हा शब्द उगाला हवी आपण हिमालय म्हणतो त्यालाच अजमानाने लावला होता हें कतल करणें भाग आहे. तरी पण मुलमानदाराच्या हिमालय पूर्वतांच्या श्रेणीत असलेल्या, पण हिमालय नांव नसलेल्या पूर्वतांनाहि हा शब्द लावलेला असेल.

* नाव प्रश्नश्च.- याचा नाव घसरणें, असा व्हिटने व रॉय ह्यांच्या अथर्ववेदाच्या ग्रंथांत अर्थ घेतला आहे. व घेवर व इतर लोक हानी हा नांवाचा क्षतपथ प्राश्नांत (१. ८, १, ६) उल्लिखिल्या महाप्रलयाचे वेळी ज्या जीवांसच मनुषी नाव प्रलयाचे जलांत तरंगून राहिली त्या उत्तरकधील (मनोः अवसारेण ह्या नांवाच्या) डोंगराची संवेच लावलेला आहे. पण इलूमफील्ड व व्हिटने हे दोघेहि म्हणतात की हा अर्थ अगदी अशक्य आहे; व हें मत मॅकडोनेलनेहि स्वीकारलें आहे. ह्या शब्दाची न-अव-ग्रथन अशी परं भाष्यकारांनी पाडली आहेत. ह्या शब्दाचा जहाजांचे अवतारण असा इतरत्र कोठेहि अर्थ होत नाही. नी हा शब्द नाव ह्या रूपाने समासत पहिला अवयव म्हणून कधीहि येत नाही व प्रश्नश्च 'घसरणें' हा शब्द नावेच्या निगडण्याला कधीहि लावलेला नाही.

* मनोरवसर्पण.- हें क्षतपथ प्राश्नांत ज्या पूर्वताला मनुष्ये अहाज लागले त्या पूर्वतांचे नांव आहे. पुराणांत वाला 'नोर्वधन' हें नांव दिले आहे. याचा नावप्रश्न असा उद्देश अथर्ववेदांत केला आहे.

* मैनाक.-मैनकेचा बंधज. तैत्तिरीय आश्रमशास्त्र हिमालयातील एका पूर्वतांचे हे नांव आहे. मैनाक असाहि एक पाठ आहे. शुद्धेश व कांच यादोरेवर याचा उल्लेख आला आहे.

* दिश.- ह्या शब्दाचा अर्थ दिशा असा असून तो ऋग्वेदामध्ये व पुढे झालेल्या ग्रंथांत "आप्राशाचा चतुर्थ भाग" या अर्थाने वारंवार आलेला आहे. सामान्यतः पूर्व, पश्चिम, उत्तर व दक्षिण अशा चार दिशांचा उल्लेख येतो. पण कधी कधी या दिशांत अधिक दिशांची भर पडून एवढर संख्या १० पर्यंत गेलेली आहे. पांच दिशांत पहिल्या चार घटून कधी या दिसोचा अंतर्भाव होतो; सहामध्ये ऊर्वा, व अवाचीः सामान्ये ऊर्वा, ज्यावर मनुष्य उभा राहतो ती जमीन म्हणजे धुवा व या दोहोमधले अंतरिक्ष म्हणजे व्यंज या वेतातः आकाशमध्ये आग्नेय, नेत्र्य, वायव्य व ईशान्य ह्या चार दिशा येतात; नवामध्ये या मधल्या दिशा व ऊर्वा दिशा; व दक्षिणें उर्वा, अवाची

या वेतात. कधी कधी पांच ही संख्या धुवा ही दिशा घटून दाखवितत; सदा संख्या धुवा व ऊर्वा या निवून करतात; व वृद्धी ही कधी कधी ऊर्वा हिच्या बदली येते. ऋ. १०. ४३, ११ येथे मध्यतः असा उल्लेख आहे. वाजसनेयि मं. २२. २४ येथे 'गर्वाची' असा पाठ आहे. वस्तुतः गर्वाची हाच मध्य दिग्वाचक आहे. बुधदाण्यकल्पनिघण्टुमध्ये पूर्व, पश्चिम, दक्षिण आणि उत्तर या दिशांचा उल्लेख करून निवास अर्वाची दिशेचा उल्लेख केला आहे. एवढ्यांत तैत्तिरीय आश्रम्यक, क्षतपथ प्राश्ना वगैरे सर्व ग्रंथांत सदा दिशांपासून जस्त उल्लेख नाही. परंतु अथर्ववेदांत मात्र प्राची, दक्षिणा, प्रदोक्षी, उदीची, धुवा (धृविची), व्यवा (अन्तरिक्ष), आणि ऊर्वा (धुलेरु) असा सात दिशांचा स्पष्ट उल्लेख आहे. तो ४. ४०, १ येथपासून क्रमाने पहावा. ते. सं. ७. १, ७ येथे घरील दिशांचा उल्लेख आहे. चार दिशा, चार उपदिशा व ऊर्वा अशा सज्ज दिशा शांतायन श्रौतसूत्रात आहेत. अथर्व वेदातील पहिल्या दोन उपाण्यांत दिग्दर्शक 'पथ' या संश्लेषेक्षा कांही विशेष उल्लेख नाही. परंतु तिसऱ्या उपाण्यांत मात्र प्राची, दक्षिणा, प्रदोक्षी, उदीची, धुवा, ऊर्वा (अथर्व. १५. १४, ११७) असे दिशा-संश्लेष उल्लेख आले आहेत. वाजसनेयि मं. २२. २४ येथे 'पथ दिशा' असाच उल्लेख आहे.

* प्रदिश.-क्ष दिग्प्रमाणे सामान्यतः आकाशाचा चौवा भाग किंवा दिशा या अर्थाने उपयोगात आलेला शब्द आहे. कोठे कोठे ४, ५, ६ आणि ७ अशी दिशांची संख्या सांगितली आहे. कांही वचनांत हा शब्द 'मधला विभाग' याच अर्थाने उपयोगात आला असून, हा अर्थ अधिक स्पष्टपणे 'अवांतर दिशू' या शब्दामें निर्दिष्ट केला आहे. इतर ठिकाणी 'चतस्र' असा उल्लेख असून ऋ. ९. ८६, २९ येथे मात्र पत्र प्रदिश असा उल्लेख आहे.

* अरब्ध.-या शब्दाचा अर्थ गांवाच्या बाहेरचा पडित जमीन असा असून नेहमीच जंगल असा त्याचा अर्थ असून दारत नाही. ही जमीन घाटाजवळ जमीन, वाडी, परसू वगैरे आणि वेगवेगळी जमीन, (कुंभ) बापासून पृथक् दाखविली आहे. आणि मनुष्यापासून ती दूर (तिर) अगजे अगिंहि दत्तिले आहे. ही जागा म्हणजे चोरांचे वस्तुस्थान होय. हीत आग्नेय ग्राम यांत भेद दाखविला आहे. ऋग्वेदातील एका रुद्रावर सूक्तांत वनदेवतेच्या (अरण्यानां) काने वगैरे केले आहे. वनामध्ये शूतांना घटमाती देव्यासरितां वेतात आणि मिश्र अथवा रुपासी वनांत वास करितात असे वर्णन लक्ष्मणवर्णनप्रदात (८. ७, ३) आहे. अंगलांत वगैरे, नेहमी लागतात अगिंहि ऋग्वेदांत वर्णन आहे (१. ६७, ४; २. १४. २३)

‘एद्या घणाहतीत कायम राहणारे लोक’ असा याचा अर्थ पुढे होऊन लागला य तो विरोधतः ‘पंचक्षितयः’ या शब्दांत दिसतो.

‘गोष्ट’-‘गोदाणे’ याचा अर्थ गोदा असा नसून ‘मायी चरण्याची जागा’ असा आहे असें गेल्लेने ऐतरेय ब्राह्मण (३. १८, १४) व वाजसनेयि संहितेंतील (३, २१) महीधराच्या मायापुरून म्हणतो, ऋग्वेदांत वचनाब ठिकाणी हा शब्द आला असून तेथे तो वरील अर्थातच चांगला लागू पडतो, व अथर्व वेदांतील एका ऋचेचे भाषांतरहि चांगले जुळवें. निघाय दुसरी-कडेहि हाच अर्थ मानिया आहे.

‘द्वीप’-‘वे’ हा शब्द ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथ यांत आलेला आहे. पण ज्या वेदांचा येथे उल्लेख आलेला आहे ती वेदे सिंधु किंवा गंगा या दोन नद्यांच्या पात्रांतील वेदांपेक्षा निराद्वी होती असें मानण्याचे कारण नाही. मेघादेताभावेनी चार, सात किंवा तेरा द्वीपांची पृथ्वी आहे हें जें भूगोलविषयक पौराणिक ज्ञान तें धैर्यकालीन खोसांस परित्यक्त नव्हते.

‘धन्वन्’-‘ओसाड अरम्य’ हा शब्द ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथांत आला आहे. अरण्यांत तहानेनं मनुष्य येथे हा गोष्ट (पुनरेव ब्राह्मणांत २. १९ उनावावरून) तपस्वीन लोकांना चांगली परित्यक्त होती असें दिसतें. व असा ओसाड अरण्यांत पाण्याचा एसाडा झरा (ग्राम) असणे किती महत्त्वाचे आहे याची लोकांना कल्पना होती. ऋग्वेदांत सिंधु व घुमुद्रि यांच्या पूर्ववर्तीत अरण्याचा बहुतेक उल्लेख असला. ऋ. ५. ५१, ६ येथे ‘धन्वन्-नाचला उदकेन’ असा सामान्यार्थ अर्थ करितात. असांचाच संस्कृतान ‘ग्राम’ याचा पाणपोई असा अर्थ करितात.

‘निवेद्यन’-‘पर’ हा शब्द ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथांत आलेला आहे. मनुष्येयांत या शब्दाची तुल्या कधी गृह या शब्दाशी ‘जनावरांचे विप्रातिध्यान’ म्हणून केलेली असून.

‘वस्त्रा व व’-‘ऋग्वेदामध्ये एके ठिकाणी हा शब्द सुगोम, सुगोमावर व आर्जिक हांचेवरील ससम्पन्न आलेला आहे. हाचा अर्थ पिशिल म्हणून त्याप्रमाणे स्पष्ट असा असला पाहिजे. हें स्थल म्हणजे इतर ठिकाणी सोमार्थे पर असा उग्या उदस झालेला आहे. ‘यामध्ये’ ‘पदयानाम्’ म्हणजे नदीच्या माथ्यामाथी अगस्त्या स्थलास जुळवें असें कोडे तसे असले पाहिजे. पिशिल म्हणतो श्री, फयाझ हें तें स्थल अर्थाचे. तरी पण फयाझ व फयावान हा नाममात्रावर तो पारला जोर देत नाही. फयाझच्या उत्तरेम बरेच जंगल आहेत व त्यांवर सोमपरी उषवत असेल. रोंपच्या महानि हा शब्दाचा अर्थ ‘उषामुळे सोमपरी हावरी जने जगें संघ’ असा असावा

‘पार’-‘ष्ट’ या शब्दाप्राप्त हा शब्द झाला असून याचा अर्थ नदी किंवा ओढा यांच्या वरीलहाल होण असा असावा

व याच अर्थाने हा शब्द ऋग्वेद व मागाहून झालेला ग्रंथांत आला आहे. ऋ. १०. १५५, ३ या ठिकाणी ‘समुद्रामध्ये किंवा समुद्राच्या तोंडावर तरंगते’ असा याचा अर्थ असावासा पाहिजे. ऐतरेय ब्राह्मणांत ‘देवदत्ता दिवस’ या अर्थाने हा शब्द आला आहे.

‘पृथान’-‘मुद्रविगच्या मते हें एका रणक्षेत्राचें नांव आहे. याचा उल्लेख ऋग्वेदाच्या एका मंत्रात आला आहे. सायणाचार्य याचा ‘साहुयुद्ध’ असा अर्थ करतात.

‘प्रवत्’-‘उनी’ हा शब्द निवृत्त म्हणजे द्योली-दरी याच्या उलट अर्थाचा आहे. ऋग्वेद व इतर ग्रंथांत हा अनेक स्थानां आढळतो.

‘प्रवात्’-‘वा’याची जागा’ हवाशीर जागा. हा शब्द ऋग्वेदांत जेथे विमोक्त (वेदज्ञ) नांवाची कठिण वचनांची पद्धत होत असत, व जें अथ म्हणून (प्रांते) येथल्याच पंत असत त्या जागेचे नांव म्हणून आलेला आहे. तैत्तिरीय ब्राह्मणाने नामस्या (जोण) वस्तु टाकण्याची जागा अशा अर्थी हा शब्दाचा उल्लेख आला आहे. सायणाचार्य माथ प्रयात देवा म्हणजे प्रवण देता असा अर्थ करितात. यास्कहि तपास करतो. प्रवण देगावर सपाटगाचे वारे सरले तेथेचें यथाने नाहीत.

‘रन्ध्र’-‘ऋग्वेदांत ‘उष्णीरन्ध्र’ हा समास एका जागेचे नांव म्हणून आलेला आहे. परंतु हा अर्थ संशयास्पद आहे. पंचविता ब्राह्मणांत (३.३.९, १३) उष्ण हें मनुष्याचे नांव आहे.

‘वन’-‘ऋग्वेदांत व तदुत्तर ग्रंथांत हा शब्दाचा अर्थ अरण्या असा आहे. आतां अरण्या म्हणजे रक्षयुक्त स्थल म्हणजे वन हें तर निजें, ओसाड देवा असा अर्थ पेतला पाहिजे. सामान्यार्थाने वेदी उद्देश्यांत आणलेले ‘लोकनी पात्र (वमस) असाहि त्याचा अर्थ होतो. एके ठिकाणी ‘रथाचा एक भाग’ असाहि अर्थ हा शब्दाचा वदाविषय होऊन झाले. ऋग्वेदांत वचिन् स्थला वन शब्द बहुवचनां आला आहे व त्याचा अर्थ अरण्या असा सायणाचार्यांनी केला आहे. वैदिक काली वन शब्द पाणीवाचक नव्हता असें कांही लोक अनुमान करितात. परंतु निरक्ष ५. १६ या स्थलावरून तें चुकीचें आहे असे दिसतें. अर्थांतून संस्कृतमध्ये वन शब्द जत या अर्थाने प्रचारांत आहे. ऋ. १. ५५, ४ या ठिकाणी माथ्याचाच वन शब्दाचा ‘अरम्य’ असा अर्थ करतात. परंतु ऋ. २. १४, ९ येथे मात्र लोकांचा पेतल असा वैदिक अर्थ त्यांनी चुकविला आहे.

‘शय्ये’ या व व-‘ऋग्वेदामध्ये अनेक ठिकाणी हा शब्द आलेला असून हा शब्दावरून एका स्थलाचा बोध होतो असें सायणाचार्यांचे मत आहे. त्यांचे म्हणण्याप्रमाणे ‘शय्ये’ हें दुष्टलक्षणीत एका देवाविषयाचे नांव आहे व ऋग्वेदाच्या माथ्याच्या याज्ञिक ह्या शय्याप्राप्त शय्याप्राप्त हें शरीर आहे. माथ्याचा शय्या केलात इतर पद्विग्न व शय्या मुनेगनी येथें दिग्मून येत असल्या

मुळे हेहि एखाद्या स्थलाचे नांव अर्थाचे निवाय कुरुक्षेत्राप्रमाणे 'अन्यतः एषः' हे सरोवर होते, हा गोष्ट लक्षात ठेवण्यासारखा आहे. रथच्या मते दोन ठिकाणी हाचा अर्थ सरोवर असा आहे अगदी प्रचारा' अर्थ म्हणजे 'देवाचे जाळ असलेले पाणी' असा आहे. शिमरला हा अर्थ समत आहे. उच्छ्रयशी पेशेलला सायणाचे मन्त्र पसत आहे. हिलेट्टला मुळा हे स्थलाचे नांव अर्थाचे अन् वाटते. पण हे स्थल म्हणजे पाच जाती जेथे रहात होत्या ते असावे असे त्याला वाटते व हे हिलेट्टचे मत अगदीच सायणाच्या मतापेक्षा नाहा कारण पुढे लोकांचा दर लोकाशी असलेला सत्य प्रसिद्ध आहे. अथवा तो म्हणतो त्याप्रमाणे हे सरोवर म्हणजे काश्मिरातील अलीकडील वूल सरोवर हे असावे. पण हे सभ्यनीय दिसत नाही. शर्याणावत् हा मागाहून प्रसिद्धीस आलेली पुणेकरांस सरस्वती नदी होय हे जे लुडविगचे म्हणणे, ते तर अगदीच अशुभाध्य दिसते बॉनच्या मते हे नांव सोम तयार करण्याच्या देवी साणसाचे आहे ऋ ८ ५३, ११ हे स्थल 'शर्याणावत्' सरोवर नक्की कोणच्या स्थली होते याचा निश्चय करण्यास फारच चांगले आहे आर्जनीय देशात (कुरुक्षेत्रात) सुयोमा नदीच्या काठा शर्याणावत् सरोवर आहे. आर्जनीया नदी आणि विपाद् नदी एन्च असे नावाचे मत मागे गेल्या आहे आर्जनीय देश नदीच्या भोवतालचा प्रदेश होय असे अनुमान निघते कुरुक्षेत्र जर निश्चित असेल (ते निश्चित आहे) तर कुरुक्षेत्राच्या पश्चिमे ये शर्याणावत् सरोवर असावयास पाहिजे

"समुद्र- (सम्-उद्र) हाचा यौगिकार्थ 'जलांचे मीलन' असा आहे. नंतर समुद्र असा अर्थ होऊन हा शब्द ऋग्वेद व मागाहून झालेले मंत्र यामध्ये वाचणार आलेला आहे. या शब्दाचे हेच महत्त्व आहे की, त्यावरून वैदिक काळाच्या लोकाना समुद्र ही चीज काय आहे हे ठाऊक होते असे सिद्ध होते. ही कल्पना ब्रिहद्विज ङी सेठ मार्टिन ह्याम समत नाही. पण मॅन्समुजर व लासेन यांना कळू आहे, एवढेच नव्हे तर समुद्राविषयी आर्य लोकांचे ज्ञान शर्य तेराचे कमी करणाऱ्या शिमरनेहि ऋग्वेदामध्ये एके ठिकाणी व मागाहूनच्या प्रयत्ना हे ज्ञान वैदिक काळाच्या लोकाना होते असे कळू केले आहे. शिमर म्हणतो की, आर्यन् लोकाना समुद्राच्या अर्था ओहोटीची माहिती नव्हती, सिंधु नदीच्या मुखाचा वैदिक वाट्यालात बिलकूल उचल नाही. ऋग्वेदामध्ये मासे ही खाण्याची वस्तु आहे ही गोष्ट समुद्र केलेली नाही. पण समुद्र या शब्दाचा उपयोग अनेक ठिकाणी लक्षणेने आलेला आहे. उदाहरणार्थ, दोन महासागराचा, साळच्या व वरच्या महासागराचा वगैरे. तो इतर लक्षात बसिंह म्हणतो की, ज्या ठिकाणी पंजाबांतल्या दत्तर नद्या सिंधूला मिळतात त्या ठिकाणापासून वाहणाऱ्या सिंधु नदीलाच समुद्र हे नांव दिलेले आहे. पण हे शिमरचे म्हणणे कबूल करणे म्हणून ज्या आर्यन् लोकांना सिंधु नदी माहीत होती असा आर्यन् लोकांचे गुणसंख्या ज्ञान जाणून घुजून कमी करण्यापारखे आहे. समुद्रातील

संबंधावद्दल म्हणजे मोती वगैरे वस्तु व समुद्रापासून होणार पावने त्यावरून उल्लेख झालेले आहेत. शुभ्रच्या गोटीवरून त्या लोकाना समुद्रपर्यटनाची कल्पना होती असेहि, अनुमान निघते. ऋ. १. ११६, ५-७, येथे सन्नु असे पदहि दोन्ही आले आहे. शमर वहाही वगैरे उच्चैः समुद्रासंबंधी ज्ञानाच्या दर्शने महत्त्वाचे आहेत. ऋ. १. ७१, ७ येथे समुद्राला मिळणाऱ्या सात नद्या असा बंध होतो सायणाचार्याप्रमाणे १०. ७५, ५ यांतील सात नद्या घेव'या तर त्या समुद्राला मिळत नाहीत म्हणजे पंजाबातील सात नद्यांशिवाय समुद्रात मिळणाऱ्या सात नद्या आर्य लोकांना माहीत होत्या की काय ? बरोल स्थली 'यही सप्त सवतः समुद्रं न' हे शब्द मात्र अगदी स्पष्ट आहेत. सायणाचार्यांशिवाय म्हणजे वेदार्थचिन्तार यांच्या मते या ठिकाणी 'मेघोदक' असा अर्थ आहे. सिंधिय व मॅन्समुजर यांनी मतेहि सायणाचार्याप्रमाणेच आहेत. सिंधुला मिळणाऱ्या पाच आणि सरस्वती व सिंधु, असा सात नद्यांचा हिशोब सायणाचार्या, सिंधिय व मॅन्समुजर हे देतात ऋ १०. ५८, ५ या वृत्तेत 'अर्णव' व 'समुद्र' अशी दोन्ही पदे आली आहेत. सायणाचार्यांनी अर्णव म्हणजे जलसुका समुद्र, मेघ किंवा समुद्र असा अर्थ केला आहे. शास्त्रींनी अतिरिक्त नामात समुद्र शब्दाचा पाठ केला आहे, व त्या अर्थाची दोन उदाहरणेहि निरकात केली आहेत (नि. ११. ४१, १०. ३२,). दैवतकांडात 'आदित्य' असा अर्थानेहि हा शब्द दिला आहे (नि. १२. ३२) मागाहून झालेल्या साहित्याप्रयात समुद्र हा शब्द वारवार सागर या अर्थाने आलेला आहे.

"सिन्धु-ऋग्वेदामध्ये एके ठिकाणी (१०. ९५, ७) हा शब्द द्विवचनी आलेला आहे त्याचा अर्थ भित्तिज असा आहे (याचा शब्दार्थ अर्थ स्वर्ग व मृत्यु या मर्यादा असा आहे), सायणाचार्या 'सिन्धु' म्हणजे यागावृथी' असे म्हणतात.

"सूद-संघट्टितसंबंधी बोशात याचा अर्थ 'विहीर व शुष्क झालेल्या सत्र्यांतील माती' असा दिलेला आहे. पिशेल याने असे सिद्ध केले आहे की ज्याच्या योगाने अथवा जे घातल्याच्या योगाने सोमस्य पिण्यास योग्य होतो ते म्हणजे गरम दूध असा याचा अर्थ होतो व हाच सरो वैदिक वाग्म्यांत लागू पडतो एजलिया या शब्दाचा विशीर नवा अर्थ वरतो व प्रागमन 'समुद्र पेय' असा करतो.

"हृद-ऋग्वेद व मागाहूनच्या वाग्म्यात सरोवर किंवा तळे या अर्थाने हा शब्द आला आहे असे मॅन्समुजर म्हणतो. पण सरोवर किंवा तळे हा अर्थ बरोबर नाही, जोह असा करावयास पाहिजे. 'क्रुया इव हर्द' असा जो ऋग्वेदांत उल्लेख आला आहे त्यावरून काळ्याचा चांगलाच बोध होतो

"आयतन-हा शब्द तैत्तिरीय संहितेत स्थान किंवा पवित्र जागा या अर्थाने आला आहे. छांदोग्य उपनिषद् (७. २४, २)

ग्रंथांत याचा 'पावेन जागा' तथि' असा मर्यादित अर्थ केला आहे.

३ 'काम्य' ल.- यजुर्वेद संहितेमध्ये एम ठिकाणी असे लिहिले आहे की, काम्ये-वासिनी हे विरोषण एम खोला दिले आहे. कदाचित् अभ्युपगमार्थे मारलेल्या घोड्याजकळ ज्या परांगीने निजावयाचे असते, ती ही असली. त्या उताऱ्याचा मोरर अर्थ लागत नाही. परंतु वेवर आणि सिपर हे दोघेहि म्हणतात की, उत्तराशील वाङ्मयातील मध्यदेशातील पंचाल हाथी राजधानी जो काम्योन्मत्त नित्यच काम्यील असे म्हणून आणवे. 'काम्यील-वासिनी' या सामायिक शब्दात काम्यील म्हणजे वयविरोष असे सावणाचार्य म्हणतात.

४ 'महापुर' - यजुर्वेद संहितेंत आणि ब्राह्मण ग्रंथांत याचा अर्थ मोठा किंवा असा आहे. बहुधा पुर आणि महापुर यांत जर काही अंतर असेल तर ते आकारांत आहे. पुर म्हणजे नगर व महापुर म्हणजे मोठे शहर असाहि अर्थ घेता येईल.

५ 'वृगागर' - तैत्तिरीय संहिता व तैत्तिरीय ब्राह्मण ३. ९, १७, ३ या ग्रंथांत 'हिल पर्व्वी गुह्य' असा या शब्दाचा अर्थ दर्शविला आहे.

६ 'पद्' - अथर्ववेदांत व शतपथ ब्राह्मणांत (९. ३, २, ३) शिशा असा याचा अर्थ आहे. हा अर्थ 'चतुष्पाद प्राण्यांचा एक पाय म्हणजे एक चतुर्थांश या अर्थावरून' आला असला.

७ 'प्रदिन' - तिनार व रात्रीत घेऊन असा जो स्वयंलोक त्या रक्षांच्या अर्थात अथर्ववेदांत हा शब्द आला आहे. याच ठिकाणी फिर रहात असताना. धीमंतिवो ब्राह्मणांत सप्तलोकामर्थे याला पांचवे स्थान दिले आहे.

८ 'मर्यादा' - कोणता आणि त्रिद या देशांमधील मर्यादला उल्लेख हा शब्द शतपथ ब्राह्मणांत आला असून बहुधा हा अलंकारिक शीर्षीने वापरलेला शब्द आहे. अथर्ववेदांत (६. ८१, २) मर्याणांनी या शब्दाचा जाया असा अर्थ केला आहे.

९ 'मृशान' - ज्या ठिकाणी मृत माणसांची हाडे पुरवून ठेवली जाताना ती जागा असा याचा अर्थ आहे. अथर्ववेद व पुढील ग्रंथांत हा शब्द आला आहे. शतपथ ब्राह्मणांत (१३. ८, १, १) असे म्हटले आहे की जो आग्निभिर (आग्निचयन केलेला आग्निहोत्र) अंगेल शपाचाकरिता (मरणोत्तर) जो चित्ता करायना तो नेष्टाभेति मांशाच्या बाहेर आग्नेयी दिशेस करीत असून तो देशाच्या आकाराचा व उत्तरेच्या बाजूस उतरता असा करीत असत. प्राच्या लोक अगत्या निनि वर्तुत्राय गता असत.

१० 'आथम' - 'निवासस्थान' हा शब्द बुद्धवालाच्या पृथ्वीचे असे जमला यांनी म्हणता येईल असा कोणत्याहि उपनिषदांत नाही. भारतीयांच्या आयुष्यातील एक अवस्था असा अर्थ याचा शेत्यावरत उपनिषदांत प्रथमच उपयोग केलेला आढळतो. छांदोग्य उपनिषदातील एम वचनांत ब्रह्मचारी आणि गृहस्थ या दोन आयामाचा उल्लेख आहे आणि गृहस्थाला अध्ययनाचे फल म्हणून प्रज्ञेसाधन, योगसाधन, अहिंसा, व्रत, मोक्षसाधन ही मिळतात असे सांगितले आहे. दुसऱ्या स्थळी तीन आयामांचा उल्लेख आहे परंतु अनुक्रमाने नाही. ब्रह्मचर्याने गृहस्थाश्रमी अथवा यति प्लाने अथवा जन्मभर शुभ्र्या चरी वाम करावा; त्याचप्रमाणे यतींच मरण अर्थांत आणि यज्ञप्राप्तीत श्राव्य असा निर्देश आहे. ब्रह्मचारी, गृहस्थाश्रमी व यति या तिघामधील भेद दाखविण्याकरिता जो प्रश्नाला विस्तृत राहता तो उत्तम (ब्रह्मसंस्थ) असे म्हटले आहे. गृहस्थाश्रमिक उपनिषदांत आत्मवस्थाची योग्यता अवीत, यज्ञकृती आणि दाता, अथवा यति हाच्यापेक्षा जास्त मानली आहे; आणि दुसऱ्या स्थळी यज्ञकृती, दाता, आणि यति अथवा योगी यांच्यांत भेद दाखविला आहे. हे भेदवाद आणि आश्रमांतील भेद घासुले एक चौथा आश्रम निघाला. कारण, गृहस्थाला वामप्रस्थाश्रम स्वीकारावा लागतो एवढेच नाही, तर संन्यासिन् (भिक्षु, परित्राजक) हा आश्रमहि स्वीकारावा लागतो. पहिल्या शपथचे आश्रम हा अवापहि अवश्यच म्हणून सांगितला जातो. परंतु तो आश्रम जन्मभर स्वीकारला जाऊ नाही. कारण पहिल्याप्रमाणे आता तसे राहता येणे शक्य नाही.

११ 'आसन्धी वन्द' - जन्मभेदाच्या अथर्ववेदातील चौदाव्या राखणात चौथला होता त्या जन्मभेदाच्या राजधानीचे हे नाव आहे. दोघेहि प्रमाणभूत प्रयकार याच्या सत्यतेबद्दल गाथांचा उल्लेख करतात; परंतु तो विधि कोणच्या उपाध्यायाने पार पाडला याबद्दल द्विधा मत आहे; शतपथ ब्राह्मणांत तो इन्द्रोत्त देशातील होता असे आहे व ऐतरेय ब्राह्मणात तो मुरासावरी होता असे म्हटले आहे.

१२ 'त्रिपुर' - याचा अर्थ 'समोवार तीन तर असलेला किंवा' असा असून त्याचा उल्लेख संरक्षण करण्याचे ठिकाण असा अर्थ ऐ. ब्राह्मण या ग्रंथांत आलेला आहे. पण ज्या ठिकाणी हा शब्द आलेला आहे ती ब्राह्मणांतील आध्यात्मिक. अगत्यामुळे समोवती वर्तुळकार भिती असलेले किंसे पूर्वी होतसे आणखून पुरावा म्हणून हे लेख कितपत निष्पत्तीस यांनीत येतील हे रातीस कठिण आहे ऐतरेय ब्राह्मण. २. ११ या ठिकाणी त्रिपुर याचा अर्थ तीन वेष्टे 'असा दिला आहे. नैसर्गिक संहिता ६. २. ३ या ठिकाणी 'नियः पुर' असे पद आहे व त्याचा अर्थ तीन शहर किंवा तीन स्थिती असा सावणाचार्यांनी केला आहे.

१३ 'दीर्घारण्य' - ऐतरेय व शतपथ ब्राह्मणांत हा शब्द हिंदू स्वर्गातील विस्तारित जंगलाला 'विस्तृत अरण्य' या अर्थाने लावला असल्याचे आढळते. ऐतरेय ब्राह्मणांत असे म्हटले आहे

की, पूर्वेकडे गांवे पुष्कळ असून जवळ जवळ आहेत व पश्चिमेकडे ओसाड आण्य आहे.

“नगर-” वैदिक वाङ्मयांत या शब्दावरून साधलेला नगर- हा शब्द विशेषतः म्हणून आला आहे. पण तैत्तिरीयब्राह्मण-कांत (१. ११, १८) नगर हा शब्द शहर या अर्थाने आला आहे व पुढील प्रयांतहि याच अर्थाने आला आहे.

“नाडपितृ-” शतपथ ब्राह्मणांत भरताची जन्मभूमि या अर्थाने हा शब्द आला आहे. याचा अर्थ नाड-पितृ म्हणजे भर-ताची आई असाहि समजला तरी चालेल. पण हे जरा अनिश्चित आहे.

“नैतंयव-” पंचविंश ब्राह्मण व सूत्रप्रथ यांत सरस्वती नदी-वरील एक स्थल म्हणून याचा उल्लेख आलेला आहे.

“नैमिश-” नैमिषीय-” नैमिषारण्यांत राहणाऱ्या लोकांना हे नांव दिलेले आहे. काठकसंहिता व ब्राह्मणग्रंथ यांत “नैमिषारण्यांत राहणारे लोक विशेष पवित्र होते” असे म्हंटले आहे. महाभार-तांत हि “हे काथ नैमिषारण्यांतील ज्दरीनां सगितले” असे म्हंटले आहे.

“परिवक्त्रा-” शतपथ ब्राह्मणांत पंचाल शहराचे हे नांव असून वेदरच्या मतें हे कापील शहरजवळचे एकचक्रा (ज्याला मागाहून हे नांव मिळाले तेच) शहर असावे. याचा परिवक्त्रा असाहि पाठ आहे.

“परिष्वद-” (भोंवतळी वाहणाऱ्या पाण्यासह) शतपथ ब्राह्मणांत दोन ठिकाणी (२. २, १, ११; १, १४) नदींतील वेद किंवा बाल्यकामय प्रदेस (भाटी) असा या शब्दाचा अर्थ आहे.

“प्राश्रवण-” ऋग्वेदप्राश्रवण नामक स्थलाचा एक भाग. हे अस्ताराच्या भावतीत उपयोगांत आणलेले, कोपीतकि ब्राह्मणा-तले, (प्रश्रवणाचा शंका या अर्थाने) पितृवंशिक नांव आहे.

“सश्राश्रवण-” हे एका निवडित जागेचे नांव आहे. ही जागा सरस्वती नदी गुप्त झालेल्या जागेपासून ४४ दिवसांच्या अंतरावर आहे. पंचविंश ब्राह्मण व वैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मण यांत याचा उल्लेख आलेला आहे. उत्तरकालीन प्रयांत भूमध्य ह्याच काय तो ऋग्वेदप्राश्रवणाच्या उत्तरेस प्रदेस आहे असे म्हंटले आहे. ऋग्वेदप्राश्रवणांत ह्या प्रदेसाला ऋग्वेदप्राश्रवण असे म्हंटले असून यावरून ते स्थळ सरस्वतीचे उगमस्थान असावे असे विस्तृत, तिथे पुनर्दर्शन स्थान नव्हे; उगम स्थानासंबंधीच हा उल्लेख असावा असे दिसते.

“वद्वन्-” पंचविंश ब्राह्मणातील एका पत्रांत याचा अर्थ ‘काय-कायचा रस्ता’ असा आहे. हा सामान्य रस्त्यावृत्त बराच पक्का असतो असे म्हणतात.

“शुनिमरण-” मुनींचे मरण. पंचविंश ब्राह्मणप्रमाणे (१४, ७) वैजानस मारले गेले ती जागा.

“रूप-” हा शब्द अनेकवचनां व पुल्लिगी असून छांदोग्य उपनिषदांत महाराष्ट्र देशातील एका गावाचे नांव म्हणून आलेला आहे असे शिमलेचे मत आहे.

“रोहितकुली-” पंचविंश ब्राह्मणांत हे एका ठिकाणाचे नांव आहे; व ह्याच ठिकाणच्या नांवावरून एका सामाचे (मंत्राचे) नांव पडलेले आहे. ‘रोहितकुलीय’ हे त्या सामाचे नांव आहे.

“विमशान-” अथर्वश्रौत उपा ठिकाणी सरस्वती नदी वाह-मध्ये अथर्व श्रौती त्या जागेचे हे नांव असून हे पंचविंश ब्राह्मण व वैमिनीय उपनिषद्ब्राह्मण यांत आले आहे. हे पंचांगातील पल्याळ जिल्ह्यांत आहे. सध्या कच्छाच्या आखातास मिळणारी एक सरस्वती नदी आहे. त्रिवेणीसंगमातल सरस्वती गुप्त आहे. विमशान म्हणून मानली जाणारी सरस्वती नदी सिंधुस मिळते असे पाश्चात्य पंडितांचे मत आहे व सतलज (शुमुद्रि) हीच सरस्वती होय असेहि कांही पंडित म्हणतात. सरस्वतीविषयी सामान्य दिग्दर्शन पुढीलप्रमाणे करता येईल. (१) सरस्वती-कच्छाच्या आखातास मिळणारी; (२) त्रिवेणीसंगमात गंगेस मिळणारी; (३) विमशान रुपास सिंधूस मिळणारी; (४) जिला हल्ली सतलज म्हणतात ती; (५) ऋग्वेद ७. ५, १२ येथे उल्लेख असलेली.

“वेतसवंत-” (वेत भरपूर असलेले) पंचविंश ब्राह्मणांत एका स्थळाचे हे नांव आले आहे. वेदर म्हणतो त्याप्रमाणे “एकवामन् गान्ध” या स्थळाचे हे नांव नव्हे.

“संगविनी-” ऐतरेय ब्राह्मणांत हा शब्द आलेला आहे व त्यांत असे म्हंटले आहे की, भरताची जनावरे संध्याकाळी गोष्टीत (कुत्र्यांत) येत पण मध्याह्नाचे वेळी संगविनीला येत. ह्यावरून संगविनी म्हणजे निवाऱ्याची जागा होय; व ह्या ठिकाणी मध्याह्नाकाळी गायींची धार काढीत असत असे दिसते.

“संचि-” ह्याचा अर्थ शतपथ ब्राह्मणांत ज्या ठिकाणी सूर्या व स्वर्ग संलग्न होतात ते ठिकाण म्हणजे क्षितिज असा आहे. प्रकाश व अंधार ह्यांचे भोळन म्हणजे संध्याकाळ असा दुसराहि हा शब्दाचा अर्थ आहे.

“साचीगुण-” ह्याचा उल्लेख ऐतरेय ब्राह्मणांत आलेल्या एका मंत्रात भरताच्या मुळखातले एक ठिकाण म्हणून आलेला आहे. व्युत्पन्नच्या मते हे ईशचे विशेषण आहे. परंतु त्याच्या मनांत शाचीगु हा शब्द अभिप्रेत असावा व त्यावरून एताने परीत अर्थ केला असावा.

जीवसृष्टि (मानवेतर).

कोणत्या प्राण्यांचे आणि वनस्पतींचे ज्ञान वेदकालीन लोकांस व्यावहारिक रीत्या झाले होते हे जाणणे म्हणजे प्राचीनकालचे प्राणि-

शास्त्र आणि वनस्पतिशास्त्र जाणणें होय. पदार्थें निर्दोशन व गुळी-
करण हीं संस्कृतीचा विकास दाखवितात, त्याचप्रमाणे नियो-
पयोगी वनस्पतींचे उत्पादन आणि आरव्य वनस्पतींच्या नैमित्तिक
उपयोगानें ज्ञान हींही संस्कृतीचा विकास दाखवितात. या रीतीनें
जीवस्थितिपथक वैदिक सभ्याची यादी महत्त्वाची आहे.

उद्दे दिलेल्या वनस्पतींच्या यादीवरून आपणास तत्कालीन
वनस्पतिविषयक ज्ञानाबद्दल परेपर्यंत अनुमान करता येतें. उत्तान-
पर्ण, अश्वपर्णा, इत्यादि वनस्पतींच्या नावावरून ऋग्वेदकाली
ज्ञानानें नावें देण्याची एक पद्धति म्हणजे त्याच्या पानाच्या
आकारावरून असे. अणुपा, अफला, पुष्पवती, फलिनी, मुफला
इत्यादि गुणगौरवदि वनस्पतींचें नामकरण केलेलें दिसतें घास
हा शब्द शकत या अर्थी ऋग्वेदकालीहि रुढ होता. शुभ्र, कश्या,
शाखा, पर्ण, पर्वन् इत्यादि झाडाच्या अवयवाचे याचक शब्दहि
आढळतात. अथर्ववेदामध्ये वनस्पतींचीं नावें व प्रकार ऋग्वेदपेक्षा
अधिक आढळतात व त्यांतोळ काही नावें आजहि प्रचलित असलेलीं
हरीस पत्रात तसेंच बरीच नावें वनस्पतींच्या गुणावरून ठेवलेलीं
आढळतात.

[वनस्पति]

वनस्पतिविषयक [ऋग्वेद]

अफलाश	जराविवि	यवस
अणुपा	तद	लिबुज
अफला	तुण	वनस्पति
अरद्भ (गाड्याच्या	दभं	वपा
आसाचें लाकूड	दुग्धाखा	वल्गु
(हिमर).	दुग्धो	विमदिक
अवपतन्ती	दुग्ध	विरद
अविन	नद	दुग्ध
अश्वय	नित्यस्तोत्र	दुग्ध
अश्वपर्णा	निधिप्यरी	दुग्ध
अश्ववती	पर्ण	दुग्ध
इष्टुति	पर्वद	दुग्ध
उत्तानवद	पुष्मान	दुग्ध
उत्तानपर्ण	पाकदुर्वा	दुग्ध
उदोधि	फारिणि	दुग्ध
उदोअर्ज	पिपति	दुग्ध
उलव	पिपल	दुग्ध
ऊर्जवन्ती	पुष्टरी	दुग्ध
ओषधि	पुष्पर	दुग्ध
काश्मीर	पुष्पवती	दुग्ध
काश	पुष्पिणी	दुग्ध
किशुक	प्रम	दुग्ध
किंयासु	प्रसुरी	दुग्ध
कसर	फल	दुग्ध
कुं	फलिनी	दुग्ध
कुंदिर	शुभ्र	दुग्ध
गभिज	वृक्षसतिप्रसूता	दुग्ध
गोमज	मेरु	दुग्ध
गाम	मुन	दुग्ध

३० सैव
३० गोम
सोमरात्री

सोमावती
३० स्पंदन
३० स्तपिति

हुरिद
३० वृक्ष

[तै. स]

अपर्ण	दुर्वा	वनस्पति
अपराव्य	३० नियांस (चांक,	३० विकृत (वेकळ)
अमृज	डिक)	वीरु
अफला	नेयग्रोध	वेतस
अश्वय	पर्ण	वेतसशाखा
वाथावती	पलाश	नैमीदक
३० दृक्ष	३० विजुल	शमी
इपीकर	३० तुंजील	शर
उदुंबर	गुण्यपर्ण	शम्भलि
उदोजस	गुप्पावती	सतुला (शर नामक
ऊर्जवन्ती	गुप्पिणी	दर्भोचा तुरा)
ओषधि	पुष्टु	सहस्रकश
ओदुंबर	प्रक्ष	३० सुगंधितजन
३० करीर	प्रियंगु	सुपिपल
३० काम्पय (शिवणी)	दृक्ष (नादुरखी)	सुमेदज
३० कूर्ब	३० धलज	सूपस्थ
३० केल (थोरोंचो	बहुपर्ण	सोमरात्री
साल)	बहुशाप	सोमवती
खदिर	३० विल	३० स्तंभ
खर्जूर	शुभ्र	स्थविमद (दर्भोच
खदिर	वृक्षसतिप्रसूत	नूळ)
३० गयीधुका	भेजज	स्थविमदपत्रा
(गवत)	मधुक	(काष्ठाणि
दर्भ	मूल	गळून पडलेलीं
दास		वृक्षाची फांदी)

[अथर्ववेद]

अथर्विया (दूर्वा-	३० अश्वय	३० कूटी
विशोपण)	३० आश्वीक (कमल-	कल्या दूर्वा
३० अजशुभो	कंद)	केशवदूर्वा
अद्रा (आखा)	३० आल	क्यासु
अनेपुरी (दंडोच	३० दृष्ट	धुप (छात्रा)
विशोपण)	३० दूर्वा	खदिर
अपस्त्रंभ (पोफळी)	उत्तराद्रि	जीवन्त
अपस्त्रंभ (कवडोचें	उत्तानपर्ण	जीवला
झाड)	उदकालम्	तदता
३० अपामाग (अ-	उदुंबर	तुलाश (पलाश)
पाडा)	उन्मुचती	३० ताजव्हेग (एरंड)
अफला	उपपानी (वादंड	तिथिन
अभिष्ट	वास येणारी वन-	तीक्ष्णदूर्वा
अभिष्टाता	स्थिति)	तुण
३० अमृज	उर्वरी (ओषधिगन-	सुष्टवदन (बाशुब्द)
३० अराटिका	तनु)	सुष्टिशा (कुत्सिता)
३० अर्चती	कथ्येत्तम	तेजन (वेष्ट)
३० अर्क	एकशुंग	३० त्रायमाण
३० अलमाला	कपियका	दण्डन
३० अलालु	किंशुक	दर्भ
३० अक्षका	३० सुमद	दूर्वा

देवजात (दम्- विशेषण)	“ हस्त फलमयी	बीळ बुध
देववर्मन् (दम्- विशेषण)	फलिनी वित्त	मुन्त येणु
दोद	विगु (कमलताल)	बैचरुत (बैचरु)
धनद्राम्या	सुहृन्नादा	व्यल्ह्या (द्या)
“ धव	“ मंग (भांग)	दातच १७३ (दनो)
नपरिया (पाडा)	भूरिमुल (दर्म)	दातपन्था
नष्ट (वृण)	“ मनुष	दातधर
नराची (विरातो- वनस्पति)	मधुजाता	दातविचक्षणा
“ नलद	मयुमती	दातदाखा
“ नीलागल्लाला	मयुमुषा	दापय्यादानो
(पिक्काला ग्राम देशां गवत)	मयुला	“ शकन (कमलकंद)
“ न्यप्रोष	मगनर्जमनी	“ धानी
“ न्यासिका (हांग- उपिका)	मह्लाड	दाण्डदूरी (बुद्धदूरी)
पयस्वती	महासू	दाहक (बगल- बंद)
“ पण (पळ्य, बेत)	मुलाही (कमलकंद)	दादापा (दाभी)
पर्ग (पलाडा)	मुलभंदणी	दिल्लैजला
पर्गधि (विपपत्र- मुफा वृडा)	यव	रोपदूर्गिणी
पलाड (वृण)	यही (रोपा)	रोरल
पलाडा	“ इजनी	श्रुष्टि
“ पाडा	लाहा	सपुपला
पीळा (वृण विनेपण)	लिवुजा	संपुला
“ पीळ	लेमचित्र (तृण- नियोग)	संपाद
पीळमती	वधक (बेत)	“ सह
पुननेवा (वनस्पति)	वनस्पतानांप्रममत्र (कवड)	सहदेवी
पुण्यानी	वरणा	सहमान
पुण्विणी	“ बानस्पय	सहस्रचक्षु
“ पुनिरज्जु (दुर्गध- वनस्पति)	वारणा	सहस्रयामनू
“ पुट्ट	विनेवा (धामीना मद)	सहस्रपणी
“ पृथिरणी	विभिन्दन (अषा- मार्ग)	सहस्रमूल
प्रदान (दाचा)	विभिन्दन्ती (अषा- मार्ग)	सारवती
प्रहीचीनकल	विरण्णा	शाण
(अषाढा)	विधतः	“ शिलाजला (पान्वा- मर्थे उपवर्णारे)
प्रह	“ विवाधका	तृण)
प्राणाद (तृण)	विवातकी	सुपलाडा
प्रियमता.	“ विहळ (संपप)	सुपिलला
	वीरध	सुफला
	विर्धाराज्यानि	सुगीर
	[वानसनेयि सं.]	सोमस्यप्राद (कनठ)

१८ अश्ववार
१९ खादार
१०० कम्पक

१०२ पीडुदारु
१०३ रोहिण्य
१०४ मृष

[संक्षिप्ततर]

अध्यापक	११३	तिथिलिङ्ग	राजशक्ति
१०० अन्तिमः श्रृङ्गा	११४	निराल	बंदार
१०१ अमला	११५	द्रुम	बकला
१०२ अस्वर्गपा	११६	नैन्दार	वीरण
आमलक	११७	पलाश	वीरिण
१०३ आम्रपाल	११८	प्रयोध	रज्जुदार
१०४ अना	११९	कलती	सर्प
एरंड	१२०	विन	सेकपर्ण
११० उषा	१२१	मुमिपाश	सूजक
विश्रुता		महापुत्र	हरिद्रु
१११ ताशप			

[illegible]

पाठ्य- हा शब्द ज्ञेयदेवता एका ठिकाणी चढ्या वेगरे करण्याकरिता. एक प्रकारचे गवत या भाषा ज्ञेययोगीत आणलेला आहे, परंतु शुद्ध असा पाठ कोणता आहे हे मान घेण्या समजत नाही. तैत्तिरीय आरण्यकांतहि हाच अर्थ आहे.

किंशुक.- ऋग्वेदांतील विवाहविषयक सूचार्त या शाश्वते
नांव आले आहे. याच्या पत्र्यांना विवाहस्यल सुरोभित करीत
असत. किंशुक याचा अर्थ पल्ल असाच मानितात.

“क्रियाभ्यु- हे एका पाष्वातील रोपाचें नरि अरान्, जेव्हा-
तील एका प्रेतसेवाविषयक जेव्हा असे म्हण्टे आदे की, ही रोवें
प्रेत जावळें असेल त्या दिनाशी उगवतात. ह्य शुल्पासीप्रमणे
या द्वादाचा अर्थ ‘बाही पाणी असावेत’ असा आदे.

कु-शर - कश्यपेदांत एसा ठिगानी शर भाणि
ताच्या जाती, सर्गीना लहू रादण्यातु भोग्य
* वसें लिहिले आहे.

‘ह्रस्व-’ ऋवेदांत ‘ह्रस्व’ वा अर्थी एके ठिकाणी हा शब्द आला आहे. हे शब्द आणि अलिख्यक (कुट्याचे छत्र, आढळी) एकच आहेत असे लिहिले आहे.

‘उदिर-’ म्हणजे खैर. ऋवेदांत व तदुत्तर ग्रंथांत एका कठिण लोकाच्या झाडाचे नांव म्हणून हा शब्द आला आहे. अक्षय्य ह्मणजे रोप या झाडावर आणजेच उपवत असे आणि त्याच्यापासून अक्षय्यती नांजनी लता उत्पन्न होत असे असे वर्णन-वेदांत वर्णन आहे. या झाडाच्या कठिणपणासुळे सुवा अक्षय्य दवीं ह्यादि गडिय पात्रे याचीच करीत असत. त्याच ठिकाणी ती दवीं गायत्रीच्या रसापासून तयार करीत असत असे म्हटले आहे. ह्याच्या गाभ्यापासून कात तयार करीत असल्याबद्दल वैदिक वाङ्मयांत आचार सांपडत नाही. या गाभ्याचा (सार) ताईत करण्याकडे उपयोग करीत.

‘पाच-’ ऋवेदांत हा शब्द अक्षेष्ठीय अथाला देण्याचे गवत म्हणून आला आहे. अक्षेष्ठीदांत आणि तदुत्तर ग्रंथांत देखील याचा गवत असा अर्थ आहे.

‘तह-’ या शब्दाचा नेदनीचा संस्कृत मापेतला अर्थ झाड असा आहे. पण तो वैदिक ग्रंथांत आढळून येत नाही. फक्त ऋवेदांत एका ठिकाणी हा शब्द आला आहे व सायणाचार्यांनी त्याचा अर्थ झाड असा केलेला आहे; व ससा तो होतीही. पण ‘सज्जि’ या शब्दाचा अर्थ निराश्रय फणक लागतो.

‘दभ-’ ऋवेद व तदुत्तर ग्रंथ यांत हा शब्द गवताचे नांव म्हणून आला आहे. अपवैवेदांत येणा उपयोग ‘मनुग्रामन’ म्हणून, व केस कापणे जागे किंवा छाती वडविली जाणे यावर तोज्या म्हणून सांगितला आहे. याला मुरमूर (फार मुळे अध-लेख), सरस पर्ण (हजार पाने असलेला) व घातकंद (घाबर कांदे असलेला) अशीं नावे दिली आहेत.

‘दुर्वा-’ हा शब्द ऋवेदांत व पुढील ग्रंथांत वारंवार आलेला आहे. हे गवत ओलसर जागेत वाढत असे. ऋवेदांत एके ठिकाणी एक उपमा आलेली आहे व तीव्ररुन तिचे तंतु तिच्या कांडयाप्रमाणे आणजेच येतात असा अर्थ निघतो.

‘नद-’ सगरीत सावगारा येत या अर्थी हा शब्द ऋवेदा-मध्ये आलेला आहे व अपवैवेदांत वारंवार म्हणजे वर्षाभाळी होणारा या अर्थी आला आहे. हिमा या वेताच्या चट्या तयार करीत असा उल्लेख अपवैवेद ६, १३८, ५ येथे आला आहे. याचा उल्लेख इतरग्रंथी वारंवार आलेला आहे.

‘पथ-’ हे नांव पलाश याला दिलेले सांपडते. हा शब्द ऋवेदा-मध्ये अथल या शब्दावर आलेला आहे व अपवैवेदांत अक्षय्य व न्यमोप या शब्दांवर आलेला आहे. अपवैवेदांत असे म्हटले आहे की, ही दोन्ही झाडे अविद्याप्रमाणेच सहास्रातल्या जगावर घालण्याच्या शाकाच्या उपयोगी आहेत. या पर्वशब्दाचा

पळीसारखा (छाह) किंवा रस्तासारखा अगर छुंयासारखा (लहान पळीसारखा) यशांतल्या दस्तू तयार करण्याचे कामी उपयोग होतो असेही म्हटले आहे. हा वृक्ष उत्पन्न होण्याचे कारण तैत्तिरीय संहितेत असे दिले आहे की, गायत्री सोम बाणीत असत, तिचे एक पीस गाळून पडले व त्यापासून हा वृक्ष निर्माण झाला. या वृक्षाचा इतरग्रंथी उल्लेख आलेला आहे. याच्या साठी-चाहि (पर्वशब्द) उल्लेख आढळतो.

‘पर्व न-’ या शब्दाचा अर्थ वेताच्या गांठी, कनस्यत अगर झाड यांचा सांधा किंवा पेर, अथवा शरीराचा अवयव असा आहे. शिकय याचा अर्थ विशिष्ट फाळ-विशेषतः अमावास्या व पौर्णिमा यांचे वेळी म्हणूनच जे विभाग पडतात तो असाही आहे. गेलकराच्या मतें सामवेदांतोळ स्तोत्राचा एक भाग असा या शब्दाचा अर्थ आहे.

‘पवमान-’ याशब्दापासून गाळून छद्म होणाऱ्या सोमसाला हे नांव वारंवार लावलेले ऋवेदांत आढळते. पुढील ग्रंथांत कांही ठिकाणी याचा अर्थ (छद्म करणारा) घास असा आहे.

‘पाकदूर्वा-’ ऋवेदांतील एका ऋचेंत क्रियावु व व्यक्ता ह्या शब्दांवर आढळत आहे. ज्या ठिकाणी मृत शरीर दग्ध पण्यांत येते त्या ठिकाणी जी झाडे किंवा ज्या वनसती घाडकित्या जात, त्यापैकी ही एक होय. हा मंत्र तैत्तिरीय आरण्य-कांत वर्णवु या पाठांमधे पुनः आलेला आहे. अपवैवेदांमध्ये हा शब्द शोषदूर्वा असा आलेला आहे. पाकदूर्वा हा शब्द सायणाचार्य म्हणतात त्याप्रमाणे परिरक्त दूर्वा असा अलंकार. हा दूर्वा याचा अर्थ भाष्यकारांनी निरनिराळ्या ठिकाणी निरनिराळ्या केला आहे. उदाहरणार्थ अंशकृति मुक्या असलेले एक प्रस्तरचे घान्य (येथे हा दूर्वा असा शब्द न समजता लंड असा समजला पाहिजे) किंवा कांय पेर असलेले एक प्रस्तरचे घान्य (वृद्धी) असेही याला नांव आहे. उरक पळी तैत्तिरीय आरण्यकांत होशकार या पान-दूर्वा शब्दाचा अर्थ एक प्रस्तरचे लहान जातीचे तुणधान्य असा करितो.

‘पिण्ड-’ ऋवेदांमध्ये दोन ठिकाणी हा शब्द घृतापाने आलेला आहे. पण दोन्हीपैकी एकाही ठिकाणी पिण्डाच्या झाडाचे फळ असा याचा अर्थ होत नाही. वृक्षारण्यकोपनिषदामध्ये याचा लहान फळ असा सामान्य अर्थ घेण्याची कांही आवश्यकता नाही; पिण्डाच्या झाडाचे फळ या विशिष्ट अर्थाने संदर्भ वांगला जुळतो; व हाच अर्थ शतपथ ब्राह्मणांतही आग्नेय आहे. अपवैवेदांमध्ये पिण्ड ही दक्षिणेला लाल आलेले असून अक्षेष्ठीप्रमाणे जसमान इलाज म्हणून तिच्या फळाचा उल्लेख आलेला आहे.

‘पुंडरीक-’ ऋवेद व तदुत्तर ग्रंथ यांमध्ये कमळाचे केसर असा या शब्दाचा अर्थ आहे. पंचविंश ब्राह्मणांत (१८, १, ६) नक्षत्रांच्या प्रमाणाने कमळाचा जन्म होतो असे म्हटले असून अपवैवेदांमध्ये (१०, ८, २३) कमळाची मनुष्याच्या अंतः-रक्षाशी तुलना केलेली आहे.

“पुष्कर-कृपेदांत आणि तदुत्तर श्रंयांत याचा अर्थ नील कमल असा आहे. अश्वमेदांत याच्या गोंड वसिष्ठाचा उद्देश येतो. हे कमल उज्यांत उगवत असे; व म्हणूनच तज्यांत पुष्करिणी (कमलें असलेले) असें नांव पडले. पुष्करस्नान या आधिनाच्या नांवावरून हे मूल शरीरावर खलनाशप्रमाणें ते घारण करीत असेत असें दिसते. पक्षीच्या गोंड तोंडास त्याच्या कमळासारख्या आकारावरून पुष्कर म्हणत असवेत असा तर्क होतो. वरील अर्थानें याचा उपयोग कृपेदांत किंवा ऐतरेय ब्राह्मणांत गिःसंवाप केलेला आहे. निष्ठाप्रमाणें पुष्कराचा अर्थ ‘पाणी’ असा असून हा अर्थ वातपथ मानण्यातही आखले.

“प्रसू - कृपेद व तदनंतरच्या श्रंयांत याचा अर्थ बकतोच किंवा बग्याच्या वेळच्या वनस्पतीचे (सोमाचे) फोंव असा आहे.

“भेषज् - ‘इलाज, ‘रोगावर उद्धार करणारी वस्तु’ या अर्थानें हा शब्द कृपेद व तदुत्तर श्रंय यांत म्हत्वाी येतो. हा शब्द अलंकारिक रीतीनें सुद्धा कोठें कोठें उपयोगात आणला आहे. वनस्पति, पाणी आणि मंत्रकन यांची ओतपासणें गणना केली आहे. अश्वमेदांतली बहुतेक सर्व वैयसी म्हणजे अग्निरणमूलक अथवा सादसमूलक अभिचार आहे, उदाहरणार्थ, कावित्रीया मित्रमेघा पक्ष्याच्या पिचकट वर्णांत जातो अशी एके ठिकाणी श्रवणा केली आहे. आपली एके ठिकाणी तर वेड्यावरून ताप घालविण्याविषयी मंत्र आहे. कारण जलप्राप्त वेडूक हा स्वरुपात व अभिषासक अवस्थामुळे त्याला ज्वररुपाय सहज दानवितां येईल असे अग्नि व जल यांतील विरोधापन्न समजण्यांत आले असावे.

“मुंज - या शब्दाचा अर्थ एक प्रकारचें वृक्ष असा आहे मुंज या वृक्षाची वाड लागल्यानें होते व त्याची ठेवी घराघरी दहा फूट असते. विपारी प्राण्यांच्या विनाशप्रारब्धा जाणा या अर्थानें याचा उल्लेख कृपेदांत इतर तुष्णारोवर आलेला आहे. त्याच वेदांत मुंजवृक्ष हे शब्द कल्पाचें अर्थात्तच सोमरस गाळण्याचें साधन आहे असे म्हटले आहे. इतर संहिता आणि ब्राह्मण या श्रंयांतही या वृक्षाचा उल्लेख आलेला आहे हे वृक्ष गोरूक (सुविरे) असून त्याच उपयोग एतादें एव सिद्धासन (आख्ये) विष्णूपाकडे करीत आगत असें शतपथ ब्राह्मणांत म्हटले आहे.

“यवसू - जनावरांमधून खाले जाणारे आणि आरण्यामीनें जळून जाणारे एक प्रकारचें वृक्ष, वरील अर्थां कृपेदांत व तदुत्तर श्रंयांत हा शब्द आला आहे.

“वनस्पति - ‘आरण्यातील रामा.’ याचा मूळचा अर्थ वृक्ष असा असून, याव, गूष किंवा काही हा वी त्या शब्दाचा अर्थ आहे तो मंतराचा आहे. रयाच्या एका भागाच्या किंवा सर्व रयाला हा शब्द काही ठिकाणी लाविलेला आहे. लाकडी उखळ (वा. सं. ९. १२) व लाकडी तांदूळ (अथ. ६. ८५, १) अमाहि या शब्दाचा अर्थ असून, सर्वांत श्रेष्ठ सोमवृक्ष असा अर्थ काही ठिकाणी (अ. १. ११, ५) गर्भित आहे.

“वल्गा - याचा अर्थ पांढी असा असून, हा शब्द बहुतेकच शतवल्गा (वंमर पांया असलेला), तद्वलवल्गा (हजार पांया असलेला), वल्गा अर्थानें कृपेदांत येतो, व तो समासांत येतो, अलंकारिक भाषेत हा शब्द सतरीला खचलेला आहे.

“विभीषक-विभीदक-अपिथी दुसरा शब्द हे जुने रूप असून गोळा द्रव्य वाद्या याचा अर्थ आहे. या शब्दाच्या सक्रमच फळाचा उपयोग श्रंयांत होत असे. या शब्दाच्या लक्षणाचा उपयोग यज्ञोत्तरा आणि उज्ज्वलित कल्पाकडे होत असे (ती सं. २. १, ५, ८).

“वीकधू - कृपेद व श्रागाहून खालिले श्रंय यामध्ये याचा अर्थ वनस्पति असा आहे. ओपथि या शब्दाची तुलना केली तर वीवर ही इतर वनस्पतीची वाचक आहे. परंतु केव्हा केव्हा या शब्दाचा अर्थ ओपथि असाच आला.

“वृक्ष - कृपेद व तदुत्तर श्रंय यामध्ये शब्द या सामान्य अर्थां हा शब्द आलेला आहे. अश्वमेदांमध्ये (१८. २. २५) याचा अर्थ वृक्ष पोखरून केलेली शव ठेण्याची पेडी असा आहे. रथ विमोचन कल्पाच्या शब्दाच्या दुर्बिम्बाचा उल्लेख पश्चिम ब्राह्मणांत आला आहे.

“वेतसू - कृपेदांमध्ये व तदुत्तर श्रंयांत एका पाण-भाडाचें किंवा तत्साव प्रकारच्या एका वेताचें हे नांव आहे. त्याला सोमेरी (दिगमव) व अपसुज (पाण्यांत जमलेले) अशीं दोन नावे आहेत.

“प्रतति - कृपेदांत व तदुत्तर श्रंयांत याचा अर्थ सर-पळणारी वनस्पति असा आहे.

“शर - कृपेद व तदुत्तर श्रंय यामध्ये हे एक प्रकारच्या वेताचें नांव आहे. वाय कल्पाकडे होणारा या वेताचा उपयोग आणि त्याचा वाळण्याचा धर्म अशा दोहोंचा उल्लेख अश्वमेदांत स्पष्टपणे आलेला आहे.

“शरमलि - हे एका ‘रेशमी कापडाम्या’ (डॅ - सलमलिश-मलमरिका) भाडाचे नांव आहे. याचें फळ विपारी आहे असे कृपेदांत म्हटले आहे. वण ज्या रात्रीमधून नवऱ्या मुलीची मिरवणूक निघत असे ती पाडी या वृक्षाच्या लांकडाची वनवीत असत. हे झाड सर्व वृक्षात उंच आहे असे याचें वर्णन आलेले आहे.

“शारार - कृपेद व तदुत्तर श्रंय यामध्ये शक्यची शक्य असा या शब्दाचा अर्थ आहे. शाखा या अर्थानें ‘वशा’ हा शब्द कृपेदांमध्ये अधिक वेळां आलेला आहे.

“सस - कृपेदांमध्ये याचा अर्थ वनस्पति किंवा वृक्ष असा आहे. हा शब्द सोमवृक्ष व वाई यांचे लावलेला आहे.

“शैर्ष्य - कंदिरांनीं पीडिलेल्या एक प्रकारच्या गवताचें नांव म्हणून हा शब्द कृपेदांमध्ये आलेला आहे.

“सोम.- ही एक प्रसिद्ध वली असून तिच्यापासून वैदिक काळी सोमरस काढीत असत. या सोमरसाचे इतके महत्त्व आहे की, ऋग्वेदाचे एक संपन्न मंडळ व इतर मंडळातील सहा सुक्ते या सोमवलीवर लिहिली आहेत. तथापि या सोमवलीवरून प्रत्यक्ष माहिती फारच थोडी उपलब्ध आहे. या वलीच्या फांया पिंगट (बसु), तावडगा वणांच्या (अरण) किंवा पिवळट (हरित) असा आहेत हिलेनॅट म्हणतो त्याप्रमाणे नैऋत्याकडे हे विशेषण जर सोमवलीला लागले तर त्या वलीच्या फांया खाली लेंबतात असे म्हटले पाहिजे या वलीच्या अक्षुराला ‘असु’ असे नाव आहे व सर्व वलीला ‘अंघस्’ हे नाव असून त्याचा अर्थ रस असाही होतो. पर्वत म्हणजे त्या वलीचे पेर होय. ‘क्षिप्’ (घोट) हे अक्षुरांना नाव आहे. यावरून हे अक्षुर शोदाप्रमाणे असावेत असे दिसते. दगा व घाण हे शब्दही अक्षुरालाच लावीत असत याचे वैदिक वाडोळे नगून त्याच शिरा असत यावरून घोडाचा पुरावा आहे. ही वली दोंगरावर होत असे म्हणून पर्वताची या सोमवली-बद्दल विशेष ख्याति होती. या सर्व लक्षणांवरून ही वली वीणती हे निश्चयाने सांगता येत नाही. काही होराच्या मताने हिवाळ ऍटॅन्टमचे तारकोस्टेमा विभिनेक किंवा अस्ट्रेपिअस ऑसिज असे म्हणता येईल. हिवा पहिले मासच अधिक सोबेल असे रॉयने मत आहे वैदिक मताने अफगाणिस्तानातील दक्षाची बेल म्हणजेच सोमवली होय. सईतच्या मताने ऊन हाच सोमनाम असतो. मॅकमुझर व रागेंड्राल मित्र यांच्या मताने वींअर नांवाच्या दारुमये हा रस दाकला जाई असे आहे म्हणजे, ज्याला इमजीत हेंच म्हणता येईल त्याचाच सोमवली हा एक प्रकार असला. दक्षाची वेरी किंवा इमजी हेंच या दोन्हीहि सोम वली नसत असे हिलेनॅट म्हणतो. तेव्हा ही वली आता नवी ओळखीने एक्वेद्रीत दुपारपासून आहे. ही वली कुडण्यापूर्वी ती विकृत घेत असत असे यजुर्वेद संहितेत म्हटले आहे. हिलेनॅटचे मताने ही वली ऋग्वेदकाली युद्ध लोकांकडून विकत घेतली जात असे असे आहे ही सोमरसर वाढत असे व ती सामान्य माणसांना दुष्टापासून असे. कदाचित एखाद्या विशिष्ट जातीच्या लोकांच्या किंवा राजाच्या ताब्यात ही वली असली व हे लोक म्हणजे क्रीकट असावेत वस्तुस्थिति अशी आहे की, हा (सोमवली विकत घेण्याचा) विधि करणे म्हणजे गंववोपासून सोमवाडी मिळवणे होय व ही जी वली मिळवण्याची विन्या, तिचे वज्ररूपाने अतुकरण करणे होय, आणि हेच असुधरण नाटाराच्या अनेक ध्यापेरी एव आहे (१) खरी वली मिळवण्याची अवघण असल्यामुळे (कारण ती फार दूर दोंगरावर असे) त्या वलीच्या बदली इतर वलींचा उपयोग करावा असे बादाग्न प्रथात म्हटलेले आहे. ही वली प्रथम दागजानी किंवा उपज्यात लुगून (उजव्याचा उजेड फक्त ऋग्वेदांतच आढळतो) मग तिचा रस काढीत असत. दागजानी कुडण्याची चाल ऋग्वेदकाली नेदमीची म्हणून वर्णिलेली आहे या दागजानी मावत किंवा आदि अशी नावे होती व ते दाग हातात घरीत. ही वली जवळ जवळ उजवेल्या नैऋत्येक दिशेकडे घालीत, व मागाहून प्रचारीत झालेल्या

विधीप्रमाणे खाली एक राखणा राणीत व त्यावर फळा ठेवून त्यावर कुटीत. त्यामुळे ती कुटतानी कुडवाचाचे वेळी मोठे आवाज निघे व त्याचा हेतु आसपासच्या राससांची पीडा होऊ नये हा असे. ही वली चर्मावर व वेदीवर ठेवीत. सध्याच्या प्रयोगात ही वली वेदीवर ठेवीत नाहीत. या वेदीला वही ठिकाणी धिपणा असे नाव दिले आहे कधी कधी दगडाच्या ऐवजी उजळ व मुसळ यांचा उपयोग करीत. ही चाल इराणी लोकांकडून घेतली असून ऋग्वेदोत्तर काळात प्रचारात नव्हती. देवाला ज्या मांड्यातून सोम अर्पण करीत त्याला चवू हे नाव असे. ज्या मांड्यातून पुरोहित सोमरस पीत त्यांना कला व चमस अशी नावे होती. कधी कधी चवू म्हणजे उजळ व मुसळ असाही अर्थ होई सोमपात्राला चवू म्हणणाचे कारण वदनाच्या त्याचा उजळ्याप्रमाणे आकार होता हे अर्थात, ज्या चर्मावर सोमवलीच्या दाट्या ठेवीत त्याला चवू किंवा गोचम असे नाव आहे. कोरा, रफस्य, दु, वन व शेण ही सर्व सोमपात्रांची नावे आहेत व सुवा याचा अर्थ लाकडी पत्रा असा आहे या वरीलून जास्ती रस बाहेर गाली म्हणून तिजवर पाणी टिपत असत. ऋग्वेदकाली ही सोमवली सोमण्या प्रचारात दाखून तिचा रस कला काडीत याविषयी सविस्तर माहिती उपलब्ध नाही. गाळव्यातून (पवित्र) गाळून तो रस शुद्ध करीत असत या सर्व रसात इतर रसांची भेसळ न करता तो इतरात व वायूला अर्पण करीत. पण बळ्य लोकांनी हा प्रघात दाखून दिला होता. या रसाची बसु, हरित, अरण, सुर्वापि अशी सामान्यपणे वर्णने आलेली आहेत. सोमरसामध्ये दूध (गवाशिर), दही (रुपाशिर) व घाण्या (घवाशिर) याचे मिश्रण करीत. या मिश्रणाचे वर्णन लक्षणेने अलक (चिलखत), बल किंवा वाससु, अग्निरी, रस, श्री, रस, त्रैयसु (विपुल) व कदाचित नमसु, सुषुष या शब्दांनी लक्षिलेले आहे. तीक्ष्ण या विशेषणवरून हे मिश्रण क्षालकावर जो तिरछट वास येई त्याचा बोध होतो. रस काढून घेतलेल्या सोमवलीच्या फाटव्यांना कर्जाप असे म्हणत. ऋग्वेदातील काही स्थानावरून अता भास होतो, की, सोमरसात मध मिसळीत असत कदाचित “कोश मधुघुत” (न्यायासूत मध गळतो आहे असे मांडे) याचा दोषांचे मिश्रण करण्या-भरिता उपयोग होत असे. या सोमरसात सुरा मिसळीत की माही याबद्दल निश्चित सांगता येत नाही. दिवसांतून तीन वेळ सोमाचा रस काढीत. अवस्थेसामध्ये दोन वेळ रस फाटण्याची चाल होती जेणे दिसते सारंग्यजी कर्माभरिता, मय्यान्ही इत्याभरिता व सक्कळी अग्निभरिता सोमसवन करीत. पण इतर देवतांनाही या प्रसंगी सोमाच्या आहुती देत. सोमरस निघारे व तो न विगारे याच्यातील सुगंध भेद राहिला प्रभात दाखविले आहेत. ज्या ठिकाणी सोमरसचा स्पर्श होत असे ती ठिकाणे म्हणजे आजर्क, पल्यावत, चार्वाणवत, सुरोमा, पंचजनाचा देश वगैरे हात सोमरसपान कोन्नावर अंगठा जी तारती येई तिचे लक्षणे अनेक वेदां आलेले आहेत. दुष्टा एखाद्या उन्मादक पेयाप्रमाणे सोमरस लेकविष होता की नाही हे सापणे कठिण आहे याचा

लेकमियेत इह जो पुरावा आहे तो थोडा अल्प खात्रालाच काही मे स ४ ७, ८ मध्ये निव्वळ सोमसावदल नापसंती व्यक्त केले आहे राया सोमवरीच्या अभावी इतर वर्गाचा उपयोग केल्यामुळे इतर सागें मिश्रण करावे असे कल्प आपढाने सांगतात असे जे हिलेनॅट म्हणतो ते त्याने म्हणणें यथार्थ असतें या मा ४. १, २, ६ येथील वयैनावस्म वैयक पुस्तारात या कऱ्हा वाईट वास्त येतो असें जें म्हटलें आहे तें खरें ठारें एण वैदिक काळवी सोमवरी य या वैयक प्रयात जेरिरेली वरी या निरनिराळ्या असू दाकतील हा वाईट वास्त येण्यानें कारण सोमवरीच्या ऐवजी दुसरी वरी उपयोगात आणली गेली असेल अगर गरी सोमवरी लावून बाणत्यासुळें जुनी होज्ज वुजली जात असेल, हें असावे क ८ १८, २०, २३, १४, ६६, १२, ४ विशेषत ७ ३३, ० या ठिकाणी असे घणन आले आहे कीं, एसिप्र होरानी पाययुध वायताच्या सोमपशातून इद्राला सुदासा कडे नेलें अशें अस्तिन काळात तिचें तसेच महत्त्व बांधिलें आहे एण या सोमपशांनें उगायायानाहि तसेच सुग मिळत असें हि म्हणलें आहे (क. १ ११ १३, ८ २, १२, १०, १६७ ३) या पानामुळें रोग उत्पन्न होतो यामुल अनेक उडेल आहेत (मे स २. १ १३ इत्यादि) इद्राप्रमाणें सोमरात ओकून टाकल्यानें जें पाप उत्पन्न होई त्याची निश्चिती करण्याकरिता सोमपशां नामक एका माणाची योजना होती (मे स २ ३, २, ५, ६ या मा ५. १, ४, ९, ५२ ७, १, ११) या यागाचें नाव अर्ध ७ ३, १ मध्ये अगोदरच आलें आहे, य हा यागहि नि सद्य जुना आहे या वनस्पतीचें सध्याचें पारंपरागत रूप ठार्ले आहे त्याला ही गोष्ट अनुकूल आहे कारण मंसमुननें उद्धृत केलेल्या वैयकी गुणासनी उजेखान ओरारी येण्याचा धर्म उल्लिखित आहे

३३ स्पदन - ऋग्वेदामध्ये एं ठिकाणी एर प्रकारचा उड असा याचा अर्थ आहे संधवे मतानें हा शब्द स्पदन असा असून तो रथ या अर्थाने असावा.

३४ स्वधिति - य पो कोशाप्रमाणे या शब्दाचा अर्थ ऋग्वेदामध्ये काही ठिकाणी 'कठिण लंकडाच मोठें झाड' असा आहे हा अर्थ वाच्य दिसतो

३५ हरसू - संधवे मताप्रमाणे ऋग्वेदामध्ये तीन ठिकाणी सोमाच्या माळणीचा भाग असा या शब्दाचा अर्थ आहे व सो सभामनीय आहे त्याचे गेळनेरच्या मताप्रमाणे याचा अर्थ अडवळ असा आहे

३६ इक्षु - पहिल्या प्रथम तैत्तिरीय संहितेंत आणि अधर्ववेद व उत्तर संहिता यां ह शब्द ऊस या अर्थी योजित आहे तो ओगोवाप अथवा मशागत करून अगवत होता हें तेथील सदानी वरून कळत नाहीं

३७ कीर - पर्णहीन सुडुपाचें किंवा त्याच्या फळाचें हें नाव पहिल्यानें तैत्तिरीय संहितेंत आलें आहे

३८ मर्मयं - तैत्तिरीय संहिता, मैत्रायणी महिता, आणि शतपथ ब्राह्मण यात नेहमी एका वाजचें हें नांव आलेजें आहे

३९ कृन् - तैत्तिरीय संहिता आणि नंतरच्या प्रयात आत्मना भरितें एक माताजी सुष्टि (जुनी) या अर्थी हा शब्द उपयो गात आला आहे शतपथ ब्राह्मणात एम ठिकाणीं मुर्णकृन्विहि आला आहे यावस्तून मरागात कुचली असा शब्द आला असावा

४० वल - वृषल अथवा वदरावळ, आणि वल हें एकच अगून रूष विरण्यासडे याचा उपयोग करीत मवे तैत्तिरीय संहितेंत म्हणें आहे

४१ गयी घुका, गवे घुका - गवताच्या जातीचें नाव गांवी घुठ आणि गवेघुका ही विशेषणरूपेहि आहेत तें तादुव्यवरोवर (गयीघुका-यगगू) अथवा जवामरोवर (गवघुकासत्तव) काजी कण्याकरिता शिक्तीत असत

४२ निर्यांघ - याचा झाडाचा चीक असा अर्थ आहे तैत्तिरीय संहितेंत (२ १, ५, ४) याच्या रक्षणवर्णन हें निषिद्ध अण मानलें आहे

४३ पिंजूल - वृणाडुर किंवा विनेपत दर्भ याच्या जुड्या असा याचा अर्थ आहे हा शब्द तैत्तिरीय संहिता व ब्राह्मण या प्रयात सापडतो

४४ पुजील - तैत्तिरीय संहिता व तैत्तिरीय ब्राह्मण यामध्ये गव- ताची लहान पेडी या अर्थाने व पिंजुलाचा पर्याय म्हणून हा शब्द आलेला आहे

४५ बल्वज - हे एक पशूच्या गवताचें नाव आहे याचा अर्थवेदात उडेल येतो हें पुराणोक्त्या मलमशापासून उत्पन्न होतें असें यजुर्वेदसंहितेंत म्हटलें आहे याचा बहिर् सारखा किंवा जगण म्हणून उपयोग करीत असें आढळतें ऋग्वेदात वानस्तुतीत याच्या टोफ्या किंवा इतर वस्तू तयार होत अशा उल्लेख आढळतो

४६ विल्व - हे एका प्रकारच्या कडाण फळाच्या झाडाचे (वेल) नांव आहे याचा विदेश ब्राह्मणान आणि अथर्ववेदांत केला आहे तेथें अथर्वत महत्त्वाच्या फळाचा उल्लेख येतो तैत्तिरीय संहितेंत व ब्राह्मण प्रयात यज्ञांत दिल्या जाणाऱ्या बलीस बाधण्याकरिता कधी कधी विल्व वृक्षाचा स्तम्भ (यूप) करीत असत असें म्हटलें आहे शोलायन आरण्यकात विल्व वृक्षाच्या तादाच्या स्तुतीवर मन आहे

४७ विककत - उत्तरकालीन संहिता प्रयात व ब्राह्मण यथांत हा शब्द एका झाडाचें नांव म्हणून आलेला आहे काही शिशित यागांत अमि प्रदीप्त काव्याकडे या लाकडाचा उपयोग करीत असत

४८ सुगंधिते जन - उत्तरकालीन संहिता व ब्राह्मण प्रयात एक प्रकारचें सुगंधित वन असा याचा अर्थ आहे अरणीतून

उत्पन्न केलेला अग्नि वेदावर ठेवताना तो पेटण्यासाठी याचा उपयोग करीत असत.

“स्तंभः.—अथर्ववेद व मागाहून झालेले ग्रंथ यामध्ये गव ताचा किंवा कोठल्याहि तऱ्हेचा झुपका अशा अर्थाने हा शब्द आलेला आहे.

“अजशृंगी.—(वकऱ्याचे शिंग) याची भाष्यकारांनी विषाग्नि, याबरोबर तुलना केली आहे. याची अथर्ववेदात राक्षसप्र अशी व्याप्ति आहे. याचें दुसरें नाव अराटकी हें आहे. वेद असें सुचवितो की हा शब्द ‘प्रोसोपिस् स्पिसि जिअ’ किंवा ‘भिमीसा भैकीमा’ या अर्थी असावा.

“अपा मा गै.—अभिचारामध्ये औषधाकडे मुख्यत्वेकडून क्षेत्रिय रोगाला या झाडाचा बारीबर उपयोग करितात. अथर्ववेदात त्याचें “परत येणारें” असें वर्णन आहे असें रॉथ आणि क्षिमेर यांचें मत आहे कारण त्याचे काटे उलटे असतात (बिंदूचेंहि हेंच मत आहे.) अथवा योजकाच्या अगावरच परत तो मंत्र या औषधीच्या योगानें फिरतो म्हणून हा अर्थ असावा असें ब्लूमफील्डचें मत आहे. या वनस्पतीचे काटे उलटे असतात म्हणूनच ती मंत्र उलटविण्याकरितां उपयोगात आणित असत असें दिसतें.

“अमूला.—(मूल रहित.) बाणांना विपारी करण्याकरितां या झाडाचा उपयोग करीत असत असें अथर्ववेद म्हणतो. तथापि ‘जंगम मालमसा’ असा अर्थ ब्लूमफील्ड करतो.

“अराटकी.—अथर्ववेदांत या झाडाचें एकदांच वर्णन आले आहे. आणि बहुतकडून अजशृंगी आणि हें झाड एकच असावें, असें वाटतें.

“अहम्ब सी.—अथर्ववेदात पुष्कळशा मंत्रात घाव किंवा आघात वरें करणारें, ताप घालविणारें आणि गाईंना दूध उत्पन्न करणारें असे या झाडाचें वर्णन आहे ही वनस्पति बहुधा दूध, अश्वत्थ, न्यग्रोष, आणि पर्ण अशा झाडांच्या आश्रयानें रहात असते. हिचा रंग सोनेरी आणि देठ केंसाळ (हिरण्यवर्णालेमज पक्षणाच.) असे. हिला सिलाची देखील म्हणत आणि लाक्षा बहुतकडून हौषासून तयार होत असली पाहिजे.

“अकै.—अथर्ववेदांतील एका मंत्रात अकै हें एका झाडाचें नांव आहे असें आढळतें. आधुनिक सख्खतात हा शब्द मराठींतील ‘रू’ या अर्थानें येतो.

“अल सा ला.—अथर्ववेदांतील एका मंत्रात हा शब्द धान्यलता अशा अर्थी योजिला आहे

“अला बु.—दूधमोष्या. अथर्ववेदात त्याचा भाष्यकारांनी उपयोग करीत असत असा उल्लेख आहे.

“अवका.—अथर्ववेद आणि तदुत्तर संहिता आणि ब्राह्मणें पात हे एक पाण्यांतले झाड आहे असा उल्लेख आहे. गन्धर्व याचा

उपयोग खाण्याकडे करीत. त्याचें नंतरचे नाव शैवल असून तें आणि शोपाल हीं एवंच होत.

“अश्वत्थः.—भरतखंडांतील झाडपेई मोठें झाड. याला पिंपळ म्हणतात. ऋग्वेदात (१. १३५, ८; १०. ९७, ५) या झाडापासून जहाजे करितात असा उल्लेख आहे, (ही उसती करताना आहे. झळात तसा स्पष्ट उल्लेख नाही.) आणि तदनंतरच्या ग्रंथात त्या झाडाचा बारवार उल्लेख आलेला आहे. ही लाकूडें एक-भेऊवर घासून विस्तव काडीत असत, त्यात वरचें लाकूड पिंपळाचें आणि खालचें शमीचें असे. कचिव् स्थली हीं झाडे दुसऱ्या झाडाच्या—मुष्ट्येकडून खोदराच्या—फाद्यावर वाढतात, आणि त्या झाडाचा नाश करितात; म्हणून त्यांना ‘नाश करणारा’ (वैवाध) असें म्हणतात. याचा फळें गोड असून पक्षी त्याचें भक्षण करितात. या झाडासाली ईश्वर वास करितो अशी समजूत आहे. हा दूध आणि न्यग्रोष याना ‘सिखण्डिन’ असें म्हणतात.

“आण्डीक.—अथर्ववेदात हा शब्द भक्षणीय वनस्पति म्हणून आलेला आहे. फलें अथवा पाने भंडाकृत किंवा कमळाच्या आकारासारखीं असतात.

“आल.—अथर्ववेदात या शब्दाचा अर्थ ‘गवत’ असावा. सायणांच्या मताप्रमाणें सत्यवल्ली असा अर्थ असणाऱ्या अलसाला, सिलाजाला व नीलागलसाला या तीन शब्दांचा हा अर्थ असावा आहे. बिट्टने म्हणतो की या शब्दांना एकादा विवक्षित अर्थ देतां येत नाही.

“इट.—अथर्ववेदांत हा शब्द दोन वेळा आलेला आहे. पहिल्या उताऱ्यांत याचा अर्थ वर्षामध्ये नाश पावणारा लुद्धाळा आणि दुसऱ्यात घरचें गवताचें काम, असा केला आहे.

“इषीका.—‘गवताचें किंवा चोहचें काण्ड.’ अथर्ववेद आणि त्यानंतरचे ग्रंथ यात ‘अशकपणा, नाशिवंतपणा, टिसूळपणा’ या अर्थी हा शब्द बारवार योजिला आहे. शाखासून आरंभ्यकात गाईच्या गोठ्याच्या अगिलेला जी खोळ असून त्या अर्थी हा योजिला आहे (अगलेरीके). शतपथ ब्राह्मणांत ‘इषीकांनीं भरलेलें शूर’ असा उल्लेख आहे.

“उदुम्वर.—ऋग्वेदात जरी हें नांव नाही तथापि अथर्ववेद आणि त्यानंतर हें नांव आढळतें. कोणच्याहि घर्मेविषांत याचा समिधाचा उपयोग करीत असत. यूप आणि दूर्वा यांचीच करीत असत आणि उदुम्वराच्या ताईताचा देखील उल्लेख आहे. त्याचें लाकूड—दुसऱ्या अश्वत्थ, न्यग्रोष, आणि दूध वनोपमार्ण—यज्ञामध्ये उपयोग करण्याला योग्य आहे असें मानीत असत ऐतरेय ब्राह्मणांत त्याची फळें गोड असल्याकारणानें त्या फळांना ‘मधु’ म्हटलें आहे. यास वयातून तीन वेळां पाड लागतो असाहि उल्लेख आहे. पंचविश ब्राह्मणात उदुम्वरच्या जगलांवाडि निर्देश आहे.

“कुमुद - अथर्ववेदात एका ठिकाणी दुसऱ्या क्रियेवर पण रोपामध्ये या रोपाचेहि नांव आहे. हे रोप म्हणजे पांढरें व मऊ असलेले पाडिजे आणि हे नांव वेदोत्तर संस्कृतात विशेष आढळते.

“कूदी - काही प्रतीत कूदी असा पाठ आढळतो. अथर्ववेद आणि कौशिक सूत्रांत याची वाढावळी, (जिवानें पुन्हा धरीरांत प्रवेश करून नये म्हणून) शवाला बांधात, असें विधान आहे. माथ्य कार, वदरी आणि हे झाड एकच आहे असे म्हणतो.

“जीवन्त - अथर्ववेदामध्ये एका मंत्रात याचा अर्थ एखादी वनस्पति असा असावा असें वाटते. जीवन्त याच्याबद्दल जीवल असा शोध जो व्हिडने व रॉय यांनी पातलेला आहे, तो अस मर्यादीय वाटतो.

“ताम्रद्वग - (सहज मोडलेले) हा शब्द अथर्ववेदामध्ये एखाद्या वृक्षाचे किंवा वनस्पतीचे नांव म्हणून आलेला आहे. कौशिक सूत्रामध्ये हा समास असा गणला आहे व त्या सूत्रा बरोबर भाष्यकाराचे मत हे एरंड वृक्ष असावा व्हिडनेच्या मताने हे शब्द निराळे आहेत व त्यांचा अर्थ ‘भागप्रमाणे ते नटकरून (ताम्र) मोडत’ असा तो आपल्या पुस्तकातील लक्षात्तात देतो.

“नायमाण - अथर्ववेदामध्ये ‘एका अपरिचित झाडाचे हे नांव आहे. हा शब्द बहुतरुण सुसते विशेष असतो व रक्षण करणारा हा त्याचा अर्थ आहे. पण हा अर्थ सरासरी स्वीकारता येत नाही.

“अथ - अथर्ववेदामध्ये लक्ष, अक्षय्य व खादिर या झाडांच्या नांवाबरोबर उल्लेखिलेले हे एका वृक्षाचें नांव आहे. धन म्हणजे मनुष्य हे नाव निरुद्धाचे अगोदर आलेले नाही. विषया या शब्दा मुळेच धन या शब्दाला अस्तित्व आहे. विषया या शब्दाचा व्युत्पत्ति नमन्याविरहित अशी सुमिची (?) केलेली आहे.

“नलद - ‘जडामाती नावाची सुपधी वनस्पति’ असा याचा अर्थ असून हा शब्द अथर्ववेद, ऐतरेय, व शाखायन आरण्यकात आलेला आहे. (या आरण्यकात असेहि म्हळें आहे की, हिचा उपयोग माटेमरिता होतो.) सूत्रप्रयातिहि हा शब्द आलेला आहे. अथर्ववेदामध्ये नलदी हा खालिगी शब्द आलेला आहे व तो अप्सराबद्दल आलेला आहे.

“नीलागलसाल - अथर्ववेदाच्या पेशव्रत संहितेमध्ये नीलागलसाल हा पाठ असून भाष्यकाराने मताप्रमाणे अथर्व वेदामध्ये धान्यलता असा अर्थाने हा शब्द आलेला असावा.

“न्यग्रोध - ‘खाली खाली वाढणारे झाड’ हे आपल्या फांया जमीनांत रोपून नवीन बुने बनविण्याबद्दल प्रसिद्ध आहे. ऋग्वेदामध्ये जरी या वृक्षाचें नांव आलेले नाही तरी पित्रेकने एका सूत्रावरून (तर्गत न्यग्रोधाची सर्वे स्वरूपे आली आहेत) सिद्ध केल्याप्रमाणे हा वृक्ष त्या काला लोकांस दाऊक असला.

पाडिजे या वृक्षाचा उल्लेख अथर्ववेद व मागाहूनचें वाङ्मय यात आलेला आहे. यशातल पात्रें याच्याच लोकांची वनत्रिलेखी असत, हरीच्यप्रमाणे पूर्वी सुद्धा या झाडाचें महत्त्व पार असले. याच्याच जागींतील अक्षय्य वृक्षाचा वगैरे अथर्ववेदात अगोदरच आलेला आहे.

“न्यस्तिका - अथर्ववेदामध्ये एक प्रभारची वनस्पति असा याचा अर्थ आहे. भाष्यकार या वनस्पतीला शालपुष्पिका असेहि म्हणतात.

“वहपु - अथर्ववेदामध्ये (८, ८, ४) याचा अर्थ वेत व शाखायन श्रौतसूत्रा (१९, २२, २०) मध्ये याण असा आहे.

“पाटा - अथर्ववेदामध्ये व कौशिक सूत्रात हे नांव आलेले आहे. भाष्यकाराचे मतानें ही वनस्पति व मागाहून प्रसिद्धीस आलेली पाटा वनस्पति दोन्ही एकच होत. या वनस्पतीचा पूर्वी ओपधि म्हणून घराच उपयोग होत असे व रॉयचे मताने इराहिल तत्ता उपयोग होतो. हा शब्द पाठा असाच समजणें इष्ट आहे.

“पीलु - बहुतरें ज्या झाडाच्या फळावर उपजीविका करतात त्या झाडाचे हे नांव अथर्ववेदामध्ये आलेले आहे. (कदाचिद् हे अक्रोडाचें झाड असतें.)

“पूतिरज्जू - रोंध्या मताप्रमाणे हे अथर्ववेदात एका अप्रसिद्ध वृक्षीच्या जातीचे नांव आलेले आहे. कौशिक सूत्रात याचा ‘सडकी, कुनकी दोरी’ या अर्थानें उपयोग केला आहे. परंतु याचा अर्थ साप असा असावा असें लुडविग् सुचवितो.

“पुतुई - अथर्ववेदात व यजुर्वेद संहितेत हे देवदाराचें दुसरे नांव आहे. कौशिकसूत्रात याचें पूर्णरूप पुतुदरु असें आहे.

“वृष्टिपर्ण - (ठिपके असलेले चित्रविचित्र पान) हे एका वृक्षाचें नांव अथर्ववेदाच्या एका फलेत आलेले आहे. वृक्ष नांवाच्या गर्भपात करणाऱ्या पुढे लोकांपासून सरक्षण करण्याच्या कामी ही वृक्षी उपयोगी पडे ही शतपथब्राह्मणात सुद्धा आली, आहे. सेंटसेंटसेव्हेच्या कोशांत ‘हर्मिओनिटिस बार्बिकोस्त्रिया’ म्हणून तिला म्हणले आहे. परंतु रोंध या आपल्या पुढील लिखांत असें म्हणतो की जिला रक्षणा म्हणतात तीच ही वृक्षी होय, आणि इचा उपयोग वाढपणा दुद करण्याकडे होत असे एका भाष्यकाराच्या मताने, (त्याने कात्यायन श्रौतसूत्रात म्हटल्याप्रमाणे) ‘मिलमान देविलित’ असें म्हणण्याचाच येथे उद्देश असावा.

“वृक्ष - हे वीचिपर्णयुक्त उवरीच्या जातीच्या एका झाडाचे नांव आहे. हे सुद्धा आणि उच झाड असून याचा पाडरी लहान फळे येतात. याचा उल्लेख अथर्ववेद आणि तैत्तिरीय संहिता यांतून न्यग्रोध आणि पर्ण यांच्याबरोबर आलेला आहे. व्युत्पत्तिच्या

याचे प्रक्ष असे रूपांतर तैत्तिरीय संहितेत आले आहे याचा ब्राह्मण प्रयांतहि उल्लेख येतो

“भग - ‘भग’ याचा उल्लेख अथर्ववेदात येतो ऋग्वेदात (९.११, १३) हे सोमचे विशेषण म्हणून आले आहे व त्याठिकाणी त्याचा बहुधा अर्थ ‘मादक’ असा आहे व तोच अर्थ आता भागेचा विशेष म्हणून समजतात

“मधुघ - मधुवेले हे एसा मधुर - गोड - असा एका वेळींचे नाव अथर्ववेदात आले आहे याच्या रूपावृत्त बराच संशय आहे कारण पुष्कळ जुया हस्तलिखितातून मधुघ हा शब्द आला आहे

“रचनी - हा शब्द अथर्ववेदाच्या एका उताऱ्यात सांपडतो, तेथे त्याचा अर्थ एक प्रकारचे रोपडे असा आहे बहुधा हा अर्थ त्याच्या धातूपासून निघाला आहे (रच् = रचविणे) हे रोपडे फोणेत हे नवी ठरविता येत नाही

“वानस्पत्य - अथर्ववेदात एक दोन ठिकाणा हा शब्द पुढिगी, लहान रुक्ष अशा अर्थी आलेला आहे इतर ठिकाणा नु सक्तिला याचा अर्थ रुक्ष (वनस्पतीचे) फळ असा होतो

“विपाणका - अथर्ववेदामध्ये एका वनस्पतीचे हे नांव आहे ब्रह्मफील्डचे मते या शब्दाचा अर्थ नुसते शिंग असा आहे वातीकार नावाच्या रोगावर इलाज म्हणून याचा उपयोग होतो या रोगाच निवृत्ति शक्य समजत नाही सिमरच मत असे आहे की, शतमुळे हा रोग उत्पन्न होतो व सिमर या शब्दाशी स-वात (इजा न झालेला) या ऋग्वेदातल विशेषणाची तुलना करतो पण ब्रह्मफील्डचे असे मत आहे की, शरीरांतल्या वाता मुळे हा रोग उत्पन्न होतो

“विहृष्ट - अथर्ववेदामध्ये एका वनस्पतीचे हे नाव आहे विहृष्ट व विहृष्ट असे याच शब्दाचे नुसरे पर्याय आहेत

“शफक - अथर्ववेदामध्ये एका वनस्पतीचे हे नाव आलेले आहे हे नाव आपस्तब श्रौतसूत्रातहि आलेले आहे व त्या ठिकाणी त्याचा अर्थ पाण्यालायक फळ किंवा पाण्यांत वाडणारी वनस्पति असा आहे कदाचित हे पाण्यांत वाडणारे एखादे फळ असेल याला शफक नाव पडण्याचे कारण त्याच्या पानाचा आकार गुग (शफा) प्रमाणे असतो

“शमी - अथर्ववेद व मागाहून झालेले ग्रंथ यामध्ये एका रुखाचे हे नाव आलेले आहे अथर्ववेदामध्ये वेंसाल अपायकारक मद उत्पन्न करणारे व रुद पानाचे असे याचे वर्णन आलेले आहे हे गुण ज्ञायला इमचीत ‘प्रोसोपिस स्त्रिसेबिरा’ किंवा ‘मिमोसा सुमा’ म्हणतात त्यांत दिसून येत नाहीत शमीच्या लाकडा पासून यज्ञातला अग्नि उत्पन्न करण्याकरिता ज्या अरणीचा उपयोग होत असे त्या अरणाच्या खात्राचा भाग शमीचा वनवीत व वरचा भाग अश्वत्थाच्या लांबडापासून तयार करीत या शमीच्या फांगला शमी गव्य असे नाव आहे.

“सह - अथर्ववेदामध्ये रॉयचे मताने हे एका वनस्पतीचे नांव आहे पण ब्रह्मफील्डच्या मताने हा शब्द नुसते विशेषण अमून त्याचा अर्थ प्रमल असा आहे

“सिलाजाल - भाग्यशास्त्राच्या मताने हा शब्द शलाकाला असा अमून अथर्ववेदात त्याचा एका वनस्पति (कदाचित् ‘भ्रन कीपर’) असा आहे कौशिकसूत्रात हा शब्द शिवाला असा आहे

“ककैन्धु - वाजसनेथि संहितेत हा शब्द बोरीचे झाड आणि फळे यांना लाविलेला आहे बोराचा रंग लाल (रोहिन) असतो कुजल आणि बदर म्हणजे फळे असाहि अर्थ मानला जातो

“क्षथ्य - वाजसनेथि संहिता व ब्राह्मण ग्रंथ यामध्ये नवे किंवा अकुर पुढेलेले गवत असा याचा अर्थ आहे

“अश्ववार, अश्ववाल - पठित शब्द मैत्रायणीसंहितेत आणि दुसरा शब्द काठक व वपुष्टिल संहितेत आणि शतपथ ब्राह्मणात, एक जातीचा बोकल या अर्थी येथिला आहे

“आदार - सोमाच्यावृत्त या झाडाचा उपयोग करीत असून असा कठसंहितेत (२४.३) उल्लेख आहे पुरिता आणि हे झाड एरच असे शतपथ ब्राह्मण (४.५, १०, ४) म्हणते

“कुबल - यजुर्वेदसंहिता आणि नाम्नय यामध्ये हे बोराचे नाव आहे हे ककैन्धु आणि बदर वाचेबरोबर वारवार येते

“कसुक - काठकसंहिता आणि शतपथ ब्राह्मण यांत याचा अर्थ जळक लोखंडाच्या एका जातीचे नाव असा आहे

“पीतुदार - काठकसंहितेमध्ये व मागाहूनच्या ग्रंथात हा शब्द आलेला असून त्याचा अर्थ काहीच्या मते देवदास व इत रांचे मते रदिर किंवा उदुवर रुक्ष असा आहे

“रोहितक - मैत्रायणीसंहितेत एका रुखाचे नाव म्हणून रोहीतर या बदलेल्या पाठाने हा शब्द आला आहे

“रूप - कठसंहितेमध्ये एक प्रकारची वनस्पति असा या शब्दाचा अर्थ दिलेला आहे. पुढे ‘जेडारसा वृक्षोत्ति याला हेच नाव दिले असेल मैत्रायणीसंहितेमध्ये रुक्ष असा शब्द आला आहे व बोधोलिंग त्याचा अर्थ एक लहान जनावर असा करतो हा अर्थ अगदा शब्द आहे

“अन्य त लक्षा - (एकाच वाज्य फळफळणाच्या पानांची उबराची झाडे) शतपथ ब्राह्मणात हे कुक्षेनातील एका सरोवराचे नाव आहे त्याचा उल्लेख पुरुरा आणि उर्वशी याच्या मोक्षेन केलेला आहे. सिरमोरमध्ये कोडेंतरा ते असाने असे शिरोल म्हणतो.

“अमला - हे बहुतरुण आवळ्याचे झाड असाचे याच आमलक अथवा आमला असेहि म्हणतात जैमिनाथ उल्लेख ब्राह्मणांत (१.३८, ६) याचा उल्लेख आहे.

^{१०८} अस्म गंधा. - शतपथ ब्राह्मणांत या शब्दाचा उल्लेख आहे. अभर्गंधा व हें शब्द बहुधा एकच आहे.

^{१०९} आश्रवा ल. - शतपथ ब्राह्मणांत (३. ४, १, १७, ६, ३, १०) हें विशेषण (अश्वपुच्छतृणकृत) प्रस्तर याच्याकडे लाविलें आहे, गगहन अश्रवाल सृणाचें अस्तित्व सिद्ध होतें.

^{११०} उशना. - ज्या शाखागमून सोमरस काढीत असत त्या शाखाचें हें नाव आहे असें शतपथ ब्राह्मणांत (३. ४, ३, १३, ४, २, ५, १५) लिहिलें आहे.

^{१११} कुश - 'परित्र गवन.' दुर्भ या अर्थानें हा शब्द शतपथ ब्राह्मणांत येतो. सें पी. कोशांत याचा अर्थ कण गमत असा केला आहे

^{११२} ताद्यो घ. - हा वृक्षविशेष आहे म्हणून कौशिक सूत्रात याचा उल्लेख केलेला आहे. या शाखागमून बनलेले ताद्योपी हे विशेषण अथर्ववेदात्म्यें आलेलें आहे वेवरच्या मते संप, मराठीत मोहरीचे झाड, असा याचा अर्थ होतो.

^{११३} तिल्वक. - हा शब्द शतपथ ब्राह्मणात्म्यें एका झाडाचे नांव म्हणून आलेला आहे. या शाखागमून समाधि बांधणे हें अनुभूत मानलेले आहे. या शाखागमून बनलेले तिल्वक हें विशेषण मैत्रायणी संहितेंत आहे, व पंडित ब्राह्मणांत यूपार्थे वर्णन करण्याकडे याचा उपयोग केलेला आहे

^{११४} निरुक्ष. - पुत्रिणी अनेकवर्षीया. या शब्दाचा अर्थ तीन वंसरांची झाडे' असा आहे पंचविंश ब्राह्मणप्रमाणें हा शब्द ज्या ठिकाणी वसुनेजन्म दृष्टाती अदय्य शाली त्या जागेचे नाव आहे.

^{११५} निचुदा र. - 'निचुदार लाखाचें धनविलेंलें' असा अर्थानि पंचविंश ब्राह्मणांत हा शब्द आलेला आहे हां निचुदार दृक्ष कसा होता हें समजत नाहीं.

^{११६} पलाश - पर्ण शब्दाप्रमाणे याचा अर्थ ब्राह्मणप्रवांत पान असा आहे. या नावाचा एक दृक्ष मुळा असून याचें पाहिलें नाव पर्ण असे आहे.

^{११७} प्रप्रोध - पंचविंश ब्राह्मणांत (८. ४, १,) हें सोमाच्या ऐर्त्तां उपयोगात आणण्याच्या एका वर्गाचें नाव आहे.

^{११८} फलच ती - पंडित ब्राह्मणांत हा शब्द आला आहे. फल्युफ, फलानी लादलेली असा याचा अर्थ आहे. हें एका वेलाचें नाव आहे. भाष्यकारांच्या मने ही प्रियगूळ होय.

^{११९} रिं व. - हा शब्द जैमिनीय उपनिषद ब्राह्मणांत आढळतो (३. ५, ६) हें एका शाखाचें नाव आहे

माणी.

शालील प्राणिवाचक शब्दांकडे पाहिले असता अथ व गो यास आलेली अनेक नावे व अभयमद अनेक पारिभाषिक व इतर शब्द

यावरून त्या काळी या दोन पद्विचे महत्त्व किती होतें याची कल्पना होते. पर्याच्या नावांमध्ये आज आपणास परिचित अशींही काहीं नाहीं आढळतात. पर्यांना नावे त्यांचे रंग, शब्द व गीतें वगैरे गुणविरून पडत असत असें दिसतें. सर्पांना तैत्तिरीय संहितेंत जी अनेक नावे आढळतात त्यावरून त्या काळींही या मानव-शत्रूचें महत्त्व तत्कालीन लोकांस पटलें होतें असें दिसतें. चतुरस्र हें यमाच्या कुत्र्याचें नाव पृथुभारतीय काव्यची आठवण करून देते. यदादिसित्ना या शब्दावरून एतद्याला गजेन्द्राची किंवा दुसऱ्या एतद्या मॅमघची आठवण होण्यास जागा आहे ! आज सामान्यतः परिचित असणारे प्राणी त्या काळींही ज्ञात होते असे दिसतें. मुष्मावर्ह या शब्दावरून अथर्ववेदकाळीं वेल घटवीत असत हें स्पष्ट होतें. व्याघ्र हा शब्द ऋग्वेदांत आढळत नसून अथर्ववेदांत आढळतो यावरून भरतवंजातील वसाहतीच्या काळासवर्षाचे व वेदांच्या पूर्वीपर्यासंबंधी अनुमान काढण्यास एक जागा मिळते. ततेंच प्राण्यासंबंधी जीं विशेषणें आढळतात त्यावरून प्राण्यांच्या गुणाविषयीचें तत्कालीन ज्ञान नजरेत येतें.

अश्वनाम [ऋग्वेद]

अक	दधिक	रोहित
अल्य	दधिकान्	रुद्रि
अध्व	दिवसस्	वाजिन्
अर्वन्	देवयुक्	बाहस्
अव्यवि	दोग्द	बाहिष्ठ
अभ	घोतरि (वडवा)	हृग्यती (वडवा)
अधा	नर	द्व्यवन्
अधिया	पतंग	द्व्यावी
आनि (सूर्यतीची घोडा)	पतंगर	स्तेन
आशु	परखत	सदथ
आश्वथम	पेद	सति
एत	प्राक्षि (रथास खेप-लेला तिसरा-घोडा)	सुपर्ण
एतम्ब		सुराश्वस्
एतस		सुरेश्विन
ओषेध्रवम्	वध	स्युमन्
जन्व	मंध्र	स्वमीशु
जीराध	माध्व	स्वध
तक्र	मर्य	हंस
तज्व	मेना	हय
तपु प	योग	हरि
तार्य	रणक्रांत	हिरण्यपर्ण
	रोहित (तांबडा घोडा)	ह्यार्य

[ती. सं.]

अर्वन्	देवबंध	हृमन्स्
अध	देववात	शुवाहस्
उदध्रव	निगृध	पतंग
उग्रत	निराधान (लग्नाम रहित)	पोय
देवजात		प्रपथिन्

'एत.-अनेक वचनां (एताः). मफ्त्त यांचे घोडे असा या शब्दाचा अर्थ होतो. ते शीघ्रगामी हरिणांच्या जातीचे असावे. त्यांचा उल्लेख ऋग्वेदांत पुष्कळ वेळां आला असून त्यांची कातडी मफ्त्त आपल्या खांब्यावर पेट असत असेंहि म्हटलें आहे. त्यांना एकदां पृथुवुद्र हें विशेषण ऋग्वेदांत खालिल्लें आहे, आणि त्या शब्दाचे निरनिराळे अर्थ केले आहेत. उदा- 'हृद-सुराचे,' 'हृद-छातीचे,' 'हृद-कृष्टमाग असलेले,' यावरून ते हरिण असतील हें संभवत नाही.

'ताक्ष्यं.-देवी अन्न-कदाचित् अन्नरूपी सूर्य या अर्थानें-हा शब्द ऋग्वेदांत आलेला आहे. पण पौर्य म्हणतो की, त्रसदस्यूचा वंशज तूक्षी हा ऋग्वेदांत व पुर्वेहि प्रसिद्ध आहे व तूक्षीपासूच 'तस्य हृदं' अशा प्रकारें हा तद्धित शब्द झालेला आहे. तेव्हां ताक्ष्य म्हणजे तूक्षीचा घोडा असा अर्थ असावा. परंतु हा अर्थ बरोबर आहे असें निश्चितपणें मानतां येत नाही.

'परस्वत्.-याचा अर्थ मोठें शक्ती जनावर असा असून रोंपण्या मत्तें रानांतलें गाढव असा याचा अर्थ आहे. ऋग्वेदा-मध्ये इनाकपि सूक्तांत, अयर्वेदांत दोनदां व यजुर्वेद संहिते-मध्ये अश्वमेधाचे वेळीं बली दिले जाणाऱ्यांचे यादींत याचे नांव आलें आहे. या सर्व ठिकाणीं रानांतलें गाढव हा अर्थ वांगला चुकतो. कौषीतकि उदनिषदांत परस्वा (न्) याचा अर्थ (भाष्य-काराचे मतानें) याचा अर्थ साप असा आहे) काय असावा या-विषयी बराच संशय आहे. हा परस्वा व परस्वत् यांचा परस्पर संबंध कदाचित् काही नसेल. मुद्गरच्या मत्तें यांचा सर्वप घाली भाषेतल्या पलासाद (गेंडा) या शब्दाशी असू शकेल.

'प्रष्टि.-याचा प्रष्टाप्रमाणेंच 'पार्श्व' असा अर्थ आहे. जुंजलेल्या घोड्यांच्या वाजुनें धांवणारा घोडा एवढान सुसत्ता याचा अर्थ असून, घोड्यांच्या पुढे, घोड्यांचा नायक म्हणून जुंजलेला घोडा असाहि त्याचा अर्थ आहे. कारण ऋग्वेदांत पृथीत्र उल्लेख हा शब्द आला असतां त्याचा अर्थ वर दिव्याप्रमाणें असला असें वाटतें. या ठिकाणीं प्रष्टि हा शब्द महतांच्या अधीनां वाहणारे (वसति रोहितः) अशा अर्थानें लागू पडतो. एका अर्थवर्षेदाच्या संदिग्ध वचनांत प्रष्टिचा 'पंचवाही' पार्श्वानीं ओढलें जाणारे, अशा अर्थानें उल्लेख आला आहे. परंतु याचा नीट अर्थ काय हें समजणे फार कठिण आहे. प्रष्टि हा इतर महि बरेच वेळां येतो. एका वचनांत 'धुर्या' आणि 'प्रष्टी' हे शब्द एकत्र आलेले आहेत. धुरीला जोडलेल्या घोड्यांच्या दोन्ही वाजुस हे दोन घोडे बांधीत असत असें दिखतें. प्रष्टिमत, प्रष्टि-वाहन, प्रष्टिवाहिन, हीं सर्व विरोधणें 'स्याची' आहेत; व त्यांचा अर्थ जुंजलेल्या अर्धांच्या पुढे किंवा वाजुना जुंजलेल्या घोड्यांनीं ओडला जाणारा रथ असा आहे.

'मयं.-ऋग्वेदान पुष्कळ ठिकाणीं हा शब्द आला असून त्याचा अर्थ रथी न केलेला घोडा, वज्र असा आहे. याचें एक ठिकाणीं 'पत्स्यान्' ' तपेज्यत डेवलेला घोडा ' असें वर्णन

आलें आहे-म्हणजे फार फारजीपूर्वक पोसलेला, बाहेर चरावयास न सोडलेला, असा घोडा.

'मेधा.-ऋग्वेदांतील काही मंत्रांत या शब्दाचा मी हा अर्थ आहे. घोडी किंवा गाय या अर्थां काही ठिकाणीं या शब्दाचा उपयोग केला आहे.

'रेदि व.-ऋग्वेदाच्या काही कृत्वांत तांबडी घोडी व पुडील मंत्रांत तांबडी हरिणी असा सेंटपीटसवर्ग कौशाप्रमाणें या शब्दाचा अर्थ आहे.

'वाजिन.-ऋग्वेदामध्ये अनेक ठिकाणीं याचा अर्थ घोडा असा आहे. कारण त्याचे अंगीं चापल्य व बल हीं दोन्ही अस-तात. सुडविग म्हणतो त्याप्रमाणें एते ठिकाणीं वृहदुत्थाच्या मुलाचें हें विशेषण आहे. पण हा अर्थ भोजताणीचा दिसतो.

'सप्ति.-ऋग्वेद व उत्तरकालीन ग्रंथ यांमध्ये याचा अर्थ चक्र घोडा असा आहे.

'स्यूमगुम्.-ऋग्वेदामध्ये (६. ३६, २) हा शब्द घोड्याला खालिल्लेला असून लगाम तोंडून पळून जाण्यास उत्तुंग झाल्यामुळे आपल्या दातांनीं लगाम चावणारा घोडा असा याचा अर्थ आहे.

'अभीष्टु.-रथाच्या घोड्याचा लगाम दर्शविण्याकरितां हा शब्द वैदिक काळांत (ऋग्वेदांत) प्रचारांत असे. बहुधा दोन, चार किंवा पांच घोडे स्थाला लावीत असत म्हणून अनेकवचनां शब्द वापरला असावा (दद्याभीष्टु).

'गमस्ति.-ऋग्वेदांतील देवांच्या वाहनाचें स्यूम-गमस्ति (दांडयासारखे लगाम) या विरोधणांत रथाच्या धांड्या असा या शब्दाचा अर्थ आहे असें रोंप म्हणतो. तैत्तिरीय ब्राह्मणांत हा अनेकवचनात स्वतंत्र शब्द आहे. तथापि अर्थबोध बरोबर होत नाही. रोंप म्हणतो की, स्यूम-गमस्ति म्हणजे एक प्रकारचा दुहेरी लगाम. ऋ. ७. ७१, ३ या ठिकाणीं गमस्ति याचा अर्थ लगाम असा साद्यन्मात्रांत दिले आहे. 'स्यूमगमस्तिम् = सुमरिम् स्तूतारिम् वा' सायण. ऋ. १. १२३, १५ येथें गमस्ति याच' अर्थ साद्यन् दिति म्हणजे तेज असा देतो. तैत्तिरीय ब्राह्मणांत ' गमस्ति ' हा शब्द गम-स्त्वयः असा अनेक वचनांत आला आहे व त्याचा तेथें तेजवान (दामिस्त्व) असा अर्थ आहे.

'पृथ्वी.-घोड्याच्या पायांतल्या पाचवंद असा या शब्दाचा अर्थ पॉन ठिकाणीं-ऋग्वेदामध्ये दोन ठिकाणीं व बह्दादरम्यक, छांदोग्य उपनिषद् व शांखायन आरण्यक यांत-आलेला आहे. इतर ठिकाणीं त्याचा उपयोग लघुपणें आलेला आहे. रोंपचे मतानें याचा शब्दराः अर्थ पाय बांधणे असा आहे. पद्- = पाय व बीस हें पद बावघनेनें संहितेंत बीस अर्थें लिहिलें असून तेंद्रिर्भाषेतल्या व्हिम्बिरे-बांधणें या शब्दाशी सदा आहे. पाय बांधून ठेवणें असा अर्थ करणें चुकाचें होईल असें

म्हणतो. कारण, ज्या खुंटीला तिथू नदीवरील उमद्या घोड्याचा पाय बाधला होता ती खुंटीचतो उघडीत होता असा विलक्षण अर्थ उपनिशम-ये कराना लगेले तेव्हा पायाला खोडा घालणे हा या शब्दाचा अर्थ असावा असे तो सुचवितो.

१६ मधुकशा, मघोःकशा. — ज्या योगाने आश्विन यज्ञाला मधुरपणा, गोडी आणि । असा अश्विनाच्या ' गंधाच्या नाव-काचे, हे एक नाव आहे. रौप्य मोठ्या कल्पनेने म्हणतो की, माथ्याच्या कल्पनेवरून ही कल्पना सुचली असावी.

१७ प्रतोद. — पंचविदाग्राहण आणि अथर्ववेद यात याचा अर्थ प्राप्त्याचा ' अक्षु' असा केला आहे ग्राम्य म्हणजे मूळचा राहिल्याची, ग्राहणाविरहितआर्य-ग्राहणाखेरीज इतर आर्य. लाट्या यत औनसूत ८ ६, ७ या ठिकाणी प्रतोद शब्द आहे व 'प्रतुयतेऽनेनेति प्रतोद.' म्हणजे चावूक असा अर्थ त्या ठिकाणी आहे. दा औनसूत १८. ७२, ३ या ठिकाणी सप्रतोद असा शब्द आहे सप्रतोद म्हणजे सह प्रतोदेन. या ठिकाणी प्रतोद याचा अर्थ चावूक असाच आहे अथर्ववेद १५. २, ७ या ठिकाणीहि प्रतोद शब्दाचा अर्थ चावूक असा आहे. ग्राम्य म्हणजे कोण याविषयी सायणाचार्य अथर्ववेदाच्या १५. ७ या फाटाच्या भाष्यारंभाचे वेळी 'ग्राम्ये' नाम उपनयनादिस्कारादीनः पुनः । सोऽपीद् यज्ञादि-वेदविहिताः निया कर्तुं नापिशारी । न स न्यवहारयोग्यश्च ।' असे म्हणतात.

गोनामं [ऋग्वेद]

अद्र्या (गोन्डा) गो
अदिति गौर
अद्रुथा (घार न जगती
काटलेली) जगती
अनद्राह व्याधि (वल्ग)
अना (अपफा) वृंष्टपत्नी
अरियायस् दुधा
'अटक्णी' घेना
अष्टापदी (गर्मिणी) धेनु
अदी निर्मज (विशेष शु-
इळा द्ध अशी गाय)
उत्तम पुष्टि
उत्तरा प्रस्ताती (पान्हा
'उला आलेली)
उलिक (दुर्बल प्रायोग (वेल)
रूपम) वक्ष्य (एक संव-
उत्तिप त्सराचा गोन्ड)
रूपम मयंक
कौनारा मदी
क्षामन् मा
गोथ्य (सहृन् प्र- रपशब्द
सुनाधेन्यारपयं) रोहिणी
'गृही (सहृन्) वल्ग
प्रस्ता धेनु) वल्ग (वंथ्या)

वाहि
'वाहि
'वाह (वाहनशील
रूपम)
वासरी (बहुक्षीरा)
विश्वोदम्
रजनी
रूप
रूपप्रयावन्
'रूपम
शक्ती
शुष्टि
शिल (श्वेतवर्ण-
गोयूय)
श्वेती (श्वेततरो-
धेनु)
सवर्धुक् (पयोदोग्री)
संमातृ
संशिश्वरी (बद्ध-
पयसा)

सुदुह
मुहुताद
सूदोदह

स्वय स्तन्युज् (वत्सान् स्तरी

[तै. सं.]

अश्विया
आमा
उक्षन्
उभयत शीर्णी (प्र-
सूतिस्थितीतील
गाय)
उला
कूय (शिगे मोठ-
लेली)
गर्गर (डुरकरणावेल)
गो
जरती
'गुर्वेवाद्
गुर्वीदी
'निवत्त
निवत्ता
समीमती (सोम-
विक्रिणी गाय)

१० दिल्यावाद्
दिल्योही
धेनु
'निरट
पंचावि
पर्यारिणी (प्रसाव
कालापूर्वी प्रसूत
होणारी)
११ पछवाद्
पीवस्वती
वधुर्णी
भोमी
'महानिरट
मूर्खा
लक्ष्मणा
यत्स
यत्सतर
यत्सतरी

[अथर्ववेद]

अग्नी
अधेनु (धेनुविर-
हित वल्ग)
अनद्रुह
अनुपूर्ववत्सा
अपतु
अभिशाच्
उक्षन्
उच्चैर्पोपा
उहग्री
उहसरा
उला
एरुप
करीषिणी
कर्मा
कामदुचा
क्षीरिणी
गविष्ट
गुष्टि
गो
गोत्रा
गृताची
चतुर्थोत्रा
चतुर्दश

जाया
तीक्ष्णशूंग (बैल)
दशरूप (दहावेल)
दुरदभना
दुराधया
द्रिजिह्वा
नक्वप
नियवत्सा
पुरोडाशवत्सा
पृथी
पोपयिष्णु
यकय
ग्रह्मगवी
भ्रातृव्यग्री
महर्षम
महानग्री
महारूप
महीलुका
मूलवृद्धी
सूतवत्सा
यामिनी
रमति
वशा
वशाभोग

स्मश्री
दिङ्मप्यती

वहिनी (ओसे वा-
हणारी)
विश्रुति
मेहत् (गर्मपात
हालेली)
श्वेतवत्सा
श्वेता
सवाय (जुमें
वासरें)
सुदुचा
सुरता (सोमकय
करते वेडी याव-
याची गाय)
सूतवत्सा (एक वेळ
प्रसूत होऊन
वाझ झालेली)
सोमकयणी
सीरी

धापि
वायमाना
वासिता
विलिप्ती
वेदन् (गर्म
धातिनी)
व्यद्वरी (दुष्टमार्ग-
वती)
वातापात्र (वेसाळ-
गाय)
वातोदना (दन्त्या
गाय)
पक्षुप
समोयधी
समिश्वरी
साध्व्या (अतिथि
तपसा गौ)
सुदुचा
सूतवत्सा
स्वन्दी
स्वाशु (जलद
चालणारे वेल)
दिङ्मप्यती

१८ अष्टकर्णा. — ऋग्वेदातील एका उता-यात हा शब्द आहे आणि हे विशेषनाम असावे असे रौप्य म्हणतो. प्राप्तमन म्हणतो वी, याचा अर्थ मनुष्य असा न करिता गाय असा करणा आणि हा

अर्थ समुक्ति दिवतो. गायत्रीच असे वर्णन वीं अर्थां येथे साण कोर्हि जांवर कळत नाही, परंतु सैम म्हणतो कीं, याचा अर्थ 'जिदित कानाची गाय' असा अत्तावा आणि अशी विवेचने पाणिनीच्या सूत्रांतहि (५, ३, १५) आढळतात (जिनकणी, जिनकणी). मैनावणी सहित (४, २, ९) विष्टयस्थानी, कर्करिस्थानी; दानकणी; स्मृणाकणी; त्रिदश्याः ही जीं विवेचने आली आहेत त्यावरून 'आठाच्या आंकड्यासारख्या चिन्हांकित कानाची' असा जो अर्थ प्राप्त करता तो बऱ्याच धंदी विरुद्ध असा आहे. 'चिन्हांकित कानाची' हा जो साधा अर्थ आहे त्यावरूनही मैनावणी संक्षेपेतरांत त्याच उताऱ्यात अर्थ हे जे निया- पद धांदले त्याचा आधार आहे. अथर्ववेदांत ही वृण मिथुनाची आहे. पुष्कळ उपासि व्हाय म्हणून ही बहुधा मंत्रिद्वय रूप असली. कानाचा वृण करणे ही सार्वसाधारण चाल होती. दोन वेळा अथर्ववेदांत त्याचा उल्लेख आहे. त्या सुवेला 'लभन्' असे म्हणत आणि ती लांबाच्या सुत्रांत (सोदित) केलेली असे. बाणांचे टोक अथवा लोखंड याचा उपयोग करून नेच पण इतुनच अथवा तावें याचा उपयोग करता असे मैनावणी सहित वर्णन आहे.

उच्च, उर्ध्वा, उक्षिप्त, उक्षिप्त. - म्हणजे आणि तदुत्तर अथ यांमध्ये हे शब्द पुष्कळ वेळां आलेले आहेत व त्यांचे अर्थ 'वेत' किंवा 'गाय' असा होतो. परंतु नेहमी त्यांचा संबंध प्रमाणा- वरोबर जोडलेला असतो. कांहीं उताऱ्यावरून अर्थबोधहि करीत होत नाही.

*शुक्रि.—याचा अर्थ 'एकदाच झालेली गाय' असा आहे. म्हणजे, अथर्ववेद व मागाहूनच सूत्राद्वयम यांमध्ये हा शब्द आला आहे.

*श्री.—'वेत' अथवा 'गाय'. हे वैदिक आर्यांच्या संपत्तीचे पट्टक असून ऋग्वेदानंतर याचा उल्लेख बऱ्याच वेळां आला आहे. दुष (क्षीर) ताजे पीत असत, किंवा दूध, दही अथवा घोम यामध्ये मिसली असत, अथवा त्यांत तोंडूळ खिजेवात असत (क्षीरद्वय). सखळी (यादव-दोह), दुग्धारी (संवय) आणि राखाफाडी (साम-दोह) असा तीन वेळां गायींचे दूध वाढीत असत. त्याच वेळेला म्हणजे दिवसांतून तीन वेळां (सात, रंगम, सायम्) गायीं बराबरास सोडीत असत असे तैत्तिरीय ब्राह्मणात म्हटले आहे. पहिल्या दोहनाच्या वेळीं पुष्कळ दूध मिळे आणि दुसऱ्या दोन वेळेला थोडे मिळे. ऐतरेय ब्राह्मणाप्रमाणे भरताच्या गायींचे कटप संध्याकाळी गोठण्यांत आणि दुपारी 'संगीवेनी'मध्ये असत असे दिसते. सायणाकारांचे स्वयंवर असे आहे कीं, दूध देणाऱ्या गायीं राती गोठण्यांत असत आणि पानीच्या उपज्या मेढनांत असत, परंतु दुपारी उन्हाचे वेळीं दोन्ही एकाच ठिकाणी गोठणावर असत. गायी जेव्हां झुरणांत चालत असतात त्या वेळेला स्वतःच असे म्हणतात. त्या जेव्हां बाहेर जात तेव्हां त्यांचीं मांसं त्यांच्या बरोबर सोडीत नसत; त्यांनीं मगारीजीं आणि कान कवीं मगारीजीं त्यांच्या जराड

खोडीत असत गायीं बराबरास गेल्या म्हणजे त्यांची काळजी घेण्याकरितां एक गोप, (गोपल) हातांत पत्थरी घेऊन त्याच्या- बरोबर हिंडत असे; परंतु त्यांचे हारणे, खडपात पडणे, हातपाय मोडणे, बोरीला जाणे यासारखे सर्व त्रास त्यांच्या मागे असत (म्ह. १. १२.) मालकी दर्शविण्याकरितां गायींच्या बालावर रंगण करीत असत (म्ह. ६ २८, ३). दानसुत्रांतील अतितापोकीचा भाग जरी बगळला तरी त्यावरून गुरांचे मोठमोठे कळत असत जसे दिसते. गायींची सरभराद व्हावी म्हणून (म्ह. १. ८, १) ईश्वरा- पत्नी जे चारवार मागेचे वेले आहे आणि गोस्य संपत्ति यादवी म्हणून ज्या शर्मणा बंलेल्या आहेत त्यावरून गायींचे महत्त्व किती होतें हे दिसून येईल. म्हणूनच गायीं करितां स्वाभ्या (गविष्टि) झालेल्या प्रसिद्ध झाले. म्हणजे अत्राच्या मुखाला 'गव्यन् प्राय' असे म्हणले आहे, आणि गो-प्राय (गायीं सारणी) या पामुनच म्हणजे सार्यांत गुर-रायेंच हा धातु निघाला आहे. वैदिक काळातील कवी गायींच्या हंवरण्याची आपल्या कवनांची तुलना करीत व अस्तरांत गायींची साम्य करीत, वैदिक काळातील गुरे निरनिराळ्या रंगाची (सोदित, शुक, रुषी, कृष्ण) असत. क्षीमर म्हणतो कीं, म्हणजे अत्रा टिकाणी (१. ८७, १) गायींच्या तोंडावर एकाच रंगाचा कणसगीतपणा असतो असें लिहिले आहे परंतु ते अनिश्चित आहे. गाय्यांचे ओवणे आणि नांगराला सुणें ही साधारण दोन कामे वेळारची असत. हे वेळ बहुधा बटपलेले असत. गायींना गायीं ओवण्याचें काम नेहमीं करावें लागत नसे पण कधी कधी त्यांनीं गायीला सुणीतहि असत, गायींचे आणि नेलचें यास कधी कधी दाटें जाई. गुरे हीं शस्त्रेकाच्या मालकीची वस्तु असे, आणि ते एक वस्ती साध्याचें प्रमाण मानून सर्व वस्तूंनीं किंमत त्यांच्यावरून ठरविली जात असे. साधारणपणे गो हा शब्द गायींमार्फत मित्रगारे पदार्थ दर्शविण्याकरितां दि उपयोगात आणत. हा शब्द नेहमीं दूध व वखिज्यांनीं गोमांस असाहि अर्थ दर्शवितो. पुष्कळ ठिकाणीं या शब्दाचा उपयोग 'निर- निराळ्या कारणाकरितां उपयोगात आणलेले कमावलेले कातवे' अशा अर्थाने करतात. उदाहरणार्थ घुज्या, गोपल, रखाचा भाग साधारणकरितां वारी, लगाम, याबद्दली पत्ती या ठिकाणीं साधारणपणे गो शब्दाचा अर्थहि होच आहे.

*गोद.—म्हणजे व नंतर गव्य या शब्दाबरोबर एक वेळाच्या जातीचें गो म्हणून हा शब्द आला आहे. वाजसनेषि सहितें जंगली (आरव्य) गौर आहेत त्याअर्थी माणसांजळी देतील गौर असले पाहिजेत. रक्षाचक गौरी शब्द देखील आहे व गौरमूर्ति हा सामासिक शब्दहि आढळतो.

*अवि.—म्हणजे व मागाहून झालेल्या सहिता यामध्ये या शब्दाचा अर्थ कदाचि न्हिदल्याचे दाखल असा आहे.

*दुषा.—या शब्दाचा अर्थ दूध देणाऱ्या असा असून सहितामधील काहीं मग्रात त्याचा अर्थ गाय असा आहे.

*पेना.—या शब्दाचा अर्थ दुग्धी गाय असा आहे. अनेक- वचीनी या शब्दाचा अर्थ दुधाचे घोट असा होईल, दो-

रोंच याचा अर्थ 'घोंडी' असा करतो; व दुसरे एक ठिकाणी 'वायूच्या रथाचे घोडे' असा करतो. उलटपक्ष, येथे एके ठिकाणी सायण व निष्कावरील दुर्गाचार्याची टीका याना अनुसंधान याचा अर्थ ओठ असा करतो. गेल्लेचेंचें सत्रे या शब्दाचे अर्थ 'ओम', 'वर्णा', 'गाय', 'आडवता', व 'आडा' किंवा 'प्रवाह' असे होतात.

'धेनु-दुग्धती गाय या अर्थाने हा शब्द ऋग्वेद व माग्याहून झालेले ग्रंथ यामध्ये आलेला आहे. हा शब्द अनेक वेळा आलेला असून तिच्या रूप देण्याखेपेधानें तो विरोध येतो. निम्नो बेलद्रीहि (रूपम, पुगास, अनडुई) मुलगा केलेला आहे, या शब्दाचा अर्थ वचनी अर्थ दुधाचे घोड असा आहे, या शब्दापासून बनलेला शब्द म्हणजे धेनुका हा होव व त्याचा अर्थ मुलता 'स्त्री' असा आहे.

'टुपती-काही ठिकाणी याचा अर्थ 'टिपके असलेली गाय' असा आढळतो. परंतु हा शब्द सामान्यतः महाराष्ट्राच्या समूहाला लागलेला आढळतो व अशा वेळी त्याचा अर्थ राखणारमक असतो भाष्यकाराच्या मताप्रमाणें त्याचा नेहमीचा अर्थ टिपके असलेले हरिण असा आहे परंतु महाभारताच्या अनुवाद करून रोंच म्हणतो की, या शब्दाचा अर्थ 'टिपके असलेली घोडा' असा करणें जास्त श्रेयस्कर आहे. आतां हा गोष्ट खरी की, सरुपाना नेहमी प्रपदभ असे म्हणतात व त्याचा अर्थ 'टिपके असलेले घोडे' असा करणें जास्त सख्ख दिसतें पुढील वाङ्मयांत आलेला अर्थ म्हटला म्हणजे 'टिपके असलेली स्त्री' हा होय. हाच अर्थ प्राप्तमजाली परंत पडला आहे.

'मयंक-हा शब्द ऋग्वेदांत येतो. याचा अर्थ गाभीपासून दूर केलेला साड असा असावा.

'वस्त-ऋग्वेदांत व पुढील ग्रंथांत यावरून अशा अर्थानें हा शब्द वापरला आलेला आहे. गादीना पांढरा फुटला म्हणून वास्त-राचा उपयोग करण्यावरून व गागांना काही ठराविक वेळी वास्तारपासून वेगळे करण्यावरूनला उद्भूत वैदिक वाङ्मयांत आलेला आहे.

'वशा-ऋग्वेदांत व माग्याहून झालेल्या ग्रंथांत या शब्दाचा अर्थ गाय असा आहे. भाष्यकाराच्या मतें याचा अर्थ वास्त गाय असा आहे. पण हा अर्थ काही ठिकाणीच आढळतो.

'वन्दि-याचा अर्थ ओडी वाहणारा प्राणी असा आहे. उराहरणार्थ, घोडा, वरुण किंवा बैल.

'वाह-ऋग्वेदामध्ये (४. ५७, ४-८) व अथर्व वेदामध्ये (६. १०२, १) याचा अर्थ नागर जोडणारा असा आहे.

'वपम-ऋग्वेदामध्ये याचा अर्थ बैल असा आहे पण धृतराष्ट्र अलंकारिक अर्थानें हा शब्द आलेला आहे.

'वृद्धोदहस-सुद्ध वेणारें म्हणजे पिरोलच्या सत्रें सोमरस निग्रास सोम करणारें जें दूध तें देणारी व रोंचच्या मत्रें विहिरी-प्रमाणें दूध देणारी, अशा अर्थाने हा शब्द ऋग्वेदांत आलेला आहे

'वृथैवाट् (५.) वृथैवाही (छी.)-ऋग्वेदोत्तर संहिता मध्ये 'चार वर्षांचा बैल' किंवा 'गाय' अशा अर्थाने हा शब्द आलेला आहे.

'त्रिवत्सवत्रिवत्सा-तीन वर्षांचा, हा शब्दसमूह ऋग्वेदोत्तर संहिता व ब्राह्मण ग्रंथ यांत सुराणां लावलेला आहे. तीन वर्षांचा बैल तो 'त्रितस' व तितक्याच वयाची गाय ती 'त्रितसा' असे नवौन तैत्तिरीय संहितेत (४. ७, २०.) आले आहे.

'दित्वनाट् (५) दित्वोहि (छी)-या शब्दाचा अर्थ 'दोन वर्षांचा बैल किंवा गाय' असा असून ऋग्वेदोत्तर संहिता ग्रंथात व ब्राह्मण ग्रंथांत हा शब्द आलेला आहे.

'निरट्-खची केलेला' असा या शब्दाचा अर्थ असून ऋग्वेदोत्तर संहिता ग्रंथात हा शब्द बैलाना व शतपथ ब्राह्मणांत घोड्यांना लावलेला आहे.

'पंचावि-वाजसनेयि व तैत्तिरीय संहितामध्ये हा शब्द अनेकदा आला असून त्याचा अर्थ पाच कोंकरांच्या कायुष्यकाला-इतरा, म्हणजे ३० महिन्यांच्या वयाचा असा आहे अर्जाच वर्षांचा बैल तो 'पंचावि' आणि तितक्याच वयाची गाय ती 'पंचावि' होय.

'पष्ठवाह-यजुर्वेद संहितामध्ये हा शब्द आलेला असून याचा अर्थ (भाष्यकारांच्या मतें चार वर्षांचा) बैल असा आहे चार वर्षांचा हा अर्थ संशयास्पद दिसतो; कारण पठोहि (म्हणजे गाय) हा वारेवार येणारा शब्द आहे, व या ठिकाणी या शब्दावरून व प्रथमग्रन्थ असाहि शब्द आलेला आहे. यावरून चार वर्षांचा हा अर्थ अगदी सुखीचा ठरतो असें मरुडनेल म्हणतो.

'यहानिरट्-खची केलेला मोठा बैल, स्तूत्याच्या घरी झालेल्या राजसूय यज्ञामध्ये दक्षिणा म्हणून माचा उक्तेल यजुर्वेद संहिता (१. ८, ९, १) व काठक संहिता १५. ४. १, मे. स. २. ६. ५ यांत आला आहे.

पक्षिनामै (ऋग्वेद)

अप्रसव्	गर्भदि (मादी)	मक्षिका
आरुग (सधमा-शी)	ग्रध	मयूरी
ईमो (श्येन)	चक्राक	रोण्याका (ही ठणपक्षिणी)
उलूक	वाप	वयस्
ऊज्य (श्येन)	चिचिक	वर्ति
कपोत	तखन्	वर्तिना (खची)
किंकीरि (गण्या)	तखी	पक्षी
कोक	पक्षिन्	वायस्
सुध	पतम्	नि
स्विना	पतन्नि	विज्
खर्ग (उलूक)	पक्षी	दिवकुलिका (ग-कोडी)
गयम्	मक्ष (मादी)	
	मदा (०)	

१४ सुनुन (कवि-जल)	१६ सुक	सिलीरुमध्यम
१५ शकुनि	× सुशुद्धक (लक्ष्मण सुख)	१७ सुपण
शकुन्त	१८ सुवेन	१९ हस
शकुंतिक	सारट्	२० हारिद्रि (पित्र्या-पक्षी)
शकुंतिका	सारवा	हिरण्यवे
	[ते. सं]	

अन्यथाप	२१ तिलिचि	वयस्
अलज	दविंश (सुतार पक्षी)	वर्तिसा (चिमणी)
आती (चापपक्षी)	दासोह (पापपक्षी-बडा)	२२ विदीगय
उज्जक	दासोपाट (सुतार पक्षी)	घाडा
ऊक	२३ धूपा (पाकरी कावळी)	शकुन
कंपिजल (कवडा)	पक्षिन्	शकुनि (चापय)
कपोत (होलगाड)	पात्र	शकुंतिसा
कलविक (चिम-णा)	पिक (कोकिल)	शारि (तावडी राखडी)
किकिदीवि (ति-तिर)	पिन्का	२४ शारि (रानचिमणी)
कीडी (हुंमारीण माशी)	पुनरुवाट (अजर पंगराज)	२५ शितिकशि (पां-ठ्या पोडावे गिधाड)
कुट (कोरडा)	पंगराज (लाल शे-व्याचा भाट्याज पक्षी)	शुक
कुटीतक (समुद्र-कार)	पक्ष	२६ सुवेन
कुलीयक	पक्ष	सपन
कुलवाक (रान-कोबन)	बलारा (बगळी)	सुपण
२७ कौव (फरलो-चा)	मद्र (पाणकावळा)	सुजया (नीलरुण माशी)
गहमंद	मधुकर (मधमादी)	सुखर (बमर)
गुप्त	मधु (रानमोर)	हंस
गोळतिघा (राजवा-नामक पक्षी)	मयूर	हंससाभि (पादश हंस)
कन्याक	माय्मोळ (पाण-मौनडा)	हलक्ष (हिरवी किना काळी चिमणी)
	लोपा (स्मरानात राहणाऱ पक्षी)	

[अर्धवेद]

अनोमुख	पक्षिणी	२८ वयस्
अलिङ्ग (डोम-कावळा)	पक्षिन्	धमिवास (वन-चाक)
यपोत	पक्षिन्	वि
कृन्दाप (सरड)	पक्षिन्	विर्कट्टीमुख
कृष्णदासुनि (कावळा)	परिपद	शकुनि
कृष्णाद	भुग	शकुल
गुप्त	गुप्त	२९ शरम (टोळ)
परट	गुप्तिरा	शेन
छिन्नर (कपोत)	३० मशक	सुपण
जावमद	सुह्री	सुपेसुप
सादर	३१ रघट	हारिद्र (हरिद्र-पक्षी)
३२ नाश (कावळा)	रोपणाक (काशुक)	

[संहितेत]

३० कोकिल	सरप	सरपा
३१ मटची		

१ वयस द.-दा शब्द (शब्दसं. अर्थ " भोगनाला वस-णाटे. ") शब्देदात " भोजनाची पाहुणा " असा अर्थ कारवार उपयोगात आणिलेला दिसतो. परंतु गेहनेर या शब्दाचा अर्थ " माशी " असा करतो, कारण तो अनावर वसते.

२ उरक.-शब्देद आणि तदुत्तर प्रथांत हा शब्द दिवामीता-कडे योगितात, हा पक्षी त्याच्या बोरण्याविशीं प्रसिद्ध आहे. आणि त्याचे बोरणें म्हणजे काही अनुभावे चोतक असावे असे समजतात. अथमेघसमयी दिसाभातें जंगली झाडांना अर्पण करीत असत. कारण त्यांची वस्ती तेथेंच असे.

३ कपोत.-समुद्रकल हें ' पारवा ' या पक्षाचे नांव शब्देद आणि मंतर आलेले आहे. काही कांहीं उताऱ्यांत निर्दिष्ट (अन-पात, अनुभ) याचा दूत उरक याचेहि हेंच नांव असावे असे वाटतें. ' अनुभसुवक पक्षि ' असा जो वाक्यावर आगेप आहे तो समुद्रकल प्राचीन समजुतीच्या आधारानें असावा. आणि भरत-सूची पक्षीकडेहि अशीच समजूत आहे.

४ कौक.-शब्देद आणि अथर्ववेद या प्रथावरून याचा अर्थ कौकिल असा आहे तीन ठिकाणी हा शब्द आला असून त्याचा अर्थ सायणमताप्रमाणे चक्रवाक असा आहे. अथर्ववेदातील शब्देचे भाषांतर विनाशक अन्योपनिषी प्राणी असें ठरव करितो.

" य ध्र.-" गिधाड, " गिधाड " शब्देद व मंतर हा शब्द आला आहे. त्याची शास्त्र गति आणि खराब मस खाण्याची प्रीति ही प्रामुख्याने वर्णिली आहेत. साधारणपणे हा शब्द कोणच्याहि द्विज पक्ष्याला लागतात आणि कृष्णमध्वे येन (गहड) हा द्विज समजला जातो.

५ चक्रवाक.-समुद्रकल आवाजावरून पळविले हे बदरचे नांव असावे. हिंदीत त्याला चक्रा आणि इंग्रजीत ब्राह्मणी बकू असे म्हणतात. हे नांव शब्देदात आणि यदुवेदांतील अथर्ववेदाय यक्षीच्या याशीत आले आहे. हे नांव अथर्ववेदांत वेदादिक प्रेमाचे व विद्यासाधने चोतक आहे. तसेच रोमन व ग्रीक वाङ्मयांत त्याचे हेच स्वरूप दाखविले आहे.

६ ना व.-याचा अर्थ निष्कारा रंगाचा काष्ठक पक्षी असा आहे. याचा उल्लेख कवेवामध्वे व त्याच प्रमाणें यदुवेदामध्वे अथर्वमेघ यज्ञाचे वेळीं जे प्राणी धलिदानास विहित म्हणून रांगितले आहेत त्यांमध्यें आहे.

७ चिचि वा.-विचित्रा हा शब्द शब्देदांतल्या एका शब्देमध्यें आलेला आहे व त्याचा उल्लेख धृतरात्र या तित्तराचा अप्रसिद्ध शब्दावरून केलेला आहे. हे शब्द पक्षि शब्दाचे योधक आहेत. या विचित्रा शब्दाची हारिल यानें पक्षिक सुखावर केलेल्या टीकेत उल्लेख केलेल्या " चिचि " शब्दाशीं तुल्य करता येईल.

‘तक्वन्-’तक्ववी’ या दोन शब्दाचा अर्थ ऋग्वेदामध्ये ‘जल्द उडणारा पक्षी’ असा आहे. सायणमताने तक्वन्चा अर्थ जौराने व जल्द चालणारा तरतरीत घोडा असा आहे.

“मयूर-” मयूर ’ हा शब्द सामासिक शब्दात ऋग्वेदात येतो. येथे त्याचा अर्थ इत्राचे पोडे (मयूरोत्तम म्हणजे मोठ्या पिसा-प्रमाणे केस असलेले) किंवा मयूर शेंकडे = मोठ्या शेंकडीसारख्या असलेले) असा आहे. यजुर्वेद साहित्यातील अश्वमेध प्रसंगीच्या दिलेल्या बऱ्याच्या यादीत मोठ्याचि समावेश झाला आहे. लांडोरी (‘मयूरी’) चा अर्थवेद व ऋग्वेद यातून उद्धृत केला आहे व तोहि तिचा विनावर काही उतार म्हणून केला आहे. मोरांच्या पिसाबद्दल संप्रतकाव्यीह काही लोकांत एक प्रचाराचा लिट-फारा दिसतो.

“रोपण का-” ऋग्वेदामध्ये व अथर्ववेदामध्ये एका पद्याचे हे नाव आहे. तीथे याचा तारिका असा अर्थ असावा, पण कौटिलिक सूत्रावरील टीकाकार केवळ याचें असे मत आहे की या शब्दाचा अर्थ एका प्रकारचें लांकूड असा असावा.

“वर्तिका-” ऋग्वेदामध्ये लाड्याच्या पंजात दिली आश्वि-गनीं सोडविली असा उल्लेख आलेला आहे. यजुर्वेदामध्ये अश्वमे-धाचे वेळीं बलि दिले जाणाऱ्या प्राण्याचे यादीत हिचे नाव आलेले आहे.

“वायस-” ऋग्वेद व उत्तरकाळीन ग्रंथ यांमध्ये मोठा पक्षी असा अर्थाने हा शब्द आलेला आहे. ‘कावळा’ असा या शब्दाचा अर्थ फक्त पशुशास्त्रापासून आलेला आहे.

“शकुन-” पक्षी. ’ हा शब्द ऋग्वेदामध्ये व तदुत्तर प्रयात वारंवार आलेला आहे. याचा नेहमीचा अर्थ मोठा पक्षी किंवा शुभाशुभ सूचक पक्षी असा आहे. क्षिप्र, या शब्दाचा अर्थ अथवा शुभाशुभ दर्शविणाऱ्या पद्याक्षीं तुलना करतो.

“शकुनि-” हा शब्द शकुन पक्ष्यप्रमाणेंच आलेला आहे. पण या शब्दावरून भविष्यज्ञानाचा विशेष स्पष्ट बोध होतो. हा पक्षी स्वेन किंवा सुपणे यांच्याद्वारे लहान होता. तो खुणा समत असे व अशुभाची घातीं अगोदर सांगे. ज्या ठिकाणी याचा उल्लेख अश्वमेध यज्ञाचे वेळीं बलि दिले जाणाऱ्या प्राण्याच्या यादीत येतो त्या वेळीं या शब्दाने निराळ्या जातीच्या पक्षाचा उल्लेख केला असला पाहिजे. पुढे पुढे त्याला बहिरीसत्ताणा म्हणून लागले. पण दुग्धकाक (बोककावळा) असाहि याचा अर्थ अर्थ शकेल. तैत्तिरीय संहितेवरील भाष्यकाराच्या मते कावळा असा याचा अर्थ आहे. इतर हा शब्द अनेकदा आलेला आहे.

“शुक-” राघु. ’ हा शब्द ऋग्वेदामध्ये आलेला आहे व त्यांत अशी इच्छा प्रकट केलेली आहे की, वायव्यीय विवस्त्रेयणा हा शुक व रोपणाका यांच्याकडे जावा. यजुर्वेद संहितेमध्ये अश्वमे-धाचे वेळीं बलि दिले जाणाऱ्याच्या यादीत या पद्याने नाव आलेले आहे. हा पीतर्ण असतो व त्याला मनुष्यासारखी बाणी असते

असे वर्णन तैत्तिरीय व मेत्रायणी संहितेंत आलेले आहे असे काही पाश्चात्य पंडितांचें मत आहे. ब्रह्मसंहितेचे मताने अश्ववेदा-तल्या शास्त्रशाका या अस्पष्टार्थी शब्दाच्या शाका या शब्दाचा-बद्दल शुक हाच शुद्ध पाठ बरा दिसतो.

× शुशुलक-” ऋग्वेदात शुशुलक्यास्तु या अनासात हा शब्द आलेला आहे व तो एका राक्षसाच्या नावाचा दर्शन आहे. रायणाच्या मताने या शब्दाचा अर्थ लहान पुत्र असा आहे मेत्रायणी संहितेंत अश्वमेधाचे वेळीं बलि दिले जाणाऱ्याच्या यादीत ‘शुशुलका’ या लिखिणी रूपात हे नाव आलेले आहे.

“श्वेन-” ऋग्वेदामध्ये हे एका प्रवळ हिंस्र पक्षाचें नाव आलेले आहे. बहुतकरून हा पक्षी म्हणजे गडबडी असावा. वैदिक कालानंतरच्या वाङ्मयांत याचा अर्थ बहिरीसत्ताणा किंवा त्याच्या सारखा एखादा पक्षी असा असावा हा सर्व पक्षात अतिशय जल्द चालतो व त्यामुळे लहान पक्षास भीतिदायक असतो, याच्या अंगात शक्ति अतिशय असते. त्यामुळे तो पक्षांच्या समुदायाला मुळा भारी होतो; त्याचा पहारा मनुष्या-वरहि असतो (वृचशस्त्र); असा प्रकारचे उल्लेख ऋग्वेदात आहेत. यावरून तो आकाशांत उंचावरून जातो हे अनुमान निघते. तो स्वर्गातून सोम आणतो असाहि उल्लेख आहे.

“सुपर्ण-” चागले वंश असलेला. ’ हे एका हिंस्रपक्षाचें नाव आहे व तें नांव गडबडी किंवा गिधाड याचे असून ऋग्वे-दामध्ये व उत्तरकाळीन ग्रंथांत आलेले आहे. ज्या ठिकाणी ‘युताचें नास खाणारा’ असा अर्थ अभिप्रेत आहे त्या ठिकाणी या शब्दाचा गिधाड असा अर्थ घेतला पाहिजे. जैमिनीय ब्राह्मण-मध्ये सौवर्ण्यप्रमाणें भोरक्षीरविवेक करणा-या गडबड्याचा उल्लेख आला आहे. ऋग्वेदामध्ये सुपर्णांला श्वेनाचा पुत्र म्हटलें असून दुसऱ्या एका ठिकाणी हे निराळे आहेत असे म्हटलें आहे. यावरून क्षिप्रला असें वाटलें कीं, बहिरीसत्ताणा असा याचा अर्थ असावा. अथर्ववेदामध्ये या सुपर्णाच्या भोरडण्याचा उल्लेख आलेला आहे व तो जंगलात राहतो असेहि याचे वर्णन आले आहे

“इंस-” ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथ यांमध्ये हा शब्द आलेला आहे. हे पक्षी नीलवृष्ट आहेत, ते जमावाने राहतात, पाण्यात पोहोतात, मोठ्या आवाज काढतात व रात्री जागृत असतात असे त्यांचें वर्णन आलेले आहे. इंस पक्षाला सोम नार विवेक (पुढे नार क्षीर विवेक अशी त्याची रच्यती झाली) आहे असें यजुर्वेदात म्हटलें आहे अश्वमेधाचे वेळीं बलि दिले जाणाऱ्यापैकी एक आहे असेहि त्याच्याबद्दल म्हटले आहे.

“हिरक्ष-” ऋग्वेदामध्ये विवस्त्रा रंगाचा असा अर्थ एका पक्षाचे हे नाव आले असून हा पक्षी म्हणजे विवस्त्र जलजन्म पक्षी असावा. गेहनेर या पक्षाची मीक लोकांतल्या xapadnros या पक्षाशी तुलना करतो.

“कुश, कौश-” कौश व पाय छात्र असलेला व आर्षड शेंकडीचा पक्षी, ’ अथवा ‘पाणलया’ याच्या दर्शक हीं निर

निराळी हर्म आहेत. दूध आणि पाणी एकत्र केले असता पाण्या-
पासून दूध निराळे काढायचे हा जो मागाहून हंघाचा
म्हणून प्रसिद्ध गुण, तो गुण पूर्वी वरील पश्याचे अर्था असे,
असे म्हणत.

११ तितिर किंवा तिसी—ज्याला मराठीत कडडा म्हणतात
त्याचे हे नांव असून ते मागाहून झालेल्या संहिता व माझण ग्रंथ
यांमध्ये आलेले आहे. या पश्याचे तितिर नांव त्याच्या पत्नीवरून
पडलेले आहे, या पश्याचे बहुतरुन (निरनिराळ्या रंगाचे पंथ अस-
लेला) असे वर्णन आलेले आहे. या पश्यालाच दुसरे नांव कपि-
जल व कलाविक असे आहे.

१२ विदीगय.—तैत्तिरीय संहिता व तैत्तिरीय माझण
यांमध्ये हा शब्द एका प्राण्याचे नांव म्हणून आलेला आहे. तै. सं.
वरील माण्यांत याचा अर्थ कुस्तुदविशेष म्हणजे एक
प्रकारचा बोंबडा असा केलेला आहे, व तै. माझणा-
वरील दीर्घत त्याचा अर्थ पांढरा वरु (भेत वरुः) असा
दिलेला आहे.

१३ शितिकशि.—तैत्तिरीय संहितेमध्ये सायण याचा अर्थ
गुप्त मोठ्याचा (पांढरोदर) गुप्त असा करितात. हा शब्द गुराचे
विशेषगद्दि असून झाले.

१४ लघन.—हे एका पश्याचे नांव आहे. कदाचिद् गरुडपक्षी
किंवा गुप्त असावा. हा शब्द तैत्तिरीय संहिता व तै. माझण
यांमध्ये आलेला आहे.

१५ मराक.—'कावगारी मारी' अथवा 'चिल्ट.' अथर्व-
वेदांत याला वृषदाक्षिन् (म्हणजे फार लवकर कावगारी) असे
म्हलेले आहे. या माशेला एक जहरी नांगी असते व ती या
नांगीचा उपयोग वटुषा हत्तीवर करते. या प्राण्याचा उल्लेख इतर-
गद्दि आढळतो.

१६ रघद.—अथर्ववेदांत पेपलाद शास्त्रीय संहितेत रघद हा
पाठ आहे. रघाच्या मताप्रमाणे रघव हा पाठ बरोबर आहे. इन्म-
फोर्झन या शब्दाचा अर्थ देव असा केला असून त्याला रघाचा
तुळे मान्य आहे. लघ्विग मधमाशी हा अर्थ सुचवितो. परंतु पक्षी
हा अर्थ बरोबर असावा असे वाटते.

१७ वयस्.—अथर्ववेद व मागाहून झालेले ग्रंथ यांत पक्षी या
अर्था सामान्य नाम म्हणून हा शब्द आला आहे. वरील ग्रंथा-
तच जनावरे व माणसे यांचे वय अशा अर्थांनीही या शब्दाचा उप-
योग केला आहे.

१८ शरम.—या शब्दाचा अर्थ टोळ असा असून अथर्व-
वेदाच्या पेपलाद शास्त्रीय संहितेत शरम हा पाठ आहे. हा पाठ
पेताला म्हणजे अर्धेहि चांगला होतो असें निवेदनेने गत आहे.

१९ कोठिल.—हा शब्द आर्यकावे व तदनंतरचे ग्रंथ यांमध्ये
बरेच वेळां आलेला आहे. वैदिक काळांत वाटक अनुक्रमणीतील
एका राजपुत्राच्या नांवावरून तो निघाला असावा.

२० मटची.—हा शब्द छंदोग्योपनिषदांत आला आहे व
तेथे कुर्वेतर मटचींनी यदी उडविली असा उल्लेख केला आहे.
शंकराचार्य याचा अर्थ 'वज्र' (अश्विनः) असा करतात.
आनंदतीर्थ आपल्या दीर्घत याच ठिकाणी पाषाणछेदः (म्हणजे
गारांचा बगोन) असा दुसरा पाठ देतात; शब्दरत्नमुद्रम याचे मत
सुद्धा आनंदतीर्थाप्रमाणेच आहे; व त्यांत मटची म्हणजे एक लाल
पक्षी (रक्त वर्ण, ह्रस्व पक्षि विशेषः—पाठ—पक्षी असा)
अर्थ दिला आहे. या शब्दाचा 'टोळ' असा अर्थ असावा असें
जेकरून म्हणता.

सर्पनामें (तै. सं.]

अजगर	कसर्णार	लोहितादि
अर्धकशूक	ईम्भीनस	श्विन
असित	तिरधराजी	सर्प
अहि	दैवधरु	ह्यज
कम्पापरीव	शृदाकु	

[अथर्ववेद]

अभिज	कृत्मापरीव	शृदाकु
अथाथ	कसर्णाल	शुश्रि
अजगर	कृत्समुच्च	मधु
अथिवंक्रम	केरात	माझण
अनचरितरु	देशीयसर्प	मुमल
अपोदूक	राविका	रज्जु
अप्रचंडा	चतुर्दश	रखी
अनुदि	जुर्ग	रदित (सर्पदशन)
अलीक	तस्तुव	विलिंगी
अशीर्षन्	तापुव	पृक्षसर्प
अशिक्री	तिरधिराजिन्	वेशाल्य (सर्प-
असित	सुधर्मन्	पुत्र)
आरुद्रसुत	सुधुम	शकोंट
अहि	तेमात	झ्यावद
आलिगि	द्वितान्	द्वि
आशीवि	दुदुमिन्	सर्प
उद्राग	दशारीपेन्	सर्प
उग्रपृथ	दशास्य	सत्रासाद
उरुगला	दशोनीस (सर्पिणी)	स्तामान
कैकपेन्	नद्यवि	स्वज
करिकर	पर्यस्तास	स्वभ्यस्
	पण्डा	

२१ कंकपवेन्.—अथर्ववेदांत हा शब्द सर्पांला लावलेला आहे.
कदाचिद् याचा 'विन्' असाहि अर्थ वसेल. पेपलाद संहितेत
याचा निराळाच पाठ आहे. कदाचिद् तो पाठ अनुद्ध असावा.

२२ कसर्णील.—अथर्ववेदांत हे एका सर्पाचे नांव आहे. त्याचे
दुसरे रूप कसर्णार हे असून, तैत्तिरीय संहितेत मंत्रदष्टा करसर्णार
कदाचिद् असा त्यावर मनुष्यपुत्रांचा आरोप केला आहे.

२३ तिरधराजि, तिरधिराजि, तिरधीनराजि.—हे सर्व शब्द
सर्पाच्या नांवांचे (अक्षरतः अर्थ—आडवे पाय असलेले)

वानक आहृत, व हे तिन्ही शब्द ऋग्वेदोत्तर संहिता ग्रंथांत आलेले आहेत.

* स्वज, -अयववेद व ऋग्वेदोत्तर संहिता ग्रंथ ग्राम्ये याचा अर्थ साप असा आहे. टीकाकाराच्या मतानें स्व-ज, स्वत पासून जन्मलेला, असा याचा विग्रह आहे. रोंध, वेवर व क्षिमेर यांचें मत हा शब्द स्वज 'वेळणें' याधातूपासून झाला असावा असें आहे. मैत्रायणी संहितेंमध्ये (३. ९, ३) हरिण सर्पोला मारतो असें म्हटलें आहे.

प्राणिविशेष [ऋग्वेद]

अजनाव	रुग्गला	१०० भूगहस्तिन्
अजा	१०० गर्दभ	१०० मेष
अयरी	गर्भेक्ष	१०० रपशद्वभस् (घेनु)
अदष्ट	१०० गवय	१०० रासभ
अगलु	गुध्र	१०० लोथ
अनि	गौर	१०० लोपास
आविका	गौरी	१०० वसग (रुपम)
अश्वतर	चतुरक्ष (यमाचे कुने)	१०० वज्रक
अश्वि (अश्वस-मूह)	छाग	१०० वज्री (सुंभी, वा-छवी)
आहि	तारसती (तरसद् नामक मृगाची स्त्री)	१०० बराह
आहु	१०० तार (सर्प)	१०० बराह्यु
आण्ड	दिवक्षस् (घेनु)	१०० वारण
आरोक्ष (पशु)	धेष्ट	१०० रुक्षिक
इम	धौतरी (वज्रा)	१०० वृषारव
इयसिक्त (नकुल)	निकाहा (चोरपड)	१०० शशा
उक्षा	१०० पवि	१०० शिशुमार (सु-सर)
उपजिह्विका (सुं-गी)	१०० पिपील	१०० श्वन्
१०० उरा (मेधी)	विश	१०० श्यापद
१०० उष्ट्र	१०० पुन.सर	१०० श्वान
उष्टर	१०० पूण्या (वृषभ)	१०० सतीनर्ककत (वि-रोज्य)
१०० रुक्ष	१०० पुदाकुसातु (सर्प)	१०० सरद्
१०० रुक्ष	१०० प्रकंकत	१०० सरीक्ष
रुषम	१०० प्रवर्तमानक (नकुल)	१०० सर्प
ककत (विपारी प्राणी)	१०० छुभी	१०० सारया
कपना	१०० वकी	१०० सारमेय
१०० कपि	वस्त	१०० सालहृक (लं-डगा)
१०० कशीका (सुत-वन्सा नकुली)	१०० विसख (हंस)	१०० सिद्ध
किलासी (हरि-णी)	१०० मुग्ध	१०० सिख (सिंह)
कीनाश	१०० भोग	१०० सुस्तर
१०० कुर्युमक (नकु-ल)	१०० मण्डूक	१०० सुचीक
१०० कोष्ट	१०० मण्डूकी	१०० स्वमीशु
१०० क्षर (दीर्घनखयुक्त प्राणी)	१०० महाहस्तिन्	१०० हरि
१०० क्षिवा	१०० महिष	१०० हरिण
	१०० मृष	१०० हरिणी
	१०० मग	१०० हस्तिन्

[ते. सं.]

अज	जंतु	रुक्ष
अजा	१०० जप	वृष (वाळवी)
अवाशंग	दंदाशु	१०० श्रावदा (माजर)
अवि	दिलवाह (एका)	१०० शयादक
इम	निष्पद (उवा)	शरभ
उष्टर (छाव रोपटी-चा पशु)	नीलशीर्षा	शर्वत
उमसादत्	पशु	शार्प
उल्लू	पाटूर	शार्दूल
उष्ट्र	पान्न	शित्तवार (पाड या रोपटीचा पशु)
१०० कलकट	पिण्का (पक्षीविशेष)	शिपि
१०० कश्यप	शृपरी	शुंड
१०० कुलीकय	१०० फल्गु (लवणवर्ण-पशु)	सरीक्षप (सरपटणारा)
१०० कुर्म	बलरा	सालाईक (लाडगा)
१०० कुमि (रोपकिडा)	बस्त	सालावृवी
गवाध	मस्य	रुमर
गो !	१०० सुकर	सौपर्ण्य
१०० गोधा	रुग	स्वरुद्ध
गोशुग	मेघ	हय
वराचर	मेघी	हरिणि
छगल (छागार्भक)	रासभ	हलीशग (हरितचटक)
छाग (घोडड)		

[अयववेदे]

अघायु	कपि	रुग्गला (उल्लूकी)
अज	कशु	खेमला (मंडूकी)
अजवधु	कवेर (मासा)	गुरुमन्
अजा	कशफ	गर्दभ
अजुन (कुमि)	कश्यप	गर्दभी
अईजात	कश्यप (कीटक)	गुष्टयातु
अज्युड	कावव (कशुवर्ण प्राणी)	गो
अल्यण्डु	कीट	गोधा
अल्यशयु	कीलालोभी	गौर
अवरस्कन	कुय (अश्व)	चक्रवाक
अवान्य	कुय	चतुष्पाद
१०० अश्वतर	कुरीरिन्	१०० जगव
आहु	कुरु (सरपटणारे प्राणी)	जड (वट्याधूल)
आवि	कुर्क	जंभ्य (धान्य ना-शक कीटक)
१०० आहुंग (मृगवि-शेष)	कुर्कुम (विपचारक प्राण्ययव)	जरायुज
१०० उपकश	कुर्कुम (विपचारक प्राण्ययव)	जप (जलचर-प्राणी)
उपजीका (वाळवी)	कुर्म	तदुरि (मंडूकी)
उल (हिंघप्राणिवि.)	कुर्कवाक (दोब-काचळ)	तदपति
उल्लू	कुर्विका (दोळी)	तादुरि (मंडूकी)
उष्ट्र	कोकयातु	तायादर
१०० उष्ट्रमीव	किमि	तागेदर
१०० उष्ट्रीका	मोष्ट	तार्थ
१०० उष्ट्र	कुर्क	तूर (शुभरहित प्राणी)
१०० उष्ट्र	खण्णवा (मंडूकी)	

द्विपन् धेनु धेनुरा मकुल परस्वन पशु पारायत पाष्टेन (कृमि) पिपास (विपारी) सुगी) "विभीलिना "पुराकय (जल- चर प्राणी) पुल्लप पृथिनाद् (अन्न) पेल (मेर) पेद्र प्रवाह्य धस्ताभिवासित भलजे भग भुगा भण्डूकि मन्त्य महर्षम महास्थ (सारमेय विशेषण) मुन्नाय्हे (घडन- हेला बेल) भग बेवाय रजस (मासा)	रयर्षी रिप्य रोहित यपा यत्त यपह वारण वारणी बाह विपश्य निराक रुक रूप श्रुम "व्यद्वर (कुरतड गारा प्राणी) "व्याम शकुल "दास शराक (योम्नर प्राणी) "शरौट शालुन शवते (कृमि) शय "शायु (हिस्- प्राणी) "शारिशाक (क्षणात् हजारो लपन- होणारे प्राणी) शिनुमार (सुसर) शितिकृश	शितिपाद शितिमाहु (कृमि) शिगविलुक (कृमि) "शिरुक शौर्ष्य (कृमि) शुनी शुलुक श्लोणा (रंगडी गाय) श्वन् श्वपद श्ववत् श्वपद सप्तशौणी "समक सालरुक सिद सिद्ध प्रतीक सुमग सुप्रम (पलीपदे) सुनर संपन स्तेग (बेडुक) हस हरि हरिकिका हरिण हरिणी हरिह "हड ह स्तेन् हस्तिनी	आमाद (ईनकावि) ईमौत "उमपादत "रुध (बाहु) गो गोदुह गोमय गोगुप् गोसारी गोसतम चतुष्यद चतुर्गुन चर्मन् जरायु तिर्वेन् दुरीप निम्बुद् "स्व दन्त बोहम् दिपाद अमिन् अदन्तक अविरोधकर्ण अन्यत शितिकाहु अन्यत शितिरत्न अन्यतोदत् अन्यवाप अपन्नासुर अप्युगोनि अयीपैक अर्ग्य अग्रशफ अष्टीप असप्तशफ आसरेतल् उपरी उभयतएनी उभयादव एरदेकव गर्भणी ग्रीववद गौरल्लाम तिम्भशुग निम्बुद् दिल्ल दितेल्	निर्गुम (छागविरो- पण) रुवाहस् (अश- विरो) पक्षिणी पद्वर पुत्रव्य "पशु पशुगुप पशुमती (प्रजा) पुशनाय प्ररुत प्रजा प्रतिर मेभ्य सुग रिहती रोदिहाण रोमप्यत् वावशती वाहिष्ठ वजन [तं स] धृज धूमल्लाम नामामस् निवसति निर्मागुं निरदस् पदाव्यतम पानस्य पुरस्ताप्रवण पुष्यरुणी पृथिसत्रय पृषोदर बधुल्लाम बम्भाविव्ययस् विलयावन गथिनाल मह्ना मेदोरुप मेध मैन रोहितल्लाम गेहितांजि ललम्भ लम्भदिन पप्य बायुदेवय	कृपास "शक्ल शक शावितु शृगिन् श्यातु श्रापद सधेनन सज्जुष सिलीनमध्यम कुगप्य सुचेतु सुपेदना सुस्थामन् खरु स्वापि द्विष्यधी द्विष्यदृग द्विह हैपम् (शब्द करणारा) विशर्णी वीरुम वैष्णवस्त्री शितिकरुद् शितिरन्धी शितिपद् शितिपाद् शितिष्ट शितिनाहु शितिमसत् शितिधु शितिरथ शित्युड शित्यस्त शित्योष्ठ शिल्प शुष्ट शुद्धवाल क्षेत्रमीन रोताक्ष सशप्यमान समन्तशितिकाहु समन्तशितिरुप्र सर्बहुत सुखदरा स्फुरष्टपती	[अयवैवेद] अपशय अदुग्धा अधिवय
--	---	---	--	--	---	---

प्राणिसंघर्षी च विशेषणे [क्रूरे]

अजमायु अजिव अतप्तन्	अदत् अदामान अनवधरूप	अनाशु अपिप्राणिन् अधधिर
---------------------------	---------------------------	-------------------------------

अधु	जनु	बधुसू
अहिम	जन्म	बराहपु
एकमुग्धी	जिस्कुन्	बर्मन्
कवंच	जिस्पावन्	विरेष्टि
कुलमल	देहिन्	व्यथर
कृष्णकर्म	बोह	च्याप्रजंभन
क्षुरपवि	पशव्य	शतदन्
गव्य	पुच्छरी	वाप
गोपोप	भूत	दीर्घभिष
गोशपथरु	मूर्ध	स्थिरधामन्
गोशप	युध	दिव
जगत्	रौतोयस्	

‘अज, अजा. — कृषेद आणि तदुत्तर ग्रंथ यात या शब्दाचा उपयोग बऱ्याच ठिकाणी व्यावहारिक नाव या अर्थी केलेला सांपडतो. बऱ्या आणि मंडपा (अजावयः) हे शब्द नेहमी एकदमच सांपडतात. वमरी पण वेळेला दोन किंवा तीन कोकरी प्रसवते असा तिसीरिय साहेबत (६ ५, १०, १) उल्लेख आहे. आणि तिच्या दुधाचाहि त्याच सहितत वारंवार जेवण आलेला आहे. अंग्रेजीचे जे विशेष दिले आहेन त्यांत यकरा हा पूनू याचा बऱ्या रीत्या निदर्शक म्हणून त्याला माषान्य दिले आहे. गुणसी आणि मंडपाक यांच्या धंद्याप्रमाणे केडल बरी पाळणे हा एक स्वतःन धंदा असे असा याजसनेयि संहितत (३ ११) उल्लेख आहे. कृषेदातील जेवणीभरंवी मनांत यकरा हा पूनूचा प्रतिनिधि म्हणून प्रेताचरोवर जाऊन असल्याचा ज्ञेय नाही.)

‘अथरी. — हा शब्द फक्त कृषेदात आढळतो. त्याचा अर्थ अनिधित आहे. रॉय व इतर काही पंडित ‘आय्यचे टोळ’ असा त्याचा अर्थ करतात, परंतु पिशेलच्या मतें त्याचा अर्थ ‘हत्ती’ असा आहे.

‘अट्ट. — कृषेद आणि अथवेद यांत हा शब्द एक प्रकारचे फीटफ किंवा फीटफाची एक जात दाखविण्याकडे योजिला आहे. सूर्याला देखील अट्ट म्हणून असे म्हणले आहे, आणि तो अर्थ स्पष्ट करण्याकरिता ‘ट्ट’ हा शब्द दिला आहे. एका उताऱ्यांत ट्ट आणि अट्ट हे शब्द कुमी यांना लाविले आहेत. आणि याचें कारण असे की प्रत्येक रोगाला कुमी असत अशी समजूत होती व जे कुमी सूडम हल्लीने दिसणारे त्यांना ट्ट व न दिसणारे त्यांना अट्ट म्हणत.

‘अन बुद्द ह् — (शब्दार्थः—गाडी ओढणारा) गाड्या ओढण्याला जे बेल जुंजतत त्याचे हे भावहारिक नाव आहे. हे बेल बहुतरहन बडबडले असतात. तरी पण ते नेहमी तसे असतानच असे नाही. गाडी ओढण्याकडे कानित् गाडीचाहि उपयोग होत असे.

‘अवि. (मंडी) कृषेद आणि तदुत्तर ग्रंथ यात अज याचाचोवर मंडपाचाहि वारंवार उल्लेख आहे त्याचा मोठा हात लाडगा हा होय; म्हणून मंडपाक त्याची फार काळजी येत असत. सूर्य म्हणून मंडपा आणि गाडी जिकून आणीत असत. सोमरस

गाड्यावरिता जी गाड्या करीत असत ती मंडपांच्या लोकरीची असत असा उल्लेख पुढील वेळां केलेला आढळतो (अवि. मेपी, अय्य, अय्यय). ज्या अर्थी कृषाच यांने इतर मंडे मारले, आणि दानसुतीत शंभर मंडपा देशगो दाखल दिल्या असे वर्णन आढळते त्या अर्थी त्याकाळी मंडपाचे मोठमोठे कळ असले पाहिजेत असे यातलें (मेय, वृष्टि). मंडा कधी कधी खच्ची करीत असत (पेय). मंडपांचा मुख्य उपयोग म्हणून म्हणजे त्यांची छोकर; म्हणूनच ‘उर्णावती’ (लोकपुण) हा शब्द मंडपांचा शोतक आहे. वाजसनेयि संहितत (१३, ५०) मंडपाला (तो आपल्या लोकरीने मनुष्याचे दांत निवारण करतो म्हणून) मनुष्ये व इतर प्राणी यांचे सर-छात्र प्रावरण आहे असे म्हणले आहे. मंडपांच्या लोकरीचे कपडे पुनू तयार करतो असे एक कृषेदांत (१०, २६, ६) वचन आहे. मंडपा बहुधा कुरणांतच असत; परंतु त्यांना मंडपाच्यांत देशीत असल्यामुळे एका संदिग्ध वचन कृषेदांत (१, १२६, ७) आले आहे. गन्धार मंडपा लोकरीवरिता प्रसिद्ध आहेत. पुढील मंडपाचे कडार (परम्) सीरानर असल्यामुळे त्या नदीस परणी हे नाव मिळाले असे पिशेल म्हणतो.

‘अहि. — कृषेद आणि तदुत्तर ग्रंथ यात सर्प या अर्थी हा शब्द योजिला आहे. सर्पाचा यात टाळण्यावद्दवाहि उल्लेख आला आहे (कृ ९ ८६, ४४). सर्पांच्या चमत्कारिक चालीबद्दल त्याला ‘द्वतोरजु’ असे नामाभिधान मिळाले आहे. सर्पाचा विपारी दंश आणि जमिनीवर सरपटत जात असताना हिवाळ्यातील त्याची सुटित यांचाहि उल्लेख केला आहे. बोर—प्रतिजंघक तेड्या म्हणून सर्पांच्या यातीचा उपयोग करीत असत (अथर्व १, २७) सर्पापासून रक्षण करण्याकरिता आणि त्याचा नाश करण्याकरिता अग्निनी गानी पेदुल पैड यांचाचो घोडा दिला होना असा कृषेदांत उल्लेख आहे. नकुळ हा त्याचा कडा हात असून विषा क्षाडाच्या उपयोगामुळे त्याला विषाची मुळीच भीति नाही. मनुष्य त्याला काढोने किंवा त्याचे जोरें ठेवून मारतो. सर्पांच्या पुढाळ जाति दिल्या आहेतः—अथाथ, अनगर, असित, कंकपर्वद, कान्त, कगापपीव, कसणील, कुम्भीनस, तिरधराजि, तैमाद, दर्वि, दशोगणि, पुष्करसार, श्राकु, लेहिताहि, शर्कंड, शित, सर इत्यादि.

‘आसु—या शब्दाचा चोवर अर्थ सांगता येत नाही. त्याचा अर्थ ‘चिबुदि’ असा असाय असे शिंभर म्हणतो, तर त्याचा अर्थ ‘बंदीर’ आहे असे रॉयचे मत आहे. कृषेद व उत्तरकालीन संहिता यातहि या शब्दाचा उल्लेख आहे. पिशेल म्हणतो की, या शब्दाचा चोरा हा लाक्षणीक अर्थ आहे; परंतु हिलेब्रॅटला हे मत पसंत नाही.

‘इभ. — हा शब्द संदिग्ध अर्थोचा आहे. तो फक्त सहिता आणि मुहयत्वेकून कृषेद यांतच आढळतो, रॉय आणि हडबिप यांच्या मतें या शब्दाचा अर्थ ‘आश्रित’ असा होतो; आणि

सिमार म्हणतो की, या शब्दात फक्त आश्रित आणि सेवक यांचाच नव्हे, तर राजवंश आणि मोठमोठ्या घराण्यांतील कनिष्ठ शारांचे तथ्य मनुष्य यांचाहि समावेश होतो. पिरोल आणि गेल्डनर यांच्या मताने त्याचा अर्थ 'हत्ती' असा आहे या मताला भाष्यकार सायण आणि महीवर याबाहेर पाठिंबा आहे. निहक देखील या शब्दाचा अर्थ 'हत्ती' असाच आहे असे प्रतिपादन करतो. मेमॅन्-स्थेनोस आणि नोआर्केस हे असे सांगत की, हत्ती वाळगण्याचा अघिसार फक्त राजासच असे, आणि म्हणूनच तसापित इभ्य या शब्दाचा अर्थ 'धीमेत' असा असावा.

१३ उपजिह्वा, उपजीरा, उपदीका.—हे सर्व शब्द एकाच अर्थाचे असून ते एका जातीच्या मुंगीचे शेतक आहेत. अथर्ववेदाप्रमाणे व्याधिप्रतिबंधक गुण ज्या पाण्यात असतात त्या पाण्यापर्यंत जमिनीत शिरण्याची शक्ति या मुंग्यांना असते, आणि म्हणूनच कोणत्याहि विषाला उतारा म्हणून या मुंग्यांचा उपयोग करीत असत त्या रोगप्रतिबंधक असतात ही जी समजूत आहे ती बहुधा त्यांच्या वाळ्याच्या मातीच्या गुणावरून, व त्यात जे पाणी असते त्यावरून निघाली असावी.

१४ उरा—मंडया या अर्थी हा शब्द ऋग्वेदात योजिला आहे. याचा दोन ठिकाणी उल्लेख आलेला असून त्यांच्यापैकी एका उल्लेखान लोडग्यापासून मंडयांना भीति असते असे म्हटले आहे ही गोष्ट लक्षात ठेवण्यासारखी आहे. उरामयि 'अज मारणे' हे लोडग्याचे विशेषण ऋग्वेदात एकदाच आलेले आहे; आणि हे दोन्ही उल्लेख संहितेच्या एकाच मंडळात (आठव्या) आलेले आहेत. ही गोष्ट, उरा या शब्दाची उराले एताद्या स्थानिक पोट भाषेमध्ये झालेली असारी असे दरीविते,

१५ उत्रि, उत्र—हे दोन्ही शब्द एकाच अर्थाने असावेत. यापैकी पहिला क्वचितच उपयोगात येतो. रं आणि आंधवर म्हणतात की, ऋग्वेद आणि माझणें यात त्यांचा अर्थ 'बशिस असेलेला पोळ' किंवा 'भैस' असा असावा, परंतु रॉप म्हणतो की, काजलेनेयि सहितेंत हा अर्थ थोडा संशयास्पद दिसतो, तेथे या शब्दाचा उंट हा अर्थ असावा; व हापकिन्सन हाच अर्थ माझ घराण आहे. हा प्राणी ओले ओडण्याचे कामी (चर चार मिळून) उपयोगात आणीत असत. ऐतरेय ब्राह्मणात उत्र व गो यांचा एकाच ठिकाणी उल्लेख असल्यामुळे उंट व बैल हे निरनिराळे प्राणी होते असे ठरते.

१६ अक्ष.—या शब्दाचा अर्थ 'अखल' असा आहे. ऋग्वेदात फक्त एकच वेळ आणि तदनंतर हा शब्द क्वचितच आढळतो. कारण, वैदिककालीन आर्य लोह या देशात रहात असत तेथे अखले बुजिले असत. राम ऋषि या नावाचा जो तारामुंड आहे त्याला 'सात अखल' हे नाव दिले आहे. भारद्वाज हा शब्द अनेक वचनांत फारसा आलेला नाही.

१७ अक्ष.—या शब्दात हा शब्द ऋग्वेद आणि तदनंतरचे काव्य यात येतो. अथर्ववेदात अक्ष व मंत्रायणी संहितेंत अक्ष

असा हा शब्द आढळतो, पण अक्ष हेच रूप बरोबर दिसते. या शब्दाचा अर्थ काळवीट असा आहे आणि त्याचे खोलीम रोहित असे आहे. हरिय सामान्यतः खाड्यात (अक्षयद) पडूनत असत. काळवीटाची प्रजेत्यादनक्षमता प्रसिद्ध आहे (आर्यभट्ट).

१८ कपि—रुपाकपि याच्यासमोर ईद आणि ईशणी यांच्या संवादांत रुपाकपि 'नर-वानर' असा संवादांत हा शब्द एवढा आलेला आहे. वानराचा रंग पिंगट असतो असे तेथे लिहिले आहे. वानर कैसाळ असून, तो कुत्र्याचा शत्रु आहे असे अथर्ववेदात म्हटले आहे. मारुडे माणसाख्यीत असत असे 'रुपा कपि' सूफातील स्वलावरून आणि तैत्तिरीय संहितेंतील वन-यासी मयु याच्या उल्लेखावरून दिसते

१९ कक्षीका.—या प्राण्याचे नाव ऋग्वेदात एवढा आलेले असून भाष्यकार सायण त्याचा अर्थ 'बोजल' असा करितो. फिकण्या मते कैसाळ मानर व गेटडगेरच्या मते मकुली असा याचा अर्थ आहे.

२० कुमुम्भक.—ऋग्वेदातील एका उताऱ्यात हा विपारी प्राणी होता असे लिहिलेले असून, अथर्ववेदात कुमुम्भक म्हणजे त्रिपाची पितावी असे म्हटले आहे. हा प्राणी 'मुंयुस' (मकुल) होय असे सायणाचार्य म्हणतात.

२१ कोष्ट.—(कोल्हा) शब्दाचा याचा अर्थ 'हेल' 'गळा काढून रडणारा' असा आहे. कोल्हा किंवा खोडक हे एन्ड्रुस-प्रमाणे स्वभावतःच भिन्न असतात असे ऋग्वेदात म्हटले आहे. हा प्राणी श्वभक्षक आहे असे अथर्ववेदात म्हटले आहे. वाजसनेयि संहितेंत देखील हा शब्द आला असून भाष्यकार शृगाल असे दुसरे नाव देतो.

२२ क्षिपका.—क्षिप पक्षी या अर्थाने हा शब्द ऋग्वेदात एकदा आला आहे. तैत्तिरीय संहितेंतील अथर्वमेधाय बळीच्या वादीतीह हा शब्द उल्लेख आहे, व तेथे त्याचा अर्थ भाष्यकारांनी रक्त-सुरी घालतो असा केला आहे.

२३ गदंभ.—गाडव. हा धोऱ्यापेक्षा कमी दर्जाचा असतो असे ऋग्वेदात म्हटले आहे. तैत्तिरीय संहितेंत देखील तो धोऱ्याच्या खालच्या दर्जाचा प्राणी आहे, परंतु तो सर्व प्राण्यांत भार वाढण्यात (भार-भासितम) श्रेष्ठ आहे असे म्हटले आहे. त्याच धर्मात गर्दभाचा घोडीबरोबर व तसेच गाडवीबरोबर संयोग होतो म्हणून, त्याला द्विरेतय 'दुपट घोड असणारा' असे म्हटले आहे. गाट-वीच्या विलाचा उल्लेखपणा, आणि त्याची बहुभक्षण शक्ति, या दोन्हींचाहि (ते. सं. ५. १, ५, ५) उल्लेख केला आहे. त्याच्या अप्रिय ओरडण्याचा उल्लेख अथर्ववेदात (८. ६, १०.) केला आहे; आणि गाड्याच्या याच गुणामुळे ऋग्वेदात हे नाव निंदा-पूर्वक एका गवयाला लाविले आहे एका गवयाला शंभर गर्दभ देणगी दिल्याबद्दल वाल्मिक्य मुक्तांत उल्लेख आहे. रोंवर (अथवर) हे गाडव आणि घोडी यांच्यापासून उत्पन्न होते आणि म्हणून घोडीला द्विरेतय 'दोन बाजे धारण करणारी' असे म्हटले

आहे. गाढवाला रासभ असें एक दुसरेहि नांव आहे. बृहदारण्यक उपनिषद् आणि अथर्ववेद यात गदेभी हें नांव आलें आहे.

१० ग व य.—एमा जातीच्या वेलाचें नांव म्हणून हा शब्द ऋग्वेदापासून आला आहे. वाजसनेयि साहित्यांत गौर आणि महिष यांच्याबरोबर याचाहि उल्लेख आहे; आणि तेथे जंगली गवयाचा देखील उल्लेख केला आहे.

११ त्स र.—एखाद्या सरपटणाऱ्या प्राण्याचें नांव या अर्थी हा शब्द ऋग्वेदात आला आहे. उपरकातीय ग्रंथात चमसाची मूठ या अर्थानें हा शब्द आला आहे. अथर्ववेदांत व मागहून झालेल्या साहिता ग्रंथात याच अर्थानें हा शब्द नांयराचें (लंगलचें) वर्णन करताना आलेला आहे.

१२ प दि.—ऋग्वेदामध्ये एकदा हा शब्द आला असून से. पी. कोशात म्हटल्याप्रमाणें याचा अर्थ एक प्रकारचा प्राणी असा आहे. यास्कचे मतें याचा अर्थ हलणारा प्राणी असा आहे. एण दुर्गाचायें याचा अर्थ पक्षी असा येतो. या लेखाचा संबंध जात्र्यामध्यें (? मुक्षिका पदि) पडण्याकडे अन् राखेल.

१३ पि ती ल.—या शब्दाचा अर्थ सुंगी असा असून मृत्वाच्या घाटीरेंचें नांव खाणाऱ्या त्या असतात असें ऋग्वेदात (१०. १६, ९) म्हळें आहे.

१४ पुनः स र.—एका मुंकाच्या कुत्र्याचें नांव म्हणून हा शब्द ऋग्वेदात आला आहे. हा कुत्रा चौराला पाहून मुंकांतो असें म्हळें आहे. या शब्दावरून कुत्रा मुंकांतो इच्छे तिरुडे भावत असतो ही जी त्याची रीत्य तिच्या बोध होतो. अथर्ववेदामध्ये हा शब्द अपामार्ग या वनस्पतीला लाविला आहे, व तेथें त्याचा अर्थ उलट बीज (उलट काटे !) असणारी वनस्पति असा आहे.

१५ पै ल.—हा शब्द अथर्ववेदात दोनदा आला आहे. पहिल्या उताऱ्यात याच्या वाजाचा (बळाचा) उल्लेख आलेला आहे, व त्याचा अर्थ 'सामर्थ्य', 'वपलता' असा आहे. परंतु सरळ अर्थ पाहतां पुण्य हाच अर्थ जास्त योग्य दिसतो. कारण, जनन-सामर्थ्याचा अभाव नाहीसा करण्यासाठीं असलेल्या मंत्रांत हाच अर्थ योग्य दिसतो. पुढच्या ठिकाणीं पेकाचा उल्लेख तो शेंडयाला जोडित असतानां आला आहे. असल्याच प्रारंभा चमत्कारिक उल्लेख ऋग्वेदात आला असून तेथे तो सिंहणीला वक्त करीत नाटे असे लिहिलें आहे. या प्राण्याचा उल्लेख यजुर्वेद साहित्यांत अथर्ववेद प्रसंगीं वर्ज्याच्या यादींतहि आला असून, इतरत्रहि मधून मधून आला आहे. याचा अर्थ एका असा असावा; या शब्दाचा तैत्तिरीय साहित्याच्या टीकाकारांनीं दुसरा अर्थ दिलेला आहे. परंतु या अर्थासंबंधीं निर्णयात्मक असा काही पुरावा नाहीं. शिवाय, अथर्ववेदांतील 'वाज' शब्द असलेल्या उच्चाऱ्यातील अर्थासो एका हाच अर्थ नीट जुळता आहे. हॉपकिन्स याचा अर्थ पत्तर असा करतो; परंतु असा अर्थ करण्याचें काय कारण

असावें तें नीट समजत नाहीं. याचा पिल किंवा पिड् याशीं काय संबंध आहे, हें अगदीं अनियमात्मक आहे.

१६ लु वि.—हें एका उपद्रवदायक वटकाचें नांव ऋग्वेदांत आलें आहे. याचा उल्लेख बृहदारण्यक उपनिषदातहि आला असून यजुर्वेद साहित्यातील अथर्ववेदप्रसंगीं यावयाच्या वर्ज्याच्या यादीत याचा समावेश केला आहे. कदाचित् सुंग्यांचा हा एक प्रकार असावा.

१७ भु ज्यु.—सेंट पीटर्सबर्गच्या कोशात याचा अर्थ 'साप' असा दिला आहे. हा शब्द ऋग्वेदांत दोन ठिकाणीं येतो. वाजसनेयि साहित्यांतहि हा शब्द आढळतो. परंतु त्या ठिकाणीं या शब्दाचा अर्थ काय असावा हें सांगतां येत नाहीं.

१८ मं द्र क.—हें एक बेडकाचें नांव ऋग्वेद व तदनंतरचे ग्रंथ यांत आलें आहे. याचें मंद्गो हें छोलिंगी रम सुद्धां ऋग्वेदांत आलें आहे. ऋग्वेदाच्या या प्रसिद्ध ऋचेंत बेडकांची प्राधान्याशीं तुलना केली आहे. कारण, पर्जन्यकालाच्या पुरावातीस बेडका जागत होऊन झाव झाव करावयास सुरुवात करतात. ही प्राधान्याची चेष्टा केली आहे असें मॅक्समुलर म्हणतो. मॅक्समुलर प्रमाणेंच गेल्डनर म्हणतो कीं, ही चेष्टा वसिष्ठ ऋषींनीं आपले प्रतिस्पर्धी जे विश्वामित्र ऋषी त्यांची केली आहे. परंतु सर्व बाजूंनीं विचार करिता पर्जन्यचारता—पर्जन्यरसणीयता—हा अर्थ करणाराचें मत जास्त सत्यीक दिसतें. बेडक पाण्यांत रहात असल्यामुळे त्याच्या अंगात धंडपणाचा गुण जास्त आहे अशी समजूत आहे मृत मनुष्याचें दहन झाल्यावर तेथें बेडकास बोलावियात येतें (ऋ. १०. १९, १४). हेतु हा कीं, तो बेडक त्या प्रेतास घाति देईल. त्याचप्रमाणे अथर्ववेदांत बेडकाला तापाचा दाह शात करण्याकरितां बोलाविलें आहे.

१९ म हि प.—मजवूत. हा शब्द मृग शब्दाबरोबर अगर त्या शब्दाशिवायहि येतो. मृग म्हणजे रानटी पशु; आणि ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथ यांत याचा रेडा असा अर्थ होतो. 'महिषी' हा शब्द मागहूनच्या साहिता ग्रंथात येतो.

२० मृ ग.—ऋग्वेदांत आणि तदनंतरच्या ग्रंथांत रानटी पशु या अर्थी हा शब्द येता, याला कधीं कधीं भीम (भयंकर) हेंहि विशेषण लावितात. इतरत्र म्हशीला महिष (बॅलगाव्) हें विशेषण लाविलें आढळतें; व तेच पुढें म्हैंस वाचक नाव झाले. हरिण जातीच्या जनावराचा बोधक म्हणून बहुधा हा शब्द योजितात. इतरत्र उताऱ्यात रोंयच्या मत्तें पक्षी असाहि अर्थ होतो.

२१ मृ ग द स्ति व.—हात असलेले जनावर. हा शब्द ऋग्वेदांत हत्ती या अर्थी दोन वेळ समासात योजिला आहे. यापुढे वैदिक काळातील स्त्रोत्रांना हत्ती प्रथमच माहित झाला होता याचा तो पुरावा होय असें रोंय म्हणतो. वैदिक काळच्या स्त्रोत्रांनीं हत्ती हा नवीन परिचित प्राणी होता. या मताला पियोलन विरोध केल्या

आहे. कारण मृगमाहि व आणि मृगसूत्र (अध्याय ६२, १, ४८) ई शब्द अनुक्रमेण मृग आणि डुकर या अर्थी योजिलेले आढळतात. रंघु मरिच या शब्दांमै रंघण्या मताला दुजोरा येतो. आणि ऋग्वेदांत सूत्र असा सुमनाच शब्द आढळतो, व मृगसूत्र हा अध्याय रंघांत एकाच मंत्रांत वराह शब्दाशी विरोध दाखविण्याकरितां योजिलेला आढळतो. पुढे हस्ती हे विशेषण हस्ती या जनावराचे नांव बनले. ऋग्वेदांत हस्तीला मृगवारण (मयंकर प्राणी) असेंहि म्हटले आहे वारण हे विशेषण पुढे हस्तीचेच नांव बनले. पाळ-केच्या हस्तिगोच्या साहाय्याने हस्तीनां पकडीत असत असे ऋग्वेदांत वर्णन आलेले आहे हे पितेलचे मत चुकीचे आहे.

३३ मेघ.—हा शब्द ऋग्वेद आणि तदुत्तर ग्रंथ यांत िग, मेरी, पकरी या अर्थी योजिलेला आढळतो. तसेच दोन्हीहि ण्द स्त्रोत्र या अर्थी योजिलेले आढळतात. विशेषतः त्याचा उपयोग रामगुन्दीपाठी केलेला आढळतो. वाजगनेयि संहितेंत लट्टी गंडपाचा उल्लेख आलेला आहे.

३४ ओष.—ऋग्वेदांतील एका दुर्नेध ऋग्वेदमध्े हा शब्द गलेला आहे. त्याचा अर्थ रंघण्या मते एखादा रफाणें लागी असला आहे, तर ओण्डेनवर्गच्या मते सायडपा रंगाचा बकरा असा आहे.

३५ लोपाश.—लोहा या प्राण्याचे नांव म्हणून हा शब्द दुधां ऋग्वेदांत आलेला आहे. यजुर्वेद संहितेमध्ये अभ्युपेधाने यी वयि दिले जाणाऱ्या पशूच्या यादीत या लोपाशाचा उल्लेख आहे.

३६ वज्रवयसी.—ऋग्वेदांत व तदुत्तरकालीन ग्रंथांत सुवता मुंगी यांची नावे म्हणून हे दोन्ही शब्द गेले आहेत. यांचा पळी असाहि अर्थ वचिच असतो.

३७ वक्र.—ऋग्वेदामध्ये एके ठिकाणी हा शब्द आलेला असून ता ठिकाणी त्याचा 'अर्थ मुंगी असा असावा असे रंघने गत आहे. व विरेचने मत् भिन्न आहे तो म्हणतो वी, हा शब्द विशेष-त असाना व कदापिच तो वष या अर्थी असाना, आणि ताचा अर्थ मुंग्यानी त्याच्याच्या यातनेपासून ज्याची लुटारा गली, असा एका कुमारिकेचा मुलगा असा असाना. सायणाचे व मत आहे.

३८ वराह.—हा शब्द ऋग्वेद व भागाहून झालेले ग्रंथ यांमध्ये लेला आहे. 'स्वर्गांतला वराह' असे श्दाने वर्णन आले आहे. गहाची शिकार करताना कुत्र्याचा उपयोग करण्याच्या चालीचा रेव एवढी (ऋ. १०. २६, ४) आलेला आहे. त्याच द्वाचा पयौय 'वराहु' हा शब्द देवादिकविषयी अलंकारिक तीने योजण्याशिवाय कोठेहि आलेला नाही.

३९ वारण.—ऋग्वेदांत दोन ठिकाणी, रंघ यांने हा शब्द मृगाचे लेखण आहे असे म्हणून घडून त्याने जंगला जवळर असा ावा अर्थ केला आहे. परंतु ग्रंथांतही स्त्रीकारलेला हस्ती हा मीचा अर्थच येथेहि घेतला पाहिजे असे दिसते. अध्व-

वेदामध्ये वारणी हा स्त्रीलिंगी शब्द 'हस्ती' या अर्थानेच आलेला आहे.

४० वृक.—ऋग्वेदांत व तदुत्तर ग्रंथांत देखील हा शब्द वारंवार येतो. मेंढपा, बकरी, यासरे व मनुष्ये यांचाहि हा सानु होत. याचा रंग तांबडा (अध्व) आहे असे म्हटलेले आहे. ऋग्वेदामध्ये वृकी या शब्दाचाहि वारंवार उल्लेख आलेला आहे.

४१ वृषिक.—ऋग्वेद आणि अध्ववेद यांमध्ये याचा अर्थ विंबू असा आहे. याच्या विभावद सर्पाच्या विषाप्रमाणे लोकांना मय वाटून असे. हा हिवाळ्यांत धृवीवर निचेतन पडतो असे वर्णन (अ. वेद १२. १, ४६) आहे.

४२ वृषा रव.—'वैलाप्रणे ओरवणारा' असा या शब्दाचा अर्थ आहे. ऋग्वेदामध्ये हे एका प्राण्याचे नांव आहे. हातपच प्रादगांत हा शब्द द्विचनी आहे व त्याचा अर्थ ठोवणी किंवा टिपरी असा आहे.

४३ वरा.—'ससा' हा शब्द ऋग्वेदामध्ये एका आलेला आहे, व त्यांतच या शब्दानें एक दांत रिया वस्तरा गिळण्याचा उल्लेख आलेला आहे. भागाहून झालेला ग्रंथांतहि या प्राण्याचा प्रसंगाने उल्लेख आलेला आहे.

४४ शि शुभा र, शि शुभा र.—जलवर प्राण्याचे नांव म्हणून हा शब्द ऋग्वेद व तदुत्तरकालीन ग्रंथ यांमध्ये आला आहे. हा प्राणी म्हणजे एक तर मकर असावा किंवा गाधा मासा असावा.

४५ श्वान.—ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथ यांमध्ये याचा अर्थ कुत्रा असा आहे व याचे स्त्रीलिंगी रूप श्वनी असे आहे. कुत्रा हा माणसाप्रमाणे प्राणी असे व तो चौर किंवा ह्तर बाहेरचे लोक यांपासून घराचे संरक्षण करी. वराहाची शिकार करताना त्याचा उपयोग होत असे; पण सिंहापुढे त्याचा विनाश कागत नसे, वाळविल्या सूत्रांमध्ये दानस्तुतींत श्वान कुत्र्याच्या देणगीचा उल्लेख आला आहे. ह्तर ठिकाणी या कुत्र्याविषयी असा उल्लेख आलेला आहे वी, तो गलिळ असल्यामुळे यशांतल्या बडीला अयोग्य आहे, व यज्ञवेड्यांना त्याला ह्तरच देण्यांत येत असे. कुत्र्याचे मांस अगदी निर्वाणीचे वेळी खावयाचे असे. मेजवानीचे वेळी जनवर कापून त्याचे मांस घाल्यावर जी हावे उरत ती कुत्र्यास चघळ्यास दिली जात असत. (अथर्व ६. ३७, ३). ऋग्वेदांत एका दंतत्रयेमध्ये याचीचा शोध करणाऱ्या इसानी कुत्रीचा म्हणजे सरपेचा उल्लेख आलेला आहे. झाला यजुर्वेदामध्ये अपति असे म्हटलेले असून त्याच संहितेंत पुराणेपाचे वेळी वृद्धांनास योग्य असा प्राण्यांच्या यादींत श्वानाचा (कुत्र्याचा रक्षक) उल्लेख आलेला आहे. बडी मंत्रांत चतुरश्र (चार कोऱ्यांच्या) कुत्र्यांचा उल्लेख आलेला आहे तो वास्तविक आहे हे उघड आहे.

४६ शारमेय.—'सारेचा धंदाज.' एका पौराणिक कथेंतल्या इंद्राच्या कुत्र्याचे हे नांव असून ऋग्वेदामध्ये धृवीवरील कु पाला व यमाच्या कुत्र्यालाहि हे नांव दिलेले आहे.

“सालाङ्क — ऋग्वेदामध्ये हा शब्द दोन्ही आला असून याचा अर्थ तरस किंवा रानडुकरा असा आहे इंग्राने यतीचा नाव केल्याविषयीची कथा तैत्तिरीय संहितेत आली असून त्या कथेत हाच अर्थ बरोबर उघडतो त्या कथेत असे म्हंटले आहे की, इंग्राने या यतींनी सालाङ्काच्या तोंडात दिले याच सालाङ्क शब्दाचा गालाबुकेचा हा दुसरा पाठ आहे, व त्याचा अर्थ सालाङ्काचा वनाभ असा आहे या शब्दाचे ब्रीलिंगी रूप सालाङ्की असे असून त्याचा उल्लेख ते. सं तेंत आला आहे

“सिंह — ऋग्वेदांत व तदुत्तरप्रयांत याचा अर्थ सिंह असा आहे सिंहाच्या गजनेना (नट) नेहमी उल्लेख आलेला आहे, व या गजनेला स्तनाभ असे नाव आहे हा नेहमी मटकत असतो (कुम्भर), होंगरांत राहतो (गिरिस्थ) व हा ठार मारणारा भयंकर वनवसु आहे (शृंगो भीम उपहास) याची व रानाची तुलना केली आहे पाण्यांत शिरणाऱ्या अमीची जेव्हा सिंहाशी तुलना केलेली असते तेव्हा पाणी विण्याच्या जागेमध्ये जनावरांवर उठा घालण्याच्या सिंहाच्या सवयीचा उल्लेख केला असावा कोळ्याने सिंहाचा परामर्श करावा असे चमत्कारिक आहे असेहि वर्णन आलेले आहे मनुष्यांना छुडा त्याची भयंकर भीति वाटतचामुळे ते त्याला पिंपण्यांत ठेवात त्याला पकडण्याकरिता लोक दबा धरून बसत व शिकारी लोक त्याची शिकार करीत बगीछि वर्णने आलेली आहेत फुग्याना सिंहाचे भय वाटे तिथीण ही छुदा तिच्या शीर्षाबद्दल प्रसिद्ध आहे पुढापाच्या गानुविहद त्याला जी इंग्राने मदत केली तिची तुलना मेळ्याने (पेल) तिथीणीच्या केलेल्या पराभवाची केली आहे मनुष्यापर हला कतांना तिथीण आपले जवळे सपडते याचा उल्लेख एतरेय ब्राह्मणात आलेला आहे यजुर्वेद साहता व ब्राह्मण ग्रंथ यांत तिथीणीचा उल्लेख आलेला आहे

“सूकर — हा शब्द ऋग्वेदात असावा असे दिसते पण हा शब्द फार प्राचीन असून तो इंडो-यूरोपीय कालातील असावा लॅटिन भाषेतल्या [सुम्बुलस] लहान डुकर या शब्दाशी सध्या असून ध्युसितीसाहस्रष्टयांही याचा अर्थ बदलला आहे हा शब्द ऋग्वेदांत व तदुत्तरप्रयांत आलेला आहे. मृग या शब्दाबरोबर हा शब्द अर्थवैवेदांही आलेला आहे आणि हे दोन्ही शब्द मिळून त्याचा अर्थ रानडुकर असा होतो

“हरिण — ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथ यामध्ये याचा अर्थ एक प्रकारचा काळजीग असा आहे हा फार जल्द चालणारा व भय उपभूषण करणारा म्हणून प्रसिद्ध आहे याच्या शिंगाचा मत्तरेल्या तोंडमागप्रमाणे उपयोग होतो याला खव खाण्याचा फार नाद आहे मैत्रायणी संहितेमध्ये तो खन म्हणजे सर्पाना ठार मारतो असे याचे वर्णन आलेले आहे या शब्दाचे ब्रीलिंगी रूप हरिणी असे आहे

“हस्तिन् — हात असलेला असा याचा मूळचा अर्थ असून मृग म्हणजे जनावर या शब्दांनी युक्त हस्ति असा अर्थात हा

शब्द ऋग्वेद अथर्ववेद आणि यजुर्वेद यामध्ये आलेला आहे पुढे नुसत्या हस्तिन् या विशेषणाचाच हस्ती असा अर्थ होऊ लागला या प्राण्याची रग्याच्या सामर्थ्याबद्दल व जननसाजीबद्दल प्रसिद्ध होती या जनावराचा उल्लेख मुखाने जिन्नस उचलणाऱ्या प्राण्याच्या उलट माणूस व माकड या हाताने उचलणाऱ्या प्राण्याबरोबर आलेला आहे हस्तिन या शब्दावरून तो माणसाकडेला माणी होता हे स्पष्ट आहे. असे माणसाकडेले हस्ती दुसरे हस्ती पकडण्याच्या कामी उपयोगी पडत पण या हस्तीचा लडाईचे कामी उपयोग होत असल्या बद्दलचा उल्लेख नाही तरी पण कतेसियस व मेगस्थिनीस यांनी हे हस्ती त्यांच्या वेळी उपयोगांत आणले जात असे म्हंटले आहे हस्तींना दांसांपासून उपद्रव होई असे अथर्ववेदात म्हंटले आहे

“कक्कट — हा शब्द यजुर्वेद संहितेत ‘खेक्का’ याचा दशोभ असून कक्कट यांचे प्राकृत रूप आहे, व उत्तर भाष्यार्थ कक्कट हा सर्वसाधारण शब्द आहे तथापि रॉय म्हणतो की, त्याचा अर्थ पक्षी असा आहे आणि कक्कट याचाही त्याचे साम्य आहे

“कश्यप — अथर्ववेद आणि तदुत्तर ग्रंथ यामध्ये हा शब्द बरोबर येतो व त्याचा अर्थ ‘कूर्म, कच्छप’ असा आहे “कुलीकय — हे रूप तैत्तिरीय संहितेत एका प्राण्याच्या नांवाचे आहे आणि मदींघर यांनी आपल्या टीपेत स्पष्टीकरण दिले आहे त्यावरून हे एका माशाचे नाव असले असे दिसते याचे जाजसनेयि संहितेंतील नांव कुलीपय आणि अथर्ववेदातील कुलीकय असे असून, या नांवाचा परिचय नसल्यामुळे बोलता बोलता कदाचित् अपभ्रंश झाले असावे

“कूर्म — याचा अर्थ कांसव उत्तरकालीन संहिता आणि ब्राह्मण यात हा शब्द पुष्कळ वेळा आला असून त्याच्या स्वभाविक धर्माबद्दल काहीच लिहिलेले नाही

“कृमि — ‘क्रीडक’ ऋग्वेदोत्तर संहिता आणि अथर्व वेद यांत क्रीडकांचा बराच उल्लेख आला आहे ते विचारी असतात, पर्वत, वने, पाणी, झाडे व मनुष्यदेहांत देखील ते असतात मनुष्य आणि प्राणी यांच्या रोगाची कारणे हे कृमि होत अशी सार्वत्रिक समजूत असे अथर्ववेदांत या कृमिनां प्रतिबंधक उपद्रव म्हणून तीन सूक्तें आहेत पहिले सूक्त सर्वसाधारण आहे दुसरे ग्रामातील कृमिंचा नाश करण्याचे उपाय शिकविते, आणि तिसरे मुलांना क्रीडकांपासून वसें घरे करवें हे सांगते मनुष्यामध्ये क्रीडकांची राहण्याची जागा म्हणजे डोळे आणि बरगडा आणि नंतर तेथून डोळे, नाक आणि दांत त्यांचा रंग वाळवून विंगट असून शरीराचा पुढचा भाग पांढरा, काळे वान आणि तीन डोळी असतात त्यांची विशिष्ट नावे बरीच आहेत — अलान्द, एजन्क, कपूकन, कीट, कुरुक, नीलगु, येवाप, वषा, वृषर्षी शलुन, शवर्त, शिपविलुक् व स्तेग

“गोधा — या शब्दाचा अर्थ लुटीवग आणि वेबर यांच्या मताप्रमाणे ‘मगर’ असा असावा, कदाचित् रॉय आणि हिमर म्हणजे त्याप्रमाणे मोठा सरळ किंवा पाल असाहि अमरा अथर्ववेदासहि बहुतरुन याचा अर्थ प्राणीच असावा

“जप.—जप हें नांव एका जलचराचें दिला माग्याचें म्हणून अथर्ववेद व तैत्तिरीय संहिता यांमध्ये आलेलें आहे. ते. चिह्नि-यरील भाष्यांत जप म्हणजे मकर हा प्राणी असावा असें म्हटलें आहे. हा शब्द गोपय माघाणांतहि आलेला आहे.

“मुशकर.—रोंपच्या मताप्रमाणें लहान अनावर किंवा बोटक या अर्थां हा शब्द अथर्ववेदांतल्या एका उताऱ्यांत आला आहे; परंतु हा उताऱा अशुद्ध आहे असें रयानें मत आहे. पैपलाद संहितेत पुष्करम् हा पाठ बरोबर आहे असें ब्रह्मफील्ड म्हणतो. ते. संहितेत मुशकर याचा अर्थ अथर्वमे-भांतील पशु असा आहे.

“वृषदंश.—या शब्दाचा अर्थ बळकट दांताचा असा आहे. यजुर्वेद संहितेमध्ये एका गांभराचें नांव म्हणून हा शब्द आला असून पाचा उल्लेख अश्वमेध यज्ञाच्या वेळीं घडो दित्या जाणाऱ्यांच्या यादीत आहे. पंचविंश ब्राह्मणांतहि याचें नांव आहे. या ब्राह्मणांत याच्या शिकेचा उल्लेख आहे. या-वरून हें मान्य मानलावेल्लें होतें असें सिद्ध होतें. गेल्व्झनर म्हणतो की, अथर्ववेदांतील एका सूक्तांत विविध विदोष-णांनीं ज्याला संबोधिलें आहे तो प्राणी बहुतेक परांताल मान्य असावा. त्या विदोषणांपैकी एक विदोषण म्हणजे वृषदंती हें आहे. पण चिह्ने गेल्व्झनरच्या या मताविरुद्ध आहे.

“शयणक.—तैत्तिरीय संहितेमध्ये हें एका प्राण्याचें नांव आहे; पण मैत्रायणी व बानघनेयि संहिता यात हें नांव शयंदक असें लिहिलेलें आहे. रोंपचे मतानें याचा अर्थ एक प्रकारचा पक्षी असा असावा; पण तैत्तिरीय संहितेवरील टीकाकार याचा अर्थ वृकलास म्हणजे सरदा असा करतो.

“अश्वतर, अश्वतरी.—ही खेंबराची पुढिगी आणि खोलिंगी अनुक्रमें नावें आहेत. अथर्ववेद आणि तदुत्तर ग्रंथ यांत या प्राण्यांचा बराच वेळ उल्लेख केलेला आहे. यांची उत्पत्ती कमी असे म्हणून यांना पोल्यापेक्षा कमी दर्जाचे मानांत असत. परंतु खेंबराच्या गाच्या सर्वसाधारण प्रचारांत होला.

“आशुंग.—अथर्ववेदाप्रमाणें कोणतातरी प्राणी असावा. याची विदोषणें “तण”, “बालक” (शिशुक) हीं आहेत. यावरून रोंप म्हणतो की त्याचा अर्थ एक पक्षी (जळद उडणारा), अथवा “आपल्या आईकडे जाणारें शिंगरु” असाहि असावा. सायण त्या विदोषणाचा अर्थ शिशुक म्हणजे प्राणी असा करतो. ब्रह्मफील्ड या दोन शब्दांचें भाषांतर “जळद शिंगरु” “आशुंग” “शिशुक” असें करतो.

“उपकस.—अथर्ववेदात याचा बीशला उपद्रव देणारा प्राणी असा उल्लेख आहे. सायण सायण तो शब्द अनेकवचनी विदोषण (उपकसः = अदग्धाः) असा घेतो, परंतु पैपलादयाचीय संहितेत उपकसः असेच आहे.

“कुंरारि नु.—“कुंरीर अल्लेला”. हा अथर्ववेदांतील एका सोदग्रथ अथवा धर्पा उताऱ्यांत असून त्याचा एक तर

“शेदी असलेला प्राणी,”—कदाचित् शिमरच्याप्रमाणें “मोर”—असें नाम अथवा अत्र “यकरा” याचें विशेषण, अथवा अर्थां ह्या शब्दाचा “शुंगी” असा अर्थ होईल. परंतु दुसऱ्या अर्थांत शब्दाचा अलंकारिकरीत्या उपयोग असावा असें मानणें समुक्तिक दिघतें. पंचविंश ब्राह्मणांत ओपसा हा शब्द गुंरांची शिंगें या अर्थां उपयोगांत आणिला आहे, यावरून कुंरीर म्हणजे “शिंग” हें गेल्व्झनरचे मत आहे, त्याचा स्वीकार करणे जरूर दिसत नाहीं.

“भगत.—(हल्लगारा, चल) हा शब्द कधी कधी अथर्ववेदामध्ये व पुढील ग्रंथात पाळलेल्या अनावरांत (वां) श्रापदें रानटी नव्हेत त्यांना) आणवेल्ले आहे. कधी कधी भगत या शब्दानें गाईदेरीण इतर सर्व पाळलेल्या अनावराचा बोध होत असे.

“पिपीलिका.—अथर्ववेद व मागाहूनच्या ग्रंथांत याचा शुंगी असा अर्थ आहे. या शब्दावरून शुंगीची लहान भात असा वां मागाहूनच्या कोसात अर्थ दिला आहे तो पुरा नाहीं. मात्र यावरून शुंगीच्या लहान आनाराचा बोध होतो व तो अल्पार्थवाचक पिपीलिका या शब्दावरून व्यक्त होतो. हें रूप छादोग्य उपनिषदांत आले आहे.

“पुंरीकय.—अथर्ववेदामध्ये एका कत्तपार प्राण्याचें हें नांव आले आहे. व हें नांव म्हणजे मैत्रायणी संहितेमध्ये आलेल्या पुलीकयाचें, बानघनेयि संहितेमध्ये आलेल्या कुली-पयाचें व तैत्तिरीय ब्राह्मणामध्ये आलेल्या कुलीकयाचें अन्य-रूप आहे. हा कोणता प्राणी होता हें समजत नाहीं.

“व्यदर.—“भोक पावणारा.” अथर्ववेदामध्ये एका ठिकाणी हें एका किट्याचें नांव आलेलें आहे. या ठिकाणीं स्पष्ट असा पाठ असावा असें काही पंडितांचें मत आहे. चिह्ने असें मत आहे की या शब्दाचा संबंध नि-अचन याच्याशी असून व्यध् “भोक पावणें” याच्याशी नसावा. हिरण्यदेशी एकाग्राममध्ये हा शब्द मशकाबरोबर आलेला आहे. त्याचप्रमाणें तो अथर्ववेदाच्या दुसऱ्या एका स्थलीहि आला असावा व यथेयं संकट पंडित व चिह्ने यांच्या मते हा शब्द व्यदर असाच असावा.

“व्याघ्र.—हा शब्द ऋग्वेदांत कधी आलेला नाहीं पण अथर्ववेदात बारबार आलेला आहे. व्याघ्रप्रमाणें सिंह हा शब्दहि आलेला आहे. यावरून रास्त असें अनुमान काढता येईल की, ज्या वेळीं वैदिककाळचे आर्य लोक बंगाल प्रांताजवळ येऊन आत शिरले त्या वेळीं अथर्ववेद लिहिला गेला असावा. मागाहून झालेल्या ग्रंथांत व्याघ्र हा शब्द बगदा प्रचारांतला झाला. तैत्तिरीय संहितेत निळलेल्या वापाला वचवून काणें केल्यावर उपद्रव होणाऱ्या अथवा उल्लेख आलेला आहे. या अनावराच्या अविनाशक स्वभा-वाचाहि बारबार उल्लेख आलेला आहे. त्याचप्रमाणें तो पुन-याद म्हणजे मनुष्यभक्षक असल्याचेहि वर्णन आलेलें आहे.

सिद्धाप्रमाणे वाचहि शक्तिसाम्न् गणला गेलेला आहे. कारण राजसूय यज्ञाचे वेळी राजाला वाचाचें सामर्थ्य याचें म्हणून त्याच्या चर्मावर पाय ठेवावा लागतो.

“श र म.—अथर्ववेद व प्रागाहून झालेले ग्रंथ यांत एका शनटी बनानाचें हें नांव आलेलें आहे. उत्तरकालीन काव्य-ग्रंथांत हा एक काव्यनिक आठ पायांचा, हिमाच्छादित डोंगरांत रहाणारा आणि सिंह व हत्ती यांचा शत्रु असलेला पशु आहे. महीधर टीकाकार याच्या मतानें वाजसनेयि संहिते-मध्ये या शब्दाचा हाच अर्थ आहे; पण तो असा अर्थ करण्याचें कारण देत नाही. हा प्राणी एकनाभप्रमाणें असतो असेंहि एके ठिकाणी म्हटलें आहे. कदाचित, हा प्राणी एक प्रकारचा हरिण असावा असें वाटतें.

“श कौ ठ.—अथर्ववेदामध्ये एका प्राण्याचें हें नांव आलेलें आहे. हे नांव रौघ व शिमरचे मतानें सापचें आहे व थिल, हेनरी व ब्लूमफील्ड यांच्या मतानें विचवाचें असावे.

“श स सु.—‘ससाचा पाठलाग करणारा.’ अथर्व वेदा-मध्ये एका प्राण्याचें (स्याचें) हें विशेषण आहे. शिमर म्हणतो की, या शब्दाचा अर्थ वाच असा असावा पण हें शक्य दिसत नाही. रौघचे मतानें एखादा हिल पशु असा याचा अर्थ असावा. गिहने, भाष्यकाराच्या मतास अनुसरून या शब्दाचा अर्थ ‘लून पसणारा’ असा करितो.

“शारिशाका.—अथर्ववेदामध्ये एके ठिकाणी हा सांदिग्ध अर्थाचा शब्द आलेला आहे. वेबरच्या मतें याचा अर्थ शारि पक्षाची विष्टा असा आहे. प्रिलच्या मतें याचा अर्थ ‘छपविलेला कावळा’ हा आहे. रौघ ‘शारि = शालि; शक इय’ अशी दुहेरी सूचवून त्याचा अर्थ ‘खत पातलेल्या साळीप्रमाणें’ असा करितो ब्लूमफील्ड ‘शारिःशुक्य’ हा पाठ स्वीकारून त्याचा अर्थ शारिका व शुकासारखा असा करतो.

“शि शू क.—अथर्ववेदामध्ये हें विशेषण आलेलें असून त्याचा अर्थ ‘तरण’ असा आहे. पण ब्लूमफील्ड असें म्हणतो की, याचा अर्थ पोख्याचें शिगरे असा आहे. सायण म्हणतो की, हा शब्द शुशुक असा आहे व त्याचा अर्थ शुशुक नांवाचें शनटी बनावर असा आहे.

“स र्म क.—अथर्ववेदामध्ये दोन ठिकाणी सांदिग्ध अर्थाचा हा शब्द आलेला आहे. ब्लूमफील्ड, याचा अर्थ एके ठिकाणी आंकडा असा करितो व दुसरे ठिकाणी पान्याचा नाश करणारा किडा असा करितो.

“हू ड.—अथर्ववेदामध्ये वयमन् (ज्वर) याला हा शब्द सावलेला असून याचा अर्थ असपट आहे. हा शब्द हूड, हूड, हूड वगैरे तऱ्हेची लिहिलेला आढळतो. नैपलाव संहितेंत हूड असा शब्द आला असून त्याचा अर्थ एडका किंवा मेंढा असा आहे. हेनरीचे असें अनुमान आहे की, हा शब्द हूड (प्रोटोसोमेट्रिक) चीन, (अश्वरियन हूड व हिम

हूड) ह्या शब्दांशी सदृश आहे. याच्या उलट हेल् म्हणतो की ग्रीक भाषेंतल्या हिरबट पिंढ्या या अर्थाच्या शब्दाशी याचे साम्य आहे. पण या दोन्ही कल्पना असंभान्य आहेत. वेबरच्या मतानें याचा अर्थ ‘पायात येणारा गोळा’ असा असावा.

“श ल्य क.—वाजसनेयि संहिता व उत्तरकालीन ग्रंथ यामध्ये ह्या शब्दाचा अर्थ साळ असा आहे. ऐतरेय ब्राह्मण ३. १६, ३ या ठिकाणी जो शल्यक शब्द आहे त्याच अर्थ तेंच साळ किंवा सायाळ असाच आहे. हा विशिष्ट प्राणी कशा प्रकारचा असतो याचें वर्णन सामान्य आपत्य भाष्यात पुढीलप्रमाणें दिलें आहे. ‘यस्य सगस्य पुच्छ सर्पाणि बहवो रोम विशेषाः प्रादेशापरिमितास्तीक्ष्णा मोह मया उत्पद्यन्ते स शल्यकः’

“श कु ठ.—मैत्रायणी संहितेंत हा शब्द आला असून त्याचा अर्थ एक प्रकारचा प्राणी असा असावा. बोयलिंग याच्या मताप्रमाणें तो प्राणी आणि ककड हे एकच आहेत.

“ख द न.—मैत्रायणी संहितेंत हें एका प्राण्याचें नांव आहे आणि वाजसनेयि संहितेंत खंग आणि खड्य असे पाठ आहेत. बहुतकरून गेंडा असा याचा अर्थ असावा. शापयन श्रौतसूत्रांत गेंड्याच्या कातड्याचा उपयोग रथाच्या आच्छादनाकडे करीत असत असा उल्लेख आहे.

“धे सु ड श.—काठकसंहितेमध्ये व मैत्रायणी संहितेमध्ये [३. ५. ४] जी दूध देईनाशी झाली आहे अशी गाय असा याचा अर्थ आहे.

“भा शी वि प.—ऐतरेय ब्राह्मणांत फक्त एकदांच याचा उल्लेख आलेला आहे आणि त्याचा अर्थ रौघच्या मताप्रमाणें एका जातीचा सर्प असा आहे. बहुतकरून ‘आशीमध्ये निप असणारा’ असा असावा.

“इ ड गो प.—[इंद रक्षित] ‘पुल्लिगी.’ हें नांव बृहदारण्यक उपनिषदात [२. १. १] किरांमिनी रंग ज्याचा करितात तो कृमि या अर्थानें आले आहे.

“ए ड क.—सतपथ आणि जैमिनीय ब्राह्मणांत याचा नाळाक एडका असा अर्थ आहे.

“ख र.—‘गर्दम.’ ऐतरेय आरण्यकांत एका गर्दमाच्या दोळ्यांचा उल्लेख आहे. यज्ञाचें ज्या ओठ्यावर ठेवेंत असेत त्याचा आकार लेवकर्णाच्या आकारासारखा असल्यामुळे शतपथ ब्राह्मणांत ह्या ओठ्याला हा शब्द आला असेच.

“य अ.—आर्ये काव्ये आणि उत्तरकालीन संस्कृत काव्य-ग्रंथ यांत न आलेला हा हत्तीवद्द शब्द उत्तरकालीन ब्राह्मणांत सांपडतो.

“गो—मा यु.—‘गायीसारखे हेंबरणें.’ उत्तरकालीन अर्जुन ब्राह्मणपर्यंत हें ‘रौकड, कोल्हा’ याचें नांव आलेलें नाहीं.

“चि ल्य टी.—हें एका अप्रसिद्ध जनावराचें नांव गोय्य ब्राह्मणांत आलेलें आहे. हा कोयता प्राणी हें समजत नाहीं

“स प—शतपथ ब्राह्मणांत सांगितलेल्या मनुष्या कथेंत हा शब्द आलेला आहे, व त्या ठिकाणी त्याचा अर्थ ‘महामत्स्य’ असा भाष्यकाराच्या मतानें आहे. एगलिंगच्या मतानें सशृंग मत्स्य हा अर्थ असावा, कारण तैत्तिरीय संहितेंत त्याला गार्द्वेचें स्वरूप दिलेलें आहे. व याच कल्पनेवरून जुन्या दंतकथेच्या पुढें यनलेल्या रूपात सशृंग मत्सयाची कल्पना आली असावी असें तो म्हणतो.

“दक्षिणा पृष्टि.—याचा अर्थ उजवे याजूकडील घोडा असा आहे. शतपथ ब्राह्मणात आलेल्या दोन उल्लेखावरून असें दिसतें कीं, एके बाजों रयाला चार घोडे जुपीत असत. पैकीं उजव्या व डाव्या बाजूला एक एक घोडा असे मध्यें असत व एक एक झाल्ला पण जुंला न जुंपलेले दोन ओकले घोडे, असे ठेवण्याची चाल होती.

“दुर्वरा ह.—याचा अर्थ बहुतकरून रातटी डुकर असा आहे. शतपथ ब्राह्मण व जैमिनीय उपनिषद्ब्राह्मण यामध्यें या शब्दाचा उल्लेख आलेला आहे.

“नाग.—शतपथ ब्राह्मणात महानाग या रूपांत हा शब्द आला आहे व तेथें त्याचा अर्थ मोठा हत्ती किंवा मोठा सर्प असा आहे. बृहदारण्यकोपनिषदामध्यें व ऐतरेय ब्राह्मणात आलेल्या उताऱ्यात हत्ती असा अर्थ स्पष्ट दिसतो. सूत्र ग्रंथात, प्राचीन काल्पनिक नाग याचा उल्लेख अगोदरच आलेला आहे.

“नि वा न्य व रसा व नि वा न्या.—शतपथ ब्राह्मणात हे शब्द आलेले असून त्याचा अर्थ जिचें पाहिलें नासकें मेलेंलें आहे व या नृत वासराच्या बदली ठेवलेल्या दुसऱ्या वासरावर जिचें प्रेम बसावयाचें आहे अशी गाय, असा आहे. निवाम्यवसाम्रमाणेच अभिवाम्यवस, अभिवाम्या, वान्या व अपिवाम्यवस्ता असे इतर शब्द आहेत.

“पूरा—हा शब्द पोल्याना (अश्वास) लावलेला आहे. त्याचा उपयोग तैत्तिरीय ब्राह्मण व नंतरचे ग्रंथ यात केलेला आढळतो. त्याचा ‘नेता’ म्हणून पुढें जुंपलेला घोडा, किंवा नुसता पाहिल्याच वेळेस रथ ओढणारा घोडा असा अर्थ तैत्तिरीय ब्राह्मणात भाष्यकार घेतात.

“भैरोग्य.—हीदोय उपनिषदात (८.१२.३) याचा अर्थ ‘गाडीला जुंपलेला प्राणी’ वाहंतुकीचें जनावर’ असा आहे.

“मंथा व बल.—ऐतरेय ब्राह्मणात हें एका प्राण्याचें नाव आलें आहे सेंटपीटर्सबर्ग कोशाप्रमाणें हें एवा सपाचें नाव आहे. सावणमतानें हें खार्डी डोंकें वर पाय करून झाडास लोबणाच्या अक्ष्या एका प्राण्याचें बटुया बटवायुळीचें नाव आहे.

“वा हनं.—(नपुंसकलिंगी). ब्राह्मण ग्रंथात याचा अर्थ ओसें वाहणारे जनावर व कर्पा कर्पा गाढी असा आहे.

“शफ.—ब्राह्मण ग्रंथात हें एका लांबट्टी हत्याराचें (दिवचनी) नांव आलें आहे. हें विमटपाप्रमाणें तुळीवर मागें उत्तरण्यास सोय्याचें असतें. याला शफ हें नांव पडण्याचें कारण सें गार्द्व्या पसरलेल्या खुराप्रमाणें दिसतें.

“धा कल.—ऐतरेय ब्राह्मणात हा शब्द आला असून याचा अर्थ सेंटपीटर्सबर्ग कोशांत शायत्याची विद्या असा दिलेला आहे पण बोयलिंगचा अर्थ—एक प्रकारचा सर्प—हाच बरोबर दिसतो.

“त्ना व न्य.—हा शब्द अनेकवचनी आलेला असून तैत्तिरीय आरण्यकात (७.२३.१) घोष्याच्या शरीराचे विशिष्ट भाग असा याचा अर्थ आहे.

“उभ या दत्.—‘दोन्ही जवळ्यामध्ये छेदक दात असलेला.’ हा शब्द घोडा, गाढव इत्यादि पाळीव जनावरांना, बकरे मेंढे आणि इतर जनावरें यामध्यें फरक दाखविण्याकरिता योगिला आहे. हा फरक ऋग्वेदातील उत्तरकालीन सुफात आणि बरेच वेळा उत्तरकालीन संहिता व ब्राह्मणें यातहि केला आहे. तैत्तिरीय संहितेंत एका ठिकाणी मनुष्य आणि घोडा याची बरोबरी केली आहे. उभयादत्त या शब्दाच्या विरुद्ध अन्यतोदत्त ‘एकाच बाजूस दात असलेला’ हा शब्द गुरेडोरें याना लावितात यानां आठ दात असतात आणि ते फक्त खालच्या जबळ्यातच असतात. अथर्ववेदात गवैमाला उभयादत्त असें म्हटलें आहे. तथापि अथर्ववेदातील एका वचनात हा शब्द एडका याचें विशेषण म्हणून योगिला आहे. परब्रह्म ज्याप्रमाणें ऋग्वेदात एडका एका सिंहीणीला मारतो या चमत्काराचा उल्लेख आहे त्याप्रमाणेंच हा शब्द येथें एका चमत्कारिक गद्यानें उपयोगांत आणिला आहे. ब्लूमफील्ड म्हणतो की, अथर्ववेदांत दुसऱ्या एका ठिकाणी याचा घोडा असा अर्थ आहे. तैत्तिरीय आणि वाजसनेयि संहितेंत ‘एवश्चक’ आणि ‘सुत्र’ अशा जनावराच्या जाती किंवा भाग केले आहेत. ग्रीक आणि लॅटिन शब्दावरून शिमेर असें दर्शनिव्याचा प्रयत्न करतो की, इंदोयुरोपीय यज्ञपुरुषाचा पाच जातींचे दोन वर्ग असत. एक मनुष्य व घोडा आणि दुसरा बकरे, मेंढे आणि दुसरी जनावरें. परंतु ही कल्पना अयोग्य आहे.

“सू.—वातडें किंवा जनावराचें चामडें असा या शब्दाचा अर्थ आहे. विशेषतः ऋग्वेदामध्यें चामडें अशा अर्थानें या शब्दाचा उपयोग केलेला आहे व सोमसंवादातना या चामड्याचा उपयोग होत असें असें म्हटलें आहे. सोमवह्नी दावाव्याच्या फलकावर (अधिपवण फलक) पसरलेल्या कातळ्यावर दगडांनीं झुटीत असत (या फलकाचा उल्लेख ऋग्वेदात केलेला नाही), अथवा जरी खलबत्याचा उपयोग होत असला तरी सोमरसाचे थेंब धरण्याकरिता त्या खलबत्याच्या सालीं—विशेले म्हणतो त्याप्रमाणें वर नव्हे—कातडें ठेवण्याचा प्रघात होता सोमवह्नीचा रस काहन घेतल्यावर मागे जी साल किंवा सालपट राहणें त्यासहि त्वचा म्हणण्याचा परिपाठ आहे. अलंघारिक रीत्या ‘वृण्वच’ हा शब्दसमूह हिंदुस्थानावर चाल करून येनाऱ्या आर्य लोकांच्या शत्रूनां म्हणजे मूळच्या जनावरें लोकांना रावीत असत.

११ प शु.—या शब्दाचा सामान्यपणे प्राणी हा अर्थ असून सात मनुष्यांवाढि अंतर्भाव होतो. यज्ञाचे वेळी उपयोगी पडणाऱ्या पाच जनावरांचा नेहमी निर्वंश होत असतो. अश्व, घेनु, अज, मेघ आणि नर अशीं ह्रीं पाच नावे आहेत. अशा प्रकारच्या सात पाळीव जनावरांच्या उल्लेख अथर्ववेद व ऋग्वेद सांख्ये श्रेष्ठ शास्त्रांमध्ये आलेला आहे. सात ही संख्या भरण्याचे कारण व्हिदने म्हणतो त्याप्रमाणे ती संख्या पवित्र व शुद्ध मानित असत हें असावें. नर सांगितलेली पाच जनावरे आणि यक्ष व उष्ट्र मिळून सात होतात हें चारुकाराचें स्पष्टीकरण काहीं पंडितांस मान्य नाही. जनावरांना उभयादंत व अन्वतोदंत अशांदि नावे दिलेली आहेत. जनावरांचें वर्गीकरण हस्तादानाः (हस्तानें जिन्नस उचलणारे) उदाहरणार्थ, मनुष्य, हत्ती व मर्कट आणि मुखादानाः (मुखांनं जिन्नस उचलणारे) असें हि केलेले वर्णकृतें. द्विपाद व चतुष्पाद असें दुसरे एक वर्गीकरण केलेले आहे. मनुष्य हा द्विपाद प्राणी असून तो यक्षदेवा श्रेष्ठ एवढा गेल्ल आहे. तो 'दातापुत्र' असून पञ्चा राजा आहे. हस्तर पशूशिवाय त्याला वाचा आहे. ऐतरेय आरण्यकांत वनस्पतिवर्ग, पशुवर्ग व मनुष्यवर्ग या-मध्ये असलेला बुद्ध्या वाचतात सविस्तर भेद दाखविला आहे. मनुष्यविरहित प्राण्यांची ऋग्वेदामध्ये तीन प्रकारची विभागणी केलेली आहे. हवेंतील (वायव्य), दैवलातील (आरव्य) आणि पावातील (प्राग्) पाळीव प्राणी. प्राग्य व आरव्य अशी पशूंची केलेली विभागणी सर्वत्र आहे. यज्ञवेदसंहितेमध्ये 'एकशक', 'छद्' व 'अरव्य' असे वर्गीकरण आलेले असून त्यापैकी एकशक आणि छद् हे माणसाळलेले प्राणी असत. अश्व व गर्दभ हे एकशक प्राणी असून छद् प्राणी म्हणजे अज, मेघ व वृद्ध हे होत. श्वेत वा तांबड्या प्राण्यांतला हा करक उभयदंत व अन्यतो-दंत वा करकाप्रमाणे आहे. क्षिप्रच्या मतानें अथर्व-वेदांत एकेकेवर्णा आरण्य प्राण्यामध्ये पाच वर्ग केले आहेत. (१) आरण्यात राहणारे हिर पशू (भृगा भीमा वने हिताः), (२) देस, चुपणें, शकुन वगैरे पक्ष असलेले प्राणी, (३) जलचर प्राणी, मिथुमार व अजगर; (४) मांस, पुरीकय, अण व मत्स्य आणि (५) ऊर्मिनीयुक्त यांना राजसाः असें म्हटलेले आहे. ही विभागणी खार्जि केलेली आहे पण ती समाव्य बोर्तातील दिसत नाही. च्मस्कीलवने व व्हिदनेने ही विभागणी स्थान्य ठरविली आहे.

१२ श ऊ त, श क न.—ऋग्वेदामध्ये वज्रसंस्कारांनी प्रयांत याचा अर्थ मिष्ट असा आलेला आहे. खताची किंमत पूर्वीपासूनच लोकांना कळलेली होती हे यावरून स्पष्ट दिसून येते. वाळलेल्या शेणाचा उपयोग किंवा हवा बघी असेल हें शुद्धविद्याच्या कळणाऱ्या शेणाचा उपयोग यावरून दाखवून या शब्दानें स्पष्ट करण्या येते.

अथर्ववेद यज्ञातील पशू [त्रि सं.]

अज	गौर [पादद्वय हरिण]	फल्गु
अजगर	चतुरश्र	मळाका
अजा	छगल [छागामेक]	कलाय
अघोरशम	छाग	वस्त
अग्न्यवाप	अन्तु	मकर
अलज	अण (मगर)	मक्षिक
अवाधुंग	अहका [विळाताळ]	मण्डुक
अवि	कोल्हा	मदु
असित (कृष्णसर्प)	तरुक्ष [एक वाघ]	मन्तु
आशु	तिरधराजी [सर्प]	मर्कट
आति (हरिणी)	तुर्यपाद	मशक
इम	तुर्योही	महानिरष्ट
उद (पाण माग्नर)	दर्विह [सुतारपक्षी]	मान्यालव
उद्धर	दासीह	मुष्कर
उभयतोदंत	दार्ब	मृग
उष्ट्र	दित्यशत्रू	मेघ
उष्ट्र	दित्याहि	मेघी
उष्ट्र	धुंग्रा	मत्स्य
एणी	धुत्र [उष्ट्र]	रासभ
फकर	धुकुल	रक्त [रौही]
ककट (खेकडा)	नक (मगर)	रौहित्
कत्मापमो	नीळंग (साप)	रुक्ष
कवा [हरिण विशेष]	नीळशाणी [वानरी]	लोपा [रमशान]
कश्यप (कूर्म)	न्यकु (हरिण)	शकुल]
कसणीर	परस्वत [रेवा]	छोपाश [कोल्हा]
कालका (सरवा)	पशु	लोहितकृदि [सर्प]
कुटद	पणवाह	कद्रवा [घोडी]
कुडूणाची (पूस)	पादर	वम [वाळवी]
कुशीनख	पांर (उंदीर)	बाग्रांगस्
कुडीकन (माकड)	पिक	वल्ह [ऊरसे]
कुलुष	पित्त [न्यात्र]	वृक
कुलवाकु	पिपका (पक्षि-विशेष)	वृषदेश [मांगर]
कुनि (शेणाकडा)	पूरस्ताप्रसवण	न्याद्र
कृष्ण (कुत्र्याचे विशेषण)	पुनश्च	शक
कृमि	पुकरसाद	शमभक्त
दिवका	पुदक (अजगर)	शरभ
गर्दभ	पुपत (हरिण)	शपरी
गवय	पुपती	शश [छसा]
गवाय	पुष्ट	शारी
गोधा	पुष्ट	शार्ग [आरण्य-चटक]
गोधुग	पुष्ट	शार्दक
गौ	पुष्ट	सिधुमार [मगर]
	पुष्ट	शित्तार

शिरपुट	सुकर	उत्पन्न	होणारा	तलव	प्रशोववाक	वास.परुपली(धोबी)
कुण्ठा	सुजय	सर्प		सस्कर	प्रथिन्	विफंकर
श्व	सूजा [सर्प]	हय		दणवध्व	प्रियवादिन्	पिन्नजंरा
श्राविन्	सुमर (गवा)	हरिण		त्रिभिन्	यधिर	वित्तध
श्वित्र	सोपणेय	हरिणी		दावप	यदुवादिन्	विमोक्ष [यध
सरीसृप	सोरी	हलीक्षण (हरित		दावाहार	विदलकारी	सोवणारा]
सात्तावृक्षी	स्तेग (किडा)	बटक)		दाश	यदे	धीणावाद
घिह	स्वग (आपोभाप	हस्तिन्		दुर्मद	माझण	वीरहण
	[वा. सं.]			धनुष्कार	भप	वेन्द
ककर	धुंसा	धुंगा		धरण	भगुद्	वैश्य
कौलीक	पारावत (कडूतर	लव		धेवर	मिपन्	वैश्य
गोपावी	पारुण्य	सांवापू		नक्षत्रदर्श	भीमल	मात्य
*धृणीवत				निसर	गन्यावल	मेश्य
				नैपाद्	मय	धंस्वधम
				परिवित्त	माणध	शस्त्रक
				परिविविदान	मानहकृत	शावत्या
				परिवेष्ट	*भार्गार	शूद्र
				परिचर्द	मूक	शूद्र
				*पुर्णक	मृगयु	शूद्र
				परायिणी	*मैनाल	शोष्कल
				पलिश्री	यमल् [शुब्ध्याना	श्राविन्
				*भाणिप्र	जन्म देणारी]	*सभाचर
				पिलिपित्त	यौक्त	सभास्याणु
				विशंगिला	रजयितु [रंगारी]	सिन्धल
				पिन्धुन	रज्जुसर्ज [दोन्मा	सुराकार
				*पाठसपिन्	बळणारा]	सूत
				पविन	रथकार	सैन्धव [सुता]
				पुंखली	राजन्य	स्तेनहृदय
				पुंखलू	रेभ	स्त्रीसख
				*पुरुषहस्तिन्	वंशानतिन [वेळवर	स्मरकन्ध
				*पेशित	नाचणारा]	स्त्राम
				पौमिष्ठ	वनपशुशरपरक्षक]	स्वपन
				*पौल्लक्ष	वपुर्विणी करणारा	स्वविन्
				प्रकारितु	वाणिज	हयस
				प्रच्छिद	वामन	हस्तिप
						हिरण्यकार

पुरुषमेघ यज्ञांतील पद्म [सं. वा.]

अकितवे	अविभाता	कुमारीपुत्र
अग्नेमेघ	अविपाल	कुरु पिदोदिला
अन्यपाल	अश्वप	कुलीका
अभिनस्य	अश्वसाद्	कृष्णपिगाक्ष
अतिकुल्व	अम्	*कैवर्त
अतिकृश	शांजनीकारी	कोश
अतिकृष्ण	शोड्यरापात	कोशकारी
अतिदीर्घ	आदिगवदस	*कौशल
अतिलोमश	आन्द	*कोश
अतिशुक्ल	इपुकार	क्षीव
अतिच्छद्री	उन्मत्त	क्षत्र
अतिस्थूल	उपदा	सलित
अतिहृत्	उपपत्ति	गणक
अतिवरी	उपमन्युतृ	शृङ्ग
अधिकलिन	उपसद्	गोपात
*अनुक्षतृ	उपसेवृ	गोपाल
अनुचर	*एदिधिपुःपति	गोमांसयाचक
अनुवप	एवस्कारी	गोम्यच्छ
अन्ध	*कंटकीकारी	ग्रामवप
अपगल्म	कर्मार	ग्लाविन्
अप्रातिपद	कल्पिन	*धैरक
अभिकोश	*कारि	सरस्वचार्य
अभिकोशक [भाट]	कितव	सर्मत्र
*अभिप्रश्निन्	किपुरप	वाण्वाळ
अभिपेक्ष	*पिकरान	वनवादिन्
अभिसर्तु	किर्मि	गंभक
अयस्ताप	किळास	जागर्ण
*अयोग	कुक्कन	जार
अर्तन	कुकुट	ज्याकार
अवतोभा	कुञ्ज	तडाण

१७ ज ग र.- (अजस्रक). हे नाव अथर्ववेद आणि यजु-वेदसंहितामध्ये अथर्वमेघांत पळी दिल्या जाणाऱ्या प्राण्यांच्या यादीत आहे. दुसऱ्या मेघांत त्याला याहूस् असे म्हटलेले आहे. पंचविश ब्राह्मणात सर्पांच्या सत्राचे वर्णन आहे, तेथे त्याला मणुष्य असे म्हटले आहे.

*अन्य वा प.- ("दुसऱ्याकडितो पेरणे"). दुसऱ्या प. ह्याच्या परव्यांत आपली खर्ची ठेवण्याच्या संवयीमुळे कोकिल पड्याला हा शब्द योजितात. तैत्तिरीय संहितेत अथर्वमेघाच्या पशुमर्थे हा शब्द आला आहे.

१० 'आ नि-पाण्यंतल पक्षी पुरुरवल् आणि उर्वरी याची जी दैनंदिनता आहे, तैत्तिरीय अर्थात म्हणजे बहुतकरून रागद्वेषाप्रमाणे पुरुरव्यास वाटल्या अश्वमेधात जी प्राण्याची यादी आहे तीत या पक्ष्याचाहि उल्लेख आहे. आणि तेथे टीकाकार मदींभर त्याचा अर्थ नंतर ज्यांना आदी म्हणत ते पक्षी असा करितो, आणि सायण एक उजारा देऊन म्हणतो की त्याचा अर्थ चाप असा होतो

११ 'उग्र-यजुर्वेद संहितेत अश्वमेधीय प्राण्याच्या यादीत याचे नाव आहे याचा अर्थ मदींभर लेऊंडा असा देतो व सायण प्राणमाग्न असा देतो

१२ 'ककर यजुर्वेदाच्या कठ, मैत्रायणी व वागसनेयि संहिता, यात अश्वमेधीय वर्ळाचे यादीत हे नाव आहे टीकाकार मदींभर याच्या भाष्यावरून हा एक पक्षी असावा असे वाटते

१३ 'कातका —अश्वमेधीय वर्ळाचे यादीत एक पक्षी अथवा घरडा, असा अर्थाने उल्लेख आहे

१४ 'कुण्डू ऋणाची (घृत) —अश्वमेधीय वर्ळाचे यादीत या अज्ञात स्त्रमावाच्या प्राण्याचे नाव आले आहे याचा अर्थवेदात एका ठिकाणी उल्लेख असून त्याचा पक्षी असा अर्थ असावा. सायण ऋग्वेदभाष्यामध्ये 'वाक्या तिक्या यतीचा (वृद्धिलगति) असे त्याचे स्तोपांतर करिता व तैत्तिरीय संहितेवरील टीकेत गृह-गोपिका असा अर्थ करतो

१५ 'कुम्भी नस —('घट नासी') अश्वमेधीय वर्ळाच्या यादीत या प्राण्याचा उल्लेख आहे बहुतकरून, नंतरच्या वाक्याप्रमाणे, एक प्रकारचा सपे असाहि याचा अर्थ असावा

१६ 'कुलीका, कुलीकय —अश्वमेधीय वर्ळाच्या यादीत हे एका पक्ष्याचे नाव आहे मैत्रायणी संहितेत याचे पुलीका असे रूप आढळते.

१७ 'कुल्लग —अश्वमेधीय वर्ळाच्या यादीत याचा उल्लेख आहे हे एका पक्ष्याचे बहुतकरून वाक्याचाच नाव आहे

१८ 'कृकपाकु —अथर्ववेदात अथर्व, मेढ्या आणि इतर माणसावरून प्राणी याच्या वरीकर हे जीवव्याचे नाव आले आहे म्हणून तोहि प्राणी माणसावेल्लेला असावा अश्वमेधीय वर्ळाच्या यादीत तो सवितु याला अर्पण केला आहे व वाक्काचार्यानीहि तसेच स्पर्शकरण केले आहे भाष्यकार मदींभर ताम्र चूड, 'लाल रोडीचा' असे स्पर्शकरण करतो अर्थातच तो ध्वन्यनुकरण शब्द (इक = शोरध्वनारा) आहे

१९ 'कृकलास —अश्वमेधीय वर्ळाच्या यादीत आणि नत रच्या वाक्यात 'सरवा' या अर्था हा शब्द आलेला आहे शास्त्राणीत कृकलासी म्हणजे सरटी रस्ता पाठ आहे.

२० 'कमि —अश्वमेधीय वर्ळाचे यादीत, हे एका मातीच्या पक्ष्याचे नाव आहे मैत्रायणी संहितेतील पाठ बुबध असा आहे सायणाच्या मते पन्नु असा याचा अर्थ आहे

२१ 'गोमूग —अश्वमेधीय वर्ळाचे यादीत याचा एका वैसाची जात म्हणून उल्लेख आहे. तैत्तिरीय संहितेत तो जंगली असावा असे दर्शित होते यावरून तो अथर्ववद माणसावेल्लेला असावा किंवा प्रथम जंगली असून नंतर त्याला माणसावेल्लेला असत या प्राण्याच्या नावाशी ऋग्वेद-दातीत जंगली भूममहिषाची तुलना होण्यासारखी आहे

२२ 'ज हका —या शब्दाचा अर्थ कसाळ मान्न असा आहे, व याचा अश्वमेधीय वर्ळामध्ये उल्लेख आहे सायणाचार्याच्या मते याचा अर्थ विळात राहणारा कोट्टा असा आहे

२३ 'नकुळ — 'सुसु' अथर्ववेदामध्ये तपाने दोन तुकडे करून पुन जोडणारा अस याचे वर्णन आलेले आहे संपदशावर असणाऱ्या उपायाचे त्याला ज्ञान आहे ही गोष्ट उघेखिलेली आहे अश्वमेधीय वर्ळाचे यादीत याचे नाव आलेले आहे

२४ 'वित्तिक या पिद्द — यजुर्वेद संहितेमध्ये अश्वमेधीय वर्ळाचे यादीत एका प्राण्याचे हे नाव आलेले आहे तैत्तिरीय संहितेवरील टीकेत टीकाकाराच्या मताने या शब्दाचा अर्थ सिंह असा आहे कदाचित् पित्त व पेत हे दोन्ही शब्द एकच अभु शब्दात

२५ 'पु द प मू ग —मागधी रावटी पशू. यजुर्वेदात अश्वमेधीय वर्ळाच्या यादीत याचा उल्लेख होतो शिमरच्या मताप्रमाणे तो वानर असावा आणि तेंच मत शक्य दिसते त्याच्याच मताप्रमाणे अथर्ववेदातील दोन उताऱ्यात पुष्य हा शब्द वानर आणि त्याचा भावान (मायु) यांना उद्देशून उपयोगात आणलेला आहे, परंतु हा अर्थ बरोबर दिसत नाही निवाय स्वल्पफळने हा अर्थ घेतलाहि नाही विद्वानेच्या मते या शब्दाचा अर्थ अनुष्णच्या आवाजाला नीटपणे लागू पडत नाही

२६ 'पु न्द र सा द — (कमळवर बसणारा), अश्वमेधीय वर्ळाच्या यादीत हे एका प्राण्याचे नाव आढळते हा प्राणी साप असणे शक्य दिसत नाही परंतु रांपच्या मताप्रमाणे हा एकतर पक्षी असावा, अथवा तैत्तिरीय संहितेवरील माष्य-काराच्या मताप्रमाणे भृश असावा.

२७ 'पू दारु — अथर्ववेदात हे एका नागाचे नाव आहे. याचा अश्वमेधीय वर्ळाच्या यादीत उल्लेख येतो याचे चामडे विशेषत फार मधुत्वाचे होते असे अथर्ववेदात म्हटले आहे

२८ 'पु प त् — अश्वमेधीय वर्ळाच्या यादीत या प्राण्याचा नामनिर्देश झाला आहे याचा अर्थ टिपके टिपके असलेला हरिण असा आहे

२९ 'पि द्द र सा ज — अश्वमेधीय वर्ळाच्या यादीत हे एक नाव सापडते हे पक्ष्याचे नाव आहे यात शक्य नाही. परंतु कोणत्या पक्ष्याचे, हे मान निश्चयात्मक सांगता येणार नाही हा टीकाकारांनी आचार्य मदींभर पक्षी असावा असे सायण म्हणतात

^{१३} म न्यु. — अश्वमेधप्रसंगी दिलेल्या बळीच्या यादांत याचा उल्लेख येतो. तैत्तिरीय संहितेवरून टीकाकार याचा अर्थ वानर (कि पुरुष) अथवा गंगली मोर (अरण्य मयूर). असा करितात. बहिला अर्थ याज्ञिकेनेय संहितेतील मनुष्य याच्याबद्दल या अर्था केलेल्या मन्यु या शब्दाच्या उपयोगावरून बराच साधार वाटतो. कारण मनुष्याच्या बदली किंवा ऐवजी वानरच असला पाहिजे हा अर्थ दुसऱ्या ठिकाणच्या उदात्यातूनहि चांगला लागू पडतो.

^{१४} म कट. — अश्वमेधातील बळीच्या यादांत याची गणना वेळी आहे. याचा अर्थ ' माकड ' ' वानर ' असा आहे. याच संहितेन याचें मनुष्य आणि हत्ती यांच्यात वर्गीकरण केलें आहे. कारण मनुष्याप्रमाणेच हाहि आपल्या हातांनी वस्त उचलून घेता, पशुप्रमाणें तोंडाने घेत नाही (हस्तादान व मुखदान). दुसरीकडील याचा अनेक वेळा उल्लेख येतो.

^{१५} मान्यालव, मान्यालव. — यजुर्वेदसंहितात अश्वमेध प्रसंगाच्या बळीची ही नावें आली आहेत. हे प्राणी कोण होते हे समजत नाही. महाधराच्या मते ते ' एक प्रकारचे खंदीर ' होते. सायणाचार्यांना ते पाणकोंबडे [गलकुण्ड] असावेत असे वाटते.

^{१६} वा प्रांणस, वा प्रांनस. — अश्वमेधात बळी दिले जाणाऱ्या पशूच्या यादांत आलेले एका पशूचे नावे आहे. सायण म्हणतात त्याप्रमाणें याचा अर्थ मेंढा असा असला. योषांगिच्या मते पाडरा वकरा किंवा बगळा असे अर्थ होतात.

^{१७} शारि. — अश्वमेधाचे वेळी बळी दिले जाणाऱ्याचे यादांत हे नाव आहे. ज्या अर्था या श्रामाला मनुष्याची वाणी आहे असे म्हटलेले आहे, त्या अर्था हा एक प्रकारचा पक्षी आहे. कदाचित पुढे ज्याला सारिका म्हणजे मैना म्हणू लागले तोच हा असावा असे शिखर म्हणतो व हे रूप दिलेले.

^{१८} मुजय. — अश्वमेधाचे वेळी बळी दिले जाणाऱ्यांपैकी एकाचे हे नाव आहे हा कोण होता हे समजत नाही. वाजसनेयि संहितेवरून महाधराच्या टंकेंत याला एक प्रकारचा पक्षी म्हटलेले आहे. तैत्तिरीय संहितेवरून सामांत सायण गृह्या असा शब्द वेऊन त्याचे अर्थ ' काळी माशी, ' किंवा शुभ्र सर्प अथवा काळा महिष असे देतात.

^{१९} सारि. — अश्वमेधाचे वेळी उल्लेखिलेल्या एका पशूचें हे नाव असावे असे शिखरने म्हटलेले आहे. पण ही चूक आहे. सारी म्हणजे गुर्यांला अपेण केलेला असा याचा अर्थ आहे असे मेळडेगेलेल म्हणतो व तोच अर्थ योग्य आहे.

^{२०} धृणी वंत. — वाजसनेयि संहितेत अश्वमेधीय बळीच्या यादंतील एका पशूचें नाव मैत्रायणी संहितेत पुण्डर्वत असा पाठ आहे. इतरत्र हा शब्द विशेषणार्थी आहे.

^{२१} भुंशा. — वाजसनेयि संहितेतील अश्वमेधीय यज्ञाच्या यादांत एक पक्षी या अर्था हे नांव आले आहे.

^{२२} भुंया. — वाजसनेयि संहिता व अथर्ववेद यामध्यें हा आकारानें मोठा असून काळ्या रंगाचा असतो असा उल्लेख आहे. अश्वमेधीय बळीच्या यादांत याची गणना केली आहे.

^{२३} अनुक्षत्रु. — पुरुषमेधाच्या वेळी बळी दिल्या जाणाऱ्याच्या यादांत हा शब्द असून महाधराप्रमाणें त्याचा अर्थ द्वारपालाचा सेवक असा आहे, आणि सायणप्रमाणें त्याचा अर्थ सारथि असा आहे. वाजसनेयि संहितेत (३० ११) ' अनुक्षत्रु ' चा अर्थ ' सारख्याला अनुसरणारा ' असा केला आहे. तैत्तिरीय ब्राह्मण (३०.४.९.१) येथे ' सारख्याचा अनुचर ' असा सायणानें अर्थ केला आहे. वाजसनेयि संहिता (३०. १३) या ठिकाणी महाधरानें ' प्रतिहार सेवक ' असा अर्थ घेतला आहे, तर वा. सं. ३० ११ येथे तो सार- ध्यनुसारी असा त्याचा अर्थ करतो.

^{२४} अभिप्रश्निन्. — हा शब्द प्रश्निन् आणि प्रश्निवाक याच्यामध्ये तैत्तिरीय ब्राह्मण आणि वाजसनेयि संहिता यात पुरुषमेधातील बळीच्या यादांत आढळतो. त्यावरून फक्त ' बोधक मनुष्याचाच बोध होता ' असे सायण व महाधर हे टीकाकार म्हणतात. परंतु या शब्दाची काही तरी कोब- धाचा संपन्न असला पाहिजे बहुरा बादी आणि न्यायार्थी याच्या विरुद्ध प्रविवादी असा अर्थ घ्यावा काही हरकत नाही.

^{२५} अ यो गु. — हा आनिधित अर्थाचा शब्द वाजसनेयि संहि- तेत जी बळी दिले जाणाऱ्याची बादी भाहू तति आहे. याचा अर्थ आधुनिक ' आयोयव ' प्रमाणेच मिश्र जातीतील मनुष्य (पैय सायको आणि शुद्र नवरा माच्यापसून उत्पन्न झालेला) असा असावा. बेबर याचा अर्थ ' द्यमिरीणी की असा करतो. शिखर म्हणतो की, जी स्वेरीणी हो. याचा संभव आहे अशी आतुद्दीन कन्या असा या शब्दाचा अर्थ असावा.

^{२६} एदिधि पु प ति. — हा शब्द वाजसनेयि संहितेत याला असून त्याचा अर्थ ' सोव्या बहिणीच्या आगोदर लग्न झाले- ल्या लहान बहिणीचा नवरा ' असा आहे असे टीकाकार महा- धर म्हणतो. हा अर्थ खरोबर आहे असे बरी मानले तरी या शब्दाचें रूप संशयास्पद आहे, कारण डेखनुक म्हणतो की हा शब्द अपभ्रष्ट असावा.

^{२७} कण्टकी कारी. — काळ्याचें काम करणारे पुरुष मेधातील हा एक बळी आहे असे वाजसनेयि संहितेत म्हटले आहे हे लोक काळ्याचा बटया विणण्याकडे किंवा उद्या मरणाकडे उपयोग करीत असत असे दिसते.

^{२८} कारि. — वाजसनेयि संहितेत पुरुषमेधातील हा एक बळीचें नाव असून तोच हा ' हारण ' देवतेला अपेण केला आहे. टीकाकार महाधर म्हणतो की, या शब्दाचा अर्थ ' काम करणारा ' (कारण-शील) असा आहे, परंतु. सं.

पी.कोसात अरो म्हटलें आहे की, या शब्दाचा अर्थ 'हण-भरित' मनुष्य असा आहे (कारण तो शब्द क = रुति करणे यापासून मिळाला आहे)

११ किरा त. — राजसनेयिंसंहितेयमाणे किरात हे दरीत (युद्धात) रहात असत, आणि पर्वताच्या दरिंदीवर किराताची सुलगी (किरातिका) आणण्या खणीत आहे असा अर्थवैवेदातील उल्लेखावरून किरात हे लोक गिरिकदरात रहात असत असे दिसते. तदनंतर किरात हे लोक पूर्वमेधाळात वरता करू लागले, पण हे नांव कोणत्याही डोंगरी लोकना, नि सशस्त्र मूळ रहिवासीना लावीत असत, आणि मानवधर्मशास्त्र कमी योग्यतेच्या क्षत्रियाना हा शब्द लावतें.

१२ क व र्त, कै व र्त — वाजसनेयि संहिता आणि तैत्तिरीय ब्राह्मण यामध्ये पुरुषमेधातील बळीच्या यादीत ही दोन नावे 'कोळी' किंवा 'धोवर' या अर्थां आले आहेत.

१३ कौ लाल — वाजसनेयि संहितेबरोल टीकाकार महाधरे प्रमाणे पिढीमाद कुमार (कुलालपुत्र) असा या शब्दाचा अर्थ आहे. दुसऱ्या संहितेमध्ये कुलाल असा शब्द आहे

१४ कौ श — पुरुषमेधात कौशकारी हे एका द्वाशाचक बडोले नांव आहे व त्यावरून कौश या शब्दाचा अर्थ भिन्नित होत नाही कवाचित (तरकारीचें) 'म्यान' असा असावा

१५ वर क — दृढधारण्यक उपनिषदात या शब्दाचा अर्थ किरता ब्रम्हचारी असा आहे सुत्यलंकृत कृष्णयजुर्वेदाच्या अनुयायी याचा शतपथब्राह्मणात नापस-तानें उल्लेख केला आहे. वाजसनेयिसंहितेत पुरुषमेधीय बळीमध्ये वरकाचा उल्लेख असून त्यात अशुभ कुलाला त्याचे अपण करणे या विधीबद्दल वाद होता असे स्पष्टपणे सूचित होतें.

१६ न क्ष त्र द शो. — नक्षत्राकडे निरखून पाहणारा म्हणजे पत्रिका पाहून भविष्य सांगणारा ज्योतिषी' असा या शब्दाचा अर्थ आहे. यजुर्वेदामध्ये पुरुषमेधाचे बळी दिले जाणाऱ्याने यादीत हा आलेखा आहे शतपथ ब्राह्मणात एक उल्लेख आलेखा आहे त्यावरून असे दिसतें की, या ब्राह्मण प्रथाच्या मतानें अग्निहोत्राच्या अग्नीसंस्काराच्या कोणत्या नक्षत्राच्या सुकृतीवर मुखार करावी हे पाहण्याची जकत नाही. कारण या प्रथाचे मत सूर्यालाच नक्षत्र समजून कोणत्याही दिवशी याग सुरू वरणे चालले असे आहे.

१७ पर्ण क — हे एका माणसाचे नाव असून ते वाजसनेयि संहिता व तैत्तिरीय ब्राह्मण यामध्ये पुरुषमेधाचे बळी वळी दिले जाणाऱ्याचे यादीत आले आहे. महाधराच्या मतानें या शब्दावरून भिन्न असा, बोध होतो हा मिश्र डोंगरात राहणारा एक मनुष्य असावा कारण निपादांचेहि तो असेच वर्णन करतो सायणाच्या मत या पर्णकाना अर्थ पाण्यावर विपसंचित पान टाकून मांस धरणारा मनुष्य असा आहे. पण ही व्युत्पत्तिरचने बसविलेली कल्पना

आहे. वेवर याचा अर्थ पिते धारण करणारा मनुष्य असा करतो. हा अर्थ सुचीचा आहे सारा पण खायद्वल नकी काही सांगता येत नाही.

१८ पा नि प्र — यजुर्वेदसंहितेमध्ये पुरुषमेधाचे बळी वळी दिले जाणाऱ्याने यादीत याचे नाव आलेले आहे. मोगाट करून शेतातून पक्षी हाकणारा मनुष्य असा या शब्दाचा अर्थ असावा किंवा नृत्याच्या बळी 'ताल धरणारा' असाहि अर्थ असण्याचा समज आहे.

१९ पी ठ स पि न्. — यजुर्वेदामध्ये पूर्वी समासरदित असा हा शब्द येत नाही पण वाजसनेयि संहितेमध्ये (३० २१) आणि तैत्तिरीय ब्राह्मणमध्ये (३.४, १५, १) पुरुषमेधाचे बळी वळी दिले जाणाऱ्याने यादीत एका प्राण्याचेहि नांव पीठ-खपिन् (लहानशा माडीत हिटणारा) या समासात आणले आहे.

२० पु र प ह स्ति न्. — हात असलेला मनुष्य. यजुर्वेदातील अथमेधाच्या बळीच्या यादीत हा शब्द सापडतो. याचा अर्थ चानर हाच असला पाहिजे

२१ पे शि त्. — यजुर्वेदातील पुरुषमेधप्रसंगी दिले जाणाऱ्या बळीच्या यादीत हे एका बळीचे नाव आहे याचा अर्थ अगदी अविधीत आहे. वेवर व र्त. पी. वांत याचे मतानें याचा अर्थ 'तुकडे करणारा', 'बडो करणारा' असा आहे. परंतु सायणाचे मतानें 'एकदा घेर नष्ट केलें असतां तो पुनः ते खाजवून काढतो तो' असा याचा अर्थ आहे.

२२ पी क्त त. — यजुर्वेदातील पुरुषमेधप्रसंगी वळी दिले जाणाऱ्यांपैकी हे एकाचे नाव आहे. या शब्दाचा उल्लेख याज्ञिकबरोबर बुद्धधारण्यकोपनिषदामध्ये येतो. तेथे याचा अर्थ खालच्या दर्जेवेली नीच जात असा आहे. मैत्रायणी संहितेत पुष्कळ आणि पुष्कळ अशी वेगवेगळी रूपे आहेत व ती पुष्कळशी अगदी सारली आहेत. या पुष्कळ शब्दांचेच पौलस्त हे रूप असून त्याचा उद्देश जाति दाखविण्यासाठीच बहुतेक असावा असे दिसतें. स्मृतीप्रमाणें पुष्कळ हा क्षत्रिय झालेल्या निपादाचा किंवा शूद्राचा सुलगा आहे. परंतु हा सर्वे दर्जाचा वाजार दिसतो. पौलस्त ही एक काम करणारी जात असवी. अथवा फिकच्या समजुतीप्रमाणें ही एक हिंस पक्षीवर उपजीविका करणारी जात होती व तिच्याकडूनच कधी कधी मजूर लोकांचे काम करून घेत असत.

२३ बि द ल का री. — वास धरणारा बुलडोण. यजुर्वेदातील पुरुषमेधप्रसंगी वळी दिलेल्यांच्या यादीत हाच उल्लेख आहे. एगलिंग याचा अर्थ 'टोपले विणणारी' असा करतो.

२४ वै द. — हे यजुर्वेदात पुरुषमेधप्रसंगी वळी दिलेल्याच्या पैकी एकाचे नांव आहे. महाधराच्या उल्लेखप्रमाणे या शब्दाचा अर्थ निपाद असा आहे, तर सायणाप्रमाणें याचा अर्थ कोळी असा आहे.

“मा गां र.—यजुर्वेदांतिल पुरुषमेधप्रसंगाच्या बळीच्या यादीत हा शब्द आढळतो. याचा अर्थ ‘पारधी’ किंवा ‘कोळी’ असा असावा. कारण हे पितृवंशिक नांव सृगारी ‘वन्य पशु मारणारा’ यापासून झालेलं आहे.

“मे ना ल.—यजुर्वेदांतिल पुरुषमेधाचे बळी बळी देण्यांत येणाऱ्या प्राण्यांच्या यादीत हे नाव आलेलं आहे. सायण आणि महीधर यांच्या मताप्रमाणे मीन म्हणजे मासा या शब्दापासून निघालेल्या या शब्दाचा कोळी हा अर्थ स्पष्ट निघतो.

व्य च.—हा शब्द गोव्यच या रूपांत आलेला आहे. याचा अर्थ आनिधित आहे. सायणाचार्यांच्या मते या गोव्यच समासाचा अर्थ गायी हाकणारा असा आहे. कदाचित् सें. पी. कोश म्हणतो त्याप्रमाणे याचा अर्थ गायीस पीछा देणारा असाहि असू शकेल. वेवरच्या मते याचा अर्थ गायीचे मांस काढून विकणारा असा आहे. एग्लिंग म्हणतो की, याचा अर्थ गायीचे जवळ जाणारा असा होईल.

“स भा च र.—यजुर्वेदामध्ये पुरुषमेधाचे बळी बळी दिले जाणाऱ्यांपैकीं एकाचें हे नांव आहे. सें. पी. कोशाच्या मतानें हे विशेषण असून तें ‘सभाग’ सभेला जाणारा अशा अर्थाचें आहे. ज्या अर्थां तो घाले धर्म या देवतेला आर्पितेला आहे त्याअर्थां या शब्दाचा अर्थ सभेचा एक समासद असा असावा. कदाचित् तो खटल्यांचा निकाल करणाऱ्या न्यायागिशांपैकीं एक असावा. आतां सभेतील सर्वेच लोक न्याय करीत किंवा काहीं निवडक लोक न्याय देण्याकरितां न्यायासनावर बसत हे सांगणें कठिण आहे. समाचराच्या विशिष्ट अर्थावरून काहीं निवडक लोकच न्याय देत असत असें मानणें बरे. वा. स. ३०.६ ‘येथे धर्माय समाचरम् ।’ असा पाठ आहे व ‘समायं वरतीति ती’ असें भाष्यांत समाचराचें विवेचन दिलें आहे आणि ‘समाया नित्यं वरन्ते धर्मस्य प्रवक्तारम् ।’ असा भाष्यांत अर्थ दिला आहे. यावरून समाचराचा अर्थ ‘धर्माचें प्रवचन करणारा समासद’ असा दिसतो.

मानवसृष्टि.

मानवसृष्टीमध्ये येणाऱ्या विषयांची यादी पूर्वी या प्रकारच्या आरंभी दिलीच आहे. यातील टीपा म्हणजे मानव-जातिविषयक सर्व प्रकारच्या हालचालींची माहिती होय. ही माहिती वेदकालीन सामाजिक स्थिति व व्यवहार यांचें ज्ञान होण्यास अतिशय उपयुक्त असें साधन होईल.

मनुष्यनामं [ऋग्वेद]

अनु	जगत्	वसिष्ठान्
आयु	अन	तुषेय
कृष्टि	अनित्व	द्वय
क्षिति	जनुपि	धव
चर्पणि	जन्तु	नहुप

नृ	भुवन	यदु
नूतम	भूत	लोक
पंचजन	मनुष्य	विष्वत्
पुंषु	मर्त	विश्व
पुरुष	मूर्त्य	घ्रात
पूष	मर्य	शिक्षानर
पुरुष	मानुष	हरि
पृतना		

[ती. सं.]

जन	पुरुष	मर्त्य
नृ	मनुष	मर्य
नूतम	मनुष्य	लोक
पुंस	मर्त	सर्व (पुत्र भत्यदि)

[अथर्ववेद]

कृष्टि	मानुषी	लोग
जग	लोक	विचर्पणि
पुंस	लोकसा (लोक-संघिनी प्रभा)	विश्व
पुरुष		सर्वजन्मन् (जग)
मानुष		

[संहितेंतर]

प्राणमृत

जन.—जन या शब्दाचा मनुष्यव्यक्ति हा अर्थ असून हा शब्द समुदायवाचकहि आहे. ऋग्वेदामध्ये व पुढील ग्रंथां अनेक लोकांचा समुदाय किंवा जात अशा अर्थानें हा आलेला आहे. उदाहरणार्थ ‘पंचजनाः’ किंवा ‘पंच जनासः’ हा शब्द पाच जाती अशा अर्थानें वारंवार आलेला आहे. ऋग्वेदामध्ये एका ऋचेंत यदुवंशातले लोक (यादव जन) व यदु (यादवाः) हे समानार्थी शब्द आले आहेत. तसेंच राजा म्हणजे ‘अनस्य गोपाः’ म्हणजे लोकांचा रक्षित असें म्हटलें असून राजा व जन यांचे वारंवार उल्लेख आलेले आहेत. भारतजन असाहि शब्द ऋग्वेदांत आलेला आहे. होपकिन्सचे असें म्हणणे की, भारतजन या शब्दसमुच्चयांत जन म्हणजे ग्राम-लोक नव्हे-असा अर्थ होतो. पण हें खरें मानण्यास सवळ पुरावा नाही. त्या वेळीं लोकांची कशी विभागणी झालेली होती हें निश्चितपणें सांगणें कठिण आहे. ऋग्वेदात वसलेल्या एका स्थळावरून शिमार असें सिद्ध करूं पाहतो की, लोकांची विभागणी प्रथम विश्व नंतर ग्राम किंवा वृजन (अविभक्त कुटुंब किंवा कुळें किंवा ग्रामसंस्था) व नंतर एकेक कुटुंब अशा तऱ्हेची होती. त्याचें असें मत आहे की, या चार जाती ऋग्वेदातल्या घर उल्लेखिलेल्या स्थळी जन, विश्व, जन्मन् व पुत्राः या शब्दांनीं सूचित आहेत व प्रत्येक ग्रामसंस्था ही पूर्वी नात्यावर स्थापित झालेली होती. पण लोकांची ही विभागणी किती विभर-

नीय धरावी हा एक प्रश्नच आहे जन हा अनेक विश्व मिळून झालेला अस हा गोष्ट वरीच सधनीय आहे या मतास ऋग्वेदातात दुसऱ्या एका स्थळाचा आधार आहे त्या स्थळा विश्व म्हणजे लढवये लोकांचे पयक होतें असें उल्लेखिलें आहे होमस्या वेळी व पूर्वीच्या जर्मन लोकांचे काळी नात्याच्या आधारावर लष्कराची रचना करीत, त्याप्रमाणेंच वेदकाळांविषयकस्या होती असें वरील गोष्टीवरून म्हणता येतें पण 'निके ग्राम मिळून एक विश्व होई' हे वागने निधयानें खरें वागता येत नाही. छद्म शिस्त्रचेंच असें मत आहे की, ग्राम फिंरा वृजन या शब्दात असा काही अर्थ नाही की, ते एकत्र केले असता एक विश्व होईल कारण त्या दोन्ही शब्दाचा अर्थ ससात्र लोक इतकाच होतो खेदगावातील लोक या अर्थी 'ग्राम' 'ग्राम' हे शब्द आहेत असें शिस्त्र म्हणतो पण ग्राम शब्दाच्या स्थळी अर्थनिश्चय होत नाही व दुसऱ्या स्थळी लडाईचा विलकुल संबध नाही तेव्हा वैदिक काळात ग्राम, विश्व व कुल किंवा गोत्र यांचे सबध काय होते हे अनिश्चिन्च आहे शिवाय ग्राम व विश्व यांचे निश्चित अर्थ व कळण्यामुळे तर जास्तच पाटाळा झालेला आहे विश्व याचा अर्थ जर स्थलविभाग असा घेतला तर ग्राम हाणजे जितकाचा भाग असें मानता येईल पण विश्व हाणजे विशिष्ट नात्यांचे लोक असा अर्थ घेतला तर एका 'ग्राम'मध्ये बिरनिराळी 'विश्व' ची कुटुंबे असू शकतील, किंवा एक ग्राम म्हणजे एक विश्व असू शकेल, किंवा एका विश्वाचा भागहि असू शकेल तें कसेहि असो, मूळ जी वैदिक काळात व्यवस्था होती तीमध्ये पुढें राजकीय दृष्टीपक्षा ब्राह्मण वर्गाला महत्त्व देण्याची जी दृष्टि उत्पन्न झाली तिमुळे बरेच फेरबदल झाले असले पाहिजेत एवढें खरें लोकांचे बिरनिराळे दोन वर्गकुल किंवा गोत्र या तत्त्वावर ठरले जात. एका कुलामध्ये एकच कुटुंब असे व तें एकाच घरात रहात असे, व त्या घरात सर्व आज अविभक्त पद्धतीने किंवा सर्व मुलें आपल्या पित्याच्या आश्रयाखाली रहात असत गोत्रात ज्याचा एकच मूळ पुरुष मानिला जाई ते सर्व लोक समाविष्ट होत असत गोत्र, विश्व व जन या शब्दाची अंतिम भाषेतल्या जेन्स, कुरिया व ट्रान्सज या शब्दाशी व ग्रीक भाषेतल्या तत्सदृश शब्दाशी तुलना करता येईल या तीन जाती पारसी लोकांतहि विश्व, जनु व दनु या नावावरून सिद्धतात विश्व या पारसी लोकांमधील जातीवरून असेहि सिद्ध होतें की, हिंदुस्थानात विश्व ही जी जन याची विभागणी होती तीमध्ये स्थलापेक्षा रजावरूनच नातें ठरलें जात असे व हाच स्थिति टॉलिटसने लिहिलेल्या जर्मोनिया ग्रंथात जी राज्यपद्धति वर्णिली आहे तीत दिसून येते फौजत्या तरी रूपात असलेली कुलन्यवस्था ही 'जन' याचा तिसरा घटकावयव होती असें ऋग्वेदातात एका स्थळावरून दिसते. कारण त्या ठिकाणी यहाची तुलना जन व विश्व याच्याशी केलेली आहे ऋग्वेदात दुसऱ्या एक स्थळी (७ ४३, १) कुलोत्पत्त्या

यज्ञ (अक्षर) याचा जन-यज्ञ किंवा विश्व-यज्ञ याशी तुलना केली आहे शिस्त्र म्हणतो की, या ठिकाणी एका नावाची दुसऱ्या मोठ्या भागाशी तुलना केलेली आहे परंतु हा अर्थ चुकीचा दिसतो हिंदुस्थानातल्या वैदिक भारतीय लोकांच्या आचारासबधी विशेष लक्षात ठेवण्यासारखा गोष्ट ही की, राजाला अग्निहोत्र ठेवता येत होत हे अग्निहोत्र संबंध जातीचे अग्निहोत्र समजत असावेत परंतु राजा किंवा एखादी व्यक्ति याच्या अग्निहोत्राखेरीज मजल्या गोत्रादि समूहांचे अग्निहोत्र असण्याचा पुरावा मिळत नाही त्या वेळेचे राज्यांतले प्रमुख समाजघटक गोत्र व जन हेच होत. विश्व हा तिसरा स्वतंत्र घटक नवून पुढें ज्याला गोत्र म्हणू लागले तोच जुन्या ग्रंथात विश्व या शब्दातें सूचित होत असावा वर जी आम्ही विचारसरणी स्वाकारली ती योग्य आहे असें ब्राह्मणकाळात जी समाजरचना होती तिचा विचार केव्यावर आपणास वाटेल जन ही वक्षपना अजूनहि आहे व ती सर्वत्र यहीत आहे पण विश्व हे जनाचे विभाग आतां नाहीत हर्षी बिरनिराळे वर्ण हे जनाचे विभाग आहेत व हर्षी वर्णांच्या ज्या अनेक पोटजाती झालेल्या आहेत त्यांना असत मूळ आधार पूर्वीच्या गोत्राचा आहे

पुरुष — ऋग्वेद व उत्तरकाळीन ग्रंथ यामध्ये याचा पुरुष असा अर्थ आलेला आहे पति या शब्दावरून जसा लग्नाचा बोध होतो व नृ व नर या शब्दावरून जसा सौम्यचा बोध होतो तसा पुरुष या शब्दावरून लग्नाचा किंवा सौम्यचा बोध होत नाही व्याकरणात याचा अर्थ मुक्ति असा आहे

पुरुष — हा ऋग्वेदात व तदुत्तर प्रामांध्ये 'मनुष्य' या अर्थाने ओजलेला सामान्य शब्द आहे मनुष्य हा अर्थ वेदाप्रमाणे पाच तत्त्वांचा बनलेला आहे व एतरेय ब्राह्मणा-प्रमाणे सहा तत्त्वांचा बनलेला आहे काहींच्या मतें हा सोळा, बीस, एकवीस, बोंबीस अथवा पचवीस तत्त्वांचा बनलेला आहे परंतु ही कमा अधिक मोजदाद काल्पनिक आहे मनुष्य हा श्रेष्ठ प्राणी आहे, परंतु तो तलत सामान्य प्राणीच आहे. मनुष्याची उंची कासायन श्रौतपूनात चार अरली दिली आहे (दोन पद = अरली, चार अशुल = पद), आणि 'पुरुष' हो सहा छुदा पूर्वीच्या मघातून 'उंचीचे माप' याच अर्थाने उपयोगात आणलेली दिसते 'पुरुष' याचा उपयोग मनुष्याचे आयुर्मान-पिढी या अर्थानें केलेला आहे तसेच डोळ्यातील वाहुला आणि व्याकरणशास्त्रात क्रियेचा कर्ता पुरुष या अर्थानें वरील शब्दाना उपयोग होतो.

पुरुष — पुष्कळ वचनांतून याचा अर्थ हल्ल्या दर्जाचा 'चाकर माणूस' अथवा परावर्तनी असा होतो असाच अर्थ द्रमर् 'मन' या शब्दाचाहि होतो

मन — याचा ऋग्वेदात मनुष्य असा अर्थ आहे, विशेषतः तरुण पुरुष किंवा प्रेमीजन असाच त्याचा पुष्कळ वेळा अर्थ घेतला आहे हानेहमी युवतासह उल्लेखिला असतो

‘प्राणभृत्’—याचा अर्थ जिवंत प्राणी ‘मनुष्य’ असा गृहदारण्यकोपनिषदात आहे आणि शतपथ ब्राह्मणातहि हाच अर्थ आहे. ‘प्राणि’ या शब्दाचाहि हाच अर्थ आहे.

मनुष्यसामान्यनामं [ऋग्वेद]

‘ऊर्गव्य दिपाद्	‘पस्त्याव पायु	‘मेध्य रक्षितु
‘जैनता ‘पुरोधा ‘मैत्रवादिन्	‘भागदुष् ‘भूणहन्	‘मनुष्याविधु ‘यायाव

[तै. सं.]

[अथर्ववेद]

‘चाधुप ‘तायादर	‘मृहज्य ‘रयजूति	‘धेनिय
‘मैत्रिष्ठ ‘महानाभ्रण	‘महशाळ	

[संहितेतर]

‘ऊर्ग’ इत्यस्य शब्द फक्त एक वेळच ऋग्वेदात आला असून त्याचा अर्थ एका यज्ञ करणाऱ्याचे नाव असा आहे असें लुङ्विभ्र म्हणतो. तथापि रौर्य म्हणतो की, त्याचा अर्थ ‘बलवान् सक्षक्’ असा विशेषणरूपक आहे; आणि हे आपातर सयुक्तिक दिसते.

‘दिपाद्’—‘दोन पायांचा’ या शब्दार्थरून ऋग्वेद कालपासून पुढे झालेल्या ग्रंथात वतुष्पादाच्या बलद अशा अर्थाचा म्हणजे मनुष्याचा बोध होतो.

‘पस्त्यावन्त’—पदपाठांमध्ये पस्त्यावन्त असा शब्द असून तो ऋग्वेदामध्ये अनेक ठिकाणी आलेला आहे. स्वर्षी दोन ठिकाणी धीमेत गृहस्थ असा त्याचा अर्थ होतो; व धागवती दोन ठिकाणी पर अर्था अर्थ स्पष्ट दिसतो.

‘पायु’—रक्षक या अर्थाने हा शब्द ऋग्वेदामध्ये विरयेक वेळा आलेला आहे.

‘मेध्य’—प्राचीन याज्ञिक. हे मनुष्याचे नांव ऋग्वेदाच्या एका ऋचेंत आलेले आहे. शांतायनश्रौतसूत्रामध्ये याला प्ररक्षणाचा उपकार कर्ता पृषभ मेध्य मातरिवश्नु असे म्हटले आहे.

‘रक्षितु’—रक्षण करणारा, पालक या अर्थी हा शब्द ऋग्वेदात व तदुत्तरग्रंथात आलेला आहे.

‘जैनता’—हा शब्द तैत्तिरीय संहिता व तदुत्तर संहिता व ब्राह्मण ग्रंथ यांत वारंवार येतो. त्याचा अर्थ एका शांताये लोक विंचा धार्मिक भंडारी असा होतो.

‘पुरोधा’—याचा अर्थ पुरोहितांचे पद असा आहे. पुरोहित म्हणजे ‘घनुगती मटजी’ अथर्ववेद व तदनंतरचे ग्रंथ यात आलेल्या या शब्दाच्या उल्लेखावरून हे स्थान अथवा

पद पूर्णपणे सर्वमान्य व उग्युक्त होते असे दिसते. एतरेय ब्रा. ७.३१ व ८.२४ येथे हा शब्द छीलेगी वापरला असून ८.२७ मध्ये त्याचा पुष्टिगर्वाने निदेश केला आहे. पुरोहित शब्दाचे अर्थ पुढील प्रमाणे होतात: (१) पुरोहित म्हणजे धर्मकृत्ये करणारा प्रतिनिधि (२) पुरोहित राजाच्या व सरदाराच्या परी अथवा शहरापाहेर वनात रहात असत. (३) पुरोहितावाचून देव हवन स्वीकारित नाहीत असा समग्र असे (४) प्रार्थना करून राजाचे रक्षण करणे व युद्धांत जय मिळवून देणे हे पुरोहितांचे काम होते.

‘त्रेधाचा दिन’—(त्रेधाचे विवरण करणारा). याचा अर्थ तै. संहिता व ब्राह्मण ग्रंथ यात वेदान्ती असा होतो. ब्रह्मविद् (शुद्ध स्वरूप जाणणारा) याचाहि तोच अर्थ होतो तै. संहितेत या शब्दाचा उल्लेख केलेल्या सर्व ठिकाणी यज्ञ प्रकरण चालू असल्याने तेथे भाष्यकारांनी ‘ब्रह्मविदाः वेदार्थविचारकाः’ असा अर्थ केला आहे, व तो बरोबर दिसतो. तै. आरण्यक व. छा. उप. यांमध्येहि ‘ब्रह्मवादिन् वेदान्ती’ असा अर्थ नसून ‘वेदार्थविचारक’ एवढाच अर्थ प्रतीत होतो.

‘भागदुह’—‘भाग देणारा’, ‘वाटणारा’. यज्ञवेद संहितेत व ब्राह्मण ग्रंथ यामध्ये राजाच्या एका रत्ना (रत्नितु) चे हे नाव आलेले आहे. याच्याकडे फाव काम होते हे नीट समजत नाही. सायण काही ठिकाणी याचा अर्थ गोळा करणारा व शिल्पी असा करतो. याप्रमाणे तो या माणसाला बसुली कामगार असे समजतो (वा.सं. ३०, १३) त्रायणी संहितेत ‘रत्नितु’चा अनुक्रम असा दिला आहे.—ब्रह्मन्, रानन्, महिपी, पतिवृक्षा, सेनानी, संप्रदिष्ट, सत्तु, सृत, वैश्यमाध्वनी, आग-दुह, तक्षरयक्षीरा, अक्षावाप आणि गोविकर्त. प्रजेजसून राजाचा भाग वसूल करणारा कामगार असा याचा अर्थ आहे (तै. ब्रा. २. ४, ८. १). शिल्पी असा अर्थ कोण्डीह आढळत नाही

‘भूणहन्’—‘गर्भघाती, गर्भहन्ता भूणहन्ता ‘गर्भघात’ या शब्दांचा अर्थ एका गुन्ह्याचा वास्तव असून त्या गुन्ह्याचा अत्यंत निषेध तैत्तिरीय, ऋग्वेदादि संहितातून वारंवार केलेला आहे. हा अत्यंत भयंकर प्रकारचा गुन्हा असून त्याचे पातक कशांनीही धुनून निघत नाही असे तेथे स्पष्ट म्हटले आहे. उत्तरकालीन वादग्रंथातहि या गुन्ह्याचा निदेश करताना नापसंती दर्शविली जाते. याच एका गोष्टीवरून यापाना मुली नकोशा असल्या तर ते त्यांना मरुं देत असत, ही गोष्ट असत्य व नुकीची आहे हे उघड दिसते अथर्व. ६ ११२, ६. तेव्हा भूणहन्ता म्हणजे गर्भाची विषा अशा माणसाची हत्या होय. त्रायी विषयेचे (तीन वेदांचे) ज्ञान असणारा ब्राह्मण तो भूण असे तै. आ. २. ७, ३ येथे म्हटले आहे.

१२ मनुष्य विश्रम नुष्य विश्राणि मनुष्य विश्राणा—
या शब्दाचा अर्थ मनुष्य जात मानव असा तैत्तिरीय संहिता
व ब्राह्मण पंथ यात दिला आहे.

१३ या या व र — यायावर याचा राहण्याचे ठिकाण नदी
ठरले नसलेला असा अर्थ यजुर्वेद संहितेत दिला आहे

१४ चा धु प — हा शब्द फक्त अथर्ववेदामध्ये एकदा
आलेला आहे. सै. पो. कौशावरून असे दिसत की, हा
शब्द पित्याच्या नोत्रावरून वनलेले नाव असावे. व्हिट-
नेच्या मते हा शब्द चधु. या शब्दाचे विशेषण आहे.

१५ ता या द र — तयादराचा असा या शब्दाचा अर्थ
अथर्व वेदात आहे.

१६ ऋ झ ञ प — ब्रह्मज्य म्हणजे ब्राह्मणाचा छळ कर-
णारा व ब्रह्मज्येय म्हणजे ब्रह्मणाचा छळ. हे दोन शब्द
अथर्ववेदात पुष्कळ वेळा येतात, व त्याचा अर्थ अत्यंत
नीच अपराध असा होतो. या अपराधाची शिक्षा अपराधी
मनुष्याच्या नाशात होते

१७ र ध जू ति. — अथर्ववेदात (१९. ४४. ३) हा
शब्द विशेषणाला आलेला आहे. विशेषण व नाम या दोन्ही
अर्थाने हा शब्द येतो रथात बसून वेगाने रथ नेणारा असा
त्याचा अर्थ आहे.

१८ ओ त्रि य — अथर्ववेद म उत्तरकालीन ग्रंथ
यामध्ये याचा अर्थ वैदिकयेंत प्रवीण, धर्मज्ञानी असा
दिला आहे.

१९ मं जि छ — अधिक, जास्त वेळा हा शब्द ऐतरेय
(३. २, ४) आणि शाखायन [८. ७] आरण्यक या ग्रंथा
तून आला आहे.

२० म हा मा हा ण — 'मोठा ब्राह्मण' हा शब्द गृह्यसारण्यक
उपनिषदात आला आहे (२. १, १९, २२). आणि
त्याचा अर्थ फारच वजनदार, महत्त्वाचा ब्राह्मण असा आहे.

२१ म हा शा स. — (मोठे घर असलेला), मोठ्या
घराचा स्वामी. हे विशेषण ज्ञांदोग्य उपनिषदात अथर्वतीर्थ्या
तात्पर्यात तयार झालेल्या ब्राह्मणास लावित असत (५.
११, १). अर्थात हे त्याचे महत्त्व वाढविण्यासाठीच आहे.

मानवविशेष [ऋग्वेद]

ऋग्वेदातील मानवविशेष, राजे, मानवी स्त्रिया याच्य,
संबंधी माहिती पूर्वी दाशराशयुद्ध या प्रकरणात येऊन
गेली असल्यामुळे त्याशब्दावर येथे टीपा दिल्या. नाहंत.

अंशु	आश्वघ्न	उक्षिज
अश्वश्व	अश्वयुध्न	कृक्षिषन्
अग्निगु	उक्षिष्यायन	कृक्ष
अयस्थूण	उग्रदेव	कृशु
अय	उपमन्यु	एधार
अलाप्य	उरु कक्ष	कम्बसखा
अन्हवाप्य	उरुक्षय	कद्व

कर्कशु	पठपन्	शचीभत्
कशीशु	परमज्या	शार्ङ्गाक
कीनार	परायुज	शशि
कीनाश	पदीर	शयु
कुचर	पार्पद्वाण	शविष्ठ
कुंडपाय्य	पिटीनस	शाकिन्
कृष	पियाह	शतवनेय
कृश	पुरमेर	शर्यात
कृशानु	पृक्ष	क्षिभु
गागय	पृथुयामन्	शुचति
गुंग	पृदाकुसात्र	शुचा
गोशर्म	पृपधृ	शुचिजन्मा
चिकितान	पेदु	शृंगवप
जातुष्टिर	प्रपायिन्	श्याव
तरक्ष	प्रमगद	श्यावक
तान्व	फर्वर (वेरणारा)	श्याव्य
त्रैतन[दास,चाकर	श्रद्धण्य	श्रुतय
दशम्व	बल्वय	श्रुष्टिगु
दशम्वन	सुदु	श्वेय्य
दशोष्य	सुसय	ससगु
दासवेश	भृगवाण	सास
दु.शोम	सस	साप्य
देवक मान्यमान	मान्यमान	सुदेव
द्विबधु	मायु	सुनीथ
ध्वयति	धृत्	सुमधु
नमीसाप्य	वरीशस	सुमेघ
नर्य	वनुरोचिप्	सुपामन्
नववाह्व	वाग्वेधु	सौमस्व्य
नहुटर	वायत	स्मदिभ
नार्य	वापांगिर	स्युसरदिम
नाहुप	वृषणश्च	स्वर्णर
निदिताश्व	वृषन्	हरयाण
नैचासाह	वेत	हिरण्यहस्त
पङ्गुभि		

[तै. स.]

एकत	द्वित	वाहस्पत्य
त्रुमिज औपोदिति	नामानेदिष्ट मानव	शयु
नित	त्रैवर	शुनःशेष
देव औपर	प्रावाह्णि ववर	सावसेनि
	भनु	

[अथर्ववेद]

अपाश्व	आप्य	कृक्षिषन्
अतिथिग्व	आयु	एतश
अथर्वन्	आयुनेय	काप्य

कुवित्त	गण्ड	वयुनीति
कुशिक	वाहूरसाभा,	वामदेव
कोरव	भेद	विमद
च्य	मनु	रैन्य
सक्षक	मानव	वैशाख्य
तुग्यवृध	मेधातिथि	व्यथ
दशगव	रागाध	नातु
भूतराट्ट	राम	इयाव
गुरुदम	रेम	इयावाम्भ
प्रतीपप्रतिमुत्पन	वन्पथ	संभव

[वा. सं.]

पदरा	पोवांम	रयिवृध
(संहितेतर)		
पदरा	११ शतशुन्म	११ इयापर्णसायका
आमिवेदय	११ शाकटायन	यन
११ क्रीडुकी	११ शाकपूणि	इयामपर्ण
संधर्षायण कालेय	११ शाकायानिन्	श्राजनि
११ यक्ष	११ शालवरय	सत्यादिवाह
११ वैशान	११ शैलिन्	

१ तु मि ण औ पो दि ति.—सैतिरीय संहितेमध्यें (१.७.२, १) सत्राचे वेळीं होता (पुरोहित) व सुधवस् यरोवर वाद-विवाद करण्यात उतलेल्या एका माणसाचें हें नांव आहे.

२ दंडभीपर—उपरचा वंशज. याचा उल्लेख सैतिरीय संहिता (६.२.९, ४) व मित्रायणी संहिता (३.९, ७) या ग्रंथात कोणतेंसं व्रत केल्यामुळे आला आहे.

३ ना मा ने दि ष्ठ मान व.—ऋग्वेदोत्तर संहिता व ब्राम्हण ग्रंथ यामध्यें याचा वाप मनु यानें आपल्या मिलकतीची वाटणी केली तेव्हा या नामानें दिष्टाळा प्रथम वाटणीत अर्जायात वगळलें पण वादिलाच्या सल्ल्यावरून त्याला आगिरसाकडून जेव्हा गायी मिळाल्या तेव्हा त्याचें समाधान झाले. शाकायन ग्रंथप्रमुखात हें अं अद्भुत वृत्त्य आगिरसाकडें केलें त्याची तुलना सूक्तात आपल्या आश्रयदात्याची महती गाणाऱ्या इतर द्रष्टांच्या अद्भुत कृत्याशीं केल्ली असून या आगिरसाच्या अद्भुत कृत्यानें ऋग्वेदाच्या वृद्धाच्या मंदलातील वासधार्त्रे सुख निर्माण झाले असें हें म्हटलें आहे. नामानेदिष्टाच्या सूक्ताचा उल्लेख ब्राह्मण ग्रंथात बारीक आलेला आहे पण हा या सूक्ताचा बरो आहे या पलीकडे दुसरी काही एक माहिती त्या सूक्तात मिळत नाही. संहिताग्रंथात एके ठिकाणी तो कवि होता असें म्हटलें आहे. पण हा लेखक जरा संदिग्ध दिसतो. व्युत्पत्तिशास्त्रदृष्ट्या नामानेदिष्ट याचा अवेस्तामधील नवानन्दिष्ट याच्याशी संबंध असावा व त्यावरून पओइरियो-दकएपव प्रवशी व नवानन्दिष्टाचा प्रवशी याचाहि संबंध असावा असें वाटते. लोरेनेच्या मतानें या कथेंत इराणी व आर्य लोक गायी जी फारकत

झाली तिचा उल्लेख असावा. पण असा उल्लेख असणें अगदी अशक्य आहे असें रॉयचें ठाम मत आहे त्याच्या मते नामानेदिष्ट याचा अर्थ 'जवळचा नातलग' इतकाच होतो वेवर-मोहि असें मिळ केलें आहे की, या शब्दावरून कोणी कोणापासून शब्द घेतले हे समजणें अशक्य आहे; पण अवेस्ता-मध्यें 'जवळचा नातलग' हा शब्दाचा अर्थ कायम राहिला आहे. ऋग्वेदामध्यें हा शब्द वितोपनामच होऊन वसला.

प्रवर—होमाचे प्रसर्गा आपलें काम करण्यास्तव आगीला केलेलें पाचारण असा वास्तविक याचा अर्थ होतो. परंतु ते. संहितेत आगीला पुरोहिताच्या पूर्वजाच्या नांवानें बोलावीत असत असा उल्लेख आहे. पण तें प्रवर शब्दाचा अर्थ दिला नाही, 'आर्षेय वृणीते' असेच शब्द आहेत. प्रवराचा अर्थ 'पूर्वजांची मालिका' असा पुष्फळानी केला आहे तो आम्हांस सुखीच संमत नाही या विषयी तावित्तर विवेचन पुढें येईलच.

य च र प्रा वा ह णी—प्रवाहणाचा वसन. ते संहितेंत एका मनुष्याचें हें नांव आहे. आपण मोठा पक्षा व्हावें असें याच्या प्रजात होतें, व त्याला भापासीदयशास्त्र, साहित्य-ज्ञान व पशुवृत्तकला पंचविश नामक वंशामुळे मिळाली.

त क्ष क वै शा ले य—(विशाला हिचा वंशज) अथर्ववेदामध्यें विराज याचा मुलगा म्हणून याचा उल्लेख आहे. पंचविश ब्राह्मणातहि सर्वसत्रातील एक ब्राह्मणार्षेय नामक पुरोहित असा याचा उल्लेख आहे

भूतराट्ट—'ज्याचें राष्ट्र भक्षम पायावर बसलेलें आहे' असा याचा अर्थ आहे. अथर्ववेद व पंचविश ब्राह्मण यामध्यें ऐरावत हे वितुप्राप्त नांव असलेल्या एका सर्वरूपी राक्षसाचें हें नांव आहे

गुरुदम—अथर्ववेदामध्यें हा शब्द अनेकवचनीं आलेला असून हें स्तोत्राचें नांव आहे असें लुदविगचें मत आहे. पण रॉय व विट्टने याचा अर्थ पुष्कळ परीचा स्वामी असा करितात.

प्रतीपप्रतिमुत्पन, अथवा प्रातिमुत्पन.—हें एका मनुष्याचें नांव अथर्ववेदात आलेलें आहे. सिमरची कल्पकता खालील तुलनेत फारच चारागण्यासारखी आहे. अथर्ववेदात परिक्षित हा क्रूरचा राजा असा उल्लेख आला आहे आणि महाभारतातील वंशावळीप्रमाणें त्याचा नातू प्रतिधवस् व पणतू प्रतीप हा होता. त्याच्याशीं प्रातिधुत्वन (पहुषा प्रावृत्त रूप प्रतिधुत्वन) याचें विशेष नाव्यं आहे परंतु हें साम्य सुखीच खरें मानता येत नाही. अथवा हो वंशावळी कदाचित् अथर्ववेदातूनमुद्रा वसली असावी. कदाचित् यावद्दल स्वतंत्र दत्तवयामुद्रा प्रचलित असावी बोधलिकेनें खाली प्रतिधुत्वनम् (सत्त्वार्थच्या अगदी विरुद्ध दिशेत), असें रूप देतो आणि हे कदा-चित् यरोवरदि असूं शकेल.

वाहूरसाभा—हा शब्द नियमाविरुद्ध आलेला आहे याचा अर्थ वृद्धसाधूची कन्या असा आहे. अथर्व

दातासि एका कर्त्तुं हिच्या नावाचा उल्लेख सुलभ गर्भधारणे-विषयी आला आहे.

११ शौ तु —अथर्ववेदातल्या एका लेखात आभिरता-बरोबर हा शब्द अनेकवचनी आलेला आहे, व हे नाव प्राचीन गुरुंच्या घराण्याचे आहे. शब्दव्याचे एक गृह्यसूत्र हवीं प्रचारात आहे. याचा अंतरीसा अपत्यभूतेभ्य असें म्हटलें आहे.

१२ अष्टुकि. — 'कोष्टकवंशज. निरुक्त, वृद्धदेवता आणि छंदस यात हा एक वैद्याकरणी व अथर्ववेदाच्या परिशिष्टांत एक ज्योतिषी होता असें लिहिलें आहे.

१३ य क्ष. — मनुष्याचें नाव निरिक्षिताचे वंशज के यक्ष त्याचा काठक संहितेंत उल्लेख आलेला आहे.

१४ वै जा न — विजनाचा वंशज सायणाचे भर्ते पंचविश ब्राह्मणात घृषाचें हें पितृप्राप्त नाव आहे. वेयरनें म्हटल्याप्रमाणें खरा पाठ वैशान असा आहे.

१५ शत घृष — तैत्तिरीय ब्राह्मणात म्हटल्याप्रमाणें (१, ५, २, १) यज्ञाला अगर्वा शोम्य वेळ कोणती हें ज्ञान असल्या सुद्ध मत्स्य नावाच्या पुरोहितानें ज्याला झरोडू याच्या यरो-ब्ध भरभराटीच्या स्थितीत आणून सोडलें त्या माणसाचें हें नाव आहे.

१६ शाक दाय न. — निरुक्त त्याचप्रमाणें प्रातिशाखा आणि मागाहून झालेले श्रय यामध्ये उपाचा उल्लेख आलेला आहे त्या व्याकरणाकाराचें हें पितृप्राप्त नाव आहे.

१७ शाक-रु नि — 'शाकपूणाचा वंशज' बारंबार उल्लेख लेख्या व्याकरणाकाराचें हें नाव निरुक्त्यामध्ये आलेलें आहे.

१८ शा का य नि न् — शतपथ ब्राह्मणात (५, ४, ५, १) अनेक-वचनी या शब्दाचा अर्थ शाकायनाचे अनुसारी असा आहे.

१९ शा का व स्थ — 'शालावताचा वंशज.' छांदोग्य उपनि-पदांमध्ये (१, ८, १) किरुकाचें व भैमिनीय उपनिषद्ब्राह्म-णात (१, ३, ८, ४) गलूनय आशोकामनाचें हें पितृप्राप्त नाव आहे.

शै लिन, शै लि नि. — 'शिलिताचा वंशज.' शतपथ ब्राह्मणात शिवनूचें हें पितृप्राप्त नाव आहे. याची शैलन शब्दार्थां दुलना करण्यास काहीं हरकत नाहीं.

शै पा पर्ण सा य का य न. — हें एका मागसाचें नाव असून शतपथ ब्राह्मणात म्हटल्याप्रमाणें यज्ञवित्ती माळण्याचे वेळीं ज्या पाचाचा शलि दिला गेला त्यापैकी हा एक मनुष्य आहे. त्याच प्रयात हा यज्ञस्थ यज्ञवेदि वाधणारा होय असें म्हट-लेलें आहे. त्याचा शब्दार्थां काहीं तरी सबब गळला पाहिजे. याच्या गोप्रातीक लोकांचे वर्णन ऐतरेय ब्राह्मणात आलेलें आहे. तें असें की, हे श्यापर्ण स्वतःची छाप पाहणारे उपाण्यास असून जरी खांनां विश्वतर रामनें आपल्या यशातून बहिष्कृत केलें होतें तरी त्याचा पुढारी मार्गचे. आने त्या रागाचें मन मळवून खांना पुरोहितचें काय देव-

विलें, कोठल्या तरी रीतीनें श्यापर्णाचा संबंध झुंती लोकांनीं केलेल्या पंचालाच्या पराभवाशीं येतो.

मानवी स्त्रिया सामान्य व विशेष ['कृग्वेद']

अश्रु [विशेष]	पद्मा	वनिता
अपाळा [विशेष]	पतिव्रता	वहोशया [वाहने-शया]
अथरी	पतिवती	
अनुदेशी [पाठ-राज्या]	पीय्याना [स्तनपान करविणारी]	विद्युरा विदुर्ग
अपातळी	पुण्यशंका	विद्वला
अवला	'प्राप्ति	विधवा
अभिपद्वती	पुरुस्तानी	विन्दती
असञ्चता	पुरपा	विवाचनी
अभृष्वती	पूतकृता	विश्वपत्नी
उपलक्षिणी	प्रचानती	विश्वपत्नी [विशेष]
उपसिन्धुणा	प्रकवी [वृह-त्रितया]	विश्वपत्नी [विशेष]
[निधित हात्य करणारी]	प्रभुजती	वित्तिकेशा [वि-गणितकेशा]
उदसा	प्रसू	वीरपत्नी
उर्वशी [विशेष]	प्रोष्ठेयया	वीरवती
उशिता	बहिरा	वीरसू
एकसू	ब्रह्ममाया	वीरिणी
कमसू	मद्रा	वृक्षया
कल्याणी	मत्तता [विशेष]	घृषपत्नी
कामसूता [काय-मूर्धिता]	महिषी	शिथिरा
क्षनिया	माववी	शिथुमती
मर्तारू [पोटरी साठो भाडणारी]	मातुपी	शुभ्र
गर्भरसा	मुद्गलाची	शूरपत्नी
घोषा [विशेष]	मेना [विशेष]	सती
जनि [माया]	योया	सरथु [विशेष]
जमदग्निदाता	योपणा	ससती
जहु	योपित्	शाची
जारायि	रुनि [विशेष]	शिवती
जारिणी	रुचियन्ती	सिरी
तक्षणी	रुमिनी	
रात्पक्षिवरी	रुद्रपू [पुष्ट स्थली प्रयुक्त होणारी]	रुद्रवी [विशेष]
दासपत्नी	रोमशा [विशेष]	रुद्रमावती
दिधिपा	रोमासुता	खी
न्योचनी [दासी]	२ वधिमती	स्वपुष्पि
	वधू	२ हसा

[स. सं.]

अप्रादेता अंबालिका (") गर्दा (भुकेलेली कन्या)
अंबा (राजपत्नी) अंबिका (")

[त. सं]

गर्भच	पराची [पराद-	गोपा
तुंगना [मोखणारी	सुख झालेली]	रात्री
कन्या]	परिवृत्ती [राजाची	रामा
तुला [जीडित	नायकती स्त्री]	सर्पिर्भावी
कन्या]	वेद [पानेच्छु	सुकपर्दा [बुवडा
दासपत्नी	कन्या]	असलेली]
धाणिका [गर्भ-	गलबद्धासा [रज-	मुकुटीरा
धारणयोग्या]	स्वला]	स्त्रीपशा
पला [पतिसाहित	महिषी [पटराची	स्त्री
असलेली]		

[अफ.पेद]

अंसद्री	धीरा	योपा
अपोरपल्ल	शेडुका [डुनयुका]	योपित्
अडुमंगली	नारी	रिश्यवरी [दुर्ल-
अद्वैती	निष्ठकरी [चवबाल	सणी]
अपतिनी	दासी]	बधू
अपशुचनी	न्योचनी [दासी]	वत्सोवरी
अपाळा [विशेष]	पापया	पियमा [मिष्टत-
अप्रावृचनी	पुंथळी	शब्दकारिणी]
अप्रहस्ता [दासी]	पुण्यगंधि [गंध-	बेहत् [गर्भ-
उत्तिवा	युष्मा]	चातिनी]
कृतप्रगाता	प्रकर्षी [प्रयम	व्यस्तवेद्या [पुंभ-
कुलपा	वयस्का]	मोपित्]
कुलदिया	प्रमदा	शतवाही
गंधेधि	प्रसू	शूरपत्नी
शुद्धपत्नी	प्रियवादिनी	संपत्नी
घोषयुद्धा [अवा-	प्रोष्ठेसया	संधिया
जानें जागी	महागाया]	सरशु [विशेष]
होणारी]	भस्मा [कुमारी]	सुससत्तरी
सलेक्षमा	महिषी	स्त्री
दुर्मंगा	यरास्वती	स्वपत्नी
दोपनिधिप्	यौपणा	

[वा. सं.]

* शुभद्रिका

[ककाठ सं.]

* मनानी

[संहितेतर]

* अहल्यामनेयी	* माडवी	* बावना
* आटिका	* मेजेशी	* सुकन्या
* जयाळा	* बाचकतवी	* सुदेवला

* पु रे वि.—'कृम्येदामर्थे' अश्विनांची आश्रित असलेल्या एका स्त्रीचे बहुतकरून हे नाव आसा. अश्विनांनी हिला

एक हिरण्यहस्त नांवाचा पुत्र दिला. पुढीं हे शिशोप नाम नसून ते 'वज्रिमती' चे विदोषण आहे. 'वज्रिमती' हा रामाची बायको होता. परंतु तिचा गवटा नमुसक होता.

* व श्रिमती.—'वज्र नवरा असलेली स्त्री.' हा शब्द 'कृम्येदामर्थे' एका स्त्रीचे नांव म्हणून आलेला आहे. या शब्दाच्या नवऱ्याला मुदपय अश्विनांच्या कृपेमुळे आले व तिला तिच्या नवऱ्यापासून हिरण्यहस्त हा मुलगा झाला. हा शब्द एकंदरीत वर्णनात्मक आसा.

* हृत्ता.—'हृत्ताणी बायको.' विशेषार्थाने मताने म्हणे. दामर्ष्ये या शब्दाचा अर्थ वारसोपित असा आहे.

* पु म द्रि का.—'वाक्यसमेति' सीहतेतये अश्वमेधप्रकरणात हा शब्द आला आहे. वेवर्चमा मते हे कांशील गांवाच्या राजाच्या बायकोचे नाव आहे; पण महीश्वराच्या मताने अनेक गार असलेली ही किंवा वारसोपित असा या शब्दाचा अर्थ आहे व हा अर्थ रोंयलाहि मान्य आहे. तीसरीय व काठक सीहता यामध्ये ज्या स्त्री शुभद्रिका हा शब्द नसून सुमये हे संशोधनार्थी रूप आलेले आहे त्या स्त्री या शब्दाच्या अर्थाबद्दल संशयच आहे

* म ना बी.—'मन्त्राची बायको' काठक सीहता व शतपथ ब्राह्मण यात या नांवाचा उल्लेख येतो.

* अ इ त्या मै त्रे यी.—'अहल्याये गार' या इंद्राच्या विशेषणावरून पुढील ब्राह्मण ग्रंथांत जी गोष्ट एका स्त्री विषयी आले आहे त्या स्त्रीचे हे काल्पनिक नांव आहे.

* आ टि की.—'छात्रोम्य उपनिषदात (१. १०, १) उपस्ति याच्या बापकीचे हे नाव आहे.

* ज वा ला.—'छात्रोम्य उपनिषदासर्थे' (४. ४, १-४) आरमपुत्र शत्यकाम याच्या आईचे नावला हे नाव आहे.

* मा व बी.—'महत्त्या' वंशातील स्त्री. बुद्धदार्ण्यक उपनिषदात एका शूरच्या नांवामध्ये हा शब्द आढळतो (२. ४, २०). दासी-माडवी पुत्र हे त्याचे नाव आहे. हे नाव वाग्म्य बुद्धदार्ण्यकात नाही आर्थोदिनामध्ये असले.

* मै त्रे यी.—'बुद्धदार्ण्यक उपनिषदाप्रमाणे' (२. ४, १) ४. ५, १) हे वाज्रवल्क्याच्या होत बायकांपैकी एकीचे नाव आहे.

* वा च ऊ की.—'चक्रवर्त्तुका वंशज' हे चैतुक नांव असून एका स्त्रीचे आहे; व हेच गागचि चैतुक नांव होय. हो स्त्री बुद्धदार्ण्यक उपनिषदामध्ये महात्मी शिष्या म्हणून प्रसिद्ध आहे.

* आ वा ला.—'ऐतरेय ब्राह्मणात महिषोच्या छात्रोखाल राजाच्या आवडत्या बायकोचे हे नांव आलेले आहे.

* सु क न्या.—'शतपथ ब्राह्मणाच्या मताप्रमाणे च्यव-नाशी लग्न लावणाऱ्या शायंतच्या मुलीचे हे नाव आहे.

* सु दे व ला.—'योधायन श्रौतसूत्रामध्ये' (२०. १२) ऋतुपर्वाची स्त्री या नात्याने हे नाव आले आहे.

राज्यविशेष [फल्गुवेद]

अक्ष	नय	पुरुषथा
अतिथिगव	व्ययतान	पुरुमाय
अभ्यावर्तिनन्वाय-	माहुप	पुरुमित्र
मान	तिरिंदिर	पुरुमीहळ
अंबरीष	सुप्र	पुरुपति
अरटव	सुजि	पुरुवस्
अर्ण विप्ररय	सुवंस	पुरुधिगु
अभय	सुर्वाति	पेदु
अश्वदायन्	सुतुजि	पेमथन
असमाति	सुवंयाण	पेद्व
आग्निवेशि	सुधि	पांतकृत
आययस	सुणस्कंद	पांर
आयु	सौम्य	पांरकुत्ति
आर्क्ष	प्रसदस्यु	प्रतर्दन
आर्क्षेक	प्रासदस्त्व	प्रमर
आर्क्षिण	भैवृण	प्रस्तोक
आश्वप्र	व्यरुण	प्रतर्दन
आश्वमेघ	दरायु	प्रियरय
आसंग	दस्यवेदुक	प्लायोणि
इक्ष्वाकु	दाम्य	वृहद्रथ
ईक्षोत	दिवेदास	भजेरय
इष्टरिम	दीर्घनीय	भयमान
इष्टाश्व	दीर्घप्रयम्	भाव्य
उपमधवस्	दुर्गह	भुज्यु
ऊर्मव्य	देववा	मनुम्
ऊध	देवधरस	मनासार
ऊर्ध्विभन्	देवादि	मिनातिभि
ऊर्ध्वश्व	दीर्गह	ययाति
ऊर्ध्वचय	शांतन	याद्व
एकराज्य (विरो-	ध्वन्य	गुप्यामधि
यण)	ध्वस्त	रजि
ऐल	नामर	रयप्रोष्ठ
कशु	नाहुप	रयवीति
कानीत	निदिताश्व	राजपुत्र [विशेषण]
कुदंग	पक्व	राम
कुरुधवण	प्रम्रिय	रम
कुर	पाक यामन	रस्मण्य
कौर्याण	पारात	मायांगर
क्षत्रा	पार्थव	विश्व
क्षपावान्	पांर्य	विभिदु
रेल	पाय्य	विद्वलायु
गिरिक्षित	पानपुत्र	वृद्धरथ
विज	पुष्टरथ	वृषण्य
विप्ररथ	पुरुणीय	वेतसु

वंदयिन	भृत्यन्	गुराधम
वैदधि	ध्वजय	गुध्रयस्
वैशत	सावरण	सृजय
मकुपूत	साङ्गय	सोमक
शाण्ड	साहदेव्य	स्वनय
शौरदेव्य	सुहृत्वन्	हिराणिन्
शुतरथ	सुदास	

[सै. सं.]

१ उदकशैल्यायन	भरत	सगर
२ केशी दाम्य	भालदन	सत्राजित्
कलुनिजमानकि	वेन	सालकाभि
३ परयाद्धार	शार्याद	जय
पूद	इशव	सोदास
पौरुरस		

[अथवेदेद]

अतिथिगव	नृवमाण	याद्व
आनु	प्रसदस्यु	वैयश्व
आयु	परिभित्	इयावक
इक्ष्वाकु	पुर्धा	सुदास
कौर	पांरकुत्ति	सुधवस्
सुवंस	मान्धातु	हर्म्य
सुर्वाति		

[काठकसंहिता]

१ दिवोदास भूमसेनि

[संहितेतर]

१ अंगवैरोचन	१० इक्षोत देवपि,	३१ जनक
२ अमालतनु	११ क्षौमक	३२ जनमेजय
३ आश्वरातिमानं-	१२ उग्रसेन	३३ जानक
राधि	१३ उच्चधवस्	३४ जैप्रायणसहो-
४ अपाच्य	१४ कौपयेय	३५ जैवल-नैवलि
५ अभिप्रतारिन्-	१५ ऋतुपर्ण	३६ दक्षपार्वति
[काशसेनि]	१६ क्रपम	३७ दुर्मुख
६ अमित्रतपन	१७ एकदशाश-	३८ दुष्टरीतु
शैव्य	१८ मानुतंतव्य	३९ देवकीपुत्र
७ हरिदम सन्धुत	१९ ऐश्वराक	४० देवराजन्
८ अश्वपति	२० ओग्रसेन्य	४१ देवाप
९ अममाति रथ-	२१ आपतस्तिनि	४२ देवायुष
प्रोष्ठ	२२ कामप्रि	४३ देवोदासि
१० आयाद्य	२३ कादि	४४ दान्योति
वाश	२४ केकय	४५ दैतयन
११ इक्षुप्र भाज-	२५ कोक	४६ धानत्रय
येय	२६ शैत्य	४७ शततप-
	२७ गान्यार	

वैचित्र्याये	महत्त आवाक्षत	सात्राशित
१८. ध्वसन्	कामप्रि	शफाल
१९. नम्रजित	मानघात, याव-	नांतनु
२०. तद्वैषय	नाथ	शिबि
२१. नामाजित्	मानवैय	गुन वण
२२. नैपाधि	मुंससामथवर	गुलिमन्
२३. पांचाल	मुद्रल, मुद्रलानी	शैव्य
२४. पारिक्षित	युधार्थोष्टि और	शोध सात्रासाह
२५. प्रतादशमक	सैन्य	धृतसेन
२६. वरकप्रतापय	योगचारि	मनधुन, अरि-
२७. भगोरथ एक्वाक	रथप्रोत दाभो	दम
२८. भगाध्वन्	रोहित	सुखन् कैरिपि
२९. मयदभासमाल	वारकि	आयांयण
३०. भाष्किह	विदेप	सुखन् (सामय)
३१. मामसेन	बुद्धयुज अभिप्र-	सोसुप्रि
३२. मांमवैदर्भ	सारिन्	सोपपन्
३३. भमसेन	वैदर्भ	स्वाजित् नम्रजित्
३४. भमसेनि	वैदर्भ	हृदिध वैधस-
३५. कीषन	वैन्य	ऐक्वाक
३६. मनुष्यराग, मनुष्य	वैधत्	हिरण् नाम
३७. रागन्	घातानीक,	रणदा भ

१ उदन्कशौल्याय न.—प्राण आणि ब्रह्म एकच आहेत असे याचे विचार असल्याबद्दल बृहदारण्यक उपनिषदात (४. १, २) वर्णन आले आहे. तो विदेह देशाच्या जनक-राजाचा समकालीन असावा असे वाटते. तैत्तिरीय संहितेत [७. ५, ४, २] सत्रातील दशरानकतु हाच मुख्य भाग आहे असे त्याचें मत होते असा उल्लेख आहे. उदक हे नांव आहे व शौल्यायन हे पितृक नाव आहे.

२ केसिन् दाभ्ये अथवा दाल्भ्य.—दर्भाचा वंशज. शतपथ ब्राह्मणाप्रमाणे तो राजा होता व जैमिनीय उपनिषद्-ब्राह्मणाप्रमाणे तो उपेक्षित याच्या बहिणाचा मुलगा होता. पांचाल हे त्याचे प्रजाजन होते. म्हणून केसिन् ही त्याचीच एक शाखा असावी आणि त्याचे तीन वर्ग (व्यनीक) होते असे म्हणतात. धार्मिक विधांचे यापतीत त्याचे पण्डीक याच्याशी पटत नव्हते अशी एक कथा मैत्रायणी संहितेत आहे. हीच गोष्ट शतपथ ब्राह्मणात दुसऱ्या शब्दात दिली आहे व मैत्रायणी आणि तैत्तिरीय संहिता यावरून केशिन् हा सात्यकामि याचा समकालीन होता असे वाटते. पंचविंश ब्राह्मणांप्रमाणे एक साम अथवा एक गीताचा हा दृष्टा आहे असे दिसते, व हे गीत याला सुवर्ण पद्वाने कसे शिकविले याचा कोपीतकि ब्राह्मणात उल्लेख आहे. जुने वाङ्मय दर्भ हा ऋषि आहे असे मानिते आणि म्हणून शतपथ ब्राह्मणावरील टीपेत तो राजा असल्याबद्दलच या त्याच्या प्रजेचा

जी उल्लेख आला आहे तो कितपत गरा मानावा याबद्दल शंका उत्पन्न होते. कारण, तो ऋषि असावा हाच अर्थ बागला लागू पडतो. शिवाम जैमिनीय उपनिषद्ब्राह्मणावरहि जास्त मंत्रासा ठेवता येत नाही काळक संहितेत केशिन लोक असा जो उल्लेख आहे तो राज्यपददर्शितो असे उत्तर-कालीन ग्रंथकार (जे. उ. भा.) ग्रहात धरून चालतात. परंतु ते अयोग्य आहे.

३ परादणार.—ऋग्वेदोत्तर संहिताग्रंथ व ब्राह्मण ग्रंथ यामध्ये एक विशिष्ट यज्ञ करून पुत्र मिळविणाऱ्या पुरीच्या महान् राजांपैकी हा एक होय असा उल्लेख आहे. शतपथ ब्राह्मणा हेरष्यनाभ व शास्त्रायन यांतसुत्रात 'परा-आदणार' वेदेह अशी नावे दिलेली आहेत. त्यावरून कोसल व विदेह यांचा निकट संबंध असल्याचें सिद्ध होते. त्याच सुत्रात उल्लेखिलेल्या यज्ञाग्रंथ हेरष्यनाभ कौसल्य याचा उल्लेख 'परा' संबंधाने आलेला आहे. 'परा' हे विशेष नाम असून 'आदणार' हे पितृक नाव आहे. हा ऋषि आहे असे सायणाचार्य म्हणतात.

४ भासं दन.—मलदनाचा वंशज पंचविंश ब्राह्मण आणि काठक व तैत्तिरीय संहिता यात आलेल्या वरप्रभो हे पितृक नाव आहे. हा ऋग्वेदातील एका सूक्ताचा दृष्टा आहे.

५ परिक्षित—अथर्ववेदामध्ये एका रामाचें हे नाव आलेलें आहे. याच्या म्हणजे कुरुच्या राज्यात सुवत्ता व शासता यांचे साम्राज्य होते. ज्या ऋचातून याचे गुणवर्णन आलेले आहे, त्या ऋचाना मागाहून 'पारिक्षिला' असे नाव पडलें. अग्नि मनुष्यात राहतो म्हणून ब्राह्मण ग्रंथात त्याला परिक्षित असे नाव दिलेले आहे. याच कारणास्तव या नावाचा मानवी राजा झालाच नाही असे रॉय व ड्यूमकोल्ड यांचे जे मत तें कदाचित बरोबर असू शकेल पण निश्चित असे काहीच सांगता येत नाही. शिमेर व ओल्डेनबर्ग हे दोघेहि हा राजा होता हे कबूल करतात व या गोष्टीला आधार म्हणजे उत्तरकालीन वैदिक ग्रंथात जनमेजय राजा पारिक्षित हे पितृक नाव धारण करतो ही गोष्ट होय हे जर खरे असेल तर परिक्षित मागाहून झाला असावा. कारण, ज्या अथर्ववेदाच्या लेखात त्याचें नाव आलेले आहे तो खात्रीने मागाहून लिहिला गेला असावा. इतर कोणत्याहि संहिता ग्रंथात हा शब्द आलेला नाही. महाभारतामध्ये या परिक्षिताला प्रतिशब्द याचा आज्ञा व प्रतीपाषा पणजा असे म्हटले आहे व शिमेर अथर्ववेदातल्या दुसऱ्या एका मागाहूनच्या लेखात आलेल्या प्रातिमुवन् व प्रतीप याच्याशी याची तुलना करतो व हे त्याचें कारण बरोबर दिसते. पण देखापि य संतनु याचा प्रतीपाशी संबंध जुळविणे शक्य नाही.

६ दिवो दास भेग से गी—भामसेनाचा वंशज. हा शब्द काठक संहितेमध्ये आरोग्याचा समकालीन म्हणून आलेला आहे.

‘अ ग वै रो च न — ऐतस्य ब्राह्मणस्य अधिपतिः राजाच्या मदीत याबा उद्भव आहे याचा उद्भव आनय या नावाचा पुरोहित होता

‘अ मा त घ मु — हा काशीचा राजा कश्यप असून बालाही नामक एका अधिमानी ब्राह्मणाला आत्मविषयें मृतत्व सिध्दीत असे असें मूढधारण्यक व कौपीतकि उप निपदात वर्णन आहे येंदधर्माय पुस्तकातील अज्ञातचतु आणि हा एवच असें मानता येत नाही

‘अ न्य श ति ज्ञान त पि — हा राजा नमताना यस्मिन् सात्यहृष्याने यागकृद् राजमय यज्ञ करविला व त्यामुळे तो सर्व पृथ्वी जिंकण्यास समर्थ झाला यस्मिन् सात्यहृष्याने जेव्हा पौरोहिष्याचा आठवण देऊन त्याबद्दल वृक्षास मागितले तेव्हा उत्तर देऊन जिंकण्यावर सर्व पृथ्वीचा राज्य-आपणास देऊन मी आपला सेनापति होईन असें त्यानें रागानें उत्तर दिले यावर अत्यरानें म्हणाला तू मला कसाविलेस कारण उत्तर देऊना जिंकणे मनुष्याच्या स्वाधाने नाही नंतर सात्यहृष्याने आपल्या तप सामर्थ्याने आयरताच सामर्थ्य काढून घेऊन त्याला हतयल घेले आणि शिब राजाचा मुलगा अभिनवतपन इमिन यागकृद् त्याचा वध केला (ऐ न ८ २३)

‘अ वा च्य — नीच्य आणि अवाच्य ही पश्चिम दिशेच्या लोकांची नावे आहेत असा ऐतरेय ब्राह्मणात उल्लेख आहे

‘अ मि त्र ता रि न का श ये नि — जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मण छांदोग्य उपनिषद् व पंचविश ब्राह्मण यात हा तत्त्व-ज्ञान विमोदात निमत असे असा उल्लेख आहे हा कुद-व्यातील एक राजपुत्र होता व तो क्रिस्त अस्तत्वाच्या मुलांनी त्याची मालमत्ता वाटून घेतला असा जैमिनीय उप निषद् ब्राह्मणात उल्लेख आहे

‘अ मि त्र त प घ मु नि न सै च्य — दिवीचा मुलगा यानें आयरानें ज्ञानतपिचा वध केल्याचा ऐतरेय ब्राह्मणात उल्लेख आहे. अभिनवतपन हे शत्रुताभन या अर्थी विवेचन आहे

‘अ श्व प ति — हा कश्यप देशाचा राजा असून यानें प्राचीनमाल यास व दुमच्या काही ब्राह्मणांना शिक्षण दिल्या बद्दल छांदोग्य उपनिषद् व शतपथ ब्राह्मण या ग्रंथात उल्लेख आहे

‘अ स मा ति रा य प्रो ट — जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणात स्पष्ट छलासील इक्ष्वाकु राजा असमाति आणि त्याचे उपाध्याय गौतमन याच्या भाऊणाची गौट आटवते ही आध्यात्मिका ऋग्वेदातील एका उद्देशाबद्दल आली असावी परंतु तेंच असमाति हें वध विवेचन आहे नंतराची गात्र शशी आहे की, विरान्ता आदि आहुति या दोन अनुषंगी छलापायायान सोडून देण्याबद्दल राजाचे वध केलेला आणि त्याच्यापुढें मुखधूला वय कटावला परंतु त्याच्या भावांनी त्याला ऋग्वेदातील १०, १० या सूक्ताच्या अष्टानें गिबत केले असा पंचविश ब्राह्मण व मद्देसही या ग्रंथात उल्लेख आहे

‘आ वा ष्य — ऐतरेय ब्राह्मणात या राजाच्या राजसूय यज्ञात नारद पुरोहित होता असा उल्लेख आहे ‘सेत पीठमं वरं कौशाच्या भाषाविराप्रमाणें हे ‘आवष्ट याचा राजा’ असे स्थानिक नाव असावे नंतर ‘आवष्ट’ म्हणून ब्राह्मण जातीचा पुरुष आणि वैश्य जातीची स्त्री याच्या पासून होणारी सर्वात अवा अर्थ रूढ झाला,

‘इ द्र शु म्म मा ल वे य वे मा प्र प य — अग्निवेशानुराये धर्म काय आहेत या बाबतीत इतर पुरोहितांपरोबर याचे मतैक्य होत नसे याला अश्वपति केकेय यानें विद्या शिकविली होती शतपथ ब्राह्मणात याचा उल्लेख या नावानें धार्मिक विधीत बऱ्याच वेळा उल्लेख आला आहे

‘इ द्रो त दे वा प शी न व — यानें जनमेजयाच्या अश्वमेध यज्ञात पौरोहित्य केल्याबद्दल शतपथ ब्राह्मणात उल्लेख आहे ऐतरेय ब्राह्मणात जनमेजयाचा पुरोहित तुर कावयेय हा होता असा उल्लेख आहे जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणात हा श्रुत याचा शिष्य होता असा उल्लेख असून बस ब्राह्मणात हि याचा उल्लेख आला आहे ऋग्वेदातील देवापात्या व याचा काही राबय नाही

‘उ प्र से न — शतपथ ब्राह्मण आणि गाथा यांमध्ये हा भीमसेन, धृतरसेन व जगन्जय याचा आज असत्याबद्दल उल्लेख आहे आणि अश्वमेध यज्ञ केल्यामुळे याची पापापासून मुक्ता झाल्याचाहि उल्लेख आहे.

‘उ वै थ व स की प ये य — हा कुरूचा राजा आणि वेशिन् याचा मामा असत्याबद्दल जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणात उल्लेख आहे उपमश्रुस हा कुदध्रवणाचा मुलगा होता आणि ही नाच सारणी दिसतात म्हणून याचा कुरूची संबंध असावा असें दिसते

‘ऋ तु ष णं — यांधायन धातूमातील ब्राह्मण प्रथा-सारख्या एका उताऱ्यावरून हा अंगान्धू याचा मुलगा आणि ‘शफाल’ चा राजा असावा असें वाटते आपस्तव धातू सुत्रात ‘ऋतुषणं कयोवधि अरयाधिनौ’ असा उल्लेख आहे.

‘ऋ प थ — हा यादवत याचा आनुवत्त व भिक्षुसत्ता राजा असून अश्वमेध करणाऱ्यांपैकी एक होता असा शतपथ ब्राह्मणात उल्लेख आला आहे शतपथ ब्राह्मणात गौरवाति याच्या नावावर जी गाथा आहे तिचा हाच बहुतेक जनक असावा असा त्या ग्रंथात उल्लेख आहे

‘ए वा द्वा ध मा मु त त च्य — सूयादयापरोवर होम करणाऱ्या (उदित होमी) राजाचे हे नाव आहे असा ऐतरेय ब्राह्मणात उल्लेख आहे हा नगरिन ज्ञानधृतेय याच्या समकाली होता

‘ऐ क्षा व — देवदत्ताचा यज्ञ. शतपथ ब्राह्मणाप्रमाणें पुढुत्त यानें हे आनुषंगिक नाव धारण घेतलें दुसरा ऐक्षक धर्मिण हा असून तो अष्टापक होता असा जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणात उल्लेख आहे राजा हरिधर हा पंचव

एवम् । असत्याचा एतरेय ब्राह्मणात य त्र्यम्ब हा एव्हाक असत्याचा पचविश ब्राह्मणात उल्लेख आहे

“ओ प्रयं न्य — एतरेय ब्राह्मणात राजा युधाप्रोष्ठि याचे हे पैतृक नाव आहे

“ओ पत स्वि नि — शतपथ ब्राह्मणामध्ये राम याचे हे पैतृक नाव आहे

“काम मि — एतरेय ब्राह्मणात मरुत याचे हे पैतृक नाव आहे सेंट पाटमे बगे कोशात असे सुचविले आहे की तो पाठ ‘काम मे’ ‘दृष्ट्यापूर्ण करणार’ असे वाहिन सायणतार्य काम मि हे मरुत याचे अवरोपण आहे अन् भाष्यात म्हणतात

“काशि, काश्य — काशि (अनेकउचनता) म्हणजे काशाचे लोक आणि काश्य म्हणजे काशाचा राजा धृतराष्ट्र हा क्षात्रीक साम्राजिताकडून पराभूत झाला आणि त्याचा परिणाम असा झाला की, पुन्हा ब्राह्मणांचे सर्वस्व हर्षिपयत काशी लोकांनी यज्ञ करावयाचे बंद ठेविले असे शतपथ ब्राह्मणात (१३५,१,९) म्हटले आहे साम्राजित हा भरत होता अजातशत्रु हा काशीचा राजा होता अर्थाह

उल्लेख आढळतो आणि उद्दालक याचा समकालीन भद्रसेन अजातशत्रुह हाहि काशाचा राजा होता काशि आणि विदेह हे जयज्ये तातेवार्दक होत कारण भुगोलरूपा त्याची जगा मिवा स्थान याचा विचार केरयास सस होण त्याभाषिक होते. कीप्राप्तिके उपनिषदात ‘काशि—विदेह’ हे सामासिक नाव आले आहे. बृहदारण्यकउपनिषदात गार्गा म्हणते

की अजातशत्रु हा काशि मिवा विदेहचा रा । असावा. शाक्यायन सूत्रात काशि कोसल आणि विदेह याचा एरच पुराणहूत होता असा उल्लेख आहे बौधायन श्रौत नात काशि आणि विदेह हे अगदी नजिक आहेत असे म्हटले आहे वेबर म्हणतो की काशि आणि विदेह हे दोन्ही मिळून उशीनर होतान आणि हे नाव वैदिक काव्ययात पारच क्वचित् आले आहे ज्याप्रमाणे कोसल आणि विदेह

याचा मिळून सचच होता त्याप्रमाणे गोपथ ब्राह्मणात काशि आणि कोसल हे काशि—कोसल्य या सामासिक नावात गोत्रिले आहेत. काशि नाव जरी जुने नसले तरी ते वाहर मात्र जुने आहे पारण अध्वर्यवादीतील वरणावती नदीचा वाराणशी (काशी) शी संबंध असावा हे स्पष्टच आहे की, जर काशि—कोसल आणि विदेह हे एर होते तर त्यांचा कुरुपचालाच्या वादोतरी वैरभाव सधय असावा या दोन

मोठ्या राष्ट्रात त्यावेळी राजकीय वैरभाव व त्याचप्रमाणे सत्सृतीमध्ये योद्धाकार प्रमाणात मिश्रता होती ह अनुमान योग्य दिमतें कोसल आणि विदेह या राष्ट्रांतील आर्य-सु राग्येच्या प्रगतीच्या स्थितिवद्दल शतपथ ब्राह्मणात या

वळचा स्पष्टदत्तकथा सापडते आणतें ब्रह्म सररतच व रारे केद्रस्थान कुरुपचाल देश होता याबद्दल एक आधार आहे भुगोलरूपा स्थलावरून विचार केला असता कोसल व विदेह हे कुरुपचालाच्या अगोदरचे रहिवासी होते, तरी

ब्राह्मण सभ्यते स्थाना कुरुपचालाच्या कट्टनच मिळाली पथिगोपेक्षा पूर्णगण अरा कमी सत्सृत होता हे समवत, आणि तो भाग ब्राह्मणाच्या धार्मिक वचस्वाच्या व मीं आघात होना कारण मुद्राचा चळवळ प्राच्य होती व बुद्धप्रयत्न-क्षत्रिय वरच्या पायराचे होते असा उल्लेख आहे मगपदेशा-ताल लोक कमी धार्मिक होते म्हणून त्यांना वैरभावाने

वागविले जात असे ही गोष्ट वरील विधानास पुष्टि देते, आणि ती वाजसनेयि संहितेंत आहेहि कोसल, विदेह आणि काशि या खरोखर मागाहून माहित झालेल्या कुरु पचालाच्याच शाखा असल्या हे समवतें, आणि त्याच्यातील अतर व मूलच्या रहिवाशावर ठिला तावा यामुळे त्यांनी आपली ब्राह्मणसंस्कृति गमाविली शतपथ ब्राह्मणातील आर्यांच्या देशांतरासधर्मी दत्तकथेचा शब्दशा भाषांतराने वरील प्रमेयास जरी दुसोरा मिळवा तरी ते प्रमेय तितकें

गोरदार नाही.

“काश — हा सनासह नामक पचाल राजाचा पुन होता असे शतपथ ब्राह्मणात सांगितले आहे

“कोसल्य — कोसल पुन शतपथ ब्राह्मणात पर आद्र-नार याचे आग्नि शाक्यायन श्रौतसूत्रात हिरण्यनाम याचे हे नाव आहे प्रश्नोपनिषदात आश्वलायनाल (कोसलदेशचा म्हणून) कांसरय आणि गोपथ ब्राह्मणात ‘काशि’ याला ‘काशाचे लोक’ (वाशि—कोसल्या) असे म्हटले आहे प्रश्नो-पनिषद् ११ या ठिकाणी याचे नाव आश्वलायन असावे

अने दिततें परतु ११ या ठिकाणावरून हिरण्यनाम कोसल्य हा राजपुत्रहि असावा असे दिसतें पहिला रामपुन असावा किंवा नाही, याबद्दल शका अहे

“गाम्धार — नमजिद नावाचा एक गाम्धार राजा ऐत-रेय ब्राह्मणात आहे शतपथ ब्राह्मणात याचा किंवा दुसरा स्वर्णिनाप्रसिध्ति याचा नमजिद असा उल्लेख आहे

“अन क — विदेहाच्या राजा. याचा उल्लेख शतपथ ब्राह्मण, बृहदारण्यकोपनिषद्, जैमिनीय उपनिषद्ब्राह्मण व बौधायनिके उपनिषद् या ग्रंथात प्राप्तुयाने आलेला आहे. हा जनक राजा यासर्ववर्ष वाजरासेय व येनेकेतु आरणेय याचा व ह्मीर ऋषाचा समकालीन होता. अजातशत्रु याच्या अमहानीत या जनक राजाची त्याच्या औदासीवद्दल व योद्धाचा पाया जे ब्रह्मज्ञान ते काय आहे यासधर्मी वाद-विवाद करण्यावद्दल फर प्रसिद्ध आहे या जनक राजाचे

कुरुपचाल देशातील ब्राह्मणाशी निष्ठ दळणवळण होते ही गोष्ट लक्षात ठेवण्यासारखी आहे कारण लावहन एक अशी गोष्ट सिद्ध होते की उपनिषदातगत सात्विक ज्ञानाचे

साहेरपर कुरुपचाल देशच होता पूर्वकडील देश नव्हता अतपथ ब्राह्मणत असा एक उल्लेख आलेला आहे की तो ब्रह्मपदास गला. याचा अर्थ इतकाच की त्याची क्षत्रिय ही जात न बदलता तो ज्ञानाने ब्राह्मणत्व संपादित झाला

जनकाच्या नावाचा उल्लेख मुदील ग्रंथातहि आलेला आहे

तैत्तिरीय ब्राह्मणात यांना पुराणकालीन महत्पुरुषांचे महत्त्व आलेले आहे. शाखायन धीतसूनात त्यांच्या नावावर सप्त-
रान नावाच्या एका कथा उल्लेख आलेला आहे. ज्या अर्था
जनक राजा अजातशत्रूच्या समकाली होता आणि हा
अजातशत्रू व पाल्यप्रघातील अजातशत्रू या दोघांनी एकच
व्यक्ती होत असं मानलं तर जनक राजा ख्रिस्त शकापूर्वी
६०० वर्षे अगोदर होऊन गेला असं मानणे चुकीचं होणार
नाहीं. पण या विचारसरणीत एक चूक होते ती अशी की,
अजातशत्रू हा कर्नाचा राजा होता व अजातशत्रू हा मगध
देशाचा राजा होता व त्याचा संघर्ष काशीशी फक्त कोसला-
धिपति पसेनादे याच्या मुलेशां लक्ष स्वावित्यामुळे आला
शिवाय दुसरा एक अशी अचूक उपरिस्थित होते की हे
दोघी अजातशत्रू एरुच मानलं तर बुद्ध धर्माचा उदयकाल
उपनिषदांतल तत्त्वज्ञानाशी समकालीन होऊ लागेल
पण वस्तुस्थिती अशी आहे की उपनिषदे अत्यंतूनून
असली तर बुद्धजन्माच्या अगोदर खास लिहिली
गेली. दुसरे अर्थ की विविधतर किंवा प्रसेनजित (पसेनादे)
हे जे राजे होऊन गेल व ज्यांची महत्ति बौद्धग्रंथात वर्णिली
आहे त्यांचा वैदिक प्रभाव मागमूगही नाही. काही लोकान्या
मते विदेहाचा जनक राजा हाच सतिचा थाप होता. परंतु
हे मत मुझा सर्वस्वी खरे मानता येत नाही. सूनप्रपा-
मध्ये जनकाचे असे वर्णन आहे की तो एक प्राच्य राजा
होऊन गेला व तो अशी वेळी की लक्षाच्या लोला पुढे
जो मान मिळू लागला तो त्यावेळी कमी मिळत असे.

३ जनमेजय.—‘मनुष्यात प्रवृत्त करणारा’ असा या
शब्दाचा अर्थ आहे हे नाव एका राजाचे असून ब्राह्मण
कालात तो राजा पारसित या नावाने प्रसिद्ध होता. शतपथ
ब्राह्मणात या राजाबद्दल अशी माहिती आली आहे की, या
राजाबद्दल पुष्कळ अश्व होते व ते श्रात झाले म्हणजे त्यांना
मथुर येथे देऊन तो तागेतवाने वरीत असे. शिवाय तो
अश्वमेध यज्ञ करीत असे. याच्या राजधानीचे नाव
शतपथ व ऐतरेय ब्राह्मण या ग्रंथात उद्धृत केलेल्या गाथे-
प्रमाणे आसंदवित हे होते. त्याचे धू उमसेन, भीमसेन व
भुतसेन यांनी अश्वमेध यज्ञ करून आपल्या पापाचे क्षालन
करून घेतले अशी कथा आली आहे. ज्या पुरोहितांनी या
जनमेजयावरित अश्वमेध यज्ञ केला त्यांचे नाव इतंते द्वापि
क्षानक असे होते. परंतु ऐतरेयब्राह्मणप्रमाणे ते नाव तुर-
वापयेय असे होते. या ब्राह्मणग्रंथात अशी एक कथा आली
आहे की, या राजाने एका यज्ञाच्या वेळी कश्यपानान योला-
यता भूतवीराकडून यज्ञ करविला परंतु नंतर अस्तित्म्याच्या
आग्रहावरून पुन्हा त्याने कश्यपानाच योलाविले. जनमेजय
हा बृह राजा होता. गोपयब्राह्मणात त्याच्याबद्दल तो एक
प्राचीन काळाचा मोठा पुत्र होता याचा अर्थाने एक दास्या-
स्पद गोष्ट आली आहे.

३ जानक — (जनकाचा वंशज.) हा शब्द वदिलाच्या
नावावरून आलेला असून ऐतरेय ब्राह्मणात ऋतुविदांचे नाव
म्हणून आलेला आहे. तैत्तिरीय संहितेत ऋतुवित् जानकि
हे नाव आले आहे जानक हे बृहदारण्यकोपनिषदाप्रमाणे
अवस्थूण याचे पितृप्राप्त नाव म्हणून आलेले आहे. पण
या उपनिषदात जानक हा जानकि या शब्दाचा निःसंशय
अपवाद आहे.

३४ जै प्रा व ण स हो यि त — ऋतकसंहितेत राजसूय यज्ञ
करणाच्या राजाच हे नाव आहे आदरच्या मते हे विशेष
नाम आहे व त्याने स्वमतपुष्टयर्ष जैन याचा वंशज जैन-
यणि (पाणिनीने केलेल्या गणकादि) या रूपात उल्लेख
केला आहे. पण हे उल्लेख ठेविले पाहिजे की, कापिष्ठल संहि-
तेच्या तत्त्वज्ञानाच्या लक्षात हा पाठ निराळा आहे व तेथे हा
शब्द विशेषनामाची वापरला आहे असे दिसत नाही. कारण
तेथे वर्ण्यविषय इह हा असावा. हाच पाठ एकदरीत बरो-
बर असावा, कारण सर्व ऋचा सर्वसामान्य असून प्रत्येक
अश्वमेध करणाऱ्या राजाला लागू पडणारी आहे.

३५ जै व ल विं या नै व लि — हा शब्द बृहदारण्यक व
छांदोग्य उपनिषदात प्रवाहणाचे पितृप्राप्त नाम म्हणून
आला आहे. जैमिनीय उपनिषद्ब्राह्मणात जैवलि म्हणून जो
राजा आला आहे तो हाच होय.

३६ द क्ष पा वं ति — (पर्वताचा वंशज) शतपथब्राह्मणात
वोणतेंस एक प्रत केल्पायदल याच्या नावाचा उल्लेख आला
आहे. हे तत त्याचे वंशज दाक्षायण हे पुढे बालवित असत.
वारण त्यामुळे ब्राह्मण-कालापर्यंत त्यांना राजाचा मान
मिळत होता. या दक्षाचे नाव कैपतकि ब्राह्मणातही आलेले
आहे.

३७ दुर्धु र्धु — ‘कुलप चेदरा असलेला’ असा याचा
अर्थ असून हे नाव ऐतरेयब्राह्मणात एका पाचाळाचे (पांचाल
देशाच्या राजाचे) आहे या पांचाल राजाने सर्व जग
जिंकून दाक्षायणदल व त्याचा पुरोहित बृहदुक्थ नावाचा
अवस्थायद्वय हे ब्राह्मणात उल्लेख आहे.

३८ दृष्ट र्धु त्र — ‘ज्याचा परामर्श करणे अवघड आहे
असा’ हे संज्ञक नामक लोकांच्या राजाचे नाव आहे.
याच्या नगात ददा पित्र्यायत अवलेल्या राज्यावरून तो
क्षुत झाला. पण शतपथ ब्राह्मणात सांगितल्याप्रमाणे
बाहिरूक प्रातिपीय याच्या प्रतिनारास न लुमानता चरान्स्थ-
पतीने पुन्हा त्याच्या गादीवर त्याची स्थापना केली.

३९ दे व की पु त्र — देवकीचा मुलगा कृष्ण हे नाव छांदो
ग्योपनिषदात आले आहे महाभारतात असे म्हटले आहे
की, कृष्णाची आई देवकी ह्या थाप देवक या नावाचा
होता. रोमचे असे मत आहे की, देवक हा संपत्तीचा
राजा असावा व अशाच अर्थी महाभारतात त्याचा उल्लेख
आहे (१).

१० दे व रा ण न्.—याच' उघड अर्थ ब्राह्मणवंशातला राजा असा आहे. हा शब्द पंचविशब्राह्मणांत 'देवराजाचें साम्य' या समुच्चयात आला आहे.

११ दे वा प.—'देवापीचा वंशज' हे नाव जैमिनीय उपनिषद्ब्राह्मण व शतपथ ब्राह्मण यांत इंद्रोताचें पंतुक नाव म्हणून आले आहे. या देवापीचा प ऋग्वेदातील देवापीचा कोडी संघय नाही.

१२ दे वा घृ थ —'देवाघृथाचा वंशज' ऐतरेयब्राह्मणात हें घनूच पंतुक नाव आलेले आहे.

१३ दे वी दा ति —'दिवोदासाचा वंशज' हें कौपीतिक ब्राह्मण व उपनिषद् यामध्ये प्रतर्दनाचें नाव म्हणून आले आहे. हा दिवोदास म्हणजे ऋग्वेदातील प्रसिद्ध दिवोदासच की काय समजत नाही.

देवः पे ति.—'दुपताचा वंशज' हें ऐतरेय व शतपथ-ब्राह्मणात भरताचें पंतुक नाव म्हणून आले आहे.

१४ द्वि त व न —'द्वितवनाचा वंशज' शतपथ ब्राह्मणात उल्लेखिलेला अश्वमेधाचा कर्ता व मत्स्य देशाचा राजा जो ध्यसन् त्याचें हें पंतुक नाव आहे.

१५ धा र्ज ज य —'धर्मनयाचा वंशज'. वंशब्राह्मणाप्रमाणे अग्न्याचें पंतुक नाव आहे.

१६ धृ त रा ण व यि प्र वी र्थ.—'विचित्रवीर्याचा वंशज' काठकसंहितेत हें नांव एका ठिकाणी आले आहे. पण हा लेख अत्यंत दुर्लभ आहे. हा धृतराष्ट्र देशाचा राजा असून त्या देशापासून काही अंतरावर रहात असावा. हा धृतराष्ट्र आणि ज्याच्या परामशे अश्वमेध यज्ञाच्या प्रसंगी शतानीक साम्राजिताचें वेला तो काशीचा राजा व शतपथ-ब्राह्मणात उल्लेखिलेला धृतराष्ट्र हे सवे एकच होत असें न मानण्यास काही सवलत कारणे नाहीत असें मेक्डोनेल म्हणतो. साम्राजित हा भारत होता यावरून कुहपाचाल हा धृतराष्ट्र नसावा असा त्यास सहाय येतो काठकसंहितेत धृतराष्ट्राच्या बकदास्य याशी यादवीवाद शास्त्राचा उल्लेख आहे ही गोष्ट खरी, पण शतपथब्राह्मणात उल्लेखिलेला धृतराष्ट्र राजा हा पंचाल होता असें खरी श्रुती धरलें तरी प्रथम उल्लेखिलेला धृतराष्ट्र कुह होता, किंवा या तंत्र्यावरून कुह व पंचाल यामध्ये पूर्वीपासून वैर होते अद्या प्रकारची अनुमाने करणें चुकीचें होईल अशी त्याची विचारसरणी आहे आता महाभारतात धृतराष्ट्र विचित्रवीर्य व धृतराष्ट्र यांचे संध दखविले आहेत. पण हे सर्वच पूर्वकालीन सोप्या विभूतीसमयाने जो घोटाला केलेला असतो त्यामुळे येतात असें त्याचें म्हणणें आहे. परंतु महाभारतातील परंपरादि अधिक जुनी असण्याच्या समय आहे.

१७ ध्व स न्द्रु त व न —'द्वितवनाचा वंशज' शतपथब्राह्मणात सरस्वती नदीचे काठी यज्ञ करणाऱ्या मत्स्य लोकांच्या राजांचें हे नाव आहे.

१८ न भ मि तु —'दा गान्धार देशाचा राजा असून ऐतरेय ब्राह्मणात पर्वत, व नारद यांनीं याचा राज्याभिषेक केला अशी कथा आली आहे. शतपथ ब्राह्मणात या राजाचें नांव स्तर्गित याच्या पुत्राबरोबर आले आहे व त्याच प्रथात या दोघांपैकी एकाचें दिलेल्या एका धार्मिक विधीची बरीच यत्ना केली आहे.

१९ न द नै प थ —'शतपथब्राह्मणात याचा उल्लेख आला आहे. हा मानवी राजा असावा व त्यानें जे विजय संपादिले त्यामुळे त्याची यमाशी तुलना केली असावी. याच ब्राह्मणभयात याचा दक्षिणेकडील यज्ञातील अग्नि असें म्हटल्यावरून हा बहुतेकच दक्षिण दिशाचा राजा नसायम हा मानिला आहे त्याप्रमाणे हाहि दक्षिणेकडील राजा असावा नव्हे आणि दमर्धतीपति नल हे एकच असावेत.

२० ना न भ मि तु —'नम्रमिताचा वंशज' शतपथ ब्राह्मणात स्तर्गिताचें हें पंतुक नाव आहे.

२१ नै पि थ —'शतपथब्राह्मणात हें नांव आले आहे व ते दक्षिणेकडील राजाचें विशेषण म्हणून आले आहे. याच नावाचें पुढे प्रचारात आलेलें नैपथ हें रूप होय व ते सै. पी. केशवलाहि मान्य आहे. नव्हे आणि नल हे एकच होत. कारण 'उल्लेखीरमेद' असा निबन्ध आहे. वदाचित याला निपथ देशाचा राजा म्हणून नैपथ म्हटलें असावे. व दमित् नैपिथ हेंच रूप बरोबर असावे.

२२ ना वा ल —'या शब्दाचा अर्थ पंचाल लोकांचा राजा असा आहे. ऐतरेय ब्राह्मणात हा शब्द दुर्मुखाला लाविलेला आहे व शतपथ ब्राह्मणात शोणात लाविलेला आहे. जैमिनीय उपनिषद्ब्राह्मणातहि हा शब्द आलेला आहे.

२३ पा रि क्षि त —'परिक्षिताचा वंशज'. ऐतरेय व शतपथ ब्राह्मणात जनमेजयाचें पंतुक नाव म्हणून हा शब्द आलेला आहे. हे पारिक्षितीय, शतपथब्राह्मणात व शास्तायन धीत-युनात अभ्यमेघयज्ञकर्ते म्हणून आलेले आहेत. त्यात जो याचा आहे तीत जनमेजयाचे उपसेन, धृतसेन व भीमसेन या नावांचे भाऊ होते व त्यांना पारिक्षित हें नाव देत असल्याचा उल्लेख आहे. बहुदाख्यकोपनिषदात ते कंटि गेले याबद्दल बरीच तालिक चर्चा केलेली आहे. या उपनिषद्-कालाच्या अगोदरच हे पराणें नामनेचे झाले होते असें स्पष्ट दिसते. हे पराणें जे उच्च पदवीला पोचले होते त्या बरोबरच काहीतरी विशेष ज्ञानप्राप्त होता व त्याची निष्कृति ब्राह्मणाच्या मताने त्यांनी अश्वमेध करून व उपाध्यायास गुपलरु दक्षिणा देऊन केली असावी हेहि स्पष्ट आहे. येवर म्हणता या कथेंतच महाभारतात वर्णिलेल्या कथेचे धोन असावे अवयवेवादा आलेल्या पारिक्षितासंबंधीच्या मजनाच पुढे 'पारिक्षित्य' हें नाव दिलें असावे.

२४ प्र सी द द्ये र्थ ऋ —'याच उल्लेख शतपथ ब्राह्मणात आला आहे. याचा उल्लेख दाक्षायणाबरोबर यज्ञात हवन करतांना व गुह्य साधने याचा शिकवितांना आढळतो.

नंतर हाच सहदेव सान्नेय झाला असता. दुसऱ्या एका उताऱ्यांत याला सुप्त सान्नेय याच्या संवधात आणिले आहे. एगलियच्या भताप्रमाणे याला धिक्कोचा राजा ठरविले पाहिजे. तो इमावत्याचा वंशज होता. एका प्रतीदर्शनाचे उल्लेख जैमिनीय उपनिषद्ब्राह्मणात आढळतो.

“वा लिह क प्रातिपीय.—हे नांव शतपथ ब्राह्मणांत एका कुल राजाच म्हणून आले आहे. सूर्ययाचा दुधरीतु पौस्त्यायन हा पुन्हा राजा होऊ नये म्हणून याचे वराच अटयला आणला, परंतु त्यांत त्याचा अपयश आले. व पौस्त्यायन हा ‘देवोत्तरसु पाठ व चाक्रस्थपति’ याच्या मदतीने आपल्या पूर्वजाच्या गादीवर बसला. प्रतिपीय हे विशेषण करा चमत्कारिक आहे. शर याचा संबंध प्रतीपाशी लावावयाचा असेल (याचाच तो इतिहास भंयात (भारतात) मुलगा आहे.) तर हे रूप चमत्कारिक (चूक या अर्था) आहे. क्षिरम याचे ‘प्रातीपीय’ असे रूप करतो महाभारतात हा चारिहिक या रुपांत आहे व त्याला देवाधि आणि शततु याचा भाऊ बनविले आहे व प्रतीपाचा मुलगा असेही म्हटले आहे. या कथेवरून याच्या फालाचा निर्णय करणे फार कठिण आहे कारण यास्तविक देवाधि हा ऋषिपणाचा मुलगा असून एक ऋषि होता व शततु हा कुरुचा राजा असून त्याचा वंशाचा पत्ता लागत नाही. परंतु तो बहुधा प्रतीपाचा मुलगा असताना, प्रतीप हा वेदाना परिक्षिताच्याहि मागाहून आला आहे व तो परिक्षित तर त्याचा पणू आहे. बहुधा यत्हीक हा प्रतीपाचा वंशज असता. त्याने चारिहिक हे नाव का धारण केले हे सांगणे कठिण आहे. कारण त्याचल काही पुरावा सापडत नाही. परंतु चारिहिक हे देवाचे नाव असून त्यावरून ‘तारुत्यास्तले’ या न्यायाने हे नाव पडण्याचा संभव आहे.

“भगीरथ ऐकनाक—इक्ष्वाकुवंशज. हे गांव जैमिनीय उपनिषद्ब्राह्मणात एका राजाचे म्हणून आले आहे. हा कुशुमांचालावरोर मित्रत्वाने गागत होता हा गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे. यावरून इक्ष्वाकु हे कुशुमांचाल लोकांवर मित्रत्वाने संबद्ध होते असे उरते व ते खुद्द भंयात लिहिल्याप्रमाणे हिंदुस्थानच्या पूर्वकडील नव्हते.

“अंगश्रित न.—वीर्यायन श्रौतसूत्रात ऋतुपर्णीच्या व्यापाचे हे नांव आलेले आहे. महाभारतात याला आंगसुरि असे नांव दिले आहे. ऋतुपर्णकर्मवीर्य हेच अंगश्रितना होता असा उल्लेख आपस्तंब श्रौतसूत्रात आला आहे.

“अयद आ स मा त्व.—असमतीचा वंशज. जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणांत हे एका राजाचे नाव आहे. ओरटेज याच्या मताने हे नांव ‘अभयद’ असे असवे. परंतु हे शक्य दिसत नाही. कारण ‘अयद’ हे नाव पुराणांत आले आहे.

“वाकिह.—चक्रिह्याचा वंशज. पंचविशब्राह्मणांत हे शुनःस्कण्डाचे पैतृक नाव म्हणून आले आहे. बौधायन श्रौतसूत्रांत याला शिर्षाचा वंशज म्हटले आहे.

“भीमसेन.—जनमेजय पारिक्षित याच्या भावांचे हे नांव शतपथ ब्राह्मणात आले आहे. शौनकांनी भीमसेनाकडून यज्ञ कर्तव्याचा शासयन श्रौतसूत्रात उल्लेख आहे.

“भीम वैदर्भ.—विदर्भाचा राजा. सोमसाध्या ऐवजी दुसरा पदार्थ वेण्यामदल याचा पर्वत आणि नारद याच्या पासून सुप्रपंचरागत माहिती मिळाली होती. असा ऐतरेय ब्राह्मणांत उल्लेख आहे. सायणाचार्य या ठिकाणी भीम आणि वैदर्भ हे मित्र आहेत असे म्हणतात.

“भी वन.—धुवनाचा वंशज. हे निहक, ऐतरेय व शतपथ ब्राह्मण यांत ऐतिहासिक पैतृक नाव आले आहे.

“म दत्त आ विक्षित.—कम्प्रीचा मुलगा हे एका राजाचे नांव आहे. ऐतरेय ब्राह्मणात याला संवत्कडून राज्याभिषेक झाल्याचा उल्लेख आहे. शतपथ ब्राह्मणातील या राजाच्या चरित्रावरून याला ‘आयोगव’ म्हणत असत असे दिसते.

“मान्धातू यां व नाथ.—धुवनाच्याचा वंशज. गोपय ब्राह्मणात एका राजा म्हणून याचा उल्लेख आला आहे. कबन्ध थायवर्णाचा शिष्य विचारित याचा हा शिष्य होता.

“मार्गवेय.—हे राम याचे पैतृक नांव ऐतरेय ब्राह्मणांत आले आहे व तेथे त्याला श्यापण म्हटले आहे. कदाचित हा मृगय नामक ऋषीचा मुलगा असून श्यापण हे त्याचे कुलनाम असावे.

“सुंज सा मथ व सु.—हे एव या मनुष्याचे अथवा राजाचे नांव असताने, जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणांत व पर्वविश ब्राह्मण यामध्ये याचा उल्लेख आहे

“पुषा धी श्रि भी प्रसेम्य.—उग्रसेनाचा वंशज. पर्वत आणि नारद यांनी राज्याभिषेक केलेल्या ऐतरेय ब्राह्मणातील एका राजाचे हे नाव आहे.

“रथ प्रीत-दा भ्यः.—दर्भाचा वंशज. भैरवयोगी कीर्तित राजा वा अर्थाने आणि विशेषतः गुरु या नात्याने याचा उल्लेख आला आहे.

“रोहितः.—ऐतरेय ब्राह्मण व शाखायन श्रौतसूत्र यांत वर्णिलेल्या शुभःसोपाच्या प्रसिद्ध गोश्रीत हरिचंद्राच्या मुलाचे हे नाव आले आहे.

“वारकि.—शरकाचा वंशज, जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणांत कर्पाचे निरुप्रात नाव म्हणून याचा उल्लेख आहे.

“विदेध.—शतपथ ब्राह्मणात माथद नावाच्या एका मनुष्याचे हे नांव आहे. मागाहून ज्यांना विदेह लोक म्हणू लागले त्या विदेह देशाच्या राजांना हे नाव दिले होते. असे मानणे बरोबरच होणार नाही.

“वृद्ध सुश्रभ नि प्रशरिन्.—हे ऐतरेय ब्राह्मणांत एका राजाचे (राभ्याचे) नाव आले आहे. व त्यात त्याचा उपाध्याय शुचिवृक्ष गोपलायन याची स्तुति आली आहे. शाखायन श्रौतसूत्रात असा उल्लेख आहे की वृद्धसुश्रभ अभि-प्रतारिन् याने “विद्येममशस्रजयति” नावाचा वृक्ष केला.

त्रिष्टोम म्हणजे स्तुतिरूप मन्त्राचा (साम्राचा) तीन तीन वेळा आवृत्ति करणे अशा प्रकारचा राजानें केलला हा 'त्रिष्टोम-क्षत्रभूति' यक्ष एका पुरोहितास परत पडला नाही त्याच्या मतानें राजानें कफ क्षत्रभूति यज्ञच करावा, त्रिष्टोम करू नये असें होतें आणि या पातकासुद्धच या सम्राटात उरूचें पुरोद्वेष्टानात उरूचढण होईल असा शाप दिला, आणि त्याचप्रमाण पुढें घडून आलें (बराच स्थलां या ठिकाणी शाप देणाऱ्या पुरोहिताच्या नावाचा उल्लेख नाही व भविष्याचाहि संभव नाही)

१० 'तानी कसा प्राजित — ऐतरेय व शतपथ ब्राह्मणात नादीचा राजा धृतराष्ट्र याचा पराभव करून त्याच्या अश्वमेध यज्ञातील घोडा घेऊन जाणाऱ्या एका राजाचें हें नाव आहे. हा नि संशय भरत होता याचा अथर्ववेदातहि उल्लेख आलेला आहे व तेथे दाक्षायणासंबधानें 'दाक्षायण ब्राह्मणानें ज्याप्रमाणे शतानीकाला बाधिलें त्याप्रमाणें आम्हां तुला सुवर्णानें बाधितों' असा उल्लेख आहे

११ 'शिवि — हा उशानराचा मुलगा होता हा इद्राचा आश्रित असल्याबद्दल बौधायन श्रौतसूत्रात उल्लेख आहे इद्रानें 'वसिष्ठीय' नामक भूप्रदेशावर यज्ञ करून परब्रह्मण सून याची सुकता केला

१२ 'शुन कर्ण — बौधायन श्रौतसूत्रात हें एका राजाच नाव आलें आहे हा शिवि किंवा वसिष्ठ याचा मुलगा होय यानें सवत्यार नावाचें एक कर्म आचरून रोगाशिवाय सृष्टु संपादिला अशी कथा पंचवीस ब्राह्मणात आला आहे

१३ 'शिव — शिवीचा वंशज ऐतरेय ब्राह्मणात 'अमि त्रतपन शुधिमन' नामक राजाचें हें नाव आहे प्रश्नोपनिषद् दान सत्यकाम जाबालाचें हें पितृक नाव आहे

१४ 'शौणसा ना सा ह — हा पचाल देशाचा राजा असून याचें नाव शतपथ ब्राह्मणात आल आहे यानें अश्वमेध यज्ञ केला त्या यज्ञां तुर्वशा देखील आल होते, असें त्याच ब्राह्मणात म्हटलें आहे

१५ 'समभ्रत अ रि द म — ऐतरेय ब्राह्मणात एका महा राजाच हें नाव आल आहे समभ्रत व अरिदम हे गुराक्षिष्य अथवा वेदाचिन् एकाच व्यक्ती असावी असें सायणाचार्य भाष्यात म्हणतात

१६ 'सुर नरं रि शि भा र्गो य ण — ऐतरेय ब्राह्मणात हें एका राजाचें नाव असून याला नैमैत्र्य कौपावर यानें मन्त्र सिद्धिल्यामुळे यानें पाच राम ठार मारून महत्पद प्राप्त करून घेतल

१७ 'सु ल प न सा ऊ म य — प्रतीद्वारानें ज्याला दाक्षा-यण दग सिद्धविला त्या सजय लोकाच्या राजाचें हें नाव शतपथ ब्राह्मणात आल आहे या यज्ञात याला यज्ञ मिळाले म्हणून यानें महदेव हें नांव धारण केलें

१८ 'इ रि ध द्रव्यं ध म ए र्श क — एका कथेंतील राजाचें नाव यानें अश्विबर्जानें आपला रोहित नामक मुलगा वरुण

रागास बलि देण्याचें कबूल केल, या स्मिस्त गोष्टीवरून एतरेय ब्राह्मण व सायान्यन श्रौतसूत्रात शुन शेषाची विस्तृत गोष्ट आली आहे

१९ 'हिरण्य ना भ — ह् कोसल देशाच्या राजाचें नांव आहे यानें अश्वमेध केल्याचा सायान्यन श्रौतसूत्रात उल्लेख आहे याचा प्रश्नोपनिषदात उल्लेख आला असून परशार पाराशीहि त्याचा संभव असला

२० 'हिरण्य ना भ — हिरण्यनाभाचा वंशज शतपथ ब्राह्मणातील एका गाथेत कोसल राजा पराशरान्तर याचें पितृक नाव म्हणून याचा उल्लेख आहे

स्तोतृनाम [ऋग्वेद]

अरिंन	धियधत	रभ
आमु	यियायु	रद
आसाव	धीरण	रेम
उक्थशंसिन	वीरत	वमरामसत्सव
ऋबाय	नम	वनद
'काद	नद	विनद
कीर	नाद	विनष्ट
कास्त	नामव	'विप्र
कुमन्त्यु	निबचन	विषवत्
कृपन्त्यु	पनिन	वृपस्तुप
कवण	पृच	वधम्
गातु	द्रहा	शशमान
गायत्रिन्	भदिष्ट	'सूरि
गीर	मनान	स्तवान
गृणत	मनायु	स्तासु
गा	मद	स्तुप्
छदन्	मधिर	'स्तातु
छदस्तुभ	येमान	होन
जिरित	रण्यवाच्	

अथयवद

अक	अरितु	रभ
कारि	दवयु	

२१ 'का रु (कवि) — काद हा शब्द बहुतेक ऋग्वेदातच आहे काद हा वेद्यासारखा धंदेवाला (मिपन्) अस असा बहुल आचार आहे कवी हे श्रौतमत व्याघाण्याची स्तुति करीत असत तर ते राजे लोकांच्या अप्रिथितामध्येंच सुरयत्वेकरून रहात असत उपाध्याय आणि काद यांच्यात विशेष संभव काहीच नव्हता उपाध्याय हा जरी बहुधा कवि असें तरी कविता करणे उपाध्यायमंडळाकडेच अस असें नाहा अश्वम-धाच बळी स्तुतिपाठनार्पणी एक गाणारा राजन्य असला पाहिजे आणि दुसरा ब्राह्मण असून त्यानें (स्वतःला विहित असलले) स्वकथन म्हटले पाहिजे असें शतपथ ब्राह्मणात स्पष्ट लिहिलें आहे पुढील ठिकाणी ऋग्वेद अतुकमणी ऋग्वेदात ल

मेदस्	वृष्ण (टिमसाधि)	सक्थि	प्रशास	लक्ष्म	श्रवस
मेहन [पुरुषेन्द्रिय]	वैतस (पुरुषेन्द्रिय)	सर्वीय	हीहना	ललाट	श्रुत्कर्ण
यक्र	^{१३} शफ	सध्य	मस्तव (दतमूलस्थ मास)	वक्रा	सक्थी
यश (इन्द्रिय)	शफन्वुत	सुव्यती (योनि विशेषण)	बाहु	वाल	सर्दिष्टदि
योनि	शरीर	सूक्न् (ओष्ठ)	गसट	वालधान	सोद
रोम	^{१४} शिप्रि	स्तन	हू	शकुनिषाद (गृष्ट दश)	स्कन्ध
लोमन्	^{१५} शिप्रिणिम	स्किम्य(कटिप्रदेश)	मतस्तन	शफ	स्तन
वक्षस	शिरम्	खव (ओष्ठ)	मनस	शारार	स्नावन्य (स्नायुमूल)
वक्त्र (वरगल्या)	शर्पण्य	स्वद	मन्या (मानेचा कटा)	शिराड (अधस्तन-मास)	स्थूलहृदय
वपुस्	शुस (मुख)	हनु	मर्म	शिरा	स्नावन्
वयुन (योनिस्थान)	^{१६} श्रुग	हरिदिप्र	मस्तिष्क	शिगीनीकोश्य	स्तु
वर्मान	शेष (पुरुषेन्द्रिय)	हस्त	मुर	शिता	स्वगा
वाह्वग	^{१७} इमथु	हस्त्य	मुष्क	शिप्र	स्वग
धीरनुक्षि	धोणि	हत्	मूर्धन	शिरस	स्वगु
वाडुपत्मन	धोन		नृत (त्वचा)	शीपेकपाल	हत्
वृकद्रस्			यवृत्	गुग	हस्त
	[तै स]		योनि	शेष	हृदय
			रेतस	इमथु	हत्
				[अथर्ववेद]	
अस	कक्ष(सलोम भाग)	नस	अस	उपस्थ	कुक्षि
अक	ओष्ठ	नाडी	अक्षि	उरस्	कुष्ठिका
अग	कोष्ठ (कठ)	नाभि	अग	उरु	कुसिन्ध
अगपद	ह्रौम	नासिका	अगुलि	उरुयुग	कुकाट (मान)
अगुलि	खाद	निर्जात्मक (केश रहित मस्तक)	अगिव (गर्भद्वार)	उरणस	^{१८} केश
अगुल्ला (शफस लम मासखंड)	गर्भ	पक्षगध	अण्वा	उणिह	कशश्मथु
अग्नि	गवीन्य [गोजननेन्द्रिय]	पक्ष	अत्र	उधन	कीड
अनुवन् (वरगल्या-तोल मास)	गान	पक्षति	अधरहनु	ऊह	ह्रोम
अन्न पार्श्व	शुद	पक्ष	अनस्थ	ऊह	र
अपप्राण	शुद	पतन	अनूक(पट वरस्थ नास)	क्रुच्छर	गभस्ति
अवान्तरशफ	शुम्र[काय]	पद	अपाष्ट (विपयुक्त शग)	ओणि	गवानी(मूत्रसाधनी पार्श्वस्थनाडी)
अस्थि	प्रीवा	पराकोश	अष्टाचक्र	आष्ट	गान
अस्ना	चक्षुम	परापातुक (गर्भांच विशेषण)	अष्टीवत	ककुद (प्रीवापर भाग)	गार्दभ (शेष)
आण्ड	अधन	पद	अस्थि	कपाल	गुद
आत्मन	अध	पायु	आण्डध	कपूत	गुहा (हृदय)
आनत (प्रीवा प्रदेश)	जठर	पार्श्व	आन्न	कफोड	गुदा
इक्ष (पापण्यावरील केश)	जनु	पार्श्व	आसन (मुख)	कमल (गर्भद्वार)	गोवपुप्
उदागि (शिध)	जानु	पार्श्व	आशय (गर्भाशय)	कर	प्रीवा
उदर	तकरी	पच्छ	इन्द्रिय	कर्ण	ग्रन्था (प्रीवासुभ वा नाडी)
उपपक्ष	तानिम	पुरितत्	उत्तरहनु	कला	गल्हा
उपस्थ	तनू	प्रकाश	उदर	काकुद्	पास (शरीर)
उरम	दष्ट	प्रतीक	अजिहिका	काय	^{१९} चक्षुस
उत्थ	दत्त	प्रपद		काकस	
ऊह	दह	प्रपातुक (गर्भ विशेषण)			
	दोस	प्रशाद (मास - विशेषण)			
	नरा				

चर्मन	पाणि	लोमन्
चाक्षुस्	पाद	बन्धिष्ट (आतडे)
चेनम	पायु	विनामन् [सुख-
छत्रक	पाणि	प्रदेश]
जघन	पुच्छ	विरोहित (शेष)
जघा	पुरितत	विषाण
जठर	पुरोगवी [जिह्वा-	कृष्यवत (शेष)
जंम (दत विशेषण)	विशेषण]	व्यस
जरायु	पृथुमघन	शफ
जातु	पृथुनिरस	शरणि (धमनी)
जिह्वा	पृथुस्तु	शरीर
जिह्वामूल	पृथुस्तु का	शरस
तनु	पृथी (पार्श्वस्थि)	शिश्र
ताम्रधृज	पेशनी	शीर्ष
शिशदग	पार्श्वेय	शीर्षकपाल
त्रिसन्धि	प्रपद	शुष्कास्थ
रवच	प्रमनन	श्रृणु
दंष्ट्र	प्लाशय	शोष
दत्	प्लीह	इमधु
दशोणि	बर्जन्त [यरगला]	श्रोणिप्रतोदिन्
दोष	बाहु	[फटिप्रदेश]
दोषणी	मसद्	श्रोत्र
दोषण्य	अंशदलोममति	सांध्य
धनु (मृत्राशय)	मज्जा	सन्ध
धमनि	मत्त [यरगला]	संहनु
नख	मन्या (गलस्योर्ध्व)	मर्मी
नस्	भगिद्विंश	सहकण्ठि का
नाडी	धमनी)	सहस्रपृष्ठ [सहस्रा-
नाडीका	मर्म	वयव]
नाभि	मस्तिष्क	सहस्त
नासिका	मुण्ड	प्रक्न्
नीलनख	मुष्क	स्कध
नेत्र	मुष्टि	स्नाव (शिरा)
पक्ष	मूर्धन्	स्वगुरि
पक्षस	मैद्	हरिश्चिप्र
पंचागुरि	योनि	हृदिमशाह
पतत्र	रजतनाभि	हृदीक्ष
पद	रामायणी [नाडी	हस्त
पश्चान् [पार्श्वस्थि-	विशेषण]	हार्दि
प्रदेश]	रामरा	हिरा
पशु [यरगली]	ललाट	हृत्
पसस		हृदय
	[वा स.]	
उदान	जायिल	ललामगु [स्थि]

	[संहितेतर]	
पाद	द्विता	
	प्राणवाचकः [ऋग्वेद]	
असु	पंचहोत्र	व्यान
आव	प्राण	
	[तै. सं]	
अपान	उदानव्यान	वाल [प्राण]
असु	प्राण	व्यान
उदान	प्राणपान	शापण्य [प्राण-
उदानय	प्राणपानोदान	विशेषण]
	प्राणिन	ममानव्दान
	[अथर्ववेद]	
अपान	निसर्गु [गर्भे]	प्रमनस
असव	प्रमन्य	प्राण
आव	[गर्भादाय]	व्यानोदान
जावित		
	द्याहुनामं [ऋग्वेद]	
अपनवान	दोत्	सुरिज
अर्भाशु	दोषण्य	सुधुपाणि
आयति	पृथुपाणि	वदगेस्थ
करस	बाहु	विनष्ट
क्षिपती	भद्रहस्त	पीलुपाणि
क्षिपस्ति	भरिश्च	कृपपाणि
गमस्ति	भुज	शङ्करिन्
रुगवान		
	शरीरसंबंधी [अथर्ववेद]	
अश्लील	गर्भ	मूत्र
असूय	गर्भरस	रैतम्
उत्स	पूति	रैध्मन
उवथ [उदर	मल	वृध्म
गत शकुत्]		
	[संहितेतर]	
द्विता [रक्तवाहिनी]		
	अवि न.— मूत्र आणि अज ह्या दोन्ही प्राण्याच्या	
	कातळ्याला हा शब्द लावितात कातळ्याचा उपयोग कपड्या-	
	कडे होत असं हें शतपथ ब्राह्मणात जे “ नमीच्छादित ”	
	(अग्निनवास्तिन्) असे विशेषण आहे. त्यावरून, आणि वाज-	
	सनेवि संहितेत नामने संप्रपणे व कर्माविषे हे धेद करणा-	
	न्याचा जो उल्लेख आहे त्यावरून सिद्ध होते. मरु हे देखील	
	मृगचर्म नापरित असत असे दिसते, आणि ऋग्वेदकालान	
	मुनी देखील अग्निने उपयोगात आणीत असत.	

‘च मन् — चमन् हाचा अर्थ चामडे असा असून त्या अर्थाने याचा ऋग्वेद व तदुत्तर प्रथात उल्लेख आला आहे. गोचमांचा उपयोग धनुष्याची दोरी मोकण व लगाम बरण्याकडे होत असे विवेचित या चमांचा उपयोग टमडांनी ज्या फलकावर मोमपाणी कुटली जात असे त्या फलकावर टाकण्याकरिता होत असे. वदाधितु विश्रब्धा करण्यत्कडेहि या चमांचा उपयोग होत असावा. मंष्य हा शब्द ऐतरेयब्राह्मणात ‘कमावले’ या कातव्याचा चित्रित’ या अर्थाने आलेला आहे. या कलेची सविस्तर हकीकत उपलब्ध नाही पण शतपथब्राह्मणात मुख्यानी [शवृभिः] चामडे ताणण्याचा उल्लेख केला आहे. त्याचप्रमाणे ऋग्वेदा मध्ये कातडे ओले करण्याचा उल्लेख सापडतो. चामडे कमावण्याची कला ऋग्वेदकाळात मुळा सोराना ठाऊक होती कारण त्या प्रथात चमांणि (कमावलेली कातडी) हा शब्द आलेला आहे.

‘ज रा यु — सापाची कात’ या अर्थी हा शब्द अथर्ववेदात एकदा आला आहे. ऋग्वेदात याचा अर्थ सामान्यतः ‘जमना वाहीरोल वेष्टण’ असा आहे. जमनाच्या भेद-बैजनाम उग्र (उल्लेख) असे म्हणतात. जमनाचे प्राण्याचे वर्ग कधी कधी त्याच्या उपलब्धीकृत करतात. छादोर्ध्वोपनिषदांमध्ये त्याचे अन्न, जीवन व उद्भिज्ज असे वर्ग केलेले आहेत. ऐतरेय आरण्यकांमध्ये हे वर्गाविरण चार प्रकारचे आहे. ते असे अन्न, जारज जिवा जरायुज (हा शब्द अथर्ववेदांमध्ये आला आहे व बोधालेकने हा मेष त्याच सुसडला आहे), उद्भिज्ज व स्वेदज [म्हणजे कीटकार्ग] जरायु शब्दाचा वैदिक अर्थ वैद्यशास्त्रसंमत आहे. प्राण्यांचे वर्गहि जरायुज, अन्नज, स्वेदज व उद्भिज्ज असेच केले आहेत.

‘द द्रा — याचा अर्थ दातांपैकी एक मुळका असा असून ऋग्वेदापासूनच्या सर्व प्रथात हा शब्द वारंवार आला आहे.

‘द दन्त — ऋग्वेद व तदुत्तर प्रथात याचा दात या अर्थी वारंवार उपयोग आलेला आहे. दंतधावन हा विशेषतः यज्ञाचा दीक्षा घेण्याच्या वेळाची विधि होता. याप्रमाणे दात घासल्यानंतर स्नान करणे, श्मश्रू करणे व नख काढणे ह्या गोष्टी होत अथर्वसाहित्यात एक सूक्तात मुलाच्या पहिल्या दोन दातांच्या प्रसन्न होण्याबद्दल स्तुति आहे. तथापि या सूक्ताचा निधीत अर्थ काय हे मागणेहि कठिण आहे. ऐतरेय ब्राह्मणात मुलाचे पहिले दात पडत असल्याबद्दलचा उल्लेख आहे. ऋग्वेदात ह्या दंत शब्दाचा अर्थ हत्तीचा मुलूग असा आलेला आहे. पूर्वी दंतविद्या प्रचारात होती की नाही त्याबद्दल वानवाच आहे. ऐतरेय अरण्यकात हिरण्यदन्त (सोन्याचे दात असलेला) असा एक शब्द एका माणसाचे नाव म्हणून आलेला आहे व तो सार्थ असावा कारण सोन्याने दात

मडावणे हा गोष्ट रोममण्य ‘बाराशिलालिखित’ कायदे झाले तेव्हा ठाऊक होती हे निश्चित आहे.

‘धमनि. — वेत’. ऋग्वेदात एके ठिकाणी व निरुक्ता-ताल एका उक्तांवात त्याचा अर्थ नळा असा आलेला आहे. अथर्ववेदांमध्ये याचा अर्थ मुळ रक्तवाहिनी असा, किंवा पक्षाक्षमातला मार्ग असा आहे. हा शब्द हिरा ह्या शब्दा बरोबर काही ठिकाणी आलेला आहे.

‘नरा — ऋग्वेद व अथर्ववेद यात त्याचा अर्थ माणसाच्या हातापायाची नग किंवा बापासारंगी मुर पड्या जवडा असा आहे. वैदिक काळां आर्यलोका आपली नखे नेहमी काढीत असत विशेषतः दन्तधावन व नखनिकृतीत ही कृती पवित्र प्रसंगी होत असत असे तैत्तिरीय साहिता वेगेर प्रभातून आढळते.

‘पदम् — त्याचा पहिला ऋग्वेदातील अर्थ अवयव किंवा शरीराचा भाग असा असून पुढील प्रथात लक्षणेने यज्ञाचे किंवा कालाचे भाग ह्यांना हा शब्द लावलेला आहे.

‘पर्ण. — ऋग्वेदांमध्ये व उत्तरकाळीन प्रथात पक्ष्याच परा असा त्याचा अर्थ आहे. ऋग्वेदात दहाव्या मंडळात एका ठिकाणी त्याचा अर्थ पाणाची पित्त असा आहे, व पुढे साडाची पाने असा होऊ लागला.

‘पशु — ऋग्वेदांमध्ये एके ठिकाणी हा शब्द आलेला असून निरुक्तांमध्ये त्याचा अर्थ हाडाच्या (रूप) बाजू असा दिलेला आहे. पण बरगडी हा ऋग्वेदातील अर्थ मुळा बरा जुळतो. या नावाचे एक राश्ट्रिह होते.

‘प्राण — हा बराच व्यापक पण अनिश्चित अर्थाचा शब्द ऋग्वेदात व तदनंतरच्या प्रथात वारंवार उपयोगात आणलेला आहे. आरण्यकांत व उपनिषदांत जगाच्या ऐश्वर्याचे सर्वसाधारण चिन्ह या अर्थाने हा शब्द उपयोगात आणला आहे. प्राण, अपान, व्यान, उदान आणि समान या पाच प्राणवायूंपैकी एक या संकुचित अर्थाने प्राण उपयोगात आणलेला आहे परंतु पुष्कळ वेळा प्राण व व्यान प्राण व अपान किंवा प्राण व उदान ह्या दोन वायूंचा उल्लेख वेगवेगळे काही ठिकाणी तीन वायू-प्राण, व्यान, अपान, प्राण, व्यान, उदान किंवा प्राण, उदान, समान, याचा उल्लेख आहे. काही ठिकाणी प्राण, अपान, व्यान व समान, अथवा प्राण, अपान, उदान व व्यान, असा वायुचतुष्टयाचा उल्लेख आहे. शिवाय प्राण हा शब्द ज्ञानेन्द्रिय या अर्थी योगिलेला आहे. शतपथ ब्राह्मणात ही ज्ञानेन्द्रिये सहा आहेत असे म्हटले आहे. बहुधा जोळे, कान, नाकपुच्छा, ही ती असा-नीत परंतु पुष्कळ ठिकाणी शिराच्या भागात सात ज्ञानेन्द्रिये आहेत असे म्हटले असून तोंडाचा त्यात समावेश केला आहे. वेव्हा केव्हा ती नऊ आहेत असे म्हटले असून खालच्या भागातील दोन इन्द्रियांनी हा हिशोब पुरा केला आहे. शतपथ व जैमिनीय ब्राह्मणात ही दहा आहेत असे म्हटले आहे. काळक उपनिषदात ही अकरा मानली असून काळक

संहितेत ही संख्या घाटा आहेत, व यात दोन स्तनांचा समावेश केला आहे. सातानंतर कोणत्या अवयवाचा समावेश करावयाचा याचा वही नियम नाही. मैत्रायणी संहितेत दहाशा अवयव नांवां आहे जेव्हा अकराचा निर्देश करतात तेव्हा प्रथमत्रयाचा समावेश करावयाचा उपनिषदाप्रमाणे सातवे रसेंद्रिय व आठवे वागिंद्रिय ही होत परंतु सामान्यतः ही दोन्ही मिळून एकच इंद्रिय धरतात; व मग आठ व नऊ हीं स्तनद्वय किंवा मलोत्सर्जक इंद्रिय म्हणून मानतात. प्राणाचा कर्धा कर्धा सामान्यपणे सुसता श्वासवायु असा अर्थ होतो, व कित्येक वेळा तो अपानाच्या विरुद्ध म्हणून उद्दिष्ट असतो. परंतु या शब्दाचा (अपान) स्पष्ट अर्थ उच्छ्वास म्हणजे बाहेर सोडलेला वायु हा आहे तो 'आत घेतलेला वायु' असा अर्थ जो सेंटपीटर्सबर्गच्या कोशात दिला आहे तसा मात्र नाही. हा अर्थ पीटर्स बर्गकोशात वैश्याचे कारण अपान शब्दाचा अप म्हणजे दूर यावरून, उच्छ्वास असा अर्थ फोशारास वाटला असेल. एतद्देशीय भाष्यकारांनी पहिलाच अर्थ घेतला आहे, आणि दुसऱ्या पुराव्यावरून जुद्धा हाच अर्थ सिद्ध होत असल्याने शोधालेक यानें सुद्धा हा अर्थच कबूल केला आहे. प्राण-वायूचें क्षेत्र डोन्त्यापासून हृदयापर्यंत आहे. तो बुद्धि, हृदय, इंद्रिय व मन यांना यांण करणारा म्हणजे त्यास प्रेरक असे वर्णन आहे. बाहेरील वायु आत येणे, आत आत नेण वगैरे यानें प्राणवायूची आहेत. वेदात ज्ञानेंद्रिये असा जो प्राणाचा अर्थ केला आहे तो त्या ज्ञानेंद्रियास प्रेरक असा साहचर्यानेच असावा. पीटर्सबर्गकोशात जो 'वायु आत नेणे असा अर्थ दिला आहे तोच वैयशाखसंमत आहे, पण तो प्राण नसून ते एक प्राणवायूचें कार्य आहे. हे लक्षात ठेवले पाहिजे प्राणवायु व इंद्रिये यांचे साहचर्य किंवा प्रेयप्रेरकत्वसंबंध असल्याने एकमेकांचे शब्द अभिन्न अर्थांनी वापरले असावे. प्राणदि पाव वायू कार्यभेदाने व शरीरातील स्थानभेदाने निरानिराळे मानले आहेत.

११ फ-शफ म्हणजे ए. याचा अर्थ एक अठमाशा भाग असा होतो, कारण गाईचे श्वर निभामेलेल असतात. उदाहरणार्थ चतुष्पाद प्राण्याचा पाय (पद) म्हणजे एक चतुर्थांश भाग असा अर्थ आहे. त्याचप्रमाणे शफ याचा अर्थ आहे. हा अर्थ ऋग्वेदापासून प्रचारात आहे, व ऋग्वेदातहि तो वारंवार आला आहे.

१२ शरीर—हा शब्द वैदिक वाचमनात वारंवार आलेला आहे वैदिक काळाच्या आर्यांचे लक्ष प्रथमपासून शारीर शास्त्राकडे होते असे दिसते. उदाहरणार्थ ऋग्वेदवातातील एका सूक्तात शरीराच्या निरानिराळ्या भागाची नावे बरीच शुद्ध व व्यवस्थित गीतीने आली आहेत ह्या सूक्तात टाचा (पाण्या), मास, छिद्र, पायाचे चौडे (उच्छ्रौ), गुप्फ, अंगुलि, पादादिव अस्थिवत् (शुद्ध्याची सली) जंपा, मानूचे मंधी, नंतर जानूच्या वर असलेला व ज्याला

चार वाजू आहेत असा वाक्णारा कवच (श्रीणी व ऊरू हे ह्या कवचाचे आधारस्तेम आहेत), नंतर छातीतले हाड (उरस्) श्रीवा, स्तन, खवाळ्याची हाडे, मानेची हाडे, स्कंधी, माकड हाड (पृथीः), अंग, वाहू, मस्तकातील सात छिद्रे, (सप्त खानि शीर्षाणि) कान, नासिका, डोळे, मुख, हनु, जिह्वा, मस्तिष्क (मंदू), खलाट, तोंडाचे हाड, (कफांतिका) कपाल व हनुची चित्या इत्यादि. हीं जीं अवयवे वेदामध्ये शरीराच्या भागाच्या नावाचीं यादी आलेलीं आहेत ती यादी व चरकशुभ्रतामध्ये आलेली यादी यामध्ये वरचे साम्य आहे. ह्या दुसऱ्या यादीमुळे होमेलने शरीराच्या काही भागांना जीं नावे दिलेली आहेत तीं निश्चित होतात कोपेदी (ह्याचे निरानिराळ्या हस्तलिखित प्रतीत निरानिराळे पाठ आहेत) ह्याचा अर्थ विद्वदनेच्या मतें अक्षक असा आहे पण सेंटपीटर्सबर्गकोशात कोपर असा दिलेला आहे रूध ह्याचा नेहमीचा अनेकवचनी अर्थ मानेची हाडे किंवा बरोबर शब्द हवा असेल तर प्रिविक मणी असा आहे. हाच अर्थ टणिगा या अनेकवचनी शब्दानें सांगितला जातो पृथीचा अर्थ बरगडा असा नव्हे, (काण खाला एजु हा शब्द आहे) तर कशेरुका वाहु म्हणजे कशेरुका किंवा मणस्याचीं हाडे असा आहे. पृष्ठवंश नलि-रेच्या भागात मतरा मणस्याचीं हाडे व चौतीस कशेरुका वाहु आहेत. मणस्याच्या हाडाना कीकसा हें अनेकवचनी नाव आहे, व ह्या कीकसेमध्ये कधी कधी पाठीच्या कण्याचा वरचा भाग अंतर्भूत होतो तर कधी कधी पृष्ठवंशाचा उरो-भाग ह्याचाहि समावेश होतो. अणूक ह्याचा अर्थ पृष्ठवंश किंवा अधिक वारकाईनें घोळावयाचे असेल तर कटिमाणि किंवा पृष्ठवंशाचा उरोभाग असा होतो. शतपथ मद्रागात असे म्हंटले आहे की, कटिमणिमध्ये (उद्रात) वीस कशेरुका वाहु असतात व पृष्ठवंशाच्या उरोभागांत बत्तीस असतात, मिळून एकंदर मणस्याचीं सव्वीस हाडे आहेत. पण हल्लीं जीं शारीरशास्त्राची माहिती उपलब्ध आहे ती-वरून हीं सव्वीस जरी एकच असली तरी हाडांची वाटणी निराळ्या प्रकारची आहे. पृष्ठवंशाला कशेरुका हें नावहि दिलेले आहे, व हें नाव नेहमीं अनेकवचनी असतें, व त्याचा अर्थ कशेरुका (वाहु) असा आहे, खाला प्रतिशब्द कुंठाप हा आहे. श्रीवा हा शब्द अनेकवचनां असला म्हणजे मानेची हाडे असा त्याचा अर्थ होतो. हीं मानेचीं हाडे शतपथ ब्राह्मणात सात दिलेलीं आहेत पण नेहमीं ह्याचा साधा अर्थ श्वासनलिका किंवा जास्त निवचक अर्थ म्हणजे वातव्या-खालचीं यादु अर्थ्यांचीं वेष्टणे हा होय. जनु हा शब्द अनेक-वचनां असला म्हणजे त्याचा अर्थ प्रिविक शब्द अर्थि किंवा बरगडीतील शब्द अर्थि असा आहे. शतपथ ब्राह्मणात याची सत्ता आठ आहे. अंतम् याचा अर्थ जघनास्थि असा वेग वेग. कुत्रे किंवा शुद्रप्रदेश असा अर्थ जो विद्वदने घेतो तो बरोबर नव्हे हा शब्द ऋग्वेदात तीनदा आलेला आहे. शतपथ ब्राह्मणात हाडांची सत्ता ३६ दिलेली आहे.

मस्तक व कर्ण ह्यातल्या हाडांची संख्या दुसऱ्या एका ठिकाणी खाली दिल्याप्रमाणे आहे. मस्तक तीन प्रकारचे आहे. व ह्यात त्वच, अस्थि व मस्तिष्क (मेदु) हे आहेत. मानेंत पंधरा हाडे आहेत. चवदा करकर व पंधरावें वीर्य हे मध्यवर्ती हाड आहे. वक्षस्पृक्षत सतरा हाडे आहेत, सोळा जनु व सतरावें उरग म्हणजे छातीतलें हाड पृष्ठ-वंशाची कुशिसंघी हाडे एकवीस आहेत, बीस कुंठा व एकवीसावें उदर हे होय, कदयाच्या दोन बाजूला रसावीस हाडे आहेत, सर्वांस पर्य व दोन बाजूला एक. अणुकामध्ये तेहतीस हाडे आहेत, वर्तीस कशेकदा पाहू व तेहेतिसावें पृष्ठवंशाचा उरोभाग, यजु संदिहामध्ये केवळ साठव्याचीस नव्वे तर शरीराच्या भागाचीहि अनेक नावे आलेली आहेत. ह्या भागात लोमन्, त्वच, मांस, अस्थि, मज्जन् यक्ष्ण, होमन् (कुपकुन्), मतस्नि (मूत्राशय), पित्त, आयु (आठवी) शुक्, श्रद्धा, नामि, उदर, वनिष्टु (मलाशय), योनि, राशि, शेष (शिध्), मुख, शिरस्, जिह्वा, आसन (तोंड), पायु, (पश्चाद्भाग), बाळा, चक्षु, पश्मउत (भ्रुकुटी), नस् (नाक), ध्यान (श्वास), नस्य (नाकातला केस), कान, झू, आत्मन् (शरीर किंवा कर्ण), उपस्थ (माव्या किंवा जननेद्रिय), श्मश्रु (दाढीचे केस), डोक्याचे केस. दुसरी एक यादी आलेली आहे, तांत नावे अशी आहेत. - शिरस्, मुख, केश श्मश्रु, प्राण, चक्षु, धीन्, जिह्वा, वाच, मनस्, अंगुलि, अंग अवयव, पाहु, हस्त, कर्ण, आत्मन्, उरस्, पृष्ठी, उदर, अंस, म्रीवा, धोणी, ऊर, अरति (कोपर), गातु, नामि, पायु, असद (शुद्धार), अंड, पसस, जंघा, पाद, लोमन्, त्वच, मांस, अस्थि, मज्जन्. तिसरी एक यादी आली आहे तांत वनिष्टु, पुरीतत्, हल्काश, लोमन्, त्वच, लोहित-रक्त, मेदव, मांस, स्वाव-स्नायु, शिर, अस्थि-मज्जन्, रेतस्, पायु, पार्व्य, इ शब्द आहेत. यजुर्वेद संदिहामध्ये षोडशाच्या शरीरातील हाडांची नावे आलेली आहेत. एतेरेच आरण्यकामध्ये मनुष्याच्या शरीराचे १०१ भाग वनिष्टे आहेत. एक एक भागात २५ अवयव आहेत व कदवात १०१ हा भाग आहेत वरच्या दोन भागांत पाच चार साधे असलेली बोटें आहेत. दोन कक्षरी (अर्थ सदिग्ध), दोध् (वाहु), अक्ष व अक्षफल आहेत. खालच्या दोन भागात पाच चार साधे असलेली पायांची बोटें, माळी, तंगदी इ. भाग आहेत असे सायण भाष्यावरून दिसते. शाखायन आरण्यकामध्ये दोस्यातील तीन हाडें, मानेंतील तीन पर्व, अक्ष, बोट्यातले तीन साधे, व एकवीस अणुक अशी नावे आलेली आहेत. मेन्द्रायणी सहितेंत शरीराचे मुख्य भाग चार (प्राण, चक्षु, श्रोत्र व वाच असे) सांगितले आहेत. पण इतर बरेच फेरफार होऊन एकूण संप्रया चार खाली आहेत. तैत्तिरीय उपनिषदामध्ये एक यादी आलेली आहे तांत चर्मन्, मांस, स्नायु, अस्थि व मज्जन् अशी नावे आहेत. एतेरेच ब्राह्मणात लोमन्, त्वच, अस्थि, मज्जन् व एतेरेच

आरण्यकात मज्जन्, स्वाव, व अस्थि अशी नावे एकत्र आहेत शरीरासंबंधी इतर नावे कंकुप (कदाचित् कानाचा भाग), योनि, कक्ष (काम), दंत, नस, प्रपद व हल्लीग (पित्त) अशी आहेत अथर्ववेदात जी प्रायगे (लहान अवयव) वर्णिली आहेत ह्यात व चरकाने वर्णन केलेल्या प्रत्यंगात थोडे अंतर आहे. चरकात यांची संख्या ८५३ आहे. अथर्ववेदात पायाच्या चौघाचा वाचक उच्छल असा शब्द आहे व त्यास चरकात प्रपद असे म्हणले आहे तसेच अस्थिवत् शब्दाच्या ऐवजी जनु शब्दच वैयकात वापरला आहे. शुद्ध्याच्या वाटीस जान्वस्थि असेच म्हणले आहे कर्ण नावाचा निराळा अवयव मानला नाही याकी सर्व अवयव ह्या त्या नावानेच वैयकाश्रकातानां वर्णिले आहेत कफोदी हे नाव वैयकाश्रकात नाही यासुद्ध या शब्दाचा अर्थ वायु हे सांगता येत नाही. स्कंध शब्दाचा अर्थ प्रैविक मणि असा जो आहे तो वैयकाश्रकसमत नाही याचा अर्थ वाहु व मान या मधला भाग म्हणजे खांद हा होय.

कशेकदा हा शब्दहि वैयकात नाही. वैयकात कशेकदास पृष्ठास्थि असेच म्हणतात व ही चरकाच्या मतानें पत्तीस आहेत. पृष्ठि कोठ्यासुत कोठपर्यंत धरावयाची ह्याबद्दल या दोन प्रभात मतभेद असल्यासुद्ध हाडे कमीवास्त होतात तें काहीं असले तरी मणन्यास कशेकदा हे निराळे नाव वेदात आहे व वैयकात याही ह्याचे आधर्ष पाडतें. प्रायक मणन्यास दोन बाजूला जी टोके असतात त्यास कशेकदा वाहु असे म्हणतात; हेहि मणन्यास वर्णन वैयकावेक्षा जास्त सूक्ष्म व मधार्थ आहे. अणुक हा शब्द वैयकात नाही, व कीकसा हाहि नाही. हाडास उद्देशा वेदात जे निरानिराळे शब्द आहेत, त्यापैकी बरेच शब्द वैयकात नाहीत. ऊतापन, करकर हे शब्दहि वैयकात नाहीत मीवेंत म्हणजे मानेंत नऊ हाडे आहेत असे सुश्रुतांत लिहिले आहे व चरकात ती दोन मानली आहेत. वैयकात म्रीवा शब्दाचा अर्थ मान म्हणजे पाठीवडेंत भाग असा आहे, व पुढील भागास केंद्रातील असा शब्द आहे षंडनाळीत चार हाडे आहेत अर्थ वरिले आहे. या सर्व वर्णनावरून म्रीवा या शब्दाचा अर्थ मान असाच युक्त दिसतो. श्वासनलिका किंवा वात-व्याखालची शृङ्ग हाडे असा अर्थ नसावा. कारण सुश्रुत व वेद ग्रंथांमध्ये या ठिकाणच्या हाडांत साम्य आहे. जनु हा शब्दहि निधर्माप नाहीं सुश्रुतांत हा शब्द शरीरसंयमात वापरल्याचा नाही चरकाने जनुची हाडे दोन आहेत असे सांगितले आहे. हां हाडे म्हणजे इग्नोच्या आगनाची दोन मोठी हाडे वर आलेली दिसतात, व जी बाह्यपाशी बापलेली आहेत, ती होत. सुश्रुतांत यामच अक्षक असे नाव दिले आहे.

मण्य हा शब्द वैयकान नाही चरकात शानपयातील संख्येवर्षी म्हणजे तीनसो साठ हाडांची संख्या दिली आहे सुश्रुतात ती तीनसोच सांगितली आहेत चरक व

शतपथ ब्राह्मण याची संख्या जरी जुळती आहे, तरी दोहोंचा तपसाळ जुळत नाही. मानेतील पंधरा हाडे व वक्षस्थलात सतरा, ही संख्या दोहोंत एकच आहे.

यजुर्वेदसंहितेत जी शरीराच्या भागांची नावे आली आहेत ती सर्व वैद्यकात आहेत. वेदातील हाडांसंबंधी व शरीरावयवसंबंधी-आलेली कित्येक नावे वैद्यकात नाहीत; उदाहरणार्थ कंकुप, हृदीक्ष, अणूक, कंचेप, गुरीतन, घनिष्ठ, भसत, शशि, इत्यादि. मानेवर मन्या नावाच्या दोन शिरा आहेत. त्यामध्ये कफाचा रोचय झाला असता मन्यातंत्रम नावाचा रोग होतो असे सुश्रुतात लिहिले आहे. अथर्ववेदात मन्या नावाचा जो रोग वर्णिला आहे तो हाच असावा. संस्कृतात दोन सारासिक पदे विशेषनामवाचक आली असता कोणते तरी एक उच्चारून संबंध दोहोंशी आणतात, जसे सत्यमाना याच्या ऐवजी केवळ मामा म्हणतात. तसेच मन्यातंत्रम या ऐवजी नुसते मन्या लिहिले संभवते. गंडमाळा हा रोग स्वतंत्र असल्यामुळे मन्या हे नाव त्या रोगास लागूच बरोबर दिसत नाही.

११ शिप्रा — या शब्दाचा अर्थ सदिग्ध आहे. त्याचा अर्थ अनेक ठिकाणी 'गाल' असा आहे इतर ठिकाणी त्याचा अर्थ शिरछाणाने गालावर वेणारे भाग किंवा लगाम असा आहे. अशःशिप्रा (हा शब्द अश्विनाना लागलेला आहे) मध्ये त्याचप्रमाणे हिरण्यशिप्रा, हरिशिप्रा व हिरिशिप्रा ह्या शब्दसमूहात ह्या शिप्राशब्दाचा अर्थ, स्त्रोडंठाचे, सोम्याचे किंवा पितळेचे शिरछाण असा असावा. त्याचप्रमाणे त्रिभिन् ह्याचा अर्थ शिरछाण वापरणारा असा होईल.

१२ भुंग — ऋग्वेद व उत्तरकालीन ग्रंथ ह्यामध्ये कोणत्याही जनावराचे किंग असा याचा अर्थ आहे. अथर्ववेदात वाणाच्या टोंकासाठी भुंग असे म्हटले आहे.

१३ इनधु — ऋग्वेद व उत्तरकालीन ग्रंथ ह्यामध्ये याचा अर्थ डाढी व गिझा म्हणजे केश ह्याच्या उलट असा आहे. पूर्वीच्या काळीं हजामत करणे ही गोष्ट माहीत होती. तैत्तिरीय ब्रह्मसंहिताप्रमाणे दाढी धारण करणे हे पुरुषत्वाचे चिन्ह होते. मेरुस्थानी म्हणतो की हिंदु लोक आपली दाढी भरेपर्यंत मोठे निगा करून राह्यात असत. हे म्हणणे खरे दिसते.

१४ केश — डोळ्याचे केश या अर्था ब्राह्मणात ह्याचा वारंवार उल्लेख आलेला आहे. वेदकालीन आर्विलोक आपल्या केशांची विशेष काळजी घेत असत असे दिसते. अथर्ववेदातील वन्याचर्या ऋचा केशांची पूर्ण वाढ कोणत्या तऱ्हेने होईल ह्या विषयाचे श्रुतिपादन वरितात. कापणे किंवा रमथ करणे (वप) ह्याचाहि उल्लेख बरेच वेळा आलेला आहे. मनुष्याला छाप केश असणे हे दुर्बलत्वेचे चिन्ह आहे.

१५ चक्षुम् — चक्षुम् म्हणजे डोळ्या. अथर्ववेदामध्ये गोर चक्षुम् चा उल्लेख असल्यामुळे त्यावर उपाय म्हणून

मग्न दिले आहेत. निकडुद पंक्तावरील मलम आणि अंगिड वनस्पति हेहि त्यावर उपाय सांगितले आहेत. विवाडविर्षात पत्नीच्या अशुभदृष्टिवाचा होऊ नये म्हणून प्रार्थना आहे (अघोर चक्षुम्). ब्राह्मणात डोळ्याच्या रचनेचा त्याचे शुद्ध कृष्ण भाग, आणि युवुक (कर्निका) असा उल्लेख आला आहे. डोळ्याच्या अलत्रि ह्या नावाच्या रोगाचाहि उल्लेख आहे. चक्षुम् शब्दाबद्दल बरील सर्व माहिती वैद्यशास्त्रसंमत आहे यमुनानदीत सांपडणारे अंजन नेत्र-क्षोभ घालविते. हे अंजन म्हणजे ज्यास हल्लीं सुमा म्हणतात तेंच होय, यास वैद्यकात द्यौतोग्न म्हणतात.

१६ पक्षु — अथर्ववेद व मागाहून झालेले ग्रंथ ह्यामध्ये याचा अर्थ बरगडी असा आहे.

१७ पाद — अथर्ववेद व मागाहून झालेले ग्रंथ ह्यामध्ये पक्षु, पक्षी किंवा इतर प्राणी ह्याचा पाय असा अर्थाने हा शब्द आलेला आहे.

१८ विपाण — अथर्ववेद व त्यानंतरचे ग्रंथ ह्यामध्ये ह्याचा अर्थ जनावराचे किंग असा आहे.

१९ जाविल — (गुह्याचा खडकी) हा शब्द मैत्रा यणी संहितेत एकदा आला आहे. जाविल अशा रूपाने हा शब्द काटक व वाजसनेयि संहितामध्ये आला आहे. वाजसनेयि संहितेवरील टीकेत महीशराचाय ह्याचा अर्थ दोपराची वाटी असा घेतो, व त्याचे असे म्हणणे आहे की हा दोपराची वाटी असा अर्थ वेण्याचे कारण तो जाविल जागीर म्हणजे महालेख पळ्यासारखा दिसतो. हा शब्द वैद्यकात नाही.

२० पाद — ब्राह्मण ग्रंथात चक्षुषं वरण ह्या अर्थाने हा शब्द नेहमी आढळतो. हा अर्थ, वतुपाद प्राण्याच्या चार पायांपैकी एक म्हणजे एक चतुर्थांश ह्या लक्षणेने झाला आहे.

२१ हिता — ब्राह्मण ग्रंथात कोटल्याशा अथुद रक्त-वह्नि (घमनी) ने हे नाव आहे.

२२ उदान — याचा उल्लेख वाजसनेयि संहितेत असून पंच प्राणा पैकी पाचव्याचे हे नाव आहे. कधी कधी तो दुसरा म्हणजे प्राणाच्या नंतर आणि व्यान आणि समान याच्या पूर्वी असा अरतो. कधी कधी तो प्राणवाच्या विरुद्ध व प्राण व व्यान याच्या पूर्वी असतो, उदान ह्यात उत् म्हणजे ऊर्ध्व व आन म्हणजे वर येणे, असा शब्दास अर्थ आहे. उषावेळीं आस पाहारे सोडला गतो त्यावेळीं जे वायूचे ऊर्ध्व गमन होते, ते एक उदानाचे कार्य मानतात, शिवाय बोलणे बल, वृत्ति, स्मरणशक्ति, या गोष्टीहि उदान वायूच्या योगाने होतात. हा नामीप्राप्त कंडापर्यंत असतो. त्याचे मुख्य स्थान छाती आहे. शतपथ ब्राह्मणात हा वायु अन्नपचन करतो वशी कषयना आढळते व ती उपवीपदोहि आहे. परंतु तो मरणसमयी कंडाच्या बाहेर येऊन जीवाला घेऊन जातो अशीहि कल्पना आहे.

वैद्यक
रोग व आरोग्य [ऋग्वेद]

अक्षत	आदिमिद	यक्ष्मन्
अगद	आरुज्	रामयक्ष्मन्
अजका	प्राहि	रत
अज्ञातयक्ष्म	जीवगृभ	वन्दन
अनर्माव	दुर्णामन् (अश- रोग)	वस्त्रि (ज्वर)
अनूक्य (यक्ष्म)		विवायि
अप्यन्	मवजशार	विपुषी
अभ	पृथान्य	सुराम
अमोवचातन	पृथयामया	धाम
अमोवत्	भिपज्	हरिम्
आरिष्टि	मेपज्	(काबोळ)
आश्विद (शि- पद = शिपे)	मेपजी	हृद्रोग

[ति. सं]

अपमार (अप- रमार)	हृत्	हृता
आधि	प्राहुफ	धरणदृहति
आप्य	आयेन्य	दातर
उदावर्त	उरुक्रमन्	ह्येन
उभयतःसंश्र	निहाका	श्वेत् (पित्तजन्य रोग)
(दोन्ही कुशी- तील फळ)	पापयक्ष्मन्	तिप्प
किविक्षीवि	पित	(शिवे, सुरमा,)
(छोकला)	मेपज्	सुमेपज्
हृद्य	राजयक्ष्मन्	दिप
	रोग	

[अथर्ववेद]

अक्षत	अरुह्लाण (नण- मुख)	आस
अंग	अलजि	आसाव
अंगज्वर	अलिश	(मूत्रातिसार)
अंगभेद	अहोण	उदरदार (अति- सार)
अज्ञातयक्ष्म	अमृत्तिका	उपक्ष्य (गंड- माळा, वि.)
अनामन्	अमृक्पावान	ऋक्षमाव
अपाचित्	अस्थिज	ऐलव (चक्षुरोग)
(गंडमाळा)	अस्थिर्हस	काव
अप्या	अदरित	काणा
अवळ	अहि	कास
अग्निव्याधिन्	आधि	कासा
अग्निशोक	आल	कासिका
अग्निशोचन	आशरीक	किलास (कुष्ठ)
अमीवत्	आश्रेप	कादिप्रल
अयक्ष्मवरणी		
अराय (कुष्ठ)		

३६

कुष्ठ	तृष्णमार	वातीमार
कुष्ठिना	तीदी	वातीकृत
कृदा	दशशाल	वातीकृतनाशिनी
कृति (गर्भपीडक रोग)	दुराध्य	वालज
कोक	दुर्णामन्	विह्विन्दु
कोटा	दूषीका	विद्रुष
क्रीव	नाष्ट	विनोहित
कृलोन्न	निराल	विशार
क्षत	पंचशाल	विशरीक
क्षय	परचंस	विपाणका
क्षय	मलालानुपलाल	विसल्पक
क्षत	पलीकक	विरंध-
क्षुषामार	पामन्	दुपण
क्षोभिय	पृथयामय	विसस
गर्माद	प्रमोलिन	व्याध्य
गर्मादकष्य	प्रमोत	नाण
गर्लुत	बण्डा	शकुं (गर्भिणी पीडक रोग)
(साध्यांतील गाठी)	बधु	शिधिर
गुष्पित	बभ्रुकर्ण	शिनिदा
ग्राह	बलास	शीपिका
ग्रन्थ	मरुति	शीर्षामय
ग्ली	मन्या	शोक
गजभ	मलिम्बुष	श्लोभा
आयान्य (संभोग- जन्य क्षयरोग)	यक्ष्म	सेस्कंध
तक्मन्	राजयक्ष्मा	सह्मादि
तक	रज	सुनामन्
तनूज	रुर	सुलस (गंड- माळा)
तृतीयक	रोग	स्कंध्या
(तिमारा ताप)	रोवणा	स्काति
	वत्सप	हृदयामय
	वन्निवासत्	

[या. सं.]

अशत्	दिहाकर्ण	व्याधि
(मूलव्याधि)	विपुषिका	श्लोष्य
उपचित्	विष्टा-	श्वयथ
पाकार	नाशिन	श्वि
(पिकलेले गळ)		

अज्ञातयक्ष्म - १. - ऋग्वेद, अथर्ववेद आणि काटक
संहिता यामध्ये याला ' अज्ञात रोग ' असे म्हटले आहे.
राजयक्ष्म्याचे वर्णन करताना याचा उल्लेख आले. प्रोम-
नचे असे मत आहे की, एकाच आजाराचे हे दोन प्रकार
आहेत, एक अतिवृद्धि आणि दुसरा एकांग क्षय. ऋग्वेदात
जो मंत्र आहे तो दोन्ही प्रकारच्या रोगांना दूर करण्याक-

रिता उपयोगा पडतो अर्थवेदांतात बलास याचे या रोगां माध्य आहे असे प्रोमन दर्शवितो। शिमर म्हणतो की, हे अनुमान बरोबर नाही ज्याचे पुढे क्षयात रूपांतर होतं असा जीवनंजर म्हणजे हा रोग असावा।

‘(अ) शि प द.—अशिपद या नकारार्थी रूपात हा शब्द ऋग्वेदात अशिमिद शब्दाबरोबर आलेला आहे शिपद व शिमिद हे दोन्ही शब्द एखाद्या अज्ञात रोगाची नावे असावात।

‘(अ) शि मि द—ऋग्वेदात अशिमिद या समासात हा आलेला असून त्याचा अर्थ रोग असा असावा अथवा यद व शतपथ ब्राह्मण ग्रंथांमध्ये शिमिदा ह् छालिगा रूप आले असून त्याचा अर्थ एका रक्षाशिपाय नाव असा आहे। ‘प्रा हि—ऋग्वेद व अथर्ववेद यात हा एक व्याख्या निराकार आहे निद्रा (स्वप्न) हा हिता मुलगा होय।

‘जो व ग म—(निवतपर्णा धरणाऱा) रोंधच्या मत हा शब्द प्रजच्या जीविताचे रक्षण करणारा या अर्थाने ऋग्वेदात आलेला आहे. परंतु हा अर्थ जरा त्याच सूक्तांतात पुढील ऋचत आलेल्या ‘मध्यमशा’ (मध्यस्थ) शब्दावरून शक्य असला तरी हा अर्थ चण्याचा आयुष्यकता नाही व ता मभाष्यहि नाही ऋ. १०.९०.११ या ठिकाणी जाव-गृम याचा आधानी धरणाऱा, मारणाऱा असाच अर्थ होतो।

‘य क्ष म न्—सामान्यतः शरीराला घुस करणारा रोग या अर्थी हा शब्द ऋग्वेदात आणि अथर्ववेदात आलेला आहे। ब्राह्मणनेति सहितेंत क्षमर प्रकारच्या यक्षमाचा उल्लेख केला आहे आणि काटकसहितेंत यक्षम म्हणजे रोगविरोधित असा अर्थ दिलेला आहे। यक्ष्म तों प्रसारचे सांगितले आहेत—राजयक्ष्म, पापयक्ष्म, आणि जायेन्म्य. दुसऱ्या प्रकारचा यक्षम अप्रासिद्ध असून त्याचा अर्थ पक्ष भयंकर रोग असा होतो। वैद्यकात यक्ष्म या शब्दाचा अर्थ रोग असा आहे।

‘रा ज य क्ष म न्—राजरोग असा या शब्दाचा अर्थ असून ऋग्वेदात आणि पुढे पुष्कळ ठिकाणा याचा उल्लेख आलेला आहे। शिमरने हा रोग म्हणजे धयन होय असे म्हटले आहे. या रोगाचे जे पुढे निदान झाले आहे त्यावरून हे मत बरोबर आहे असे दिगते याचा अर्थ उपदेश असा असावा अने ऋग्वेदात सुचवितो परंतु हे समजनी। दिगते नाही। वैद्यकात या रोगास राजयक्ष्म असेच म्हणतात हा रोग रोगां गमा आहे म्हणून त्यास राजयक्ष्मा ह् नाव दिले आहे।

‘क द न—एका रोगाचे नाव म्हणून हा शब्द ऋग्वेदात आला आहे। गंधे शरीरावर उठणारे फोड म्हणजे हा रोग असावा अथर्वशाम्ये शाभिनीच्या आश्रितवाहि ह् नाव आहे हा शब्द प्राचिन वैद्यकात नाही।

‘सुरा म—अतिशय सुरापानाने उत्पन्न होणाऱ्या रोगाचे हे नाव ऋग्वेदामध्ये आलेले आहे नमुचीच्या कथेत इशारा हा रोग झाला होता असे म्हटले आहे। पुढील प्रथात सुराम हे विशेषण सामाला ‘आनंदायक’ अशा अर्थाने लावलेले आहे हा विकार वैद्यकात नाही।

‘ह रि म न्—ऋग्वेद व अथर्ववेद ग्रंथांमध्ये हा एक रोग आहे असे म्हटले असून विवेकपणा (काबीळ) असा त्याचा अर्थ आहे।

‘ह स्त्रे ग व ह थो त—‘काळजाचा विकार’ याचा उल्लेख ऋग्वेद व अथर्ववेद ग्रंथांमध्ये अनुक्रमे आला आहे। शिम-रच्या मताने अथर्ववेदामध्ये आलेला हा रोग व हृदयामद रोग हे दोन्ही एकच आहेत। ऋग्वेदामध्ये हे सभवत नाही। पाश्चात्य वैद्यक प्रथात याला अजिना पेन्टोरीस अस नाव दिले आहे. हृद्रोग म्हणजे हृदय विटून झारयामुळे होणारा विकार याचे वर्णन वैद्यकात आले आहे।

‘जा चा न्व जा ये न्य—अथर्ववेद व तैत्तिरीय साहता ग्रंथांमध्ये उल्लेखित रोगाचा जायान्य व जायेन्य ही नावे आहेत। अथर्ववेदात एके ठिकाणी हरिमा (काबीळ) व गान्धारील दुष्टे (अगभेदी विस्तरण) यांच्याबरोबर या रोगाचा उल्लेख आलेला आहे। शिमरच्या मते या वैदना म्हणजे त्या रोगाची लक्षणे होत व यक्ष्मा रोग [दुष्कुसाचा रोग] आणि हा रोग ग्रंथांमध्ये बरेच साम्य आहे। ‘हूमफीलडचे तर असे मत आहे की, हा रोग म्हणजे खंयचाच होय कारण याची लक्षणे व कीर्तीची सूत्रांमध्ये जो कर्मविधि दिलेला आहे त्यात सांगितलेली लक्षणे ही शारखा जुळतात। रोंधच्या मते हा रोग म्हणजे संधिबिकार होय हा अनिश्चित आहे असे गिड्डन म्हणतो। जायान्य या नावा-वन्म व बरोबरच्या लक्षणावरून वैद्यकाशास्त्राच्या मते या रोगाचे निश्चित नाव देता येत नाही. अति श्रीगमन करण्याने क्षय होण्याचा जास्त सभष आहे. तेव्हा कदा किन् हा क्षयरोग असू शकेल। यूमफीलडचे मत मान बरोबर नाही. कारण उपदेश हा रोग [ही पापून होणारा] पूर्वी इकडील लोकांत नव्हता व ता जुन्या वैद्यक ग्रंथांमहि नाही।

‘दु ष् म न्—स्वगुरोमान पाडिलेला असा याचा अर्थ असून हा इन्ड तैत्तिरीय महिता व ब्राह्मण ग्रंथ ग्रंथांमध्ये आलेला आहे। या इच्छाने बहुधा पुत्ररोगाचा बोध होत असावा याच रोगाला दुसरे नेहमोवे नाव बिल्लत असे आहे। बिल्लत म्हणजे पाडले किंवा तावुत कोड हा पाप रोग आहे अने ब्राह्मण्यादि वैद्यक ग्रंथांमहि म्हटले आहे।

‘ब र ष ग हो त—‘ब्रह्मणे पण्डितेन’ जेतेद्वारा पांडित झालेल्या माणसाचे ब्रह्म कराना अनेक ठिकाणी हा इन्ड आलेला आहे। पापावरून निराश म्हणून हा रोग ब्रह्मणे पांडित्यरूप आहे ब्रह्म ही पाण्याचा द्रव्य आहे।

व जलोदरात पाणीच साठते या संबंधावरून वदणशब्दात हे नाव जलोदर या रोगाला सयुक्तिक दिसते.

^{१४} अक्षत अधवा अक्षित.—जायान्यासंबंधी अथर्ववेदात जे वचन आहे त्यांत अक्षित आणि सुक्षत या नावाच्या जवमेवर उपाय मागितला आहे कौक्षिक सूत्रात अक्षत आणि सुक्षत व मायणाप्रमाणे अक्षित आणि सुक्षित असे शब्द आहेत. ब्लमफील्ड या शब्दाचे अर्थ 'कापण्याने न झालेले' आणि 'वापल्यामुळे झालेले' असे करतो. पहिल्याने यानें 'दावर' अथवा 'गळू' असा अर्थ केला. जायान्याचे हे दोन प्रकार आहेत असे व्हिटने म्हणतो. मायणाप्रमाणेच लुडविग अक्षित असा अर्थ करतो व 'पक्षे-पणी न झालेले' असे त्याचें स्पष्टीकरण करतो. यामध्ये क्षय या रोगाचा अंतर्भाव होतो असे शिमरचे म्हणणे आहे जायान्याचे हे जर प्रकार असतील तर व जायान्य म्हणजे क्षय असा अर्थ अमेल तर अक्षत म्हणजे दोषसंचयानें झालेला क्षय व सुक्षत म्हणजे कुकुरासाला जखम होऊन झालेला क्षय असा अर्थ योग्य होईल. क्षतक्षय म्हणून हल्ली एक रोग मानित असतात.

^{१५} अ प चित्—अथर्ववेदात पुष्कळ वेळा हा शब्द उपयोगात आणलेला आहे. रोंध, शिमर आणि दुसरे ग्रंथकार असे म्हणतात की, याचा अर्थ एक किडा असा असून त्याच्या दृष्टीने जागा मुजते. परंतु ब्लमफील्ड म्हणतो की, हा शब्द एका रोगाचें नाव आहे व तो रोग म्हणजे गंड-माळा होय, असे केसात्र आणि सायण यांच्या भाष्यावरून व उत्तरकालीन जो 'अपाधि' व्याधि आहे त्याशी तुलना करून तो सिद्ध करून दाखवितो.

^{१६} अ प्या—'कोट्यासंबंधी.' हा रोग बहुधा आमाश असावा, असे शिमर म्हणतो. कारण शत्रूच्या भिंयाला घात रद्दाचा म्हणून याला आव्हान करित असत. वेवर म्हणतो की, भीतीमुळे उत्पन्न होणारा हा हृगवर्णाचा रोग असावा, आणि असे वर्णन महाभारतादि पुराणात बहुत करून असते. या मताला ब्लमफील्ड व बहुधा यास्क यांचा दुस्रो आहे. अप् (पाणी) याचा अतिसार रोगाचा संबंध आहे म्हणून याला अप्या हे नाव दिले असावे. वॉर्ड किंवा पुष्कळ पाणी प्याल्याने अतिसार होतो हे सर्वमान्य आहे.

^{१७} अ ल जि.—अथर्ववेदामध्ये हे एका व्याधिवें नांव आहे. नंतरचा 'अलजी' हा शब्द नेत्ररोगाचा चोकर असून, नेत्रवाद्यपटल आणि बाहुलीचा पडदा यांच्या साध्या तून पाणी वगैरे वाहणें असा त्याचा अर्थ आहे. वैद्यकात या रोगाचे वर्णन आहे. नासाच्या वाज्वर्धील टोळ्याच्या कोप-व्यास जी सूज येत तीस अलजि असे म्हणतात.

^{१८} आ ग री क—अथर्व वेदात जमिद झाडाचे महत्त्व उपा मृणात वागेल आहे त्यास हा एक व्याधि आहे असा उल्लेख आहे. ताप येण्याच्या वेळीं अग दुग्ते त्याला हा शब्द योजितात असे शिमरचे मत आहे. व्हिटने सुचवितो की, हा

शब्द फक्त विशेषणच आहे. याचा अर्थ वाय आहे हे त्याला नाटसे समजले नाही.

^{१९} आ म्वा व—हा एक रोग आहे असे अथर्ववेदावरून दिसते, पण तो कोणत्या प्रकारचा असतो हे कळत नाही. एका ठिकाणी भाष्यकार याचा अर्थ मृतातिमार असा करतात; पण लानमनच्या मताप्रमाणे मृत्युमेह असा त्याचा अर्थ आहे ब्लमफील्ड म्हणतो की, हा रोग हृगवण होय पण ज्या अर्थी अस्त्राण हा 'उपाय मागितला आहे त्या अर्थी 'जखमातून पू वाहणें' हा तो रोग असला पाहिजे असे शिमरचे मत आहे व्हिटने फक्त 'पू' असा अर्थ करतो व ब्लमफील्डच्या मताविषयी शत्रा प्रदर्शित करतो. त्याचा अर्थ 'आजार, सरदी' असा असावा असे लुडविग म्हणतो. छात्र या शब्दाचा लघवी असा अर्थ असून, त्याशी आघाव हा शब्द बरेच साम्य दाखवीत अस-त्यामुळे आघाव म्हणजे लघवीचा रोग हा अर्थ बरोबर दिसतो. पण निश्चित असे मत मान्न काढीं देता येत नाही.

^{२०} का स, का स, वा स, वा सि पा.—हा चारही एकाच शब्दाचा रूपे 'खोबळा' या अर्थी अथर्ववेदात आली आहेत. हा खोबळा डोके दुखाप्याबरोबर येऊन, तो पुढे येणाऱ्या तापाचे (तक्रमन) चिन्ह दाखवितो. हा स्वतंत्र असाही रोग आहे. वैद्यकात कास नावानेच या रोगाचे वर्णन आहे.

^{२१} कि ला स.—अथर्ववेद आणि वागतेनेयि संहिता यामध्ये 'श्रंतकुट्र' या रोगाचें नांव आहे पहिल्याने तो रोग वरटा (पलित) व नंतर वाटेरे टिपके या रूपाने शरीरावर दिसतो. हौग यानें ऐ. द्राक्षणातील अलस या शब्दाचा अर्थही तोच केला आहे. परंतु हा अर्थ खात्रालायक नाही म्हणवे-दातील एका उताऱ्यात किलासी या खीळींग रचणा अर्थ मेक्षसमुग्रने 'टिपके असलेली हरिणी' असा केला आहे. वैद्यकात याचें वर्णन असून किलास या नावानेच त्याचा उल्लेख आहे.

^{२२} की दिम ल—हा अथर्ववेदाच्या पेपलाद शब्दात, बोध लिपच्या म्हणण्याप्रमाणे एक व्याधिवान्वक्त शब्द आहे. हा व्याधिवान्वक्त शब्द वैद्यकात नाही.

^{२३} क्ष त.—शिमर म्हणतो की, अथर्ववेदातील हा सुगंध व्याधि होय, परंतु हा शब्द फक्त विशेषणच असावा असे वाटते. शब्दानें अगर याला अपघातानें झालेली जखम असा याचा अर्थ आहे.

^{२४} क्ष त्रि य.—अथर्ववेदान हा एक व्याधि आहे. याच्या उपशमासाठीं तीन कृचा लिहिल्या गेल्या आहेत. काटक संदिता आणि तैत्तिरीय ब्राह्मण यातहि तो आला आहे. अथर्ववेदावरील ठिकाणार म्हणतात की, हा आनुवंशिक रोग आहे. त्याची व्युत्पत्ति म्हणजे बहुत कर्म 'देतात नमलेला' किंवा 'द्वितीय रोग' अशी असावी. हा नव्या रोग-कोणता आहे हे सांगता येत नाही. वेवर म्हणतो की 'अग्ने

वेदामध्ये ज्या ऋचा आहेत त्याचा मुख्य उद्देश शेताना होणारा उपद्रव नाहोसा व्हावा हा होय; परंतु हे शक्य वाटत नाही वल्मफील्ड म्हणतो की, तो रोग म्हणजे 'गंडमाला, अथवा 'गरमी', 'परमा' होय. याच्यावर उपाय म्हणून असांगितले आहेत त्यावरून त्या रोगाची चिन्हे काय असतात हे मुळीच समजत नाही.

^{१६} गलुन्त.—हा शब्द अथर्ववेदांत एकदांच 'फुगणे' सुज्ञणे. 'या अर्थो येतो. परंतु विहटने 'मान, गळा' असे त्याचे स्पष्टीकरण करतो. याचाहि अर्थबोध बरोबर होत नाही.

^{१७} प्राह—हे एका रोगाचे नाव शतपथ ब्राह्मणत आले आहे अथर्ववेदात अर्धांगवायु असा त्याचा अर्थ आहे

^{१८} प्रव्य—मानेवराल वाळूक किंवा बंड असा याचा अर्थ अथर्ववेदात दिला आहे.

^{१९} रली.—अथर्ववेद आणि ऐतरेय ब्राह्मण यांत हे एका व्याधीचे चिन्ह आहे. 'गळें, उठाणू' असा बहुधा त्याचा अर्थ असावा असे वल्मफील्ड म्हणतो. वाजसनेयि संहितेवरून याचा अर्थ बरोबर लागत नाही, कदाचिन् तो याज्ञिक पृथुचा कोणता तरी भाग असावा हा शब्द वैद्यकात नाही.

^{२०} जंभ.—एक रोग किंवा सर्वांत अत्यंत घाईट रोगाचे नाव म्हणून हा शब्द अथर्ववेदामध्ये आलेला आहे जंगिड या शाखाच्या योगाने हा रोग नाहोसा होतो असे एका ठिकाणी म्हटले आहे. दुसऱ्या एका ठिकाणी सहनुः (दोन्ही जवळे एकत्र आणणारा) असे त्याचे ध्वन आले आहे. कौशिक सुत्रावरून बेबर असे म्हणतो की, दात येणे हे जे मुलाचे डुपणे आहे ते हे असावे. वल्मफील्डच्या मते याल-प्रह किंवा आक्के येणे हा तो रोग असावा. हा रोग म्हणजे धनुर्वात होय असे कॅलेंडचे मत आहे. विहटने म्हणतो की हा रोग म्हणजे आंकडी किंवा दांतघाळ होय. गुंभा म्हणजे नाभई. नाभई आल्याबरोबर केव्हा केव्हा 'ताड नसेच उघडे रहाते' किंवा एकदम मिटते; उघडे राहिले तर मिटत नाही व मिटले तर उघडत नाही. यास वैद्यकात 'हनुघात' असे म्हणतात. हनुवटीच्या मुळाशी वायु कुपित झाल्याने हा रोग होतो. जंभ रोगाह हाच असावा. 'जवळे एकत्र आणणारा' हे विशेषहि यात चांगले लागू पडते.

^{२१} त क न न.—हा एक प्रकारचा रोग असून याचा उल्लेख अथर्ववेदामध्ये वारंवार येतो. तक्षस प्रंथात मात्र तो याच नावाने प्रसिद्ध नाही. अथर्ववेदात या रोगावर पाच सूक्ते आहेत, व इतर ठिकाणीहि या रोगावरून उल्लेख आलेले आहेत. हा रोग म्हणजे 'ताप' असावा असे बेबरचे मत आहे. तापाचीं सर्व लक्षणे या रोगाच्या लक्षणाशी जुळतात असे ब्रौह्मनने सिद्ध केले आहे. बडीचे व ऊष्णाने आळी-पाळीने रोग्यास येणारे सडके, तापासुद्धे कावीळ झाल्यावर येणारा विषळा रंग व त्याची विशिष्ट ठाविक सुद्धे बगैरे-बद्दले उल्लेख ठिकाठिकाणी आलेले आहेत. या तापाचे निर-

निराळे प्रकार दाखविणारे शब्द म्हणजे 'अभ्यशुः, उभयशुः, तृतीयक, वि-तृतीय व सदे-दि हे होत. या शब्दांचे निश्चित अर्थ ठरविणे फार मुश्किलीने आहे. पाहिल्या शब्दाचा अर्थ दैनिक ताप (हिव) असा आहे व यावरून एकमत आहे. तरी पण अन्ये हा शब्द 'दुसऱ्या दिवशी' अशा अर्था अमल्याने दैनिक असा अर्थ कसा होतो हे गूढच आहे. 'उभयशुः, याचा अर्थ दर दोन दिवसांनी येणारा ताप असा आहे. सायणाचार्यांच्या मते 'उभयशुः' वा अर्थ तिजारी (तिसऱ्या दिवशी येणारा) ताप असा आहे. पण तृतीयक याचा अर्थ तिजारी ताप असा असला पाहिजे क्षिरमर्या मते तृतीयक ताप म्हणजे ज्या तापात तिसऱ्यादा पाळी आल्यावर रोगाचा जोर होतो व मग रोग असाय होतो तो ताप होय. ब्रौह्म-मनच्या मते वि-तृतीयक म्हणजे असा ताप की, जो दक्षिणे-कडील देशात नेहमी असतो व जो दररोज येणारा असून ज्याचा जोर एक दिवसाआड होत असतो. वल्मफील्डच्या मते तर वि-तृतीयक व उभयशुः हे एकच ताप होत सदे-दि हा ताप पुढे ज्याला 'सतत ज्वर' म्हणून लागले तोच असावा. या आभारात एकदा ताप आला झणजे तो पुनः येण्याचे पूर्वी काही दिवस ताप बिलकुल वातत नाही. हा ताप निरनिराळ्या ऋतूत येत असे. शरदृ ऋतूत शरद, उन्हा-ळ्यात म्रिम, व पावसाळ्यात वार्षिक अशा त्याला संज्ञा असत. हा ताप विशेषतः वारकाली येत असे, म्हणूनच त्याला विश्वशरद म्हणजे दर शरदृत येणारा असे नाव मिळाले आहे. अग्नि जलात शिरला म्हणजे हा रोग उत्पन्न होत असे. यावरून बेबरने असे अनुमान काढले आहे की, उत्पत्तेनेतर जी बंडी पडत असते किंवा दलदलीच्या प्रदेशावर उत्पत्तेचा जो परिणाम होत असे त्याचा परिणाम म्हणजे हा रोगोत्पत्ति होय. ब्रौह्मनच्या मते अग्नि जलात शिरला म्हणजे रोग उत्पन्न होतो याचा अर्थ असा की, पाव-साळ्यात ज्या वेळी विजेच्या रुपाने अग्नि पावसाबरोबर पृथ्वीवर अवतरतो त्या वेळी हा रोग उत्पन्न होतो. क्षिरमला हे मत प्राय असून त्याने असे म्हटले आहे की, हिमालया-जवळ ज्याला हल्ली तराई असे म्हणतात त्या भागात हा रोग दिसून येतो. त्याच्या मते वन्य म्हणजे वरण्यात होणारा असाच अर्थ अथर्ववेदात सांपडणाऱ्या वन्य शब्दाचा केला पाहिजे. कारण हिमालय पर्वताच्या पश्चिम भागात अमणाऱ्या भूगर्बत व महावृष या दोन जातींच्या लोकात हा रोग वाटळून येतो, असा उल्लेख आहे. साचलेल्या पाण्यातील 'ऑनोफीलस' नावाच्या डासापासून (ते चावल्यावर) हा ताप उत्पन्न होतो अशाबद्दल कोठेहि उल्लेख नाही पूर्व-कालीन वैद्यशास्त्र या रोगाची उत्पत्ति माहीत होती अशाबद्दलचा शोध त्या शास्त्रावर विनाकारण लादण्यात आलेला आहे. या रोगाची लक्षणे किंवा यापासून होणारे इतर उपद्रव हे सांगितले आहेत त्यामध्ये पामन (सरुज), शीर्षशोक (कपाळदुखी), कासिका (कफ) वलास (क्षय

किंवा एक प्रकारची मृच्छा), हे रोग सांगितले आहेत. तन्मन् या रोगाचा उल्लेख अथर्ववेदापासून होतो, हा गौड सक्षत उल्लेखासारखा आहे. कदाचित् वैदिक काळातील आर्यलोका हिंदुस्थानात येव्हा प्रथम आले तेव्हा त्यांना हा रोग डाऊन्सह नसेल कदाचित् त्यांना त्या रोगाची माहिती उडत उडत आलेली अशी डाऊन्स असली तरी तो रोग स्थानिक होऊन लोकाना भयप्रद होण्यास बऱ्याच पिट्या लागल्या असतील. या रोगावर कोणते उपाय लोकांस उप-योगी पडत हे निश्चयाने काही सांगता येत नाही. कारण, अथर्ववेदान्त्ये मेघतंत्र व इष्ट वाचाच फक्त उल्लेख आहे. पण त्याच बरी पुढे बरेच दिवस लोक उपयोग करीत होते तरी हे रामबाण उपाय खास नव्हत. अथर्ववेदाचे काळात-बुद्धा या तापापे मरेच बळी येतले असले पाहिजेत. कारण त्याशिवाय या रोगाच्या एवढ्या प्रामुख्याने उल्लेख होता ना. या रोगाचे वर्णन हिब्रूभाषांनी जुळते. अन्मैयुः याचा अर्थ दररोज येणारा ताप असले वागमंडात दिला आहे.

३१ तो य क.—तेजा रो ताप या अर्थी अथर्ववेदान्त्ये हा शब्द आलेला आहे.

३२ द पी का—'डोळ्याचा लेंप्मा' असा याचा अर्थ असून अथर्ववेद व उत्तरकालीन ग्रंथ यात रोगाचे नाव म्हणून हा शब्द आलेला आहे.

-नि हा क.—अथर्ववेदान्त्ये एकदा हा शब्द आला असून तो एका रोगाचे नाव आहे असे साधनाचार्यांचे मत आहे. ब्लूमफील्ड पदपाठाच्या सधर्ताने हे दोन रुग्ण वेगळे ला-पैकी निर हा सक्षित आज्ञापी असून आज हा संक्षेपनामी आहे. व त्याचा अर्थ एक प्रकारचे रोग असा आहे. गिडने याने प्रथम आल हे क्रियावाचक नाम समजून रोषटी असे ठरविले बी, निरात हा एक शब्द असून त्याचा अर्थ अनि-द्वित आहे. हा शब्द वैयकात नाही.

३३ पा म न्—अथर्ववेदान्त्ये हे एका त्वग्दीपाचे नाव असून त्या शब्दापसून पामन ते तद्वित विशेषण आहे. व त्याचा अर्थ त्वग्दीपाचे पडिलेला असा आहे. उत्तरकालीन सं-हिता व बोधण ग्रंथ यात हे विशेषण आटळून येते. ताप आल्यानंतर हा रोग होतो असे उपा अर्था रडले आहे. त्या अर्था पुरवठे किंवा यंत्रक (ताप येऊन गेल्यावरची) असा याचा अर्थ असावा. पामा नावाचा रोग निदानात येविलेला आहे. हा यरजसारखाच एक विकार आहे. या रोगात येणाऱ्या पुष्पा बबरेवर व हातावर दाट असा येतात.

३४ वृ एषा म य.—पाजूस किंवा बरगण्यातील दुःख असा या शब्दाचा अर्थ अथर्ववेदांत दिलेला आहे. निदान तेथे तरी तापाळा लागून होणारे दुःख असा याचा अर्थ याटतो. उसण हा एक पृथगमय आहे. केव्हा केव्हा हा विकार होतो.

३५ य मो सं.—हे एका रोगाचे नाव आहे असे सं. पी. कोशात म्हटले आहे. हा शब्द अथर्ववेदात आला आहे.

शिमरच्या मतें हा शब्द विशेषण असून याचा अर्थ 'सुका' असा आहे. हे मत ब्लूमफील्ड व गिडने यानी मीतमीत मान्य केले आहे. हा रोगवाचक शब्द वैयकात नाही व दुस-राहि योग्य अर्थ कोणता आहे हे माहीत नाही.

३६ य ला र—अथर्ववेद आणि तदुत्तर ग्रंथात या रोगाचे नाव पुष्कळ वेळा आलेले आहे. महोपर आणि साण याचा अर्थ क्षय असा करितात शिमरहि दाब मताचा आहे. कारण हा एक यक्ष्माचा प्रकार आहे असा उल्लेख येतो. यासुळे [अस्थिरस आणि पल्लसस] हाई आणि साधे मोकळे होतात. हा रोग उष्ण होण्याचे कारण ठेव, रवेन किंवा हरष [१] होय. पुढील हिंदु वैयकात क्षयाच्या वटल हे वर्णन आढळते यत्ना हा नेहमी तन्मन् या शब्दाबरोबर आढळतो हेहि योग्यच आहे. कारण तन्मन् हा क्षयाच्या वर्णनाचा एक राक्षस आहे प्रोहमनच्या मताने त्याचा सून बिंवा दुःख असा अर्थ असावा. ब्लूम-फील्डच्या मतें याचा अर्थ संशयित आहे. लुडविग याचा जलोदर असा अर्थ बरतो. या रोगावर श्रिकुद् व जगिड या यन्त्रांचे अंगन योग्य म्हणून दिले आहे. वैयकात बलास याचा कफ यक्ष अर्थ आहे क्षपात कफानेन प्राधान्य असते आणि खात दुष्ट कफकार पडतो यावरून आणि इतर वर्णनावरून हा रोग म्हणजे ज्यास कफक्षय म्हणतात असा क्षय रोगाच्याच एक प्रकार असावा. क्षयरोगाच्या सुहृत्तीच एक प्रकारचा ताप येऊ लागतो त्यास वैयकात वातवत्-सकृत्वर असे म्हणतात. यावरूनहि पलासक हे नाव क्षय रोगासंबंधी प्राधान्य असून लोकदुष्ट आहे असे वाटते. कारण रोगाची माये बी वृद्धीपासून रुड होतो तोच यरकाने वापरली आहेत. लुडविग याचा जलोदर असा अर्थ करतो. त्यास आधार बाय हे समजण नाही. सुमेष्मा विवाराचे हाई वृ हातात असे असे त्या विवाराचे रक्षण दिले आहे ते क्षय रोगात जाण संभवते.

३७ य वा—(यानेचा काया, अनेकवचनी) अथर्ववेदां-तील एका रोगविषयक कथेत हा शब्द आला आहे हा रोग म्हणजे बहुधा बंडमाळेमुळे याचेवर अस्थि दूज होय. वाज्र या शब्दाची मन्सूंडर म्हणजे मानेवरची गळारे या रोगाची तुलना करतो. हा मन्सूंडर शब्द मन्दा व स्कंध्या (रायाचे आणि मानेवरचे दुःख) या दोन्ही (पाहिल्या आणि तिसऱ्या अथर्व वेद कृत्वात आलेल्या) शब्दासारखा दिवतो.

३८ तो म—अथर्ववेद व भागादून झालेले ग्रंथ यात रोग या शब्दाचा आशय असा अर्थ दिला आहे.

३९ वि विंल दु.—एका रोगाचे नाव म्हणून हा शब्द अथर्ववेदात आलेला आहे. ब्लूमफील्डच्या मताने याचा अर्थ मोतीबिंदू असा आहे. हा शब्द वैयकात नाही.

४० वि प्र ध.—संपुलसत नावाच्या एका रोगाचे ह नाव अथर्ववेदान्त्ये आलेले आहे. शिमरच्या मतें यक्ष्मा या रोगाचा

गाचे हें लक्षण आहे याच रोगाला पुढें विप्रधि असे लोक म्हणू लागले. लुढधिंग या शब्दाची व ऋग्वेदामधल्या अस्पृष्ट विप्रध शब्दाची तुलना करतो, पण ऋग्वेदातील विप्रध शब्दाचा नवीन अर्थ काय आहे हेंच समजत नाही. वैद्यकात विप्रधि नावाचा रोग वर्णिला आहे तोच हा रोग असावा.

“वि लो हित.—हें एका रोगाचें नांव अथर्ववेदात आलें आहे. प्लुमफील्डच्या मतें नावातून रक्त वहाणें ही ती पीडा असावी. हेनरी याचा अर्थ रक्त नासणें असा करतो. व्हिट नेच्या मतें रक्तक्षय (एंजिमिया) असा त्याचा अर्थ आहे. वैद्यकात ज्याम पडुरोग म्हणतात तोच हा विलोहित रोग होय कारण, याच रोगात रक्त कमी होतें (‘ततोपरक्त मेदस्को’—वाग्भट, पंडुरोग निदान) प्लुमफील्डचे मत घरीबर नाही. कारण, नाकातून रक्त वाहू लागलें म्हणजे तो रक्त वाढत्याचा रोग समजतात. रक्ताचे पृथकरण हा अर्थ कसा होतो हेंच समजत नाही; ही शब्दयोजना चमत्कारिक आहे

“विशर —हा शब्द अथर्ववेदात आढळतो हा एखाद्या रोगाचा निदर्शक असावा. रोंध म्हणतो की, हें एका राक्षसाचे नाव असावें, पण शिमेर म्हणतो की, ताप (तन्मन्) आला असता अंगाचें जें ठणक्कें त्यास विशर असें म्हणत असतील, आणि या तक्रास ‘विशरीक’ व दुसऱ्या एका स्थळां आलेल्या ‘बलास’ ह्या शब्दांनै पुढि मिळते हा शब्द वैद्यकात नाही.

“विसर्प, विसर्पक.—हा शब्द अथर्ववेदात सापडतो. विसर्पक असा पाठ वैदिक लोकां घेतात तेव्हा तोच अधिर युच असे, वेदाभेदकार शं. पा. पंडित यांचे मत आहे. शल्य म्हणजे बाण, काटा, बगेरे जर शरीरात घुसला तर त्यामुळे अथवा तो निघाल्यावर जशा प्रकारच्या वेदना होतात तशा वेदना असा याचा अर्थ होईल. ताप आल्यावर मज्जातंतूला जी ह्या होतें, तिच्या अर्थाहि ह्याचा उपयोग केला असण्याचा संभव आहे.

“वि र्क ध.—एका रोगाचें नांव म्हणून हा शब्द अथर्व वेदात आढळतो. ह्यावर इलाज म्हणून शिशाचा ताडत, अंबाडी, रंगिड नावाची वनस्पति अथवा एक प्रकारच्या मलमाचा उपयोग करावा असें तेथें म्हटलें आहे एका सूत्रात आलेल्या ‘कार्पक’ व ‘विपक’ ह्या नावाच्या वनस्पतींचा या रोगावर उपयोग होत असावा. देबर म्हणतो की विरकं ध म्हणजे माषिवात. कारण यामुळे र्कं ध वेगवेगळे होतात (वि+रकं ध) प्लुमफील्डच्या मताने ऋग्वेदातलें ‘व्यंस’ व ‘विधीव ह्याप्रमाणे ‘विरकं ध’ हाहि एक राक्षस असावा. वैद्यकशास्त्राप्रमाणें ह्या शब्दाचा काही अर्थ लागत नाही.

“शो पं कि.—अथर्वोक्त डॉक्टुखाला हा शब्द योजिला आहे हा वैद्यकात नाही.

“शोर्पामय—याचा अर्थ लोक्षयाचा रोग. याचा उल्लेख अथर्ववेदात आहे.

“र कं ध.—विरकं ध ह्या शब्दावरोंवरच हा एक रोग-दर्शक शब्द आला आहे. ह्याचा अर्थ ‘खांदे एकत्र भम-लेला.’ व्हिटनेच्या मताने विरकंधाचा प्रतिकार करणाऱ्या औषधांचे हें नाव असावें हा शब्द वैद्यकात आढळत नाही.

“र क थ्या.—हें खालिंगी अनेकवचनी रूप अथर्वोक्त आढळतें ह्याच्या रोगाचें किंवा कसत्या तरी गळ्याचें हें नांव असावें. असा रोग वैद्यकात नाही

“ह द या म य.—‘काळगाचा’ रोग हा शब्द अथर्वोक्त मध्ये ‘यत्ना’ व ‘यलास’ ह्यांच्या सवधाने आलेला आहे शिमरच्या मतें हा छय होय तो वैद्यक संहितेत दिलेल्या मतानुसार म्हणतो की, ह्या रोगास जी कारणे आहेत, त्यात प्रेम हें एक असावें

“अ शं स —वाजसनेयि संहितेतील छय व दुसरे छुष्क रोग याच्या यादीत या रोगाचेंहि नांव आहे. उत्तरकालीन वैद्यकाग्रयात ह्याचा अर्थ ‘मूळघात’ असा करितात.

“उ प वि त्.—वाजसनेयि संहितेत हा शब्द एका रोगाचा निदर्शक म्हणून आढळतो. रोंध याचा अर्थ सज असा करतो, व तो क्षय आहे. उपचय म्हणजे सून असा वैद्यकदृष्ट्या अर्थ होतो प्लुमफील्ड उपचित व अपचित् एकच असं म्हणतो.

“पा का र.—हा एक रोग विपुचिका व अशंस ह्यांच्या वरोवरच वाजसनेयि संहितेत उल्लेखिला आहे. ह्या रोगाचें विशिष्ट स्वरूप जरी माहीत नाही, तरी शास्त्राच्या व्युत्पत्ती-वरून याचा अर्थ पक्क झालेला प्रण असा होईल.

“छि हा क र्ण.—वाजसनेयि संहितेत गुराडोराच्या मागे विशेषणात्मक रूपानें हा शब्द योजिला आहे. छिच्छ्या आकाराचा गुराच्या कानावर दिलेला टप्ता असाहि याचा अर्थ येऊन. पण वाजसनेयि संहितेत मूढीपराचार्य याचा एक कर्णरोग असा अर्थ देतात. छिहाकर्ण हा रोग वैद्यकात नाही पांडुरोग असे एक कर्णरोगात सवर आहे व ह्याचा अर्थ कर्णागळीचा रोग असा आहे. कर्णपाळी म्हणजे कानाची बरची सर्व वाजु.

“वि पू चि का.—वाजसनेयि संहितेत हा शब्द आढळतो सोमपानातिरेकामुळे होणारा हा रोग होय. याचा आमाश किंवा वाईजच्या मत्ताप्रमाणे पटकी असाहि अर्थ होईल. उषध शब्दार्थ ‘देगेहि दिशानें मलविसर्जन’ असा आहे. चरकामध्ये हा अजीर्णाचा रोग होय अस लिहिले आहे. ह्यात मुश्या र्थकत्याप्रमाणे सर्वांगास वेदना होतात, म्हणून यास विपुचिका म्हणतात.

“विष्टा प्रा जि न्—शतपथ ब्राह्मणातील या शब्दाचा अर्थ संघवित आहे सायणाचार्य याचा अर्थ ‘एके ठिकाणी राहणारा’ असा करितात या अर्थप्रमाणे पाहता सेंट पीटर्स-बर्ग-कॉश व बोयलिंगचा कोश याच्यात दिलेला ज्याचा

कळप स्थिर आहे तो' हा अर्थही बरोबर म्हणता येईल. परंतु शतपथ ब्राह्मणाच्या कण्वदारीय प्रतीत एके ठिकाणी त्याचा रोग या अर्थाने उपयोग केला आहे असे एंगलिंग म्हणतो. त्याचप्रमाणे विष्टाव्राजिन् याचा अर्थ आमाशाने व्यथित असाही होईल.

व्याधि-व्याधि म्हणजे रोग. वैद्यक वाक्यांत अनेक वेळां हा शब्द आलेला आहे. निरतिराज्या रोगाना निरतिराज्य नावें दिलेली आहेत. वैद्यक संहितांमध्ये अनेक शारीरिक व्यंगाची नावे आढळतात. वाजसनेयि संहितेंतील पुरुषमेधांत वरील दिल्या षाणा-वा व्यक्तीच्या यादीत वामन किंवा कुड्म, खल्वाटि (टकल्या), अन्य, बधिर, मूक, पीबन् (लठ्ठ मनुष्य), सिदमला किंवा कलास (पण्डुरोगी), हृदय (पातवर्ण डोळ्यांचा), पिगाक्ष (पित्त डोळ्यांचा), पीडसर्पिन् (झुला), धाम (लंगडा), जगरण (निद्राहीन मनुष्य), स्वपन (निद्रारोग असलेला), अति दीर्घ (उंच सडपातळ मनुष्य), अति हृत्स्व (फार टेंपू), अति स्थूल किंवा आयलस, अतिह्रस्व, अतिशुक्ल, अतिकृष्ण, अतिसत्त्व (अतिदाय टफ़ल पडलेला), अतिलोमश (फार केंस असलेला), अशी नावे आलेली आहेत. मेन्द्राचणी संहितेंत, यथाची नवे वाईट आहेत, किंवा ज्याचे दांत विंगट आहेत, अशा माणसाचा दिधिपू-पतीसारख्या पाणी शोकाच्या नावा-बरोबर उल्लेख आलेला आहे. दातपथ ब्राह्मणात शुक्र (पांढऱ्या ठिपक्याचा) टफ़ल पडलेला, पुढें दात आलेला व तांबूस विंगट नेत्राचा मनुष्य असें एका माणसाचें वर्णन आलेलें आहे. सिनरची अशी एक कल्पना आहे की वाजसनेयि संहितेमध्ये आलेल्या किर्मिर ह्या शब्दावरून दोन जातींच्या शोकाच्या मिश्रणाचा बोध होतो. ही मोठी गजेदार पण निवळ कल्पनाच असून किर्मिर शब्दाचा कृधातूशी आलेला संबंध हा त्या कल्पनेस आधार आहे. वाजसनेयि संहिता व तैत्तिरीय ब्राह्मण ह्यामध्ये वायकाना अनेक विशेषणें दिलेली आहेत; ह्यांतील काहीं रोगदशक आहेत. अथर्वसंहितेमध्ये ख्रीलिंगी विशेषणें ऋध्वपदी (वाळविय-सारो पाय असलेली) शुद्धदी, वनेरोसारखी जीं आढळतात तीं शारीरिक व्यंगदशकेच असावीत. शारीर व्यंगासंबंधी सर्व वैद्यक नावें वैदिक ग्रंथात आहेत.

१० शं. ष्य—तृतीयं ब्राह्मणं प्रधातुं ह्याद्या अर्थः स्वप्नोऽसौ असूनुः (टीकाकाराच्या मतानें) संमंडेपणा असो आहे.

श्र य थ.—शतपथ ब्राह्मणात व्याचा अर्थ पुनः असा आहे. कदाचित् हा, गौधायन श्रौतसुत्रात म्हटल्याप्रमाणे विद्वद्ब्राम्हणे अगलेला श्रौतयुक्ताचाच रोग समजावा. या रोगात सूज बगैरे येत असेल. कारण श्रौतयुक्ता हा शब्द वैय-कात असून त्याचा सूज असा अर्थ आहे.

११ भित्र--पंचविंश त्रायणात् (१५, ११, ११) जलो-
दराने पांष्टि अशा अर्धो दिशेपणाप्रमाणे ह्या शब्दाचा उच्चा-

योग केलेला आहे. वैद्यक शास्त्रप्रमाणे त्या शब्दाचा अर्थ श्वेत कुल (पांढरे कुड) असा आहे.

ॐ पाधिनामै [अथर्ववेद]

अंशुमती	केशवधर्मा	लोकसायक्षणा
अथशंखदुःखं	क्षिप्तभेषजं	वरूथ
अतिविद्रुभेषजी	चांपुट	विलिप्त-
अनायवु (संपर्प-	जलापभेषज	भेषज
काण्ड)	तांक्षुशृंगी	विवहणा
अभ्यञ्जन	दुर्नामचांतन	विश्वभषज
अमीवचातन्तो	नयमार (भया-	विपद्रुपर्णा
असिक्कि	वरील औपध)	विपद्रुपर्णा
अहर्ष	नयारिप	शतभेषज
आययु	नचाय (कुष्ठ)	शतवार
आयुर्दद	नानावाय्यां	शादु
आश्रयभेषज	नितदिन	संवन्ना
(रक्षणावनिव-	निष्कृति	सत्यजित
तक)	पिंग	सत्पुष्करणा
इमुमती	पिप्पली	सत्तुन
उत्तिर	मुष्यजीवनी	सहस्रनाम्नी
औक्ष (लेपद्रव्य)	पूतद	सहस्रपर्णा
कंकपर्व	प्राज्ञत (लेप)	सहस्रार्ध
काण्डिनो	भवज	सिलाची (मोडलेले
कनकनक [विप-	बलासनादानी	हाड नट
नाम]	शुद्धस्वतिप्रसूता	बसांवगारी)
करभ (विप किंवा	भेषज	सिसासु
काडा)	मदावती	मुभेषज
कान्दाविप	(मादक द्रव्य)	स्तविनी
किलासनाशन	मूल	स्पर्णा (लाव)
किलासभेषज	रयकीत	हस्तिभेषज
कुष्ठ	रोगनाशन	हृशोतभेषज
	[संहितेतर]	

औषधि

१-अपजय

'आ न शु.—अथर्ववेदात् हे एका शाखाचे नाव आहे. कदाचित् हे मोहरांचेहि शाख असेल परंतु हा अर्थ सामान्यतः लायक नाही.

कु.प्र.—अथर्ववेदांतात् एका प्रमुख रोपाचे (वनस्पतीचे) हे नाव आहे. पर्वतावर, सोमवज्रीबरोबर, जेथे गहूड पक्षी आपली घरटी करून राहतात अशा हिमालयाच्या उंच शिखरांवर ह्या वनस्पतीची वाट होत असे आणि तेथून ती पूर्ववर्कड मनुष्यांच्या उपयोगाकरिता आपली जात असे. असे म्हणतात की, ही वनस्पती प्रथम शुलोकवत प्रसिद्ध अश्वत्थ वृक्षाच्या शृंगी, जेथे देव जमत अथवा जमल असलेली तेथून ती स्वर्णगर्भाकडून आणली. ह्या वनस्पतीच्या नयःसार आणि नयःरिप ह्या शुभ नांवावरून ही वनस्प-

राध	वाजरत्न	सुवर्ण
वशाप	विधाप्र	सुवृत्त
वाज	सुरायस्	हितप्रयस्

खाणें (क्रियापदें) [ऋग्वेद]

अदत्	प्रसितां	भवेति
अवशामहे	ग्ध	येति
अविष्यन्	मत्सुलः	वेवेष्टि
अथन्	मुपेयां	धप्रन्
आदं	मत्सति	संपिबते
आत्वयति	मत्स्यो	सिस्वदत्
आविषे	मभस्ति	स्नादते
आदति	मशत्	वहराते

[तै. सं.]

अत्त	खायन्ते	विपृताम्
अत्ति	पश्यन्ति	विप्रयत्
आदः	पच्यस्व	वित्र
आदि	पपी	भुनजाथ्वे
अथते	पान्ति	वे.
अनशम्	पापयिष्ट	व्याप्तम्
अशीयत	पाहि	व्यासीः
अश्राति	पिन्व	व्यानशुः
अश्रां	विपते	समप.पन्त
आनशुः	विपतु	स्वातं
आदति	पिपासेत्	

[अथर्ववेद]

अनीतृप.	अपाययत्	पपी
अतृध्याः	अर्ध्यात्	प्राशि
अदन्ति	अधुवे	मशत
अदि	आनशु	सम् आनशे
अनश्रवः	आशत	सम्पिब
आनुऽआनशे	ग्रसते	

खाद्यपेय भिक्षा [ऋग्वेद]

अन्तःपेय (दारुणे घरे)	करंभ (दधिमभ-सकृपिड)	घृताग्र चरु
अपूप	कविप् (कवे मांम)	जामयं (दुग्ध) ऋगाशिर
आशिर (दही, दूध)	कव्य	दध्याशिर दधि
आमिप (मास)	क्षीरपाक (ओदन)	दुग्ध द्रव्य
उर्वाहक (कांकडी)	गवाशिर	धाना
उत्तिमेपत्र (गो-मिधाम)	गोश्रमक	मिनुपुण निर्णिज (क्षीर)
ओदन	घासि (तृणादिक)	
	पृत	

११ पक्षि	१५ फल	२४ रसाशिर
१२ पक्क	गदिर (मदकर अन्न)	रघिन्
१३ पवत	मदिरा	मुपमाप्र
१४ पयस्	२० मधु	मृतपाक (पक्क)
परिश	११ मन्य	समाशिर
परिपान	२ मांस	सक्तु
१५ पान्त	मेदस्	१५ सार्पिस्
१६ पितु	मेय (यज्ञार्ह)	सुतपेय
१७ पीयूष	यव	१६ सुरा
पुरोडास	१८ गवाशिर	सुद (सोमात घालण्याचे)
पुपदाज्य	गूपन्	सौश्रवस्
१९ प्रतिधा		

[तै. सं.]

अपूप	घास (वेदी)	फल
अवस (पावेय)	पृत	भोजन
आरण्य (मधु)	दधि	मत्सु
उर्वाहक	नयनीत	मृतपाक (मास)
करंभ	निष्पक	मृतातन्त्र (दधि)
कविप	पक्क	स्वादी (सुरा)
खजूर	पूर्वपेय	

[अथर्ववेद]

आकृष्टपञ्च	१० कीलाल	दधिवान्
अग्रिमत् (ओदन)	कवि	दध्याशिर
अतल्प्य (ओदन)	कोड (खाद्य)	दुग्ध
अनुप्रास	क्षीर	दम्भयत्
अनुपसेचन (मसाल्या-शिवाय अस-लेला चरु)	क्षीरवान्	धाना
अपूपनाभि	खाद	धाद्यु
अपूपवान्	१५ गर	धीति (पान)
अवपान	गवाशिर	पंचापूप
आज्य	घास	२० पंचोदन
आम	पृत	पयस्
आमिषा	पृतवत्	पयस्कृति
आशिर	चरु	परिवेश
उदारायि (मग्न)	चिप्ररापस्	२१ परिमृत
उर्वाहक	आवन	पाक
उर्वाह (कांकडी)	सलीप (अस्थिगत मांसा)	पाय
ओदन	तिर्य	पान
२० वनक्रक (विष)	तिल	२२ पिक्षित
काण्डविष	तिलमिश्र	पवि.पाक
	तिलदम्भ	पीयूष
	२१ तैल	पूर्वपेय
	२२ तैल	पूष्य
	दधि	पेद्र (पिष्टमय खाद्य)

तीमर्थे अतिशय उपयोगी वनस्पति होती असें वाटते. आणि तिला जीवत आणि जीवला (जैतन्य पदार्थ) याचा मुलगा असें म्हटलें आहे. ही वनस्पति लोकें दुखणें (शीर्षामय), नेत्ररोग, शारीरिक दुःख, व सुरयत्नेकरून ताप (म्हणून तनम-नाशन म्हणतात) आणि यक्ष (क्षयरोग) ह्या रोगावर उपाय आहे. ह्या वनस्पतीच्या सामान्य गुणधर्मावरून हिला विष-भेषज असें नाव दिलें आहे. अन्नन आणि जटामासी (नलद) या वर्गांत हिला घालतात यावरूनहिचे सैमाधिक गुण माहीत असावेत असें दिसते.

क्षिप्त.—'जरम' (गोळीं झालेलें), अथवा 'दुखापत' (पडल्यानें झालेली). अथर्ववेदात याच्यावर उपाय म्हणून पिंपली हेहि लिहिलें आहे. क्षिप्त याचा अर्थ आचके असा असता. कारण क्षिप धातूचा अर्थ पसरणें असा असून वैद्यकात विषेप वर्गरेचा अर्थ आचके असा करितात. पिंपली हें औषध यावर सांगितलें आहे यावरून या विधानास सुष्टि येते कारण याच विकारावर पिंपली वेदात व वैद्यकात पुष्कळ ठिकाणीं सांगितली आहे जरमेवर पिंपलीचा उपयोग कोठेहि नाही.

ची पुद्.— ह्या नावावरून अथर्ववेदामध्ये उल्लेखिल्या व डुल वरें करणाऱ्या औषधीवस्तूचा बोध होतो. सायणाचार्यांच्या मते चीपुद् ह्या शब्द असून तो एका झाडाचा बोधक आहे. सायणाचार्यांच्या ह्या अर्थाला दुसरा एक असा पुरावा आहे की, कौशिक सूत्रात ह्या सूत्राचा धार्मिक हस्ताचे वेळी उपयोग करतात पलाश लाकडाचे तुकडे बापरणाऱ्या उल्लेख आहे. विहटनेच्या मते ह्या शब्दाचे रूप चिपुद् असें असावे.

जलाप भेषज.— जलाप हेंच औषध किंवा उपाय आहे असा. ऋग्वेद व अथर्ववेद यामध्ये व्हाला हें नाव दिलें आहे. जलाप ह्या शब्द अथर्ववेदामध्ये एका स्तोत्रात आलेला आहे व ह्या जलापाचा उपयोग गर्द वरें करण्यास होतो असें म्हटलें आहे. ह्या अथर्ववेदातल्या लेखावरचा टीकाकार व व्याख्यानार्थ कौशिक सूत्र ह्याच्या मते जलाप ह्याचा अर्थ मूत्र असा असून तोच अर्थ बरा दिसतो. पण मेढनेरच्या मते मूत्ररूपानें पावसाचें पाणी ह्या अर्थ गर्भित असावा. निधेदुच्या मते जलाप व उदक हे नमानार्थी शब्द होत. जलाप ह्या शब्द वैद्यकांत नाहीं व विद्याधर प्रामुख्यान पाणी या औषधाचा उपयोगहि केलेला नाही.

नितलि.— ह्या शब्द अथर्ववेदामध्ये आलेला असून एकदा टक्कल पडले असता पुन्हा केस वाटविणाऱ्या एका वनस्पतीचे हें नाव आहे. ही वनस्पति कोणती आहे हें ठाऊक नाही.

शज.— रोगाच्या राक्षसावर उपयोगाने आणण्याच्या एका वर्गाचे अथर्ववेदातील हें एक नाव आहे. याचा अर्थ व्हासिन मोहरीच्या झाडाचा एखादा प्रकार असा असावा.

भेषज.— ह्या अनेकवचनी उपयोगात आणलेला शब्द अथर्ववेदात आणि सूत्रात आला आहे. व त्याचा अर्थ अथर्ववेदातील ऋचात (जेवळ सांगितलें आहे तेवढें) वरें करण्याचें सामर्थ्य असा आहे. वैद्यकातहि भेषज शब्दाचा अर्थ अथर्ववेदाप्रमाणेंच आहे.

विलिप्त भेषज.— अथर्ववेदामध्ये (पल्पलद) साधा उखळला असल्यास किंवा कोठें सुरगळलें असल्यास ह्या इत्यान सांगितलेला आहे. ह्याचाहि निश्चित अर्थ समजत नाहीं.

भेषज्य.— भेषजप्रमाणे याचा शतपथब्राह्मण आणि निरुक्त यात ' औषध ' किंवा ' ब्या ' करणारा इत्यान ' असा अर्थ होतो.

अन्न

अन्ननामं [ऋग्वेद]

अन्धस्	धु	राधस्
अन्न	चन	वयस
अदन्न	त्रिवयस	वर्चम
अभिवयस्	धासि	वाज
अर्क	नमस्	वाजप्रमहस्
अवस	नेम	वाजिन
अनूधित	नेमन्	शवस
अश्वराधस्	पयस्	शुद्ध
असन्न (न संप- णारें)	पितृ	श्वस
आयुस	पुरुक्ष	श्वस्य
हरा	पुरुवागस्	तस
इप	पृक्ष	सिन
इडा	पृक्षुध	मुत
ऊर्ग	प्रयम	मुपक्ष
ओमान	प्रधवस्	मृता
कीलाल	प्रधान	म्वया
कृति	मर्तमोजन	हविष्य
क्षयन	गयस्	हिनप्रयन्
	रस	

[ते. सं.]

अन्धसु	मोफानुन	मघ
अन्न	दिल्ले दान)	राधम्
अश्वि	पुरुक्ष	वयस्
इत प्रदान (इह-	प्रमव	यामग

[अथर्ववेद]

अन्ध	आमृति (श्वभूत)	युक्त)
अन्न	अन्न)	दग्धा
अन्नमाग	इप	पृक्ष
अन्न	गोपुरोगम (गो-	प्रयम्

राध	वाजरतन	सुवीर्य
वशात्र	विश्वाम	रुग्नुन
वाज	सुराधस्	हितप्रयस्

खाण (क्रियापदे) [ऋग्वेद]

अदत्	प्रसिता	भवेति
अवशामहे	ग्व	वेति
अविप्यन	मत्सुलः	वेवेष्टि
अभन	मुनेयां	अग्रन्
आदं	बन्सति	रांयिते
आवयति	बन्धां	मिस्वदत्
आवेपे	बमस्ति	स्वादते
आदति	भक्षत्	बह्राते

[ति. सं.]

अस	पायन्ते	विपृताम्
अस्ति	पश्यन्ति	विप्रयत्
अदः	पथ्यस्व	विन
अदि	पर्या	भुनक्त्यर्थे
अपते	पान्ति	वे.
अनसम्	पायपिष्ट	व्याप्तम्
अशायत	पाहि	व्याप्ताः
अस्माति	पिन्व	व्यानशुः
अदयां	विनते	समय.पन्त
आनशुः	विपदं	स्वासां
आदति	विपासेत्	

[अथर्ववेद]

अतीतुप.	अपाययत्	पयै
अतुभ्याः	अर्थ.यात्	प्राप्ति
अदन्ति	अधुवे	भक्षत
अशि	आनशु	सम् आनशे
अनश्रवः	आशत	सम्पिब
आनुऽआनरो	असते	

खाद्यपेय विदेश [ऋग्वेद]

अन्तःपेय (दाह्ये घरे)	कर्म (दधिमिश्र-सफुण्ड)	घृताग्र
अपुप	कविप् (कचे गोम)	चरु
आशिर (दही, दूध)	कज्य	जामयं (दुग्ध)
आमिप (मांस)	क्षीरपाक (ओदन)	अग्निशिर
उर्वाष्टक (कांकडी)	गवाशिर	दुग्धाशिर
उतिमेपज (गो. मिश्रान)	गोशुभ्रक	दधि
ओदन	पांसि (तृणादिक)	दुग्ध
	पृत	द्वय
		धाना
		निजुपुण
		निर्भिन् (क्षीर)

११ फस्ति	११ कल	११ रसाशिर
११ पक्क	मदिर (मदकर अन्न)	रहिन्
११ पवत	मदिरा	गुपभात्र
११ पयस्	११ मधु	मृतपाक (पक्)
परिस	११ मन्य	समाशिर
परिपान	११ मांस	सक्तु
११ पान्त	मेदस्	११ सार्पिस्
११ पितु	मेध (यज्ञार्ह)	मृतपेय
११ पीयूष	यय	मुरा
पुरोडाश	११ यवाशिर	सूद (सोमांत घालण्याचे)
पुपदाज्य	गुपन्	सौश्रवस्
११ प्रतिधा		

[ति. सं.]

अपुप	घात (वेदी)	कल
अवत (पायेय)	पृत	भोजन
आरण्य (मधु)	दधि	मत्तु
उर्वाष्टक	नथनीत	मृतपाक (मांस)
कर्म	निष्पक्	मृतातनय (दधि)
क्रविप	पक्	स्वादी (मुरा)
रजूर	पूर्वपेय	

[अथर्ववेद]

आकृष्टपश्	१० कोलाल	दधिवान्
आग्रिमात्	क्रवि	दध्याशिर
(ओदन)	क्रोड (घाघ)	दुग्ध
अतप्य (ओदन)	क्षीर	दध्वत्
अनुप्राप्त	क्षीरवान्	धाना
अनुपसेवन	राद	धाव्यु
(मसास्या-शिवाय अस्त-लेला चह)	१० गर	धीति (पान)
अपुपनाभि	गवाशिर	पंचायूप
अपुपवान्	घात	१० पंचादन
अवपान	पृत	पयस्
आज्य	मृतयत्	पयस्फाति
आम	चरु	परिवेश
आमिष्टा	चित्रराधस्	११ परिसृत
आशिर	जीवन	मां
उदाशिय (मन्य)	सलीप (अस्थिरत मांस)	पाय
उर्वाष्टक	तिर्य	पान
उर्वाष्ट (कांकडी)	तिल	११ विशित
ओदन	तिलमिश्र	पविःपाक
१० कनकक्र	तिलवत्स	पीयूष
(विप)	११ तैल	पूर्वपेय
काण्डविप	११ तौल	पूष्य
	दधि	पेद्र (पिष्टमय राध)

म्हणत घताला शुद्ध करण्याकरिता पाण्याचा उपयोग करीत म्हणून पाण्याला धतपू असें म्हणत. ऐतरेय ब्राह्मणात आज्य, घृत, आयुत आणि नवनीत हे क्रमशः देव मनुष्य पितर आणि गर्भ ह्यांना देत.

चरु—ऋग्वेद व उत्तरकालीन ग्रंथात या शब्दाचा प्रथम 'कटर्' अथवा 'भाट' असा अर्थ आहे त्याला हाकण [अपिधान] असून विस्तवाचर टागून ठेवण्याकरिता त्याला ओंक्रटे (अंक) असत. ते भाटे लोखंडाचे किंवा कांस्य धातूचे (अयस्मय) केलेले असे. साक्षात्तिक अर्थाने कधी कधी त्या भाट्यात जे अन्न शिजवीत असत ते अन्न दर्शयिष्याकरिताहि हा शब्द योजीत

याशिर—तीन मिश्रणांनी युक्त असा ह्याचा अर्थ असून हे सोमाचे विद्रावण ऋग्वेदामध्ये आलेले आहे याय-णाचार्यांच्या मते ही तीन मिश्रणे म्हणजे दही, सजु व दूध ही होत. अधिक विनचूळ रीतीने सागापयांचे तर हे 'या-शिर म्हणजे दूध [याशिर] सातु (याशिर) व दही (दध्या-शिर) हे तीन पदार्थ सोम रसात मिसळण्याची चाल होती.

दधि—'नासकें दूध' असा अर्थाने हा शब्द वारवार ऋग्वेदामध्ये व पुढील ग्रंथात आलेला आहे शतपथ ब्राह्म-णात घृत, दधि, मस्तु (दद्यांचे पाणी) व आमीक्षा (दही) असे शब्द क्रमाने आलेले आहेत दधि ह्याचा अर्थ अनेकदा दही असाहि आहे, व ते सोमरसात मिसळीत असत.

धाना.—हा शब्द नेहमी अनेक वचनां आलेला आहे व ऋग्वेदात व उत्तरकालीन ग्रंथात याश्याचे दाणे अशा अर्थाने ह्या शब्दाचा अनेकदा उल्लेख आलेला आहे हे दाणे कधी कधी भाजून (अन्न) सोमरसात मिसळीत.

पक्वि.—साहित्यामध्ये माचा अर्थ शिजविलेला पदार्थ (एका प्रकारची पोळी) असा आहे जो अन्न शिजवतो त्याला पन्तु असें म्हटलेले आहे

पक्व—शिजविलेले दूध किंवा अन्न असा अर्था सामान्यतः माणून हा शब्द आलेला आहे मानरेत्या विटा असाहि ह्याचा अर्थ होतो

पचन—पक्वि प्रमाणे ह्याहि शब्दाचा अर्थ ऋग्वेद व मागाहून झालेले ग्रंथ ह्यामध्ये शिजविलेले अन्न असा आहे.

पयस्—या शब्दाचा अर्थ ऋग्वेद व मागाहून झालेले ग्रंथ ह्यामध्ये गावीचे दूध असा आहे अधिक व्यापक अर्थ म्हणजे वनस्पतीत सापडणारा रस (ज्याचे योगाने झाले झाले वाडतात ती) असा आहे एका ठिकाणी रमणीतले पाणी असा ह्याचा अर्थ आहे. शतपथ ब्राह्मणात काही वेळ दुधावर राह-ण्याच्या प्रताचा उल्लेख आलेला आहे

पान्त.—ऋग्वेदामध्ये अनेक वेळा हा शब्द आलेला असून त्याचा उल्लेख अर्थ पिण्याचा पदार्थ असा आहे. पण गेठडेर म्हणतो की एके ठिकाणी पान्त हे एका राजाचे नावच आहे.

पितु—ऋग्वेद व मागाहून झालेले ग्रंथ ह्यामध्ये ह्या शब्दाचा अर्थ पुष्टिकारक अन्न किंवा पेय असा आहे

पीयूष—ऋग्वेद व उत्तरकालीन ग्रंथ ह्यामध्ये गाय प्रसवल्यावर तिचे जे पहिले दूध निघते त्याला हा शब्द लावि-लेला आहे. सामान्यपणे सोमरसालाहि हा शब्द लावितात.

प्रतिघा—याचा अर्थ अवर्षण किंवा आकर्षण (घोट) असा दिसतो ऋग्वेदाच्या एका वचनात इह एका प्रातः सरशीं तीस सरोवराचे पाणी घाला असें आले आहे

फळ—याचा सामान्य अर्थ फळ, विशेषतः जे जे फळ असा असून ऋग्वेद आणि तदनंतरच्या वाङ्मयात हाचा उल्लेख येतो

मधु—याचा अर्थ फोणतीहि राण्याची गोळ घेतु व ऋग्वेदात बहुधा एक प्रकारचे पेय (मध व पाणी यांभाजून केलेली जालीम दारू) असा होतो मध व पाणी मिश्रित दारू असाहि होतो काही ठिकाणी 'मोम' किंवा 'दूध' 'व वा 'मध' हा या शब्दाचा निधित अर्थ आहे. परंतु 'मध' ह्याच अर्था हा शब्द वेदानंतरच्या वाङ्मयात विरल येतो. परंतु या मधाच्या उपयोगाविषयक निषेध प्रदर्शित केलेला दिसतो.

मन्थ—याचा अर्थ ऋग्वेद व तदनंतरच्या ग्रंथात एक प्रकारचे पेय असा आहे. हे एक द्रव पदार्थ व इतर काही पत्र पदार्थ यांच्या समिश्रणाने करितात. बहुधा हे सजु व दूध यांचेहि असते. ह्या प्रकारचीं सवें समिश्रित पेये राजा-यन आरण्याकृत आली आहेत

मास—वेदात मास खाणे अगदी सामान्य असावे अस दिष्ट ते त्यात कोठेहि 'अहिंसेचा' उल्लेख येत नाही. धार्मिक विधिप्रसंगी मासाच्या आहुती देव स्वीकृत असे म्हणतात शिवाय ब्राह्मण तो पदार्थ स्वतः खात असत. आणि पाहुण्याच्या पाहुणचाराप्रसंगी एक 'मोठा बैल' (महोक्ष) किंवा बोक्क (महोज) मारावा असे स्पष्ट म्हट-लेले आहे शिवाय अतिथिग्न याचा अर्थ अतिथिसत्का-रार्थ गोह्वन करणे हाच असावा. महर्षि याज्ञवल्क्य हा दुभरया गायत्री किंवा बैलाचे (येन्दनहुड) असले मास खात असे. यज्ञात आगस्त्वान् १०० बैल मारले म्हणून त्याच्या नावाचा गौरव केला आहे सप्तप्रसंगी खाण्या-प्रसंगी म्हणून बैलांना मारीत असत. उल्लेखी ऋग्वेदात गाईला हळू हळू पाविष्य येत चालले होते अस याचा उताऱ्यावरून दिसून देते कारण तिला आपल्या असे गुत्फळ ठिकाणी म्हटले आहे परंतु एवढ्यावरून मासभक्षण मना होत असे समजता येत नाही पौराणिक गोष्टींचा विचार झाला सारला गेल्या (म्हणजे गो हाच पृथ्वी किंवा अदिति ही गायीसंघर्षी—पृथ्वि किंवा अदिति अग्नी-वृन्दना सर्वथैव ब्राह्मणानी आपल्या सुद्धिबळाने निर्माण केली असे म्हणता येत नाही याला दुर्बरीहि काही कारण असावीत) आपणांस असे आढळून येईल की, खाण्याव्यतिरिक्त गाईचे

दुसरे पुष्कळ महत्वाचे उपयोग होते व त्यामुळे तिला पावित्र्य येणे अगदी नाला हात व म्हणजेच पावित्र्याच्या उगम पाहू गेल असता आपणाला तो द्वाधर्मासाठी उद्देश्यस्थान, आर्यन लोक (म्हणजे हिंदुस्थानातील आर्यन व इराणातील आर्यन हे जेव्हा एकटिकाणी रहात असत तेव्हा) यांच्या काळाकडे पाव येतली पाहिले इतका तो खुला आहे. शिवाय प्रेतदहनप्रसंगी तर गोमास अवश लागत असे, कारण तेव्हा प्रेत मासाले आच्छादण्याचा (अनुस्तरणी) प्रयात (परिपाठ) होता वेदकांतील हिंदूंचे अन्न निदान यज्ञप्रसंगीच्या बलीच्या यादीबरोबर तशी पाय असावे हे सहज सादता येते कारण जे यमुन्या खडूत तो देवान अर्पण करी, म्हणजे बोकड मेढया पैल याचें मास खाण्यात येत असे. अश्वमेध यज्ञ मात्र घोड्याचे मास नसून इतर असत याचें धातक समजता येत नाही तर पण कदाचित ते अश्वमेधकहि असतील, कारण निरनिराख्या काळी आणि निरनिराख्या देशात प्रचलित ८ महत्या अश्वमासमक्षणच्या चालीकडे आपणाने अवर्द्धाच कागजोळा करून घालना याबपाचें नाही आहटेनेचल या ठिकाणा असो शुक्रिवाद लडावती की, अश्वमेध प्रत्यक्षाचा योगानें काही मानिक सामर्थ्य, त्याचप्रमाण घोड्याचा गति आणि स्फुरण देव आणि त्याचे याज्ञिक-अन्न याना प्राप्त होत असावे या मांसाशनास कोणत्याहि प्रकारचा तांत्रिक निषेध केला होता अस पाटत नाही कधी कधी मासाद्वाराचा निषेध आहे उदाहरणार्थ, जेव्हा एखादा एखादे मृत परीत असेल तर किंवा जेव्हा मास रयाग्न मानले असलें तर कारण अथर्ववेदात एका ठिकाणी मासाला सुरेच्या दावणीत बांधले आहे व तेथे त्याला मादक दारू प्रमाणें वाईट मानले आहे ऋग्वेदात गौहर्जन अपाण्या येथी होते असें दिले आहे (हा अथा शब्द मयाचें युच्या केलेंलें रुपांतर आहे) आणि ज्या येथी केवळ पायाने बळी देत असत त्या प्रसंगांहि मृत्यु आणि अथार याच्या स्वाभाविक बहुभामासुळे ही गोष्ट होत असावी शिवाय यज्ञाची जी या जोडी दुसऱ्यास खातो, त्याला दुसऱ्या लोकात खातात असें तत्व आले आहे. पण येथेच अश्वमेध वगैरे मांस खाण्याचा धार्मिक अथवा नैतिक अमान्यता आहे असे म्हणता येणार नाही आता ही गोष्ट खरी की, धरील मतहि पात दगोचर होत व याज्ञिकप्रथात तबसवण इत्याख्या 'तबे जग हे एक आहे' 'अस्तित्वमिदमूच' या तत्वाची धरील मत धरेंच जुळते आहे. परंतु आहिला तत्व उपपन्न होण्यास पुनर्जन्माचें तत्व कारण झाले आणि पुनर्जन्माच्या तत्वाचा जन्म प्राप्तिच्या मागाहून झालेला आहे

११ य वा सिर — हा शब्द ऋग्वेदात सोमाचें निषेपण यापरला आद याचा धान्याप्रति असति अर्थ आहे

१२ र वा सिर — हा शब्द ऋग्वेदात सोमाचें निषेपण, या अर्थी आहे सुगमिप्रति अशा अर्थानिहि येतो

१३ स पि नृ — याचा अर्थ तबलेले खोणी असा आहे मग खोणी द्रव स्थितीत असो किंवा घन स्थितीत असो सेंद पोटसबंगकोशाच मानने सर्पि व घृत यात फारसा फरक नाही एतरेयब्राह्मणाबरोबर भाषातील सायणांचा 'सर्पिस्' हे द्रव स्थितीत आरात व घृत ह घन स्थितीत असत' हा भेद राखला मान्य नाही हा शब्द ऋग्वेद व मागाहून सामान्या प्रयात कारवार आलेला आहे.

१४ सुरा. — उन्मादक अशा प्याचे हें नाव आहे हा शब्द ऋग्वेद व तदुत्तर वैदिक काळयात नेहमी येतो माही ठिकाणी या प्याचा निषेध केलेला आहे अथर्ववेदामध्ये मासमक्षण घृत या महापातकाबरोबर याची गणना केलेली आहे व घुनाबरोबर बारवार याचा उल्लेख आलेला आहे सोम याच्या उलट सुरा ही नित्य पिण्यापेकी एक पेय गणली गेली होती समेतरया लोकाच हे एक पेय होतें व त्यामुळे नेहमी साठणें होत हा सुरा बशा प्रकारची हाता हे सामने पठिण आहे एगलिया म्हणून त्याप्रमाणें ही सुरा धान्य निचा वनस्पति कुठवून घनलेली अस किंवा विहटने म्हणतो त्याप्रमाणें एक प्रकारच्या सातवासून तयार केलेली ही दारू किंवा 'एल' दारूसारखी हा दारू असावी गेहूनेरच्या मतानें ही मीनासारखी असावा. हा सुरेचा उल्लेख मधुबरोबर पक्षां वधी येतो ही चामण्यात दर्शित असत व ही निरनिराळे लोक पीत (विभाग ३ पृष्ठ १२१ पहा)

१५ फ न रु क — हा शब्द अथर्ववेदात आहे त्याचा अर्थ एक तर विष असा असावा, किंवा अथर्ववेदालेच काण्ठाविष नावाच्या एका विषाच्या जातीचे ते विष असावे विषळया थोटेप्याला कनक असें नाव आहे व तो विपारीत आहे. कनकक म्हणजे विषळया थोटेप्याच विष असण्याचा संभव आहे.

१६ की खल — 'मधुर पेय' हा शब्द अथर्व वेदत सहित तात आहे, पण ऋग्वेदात मात्र नाही ज्या अर्थी सुरावार (सुरा वरणात) हा पुरुषमय तीळ चळीच्या यादीत कोलाळ घाला अर्पण केला आहे त्या अर्थी सुरेच्या सारखेंच ते काही तरां पेय असले पाहिजे बहुतकून शिमरच्या म्हणण्याप्रमाणें ही एक प्रकारची दारू असावी.

१७ गर — म्हणजे विष अथर्ववेदात 'गरगीणे' (विष दिलेला) या समास त गर हा शब्द आहे शतपथ्य ब्राह्मणमध्ये त्याचा अर्थ पातळ पदार्थ असा आहे गर म्हणजे कोणतेहि आग्नि मिश्र मद्र करून तयार करतात ते किंवा कुत्रिम विष होय

१८ ति र्वा, ति रिय — अथर्ववेदामध्ये करमाचें (पेंज) नांव म्हणून हा शब्द आलेला आहे हा शब्द बहुतेक सित्त्य (तिळपांझून झालेले) त्याचा समानार्थवाचक असावा असें राख व विहटने यांचे मत आहे पण तिरिय त्याचा

अर्थ राखण्या मते एक प्रकारचा तांदूळ असा आहे. हा तिरिय शब्द रामनिपेदमध्ये आलेला आहे.

^{३१} तेल — (तिळाचे तेल) हा शब्द अथर्ववेदात आला आहे व त्या ठिकाणी हे तेल पद्यामध्ये रोविले असल्याना उल्लेख आहे शांखायन आरण्यकामध्ये तैलाभ्यम वरण्या-बद्दल उल्लेख आलेला आहे.

^{३२} तेल — हा पाठ अथर्ववेदाच्या सूत्रात आहे. हे रूप कर्म झाले व त्याचा अर्थ वायू हे निश्चित समजणे इष्टम मत्स्यामुले हा तेल शब्द इष्टजे ईश्वर व सादरे वाटते.

^{३३} व बां द न — अथर्ववेदाच्या हे विवेचन आलेले आहे. पाच प्रकारच्या तेल्यांचे विनिवृत्त अन्न परण्याच्या उत्पत्ती त्याच सादतेत आलेला आहे.

^{३४} व रि तु त — अथर्ववेदात प्रथमच उल्लेखिलेल्या एका पेयाचे हे नांव असून ते घुरा व सोम यांपेक्षा निराळे असून शिवाय मादक असे होते महीधराचार्यांच्या मताने हे पेय फुलापासून करीत असत किंमर इष्टते परी हे हार्दिक पेय होते व हे रंगे हे वाटते; कारण अथर्ववेदा-मध्ये हे वस्तुता पेय होते असे दाखवा इष्टते आहे हिल्ले-मंत्रे मने हे पेय व घुरा यात फारसा फरक नाही.

^{३५} वि शि त — अथर्ववेद व उत्तरकाळीन ग्रंथ यांमध्ये कच्चे मांस अन्ना अर्वांनी हा शब्द आलेला आहे अथर्व-वेदात एके ठिकाणी याचा अर्थ लहान तुफान असा आहे पण पंडितसंगकोशात अने सुचविले आहे परी, विंशत हा शब्द विविध म्हणजे विष्ट (घुमलेले कण) याबद्दल आरंभ असावा.

^{३६} वृ त्य अ० वृ त्त — याचा अर्थ अथर्ववेदात भागलेले पांय (लाजा), लाखा असा असावा.

^{३७} प्र ति दु ह — ह्याचा विशेष अर्थ ताने दूध असा आहे. पुढील संहिता व ब्राह्मण यातून थोरले दूध हा याचा अर्थ आढळतो.

^{३८} ल व ण. — मीठ या अर्थाने हा शब्द ऋग्वेदात मुख्यत आलेला नाही अथर्ववेद मध्ये कच्चे एरदाच आलेला आहे. उत्तरकाळीन ब्राह्मणग्रंथात हा उल्लेख आहे व तो अरपत किमतीचा आहे असे म्हटले आहे आर्ये श्लोकप्रथम अर्थ आले तो ठिकीने अर पंचाव व सिंधु नदीची वटी अर्वा मानली — व तेथे तर मिठाच्या खाणी आहेत — तर मिठाचा उल्लेख पूर्वाच्या ग्रंथात विलंबून कसा नाही याचे आश्चर्य वाटते. तरुणा प्रथम आलेल्या आर्यांचे वसतिस्थान कुम्भेत्र मानले तर ते काही निस्साधन चूर्ण हार्दिक असे व टत नही तथापि शब्दांचे ज्ञान वरणे प्रकट आहे की, मिठागारच्या निष्काच्या वातुना उल्लेख ज्या ठिकाणी तो पार उपलब्ध आहे त्या ठिकाणी ग्रंथात नही प्रत्यक्ष तर त्यात फारसे नवल नाही. साधारण अशाच रीती दिवून येते की, जेथे जी वस्तु दुष्प्राप्य असते त्या ठिकाणी तिचे महत्त्व पराकाष्ठेचे असून तिचा नामनिर्देश होत असतो.

^{३९} वि श रि न — अथर्ववेदात ओदनाच्या एका विशिष्ट प्रकाराचा या नावावरून शब्द होतो.

^{४०} प्र त्त. — उत्तरकाळीन संहितांमध्ये व ब्राह्मणग्रंथात एखाद्या प्रत अथवा टप आचरणा या भागाने इतर काही खावण्याचे नमर्याने वापराध्याचे दूध असा याचा विशिष्ट अर्थ आहे.

^{४१} छा लू क — शत्रुवैद्यामध्ये याचा अर्थ कमळाची (खाण्याची) फळे असा आहे.

^{४२} उ प वा व. — वाक्सनेयि संहितेत व ब्राह्मणात एक प्रकारचे धान्य असो याचे वर्णन आहे नंतर त्याचा अर्थ द्रव्य असा विलीत — टीकाकार महीधर सत्सवापारण स्व अस्ताव अर्थ वरितो वाक्सनेयि संहितेप्रमाणे वरमा-मधीन मुख्य अंश किंवा भाग. उपवाककणाचा (पक्क्या) उल्लेख हातपथात आहे.

^{४३} व द र — कुबल आणि कर्पूप्रमाणे हा एक बोराचा प्रकार आहे याचा वृत्त संहिता व ब्राह्मण यांमध्ये स्वल्प आलेला आहे.

^{४४} मा स र — वाक्सनेयि संहितेत मादक पेय या अर्थी या शब्दाचा उल्लेख बरा आहे कात्यायन भीतसुत्रामध्ये हे तयार कृत्याच्या रीतीच बघून आले आहे. हे पेय तांदूळ व गुण भाजून ते स्व व द्यामय यात निरुद्धून तयार करीत असत असे दिसते.

^{४५} छा नि — वाक्सनेयि संहितेमध्ये (२३६) व तैत्तिरीय ब्रह्मण्यत हा अनेकृत व याचा शब्द आढळतो. साय-नाषायाच्या मते ही लाजिनीची सर्वांभनविभाजन आहे. (लाजिन नृत्यावर भाजलेले धान्य) महीधराचार्यांच्या मते ह्याचा अर्थ तयावर भाजलेल्या धान्याची राख असा आहे.

^{४६} हा ज — वाक्सनेयि संहिता व ब्राह्मणग्रंथ यात हा शब्द पुष्टिची अनेकवचनी व तय्यावर आढळलेले धान्य (लाजा) या अर्थाने आला आहे.

^{४७} वृ स र. — तांदूळ आणि लोळ याच्या मिश्रणाने बहेलेले अन्न असा अर्थाने हा शब्द पंचविद ब्राह्मण व मुद्रग्रंथात आलेला आढळतो.

^{४८} क्षी रं द न — दुधात तिमाविलेला भात असा याचा अर्थ असून हा शब्द हातपथ ब्राह्मणात आढळतो.

^{४९} ति र धी न र्ध षा. — (अथवा दाडी) हा शब्द छांदोग्योप-निषदात मधवे पोळे हा अर्थ लुचवितो.

^{५०} पा न — हातपथब्राह्मण व उपनिषद्ग्रंथात एक प्रकार-रत्न पेय या अर्थाने हा शब्द आला आहे.

^{५१} ति ट. — हा शब्द नर्ममक्षिणी असून ब्राह्मणग्रंथात पाठ किंवा अन्न वाशा अर्थात आलेला आहे व अथर्व-वेदात कुटलस माप या अर्थाने आलेला आहे.

^{५२} फा ण्ट — याचा अर्थ हातपथम धातत कोणी पुसळ-तांना त्याचे प्रथम तयार होणारे परमाणू किंवा विस्तारित झालेले [विलततेले] कोणी असा आहे.

ये शब्द स — शतपथ ब्राह्मणात याचा अर्थ कसपस-
गान्या स्थितात असलेले अगुद्ध द्रव्य असा आहे याचा
खरा अर्थ कदाचित पापुद्रा, साय, गाळ असा किंवा कोंडा,
भुसा असा जो धान्यातील टापाळ भाग तोहि असावा

मय — मादक दारू हा शब्द छांदोग्योपनिषदापर्यंत
कोठेहि आढळत नाही तेथे मात्र 'मयपा' मय विणारा या
शब्दात प्रथम आढळतो

मा सो द न — हा एक मासमिश्रित भाताचा प्रकार
असून या पक्षांनाचा शतपथ ब्राह्मणात उल्लेख आढळतो

वृक्ष — शतपथ ब्राह्मणात साक्षात् पळ या अर्थाने हा
शब्द आला आहे

धान्यनाम [ऋग्वेद]

धान्य	बीज	यव
	[ते स]	
अर्ण (न कुटले लें धान्य)	पण) जतिल (रान तीळ)	महामोहि शुद्ध यवसू
आम्य	बीजन (धान्य विशेषण)	ग्रीहि यवम ग्रीहि
अशु		१३ द्यामाक (सावे)
ऊर्ण (तंडुल विशेष पण)	तंडुल ११ तिल	सकु समर्णक (धान्य विशेषण)
कृष्ण (साडीचें माळ)	धान्य ११ सीवार	सस्य सूयवत
खल्व	पक्व (धान्य विशेष पण)	स्थण्डिल (तंडुल विशेषण)
गर्भुत		
गदीयुक	प्रियंगु	
गोधूम	बीज	
जति (धान्य विशेष)	मसुर	
	[अथर्ववेद]	
उलप	(धान्यवि)	ग्रीहियव
कण	यज (मोहरी)	शाम्याक (धान्य वि)
१० तंडुल	१० विस	१० शालि
तसर	भाप	११ द्यामाक (सावे)
तुप	मिश्रधान्य	११ सस्य
धान्य	११ मुलालिन	
पतप	यव	सूयवम
पूतिधानी	यवस	स्वरस
पलीकरण	ग्रीहि	

[या स]

उपशक

(यव)

[सहितेतर]

१० श्रमाप
खल्लुल

नाम्य
प्राशुक

११ गदस्य

'नान्य — हा शब्द नुसकालिगी असून तो 'धाना'
शब्दापासून झालेला आहे. ह्याचा अर्थ मराठीत प्रासिद्ध
आहे हा शब्द ऋग्वेद व उत्तरकालीन ग्रंथ ह्यात
आलेला आहे बृहदारण्यकोपनिषदात दहा प्रकारची (जमीन
नामरून काढलेली) धान्ये (ग्राम्याणि) आहेत ते दहा
प्रकार म्हणजे तांदूळ, यव (ग्रीहियवा) तिल, उडीद,
(तिलमापा), अणु, प्रियंगव, मका (गाधमा), मसुर
(मसुर), खल्व व खल्लुल असे होत ऐतरेय व शतपथ
ब्राह्मण ह्यात घोड्याला धान्याद म्हणजे धान्य खाणारा
असे म्हटले आहे ऋग्वेदामध्ये माणसाना धान्य कर-
णारे (धान्यकृत) असे म्हटले आहे.

बीज — याचा अर्थ बी. ऋग्वेदात आणि तदुत्तर
प्रवात पेरणीचा पुष्कळ वेळा उल्लेख येतो हा शब्द अल-
कारिक रीतीने उपनिषद् ग्रंथातून उपयोगात आणिला आहे
तेथे जन्माप्रमाणे झालेल्या जातींना हा शब्द लावला आहे
छांदोग्योपनिषदाप्रमाणे ह्या जाती तीन आहेत, पण एतरेय
अरण्यकाप्रमाणे चार आहेत पहिल्या यादीत अणुज,
जीवज आणि उद्भिज असे तीन प्रकार आहेत, व दुसऱ्या
प्रमाणे स्वेदन हा आणखी चौथा प्रकार आहे स्वेदन म्हणजे
हवेंतील उष्ण ओलाण्यामुळे उत्पन्न झालेले. यात कीटक,
माशा इत्यादिकांचा समावेश होतो

यव — ऋग्वेदात कोणतेहि धान्य या अर्थी हा
शब्द आटवतो अथर्वात आणि नंतरच्या प्रधान याचा अर्थ
जव किंवा साव हा आहे जवाचा हंगाम वसंतानंतर उन्हा-
ळ्यात येतो

अणु — वाजसनेयि संहिता आणि बृहदारण्यकोपनिषद
ह्यावरून हे एका धान्याचे नाव असावे असे दिसते

आम्य — तैत्तिरीय आणि काठक संहितात व शतपथ
ब्राह्मणात ज्याला आम्य म्हणतात ह्या धान्याचे हे नाव
आहे.

खल्व — एक जातीचे धान्य किंवा द्विदल जातीचे रोप.
वेबरच्या मताप्रमाणे बहुतरुळून वाजसनेयि साहितेतील
सर्व प्रकारच्या धान्याच्या यादात याचाहि निर्देश आहे
आणि 'हपद' च्या योगाने त्याची डाळ करितात असा
उल्लेख अथर्वोत आहे बृहदारण्यकोपनिषदातहि हा शब्द
आला आहे आणि श्रीशक्राचार्य त्याचे निष्पाव असे
स्पष्टीकरण देतात.

गर्भुत — तैत्तिरीय संहितेतील एक प्रकारच्या रान-
वाण्याचा नाव काठक संहितेत गर्भुत म्हणजे 'वाटाण्याचा
केळ' हे विशेषण आहे

गोधूम — गोधूम म्हणजे गहू यजु संहिता व ब्राह्मण
ह्यात अनेक स्थळी हा शब्द आला असून त्याची ग्रीहि व
यव यांपासून भिन्नता दर्शविली आहे ह्या धान्यापासून
'तकु' देणाल करीत असत शतपथ ब्राह्मणात हा शब्द
एकवचनी आला आहे

१ 'ज तिल' — याचा अर्थ रातलीक असून हे तीळ मश्याच्या वेळी हवनास अयोग्य म्हणून तैत्तिरीय संहितेत सांगितले आहे रायपयात हे तीळ खाई असता घरीराची भांड होण्यासारखे गुण सामर्थ्य आहेत असे म्हटले आहे

२ 'तिल' — अथर्ववेदात व तदुत्तर ग्रंथांत त्याचा अर्थ तिल किंवा तिळाचें झाड (ज्याच्या घासून चागळें तेल निघते असें) असा आहे. त्याचा उडीदाररीवर नेहमी उघेले बेंदा आते तैत्तिरीय संहितेमध्ये ही दोन्ही धान्ये हेमंत व शिशिर या ऋतूत होतात असे म्हटले आहे तिळाच्या झाडाची पिपाडे जळणाऱ्या उपयोगी येत व तिळाचा अप्राकरिता (तिलोदन) उपयोग होई

३ 'मी वा र' — अरण्यातला तांदूळ हा रावद यजुर्वेदात व प्राश्नप्रयात आलेला आहे

४ 'म मूर' — द्विदल धान्य हा शब्द तैत्तिरीय संहिता, वागसेनेयि संहिता व बृहदारण्यकोपनिषदात आला आहे

५ 'मा प' — म्हणजे उडीक हें नाव तैत्तिरीय संहिता व तदुत्तर ग्रंथ यातून घालें आहे हें धान्य हल्लीं मुद्दा प्रती-क्ष्व आहे अथवा तें त्याची दाळ काढल्याचा उल्लेख आहे. हेमन्तात म्हणजे हिवाळ्यात ह्याचें बीज पड होई यांतकर्म-प्रसंगी यज्ञीं नरुड १९ भाषाया विकत पेत असत. या शब्दाचा अर्थ धातूचें वजन असा काही वादत नाही परंतु असा अर्थ नंतरच्या ग्रंथात सापडतो. यजु संहितेत माप त्याच मानलेला आढळतो

६ 'मुद्र' — म्हणजे मूग हें नाव तैत्तिरीय संहितेत भाजीच्या यादीत आढळते शांखायन आरण्यकात आणि सुम्रात द्विदला-सहित तांदूळच्या रसदायाचा उल्लेख केलेला आढळतो

७ 'मा हि' — म्हणजे तांदूळ हा शब्द ऋग्वेदात कर्पाहि आला नाही, पण अथर्व वेगरे उत्तरवाज्यात यास्वर आढळतो तांदूळ हिंदुस्थानच्या आग्नेय भागात प्रथम उत्पन्न होत असावेत, म्हणून ऋग्वेदात त्याचा उल्लेख आलेला नाही तैत्तिरीय संहितेमध्ये पांढरा व काळा तांदूळ याची तुलना केली आहे, व ह्या संहितेत काळ, कर्कर होणारा (गाछा) व मोठा तांदूळ (महामाहि) असे वर्णन आले आहे कदा-चित हा यस्वर वाडणारा तांदूळ म्हणजे पुढे ज्याला वार्षिक (साठ दिवसात तयार होणारा असें नाव मिळालें) तो असावा माहि व यय याची गोडी संहिता ग्रंथांत आढळते

८ 'मा माक' — म्हणजे सावा हा शब्द उत्तरकालीन संहिता व प्राश्नगात आलेला आहे ह्या धान्याच्या हलके-पणावरून अथवा उत्तर आलेला आहे कारण त्यांत असे म्हटले आहे की, ' त वी वा यानें सहज उठून जाई हें बव-तराचें अन्न आहे असाहि उल्लेख तेथे आला आहे. छांदोग्य उपनिषदात यामाक व त्याचें बीं (तदुल) ह्याचा उल्लेख आलेला आहे, व त्याचा अर्थ सेंजसुखर ' केनरा बी ' असा करितो

९ 'त शुल' — अथर्ववेद वेगरे पुढील वाक्यात याचा उल्लेख आढळतो ऋग्वेदात तदुल्लेख उल्लेख नाही व ऋग्वेदक १-३०० वाक्यांतील अंगवद होत असल्याचाहि उल्लेख नाही. तैत्तिरीय संहितेत कर्ण (फुटलेला) तांदूळ व अकर्ण (न फुटलेला) तांदूळचा उल्लेख आहे

१० 'वि स' — अथर्ववेदकाळी कमलातील अत्यंत कोमळ सेंतूचा लज्जतदार पदार्थ म्हणून उपयोग करीत असत. याचा उल्लेख ऐतरेय ब्राह्मण व ऐतरेय आरण्यक ग्रंथांमध्ये आहे

११ 'मुल लिनु' — अथर्ववेदात उल्लेखिलेल्या खाद्ययाच्या कमळाच्या एका भागाचें हें एक नांव आहे

१२ 'शा लि' — पुढील वाक्यात याचा अर्थ तांदूळ असा झाला परंतु याची अशा कल्पना आहे की अथर्ववेदातील ' शारि-शाका ' शब्दातील ' शारि ' याचा मुख्य अर्थ हा शब्द आहे सायणाचार्यांच्या मतानें ' शारिशाका ' हें एका प्राण्याचें नांव आहे तेव्हा त्यांतील शारि हें पद वेगळें काढून त्याचा शालि असा अर्थ करणें ठीक नव्हे

१३ 'स र' — अथर्ववेद व तदुत्तर ग्रंथात याचा सर्वमान्य अर्थ धान्य असाच आहे अवैस्तामधील ' ह्या ' शब्दा-प्रमाणें हा शब्द आहे

१४ 'कु त्माप' — छांदोग्य उपनिषदात हा शब्द अनेक-वर्षांनीं असून टीकाकारांनीं त्याचा अर्थ ' जारिता नाया ' (पाणेरडे पाटणें), असा केला आहे योषज्जीय यांने आपल्या कोशात ह्याच अर्थ दिला आहे, छिडल हा निष्का-रून याचा अर्थ श्वद काजो असा देतो

१५ 'खल कुल' — हा शब्द बृहदारण्यकोपनिषदात आला असून सायणानी ' कुलप ' एक प्रकारचें कडधान्य असें त्याचें स्पष्टीकरण केले आहे.

१६ 'ना म' — शतपथ ब्राह्मणात उल्लेख असलेल्या एका धान्याच्या जातीचें हें नाव आहे तैत्तिरीय व काठक संहि-तेत आण असें रूप आढळते

१७ 'प्रा शु क' — हा शब्द शतपथ ब्राह्मणात प्राहि (तांदूळ) याचें विशेषण म्हणून आला आहे व तेथें त्याचा अर्थ कर्कर उपवणांरा असा आहे

१८ 'म सुस्य' — हा शब्द तैत्तिरीय ब्राह्मणात येतो टीकाका-रांच्या मतानें हें एका उत्तरदेशीय धान्याचें नांव आहे

नवें गोंतें

अपत्यनामं [कृतेर]

अपत्य	तनय	सौक
अपत्य	तप	सौम्यम्
अपत्य	तपुष	नपात्
अपत्य	तान्व	पुत्र
अपत्य	तुक	प्रजा
अपत्य	तुच	प्रजापृ

वीग	वीर	सुसु	[तै. सं.]		
भूग	क्षयस्	रुक	पितामह	अस्त	सखिन्
मह	सुसुक		पितृ	अनितृ	सद्य
	[अथर्ववेद]		पुत्र	आमि	सगभे
अनपाय	पांडित कन्या)	पुत्र	पुत्रमस्य	ज्येष्ठवन्धु	सन्तति
आमुप्यायण	तोक	पुत्रक	पौत्र	ततामह	सयोगिनि
कन्यला	तौदी (कन्या)	पौत्र	प्रजा	तोक	सहजाति
कन्या	दुहितृ	प्रनप	प्रपितामह	दुर्मिश्र	सुसु
तनूय	नपात्	सुत	बन्धु	दुहितृ	सुसुगत
तुष्टा	नसि	सुसु	नपा क	नपटृ	स्याल (मिहुणा)
(दारिद्र्य)	मह		परनी	आतृव्य	स्वज
	नाति गोतै [ऋग्वेद]		पश्चादन्व वसायनी	आतृव्यवत्	स्वसृ
अग्रज	द्विजानि	११ वर	(पुढान्याय्या	मिश्र (युग्म)	१२ स्वस्त्रीय
अन्योदयं	द्विबन्धु	विजामातृ	संप्राने चालणारी	वधू	(वह्निणीचा
अनन्य	१ नना	१२ विधवा	प्रना)	विजामातृ	मुलगा)
अन्य	१३ नवान्द	वीर (पुत्र)		शिष्ट	
अभेक	नस	वीरतम		[अथर्ववेद]	
अभेग	नस	वीरतर		अंबा	बालक)
आभावी	१० नह	१४ श्वशुर		असवन्धु	मातृवन्धु
आपि	१० नारी	१४ श्वभू		असवन्धु	मातृभत्
१ कना	११ पति परनी	१४ सखि		असवन्धु	मित्रमह
कनीनका	११ रितापुत्र	१४ समात		असवन्धु	मंदी (ह्नेदी)
कन्या	११ पितृ	सनिवृ (भगिनी-		असवन्धु	विबन्धु
११ जनि (आया)	११ पुत्र	अनृ)		असवन्धु	श्वशुर
११ जनिवृ	११ बन्धु	११ सरनी		असवन्धु	श्वभ
जनित्री	बन्धेप (बन्धुला	११ सवन्धु		असवन्धु	समात
जनिषा	सोधणारा)	सयुज (सत्ता)		असवन्धु	सतोक
११ जन्मन्	बन्धुपूच्छ (बन्धु-	सयोगिनि		असवन्धु	सनाभि
११ अन्य	ला विनार-	सति		असवन्धु	सपत्नी
११ आमातृ	णारा)	सप्तस्वसृ		असवन्धु	सवन्धु
११ आमि	बन्धुमत्	समान यन्धु		असवन्धु	सलक्ष्मण
११ जाया	११ भर्तृ	साप्त		असवन्धु	सुपत्नी
११ आस्पति	११ धातृ	सुपत्नी		असवन्धु	सुसुपा
११ प्राप्ति	११ मातृ	११ सुपित्र्य		असवन्धु	सूतिका
११ ज्येष्ठ	मातृ पितृ	सुपन्धु		असवन्धु	सुपा
११ सत	मातृतमा	सुमज्जानि		असवन्धु	स्वसृ
सनय	११ मित्र	सुसखि		असवन्धु	हस्तमा
सनया	मृग्यवन्धु (मृगो-	सुः		असवन्धु	
सनस्	बन्धुभूतः)	दी		असवन्धु	
सनु	११ यम (जुळ)	११ हनुपा		असवन्धु	
प्रियन्धु	११ योपन्	११ स्याल		असवन्धु	
११ दंपति	योपना	स्वराय		असवन्धु	
११ दुहितृ	योपा	स्वतृ		असवन्धु	
११ देशर	योपितृ	स्वावि (अवलवा-		असवन्धु	
११ दं	११ यध	नातिबाहक)		असवन्धु	

१ तनय — हा शब्द ऋग्वेदिते मुल्लखाळें किया
 बंदाय दत्ता धर्माने आलेला आहे, व त्याच प्रेमांत फाही
 ठिकणी लोक दत्ताधरोपर त्यांचे विशेषण म्हणून आता

आहे. तोंक म्हणजे पुत्र, मुलें व तनय म्हणजे पौत्र किंवा नातू असा अर्थ घेण्याचें काहीएक कारण नाही.

ता न्व — ऋग्वेदाच्या एका सदिरघ लेखात ह्या शब्दाचा अर्थ औरस किंवा एमेपतीयात मुलगा (जो मुलगा आपला वारसा-ऋषय-आपल्या बहिणीस देत नाही तो) असा आहे निश्चित अर्थ या लेखातून काढणे शक्य नसलें तरी येवढें म्हणता येईल की पूर्वी यापुढ्या मिळवतांवर मुलीचा हप्प नव्हता एखादी मुलगी जर आविवाहित राहिली तर तिच्या भावानें तिच्या हयातींत तिची पोटापाण्याची व्यवस्था केली पाहिजे पण ती स्वतंत्रपणें हप्प सांगून संपत्तीचा वाटा घेई शकत नसे.

तु च — ऋग्वेदात हा शब्द प्रसंगानें आला आहे, व त्याचा अर्थ मुलें असा आहे तसाच तुज हा शब्द याच अर्थानें वास्तु येळा आलेला आहे.

तो क — तोंक ह्याचा अर्थ मुलें किंवा वरस असा ऋग्वेदात व इतरत्र आलेला आहे हा शब्द तनय शब्दाशी वारवार मोंडलेला असतो.

न पा त — वैदिक काळच्यात ह्याचा अर्थ वंशज व संहिता प्रथात नातू असा आहे ब्राह्मणात ह्याचा अर्थ वंशज असा नसून तू किंवा पणतू असाहि अ हे (पुत्रान, पौत्रान, नप्तून) अर्थवर्षदात व नंतरच्या प्रथात पौत्र या शब्दान नातू असा अर्थ स्पष्ट होतो. ऋग्वेदात पणतू ह्या शब्दाप्रति प्रणपात् व नातू ह्या शब्दाप्रति नपात् असे शब्द आहेत नही हा खालिगी शब्द एक संहिताप्रमाणच येतो व त्याचा अर्थ मुलगी असा होतो वेदात हा जो शब्दप्रयोग आलेला आहे त्यावरून मूळ शब्दाचा कसा प्रयोग होत होता ह्याची कल्पना होत नाही.

प्रण पा तू — याचा ऋग्वेदात पणतू असा अर्थ आहे.

वी र — ऋग्वेद व उत्तरकालीन ग्रंथ ह्यामध्ये शक्ति मान व शूर मनुष्य या अर्थी हा शब्द आलेला आहे एकवचनी सामुदायिक अर्थानें ह्या शब्दावरून पुंलप, अपत्य असा अर्थ होतो हा मुलगा वैदिक काळाच्या लोकाना मोंडा एवढीच वाटे प्रचलित आझणात एका राजाच्या आठ भिरावा दलेज आला आहे व ते राज्याचे आधारस्तंभ असल्याच पणन आहे.

ते प म् — ऋग्वेदात ह्याचा अपत्य असा अर्थ आला आहे.

नृ नृ — ऋग्वेद व तदुत्तर सर्व ग्रंथान हा शब्द पुत्र ह्या अर्थानें नेहमी येतो ह्याचा ध्युन्यर्थच जन्माला आलेला असा आहे व नंतर उत्पन्न केल्या असा झाला पण सून ह्याचा उपयोग ऋग्वेदाच्या म्हापाच्या संपत्तीनें व्यापक वेला व आईच्या संपत्तीनें पाच वचित आलेला आहे उदाहरणार्थ बाप हा पुत्राला (मुलाला) सुपायन म्हणजे सहज जवळ जाण्याजारा, अस वगनं आलेले आहे पुत्राचा एका लेखात पुत्रीला आई या अर्थानें सुपायन हा शब्द

वापरलेला आहे व त्याठिकाणी मुलगा या अर्थानें पुत्र ह शब्द आलेला आहे ह्यावरून आईची सत्ता किती होती ह्या बद्दल काहींच अनुमान काढता येणार नाही.

क ना, क न्या — ह्या दोन्ही शब्दांमधीं प्रीहला वचित ऋग्वेदात, परतु दुसरा ऋग्वेदानंतर सर्वसाधारण उपयोगात आलेला आहे याचा अर्थ ' कुमारी ' अथवा ' तक्षणी ' असा आहे कनीनका ह्या शब्दावाहि अर्थ तसाच हातो किंवा जेज्यातील पुत्रुड हा होतो हें सांगता येत नाही परतु कनीनका किंवा कनीनिका ह्याचा अर्थ पुत्रुड असा उत्तरकालीन संहिता व ग्रंथ म्हण त्यात मात्र निश्चित झाला आहे.

ज नि, ज नी — ह्या शब्दाचा अर्थ लग्नाची वायको असा आहे सामान्यतः ह्याचा अर्थ वायदल शक्ती आहे कारण उपेला जेव्हा मुलगी असें म्हणेलें आहे तेव्हा भायां हा अर्थच विवक्षित असला पाहिजे त्याचप्रमाणें उलटुकरें दुसरा एक ऋग्वेदातच ह्याचा पेतला आहे त्यात ' पुत्रकथेन जनय ' असा उल्लेख आहे या ठिकाणी पुत्रजन्माचा सवध असल्यामुळे जनय याचा अर्थ वायको असाच घेतला पाहिजे ज्याअर्थी हे शब्द अनेकवचनी येतात त्या अर्थी त्याचा अर्थ वदाचित लग्नाच्या वायका असा नसून उपजिवा असहि असू शकल अथवा दाका काही पाश्चात्य पण्डित काढतात पण मॅकडोनेल असें म्हणतो की, हा अर्थ समजत नाही, कारण ऋग्वेदात ' परतुर्गनि वम (नवव्याची वायको होणें), व ' जनयो न पत्नी ' (युरव्यामिनी श्रियाप्रमाणें), येथे लग्नाचा रायच दाखविणारी पुष्कळ वाक्ये आलेली आहेत वम व यमी यांच्या सवादात कृत जनी हा एक पद्यचा शब्द आलेला आहे.

ज नि तू म ज नि त्री — हे शब्द नेहमींचे आहेत ते ऋग्वेदात व तदुत्तर अर्थात आप (उत्पादक) आहे (प्रसनि गारां) ह्यावरून आलेले आहेत.

ज न्य न — ह्या शब्दात ऋग्वेदाच्या म्हापा ठिकाणी नातेवाईक लोक हा अर्थ असावा दुसऱ्या स्थली नातेवाईक हा अर्थ समुच्चयानें द्यावा लागतो.

ज न्य — ऋग्वेदात व अथर्ववेदात ह्या शब्दाचा ' कर-वला ' हा विशिष्ट अर्थ आहे.

ज ना तू, ज न्व ई या अर्थी हा शब्द ऋग्वेदात फार थोडे वेळा आला आहे ऋग्वेदात विवाहामातू असा एक शब्द आला आहे व त्याचा अर्थ अप्रिय जावई म्हणजे एक तर वायको वरिता पुत्राची शयम न देणारा किंवा इतर दोष असा असल्यामुळे वायकोवद्दल ज्याला पैस भरावे लागतात तो असा होतो ऋग्वेदात जावई व गमरा ह्याच सवध असल्याचा उल्लेख आलेले आहेत.

ज नि — ह्या शब्दाचा मूळचा अर्थ एक रचाचा किंवा संपिंड असा असून अनेक वेळा स्वयं-युगाय असा अर्थानेहि आला आहे पहिल्या अर्थानें अथवा एके ठिकाणी

हा शब्द आला आहे. 'उदाहरणार्थ 'अत्रातर इव आमयः'. ऐतरेय ब्राह्मणात एक वाद चालला असता हा शब्द आलेला आहे. हा वाद एका प्रतात राका (भगिनी) व देवपत्नी ह्या- मध्ये कोणाला प्रथम हवि याचा स्वावल आहे. एका पक्षाचे असं म्हणणे आहे की, यद्दिन ही वायवोपेक्षा अधिक पसंत करणे बरे (आर्यं व पूर्व पेयम्) कारण बहीण भाऊ हे एका रक्षाचे असतात व वायवो ही 'अन्यतोदायां' असल्यामुळे ती आपल्या नवऱ्याशी एकरक्त होऊ शकत नाही. नपुंस- कलिंगा जामि या शब्दाचा अर्थ नाते असा आहे, व तो ऋग्वेदात आला आहे

१० जा या —या शब्दाचा अर्थ लग्नाची वायवो असा आहे पत्नी व जाया ह्या शब्दात असा करक आहे की जाया म्हटली म्हणजे ती नवऱ्याच्या प्रेमाचा विषय असते; कारण पुढे वैश बालविष्णूत ती कारणीभूत होते, असा अर्थ पत्नी या शब्दा बरून होत नाही जाया हा शब्द एखाद्या ब्राह्मणाच्या किंवा दूतकाराच्या वायवोत ऋग्वेदात आला आहे व ह्या शब्दाला पति हा शब्दहि बारावा ऋग्वेदात व तदुत्तर प्रयात आढळून येतो दुसरा एक भेद पत्नी व जाया ह्या दोन शब्दात असा आहे की ज्या वेळी वायवो यज्ञासम्ये सह- धर्मचरिणी असते त्या वेळी तिला पत्नी म्हटलेले आहे. ती जेव्हा तशी नसते तेव्हा तिला जाया म्हणतात एवढे लक्षात ठेविले पाहिजे की ह्या दोन शब्दातील भेद सापेक्ष आहे. कारण एका प्रयात मनुष्या वायवोला जाया तर दुसऱ्या प्रयात पत्नी असें म्हटले आहे. पुढे पुढे जाया ह्या शब्द च्या ऐवजी दारा हा शब्द आला आहे.

११ हा रूप ति —ऋग्वेदात ' वृष्ट्याचा सुत्य' असा अर्थाने हा शब्द आलेला आहे. ह्या शब्दापासून झालेला भाववाचक शब्द 'मात्सर्य' (मुलाबगील आपिपत्य) हा मुळा ऋग्वेदात आला आहे.

१२ हा ति —(पुलिगी) ह्याचा मूल अर्थ 'परिचय' असा होता असें ठिसते. पण ऋग्वेदात य पुर्वील प्रयात या शब्दाचा अर्थ नातेवाइक असा होऊ लागला. विशेषतः पापाच्या वाजून एका रक्षाना संबंध असलेला असा अर्थ- जरी हाच अर्थ प्रत्येक ठिकाणी अभिप्रेत नव्हता तरी-प्रच- रांत येऊ लागला. हाच अर्थ विदोष लोमप्रसिद्ध होण्याचे कारण वैदिक समाजातली मूलपुरुषातुवद वृष्ट्यपद्धति हे होय.

१३ ज्येष्ठ.—ह्याचा नेहमीच अर्थ 'सर्वात मोठा' असा आहे, व विशिष्ट अर्थ ऋग्वेदामध्ये 'सर्वात थोरला भाऊ' असा आहे ह्याचा दुसरा एक अर्थ 'सर्वात बडील मुलगा' असा आहे हा अर्थ बरील अर्थाचाच दुसरा प्रकार आहे

१४ तत —ऋग्वेदात य नंतरच्या प्रयात वापाकरिता म्हणून हे लाडके नाव आलेले आहे.

१५ द-पति —ऋग्वेदात 'गृहाचा मालक' असा अर्थाने हा शब्द आलेला आहे. पण वृत्तवचन हा शब्द

द्विवचनी आला असून त्याचा अर्थ गृहस्वामी व गृहत्व मिनी असा आहे यावरून पूर्वीच्या क्रियाच्या दर्जाची वचना येते.

१६ दु हि वृ.—ऋग्वेदापासूनच्या प्रयात मुलगी या अर्थ हा शब्द आहे. हा शब्द 'वृद्ध' म्हणजे दूध काढणे या शब्दा- पासून आलेला आहे, व याचा अर्थ मुलास खाऊ घालून वाढविणारी असा आहे. याचा पूर्वीच्या काळी दूध काढ- व्याचे काम करणारी वृद्धबाईला एक छी किंवा 'वासरु' असा अर्थ कोणी करतात तो चुकीचा आहे

१७ दे व र-दे वृ —हा शब्द वैदिक वाङ्मयात क्वचितच येतो व त्याचा अर्थ दीर असा आहे. ह्याचा समावेश नणदा- मध्ये केला आहे, अर्थात् ज्यावर भावज्यांचा अधिकार चालतो असा ह्या नणदा होत. आणखी असे आहे की, भावज्याने तिचा नवरा ह्यात असताना त्या दिराशी प्रेमाने व मित्र- त्वाने वागले पाहिजे तिचा नवरा मेला तर तिच्याशी दिराने रममाण होऊन आपल्या भावाकरिता तिच्या पोटी पुन उरपन्न करावयाचा असतो देवृ शब्दास सदरा असा वाय- कोच्या भावास निराळा शब्द आलेला नाही

१८ न ना —आईबद्दल हे नाव आलेले आहे. त्याचप्रमाणे तत हे बापाबद्दल आलेले आहे हे दागडी शब्द ऋग्वेदाच्या एका ऋचेंत आढळून येतात, व या ऋचेंत नर्चच्या आई- बापाचे भेद वर्णिले आहेत

१९ न ना ह.—ऋग्वेदात हा शब्द एवढाच आला आहे. सायणाचार्यांच्या मते ह्याचा अर्थ 'भावज्याचा ताबा असलेली नणद' असा आहे व हाच खरा दिसतो. कारण ऐतरेय ब्राह्मणात अविवाहित व आपल्या भावाच्या वेध राहिलेल्या स्त्रीचे अशाच प्रकारचे वर्णन आले आहे.

२० न ह.—ऋग्वेदात एका ठिकाणी आलेल्या 'नह-यः' या पदात मूळ शब्द नह हा आहे असें रोध व ग्राममन यांचे मत आहे. व नह याचे नह-यः हे वतुपायि रूप आहे. शीतल्या मताने याचा बहिर्गाची मुल्ले असा अर्थ होतो. परंतु या वतुधर्म पदाचा 'नातवाना' असा अर्थ करणे बरे.

२१ ना रो.—'स्त्री.' ऋग्वेद व तदुत्तर प्रयात हा शब्द बारावार आलेला आहे. ऋग्वेदाने याचा एकाच वायवो असा अर्थ आहे. कारण अनेक ठिकाणी हा शब्द लग्नाचे संबंध व्यक्त करण्यासाठीच आला आहे उत्तरकालीन वैदिक वाङ्मयात हा शब्द पारसा आलेला नाही पण कधी कधी याच अर्थाने आलेला आहे. देलतुक् म्हणतो की, ना शब्दावरून वैवाहिक संबंध दाखविले जात नसून नर व नारी मंडन वनणाऱ्या मनुष्यजातीपैकी स्त्री जात असा या शब्दाचा अर्थ आहे.

२२ प ति प त्नी —मेटर्फोरसमं कोशात या शब्दाचा प्रथम यजमान व यजमानीण असा अर्थ होता व नंतर नवरा व वायवो असा झाला असें विवेचन केले आहे. स्त्री- पुण्यवचन वैदिकमताने केले होते हे आपण पाहू.

वा ल वि वा ह — पूर्वी वैदिक काळात पुढे व ही पूर्णपणे वयात आल्यावरच लावी लग्न होत असत या गोष्टीस पुरावा म्हणजे वैदिक ग्रंथात अविवाहित स्त्रियांबद्दलचे आलेले अनेक उल्लेख होत. या अविवाहित स्त्रिया यांच्या घरी वाढत असत. आणि लग्न हाऊन बायला नवरा मिळव्या यासाठी स्वतःच न उरवीत असत. त्याच प्रमाणे पुष्पांनी व श्रियांनी एकमेकांना आपणावर प्रेम करण्यास भाग पाडण्याकरिता अथर्ववेदान्तमधल्या मंत्राचा (एका कथेत उपयोगात आणिलेल्या तोडग्याचा) उपयोग करण्याची चाल होती. उद्द क्रबेदातच एका प्रियवराने आपल्या प्रेमविषयक स्त्रीची भेड घेण्याचे वेळी तिच्या परच्या सर्व मंडळीस निद्रावश करण्याकरिता मंत्रप्रयोग केला असल्याचा उल्लेख आहे. चालवधूच्या विवाहाचा उल्लेख प्रथम सूत्रग्रंथात आलेला आहे. तरीपण रगोदशोन होण्याच्या अगोदर किती मुलींचा विवाह होत असे हे सूत्रमापारण नवी ठरवितां येणें बठिण आहे. लग्नाचे जे विधी आहेत त्यांपरून सुद्धा लग्न म्हणजे स्त्र्यतिश्रमाप्रमाणें बाहुलाबाहुळींचें लग्न नव्हे तर खरे खरें लग्न होय. कारण लग्नातील सृज्य विधि म्हणजे यधूला तिच्या नवऱ्याच्या घरी नेऊन पोचवावयाची व तेथे त्या दौषा यधूवरानीं एक शय्या काढवावी हा होय.

लग्न सं व धी सं ध ने — पूर्वी कोणत्या अदीवर विवाह होत असत हे निश्चित सांगणे कठिण आहे. यम व यमी यांचा जन्मवेदात जो संवाद आलेला आहे त्यापरून बहीण व माऊ यांच्यामध्ये विवाह होत नसत हे स्पष्ट दिसते. पूर्वी यहीणमावात लग्न होत असून पुढे ही चाल बदलली असे जे वेवचने मत ते सर्वम्ही सुकीचे आहे. गोभिल सूत्रात आर्श्या व यापाच्या सोळा पिढ्यांत एकमेकाशी विवाह करणे निषिद्ध मानले आहे. पण ८१५४ ब्राह्मणात तिसऱ्या श्रिया चवथ्या पिढीत लग्न लावण्याची परवानगी दिली आहे. तिसरी पिढी हरिस्वामिनूच्या मतानें कण्वसमत प चवथी मंत्राप्रसृत होय दाक्षिणात्य लोकात मामाच्या मुलीशी किंवा आतेच्या मुलाशी लग्न लावण्याची चाल होती. त्या वेळीं वराल गोभिलसूत्रातील निषेध विशेष मानिला जात नसे असे दिसते तरी पण विषमगोत्रविवाह परेच होत असून त्याचप्रमाणे जात ही लग्नाचे बाबतीत विशेष गणली जात नसे. कारण धर्मसूत्रांमध्येच अभ्यवर्णविवाह समत मानिले आहेत. उदाहरणार्थ ब्राह्मणाला क्षात्रिज वर्णोपेकी कोणत्याहि वर्णातील स्त्रीशी विवाह करण्याची मुभा होती. त्याचप्रमाणे क्षत्रियांचे आपल्या जातीतील कथवा सारख्या वर्णातील स्त्री विवाहास परमत करावी आणि वैदयानेहि वैदय व शूद्र या जातीतील स्त्री विवाहास परमत करावी अशी मौक्त्योक्त होती. ही अनुलोम विवाहपद्धति होय. याच्या उलट यातील जातीतील पुष्पांनी बऱ्या जातीतील स्त्रीशी लग्न करणे ही प्रतिक्रिया पद्धति मान प्रचारात नव्हती. पुढे पुढे बऱ्या वर्णांना शूद्र स्त्री पूर्णपणे विवाहास अयोग्य

मानली जाऊ लागली. असे मिथविवाह महाभारतात पुढील शालेंने आढळतात. बृहदेवतेत ते सामान्य नियम म्हणून गणले आहेत. घोरच्या भावाचे श्रिया बहिणीचे लग्न क्षात्र्या-क्षत्र्या धात्र्या भावाचे अथवा बहिणीचे लग्न हांचे शिष्ट-समत गणले जात नव्हते. उत्तरवालीन संहिता व ब्राह्मणग्रंथात अद्या शिष्टसमत विवाहाची नावे आलेली आहेत व असे लोक पापाचे वाटेवरी होतात असे म्हटलं आहे. अद्या विवाहाची नावे म्हणजे 'परिविधिदान' किंवा 'अग्नेदधुः' (धाकटा असून घोरचा भावाच्या अगोदर लग्न करणारा), 'दिधिपु' (घोरच्या बहिणीचे लग्न होण्यापूर्वी तिच्या भाकट्या बहिणीशी लग्न लावणारा) आणि 'दिधिपु पति' (धाकट्या बहिणीचे आधी लग्न होऊन अविवाहित राहिलेल्या अद्या घोरच्या बहिणीशी लग्न लावणारा). वर निदिष्ट केलेल्या संहिता व ब्राह्मण ग्रंथात प्रथम नवमास वेईल रक्षनेच प्रथम लग्न केले पाहिजे असे स्पष्ट म्हटले नाही, तरी पण वर जी नावे आली आहेत त्यावरून अद्या तन्हेने नियम मोडून विवाह होत असत हे सिद्ध होते.

विधवा विवाह — विधवेच्या विवाहाला शास्त्राची आड-चण नसे. विधवेला दुसरे लग्न करावयाचे असेल तर वृत्तप-तोपातून संवत्ति नवरी म्हणजे तिने आप या दिसाची किंवा पतीच्या अर्धाही जवळच्या नातल्याशी लग्न लावावे व तें सतति उत्पन्नकरण्यासाठीच लावावे. हाच विधवाविवाह-प्रचाराचा पाया होय निदान क्रबेदात तरी और्षदेहिक सूक्तात (१०. १८, ८) अद्या अर्धाचा संविग्ध उल्लेख आढळतो. दिलेदेष्ट आणि डेल्लुक यांच्या मतानें या सूक्ताचा असा अर्थ करणे घरे नव्हे. या सूक्ताचा पुढमथे यहाशी संबंध नाही असे त्यांचे मत आहे. परंतु ही केवळ निराधार कल्पनाच होय आर्या जो अर्थ दिला आहे त्याला मात्र आपल्याच श्रुतसूत्राचा आधार मिळतो. शिवाम क्रबेदात दुसऱ्या एका ठिकाणी (१० ४०, २) एखाद्या विधवा स्त्रीचा दिसाची विवाह होत असावा (ज्याला पुढे नियोग-विवाहपद्धति धाणें लागले) असे स्पष्ट दिसते ही नियोगपद्धति ज्या वेळी विपवेला पहिल्या नवऱ्यापासून एकहि मूल झालें नसेल अशाच वेळी प्रचारात येत असे. या पद्धतीला पुनर्विवाहपद्धति असे नाव देता वेईल कीं नाहीं याबद्दल दावा आहे. कारण पुनर्विवाह करणारा शी हा अगोदरच विवाहित असे. अथर्ववेदात एका मंत्राचा उल्लेख आला आहे तो मन जपला असता स्त्रीच्या (जर तिने दुसरा पति कल्पित असेल तर त्या) दुसऱ्या पतीची परलोकांत गेल पद्धते. डेल्लुक म्हणतो त्याप्रमाणे ज्या स्त्रीचा पहिला नवरा जिवंत असून पड अथवा पतित आहे अद्या लोकाच हा मंत्र लागू पडतो. तरी पण एक गोष्ट निश्चित आहे की, मागाहून झालेल्या धर्मसूत्रग्रंथात सामान्य विधवाविवाहाला शास्त्राची समति मिळाली. विवेक म्हणतो की एखाद्या स्त्रीचा नवरा

नष्ट झाला किंवा त्याचा पत्ता नसला तर तिने खुशाल दुसरे लभ करावे असा यज्ञ ऋग्वेदात समति असल्याचा पुरावा आहे (हा केवळ कल्पनेची भराती आहे मूळ मंत्रात, साम्यभाष्यात अथवा श्रुतिज्ञाच्या भाषांतरात बरीच त्रुप नेचा मुर्दाच उल्लेख नाही)

बहु भा यां त्व.—वैदिककालीन शार्यलोकाना अनेक वायका करण्याची परवानगा होती ही गोष्ट ऋग्वेदातील अनेक उल्लेखावरून (१ ६२. ११, ७, १ वगैरे) सिद्ध होते मंत्रायणी संहितेतील उल्लेखावरून मनुष्या दहा वायका होत्या असे ठरते. शतपथ ब्राह्मणात बहुभा यांच पद्धतीचा एका मनेदार कथने स्पष्टीकरण केले आहे शिवाय रामाला चार भर्त्या असत. पहिली महिषी, दुसरी परिव्रुचा तिसरी वाघाता आणि चवथी पालागळी शतपथ ब्राह्मणप्रमाणे महिषी हा प्रथम वरलेली असल्यामुळे पट्टराणी होत असे परिव्रुचीचा अर्थ टाकून दिलेली असा आहे वेबर व शिसेल हे म्हणतात की, हिला टाकून देण्याचे कथन हिच्या पोटी सतान झालेले नसे वाघाता म्हणजे राजाची विशेष आवडती वायको होय आणि पालागळी म्हणजे वेव रथा मते राजपुरुषापैकी जो शेवटला पुरुष असेल त्याची मुलगी होय ही नावे थोडी समत्कारिक दिसतात व त्याचा अर्थही फारसा सुसंगत नाही पण एवढे मात्र खरे की, जिला प्रथम बरली तीच खरी लग्नाची वायको असे व तिलाच परतीचे सर्व हक्क असत या मताला डेलमुकने गौर दिलेल्या मुद्राचा पाठिवा आहे तो मुद्रा असा की यज्ञामध्ये पत्नी शब्द एकवचनी वापरला आहे व जेथे जेथे अनेकवचनी हा शब्द वापरला आहे तेथे तेथे काही पौराणिक चारण दृष्टावत आले आहे सिमर असे प्रतिपादन करतो की बहु-भायांच ऋग्वेदामध्ये नाहीत होत चालले होते व एकभायां-त्वानी चाल सुरू होत होती वेवरेचे याच्या उलट असे मत आहे की प्रथम एकभायांत्वाची चाल सुरू होती व बहुभा-यांत्वाची चाल मागाहून सुरू झाली

बहु भर्तृत्व.—वैदिक काळी बहुभर्तृत्व नव्हते वैदिक प्रमात असा एवढी आधार नाही की त्यावरून ही चाल सरसहा प्रचारात होती असे सिद्ध होईल फारतर एवढे म्हणता येईल की ऋग्वेद व अथर्ववेद यामध्ये प्रसंगानुसार काही मंत्र असे आले आहेत की ज्यात एकाच भार्येसकथने अनेक नवऱ्यांचा उल्लेख आलेला आहे परंतु ऋग्वेदात १०. ८५, ३७, ३८ या ठिकाणी जो बहुवचनी उल्लेख आहे तो त्याच सूक्तातील ४० व्या मंत्रात सोम, गर्ध्व, अभि व मनुष्य असे जे चार पती उल्लेखिले आहेत त्यांना अनुलक्षून असावा या पतींपैकी तीन देवगणांतील शत्रुन एकच मनुष्य आहे असा भार्यांच्या रुद्धाचा समवेगज्या ठिकाणी काय अर्थ होतो ह सांगणे कठिण आहे वेबरच्या मताप्रमाणे गतार हा बहुवचनी प्रयोग सहमानाधी आहे असे जरी मानले नाही तरा डेलमुक हा या अनेकवचना प्रयोगाचे

दत्तकथात्मक वर्णन अथवा पौराणिक स्पष्टीकरण देतो ते प्राह्य मानण्यास त्वलकुल हरकत नाही शतपथ ब्राह्मणातील एका लेखात हे अनेकवचन व्यापक अर्थाने आले आहे

वैवाहिक सवध.—बहुभायांच जरी वैदिक काळी प्रचारात होतें तरा वेबर म्हणतो त्या प्रमाणे वैवाहिक सवध सेल होते असे म्हणता येणार नाही प्रत्येक पतीला आपल्या भार्येला इमानाने वागावे लागत असे पण हे एकपत्नीव्रत नीतिविषयक कल्पनामुळेच लोच पाळीत असत किंवा काय हे सामता येत नाही यज्ञप्रसर्गा स्त्रीसंगल्यागासवधाने व परस्त्रीशी विलकुल सवध ठेवू नये अशा सवधाने अनेक स्थली स्पष्ट विधान केले आहे, याचा एवढाच अर्थ होतो की यज्ञ चालू नसताना परस्त्रीगमन केले असता क्षम्य होते यज्ञकर्त्याने मर्त्या असताना स्त्रीगमन करू नये असा उल्लेख आहे यावरून व्रती नसताना परस्त्रीगमन क्षम्य होत असा अर्थ निघत नाही, पण स्त्री या शब्दात मुलगी, दासी व स्वतःचा वायको याचा समावेश होत असल्यामुळे सामान्य-पणे समाजत परस्त्रीगमनाकडे कानाडोळा केला जात असे असे म्हणणे युक्ताच होईल. चातुर्मास्य यागात वरुणप्रचास नावाचे एक पर्व (कर्म) आहे त्यात यागकर्त्या यज्ञमानाच्या वायकोला 'तुला गौर कोण' असा प्रश्न विचारला जाई परंतु डेलमुक म्हणतो त्याप्रमाणे हे व्रत दुसऱ्या एका व्रताचा भाग असून त्याचा उपयोग यज्ञकर्त्याच्या खांबे अपाविन आवरणरूप पाप नाहीसे करण्याकरिता होता, यज्ञकर्त्याने आपल्या वायकोस विचारावयाचा तो प्रश्न नव्हता. शतपथ ब्राह्मणात याज्ञवल्क्याने असे मत प्रतिपादिले आहे की आपली स्त्री पतिव्रता आहे की भ्रष्ट आहे यावरून कोणी पर्व करीत नाही याचा अर्थ असा की जे यज्ञ करणारे असतात त्याची वायको त्यांच्यापासून दूर असला तरी ते लोक त्याची पर्वा करत नाहीत कारण देवाच्या वायका देखील विशिष्ट व्रत किंवा यज्ञप्रसर्गा दबापासून दूर राहतात वैदिककाळी एक-परमाव्रताला बराच मान असे, यावरून उच व्रतीच्या नैतिक करण्यास त्या लोकात रुढ होत्या असे सिद्ध होते उलटपक्षी इंडो अर्मेन लोकांमध्ये व्यभिचारापुरुष एखाद्या स्त्रीशी व्यभिचार कर्म करताना पकडला गेला तर त्याला वेलाशक डार मारावे असा सर्वप्रसिद्ध नियम होता तसा वैदिक काळच्या लोकांन होतो असे दिसत नाही तरी पण मागाहून झालेल्या धर्म-शास्त्रप्रभात असा नियम आढळतो वैदिककाळी स्त्रीपुरुषवि-षयक नीतिमत्ता विशेष उच्च दर्जाची नव्हती अशावरून हवा तेवढा पुरावा वैदिक काळप्रगत सापडू शकेल

एका स्त्री व वर मयें लोकांचा सत्ता.—जारासवधी प्रम व अशा प्रकारचे प्रेम करणाऱ्या स्त्रीपुरुषांच्या प्रेमापासून झालेल्या सततीच्या स्थाय यावरून ऋग्वेदात पुष्कळ उल्लेख आलेले आहेत हे जेथे विशेषत पराक्रम या नावाने निर्दिष्ट-लेल्या इन्द्राच्या आश्रितासवधाने आहेत. वाजसनेयि संहि-तत 'कुमारापुत्र' असा शब्द आलेला आहे असा तो कधी

बायकोला शिक्षा करण्याचा जो अधिकार असे तेवढा अधिकार बंधक काळच्या लोकांना आपल्या खोवर गाजविता येत असे. त्याचें बौद्धिक ध्येय उच्च दर्जाचें होतें व तें प्रत्यक्ष अमलाने आणिलें जात असे हीही मोठे आपणास नाकारिता येणार नाही. शिवाय आपल्या नवऱ्याच्या घरी आत्मावर खोला महत्त्व प्राप्त होई, तिचा अधिकार तिच्या सासऱ्यावर, दिरावर व तिच्या नवऱ्याच्या अधिकारित वडिलांवर चालत असे. कदाचित् बरील वर्णन कुडुंबातील थोरल्या बायकोस लागू पडण्यासारखें असेल, आर्द्रापाव वृद्ध झाल्यावर घरातील कर्तृत्व सर्वात थोरल्या मुलाकडे जाई व अर्थातच त्याच्या बायकोस घरधर्माणीचें महत्त्व प्राप्त होई. कारण अविभक्त कुडुंबात तिच्या इतर दाराचें व नणंदाचें लग्न झालेलें नसे. तरी पण उय घेई" सातारा धडपाकट असून कुडुंबातील कर्ता पुरुष गणला जाई त्यावेळीं त्याला सर्वजण मान देत अमत व थोरला मुलगा त्याचेच अमलासारखा रहात असे, असे जें इतर वर्णन आलें आहे तें विसंगत दिसत नाही. जर थोरल्या मुलानें वेगळें घर करून निराळा संसार वाढला असेल तर खालाहि असाच मान मिळत असे. शिवाय पत्नी यज्ञप्रसंगी सहधर्मचारिणी अशी मानिली जाई, व म्हणूनच तिला प्रायश्चित्तातून "पत्नी" हें अन्वर्थक नाव दिलें आहे. याच प्रभात गाथा या शब्दाचा फक्त लक्षाची बायको इतकाच अर्थ दिला आहे. यज्ञकर्मातील वाटेकराण असा भावा अर्थ होत नाही. या बायतीत तिची योग्यता कमी कमी होत चालत होती. उदाहरणार्थ शतपथ ब्राह्मणात एका प्रताचा (हविःकर्त्तृणासया) उल्लेख आहे त्यात तें वर्णन करण्यात प्रथम पत्नीस घेतलें असत. परंतु नंतर उपाध्यायासच त्या कर्मासाठी घेतलें लागले. त्याच ब्राह्मण प्रभात श्रियाचा दर्जा कमी होत चालला होता अशाबद्दल इतर पुरावा सापडतो. हा दर्जा कमी होण्याचे कारण बहुतकरून प्रताच्या प्रसंगी अग्रमानाच्या महत्त्वाची वाढती जाणीव हें असावें. मंत्रायणी संहितेंत मुळा श्रियांना घृत व मय याच्या वर्गांत ठकलें असून ही तीव्रिहि महापातकें गणली आहेत, तसेच खोला "अज्ञे" असे म्हटलें असून तिचा संबंध निर्झति म्हणजे आपाति इत्यादीं ओढला आहे. तैत्तिरीय संहितेंत खोला एखाद्या वाईट मनुष्याहून कमी गणलें असून काटक संहितेंत तर "खी" आपल्या नवऱ्याची गोड गोड गोष्टी करून द्यावयासून आपणास पाहिजे त्या वस्तू मागून घेतें" असे तिचें उपरोधिक वर्णन केलेलें आहे उलटपक्षी श्रियाची स्तुति केलेलीहि पुष्कळ प्रभातून आढळते. खोला नवऱ्याची आधीची म्हटलें असून तिच्या-मुळेच नवऱ्याला पूर्णत्व प्राप्त होतें असेहि म्हटलें आहे. ऋग्वेदात श्रियाच्यावर जी टीका आलेली आहे तिजबरोबर त्याच्या सदगुणांचेहि वर्णन आलेले आहे. तरी पण आपण जर ब्राह्मणधर्म पाळणारांचा बाबते तर आपणाण एवढे म्हणून बरेही श्रियाचा दर्जा पुरवपासाठी दृढ दृढ कमी

होत चालत होता. कारण त्यात असा एक नियम आढळतो की श्रियांनी पुरुषाच्या (आपल्या नवऱ्याच्या) मागाहून जेवावें. एखादेवेळीं नवरा रागाचें बायकोस शिष्या देत असे; व नवऱ्याला उलट उत्तर न देणाऱ्या (अप्रतिवादिनी) स्त्रीची स्तुतिहि केलेली आहे. श्रियांना राजकारणात पडण्याची परवानगी नव्हती. समेला पुरुषच जात, श्रिया जात नसत अशाबद्दल मंत्रायणी संहितेंत स्पष्ट उल्लेख आहे. उलटपक्षी शिक्षणप्रसार असमसा जास्त होऊ लागला तसतशी श्रियाची शिक्षणविषयक गोष्टीत प्रगति होऊ लागली उदाहरणार्थ याज्ञवल्क्याच्या दोन श्रियाच ध्या, यांपैकी एकीने तत्त्वज्ञानविषयात बरीच प्रगति करून घेतली होती. उपनिषदांमधील बऱ्याच श्रियांचा गुरू म्हणून उल्लेख आला आहे. परंतु या विषयात होण्या की नाही" हें निश्चित सांगता येत नाही. पण खोला जो विवाह श्रियांच्याच्या त्याचा मुख्य हेतु म्हणून म्हणजे प्रभोरपादन हा होय. या हेतूचा उल्लेख ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथातून बाराबारा केलेला आढळतो. सततोपबद्ध इच्छा असणें हें ज्या समाजात वापाच्या बाजूने नातें मिळतें जात होतें त्या समाजास अगदी स्वाभाविक आहे. या इच्छेचें रूपांतर शेष असे झालें की पुत्रानेंच वापाचें सर्व औपचारिक कर्मे करावें व वापाचा वंश पुढें चालू देवावा. औरस धर्मोपम नसल्यास दत्तक घेण्याची परवानगी होती. परंतु तेचाल ऋग्वेदकाली संमत नसावी. कारण एखाद्या स्त्रीचा नवरा मृत झाला किंवा हयात असून पत्नीस तिला बरेच तर त्याच्या भावाचें त्याच्या बायकोशी संबंध ठेवून संतति उत्पन्न करावी अशा प्रकारची नियोग-विवाहपद्धति ऋग्वेदकाली रूढ होती असे वाटतें. अनुग्रहा व संपत्तिविरहितता (अविरता व अमति) या अवस्था सारख्याच गणल्या जात व त्यापासून रक्षण करावें (ही स्थिति नसावी) म्हणून अमीची प्रार्थना केलेली आहे. एखाद्या मुलगी झाली तर त्याबद्दल कोणी कौतुक करीत नसे परंतु मुलगा होण्याबद्दल अपरिवेदातील एका सूक्तात देवाची प्रार्थना केली आहे अ. ५. मुलगी झाल्याबद्दल दुःख प्रगट केलें आहे. दुसरेच ब्राम्हणात एक गाथा आलेली आहे तीत पुत्र हा परलोक्यातील प्रकाश [ज्योतिर्देवपुत्रः परमे ध्यानम्] असून मुलगी हें संकट (कुरण हें दुःखिता) होय असे म्हटलें आहे. पण वैदिककाला मुलगी संतोषजनक करीत नसत असे जें मागाहून झालेल्या संहिता प्रभावरून हिम व डेलमुक्त यानी अनुमान काढलें आहे तें सर्वस्वी सुकीर्ण असून त्याचा योग-लिंगनेहि निपेध केला आहे.

मुलाचा आशु ध्य कर्म—मुलाचें संगोपन करण्याचें काम लाईवर सोपविलें जात असे. परंतु प्राचीन वाटमया-बद्दल लक्षावधी मुलांचें आशु ध्य कर्म जात असे हें मांगता येत नाही. गर्भावस्थेचा काळ दरा [चाद] नाम गणला जाई मूल मन्मत्पाबरोबर प्रथम त्याला तूप व मध देत अमत व नंतर स्नानपान करवात असत. जन्म

आत्म्यावेरीवर आठव्या दिवशी मुलास न्हाऊ घातले आहे. दंतोन्नम होणे हा एक महत्वाचा प्रसंग गणला जात असून त्याचे वर्णन अथर्ववेदातील एका सूक्ता* आले आहे. मुलांना बोलावयास शिकवीत असत अशाबद्दलहि वैतिरीय संहितेत उद्देश्य असून त्याचा मूल मुलाच्या पहिल्या वर्षाच्या शेअरी सांगितला आहे. ऐतरेय आरण्यकांत 'मुलाचे पहिले तत व तात हे शब्द दद शब्दाप्रमाणे होते' असे म्हटले आहे. या शब्दावरून बापाला त्यावेळी जारत म्हणू होते असे दिसते. मुलाचे नामकरण हा एक महत्त्वाचा समारंभ गणला आहे अथर्ववेदामध्ये तरुण मनुष्याच्या प्रथममधुकरणाच्या (समवर्तनाच्या) समारंभाचे वर्णन आलेले आहे.

स ती. — पति निघून पावल्यावर त्याची स्त्री आप-
सुषोनें अथवा नातल्यानीं आग्रह कैत्यावरून आपणास
भाडून घेत असे, चाला पूर्वी तत्ती जाणें असें म्हणत. ही
चाल अस्तित्वांत होती याबद्दल अथर्ववेदात उल्लेख आहे
परंतु ऋग्वेदांत ही चाल नसून उलट विषयाने आपल्या
दिराशी विबाह करपा असें गं. १० सू. १८ बरून अनुमान
निघते. ही सतीची चाल पित्रोपतः क्षत्रिय लोकांत अस-
लेली आढळते. ही गोष्ट जी कोणी इंदोलेमन लोकांचा
इतिहास वाचील त्याला बद्दल येणार आहे. इतर वर्गांत
विषवा क्रियांनी नवव्याच्या पश्चात् गिणेंत राहणें हेच
अधिक दृढ होते. विषवाविवाहाची चाल वाढीं धर्मप्रयास
निषिद्ध मानलेली असली तरी ऋग्वेदांत तिचा काहीसा
माग होत आहे. यावरून ऋग्वेदकाली ती रुढ होती असें
म्हणण्यास हरकत नाही.

१० पि ता पु न. — 'दापलेक' हा समास वैदिक शास्त्रांत
फारच मोठा वेळ(अथर्ववेद व शतपथब्राह्मणांत) आला आहे.

११ पि नृ. — ऋग्वेदापासून पुढील ग्रंथात हा शब्द
येणारा असून त्याचा अर्थ बाप वसा आहे. पण याप
म्हणजे जन्म देणारा हाच अर्थ सर्वत्र नसून मुलाचे रक्षण
करणारा असाहि याचा कोठें कोठें अर्थ होतो व व्युत्पत्ति-
दृष्ट्या तोच अधिक जुळतो. ऋग्वेदांत जेथे जेथे बाप हा
शब्द आला आहे तेथे तेथे तो चांगला व प्रेमळ आहे असे
वर्णन आहे. उदाहरणार्थ अग्राला पिता म्हटलें असून ईद
बापाह्नाहि अधिक प्रिय आहे असें म्हटलें आहे. बाप
म गला हाती धरून आपल्या मागीवर वसवितो व मुलगा
बापाचे लक्ष आपणावले लागलें म्हणून त्याच्या अंगावरील
वस्त्र ओढीत आहे असें (ऋ. ३. ५.३.२) वर्णन आले आहे.
मूत्र मोठे झाल्यावर ते संकटकाली बापाच्या मदतीवर अव-
लंबून राहतो व बापाचे आनंदानें स्वगत करत असेहि
वर्णन आले आहे. व, बापा मुलावर ताबा किती असे व
तो किती काळपर्यंत असे हे सांगणे कठिण आहे. ऋग्वेदांत
सुत रोळयाबद्दल बाप मुलाला शिक्षा करतो व ऋग्वेदांत

त्याच्या बापाचे अंध व्हेलें अशा कथा आलेल्या आहेत.
बरील दुसऱ्या कथेवरून रोमन लोकांत ज्याला 'पॅट्रिआ
पोटेस्टा' बापाचे मुलावरील पूर्ण स्वाभिव्यक्त म्हणत ते वैदिक
काली पूर्णावस्थेत होते असे सिद्धचें म्हणणें आहे. पण या
अभेद दंतकथात्मक व सुटक अशा गोष्टीवर किंमत
विश्वस्त ठेवावा हा प्रश्नच आहे. तथापि बापाचे मुलावरील
स्वाभिव्यक्त अथवा 'पॅट्रिआपोटेस्टा' म्हणूनच्या पूर्वपक्षाला
आपणावारी दुसराच पुरावा आहे. मुलाच्या अथवा
मुलीच्या लग्नाच्या यावर्तीत बापाला कामदेशीर रीतीने ठव-
लावक करतों येत असे. याबद्दल जर पुरावा आपणावयक
नसेल तर त्यावरून असें म्हणता येईल की, ही गोष्ट त्या-
वेळीं अक्षय्य कौटीलीय नव्हती. मुलगा वयात आल्यावर
तो बापाचरीवर राहून छंभार घरी व त्याची कामकी दृष्ट-
स्वामिनी होई किंवा मुलगा निराश्रय विन्हाळ करून राही
हे सांगतों येत नाही. बहुतरुण होव्ही वाली असलात
असाय्या. तसेंच सप्त शात्यावर किंवा लून न झाले तरी
मुलगा अलग जमीन दोरून दिली जाई अथवा बाप सुत
शात्यावर लाडला जमिनीचा भाग मिळे व्हेहि सांगणें अशक्य
आहे. परंतु काहीं झाले तरी मुलगा वयात आल्यावर व
बापाचा ताबा मुलत्यावर बापाची सत्ता मुलावर असुन शक्य
नाहीं; कारण तो वृद्ध शात्यावर मुलेंच लाड्या मिळकतीची
वाटणी करून घेत किंवा त्याला करून द्यावी लागत असे व
मुलच्या फर्देखाली त्याला रहावे लागत असे. वृद्ध शात्या-
वर बापाला टाणून दिल्याबाबि दृष्ट उदाहरणें आहेत. परंतु
वैदिककाली हिंदुस्थानात ही चाल फारशी प्रचारात होती
असे मानणें गैराशेस्त होईल. सामान्य नियम म्हणजे
म्हणजे मुलगा बापाच्या पूर्णपणे आर्त असे. मागाहून
झालेल्या सुत्रग्रंथात मुलां बापाशी कसे वागावे याबद्दल
सविस्तर वर्णन दिले आहे. मुलां बापाचे उच्छिष्ट खावें
असे त्यांत सांगितले आहे. उलटपक्षी बापांने मुलगां
प्रेमानें बागावें असेहि म्हटले आहे ऐतरेय ब्राह्मणात पुनः-
क्षेपाची जी गोष्ट आली आहे तीवरून बापाची मुलाबद्दल
निदमपणाची वायवूक लोकांचे कधी नाघत होती हे सिद्ध
होते. उपनिषदांमध्ये बापापासून मुलाची वेगवेगळी दैविक
आहे असें म्हटले आहे. मुलांचे पुनन घेणें हें नेहमीच्या
परिपाठातील असून परिणत वयात मुलां ते प्रेतांचे पोतक
गणले जाई. औरस संततीवत्ता असावी दत्तक वेण्याची
चाल असे. ही दत्तकाची चाल कधी कधी औरस संतति
असतानाहि असे. पण अशा वेळी दत्तक घेतला जाणारा
मुलगा विशेषगुणधर्म असतो असे. उदाहरणार्थ विश्व-
मिश्रानें दत्तक घेतलेला पुनःशेष होय. एका मार्तांडील
मुलगा दुसऱ्या जगातील मनुष्यास दत्तक घेता येत असे
की नाही हे मागता येत नाही. कारण वेद म्हणतो त्या-
प्रमाणें हा मात्राच्या मुलाला दत्तक घेणारा विधायि

स्वतः धर्मियच होता किंवा काय हेहि निश्चयात्मक ठरत नाही. दत्तक घेण्याची चाल लोकाना विशेष थावटत नसे. ही चाल कवितच अमलात येई, कारण ऋग्वेदात ७.५.७ येथे या चालीचा निषेध केला आहे. एखाद्या मनुष्याला मुलगा नसून मुलगी असेल व तिला मुलगा होईल तर तो मुलगा तिच्या बापाला दत्तक घेता येत असे. एकंदरीत या चालीचा उल्लेख यास्काने केलेला अर्थ स्वीकारला तर ऋग्वेदातील एका दुर्बोध मंत्रात (३.३१.१) असावा असे वाटते. तिवाय एखाद्या भ्रातृविरहित दुष्प्रारिकेच पती मिळण्याची अडचण पडे. याचे कारण तिच्या बापाचा तिला पुत्रिका करण्याचा हेतु असावा हे असेल. पुत्रिका म्हणजे तिचा वंश तिच्या बापाच्या वंशातच रहावा या इच्छेने दिलेली मुलगी. प्रत्येक कुटुंबात आईपेक्षा बापाचाच जास्त मान असे. याच्या उलट बेलमुकच्या मताने काही कुटुंबात आईलाच जास्त मान असे. सर्व कुटुंब जमिनीची बहिष्कार करणारी संस्था होती असे दिसत नाही. बेडन पॅबेल याने असे मिळ केले आहे की, हिंदुस्थानातील ग्रामसंस्था ही कधीहि जमीनदारी संस्था नव्हती. पण त्याचे असे म्हणणे आहे की, ज्या अर्थी पिढ्याची कुटुंबावरील पूर्ण सत्ता ही मागाहून सुरू झाली व अशी सत्ता अमर्यादाची पद्धति हिंदुस्थानात नव्हती त्या अर्थी ग्रामसंस्थेऐवजी एक कुटुंब हेच जमीनदार असे. हापकिन्स आपल्या ग्रंथात असे प्रतिपादन करतो की, पूर्वी हिंदुस्थानातील जमिनीवर बंधात्मक व अधिभक्तकौटुंबिक अशी दोन्ही प्रकारची सत्ता एकवटलेली होती. या दोहोपैकी अधिभक्तकौटुंबिकसत्ता ही अगोदरची असून पुढे ती हळू हळू नष्ट होत चालली होती. आणखी ती म्हणतो, कधीहि रद्द न होणारा असा मुलगा एक हट्ट होता. पाप जर वंशपरंपरागत जमीन विकू लागला तर मुलगा त्या हट्टाने बापास प्रतिबंध करी. कारण जी जमीन समाधिक स्वामित्वापासून असे ती विकण्यास मने प्रामाणी परवानगी लागत असे. बोलाक व मेटलॅन्ड यानी आपल्या द्वैतमी कायद्याचा इतिहास या पुस्तकात लिहिल्याप्रमाणे आपण हे लक्षात घेतले पाहिजे की, पूर्वी मुलाचा हट्ट होता यावरून समाधिक सत्ता किंवा कौटुंबिक सत्ता पूर्वी जमिनीवरहि होती अथं मानण्याचे कारण नाही. तर प्रथम विनवारदी मिळकतीवर हट्ट मानण्याची पद्धत होती व तीपामुनच समाधिक किंवा कौटुंबिक सत्ता सुरू झाली असावी. ट्रांसेडप्रमाणे टिडुरयानात पूर्वीच्या ग्रंथात समाधिक कुटुंबपद्धति अस्तित्वावरून उद्गम नाही. ऑलि थापल्स उपनिषदग्रंथ या पुस्तकात म्हणतो की, प्राचीन व धर्माचीन चाली कुटुंबातील कर्त्या पुराणात मुले मोठी झाली तरी एकमुनी ताका अथं असावरून रपट पुराणे मिळताना. हीच रिवाज पूर्वीच्या ईंग्लिश व रोमन लोकांच्या कायद्याच्या ग्रंथात सापडते. ग्रामसंस्थे सुद्धा बापाची कुटुंबावर

व जमिनीवर पूर्ण सत्ता होती. पितरी याचा अर्थ आईबाप असाच चोहोकोडे आहे.

^{३१}पुत्र.—सुत व पुत्र ह्याचा अर्थ ऋग्वेदापासूनच्या सर्व ग्रंथात स्वतःचा मुलगा असा आहे. ह्या शब्दाचा मूळचा अर्थ लहान किंवा असाच काही होतो. पुत्रक ह्या शब्द स्वतःच्या मुलाचाच नव्हे तर आपणाहून लहान माणसालाहि प्रमाणे हाक मारण्याचा आहे. पुत्र ह्याचा म्हणून प्रकट केलेल्या इष्ट्या उल्लेख वारंवार आलेला आहे.

^{३२}बंधु—याचा अर्थ 'नाते' असा आहे. धनवाचकहि अर्थ होतो. सामान्यनाम असता 'नातेवाईक' असा अर्थ होतो हा शब्द ऋग्वेदात व नंतरच्या ग्रंथांत आढळतो

^{३३}भतू—याचा अर्थ 'बहाणारा', याशिवाय आश्रय-दाता. स्वामी, असा सुद्धा अर्थ जुन्या वाङ्मयात आहे. परंतु याचा कोठे एखाद्या ठिकाणी 'भता' (नवरा) या अर्थी उपयोग होतो किंवा नाही याबद्दल शंका आहे. ऋग्वेदात एका ठिकाणी त्याचा अर्थ 'नवरा' असा असावासे वाटते, पण बेलमुकच्या म्हणण्याप्रमाणे—व ते वरोवराहि दितसे—त्याचा अर्थ (बाप) असा असला पाहिजे, कारण 'आई' ऐवजी हा शब्द काही ठिकाणी येतिला आहे.

^{३४}भ्रातृ.—ऋग्वेदातील व नंतरहि ही बंधुवाचक संज्ञा आहे. हा शब्द धित्येक वेळा नातेवाईक किंवा परम मित्र यासहि लावतात. परंतु प्रातृ शब्दाने संबोधिलेले पुरुष ह्या देवता असून परस्परच्या, किंवा त्याच्या अर्चांच्या, बंधुरूप आहेत. ह्याप्रमाणे पूर्वीच्या वाङ्मयात ह्या शब्दाचा मूळचा अर्थ लोपला नव्हता. याची व्युत्पत्ति भू=भरणे ह्या धातूपासून झाली असावी हे बरोबर दिसते. याचा अर्थ असा की, भाऊ भावल्या बहिणीला आश्रय देत असे, वैदिक ग्रंथात ह्याच अर्थ असला पाहिजे ही गोष्ट पाप चारल्यानंतर तिचा सर्व भार भावावर पडत असे, व 'भाऊ वारला तर बहिणीचे दुर्दैव ओटवते' इत्यादि वाक्यावरून सिद्ध होते. नातेवाईकांचा दर्जा छांदोग्य उपनिषदात दाखविला आहे. त्यात आधी 'बाप' मग 'आई' नंतर भाऊ, मागाहून बहिण, असे दिले आहे. भावाभावातले भाऊ प्रसंगविधींनी उल्लेखिले आहे.

^{३५}मातृ.—ऋग्वेदापासून हा आई या अर्थाचा शब्द नेहमी प्रचारात आहे धन्युनगरा 'मा' या शब्दापासून हे रूप बहुधा सिद्ध झाले असले पाहिजे. हा शब्द अम्बा आर्ग नना यांच्या प्रमाणेच आहे, नवरायांच्यांची व मातृपुत्रांची नाती पात ह्या शब्दाच्या गदरात दिली आहेत. आता येथे पुरावेच मागावयाचे की, सूत्रात आर्गविषयी दाखवावयाच्या आदराविषयी यराच उल्लेख केला आहे. तसेच ज्या धातूतून तिचा संबंध येतो त्याच्याविषयीहि पुढील माहिती दिली आहे. आईलासुद्धा आपल्या मुलाच्या अद्वैतत्वत्वावरून काळजी असते अथं एतरेय ब्राह्मणातील दत्तविधानाप्रमाणेच विकृत्या मुनःसोपाच्या कथेप्रमाणे उगट होते घरात

आईनां दर्जा बापाच्या खालोमाल होता कधी कधी 'आई बाप' या अर्थी 'मातरा' हा शब्द 'पितरा,' 'मातरा पि तरा,' आणि मातापितर ह्याप्रमाणे उपयोगात आणीत.

"मित्र — ऋग्वेदात आणि नंतरच्या वाङ्मयात मित्र ह्या अर्थी हा शब्द आला आहे. तैत्तिरीय संहितेच्या मते स्त्री ही पुरषाचा मित्र आहे, आणि शतपथात मित्राचें महत्त्व विशेष वर्णिले आहे. प मित्रद्राह्याची निंदा केले आहे.

"यम — यम म्हणजे 'जुळें' अशा तऱ्हेच्या जन्माचा वेदकालीन वाङ्मयात फार वेळा निदर्श केलेला आहे. यमो, मिथुनो या शब्दांनी निरनिराळ्या जातींचीं जुळी दर्शविली जातात. जुळी ही भयंकर आणि बाईट चिन्हदर्शक असतात अशी नीती आणि इतर जातींमध्य समजूत असल्याचे पुरावे आहेत व जुळी नशापान मानली जात असत याविषयीहि पुरावे आहेत.

"योपन् — योपना, योपा, योपित्, हे सर्व शब्द तरुणांचे दर्शक आहेत याचा विवाहप्रसंगी मिळणारी वधू असाहि अर्थ आहे. शास्त्रातल्या वृषण शब्दार्थी ह्या शब्दाच्या विरोध आहे, सर्वसाधारण स्त्रीप्राचर परंतु बायको, मुलगा किंवा कुमारी या अर्थी घुस्त्रा हा शब्द वापरलेला आढळतो.

"वधू — ऋग्वेदात व तदुत्तर प्रयात स्त्री या अर्थी हा शब्द बारबार आलेला आहे. डेलुगच्या मते ह्या शब्दाचा अर्थ विशदित स्त्री, सौभाग्याकांक्षिणी स्त्री, किंवा सत्ताच्या वेळची वधू असा होतो. ह्या शब्दाना उगम वड या धातूपासून झालेला आहे. वड = वाढून नेणे ह्या धातूपासून असाच दुसरा शब्द म्हणजे 'वहतु' — लमावी मिरवणूक — हा होय. पुढे ह्याचा अर्थ 'जिला घरी नेली जात आहे ती' असा होऊ लागला. शिमरच्या मताने हे स्पष्टीकरण बरोबर नाही. त्याच्या मते वधू हा शब्द 'लम करण' ह्या अर्थाच्या धातूपासून घनला आहे. ऋग्वेदात एके ठिकाणी आलेल्या वधू शब्दाच्या अर्थे रोंय स्त्री म्हणजे स्त्री जात असा घेतो पण शिमर वधू मने असे आहे की, त्याचा अर्थ दासी असा असावा. वधू ह्या शब्दाचा उपयोग जर पाहिला तर हे दोन्ही अर्थ असा प्रचाराविषय दिसतात कारण या शब्दाचे अर्थ वरच्या-प्रमाणे कोठेहि लागू पडत नाहीत. एका ठिकाणी नसदस्यु पीरडुत्स ह्याने एका गायकाला पत्राम वधू दिल्याचा उल्लेख आलेला आहे. ह्यावरून हा गायक विशेष प्रकारचा बहुभा-यांक असावा असे फार तर सिद्ध होईल. पण ह्या गायक्या विचारसरणीला एका मोठीचा अडथळा आहे. तो असा की, ऋग्वेद व अथर्ववेद ह्यामध्ये वधूमत हा शब्द विशेषपार्थी रस, अथ, व उष्ण या शब्दांना लाविलेला आहे. शिमरच्या मते येथे रथात'या व योज्यावरल्या दासीविषयी उल्लेख असावा, व त्या मताला बृहदेवतेचा आधार आहे. रोंयचे असे म्हणजे की ह्या ठिकाणी अवघेपणार्थी योय अशा घोळ्याचा किंवा रेजाचा उल्लेख आहे, हे म्हणण सयुक्तिक नाही वधूचा अर्थ जर स्त्री जात असा असेल तर

वधूमत म्हणजे 'घोळ्या किंवा म्हशी म्यास' ही अर्थ सयुक्तिक दिसता.

"वर — ऋग्वेदात व तदुत्तर प्रयात 'लम करणारा' अशा अर्थी हा शब्द आला आहे.

"विधवा — ह्या शब्दाचा अर्थ 'जिचा नवरा मेला आहे' असा स्त्री असा आहे. ह्या शब्दाचा मूळ अर्थ 'अनाथ झालेली' असा आहे, व हा शब्द विध ह्या धातूपासून आलेला आहे. ऋग्वेदामध्ये समजण्यास कठिण असा एका कचेत विधव (पुढिंगी) असा शब्द असावा असे रोंयचे अनुमान आहे. ह्या ठिकाणी मूळमध्ये विधतम विधवाम' असा स्पष्ट पण लिप्युद्देशक शब्दप्रयोग आलेला आहे. रोंय म्हणतो की, वृत्ताचे सौम्यकिता विधवम ह्याप्रमाणे विधवाम असे पद केलेले आहे व विधवम ह्याचा अर्थ अन्न करणारा विधुर असा स्थाने केलेला आहे. रुडविग्नने अथ करतांना विधताम हे रूडिंगी रूप घेतलेले आहे व डेलुगच्या दोन्ही शब्दाचा 'पूजा करणारा' व 'विधवा द्या' असा अर्थ करितो कदाचित विधवा व विधुर असा अर्थ घेणेहि सोयीचे होईल, पण ह्या ठिकाणी कोणत्या बघेला उद्देश हे शब्द आलेले आहेत हे समजत नाही कारण हे शब्द ज्या ठिकाणी आलेले आहेत त्या ठिकाणी अधिनाच्या नावावर' असलेल्या कोणत्या तरी अद्भुत कृत्याचा उल्लेख आलेला आहे व त्या ठिकाणी पापा (भर्तृहराहित) ह्या घाचा जो उल्लेख साहाजिक झालेला आहे तो असभाव्य वाटतो. कारण ह्याच सूक्तात अधिनाची तिच्या सधर्मी केलेल्या अभ्युत कृत्याच वर्णन योज्याच मनापूर्वी एका मनात आले आहे. वैदिक वाङ्मयात विधवा हा शब्द फारसा आला नाही.

श्वशुर — ऋग्वेदापासूनच्या प्रयात बायकोचा सासरा असा याचा अर्थ आहे, पण मध्यकालापासून नवऱ्याचा सासरा असाहि ह्याचा अर्थ होऊ लागला. सुनेने सामान्यत आपला सासरा कुटुंबाचा कर्ता पुरुष असताना व तो वयाने मोठा असल्याने त्याला मान देणे अहर् अस. जेव्हा सासऱ्याला वार्धक्य येई तेव्हा हाच सून घरधनात होऊन नासरा व सासू ह्यावर हुकमत चालवी. हा शब्द अनेकवचनी असला म्हणजे ह्याचा अर्थ सासूसासरे असा होतो.

"श्वभू — नवरा व बायको ह्या दोघाच्याहि सासूच ह्या शब्दाने बोध होतो. आपला नवरा वार्धक्यामुळे उड-याचा भार वाहण्यास असमर्थ झाल्यावर ही सासू व तिच नवरा हे दोघेहि सुनेच्या हाताखाली रहात पण एवढी त्यांना त्याचा योग्य मान मिळे. ऋग्वेदात एक असा उल्लेख आहे की, एक शूतकार आपण शूत खेळ-यासुळे आपल्यावर आपल्या सासूची सत्ता मर्ग झाली, व हे उद्भव आपणा वर ओढवले असे नितायुक्त उद्गार काढीत आहे.

"सखि — म्हणजे मित्र. ऋग्वेदापासूनच्या प्रयात प्रत्यक्ष व अल्पाकारिक अर्थात हा शब्द नेहमी येतो.

“म जात — ‘एकत्र जन्मलेला.’ हा शब्द ऋग्वेदामध्ये एवढा व नंतरच्या ग्रंथात बाराबारा आलेला असून त्याचा अर्थ नातेवाईक असा असला पाहिजे. अधिक विस्तृत अर्थ म्हणजे समानदस्तावा मनुष्य असा आहे. पण हे दोन अर्थ इतके सूक्ष्म आहेत की दोन्ही जवळ जवळ एकच झाले आहेत. राजाचे सजात झणजे राजपुत्र होत; लष्करी माणसाचे सजात म्हणजे क्षत्रिय होत, सामान्य माणसाचे सजात म्हणजे वैश्य होत पण पुढे प्रचारात आलेल्या सजाति (एकच जातीचा मनुष्य) शब्दाप्रमाणे सजात शब्दात जातीचा उल्लेख नाही. सजाताचे तसे चांगलेच प्रसिद्ध असत

“म प र नी — ऋग्वेदामध्ये मवत या अर्थाने हा शब्द आलेला आहे. पडिल्या व दोवटच्या मेडळ्यात मत्सर करणारी सवत असा अर्थ आहे पण वैदिक काळानंतरच्या वाङ्मयात प्रतिस्पर्धी ह्याला प्रतिशब्द म्हणून हा शब्द आला आहे.

“त वं धु — ‘एकाच रक्ताचा’ या अर्थी हा शब्द आहे ऋग्वेद व उत्तरफालीत ग्रंथ ह्यामध्ये ‘नाते भग्नलेला’ असा अर्थ आहे

“मु पि ध्य — ऋग्वेदामध्ये एकदा हा शब्द आलेला असून हा बहुतकाल विशेषण (बापाचे मुण पुढे चाम्पू देवगारा) या अर्थी असावा. लुडविगच्या मताने हे एका माणसाचे नाव आहे. पण असे का मानावे त्याचे कारण तो मागत नाही

“जी. — हा सामान्यतः स्त्रीवाचक शब्द गयत व पयत नेहमी येतो नारी ह्या शब्दाचा हाच अर्थ आहे, पण पुढील पद्यग्रंथात हा बाह्योक्ता होतो. ‘मा’ शब्द फक्त देशाच्या वायव्याला लाविलेला आहे. योषितु व तस-दना शब्द उपपर झालेला तरण स्त्रियाम लाविलात. ऋग्वेदात पुमान् व्याख्या उलट स्त्री शब्द आहे. व वृणून् व्याख्या उलट हा एकदाच आलेला आहे. अथर्ववेदाच्या कालापासून स्त्री ह्या शब्दाचा अर्थ पति त्या शब्दाच्या उलट विवाहित स्त्री असा होऊन लमला मूलग्रंथात मुद्धा स्त्री हा ज्ञाना शब्दाहून भिन्न अर्थाने वापरला आहे वैदिककालीन स्त्रियांचा आध्यात्मिकता वगन मोठा भाग तिचे रज्य व नव-व्यापारी असलेले इतर ग्रंथ, यात जात असे वैदिककालीन स्त्रियांनी पट्टा विलेखन नव्हता, पण महाभारतकालाच्या उत्तरार्धात तो पूर्णपणे सुरू झाला वैदिक कालीन सुमारी आपल्या बापाच्या घरी वाटून असे. संवेगवादील तरुण पुरोषांनी तिला मोकळेपणाने गेल्या चारुता येत असे व ती घरातल्या कामाकामात रुच्य पाली. तिला शिक्षण घेता येत असे निदान काही बायकांनी शिक्षलेल्या असत; कारण उपनिषद् ग्रंथात स्त्रियांनी तत्त्वज्ञानात्मकत्वाच्या बाबत विवादात घराच महात्वाचा भाग घेतल्याचे नमूद आहे. इत्याच पुर-पापेक्षा स्त्रियांनी गौण असा ज्ञानादी व रक्षा चाना शिक्ष-पित्या भल. समाजान बापाच्या दृष्टीने मुलुका दर्जा काय होता त्या विषयी पार पोट व शत्रुचे उल्लेख आहेत. ऋग्वे-

दावरून असे दिसते की, चाप नसल्यास त्याच्या ठिकाणी भावाला समजून बघीत त्याच्या पासून मदतीची अपेक्षा करी. भ्रातृविरहित कुमारीवर संकट ओढवण्याची फार भीति असे. तरी पण अशा निराश्रित कुमारीला उपद्रव देण्याच्यास मर्याद कर पाव सांगितले आहे स्त्रियांना, मग त्या विवाहित असेत वा नसेत, चाडलागित मिळकतीवर हक्क सांगता येत नसे, व कायद्याच्या दृष्टीने त्या कथाहि न्वतत्र नव्हत्या लक्षापूर्वी त्या आपल्या बापावर अगर भावावर अवलंबून रहात, व लज्जातार त्या नवऱ्यावर अवलंबून रहात. वैषम्यावस्थेत त्यांचे आप त्याच्या नवऱ्याची मिळकत घेत व त्यांना समाजण्याचे काम करीत केश्वा केव्हा अविवाहित स्त्रिया — उदाहरणार्थ वारागना जे द्रव्य मिळवीत, त्यावरहि त्यांचे बाप किंवा भाऊ हक्क सांगत

“स्तु पा — ह्याचा अर्थ सून असा असून ही सून सासू व सासण या दोघांचीहि होती. सासूची सून ह्या अर्थाने ऋग्वेदामध्ये हा शब्द सु-स्तुपा ह्या समासात आला आहे, व तो ब्रूपापयीला लावलेला आहे. सासऱ्याची सून ह्या अर्थी हा शब्द अनेक ठिकाणी आलेला असून सुनेच्या सास-याविषयीच्या आदराचा उल्लेखहि आहे हा आदर अशा प्रभारचा आहे की, तो सुरेसारख्या पदार्थांच्या सेवन-प्रसंगी फनी होतो

“त्या ल. — ऋग्वेदामध्ये फक्त एके ठिकाणी हा शब्द आलेला असून त्याचा अर्थ बायकोचा भाऊ म्हणजे मेहुणा असा आहे. हा मेहुणा आपल्या बहिणीचे रक्षण करण्यास, तिला चांगला नवरा पाहून देण्यास तत्पर असा मानला जातो

“स्तु सू. — ऋग्वेदापासूनच्या ग्रंथात बघीत ह्या अर्थी हा शब्द आलेला आहे. उपाग्रमांने भ्रातृ शब्द त्या प्रमाणेच स्वगृ हा शब्द बहिणीविषयाने इतरनाहि लावता येईल, उदाहरणार्थ ऋग्वेदामध्येच ऋतु व हतायी थोडे ह्याची बहिणी म्हणून मुलगा केलेला आहे, व रात्रीला उघेयी बघीत म्हणजे असून ती उघेहून मोठी म्हणून उघेकीरिता आपण आपली जगा मोदीत आहे असे वर्णन झालेले आहे. पूर्वी लोक सरमेन आपली बघीत सज्जण्यास तयार होते. पण अशा तऱ्हेचा ह्या शब्दाचा उपयोग — भ्रातृ शब्दाचा आहे त्या पेक्षा अधिक — सामान्यतः मनुष्याविषयी करीत नाहीत. बघीतभावाचे नाते हे अगदी जवळचे असे. पितृ मृत अथवा अनाथ असल्यास बघीत आपल्या भावावर आणि भावज-यांवर अवलंबून राहो असे ऋग्वेद व ऐतरेय ब्राह्मणामध्ये दिसते.

“पि ता म ह — ततामहमाका ह्याचा अर्थ तैत्तिरीय संहितेपासून पुढील ग्रंथात बापाचा चाप म्हणजे विशेष अर्थाने बाप असा आहे. पणना ह्याला प्रपितामह व प्रन-तामह हे शब्द आहेत. आर्यांचा बाप व आमा ह्यांना वैदिक भाषेत निराळे शब्द न होत ही लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट

आहे. पुढील बाधण्यात मातामह ह्या शब्दाचे जे शब्द आलेले आहेत ते अनुकरणाने बनलेले आहेत. डेल्युक म्हणतो की, ऋग्वेदामध्ये एके ठिकाणी 'महे पित्रे' असा जो शब्द आलेला आहे त्याचा अर्थ आमा असा असावा. व हा अर्थ पुढे नवान् म्हणजे नातू असा जो शब्द आला आहे त्याला जुळणारा आहे. पण एकंदर सर्वत्र देखाचा अर्थ संदिग्ध आहे. वैदिक ग्रंथावरून आज्ञेच्या दर्जा कुटुंबात काय होता हे सापणे कठिण आहे. महाभारतात म्हटल्याप्रमाणे बापा-सारखाच आज्ञा मान मिळे हात शंका नाही. कुटुंबाचा भार सहन करण्यास असमर्थ झाल्यावर एखादा आज्ञा आपल्या थोरल्या मुलाबरोबर रहात असे, किंवा तो कुटुंबाचा कर्ता पुरुषहि रहात असे. वैदिक बाध्यांत पितामही म्हणजे आज्ञा हा शब्द आलेला नाही.

“प्र पि ता म ह.—प्रपितामह म्हणजे पणजा. हा शब्द तैत्तिरीय संहितेत व ब्राह्मणात आलेला आहे.

“स्व घी य.—तैत्तिरीय संहितेमध्ये विश्वरूपाच्या पूर्व-जाचे वर्णन करताना बहिष्णीचा मुलगा अशा अर्थाने हा शब्द आलेला आहे.

“वां त्र.—पौत्र म्हणजे मुलाचा मुलगा. अथर्ववेद व पुढील ग्रंथ यातून हा शब्द नातू या अर्थाने सारखा उप-योगात आणिलेला आहे. जेव्हा ह्याचा नव्हावा शब्दाहून वेगळा अर्थ असतो तेव्हा हा शब्द पणतू या अर्थाने योजि-लेला असतो.

“भ्रातृ ब्य.—हा शब्द अथर्ववेदाच्या एका उताऱ्यात आला आहे. तेथे तो भाऊ आणि वहीण यांना लावण्यात आल्यामुळे तो काही तरी नात्याचा दर्शक दिसतो. याचा अर्थ बहुधा बापाच्या भावाचा मुलगा म्हणजे चुलतभाऊ असा असावा. ह्या अर्थावरून इतरत्र सहिता, अथर्ववेद व ब्राह्मण यातून बरेवार 'प्रतिस्पर्धी' किंवा 'शत्रू' असा जो दुसरा अर्थ ह्या शब्दाचा केला आहे त्याचा उलगडा होतो. कारण अभिभक्त कुटुंबात चुलत भावाचे नाते शत्रुत्वाचे होण्यास साहजिकच कारणे असतात. मूळचा अर्थ कदाचित् 'पुत्रपत्या' असाच असल. कारण व्युत्पत्तिदृष्ट्या 'भावाचा मुलगा' असाच अर्थ निष्पन्न होतो. परंतु यावरून या शब्दाच्या मागाहून आलेल्या अर्थाचा नीट उलगडा होत नाही. काळक संहितेत चुलतभावाला खोटे सांगण्याबद्दल सांगितले आहे, व भ्रातृव्याला 'द्वेष करणारा, (द्विपन्) 'दुष्ट' (अग्रिय), अशी विशेषणे संहिता व ब्राह्मण ग्रंथात लाविलेली आहेत. अथर्ववेदात 'प्रतिस्पर्धी' ह्यास हाकून लावण्याकरिता किंवा त्याचा नाश करण्याकरिता वरेच मंत्र दिले आहेत.

“शृक्ष.—शतपथप्रमाणे 'घरातील किंवा कुटुंबातील सर्व मंडळी' असा या शब्दाचा अर्थ आहे.

“ज्येष्ठि ने य.—ज्येष्ठ ह्या शब्दाबरोबर हा शब्द आला असला ह्याने बापाच्या 'पहिल्या बायकोचा मुलगा' असा याचा

अर्थ होतो व अशा अर्थाने ब्राह्मण ग्रंथात हा शब्द आलेला आहे.

“तात.—बापाने मुलास हांक मारावयाचे हे लाडके नाव आहे. हा शब्द ब्राह्मणग्रंथात आलेला आहे व तो फक्त संवोधनार्थी आहे; पण सुक्रीमुळे ह्या शब्दाचा व तत ह्याचा घोटाळा होऊन बाप ह्या अर्थाने ऐतरेय ब्राह्मणात हा शब्द आलेला आहे.

“दार.—'बायको' ह्या अर्थी हा शब्द सूत्रग्रंथात, बहुत-रून पुत्रिणी अनेकवचनी, व बृहदारण्यकोपनिषदात एकदा एकवचनी, आला आहे.

“न सी.—हे नपातृचे खालिगी रूप सामवेद आरण्यकात आढळते.

“पिता पु त्र य.—म्हणजे 'बापेलासंबंधी' हा शब्द संप्र-दानासंबंधाने आलेला आहे. ह्याचा अर्थ, आसन्नमरणावस्थेत बाप ज्यावेळी आपल्या मुलास आपली शारीरिक व मान-सिक शक्ति अर्पण करितो तो विधि असा आहे. हा विधि कांयंतकी उपनिषदात वर्णन केला आहे.

“पु त्रि का.—उत्तरकालीन वाङ्मयात पुत्रविरहित मनु-ष्याची मुलगी असा ह्या शब्दाचा अर्थ आलेला आहे. ही मुलगी तिचा बाप अशा अटीवर लग्नाच्या वेळी बरास अर्पण करितो की, तिला जो मुलगा होईल त्याने त्याचे और्वदेहिक व श्राद्धे यंत्रे केली पाहिजेत; व ती मुलगाहि त्याचाच पुत्र मानला गेला पाहिजे. ही स्थिति व हे नाव यास्काला कबूल असून निरुक्त्यामध्ये, ह्याचा ऋग्वेदात जगम आहे, असे म्हटले आहे. पण ऋग्वेदातील उल्लेखामध्य असा तऱ्हेचा स्पष्टार्थ निघत नाही व त्या उल्लेखावरून ही चाल ऋग्वेद-काली होती असेहि मिळत होत नाही.

“भ पि नी.—याचा शब्दशः अर्थ भाग्यवती, चागल्या भाग्याची असा आहे; कारण तिला भाऊ भक्षण हे एक भाग्यच आहे असे निरुक्तात (३, ६) म्हटले आहे.

“भा यो.—पुढील ग्रंथात सामान्यतः 'बायको' या अर्थाने आलेला हा शब्द याच अर्थी संहितातून आढळत नाही. पीटसर्वग कौशाप्रमाणे हा शब्द प्रथम ऐतरेय ब्राह्म-णात आढळतो, डेल्युकच्या मते हा शब्द तेथे फक्त घरांत राहणाऱ्या मंडळीचा वाचक आहे. परंतु शतपथ ब्राह्मणात यातुवत्पत्याच्या दोन्ही बायकांना हा शब्द लावला आहे.

“मातु त्रां तु.—हा एक चमत्कारिक रीतीने झालेला समास आहे. 'बायणी संहितेत हा एकदा येतो व तेथे याचा अर्थ 'मामा' असा आहे. यालाच सूत्रात 'मातुल' म्हटले आहे. याप्रमाणे मामासंबंधी वेदका-र्तन माहिती फार थोडी सापडते. इतिहास कालापर्यंत तरी काका आणि मामा यांचे तुलनात्मक महत्त्व पाहता मामांचे महत्त्व अधिक असल्याचा पुरावा आढळत नाही. यावरून प्राचीन आर्यांनी समाजजन्यवत्सा पितृसत्ताक होती ही गोष्ट घट्टपटीत दिसून येते.

[अथ स्था]

मानवी अथस्था [ऋग्वेद]

अङ्गुमार	जिह्वाशी	वरम
अङ्गर	जीर	वपन्
अर्भ (अर्भक)	जुगुप्सु (वृद्ध)	वपावरा
अवसान (मृत्यु)	जगुर्गु	वयष्टृत
आशिन (वृद्ध)	ज्येष्ठ	वयोस्तुव
ऋमुमद्वयस्	ज्येष्ठतम	वयोध
(कौशल्ययुक्ता)	ज्येष्ठताति	वयोधेय
तारुण्य)	ज्येष्ठप	वयोधेय
कुमार	तन्द्यु	विद्युत
कुमारक	तरुण	विद्युत
गतासु	तर्वायसु(मलवान्)	वध
गमिणी	पतिवन् (यौवन)	वृद्ध
वरम	पलित	वृद्धवयम्
वेतु	पवित्र	शिष्ट
जरतु	प्रेति	जून (दारिद्र्य)
जरा	भूरि	मनाजुर
जागरुक	मृत	सुसुप्यान
जामत्	मृत्यु	स्वविर
जामत्स्वप्न	युवति	स्वप्न
जान	युवन्	स्वप्न
जिह्वा (वृद्ध)	युवस	हेष्ट (क्रोध)

[तै. सं]

आर्त (अभि- विनाश)	अरितु (गरण- शील)	मृत्यु
आसीन	करिमाण	मिगस्ति (विदेश- नाश)
इतासु	तिष्ठत्	शक्ति (वृद्धि- क्रिन्)
क्षुधा	म्विन्	सिक्क्रेतम्
जन्म	निर्देव (दिवमफि- रहित)	म्वपत्
जरा		
जरायु		

[अथ वयं]

अजरा	कुमार	अरामृत्यु
अजुर्य	कुमारी	अरित (वयोवृद्ध)
अतन्द्रा	कुश	आण्वि
अर्भ	कौमार	आप्त
अर्भक	क्षितायु (क्षपि- तायु)	आप्तदुष्पण्य
अमुनीत		तन्द्रा
अस्वप्न	गतासु	न्यायुप
आयुष्य	गर्भ	दीन
आयुस्	अन्म	निधन
उपासु	जरता	परत
	जरन्	पर्यस्तास

पलित	युवन्	शव
प्रयमत्र	यौवन	शिष्ट
प्रसव	वर्षिष्ट (वृद्ध)	स्थविर
प्रस्रपिता	वर्षायस्	स्वप्न
प्रेत	विधम	स्वप्नेष्टुष्ट
वाल	(वृद्धपणा)	हेष्ट (क्रोध)
मृत		

[साहितेतर]

प्रत्यक्षदर्शन	प्रेत	स्थविर
पूर्ववयम्	वाल	

फातिधान्यक [क्रियापदे] (ऋग्वेद)

अतक	वक्मान.	शिरेवर
अतापि	वाञ्जनत	रुचयत
अताविपत	चाङ्गशीमि	रुचयत
अदिगु	छत्सत	रुचयत
अर्वात्	मपते	रेचि
अभार्प	मुपते	रेजन्ते
अध्राट्	तिविपे	रोचते
अरेजन्त	यौत्	वनोते
अवचाकशत	धम्	ववक्षे
अनुचत	धर्गमि	वदिम
अत्तके	धामदे	वदि
आदीध्ये	धासधः	वाद्यति
आमरीता	प्रनाकशत	विधक्ष्यन्
आयुषक	मपेत्	वेति
इनपते	भेम	वेनति
उक्षिक	आमते	वेपि
उदमसि	मन्यते	वेसति
कनात	राजत	शोच
कानिपत्	राट	हृषति
क्षयन्	राष्टि	

पेभ्यर्वयोधक [ऋग्वेद]

इरज	पश्यते	राजति
क्षयति		

उपभोगवाचक [तै. सं.]

गोपत्य	भुज	योगधेम
मानराज्य	भोग	भुगन्वि
पोष	मधव्य	

पलित. — पलित मृगणे पाठन्या वेसाचा हा शब्द ऋग्वेदापासूनच्या अंथात वारंवार आढळून येतो. मनुष्य पलित झाला म्हणजे तो वृद्ध झाला म्हणून समजावे. जमदग्नीच्या काही वंशजांप्रमाणे जे लोक वृद्ध होत नाहीत त्यांना पलित हा शब्द लाविलेला नाही. पण ऐतरेय ब्राह्मणात एका ठिकाणी

भरद्वाजाचें वर्णन तो मुद्रावस्थेंत वृक्ष व पलित झाला असें आलेलें आहे शतपथ ब्राह्मणात एका ठिकाणीं उक्ताचें केस प्रथम पाटरे होतात असें वर्णन आतून दुसऱ्या ठिकाणीं हातावरील केस पाटरे झाल्याचा उल्लेख आहे

मृत्यु — ऋग्वेदात बारंबार याविषयी उल्लेख आलेला आहे आणि नंतर मातिदायक स्थिति अशा अर्थां हा शब्द योगिला आहे मृत्यूचे प्रकार १०१ आहेत पैकीं वृद्ध होऊन मरणें हे स्वाभाविक आहे, बाकीचे शमर प्रकार दाढता येण्यासारखे आहेत वृद्ध होण्याच्या अगोदर (पुरा जरस) मरण यणें म्हणजे अकाली (पुरा आयुष) मरणें होय आयुष्याचा संप्रसाधारण मर्यादा शमर पयें असल्याचे वैदिक वाङ्मयात उल्लेख आहेत. शारीरिक शक्ती गेल्यामुळे वृद्धपणात होणाऱ्या हाताबाहिं स्पष्ट करपना दाटाविली गेली आहे अभिनाच्या अद्भुत कृत्यांपैकी वृद्ध क्यवनास तारण्य परत देणें व फर्लास पुन्हा तारण्य देणें हें होत अथर्ववेदात मृत्यु दाढ-ण्याबद्दल आणि आयुष्य वाढविण्याच्या प्रकाराबद्दल पुष्कळ मन आहेत मतशरीराची विन्हेवाट लावण्याच्या दान तच्चा होला एक पुरणें व दुसरी दहन करणें वैदिक काव्यात दोन्हीही तच्चा प्राक देशातल्या प्रमाणें प्रचलित होला परंतु पुरण्याच्या पद्धताविषयी विशेष पसती दर्शविली जात नव्हती द्रम्य कोलेल्या अगर अर्धश अशा मताचीं हाडें पुरून त्यावर छान्या (इमशान) पांढात या छप्पाकशा तच्चेच्या असल्या या बद्दल शतपथ नाम्हाणात बरेच विवेचन आहे मृतमनुष्याला जळणाऱ्या होडांत घालून ती होडी सप्तुदात सोढव्य-च्या उत्तर देशात प्रचलित आलेल्या चालीचा थोडा किंचा मुळीमुद्रा वैदिक वाङ्मयात उल्लेख नाही नावेया निर्देश जो आहे तो मृत्यूनंतर भोगण्या लागणाऱ्या आपत्तीचें सूचक आहे पुरण्याच्या पद्धतीविषयी नाहा भेकडनिलनें दिलेल्या स्थली साधनमंत तें एव रूपक आहे मृत्यूसंपत्ती नाही वेद कालीन आर्य लोकांस मृत्यूनंतरचें जिवित म्हणजे या अगातील आयुष्याची पुनरावतीच होय असे वाग्त अस मनुष्य मृत्यूनंतर सवेदेहासहित (संवतनु सागा) स्वर्गांत जातो व पृथ्वीवरचीं सर्व सुख भोगतो अशी ह्याची समजूत असे ऋग्वेदात वाईद कृत्य करणाराचे मृत्यूनंतर हात होतात असा सिद्धय निर्देश आहे परंतु अथर्ववेदात आणि शतपथ ब्राह्मणात मात्र निलदाखल नरकाची कल्पना आली आहे त्या प्रयातच असे म्हटलें आहे कीं या जन्मातील सत्कृत्ये अगर दुष्टकृत्ये मृत्यूनंतर स्वर्गप्राप्तीस अगर नरकासास कारण होतात रंथ म्हणतो त्याप्रमाणें दुष्टाचा शेरत म्हणजे त्याचा पुणें नाश असा निर्देश ऋग्वेदात नाही वैदिक काळी नीति मत्तेच्या करपना निहित नसल्यानें त्यामध्ये परलोकी मिळणाऱ्या दासकाचा विशेषमा उल्लेख नसणें स्वाभाविक आहे

स्वप्न — ऋग्वेदात व उत्तरकालीन प्रयात त्याचा उल्लेख आलेला आहे दुष्ट स्वप्नाचा उल्लेख आहे ऐतरेय आरण्यकामध्ये स्वप्न व त्याचे अर्थ आणि प्रत्यक्ष डोळ्यांनी पाहि-

लेल्या गोष्टी (प्रत्यक्ष दर्शनां) ह्याची यादा आलेली आहे ' प्रत्यक्ष दर्शन — ह्याचा अर्थ ' स्वतःच्या डोळ्यांनी पहाणें शिवाय हा शब्द स्वप्न (ऐतरेय) शब्दाच्या विरुद्ध अशा अर्था आहे ऋग्वेदाच्या आरण्यकाचा एक भाग असल्या स्वप्नाखषी आहे

' पूर्ण व य स — म्हणजे ' आयुष्याच पहिले दिवस ', ' आयुष्याचा पहिला काल ' हा शब्द ब्राह्मणात तारण्य या अर्थानें योगिला आहे

प्रत — प्रेत म्हणजे गेलेल्या याचा मृत मनुष्य असा अर्थ शतपथ ब्राह्मणात आलेला आहे परंतु पिशाच अर्थानें याचा उल्लेख केलेला आरण्यकात आढळतो

वाल — म्हणजे मुलगा याचा उपनिषदात लहान मूल असा अर्थ आहे नंतरच्या वाङ्मयात घालपण १९ वर्षांपर्यंत गणले आहे.

स्व विर — याचा शाब्दार्थ वयानें मोठा असा आहे अनेक भाषाताना विशेषण या अर्थाहि हा शब्द लाविला आहे. ' स्वविर शाकल्य ' ह्याचा उल्लेख ऐतरेय आरण्यक व शाखा यन आरण्यक ग्रामध्ये, व स्वविर शाकुण्माजीचा उल्लेख कौपातीकी ब्राह्मणामध्ये आलेला आहे

धननामें [ऋग्वेद]

आनयाय	निधि	लक्ष्मी
अपत्यसाच	निरिक	विरिष
अप्रक्षित	मुष्म	बळव्य
अश्वयुध्य	पशुमन्	पशव्य
अदव्य	पितृवित (दंडिला)	' बहु
इन्द्रिय	मित्र धन	बहुताति
ऊर्ज	प्रयिपु	बहुत्वन
कृत (लट)	बधु	' बल
क्षत्र	जलन	वस्य
गय	अग	वाम
अनधी	भोजन	वाम
तन	' मय	वार्य
त्याव्यु	मदेरपु	' वित्त
दव्य	मोड्ड	विभ्रंते
दानु	मेया	विश्वपु
' दाय	यशस	विश्वप्य
दास' वग	रत्न	विश्वपुपोप
दितिष्ट	रवि	वृत्त
द्रविण	रप्य	वृत्त
गुप्त	राति	वेदय
' धन	राधप	वैरदय
धनु	राय	शचीधनु
नम	' रिकथ	शतमय
निरात (पुरल्लेख धन)	रेकणम्	शतद्रु
	रे	शुल्ल

श्रवत्	श्राव्य	सुवीर
श्री	सनि	स्पाई
ध्रुव	सन्तपन	स्व
श्रात्र	सहस्रपोष	स्वर्ग
श्रात्रभाज्	महस्रवर्चन	हिरण्यवत्
श्रात्री	सुच्छादस्तम	
	[तै. सं.]	
दाय	पुरुषुह	रयिव
धुम्न	भरत	राय
द्रविण	महाधन	धी
धन	रयि	संपत्ति
धनार्थ	रयिपति	सवचैस्
नृम्ण	रयिमत्	महस्रपाय

[अथर्ववेद]

अभिथ्री	पतयाल (अलक्ष्मी)	रै
अरणि (अलक्ष्मी)	पुनर्मथ	लक्ष्मी
अर्थ	पुष्टिमत्	वसव्य
अहिरण्यु	भृति	नमु
गोपोय (गोधन)	मथ	वार्य
वेतनी	मत्	वीरवत्
धुम्न	रत्न	धी
द्रविण	रादि	सुभृति
धन	राय	सुवर्ग
नृम्ण	रिष्ट	स्ववस्तु

धनिकनामै [ऋग्वेद]

अश्वमघ	मंहयद्रयि	रेवान्
उपवसु	मपवत्	ववरवान्
ऋषद्भार	महिमय	वरिवोवितर
वृत्तद्रु	महिरत्न	वसुभिर्ति
चित्रमप	मातुपप्रधन	वसुपति
धुर्वेष्ट	मेहनावान्	वसुमत्
धुम्नवत्	रत्नधेय	वसुनि
धुम्नी	रयिन्तम	वसुविन्
द्रविणस्वान्	रयिपति	वहीयन्
द्रविणोवित्	रयिमत्	विदद्भु
धनिन	रयियन्	विभुवसु
पिंसंगराति (वि- धिप्रधनपुक्त)	रयियन्	विभुतधुम्न
	रयिवित्	वृषण्वसु
पुनृमृण	रयिवृध	धृतमध
पुनवसु	रयिपाह	संमध
प्रभुवसु	रायस्त्नाम	मवेदम्
सूदयि	रैपगस्वनी	सुद्रविण
मववत्	रेवन्	मधन

सुवृजनास (शोम- नयनपुच्छ) सुखु	सुप्रभोजन स्पाहिराधम्	स्ववसु स्ववान
	[अथर्ववेद]	
अश्ववत्	रेवत	वागिनीवसु
आयहसु	वसुद	धृतमध
गोमत	वसुमत्	सहस्रप्रधन
प्रभुवसु	वसुवत्	संयद्रु
वृहदयि	वसुवित	सुगु
महाधन	वस्याभूय	स्ववत
रत्नधा	वागिनीवत्	हिरण्यपाणी
रत्नधेय		

निर्णीत व अंतर्हित नामै [ऋग्वेद]

अपिच्यम्	प्रतच्यम्	सस्व.
निष्पयम्	सनुतः	डिरक

नावीन्यवाचक [ऋग्वेद]

अपूर्व्य	नविष्टि	नीव्य
इदा (अव्यय)	नविष्ट	नूतन
इदानीम् (,,)	नवीय	नूतन
नव	नवीनव	पुनर्नव
नवमान	नव्य	

[तै. सं.]

नविष्ट	नव्य	नूतन
नवीयस्	नव्यमी	पुनर्नव
नवीनव		

पुराणनामै [ऋग्वेद]

अन्धय	पूर्व्यस्तुति	वया
पुराण	प्रत्न	सनया
पुराणी	प्रदिवम्	सना
पूर्य	प्रवयस्	सनेमि (अव्यय)
	[तै. सं.]	

ग्रन्	प्रदिव	
	[अथर्ववेद]	

पुराण	पुराणी	प्रत्न
	घलनामै [ऋग्वेद]	

अम	अन्याह (परामव	तविदी
आमन्	करणा वल)	त्वशस्
ऊम	व्यान्	इक्ष्म
किषेध	तरस	द्विग
क्षत्र	तवस	धर्गमि
क्षत्रिय	तवागा	नम

पाजम	वाज	शुष्ण
प्रयस	चोल्ल	शुष्म
पौर्य	वृक	शुष
यल	वृजन	शूपन्
याध	वृण्य	शुष्य
मज्जमन्	शय	महस्य
मेलि	शार्धस	संतवीत्वत
यहस्	शयस्	स्पद
वय	शाकमन्	स्वधा
वर्ग		

[तै. सं.]

ऊजं	बल	शाकर
ओजम्	दीधे	शुष्मन्
ओज्जम्	शक्ति	सधि
तवस्	शार्धे	सहम्
पाजम	शवम	सुयम

[अथर्ववेद]

ऊजं	पागत्थ	शुम
क्षत्र	बल	शुष
तथम	वीर	सरजन
तविप	वीर्य	महोषत्
निणय	शुष्ण	स्वोजम
पाजम्		

चहुनामं [ऋग्वेद]

उरु	पुरु	धत
कुविन्	भूरि	शश्वत
सुवि	विश्व	सत्तिल
परीणम	व्यानादि	सहस्र

मह्यमं [ऋग्वेद]

अकन	तवम	महिमन्
अटुत	तविप	महिपस
अन्ध	पुरु	माडिन
अभुण	पुरुभुगम	यहव
आप्पायमान (वर्धमान)	वेदिष्ट	रमम
	यहिपन्	चरिमा
वधन्	शृहत्	वरीय
उक्षित	मज्ज	वधक्षित
उत्तम	मह	विरशी
रुधु	महत्	विवक्षम
रुमुक्षिन्	महि	विद्वग्म
रुव	महित्व	व्यचस्वती
रुकुल	महित्वन	प्राधत
गभीर	महिगः	समहत्
पुषि	महिमन्	

विस्तारदर्शक चिरोपणं [ऋग्वेद]

अखर्व	लेलें	बहुल
अनन्त	ऊरु (विस्तार्ण)	बहुवी
अपतरा (व्यास-तरा)	श्रुष	बृहत्
अत्र (परिमाण-रहित)	मुर	भूयसी
अक्त	उयायसी	माहिन्
आशु (व्यस्तवत्)	सत	रोदसिप्र
आतत	दिवक्षम	वरिमत
आपिप्यान	द्राघीम	विपान
आपूर्ण	द्राघ्मन्	विशु
आपृणन्	नभन्य	विमहि
आप्राण (विस्तृत)	न्यष्ट	विपुवत
आर्षी (व्यास)	परिजमन्	विष्मद्यक्
इनक्षन् (व्यास-वत्)	परिव्याप्त	वृषस्तु
उदेत	पुरुजात	वृडापु
उदिनक्षन्	पुनम	वपन्
उपस्तिर (पसर-बहु)	पुररमन	व्यानशि
	प्रथिष्ट	संविव्यान
	प्रभ्वी	स्वावत
	बहु	स्वासु

सत्यनामं [ऋग्वेद]

अडा	नीया	सत्य
इथा	बट	सत्रा
कृत	धत्	

सामान्यस्थितिदर्शक [ऋग्वेद]

अकवनिष्ट	अनुद	अवम
अप्र	(उदकराहित)	अयर
अच्युत	अनुद्य	(अपः)
अजवत्	अपम	अर्वाक
अजघ	अपथित	(शमिमुष्ट)
अन्त	(विवृतद्वार)	असंमुष्ट
अन्तर	अपाचोन	आधीपमाण
अदधे	अपोणुवत्	आचीन
अशु (प्रकाश-रहित)	अप्रभृति	उत्तान
अद्वयात	(अप्रयत्न)	उत्ताना
अधराचीन	आमिन्न	उद्ग्राम
अधराच	आमिषुत	उरध
अनस	आमिहित	उमयंकर
अनामि	(वद्ध)	उर्ध
अनायत	अमृत	ऊर्ध्व
अनारंभण	अग्नि	गण (संघ)
अनिबद्ध	अरध	गण्या (पुमनीया)
अनुदित	अरम	चरवात
	अराधम	उपेष्ट

		वेपिष्ठ मेपी	स्तु स्वचिप्	हिरण्यवर्ण [त. सं.]	व्हार
तद्वस	प्रथम	शायमान	अग्र	आभू	नाशका
तियच्	प्रमर	शुचि	अंजि	इंदय	निकपमाण
तीक्ष्ण	प्रमाद	शुश्रुषम्	अणु	उग्र	निर्बाधान
दग्ध	प्रमिय	दुग्धय (आवास- भूत)	अनिष्ट	उच्चा	निर्वाशताया
दीर्घ	प्रयोग	श्रमय	अत्यग्र	उत्तान	निपण्ण
दुरायप	प्रवृद्ध	संवृत्त	अधम	उत्तवण	निपत्त
दुराय्य	प्रध	सग	अधर	ऊनातिरिक्त	नीति
दुर्गुभिभन्	प्रेद	सगत	अधरलक्ष्मन्	ऊर्ध्व	न्यक्त
दुबन्यसत्	प्रेष्ठ	संगृभीत	अधश्चिति	ऊर्ज	न्यूना
दुर्वत्	सुपी	संगृभ्य	अप्रतिरथय	ऊर्ध्व	पराचीन
दूरक (दूर)	बन्ध	संग्रथित	अर्वाचीन	एकीकृत	परिष्ठ
इवितु	वधुध	संग्रथ	अल्प	ओमिष्ट	परीणम
धन्या	बलविनाय	संग्रथित	अवधान	ओमिष्टदावन्	पुति
धृति (स्थिर)	सवित्तमा	सत्त	अवघाट	ओह	पूवापर
ध्रुव	वीमत्सु	सदनसद्	अवम	कय	प्रतिष्ठ
ध्रुवि	वृद्ध	सदानु	अवदान	क्रीत	प्रतीप
नानाक(नानावि)	ध्रुव	सदावृध	अवदान	क्षुद्रपुपती	प्रबाहुज
निष्प	भीम	सदशी	अवदान	खर्व	प्रबोधन
निर्पादत्	भेद	सन्तस्थान	अवदान	गात्रभाज	प्रवर
निसासि	मंहिष्ठ	सन्धि	अवदान	गाध	प्रसिद्ध
निसद	मदिष्ठ	सन्नद्ध	अवदान	गिरिष्ठ	प्रमूत
नीचा	मन्दपु	सन्नमान	अवदान	गुण	बहु
पतिष्ठ	मध्यम	समान	अवदान	पोरा	बहुल
परमा	मयीश	समुद्रव्यचस्	अवदान	वि	ब्रह्म
पराति	मल	संपिष्ठ	अवदान	छिद्र	बाह्य
परिभूतम	मित	संपूक	अवदान	तिरम	बाह्य
परिपय	मृष्ट	संपूचान	अवदान	तेजस्य	मध्य
परिस्था	म्लात	संमि	अवदान	न्युद्रत	मध्यम
परीणम्	यनिष्ठय	सहमूर	अवदान	दक्षिणाकृत	मध्यम
पवस्त	शुक्ल	साकंज	अवदान	दक्षि	मध्यम
विपुस्येय्य	येष्ट	साकंज	अवदान	दक्षि	मध्यम
पीवरी	रन्ध्र	साकंज	अवदान	दक्षि	मध्यम
पीवन्	रक्ष	साकंज	अवदान	दक्षि	मध्यम
पुर्वोपुर्	शमत्	साकंज	अवदान	दक्षि	मध्यम
पुसुव	वर्पिष्ठ	साकंज	अवदान	दक्षि	मध्यम
पुपुत्रय	वश	साकंज	अवदान	दक्षि	मध्यम
पुपुपशम्	वमाव्या	साकंज	अवदान	दक्षि	मध्यम
पोप	वस्तु	साकंज	अवदान	दक्षि	मध्यम
पोपरेपी	वस्तु	साकंज	अवदान	दक्षि	मध्यम
प्रवेनम्	वातोपभूत	साकंज	अवदान	दक्षि	मध्यम
प्रतद्रुस	विशुर (हीन)	साकंज	अवदान	दक्षि	मध्यम
प्रतिम्य	विभुमत	साकंज	अवदान	दक्षि	मध्यम
प्रतिस्था	विपुवन्	साकंज	अवदान	दक्षि	मध्यम
प्रतीप	निष्ठ	साकंज	अवदान	दक्षि	मध्यम
प्रपार्थ	नृप	साकंज	अवदान	दक्षि	मध्यम

[illegible]

प्रभृति	वर	शुद्धि
प्रभृति	वरि	संयति
प्रमात	वरिष्ठ	संविदान
प्रमीलित	वरीवत्	संशय
प्रलयन	वरीवर्ज्यत्	संस्कृत
प्रविशिवत्	वरेण्य	सत्ता
प्रशस्त	वर्धमान	सक्षत्
प्रशिष्य	वर्षवृद्ध	संकरप
प्रशिष्ट	वर्ध	संक्रुति
प्रभुदत्तोप	वर्ण्य	संयति
प्राति	वृष्टवत्	संचितत्
प्रार्थ	वक्ष	समात
प्रावृत्	वक्षतय	सजितवन्
प्रिय	वक्ष	सजुत्
बन्धपाश	वक्ष्य	सजोयत्
मद्र	वक्षी	सती
भूमन	वह	सत्वनयन्
मनोमुह	वाशिनी	सदागवचातन
मनोमुञ्च	वासन्त	सबाध
मनीह	विज्ञकाम्य	सम
मध्यम्	विभित	समप
मह	विबिद्ध	समप्र
महत्	विशस्त	समद
महिमा	विपुरुष	समन
मिश्र	विपुवत्	समत्
मूर	विष्टम्भ	समर्ण
मृतमनस	विष्टी	समान
मोष	विसृज	समानजन्मन्
मोक्ष	विसर्ग	समाप्य
यत्	विश्रस	समाहित
यौवन	विह्व्य	सम्मानस्
रन्त्र	वाङ्म	सर्वताति
रमति	वाङ्म	सस्ति
रिप	वाङ्म	सहस्रोप्य
रिप्र	वृद्ध	सहीयसी
रोद	व्यक्त	साधु
रोदत्	व्याप्ति	सीमान
रोपण	व्युत्	सक्रु
लक्ष्म	व्युत्	सुदुक्का
लघीयसी	व्युत्	सुपक
लघु	व्युत्	सुपुष्टि
वक्ष	व्युत्	सुप्रणीत
वक्ष्य	व्युत्	सुप्रणया
वनेनती	व्युत्	सुप्रव्या
वन्दमान	व्युत्	सुप्रिया
वपन्तय	व्युत्	सुरमोजम्

सुष्टि	स्तनस्य	स्वरङ्गत
सुवृत्	स्तान	स्वाफ
सुयिर	स्यात्र	स्वाम्
सुसप्त	स्मिर	स्वाशिप्
सुसंयुद्ध	स्फाति	स्वासस्व
सुस्थाम	स्वपत्	स्विति
सुहार्द	स्वपतम	हव
सुपसर्पण	स्वभ्यस	ह्वार
सोमनस्		

विशेषस्थितिदर्शक विशेषण [तै. सं.]

अप	अविदुष्टरास्	द्विपिका
अप	अशिथिलभाष	दृषद्
अगतभी	भागुर	देवपशु
अगोअर्ध	भात	नन्दयु
अतिस्नाता	भारमस्परण	नममान
अद्रिष्ट	भानुपक	नमस्विन्
अधस्वद	आप्यायमान	निकारिन्
अध्वरवती	उत्तम	निदानवत्
अन्त	उत्तरतोभिप्रया-	निवृत्त
अन्तर	यनि	निष्पत्तिष्टात
अन्ति	जखित	निर्या
अन्तय	उदाकृष्य	निर्यास
अन्वद्वारया	उदित	निर्पिदत्
अपचिततम	उद्दृष्ट	नैदिष्ट
अपचितितम्	उपरास	न्यर्थ
अपरशुबुक्क	उपरिस्तुष्ट	न्याय
अपशीर्षा	उपस्तिर	पद्मत्
अपस्ववती	उद्	पपुरि
अपस्यु	उद्दृष्ट	पयस्वत्
अप्रजस्य	उधिक	पर
अप्रतिपुष्टशवत्	कर्मा	परस्व
अप्रतिपुष्ट	ऋषिकृत्	परिगृह्यवती
अप्रतीक्ष	गभीर	परिमोय
अप्रदाह	गंभीर	परिलिखित
अप्रयाव	गोपति	परिभित
अप्रापाद	पूतानुपिका	परिपथ
अप्युपत्	पुत्र्य	परिपस्वजाना
अरु	विधा	परिपिचत्
अरिफ	तामक	परि
अरेणु	तीक्ष्ण	पर्याग्राह
अलामका	त्रेधा	पलित
अन्मोहित	हीन	पाक्या
अवगमयितृ	दुबल	पार्श्वरवी
अवपतन्ती	दुष्टुन	पीतय
अवाका	दुष्टमन्	पीयस्

पुरोवातसंनि	विषय	सहचर	पथ्यमान	मृदु	सथल
पूर्णतर	विषा	सहस्रतमी	पराचीन	मृष	सम
प्रतिस्वरा	विप्राष्टि	सहस्रमर	प्रक्षीण	वन्ध	संपरिवृता
प्रकथं	विराष्टि	सहस्रसंमित	प्रतीचीन	वर्धत्	संमिळ
प्ररिक्त	विशाल्य	सहस्रसा	प्रतीप	वृधत्	सरूप
प्रदरे	विष्ठा	सहस्रसातम	प्रतिन	वृधत्	सुपार
प्रशासा	विस्तार	सहस्रिय	प्रनुत्त	विचूत	सुभ्यक्त
प्रति	व्यनस्वती	सहोद	प्रनृत्यत्	विच्छिन्न	स्यूर
प्रेमन्	व्युष्टि	सादव	प्रपश्यत्	श्रृक्त	स्नात
प्रेयम्	मत्य	धिका	प्रपीन	संवेद्य	स्पन्दन
षट्चर	संयु	वित्तिकमप्यगाव	शुष्य	संस्कृत	स्पन्द
बहुदीप्ति	सायु	सुधाय	बलवत्तम	सचेतस्	स्पातिमत्तमा
भायुक	शान्तनुत्य	सुप्त	भगंस्वती	संप्रहणी	स्वप
भुवनध्यवान	शयिन	सुप्रणीत	भूमन्	सम्प	स्विम
मज्जत्	शर्वत	सुप्रतीक	निधुन	समद	हिमयत्
मदुदयन	शुक्रयेति	सुभगा	सामान्य स्थिति दर्शक (कियापदे) [कवेद]		
मन्युसव	शुद्ध	सुभोजस्	अक्षयः	अभिष्टो	आनश्याम्
मन्युपरोत्	शुद्धाप्र	सुमनस्	अक्षिणाः	अभुक्त	आभुपन्त
मन्थकृत	शुद्धा	सुमित्र	अश्रुभ्यत	अमन्दत	आम गत्
महत्	शुद्धकृत	सुमेक	अश्रुमीष्य	अमीमदन्त	आद्वन्तः
महि	संयत्	सुरूप	अश्रुसत्	अमृणः	आरेडिल
मिन्दा	संयद्गु	सुलोक्त	अच्छाया	अमेदयन्	आरोहयन्ति
मेदि	संयसन्	सुवृष्टि	अजनिष्ट	अयातस्	आश्रवयन्ति
यातयामा	संवेविप	सुलोक्त	अभोगनन	अयुक्षाताम्	आहावः
योजना	संभवस्	सुपारधि	अज्यते	अयोनि	ईष्टे
रजतनाभि	सदेव	सुनरी	अतितर्था	अरपः	ईशे
रंति	संपृच	स्तनयित्सुनि	अतितथे	अरागिपुः	उपतिष्ठन्त
शयस्त्रोपदावन्	संमिष	स्वयमवपमार्थ	अतृणुवन्त	अद्वजम्	उवास
शोचनश्च	संरय	साध्वी	अदाभ्यानि	अद्वदः	उदिम
वमसद	सन्वित्प्रसूत	हर्म्य	अदिष्ट	अरुक्षितम्	ऊर्णयन्ति
मन्दाव	सहस्रशम्	हस्तादान	अनन्त	अहोमासि	एधि
वामभाज्	सहस्रशम्		अनापृथ्याः	अवपत्	ऐक्षेताम्
[अथवेवेद]			अनिन्दियुः	अवर्धन्त	औक्षीः
अक्ष	उद्धत	दग्ध	अनुचकदे	अवसन्	कतै
अभिदग्ध	उदन्वती	ददत्	अपश्याम	अवारययाम्	कृत
आत्मपराभित	छिन्त	दरयत्	अपस्पृश्वते	अविधत्	क्षितः
आय	शुद्धराण	दवीय	अपस्पृश्वते	अबुहः	गृहन्ति
आपिरव	ज्येष्ठ	दष्ट	अपहुवे	अवेपयः	सास्कम्भ
आपीत	तद्यती	दीर्घ	अपाह्	अभिनिधेत्	विकीर्तिरे
आपूर्ण	तत	दुर्ग	अपारयत्	असनाय	वीरुपाति
आवृत्	तठण	दृढ	अपिन्व	असरः	चोदः
आसीन	तावती	दृष्ट	अपीपम	अतस्तन	व्योष्टाः
उत्तमा	तीक्ष्णतर	देवकृत	अपीप्य	असावीत्	गृष्टाक्षरे
उत्तान	तीक्ष्णीयस्	देवयत्	अमयः	असि	जनये
उत्थित	तीक्ष्ण	अपका	अभिप्रमन्दु	असीदः	जन्यः

गरस्व	यस्सरो	हृष्यसे	श्रियत्	सस्रथ	स्तान्
कायुहि	पूंचते	रहत्	संसि	सस्व	स्तभायन्
कायते	विपदि	रहाव	संस्रि	सादय	स्तम्भीत्
गिहीळिरे	विपीळे	वन्दिपीमहि	संगने	सीसघाम	स्मयेते
गीजनत्	प्यायस्व	धन्य	श्रेयन्	सुवे	स्थन्ति
तंसयेये	प्रतिभूषेम	वरौवति	सदाम	सीस	स्था
सतान	प्रतिरन्	ववधुः	स्वन्नवामहै	सूज	सरोम
सताप	प्रतिहयते	वपते	सम्पिणक्	सेद्	स्वनाते
सत्ने	प्रथते	ववर्ध	सम्पूके	सेष	स्वद
सन्त्रत	प्रयुच्छतः	ववर्ह	सन्य	सोसवीति	स्वप
सस्तम्भ	सुप	नवसे	सधुः	स्फभाति	स्वातात
तिर	बन्धत्	ववार	ससतः	स्कम्भुः	ःहृणाति
तिस्विलायधम्	बन्धधे	ववृच्छं		[तै. सं.]	
तिष्ठ	बन्धुहि	ववृजुः	अंफाम्	अस्थापयन्	क्रीडय
तिष्ठिपत्	विमाय	ववृतत्	अजहुः	अस्थिन्	खनति
सुम्पासि	सुबोधः	वमुल्याः	अतष्ट	अस्पृशत्	खिदति
दमिता	भव	वमुधे	अदीक्षिष्ट	अस्वदयत्	शृभाय
दिधियन्त	झीगन्ति	वमुये	अधीयन्त	आक्षिपुः	धारयति
दुक्षः	मरुगन्ति	वम्ये	अधृणुवत्	आततन्य	छम्बदकुर्वति
दुहते	मम्येषाम्	वसति	अपाकरोति	आतान	ऽाढि
दृप्स्य	ममन्द	वाजयामसि	अपाकृन्तन्	आतृणम	घति
धह	ममहः	वासयिष्यसे	अपावपत्	आनिपुः	घेत
धापयते	ममाते	बाहि	अपुषाः	आनुपक्	नहति
धिषे	भरते	विदन्	अप्रथत	आर्जत्	नखे
धुवत	मधिष्ठ	विधेम	अप्रा.	हृप्यसि	निकृन्तते
नद्यतन	मर्मर्तु	विध्य	अलेलायत्	उक्षत्	मिलायति
निताशे	महय	विभिद्ये	अवग्रसन्	उरते	निवपति
निधायि	महीधे	विपृक्त्	अवमृशेत्	उप्रियते	निवर्तनत
निधारय.	मांसयत्	विभ्रते	अवर्षन्	उपचरति	निष्ठतधुः
निनमे	सुसुरत्	विभासि	अवहत्	उपबिन्वन्ति	नीरोहः
निनिष्प	सुरीय	विविज्जे	अवृणत्	उरगीवन्ति	मृत्यन्ति
निनिदुः	गोपीः	विविप्रे	अवृणत	उपबपेत्	पर्यानद्यति
निबाहव	भ्यक्ष	विवेष्टि	अवृणत	उपसादयेत्	पवस्व
निबोधिपत्	धद	विपुणह्	अवादन्यत	उपसीदन्ति	पस्पृशे
निमिधुः	धियसे	वाञ्छित	अवेशयन्	उपसीदन्ति	गुदेम
निमृचः	यम	वृद्धत	असत्	उपसृणन्ति	पुप्यति
नियुवैते	ययन्य	वृणक्	असय	उपागहि	प्रलिपते
निरेके	सुमे	वृधि	असदत्	उपावहरत्	यध्राति
निविशन्ते	सुयोगते	योहृज्	असानि	उपासीदत	ऽाधते
निससत्प	रन्ध	व्यूशांति	असिचत्	उपेतन	भज
नीनमः	रन्त	शथत्	असुपुदन्त	शोष	भ्र*शे
नोढ्यसे	रपाते	सिक्क	अस्कन्नम्	श्रीक्षीः	मिमाति
नैष्ट	रन्वते	सिद्ध	अस्काज्	श्री*धत्	मिमिक्षतम्
पनयन्ति	रणाभि	शोक	अस्तमायत्	श्री*धत्	मिमिक्षिरे
पर्व	रदन्ति	भन्ताः	अस्मात्	श्री*धम्	

संच	अभिप्रेत	सादयेत्
सुप्तात्	व्यवसर्पति	सादे
सदयति	वदस्यात्	साधयतः
यावेष्ट	व्याचष्टे	साधी.
राम्नुबन्नि	व्याधारयति	सुनन्ताम्
लिपति	ध्यानन्	सुनामि
सुप्येत	ध्यायते	सुपुवे
लेपिः	ध्यायतम्	सुपते
वनामहे	शये	सुपुने
वपति	गृन्थति	स्तम्भान
विष्टुहाति	भयन्	स्तुर्णति
पितरिषरे	धुवन्तु	स्तोभन्ति
विपविष्यते	संगृह्यत	स्यापयति
विनिष्ठे	सनयः	स्नाति
वेदिपत्	सनयय	रसंयति
वेदायति	सरस्वः	रम
वेष्टयत्	स्कन्धीत	रयस्व रया

[अथचरैद]

शंफम्	आभूयति	दादाम्
अष्टन्म	आरंभात	दुभूरंति
अश्वेत्	आमते	दुन्वन्ति
अश्वम्	आमिचन्ति	दंड
अतर्पयत्	उच्येत्	नद
अतसि	उन्दने	नदय
अतिनिष्यन्ति	उन्दन्तु	निक्ष
अद्वैदत्	उपममन्तु	निलयते
अधिष्ठित	उपसृगन्ति	नैतिष्ठि
अनति	उद्यम	नेमे
अनमन्	उम्भत्	न्यद
अनुप्राविश्याः	उवास	पपुक्षे
अनुवप्रन्ति	वस्त्वामि	पपुच्याम्
अनुमदोने	हन्त	पिपुत
अनुदु	सुदामदे	पिप्रतः
अनुमंम्रयादि	मद	पीयसि
अनुव्यचलन	गरत्	पूरेग
अनुभागन्ता	गेध	पूणीत
अपिशत्	ग्लयन्त	प्रणुते
अपुष्याः	छादयामि	वप्यते
अमिः	छिप्या-	भूम
असदन्	आगरत्	मदवस्यते
असिचन	तितािक्षु	महयते
आपिप	तिष्ठे	मारयति
आपृणासि	तिरितरे	सुरायि
अप्याययन्ति	तुगयद्भिः	मुणत्
आयमन्ध	तुण्ड	गुलपाति

मेरे	विचिन्तुः	शास्त्रान्ति
मियते	विजृम्भते	शातय
यस्य	विध्यामि	शृण
रमासि	दिन्धे	श्रययन्त
रमते	विभगाति	प्रीदति
रम्बते	विभिनाति	समंफ
रणदि	विद्युनक्ति	समुत्पवन्तु
ररोह	विवाकि	साक्षीय
रोपति	विवासत	साड.
रिपामि	वृद्धय	सीदन्तु
वन्दामहे	वृंभिष	स्तूर्णात
वरीवर्ति	वृज्यते	स्तूर्णम
ववृषत्	वृतः	रजे
वसन्तु	वृथन्ति	सेवते
वस्ते	व्याकरोमि	द्व्यतम
वापयामासि	व्यापिप	

दा य.—अश्वेदात हा शब्द पारितोषक-आणि तेंहि धर्माबद्दल—या अर्थानें आलेला आहे व पुढील श्रयात वडिलांनी संपादन केली आणि त्याच्या हयातीत अगर पश्चात मुलामध्ये विभागली बाणारी दीलत अशा अर्थानें आढळते. ही दीलत पुढ्यातील सर्व मंडळांची आहे ही करवना अश्वेदात कोटेंहि मान्य नाही. या दीलतीवर फक्त कुटुंबातील वर्या माणसाची सत्ता असे. व जें माणूस बहुतकरून माय असे इतरांचा या दीलतीवर फक्त नैतिक हक्क असे हा नैतिक हक्क माय एखादे वेळीं बाजूला ठेऊ शके पण मुलें जर बलवान असतील तर ती दीलतीचा भाग देण्यात पापात भाग घाडीत. उदाहरणार्थ, तैत्तिरीयसांहितेंत असें लिहिलें आहे कीं, मनुनं आपली दीलत मुलात वाटली. पण त्यानें नागानेदिष्टाला वगळलें तरी पण मागाहून मनुनं आगिश्ताना वसें गुष्ट करावें व गायी मिळवाव्या हें शिकविलें. यावरून एक होतें की, जी दीलत त्यानें वाटली ती अंगम होती, त्यावर बध्दही. ऐतरेयब्राह्मणात असें आहे की, मनुच्या हयातीत त्याच्या पुत्रांनी दीलतीची वाटणी केली व आपल्या मृद पित्याला नामानेदिष्टाच्या ताब्यांत दिलें. जैमिनीयब्राह्मणात एक गोष्ट आशी आली आहे की, चार पुत्रांनी आपला मृद बाप अभिप्रतारिम् हा किंजंत असताना वडिल्लेवर्जित दीलतीची वाटणी केली. दाय ही पुढ्यातील सर्व मुलांनी वाटून घेण्याची दीलत असा अर्थ लजकरच लढ झाला असेल; पण बापाची अप्रतिहत सत्ता जी कुटुंबावर लजकरच सुरू झाली—हें शून नेपाच्या गोष्टी-वरून सिद्ध होतें—ती सत्ता, व मुलें दीलतीच्या वाटणीचा हक्क मिळवण्याच्या आधीहि बापावरीवरच दीलतीची कायदेशीर वारस असत, या दोन गोष्टी विसेगत दिसतात. कदाचित् जमिनीची वाटणी होत नसावी पण जी मुरेजोरे व इतर अंगम दीलत याची वाटणी होऊं लागली तरी अभि-

नीची वाटणीहि होण्याचा प्रपात पडत चालला व हा प्रपात वाढण्याचे कारण लागवडीस आणता येणाऱ्या जमिनीचे क्षेत्र अकुंचित होऊं लागलें हें होय. आता दौलतीची वाटणी कोणत्या पद्धतीवर होत होती ते पाहू. तैत्तिरीयसंहितेवरून असे स्पष्ट दिसत की, बडील मुलास जास्त पडत केलें बाई कदाचित ही चाल बापाच्या मृत्यूनंतरची असेल बापाचे हयातीत बडील मुलापेक्षा दुसऱ्या एखाद्यालाहि जास्त वाटा मिळे असें पंचविश्राद्धानातील एका उद्देशावरून दिसतें. शतपथब्राह्मण व निरुक्त ह्यावरून असें वाटतें की, बायकांना वाटणी किंवा वडिलांजित दौलत यांपैकी एकीवरहि इक मळता त्याचे आऊ त्यांना पोटास देत, नाही असें नाही पण त्याचे बंधू वर हयात नसले तर त्यांना बंधूवाचूनीं राहण्याची पाळी येई. सूनमघात वडिलांजित मिळकतीसंबंधानें सविस्तर नियम दिलेले आहेत. वडिलांजित मिळकतीच्या वारसदाराला दाय्याद व ती ज्याला मिळे त्याला आद अशा संज्ञा होत्या

घ न.—घन म्हणजे बक्षीस. हा शब्द ऋग्वेदात अनेकदा, बहुतेक लढाईच्या लुटोपेक्षा शयंतीचे बक्षीस या अर्थानें जास्त आला आहे. द्यूताच्या वेळी सावलेला पण असाहि त्याचा अर्थ आहे. काहीं ठिकाणीं छुद् द्यूतातील सुरम असाहि अर्थ अभिप्रेत आहे. सामान्यत याचा अर्थ संपत्ति किंवा देणगी असा आहे. परंतु कधी कधी बक्षि-साच्या कल्पनेपेक्षा द्रव्याच्या कल्पनेवरून लढाईतली लूट असाहि त्याचा अर्थ होतो

म घ—या शब्दाचा वैदिक अर्थ उदार देणगी व मघवान् म्हणजे उदार दाता, ब्राह्मणाला विपुल द्रव्य देणारा असा आहे. आता मघवान् या शब्दात यापेक्षा अधिक अर्थ अभिप्रेत होता किंवा काय व वैदिक कालच्या लोकांत त्याचा काही विशेष दर्जा होता की काय हा प्रश्न शंकास्पद आहे. मघ म्हणजे उदार देणगी असाच अथ वैदिककाली होता असें वाटतें. कारण यास्कानी त्याचा घन हाच अर्थ केला आहे. सायणाचार्याहि तसाच करितात वाजसनेयि-संहितेंत मघ म्हणजे मघनीय असा अर्थ केला आहे मघाति म्हणजे घनप्राप्ति असा अर्थ सायणाचार्य मानतात. मघ शब्दाच्या अर्थावरून मतभेद आहे आणि तो चुकीचा आहे. मघ म्हणजे अन्नच होय.

व सु रि वय.—ऋग्वेदात आणि नंतर पेशपरंपरागत मारुमत्ता या अर्थी हा शब्द आहे.

ऋग्वेदांत व नंतरच्या श्रंयात या शब्दाचा अर्थ संपत्ति किंवा मारुमत्ता असा आहे.

व स्न.—ऋग्वेदांत व नंतरच्या श्रंयात हा शब्द आलेला असून त्याचा अर्थ एखाद्या वस्तूवरून पेशाच्या रूपानें दिलेली विमत, एखाद्या वस्तूची अंगची विमत किंवा विकत घेण्याचा वस्तु असा आहे.

वि स—ऋग्वेदांत व नंतरकालीन श्रंयात हा शब्दाचा अर्थ संपत्ति, वस्तूच्या मालकीच्या वस्तु असा आलेला आहे.

तैत्तिरीय उपनिषदामध्ये पृथ्वीला वित्तस्य पूर्णा (संपत्तीने भरलेली) असें विशेषण दिलें आहे. तैत्तिरीयब्राह्मण १।१५।५ माणसाचे मोठेंपण पैशावर अवलंबून आहे हें तत्त्व प्रतिपादिलेले दिसून येतें. ऋषी ज्या गोष्टी त्याज्य मानतात त्या पैकी विशेषणा ही एक आहे असें बृहदारण्यकोपनिषदांत म्हटलेले आहे.

[म नो वि कार.]

इच्छार्थक [ऋग्वेद]

अनमीव	मान)	देवयती
अनधु	वरूपयत्	देवयु
अमिदप्सु	काम	मनीषिन्
अवरसु	कायमान	रषयु
अविण्या (इच्छा)	किमु (किमिच्छन्)	गिहाण
इच्छत्	केत (इच्छा)	वचत्स्या
इच्छमान	चकान	वश
इत्थायी	विकितुपी	वद्युया
इपण	विकित्व	वद्युयु
इपण्यत्	विकित्यिन्	वेद्यस्या
इपयत्	विकित्सन्तो	समयंत
इपयु	चित	समिप
इपित्	चित्त	सिवाद् (इच्छु)
इयत्	छन्व	सुप्रवक्ष्या
इपमाण	शिगीषु	सुप्रयुया (शोभन-कर्मच्छा)
उयत् (इच्छु)	अज्यासत् (वयो-हानिमिच्छत्)	स्वप्ति
ऋतयत्	दिच्छु (दानच्छु)	स्वपस्या (शोभन-कर्मच्छा)
ऋतयन्ती	दिदधु	स्वादिशु
ऋनया	दिष्ट	
औशन (कामय-		

[तै. सं.]

अतिमुक्ति (भोक्षे)	आवेद	प्रतिष्ठाकाम
अपरिधोष (वस्तु चोरीस न जावी हो इच्छा)	गोपीय	मद्रावचंसकाम
अयज्ञवेशु (यज्ञ-नाश न घ्यावा हो इच्छा)	भ्रामकाम	यस्काम
अयज्ञवद (यज्ञ-नाश न घ्यावा हो इच्छा)	तेजस्काम	यशस्काम
अयज्ञवद (यज्ञ-नाश न घ्यावा हो इच्छा)	दानकाम	राद्रकाम
अयज्ञवद (यज्ञ-नाश न घ्यावा हो इच्छा)	दोवकाम	वापैकाम
अयज्ञवद (यज्ञ-नाश न घ्यावा हो इच्छा)	देहकामा	व्यावृत्तकाम
अयज्ञवद (यज्ञ-नाश न घ्यावा हो इच्छा)	पुत्रकामा	सनिकाम
अयज्ञवद (यज्ञ-नाश न घ्यावा हो इच्छा)	पशुकाम	मुमयकाम
अयज्ञवद (यज्ञ-नाश न घ्यावा हो इच्छा)	पुष्टिकाम	स्वगाह्नी
अयज्ञवद (यज्ञ-नाश न घ्यावा हो इच्छा)	प्रमाकाम	

[अथर्ववेद]

आशाप	उपानिष्यमान	धीमयु
इच्छन्	दिगन्त	यत्काम
इच्छमान	दिपु	हीशीधि
इष्टित	देव काम	सुसोधिप
उभिमग्नान्	प्रत्यागती	गुणानु

श्रोधनाम [ऋग्वेद]

* एदम्	देवदेवन्	* हरम्
* धुनि	* माम	* हनि
अग्नि	मन्यु	हेळ
* वपुम्	मयि	* हरम्
* म्यम्		

* हे शब्द निरुक्तांतील आहेत.

रागागण [क्रियापद] [ऋग्वेद]

* ऋग्वेदे	* प्रोलाति	* वपुम्यति
* दोषति	* प्रेरति	* हर्गयते
* भासते	* रेळने	हेळते
* भोजत्		

* हे शब्द निरुक्तांतील आहेत.

सुदिनां [ऋग्वेद]

अभिप्रा	वेगम्	मेघा
अमु	योनी	वपुन
आहति	भिपणा	विदना
केलम्	धी	रावी
केतु	भीति	गुपेगुन
गोपति	मनीषा	मुहम्मनी
चित्त	माया	मुमति

मानसिक स्थितिद्वाराक विशेषण [ऋग्वेद]

अदत्त	अमीर	ऋगीय
अद्वत	अमीर	ऋतु
अद्वेष	अभ्रातृव्य	करण (इच्छा)
अभन	अमदीयमान	इमन्तु (ताहाने-)
अधर	अरप (पापरहित)	छला
अयुतु	अहन्त	कृच्छ
अपपा	अवहित	मुद
अपमर्त	अस्मेहेति	भिक्ष
अपानती	अहपूर्व	तपम्
अम्युम्	आगमिषत	तप्त
अमर्यकर	अभरस	तृदिल
अमयतम	आम्य	तृप्युत
अभिप्रय	ऊर	तृप्यावन्

तृकी	तिष्ठध्वज	तिष्ठनम्
तृह्य	पुपुष्यत	तिष्ठय
तृशा	प्रयसन्	श्रम
स्मारी	प्रापेप	श्रेष्ठ
दमून	प्रीणान	सदन्य
दयमान	प्रीत	समीचीन
दुष्यं	प्रेण	समीच्य
दुमन्तु	प्रेणि	सयम्
पृष्ठ	बाह्योगम्	सवार
धृष्ट	भीमयु	सात
नम	भीर	मुमीत
निष्ठृत	मुग्ध	साम्य
निगूहल	लोप (लोभी)	स्पर्धमान
निद्रा	बन्दिन	स्त्रुह्याप्य
निर्माया	दिक्कट	हार्दि
निमत्तु	विटभ	हासमान
नित्युर	वृषमन	हपित
नेरिष्ट	गम (घान्त)	ह्दादिका
परम	शम्भविष्ट	

[ती. ध.]

अन्नाद	परांश	विवृत
अविद्र	पापीदम्	ब्रजक्षित
आरमण	प्रभृत	सर
इन्द्र	प्रतप (प्रेरणा)	छाविषा
शोषुक (शुकेलेला)	प्रिय	सानसि
यातुक	यतिहन्	गुमति
जरदग्नि	समीपहृण	हमनम्
द्वेप	मुद	हृदिस्पृश

[अथर्ववेद]

अपरद	प्रकल्पयत्	विदान
अभितर्पयन्ती	प्रतिपुद (विरो)	शुच (शोक)
अमन्युता	प्रतिपुष्यमान	शोचिगु
अरीश	प्रमोदिनी (विरो)	धर्म
आनन्दिनी (विरो)	प्राज्ञानत	सम्मान
उन्मदित	प्राभति	मुत्स (शोष)
कृप	प्रीत	मुमन्य
तर्पयत	प्रेण्य	मुमन्यमान
दुन (इरी)	प्रेयसी	मुविद्वत
द्विपत्	प्रेणान	स्तवान
दोष्यन्व	मूद	स्वप्न
नाधित (प्राधिष)	यावमान	स्वपिद्
नाधमान	वावशती	हेष्ट
पुनर्मथ (लोभी)	विधिन्यती	ह्योत

मनोविकार विशेष [ऋग्वेद]

अमय	दुःख (दुष्ट हेतु)	मनन
अव (प्राति)	दुर्मति	मनस्
कुद	धीर्मा (भीति)	मन्यु
ह्योष	नान्य (आनन्द)	यादन
धुप्	प्रतिलोभयन्ती	मुद
धुम्यत्	मद्विद्वत्	विनय
क्षेमकाम	भय	शम
क्षीभण	भियम् (भीति)	सरमयमान
गंभीर	भी	संस्व
घृणा	भीया	स्वाव
तण्णा	भ्रम	ह्युमत
दक्षन् (मानसिक शाफि)	धामित (कृद)	हस
	मद	
	[तै. स.]	

अपकाम	धी	मोद
आकृति	धृति	शुष्
आर्ति	भय	भद्रा
आशिप	भीम	संज्ञान
अन्मादक	भ्रम	सीमनसु
गतमनसु	मति	सौधवच
वित	मद	सौहार्द
हृद	मनीषा	हार्द
द्वि	मेधा	

[अथर्ववेद]

अशुकाम	आकृति (संकल्प)	एनसु
अनुभ्रम	आनन्द	काम
अभिद्रोह	आशा	कृपा
अभिमोदयुद	इष्ट्या	क्रोध
क्षेम	द्वेष्य	मेधा
गवेपण	घनकाम	मोद
गन्ध	धिपणा	रचि
जनिकाम (आया- काम)	धी	रोद
जामेशंस (बांधव पीडारूप पातक)	निमन्यु	शोचत
तनुबल	पतिकामा	सत्यवच
तपुस् (तापकारी)	पुत्रकामा	सप्रति
दुहार्मन्तु	प्रतिकाम्य	मुचित्रा
दुहार्मन्तु (दुष्ट हृदय)	प्रतिक्रीडा	मुचि
देवद्विष्य	प्रमति	सुमेधसु
दोष	प्रमाद	स्मर
द्वे	प्रमुद	द्वस्
	मय	द्वस्सुद
	मति	द्विष्यप्रति
	मुद	

मनोविकार दर्शक क्रियापदै [ऋग्वेद]

अक	अकक्षत्	अज्ञानन्
अर्कपिष्ट	अगायत्	अतपय-
अकालेन्	अगहन	अतिमन्ये
अनुक	दुष्येत्	मादयासे
अप्यूहे	दुहे	मानवस्यते
अवग्रम्	धिष्व	मार्जिम
अरन्त	धृष्णहि	मुमोद
अहिरे	नन्दन्ति	मुह्यन्तु
अशपत	निन्दात	मृगयन्ते
अरप	निरण्यथ	मृजन्ति
आचिकेत्	पिप्रयः	मृण
आदधर्षि	प्रजते	महन्ति
आहृशाधि	प्राणिना	येमे
आर्षिता	भयंता	रथर्षेति
ईगयति	भयते	रमते
ईष्टे	मस्व	रराधे
उदमसि	मदेम	रराध
कामयासे	मनायतः	रीदमत्
कोपयथ	मनिष्ये	रेरिष्यते
कदः	मनुता	रोपति
क्षमये	मन्दन्तु	ववाशिरे
गर्हेष	मन्दामहे	ववाशिते
गोपयन्ति	मन्वते	वादि
वकनन्त	ममपु	वाञ्छन्तु
वच्छन्द	ममाद	वावशान्त
वारुप्रे	ममृजु.	वेपे
वीव	मस्य इयुः	इमसि
शायन्ते	मर्षन्ति	कृत्यसे
तर्पय	मर्षिषा.	हासते
तितिसृते		

[तै. सं.]

अशायत	अविष्ताम्	मुप्यन्ते
अजिगीयन्	अविस्वदते	बोधतु
अभिधिषत्	चिकिरसत	मपुते
अहृत	चिकिरात्	मन्म
अदृष्टे	ददृशं	वेद
अपरयत्	देवयते	वेदन्
अयोधि	प्रशायते	यंशयन्ति
अवपयन्	परिपयन्ति	यममानत
	[अथर्ववेद]	
अकल्पयथः	अतिप्रयन्	अनुप्या
अटपयत्	अनुपय	अनुशरते
अनुप्या.	अनिच्छन्	अभिदुद्रोह

अभुत्सते	तायते	सुशत
अमन्महि	त्रायणम्	सूयाः
अमन्वत	त्रायन्ताम्	यम
अमीमदम्	दमिता	रक्षते
अमीमासन्त	दयसे	वान्छन्तु
अरातियात	दीप्युः	विषबाधे
ऊह	दृषयत	विषाधते
ऊहाभि	द्विपते	विवदेत्
ऊपति	द्विष्टः	विवेद
ऐच्छन्	द्विष्मः	वेत्तु
ऐच्छाम्	निमिषयते	वेत्तु
ओपतम्	निमिच्छति	वेद
ओहेत्	परिमृषु	अहधाति
ओषोत्	प्रमोदन्ते	संज्ञापयामि
आहत्	सर्पदि	संविद्य
कोपयत्	विमोताः	समोहे
चनिस्कदत्	बुध्यस्व	साधन्
जागराति	भयताम्	रघुहयन्ति
जानत्	मेत्	स्वपंतु
जावाति	मर्षयन्त	हर्षयन्
तदुप्यन्ते	मादय	हासिजम
तर्पयः	मीयन्ते	

मेघाविनामै [ऋग्वेद]

अद्वाति	नवदेत्	विम
आकेनप	पदवी	विधातु
अशिन्	मद्रवाक्	विप
ऋषु	मद्रवादिन्	विपन्तु
ओहन्नमन्	मति	विपथित्
कण्व	मनुष्यम्	विप्र
कवि	मनवित्	विप्रतम
कवितम	मनीषिन्	विप्रवाहस्
कीस्त	मेधिर	विप्रवीर
केनिपान	मन्यातु	वैधस्
एरस	वाधत	वेन
धीर		

सुखनामै [ऋग्वेद]

ओम्या	मय	धातपन्त
क	मार्क	शिम्यात
क्षेम	मोद	शिव
अलाश	शम्	शिवतम
पुण्य	शग्म	शुन
प्रमुद	शतर	शुभ
भद्र	शन्ताति	गुण
मेघम	धर्मन्	शेष

शेवृष	सुभय	सुमन्यन्
शुष्टि	सुभद	सुशमन्
शेयस्	सुमत	सुसुमन्
सुख	सुमन्त्र	स्युमक
सुखतम	सुमय	स्योन
सुगम्य	सुमन	स्वस्ति
सुदिन		

[ते. सं.]

मद्र	शर्म	सुमन
मय	शेयस्	स्वस्ति
शम्	सुगम्य	

[अथर्ववेद]

अपभृति	शम्	सुय
क्षेम	शेव	सुवित
जलाप	सुकृष्	सुशर्मन्
मय		

उ पा स ना

ऋषिष् सानान्य च विशेषनामै [ऋग्वेद]

अमित्र	धारवाक	वाधत्
अमिष	नेतु	वृक्षवादिष्
‘अप्यु’ (ऋषिक् विशेष)	‘नेटु’ (ऋ. विशेष)	मल्य
अयम्	पुरएतु	शारु
आमीप्र (ऋ. वि)	पुरोग	‘शमितु
उद्रातु (ऋ. विशेष)	पुरोहिति	सबाध
‘ऋग्वग्’	‘पोतु’ (ऋ. विशेष)	समृति
कण्वहीतु	‘प्रशास्तु’ (ऋ. वि.)	सामग
कुव	‘मद्रान्’ (ऋ. विशेष)	सुतेकर
‘कवण	‘मद्रापुर’ (ऋ. वि)	सुहातु
जार्ण	भारत	हव्यदाति
देवशु	मरुत	‘‘होतु’ (ऋ. वि)
	यतस्रव्	

[ते. सं.]

आमिमिन्य	उपपातु (वि.)	‘‘प्रतिहतु’ (वि.)
अमीत्	उपद्रष्टु (वि.)	प्रशास्तु (वि.)
अमीप्र	उपहत	‘‘प्रस्तोतु’ (वि.)
अच्छवाक (वि.)	ऋषिज्	प्रस्तोतुप्रतिहर्तु
अप्यु (वि.)	गाथिन्	मद्रवर्ष
अर्हु	भावयाम (उद्रातु)	मार्गव
आमीप्र	देवावी (देवप्रिय)	वावत्
आप्येत्	नेटु (वि.)	शमितु (वि.)
आस्थातु	नेष्टापातु	शिम
‘‘द्रातु’ (वि.)	पोत्र (वि.)	सतानूगमिन् (शप-)
उनेतु (वि.)	‘‘प्रतिप्रस्थातु’ (वि.)	यकराणे

यज्ञभक्ष (एकत्र सोमरस पिणारे)	सुहोतु सोतु	स्वध्वयुं होतु
गुह्यमी	स्तोतु	
[अथर्ववेद]		
अध्वर्यु (वि)	बृहदकीं	सुमधत्
आमोत्र (वि)	ब्रह्मन् (वि)	सूर
ऋत्विज्	यतसुच्	सूरि
गातुवित्	वापत्	हिरण्यपावन्
चमसाध्वयुं	विप्र	होतु

ऋत्विक्सवर्धा [ऋग्वेद]

अध्वरथि	पुरोहित	राक्षिप (यज्ञपात्र धारण करणारा)
अध्वरेश्व	पोत्र (पशुकर्म)	
आध्वर्येव	प्रशास्त्र/प्रशास्तुकर्म	वक्त्रराजसत्य
आर्विज्य	यजमान	वपस्कृत
उक्थयतु	यजवन्	विशस्तु
उक्थयशस्वि	यज्यु	व्रतचारिन्
ऋग्वन्	यज्ञधीर	सामधत्
ऋवण	यज्ञना	सूरि
गाथिन्	यज्ञवत्	स्तुभ
जातविद्य	यज्ञवाहम्	होत्र
दक्षिणावत्	यष्टु	होत्रविद्
युतदक्ष	यूपवाहत्	होत्रिय
नित्यहोतु	यूपमस्क	

१ अध्वर्यु — ऋग्वेदातील एका उतान्यात जे पाच अ ध्वर्यु सांगिले आहेत ते खरोखरी आचार्य नसून यज्ञभ- मीच्या ठिकाणी जसे घर्मोपदेशक फिरतात त्याप्रमाण त्या पाच फिरणाऱ्या तारका आहेत असे हिलेब्रेटचे मत आहे.

२ ऋत्विज् — यज्ञाच्या वेळी जे निरनिराळ्या प्रकारचे आचार्य असतात त्या सर्वांना साधारण असा हा शब्द आहे हे निर्विवाद आहे की सर्व आचार्य ब्राह्मण होते यज्ञाच्या वेळी निरनिराळ्या विधींनी जे आचार्य लागत असत त्याचा ठीव सहाय्य (ऋग्वेदावरून) सात अस असे दिसते कारण ऋग्वेदातील एका जुन्या यादीत त्याची नावे दिली आहेत, ती हातू, पोतू, नेटू, अग्नीध्र, प्रशास्तु अध्वर्यु, ब्रह्म आणि शिवाय यजमान ही होत सात ही सद्या ऋग्वेदात जे सप्त होतु हा शब्दसमुच्चय वारवार येतो त्याचा अर्थ विशद करिते आणि तिचा सवध बहुधा काल्पनिक 'सप्तपय' ह्या च्यार्मा जोडलेला असावा. आणि इराणातील ह्याच्या आठ ह्या सत्येशी तिची तुलना संयुक्तिक दादल सात आचार्यांपैकीं सुटय होतु त्याचें काम मंत्र म्हणजे आणि पूर्वी तो मंत्राचा रचनाहि करणारा असे. अध्वर्यु हा मंत्रनिर्दिष्टता त्रिक काम करी, आणि काम करतांना प्रार्थनामंत्र आणि अष्टम निवारणार्थे प्रार्थनापठण करीत असे त्याचा मुख्य मदतनीस अग्नीध्र हा असे आणि हे दोघेजण इतर कोणा

च्याहि साहाय्याशिवाय वाराक सारीक होम करीत असत प्रशास्तु उपवयत, अधवा त्याचें दुररे नाव मंत्रावरण हे दोघे फक्त मोठमोठ्या यज्ञात होत्याला वाहीं सूचना कर- करण्यात गुतलेले आसत आणि त्याच्यापड सामाजिक प्रार्थ- नेचें काम सोपविलेले असे पोतू, नेटू आणि ब्रह्मा हे सोमयज्ञाच्या विधीला लागत असत ब्रह्मा ह्याला ब्राह्मणा- च्छसिन असें दुसरे नाव पूर्वाच्या विधीवर देरारेख करणाऱ्या आचार्यांहून हा निराळा अस दर्शविण्याकरिता दिलें होतें ब्राह्मणाच्छसी हा ब्रह्म्याच्या हातास्तालचा स्वतंत्र ऋत्विज आह ऋग्वेदात ज इतर आचार्य उगे- खिले आहेत ते सामगायन करणारे उदगातु व त्याच्या हातास्तालचा प्रस्तोतु हे होत आणि प्रतिहर्तु या दुसऱ्या साहाय्यकाचें जरी वर्णन नाही तथापि ह्या वेळेला तो माहात होता त्याच्या कामावरून असे वाटतें की, ही यज्ञाची किंवा विधीची उत्तर पायरी होय आणि ही पायरी म्हणजे एक- पक्षां यज्ञसवर्धा आह्नाच्या महत्प्रयासानें वेलेल्या माळी काची वाढ आणि दुसरेपक्षां सोमवज्राचा उद्देशून गादलेली लाव लाव गीतें अच्छायाक, प्रावस्तुत उघेत आणि पुन- क्षण्य असे दुसरे आचार्य ब्राह्मणातील सुधारलेल्या श्रौत विधीत आहेत आणि अशा रीतीनें सर्व सद्या सोळा हाते विधीच्या दृष्टीनें या सद्येचे चार गट वेले आहेत, ते असे (१) हाता, मंत्रावरण, अच्छायाक आणि प्रावस्तुत (२) उद्- गातु, प्रस्तोतु, प्रतिहर्तु व सुमन्वण्य, (३) अध्वर्यु, प्रतिप्रस्थातु नेटू व पौतु, (४) ब्रह्मा, ब्राह्मणाच्छसिन, आमोत्र आणि पोतु या आचार्यांशिवाय एक पुरोहित म्हणून असे आणि त्याचें काम म्हणजे राजाला धार्मिक बाबतीत उपदेश करावयाचा गेल्लेनेर म्हणतो की, जव्हा पुरोहित यज्ञात काम करीत असे तेव्हा तो ब्रह्मा या आचार्याचें काम करी म्हणजे त्यानें सर्व विधीवर देखरेख ठेवावयाची असा नियम असे या त्याच्या म्हणण्याला आधार म्हणजे ऋग्वेदातील आणि तदनंतरच्या बाबयाताल बरचसे उत्तरे (का, ज्यात ब्रह्मा आणि पुरोहित हे एकच होत असे) दिले आहेत तथापि संयुक्तिक दृष्टीनें ओल्डेन्बर्ग म्हणतो की, जुन्या काळीं अशी गोष्ट नव्हती त्या वेळेला पुरोहिताचे काम म्हणजे गीतें गाणाराचें होत्याचें काम होत ऋग्वेदकाळाला विधीची देखरेख करणारा ब्रह्मा हा माहात नव्हता त्यानंतर ब्रह्मा या ऋत्विजाची जागा निर्माण झाला ब्रह्मा अध्वर्यु, व होता यांना स्वतंत्र ऋत्विक्पद केव्हा प्राप्त झालें याबद्दल विभाग दोन यात सविस्तर विवेचन आल आहे आणि याचें काम म्हणजे यापूर्वी पुरोहित जे करीत असे तेंच, आणि हा पुरोहित दृष्टि वगैरेंनीं व मंत्रातज्ञानीं राजचें आणि राक्षसापासून याच रक्षण करण्यात वाकबगार असे मनु त्याचा सुटय पुरोहित जो अग्नि हा देसाल होतु आहे ही गोष्ट आणि बरील विधान याचा एकवाक्यता आहे आणि आग्नी सूक्तातील दोन दैवीहोतु ह्यांना इधरी पुरोहित असें

म्हणत. दुसऱ्यापक्षां ऐतरेय ब्राह्मणांत असा कडक नियम आहे की, क्षत्रियावचक ब्राह्मण पुरोहित असला पाहिजे; आणि तैत्तिरीय तंहितेंत पराशरकुलाला ब्रह्मा या पुरोहि- ताच्या जागेचा राम मान आहे. कदाचित् यज्ञसंघर्षां विधींत होत याची कामे ब्रम्हाकुडे देणारे हेच पद्धिने पुरोहित असावेत याचें हें चिन्ह किंवा चोतक असावें. पुढळ वेळीं यज्ञ एका विवक्षित मनुष्याकरितां करीत असत. अने किंवा त्यांचिलेले याज्ञिक विधी त्यांचे माग घेणाऱ्या सपे आचार्याच्या फायद्याकरितां करीत असत. परंतु त्याच्यामध्यें जे दीक्षित म्हणजे दीक्षा घेतलेले असत त्यांनाच फक्त त्याचा फायदा मिळत असे. राजाकरितां म्हणून यज्ञ होतच नसत. राजाकरितां म्हणून जो यज्ञ करण्यांत येत असे तो प्रजेच्या फायद्याकरितांही असे हें गरी खरें आहे; तथापि कल्याणार्थ म्हणून जी प्रार्थना करीत तिच्यांत फक्त राजा आणि आचार्य यांचोच नांवें आगत. पेढ्या केव्हां त्यात अभ्यस्त्यक्ष रीतीनें प्रजेचीं शुरेदोरे व शेती याची भरभराट व्हावी असाहि उल्लेख असे.

क व प.—हा शब्द ऋग्वेदांत एकदाच आला असून जुडविंगच्या मताप्रमाणें तो होतू या उपाध्यायाचें किंवा यज्ञाचें नांव असा अर्थ दर्शवितो. रोंप म्हणतो की, हा शब्द विशेषतः असा अर्थ दर्शवितो. पहिल्यानें त्याचा अर्थ दिला नाहीं आणि नंतर मित्रा, नामदं असा अर्थ दिला आहे. सायणाचार्य म्हणतात की, त्याचा अर्थ 'पूजा करीत' असा आहे. ओल्डेंबर्ग म्हणतो की, याचा अर्थ मिश्रित नाहीं. परंतु 'बलीचें हनन करणारा' असा अर्थ अर्ध शकेल.

जे हू, नेष्टा.—ऋग्वेदांत व तदनंतरच्या ग्रंथांत सोमयज्ञाचे वेळीं हजर असलेल्या उपाध्यायापैकी एकाचें हें नांव आहे. यज्ञमानपत्नीच्या कर्मांशी याचा जास्त संबंध येतो.

पोतू.—हे एका ऋत्विगाचें नांव आहे. यज्ञकर्मांत अराधना उपाध्यायापैकी हा एक ऋत्विज झालून याचें नांव ऋग्वेदांत आलें आहे व त्याचा ब्राह्मणांतून वारंवार उल्लेख येतो. परंतु ओल्डेनबर्गच्या मतें पुढील वादग्रस्तांत 'पोतू' हा काही महत्त्वाचा ऋत्विज समजला जात नव्हता. तो केवळ नाममात्र निवृत्त राहिला होता. मुसत्या व्युत्पत्तीवरूनच ठरवावयाचें असतें तर पू० शुद्ध करणें या यात पासून हा शब्द झाला असल्यामुळे असें वाटतें की, योम- पवनाच्या [शुद्ध करण्याच्या] वेळीं याचा सोमाचा स्तोत्रे गाण्याकडे उपयोग करीत असावेत. पोत्र याचा पोषाचें पद आणि सोमाचें मांछें असा दुहेरी अर्थ होतो. ऋग्वेदांत सर्व ठिकाणी 'पोता पावयिता' असा अर्थ केला आहे व तोच योग्य दिसतो.

प्र दा स्तू.—हें नांव यज्ञाच्या वेळच्या एका याज्ञि- काचें नांव आहे लहानसहान यज्ञांत हा काही भाग

येत नाहीं. परंतु हा सोमयज्ञ व पशुयज्ञ गांत भाग घेतानां आढळतो. स्तुतिपाठाच्या ऋचा गातेवेळीं दुसऱ्यात हा एकदाच व पहिल्यांत होण्याचा मुख्य मदतनीस म्हणून सुचें म्हणण्याचें काम करतो. ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथ यांतून हा आपल्या नांवानेंच उल्लेखिला गेला आहे. याला सुद्धा ऋग्वेदांत उपवक्ता म्हटलें आहे व या शब्दाची उत्पत्ति प्रशास्त्याप्रमाणें [प्रिय] वाशा करणें, दुसऱ्या पुरोहितावर हुकूम सोडणें या अर्थात आहे. त्याचें दुसरें नांव मैत्रावरुण असें होतें. कारण त्यानें केलेली स्तुति मुदयतः मित्र आणि वरुण यांनाच जडैश्वर्य म्हटली जात असे. मित्र आणि वरुण हे शब्द ऋग्वेदातहि आढळतात. ओल्डेनबर्गच्या मता- प्रमाणें आशीं सूक्तांतील दोन स्वर्गाय होते हे स्वर्गांतील 'होतू व प्रशास्तू' या अर्थां आलेले प्रतिशब्द होत.

प्र ह्य नू.—हा शब्द ऋत्विज या अर्थी ऋग्वेदाच्या बऱ्याच ऋचांत व तदनंतरच्या वाङ्मयांत नेहमी आढ- ळतो. ऋग्वेदाच्या बऱ्याच ऋचांत तो देवाची स्तुति- स्तोत्रे गात आहे असा उल्लेख आला आहे. इतरत्र उपा- ध्याय हें नांव थाला तस्यें आहे. एक दोनच नष्टे, तर अनेक ठिकाणी उपाध्यायपणा हा एक धंदा होता असें स्पष्ट म्हटलें आहे. त्याचप्रमाणें कित्येक ठिकाणी या शब्दाला एक विशिष्ट अर्थहि आढेच व तो अर्थ म्हणजे 'उपाध्यायचंमंडळाचा एक पटक' हा होय. परंतु यज्ञकर्मांत माग घेणारा उपाध्याय या निश्चित अर्था हा शब्द कोठें कोठें व्यावसायिक वाचवून मात्र बराच मोठा प्रश्न आहे. हा शब्द या अर्थी उपयोगात आला आहे याबद्दल खरी ग्वाही मू० १ रोंप यांनी असल्या प्रकारची स्थळे सोडून काढून दिली आहे. गेल्डनर याच मात्र हा अर्थ बऱ्याच ठिकाणी घेताना फार शंका वाटते. त्याचें म्हणणें असें आहे की, पुरोहित हा साधारणतः ब्राह्मण [संकुचित अर्थात मात्र] असे ओल्डेनबर्गच्या मताप्रमाणें यापैकी बहुतेक सर्व ठिकाणी वदन्—उपाध्याय. [पुरोहित हा तत्वात याज्ञिक चालविणारा सामान्य उपध्यायापैकी बहुधा नसे] यज्ञात काम करीत असे व तें यज्ञाचा होण्याचेंच असें. हें पुरोहि- त्य पुढे ब्राह्मणां जे आले. हा फक्त घडून येण्याचें कारण त्याच्या मताप्रमाणें ऋचाचें महत्त्व उपरोत्तर कमी होत गेलें व यज्ञकर्मांत सर्व व्यवस्था पाहणाऱ्या उपाध्यायावर जास्त जास्त योमा पडूं लागला व तो आपल्या मोक्षिक दक्षीनें पुढाची दुरास्ती फार लागला हें होय. पुढील वाद- ग्रस्तांत हे दोन्ही अर्थ गादी परिचित असे घाले आहेत.

प्र ह्य पुत्र.—'उपाध्यायाचा मुलगा' या अर्थानें काहीं बरेच ऋचांतून हा शब्द उपयोगांत आणला आहे. साय- णाचार्यांच्या भाष्यांत ब्रह्मपुत्र या पदाचा 'ब्राह्मणाचर्यसा' या अर्थी उपयोग केलेला आहे. याचें काम म्हणजे शस्त्र- पटण हें होय. सायणमतानें उपाध्यायाचा मुलगा या अर्थानें हा शब्द आलेला नाहीं.

'श मि तु'—ऋग्वेद व सामाह्न शालेले ग्रंथ ह्यामध्ये 'पश्ची हत्या करणारा' व कधी कधी 'पाकसिद्धी करणारा' असा ह्या शब्दाचा अर्थ झालेला आहे.

'हो तु'—वैदिक यज्ञातला अतिशय महत्त्वाचा व जुना उपाध्याय म्हणजे होतु होय; आणि अवेस्ता मधल्या उपाध्यायाप्रमाणे झोतरच्या तोडीचा तो आहे. औरंगबाब दणतात त्याप्रमाणे हा शब्द हू म्हणजे यज्ञ करणे, आह्वान करणे, या धातूपासून साधला आहे. ह्यावरून असा एक काळ होता की ज्या वेळी होतु हा याज्ञक आणि गायक, सुद्धा होता. पण छंद ऋग्वेदातच होतु याची कामे ठरली होती. त्याचे मुख्य काम म्हणजे शस्त्रांचे पठण होय तो जुन्या काळी राजाचा पुरोहितहि होता पण पुढे हे काम अप्यर्भूकडे गेले.

'प्र ति प्र त्या तु'—ऋग्वेदात्तर संहितेंतातून व ब्राह्मणांतून हे एका ऋत्विजाचे नाव आले आहे हा अप्यर्भूच्या हाताखाली काम करीत असतो. याचा ऋग्वेदात उल्लेख येत नाही. परंतु ऋक्संहितेंत एकदा अप्यर्भू (दोन अप्यर्भू) असा उल्लेख आला आहे. कदाचित् याचा अर्थ पुढील ग्रंथातून आल्याप्रमाणे अप्यर्भू आणि प्रतिप्रस्थातू असा असला. ओल्डेनबर्गच्या मतें येथे अप्यर्भू आणि अग्निध्व उद्दिश्य आश्रित. व त्याचा हा तर्क काहीसा साधार आहे.

'प्र ति ह तु'—प्रतिहर्तृ हे नाव उद्गात्याच्या एका मदत-निचाचे असून सोळा पुरोहितांचे यादीत सापडते. हे ऋग्वेदात्तर संहिता व ब्राह्मण यात आढळते.

'प्र स्तो तु'—हा उद्गात्याचा मदतीस असे. ह्याचे काम प्रस्ताव म्हणणे, किंवा 'सामन्' छंदाची प्रस्तावना गाणे हे होते. ऋग्वेदात याचा नामनिर्देश नाही. ही निव्वळ आकस्मिक गोष्ट असावी. कारण याचे प्रस्तोपतू असे रूप ऋग्वेदात स्पष्ट आले आहे. ऋग्वेदानंतरच्या वाग्न्यात याचे नाव तर अगदी वारंवार येते. प्रस्तोत्याचे प्रशास्तू हे आधीचे नाव आहे असे लुडविग् लुकीने म्हणतो.

यज्ञपात्रे [ऋग्वेद]

अंक (आकडा)	कोश (द्रोणकलश)	द्वि (लाकडीपात्र)
अभिप्रसुर (उद्धर्च)	ग्रह	द्रोण
विशेषण)	पृष्ठाची (सूक्)	नीक्षण (वायु, पळी)
अमत्र	धृताधुती	
अवत (द्रोणकलश)	चमस	पोत्र
असिचन	चम (चमस)	प्रयहन
आहाव (द्रोणकलश)	व्याल	प्रशास्त्र
उखा	उद्ध	भद्राकुल
उल्लख	उय (ग्रह = पात्र-विशेष)	भास्ववनी (उखा)
ऊमण्यापिधान	दर्वि (पळी)	रातिनी (जुहूविशेष)
(वाफ येण्या-साठी आकण)	देवश्रीची (सूच)	पण)
		शुक्र

अमत्रोत्र (पात्र-विशेष)	सूना (सूरी)	सूच	सूच
			हरियोगन
		[तै. सं.]	
अमिहोत्रहवणी	उपांशु	पूर्णपात्र	
अतिग्राह्य	उद्धल्ल	प्राक्षित्र	
अन्तर्याम	ऊष्मणि (आकण)	प्रीक्षणी	
अन्तर्यामपात्र	कपाल	मन्थिन्	
अमत्र	करम्भपात्र	मन्थिपात्र	
आमयण	ग्रह	सुसल	
आज्यग्रह	जुहू	मेदवत् (इडापात्र वि.)	
आदित्यग्रह	दक्षिग्रह		
आतपात्र	दर्वा	यज्ञायुध	
आश्वस्य (विपळा	द्रोण	शुक्र	
च्या आक-	द्रोणकलश	शुक्रपात्र	
वाचे पात्र)	व	शुक्रामन्थिन्	
उखा	सुवा	शर्प	
उदकुम्भ	नीक्षण	सवित्रपात्र	
उदपात्र	पक्षेजनी	स्थाली	
उपभृत्	वासीवत	स्वय	
उपधेय	पात्र	हरिवीरुग	
उपशय	पूतभृत्	हिरण्यपात्र	

[अप्यर्भूवेद]

अमत्र	तिर्यकविल (पात्र वि.)	प्रीक्षणी
आयवन		भुजिष्य
उखा	सुप	सुसल
उपभृत्	दर्वा	विर्गह (मांस पाचक)
उल्लख	द्रोणकलश	
कंस	ध्रुवा	शर्प
कुंभी	नीक्षण	स्थाली
चमस	नीललोहित	स्वय
उद्ध	पंचविल	सुम्
	पवित्र	सुव

'अ म त्र'—याकलेला सोमरस ज्या भाष्पांत ओतीत व ज्यातून देवतेला भाग देत असत ते भाडे.

'उ खा'—ऋग्वेदापासून पुढे याचा अर्थ पाकनिष्प-त्तीचे (विशेषतः यज्ञसंस्था) भाडे असा आहे. हे मातीचे बनविलेले असे.

'च म स'—चमस म्हणजे पेयपात्र. यज्ञाच्या वेळी सोम देवपास याचा उपयोग करीत. ऋग्वेदापासून पुढे याचा उल्लेख बरेच वेळा आला आहे. ते लांकडाचे असल्या मुळे स्थाली हू असे म्हणत. ते उदुम्बरलाकडाचे करीत असत असे शतपथ ब्राह्मणांत म्हटले आहे.

चमू — ऋग्वेदांतील हा शब्द मराठा अभिधित अर्थाचा असून त्याचा सध्या सोम तयार करण्याकडे दाखविला आहे. सिमर म्हणतो की, दिवचनात उपयोग केला म्हणजे त्याचा अर्थ ज्या सोम फळ्यात सोम दाखतात त्या दाबून झाड्यावर सोमाचा रस ज्या भाज्यात ओततात त भाडे असा जो रोंपचा अर्थ आहे तो साधारण बरोबर आहे. अनेकवचनी हा शब्द येतो त्या वेळी असाच अर्थ होतो असे हिलेनॅटचे म्हणणे आहे. कारण तो मागाहूनच्या विधींतील प्रहाराजें झाड्याशी जुळता आहे, आणि कधी कधी त्याच अर्थी तो एक वचनीहि उपयोगात आणितात. काही ठिकाणी तो म्हणतो की त्याचा अर्थ उबळ, ज्यात सोम काढतात तो खल हा अर्थ बरोबर असेल कारण इण्डो-इराणि-याची सोम काढण्याची हीच रीत होती. शतपथ ब्राह्मणांत साधित शब्द या रूपांत हा शब्द आला असून तेथे त्याचा अर्थ प्रेतें ठेवण्याकरिता दगडाचे किंवा विटाचे केलेले स्थान असा आहे.

जुहू — हा शब्द ऋग्वेदात व पुर्वील प्रपात त्रिमेच्या आकाराची पळी—जिच्यातून देवास तूप दिलें जात असे— अशा अर्थानें आला आहे.

दर्वि अथवा दर्वी.—आचा सरा अर्थ पळी असा असून त्याच अर्थी ऋग्वेदात व पुर्वीहि हा शब्द आला आहे परंतु अथर्ववेदामध्ये त्याचा 'सापाची कणा' असा अर्थी उप योग आलेला आहे. सिमरच्या मतें त्याचा अर्थ साप असा आहे.

हु — त्याचा अर्थ साकडाचे घनविलेंलें भाडे, विशेषत सोमयज्ञाचे वेळी उपयोगांत आणिलेंलें भाडे, व कदाचित् हिलेनॅटच्या म्हणण्याप्रमाणें बाळणीतून ओतताना ज्यांत सोमरस घरता येईल असे भाडे असा आहे. तैत्तिरीय ब्राह्मणात त्या शब्दाचा अर्थ साकड असा आहे.

द्रोण — ऋग्वेदात लांकडी द्रोण असा अर्थानें व विशेषत अनेकवचनी हा शब्द आला असताना सोमरस घरून ठेवण्याकरिता केलेली भाडी असा त्याचा अर्थ आहे. सोम रस साठवून ठेवण्याकरिता जें मोठें लांकडी भाडें असे, त्याला द्रोणकलश असें नांव असे. कधी कधी द्रोणाच्या आकाराची वेदीहि केलेली असे.

महाकुल — म्हणजे मोठ्या कुलात जन्मलेला हें पेल्यावि (चमस) नांव ऋग्वेदात आलें आहे. या शब्दाच्या अलङ्कारिक उपयोगावरून काही कुलाचे श्रेष्ठत ऋग्वेदकाळी मान्य झालें होतें असे दिसतें.

शुक्र — के लोकमान्य टिळकाच्या मताप्रमाणें ऋग्वेदात दोन ठिकाणी त्याचा अर्थ प्रद असा आहे. मॅकडी नेलच्या मतें हा अर्थ अगदी असामान्य आहे [तैत्तिरीय संहितेपासून पुढे या शब्दाचा सोमपि पात्र या अर्थी उपयोग होऊ लागला]

घुच — घुच मोठी म्हणजे लाकडी पळी (हिचा उप-योग अर्थात तूप ओतण्याकडे असे) असा अर्थ ऋग्वेद व मागाहून झालेल प्रथम ह्यामध्ये आहे. हिचा दाडा एक कारा—दात लाव असून भायळा हाताच्या पमा एवढा व पळीतून चार पटण्याचे ठिकाण चौनीच्या आकाराचे असे.

घुव — घुवू त्याच्या उलट स्थाल्यातून माव्या पळीकडे (जुहू) नेण्याकरिता उपयोगी पडणारी लहान पळी असा सूत्रप्रपात अर्थ आलेला आहे. उलटपक्षी ऋग्वेदामध्ये सोमद्रव्य नेण्याकरिता हिचा उपयोग होत असे.

यज्ञविशेषानामें [ऋग्वेद]

अतिरात्र	त्रिवदुक	प्रातः सव
अनुयाज	परिवत्सर	ग्रहसव
इष्टपूर्त	पश्चिष्ट	मध्यदिनसवन
इष्टि	पितृयज्ञ	सूक्ताक
कुण्डपाप्य	प्रयाज	

[तैत्तिरीय]

अग्निष्टुत्	घर्म (याग वि)	नवरात्र
अग्निष्टोम	चतुर्विंशतिरात्र	पंचदशरात्र
अग्निषव	चातुर्मास्य	पंचरात्र
अग्निहोत्र (याग वि)	(याग वि)	उत्तराधेय (यागवि)
अग्न्याधेय (याग वि)	छदोम	पष्ठय
अतिरात्र	ज्योतिष्टोम	बह्विष्वदमान (कर्मवि)
अर्वाधर्मेष	त्रयोदशरात्र	त्रिरात्र
अविवाक्य	त्रिप्रत (कर्म वि)	महसव
अथमथ	त्रैधातवीय (यागवि)	रागसूय
अष्टरात्र	ज्यतिरात्र	वरुणप्रसास
अहान	ज्यह	वाजपेय
आयुष्टोम	दर्शपूर्णमास (यागवि)	विश्वजित्
उपयजू	दशपेय	पटत्रिशदान
उपसदा (याग वि)	दशरात्र	सन्न
उभयताज्योतिष	दासायणयज्ञ	सप्तदशरात्र
एकरात्र	दीर्घसत्र	समरात्र
एकोनपंचारात्र	द्वादशरात्र	सर्वतोमुप
गोष्टाग	द्विरात्र	सवपुष्ट
		सर्ववेदस्
		सौत्रामणि

[अथर्ववेद]

अग्निष्टोम	अतिरात्र	उपसदा (यागवि)
अग्निहोत्र	अभिष्टि	एकरात्र
(कर्मवि)	अर्क	कुण्डपाप्य
अग्न्याधेय	अभ्रमेघ	चतुरात्र
(कर्मवि)	उक्थ्य	चातुर्मास्य

त्रिकटुक	प्रकीः	सत्र
दाक्षायण	प्रातःसवन	सत्रसद
द्वादशाह	(कर्मवि)	सद्यस्की
द्विरात्र	राजसूय	सप्तरात्र
पंचरात्र	वाजपेय	सान्नातिरात्र
पशुबन्ध	विश्वमित्	सोत्रामणि
(शामवि.)	विपूवैत	(शामवि.)
पितृयज्ञ (शामवि.)	शतयाज	स्थालीपाक
पौर्णमास	पडह	(शामवि.)
(शामवि.)	पङ्गात्र	
	पोडशी	

[संहिततर]

"बृहस्पतिसव

सर्वचय

यज्ञसामान्यनामै [ऋग्वेद.]

अभिधान	देवहूति	विभाग
अदक्षिण (घ्न)	नमोवाक	विमान
अधिपवर्ग	नार्य	विष्णु
अध्वर	नृपदन	विहव
अनुष्ठान	पंक्तिराधस्	वेन
अभिहित	परीमणि	शेकार
इन्दु	पूर्वहूति	सहोत्र
इष्टि	प्रमापति	समन
उहवि (यज्ञ-समाप्ति)	प्रभमन्	समृत
ऊधन्	प्रातःसव	सव
ऊत	वर्हिय	सवन
ऊतयु	वर्हिय	सत्र
ऊतयुश्	वदन्	सहस्रदक्षिण
क्षेत्र	भर	साति
यहमेधीय	भामन्	सुमख
"धर्म	भुवर्णि	सुयज्ञ
गोराध्वर	मख	स्तोत्रवर्हिप्
त्रेतिनी	मात्रा	स्वध्वर
दिविष्टि	मियेध	स्वाहाकृति
दिविष्टि	"मेध	स्विष्ट
दिविष्टि	मेघसाति	हविष्कृति
द्विष्टि	यजथ	हव्यजुष्टि
द्विष्टि	यजत्	हव्यदाति
देवकर्मन्	यज्ञ	होत्र
देवताति	यामहृतम	होमन्
देवत्रा	विद्य	
देवर्वाति	विधमन्	

[वा. सं.]

अध्वर	ऊत	मेघस्
इष्टि	मख	यज्ञ

यज्ञकृत	सव	हव
	[अथर्ववेद.]	
अध्वर	देव	यज्व
काव्य	पूर्वहूत	स्विष्टि
कत	मख	हव
	[वा. सं.]	

चतुःशृंग	नृपाय्य	विप्रराज्य
----------	---------	------------

यज्ञसाधनै [ऋग्वेद]

अभिधान	त्वच्	"यूप
अरणी	दर्भ	योग (यज्ञशकट)
आज्य	पवित्र	सद् (यामयुद्ध)
आप्यान	परिधि	"समित (ध)
(तीर्थदेश)	पशु	सुना (छिद)
इष्म	पशुसाधनी	"स्वस् (लांकडी)
ऊधस् (सोमा-भिपवर्ग चर्म)	प्रजनन (दर्भ)	सुरी
ऊधस् (हविर्देव्य)	पिञ्जल	हविर्धान (शकट, गाडा)
चर्मन्	"प्रस्तर	
	"वर्हिस्	

[तै. सं.]

अगलोमन्	एकयूप (यूपवि.)	दर्भपिञ्जल (दर्भवे)
"अधिपवर्ग	एधस्	होडे
"अग्नि	ऐक्षवी (रज्जुविशे-धन)	दर्भरतव
अर्कपण	ऐक्षवी	हविष्का
अर्मकपाल (खाप-राचा तुकडा)	ओर्द्वरी (उब-राची मेढ)	द्वादशोद्यम (चिके)
अश्वयुष	कर्ण (कुटलेले)	धनुष
अश्ववाल	सांझ	नवनीत
अश्वशक	"कुण्याजिन	परशु
अथाग्रि	धुर (वस्तरा)	परिधि
(घोल्याचा चाबूक)	शृगुल	पञ्च
अक्षाभिधानी (रज्जुवि.)	प्रावन् (वरनंटे)	पवित्र
अष्टाशुद् (आठ टिपके अस-लेले सोन्याचे नाणे)	चपाल (यूपाच्या टोकात बस-विण्याचे चक्र)	पांसुर
	दक्षिणा	प्रस्तर
	दण्ड (यज्ञदीक्षा)	वर्हिस्
	मेतल्यावर	वत्सना (तृणवि.)
इष्म	यजमानाने	बाण (")
ऊप (क्षार-मुत्तिका)	हावात धारण	शुन (")
ऊजीप (सोमाना चोथा)	करावयाची काटी)	मुद्
	दर्भ	मेखला (घोरी)
		मौन (तृणवि)
		यूपाकल
		यौल

रशना	रक्त	समित्
वस्तीकवपा	शंकरा (चुनरादी)	हविर्पात्र
विषय	शालाका	स्वधिति
विश्रमनस्यछाया	सन्नहन	हिरण्यशल्क
	[अथर्ववेद]	
आमीक्षा	भुजिध्य	वर्पाज्य (पर्वज्य)
कुश	भुरिगूल (दभं)	धारारूप
गुल्गुल	मुञ्ज	आज्य)
(गुग्गुल)	मुद्गल	शम्भा
दभं	मुसल	स्वर
नैर्वाप्य (रवि)	यूप	हवि
वर्धिष्	योषत्र	

[वाजसनेयि सं.]

अभूण	(शतछिद्र पात्र)	सुराधानी
भासन्दी	रामासन्दी	(सुरापात्र)
फारेतर	वायव्य (पात्रवि.)	
कुंभी	तत (वैतसपात्र)	
	[संहितेतर]	
यवित्र	भक्षण	दंष्टक
परिशास		

यक्षिपपरिभाषा [ऋग्वेद]

आहाव	प्रतिगर	धीपद्
दक्षिणा	यजुप्	स्वधा
निविद्ध	वपदकृति	स्वाहा
पावमानी	शंस (संसन)	स्वाहाकृत्
	[सं. सं.]	
षण्मास	इदंमष्ट	दर्श (मन्त्र वि)
अष्टम्वदकार	उग्र्य	दशहोत्र
अतिमोक्षणी	उग्र्यशंसु	दीक्षा
(होमसंज्ञा)	उत्तरवर्हिष्	दीक्षितवाद
अन्वाहार्य	उपवीत	देवभाग
(सहविशेषण)	उपस्तोत्र	देवयजन
आपोनप्रीय	उपहृव	देवयज्या
अवभृथ	उ [मतेवैश्वानर]	धारा
आधार	कृत्	नमउक्ति
आज्यभाग	कृमिमय	नमोवाक
आधान	एकष्टक	नवती
आर्षा	गार्हपत्य	निविद्ध
आवह (आव्हान)	प्राप्ति	पत्नीसंयाज
आप्रथन	चित्रवती	पथिकृत
आद्वगीय	तप्तमत	पर्याप्ति
आहुति	दर्बिहोम	पर्यगिष्ट

पुंस्वती	याज्या	सूक्तवाक्
पुरस्तात्स्वाहाकृति	याज्यानुवाक्या	स्तवयजुस्
पुरोनुवाक्या	रेनी	स्तुतशस्त्र
पुरोदक	वद्	स्तुतस्तोम
प्रयाज	वाजवती	स्तोक
प्रयाजवत्	वात्सप्र	स्तोत्रीय
प्रयाजानुयाज	वात्सपन्थ	स्तोम
प्राचीनावत	वात्सपन्थविद्	स्तोमत्रयक्षिप्त
प्रातरनुवाक्	वैश्वदेव	स्तोमपृष्ठ
प्रातःसवन	वैश्वानरी	स्तोमभाग
प्रायण	वैष्णव्य	स्थेमन्
प्रेष	व्याहृति	स्वगाकृत
प्रेष्य	संस्कृति	स्वगाकार
वद्	संज्ञाव	स्वधा
पुत्रवती	समिद्धती	स्वधाकार
वृहस्पतिवता	समिष्टयजुस्	स्वाहा
ग्रहवाद्य	सर्पराक्षी (कृचा-	स्वाहाकृत्
मनेता	वि)	स्विष्टकृत्
यजमानभाग	सवनमुष्	हवन
यजुस	सामिधेता (कृचा-	होम
यज्ञमुख	वि.)	होपा
यमगाथा		

[अथर्ववेद]

अग्निगु	ह्रस्व	सूक्तवाक
अनुवाक	नारासंती	स्तोम
अनुयाज	परिस्तरण	स्तुकार
आतिगम्य	प्रतिहार	स्वधा
आश्रिय	प्रयाज	स्वधाकार
आहुति	प्राचीनोपवीत	स्वाहाकार
उपहृत	यज्ञवचस्	हिकार
दीक्षित	वपदकार	होम
दीक्षा	वपदकृत	
	[वा. सं.]	

आश्रावय	निवित्	यज
धाप्या	प्रला	ययमामहे

परिभाषा, उपसर्गोक्षरे [सामवेद]

उपसर्गोची व्याख्या सूत्रकार व भाष्यकार पुढील प्रमाणे करितात—अन्यत्रोपलब्धानि संज्ञाक्षराणि अन्यत्र निवि-
र्यते (सायण). एतदेव विवृणु शब्देनोच्यते (आश्व. सू. ६.३).

दिवोन	मुगुर्न	यातिर्न
नव्यत्र	मतिर्न	स्वन
प्रवह	मित्रोन	हरिह

वेदिनामै [ऋग्वेद]

इळा	धरोमाणि	निधानी
तत्त्विल	नामा	नेदि
रोहना	नामिणी	शया

[ते स]

इळा	नामि	वेदि
विपणा		

१ राजसूय — तैत्तिरीय संहितेत, अथर्ववेदात आणि नंतरच्या वाङ्मयात ज्यात अभिषेक वेला जातो अशा एका यज्ञाचे नाव आहे. शास्त्रामध्ये या विधीचे बरेच उदाहरण कथन दिले आहे परंतु त्याचे मुख्य स्वरूप ब्राह्मणामध्ये रेखाटलेले आहे आणि त्या विधीच्या प्रसंगी म्हणावयाचे मंत्र यजुर्वेदाच्या संहितेत दिले आहेत. सामान्य विधाधियाय या यज्ञाच्या प्रसंगी लौकिक विधीही करीत अशाविषयी उल्लेख सापडतात. जडाहरणार्थ राजाला त्याच्या दर्जाची वस्त्रे घालीत, आणि राजसत्तेची धनुष्यबाण ही ओ चिन्हें तो त्याच्या हाती देत, नंतर त्याला अभिषेक करीत, नंतर तो एखाद्या नतेवाईकाच्या लव्हय्याक गाई हरण करी, किंवा एकाद्या राजन्याशी लडूपट्टीचे युद्ध करी नंतर तो फासे खेळे, व तेथे तो हरत असे. आपण सर्व जगाचे मालक आहोत हे दाखविण्याकरिता तो आकाशाच्या सर्व दिशांकडे गाई, व व्याघ्राचे बळ आणि पुढारीपणा दाखविण्याकरिता तो व्याघ्रचर्मोवर उभा राही. ऐतरेय ब्राह्मणात अभिषेक राजाची मादी दिलेली आहे. तेथे इद्राच्या अभिषेकाला महाभिषेक म्हटले आहे. शतपथ ब्राह्मणात आणि शांखायन धै तसूत्रात अश्वमेध करणाऱ्यांची यादा दिलेली आहे तिच्याशी ही जुळते.

राजपेय — तैत्तिरीय संहितेत याचा उल्लेख असून शतपथ ब्राह्मण व पुर्वे झालेल्या प्रयात ब्राह्मण आणि क्षत्रिय धार्मीक करण्याच्या यज्ञाचे हे नाव आहे. हाच ब्राह्मण प्रयात असे म्हटले आहे की, हा यज्ञ राजसूय यज्ञापेक्षा थोडा आहे. पण इतर सर्व ग्रंथ एक मताने असे म्हणतात की, हा राजपेय यज्ञ करणारा जर ब्राह्मण असेल तर हा यज्ञ बृहस्पतिराव यज्ञाच्या अगोदरचा (म्हणजे कम महत्त्वाचा) यज्ञ आहे. यज्ञ करणारा जर क्षत्रिय असेल तर तो राजसूय यज्ञाच्या अगोदर करावयाचा यज्ञ आहे, व खद्द शतपथ ब्राह्मणप्रमाण हे कमूल आहे की, बृहस्पतिराव व राजपेय यज्ञ हे एकच आहेत या यज्ञातील मुख्य भाग म्हणजे रथाची शर्यत होय व हात यज्ञ करणाराला यथा प्राप्त होतें शांखायन श्रौतसूत्रावरून अस. दिसतें की, हा यज्ञ काणाहि आर्याने करावा. हिसेबेटची ह्या राजपेय यज्ञाचा मीक लोकांच्या ओलिंपिक खेळाशी तुलना करण्यापर्यंत मजल गेली आहे. पण अशी तुलना करण्यास फार मोठी

बागा आपणावळ आहे. आर्य लोकात रथाची शर्यत लावण्याची मूळची चाल होती तिच्या सुधारून वाढविलेली आवृत्ति म्हणजे हा यज्ञ होय व हा यज्ञ केला म्हणजे तो करणाऱ्याला ह्या यज्ञाच्या प्रभावाने यश मिळतें वास्तविक पहाता राजपेय हा एखाद्या ब्राह्मणास अगर क्षत्रियास पुरोहितत्वाचा अगर राजपदाचा अभिषेक होण्यापूर्वी त्याने करावयाचा यज्ञ, असे जे एग्लिंग म्हणतो ते खरे दिसतें. कुरुवागपेय हा यज्ञ त्यावेळी विशेष प्रसिद्धीस आलेला होता.

सर्वे वेदः — तैत्तिरीय संहिता व ब्राह्मणग्रंथ ह्यामध्ये ' जगाम्ये यजमान आपले सर्वेव उपाध्यायाना देतो तो यज्ञ ' किंवा ' एखाद्या माणसाची सर्वे मिळवत ' असे याचे दोन अर्थ आलेले आहेत.

विपूवत् — अथर्ववेद व तदुत्तरचे ग्रंथ ह्यामध्ये वर्षभर टिकणाऱ्या सत्रातला मध्यमदिन असा याचा अर्थ आहे. ' स्त्रीकाम्य टिळकाच्या मताने विपूवना शब्द अर्थ ' ज्या दिवशी रात्र व दिवस सारखे असतात तो दिवस म्हणजे विपू दिन होय, व हाच खरा अर्थ आहे. पण हे मत अद्यापि प्राज्ञ ठरले नाही. विपूवन हा शब्द अथर्ववेदग्रंथांमध्ये एका पराच्या वर्णनात आलेला आहे. ह्याचा अर्थ छपर्याचा दांडा किंवा आठे असा दिसतो.

बृहस्पति स व — हे एका यज्ञाचे नाव आहे. तैत्तिरीय उपनिषदाप्रमाणे जो उपाध्याय पुरोहित होऊ इच्छितो तो ते पद या यज्ञाने मिळवितो. आश्वलायन श्रौतसूत्राप्रमाणे राजा राजसूय यज्ञ करीत असता उपाध्यायाने वाजपेयानंतर हा यज्ञ करावयाचा असतो. शतपथ ब्राह्मणांत, लवटपट्टी, बृहस्पतिसव व राजपेय हे एकच असे म्हटले आहे. परंतु हे साम्य खास पुरातन नव्हे.

सर्वे वः — ऐतरेय ब्राह्मणांत एका टिकाणी हा शब्द आलेला आहे. तो कौपीतकी ब्राह्मणातही असून ह्या टिकाणी देव सर्वचरी नावाचा यज्ञ करीत आहेत असा संश्लेख आलेला आहे. पीटसर्वगोशाप्रमाणे हे एका मनुष्याचे नाव असावे हे एखाद्या स्थळाचे नाव असेल किंवा विशेषण सुद्धा असण्याचा संभव आहे. ऐतरेय ब्राह्मणात सायणमताने सर्वच हे एका स्थळाचे नाव आहे.

वमं — अश्विनाजा देव्याकरिता दूध ज्या भाव्यात नापवितात ते भांडे असा अर्थ ऋग्वेदात व नंतरच्या ग्रंथात आहे. ह्या शब्दाचा व्यावहारिक अर्थ दूध किंवा दुसरे काही तरी तापविलेले पेय असा अर्थ होतो. प्रयोग शास्त्राप्रमाणे हे एका विधीचे नाव आहे (वेदविद्या पृ. १२४ व १२५ पहा).

मेघ — ऋग्वेदाच्या वालखिल्य ऋचेंत हा शब्द आलेला आहे. परंतु अर्थ सदृग् आहे. पीटसर्वगोशाप्रमाणे हे एका यज्ञाचे नाव आहे. यज्ञासाठी सामान्यतः मेघ असे म्हटले आहे.

प्र. स्तं २.—‘ऋग्वेदात् व तदनंतराच्या प्रपात याचा अर्थ ‘यज्ञप्रसंगी वसण्याकरिता गवताचे विणलेले आसन’ असा आहे.

१० व हिं सु.—हा शब्द ऋग्वेदात् आणि नंतरच्या ग्रंथांत वारंवार आला आहे. याचा अर्थ गवताचा विडाणा, चटई (अथवा सुसते दक्ष) असा आहे. अथे देवांनी आग्राहून होई त्या ठिकाणी हो अंशरीत असत.

११ यु. प.—ऋग्वेदात् व नंतरच्या ग्रंथात याचा अर्थ महत्तम असा आहे. यालाच यज्ञातील पदवी दिल्या जाणाऱ्या पश्या घोषांत असत. ऋग्वेदाप्रमाणें (१. ५१, १४) पराच्या खावालाहि हें नाव होतें.

१२ सु. नि. पू.—ऋग्वेद व तदुत्तरचे झालेले ग्रंथ ह्यांमध्ये विस्तृत पेशीव्याकरितां रूपांन असा त्या शब्दाचा अर्थ आहे. गेहान्तराच्या सत्तांन एका ठिकाणी, त्या शब्दावरून पुढे प्रसिद्ध झालेल्या अग्निप याचाच्या ऋषिगवाचा बोध होतो.

१३ त्व. व.—ऋग्वेद व तदनंतरचे ग्रंथ ह्यात त्याचा अर्थ खांष किंवा अगदीं घोषवर अर्थ म्हणजे यज्ञांतलाची किंवा यज्ञाची दखणी असा आहे.

१४ अ. पि. प. ण.—सोम दावण्याकरिता ज्या दोन फळ्या उपयोगात आणितात त्यांच्या अर्धी ह्या दोन अथिपवनाचा उपयोग केलेला आहे असें रोंप आणि तिमर झणतात. तथापि हिंदेनैत त्या विधीवरून म्हणतो की, त्या फळ्या एकावर एक ठेविल्या नसून एका मागे एक अशा ठेविलेल्या असत व त्याच्यावर दगडांनं छेद झडत. ही मीमांसा श्याच्या शब्दाचा अर्थ केल्यास घोषवर आहे असें सिद्ध होतें. आणि त्याचा अर्थ विशेषण धरून बरी केला तरी घोषवर नमतो. परंतु दक्षिणेंत सोमाच्या काळ्या पाहिल्याने कातच्यावर ठेविलात आणि त्यावर दोन फळ्यांनैक एक ठेवून दगडांनं ठेंवतात. नंतर त्या काळ्या बाहेर काढून पहिल्या फळ्यावर ठेऊन त्यावर दुसरी फळी ठेविलात अशी रीति ह्यांनं पाहिली आहे.

१५ अ. धि.—अग्नि म्हणजे खनिज. वेदामध्ये वारंवार येणारा हा शब्द आहे शतपथ ब्राह्मणात त्याचे निरनिराळे प्रकार आणि पदार्थ सांगितले आहेत हें गांस, उडुम्बर किंवा निरंकृत याच्या हाकडाचे करितात. तें एक क्षत लाव असतें. तें पोकळ असून त्याच्या एका किंवा दोन्ही बाजूंस लोखण धार असतें. त्यावरून असे दिसून येईल की, बायें, कडेची आणि बरवी बाजू कोणत्या तरी धातूची केलेली असतें. अग्नि झणजे कुदळीसारखें खणण्याचें साधन.

१६ कु. प्या. नि. न.—काळविडाचे (कृष्ण) वतने असा याचा अर्थ आहे. त्याच्या धार्मिक बाबतीतील उपयोगावरून त्याचा उद्देश मागाहूनच्या संहिता व ब्राह्मण यांत न्यायच वेळां झाला आहे.

१७ ह. पि. न.—‘हवि ठेवण्याचें स्थल’ ह्याचा मूळचा अर्थ पणार सोमवल्ली दावून रस काढण्याकरिता वेळी जात

असे तो गाडी. नंतर ज्या ठिकाणी सोमरसाचे चटक ठेवले जात तो आगा (हविर्धानमंडप) असा अर्थाने हा शब्द प्रचारात झाला.

१८ ध. वि. त्र.—शतपथब्राह्मणात आणि तैत्तिरीय आरण्यकात याचा अर्थ ‘यज्ञकुडातला अग्नि प्रकुळ करण्याकरिता कच्च्या शिंया कमावलेल्या कातझ्याचा पेशा’ असा आहे.

१९ प. रि. शा. स.—अग्निंन्दासून यज्ञांतली कडई काढण्याकरितां उपयोगी पडणारा विमळ्याच्या आकाराचे हत्यार असा याचा अर्थ आहे.

२० मे. ह. प.—हविःपदार्थ दबळण्याकरिता ब्राह्मणांत निर्देश केलेल्या हाकडाच्या कळप्याचें नाव.

२१ वे. ष. क.—शतपथब्राह्मण मध्ये यक्षिम पशु गळा दावून मादण्याकरिता केलेला गळपास असा अर्थाने हा शब्द आलेला आहे.

२२ द. धि. शा.—हा शब्द ऋग्वेदात् व मुदील ग्रंथांत आलेला असून त्याचा अर्थ यज्ञाच्या वेळां सुवाच्यायांनी दिलेले दान असा आहे. हें दान म्हणजे बहुप्रसवा धेनु. ऋग्वेदात दानस्तुतीत या शब्दाचें फारच महत्त्व वर्णिलें आहे व हे महत्त्व ब्राह्मणग्रंथात तर जास्तीच वाढत चाललें. एक गोष्ट अशी लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे की, हा जो दानाच्या वातूचा उद्देश केलेला आहे त्यात गाई, घोडे, बैल, ऊंट, दागिने व साधारण्या जंगम मालाशिवाय जमिनी सारख्या स्थावर मिळकतीचा विषयूळ नामनिर्देश नाही. शतपथब्राह्मणात दक्षिणा म्हणून जमिनीचा उल्लेख केलेला आहे. पण अशा दानात ब्राह्मणप्रधाची सुजीव संमति नाही. कारण सगोत्रांच्या संमतीशिवाय जमीन दुष्कृत्यावर दावण्याची नाही असा प्रचार सुरू झाला असावा.

२३ नि. हि. द.—देवाच्या सन्मानार्थ असलेल्या प्रार्थना-प्रथामध्ये असलेली आर्मात्रित देवतेची घोडवयात प्रार्थना म्हणजे निविद होय. ब्राह्मणग्रंथात सत्त्वामध्ये घातलेले म्हणून या निविदाचा वारंवार उल्लेख आलेला आहे. ऋग्वेदात जी खिल सूर्य आहेत त्यामध्येहि बरेच निविद आहेत. पण असे संक्षिप्त सूत्ररूपाचे निविद मात्र ऋग्वेदात होते की नाही याबद्दल शंकाच आहे. तरी पण ऋग्वेदसंहितामध्ये निविद शब्द वारंवार आला आहे. पण ब्राह्मणग्रंथातल्या प्रमाणें विशिष्ट अर्थाने बघें. मागाहून झालेल्या संहिताग्रंथात हा विशिष्ट अर्थच रुढ झाला आहे.

२४ पा. व. मा. नी.—ऋग्वेदामध्ये नवव्या मंडळात सोम-पवमानसंघर्षाच्या (स्वतःला शुद्ध करणाऱ्या) ऋचा असा याचा अर्थ आहे. हें नाव अथर्ववेदात, मागाहूनच्या ग्रंथात व कदाचित ऋग्वेदांतली एका सूक्तात आलेलें आहे.

२५ य. जु. प.—वेदकालीन पाळ्यात ऋद् आणि सामन् याच्याद्वारे हा निराव्य दाविला आहे. यजुः हा यज्ञाच्या

वेलेम म्हणावयाचा मंत्र आहे. याला गद्याचे किंवा पद्याचे रूप असू शकेल.

^{१०} उ प नी त.—यज्ञाच्या वेळी साध्या खांद्यावर माझ-
गांनी घालावयाचे जानवें. त्याचा तैत्तिरीय संहितेत व द्वापरा-
णांत उल्लेख आलेला आहे. कै. छा. टिळकाचें म्हणणे
असें आहे कीं, हे मूळचें जानवें नसून वरून किंवा गृध्रचर्म
होतें. हे म्हणणें संभवनीय आहे.

^{११} पुरोनुवाक्या.—‘यागारेभी म्हणावयाचा मंत्र’. ही
पारिभाषिक संज्ञा आहे. पुरोनुवाक्येन परमेधरास हवन
स्वीकारण्यास निमंत्रण करावयाचें असतें. यानंतर राज्या
होते व ती अग्निदानाद्वारेण होते. अशा प्रकारची अग्नि-
मंत्रणे फार आदि प्रसंगी म्हणवेदात आढळतात असें
शोल्तेनबर्गचें म्हणणें आहे. ती पुढील वाक्ययात आढळतात.
प्रत्यक्ष पुरोनुवाक्या हा शब्द मंतराच्या संहितात व द्वापरांत
आढळतो.

^{१२} पुरो रुक्.—ही पारिभाषिक संज्ञा काही विविध
निषिद्ध मंत्रांची आहे. सकाळी रात्रे किंवा त्याचा काही
भाग म्हणण्यापूर्वी आयुष्य व प्रज्या शस्त्रपदनप्रसंगां प्रातः-
कालच्या सोमहवनान्त्या वेळेस हे मंत्र म्हणत असत.
मगहूनच्या संहिता व द्वापरास यातून पुरोरुक् आढळून
येतात.

^{१३} प्राची ना वी त.—आर्य लोक उजव्या बाजूवरून
काच्या हाताघाली अशातहून जानवें धारण करीत
असत हे उघड दिसतें. कारण प्राचीनावीतिम् हें
वाक्य असें जानवें धारण करणाऱ्यास दिवें. परंतु छी.
टिळकाच्या मतें हा शब्द आनभ्यास उद्देशून नसून उपरण्यास
उद्देशून आहे. तैत्तिरीय संहितेत निर्वात, प्राचीनावीत व
उपवीत असे तीन शब्द आलेले आहेत. सत्यणाचार्यांच्या
मतें हे शब्द जानवें किंवा वरून घेण्याच्या वेळेस यें व्याव-
याचें हें श्रुतिवातात. मायणाचार्य म्हणतात—यज्ञोभाषपि
आहू भ्यभूतो संतौ गृह्णन्नेन नखेण वा वीरते संवृतावा-
स्थादितो क्रियते तस्मिन्निमित्तम् । प्राचीनी दक्षिणी पादुराधी-
यनेऽपरताक्रियते यत्र तत्प्राचीनावीतम् ।

^{१४} त्रै प्य.—हा उपासने संबंधी शब्द आहे व त्याचा
अर्थ ‘आहूतान’, घालावणें, सूचना, धरना आहे. हा शब्द
द्वापरास आणजे संहितास यासमर्थ वारवार आढळतो.

^{१५} या उषा.—यज्ञावेळेस म्हणावयाचे मंत्र. संहितेत
आणि द्वापरांत या शब्दाचा उल्लेख आहे.

^{१६} या ह्रीं.—ऋग्वेदांत याचा अर्थ अग्निदेव असा नसा
आहे. अनुशसुक्त पक्षी या कुंडावर पसून येत म्हणून त्याची
प्राथम्यता करण्यात येते.

^{१७} या वा स.—नदाल या शब्दाचा अर्थ यज्ञसंस्कारातील
संकीर्ण अथवा संकीर्ण वरून असा आहे व हा शब्द ऋग्वेद-
दापातून पुढें सादरेत्या मंत्रांत असा अर्थानें वापरला आहे.

शतपथब्राह्मणांत एका ठिकाणी चंपाल गोधूमांनी (पिधानें)
तयार करावा असें सांगितलें आहे.

यज्ञसंबंधी किरकोळ [कवेद]

अकटु	दामध्वर	यत्त
अष्टमस्तु	दिविनय	यज्ञन्य
अदभुतस्तु	इरोप	यज्ञप्रिय
अनवप्ररापस्तु	देवयज्ञा	यज्ञमन्त्र
अभ्यययज्वन्	इप्स	यत्तस्तु
अभितस्तु	धुमिस्तु	वरंयक्तु
अयज्ञसाव	नाराहीशी	वृषमन्त्र
अवभृथ	नृक्सावि	शतकटु
अवाद्	पव	शतस्तु
अभ्रन्	पूर्त	अदमनस्
अष्टयज्वन्	पृथयज्वन्	संवसन्
आयश्रि	बलि	शंभूतकटु
आग्नी	मज्ञाकार	संदोत्र
आहुति	मज्ञी	साधोदिष्ट
इष्ट्यामन्	मज्ञाग्न	सामन्
कटुकु	मखस्वन्	सोमधान
गृहमथ	मखस्तु	स्वप्
जारयन्मथ	मयंथी	स्वप्
तायमान	यसभृत्	हविष्य
दक्षिणावाद्	यक्षिन्	होतुसदन

[त्रि. छं.]

अमेपानी	सलसलशुल	देवायुव
अम्वतोवैशानर	(यूप वि.)	हसद
अपषादितु	कर्णाग्रदत्त	(पात्रवि.)
अप्रयाग	(वर्मवि.)	द्विपात्र (पात्रवि.)
अप्रसत	कर्णवत्	धारा
अवयवन	(वेदिवि.)	धृवाक्षिति
अविमत्	ऋतचित्	इक्वोनि
आप्रयगात्र	ऋतायुध	नखनिर्मित
आत्मदक्षिण	भूतपदी	(हविर्वि.)
आत्मानिष्कमण	भूतसद	नवाधि (यूपवि.)
आसद्	भूतासुती	नारी (अग्निवि.)
अक्यगोभिन्	चतुस्तक (पात्रवि.)	निष्कृताहाव
अक्यामद	विभ्रतगत्	(यज्ञस्थलविशे- षण)
उत्तम	तेजोदा	परिवी
उदाव	त्र्यंश (हविःपदार्थ वि.)	परिमयी
उपयामगृहीत	(ग्रहवि.)	(पात्रवि.)
उपरसस्मित	दशर्यम्	परिधवस्
उपरिष्ठत्वाहा-	देवदूतम्	(पात्रवि.)
वृति	(पात्रवि.)	पावतेयो

पुरस्ताद्भाग	युवति (आहुतिवि.)	सिंहि [वेदिवि.]
पुरोडाशिनी	यूपवत्	सुगोप्युयमानवि]
(इष्टिवि.)	विश्वज्योतिस्	सुयामी
पुष्टि	विश्वराज्	सुयम [प्रहवि.]
पृथिविसद	वेणवा (अग्निवि.)	सूमीय [प्रतिवि.]
(प्रहवि.)	व्याममात्री (,)	सूपावसाना (इडा
प्राणग्रह	शमीमयी (समि-	वि.)
(ग्रहनाम)	ध्रुवि.)	सोमवामी [सोस-
प्रायणीय	शस्मय (बर्हिवि.)	ओकणारा)
(चरुवि.)	शक्रेतव	स्तूप
भृष्टभावन्	शुकवत्	स्वगाकृत (यूपवि)
ग्रन्थचोदन	शुकाम	स्वयदेव [बर्हिवि.]
(सोमवाहक-	श्रुतसद (प्रहवि.)	स्वयमातृष्ण
यलीयदविशे-	सन्नाभिमित्	स्वयंकृत
पण)	सदावृष	स्वस्त्यशीन [यज्ञ-
प्रक्षिप्त	सपत्नसह	प्राप्ति)
मेदस्वत्	सपरनहन्	स्वामयण
(इडाविशेषण)	सम्भार	हविरय [हविर्भ-
यज्ञमानदेवत्य	समिप्	क्षण]
(प्रहवि.)	सद्युष्ण (यज्ञवि.)	हव्यवाग्नि [हवि-
यज्ञवाह्य	सहस्रदक्षिण (यज्ञ-	शीन]
(यज्ञभूमिवि.)	वि.]	हिकर्तुं
यज्ञवेशस्	सहस्रष्टुष्टि (स्फप	हिरण्यमूर्ध्नि
(यज्ञनावा)	वि.]	शन्तु
यज्ञशमल (भयज्ञ)	सहस्रवीर्य	होत्रीय
यमी (बोदोव.)	सहस्रति	

[अथवेद]

अभिपान	जीववर्हिस्	प्रमन्दती
अतिसर (यज्ञ	(यागवि.)	प्रयक्षु
पार पाठण्या-	तौल (हविर्वि.)	बर्हिष्मत्
साठी केलेले	इरिष्टि	मधुमत्तम
प्रयत्न)	देवयजन	मेघ्य
अधिपवण	दैव	यातुधानक्षयण
अभिष्टि	वीरण	वर्षोज्य
अभिपारित	निधन	वायव्य
अवय (यागवि.	पंचीदन	विदध्य
आर्द्रपवित्र,	परिवेष्ट	भूष्णबर्हिस्
आमुति	पाकधलि	मत
आहृतयज्ञकतु	पात्रहस्त (यज्ञ-	शतपार (तुपाच्या
इन्द्रकृत	मान वि.)	नदीचे विशे-
कृतस्पृश	पुसुपुत्र (प्रावा)	पण)
धर्मदुष्	वीर्णमासी (याग-	शतपवित्र
पतुर्होत्	वि.]	संस्तब्ध
	प्रदक्षिणित्	संहोत्र

सदोहविर्घोन	सुस्वि (चागला	हव्य
सजममान	सोम कुठारात)	होतृसदन ,
सुकर्मन्	सुहृत	होत्र
सुसंव	स्वध्वर	होत्राविद्
	हविस्	होत्रिय

यज्ञविषयक किरकोळ विशेषण [ऋग्वेद]

अनुमुख	मित्रन्तु	(यज्ञसाधन-
(यज्ञमान)	त्रियर्हिप्	ज्ञानसहित)
अभिष्टिकृत	ददुप्	सहस्तीम
अभविष्णु	(यज्ञकरणारा)	सहस्रीर
आनमान	दाशध्वर	सहस्रमाव
आशिर	(दत्तहविष्क)	सुचक्षस्
(यज्ञफल)	दीर्घश्रुत	सुवर्हिप्
इष्टकृताहाच	द्रोण्य	सुयज्ञ
इष्टा	(यूपार्हपद्य)	सुहव
उरुक्षय	पुद्ग्रेय	स्ताण्वर्हिप्
(यज्ञमान)	पुद्गेय	स्तोमवाहस्
नृगसाप	गुरुवा	हव्यस्यद
नृतस्पृश	पुनवन्धनी	हवीमन्
नृतेजा	मियेष	हव्य
कनुप्र	(यज्ञमान)	हव्यसूद
कनुवित्	मेघ्य	हस्तपृष्ठा
गर्भ	विमान	हस्तपृष्ठ
गृमीतताति	(कर्मसाधन)	होतृमत्
धर्मसद्	शुकपुत्रव	होतृधूर्य
पूतपुत्र	सचप	होत्रवाह
जीवयाज	सहस्रम	

यज्ञविशेषण [तै. सं.]

अभिष्टोमप्रायण	धनसाति	सदपृष्ठावाच
अच्छेदोम	परःसामान	साहात
अध्वरकृत्प	पाकयज्ञ	साशीक
अरिष्ट	प्रयत्	सुकृत
अयजुष्क	मत्प्रायण	सुहवस्
असत्र	महान्तपत्	सेन्द्र
असाम	यज्ञपदस्	स्वध्वर
अपिशर्पर	यज्ञसुत	स्वादीय
उत्तसत्रयज्ञ	शतदीय	स्वादु
गोसनि	समेघ	स्वाहुत
न्यावृत्	सरस्वात्	स्विष्ट
देवचक	सर्वेदेव्	स्विष्टि
देवसत्र	सर्वेस्तोम	
क्षिन्न	सलोम	

पूतं अथ वा पूति-हा शब्द ऋग्वेद म तदुत्तर ग्रंथ
ह्यामध्ये आढळतो. याचा अर्थ उपाय्यामास त्याच्या कामा.

बद्दल दिलेले वक्षांस असा आहे. ऋग्वेदात (६.१६,१८) या ठिकाणी आलेल्या पूर्त शब्द सायणाचार्यांच्या मते विशेषण असा आहे व त्याचा अर्थ 'पुरुन उरगारे' अतएव व्यापक' असा ते घेतात ऋग्वेदात [६.१३,६] या ठिकाणी आलेल्या पूर्त शब्दाचा अर्थ सायण भाष्यात 'परिपूर्ण' असा दिला आहे. व ऋग्वेद १०.१०७,३ या ठिकाणी सायणभाष्यात पूर्त याचा अर्थ पालनी किंवा प्रविष्टी असा केला आहे

१ वलि.—हा शब्द ऋग्वेदात अनेक वेळा येतो त्याच प्रमाणे पुढील ग्रंथातहि तो वारंवार येतो त्याचा अर्थ यज्ञातील हवन 'किंवा' 'राजाला कर देणे' असा होतो. क्षिप्रच्या मते दोन्ही प्रसंगांचे समर्पण आपलुपणीच असे. तो व्याख्याशी टेंसिटसच्या ग्रंथात आलेल्या अशाच जर्मन प्रकारची तुलना करितो. त्या प्रसंगां त्या जातचे राजे वक्षीस म्हणून दिलेल्या वस्तु स्वीकारीत असत परंतु हा काही नेहमीचा कर नसे. परंतु अशा मताला कोणत्याच प्रकारचा आधार नाही. राजाचे विशेष हक्क उत्पन्न व्हावयाला प्रथम लोकांची स्वसंतापाची कुरंगे कारण झाली असली 'गृहिभेत' यात धाकाच नाही. परंतु वेदात उल्लेखिलेले लोक जेते असल्या जुळे ते त्या स्थितीत असतील असे संभवत नाही. वेदकालीन आर्यांचे आपल्या देवाविषयीचे धोरण समर्पणाच्या बाबतीत स्वसंतापाच्या देणग्याशी व तसेच कामाराशी अगदी जुळते होते. परमात्म्याच्या बाबतीत मात्र वलि याचा अर्थ करमार असा ऋग्वेदातहि केला पाहिजे असे क्षिप्रहि कबूल करितो.

२ संहोत्र.—हा शब्द ऋग्वेदात एकदाच आला असून ऐतरेयब्राह्मणा मतात तेथे त्याचा अर्थ चाला किंवा संप्रदाय असा आहे. उदाहरणार्थ विधीच्या शिष्याचा संप्रदाय.

३ स्तूप.—ऋग्वेद व सागाहून झालेले ग्रंथ ग्रामध्ये याचा अर्थ कोक्याच्या अगदी वरचा भाग दाखावेणारी घोंडीची गळ असा आहे.

यज्ञकरणारे (तै. छं.)

अर्धुमस	त्वडिवाचन	पुष्टिपति
अवष्टुष्ट	दम्पति	प्रयज्यु
अपज्ज	दर्शपूर्णमासयाजी	प्रयक्त्व
अपायान	दीक्षापति	यद्युयाजी
अमाह्मणाक	दीक्षित	प्रक्षकृत्
अरिष्ट	देवदूत	यजनीय
अर्चित	देवभक्त	यज्ञपति
अमरय	देवयु	यज्ञविश्रष्ट
अयपपात्र	धृतमत	यज्वन्
अपयज्ञ	नेमापित	यष्ट
शुश्रूष्याथ	परिवरी (यजमान	याममात
श्रुमंभिन्	परनी वि.)	धत्तामनस्
विप्रोति	पुष्ट	संवरसरयत्

सत्रिन्	सुगाहंपत्य	सोमपांथ
समानदक्ष	सुष्टुपति	सोमयाजी
सशीर्ष	सुपानी	स्वरण
सहमान	सुमुखस्यमान	हविर्पानी
सहस्रशानि	सुप्रयु (यजमान-वि)	हविष्कृत्
वहस्रयाजी		
सामन्	सुप्रत	

यशिय विशिष्टस्थले [तै. छं.]

अंतर्वेदि	गर्तमित्	यजमानायतन
अन्तःसद	चालाल	वेदि
अरण	दक्षिणसद	वेदिस्तमित
आग्नीर्गोत्र	दीक्षितविमित	वेद्यन्त
आवपन	नाभि	सद
उत्तरवेदि	प्राचीनवक्ष	सौदक
उत्तरसद	बहिःपराधि	स्वर्णवाह्य
उपरव	बहिर्वेदि	स्वयंकृत
ऊवप्य	मार्गालीय	हविर्पान

सोमनामै [ऋग्वेद]

अद्यु	सुरापेय	सक्षन्
अन्धस्	दुग्ध	मद
अन्न	द्रव्य	मपु
अमृत	नियव	रस
आशीर्वन्	पर्वतावृष्ट	वनस्पति
इन्द्र	पितृ	वेना (सोमपत्नी)
मिरीष्ट	पांशु	सोम
चमस	पूर्वपाद	

सोमविशेषणै [ऋग्वेद]

अग्नीत	इष्टयामा (इष्टग-यामन)	गोम्योष
अग्रभोति		गौरभस्
अग्नेय	उत्तमाम्य	गोधीत
अक्षोदस्	उपस्तुत्	गोपा (गपांशोता)
अत्युर्मि	उरुष्य	चमूयत्
अदिदुग्ध	ऋतुगुन्	चक्षीय
अनभिगस्तु	ऋदूदर	चित्रवर्हिष
अभिगीत	ऋषिपाह	शम्भसुत
अभिगीरितप	ऋषिसान	श्वत्
अभ्युन्दत	क्षयदीर	शंवयन्ध
अवपान	क्षैत	तीनसुत
अश्वरथ	गयसाधन	तृण्यु
आपान	गवाशिर	तृप्ताशु
आपीत (पातवर्ण)	गोक्षभीक	त्रिपृष्ठ
इन्द्रपीत	गोमिन्	व्याशिर
इन्द्रमादन	गोमीरा	ज्युदाय

दध्याशिर	मन्द्राग्रनी	शरुमात्
दुःसह	मर्जे	शुचिवन्धु
देवजात	मर्मृगान	शुचिवत्
देवपान	मह्वित	थद्धान
देवमादन	यज्ञधी	संबृक्षधृष्टु
देवाची	युवायु	सत्यकर्मेन
देवाग्न्य	रक्षोहन्	सत्यमुम
द्वयित्यु	रजस्तुर	सनद्रयि
धर्मेजय	रयसंग	सभासाह
धीमप	रस	समद
धीजवन	रसाप्य	समद्वन्
धीजु	रसाशिर	समन्नु
निजुप्पुग	रसिन्	समाशिर
नूमादन	रक्षणि	सहस्रधार
नृग्न्यवर्धन	वनकक्ष	सहस्रनीति
नैशुत	वयाकिन	सहस्रपाम्
पयोवृष	वराह	सहस्रमर्गस्
पवमान	वरिवोधातम	सहस्रभुष्टि
पावक	ववर्जुषी	सामन्य
पूर्वसु	वाजगम्य	सुत
प्रियसास्	वातापि	सुतपेय
प्रियस्तोत्र	विभूवसु	सुत्वन
बहुलान्त	विश्वचक्षस्	सुच्याण
भरेपुगा	विश्विग्	सुसुत
भुरिचक्षस्	विश्वयित्	सुहव
भुरिधायस्	धृपच्युत	सोमसाव्
मतवस्	धृपवत्	स्वामु
मत्सर (मदकर)	धृपसव	हर
मदच्युत्	शतचक्र	हरिषेन्द्र
मदिन्तमं	शतधन्य (शत-	हरित्वत्
मदिष्टा	क्रीत)	हिरिधी
मद्य (मदकर)	शतवागस् (बहु-	हियान
मद्वन्	बल)	हृत्स्वस्
मधुमत्	शतविचक्षण	हृदंनि

सोम वसोमाभिपव संबंधी [ऋग्वेद]

अण्व (सोम गाळा)	उक्षाच्छिन्	परिसुत
वयाच्या वज्रा-	उपर	पवित्र
ची भोंकें)	उल्लसलसुत	पाकमुल
अश्नयानुक्	ऋजीयिन्	पूर्वेय
अदिम	गोपीय	बहुपाप्य
अद्रिपुत	इत्स	युक्तभावन्
अपच्यमान	धानवत्	वपुनावित्
असुत	विधणा	विप्
अमुन्वत्	परमुत	इयेन्यत्

इयेन्यत्	युसुपान	सोमरमस्तर
खाव	स्तोतृ	सोमराही
सुत	सोमकाय	सोमावती
सुतक	सोगगोष	सोमशिता
सुतप	सोमपरिपाथ	सोमसुत्
सुतपावन्	सोमपर्व	सोमसुति
सुतसोम	सोमपातम	सोमसुत्वन
सुतेष्टम	सोमपावत्	सोमान
सुन्वन	सोमपृष्ठ	सोमिन्

[तै. सं.]

अश्व	अश्व	सहसोम
अश्व	प्राणप	साशिर
आपान्तमन्नु	प्रियस्तोत्र	सुत
इष्टयजुस्	बृहस्पतिष्ठुत	सुपुत
उदयस्	मधुपुत्	सुत
क्षीरधी	विश्वरूप	सोम
गमस्तिपुत	विश्ववानि	सोम्य
गयस्फान	विधर्मन्	सोमचक्षस्
तामसोम	वीड	सोमप
देवपान	शरुमात्	सोमपीतप
नराशरस	शस्तोवय	सुतस्तोम
नराशरसपीत	हुक	स्वाहुक
पवमान	हुप	स्वाहाकृत
पितृपेत	सम्पुत	हरिवत्
पुष्टवधेत	सम्पुतसोम	
पृतीका	सरस्	

[अथर्ववेद]

अंशु	मर्दोदवि	सोमग
अभिवयस्	मदिन्तम	सोमगुष्ट
ऋजीय	मयुमिन्हस्	सोमतेजस्
ऋजीयेन्	मुदिन्तर	सोमपान
गोपीय	यज्ञधी	सोमप
चमूपद	वाचमोखय	सोमपीय
द्र	म	सोमपुन
नृपुत	इष्ट	सोमयोग
नृमादन	सक्षणि	सोमवत्
पोति	सहस्रधार	सोमवचस्
पूर्वपीति	सुतवत्	सोमप्रेष्ठ
बर्हिष्य	सुत	सोमिन्
मदवत्	सोतु	सोम्य

[संहिनेतर]

सोमपति

‘उ प र.—’हा शब्द विशेषरूप्या मताप्रमाणे साधारणपणे दगड या अर्थी आहे. परंतु याचा अर्थ सोमरस काढण्याच्या वेळीं सोम ज्याच्यावर ठेवून रस काढतात तो दगड असा आहे. हा शब्द क्वचित् उपयोगात आला आहे. ऋग्वेदांत तीन वेळों आणि अथर्ववेदांत एक वेळ येतो.

‘द्रव्य.—’ऋग्वेदाप्रामाण्य पुढील ग्रंथात ‘शेव’ या अर्थानें व सायणाचार्यांच्या मताप्रमाणें ह्येक म्हणजे लहान शेव याच्या उलट मोठे थेंब असा अर्थानें हा शब्द आलेला आहे. म्हणूनच दधि-द्रव्य हे शब्द बरेंवार आले आहेत. ऋग्वेदांत ह्या शब्दाचा नेहमीचा अर्थ सोमरसाचे घट शेव किंवा प्रत्यक्ष सोमरस असा आहे. दोन उदाहर्यांत रांभ याचा अर्थ निशाण असा करितो व तो ओल्डेनबर्गवेलिह स्वीकारला आहे. गेल्डेनरच्या मतें याचा, अर्थ धूळ असा असावा. पण हे संभवनीय दिसत नाहीं. मॅक्मसुडर ह्या शब्दाचा अर्थ एके ठिकाणी पावसाचा थेंब असा करितो.

‘धि प णा—’गोडसर्ग कोशाप्रमाणें ह्या शब्दाचा अर्थ सोमरस तयार करताना उपयोगात आणलेले मोठे द्वाणजे कटोरी किंवा लावट पात्र असा व लक्षणेनं प्रत्यक्ष सोमरस असाहि आहे. हा शब्द द्विवचनी आला तर लक्षणेनं याचा अर्थ स्वर्ग व मृत्युलोक असा होतो. हिलेब्रॅटच्या मतानें ह्या शब्दाचे एकवचनी पृथ्वी, द्विवचनी स्वर्ग व पृथ्वी, व अनेकवचनी स्वर्ग, अंतरिक्ष व पृथ्वी, असे अर्थ होतात. कांहीं ठिकाणी धिपणा ह्याचा अर्थ वेदी असा केला आहे, पण याबद्दल शंका आहे. पण एवढी गोष्ट खरी की, वामन-भेषि व तैत्तिरीय संहिता ह्यामध्ये ज्या दोन फळ्यांमध्ये सोमवल्ली दाखली जात असे ह्या फळ्या (अधिपवन-फलक) असा अर्थ केलेला आहे. विशेषरूप्या मतें धिपणा ह्याचा अर्थ अदिति किंवा पृथिवी प्रमाणें ठरली असा आहे.

‘प वि प्र.—’ऋग्वेद व माताहूनचे ग्रंथ यामध्ये सोमरस शुद्ध करण्याकरितां उपयोगी पडणारी माळणी असा आहे. सोमरस शुद्ध करण्याचा हा एकच प्रकार ऋग्वेदकाली लोकांग याग्रानें दाखवला होता. हे पवित्र मंत्रांच्या लोकांरीच बनविलेले असे असे स्पष्ट दिसते. पण ही लोकर विगलेली असे किंवा हिच्या पट्या करून व्यापासून पवित्र बनविले जाई हे नवी सांगता येत नाहीं. कारण जे शब्द गाळले आहेत ते अगदी संदिग्ध आहेत तरी पण क्षिमेरुचें असे मत आहे की, ‘पटोसि’ ह्या शब्दावरून लोकांरीच्या पट्या करूनच हे पवित्र बनविले जाई.

‘वि पृ.—’रौप्याच्या मतानें ऋग्वेदांत अनेक ठिकाणी ह्याचा अर्थ सोम गाळण्याच्या भांड्याचा तळ उभा काळ्यांनी तयार केला जाई व ज्यावर लागवडाचें पायड लागले जाई ह्या काट्या असा आहे. पण हे स्पष्टीकरण फारच संश-यास्पद आहे.

‘पू ती का.—’सोमवल्लीच्या ऐवजी उपयोगांत आणव-याच्या एका वेळीच नेहमी येणारें नांव. तैत्तिरीय संहितेंत असे म्हंटले आहे की, इवा दही विरजण्याच्या कामांत उप-योग होतो. हिचा किंवा पणवल्क याचा एकमेकांच्या ऐवजी उपयोग होतो.

‘रा ज प ति.—’राजपति म्हणजे राजांचा ईश हे सोमाचें नांव म्हणून हातपथ जाझणात आहे. हा शब्द इतरत्र राजाच्या सार्वभौम सत्तेबद्दल योजिलेला नाहीं.

सामनामं [तै. सं.]

अग्निष्टोमसाम	निषन	वामदेव्य
अच्छावाकसाम	निषनवत्	वारयन्तीय
अनुष्टोम	पाथुरदम	वैराज
अभीवर्त	पृष्ठ	वैरुप
इलाग्नद	प्रगापतेर्हृदय	शाक्तरैवत
उत्कोद	बृहत्	श्रयन्तीय
उद्गीय	बृहदयन्तर	श्लोक
ऋक्षम	महासाम	संक्रुति
ऋक्साम	भद्र	सामन्
ऐड	रघन्तर	सौभर
क्रुतु	राजन	स्वार
गायत्र	रघन्तर	
गायत्रवर्तनि	रैवत	

स्तुति करणे [ऋग्वेद]

अस्वाः	शृणन्ते	बल्लूयाति
कल्पयाति	कारिपुः	शंसत्
किर	कीरयः	स्तवते
गरन्	उरते	स्तुवन्
चयते	धीवायते	स्तोभन्
गातुयन्ति	चमस्यत	हुवत्
गाये	मृळयत	पय
गुरस्व	इव	
गृध्रय	रेमन्	

[तै. सं.]

अदेहन्	नेनुमः	स्तवे
आकरोति	प्रसंसति	स्वर
ईडे	शुद्ध	हवन्त
उषामन्यन्त	रेमन्	इवे
श्रुते	शंसत	हिकरोति
शृणते	सपसेत	इये
शोधि	सपेभ	

स्तुतिनामं [ऋग्वेद]

अंकुश	योगास्तुति	अनुवृत्ति
(विरक्तगुण-	रच्यते)	अनुवृत्त

अभिशास्ति	गायत्र	परिवत्सरीण
अभिष्टि	गिर	पर्व्युत्ति
अमंद	गुति	प्रकास्ति
अकं	गुग	प्रेषा
अकंशोक	पोष	बृहदुपय
अविदि	चक्रेति	अदा
अमुनीति	वेतस्	ब्रह्मकृति
उक्थ	जरिसा	मक्षुभवस्तमा
उक्थार्क	देवत्त	मति
उक्थ	द्युप्रवृति	मनीषा
उपस्तुति	धनने	मन्त्र
उपस्पृश	धियणा	मन्मन्
नच्युति	धी	मन्मथा
उति	धीति	महवाप्य
श्रपंरु	नभस्	रण्य
श्रकन्	नमउति	रत्निनी
शाहस्	नमस्	वक्षस्
काह	नमस्य	वचस्
काव्या	विबिद्	स्तुति
क्रन्द	नीय	स्तोम
गाया	पन्यस	

[ते. सं.]

अकं	पणि	१० सुक्त
अशास्ति	प्रक्षन्	स्त्व
अस्तुति	शतवदीय	११ स्तोत्र
नारायंसी	बाध	
परिस्तुति	धुवास्ति	

[अथर्ववेद]

उक्थ्या	धी	सुष्टुति
उद्गीष	पुन्यस्तुति	स्वर्क
गिर	प्रशस्ति	हस्त्वाम
दुस्तुति	शस्ति	
देवनामि	सुधस्तुति	

स्तोमनामै [ते. सं.]

अष्टचक्षुरिंश	चतुष्टोम	धर्तु
अष्टादश	चतुस्त्रिंश	नवदश
आशु	तपस्	नाक
उच्चावच	प्रयोविंश	पंचदश
एकविंश	त्रिणव	पंचदशवर्तनि
एकविंश	विणवत्रयस्त्रिंश	पंचविंश
ओमन्	निवृत्	प्रतिष्ठा
गमं	द्वाविंश	प्रवृत्ति
चतुश्चत्वारिंश	भरण	प्रक्षस्य

मान्त	धिवर्त	पोदश
गोनि	ज्योम	सप्तदश
वर्चस्	पद्मिन्वश	सविंश

१ धी.—धी म्हणजे विचार. ऋग्वेदामध्ये बरेच वेळा गायकाची प्रार्थना अथवा स्तुतिसूक्त असा अर्थ दर्शविण्याकरिता हा शब्द आलेला आहे. एक कवि आपण एक अशी प्रार्थना विणतो असे स्वतःविषयी म्हणतो व दुसरा एक कवि आपल्या प्राचीन व पूर्वजगृत सूक्ताचा चढेल करतो व त्या सूक्ताचा उपयोग व्हावा म्हणून त्यावर मखलाशीं करतो.

२ धी ति.—ऋग्वेदात अनेक ठिकाणी याचा अर्थ धी प्रमाणें अवळ अवळ प्रार्थना किंवा स्तुतिसूक्त असा आलेला आहे.

३ नी ध.—हा नपुंसकलिंगी शब्द असून ह्याचा अर्थ गाण्याची तन्हा व नंतर स्तुति सूक्त असा आहे. नीधा हें ज्ञीळिगी रूप ऋग्वेदात आलेले असून त्याचा अर्थ शकल किंवा कसब असा आहे.

४ मंत्र.—[मन् म्हणजे विचार करणें या धाव्वासून] याचा ऋग्वेदात व उत्तरकालीन ग्रंथात असा अर्थ आहे की ऋचा ही गाणाराच्या कल्पक अथवा रपादक विचाराचा परिणाम होय. ब्राह्मण ग्रंथांतून याचा अर्थ गद्यात किंवा पद्यात ऋषींचे उद्गार असा आहे. यात नुसत्या काव्य भाषाचाच समावेश केला नसून अगदी जुनाट अशा लेखन-पद्धतीने सुक्त अशा गद्य भाषाचाही समावेश केला आहे.

५ स्तु ति.—ऋग्वेद व तदुत्तर झालेले ग्रंथ द्यामध्ये 'स्तुतिपर भागें' अशा अर्थाने हा शब्द आहे.

६ स्तो म —ऋग्वेदामध्ये स्तुतियुक्त गाणें अशा अर्थाने हा शब्द आलेला आहे. उत्तरकालीन ग्रंथात ज्या स्वरूपात स्तोम ग्राहली जातात ते स्वरूप असा ह्याचा विशिष्ट अर्थ झाला.

७ ना रा शे सी —[नर-स्तुतीपर मंत्र] हा शब्द ऋग्वेदापासूनच आलेला आहे व मागाहून झालेल्या काळामार्फत गापाहून निराळा आहे असे अनेक ठिकाणच्या उल्लेखावरून दिसते. काळक संहितेमध्ये हे २१ निराळे शब्द आले आहेत असे म्हटले आहे, तरी हे दोन्ही शब्द अथर्व श्रौते आहेत. (अनृत) असे म्हटले आहे. हे शब्द निराळे असणे हे शक्य नाही. कारण सत्तिरीय ब्राह्मणात 'नारायंसी गाथा' असे शब्द आलेले आहेत. हे गाथा श्लोक कसे होते हे वाचपायन धीतसूत्रावरून दिसून येईल कारण जे पुरुषमेधाच्या वेळेचे नारायंसी श्लोक संगितलेले आहेत तेच श्लोक महाभारताचे मूलभूत गणता येतील. नारायंसी शब्द काही ठिकाणी अथर्ववेदातील तीन श्लोकांमात्र सापडलेला आहे. पण हा सङ्केत अर्थ ऋग्वेदात स्वीकारण्याचे कारण नाही असे जे ओल्फेनबर्गे म्हणतो ते रात दिसते.

तेत्तिरीय संदीर्घतं मुद्रा हा संकुचित अर्थ निश्चित नाही, व वृहदेवतेत तर द्या शब्दाला सामान्य अर्थच आहे.

‘शत रुद्रिय अथ वा शत रुद्री यः’—शतशस्त्रासंबंधी असलेले सूक्त. हे यजुर्वेदातील एका भागाचे नाव आहे. श्यात रुद्र देवतेची शंकर प्रकारांनी त्याचे अनेक गुण वर्णन करून स्तुति केलेली आहे.

‘शस्त्र’—उद्गात्याच्या स्तोत्राच्या नंतर होत्याच्या पाठ म्हणण्याला हा विशिष्ट शब्द लावलेला आहे. देवतेला सहाजी दिल्या जाणाऱ्या उपायनाचे वेळी की सधेे म्हणा-वयाची त्यांना आज्य व प्रदण असे म्हणतात. दुपारच्या वेळी म्हणावयाच्या शस्त्रास मरुततीय व निष्केवल्य असे आणि संध्याकाळच्या वेळी म्हणावयाच्या शस्त्रांना वैश्वदेव व आग्नि मास्त अशी नावे आलेली आहेत.

‘सूक्त’—[चांगले कोरलेले] उत्तरकाटीन सांहिता भंग व ब्राह्मण भंग ह्यामध्ये शस्त्राचा भाग म्हणून सूक्त ह्या अर्था हा शब्द आलेला आहे. ऋग्वेदामध्ये अनेक ठिकाणी याचा सूक्त हाच अर्थ अभिप्रेत आहे.

‘स्तोत्र’—याज्येर्मागे शस्त्र ह्याचा अर्थ होतो, व त्याचे मदतगार याची गावयाचे मंत्र असा होतो, त्याचप्रमाणे स्तोत्र याचा अर्थ उद्गाता व ऋत्विज ह्यांची गाणी असा आहे. ह्या शब्दाचा विशिष्ट अर्थ मागाहून झालेले सांहिता व ब्राह्मण भंग ह्यामध्ये आलेला आहे.

हविर्नामै च विदोपणै [ऋग्वेद]

अभ्र	पुतवत्	निर्मितादेवता)
‘अभिधी	वृत्तभूत	बलि
अरण	देवशुद्ध	मेदस्
‘आदिर	नाम	‘युगन्
करम्मा	‘पुरोडाश	‘हविस्
कथ्य	‘पुपदाज्य	हस्य
‘गवाशिर	प्रतिष्ठा (हविः	
प्रत	प्रतिसोमित्वेन	

[ते. सं.]

अभिहोत्रोप्येण	उदवसानाय	द्रिकृपाळ
अगशीर	एकृपाळ	दधि
अप्य (अभ्युपमन- हवि)	‘रू (यवागू)	दशकृपाळ
अयेदस्क	शीर	दुग्ध
अष्टाकृपाळ	गवीपुष्ट (यवागू)	दंबवीति
आग्य	गव्य	द्रादशकृपाळ
आम	गामुत (रानसूग)	द्रिकृपाळ
‘आमीक्षा	गावीपुष्ट	धाना
उप्येयण	पमे	नक्षकृपाळ
उदमनीय	चतु दाराव	नवनति
	गर्तिलयवागू	निष्काय

नैकत (हविर्विरो- पण)	शीकृतद्रव्य)	सस्यशुभ्य (आज्य वि.)
नेवार	‘मस्तु	सस्ययुस
पंचकृपाळ	मिश्र	सस्यकृपाळ
‘पयस्या	शुद्ध (सुससाधन- हविर्व्य)	समवत्त
‘परिवाप	मेदस्	सर्पिष्
पुर्नहविस्	यवमय	सर्वदवाय
पुरोडाश	‘यवागू	साधु
पुपदाज्य	वाग्निन	साम्राज्य
प्रेयगव	वाग्ध्य	सुगव्य
मद्वीदन	वैश्वानर (हवि- र्वि.)	सुहुत
मसंकृत		सोम
मेदवत्य (हवि- र्वि.)	शुक्	सोमप्रद
मपुमिश्र	शुक्रोचिस्	स्वयंस्यित
मन्य (क्षीरे यव- पिष्टप्रक्षिप्यामि-	‘सक्तु	स्वयंमूर्त
	सकुधी	हविष्य
	[अथर्ववेद]	हावेस

‘पृपातक

[पा. सं.]

नम्रह	परिवाप	मासर
यजन पूजन करणे, क्रियापद [ऋग्वेद]		

अपुष्टन्	उदन्	पपृष्टाः
अप्यारिवाप्ति	कृपायति	पवस्व
अप्यपाद	कृपायति	पुनीतन
अपुनन्	गायति	पुनीहि
अपूयोत्	गृध्रयति	पूजयति
अपृच्यन्त	गृणाति	पृच्छति
अभिवास्ते	गरते	भनति
अर्चति	छन्दते	भन्दते
अधते	छन्दति	मंहय
अशुन्वताम	कुहोतन	मक्षमते
अहृषि	ओहृषति	मदति
अहृवे	ओहृवन्त	मन्दते
अहृषत	दिष्टत	मन्दपते
अहृवे	धमति	मन्यते
आहुहः	नदति	मर्चयति
आनृचुः	नीति	महयति
आनृच	पचत	मुक्षत
आमुषम्	पणते	यश्च
आयेमे	पणायति	यम
अर्चन्	पनस्वति	येमे
हस्यते	पनायते	योति

रजयति	शंसति	स्तीति
रंजयति	शशमानः	स्वरति
रसति	सपति	हर्मि
रिहति	सपन्त	हर्षसे
रेमति	सपर्य	हवा
रौति	समीधे	हवामहे
ववन्द	सिपकु	होम
वसूयति	मुनोतन	ह्वयते
वाजयति	सुलोत्	
वेनति	स्तोमति	

[तै. सं.]

अनुहुतुः	उन्दन्तु	गुच्छति
अनुसन्	गायति	यक्षत्
अनुनन्	गृणन्ति	यजति
अमजत	जरते	यजे
अभिशास्त	जुहोतन	समिदे
अर्च	जोह्वामि	सिपकु
अर्चति	नमस्याम	सुनुयात्
अशन्ति	नमन्ताम्	हर्षय
अहुत्वा	पच्यन्ते	हवा
अद्वे	पणेत	हवामहे
आहुद्दन्	पनायत	होम्यामि
आभुवः	पवस्व	ह्वयते
आयजे	पुनीते	
इष्यस्व	पुने	

[अथर्ववेद]

अर्थ	कमन्तु	विन्दते
आदिदेवति	भजामि	विममे
आर्चन्	मामहे	सपर्य
आह्वराणि	यजामि	समीके
उपासते	याचिताम्	

^१ अ मि श्री.—(मिसळ, मिथण). देवतानां सोमरस अर्पण करण्यापूर्वी त्यात नें दूध घाडीत असत त्याला हा शब्द योजीत आसावेत.

^२ आशि र.—(मिथण) मुख्यत्वेकरून देवांना अर्पण करण्यापूर्वी दुधामध्ये सोमरस मिसळीत असत त्या मिथणाचे हें संशोधक आहे. ऋग्वेदांत व तदनंतरच्या ग्रंथांत ह्या सार्थी योजिलेला हा शब्द पुष्कळ वेळा येतो. फक्त दुधा-चाच ह्या कार्याकडे उपयोग करीत होते असें नाही. सोमाचें 'तीक्ष्ण पदार्थ मिसळलेला' असें दुसऱ्या विशेषणांनी स्पष्टीकरण केले आहे. जसें गवाशिर, दध्माशिर आणि यवाशिर.

^३ करम्म.—ऋग्वेदापासून पुढे ह्याचा अर्थ 'कोडा न काडलेल्या, साधारण मानलेल्या आणि मळलेल्या यवाची धडे

लापशी असा आहे. क्षेत्र देवता जी पूषन् तिचें हें यज्ञांतलें भावदत्त हविष्यान्न होतें. जप (उपवाक) अथवा सीळ (तिर्ण) ह्यांचाहि करंभ करीत असत.

^४ यवाशिर.—(दुधांत मिसळलेला) हें सोमाचें विशेषण ऋग्वेदांत आहे.

^५ पुणे वा सु.—ऋग्वेदांत व नंतर यज्ञप्रसंगी देवतानां अर्पण करण्यासाठी उपयोगांत आणलेल्या एका प्रकारच्या भाजलेल्या पिठाच्या गोळ्याचें हें नांव आहे.

^६ पृषदा ज्य.—(सिपडलेले तूप); म्हणजे दद्यांत मिसळलेले तूप (आज्य) असा याचा ऋग्वेदांत, व तदनंतरच्या ग्रंथांत अर्थ होतो.

^७ पूषन्.—हा शब्द ऋक् आणि यजुःसंहितेंत अथमे-घाच्या वर्णनांत आला आहे. मध्य ऋच्या मांसापासून तयार केलेल्या पेगा (रस) वरून हा शब्द वापरीत आणि त्याचा अन्नासारखा उपयोग करीत. तें ठेवण्यास भांडी म्हणून 'पात्र' आणि 'आसेचन' यांचा उपयोग केलेला आहे. तैत्तिरीय संहितेंत सांपडणारे दुसरे रूप 'पूस्' आहे.

^८ ह वि प.—देवांना दिलेल्या नैवेद्याला हें नांव आहे, मग हा नैवेद्य घान्याचा, मोमाचा, दुधाचा किंवा दुधाचा अन्नो, ऋग्वेदापासून पुढील ग्रंथांत हा शब्द प्रचारांत आहे.

^९ आमीक्षा.—घट्ट दद्याचे अन्न. हा शब्द ऋग्वेदांत नाही, परंतु पुढील संहिता, ब्राह्मण वगैरेमध्ये आढळतो आणि तैत्तिरीय अरण्यकांत हा शब्द वैश्य संबंधांत आहे.

^{१०} न व नी त.—(तांचे छोणी) नंतरच्या संहिता व ब्राह्मण ग्रंथांत हा शब्द वारंवार आलेला आहे. ऐतरेय ब्राह्मणाच्या मतानें हे गर्भोन्मत्तालादयास उपयोगी पडणारे छोणी. देवांना आज्य, मनुष्यांना पूत, व पितरांना आयुत असा उपयोग केला आहे. इतरत्र हा शब्द पूत व सर्पिस् यांच्या विरोधी अर्थानें आला आहे.

^{११} पयस्या.—उत्तरकाळीन संहिता ग्रंथ व ब्राह्मण ग्रंथ त्यांमध्ये दही असा अर्थानें हा शब्द आला आहे. हें दही ताजें किंवा तापविलेले दूध व ताक वगैरे यांचें मिथण होऊन झालेले विरजण होय असेंहि त्यांत म्हटलें आहे.

^{१२} परि वा प.—उत्तरकाळीन संहिता व ब्राह्मण-ग्रंथांत ह्याचा अर्थ भाजलेले तांदूळ-म्हणजे पोहे असा अथवा भाताच्या लाखा असा अर्थ आहे.

^{१३} ब्रह्म दन —यज्ञप्रसंगी यज्ञांत माग घेतलेल्या ऋत्वि-जाकरितां मिगविलेला मात ह्या अर्थानें हा शब्द ऋग्वेदो-त्तर संहिता व ब्राह्मण ह्यांमध्ये आला आहे.

^{१४} म सु.—यजुःसंहितेंत व ब्राह्मणांत याचा अर्थ आंबड दही [अथवा छोणी] असा आहे.

^{१५} यवा सु.—यवापू म्हणजे गवाची पेंन. इतर धान्यांची साम्य लापशी या अर्थांमुळे हा शब्द सापडतो.

१ वा विन.—उत्तरकाशीन संहिता व ब्राह्मण ग्रंथात ह्याचा अर्थ तानें गरम दूध व नासलेले दूध ह्यांचें मिश्रण असा आहे.

१ स कु.—उत्तरकाशीन संहिता व ब्राह्मण ग्रंथ ह्यांमध्ये भरमरीत पिठाचे किंवा सत्तूचें अन्न असा ह्या शब्दाचा अर्थ आहे. ऋग्वेदांत ज्या ठिकाणी एकदाच ह्या शब्द आला आहे. त्या ठिकाणी 'तितौ'ने पाखळ्यापूर्वीचें धान्य असा या शब्दाचा अर्थ असावा. 'तितौ' ह्याच अर्थे पाखळी असा धरला तर सकु ह्याचा अर्थ भरमरीत रवा असा होऊं शकेल.

१ पु या त क.—हें पृषदाज्याप्रमाणें एका मिश्रणाचें नाव आहे. जुन्या युद्धसंप्रदायामाणें ते दहो, मथ आणि आज्य ह्यांचें मिश्रण असें. याचा अर्थयवेदाच्या एक जुन्या वचनात व सूत्रात उल्लेख आला आहे.

धर्मशास्त्र [ऋग्वेद]

अनुदेयी (पाठ- राखणारी)	स्कारूप	वायूय
अभिपूति (सेकण)	आराधना)	वासोद
अभिध (गुडचे टेकून उपासना करणे)	निर्गति पशुपततामुन् (चोरचें प्राय- चित्त झणून मृच्छा तस करणे)	शामुल्य शाखाद थद्वा अवयवपति लेंहोय (सम्प्रदाय, सपित रुद्र (बोडीची गळ) स्वर्ग (स्वर्ग)
अमृत (अमरत)	पूति	
कटुक (कडुवळ)	अनुति	
देशाकंतिव्य	बलि	
देवहित (देवांचे कायदे)	मन्त्रप्रत्य	प्रासिकारक
नम	(मन्त्रानें करा- वयाचें कर्म)	सुख)
नमोयमान (नम- [ति. सं.]		

इष्टापूर्ति	छोक	संशित (ब्राह्मण्य- विशेषण)
बोदना (विहित- कर्म)	प्रायश्चित्ति (प्राय- श्चित्त)	सत्यानुव
तपस्	ब्रह्मचर्य	सुगणन (व्रतनाम)
धर्म	ब्रह्महत्या	
निर्गतिलोक (पर-	पौरुष	

[अपर्ववेद]

अप	इष्टापूर्ति (भौत- स्मार्त कर्म)	एकाष्टका
अपव्रत	उच्छिष्ट	एनस्य
अष्टका (कर्तवि- शेष)	उपसद (कर्मवि- शेष)	किस्वप
आहुता (ब्रह्मवा- याचिमेष्टा)	एकमात्य	नराण (अनुग्रह) न्यायुष

१ दिव्य	परिविक्त (वर्डल	श्राद्धावर्चस्
दीपा	भावापूर्वा आप	मनुष्यक
धर्म	लेव लग्न कर-	मनुष्यमन (कर्म- वि-)
नमस्कार	णारा)	
नानाधर्मन्	पुतवन	मातृकुत (पाप)
नीविभार्य	पुण्य	विषमन्
पदपोषण (चूल्ह- चा रस्ता पुस-	पुत्रिम	विमन्युक
ण्यासाठी घृता-	पूर्त	विवाह
बरोबर दिलेले	प्रायश्चित्ति	विप्रत (विप्र- कर्म)
वस्त्र	बलिह्वर (बलिह्वर- ण करणारा)	विधारी (कर्मवि- शेष)
परापूर (पिण्ड- सुता)	ब्रह्मचर्य	शल्पक (पातक)
	ब्रह्मज्य	
	[संहितेतर]	

१ गोदान	१ प्रायश्चित्त	१ जातक
१ पिण्ड		

१ ब्रह्म ह त्या.—ब्रह्महत्या म्हणजे ब्राह्मणाचा बध. यज्ञः संहितेतून व ब्राह्मणमेषाद्वय हा अर्थत गृहणीय असा अपराध आहे असें म्हटलें आहे. असा बध करणान्यात ब्रह्महत्या असें म्हणतात.

१ नी र ह त्या.—तीतिरीय आरण्यकांत उल्लेखिलेल्या गुण्यापैकी हा एक गुन्हा आहे. जुन्या संहितामेषात वीरहन् (मनुष्याला मारणारा) ह्या शब्दाचा वारंवार उल्लेख आलेला आहे.

१ दिव्य.—हा शब्द अपर्ववेद व सागाहून झालेल्या वाचन्यात (पंचविंश ब्राह्मण) आलेला आहे. पण वैदिक वाचन्यात दीव्य करण्याच्या चालीचे कित्येक उल्लेख आलेले आहेत. अपर्ववेदांमध्ये अग्निचें दिव्य केल्यावद्दल उल्लेख आहे असें स्कलॅमॅन्डवेट, बेबर, लुडविग, शिमर इत्यादि लोकांचें मत आहे. पण तसा उल्लेख नाही असें प्रिल, व्हूमफील्ड व विट्टेने ह्यांचें मत आहे. पण पंचविंश ब्राह्मणात ह्या अग्निच्या दिव्याचा उल्लेख आलेला आहे; आणि तो तेजोमय परशुलह दिव्याचा उल्लेख (ते दिव्य चोरीच्या आरोपाच्या कायद्यांत केल्या बद्दल) चाला आहे. गेल्वेनेचें असें मत आहे की, हा दिव्याचा प्रचार ऋग्वेदात सुद्धा आलेला आहे. पण हें बरोच असंमत्य दिशतें. लुडविग व शिमर यांच्या मतानें दीर्घतयाला ह्याचें व लालचें दीव्य करावें लागलें असा ऋग्वेदांत उल्लेख आलेला आहे. पण ह्या म्हणण्याला आधार दिलेला नाही. नेबर्च्या मतें गुज करण्याच्या दिव्याचा उल्लेख शतपथ ब्राह्मणांत आलेला आहे.

१ पु त व न.—अपर्ववेदांत एका सूत्रामध्ये हा शब्द आला असून ह्याचा अर्थ ' पुरुषोत्पादक ' संस्कार असा आहे. हें सूत्र सुलगा होण्याकरितां केलेल्या संस्कारासंगत

कणावयांचे असते. यथाच कामाकरितां ह्या सूक्ताचा कर्माग्न्ये उपयोग केलेला आहे.

गो दा न.—शतपथप्रमाणे ह्याचा अर्थ मित्राचे कर्ते असा दिसतो. तेथे अभियेक केला जाणारा पुत्र्य प्रथम आपला उगवा व नंतर डावा कक्षा काढून टाकतो. पुढील प्रथांत गोदानविधि अथवा नम्रु करविणे हे लग्नाच्या आधी व मनुष्य वयांत आला द्वापेक्ष मुख्य कर्तव्य असे; परंतु अथर्ववेदांत ह्या विधि जरी आहे तरी त्याचे गोदान असे नांव तेथे नाही.

पि ड.—दे पिंड अमावास्याच्या दिवसां अपराण्हकाळी पितरांस अर्पण केले जात. हा शब्द निरुक्तांत व सूत्रांत अनेकदां आलेला आहे.

प्रायश्चित, प्रायश्चिति.—याचा अर्थ तप, प्रायश्चित, परिमार्जन असा असून, नंतरच्या संहिता व ब्राह्मणांत ह्या नेहमी गती. प्रत्येक नैतिक धार्मिक कारिके सारिके विधीला बुद्धी काढी प्रायश्चित सांगितलेले आहे. सामविधान ब्राम्हणांत प्रायश्चित्ताची संपूर्ण यादी दिली आहे.

स्ना त क.—शतपथ ब्राम्हणांत व सूत्रप्रथांत गुरुच्या हाताखाली शिक्षणक्रम पुरा केल्यावर त्याची एण म्हणून ज्याने ज्ञान केले आहे अशा विद्यार्थ्यांस ह्या शब्द लाविला आहे.

गु ड व स्त्र

कचचनाम [ऋग्वेद]

अंशत्र (सायाचे अमःशीर्व
रक्षण करणारे) अमोदनु (शगा)
अंशत्रकोश (सादि विरन (शिरप्राण)
अरक (हस्तप्राण) वर्मन्
अमोदद्रु खगल
अयःशिप्र (तनुप्राण)

बुडील शब्द काही विशेष अर्थांचा घोष करणारे असवेत असे समजून येथे घेतले आहेत. टीकाकारांच्या मते यांतील काही देवतांची विशेषण असून त्यांनी लाक्षणिक अर्थांनी ती घेतली आहेत.

अ त्क.—ऋग्वेदांतील दोन उताऱ्यांवरून रॉय, मात-भन व लुचविग हे ह्या शब्द विशेषनाम आहे असे समजतात. परंतु शिमेर ह्या उताऱ्यांत योष्याचे विलखत असा अर्थ करितो. पिशेल म्हणतो दोनहि ठिकाणी त्याचा कुन्हाड ह्याच अर्थ आहे.

खा दि.—ऋग्वेदांत ह्या शब्द फार वेळ आढळतो. प्रायणभाष्यांत याचा बाहुसंरक्षण (खादि = हस्तप्राणः) असा अर्थ आहे. मॅकडोनेल्च्या मताने याचा बाहुसंरक्षण, बाहुभूषण, आंगठी, वैजण असा अर्थ होतो.

द्रा पि.—ऋग्वेद व पुढील प्रथांत येणाऱ्या या शब्दाचा मॅकडोनेल्च्या मतें शगा असा अर्थ आहे. सायणाचार्य याचा कवच (विलखत) असा अर्थ करितात. परंतु दोहों-पैकी निश्चित अर्थ कोणता हे सांगता येत नाही.

वर्मन्.—ऋग्वेद व मागाहूनचे ग्रंथ यांत विलखत अशा अर्थाने ह्या शब्द आला आहे. हे विलखत कोणत्या वस्तूचे करित असत हे अनिश्चित आहे. स्थूत या शब्दावरून अनेक वेळा उल्लेख आला आहे. त्यावरून हिरोडोटसने म्हटल्याप्रमाणे तागाच्या कापडाची बनविलेली विलखत लोक वापरीत असत असे वाटते. पण पुढे अप्स, लोह, किंवा रजत यांच्या विलखताचाहि उल्लेख आहे. परंतु त्यावर विश्वास किती ठेवावा ह्या प्रश्न आहे. तथापि ती, खोखंडाची किंवा खोखंडाने आच्छादिलेल्या कातल्याची असावीत असे वाटते.

धनुष्यवाण [ऋग्वेद]

आत्नी (धनुष्याची टोंक)	धन्वन् पिंगा बाण	वृष शतम्रण शर शरव्य शर्य (बाण) शल्य शारि (बाण) सायक ब्रह्मपण चाप (बाण)
अप्सु कसु (तीर) कर्णयोनि (बाण) क्षेप्सु (धनुष्य) उया उयाका दिशु (बाण) धनुस्	वृन्द (बाण) प्रक्षसंशित (,,) दक्षशीर्षण (शिरोहन्तृ इप्सु राम विशिख विपुद्रुह (तर)	
	[ते. सं.]	

आत्नी	निर्गमि (णे)	शर
स्थु	ज्या	शरव्य
स्थुधि	उयाका	शल्य
इष्यप्र	बाण	विशिख
सितुषन्वन्	मुष् (बाण)	
धनुस्	मुचन्	
	[अथर्ववेद]	

अनुस्फुर (शर)	अक्षु	विशख
अपाष्ठ (बाणांनं टोंक)	ज्या	व्योप
आधीपण (बाण)	धन्वन्	शतशल्य
आत्नी	पणीधि	शरव्य
(धनुष्यान्त)	पिनाक	शर
स्थुधि	प्राचीनपक्ष	सद्य
इष्वास	बाण	सायक
	राम	हरिमन्सुसायक

आत्नी.—आत्नी म्हणजे धनुष्याच्या ज्या टोंकाला ज्या (दोरी) बांधलेली असते ते टोंक. नेहमीच ज्या (दोरी) दोनहि टोंकांनी अटकविलेली नसते. परंतु बाण मारण्याच्या वेळी ती दुसऱ्या टोंकाला ताणून अटकवितात. उत्तर संहिता आणि ब्राह्मणग्रंथ यांत जी विष्णूच्या निध-

नाची दनक्या आहे तत्त्वावरून अस वाटून की, त्याला ज मरण आल तें 'ज्या' तुल्याप्रमाणे दानहि लोक एकदम उसळून त्याच डोक्यात घणून डाक फट'वायुसु आले.

इयु — ऋग्वेद आणि तद्गतर प्रयात हा ऋग्वेद वाण या अर्थी योजिलेला आहे दुसरी नावे शय, शारा, वाण ही आहेत ऋग्वेदातील एका स्तोत्रात ज्यात शालाचा यादी आहे रगान दोन प्रकारचे वाण असतात असा उल्लेख आहे एक विपारी (आलापता) असून त्याला शिंगाचे धीर्णे (रुशीर्णा) असतें. आणि दुसरा तांब्याच्या, पच घातुच्या किंवा लोखंडाच्या फळाचा असतो विपारी (दिग्ध) वाणाचा अर्थवैवेदातहि उल्लेख आहे वाणाना पिसें लावीत अमृत अथर्ववेदात शल्प, पर्णाधि, शूय कुलमल, अपस्कभ आणि अपाष्ट अशा वाणाच्या निरनिराळ्या भागाच्या नांवाचा त्यादी आली आहे. ऐतरेय ब्राह्मणत वाणाच्या भागाची नावे अनीक, शल्प, तेजन आणि पर्ण अशी आहेत, शल्प म्हणजे वाणाचा बरचा (अनीकाला लागूनच खाली असलेला) व तेजन म्हणजे खालचा (पर्णाळा लागूनच बर असलेला) भाग होय, कारण हे एका सभय वाणाचे अनुक्रमानें वर्णन आहे त्याचप्रमाणे अथर्ववेदात कामाच्या वाणाचे, पिसें, (काडी) शल्प, व कुलमल यष्ट माषण्याची जगा असलेला, असें वर्णन आहे वाण, काना पयेंत दोरी ओडून सोडीत असत आणि म्हणूनच कान ही त्याची जन्मभूमि होय असें वर्णन ऋग्वेदात आले आहे इयुची लाची पाच विती म्हणजे तान फूट असे निव्वळ इयु कर-ण्याचा धदा अस्तित्वात होता असें शुक्रुत् व शुक्रार ह्या शब्दावरून मॅकडोनेलचे मत आहे ऋग्वेद १८४ ३ मयें 'इयुक्रुत्' शब्द आलेला आहे तेथे त्याचा अर्थ वाण करणारा असा नेघत नाही त्याचा अर्थ वाणीकृत, वाणवत्-शीप्रकृत असा 'वेदार्थयत्न' भयात दिला आहे सायणाचार्य आपल्या भाष्यात तोच अर्थ देतात

ज्या — ह्या शब्दाचा नेहमीचा अर्थ, ऋग्वेदात व नत रच्या प्रयात, धनुष्याची दोरी असा आहे धनुष्याकरिता दोम्या करणे हा एक काळी त्रिष्टुत धदाच होता यजुर्वेदान्मध्ये पुरुषमगचे वेळा जे वली देण्यास योग्य वणले जात असत त्यापैकी ज्या-कार (धनुष्याचा दोम्या करणारा) हाहि आहे हा दोरी वेलाच्या कातल्याची वनविला जात असे असे मॅकडोनेल म्हणतो, पण मायणभाष्याप्रमाणे वेलाच्या कातल्याची असा स्पष्ट उल्लेख तयें नाही दोरी नेहमीच ताणलेली नसे तर ज्या वेळी धनुष्याचा उपयोग हात असे तेव्हाच ती ताणून बाधली जाई अथर्ववेदान धनुष्याच्या दोरीच्या आवाजाचा (ज्या-घोष) उल्लेख आलेला आहे

ज्या का — ह्याचा 'धनुष्याची दोरी' असा तिरस्कार दर्शक अर्थाने ऋग्वेदात उल्लेख आहे हा शब्द नेहमीच्या साध्या अर्थाने अथर्ववेदात आला आहे असे मॅक-

डोनेल म्हणतो पण सायणभाष्याप्रमाणे अथर्ववेदात देखील तिरस्कारदर्शी अर्थाने हा शब्द आला आहे. अथर्ववेद १ २, २ यावरील भाष्यात सायणाचार्य ज्याका याचा अर्थ 'अज्ञात ज्या' असा केला तरी चालेल असे म्हणतात

धनुस् — हा शब्द ऋग्वेद व मागाहन झालेले ग्रथ ह्यात वाग्वार आलेला आहे हे धनुष्य वैदिक काळच्या लोकांचे मुख्य शस्त्र होत एखाद्या माणसाचे शेवटले शीर्ष-देहिक कृत्य होत असे त्या वेळी त्याच्या उजव्या हातानून धनुष्य काढून घेत असत हे धनुष्य एक बळकट लाकूड वाकवून वनविलेले असे धनुष्याची दोन टोके जोडणारी ज्या गाईच्या कातल्याची असे दोरी माषल्यावर धनुष्याच्या दोन्ही टोकाना आर्त्ता असे म्हणत प्रत्यक्ष उपयोगात नेव्हा हे धनुष्य नसे तेव्हा त्याची ज्या दुसऱ्या टोंकाशी बाधलेली नसे परतु वाण सोडण्याच्या वेळी ती दुसऱ्या टोंकास ताणून बाधित वाजसनेयि सहितेंत धनुष्याचा उप योग करण्याच्या वेळच्या एका पुढील एक क्रिया सविस्तर विवक आहेत, उदाहरणार्थ धनुष्यावर गुण चढविणे (आतन) वाण लावणे (प्रतिधा), धनुष्य बाकविणे (आयम) आणि वाण सोडणे (अस्) दोरी आकणे म्हणजे कानापर्यंत ओढल्यावर वाण सोडीत म्हणून त्याला कर्णयोनि, (कर्ण हेंच ज्याचे उगमस्थान आहे) असे म्हटले आहे

धन्व — धन्व म्हणजे धनुष्य हा शब्द ऋग्वेदात व नतरच्या प्रयात बारवार आलेला आहे तो इयुधन्वा, आज्यधन्वा, अधिज्यधन्वा ह्या समासातहि आलेला आहे.

पिगा — ऋग्वेदात एका ठिकाणी हा शब्द आला असून सायणाचार्यांनी व पीडसर्वकोशकारांनी याचा अर्थ धनुष्याचा गुण (दोरी) असा केला आहे हिलेनॅटच्या मतानें ते एक प्रकारचे वाय आहे

बाण — ऋग्वेदात व नतरच्या प्रयात याचा अर्थ तोर किंवा शर असा आहे

शुद — ऋग्वेदातील काही उताऱ्यात याचा वाण या अर्थाने उपयोग केला आहे

शर व्या — हा शब्द ऋग्वेदात व मागाहन झालेल्या प्रयात आहे मॅकडोनेल याचा 'वाणाचा टप्पा' असा अर्थ करितो ऋग्वेद ६ ७५ १६ व १० ८७, १३ या ठिकाणी ह्या शब्दाचा अर्थ वाण असा आहे 'वाणाचा टप्पा' असा धेण्याचे कारण नाही अथर्ववेद १ १९ १. या ठिकाणी या शब्दाचा अर्थ वाज असा सायणाचार्यांनी दिला आहे, पण त्यांनीच पुढें अथर्व १ १९, ३ या ठिकाणी शरव्या शब्दाचा अर्थ 'हिंस करणाऱ्या आयुधाचा समुदाय' असा सामान्य-पणें दिला आहे तैत्तिरीय संहितेंत असलेल्या शरव्या शब्दाचा अर्थ 'वाणाचा भाता' असा सायणाचार्यांनी दिला आहे

शय किंवा शयो — ऋग्वेदात ह्याचा अर्थ वाण असा असावा पण कदाचित् शय व शया याचा अर्थ सोम

वाळनांना उपयोगात आणिलेल्या वाहल्याच्या दोपत्या अंगा असावा पण हे शब्द असलेल्या उताऱ्याचा अर्थ अनिश्चित आहे

११ शा रि — ऋग्वेदात एका ठिकाणी हा शब्द आलेला असून त्याचा अर्थ सायणभाष्याप्रमाणे थाण असा आहे मॅकडोनेलची या अर्थावद्दल खात्री नाही.

१२ सा यक. — ऋग्वेदाभर्ये याचा वाण असा अर्थ आहे.

१३ अ पाष्ठ — याणाचें टोंक ह्या अर्था हा शब्द अथर्व वेदात दोन वेळा योजिला आहे

१४ पर्णधि. — अथर्ववेदात हा शब्द 'ज्याला पिसें घट लावलेली असतात असा याणाचा भाग' असा अर्थाने आला आहे अर्से मॅकडोनेल म्हणतो ग्रिकिय पर्णाधि याचा अर्थ 'पिसें असलेले टोंक' असा करितो परंतु सायणाचा-मौनी 'पर्णधि' चा अर्थ 'इपुकाड' किंवा विपारी पानाचें झाड' असा केला आहे

ध्वजनामं [ऋग्वेद]

अक	केतु	सूक्ष्मेतु
कृतध्वज	ध्वज	सदृशकेतु
		सुक्ष्मेतु

१ ध्वज — ऋग्वेदात लडाईत वापरलेल्या निशाणाच्या अर्थाने हा शब्द दोनदा आलेला आहे ज्या दोन ठिकाणी हा शब्द आलेला आहे त्या दोन्ही ठिकाणी 'योद्धे निशाणा-वरिधि वाण सोडून ती पाहण्याचा (वायुसैन्यात गडबड उडवली म्हणून) प्रयत्न करीत असत' असा उल्लेख आलेला आहे ही वैदिक काळाच्या सुरुवाती विविध तद्दा लक्षात ठेवण्यासारखी आहे ऋग्वेद १० १०३, ११ या ठिकाणी शैवाच्या ध्वजेतु या शब्दासबधी सायण भाष्यात पुढीलप्रमाणे उल्लेख आहे 'अस्माकं सम्बन्धिनेष्वेव परसेना यप्रसेतु ध्वजेतु ध्वग्वल्लु सैनिकेपु इवो रक्षिता भवन्तु' इ ग्रिकिय ध्वज याचा अर्थ निशाण असाच दिसतो

युद्धांतील हत्यारं [ऋग्वेद]

अकुश	कुलिश	तुज्या
अमितत	कृति	तोद
अयोपाष्टि (वाप- नहा)	धुर	भिरति
अगनि (वज्र)	चतुरधि	दरु
असमहमग	पन्न	दान
असि	ध्यु	१० दिशु
अन्न	त मनी	११ वृषण (सोदा)
आयुध	तपुर्वध	१२ धारा
आरा	तद्वण	निधा
इयुधि	तिगित (तीक्ष्ण- वाय)	निधिण
कृष्टि (भाला)	तिगमहेति (,,)	१३ धर
		पर्वरीक

पवि	वधप्र	सहस्रपृष्टि
पाश	वधस	सायक
फारि	१४ वाशो	सृण्य (कोयता)
१५ शुरिज	व्यान्धि	१६ वकि (भाला)
युग्मि	शाकि (भाला)	हय
मुष्टि	१७ वाद (,,)	१८ हस्तप्र
रण्य	शित	हेति
	[ते स]	

असि	१९ पर्कारप	सूक (वज्र)
आयुध	पाश	स्वभिति
११ विसृधन्वा	पिनाक	स्वायुध
निकर्तिपाश	प्रहेति	हस्तपन्न
१२ निपगधि	वज्र	हृदयाविष
परशु	वाग्नेप्न	हेति
पर्यारि	वितट (धार लाव- लेले शस्त्र)	म्हादुनि
पशु		
पवि	शस्त्र	

[अथर्ववेद]

अक (अयोमय- कटक)	[वैष्णवण्ड]	वाहूवक
अकुश	कसि	मनोजु (वज्र)
अक्षुमाल	कामशाल्य	मेति (,,)
१० अपरकम	काशि	मेन्य (,,)
अमोन्व	कुलिश	वज्र
अस्मन्	कूट	वधप्र
असि	चतुर्थष्टि	वात्य (वाक्क)
अन्न	जसु	शतशष्टि
११ आजनि	१४ जाल	शम्ब
आधिपर्ण	देवहेति	शद
आयुध	पूण्य	शाशप (शाकाकृति आयुध)
दण्ड	परशु	सूक
इपुका	१५ पशु	सृणि (अकुश)
उरुमाह	पवि	हिरण्यद्राप
कृष्टि	१६ पिनाक	हेते
एकतेजना	प्रत्यचा	

[वा य]

१० प्रसिति

१ अ सि — यज्ञाच्या वेळी ज्या सुरांचा उपयोग करतात तिहा हा शब्द वेदमी खानतात परंतु कधी कधी लडाईतील सुरी असहि या शब्दाचा उपयोग होतो ज्याला कमरपट्टा (वाल) अटकविलेला आहे अशा म्यानाचाहि (वात्रि) उल्लेख केला आहे. असिपारा या शब्दाचा अर्थहि म्यान असा होतो

३ आ यु घ.—आयुष म्हणजे शस्त्र व्यापक अर्थांने क्षत्रियाच्या युद्धसामुग्रीचाहि यात अंतर्भाव होतो. ऐतरेय ब्राह्मणात ही युद्धसामुग्री अश्वरथ, शूषण्य व कवच अशी एकत्रित दिली आहे. ऋग्वेदात छिह्निच्याप्रमाणे वेदमालीन योद्ध्याला नहर असलेल्या शूष व धन्वन् धावाचा शस्त्र या अर्थांने आलेल्या आयुष शब्दात अंतर्भाव होत असला पाहिजे. ऋग्वेदातील युद्धसूक्तावरूनहि हेच मत सिद्ध होतें. कारण त्यात योद्ध्याचे वर्णन धनुष्यबाण घेऊन रथारूढ झालेला, अंगात विलखत पातलेला, धनुष्याची दोरी घातून नवे म्हणून डाव्या हातावर हस्तधन (हाताचे संरक्षण) असलेला असें केलें आहे उल्लेख हे धातूच्या एका तुकड्याचें केलेलें नसून पुष्कळसे तुकडे एकत्रित (स्यूत) करून तयार केलेलें असें तें धातूच्या तुकड्याचें किंवा बहुतेक धातूनें मंडविलेल्या कसल्यातरी कडकडीत पदार्थाचें बनविलेलें असायें. योद्धे शिरस्त्राणहि (शिप्रा) बापरीत असत. डाल वापरण्याबद्दल अगर पादत्राणाच्या उपयोगाबद्दल कोठेहि उल्लेख सांपडत नाही शस्त्रें उपयोगात आणण्याच्या कीडल्याबद्दल ऋग्वेदात उल्लेख आहे. योक्कणपुण्याचा (अग्नि, असाणि) उपयोग नेहमी करीत कीं काय याबद्दल निश्चय नाही. अंकुश हे देखी अस्त्र समजले जात असून कुन्हाड (स्वधिति, वाशी, परशु) ही देखील मानवी द्वेद्रात आढळून येत नाहीत. लढाईत शस्त्राचा सामान्य उपयोग अगर वज्राचा उपयोग होत नसे.

३ आ रा.—ऋग्वेदात 'पूयन्' चें शस्त्र असा या शब्दाचा अर्थ आहे. परंतु उत्तरकालीन वाङ्मयात 'अर' 'दोषण' असा झाला आहे. 'पूयन्' च्या मंडपाळासारख्या राहणीवरून या शस्त्राचा कातळाळा अंके मांडण्याकरिता उपयोग केला जात असावा.

३ इ पु धि.—शूषि म्हणजे वाणाचा भाता. ऋग्वेद व तदुत्तरकालीन ग्रंथात हा शब्द प्रचारात आहे दोन भाते घेण्याची जी अलीकडील पद्धति होती तिचा वैदिक काळात उल्लेख केलेला सापडत नाही. ऋग्वेद १.१८४, ३ या ठिकाणी असलेल्या 'शूषण्य' शब्दाचा अर्थ विशेष म्हणजे त्याप्रमाणें भाता असा सुद्धीन होत नाही तेंच त्याचा अर्थ 'वाण वत् शीघ्रीकृत', असा आहे व असाच अर्थ वेदार्थवर्तन ग्रंथात व साधनभाष्यांत दिलेला आहे.

३ कु लि श.—कुलिश म्हणजे कुन्हाड. ऋग्वेदात याचा उपयोग रथ करण्याकडे व युद्धात करीत असत असा उल्लेख आहे आणि अथर्ववेदात यानें झाडें तोडीत असत असें म्हटलें आहे.

३ कु ति.—ऋग्वेदात ज्या ठिकाणी, मरुत् याच्याप्रवळ कृति होत्या असें वर्णन आहे. त्यावरून क्षिमेर म्हणतो की, या शब्दाचा अर्थ लढाईतील खंडीर हा होय. परंतु कृति हे आयुष मनुष्याकरिता हातें याबद्दल काही आधार नाही.

३ क्षुर.—हा शब्द ऋग्वेदात तीन वेळ आला आहे. पहिल्या ठिकाणी याचा अर्थ पान, पातें असा आहे. दुसऱ्या ठिकाणीहि हाच अर्थ योग्य दिसतो. कारण तेथे सशस्त्रें क्षुर मिळले असें म्हटलें आहे. तिसऱ्या ठिकाणी धार लावण्याच्या घोंब्यावर वस्तरा लावल्याचा किंवा पाजळ-ह्याचा उल्लेख आहे (भुरिगो या द्विवचनी शब्दाचा अर्थ पिशेलच्या मृताप्रमाणें हल्लींच्या चक्रीसारख्या ज्या यंत्राच्या दोन चार्ज्मण्यें तो दगड फिरत असतो त्या दोन बाजू असा आहे) म्यूर आणि रौप्य हे याचा काप्रीची धार असा अर्थ करितात. परंतु हा अर्थ दुसऱ्या एका ठिकाणी अपर्यवेदात दिसत नाही कारण तेथे आंळावर अशी जीम फिरते तसें क्षुर भुरिगावर (भुरिगो.) फिरत असत असें म्हटलें आहे अपर्यवेदात वस्तरा असा स्पष्ट अर्थ आहे. कारण त्याचा हजामत करण्याकडे उपयोग होई असा उल्लेख आहे दुसऱ्या पुष्कळ ठिकाणी दोन्ही अर्थ लागू पडतात. यजुर्वेदात 'क्षुरो भृगवान्' असा शब्दसमुच्चय आला आहे. द्युमकीलच्या मतानें त्याचा अर्थ 'वस्तरा व वटपटणें' असा आहे क्षुरधारा किंवा क्षुरद्वय धारा म्हणजे वस्त-न्याची धार उपनिपदात क्षुरधार = [वस्तन्याची डवी अगर पेटी] हा शब्द आला आहे.

३ तो द.—ऋग्वेदात एकदा याचा अर्थ पराणी, टोंपणी असा आलेला असून नेहमीचा याचा अर्थ टोंपणाचा असा आहे. गेल्टनेरच्या मतें एकेठिकाणी याचा अर्थ शिक्षा देण्यास योग्य असा दंड करणारा [दण्डधर = राजा] असा आहे.

३ दान.—[कापणाचा] याचा अर्थ कोमता असा ऋग्वेदात आला आहे. मैत्रायणी संहितेंत दानकर्म्य = [ज्याच्या कानावर कीडल्यासारख्या खुणा अहित अशा] घेऊन असा उल्लेख आलेला आहे यानंतर कच सूत्रें, व महाकाव्ये या उत्तरकालीन वाङ्मयातच हा शब्द आढळतो.

३ दि धु, दि धुत्.—ऋग्वेदात या दोनहि शब्दाचा अर्थ देखी किंवा मानवी अस्त्र किंवा वाण असा आहे.

३ दृ घ ण.—हा शब्द ऋग्वेदातील सुल्लसूक्तात व अथर्ववेदात आलेला आहे. यास्काचार्य याचा अर्थ लाकडी सोटा असा करितो. गेल्टनेरचें असें मत आहे की, दुपण हा लाकडी वृक्ष होता व सुल्लास जेव्हा शर्यतीत भाग घ्यावासा वाटे त्यावेळी दुसऱ्या निवेत वैजाचे ऐवजी घा लाकडी वैजाचा तो उपयोग करी. पण अशा तऱ्हेचा या दन्तकथेचा अर्थ बराच असेमान्य दिसतो. छानें झाडें तोडली जातात म्हणून सायणाचार्य याचा 'तोडण्याचें हत्यार' असा अर्थ करितात. या आधारानेच अपर्यवेदात व्हिटने या शब्दाचा अर्थ लाकडावर प्रहार करणारा असा करितो.

३ धार.—एखाद्या शस्त्राची, उदाहरणार्थ कुन्हाड (स्वधिति) किंवा वस्तरा (क्षुर) याची धार असा या शब्दाचा अर्थ आहे.

१३ परशु.—क्रयवेद व मागाहून झालेले ग्रंथ ग्रामध्ये लावून ठेवण्याची कुन्दाड असा ह्या शब्दाचा अर्थ आहे. ही कशी होती हें आपणास ठाऊक नाही. चोरीचा ज्याच्यावर आरोप असेल त्याने आपले निरपराधित्व तापलेली कुन्दाड हाती धरण्याच्या दिव्याच्या योगाने पिकू करावें असें वर्णन आलेले आहे.

१४ भुरिज.—हा शब्द द्विवचनी मज्ज उपयोगात आणिला आहे. ह्याचा अर्थ बरा शेकास्पद आहे. रोंध याचा अर्थ कोठें कोठें 'कात्री' असा करितो परंतु काही ठिकाणी रचकाराची लाकूड पक्के पकडून धरण्यासाठी पकड, वेगडा असाहि अर्थ तो करितो.

१५ वाशी.—ऊर्ध्ववेदात व इतर काल्पनिक दंतकथात याचा मरुताचे व त्वष्टपाचें हत्यार असा अर्थ आहे. परंतु अथर्ववेदात ह्याचा 'सुताराचें हत्यार' अशा अर्थी उपयोग केला आहे. येथें सायणत्याज्याच्या म्हणण्याप्रमाणें आरी हा अर्थ होईल. वेदार्थयत्नप्रयात याशी ह्याचा अर्थ सार्वे ठिकाणी कुन्दाड असा दिला आहे. सायणभाष्यात (ऋ. १.३७,२ या ठिकाणी) 'किंवाळी किंवा शत्रूच्या सेनेला भिवविण्याकरिता ठोकलेली आरीळी असा वाशी याचा अर्थ दिला आहे. याच शब्दा-विषयी ऋ. ५.८८,३ या ठिकाणी सायणभाष्यात 'शत्रूनामा कौशकमारार्यमायुधम्' म्हणजे 'शत्रूंना रडविणारे आर नावाचे हत्यार' असा अर्थ दिला आहे.

१६ शर.—ऊर्ध्ववेद व अथर्ववेद ह्यात हा शब्द आला आहे. याचा अर्थ बाण, माला, असा आहे. ऋ. १.१००,१८ या ठिकाणी या शब्दाचा अर्थ सायणभाष्यात व वेदार्थयत्न प्रयात वज्र असा आहे. ऋ. ३.७ येथे याचा अर्थ 'ऋषि नावाचे जें आत्म्यासारखें मरुताचें ढग फोडून टाकण्याचे अन्न तें' असें सायणाचार्य म्हणतात. ऋ. ४.३,७ या ठिकाणी शर याचा अर्थ निधितपणें कोणासहि सांगता येत नाही. सायणाचार्यांनी संवत्सर अथवा निरुद्धित असे दोन अर्थ केले आहेत. वेदार्थयत्न प्रयात शर हें विशेषनाम कल्पिलें असून ती कोणी विशिष्ट देवता असानी असें मानलें आहे. ऋ. १०.१२५,१ या ठिकाणी हा शब्द विशेषण असून त्याचा अर्थ हिसक असा आहे असें सायणाचार्य म्हणतात.

१७ सकि.—ऊर्ध्ववेदात दाशराशुद्वर्णनात हा शब्द आलेला आहे. हें पकिन्धस्य मत्तें याचा आला असा अर्थ येणें अवश्यक आहे. ऋ. ७.१८,१७ या ठिकाणी सकि या शब्दाचा अर्थ प्रिफिय 'सावाचे कोपरे' असा करितो. सायणभाष्यातहि असलाच अर्थ दिला आहे.

१८ हस्तम्.—ऊर्ध्ववेदा घनुष्याच्या दोरीच्या आघातापासून रक्षण व्हावें म्हणून हात व बाहु ह्यावेरील आच्छादनास हें नाव आहे. ह्या शब्दाचें रूप सक्षीत डेवण्यासारखे आहे. तितकेंच तें समजण्यास कठिण आहे. लाट्याद्वारात 'हस्तम्' व महाभारतात 'हस्तबाण' हे शब्द याच अर्थानें आलेले आहेत.

१९ तिसृघन्वा—(तीन याणाचें घनुष्य) हा शब्द तैत्तिरीय संहिता व ब्राह्मणग्रंथ ग्राम्यें यज्ञाच्या वेळी उपाध्यायास देणगी (दक्षिणा) अशा अर्थानें आलेला आहे.

२० निपंगयि, निपंगयि.—यज्ञ-संहितेंत हा शब्द आलेला आहे. ह्या शब्दाचें दुसरें रूप जर बरोबर असेल तर पीडित्ववर्गकोशाप्रमाणें याचा अर्थ तरवारीचें (निपंग) म्यान असा होईल. पण पहिलें रूपच बरोबर आहे व ह्याचा अर्थ 'निपंगी' म्हणजे 'चांगले घनुष्याबाण असलेला' असा आहे.

२१ पवीरव.—निदकाच्या मतानें ह्याचा अर्थ माला असा आहे. ह्या शब्दापासून मनलेले पवीरवंत किंवा पवीरव रूप अथर्ववेदात आलेले आहे. त्याचप्रमाणें वृक्षवेदसंहितामध्ये दिसून येत असून त्याचा अर्थ नागराचा खोखंडी-फाळ असा आहे. हेंच विशेषण ऋग्वेदामध्ये एका माण-साला लाविलें असून त्याचा अर्थ 'अंकुश किंवा माला असलेला' असा आहे.

२२ अ प रुक् इम.—अथर्ववेदात फक्त एका उतान्यांतच हा शब्द आढळतो आणि त्या ठिकाणी त्याचें ढोक विपारी असतें असा उल्लेख आहे. रोंध म्हणतो कीं आल्याला जें फळ मजबूत यक्षयितात तो अर्थ ह्या शब्दावरून निघतो. विहटनेचें जरी हेंच मत आहे तरी तो चुफीचा पाठ आहे असें सुचवितो. व्युत्पत्तिबद्दल त्याचा बाण असा अर्थ रद्दम-काल्प करितो.

२३ आ व नि.—अथर्ववेदात अंबुश, बोंवणी, पराणी या अर्थी हा शब्द येणिला आहे.

२४ गाल.—हें नाव अथर्ववेद व सुत्रें ग्राम्यें जाळें अशा अर्थी आलेले आहे. सूहृदारण्यकोपनिषदामध्ये विणलेल्या आच्छादनासारख्या जालाकार त्वचेला गालक असें म्हटलेले आहे.

२५ पशु.—एक जात काही लेखात ह्याचा अर्थ विद्या असा दिसतो. कारण हा परशु शब्दाचा पर्याय दिसतो.

२६ पिनाक.—अथर्ववेदात याचा अर्थ सोडा किंवा गदा असा असून पुढें शिवाच्या गदेला हा शब्द लावूं लागले असें मॅकडोनेल म्हणतो. परंतु तैत्तिरीय संहिता, वाजसनेयि संहिता व अथर्वसंहिता ग्राम्यें सायणभाष्याप्रमाणें गदा किंवा सोडा असा अर्थ नसून घनुष्य, कोदंड, अंबुश असा अर्थ निघतो.

२७ प्र सि ति.—वाजसनेयि संहितेंत आणि तैत्तिरीय ब्राह्म-णात याचा अर्थ 'देवी अन्न' असा आहे असें मॅकडोनेल म्हणतो पण सायणभाष्याप्रमाणें त्याचा तसा अर्थ नसून एका ठिकाणी 'जाळें' असा अर्थ व दुसऱ्या ठिकाणी तो विशेषण असून त्याचा अर्थ 'प्रकृष्टवर्धन' असा आहे.

युद्धनाम [ऋग्वेद]

अजमन्	प्रवृत्ति	शूरसावि
जगीति	प्रधन	शौरदेवी
अभीक	प्रसर्ग	अमयु
अभीत	मयस्य	सयुज
(स्वारी)	भर	संवत्
अकंसाति	मसस्यन्	संक
अकन्द	समसत्य	संख
आजि	महाधन	संग
आगि	मीहल	संगम
आहव	मृध	संगम
कापीण	मेध	सञ्चन्
खज	यामन	समद
खल	युध	समदन
गविष्ठे	युद्ध	समन
सूर्य	योनि	समनीक
दत्सुहस्य	रण	समर
दाशराह	बाज	समरण
देषह्व	बानसाति	समर्थ
शुन्मकृति	विद्व	समिति
नदनु	विद्व	समीय
शुस्र	विलाद	सनीक
नेमाधित	विवाच्	समृति
पुष	वृत्रत्य	समोह
पृतना	वृत्रहस्य	सद्व्रप्रधन
पृतनाज्य	वृत्रह्य	सृष्ट
पौर्य	शुष्णहस्य	

[तै. सं.]

पृ	संवत्	समत्
रण	संप्राम	समर

[अथर्ववेद]

आमिमाति	द्विराज	रण
आगर	पृच्छ	शूरसाति
आजि	पौर्य	संप्राम
आहव	पृवृत्ति	समर
जीति	प्रधन	

^१ ग वि टि.—याचा शब्दचा अर्थ गाईची इच्छा. ऋग्वेदात पुष्कळ ठिकाणी गाई (गो) नेण्याकरिता केलेले युद्ध अथवा संता असा अर्थ आहे. गव्या ह्या शब्दाचाहि तसाच उपयोग केला आहे.

^२ पा घ रा ण.—हे ऋग्वेदांगम्ये य अथर्ववेदांत लक्ष्मि-ह्या सुदासाच्या दहा राजांशी झालेल्या प्रसिद्ध युद्धाचे नाव आहे. हे दहा राजे कोण होते हे नवी सांगणे अत्र कठिण

आहे पण दहा हा शब्द म्हणजे अदमासाचा असावा, नवी दहाच राजे होते असे म्हणता येत नाही. खुद्द या युद्धासंबंधी जे सूक्त आहे त्यात हा शब्द आलेला नाही. ज्यात हा आलेला आहे ती सूक्ते मागाहून झालेली असा समज आहे. ऋ. ७८३,८ या ठिकाणी दाशराह हा शब्द सुदास ह्या शब्दाचे विशेषण आहे असे सायणाचार्य म्हणतात.

^३ पृ त ना.—याचा अर्थ युद्ध, रथाचा सामना, शर्यत किंवा सशस्त्र सामना. ह्याचा काही ठिकाणी सेना असाहि अर्थ आहे. महाकाव्यातील युद्धवर्णनात याचा अर्थ मनुष्य, हस्ति, रथ, पृतनाज्य यांचा केवळ सामना असाच अर्थ मॅकडोनेल देतो, परंतु सायणभाष्यात त्याचा संप्राम असा अर्थ आहे.

^४ प्रधन.—ऋग्वेदात हा शब्द आला असून याचा अर्थ 'लढा' असा आहे; मग तो खऱ्या युद्धातील असो, किंवा साध्या रथाच्या शर्यतीतील सुरवातीचा असो. सायणभाष्याप्रमाणे कित्येक ठिकाणी याचा अर्थ 'पुष्कळ धनाने युक्त असा' होतो.

^५ महाधन.—ऋग्वेदात याचा अर्थ 'मोठी लढाई' किंवा लढाई जिंकल्यानंतर दिलेले 'मोठे बक्षीस' असा किंवा कित्येक ठिकाणी 'सुख, रथाची शर्यत असा अर्थ मॅकडोनेल करितो. सायणभाष्याप्रमाणे 'पुष्कळ धन ज्यात प्राप्त होईल असा याचा व्यापक अर्थ होतो.

^६ या म न्.—ऋग्वेदात चाल, लढाई किंवा हल्ला या अर्थी हा शब्द आला आहे.

^७ युद्ध.—ऋग्वेदात अगळे संतर लढाई वर अर्धो हा शब्द आलेला आहे.

^८ रण.—ऋग्वेदात या शब्दाचा अर्थ 'युद्ध' असा सायणभाष्यात आहे. मॅकडोनेल यथे याचा 'युद्धाचा आनंद' असा अर्थ करितो, पुढे याचा 'संप्राम, असाच अर्थ आहे.

^९ द्वि रा ण.—हा शब्द नमुंसर्फीलगी असून अथर्ववेदा-मध्यं त्याचा अर्थ दोन राजांमधील युद्ध किंवा झगडा असा आहे.

योद्धे [ऋग्वेद]

अदन्ध	^१ अस्तु	योद्धा)
अनापुत्र	आदारिन्	दृग्य [युद्धशाल]
अनिपण (माता रहित)	आप्रत्य	कुक्षिन्
अपराजित	^२ आप्याहू	सप्तथी
अभिधीर	इषुहस्त	क्षिप्रधन्वन्
अरिगुते	उग्रप्रपन्थू	क्षिप्रेषु
अवीरहन्	क्रतिपह	गोति
अशस्तिहन्	कृष्णवीर (महा-वीर)	चक्रेत्य (शूर)
अश्विजित्	एकवीर (मुख्य-तनूत्य	जेतु

तस्तार	यवीयुध	वृषयुध
तिग्मायुध	यातृ	शतानीक
तिग्मेयु	युध	अयं
धन्वसहस्र	युष्म	शर्वहन्
नामन्	युयुधि	शुभ्रखादि
विपंगिन्	योध	शूर
परमय	योधोयत्	शूरभाम
परश्रुमत्	रथजित्	शूरतर
पुरन्दर	रथिन्	पाद्
पुङ्गवीर	रथिर	सत्तन्
पुरोषिति	रथिरायत्	सम्भीर
पुरोयोध	रथी	समर्थयित्
पुंभिद्	रथीतम	सरथ
प्रघ्नत	रथीतर	स्विरथन्वन्
प्रमंथिन्	रथेष्ट	स्वजित्
प्रवीर	वयुध	स्वायुध
बाहुशार्धिन्	वर्मिन्	हृदयविधु
महावीर	विजयकृ	
मुष्टिहन्	वीर	

[तै. सं.]

महावीर	प्रवीर	रथीज
उद्योप	माणवत्	वज्रबाहु
दुष्टस्त	बाहुशार्धिन्	वीर
कवचिन्	युध	वीरहन्
हन्तस्वीत	रथगृह	युधन्वन्
तादृय	रथस्वन्	सुपेण
तिव्याधिन्	रथी	सूकविन्
निर्यसिन्	रथेक्षि	सेनजित्
पत्नी (पादपारी	रथेष्ट	सेनानी
योदा)		सौयन्वन्

[अथर्ववेद]

अधिराधिराज	अश्वहन्मन्	प्रामजित्
अधिरक्षु (पादा-	अश्वजित्	चमूखद्
हस्त)	अशर्ववीर	जैत्र
अभिमातिजित्	असिध	तीक्ष्णेषु
अभिपीर	अस्तु	पीरण
अमघ (युद्ध	आरेशु	वृष्णुपेण
कुशल)	इध्वायुध	निपंगिन्
अभिप्रयत्	इयुमति	पुङ्गवीर
अभिप्रयु	इष्टहस्त	पुरोयोध
अभिप्रयह	उग्रयधु	पुंभिद्
अग्रग्राह	एकवीर	पूतनाजित्
अवीरहन्	क्षिप्रधन्वन्	पूतनाखद्

४४

पूतनु	रथीतम	सरथ
पुंभिधायु	लोकजित्	यव्यष्ट
प्रवीर	विपाच	सहस्रकृष्टि
प्राणाह	वीर	संप्रामागिल्य
बाहुवीर्य	वीरयु	सादिन्
बाहुशर्पी	शत्रुतूर्य	सुबाहु
बाह्वीर्य	शत्रुपाद्	सुवीर
मियोयोव	शितिबाहु	सुवीर्य
मुष्टिहन्	शूर	सुसह
युधिगम	शूरवीर	सुहन्तु
रथजित्	संभाम	हृत्तवर्ण
रथजुति	सत्तन्	हेतिमत्
रथी	सन्दष्ट	

मुद्रकरणे (क्रियापदं) [ऋग्वेद]

अजयत्	भित्ते	रणय
अपृतन्यत्	जेषः	सहस्रः
अज्रे	युध्य	वाक्व
जिगीषुः	योधिपत्	स्फुर

[तै. सं.]

अजयत्	अहीयेताम्	युयोधि
अजानन्	जयति	युवते
अजोगः	जानते	योधि
अपापन्त	परामवति	योजुष्यते

अस्तु.—(याणादि शब्दात् सोढव्यात्) रथामधून ओ घनुर्पारी लडत अष्टे त्याच्यापदल ऋग्वेद आधि अथर्ववेद झत हा शब्द योजिला आहे.

१ आस्था वृ.—ऋग्वेदात् रथामधोल योज्याचें हें नांव आहे. परंतु त्याला रथिन् अथवा रथेष्ट असे म्हणतात.

२ निधंयि न.—ऋग्वेदात् तनि नेमां हा शब्द आलेला आहे. प त्या ठिकाणी 'सुधन्वाग् इयुमते' (चागलीं घनुष्यं व माण असलेले) ह्या शब्दांमागून असल्यामुळे निधंयिनाः हाचा अर्थ 'उत्तम माणाचे भाते असलेला' हा निश्चित आहे. वागणेनाथि संहितेमध्ये महाभरताचाचोच्या भतानें 'सुरवार असलेला' असा त्याचा अर्थ आहे; आणि हा अर्थ ह्या ठिकाणी पूर्णपणे संभावतो. पण 'माता असलेला' हाच अर्थ बरा दिसतो. कारण वैदिककाळा लोकांचे अन्न घनुष्य होतें, तरवार हें नव्हतें, असे मॅकडोनेल म्हणतो.

३ महावीर.—(मोवा मोवा) ऋग्वेदात् हा शब्द आला आहे. परंतु मागाहूनच्या संहिता व माझण ग्रंथ झत आलेले हें एक योजिवपात्राचें (सद्व्यर्थी) नांव आहे. हें विस्तवार ठेवीत असत, व प्रवर्ग नावाच्या सुरवातीच्या सोमसमारंभमं संनीच्या अशुष्टावात याचा उपयोग करीत असत.

“सु छि ह न्, सु छि ह त्या.—ऋग्वेद व अथर्ववेद स्थात याचा अर्थ अनुक्रमे ‘हाताहाताची लढाई (मुष्टियुद्ध) करणारा’ व ‘हाताहाताची लढाई (मुष्टियुद्ध) असाही आहे. (मुष्टिहन्) म्हणजे पादवारी योद्धा—रथी नव्हे तो—असा अर्थ होतो. त्याचप्रमाणे अथर्ववेदात रथी आणि त्याप्रसून भिन्न असा पति (पादवारी शिपाई) व ऋग्वेदात रथ व त्याहून निराळे पायबळ (ग्राम), असे दाखविणें आहे.

“यो ध.—‘ऋग्वेदांत’ योद्धा’ लढवण्या, या अर्थाचा शब्द आला आहे.

“र थि न् आ थि र थि.—ऋग्वेदात आणि नंतरच्या ग्रंथात ‘रथातून जाणारा—यात रथी व सारथी या दोघांचाहि समावेश होतो—असा याचा मॅकडोनेल अर्थ करितो. ऋ. ५. ८२, २ या ठिकाणी सायणभाष्याप्रमाणे याचा अर्थ रथी, रथाचा स्वामी असा असून सारथी असा नाही.

“र थे धा.—रथावर उभा राहणारा, रथातून लढणारा असा याचा ऋग्वेदात अर्थ आहे.

“ह् र.—ऋग्वेदासम्ये नेहमी येणारा व नंतरच्या वाच्यतात केश्वाकेश्वा येणारा हा शब्द असून याचा अर्थ वीर, धार योद्धा, असा आहे.

“स र थ न्.—ऋग्वेदात व नंतरच्या ग्रंथात कधी कधी योद्धा या अर्थाने हा शब्द आला आहे.

“महारथ.—(मोठा रथ असलेला) रथातील मोठा योद्धा. यजुर्वेदांहितेंत अथर्ववेदप्रतर्गा विशिष्ट कर्माच्या वेळी प्रादक्षिण्या एका योद्ध्या योधाचे नाव. महीधरभाष्यात ‘एकाः सहस्रं वयति महारथाः’ म्हणजे हजार योधांना त्रिकणाग्रा तो महारथ असा अर्थ दिला आहे.

“र थ गृ ह् स्त.—तैत्तिरीय व वाजसनेयि संहितेंत आणि ऐतरेय ब्राह्मणात हा शब्द आला असून मॅकडोनेल त्याचा अर्थ ‘हजार सारथी’ असा करितो. परंतु वाजसनेयि संहितेंत लवटभाष्य व महीधरभाष्य यांमध्ये याचा अर्थ रथ-युद्धकाल असा दिलेला आहे; हजार सारथी असनाही. त्याचप्रमाणे ऐतरेय ब्राह्मणात सायणभाष्याप्रमाणे राजपुत्र (रथगृह्ते राजपुत्रः) असा अर्थ असून एम्. हॉग्वेनेहि असाच अर्थ घेला आहे.

“स व्य धा, स व्य ध्, स व्य ध्, स व्य स्थ.—मॅकडोनेल म्हणतो “हा सर्व शब्दांचा अर्थ रथातून युद्ध करणारा असा आहे. हा सारथ्याच्या बाब्या वाजूस असे. टीकाकाराच्या मताने सन्यशाचा अर्थ नुसता सारथी असा आहे. पण हा अर्थ चुकीचा आहे; हा शब्दाचा अर्थ अर्थ करण्याचे कारण शूद्र सारथ्याबद्दल शूद्रें उत्पन्न झालेला हातिद्वेष हे होय (मॅकडोनेलने हा दोष टाकून ठेलेला तर्क काय आपाराने केला ते समजत नाही.). धाथपथ ५. २, ४, ९ या ठिकाणी सन्यध असा शब्द आहे. सायणसायनांत त्याचा अर्थ रथाच्या बाब्या भागात यज्ञगारा (सारथी) असा दिला आहे; रथातील योद्धा असा दिला नाही.

“सा दि न्.—अथर्ववेदांत याचा अर्थ घोडेस्वार—असाद म्हणजे पदाती याहून भिन्न अर्थी—असा आहे. अभ्यसारी (घोडेस्वार) हा शब्द वाजसनेयि संहितेंत आला आहे. तैत्तिरीय ब्राह्मणात आणि खूद ऋग्वेदांतहि अभ्यारोहणाबद्दल स्पष्ट उल्लेख आहेत. ऐतरेय आरण्यकांत (नेहमी) घोद्याच्या बगलेच्या बाजूने घोड्यावर बसतात (मागून किंवा पुढून बसत नाहीत) असे म्हटलें आहे. अभ्यसारायना सूत्रात साय म्हणजे बसण्याचा घोडा—असा शब्द आला आहे.

युद्धपरामभव [ऋग्वेद]

अपाकृति	नाश)	संमित
आभिप्राय	आभूति	सह (परामभव-विता)
अभिमुखरी	पराजित	
अभिप्रेत	परसाक्षि	
वरण (संग्राम-	परिमृति	

युद्धविषयक किरकोळ [ऋग्वेद]

अजीति	कण्ठयन्ती (आ-महासेन	
अतुल	क्रोशमिच्छन्ती) मानुषप्रघन	
अपवीरवत्	काष्टा (रण)	पुष्पत्
अभीति (शत्रुची-नाल)	विचलेन	युष्मन्
अभिपित्व [अभि-गमन)	जिगीषा	युयुत्सव
अयुदेसत	मिष्णु	योष्य
अयुष्य	मेतव्य	रथत्
अयोध	जेल्	धृज
अशत्रु	जेन्म	धर्मप्यत्
अपाह्व	जैत्र	धृगुत्तम
असेम्या (सेना-रहित)	जद (हितस)	धर्मवत्
अहति (आहनन)	दस (नाश)	संयुधक्षि
आरुपान (त्रिरो-धक)	दुर्ग	सममन्
आविर्भूमीक (सा-घनसाहित)	दुर्धर	संजयत्
वास्तक (विना-शक)	दुर्धर्तु	सरपति
कलीष (आनि-वार्य)	देही	सर्ववीर
ऊर्ध्वयन्ती	पुष्पाद	सह्यिष्
	पुतनाम	सिन्ध
	पुतनायत्	सुवीर
	पुतनायु	सुवीर्य
	पुतनासह	स्वगते
	पुतनासाह	स्वाष्ट
	पुतनायत्	हनन

[ते. सं.]

अराति (शत्रु)	शुद्ध	जय
अशानति	गोघ	

धनिक	वि.)	शत्रु
पथिन् (शत्रु)	वाग्नि (,,)	सफल
पवीरव	विक्रान्ति	शृङ्ग
युक्प्रवावन् (वक्र-)	विजय	
[अथर्ववेद]		
अकवच	ध्वज	विदेश्य
अपराजित	नीपाद्	विरुधन
आभूति	परामू	युद्धतय
आहनन	परामृति	धैर
ककमाहूत (से-)	पुनर्भुवा (सिनावि.)	संग्राम
नावि.)	पूत	सन्धि
कवच	पूतनाजित्	सहस्रकृपा
कवचपारा	पूतनाजय	सहस्रमि
खुगल (विलसत)	पूतनासद्य	सेनी
प्रावन्	प्रतिप्राप्तु	स्वयंशस्
नय	युद्ध	स्वष्ट
जालदण्ड	यग्र	हृषीधत्
ज्यापोप	वर्मन्	हृत्सल
ज्यापारा	विशेषकृन्	

[वागसूत्रेण्ये संहिता]

प्रसिति	महावीर	संघात (लडाई)
[संहितेतर]		
ज्यान्वोद	'व्युत्थ	'धानवन्त
'पताका	'प्रशास्	'समर

* कर्जयन्ती.— लडाविग् म्हणतो की ऋग्वेदांतल एका उताऱ्यांत हें नामर ह्याच्या कित्याचें नांव आहे. तथापि त्या ऋग्वेदामून कोहीच अर्थबोध होत नाही. निश्चित अर्थ-बोध होत नाही हे जरी खरें असलें तरी लडाविगच्या अर्थ घूक असें म्हणतां येत नाही, हेंहि तितकेंच खरें आहे.

दुसरे.— ज्याच्या नवळ जालें कठिण असतें तो असा ह्याचा अर्थ असून ऋग्वेदांत हा शब्द नपुंसकलिंगी आलेला असून त्याचा अर्थ कधी कधी किंवा किंवा मान्याचें ठिकाण असा होतो. सायणाचार्यांनी पहिल्या ठिकाणी ' संकट, व दुसऱ्या ठिकाणी ' युद्ध, असा अर्थ केला आहे. परंतु धेन्वो ठिकाणी किंवा असा अर्थ असणें संभवनीय आहे.

* देहि.— ऋग्वेदामध्ये दोन ठिकाणी शत्रूच्या प्रति-कारार्थ बांधिलेली रक्षणाची जागा म्हणजे मातीची काम-चलाऊ भित किंवा पांथ अशा अर्थांत हा शब्द आलेला आहे. सायणांत एका ठिकाणी देही याचा अर्थ ' पुरी ' असा केला असून ७. ५, ५ येथें (आसुरी) विद्या असा केला आहे व प्रियय कोट असा अर्थ करतो.

* पाथ्य.— ऋग्वेदामध्ये एके ठिकाणी वृत्राच्या पराभ-वासंवेधानें हा शब्द आलेला आहे. दगडी तट असा त्याचा

अर्थ आहे. दुसऱ्या एका लेखांत ह्या शब्दाचा अर्थ सम-वाही टेंकण्याकरितां उपयोगी पडणारे दगड असा आहे.

* सिचू.— हा शब्द द्विवचनी आलेला असून त्याचा अर्थ सैन्याच्या बगला व अनेकवचनी सैन्याच्या रांगा असा अर्थ आहे. सायणभाष्यांत सिच्यौ याचा अर्थ सिचमानी भटो म्हणजे अभिषेक केले जाणारे दोन राखे असा दिला आहे. प्रियय सादेवानें त्याचा अर्थ सैन्याचे दोन पंथ असा केला आहे. अथर्ववेदांत असलेल्या या शब्दावर भाष्य लिहितानां साय-णांनी तो शब्द शुचः असा घेऊन त्याचा अर्थ शोचमानाः असा केला आहे.

* कवच.— अथर्ववेद आणि त्यानंतरच्या काळयांत हा शब्द उरत्राण या अर्थांत आला आहे. हें उरत्राण धातूचें करीत असत असें म्हणण्यास मात्र कोहीच आधार सांप-डत नाही. परंतु तें धातूचेंच केलेलें असणें संभवनीय आहे. अथर्ववेदांत कवचपारा असा शब्द आला अश्ले त्या अर्थां सायणाच्या उरत्राणाचा (जें हिरोडोटसला माहित होतें त्याचा) व त्या शब्दाचा संयथ असावा असें वाटतें.

* यग्र.— ह्याचा अर्थ तट असा करूननें पसविण्यासारख पाठ अथर्ववेदामध्ये आलेला आहे.

* संग्राम.— ह्याचा मूळ अर्थ शांततेचे वेळी किंवा युद्धाचे वेळी भरलेली सभा. लडाईचे वेळी सभा सवाळ लोकांची असे. अथर्ववेद व मागाहून शाळेंतें ग्रंथ ह्यांत ह्याचा नेहमीचा अर्थ युद्ध किंवा लडाई असा आहे. वैदिक कालच्या युद्धाविषयी फारशी माहिती उपलब्ध नाही पण त्या वेळी युद्धें सार्थी होती. प्रत्येक सैन्यांत पायबळ व रथी हे असत. हे दोघे एकत्र असत व पदाति लोकांचा पाडाव नेहमी रथी लोकांकडून होई. हे रथी लोक क्षत्रिय किंवा रथाचे पहिल्या प्रतीचे उत्तम अनुयायी असत. पदाति लोकां-जवळ चिलखतें फारसें नसे व लडाईचे वेळी धनुष्याचाच ते उपयोग करीत. हें वर्णन शरस्त्रीसनें ज्या हिंदुस्तानांतल्या सैन्याच्या मदतीनें ग्रीसवर चाल केली अशा ज्या सैन्याचें हिरोडोटसनें वर्णन केलें आहे त्या वर्णनाशी जुळते. जे सर-दार असात त्यांच्या जवळ उरत्राण असे, शिरत्राण (शिप्रा) व हस्तत्र (हे धनुष्याच्या दोरीच्या चर्यापासून रक्षण कर-ण्याकरितां) असत. रथावर सारथी बसे व त्याच्या डाव्या वायस जोडा (सारथी, सव्यत्रा) बसे. लडाईत घोड्यावर बसण्याची चाल नव्हती व ही घोड्यावर बसण्याची कल्पना वैदिक काळच्या कल्पनेला विसंगतच झाली असती. कारण त्या वेळेचे वीर धनुष्यावरच सवें मदार ठेवीत, व घोड्यावर बसून धनुष्यांचा उपयोग करणें सोपिस्कर नसे. त्या वेळेचे लढण्याचे साधन ह्मणजे धनुष्य. भाला, तरबार व परशु ह्यांचा कतिपय उपयोग केला जाई. अथर्व ४. २४, ७ या ठिकाणी जो संग्राम शब्द द्वितीयेने अनेकवचनांत आला आहे त्याचा अर्थ युद्धाच्या वेळी भरलेली सभा असा नाही.

प्रिययचें मतें संग्रामान् ह्मणजे सैन्य. सायण संग्रामान् या-

बहल सामान्य असा पाठ घेऊन त्याचा अर्थ युद्ध असा देतो ते स ४ ५, ११ २ या ठिकाणी जो सामान्य शब्द आहे त्याचा अर्थ युद्ध असाच दिसतो ऋ २ १२, ८ या ठिकाणी यशस्वली संघर्षाती विवृण्वेते। असे शब्द आहेत येथे संघर्षाती म्हणजे परस्पर सङ्घर्षाती असा अर्थ आहे. याचा अर्थ एकमेकांशी मिळून चालणाऱ्या असा धरला तर पदाति व रथी असे सैन्याचे दोन विभाग कल्पिता येण्यासारखे आहेत, परंतु परस्परविरुद्ध दोन सेना एकमेकांशी मिळणाऱ्या असा अर्थ नेल्सास ह्या भिडणारी विरुद्ध सैन्ये पदाति व रथी अशी द्विविध होतीच असे खात्रीलायक म्हणता येणार नाही अथर्व ७ १४, १ या ठिकाणी रथीव पत्नीन जयत्। असे शब्द आहेत, त्या ऐवजी सायण रथाव पत्नीन जयत्। असा पाठ घेतो व त्याचा अर्थ 'रथवान् पुरप पत्नीम् प्रनाम अन्यदीप्यी स्त्रीयां वा नारीं यथा जयति एवम्' असा करतो सैन्याची जातधार संचयित व्यवस्था होती की, नाही (जी व्यवस्था होमरच्या कवितेत वर्णन केलेली आहे व जिचे अस्तित्व जर्मनीमध्ये देसिडरने ह्याने असे म्हटलेले आहे ती) हे सांगणे कठिण आहे पण महाभारतात शाही एकत्र लढत असत व हीच स्थिती वैदिक काळातहि कमी-जास्त प्रमाणात होती हे निश्चित आहे शहरांना वेढा पकत असे व लष्करी चौकी व पशुन नाकेबंदी केली जाई असे ऐतरेय ब्राह्मणावरून दिसते (वपसद्, प्रभिद्) कारण त्या वैदवी हद्दा करण्याची जी साधने होती त्याच्या योगाने आपा घातून व ह्मण करून एखादे शहर घेणे हे त्रासदायक व खर्चाचे होते हिलेब्रेट 'आपल्या उपनिषद्' प्रस्तोता म्हणतो की, ऋग्वेदांतला पुरचरिण हा एक प्रकारचा रथ होता. द्रौगन पोथ्याप्रमाणे हा रथ म्हणजे ज्या साधनांनी एखाद्या शहरावर रोमन लोक हद्दा चढवत त्या साधनांची पूर्वतयारीच होय. नेहर्माची संरक्षणार्थ व नवीन देश जिंकण्याकरिता जी युद्धे होत त्यांशिवाय शेजारच्या मुल्कावर भुरटे हल्ले नेहर्माचे व वारवार होत ह्या हत्य्याचा हेतु जी कूट मिळेल (उदाग, निराग) ती राजाने व लोकानी आपसात वाटून घ्यावी हा होय लडाईत ध्वजाचा प्रचार असे व लढकामे लोक दुडुभि व बकुर ह्या वाण्याचा उपयोग करीत असत. ऐ १ २३ २ या ठिकाणी जो उरसद् शब्द आहे त्याचा अर्थ तेथे उपसद् नावाचा होम असा आहे, सायण ह्या अर्थे करितो शहराला दिलेला वेढा असा तेथे अर्थ नाही ऋ ८ १ २-८ या ठिकाणी पुरचरिण याचा अर्थ सायणाने रथ असा केलेला नाही, व तो तेथे तसा संपुष्क दिसत नाही सायणाने पुर याचा अर्थ निवासस्थान असा केला आहे. चरिण्य याचा अर्थ 'वरणशील असा' म्हणजे हिडण्याचा शोकी असा दिला आहे

ज्या न्दो द —यचविश ब्राह्मणात बाल्याच्या शालाचे जे वर्णन आहे त्यास व सूत्रमयात हा शब्द आला आहे याचा अर्थ कोहीसा संदिग्ध आहे कारण एका सूत्रग्रंथात 'अयोग्य

घनु' असे याच्याबद्दल म्हटले आहे व दुसऱ्या एका सूत्रात घनुष्क अनिपु (बाणाशिवाय धनुष्य) असाहि उल्लेख आहे तेव्हा याचा कोणत्या तरी प्रकारचे धनुष्य असाच अर्थ असावा

पता का —हा शब्द अद्भुत ब्राह्मणापूर्वी कोणत्याहि प्रघात येत नाही याचा वैदिक पर्याय शब्द असा आहे

पुष्ण —शतपथ ब्राह्मणात घनुष्माचे आच्छादन या अर्थी हा शब्द आला आहे हे आच्छादन बहुतेक कातड्याचे केलेले ४ सावे

प्रशास —ऐतरेय ब्राह्मणात हा शब्द आला असून सेंटपीटर्सकोशप्रमाणे त्याचा कुह्वाळ किंवा त्यासारखे तोड्याचे हत्यार असा अर्थ आहे

बाण व न्त —वृहदारण्यकोपनिषदात बाण अथवा बाणाप्रमाणे (तीर) अशा अर्थाने हा शब्द आला आहे बाणसन्धि सहितेति हा शब्द बाणवान् असा असून याचा टीकाकारांनी माता असा अर्थ केला आहे

समर —लडाई या अर्थी हा शब्द कौपीतकी ब्राह्मणात आला आहे गेहडनेरच्या मतें ऋग्वेदातहि या शब्दाचा ह्मण अर्थ असावा

वज्रनामै (ऋग्वेद)

अत्क	नेमि	शतपर्जन
अदि	परशु	शताधि
अघनि	पवि	शम्भ
असिम्बन	पवीरव	शव
अष्टि	बकुर	सहस्रभृदि
कुरस	अग्नि	सहस्र
कुलिश	यष्टिम्	सिध्
गिरि	मेनि	सुक
ज्यायत्	वज्र	स्वधिति
तिग्म	वध	हेति
गुज	वधर्	वधुनि
दिपुत	वुक	
नमस्	शतघार	

सैनिकांचे प्रकार (ऋग्वेद)

अकुशित्	अश्वहन्तन्	इयुम्
अप्रयावन्	अश्वन्	इयुष्य
अग्निम	अस्तु	चतुरनीक
अग्निम	अस्व	निधमिन्
अधिरव	अग्निहन्	पूतना
अभिसेन	अग्निपति	प्रगर्भिनी
अयोप्र	आस्थात्	वज्रपति
अश्व	इयुषळ	शतानीक
अदमचक		

सैन्यनामं [ऋग्वेद]

अर्नाक	तिग्मानांक	बल
आजि	पुतना	त्र
जूर्णि	पुशनी	सेना
[ति. सं.]		

अर्नाक	पुंगुती	सेना
पुतना	संका	

सैन्यप्रकार [अथर्ववेद]

अनीक	पति	घातानीक
अश्वपणी	पुतना	पशुवर्ग
सत्रमन्	बाहिनी	सांदिन्
चमू	दीरपोप	सेना
जैव	शुनिन	सूर्यकु
(परकीयसैन्य) म		देव

अ दि.—ऋग्वेदांत एका उताऱ्यांत हा शब्द "उडक" "दगड या अर्थां योगला आहे. म्हणून शिमर वैदिक काळांत बुद्धांत गोफणीने दगड फेंकीत असत असे अनुमान काढतो. परंतु तो उतारा ईद्राची मदत किंवा साहाय्य ह्या संवधानें लिहिला आहे, म्हणून तो काल्पनिक आहे. आणि मनुष्यांचीं मुद्दे याचा काही संबंध त्या उताऱ्यांत नाही. वन्याच अशी तो शब्द ईद्राचे वज्र या अर्थां योजिला असावा.

अ घ नि.—ऋग्वेदावरून हा शब्द गोफणांचा दगड असा अर्थी आहे. वसे शिमर म्हणतो. त्याची तुलना अदि शब्दाची केली आहे. कोणत्याहि वायतांत ही आनुप ईद्राच्या पराक्रमांच्या वर्णनांत उपयोगांत आणिली आहेत म्हणून काल्पनिक आहेत. भाबर हा शब्द हा शब्द ह्याच अर्थां योजितो परंतु कोणत्याहि वेदाच्या उताऱ्यांत हा अर्थ नाही.

अ टि.—मध्य शब्दाच्या हातांतल अक्षराचा शेतक असा हा शब्द ऋग्वेदांत बराच वेळ उपयोगांत आणिला आहे आणि म्हणून तो विप्रलतेचा दर्शक असावा. 'श्राण पातक बुद्धातील माला' असा अर्थ ऋग्वेद शब्दाच्या हातो असे शिमर म्हणतो पण त्या अर्थ कोणत्याहि उताऱ्यावरून दिसत नाही अ. १. ११९, ३ यांत ईद्राच्या प्रसिद्ध वज्राला ऋटि असे सायणाचार्य म्हणतात.

अ थ ६.—ह्याचा अर्थ सामान्यत्वे शत्रू असा आहे व ऋग्वेदामध्ये हा शब्द देवी शखाला लाविला आहे एवढेच नव्हे तर मासुप शखालाहि लाविला आहे.

अ दू क.—ऋग्वेदामध्ये दोन ठिकाणी ह्याचा अर्थ ईद्राचे शत्रू कदाचित माला असा आलेला आहे.

अ. १०, १८०, २ सुक म्हणजे ईद्राचे वज्र व अ. १६, २१ या ठिकाणी भाष्यांत वृक भाचा अर्थ वज्र असा दिला आहे.

अ स्व धि ति.—ऋग्वेदामध्ये ह्याचा अर्थ पुन्हा किंवा सुरा असा आहे. हा सुरा यज्ञांतील (घोष्याच्या शरीराचे निरमिराळे भाग करण्याकडे उपयोग) पदे, ह्याचा ऋग्वेद संहितत; इतर सर्व ठिकाणी हांकूड कापण्यास योग्य असा कुन्हाड असा अर्थ असतो. एके ठिकाणी कुन्हाड क्षोणावर तीक्ष्ण करण्याचा उल्लेख आलेला आहे. अथर्ववेदामध्ये जनावरांच्या कानावर घण करण्याकीता उपयोगी पदणारी तांब्याची सुटी असा ह्याचा अर्थ आहे. सुहाराच्या कुन्हाडीचा दोनदा उल्लेख ह्याच ठिकाणी आलेला आहे व पुढे कुन्हाड असा सामान्य अर्थ आहे. शत्रू असा अर्थ सुर्वीय प्रचारात नाही.

अ जू र्णि.—ह्याचा अर्थ कोलीत असा आहे व तें शिमरच्या मते वैदिक काळच्या भायें लोकांचे एक शत्रू होतें. पण ज्या अर्थां हें शत्रू राक्षसांनी उपयोग करून घेतले आहे त्या अर्थां इतर बुद्धाचे वेदां ह्याचा उपयोग केला जात असे असे सात्रांनी म्हणता येत नाही. अ. १. १२९, ८ या ठिकाणी येणाऱ्या "जूर्णि" शब्दाचा अर्थ सायण "सेना" म्हणजे सैन्य असा करितो. वेदार्थयत्नकारादि ह्या शब्दाचा अर्थ "सेना" असाच करतात. ग्रिफिय व इतर युरोपिय पंडित "जूर्णि" शब्दाचा अर्थ "कोलीत" असा करतात परंतु तो फारसा जगू पडत नाही. निष्कट ६. ४ या ठिकाणी जूर्णि याचा अर्थ शक्ति असा दिला आहे.

अ म.—रांपेचे मताने ऋग्वेदांत व अथर्ववेदांत सैन्य असा अर्थ आलेला आहे. शिमरच्या मताने म [म वै त्रिलिगी रूप] ह्याचा अर्थ एके ठिकाणी विश ह्याचा भाग व (सुबधु) नात्यांतल्या लोकांचे वनलेले पुढेगोष्टीले सैन्य असा अर्थ आहे. उलटपक्षी पिशेल म्हणतो की, केथें केथें हा शब्द आलेला आहे तेथे तेथे श्री मग तो सामान्य असो किंवा सधन नात्याच्या मेजवानीला जाणारी असो किंवा लोकांनी ठेवलेली वैश्य असो किंवा अलंकारिक रीतीने ह्या वैद्याची तुलना केलेली तुकें असोत हे अर्थ बरोबर दिसतात.

अ सेना.—ह्या शब्दाचा मूळचा अर्थ शत्रू असा असून ह्याच अर्थाने तो ऋग्वेद व अथर्ववेद ह्यांमध्ये आलेला आहे. व नंतर त्याचा सैन्य असा नेहमीचा अर्थ झाला. ऋग्वेदांतल सर्व उताऱ्यांत सायणांनी सेना याचा अर्थ शत्रू असा कोठेहि केला नाही. सैन्य असाच केला आहे. वेदार्थयत्न ग्रंथांत बरील उताऱ्यांपैकी बहुतेक ठिकाणी सेना शब्दाचा वाण असा अर्थ केलेला आहे. अथर्ववेद ८. ८, ५ येथे सेना याचा अर्थ सैन्य असा भिक्कने केला आहे, व तोच बरोबर दिसतो.

अ प ति.—अथर्ववेदांमध्ये रथी ह्याच्या उलट पायदळाला शिपायी असा अर्थ ह्या शब्दाचा आहे. रथी पत्तीचा परामव करतो गतेहि वर्णन आहे. राजसर्गेच्या गीतेतील शतद्वीप प्रायवेधमध्ये शत्राळा र्था विशेषण दिले आहे त्यापैकी पत्तीनांपति असे एक विशेषण दिलेले आहे.

अथर्ववेद ७. ६४, १ या ठिकार्णी पत्नीम् यावहल परनीम्
असहि पाठ आहे व हाच पाठ सायणाने घेतला आहे. या.
सं. १६. १९ या ठिकार्णी येणाऱ्या पत्ति शब्दाच्या अर्थे त्या-
बरील भाष्यात 'हस्यश्रवण पदाति संख्या पत्तिः' असा दिला
आहे.

सा धं ज नि क का मं.

कूपनामं [ऋग्वेद]

अंडूरण (अग्धकूप)	कां	केषट
अवत	कशि	खात
अग्धमचक	काट	नृपाण
अग्धमास्य	कालु	वध
उत्स	करोतर	धन
उत्सधि	कुशय	सुद
उद्रिण (अलपुच्छकूप)	कूप	स्तिप
क्रयद		

जलाशय [ऋग्वेद]

उत्सधि	खात	पूर्त
कियायु (पुष्करिणी)	गोअर्णत्	प्रपा
कुल्या (पाट)	सौये	दमशा (कालवा)
खनित्रिम (कालवा)	तुग्वन्	सुतीर्थ

[तै. सं.]

खन्या (पाट)	प्रपा
-------------	-------

[अथर्ववेद]

जस्तए (वच्छवास)	भुतवृद्ध (पुष्करिणी)	प्रपा
कुल्या	तीर्थ	वैत्रं (तळ्याचा)
कूप	पुष्करिणी	बाध)
कात		बापी

मार्ग [ऋग्वेद]

प्रपय	ददवर्तनि	वर्तनि
प्रप्यन्	रपय	पुनितवर्तनि
रघुवर्तनि		

[तै. सं.]

अंजसायनी	पथ्या	सुपय
अध्वन्	रयस्पष्ट	सेतु
पथ	वर्तनि	सुति
वर्तन्		

[अथर्ववेद]

अध्वन्	रथ्यो	व्यध्व
अनायन	प्रपय	सुपय
पथ	परिरथ्य	

अ व त.— उत्स म्हणजे स्वमाविक क्षरा याच्या खळट
कृत्रिम म्हणजे खणत तयार केलेली विहीर या अर्थाने अवत
शब्द ऋग्वेदांत अनेक ठिकाणी आढळतो. उत्स हा शब्दहि

काही ठिकाणी कृत्रिम विहीरीकरिता वापरलेला आहे. अशा
विहीरी क्षांकून ठेवीत असत आणि त्यांतील पाणी कधीहि
आटत नसे, असें वर्णन आहे. त्या विहीरीतून पाणी दगडाच्या
चाकाल दोर, पोहोरा लावून काढीत असत. पाणी वर काढ-
ल्यावर ते लांकडाच्या भांज्यांत ओतीत असत. कधी कधी
त्या विहीरीतील पाणी रुंद पाटांच्या योगाने शेतांस उपयो-
गांत आणत असत.

कूप.— ऋग्वेद आणि त्यानंतरचे वाङ्मयांत खाच
किंवा कृत्रिम खळगा ह्या अर्थां हा शब्द आला आहे. काही
ठिकाणी हे खडे अतीशय खोल असवेत, कारण एका कथेंत
त्रित हा एका खळगांत पडला असून दुसऱ्याच्या मदती-
शिवाय बाहेर निर्धु शकला नाहीं असा उल्लेख आला
आहे.

प्रपा.— याचा अर्थ याळ्ळ्यांतलि ' क्षरा ' असा आहे.
व याचा उल्लेख ऋग्वेदाच्या एका वचनांत आलेला आहे.
अथर्ववेदांत याचा सुसता ' विण ' किंवा ' पेय असाच अर्थ
होतो.

व प्र.— अथर्ववेद व तैत्तिरीयब्राह्मण ह्यामध्ये ह्याचा
अर्थ एखाद्या तळ्याचा बाध असा आहे. प्रवि स्नेह,
भाष्यकार व हस्तलिखित प्रती ह्यांत ' वत्र ' हा शब्द आलेला
आहे.

खेळ

खेळ च खेळसंबंधी [ऋग्वेद]

अक्ष (फांसे)	ग्राम (डाव)	मुगण्यु
अंशुशिन् (असद्युक्त)	सपम (तापक =	सातु (बाद्गार)
आजि (शर्यत)	दीव (जुगार)	अक्ष (पण)
इरण	देवन	वराह्यु
कार्थव्यूशर्यतीच्या-	देवमान (जुगारी)	मन् [व्याध]
खुणैव लांकूड	परिपद	अभ्रौ
काष्टा	पुनर्हण	सप्य (शर्यतीचे—
कितन	प्रतिदीविन्	सुदेव्ये
क्रीडि	प्रहा	
क्षेन्तु		

[तै. सं.]

अक्ष	अधिदेवन	क्रीडा
अक्षरंग	आख (शिंकार पक-	रसारी (शिकारी—
अक्षबाण	रण्यासाठी केलेली	मनुष्य)

खांच)

[अथर्ववेद]

अंश (सुखलक्षण)	कृत	सु
अतिदीविन् (जुगारी)	क्रीडन्ति (खेळणे कि.)	शुत
अक्षर (शुतकीडक)	गाष्टा शर्यतीचे—	प्रतिदीविन्
अधिदेवन (शूतस्थान)	मर्यादा काष्ठ	सोपण (कासे दाफणे
अक्षरस् (शूतदेवता)	गळह (डाव)	शुक्नी

संवसव सापुदेविनी

'अक्ष.—ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथ यामध्ये ह्या शब्दाचा एकवचनी आणि अनेकवचनी असा वारंवार उपयोग केलेला आढळतो. त्याचा अर्थ 'कासा' आणि 'फासे', असा एकवचनी आणि अनेकवचनी अनुक्रमे केलेला आढळतो. धोढ्याच्या शर्यतीबरोबर फासे खेळणे ह्या वेदकालीन आर्यांचा मुख्य खेळ होता, परंतु वाल्ययात ह्या खेळाचा पुष्कळ वेळा निदेश केलेला असला तरी तो कोणच्या तऱ्हेने खेळत असत ह्याचे बरोबर चित्र काढणे फार कठीण आहे. अक्षाचे उपयोग पुढीलप्रमाणे आढळून येतो. (१) पदार्थ—हे फासे "विभीक्ष्ण" नावाच्या कठीण कवचाच्या फळाचे केलेले असत. ह्या फाशांचा निदेश ऋग्वेद आणि अथर्ववेद ह्या दोहोंतहि केलेला आढळतो. म्हणून ह्याला "पिण्ट" (पत्र) आणि "उपडपा जगवेर जन्मलेला" असे म्हणतात. अग्न्याधान्याच्या वेळी फाशाच्या खेळाचे वर्णन आहे त्यात आणि रामसूय यज्ञप्रसंगाहि फासे कशाचे करतात हे सांगितलेले नाही परंतु विभीक्ष्णच्या फळासारख्या धोढ्याच्या पुष्कळ्याचा प्रसंगविशेषी उपयोग होत असे हे स्पष्ट आहे. अर्वाचीनकाली कवड्याचा उपयोग फाशाकडे होतो पण त्याचा वैदिक काळाच्या उपयोगाचा आढळत नाही. (२) संख्या—ऋग्वेदात फासे खेळणारांचे "समहाचपु अभेसर" (सैन्यानिर्हती गणस्य) असे वर्णन केले आहे. आणि दुसऱ्या वचनात त्यांची संख्या "त्रिपंचासः" अशी दिली आहे. याचा अर्थ निरनिराळ्या ग्रंथकारांनी निरनिराळा केला आहे. लुङ्विग, वेबर, आणि शिमेर हे त्या शब्दाचा अर्थ पंचरा असा करितात. परंतु मॅक्डोनेल ते व्याकरणदृष्ट्या अक्षितव्य संभवनीय आहे असे म्हणतो. रॉय आणि ग्रामसन हे त्याचा अर्थ "त्रैपत्र" असा करितात. म्युडर्स दीडशें करतो तथापि तो म्हणतो की, अक्षित संख्या दाखविण्याकरिता ह्या शब्दाचा उपयोग करितात असा अर्थ आहे असे दर्शविण्याकरिता शिमेर ऋग्वेदातील "ज्याच्या जवळ चार आहेत त्याला मित्रो" ह्या उतरा देतो. परंतु तो उतराखेळ खेळण्याच्या रीतीविषयी आहे. (३) खेळाची रीति—अर्वाचीन रीतीत ह्या मित्रांमधील पुष्कळशा उताऱ्यात फासे खेळण्यासंबंधी काही शब्द सापडतात. तैत्तिरीय संहितेतील नावे कृत, त्रेता, द्वापर, आस्कन्द, आणि अभिभू ही आहेत. पुरुषमेघामध्ये जे घडी देतात त्यातील कितव ह्या अडराजाला, आदिनवदर्श कृताला, कविपत्र, त्रेताला, अधिकवशी द्वापाराला, आणि सभास्याणु आस्कन्दाला देतात असे वागसनेथि संहितेत म्हटले आहे. त्याच प्रसंगाचे तैत्तिरीय ब्राह्मणातील शब्द काले, कितव, सभाषी, आदिनवदर्श, बहिःसद, आणि सभास्पृष्ट हे

आहेत आणि देवता अक्षराग, वृत्त, त्रेता, द्वापर, आणि कलि या आहेत. वरीलचे दुसरे नाव अभिभू असे असले असे शतपथ ब्राह्मणावरून वाटते आणि त्याच वेळच्या तैत्तिरीय आणि वागसनेथि संहितेतील यादीवरून असे वाटते की, अभिभू आणि अक्षराग हे दोन्हीहि एकच होत. पण तैत्तिरीय ब्राह्मणातील यादीत दोहोंचाहि उल्लेख केलेला आहे. वरील दावांची काही नावे ऋग्वेद आणि अथर्ववेद ह्यातहि आढळतात. कळीचा निदेश अथर्ववेदात केला आहे आणि ऋग्वेदातील पुष्कळशा वचनात कृत म्हणजे "डाव" (पण किंवा मिळलेले घन नव्हे) असा अर्थ आहे असे ल्युडर्स दाखवितो. आणि हाच अर्थ अथर्ववेदातहि आहे. आणखी ऋग्वेदातील एका वचनावरून एकापेक्षा पुष्कळ अधिक दावांची नावे होती असे दिसते. देवाची तुलना घन देणारे आणि नाश करणारे डाव यांशी केली आहे, यावरूनहि वरील गोष्ट स्पष्ट होते. डाव कोणच्या तऱ्हेने फेकीत असत हे काही कळत नाही, ग्रेन्टपीटर्सवर्ग कोशावरून असे अनुमान मिळते की, वरील जी नावे आहेत ती ४, १, २ अथवा १ अशा चिन्हांकित फाशाना दिलेली असावी अथवा तशा खुणा केलेल्या फाशाच्या बाजूला लावीत असत आणि हा अर्थ आधुनिक टीकाकारांना मान्य आहे असे दिसते. परंतु पहिल्या अर्थाला काही आधार सापडत नाही आणि दुसऱ्या अर्थाविषयी विचार केल्यास विभीक्ष्ण फळाचा उपयोग फाशाकडे होत असला तर आकारावरून त्या फळाची अमुक बाजू वरची असे सांगणे निश्चितपणे संभवत नाही. वरील शब्दांचा अर्थ अग्न्याधान्यातील खेळाच्या विधीचे वर्णन आणि रामसूयातील विधीचे वर्णन याच्या योगाने बराच विशद झाला आहे. खेळांतील धारीक सारीक गोष्ट जरी खाली लायक माहीत नाही तरी एवढे मात्र दिसते की ह्या खेळ म्हणजे फाशावरील समसंख्या बहुत करून जी चारने भागिली जाईल अशी संख्या मिळविणे आणि अशाच संख्येला कृत असे म्हणतात. दुसरे तीन डाव म्हणजे चारनी भागून नर क्षेत्री तीन उरले तर त्याला त्रेता असे म्हणत, दोन उरले तर द्वापर एक उरला तर कलि. जर पाच ह्या भाजक असले आणि ह्या भाजकांचे भागून नर खाली काहीन उरले नाही तर त्याला कलि म्हणत, खाली चार उरले तर त्याला कृत आणि तीन उरले तर त्रेता आणि ह्या प्रमाणे फाशावर कोणत्याहि तऱ्हेचे आकडे खोदले नसत तर एकंदर फाशाच्या संख्येचा बरोबर करावी लागत असे. ऋग्वेदात वर्णन केलेला खेळ त्याच प्रमाणे खेळत असले पाहिजेत. पण त्यातील किरकोळ गोष्टींची माहिती मिळत नाही. फासे खालीले पुष्कळ असत आणि चार ह्या डाव दाकावयाचा व एक पडला की हरावयाने या गोष्टीवरून कृत ह्या शब्द डाव गिन्याला का वापरीत याचा उल्लेख होतो. दुसऱ्या पक्षा अथर्ववेदात कर्त, हाच फासा खेळ मित्रावयास पाहिजे असा उल्लेख आहे, एका अर्थावरून द्वापरातील खेळ ह्या विधीतील खेळांत खेळ

णारे बहुधा फक्त जितके फासे बहर असत तितकेच घेत असत असे वाटते यामुळे खेळ खेळले असता काही अजुम गोष्टी होण्याचा संभव असे व तो डाव्या म्हणून असे करीत असावे असे दिसते. व्यावहारिक खेळात पुढीलप्रमाणे खेळत असत असे ल्युडर्स सुचवितो. एकजण खेळण्याच्या मागेवर फासे टावून काही दान घेत असे, नंतर दुसरा वारानी किंवा पावानी भाग जाणारी संख्या होईल अशी त्या दानात फासे टावून मर घालण्याचा प्रयत्न करी. खेळणाऱ्यांमध्ये अजमास करण्याची शक्ति पाहिजे ह्यावर जे पुढील श्रयात (उ० नल्लकथेत) जोर दिलेला आढळतो त्यावरून हा खेळ असाच खेळत असावे असे वाटते खेळामध्ये फली वगैरेचा उपयोग करीत नसत परंतु फासे टाकण्या करिता जमिनीत एक खोलगट जागा करीत असत (अधि देवन, देवन, हरिण). फासे फेकण्याकरता पेटी नसे परंतु फासे ठेवण्याकरिता मान असे (अक्षारपत्र) डावाला अथवा फेकीला प्राचीन प्रथात ग्रह अथवा प्राभ असे म्हणत. पणाला विज 'असे म्हणत जुगारामध्ये अतीशय सुफसान होत असे. जुगार खेळणारा आपले सर्व धन आणि त्याची बायको देखील गमावली म्हणून शोक करीत असल्याचे ऋग्वेदात वर्णन आहे. छांदोग्य उपनिषदात खेळाचा दुसरा प्रकार उल्लेखित आहे असे ल्युडर्स म्हणतो.

हरिण — ऋग्वेदोत्तर संहिता आणि ताम्रपत्रे यात हा शब्द बार्मिनीतील भेग ह्या अर्थी बराच वेळ उपयोगात आणिला आहे. विशेष म्हणतो की हाच अर्थ ऋग्वेदातील तीन स्थळां लागू पडतो. एका ठिकाणी ती भेग पाण्याने होत असावी (अपाङ्कतम्) असे दिसते. ऋग्वेदातील दुसऱ्या उक्त्यात ह्या शब्दाचा अर्थ अक्ष फेकण्याची जागा असा आहे. आणि म्हणूनच अक्षफलकाला हे नाव देत असत असे पित्रेल म्हणतो. कारण त्याला नेके असून त्यात फासे टाकण्याचा प्रयत्न करीत असत असे त्यास वाटते. पण अक्षफलक पूर्वी उपयोगात नसे. ल्युडर्स म्हणतो की पित्रेलचा हा अर्थ चुक आहे अक्ष हरिण ह्या नावाच्या सङ्घात फेकीत असत आणि तो सङ्घ जमीनीत असला तरी तो स्वाभाविक नसे तर सुराम करीत असत. हा अर्थ सायण व टीकाकार दुर्गाचार्य यास मान्य आहे.

का ध्येन. — शब्दशः अर्थ 'खांब, तार, कणी, असा आहे. हा शब्द ऋग्वेदात फक्त आला असून तेथे रथाच्या चर्यातीच्या अक्षानभूमीचे नाव असा त्याचा अर्थ आहे. बहुतेकजण संघत खेळणारे त्या अवसानस्थानाला बळसा देऊन पुन्हा पहिल्या मागेवर येत असत.

देवन — ऋग्वेदामध्ये जुगारसंबंधाने हा शब्द एकदाच आला आहे. ज्या ठिकाणी फासे टाकीत ती जागा असा त्याचा अर्थ असला पाहिजे (याला अधिदेवन असेहि द्रष्टेले आहे) व निरुत्साहरील टाकित दुर्गाचार्याने ह्या देवनचा असाच अर्थ दिलेला आहे. सायणभाष्यात देवनवृत्त

असा अर्थ आहे. निरुत्साहरील टाकित 'देवन' याचा अर्थ आस्तार आयरी असा केला आहे. म्हणजे हे वृत्तस्थान असावे.

परि पद. — ऋग्वेदामध्ये पकडल्यास केलेला गर्त असा त्याचा अर्थ आहे.

प्रहा — हा शब्द ऋग्वेदात, अथर्ववेदात आणि यजुर्विश्वामित्राणात आला असून याचा अर्थ 'अयनिक्षेप' असा फासाच्या खेळात ध्यावयाचा. याचा सामान्यतः 'फायदा' किंवा 'लाभ' असा अर्थ होतो. ऋग्वेदात सायणभाष्यात प्रहा ढाणजे प्रहंता असा अर्थ केला आहे.

गृह

गृहनामं [ऋग्वेद]

अग्नि	गोह	रथध्वज
अन्तरावृत्	छादित	(तर्वेला)
(शुसगृह)	छादित	रथिस्थान
अरिष्ट	छाया	(धनगृह)
असा	निधातु	वयावत्
अवमार्जन	दम	(शाखायुक्तगृह)
(अथासत्स्थान	दशान्तरथ	वह्य
चालावधार्च	(निवास स्थान)	वर्त
गृह)	दस्य	वर्मन्
अस्त	दधिनीय	वश
अस्व	दर्पिप्रसन्न	वसति
उद्गम्य	दुरैत	'वेदमन्
(विस्तारितगृह)	'दुरीण	वज
उद्गम्य	'दुर्ध्व इयौग	(गौळनाडा)
ओक्त	धामन्	हारथ
ओक्थ	धिष्य	सामन्
(विश्रान्तिस्थान)	नाभि	शसन
कुलाय	निवेश	शुक्रसमन्
इति	निवेशन	सद्वृ
इन्द्र	निषद	सदन
कृपनीळ	नीळ (लाकडी	सधन्
सुख	गृह)	सहस्रस्थू
क्षामन्	नीळ्य	सहस्रद्वार
गभीर	नृपीत	सुधारण
'गय	नृपदन	सुस्थान
गते	पत्त्या	स्वसर
गृह	सहाय्य	हन्व
'गृह	योनि	द्वार

[गै. सं.]

अदम्यध्वज

अस्त

" आवसथ

शुद्ध	नृपद्	शरण
दम	नृपदन	सदन
दुरोण	प्रतिष्ठा	सप्त
निशान्त	^{११} प्राचीनवत्	सप्तदशच्छदि
नीस्त	वास्तु	सुपसदन

[अथर्ववेद]

अक्ष (शुत शाला)	त्रिघातु (तिघईपर)	वसना (शाला)
अश्ववती (शाला)	त्रिभुज („)	वज्र (गोठा)
अष्टापक्ष	दशपक्ष	वास्तु
अस्तक	दुर्ग	^{१२} शाला
आयतन	द्विपक्ष (दुखांथी)	श्रेयस्केत
आवसथ	धरणी (शाला)	पदपक्ष
उत्त	धामन्	सद्
उपानस	नीळ (घरटें)	सदन
ऊर्गस्त्यती [शाला]	पयस्वती [शाला]	सदोहविधान
कुलाय (घरटें)	परिधि [प्राकार]	राशन्
शिल (गोठा)	पर्यांगार	सनिधारा
गृह	परस्य	सुक्षय
गोमती (शाला)	पुद्गलस्य	सुनुतावती
पुतवती („)	पुतधानी (शाला)	स्थूणा (शाला)
गुहृक्ष (चौसोपी)	^{१३} प्रतिष्ठा	स्वसर
छदि	^{१४} बुद्धच्छन्दम्	स्वादुसम्मुद (स्वाद्व- मसंपन्नगृह)
छदि	भूमिगृह (तळघर)	हर्म्य
	भूरिपथ	
	[संहितेतर]	

^{१५} अगार

^{१६} प्रासाद

गृहविशेष [ऋग्वेद]

अन्तःपथ (मदिरा शुद्ध)	धसन (गार्वाचें निवासस्थान)	^{१७} प्रज (गौळवाडा)
अन्तःस्थ (शुभ- शुद्ध)	नहन (गोठा)	शसन (खाटक- खाना)
अग्निगृह (श्वशुर- नोजनगृह)	नीळ	सहस्रद्वार (वरु- णाचें गृह)
अश्वपथ्य	नीळय	सुक्षय
^{१८} गोश्र	नृपीति	सूना
गोष्ठ (गोठा)	रथक्षय (तबेला)	^{१९} स्वसर (गोठा)
	रथिस्थान (खजि- ना)	^{२०} हर्म्य
	[वाच. सं.]	

^{२१} अमिशाल

आपमय्य

गृहाचें अवयव [ऋग्वेद]

^{२२} आता (दारा- ची चौकट)	^{२३} ऊर्दर (धान्याचें कोठार)	^{२४} डूर („)
^{२५} उपमित	स (द्वार)	^{२६} द्वार

४५

^{२७} हुपद	विवर	^{२८} स्वाणु
^{२९} मयूख (खुंटी)	साधि (प्रवेशस्थान)	स्थूणा [खांब]
मेता (स्थूणा)	सूद (विराल)	
वक्षय (खांब)	स्कंभ [खांब]	
	[ती. सं.]	

गोष्ठ	गृगालर [गौळ- वाडा]	हन्त्यु
छदि	रराट (तोरण)	स्थाणु
बिल	प्रम	
^{३०} क्षेपि		

[अथर्ववेद]

शाष्ट्री [पवन- शाला]	^{३१} परिमित	स्तम्भ
गोष्ठ	^{३२} पलद (ओ- मण)	स्थाणु
छदि [छप्पर]	^{३३} प्रतिमित	सद
द्वार	[चाप, तुळई.]	हविर्धान
^{३४} वक्ष [पारें]	स्तम्भ	

[संहितेतर]

^{३५} अर्गल	^{३६} भित्ति	^{३७} स्तम्भ
^{३८} परिप	^{३९} वृत्रशङ्कु	
^{४०} प्राकार	^{४१} शीर्षय	

^१ ग य. — गय म्हणजे घर. ऋग्वेदांत नेहमी व तदुत्तर ग्रंथांत कधी कधी येणारा हा शब्द आहे. गय या शब्दाच्या अर्थांत घर, घरातील सामान व मनुष्ये यांचाहि अंतर्भाव होतो.

^२ गृह. — हा शब्द बऱ्याच वेळा एकवचनी व व्यापेक्षा अविकवेळा अनेकवचनी आला असून त्यांत वेदकाळीन आर्थाच्या गृहरचनेचा बोध होतो. दम आणि दम या शब्दांचाहि तोच अर्थ आहे. परंतु परस्य आणि हर्म्य यांच्या अर्थांत घर आणि भोंवतालचें आवार यांचा समावेश होतो. परामध्ये मोठ्या थोरल्या घुंढ्यांचाच समावेश होतो असें नसून गृहोदर व मेढ्या यांचेहि ते रात्री आश्रयस्थान असत. अनेकवचनी प्रयोगावरून घराला पुष्कळशा खोल्या असल्यात, ते चांगले बंदहि करिता येत असावे. दाराचा (द्वार, द्वार) उल्लेख पुष्कळवेळा आला असून या द्वारावरूनच घराला दुरोण हें नाव मिळाले. प्रत्येक घरात अग्नि नेहमी प्रदीप्त असत. गृहारचनेविषयी फारशी माहिती मिळत नाही. कदाचित् दगडाचा उपयोग न करिता भेंगस्थानाच्या वेळेप्रमाणे लाकडाचा उपयोग करीत असावेत. अथर्ववेदाच्या ऋचांनी नरी गृहारचनेवर थोड्या प्रकाश पडतो, तथापि कोरीव सारीक गोष्टींचा चाचलासा बोध होत नाही. कारण पुष्कळसे उपयो-गात आणलेले गृहविषयक शब्द त्याच अर्थांत पुन्हा देत नसल्याने त्याचा अर्थ स्पष्ट होत नाही. हिमरथ्या मताप्रमाणे आंगठ्या जागेवर वार खांब [उपमित] चमके करून त्यांना

टेंकू [प्रतिमित्] म्हणून त्यांच्याशी कोन करून तिरके सोट वसवीत. उभे खांब, त्या खांबावरच उभ्या असलेल्या उभ्या आढळ्या तुळ्यांनी एकमेकांशी जोडले बात. घराचे छपर बांधण्या (वंश) कांबी, विपुल नांवाची मसळी बाजू (आढें) व अक्षु (गळें) म्हणजे वरील शाकांर किंवा केंवळ, यांचे बनवीत. मवताच्या बिल्यानी (पलद) भिंती बनीवेल्या जात असून तो सर्वे डोळारा निरनिराळ्या प्रकारच्या वंधनानी (नहन, प्राणाह, संदेश, परिष्वजल्य) एका ठिकाणी स्थित केलेला असो. घराच्या संवंधाने हविषान (गडिय हविर्न्य ठेवण्याची जागा), अभिशाळा (अभिची जागा), परतीनाम सदने (यहुणीची सोली), आणि सदस (बसण्याची खोली) हे शब्द आले आहेत. हे शब्द गरी यज्ञसंघर्षी असले तरी ते घराचे भाग असल्याचा त्याच्या नावावरून बोध होतो. शिर्षा किंवा खोबती भांडी (शिक्क) याचाहि उल्लेख आहे. घराच्या भिंती पुण्या करण्याकरिता नेतकामाचाहि (इट) उपयोग करीत असल्याबद्दल उल्लेख आहे. घराच्या बाजवानी पक्ष असे म्हणत. चौकडीत दवरतायला 'आना' हें नाव आहे.

७ छदिस्.—हा शब्द एकदां ऋग्वेदांत व ऋग्वेदोत्तर ग्रंथात अनेक वेळा आला आहे, व त्याचा अर्थ चौकाकी गाण्यावरील झाकण, घरावरील छपर किंवा अशाच प्रकारचा काही पदार्थ, असा आहे. वैश्वरच्या मताने अथर्ववेदाच्या एका उतान्यात या शब्दाचा अर्थ नक्षत्रगण असा आहे. श्वित्नेच्या मतें ह्याचा अर्थ नक्षत्रगण असा घेणे गरी आवश्यक नसलें तरी हा नक्षत्रगण दुर्भराशीचा होय. कारण अथर्ववेदात छदिस् शब्द आहे त्यापूर्वील मंत्रात 'विनुती' (वृश्चिक) नक्षत्रगणाचा उल्लेख आहे; अग्निवृश्चिक राशि ही दुर्भराशीसून फारशी दूर नाही.

८ छदिस्.—हा शब्द ऋग्वेदात शारदार व तदुत्तर ग्रंथातहि आलेला असून 'राहुण्याची सुरक्षित जागा' असा त्याचा अर्थ आहे. हा शब्द सुकीने लिहिलेला दिसतो, कारण वृत्तावरून अर्धे दिसतें की, पहिले आक्षर नेहमी लघु पाहिजे. याकारिता रॉथचे असें म्हणणे आहे की, छदिस्च्या ऐवजी छदिस् ह्याच शब्द असावा, पण ह्याला एक अशी अडचण आहे की, 'छदिस्' चा अर्थ छपर असा आहे व 'छदिस्' चा असा अर्थ कधी होत नाही. तेव्हा बार्थोलोमे जो छदिस् हा शब्द सुचवितो ते त्याचें म्हणणेच कदाचित् बरोबर असू शकेल.

९ दम.—ऋग्वेदांत अनेक वेळां घर अशा अर्थाने हा शब्द आलेला आहे. रॉथच्या मतें ह्याचा अर्थ 'ज्या ठिकाणी एतादा मनुष्य अनियंत्रित सत्ता उपभोगितो (दम म्हणजे ताब्यात ठेवणे या धातूपासून) तें ठिकाण' असा आहे.

१० दुरोण.—ऋग्वेदात व पुढें झालेल्या ग्रंथांत घर असा अर्थ व अलंकारिक अर्थाने हा शब्द आलेला आहे.

११ दुर्य.—'दार किंवा घर हांसंबंधी,' संहिता ग्रंथाच्या बऱ्याच उतान्यांत अनेकबऱ्यांनी नाम म्हणून हा शब्द आला असून ह्याचा अर्थ दाराचे खांब किंवा घर असा आहे.

१२ धामन्.—ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथ नांमध्ये राहुण्याचें ठिकाण, घर किंवा कधी कधी घरांतले रहाणारे लोक असा याचा अर्थ आहे. या शब्दाचा हुक्म, कायदा, असाहि अर्थ आलेला आहे, व हा अर्थ आणि धर्मेन व विशेषतः ऋत या शब्दाबरोबर धर्मन् शब्द आलेला असताना, दोहोंचा अर्थ सारखाच आहे. ऋत म्हणजे चिरंतन कायदा. हिल्लेष्टच्या मतें एका उतान्यात 'धामन्'चा अर्थ नक्षत्र असा आहे.

१३ पस्त्या.—[छीलिंगी अनेकबऱ्यांनी.] हा शब्द ऋग्वेदाच्या अनेक ठिकाणी आलेला आहे. रॉथ ह्या शब्दाचा घर किंवा राहुण्याचें ठिकाण असा विस्तृत अर्थ देतो, त्याचप्रमाणें घरात राहुणारें कुटुंब असाहि त्याचा अर्थ करितो. हा अर्थ शिमरला सुद्धा संमत आहे. उलटपक्षी विशेषच्या मतानें दोन उतान्यात पस्त्याच्या ऐवजी परस्य असा नपुंसकलिंगी शब्द आहे आणि तो परस्यसद व पस्त्यावंत शब्दांत आढळून येतो. ह्या परस्य शब्दाचा अर्थ ऋग्वेदांत तरी साक्षणिक अर्थानें सैर्धुकात म्हटल्याप्रमाणें 'राहुण्याचें ठिकाण' असा अर्थ आहे. त्याच्या मतानें इतर उतान्यात या शब्दाचा अर्थ 'नद्या' किंवा 'पाणी' असा आहे. विशेषतः परस्यच्या मध्यभागी सोम असतो असें केथें म्हटलें आहे तेथें कुक्षेत्र व तेथील नद्या ह्या याच्या मतानें अर्थ आहे. ह्या नद्या ऋग्वेद आपया, इष्टदूती, व सरस्वती या होत. काही ठिकाणी त्याच्या मतानें पस्त्याचा अर्थ एकाद्या नदीनं डोबिलेले नांव असा आहे. उदाहरणार्थ सिंधु या शब्दाचा मूलचा अर्थ नदी असा होता व नंतर सिंधु नांवाची एक नदी असा झाला आहे.

१४ पेदमन्.—ह्याचा अर्थ 'घर' आहे. हा शब्द ऋग्वेद व भाषाहून झालेले ग्रंथ ह्यामध्ये आलेला आहे. या ठिकाणी याचा अर्थ मनुष्य वसति करून (विशु) रहातो तें घर असा आहे.

१५ आबसघ.—(घर) तैत्तिरीय संहितेंत ह्या शब्दाचा बरोबर अर्थ पाहुण्यांचे आगतस्वागत करण्याची जागा; मुह्यस्तकेरून मेजवान्या आणि यज्ञ, ब्राह्मण आणि इतर गंडळी यांचा वसण्याकरिता जागा, यात्रेकरू लोकांनां राहुण्यासाठी धर्मशाळा असाहि अर्थ होईल. हा अर्थ 'वसतिस्थान' ह्या व्यापक अर्थानेच निघाला असावा.

१६ आची न वंश.—यजुर्वेदांत व शतपथ ब्राह्मणात या विशेषणाचा अर्थ घराला आधारभूत असलेलें व ज्याचें टोंक पूर्वेकडे असून दुधा पश्चिमेकडे आहे असें आढें असलेलें घर असा आहे. हें आढें कदाचित् बाजूच्या तुळ्याहून उंच असावे.

१३ प्र ति छ।—हा शब्द अथर्ववेदात एका ठिकाणी आढळतो. तेथे हा कायद्यासंबंधी पारिभाषिक शब्द आहे असे शिमेर म्हणतो. कदाचित् याचा अर्थ पवित्रस्थान, देवालय, असा असावा. परंतु रॉयने दिलेला 'घर,' 'राष्ट्रभ्याची जागा' हा अर्थ नीट लागूहि पडत नसून त्याबद्दल परीक्षेची वाटते असे मॅकडोनेल म्हणतो. शिमेरच्या कल्पनेला आधार म्हणजे त्याच ऋचेंत प्रतीष्टा शब्दापूर्वी 'ज्ञातार' म्हणजे साक्षिदार, जामोन, हा कायद्यातील शब्द आला आहे एवढाच. सायणाचार्य याचा अर्थ 'आवासभूमि,' 'आश्रयस्थान,' असा करितात.

१४ बृहच्छं दस्.—हा शब्द अथर्ववेदाच्या एका उताऱ्यात आला आहे. तेथे हा 'शालाचे (घराचे) विशेषण आहे. हे स्पष्टपणे 'बृहत्छदिस्' चे रूप दिसते. 'बृहत्छदिस्' म्हणजे विस्तृत छपर असलेले आणि हाच अर्थ या शब्दाचा असावा असे दिसते.

१५ शा ला.—अथर्ववेद व भागाहून झालेले ग्रंथ त्यामध्ये ह्या शब्दाचा स्पष्ट अर्थ म्हणजे घर असा आहे. या शब्दात अर्थात जनावराचा गोठा, घाण्याची कोठी, बगेरेंवाहि अंतर्भाव होतो. अथर्ववेदात शूद्रांपोला शालापति असेंहि म्हटले आहे.

१६ अ गा र.—हा हविर् आढळणारा शब्द कौपीतकी उपनिषदात 'घर' ह्या अर्थाने आढळतो.

१७ प्रा सा द.—याचा अर्थ राजवाडा. परंतु हा शब्द अलीकडील 'अद्भुत द्राक्षागाडियाय' कोठेहि या अर्थाने सापडत नाही.

१८ गो त्र —ऋग्वेदातील इंद्राच्या अतिप्राचीन अद्भुत कृत्यां ह्याचा पन्थाच वेळा उल्लेख आला आहे. रॉयच्या मताने त्याचा अर्थ गोठा असा आहे गेल्लेनेर 'कळप' असा अर्थ करितो व हाच प्रामाण्य दिसतो, कारण ऋग्वेदातच वाङ्मयात 'कुल' अथवा कुटुंब असा अर्थ केला आहे, आणि छान्दोग्योपनिषदादि सौच अर्थ आहे. एकाग्रतात सगोत्रविवाह व वराच्या मातेचे हे संपिंड असतील त्याच्याशी विवाह निषिद्ध मानण्यावर विशेष जोर देला आहे सेनट म्हणतो की हे जातींचे मूल आहे. कारण 'कुल' किंवा कुटीरा अथवा वर्ण यातील विवाह म्हणजे शुद्ध वृत्तीची विवाहपद्धतीच होय. त्याचप्रमाणे पितृगोत्र व मातुल संपिंड हे विवाहास बऱ्याच कण्याची घातलेल्याचीच होय परंतु ही चाल शुद्धवृत्तीचीच होती असे म्हणण्यास मुळीच पुरावा नाही. शिवाय शतपथ ब्राह्मणप्रमाणे यापाच्या व आर्चिच्या बाजूने तिसऱ्या वार चवथ्या पिढीनंतर विवाहामा परवानगी आहे सायणभाष्यप्रमाणे तिसऱ्या पिढीतील विवाह कण्यास मान्य, चवथ्या पिढीतील सौत्राष्ट्रास मान्य, व ब्रह्मसूची नामक टीकाकार म्हणतो की 'कण्याप्रमाणेच आप्राची व दक्षिणत्याची पद्धत असून सामान्येति शास्त्रे लोक सामान्या मुलीशी लग्न करण्यास विरोध करतात, मॅकडोनेल म्हणतो की पूर्वी चुलत बहिणीशी

लग्न करीत असत पण पुढे ती चाल मोडली. परंतु या विधानास तो कोणताच आधार देत नाही. पूर्वी गोत्र बदलता येत असे, पुन गोत्राने ते बदलले होते तो पूर्वी गृहसगद आगिरस होता ती नंतर मार्गव झाला

१९ व्र न.—ऋग्वेदामध्ये ह्याचा मूळ अर्थ जनावरे ज्या ठिकाणी आश्रयार्थ जातात ती जागा आणि दुसरी जनावरे गावातून सकाळी येथे वरण्यास जातात व दुसरी नसलेली रात्रिवस येथे राहतात ते वराळ रान असा आहे त्यावरून पुढे वा शब्दाचा गुणाचा कळप असा अर्थ झाला असे गेल्लेनेरचे मत असून ते रॉयच्या मतापेक्षा अधिक योग्य दिसते. रॉय म्हणतो की वृत्र याचा मूळ अर्थ (वृत्र पासून) कुंपण व नंतर त्या पासून कळप असा झाला, परंतु व्रग ह्याचा नेहमीचा अर्थ काही कुंपण असा होत नाही. वैदिक कालातील जनावरे सामान्यतः काही गोळात पोसली जात नसत, तथापि काही ठिकाणी गोठा व काही ठिकाणी तबेला असा या शब्दाचा अर्थ नि संशय आहे. गोहरणाच्या आख्यायिकेत हा शब्द वारवार उपयोक्त आणला आहे. कधी कधी ह्याचा 'होद' असा अर्थ होतो

२० वृ व र.—सेंटपॉल्टसबर्गेक्याप्रमाणे ह्याचा अर्थ जनावराचा गोठा, अथवा अधिक सामान्य अर्थ म्हणजे वस्तुतीची जागा, घर, आणि नंतर पश्यांचे घरटे, असा आहे. गेल्लेनेर म्हणतो की जनावराचे भावतील ह्याचे 'मोकळे दिवडे' किंवा 'सकाळचे' वरणे व पश्यांच्या भावतीत त्याचे 'प्रत सकाळी घरच्यापोहारे उठणे', असा याचा अलंकारिक अर्थ 'सोमवृत्तीचा रस सकाळी काढणे' किंवा 'कोणत्याही वेळी रस काढणे' असाहि होतो.

२१ वृ र्थ —ह्या शब्दाने वेदकालीन गृहाचा बोध होतो. त्यात गोठा, भोवतालचे कुपण अथवा भित याचा समावेश होतो याचा ऋग्वेदात व तदुत्तर प्रयात पुष्कळ वेळा उल्लेख आला आहे

२२ अ ति शा ला.—अथर्ववेदात एका ठिकाणे विदायत अथ अग्नि देवीत अशा घराच्या एका भागाचे नाव अशा अर्था हा शब्द आला आहे.

२३ आता.—ऋग्वेदाप्रमाणे या शब्दाचा अनेक वचनानुपयोग केला असला घराच्या दरवाज्याची चौकट (जरी हा शब्द आकाशाचे दरवाजे या अर्थाने योगिला आहे तरी) असा अर्थ होतो वाजसनेयि मेहितेंतहि याच अर्थाने हा शब्द आढळतो शिमेर म्हणतो हा शब्द लॅटिनप्रमाणे आहे व व्युत्पत्तिदृष्ट्या तो धर्त्य घरा दिसतो.

२४ उप मि त्—घराचे नाव या अर्थी ऋग्वेदात दोनदा व अथर्ववेदात एकदा हा शब्द मापडतो. ऋग्वेदातील उताऱ्यावरून याचा व अर्थ सरळ खाव असा असावा असे वाटते अथर्ववेदात हा शब्द परिमित व प्रतिमित् या शब्दाशी जोडलेला आहे यावरून साहजिक असे अनुमान निघने की, प्रतिमित् म्हणजे परिमित याचा आधारभूत तुल्या—(बहुधा

परिमित् पाच्यायीं कोनाकार असलेल्या) आणि परिमित् म्हणजे उपमित् याचवाची आख्या येऊन मिळणाऱ्या मुख्य्या. परंतु ही मापातरे त्रिकूच आहेत

^{१०} ऊर्द्वर.—हा शब्द ऋग्वेदात घाण्याचें कोठार—उद्या—प्रमाणें कोठार घाण्यानें भरतात त्याप्रमाणें इन्द्रास सोमरसानें भरावयाचा—अशा अर्थानें आला आहे सायणानी याचा कोठार असा अर्थ केला आहे परंतु सितर व रंथ हे घान्य ठेवण्याचें माप असें त्याचें मापातर करतात धिक्थिया अर्थ सायणाप्रमाणेंच आहे.

^{११} दुर्.—ऋग्वेदात हा शब्द मूळच्या अर्थानें व अलंकारिक रीतीनें दरवाजा वा अर्थानें आला आहे

^{१२} (द्वा) हा र.—ऋग्वेदापासून पुढें झालेल्या ग्रंथात घराचें द्वार या अर्थानें हा शब्द आहे मराठातून प्रचारात आलेला द्वार हा शब्द याच अर्थी आला आहे. द्रवतपय ब्राह्मणात द्वार बंद करणें याला द्वारपिधान हा शब्द योगिला आहे.

^{१३} दुषट्.—लाकडी खांब या अर्थी ऋग्वेद व पुढील ग्रंथांत हा शब्द आला आहे जुन शेंपाळा यज्ञामध्ये दीन खांपाला बांधिले होते चोराना चोरी करण्याबद्दल शिक्षा म्हणून बांधीत असत असा उल्लेख आहे

^{१४} मयूख.—ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथांत याचा छुटी असा अर्थ आहे ती मुरदत जाळी ताणण्यासाठी उपयोगात आणीत असत

^{१५} स्थाणु.—ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथांत लाकडी खांब असा याचा अर्थ आहे

^{१६} मेयि.—हा शब्द तैत्तिरीय सहितेंत छुटी या अर्थी आला आहे अथर्ववेदातल लघुसर्वर्थाच्या मन्त्रात याचा उल्लेख असून 'दयाच्या दाखाला आधारभूत' असा त्याचा अर्थ असावा असें सेंटपेटर्सननें कोशाच मत आहे ऋग्वेदात ८ प३, ५ येथें गजाचा कडडा बरण्यासाठी या खांबाचा उपयोग करीत असत असें लिहिले आहे मेयीला यज्ञातल गाय बांधीत असत असा पचविस ब्राह्मणात उल्लेख आहे

^{१७} पक्ष.—अथर्ववेदामध्ये घराच्या कऱ्ही भागाला, रोंथ व झील यांच्या मत याज्ञिक्या खांबाला, विहटेने व द्युम फीचल याच्या मतानें घराच्या बाजवला हा शब्द लाविला आहे अथर्ववेदात छपराचें (छदिसुचें) चतुष्पक्ष—चार बाज्या असलेले असें जे वर्णन आले आहे त्यावरून विहटेनेचा अर्थ यरोवर दिसतो तैत्तिरीय ब्राह्मणात रयाच्या बाजूला पक्ष हा शब्द लावला आहे व महिन्धाचा अर्थां भाग असाही त्याचा अर्थ आहे

^{१८} परिमित्.—अथर्ववेदात हा शब्द आला असून घराचे उमे खांब जोडण्याकरितां उपयोगात आणलेले आढवे खांब किंवा तुळ्या अ वा त्याचा अर्थ आहे

^{१९} पलट्.—अथर्ववेदातील घराच्या वर्णनासंबंधीच्या एका सूत्रात हा शब्द दोनदां आला असून बारा व याकड

यापासून छपरांचा बरोबस्त होण्याकरितां उपयोगात आणावयाच्या वेलाच्या किंवा गवताच्या पेढ्या (ताट्या) असा त्याचा अर्थ आहे

^{२०} प्रतिमित् अथर्ववेदात छपराच्या वर्णनात हा शब्द आला आहे याचा अर्थ एक प्रकारचा घिरा असाच असावा उपमितावर कोन करून ओळवणारे हे खांब असावेत असें वाटत.

^{२१} अर्गल.—हा शब्द आरण्यकात 'अर्गलेपके' या समासात गोंव्याच्या दावागाला जो आडवा दाडा लावतात त्या अर्थी योगिलेला आढळतो नंतर न्याचा अर्थ दया ज्याला आढकविण्याचा खिळा (अडसर) असा झाला

^{२२} परिधि.—छादीय उपनिषद् व नंतराहे लोखंडी गज किंवा अडसर असा याचा अर्थ आहे

^{२३} प्राकार.—श्रीसायन श्रौतसूत्रात प्रैक्षकाना वसण्याकरितां उभारेण्या प्रासादाला आधारभूत अशा भितीच्या भागाला हा शब्द लाविला आहे.

^{२४} भित्ति.—द्रवतपय ब्राह्मणात याचा अर्थ वेत नामक गवताच्या पितून विणलेल्या चट्या असा अर्थ होतो

^{२५} वृत्रहाक्रु.—याचा शब्दस अर्थ वृत्राची छुटी असा असून द्रवतपय ब्राह्मणात हा शब्द आला आहे कात्यायन श्रौतसूत्रावरल टीकाकाराच्या मतें दगडी खांब असा त्याचा अर्थ आहे हा अर्थ बोदा असमभवनीय दिसतो परंतु द्रवतपय ब्राह्मणाचा (४ २, ५, १५) या अर्थास दुजोरा आहे

^{२६} शीर्षेय.—ऐतरेय ब्राह्मण व उपनिषद् ग्रंथ यांत मषकाचा (आंढदीचा) पुढील गज असा याचा अर्थ आहे

^{२७} स्तम्भ.—सूनग्रंथात खांब या अर्थी हा शब्द आला आहे ऋग्वेदातही हा शब्द आला आहे परंतु तो कक्षणेनें आला आहे.

गृदांतील सामान [ऋग्वेद]

अकी, (आकडी)	उपसेवनी (झारी)	ज्याची पेटी
अतस (काष्ठ)	उलूखल	प्यावा (घार लाव-
अपियवण (चकी,	कर्ण	प्यावा दगड)
जातें)	एधस् (काष्ठ)	खनित्र (कुदळ)
अयस्मय (फलस)	कलश	गल्दा (गालणें)
अविष (विषराहित	काणुका (सोम-	प्रावन (दगड)
अप)	पिण्याचें भांडें)	तलप (पलंग)
असुर्न (स्वावर)	कारोवर (दभ-	तट (वासलेले)
आसेचन	ज्या, दासपि-	तितड (चाळणी)
आहान	प्याचें कात-	दण्ड
ईवन (दण्ड)	ज्याचे मांडें)	दानन (दावें)
उदचन	कुंभ (कलश)	दास (काष्ठ)
उपवहूण (मि-	चूक (पेटी)	दति (पखाल)
रद्दी, उशी)	कोश (पोहारा)	हयद
उपवहूणी (शय्या)	किबे (कात-	

दुषण [लोक- तोडण्याचे- हत्यार]	१ पात्र	वस्तु	पलावत्	रज्जु	शिला
दुषद	पावध् [अभिन्न वस्त्र]	१० वध [पलेग]	पवस्त [किरमुणी]	रक्षणा	पद्मयूख
द्रोण (कलश)	प्रेव [होपाळा]	वृषा [घटिकायंत्र माला]	प्रात्र	राशि	सन्देश [चिमटा]
१० द्रोणाहाव	प्रोष्ठ [छपरी प- लेग]	शकुन् [शेष]	पूतिरज्जु	रिष्कुंभ	सहस्रस्तुका
भिषण [पात्र विशेष]	भोजन [भोग्य- वस्तु]	१० शंकु	पूरय	वस्त्रि [वादी]	सुभू [भय]
नीक्षण [मांस पचन परीक्षा साधन काष्ठ]	भोग्य [भोग्य- वस्तु]	शयुना [शयन]	पुष्टि [संघट्ट रज्जु]	वस्त्रा "	सुंघ
१० पचन [काष्ठ]	१० गन्या [आलोडन]	१० सुल	प्रेरा	१० धर्म	१० सहु
पथ्यय [पात्र]	मयूख [रुंटी]	१० सुर्ग [रज्जु]	१० बन्धन	शंकु	स्तुका [लोकर]
पातल्य [यिळा]	मृण्यय	१० सुना	भत्स	क्षण [ताग]	स्यामन् [स्यूणा]
	याज्ञ [भोग]	१० सुर्मि	भुति	१० शयन [मंथक]	स्वप्राधिकरण
	वदरि [जोडा]	सृणि [कोयती]	मन्य	शूर्य	हरित
	[ते. सं.]	स्तुकाविन	मेधि	१० शिष्य	
				[वाचसनेयि सं.]	
अपव	दामन्	विषन [चोपणी]	१० नप्य	१० थाल	१० सत
(मातृपै कचचे माडे)	दृति	१० विवध	१० तुला	१० थाली	१० स्तुप
अतस्	निर्यास (डिंक)	विविध	१० नडवला		
अन्नपान	निष्ठक्यं (निसटती गाढ)	शक		[संहितेतर]	
धातंचन	१० पत्पूलन	शकुन्	१० अंगारावक्षयण	१० धृष्टि	१० फलक
(आवट दहि)	१० पारीणम्य	१० शालक	१० आदर्शक	१० निनाद्य	१० सुसी
१० आसन्दी	१० हल [सोपाळा]	शयन (यिछना)	१० उच्छीर्षक	१० पर्येक	१० भद्रा
१० उपला	वर्म (गाढ)	शिक्ष	१० उपमन्यगी	१० परिचर्मण्य	१० मणिक
१० उपानद्	मयूख (रुंटी)	शुष्कदृति	१० उपभ्रम	१० परिपवन	१० मूत
उद्धखल	१० सुसल	१० शूर्य	१० उल्लसक	१० पात्रेजन	यष्टि
१० कट	मेखला	१० रामहन	१० उल्लसकावक्षयण	१० विन्धन	रज्ज्व्य
१० कुमुक	रज्जु	सुधि	१० करीय	१० पिशील	१० बालदामन
१० गुग्गुलु	राहना	स्यू (दोरी)	१० वृणं	१० प्रणेजन	१० शुषल
ग्रन्थि	१० वेश	१० रपाली	१० ठंऊ	१० प्रल	१० श्लेष्मन
तल्प	वस्त्रा		१० तेजनी	१० प्रोष्ठ	१० हिरण्यकशिपु
	[अयववेद]				
अग्नि	एभस् [काष्ठ]	तलव			
अन्तःपात्र	१० कंस [पात्र]	तिरोष्ठ [झाकण]			
अभिधानी [तपली]	कक्ष	तुप [थोडा]			
१० अभिपवर्ण	कम्पूक [टरफल]	तेलकुण्ड			
अग्नि	कलश	दार [पाठ]			
अर्जुन	१० कशिपु [उशी]	दास			
अमन (दगड)	कशिपुपर्वण	रूप			
आदानसन्दान	कुम्भ	हुपन [कुन्दाड]			
आमपात्र	१० कुत्तल	हुपद [पायर्थ]			
आगन्दी	कूप [कुंघा]	१० नृति			
१० आसाद	मल्ल	पत्पूलन [अनावरे			
१० आस्तरण	चतुर्दिल [पात्र]	भुषासाटी			
१० उपधान [उशी]	कर्म	कलेले स्थल]			
उपरिदायन	जनु [वादी, वा-	पलावी [कौडा]			
१० उष्यल	मडे]				

१ अहं से च न—यूपन् अथवा तूप वगैरेमाखा पातळ पदार्थ ठेवण्याचे माडे असा याचा अर्थ आहे याचा आकार अथवा उपयोग यावद्दल माहिती उपलब्ध नाही.

आ हा व.—विहिरीतून पाणी धर काढण्याचा पोहरा. ऋ १.३४.८ येथे भाष्यात वेदाध्यायनकारांनी 'द्रोणकलश, असा-याचा अर्थ केला आहे. याचा पागर अगर डोर्ण असाही अर्थ होऊ शकेल. सायनांनी पाणी पिण्याचे पात्र न एका टिकार्णी पाणी पिण्याचे असा असा अर्थ केलेला आहे.

३ उदं च न.—ऋग्वेदात हा शब्द फेक लक्षणांरूपाने आला असून ब्राह्मण भंषात याचा पोहोरा असा अर्थ आला आहे.

४ उ प य ह ण—ऋग्वेद व तदुत्तर भंषात हा शब्द उशी, वडुया असांदीवरील गादी यां- अर्था उपयोगांत आणिला आहे. ऋग्वेदात हा शब्द 'उपवर्हणी' असा

ब्राह्मिणी त्याच अर्थी परतु अलंकारिक भाषेत पृथ्वी किंवा भूमि यांना लाविले आहे

‘उल्लखल’—ऋग्वेद व तदुत्तरकालीन ग्रंथात हा शब्द उल्लख या अर्थी योजिलेला आढळतो आणि वारवार तो उल्लखलमुसल असा समासात असतो सूत्रकाला पर्यंत या उल्लखलाचा आकार कसा असे याचा उल्लेख नाही

‘कलश’—ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथात हा शब्द सामान्यतः ‘भांड’, ‘पात्र’ या अर्थी योजिलात आणि हवात्र भोपल्याचे किंवा मातीचे केलें असावे, कारण दोन्हाही प्रकार त्या वेळी उपयोगात असत हे आपल्याला माहीत आहे सोम देवण्याच्या लाकडी डोंगाचा (डोंगक) उल्लेख विधीत नेहमी केलेला असतो

‘काशोत्तर’—ऋग्वेदात व तदुत्तरकालीन सुरा (दास) शुद्ध करण्याकरिता जा पाळणी किंवा ओ मालक असतो तो ‘काशोत्तर’ नाम वैदल्यमयवेष्टितो माजनविषेय । यस्मिन् सुराया द्वावण क्रियते’ असे साधनांनी भाष्यात स्पष्टीकरण केले आहे

‘कुम्भ’—ऋग्वेदात आणि नंतरही हा शब्द बऱ्याच वेळा ‘भांड’, ‘पात्र’ या अर्थी आलेला आहे बहुतकरून तो मातीचा केलेला असल्यामुळे लवकर फुटत असे

‘कृचक’—ऋग्वेदातील एका सविष्य ऋचमये एक दाब हा शब्द आला असून त्याचा क्षिमेरच्या मते विहिरां पुन पावा वर वाढण्याकरिता वाक असा अर्थ आहे रथ त्याचे भापांतर ‘छोवे स्तन’ असे करितो, ते काही अशी बरोबर दिसते.

‘कोक्ष’—ऋग्वेदात याचा अर्थ विहिरातून पाण्या वर काढण्याचा ‘पोहरा’ असा आहे धार्मिक विधीत हा शब्द आल्यास त्याचा अर्थ सोम देवण्याचे कलशापेक्षा मोठे भांडे असा आहे

‘तल्प’—याचा विज्ञाना किंवा मंचक हा अर्थ ऋग्वेद, अथर्ववेद व नंतरचे ग्रंथ यात स्वीकारला आहे अर्धदुःखराच्या नावापासून बनलेला पलंग असा उल्लेख तैत्तिरीय ब्राह्मणात आलेला आहे छांदोग्योपनिषदात गुरूचा विज्ञाना षष्ठ वेद्याबद्दलचा (गुरुतल्प) उल्लेख आलेला आहे शतपथ ब्राह्मणात तल्प (लक्षाच्या बायकोपासून झालेला सुलगा) या विशेषणाचा कायदेशीर (धर्मपत्नीपासून झालेला) या अर्थी उपयोग केला आहे

‘तितल’—हा शब्द ऋग्वेदामध्ये एकदा आलेला आहे व त्याचा अर्थ ‘वाळणी’ किंवा सक्तु पास्तदण्याचे सूप असा आहे

‘दण्ड’—याचा अर्थ सोडा असा आहे या शब्दाचा सामान्य अर्थ म्हणजे जनावराना हाकण्याची काडी अथवा शस्त्र या अर्थाने उपयोग केला आहे राक्षसाना घालवून देण्यासाठी अभिमनिय केलेली काडी यज्ञकर्त्या यजमानास

देत असत असा शतपथ, तैत्तिरीय या ब्राह्मण ग्रंथांत उल्लेख आहे उपनयनप्रसंगी या दण्डाच बरेच महत्त्व असे याच्या फरकाने पट्टीसारख्या वस्तूची मूठ (सुवदळ) असाही याचा अर्थ होतो या शब्दावरून राजसत्तेचाही बोध होतो व राजाचा शिक्षा कारण्याचा अधिकार ध्वनित होतो (राज प्रेषिता दण्ड) अलीकडाला भाषेत बोलावयाचे म्हणजे त्या वडी राजा हा फौजदारी कायद्याचे उगमस्थान गणला आहे आणि पुढेही हा सरासाऱ्याने सर्वस्वी आपल्याकडे ठेविली होती पंचविश ब्राह्मणांत निरपराधी (अदण्ड्य) लोकांना शिक्षा करणे हे ब्राह्मणेतर ग्राह्याच लक्षण समजलं आहे.

‘दति’—ऋग्वेदात व तदुत्तर ग्रंथात प्रवाही पदार्थ देवण्याकरिता असलेली कातण्याचा पिशवा या अर्थी हा शब्द वारवार आला आहे एके ठिकाणी या पिशवाला घ्यात म्हणजे फुगलेला भाता असे म्हटलें आहे आणि ह्चयाशी जलोदराने फुगलेल्या माणसाची तुलना केली आहे क्षीर न घुरा या पिशवीत ठेवत असल्याचाही उल्लेख आहे

‘दपद्’—ऋग्वेद व अथर्ववेद यामध्ये याचा अर्थ धान्य बाटून बारीक करण्याचा भोंडा (पाटा) असा आहे (जात्याची तळी असा नाही) या दगडावर धान्य ठेवून वाडीत पुढे वेष्टा याचा उपला याच्यासह उल्लेख आला आहे तेव्हा कदाचित् त्याचा जात्याची खालची किंवा वरची तळी अगर खलनता असा अर्थ होईल परंतु हे निश्चितपणे सांगता येत नाही एगळिगच्या मते त्याचा अर्थ उद्धान मोठ्या जात्याच्या तळ्या असा आहे

‘द्रोषा हा व’—ऋग्वेदात अवत (विहीर) याला हे दुसरे नाव आहे. पाणी ओढण्याच्या सबपात तेव्हा हा शब्द येतो तेव्हा याचा ‘लाकडी पाहोरा अना अर्थ होतो

‘दपद्’—ऋग्वेद व शतपथ ब्राह्मण ह्याप्रमाणे ह्याचा अर्थ अन्न शिबविण्याकरिता भांडे असा आहे

‘पात्र’—ह्याची मूळ अर्थ (पाणी बगैरे) पिण्याच भांड (या म्हणजे पिणे ह्यापासून) असा असून ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथ ह्यामध्ये सामान्यतः भांडे अशा अर्थाने हा शब्द आलेला आहे हे पात्र एक तर लाकडाचे केलेले असेल किंवा चिकण मातीचे केलेले असेल रथच्या मताने हा शब्द मोगण्याचे माग या अर्थाने काही उताऱ्यात आला आहे ह्याच ब्राह्मिणी रूप पात्री असे असून त्याचा अर्थ भांडे असा आहे

‘मन्था’—याचा ऋग्वेदाच्या एका ऋचत उल्लेख आला असून तेथे त्याचा अर्थ ‘रवी’ असा आहे. त्याचप्रमाणे तैत्तिरीय संहितेत ‘मथ’ या धातूचा अर्थ घुसळणे असा दिला आहे अथर्ववेदाच्या एका उताऱ्यात याचा अर्थ ‘मथ प्रमाणे एखादे पेंच असा आहे

‘वक्ष’—ऋग्वेद व अथर्ववेद ह्यामध्ये विज्ञाना सुखावह असा मंचक किंवा विज्ञान अशा अर्थाने हा शब्द आला

आहे व मॅकडोनेलीही अगोचर म्हणतो परंतु सायणभाष्यात याचा शोधाळा असा अर्थ आहे 'वहत्यनेनेति बह्वत्सायन आन्दोलिकादि वषणम् । इ

१० कु — ऋग्वेद व मागाहून झालेले प्रथम ह्यामध्ये याचा अर्थ लाकडाचा सुटी असा आलेला आहे उदाहरणार्थ शतपथ ब्राह्मणात हा शब्द ज्या खुब्यानी कातडे ताणले जात असे त्या सुट्या किंवा खोड्याची मेषा अशा अर्थाने आलेला आहे छान्दायोगनिपदात देठ किंवा पानातील तंतु असा याचा अर्थ होण्याचा संभव आहे

११ झल — ऋग्वेद व तदुत्तर प्रथम यामध्ये हा शब्द आला असून त्याचा अर्थ ज्यावर मास भाजण्याचे तो जोडणी रिज्या असा आहे सायणभाष्यात याचा सुरी असा अर्थ आहे

१२ मूना — ऋग्वेद व अथर्ववेद ह्यामध्ये मांस देवशा-
करिता विणलेली कळकाची दोपली असा याचा अर्थ आहे

१३ सुर्मि — ऋग्वेद व तदुत्तर प्रथम ह्यामध्ये पोटसर्ग
कोशप्रमाणे या शब्दाचा अर्थ 'दिव्याप्रमाणे जिवा उपयोग होतो अशी नळी असा आला आहे ऋग्वेदात एका ठिकाणी या शब्दाचा अर्थ पाणा नेण्याची नळी असा असावा सायणानी भाष्यात 'ज्वाला' असा अर्थ दिला आहे

१४ आसन्दी — ऋग्वेदेतर साहिता व ब्राह्मणप्रयात हा शब्द कशाचे तरी आसन ह्या अर्था वारवार उपयोगात आणिला आहे मायाकरिता जे आसन किंवा घाट दिले जात होते त्याचे अर्थवैवेदात विस्तारपूर्वक वर्णन केले आहे मॅकडोनेलच्या मते त्याला दोन पाय होते सायणभाष्या प्रमाणे झाला चार पाय असून मध्ये विणलेले असे हात त्यावर गादी (आस्तरण), उशी (उपबर्हण) आरून बसण्याची जागा (आसाद) व धरण्यास आधार (उपभ्रय) ही होती अशाच पंजाचे वर्णन कौपीतकी उपनिषद् व जैमिनीय ब्राह्मण ह्यामध्ये आले आहे राजशमिपेकाच्या वेळी जे आसन उपयोगात आणीत त्याचे अर्थवैवेदात याच भाषेत वर्णन केले आहे, त्यानं त्याच्या पायाची उशी एक वीत, छावा व रुखे हे रुखे एक हात, विणकर (विषयन) सुत्र मघताची आणि आसन उडुवर लाकडाचे, असे वर्णन आले आहे अर्थवैवेदातील एका उताऱ्यावरून लानमन म्हणता की, ती बैठक आरामखुर्चीसारखी असावी तेथे देखील उपथान व उपवासन या शब्दांचा उल्लेख आहे शतपथ ब्राह्मणातील वर्णनावरून ती मोठी भव्य बैठक असावीस वाटते एके ठिकाणी ती खदिर नामक लाकडाची, छिद्रित (विट्पुष्पा) पत्त्यानी ओढलेली, (भारतात वर्णियाप्रमाणे) असे वर्णन आहे सांतामर्णा नामक याग (इद्राकरिता यज्ञ) करतबळी या आसदीचे वर्णन उडुराची बैठक अमलेली, गुढप्यास्तरी उच, आमयाद लांबी रुदाचा व वेताने जळीदार विणलेली, असे आले आहे राजसिंहासन याशास्तके उच, उडुवराचे, व बल्लभ मगनाने विणलेले असे असे दुसरीकडे ही

आसन एक वीत उच, एक हात लांब रुद, उडुवर लाकडाची, मघताच्या दोरीने विणलेली व मातीने आच्छादिलेली, असत असा उल्लेख आहे.

१५ उषस्य — ब्राह्मण प्रयात ह्याचा अर्थ दगडाचा बत्ता व रुद शब्दाचा राल असा होऊ शकेल परंतु सहितेत उपर म्हणजे राल व रुद म्हणजे बत्ता असा अर्थ आहे तैत्तिरीय सहितेत याचा अर्थ वरवटा असा आहे

१६ उपा नह — मंहियानंतर ब्राह्मणप्रयात हा शब्द जोडा या अर्था जोडिला आहे हुकराचे कातडे जोड्याक रिता उपयोगात आणीत असत असे शतपथ ब्राह्मणात वर्णन आले आहे दण्डोपानह (जोडा व काठी) हा शब्दसमुच्चय कौपीतकी ब्राह्मणातहि उपयोगात आणिला आहे

१७ कट — वेताची केलेली चटई असा याचा अर्थ आहे वाजसनेयि सहितेत गुरडाला विटल-वारी असे म्हटले असून अर्थवैवेदात या कामाकरिता वेत चिरण्याचा उल्लेख आला आहे

१८ कुमुक — हे एका लाकडाचे नाव असून कुमुक याचे हे बदलेलेले रूप असावे

१९ गुग्गुलु — गुग्गुलु असा हि पाठमद आहे याचा अर्थ गुग्गुलु किंवा देवधूप अथर्ववेदात एके ठिकाणी हा सिंधु आणि समुद्र यापामून उत्पन्न झाला असे म्हटले आहे यावरून शिमार म्हणतो की हा द्यावरील व्यापाराचा उल्लेख आहे, कारण गुग्गुलु समुद्रापामून होत नसून तो झाडाचा चाक आहे कदाचित् येथे या शब्दाने दुसराच काही पदार्थ अभिप्रेत असावा या रूपात हा शब्द अथर्ववेद व ऐतरेय ब्राह्मण ह्यात असून गुग्गुलु हे जुने रूपहि नरेंवर आढळते या दोन रूपासवणी पाहता हस्तलिखित प्रतीत केव्हाहि मेळ नसतो

२० पल्पू ल न — तैत्तिरीय सहितेत व अथर्ववेदात हा शब्द आलेला असून ह्याचा अर्थ 'क्षारजल' कोणता तरी झो मणारा पदार्थ मिसळलेले पाणी, असा असून यात कपडे घुत असत अथर्ववेदात याचा मूत्र असा अर्थ आहे पल्पू लय हे क्रियापद (पल्पूलयति जले प्रावयति शरीर प्रक्षालयतीत्यर्थ) तैत्तिरीय साहिता व तैत्तिरीय ब्राह्मण ह्यामध्ये आलेले आहे सूत्रात चर्मे व वस्त्र अशा पाण्याने घुतली जात असा उल्लेख आलेला आहे

२१ पारीणस्य — तैत्तिरीय सहितेमध्ये ह्या शब्दाचा अर्थ घरगुती भाडी असा आहे व पत्नीच्या ताब्यात ही भाडी असत असे त्या सहितेत म्हटले आहे

२२ झस्य — हे म्रैत याचे दुसरे रूप असून याचा अर्थ झोका, झोला, क्षापाय, दोला असा आहे व तैत्तिरीय सहितेत व तैत्तिरीय ब्राह्मणात हा शब्द आला आहे

२३ मुसल — ऋग्वेदेतर, साहितामध्ये व ब्राह्मणात हा शब्द आला असून याचा अर्थ मुसळ असा आहे

३५ व श — यावृत्ते देलेले घराबे साते अशा अर्थाने हा शब्द ऋग्वेदेतः संहिता ग्रंथात आलेला आहे

३६ वि व ध कि वा वी-व ध — एखादे ओझे वाहून नेण्या-करिता सायावर घेतलेले जू असा याचा अर्थ दिसतो पण ब्राह्मण ग्रंथात हा शब्दाचा पक्ष अलंकारिक रीत्या उपयोग केलेला दिसतो, जसे वि-विषय' म्हणजे विषय प्रमाणांत विभागलेल्या ओझ्यासहित, आणि 'सर्वीयपता' म्हणजे ओझ्याचा सारखेपणा,

३७ श ल्क — उत्तरकालीन संहिता व ब्राह्मण ग्रंथात हा शब्द आणि पेटविण्याकरिता उपयोगात आणण्याची उल्लेखी अशा अर्थाने आला आहे

३८ शू प — तैत्तिरीय संहिता, अथर्ववेद व मागाहून झालेले ग्रंथ त्यामध्ये हा शब्द आला असून त्याचा अर्थ धान्य पाखडण्याचे सूत्र असा आहे त्याला 'बपनुद्ध' पावसाचे पुगलेले असे अथर्ववेदात म्हटले आहे यावरून शिमेर म्हणतो त्याप्रमाणे हे सूत्र बाळगलेल्या लाकडाचेच नव्हे, तर कधी कधी वेताचे वनधीत असे दिसते

३९ स ह ह न — नंतरच्या संहिता व ब्राह्मण त्यात हा शब्द आला असून याचा अर्थ पडी, पडा किंवा बाधण्याचा दार असा आहे

४० स्थ ली — तैत्तिरीय संहिता, अथर्ववेद व मागाहूनचे ग्रंथामध्ये स्वयंपाकाचे माडे या अर्था हा शब्द आहे

४१ अ मि प व णी — अथर्ववेदातील हा शब्दाचे माया तर शिमेर 'दाबण्याचे अन्न असे करितो परंतु ते फक्त शिमेर-दाबण्यास उपयोगी-या अर्था असावे

४२ आ सा द — अथर्ववेदात हा शब्दाच्या वेळेचा आस दीचा भाग आहे असे वर्णन आहे विट्टने म्हणतो, तो आसनाचा भाग नसून आसनच आहे असे मानणे बरे. अफेड, शिमेर आणि रॉय म्हणतात की, याचा अर्थ आस नावर ठेवण्याचा तक्का परंतु हा अर्थ व्यक्त करण्यास आस्तरण हा शब्द आहेच

४३ आ स्त र ण — शाल्याच्या वेळी ज्या आसन्दीचा उप योग करीत तिच्यावर घालण्याचे जे आच्छादन ते राज सृष्ट्याच्या वेळेचे राजाचे आच्छादन व्याप्रावर असले तरी चालते कीर्तीतकी उपनिषदातील शब्द उपस्तरण हा आहे.

४४ उ प धा न — अथर्ववेदात हा शब्द आसन्दीवरील उशी या अर्थाने आला आहे दुसऱ्या ग्रंथात याचा उपबर्ण असे म्हटले आहे

४५ उ थ य ल — अथर्ववेदातील कर्पकाच्या किंवा वैकाहिक रथाच्या वर्णनात हा शब्द आला असून याचा अर्थ चौक दीर्घी वार लावणे असा आहे या पात्राबद्दल सशय आहे बहुतेक ठेवलेले असून याचा वाट असावा

४६ क स — अथर्ववेदात व इतर ठिकाणी हा शब्द धातूचे पान या अर्थाने आला आहे

४७ क शि पु — शिपु म्ह० चटई किंवा उशी अथर्ववेदात म्हटले आहे की, शिगा दगडाचे नेत पोहून त्याच्या चट्या करीत उलटपटी शतपथात सोन्याच्या चटईचा उल्लेख आहे

४८ कु ल्म ल — अथर्ववेद, मैत्रायणी संहिता व शतपथ ब्राह्मण यात हा शब्द असून याचा अर्थ वाणाच्या फळाच्या ज्या भागात वाणाचा दाढा घालतात तो वाणाच्या माने-सारखा भाग

४९ भू ति — अथर्ववेदाच्या एका ऐसात याचा अर्थ कातल्याने पिछनी असा आहे ऐपलाद दृढ प्रतीत करी हाच शब्द असला तरी रॉय व विट्टने म्हणतो त्याप्रमाणे हा शब्द दृढ असा आपण समजला पाहिजे हेडविंग या नृजीचा अथ नर्तक असा करतो पण तो सदमांस जमत नाही

५० ब ध न — बधन म्हणजे दार किंवा दुसरे बाधा-वयाचे साधन हा शब्द अथर्ववेदात व नंतरच्या ग्रंथात आढळतो

५१ व ध्र — विणलेला पलंग जिने बाधतात तो वाडी किंवा पडी हा शब्द अथर्ववेद व शतपथब्राह्मण त्यात आढळतो

५२ श य न — अथर्ववेद व मागाहून झालेले ग्रंथ यात याचा अर्थ भूचक असा आहे

५३ शि य य — अथर्ववेद व तदुत्तर ग्रंथात याचा अर्थ दोराचे शिके असा आहे.

५४ सू त्र — अथर्ववेद व उद्भुत्तर ग्रंथात सूत, भागा असा या शब्दाचा अर्थ आहे. बृहदारण्यकोपनिषदात हा शब्द 'यज्ञासबर्चा नियमाचे पुराण' असा अर्थाने आला आहे

५५ से हु — अथर्ववेद एका तुलनेच्या प्रसंगी हा शब्द आला असून त्याचा अर्थ रसदीन पदार्थ असा आहे

५६ च ध्य — वारसनेथि संहिता आणि शतपथ ब्राह्मण यात हे एका यज्ञपात्राचे नाव आहे

५७ तु ल्म — याचा अर्थ तराजू असा आहे व हा शब्द वाजसनेथि संहितेमध्ये आलेला आहे शतपथ ब्राह्मणात बुद्धा या जगात व पारलौकिक जगात मनुष्याची बरी-वाईट कृत्ये मापण्याकरिता तागडाबद्दल उल्लेख आलेला आहे ही तागडी व मागाहून वर्णन केलेले दिव्य याकरिता ती तागडी लागत असे ती तागडी या दोन्ही निराळ्या आहेत मनुष्य अपराधी किंवा निरपराधी हे ठरविण्याकरिता सद्य यित माणसाला तागडीत घालून ब्राह्मणप्रभोत्तरकालात त्याचे दोनदा वजन करीत व दुसऱ्या वेळी त्या माणसाचे पाहिल्या वेळेच्या वजनापेक्षा जसे कमीजस्त वजन भरले तसा तो अपराधी किंवा निरपराधी ठरवीत असत ही मागाहून सुरु झालेली चाल पूर्वीच्या काळी होती असे मानणे शक्य नाही

“न इ व ला.—‘वेताचा विद्याना.’ हा शब्द वाजसनेयि संहिता (३०, १६) व तैत्तिरीय ब्राह्मण (३, ४, १२, १) यामध्ये आलेला आहे.

“वा ल.—मागाहून झालेल्या संहिता व ब्राह्मण ग्रंथात केमाची चाळणी असत याचा अर्थ आहे.

“श ल ली.—केस वेगळे करण्याकरता व डोळ्यात काळज घालण्याकरिता या साळपिसाचा उपयोग होतो व अशा अर्थानेच हा शब्द शतपथ व तैत्तिरीय ब्राह्मणात आलेला आहे.

“स त.—एका यज्ञामध्ये उद्देखिलेल्या एक प्रकारच्या भाज्याचे हे नांव आहे.

“स्तु प.—वाजसनेयि संहितेत (३, २, २५, २) केसाचा गोंडा असा याचा अर्थ आहे. हाच अर्थ शतपथ ब्राह्मणात आहे.

“अं गा हा व क्ष य ण.—बृहदारण्यकोपनिषदांतील अनि-
धित अर्थाचा शब्द र्मकसमुत्तर आणि सोपलिक याच्या
भाषांतरान त्याचा अर्थ साडरी असा केला आहे. सें पी.
कोशात त्याचा अर्थ ‘कोळसे विज्ञविण्याकरिता भाडे’ असा
केला आहे. आणि मौंनिअर विल्यम्स हा कोळसे विज्ञ
विण्याकरिता ग्रंथ असा अर्थ घेतो. लहान सें पी. कोशात
त्याचे भाषांतर ‘कोळसे उचाण्याचा चिमटा’ असे केले
आहे.

“आ द दं.—‘आरमा.’ हा शब्द उपनिषदे आणि आर-
ण्यके यांतच सापडतो.

“उ च्छी पं क.—कौपीतकी उपनिषद् (१, ५) यातील
पर्यंकाच्या वर्णनात आम्हासुळे याचा अर्थ उशी असा
असावा.

“उ प म न्य नी.—बृहदारण्यकोपनिषदात ‘रवी’ या
अर्थी हा उपयोगात आणिला आहे. वाजसनेयि संहितेत
उपमंयितृ हा पुरुषमेधातील वर्णांच्या यादीत आहे आणि
क्रियापद, उपमन् इहजने घुमळण्याकरिता इव्यं अशा
अर्थी जोडिला आहे.

“उ प श्री-उ प थ्र—एकाच शब्दाचे हे दोन पाठ
आहेत. पहिला शब्द कौपीतकी उपनिषद् या ग्रंथात
मापडतो आणि दुसरा पाठ इतर उपनिषदांमध्ये
आढळतो आणि सरोवर अथर्ववेदातील उताऱ्यातहि
नरी मूळ अपभ्रंश असा पाठ आहे तरी उपथय या अर्थाचे
असावा असे रोंध म्हणतो. दोनहि ठिकाणी त्याचा अर्थ
पर्यंक याशी संबंध असलेला (अथर्ववेदांत आसन्दी आणि
कौपीतकी उपनिषदात पर्यंक) असा होतो. आपटे, रोंध आणि
मोफसमुत्तर उशी किंवा आच्छादन असा अर्थ करितात. परंतु
विद्वत्से म्हणतो की, त्याचा अर्थ ‘आधार’ किंवा ‘स्तंभ’ असा
आहे.

“उ स्तु क.—ब्राह्मणामध्ये जळते लाकूड या अर्थी हा
शब्द सर्वसाधारणपणे उपयोगात आणिताने आणि त्यापामून
कोळसा (अंगार) काढिता येतो.

“उ स्तु का व क्ष य ण.—शतपथ ब्राह्मणात हा शब्द
पुष्कळ वेळां आला असून त्याचा अर्थ शमविण्याचा उपाय
अथवा निश्चितपणे त्याचा अर्थ चिमटा असा आहे.

“क री प.—शतपथ ब्राह्मणात गोवत्या या अर्थी हा
शब्द आला आहे. अथर्ववेदावरून असें कळते की, शेता-
तील प्राण्याच्या नैसर्गिक रताची फार प्रशंसा करीत.

“चूर्ण.—चूर्ण याचा अर्थ चूर्णहस्ता या समासावरून
घुंगंघि पृढ असा होतो. चूर्णहस्ता हे विशेषण कौपीतकी उप-
निषदांत आप्ताना दिलेले आहे.

“त कुं.—याचा अर्थ घाता असा आहे. यास्काच्या
निष्कावरूनच (२, १) हा शब्द फक्त वैदिक वाङ्मयांत
आलेला आहे असे म्हणता येईल. निष्कांत येण्याचे कारण
शब्दाच्या स्थानविनिमयाचे उदाहरण म्हणून हा शब्द
यास्काने दिलेला आहे. त्याच्या मते हा शब्द कर्तृ-कातणे
या धातूपामून आलेला आहे

“ते ज नी.—याचा अर्थ उत्तरकालीन संहिता व ब्राह्मण
ग्रंथात वेताची जुडी असा आहे व काही ठिकाणी या जुडीचा
बनलेला दोर असाहि आहे. कारण तेजनीच्या दोन्ही
डोक्या उद्देख केलेला आहे.

“घृ टि.—तैत्तिरीय आरण्यकांत द्विवचनी आलेले त्याच-
प्रमाणे शतपथ ब्राह्मण व सूत्रग्रंथ यात आलेले हे रूप
निखारे उचलण्याचे चिमटे अशा अर्थाचे आलेले आहे.

“निना ह्य.—शतपथ ब्राह्मणात (३, १, २, ८.)
प. ७११ या वडा असा अर्थ आहे व टीकाकाराचे मताने ह्याला
निनाह म्हणण्याचे कारण तो नमीनीत पुरलेला असो. एग्लिंग
ह्या शब्दाचा पाणी धुव होण्याकरता जमीनीत पुरलेला होव
किंवा भाडे असा अर्थ करतो.

“पर्यं क.—कौपीतकी उपनिषदामध्ये ब्राह्मणाच्या
वासनाचे हे नाव आहे. इतरत्र त्याला ‘आसंदि’ असें
नांव आहे ते व हा पर्यंक एकच होत. उपनिषदात त्याचा
जो उपयोग आलेला आहे त्यावरून अंग टाकण्याकरिता
लावट आसून असा ह्याचा कचित्तच अर्थ होतो व ह्याचा
अर्थ सिद्धाचन असाहि दिसतो.

“परि श्रंभं य.—कौपीतकी ब्राह्मण (६, १२) व
ह्या. आरण्यक (२, १) ग्रंथामध्ये कातल्याची वादी असा
ह्याचा अर्थ आहे.

“परि श्र व न.—निष्कामध्ये (४, १, १०) धान्य
चाळण्याचे यंत्र असा याचा अर्थ आहे.

“पर श्रे ज न.—शतपथ ब्राह्मणात पाय घुण्याकरतो
एखादे भाडे असा ह्याच अर्थ आहे.

“पिन्व न—शतपथ ब्राह्मणात (१४, १, २, १७, २ १, ११, ३, १, २२,) एखाद्या ज्ञाताने वेळीं उपयोगी पडणारे भाई अशा अर्थाने हा शब्द आलेला आहे.

“पिशील—शतपथ ब्राह्मणात (२, ५, ३, ६) लाकडी भाई किंवा ताट असा ह्याचा अर्थ दिलेला आहे. लाटपायन धौतसुत्रामध्ये (४, २, ४, ५) एका पिशील वीणेचा उल्लेख आलेला आहे व ही वीणा एक प्रकारची सत्तार असली पाहिजे.

“प्रणेज न—हा शतपथ ब्राह्मणात (१, २, २, १८) शब्द येतो याचा अर्थ ‘घुण्यासाठी पाणो’ असा आहे.

“प्रेक्ष—‘सोला’ ह्यापाठ्यापाळ्या, ‘महाव्रत विधीच्या वेळीं येणाऱ्या वर्णनात याचा उल्लेख येतो हा उल्लेख काढक साहित्या, ऐतरेय आरण्यक आणि पंचविश ब्राह्मण आणि इतर ठिकाणीं शुद्धा आला आहे. उपलब्ध माहितीवरून असे म्हणावें लागतें की, सध्याच्या ह्यापाळ्याप्रमाणेच पूर्वाहि तो करीत असवित.

“प्रोष्ठ—हा शब्द तैत्तिरीय ब्राह्मणात आढळतो तेथे त्याचा समासात उपयोग केलेला नाही. ऋग्वेदात ‘प्रोष्ठशय’ या विशपणात क्षियाक्ष्वर्चा हा शब्द उपयोगात आणलेला आहे यावरून याचा अर्थ कदाचित ‘वाक, ह्याच असावा पहिल्या उताऱ्यात हा शब्द ‘तल्प, आणि ‘वक्ष’ याद्वारे अगदी वेगळा (अर्थात) आहे असे दाखविले आहे परंतु तेथे त्यातील अगदी पूर्ण अंतर काय असावे हे सिद्ध करण्यास काही पुरेसा पुरावा सापडत नाही.

“फलक—ह्याचा अर्थ ‘फळी’ हा शब्द गाडी किंवा रथ तयार करण्याच्या प्रसंगी उपयोगात आणतात किंवा सोम पिडून काढण्याकरिता (अधिपवण फलक) किंवा इतर कामाकरिता लागणारी फळी.

“वृषी—याचा अर्थ गवताची उशी हा शब्द सूत्रात व ऐतरेय आरण्यकात आला आहे वृषा व वृषी ही याची जुकांची रूपां मधून मधून आढळतात.

“मरुता—शतपथ ब्राह्मणात याचा अर्थ चामड्याची नाटली किंवा येंवी असा आहे (१, १, २, ७, ६, १, १६)

“मणिक—कुत्र्या अद्वयुत ब्राह्मणात आणि सूत्रात याचा अर्थ पाण्याची बाटला असा आहे.

“मूत—ऋग्वेदोत्तर सहितेंत आणि ब्राह्मणात विणलेली टोपली या अर्था हा शब्द येतो मूतक म्हणजे एक ‘कहान टोपली’

“वालदामन्—शतपथ ब्राह्मणात घोड्याच्या केसाची वादी अशा अर्थाने हा शब्द आलेला आहे.

“शुबल—शतपथ ब्राह्मणात हा शब्द आलेला आहे ह्या शब्दाचा अर्थ अनिधित आहे इतिवाम्नी आपल्या जीवेंत ह्याचा अर्थ गवताची पेंदी असा करितो एग्लिंग हा फाण्याचा भागा किंवा बोझाचा धागा असे अर्थ सुच-

विता काहीहि अगळे तरी लवकर पेट घेणारा पदार्थ असा ह्याचा अर्थ असला पाहिजे.

“खेधन्—ह्याचा अर्थ ज्याच्यावर एखाद्या वस्तूचे भाग जोडले जातात ते असा आहे चामडे असेल तर बारिक तारा, रथ असेल तर दोर व लाकूड असेल तर सरस (चिकटनावयाचा) असा ह्या शब्दाचा अर्थ होईल.

“हिरण्यकशिपु—ब्राह्मण प्रयात ह्या शब्दाचा अर्थ सोन्याचे म्हणजे सोनेरी वधानं मनविलेले आसन असा आहे.

रज्जुनामं [ऋग्वेद]

कश्य (अश्वेदोर	दामन्	रज्या
बधन रज्जु)	भिभिध	रेशवा
ज्याका	पाश	रदिम
तन्त्रि (दांप्रसा	सुशीगा (गाळें)	वयस
रिता रज्जु)	वीक्ष	वरत्रा
त्रिविष्टिधातु	योग्या	सहान
(तिपेढी दोरी)	रज्जु	स्मृमन्

[तै. स]

मेखला

“रास्ना

“तन्त्रि—ऋग्वेदामध्ये एक ठिकाणी हा शब्द आलेला आहे व त्याचा अर्थ रथ हा अनेकवर्चनी प्रयोगी ‘वास-राच्या रागा’ असा करतो पण ह्या शब्दाचा पुढे झालेल्या प्रयात ज्या अर्थाने उपयोग केलेला आहे तो अर्थ म्हणजे दोन्या किंवा वासरास बांधण्याकरिता दावी हा ऋग्वेदात सुद्धा येवें बरे.

“दामन—ह्याचा अर्थ दोर किंवा मेखला असा आहे व हा शब्द ऋग्वेद व सुडील ग्रंथ ह्यात अनेकदा आलेला आहे यज्ञातल्या घोड्याच्या दोन्याविषयी त्याचप्रमाणे वास-राना दोरीने बांधण्याच्या प्रयाताविषयी उल्लेख आलेला आहे. शतपथ ब्राह्मणात घोड्याच्या केसाचा धुवका अशा अर्थाने हा शब्द आलेला आहे.

“पाश—ऋग्वेद व रुद्रसं ग्रंथ यात बाधून आव-ळण्याकरिता उपयोगी पडणारा दोर असा ह्याचा अर्थ आहे दोर व ग्रंथ ह्यांचा एकत्र सवय अथर्ववेदामध्ये आलेला आहे शतपथ ब्राह्मणात पाश हा शब्द ज्याच्या योगाने मनुष्या कदाजाला पर्वताशी बांधिलें होतें त्या दोराला लाविला आहे रुद्रणें वरुणाच्या पाशाला हा शब्द बारवार लावलेला आढळून येतो.

“वीक्ष—ऋग्वेदात आणि नंतर गाडीला किंवा रथाला जुपण्याच्या चमक्याच्या बांधा अशा याचा अर्थ आहे.

“रक्षना—दोर किंवा दोरी या अर्था ऋग्वेदात घोडे बांधण्याकरिता म्हणून याचा उपयोग केला जात असे म्हणून लिहिले आहे पण एका उताऱ्यात ‘शीर्षण्या रक्षना’छगाम असा

अर्थ होत नाही. काही उतान्यात पडे असा अर्थ ध्वनित होतो. काही मध्ये पडे आणि लगाम हे दोन्हीही अर्थ ध्वनित होतात. इतरत्र साधारण दोर हा अर्थ निघतो.

१० वर प्रा.—ऋग्वेदामध्ये व पुढे ह्याचा अर्थ वादी किंवा दोरी असा आहे. ह्याचा उपयोग बेल जुला बाधावयास किंवा कदाचित् जुं दांदयाला बाधावयाम होत होता किंवा विद्धि-रंतून (अवत) पाणी काढण्याकरिता उपयोगात आणलेली दोरी असाहि ह्याचा अर्थ होतो.

११ सदान.—ऋग्वेदात य मायाहून झालेले ग्रंथ ह्यामध्ये दोर, काढणी किंवा बेडी ह्या अर्थाने हा शब्द आलेला आहे.

१२ स्युम नू.—ऋग्वेदामध्ये एके ठिकाणी रंथच्या मतानें वराचा दरवाजा घट्ट आवळणारी दोरी असा आहे.

१३ मेखला.—नेतरच्या संहितेंत आणि ब्राह्मणात कंवरचा पटा या अर्थी, अथवा ब्रह्मचाच्याने कमरेस बांधावयाची दोरी अशा अर्थी हा शब्द आला आहे

१४ रास्ता.—यजुर्वेद संहितेत आणि शतपथ ब्राह्मणात कम्मरपट्टा किंवा दोरी या अर्थी, रशना आणि रस्मीप्रमाणे हा शब्द येतो.

जा ती कुल्ले व यं श जाती प कुल्ले [ऋग्वेद]

अज	गोपा	भरत
अत्रि	वेदि	भलानस
अनु	शरीत	भारत
अट्ट	तुर्व	मरत्य
अलि	तुर्व	मूरदेव
असूत	तुल्ल	यल्ल
आममीडू	दशगव	यदु
आमि	दस्यवेवृक	रूपगोड
आयु	दस्यु	राजन्य
आरि	दास	भगिन्
आयं	इमंद	वनगुं
उमदेव	शुल्ल	वर्ण
ओगण	नवगव	विजासि (विविध- ज्ञाति)
कितव	नहुय	विश्व
कुणवा	पयय	विपाणिन्
कृण्योमि	पणि	वृत्तीवन्त
कृष्टि	पम	बुपल
किबि	पारावत	वैकर्ण
क्षत्र	पृथुपुं	शब्दीक (शण्ड- वशग)
क्षिति	बाहंत (गन्धर्व वगैरे)	शिपु
गन्धारी	माराण	
गोपति		

शिम्पु	शिप्रदेव	सुत
शिव	शीष्ट	सौधन्व
[ते. सं]		
अमाहण्य	धन्वकृत	रथकार
अर्थ	निपाद	राजन्य
आयवण	पचजन	राजन्यवन्
आयंय	पणि	वाणिज
इग्न्य	पाचजन्य	वैश्य
इपुल्ल	पुणिष्ट	शूद्र
कर्मार	ब्रह्मन्	शूद्रा
कुलाल	ब्राह्मण	श्वनि
क्षत्रिय	ब्राह्मणवत्	श्वपति
तक्ष	मलिन्डु	सूत
तस्कर	मृगयु	स्तैन
दुर्माहण	गति	स्थपति
[अथर्ववेद]		
अम	दास (फोळी, धोवर)	रथकार
अत्रि	द्विज	राजन्य
अब्राह्मण	पशु	वाणिज
अकिन्	पाचजन्य	प्रास
अय	पूर	शकम्भर
आयवन	पौमिष्ट (कोळी)	शूद्र
आयं	बहिहक	शूद्रकृत
कण्व	ब्राह्मण	शुभाह्मण
कैरातिका (किरात- कन्या)	महावृष	सुगय (जातीचे लोक)
क्षत्र	भूजवन्त (जाती- चे लोक)	स्थपति
दाशायण	मूरदेव	
दासराज	यदु	
[वाज. सं.]		
चण्डाल	चाण्डाल	पौमिष्ट
[संहितेतर]		
अन्त्र	कुन्ति	गोन
आत्रकेशिन्	कुण्ठ्याल	गोपायन
आयवन्	कुल	गाति
उत्तरकुण्ड	ककय	निखवे
उत्तरमद्र	केशिन्	निहिकरीय
उदीच्य	कशिनी	नपाद
ऊर्ध्वनाभि	कोप	पचाल
कटतीय	कोरज्य	पुण्ड्र
कम्बोज	कोर-मचाल	सुलिन्द
कारस्कर	कैव्य	पौमलेय

“प्राच्य	“मूर्तिव	“सत्त्वन्त
“बाह्यक	“भ्रंश	“सत्त्व
“भरन्त	“श्वर	“स्पर्धु
“मागधदेशीय	“शाल्व	
“मूर्वीप	“शिक	

‘कृत्वा ल’—तैत्तिरीय संहितेन ‘शतकदीय’ नामक कर्मात्म्ये (कदाचिदात्) या शब्दाचा कुभार या अर्थाने उल्लेख आला आहे

‘नि पा द’—कवेदानतरच्या तैत्तिरीय व वागसनेमि संहिताप्रसूत व शास्त्रण संपात हा शब्द आला आहे या शब्दावरून एखाद्या विशिष्ट जातीचा बोध होतो असें नाही तर शूद्र लोकाप्रमाणे जे लोक आर्यांच्या अन्तर्लक्षात नव्हते अशा अनाय लोकांना हे नाव होतें कारण औपमन्यवाच्या मतान पाच प्रकारचे लोक (पंचवना) म्हणजे नार जाला (बलारोषणी) आणि पाचवे निपाद (निपाद पंचम) होत वागसनेमि संहितेत हा शब्द आला आहे. तेंच टीकाकार महीधराने त्याचा भिन्न किंवा मील असा अर्थ दिल्या आहे लाट्यायन श्रौतसूत्रात निपादाची वसति असलेल्या एका खेडेगावाचा उल्लेख आला आहे व निपादस्वपति या नावाच्या एका निपादाच्या पुढावाचा कात्यायन श्रौतसूत्रात व त्याच सूत्रावरील टीकाकाराने उद्धृत केलेल्या एका ब्राह्मण प्रसूत उल्लेख आला आहे वेबरच्या मतानें निपादलोक हे मुख्य व वसति करून (नि-सद) राक्षसारे लोक असावे कारण या मताला एका गोष्टीचा आधार आहे ती गोष्ट हा की विशिष्ट नामकथन करणाराला काही दिवस निपादापरीपर रहावे लागे व त्यामुळे जे निपाद अशा आर्याला आपणात राहू देत त्यांनाच थोडी तरी आर्य सत्कृतीचा छाप पडण्याचा समज असे पण आर्य लोकांच्या समागम्यवर्ग्येच्या बाहेर असलेल्या मुख्य्या सर्व लोकांना ही निपाद पदवी लाविता येईल. म्हान भांडार म्हणतो की, हे निपाद लोक ‘नीशियन्स’ या लोकांनी सदश असावेत कारण ग्रीक इतिहासकारांनी असा उल्लेख केला आहे की अलेक्झांडर हा अश्वकाच्या देशात असताना ‘नीशियस्’ लोकांनी त्याच्याकडे एक वकील पाठविला होता परंतु निपाद आणि हे नाशियन्स हाक दोन्ही एकच की काय या बद्दल शका आहे

‘पु जि ४’—तैत्तिरीय संहिता व तदुत्तर प्रथ यात हा शब्द आला असून त्याचा कोटी असा अर्थ आहे परंतु वागसनेमि संहिता १६ २० येथे दोनच महोपर याचा पक्षी पदटणारा (पापरा) असा अर्थ येतो

‘व दान्’—(नसुसकलिंगी) हा शब्द क्षत्रिय व इतर लोकांवरून येणारा असा ब्राह्मणवर्ग दर्शवितो अथर्व वेद व तदनंतरच्या प्रयातून हा शब्द आढळतो.

‘सूदा’—तै संहिता, अथर्ववेद व मत्स्यपुराणाच्या प्रयात हा शब्द गंधरी या अर्थाने आलेला आढळतो

‘सूत’—यजुर्वेद संहिता व पुढील प्रयात प्रामाणी बरोबर उल्लेख असलेल्या एका रामदरवारातील नोकराचे हे नाव आहे पंचविंशब्राह्मणात जे आठ वार आले आहेत व इतर सर्व संहितामय्ये जे लक्ष्मी रत्ना आले आहेत त्यांपैकी मूत हा एक होय याचा उल्लेख अथर्ववेदात राजदूतापेवी एक ह्मणून आलेला आहे त्याचप्रमाणे यजुर्वेदाच्या शतब्राम्य अनुष्ठानमय्येहि हा शब्द आला आहे टीकाकारांच्या मतानें सूत याचा राजाचा सामर्थी असा अर्थ आहे परंतु जनक ठिकाणी सूत शब्दापरीपर राहणारा ह्मणित शब्द आला आहे तेव्हा टीकाकारांचा अर्थ येथे राबवत नाही एम-लिंग म्हणतो की ब्राह्मणकालात तरी हा सूत राजदरवारातील बघि होता वेबरच्या मतानें या सूत शब्दाचा अर्थ राजाभवळ नेहमी प्रवेश असतो तो असा आहे. महाभारत कालात सूत म्हणजे राजाचा बर्दोजन दिवा भाट असा अर्थ आहे यजुर्वेदाच्या निरनिराळ्या संहितातील शतब्राम्य प्रकरणात सूत याला अहन्ति, अहन्त्र, अहन्व असे शब्द लाविले आहेत यावरून सूत हा भाट व वादन करणारा असा दा-हा प्रकारचा मनुष्य होता असे दिसत भाट व वादन हे दोन्ही गुण एकत्र असलेले अन्यत्र कोठेहि आढळत नाहीत

‘अग’—गघरि, मुद्रवन्त आणि मगध या निरनिराळ्या लोकांवर्षी जे अथर्ववेदात वर्णन आहे त्यात हे नाव आलेले असून गोपथ ब्राह्मणात ‘अगमागमा’ चा सामासिक शब्दा तहि याचा उल्लेख आहे त्याची वसती गंगा आणि सोण यांच्या काठी असे यावरून पूर्वाश्रमून ते त्याच ठिकाणी रहात असावेत असें दिसते

‘क रा ति का’—किरातलोकाची मुलगी औपमांकरिता पाले मुळे खर्गीत असलेल्या अशा सचपात हिचा अथर्ववेदात उल्लेख आला आहे

‘दाक्षायण’—दाक्षाय वराम या दाक्षायण लोकाचा अथर्ववेद व काठक संहितेत शतांगीकाला सोने (अथवा अलंकार) दिव्याबद्दल उल्लेख आला आहे शतपथ ब्राह्मणात हा शब्द सोने या अर्थानेच आला आहे. याच ब्राह्मण प्रयात दाक्षायण लोकाना राजे म्हटले आहे, व दाक्षायण वंशातील यावेत नापक कोणी मनुष्याने दाक्षायण यज्ञ केल्यामुळे त्याला राजगणप मिळाले व त्याच्या वंशाची पुढे भरभराट होत गेली

‘दिअ’—दोनदा जन्मलेला हे विशेषण आर्यांना विशेषत ब्राह्मणांना लावलेले असून अथर्ववेदात ‘मा’ एका दुर्बोध सूक्तावधाय वैदिक वाङ्मयात अन्यत्र कोठेहि उल्लेख दिसत नाही

‘वा लिहक’—हे एका जातीच्या लोकांचे नाव अथर्व वेदात येते त्यात तापाळ (तपमर) मृगवन्त, महापुत्र व बलिहक यांच्याकडे जाण्यास सांगितले आहे मृगवन्त लोक हे सत्रीने उत्तररुदे राहणारे लोक होते ब्रह्म पीढीवर्ष्य

मतानें यहिदूक हें नाच खेपार्थी (पाहेर रद्दाणारे या अर्थानें) असावे परंतु हा शब्द नि संसय उत्तरेकडील कोणत्यातरी जातीवरून घेतला असला पाहिजे. रॉय व वेबर यांचे मतें अर्धे की, या यहिदूकाचा इराणा जातीकडे (बलूच) संबंध असावा हे मत शिमरनेहद एकदा स्वीकारले होते परंतु पुढें तो झणतो की, पारसी जातीचा यहिदूकाशी काही संबंध होत नाही असा मानण्याचे कार्हीच कारण नाही

१३ महावृष — हे एका जातीचे नाव आहे यांचा उल्लेख अथर्ववेदात बहिदूक याच्या बरोबर आला आहे व याच्या-कडे तयमन् (तापाला)चा जाण्याची आज्ञा झारयावदलचा तेंपे उल्लेख आहे. बलूमफाल्ड म्हणतो की हे नाव विजेपत-आवाग आणि अर्थ यास्केच लघु देखून दिलेले असावे, त्याचा इयलाशी काही भयभ नसावा (हे महावृष द्वाजे महा-शक्तिमान = रोगाला तोंड देण्याला समर्थ) असावे परंतु हे मत फारसे साधुत्तिक नाही महावृष देशात रेंपणें हे स्थान होते असे ग्रन्थीय उपनिषदात झटले आहे. 'हस्तशास्त्र' हा महावृषाचा राजा होता असा जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणात उल्लेख असून महावृषाचा बीधायन श्रौतसूत्रातील एका मंत्रात आहे.

१४ मूजवन्त-महावृष, बहिदूकपरोबर उल्लेख आलेल्या लोकांचे नाव. यजुर्वेद सहितेंतहि वर रद्दाणारे लोक असाय या शब्दाचा अर्थ आहे. आणि त्याच सहितेंत वदाला त्याच्या धनुष्यासह या लोकांच्याकडे जाण्यास आज्ञा केली आहे ऋग्वेदात मोसाला 'मोजवत' (मूजवन्त लोकांमधून अथवा यास्काच्या मताप्रमाणें मूजवान पर्वतापासून येणारा) म्हटले आहे हिंदी टीकाकारांना मूजवान हे पर्वताचें नाव आहे हे यास्काचे मत मान्य आहे. बार्मीरच्या नैऋत्येंत असणाऱ्या एका पर्वताचे नाव मूजवान होय या शिमरच्या तत्तास पुरावा नाही असे हिलेन्टचे मत जरी बरोबर असलें तरी मूजवन्त नावाचा एक पर्वत होता त्यावरूनच या लोकांनी मूजवन्त हें नांव घारण केले हें म्हणवें बरेवाचवी होणार नाही. मूजवन्त आणि मूजवन्त एकच अस यास्काचे मत आहे आणि हिमालयाच्या एका भागाचें किंवा त्यातील एका पर्वताचें हें नाव आहे असे रद्दाणारांत उल्लेखिलेले आहे.

१५ तस्य — यजुर्वेदात पुरुषमेधप्रश्नाची बलि दिले असणाऱ्याच्या यादीत हें नाव आलेले आहे परंतु तेथे या नावाबद्दल कात खलाता नाही तो अथर्ववेद व पंचविश्वब्राह्मण या प्रथात आढळतो अथर्ववेदात प्रात्यासादी एका विधानें सविस्तर वर्णन आलेले आहे (या विधीचा-प्रात्यस्तोमचा-उल्लेख ज्ञानकोश विभाग दोन पृष्ठ ६५ मध्ये आला आहे). पंचविश्व ब्राह्मणात यहिदूक लोकांच्या बार वर्गांचा उल्लेख आला आहे ते चार वर्ग धामजे-हान, (पापाचरणाने निंदित झालेली) निंदित, (यहिदूक लोकांत राहिल्यामुळे) म्हान-पर्णीच यहिदूक झालेले) यहिदूक, व चवथे जे बुद्ध लोक पुरावरहीनतेमुळे यहिदूक लोकांत राहता ते असे

होत पहिल्या तीन जाती इतक्या महत्त्वाच्या नाहीत परंतु चवथी जात बनण्याचा हेतु काय असावा हें समजत नाही प्रो राजारामशास्त्री भागवत याच्या मतानें हे लोक देशातील वायव्यकाशी अयोग्य संबंध ठेवण्यामुळे आपली प्रकृति निःशुद्ध करून घेऊन व पेट घेऊन परंतु मूळत या मतास आधार नाही. या चार जातींपैकी हान हेच लोक महात्वाचे व वाकींचे दुष्यम प्रतीचे असवेत हें समवनीय आहे. य. भागवत शास्त्राच्या मतें हान लोकांचे 'आर्यमूहिन व 'अनार्यमूहिन' असे दोन वर्ग असवेत. पण ही निव्वळ कल्पनाच आहे या श्रावणाचा एकच वर्ग असावा असे वाटतें ते अनार्य असतील हें शक्य नाही कारण पंचविश्व ब्राह्मणात असा स्पष्ट उल्लेख आहे की जरी ते स्वत असलेले होते तरी ते सुगृह्यत लोकांचीच माया झालत असत. यावरून ते आर्य असावे या मताला पुढील वाचकांचा आधार आहे. 'जे बोलावयास सोंपें ते छुडा ते लोक उबारण्यास अवघड अस नमजतात यावरून ते लोक सुसंस्कृत लोकांचीच परंतु त्यांपेक्षा थोडी दल्ल्या प्रतीची भावा झालत असावे असे वाटते सूत्रासम्ये ब्राह्मण व क्षत्रिय यांना सदस्य असेत व यीप (सदस्ये) या वर्गाचा उल्लेख आला आहे. इतर अशा पुष्कळ गोष्टी आहेत की ज्यावरून हे ब्राह्मण संस्कृतीचा पारले असले तरी आर्यन होते ही गोष्ट सिद्ध होईल. उदाहरणार्थ हे लोक व्यापार किंवा शेतकी करीत नव्हते (यावरून ते एकाच ठिकाणी बसती करून राहणारे लोक नसावेत) किंवा ते ब्रम्हचर्याचे नियम पाळीत नसत असे वर्णन आहे या लोकांची एक विशिष्ट मताचरण केले असता त्यांना ब्राह्मणसमाजात प्रवेश वरता येत होता. यावरून ते अनार्यन् खास नसले पाहिजेत अशी कल्पना बरण्यात आली आहे. प्रात्याचा पोपाख व जीवनक्रम याविषयी काही माहिती पंचविश्व ब्राह्मणात मिळते. त्याची ताजें ब्राह्मण लोकांच्या विरुद्ध होती ज्यांना सुधारता येण शक्य नव्हतें त्यांना ते मारीत असत. त्याचा पृथ्वी लोकांवर नेहमी उघडीच (शिरछाण, पागोडें) घारण करी, त्याच्या हातात एक चाबूक व धनुष्य (यथाशत्रु) असे, तो कृष्ण वस्त्र परिधान करी व त्याच्या भंगावर काळें व पांढरें कातडें पाबरलेले असे त्याची एक चांचाकी गाडी असून त्या गाडीवर चार पळ्या असत एतद्या पुढाराच्या अनुशासनाखाली असलेल्या लोकांची बलें तावल्या काटाची असत व ते शेतावर घेत ते कातडें देण ठिगणी दुमडलेले असे तसेच त्या लोकांच्या पागात जोडे (उपागड) असत व त्याच्या पुढांमाला निक नामक अलेकार घारण करण्याची कार आवळ असे प्रो-राजारामशास्त्री यांच्या मतानें हें निक णजे एक प्रकारचे रुपाचें नाणें होतें प्रात्यलोक सुसंस्कृत क्षात्र्यवर त्यांनी आपली जीववस्त पुणेहताच्या ताब्यात घाली अशी रुढी असे याशिवाय इतर चरीच माहिती सूत्रघातून आली आहे (उदाहरणार्थ हे लोक जे जोडे नापरीत त्यांचा वर्ण काळ-

सर असेच त्याची टोंक पुढे आलेली असत) पण या माहितीला पंचविशब्राह्मणात आधार नाही हे ब्राह्मलोक कोठे रहात असत या विषयी नवी माहिती सांगणे कठिण आहे पण ज्या अर्था ते नेहमी भक्त असत त्या अर्थी ते सरस्वती नद्याच्या पलीकडे रहात असावेत अशा कल्पना आहे कदाचित ते पूर्वेकडेही रहात असावे या कल्पनेला सूनात आधार आहे तो असा की, या ब्राह्म लोकाच्या उप-भोग वस्तूच (पोषाखाचें) दार पैणारा ब्राह्मण (कदाचित् ब्राह्मणसोम विधाच्या वेळी) मध्यातील रहिवासी असे. ब्राह्मणाचें राहण्याचें ठिकाण निश्चित करण्याच्या बाबतीत अथर्ववेदाची काही मदत होऊ शकत नाही कारण त्या वेदाची ब्राह्मणवद्दल अशी कल्पना आहे की ते सर्वत्र रहात असत रोंध झाणतो की ब्राह्मणवद्दल पंचविशब्राह्मणकाराचें जें मत होतें तेंच अथर्ववेदात प्रतिपादिलेंलें होतें असें कोणा समजू नये. कारण अथर्ववेदात ब्राह्मणाचा स्तुति केलेली असून ते लोक ब्राह्मण लोकांतील परित्राजकप्रमाणें पूज्य होते असें म्हटलें आहे परंतु रोंधचें जें मत संपूर्ण चुकीचें आहे कारण अथर्ववेदात ब्राह्मण छ विषय (रथ) प्रतीद (चावूक) व उपानह (जोडा) या वस्तू असल्याचें उल्लेखिलें आहे आणि या वस्तू परित्राजकप्रमाणें असणें सभवनोय नाही आता ही गेष्ट शक्य आहे की अथर्ववेदांताल जें पध्दत काळ गुढ म्हणून प्रसिद्ध आहे त्यात ब्राह्मण झालेल्या ब्राह्मणाची एष स्तुति केलेली असावी व त्याला पूर्णवस्त्रधारी समजून देवी अशाचा अतएव वदनीय असा मान दिला गेला असावा

११ शकभर—अथर्ववेदात हा शब्द एका ठिकाणी आला आहे व तेंच त्याचा अर्थ सन्दिग्ध आहे लुङ्विग व प्रिल याच्या मते याचा अर्थ एका जातीचें नांव असा आहे झुमफल्ड म्हणतो याचा अर्थ 'हणवण' असा आहे परंतु हिटने म्हणता की हा शब्द महावृष लोकांना निदासूचक अर्थी लक्ष्य आहे कारण महावृषाच्या देशात लक्ष्म नसल्यामुळे जळगसाठी स्थानी वाळलेल्या क्षेण्या गोळा कराल्या लागत (शक्र = वाळलेले क्षेण, भर = भरणारे),

१२ चण्डाल-चाण्डाल — वाजसनेयि साहितेंत उल्लिखिली ही असंपूज्य जातीच्या नावाची दोन रूपे आहेत मूळात एक ही निराळी जातच असावा असें वाटतें परंतु हा जात म्हणजे ब्राह्मण आई व शूद्र बाप यांच्यापासून झालेली सन्तति होय अशी कल्पना धर्मशास्त्रकारांनी मांडली आहे यजुर्वेद आणि उपनिषदे यावरून ही एक मागसलेली जात आहे एवढीच माहिती मिळते

१३ पौत्रिष्ठ—नोळा या अर्थी असलेल्या वाजसनेयि साहिता व तैत्तिरीय ब्रह्मण यात आलेल्या पुत्रिष्ठ शब्दानें हें रूप आहे कदाचित हें आतिवाचक नाम असावें पुत्रिष्ठच पश्चम या अर्थी एकापा कामकरी जातीचें हें नांव असावें

१४ आन्ध्र—शुन शेपास विश्वामित्राचा पुत्र न समजणाऱ्या अशा ज्या लोकाना विश्वामित्रानें पालवून दिलें त्या पैकी आन्ध्र हे आहेत याचा उल्लेख ऐतरेय ब्राह्मणात आहे

१५ आज के शिन्—इद्राच्या विरुद्ध ज्या यकानें दाण्डगार्ड केली त्याच्या कुलाचें हें नांव आहे असें जैमिनीय उपनिषद्ब्राह्मणात उल्लेखिलें आहे

१६ आश्वर्षण—अतिप्राचीन अथवा काल्पनिक अथर्वण पासून हें नांव चालत आलें आहे या शब्दाच्या अनेक वचनी नपुंसकलिंगा असा उपयोग केल्यास अथर्वण यांनी केलेल्या सूक्ताचाहि योध होतो अथर्ववेदाच्या एकेगणिसाव्या ऋण्डात अशा तऱ्हेचा उपयोग केलेला आढळतो, व पंचविश ब्राह्मणातहि आढळता एकरचनी अथर्वण (वेद) हा शब्द जरी छान्दोग्य उपनिषदापर्यंत आढळत नाही तरी तो 'अथर्ववेद' या शब्दाच्या अगोदरच आहे कारण 'अथर्ववेद' हा शब्द सूनात आढळतो व त्याच सूनात आश्वर्षणिक अथवा अथर्ववेदाचे अनुयायी अशा अर्थाचा शब्द आहे अथर्वण याचे अनुयायी अथवा त्याच्या कुलातील जुन्या परंतु निश्चित अशा लोकांची नांवें दय्यह, बृहदिव, भिपञ्ज-कथ्थ व विचारिन् ही आहेत

१७ उत्तरकुक्ष—महाकाव्ये आणि तदुत्तर वाङ्मयात उत्तरकुक्ष हे काल्पनिक लोक असावेत असें दिसते ऐतरेय ब्राह्मणावरून ते लोक ऐतिहासिक व हिमालयाच्या पलीकडे राहणार होते असें दिसतें, ऐतरेय ब्राह्मणांताल दुसऱ्या एका उताऱ्यात वासिष्ठ सांग्दोय म्हणतो की उत्तरकुक्षचा देश देवक्षेत्र हा होता व अत्युराति ज्ञानत्पि हा तो देश जिंकण्याचा विचारात होता व वरून तो देश काल्पनिक होता असें म्हणता येत नाही. उत्तरकुक्ष हे काश्मिरात रहात असाव असें वाटतें. कुरुक्षेत्रात मुख्यत्वेकरून काश्मीरातून येणाऱ्या लोकांच्याच टाळ्या आढळतात असें जें क्षिमेरचे मत ते सकारण असून ब्राह्म आहे

१८ उत्तरमद्र—ऐतरेय ब्राह्मणात हिमालयाच्या पलीकडे राहणाऱ्या व उत्तरकुक्षच्या बरोबर असणाऱ्या एका जातीचा उल्लेख आहे शिमेर म्हणतो की पश्चिमब्राह्मणात उल्लिखित प्रमाण काम्योन ओपमन् व हा मद्रणार याचा शिष्य होता आणि म्हणून काम्योन आणि मद्र याच्यात फारसे अन्तर नव्हतें हें विधान काम्योन याचा राहण्याचा जागा पाहिली असता अगदी बरोबर दिसून येईल

१९ उदाच्य—उत्तर प्रान्तांतील ब्राह्मण कुरुक्षेत्रात उदाच्य लक्ष आरुण याच्याशी वादाला गुतले असता स्वदायन शौनक याला त्यांनी आपल्या वर्तानें बोलणारा नेमून प्रतिस्पर्थाचा वादात परामव केला असा उल्लेख शतपथ ब्राह्मणात आहे, आणि त्याच ब्राह्मणात कुरुक्षेत्राची भाषा उत्तरकडील लोकांच्या भाषांशी साम्य पावत असाहि उल्लेख आहे, यावरून त्याचा आणि कुरुक्षेत्राचा संबंध असावा असे वाटतें, कुरुक्षेत्रावद्दल उत्तरकडील भाषेची प्रसिद्धि होती

म्हणून अभ्यनयासाठीं ब्राह्मण लोक तिकडे जात असत असा कधीपाती ब्राह्मणात उद्देश आहे, आणि बौद्ध ग्रंथांत तत्संश्लेषा येथील पाठदाळित पुष्कळ विचारां अभ्यनयासाठीं रहात असत असा उद्देश आहे आणि म्हणूनच संस्कृत भाषा काश्मीरांत थोडे पदास पोचली होती असें प्रकट मत आहे.

१५. कर्ण नाभि, कर्ण नाभि, कर्ण मन्त.—ही सर्व नावे कोळी (जात) या अर्थाने काठक संहिता, ब्राह्मणग्रंथ व उपनिषद्ग्रंथ यामध्ये आली आहेत.

१६. के कतीय.—या नांवाचे लोक शाण्डिल्यापासून अभिचयन शिकले असा शतपथ ब्राह्मणात उल्लेख आहे. आपस्तम्ब श्रौतसूत्रात केकति ब्राह्मणाच्या पंचाच्या मूढमयाचा उल्लेख आला आहे. बौधायन सूत्रातील छापलेय ब्राह्मण आणि हे केकति ब्राह्मण एकच असावेत

१७. के योज, का म्योज.—निरुक्तार यास्क म्हणतात की इतर थायें लोकांची भाषा आणि काम्योज यांची भाषा यात फरक आहे काम्योज हे सिंधुनदीच्या वायव्येस रहात असत आणि जुन्या पारशाच्या ग्रंथात त्यांना पंडुनीय असे म्हटले आहे. महंगार याचा शिष्य काम्योज आप्तमन्यव हा अध्यापक म्हणून वैशाखाच्या आलेला आहे. यावरून पार्श्वी लोक व कार्यन् लोक यांच्याशी संबंध असणारे काम्योज लोक याचा मद्र अध्याय निघावत उत्तरमद्र याच्याशी संबंध असला असे वाटते.

१८. कारस्कर.—बौधायन, आपस्तम्ब व सत्यापाद या सूत्रात एका राष्ट्राचे अथवा जातीच्या लोकांचे म्हणून हे नाव आले आहे. रा. वि. का. राजपक्षे यांनी कातकरी हेच कारस्कर असावेत असे मत व्यक्त केले आहे त्यास हरप्रसाद शास्त्री वगैरे संवत्कीनी आक्षेप घेतले आहेत.

१९. कुन्ति.—या लोकांनी पंचाल याचा पराभव केला असा काठक संहितेत उल्लेख आहे.

२०. कुरु.—ब्राह्मण वादमयात कुरु लोकांना फार महत्त्व दिलेले आहे ब्राह्मण जात अथवा लोक हे कुरु किंवा कुरु-पंचाल या देशात उत्पन्न झाले असावद्दल सवळ पुराणा जैमिनीय उपनिषद ब्राह्मणांत आहे. कुरुंचा स्वतंत्र उल्लेख कारक कवित आढळतो. त्याचा पंचालाचा निघट संबंध असल्यामुळे पंचालाबरोबरच त्याचा उल्लेख केलेला आढळतो. कुरु-पंचाल हे एकच राष्ट्र होते असा पुष्कळ ठिकाणी उल्लेख आहे कुरुपंचालाची यज्ञ करण्याची पद्धतीही उत्तम होती असे म्हणत. कुरुपंचाल रामे रामसूय यज्ञ करीत असल्याचा उल्लेख आहे. हे रामे द्विवाज्यात स्वारीकरिता बाहेर पडत व उन्हाळ्यात परत घरी येत. बृहदारण्याकोपनिषदात कुरु-पंचालब्राह्मणांचे फार बहारीचे वर्णन आहे. वेबर आणि प्रीअर्चननें कुरु व पंचाल या दोन राष्ट्रांत वैदिक काळी संडे होत असत असे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे माग्यदून जे लोक पश्चिमेकडून हिंदुस्थानांत आले आणि ते ब्राह्मण

होते; ते पंचालाशी वैरभावाने वागत असत; कारण ते ब्राह्मणदेष्टे होते, असे प्रीअर्चन म्हणतो आणि या गोष्टीला दुसरा देख्यासाठी वेबर काठक संहितेतील 'पंचाल देशात जन्मलेला वक्रदाह्य व वृद्धवासीत भूतराष्ट्र वैचित्र्यवीर्य याच्या भाडणासंबंधाची गोष्ट देतो. परंतु त्या ठिकाणा वरील प्रकारच्या भाडणाचा उल्लेख नसून रामा आणि पुरोहित यांच्यातील धार्मिक विधासंबंधी झालेल्या घोष्याचा भाडणाचा उल्लेख आहे. शिवाय त्या ठिकाणी वृद्धपंचालाच्या नैमिषीय यज्ञाचे वर्णन असून या दोन राष्ट्रांतील अतिनिवट संबंधाचाही उल्लेख आहे. परंतु पुन्हा वेबर म्हणतो की वाजसनेयि संहितेतील वाम्पील येथील सुभद्रिवाहि त्या कुलाच्या आसपास राहणाऱ्या जातीच्या राजांची पट्टराणी होती आणि त्याच राजावरितां संहितेत सांगितलेला अभ्यमेध यज्ञ केला होता. परंतु वेबरचे हे म्हणणे जर सशयाला कारण आहे; आणि संहितेच्या काण्वसाखीय पाठातील राजसूत्रावरिता उपयोगात आणिलेल्या उतान्यावरून कुरु व पंचाल यांचा एकच राजा होता असे वाटते. शतपथ ब्राह्मणात पंचालाचे जुने नाव किंवि होते असा उल्लेख आहे किंवि हा शब्द कुरु याचा अपभ्रंश असावा. परंतु शिमेर म्हणतो कुरु व किंवि मिळून ऋग्वेदात उल्लेखित वीर्य ही जात उत्पन्न झाली कारण या दोन्ही लोकांचा सिन्धु व असिनी या स्थलाची फार संबंध आढळतो. तसेच कुरु आणि भुजय लोक याचा 'देवभाग' याचा एक पुरोहित असण्यामुळे याहि दोन्ही राष्ट्रांचे सत्य होते असे दिसते. छादोग्य उपनिषदात (४.

१७, ९] एका प्रसंगी कुरुना एका घोडीने वाचविल्याचा व वादळामुळे त्याच्यावर ओढवलेल्या संकटाचा वाद नैसर्गिक [१०, १] हि उल्लेख आहे. शाखायन श्रौतसूत्रात कुरुंनी केलेल्या वाजपेय यज्ञाचा उल्लेख असून ज्या शापांमुळे कुरुंना कुरुक्षेत्र सोडावे लागले त्या शापाचाही उल्लेख [१५, १६, ११] आला आहे. हीच गोष्ट महाभारतात उल्लेखिलेल्या कौरवाच्या दुर्भाग्याची कल्पना देते ऋग्वेदात कुरुंचा 'लोक' या अर्थाने उल्लेख नाही परंतु कुरुधन्य, पाकस्यामा कौरवाण यांचा उल्लेख आहे अथर्ववेदात परिक्षित हा कुरुंचा राजा होता व शतपथ ब्राह्मणात त्याचा मुलगा जनमेजय हा अभ्यमेधयज्ञ करण्यात श्रेष्ठ होता असे म्हटले आहे. ऋग्वेदात गाणवी ज्या जातीचा उल्लेख येतो त्या सर्वांचा कुरुंमध्ये समावेश होतो असे ओल्डेनबर्गचे मत आहे. तुरस्य व भरत हे ऋग्वेदात जे पुरुचे राष्ट्र ते नंतरच्या वादळ्यात कुरुराष्ट्र बनविण्याकरिता एक झालेले आढळतात. ब्राह्मण ग्रंथात भरत हे प्राचीन लोकांत प्रमुख होते पण नंतरच्या वादळ्यात राष्ट्राच्या यादीत त्याचा माग्यमुसाहि सापडत नाही. यावरून पुढे ते कोणत्यातरी राष्ट्रांत समाविष्ट झाले असावेत असेच अनुमान निघते. पूर्वी ज्या देशांत भरत असत त्याच देशांत पुढे कुरुंची वसती

असल्याचा पुरावा आढळतो. शतपथ ब्राह्मणात एका भरत राजाने काशिराजावर अय गिळविल्याचा आणि एकाने गंगा आणि यमुना यांचे अर्चन केल्याचा उल्लेख आहे. ऐतरेय ब्राह्मणात भरताच्या 'सत्त्वत' नामक राजावर स्वाभ्या होत असत असा उल्लेख आहे. वाग्वनेथि संहितेत (१६,३) भरत हे कुरुंचालाचेच दुसरे नाव आहे असे लिहिले आहे आणि अश्वमेध करणाराच्या मोठमोठ्या यादीत एक कुरु व दोन भरत राजांची नावे आली असून ते कोणत्या राजाचे राजे होते हे मात्र दिले नाही. परंतु ही माहिती दुसरीकडे दिली आहे असे ओल्डेन्बर्ग म्हणतो. ऐतरेय ब्राह्मणात कुरुपंचाल मध्य देशात रहात असत असे म्हटले आहे पण कुरु लोकांची आणखी एक मोठी उत्तरेकडे-उत्तरवुष्ट हिमा लयाच्या पलीकडे-रहात असे. कुरुपंचालाचा देश म्हणजे ब्राह्मण संस्कृतीचे उगमस्थान होय व मागाहून ते चारी दिशेस पसरले यात मुळीच संशय नाही पंचविंश ब्राह्मणांतील प्रात्यस्तोम प्रकरणात व शाखायन आरण्यकात मगध देशात ब्राह्मणाने वसती करणे म्हणजे अब्राह्मण होय असे म्हटले आहे त्याचा बरील गोष्टीमुळे उलगडा होतो कुरुपंचाल ब्राह्मणाचा वधेश्वर उल्लेख येणे हे त्याच्या धर्मप्रसारक चळवळीचे घोटक होय कुरुपंचालाच्या भौगोलिक स्थानावरून ते कोसल, विदेह अथवा काशि याच्या मागून हिंदुस्थानात आले असावेत आणि पश्चिमेकडाले नवीन आर्य लोकालाच्या लढाईने आणखी पूर्वेस ढकलले गेले असावेत. ही जी नवीन काठ आली तिचा आणि त्याच्या पांथि मेकडाले देशाच्या हिंदुस्थानात येण्याचा बालहृष्टा काय संबंध होता-म्ह० किती कालाच्या अंतराने या लढाई उसळत असत-याबद्दल वैदिक वाङ्मयात काही आधार सापडत नाही नंतर वैदिकवादमगधस्था उगव राहिला म्हणून नाही असे जे भायेंत काही चमत्कार घडून आले त्यावरून पाहता कुर्कना नवीन मार्गाने येऊन पूर्वपश्चिम देशात वसती करणाऱ्या मूळ आर्यन लोकात आपले घोडे ढकलले असावे

कुल, कुलपा —कुल हा शब्द स्वतंत्रपणे ब्राह्मण-कालाच्या पूर्वी आला नाही. यह अथवा उल्लेख असा याचा अर्थ असून रूपकदृष्ट्या पसरातील कुटुंब यालाच हा शब्द लाविला आहे. कुलपा. (अक्षरार्थः गृहसंरक्षकता अथवा कुटुंबातील मुख्य) हा ऋग्वेदात आला असून लढाईतील वाजपतीचा सेवक त्याच्यापेक्षा कमी दर्जाचा असतो आणि वाजपति हा शत्रुसेनेचा नेता समजत असत. अथर्व वेदात मुलीला उपरोधिकपणे कुलपा असे म्हटले आहे. कारण ती जगात भर्तृहोना असून तिचा पति म्हणजे ४म (गृह्यपति) होय. कुल या शब्दाचा उपयोग विभक्त-कुटुंबपद्धति होती असे दाखवितो. एका कुटुंबात मात्र मायाच्या किंवा बडील मायाच्या नेतृत्वाखाली पुण्यलक्षां माणसे असू शकतात. आणि यांचे कुल म्ह० निवासस्थान.

गोत्र शब्दापासून कुल शब्द निराग्रा आहे. त्याचा अर्थ एका घरात राहणारे—सर्व मंडळी, अभिभक्त कुटुंब असा आहे.

३१ के क य.—बहुतकरून वैदिक व तदुत्तर काळात ही नाव वायव्येकडे सिंधु आणि वितस्ता या दोन नद्यांमध्ये रहात असे वैदिक ग्रंथांतील अश्वपति कैकेय या नावावरून केकय या जातीचा अश्वपतिपणे अर्थबोध होता.

३२ के शि न्—शतपथ ब्राह्मणात येणाऱ्या एका लोकांचे हे नाव आहे त्यात त्याचा राजा अज्ञाच्या वेळी कश्रुम गोष्ट पडली तर तिच्या शब्दोक्तिरिता खण्डिक याच्यापासून प्रायश्चित घेत असे असा उल्लेख आहे.

३३ के शि नि —'वैशिश्व.प्रजा.' म्ह० वैशिन याची मुले अथवा प्रजा असा शतपथ ब्राह्मणातील एका अप्रसिद्ध ठिकाणी उल्लेख असून या प्रजा शतपथ ब्राह्मणाच्या काळात कदाचित् अस्तित्वात असेल अगर नसेल

३४ को प—शतपथ ब्राह्मणात कोपस हे एक उपाध्यायाचे कुल होते आणि त्याच्यापैकी एक सुश्रवस याचे नाव आले आहे.

३५ कौर व् य—(कुरुस याच्यापैकी) कुरु लोकांपैकी एक मनुष्य आपल्या शायकोसह परितित राजाच्या अमलात येन भोगीत आहे असे अथर्ववेदात लिहिले आहे. कौरव्य राजा वात्सिक प्रातिपय हा शतपथ ब्राह्मणात आला आहे आणि आर्हियेन व देवापि हे कौरव्य होते असे नंतरची दंतकथा म्हणते

३६ कौ हर्षचाल —कुरुपंचाल यापैकी. शतपथ ब्राह्मणात हे आक्षेप याचे विशेषण आहे आणि त्याच प्रथातील या शब्दाने त्या जातीच्या लोकांच्या संघर्षाचा अर्थबोध होतो.

३७ कै व् य—किरीचा राजा पांचाल याने परिवका नदीवर अथर्वमेघ यज्ञ केला असे शतपथ ब्राह्मणात आहे, तथापि एगलिस म्हणतो की, ते विशेषनाम असून त्याचा अर्थ कैव्य पांचाल राजा असा आहे

३८ गो प्र—याविषयी सविस्तर विवेचन पुढे केलेले आहे.

३९ गो पा य न.—गोपवंशन ब्राह्मणात आसमाति, किरात आणि आकुलि यांची जी दंतकथा आहे त्यात गोपायन हे नाव आले आहे.

४० जा ति.—जाति हा शब्द पालि ग्रंथात जाति असा अर्थां आलेला आहे यथ पूर्वीच्या वैदिक ग्रंथात हा शब्द बिलकुल आलेला नाही परंतु कार्यायन धर्मसूत्रासारख्या ग्रंथात जेथे जेथे हा शब्द आलेला आहे तेथे त्याचा अर्थ घराणे किंवा कुटुंब असा आहे.

४१ त्रि ख र्व—पंचविंश ब्राह्मणात यशस्वी रीतांन एका विशिष्ट यज्ञ करणारे जे पुरोहित होते त्याच्या वगांचे हे नाव आहे.

४३ निष्करीय.—पंचविश ब्राह्मणात रात्र चालविण्याच्या उपाध्यायाच्या शाखेचे नाव आलेले आहे.

४४ नैपाद.—कौपीतकी ब्राह्मण व वाजसनेयि सहितेमध्ये हे नाव आलेले आहे.

४५ पंचाल.—ऋग्वेदात किंवा नावाच्या लोकांचे हे मागाहून प्रचारात आलेले नाव आहे. बुरु या शब्दाशियाय इतरत्र या शब्दाचा उल्लेख क्वचितच येतो. बुरुपंचालाच्या राजाचा उल्लेख ऐतरेय ब्राह्मणात आलेला आहे. काठक महितेत पंचाल म्ह० केंशी दास्य याचे लोक असे म्हटले आहे उपनिषदे व उत्तरकालीन ग्रंथात पंचाल देशाच्या ब्राह्मणांचे तत्त्वज्ञानविषयक व भाषाविषयक वादविवादात प्रमुख अंग होते असा उल्लेख आला आहे. संहितोपनिषद् ब्राह्मणात प्राच्य पंचालाचा उल्लेख आलेला आहे. या पंचाल लोकात किंवा लोकांखेरीज इतर जातींचाहि समावेश होतो. हे नाव पंच जनाना लाविलेले असून हे पंचाल म्ह० ऋग्वेदातले पंचजन होत अशी एक कल्पना पुढे आलेली आहे पण ती फारशी दृढी दिसत नाही. वैदिक काळात व महाभारतात पंचालाची उत्तर व दक्षिण पंचाल अशी विभागणी केलेली असल्याचा उल्लेख नाही. शतपथ ब्राह्मणात या लोकांचे परिचय असे नाव आलेले आहे. ज्याचा उल्लेख आला असे वाटते ती शडरे म्हणजे कापल व कौशाभि ही होत. बुरुपंचाल याच्या राजाहून निराळे असे पंचालाचे राजे व सरदार म्हणजे द्रव्य, दुर्मय, प्रवहणनैवलि व शोण हे होत.

४६ पुङ्ग.—ऐतरेय ब्राह्मणात बहिष्कृत मानलेल्या लोकांचे हे नाव आलेले आहे. हे नाव सूत्रग्रंथातहि आलेले आहे. महाभारतात या पुङ्ग लोकांचा देश म्हणजे हर्षाचा पहाड व बंगाल हे प्रांत होत.

४७ पुलिंद.—ही एक बहिष्कृत जात असून इचा निंदेचा ऐतरेय ब्राह्मणात केलेला आहे. परंतु द्यापयान धीतसूत्रात हून.शेषाच्या गोष्टीच्या संबंधात याचा उल्लेख येत नाही. पुलिंदाचा आग्रहात पुनः एकदा अशोकान्या वेळी संबंध येतो.

४८ पौंक्षेय.—तैत्तिरीय ब्राह्मणात हा एक दासीपुत्र कडपत्तिणीचा मुलगा असा अर्थदर्शक शब्द आहे.

४९ प्राच्य.—याचा अनेकवचनी उपयोग वेदप्र असता पूर्वकडील राहणारे हा अर्थ होतो. याचा ऐतरेय ब्राह्मणाच्या यादीत उल्लेख केलेला आढळतो. ओल्डेनबर्गच्या मताप्रमाणे बहुधा ते काशीचे, बौसलचे, विदेहाचे आणि कदाचित् मगधाचे लोक असावेत. शतपथ ब्राह्मणात अमीला पूर्वकडील लोक शर्व या नावाने पाचारण करीत असत व त्याच ग्रंथात त्याच्या यडगी वापण्याच्या बालीचा उल्लेख आला असून त्याबद्दल तेथे तिरस्कार दाखविला आहे. लाव्यामन धीतसूत्रात विषय [ओवडधोवड गाडी] या पंचविश ब्राह्मणातील शब्दाचा अर्थ देताना तो रथ पूर्वकडील

लोकांचा होता असे म्हटले आहे (प्राच्य-रथ) संहितोपनिषद् ब्राह्मणात प्राच्य पांचालांचा उल्लेख आलेला आहे.

५० वाहीक.—हा शब्द शतपथ ब्राह्मणात पथिमैकडाल लोकांस, (पंचावतील लोकांस) लाविला आहे व त्याचा प्राच्य याच्या विरुद्ध उपयोग होतो. ते अमीला भव या नावाने बोलवीत असत.

५१ अरन्त.—मरणारी. सायण मताप्रमाणेच बोधयिग या शब्दाच्या पंचविश ब्राह्मणात एका ठिकाणी आलेल्या बहुवचनी रुपाचा अर्थ लब्धव्ये लोकांची जात असा करतो, परंतु हा अर्थ बरोबर आहे किंवा नाही याबद्दल खात्री नाही. जरी शब्दाचे रूप वर्तमानकालाचाच धातुसंज्ञित असे आहे तरी वेदव्यासा मते हा शब्द भरताना उल्लेखन लाहिला आहे.

५२ मागधदेशीय.—हे सूत्रात मगधदेशीय एका ब्राह्मणाचे नाव आले आहे. मगधदेशात राहणारा असा याचा अर्थ आहे.

५३ मूचीप अथवा मूचीप.—हे ऐतरेय ब्राह्मणातल्या मूतिचांचे व शाखायन धीत सूत्रातल्या रामटी नागवाचक जातीचे दुसरे नाव आहे

५४ मूतिथ.—विश्वामित्राची बहिष्कृत संतति म्हणून गजिल्ल्या रामटी जातीतल्या एकीचे ऐतरेय ब्राह्मणात आलेले नाव शाखायन धीतसूत्रात मूचीप अगर मूचीप असे नाव येते.

५५ म्लेच्छ.—हा शब्द शतपथात अशुद्धभाषी या अर्था आहे. म्लेच्छी भाषा बोलल्याला ब्राह्मणारा बद्दी केलेली आहे. असल्या भाषेचे उदाहरण 'हेलबो' असे दिले आहे त्याचा अर्थ सायणाने 'हेडरय' म्हणजे हे शत्रु' असा नेला आहे. काण्वशास्त्रीय ग्रंथात येथे निराळा पाठ आहे. येथे उल्लेखिलेले अशुद्धभाषी लोक कौशय होते. पण ते संस्कृत भाषा न बोलता एराक्षी प्राकृत भाषा बोलत असाने.

५६ शबर.—ऐतरेय ब्राह्मणात एका जातीचे हे नाव दिलेले आहे. ह्या जातीच्या लोकाना दस्यु हे नाव दिलेले आहे व हे लोक अंध, पुलिंद मूतिथ व पुङ्ग ह्यांच्या तोंडाचे आहेत असे म्हटलेले आहे.

५७ शाह्व.—गोपथ ब्राह्मणात मत्स्य लोकांबरोबर एका जातीच्या लोकांचे हे नाव आलेले आहे.

५८ शिह्न.—शतपथ ब्राह्मणात ह्या नावाच्या लोकांचा उल्लेख त्यांना राजा नो ऋषभ यांच्या संबंधात आला आहे.

५९ सत्वन्त.—ऐतरेय ब्राह्मणात दक्षिणेकडे राहणाऱ्या लोकांचे हे नाव आलेले आहे. शतपथ ब्राह्मणात सत्वतांचा भरतानाहून झालेला परानय व भरताने सत्वतांचा अश्वमेधातील बौद्ध यजमनीने नेणे ह्या गोष्टींचा उल्लेख आलेला आहे. लावल्या हे शिह्न होत की, ऐतरेय ब्राह्मणातील एका ठिकाणी 'सत्वनाम्' टाचे ऐवजी 'सत्वताम्' अशी दुरुस्ती केली पाहिजे असे मॅकडोनेल सुचवितो. परंतु ऐतरेय ब्राह्मणात इतर सर्वत्र 'सत्वताम्' असाच पाठ आहे. या

सत्यतः लाकावरच भरत लोकांनी वारंवार ह्मणे केले असे दिसते. संतपाटमेवर्ग कोश, कोवेल व मॅक्समुल्लर ज्ञानी वीपीतकी उपनिषदात याचा उल्लेख असल्याचे लिहिले आहे. पण ह्या ब्राह्मणात सत्त्वन्-मत्स्येषु असा पाठ नसून स-वदा-रत्स्येषु असा पाठ आहे.

“सत्त्व—रातपथ ब्राह्मणात एके ठिकाणी एका जातीच्या लोकांचे हे नाव आलेले आहे. ह्या ब्राह्मणात त्यापरी सायवायनाची एक प्रीती वर्णिली आहे ती अशी—तो म्हणतो ज मी एक व्रत संपूर्ण केले असते तर आपली जात ही क्षत्रिय सरदार, ब्राह्मण व कृषिकर्मकार बनली असती. व बारी आपली जात आहे ह्या स्थितीत आहे तरी तो सत्त्वापेक्षा श्रेष्ठ आहे. मधुवाटासमर्थे ह्या लोकांचा साल्वी (ग्रन्थ) असा उल्लेख आलेला आहे. व ह्या लोकांनी असे म्हटल्याचा उल्लेख आहे की, यौगधरी हा ज्याच्या आधी आपले रथ यमुनेच्या तीरावर थांबविले त्यावेळी आमचा राजा होता. हे साल्व किंवा सात्व लोकांचा ब्रह्मचाल लोकांशी निकट परिचय होता अशाबद्दल मागाहून झालेल्या प्रभात पुरावा निष्ठा. सापेक्ष काहीना यमुनेच्या तीरावर लय मिळाला असावा. नैदिष फाळी हे लोक वायव्येकडे रहात असत ह्याबद्दल बळकट पुरावा नाही.

“स्पृष्ट—वैधीयन धातुसामर्थ्य (२१, १३) पश्चिमेकडील लोकांचे झगून हे नाव आहे.

वर्णाधर्म [ऋग्वेद]

पुढील क्षत्रिय, ब्राह्मण, विश्व, वैश्य व द्रष्टा यासंबंधी माहिती अन्यत्र आली असल्यामुळे ह्या शब्दावर: येथे टीपा दिल्या नाहीत.

क्षत्रिय	ब्राह्मणारी	विश्व
द्रिग	ब्राह्मण	वैश्य
पियायु(युद्धिगोवि)	दति	

‘य ति.—एका प्राचीन पराण्याचे नाव. याचा ऋग्वेदातील दोन उताऱ्यात (९, ३, १०, ७३, ७) यमुना संबंध नोंदला आहे. पहिल्या उताऱ्यात ते वीणीतरी लोक असावेत असे स्पष्ट होते. दुसऱ्या उताऱ्यात निधनाने वारी सायता येत नाही. यमुनेदक्षिणेत आणि पुढील प्रयात ‘वापकाळी ईश्वर, साल्वकाच्या स्वाधीन केलेला एक जात’ असा उल्लेख आहे. सामवेदातही यतीचा यमुनेवर उल्लेख आला आहे. धर्मसूत्रे व पुढील वाहनयात आभमवत्तुष्टयापेक्षी ओ चतुर्धाधम (येन्मास) याचा यात हे नाव दिल्याचे आढळते.

पैतृकनाम [ऋग्वेद]

ऋग्वेदात येणाऱ्या पैतृक नावासंबंधी माहिती पूर्ण. दाक्ष-राष्ट्रपुत्र या प्रकारात वेकन गेली असल्यामुळे ह्या शब्दावर येथे टीपा दिल्या नाहीत.

अद्वय	वैवृण	मानव
अग्निवेश	दैववात	मादताश्च
आतिथिग्न	दैवोदासि	वार्पागिर
आयवर्ण	सौरगह	वायत
आर्द्र	नाहुप	वैतरण
आर्चक	पत्रिय	वैदधिन्
आर्हियण	पाम्य	वैदधाधि
ऐल	पातकृत	वैन्म
औलान	पौरुक्षसि	शातवनेय
औशिज	पौरुक्षस्य	शायांत
कौरयाण	प्रतर्दनि	सावरण
गाहुप	प्रियमेध	सावर्ज्य
तौम्रय	प्लायोमि	साहदेव्य
द्रासदस्यव	भारद्वाज	सुकृश्वनि

[तै. सं]

‘वैशीपुत्र

[अथर्ववेद]

वैतह्व्य

[संहितेतर]

‘ऐतरेय

‘वैशीपुत्र.—वैदधीच्या मुलगा. हा शब्द तैत्तिरीय संहिता (३, १, ७, ३) व शतपथ ब्राह्मणात (१३, ३) आला आहे.

‘वैतह्व्य.—एका ब्राह्मणाची गाय मारून पाल्याबद्दल ज्या कुलाचा नाश झाला अशा कुटुंबातील लोकांचे हे नाव अथर्ववेदात उल्लेखिले आहे. हे लोक भुंगय अशावेत असे वारी विद्वानांचे मत आहे. पण वर दिलेली कथा याच रूपत पुढे कोठे आली नाही. म्हणून वरील विधानाच्या सत्यतेबद्दल संशय आहे. क्षिप्रच्या मताने वैतह्व्य हे भुंगयांचे मुसते विशिष्टपण आहे पण ज्या अर्धी वीतह्व्य या नावाचा मनुष्य होऊन गेला त्या अर्धी क्षिप्रचे हे मत संभाव्य नाही.

‘ऐतरेय.—वहुतेक हे इतर या शब्दापासून झालेले पैतृक नाव असावे. परंतु टीकाकार सायन म्हणतात की, हे इतर या खपासून झाले असावे. ऐतरेय आरण्यक व छांदोग्य उपनिषद यात हे महिदासाचे विशिष्टपण म्हणून आले आहे.

दा न.

दातुनाम [ऋग्वेद]

अद्वय (अदा-ता)	अनशंरति (वापा-दान)	ऋजुनि (कल्याण-दाता)
अदायु	अरायन्	करीष्ठ (दातृग)
अदायुरि	उपा (दाता)	क्षु

ददि [दाता]	देदिशती	ममहान
ददुप्	घनद	रमोद (वलदाना)
दद्व	धातु	रविद
दान	भुरिद	रात
दातुर्	भुरिदावत्तर	राततम
दापन्	भुरिदावन	वितिते (वितरणाय, अन्वय)
दाशुरे	भुरिदावरी	वरिवाधातम (अ-तिशयेनघनाना)
दाशुन	भोज	दाता)
दाधान्	मंहना (दानकर्म)	सनिवृ
दासत्	मंहमु (दानेच्छु)	
दिति	मंहिष्ठ	
दिसत्	मनोतर	

दान घ दाते [तै. सं.]

शशसनि	दान	द्रव्य)
दप्र	दाशुप	राति
दद्व	घनद	सनि
दातु	प्रदातु	साति
दान	मंहिम् (दिव्यायोग्य)	मुदानु

[अथर्ववेद]

शदशुम्	देष्टु (दाता)	वमुदेय
शःनास्यन्	घनद (दाता)	वसुवनि
शरिस्सत्	घनसनि	शतदाय
शानशराति (दान)	घनसाति	मनि
शःशानु (दाता)	प्रदद्व	सतृ
शुग (दान)	प्रदातु	मानसि
शुष्टु	मणदेय	सुनापन्
दःसु	राति	मुदानु
दावन्	वयोधा (दाता)	हव्यदाति

दानविषयक विशेषणं [ऋग्वेद]

ऊरु वैहस्त (दान-धर)	स्वादात	रातिसाच्
ऊदाशुम्	दत्त	वमुजुय
अदिरसत्	ददत्	वमुदावन
अनुदेय	ददमान	विसृष्टराति
अनुप्रयच्छत्	ददाशुप	सदासातम
अनुप्रयच्छमान	दिष्ट	सनिश्च
अष्टका	धगस्त्व	समित्व
अभि गृह्ते	यच्छत्	सनिष्ठ
अपिन	यच्छमान	सनिष्ठा
उपदयमान	सुभादत्त	सज्यस्
अहमान	सुनथा	ससवान्
	रातहव्य	मुप्रावर्षे

[अथर्ववेद]

आदत्त	आदीयमाना	आयच्छत्
-------	----------	---------

ददत्	दिशन्ता	प्रयच्छत्
ददिवस	दीयमान	वसुप
दाशुप्	देय	सनिष्ठु
दास्वत्		

दान करणे [क्रियापदं] [ऋग्वेद]

अदाशान्	दासत्	ररे
उनोति	दिदिष्टि	राति
उपदस्याति	दिशा	रासाति
कोष्कृत्यते [ददा-सि]	दुः (प्रदुः)	रिणन्ति
तुंजन्ति	दुडुपत्	रिष्येत्
ददि	पूणाति	रियते
दशास्य	पूणाति	वैस्व
दाति	मंहत	वन्त
दाप्र	मुचध्वं	वपन्य
दायि	यसि	शिक्षति
दाशति	यच्छ	सनायते
दाभ्रोति	रदन्तु	सिसासति
	ररीध्वं	

[तै. सं.]

अदात्	दापयति	प्रयच्छति
अयश्मम्	दायि	याचियामहे
असनत्	दास्याति	विसृजेत्
अयाचत	दिदोहि	विश्रंसयेत्
आददत्	दीपयामसि	व्यादिशत्
उत्तर्जेत	दीय	साधासि
उत्सृजेय	दीयेत	सस्रति
ददाशिम	प्रदीयेत	

[अथर्ववेद]

अप्रभोत	दत्त	दीयते
अदान	दायि	विदन्त
अदिधि	दाशसि	ध्याते
आपुः	दिशतु	सचन्त
आददे	दीदमत्	सनुहि
आपुः	दीय	ससन्तु
शुदीति		

दान च दानाच्चे प्रकार [ऋग्वेद]

अश्वद	गोद	दानु
अश्वदातु	गोपण	दानुचिन्
अश्वदावन्	जीरदानु	दानुपिन्म
आत्मद	दान	दानुमत्
औगोद	दान	दाश
औगोदातम	दानवाक्	दीय [दामाह]

देष्टु	वक्ष्यद	सदृशदानम्
देष्टु	वाचद	सदृशस
पराददि	पात्रदान	सहाद
पराद	वातिराधम्	सातु (दान)
पशुप	शक्ति	सुदत्त
प्रनाति	शतदातु	सुदानु
प्रशासन	शतदाय	सुदामन
नक्षदेय	शतदावन	सुदामन
रन्ध्रदेय	शतम	सुराति
राति	शताध	स्वकसदेण
रातिनी	सदृशानु	स्वभिष्टि
गोधोदय	सदृशदातु	स्वसात
वमुद	सदृशदान	हिरण्यद
वमुदय		

याचना करणे [क्रियापद] [कृबेद]

दुष्यत	मानावे	यन्त्रि
ईमहे	मन्महे	याचत
दक्षि	मायते	यामि
पीपरत्	मिमिष्टि	रिरादि
पृथि	मिमिष्टि	शक्ति
मदमहि	यन्तारः	

१ दान.—दान म्हणजे देणगी, या अर्थाने ऋग्वेदांत विशेषतः दानम्बुनीत हा शब्द आलेला आहे. ज्ञातृणाच्या विशिष्ट लक्षणांपैकी दक्षणा वेग व ती दक्षणा इतरांना आपणास देण्यास भाग पाडणे हे असे कन्धेचे दान करणे हा एक लक्षाचा (मानविवाह) प्रकार आहे. कारण त्या प्रकाशात पिता किंवा कर्णवा भाऊ तिला एखाद्याला दान म्हणून देत असतो. दान या शब्दाचा 'वाटणे' या अर्थाने ऋग्वेदांत पुष्कळ ठिकाणी उपयोग केलेला आढळतो. यज्ञान देवतां हवि अर्पण केला जातो त्यासाठी कोठे कोठे दान हा शब्द योगिकला आहे ऋग्वेदात मायगात्री एसा ठिकाणी (८.३३.) ८) दान याचा अर्थ 'मदोन्मत्त हर्षाच्या गडबड्यातून बाहेर आणणे' (मदमलानि) असा केला आहे. ऋ. २. १३, ७ या ठिकाणी रथचढा मते दान याचा अर्थ कुरणाची जमीन असा आहे वया ठिकाणी हा अर्थ सामान्यांनाही मान्य आहे. ऋ. ५. २७, ५; ७. १८, २३; ८. ४६, २४ या तीन ठिकाणी रथचढा मते दान याचा अर्थ रथाचा पोटा असा असा परंतु या स्थळी देणगी हाच अर्थ योग्य दिसतो.

मा मा जि क

ममात्रांगील कांही विशेष [कृबेद]

१) [दायविमि]	अंगम (पपट)	मदुष्टनि
२) [दायि]	रहित	मदुष्टमन्त्र
३) [दायि]	शक्ति	अधिरा [माग]

नाने भरलेले	कामिन्	द्वयाविन
रथ]	कार (सेवक)	१३ नामधेय
अधीति [पूर्वका-	१४ कितव	१५ नामन्
लीन योर्ध्वि	कितवप	निद [निदक]
स्मरण]	कितवपपृष्	निधतुस्थापयिता
अध्वग	कुमारदेण (कि-	१६ निदध
अनवस [पध्य-	तव)	निष्पपी [व्यभि
दनरहितोरथः]	कुंभिणी (कुंभाने	चारां गलित
अनमस्यु	पाणी भरणारी	शालेला पुरप]
अनविश [गाढाने	खी)	पति
जाणारा]	कृत (छूट)	पतिष्टि
अनुसयामानुविल-	कुपण	पतिरिप [पतिहे-
गाढाने गमन	क्षेत्र (क्षेत्रलाभ)	पिणी]
करणे]	१७ गृगल (कुबडी)	पतिविथ [पति-
अपगोह [लपणे]	गण	प्रतिष्ठि]
अपधिति [पूजा]	शुभप्रवृत्त	पत्नीवत
१८ अत्रातरः	गोशय	पदिधि (कुपण]
१९ अमाजुर	गोसतम (गवां-	परिपद
अमद्वानुनास्तिव]	संभूततम)	पद [पप]
अमेन [अविवा-	ग्रंथि (गांठ)	१९ पत्त्यसद
हित]	जनपान (पाणपोई)	पांचजन्य
अरण [अपगत-	जन्व (लोकहित-	पाय [पायाणमय]
कृणः]	कर)	२० पिशुन
अवर्ति [दासिध]	२१ कार	पुत्रिपु
असत् [दुष्ट]	गुपय [अजनत-	पुनर्भू [पुनर्जाय-
आमसु [अपराध]	जातु]	माना]
आनमंभि [चंद-	तक्षणीय [तक्षर-	पुरएतु [मार्गद-
नादि]	निर्गमन]	क्षक]
आप्र [वरिध]	तोकासात [पुत्र-	पुरंधि
आभोग [भोग-	लाभ]	पूर्वगम्य [दत्त]
वर्तु]	विमंजु	पुष्प [रसादाट]
आधाययत् [कथन	दक्षमाय [महुवं-	२१ पृथगाम
करणारा]	यग]	२२ प्रतिवेश
२३ इभ्य [धीमेत]	२४ दक्षिणतत्कपद	प्रवा [पाणपोई]
उग्र (धनधाकट)	दामनवत	प्रवसथ [प्रवास]
उत्सव	दासप्रवर्ग	२५ प्रवारा
ऊर्ध्व [लट]	दिधिपाप्य [पारण	प्रातरित्य
कृतुनीति	करण्याम]	प्रिय
कृतूनन्	२६ दिधिपु [जार]	प्रोष्टया
२७ कृण	दोन	बेधन
कृत्य (गमाधान)	२८ दोषागुत्व	विल [वीळ]
एषमानदिश	दुरत्येतु [दुरीत	२९ ब्रह्मचर्य
२९ कपदिन्	धन]	भद्रमात [भद्रगण
कामप्रेग (काम-	दुर्नाम	धन]
पूरक)	३० दूत	मागधेय [दध]
		भार [भारो]

भुजि [भोग]	लाम)	[सोन्याचा पुर- लेला हांडा]	भुति ३० गलिम्लु	विवाह	संघि (बंधूसह- वर्तमानभोजन)
भोग	शपथ	अज्यलि	मानवी	वेणुभार (कळका- चा भार)	सजुपू
मपाति [धनप्राप्ति]	शपथ (गण)	अतिथि	मूर्ख	शिखंड	समानोदर्क
मंत्रदृष्ट	शुनिदत्	अभ्यंगार	३१ ररिनन	इमचान	सोमविशयिन्
मयें [मनुष्य]	शून (दारिद्र्य)	शवमार्जन [शरीर- शोधन साधन]	३२ रामा	धेष्टन	स्तायु (चोर)
मित्राधत [मित्र- मिहित]	शोचि (सजिना)	कुसीद (कण)	विषा		
मिथुन [दापत्य]	३३ द्येनपत्वन	गण		[अथर्ववेद]	
३३ सुपीवात्	३४ संज्ञान	गणिन (प्रयस्त्रि- शद्वणा मंति	३३ अतिथि	३३ तिरश्च	भामिन्
सुहृद [संमर्द]	सक्षन् (सेवा)	यस्मिन्	अदब्धचक्षुस्	तुरीप [गाडीवान]	मिक्षा
मूर	सत्यावृत्त	गणपति	अदारुत (केव्हां दि स्वघाकटे	दम्पति	भूषणिन
मौनेय [सुनिभाव]	गत्योक्ति	गव्युति (गोयुय)	न जाणारा)	दीपसमधु [श्मशुल मल्लचारी]	मन्यमरस्य
३४ यक्ष	सप्तपु	तीर्थ	अनापेय	देशोपसर्ग	यात्राचा
यूथ	३५ समन	त्सारी (कुटिल	अनुद्व [मार्गांल-	३४ दोह	वधूदशं
यूष्या	समानग (सपत)	गति व्याघ)	माणसानें पुटी-	नामप्राह	मधुजी-
योगक्षेम	समोह	दक्षपति	ल माणसास	न्य [नेतृ	मागणी करणारे)
रजिष्ठ [ऋजु]	सधु (शासयिता)	देववन्ध (घेघन- रूप अवस्था)	हाक मारणें]	पथिरक्षी	वहतु [सासरी-
रक्ति [दारिद्र्येण हिंसित]	साधन	३६ ३६ दीपिष्य	अश्मवर्मन [दगडी भित]	परिरापी [मोठे लोक]	जाणाव्या मुली-
३५ रक्ष	३७ साधारणी	नवद्वि (९ तटे	आभ्र (दरिद्र)	३५ परिष्कंद	यरोबर दिले
रघुन [गंता]	साधिष्ठ [साधक]	घातलेला मंडप]	इष्टपूत [तळीं	३६ पितृहत्	जाणारे पदार्थ,
वहण्य [वहण	गुणोपातम [चांग	नवेद [सूर्योदयो- धानज्ञायेततया	वगैरे बाधणें]	३७ पुंशुली	किंवा वन्हाडी]
संबंधी पाप]	क्या रक्षकानें	मेघसमृद्धि	उपरिश्रयान	पुनर्विध [पुन	विज्ञानि (जायार-
३६ वहतु [वन्हाडी]	मुक्त असलेला	नस्यो [नाकतांत	उपस्ति (उपासक)	लाभ]	हित ब्राह्मण)
वन्दि [धर्मोप-	मनुष्य]	वैसन)	ऊर्ज[मदत देणारे]	३७ पुनर्भू	विश्वजनीन
देशक]	३८ सुभगा	पंचदशछदि (१५	ऊर्ज	पुनान [शिबिका]	विप
वामनोति.	सुरावत् [कलाल]	तटपांचा मंडप]	नपिप्रक्षिष्टा	प्रगाकाम	प्रात्य
विधुरा [दीना]	सुमन	पटवीश (पायवद)	एकपत्नी	प्रतिमा [मूर्ति]	प्रात्यश्रुन
विधदृष्ट [विपार]	चेतु [पूल]	परिवयिन् (वाट-	कानीन [कन्यका	३८ प्राश	शकुन
विश्वभेषज	स्तप [प्रहरश्चक]	मरि]	पुन]	यत्नेहृत (नवराने-	शुल्क [मुलीचें घेत-
[भानिक]	स्तप [मंध]	३५ परिमोप	३९ गृहमेधिन्	घेणारे]	सेले इव्य देज]
वाधि [नरक]	स्यातु [स्थित]	३६ परिवेष्ट	आमिशस	श्रद्धाकिलिप	संभल [लम जुद्ध-
३७ वीट्टादर्पिन (कामुक	स्नातव [स्नानांय	परिधुमित (प्रीति-	जीवपुत्र [पुत्र	श्रद्धाज्य (श्रद्धापास	विणारा]
नास्तिक्)	स्नद]	रहिताराज् जी)	मिबंत अस	लुबाडणारे]	सहपुत्रप [सहप-
वृकद्रम्य (उजाच्या	स्नोमशी	पुण्यसम	लेला]	भद्रपाप	रिवार]
दारावर भय-	स्निग [स्निगा	प्रणीति (परिवय,	अतिथिनी		सुशकुन
कर पहारेकरी	मर्य)	सेवा)	अधिष्ठापन		सेतु
आहित असे	स्वमन्मन् [वीर	प्रपा (क्षरा)	अमति		३८ त्त्य
आधुर)	सपुन]	३७ प्रकर्षी	अविमत		
मन् [प्रात्य]	स्वमिष्ठि [चांगला	प्राचीनपति (यज्ञे	अवीरता		
३८ प्राजपति	गदतगार)	पवति धारणा-	अश्वयत्		
३९ प्रात (गण)	स्वायुज् (स्वाभेन)	चा एउ प्रकार)	दास्त्वान्		
शतसेव (शतवन-	हिरण्यस्य निरात				
	वरक्षम्				

टाकलेर [श्री]	भगुरवत [विश्वास]	युवमानि
पशुप	पातकी]	युवति
पशुमत्	मित्र	रतिन्
प्रमति [काळजा]	मुनि	वभि [छिन्मुष्क]
पेणारा मनुष्य]	यति	हिरणिन्
[ते स.]		
अश्वति (दोह)	तन्तु (सततिपर-	मात (कर्मयोग्य)
अश्वत् (पाप)	परा)	सगृह
अश्वत्	पुनवत्	(कलत्रपुद्गादि
(पुनविण)	प्रभावत्	सहित)
अपरादाश्च	उन्धन	सघात
(विचित्रवधकता)	भागी (भागयुक्त)	[समूह]
अपरुप	रास्त	सोमच्युत
अधि	(भाव्याचा	(सोमयाम-
(क्योर)	काठ)	प्रासद्वय)
आतिथ्य	वध	
इदमग्न	विशिष	सौमग
(प्रगारि)	(सुखितशिररक्त)	(सौभाग्य)
उपस्ति (क्षाण)	वेदुक	सौभाग्य
ऊनि	(लाभदाल	स्वपत्य
कृण	निवात)	
[अथर्व]		
अक्षपराजय	ऊनि (रक्षण)	धत्
अक्षर [अभिचार-	कतुग	मिष्ट (अपरिचित)
कर्मोत्ताल, वध-	एकमुखा [प्रजा]	नृपत् [मनुष्यवत्]
साधन]	कार्य (कर्म)	परित [पतन]
अनिरा [दारिद्र्य]	कृत्विज (बाईट	पदवी
अप्रमाद	उत्पणात जन्म	परिष्कद
अभ्रातृ	छेले)	परिह्व [शत्रु]
अभिप्रयत् (शत्रु	गण	रावधी]
वत्)	गराणं (विप	परिपान (रक्षण)
अश्रीर (अशोभमान	सालेला)	प्रकी [प्रीता]
पुण्य)	गोच	प्रतिपान (रक्षण)
अष्टवृष	परमाज्ञा (देवटने)	प्रतिमा
आत्मद्विपि	तर्हणी	प्रतिवेण [परिच
आदान	तिरष्क (सिंहास	रेण प्रयागम]
आमन्त्रण	नाचा तुक्का)	मन पाप
आस्तान	द्राम (पालन)	मनुष्य
इरावत् (अश्वत्-	दशशाल [पातक-	मुष्कायह
गृह)	विशेष]	रथिनी [बहुरथो
उद्ग	दवाधी [देवा-	पेत धम्मनि]
उपग	पूगयता धृपा]	धनि
उपदेश	दाह [धार काउने]	दाहमाणि (दाह
उपहरत्	द्रिभागपन	रक्षण)

विश्रय	वीति [भक्षण]	सुपुन
विज [उद्वेगक]	व्यायाम (सचरण)	सुप्रजम्
विमृत् [विमुष्क-	शतायु	मुमत्यमित
कर्ता]	शप्त् [शापकर्ता]	(विधाति)
विरूप	सत्यानृत	स्वधिन् (चांगला
विपुच [सर्वत	सनिरत्नमाक्ष (शून्य	मिन)
पान्यायमान]	गृह)	
[वा स]		
आत्मकृत	मनुष्यकृत	प्रकरित
पितृकृत		
[इतर सहित]		
११ दिधिपूर्णा	१२ परिचित	१३ लक्षण किंवा लक्ष्म
[सहितेतर]		
१४ आक्रमण	१५ परित्राजक	१६ मामहन
१७ दास्य	१८ बालागल	१९ शिरवा
२० भयक	२१ भिक्षु	२२ श्रमण
२३ निगुत्स्य		

स्तेननाम [ऋग्वेद]

शयशस	मालिन्दुच	वनगुं
तयवन	मुष्पावन	वल्गमधि
२४ तस्कर	रिघ्न	(वधचोरणारा)
तापु	रिपु	वृक
तृपु	रिभन	स्तेन
परिपाथिन्	रिडायम्	हुराधित
सामाजिक नियायपद [अथर्व]		
अनुरयत्	दिश्य	मुष्पाति
वृपते	नमवदक्षत	दापाव्यते
रानामि	नृयन्ति	गमोयते
अम्भिपत्	पुदिछलीयत	रामुपिगन्त
अथ	पुनयन्ति	मीत्यतु
दिदेव	प्रकीटते	राव्यपस

सामाजिक स्थितियाधक शिक्षण [ऋग्वेद]

वाटारणा	अनिघ	वापिधानयत्
वनामायितु	अनिर	वापिधाना
अजामि (वत्)	अथा	अपिपत्
अजुतनग	अजुतदेव	अपिपत्
अनजुतय	अजुतकाम	अप्रमी
अनजुतय	अन्यगा	अमार्ग
अजुतय (वत्)	अजुतगा	अजुत (वत्)
अजुतय (वत्)	अजुतगा	अजुत (वत्)
अजुतय (वत्)	अजुतगा	अजुत (वत्)
अजुतय (वत्)	अजुतगा	अजुत (वत्)

व्यामर्षी) आयुन् (आयुष्य) आर्षेय (ऋषि- योग्य धन) आरेवध (दूरगत, गर्ष) आधुक् (काना वर आलेले) इन्द्रेयित (इन्द्र- प्रेरित) इन्द्रवत् उपच्यन उपमभ्रातृम (अ- तिभ्रातृमान) क्रतु (घनता भेदा) एकयु (एकटा मनुष्य) एनरन् कदर्थ कन्निष्ठ कर्नायन् काम्य (कमानय) कुणह (कृपण- शाल) कुपय (गोवनाय) कुरक (गुप्त) केतवेदस् (परम नाभिलषी) केतुमत् (सर्वांना एव्हा गाणारा आवाग) केवलादि केवल ध क्षितायु [क्षीणायु] क्षेमपन [आवास मिच्छन्] गोपारिणय [गृह- पशु] गोमत् [गाई पाल णारा] गोवत गोसत्ता [गोमुक्ता] ग्रेय [गयशाल] शा [शापि]	वृष्ट [अभिलषित] दीनदत्त [दीन- यत्] दाषाप्स [दीर्घा- कृति] दीर्घाज्ज्ञा दीर्घयशम [बहु- कृति] दीर्घधनम दुन्दुनायत्त [उद्वे- गक-कृत] दुभित (प्रेरित) दुटरातु (दुहितृ) नाधमान (याच- मान) नाधित (याच मान) नाधित (याच- मान) निद (निदित) नील-दिन (क स्या) नूवत (मनुष्य युक्त धनम) नेदायस् (आत- कतम) नेमनिप (नीतद्व- विष्णास्तोतार) परिगधिष्ट पुनीगत् (पुत्रेच्छ) पुरुष्य (पुरुषाना हितकर) पुष्टु (पुष्कळ अन्न) पुरुषप्रतीव पुरुषुना (भूमि) प्रतिवेश (समीप असणारा) वदधान (वाध- मान) प्रदादिप प्रदाकिरिषदा मीमचदृष्ट (भय- कर = मरुत) भुजली	मणिपीव मय्यायुव (रक्षक- भिलापी) मद्यक (मदभि- सुरा) मशुर्हित मनधत्वा ममदुषी (मोद- माना) मन्युप-बित् (रागा न सोम काढ- णारा) मितमेवा (डळ- गुदित) मिननुन [मित्र- धूर] मित्रमहस [सूर्य] मित्रयुग [देव] मित्रयुव [मित्रा- भिलापी] यम्ब [गमनाई] यावयद्वेप [पुष्य- तद्वय] यावयत्तर [शत्रु- भदक] यययु (ययैन्नु) यदास्वन यु [युक्ता] युवावत रत्नघा रत्नभाज रत्नवन रथिनी (गाढा) वदारु (वदनशील) वदित वय वधूमल वधुयु वरीयशी (उदररा) वाञ्छविणस् (शिर) वाग्रप्रसूत वागवंपु (अग्रप्रद)
---	---	---

वाजभर्मन् वाजश्रवस (अन्नकीर्ति) शतप्रभ (हजारां धारा) शतात्मन् (शंभर- वर्षे आयुष्य) शिशुमत शुचिविशत् (शोभना-मुदी) श्वत (श्रात) रात सयर (संभवनीय) सतर (संक्षिप्त)	सवर्णा (सदृशी) मवयस (समान- वयस्क) ससयान् सहशेय्य साध्वर्षा [कल्याणा नानेत्री-गो] सातपन [शत्रुसता पक्ष] साध्विदान [स्विघ ज्ञान] सुख्य सुखादि [शोभना- भरण] भरण	सुगव सुगार्हपत्य (शोभन गार्हपत्य = अन्न) सुप्रतीक [शोभनांग] सुमातृ सुत्रमत् हेतयष्टत् स्थिविमत् स्वगोप [स्वावलंबनी पुत्र] स्वपत्य [सदपत्य- युक्त] हेत्व (शीघ्रगामी)
१ अत्रातर — (भ्रातृहीन) भ्रातृहीन सुखी वाईट अस- तात, बहुतकरून त्या वैश्याय होतात असा ऋग्वेदात उल्लेख आहे निश्कात तर भ्रातृहीन कन्येशी विवाह करू नये अशी एकट आश आहे, कारण अशा सुखीचा पुत्र तिच्या बापाचा असतो (तिच्या बापाचा जन्म तिच्या बापाला त्या मुलाला पेण्याचा हक्क असतो.)		
१ अमातुर — ह्या शब्दाचा अर्थ “ बूढ कुमारीका ” असा आहे. अथवा ज्या कुमारीका बापाच्या वैधेय राहतात त्या (पितृपद) प्रसिद्ध उदाहरण ‘ घोषा ’ हेंच देता वेईल		
२ इभ्य — ज्याप्रमाणे अग्नि वनाला दग्ध करितो त्या- प्रमाणे राना आपल्या इभ्यांना मक्षण करितो अशा संबंधात ऋग्वेदात ह्या शब्दाच्या अनेकवचनी उपयोग केला आहे, आणि दोन ठिकाणी छादोभ्य उपनिषदातहि आला आहे एका ठिकाणी समासाचा पाहिला शब्द आणि दुसऱ्यात विशेष- पनाम अथवा विशेषण रोंध, स्युडविग आणि क्षिमेर यानीं ऋग्वेदात तो शब्द ‘ आधित ’ अशा अर्थी पतला आहे, परंतु छादोभ्य उपनिषदात तो ‘ श्रीमंत ’ ह्या अर्थी योजिला आहे असे रोंध म्हणतो. विशेष आणि गेह्मेनेर सर्व उताऱ्यात एवच अर्थ आहे असे म्हणतात. छादोभ्य उपनिष- दामध्ये ह्या शब्द विशेषपनाम आहे असे बोधिलिग म्हणतो उ० इभ्यग्राम म्हणजे इभ्य ह्यांचे गाव		
३ ऋण. — ‘ कर्ज ’ वैदिककालीन भारतीय लोकांची सर्वसाधारण वशी स्थिति होती हे ऋग्वेद व त्यानंतरच्या ग्रंथांतून उल्लेखाने उजळ दिसते. जुगाराच्या वेळीं कर्ज काढीत असत असा उल्लेख अनेक वेळ केलेला आहे. कर्जमुक्ता होणे ह्याला शब्दसमुच्चय ‘ ऋणम् नयामसि ’ असा आहे परंतु न देश्याच्या उद्देशाने कर्ज काढीत असत असाहि उल्लेख आहे. कर्ज परत न देश्याचा परिणाम फार कार्यकर होत असे, कदाचित् जुगार्याला दास देवाील व्हावे असे. सावकारकोक ऋणकोना, खोर वगैरे अपराध्याप्रमाणे, र्त्मानां		

किंवा त्याच्या मित्रांनी कर्ज परत यावे झणून सांगला (दुपद) बाधित अमृत. व्याजाची रक्कम काय होत असे हे समजणे अशक्य आहे. ऋग्वेद व अथर्ववेद ह्यातील एका उताऱ्यात आढळा (घास) आणि सोळावा (बला) हिस्सा देत असत असा उल्लेख आहे, परंतु ते व्याज देत असत किंवा सुद्धाचा भाग देत असत हे नवीं वळत नाही असा तर्क करण्यास हरकत नाही की ज्यान माल शिंया घाण्या रुपात देत अमृत. सायण कला व शषा या शब्दांचे शरीरावयव असे अर्थ करितात. व्याज हे वंशपरंपरा यावे लागत असे किंवा काय हे काही समजत नाही. कौशिक सूत्रात असे आहे की, अथर्ववेदानांत तीन सूक्तांत सावकाराच्या घराणानंतर वज्र दिले आहे असे लिहिले आहे फणकोच्या - लिवाडकींनी कर्ज याचे अन्वयार्थ पट जागर नाही (बरील अथ साय- णानी भाष्यात दिला नाही.) - किमर झणतो फण की फड साक्षीदाराच्या समोर होत असे कारण भाडणाच्या बेळी त्यानी घोलावण्यास ठीक पडे हे अनुमान फण अथर्ववेदातील एका संदिग्ध सूक्तावर आधारभूत असल्यामुळे खात्रीलयाक नाही.

‘क पर्द [बेणी]’ ‘क पर्दिन् [बेणी]’ - हे शब्द वैदिक कालीन बेणी घालण्याच्या चालीचे सूचक आहेत कुमारांचे केस चार वेण्यात गुंडाळलेले (चतुस-वर्णा) आणि सिनी, चाली देवांचे केस ‘चागली बेणी अगळेले, (सु-पर्व) असत. पुराणेहि असेच बेणी घातलेले वेश असत, कारण, रत्न आणि पुष्प त्याचे असे केस होते, आणि जेव्हा याजूला बेणी ठरुन (व्हि कटरवर्ष) ही वसिष्ठ त्याची वृक्ष होती. त्याची उलट बाजू जेव्हा केस मोजले तेव्हा होय.

‘कितव. - ऋग्वेद आणि त्यानंतरच्या ग्रंथात हा शब्द ‘जुगारी’ असा अर्था बदल घेऊ लागला आहे. यापुढील जुगाराबद्दल धर्मशास्त्रात आहे असे दाखविले आहे (२. २९, ५). कर्मसूक्त होण्याकरिता जुगारी आपल्याला आणि आपल्या मुलांमार्फत विनू न दाखव पाकरीत असे (२० ३६) निर- निराज्या जुवेनाकरिता वृत्तदरीहितेतील शास्त्रीय नावे अदिनिश्च-दरी, वसिष्ठ, अर्ध करिष्य आणि तमाप्यापु इत्यादी आली आहेत. विनयक ह्या सगळ्यांना अर्थ सांगता यावयाचा नाही, तरी रोपट्या शब्दाचा अनुषंगाने त्याच्या (जुगाराच्या) जागेवर [सभा-स्थापु] अर्थासुद्धे आचरणीक नांव ‘जुगाराच्या जागेचा घास’ असा असावा. बहिःच्या नावाचा शब्द अर्थ ‘दुर्भाग्य पदाणारा,’ आणि आपल्या प्रतिपक्ष्याची चूक शटपन रूपात घेत असेल म्हणून अथवा आपल्या प्रतिपक्ष्याचा पराभव पदाण्याची उत्पुक्ता म्हणून हे नांव निघाले असावे.

शू ग. २ - (अथवा अथर्ववेदाच्या पंथनादमयीत सुविज असा पात आहे) ऋग्वेदात एकदा आणि अथर्ववेदात एकदा हा संदिग्ध शब्द आला आहे. लिहिल्यात ‘वृद्धी’ असा अर्थ पाहिजे; आणि दुसऱ्यात घास हा अर्थ आहे, त्याचा

अर्थ तसुत्राण असा आहे, परंतु हा अर्थ अगदीच अनिश्चित आहे

‘जार - पूर्वाच्या ग्रंथात जार (प्रेम करणारा) ह्या शब्दाचा वाईट अर्थ नव्हता, व तो शब्द बोणाहि प्रेमी माणसाला लांबात असत पण हे घाय्य आहे की, पुढच्या- मध्ये असलेला नार हा व्यभिचारप्रेमी गणला असला पाहिजे. जार शब्दाचा हाच अर्थ बहुदाण्यकापनिपदात स्वीकारलेला आहे व इत्यादी गौतमखी दाहत्या हिचा जार म्हटलेला आहे ‘दक्षिण तत्क पद. - हे विशेषण वसिष्ठ लोकाना ऋग्वेदामध्ये लावलेले असून उन्नीवर्ष वंशची वेणी घालण्याच्या चालीचा उल्लेख केलेला आहे.

‘दिधि पु - ऋग्वेदामध्ये त्याचा अर्थ विवाहप्रार्थना करणारा, असा आहे. हा शब्द एखाद्या नातेवाइकास पटु- करून दिरास लावलेला आहे व त्या दिराने और्ध्वदेहिक संस्काराचे बळी नवव्याप्रमाणे वागावयाचे असत व जर त्या जीला मृत नवव्यापासून आगोदर मूल झाले नसेल तर ज्यू लोकांत पुढी असल्या चालीप्रमाणे त्या दिशेने त्या आपल्या भावज्जोशी विवाह वरून सतत उत्पन्न करावयाची असते. हिलेमंड व छानमम असे म्हणतात की, दिधिपु त्याचा मूळचा अर्थ प्रभाषचना करणारा असा होता व तो पुढे ज्या राजाची मदति पुढच्यावेळी बेली वसिष्ठेच्या माणसाचे गवळ नसलेली आहे व ज्यांनी मुन्हा तिचा स्वीकार केला आहे त्या राजाला हा लावलेला आहे. पण हा अर्थ सुद्धाच संभवनीय नाही. हा शब्द आपल्या आईशी विवाह करू इच्छिणारा - व ही आई बहुतेक मुली असली - जो पुढून आलाहि लागू आहे.

‘दीर्घा युव. - दीर्घायुत्व’ ही नेहमीची प्रार्थना वैदिक कार्य लीक करीत असत. लिहिला व प्राद्वनप्रथ ग्राममध्ये चिरजोवित्व हे कर्षाहि निश्च मानलेले नाही व अथर्व- वेदामध्ये आनुष्य वादविषयाकरिता मंत्र सांगितलेले आहेत. ‘दूत. - निरीप येज्ज जाणारा किंवा परराष्ट्राकडे निरीप येज्ज जाणारा कामगार असा अर्थाने ऋग्वेदामध्ये अनेक वेळा व मागाहून झालेल्या ग्रंथात सांकेतिक प्रयो- गात हा शब्द आलेला आहे मागाहून झालेल्या काळात जी कामगिरी दूत करीत असे तीच कामगिरी पूर्वाच्या काळात दूत करीत असे.

‘नामधेय - नाव असा अर्थाने ऋग्वेदामध्ये व याद- वार मागाहून झालेल्या काळात हा शब्द आलेला आहे.

‘नामन - ऋग्वेदापासून पुढे झालेल्या ग्रंथात हा शब्द नेहमीच आहे. द्रष्टव्यग्रामध्ये मुलाची नांवें वसा अथवात द्यावत राहत निरुप दिरलेले आहेत पण पुढे ग्राम न्य नाव ग्राममध्ये जो परत द्यावयाला आहे तो अधिक महत्त्वाचा आहे तरी पण ग्राम नावावरून तो नियम दिलेले आहेत ते मुख्यत दिवत नाहीत. पुढे नाव ऋग्वेदात झालेले आहे व त्याचा प्राद्वनप्रथमात उल्लेख आला आहे.

इत्रांचे गुप्त नांव अर्जुन होतें असे शतपथ ब्राह्मणात म्हटले आहे ही एक गोष्ट लक्षात ठेवण्यासारखी आहे की, नक्षत्र सवर्षी गुप्त नांव देण्यावरूनच्या नियमानुसार स्थापित झालेला प्रथात एखाद्या नमुद केलेल्या गुरूच्या नावानें वेलेले नाही शतपथ ब्राह्मणात यश मिळविण्याकरता दुसरें नांव स्वीकारण्याचा उल्लेख अनेक वेळा आलेला आहे त्याचप्रमाणें निरा-लेपणा व्यक्त करण्याकरिता दुसरें नांव धारण करण्याच्या पद्धतीचाहि उल्लेख आलेला आहे प्रताप व्यवहागत ब्राह्मण प्रथात दोन नावें धारण करण्याची चाल दिसून येते व हें दुसरें नांव पितृप्राप्त किंवा मातृप्राप्त असे उदाहरणार्थ कक्षीवत्, औसिग किंवा वृद्धदक्ष्य वाम्नेय (ह्या ठिकाणी नातें जरी प्रत्यक्ष आईवापापासून आलें नसलें तरा दूरचें चात आहे) वृक्षाम्य स्वायव लातव्य किंवा देवतरस द्यावसायन कादयप (ह्या ठिकाणी पितृप्राप्त नांव व गोत्राचें नांव हीं दोन्ही सापडतात) हीं दोन नावें फारशी प्रचारातलीं नाहीत दुसऱ्या दोन ठिकाणी नावावृत्त राहण्याच्या ठिकाणाचा बोध होतो, जसे, वैशाख्ये आणि गायत्र. वार वार शुक्ला वैतृक नामाचाच उल्लेख आहे जसे आगव, मौद्रव्य इ किंवा दोन वैतृक नामाचाहि उपयोग केला आहे साचें नांव वैतृक नामाकरिता उपयोगात आणलें आहे, जसे वसदस्तु विर्येक ठिकाणी नव्याच्या नावावरून पायकोचें नांव बनविलें आहे जसे उशानराणी, पुत्रकुलमात्री, सुद्र लाणी इत्यादि

११ निष्ठय — ऋग्वेदामध्ये व उत्तरकालीन ग्रंथ ह्या मध्ये बाह्यरा घृह्य किंवा परकीय गाणूंस असा ह्याचा अर्थ आहे म्हणूनच स्वातीनक्षत्रसमूहाला तैत्तिरीय ब्राह्मण प्रथात निष्ठया असें नांव दिलें आहे. कारण तो नक्षत्रसमूह क्रांतिवृत्तापासून फार दूर आहे

१२ पश्यसद — घरी वसून राहणारा ऋग्वेदामध्ये एके ठिकाणी हा शब्द आलेला असून त्याचा अर्थ सवर्गवी असा आहे

१३ पिष्टुन — विश्वास घातकी हा शब्द ऋग्वेद व मागाहून झालेले ग्रंथ शांमध्ये आलेला आहे

१४ पृथया मन् — याचा अनेकवचनी उपयोग एक वेळ ऋग्वेदांत आढळतो याचा अर्थ ' घोळ्यावरून गलेद प्रवास करणारा ' असा असावा असें रोंध सुचवितो पिशेल्या मताप्रमाणें हें पञ्जाचें एक नांव आहे आणि त्याचा अर्थ ' उलट्ट यज्ञ करणें ' असा आहे

१५ प्रतिवेश — ' शेजारी ' हा शब्द लाक्षणिक अर्थानें उपयोगात आणलेला ऋग्वेद व तदनंतरचे ग्रंथ यांत आढळतो

१६ प्रकाश — ' दूरदेशी-परदेशी, बाहेर राहणें हा शब्द ऋग्वेदांत आढळतो परदेशांत परत आलेल्या मनुष्यानें करावयाचे स्वरूप आभ्यासन यून्यांत दिले आहेत

१७ ब्रजा चर्य — धार्मिक विद्यार्थ्यांची किंवा ब्रह्मचारी आयुष्याची स्थिति हा विशिष्ट अर्थ प्रथम ऋग्वेदाच्या १० व्या मंडलात सापडतो हा विद्यार्थिदशा हळू हळू वाढली, व पुढें पुढें तर ब्रह्मचर्याची रुढि पडून तें पार कटकपणें पाळण्यात येऊ लागले. पुढें तर वैदिक समानात तें पाळणें अवश्यच आहे असें चर्च समजु लागले व त्याप्रमाणें वैदिक वाङ्मयात वाद येऊ लागले अथर्ववेदात ब्रह्मचर्यावर एक ऋचा आहे तीत धार्मिक विद्यार्थिदशाचे सर्वे विशिष्ट गुण वर्णिले आहेत तदणत्या नवीन जीवनकमाशी गुरु आळस करून देतो (उपनी) विद्यार्थी भग्न मृगामिन्न परिधान करितो व अडा वाढवितो समिधा गोत्रा करणें, भिक्षा मागणें व तप करणें अशी त्याची दिनचर्या असते ह्या सब विशिष्ट गोष्टी वाङ्मयात आढळून येतात विद्यार्थी आपल्या गुरूंशी राहतो (आचार्य कुल्लाखा असेवासिक) तो भिक्षा मागतो, वृक्ष प्रीत्यर्थ लांकूड गोळा करतो व घर संभाळतो त्याची विद्या धिंदशा बरीच वाढविता येईल साधारणतः तो १२ वर्षेपर्यंत असे परंतु ३२ वर्षे सुद्धा असे असा उल्लेख आहे कोणत्या वर्षी ही विद्यार्थिदशा सुरू होते हें निश्चित नाही श्वेताकेतु यानें १२ व्या वर्षी अभ्यासाला सुरुवात केली, व १२ वर्षे अध्ययन केलें गृहसूत्रात नुसत्या तीन आर्य नातानाच या विद्यार्थिदशेंतून जावें लागत असे असें यहात धरलें आहे परंतु ही गोष्ट उपाध्यायाच्या शाब्दिक नियमापलीकडे नेली असेल असे वाटत नाही सांप्रत ज्याप्रमाणें ब्रह्मदेशांत सर्व प्रकारची मुलें आपला काही काल मठातून विद्यार्थिदशेंत घालवितात, त्याप्रमाणेंच वैदिक आणि क्षत्रिय यांची मुलें नियमित कालपेकी काही काल विद्यार्थिदशेंत घालवीत असावीत यात शक्य नाही क्षत्रिय विद्यार्थिदशेंत दिवस घालवीत असत याला पुढें दिल्याप्रमाणें आधार आहे अथर्ववेदात राजा ब्रह्मचर्यान राज्यरक्षण करीत आहे असा उल्लेख येतो (येथें ब्रह्मचर्याचे श्रेय अर्थ होतात) काळक संहितेंत ब्राह्मणेंतर असतां हि ज्येष्ठ अध्ययन केलें आहे, पण त्यात प्रसिद्धि मिळविली नाही अशा एकाच्या हितार्थ काही विधि करण्याचा विचार आलेला आहे, तेथें ही गोष्ट अगदी स्पष्ट होते तसेंच जनक वेद आणि उपनिषद पडला होता असा प्रकारचा उल्लेख वारवार येतो परंतु, सामान्यतः क्षत्रिय हे युद्धकलाच शिकत असत

१८ सुपीचा नू — ऋग्वेदांतल्या एका उताऱ्यात ' हरण करणारा ' या अर्थी हा शब्द आलेला आहे

१९ यक्ष — ऋग्वेदात आणि अथर्ववेदात त्याचा अर्थ लुडविगच्या मताप्रमाणें मेजवानी, किंवा देशी टीकाकाराच्या मताप्रमाणें पवित्र नाल परंतु यरोखर याचा काय अर्थ आहे याबद्दल पुष्कळच संशय आहे

२० र ह सू — गुप्तरीतीनें गर्भ धारण करणारी ऋग्वेदात लग्न न झालेल्या मातेला हा शब्द लाविलेला आहे

“व ह तु—ऋग्वेद व उत्तरकालीन ग्रंथ ह्यामध्ये हा शब्द आलेला असून त्याचा अर्थ मोठ्या समारंभाने नवव्या-मुलीस तिच्या बापाच्या घरापासून नवव्याच्या घराकडे नेणे असा आहे.

“प्रा न पति.—ऋग्वेदामध्ये एका लेखात हा शब्द आलेला आहे व त्यात असे म्हटले आहे की, ज्याप्रमाणे प्राणपतीबरोबर कुलपति जातात त्याप्रमाणे इंद्राबरोबर (तो गृहेश्वर होता) त्याचे सधे जाताने शिमेरचे असे मत आहे की, ह्यावरून प्राणणीच्या हाताखाली लढाईत असलेले इंद्रवातले मुख्य पुरुष असा बोध होतो पण म्हिटेने म्हणतो की प्राणपति म्हणजे प्राणणीच नव्हे तर इंद्रवातले मुख्य पुरुष म्हणजे पुढारी ह्यानी परिवेष्टित असा सरदार असा त्याचा अर्थ आहे व तो अर्थ बरोबर दिसतो. अथर्व-वेदामध्ये एके ठिकाणी नुसता प्राण शब्द आलेला आहे, व तो ‘सैन्यामध्ये’ असा अर्थी क्रियाविरोधन म्हणून आलेला आहे.

“प्रा त.—ऋग्वेदामध्ये व उत्तरकालीन ग्रंथात सैन्य ह्या अर्थाने हा शब्द अनेकदा आलेला आहे. एके ठिकाणी ऋग्वेदात मरुताच्या सैन्याचा शर्थ, प्रात व गण ह्या तीन निरनिराळ्या शब्दांनी निर्देश आलेला आहे. ह्यावरून शिमेरने असे अनुमान काढले आहे की, वैदिक काळाचे सैन्य, विज, प्राय, व कुटुंब ह्याप्रमाणे लढत असे. पण हे अनुमान निराधार आहे कारण सैन्याचे निरनिराळे विभाग होते हे दृश्याभ्याचा लेखकाचा उद्देश नाही. रथ धरून तो त्याप्रमाणे ह्याचा अर्थ सधे असा असणे कथय नाही.

“तं शान.—‘एकमत’ ‘एकसूत्र’ हा शब्द ऋग्वेदापासून पुढील ग्रंथात महत्वाची गोष्ट म्हणून आलेला आहे. हो गोष्ट बळवून आणण्याकरिता अथर्ववेदात एवढे ग्रंथ दिलेले आहेत. वैदिककालच्या लहान गावात आर्थिक स्वावलंब-नाचा अभाव व गावाचा लहान आकार ह्यामुळे शत नादणे अशक्य होते.

“स म न.—ऋग्वेदामध्ये हा शब्द आलेला असून ह्याचा अर्थ असपट आहे. रथ ह्याच्या मते ह्या शब्दाचा अर्थ लटवणे किंवा उत्सव असा आहे. दिशेच्छा मते हा एक लोचप्रिय उत्सव होता व उत्सवात वायव्य या उपभोगार्थ (ऋ. ४.५८, ८.५५, ५), वरी वांटेलाभार्थ (८.१६, ७), धनुषीरी शरसंधान कीडल्याबद्दल पारितोषके मिळविण्याकरिता (६.७५, ३) व घोडे शर्यतीमध्ये पावण्याकरिता आत असत. हा उत्सव संपादनार्थ किंवा रात्रभर प्रज्वलित अस-

अशी पदे आहेत यावरून समन याचा उत्सव असा अर्थ करून त्याचा पाश्चात्य संघटनेतील स्रियाशी संबंध जोडला आहे. सावण्यानी समन याचा अन्वय रथी संप्राम असा अर्थ केला असून ‘समनेवयोपा’ याचा पतीशी प्रेमाने वाग-णाऱ्या स्त्रीप्रमाणे असा केला आहे.

“सा धारणी.—ऋग्वेदामध्ये एके ठिकाणी महाभारतातल्या अनेक नवरे असलेल्या द्रौपदीप्रमाणे एखादी स्त्री असा अर्थाने नव्हे तर भयस सुद्ध म्हणतो त्याप्रमाणे एकादी वेद्या असा अर्थाने हा शब्द आलेला आहे.

“सुजा त.—हे विश्वेदेव ऋग्वेदामध्ये वाही योच्या ठिकाणी माणसाना लाविलेले आहे. ह्याचा अर्थ सामान्य लोकांचे उलट सरदार लोक असा करणे झणजे ह्या शब्दाची ओढाताण करणे होय.

“सुभगा.—संबोधनार्थी, सुभग ह्या रूपात ऋग्वेदा-पासून पुढील ग्रंथात हिंदाना बहुमानार्थी हे पद लाविलेले आहे.

“सेतु.—ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथ ह्यामध्ये उल-मय प्रदेश ओलाडून जाण्याकरता केलेला मार्ग किंवा पूल असा ह्याचा अर्थ आहे. ह्या अर्थाने उल्लेख पुढे प्रचारात आलेल्या मथीदा ह्या अर्थाने स्पष्टीकरण होते. वैदिक काळ-यात ह्या शब्दाचा बहुतेक लोकांचा अर्थ आलेला आहे.

“सैथि पथ्य.—तैत्तिरीय संहितेमध्ये एका मंत्रात हा शब्द आलेला आहे. ह्याचा उल्लेख अर्थ (दिधिपू पासून झालेला हा शब्द आहे) थोरल्या बहिणीचे रत्न होण्याचे अथोदर लग्न झालेच्या यादव्या बहिणीचा मुलगा असा आहे. सेत पांडसे बर्ग कोशात दिलेला अर्थ धनजने दोनदा लग्न झालेल्या स्त्रीचा मुलगा हा चुकीचा दिसतो.

“परि मो प.—तैत्तिरीय संहितेमध्ये ह्याचा अर्थ थोरा, असा आहे व शतपथ ब्राह्मणात परि-मोपिन् ह्याचा अर्थ थोर असा आहे.

“परि सेष्ट.—तैत्तिरीय संहिता, अथर्ववेद व तदुत्तर ग्रंथ ह्यामध्ये ह्याचा अर्थ परिचारक, विशेषतः अन्न वाटणारा नोकर. ह्या शब्दाचे जालिनी रूप परिनेही असे असून त्याचा अर्थ परिचारिका किंवा दासी असा आहे.

“प्रफां.—याचा अर्थ ‘रविरात्री स्त्री’ असा आहे. ऋग्वेद,

■
■
■

यादी दिलेली आहे. त्या यादीत राजन्व्य, महिपी (राजाची पहिली बायको), वावाता (राजाची लावळी बायको), परिवृक्कि (रागानें तुच्छ लेखिलेली बायको), सेनानी (सेनाध्यक्ष), सूत (सारथी), ग्रामणी (ग्रामाध्यक्ष), क्षत्ता (कैचकी), सगृहीतृ (रथी अथवा खाजिनदार), मागदुह (कर वसूल करणारे), अक्षराप (सूताची देखरेख करणारा) असा अनुक्रम आहे. शतपथ ब्राह्मणात हा क्रम पुढीलप्रमाणे आहे. सेनानी, पुरोहित, महिपी, सूत, ग्रामगो, क्षत्ता, संप्रहोतृ, मागदुह, अक्षराप, गोविकर्ता आणि पालागल (जामूद) त्याच ग्रंथात मिथ्या घरात निवृत्तीकरितां हविर्भाग समर्पण करावयाच्या दिवशी जिला घरां राक्षणाची मनाई केली म्हणून तुच्छ मानलें असा व निपुत्रिक असा राजवण्याचा उल्लेख केलेला आहे. मैत्रायणी संहितेंत ही यादी पुढीलप्रमाणे आहे. ब्राह्मण, राजन्, महिपी, परिवृक्कि, सेनानी, संप्रहोतृ, क्षत्ता, सूत, पैर्य, ग्रामणी, मागदुह, तक्ष, रथकार, अक्षनाप आणि गोविकर्ता काठक संहितेंत गोविकर्ताच्या ऐवजी, गोविचू हा शब्द पातला आहे. आणि तक्ष व रथकारांना गाळेंत आहे. मैत्रायणी संहितेंत अग्लेच्या यादीतील मंडवी देशाच्या राजव्यवस्थेंतील नोकर आणि राजाचे घरचे नोकर यांची आहे यातील काहींचा अर्थ (म्हणजे संप्रहोतृ, मागदुह, सूत, ग्रामणी, क्षत्ता, यांचा) संशयित आहे. हे खासगी नोकर होते किंवा सार्वजनिक होते याविषयी खात्री नाही. पंचविश ब्राह्मणात आठ बरींची राजाचे मित्र म्हणून यादी दिलेली आहे त्यांची नावे येणें प्रमाणें: भ्राता, पुत्र, पुरोहित, महिपी, सूत, ग्रामणी, क्षत्ता आणि संप्रहोतृ इ.

“ रा मा.—थोल्या उताण्यात पुरुषावर सत्ता थसलेली स्त्री या अर्थी हा शब्द तैत्तिरीय संहितेंत आला आहे.

“ अ ति थि.—अथर्ववेदातील एका ऋचेंत आदरातिथ्याचें नद्वय यज्ञाच सविस्तर रीतीनें वर्णिलें आहे. घरातील यज्ञमान जेवण्यापूर्वी अतिथीला शयनागो वगैरे दिलें पाहिजे असा उल्लेख आहे. तैत्तिरीय उपनिषदात ‘अतिथि-देवोभव’ या वाक्यावरून आदरातिथ्यावर यज्ञाचे गौर दिलेला दिमतो. ऐतरेय ब्राह्मणात (१.१.१) चागल्या चागणु-कीचे लोकच आदरातिथ्याला योग्य होत असें म्हंटलें आहे. सोमयज्ञात सोमवली विकत घेतल्यावर ती घरी आणिली असता तिच्या आदरावद्दल एक इष्टि करावयाची असते. कधी कधी अतिथीसाठी गोवध होत असे.

“ जा मि रं स.—हा शब्द यहीण किंवा नातेवाईक याच्या कडून झालेलें अमिष्ट चिंतन असा अर्थी अथर्ववेदात आला आहे व त्यावरून असें सिद्ध होतें की त्यावेळी शृ-कलह वरेव होत असत. हीच गोष्ट भ्रातृव्य या शब्दावरूनहि सिद्ध होते.

“ ति र य.—हा शब्द अथर्ववेदाच्या कांहीं प्रतीत माल्याच्या सिंहासनाच्या (आसंदांच्या) वर्णनांत त्याचे आठवे तुकडे याअर्थी आला आहे.

“ दो ह—दूध काढणें या अर्थी हा शब्द अथर्ववेद व इतर संहिता ग्रंथात आला आहे मूयग्रंथात सार्यदोह व प्रातर्दोह असे शब्द आले आहेत. दोहन या शब्दानाहि हाच अर्थ आहे.

“ प रि च्छं द.—[भोंवताली उज्या मारणारा] अथ-वांतील ब्राह्म्यसूक्तांत हा शब्द आला असून त्याचा दिव-चनी अर्थ ‘रथाच्या दोन वाजून पळणारे दोन सेवक’ असा आहे.

“ पि तु ह नृ.—हा शब्द अथर्ववेदाच्या पैपलादशाखीय प्रतीत ‘वापाचा वध’ या अर्थानें आलेला आढळतो.

“ पुं ध ली.—[पुरुषामागून भावणारी] हा शब्द अथर्ववेद, वाजसनेयि संहिता व मागाहूनचे ग्रंथ ग्रामध्ये चरचल वायको ह्या अर्थानें आलेला आहे वाजसनेयि संहितेमध्ये पुंश्चल हेहि रूप आलेलें आहे.

“ पु न भू.—अथर्ववेदामध्ये हा शब्द आलेला असून त्याचा अर्थ दुसऱ्यादा लग्न लावणारी स्त्री असा आहे. अथर्ववेदात एसा प्रताचा उल्लेख आलेला आहे ह्या प्रताच्या योगानें तिला परलोकी दुसऱ्या नवऱ्याची (पाहिल्या नव्हे) पुनर्भेट होण्याची प्राप्ती असे.

“ प्रा च्—याचा अथर्ववेदात ‘वादाविवाद करणारा’ किंवा ‘यादविवाद’ असा अर्थ असून प्रतिप्राच याचा अर्थ ‘वादाविवादातील प्रतिस्पर्धी’ असा आहे.

“ स्ते य.—अथर्ववेद व उत्तरवालीन ग्रंथ ह्यामध्ये ह्याचा अर्थ चोरी असा आहे.

“ दि थि पु प ति—काठक व कपिष्ठल संहिता, आपस्तंब, गौतम, बसिष्ठ धर्मसूत्रें ह्यामध्ये ज्यांनी पाप वृत्तेलें आहे अशाच्या यादामध्ये हें नाव आलेलें आहे ह्याचा साम्प्रदायिक अर्थ पुनर्बाहिर्दत्त स्त्रीचा नवरा असा आहे. मनु ह्या शब्दाचा असा अर्थ करितो की, भाऊ वारल्यावर ज्याच्या मनांत वैवाहिक प्रेम उत्पन्न झालें असल्यामुळे आपल्या भाव-जथीशी पुनःवादानार्थ लग्न लावणारा असा मनुष्य (अनुरज्यते कामतः ३६० वैवाहिकप्रेम उत्पन्न झालें आहे असा) हा अर्थ शक्य आहे कारण दिथिपु म्हणजे प्रेमायचना करणारा असा अर्थ आहे व विषया स्त्रीला जर आपला वर पसंत करिता येत असेल तर तिला सुद्धा प्रेमायचना करणारी असें म्हणता येईल पण दुसऱ्या एका उल्लेखावरून ह्या शब्दाचा असाहि एक अर्थ आहे की मिथ्या धाकट्या बहिणीनें अगोदर लग्न करून घेतले आहे अशी थोरली बहीण. ह्या अर्थीला वसिष्ठ सूत्रातील लेखावरून पुढी मिळते व शिवाय अग्नेदिथिपु पति ह्यावरूनहि तोच अर्थ परोक्ष आहे असें वाटतें कारण त्याचा अर्थ थोरल्या बहिणीच्या आगोदर लग्न लावण्याचा धाकट्या बहिणीचा नवरा असा होतो, असा अर्थ

घेतला तर दिधिषु ह्मणजे प्रेमयाचना करणारी थोरली म्हणून ठरते. कारण तिच्या आईबापांनी जर तिचे लग्न आगोदर करून दिले नाही तर विष्णुधर्मसूत्राप्रमाणे तिला आपल्या नवऱ्याची निवड करता येते (कुर्यात् स्पर्गवरम्).

१२ व रि वि त्त.—ह्याचा अर्थ धाकट्या भावाचे लग्न झालेले असून ज्यांचे लग्न झाले नाही असा थोरला भाऊ असा आहे. हा शब्द काठक संहितेत, व्याख्येप्रमाणे अथर्ववेद व्याख्ये पायी पुरुषाच्या यादीत आलेला आहे लुडविग् म्हणतो की ह्या वेदांत परिवेत्ता असा पाठ आहे पण असे मानण्याची विलकुल अवश्यकता नाही. अगोदर लग्न करणाऱ्या धाकट्या भावाला परिविविदान असे नाव जुन्या ग्रंथात दिलेले आहे.

१३ लक्ष ण, लक्ष्म न्—आपल्या मालकीची खण म्हणून तापलेल्या लोखंडाने मुरावर मारलेली खण असा ह्याचा अर्थ होतो मैत्रायणी संहितेप्रमाणे ही खण रेवती नक्षत्राचे वेळी करावयाची असे, कारण ते नक्षत्र धनसंबंधी गणले जात असे (रेवती धनयुक्ता)

१४ आ क्र म ण—'शांडावर चढण्याकरता पायऱ्या' ह्या विविक्षित अर्थी जैमिनीय उपनिषद्ब्राह्मणात याचा उल्लेख आलेला आहे.

१५ वा स्य—बृहदारण्यकोपनिषदांमध्ये गुलामगिरी ह्या अर्थाने हा शब्द आलेला आहे.

१६ न व क.—जैमिनीय ब्राह्मणग्रंथात विभिदुकीयाच्या सनामध्ये नायकोची इच्छा करणारा म्हणून ह्याचा उल्लेख आलेला आहे.

१७ नि गु स्य.—शाखायन धौत सूत्रांमध्ये काशी, विदेह व कोशल येथील लोकाना ही आज्ञात अशा अर्थाची पदवी लाविलेली आहे.

१८ प रे प्रा ण क—(शब्दशः अर्थ भ्रमण करणारा) निरुक्तांमध्ये योगी असा ह्याचा अर्थ आहे

१९ पा ला ग ल.—शतपथ ब्राह्मणात दूत किंवा खोटी यातमी सांगणारा ह्या अर्थाने हा शब्द आलेला आहे

२० भि धु—'भिक्षाचारी.' हा शब्द वैदिक ग्रंथांतून आढळत नाही. ब्रह्मचर्याचे भिक्षा मागणे आणि मायाहून निघालेल्या आश्रमधर्माप्रमाणे भिक्षूचे कर्तव्य यात फार अंतर आहे या आश्रमधर्माप्रमाणे मनुष्य परदार सोडून आपल्या आमुष्याच्या शेवटच्या भागात भिक्षा मागून आयुष्य कर्माते।

२१ मा त्र ह न्—मातृघाती, आईला ठार मारणारा. पाणिनीच्या टीकाकारांनी दिलेल्या एका वैदिक उतान्यात हा शब्द आढळतो.

२२ शि सा.—शतपथ ब्राह्मणात दोषयावरील शेंडीची गाठ असा अर्थाने हा शब्द आलेला आहे. केंसाची गाठ बांधून ठेवणे ही स्त्रिया व पुरुष यांची सुतकात असल्याची खण असे.

२३ भ्र म ण.—भ्रमण करणारा जोगी. हा शब्द उपनिषदांत प्रथम आलेला आहे फिकच्या मताने कोणालाहि भ्रमण होतं येत असे. मेगस्थिनेसच्या वेळी त्याने दिलेल्या पुराव्यावरून ही गोष्ट सिद्ध होते पण ही स्थिति खुद्द मध्यदेशाच्या पलीकडे हिंदुस्थानच्या पूर्वेस होती. वैदिक पुरावा एवढाच की, वैदिक वाङ्मयात हे नाव आलेले आहे व बृहदारण्यकोपनिषदात व तैत्तिरीय आरण्यकांत तापस शब्द आलेला आहे बृह०उप० ह्यात भ्रमण ह्याचा अर्थ परित्राट (संन्यासी) व तै. आरण्यक ह्यात तापस असा अर्थ केला आहे.

२४ त स्फ र.—हा शब्द ऋग्वेदात व तदुत्तर वाङ्मयात चोर या अर्थाने वारंवार आला आहे. हा स्तेन शब्दाचाच पर्याय शब्द आहे य या शब्दावरीवरच स्तेन शब्द येत असतो वाजसनेयि संहितेत तत्कर व स्तेन याची मलिम्बु याशी तुलना केली आहे. स्तेन व तत्कर हे वाटमारे व मलिम्बु ह्मणजे चरकोट्या होय ऋग्वेदात तत्कराचे वर्णन 'तनुव्यज-वनर्ग' अरण्यात राहून आपला जीव धोक्यात घालणारा असे दिले आहे. ऋग्वेदाच्या एका उतान्यात (६. ५५, ६) तत्कर किंवा स्तेन याच्यावर कुत्रे शुकल्याचा उल्लेख आहे. यावरून हे चरकोटेहि होते असे दिसते. चोर रात्री हिंडत असतो व ज्या मार्गावर लोकाना लुटायचा सापडेल असे मार्ग त्याला पूर्ण माहीत असतात असा ऋग्वेदात (८ २९, ६) उल्लेख आहे. ऋग्वेदात चोरीमध्ये दोऱ्याचा उपयोग केल्याचा उल्लेख आहे (१०. ४, ६) परंतु या दोऱ्यानी चोरास बांधाबयाचे किंवा चोरांनी पकडलेल्या लोकास (चोरांनी) बाधाबयाचे हे समजत नाही (सायणमत चोरांना दोऱ्यांनी बाधाबयाचे असेच आहे). अथर्ववेदात स्तेन व तत्कर हे गुरेगिरेहि चोरांत असत असे झटले आहे (१९ ५०, ५). तातु हेहि एक चोराचे दुसरे नाव आहे. हा वाटमाऱ्या नसून परगुती चोर असावा. कारण जरी त्याला गुरे चोरणारा (ऋ. १. ६५, १) असे म्हटले आहे तरी त्याचा उल्लेख 'वज्रमयि' कपडे चोरणारा व 'ऋणो व तातुः' 'ऋणको' असा आहे. येथे पाथ्याल पठिताच्या मते ऋण ही चोरी होण्याचे कारण ऋण-कोला ऋण फेडण्याचे सामर्थ्य नसल्यामुळे उत्पन्न होणारी निराश हे होय. कारण ऋण न फेडले तर स्वातंत्र्य जाण्याची त्यास भीति असे. सायणांनी येथे ऋण याचा गति असा अर्थ होतो असेहि झटले आहे. एके ठिकाणी तातूना 'उप. कार्त्ती नाहोसे होणारे' असे झटले आहे. वाजसनेयि संहितेतील (१६. २०) शतस्त्रीय नामक ऋषीत रद्वाला आख्यायिन् स्तेनानापति, स्तायूनापति, तत्कराणापति, मुण्णतापति अशीं विशेषणे दिलीं असून, गृहपति (फसवे), त्रातपति (लुटका), असेहि झटले आहे. ही चोराची, नामावली पाहिल्यावर जर ऋग्वेदांमध्ये घरी किंवा वाटेने चालताना रक्षण करण्यावद्दल ऋषींनी प्रार्थना केल्या असल्या किंवा चोर व लुटका

याच्या दुष्कृत्यापासून लोकांचे रक्षण करण्यावरून अश्ववे-
दांत राजांला उद्देशून काही सूक्तें असलीं तर त्यांत काहीं
नवल नाही. पिशेलनें असें एक मत सुचविलें आहे की,
ऋग्वेदांत एके ठिकाणी (७ ५५) वसिष्ठाला परस्मैपदा
झाले आहे. परंतु त्याला हें कबूल आहे की, वसिष्ठ हा
आपल्या बापाचे (वरुणाचे) घर फोडीत होता व जे
स्वतःचे काहीं असेल तेंच घेण्याचा तो यत्न करीत होता.
तरी पण या सूचाचा हा अर्थ निश्चित नाही. ऋग्वेदांतील
एका (६.५४, १) ऋग्वेदीय माध्मांत घायणांनीं पूर्वी अना-
याचा घाम काढणारे (पंजाबांतील खोजी लोकांप्रमाणें)
लोक असत असें झाले आहे ते शिमरच्या मतें यथार्थ आहे.
चोरांनां करावयाची शिक्षा ती ज्याचा माल चोरला असेल
त्याच्या मजप्रमाणें होत असे. त्यांनां खोबा घालीत असत
असा उल्लेख आहे. पुढें (गीतमधर्मसूत्र ४३. ४५, आप-
स्तंब धर्मसूत्र १. ९, २५; ४, ५) याहून सास्त कडक
मगजें देहांत शिक्षाहि केला जात असे. चोरीच्या गुन्याची
चवकशी कोणत्या प्रकारें होत असे हें समजण्यास ऋग्वे-
दांत आधार नाही. अश्ववेदांत अश्वें दिव्य करण्याबद्दल
(चोरीचे शिषोकरितां) उल्लेख नाही. छंदोग्य उपनिषदांत
अग्निदिव्याचा उल्लेख आहे. परंतु चोरीच्या शिषोसाठीं नाही.
चोरीचा माल सांपडला तर तो ज्याचा त्याला परत मिळत
असे. पण जर तो माल चोरी करणाऱ्याच्या तान्यांतून हुस-
क्याकडे गेला तर त्याचें काय होत असे हें सांगता येत नाही.

भाषा

उपमावाचक शब्द [ऋग्वेद]

अग्निनेये	चित्	ब्राह्मणाव्रतचारिणः
आ	जारभागम्	भूत
इदंयया	तथा	देवोयूतोर्ध्वनयः
इदामिव	तद्रूपः	यया
इव	तद्वत्	इव
उपमा	तद्गर्गः	बुधस्त्वजेतुःकृत
चतुरविद्दमानात्	न	वत्
चारिन्	तु	वर्ण

उपसर्ग [ऋग्वेद]

पदपाठकाराच्या पदार्थप्रमाणें जेवढे उपसर्ग मिलपदस्वरू-
पांत आले त्यांचाच फक्त संग्रह येथें केला आहे.

अति	अभि	परि
अधि	आ	प्र
अनु	उप	नि
अप	नि	सम्
अपि	परा	सु

[से. सं.]

पदपाठात स्वतंत्र पद म्हणून जे उपसर्ग सांपडले त्यांचाच
येथें संग्रह केला आहे. शब्दार्थां संयुक्त उपसर्ग येतले नाहीत.

अति	आ	प्र
अधि	उप	नि
अनु	नि	सम्
अप	परि	सु
अपि		

[अश्ववेद]

अति	अव	परि
अधि	आह	प्र
अनु	दुर	प्रति
अप	नि	सम्
अपि	निर्	सु
अभि	परा	

छंद [ऋग्वेद]

पूर्वकाळीं हजारी छन्द होते. सापैकी बहुतेक छन्द
सध्या नष्ट झाले आहेत. उपलब्ध असलेल्यांपैकी काही छप-
कात्मक वर्णनवर असावेत असें वाटतें.

अनुष्टुप्	चतुष्पदी (वाणी)	पंक्ति
अष्टापदी [वाणी]	छंदस्	ब्रह्मणी
उष्णिहा	बगती	मंत्र
ऋक् [छंदोबद्ध मंत्र]	त्रिष्टुप्	मजुम्
ऋक् [छंदोपद्ध मंत्र]	द्विपदी [वाणी]	विराज
एकपदी [वाणी]	नवपदी [वाणी]	शक्ती
कुटीर	निबचना [काव्य]	सहस्राक्षरा
गायत्री	पद [श्लोकचरण]	सप्तपदी

[से. सं.]

अक्षरपंक्ति	छदि	प्रजापति
श्लोकांक	छंद	बृहत्
शंकुप	बगती	बृहती
अतिच्छन्दस्	बागती	भुज्वन्
अधियति	तन्द	प्रज
अनाष्टुप्	त्रिककुद	मथ्येछंदस्
अनुष्टुप्	त्रिष्टुक्	मनस्
अपरिमितछंदस्	त्रिष्टुप्छंदस्	मनुष्यछंदस्
आच्छत्	त्रिष्टुप्	मयन्द
उपवेश	दूरोहण	रथन्तर
उष्णिह	देवछंदस्	वयस्
उष्णिहकुकुम्	निकाय	वयस्कृत
एव	पक्ष	वरिवस्
कक्षत्	पंक्ति	वाद्यन्ती
काव्य	पदपंक्ति	विच्छंद
गायत्रछंदस्	परमेष्टी	विमय
गायत्री	परिम्	विराज
विर	प्रच्छत्	विषय

विवल	वैरूप	सतोवृहती	अष्टपदी	गंगर	ऽनुरणशब्दः]
विशाल	व्यवस्	सत्तरपदा	असंमेत्र	गाथा	बृहच्छंदस्
विष्टारपंक्ति	शम्भ	समुद्र	असंख्येय	गायत्र	बृहत्सामन
विषय	संयत	सलिल	आगिरस	गायत्रच्छंद	भद्र
वैराज	सच्छंदस्	सद्युप्	आथर्वन्	गायत्री (छंद)	भद्रवाच्
भाषा व भाषण संवेधी [ऋग्वेद]			आथर्वणी	गिर	भद्रश्रुति
अखलीकृत्य	गाथा	यजुप् (मंत्र	वारी	चतुर्हृच्	मणत्सक
अच्छौकि	गृणत्	रंसुजिह्व [रम-	आयुज्	चतुर्दशच्	मंत्र
अधिवक्त्र	वित्तगर्भा	णीय [जिह्वोपेत]	आलाप	चतुर्होत्र [मन्त्र]	मृधवान्
अभिचक्ष	छंदस्	द्वयधु	आशिप्	छंदस्	विबर्ह [सूक्त]
अभिष्टिगुम्न	कल्पि	रैर्भा [रैर्भाकृतः]	उक्थमद	छंदःपक्ष	विराज्
अवाच	कोपवाच्	यक्त्	उदधि	जगच्छन्द	विवक्षु
आनुष्टुभ्	गृष्ट	यक्ष	उद्वाचन	जगती [छंद]	विवादत्
आसमिधु	दुधवाय्	वदत्	उपमा	तृच	विशिप्
इन्द्रवातापमा	दुरुक्	सप्रिवाच्	उपवाह्	त्रिवृत्	वेद
उक्	गुम्नवत्	वनन [रमणीय	उपधाह्	त्रिष्टुप्छंद	व्याप्ति
उपमा	धीत	वाच्]	उपधुति	त्रिष्टुभ् [छंद]	शक्नरी [छंद]
उपमान	नवक्षफी	वाचमीखय	उपधोतृ	स्वाह् [मंत्र]	शक्तिन्
उपवक्त्र	नाराक्षसी	विवक्षण	उपोत्तम	दुर्वाच्	श्रुति
उपवाच्	पद	विवाच्	उरवाच्	द्वादशार्च	श्रोत्रिय
उपवाच्य	पावमानी	विसृष्टधेना [विसृष्ट-	उरिणहासर	द्विपदी	श्लोकी
उपहस्तन्	प्रवाचन	जिह्वा]	ऋच्	नमोवाक	पोडशर्च
ऋक्सामन्	प्रवाच्	शक्नरी	ऋक्संशित	नवपदी	पंशिप्
ऋक्	प्रवाच्य	शवध	ऋक्साम	नवर्च	सैवासरीण
ऋक्वत्	मुवत्	शुभान	ऋगिमय	नाथ	संहितान्त
ऋगिमन्	मुधुवचस्	श्रोतृ	ऋग्वेदमंत्र	निधन (सामाची	सत्पशीर्णी
ऐतदा	मंत्रकृत्	पचप्य	एकर्च	समाप्ति	समाप्ति
कविशक्ति	छत्रकाच्	सत्तरपदी	एकाक्षर	प्रतीहार (साम्नः	सहस्राक्षर
	[ति. सं.]		एकाग्रुच	चतुर्थो भक्तिः)	सामन्
अक्षर	अक्षर	अक्षर	एकाग्रुच	प्रबुज्	घामतेनप्
अर्धर्च	दशाक्षर	अक्षर	एकादशर्च	प्रलाप	शुवाच्
अष्टपदी	द्व्यक्षर	अक्षर	कविशस्त	प्रशिप	सूक्त
उन्नवीर	नवजात	अक्षर	कामप्रबन्ध	प्रेष [कर्मधु	सुनुता
कह् [मंत्रगण]	नवाक्षर	अक्षर	काव्य	प्रेषको मंत्रः]	हिकार
एकाक्षर	पंचदशाक्षर	अक्षर	सिन्ध	बाल् [मूत्रविषयको	
गिर	पंचपदी	अक्षर		[वा. सं.]	
तिक्व	प्रजापतिह्रीता	अक्षर	पावकवर्ण (वा. वि.)	(मैत्रायणी सं.)	
	[अथर्ववेद]				
अच्छौकि	अनपदाचन	अप्रतिबुवत्	वाच्	[संहितेतर]	
अद्रोपवाच्	अभिद	अभिलापलप			
अधिवाक्	अनुष्टुभ्	अव्याप्ति			
अधोति	अष्टुत	अष्टर्च			
अधोवचस्	अपवृक्ष	अष्टादशर्च			

११ वाच्

[संहितेतर]

१२ अथर्वीण

१३ अन्तेवासिन्

१४ आह्नस्या

१५ अथर्वीपिरस्

१६ अन्वाहयान

१७ उपानिपद्

१८ अनुव्याख्यान

१९ आह्वयान

२० ऋग्वेद

२१ अनुशासन

२२ आह्वयिका

२३ एकायन

तत्	फट्	यतरा
तथ	फल्	युष्मद्
तत् (तस्मात्)	बट्	सका
त्यत्	मध्यदिक्	सर्व
पर	यत्	सिम
पूर्व	यतमा	सीम्

सामान्य अव्ययैः [ऋग्वेद]

अंग	ऊङिति	उ
अच्छ	कृतचित्	तूर्णी
अंजसा	कथक्	दिवा
अत्र	एव	दूरं
अथ	एवं	दूरात्
अयो	एवोइति	दूरे
अद्या	ओइति	दुर्व
अद्य	फट्	न
अथ	कथं	नकिः
अनुष्ठुभ (सम्पक्)	कया	नकी
अनूर्त	कयोइति	नर्क
अंतः	कयस्य	ननु
अंततरा	किः	नमः
अंति	किल	नहि
अंतिकं	कुचित्	नाना
अपुनः	कुह	नु
अप्रति	कृचित्	नूनं
अह	क	नोइति
आर्का	छ (मधु)	पराकात्
आके	ओइति	पश्चा
आत्	खलु	पश्चात्तात्
आरात्	घ	पारे
आरे	च	पुनः
आसात	चन	पुरस्तात्
इत	चित्	पुरा
इति	चिरं	पूर्वापरं
इत्थं	चोइति	पूर्वं
इया	चात्	पृथक्
इदानीं	कोप	प्रवत्
इह	ज्योक्	प्रातः
इ	तथा	प्रोइति
ईमिति	तदानीं	बट्
उच्चा	तरघा	बत
उच्येः	तर्हि	बळा
उत	तात्	बाधि
उतोइति	तादीना	बाह्ये
उपमिद्	तिरः	मधु

मत्	यदि	सचा
महा	यात	सदा
मध्यात्	यावत्	सना
मध्ये	यावतः	समया
मनश्चित्	रभसा	सम्पक्
मनान्क (अल्प)	वषट्	सदमित्
मंत्रं	वा	सह
ममत् (प्रमत्तपणाने)	विश्वदानीं	सहसा
माकिः	विश्वध	साकं
माकी	विश्वद	साधु
मियः	विश्वाहा	सायं
मिधुः	वृषक्	सुष्ठु
सुहः	वृषा	सोइति
सुहर्त	वै	स्मत्
सृष्टा	शानकैःइव	स्वयं
मोइति	शानैः	स्वित्
मोषं	शशत्	दि
यत्र	शशथा	द्विक्
यथा	शीभ	हुक्
यथाइव	शुत्	ह्यः
यदा	श्वः	

[तै. सं.]

अंगेअंगे	उपरि	निकामेनिकामे
अमृशरा	उपरिडात्	उ
अथ	उपर्युपरि	उकम्
अयो	एतर्हि	नूनं
अतोधि	एतो	पराति
अथ	ओ	परिभित्
अथ	कं	परिपरि
अपराक्	खलु	पश्चात्
अन्यदन्यत्	घ	पारम्
अमुत्र	चित्	पारे
अलम्	अम्	पुनः
अह	तत्र	पुनःपुनः
आत्	तथा	पुरस्तात्
इत्	तयोः	पुरा
इति	तिरः	पुनरा
इत्थम्	उ	पृथक्
इत्या	त्रेधा	प्रत्यया
इव	देवत्र	प्रियया
इह	न	बाहिष्
ईम्	नकिं	भूयस
उ	नाना	भूरि
उच्यैः	नाम	मधु

मग	यावन्	मन्वन्
मिपः	म	मन्वन्
मिपु	मिपुषा	मिपु
मुषा	मे	ह
मो	मन्वन्	हि
पन्	धन्	हिमन्
पन्	मन्वन्	हिम
पषा	मन्वन्	ह
पडा	मह	हो
पदि	मन्वन्	

{ कथं च } { }

[illegible][illegible]

ବିଦ୍ୟାବିଦ୍ୟାବଦ୍ଧ ଧର୍ମପତି [୪୩୫]

[illegible]

Figure 1. The effect of the concentration of the inhibitor on the rate of polymerization of α -methylstyrene in the presence of SnCl_4 at 25°C .

तत्	पुरुषा	विश्वधा	धामश	प्रत्यया	विश्वत
तत्र	पुरुषत्रा	दीर्घत	नवधा	प्राक्त	विश्वधा
त्रिधा	पूर्वधा	श्रेणिधा	नामया	मध्यत	सप्त
त्वयित	पूर्ववत्	समानत	पञ्चधा	मित्रधा	सप्तधम
दाक्षिणत	बहुधा	समुद्रत	परित	मुखत	सप्तधा
द्विधा	बहुधा	सर्वत	पर्वश	यज्ञ	समुद्रत
धामश	मध्यत	सहस्रधा	पुरस्तात्	यत	सर्वत
पर्वश	मुखत	सहस्रश	पुरुना	यतिधा	सर्वदा
पाकत्रा	विश्वत	रूपश	पुरुषा	यत्र	सहस्रधा
पारत	विश्वत्र		पूर्वया	रूपश	सहस्रश
पुरत्रा	विश्वधा				

[ते च]

अक्षरश	गणश	पुरस्तात
अच्छ	तरिज्ञत	पूर्वया
अत	तर्हि	पुतन्यत
अत्र	साधु	प्रतवत
अभस्तात	दशदश	बहिर्धा
अन्तत	दशधा	बहुधा
अन्तरत	दिशेदिशे	बहुधा
अन्ति	द्वेधा	मध्यत
अन्यत	नवनव	यत
अन्यधा	निमिषत	यर्हि
अनुत	पचधा	युयेयुषे
अनुप्र	पचपच	त्रिधा
अर्धम/सश	पगल्प	श्रेणिश
अवकम्प	परित	नससत
उपरिष्ठत	पुरश्चर	सहस्रधा
उभयत	पवश	सहस्रश
एकधा	पार्श्वत	ह्रस्वदे

[अथववेद]

अप्रत	उभयत	तदा
अत	क्रतुधा	तदानीम्
अत्र	क्रतुश	तर्हि
अन्तत	कदा	तावत्
अन्यत	कुत	त्रेधा
अन्यत्र	कृत्व	त्वयित
अन्यया	पुत्रधा	त्वायत
अन्ययु	चत	दक्षिणत
अपधा	चामत	दूरत
अभिध	तत	दक्षत्रा
अस्मत्र	ततिधा	द्वादशधा
अष्टधा	तत्र	द्वि

तुमर्थे अन्यर्थे [ऋग्वेद]

अतवे	उवम्प	तुयै
अतिस्फुदे	ऋचसे	दातव
अत्यतवै	ऋयुत	दातवै
अनुशसे	एतवे	दाह
अनुस्यदे	एतवै	दातो
अन्वेतवै	एधनु	बोहसे
अपमर्तवै	एपे	द्वक्केइति
अयातु	ओतवे	धर्मकृते
अवयै	ओतवै	धातवे
अविष्टु	कर्तवे	धियय्यै
अष्टवे	कर्त	धूर्वणे
आतुगै	कर्तो	नसे
आदिशे	क्षरय्यै	नाशयय्यै
आभोगये	गतवे	निकतय
आरुने	गतवै	निप्रमे
आसदे	गतो	निधातो
आसय	गमय्यै	नियुय
आहुवय्यै	गात्रु	निरजे
इपर्यै	शृभ्णे	निरेतवे
इयय्यै	चक्षदे	निष्ठदे
हरय्यै	चक्षसे	निस्पृश
इयय्यै	चरय्यै	निहन्तव
इयय्यै	चरय्यै	पम्पे
इयय्यै	चरय्यै	पराणुदे
उपयणाहो	अराय	परितसयय्यै
उपधरे	वीयसे	परिरवने
उपयतवै	तपिष्ट	पयैतव
उपयै	तारय्यै	पातवे

पातवै	मंदयचै	विहयै
पिबय्यै	मगवै	विचक्षसे
पृच्छे	मातवै	विचक्षे
पूणय्यै	मादय्यै	वितिरे
प्रख्ये	मादयाय्ये	वृणय्यै
प्रतिधातवे	मादयासे	शाय्यै
प्रतिघुपं	सुदे	शरीतोः
प्रतिमै	यमय्यै	श्रवसे
प्रतिस्कभे	यंतवे	ध्रिती
प्रपुध्य	यमितवै इय	श्रियसे
प्रभुं	यष्टवे	संसुदे
प्रमे	यातयासे	समयराज्ये
प्रयक्षे	युजय्यै	संदशे
प्रये	युच्यै	सतंय
प्रवंतवे	युपुडु	सतंय
प्रवृजे	योतंय	सह्यै
प्रबोद्धं	योतवै	साधे
प्ररास्तये	योतोः	सुतये
प्रष्टं	रिपयय्यै	सोडुं
प्रसतंयै	बंद्धयै	स्तवय्यै
भरय्यै	वतंयय्यै	रुगै
भर्तवै	वतंयतु	स्तोतवे
भिय	ववृधय्यै	स्वेदयय्यै
मुच्यै	वस्तवे	हंतवे
मंतवे	वहतुं	हंतवै
मंतवै	वहय्यै	हंतो.
मंदय्यै	वागयय्यै	

[ति. सं.]

अपचेतयाता	नवषा	क्रिपः
अपभित्त	निर्हन्तो.	वार्थ
अपतूला	नेतोः	संख्यातोः
अपनुच	पतितुम्	संतुं
अपहृत्यै	पर्याप्तुम्	सप्रयै
उक्षे	प्रगार्यै	समष्टयै
उदिति	प्रबदितो	समिष्टयै
उपधीयान्ते	प्रबोद्धम्	समृध्यै
उपहित्यै	प्राप्नुम्	संमवितुम्
यनितुम्	मंसते	संमर्दिताः
तनयिनीः	रूपसमृध्यै.	सुतुम्
तमितीः	विगनितोः	स्वादो-
दुरिष्टयै	विगित्यै	हिरक्षितोः

[अथर्ववेद]

अनुप्रबोद्धम्	अपागातै	ऐतो-
अपभर्तवै	एतवे	कस्वे

गन्तवै	परितसयय्यै	वस्तोः
जीवसे	परिधातवै	वातवे
जीवातवे	परीखयाति	बोडवे
जीवातुम्	पर्यंतवे	संयतोः
जीवितवै	पातवे	संगच्छे
ददातै	पिबय्यै	सतंयै
दातुम्	प्रयै	सवितवे
दृश्ये	प्रवन्तवे	मुगातवे
दृष्टे	मन्दय्यै	सुतवे
प्रवितुम्	मानयै	सुतुम्
द्रष्टुम्	यजय्यै	स्तरीतवे
नयासे	यन्तवे	स्पर्धितुम्
निकर्तुम्	याचितुम्	हन्तवे
पक्षवे	धातवे	हन्तवे
परादै	नन्दय्यै	हरसा
		हेतोः

ल्ययेत अय्ययै [ऋग्वेद]

अतिर्दान्य	आय्य	पांत्वा
अतिहाय	आरभ्य	पांत्वी
अनुपुष्य	आवृत्त्य	पुनर्दाय
अनुदश्य	उत्तनाय	पुरुष्टत्वा
अनुष्टय	उपपद्य	पूर्या
अनेद्य	उपस्याय	प्रतिद्वय
अपमृष्य	उरूप	प्रतिगृह्य
अपीत्य	एल	प्रतिषद्य
अभिक्रम्य	कर्णगृह्य	प्राह्य
अभिहयाय	कृत्वा	बाळहृत्वा
अभिगूयै	कृत्वा	भस्त्राय
अभिचक्ष्य	गत्वाय	मर्वात्वा
अभिपद्य	गत्वा	भित्वा
अभिभूयै	चरयाय	भूरश
अभिबृल	जम्भाय	भून्वी
अभिब्लम्य	जगित्वा	मोहयित्वा
अभीत्य	जुष्टवी	प्रक्षुक्त्वा
अभ्युष्य	दत्ताय	युक्त्वा
अयुष्या	हृत्वाय	युक्त्वाय
अरंक्रुत्य	हृद्य	युप्ता
अरंयमाय	निचाट्य	वसुत्वा
अवपय	निरवत्य	विहृत्य
अवसाय	निरुप्य	विचाप्य
अवास्थ	निसद्य	विभिय
आच्य	परिगत्य	विभृत्वा
आदाय	परिपत्य	विमाय
आदृत्य	परिदाय	विमुच्य
आद्यत्य	पादगृह्य	विमूय

विष्ठी	संस्थ	रुमिस्वी	[अथर्ववेद]		
विसृष्ट	संस्थाय	हृत्वा	अतिम्याय	चिकित्वा	विगृह्य
विहृत्य	संहाय	हृत्वाय	अनेहृत्य	भग्नो	विच्छिद्य
प्रकषी	संगत्य	हृत्वा	अनुगत्य	सीतो	वितूर्य
गृत्वा	संगृह्य	हृत्वा	अनुसृत्य	तृप्त्वा	विदास्य
सृत्वा	संचक्ष्य	हृत्वाय	अपमिस्त	दत्त्वा	विधूय
वृष्ट्वा	समीक्ष्य	हृत्वा	अपमृज्य	ददत्त्वा	विभाज्य
धृत्वा	सूत्वा	हृत्वा	अपमृज्य	दृष्ट्वा	विमिष्ट
	[तै. सं.]		अभिजित्य	नमस्कृत्य	विस्मय
अतिक्रम्य	उपनिशय	पर्याणीय	अभिधाव	निगृह्य	विहृत्य
अतिहाय	उपदत्त्य	पत्त्वा	अभिधृत्य	निमज्य	विहाय
अभ्याक्रम्य	उपलब्धय	प्रणुय	अभिसंगत्य	निमिमाय	गृत्वा
अतिनिधाय	उप कृत्य	प्रयुज्य	अभिसेम्य	निकृत्य	गृह्य
अन्यत्र	उपास्य	प्रविश्य	अभ्युदत्य	निकृत्य	अंशयित्वा
अपक्रम्य	उपेय्य	प्रवृत्त्य	अवहाय	निसद्य	धृत्वा
अपसृज्य	उपेत्याय	प्रमद्य	आहृत्य	निसृज्य	संस्थ
अपनिधाय	उरिगता	प्रमृष्य	आक्रम्य	नीत्य	संलुप्य
अपमृष्टस्य	उत्तरी	प्रकृत्य	आगत्य	पक्षत्वा	संशय
अपहृत्य	चित्रा	प्रहित्वा	आदाय	पराक्रम्य	संसिध्य
अप्रतिष्ठाप्य	जगता	प्रहृत्य	आधाय	परातीय	संसीध्य
अप्रहृत्य	तिरोधाय	प्राप्त्य	आपदा	पराहृत्य	संगत्य
अप्रत्य	तीरसा	भित्त्वा	आरभ्य	परिहृत्य	सर्गाय
अवतरत्य	दीदाय	भूत्वा	आहत्य	परिधाय	संगृह्य
अवधाय	धिरा	युक्त्याय	उत्थाय	परिविध्य	संजित्य
अवमाय	नम्रहृत्य	विक्रीय	उदित्य	परेष्य	संनिपद्य
अवाह्य	निचाप्य	वितपाय	उदित्य	पीत्वा	समागृभाय
आदाय	निधाय	विमुच्य	उदुक्ष	पीत्वा	समादाय
आदाय	निपद्य	विपूय	उदुक्ष	पुनर्दाय	समेत्य
आनीय	निमज्य	भ्युदुक्ष	उपतृप्य	पूत्वा	संपाय
आप्ता	निधीय	संस्थ	उपदद्य	प्रतिष्ठ्य	संभूय
आलाप्य	निहृत्य	संयिद्य	उपाविश्य	प्रतीत्य	संभूत्वा
आश्रम्य	निवेद्य	संस्थाय	उपभृत्य	प्रत्यर्पित्वा	सादयित्वा
आहृत्य	निधीय	संस्थाय	उपसृज्य	प्रपद्य	गृत्वा
इत्ता	निपद्य	संगत्य	उपसृज्य	प्रविश्य	गृत्वा
उत्तरा	विष्कीय	संगृह्य	उपसृज्य	प्राप्त्य	गृत्वा
उत्तरतः	नीत्वा	संनिधाय	उपसृज्य	भूत्वा	हृत्वा
उत्तरा	पक्षत्वा	सन्मुप्य	उपसृज्य	मोहयित्वा	हृत्वाय
उत्तरा	पराजित्य	समुपहृत्य	उपसृज्य	रुह्य	हृत्वा
उत्तरा	पराभाष्य	संपाद्य	उपसृज्य	लब्ध्वा	हृतगृह्य
उत्तरा	परिचक्ष्य	सुरा	उपसृज्य	विहृत्य	हृत्वा
उत्तरा	परित्यज्य	हृत्वा	उपसृज्य		हृत्वा
उत्तरा	परेत्य	हृत्वा	उपसृज्य		हृत्वा

अन्येभन्ये	वीप्सा अव्यये[ह्रस्वेद]	
इहइह	प्रायेप्राये	यसुवसु
उतुउत्	भूयःभूयः	यामयाम
एकएकं	प्रभुप्रभु	विशःविशः
तत्तत्	मनेमंद	विशेविशे
दैवदैव	यद्रयद्र	पृक्षेपृक्षे
पठःपठः	यथायथा	शनेःशनेः
पुनःपुनः	युगेयुगे	शयैशयै
पूर्वःपूर्वः	योगयोगे	शयैशयै
	ययःययः	शार्णःशार्णः
		शुचाशुचा

[अव्ययेद]

अंगेअंगे	नयनयनम्	सदःसदः
कामकामम्	पदेपदे	सत्यसत्य
दिवेदिवे	परःपरः	सायम्सायन्
दिशःदिशः	प्रातःप्रातः	सुतेसुते
यानेयाने	यामन्शामन्	हवेहवे
नवःनवः	धःधः	

शब्दरूपे (क्रियापदे) [कर्मवेद]

अवष्ट	अशंसिषं	नानदत्
अनवव्रजः	आपोपते	निपोपयः
अपृच्छम्	आवदत्	मयीमि
अक्राययत्	उपोव	भनोते
अभिकनिकदत्	कंद	मयीय
आभिधिरसते	क्रीडति	रण
अरणयत्	हयत्	रैभन्ति
अरदत्	पोपयः	रौरषीति
अरासत	चक्षुने	वचस्यते
अरैक्	चक्षुःशिराः	वदेम
अरोदयत्	दम्भः	वन्धव
अवाहयत्	धनयत्	वावर्धयते
		शिष्ते

[तै. सं]

अक्रन्दः	अस्तनयन्	इक्षे
अक्रोशन्	अह्वे	इक्षन्ते
अक्षयत्	आक्रन्दयते	उचक्षे
अरोदीष्ट	आवहयते	उवाच
अनोषः	आहुत	कृन्

क्रन्द	मक्ष	वेद्य
ह्वयपयति	मिहे	व्याकरोत्
अल्लुलि	ररीप्सम्	व्याह
ध्वनवीत्	रराणः	नृणाति
नेप	राघन्	समापच्छते
परायत्यते	रास्त्र	स्वर
पराहे	वक्षि	हुने
प्रारक्षामः	वद	ह्वयन्ते
मवीत्	वावदतः	होम्यति

[अव्ययेद]

अक्रन्दयत्	उपवृते	रदन्
अक्रमत	उपवदति	रदन्ति
अगायत	ऊचिम	रव
अच्छप्रावदापति	क्रन्द	रौरवीति
आधिनिद्विषति	क्रोशानम्	रपन्तु
अनादष्टाम्	गिरामि	स्वापय
अस्तापि	नोनुमः	वत्तान्ति
आपोपते	पनयन्ति	वादिषु
आप्त्र	मयः	शिष्ते
आनृवः	हृदि	संवदन्ति
आनृगति	सल	संगिरः
आशयत्	मुननामहे	संग्रामि
आह	श्रुड	सनिस्वनत्
आहुत	श्रुद्वं	समस्वरत्
आहुः	रराण	स्तनयति
इडे	ररन्तु	स्तौति
उपजायते	रासताम्	स्तोमन्तु
		ह्वयस्व

‘ गा या. — ऋग्वेदांत गोत्रप्रमाणेव ह्याचा अर्थ ‘ गीत ’
 ‘ कवन ’ असा आहे. तथापि एका ठिकाणी (१०. ८५. ६)
 मात्र ‘ गायल ’ विशेष अर्थ प्राप्त झाला आहे, कारण तेथे हा
 शब्द गारासभो आणि रैमी ह्याचरोबर आला आहे. अथ-
 वंवेदावरील भाष्यकार या प्रकारची काही उदाहरणे दाखवि-
 तात (२०, १२७) परंतु ओल्डन्बर्ग म्हणतो की ऋग्वे-
 दाकडे पाहिलेसत ही उदाहरणे चुकीची दिसतात दुसरीकडे
 पुढील ठिकाणी गायोचा उल्लव आला आहे. आणि त्या
 उदाहरण असतात असे ऐतरेय आरण्यकांत (२. ३. ६) म्हटले
 असून तेथे ऋच, क्रम्य आणि गायी हे गीतांचे प्रकार
 आहेत असे म्हटले आहे. ऐतरेय ब्राह्मणांत (७. १८)
 ऋच म्हणजे दैवी आणि गायी म्हणजे मानुषी असा फरक
 दाखिला आहे (येथे ओम् ही दैवी गाथा (छंद) व तथा
 ही मानुषी [अंगीकारविषयक] गाथा होय असे साधण भाष्य
 आहे). ब्राह्मणामध्ये आणि सूत्रमयांत गायोचा अर्थ धार्मिक

विपरीती सर्वथ आढळतो तरी त्या ऋच्, यजुष् व साम यापासून भिन्न आहेत असे स्पष्ट म्हण्टेले आहे व त्या बौद्धिक नसून त्यांम मज म्हणत नसत. याप्रमाणेंच यज्ञगाथा या शब्दाचा अर्थ केवळ यज्ञविषयक गीत असाच होत असे शतपथ ब्राह्मणात पुच्छळ गायत्रा आहेत त्यात फक्त प्रसिद्ध राजाच्या यज्ञाच्या गोष्टा साररूपानें सांगितल्या आहेत आणि मैत्रायणी साहित्यमध्ये (३ ७६) जमाच्या वेळी गाथा गात असत असे विधान आहे कधी कधी गाथेला नारासरी असे म्हणत. म्हणजे ती ओणातरा मोठ्या दात्याची स्तुति असावी.

छ द सू—ऋग्वेदामध्ये जेथे जेथे हा शब्द आलेला आहे तेथे तेथे त्या शब्दाचा अर्थ सूक्त असा आहे छदस हा शब्द छद=सेतुट करणें त्या शब्दापासून बनलेला आहे व त्याचा मूळचा अर्थ देवतेवर ज्याचा परिणाम होईल असा मोहक मंत्र असा आहे ऋग्वेदातील एका सूक्तात त्याच-प्रमाणे अथर्ववेदाच्या एका सूक्तात हा शब्द अनेकवचनी "छदासि" असा आला आहे व त्याच्याच योग्यर ऋक्, सामन् व यजुस् हे शब्द आलेले आहेत त्या शब्दाचा मूळ अर्थच ऋग्वेदाच्या ह्या सूक्तात आश्वमेधेला आहे व हा अर्थ अथर्ववेदातील अभिचारविषयक अर्थास अनुरूप असा आहे वृत्तपद्य स्तुति ह्या मूळच्या अर्थापासून पुढें ऋग्वेदात वृत्तपद्य गीत असा त्याचा अर्थ झाला वृत्तामध्ये गायत्रा, त्रिष्टुभ योग्य सर्व वृत्ताचा (छदासि) उल्लेख आलेला आहे अथर्ववेद व वाग्वचनेपि संहिता या ऋग्वेदोत्तर संहितामध्ये तीन किंवा सात वृत्ताचा उल्लेख आलेला आहे व शतपथ ब्राह्मणात (८ ३३, ६) आठ वृत्ताचा निर्देश आहे ऋग्वेद प्रातिशाख्याचे वेळी त्या वृत्ताची वित्तरस ध्वनवी झालेली दिसते पण हेहि रूपात ठेविले पाहिजे की त्या प्रातिशाख्याच्या पूर्वी सुद्धा निरनिराळ्या वृत्तामध्ये शब्द किती असावे ह्याबद्दल उल्लेख सापडतात शतपथ ब्राह्मणात म्हणून प्रमाणें ह्या छदस शब्दाचा निश्चित अर्थ बौद्धिक संहिता असा झाला हा शब्द अथर्ववेदाच्या एका सूक्तात गृह्यछन्दस असा सामायाच्या रूपांत येतो हें सामासिक विशेषण एका घराला लावले आहे व त्याचा अर्थ मोठे छप्पर असलेला असा असला पाहिजे घ्यमर्फीरडला हा शब्दाचा कूळ आहे पण विट्तेच्या घटें छदसच्या ऐवजी छदिस् हा शब्द अधिक वागला दिसतो व तरा तो तेथे शोध घालतो

प द—ऋग्वेदात व तदुत्तर ग्रंथात हा शब्द आलेला असून त्याचा अर्थ ओकावा एक वरण असा आहे. शाखायन ब्राह्मण ग्रंथांत ऋचा, अथर्वऋचा, पाद व वर्ण असा अनुक्रम झालून कोट कोट पद याचा वापस असा अर्थ दोंजो.

म प्र श सू—हा शब्द ऋग्वेद व तदनंतरच्या ग्रंथा-मून आला आहे व त्याचा अर्थ मन्त्र वरुणर वरि असा आहे हें नाम नगून सर्वत्र विशेषण आहे

श श्वरी—अनेकवचनी ह्याचा अर्थ शक्वरी मज, किंवा शाक्वरी सामज्या मैत्रात गायिले जातें ते महानाम्नी मज असा आहे हा अर्थ ऋग्वेदात आहेसा वाटतो व तो पुढील ग्रंथात यांनीं आलेला आहे

श प थ—ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथ ह्यामध्ये याचा अर्थ शाप=न्याय कनेरांत घेण्याची शाप्य असा नव्हे—असा आहे पण असा तऱ्हेची शाप्य पूर्वी घेतली जात असे हें दाखविणारा ऋग्वेदात एक उल्लेख आहे व त्या उल्लेखात एक वक्ता (बहुवचन ह्या वशिष्ठ) असे म्हणतो की आपण जर चेटुक करणारे असलों तर आपणाला मरण प्राप्त होवी व आपण जर तसे नसलों तर आपल्या शत्रूवर मृत्यूचा घाला पडो (७ १४४, १५) ह्या शाप्य शब्दाचा अर्थ अथर्ववेदात काही ठिकाणी आक्रोश व काही ठिकाणी शाप असा केलेला आढळतो ऋग्वेदामध्ये हा शब्द तसाच ठेवून दिलेला आहे, परंतु नैरुक्तामध्ये 'शापाभिशापौ' असे शाप्य शब्दाचे अभिशापान्न पृथक्त्व दाखविलेले आहे अर्थात शाप्य शब्दाचा अर्थ प्राप्ति असा होतो व व्यवहारातहि शाप्य शब्दाचा अर्थ 'प्रतिज्ञा, आण' असाच घेतला जातो

स स र्प री—ऋग्वेदातील दोन ऋचात हा शब्द आला आहे. मागाहूनचा अर्थ स्त्रीकारण्यास या शब्दावरून विश्वामित्रानें अमदमीपासून संपादन केलेले वार्षातील निपुण असा अर्थबोध होतो हें आपाचातुर्य फाय होतें सम जत नाही

प्र थ—याचा अर्थ विचारपूस, चर्चा मरु प्रश्न असा आहे 'प्रश्नम् एति गा वान्याचा अर्थ तो वादात्मक मुद्यांसंबंधानें निर्णयार्थ निकाल मागतो' असा तत्तिरीय संहितेत (२, ५, ८, ५) आहे व तमाव इतरत्रहि आहे. व यावरूनच एतरेय ब्राह्मणात, प्रश्न म्हणजे 'निकाल' 'दाम मत' असा अर्थानें हा शब्द आढळतो यजुर्वेदातील पुरुषसुक्ता प्रसंगाच्या बळीच्या यादात 'प्रश्निन्' 'अभिप्रश्निन्' आणि प्रधीविवाक हे शब्द सापडतात यावरून असे वाटतें की, दिवाणी दाव्यानील तीन पक्ष वादी, प्रतिवादी आणि मध्यस्थ (अप्यमयी) किंवा न्यायाधीश याचा उल्लेख देण्याचा जेथे उद्देश असावा.

प्र ला प—अथर्ववेदात व एतरेय ब्राह्मणात हा शब्द 'सद्यवर्ण' या अर्थाच्या आशयात इतर शब्दांमोखर सापडतो. 'ऐतशप्रलाप' या गमासात हा शब्द अथर्व वेदाच्या काही वचनांचे नाव म्हणून आढळतो मूल ग्रंथात या नावाला काही व्यापार नाही

वे द—अथर्ववेद व उत्तरप्राचीन ग्रंथांत पवित्र ज्ञान या अर्थात हा शब्द आला आहे. अनेकवचनी या शब्दाचा निश्चित अर्थ ऋक्, यजु व साम यांम तीन वेद असा आहे

वा च—मैत्रायणी संहितेंत हा शब्द आला आहे बौद्धिक ग्रंथात वाच हा शब्द वाचक म्हणता आहे पण त्यांतला

बराच भाग कार्त्तिक व पीराणिक दंतकथासंबंधाचा आहे. शतपथ ब्राह्मणात वाचेंचे चार प्रकार सांगितलेले आहेत. मनुष्याची, जनावराची, पक्ष्याची व सरपटणाऱ्या ज्ञान प्राण्याची वाचा असे ते चार प्रकार होत. तैत्तिरीय व मैत्रायणी संहिता भ्रंयात वाचा उत्पन्न करण्याचें श्रेय इंद्राला दिलेलें आहे. तूणव, बीणा, दुंदुभिसारख्या वाचांच्या अवाग्याचा उल्लेख आलेला आहे व एका संहितेत रक्षाच्या फण्याच्या ध्वनीचाहि उल्लेख आला आहे. चौपीतमि ब्राह्मणात असे लिहिले आहे की, सुरपंचाल व उदरेच्छील देश येथे राहणाऱ्या लोकांची भाषा इतकी उत्तम होती की, इतर ठिकाणचे लोक तेथे भाषेचा अभ्यास करण्यास नात असत. उलटपक्षी तेथरचा मूळच्या लोकांत बोलताला प्राग्यपणा येई तो त्यांच्यात येत असे. वानेच्या विभागणीचा एक प्रकार म्हणजे देवी व मातुषी हा होय. त्याचें उदाहरण म्हणजे ओम् व तथा इत्यादि. ब्राह्मणाला हे दोन्ही प्रकार माहीत पाहिजेत. या दोन भाषेतला करक सादनाचार्य म्हणतात त्याप्रमाणे संस्कृत व अपभ्रंत भाषेतला करक न मानता सूक्तातील व कर्मपद्धतीमधील संस्कृत भाषा आणि नेहमीच्या प्रचारातील भाषा यामधील करक समजणे बरे. आर्य व ब्राह्मणांची भाषा वाचा उल्लेख आलेला आहे त्यावरून अनार्य लोकांच्या भाषेच्या उलट संस्कृत वाच्य असा अर्थ असतो. प्रायः लोक स्वतः अदीक्षित असले तरी ते दीक्षित वाणी उच्चारित व जे उच्चारण्यात सोपें असे त्यासहि दुर्लक्ष म्हणजे उच्चारण्यास कठिण असो म्हणत. वाचा अर्थ अनार्य लोकांचा प्राकृत भाषा बोलण्याकडेच जास्त कल बहात होता. पण असा अर्थ स्वीकारताना आपणास एक गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे की, शतपथ ब्राह्मणात जिचा संबंध आलेला आहे तो भाषा बोलणारे व प्रायः हे एकच असावेत.

१० अथ वीं गण. — तैत्तिरीय ब्राह्मणात अंगिरस शब्द अथर्ववेद दर्शविण्यावरिता योगितात. अथर्वंगिरस हा सत्तासिख शब्दहि त्याच अर्थी योगितात.

११ अथ वीं गिरसु. — ब्राह्मण भ्रंयातील विलेख उत्तमायात अथर्ववेदाचे हे समूहवाचक नाव योगिलें आहे. मूल अथर्ववेदातच हें नाव एकदा आलें आहे. परंतु सूत्रकालाच्या पूर्वी अथर्ववेद हें नाव अस्तित्वात नव्हतें. हा समास अथर्ववेदात जी दोन तन्हेची सूत्रे आहेत त्याचा संतक आहे असे ऋगमणील म्हणतो. पहिला साग वेदातील श्रुतिवर्माकडे (मेघना) दिलेला आहे आणि दुसरा भाग वैश्यावर याणु (जादू अथवा अभिचार) वगैरे करितात त्याकडे योगिला आहे ही विचारसरणी घोर आंगिरस आणि मिषज् आधारेण ही जी दोन कर्तृची नावे येतात त्यावरून आणि पंचविशप्रब्राह्मणात आधर्वाणः आणि आधर्वणांनि याचा औपधीशी जो संबंध एतडे सावरून सयुक्तिक दिसते. शिराम मेघज (उपाय) हा शब्द अथर्ववेदात पुढे त्या वेदालाच दिला आहे असे मॅकडोनेल म्हणतो

पण असे वर्णन आढळत नसल्यामुळे हें निराधार आहे आणि शतपथातील याणु (जादू) या शब्दावरूनहि हाच अर्थ बोध होतो. अथर्ववेदातील या दोन तन्हेच्या सूत्रांचे कर्तृत्व ज्या दोन कर्तृणांच्या नांवावर मोडतें त्यामध्ये स्पष्टपणे काय भेद होता हें समजत नाही. तै. भा. १२.८.३ येथे अथर्वंगिरस असा सामान्य उल्लेख आहे. मागील वाक्यात म्हण, यद्विपि अर्था मंत्रांना अनुत्पन्न सामान्यपणें नावें आली आहेत. त्या अनुत्पन्नानें अथर्वंगिरसः म्हणजे अथर्व किंवा अंगिरस या कर्तृणांना दृष्ट झालेले मंत्र असा अर्थ साधनाचार्यांनी केला आहे आणि तो बरोबर आहे. तैत्तिरीय आरण्यक व उपनिषद यात असाच सामान्य उल्लेख आहे. बृहदारण्यकोपनिषदात तीन ठिकाणी अथर्वंगिरसः असा तैत्तिरीयातील उल्लेखाप्रमाणेंच सामान्यपणें उल्लेख आहे. परंतु येथे विशेष असा आहे की, या उल्लेखापूर्वी तैत्तिरीयाप्रमाणें काचः, यजुर्वि अर्था सामान्यपणें नावें न घेता ऋग्वेदोयजुर्वेदसामवेदः असा वेदपदघटित उल्लेख आला आहे. यावरून बृहदारण्यकोपनिषदकाली इतर वेदाप्रमाणें आधर्वण मंत्रसमूहाला अथर्ववेद असे नाव मिळालें नव्हतें हेंच अनुमान होतें. छान्दोग्योपनिषद ३.४.१,२ मधील उल्लेख याच अनुमानास पुष्टि देतो. शाखायन औत्तमावरून असे दिसतें की, अथर्ववेद व अंगिरसवेद असे दोन भेद असून पहिला वेद औपधप्रक्रिया (मेघज्) साधनाचा व दुसरा वेद आरण्यमार्ग वगैरे अभिचार-प्रयोग साधनाचा असावा.

१२ अ नु श्वा ख्या न. — बृहदारण्यकोपनिषदामध्ये ही एक लेखनाधी रीति आहे असा उल्लेख आहे. भीष्मकराचार्य त्याचा अर्थ मंत्रांचे स्पष्टीकरण असा करितात. ज्या अर्थी हा शब्द अनेकवचनता असताना त्याचा अर्थ सूत्रातील शर्थास अनुसरून असतो त्या अर्थी भीष्मकराचार्यांचा अर्थ बरोबर दिसतो. सीग अन्वाख्यान वाचा अर्थ पुरवणी असा करितो.

१३ अ नु शा स न. — हा शब्द शतपथात अनेकवचनी आला असून मॅकडोनेल त्याचा अर्थ एक वाक्याचा प्रकार असा करितो साधन भाष्याप्रमाणें याचा अर्थ वेदांग असा आहे.

१४ अं ते वा सि न्. — अन्तेवासिन् म्हणजे जवळ राहणारा. शुरुण्या घरी जो बघाचारी राहतो त्याला हा शब्द योगितात. ब्राह्मणग्रन्थकालापूर्वी हा शब्द येत नाही. जन्तेवासिखेरीज दुसऱ्यापसून (शास्त्राकशिष्यलक्षणरहिता पामून) विद्या गुप्त वेवण्यात जाल खमरदारी येण्यांत येई (म्हणजे त्याला विद्या सांगितली जात नसे).

१५ अ न्या ट्या न. — याचा शब्दस अर्थ पुरवणी असा होतो. शतपथात हा शब्द तीन ठिकाणी आला आहे. परंतु त्यापैकी दोहोबद्द ह अर्थ मिष्ट नाही, तर त्या ठिकाणी हा शब्द भ्रंयाचा उत्तरार्ध दर्शविण्याकरिता योगिला

आहे. परंतु तिसऱ्या ठिकाणीं सूत्र इतिहास (कथा) आणि हा शब्द याच्या अर्थात परक दाखविला आहे त्यावरून याचा अर्थ परिशिष्टकथा म्हणजे पुरवणी गोष्ट असा होतो.

१० आख्यायिका—रामयुवाच्या वेळां होत्या म्हणून जे सुनः शोषाचे आरयान सांगितले जाते त्याचा उल्लेख ऐतरेय ब्राह्मणात आहे. अश्वमेधातील घोडा अथ वेळेस पृथ्वीपर्यटन करण्यास मोठ्या घोडीत त्या कालातील गोष्टांच्या कमाल पारिक्लवम् असे म्हणत. ऐतरेय ब्राह्मणात ज्यांना दुसरी-कडे व्याख्यान म्हणतात अशा सौपर्ण दंतवशा सांगणाऱ्यांना व्याख्यानाविद असे म्हटले आहे. निरुक्तात यास्ना-चार्यनी ऋग्वेदाचे जे ऐतिहासिक विवेचक आहेत त्याच्या मतास उद्देशून तो शब्द योगिला आहे.

११ आख्यायिका—वैदिक वाङ्मय आणि तिसरीय आरण्यक यात हा शब्द फक्त एकदाच आढेला दिसतो. तरी त्याचा अर्थ निश्चित करता येत नाही.

१२ आन हव्याः—हा शब्द अनेकवचनात असेल तेव्हा त्याचा अर्थ कामासे-क पयें असा आहे हा शब्द अथर्ववेदातील पुन्तापसूक्ताच्या एका विभागाचे नाव आहे. ही सुद्धे अस्वील आहेत.

१३ उपनिषद.—ब्राह्मणमंत्रात याचा अर्थ वीणच्या सरी शब्दाचा अथवा वाद्याचा गूढ अर्थ पक्षी पक्षी यतीचा गूढ विचार असा केला आहे. परंतु गृहदा-रण्यकोपनिषदात एका जातीचे मंत्र, या अर्था अनेकवचनात सम्योगात आगिला आहे. हे मंत्र मिषय व स्वरूप या दृष्टीने उपनिषदाशी समान असते. त्याचप्रमाणे तिसरीय उपनिषदातील शब्दांमागच्या शेवटीं हस्तुपनिषद असे शब्द असतात. ऐतरेय आरण्यकाचा तिसरा भाग साहितोप-निषद हा आहे आणि शाखायन आरण्यकातहि हेच नाव आढळते. याचा मूळ अर्थ वाय आहे हे निधिपणें सांगता येत नाही. मॅक्समुलर आणि रयानंतरचे पंडित गुरुप्रती-प्रमाणे त्या शब्दाचा अर्थ पहिल्याने अध्ययनस्थान, खवरून पुढे गूढ तत्त्व आणि नंतर गूढ तत्वाचा मंत्र असा अर्थ करितात. तथापि ओम्डेनमार्ग म्हणजे श्री, उपा-सनेना हा शब्द सावीत असत. मॅक्समुलर म्हणतो श्री, या-शब्दाचा मूळ अर्थ गुप्तज्ञान, नंतर गुह्यगम्य आणि तद-नंतर गुप्त अर्थ असा होत गेला. परंतु हा क्रम असाक्य आहे असे मॅक्समुलर म्हणतो. हौपनिष्म म्हणतो श्री, उपनिषद म्हणजे पुरवणी ग्रंथ. परंतु हा अर्थ जेव्हाही (गूढ अर्थ असा) जो अर्थ आहे त्याच्याशी विरोधत आहे.

१४ ऋग्वेद.—ऋचाचा संग्रह. हे नाव पहिल्याने ब्राह्म-णात आणि रयानंतर पुढीलवेळ आरण्यके उपनिषदे यात आढळते.

१५ एका यन.—हा शब्द छादोगोपनिषदात विचारार्ह विषय असा अर्थाचा सैतक आहे. ते. पी. बोशाप्रमाणे

छाये मापांतर एधींचे तस (एक अदन) एकेदरी मत

असा, मॅक्समुलरचा अर्थ नीतिशास्त्र असा आणि मोनिअर बुद्ध्यमत्तचा कोशाप्रमाणे त्याचे मापांतर ध्यावहारिक ज्ञान असे आहे.

१६ ऐत श प्र आ प.—अथर्ववेदातील विसाव्या काण्डात कुंताप नाभक नी मंत्रमाग आहे त्यातील विशिष्ट मंत्रांनी हे नाव आहे. याचा उल्लेख ऐतरेय ब्राह्मणात आहे. ऐतश नावाच्या एका ऋषीने आपल्या मुलापुढे हे मंत्र पठण केले. परंतु सर्व मंत्र पठण बरक्यापुढीच त्याच्या मुलाने त्याच्या तोंडावर हात ठेवून मंत्र पठण करणें (ते मंत्र प्रलापरूप असल्यामुळे) बंद केले. तेव्हा त्या ऐतशाने आपल्या मुलाना तुम्ही पापी व्हाल असा शाप दिला.

१७ ऐतिहासिक.—जे लोक वैदिक सूक्ताना निव्वळ इतिहास आहे असे मानत असत आणि त्याप्रमाणे त्याचा अर्थ करीत असत त्यांना उद्देशून हा शब्द योगिला आहे. त्याची मते ऐतशच्या मताहून भिन्न आहेत अथवा विरुद्ध आहेत हीच म्हणतो श्री, तरी मते निरुक्तात वेदानां म्हणून उल्लेखिलेला आहेत, यावरून त्याच्या प्रभास निदानाः असे म्हणत असे पाहते.

१८ वा ड व.—गृह्य यजुर्वेदाच्या षष्ठ शाखेच्या मंत्रांचे हे नाव आहे असे याच याच्या निरुक्तात आणि अनुपद सूत्रात सांगितले आहे. या नामाचा पहिलेचा वाही भाग धाडर याने प्रकटित केला आहे.

१९ वा री र दि.—मौमनीय उपनिषद ब्राह्मणात उद्गाथा (सामवेद मंत्र) वर विशिष्ट मत असलेल्या मनुष्याची नावे अशा अर्थाचे हा शब्द आहे.

२० कु अथा अथ वा सु अथा.—सातपथ ब्राह्मणात माया-पद्धति जिवा स्वरूप दाखविण्याकरिता हा शब्द ऋच, यजुष, सामन् आणि गाथा या शब्दांच्या कंठर आला आहे. ऐत-रेय आरण्यकात ऋच आणि गाथा यांच्याबरोबर ओम्के बोलण्याच्या पद्धतीचा एक असा अर्थाने लिहिले आहे. ऋग्वेदाच्या बरोबर अथर्ववेदाच्या श्रान्त्य आहे. येथर म्हणतो श्री, याचा अर्थ याचविषे असा आहे.

२१ श प्र नि या.—'अधिकारी वर्गाचे शस्त्र' छादोग्य उपनिषदात हा शब्द आहे. याचा धनुर्मेद, धनुःशास्त्र असा अर्थ संस्काराचे करितात आणि हा शब्द आहे.

२२ शिख—ऋग्वेदाच्या बाराह सूक्तात हे नाव सूत्रात दिलेले आढळते. हा शब्द पुरवणी अर्था आहे.

२३ चरक ब्राह्मण.—या मंत्रातून रायणाने आपल्या ऋग्वेदावरील मात्वात वेतले येतले आहेत.

२४ ई दो य.—याचा अर्थ छंद गाणारा असा असून जे सामगम्यन करीत त्यांना हा शब्द द्यायला. कारण हे साम-गायक सामवेदात ऋग्वेदाच्या उद्गाथेचे सामितेच्या बस-प्रमाणे मंत्र गात असत. हा शब्द सातपथ ब्राह्मणात पञ्च एकदांच सापडतो व दुसऱ्या अनेकदा सापडतो.

२५ उषो ति व.—उषोतिष शास्त्र असा या शब्दाचा अर्थ

आहे. संहिता किंवा ब्राह्मण ग्रंथ. यामध्ये ज्योतिषाबरोबर कोटःगादेः प्रपाचः उल्लेख नाही. वेदानज्योतिष म्हणून तो ग्रंथ आहे असाच. वेदांतील ज्योतिःशास्त्र आहे अशी कल्पना आहे. त्यावर बाराबारा परीच चर्चा झाली आहे. १ प्रपाचा काल अभिहितच आहे व प्रपांतील मजकूर व त्याचे एकंदर स्वरूप यावरून हा ग्रंथ अर्वाचीन असावा असे निःसंशय घाटते.

११ ता प स.—उपनिषदाच्या पूर्वी यति या अर्थाने वैदिकवादमयात हा शब्द येत नाही. पंचविशं ब्राह्मणांत वर्णन केलेल्या संपन्नता होत्याच काम करणाऱ्या ऋषिनाचे दत्तनापस असे नाव आहे.

१२ तै ति रा य.—शृण्वयुजेंदाच्या धारापैकी एक शाखेचें हें नांव आहे. पण त्या शाखेचा सूत्रकालपर्यंत उल्लेख आलेला नाही. या धारेची एक संहिता, एक ब्राह्मण, एक आरण्यक व त्या आरण्यकाचा आग एक उपनिषद् इतके ग्रंथ आहेत.

१३ द श स यी.—निरुक्तामध्ये हा दहा संबल्लत विभागलेली ऋग्वेदाची संहिता असा याचा अर्थ होतो.

१४ द श स य.—'दहा संबल्लत विभागलेल्या ऋग्वेद संहितेचा' असे हें विशेष निदान सूत्रात अध्यायाचें निरोपण म्हणून आहे. कौपीतीकी ब्राह्मण व तदुत्तर ग्रंथ यामध्ये या शब्दाचे छिद्रीगी रूपहि आलेले आहे.

१५ दे व न वि द्या.—दंतपथ ब्राह्मणांत व छांदोग्योपनिषदांत जीं शास्त्रे सांगतली आहेत त्यापैकी ही एक विद्या आहे.

१६ दे व.—हा शब्द पुढिगी छांदोग्योपनिषदामध्ये शाखाच्या यादीत आलेला आहे. याचा अर्थ शीखेकराचार्य उपासज्ञान म्हणजे भविष्यत् गोटीचें ज्ञान असा करितात. सॅ. पी. कौशांत असें सुचविलें आहे की, हा शब्द विशेषणार्थी आला आहे व हें मत लिटल व बोथलिक यार्नी आपल्या भाषांतरांत स्वीकारले आहे. पुढकारण्य-कौपीनपदात पहिल्या दोन वंशामध्ये एक कालपनिक अथर्वणाचें पैतृक नांव आहे.

१७ न क्ष त्र वि द्या.—म्हणजे ज्योतिषशास्त्र. हा शब्द इतर शाखांबरोबर छांदोग्योपनिषदामध्ये आलेला आहे.

१८ ना वि के त.—नाविकेतस यार्नी संबंध असलेले. हे काठक उपनिषदामध्ये एका उपाध्यायाचें नांव आहे. या उपनिषदामध्ये व सैत्तिरीय उपनिषदामध्ये एका विशेष प्रकारच्या अग्नीस हें नांव दिलेले आहे.

१९ ना म.—यानें स्थानिक उल्लेख व्यक्त होतो. उदाहरणार्थ, कौशविय व गगय. पुण्डरीदं पैतृक नांवच येत असतें. उदाहरणार्थ, मार्गव, मीनल किंवा दोन पैतृक नावांचाहि उपयोग केलेला असतो. तांथे नावहि पैतृक नांव असतें. उदाहरणार्थ, दसदशु हें नांव प्या. वाही योच्या ठिकाणी, नवव्याच्या नावावरून बायकोचें नांव बन-

लेले असत. उदाहरणार्थ उशीनराणी, पुच्छुस्तानी, मुद्र खानी.

२० नि दान —हें एका सूत्राचें नांव असून बृहद्वेदोक्तमये भास्त्री ब्राह्मणांतून त्यात उतारा घेतलेला आहे म्हणून याचा उल्लेख आलेला आहे. हा उतारा कोणचा हें हल्लींच्या सूत्रग्रंथांत सापडत नाही.

२१ नि रु क्त.—एखाद्या शब्दाचें किंवा वाक्याचें स्पष्टीकरण. हा शब्द छांदोग्योपनिषदामध्ये प्रथम आलेला आहे. पण उत्तरकालीन उपनिषदापूर्वी एखाद्या ग्रंथाचें नांव म्हणून हा शब्द आलेला नाही. तथापि यास्काचें निरुक्त धुद-पूर्वकालीन असावे.

२२ नि वि द धा न.—निषिद्ध असलेला हा शब्द अनेक वेळां ब्राह्मण ग्रंथांत एखाद्या सूक्ताचें किंवा ग्रंथाचें नांव म्हणून आलेला आहे.

२३ नि र्व व न.—सैत्तरीय आरण्यक व निरुक्त त्यामध्ये स्पष्टीकरण, विशेषतः व्युत्पत्तिपथक स्पष्टीकरण, असा याचा अर्थ होतो.

२४ नै दान.—निरुक्तामध्ये एका विशिष्ट पंथाच्या वैदिक भाष्यकारांना हा शब्द लावलेला आहे रोंगच्या मतानें नैदान म्हणजे व्युत्पत्तिशास्त्र होत. पण सीम त्याचें मतानें हे नैदान म्हणजेच ऐतिहासिक होत. निरुक्तामध्ये नैदान हा शब्द वैदिक भाष्यकारांनी लावलेला असून तो सवैतामन्य अशा रीतीने आलेला आहे. कारण निदान शब्दाची व्युत्पत्ति निदानाभित ग्रन्थः तद्विद्वा नैदानाः अशी दिलेली आहे.

२५ नि रु क्त.—निरुक्तामध्ये त्याचा अर्थ शब्दाची खरी व्युत्पत्ति जाणून त्याचा अर्थ सांगणारा असा आहे. यास्काचें निरुक्त हा त्या निरुक्ताचा शिष्ट संमत ग्रंथ आहे व हा ग्रंथ पूर्वाच्या नैवंदुक नावाच्या निरुक्तावर टीका आहे.

२६ व डि त.—हा शब्द उपनिषद् ग्रंथापासून पुढे प्रचारांत येऊ लागतो.

२७ पारिष्ठ व.—हा शब्द आख्यान म्हणजे गोष्ट हिला लावलेला असून हें आख्यान अक्षमेधाचे वेळी सांगावयाचें असतें व वर्षभर काही ठराविक वेळी सांगावयाचें असतें. हा शब्द शतपथ ब्राह्मण व सूत्र ग्रंथ त्यामध्ये आलेला आहे.

२८ प रो व र्थ वि द्.—निरुक्तामध्ये दंतकथा जाणणारे ह्या अर्थानें हा शब्द आलेला आहे.

२९ पा पं द्.—हा शब्द प्रथम निरुक्तात आलेला असून त्याचा अर्थ नैवाकरणांच्या एका संग्रहायानें मान्य केलेला ग्रंथ असा आहे.

३० पि च्म.—छांदोग्योपनिषदामध्ये आलेल्या शाखांच्या यादीत हा शब्द आलेला आहे. शंकराचार्यांनी आपल्या टीकेंत म्हटल्याप्रमाणे पितरांची आर्त वगैरे वरून पुरा करायलाही त्याबद्दलचें शास्त्र असा ह्या शब्दाचा अर्थ होतो. ह्या यादीत पिच्य ह्याच्या बरोबर हा शब्द आलेला आहे व सॅ. पी. व. कौशांत पिच्यराशि असा एक शब्द आलेला

भाहे पण त्याचा निश्चित अर्थ काय हें समजत नाही.

“पुराण.—हा शब्द इतिहासपुराण ह्या द्वंद्व समासांत प्राधान्यमात्रासून पुढील प्रगत वारंवार आढळून येतो. हा कधी कधी एकवचन येतो पण द्वंद्वसमासात असताना जो त्याचा अर्थ असतो तोच एवढा शब्द आला असताना असतो. सावणाच्या मतानें पुराण म्हणजे विश्वाच्या मूल स्थितांचे व ह्या जगाच्या उत्पत्तीसंबंधी वर्णन करणारी कथा असा अर्थ होय व हा अर्थच बरोबर आहे इतिहास व पुराण ही निराळी आहेत असे मानण्यास काही आधार नाही.

“प्रतिप्रश्न.—हा शब्द शतपथ ब्राह्मणात आढळतो. तो प्रमाणातला लावलेला असून त्याचा अर्थ “संशयाचा निर्णय लावणारा” असा आहे. हा मध्यस्थाल पारिभाषिक शब्द आहे.

“प्रश्न.—तोही शिक्षण किंवा शिक्षण या अर्थाने हा शब्द शतपथ ब्राह्मणात आणि तदनंतरेच्या ग्रंथात आला आहे.

“प्रवृत्ति.—म्हणजे “वृत्त” हें नाव ऐतरेय ब्राह्मणात अथर्ववेदाच्या काही ऋचांना दिले आहे.

“प्रातरुत्थाक.—आचा सोमसंयनप्रसंगी प्रातःकाळी म्हणावयाची सुक्ते असा ब्राह्मणात उल्लेख आढळतो.

“वृद्धवचन.—याचा व्याकरणगत “अनेकवाचक” असा अर्थ आहे. तसाच निरुक्त आणि शतपथ ब्राह्मणातही आहे. त्याचप्रमाणे द्विवचन आणि बहुवचन याचा निरुक्तातील अर्थ “द्विवचनी किंवा बहुवचनी” असा आहे.

“वृद्धवच.—याचा अर्थ ऋग्वेदाचा अनुयायी. हा शब्द ऐतरेय ब्राह्मण, शतपथ ब्राह्मण, ईश्वरसाम्हण आणि ऋग्वेदातील भारण्यक यातून आढळतो.

“महदपुरोहित.—हा शब्द वाटळ संहिता आणि शतपथ ब्राह्मण शीत आढळतो. त्या टिकाणी संप्रीटसमय कोशाप्रमाणे सर्व ब्राह्मण ज्याचे पुरोहित आहेत असा त्याचा अर्थ दिल्या आहे. परंतु हा अर्थ समाधानकारक नाही. बहुधा “ब्राह्मण पुरोहित असलेला” असा त्याचा अर्थ असावा. नाहीतर या शब्दाचा अर्थ नुसता “ब्राह्मणात वृद्ध मानणारा” असा असावा, व तो संस्काराच्या म्हणण्याप्रमाणे “क्षत्र” म्हणजे क्षत्रिय जातीचे विदेशीय होय.

“महदपु.—याचा तुल्यतादृशक अर्थ म्हटला म्हणजे “नुसता नांवाचा ब्राह्मण, म्हणजेमहीन व याचच पृथ्वीचा असा होय. त्या अर्थाने हा शब्द ऐतरेय ब्राह्मण व पारिष्य उपनिषदांत येतो. दारायण योनिपूत्र यातानि ऋग्वेदपूचा अर्थ “ब्राह्मणपूचा” असा गमला असे त्या प्रकरणावरून दिसते.आप्यात त्याचा बारीक उल्लेख घेतला नाही.

“महाविद्या.—” सर्वव्यापी परमेश्वराचे ज्ञान.” छांदोग्य उपनिषदात दिसते.एका वाक्याने हे नांव आहे. याचा इत-क्याही उल्लेख येतो.

“महोद्य.—याचा ब्राह्मण ग्रंथांत “वेदान्तविषयक गूढ (गूढ), “वैश्वदेविय असा अर्थ होतो. व ते गूढ वैदिक कर्मातील पुष्कळ प्रसंगां फार म्हत्वाचे असते. उदाहरणार्थ अश्वमेध प्रसंगी, किंवा दशारात्र प्रसंगी. कोपीतकी ब्राह्मणांत महोद्य हें रूप आढळते. व तैत्तिरीय संहितेत सापडणाऱ्या म्हत्वाय शब्दाचाहि बहुधा तोच अर्थ असावा.

“महोपनिषद्.—“परमेश्वरासंबंधी गुप्तमत” हे छांदोग्य उपनिषदात आलेल्या एका वाक्याला दिलेले नांव आहे.

“ब्राह्मण.—“धार्मिक यज्ञ कर्मणि स्पर्ष्टाकरण” हें एक प्रकारच्या ग्रंथाचे (पुस्तकाचे) नाव आहे. व ते ग्रंथ निरुक्त आणि तैत्तिरीय आरण्यक यांमध्ये उल्लेखिले आहेत. नंतर सूत्रात या ब्राह्मण शब्दाचा उल्लेख येतो. व त्यावरून हे ग्रंथ अस्तित्वात होते असे उघड दिसते.

“ब्राह्मवि.—“यंचविचा ब्राह्मणात आलेल्या एका शास्त्राचे हें नाव आहे. त्या शास्त्राचे वेगवेगळे आधार देण्यात येतो.

“भाषा.—वैदिक भाषेच्या विरुद्ध नेहमीची प्रचारा-तली भाषा या अर्थाने हा शब्द निरुक्त आणि पाणिनि यात आला आहे.

“मधुभाषण.—“मध्याचा ब्राह्मण” शतपथ ब्राह्म-णात हें एका गूढ तत्त्वाचे नाव आले आहे.

“महासूक्त.—(पुल्लिगी बहुवचनी) ऋग्वेदाच्या १० व्या संस्कृत्याचा काही सूक्तांचे कर्ते. हा शब्द ऐत-रेय भारण्यक आणि सूत्रें यात आला आहे.

“माग्यास.—तैत्तिरीय ब्राह्मणात हें एक नांव आले आहे. याचा अर्थ निश्चित नाही (रायणमतानें कोळ्या-पुढे दिसणारे अश्वगण कण अथवा कावचे असा अर्थ असावा.)

“यज्ञवेद.—यज्ञिक संज्ञाचा वेद, याचा ब्राह्मणात आणि उपनिषदांत उल्लेख आलेला आहे.

“यज्ञवा या.—एराया यज्ञविषयी विधिबोधक कोक अथवा एलाया यज्ञप्रसंगावर रचलेले श्लोक असा अर्थ आहे.

“रिभो.—हा शब्द खोसिगी व अनेकवचनी असून याचा उल्लेख ऋग्वेद व तैत्तिरीय संहितेमध्ये गंधा व नारादांची याचे-बरोबर वाच्यरथांचा प्रकार म्हणून आलेला आहे. ब्राह्मण ग्रंथात अथर्ववेदातील काही सूक्ते रिभी संज्ञे आहेत असे म्हटले आहे. पण ऋग्वेदात व तैत्तिरीय संहितेतहि रिभीसंज्ञक सूक्ते आहेत असे मानणे बरा संशयास्पद आहे.

“वाका वा यय.—ब्राह्मण ग्रंथात वैदिक संहितेप्रमाणेच काही भाषात हें नांव दिलेले आहे. ह्याचा सूत्राचा अर्थ दोन माणसांमधील संवाद असा आहे. एक टिकाणी ब्राह्मण याचा संवाद म्हटलेले आहे. बहुतेकचून सत्यच टिकाणी ब्राह्मणाचा हा अर्थ होतो. गेट्टनरचे मत निराळें आहे. त्याच्यामते वाकवाक्यामध्ये ईश्वरास पुराणाचा मुख्य भाग म्हणजे वृत्तान्त वर्णनचब्राह्मणाचा उल्लेख संवादपर किंवा भाटपर भाग असा अर्थ अभिप्रेत आहे.

“वेद्योद्य.—ऋग्वेदाच्या अभ्यासानंतर माग्यातून यदांचा

अभ्यास करावयाचा असतो त्या प्रघात वेदांग हे नाव आहे हा शब्द निरुक्त व ऋग्वेद प्रातिशाख्य व्यामध्य प्रथम आलेला आहे

५५ व्या शब्दाचा — शतपथ ब्राह्मणात एक ठिकाणी त्याचा अर्थ वेवळ गोष्ट असा आहे उदाहरणार्थ वदु व मुपणी त्याच्या मधील वादाची गाठ त्या ठिकाणी त्या शब्दाचा अर्थ गुप्तता द्याका असा आहे उदाहरणदासोपनिषदामध्ये त्या शब्दाचा अनेकवचनोपयोग आलेल्या असून त्याचा अर्थ वादग्रहणाचा एक प्रकार म्हणजे टीका (अथेववचन) असा आहे तरी पण व्याख्यानाचा अनुव्याख्यानाशी काय संबंध आहे हे समजणे शक्य नाही. साजच्या मते व्याख्याने ही अनुव्याख्याने त्याप्रमाणे गोष्टींचे प्रकार असावेत

५६ श्लोक — हा शब्द अनेकवचनी आलेला असून बृहदारण्यकोपनिषदांत वाच्यत्वाचे प्रकार म्हणून दिलेला यादारा सूत्राच्या आगोदर व उपनिषदानंतर याचा उल्लेख आलेला आहे तैत्तिरीय उपनिषदामध्ये श्लोकद्वय हा शब्द आलेला आहे हा श्लोककृत म्हणजे मंत्रसमुच्चय म्हणता त्याप्रमाणे कवी होय शेष सेंटपिटसर्वर्ग कोशात म्हणतो त्याप्रमाणे कवी मोठ्याने ओरवणाऱ्या असा त्याचा अर्थ होत नाही खरा अर्थ काय हे सांगणे कठिणच आहे सामान्यतः श्लोक किंवा कव्या असा त्याचा अर्थ असावा त्या श्लोकाचे काही प्रकार ब्राह्मण प्रयात उपलब्ध आहेत व त्यांना श्लोक ही मना अह

५७ स प विद्या — विद्येच्या ज्या शाखा आहेत त्यांमधील एक म्हणून शतपथ ब्राह्मणात ही उल्लेखिली आहे हा विद्येचा काही तरी एखादा प्रथम अंगाचा कारण त्या विद्येच्या एक पर्वाचा अभ्यास केल्याबद्दल उल्लेख आलेला आहे असे मॅकडोनेल म्हणतो परंतु स्थलाचा उल्लेख करित नाही गोपय ब्राह्मणात सर्वेदेव असा शब्द आलेला आहे

५८ साम वेद — गानपद्धति व मोठ्याने म्हणावयाच्या ऋचांचा जो समूह स्थला हे नाव ब्राह्मणप्रयात दिलेले आहे साम शब्दाचा ऋग्वेदामध्ये वारवार उल्लेख आलेला आहे व ऋग्वेद यजुस् व सामन् या त्रितयाचा उल्लेख अथर्ववेदापासून पुढील प्रयात वारवार आलेला आहे व त्या संहिताप्रयात देखील साम याचा उल्लेख आहे

५९ सी म्य — उपनिषदामध्ये (सोम्य असा दुसरा पाठ) हे प्रेमाने हाक मारावयाचे नाव आहे

६० स्वर — उपनिषदामध्ये स्वरोच्चार असा त्याचा अर्थ आहे त्या स्वराची घोषरत्न व बलवत अशी वर्णने आहेत मूक व जनाला शब्द स्वर्षी असा आहे व ऊष्मन् म्हणजे वा, प वांगरे ऊष्मवर्ण व स्वर हे शब्द ऐतरेय व शाखायन आरण्यक ग्रंथांमध्ये आलेले आहेत. अर्थ स्वराचा उल्लेख अतथ किंवा अक्षर असा त्याच प्रयात आलेला आहे ऐतरेय आरण्यकात दुसरी जी विभागणी आली आहे ती घोष, ऊष्मन् व व्यंजन अशी आहे. त्याच आरण्यकात घोष हा शब्दाचा इतर ठिकाणी अर्थ वर्ण असा सामान्यपणे आहे

तैत्तिरीय उपनिषदामध्ये मात्रा, बल व वर्ण त्याचा उल्लेख आलेला आहे व हा तिन्ही भोग (अ+उ+म्) ह्या शब्दात सापडतात असे इतरत्र म्हटलेले आढळते ऐतरेय आरण्यकात व शाखायन आरण्यकात ऋग्वेद संहितेमधली ' प्रतण, निर्मुक्त व उभयम् अतरेण ' हीं तीन रूपे (त्याचा अर्थ ऋग्वेदातील संहिता, पद व क्रम पाठ असा आहे) मान्य केलेली आहेत त्याच प्रयात मूर्धन्य व दत्यनकार आणि सकार-व्यामधील फरक महत्त्वाचा आहे असे म्हटले आहे व त्यात मातृकेच्या पाठ म्हणण्याच्या पद्धतीचा उल्लेख आहे शिवाय संघिनियमाचाहि विचार त्यात आलेला आहे. निर-निरालया संहिताप्रयातल्या प्रातिशाख्यामध्ये व्याकरणाच्या परिभाषाचा वाढ झालेली आहे यास्काच्या निरुक्तामध्ये व्याकरण विषयक माहिती बरीच उपलब्ध आहे शतपथ ब्राह्मणात लिपिभेदांचे विवरण आहे व पचविंश ब्राह्मणात त्यामपाठातला शब्दविचार आलेला आहे.

६१ स्वाध्याय — ब्राह्मण प्रयात वैदिक संहितांचा अभ्यास शिवा पुनरावृत्ति करणे असा अर्थ आहे सूत्र प्रयात त्या स्वाध्यायाचे सविस्तर नियम दिलेले आहेत

६२ हा रिद्र विक — याचा निरुक्तात उल्लेखिलेल्या एका हारि नामक प्रयकाराच्या ग्रंथाचे हे नाव आहे

पु ण्य पा प च म श स्य

पापनामं [ऋग्वेद]

अहति	त्यज	रिप्र
भापस्	पाप	मुनिन
एनस्	रपस्	क्षपम्

प्रशस्यनामं [ऋग्वेद]

अनभिश्स्त	दुषस्	धवस्
अनवद्या	नमस्य	धवस्या
अनेद्या	पाक	धवस्यु
अनेमन्	पुरुप्रशस्त	ध्रुक्कण
अभिप्राय	प्रशस्त	ध्रुत्य
अरणु	मन्यमान	श्लोक
अच	यात्थेष्ट	सराज
अर्चनी	येष्ट	सपर्या
अचिन	वन्दनध्रुव	रापुर्तु
अवरा	वयुन	साधु
अक्ष	वरसी	पुकीर्ति
अक्षमन्	वरिवस्था	सकृत
आचन्	वरेण्य	पुनीध
उक्थ्य	वाम	वयश
कीर्ति	बृद्धधवस्	
कीर्तन्य	शेवृष	

[अथर्ववेद]

कीर्ति	प्रयस्	धवस्
		श्लोक
गुण		
भाष्याचक नामै [ऋग्वेद]		
अनायास्त्व	दृत्य	व्यच (विस्तृतत्व)
अनेहस्	देवत्व	शत्रुत्व
अमृतत्व	नम्रता	सखित्व
अमुरत्व	पतित्व	सह्य
आतिथ्य	पापत्व	सधनित्व
इषितत्वता	पुरुषता	साल्य
कवित्र	पुमंश्च	सुदिनत्व
गर्भत्व	पौंस्य	सुप्रजास्त्व
गोपयत्य	बंधुता	सुमंगल
गोपीध्य	भव्य	सुशोभ्य
वाह्य	भूना	सौकृत्य
जनित्व	भोज्य	सौभग
कान्त	आतृत्व	सौभगत्व
शास्त्रत्व	प्राप्त	सौभाग्य
गामित्व	मयवत्	सौमनस्
तरणित्व	मित्र्य	सौम्यत्व
तदता	सुष्टित्व	स्वराग्य
दीनता	रक्षोहार्य	स्वपूर्य
दीपयित्व	वसुता	स्वाधान

[ति. सं.]

अगत्य	देवत्व	यवत्व
अघरत्व	निर्घरत्व	वाममूल्य
अमावास्यास्त्व	निर्वरणत्व	वैश्वदेवत्व
अर्कत्व	परत्व	शैत्व
अश्वरत्व	पर्यंत	संयत्व
आप्रथणत्व	पुरुषगता	संयानित्व
आर्कस्त्व	पुण्यित्व	सननुत्व
उपशयत्व	पुणित्व	सत्त्व
औदग्रहणत्व	प्रक्षत्व	सदेवत्व
क्रोशरत्व	मन्युता	सद्योगित्व
छन्दस्त्व	महिश्वन्	सर्ववधत्व
कयत्व	महेन्द्रत्व	सर्वीर्यत्व
दिधानुत्व	मित्रत्व	सुशुक्रत्व
दधिरत्व	मिथुनत्व	सुप्रजास्त्व
दीपांशुत्व	यमात्र	सेन्द्रत्व

[अथर्ववेद]

खालत्य	नृपात्य	सामत्व
गर्भत्व	पापत्व	सामनस्य
जनित्व	पाह्य	सुजातता
नास्त्व	पालित्व	सौप्रजास्त्व
ज्येष्ठ्य	विन्य.	सौमगत्व
दीर्घायुत्व	प्रजामृतत्व	सौभाग्य
देवत्व	धैष्ठ्य	
द्विता	संपातित	

मानवविशेषणै [ऋग्वेद]

अंशोयुव (पापर- द्वित)	अस्त्रेरा [दर्पर द्विता श्री]	दशरथ (दशसंख्याक रथोपेत)
अकवि [अकान्त- दृश्य]	अहंशु अदिब [यजन- कर्ता]	दशाशिर द्विपाद्
अक्षयवत् [दृष्ट्यु- पेत]	आभूपदी इम्मभूति	धियाजुर पद्वती
अपोरचक्षुस् अचेतन्	इन्द्रभूत इन्द्रत्वोत्	(पाय असलेली श्री)
अगोष्य [अघेव्य]	इष्टवत्	पस्त्रावत्
अदेवपु	इक्ष्व [निवारक]	पाक [प्रकप्रज्ञ]
अवक्ष [दर्शनहीन]	इक्ष्वत्	पाकशंस
अनवच [स्तुत्य]	उपमन्यु	पाप
अनवद्वर	उपमद्वम् [प्राप्त]	पापिन्
अनाकून [अप्रति- हतवक्ता]	ऊर्ध्व ऊर्ध्व	पायु (रक्षक)
अनादुर [अरोग]	ऊर्ध्वयुत्	पुष्टवत्
अनापि [अपुनश्चित]	ऊर्ध्ववत् [यशयुक्]	पुष्टकाम (पृष्ठकाम, बहुकाम)
अनुभूषित	ऊर्ध्व	पूर्वभाज्
अनुप्रत	ऊर्ध्वमासत् [अग्निरहित]	प्रजुह्व
अनूर्ध्वमासत्	ऊर्ध्व [प्रसिद्ध]	प्रकलेविद्
[अग्निरहित]	अग्निवत् [अग्नि- कृतचेतोयस्य]	प्रातिच्यदीयसी
अप्रवेत्सु [अप्र- कृतचेतोयस्य]	जीवपुत्र	वधिर
अप्रामु [अप्रमाद्]	तकनान् (अन्ध)	मन्दनायत्
अमानुर [सोमा- भिषवमनु- ऊर्ध्व]	तर्धवत् तितित्वं	भुरमाण
अरिष्टवीर	(शत्रुतारक)	भूरित्यात्रा
अविक्षित [पूर्व- आयुस्]	तुल्यवर्ण (स्वमाण)	भुज्जात
अविधवा [जीव द्रवृका]	तुल्यवर्ण (स्तुतिपाठक)	मनुवत्
अशिव [अशो- मन]	दभवेतस् (अक्षयुद्धि)	मनुष्यत्
		मन्ध्यापादिन्
		मत्स्य
		महामहिवत्
		महिवृत्

मूत्र	युग्मद्वय (अप्ययुग्म)	सुकुनु	यति (कर्मवाग्राही)	महागिरि	राजपति
मेष्य	वेदा	सुखी	माणवाचै	(पाण्डित-	शार्पिकमत्
यत्काम	(निवृत्तवर्ति)	मुगमस्ति	विशेष्य)	पुत्र्य)	श्यावदत् (वाइट
यगन्तर	धोण (पंगु)	मुगात	बहिष्पण	गारक (गरण-	दातांया)
रक्षिप्र	सचस्ममान	मुदिब	मन्नावारिवासिन्	शाल	धुष्टी (सत्यवादी)
रजन्	(सपथमान)	मुदीति	(व्रतस्थ)	पग्यावर (प्रपाण-	सत्यराधन् (यश-
वगवन्	सत्यमंत्र	मुदेव	मन्नावादिन्	शाल)	साधक)
(स्तुः)	सत्यवाच्	मुष्टु	भागदुष	वयोध (दीर्घ	स्वयंपाप
पधिवान्	(कृपि)	मुष्टमन्	भारभून् (भारवा-	जीवि)	हरस्विन्
वनयु	सत्यवीर	सुखील	हक)	पृथगप्रस्त (मलो-	(तेजस्वी)
वदित्यस्त	सनातु	सुयोरेमन्	धुण्डन्	दरमस्त)	ह्यतिमुखिन्
वदगम्यति	(निराकाल	सुयन्वन्	मनुष्यविश		
वदगम्येयम्	नियोगिनी)	सुधित		[अथर्ववेद]	
यत्	समानदश	मुष्टम			
यसिष्ठवत्	गह्वरम	सुप्य	अहुर	भनसात	मित्रिन्
विकस्त	(कृपि)	गुनिर्मया	अहुरवत्	कुनादिन्	मुपित
विमौष	गह्वर्यदम्	स्तोमत	अहुरगुप	कृत गम	रक्षत्
वित्तमानि	सहस्तोम	स्तोमरुन्	अमिष	हृत्वीर्य	रथज्ञाति
विमुप	(स्नोमसहित	स्तोमराह्य	अघद	गमिष्ट	रातहृष्य
विमीयग	हृष्यः)	स्नोहिती	अगम्यपापमन्	चष्ट	वध्य
विधिचित्र	सहस्रपापम्	(वधकारिणी)	अतिगौर	अदृष्टि	वरोपकनु
(विगतहृष्ट)	(पहृष्ट)	स्मरिष्टी	अदृष्यचष्ट	आत्म(असमक्षि)	वक्षस्विन्
विश्वचरंणि	सहस्रमर	स्वस्तम	अदन्नाह	तिमान् [कारा]	कषुमात
विह्वरणी	(धनप्रापक	(शोभनकर्म)	अनमिष	अध्वत(ज्ञाता)	विकर्ण
(यदास्वती)	अपक्ष)	हरयाण	अनमीश (रोग-	तनूग	वितताप्यर
वीरवत्	सुरत	हिरिदमधु	रक्षित स्त्री)	तपस्वत्	विष (सर्वदष्ट-
वीरद्वयम्	सुष्टवन्		अनवगलात्	तायादर	सनुष्य)
	[तै सं.]		अनवयग	दमयत्	विश्वापाद
अपगन्ध	आयजन्	खलित (टकरया)	अनवयग	दीघत	माम (भाग)
(सर्पेन मान	(यागसहित	शुद्धिन्	[अ वेका]	दुर्द्वि	शाकुर
साली घालुन	मनुष्य)	मायवादिन्	अभिगुष्ट [पीडा-	धर्मधृत	शाशदान
यगणारा)	अलक्ष (निर्लोभा)	मनता	रक्षित]	धीर	शुद्धहस्त
अपमारी	अध्वदधान	वस्तुसहित	अनीश्वर	नवप्रक्षि	शुभमवसर
(हर्मरणयुक्त	उच्चयुक्त (गांवा-	दुधसक्ष (पाप-	अनृतदेव	नृचक्षु	शूरपुत्रा (अक्षिति)
मान्म)	गऊन मर-	दृष्टि पुष्ट्य)	अप्रयेत	नृमद्य(सहमशील)	शेप्यावत्
अप्राग्गोच	णारा)	दुधभेन् (कुष्ट-	अभिदासन्	पापमन्	श्यावदत्
(मादगनाच्या	उद्धत	रोगी)	आरिष्ट	प्रजननवत्	धोमन्
आशिक्षराय यत्	उपवन्त (संकीर्ण	धीर (धैर्यशाली)	आशयत्	प्रागाप-अ मन्हुज्य	संशित
करणारा)	वर्ण)	निरीन्द्रिय	आशयत्	अद्वय	सत्यधर्मन्
आभिज्ञस्त	ऊर्ध्वबाहु	पदवी (निद्राहृष्ट)	आशयत्	भूतकृत्	सरश्वान्
(मिथ्याप-	काण (काणा	पापीयस्	आशयत्	मनोयिन्	सधमाद्य
वाद युक्त)	मनुष्य)	पिशाङ्गरूप	आशयत्	मनुजात	सप्तमातर
अयजमान	ह्यौष (नपुंसक)	पुरीष	आशयत्	मनुमत	सर्ववेदस्
(यज्ञ नकरणारा)	रथं (रुगा)	प्रावाहणि	आशयत्	मन्	सर्वहायस्
			आशयत्	मन्	सहस्रानु

सहस्रनाय	सुमनस्क	हविष्मत्
सुपुत्रा	सुहार्द	हृदयश्री
सुमनस्	हर्षमाण	हर्षित

[वा. स]

१. भ. (हृदय)

[संहितांतर.]

सौम्य	महाशाल	धोत्रिय
महावाह्य		

रूपनामै [ऋग्वेद]

अम्रस्	ताम्र	मरुन्
अम्रस्	निर्णिङ्	रूप
अम्रस्	पिशु	वपुस्
अमति	पिष्ट	वपुस्
अद्य	पेशन	वोमै
अर्जुन	पेशस्	वर्षस्
अहृतपु	भारस्	वैपस्
कशन	पु	शिल्प

[अथर्ववेद]

अम्रस्	रूप	विष
पेशस्	वोत्र	सुपेशस्

वर्ण (रंग) वाचक [ऋग्वेद]

अरुण	नील	इयेत
असित	पल्लवा	धितान
अरुणी [अरुणवर्णा]	पिंगा	थेत
उग्र	पिशंग	सित
एनी	पुपत्	सुनर्ण
कृष्णा	वर्ण	हरि
चन्द्रवर्ण	शवल	हरित्
वित्र	शुभ्र	हरिमत् (पिंगल-वर्ण)
न्यरंग (त्रिवर्णो)	शोण	

[तै. सं]

अरुण	शशकवर्ण	शुक्र
अरुणेत	पिंगल	शुभ्र
असित	पिशंग	शोण
असितवर्ण	पीत	श्याम
एत	पृथि	श्यामशकल
कमल	पृथक्	श्याम
कृष्ण	वज्रि	श्वेत
गौर	वज्र	श्वेती
शुभ्ररीदित	बलश	श्वेत
शुभ्रद्रुम	महत्	सारंग
नकुल	रोहित	सित
नील	विलोहित	हरित
पाकल	शवल	

[अथर्ववेद]

अन्यवर्ण	पुपत्	श्याम
अरुण	प्रसिति	श्वेत
अर्जुन (शुभ्र)	वज्र	सिद्ध
वर्णी (रंग)	वज्र	हरित
कृष्ण	लोहित	हरिम
पटर (पिवळा)	वर्ण	हिरण्य
पिंगा	शिश्र (श्वेत वर्ण)	हिरण्यवर्ण
पिशंग	शोणा	

संवेधदशैक [ऋग्वेद]

अधित	पूर्व	संयुज
उग्राविन्	भेदिन् (त्रिगुण)	संयुज
घोरवसु	यन् (संबध)	संयुज
जन्मन्	युवाक	संयुज
खटक	योग	संयुज
खावत्	रुद्र	संयुज
द्विषु	रिपि	संयुज
निपुष्ट	वपुष्य	संयुज

सौदथैदशैक [ऋग्वेद]

अनभिष्ठातवर्ण	रामा (रात्रि)	सुभाशुतर
अम्रराज	रशारशु	सुयुक्
कोम्या	रशारवि	सुरज
चारु	रशारस	सुरतन
चारुतम, त्रिधिमत्	रूप, वपुष्ट	सुरय, सुरभि
लेपसद	बलु	सुरदिम
दर्शतथी	विराजत्	सुराम
दर्य	विश्ववेद	सुरार
दिहसेय	विश्ववार	सुरारुद्र
दीव (रमणस्थान)	वेना (सुंदर स्त्री)	सुरेय
दशति	शुक्रवर्ण	सुराभिक
दशौक	शुभ्रान	सुवरज
दशेन्य	शुभ्रान्	सुवीर
दश	शोभमान	सुविम
भद्रमानि	शोभेष्ट	सुशिल्प
भद्रशुक्	श्रेष्ठवर्ण, सुदश,	सुशिभि, सुदस्त
भद्रम	सुदशतर	सुहादे
भ्रातमान	सुदशीकरूप	सुनर (सुंदर)
मधुप्रतीक	सुदतीकसंहर	सुनरी
मधुपारम्	सुप्रार्	सुप्रवर्ण
मधुयुक्	सुभग	सुभग
मधुवर्ण	सुभगतर	सुभग
मय	सुभाष	सुदप्या
रुद्र रज,	सुभु, सुभगल	सुद

धौगन्	संगतक	श्रुतप	सृष्ट	मान)	स्वकं
श्रुत	सर्वगण	श्रुतर	सुदुर्	स्युमन्यु (अश्व)	स्वयं
श्रोयमाण	(अग्नि, बृहस्पति)	श्रुतमन्	सोममाद	स्वक्षत्र	स्वापी
श्रुतान्	सर्ववीर	श्रुतष्ट	सौमनस्	स्वचंद	स्वायुज्
श्रुतीबन्	(मरुदन)	श्रुतामन्	स्वमीय	स्वज	स्वादुत
संयत्	समत	श्रुतस्य	स्तमित	स्वगन्य	स्वित
संवसान	सस्यहृत्	श्रुतक्षिण	स्वयुगन्	स्वतवस्	स्वैतवध्
संवदान	सस्तुत	श्रुदोप	स्तीर्ण	स्वदावन्	हरि (उदकहतां)
संवृद्ध	सस्व	श्रुपुर	स्तुत	स्वदित	हविर्माभिन्
संसृष्ट	सहज	श्रुनिरज	स्तोम्य	स्वपस्यमान	हव्यदाति
संस्य	सहवत्स	श्रुपतन्	(स्तुष्टार्ह)	(शोभमान)	हस्ताभ्युती
संसृष्ट	सहवान	(शोभनपतन)	स्त्यरपीत.	स्वमानु	हिकृषती
संसृष्ट	सहवीर	सुपाणि	स्वर	(मरुत, उपर, मेधावी)	ह्रितवत्
संसृष्ट	सहसान	सुपाक्षत्र	स्वन्	स्वया	हिरण्ययु
संसृष्ट	सहस्य	सुपीवस्	स्वन्	स्वयुज्	होळ
संसृष्ट	(पराभवदील)	सुप्रत	स्वाहवीर	स्वक्रुत	हेतु (प्रेरक)
संसृष्ट	सहस्यनिर्णिज्	सुपूर्ण	स्वयमान (प्रकाश-)		श्रुत
संसृष्ट	(अश्व, अश्व.)	सुबर्हिद्		[तै. सं.]	
संसृष्ट	सहस्रवत्	सुभर	अश्वमात्	अतवीयस्	अश्ववती
संसृष्ट	सहस्रवाग	सुभ्रसु	अश्वर	अतिक्षिप्र	अन्यकृत्
संसृष्ट	(गहस्रपल)	सुयमस्	अश्वति	अतिदृढमाना	अन्यतर
संसृष्ट	सहस्रप	सुयवस्तु	अश्वेत्	अतिदाद	अन्यक्
संसृष्ट	सहस्राप	(बांगले गवत)	अश्वेत्	अतिदुत	अपकान्त
संसृष्ट	सादि	हृच्छाग्या गाई)	अश्वेत्	अतिपन्न	अपक्षीयमान
संसृष्ट	साधन	सुराधस्	अश्वेत्	अतिरिक्	अपतेजस्
संसृष्ट	सानसि	सुवित	अश्वेत्	अतिशिष्ट	अपथमान
संसृष्ट	सामन्	सुवितृ	अश्वेत्	अतिष्ठमान	अपनाभि
संसृष्ट	साहळ	सुवृत्	अश्वेत्	अतीकाश	अपन्नदीती
संसृष्ट	सिक्	सुधक	अश्वेत्	अदक्ष	अपवाधमान
संसृष्ट	सिप्र (साधक)	सुशक्ति	अश्वेत्	अद्यमान	अपमृत
संसृष्ट	सिधुमातृ	सुशमी	अश्वेत्	अपिक्कन्न	अपरज
संसृष्ट	सिष्णु	सुशेव	अश्वेत्	अधिष्ठान	अपरागत
संसृष्ट	सीदन्	सुश्रुत	अश्वेत्	अपृत	अपराजित
संसृष्ट	सुकर	सुश्रोतु	अश्वेत्	अन्त	अपरावपिष्ट
संसृष्ट	सुकृत्वा	सुश्रुति	अश्वेत्	अन्त	अपरिहृति
संसृष्ट	सुस्रत्र	सुसनि	अश्वेत्	अन्तगत	अपरिमत
संसृष्ट	सुग	सुसंष्ट	अश्वेत्	अन्तगत	अपरीपु
संसृष्ट	सुगंधि	सुसंष्ट	अश्वेत्	अन्तरित	अपल्ल
संसृष्ट	सुगोप	सुसंष्ट	अश्वेत्	अन्तर्वर्त	अपरुध्यमान
संसृष्ट	सुगम्य	सुसह	अश्वेत्	अन्तर्हित	अपवृष्ट
संसृष्ट	(सुयकारक)	सुसक	अश्वेत्	अन्तःस्थ	अपवाहत्
संसृष्ट	सुचंद	सुपर्वचन	अश्वेत्	अन्तःस्थेय	अपशुका
संसृष्ट	सुचेतस्	सुर	अश्वेत्	अन्तःस्थेय	अपहृत
संसृष्ट	सुजनिमन्	सुरचक्षस्	अश्वेत्	अन्य	अपहृत
संसृष्ट	सुजात	सृष्ट (प्रसूत)	अश्वेत्	अन्य	अपहृत

[illegible]

उद्भिन्	चकान	स्वादात	प्रतिस्थापन	रुमन्	शिकर
उद्यती	चक्षुष	त्वायु	प्रातस्थित	रुदयन्त	शिक्ष
उद्यमीगसी	चस्कमान	दक्षिणापती	प्रतिहित	बन्ध	श्रीम
उद्युज्	चिम्बुप्	दधान	प्रतीजिका	वरद्	शुश्रूकमास
उद्युत	चिकित्स्वन्	दिष्ट	प्रस्थातिष्ठन्ती	वेता	शण्वत्
उभिप्रमाण	उन्मयन्ती	दुरधवस्	प्रनेजन (शोधन- विषय)	वर्ध	श्रुत
उपजीवनीय	चित्त	दुरोधस्	प्रन्नीन	वर्धनि	श्रध्वन
उपतिष्ठन्ती	चित्रभानु	दुर्दाश	प्रभूत	वशीय	संयत
उपतिष्ठमान	चेतयन्ती	दुष्कृत	प्रभूर्ण	वसुदा	संरच्य
उपमास्य	चेत्ता	दुस्तर	प्र स्वत्	वसुधान	संशित
उपयुक्त	चोदयत्	धृति	प्रयुष्	वहमान	संशुद
उपसत्ता	च्यवयन्	धरायत्	प्रसुत	वहिष्ठ	सङ्काश
उपहृत	च्यवयिष्णु	धीर	प्रसूमती	धामयत्	सङ्कर्दन
उपाकृत	च्युत	ध्रुव	प्रयुत	धातम	सटपोर
उरुलुप्त	च्यौत्त	जानदती	प्रस्थापत	धादिप	सञ्जयत
ऊर्जस्वन्	जोक्षयत्	निर्णतित	प्रस्थित	वाह	सञ्जयती
ऊक्षमाण	ऊक्षमाण्	निर्मक्त	प्रसव	वितत	सञ्जित
ऊर्ध्वार	जग्ध	निष्कात	प्रहाप्य	विद्वसु	सञ्जीव
एकप्रत	जपन्वत	नीचीन	प्रहेय	विद्वेप	समीची
एम्भ	जहान	न्यपित	प्रातर्गित	विपसा	सन्त्यङ्
एक (गन्तु मेघ)	जनमान	पञ्चगल	प्राप्त	विधुति	सन्तस्थान
एव	कनिष्ठ	पपुरि (पूरक)	प्राप्त	विनहते	सन्तेदिन
ओषिष्ठ	जात	पराचीन	प्राप्त	विपपाना	सन्दि
कदीची	गायमान	परास्य	प्राप्त	वियद	सम्भुत
कनीय	मिगारु	परिजम्बन्	प्राप्त	विवाच	समञ्जन
करण	जिगीवत्	परिराप्	प्राप्त	विभक्त	समममान
कश्मल	जिघात्	परिसूत	प्राप्त	विभिन्दी	समाकुर्वाण
कामशल्य	जित	परिस्वजीयसी	प्राप्त	विन्नी	समाकृत
कुर्वत	जीवित	पवित्र	प्राप्त	विष्णु	समान
कुलायन्	जीव	पाकशस	प्राप्त	विष्णु	समाहित
कुपयत्	कुपुपाण	पारस्वत (दुस- न्याय)	प्राप्त	विष्णु	समिद्ध
कृत	कुपमाण	पिन्चन्	प्राप्त	विष्णु	समिद्ध
कुरु	कुप	पुष्पग	प्राप्त	विष्णु	समिद्ध
कृत्वरी	कुपवत्	पूर्वह्वरी	प्राप्त	विष्णु	समिद्ध
कृत्वा, केवल	कुरु	पृथगी	प्राप्त	विष्णु	समिद्ध
केश	कुरु	पृथगी	प्राप्त	विष्णु	समिद्ध
कृदिवत	कुरु	पृथगी	प्राप्त	विष्णु	समिद्ध
कन्	कुरु	पृथगी	प्राप्त	विष्णु	समिद्ध
कविष्णु	कुरु	पृथगी	प्राप्त	विष्णु	समिद्ध
कान्त	कुरु	पृथगी	प्राप्त	विष्णु	समिद्ध
क्षिप्त	कुरु	पृथगी	प्राप्त	विष्णु	समिद्ध
क्षिपत्	कुरु	पृथगी	प्राप्त	विष्णु	समिद्ध
क्षुयुवान	कुरु	पृथगी	प्राप्त	विष्णु	समिद्ध
स्वादत्	कुरु	पृथगी	प्राप्त	विष्णु	समिद्ध
गत	कुरु	पृथगी	प्राप्त	विष्णु	समिद्ध
गमिषुकु	कुरु	पृथगी	प्राप्त	विष्णु	समिद्ध
गम्य	कुरु	पृथगी	प्राप्त	विष्णु	समिद्ध
गुप्त	कुरु	पृथगी	प्राप्त	विष्णु	समिद्ध
गुप्त	कुरु	पृथगी	प्राप्त	विष्णु	समिद्ध
ग्राह	कुरु	पृथगी	प्राप्त	विष्णु	समिद्ध
गलहन् (ग्रहण)	कुरु	पृथगी	प्राप्त	विष्णु	समिद्ध

सधियुत	सुपाशा	स्थिर
ससहान	सुप्रतिदिशु	स्थूलभ
ससहवस्	सुप्रतिस्थित	स्पष्ट
सहृष्ट	सुप्रमत्	स्कीति (अभि- वृद्धि)
सहसावन्	सुभग	स्थान
सहस्रवत्	सुमद्र	स्वरीण
सहुरि (सहजशील)	सुभाग	स्वस्तिक
सिन्धु	सुभूत	स्वस्थ
सुखयन्ती	सुधृत	स्वस्थयन
सुगमिमान	सुयुज	स्वपुरु
सुगमन्	सुरत्न	स्वाशुर
सुमिष्ट	सुवित्त	हित
सुग्रीष्म	सुवृत्त	
सुतप	सुप्र	

[वाज. सं.]

कामधरण	मूर्ति
	धर्मे ध भूपणे
	धर्मे [ऋग्वेद]

अक	चैदनिर्णिज्	बाध्य
अभिभोजन	तान्व	वासस्
अभिन्न	दशकस्य	विशसन
अधिकर्तन	सुवासस्	वासुन्व
अधीवास	मवि	शिप्र [लोकरचिं- वज्र]
अनवयुय	निर्णिज्	हाकवासस्
अपिकृष्ट	पेशस्	धिर्यच
अश्वनिर्णिज	मल	सिन्धु [पदर]
अश्वगन	सुत	सामन
अपस्तरण	चैदनिर्णिज्	सुवसन
अपिष्टवान्	वसन	सुवासस्
ओतु	वस	स्युम
पुतनिर्णिज्	वस	

[ते. सं.]

अधीवासस्	कृष्णतप	प्राचीनतान
अध्याप	ताप्य	(लोक भाग)
ओतु	तप	पुन
होम	नपि	वातपान
कृष्ण	प्रपात	वासस्

[अथर्ववेद]

अदृष्ट [मृदु]	द्रावि	वसान
अधिवासकतन	दुर्ग	वज्र
आशसन	नवि (नाभिदेशे)	वाधुय
अजनीप	संयदं पलं	वासस्
कटु	परिधान	विशसन
कृष्ण	प्रथमवास्य	विपवत्
अर्थ (गुण नामक गुणार्थ)	कवच	वासुन्व
	लोहितवास्य	सुवासस्

[मै. संहिता.]

१० होम

[संहितेतर]

१० अधिक	१० पर्याप्त	१० वरासा
१० उपस्तरण	१० पादव	१० माहारजन
होम	१० प्रवार	१० शिवयन
१० दद्या	१० प्राचीनातान	१० शामूल

अक — ऋग्वेदात् जरी हा शब्द वारंवार येतो तरी त्याचा निधित असा काहोच २ मं सांगता येत नाही याचा ऋग्वेद ५. ५५, ६ (काहून टाकणें) १. १२२, २ व्युत् (विणलेले); सुमि वसान (धान्य केलेले) ६. २९, ३. या व अशाच प्रकारच्या अनेक उताऱ्यावरून रॉय, मासमन, लंडन, शिमर व आगरी काही पंडित वज्र असा अर्थ करितात (सायण मताने ऋग्वेदात् अक याचा रूप असाच सर्वत्र अर्थ आहे) दुसऱ्यापक्षां विशेल् हा अर्थ सुद्धाच मान्य करीत नाही. ऋग्वेद ५. ५५, ६; ६. ३३, ३; १०. ४९, ३; १९, १५ ठिकाणी तो अक याचा कुन्हाड असा अर्थ करतो.

अधीवास. — वैदिक कालातील आर्य लोकांच्या उत्तरीय वज्रा हा शब्द लावीत असत. हे उत्तरीय वज्र कोणत्या प्रकारचे असे याची बरीबर कल्पना होत नाही. शतपथ ब्राह्मणात् राजसूयाच्या प्रसंगी राजाला जी वज्र परिधान करावयाची त्यात प्रथम अधीवज्र, वज्र, उत्तरीयवज्र अशा प्रकारे वज्रे परिधान करावयाची असतात. यावरून अधीवास हा शब्द वरील क्षत्रा या अर्थी असला. शतपथ ५. ३, ५, १९ येथे राजसूयात राजाने परिधान करावयाच्या वज्राचा अनुक्रम तार्ध, पाण्डव व अधीवास असा आहे. (सायणाने भाष्यात अधीवास याचा अर्थ 'कंसुकीद' असाच दिला आहे).

द्रावि — ऋग्वेदात् हा शब्द क्षत्रा किंवा पायघोल भाषारया या अर्थाने आलेला आहे. सायणाने बघुतेक सर्व ठिकाणी द्रावि याचा वच असाच अर्थ केला आहे. परंतु हाच अर्थ वेण्याची विशेष जरूरी नाही. तरी पण याचा काय अर्थ असावा हे निश्चित सांगता येत नाही.

वैशस्. — ऋग्वेद व तदनंतरच्या ग्रंथांत वैशस् हा शब्द फारच कदाचित् केवळ एकदाच आढळतो वज्र असा याचा अर्थ होतो. उदाहरणार्थ जावणाऱ्या स्त्रीचे वैशस् हा शब्द दृष्ट [सायणाने बघुतेक ठिकाणी वैशस् याचा रूप असाच अर्थ केला आहे मात्र ऋ. २. ३, ६ येथे विशेष तऱ्हेचे विणलेले वज्र असा अर्थ सायण मताने होऊ टाकतो] असल्या प्रकारची हिंदू लोकांची वज्रासंबंधी व्यावह. वैश्वेदेवोस व एरियन या लोकांच्या लक्षात आली होती. तसेच ऋग्वेद १०. १६ येथे वज्राला वैशान म्हणलेले आढळते रॉय हा वैशान याची रोमन लोकांच्या म्हणिल्या वॉलेरियस इटेलिया याशी मोठी मोठ तुलना करतो. सायणाने वरील शब्दाची 'वैशानि' या पदाचा अर्थ 'हिंदूक्य कातिमुक्त वज्र' असा केला आहे. असाच।

प्रकारची वळे ररेण हा एक मायकाचा मिलाचा उपयोगच असतो आणि पेशावारी (बलवृद्धीचे काम करणाराची मायको) या शब्दावरून हा अर्थ उपटून होतो हा शब्द यजुर्वेदसंहितेत मुख्यमध्यप्रसंगी आला आहे. परंतु तैत्तिरीय ब्राह्मणावरील (३, ३, ५) टीकाकार त्याचा सुवर्णकाराची मायको असा अर्थ करताना विशेष याच्या मताने पेशाव याचा रंग अथवा आकार बघून दुसरा अर्थ होऊ शकत नाही

मेल—ऋग्वेदात एकादिकाणीं मुनींनी धारण करावयाचे वस्त्र असा अर्थ होतो. सेंटपट्टेवर्गकोसा याचा वर्मवस्त्र असा अर्थ देतो परंतु लुङ्विण व सिमा याच्या मते याचा अर्थ 'मिचलेला वस्त्र' असा होतो व हा अर्थ त्याच्या मूळ शब्दाशीला घडूनच आहे दीर्घकशिन् मुनींच्या स्वभावास व अथर्ववेदातील ऋचस [६, ११५, ३] परून तो आहे अस वाटत

वसन.—ऋग्वेद व तदुत्तराच्या प्रयात, पोषास या अर्थी हा शब्द आला आहे.

वस्त्र—ऋग्वेद व तदुत्तराच्या प्रयात कपडे, पोषास या अर्थी हा शब्द येतो

बाधूय—याचा अर्थ नवव्यासुलीने नेसलेले वस्त्र असा असून लघ्न शास्त्रावर मुनीने ते वस्त्र एवढ्या ब्राह्मणास खावयाचे असते

वासस.—ऋग्वेदान व उटील प्रयात वपडा (अगार वर घेण्याचे अथवा परिधान करायवाचे वस्त्र) अशा अर्थी हा शब्द आला आहे कपडे व्यावरील लोकराचे बनविलेले असून पून देवाला कपडे विणणारा (वासीताय १०, २६, ६) म्हटले आहे कारण निरनिराळे आकार देण्यात त्याचा सवध असतो जी वस्त्रे वापरली जात त्यावर वेष्टुटी काढलेली असते, मरत ह तोनेरा नेष्टुटी असलेली वस्त्रे वापरीत असा उल्लेख (१०, १५५, ६) हिरण्यवान् आरुतान्) आहे ज्यावेळी वस्त्रे दान करणाराचे (व सोदा) नाव, सोने व घोड दान करणारा घोडर उल्लेखिले जाते तेव्हा त्याचा तो उल्लेख उच्च प्रकारच्या वस्त्राविषयी असावा लोकाला दागिऱ्याची पार आवड होती असे ऋग्वेदातील अनेक उल्लेखांवरून दिसून येते व हा मोठे मेगस्थेनिरुच्या कालान्द्वि होतो ऋग्वेदात सुराभि व सुवसन (म्हणजे बागल पोषागार व अगार) नीट घसणारे वस्त्र) अशी विशेषण आली आहेत वैदिक लोक तीन प्रकारची वस्त्रे वापरीत असत एक गोवी. (आतीत वस्त्र) दुसरे वस्त्र, व तिसरे मधीवास, [वरच वस्त्र] या वस्त्रालाच दागि व अरुत ही नव्हे आहेत हे वस्त्रांचे वर्णन शतपथ ब्राह्मणातील वर्णनांशी जुळणारे आहे ब्राह्मणप्रयात नार्थ [रक्षणी वस्त्र] पाडव व बाधीयास यांचा उल्लेख आहे या शिवाय ढोढयास गुडाढावयांचे जे वस्त्र त्याची टोंके मानेच्या पाजूस गाठी मारून पुढे आपण खोचलेली असत ही तहा नेहमीच्या प्रकारातल्या तहाने वगळी होती पण हा शब्दाच्या वैजकी अकरत्यामुळे त्यात वैदिक

होते अथर्ववेदात [८, २, १६] व शतपथ ब्राह्मणात [५, २, १८] मायकाच्या वस्त्राचा असाच प्रकार वर्णिला आहे [शतपथ ब्राह्मणातील वर्णनांत वस्त्राच्या गाठी कोठे माराव्या व टोंके कोठे खोचवी मायकाल उल्लेख वरील स्थली आवडत नाही] पुराणाच्या व मायकाच्या पोशाखान फरक काय होता हे निश्चित सांगता येत नाही वेदकालीन लोकांना विरक्त स्थितामुळे शिवर [नम्र] असणाऱ्या यती सारख्या लोकांशिवाय प्रेर मनुष्याने वस्त्र धारण केलेच पाहिजे ही गोग बघून हाती हलकात ठेवण्यासारखे आहे.

वा सुत्य—ऋग्वेदात विवाहसंस्कारासवधी सुकत (१०, ८५, २९) याचा यधुने रात्री नेसावयाचे वस्त्र असा अर्थ आहे.

तिष्ठ—वस्त्राचा काठ असा याचा अर्थ आहे ऋग्वेदात एका दिकाणी (३, ५३, २) आपल्या बापाचे लक्ष्य आपणाने लागावे म्हणून मुलगा बापाच्या वस्त्राचा काठ (अथवा पदर) ओढीत आहे व आई आप या मुलाला वस्त्राजाली घातून घेत आहे (१०, १८, ११) असा उल्लेख आहे. हा शब्द अथर्ववेद (१८, २, ५१) व शतपथ ब्राह्मणात (३, २, १, १८) आला आहे

सुवसन—ऋग्वेदात याचा अर्थ बागले वस्त्र असा असून त्याचा विशेषणप्रमाणे वानर्ला वस्त्रे धारण करणारा या अर्थाने उपयोग केला आहे सुवासस म्हणजे बागले वस्त्र धारण केलेला असा अर्थ नेहमी असतो

ताव्य—तैत्तिरीय संहिता व तदुत्तर प्रयात या शब्दाचा अर्थ अनिश्चित वस्तूचे वस्त्र असा आहे शतपथ ब्राह्मण व कात्यायन धातसूत्र यावरील टीकाकारांचे असे मत आहे की ते तागाचे विषा तीन वेळ गुपात मिळविलेले वस्त्र असाव, अथवा तप विषा त्रिपण हाडाच बनविलेले असावे परंतु स्वतः ब्राह्मणकारांसहि याचा नीट अर्थ समजला होता की नाही यावरून बानवाच आहे गाल्फरटकरच्या मते याचा अर्थ रेशमी वस्त्र असा आहे टीकाकारांनाहि कीट रेशमी वस्त्र असा अर्थ कसा आहे व एग्लिंगला हो समत आहे

द्वय—तैत्तिरीय संहिता व तैत्तिरीय ब्राह्मण या प्रयात हा शब्द वस्त्राचा काठ या अर्थाने आला आहे

नीवि—हा शब्द तैत्तिरीय संहिता व अथर्ववेद यांत नेसावयाचे मलवस्त्र अशा अर्थी आला आहे हे पुरव व खिया दोघेहि नेसत विद्यापतः मायकाच याचा भारत उपयोग करीत

प्रपात—हा शब्द तैत्तिरीय, कठसंहिता व शतपथ ब्राह्मणांत विणलेल्या वस्त्राचा अचळ (पदर) या अर्थाने आला आहे या पासूनच गोविचे सुटलेले धागे असतात

प्राची नत्तन—कापडाचा ताणा, उभे सूत वा अर्धाने हा शब्द तैत्तिरीय संहितेत आला आहे

परंतु हे विशेषण संशयित आहे. क्षिप्र म्हणूनही वी. क्षिप्र वेगवाचा उपयोग वैदिक काळी अमदीच माहंत नव्हता असे नाही. पशुमुक्त (इदं वेण्या अमलेली) विप्रीत-स्तुका (मां क्वा वेण्या असलेली) अणि ओंपरा यांतल फरक वाढतो येत नाही. गेहनेर म्हणतो वी या शब्दाच्या शिग अशा अर्थ होतो. परंतु इत्या हा शब्द लावला म्हणजे त्याचा मुळ असा अस्य होतो. साधारणा बहुतेक ठिकाणी ओंपरा या या आकार व फोडें मेघ असा अर्थ वेला आहे.

११ क णं गो म न — पुण्याच्या कृतीत कर्णभूषण असा याचा अर्थ आहे. दुग्व्या एका उदात्तात (फ १.१२.१ १४) एता देवतला हिरण्यकर्म असे म्हणत आहे. हेंच किंम म्हणतो की कर्णभूषण ही बंडभूषण व मणिवध-भूषण यांच्या नेतर उपयोगात आली असावी.

१२ कू री र — ऋग्वेदांतील व अथर्ववेदांतील विवाहसं-बंधी ऋग्वेदांत वृष्या भूषणाच्या वर्णनात ओंपरा व कुंभ याच्या बरोबर हा शब्द आला आहे मनुजेंद सोहेंत विनीतलि देवीने सुहर्षा, सुकुरां , स्वीपरा (उत्तमकराचा पोपाळ डोंड्यावर चढवलेली) असा अर्थ वर्णन आले आहे. गेहनेराच्या मते याचा अर्थ शिग असा होतो. परंतु हा अर्थ संशयार्थ आहे.

१३ कृ श न — मोती. ऋग्वेदात सवित्र देवतेचा रथ सुतो-मित करण्याकरिता व पोन्नाच्या बलकारात मंत्राचा उप-योग करत अमत आणि क्षत्रव कोप्यला 'कृशपा' व 'संसे झलें आहे. अथर्ववेदात मोत्याचा उल्लेख आहे आणि समुद्रतूट काढल्या मोत्याच्या शिपल्या (शिलःशिलः) उपयोग आलेल्या ताईताप्रमाणे करीत असत असाले उल्लेख आहे. निपटकीक्षात कुसनाचा सुवर्ण असा अर्थ आहे.

१४ यादि — ऋग्वेदांत सायक्या, कवी, तोडे व कर्षी कर्षी हातांनील आंगठ्या अशा अर्थी हा शब्द आला आहे. मंत्रमुक्तर याचा अर्थ कड असा वसतो.

१५ नि ष क — ऋग्वेद व पुर्वील मंत्रांत येणाऱ्या निषवण्ड, नीलम्री या शब्दावरून निष्क याचा अर्थ गडबडील सोनेरी दागिना असा होतो. पंचवींशमहाभात (१७.१.१४) रुपायें निष्क होतें असे झालें आहे. ऋग्वेदकालापासून निष्क हे नावें होते असे दित्तें कारण एता स्तोत्राये संभर निष्क व संभर घोडे मिळाल्याबद्दल स्तुति गाहनी आहे. या गाय-काला निष्क हे केषल स्वतःच्या दागिन्याकरताच पाहिजे असतील असे दिसत नाही तदुत्तर ग्रंथात निष्क हें नावार्थे प्राचीन नाव आहे असे उल्लेखिलें आढळतें.

१६ न्यो च नी. — ऋग्वेदांतील विवाहसूक्तात शिवांचा एक अक्षेवर या अर्थी हा शब्द आला आहे सायणमताने याचा अर्थ दासी असा होतो.

१७ म नि — ऋग्वेदांत व तदुत्तर ग्रंथात एक रत्न असा याच अर्थ आहे व आहत्या ताईताप्रमाणे सुखदुःख निवारणार्थ त्याचा उपयोग करीत लागत असा अथर्ववेदात उल्लेख

आहे. याचा राय अर्थ दिला की मोर्षे हें समजत नाही. मात्र ही गोंड सौ वी, हा मणि दोन्हीत ओपला शत होता व मणि ओपल्याच्या सुत्राचा पंचविश प्रमाणत उल्लेख आहे. हा मणि खड्यात माधोत असत हें मणिप्राल या शब्दावरून स्पष्ट होतें. शास्त्रात आरण्यकात (१२. १८) मित्वाच्या गण्याच वर्णन बरेच आहे. व तेथें अक्षर्या ताद-तावे पंचेच प्रकार वर्णिले आहेत रत्नकार (मणिार) याचा उल्लेख देवुर्देवांतील पुराणमध्याम्ये वलि दिल आणाच्याच्या यादंत आला आहे.

१८ र न. — ऋग्वेदांत व पुर्वील वैदिक वाङ्मयांत मौल्य-वान पदार्थ या अर्थी व तदुत्तर वाङ्मयात मणि या अर्थी हा शब्द आला आहे.

१९ शि व्य ल. — ऋग्वेदांत याचा अर्थ सायणमताने क्षाप्तीले श्वायें फूल असा आहे.

२० शु वी — ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथात वेसाचा शिवा लेंचरीचा गोडा या अर्थी हा शब्द आला आहे.

२१ क्ष जू — ऋग्वेद ३ हू र मणल अर्चणी सोभा देण्यासाठी धारण येलेली माळ असा अर्थान हा शब्द ऋग्वेद व तदुत्तर वाङ्मयात आला आहे.

२२ प्र व तें — हा शब्द तैत्तिरीय सोहेंत आला असून लवचाली तीक्ष्ण शब्दा सने त्याचा अर्थ अलवार असा आहे. अथर्ववेदांत म्राा ण्या वंताहि हा शब्द येतो. सेंताडसं वी वंताडत याचा 'नील आचाराचा अलवार' असा अर्थ दिला आहे.

२३ कृ म. — अथर्ववेदात शिवांनी सोप्यावर घालावयाचा एक दागिता या अर्थाने हा शब्द आला आहे. गेहनेरच्या मते ओपरा, कुरीर या शब्दाप्रमाणे याचाहि किंम असाच अर्थ होतो. परंतु हा अर्थ सहाय्यार्थ आहे वेगोत पालण्याचा शिवाचा दागिता असलाच अर्थ हिंदुरमानेत परंपरागत चालत आला आहे.

२४ नी ना व. — अथर्ववेदात हा शब्द एकदाच आला असून त्याचा शब्द या यापासून निपालेला अर्थ कमरपडा असा दिला आहे.

२५ सी म न् (न) — अथर्ववेद व तदुत्तर ग्रंथ यांत नेसाणीत भाग असा याचा अर्थ आहे.

२६ प्रा का थ — हा शब्द तैत्तिरीय वाङ्मयान आला असून त्याचा अर्थ धातूचा अलवार अपच आरसा असा आहे. गेहनेर म्हणतो वी, मैत्रायणी संहितेत (४.४.४) प्रायय या शब्दाचाहि हाच अर्थ होतो.

२७ क ण — याचा उल्लेख कौपीतथी उपनिषदात आला आहे, व त्यात एक बलंकार असा कर्ष दिला आहे परंतु 'कन्हता' हा पाठ लकीचा दिसतो 'कन्हता' असा तो पाठ आसाच असे वाटतें.

२८ सो ह मणि — याचा छांदोग्य उपनिषदांत मेघलिन म्हटल्याप्रमाणे तान्याचा ताईत असा अर्थ आहे मंत्रमुक्तर

यौन मृदुल्याप्रमाणे सोन्याची लगडी (तुकडा) असा नव्हे
 "विमुक्ता — याचा अर्थ मोठा असा असून यद्विषय
 ब्राह्मणांत याचा उल्लेख आलेला आहे.
 २१ स्यागर — तैत्तिरीय ब्राह्मणात हा शब्द आला असून
 एक प्रकारचा अलंकार असा याचा अर्थ आहे

श श

शब्दानामे [क्रवेद]

अभिष्टुक्	कुकदाश्व	पुण्ड्र
अरिरवन्	दु शाशु	कुन्दुदयाशु [कु-
अराति	इह	कुन्दुदवत्]
अरावत्	द्विप	मृध
अरि	द्विप	रिपु
अर्य	द्वयोयुत	वृजन
आयुषु	ध्वस्मन्	वैरिन्
आमूर	निगुन	शत्रु
अस्त	निदानिदं	संपत्न
उपमाति	पारद्वय	

[अथर्ववेद]

अचहर	द्विप	मल्ल
अभ्यनामि	द्विप	मर्मविभू [मर्महत]
अबलधन्वन्	निरान्द्रिय	रपु
अभिनाति	निहस्त	निध्याधिन्
अभ्रानव्य	रियाह	वृजन
उप्रांशति	पृगग्रि	सपत्न
कुरारि (कुरीर	पृषद्वयप्रनुत	सापत्न
केशयुक् शत्रु]	भ्रातृव्य	स्वति

शत्रुविशेषणें [क्रवेद]

अभिक्रु	अभिग्रसाद	अस्मद्वृ
आमभत्	अभिग्रन्	आहृशु
अभिद्वृ	अरति	अपपाद्व
आमभृ	अरमनस्	खंद
अभिमातिन्	अरातियत्	आयु
अमायुष	अविद्यु	तपन

१ दुशा शु — हा शब्द बहुतरुण ऋग्वेदांत विशेषनाम
 म्हणून आला असावा व नंतर त्याचा कुरुध्रवणाचा
 शत्रु असा अर्थ होत असावा लुडविगच असे मत
 आहे की तो परतु किंवा परीक्षण असावा परतु हे अगदी
 अशक्य आहे या शब्दाचा अर्थ दुसऱ्याचे वारंट पाहणारा
 व वारंट करणारा असा असावा

१ निगु त — ऋग्वेदांत दोन वेळ हा शब्द आला असून
 सायणमताने त्याचा अर्थ शत्रु असा आहे व तो समवर्तीय
 आहे लुडविग म्हणतो की हा शत्रु अनाय शोक असावेत

१ म प र न — ऋग्वेदांत दोन दहाव्या मण्डलांत हा शब्द
 आहे आणि तो सापत्न्या (उचत) या पासून झाला असून
 पुढील वाक्यांत तो पुढिगी (मपत्नी) नास्त धाडळ्या

व्या पा र च कृ पि

कृपि [क्रवेद]

१ अश्रु	धान्यकृत	लोग (डेंकूळ)
कृपिवल	न्युस	वपुधर (बी पेर-
कृपि	पक (तयार पि-	णारा)
क्षेत्र	काचे शेत)	० वृक
क्षेत्रपक्ष	पप (सुक्लेर्वा	शर
खनित्र	नाट कडवा)	शून
खल [धान्य मल-	१ फवैर (मोमाताल	१ शूनासीर
० प्याचे खळे]	पीक, नागरट,	१ सीरा (नागर)
१ गन्युति	बी पेरणारा)	१ सीरिन् (नागर
गोमप	क्रास	१ हाकणरा)
गासाति	बाज	१० तृणि
तण	मुन	सुयवसिनी
१ तोयमन्	युग (गाडीचे जू)	स्वसर (गुरें बर-
धान्य	१ लागल	० प्याचा जागा)
		हित (नागरट)

[तै सं]

अश्रु	विशपण	शून
आहाव (बलीवदं)	निर्यात	सीता
उपा (खारा	काल	सीर
माती)	भू	सीरवाह
क्षेत्र	भूमि	सुमतिस्तव
क्षेत्रपति	मृत	शुवरन् (गाडीच्या
क्षेत्रवित्	मृत्तिका	० उपण्या)
द्वदशगव (वारा-	यवाचित	सुस्त्या (सुपीक
१ ११ नागराचें	लागल	अर्मान)
		सुयवसिनी

[अथर्ववेद]

अलमाला (सस्य-	पवीरवत् लोखडी	अस्य
१ मंभरी)	१ फाळ	सीता
अष्टशेग (नागर)	१ पलाळ	सीर
अश्रु (प्रताद)	१२ पलाव	सीरपति
आनय (सयप)	१४ पवन	सीरा
इरा (कृपिसाधन)	१५	सुधेनता
उसा	१६	शुफाल
कपि	१७	सुश्रम (कृपिसा-
बनाश	१८	धन]
कृपिमशित (नागर	१९	शृणि [वि-रा,
कृष्टराधि	२०	कोयती)
खल	२१	सोमसस्तह [कृपि
तपन्	२२	साधन]
११ तुप	२३	स्विकार [यवकांड]
नर	२४	स्मृति [गवहाचे
नीलागलमाला	२५	पाक)
(सस्यमंभरी]	२६	
परिभ्रम्य	२७	

अष्ट्रा	[इतर संहिता] सील	
१६ लवन	[संहितेतर.]	
अगव्यूनि	मापे [ऋग्वेद]	
अर्ध	११ तेजन [शेत	मिति [माप]
१० अरति	मोजग्याची	मीयमा
१० सारी	काठी]	१० योजन
भय्युति	१० पेंकि	१० स्थिति
	१० मना	
	[ते ते.]	
अरति	नापिदम	यवमात्र
सुनात्र	पक्षमस्मिता	परिमाण
उपःसाध्येत	पंचदशारति	रघाक्ष
१० कृणाल	पंचारति	१० व्याम
मीवदम	पुष्टमा	सप्तदशारति
आनुदम	बाहु	सत्तारति
तावःमात्र	शतुमात्र	सहस्रयोजन
नवारति	मान	
	[अथर्ववेद]	
१० आश्विन [घो-	प्रमा	काठी]
ह्याची एक	भूरिभार	व्याम
दिव्याची चाल]	मान	स्थिति [धाम्य
त्रिपोजन	योजन	मागण्याचे
पंचयोजन	१० चाल [मोज-	माप]
परिधिष्ठ		
	[इ सं.]	
१० कृष्ट	१० मुद [इ]	
	[संहितेतर]	
१० अगुष्ट	१० पुष्या	१० प्रादेश
१० कोम	१० प्रक्रम	१० रति
१० त्रैरद	१० प्रसृत	१० शराव
१० पाद		
निष्क	नार्णी [ऋग्वेद]	
मना	१० शुष्क	हिरण्यार्पण
	१० शुष्क	
	[ते सं]	
अष्टाधुतिरय्य	कृणाल	
	[अथर्ववेद]	
निष्क	प्रतिपण	प्रणप

१ अष्ट्रा—शेतकऱ्याची खण अथवा घेनासारक्याची पराणी. ऋग्वेदात या शब्दाचा उल्लेख पुष्कळ वेळ आला आहे.

२ कृ. पि.—नागरजें. इराणियन् लोकापासून अलया होण्याच्या पूर्वांच आर्य लोकांनी नमानीची लागवड करणे. माहित होतें. कारण जमीनीत रीं पेरणें आणि धान्य उत्पन्न करणें या निपरीं ऋग्वेदातील यवन वृष, सस्य या शब्दांच्या अर्थांचे अनेकांतील शब्द यवकरेश व ह्य हे आहेत.

री पेरणें हा शब्दसमुच्चय सुत्यत्वेकरून ऋग्वेदाच्या पहिल्या आणि दहाव्या मण्डलांत व वृषचित मोन मंडलात [२ ते ७] जो आला आहे त्याला काही तरी अर्थ असलाच पाहिजे. सधर्ववेदात पुर्या वैश्य हा वृषिकर्माचा आद्य प्रवर्तक असल्याचा उल्लेख [८. १०, २४] आहे. ऋग्वेदातहि आश्विन नागराच्या साहाय्याने रीं पेरित असत असा उल्लेख आहे. पुढील संहिता आणि ब्राह्मणग्रंथ यांत वृषिकर्माचा बराच उल्लेख आला आहे. ऋग्वेदात देसील वृषिकर्माला महत्त्व दिलेले आढळतें. पंचविश ब्राह्मणात ब्राह्मणसत्तेच्या बाहेर अगलेल प्रायत्येक जमीन नागरीत नसत असा उल्लेख आहे. नागरलेल्या जमीनीला उर्वरा अथवा क्षेत्र म्हणत. उताचा [सक्न्, करीप] उपयोग करीत असत आणि पाठ वंधान्याच्या [खनित्र] हि उपयोग केला जात असे. नागर सदा आठ व कधी कधी बारा बैलांनी ओढविला जात असे. शतपथ ब्राह्मणातील क्षेत्रकीची कृत्यें म्हणजे नागरणें, पेरणें, कापणी करणें आणि मळणें (कृपत. वपंत. जुनन्तः मृगन्तः) हीं आढळतात. धान्य विकले म्हणजे कांयद्यानें [दात्र, सुणी] कापीत, मळे [पर्य] बांधीत आणि कोडाराच्या जमीनीत [कल] मळात असत. धान्य चाळणीनें अथवा छुपणें चाळून त्यानींल कचरा काढून टाकीत असत. व एका साठवणांत (ऊंदर) भरून ठेवात असत धान्य पावडण्याचें नाव धान्यशृत् असें होतें. कोणत्या प्रकारचें धान्य पेरत असत हें ऋग्वेदावरून स्पष्ट होत नाहीं. कारण यव शब्दाचा अर्थ निश्चित नाहीं व धान्याचाहि अस्पष्टच आहे. तैत्तिरीय व वागसनेपि संहितांमध्ये मीष्ट [लाहळ], यव [यव], उप-वाक [एक यधाची जात], वाटाणे, मुद्र [मृग], गोधूम, नीवार, प्रिर्वंयु, इयमाक, मसुर इत्यादि धान्यांचा उल्लेख आहे. आणि उर्वार, उर्वारक [काकण्या] याचाहि उल्लेख आहे. वैदिक काळातील लोक फळझाडाची लागवड करीत न्हि. ती आपे आप उगवत असत हें समजत नाहीं. परंतु कर्बूज, कुबल, बदर इत्यादि पळांचा उल्लेख येतो. तैत्तिरीय संहितेत [७. ३, १०, २] शेतीचे हंगाम कोणते ते सांगितले आहेत. यव हें धान्य हिवाळ्यात पेरून उन्हाळ्यात काडीत असत, पावसाळ्यात पेरलेले धान्य शरदतुल निघे, वाटाणे आणि लोळ ही धान्ये मीष्म ऋतूत पेरून हिवाळ्यात काडीत. तैत्तिरीय संहितेत आणखी एका स्थली [५. १, ७, ३] पिकाचे यर्मानुन दोन हंगाम असत असा उल्लेख आहे हिवाळ्यात पेरलेले धान्य चैत्रात निघत असे असा कौपीतीची ब्राह्मणांत उल्लेख आहे. शेतीच्या कामांत शेतकऱ्यांना फार त्रास पडत असे. उंदीर रीं खात, पक्षी आणि निरिनिराळे सरपटणारे प्राणी [उपकृष, अभ्य, तर्द, पंतंग] पिकाचे कोंवळे अंकुर तांडीत असत, आणि अव-पेण व अतिवृष्टि यामुळे पिकाचा नाश होत असे. हीं सर्व विषयें टळण्यसाठी अथर्ववेदात [६. ५०, १४२; ७. ११] मंत्र सांगितले आहेत.

१ गच्छति —आवेदांत हा शब्द रॉयच्या सत्ताप्रमाणं गुरांना खरणामाडीं गरात असलेला जमीन या अर्थां आणि गच्छ राहूनि त्याच अर्थां आलेला आहे. पुढे पंचविश ब्राह्मणांत (११, १३, १२) त्याचा रम्याची लारी मोडण्याचे माप असा अर्थ होऊ लागला. गेहदेर त्याचा पहिल्याने मूळ अर्थ खरीवचा अथवा लाक्षणिक रस्त्या असा करून नंतर जमोनीचे माप व पुढे जमीन असा अर्थ करतो.

२ तो वन न —हा शब्द नृपकृतीची अमून ऋग्वेदा-मार्गे व इतर कृष्णपादि धान्याचे दिरे कोन या अर्थां आला आहे. ऐरंय प्रायगात मोहि, महाबंदि, प्रियंगु, व यथ याच्या अक्षरांचा उल्लेख आहे.

३ कवेरि —हा शब्द ऋग्वेदांत आला आहे. याचा निष्पन्न अर्थ योगता येत नाही. कदाचित् याचा अर्थ विकलेच होय असा असावा. सायणमनान याचा अर्थ भर पाठा व प्राप्तमनच्या सत्तांचे वेरणास अत्रा याचा अर्थ आहे.

४ लागल —ऋग्वेद व पुढील प्रत्यंत याचा जेहनीचा अर्थ नागर असाच आहे. अनेक ठिकाणी याचे वर्गन पवी रवन, पवीरवम, सुनेरम् (यारीक मूळ अवलेज) असे वर्गन आले आहे.

५ वृक. —आवेदांत दोन ठिकाणी (११७, २१; ८, २३, १) याचा अर्थ नागर असा आहे.

६ घुन तीर —हा शब्द द्विवर्ती अमून ऋग्वेद व पुढील प्रमाणं कृष्णदेवदा असा त्याचा अर्थ होतो. या देवता रॉयच्या मार्गे नंतरच्या फळ व माग या होत. हा शब्द घुन आणि तीर ही दोन बरे एकत्र होऊन झाला आहे. याच्या अर्थावरून मनभेद आहे. घुन याचा अर्थ सायणमार्गे वायु असा होतो तीर या शब्दाचा अर्थ सायणमार्गे वायु व वाहकनेत आदित्य असा आहे. वरुणः तीर याचा अर्थ नागर व घुन म्हणजे घुल आणि दोन्ही शब्द मिळून घु व वाहक नागर किंवा नागरामुळे उच्च असा अर्थ होतो. नागर हे घुनीचे मुख्य साधन अमरकमुळे त्यास देव मानण्याचा प्रयात पडला, व यालाच अनुसरून सायण व घुनक यांनी अर्थ देला असावा.

७ तीर. —हा शब्द ऋग्वेद व पुढील प्रमाणं यात अनेक वेळा आला आहे. हा नागर आंगणारा बेल असत, त्याच्या मागेवर अत्रे व पाठीवर ओडपट्ट्या (क. २, ५७, ४; १, १०३, ८) असत व बैलांना हांगणाराती नागर चालविणारा बरक अशी (अत्रा) अस. नांगराच्या निजिराळ्या भागावरून फाणी माहिती उपलब्ध नाही.

८ घुनि —ऋग्वेदांत हा शब्द विला या अर्थां एकदा निघताने (१५८, ४) व दुसऱ्या एका ठिकाणी (१-१-१, ३) आसायन असा आहे. पुरिते-या मताने [क. १५८, ४] येथे अवलंबून घेता हे पद त्याच्या बरीरर अलंकरणे लुह्ये

विशेषण असून या दाह्या पदांचा अर्थ कोयतांच्या आका-राच्या पळ्या असा आहे पण या अर्थावरूनहि शंका आहे. सुण्या या शब्दावरूनच जेता हा शब्द येतो परंतु त्याचा अर्थ संदेश आहे. रॉयच्या मते जेता या पदार्थाचे असा अर्थ असावा. ओरडेनवर्ग म्हणतो हा शब्द जेता अत्र दि अर्थ. हें, फाकिन याच्या मते सुणि शब्दाना अर्थ अकडा (आकडी) असा असावा.

९ तुष —अथर्ववेद व तदुत्तर प्रयात याचा नेह-नीचा अर्थ धान्याचा भुषा असा आहे. या भुषाचा विस्तार पडवेण्याकडे उपयोग करीत अत्रावाहून तैत्तिरीय (५२, ४, २) व शतपथ ब्राह्मणांत (७, १, ७) उल्लेख आहे.

१० पलाल —अथर्ववेदांत अनुपगल या शब्दा खरीवर एका दृष्ट्याने चोर म्हणून हा शब्द आला आहे. याचा अर्थ गवताची पेंडी असा असावा व ताच अर्थ त लायन मूत्रात [३०, २७] स्वीकारला आहे. या शब्दाचे प्राणिनीय याचाची पेंडी या अर्थां अवलंबेदात (७, ८३) आले आहे.

११ पलाव —अथर्ववेद व जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मण (१५४, १) या प्रयात हा शब्द भुषा या अर्थां आला आहे.

१२ व व न —अथर्ववेदांत टरकलापासून धान्य वेगळे करण्याचे यंत्र अथवा धान्य वाहकनिघ्यानी पाठी असा अर्थां हा शब्द आला आहे. आश्वलायन शुष्टसूत्रात या पदनाच्या योगाने दहन केश्यानेतर प्रेनातिष शुद्ध करीत असत. [आश्वलायन सूत्रीतील पवन याचा अर्थ वायु असा असावा.]

१३ शण. —याचा अर्थ अंशदा असा असून ही जंगलांत राहते असा अर्थाने उल्लेख आहे. अंगिराप्रमाणे विक्रंभावरहि नोडगा म्हणून दिसा उपयोग होतो असे तेथे म्हटले आहे. दिवा शतपथ ब्राह्मणांत (३२, १, ११) उल्लेख आहे.

१४ त व न —दिकान २२) धान्याची मळणी दिवा फाणी या अर्थां हा शब्द आला आहे.

१५ अर हेर. —य वा मूळ अर्थ कीरारामून करेताच्या प्रेकायनेचा हाव. ऋग्वेदांत व पुढील प्रयात लाणी मोम-वचे माप या अर्थां त्याचा उपयोग केला आहे.

१६ खारी. —ऋग्वेदांत एका ठिकाणी सोमरस सोमपाथे माप या अर्थां हा शब्द आला आहे.

१७ ते व न. —तेा मोमराची कडी या अर्थां हा शब्द ऋग्वेदांत व त्या आहे. अथर्ववेदांत दोन वेळा हा शब्द आला असून दुसऱ्या ठिकाणी (२०, १३६, २) वायतिक व त कर्तुल) वायु असा अर्थां आला आहे. ऐरंय ब्राह्मण बंगरे प्रयात (१, २५) त्याचा याणाचे टोंक असा अर्थ आहे.

१८ वळ —हा शब्द पक्ष्याची (५, ५९, ७) चोप्यांची (१, १२६, ४) दिसा रयाची (४, ३८, ३) रांग या

अर्थाने ऋग्वेदांत आला आहे. चांदीय उपनिषदांतहि (५
१४, १) याचा उल्लेख आहे.

११ मा ना—हा शब्द ऋग्वेदांतील एका दानस्तुति-
सूक्तांत (८. ७८, ३) आला आहे. तेंच आलेल्या 'सचासन' या
रुग्गणकन हे सान्याचे नाणे अथवा वजन अर्थाचे किंवा
अलंकार असला व म्हणून याची ग्रीक भाषा व लॅटिन
'मिना' या शब्दांशी तुलना करतात. हे शब्द मूळचे साम-
टिक भाषेतील आहेत, व ते फोरेन्सियन लोकांपासून ग्रीक
लोकांनी घेतले असावेत व फोरेन्सियन लोकांपासून
सिचली अथवा एट्रुस्का यथील कार्थेजियन
लोकांनी रोमन लोकांपर्यंत घेतले व कार्थेजियन लोका-
ंपासून हिंदुस्थानातील लोकांनी घेतले. परंतु ही मनाच्या वार-
तांतील कल्पना भोवयाची आहे कारण हा कल्पनेचा आधार
काय तो कार्थेजियन लोकांपासून हिंदुस्थानातील लोकांना
हे नाणे माहित झाले हा होय; व तोहि मूलप्रत्ययाची हकीकत
व नक्षत्रचपत्या हिंदी लोकांनी कार्थेजियन लोकांपासून
घेतला या कल्पनेप्रमाणेच होय. परंतु उलटपक्ष या मनाचा
अर्थ ऋग्वेदांत आणखी आढळल्याच्या (१. १०३, २; ४
३३, २; १०. ९, २) व 'इच्छा' अर्थ असल्याच्या 'मना'
प्रमाणेच असावा अथवा कदाचित प्रथम दिलेल्या हसली
(८. ७८, २) मना याचा इच्छित वस्तु असाहि अर्थ
असेल. बोधलक्षणा कौशांत मना हा एखाद्या शब्द साप-
डतो व त्याचा इच्छा किंवा मासूर एवढाच अर्थ दिला आहे
हे लक्षण ठेवण्यासारखे आहे.

१२ गे व न—ऋग्वेद व तदुत्तर शब्दप्रशस्त लांबी मोठ-
ण्याचे माप या अर्थाने हा शब्द आला आहे. परंतु ये नन
या शब्दाने जमान्या किंती लांबी मणली जाई हे सांगता
येत नाही. मंतर पुढील कळात योजन म्हणजे चार गोड
दिया नऊ मेल अशी गणना होऊ लागली.

१३ हि व नि—हा शब्द अनेकचनी रुग्ण ऋग्वेदशत (१०
६८, ३) एखादा आला असून त्याचा अर्थ एक टोला माप
असा आहे हा शब्द ऋग्वेदांत आणखी एखादा (१०. २७,
१५) 'स्थिविमन्त' अशा विशेषणसमूह रुग्णत आला
आहे.

१४ कु व ल—याचा अर्थ दोर असा आहे. परंतु पुढे
ह्याचा वजन या अर्थाने व ते वजन व र ह्मणून म्हणजे एक
माप (उडीद) अथवा उपयोग होऊ लागला. यजुर्वेद आणि
तैत्तिरीय संहिता या ग्रंथांत हा शब्द येतो.

१५ वा हु—तैत्तिरीय संहिता आणि सूत्रग्रंथांत हा शब्द
लांबी मोठण्याचे माप या अर्थाने आला आहे.

१६ मा न—तैत्तिरीय संहिता या ऋग्वेद व यजुर्वेद प्रकृत हा
शब्द येतो व तो नेहमी रज्जव. जिवा इच्छित या शब्दा-
बरोबर येतो. याचा अर्थ पुढे न असा आहे.

१७ व्या म—तैत्तिरीय संहिता व यजुर्वेद व ब्राह्मणग्रं-
थांत हा शब्द येतो याचा अर्थ पसरलेल्या बाहूने व्यापिलेला

माग असा आहे. हे लांबी मोठण्याचे प्रमाण आहे. एक
व्य म म्हणजे सहा फूट किंवा इमानीत जगाला केंद्र म म्हण-
तात ते प्रमाण होय.

१८ आ भि न—उपधा अश्विन ऋग्वेदांत पुढील प्रमाणे
याचा अर्थ घोंटेस्थानात एका दिवसात केलेल्या प्रवासाच्या
लांबीचे माप असा आहे अथर्ववेदांत हे माप पाच योजना-
ंपेक्षा जास्त होतें असे म्हणतें आहे, पाच योजनांपेक्षा जास्त
लांबा मोठण्यास आश्विन याच मापाने उपयोग करतात असेत.
ऐतरेय ब्रह्मणांत पुर्वपासून स्वर्ग एवढाच आश्विन लांब
आहे असे म्हणतें आहे (५. १७)

१९ श ल—संदर्भितसम कोशात याचा अर्थ लांबी
मोठण्याचे साधन असा आहे व याच अर्थाने अथर्ववेद,
काठक संहिता व तैत्तिरीय ब्रह्मण (१. १०) यात आला
आहे छिद्रने म्हणजे की हा अर्थ सुस्पष्ट नाही.

२० कु छ—मैत्रायणी संहितेत (३. ७, ७) अपूर्णाक या
अर्थाने हा शब्द आला असून तो कला, वृष्ट, दफ आणि पद
अशी कालिका आहे व तिचा अनुक्रम १६ वा, १२वा, ८ वा
व ४ वा हिस्सा असा अर्थ होतो [मूळतः चारद आहेत
परंतु अथ मात्र हाच भागाने अथे दिसत नाही]

२१ वृ द—वाटक महितेंत हा शब्द सजासात आढळतो.
याचा अर्थ साने वजन करण्याचे माप असा आहे व्याकरण-
दृष्ट्या व निगमनांत (३. १, १५३) प्र असा पाठ अ-
सावा की, कय असा संशय आहे.

२२ अं पु छ—ताची मोठण्याचे परिमाण या अर्थाने हा
शब्द काठक संहितेत आला आहे

२३ को श—शब्दशः अर्थ 'मोठ्याचे हाक मारली अमती'
तो यानि मित्ता लाय मातो ती लावी' हा शब्द वैचक्षिण
ब्राह्मणांत (१. १३, १२) आला आहे

२४ त्रि प द—हा नपुंसकलिपी शब्द धेनवाचा तनितपु-
र्वाचा या अर्थाने वैचक्षिणब्राह्मणांत आला आहे एवाच प्राज्ञ-
वाही (१. ३, १३) योजनाला वन्युति व योजन चतुर्धांशाला
कोश म्हणतें आहे.

२५ वा द—लांबी मोठण्याचे माप या अर्थाने हा शब्द
तत्रपत्र ब्रह्मणांत आला आहे. हा शब्द कधी कधी वजनी
माप या अर्थानेहि उपयोगात आणिला आहे अपूर्णाकच्या
रुपांत याचा एक चतुर्धांश अथवा अर्ध अह, व हा अर्ध
चतुर्धांश अर्धान्या चार यामांपैकी एक पाय याबरोबर
आला असे जसे शक म्हणजे पायातील (खुर्चिणी) एक
भाग म्हणजे एक वा त्रयपेनील आढा माग.

२६ पृ य—हा शब्द तैत्तिरीय ब्रह्मणांत (१. ६, ५, २)
लांबी मोठण्याचे परिमाण या अर्थाने आला आहे. याचा
तळहून, तळवा, तळहाताने रेंदी असा अर्थ होतो.

२७ प्र क म—हा शब्द शतपथ ब्रह्मणांत लांबीचे परि-
माण या अर्थाने आहे. शब्द किडी लांबा मोठेली जाते हे

तेथ सांगतले नाही सूत्रधर्मांत याचा अर्थ एका पावलाची लावी असा आहे.

१० प्रसूत.—शतपथ ब्राह्मणांत मोक्षण्याचें माप या अर्थानें हा शब्द आला आहे. याचा अर्थ 'मूठमर' असा होतो.

११ प्रादेश.—लांबीच्या परिमाणाकरिता पारंपार ब्राह्मण ग्रंथांत हा शब्द योगिला जातो. याचा अर्थ वीत (अथवा टीच) असा आहे.

१२ रति.—यंत्रेवाळीस ईचाचें माप. पंचविंश ब्राह्मणांत आलेल्या अरति याच्या उलट हा शब्द आहे.

१३ शराव.—तैत्तिरीय ब्राह्मण व सूत्रग्रंथांत धान्य भोगण्याचें माप या अर्थी हा शब्द आला आहे

१४ शुल्क.—ऋग्वेदांत याचा अर्थ किंमत असा आहे धर्मसूत्रात याचा अर्थ कर असा आहे व तो अर्थ मूला अथर्ववेदांत आढळून आला आहे (३. २९, ३) या ठिकाणी शुल्क असा शब्द आला असल्यामुळे अर्थहानी बरीच झालेली आहे (?) हा अर्थ गृह्यते व चूलमफाळने यांनी स्वीकारला आहे. दुसऱ्या एका ठिकाणी संवरने केल्ले अर्थ गृह्यतेने स्वीकारलेला नाही. चूलमफाळने हा अर्थ संशय प्रगट करून स्वीकारला आहे.

द ल ण घ ल ण नौकानाम [ऋग्वेद]

१ अरिद्र	२ नद	नौका)
अरिद्रपरणी	निलरिद्रा	पतारिद्र
खनिद्र	नी	प्लव
शुन्म	पक्षिण(प्रव, सपक्ष	शतारिद्रा
	[तै. सं.]	
तराणे	नाव	प्रव
	[अथर्ववेद]	
गप्लव	पपाणि	सामन्
तरी	प्लव	स्वर्गारा
नाव्य	शतारिद्रा	हिरण्यवन्धना
नी		

[मंहितेतर]

१ नावार्ज २ मण्ड
१ अरिद्र — नावा किंवा होण्या ज्यांच्या योगाने चालवितात त्या वस्तूनाही नौव आहे ऋग्वेद आणि वागसनेय संहिता यांत संभार वस्तूनाही वाढविलेल्या जहाजाचा उल्लेख आहे आणि नाव वस्तूनाही यन्त्रवितात असाही उल्लेख आहे (अरिद्रपरण) ऋग्वेदांत दोन उताऱ्यांत हा शब्द आलेला आहे त्यावरून नौ. पी. कोश म्हणतो की, रपाचा एक भाग असा अर्थ ध्वनित होतो. नावेच्या बऱ्हीशाच्याला किंवा खलाशाला अरिद्र असे म्हणतात

२ शुभ्र — ऋग्वेदांतल्या एका लेखात पिशेलच्या मताने याचा अर्थ तराफा असा आहे.

३ नद [उ]—ऋग्वेदांत हा शब्द अनेकदा आलेला असून त्याचा निश्चित अर्थ समजत नाही. पिशेलच्या मताने नद व नड हे शब्द एकच आहेत व या नद शब्दाचा अर्थ एके ठिकाणी तो वेताची नाव असा करितो ही नाव भंगन क्रियावरून पाणी गेले असेंहि तिचें वर्णन तो करितो. दुसऱ्या एका लेखात या नदाचा अर्थ वेताचा वावूक असा तो करितो याची तीक्ष्ण टोंके (कर्ण) घोळ्यानी जोराने पळविण्यास उपयोगी पडतात. दुसऱ्या लेखात रक्षणेने याचा अर्थ पुढपाचें जननेंद्रिय असा वेलेला आहे. राय याचा अर्थ साधा किंवा रक्षणेने बेल असा घेतो. एकदा तरी ईद्राचा घोळ्यासंबंधाने खेवाळणारा असा या शब्दाचा अर्थ होतो. 'नदस्यकर्णः' या शब्दसमुच्चयात याचा अर्थ (वावूक्या) घोळ्याच्या आनामुळे (म्हणजे हुबूम ऐकण्याची त्याची तयारी असल्यामुळे) मसत लोक ३। पन्था चपळ घाड्यावर बसून जख्खीने जातात असा अर्थ होतो (पुरयन्त आगुभिः)

४ नौ — ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथ यामध्ये हा शब्द नेहमी येतो. बहुतेक ठिकाणी हे ताक म्हणजे नद्या ओलाढव्याकरिता केलेली लहानशी नाव होय. तरी पण यमुना, गंगा व पंजाबमधील नद्या या ओलाढव्याचें काम मोठ्या जहाजां शिवाय भागत न रे. पुष्कळ वेळा ही नौ म्हणजे लाकडाची कोरेलेली होडी असे. वैदिक काळी सरद्रमागर्जि हिंदुरथानचा मोठा व्यापार चालत असे ही गोष्ट जर गृहीत धरली तर जहाजाचे जे भाग उदाहरणार्थ, खोड व शांकफाठी यांचा वरहे, अरिद्र याखेरीज वैदिक व द्या.) उल्लेख नाही ही मोठी आश्चर्याची गोष्ट आहे. तरी पण असे काही उल्लेख आलेले आहेत की, त्यावरून नद्या ओलाढव जहाजाचा बोटीनी जो व्यापार चालावयाचा त्यापेक्षा जास्त विस्तृत प्रमाणावर व्यापार हिंदुस्थानातून चालत असे ही गोष्ट सिद्ध होणे. अथर्ववेदांत ज्या राज्यात धातूणावर जुलूम होतो त्या राज्याच्या नावाची तुलन फुटलेल्या जहाजाच्या लुडण्याशी केली आहे. जरी या प्रभात आलेल्या मापेवरून जहाज म्हणजे होडी असा अर्थ निघण्याचा संभव आहे तरी असा अर्थ घरणे इष्ट होणार नाही. शिवाय माणसें नफा किंवा द्रव्य मिळविण्याकरिता (सनिध्याः) समुद्राकडे जाताना असा ऋग्वेदांत (१.५६, २; ४.५४, ६) उल्लेख आला आहे. शिमर म्हणतो की, हा समुद्र म्हणजे पंजाबमध्ये सिंधु नदीला इतर लहान नद्या मिळल्यावर जो मोठा सिंधु नद होतो तो होय. पण समुद्राचा असा संकुचित अर्थ घरणे बरीच होणार नाही. ऋग्वेदांत सुद्धा अश्विनांनी सुप्यूचे समुद्रामध्ये दोनर बऱ्ही असलेल्या जहाजाच्या योगाने रक्षण घेले अशी वर्णने आलेली आहेत. तेव्हा वैदिक काळी अनेक बऱ्ही असलेली मोठी जहाजे

होती हे नाकडल करणें इत नाहीं. बौधायन धर्मसूत्रमध्ये (१.२.४) ततो निदान समुद्रमार्गेणै शलरयंश्च कतपराचा जल्लेख आलेला आहे (ऋ १०.१५५.२). या ठिकाणी सायण दाह म्हणजे पुष्पेत्तमाख्य देवताशरीर असा अर्थ करितो. त्याच भाषात दुसऱ्याचा उतारा दिला आहे त्यांत दाह म्हणजे दाहमयी नी लाफडाची नाव असा अर्थ आहे.

१३ व.—तरंगणारा पदार्थ. याचा अर्थ होई. हा शब्द ऋग्वेद व तदुत्तर वाङ्मयांत आला आहे.

१४ वा ज.—नावाडी. शतपथ ब्राह्मणांत [२.३.२, ५] हा शब्द आलेला आहे.

१५ मण्ड—हा शब्द नौ-मण्ड या सामासिक शब्दांत दिववनी येतो व त्याचा अर्थ शतपथ ब्राह्मणांत [२.३.२, ५] जहागव्ये शुक्राणू असा आहे.

मार्गसंबंधी [ऋग्वेद]

अतृपयिन्	दक्षिणाय	मोशन
अनपवृज्य	नियान	रघुवर्तनि
अंश	परमन्	रजस
अध्वन्	परवन्	रश्म
अनुपथ	परस्तःसीः	रदनर्तनि
अनुधर (निःक्रे- टक)	पथ	वक्कमन्
अन्तःपथ	पथिन्	व्युन
अंशेण	पथ्य	वर्तनि
अपाय	पदनी	वर्मन्
आपथ	पदनीय	विपथि
तरुगम्युति	पदि	वृजिनवर्तनि
ऋजु	पन्थस	संगमनी
एम	परिगम्युति	संचरणी
क्षेत्रवित्-	परिकोश	सुकृत
(वाटाच्या)	परिजमन्	सुग
गात्र	पाशु	सुगेक्य
गायत्रवर्तनि	पुरुपथिन्	सुपथिन्
घृतवर्तनि	प्रपथ	सुपदी
	प्राध्वन्	हिरण्यवर्तनि

[तै. सं.]

अनुरर्मन्	दक्षिण)	रेणु
अपथ	परिरथ्य (रस्ता)	वर्ज (मार्ग)
अन्यथ	पाशु	वर्मन्
कष्टक	प्रतिवर्म	वर्मन्
गनावन	प्रपथ	वधूपथ (वधूपा- मार्ग)
दुध्यद	प्रतर	वायुमत्
पथ	गान	व्यथ
पथिरसि	रघुवर्तनि	सुपथ
पथिमदी	रजस	स्वथ
पदवाम (मार्ग- ५३	रश्मा	स्वरितवाहन

प्रपथ—ऋग्वेद आणि ऐनरेय ब्रह्मण यांत याचा अर्थ 'दुरचा प्रवास' असा आहे. वित्पनला एके ठिकाणी हा शब्द 'उत्तरण्याचा मार्ग' या अर्थाने आढळला आहे. या ठिकाणी प्रवाशांनी खादि (अन्न) मिळत असे. क्षिप्र म्हणतो की, हा अर्थ होणे शक्यच नाही. य त्याच्या मताने 'प्रपदेणु' न्या ठिकाणी पुर्वीने 'प्रपथसु' हा पाठ येथे धरता गेला आहे. काटक रीतिने या शब्दाचा अर्थ ऐसपेस मोठा रस्ता असा आहे. सायणाने प्रपथ याचा अर्थ मोठा मार्ग, लांबलचक रस्ता असा दिला आहे. यावरून पुढे दुरचा प्रवास असा ह्याचा अर्थ घेणे शक्य आहे. ऋ १. १६६ ९ या ठिकाणी येणाऱ्या प्रपथ शब्दाचा अर्थ सायणानेहि वित्पनसारखाच दिला आहे.

मार्ग व त्याची विदोषणे [तै. सं.]

अंगमायनी	शेवट)	ध्वज
अयन्	पथिन्	सुग
अपथ	पथ्या	सुपथ
काष्टा (मार्गाचा)	रथरपट	सुग (मार्ग)

[अथर्ववेद]

परिरथ्य

स च र.—तै. संहिता मंधात ह्याचा अर्थ प्रण्याच्या संचाराचा मार्ग असा आहे. नेहमीचा सामान्य अर्थ म्हणता म्हणजे यागात भाग घेणाऱ्या अनेक ऋषिज्ञांनी व्यापलेला निवा उपयोगात आणलेला अज्ञातस्थानागेवरील मार्ग असा आहे.

परिरथ्य.—अथर्ववेदादमध्ये हा शब्द असून ह्याचा अर्थ एक तर रस्ता किंवा ह्याचा भाग, व दाखित ह्कवि. व विट्टने म्हणतात त्याप्रमाणे हाड असा अर्थ असावा किंफथ याचा अर्थ आकाशाचे मध्यवर्ती प्रदेश असा करितो.

रथ व रथसंबंधी [ऋग्वेद]

अंशरथ	शिशु	वृषरथ
अनरथ	विचका (शकटा)	शक्ती
अरथुरि	पंचरथि	शतपद
अश्विपूर	पविश्रथ	हात्मलि
आपथ्य	पूर्णवन्धुर	श्मनपरमन्
एकचक्र	पृथुयामन्	पदथ
गेत	पद	सप्तचक्र
चंद्रथ	बृहथ	सर्वरथ
चित्ररथ	थान	सुविद्रक
उद्योगीरथ	याम	सुतरथ
सुतधामन् (दक्षिण)	रथ	सुभरथ
त्रिवंधुर	विद्युदथ	सुरथ
	वृषनाभि	सुवृत्त

सुप्रवर्धुर	स्वनदस्य	हिरण्यरथ
स्यूरि	हिरण्यवक्र	हिरण्यवन्धुर
स्युदन	हिरण्यप्रदग	हिरण्यशाम्य
स्युमगमालि		

- [अथर्ववेद]

विपन्न

[संहितेतर]

विपुत्र

रथसिद्धि [अथर्ववेद]

अप्योशय	दोषांशु	रथसाहन
अनस्वत्	धुवत्	रथसंय
अरथि	नरेस्व	रथिन्
अरिष्टरथ	नियुग्यत	रथेस्व
अश्वद्वय	नुवाहन	सगुवहन
अवत	प्रति	सामयत्
अपानयत्	प्रष्टिमत्	सातरहत्
अरुह	प्रसित	विश्विनि
अधुगुग	भूरिभार	पीडवि
अश्वद्वय	समुदाहन	पुनरथ
अनाभि	मयमयव	पुनरदिम
अष्टद्वय	सयिवत्	पुनरिभ
अश्वद्वय	यय्य	पुनरिभ
अश्वद्वय	गुलाय	पुनरिभ
अश्वद्वय	रथचपण	पुनरिभ
अश्वद्वय	रथवत्	पुनरिभ

[तै. सं.]

अक	नाभी	गुग
अदिश	निमित्त	रथ
अधर्व	नोभि	रथचक्र
अश्व	न्यक	रथमुग
अश्वद्वय	पुनरिभ	रथस्वन
अश्वद्वय	प्रउग	रथाश
अश्वद्वय	प्रति	रथचपण
अश्वद्वय	मयमेव	पुनरिभ
अश्वद्वय	मयुग्यरथ	रथरथ
अश्वद्वय	गुग	

[अथर्ववेद]

अन	एकनोभि	रथवाही [वांश]
अश्वचक्र	विपन्न	चोड चोडनेला
अश्व	पथ	रथ]
अश्वद्वय	परिरथ (रथाया)	पुनरिभ
अश्वद्वय	चोड	मयि

रथ	यद्य	सुचक्र
रथयान	विषय	सुपनि
रथमुग	विमुक्त	

रथाधयच [अथर्ववेद]

१० राश [कणा, सोत]	१० ककुह	१० प्रधि
अश्वानह [जुंषणी]	१० ख	१० भग
अश्वद्वय	१० अश्वरथसार	१० युग
१० आधि	१० चक्र	१० रथचपण
१० इया	१० दारु	१० रथि (दावा)
उदि	१० धुव	१० वरत्रा
१० उपधि [तुम्बा-थ्या वाहेरील]	१० नभ्य	१० वन्धुर
१० उगह्वर	१० नमि	१० वसन्ति
एकेय	१० नमि	१० शम्भ्या
	१० पवि	१० शर्म
	१० पातरम [पोल]	१० रथम्भ
	१० प्रतिधि	

[तै. सं.]

१० शक	१० न्यक	१० रथमुग
१० नादी	१० प्रदग	१० रथाश

[अथर्ववेद]

अश्व	तदमन्	प्रतिधि
इया	त्रिनाभि	वन्धुर
इयुग	धुव	नेवि
उदि	नादी	गुग
उपधि	नेवि	योग
उपानस		रथमुग
उगत	परिधि	१० रथोपस्थ
चक्र	प्रकाश	१० धुरयू

[वा. सं.]

रथनाभि

[संहितेतर]

१० अपालम्ब	पुवरी	रथचक्र
१० अश्वनाभि	पुव	१० रथचपण
१० अश्वर	विपुत्र	

१० अश्वर — अश्वी लक्ष्मी रथाम्ये न यतती गच्छीत्ये
 आरुह आगे चरणे आह, [दिवे 'अनर्दिश' हे विवेचन इत्यादि
 दावावे नो नाही अतो हे वा येते. सादलभाष्योक्त इत्ये वाही
 दिने नाही.] रथादि अन्तर्ग हा दारु रथ आगे आगवा
 नादी दावाभाम्ये एव दावादिभाष्येति दावाहेतु ० ततो
 अतो नद देशे चधी चधी रथावर ० अह हे ते रथादि तिभि
 दारु रथ रथी हे चोड. [१० अं पादपादपादोऽन्य

माही } त्याची रचना फारशी गाईल माही } कापेदलीक
या सूक्तात सूर्यचर्य सूर्या नावाच्या मुलीच्या विवाहाचे
वर्णन केले आहे त्यात तिच्या या गाईत रचलेले होते
त्या गाईला एक आच्छादन होते असे वर्णन आहे.
रथाच्या तुंबराचे देखील वर्णन आहे. रथे वरिंद
असल्यास विषय नावाच्या धोरवधोरव वाहनाचा उपयोग
होत असे. विवाह वेगरे समारंभांमध्ये ज्या भित्तिपुत्री
नियत असत त्यात याच्या ओढण्याकडे पैलांचा उपयोग
होई उणेवी गाडी तांडूळ बेल अगर माई ओढीत असे
वर्णन आहे.

ग ते.—करवेदांत प्रपन्नः याचा अर्थ पोड्याची रथांतील
बसण्याची जागा असा आहे. ती घरीच मोठी असे. तदनंतर
रथाने किंवा खरोखर त्या वाहनाचा रथ असा अर्थ होऊं
लागला [सायनगाथाप्रमाणे याचा रथ असाच अर्थ
आहे].

या न.—करवेदांत व तदनंतर वाहन या अर्थी हा वाङ्म
आलेला आहे.

४ थ.—करवेदांत आणि नंतरच्या संघांत अनेक गाडी-
पेक्षा निघण्या (च या) अर्थी हा वाङ्म आला आहे तरी
पण फार विशेष नाही. दोहोंच्या रचनेमध्यच्या फरकावि-
षयी आपणास माहिती नाही. रथकाचे कणा घालण्याचे
मौक गाडीच्या मोकामेला होते असे येवढीच माहिती
मिळते. रथाला बहुतेकलून दोन पाळे असत व रथाविषयी
जोडव बाराचार आलेला आहे. याकाची रचना म्हणजे रथाला
एक भाव असून त्यास एक पाडा (प्रधि), अरे आणि तुंया
ही अमत्त. पाडा जागती वरुंन मिळून नेने होते. तुंया-
मशील मोकाला ख हें नांव आहे; या ख मध्येच कणा घाला
वयाचा. 'आणीवा अर्थ तुंयात घातलेले कणाचे टोक
किंवा चाकामध्ये. टोक नीट पसण्याकरिता पातलेली कुणी
असा आहे. कर्णी कर्णी जाड चाकाचा उपाधी केला
माई. अवयवेदात (१.१४ १) केन्दा केन्दा भरडू लांकडाचे
कण करीत असत असा उल्लेख आहे. [सायनगाथाप्रमाणे
अर्द्ध हा एक रामा होता.] याच्या टोकामोवती चारें फिरत.
कणावर रथाचा मुख्य भाग (होता) ठेवत. ह्या म. गाथा
बंदुल हाही वाङ्म आहे, परंतु रथाचा अर्थ रथामधील बैठक
असाही होतो. आश्विनीच्या रथविषयी त्रिभुज हें नाव
वापरले आहे. त्रिभुजाचे आणि त्रिचक्राचे बरेच साम्य
आहे. येवढ्या मने रथाला तीन चारें आणि तीन बैठकी
असत परंतु शिंमरण्या मते अशा प्रकारचे वाहन वैयक
काल्पनिक होय. गर्ता या वाङ्मनेही पोड्याकडच्या आसनाचाच
अर्थ सूचित होतो. रथाचा दांडा कणाशी काटकोनात असं.
माघारण्यात एकच दांडा असे व रथाच्या दोन्ही बाजूला
पाडे जुंणीत व पोड्याच्या मानेवर जुं ठेवत. जुंयाच्या
मधील मोक्यांत दांडा बसविला जात असे व रथालाच ख
किंवा तर्म्मन् असे म्हणत. नंतर जुं आणि दांडा एकच

पांणीत असत. जुं चेंड्याच्या मानेवर ठेवी आणि नंतर
रथाना घापीत पोड्याचा उल्लेख राख आणि रथाना या
दोन वाङ्मनीं होत असे. हे वाङ्म वाङ्मच्या लग्नामाहा
लावीत. रारधी लग्नामध्य यांना घोंड्यानां आरकून
घरा. घावघाव्या म्हणून यांना हाकोत असे पोड्याच्या
तंगानां कड्या असे म्हणत. नेहमीची पद्धत म्हणजे
साधारणपणे रथास दोन पोडे असत, पण कधी कधी तीन
किंवा चारही असत. तीन असल्यास तिसरा पोडा पुढें
लावीत किंवा बाजूला लावीत याविषयी माहिती नाही.
परंतु चव्हाट्या दोन्ही पद्धती असल्यात असल्यात. पांच
पोड्यांच्या सुद्धा उपयोग करीत. रथाना बहुतेक पोडे जुंणीत
तरी पण गाड्यांचा आणि खेवराचा उपयोग केलेलाही
आढळतो. गाड्या ओढण्याम वेगळा उपयोग करीत व
म्हणूनच अनंदाह हा वाङ्म प्रचारात आला कधी गरीब
लोकांना एका पोड्यावरच संतुष्ट रहावे लागे. असा पेकी
घोंड्याच्या दोन्हाकडे दोन दोन दाड्या असलेल्या जुंयाचा
उपयोग करीत (न्ह. १०. १०१, ११; १११, १२) रथामध्ये
सारंगी उबव्या बाजू पमत अथ आणि सोळा सवोष्ट
किंवा सवोष्ट हे वाङ्म दर्शवितात रथ प्रमाणे दाड्या बाजूत
घसत असे. अथस्तंथाच्या शुभ वृत्तामध्ये रथाची लावी-
दंडा दिली आहे ती अशाः—रथाचा दांडा १८८ अंगुलें,
कणा १०४ अंगुल, जुं ८६ अंगुलें. याच शिवाय कलून
वागी चव्हाकडे लाकडाचा उपयोग करीत रथाच्या दुसऱ्या
भागापासो उल्लेख आलेला आहे पण तो अस्पष्ट आहे.

५ थ क ट, श य.—जुन्या वाङ्मयात माही असा
अर्थाने हे वाङ्म विरळा आलेले आहेत. गाड्याच्या करकर
आवाजाची अरण्यात रात्री ऐकल्यास आवाजाशी करवेदात
तुलना केलेली आहे.

६ थूरि—करवेद व उत्तरकाळीन संघ यांमध्ये दोन
पोड्याचे ऐमां एकाच लनावरान ओडलेला (व तेही
हचड्या प्रमाणे नवानर) असा याचा अर्थ आहे. (न्ह. १०
१११, १२) या ठिकाणी हा वाङ्म आहे. रथाचा अर्थ सायन
छड्डा असा किरतो. ऐ. प्रा. ५. १०, या ठिकाणी
' वयाहावायुरेगन ' असे वाङ्म आहेत. सायनगाथात
अस्त्रुरि असा वाङ्म घेतला आहे व रथाचा अर्थ पोडा
असा दिला आहे.

७ थं द न.—रथ. करवेदांत एके ठिकाणी पूर्वाच्या
वाङ्मयात हा वाङ्म आलेला आहे. स्पंदन असाही पाड
याच ठिकाणी सर्वेसमय असा आहे.

८ थ न द थ.—खडबड आवाज करणारी गाडी. याचा
अर्थ लुडविषया मतांने मत्वेदामध्ये आसंगाने विशेषनां
असा आहे. पण हा वाङ्म जुलना विशेषण असावा. साय-
नगाथा मताप्रमाणे हा वाङ्म नाम आहे; व रथाचा अर्थ
' आवाज करणारा रथ ' असा आहे. भिकवण्या

मते त्याचा अर्थ "स्वतःच नांवाचा आसाचा मुळगा" असा आहे.

विपय — प्राण्याच्या वर्तनात 'ओंबड धोवड रस्त्याला योग्य असे वाहून आण असे आलेख आहे.

विपयु — साक्षात्त धर्मसमूहांना हा शब्द आला असून वरवर याचा अर्थ वि.य (ओंबड धोवड वाहून) व्याख्या-सारखाच आहे. पणुतेक हो चुक दिते.

ही वाच्य — ऋग्वेदास्ये रथाने विशेषण म्हणून हा शब्द आलेला आहे व रथ्याच्या मते रथ्याचा अर्थ रथ्याच्या पुढचा स्तर अथवा भाग असा आहे.

धूर्वद — रथ्याच्या मत 'धूर्वाचे खाली असणारा' म्हणजे 'ओंबड व हजारा' अर्थात अलंकारिक भाषेत योलायवाचे म्हणजे घुरीण, असा ऋग्वेदाने जेथे हा शब्द आलेला आहे तथे अर्थ होतो जास्त संभवनीय अर्थ म्हणजे दाटपार वसणारा म्हणजे सारथी असा होईल कारण घोड्याच जवळ व व्याकरिता साध्याला पुढे जाऊन दाट्या-वर रथाचा धूर्वा वगळ मुद्दा जाव लागतो.

मध्यमवह — हे ऋग्वेदात एके ठिकाणी रथाचे विशेषण म्हणून आला आहे. याचा खरा अर्थ 'योग्यता' कळत नाही. रथ्या याच्या मते दोन दाट्यामधून एक पाडा हावणे, हे विशेषण रथी व.कथ या शब्दांच्या मागे असाव लागण्याचाय. मग 'मध्यम वेगाने हलाने' याचा अर्थ 'मध्यम हलणे' म्हणजे अर्धवेग पणाने हाकणे असा आहे. ऋ. २. २९. ४ या ठिकाणी मध्यमवहः ऋग्वेदात आहे याची मध्यमवहः ऋग्वेदात आहे अर्थात पदे पडतात मध्यमवहः मध्यमेन मध्यमवेगेन वाहू. म्हणजे मध्यमवेगेने जाणारा असा साधन अर्थ देतो. (प्रक्रिये व अर्थ अर्थ करितो)

रथनपण — यात ऋग्वेदात एकदा उल्लेख आहे, तेथे अर्थ 'वशावरण' आहे. रथ्याच्या मते रथ्याच्या काही भागा-करिता हा शब्द योग्यता असावा व बहुधा रथ्या भाग हाच अर्थ असावा ऋ. ८. ५. १९ या ठिकाणी येणाऱ्या रथ वर्णन दाट्याचा अर्थ साधनार्थाचे आपल्या भाषेत "रथ-स्य दृष्टे मध्यमदो" म्हणजे रथ्याचा मध्यभाग असा केला आहे व प्रक्रिये आपल्या इमजी अंतर्गत त्याचा "रथाचा मार्ग" असा अर्थ करतो. निरुक्तावली दुर्गाचा-रथ्या भाषेत ५-१२ या ठिकाणी रथवर्णन याचा अर्थ रथतून गमन करणारा असा केला आहे. रथवर्णन हे ज्या अर्थात वर्णन आहे त्या अर्थात अग्राह अर्थ असता असे दिसते.

रथवाहन — ऋग्वेदात (६, ७, ८) आणि अथर्व-वेदांत रथ उभा करण्याचा इतरी पोडी असा अर्थ आहे. रथ्याच्या मते प्राक लोच अर्थात प्रकाश्या लोचनी पोडीचा उल्लेख करित. रथवाहन अथवा रथवाह हा शब्द दोन धर्म्यांनी ओढावयाच्या पोडीला लाविलेला वेदस्थानात हा शब्द लडाईच्या रथात राणागवावर वेध्याच्या धर्म्यांनी

लावीत ऋ. ६. ७५. ८ या ठिकाणी असणाऱ्या रथवाहन या शब्दाचा अर्थ साधनाने रथाने वाहिले जाणारे घन असा केला आहे व "रथ उपयोगात नसताना तो ज्या उच्चवर्णावर किंवा तिथेवर ठेवतात ती" असा 'प्रक्रियेने अर्थ दिला आहे अथर्ववेद ३. १७. ३ या ठिकाणी येणाऱ्या रथवाहन शब्दाचा अर्थ प्रक्रियेने "रथ ओढणारा" असा दिला आहे.

रथभंग — ऋग्वेदात रथ्याचा सामना असा अर्थ आहे. प्रक्रियेने याच्या विरुद्ध रथ्याची भेट असा अर्थ दिला आहे व हा अर्थ वरील अर्थास जुळेल असाच आहे.

वास्त — अश्व म्हणजे कणा. या रथाच्या भागाचा उल्लेख ऋग्वेदात व नंतरच्या ग्रंथात वरचवर आला आहे. तो पट्यानी अगर दोऱ्यानी रथाच्या मुख्य भागाला बांध केला असतो. त्या पट्याला लहानहट्ट म्हणजे "आसला व घलेला" म्हणतात. हा मूळ अर्थ आसून शिवाय याचा घोडा अर्थात अर्थ करित आसला तापविणे व तो मोड-ण्याचा भीति यापेक्षा माहिती त्याकाळी होती असे दिसते.

आणि — हा शब्द ऋग्वेदात आहे परंतु तदुत्तर-ग्रंथात कवित्तप सापडतो आणि रथ व शिर रथ्याच्या मते वगळ्याचा जो भाग बाकाच्या मुष्ट्यात येतो, त्याचा या शब्दाने रथ होतो. साधनार्थाची याचा अर्थ [वाभनी] मुला असा केला असून तो निरुक्तावली व ल्युमनला समत आहे. ऋग्वेदात एका ठिकाणी याचा अर्थ लक्षणेने सर्व रथ असा दर्शविला आहे, परंतु गेहनेरच्या मताने तो सर्व उतरात मंदिर आहे.

ईपा — ईपा म्हणजे रथ्याचा लुंबाचा दांडा. गहनक-रुन रथ एका दाट्याचाच [एपाः] असे, कधी कधी दोन दाट्यांचाही उल्लेख केला आहे. हा दांडा पणुतेक युग [लू] शब्दाचा गमामाने ओढलेला असतो. दांडा लुप्त वस-तून दोरछाने वापलेला असे, रथाचा तो परावर कसा ओढला आहे हे सांगता येत नाही.

उपरि — हा शब्द एकदा ऋग्वेदात आणि एकदा अथर्ववेदात प्रथि याच्या वरपर आढळून आसून याचा अर्थ त्याच्या एक भाग अथवा अ. वगैरे हा भाग कोणता हे नेमके सांगता येत नाही. रथ, शिर आणि ल्युमनकट्टे म्हणताना की बाकाच्या सर्व भागांनी मिळून हा दांडा लवला आहे म्हिटे हे अतक्य आहे असा टाळून म्हणतो की अतक्य बाकाचा दांडा हा दांडा आहे. प्रथि म्हणजे धाव आणि पथि म्हणजे बाकाचा सर्व भाग उपाधि म्हणजे बाकाचा खालचा कोट किंवा प्रत्यक्ष बाक असा अर्थ असावा.

उपहृत् — ऋग्वेदात एका उताऱ्यात हा शब्द आसून गेहनेर रथाचा अर्थ रथाचा मुख्य भाग (उपहृत्) असा करितो.

११ क रु ह — कुरुदात बन्दाच वेळी हा शब्द आसा अमुन रॉप्या मयाप्रमाणे बाचा अर्थ रयाचा एक भाग कुरुदात बन्दाच आसा असा आहे पुन्हा लुडविंग म्हणजे की, एका उताऱ्यात पशु निरीक्षर लावण्यासुद्धा याचा यादर रामाने छत्र नेली त्याचे ह नाव आहे परंतु हा अर्थ मंगलनीय दिवस न हो सवे याज्ञीयां विचार करिता या शब्दाचा अर्थ मुक्त प्रमुख असा असून पाडे, रय रामे वगैरेनी हें विशेषण योग्यतात प्रमथन ह्याने कक हाच अर्थ दिला आहे आणि नंतर रॉपेने तो अर्थ स्वीकारला आहे.

१२ ख — कुरुवेदान आणि नेतरव्या श्रेयात चाक्रावा तुंश असा बाचा अर्थ आहे यादी (वनत) आणि रय गोण्या मुक्तात फारक असे.

ब क. — कुरुवेदापासूनच्या सर्व श्रेयात लघुनेने रयाचे किंवा माडीचे चाक असा बाचा अर्थ आहे जेव्हा रय चालू करावयाचा असून त्यावेळी कचाला चाक मजबूत पचवता आणि त्याकामी अतेशर बळ लागत नसे असे अथर्ववेदात ११ १ ४ दिवने कालाला असे असून सुखा अने आणि ह्या मुक्ताच्या छिन्न कुराचे टोंक बगावतल असे रूपून ह्या वेदवेद्या यादीचे चाक करीत खराब हात नमस्काराचा लक्ष्याचा कावाच्या दाकांचे मध्यम किंवा होत इमिद होते. चाक्राची शिष्टा माचारणागे कोणताहि पदनाच्या बावर्तनी वनव असे, परंतु कुरुवेदात यादी जागी तीनवाकी व सातवका रयचा उदात्त असून अथर्ववेदात आठ चाक्राच्या रयाचा उदात्त आहे. निरतर म्हणता की ह्या विशेषने खरीलरीक्या रया। नारीत प्रिउक म्हणून जेथे जेथे उदात्त अहे तथे असा करानिक धर्ष आयाव दुसऱ्या पत्नी वर म्हणजे की, तीनवाकी रय अरवव, एक चाक मध्य वर दोषा वरगादल्या मध्ये असाव, कमेहि असो शान छिन आठवाकी रय खरीलर अरवरीक असे बटल नाही याच व हुम हाच्या चाक्राचा (बीलाळ—यक) उदात्त आला आहे.

१३ ग — रय म्हणजे लहट, कुरुवेदापासून व इतरप्र हा शब्द अनेकदा आला आहे. व लोच अर्थ रयाचा हाडा जळणाले याच असा ओडा, दिवा लाकडी सामान हाचादि यादरे.

१४ घृ — कुरुवेद व लुडविंगकालीन धव व्यासने हा शब्द आला असून पंठरवेदेलाप्रमाणे रय किंवा गडी ओढणाऱ्या प्राण्याच्या सच वर ठेवला जाणारा जुलावा भाग ह्या याचा अर्थ आहे आणि म्हणूनच ह्या अजायवाना याप्रमाणेय सदितन घृता म्हणजे ज्ञ बायन करणारे असे नाव दिले आहे कुरुवेदमध्ये एक छिन्नाणी ह्या शब्दाचा अर्थ अभिघ्न आहे रॉप्या मने चाक्राच्या लघुमानून अणन्या कावाच्या कोठ्याहि रया टोंकात असलेला घुणी असा बाचा अर्थ आहे म्हणजे पुर ह्याचा अर्थ अजक अजक

‘अणो’ अणार मत्ता ओम्मेनवेमने हेव मन ह्याकारले आहे सोमियर दिव्यवण्या मगने पुर ह्याचा अर्थ ओझ अथवा मन या; पण हा शब्द दित्त नाही पुर ह्याचा गाडीचा हाडा असा अर्थ होणे शक्य आहे नंतर भाग व दाडा मिळून ज्यायोगान रय ओढला जाता तो भाग असा सामान्यपण अर्थ झाला हा अर्थ स्वीकारला तर कुरुवेदातल्या खरेपथ लेखाचा उल्लेख होईल.

१५ वाभि—वाक्राचा तुंश असा अर्थाने कुरुवेद व मागाहून सातवे मय व्यासने हा शब्द आलेला आहे याचा मुळ अर्थ वेकी, पुढे सधुनेने नात किंवा नातलग असा अर्थ होतो.

१६ नेमि—कुरुवेद व मागाहून सातवे मय व्यासने रयाच्या चक्राचा चाक (घाव) असा बाचा अर्थ आहे हा व मत्ता मत्ताका [सु] केल्या असे व ह्याचा धावून चागला आकार दिलेला असे.

१७ धि.—कुरुवेद व मागाहून सातवे मय व्यासने रय-चक्राची धाव ह्या अर्थाने हा शब्द आलेला आहे ह्या धाव चागली पट वनरची लागत अथवा खरेच चाक्राचा आहे व सुवाचे हे विशेषण तुनाभि आणि सुवक ह्यांच्याबरोबर सातवे अथर्ववेदात सापडत ह्या धावा धावण्या वनवि-लेण्या असत व ह्या ताक्ष्य अथर्वव्यामुळे ह्याचा मत्ताप्रमाणे उरमोण होत वारी. बायमनवि राहिलेमध्ये एक छिन्नाणी नीटसंमने कोणाप्रमाणे पावे याचा अर्थ मोडवडी कुठल्या करिता असलेल्या मुक्तामात्रे वच कोठडी वेढणे असा आहे पण हा अर्थ अथर्वमध्ये दिवनी. कारण असे वेढणे मुक्त-चाक्राच्या टोंकाव लावित असल्याचा इतरत्र कोडे उदात्त नाही दिलेले हा बायसतयि साह्यवधन्या उताऱ्यात तीक्ष्म वार असा अर्थ घेणे व तो अर्थ वर दिवनी. कारण कुरुवेदात मुक्ता फरावताना म्हणून रयाच वर्गन ‘अनधा पयसाड्या’ अथ केवळ आहे निरह्माव्या वरीला अर्थ बाय असा कला आहे हा अर्थ बरोबर आहे हे रॉप्या-माडी वीटसवण कोशात कुरुवेदातील दोन उताऱ्याचा निर्देश केव आहे पण एका उताऱ्यात इद्राया वज्रासयान ताक्ष्य धारच काव हा कुटुम्ब अर्थाने लघु पडतो व कुटुम्बा उताऱ्यात बायवय वाव असा शब्द आला आहे ह्या उताऱ्यात ताक्ष्य तीक्ष्म धारचे मुक्ता म्हणजे सामवडाचा दूड असा अर्थ होईल. द्विर्मंड्या मते सोमवज्राच्या आकाराचा या छिन्नाणी उदात्त असावा. ‘पयसत’ असे एका राक्षसाचे नाव अथर्ववेदाने आलेले आहे परंतु रयावरून ह्या वाद-पत मद्यावर कोही एक प्रकाश पडत नाही ह्या पवीनस हा शब्दाचा अर्थ पाटसंमने कोणाप्रमाणे, भाव्याच्या टाकाप्रमाणे उतांचे नाव आहे तो, सदा आहे, व लहटने ह्या शब्दांचे मागवर काढामारले किंवा कड्यासाखे नाव असे करितो. (ह्यामुळे नाकाच्या वक्रा ग्रीवा बोध होत असावा)

१८ पात हव — कुरुवेदात एका छिन्नाणी हा शब्द आलेला

अमून रथाचा अर्थ रथाचा कडो भंग असा आहे. हा कोणता भाग होता हे अनिश्चन आहे हांतुनूनच म्हणतो की, महाभारताने म्हणून प्रमाणे रथाचा दांडा घटून ठेवण्या-करिता कणायनाल लाकडाचा तुकडा (खाळ) असा अर्थ अथवा सारखे ३ ५३ १७ या ठिकाणी यणाच्या पातळ रथाच्या अर्धे सावणाच्यानी चाकला लावलेला खाळ (फालक) असा कला आहे.

११ प्रीति — याचा अर्थदेवात सृष्टीच्या नावाच्या सत्तेने उभार येतो. हा रथाचा एक भाग अमून यावर पावून बसून परी नेन. याचा काय अर्थ असावा हे विचिन ठाविवे भगवद् आहे रथच्या मजान हा एक लाकडाचा आकाराची रथेच्या लाकडाचा तुकडा असावा.

१२ प्रीति — हे रथरथाचा कोणत्या तरी भागाचे नाव आहे घट्टाचा भाग किंवा अडेकड हा भाग अर्धे असावा. अथर्ववेद व अथर्ववेद यात एका ठिकाणी ' राध्व ' आण ' प्रथि ' याचा उल्लेख उपविष्टा शब्दापर्यंत आला आहे. यावरून पाहून हे कदाचित् सव आल्याच मनुष्यचक्रक नाव अथवा किंवा ह नामाच्या आनील अथर्व किंवा कल्या-चे नाव असावे म्हणूनदेवात वृद्ध म्हणून यात प्रतीचा उल्लेख तीन नामांवरून आला आहे तसेच एक चाक व तीनती गाड आरे दिवले आहेत या शब्दाचा अर्थानर्थय म्हणण्याचा प्रयत्न करणे बहुतेक अवघे होय परंतु हो गोष्ट अगदी स्पष्ट आहे की या शब्दाचे वरी, तान का याचा महिने, हांतुनगाड दिवत, याच्यावर रुकत आहे. इतर ठिकाणी नाव आणतो प्रथि येवढेच शब्द येतात किंवा तुसगा प्रथि हाच शब्द येतो. म्हणूनदेवात सावण भाग-प्रमाणे याचा अर्थ ' चक्राभ्युत्पत्ति ' म्हणजे चाक्राच्या बाहेरील घेर व अथर्ववेदात रथाच भागप्रमाणे चाक्राची घाव असा कला आहे

१३ भाग — हे अथर्ववेदाच्या मतप्रमाणे म्हणूनदेवाच्या एका वचनात याचा ' रथाचा एक भाग ' या अर्थाने उपलब्ध आला आहे. परंतु सावणाचाय याचा अर्थ धुर म्हणजे वृ किंवा मोलक असा करितात

१४ पुग — म्हणूनदेवात आणि नंतरच्या प्रमाणे जुं या अर्था हा दाखला आहे.

१५ रथि — म्हणूनदेवात एकदा या शब्दाचा रथाचा भाग या अर्था उल्लेख केला आहे याचा अर्थ देह दणारा दांडा असाही होतो.

१६ व पुग — म्हणूनदेवात व पुगील प्रमाणे हा शब्द अमून याचा नंतरकोन रथातील आसन असा अर्थ करितो वेदाय यत्नप्रमाणे वंपुर म्हणजे रथाच्या अर्थात रथाच्या दोन्ही घुटा रथापासून निघून जाण्यापेठ जातात रथा असा अर्थ अहे सावणभागाचा असा अर्थ अमून विषय काही ठिकाणी मरे रथ असाही अर्थ दिला आहे

१७ व ति नि — वतीनि म्हणजे रथाचा भाग. म्हणूनदेवात व

नंतरच्या प्रमाणे याचा अर्थ रथचक्राचा चाक असा होतो

१८ भाग — म्हणूनदेवात व तदुत्तर प्रमाणे हाभागे रथाचा अर्थ सुटी, प्रतीक असा आहे विशेषत आयाचा पुला किंवा जुवाची सुटा आहे. ही जुवाची सुटी जुवाच्या दाढ्या टोकास मारली असे; कारण त्यामुळे जु वेलच्या मानवर सारखे येते. याच्या हे रथी नेमण्याचे साधनही होते.

१९ भाग्य — म्हणूनदेवातीक एका उतान्यात रथच्या मताने वदाचित् रथाचा एक भाग असा याचा अर्थ मसावा पण हा अर्थ निश्चल निश्चिन नाही.

२० अं क — दोन अंक आणि दोन न्यंक असे रथाचे भाग असतात अस तैत्तिरीय संहिता व ब्राह्मण व्याख्यात वर्णन आहे ह्या शब्दाचा अर्थ स्पष्ट हात माही टीकाकार म्हण-तात की रथाच्या बाजू आणि चाक याचे निदर्शक हे शब्द आहेत क्षिप्र हा प्राक शब्द ' अंतुगीत ' याच्याशी त्याची तुलना करता आण त्यांचे मत असे आहे की रथाच्या मुरय भागाची जी बरवी बाजू तिला अंको असे म्हणत आणि जस्त मुरीक्षितवर्ग किंवा मरुतुवर्ग याचा म्हणून खालील बाजू ज्या असत त्यांना न्यंको असे म्हणत ह्या शब्दाचे बरोबर अर्थ करणे अवघेच आहे असे भीलदेववर्ग कथून करता परंतु साक्षा व टट की ह्या शब्दाचा द्वयार्थ उपयोग करीत, एक अर्थ रथाचे भाग, आणि दुसरा अर्थ देवपण परंतु पोषल्लिख हा कक द्वापण, ईश्वरी सत्ता ह्यालाच हे शब्द लावतो, किंवा ह्या अर्थीच हे शब्द उपयोगात आणिल्या, तैत्तिरीय संहिता २ ७, ८-९. येथे अंक आणि न्यंक याचा रथाचे दोन भाग असा अर्थ नसून रथाची दोन बाकें असा आहे.

२१ ना टी — म्हणूनदेवात ह्या शब्दाचा अर्थ रथाचा चाक्राचा घट्टाकार तुडा असा दिसतो

२२ न्य क — तैत्तिरीय संहिता व ब्राह्मण ह्या ग्रंथांमध्ये हा शब्द आकारा सट्टा असा रथाचा काही तरा भागाच्या अर्था आला आहे पंचवेद ब्राह्मणांत न्यंक ह्या शब्दाचे न्यंक असे द्विचची रूपा आले आहे

२३ प्रऊग — हे वरवर तरी प्राच्य सारखे दिसते ' या-दीच्या घुटीचा पुगील भाग ' असा याचा अर्थ आहे याचा उल्लेख यजुर्वेदित व दत्तपथात आला आहे. व तिथे ' कस्तुरीच्या भागील घुटाचा भाग ' अथवा ' उजावा पुर अमल ते लाडूक ' असा याचा अर्थ दिला आहे.

२४ रथ मुरा — तैत्तिरीय संहितेत अ. ना अर्थ ' रथाचा पुगील भाग ' असा आहे

२५ रथा दा — तैत्तिरीय संहितेत रथाचा कणा या शब्दा हा शब्द आलेला आहे जगायाम प्रैतान्नाप्रमाणे कणाची लोपी एवढेच चार शब्द दिलेले आहे अथर्ववेद व द्वा-य-प्रमाणे हे शब्द दिलेले आहे

२६ उ द्दि — उद्दि म्हणजे रथाचा एक भाग, बहुलकून यासन असा अर्थ आला. रथच्या मताने याचा अर्थ

कल्याणील चौकट असा आहे. हा शब्द अथर्ववेदांत येतो. ऐतरेय ब्राह्मणातील २. ३. ८ येथील सायणभाष्यात याचा अर्थ रथाच्या दाव्याचे पुढील तोंड असा आहे. अथर्ववेदांतील ८.८.१२ येथील भाष्यारात प्राक्पय याचा अर्थ शरीर असा करितो.

३० उ पा न स.—अष्टाहून निराळ्या अर्थांचे हा शब्द अथर्ववेदांत सापडतो. आणि याचा अर्थ यादीचा मुख्य भाग असा आहे. परंतु सायणभाष्याप्रमाणे त्याचा अर्थ 'धान्याचे कोठार' किंवा 'धान्याने भरलेली गाडी' असा आहे. ऋग्वेदांत येथे पक्ष एक वेळ हा शब्द आलेला आहे. तसे रथाचा अर्थ अनिश्चित आहे. पिशाळ म्हणतो की, तो शब्द विशेषणरुपाने आलेला नसून सामान्यनामरुपात आलेला आहे.

३१ त ई स न.—अथर्ववेदांमध्ये ध्रुवा (युगा) मधले जे लोक असले त्याला हा शब्द आहे. द्योतक प्राज्ञाणांत. कातडीतील रंगाला हा शब्द सांगिला आहे.

३२ प हा लु.—अथर्ववेद व कौपीतकी प्राज्ञाणामध्ये हा शब्द आलेला असून याचा अर्थ रथाच्या माज असा आहे. काटक संज्ञा व तत्तिरीय प्राज्ञाण नामधेयें घुंठार किंवा शाळा यांच्या बाजूंना हा शब्द आलेला आहे. वागसनेयि संहितेमध्ये याचा अर्थ वरवागाची वाज्य असा असून कौपीतकी प्राज्ञाणांत सैन्याच्या एका आगाला हे नाव आहे. पंचमिश प्राज्ञाणांत याचा अर्थ मज्झिमाचा अथवा भाग किंवा पथरुद्धा असा आहे.

३३ यो घ.—अथर्ववेदांत आणि बृहदारण्यकोपनिषदांत यादी, ओढणाऱ्या घाट्याचे अथवा वेलाचे नू असा त्या शब्दाचा अर्थ आहे.

३४ र यो प रथ.—रथोपास म्हणजे सारथी बसत असलेली जागा, हा शब्द अथर्ववेदांत आणि भाष्यांत आला आहे.

३५ वा पा ल ह्य.—गाडीचा योग वस्री वरण्यावरिता या दावा गाडी सोडीत त्याचा थोडक हा शब्द आहे. हा शब्द द्योतक प्राज्ञाणांत (२. ४. ३, १३) आला आहे.

३६ क रत र्दो.—अथर्ववेदांत याचा अर्थ वाळ्याच्या दावाला आधारभूत असा एक लावडाचा तुकडा असा आहे.

३७ कु ष र, कु ष री.—अथर्ववेदांत 'संहितेत', द्योतक व कौपीतकी प्राज्ञाणांत याचा गाडीचा दावा असा अर्थाने उपयोग केला आहे.

३८ यु क.—द्योतकात वेलाचे नू या अर्था हा शब्द आला आहे.

३९ र थ व क.—याचा अर्थ रथाचे वाक. प्राज्ञाणांत याचा वारंवार उल्लेख आला आहे.

४० र थ शी पं.—रथशीर्ष म्हणजे रथाचा वरचा भाग. याचा द्योतकात उल्लेख आला आहे.

सारधिनानि [ऋग्वेद]

इनिर्वतु यन्तु सारथि
उपुत्स्य स्वातु

४१ सु.—ऋग्वेदांत आणि सुम्रात घोड्यांना किंवा रथांना हाकणारा या अर्थाने हा शब्द येतो.

४२ रा र थि.—ऋग्वेदांमध्ये व उत्तरकाशीन मर्यात सन्नेष्टा म्हणजे येथे याच्या उलट रथ हाकणारा या अर्थाने हा शब्द आलेला आहे.

४३ रथा सुं.—ऋग्वेदांमध्ये याचा अर्थ घोड्यांना किंवा रथाला हाकणारा असा आहे.

वळणवळण किरकोळ [३. सं.]

अनोवाद्य आत (सतत) बाहून नेले
(गच्छातून गमन साधन) जाणारे धान्य)
बाहून नेले दोन्ही बाजूं
जाणारे धान्य) (सोव्यावर

चा ध

चा धे [ऋग्वेद]

आपाटि (संतुबाध) गोधा (समई, पावा) बाऊर
वर्धरि हुंहुमि बाण
काराधुनी (शंखामि) नाडी (सुरली) बाणीवी
गौर बऊर नैधु

[३. सं.]

४४ तुणव ४५ भूमिहुंहुमि ४६ गोणा
हुंहुमि बाण ४७ वेधु
[अथर्ववेद]

४८ रथाटि ४९ गंगर ५० हवय (होळमें
किंवा हून सारथी)
५१ नाडीव (ऊलपुन वाद्य विशेष)

५२ वेतमत (हुंहुमिच्या विधुसोम (विधुप्रिय
आवासाचे वि.) हुंहुमि हुंहुमि)

[वागसनेयि सं.]

५३ गालम्पर

[संहितेवर]

५४ काण्वनी ५५ लंवन ५६ वादित
५७ नेरुरा ५८ वादन

५९ वा पा टि.—वरताळ, शाण. या व याचा उपयोग नृत्याच्या वेळी करित. ऋग्वेद आणि अथर्ववेद यातही याचा उल्लेख आहे. सायणभाष्याने आपाटि याचा काड-नामा असा अर्थ दिला.

६० क के रि.—ऋग्वेदांत य रंतर हा शब्द 'गोणा'

ह्या अर्था उपयोगात आणिला आहे. मित्राची संहितेत गुराच्या कानावर बघिवासारख्या शुणा येत्या अमत्त असे उल्लेख आहेत. असे मॅकडोनेल म्हणतो. परंतु मूळात शुणाचा उल्लेख आहे बघिण्या याकडाराचा नाही.

* ग र र.—ऊरेंदान ह एका वाघाचे नाव आहे

* री पा.—'धनुर्जय' असा ऋग्वेदात एका ठिकाणी याचा अर्थ आहे परंतु दुपरीकडेही असावा असे मॅकडोनेल म्हणतो. रोंध देखील अथर्ववेदातील ह्या शब्दाचा अर्थ तोच करितो. ऋ. १०. २८, १० व १० २८ ११ या दोन ठिकाणी येणाऱ्या "गोधा" शब्दाचा अर्थ तायणाने आपल्या भाष्यात "गायत्री" असा दिला आहे. मित्रंष व साधुनिक अनेक पंडित प्राणी वरील ऋचाचा वेळेला अर्थ व सायणाने केलेला अर्थ यांत अमीन अरमानाचे अंतर आहे मित्रंष, वादी असा अर्थ करितो. ऋ. ८. १९ ९ या ठिकाणी गोधा शब्दाचा अर्थ हस्तप्रः म्हणजे हाताने बांधावण्याचे वा असा (सायणमते) अर्थ आहे. अथर्ववेद ४. ३. ६ या ठिकाणी गोधा याचा एक प्रकारचा प्राणी (घोरपट, पाल यासारखा) असा दिसतो. गोधा याचा धनुर्जय असा अर्थ मुळीच निघत नाही. ऋग्वेदात एका ठिकाणी (८. १९, ८) रोंध आणि हिलेप्र- ह्यांनी वाघ अर्था अर्थ केला आहे. गोधा शब्दाचा मूळ अर्थ धरण्याच्या दोरी पासून हातास इजा होऊ नये म्हणून बांध्या हातास बांधलेले कातडीचे वेडन. सायण वरील अर्थ घेतो (गोधा-हस्तप्रः). याचा अर्थ मागाहून एक प्रकारचे वाघ असाहि रुढ दिसतो.

हुं दु नि.— हा व्यंजमुखाई शब्द असून याचा अर्थ पडयम असा आहे. व त्याचा उपयोग लडाईये व हातवेच वेळी करावयाचा असे. हा शब्द ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथात आलेला आहे. भूमिदुंडुभि नावाचा एक विशिष्ट प्रकारचा पडयम पुत्र होता. तो असा वी. अमीनीत एक राजा करून त्यावर एक कातडी पसरविणारे. अशा तऱ्हेचा पडयम महाप्रत नावाच्या एका यागाने वेळी दक्षिणामनात सूर्य वरत फिरण्याच्या समयास जी विधि येतील ती निवारण्यास उपयोगात आणिला जात असे. दुष्टमेषाचे वेळी जे वेळी दिले जात असत त्या वेळी पडयम बाजविणारा हा एक आहे (महाप्रतातील दुंडुभिवादन सूचीच्या परत फिरण्याबद्दी आहे हा अर्थ सायणमतेस नव्हे नाही) सायामन तूपात १०१४, ११) दुंडुभि देवाच्या घोटणीने बाजवित अहस्तसे दिसते. त्या ठिकाणी भूमिदुंडुभि असे म्हटले आहे. ऐतरेय ब्राह्मणकातल्या (५, १, ५) मार्यात सायणचार्य यावरत- मीत-प्रास्तात दुंडुभिबरील उतारा देतात तो असा "अंतर्धेदि व बाह्येदि याच्या माघ, एक सखा संपुन, त्यावर ओले वातव, केसाळ बाजू वर वरन उड्यानी घस- दितात, व त्याजवळ मारण्या (वाजविण्या) करिता पुष्ट- काळ देवितात." बायब ५-२०, १ यात दुंडुभि हाकडाय

असून तो कायद्याच्या पय्यानी बांधलेला असे असे वर्णन आहे.

* नाळी—ह्याचा अर्थ ऋग्वेदामध्ये त्याच प्रमाणे पाठक संहितेमध्ये वेताची बनवलेला तुतारी असा आहे. पाठक साहित्यामध्ये एके ठिकाणी लूणव ह्या शब्दापरोक्ष हा शब्द आलेला सायणभाष्यात या ठिकाणी "नाळी" व अर्थ बांधणेला, बंधु किंवा रूद्रांतरूप बाणी असा केला आहे.

* बकु र.— हा शब्द ऋग्वेदाच्या एका ऋचेत आला आहे. तथे अश्विनींनी दक्षिणेत येतात. ६५१ वा ६५२ उजेड पाडला असा उल्लेख येतो, निरुपद्रवाचे याचा अर्थ वज्र. परंतु रोंध प्रमाण नारविने की ६१९; ६४६ वा असावे. व हा अर्थ घरायला अरोबर वाटतो. सायणाच्या या ठिकाणी "बकु र" याचा अर्थ वज्र असा घेतात वण भिक्षु "तुतारी" असा अर्थ करतो.

सारक "बकु र" याचा अर्थ "ज्योति" किंवा "उदक" असा करतो, "वज्र" असा अर्थ करीत नाही.

* या कु र.— हातीचे हे ऋग्वेद ऋग्वेदाच्या एक वचनात आले आहे या शब्दाचा काकालिक अर्थ "६६ ३५१ ये याद" असा होतो. ऋग्वेद ५. १, ८ या ठिकाणी शब्दाच्या अर्थ "बाजूर दत्त" म्हणजे तेजस्वी (बाजूर) व ३५. २५। २५। चा (योग) असा अर्थ काढतात.

* वा णः—ऋग्वेद व अथर्ववेद ह्यामध्ये से. पी. कोठात दिलेल्या अध्यायाना वाचण्याचे मागे असा अर्थ होतो. पण मागाहून ह्याच्या नांदात, व माझण ग्रंथात धीमर तारा असलेले (घाततंत्र) व महाप्रताचे वेळी बांधिलेले काणारे तंत्रवा किंवा कांरीले असा अर्थ आहे. ऋग्वेदामध्ये (१०. ३२, ४) या सारंगच्या सार रवाचा (याच्या) उल्लेख आलेला आहे. ह्या सार रवाचा (याच्या) उल्लेख अर्थ न घेतला तर) इतर ठिकाणी काणी असे म्हटले आहे सायणाचार्ये वाण याचा अर्थ "बाभर तागाची ए. प्रकारची किणा" असा वाटतात. आला ३१६ वा असेही म्हटले आहे. सतपातः सायण या ठिकाणी "सतप तुवा" अर्थ सात स्वर, सात ऋद, सात ऋच किंवा सात होते असा घेतला आहे. व "वाण" या अर्थाने किंवा वाघ असा घेतला. अथर्व (१०, २, १७) याचा सायणाचे साध्य नाही. पठिताच्या प्रतात "वाण" असा शब्द आहे. "वाण" याचा अर्थ त "वाणी" असा घेतात, ऐतरेय ब्राह्मणत ६१० मी ६१० वर "तन्मन्त्र" असे म्हटले आहे. म्हणजे वाण हे तन्मन्त्राच्या वाक्याने बनवित असावेत.

* वाणीची—ऋग्वेदात एका ऋचेत हा शब्द आलेला आहे. से. पी. कोठाच्या ह्याचा अर्थ वाघ असा आहे.

* तुण थ—ऋग्वेदात रंदिता व माझण ग्रंथात ह्याचा अर्थ वाजविण्याचे हाकडो वण, बकु र व वज्र असा आहे. पुढेप्रमाणे जे असे दिले जातात त्यामध्ये दुसरी

वागविणारा हाही एक आहे. तैत्तिरीयसंहितेत 'तूणव' याचा अर्थ वेणु असा सायणाने केला आहे. कांय याचा अर्थ मुरली असा करतो. तैत्तिरीय ब्राह्मण (३. ४, १५, १) यात 'तूणवष्म' म्हणजे वाय वागविणारा किंवा तोंडाने शब्द वागविणारा असा अर्थ केला आहे. निरुक्तात 'तूणव' म्हणजे मृग असा अर्थ घेतला आहे.

११ सू मि दुं डु मि.—जमीनीचा नगरा. महाव्रतविषयीच्या वेडी एक साव चापमच्याने बंद करीत व स्थाना नगारा करीत. हा शब्द संहिता व ब्राह्मणभेदातून आला आहे.

१२ बी णा.—ऊर्ध्वदोत्तर संहिता ग्रंथ व ब्राह्मण ग्रंथ यांत याचा अर्थ बीणा असा आहे. यजुर्वेदामध्ये पुरुषमेधाच्या वेडी बळी दिले जाणाऱ्याच्या यादीत बीणा-याद (बीणा वागविणारा) ह्याने नाव आलेले आहे. बीणा शब्दाचा इतरत्रादि वल्लेख आलेला आहे. ऐतरेय आरण्यकात ह्या वायावर बंधाळ काढते (एके काळी) परतले जात असे अने म्हटले असून ह्याचे निरनिराळे भाग बघिले आहेत. उदाहरणार्थ, शिरस् उदर, अंगुष्ठ, तंत्र (तार), वादन वगैरे. शतपथ ब्राह्मणात उत्तमेदा ह्याचा अर्थ एक प्रकारचा स्वर किंवा बीणा असा आहे. शास्तायन श्रौतसूत्रात (१७ ३, १) शततंतु बीणेने वगेन आहे तें असे— ह्या बीणेला पलाशाची मूला (तुटी) अगते, उडुगरीचा दाढा असतो, पैलाचे फाळें केसांमहित गुंडाळ्यात, दाग्याला दहा भोके दाडून प्रत्येक भोकातून दहा दहा तारा ओंजतात व ह्या तारा येगवेगळ्या ठिकाणी बसवितात, पानासहित वेतसाची शाखा वागविण्याकरिता टेवतात. ऐतरेय आरण्यक ३. २५ या ठिकाणी मनुष्याचे गरीर हे बीणा कल्पून त्याची व बीणेची तुलना दाखविली आहे.

१३ वेणु.—तैत्तिरीय संहिता, अथर्ववेद व उत्तरकाशीन ग्रंथ ह्यात वेत किंवा वायू अशा अर्थाने हा शब्द आलेला आहे. तैत्तिरीय संहितेमध्ये तो पोळ (गुदिर) आहे असे वगेन आहे. ऋग्वेदात दानंस्तुतीमध्ये बालाचिस्थ सूक्तात एकदा हा शब्द आलेला आहे. रौष ह्या ठिकाणी स्थाना अर्थ वेताची बासरी असा करतो. हाव अर्थ पुढील भेदात वणूचा आला आहे. कौपीतकी ब्राह्मणात वेणु व सम्य यांना एके ठिकाणी सहोदरिले आहे व ते वसंत ऋतूत पक्व होतात असे म्हटले आहे. बहुतकम्बन बायूची शाळें असा याचा अर्थ असावा.

१४ व य —लांकडाचे वाद्य अशा अर्थाने अथर्ववेदात पषपमाथे विविधण म्हणून हा शब्द आलेला आहे.

१५ नाडी का.—अथर्ववेदामध्ये एवदा हा शब्द आलेला असून ह्याचा अर्थ अलगून असा स्पष्ट नाही व त्या वेदात वेताच्या घनविलेल्या बाणाच्या टोकाबाहेर संबंध आहे.

१६ शा ड म्बर.—एक प्रकारचे डोळें. वागसुनेगी संहितेत पुरुषमेधाचे घडीची गी यादी आहे ह्यात आळम्बरापास याचा उल्लेख आहे.

१७ का षड बी णा.—काठक संहितेत महाप्रताप्या वेडी

उपयोग करीत असलेले वेतस पर्वण्णामून केलेले वणि-सारखे तंतुवाद्य असे लिहिले आहे. काडवीणा वेतसशास्त्रेने वागवावयाची असते, या वाणेला वादनकार वादरी असे म्हणतात (सोरायन श्रौतसूत्र १७. ३, १४-१५).

१८ वे कु रा—हा शब्द पंचविश ब्राह्मणात येतो. व तेथे याचा अर्थ ' आवाज ' किंवा ' ध्वनि ' असा होतो. हाव अर्थ भेंडुकात दिला आहे. हा बहुधा बकुलाप्रमाणे एकाठा काठाचा सोतक शब्द असावा. तैत्तिरीय आणि काठक संहि-तातून वेकुरि आणि वेकुरि दे शब्द स्वर्गीय वारांगना किंवा अप्सरा याचा संज्ञा या अर्थी निघेपणें म्हणून वापरले आहेत. नागवनेय संहिता आणि शतपथ ब्राह्मण यांत माकुरि आणि भकुरि असे शब्द आढळतात. निरुक्तात (२. २३), वादनामाच्या यादीत हा शब्द आलेला आहे. वेकुरयः म्हणजे वेदमा भेडकांच्या भायेंची भावें, असा तैत्तिरीय संहितेत माण्यास अर्थ घेतला आहे. ह्याचा तेथे सत्यण ध्वनीदा संबंध लावून माही ह्याचप्रमाणे शतपथ ब्राह्मणात चन्द्रमा गंधर्वांच्या श्रिया अं नक्षत्रे त्यांना भेकुरी किंवा माकुरी (प्रकाशमान) असे नाव आहे.

१९ क व न.—कवदासाय वृहदारण्यकोपनिषदामध्ये हा पाठ आहे व तो पाठ साध्येदिन शास्त्रीय आढंवर (डमरु) बरल आलेला आहे काही प्रतीत या ठिकाणी लेंचन असा शब्द नसून लेंवर असा आहे.

२० वा द न—ऐतरेय आरण्यकात एका तंतुवाद्याचा एक भाग असा अर्थ होतो. ' वादन ' हा तंतुवाद्याचा भाग नसून वादन म्हणजे ' वागविण्याचा क्रिया ' असा अर्थ सायण करतो.

२१ वा दि त.—छांदोग्यउपनिषदामध्ये हा गीतवादिता गाणेंवावणें ह्या समासात व कौपीतकी ब्राह्मणात मूल ह्या शब्दाबरोबर (एकठाच) गाणें व नाच या अर्था आला आहे.

विं चार

ग्रन्थविशेषणे [कावेद]

ऋत	विश्वतस्पाव	सहस्रपाव
ऋतजय	विश्वतोबाहु	सहस्रबाधन
विश्वजन्म	विश्वतंसुख	सहस्रबाहु
विश्वजित्	सर्व	सहस्रवीर्य
विश्वतव्यह	सत्य	सहस्रश

चेदान्त [ऋग्वेद]

अधिष्ठान	अविडुष्टर (अरुंते)	उपसद (उपासना)
अ-स्था (प्रवृत्ति)	प्रधानम्	उहेति (उपासना)
अन्तर्धिष्ठान (देव-भार्य बाणगात्रा)	अमुनीति (प्राण-वेगार)	उरुचक्षस (सहस्रश)
अभिरह्य (प्रवर्धन)	आमन्वत् (मजीव)	कवितर (प्रदत्तर)
ह्य रहस्य	आर्य (अभिन्न)	कषावमान (मेधावी)

अपि
अपिना [अग्नेद]

आग्नेदीर्घांत बऱ्याच आग्नेदीर्घा माहेरी याच भागातील दाखर झुळू या प्रकारात येऊन गेली आहे.

अगरूप	कृष्ण	सुदृग्मन्
अंगिरस्	क्षत्र	पुरुक
अभर्म ह्य	राय	पुरुषपु
अग्नि	गविष्टिर	पृष्टगु
अर्धवन्	एगमद	पुनकत
अग्निम	गोतम	पृषरान
अग्निव्य	गोपवन	पृनकुमानु
अत्रिय	गौरवति	प्रगाय
अयारव	क्यवन-क्यवन	प्रप
अचनान्	अमदाम	प्रक्षत्र
अचैत	जरायव	प्रियमेध
अवन्तार	जुजुष्य	षधु
आप्य	तकवान	बह
आन क	तर्ष	बाहुवृक
आनुनेय	तर्त	बृहदुष्य
आष्टियेय	तिरधी	बृहद्व
इष्ट	त्रिन	महावाग्नि
उपस्तुन्	त्रिशोक	महापुन
उवक्ष	दधीच	मरदाग
उशनस-काव्य	दण्ड	भारद्वाज
*कृषि (सामान्य	दमीति	भूतीत
नाम)	दशगव	भृगु
एकद्व	दशोण	मान
एतद्य	दाधर्ष	मान्दार्द
एतामवर्	दार्पणम्	माधातृ
एवावद	दीपनीय	मान्य
और्व	दुर्मित्र	मायतेय
और्वच्यु	द्वक्	महान
औशिभ	नभाक	मित्रातिथि
कर्मिन्	नाभाक	५ शुनि [
कर्मिन्	नार्पद	नाम]
कर्म	नोपातिथि	मोषतिथि
कर्म	गृमेध	यजत
कर्म	नृगद	रङ्गण
कर्म	नोथा	राम
कर्म	परावृज्	वस
कर्म	पराशर	वस
काशायन	पर्वत	वसिष्ठ
काव्य	पायु	वसुधन्
कुरस	प्रक्षी	वाग्नि
कृषिक		

सातारान	वेन	धुनवध
साधनवध	वैदधिन	धुननन
साधु	वैददधि	धुनिय
सामदेव	वैध	धनरन
विभिदु	वैमध	संवन
विमद	वधध	सतधधवध
वक्र	सातगधु	सदधुग
विश्वक	साधध	सध
विश्वनाद	धर	सधु
विश्ववर्धनि	धरम	सधधध
विश्वमनस	सातवनय	सधध
विश्वगामन	साधधत	सुधधध
विश्वधम	सिधधर	सुधध
विश्वगधु	सुधधधेध	सुधधध
वृध	सुधधधुध	सुधधध
वृधगध	सुधधधुध	सुधधध
वृधिदधध	सुधधधध	सुधधध

[तै. सं.]

टीकाकारांच्या मतभेदामुळे पुढील यादीत याही राजांच्या नांवाचा संप्रद ह्मण्याचा संभव आहे.

अभिरू	जमदग्नि	मर्ष [असुरपुरोहित]
अत्रि	गानाकि	यज्ञमेन
अथर्वन	जामदग्नि	वसप्री
अप्रवान	तुमिज	वसिष्ठ
^१ अरुण औषवेदि	मृगदस्यु	वामिष्ठ
आशीमर्ति	दधीच	विश्वकर्म्मन्
^२ आटणार	दध्वच्	विश्वामित्र
आथर्वण [दध्यक्ष]	दार्भ्य	वीतहव्य
अन्त्यायन	साभावेदिष्ठ	शत्रु
उदङ्	सुमेध	^{१०} शङ्क [असुर-पुरोहित]
अहोहलकि	पर	
औषवेदि	फलिन	
और्ज	परुल्लभ	
औषेष्ट्यु	^{१०} पुलास्तन्	
ओशिन्	पौरुषरय	
कक्षीवान्	प्रान	
कपर्णीर [कादवेय]	^{१०} प्रयोग	
^३ कुमुदधिद	^{१०} संय	
^४ कोशन्	मद्गान	
^५ कौमुदधिद	मालन्दन	
^६ कनुमिन्	भुवन	
गविष्टि	व्यु	
गोतम	औषन	
^७ गौतमयण	आवायन	
	ययु	
		सानय
		सार्षेनि
		सुपर्ण
		ससभेय

सुदोत सुद्रु	सौवचनस् स्वधु	११ हविष्कृत हविष्मत	१२ जन्तु जयंत	भार्म्यश्च मंगल	शायस्थि १३ शिशुमार
	[अयवेद]		१४ अतश्चाकायन	१५ मधुच्छंदम्	१६ शुनःपुच्छ
१७ अगस्ति	दधीच	१८ भारस्व	१९ आन्हव	२० मंदीर	२१ शुनोलीगूल
अग्नि	दभीति	सुद्रुल	२२ शौचल्लैली	२३ महत्विज	२४ शुक्रयुग्मार
अथवाङ्गिरम्	दशव	सुनि (सामा. वा)	२५ भैमिनी	२६ माध्यम	२७ शूरवीर मांडवय
अर्चनातम्	दांथतमस्	मेधातिथि	२८ तक्षन्	२९ माण्टी	३० शूपावर्णय
३१ अस्ति	नवरव	रम	३२ तपोनिख	३३ मुण्डिभऔ-	३४ सैगप्रयोगि
आयवर्ण	३५ नारद	रशम	३६ ताण्ड	३७ दन्य	३८ सत्ययज्ञ
आयय	नार्प	वधन्यश्च	३९ ताडविंद किवा	४० मैत्रायणीय	४१ सत्यवचस्
इट	नाहुप	वसिष्ठ	४२ ताडविंदव	४३ ग्रामहण	४४ राधीतर
उशनस्	नोधम्	वामदेव	४५ तारुस्थ	४६ रगन कोथिय किवा	४७ सनत्कुमार
कक्षीपान	पुरुमीहळ	विमद	४८ त्रिशंकु	४९ कौथिय	५० सार्पिर्वास्ति
कण	पुरुहन्मन	विश्वामित्र	५१ दाशम	५२ देवल	५३ सातिऔग्राहि
करयप	पैद्र	धीतहृष्य	५४ नचिकेतम्	५५ रधीतर	५६ सत्यकोत
कुस	प्रस्कश्च	शापु (महर्षि)	५७ नाक	५८ रहस्यदेव मलि	५९ सत्ययज्ञ
कृप	प्रियमेध	गुंगवृ	६० नितानमकृन्	६१ म्लुच्	६२ सामभवस्
गय	६३ प्रतिबोध	इयावक	६४ नैमिषि	६५ राममार्गविय	६६ सासुद्रि
गविष्टिर	६४ पूरुत्सामन्	इयावाश्च	६७ धवालचंड	६८ रायोवाज	६९ सुक्कोशन्
गोतम	बोध	सप्तवधि	७० पर्वत	७१ वस्तुपुत्र्य	७२ मारद्वाज
गगनाग्नि	भरद्वाज	सुदाति	७३ पर्वत	७४ वातवर्त	७५ सुचितशैलन
श्रित	वृषु	सौभरि	७६ पर्वत	७७ बालखिल्य	७८ सुदक्षिणक्षैमि
त्रिशोक	मरीचि	सौधन्यन	७९ पर्वत	८० विदग्धशाकल्य	८१ सुदेव काश्यप
	[संहितेतर]		८२ पिप्पलाद	८३ विपूजनशौराकि	८४ सुधन्वन् आग्नि-
अणीमोचिन्	आसुरिवागसन्	८५ कात्यायनी	८६ पुनर्दत्त	८७ किवा सौराकि	८८ रघु
अत्य	इदन्तकाव्य	८७ कानान्य	८९ पुराण	९० विप्रचिन्ति किवा	९१ सनाधव
अतिधन्वन्	उत्तानभागिरस्	९१ कुंडपायिन्	९२ प्रागहि	९३ विप्रचिन्ति	९४ सुनीय-कापटव
अनुवन्तस्य-	उपकेतु	९२ कुचेरवारयय	९४ प्रातरहन्कोहळ	९५ ब्यास्क	९६ सोमदक्षकौभेय
सारवर्कति	उलवारिणवृद्ध	९३ कृष्णहारित	९६ बकदास्त्रय	९७ व्याधि	९८ सौदेती
अगलकाहोडि	उलवारिणवृद्ध	९४ कोष्ठरव्य	९८ व्याध	९९ व्याप्रप	१०० स्थिरकशाग्रय
अलम्भपादिगातत	उपस्तचाक्रायण	९५ क्रीडिनी	१०० बृहद्रथु	१०१ शकुनि-मित्र	१०२ हालिगय
अपादउत्तरपारा-	१०१ ऋष्टिपेण	१०२ कौलकावती	१०२ योध	१०२ शंसकौभ्य	१०३ दिग्व्यदम्बद
शर्म	एकपावनगण्डम	१०३ गर्ग	१०३ भंगीर	१०३ शतबलाक्ष	१०४ नृत्समांडुक्य.
अपादकैशिन्	एतश	१०४ गर्ग	१०४ भंग्यप्रपत्	१०४ मोह्रत्य	
अपादिसौधोम-	कपि	१०५ गर्दभी-निपीत	१०५ भवत्रयतशायस्थि	१०५ शर्वदत्तगार्य	
तेय	कपिल	१०६ गायिन्			
अष्टक	कपिवनभावायन	१०७ गाण्डम			
अहीनाआश्वत्थ	कथंधआयवर्ण	१०८ गार्गावाचक्रवी			
आडुलि	कथपनेभुवि	१०९ गोपलवर्ण			
आशनाक्ष	११० कहीड कीपी-	११० गोमुत्रायाल			
आपातय	तर्का	१११ गोश्र			
आभिप्रगारन्	कडोल कीपीनकेय	११२ चक्र			
आपनभौचोधि	कण्टीविदि	११३ पैत्र			

* अ. पि.—या शब्दाची व्युत्पत्ति कठिण आहे. हा शब्द कदाचित् अत्यंत पूर्वेकालीन धातूपासून झाला असेल. ऋषिं मुख्य काम म्हणजे ईश्वरविषयक स्तोत्रे तयार करणे. ऋग्वेदांत जुने आणि नवे अशा ऋषींचा उल्लेख झाला आहे (शमिः पूर्वभिः ऋषिभिः ऋ. १. १, २). जुन्या ऋषींची स्तोत्रे त्यांच्या कुलांतले लोक संरक्षण करीत असत व त्यांत भर घालीत असत. परंतु ऋषींचा मुख्य उपयोग म्हणजे स्तोत्रे करीत असणे हाच असे. संहितीकरणकालापर्यंत ही स्तोत्ररचना सारखी चालू होती. उदाहरणार्थ गाथा. या गाथा आचार्य स्वतःच रचून पठण करीत असत.

असं क्रमवेद (१. १६. ६) य शपय माश्रण (१. ४. ४, ६) यांरुन आडळने. माश्रणामर्थ्ये मे ध्रेष्ठ अमृत त्यांनीच ऋषि हो पदवीं दिली जात असे. व त्यांचे कौशम्य देवा असं असं दर्शवल आहे ऋषा बहुतेक राजे लोक यांच्या परी पुरोहित या नात्यानें आधारित म्हणून म्हात असत. ऋषि राजेलेकहि स्तोत्रकर्ते असल्याचे आडळने पंच-विंश माश्रणगत (१२, १२, ६) स्तोत्रकर्त्या राजपुत्राना (ओडेनबर्गच्या मताप्रमाणे हा शब्द जरी काव्यनिक अमला तरां) रागनर्पि अथवा रागर्पि हा शब्द लावीत. स्तोत्रकर्त्यामर्थे जरी काहीं राजे असले तरी बहुतेक सूक्त माश्रणांनीच केलेली आहेत. कयी हे परिवर्धूत अशा कालाचे प्रतिनिधि म्हणून मानिले जात व त्यांना साधु असेंहि म्हणून याचे सप्तर्षि असं समुच्चयात्मक नाव क्रमवेदात चार वेळ व अथर्ववेद आणि वाजसनयि संहिता या ग्रंथातून आडळने. या सात ऋषींचा वृद्धदारव्यकोपनिषदांत (२. २, ४) अनुक्रमे उल्लेख असून तेथे दोन नेत्र, दोन कर्ण, दोन प्राणेश्वरिण्ये आणि सातवी वाणी याशी त्याचा संबंध जोडला आहे. हे सात ऋषि म्हणजे गौतम, भरद्वाज, विश्व मित्र, कश्यप, वसिष्ठ, जगदमि व अत्रि हे. हात. उप-निषदांतील उताऱ्यात अत्रिचा संबंध त्या शब्दाच्या व्युत्पत्तीवरून वाणीशी जोडला आहे. क्रमवेदात बरील सात ऋषीक्षिवाय आणखी बऱ्याच ऋषींचा उल्लेख आहे व त्यांच्या संबंधी माहिती याच भागातील दाशराष्ट्रयुद्धप्रकरणात आली आहे. अथर्ववेदातील एकाच क्रमेत [४. २९, ३] सुमारे अठरा ऋषींची नावे आली आहेत व ती सर्व क्रमवेदात आलेल्यांपैकीच आहेत. मातृचारणादिकाच्या काव्या-प्रमाणे ऋषींच्या स्तोत्रात चडाओडीने कृतस्मोत्रांची रचना होत असे. ही कृत पादर्थ्ये अपवा भाग [मद्रोच] अथर्व-मेघ कृततील एक सुटय अंग म्हणून गणला जात असे. अशा प्रकारच्या कृत वाक्याच्या संबंधी चडाओड अपवा वादीनवाद उपनिषदात्म्यात जास्त आडळतो. असले वाद जिकणारे ऋषी त्यांचा मोबदला म्हणून राजाकडून दक्षिणा मिळवीत असत. क्रमवेद १०. ८२, ३ यातील सप्तर्षि रा शब्द आकाशातील ताऱ्यांचा वाचक आहे व सें पाश्चात्य पंडितांचें मत आहे. ते याला मोठें अस्त्वल असे म्हणतात. याला पूर्वी सप्तऋक्ष असं म्हणत असत परंतु पुढे वारंवार सप्तऋषि असा शब्द आत्म्यामुळे सप्तऋक्ष याचा सप्तर्षि असा अर्थ होऊं लागला असावा असे मॅकडोनेलचे म्हणणे आहे. क्रमवेदात आलेल्या बरील उताऱ्यातील सप्तऋषि याचा मोठे अस्त्वल असा सामन्यानी अर्थ केला नाहीं परंतु क्र. १. २४, १० मधील ऋक्ष शब्दाचा ' ऋक्षः सप्तर्षयः ' असा अर्थ केला आहे आणि त्याला ' ऋक्षाद्वि हे स्वये पुरा सप्तऋषीनाथश्रुते ' असा वाजसनेयि संहितेतील आधार दिला आहे.

×मु नि.—हा शब्द ऋग्वेदात् दोन ठिकाणी आला आहे.

तेथे त्याचा अर्थ इंधरप्रेरित व अद्भुत शक्ती असलेला असा आहे पाहिल्या मंत्रांत मुनि हा शब्द अनेकवचनी असून ते विद्योगवर्णाची व गळरुट वरुं वापरीत असें म्हटलें आहे. सायणमताप्रमाणें हे मुनि म्हणजे वानजुति, विप्रजुनि वगैरे नावांचे ऋषि होत व ते विरक्त असून वळ्ळें परिधान करात असत. वरुं हे मुनींचें वर्णन दिलें आहे ते ऐतरेय ब्राह्मणात ऐतधप्रलाप नामक मंत्रकांड पठण करणाऱ्या ऐतश नामक मुनींशी सदृश आहे तेथें हे मंत्रकांड पठण करीत असलेल्या आपल्या पित्यास भ्रम झाला आहे असें समजून त्याच्या मुळांने विमंमत अशा प्रकारचें तें मंत्रकांड-पठण बंद केले. परंतु हें त्याचें कारण वरीलर नव्हतें. कारण ऐतश भ्रमिष्ठ होऊन काहीं तरी प्रलाप काढीत होता असें नसून तें मंत्रकांडच तसें होतें. वर ऋग्वेदातील मुनि व ऐतशमुनि यांचे मॅरुडोनेलें दाखविलेलें साम्य सायण-संमत नाहीं ऋग्वेदात एका मंत्रात इंद्राला 'मुनींचा सखा' असें म्हटलें आहे. अथर्ववेदात (८ १, १७) मुनि शब्द सामासिक शब्दात आला असून त्याचा वरीलप्रमाणेच साय-णार्थी अर्थ दिला आहे. उपनिषद्ग्रंथात मुनि हे अधिक निम्हाई असत असे दाखविलें आहे. जी अभ्यासांनै, ज्ञानें तपानें, अर्धेन अथवा तत्तनियमाच्या योगानें पूर्णब्रह्माचें स्वरूप ओळखण्यास शिकतो अथवा ओळखतो त्याला मुनि असें म्हणत. वेदांतील मुनि व उपनिषदांतील मुनि यांच्यात फारसा भेद आहे असें म्हणता येणार नाहीं. दोहोंमध्ये मुनि हे ब्रह्मवेदात निमत असत असेच वर्णिलें आहे. तरी पण वेदांतील मुनींपेक्षा उपनिषदांतील मुनींच्या ऐहिक आकांक्षा भगदीच कमी असत असें दिसतें. वेदवाच्यांतील मुनींचा अप्यात्मज्ञानाकडे विशेष ओढा नसून ते बौध्दकी करीत असत. वेदग्रंथात मुनींचा विशेषसा उल्लेख नाहीं. म्हणून त्या काली मुनि कमी असत असें म्हणता येत नाहीं. श्रीत धर्माचरण करणाऱ्या कर्मठ लोकानीं या मुनींना फारसा मान दिलेला नाहीं. मुनींच्या व कर्मठांच्या ध्येयात फरक होता. केवळ संतति अथवा संपाति मिळविणें या कर्मठांच्या ध्येयापेक्षा मुनींचें ध्येय श्रेष्ठ प्रकारचें होतें.

१ अरुण औ पवेशि गीत म.— हँ एका आध्याप-
काचें नाव आहे. तैत्तिरीय संहिता व ब्राम्हण ग्रंथ यात याचा
वर्णन उल्लेख आला आहे. प्रसिद्ध उद्दालक आरुणि हा
याचा मुलगा होय. हा उपवेशि गौतम याचा शिष्य व
राजपुत्र अश्वपतीच्या गुरुचा रामचारीतन सत्यवानद्वल तत-
पत्र प्रवृत्तात (१०, १, २) उल्लेख आहे.

१ आ द ण ण — पर याचा वंशज. यानें अभिचयन केल्यामुळे याचा संतति प्राप्त झाल्याइत्यल तैत्तिरीय संहितेत उल्लेख आहे.

कुसुमविन्द औ हा ल कि.— यानें आपणास पशुंचा लाभ व्हावा म्हणून एक यज्ञ केल्याबद्दलचा तैत्तिरीय संहितेत उल्लेख आहे. याचा आणखी उल्लेख जैमिनीय (१.

७, ५) व पंचविंशसाम्राज्यात् (२१. १५ १०) आत्मा आहे.

‘के शि न्-सा त्य का मि.—याने केशिन् दार्म्ये यात्मा द्यूषा नाश हाण्यासाठी आपल्या यज्ञांत एका विविष्ट मंत्राची भर घालण्यास सांगितल्याबद्दल तैत्तिरीय संहितेत (२. १, २, ३) उल्लेख आहे.

‘कौ सु र पि दि-श्रो ति की र्ध ये य.—हा उदात्ताचा शिष्य व समकालीन असल्याबद्दल शतपथ ब्रम्हणत (१२. २, १, ३) उल्लेख असून तैत्तिरीय संहितेत याचा औदात्तकी म्हटले आहे या गोष्टीवरून अशा पितृवर्गाक नांवांना फार थोर महत्त्व दिले पाहिजे हे उपपन्न दिसते. शिवाय अमुक मनुष्य अमर याचा समकालीन हाता या गोष्टीला मुद्या विषय म्हणून देऊन चालावयाचे नाही. [असे मॅकडोनेल म्हणतो.]

‘क तु ण उता न कि.—बोले असू अशलेच्या रत्नन कोणत्या याची हजी साक हाण्याकरिता कतुमिउत्तानकि याने रत्ननकोणेत्या यामकडून एक त्रिविधका नामक इष्टि कर-विल्याबद्दल तैत्तिरीय संहितेत (१, २, ८, १, १) उल्लेख आहे.

‘वे जि या य ण.—हा यज्ञेताच्या वंशान असून याने छंदोभिद् नामक इष्टकाच्या चितीच्या साधनाने पंचवी प्राप्ति करून वेतल्याबद्दल तैत्तिरीय संहितेत (१-२, ८, १) उल्लेख आहे.

‘जान कि.—जनकाचा वंशज. हे तैत्तिरीय संहितेत क्रमाश्रितांचे, ऐतरेय ब्राह्मणांत क्रमावेदाचे आणि बृहदार-ण्यकोपनिषदांत अथरूपाचे पितृप्राप्त नांव आहे. बृहदा-रण्यकोपनिषदांत याचा बृहत्तमगवित्वाचा शिष्य व सत्य-काम जाबालाचा मुल असे म्हटले आहे. बरील गर्व स्थला उल्लेखितेला ज्ञानकि एकच किंवा अनेक व्यक्ती याबद्दल खात्री नाही.

‘जाम द मि य.—तैत्तिरीय संहितेत जमदग्नीच्या दोन वंशजांचे म्हणून हे नाव आले आहे. जमदग्नीने चतुराग्र नामक एक याग कर्तव्यामळे पुढे त्याच्या पिढीत दरिद्रि निपजला नाही व एकाद्रा प्रमादाने दरिद्रि झालाच तर सगळे दुस्त प्याच पिढीत त्याचे दारिद्र्य नष्ट होत असे अशा तेंपे (ते, सं. ७.१, १, १) उल्लेख आहे.

‘पुल हि न्.—हा शब्द तैत्तिरीय संहितेत आत्मा असून याचा अर्थ मोठे केस ठेवणारा असा होतो व तो कपदिन् म्हणजे टोप्याबरोल केगाच्या जटा बांधणे याच्या उल्लेख आहे. बरील अर्थ लावण्यासजत नाही.

‘प्रयो ग.—तैत्तिरीय संहितेत एका गृहका दद्या म्हणून याचा उल्लेख आहे. कपरीदाण्या सर्वांनुक्रमविधेप्रमाण हा तैत्तिरीयात उल्लेखितेला क्रम, या (ऋ. ८. १००) द्या आहे.

‘व वा वि श्वा व य गो.—या समासप्रथित अशा

नांवाच्या ऋषींचा तैत्तिरीय संहितेत उल्लेख आहे. यांनी एका विविष्ट देवतेला सोमरस अर्पण करण्याचा नवा उप-दाय सुरू केला.

‘श ष्ट.—हा शब्द मर्क या शब्दाशी जोडलेला आढ. ज्यो. यज्ञेद संहितेच्या यांचा उल्लेख असून शब्द व मर्क हे दोघे असणांचे पुराणून होते असे म्हटले आहे

‘शौ च य सा र्ज से नि.—तैत्तिरीय संहितेत हे एक पैतृक नांव आहे सायणमताने शुचा ही छी असून शौच्य हे मानूक नांव आहे याने पंचरात्र नांवाचा एक यज्ञ करून पदूच प्राप्ति करून घेतली.

‘थाय स.—याचा उल्लेख तैत्तिरीय संहितेत दोन ठिकाणी आला आहे. एका ठिकाणी (५, ४, ७, ५) हे शब्दच पैतृक नांव आहे असे म्हटले आहे व दुसऱ्या ठिकाणी (१, ६, ५, ३) हे शब्दच याच पैतृक नांव असे म्हटले आहे. बरील दोन ठिकाणी उल्लेखितेला याचा हा एकच असेल असे म्हणता येत नाहीं. कारण त्याचा दोन्ही ठिकाणी निर-निराळ्या प्रकाराने व निरनिराळ्या निमित्ताने उल्लेख आहे.

‘संश व सु-शौ च र्च न स.—तैत्तिरीय संहितेत याचा उल्लेख आहे सप्रतील होण्यास कृतवयल्या ह्योपाधना-संख्यां तुमिक्त नामक एका ऋषी याचा संवाद झाल्या-बद्दल उल्लेख आहे.

‘स ता त न.—चितिर्गव्ययाने इष्टकांचे उपरात्रप्रसंगी पूर्वादि दिशांची स्तुति करतांना पूर्वादि दिशांच्या ठिकाणी अनुक्रमे तनग, सन, तन, अहभूत, अरन आणि ह्युरागे या ऋषींचा उल्लेख आला आहे. बृहदारण्यकोपनिषदांत तनग व सनाक यांचा मुक्तिसंप्रसंग आला आहे [इ. उ. २. ५, १२].

‘सा र ह ह य.—याचा तैत्तिरीय संहितेत बहुयामक गुंमथांनी समिष्टयज्ञ नामक मंत्र कोणत्या प्रकारे पठण करावा या विषयी देवमाग नामक ऋषीला प्रश्न केल्याबद्दल उल्लेख आला आहे एतरेय ब्राह्मणांतही याचा उल्लेख आहे. याचा वयमिष्ट असे म्हटले आहे.

‘ह वि ष्ट न् ह वि ष न्.—अंगिरस नामक काही ऋषींनी यज्ञानुष्ठानाच्या योगाने स्वर्गप्राप्ति करून घेतली. परंतु त्याचयोगी हविष्कृत व हविष्कृत नांवाचे दोघे स्वर्गा-तून पणून झाले. त्यायोगे स्वर्गप्राप्तिसेथी ह्यांची आर्षत जाण्ट इच्छा असल्यामुळे तिरात्र नावाचा यज्ञ करून त्यांनी स्वर्ग मिळविला.

‘अ ग रि त.—दुग्धेदोत येणाऱ्या अगस्त्य या ऋषींचेय हे दुग्धेद रूप आगने. याचा अथर्ववेदांत उल्लेख आला आहे. कावेदात याचा मित्रावरुणाचा मुलगा म्हटले असून अथर्व-वेदांत याचा मित्रावरुणाचा आर्षत आवाचना असे म्हटले आहे. मरुतींनी उद्देह उपाकरण केलेला यज्ञीय पशु उपा वेडी ईशने पक्षित्या तेव्ही मरु-दे वज येऊन ईशाना मारला-माडी उजुक झाले अतः अगस्त्याने त्याचे शातवन करून ईशने व मरुतींचे घटय पडवून आणिले अशी बी कथा

ते. स. (१.५.५.२), ते. म. क्षण (२.७.११,१) ये. संहिता (२.१.८), काठक संहिता (१०.११), पचद्विष म. क्षण (२१.१४.५), ऐ. मा (५.१६) या ग्रंथांतून अली आहे तिचे मूल ऋग्वेद १.१६५:१००:१०१ या सूक्तातून आहे. ओल्डेंबर्ग, सीम, हॅल, व ब्रह्मभट्टार यांचे अंग-संस्थाच्या बरोबर कथेसंबंधी एकमत नाही. ऋग्वेदात (१.१०९) लोहमुद्रवरोवर याचें जें संभोगव्ययक संभाषण झाले अं हे त्यात हा शब्दही असूनहि तिच्या प्रमाणानेच बरा झाला असे म्हटले आहे. ब्रह्मभट्टार याच असे मत आहे की, हे घृणद्वारविद्यक रूपक असलें. सायणप्रमाणें अंगारस हा शेल नामक राखाचा पुराहित होता, परंतु पिशेत म्हणतो की, शेल ही विवस्वत देवता होय. १। अशा बाबतीत भीमचें मत सायणप्रमाणेंच आहे तो की हाचा भाऊ असून द्वास्तुना वसिष्ठाची ओळख करून देतो असे अनुमान ऋग्वेद ७.३६.१०:१३ या ऋचावरून निपतें असे गेल्लेच म्हणतो.

॥ अति त — याचा अथर्ववेदात गय आणि जमदग्नि यांच्यासह घटक्रोडप्रकरणात उल्लेख आला आहे. क्षानपथात याला असितधान्व असें म्हटले असून शाखायन धौतसूनात अथर्वमेध प्रकरणात अनुक्रमें दहा दिस त्यालावयाच्या पारि-हज्यानातील चानभ्या दिवशीच्या पारिहज्यानात असित-धान्वन हा राजा व अशुरविद्या हा राजाच वद असा उल्लेख आहे. पंचविंश ब्राह्मण व काठक संहिता नामधेयें याला असित देवल म्हटले आहे.

॥ नारद — अथर्ववेदात ब्राह्मणानें बशा घेवुंचे मास मरण करावे की, नाही या संबंधीच्या सल्ल्यात याचा उल्लेख आला आहे ऐतरेय ब्राह्मणात पुरुषमेधयज्ञाचें हरि-र्यज्ञास यानेंच सहा दिसी आणि नारद व पर्वत यांनी आवाष्टप व युधाधौति यांनी महाभिषेक केल्याचा उल्लेख आहे.

॥ अति की ध — अथर्ववेदात ब्राह्मण याच्या बरोबर या कर्त्रीचा उल्लेख आला आहे.

॥ बृहत्साम नू — अथर्ववेदात आशिरम म्हणून याचा उल्लेख आला आहे तेथें त्याला क्षत्रियांनी अतिशय प्रा-दिला व शिवरी ही क्षत्रियाचा नाश झाला असा उल्लेख आलेला आहे.

॥ मास्य — अथर्ववेदात याचा उल्लेख आला आहे तैत्तिरीय ब्राह्मण (१.५.२.१) उल्लेखलेला मास्य व हा एकच असावा असे वाटतें. तैत्तिरीय ब्राह्मणात या मास्यानें कोणतेंहि यज्ञमं पुण्यकारक असा वेळी सुरु वरण्याचा साम्राज्य घट्टुत्र यांश्याकडून अमलात आणिला.

॥ कृति पं ग — याचा निरुक्तात उल्लेख आहे. पण तेथें आत साहित्य नाही. कदाचित पत्रवेद ताल आदिपेणाचा हा वाप आलावा.

॥ बहोव की पं त कि. — याचा उल्लेख क्षतपथ ब्राह्मणात

मं हिषवादि नवी भाष्ये ही वृष्टीपासून उत्पन्न होणारी असण्यामुळे ती प्रथम देवताना अपेण (आप्रयण नामक नवावाचा याग) करून भक्षण करावी ही चाल यानें सुरू केल्याबद्दल उल्लेख आहे. आश्वलायन गृह्यसूत्रातील ब्रह्मयज्ञाग तर्पणात याचा उल्लेख आहे.

॥ काश्या य नी — बृहदारण्यकोपनिषदात याज्ञवल्क्याच्या दोन श्रियांपैकी एक म्हणून ह्याचा उल्लेख आहे. याज्ञवल्क्याचा संसारस्थायीचा विचार टरल्यावर प्रपंचविद्यक चरतेची मैत्रयी आणि वास्थावनी यांनी सारकी वाटणी करल्याबद्दल याद्वयस्थ्यानें सांगितले परंतु मैत्रयी अप्यामहा-नत पारंगत असल्याचें आढळून आल्यामुळे प्रापंचिक व्यव-साय कात्यायनीकडेच राहिला.

॥ काना म्ध. — हा वचन्यशाचा मुलगा असल्याबद्दल यौधायन धौतसूत्रात [११. १०] उल्लेख आहे.

॥ कुण्ड पा यि नू — पंचविंशब्राह्मण आणि आश्वलायन धौतसूत्र या (१२. ४) ग्रंथात याचा उल्लेख आहे. सूत्र-ग्रंथात याच्या नावाचे एक सत्र अक्षराचा उल्लेख आहे.

॥ कुण्ड हा रि त. — ऐतरेय आरण्यकात (३.२.६) याचा उल्लेख आहे व तो यानें एक आपल्या शिष्याला वाग्वेदेत-संबंधी उपासनेचा प्रकार सांगितल्याबद्दल आहे. शाखायन आरण्यकात करून हारित असा पाठ आहे.

॥ कौ र म्ध. — यानें अक्षुरोपासना अथवा अक्षरासंबंधी माहिती अमलात आणल्याबद्दल ऐतरेय आरण्यकात (३.२.३) उल्लेख आहे.

॥ कौ ल का व ती. — या नावाच्या दोघा कर्पांनी बघमोत दारभ्य याच्याकडून एक विशिष्ट याग केल्याबद्दल मैत्रायणी संहितेंत (१.१.३) उल्लेख आहे.

॥ ग र्ध — याचा उल्लेख जरी कोणत्याहि संहिताग्रंथात नाही तरी काठक संहितेंत (१३.१२) गर्गाच्या वैशनावाचा उल्लेख आला आहे. पुढे सूत्रग्रंथात याच्या नावावर एका यज्ञाचा (गर्गाशिरात्र) उल्लेख आहे.

॥ ग दे भी यि पी त अ थ वा वि भी त. — बृहदारण्यको-पनिषदात (४.१.५) ननक व याज्ञवल्क्य यांच्या तात्त्विक संवादात याचा उल्लेख आला आहे. रंथे धोत्र हथ ब्रह्म असल्याबद्दल याने कला उपदेशिले असें ननक म्हणतो.

॥ गा यि नू — ह विष्वाक्षत्राच्या बापाचे आणि कुशि-काच्या मुलाचे नांव ह्योत्रुमभ्यंत आहे असे. ही परंपरा बरोबर आहे की काय हे सांगणे कटिण आहे. ऐतरेय ब्राह्म-णात गाथीच्या 'दैव वेदा'चा उल्लेख बला आहे. विश्वाम-त्रानें शुक्र-लोपासला उत्तर घेतल्यानें शुक्र-लोपास त्या गाथीच्या 'दैववेदात' याग घेतां आला एवढ्याच उल्लेखानें बरोबर बसालुनमास जो काही आधार मिळतो तोच.

॥ गा र्गी वा च क्र वी. — बृहदारण्यकोपनिषदात (३.८.१) यज्ञवल्क्य यांनी वाद झाला असतां गागर्गिनां ह्यक्षरावयाला दोन प्रश्न केलें होतें असा उल्लेख आहे.

‘गो व ल वा ध्मं.—तैत्तिरीय’ ब्राह्मणात (३.११.९ ३) याने नषिक्तामिपंचवाने इष्टकां पित्रां पूर्वदि पाच दिसांचे ठिकणीं प्रत्येक पाच पांच इष्टकां माहत्या. त्यामुळे त्याला पशूची प्राप्ति झाली असा उल्लेख आहे.

‘गो ध्र.—गुप्राचा वंशज. याला मधुक नावाच्या एका ऋषीने सोमवह्नीची देवता कोण असा प्रश्न विचारल्यावरून कोपीतकी ब्राह्मणात (१६.९) उल्लेख आहे.

‘गो ख.—याचा उल्लेख ऐतरेय ब्राह्मणात (१६ ३०) आहे. तेथे यज्ञामध्ये दाखे पठण करण्याचा बुल्लिख आश्वतर याचा संप्रदाय याने चुकीचा ठरवून आपल्या संप्रदायाप्रमाणे त्यांना दाखे पठण करावयास लाविले.

‘च क.—पंचविश ब्राह्मणातील (२५.१५,३) सर्प-सत्रांमध्ये उन्नेतृत्व नामक धार्मिक्य करणारा हा एक ऋत्विज होता. याच्याबरोबर पित्रांचा उल्लेख आला आहे.

‘ज न्हु.—धुनःशेषाच्या आख्यायिकेत हा दण्ड अनेक वषची आलेला आहे. ह्या धुनःशेषाने देवरात ह्या नात्याने जन्हूंचे आधिपत्य व गायीचा ईवीवेद ही दोन्ही संपादन केली. जन्हूंचा वंशज जन्हन हा पंचविश ब्राह्मणात आलेल्या उल्लेखावरून विश्वामित्र ठरतो. त्याने चंद्रास प्रत करून जन्हू लोकांना, ते पूर्वीवर्षाची क्षम्यत असताना राज्य मिळवून दिले अशी कथा आहे, न त्याचे राजा म्हणून वर्णन आले आहे. शिवाय ऐतरेय ब्राह्मणात विश्वामित्राचा राजपुत्र व भरतर्षम अशा संज्ञा आहेत तेव्हा व. गोष्ट स्पष्टच आहे की, संहिताच्या मताने नसले तरी ब्राह्मण ग्रंथाप्रमाणे जरी अलोकडील ग्रंथातील ‘तो राजपुत्र होता त्याने ब्राह्मण मिळविले’ ह्या आख्यायिकेचा त्या ग्रंथात मागमूस नाही, तथापि विश्वामित्र हा एका काळीज पुरोहित व राजवंशीय होता. जन्हस्वी हा दण्ड ऋग्वेदात दोनदा आलेला आहे व त्याचा अर्थ जन्हूची मायको, किंवा सायणाचार्य म्हणत त्याप्रमाणे, जन्हूचा वंश, असा असावा. हे घराणे एवें काळी मोठे असावे व पुढे भरतवंशात अंतर्भूत झाले असावे.

‘ज न हा. का य न.—याचा काटक साहित्य (३.२७) वर्मातील एका विशिष्ट संप्रदायाचा प्रवर्तक म्हणून उल्लेख आहे. हा दासाच्या समकाली होता.

‘ज न्ह व.—याचा अर्थ जन्हूचा वंशज. पंचविश ब्राह्मणात हे विश्वामित्राचे पितृक नांव म्हणून आले आहे. ही गोष्ट मुरारि स्थिति देवमासाररी आहे, कारण तीव्ररून अग्निवत्त्वा, धुनःशेषाचा पिता अर्वागत व्याख्या गोत्रपिकी जन्हू हे होत हा सिद्धत पाषात होतो.

‘जी व ल वै स वि.—दातपथ ब्राह्मणात [३.५.३१-३५] याचा उल्लेख असून आग्निहोत्रहोमार्थंशी माहित यांनी तत्तानां मानितली असे म्हटले आहे.

‘जे नि नि.—याचा उल्लेख आश्वलायन सूत्रावर्तन नाही. [३.४] तेथे मात्र ब्राह्मणात के वितुतर्षम आहे त्यांचा याचा वंशज आहे. सामवेदाचा जैमिनीय संहिता म्हणून

एक माग आहे व तो कॅलेंडरने छापून त्यावर बरीच चर्चा केली आहे. शिवाय सामवेदाचे एक जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मण आहे. यावर थोडक्याने अनेक निबंध लिहिले आहेत.

‘त पो नि ल.—पुरुशिष्टाचा वंशज. याचा उल्लेख तैत्तिरीय उपनिषदात (१.९,१) आला आहे. तपासुष्टानावरून याचा विशेष आग्रह असल्याचे तेथे म्हटले आहे.

‘ता ण्ड.—सामगानासंबंधी गायत्री छंदाचा अष्टाधरी प्रस्ताव असावा असे तांड यांचे मत असल्याचा लाटपायन श्रौतसूत्रात (७ १०,१७) उल्लेख आहे. तेथे याचा पुराण-ताण्ड असे म्हटले आहे ताण्डय या नावाचे सामवेदावरील एक ब्राह्मण आहे. त्याचा प्रवर्तक हा ताण्डय होय.

‘ता द ष्य,ता र्थ्य.—ऐतरेय आरण्यक (२.१,६) आणि शांखायन अरण्यकात (७.१९) याचा उल्लेख आहे. याने एक विशिष्ट ज्ञान संपादन करण्यासाठी एक वर्ष भर गुरुश्रुती वसती करून गुरुची गाय रक्षित्याचा आरण्यकात उल्लेख असून तेथे तारक्ष्य व तार्थ्य असे दोन पाठ आहेत. शांखायनात मात्र तार्थ्य असाच पाठ आहे. ऋग्वेदातील १०.१७८या सूक्ताचा द्रष्टा तार्थ्य आहे तो व हा तार्थ्य कदाचित् एकच असावा.

‘त्रि च कु.—तैत्तिरीय आरण्यकात याचा उल्लेख असून तेथे [१.१०,१] तो आपणास भो सर्वज्ञ, भो ब्रह्मज्ञ, भो तेजस्वी, [अप्यामहानासुळे] असे म्हणत आहे. महाभारतात त्रिशूला वलिष्ठ्याचा बापासुळे विश्वामित्राचा आश्रय करावा लागला व तो पुढे नभोमंडलात नक्षत्ररूपाने अधिष्ठित झाला अशी जी कथा आहे तिचा संदर्भ वैदिक काळपासून आढळत नाही भारतातील त्रिशूला राजा असे म्हटले आहे तेव्हा त्याचा व याचा संबंध ठरणे असंभाव्य. शिवाय एकाच नावाच्या राजा व ऋषि अशा दोन निरनिराळ्या व्यक्ती असणे संभवनीय आहे.

‘दा दा र्म.—काटक संहितेत [७. ९] याचा उल्लेख असून तो आरण्यीचा समकालीन असल्याचे म्हटले आहे.

‘न वि के त सु.—तैत्तिरीय ब्राह्मणात एका प्रसिद्ध कथेत याचा उल्लेख आला आहे (६.११,८). त्याचप्रमाणे कठोपनिषदातही [१.१] उल्लेख आला आहे. तैत्तिरीय ब्राह्मणात याचा रीतमकुलोपत्र चामध्रवत् याचा मुलगा असे म्हटले असून कठोपनिषदात त्याच कथेत याला ओहाकि आक्षेप असे म्हटले आहे.

‘ना व.—जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणात [३.१३,५] याचा उल्लेख आला आहे. तसेच दातपथब्राह्मण [१.५,१,१] तैत्तिरीयोपनिषद् [१.९,१] यात उल्लेखिलेला व बृहदारण्यकोपनिषदात (६.४,४) आलेला नाक मंडल हे सर्व एवंच होत. याचा मूलाव ग्रंथयाशी वादविवाद आल्यावरून गोपय ब्राह्मणात [१.१,३१] उल्लेख आहे.

‘ने नि वि.—जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणात (१०.३६,१) शितेचाष्ट एष्टय याला हे विवेचन सावले आहे. यावरून शितेचाष्ट हा जैमिनीयब्राह्मणीत आत्ताचा बरो दिसते.

“यं वा ल वं व.—ऐतरेय आरण्यकात् [३. १, ६] वाणाच्या योगानेच सर्वे संहित केले जाते या अर्थाचा प्रवर्तक म्हणून याचा उल्लेख आहे.

“प वं त.—ऐतरेय ब्राह्मणांत अनेक वेळा नारदावरिपर बावा उल्लेख आला आहे. अनुक्रमणीमध्ये ह्याच्या नांवावर ऋग्वेदांतली अनेक सूक्ते आलेली आहेत.

“मस द्यवापति.—तैत्तिरीय ब्राह्मणांत [३. १०, १, २] याला अर्थात आदिनि याने मनुष्या शिष्याकडून सवित्राग्नि-संघर्षा काही प्रश्न कुतिसत भावनेने केल्याबद्दल उल्लेख आहे.

“पिप्प ला द.—प्रभोपनिषदांत भरद्वाज, गार्ग्य व आश्वलायन इत्यादि ऋषींनी अध्यात्मज्ञानासंबंधी याला काही प्रश्न केल्याचा उल्लेख आहे. अथर्ववेदाच्या पिप्पलाद या नावाची एक शाखा उपलब्ध आहे. त्या शाखेचा प्रवर्तक कदाचित् ह्याच असावा. गार्ग्य व ब्रह्मपरीक्ष यांनी अथर्ववेदाच्या या पिप्पलादसंहितेचा काही भाग छापला आहे.

“प्रा य दि.—कौपीतकी ब्राह्मणांत [२६. ४] याचा उल्लेख यज्ञातील काही कर्मे करावयाचे आहे ह्यास ते अंगीकृत कर्मे केव्हा करावे याच्याबद्दल विचार करणारा म्हणून आला आहे.

“व दा क्य.—याचा उल्लेख नैमिषीय उपनिषद ब्रह्मणांत [१. १, ३] आला असून त्याने ओंकार व वाक याच्या साहाय्याने आग्नेयीकडून इंद्राला बघिले, (बघाळिले) असा उल्लेख आहे.

“वा च.—ऐतरेय आरण्यकांत [३. २, ३] अग्निग्राचे शुद्ध विषय वेद, छंद, सतीत व महापुरुष हे होत असे म्हणणारा म्हणून याचा उल्लेख आहे.

“अं गी र.—गार्ग्यसंबंधी हा शब्द पतान आणि दुसऱ्या सूत्रांत आला आहे. हा शब्द मनुष्याचा अधरा नदीचा बोधक आहे हे निश्चित समजत नाही. ज्या कवेत याचा उल्लेख आहे तोथेच गंगा व यमुना या नद्यांचा उल्लेख आहे.

“आ र्थ्य श्च.—निरुपात मुह्यलाच्या शाखांचे नाव म्हणून हा शब्द आला आहे [१. २४].

“म पुं छं द स.—अथर्ववेदाच्या पहिल्या मंडळ्यातील पहिल्या दहा सूक्तांचा हा प्रसिद्ध श्रुति. हा दहा होता असे ऐतरेय आरण्यकात व कौपीतकी ब्राह्मणात म्हटले आहे. ऐतरेय ब्राह्मणात हा विश्वामित्राचा एवाविज्ञाचा मुक्ता म्हणून गणला गेला आहे. आणि रथाचं “प्रचम” (सकाळी गावयाचे स्तोत्र) सतपथात उल्लेखिले आहे.

“मं दार.—याचा उल्लेख कदाचामयन धौतसूत्रात [१३. ३, २१] असून तेथे याच्या गार्ग्य संबंधी याची व्याख्या नदीत असे म्हटले आहे.

“म ह ति व ज.—हे नांव तैत्तिरीय [३. ८, ३, ४] व शतपथ ब्राह्मणात [१३. १, १, ४] आणि याज्ञायिक धौतसूत्रात [१६. १-२] अथर्व, मर्या, होता व चव्हाटा या कृत्विजाना उल्लेख आले आहे.

“म द पि.—तैत्तिरीय आरण्यकात [१ ९, ६] हे विक्षेपण अमरमीला लागलेले आढळते.

“मा ध्व म.—हे नांव कौपीतकी आरण्यक [१२. ३] व ऐतरेय आरण्यक [२. २, २] यात ऋग्वेदाच्या दुसऱ्या मंडळाच्या द्रष्ट्यांनी लावण्याचे आढळते.

“सु वि द म औ द म्य.—अथर्ववेदप्रसंगी होणाऱ्या अनेक स्रग्विषयिद पातकांचा नाश होण्यासाठी अथर्वयाजूपी प्राचीनताद्वारे पातकव्याम सांगणारा म्हणून याचा उल्लेख तैत्तिरीय ब्राह्मणांत [३. ९, १५. ३] व शतपथ ब्राह्मणांत [१३. ३, ५, ४] आला आहे.

“मै भ्रा य नी व मा ह्य व.—याचा उल्लेख बौधायन शुक्लसूत्रात आला आहे [११. ८]

“र ह स्तु दे व म लि म्बु व.—यांनी सुनिमरण नामक स्थली देखानताना सारण्याबद्दल पंचविश ब्राह्मणांत [१४. ४, ७] उल्लेख आहे.

“र म मा गं वै व.—यांनी विश्वार नामक राजाला श्रुति यांनी यज्ञांमध्ये सोमरसाच्या ऐरणी उडवून कलाचा उपयोग करायला असे सांगितल्याचा ऐतरेय ब्राह्मणात [७, २७] उल्लेख आहे. तेथे याच्याबद्दल बरीच सोडी कथा आहे.

“वा त य त.—पंचविश ब्राह्मणात हे एका ऋषीचे नांव आले आहे [२५. ३, ९] यांनी व दत्त नामक ऋषींनी एक सत्र अग्निभिले पळू शतवेदाने ते सत्र तांबेच सोडल्यामुळे त्याच्या क्षततेला पुढे वायेंत निहट दशा प्राप्त झाली

“वा ल सि ह्य.—अथर्ववेदातील आठव्या मंडळापैकी काह [४९. ते ५९] सूक्तांचा हो संज्ञा आहे. ऋग्वेदात ही सूक्त प्रक्षिप्त मानिली आहेत. या सूक्ताचे द्रष्टे वाल्मिक्य मत्स्य इत्यादि ऋषी सर्वाग्रमुखाकारांनी दिले आहेत. तैत्तिरीय आरण्यकात [६. १३, ३] प्रजा उत्पन्न करणाऱ्या ह्नुनेने तप करणाऱ्या प्रजापतीच्या वेशावतून हे वाळीसाल्य नामक ऋषि ज्ञापन केले व सं म्हटले आहे.

“वि द म्य श व द्य.—बृहद्विष्णुसंहिता [३. ९, १] व शतपथ ब्राह्मणात [११. ६, ३, ३] विवेक मनक याच्या दरबारी यादवभक्ष्यांशी वादविवाद करणारा म्हणून याचा उल्लेख आहे.

“वै वा र क.—अथर्वेद प्राणिशास्त्राच्या कृत्वेदातील वृत्तावर प्रमाणभूत म्हणून याचा उल्लेख आला आहे. रोंधच्या सतं हा व निश्चकार यावर हे एवच होत.

“वा ह वी ध्य.—काटक संहितेत [१२. ७] ज्याच्यावर आतंश पायन यांनी टीका केली त्याच हे नांव.

“वा त व द्म ह मं द्र ह्य.—रुद्रात [११. १] याचा उल्लेख आला आहे व त्यावरून हा कोणी व्याकरणकार झाला असे दिसते.

“वि मुक्ता र.—याचा उल्लेख पंचविश ब्राह्मणात [१४. ५, १५] आह तोच ह्नुने नाव शर्कर असे आहे.

“हुन पु च्य.—ऐतरेय ब्राह्मणात [७ १५] हुन-

शेषाचा भाऊ म्हणून याचा उल्लेख आला आहे. पुनःशेषाचा पुनोत्तांगूळ नामक भाणरी एक भाऊ असल्याचा उल्लेख आहे.

“शुपवा षो य.—तैत्तिरीय ब्राह्मणांत (३. १०, १, १५) याला आदित्याने सावित्राप्रोत्सवंधी उपदेश केल्याबद्दलचा उल्लेख आहे.

“सं ग प्र योगि.—याचा उल्लेख मैत्रायणी संहितेत (३. १, १) आला आहे. याच नांवाच्या (आर्यग घ्रायोगि) एका राजाचा ऋग्वेदांत उल्लेख आहे. त्याचा व याचा काही संबंध कदाचित् असावा.

“स ल य स.—शतपथ ब्राह्मणांत (३. १, १, ४) यक्षभूमीसंबंधी यातावल्याचा हा लेखला संवादांत याचा उल्लेख आला आहे.

“स ल य व च सूर धी त र.—तैत्तिरीय उपनिषदांत सत्याची महती वर्णन करणाऱ्या एका ऋषीचे हे नाव आहे.

“स न ल्कु मा र.—छांदोग्य उपनिषदांत (७. १, १, २६; २) याचा उल्लेख आला आहे. येथे याने नारदाम उपदेश केल्याचा उल्लेख आहे.

“स पिं वां ति.—याने शिरपनामक बालयित्यसाम्राज्या हातनाले आपला यजमान सौवळ याला पक्षीची प्राप्ति करून दिली. याला वसपुत्र (यासि) म्हटले आहे. याचा उल्लेख ऐ. ब्राह्मणांत (१. २४) आहे.

“साम भ य स.—सामाकरितां प्रसिद्ध. हे नांव बृहदारण्यकोपनिषदांत (१. १, २) आले आहे. मंत्रसमुदाया मते हे याज्ञवल्क्याचे विरोधण आहे परंतु पौधाळिक म्हणतो हा निराढाच मनुष्य असावा. भाष्यकारांचे व मंत्रसमुदायाचे या बाबतीत मतभेद आहे. इप्रीतक याचे हे निरुप्राप्त नाव असल्याचा पंचविश ब्राह्मणांत (१०. ४, ३) उल्लेख आहे. हा मात्याचा मुख्य रूपरूप होतो. याने काही अविविधयुक्त कर्म केल्यामुळे यथार्थ कर्म जाणणाऱ्या ह्याकधीने याला घाप दिला व तेव्हापासून याच्या आभयाचा कोणी येईनामो झाले.

“सामु दि.—शतपथ ब्राह्मणांत (१३. २, २, १४) शश नामक ऋषीने दुसरे नांव म्हणून या नांवाचा उल्लेख आहे.

“मु के शि न् मा र द्वा ऋ.—याचा उल्लेख ह्यनप्रसिद्धा गौरी विष्णूलाद ऋषीकडे जाणाऱ्या ऋषीत (प्रथोषनिषद् १.१) आहे.

“मु दे य का द्य प.—याचा उल्लेख तैत्तिरीय आरण्यकांत (२. १०) मद्रवारी याच्या हातून काही मतभेद झाल्यास त्याबद्दल प्रादक्षिण रागणारा म्हणून आला आहे.

“शु भ न्य न् आं गि र स.—बृहदारण्यकोपनिषदांत (१. १. १. १०) या मद्र देशांत राहणाऱ्या कवि गोत्रोपम वर्त-

तलीच्या कन्येच्या अंगांत येत असे असे लहानपुत्र मुज्यु व याज्ञवल्क्य यांच्या संवादांत उल्लेखिले आहे. अशा प्रकारच्या अंगांत येण्याबद्दलचा उल्लेख ऐ. मा. यांत आला आहे. तेथे ज्याच्या अंगांत संचार होतो त्याला गंधर्वगृहीत असे म्हटले आहे. यावरून अंगांत येणे ही कल्पना प्राचीन आहे असे दिसते.

“स ना च व.—काठक संहितेत [२०. १] एका अध्यापकाचे म्हणून हे नाव आले आहे. कपिष्ठल संहितेत [३. १. ३] सहनाथिव असा पाठ आहे. परंतु दोन्ही शब्दांची रूपे लागली नाहीत.

“सो म द क्ष को प्रे य.—काठक (११. ९) व मैत्रायणी (३. २, ७) संहितेत एका अध्यापकाचे म्हणून हे नांव आले आहे मैत्रायणी संहितेत याने साहस्र ६४, ६८५-घान इत्यादीं सांगितल्याचा उल्लेख आहे.

“सो दं ति.—याचा उल्लेख पंचविश ब्राह्मणांत [१४. ५. १३] आहे. हे लोक विश्वामित्रममकालीन होते. विश्वामित्राने याच्याबरोबर एक शयंत भिक्षुकाचा उल्लेख आहे.

“हिर ण्य द न् न् व द.—विश्वामित्राचा सुलगा. याचा उल्लेख ऐतरेय ब्राह्मण [३. ६, ३] व ऐतरेय आरण्यक (२. १, ३) यात आहे. याचे वपदकाराचे वर्णन केल्याबद्दल ऐतरेय ब्राह्मणांत व प्राण हा याक अभ्यासिदि रूप असल्याबद्दल आरण्यकांत उल्लेख आहे.

यशांतील ऋत्विज(संहितेतर)

१ अश्वुत	११ कावपेय	२२ देवभाग
२ अजि	१२ किरात	२३ धातप
३ अजोष	१३ किलात	२४ दारिध्रव
४ अवस्थूण	१४ व पीतक	२५ दारिद्र्य
५ अरिमेजय	१५ सामभयस्	२६ नगरिभान-
६ अरुणधाट	१६ कृ पंढ	२७ धुतेय
७ अर्जुद	१७ कौस्तुभ	२८ विरंग
८ अर्पत	१८ कौतस्त	२९ पुश्रवस्
९ शशल	१९ कुंभ आंगिरस	३० प्राचीनवाल
१० अक्षितयुग	२० ग्वावमैत्रेय	३१ (आपमन्यव)
११ आयागव	२१ जनमेजय	३२ भुतबीर
१२ उदमयभात्रेय	२२ नर्पस	३३ विमिदुकीय
१३ उपगुपीध्रव	२३ शिवन्	३४ दितिपुत्र
१४ तपविमान-	२४ शैलिन	३५ शितिकाहु
१५ धुतेय	२५ तिमिर्य देरे-	३६ कृचिबुध
१६ ऐषापी	२६ धुत	३७ गोपासायन
१७ औदमय	२७ दुरःकापपेय	३८ शीत्सायन
१८ औपाविमान-	२८ मृष्ट	३९ पंढ
१९ धुतेय	२९ दत्तापस	४० मत्सरिग
२० काश्विषय	३० दृष्टयुत	४१ गुमदम्य
२१ करेय	आगिरित	४२ गोमदम्यन्

अच्युत — जैमिनीय ब्राह्मणात विभिदुकीत्यानी केलेल्या सत्रांचे जे वर्णन आले आहे, त्यात हा प्रतिहत्यांचे काम करीत होता

अगिर — पंचविश ब्राह्मणां (२५ १५) जें सर्पसत्राचें वर्णन आले आहे, त्यात सुप्रक्षण्य कृत्विजाचें काम हा करीत होता

अनुशित — पंचविश ब्राह्मणा (२५ १५) मध्ये जे सर्पसत्राचें वर्णन आले आहे, त्यात हा 'पेटू' ह्या ऋत्विजाचें काम करीत होता

अयस्यूय — शतपथ ११. ४, ९, १० येथें म्हटल्या प्रमाणें शीतजवन हा ज्याचा अर्धयु होता, त्याचाच हा गृहपति होता यानें शीतस्थायनासा विशिष्ट सुन्याचा (पत्नीचा) उपयोग फसा करवा हे शिकविले

अरिमेजय — पंचविश ब्राह्मण १५, १५ यात जें सर्पसत्र वर्णिले आहे, त्यात यानें आप्त्यर्थे स्वीकारले होतें

अरुणआट्ट — पंचविश ब्राह्मण २५ १५ येथें जें सर्पसत्र उल्लेखिले आहे, त्यात हा अष्टावाक नामक ऋत्विज होता

अर्धुद — पंचविश ब्राह्मण (२५, १५) येथें जें सर्पसत्र वर्णिले आहे त्यात हा प्रावस्तुत ह्या ऋत्विजाचें काम करीत होता. ऐतरेय आणि कौपीतीकी ह्या ब्राह्मणांत ज्याचा ममयद्रा म्हणून उल्लेख आला आहे, तो प्राचीन अर्जुन कादंबरेच हा अर्धुद हे एकच होत हैं उघड आहे

अर्यक — पंचविश ब्राह्मणात (२३, १, ५) वर्णिलेला सर्पसत्रात अर्यक हा गृहपति होता व आरुणि हा 'होता' होता

अश्ल — विदेहराजा जो जनक त्याचा हा 'होता' असून गृहदारण्यकोपनिषदात (३ १, २, १०) तो प्रमाण असल्याचा उल्लेख आहे

असितसृग — ऐतरेय ब्राह्मणाप्रमाणें हे एका कश्यप कुलाचें नाव आहे याना जनमेजयानें एका यज्ञातून बग केलें होतें, तथापि याना रामानें जैमिळ्या भूतवीर नावाच्या ब्राह्मणाकडून यज्ञाचें नेतृत्व हिसकावून थापणकडे घेतलें जैमिनीय (१ ७५) व पृर्विश (१ ७, ब्राह्मणात अथितमृग हे कश्यपाने पुत्र होते व एकाचें नाव कुमुदयन्तु औदाकाकि असें होते असा उल्लेख आहे

आयागव. — आयोगव राजा मरुत आविक्षित हा यजमान यस्नवी होता असा शतपथात (१३. ५, ४, ६) उल्लेख आहे त्यात यज्ञाप्रतिपद्यें एक वाया दिली आहे

उदशयथात्रेय — वीरीचन लग्न याचा हा पुरोहित होता असें ऐतरेय ब्राह्मण (८ २२) येथें म्हटलें आहे

उपगुतीशत्रवस — पंचविश ब्राह्मण (१४ ६, ८) यात हा कुत्स औरव ह्याचा पुरोहित होता असें म्हटलें आहे ह्या पुरोहिताने इद्राळा इवि दिला म्हणून त्याच्या यजमा नाव त्याला ठार मारिलें

उपाविजानभुतेय — उपसद म्हणजे सोमयागांतील इष्टि हिच्यामध्ये ब्राह्मणवाक्य पठण करणारा हा एक ऋषि होता असा ऐतरेय ब्राह्मण १ २० येथें उल्लेख आहे

ऐपावीर — शतपथात (११ २ ७ ३२) एका यज्ञा मध्ये हे याज्ञिक चालवीत असून वाईट यज्ञकर्ते होते असा उल्लेख आहे सायणाचार्यांच्या मतें हें विशेषनाम (पुण्यी रात्रे वंशज) असून त्याचा अर्थ तुच्छ मानलेल्या कुटुंबांतल गृहस्थ असा होतो परंतु वरील उताऱ्यात आणि दुसरीकडे रोंप याचा अर्थ अशक्य अथवा य कश्चित् मनुष्य असा करितो

औपाविजानभुतेय — औपावि (उपावीचा वंशज) जानभुतेय (जनभुतोना वंशज) ह्यांच्याबद्दल शतपथ ब्राह्मण व गैत्रायणी संहिता (१ ४, ५) येथें उल्लेख आला आहे हा वागवेव यज्ञ करीत असे व त्यामुलें त्यास त्याचे प्राप्ती झाली

काण्डविय — जैमिनीय उपनिषद ब्राह्मणात (३ १० २) हा उद्गाता होता असें म्हटलें आहे

कावेय — (कपिवंशज) काटकमहिता (१३ १२) आणि पंचविश ब्राह्मण (२० १२, ५) यात कावेय यांनी चित्ररथाकडून यज्ञ करविला व त्यामुलें चित्ररथ यज्ञसंपन्न झाला या चित्ररथाच्या कुलांत बर्हील रामपुत्र गादीवर बसे व त्याचे भाऊ त्याचे अनुचर होत असा चाल असल्याचें वर्णिलें आहे

कावेय — (कश्यपाचा वंशज) गुर ह्याचें सर्व ठिकाणां आलेलें हें पैतृक नांव ऋग्वेदाच्या ऐतरेय (३ २, ६) व शाखायन (८ २) आरण्यकात तत्त्वज्ञानाचा अध्यापक म्हणून आले आहे

किरात — पंचविश ब्राह्मण (१३ १२, ५) येथें आलेल्या असमतीच्या कथेंत किरात आणि अकुलि हे दोन पुरोहित गोपायनाच्या विरुद्ध होते, असें म्हटलें आहे शतपथ [१ १, ४, १४ १ येथें किरात व आकुलि अशीं नावे आहूत हें उघड दिसतें कीं, ऐतिहासिक म्हणून हें नाव उपयोपात आणलें नसून भाडखोर पुरोहिताला सानेस म्हणून आलें आहे. कारण किरात ह्या डोंगरी लोकांच्या नावासां यांचें साम्य आहे असे मॅकडोनेल म्हणतो

किरात — 'किरात' ह्याचें हे दुसरे स्वरूप आहे शतपथ, शाखायनक आणि जैमिनीय ब्राह्मणात हा शब्द आला आहे

कुपीतकसामभवस — पंचविश ब्राह्मण [१७ ४] येथें जोखिलेल्या कौपीतीकीच्या यज्ञसमारंभातील हा गृहपति म्हणून यजमान होता

कुपण्ड — पंचविश ब्राह्मण [२५ १५ १] येथें जे पिल्ल्या सर्पसत्रात पण्ड नावाच्या कलिमाखरीवर ह्याचेहि नाव आलेले आहे त्या सत्रात याच्याकड अभिगिर [सुति] व अपगार [विदा] नामक कर्मे असे

१० को कूत् — शनपत्र ब्राह्मण [४. १, १३] येथे उल्लेखिल्ल्या यज्ञात यज्ञांश्यां ब्राह्मणा हा दक्षिणा देत असे. काय पाठात बीषयस्त अर्थ नाव आहे.

११ कौतस्त. — पंचविश ब्राह्मण [२५. १५, ३] येथे वणिं लेख्या संरक्षण आरिभेय व जनमेजय अर्थां अश्वयूजी वी दोन नांवें आली आहेत त्यांचे हे पौक नाव अमाव हे एकदा द्वित्रिती उपयोगात आगिले आहे.

१२ कुवृ आ गिर त — पंचविश ब्राह्मण [१३. ९. ११; ११, २०] येथे आलेल्या क्रौड मामाका इत्यत्र हे नाव आहे मेन्नाला मेन्नाइत्या शब्दांचे नाव दिल्याच हे एक उदाहरण आहे त्या मित्रमात्र अपवादित आहे.

१३ क्वा व ई मे य. — मैत्राचा वंशज छान्दोग्य उपनिषद् [१. १२, १, ३] येथे त्याचा उल्लेख अपून हा व वृकदाम्य हे एकच आहेत. पंचविश ब्राह्मण [२५, १५, ३] येथे वणिं लेख्या संरक्षण हा प्रस्ताव होता. याचा उल्लेख पञ्चविश ब्राह्मणत आहे.

१४ ज न मे ज य. — पंचविश ब्राह्मण [२५. १५, ३] मध्ये उगा सर्पसत्राचा उल्लेख आहे, त्याम ये हा श्रुतपत्रे या शब्दात चालवीन होता.

१५ ज व र. — पंचविश ब्राह्मण [२५. १५, ३.] येथे उल्लेखिल्ल्या सप्तमंत्र हा पृथगत म्हणजे यममंत्र होता.

१६ मि र न दै लि मि. — बृहदारण्यकात [४. १, २] अथवा एक म्हणून ह्याचे नाव आले आहे. जनक आणि याज्ञ- दन्व याचा तो समकालीन होता. हा नांदवतेला ब्रह्म समजत असे.

१७ ति मि री दी रे धु त. — दूरधुताचा वंशज. पंचविश ब्राह्मण [२५. १५, ३] येथे वणिं लेख्या संरक्षणतील अग्निध [अग्नि पेटविणारा] कडून आले हे नाव होय.

१८ तु र का व पे य. — शनपत्राच्या दहव्या कांडाच्या शेवटी आलेल्या वंशात हे नाव आलेले आहे. कारण त्या काण्डामध्ये प्रतिपादिलेल्या तत्वांचे जनक याच्याकडे येत. नेथे विं ह्या शुद्धिप्रकरणात हा आणि शाण्डिल्य याच्यामध्ये यज्ञवत् आणि कुत्रा हे दोन मुक्त दिलेले आहेत. त्याच ब्राह्मणत [५. ५. २. १५.] याचल्याने कारीती नंदीवर एक आर्वाची वेदी वापरल्याचा याचे उल्लेख केला आहे. जनमेजय पारितोषित ह्याचा हा पुरोहित होता व त्यानेच त्याला राज्याभिषेक केला असे एतरेय ब्राह्मणात [४. २७, ७. ३४; ८. ३१] म्हटले आहे. बृहदारण्यकात [६. ५४] व शिष्ट.मंत्र [१. ९. ६] तो पुरातन मुनि असल्याचे म्हटले आहे. श्रोत्रेयवर्गच्या मतांचे हा वैदिक कालाच्या शेवटी झाला असावा; व हेच मत मॅकडोनेलला योग्य दिसते. त्याच्या मते पंचविश ब्राह्मणात [२५. १४. ५] उल्लेखिल्ल्या देवमुनि जो मृत तो व हा हे एकच आहेत.

१९ त टा — मैत्रायणी [४. ८. १] आणि श्रौत साहित्या

[३०. १.] यामध्ये असुरांचा पुरोहित वृद्धी यांच्याबरोबर याचा उल्लेख आला आहे

२० द स ता प स. — पंचविश ब्राह्मण [२५. १५, ३] येथे आलेल्या सर्पसत्रात होतपद व्याख्याकडे होत.

२१ द ह श्रु त अ ग र ति. — अथर्वशास्त्राचा वंशज [वैशि- नीय ब्राह्मणांत वणिं लेख्या विभिक्षुकायाच्या सत्रात हा उल्लेख होतो.

२२ दे व भा ग श्रौ त य. — शतपथ [२. ४. ५] येथे तो मंत्रय व वृक ह्या कांडाचाहि पुरोहित होता असे म्हटले आहे. याने गिरिज याप्रख्याला यज्ञिय पृथ्वे विशाख (पशुविभक्ति) वसे करावे हे शिक्षविष्याचा उल्लेख एतरेय ब्राह्मण [७. १] यात आला आहे. तैत्तिरीय ब्राह्मणांत [३. १०, ९. ११] तो सावित्र अग्निच्या वाक्तांत प्रमाणभूत मानला गेला.

२३ दी रे ध व स. — दूरधुताचा वंशज [पंचविश ब्राह्मण [२५. १५. ३.] येथे उल्लेखिल्ले सर्पसत्र बालविषाच्या पृथु- श्रव्याचे हे पौक नाव आहे.

२४ दी रे धु त. — दूरधुताचा वंशज [पंचविश ब्राह्मण [२५. १५. ३.] मध्ये उल्लेखिल्ले सर्पसत्र बालविषाच्या तिमि- यांच हे पौक नाव होय.

२५ न ग रि न्ना ज न धु ते य. — एतरेय ब्राह्मण [५. ३०] आलेले हे एका कवित्राचे नाव आहे वैमिनीय उप- निषद् ब्राह्मण [३. ४०. ९.] येथे नगरिन्ना ज न धु ते य काण्डव्य असे नाव आहे.

२६ पि रं य. — पंचविश ब्राह्मण २५. १५. ३ येथे वणिं- लेख्या सर्पसत्रात हा उल्लेख नावाच्या पुरोहिताचे काम करित होता.

२७ पृ थु व श्र व सी रे ध व स. — दूरधुताचा वंशज [पंचविश ब्राह्मण [२५. १५. ३.] येथे आलेल्या सर्पसत्रात हा उल्लेख नाव करित होता.

२८ प्रा ची न शा ल ओ प म न्व व. — उपमन्यूचा वंशज [छान्दोग्य उपनिषदात [५. २, १] आलेले एका वेदान्ती शुद्ध्याचे नाव आहे. वैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मण ३. ७, २३. १०. २ येथे एका प्राचीनशालाचे नाव आढळते, त्याच प्रगात [३. १०. १] येथे प्राचीन शालाचा उल्लेख आहे.

२९ भू त धी र. — ऐतरेय ब्राह्मण [७. २. ७] येथे याचा उल्लेख आहे. काही दिवस हे जनमेजयाच्या यज्ञांत पौरोहित्य करित होते.

३० वि मि दु क य. — वैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मण ७. २. ७ येथे उल्लेखिल्ल्या सत्रातील कृत्विजाच्या समुदायाचे हे नाव आहे.

३१ सि ति पृ ष्ठ. — (पांडरी पाठ असलेला) पंचविश ब्राह्मण २५. १५. ३ येथे उल्लेखिल्ल्या सर्पसत्रातील मैत्रा- वंशज कृत्विगचे हे नाव आहे.

३२ सि ति या शु. — वैमिनीय ब्राह्मण १. ३६३ येथे ह्याचा व नमान म्हणजे यज्ञकृती म्हणून उल्लेख आहे. या यज्ञातील

हवि एका वानराने पळविला असा तेथे उल्लेख आहे.

"सु चि वृक्ष गौ पा ला य न—ऐतरेय ब्राह्मण (३. ४८ १) येथे उल्लेखिलेल्या वृक्ष मुन्म धामिप्रतारिद्ध्या मुरोहिनाचे नांव आहे. त्याचा वैशाखर्गो संहितेतील (३.१०, ५) उल्लेख आलेला आहे.

"सो म्वा य न.—(शुभ्याचा वंशज) उदक नांवाच्या अष्टापदांवे हे पैलुक नांव आहे. इतकच (१.१. ४, २, १७) येथे कोणी एव शोम्वायन अध्वर्यु होता व अध्वर्युण हा पृथ्वी होता असा उल्लेख आहे.

"प ण्ठ.—नैवर्तित ब्राह्मणा (१.५.२, ५.३) मध्ये वर्णिलेल्या सर्वप्रथम हा एक ऋषिच होता.

"स ख व नि म.—मैत्रायणी संहिते [१.१.१, ५] मध्ये हे एका प्राचीनकालाधिक अध्वर्युचे नांव आले आहे. असे मेकडोनेल म्हणतो परंतु त्याला प्राचीनकालाधिक समजण्यास प्रयास काही पुरावा नाही.

"सु म दा ष्य.—ब्राह्मण प्रयांत उद्गात्याच्या तीन मदत-नीतांपैकी हा एक ऋषिच असल्याचे म्हटले आहे. सुप्रदाण्य नामक साम पठन करणे हे याचे काम होय.

"सो म धु न म्.—(वाग्भटाचा वंशज) ऐतरेयब्राह्मण (८. २१, ५) येथे आलेले हे एका पुरोहिताचे नांव आहे. कानिच वातानीहाला राज्याभिषेक केला.

मुद्राक्षिप्यसंक्षेप [संहितेतर]

१. अनुशान्त्य	२. कष्ट	३. दशमं वत-
४. अग्निमुद्राक्षेप	५. कापटगुनीथ	६. लोहित्य
७. धामावाक्षे-	८. कापामण	९. निकोथक-
१०. दाक्षिण्यायन	११. कुमारहारित	१२. मायजाय
१३. अराट्टाक्षेप	१४. कुप्रित्राग्नप्रप	१५. त्रिगदार्ण-
१६. हौनक	१७. कौटिल्य	१८. वलिक
१९. अग्निवापैतण	२०. गालव	२१. वाग्भिराभर
२२. शांतिवेद्य	२३. गोपुनिवेद्या-	२४. दाक्षिण्यलोहित्य
२५. आग्निमल्लत	२६. प्रपथ	२७. पाराशर्यायण
२८. आग्निदमर्चाप-	२९. गोपवन	३०. गौरिवद्य
३१. नायन	३२. घनकौशिक	३३. प्रतिधि-
३४. आग्निनिशात्र	३५. पोरशांतिरत	३६. देववरय
३७. धामावायण	३८. चाक	३९. प्रातिवेद्य
४०. आमुदि	४१. अनधुत-कांठ-	४२. प्रातिपय
४३. इद्रमुद्राक्षेप	४४. गीय	४५. ग्रेष्टपादभारवष
४६. इद्रशशांति	४७. निद्रावायत्	४८. बधुदेवापुष्
४९. उद्रशांतिरय	५०. ताडि	५१. मुद्रस्पतिशुत
५२. उद्रालक्षयन	५३. प्रवेद कणरात-	५४. धायाधिप
५५. उपकौशल-	५६. लोहित्य	५७. मद्रमुद्रि
५८. कामलायन	५९. श्रवणि	६०. मद्राशाल-
६१. उपवैशि	६२. दक्षकालायनि	६३. जाबल
६४. ऋष्यधंग	६५. आग्नेय	६६. यद्वे

१. वाग्भयसु	२. वाग्भयन	३. सायक जान-
४. वातकाशायण	५. एव वाग्देव	६. श्रुतेय काण्ड-
७. विषक्षणतांडय	८. भारद्वाज	९. विय
१०. विदग्भिषीदिन्य	११. दशममंत	१२. मुद्रसपाराशर्य
१३. निषाधित्	१४. लोहित्य	१५. मुप्रतांत औल-
१६. दृढमंतलो-	१७. दशममुगमंत	१८. षड्य
१९. हित्य	२०. लोहित्य	२१. मुमंतवाग्रव
२२. विष्णुमेन	२३. प्रवण दत्त	२४. गीतम
२५. वैरागित	२६. कौहल	२७. सुप्रयु
२८. दाटं जयति	२९. सत्यकाम	३०. मुद्रशुभाक्षित्य
३१. मुद्र लोहित	३२. जाबल	३३. मुद्रादशाल-
३४. वैरागित दाडे-	३५. सत्यदत्त	३६. कायन
३७. अयति	३८. पोतुपि	३९. रोमप्रातिवैश्य
३९. दृढमंत	४०. संपर्गकित्	४१. श्रीकरायण
४२. लोहित	४३. कामकायन	४४. हरितवाक्ष्य
४५. दण्ड	४६. लोहित्य	४७. दूरवाशयभा-
४८. शाकदात	४९. शाकमथ देव-	५०. ललकेव
५१. आदितायन	५२. रात	

१. सु धा नं क म्प.—आमावास्या हाडित्यावकाचा हा दिव्य असे वैशाखापूर्वात म्हटले आहे.

२. मि भू. का द्य प.—द्वेष्टु वाक्ष्यकाचा दिव्य म्हणून याचा वैशाखापूर्वात उल्लेख आहे.

३. मा या रय शांतिरया य न.—अनुशान्त्य याचा हा गुण होता असा वैशाखापूर्वात उल्लेख आहे.

४. रा ड दा दे य शां क.—द्वेष्टु वाक्ष्यकाचा दिव्य म्हणून याचा वैशाखापूर्वात उल्लेख आहे.

५. सि त या दे य प.—हरित कक्ष्यकाचा हा दिव्य होता असे बृहदारण्यकातील वैशाखरून (६. ५. ३) दिसते.

६. मि वे द्य.—बृहदारण्यकाच्या वैशांत या वाक्याच्या बऱ्याच अष्टापदांचा उल्लेख आला आहे. मार्गशिर्ष प्रतीत आग्निवेद्य हा शेतवाचा शिष्य असल्याचे व कायन प्रतीतीत एका वैशांत हा दाक्षिण्य व आग्निमल्लत यांचा शिष्य, आग्निमुद्रा वैशांत हा गार्ग्याचा शिष्य असल्याचे आढळते.

७. न भि म्ळा त.—बृहदारण्यक काण्ड प्रत (२.६, २) उपनिषदांतील वैशांत हा दुग्ध्या एका आग्निमल्लताचा शिष्य अगल्याचे लिहिले आहे.

८. न ण्ठ न चां ध ना य न.—हा शांथाचा शिष्य असल्याचे वैशाखापूर्वात दिसते.

९. भू ति रया प्र.—हा विश्वरूप त्वाष्ट्राचा शिष्य असल्याचे बृहदारण्यकाच्या दोन वैशांत (२. ६, ३, ४, ६, ३) दिले आहे. हे दोघांह आत्माचे, मेकडोनेलच्या मताने सारखेच प्राचीनकल्पित आहेत.

१०. सु रा य न.—बृहदारण्यकोपनिषदांती दोन वैशाखापूर्वात हा नैवर्तिकाचा शिष्य असून तिसऱ्या वैशांत

(६, ५, २.) हा अमुरीचा शिष्य असल्याचा उल्लेख आहे.

“आ सु रि —बृहदारण्यकोपनिषदांतोळ पहिल्या दोन वंशांत हा भारद्वाजाचा शिष्य आणि औपनिषदांचा गुरु असून तिसऱ्या वंशात यादवव्याचा शिष्य व आसुराव्याचा गुरु असल्याचे म्हटले आहे शतपथाच्या पहिल्या चार कांडात काही व्यक्तिंवर तो प्रमाणभूत मानला जातो. षवदाव्या काण्डावरून (१४, १, १, ३३) तो अनिर्यध मतावरून विवेच्यत. मतत्वाच्या आमहावरून प्रमाणभूत होतासि दिसते.”

“इंद्र भू का इय ५ —मिश्रभू काश्यपाचा हा शिष्य होता असे वंशप्रामाण्यात म्हटले आहे.

“इय ३ वा शि —अगस्त्याचा हा शिष्य अगस्त्याचे भैमिनीय उपनिषद् प्रामाण्य (४, १६, १.) येथे म्हटले आहे.

“उद् २ वा शि ल्य. —आन्दीग्य उपनिषदात (१, १, २) अतिथिच्या शानकाने त्याला उद्गीथ शिकविले असे आहे. उद्गीथ याचा शाच्याचे ओ ‘सामन्’ हो येथे अभिप्रेत असून लक्षणेने ब्रह्मज्ञे ज्ञान असा अर्थ घेतला आहे) वंश प्रामाण्यातहि हेच गुरुशिष्यत्वात दिले आहे.

“उद् २ का य न —बृहदारण्यकात (काण्वप्रव. ५. २) हा जाबालाच याचा शिष्य होता असा उल्लेख आहे

“उप को स ल का म का य न —आन्दीग्य उपनिषदात (४, १०, १) याच्या पुढर कपेला भारभे झाला आहे. कमल-पुत्र उपकोमल हा संयकाम जाबालाच्या घरी अध्ययन करण्याकरिता ब्रह्मचर्याने राहिला. त्याने संयकामाच्या आसीची वारा वीचे सेवा केली. वारा बरीनंतर सायंकाळाने इतर शिष्यांनी समावर्तनसंस्कार करून स्वग्रही जाण्यास परवानगी दिली परंतु उपकोमलाने समावर्तन केले नाही तेव्हा संयकामाची भायरी त्याला म्हणाली की या ब्रह्मचार्याने आसीची सेवा उत्तमप्रकारे केली आहे वरिता आमीने आपल्याला दोष देऊ नये म्हणून आपण गेला ब्रह्मज्ञान सांग. पण ते न मागताच तो प्रमाणात मिळून गेला तेव्हा उपकोमलाने मानसिक दुष्टाच्या भरात अन्न वर्जित. तेव्हा आचार्यानेही म्हणाला, “याला, ते अन्न का वर्ज्य केले ? तो म्हणाला की, नावा मानींनी जाणाऱ्या अनेक इच्छा असल्या आहेत. अशा इच्छांवर व्याख्यांनी मी अस्त आहे, म्हणून मी काही खात नाही. शरीर ब्रह्मचार्याने थावरलेले तप व आपली केली सेवा लक्ष्यात आणून त्याला ज्ञान गायण्याच्या उद्देशाने तीन आमी प्रकट होऊन त्यास म्हणाले की, प्राण हे प्रमा, सुख हे प्रमा आणि वाकाश हे प्रमा होय उपकोमल म्हणाला, “प्राण हे प्रमा कसे हे मला समजले, पण पुरील दोन्हीवरून मला समजत नाही.” नंतर त्या आमींनी त्याचीहि उत्तर दिली, व प्रत्येक आमीने आपल्या स्वस्वभावातून त्याला कळून दिले मागाहून ते आमी म्हणाने बाळा उद्गीथ हा आमीने विद्या आणि आत्मविद्या आम्ही तुम्ही मागितली ब्रह्मज्ञानाचा पुरील मार्ग प्रकाश आपण शोधून मुला कडे ” काळोखाने त्याचा

आचार्य परत आला व शिष्याचे मुखावलीकन करून तो म्हणाला, “ याळा, ब्रह्मज्ञानाच्या मुलाप्रमाणे तुझे मुख दिसत आहे. तुला कोणी ज्ञान सांगितले ? ” उपकोमल म्हणाला, “दुसरे कोण सांगणार ? त्या कंप पावणाऱ्या आमी-सारखेच दुसरे आमी होते, त्यांनी सांगितले ” पुढे गुरुने विचारल्यावरून आमींनी सांगितले ज्ञान त्याने त्याला सांगितले नंतर आचार्य सत्यकाम म्हणाला, याळा, त्यांनी तुला लोक सांगितले, पण संपूर्ण ब्रह्मज्ञान सांगितले नाही; तर मी सांगतो ज्याप्रमाणे कमलपत्राला उदक स्पर्श करीत नाही, त्याप्रमाणे हे ब्रह्म ज्ञानाच्याला पापकर्म स्पर्श करीत नाही ” उपकोमलाने प्रार्थना केली की, “अगस्त्य तें ब्रह्म मला सांगा,” आचार्य म्हणाले, “या चक्षूच्या ठिकाणी जो पुरुष दिवतो तो आत्मा. हा मरणरहित व अमररहित आहे हाच ब्रह्म होय त्या चक्षूवर धृत अथवा उदक पडले तर ते बाजूलाच जाते. या पुरुषाला संयकाम असे म्हणतात कारण सर्व शोभनवस्तू त्याच्या ठिकाणी एकत्र होतात हाच ‘यामनी’ होय कारण हाच प्रत्यक्षात त्याच्या पुत्रकर्माची तप कले प्राप्त करून देतो. हाच ‘यामनी’ होय. कारण हा नवे लोकामध्ये प्रकाश पावतो हे जो जाणतो, तो सर्व लोकांमध्ये प्रकाशमान होतो. असे ब्रह्मज्ञे मरण पावल्यावर त्याने उत्तर कार्य कोणी करीत अथवा न करीत. ते आचार्य देवतेतत मागत. तेथून दिवसायत (दिवसाभिमानी देवतेतत) सतात तेथून जुळ पक्षायत, तेथून उत्तरायणायत व मग संप्रसारयत जातात. तेथून अदिष्टायत, पुढे चंद्रायत, नंतर विष्णुनयन पोहोचतात, तेथे कोणा ब्रह्मलोकाचा अमानस पुरुष येऊन त्याचा ब्रह्मज्ञान नेतो तो देवपथ, तोच ब्रह्मपथ या मार्गांनी जाणारे पुन या मानवी भोवत्यात सापडत नाहीत.”

“उप वे नि —बृहदारण्यकोपनिषद् [६, ५, ३] मधील वंशात हा बुद्धि याचा शिष्य असल्याचा उल्लेख आहे

“इय ३ भू य —भैमिनीय उपनिषद् प्रामाण्य (३, ४, १) आणि वंशप्रामाण्य ह्यात हा काश्यपाचा शिष्य असून काश्यप हे वैतक नावहि त्याने पारण केव्हाचा उल्लेख दिवतो.

“क हा. —भैमिनीय उपनिषद् प्रामाण्य (३, ४, १) सतात त्या नावाच्या दोन व्यक्ती आहेत. एक प्रो-पदवारक्य हाचा शिष्य कशासारक्य आणि दुसरा दक्ष कात्यायन आचार्य हाचा शिष्य कशासारक्य, अथवा (भै. उ. मा. ७. १०, १, प्रमाणे,) कशासारक्य हे होत.

“का प ड व मु नी य. —मुनेमन्त्र शाण्डिन्यायनाचा हा शिष्य असे वंशप्रामाण्यात म्हटले आहे.

“का पा य ण. —बृहदारण्यकोपनिषदांत दुसऱ्या वंशात त्याचे नाव आढळते ब्राह्मप्रतीकाने [६, ६, २] हा साय कायन याचा शिष्य आणि माथेदिन प्रतीप्रमाणे (४, ५, २०) शोकायनाचा शिष्य होय.

२१ कुमार हारित.—गालवाचा हा शिष्य होता अस बृहदारण्यक उपनिषदातील वंशात (मार्थ्यदिन प्रत (२. ५, २२) आणि काण्व प्रत (२. ६, ३) म्हटले आहे.

२२ कुप्रि वा ज प्र व स.—शतपथ ब्राह्मण १०. ५, ५, १ येथे पवित्र अमोसंबांधीच्या ज्ञानाशी या आचार्याचा संबंध आहे. बृहदारण्यकातील दोनटच्या वंशात (६. ४, ३३) हा वाजश्रव्याचा शिष्य असल्याचा उल्लेख आहे. बृहदारण्यक काण्व प्रतीच्या शेवटच्या वंशात (६. ५, ४) झालेला कुप्रि व शतपथाच्या दहाव्या काण्डाच्या वंशात याज्ञवल्क्य राजस्तंबाच्याचा शिष्य म्हणून ज्याचा उल्लेख आहे, असे दोघे त्या कुप्रिहून भिन्न की, काय हे स्पष्ट नाही.

२३ कौ विडन्य.—बृहदारण्यकातील पहिल्या दोन वंशात हा शाण्डिल्याचा शिष्य असल्याचे म्हटले आहे.

२४ गाल व.—बृहदारण्यक उपनिषदातील पहिल्या दोन वंशात हा विदर्भा कौविडन्याचा शिष्य असल्याचा उल्लेख आहे. ऐतरेय आरण्यक (५. ३, ३) येथे गालवाचा उल्लेख आहे. महाप्रसाद अभ्ययन एका दिवसात संपवावे असे गालवमत आहे. तो गालव आणि हा एकच असणे संभवनीय आहे. निरुक्तात (४. ३) एका वेद्यावरणी गालवाचा उल्लेख आहे.

२५ गो भु ति वै या प्र प च.—छान्दोग्य उपनिषदात (१. २, १), ह्याची थोडी इकीकृत आली आहे. जयाल सत्य-कामने ह्याला धात्री, धीत्र, मन व प्राण ह्या पंचप्राणाव-हल्ये महत्त्व तारतम्यपूर्वक सांगून सर्वांत प्राणाचे महत्त्व वसे अधिक आहे. इतर इद्रियांपेक्षा फोणतीह न होईत सारखास विकेपसा अपाय करीतास पडत नाही, पण प्राण गाळ लागल्यास सर्व व्यवहार वसे सुटतात हे सर्व ज्ञान पक्षा आत्म्याधिकेचा द्वारे त्याला सांगितले. नंतर सत्यकाम त्याला म्हणाला, "हे ज्ञान जरी एखाद्या झुक रावाला सांगितले तरी त्याला पालवी पुढेल, मग जिवंत व सुदि-युष माणसापुढल तर बोलाव्यासच नको." पुढे त्याने त्याला महत्त्व प्राप्त करून घेण्यापुढल एक प्रत सांगितले.

२६ गोप व न.—गोपवनाचा वंशज. बृहदारण्यकोपनि-षदाच्या पहिल्या दोन वंशात हा पौतिमाण्याचा शिष्य असल्याचे लिहिले आहे.

२७ घृ त कौ शि क.—बृहदारण्यकाच्या पहिल्या दोन वंशावरून हा पाराशरीयणाचा शिष्य दिसतो.

२८ घोर आ गिर स.—ह्या प्राचीन आचार्याचे नाव कोपीतकी ब्राह्मणात (३०. ६) आणि छान्दोग्योपनिषदात आले आहे छान्दोग्यात, ह्याने देवकीपुत्र म्हणून ह्याला ब्रह्मज्ञानाचा उपदेश केल्याचे नमूद आहे. मॅपडोनेलच्या मते हे नाव अंगिरसापैकी घोर म्हणून अर्थकर वंशज हा निष्पन्न आधर्षण आधर्षणाचा रोगत्र वंशज ह्या प्रमाणेच निवड काढण्याक आहे. ऋग्वेदाच्या आश्रयायन यौतसुत्रात (१०.७) शांसायन यौतसुत्रात (१६. २) 'अधर्षण' वेदाचा

'अधर्षण' या संबंध असून 'आगिरस' वेदाचा 'घोर' यादी' संबंध आहे. म्हणून घोर अंगिरस हा अथर्ववेदातील जार-णादि कृत्यांचे मूर्तस्वरूप होय असे मॅपडोनेल म्हणतो. काटक संहितेतील अधर्षणाच्या भागात (१. १) ह्याचा उल्लेख आहे.

२९ वा क.—हे एका व्यक्तीचे नाव असून कक्त शतप-यात. 'रेवोत्तरस रथपति पाटव चाक' (१२. ८' १, १७, व 'रेवोत्तरस पाटव चाक रथपति,' (१२. ९, ३, १) असा निरनिराळ्या तऱ्हेचा उल्लेख आला आहे. तेथे ह्याच्यावि-पर्या असे म्हटले आहे की, ह्याला हुंगयानां हाकून दिले पण ह्याने, कौरव्य राजा बरिहक प्रातिपद्य ह्याच्या अडय-ज्याला न क्षमानता, त्याचा जो दुष्टरीत राजा, त्याला परत आणून त्याच्या स्वाधीन केले. पहिल्याने दिलेल्या शत-पथातील उताऱ्यावरून ह्याला योद्धा म्हणण्यापेक्षा ऋषि म्हटलेलेच अधिक योग्य होय, कारण तेथे कक्त आचार्य म्हणूनच त्याचा उल्लेख केला आहे.

३० जन धु त का ण्द वि य.—जनधृत म्हणजे लोकप्र-सिद्ध. जैमिनीय उपनिषद ब्राह्मणाच्या वंशावरून (३. ४०, १) हा हरश्वासाचा शिष्य दिसतो. त्याच ब्राम्हणात (३. ४१, १, ४. १७, १) जनधृत वारव्य हा अयताचा शिष्य असल्याचा उल्लेख आहे.

३१ जि ह्वा व त्वा यो ग.—हा असित वार्पाणगाचा शिष्य असल्याचे बृहदारण्यकातील शेवटच्या वंशावरून (६. ५, ३) दिसते.

३२ ता विड.—सामविधान ब्राह्मणाच्या शेवटी असलेल्या वंशावरून हा सादरायणाचा शिष्य दिसतो.

३३ त्रि वे द कृ ण रा त ली हि त्वा.—हा इत्यत्तजयन्त लीहिल्याचा शिष्य असल्याचे जैमिनीय उपनिषद ब्राह्मणा-तील वंशावरून (३. ४२, १) दिसते.

३४ त्रै व जि.—बृहदारण्यकातील पहिल्या दोन वंशात हा औपचंधानि किंवा औपमंधानि ह्याचा शिष्य असल्याचे दिसते. मार्थ्यदिन प्रतीत [४.५.२७] ह्याचे नाव दोन वेळ आढळत व दोन्ही ठिकाणी हा औपमंधनाचा शिष्य आहे.

३५ द स का ह्या य नी आ प्रे य.—हा शंख ब्राह्मण्याचा शिष्य असल्याचा उल्लेख जैमिनीय उपनिषद ब्राह्मणातील वंशात [३.४१, १, ४.१७, १] आहे.

३६ द ज यंत हो हि ल.—हा हृणरात लीहिल्याचा शिष्य असल्याचे जैमिनीय उपनिषद ब्राह्मणातील वंशावरून [५.४२, १] दिसते.

३७ नि बो थ क भा य जा त्वा.—(भायजाताचा वंशज). प्रतियक्षा शिष्य म्हणून ह्याचा वैश्वब्राह्मणात उल्लेख आलेला आहे.

३८ नि ग द पा र्ण व लिक.—पर्णवल्काचा वंशज. वंश-ब्राह्मणावरून हा गिरिधर्मो नांवाचा आचार्याचा शिष्य दिसतो.

“पथि न् — अयास्य आगिरसाचा हा शिष्य असल्याचे बृहदारण्यकांतील पहिल्या दोन वशावरून दिसते.

“पतित गुप्त लोह हि स्य — जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणांतील वंशांत (३.४२, १) श्यामजयंत लोहिलाचा शिष्य म्हणून त्याचा उल्लेख आलेला आहे हे नांव उपरपुष्पे अलीकडाले दिसते. कारण पतित हा शब्द प्राच्यन शास्त्रांमध्ये आढळत नाही व लोहित्य कुलाचा या शिष्याचा उल्लेख वैदिक कालानंतरच्या वाङ्मयांतच आलेला आहे.

“पा रा दा यो य न — बृहदारण्यकांतील पहिल्या दोन वंशांत पाराशर्याचा शिष्य म्हणून त्याचा उल्लेख आहे.

“पौ पिंग ण्य — सामविधान ब्राह्मणाच्या शेवटच्या वंशावरून हा जैमिनीय शिष्य दिसतो.

“प्र ति पि दे व त र य — वंशब्राम्हणावरून हा देवतर्म्म शावमायनाचा शिष्य दिसतो.

“प्रा ति पी य — शाखायन आरण्यकांत (१५ १) प्रति वंशाचा एक शिष्य म्हणून त्याचा उल्लेख आलेला आहे.

“प्रा ति वै श्व — शाखायन आरण्यकाच्या शेवटच्या वंशांत (१५.१) बृहद्विवाचा शिष्य म्हणून त्याचा उल्लेख आहे.

“प्री ष्ठा दा द्वा र क्य — कंस शारकाचा शिष्य म्हणून जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणाच्या एका वंशांत (३.४२, १) त्याचा उल्लेख आहे.

“पृ ष्ठा दे वा वृ ध. — पर्वत आणि नारद यांचा शिष्य म्हणून ऐतरेय ब्राम्हणांत (७. ३४) त्याचा उल्लेख आला आहे.

“पृ ष्ठा स्व ति गुप्त शा व सि प. — नवप्रात शास्त्राचा शिष्य म्हणून वंश ब्राम्हणांत याचा उल्लेख आहे.

“प्र ष्ठा वृ दि. — सिनवर्चस् त्याचा हा शिष्य असल्याचे वंशब्राम्हणांत उल्लेखिले आहे.

“म हा शा ल वा शा ल — हे एका अध्यापकाचे नांव आहे. याचा शतपथ ब्राम्हणांत दोनदा उल्लेख आला आहे. पहिल्याने तो धार शातपर्णेय ह्याला शिष्यांत असता, व दुगम्याने अध्वर्यापासून ज्ञान मिळविण्याच्या ब्रह्मगोप्यांक एक म्हणून (१०. १, १, १) त्याच्या ओळीच्या आश्रम्यपतिपदांतील उताऱ्यांत (५. २, १) प्राचीनशास्त्र अधीपनम्य हे नांव आढळते. महाशाल हा शब्द विष्णोपगोशा विरोध म्हणून गमजने अधिक युक्त होय. कोटसर्वांशेनांत हा विरोध म्हणून मानला आहे.

“य शो मु — तैत्तिरीय ब्राम्हणांत (१.५.२.१) हे एका मनुष्याचे नांव आले आहे या श्रवण्याची अगदी बरोबर वेळ ज्याला कळत होती अशा मरत्य नांवाच्या त्याच्या पुरोहिताने त्याला मरमराटीन धागले.

“वा म ध व र् — बृहदारण्यकांतील शेवटच्या वंशावरून (माध्यंत ४.४.२३) हा मिथ्यावर काम्योपाचा शिष्य दिसतो.

“वा म क क्षा य ण. — शतपथ ब्राम्हणांत (१०.१.५.१) हा वास्तव्याचा शिष्य असल्याचा व बृहदारण्यकांत (६.५.४ काण्वप्रत) शाण्डिल्याचा शिष्य असल्याचा उल्लेख आहे.

“वि च क्ष ण ता र्क्य. — हा गर्दभीमुखाचा शिष्य असल्याचे वंशब्राम्हणावरून दिसते.

“वि द मि कौ गि न्य. — हा वसतवाताचा शिष्य असल्याचे बृहदारण्यकांतील पहिल्या दोन वंशांवरून दिसते.

“वि प थित दृ ढ ज यंत लो हि स्य — दक्ष जयंत लोहि त्याचा शिष्य म्हणून जैमिनीय उपनिषद् ब्राम्हणांत (३.४३, १) त्याचा उल्लेख आहे.

“वि व वने न — सामविधान ब्राह्मणाच्या शेवटच्या वंशावरून हा नारदाचा शिष्य असल्याचा दिसतो.

“वै प थित दा द ज यंति गुप्त लोह हि स्य — हा वैपथित दादजयंति लोहित्य याचा शिष्य असल्याचा जैमिनीय उपनिषद् ब्राम्हणांतील एका वंशावरून (३. ४२, १) दिसतो.

“वै प थित दा द ज यंति दृ ढ ज यंत लो हि स्य — हा विपथित दृढजयंत लोहित्य याचा शिष्य असल्याचा जैमिनीय उपनिषद् ब्राम्हणांतील वंशावरून दिसतो.

“वा व र् — हा अग्निमु काट्यपाचा शिष्य असल्याचे वंशब्राम्हणावरून दिसते.

“वा क दा त भा दि ता य न — विचक्षण ताण्डपाचा शिष्य म्हणून त्याचे नाव वंशब्राम्हणांत आले आहे.

“शा खा य न. — वैपथिकी ब्राम्हणांत त्याचा उल्लेख नाही, पण शाखायन आरण्यकांतील शेवटच्या वंशांत त्याचे नाव अमून ह्या आरण्यकावरून गुणाष्टांशाला प्रमाणभूत मानितात. श्रीतसूत्रांत शाखायनाचे नाव मुळीच आढळत नाही, परंतु आश्रम्यन श्राम्मूत्र शारायनाला आचार्य म्हणून मानिते अलीकडाले कालांत ही शारा उत्तर मुनराधेत पसरली. तैत्तिरीय प्रातिशाख्यात कांडमायनाबरोबर शारायनाचाहि उल्लेख आहे.

“श्या म ज यंत लो हि स्य — ह्या आचार्याचा जयंत पाराशर्याचा शिष्य म्हणून जैमिनीय उपनिषद् ब्राम्हणाच्या वंशांत उल्लेख आहे त्याच दिवापी त्या नांवाच्या दुसऱ्या एका मनुष्याचा मिश्रभूतिलोहित्याचा शिष्य म्हणून उल्लेख आहे.

“श्या म मु ज यंत लो हि स्य. — ह्या आचार्याचा वृण्णूति नायकीचा शिष्य म्हणून जैमिनीय उपनिषद् ब्राम्हणांतील वंशांत (३.४३, १) उल्लेख आहे.

“श व ण द रा कौ ह ल — ह्या आचार्याचा घुसारव शारायनाचा शिष्य म्हणून वंशब्राम्हणांत उल्लेख आहे.

“त स्य का म ना बा ल — छांदोग्यांत, धृदा व तप ही मन्त्रोपगनेची अंगे आहेत हे शारायनाचारिता याची मुंदर कथा काळी आहे ती अली — शाला नामक ठीला करपना नांवाचा पुत्र होता तो आपल्या मातेला हाक

मारुत म्हणाचा, "आहे. मी आचार्यपुढी राहून प्रत्यक्ष पालन करून अभ्ययन करू इच्छितो. तर माझे गोत्र कोणतें तें मला साग." [गुरुकवळ गोत्र सांगणें अवश्य असे असें दिसतें] ती त्याला म्हणाली, "बाळा. तुझे गोत्र काय तें मला साहात नाही. पतिव्रती अग्निशिखेच्यातलें दिव्याच्या सेवेमध्ये व इतर कामांमध्ये मी अत्यंत व्यग्र होणे. शिवाय मी तदन्य होतें तेव्हां तूं मला झालास; झालून मी गोत्र विचारलें नाही. तूं शाल्यापरीवर तुला रिता मरण पावला. म्हणून तुला गोत्र काय तें मला साहात नाही. मात्र माझे नांव जवाला आहे आणि तुझे नांव राखकाम आहे एवढेच मला साहात आहे. तेव्ही मी जवालेचा पुत्र राखकाम आहे असे आपल्या मुला नांव." नंतर तो राखकाम औनम हारिद्रुमत याकड जेऊन मोठ्या नमस्तेनें म्हणला, "हे भगवन्, प्रत्यक्ष्यानें शापल्यामळ राहून अरयन करावे या इतुनें मी आपणाकडे आलों आहे." तेव्हा औनम म्हणाला, "बाळा, तुझे गोत्र काय?" त्यावर त्यानें मानेनें सांगितलें तें अशीतला सांगितलें. ते एका औनम म्हणाला, "तूं ब्रह्मचर्य आहेस. ब्रह्मचर्य असें राख आपण करणार नाही. तूं परमगमून परावृत्त झाला नाहीस म्हणून मी तुजें उपनयन करतों समिधा येऊन ये." या प्रमाणे त्याचे उपनयन केल्यानंतर वृद्ध व अजक अग चारचें गाई गोठ्यातून सोडून गीतमानें त्याला त्याच्या माने आप्तास सांगितलें. त्या गाई अरण्याकडे नेताना, याच्या सहस्र गाई झाल्याखेरीज आपण परत येणार नाही, अशी त्यानें प्रतिज्ञा केली. नंतर तो वृद्धावर गईगड वनात गडिला व तोपर्यंत एक हजार गाई धाव्या. पुढे वायुदेवतेनें वंचार केल्या एक ऋषमाने त्याला मग्नता वतुर्पास म्हणजे वायु हे सांगितलें; व दुसरा त्याचा भाग अग्नि तुला लागेल. असे म्हटलें. नंतर तो आचार्यपुढी येऊन त्यानें अग्नि प्रदीप्त करून त्याची सेवा केली, व अग्निनें त्याला प्रज्ञाच्या दुःखाच्या वतुर्पासाचे ज्ञान सांगितलें. पुढें सत्यकामाने आदित्यरूपी इंद्राची सेवा केली व त्यानें तिसऱ्या पादाचे ज्ञान सांगितलें. चवथा पाद प्राणरूपी मनुनालाच्या मळवर प्राण्यानें सांगितला. नंतर तो आचार्यपुढी आला. त्याचे मुखामळेकन करून गीतम म्हणाला, "बाळा, तूं महावेत्त्याप्रमाणे दिसतोस. तुला कोणी उपदेश केलो?" राखकामानें उत्तर दिलें की "मनुष्यावर इतर वशा देवतादिकांनीं मला उपदेश केला. आता माझी ज्ञान ऐकण्याची इच्छा असताना आपणच तें सांगू शकाल. आपल्या सारट्या इतर गुरुकडून मी ज्ञान संपादन केलें. परंतु मी विद्या आपाचीपासून ज्ञान होते तीच अस्तित्वाच्यावरून होते." हे ऐकून गीतम त्याला म्हणाला "तूं जे जणलें आहेस त्यावरून अधिक ज्ञान काढीच उरलें नाही."

"तय यशुपी लुपि — या आचार्याचा उल्लेख सत-
पथांत (१०. ६, १, १). आहे. सत्यवर्षाद्वय एव-

वैव नाव छन्दोगान [५. ११, १] असे आहे. जैमिनीय उपनिषद् प्राश्नांत [३. ४०. ३] हा एतत् प्राचीन योग्य त्याचा शिष्य असण्यास उल्लेख आहे.

"संयमं त्रित्वांमकायन. — वंशप्राश्नावरून हा शाकदामाचा शिष्य दिसतो

"साकरय — बृहदारण्यकाच्या माध्यंदिनप्रतीतील पाठेष्ट्या वंशान वंशान पाश्चात्याचा हा मुल असल्याचा उल्लेख आहे. असें मॅकडोनेल म्हणता.

"साकमस्य देवरात. — हा आचार्याचा शिष्य. शिष्या शिष्य म्हणून कोलासिन आरण्याच्या शेवटच्या वंशान उदेल आहे.

"सायकना नभुनेय — जैमिनीय उपनिषद् प्राश्नांत [३. ४०. ३] या आचार्याचा अनुशुत काण्वी याचा शिष्य म्हणून उल्लेख आहे

"मुदत्तपासाय — जैमिनीय उपनिषद् प्राश्नांत [३. ४१. १, १३. १] हा आचार्याचा जन-धन दास्यवाचा शिष्य म्हणून उल्लेख आहे

"सुप्रतीस औल. — वंशप्राश्नांत, बृहस्पति-मुताचा शिष्य म्हणून त्याचा उल्लेख आहे.

"सुप्रत्यय प्रययौ तम — वंशप्राश्नांत हा आचार्याचा, क्षुप्र यादनेन आह्वाच्या शिष्य म्हणून उल्लेख आहे.

"सुमन्यु — शाखायन आरण्याच्या वंशांत (१५. १) हा त्याचा शिष्य असल्याचा उल्लेख आहे

"सुयशुता शिष्य. — जैमिनीय उपनिषद् प्राश्नांत [४. १५. १] वंशप्राश्नाच्या शिष्य म्हणून त्याचा उल्लेख आहे दुसरा सुयशुत कोलासिन हा मुदत्तप्राचा वता आहे.

"सुयशुत रासलंकायन — वंशप्राश्नांत हा आचार्याचा ऊर्ध्ववर्ति औपमन्यव याचा शिष्य म्हणून उल्लेख आहे.

"सोमप्रतिवेष्ट. — शाखायन आरण्याच्या वंशांत हा आचार्याचा प्रतिवेष्टाचा शिष्य म्हणून उल्लेख आहे.

"सौकरायण — बृहदारण्यकाच्या काण्वप्रतीतील दुसऱ्या वंशांत हा आचार्याचा कापायवाचा शिष्य म्हणून उल्लेख आणून. माध्यंदिन प्रतीतील वंशात प्रथम त्याचा शिष्य कलश्याचा उल्लेख आहे.

"हरितकद्वय — बृहदारण्यकाच्या शेवटच्या वंशावरून हा आचार्य वक्ष्यय याचा शिष्य दिसतो.

"हम्ववाय आहकं य. — जैमिनीय उपनिषद् प्राश्नांत वंशान (३. ४०. २) गोमंथ पात्यसह प्राचीन योग्य त्याचा शिष्य म्हणून त्याचा उल्लेख आहे.

पितृकुलाम [साहित्य]

- १. जीमर्तसीय- २. अश्वर आधि- ३. अश्वर
- ४. अश्वर आधि- ४. अश्वर आधि- ४. अश्वर
- ५. अश्वर आधि- ५. अश्वर आधि- ५. अश्वर
- ६. अश्वर आधि- ६. अश्वर आधि- ६. अश्वर
- ७. अश्वर आधि- ७. अश्वर आधि- ७. अश्वर
- ८. अश्वर आधि- ८. अश्वर आधि- ८. अश्वर
- ९. अश्वर आधि- ९. अश्वर आधि- ९. अश्वर
- १०. अश्वर आधि- १०. अश्वर आधि- १०. अश्वर
- ११. अश्वर आधि- ११. अश्वर आधि- ११. अश्वर
- १२. अश्वर आधि- १२. अश्वर आधि- १२. अश्वर
- १३. अश्वर आधि- १३. अश्वर आधि- १३. अश्वर
- १४. अश्वर आधि- १४. अश्वर आधि- १४. अश्वर
- १५. अश्वर आधि- १५. अश्वर आधि- १५. अश्वर
- १६. अश्वर आधि- १६. अश्वर आधि- १६. अश्वर
- १७. अश्वर आधि- १७. अश्वर आधि- १७. अश्वर
- १८. अश्वर आधि- १८. अश्वर आधि- १८. अश्वर
- १९. अश्वर आधि- १९. अश्वर आधि- १९. अश्वर
- २०. अश्वर आधि- २०. अश्वर आधि- २०. अश्वर
- २१. अश्वर आधि- २१. अश्वर आधि- २१. अश्वर
- २२. अश्वर आधि- २२. अश्वर आधि- २२. अश्वर
- २३. अश्वर आधि- २३. अश्वर आधि- २३. अश्वर
- २४. अश्वर आधि- २४. अश्वर आधि- २४. अश्वर
- २५. अश्वर आधि- २५. अश्वर आधि- २५. अश्वर
- २६. अश्वर आधि- २६. अश्वर आधि- २६. अश्वर
- २७. अश्वर आधि- २७. अश्वर आधि- २७. अश्वर
- २८. अश्वर आधि- २८. अश्वर आधि- २८. अश्वर
- २९. अश्वर आधि- २९. अश्वर आधि- २९. अश्वर
- ३०. अश्वर आधि- ३०. अश्वर आधि- ३०. अश्वर
- ३१. अश्वर आधि- ३१. अश्वर आधि- ३१. अश्वर
- ३२. अश्वर आधि- ३२. अश्वर आधि- ३२. अश्वर
- ३३. अश्वर आधि- ३३. अश्वर आधि- ३३. अश्वर
- ३४. अश्वर आधि- ३४. अश्वर आधि- ३४. अश्वर
- ३५. अश्वर आधि- ३५. अश्वर आधि- ३५. अश्वर
- ३६. अश्वर आधि- ३६. अश्वर आधि- ३६. अश्वर
- ३७. अश्वर आधि- ३७. अश्वर आधि- ३७. अश्वर
- ३८. अश्वर आधि- ३८. अश्वर आधि- ३८. अश्वर
- ३९. अश्वर आधि- ३९. अश्वर आधि- ३९. अश्वर
- ४०. अश्वर आधि- ४०. अश्वर आधि- ४०. अश्वर
- ४१. अश्वर आधि- ४१. अश्वर आधि- ४१. अश्वर
- ४२. अश्वर आधि- ४२. अश्वर आधि- ४२. अश्वर
- ४३. अश्वर आधि- ४३. अश्वर आधि- ४३. अश्वर
- ४४. अश्वर आधि- ४४. अश्वर आधि- ४४. अश्वर
- ४५. अश्वर आधि- ४५. अश्वर आधि- ४५. अश्वर
- ४६. अश्वर आधि- ४६. अश्वर आधि- ४६. अश्वर
- ४७. अश्वर आधि- ४७. अश्वर आधि- ४७. अश्वर
- ४८. अश्वर आधि- ४८. अश्वर आधि- ४८. अश्वर
- ४९. अश्वर आधि- ४९. अश्वर आधि- ४९. अश्वर
- ५०. अश्वर आधि- ५०. अश्वर आधि- ५०. अश्वर
- ५१. अश्वर आधि- ५१. अश्वर आधि- ५१. अश्वर
- ५२. अश्वर आधि- ५२. अश्वर आधि- ५२. अश्वर
- ५३. अश्वर आधि- ५३. अश्वर आधि- ५३. अश्वर
- ५४. अश्वर आधि- ५४. अश्वर आधि- ५४. अश्वर
- ५५. अश्वर आधि- ५५. अश्वर आधि- ५५. अश्वर
- ५६. अश्वर आधि- ५६. अश्वर आधि- ५६. अश्वर
- ५७. अश्वर आधि- ५७. अश्वर आधि- ५७. अश्वर
- ५८. अश्वर आधि- ५८. अश्वर आधि- ५८. अश्वर
- ५९. अश्वर आधि- ५९. अश्वर आधि- ५९. अश्वर
- ६०. अश्वर आधि- ६०. अश्वर आधि- ६०. अश्वर
- ६१. अश्वर आधि- ६१. अश्वर आधि- ६१. अश्वर
- ६२. अश्वर आधि- ६२. अश्वर आधि- ६२. अश्वर
- ६३. अश्वर आधि- ६३. अश्वर आधि- ६३. अश्वर
- ६४. अश्वर आधि- ६४. अश्वर आधि- ६४. अश्वर
- ६५. अश्वर आधि- ६५. अश्वर आधि- ६५. अश्वर
- ६६. अश्वर आधि- ६६. अश्वर आधि- ६६. अश्वर
- ६७. अश्वर आधि- ६७. अश्वर आधि- ६७. अश्वर
- ६८. अश्वर आधि- ६८. अश्वर आधि- ६८. अश्वर
- ६९. अश्वर आधि- ६९. अश्वर आधि- ६९. अश्वर
- ७०. अश्वर आधि- ७०. अश्वर आधि- ७०. अश्वर
- ७१. अश्वर आधि- ७१. अश्वर आधि- ७१. अश्वर
- ७२. अश्वर आधि- ७२. अश्वर आधि- ७२. अश्वर
- ७३. अश्वर आधि- ७३. अश्वर आधि- ७३. अश्वर
- ७४. अश्वर आधि- ७४. अश्वर आधि- ७४. अश्वर
- ७५. अश्वर आधि- ७५. अश्वर आधि- ७५. अश्वर
- ७६. अश्वर आधि- ७६. अश्वर आधि- ७६. अश्वर
- ७७. अश्वर आधि- ७७. अश्वर आधि- ७७. अश्वर
- ७८. अश्वर आधि- ७८. अश्वर आधि- ७८. अश्वर
- ७९. अश्वर आधि- ७९. अश्वर आधि- ७९. अश्वर
- ८०. अश्वर आधि- ८०. अश्वर आधि- ८०. अश्वर
- ८१. अश्वर आधि- ८१. अश्वर आधि- ८१. अश्वर
- ८२. अश्वर आधि- ८२. अश्वर आधि- ८२. अश्वर
- ८३. अश्वर आधि- ८३. अश्वर आधि- ८३. अश्वर
- ८४. अश्वर आधि- ८४. अश्वर आधि- ८४. अश्वर
- ८५. अश्वर आधि- ८५. अश्वर आधि- ८५. अश्वर
- ८६. अश्वर आधि- ८६. अश्वर आधि- ८६. अश्वर
- ८७. अश्वर आधि- ८७. अश्वर आधि- ८७. अश्वर
- ८८. अश्वर आधि- ८८. अश्वर आधि- ८८. अश्वर
- ८९. अश्वर आधि- ८९. अश्वर आधि- ८९. अश्वर
- ९०. अश्वर आधि- ९०. अश्वर आधि- ९०. अश्वर
- ९१. अश्वर आधि- ९१. अश्वर आधि- ९१. अश्वर
- ९२. अश्वर आधि- ९२. अश्वर आधि- ९२. अश्वर
- ९३. अश्वर आधि- ९३. अश्वर आधि- ९३. अश्वर
- ९४. अश्वर आधि- ९४. अश्वर आधि- ९४. अश्वर
- ९५. अश्वर आधि- ९५. अश्वर आधि- ९५. अश्वर
- ९६. अश्वर आधि- ९६. अश्वर आधि- ९६. अश्वर
- ९७. अश्वर आधि- ९७. अश्वर आधि- ९७. अश्वर
- ९८. अश्वर आधि- ९८. अश्वर आधि- ९८. अश्वर
- ९९. अश्वर आधि- ९९. अश्वर आधि- ९९. अश्वर
- १००. अश्वर आधि- १००. अश्वर आधि- १००. अश्वर

* आरुण्य	केतुवाज्य	चन्द्रमागविति	पाराशरीकौटिभी-	वैजवाप	माहिरिष
* आर्तभागीपुत्र	कैरिषि	* वैषल शाडिर्य-	पुत्र	वैजवापायन	मित्रभूतारवप
आलंशयनोपुत्र	कैशोर्य	यन	पापशरीपुत्र	वैजवापि	मित्रभूतकौहिल्य
आलंभीपुत्र	कोरिज्यायन	* वैषिक्तानिय	पाणेश्वरि	वैद	मित्रवर्कसत्पैरका
* भाविक्षित	* वैरत्त	वैरुकि	* पार्वति	वैधोपुत्र	यण
* भावस्थ	कौस्तोपुत्र	* वनशार्क राक्ष्य	पुष्टपद्मान्वीन-	* वैधायन	मित्रविष्काश्यप
* आहूनेय	कौपयेय	अनकलीहित्य	मोयथ	महादत्तवैकिता-	मैत्रेय
* उदालक	कौष्य	जयन्दीपुत्र	पैवीपुत्र	वैय	* मौन
आरुणि	कोरव्यायणीपुत्र	* जलजातुकर्ण	* वैय	* मदसेनअजात-	मौषिकीपुत्र
ऊर्जयंत औपम-	* कौशावेय	* औपिकर्ण्य	* पौडरीक	शत्रव	यज्ञवल् राजस्त-
न्यव	* कौशिक	* जान	पौतिमा रीपुत्र	आगविति	वायन
* एमावत	कौशिकायनि	जानधुती	पौतिमाध्व	भाडतायन	यशास्थिनजयंत
* एरावत	कौशिकीपुत्र	* जानधुतेय	पौतिमाध्यायन	भानुभंतऔपम-	लौहृत्य
ऐरुमत	कौश्रय	* जानंतपि	* पौषिधि	न्यय	याज्ञुर
* औदान्य	* कौषाख	* जाबाल	पौलुषि	* सारङ्गायन	* याज्ञवल्क्य
औदवाहि	* कौपीतकि	जाबालायन	पौशायन	भारद्वाजीपुत्र	यास्क
* औदुबरायण	कौष्य	जारकारव	* पौकस्तदि	* मार्गष	राजवर्तवायन
औदारी	* कौमुदिविदि	जैधेतायन	प्रतिषोषीपुत्र	भार्गवण	* राधीतर
* औपमन्यव	कौड	* ज्वालाधन	प्रवाहण वैरलि	भार्गवाध	राधीतरीपुत्र
* औपवोधि	कौडुआतेय	ताव्य	अथवागैवल	भालुपुत्र	राधगौतम
औपस्वतीपुत्र	कौटवैतहोत्र	त्यष्ट	प्राचीनयोधीपुत्र	भाल	राधेय
* औषोदिति	कौचिकीपुत्र	त्रतपेमुमेत	प्राचीनयोध	भालवित्	रामऔपनिशित
* औषेवाम	* क्षेमधुतपौड-	त्रेधात	* प्रागापत्य	* भाद्रवैय	रामकाष्ठवाजेय
औलुङ्गय	रीक	दात्रेय	प्रातीवोषी पुत्र	भुजुवास्यायनि	* राहुगण
औह्राक्षि	हैमि	* दातेय	प्रातृय	* औवायनि	रैव्य
* कृशव स्तायव	* कौडिक और-	* दाधीच	प्राच्यसन	* महागारशोमा-	रौहिण
लातव्य	भारि	दाधेय	प्राच्येय	यनि	रौहिणायन
* काक्षसेनि	खर्गलि	दालिभ	* प्रावहि	मधुकर्षेय	लागलायन
काथीपुत्र	गर्दभीमुख	* दालव्य	प्राशीपुत्र-आहारि-	मशयगार्ध	* लातव्य
* काशमनीपुत्र	गह्वनसर्धाक्षा-	* दतिरेदोत	सिन	* महाचामस्य	* लामकायन
* दापिलेय	गेय	* दत्तशालाकि-	भियव्रतसोमाप	* माहदाधेय-	लाहायन
कापीपुत्र	गार्गापुत्र	गार्ग्य	* प्रैव्यमेध	रेव	लाहापिषामभि
* काव्य	* गार्ग्य	देवतरसर्वाव-	झाक्षि	माक्षव्य	* लोहिल्य
* कावन्धि	गार्ग्यायणि	स.यण	झत	* माहिकीपु	वर्धनपातवाग्रव
* कामलायन	* गिरिधित	काश्यप	बध्नकौष्य	माण्डूक्य	* वाजरत्नायन
काशेनऔपमन्यव	औपायन्यव	देवरात	बध्न	माण्डूक्य	* वाजश्रव
काशिकेयपुत्र	* गिरिनशत्रव्य	* द्युपापति	बध्नकाद्रिप	माण्डूक्यायनोपुत्र	* वाजश्रव
काश्यप	गुप्त	* दैवत	बध्नवार्ण	मायरी	* वाजश्रव
काश्यपौवालाक्य	गौतमीपुत्र	भान्न	भस्तसमकायन	मायुरि	काज्य
* माटरीपुत्र	* गौतम	धीरश्रातपाणैय	वाद्रायण	मायुकि	कातपैत
काहोधि	गौतमीपुत्र	नैधुवि	माय्योग	माय्यदिगायन	वारिग
कृष्णदत्तलौहिल्य	* गौपात्मन्य	* पापि	वाग्रव्य	मानव	वात्सीमाहवापुत्र
* कृष्णदेवकीपुत्र	* गौभ्रातणे	पातंतलकाय्य	बालेदन	मानतंतव्य	वाहरीपुत्र
कृष्णपुतिमात्यकि	वाकायण	पाटय	* गुपसोमायण	* माल्य	वास्त्य
कृष्णरातवीहिल्य	वापनायन	पारश्वय	कलितवाश्रतर	माह्राकि	* वास्त्यायन

वारणि	शावत	सांशौवपुत्र
वाकंलि	शाडिल	साल्ययधि
वाकंदणीपुत्र	शाडिलीपुत्र	सायानि
वापंगण	शाडिल्य	साचासह
वापंगणपुत्र	शाडिल्यायन	सातरथवाहिनी
वापंगण्य	शातपण्य	सायकायन
वापण्य	शाट्यायन	सावयरा
वापण्य	शाकराक्ष	सैतव
वापण्य	शाकराक्ष्य	सोमशुभासा-
विचारिन्काबंधि	शालकायन	स्ययधि
विश्वककाश्यप	शालंकयनीपुत्र	सौमाव
विश्वकर्मन्तुर्भावन	शापशायन	शाराडलि
वृषशुभायरावत	शिखंडिन्	सोयल
वैदव	यज्ञसेन	चांभर
वैदयुतापुत्र	शिलकशालावत्य	सौमाप
वैपथित	शैलालि	सौमापि
वैमात्रपदीपुत्र	शौगीपुत्र	सौमायन
वैमात्रपय	शौच	सौयवति
वैरूप	शौनक	सौधवयु
वैशंपायन	शौनकीपुत्र	सौध्रामतेय
वैश्वामित्र	शौपण्य	आपादि
वैष्टुरये	श्यावसायन	स्थैरकायन
व्यासपाराशर्य	शुपयान्देयकाश्यप	स्थैरलट्टीवि
शंखशाम्रव्य	श्रीतभाषि	स्वायव
शंगशालायनि	श्रीतवि	स्वैदयान
आग्नेय	श्रीमय	हारिकार्णिपुत्र
शाकक्य	श्रीतकेतु आर-	हारिद्रुमत
शाकायक्य	णय औहालकि	हैतनामन्

१) आग्निगर्तसौयसि—ऐतरेय ब्राह्मणात (७. १५) शुनःशेषाच्या बापाचें नांव म्हणून हा शब्द आला आहे. हा सुमयगृचा मुलगा असावा.

२) अभ्यमि ऐतशायन.—याचा उल्लेख ऐतरेय ब्राह्मणांत (१. ३३) आला आहे. याच्या बापाचें नांव ऐतश. आपड्या मुलापुढे काही मंत्रपठण करीत असता ते मंत्र अजली आहेत असें समजून त्याचा मुलगा अभ्यमि यानें त्याच्या तोंडावर हात ठेवून त्याने मंत्रपठण बंद पाडलें त्यामुळे यानें रामाबुन मुर्ख कुल अत्यंत पापी होईल अशा शाप दिला व त्याप्रमाणें रावें असें कुलानील त्या ऐतशायन पुत्र अभ्य-मिला व त्याच्या मंतनीला पापिष्ठ यमज्ञ लागले असें सेवें म्हटलें आहे शांशायन ब्राह्मणात (३०. ५) बरोल प्रभा-णेच मोठे अभूत तेथे ऐतशायनाला अर्धकुलोत्पन्न न म्हणता मनुकुलदेवत म्हटलें आहे. अर्ध व मनु यांचा वधर्त निकट संबंध अथवा एकाच कुलाच्या या दोन शाखा असाव्या. ऋग्वेदापासून याचा एकप्र उल्लेख आढळतो

३) अश्वतराश्वि.—ऐतरेय ब्राह्मणात (१. ३०) हे

मुलिल याचें पितृप्राप्त नांव आहे. सायणमतानें हा अभ्य याचा मुलगा व अश्वतर याचा वंशज आहे. तत्रातील काही संसनासंबंधी गौळ याच्या बरोबर याचा काही संवाद शाल्यावद्दल तेथे उल्लेख आहे.

४) आग्नेय.—बृहदारण्यकोपनिषदांत (२. १, ३) मॉर्ताया शिष्य म्हणून याचा उल्लेख आहे. ऐतरेय ब्राह्मणांत (८. २२) रंग रागचा पुरोहित म्हणून एका आग्नेयाचा उल्लेख आहे. शतपथ ब्राह्मणात (१. ४, ५, १३) गर्माला अग्नि म्हटलें आहे व गर्गरुन ऋचा घाव होणाऱ्या (ऋतु-मती) झीला आग्नेयी म्हटलें आहे.

५) आरुणि—उद्दालक याचें हे पितृक नांव आहे. याचा उल्लेख जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मण (२. ४, १) आणि काठक संहितेत (१२. १२) आहे.

६) आरुण्य.—औपवेशि याच्या कुलातील उद्दालक आरुणि याचा मुलगा श्वेतकेतु याचें हे पितृप्राप्त नांव आहे. याचा शतपथ ब्राह्मण [१०. ३, ४, १] व छांदोग्य उपनि-षद् [४. ३, १] यात उल्लेख आहे.

७) आर्तभागीपुत्र.—बृहदारण्यकोपनिषदात (१. ५२) हा शौगीपुत्र याचा शिष्य असल्याचा उल्लेख आहे. आर्तभागी पुत्र व शौगीपुत्र ही दोनही नांवें मातृप्राप्त म्हणजे मातेच्या नावावरून आलेली आहेत

८) आर्तिहित.—मदत याचें पितृप्राप्त नांव. याचा उल्लेख शतपथ ब्राह्मण [१३. ४, ५, ९] व ऐतरेय ब्राह्मणांत (८. २१) आला आहे. या मदताचे कामाग्नि असें दुसरे नांव होतें.

९) आश्वत्थ.—अहीना याचें पितृप्राप्त नांव. याला सावित्राग्नीसंबंधी ज्ञान अनरवाचद्दल तैत्तिरीय ब्राह्मणांत (१०. १, १०) उल्लेख आहे. तेथे हा सावित्राग्नीना हानानें, हिरण्य रूप होऊन स्वर्गास गेल्याचा उल्लेख आहे.

१०) आहनेय.—शौच यानें मातृप्राप्त नांव. स्वाध्याया संबंधी जे नियम आहेत त्यात प्रामाण्या बाहेर जाऊन अध्ययन करावें असा नियम आहे. परंतु प्रामाण्येवर शॉचें शक्य नमेल तर प्रामातच अध्ययन करावें असें मत याचें असल्याचा तैत्तिरीय आरण्यकात (२. १२) उल्लेख आहे.

११) उद्दालक आरुणि.—अरुणाचा मुल ! उद्दालक हा मोठा प्रगल्भ अध्ययक होऊन गेला. शतपथ ब्राह्मणात (११-४, १२) उल्लेख प्रामाण्य तो कुरुवंशापाईवी ब्राह्मण होता या विश्वाताला तो प्रतिक्रियुक्त विद्वक्तावि (शतपथ १२, २, २, १२) याचा पुत्र असून त्याचा मुलगा श्वेतकेतु हा पंचलाच्छा मथेन प्रवाहापुत्र अश्वति रागा याच्या बरोबर याद करावयाग गेल्यावद्दल बृहदारण्यकात [१. २, १] जो उल्लेख आहे त्यानें हद्दता येते. याचा निता अरुण हा पतंचल काव्य याचा शिष्य अमून प्रगल्भ यज्ञव्यय याच्या नेव आणि कीर्तीतक याचा शिष्य होना (बृह० ३. ७, ११) दुसऱ्या एका स्थली याला (बृह० ३. ७, २२) याद्व-

स्वयाने निरुत्तर केल्याचा उल्लेख आहे. याने प्राचीनयोग्य शौचिय (शतपथ ११. ५, ३, १) आणि धर्मादासराव भद्र-
सेन (शतपथ ५. ५, ५. १४) यांना यादात शिकविल्याचा
उल्लेख आहे तो गौतम होता असायद्दल शतपथ प्रमाण (११
५ ३, २) आणि कोपतकि उपनिषद् (११) यांत उल्लेख
आहे. त्याची धार्मिक व तत्त्वज्ञानासंबंधी विविध मते प्रमाण
मानिली जात असा दल्ल शतपथ ब्राह्मणात [१ १२, ११:
३, ३, ४, ११]. बृहदारण्यक उपनिषदात (३ ५. १)
छांदोग्य उपनिषदात [३ ११, ४] ऐतरेय ब्राह्मणात उल्लेख
आहे गोहनेर म्हणतो की, ब्राम्हणी संहितेत याचा व
याचा वष अक्ष याचाहि उल्लेख नाही. बेबर म्हणतो की
याच उल्लेख काठक में होत [७. ८] हा दिवोदास अम-
रान याच्या चमकाली अ स्थावरुल व औपनीय उपनिषद्
ब्राह्मणात वासिष्ठावा या ज्ञान याच्यावेळे उपदेश वेष्ट्यापाटी
मेल्या । व नेश म्याला मातम या नाशान सवजिवावा
[१ ४२, १] उल्लेख आहे तैत्तिरीय ब्राह्मणेत [७ २, २१]
कृत्तुर्वैर अद् गफि [उल्लेख पुत्र] याचा उल्लेख होत
अहे आणि तैत्तिरीय ब्राह्मणेत [३. ११. ८] उपासक
कार सायण उदाक म्हणतात तो नविच्छ वागधत्त
गोतम याचा मुलगा होता. आपस्तंब्य सुत्रात एका गाथीत त्याचे
मत प्रमाण म्हणू। मानले आहे आणि हा गोष्ट आरणाच्या
काळावेळी महत्त्व अहे.

११ आ वा त.—इमावताचा वंशज हे प्रतीदक्ष याचे
विनुप्राप्त नाव असायद्दल शतपथ ब्राह्मणात [१२. ८, २३]
उल्लेख आहे.

१२ ऐरा व त.—इरावताचा वंशज धृतराष्ट्र मयासुर याचे
हि विनुप्राप्त नाव असायद्दल पंचविश ब्राह्मणात [२५ १५
३] उल्लेख आहे. त्यात विमिल्लमा संपेजनात हा ब्रह्मा नाम
अहं होत.

१३ ओ द न.—उद्गय अथवा ओदन याचा वंशज शत-
पथ ब्राह्मणात [१३ ३. ५ १] बृहदारण्यक प्राथमिक मंग-
णारा गात्रेय याचे हि विनुप्राप्त नाव आहे तैत्तिरीय
ब्राह्मणात [३. ११ ३] याच उल्लेख आहे वस्तु तथ सा
भूगद्देवता वातक गेरी प्रायश्चित सांगमारा म्हणून
आला आहे.

१४ ओ दू व रा य न.—उद्गयना वंशज. निरुक्तात
[१. १] एव वैतामगा म्हणू याचा उल्लेख आहे

१५ ओ ग म न व.—ह नाव पुत्रुल अथवा मना लाज
लेल आटून येने गौतम ब्राह्मणुरात [२२ १] एका
भेदात गटगायत्री दीपम गागास म्हणून याचा उल्लेख
आला आहे यहाचाय न्या निरुक्तात एक उदाहरणकार
म्हणून याचा उल्लेख केल्याच ठिकाणी आला आहे वसार्द-
काणी जी नथ पडतात ही द्वा गद्याचा ओ ध्वनि अमना
स्थावरून पडतात या मताचा आपमन्यव दाने तेथे निषध
केला आहे.

१६ ओ प वे धि.—उपवेशाचा वंशज. उदाहरणित
मरण याचे हि विनुप्राप्त नाव. याचा उल्लेख काठक संहितेत
(२३. १०) आला आहे.

१७ ओ पो दि ति.—उगोदिन याचा वंशज तैत्तिरीय
संहितेत नृमित्र याचे हि विनुप्राप्त नाव आहे (१. ७. २. १)
शौचापन योनपुत्रान कुरुवा स्वरति (मेनानी) व्याघ्रराद
याचा मुलगा गीतालय याचे हि विनुप्राप्त नाव अहे शत-
पथ ब्राह्मणात (१ १ ३: १६) उपादना नामक ब्राह्म-
मुक्ता म्हणू ओगोदिनीचा उल्लेख आला आहे.

१८ ओ पं व म.—प्राचीन वंशज बृहदारण्यक उपनि-
षदात (४ ४ २६) कौण्डिन्य याच्या शिक्याचे हि नांव
अहं यास्त्राव्य निरुक्तात याचा उल्लेख आलेला आहे.
तेथ दान डिहर्मा (७ १२;) तो नरुक्ता नामक
व्याकरणकाराच्या मताचे धनु रण करतो व दोन टिकाणी
(६ १३: ६२: १) ऐतिहासिक याच्या मताचे अनुकरण
करतो. यावरून साज म्हणतो की, हा सर्व सम्राट् असो
होता

१९ कू र्वा व स्वा य व ला त ठ र.—पंचविश ब्राह्मणात
(८. ६ ८) याचा उल्लेख आला आहे. याचे स्पष्ट नांव
म्हणजे लातय कुलातील द्वायूचा मुलगा कृशाव्य असो आहे.
तेथ एका सामान्य भावे याचा उल्लेख आला आहे.

२० का ह मे नि.—कश्यपपुत्र, पंचविशब्राह्मणात (१. १. १२)
अभिप्रतारिनु याचे विनुप्राप्त नाव म्हणून उल्लेख आहे.
याचा हत ऐदोत याच्यापरोपर हानी व अहानी लोकाच्या
मर्यादी संवाद झाल्याचा उल्लेख अहे.

२१ का र्वा य नी पु त्र.—गौतमीपुत्र व कौशिकीपुत्र याचा
हा शिष्य अथवायद्दल बृहदारण्यकोपनिषदात (६. ५, १)
उल्लेख आहे. कात्यायन आरण्यकात (८. १०) जातुकर्म
वामक एका ब्रह्मयानीपुत्राचा उल्लेख अहे.

२२ का वि ले य.—ऐतरेय ब्राह्मणात [७ १७] जुनःशोपाला
विश्वामित्राने वृष्टासमून गोडविल्यानंतर आपल्या माडीवर
वेतले त्याचा याप अयगीते हा जुन शोपाला परत. मागी
लागला अथवा 'जुनःशोप हा माझा मुलगा आहे. व हे
हमपन आणि याप्रय याचे वेधु अहं ओदन' असे विश्वामित्राने
उत्तर दिल्याचा तेथे उल्लेख अहे यावरून कापिल व य प्र
हे विश्वामित्रच्या कुलातील अवतन असे दिगते.

२३ का प्य.—(कपिवंशज) मेमिनीय ब्राह्मणात (१ २. ३३)
म भेदुकीय याच्या मतात आदिमय करणाऱ्या सनक आणि
नरक याचे पैतृक नाव. बृहदारण्यकोपनिषदात (३ २, १)
पारंचल याचेहि काप्य हे पैतृक नाव आहे.

२४ का वि धि.—वधण्याचा वंशज. गोपब्राह्मणात
(२. १०. १८) याचा उल्लेख अहे. तेथे याचा अथर्वण
अथ म्हणजे अथर्व पद्विहा उताःशात (२. ९) मातेच्या
आपेवरून तो माघाता यौवनाथ नामक सार्वभौम रामाच्या
यज्जाला मेला आणि तेथे त्याने यजमान व कृत्विम यांना

काही प्रथ विचारण्याचा उल्लेख आहे आणि दुसऱ्या उता-
न्वोत (२.१८) अन्वयाधानासह यां शादनाधिकृत अन्व-
पासून उतरत झालेल्या उपा भव्यापमून वारहि वेद भौति
पावल त्या अन्वये या कापन्तीने शमन वेन्वाचा उल्लेख
आहे याला वारिन् अंगीह दुमरे नाव आहे.

१० का म ला य न — फमनाच वसत. उपकोसल याचे
पितृप्राप्त नाव या उपासना ३ मस्यकाग यापल वाचया
परी वरा वपे अभ्यासाभाटी राहून त्वाच्या अग्रीरी परि-
चर्या केरी परंतु मस्यकामाने याला मस्यकामात उपदेस
केला नाही. दोवटी अत्राने प्रसन्न होऊन याला उपदेस
केला.

११ का द प — हे एका विस्तृत अशा कुलचे नाव आहे
दापय दाम्दष्ट (७.१.१.१) प्रभापतीन उरप्र वेलेल्या
सदेव प्रभा कादप (वरपडलेहान) आहेत यां
म्हटले आहे

१२ कृ ण दे व की पु च — छंदोयोगनिपदात (३. १७,
३) पुरातन अता धार आगिराचा हा शिष्य अवरयाचा
उल्लेख आहे प्रभवं व्हानावर आणि दुसरे काही लेखक
म्हणतात की, माग वून जी अतारी वृण झाला आहे तो
व छंदोय उरानिपदातील दकापुन कृण हे एकाच त्यांच्या
मते हा मागील वृण दाम्दष्टधर्माविरोधक व क्षत्रियधर्म
प्रवर्तक असा होला (२) हे विधान असून धारनाच आहे
ही जी दान नावाचा साम्प्रता दिसत ती आकासमर पडून
आली असावी. अतारा वृण आणि उपनिपदातील वृण
याचा सेंटरीटवेवर्ग कीशाप्रमाणे एकदापयता करणे अगदी
अयोग्य आहे

१३ की रग — दूरध्वजान शतपथ दाम्दष्टात [१० ६,
५, ९] महिषि याचा शिष्य म्हणून याचा उल्लेख आहे
निष्कात [१. १५] वेद धनयंक [अर्थार्थित] आहेत या
कीसाच्या मनाचा निषेध दाखविला आहे

१४ की शा व य — कुशाव वसत सेंटरीट यम कीश वशत-
पथ दाम्दष्टाप्रमाणे (१० २, १३) प्रोती याचे पितृप्राप्त नाव
पचविश दाम्दष्टाताह (८ ६, ८) एका कुशाव नामक मनुष्याचा
उल्लेख आहे तसे त्यावरील टीकाकार हरिश्चामि हा याला
कीशाची नगराचा रहिवासा असे म्हणत नाहीत वरील वरवर दिसते

१५ की शा क — कीशिव हा कुशनाम पुण्डळ लेवना
लावराचे आवळणे. काही टिकाणी इद्राला कुशक म्हटल
आहे व विश्वामित्र लाहि वृक्षिपुन म्हणून अहे वृद्ध उप-
निपदातील पर रेत हा कीशब्द याचा शिष्य अस-याचा
उल्लेख आहे

१६ की पा र य — मित्रय याच पितृप्राप्त नाव ऐतरेय
दाम्दष्टात (८ २८) याचा उल्लेख झाला आहे यां गुलन-
काराचे भागीवण नामक राजाला ' वृक्षविनाशक अशा परि-
मर नामक विशिष्ट वर्माचा उपदेस केला

१७ की पी त कि — पुपीतक वसत. याच्या नावावर

कीपीतकी दाम्दष्ट आरण्यक, शास्त्रायन धौत व गुण सूत्र
इत्यादि ग्रंथ असून त्यात याच्या मताचा उल्लेख येतो या
शिवाय याचा शतपथ दाम्दष्टात (२ ४, ३, १) उल्लेख
आहे. कीपीतकीच्या मताला कीपीतकि मत असे म्हणतात
कीपीतकाच्या शिष्यांना ' कीपीतकि ' असे म्हणत आगे
दुसऱ्या वि योने या शिष्यांसह कीपीतकीला शाप दिल्याबद्दल
पचविश दाम्दष्टात (१७ ४, ३) उल्लेख आहे

१८ की मु र नि द — उत्तम दाम्दष्टात प्रोति कीशाम्येय
याचे वैश्वक नाव म्हणून याचा उल्लेख आहे गोपथ
दाम्दष्टात [१, ४, २४] एका कीशाम्येय कीमुदविदुचा
उल्लेख झाला आहे

१९ क्ष म सु त न पी ण री क — याने सुदामन नदीच्या
तीरावर यज्ञ वेन्वाबद्दल पचविश दाम्दष्टात (२२ १८, ७)
उल्लेख आहे

२० ख कि औ द्रा रि — शतपथ दाम्दष्टात (११ ८, ४,
१) आणि मैत्रायणि महितेत (१ ४ १२) केनिन् याने खकि
औद्रा रि याचा परामर्श करयाबद्दल उल्लेख आहे बौधायन
धौतदुनातीह केनिन् याचा सनु असलेल्या एका खकिनाचा
उल्लेख आहे

२१ गार् य — बहदारण्यक (२ १, १) आणि कीपीतकी आर-
ण्यक (२ १) यात याला कि याचे पितृप्राप्त नाव म्हणून उल्लेख
झाला आहे तैत्तिरीय आरण्यकात गार्ग्य हा पचकर्ण वास्त्या
यन व मसकणे झाले याना योगमागांनी महामेखवर जाण्यास
तागत असल्याचा उल्लेख आहे (१ ७, ३) गार्ग्याचा उल्लेख
निष्कात आणि धर्मसूत्रातहि आढळतो

२२ गै रि हि त् औ या म न्य व — हा उच्चात्मनूचा वसज
याचा पचविश दाम्दष्टात (१० ५, ७) उल्लेख आहे तेथ
याचा अभिप्रतारिन काक्षेनी याच्यावरील सवाद झारयाचा
उल्लेख आहे-

२३ गि र ज पात्र व्य — ऐतरेय दाम्दष्टात याचा उल्लेख
आहे (७ १) हा धृतर नामक ऋष्याचा मुलगा असून सत्रा-
तील यज्ञिय वसले इडाका अवयव [हवि शेष] सर्व ऋत्वि-
जांनी वस कसे वाहून घ्यावे याची माहिती त्याला एका
गवर्गो (अमुमुष्य) पासून मिळाली व ती त्याने पुढे सर्व लोकांना
विदित केली असा उल्लेख आहे.

२४ गी त म — हे एका कुलाचे अधवा गोत्राचे नाव आहे
बहदारण्यकनिपद, छंदोग उ० चराम्दष्ट, व कैमिनीय
उपनिपद दाम्दष्ट यातील वसता गोत्रम कुलातील अनेक
ऋष्यांचा उल्लेख झाला आहे

२५ गो पा ला ग न — मैत्रायणी साहितेत (३ ८, १०, ४)
व ऐतरेय दाम्दष्टात [३ ४८] शुचिबुध याचे व पितृप्राप्त नाव
आहे या उचिवृक्ष गोपात्रायनान वृक्षुम्न नामक राजाच्या
यज्ञान एव विशिष्ट याग समुच्चरणाचे करून त्या राजाला
सत्ताने व संपत्ति प्राप्त करून दिल्याचा ऐतरेय दाम्दष्टात उल्लेख
आहे बौधायन धौतदुनात वृक्षुचा जो स्वपति त्याचे देखील

हे पितृप्राप्त नांव आहे पंचविश ब्राह्मणात (१२ १३, ११) उपादिती अथवा उपादिती याचें गोपालेय वतें पितृप्राप्त नांव आहे.

१० गोपनीय — वैधीयतक ब्रह्मणात (२३ ५) ज्ञापनात्तत्रोत्त विप्र गोपनीयता नामक एका पुरोहिताचा उल्लेख आहे.

११ वेळ कशा गिडल्या येत. — शतपथ ब्राह्मणात एका त्रिशष्टि कर्मागंधर्वा मताचा प्रसंग म्हणून याचा आलेख उत्तरेण (१०. ४, ५, ३) आहे.

१२ चिकित्सा नेय — अमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणात (१४०, १) यासिष्ठ चिकित्सा नेय या नांवाचा एका सामवेधिया अथवा एक असत्याचा उल्लेख आहे पुढेदाण्यकोषनिषदात (१२, २४) नामागंधी उल्लेखात यासिष्ठ चिकित्सा नेयाचा नामनिर्देश केलेला आढळतो. याचा पदविश ब्राह्मणातहि उल्लेख आहे. उपनिषदात क्षत्राचार्ये दोरेमध्ये हा शब्द गडिलाच्या नांवावरून झाला आहे असे म्हणतात महाभारतात चैविशान असे गाव आढळते. कदाचित् त्यावरूनहि चिकित्सा नेय हें नाव झालें असायें.

१३ जनशास्त्राक्षय — शतपथ ब्राह्मण (१०. ६, १, १) व छांदोग्यानिषदात (५ ११, १) याचा उल्लेख आहे. हा औपवेदि याच्या मुलगा उद्दालक आदिनि याचा समकालीन होता.

१४ अलगाव. — शाखायन धातुग्रात (१६.२१,६) गातें काशी, विदेह, व कोसल या लोकांचे अथवा राज्यांचे पौरोहित्य केवळामुल उल्लेख आहे.

१५ गातूक रथ. — हे ब्रह्मचर्य करारें पितृप्राप्त नांव आहे गातूक रथ हें नांव धातुग्रात व यास्क याच्या शिष्यांनी दिलेले पुढेदाण्यकांत आढळतें. धातुग्रात आरण्यकात हा शब्द शब्द वाक्यावलीवर्गामुला अथवा त्याचा उल्लेख आहे (८ १०) धीपीतकी ब्राह्मणात (२६.५) गलीवतु वाचरपति व इतर ऋषि यांचा हा समकालीन अगस्त्याचा उल्लेख आहे. ऐतरेय आरण्यक व शाखायन धातुग्रात याचा उल्लेख आलेला आहे.

१६ ज्ञान — याचा पंचविश ब्राह्मणात (१२.१२) उल्लेख आला आहे हें सुप्र यांचे पितृप्राप्त नांव आहे. हा यांचे नांवक नामाचा द्रष्टा आहे. नामाची (म. ५.२) या सूत्रांनुरोद्धा अथवा वाक्यांनुरोद्धा ब्राह्मणात एव आचार्यादिका दिल्ली आहे तसंचे सुप्र हा द्रष्टा उल्लेख प्रमदसुप्र नामक राजाचा पुत्र होत होता. एकदा सुप्र राजासह रथ होतोन अगतां हा रथाच्या वरतार तो पंगरून एका ब्राह्मणाचे मूल मूल समजे हे मूल कोणाच्या हातून गारले गेले यावरून राजा व पुरोहित यांमध्ये मोठा वादचाल होऊन शेवटी पुरोहिताच्या हातूनच रथ गारले गेले असा निर्णय टाकण्यामुळे सुप्रनामक पुरोहिताने ते मूल गारले नव्हत असा वटण करून अर्पण केले असा उल्लेख आहे पंचविश ब्राह्मणातहि हाच उल्लेख आला आहे पर्याय आहे.

१७ ज्ञान गुतेय. — ऐतरेय ब्राह्मणात (१.२५) हें उपादि नामक ऋषींचे मातृप्राप्त नांव आहे तेथे उपमद इत्यादी संघर्ष विधि सामान्या दृष्ट्या एका ब्राह्मणप्रथांतल धार्मिक ब्राह्मण प्रथा केवळ एक वाच्य दिले आहे शतपथ ब्राह्मणात (५. १.५) ज्ञान गुतेय हे औपवेदि यांचे पितृप्राप्त नांव आहे. व तेथे त्यांचे वाच्यपर्यायितर वृत्तपतिवय महा केल्याचा उल्लेख आहे अमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणात हे उल्लेख, नगरिन् व गाधक यांचे पितृप्राप्त नांव आहे.

१८ ज्ञान तपि — ऐतरेय ब्राह्मणात (८ २३) महाभामेक विधि सांगितला आहे तेथे ज्ञानतपि हा राजा नसता त्याचा मुल गालहृष्य यांचे त्याला महाभामेक केल्यामुळे ज्ञानतपिने सर्व पृथ्वी जिंकल्यावरून उल्लेख आहे.

१९ ज्ञानाल — महाभाल व सत्यकाम यांचे हें मातृप्राप्त नांव असल्याचा शतपथ ब्राह्मणात (१०. ३, ३, १; १३. ५, ३, १) उल्लेख आहे. अमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणात याचा दोन ठिकाणी (३ ५, २, ९, ९) उल्लेख असून वैधीयता ब्राह्मणात (२३ ५) ज्ञानाल यष्टपतीच्या सत्राचा उल्लेख आहे.

२० ज्ञान त्या येत. — अमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणात (४.१६, १) गोपनीयता शिष्य म्हणून याचा उल्लेख आहे ऋग्वेदांतल या सूत्राचा गोपनीय हा द्रष्टा असल्याचा सर्वाधिक्रमणीत उल्लेख आहे.

२१ दातें य. — या दातेंयाचा पंचविश ब्राह्मणात (२५ ३, ६) यज्ञावर्या यथार्थ असे मत देणारे म्हणून उल्लेख आहे याच्या वाक्याला शास्त्राचार्य असे नांव. आहे हात व वात. रत या नांवाच्या ऋषींचे हे पितृप्राप्त नांव आहे. गोपी राजवचनात सत्र केल्याचा उल्लेख आहे.

२२ दाधीक. — दधीक येण च्यवनांचे हें पितृप्राप्त नांव आहे पंचविश ब्राह्मणात (१४. ६) याचा उल्लेख आहे हा च्यवन अर्थाचा उपासक अति. अति गरठ घातलेल्या या च्यवनाला दधीकी पाण्यात डुपून त्याची मरणादीती करून त्याला तरुण केले असा उल्लेख आहे.

२३ दाल्भ्य — दाल्भ्याचा वैश्व. हा शब्द दाल्भ्य याचा पर्याय असावा हें पंचविश ब्राह्मणात (१३. १०. ८) उल्लेख आहे. छांदोग्य उपनिषद् (१.८.१) व अथर्व ब्राह्मणात ३. ३८.१ अथर्ववेदाचाच अथर्व छांदोग्य उपनिषद् (१ २, १३) व काठक गीताना (३०.२) यात यथ यांचे पितृप्राप्त नांव आहे.

२४ दाल्भ्य. — पंचविश ब्राह्मणात (१४. १, १३, १५) अमिनीयाने याचा समकालीन म्हणून उल्लेख आहे याचा प्रधान (२५ ३, १) हा याचें नांव असा असे उल्लेख आहे त्यांतल हात व हा हात हे वृद्धतेक एकच असावे महाभारत नामक एका धर्मशास्त्राच्या मताने अथर्ववेदाने दधीकी उल्लेख दाल्भ्याचा उल्लेख आहे याच्या नांव वर एव या नांव दाल्भ्याचा धातुग्रात उल्लेख आहे.

२५ दाल्भ्य. — पुढे उपनिषदात (२. १, ३) यादीच्या अथर्वनामक नामक राजाचा हा समकालीन

असल्याचा व या राज्याला उपदेश करण्यासाठी तो गेल्याचा उल्लेख आहे.

५८ व्या पं. ति.—शाब्दिकायांना येला अतिचितीच्या दृष्टी [विदा]क्या मादध्या यांनी माहिती दिल्याचा शतपथ ब्राह्मणात [१, ५, १, १४] उल्लेख आहे. तैत्तिरीय ब्राह्मणात [३, १०, १, २, ५] अत्यंतसाचा रामकालीन दृष्ट याला त्या पति हेच पितृप्राप्त नाव दिले आहे.

५९ व्या पं. ति.—असिताचे पितृप्राप्त नाव. याचा पंचविश ब्राह्मणात [४, ११, १८] उल्लेख येतो. हा एका सामाचा दृष्ट आहे. या सामाच्या योगाने याला भूः भुवः स्वः या तीन लोकांचे अनर्शनाने अवलोकन करण्याने सामर्थ्य प्राप्त झाले.

६० व्या पं. ति.—शतपथ ब्राह्मणात [१, १, ५, १] योनयज्ञातील वेदि तीन अंगुले सगण्याचा प्रघात याने गुरू केल्याचा उल्लेख आहे.

६१ व्या पं. ति.—दक्षाचे पितृप्राप्त नाव. याचा उल्लेख शतपथ ब्राह्मणात [२, ४, ४, ६] असून याने दादायण यज्ञ करून राज्य संपादन केले असे म्हटले आहे.

६२ व्या पं. ति.—पिंगाचा वंशज. कौपितर्का ब्राह्मणात अनेक ठिकाणी यज्ञवर्मासंबंधी त्याच्या मताचा उल्लेख केलेला आहे. याच्या मताला पंचममत असेच म्हटले आहे. शतपथ ब्राह्मणात [१, ७, १, ८] याचा उल्लेख असून तेथे त्याला पंचम मनुष्य असे म्हटले आहे. याच्या अनुयायांना निदान (४. ५) आणि अनुपद् या सूत्रात (१. ८) पंगित म्हटले आहे. आपस्तम्ब धौतसूत्रात (५. १५, ८) याचा पंगायणीब्राह्मण असा उल्लेख आहे. आश्वेयी सार्वध्या अनुक्रमणीत पंचम हे याच्याच्या वंशाचे नाव असल्याचा उल्लेख आहे. अश्वलायन गृह्यसूत्रात ब्रह्मयज्ञात तर्पणात याचा उल्लेख आहे.

६३ व्या पं. ति.—पंचविश ब्राह्मणात [२, १८, ४] क्षेत्रन-धुल्लन याच्या वंशाचे नाव आहे. याने सुदाम्नी नामक नदीच्या उत्तर तीरावर यज्ञ केल्याचा उल्लेख आहे.

६४ व्या पं. ति.—तैत्तिरीय उपनिषदात [१२. १] तपो-नित्याचे हे पितृप्राप्त नाव आहे. तपश्चरण हेच सर्वात श्रेष्ठ होय, असे याचे मत आहे.

६५ व्या पं. ति.—तैत्तिरीय प्रातिशाय [७. १०] व शाखायन आरण्यक यात [१. ७] याचा उल्लेख येतो. आपस्तम्ब धर्मसूत्रात व इतर पुष्करादीया उल्लेख येतो.

६६ व्या पं. ति.—प्रजावात याचे पितृप्राप्त नाव. ऐतरेय ब्राह्मणात [१. २१] याचा उल्लेख आहे. ऋग्वेदातील [१०. १८३] या सूक्ताचा हा दृष्ट असून प्रज्वय नामक अनुष्ठानात हे सूक्त पठण केले असता संतति प्राप्त होते असे तेथे म्हटले आहे.

६७ व्या पं. ति.—कौपीतर्का ब्राह्मणात (२६. ४) यज्ञ-

विधीसंबंधी कर्मविपर्ययाबाबत प्रायश्चित्त सांगणारा म्हणून याचा उल्लेख आहे.

६८ व्या पं. ति.—प्रियमेधाचा वंशज अथवा त्या कुला-ताल लोकांचे नाव. ऐतरेय ब्राह्मणात (८. २२) शंग रागाचा पुरोहित उदमय यांचे पौरोहित्य या प्रियमेधानी केल्याचा उल्लेख आहे. काठक व मंत्रायणी संहितेत याचा उल्लेख असून याचा यज्ञवर्मासंबंधी विशेष माहिती होती असे म्हटले आहे. तैत्तिरीय ब्राह्मणात (२. १, १, १) तीन प्रियमेधाचा उल्लेख आहे. गोषथ ब्राह्मणात [१. २, १५] तीन प्रियमेधाचा उल्लेख आहे. त्यापैकी एकजण अग्नि-होत्र होम एक वेळ (सकाळी) करीत असे, दुसरा दोन वेळ [सकाळ संध्याकाळ] करीत असे आणि तिसरा तीन वेळ [सकाळ, दुपार व संध्याकाळ] करीत असे. पुढे त्याच्यामध्ये वाटावाटा होऊन दोन वेळ अग्निहोत्रहोम करण्याचे निश्चित ठरले. तैत्तिरीय ब्राह्मणातहि थोड्या करकाने ही कथा सांगी आहे.

६९ व्या पं. ति.—सुध सौ मा यण—सामाचा वंशज पंचविश ब्राह्म-णात [२४. १८, ६] याने दाक्षा ब्रह्म केल्याचा उल्लेख आहे.

७० व्या पं. ति.—बौधायन—सूत्राचा कर्ता. याच्या नावावर बौधा-यन धौत, स्मर्त व धर्म ही सूत्रे असून बौधायन धौतसू-त्रात याचा अनेक स्थळी उल्लेख आहे.

७१ व्या पं. ति.—भद्रसेन आ ना त श प्र य.—शतपथ ब्राह्मणात (५. ५, ५, १४) याचा नाव होण्यासाठी उल्लेख आहे. याने अभिचार कर्मरूप एक याग केल्याचा उल्लेख आहे.

७२ व्या पं. ति.—अत रङ्ग ना य न.—पंचविश ब्राह्मणात [१०. १२ १] याचा उल्लेख आहे. या नावाच्या कधींनी सत्र आरंभिले असता या सत्रातील प्रत्येक दिवसाच्या अनुष्ठानासंबंधी प्राप्त होणाऱ्या पराविषयी ब्रम्ह लोकानी चाना प्रश्न विचारल्याचा उल्लेख आहे.

७३ व्या पं. ति.—आ री व न.—हे एका मुलाचे नाव आहे. ऋग्वेद, श्रुतमद् इत्यादिकांनी हे कुलनाम दिलेले आढळते. शतपथ (४. १, ५, १), ऐतरेय (८. २१), कौपीतर्का (२२. ४) पंचविश (१२. २, २३) इत्यादि ब्राह्मणग्रंथात याचा उल्लेख आहे.

७४ व्या पं. ति.—आ ल व य.—आलवीचा वंशज. इंद्रसूक्त याचे पितृ-प्राप्त नाव. याचा उल्लेख शतपथ ब्राह्मणात यज्ञविधीसंबंधी मत देताना अनेक स्थळी झाला आहे. छांदोग्य उपनिषदात आत्मविचार करणाऱ्या ऋषींबरोबर याचा उल्लेख असून तेथे त्याला महाशाल असे म्हटले आहे.

७५ व्या पं. ति.—भौवा य न.—शुक्ला वंशज. पंचविश ब्राह्मणांत याचा उल्लेख (२०. १२, ४) असून कपिवनाचे हे पितृप्राप्त नाव आहे. हा आयुः अतिरात्र नामक यज्ञ केल्याच्या योगाने समृद्ध झाला असा उल्लेख आहे.

७६ व्या पं. ति.—मद्रगा र शौगा य नि.—वंशनामा ब्राह्मणात याचा

शिष्य कायोग औपमन्यव असल्याचा उल्लेख आहे या दोन्ही नावाच्या संबंधावरून संयोग न मद्रास (मद्र?) या देशाचा संबंध असावा असे शिखर म्हणतो.

“महावा मस्य.—तैत्तिरीय आरण्यकात (७.५, १) याचा उल्लेख आहे- ‘भूः भूवः स्वः’ या ज्या तीन व्याहृती त्यामध्ये ‘मद्रः’ या व्याहृतीची यांना भर घातल्याचा उल्लेख आहे.

“महिदा स एत रेय.—इतरेया मुलगा व ऐतरेय ब्राह्मण व आरण्यक यांचा कर्ता. याचा ऐतरेय आरण्यकात बारावार उल्लेख येतो. छायोग्य उपनिषदात (३.१६, ७) तो एकेश सोळा वेपे जगत्याचा उल्लेख आहे व तेथे व्याधी (रोग) बरोबर याचा संवाद झाल्याचा उल्लेख आहे.

“माण्डूक्य.—शतपथ ब्राह्मण (१०.६, ५, ९). शाखायन आरण्यक (७.२) आणि आश्वलायन व शाखायन गृह्यसूत्रात याचा उल्लेख येतो. आश्वलायन सूत्रातील ब्राह्मणज्ञानतर्पणविधीत याचा उल्लेख आहे.

“माण्डूकेय.—ऐतरेय आरण्यकात व शाखायन आरण्यकात बारीर, म्हृव, वीर्य, मध्यम, प्रातोऽंभीपुत्र यांचे हे पितृप्राप्त नाव आहे. ऐतरेय आरण्यकात एका मताचा प्रवर्तक म्हणून याचा उल्लेख आहे. आश्वलायन गृह्यसूत्रातील ब्रह्मज्ञानात तर्पणविधीत याचा उल्लेख आहे.

“मास्य.—याचा उल्लेख पंचनिश ब्राह्मणात (१३.४, ११) आला आहे. हे आर्थ याचे गोत्रनाम आहे. शक्रादिष्टाच्या यागार्थबंधा याचे कोणेयाशी संभाषण झाल्याचा तेथे उल्लेख आहे.

“मीन.—अणीबिन् यांचे पितृप्राप्त नाव. कौपितकी ब्राह्मणात (२३-५) नागाल गृह्यपंथीच्या सुमान्था याचा उल्लेख आहे.

“याज्ञवल्क्य.—यज्ञवल्क्याचा वंशज. याचा उल्लेख शतपथ ब्राह्मण कांड १ ते ४ व १० ते १४ यातून यज्ञ-कर्मासंबंधी मत देणारा म्हणून उल्लेख आहे. मध्यतरांच्या ५ ते ९ या कांडांमध्ये शांडिल्याची मते विशेषतः घेतलेली आढळतात. गृह्यद्वारण्यवेपनिषदात हा मोठा तत्वज्ञानी होता असा उल्लेख असून विदेहप्राधिपति जनक याच्या दरबारात जनेक तत्ववेत्त्यांची याचा वादविवाद झाल्याबद्दल उल्लेख आहे. ज्या तत्वज्ञानाबद्दल याज्ञवल्क्याचे महत्त्व वर्णिले आहे त्यात तितके महत्त्व आहे असे ओल्डेनबर्ग यास साटत नाही व हे ओल्डेनबर्गचे मत मॅकडोनेल यासहि प्राप्त आहे. याचा उपनिषदात याचा गुरु जो उद्दालक आरुणि याला यांना वादात निवरायाचा व याला बाह्यायनी व मैत्रेयी नावाच्या दोन बायबा ऊसरयाचा उल्लेख आहे. या दोन बायबांपैकी मैत्रेयी तत्ववेत्ती होती. याद्वारवयाचा शतपथ ब्राह्मण व ऐतरेय आरण्यक या शिवाय पारसा षोडश उल्लेख नाही. याद्वारवय विदेहप्रांतातील राहणारा ऊसावा असे ओल्डेनबर्गचे मत आहे.

“राशोतर.—तैत्तिरीय उपनिषदांत सरयवचसू यांचे कुलनाम म्हणून याचा उल्लेख आहे (१९, १). वीधायन श्रौतसूत्रात याच्या मताचा काही ठिकाणी स्वीकार केलेला आहे.

“राहूयण.—शैतमाचे पितृप्राप्त नांव. याचा शतपथ ब्राह्मणात (१.४, १, १०, १८) विदेह माधव याच्या संबंधात उल्लेख आहे. ऋग्वेद (१.८१) या सूक्ताचा हा द्रष्टा आहे.

“रुताथ्य.—गोपथ ब्राह्मणात (१.१२५) इंद्राने प्रजापतीला ओंकारासंबंधी सादिली विशारदी ऊरुता त्यामध्ये ओंकाराचे गोत्र रुताथ्य असल्याचे त्याने सांगितले. पंचविदा ब्राह्मणात (८.९, ८) कृशाव स्वायय यांचे हे पितृप्राप्त नाव आहे.

“रुमाकयन.—याचा रुमाकयन (४.९, १२) व निदान [३.१५, २३] या सूत्रात उद्दिष्टासंबंधी दधीच मत सांगणारा म्हणून उल्लेख आहे. बह्व्राह्मणात संवर्ग, शिषू याच्या बरोबर याचा उल्लेख आला आहे.

“रुहिल्य.—हे एका कुलाचे नाव आहे या कुलातील वयाच व्यक्तीचा कैमिनीय उपनिषद ब्राह्मणात उल्लेख येतो. यावरून या ब्राह्मणधर्माचे अध्ययन या कुलात बरेच होत असावे असे वाटते.

“वाजरतयन.—सोमगृह्यन् याचे पितृप्राप्त नाव. याचे सत्राजितपुत्र क्षात्रांनी याला महाभिषेक केल्याबद्दल ऐतरेय ब्राह्मणात [८.२१] उल्लेख आहे.

“वाजथवस्.—शतपथ ब्राह्मणात (१०.५, ५, १) कुर्थाचे व तैत्तिरीय ब्राह्मणात (३.११, ८, १) नक्षिकेत्याच्या पापाचे पितृप्राप्त नाव आहे याचे उद्गन् अर्द्धि नाव आहे. परंतु सरयव ते विशेषण मानितात.

“वाजसनेय.—गृह्य. उपनिषद व कैमिनीय ब्राह्मण यात याद्वारवयाचे पितृप्राप्त नाव म्हणून उल्लेख आहे. दृष्ट-यजुर्वेदाच्या याजसनेय शास्त्राचा हा प्रवर्तक होय. याचा अनुषद सूत्रात (७.११) उल्लेख आहे.

“वात्स्यायन.—वात्स्याचा वंशज. अनुष्याच्या मस्तकात असलेले सप्तप्राण हे सद्सूर्य होत असे काही विद्वानांचे मत आहे. हे सप्तसूर्य ही प्रत्यक्ष पाहिले असे पंचवर्ण वात्स्यायन म्हणत असल्याचा तैत्तिरीय आरण्यकात (१.७, २) उल्लेख आहे. वात्स्यायन हा प्रसिद्ध कामशास्त्रातील सूत्राचा कर्ता आहे.

“वैरूप.—विदपाचा वंशज. पंचविह्वब्राह्मणात (८.९, २१) कृष्णाद्वारे पितृप्राप्त नाव म्हणून उल्लेख आहे. हा निपुत्रिक होता परंतु कामाच्या पटनाने याला संतति लागल्याचा उल्लेख आहे.

“वैशंपायन.—याचा उल्लेख तैत्तिरीय ऊसरयात (१.७, ५) आला आहे. ऊसरयासोत उवा २५३ होतऱ्या

उल्लेख येतो ते सात सूर्य अपावेत असे 'सप्तदिशानामसूताः' या ऋग्वेदांत उल्लेखिल्ल्या मंत्रातील अर्थावरून काढविं मत आहे व वैद्यपायन तर हजारों सूर्य आहेत असे ('यथापहं- सप्तसूर्याभुव' या मंत्रावरून) म्हणत असल्याचें ते. आरम्यकांत उल्लेखिले आहे. आश्वलायन गृह्यसूत्रांत (३.३) मन्व्यज्ञां तर्पणमयं याचा उल्लेख येतो.

१०० शा क स्य.—सातपथ्य ब्राह्मणांत (११.६, ३.३) विदग्धाचे व ऐतरेय आणि शांखायन आरम्यकांत स्थाविराचें हे पितृप्राप्त नांव आहे (सायण मतानें स्थाविर हे शाकत्याचें पितृप्राप्त नांव नमुन विशेषण आहे). निरुक्तांत (६.१८) ऋग्वेदाचे विवरण करणारा म्हणून याचा उल्लेख आला आहे. वैश्वदेवा मत्तानें ऋग्वेदपदपाठाचा कर्ता म्हणून प्रसिद्ध असलेला शाकल्य व विदग्ध हे एकच होत. ओल्डेनबर्ग म्हणतो ह्या शाकल्य ब्राह्मणग्रंथकालानंतर झाला असावा. वेदवेत्तेच्या मतानें दोन्ही एकच प्रण हे मत फारसे संभवनीय नाही.

१०१ शा ग्वि स्य.—हें अनेक व्यक्तींचे कुलनाम आहे. तर्वात प्रसिद्ध शाग्विष्य म्हणजे सातपथ्य ब्राह्मणात ज्याचा यज्ञविधीसंबंधी मत देणारा म्हणून अनेक वेळा उल्लेख आला आहे तो होय. सातपथ्य ब्राह्मणातील पाचव्या व पुढील काळात यज्ञविधीसंबंधी विधीत मत देणाऱ्यांमध्ये याचाहि उल्लेख येतो. सातपथ्य काण्ड व्हा यातील यादति मुन्नीचा शिष्य व वात्स्याचा गुरू म्हणून याचा उल्लेख आहे. बृहदुपनिषदातील गुरुशिष्यपरंपरेत हा वैश्वदेव काव्य, वैश्वदेव, कौशिक, नीलम, वैश्वदेव, आतमिस्तात याचा शिष्य असल्याचा उल्लेख आहे.

१०२ शा व्या य न.—याचा उल्लेख सातपथ्यब्राह्मणात व नैमितीय उपनिषद् ब्राह्मणात येतो. याला शांखायनाचा शिष्य म्हटलें आहे. शांखायन नांवाचें एक ब्राह्मण असून त्याचाहि याचा उल्लेख येतो. ओअर्टलें असे सिद्ध केले आहे की, हा ब्राह्मणग्रंथ नैमितीय ब्राह्मण इतकाच जुना असण्याचा.

१०३ शा क रा स्य.—सातपथ्य ब्राह्मणात व छांदोग्य उपनिषदांत जन याचें पितृप्राप्त नांव आहे. ऐतरेय आरम्यक व तैत्तिरीय आरम्यक यात याचा अनेकवर्षांनी कर्णत उल्लेख आला आहे.

१०४ शि क गिड न् य श स न.—याचा उल्लेख कौषीतथी ब्राह्मणात आला (७.३.) आहे. हें केरुण् दास्य याचें पितृप्राप्त नांव आहे. तेथे याचा यज्ञविधीसंबंधी काही लोकार्थां संपाद झाल्याचा उल्लेख आहे. येथें उरुवाण्णिक व इत्यनकाव्य यांचाहि बरील गोष्टीदाी संबंध असल्याचा उल्लेख आहे.

१०५ शी ल लि.—हिलाचीच रचना. सातपथ्य ब्राह्मणांत (१३.५.३.३) यज्ञविधीसंबंधी नियम सांगणारा म्हणून याचा उल्लेख आहे. आपस्तंब सूत्रांत (८.३.७) एका शैलालि ब्राह्मणाचा उल्लेख आहे अनुपम सूत्रातहि [४.५] याचा उल्लेख आहे.

१०६ शी न क.—हें अनेक व्यक्तींचे कुलप्राप्त नांव आहे. सातपथ्य ब्राह्मणांत इंद्रोत व रूद्रादयन यांचें हें पितृप्राप्त नांव आहे. बृहदारण्यकोपनिषदात रौहिणायनाचा गुरू म्हणून एका शौनकाचा उल्लेख आहे. कौपीतथी ब्राह्मणांत [१.७] एका शौनक नामक गृह्याचा उल्लेख आहे. छांदोग्य उपनिषदांत [१.५.३] शौनकाचा गुरू अतिथमन्व होता असा उल्लेख आहे. जैमिं उं ब्राह्मणात अभिप्रारित् काश्वेनी याच्या समकालीन एका शौनक कापयाचा उल्लेख आहे. सूत्रग्रंथ व बृहदेवता या ग्रंथात व्याकरणकार व धार्मिक विधीसंबंधी प्रमाणगुत मत देणारा म्हणून एका शौनकाचा उल्लेख आहे.

१०७ श्वे त के तु आ वणे य.—सातपथ्य ब्राह्मणात व छांदोग्य उपनिषदांत कोणा एका आश्रय श्वेतकेतु मोतमाचा उल्लेख आहे. कौपीतथी ब्राह्मणात यज्ञविधीत काही गुरू यज्ञप्राप्त स्वाग्रहस ग्राधित विधीच्या बाबतीत सदस्याच्या कर्तव्यासंबंधी वादग्रस्त विषयात प्रमाण म्हणून याचें व याच्या भाषाचें (अर्थार्थी) मत स्वीकारलें आहे. हा यज्ञ कल्पक ङीकयाचा होता असें दिसतें. कारण ब्रह्मकाव्यानें यज्ञ खार्ज नये असा निषेध असता यानें ब्रह्मकाव्यानें यज्ञ याचा असें मत दिवयाचा सातपथ्य ब्राह्मणात (११. ५, ४, १८) उल्लेख आहे. हा पंचाल लोकांचा राजा प्रजापति याचा गुरू व समकालीन होता. हा जनकाचाहि समवाक्षान होता. जनकाच्या राजदरबारी जे वादविवाद करणारे ब्राह्मण यज्ञकृत असत त्यांत हाहाह असे. तो जनकाकडे आला त्या वेळीं त्यानें यज्ञीय काही ब्राह्मण आणले होते. तो विद्वान्नातील राहणारा नवून कुटुंबचालातील राहणारा होता. शांखायन श्रौतसूत्रांत (११. २९, १) याच्या संबंधानें एक गोष्ट थारली आहे. जलगतुकुर्व्य हा काशी, कौसल व विदेह या लोकांचा अथवा राजाचा पुरोहित झाला या गोष्टीवरून श्वेतकेतुला वैद्यक्य वाटून त्यानें कापाची निर्भस्मता केली व अज्ञातमीवर फाजिल झाला हेवत्याच- हल दोष दिला कारण त्याच्या यज्ञानें ब्रह्म केव्यापासून क्रीतीचा व ब्रह्मकाचा दुस्व्यासाव काय होतो अर्थण यज्ञ करणारा यज्ञमन कोरडाच राहतो. त्याच्या थापानें त्याला असे उत्तर दिले की, तुझा आराधन मिथ्या आहे. यज्ञ- विधीची खरी माहिती मलाच आहे. या पुढें तो ' रमेनेत- कुरुनके मखंधी व्यभिक्ताति' असें म्हणतो. या वाक्याचा अर्थ नीटसा समजत नाही, परंतु ' आयुष्यातील दुष्टय ध्येय म्हणजे पौरोहित्य करून धन संपादन करणें हें मनुष्य ज्ञान मिळवणें हें वादें, असा त्याचा भाषार्थ असलाच असें पाटतें. श्वेतकेतुवरून जे उल्लेख आले आहेत ते सर्व वैदिक काव्यवर्तीत उत्तर भाषांपैकी म्हणजे माझगें, उपनिषदे, सूत्रें यातील आहेत. सेव्हा आपस्तंब धर्मसूत्रात याचा अबर म्हणजे अलंकडाल असें जे म्हणले आहे ते ठीकच आहे. याचा बाल फार अलंकडालाच धरणें दष्ट नाही. कारण यज्ञ सातपथ्य ब्राह्मणांत याचा उल्लेख आहे ते सातपथ्य ब्राह्मण

पाणिनीच्या पूर्वाचे आहे व पाणिनीच्या कालाहि हे ब्राह्मण फार प्राचीन आहे अशी समजूत होती. तेव्हा याचा काल अदमास ऐस्ती शका पूर्वी ७०० वर्षे अरी घरला तरी तो फार प्राचीन न होता आलीकडीलच होईल.

१० सां नी वो पुत्र.—शतपथ ब्राह्मणाच्या दहाव्या कांडातील वंशावलीत याचा उल्लेख आहे. बृहदारण्यकात हा एकदा माहूकायनीचा शिष्य व एकदा आसुरिवंशाचा शिष्य म्हणून उल्लेख आहे. याच्यामध्यें दोन गुरूंच्या दोन शाखा समाविष्ट होतात. एक शाहित्यापासून सुरू झालेल्या अग्निपुतासकाची व दुसरी याज्ञवल्क्याची होय.

११ सां य का य न.—शतपथ ब्राह्मणात (१०. ३, ६, १०) इयापणीचे हे पितृप्राप्त नांव आहे. बृहदारण्यकापनिषदात याला कौशिकायनीचा शिष्य म्हटले आहे. ऐतरेय ब्राह्मणात (७. २६) इयापणं कुलाचा उल्लेख आहे. विंशतर नामक राधा या कुलाचा वंश होता.

१२ सा व य स.—आषाढाचें पितृप्राप्त नांव. शतपथ ब्राह्मणात (१. १, १, ७) याचा उल्लेख आहे. यागच्या पूर्व दिवशी यज्ञमानानें कांहीं खाऊं नये कारण त्या दिवशी, दुसऱ्या दिवशी होणाऱ्या यागासाठीं देवता यज्ञमानाचे घरां येऊन बसतात. तरी त्यांना हवि अर्पण बेल्यावाचून यज्ञमानांनें खाऊं नये. असें यानें आपलें मत दिलें आहे.

१३ सो न भु प्य सा ल्य व डि.—शतपथब्राह्मणात (११. ६, २, १) विदेहाच्या जनमाला भेटलेल्या एका किराऱ्या ब्राह्मणाचें हे नांव आहे. जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणांत (३. ४०, २) सत्ययज्ञाचा शिष्य जो प्राचीनयोग्य त्याचेहि हे पितृप्राप्त नांव असतें.

१४ सो जा त आ रा ह्वि.—ऐतरेय ब्राह्मणांत (७. २२) आहुती संबंधीं विविध मंत्र देणारा म्हणून याचा उल्लेख आहे.

१५ सो थ व स.—उपसु याचें पितृप्राप्त नांव. ऐतरेय ब्राह्मणांत [१४. ६, ८] याचा उल्लेख आहे. कुरुष नामक राजाचा हा पुरोहित होता. कुरुष राजानें इंद्राला बोली हवि अर्पण करूं नये. अशी ताकीद असल्या राज्यातील लोकांनीं दिली होती उपसुसौथ्यस् हा इंद्रभक्त असल्यामुळे त्यानें खोलून इंद्राला हवि अर्पण केला. तो हवि हासांत घेऊन इंद्र दूध व राजाकडे भाऊन तुझी अशा निष्फळ शाली. असें म्हणाला कुरुसानें 'तुला हवि बोली अर्पेला असें विचारतां 'उपसुने' असें इंद्रानें उत्तर दिलें. हें ऐवताच रागावलेल्या कुरुष राजानें यज्ञ करीत असलेल्या व सद् नामक वैदपांत यज्ञमानाच्या आसनावर बसलेल्या उपसुला औदुंबरी नामक लाकडी दंडानें ताडून बरून मूर्छित केले. नंतर इंद्राकडें तो सापथ झाला. अशी कथा ऐव-ब्राह्मणांत बरीच उताऱ्यांत आली आहे.

१६ स्त्री ला टी वि.—निरुक्तमध्यें (७. १४) एक वैया करणी म्हणून याचा उल्लेख आहे.

सुक्त व सामग्र्ये [सहितेतर]

१ अत्रातिरय	किंवा गो-रि-लुघ	
२ अश्वसूक्ति	बोति	१० पत्सग्री-पाल-
अष्टादंष्ट्ररूप	निर्यज्व अमिरस	दन
आश्वसूक्ति	तुरधवस्	वप्रयश् आनूप
उक्षोरान्त्रकाव्य	दावसु आगिरस्	११ वसुक
उदल	दशानभार्गव	विदन्वंत भार्गव
उपोदितिगोपा-	देवमुनि	विद्युत्तुन
लेय	देवातिथि काण्व	१२ वैखानस
रूपभ	द्विगत भार्गव	१३ शक्
रेलूप	पतंग प्राजापत्य	शक्-आगिरस्
कणभ्रवस् आंगि-	परुच्छेप	शभद आगिरस्
रस्	पर्वत	१४ शार्ग
५ कल्याण	पष्टवाह	शिख व
कुरमलवर्हप	प्रभावान् प्राजा-	अनुशिख
छद्रमूक्त	पल	छक्ति आगिरस्
गर	झति	छाष्टि आगिरस्
गोरागिरस	बह	सुकीर्ति काक्षिबत्
गो-मूक्तिन्	१५ बृह द्वीरी	सुहविन् आगिरस्
गैरिणीतिशक्त्य	शुक्लाश्च	हरिपणं आगिरस्

१ अत्रतिरय.—अत्रिक्व, व ज्याचा युद्धात पराभव होत नाही अशा इंद्राचें ज्या ऋग्वेदसूक्तात वर्णन आहे (१०. १०३) त्या सूक्ताचा हा द्रष्टा ऋत्विग्वाचल ऐतरेय (८. १०) व शतपथ (९. २, ३, १) ब्राह्मणांत याचा उल्लेख आहे.

२ अश्वसूक्ति — ऋग्वेद (८. १४; १५) या दोन सूक्ताचा द्रष्टा. पंचविश ब्राह्मणांतहि (११. ४, १०) हा सामग्र्य असल्याचा उल्लेख आहे.

३ कल्याण — स्वर्गप्राप्तीसाठी सत्रागुष्टान वरणाच्या आंगि. रसांनी देवाच्याकडे जाण्याचा जो देवयान मार्ग तो सांगडेना. त्या सत्रानुष्ठान करणारांपैकींच एक कल्याण नामक ऋषि या देव-भानागंधर्वा विचार करीत ऊर्ध्व मार्गानें जात असता पांढर त्याला अप्सरांच्यासह हौषाक्यावर बसून फौडा करीत असलेला एक ऊर्जागु नामक गंधर्व आढळला. त्या गंधर्वाला यानें देवयानासंबंधी माहिती विचारली अगती देवयान मार्गासाधनभूत अशा एका स माचा त्यानें उपदेश केला. नंतर त्या कल्याणानें सत्र करणाऱ्या आगिरसाकडे येऊन देवयान प्राप्त करून देणारे एक साम मला सापडलें आहे असें तो म्हणाला. त्यावर तुला हें साम कोणी सांगितलें असें त्याला आगिरसानां विचारलें असतां हें साम मलाच प्राप्त झालें असें तो म्हणाला. इतर आगिरसानां त्या गंधर्वानें सांगितलेल्या

आर्णायुव नामक सामाच्या योगानें स्वर्गप्राप्ति झाली परंतु करमाण हा ना सामावचर्चा शास्त्रे घोलला म्हणून तो मात्र स्वर्गानें गेला नाही

१० र अ व सू —पारावत नामक ऋषी ईश्वरस्यैर्ष्यं सोम याग करीत असता त्यातील एला तुरधवस नामक ऋषीने दोन सामाच्या योगानें यमयानदीवर इद्राला प्रसन्न वेलें असली इद्रानें कण तुरधवसचा हाविर्भाव स्वाकारला व इतराचा स्वकारला नाही

११ दे वा ति पि का १२ —एकदा अश्वेत दुर्भिक्ष प्राप्त झालें अमता देवातिथि नागरया मुनासह अरण्यात कदमुळें धागण्यासाठी गेला होता तेथे त्याला काकडीची (कबूटरी) फळें आढळली त्याने तेथें एक ताम पटण केलें असता त्या सामाच्या प्रमावानें त्या कलाच्या मार्गें पचत्या अशा कषा पचविश प्राक्षणात (९, १, ११) आला आहे कावेर (८, ९) या सूक्ताचा हा द्रष्टा आहे

१२ द्वि म त भा ग व —हा एका सामाच्या पटणानें स्वर्गास गेला व तेथून मृगयुलोकी परत येऊन त्याच सामाच्या योगानें पुन्हा स्वर्गलोकास गेला अशा पचविश प्राक्षणात (१४, १, १६) उल्लेख आहे त्या सामाचा हाच द्रष्टा होय

१३ पृ ष्ठे प —हा ऋग्वेदातील पहिल्या मंडळातील वन्याप सूक्ताचा द्रष्टा असतानावरून ऐतरेय व यैष्यतर्षी प्राक्षणा आण निष्कृष्ट यान उल्लेखिलें आहे आपणां दोघा पैर्षी मज्जमामय्यं कोणांचे असा शोधे याविषयी परस्पर व नृपय पाद, सामय्यं पाद उपस्थान शाला ओहवा शकडाला नी अंग उपय करील खाचें सामय्यं अष्ट असे ठरल्यावर नृपेधनें अथवा काष्ठत धूर उपयन केला व परस्परान कावड शिवाय अग्नि उपयन केला अशी वचा तै तै द्वेदय्ये (२, ५, ८, ३) आला आहे

१४ पृ ष्ठि रि —इद्रानें यतीनीं लावण्यावरून खाविलें असता त्यातील शिलक राहिलेल्या तीन यतीना आतां आमचे रक्षण कोण करील असे ऋक्षर कावले असता 'तुमचें रक्षण मी करितों' असें इद्र म्हणाला व त्यानें त्या तियाणां आपल्या जबळ ठेवून व ठाविलें आणि त्या प्रत्येकाला प्राक्षणा, क्षत्रिय व वैश्य यांच्या विद्या शिवविद्या करील तियाणेंही एक वृहद्भिरि असून तो इद्रावरून मद्राविद्या दिवल्या अशा उल्लेख पचविश प्राक्षणात (१३, ४, १५) आहे

१५ यु क्ता श्व —यानें नुक्रायाच जन्माला आलेल्या दोन मुलांना पळवून नेलें व त्याचा पात केला या रक्षण्या दुष्कृत्यामुळें त्याला येत असलेलें वेदाध्ययन नष्ट झालें. नंतर त्यानें वेदाध्ययन पुनरुत्त येण्यासाठी तपश्चर्या केली असतां एका सामाच्या योगानें त्याला वेदाध्ययन पुनरुत्त केलें ल गळें

१६ प त्त मी —मालदात्राचा वसाज ऋग्वेदातील एका सूक्ताचा हा द्रष्टा आहे याचा उल्लेख पचविश प्राक्षणात (१२, ११, २५) तो एका सामाचा द्रष्टा म्हणून आहे याच्या नांवा

वर असलेल्या सामाचा वास्तव अर्धे नांव असून त्या वास्तव सामाचा हातपत्र प्राक्षणात (१, ७, ४, १) त्या सामाच्या योगानें यान प्रमाणातीने निर्माण केलेल्या प्रजा दीर्घायुषी केल्या अशा उल्लेख आहे

१७ य सु क —हा ऋग्वेद (१०, १, ७, २१) या सूक्ताचा द्रष्टा असून तो या सूक्ताचा द्रष्टा असल्यावरून ऐतरेय (१, २, १) व धाक्यन आरण्यकात (१, ३, १) उल्लेख आहे

१८ नै खा न य —अनुक्रमणी हे शमर असून ऋग्वेदातील एका सूक्ताचे द्रष्टा असल्याचा उल्लेख आहे याच्यापैकी एकानें गृहधन्यन् नांव हातें

१९ य वि —सर्वानुक्रमणीप्रमाणें ऋग्वेदातील सूक्ताचा द्रष्टा याचा वसिष्ठपुत्र असा जै प्राक्षणात उल्लेख आहे याच्या खवर्षी वयां आध्यात आध्यायन प्राक्षणातील आली आहे ही अर्थी —द्वर्षीनं दिक्षा-नाचा परामभव केला नंतर त्याला जमदग्नीवहून सप्तर्षी नामक याणी प्रस झाली पुढें दिक्षा मित्रानें शर्षाला अर्धोत्त डकलून आळें आण एवीचा सूत्र उगविता ऋग्वेदात या कथेला थोडक्या आधार सापडतो (१, ५२, २२) येहडनेर यास हो गोष्ठ तमत आहे पचविश प्राक्षणात (१२, ५, १६) एका आंगरित (कुलोटील) शर्षाला उल्लेख आहे

२० या हे —सर्वानुक्रमणीप्रमाणें ऋ १०, १४२ या सूक्ताचे शार्ङ्ग करितु, दोण, सारितुक व स्तभमित्र असे पांच द्रष्टे आहेत यदपाल नामक ऋषीच्या शार्ङ्ग, करितु हावादि मुलांचे त्यांच्या प्रार्थनेमुळे लाडववयातील अमीषामून वडी मुचता झाली ती इकीकत महाभारतात [१, ८, १, १४] आली आहे सोमने या भारतातील ऋषी ऋग्वेदातील वरील सूक्ताशी संबंध जोडण्याचा प्रयत्न केला आहे परंतु स्वात त्याला बघ आलें नाही अतरेनवर म्हणतो की, ह्री भा रतातील उपाय वरील ऋग्वेदातील सूक्ताभोर् रविली असावी

य ज की य

अधिरात्री [ऋग्वेद]

अध्यक्ष	१ गृध्र किंवा	१ पुंषति
अपवर्ता	गृध्रपति	पुषति
अग्निनेता	गृध्रपानी	प्रभर्ता
अश्वपति	गाईपत्य	मृदपति
उग्र	गोपति	२ धन्यमशो
उपमन्त्रिन् (वर्ष- सावित्र)	आमशिव	यक्षानी
ऋतुपति	आमण	रथपति
ओमास (रक्षक)	छर्दिष	रथ्य
क्षेत्रस्वपति	अग्रत्य	रापस्वपति
अणपति	क्षेत्राग्र	पशनी (पुष्ट्य)
[गणाचा स्वामी]	निधापति	याजपति
	नृपति	विभूति

विमान (अधि- पति)	सत्पति सदस्पति	स्वराज् स्वराज्य
विश्वतो	सेनानां	

[तै. सं.]

अधिप	ग्रामणी	सत्पति
अधिपति	निधिपति	सत्स्वराज्
अधिपतनी	भागदुष् (प्रजे-	(अन्त-पुरा-
अधिराज	पासुनकर	धिकारी)
अध्यक्ष	वसुल करणारा	कुमडल
आधिपत्य	अधिकारी	शुकोक
क्षत्र	संगृहीत (कोशा-	सेनानी
क्षत्रपति	भ्यः)	स्वध्याक्ष

[अथर्ववेद]

अधिप	गोपति	विश्वली
अधिरति	ज्ञातिमुख	ग्रामपती
अधिपत्नी	धनपति	क्षालापति
अधिराज	निधिपति	क्षेत्र
अध्यक्ष	निष्कर्तुं	(पाटील)
अन्नपति	वृषति	सत्पति
अभिजास्तिप	पुष्टपति	सेनानी
गृहपति	यज्ञपति	स्वपति
गृहपति (गृहाधि- पति)	विश्वपति	स्वर्गित्

राजकीय [ऋग्वेद]

अग्निपुत्र	एकराज्	नृपति
[दण्डी वाध लेला खनिना]	कोशयी	पिशुन
अधिप	क्षत्र	प्रभा
अधिपत्य	क्षोणी	प्रशिप्
अधिराज	चर्पणिप्र	[आज्ञा]
अ. शासन	चर्पणिपूत	प्रतिमान
अधिराष्ट्र	चर्पणिषद	(प्रतिनिधी)
अमात्य	त्रिणिगी	मुख
अरक्षु	(अनेक प्रजा)	(पालयित्री
(कारागृह)	अनराज्	प्रभा)
आतुं	निधिविधातु	मध्यमवी
(कारागृह)	(त्रिगुणित	(यथा मध्य
उपशिष्यन्	(प्रतिनिधि)	स्तितोराजा
उपस्ति	दशराजान्	शान्त्वायते
कवीय	दुःशासु	तथा)
[अंधार कोटी]	नीधि	मंडु
	नृपति	(मसलत)

मयंक	विप्रराज्य	(खनिना)
(राष्ट्र)	^{१०} वैर, वैरदेय	^{११} संराज
^{१०} मीहमत	क्षतदुर	संराज्ञी
(दुर्ग)	(दुर्ग)	सर्वशास्
^{११} रम्भ	क्षतशुभि	साम्राज्य
राजक	(शम्भ) प्राकार	साधि
^{१२} राजन्	अमर्तेले बुद्धो-	(सचिव)
^{१३} राजन्य	पयोगी मंध)	सूपायन
राज्य	शर्धर्माति	स्वक्ष
^{१४} राष्ट्र	शास	(सुतवत्)
^{१५} वसावि	(अनुशासन)	स्मद्विष्ट
(नामदारखाना)	शासन	स्वराज्य
वर्ग	(आज्ञा)	हितमित्र
(किज्ञा)	शास्य	(हितकारक
^{१६} विराज्	^{१७} शोबधि-	मित्रमुष्का
		राजा)

[तै. सं.]

अनमित्र	पर्वत्	राजा
अभिराज	मध्यमवी	^{१८} क्षया
^{१९} अभिपेक्ष	मनुष्यविश्व	सन्धि
अयस्मय	महाराज [महा-	समिद्ध
[अंखला]	रथी राजा]	समिति
आधिपत्य	राजन्	सम्राज
^{२०} ग्राम्यवादिन्	राजा	समा
आनराज्य	^{२१} राज्य	समावत्
इगै	राष्ट्र	साम्राज्य
इर्भरायु	राष्ट्रद	सुराष्ट्र
दत्त	राष्ट्रभूत	सुपद
द्वती	^{२२} व्रातपति	सुपेय
नाष्ट	^{२३} संगृहीत	सुसभेय
निधि	संघद	सूपायन
नृपति	सत्यधर्म	स्वराज्
पर्यारिष्ट	(साक्षात्)	स्वराजा
(शत्रुवेष्टित)	धर्ममुष्का-	स्वातुयंसद
		स्वराज्य

[अथर्ववेद]

अंतःकोश	इतिहास	^{२४} शत्रु
(खनिना)	एकराज्	(साक्षादार)
अधिराष्ट्र	कोश	उपेष्टराज
अयस्मय	नगर	दशशल
(अंखला)	नगता	(तुल्य)
^{२५} अराजन्	अनराजन्	द्विराज्
आधिपत्य	[सेनानायक]	देवकोश

धनपाल	राजकर्त	(खजिना)
(खजिनदार)	राजकुल	ससद्
निधि	(सचिव)	सम्रसद्
निधिप	राजवध	सधस्य (राष्ट्र)
नेतृ	राज्	समा
पंचशाल	राज्य	समासद्
(तुंदंग)	राष्ट्र	सभेय
परिभू	राष्ट्रदिक्षु	सभ्य
(परामाधुक)	राष्ट्रभूत	संक्षिति
परिवेशम्	राष्ट्रभूत	सम्राज्
(अमात्य)	राष्ट्रभूत	संम्राज्ञी
परिपद्	राष्ट्री (देवता)	सामित्य
पौर	वसुपति	साम्राज्य
प्रजा	बावाता	सुप्रजा
प्रतिज्ञान	(राजपत्नी)	सुपायन
प्रतिमान	विप्रराज्य	मि वलाहत्
(प्रतिनिधि)	वैयाध्र	किंवा
प्रतिष्ठा	(राज्ये भगवन्	पुत्रादिप्रजा
भूत [लब्ध	भूतव्याभ्रचर्म)	स्यपति
घत्ताक]	व्याम्रप्रतीक	स्पष्ट
मध्यमशी	(व्यावृत्त्यपरा-	(गुप्तवत्)
यमराज्य	कमी राजा)	स्वराज्
	शेवाधि	स्वराज्य

[काठक म मै स]

उदाज	स्येत्क	समान
प्रसेनस	हातपति	

[सहितेतर]

उग्र	महाराज	राजमात्र
दशपुरुषमूराज्य	मातृवध	राजगधिराज
द्वारपाल	माहाराज्य	राष्ट्रगोष
धनधानी	राजकुल	सत्रावगितृ
परिदा	राजग्न्यक्रपि	सचिव
पालागली	राजग्न्यबंधु	समापाल
भोज	राजपितृ	स्थाय्य
भोज्य	राजपुरुष	
महाभिषेक	राजघातृ	

समानाम् [ऋग्वेद]

मातृमती	रणा	समा
परिपद्	विद्य	सभेय
परिष्टि	शम्भा	समिपि
माप	संसद	

१६ ह प अ म वा य ह प ति — ऋग्वेद य तदुत्तरकालीन
मर्यात घराच्या मालकाचे हे सामान्य नाम आहे त्याच-
प्रमाणे घरातील मालकिणीला गृहपत्नी असें झटल्याचा
ऋग्वेद अर्थवेदगीत सर्व मयातून उल्लेख आहे

१७ पू प ति — हा शब्द ऋग्वेदांत फक्त एकदाच आला आहे.
याचा अर्थ नगरराज, नगरशेट, नगराभिपति, किंलपाचा
ह्यामा असा असावा कदाचित् ही एक प्रामाणी प्रमाणे
कायमची जागाच असावी याचा कायमची व्यापलेली वसा-
हूत असावी पूर्णति याचा अर्थ किंलपाचा रक्षणकर्ता किंवा
स्वामी असाहि असणे समवर्तीय आहे शत्रूनी वेढा दिला
असता हा अर्थ संभवतो. ज्या अर्था हा शब्द फार कचित्
स्वर्ग उपयोगात आणिलेला आहे त्या अर्था ह्याचा दुसराच
अर्थ असावा असें वाटते

१८ म म्य म शी — हा शब्द ऋग्वेदाच्या एका फलेत आला
आहे व तेथे त्याचा अर्थ रोंधने मयस्थ असा घेतला आहे-
हा शब्द मयस्थ किंवा पच या कायद्यातील अध्याने उपयो-
गात आणला असावा असें सिमर म्हणतो लालमन असें
सुचवितो की हा शब्द 'प्रतिस्पर्धी' किंवा धावविणारा या
अर्थी असावा ऋग्वेदनेच्या मते याचा अर्थ अगदी मधला
मनुष्य किंवा पुढारी, सुत्य (म्हणजे ज्याच्या भोवती त्याचे
अनुयायी गोळा होतात तो) असा आहे गेळनेरला मात्र
याचा अर्थ परस्पर शत्रू असा दोन राजांतील मयस्थ,
तिहाईत अथवा तटस्थ राजा असा वाटतो सायणानी ऋग्वेद
आप्यात मयस्थानी असलेला राजा असा अर्थ केला असून
अर्थवेदांतील याच मन्त्रावरील आप्यात अंतरिक्षातील वायु
असा अर्थ केला आहे व वाचसनेने सहितेतील याच मन्त्रा-
वरील आप्यात उचट व महीधर मयमशी शब्दाचा मर्मभागा-
वर घाघ घालणारा असा अर्थ करितात

१९ वि प ति — विश या शब्दाप्रमाणेच विपति या
शब्दाचाहि अर्थ अनिधित आहे. शिमरच्या मते ज्याला
द्विगीत म्हणतात त्या स्थलभागाचा सुत्य असा
याचा अर्थ आहे परंतु हा अर्थ लागू पडेल असे ठिकाण एक
सुद्धा नाही हे त्यालाहि कबूल आहे व त्याने स्वमतप्रुथर्थ
ज्या लेखाचा हवाला (फ. १ ३७, ८) दिला आहे तो
लेख त्याच्या मतास रास पुष्टिकारक नाही बहुतेक ज्या ज्या
ठिकाणी हा शब्द आला आहे त्या त्या ठिकाणी या शब्दाचा
अर्थ गृहपति म्हणजे घराचा यममान, सर्व गृहपतीमध्ये
श्रेष्ठ असा अग्निदेव, व समेतील किंवा लोकांच्या
समितियुद्धातील अग्नि असा आहे हा अर्थ ऋग्वेदांतील
५. ५१, ५ या ठिकाणी चांगला जुळतो. कारण
तेथे एका कुमारीकेच्या प्रियकराला तिच्या आईबापांना व
विदरांतील विद्रावरा करून त्या कुमारीच्या जवळ जव-
याचे होते या ठिकाणी घरातील सर्व मंडळी म्हणजे अवि-
भक्त कुटुंबन मानिले पाहिजे व तसे मानिले म्हणजे विपति
हा मुलीच्या बापाहून निराळा म्हणजे सुलभा आमा किंवा

बुलता असें मानतां येईल. दुसऱ्या एका लेखांत (१३, १५) विष्पति म्हणजे विष्णो (परमेश प्रजेचा) पति (राजा) असा अर्थ लागू पडतो. 'क्षिप्र म्हणतो की या टिकाणी राजाच्या निवडणुकीचा उल्लेख आहे. तैत्तिरीय संहितेला (२. ३. १, २) विष्पति शब्दाचा विधापति (प्रजेचा रक्षक) असाच अर्थ द्यावा लागतो.

'सेना नी'—सैन्याचा पुढारी. ही पदवी राजाच्या सेनापतीला दिलेली होती. हा शब्द ऋग्वेदांत आलेला असून त्याचा उपयोग लक्षणेने केलेला आहे. त्याचा 'विदेश यजुर्वेद संहितेतील शतसदीय प्रकरण व ब्राह्मणग्रंथ यांमध्येही आलेला आहे. तो राजाच्या [रत्न] गतांवेकी एक आहे. शुद्धक लक्षणेने प्रसंगी स्वयं राजाच अण्वाचा प्रसंग येत नसे अशा वेळी तो सेनापतीला स्वतः नेमात असो. ऐतरेय ब्राह्मणात सेनापति या पदवीचा उल्लेख आला आहे.

'अथि राज'—हा शब्द प्राचीन काळपासून राजांचा राजा ह्या अर्थी योजिलेला आढळतो. राजन् हा शब्द राजा, राजपुत्र किंवा राजवंशीय ह्या अर्थी योजिला जातो. पण कोणत्याहि उताऱ्यावरून राजाराज असा स्पष्ट अर्थ होत नाही. सर्व बाजूंनी विचार करता त्या शब्दाचा अर्थ राजपुत्र नसून राजा असाच करावा लागतो.

'उपस्ति'—ऋग्वेदात आणि अथर्ववेदात ह्याचा अर्थ 'आश्रित' असा केला आहे. तदन्तर महाभारतांतहि दुसऱ्या दोन उच्च वर्णांवरील वैश्यांची आश्रितावस्था दर्शविणारा शब्द 'उपस्था' म्हणजे 'आश्रित' असा योगला आहे. ऋग्वेदात एके-टिकाणी (७. १९, ११) 'स्ति' ह्याच शब्द उपरित ह्या अर्थी योजिला आहे. कोणत्या प्रकारचे आश्रितत्व ह्या शब्दाने दर्शविले जातें तें नको सांगता येत नाही. क्षिप्र असा तर्क करितो की, मीक, रोमन, आणि जर्मन ह्यांमध्ये जुव्यामुळे ने लोक आपली स्वतंत्रता गमावित तसे लोक असा याचा अर्थ होतो. यावरून हे आश्रित म्हणजे जित आर्य भारतातील असून ते पुढे राजाची दुळ झाले असावे. अथर्ववेदातील (३. ५, ६) उल्लेखावरून असे वाटतें की, ह्या शब्दांमध्ये (स्वकार, तक्षन्, सूत आणि ग्रामणी ह्यांचाहि सम वेस होत असावा. परंतु ऋग्वेदातील उताऱ्यावरून असा अर्थ निपटो की, 'स्ति' याचा प्रसंग कथवा सर्व राष्ट्र असा अर्थ नसावा. यावरून आश्रित म्हणजे सर्व साधारण प्रजा नसून राजाचे प्रलक्ष आश्रयात्मातील लोक असावे. क्षिप्रच्या वरील सूचनेप्रमाणे ह्या शब्दात विशिष्ट अर्थाचाच क्लृप्त समजेश होतो असे नाही, तर उच्च आर्तीचाहि समावेश होत असावा. उदाहरणार्थ दुसऱ्या राष्ट्रातील परित्यक्त लोक किंवा काही एकाडे महत्त्वाकांक्षी लोक. खरोखर सूत आणि ग्रामणी हे राजपुत्रातील अधिकाऱी असत. अथर्ववेदात (३. ५, ७) वर्णन देव्याप्रमाणे जरी स्वतः राजे नव्हते तरी ते राज्यपद देण्याचे सामर्थ्य असलेले पुरुष असत. तैत्तिरीय संहिता, तैत्तिरीय ब्राह्मण आणि ऋग्वेद संहिता व

ऋग्वेदातील एका उताऱ्यांतहि ह्याचा मेवळ लाक्षणिकरीत्या उपयोग केला आहे. अथर्ववेदाच्या ऐपलाद शालेच्या ग्रंथांत (३. ५, ७) वैश्य दूत आणि आर्य शानां उपस्ति असें म्हटलें आहे. तेथे ह्या शब्द बहुतेक 'प्रजा' ह्या अर्थी योजिला असावा.

'सूत'—ऋग्वेद, तदुत्तरसंहिता आणि ब्राह्मण ग्रंथ ह्यांत ह्या शब्द आला असून त्याचा अर्थ राजपरिवारातील एक मनुष्य असा आहे परंतु ह्या अर्थे थोडा संशयास्पद आहे. ऋग्वेदात आपल्या भक्ताना या त्या वस्तू वाटणारा, (देणारा) ईश्वर असा अर्थ देला आहे आणि ह्याच अर्थे अथर्ववेदात आणि इतरत्र सापडतो वाचनेनेहि सहित एका टिकाणी महीपराच्या उर्वेददत्त 'दूतपाल' असा अर्थ निघतो, आणि ह्या अर्थे दुसऱ्या उताऱ्यावरून शक्य वाटतो. परंतु शतपथ ब्राह्मणातील एका उताऱ्यावरून सादण ह्याचा अर्थ 'अन्तःपुराण्य' असा दिसतो. दुसऱ्या बाजू टिकाणी 'सूत' ह्या अर्थे संभवतो पुढे दत्त म्हणजे मित्राति-संबंध मनुष्य असा अर्थ होऊं लागला.

'होणी'—अनेक वसती उपयोग केला असता, हॅटपी-टसबर्ग बोथ आणि सुखविषया गते ऋग्वेदात एवढे टिकाणी ह्याचा अर्थ राजाचे स्वतंत्र अट्टायी असा आहे. पहिल्याने, अनेकांच्या करण्याची बोवळीक असल्याने गेल्लेनेरला वाटलें की राजाच्या क्रिया असा याचा अर्थ आहे. परंतु नंतर विशिष्ट दैवी क्रिया असे त्याने आपले मत दिले आहे.

'निधि'—ऋग्वेदात आलेल्या ह्या शब्दाचा मूळचा अर्थ देवळाची जगा व नंतर सामान्यतः जमिनी असा अर्थ झाला. छांदोग्य उपनिषदांमध्ये निधि ह्याचा अर्थ एक प्रचारचें शब्द असा आहे.

'रश्म'—ऋग्वेदाच्या एका (८. ४५, २०) सूक्तात काठी किंवा काठीसारखाच आधार या अर्थाने ह्या शब्द आला आहे. दुसऱ्या टिकाणी एका मनुष्याला रश्मिन् असे म्हटलें आहे व ह्याचा बुद्ध्यार्थें आधारसाठी हातात काठी घेणारा असा अर्थ असावा. साधनांनी तेथे त्याचा द्वारपाल असा अर्थ केला आहे. पुढील संस्कृत वाङ्मयात दक्षिन् याचा असाच अर्थ आहे.

'राजन्'—ऋग्वेदात आणि तदुत्तरकाळमधील ह्या शब्द नेहमी आढळतो, प्राचीन काळी हिंदुस्थानांत साधारणरीत्या राजशासनपद्धति म्हणजे एषसत्ताक राज्यपद्धतीच अस्तित्वांत होती. आणि याच कारण आर्य लोक हे प्रतिपक्षीय आणि परराष्ट्रलून हिंदुस्थानांत आलेले होते. व प्रीसला पादाक्रांत करणाऱ्या आर्य लोकांप्रमाणे किंवा ईश्वरला पादा-क्रांत करणाऱ्या जर्मन लोकांप्रमाणे या लोकांच्या स्वाऱ्यांचा परिणाम एकसत्ताक राज्यपद्धति वट करण्यात झाला. वेद-कालीन एकसत्ताक राज्यपद्धतीचा खेळासा करण्यास क्षिप्रने

स्त्रीकारत्याग्रामां मूलपुरपातुवद वृद्धव्यवस्था पुरेची नाही.

एक सत्ताक राज्यपद्धतीची सुद्धत.—वेदकाली राजा हा पेशपरंपरागत असे असें शिमारचे मत आहे. आणि हो गोष्ट वैद्यनं, दिवोद स, मुद्रास, पित्रवन, पुरक्रम, प्रसदस्यु द्यादि व्यक्तीच्या हकीकतीवरून सिद्ध होते. विरयेक प्रसंगी रामाची निवड करणारे लोक राजाच्या चुडवांतीनच असत की सरदारविषीं असत हे निश्चयाने सांगता येत नाही आणि हेहि वयल बेल पाहिजे की, निवडणुकीच्या राज्यपद्धतीवरून त्यामोल्याक असा पुरावाहि नाही. शिमारने असें ध्वनित बेल आहे की, या गोष्टीच्या पुष्ट्यर्थ जे उत्तरे दिले आहेत ते सर्व प्रजेने केलेली निवड म्हणून मानिता येत नाहीत. परंतु प्रजेने मान्यता दर्शविण्याच्या पद्धतीला पुष्टि देतात. आणि हाच अर्थ जात संभवतो, परंतु या उताऱ्यावरून राजा कधीहि निवडला जात नसे असें मात्र म्हणता येणार नाही. राजपराण्यातील राज्यपदार्थ होण्याचीय असा व्यक्तीला बाजूत सारून दुसरी व्यक्ती राज्यपदार्थ होण्याची चाल प्रचलित होती हे यास्कारांनी निरुक्तामध्ये (२. १०) दिलेल्या कुडकुले, एप्र देवापि आणि शन्तनु याच्या गोष्टावरून सिद्ध होते. राजाचा सत्ता अर्थात असुरक्षित होती ही गोष्ट स्पष्ट आहे. राजाना राज्यतून हारून दिल्याविषयी व राजांनी आपली सत्ता पुन्हा परत मिळण्याविषयी खटपट केल्यावरून अनेक [अथर्व ३. ३४; काठक संहिता २८, १; तैत्तिरीय सं. २. ३. १; मंत्रायणी सं. २. २. १; पंचविश ब्राह्मण १२, १२, ६; शतपथ ब्र. म्हण २२. १, ३३; इत्यादि] उल्लेख आहेत. अथर्ववेदात राजाच्या हितासंबंधी अनेक मंत्र आहेत.

राजाचे लढाईतील कर्तव्य.— ऋग्वेदकालानंतर साहसिकपणे वैदिक वाङ्मयांत राजाच्या साहसी कृत्याचा फारसा उल्लेख नाही. तैत्तिरीय ब्राह्मणांत कुडपंचाल राजे दिसण्यांत ब्राह्मणासारखे दिसत व ते हिंसाळ्यांत लढाईच्या निघत [१. ८, ४, १] असा उल्लेख आहे असें मॅकडो नेल म्हणतो. हे ब्राह्मणासारखे दिसत असा उल्लेख नाही. पण उद्गान निराज या शब्दाच्या अर्थावरून असे दिसते. राशेंक लढाईतील छुडीपैकी भाग स्वतः घेत असत. वैदिक कालातील लढायांची माहिती ऋग्वेदांत अनेक स्थळां वली आहे, या विभागांतच दाशरायुद्ध प्रकरणात ही हकीकत वितरित आहे. उग्रप्रमाणे ब्राह्मण आपल्या यज्ञयागादि कर्मांत दक्ष अगत त्याप्रमाणे क्षत्रियहि लढाईच्या कामांत दक्ष असत लढाईशिवाय दशाचे रक्षण करणे हेहि राजाचे एक कर्तव्यच असे. त्याला जनतेचे रक्षण करणारा गोपा- नस्य किंवा राजसूय प्रसंगी म्हटल्याप्रमाणे ब्राह्मणाचे रक्षण करणारा असे म्हटले आहे. राजाला लढाईत जय मिळाला म्हणून त्याचा पुरोहित मंत्र म्हणत असे व तो स्वतः लढाई करी. वीर्यांतकी उपनिषदांत प्रतर्दन नामक राजा

लढाईत मारला गेल्यावरूनचा उल्लेख आला आहे. राजसूया- मध्ये रामाला शहर उचलत करणारा पुराभिसा असे म्हटले आहे.

शांततेच्या काळांतील राजा—लढाईच्या कामी लोकांना आपल्या रामाची आगा पाळावी लागे व ते ती पाळीत असत राजाचे रक्षण त्यांनी करावे लागे. लोकांचे रक्षण करणारा म्हणून राजाचा निर्देश (ऋ. १. ६५, ४ अथर्व ४. २२, ७) करीत, परंतु तो लोकांचा छल करीत असे या अर्थाने नव्हे तर लोकांच्या देणगीमुळे त्याचा व त्याच्या नोकरांचा खर्च चालत असे म्हणून होय. अशाच प्रकारची उदाहरणे दुसरीपळेहि सापडतात. राजे आपले हक्क क्षत्रियांना देत व अशा प्रकारे सरदाराचा वर्ग अस्तित्वात आला. साधारणतः क्षत्रियांनी किंवा ब्राह्मणांना कर द्यावा लागत नसे. ब्राह्मणांना कर द्यावा लागत नसे असा शतपथ ब्राह्मणांत (१३. ६. २, १८) उल्लेख आहे. राजाचे बल लोकांमध्येच साठविलेले असे. राजा हा न्यायाधीशाची कामेहि पहात असे. तो स्वतः कोणत्याहि शिष्टापासून मुक्त (अदृष्ट) असे. तो राजदंड धारण करीत असे असा उल्लेख आहे. फक्त फौजदारी गुन्द्याचाच राजा निवाडा करीत असे. काण असा तऱ्हेचे उल्लेख (गौतम धर्म सूत्र १२. ४३) सापडतात. राजाचे अधिकार केव्हा केव्हा त्याचे अधिकारी वभा- चीत किंवा एखादा प्रतिनिधि नेमात असत. पाठक संहितेत (२७. ४) शत्रूला शिक्षा करण्यासाठी राजाला अभ्यक्ष म्हणून संघील आहे. मुलकी न्यायाच्या बाबतीत राजाचे अधिकार येथे संकुचित असत. आणि या बाबतीत राजा ही न्याय मिळण्याची शेवटची जागा म्हणून मानोत परंतु यावरून सबळ पुरावा नाही. ऋग्वेदातील मध्यमशी हा राजाचे नेमलेला न्यायाधीश नसून खानगी न्यायाधीश किंवा पंच असावा. फौजदारी न्यायाच्या बाबतीत वरणाच्या हेराचा न्याय वेळां उल्लेख आला आहे यावरून वैदिक- काली फौजदारी न्यायखालासंबंधी वराच विस्तार झाला होता असे दिसते. बहुधा अशा प्रकारच्या हेराचा लढाईच्या वेळीहि उपयोग केला जात असे (ऋ. ८. ४७, ११) वेदकालीन वाङ्मयात राजा कायदे करीत असे असा उल्लेख आढळत नाही परंतु पुढील वाङ्मयात मात्र कायदे करणे हे त्याच्या अनेक कर्तव्यांपैकी एक कर्तव्य होते असे दिसून येते. प्रत्यक्ष राजाकडे कोणकोणती कामे असत हे नवी सांगता येत नाही. प्रत्येक कार्यामध्ये राजाला बहुतेक आपल्या पुरोहितांची सहाय्यारी लागत असे. राजाच्या दर्जाची बाहेरील चिन्हे म्हणजे त्याचा राजवाडा आणि मोत्यवान पोषाख ही होत. जमीनीसंबंधाने राजाचे अधिकार काय होते हे सांगता येत नाही. यासंबंधी प्रीकांचे उल्लेख विशेष स्पष्ट नाहीत. कित्येक वेळा ते म्हणतात राजाला प्रजेकडून कर मिळत असे व कित्येक वेळां म्हणतात की, राजाच फक्त जमीनीचा मालक असे. होंफकिन्चे असे

मत आहे की, प्रजेला स्वसंरक्षणाकरिता राजाला कर द्यावा लागत असे आणि केवळ बाह्यतः राजा जमीनीचा मालक असून खरी मालकी कुटुंबाच्या मुख्यकडेच असे. बेबन पॉवेलचे असे मत आहे की, राजा हा जमीनीचा मालक होऊ नये व गंतरीची आहे. परंतु हॉपकिंस म्हणतो की, वेद-काली राजा हा लोकांचा भक्षक म्हणून उद्वेग आहे आणि ऐतरेय ब्राह्मणात (८. १२) उल्लेखित्याप्रमाणे राजा-कडून वैश्याचा वाटेल तेव्हा अपहार केला नात असे आणि रामे खाना मारुनहि टाकीत असत. परंतु ब्राह्मण-माणे ठार मारीत नसत [ऐ. ब्राह्मणात विद्याभत्ता अशी पदे असून प्रजेचा उपयोग घेणारा असा त्याचा साधनांनी अर्थ दिला आहे. व्यवहार प्रकरणे सुश्रुत बृहस्पति आणि नारद व त्याच प्रमाणे मानवधर्मशास्त्रहि राजा हा सर्वसत्ताधारी असे ही गोष्ट मान्य करतात (मानवधर्मशास्त्र ८. ३९;) राजाला सर्वोच्च ईश असे म्हटले आहे. तुलहर या उताण्याचा राजा जमीनीचा मालक होता या मताच्या पुढेपर्यंत उपयोग करतो परंतु त्याचा पुरेसा उपयोग होत नाही. राजा हा जमीनीचा मालक होऊ नये म्हणून इंग्लंडातील प्रमाणे या तत्वाची पुढे दृष्ट दृष्ट काढीत होत गेली असावी. लोकान्या यित्तांचे हरण करला येणे ही राजकीय सत्ता आहे मालकीचा हक्क नव्हे. याच तत्वाचे अनु-करण दक्षिण आफ्रिकेत आढळते. तेथे मुख्य अधिकाऱ्याला जमीनीच्या मालकापासून जमीनीचा मालकी हिरावून घेता येते, परंतु खरी मालकी मूळच्या रहिवाश्यांचीच असते हॉपकिंस म्हणतो गुलना यावयाच्या देणग्या म्हणजे जमीनीच असत रावा नसता म्हणजे भराजकता उत्पन्न होत असे. असा ब्राह्मणग्रंथावरून अंदाज होतो (ति. प्रा. १. ५, ९, ११; ऐ. प्रा. १. १४). राजाशिवाय युद्ध करतें, व आपल्याला राजा नाही म्हणून अक्षर आपला पराभव करतात, असे अनुक्रमे ते. प्रा. व ऐ. प्रा- यात उल्लेख आहेत (गान्. हा शब्द ऋग्वेदात (ऋ. १. ४०, ८; १०८, ५; १०. ४२, १०; १०. ७९) राजघराण्यातील एकादा पुरुष याचा सरदार या अर्थाने आला आहे ऋग्वेदातील काही स्थळावरून (१०. १७, ६;) शिमेर असे म्हणतो की, लडाईसाख्य विविध प्रतंगीय वैदिक काली राजा ही व्यक्ती अस्तित्वात असे व शाततेच्या प्रसंगी जमीनीच्या राज्यव्यव-प्रेमप्रमाणे सर्व सरदाराना सारखेच हक्क असत. सरदाराना राजत्व म्हणत परंतु शिमेरने लाबलेला अर्थ बरोबर आहे असे मान्य म्हणता येणार नाही.

राजत्व.—वैदिककालीन वाक्यात राजघराण्यातल्या पुरुषांचे नाव. यातच सरदारांचाहि समावेश होतो. हा अर्थ एखाद्या उताण्यातून स्पष्ट रीतिनिषेध नाही. सुव्यात हा शब्द सर्व सरदारांनाहि लावीत. शपथप्राप्ति (३. १, ६, २) राजत्व आणि राजपुत्र यांचे निरनिराळे अर्थ द्याविले आहेत. राजपुत्राचा शब्दच अर्थ राजाचा मुलगा

असा होतो. राजन्त्यांची कार्ये आणि स्थान यांची वर्णने क्षत्रिय या सदराखाली आलेली आहेत. तैत्तिरीय संहितेत खाला ब्राह्मणाच्या आणि ब्राह्मणीच्या कोटीत बसविले आहे, आणि तो माग्याच्या शिखरास पोहोचला होता म्हणून लिहिले आहे.

राष्ट्र.—ऋग्वेदात आणि तदुत्तरवाक्यात राज्य किंवा राजाचा प्रदेश या अर्थी हा शब्द आला आहे,

न सा वि.—ऋग्वेदात असे ठिकाणी रोंधच्या मते व्याचा अर्थ नामदारस्थाना असा होतो.

वि राज.—राज्यपददर्शक अशी ही पदवी असून ऋग्वेदात अनेकदा हा शब्द आलेला आहे. पण अलंकारिक अर्थाने एवढाच हा शब्द आलेला आहे. ही विराज पदवी प्रत्यक्ष अशी ऐतरेय ब्राह्मणात उत्तर कुच व उत्तरमद्राणा लाविलेली आहे

वै र व वै र दे य.—हा शब्द वैरदेय असा ऋग्वेदात आला आहे. या शब्दाचा अर्थ मागाहून झालेला संहिता ग्रंथ व ब्राह्मण ग्रंथ त्यामध्ये ज्याला ईमर्जात (वैरदेय) असे म्हणतात (म्हणजे एकाद्या माणसाला ठार मारण्याबद्दल त्याच्या नातलग्यांना नुकसानभरपाईदाखल दिलेला पैसा) त्या अर्थाने आलेला आहे. हा अर्थ आपस्तंब व बौधायन धर्मसूत्रात सुद्धा मान्य आहे. दोन्ही सूत्रात क्षत्रियाबद्दल एक हजार गायी, वैश्याबद्दल शंभर गायी, शूद्राबद्दल दहा गायी व क्षत्रियाच प्रत्येकीन च्याच वेळी एक बैल जास्त असे नुकसान भरून द्यावे असे लिहिलेले आहे हे नुकसान कोणास द्यावे त्याबद्दल आपस्तंब सूत्रात स्पष्ट उल्लेख आलेला नाही. पण बौधायन सूत्रात राजाला द्यावे असा स्पष्ट उल्लेख आलेला आहे. नृक्षत्रित गायी नातलग्यांना द्याव्या व गुन्हेगारांचे जीवित हिरावून घेऊ नये म्हणून द्याव्या झालेल्या माणसाच्या नातलग्यांना रद्दपद्धती करणारा जो राजा त्याला नश्वर म्हणून एक बैल द्यावा अशी वरपत्र करणे सगुक्षिक होईल. आपस्तंब सूत्रात बायकांचा वून झाला तर हेंच नुकसान भरून द्यावे असे म्हटले आहे. पण गौतमसूत्रात शिवाच्या शूद्राची योग्यता शूद्राच्या वषाच्या या यत् बरोबर ठरविली आहे, व त्याला एकच अपवाद आहे. हे नुकसान ने भरून द्यावयाचे असते ते वैश्यातून किंवा वैरनिर्वासन म्हणजे वैरनिष्ठतीबद्दल करावयाचे असते. मनुष्यवषाबद्दल नुकसानभरपाई म्हणजे शंभर गायी होत अशाबद्दल ऋग्वेदात उल्लेख आहे कारण यात शतदाय (ज्याच्या नुकसानभरपाई किंमत १०० आहे) असे एका माणसाला लाविलेले विशेषण आलेले आहे. निरनिराळ्या माणसाच्या निरनिराळ्या विमती असत त्याबद्दल शंका नाही. पण शुन-शिपायाच्या बाबतीत त्याची किंमत एतरेय ब्राह्मणाचे मताने १०० गायींचे दान ही होय. मनुष्येद संहितेमध्ये शतदाय हा शब्द पुन्हा आलेला आहे. बारा रीतीने नुकसानाची किंमत ठरविणे त्याबद्दल एक गोष्ट सिद्ध होते ती ही की,

ऋग्वेदकालात व्यक्तिसः सासणी रीतिनें सूड किंवा मुकसा-
नोची किंमत ठरविण्यापेक्षा समाधानें मत किंवा राजसत्ता
ह्याचाच अधिकार शिक्षा देण्याचे कामी लोक जास्त मानित.
उलटपक्षीं असेंहि म्हणता येईल की, अशी पद्धत त्यावेळीं
च्या अर्था होती त्या अर्था राजाचा शिक्षा देण्याचा अधिकार
फार दुर्बल होता.

१८ रो व धि.—ऋग्वेद व तदुत्तरकालीन झालेले ग्रंथ
ह्यामध्ये खनिना असा ह्या शब्दाचा अर्थ आलेला आहे.

१९ स त्रा जू.—ऋग्वेद व तदुत्तरकालीन ग्रंथ ह्यामध्ये
ह्याचा अर्थ श्रेष्ठ राज्यकर्ता म्हणजे राजापेक्षा जास्त सत्तेचा
उपभोग घेणारा असा आहे. शपथपत्र दाखणात बाजपेथ व
राजसूय ह्यांवरूनही जी उपपत्ति दिली आहे तीत
असें म्हटलें आहे की, समानांला राजापेक्षा जास्त सत्ता
असते. कारण तो बाजपेथ यज्ञ करून सत्ताच बनतो. त्या-
वेळीं बादशहा म्हणजे राजाधिराज असा शब्द प्रचारात
नसावा. कारण तशी राजकीय स्थिति—अथवा स्थिति तिसऱ्या
शतकात (क्रिस्ता शकापूर्वी) असोकाचे वेळीं हिंदुरायानात
होती तशी असण्याचा संभव नाही. पण सम्राज्य ही
पदवी-विदेहाच्या जनकाला त्यावेळीं लावीत असत. ऐतरेय
ब्राह्मणांत ही पदवी पूर्वेकडील राजाना लाविली आहे.

२० अ भि पे क.—वैदिक कालामध्ये राजाची निवडणूक
ह्याला म्हणजे त्याला मोठ्या समारंभानें अभिषेक करीत,
असें तैत्तिरीय, पंचविश, शतपथ आणि ऐतरेय ब्राह्मण ह्या-
ग्रंथांमध्ये सांगितर वर्णन आहे. आणि संहितेतहि त्याविषयी
मंत्र दिले आहेत. अभिषेकात पाणी सिंचन करीत असतें
(अभिषेचनीयाभाषः). फक्त राजानाच अभिषेक केला जात
असे, कारण प्रजा अभिषेकाच्या योग्य (अभिषेचनीयाः) नाही.
पुरुषमेधाय यज्ञाच्या सार्द्धात अभिषेकतृचा उल्लेख आहे.
अभिषेक ह्या राजसुयामधोल एक मुख्य भाग आहे.

२१ प्रा म्य वा दि नू.—सामान्यतः ' ग्रामन्यायाधीश ' या
अर्था ह्या शब्द यज्ञवेदात आला आहे. व ब्राह्म्यवेदांत
याच्या समेचा उल्लेख मैत्रायणि संहितेत (२.१.२) आहे.

२२ रा ज्य.—तैत्तिरीय संहितेत, अथर्ववेदात व तदुत्तर
ग्रंथात सार्वभौमसत्ता या अर्था ह्या शब्द आहे. शतपथ ब्राह्म-
णांत (५.१.१, १२) ब्राह्मणांला सार्वभौम सत्ता मिळत नसे
असें लिहिलें आहे. राज्याबरोबरच सार्वभौमसत्तेवरूनही
दुसरे शब्द आढळतात. शतपथ ब्राह्मणात असें म्हटलें आहे
कीं राजसूय यज्ञ राजानें करावा आणि बाजपेथ सम्राटानें
करावा सम्राटाच्या दर्जा राजपेक्षा श्रेष्ठ आहे. त्याच ब्राह्मणात
विहंगमनावर घसणें हे सम्राटाचें लक्षण मानलें जात असे
असें सांगितलें आहे. इतरत्र राज्याच्या उलट स्वाराज्य शब्द
कोजिला आहे. राजसूयाच्या विधीत ऐतरेय ब्राह्मणांत पुष्कळ
शब्द दिले आहेत. राज्य, साम्राज्य, भौम, स्वाराज्य,
वैराज्य, पारमेष्ठ्य, माहाराज्य आणि आधिपत्य हे शब्द इत
रनाही सापडतात. हे शब्द निरनिराळे आधिकार दर्शवितात

ह्या म्हणण्याला आधार नाही. नृपाधीश असल्याशिवायहि
एखाद्या राजाला महाराज किंवा सम्राज म्हणता येईल. तो
श्रेष्ठ राजा असल्यास किंवा त्यानें आपणास म्हणवून घेतल्यास
(विदेहाच्या जनकप्रमाणे) महाराज किंवा सम्राज ही
पदवी त्याला लागत असे. मुत्तासारखे किंवा अदोकासारखे
महाराजे वेदकाळां होते असें मानता येत नाही.

२३ प्रा ज प ति.—यज्ञवेद संहितेत गणपति शब्दाबरोबर
हे एक विशेषण आहे. ह्याचा खरा अर्थ अगदीं अनिश्चित
आहे. पण शिमेर म्हणतो त्याप्रमाणे ह्या शब्दाचा अर्थ
चोराच्या टोळीचा नायक असाहि अर्थ द्यावे.

२४ सं ग्र ही तू.—ऋग्वेदोत्तर संहिताग्रंथ व ब्राह्मणग्रंथ
ह्यामध्ये ह्या शब्द आलेला आहे. राजाचे जे कोशा-
धिकारी असत त्यांपैकीं हा एक कामगार होता. प्रत्येक
टिकाणीं जेथें ह्या शब्द आलेला आहे तेथें तेथें सारथी ह्या
अर्थ लागू पडतो. पण सायणाच्या मते काहीं टिकाणीं ह्याचा
अर्थ राजाचा खजिनदार असा आहे.

२५ सं धा.—ऋग्वेदोत्तर संहिता व ब्राह्मण ग्रंथात ठराव
किंवा करार या अर्थानें ह्या शब्द आला आहे.

२६ अ रा ना नः.—तत्तत्पथातील दोन उदात्त्यात आणि
ऐतरेय ब्राह्मणात ह्या शब्द लोक या अर्थी कोजिला आहे.
वेबरला सुद्धा ह्या शब्द अथर्ववेदात आढळला असून तेथें
त्याचा संघसूत (सारथी) आणि ग्रामणी (सेनानी)
यांच्याशीं आला आहे म्हणून त्याला असें वाटतें की ह्या
लोकांना ' अराजनः ' म्हणत असावेत, कारण ते स्वतः जरी
राजपुत्र नसले तरी त्यांचा राजपुत्राच्या अभिषेकासाठीं संघ
आहे.

२७ ज्ञा तू.—ह्या शब्द अथर्ववेदामध्ये दोन टिकाणीं व
शाखायन आरण्यकांत एके टिकाणीं अस्पष्ट अर्थानें आलेला
आहे. शिमेरच्या मते ह्या शब्द मूळचा कायद्याच्या परिभाषेतील
असून त्याचा अर्थ साक्षीदार असा आहे. प्राक्कालीन समा-
जात साक्षी ठेवून कामे करण्याची ओ बाल होती तिला
उद्देशून ह्या शब्द आला असावा. रॉयच्या मते ह्या शब्दांत
शब्दाच्या अर्थ सारण असा आहे पण व्युत्पत्तीकडे व विहटनें
ह्यावर हे दोनहि अर्थ संमत नाहीत.

२८ राज क र्तु अ थ वा राज क र्तु.—राजकर्तृ अथवा
राजकर्तृ म्हणजे राजाची स्थापना करणारा, त्यांना अभिषेक
करणारा. जे स्वतः राजे नसत पण राजाना अभिषेक कर-
ण्यात मदत करीत अशा लोकांस अथर्ववेदात आणि ब्राह्म-
णात ह्या शब्द लाविला आहे. सूत आणि ग्रामणी हे अभि-
षेकप्रसंगीं हुंजर असत असे शतपथांत (६.५.१.१)
म्हटलें आहे. एणलिंगचेहि असेच मत आहे. ऐतरेय ब्राह्म-
णावरील टीकाकारांच्या मताप्रमाणें याचा भाग, भाऊ असा
अर्थ निघतो. मूलात शब्दाचा अर्थ स्पष्ट नाही.

२९ स भा स द.—लोकसभेत न्यायनिवाडा करण्याकरितां
जे पंच असत त्यांचा हें नाव आहे. अथर्ववेदात व माणा-

हून झालेल्या प्रभात जेव्हा हा शब्द येतो तेव्हा ह्याचा अर्थ एक सभासद एवढाच होणे शक्य नाही. कोणत्याही सामान्य मनुष्यापेक्षा कुटुंबाचा पुरावीच सभेस सभासद म्हणून हजर असण्याचा अधिक संभव आहे. ह्या सभेच्या बैठकी सामान्य विषयावर चर्चा वरण्यासाठी किंवा त्यावर निवाळ देण्यासाठी होण्यापेक्षा न्यायदानावरिताच वरचेवर भरत असतील.

३१ रथ प नि.—अथर्ववेद व उत्तरवाचीन ग्रंथ ह्यामध्ये राजाचा अधिकारी ह्या अर्थी हा शब्द आढा आहे. सृज्य लोकच्या दुष्टरीतु पौराणिक ह्या हृदयार वेलेल्या राजाच्या रवोत्तराच्या ह्या रथपति होता व ह्यानेच त्या राजाला पुनः राज्यपद मिळवून दिले [श. भा. १२.८, ११, १७] ह्या शब्दाचा अगदी बरोबर अर्थ समजणे कठीण आहे. प्रताधिकारी किंवा सुभेदार असाही अर्थ होईल. पण सर-न्यायाधीश हा अर्थ अधिक संभाव्य आहे. कारण ह्याच्या-कडे पूर्वव्या इंग्लिश लोकांतील न्यायाधीशाप्रमाणे न्याय व अन्मलप्रमाणही ह्या दोन स्वात्तांतल कामे असण्याचा संभव आहे. ह्याचा दर्जा राजप्रास्थापेक्षा कमी असे.

३२ व दा ज.—मैत्रायणी संहितेत (१.१०, १६) हा शब्द आला असून अटार्हिक त्यानंतर मिथ्यलेखा लुटीतील राजाचा वाटा असा ह्या शब्दाचा अर्थ आहे. व्हॉन थ्रोडर व बोथरिक यांच्या (लडाईकरिता) याहेर (पडणे ह्या कृत्त्या) अर्थपेक्षा बरील अर्थच अधिक योग्य असून जेष्ठमूहि तोच अर्थ येतो. हा शब्द होमरच्या ' गेरास् ' ह्या शब्दाच्या अर्थापाच आहे. काटक (२८. ३) व परिदल ह्या संहिता-मर्थे पाठभेदाने आलेले. निराज हा शब्द देखील ह्याच अर्थाचा आहे.

३३ प्र त्ये न सु.—काटक संहितेत व बृहदारण्यकोपनि-पदात (माथ्यांज ४.३, ४३) उग्र व सुतप्राक्णी ह्याच्या बरोबरच हा शब्द आला असून स्वधृष्टने त्याचा अर्थ पोभित-अधिकारी असा आहे. परंतु ह्याचा अर्थ राजाचा हलक्या दर्जाचा नोकर असा असावा, आणि मेक्समुहर म्हणतो त्या प्रमाणे ' बौतवालासारखा बदा अधिकारी ' असा नसावा. पटिसवर्गशाप्रमाणे काटक संहितेत (८.४) व शारायन औतसूयात (४.१६, १७) ह्या शब्दाचा अर्थ मयताचा समेय होणारा व त्याच्या वर्गपेढीची जबाबदारी घेणारा वारस असा आहे.

३४ त्ले ध्व.—काटकसंहितेत (२.२. ६) ह्याचा अर्थ दोर किंवा गळपास रुसा दिला आहे. मैत्रायणी संहितेत याचे व्लेष्क असेही रूप दिले आहे.

३५ श त प ति.—मैत्रायणी संहितेत व तैत्तिरीय ब्राह्मणात एका जन्मेस हा शब्द ह्दाचे निवेदन म्हणून आला असून मनुष्यातील एखाद्या सभारत्वा अधिकारी म्हणून याचे वर्णन केले आहे. तैत्तिरीय ब्राह्मणावरील टीकेस जो धमर देवाचा अधिपति ' असा याचा अर्थ केला आहे.

तो अगदी असंभाव्य आहे. मागाहून झालेल्या स्मृति प्रभात ज्याला शतप्राभाधिपति असे म्हटले आहे त्यासारखाच हा कोणी मनुष्यकोटीतील अधिकारी असावा. प्राचीन काळी हा अधिकारी न्याय व जमाबंदी यादारील राजप्रति-निधि असावा.

३६ स मा न्त.—समान्त म्हणजे एकच मर्यादा असलेले. शेजारी राहणारे म्हणूनच शत्रू अशा अर्था हा शब्द मैत्रायणी संहितेत आला आहे.

३७ उ प्र.—बृहदारण्यकोपनिपदातील एका उक्त्यात ' अधिकारी मनुष्य ' असा अर्थ हा पारिभाषिक शब्द-असून मेक्समुहरच्या मताने त्याचा शिपाई असा अर्थ आहे. रोबने एका ऋग्वेदातील उक्त्याच्यात हाच अर्थ केला आहे. परंतु सशक्त मनुष्य असा तेथे सामान्य अर्थ आहे. बोथरिक हा बरील उपनिपदाच्या भाषांतरात याचा विवेचनासारखा उपयोग करतो.

३८ द श प ण व रा ज्य.—शतपथात (१५.१३, १) हा शब्द आला असून स्वधृष्टने ह्याचा अर्थ दहा पूर्वजांपासून चालत आलेली सार्वभौम सत्ता असा आहे. ह्यावरून पूर्वी बंशपरंपरेने राजसत्ता चालत होती असा बोध होतो. वैवरचे एवढा असे मत होते की, ह्याचा अर्थ दशपूर्वचे राज्य असा होय. ह्या दशपूर्वची तो बालिदासाच्या मेघवृतातील दशपुर, व मध्यदेशातील दशार्ज्या शब्दाशी तुलना करतो.

३९ द्वा र प.—ऐतरेय ब्राह्मणात (१. ३०) विष्णूला देवांचा द्वारपाल (विष्णूने देवता द्वारपा) असे कलंकारिक भाषेत म्हटले आहे. तेथे एवढा व छात्राद्योपनिपदातही (३.१३, ६) हा शब्द आलेला आहे.

४० ध न धा की.—तैत्तिरीय आरण्यकात (१०.६७) बोधोशर म्हणजे ज्ञानदारखाना असा अर्थ हा शब्द आला आहे.

४१ प रि दा.—शतपथातील (२.४, १, ११) काही उक्त्यात दुसऱ्यास शरण जाणारा असा ह्याचा अर्थ आहे.

४२ पा ला व ली.—पालागली म्हणजे राजाची स्वयं व जिच्याबद्दल सर्वांत बरी आदर आहे अशी भावको.

४३ भो ज.—ऐतरेय ब्राह्मणात दिकेक दिकाणी हा शब्द राजाची पदवी या अर्थाने उपयोगात आणलेला दिसतो. भोज म्हणजे भोक्ता. अभिषिक्त राजाला भोज म्हणत (ऐतरेय ब्राह्मण (८. १४).

४४ भो ज्य.—हा एक राजाचा दर्जा आहे. या दर्जास पोचलेल्या राजास भोज हो पदवी होती. ऐतरेय ब्राह्मणात दित्येक दिकाणी हा शब्द आला आहे.

४५ व हा भि पे क.—हा शब्द ऐतरेय ब्राह्मणात आला आहे. आणि त्याचा अर्थ महाराजाच्या प्रत्यर्थ वेष्टेस अभिषेकसमारेन असा आहे. हा महाईदप उक्ताना केला होता अशा मोठमठ्या महाराजाची यादीही दिली आहे.

४६ म हा रा क.—महाराज म्हणजे मोठा राजा. त्याचा

उत्प्रेष्य माह्म्य संयोजन वारंवार येतो. याचा अर्थ रामाहून विशेष निराळा असून नाहीं करताच याचा अर्थ सामान्य-वान् रामा असा असावा 'विहितवान् राजा महाराजः' असे सायण भाष्यात म्हटले आहे. सामान्य राजा व सामान्यवान् रामा ह्यांतोळ भेद दर्शविण्यासाठीच हा शब्द उप-योगी. आणीत धनवेत याला रामन् असेहि म्हटले आहे.

१० मा तू व प — हा अत्यंत पोर अपराध आहे, पण प्रज्ञानप्राप्तीने ह्याच क्षालन होतें असें कीर्तितकी उपनिष-दात (३ १) म्हटले आहे.

११ मा हा राज उच. — महाराज्य म्हणजे सोळा राज्यांचे ऐश्वर्य ऐतरेय माह्म्यात याचा उल्लेख आला आहे. राजशा-पेक्षा माहाराज्यात ऐश्वर्य फार, असें महाभाष्यत म्हटले आहे.

१२ रा ज कुल — राजकुल म्हणजे राजघराणें. जमिनीय उपनिषद् माह्म्यात (३ २८, ४) हा शब्द आला असून तेथे त्याचा दर्जा माह्म्यकुलाच्या घराचा नसून घालाचा आहे असें म्हटले आहे.

१३ रा ज न्य वि — रामन्यायि याचा अर्थ रामधि पंचविश माह्म्यात सिद्धांतिला हा शब्द लाविला आहे परंतु हा तेषांत अर्थ केवळ काल्पनिक आहे.

१४ रा ज न्य सं पु — रामन्यच परंतु बहुधा हलङ्ग्य दर्जाचा असा याचा अर्थ आहे. शतपथात (१. १, ६, २) जनकाहून नादात पराभूत झालेल्या माह्म्याने त्याला रामन्यवैष्य म्हटल्याचा उल्लेख आहे. बृहदारण्यकसम्य (६ १, ५) अद्याच कारणाकरिता प्रवाह्य जैत्रिली याच नावानें संज्ञेयितें आहे. उलटपक्षी एका उताऱ्यात [शतपथ १ ५, २, १० येथे] पुरुष व त्रिधा पुरुष पृथक् भोजन करितात असा उल्लेख आहे. व तेथे ही बाल रामन्य-वैष्य विशेष असा याचे म्हटले आहे. या ठिकाणी हा शब्द तिरस्कारदर्शक नाहीं परंतु दुसऱ्या उताऱ्यात (शतपथ ८. १, ४, १०) नम्रजिताला वागावेषाचक्ष पद्धतीवरून असें दंड होतें की म.प्रगाया राजांयदलचा तिरस्कार दाखविणारा हा शब्द आहे. पुन्हा एका उताऱ्यात (शतपथ १. १, ४, १२ येथे) चार जातीचा उल्लेख आहे. तेथे वैश्य आधी व नंतर, रामन्यपंच पुढा नैह्योक्त्या कृत्वाचो भय वमरुक्तीरु रीतीने क्षाला आहे.

१५ रा ज नि पु. — ऐतरेय ब्राह्मणात हा शब्द आला असून तेथे त्याचा अर्थ, रामसूत्रवद् यज्ञावेळी राजाला दिल्या जाणाऱ्या पद्वयवैर्हा एक, असा आहे. याचा अर्थ राज-पिता हा आहे. ह्यावरून राज्यवद् वंशधरंपरागत असे असें दिवते राज्यकारभारात रामपुत्राचा प्रवेश घाबरीनकाळी सुद्धा होत असे. ऐतरेय ब्राह्मण [८ १२] मणील राजपिता शब्दाचा अर्थ सायणमतानें सवें रामाचा पालक असा आहे.

१६ रा ज पु रु प — राजपुत्र म्हणजे राजाचा नोकर. मिहकात याचा उल्लेख आलेला आहे.

१७ रा ज त्रा त्र — याचा अर्थ रामाचा वधु पंचविश माह्म्यात (१० १, ५) आठ बोरपैकी एक किंवा राश-सत्तेच्या आधारवर्मापैकी एक म्हणून उल्लेख आलेला आहे. इतरत्रहि याचा उल्लेख आलेला आहे.

१८ रा ज मा त्र — वीर्यतर्क माह्म्यात (२७. ६) आणें शोताग्न घोनपूजा (१७ ५३) हा शब्द आला आहे. सामान्य तर्क राजन् याचा (म्हणजे राजपुत्र व राजन्य याचाहि) समावेश हांतोमें दिवतें.

१९ रा जा वि रा न — याचा अर्थ राजाचा राजा पुढें सार्वभौमचाच पदवी, असा आहे वैदिक वाङ्मयात फक्त तैत्तिरीय आरण्यकांतच हा शब्द आला आहे.

२० रा तू गो प — राट्टगोप म्हणजे राट्टाचा रक्षक. ऐत-रेय माह्म्यात पुरोहिताला हे नाव दिले आहे आणि त्याचें विशेष कर्तव्य म्हणजे मयतनाच्या योगानें रामाचें व राट्टाचें रक्षण करणे हे असे.

२१ सं था व वि तृ — कीर्पातकी उपनिषदात (२ १) वर्धा देवाच्या नोकराच्या म्हणजे द्वारपालाच्या अर्था हा शब्द आला आहे.

२२ सं पि व — पवित्र म्हणजे मित्र, अनुचर (सच् म्हणजे अनुसरण) हा शब्द वैदोत्तर वाङ्मयात आलेला आहे व त्याचा अर्थ रामाचा मित्र, त्याचा प्रधान, असा आहे पण वैदिक वाङ्मयातहि ऐतरेय माह्म्यात (३ २०) हा शब्द आलेला असून तो इतलें महत्त्वालावलेला आहे हा शब्द जमनं कोम्स व इमगो गेमिय या शब्दाशीं सदस आहे.

२३ सं भा पा ल — तैत्तिरीय माह्म्यात (३ ७, ४, ६) हा शब्द आलेला असून त्याचा अर्थ समारोहाचा रक्षक असा आहे.

२४ ह्या च्य — पंचविश माह्म्यात (१७ ११, ६) स्पप-तीचा दर्जा असा याचा अर्थ आहे.

२५ वि दू व — हा शब्द ऋग्वेदामध्ये आलेला असून त्याचा अर्थ आपट आहे रोंपच्या मते हाचा मूळचा अर्थ हुद्दम व नंतर हुद्दम सोडणारा सगुण आणि मग धार्मिक किंवा ऐहिक मोर्धीकरिता किंवा लडाईंकरिता भरगारी सभा असा आहे ओल्डेनबर्गचे एकदा असे मत होतें की, विद्म ह्या शब्दातली मूळ कळना म्हणजे शास्त्रीक कर्म (विद्म या धातूपासून) व नंतर यज्ञ असा अर्थ झाला. लुडविगच्या मते ह्या शब्दाचा मूळ अर्थ म्हणजे सभा, 'विशेषत मघवन् व ब्राह्मण ह्यांची सभा' हा होय गेल्डने-रच्या मते ह्या शब्दाचा मूळ अर्थ ज्ञान, सहाय्यपण, उपाध्याय वर्गाची विद्या, आणि नंतरचा यज्ञ आणि धार्मिक सत्ता असला आहे उलटपक्षी ब्लूमफील्ड असे म्हणतो की ह्या वा मूळचा अर्थ घर (विद् म्हणजे संपादन यावरून) व नंतर यज्ञ, कारण यज्ञ घरात होतो. हाच अर्थ सर्व उता-न्याना नीट सम्युक्ती विद्म्य ह्या शब्द एकदा रामाला (सम्राट्) लावलेला आहे ह्यावरून ब्लूमफील्डचा अर्थ

सर्वेसा बरोबर नाही अस वाटण्याचा कदाचित् समज आहे पण विद्वय ज्ञानने पुष्कळ राजवाड्यांच्या जागा अमलेला असा अर्थ केला ज्ञानज्ञ हा अलक्षण दूर होते आणि सभा शब्दाशी विसंगत विसंगता स्त्रियांचा संबंध विद्वय शब्दाशी ज्या अर्थी आला आहे त्यावरून ब्रह्मफाल्गुन्या अर्थासच पुष्टि येते हा शब्दाचा अर्थ ब्राह्मणांच्या घराप्रमाणे आश्रय-स्थान किंवा धर्मशाळा असा लुडावग करितो पण हे समजनाय नाही

सभा—वेदकालीन आर्यांच्या सभला व ती सभा ज्या जागत होईल त्या जागेला हे नाव होतं हा शब्दाचा उल्लेख ऋग्वेद व तदुत्तरकालीनग्रंथ ह्यात बारबार येतो परंतु ह्या सभेचे निश्चित स्वरूप काय होतं हे समजत नाही ज्या वेळी त्या ठिकाणी सार्वजनिक कामकाज चालत नसे त्यावेळी या सभागृहाचा उपयोग फासे खेळण्या कडे होत असावा असे स्पष्ट दिसतं फासे खेळण्यासाठी सभास्थान असे म्हटलं आहे ह्यावरून त्याच सभेतील सतत वास्तव्य हे निश्चित होतं ह्या सभागृहाचा उपयोग सामाजिक चर्चेस, त्याचप्रमाणे शाई वगैरेसंबंधी साधारण सभापणाकड होत असावा कदाचित् बान्निवाद व बागु-दंडि येथे होत असावीत लुडविगच्या मताने ही सभा सर्व लोकांची नव्हती तर फक्त ब्राह्मण व मघवन म्हणजे श्रमंत लोकांची होती ह्या मताला 'समेय' (समेस वसण्यास योग्य अशा एका ब्राह्मणाचे विशेषण) व 'र'ये मभावान्' (समेस शोभणारी अशी संपत्ति) अशा शब्दांनी पुष्टि येते पण ब्रह्मफाल्गुन्याचे असे मत आहे की, हे शब्द सभेला न लावता एखाद्या गृहाला लावलेले असले पाहिजेत, आणि कित्येक उताऱ्यासंबंधी हेच म्हणणे पीटर्सवर्गकोशास समत आहे सिमर एवढेच म्हणतो की, ही सभा म्हणजे प्रामुखायतीची जागा असून या पंचायतीचा अध्यक्ष 'ग्रामणी' असे पण ह्या म्हणण्यास बिलकुल आधार नाही हिल्लेज्ट म्हणतो की, रागा व समिति यात फरक करिता येणार नाही आणि चांगल्या कुळात जन्मलेल्या (सुजात), लोकाबद्दल जो उल्लेख आहे तो त्या लोकांना दास किंवा शूद्र ह्यांच्याहून निराळे असे दाखविण्यासाठी असून, आर्यांच्या एका वर्गाहून आर्यांचा दुसरा निराळा वर्ग, असे दाखविण्यासाठी नाही, आणि हे त्याचे म्हणणे बरोबर दिसतं हिल्लेज्ट असेही म्हणतो की 'समेतला (सभ-य)अभि' हा शब्द जो आला आहे त्यावरून जेव्हा सभा भरत असे त्यावेळी तिच्या तर्फे होणाऱ्या यज्ञांला अभि असा अर्थ होतो ह्या सभाना स्त्रिया यात नसत कारण त्यांना राजकीय चळवळीत भाग घेऊं देत नसत सभेत काय काम चाले ह्याबद्दल एकहि उल्लेख नाही

समिति—ह्या शब्दाने वेदकालीन जातसभेचा बोध होतो हा शब्द ऋग्वेदात व पुढील ग्रंथात बारबार आला असून तो कधी कधी सभेच्या सबयातहि आला आहे उदाहरणार्थ मताने समितीत सर्वांचा मुरयत विश' (ग्राम)

ह्यांचा आणि जर त्याची ईच्छा असल तर श्रमंत लोकांचा (मघवन) व ब्राह्मणांचाहि समावेश होई त्याचि ब्राह्मण व श्रमंत लोकांचा म्वतः सभाहि असेल पण हे मत बराबर नाही आणि सिमर सुद्धा ही सभा म्हणजे प्रामुखा असे जे ज्ञानतो ते बरोबर नाही हिल्लेज्टचे असे मत आहे की दोनहि शब्द बवळ जवळ एकच आहेत, मूळचा अर्थ समिति म्हणजे जमलेले लोक व सभा म्हणजे जमण्याची जागा असा असावा, व हे म्हणणे बरोबर दिसते ज्याप्रमाणे राजा सगेल्या जाई तसा तो समिताला सुद्धा जाई सिमर म्हणतो की येथेच राजाची निवडणूक होई पण ह्या समितीत तर राजेसच पण यस्तुत राज्यपदाकरिता निवड होत असे की नाही याबद्दल शकाच आहे पण एवढी गोष्ट खरी की राजाला जर आपला उत्कर्ष व्हावासा घाटत असेल तर राजा व समिति ह्यामध्ये ऐक्य असणं जरूर असे. ह्या समितीत सर्व गोष्टीबद्दल धोरण ठरविण्यात येत असे, उदाहरणार्थ, बायदे करणे व न्याय देणे पण ह्याबद्दल वैदिक प्रथात प्रत्यक्ष पुरावा उपलब्ध नाही देवांची ज्याप्रमाणे सभा असे त्याप्रमाणे त्यांचा समिति सुद्धा असे, आणि म्हणूनच तिला ईर्वा समिति असे म्हणत असत बौद्धग्रंथ, महाभारत व स्मृतिग्रंथ ह्यातून समितीचे राज्यकारभारातील प्रभावी वजन कमी झालेले दिसते

अभिचार

अभिचार [ऋग्वेद]

ऋग्वेदातील अशी बरीच सूक्ते आहेत की, ज्याचा कृतिवधान नामक प्रयात अभिचाराकडे विनियोग सांगितला आहे

यातुधान

विप (तोडगा)

[तै. स]

बलन

तार्क्ष, गंडे, दोरे चगेरे [अथर्ववेद]

अनुरोधन	आमन [मणि]	जगिड
[चक्षुःकरण]	ऐन्द्र	तस्तुव, तसुव
अभिचार	ओपयिसाक्षित	तासुव
अभिचारिन्	(मणिवि०)	तिल (मणिसाधन)
अभिमु [मणि वि]	औदुम्भरमणि	तिलपिण्या (मणि)
अभिचार	ब्रह्मालि [मणि]	विनुत [तार्क्ष]
अभिचार	काशेन (मणि)	त्रैककुद [अजन]
अर्क (अर्कशू)	ऊःया (अभिचार)	दग्ध [मणि]
विकारो मणि]	क्षत्रवर्धन	दशशू (मणि)
अजुन (मणि कर	(मणिवि०)	दुर्नामनातन [मणि]
ण्याचे साधन)	चक्षुर्मय	दुर्नामहन् [मणि]
अलापु [विद्युता]	चतुर्वार [अजन]	देवन (मणिवि०)

पलाश	बभ्रु [मणिसाधन]	११
पर्ममाण (पलाश मणि)	मला[मणिविषाण]	शण [तागाचा दोरा]
पिशाचचातन	मणि वि०]	सतदक्षिण
पिशाचभयनी	मण्डूरापणिकी	सतवार (मणि]
पिशाचस्यण	[अलक्ष्मी]	सपत्नस्ययज
पण (चुग)	यक्षपधन (मणि)	[मणिवि]
११ प्रतिमर [अभि- मन्त्रितरक्षसूत्र]	यव (मणिसाधन)	समय [मणि]
प्रमापतिमुष्ट (माणवि०)	यामुन (मणि)	सहस्रकोर [मणि]
प्राणसीधन (मणि वि०)	रयमुति [रयवत् गन्तु अन्नन]	विशेषण]
प्रपभिचरण [मणि वि०]	यरण (मणि)	सहस्रार्ध
फाल (साधिरमणि)	विद्वल [अभिचार करणारे लोक]	सुमदपल (मणि)
भयुर [मणि]	विपाण (मणि)	सुर्यतेजसू [मणिवि]
	विक्रयद्वयामाणि]	११ दाम्पत्य [मणि]
	वैयाम	द्विरप्यप्रलु [यानु- नाशक मणि]
		द्विरप्यप्रलु [मणि]

[सहितेतर]

१२ अमुदविद्या

१३ माया

१४ विपनिया

१५ भूतविद्या

१६ बाधविद्

१ आनुधा न.—कुरवेदेत आणि हवरनदि हा शब्द वेतो कुरवेदेतर प्रयात प्राचा माद्रिक असा अर्थ आहे यातुपली 'हा जीवाचक शब्द कुरवेदात आणि तदुत्तर वास्त्यात सापडतो

२ वि प —मरवेद व तदुत्तर प्रप ह्यात ह्याचा नेदमीचा अर्थ तोडगा असा आहे ह्या तद्विद्यामहल अपवेवेदामध्ये मर दिलेले आहेत

३ व ल ग —तैत्तिरीय संहिता, अथर्ववेद व त्यानंतर झालेले मय ह्यामध्ये गुप्तमन असा अर्थाने हा शब्द येतो

४ भा अ न —अथर्ववेदात हिमालयातील त्रिकुण्मूखिल स्रवण अणालेच्या या भोवपाचा पुढील वेळा उल्लेख आलेला आहे ह्याचा उपयोग अन्ननाप्रमाणे करत वरात कदाचित् हे यमुना नदीच्या काठादि होत असावे आणि हे अन्न काढील, यक्ष, गायान्य आणि दुसरे रोग नाहीते वरित असे पुष्टप्रमाणे ना बळीची शारी आहे तीत अन्न तयार करणाऱ्या एका जीवाचा उल्लेख आहे

५ ज मि ण —मणि हा शब्द रोग बरा करणाऱ्या एका वनस्पतीचे नांव या अर्थाने अथर्ववेदातील सूक्तामध्ये आलेला आहे ह्याचा उपयोग अथर्व (तपसा, बलास, असादीक, विसादीक, पृथ्व्यास्य, सधियात) रोगावर व विकृद, स्रक्च, नम वगैरेर तोडगाप्रमाणे होत असे इतकेंच नव्हे तर हा सर्व रोगावर रामबाण उपाय म्हणून गणला जात असे व सर्व औषधींचा रामा अशी त्या वनस्पतीमहल ह्याती असे 'कृपीच्या रसापासून ही वनस्पति होत असे

सर्व म्हणतात, पण त्याचा अर्थ इतकाच की, लागवडीच्या जमिनीत सा उ पम होत असे. विची प्रत्यक्ष लागवड होत अस असे नव्हे जागेत पाडाने कोणी वनस्पति प्लवित होत हे समजून नाही [सायणमताने मणि हा मणि असून तो वनातील उपव्याचा वनहानीचा तयार केला जात असा] वजरण अपवेवेदेतर प्रयात हा शब्द येत नाही केल्लेच्या मते अजुनेय ह्या नावाने कौशिकमुखात हा शब्द आला आहे.

६ त स्तु व कि वा त ह्य न —अथर्ववेदाच्या वैष्णवाद् संहितेत हा शब्द संप्रियावर असलेला तोडग्याचे नाव आहे व अथर्ववेदामध्ये तातुन ह्याच्याबरोबर ह्याचा उल्लेख आलेला आहे.

७ ता मु व —अथर्ववेदामध्ये संपद वर असलेल्या तोडग्याचे हे नाव आहे वैष्णवाद्या य प्रतीत तातु पाण्या ऐवजी तातुच हा शब्द आलेला आहे ववरच्या मते ह्याचे मूळचे रूप तातुच होते व ते = उम्रे 'एहण' ह्यापासून आलेले होत व ह्याचा अर्थ पावणे असा असाचा पण हे असामान्य दिसते

८ त्रि व द् —ह्याचा अर्थ 'तीन प्रकारचा' असा असून अथर्ववेदामध्ये एका मनीतले तारिताचे किंवा तीडराचे हे नाव आहे

९ द स तु ह —रौप्या मताने हे एका साडाचे नाव आहे व ते अथर्ववेदामध्ये आलेले आहे पण निहने ह्या शब्दाला विशेषण समजून त्याचा अर्थ 'दहा वृक्षाचा' असा करतो

१० प्र ति स र —अथर्ववेदात हा शब्द पुष्कळ वचना त्त आलेला आढळतो व तदनंतरच्या प्रयातुन रौप्या म्हणण्याप्रमाणे 'ताहेत, तोडगा' या अर्थाने उपयोगात आलेल्या आहे ते एक रथनसाधन असून ह्याच्या पातली वरून ते हल्ले असावे याचा अर्थ समयात्मक आहे व्दा चित् मूळ पातली हल करणे असाही असावा भौतिक कर्माच्या प्रयोगात बहूदक्षिच्या पूर्वी प्रतिशरबध नामक एक कर्म केले जात व त्यात एक दोरा मग्न दक्षिणाच्या हातात बाधीत असतात

११ हा ख —अथर्ववेदामध्ये कृशन्च्या विशेषणाबरोबर ह्याचा अर्थ ताहेत किंवा तोडगा म्हणून उपयोगात आण लेली मोत्याची शिप असा आहे अथर्ववेदांतर प्रयात ह्याचा वाजविण्याचा शब्द असा असे आलेला आहे

१२ ला म्य —अथर्ववेदामध्ये एका ताहेतचे (मण्याचे) हे विशेषण आलेले आहे वेदरचे मताने ह्याचा अर्थ रफटिक (शब्दश अर्थ बहुकोणाचा) असा आहे टीकाकाराचे मताने ह्याचा अर्थ 'तिरकृशापासून झालेला' असा आहे

१३ अ सु र वि श्या —'असुराचे शास्त्र' शासनाय आणि आश्वलायन श्रौतसूत्रे म्हणतात की, शतपथ ब्राह्मणात मो माया शब्द वापरला आहे तो आणि हा एकच आहे. आणि

प्रोफेसर एगलिंगच्या मताप्रमाण त्याचा स्पष्ट अर्थ "जादु" असा होतो।

१० त विद्या — हे एक शास्त्र आहे याचा उल्लेख छांदोग्य उपनिषदात एके ठिकाणी आला आहे हे बहुधा मनुष्याम पोंडा देण्याच्या "पिशाचाच शास्त्र" असावे, व यात त्याचे कोसे निवारण करावे हे दिले असावे.

११ मा या. — हा शतपथ ब्राह्मणात (१३. ४, ३, ११) असुरविद्या (जादु) या अर्थाचा हा शब्द आहे

१२ या तु वि द — अनेकवचनी ज्यांना चेष्टकाची उत्तम मागेहती आहे असे शतपथ ब्राह्मणात अथर्ववेदित या अर्थी याचा उल्लेख आहे

१३ वि प वि द्या — आश्वलायन श्रौतसूत्रामध्ये इतर शास्त्रांबरोबर हिचा उल्लेख आलेला आहे

इ त र क मं

कर्मनामं [ऋग्वेद]

अपस्	केपथ (पापकर्म)	विधर्मन् (विविध-कर्म)
अग्नस्	अग्न	
क्रतुकर्म	क्रियमाण	विधान
आयम् (गृहकर्म)	क्षेत्रज्ञेय (वीरकर्म)	विग्रत
करण	चक्रत्	विधिरत, विष्टिवत्
करस्	चक्रन्	वृषमत्
करंती	चक्रुस्	वेपस
करिकृत्	चक्रत्य	वेप
कृत्तु	तदपस्	छाक्रि
कतेव	दैसस्	शक्मन्
कर्तु	दुष्टत	शची
कर्त्तव्य	धी	शर्मा
कर्वर	पनयाप्य (स्तुत्य-कर्म)	शिर्मा
करण		शिर्य
कृ वन्	मनोतु	श्रुत्या (उत्साह-कर्म)
कृष्वी	व्रत	नीयकर्म)
		स्वापस्य

कर्मविशेष [तै. सं]

अपस् (अमुष्ठीय कर्मांचे विशेषण)	त्याग)	प्रयोग (विष्यन्-छान)
असूर्य (हिं)	उपसथ (अनु-धेय)	प्रोक्षण
अस्कन्धमि	उपस्मृय	भद्रा
(प्रणीता प्रणय-नरूप कर्मांचे विशेषण)	पितुदेवत्य	भूत्या (निर्वोह-क्रिया)
	(प्रताचरणांचे विशेषण)	मित्र (यज्ञकर्मांचे विशेषण)
उत्तमं (अगुलीवा-	प्रतीक (वर्म)	विशेषण)
	प्रारंभमान)	मुष्टि

विमोचन (मुक्तता)	स्वपस् (शोभन व्यापार)	सामयागादि क्रियांचे विशेषण)
विलोम (यज्ञकर्म विशेष)	हविष्करण (प्रभूत-विशेषण)	

इंद्रियकर्मं क्रियावदे [अथर्ववेद]

अन्वैक्षन्त	उन्मयायति	उपगहिम
अग्रवम	उपगप्रति	उपामृज
रक्षयस्व	उपगाहि	उपदेति
		शृणामासि

धंदेवाले [ऋग्वेद]

अथर्वी [पुरोहि-त स्त्री]	तोद (धनी, शिक्षक)	मायापत् [गाढ-गार]
अप्रसद् [आचारी]	स्वष्टु	मायिन्
अमीवचातन	स्वक्षीयस्	मृगणु [शिकारी]
अमीवहन् [वीर]	स्सारिन् [पारधी]	यातुमति
अरितु [वर्ण-धार]	इवि (सोनार)	रंभिन् [दौवारिक]
अविशस्तु (हि-सक)	इत	बणिज्
अहर्विद (ज्यो-तिषी)	इती	१० वपु (व्हावी)
इन्द्रगोप	इहव	धप्या (कुशल-विणकर)
१ उपलप्रक्षिणी	१ स्मारिन् (सोनार)	विश्वार (आ-र्विज्य)
१ धर्मार (सोनार)	नर्तक	करणारे)
कार्मार	नृतमान	११ धारतु
कला	नृति (नृत्य)	शाक [शिक्षक]
क्षिपणु (व्याध)	नृत्	१२ श्वरी [व्याध]
खनमान (खन-गारा)	नृग्यत्	संवयंती [विणगारी]
खनितु	नैचाशाच (साव-वार)	सहगोप (पशुपा-लसहितगो)
गन्तु	पदश्च	सीरिन् (विणकर)
गायत्	१ पथिकृत्	सेवतु (पखाल-धार)
जोष्टु [सेवक]	परिपथिन्	१३ स्तेन
१ तक्षन् [सुतार]	१ पशुप	रिवि (व्याजो-पजीवि)
तक्ष्या	पशुराक्षि (गुरादी)	स्फाति (व्याज)
तष्टु [सुतार]	१० पाथिन्	स्वपति (शवच्छी)
तस्कर	११ बेकनाट [व्याज-बद्ध करणारे]	
	१२ गिपज	
	भियफस	
	मोज्या	

[तै. सं]

अक्षवाप (झूठ-वार)	गोप (गोरक्षक)	धंदा करणारे]
अविशस्तु (अश-कुल्यमिता)	तस्कर	यवमत [कृषिकर्म करणारा]
	परिचर	
	भिपज् [वैशकीचा	वाणिज

[illegible]

पादि	भक्तन	त्रियन्ते	गोपावत्	धर्तु	वनन्वत्
पीपय	भजामहे	रह्यन्ते	गोपीय	धायस्	वनस्
पेय	भर	रह	गोप	धायु	वनीयस्
विभक्ति	भरामसि	संभर	तदुपि (तर्पक)	तृपीति	वनीवत्
मुमुग्महे	भक्ति		त्रा	भरामन्	वसुप्

[तै. से.]

अदधुः	दस्म	भर
अन्तर्दधाति	दाधार	भरिप्रत्
उपहृन्त्यते	दाध्रति	त्रियते
अविमः	धाः	विजायते
आदधाति	धारय	विधारय.
जभार	धर्ता	विभरन्ति
दधिरे	निधत्ते	संदधुः
दध्यसे	ययधत्थाः	समभरः
दधमसि	पिप्रोहि	समारभामहे
दध्रे	विभायात्	समिधै
		संभरति

[अथर्ववेद]

अग्रभम्	गोपयन्ति	घारयन्तु
अघत्त	जभार	परिआघत्त
आदत्	दधपति	विभक्ति
दमाय	दधे	सम्आदधति
गृणामि	दध्रे	

पाहणे क्रिया० [ऋग्वेद]

अवचाकशत्	चाकनत्	विनर्षणिः
आचक्ष्म	चिक्वत्	विचष्टे
कष्टे	ददृशुर्वा (दृष्टवती)	विश्वचर्षणिः

प्रातिवाचक क्रि० [ऋग्वेद]

अपादयत्	अविदत्	अकरोः)
अपायि	आनद्	गुमायत्
अपुः	आप	गृहाण
अप्राः	ऊर्णात्	जुर्नामासे (प्राप्नुमः)
अलिप्सत्	गुः	ममपु
अवर्षाः	गृहः (संस्कृतं—	विदात्

रक्षण पालन [ऋग्वेद]

अनवत्	अवितु	ओमन्
अनुशासत्	अवित्री	ओमाया
अभिरक्षमाण	अविप्यत्	गुपित
अभिष्टिमत्	ऊति	गुप्य
अवत्	ओमन्वत्	गुह्यमान

गोपावत्	धर्तु	वनन्वत्
गोपीय	धायस्	वनस्
गोप	धायु	वनीयस्
तदुपि (तर्पक)	तृपीति	वनीवत्
त्रा	भरामन्	वसुप्
त्रातृ	भुरण	वंतु
त्रायमाण	भुरण्यु	वरुतु
दुष्प्राण्य	रक्षमाण	विधर्तु
दुर्धति	वरक्षण	विधातृ
धर्णि	वन	विधु

सेवा करणे [ऋग्वेद]

अभिष्णक्	ऋप्रोति	विधेम
हरज्यति	दुवस्यति	विवासति
ऋच्छति	नमस्यति	सपति
		सपर्यति

धिनाशवाचक [ऋग्वेद]

अहति	अरिच्यत्	जग्नि
अयशंसहन्	अरुष	जग्नि
अपासु	अरुवा	जम्भयत्
अजघ्नुषी	अवप्रती	जसमान
अतुदिल	अववृषन्	जियन्तु
अदध्य	अवहन्तु	जिघासत्
अधिमन्थन	अविदस्य	जिघ्रमान
अप्यस्मन्	असुरहन्	जृषत्
अनिबाध	अहेसन	ततवप
अभिभूष्ट	अहिंसन्ती	तमोहन्
अपघ्नन्	अहिंसान	तर्द
अपघ्नोय	अहिंस्यमान	दम्भयत्
अपवाधमान	आदघ्न	दत्तं
अपावृक्ष	आदत्तु	दिप्यु
अभिस्तु	आहत	दुर्नैश
अभिप्रर्षयिन्	आहन्	दुष्परिहन्तु
अभिषाप्	ककडु	दुर्हनायत्
अभिशास्ता	क्षित	दुहन्तु
अभोक्कृहत्	क्षीयमाण	धूर्ति
अमयितु	गोत्र	ध्वरस्
अमर्षितु	घन	ध्वरि
अभिप्रहन्	घनाघन	ध्वस्मन्वत्
अभिन्ती	यनिप्रत्	नक्षन्
अयोहत्	घ्नन्	नक्षमाण
अरहव	चठिन	नष्ट
अरिघण्यन्	वत्त	निजग्नि
अरिष्ट	जघन्वत्	नितोशन

निर्द्धत	मिषाति	विष्कषत्	अर्दयः	जहि	प्रमिनंति
निर्द्धथ	मृणम्	वृत्तचय	अर्ष	छंसत्	बहि
निर्मथित	मृध्	(शत्रुहिंसक)	अवतिरति	छेदि	बहीः
निर्मथत्	रिरिक्षत्	वृषहन्	अववृत्तत	छेम्	भट्टाधि
नृभ	रिरिह्वस्	शरणि	अशायत	जधान	भवेति
नृषह	रिसंती	शयं	अशिशात्	अम्रतः	मंसते
नृहन्	रिशादस्	शय्यहन	अशोत	अभुरत्	मात्स
पराहंत्	रिषण्यु	शाकी	अगृणात्	जह्यस	मधः
परिसृति	स्थित्	शूत	असक्षत	अहंपत	मधायन्
पीयु (हिंसक)	रिष्ट	संशिशान	असमोः	तक्षत्	ममन्यात्
पुनहन्	रेवस् (हिंसा)	संस्कृत	असचरिपः	ततसे	ममिरे
पुराहन्	रेयण	रंहत	असध्वतः	तप	मर्षतः
पुषदस्म	रोपुपि	ससहन्	अस्कभायत्	तसत्	मसीय
पुरुषाक	वनवत्	ससव्दत्	असिधः	तक्षित	मासि
पुरयप्र	वजु	शुभ्र	अहन्	ताहकि	माहि
पुरहन्मन्	बभ्र	सुहन्	अदासत्	तिगुत्सान	मिनत्
प्रमिचान	विभ्रत्	सूद (हिंसक- राज)	अद्यन्	तुर्पति	मिनचाम
प्रहंत्	वितर्षराण	स्नेहिती	आखडल	तूर्वेसि	मिनाति
बहं (हिंसक)	विकृत	दिध	आतिरत्	तृणह्वलि	मिनीमसि
भय	विभंजन्	हृतवृष्णी	आतृदः	तोशते	मिनोति
मथित	विभिदत्	हृत	आदभत्	दंसयः	मिमते
मथिन्	विमिन्वन्	हृत	आदिदेशति	दभ्राति	मिमिक्षः
ममत्	विमिमान	हृत	आनेश	दम्भुवति	मिमीता
मम्यमान	विष्कमि	हृत	आनास	दम्भेति	मियंति
		हिंस	आनुषय	ददंहि	मोमृषः

हिंसाविशेषण [अथर्ववेद]

अभिधास्ति	प्रतिमान	वष (हिंसा)
आरेहण	प्रहेतु	विप्राना
आवरस्यत्	ममस्ति	विमिमान
उपहन्तु	मिमान	शरणि
उपहत्सा	रन्धयत्	हते
प्रन्	राष्य	हतास
षन	राष्यमान	हते
चातयत्	रिणत्	हन्तु
दत्तु	रिशादस्	हिंसितव्य
पराशत्	रिष	हिंस
पीक्षयेय (वष)	रिष्ट	

विनाशदर्शक क्रिया० [ऋग्वेद]

अकि	अर्दः	अवृणत्
अथयतः	अनीनशत्	अरषयः
अवेति	अनुशासति	अरहत्
अतक्षाम	अमत्स	अरिणाः
अतष्ट	अमिमीत	अरिणात्
अतिप्रशर्षयत्	अमीपि	अर्त

अर्दयः	जहि	प्रमिनंति
अर्ष	छंसत्	बहि
अवतिरति	छेदि	बहीः
अववृत्तत	छेम्	भट्टाधि
अशायत	जधान	भवेति
अशिशात्	अम्रतः	मंसते
अशोत	अभुरत्	मात्स
अगृणात्	जह्यस	मधः
असक्षत	अहंपत	मधायन्
असमोः	तक्षत्	ममन्यात्
असचरिपः	ततसे	ममिरे
असध्वतः	तप	मर्षतः
अस्कभायत्	तसत्	मसीय
असिधः	तक्षित	मासि
अहन्	ताहकि	माहि
अदासत्	तिगुत्सान	मिनत्
अद्यन्	तुर्पति	मिनचाम
आखडल	तूर्वेसि	मिनाति
आतिरत्	तृणह्वलि	मिनीमसि
आतृदः	तोशते	मिनोति
आदभत्	दंसयः	मिमते
आदिदेशति	दभ्राति	मिमिक्षः
आनेश	दम्भुवति	मिमीता
आनास	दम्भेति	मियंति
आनुषय	ददंहि	मोमृषः
आपनीकणत्	दृणाति	मृधाति
आरिशामहे	धमति	मृश
आर्दयः	धुर्वेति	मेधामास
उपआरिम	अरति	मेदयय
उपक्षेति	नह	यातयति
उपमिमोहि	नधते	यंसते
उज्जन्तु	नश्य	रम्णाति
कृण्वति	नसते	रंधयन्
हंतति	नसते	रंधि
क्षिणोति	नितोशते	ररिम
क्षोधि	निरस	रिवण्यत्
क्षणीमि	निषीयप्रते	रिष्यति
पसत्	निषहयः	रिहत्
प्रोतु	निरतक्षत	वधीत्
वच्छयात्	निरसंथत	वजुयाम
वनिषदत्	निरष्ट	वितक्षत्
वनिष्कदत्	निरहन्	वित्ततसे
वयसे	निरिणाति	विभिनति
वयिष्ट	निवपन्तु	वियाबः
चातयामधि	नेसत्	वृणाकि

वृथ	विशीलं	सुणाति
वृथति	शुंघयंतु	स्नेहयति
माघतः	शुंभ	स्फुरति
शरिष	शुश्रूषि	हन्
शभ्राति	शूश्रूषे	हिसति
शारि	श्रृणाति	हिसिष्ट
शाश्वये	श्रसिति	

[तै. सं.]

अपायतः	भृत	अर्थीः
अपन्न	छित्स्महि	मस्तु
अनिर्वासन्	छिन्त्युः	मिमंते
अदत	जघन्य	यंसत्
अददन्त	कम्पयन्	अनय
अदीर्यत	जायुषि	द्युष्य
अपस्पृधाम्	तुतोद	रथ
अपहंसि	तुपः	रासीः
अपहृणीत	दर्दरोति	वर्धीः
अपहन्ति	दसत्	शंसति
अमिनन्त	दाशिम	शोषिषत्
अयुष्यः	दैसुः	शस्त
अकस्मदि	दैहस्व	विषाद्रु
अर्धय	नाशयति	सेमयन्
अवमिन्दते	निष्कृतंति	समाप्नन्ति
अविष्यत	निष्पद्यति	ससाहिषे
अशातयत	निहन्त	सहस्य
अहन्	परावधीत्	सहस्य
उदग्यान्	पराविष्यति	हयः
औपिषद्हन्	परिमिनोति	हनाम
कृणरि	परोवप	हन्ति
क्षयन्	पर्यौलभ्यन्ते	हन्मि
क्षायि	प्रमोदस्यते	हिषीः
क्षिणन्ति	जिनमि	हिनस्ति
क्षीत	मंस्ये	दिशु
मन्	ममत्तु	ह्यते

[अथर्ववेद]

अम्रत	सायते	निशादस्
आर्षोत्	सुजेते	रिष्यति
आलमे	दमन्	रिहन्ति
उत्थायधात्	दर्द	रेरिहन्
पुहन्त	मम्राभि	रेपय
पुनरु	मांस्त	विससीह
अधुः	मिमहि	राशयहे
मनास	मंहताम्	सहसं
वदं	रराथ	हतम, हिनस्ति

‘उपलक्षणी—’या शब्दाचा फक्त ऋग्वेदांत एक-दोन उल्लेख आहे. तेथे त्याचा अर्थ खोचा धंदा असा असून तिच्या मुळाचा धंदा कवीचा (काव्य) होता, आणि मुळाच्या बापाचा म्हणजे ह्या खोच्या नवऱ्याचा धंदा वैद्याचा होता. यास्क याचा ‘सक्तकारिका’ असा अर्थ करितो, आणि रॉय प्रासमन, शिमर व दुसरे ग्रंथकार, धान्य दळण्याच्या अर्थाकडे ह्या शब्दाचा उपयोग करितात. तथापि पिथेल म्हणतो की ज्या अर्था धान्य जात्यामध्ये दळले जात असून ते वरधेज्याने दगडावर वाटले जात असे त्या अर्था ह्या शब्दाचा अर्थ सोम काढण्याकरिता जी खो मद्यत करीत असे ती, असा असावा. म्हान थ्रोडर म्हणतो की, उपल ह्या शब्दाचा अर्थ ज्यात सुसळाने किंवा बल्याने धान्य काढले जात असे असे उखळ किंवा खल असा करण्यास कोणताही प्रयत्नाय नाही. शब्दशः अर्थ जो धान्याने उखळ भरतो तो—किंवा ती—असा आहे.

‘क मां र.—’ घडकाम्ना. ’ ह्या शब्द वैदिक संहिता मध्ये गुण्डळ वेळा आलेला आहे. अथर्ववेदात ‘घडकामे’ याचा कोळी (धीकामः) आणि रथकार ह्यांच्या जोडीला बसवून त्या सर्वांना ‘मनोपिणः’ अशी संज्ञा दिली आहे. पहिल्याने ओ संघन्यवस्या अस्तित्वात होती त्यापैकी ही एक ग्रामहून घडकाम्याची जातच होती. घडकाम्याची काम करण्याची रीत आणि त्याची हत्यारे या विषयी फारशी माहिती उपलब्ध नाही. तो मद्यीत धातूचा रथ करीत असे (ध्या) हे निर्विवाद आहे आणि म्हणूनच त्याला ‘रसकरणारा’(ध्यात) असे झगल. त्याच्या पदध्याच्या पंखाच्या केलेल्या आत्म्याचाहि (ध. ५.१२.२) उल्लेख आहे. तो अर्धविर डेवण्याकरिता धातूनी पात्रे (५.२, १५) करीत असे. सोमपाय देखील कधी कधी धातू डोकून (अयोहत्) तयार करीत असत (ध. ५.१.२).

‘स श नू.—’ ह्या शब्दाचा अर्थ सुतार असा असून तो ऋग्वेदांत व तदनंतर पुढील ग्रंथात आलेला आहे. त्याला त्याकडाची सर्व कामे उदाहरणार्थ रथ व अनव (गाडी) करण्यास लोक सागत असत. चानेल नलीदार काम सुद्धा त्याला करिता येत असे. त्या कामी हत्याराचा उपयोग होई. त्यापैकी बुलिश, परशु, कुन्हाड व भुरिज (ह्याचा अर्थ अनिश्चित आहे) ह्यांचा उल्लेख आलेला आहे. ऋग्वेदामध्ये एके ठिकाणी सुतार आपले साकडा काम करिताना साकडास जो चाक देतो व तेव्हा त्याला जे भ्रम पडतात त्याचा उल्लेख आलेला आहे. सुतार लोक हीन जातीचे होते किंवा त्यांचा एक निराळच वर्ग होता असे वैदिक काळी दिसून येत नाही.

‘सरा रि नू—’ ऋग्वेदामध्ये एका लेखात ह्याचा अर्थ तक्र नांवाच्या एका अप्रसिद्ध जनावराची शिकार करण्यात गुंतलेला रथी असा लक्षविग व मेवसमुत्तर ह्यांच्या मते आहे परा हे १९५०-५१ साली केवळ काल्पनिक आहे.

‘तु ह नृ—’लोकान् कायणा’ असा अर्थ ऋग्वेदांत आलेल्या बुद्ध्वांतर ह्या शब्दाचा होतोसि वाटते. पण नेहमींचा अर्थ म्हणजे राक्षसाचा मिहारा असा आहे. पण परशूने जर हे विंतीपण मानिले तर मोठी कुह्याक ह्याच अर्थ समजनास दिवतो.

‘पा तु—’कायदाम्य के ठिकाणी दोनदा हा शब्द आलेला आहे, व तो ‘प्राता’ (रस याळगास) व प्यातरी (पदपाठाप्रमाणे प्यातरि ह्याशब्द हा शब्द आलेला आहे व हा मतस्पर्श प्रयोग आत्मपानुळे ह्याचा अर्थ रस कष्टाची भरी असा असावा) अशा दोन्ही रूपांत आलेला आहे. नेऽनेर, माथीकोमे व ओरडेनयने ह्याच्या भेते हा प्यातरी शब्द सप्तमी विभक्तीत आलेला आहे व त्याचा अर्थ रस ओतण्याच्या कामांत’ असा आहे. सुभवेणु व नीस्तर ह्यांचे भेते प्यातरी हे पुढिणी एकवचनी प्रथमेचे रूप असून प्याता ह्या अर्थाने हा शब्द वापरलेला आहे. पातू ओतणे ह्याचा ऋग्वेदात स्पष्ट उल्लेख आहे व पातू ओतण्यास पद्याचे पद (पथे व शकुनानाम्) उपयोगीत आणून त्यांच्या योगाने ज्वाला वेढितो भेंडें ह्याचें वर्णन झालेले आहे. ह्या कलेचा विस्तृत प्रमाणात उपयोग होत होता हे, ज्या अर्थी लोखंडाच्या (अयत) टोंकाचे वाण असत किंवा लोखंडाच्याच उदरपाल्या केलेल्या असत व त्या जुळीवर ठेवत असत किंवा ह्या भारलेल्या लोखंडाचाच (अयस्) सोमरस-पानाची सांडी असत असे उल्लेख आलेले आहेत, त्यावरून सिद्ध होते.

‘न तु—’ऋग्वेदाम्ये हा शब्द एकदा आलेला असून त्याचा अर्थ नर्तकी असा आहे. हुतरे एके ठिकाणी वृत्ति हा शब्द हास (हासने) ह्या पर्यायर अंतर्भावित्या वर्णनाचे देवी आलेला आहे. तथापि आचारशास्त्रांतील अंत्यविधी-प्रमाणे किंवा हॉचें लोकांमधील जैत पुरस्कारांतर पुण्या बालीप्रमाणे ह्रीणाच्या मेजवानी सारखा जर अंत्यविधी-च्या वेळचाच हा एक प्रसंग होता तरी ह्या वेळीं यरो-राज्य नृत्य होत होते किंवा काय हे समजत नाही. तथापि नृत्याचा उल्लेख ऋग्वेदातच व ऋग्वेदांतर ग्रंथांत बारावार आलेला आहे. श्रुत्यगीताचा जेष्ठ जैमिनीय श्रुत्यांत (१.४२) आलेला आहे असे पेंकनाटनेल म्हणतो.

‘प ति छ तु—’सार्ग तमार कणापा’ हे ऋग्वेदाम्ये व मंतरच्या ग्रंथांत बारावार येणारे नांव आहे. ह्यावरून प्राचीन काळी रस्ते सोडून काढणे किती महत्त्वाचे होते हे स्पष्ट दिसते. हे नांव बारावार आशिया लाविलेले आहे. त्यावरून पुण्याचा काळी अन्वयाचा नाश करून पुढे गाण्याचा मार्ग खुला करणाऱ्या अशाचा संबंध व्यक्त होतो. पुण् देव मुक्ता पयिकृत् आहे कारण तो कडब किंवा समुद्रापासून रक्षण करतो. पयिकृत् (ऋषी) श्रांची हुलना रोमन लोकांच्या पोटिकिते एकाचाली करतो येईल.

‘प तु प—’ऋग्वेदाम्ये ह्याचा अर्थ गुराची असा

असून साक्षात्क अर्थाने हा शब्द एवढ्या लाविलेला आहे.

‘पा मि न्—’यागुरा असलेला. ऋग्वेद व अथर्ववेद ह्यांम्ये ह्याचा अर्थ पारधो असा आहे.

‘पे क ना ट—’हा शब्द एक वेळ ऋग्वेदांत आला आहे. तेव पेंकनाट्याचा व पण्याचा इतरे परामर्श केला असा उल्लेख आला आहे. याचा वास्तविक अर्थ यास्काने दिल्या-प्रमाणे ‘आययथा करणारा’ असा असावा. हा शब्द परकीय असावा. परंतु तो कुठला हे ठरावीक फार काढण आहे. कांयकलनयनाइना ता प्राचीन आणणे शक्य आहे. हिरेन्-टच्या मताप्रमाणे झुनूहाकरन ‘पेंकनाट म्हणजे विकानर’ हे म्हणणे बरोबर आहे. ऋणकोला एक नांव देऊन माला परत दोन गाणी दे असत म्हणणारे ते पेंकनाट होते. हे हा शब्द मुळात वे असून ती ह्याच अपभ्रंश असावा, अशी रायण यांनी पेंकनाटची स्फुपति दिली, आहे.

‘मि प ज्—’वेद्य. ऋग्वेद व तदंतरचे ग्रंथ यांत हा शब्द पुष्कळ वेळा येतो. पूर्वच्या ग्रंथांतून हा धंदा कमी दगाचा मानलेला कोठेही आढळत नाही. अर्थात, वद्य आणि वः हे सारे वेष झालून प्रसिद्ध आहेत. परंतु धर्मशास्त्रांत हा धंदा अगदी वृक्ष कोतला आहे. यजुर्वेद संहितेसारख्या प्राचीन ग्रंथांतून देखील ही वृक्षता दृष्टीस पडते. तेथे अधिनांत कोशेत जस्त मिसळण्याबद्दल त्यांच्या धंदाच्या दृष्टीने कमी प्रतीचे मानले आहे. ह्यावरून जातीची जेसल होऊ नये म्हणून वर्णांभक्तता उघड दिसते. वेदकाळीही वेदानां कमी मानीत. परंतु जेव्हा महापुराणे मस्तक तुटले त्यावेळी ते अधिनांमरांनी सांघले त्या वेळी अधिनीकुमारांनी आपणास बरोबरचे मानले पाहिजे अशी अट घातली व त्यावेळी वेदानां ती मान्य केली आणि अधिनी-कुमारास त्यास हविर्भार मिळू लागला अशी वेदातील कथा पेंकनाट बघिली आहे. ऋग्वेदांत एका ऋते वेद्य आपल्या वनस्पती व रवांचे बरे करण्याचे सामर्थ्य यांची फार दृष्टी करीत आहे. शिवाय अधिनींनी आथर्वकारक व वनसार-पुष्पा इत्याद केल्याचे वर्णन आलेले आहे. उदाहरणांचे लोकांची दृष्टि आणणे किंवा छेदनाच्याला नष्ट करणे. तसेच, पुर-धीचा नवरा व च्यवन यांनी मुन्हा ताकड आणणे व विप-लेला लोखंडी पाय लावणे इ. विवेच्य मताने कर विस्प-ला ही वेदी अविल तरदारोवर ही फार आश्चर्यकारक गोष्ट होय. वेदकाळीन आर्यांनी राज्यविषय प्रवीणता होती असे समजले असता ही गोष्टी चुक होईल असे पुराणीय पंडित म्हणतात. कारण ते असे म्हणतात की साध्या असमेवर औषधे वांयव्याची कला लोकां अवगत होती, परंतु लोका शत्रुतेचे ज्ञान मात्र अमदी जेमतेम प्राथमिकच होते. अथर्ववेदांत वैद्यकीसंबंधी गो सब्जूर येतो त्यावरून वेदकाळीन लोक औषधपारोपर संघट्टांची योजना करीत असत व ह्याचप्रमाणे जलोपचार (जलाप) हि करीत असत. परंतु त्यांत काही अर्थ नव्हता. ही जलोपचाराच

पद्धत मांत्र त्यांनी "होयुरोपाय" कालातल म्हणजे अन्धा युरापीय व हिंदुस्थानात आलेले 'आर्यन्' चााच पूर्वज एके ठिकाणी हाते तेव्हाची चाळू ठेवलेला आहे परंतु शारीर-शास्त्रा (शरीरच्येदन शास्त्रा) बद्दल त्यांनी गरी अल्प माहिती दिला आहे तरा ती फार महत्त्वाची आहे ही माहिती यज्ञियपत्र फाहूनच झालेली असावी वैयक हा पूर्वी ऋग्वेदकालीहि धेदा होता अस ऋग्वेदावरून दिसून येते. यजुर्वेद सिद्धितेंत दिलेल्या पुरपमेधप्रसर्गीच्या बळीच्या यादीत एका बैद्याच्या नावाचा उल्लेख येतो यावरून पूर्वी हा धेदा होता ही गोष्ट सिद्ध होते न्दमफीलचच्या मता प्रमाणें अथर्ववेदाच्या एका मतेत (१३०५) परतुती इत्याग-विषय ची नापसता व बैद्याच्या धंदेबाईक ज्ञानावर भर-वसा ठेवण्याविषयीची पसती दर्शविली आहे

^१ व दृ — ऋग्वेद व तदुत्तर प्रयात हजामत कर-णारा किंवा नापोक असा ह्याचा अर्थ आहे

^२ श स्तु — ऋग्वेदात व अथर्ववेदात जनावराचा वध करणारा म्हणजे कसाई असा ह्याचा अर्थ आहे

^३ श प्रि न् — ऋग्वेद व अथर्ववेद ह्यामध्ये स्पष्टपणें ह्याचा अर्थ खेळण्यात अटल किंवा अटल धंदेवाला जुगार असा आहे ह्याचा मूळचा अर्थ पारधी असा असावा

^४ स्ते न — ऋग्वेदापासून पुढील प्रयात चोर ह्याला हा नेहमीचा शब्द आहे

^५ ख दृ — हा शब्द अथर्ववेदामध्ये एकदा खदृ देवाच्या नावावर सुद्धा कोटी करून सुतार या अर्था आलेला आहे तेथें, लाकडास घागळा आकार आणण्याकरिता 'रु' सुकृतम्' कुडाडीचा (स्वधिति) उपयोग करीत असल्याचा उल्लेख आला आहे

^६ धीवन्. — अथर्ववेदामध्ये हा शब्द आलेला आहे आणि रोंस, डूमफाळ व व्हिट्टेन ह्याच्या मताप्रमाणें ह्याचा अर्थ 'हुपार' असा रथकाराला लाविलेले विशेषण असा आहे टांकाराच्या मताप्रमाणें धीवर म्हणजे मासे धरणारा को असा याचा अर्थ आहे पैपलाद शाखेच्या प्रतीत 'सुतार' (तक्षण) असा याचा अर्थ आहे

^७ म ल ग — अथर्ववेदाच्या एका उताऱ्यात याचा अर्थ कपडे स्वच्छ करणारा परीट असा आहे परंतु ह्या शब्दाची व्युत्पत्ति मान निश्चयात्मक ठाळक नाही

^८ म ह न मी — अथर्ववेदात याचा अर्थ गणिका, नारा गना, असा आहे महानम हा शब्द महानमी ह्या शब्दा-वरून निघाला असावा. याचा अर्थ कन्याविट असा आहे

^९ सु ग यु — मृगयु म्हणजे पारधी हा शब्द अथर्ववेदात आणि ब्राह्मणात क्वचित् प्रसर्गी आलेला आहे दासजने ये सिद्धितेंत आणि तैत्तिरीय ब्राह्मणात पुरपमेधाच्या प्रसर्गी बळी दिल्या जाणाराची यादी आली आहे तामध्ये मागीर, केवत अथवा केवत, पौष्टिग, दाग, मैनाल, वैन्द याणि आन्द यांचा कोरा म्हणून उल्लेख आहे अशा मते पकडून निवा

शिकार करून उपजीविका करणाऱ्या लोकांचाहि त्यात समा-वेश होता सर्वांत जुन्या वेदक काली देखील क्राणस्युद्धि जाताचा 'शिकार' हा उपजीविकेचा मुख्य धंदा असणें असामान्य आहे पशुपालवृत्ति आणि कृषि हेच नि सशय जीवनच मुख्य धंदे होते परंतु करमणुकीखातर किंवा पाटासाठी आणि हिंस पक्षीपासून जनावराच्या कळवांचें सरक्षण करण्यासाठी शिकार मुळीच करीत नव्हते असे मानणें अयोग्य होईल स्वाभाविकपणें मुख्यत ऋग्वेदावरून मृगयसंबंधी माहिती मिळते मृगयत घाणांना उपयोग कदा कधी होत असे परंतु अग्निप्राचीनकाळच्या मनुष्याच्या परि-पाठाची अशी जाळी, चोरखडी ही जी सावन घरण्याची साधनं याचाच उपयोग सर्वसाधारणत होत असे पक्षी नेहमा जाळ्यात (पाझ, निघा, जाल) पकडले जात आणि पक्षी घर-गारास निघापति म्हणजे जाळ्याच्या मालक असे म्हणत असत जाळें खुदविर छटकवीत असत जाळ्याला दुसरे नांव 'सुक्षीम' असे आहे काळवीट (ऋग्वेद) पकडण्याकरिता खडपाचा उपयोग केला जात असे, आणि म्हणूनच ह्या खडपाचा ऋग्वेद झणजे काळवीट धरणारे असे म्हणत प्रीकाच्याप्रमाणें आर्य लोक कदाचित पाळीव हत्तांच्या मायां कडून हत्ती पकडीत असतील कुन्दाच्या साहाय्याने वराहा-नाहि पकडीत असतील परंतु ज्या उताऱ्यातून हें मत उद्भूत केले आहे तो उतारा सशयित स्पष्टीक (रेखा) (गीर) घरणा-संबंधांचे आहे परंतु ह्यास बापांन भारात ही, दोराने, कासांत अग्नर जाळ्यात पकडोव, हें तथें स्पष्ट होत नाही सिंहास मात्र खड्यात पकडीत नाहीत पारच्याकडून ठार मारीत एका अस्पष्ट उताऱ्यावरून सिंहांना दबा धरून किंवा कदाचित गुप्त रीतीने खडा करून पकडीत असतील असे दिसतें माझे घरण्यासंबंधांच्या निरनिराळ्या त हाची माहिती फारच थोडी आहे कारण यजुर्वेदात उल्लेखित्सी निरनिराळ्या नावाचा खुलासा हाच कायतो ह्याला पुरावा आहे धीवर म्हणजे तळ्याच्या दोन्ही बाजूनी जाळें टाकून मागे धरणारा असा अर्थ सायणाचार्यानी केला आहे दाघ आणि शौफल हे यळानें (बलिष्ठ) मासे पकडीत वैन्द, केवत आणि येनाल जाळें टाकून पकडीत आणि पणक पाण्यावर व मागीर पाण्या मध्ये हात घालून पकडीत असेहि सायण आष्यात म्हटले आहे पण ह्या सर्वानाहि विशेष महत्त्व देतें येत नाही

^{१०} रथ कार — याचा अर्थ रथ करणारा अथर्ववेदात हा असून ओप्रापक जागीतील राजाचा प्रजानन असा याचा अर्थ आहे यजुर्वेद सिद्धितेंत व ब्राह्मणातहि ह्याचे उल्लेख आले आहेत ह्या सर्व उताऱ्यात आणि बहुतेक अथर्व वेदाच्या उताऱ्यात सुद्धा रथकार ही एक जात आहे अस दिसतें नंतरच्या काळ्यात रथकार ही जात माहिष्य (क्षत्रिय) बाप व वैश्य आहे असलेला आणि करणी (वैश्य बाप व बृह आद असलेला) ह्यांपासून झालेली सति असे म्हटले आहे

परंतु ऐतिहासिक दृष्टानें त्याची असा उत्पत्ति मानणें बरोबर होणार नाही यापेक्षा ध्यावळून हा जात पडला असावा असें म्हणणें योग्य होईल व्हिन्सेंट म्हणतो की ज्या अर्थी 'अनु' ही जात क्रभूचा पूजा करीत असे त्या अर्थी हेच रथकाराचे पूर्वज असावे पण त्या तऱ्हेस काहीच पुरावा नाही

^१शविन् —अथर्ववेदातच फक्त एकदा हा शब्द आला असून त्याचा अर्थ नावाडी असा आहे शब्दचा अर्थ कावडीवाला मनुष्य असा दिला हा शब्द शव ह्या शब्दापासून झालेला आहे शेष शब्द ऋग्वेदात आहे पण अर्थ समिन् अर्था निरुक्तामध्ये याचा अर्थ बग असा केला आहे.

^२गोविक्तेन — गोहन्तृ, न्वादीक वाक्त्रेभि सहिता व शतपथात हा शब्द आला असून याचा अर्थ व्याघ्र, पारधी, असा आहे.

^३शतम् — याचा अर्थ शस्त्र राजविणारा यजुर्वेद ग्रंथीत मुख्यप्राच्या वेदां माले दिल्या जाणारान्या यादीत हें नाव आलेलें आहे वृहदारण्यकोपनिषदातहि त्याचा उल्लेख आलेला आहे.

^४श्लघ्न — नट किंवा नर्तक असा याचा अर्थ आहे यजुर्वेदात नरमेघात घलि दिल्या जाणाराच्या यादीत हें नाव आलेलें आहे. मायणाचार्यांनी त्याचा अर्थ स्वतःच्या बाधकोनें व्यभिचार कर्म करून मिळविलेल्या पैशावर पोट भरणारा मनुष्य असा केला आहे.

^५शीकल — यजुर्वेदात माले दिल्या जाणाऱ्याच्या यादीत हें नाव आलेलें आहे पीडसंयोगी कोशात त्याचा अर्थ सुकलेल्या मासावर अगर सुकलेल्या मासावर पोट भरणारा असा आहे पीवांस टांकाकार त्याचा अर्थ सुकलेलें मांस विकणारा असा करितात सायणभाष्यात याचा अर्थ गळानें मासे पकडणारा मनुष्य, असा आहे

^६कुसीदिन् — शतपथात, निरुक्तात आणि सूत्रात व्याजवदा करणारा सावकार या अर्थी हा शब्द आला आहे. तैत्तिरीय संहितेत अनुज (कर्मशुण) शब्दाचरोवर इसीद अर्थात (न फेडलेलें कर्ज) हे शब्द आले आहेत येथे आली हा इसीद शब्दाचा अर्थ कर्ज असा करितो, वती घरोवर आहे कारण सायणभाष्यातहि हाच अर्थ आहे पूर्वी व्याजाचा दर काय होता हे दिलेले नाही.

^७चोर. — चोर हा शब्द मागाहून झालेल्या तैत्तिरीय धारण्यकाच्या शेवटल्या भागात शाब्दज्यो ह्या अर्थाने वैदिक शब्द म्हणजे तत्कर, तापु, स्तेन व परिप्रेषिन् हे होत.

^८नापित — हा शब्द शतपथ ब्राह्मणात व मागाहून झालेले ग्रंथ त्यामध्ये न्हावी या अर्थाने आलेला आहे. परंतु ह्या पेक्षाहि जुना शब्द वृष्ट [वृष्ट म्हणजे स्मृष्ट करणें ह्या भावूनसून] असा आहे. वृष्ट धातूची रूपे ऋग्वेदापासून आलेली आहेत मृतानर पुरुषापूर्वी त्याचा स्मृष्ट करीत असत असें मॅकडोनेल म्हणतो व त्याला अर्थ (१, १, ४)

ह्या फक्तेचा पुष्टि देतो, पण तेथें ह्या म्हणण्याला अगदी आधार नाही

^९पारिकुट — हा दुर्वाध शब्द कदाचित् अपभ्रष्ट असावा हा शब्द ऐतरेय ब्राह्मणात एका वाक्यात आला असून त्याचा अर्थ पारचारक असा असावा

^{१०}प्रथ्य — निरोप्या, हलक्या दर्माचा नोकर किंवा दास या अर्थाने हा शब्द ऐतरेय ब्राह्मणात झालेला आला आहे अथर्ववेदात प्रथ्य म्हणजे हलक्या दर्माचा हे विशेषण आटळत.

^{११}भिपञ्चास्यर्षण — काठ० सहितें निर्दिष्ट केलेल्या एका पुरातन वैयाचें नांव असें मॅकडोनेल म्हणतो. पण भिपञ्चा भाषवर्ण हें एका विशिष्ट व्यक्तीचे नांव आहे अथर्ववेदात सांगितलेल्या पद्धतीनें चिकित्सा करणारा वैद्य असाच या शब्दाचा अर्थ होऊ शकेल चरक ह्या वैद्यक ग्रंथात अथर्ववेदाविषयी आदर दर्शविला असून वैयाची आपलें शास्त्र अथर्ववेदावरून रचिलें आहे असें त्यांनी सांगितें म्हणून या ग्रंथात सुचविलें आहे त्यावरून असें दिसतें की, चरककालीं स्वतः स आयुर्वेद म्हणून घेण्यात वैयाना मोडेपणा वाटत असता घर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष यांचें साधन ह्या ध्यानें होतें म्हणून हा धंदा श्रेष्ठ मानला आहे द्वय न येता औषधें दिली तर याची मोठी योग्यता आहे मोक्षमार्गांला लागलेल्याना व धर्मप्रचारक लोकाना औषधें देऊन निरोमी ठेवणें हें वैयाचें मुख्य कर्तव्य मानलें आहे. धार्मिक लोकांचे आरोग्य राखण्याकरिताच इतकें मनुष्यास वैद्यक शिकविलें असेंहि वर्णन आलें आहे.

^{१२}मुतध्याघ — याचा अर्थ व्याघ्र किंवा पारधी. ऐतरेय ब्राह्मणात आलेल्या प्रजापतीच्या मुनींच्या दत्तकथेत व्याघ्र या अर्थी हा शब्द आहे कामवासनेनें अध झालेला प्रजापति आपल्या रोहोणी नावाच्या कन्येचा पाठलाग करीत असतांना भुवर्षिचत निपुण असलेल्या व्याधानें त्याला मारलें प्रजापति म्हणजेच मृग नक्षत्र, त्याची कन्या रोहोणी म्हणजे रोहोण नक्षत्र, आणि हा पारधी म्हणजे व्याधाचा तारा, असें हें ह्या दत्तकथेचें स्वरूप आकाशातील दृश्यत्वा लागू केलें आहे ते गौण आहे असें मॅकडोनेल म्हणतो मात्र मृग आणि व्याघ्र ही कल्पना ह्या कथेला जुळती आहे इत्येक, असें त्याचें म्हणणें आहे

^{१३}वभिज — ब्राह्मण ग्रंथात हा शब्द आला असून त्याचा अर्थ व्यापाऱ्याचा उद्योग म्हणजे व्यापार असा आहे.

^{१४}वयिधी — पचविंश ब्राह्मणात त्याचा अर्थ कोटीण असा आहे

^{१५}वायो विथिक — याचा अर्थ 'पक्षी धरणारा' पक्षरें पारधी किंवा कासेपारधी हा शब्द शतपथात आला आहे

^{१६}वीणा — वायिन् — ब्राह्मणग्रंथात याचा अर्थ वीणावादक असा आहे शतपथात आलेल्या वीणागणनिन ह्या शब्दाचा अर्थ 'टोळीचा नायक' असा मॅकडोनेल करितो.

परंतु शांखायन श्रौतसूत्रात "वीणागणैर्गायन्ति ते वीणागण-
गिनः ।" अशी व्याख्या केली आहे.

शैल्य—झाचा अर्थ कला असा आहे व ही कला
तीन प्रकारची आहे; नृत्य म्हणजे नाचणे, गीत म्हणजे
गाणे व वादिन म्हणजे वादविणे. हे तीन प्रकार कौपीतकी
ब्राह्मणांत दिले आहेत.

"श्रपयितु—झाचा अर्थ आचारी. हा शब्द शतपथांत
आलेला आहे.

"स भावि नू—सैत्तिरीय ब्राह्मणात हा शब्द स्पष्ट आला
असून त्याचा अर्थ 'सूतपुत्राचा रक्षक' असा सायण
भाष्यात आला आहे.

"सैल ग—ब्राह्मण ग्रंथात ह्याचा उदाहरण असा अर्थ
दिला आहे.

"अ धु—हा शब्द ऋग्वेदातील एका आणि अथर्ववेदां-
तील दोन वचनात आढळतो. रथ याचें नावावर "जाले" असे
करितो परंतु षोडशिक गाडीचा भास असा अर्थ घुचवितो.
गेहद्वारे त्याचा अर्थ कोळ्याच्या जाळ्याची काठी [जाल],
गाडीचा दांडा आणि घराचा जाय असा करितो. मग तो
खांब आख्या किया उमा हें कांहीच तो खानासक
लिहीन नाही. इत्यमकोट म्हणतो की, त्याचा अर्थ
आडपावरून पसरलेल्या आणि दोन्ही बाजूला सोडलेल्या
टहाळ्याच्या कामाचें आच्छादन-गवताचें आच्छादितेला
छपराप्रमाणें-असा करितो आणि हेंच आपोतर "सहस्रशु"
हा जो शब्द आहे तो सार्थ आहे असें दर्शविते. अथ-
र्ववेदातील दुसऱ्या वचनात तो त्याचा अर्थ जाले असा
करितो आणि सायणाच्या मताप्रमाणें ऋग्वेदातील शब्द
विशेषणप्रमाणें आहे किंवा काय अशी दावा येते.

"ऊर्णा—'लोक', 'कवेदानंतर त्याचा घराच उल्लेख
आलेला आहे. गंधार देश मंत्राकरिता प्रसिद्ध होता तसा
पुण्डरी (नदीकांड्या) देशहि लोकरीकरिता प्रसिद्ध होता.
मंत्राच्या अंगावरील लोकरीच्या गुच्छांना पर्वत अथवा
परसु हा शब्द योजीत असत. 'लोकरीसारखा मऊ'
[उर्णप्रद] हे विशेषण सर्वसाधारण आहे. मंदीला ऊर्णा-
वती असे म्हणत. संहिता, ऋग्वेदोत्तर ग्रंथ आणि ब्राह्मण
ग्रंथ यांमध्ये बारबार ऊर्णसूत्राचा उल्लेख केलेला
आहे. ऊर्णा हा शब्द मंत्राच्या लोकरीलाच लावीत असत
असे नाही तर बऱ्याच्या केसालाहि योजित असत.

"ओतु—वैदिक वाङ्मयांत हा शब्द विष्णुकामोतील
'आव्या माणा,' आणि तैत्ति हा शब्द 'उमाताणा'
असा अर्थ दर्शवितो. मूळ धातु वा 'विणजे,' आणि
तत् 'ताणजे, ओजणे,' ह्यांच्यापासून हे दोन शब्द निघाले
असून गमान अर्थात त्यांचा उपयोग करितात. विष्णु-
व्याख्या कार्या भोवत्या (हमर) चा उपयोग करीत असत.
विष्णुव्याख्या 'बाय' आणि मागासा 'देमन्' असे
म्हणत. त्याचा ताणण्याकरिता लांडकी रुंटी (मयूख) आणि

वणन म्हणून शिसे उपयोगांत आणीत असत. विष्णुव्याचें
काम बहुतकरून खियांच्या माथी मारलें असे. अथर्ववे-
दांतील रूपकाळकार, दिवस आणि रात्र ह्या दोन बाहेरी
वर्षांचा ताणा विणीत असून, रात्र ही उमाताणा आणि
दिवस हा आव्याताणा, अशा अर्था आहे.

"कूट—कवेद, अथर्ववेद, आणि ब्राह्मण यांत हा
अनिश्चित अर्थाचा शब्द सापडतो. सर्व बाजूनी विचार केला
असता प्रत्येक ठिकाणी लागू पडणारा याचा अर्थ 'पण' असा
आहे याचा संत पीटर्मबर्ग कोशात 'दिग' असा अर्थ असून
अथर्ववेदात ज्या ठिकाणी हा शब्द आला आहे तेथें हाच
अर्थ धिडटने झालें घेतला आहे. गेहद्वारे सांपळा किंवा
विंगरा असा याचा अर्थ करितो.

"कय—'विक्री विकणे.' हा शब्द जरी ऋग्वेदांत
नसला तरी ज्याच्या पासून हें नाम झाले ते क्रियापद 'क्री'
हें मात्र तेथें आहे. मागाहूनच्या संहितात नाम आणि क्रिया-
पद ही सामान्यकरून आहेत. ऋग्वेदांतील कय शब्द म्हणजे
शुद्ध अदलाबदल. भारलेली वस्तु असा अर्था उपयोगांत
आणण्याकरिता इंद्राच्या मूर्तीची किंमत बहुत करून दहा
गाई, परंतु इद्राला विकत घेण्याची किंमत म्हणजे अगणीत
गाई अथर्ववेदाप्रमाणें साधारण अदलाबदलीच्या वस्तु
म्हणजे वस्त्रे [दूर्ध] पांघरण्याचे कपडे [पवस्त], आणि
बऱ्याची कातडी [अभिन] ऋग्वेदवाली खरेदीसंबंधी
मिळीर, पिसपिस होतील आणि व्यापारांत यश मिळवें
म्हणून अथर्ववेदात एक सूत्र लिहिलें आहे. किंम-
तीला वस्त्र आणि व्यापाराचा वणिज् असे म्हणत आणि
व्यापारी असिलोभो [कृपण] असत हें प्रसिद्ध आहे.
वाण्याकारांनी प्रमाणदर्शक नाणें असल्याबद्दल बाई पुरावा
दिलेला नाही. आणि प्रमाणदर्शक नाण्याचा ज्याअर्थ स्पष्ट
उल्लेख नाही त्याअर्थी गाय हेंच प्रमाण असावे असें वाटतें.
'हिरण्यम् शत-मानम्' हा जो शब्दसमुच्चय बऱ्याच
ठिकाणी शतपथब्राह्मणांत आणि दुसरीकडे सांपडतो
त्यावरून असें वाटतें कीं गाईशिवाय दुसरे प्रमाणदर्शक नाणें
असावें, तरी बरील शब्दांचा अर्थ 'शंभर गाईच्या किंम-
तीचें सोने' असा करिता येईल. परंतु कृष्णल याचा वजनी
मापासारखा उपयोग असें घुचवितो की त्याचा अर्थ 'शंभर
[कृष्णल] भारमोर्ने' आणि हेंच स्पष्टीकरण दाय्य आहे
असें वाटतें. हे माप ऋग्वेदकालांत माहीत नव्हतें, आणि
त्यावेळी मना [ऋग्वेद ८. ७८, २] ह्या एकदांच आलेल्या
शब्दाचा अर्थ जरा गूढ होता, आणि सध्या हिंदुस्थानांत
ज्याप्रमाणें जडनबाहोर हें गुटसुटीत आणि लवकर नेतां
येण्यायोगी सांपत आहे त्याप्रमाणें ऋग्वेद कालांत निष्ठाचा
उपयोग होत असे आणि अदलाबदलीचें एक साधन असे.

"तंय—तैत्ति ह्या शास्त्राप्रमाणेंच तंय ह्याचा अर्थ
विणलेला कापडाची उभी थीण किंवा अधिक प्रकारचा

अर्थ म्हणजे 'माळे' हा होतो. हा शब्द ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथ आत आलेला आहे.

११ त सर.—हा शब्द ऋग्वेद व यजुर्वेद संहिता त्यामध्ये ऋग्वेदाचा धोटा हा अर्थाने आलेला आहे.

१२ मु क्षि जा.—मनावराना पकडण्याकरिता माळे ह्या अर्थाने ऋग्वेदांतल्या एका उताऱ्यात हा शब्द सापडतो.

१३ वे शी.—ऋग्वेदामधल्या एका खेळांत मुद्दे असा ह्याचा अर्थ आहे.

१४ सु ची.—ऋग्वेद व तदुत्तर ग्रंथ ह्यामध्ये ह्याचा अर्थ मुद्दे असा आहे.

१५ त न्ह.—याचा उरा अर्थ धागा असा आहे. विदेमत विणलेल्या कापडाची उभी धीन (ओतू दाखजे आढवो धीन याच्या उलट) असा याचा अर्थ आहे. हे शब्द वरील अर्थाने अथर्ववेदात आले आहेत. शतपथ ब्राह्मणात का-डाच्या उभ्या धाव्यास अनुवाद; आढव्या धाव्यास पन्थात आणि नुस्त्या धाव्यास तन्तु हे शब्द दिले आहेत [२. १, २, १८] तैत्तिरीय संहितेत उभ्या ताण्याला प्राचीनतान आणि आढव्याला ओतू झटले आहे. पर्येकाच्या नदारीचा क्रीपीतकी ब्राह्मणात उल्लेख आहे. ऋग्वेदात तन्तुया शब्दाचा अलंकारिक रीत्या उपयोग केलेला आहे व ब्राह्मण मंत्रातहि याच अर्थाने उपयोग केलेला आढळतो.

१६ व ण.—अथर्ववेदाच्या पैपलाद प्रतीत एका मुकात वण, प्रपण, प्रतिवण हे शब्द आलेले आहेत. ह्याचा अर्थ सौदा व विक्रीचा प्रकार असा आहे. उपा धातूपासून हे शब्द निघाले तो घात वण हा आहे. व ते मागदूनच्या संहिता व ब्राह्मणग्रंथ वात आढळतो.

१७ प्र क दा.—अथर्ववेदात हा शब्द आला असून याचा अर्थ वायकाची वादी अथवा वायकाचा कटकार असा आहे.

१८ वि क य.—अथर्ववेद व निरुक्त वात विक्री या अर्थाने हा शब्द आला आहे. निरुक्तात रिपांची विक्री केली जाते पुढ्याची विक्री होत नाही असे झटले आहे [२. ४]

१९ तो प.—हा शब्द पराणी या अर्थाने शतपथ ब्राह्मणात [१२. ४, १, १०] आला आहे.

२० नि पा.—माळे या अर्थाने हा शब्द निरुक्त [४. २] व ऐतरेय ब्राह्मण [२. १९] वात आला आहे.

वर दिलेल्या शब्दांचा याद्यावरून व संहितेतील महलाच्या शब्दांमधील टीपावरून वेदकालीन लोकांचे निरनिराळ्या विषयांचे ज्ञान किती प्रगत झाले होते याची वाचकास साकट ये-करण करण्यास येईल. वेदकालीन सामाजिक परिस्थितीचे चित्र वरील शब्दांवरून आनुमानिक पद्धतीने काढून केवळ फलरुपाचे वाचकापुढे आम्हांस मांडता आले असते व तसे केले असता आमचे भ्रम व पुस्तकाची पुढे याचाहि बराच फाटकर करता आली असती परंतु वेदविद्या या विभागात दाखविण्याप्रमाणे वाचकाला एखाद्या विषयाची केवळ विद्वान्त-

रुपाने माहिती देण्यापेक्षा ह्याचा ह्या विषयात प्रवेश करून देऊन त्याच्याच विचारास चालून देऊन अन्वयसत्तासुद्धी त्याच्या कर्तेंत आणून देणे व विवेचन सुलभ करून त्यास-सुन विद्वान्त काळग्यास त्याचच अवसर देणे ही विषय-विवेचनाची पद्धति आम्हांस जास्त उपकारक पाटते. म्हणूनच आम्ही वेदकालीन शब्दसूत्रे या रूपात हे तीनही पानांचे प्रकरण वाचकापुढे विस्तृत मांडले आहे. यासुद्धे वेदान्तास-प्रवृत्ति महाराष्ट्रात अधिक वाढेल व महाराष्ट्रीय वेदान्तास-कास या शब्दसूत्रीरूपी वेदकालीन वाङ्मयाच्या पुष्करणाचा पुष्कळच उपयोग होईल असा आम्हांस दृढ भरवसा आहे.

शब्दसूत्राच्या वर्गाकरणानुसार स्पष्टीकरण आरंभी दिलेच आहे. आपणास अनेकांशी शब्द ऋग्वेदातच विशेष आढळतात. तर दुसोथ शब्द अथर्ववेदाच्या वाट्यास आले आहेत. यावरून अथर्ववेदीय संस्कृतीने ऋग्वेदीय संस्कृती पेक्षा व अथर्ववेदाच्या मागेच ऋग्वेदीय व पाणिनीय मागेपेक्षा भिन्नत्व स्पष्ट होई. देवसृष्टीमध्ये आपणास देवतांचे आधिपत्य ऋग्वेदापेक्षा तैत्तिरीय संहितेत आढळते यावरून यजुर्वेदाचे कर्ते अथवा उपासनाप्रामाण्य दिसते तर ऋग्वेदात एक एकाच देवतेस जी अनेक विशेषणें लाविलेली आढळतात त्यावरून ह्या वेदाचे स्तुतिप्रामाण्य स्पष्ट होई. जेव्हा देवतेची आपण केवळ शब्दात्मिक उपासना करतो तेव्हा अर्थातच आपण आपल्या शब्दरुपी ताडुमीवाच पुष्कळ उपयोग करून अलंकारिक बगैरे भाषा वापरून आपली उपासना अधिक रमणीय करण्याचा प्रयत्न करतो वण तीच आपली उपासना जेव्हा प्रत्यक्ष हवि बगैरे इत्ये अर्थाने करून करावयाची असते तेव्हा वैविध्य मागेपेक्षा कृतिच आस्त आढळते व त्यामुळे अनेक प्रकारे स्तुती करण्यपेक्षा अनेक प्रकारचे हवि व अनेक कामना करिता अनेक प्रकारची भिन्न भिन्न देवते या गोष्टी साहजिकच पुढे येतात.

ही गोष्ट आपणास अगदवेच बघविधी व त्यातील अनेक संभार व अनेक प्रकारचे यज्ञ व निरनिराळ्या काम्येष्टीच्या अनेक देवता यजुर्वेदात प्रतीत होतात यावरून स्पष्ट दिसते. देवयोनिसमवेत आपणास उत्तकालीन भारतावास परिचित असलेले व विशेषतः जैन वादयात आढळणारे विवाधर आढळत नाहीत. अस्तशब्दप्रमाणे ज्या शब्दाने एका वर्ष-नामक भूखंडास नाव दिले आहे तो किंपुरा शब्द वाचक-नेषी संहितेपूर्वी आढळत नाही. अनुसूचाचक शब्द ऋग्वेदात अधिक आढळतात व विद्यावाचकांचे शब्द बहुतेक सर्व अथर्ववेदात आढळतात ही गोष्टहि सक्षात ठेवण्यासारखी आहे.

अग्नीवसूत्रविषयक शब्दांवरून आपणास असे दिसून येते की ओषिक चमत्काराचे स्थूल ज्ञान तत्कालीन लोकास होते. वण त्यांचेवरून उपासनी सावण्याचा प्रयत्न करण्यापेक्षा हे सर्व देवी चमत्कार करून त्यांचेवरून आदरपुष्क भांति पाहून त्याची उपासना करून ह्यांपासून आपणास प्राप्ति न होता पत्न्यादि

काचा आपणास उपयोग व्हावा अशीच तज्जदीज त्यांनी करण्याचा प्रयत्न केलेला आढळतो. धातूंपैकी सोने, रपे, सोखंड, तांबे, वायू इत्यादि धातु व त्याचे उपयोग त्यास ज्ञात होते हे स्पष्ट होते. जमोनीचेंहि त्यांनी स्थूल वर्गीकरण करून भिन्न प्रकारास भिन्न शब्द योजले होते. जलाशयसंबंधी शब्दात लहानमोठ्या सरोवरास निरिनराळे शब्द व तोडलेले कालवे असल्याचे आढळते. गतिवाचक क्रियापदावरून वैदिक भाषेतील शब्दावृत्त्य व गतीच्या निरिनराळ्या प्रकारास निरिनराळी नावे आढळतात. प्रहनक्षत्रादि शब्दावरील टीपात तत्कालीन ज्योति शास्त्रविषयक ज्ञानाचे विस्तृत विवेचन केलेच आहे. संख्यावाचक शब्दावरून दशमान पद्धतीचे ज्ञान व दशन् शब्दावरील टीपेवरून एकंदर संख्यावाचक ज्ञानाची करपना येईल कालाचेहि तत्कालीन लोकानां सूक्ष्म भेद पाडले असून चांद्र व सौर वर्षांचा भेदहि त्यांनी घातला होता व यज्ञागने कालमापनपद्धतीहि विकास पावली होती ही गोष्ट स्पष्ट होते. तत्कालीन देश, नद्या व विशिष्टस्थलवाचक नावे यावरून वैदिक संस्कृतीचा प्रसार कौटुम्बिक काला होता याची कल्पना होते यासंबंधी विवेचन त्या शब्दावरील टीपांत व शेवटी उपसंहारात केले आहे.

मानवेतर जीवसृष्टिविषयक शब्दावरून वैदिक लोकांचे निरिनराळ्या प्राण्यासंबंधी व वनस्पतिसंबंधीचे ज्ञान, त्याची वर्गीकरणपद्धति वगैरे गोष्टी स्पष्ट होतात. या शब्दावरहि विस्तृत टीपा दिल्या आहेत.

मानवसृष्टीसंबंधी प्रथम आपणास मनुष्यवाचक सामान्यनाम निरिनराळी आढळतात. ज्या विशिष्ट पुरुषांची नावे लेखे दिली आहेत त्यांची माहितीहि पूर्वीच्या एका प्रकरणात दाखरावून दिली, व काहीची तेथेच टीपारूपांनी दिली आहे घरी रावयवाचक शब्दावरून वैदिक लोकांच्या घाटीरशास्त्राच्या ज्ञानासंबंधी कल्पना येईल. ह्या विषयी त्यास स्थूल गोष्टींचे ज्ञान असून बहुतेक अवयवांचे ज्ञान त्यास होते. घाटीर या शब्दावरील टीपेंत ही माहिती दिलीच आहे. वैद्यक व औषधी या सदरातील शब्दावरून पाहता सामान्य रोगांचे ज्ञान त्यास होते. पण औषधीबरोबर जादूटोण्या, मंत्रतंत्र इत्यादींचेहि प्राबल्य विशेष होते व काही रोगांत देवतेचे स्वरूप प्राप्त झाल्याचे दिसते. अन्न व राक्षसेष यातील शब्दावरून त्यांचे पाकशास्त्रेपुण्य व खाण्याचे निरिनराळे प्रकार यांची माहिती होते. धान्यनामावरून तत्कालीन शेतीकधीची व नंतरागेली या सदरातील शब्दावरून व टीपावरून तत्कालीन सामाजिक स्थिति व कुटुंबव्यवस्थेची करपना येते. यासंबंधी विवाह या शब्दावरील विस्तृत टीपेंत बरेच विवेचन केले आहे. यज्ञसंबंधी शब्द ऋत्विज, यज्ञनामे, यज्ञपात्रे इत्यादि पारंपारिक सदरांत दिले आहेत त्यावरून व त्यातील महत्त्वाच्या शब्दावरील टीपावरून यज्ञसंबंधी

सामान्यतः बरीच माहिती होईल. दुसऱ्या विभागांत यज्ञवेदावरील विवेचनात व इतरग्रंथि यज्ञसंबंधी पुष्कळच माहिती दिली आहे. युद्धसंबंधी शब्दावरून आर्यांचे युद्धकलेचे ज्ञान व युद्धसंबंधी शब्दावरून व त्यावरील टीपावरून आर्यांचा जीवितक्रम यासंबंधी बरेच ज्ञान होईल. भाति, कुले व वंश हे सदर बरेच महत्त्वाचे आहे कारण यावरून त्या वेळी कोणकोणती राष्ट्रे होती याचे ज्ञान होते. महत्त्वाची राष्ट्रे व लोक यासंबंधी माहिती दाखरावून या प्रकरणात येऊन गेलीच आहे. पण या शब्दावरील टीपा त्या माहितीच्या पूरक आहेत. सामाजिक हे सदरहि बरेच महत्त्वाचे आहे. या शब्दावरील टीपात अनेक गोष्टींचे स्पष्टीकरण होते व वैदिक जीवितक्रमावर प्रकाश पडतो भाषाविषयक शब्द अर्थांतच वैदिक भाषेचे स्वरूप विशद करतात. वस्त्रे, भूगर्भ, व्यापार व कृषि, दळणवळण या सदरातील शब्द सार्वजनिक जीवनक्रम स्पष्ट करतात. या शब्दावरील टीपाहि व्याख्या महत्त्वाच्या आहेत. विचार या शब्दात तत्त्वज्ञानासंबंधी माहिती आढळेल अथि या सदरातील शब्द व टीपा पुढील ब्राह्मणाच्या इतिहासाचे साक्षिद पुरवितात राजकीय हे सदर बरेच महत्त्वाचे असून तत्कालीन राज्यव्यवस्थेचे ज्ञान करून घेण्यास अत्यंत उपयोगी आहे तितक्याच, महत्त्वाचे इतरकामे हे सदर आहे या दोन्ही सदरातील शब्दाचा व टीपाचा वैदिककालीन सार्वजनिक आयुष्यक्रमाचे ज्ञान करून घेण्यास फार उपयोग होईल

येथेप्रमाणे सर्व वैदिक शब्दमहोदधि मंथन करून त्याचे फल या प्रकरणात वाचकापुढे ठेवले आहे. ते अर्थात अर्थापि साक्षिदरूपांचे असून सिद्धातरूपा नाही हे प्रथम सांगितलेच आहे. परंतु वेदाभ्यासी महाराष्ट्रीयतास ते अत्यंत उपयुक्त होईल यात शंका नाही. असो.

येथपर्यंत वेदकालीन संस्कृतीच्या अनेक अंगांचा उद्घाटन केला आहे. देवतेतिहास, यज्ञसंस्थेतिहास, राजकीय इतिहास, सामाजिक जीवनक्रम वगैरे गोष्टींवर आतापर्यंत विवेचन केले आहे. आता या वैदिक वाङ्मयाचे उत्पादक व सरस्व असे अष्टांग त्या वर्गाचा इतिहास व पुढे वैदिक व भरतखंडातील देश संस्कृती यांचे एकीकरण यासंबंधी विवेचन करायलाच राहिले आहे. तरी आता ब्राह्मणाच्या इतिहासाकडे प्रथम लक्ष देऊ.

प्रकरण ६ वे.

ब्राह्मणाच्या इतिहास

वैदिक सृष्टीचा एका विशिष्ट प्राचीन युद्धाशी संबंध व्यक्त ब्राह्मणामुळे प्राचीन इतिहासाचा एक भाग आपणास सावती आला असे मानण्यास हरकत नाही. आता प्राचीन संस्कृती

तीच्या इतिहासाच्या दुसऱ्या मुख्य अंगाकडे आपणांस वळले पाहिजे. त्याकरिता आता आपण ग्रामणाच्या विषयाच्या, कुलाच्या आणि सामाजिक संस्थांच्या इतिहासाचे अवलोकन करू. ग्रामणाचा इतिहास यावयाचा म्हणजे मंत्रदेवते, गोष्टे, ऋषिपुत्रे आणि ग्रामहणकुळे, यांचा म्हणजे ग्रामहण जातीचा आणि तिच्या विषया इतिहास यावयाचा.

ग्रामहणजातीच्या इतिहासाचे माग साधारणतः पुढीलप्रमाणे पडतील.

(१) ग्रामहण जातीची उत्पत्ति, सूक्ष्मत्त्व, सूक्ष्मत्वात पुनोत्पत्ति, स्थितीकडे व संप्रदाय ही गोष्टीत यत्ने हा ग्रामहणइतिहासातील पहिला भाग होय.

(२) यानंतरच्या भागात ग्रामहण्याच्या विकासासुळे झालेली सध्या अद्ययावत ग्रामहण्याच्या महत्त्वाची व्याख्या, क्रियाशील समुच्चय आणि त्यात झालेले विविधीकरण, तसेच त्याचे निरीक्षणाला वेदाच्या ग्रामहणजातीस पर्यवसान इत्यादि विषय ओळखील. या विषयानात ग्रामहण या नावाची उत्पत्ति, त्या नावाखाली जी समाज गोळा झाला त्याचे पृथक्करण आणि त्याचा पूर्वकालीन व समकालीन समाजासो संघर्ष इत्यादि विषय ओळखील.

(३) ग्रामहण्याची कृत्रिमता कमी होण्यापासून येत्या वर्गासम्ये अनेक भेद वृद्धते उत्पन्न झाले व पुढे त्यांच्या आशी वशा बनल्या त्या विषयनाचा त्यापुढील भाग होय.

(४) या वर्गांचा सव हिंदुस्थानभर प्रसार कसा झाला आणि त्याचे कार्य काय झाले.

(५) गोत्रप्रकरादिकाची उत्पत्ति आणि गोत्रसंस्थेचा ग्रामहण जातीशी व इतर जातीशी संघर्ष.

यापैकी काहींचा इतिहास मागे केलेला गेलाच आहे. याच्या विकासकालात स्वातंत्र्ययुद्धाचे नाव व तद्गतत वर्गाकरणाचा उल्लेख केला नाही व त्यास वारणही आहे. स्वातंत्र्ययुद्धाची कल्पना जन्मी आहे आणि ग्रामहणसंस्था एक वर्ग पद्धतीभावीय काळी व दूरगृहकाळी होती ही गोष्टीही मागे वेदविद्या या भागात दिधीच आहे व जर वेदपूर्वकाळी संघर्ष संघीकरण होऊन येते ते तर उत्तर कालात नो इतिहास यावयाचा त्यात पूर्विका संघीकरणाला पुढे कधी काम रूपासरे होत केले हेच यावयाचे. प्रत्येकसंघीकरण वेदसाहित्याने आपणांस होय नाही. वाटल त्या ताववेनाचे या प्रथमसंघीकरणविषयी वाटल तो कल्पना करानी आणि आपली कल्पना लोच खरी असे एहीन घटन कसाय यापलीकडे या विषयाची चर्चा आणि साक्ष आहे असे आम्हास वाटत नाही. जो अखंड प्राचीन समुच्चय तयार झाला त्याचा प्रारंभकाल जरी श्रेय नाही, आणि वेदात त्या वर्गांच्या घटनेची त्रिया सांपडणार नाही, तरी ग्रामहण अतिरावणपूर्वकां त्यांचे स्वरूप कसे काय होते हे वैदिक

याव्यावरून नमनव्याग्रागे आहे. त्या वर्गात मातृकपणा वैराकपणा, कविता, श्रेयप्रकर्तृता ही होती. समाज निवृत्तानामक धर्मसाधकत्व त्यांच्यात त्यांच्या नसाचे, ईश्वरी मंचार होऊन योतीत दागणे यद्धी लोकांत असलेला प्रत्येकपणा हाही त्यांच्यात फारसा दिसत नाही. अगदी प्रारंभाच्या काळी नार्तिपुत्र वचनाच्या प्रवर्तनाच्या उद्गारात योग्य प्रसंग उत्पन्न होत होते असे म्हणता येत नाही पण देवाची सापुत्र व तळमी दासविगारे कधी वेदात दिसत येतात. या वर्गास अखंड प्राचीन काळी काय काय होते हे सांगता येत नाही पुनोत्पत्ति, उपाध्याय, वगैरे सर्व प्रजांची नावे त्याचे कार्य वर्णन करण्यास अनुप्या वर्गाची आहेत तरी अगदी प्रारंभी त्या वर्गाला ग्रामहण हे नाव असावे असे वाटत नाही.

दुसरी संस्थेतील समाजातील प्रथम वर्गाचे नाव अग्रवर्ग असे होते हे आपल्यापलीकडे अगदी या काळाचे मित्र-रूप आहे हे उघड आहे भारतीय साहित्यात प्रथमवर्गाचे "ग्रामहण" असेच नाव आणगात परिचित आहे तर यातील नाव पुढे कांणते. अग्रवेद हा प्रथम अग्रसमाधील अग्रवर्ग प्राचीन विद्यत समप्रतरता उत्पन्न केल्यामुळे उत्पन्न झाला आहे आणि, अगदी हे यत्त संस्थेतील अग्रविजाचे नाव नाही तरी वेदास ते नाव देण्यातना तो शब्द महत्त्वाचा होता, आणि अगदी प्रथम काय-नाचे संघन करून उत्पन्न केले अशी वाक्ये प्रत्येक वेदात बारबार बदली गेली आहेत त्या अर्थी अग्रवर्ग हेच नाव एका काळी त्या परमाधीनगोवा समुच्चय-यारा लागले असणे आश्चर्य नाही अथवा हेच नाव जर प्राचीन अखंड तर ग्रामहण या नावाचा प्रसार कसा झाला व ती कष्टी झाला, आणि ग्रामहण या वादाचा मूळ अर्थ काय?

पण प्रथम असा संशय येतो की "ग्रामहण" हाच शब्द प्रथमतः त्या वर्गाचा बोधक म्हणून उत्पन्न झाला काय? उग्रवेदात ग्रामहण हा शब्द अनेक प्रसंगां येतो त्याप्रमाणेच ग्रामहण हाही येतो तर ग्रामहण आणि ग्रामहण हे एकच अर्थी हा शब्द नसतोच नाही ग्रामहण अर्थाने प्रत्येकपणा असा अर्थ नमेल नाही असा संदेह उत्पन्न होतो ही कल्पना रात्री अग्रवर्गास 'ग्रामहण' हे वर्गाचे आरंभक नाव असून पुढे ग्रामहण आणि ग्रामहण हे शब्द दोन्ही वर्गां वृद्धा-पर्वने वाळू सात्यावार उत्पन्न झाले अशीही कल्पना दिसते. पुष्कळ प्रसंगां ग्रामहणास अग्रवर्गाचा अग्रवर्ग सद्य-विश्लेष्ट आपणास अनेक उत्तरांमार्गेत प्रगतीही दिसते. असे अग्रवर्गास अग्रवर्ग या शब्दाचा मूळ अर्थ काय असावा, तो या वर्गास कोणाच्या कारणावरून येत त्याच्या असावा हे प्रश्न उत्पन्न होताना.

प्राथमिकांचा विकास झाल्यानंतर वार वर्गाचे क्रमिक तयार झाले त्याच्यांतला प्रामुखीचा ग्रामहण शब्द प्रचारात आला की अग्रवर्ग अतिशयत आला हे निश्चय.

त्मक सांगता येते. चार वर्गांच्या ऋत्विजांनी चालविलेल्या यज्ञसंस्थेतील ब्रह्मात्मावरून भाषण होऊन त्याच तयार झाली असे वाटत नाही. कावी, ब्रह्मास श्रैविष्यांनी जेव्हा आपल्या यज्ञसंस्थेत स्थान दिले नव्हते अशा- काही ब्राह्मण हा शब्द पूर्णपणे स्थितार्थ व स्थितपददर्शक झाला होता हे पण तीन वेदांनाच उल्लेख करणाऱ्या पुण्य-सूक्ताने दिसते. पुण्यसूक्ताने प्रथमवर्गाचा उल्लेख ब्राह्मण या शब्दाने १९४ वेला आहे. ब्राह्मण या शब्दाचा संबंध यज्ञसंस्थेतील ब्रह्मपदाशी जुळविणारे एवंगि याने जोडला तो त्या कारणासुद्धे आम्हास समत नाही. ब्रह्मवादी म्हणजे यज्ञात संघायनिर्णायक वाक्य सांगणारा, हा अर्थ इतका उत्तरकालीन व अप्रसिद्ध आहे आणि हे कार्य इतके कमी वारंवार येणारे होते की त्याच्या योगाने मोठ्या वर्गास नाव मिळेल हे संभवनीय नाही. ब्रह्मन याचा अर्थ सर्वविश्व-स्थापक तत्त्व. त्या शब्दाचा ब्राह्मण अथवा सर्वेवाचक ब्रह्मन या शब्दाशी कार्यकारण संबंध जोडता येत नाही. पण हे दोन्ही शब्द एकाच धातूपासून निरनिराळ्या कारणपरंपरेने उत्पन्न झाले असणे शक्य आहे. अध्वर्याची यज्ञसंस्था अति-प्राचीन होती आणि पुढे अध्वर्युहोतुक्त यज्ञसंस्था उत्पन्न झाल्यानंतर काळांतराने तीत ब्रह्मवादी यज्ञसंस्था विलीन झाली आणि ब्रह्मवाचे सहस्रव्यक्त ते ब्रह्मण्येतील ऋत्विज बनले असा इतिहास मागे दुसऱ्या विभागात दिला आहे पुण्यसूक्तात तीन वेदांचा उल्लेख आणि कार्यरूपाने उल्लेख करण्यास ब्राह्मण या शब्दाची योजना वाचकन असे दिसते की, श्रैविष्यास आपली अध्वर्या-विरहित यज्ञसंस्था चाळ देवानी लागली तरी ब्राह्मण शब्द घ्यावा लागला. वाचकन ब्राह्मण, ब्रह्मपुत्र, निदान ब्रह्मन या शब्दांचे महत्त्व श्रैविष्यांची यज्ञसंस्था उत्पन्न होण्यापूर्वीच असावे. हीट, उद्गात, अध्वर्यु यांचे निश्चितीकरण होण्यापूर्वी ब्रह्मन हा वर्ग उत्पन्न झाला असावा आणि तो देखील यज्ञ-परंपरेने आपल्या विशेषा उपयोगा वारंवार आलावा. इह याचाच अर्थ स्तोत्र क्रिया वादविषयाची काही तरी विद्या. असा असून त्याला मत प्रत्यक्ष लागून ब्रह्ममत असा शब्द नवार झाला असावा आणि त्याचे ब्रह्मन असे रूप झाले असावे. एवढीच ब्रह्मन हा शब्द सोमसंस्थांच्या पूर्वी तयार झाला असावा आणि सोमसंस्थांच्या पूर्वीच हा वर्ग वराचसा वरापरंपरेने चाळ असावा असे दिसते.

सूक्तकर्तृत्व.—प्राचीन ऋषींचा इतिहास देण्यासाठी आपणास अे कार्य करता येईल ते एवढेच की त्या ऋषींनी तयार केला असा प्रकारची वेळी, त्यांनी याद कोणते वेले, त्यांचे यज्ञाना कोण होते, हे सांगणे, तसेच त्या ऋषींमध्ये जुने कोणते व नवे कोणते हे सांगणे व त्यांच्या कुटुंबावरील, त्यांच्या इतर संबंधांनाविषयी व प्राचीन विद्याविवेक आणि परमार्थविषयक सांप्रदायाविषयी माहिती मिळाल्यास ही देणें माहिती मंत्रकालीन माहिती पोटोय असणार. हे ऋषी

ज्या वेळीं झाले त्यावेळीं यज्ञसंस्था बरोच वाल्यावस्थेत होती. ज्या अर्थी त्यावेळीं ब्रह्म सोमयाग होऊ लागले नव्हते त्या अर्थी त्यांचे यज्ञ म्हणजे जेव्हा एखादा राजा अध्वर्या वगैरे करील तेव्हा त्यास मदत करणे, दैनिक किंवा नैमित्तिक हवन करणे आणि प्रसंगी अग्निहोत्राच्याच निरपेक्षता देवून यजन करणे यापलीकडे त्यांना काही कर्तव्य नव्हते. जेव्हा मोठमोठे यज्ञ सुरू झाले तेव्हा मिथुनी वज्रवज्रीस रंग आला. तथापि यज्ञसंस्था वास्तुकालासारख्या कालातहि मिथुकुस काहीच कार्य नव्हते असे नाही. एखाद्या राजाचे पौरोहित्य मिळविणे, ते टिकविणे आणि दुसऱ्याचे पौरोहित्य स्वतःस मिळविणे या प्रवाचाची सटसट त्यावेळीं धरवी लागी. एखाद्या राजसत्ताक संस्थानामध्ये मोठी गंगा स्वतःस मिळविण्यासाठी कारवून आणि मुसद्दी यांची वारंवारच मन वळवित करण्यासाठी ज्या प्रकारची मुसद्दीगिरी चालते तशीच मुसद्दीगिरी राजपौरोहित्य मिळविण्यास लागवयाची. वसिष्ठ विश्वामित्रांचे भाडण या प्रकारची स्वर्धादायादिले राजसत्ता जाऊन प्रजासत्ता झाली म्हणजे ज्या प्रमाणे आपला पक्ष प्रचल करवयाचा, दुसऱ्या पक्षावर शिंतेडे टावावयाचे, असत्या प्रकारची मुसद्दीगिरी चालते तशीच मुसद्दीगिरी यज्ञाच्या म्हणजे ब्रह्मपक्षाच्या वेळीं चालत असे. मंत्रकालीन मोठाले याग नसत्यासुद्धे मंत्रकालीन मिथुकीचा इतिहास अधिक अस्पष्ट होतो. प्राचीन ऋषींच्या इतिहासातील महत्वाचा भाग म्हणजे त्यांचे रूचवर्तुच होय. याविषयी जी माहिती उपलब्ध होते तिची शक्य तेवढी तपासणी करून येथे देत आहे.

ऋषींच्या सूक्तकर्तृत्वासंबंधी मंत्रांतील पुरावा.—प्राचीन ऋषी व ऋत्विज यांचा (त्यांच्यातीलच) पुष्पार संबंध जोडणे हा पारमार्थिक इतिहासाचा एक भाग झाला. तसेच प्राचीन ऋषींचा त्यांच्या यज्ञमंत्रांशी संबंध जोडणे हा आणखी एक भाग झाला. या ऋषींचे कार्य वेळ आकर्या यज्ञमंत्रांचे पौरोहित्य करणे एवढेच नव्हे. वाक्य करणे हे कार्य यज्ञमंत्रांची स्तुति करणे या सुद्धीसोबत इतर गावनांनी वाक्ये देवांक देतो तेव्हा ते विषय-वर्तने होत असते पाहिजे. यासाठी आपण प्राचीन ऋषींचे कोणकोणत्या ऋषींनी वाक्य करण्यापेडे आपली मुद्धे सर्व केले हे पाहिले पाहिजे. हेच सांगण्याचे कार्य आपण करतो असा पहाणा सर्वांनुक्रमणी व वृद्धवता हे ग्रंथ वाच्यतात. याच्या पूर्वी मावयाचे ऋणें ब्राह्मण ग्रंथातील उत्तारे दाव-याचे, पण तेहि विश्वसनीय नाहीत. कारण ते देवांस बऱ्याच उत्तरकालातील आहेत ब्राह्मणवारास सत्त्वमणीवारांपेक्षा परंपरा अधिक परिचित असले या अपेक्षेने त्यांची विश्वसनीयता अधिक एकडेच प्रत्येक पहाणाच्या दृष्टी देण्याचे आंठे कोकणावर घेतल्यासुद्धे परंपरागत महर्षी मान्य नम-स्थासुद्धे काही ठिकाणी पोटोयती दडपून देण्याची मुद्धे सर्वानुक्रमणीकारांस ब्राह्म्यासुद्धे तिची विश्वसनीयता अशी

कमी होतें त्याप्रमाणें ब्राह्मणकारावर शोधें नसल्यामुळे त्यांम
गणा मरण्याचें एक प्रयोगन कमी होतें.
ब्राह्मणकारांनीं सूक्ताचा उल्लेख करतांना 'कोणा
एका ऋषीचें' अशा प्रकारचें उल्लेख केलेच आहेत.
परंतु त्यांच्या विश्वसनीयतेस वाचक अशी एक मोठ्ठ होती
कीं, लोकांवर छाप टाकण्यासाठीं सूक्ताचें कर्तृत्व मलत्याकडे
देण्याचा प्रयत्न त्यांच्या हातून होणें शक्य आहे. तथापि
निश्चित कारणाशिवाय अविश्वसनीयतेचा आरोप करून ब्राह्म-
णांतगत सर्वच पुरावा टाकून देणें शहाणपणाचें होणार नाहीं.
ब्राह्मणांपेक्षा जुना पुरावा म्हटला क्षणभे मंत्रांनाच होय.
आतां आपणेंच सूक्तकर्तृत्वाची थोडी छानवी केली पाहिजे.
सूक्तकार म्हणून ज्यांना सर्वाधिकमणीनें म्हटलें आहे त्यांपैकीं
ऋग्वेदांत कितीजणांचा उल्लेख येतो त्यांची यादी ससंच ऐत-
रेय ब्राह्मण कोणत्या सूक्ताचा कोण द्या आहे म्हणून उल्ले-
खितें त्याची यादी येथें देतां. ऋग्वेदांत उल्लेख एखाद्या
व्यक्तीचा येतो तेवज्यावरून तिनें अमुक सूक्त केले असें होत
नाहीं. तथापि एवढेच सिद्ध होईल कीं त्या व्यक्तीनें तें सूक्त
केलें अशाप्रकारच्या एवढी सिद्धांतास कालभित्ततेचें बाध-
कता वाचवाची नाहीं.

सर्वांनुक्रमणीनें ज्यांस सूक्तद्रष्टे म्हटलें आहे
अशांपैकीं ऋग्वेदांत उल्लेखिलले लोक.

अगत्य	कक्षावान्	देवश्रवा
अग्नि	कण्व	देवापि
अपला (कां)	कलि	दुम्न
अंबरीष	कवप	द्वित
अयास्य	कश्यप	नाभाक
अरिष्टनेमि	कुरस	नाभावेदिष्ट
अचैनानस्	कुशिक	नीपातिथि
अर्जुन	गय	नुमेष
अवश्रवा	गविष्ठिर	नेम
अवस्तु	गृत्समद	नीधा
अश्वमेध	गोतम	पणि
असित	गोपवन	पराशर
आयु	गौरिवाति	पापु
आसंग	घोषा	पुरुमन्त्रि
इट	जमदग्नि	पुरुमेध
उपस्तुत	तान्य	पुरुवरस
उशाना	जरादस्तु	पुरु
ऊर्ध्वश्चान	त्रित	प्रय
ऊनिधन्	त्रिशोक	प्रस्कण्व
ऊग्रान्ध	अग्रण	प्रियमेध
ऊर्गचय	दुर्मित्र	वृहद्वस्य
एकभू	दुवयु	वृहदिव
एतन	देववात	भारद्वाज

भृगु	चसिष्ठ	श्रुतकस
मनु	वामदेव	श्रुतवित्
मुद्गल	विमद	शुष्टिष्टु
मेधातिथि	विश्वक	संवर्ण
मेधातिथि	विश्वामित्र	सत्यधनस्
यगत	वीतहव्य	सद्यपुण
ययाति	वाकपूत	सग्नि
रातहव्य	वांवर	सप्तयु
राम	शायीत	सप्तवर्णि
रेभ	शास	सव्य
रेभसूनु	शिम्बु	सुदास
रोमशा	शिखिबिठ	सुहस्य
लोणमुद्रा	शुनःशेष	सोमरि
वज्र	श्यावाश्व	सुमरारिम
		हिरण्यस्तूप

आ ऋग्वेदांत लिखित सूक्त कर्ते.—सर्वांनुक्रमणीपेक्षा ब्रा-
ह्मण ग्रंथांचा पुरावा अधिक महत्त्वाचा असणें शक्य आहे
म्हणून पूर्वी सांगितलेंच आहे. ऋग्वेदातील सूक्तांचें ब्राह्मण
वाक्याप्रमाणें मध्यकर्तृत्व शोधायलाचें झाल्यास आपणांस
ऐतरेय आणि शाखायन ब्राह्मण हे त्या वेदांवरल मध्य
माहिती देण्यासाठीं उपलब्ध आहेत तथापि त्यावरूनहि
फारशी माहिती मिळत नाहीं ऐतरेय ब्राह्मणात आलेली
माहिती पुढें देत आहों.

सूक्तद्रष्टा	ऐ. ब्रा. स्थल	ऋग्वेदांत
कक्षावान	(१.११)	(१.१२०)
कवप	(२.२९)	(१०.३०)
गय	(५.२)	(१०.६३)
गृत्समद	(५.२)	(१.१००)
गौरिवाति	(३.१९)	(१०.७३)
नाभाक	(६.२४)	(८.४१)
नाभावेदिष्ट	(५.१३)	(१०.६३)
नीधा	(६.१८)	(१.६१)
पुरुच्छेप	(५.१३)	(१.१२८)
वज्र	(६.२५)	(११.९६)
भरद्वाज	(६.१८)	(६.२२)
वसिष्ठ	(६.१९)	(७.२४)
वामदेव	(६.१९)	(४.१९)
विमद	(५.४)	(१०.२०)
विश्वामित्र	(६.१९)	(३.४८)
शायीत	(४.३७)	(१०.९२)
सुफीति	(६.२९)	(१०.१३१)
हिरण्यस्तूप	(३.२४)	(१.३२)

ही माहिती देताना होहि मागिलें पाहिजे कीं ऐतरेय
ब्राह्मणकार जीं संहिता आपल्या पाठकास किंवा वाचकास
परिचित आहे म्हणून समजतात ती संहिता मग्याची शाकल

साहित्य नवदे कारण ऐतरेय शास्त्राणां दृष्ट असलेला सूक्त
पात्रल साहित्येणो ज्युक्त नाहोत. उदाहरणार्थ हजोण्या
कर्मभारत १८ ३. १३ या सूक्तातिले ज्ञानाचा अनुक्रम ऐ
ग्राम्हाणात दिलेल्या (२ ३९) अनुक्रमास ज्युक्त नाही

सूक्त क तु एव आग्निं पु रा व्या च आ भा व —सर्वो-
नुक्रमणांत ज्याचा सूक्तद्रष्ट म्हणून उल्लेख केला आहे परंतु
ज्याचा मागमूढि मंत्रांत नाही अशाची यादी आतां देतो.
या आदीं मध्यें ज्याचा कोणत्यातरी ग्राम्हाण प्रभात नुसता
नागनिर्देश (सूक्तद्रष्ट म्हणून नव्हे तर व्यवसायि ग्राम्हाण
वाक्य व्या पूर्वीच अस्तित्वे दाखविणारा) साला आहे
अशांच्या नांवापुढें त्या प्रभाचे नाव व स्थळ दिलें आहे

सर्वानुक्रमणीकारानीं प्रत्येक सूक्तास द्रष्टा असलाच
वाहिने या आग्रहास बळी पडून काही सूक्तांचें वर्तुळ देवतास
दिलें आहे सूक्तकारां दक्षता म्हणून वा म्हणून इन्द्र, इन्द्रमुखायान्,
वैकुण्ठ, इराणी उर्वशी, नारायण, परमेष्ठा, प्रभापति वृहस्पति
मरुत मातृशिवच यम, यमी, वरुण, विश्वकर्मान्, विश्वावसु.
विष्णु, वृषावपि, राची (गौरीमी), सूर्य, सोम, शिरण्यगर्भ
या हात या प्रकारचीं नावें पुढील यादीत दिली नाहीं.

अकृष्टमाप	असित	(पंचविंश मा.)
अक्ष	इमबाहू	२५ १२, ११)
अग्निमुहपति	इन्द्रप्रपति	कुडीदिन्
अग्नितापस	इरिविदि	कूर्य
अग्निपावक	उचक्ष्य	कृतयशा
अग्निबाहिरपय	उरलील	कृत्य
अग्निपुन	उपमन्सु	कृप
अग्निपूर	उरक्ष्य	केतु
अग्निमेषीक	उरुचाकि	गर्ग
अपमर्षन	उल	गात्रु
अन	ऊरु	गायिन्
अग्निमौम	ऊर्ध्वमावन्	(ऐतरेय मा.)
अनिल	ऊर्ध्वसामन्	७.१६)
अनपीथु	मृधम	गाथी
अप्रतिरेय	(ऐतरेय मा.)	गोपुक्तन
अग्निनपा	७ १७)	(१०. मा)
अग्नीवर्त	कन्याशुंग	१९ ४, १०)
अमहीवु	(जैमि उ मा)	गोपायन
अध्वसुक्तिन्-	३ ४७, १)	(पंच मा.)
(पंचविंश मा.)	एवयामरुत्	१३ १२, ५)
१९.४, १०)	कल	पर्व
शष्टक	कपोत	चक्षुष
अष्टादश	कवि	मय
(पंचविंश मा)	कुमार	अरुक्कण
८९, २१)	कुरुमुनि	जरीतार
भंदीयुव	कुमालयक्षिप्	जुहु

जुति	पूरण	(पंच. मा)
जेता	पूरु	९ २, २२)
सपुर्णपू	पुष्टि	लीपायन
तिरथी	प्रगाथ-	वसप्रती
त्रिशिरस	प्रगाथान्	(पंच. मा)
त्वष्टृ	[ऐत. मा]	५ २, १)
दक्षिणा	१.२१]	वसुकर्ण
दमन	प्रतर्दन	वसुधुत
दिव्य	(कीपी. मा)	वसुक
वृद्धव्युत्	९६.५)	[ऐ. आरण्यक
[जैमि. उ. मा]	प्रतिसुप्र	१ २, २]
३.४२, १]	प्रतिप्रभ	वसुमनस्
देवमुनि	प्रतिमानु	वसुधु
(पंच मा.)	प्रतिरथ	वसुलोचिप्
२७.१४, ५)	प्रमूवसु	वसुधुत
देवल	प्रयस्वत	वातज्जाति
देवप्रतिधि	प्रयोग	वाक
(पंच. मा)	बंध	विदु
९०, १९]	सुष	विप्रजाति
युतान	(पंचविंश मा.)	विप्रबंधु
युग्मीक	२४.१८, ६)	विप्रज्ञान
ग्राम	वृहन्मति	विप्रज्ञान
परुण	भय	विवृद्धा
ध्रुव	भिधु	विश्वारा
नर	भिपन्	विह्वल
नमःप्रभेदन	भुवन	वृष
नारत्	मथित	वृषाणक
[मि. मा]	माल्य	वैज्ञानस
८.२३]	मधुच्छद	(पंचविंश मा)
विग्रवि	(ऐत. मा)	१४.४, ७)
पत्तय	७.१७)	व्याघ्राद
[जैमि. उ. मा.]	समुववस्वत	शक्ति
३ ३, १४)	मन्सु	शंल
परुच्छ	मेध्य	शतप्रभेदन
[ऐत. मा.]	यक्षमनाशन्	शशकण
५ १२]	वत्	शिखंडिन्
पर्वत	यविष्ठ	दिधि
[ऐत. मा]	रक्षोहा	शिशु
८ २३]	रेणु	[पंचविंश मा]
वविन्	(ऐत. मा.)	१३.२, २४]
पुनर्वत्स	७.१७)	इयंन
पुरहन्मन्	रैमस्तु	अद्व
[पंच. मा]	रैमा	धुनयंधु
१४.९, २९]	खद	पंडसुक
पुरदश	रुच	सत्यप्रांत

सत्त्वस	विष्णुक्षित	सुरोत्र
साति	(पंचविंश श्र.	मुमु
संभवन	१-१०,६)	सोमाहुति
संवत्	सिधुद्रोप	स्तोमामंत्र
[ऐतरेय श्र.	सुकक्ष	स्युमराम
८.११]	सुकोति	स्वास्त
मर्पराज्ञी	(ऐतरेय श्र.	क्षयिपान
सर्वहारे	१.१५)	हरिमंत
साधन	मुदिति	हर्यत
सारिमृक	मुपण	
सिक्तानिवापरो	सुवेदस्	

सूक्तकर्ते व गोत्रे.—यज्ञक ऋषि आणि जन्मिणाच्या अयोदरची जी सूक्तकारांची विद्या तिच्या उत्पादकासंबंधाने जी माहिती उपलब्ध झाली ती शास्त्रांपरत दिली आता ग्रामहत्याच्या इतिहासातील दुसरा महत्त्वाचा प्रश्न म्हणजे म्हणजे विद्या ज्यांनी उत्पन्न केली त्यांची कुले, आध्वर्यादे श्रौतसंन्यासी आपणास काय माहित उपलब्ध होते हा होय नाशच्या याचा निरनिराळ्या ठिकाणी सापडल्या तर त्यास परस्परसंबंध काय सापडतात हे आपणास पाहिले पाहिजे सूक्तकार, निरनिराळी गोत्रे, मंत्रांक ऋषि आणि मंत्रांक रागे यातील अभ्यासाप्रथम, सर्वत्र ऋषिपुत्रांतील पोषापर्यंत ही ग्रामहत्याच्या इतिहासाची महत्त्वाची अंगे होत. उत्तर-कालीन माझी जी गोत्रांमधील आपन्ना पुर्वजांची नावे सम-जतात, आणि त्या पुर्वजास ऋषी समजतात त्यांमध्ये काही मंत्रकालीन ऋषी असणें अशक्य नाही. त्यास ऋषिपद प्राप्त झाले त्याचें कारण त्या व्यक्तीकडून काही मुक्ती तयार झाली असलीत किंवा उपसनासंप्रदाय किंवा वेदगमविशिष्ट शाखांचे संप्रदाय स्थापन झाले असणें शक्य आहे प्रस्तुत प्रसंगी सूक्तकर्ते म्हणून समजल्या जाणाऱ्या व्यक्ती जिव-चनास घेतल्या असल्यामुळे सूक्तकर्ते व गोत्रे यांचा काय संबंध दिसून येतो तो पाहू

मनुस्मृत्युक्तकारांनी दाखविलेल्या सूक्तकारांची प्रत्यक्ष ऋग्मंत्रात उल्लेखिल्या व न उल्लेखिलेल्या अशा दोहोंची यादी पूर्वी जेजून गेलीच आहे सूक्तकारांच्या गोत्रांची संबंध मोदयवाचा म्हणजे ज्या सूक्तकारांच्या नावावर गोत्रे चालू आहेत अथवा सूक्तकारांनी दाखविली आहेत त्याची यादी देणे होय. या यादीपेक्षा ज्या नावाचा ऋग्मंत्रात उल्लेख आहे ती गोत्रे कदाचित् जुनी म्हणून जास्त महत्त्वाची असू शकतील व ऋग्मंत्रात उल्लेख नसलेली अस्मिन्दील आर्य शकतील. म्हणून यादीत ऋग्मंत्रोत्तर गोत्रांमध्ये X या खुणेने दाखविली आहेत

सूक्तक गोत्र म्हणून उल्लेखिलेल्या ऋषिपंक्षां ज्यास सर्वा-मुक्तकारांनी मंत्रांमध् म्हटले आहे अशा ज्या व्यक्ती त्या वेळी प्रमाणे.—

अगस्त्य	कशोबान	Xपूरण
अथर्ववेद	कश्यप	वहदुपय
Xअश्वमेधीय	Xकृत	मारदाय
अग्नि	नश्यप	सूय
अग्निसु	उपस	Xमनुष्यद
अथर्वीय	कुशिक	सुमल
अथर्वीय	गविष्ठिर	रहृगण
अथर्वीय	गाधिन्	Xरेणु
अथर्वीय	सुसमद	रेम
Xअथर्वीय	गौतम	वस्त
Xअथर्वीय	वीरिवाति	वसिष्ठ
असित	अमृदमि	वामदेव
इप्पवाह	रामतमस्	विश्वामित्र
Xउच्य	Xरहृदयुत	Xशक्ति
Xउच्य	Xदेवल	शुनहोत्र
Xउच्य	देवधवस्	इयावाथ
उजना	Xनिष्ठि	

मंत्रकालीन गोत्रांमधील व त्यास आश्रय.—गोत्रांची आणि सूक्तकर्तृत्वाचा संबंध दाखविणारे कोष्टक वर दिले पण इतक्यांत आपणास गोत्रांच्या विवरणाकडे बघता येत नाही मंत्रकालीन हुसत्या अनेक भागवडी आहेत त्याचकडे जख विद्याशिष्यास आपणास सुत्रांचे गोत्राकडे एकदम बघता येत नाही. मंत्रात रष्ट होणारा पुष्कळच माझ्यापेक्षा इतिहासाचा भाग असून माझ्यापेक्षा आहे. माझ्यापेक्षा इतिहासात त्यांनी दान देणाऱ्या राजाचा किंवा इतर व्यक्तीचा इतिहास हा आलाच पाहिजे, का की दान देणाऱ्या व्यक्ती म्हणजे सूक्तकर्ता माझ्या गिन्हा-देऊ व्यक्ती होत

उपाध्यायांचे अस्तित्त्व त्यास दान देणाऱ्या किंवा त्याच्या माफीत यजन करणाऱ्या राजाशिवाय किंवा सामान्य व्यक्ती-शिवाय शक्य नसते. पारमार्थिक इतिहासात परमार्थीय करणारा कर्ण कसा होत गेला याचे ज्ञान पाहिजे आणि या वर्गाच्या अस्तित्त्वाचे स्पष्टीकरण करण्याकरिता त्या वर्गाचे मो-क्षम चालविण्याच्या वर्गाचेहि वर्णन पाहिजे मागे उल्लेखिल्या ऋषींनी पारमार्थिक शरणा घेणाऱ्या व कसा पुरविल्या हे स्पष्ट स्थापनाशिवाय पारमार्थिक व धार्मिक इतिहास खूब होणार नाही यासाठी ऋषी व त्यास दान देणारे राजे यांचे कोष्टक आपल्या वाचकांपुढे टाकणें अवश्य आहे. महत्त्वसे व दीप्यसे यांमध्ये ज्या ज्या राजांनी मिश्रित व संचास दान दिले त्यांच्या नावांचे (नासपलीकडे बहु-तेक कशाचंच नाही) रक्षण केले याबद्दल जर शुद्ध सिद्धीची व त्यांत असलेल्या ऐतिहासिक जाणीवीची तारीफ कराव-याची तर दान देणाऱ्यांचे नाव रक्षण करण्याबद्दल प्राचीन सूक्तकारांचा तापीक अधिकच केला पाहिजे. कांकी पुस्त-कीत सिद्धिले राजांचे नाव पुस्तकांत रहावे आणि मंत्र

नील नाव तर वारंवार गाईले जाते. ज्या रागांनी वरलि
जुपीम दावे दिली ते मागवान सरे कारण पोण्यास
दसनेबद्ध त्यांचे नांव सर्व गोथर्था आढळण निरद्वंद्व दाक-
गान्या कालकापासून मिथित गुढले धाई तर या माग-
वानांच्या आणि ज्या दृष्टावद्ध त्यांचे नांव अजरामर
जाले त्या क्षम्याचा आपण परिचय करून घेऊं

कृषी व स्थानां दान देणारे राजे

क्र.सं.	प्रति	राजे	दत्तधन
१. १२६, १	कक्षीवान	स्वनय	घोडे, रथ, धन,
४. १५, ८	वामदेव	सोमक	घोडे [अर्धशत
५. १०, १०	कक्ष	कक्षीय	एकहजार आणि-
" १३, ८	सेवरण	त्रमदस्यु	घोडे [चार गावी
" " "	"	मादनाथ	घोडे
" " "	"	पद्मवतान	घोडे अर्धशत
" " १०	"	पद्म	घोडे
" ३६, ५	प्रभुवत	धुतरप	घोडे
" ६१, १०	दयापाथ	पुष्पावध	गव्ये
" " "	"	सरित	गावी
६ २६, ८	भद्राज	क्षेत्रभ्रा	धन
" ४०, २२	गर्ग	प्रतोष	धन
" " २३	"	दिव्यादाय	अश्व, रथ
" " ३४	पापु	अश्वय	गावी
" " "	अश्व	"	गावी
" ६३, २	भारद्वाज	पुरय	दोन पोण्या
" " "	"	सुमीन्द्र	दीभर गावी
" " "	"	पेम्ब	अश्व
" " "	"	हाण	दहा गावी
" " १०	"	पुरपंधा	गावी, घोडे
७. ११, १२	वसिष्ठ	सुदाय	गावी, दोन रथ
८ १, २०	मैत्रासिंधि	आसीम	पद्म [अर्धशत घोडे
" २, ४२	"	विभिदु	धन
" ३, २०	"	पाकस्यामा	रथबाह्यपुत्र
" ४, १९	देवादिपि	कुंरत	दीभर घोडे व धन
" ५, २०	महाविधि	कक्ष	दीभर घेड व दहा-
" ६, ४६	कक्ष	मिर्निंदर	धन [दहागावी
८, ५४	कक्षीयान-	मिर्निंदर	तीनहजार तिनचो
" ११, २६	सोमरी	त्रमदस्यु	पक्षय शिवांग्यादी
" ११, १३	"	त्रिप्र	धन
" १३, २८	विभमनय	बरोसुपाम्भ	धन
" " २९	वैपथ	नाय	धन
" २५, २२	"	पद्मवतान	रथमहा रथ.
" " "	"	हाण	"
" २६, २३	२३	सुपुत्रवग-	घोडे, गावी, उड
१३	"	दागव्युध	धन [रथ दहा

क्र.सं.	प्रति	राजे	दत्तधन
८ ४६, ३०	वस	तरध	धन
" ६८, १६	प्रियमेध	देशेत	रथ, अश्व, धन
" " "	"	आश्वमेध	रथ, शस्त्र, धन
७४, १३	गोपवन	धुतरप	अश्व
९ ५८, ३	अश्वतार	पुरपति	अश्व
" " "	"	पद्म	"

१० ३३, ४ कक्षय कक्षवण तीन घोडे गोड-
" ६० २ वैपुसुषु असमानि धन [दोन रथ
" ६२, ८ नामनादिष्ट गावर्णि मनु अनेक गावी व घोडे

वरील कोष्टात सर्वानुक्रमेण विवक्षितान्य मानिली आहे
आसून दान घेणाऱ्या कर्षीचा उल्लेख कारक कविते येतो.
तेव्हा दान देणाऱ्या राजाचा ज्या सूक्तात उल्लेख झाले
त्या सूक्ताचा कर्ता राजापासून दान घेणारा होय असे
म्होत धरून वरील कोष्टक तयार केले आहे. यासुद्धे दान
घेणाऱ्या सर्वेक कर्षीचा उल्लेख करून दान आढळणारा नाही

सूक्तक सूर्यवर्णालीन च उत्तरकर्त्तारान् प्राप्नुष्य —
सूक्तक सूर्यवर्णालीन प्राप्नुष्याचा आश्रयाचा प्राप्नुष्याची संवध
जुळवाय्याचा आश्रयाचा दोन तद्गतीनी जुळवाय्या कायले
सूक्तक सूर्यवर्णालीन जी कुले नोवायली गेली त्याची संव-
परेषा जुळवाय्या आश्रया जुळवाय्याची, आणि त्या विद्येची
किंवा विद्याविशिष्ट संप्रदायाची परंपरा आश्रययुक्त आणून
मिटावयाची. सूक्तक सूर्यवर्णालीन संप्रदायाची परंपरा
दिले आहेत. पण ते नव्य आहेत किंवा माहीत हे ठरविले
पाहिजे, आणि सरदासस्यसूक्तक जे साहित्य उपलब्ध असेल
ते मांडले पाहिजे सर्वानुक्रमेण विधान प्राचीन घुलाचा शिष्य
संप्रदायाचा विस्तार संप्रदायाचे शापरंतु दुसरे साहित्य म्हणजे
म्हणजे गोपप्रवरावली होय.

आश्रयी प्राप्नुष्य मात प्राचीन कृषीशी व आश्रयाशी
जवळ आणून आश्रयसंबंध लावून आश्रय तर तो गोपप्र-
रावलीच्या शेतावर तो आश्रय कोणत्या प्रशासना होता,
गुलाम्यसंबंध होता की संप्रदायासंबंध होता याचीहि
तपासणी झाली पाहिजे.

संप्रदायासंबंध संशयपरेषेने प्राप्नुष्य स्थापित झाले होते
यास पुराव पुष्टाव्य आहे. मद्रास हा राज्य प्राप्नुष्य या
स्थाने अनेक वेळा कर्ममोक्षक आलेला आहे. तर अनेक
सूक्तक मद्रास पुत्रसंस्थापक झाले आसल्यान नवल नाही
सूक्तक व मद्रास ओगटलेले लोक हे माहीत गुलामीत
म्हणून दगावित्या वेगळे तर पदावयाने यागादी संप्रदाया
उद्देश, व त्यांना दिगजारे पुत्रसंस्थापक वेगळे, आणि संप्र-
दायाची व दगावित्या यापुढील दगावित्या, आणि
संप्रदायाची दगावित्या यापुढील दगावित्या

कर्ममोक्षक, मद्रास व त्यांचे परंपरासंबंध
तपासून लागते म्हणजे आश्रय आढळून येने की (१) की

सूक्तकारांनी कुलें व त्याचें आपसांतील वंशसंबंध सर्वांनुक्रमणी व बृहद्देवता या ग्रंथांतून असे आटखतात तरीच ते ऋग्वेदावस्थेसिद्ध होतात; [२] काही सूक्तकार असे आहेत की सर्वांनुक्रमणी व बृहद्देवता यांनी दिलेले त्यांचे आपसांतील संबंध ऋग्वेदावस्थेसिद्ध होतात परंतु त्यांच्या कुलावहल मात्र ऋग्वेदात उल्लेख आटखत नाही. (३) व काही सूक्तकारांनी कुलें व वंशसंबंध सर्वांनुक्रमणी व बृहद्देवता यांत दिले आहेत परंतु त्यांना ऋग्वेदात आधार सांपडत नाही. हे सूक्तकार कोणकोणते आहेत व त्यांचा परस्परसंबंध काय ? हे हे एक एक कुल घेऊन त्यात आपा-राप्रमाणें तीन पोटभेद करून पुढें देऊं प्रत्येक कुलासाठी त्यांतिल एक एका सूक्तकाराच्या नावावर कोणकोणतीं सूक्ते आहेत, त्या सूक्तामध्ये त्या सूक्तकाराचा उल्लेख आहे किंवा नाही, असल्यास कोणत्या सूक्तात आहे आणि सूक्तकाराचा कुल किंवा वंशसंबंध ज्या ऋग्वेदावस्थेसिद्ध होतो त्याचे आंकडे इत्यादि माहिती दिली आहे.

आंगिरस कुल.

(१) सर्वांनुक्रमणासिद्ध व ऋग्वेदासिद्ध कुल व वंशसंबंध — आंगिरस कुलातील अयास्य, बृहस्पति, सप्तगु, प्रचेता, हिरण्यस्तूप, हिरण्यस्तुपाचा मुलगा अर्चू.

(२) सर्वांनुक्रमणासिद्ध कुलसंबंध ऋग्वेदासिद्ध वंशसंबंध — उचथ्य याची छी ममता व मुलगा दीर्घतमा. कृष्णाचा मुलगा विश्वक व विश्वकाचा मुलगा विष्णापू. व्यश्वाचा मुलगा विश्वमनस. अर्जुनी (छी) इचा मुलगा कुतन, कुतसाचा मुलगा दुर्मित्र. उशिना (छी) इचा मुलगा कक्षीवांन, कक्षीवांनाची बायको वृचया. वृधेयाचा मुलगा शकपूत.

(३) केवल सर्वांनुक्रमणासिद्ध वंशसंबंध व कुलसंबंध — आंगिरस यांचे मुलगे बृहस्पति, उचथ्य, हिरण्यस्तूप, हिरण्यस्तुपाचा मुलगा अर्चू, उचथ्याची बायको ममता व मुलगा दीर्घतमा. दीर्घतम्याचा बायको उशिना व मुलगा कक्षीवान्; कक्षीवांनाची बायको वृचया, मुलगा सुगोति व मुलगी घोषा; घोषेचा मुलगा बृहस्पत्य. आंगिरसकुलातील — पौर, तीरथी पूतदक्ष, ध्रुव, अर्भावर्त, धृतकक्ष, सव्य, विंदु, मूर्धन्वान, कुतयाचा, पुरुहन्मन्, पवित्र, प्रभूतसू, मिथु, विहव्य, दिव्य, सप्तसू, सेवर्त, वर, कृष्ण. कृष्णाचा मुलगा विश्वक व विश्वकाचा मुलगा विष्णापू, सुनहोत्र, सुनहोत्राचा मुलगा शंसमव व शंसमदाचा मुलगा कूर्म, व्यश्न व त्याचा मुलगा विश्वमनस, कुतस व त्याचा मुलगा दुर्मित्र, वृधेय व त्याचा मुलगा शकपूत, प्रियमेध व त्याचा मुलगा गिमुक्षि, अमहीतु व त्याचा मुलगा उद्धय. विरूप व त्याचे मुलगे नभःप्रभेद अश्वदेव, हातप्रभेदन, साधे. उरु व त्याचा मुलगा अंग.

उचथ्य — ९. ५० ते ५२ या तीन सूक्तांचा द्रष्टा. याला आंगिरसपुत्र म्हटलें आहे. ऋग्वेदात याचा व्यक्तीवाचक अर्थानें उल्लेख नाही. नर्घय उचथ्य व उचथ्य पदाचा स्तोत्र असाच अर्थ केला गेला.

दीर्घतमा — १. १४० ते १६४ या १५ सूक्तांचा द्रष्टा. याला उचथ्य पुत्र असें म्हटलें आहे; व तसा उल्लेख ऋग्वेदात १. १५८, १; ४. या प्रचामध्ये आला आहे. परंतु तो 'ओचथ्य दीर्घतमा' असा स्पष्ट नाही. सदर सूक्तांचा द्रष्टा दीर्घतमा हा ममता नामक कोणा छीचा मुलगा होता. कारण १. १४५, ३; १५२, ६; १५८, ६ या ठिकाणी त्याला मामतेय म्हटलें आहे. मात्र ममता ही उचथ्याची बायको असा ऋग्वेदात स्पष्ट उल्लेख नाही. दीर्घतम्याचा या दोघाशी संबंध असल्यामुळे ममतेला उचथ्याची बायको झणावें खगते.

कक्षीवान — १. ११६ ते १२६ व ९. ७४. या सूक्तांचा द्रष्टा. याला दीर्घतम्याचा मुलगा असें म्हटलें आहे. बरील सूक्तपैकी १. ११६; ११७; १२६. या सूक्तांत आणि] ९. ७४, ८. या मध्ये कक्षीवांनाचा उल्लेख असून ऋग्वेदात यन्वाच ठिकाणी उल्लेख आहे. परंतु त्या सर्व ठिकाणी हा दीर्घतम्याचा मुलगा असा उल्लेख नाही. याचा ऋग्वेद १. १८, १ या ठिकाणी कक्षीवान् औशिज असा उल्लेख असून १. ११९, १; १२२, ६; ५ या ठिकाणी यास औशिज म्हटलें आहे यावरून हा उशिजा नामक छीचा मुलगा असल्याचें ठरतें. याची वृचया नामक छी असल्यावरून १. ५१, १३ येथें उल्लेख आहे.

घोषा — (छी) १० ३९; ४० या सूक्तांची द्रष्टी. बरील सूक्तपैकी ४०, ५ येथें व १. ११७, ७; १२२, ५. या ठिकाणी घोषेचा उल्लेख आहे. हिला कक्षीवांनाची मुलगी असे सायणानें व सर्वांनुक्रमणाकारांनी म्हटलें आहे. परंतु ऋग्वेदात तसा उल्लेख नाही.

सुहस्त्य — १०. ४१ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला घोषेचा पुत्र असें म्हटलें आहे. बरील सूक्तातील तिसऱ्या ऋचेतील 'सुहस्त्य' पदाचा 'घोषेचा मुलगा' असा सायणानां अर्थ केला आहे. १. १२०, ५ या ऋचेत 'घोषे' असें पद असून त्याचा 'घोषायाः पुत्रे' असा अभ्यास अर्थ दिला आहे. परंतु सुहस्त्य हा घोषेचा मुलगा असा स्पष्ट उल्लेख ऋचेत नाही.

सुगोति. — १०. १२१ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला कक्षीवान् पुत्र असें म्हटलें आहे. परंतु ऋग्वेदात याचा उल्लेख नाही.

अयास्य — ९. ४४ ते ४६; १० ६७; ६८ या सूक्तांचा द्रष्टा. याला आंगिरस म्हटलें आहे. बरील सूक्तपैकी ९. ४४, १. १०. ६७, १; १०८, ८ व १२८, ४. या ठिकाणी याचा उल्लेख आहे. व १०. १०८, ८ या ठिकाणी अयास्य आंगिरस असा उल्लेख आहे.

हिरण्यस्तूप — १. ३१ ते ३५ व ९. ६९ या सूक्तांचा द्रष्टा. याला आंगिरसपुत्र म्हटलें आहे. बरील सूक्त याचा उल्लेख नाही. १० १४९, ५. या मध्ये अर्चू नामक सूक्तकार 'आंगिरस हिरण्यस्तूप' असा उल्लेख करतो. यावरून हिरण्यस्तूप हा आंगिरस असावा.

अथैत—१० १५९ या सूक्ताचा द्रष्टा याला आगिरस हिरण्यस्तूप याचा मुलगा असे म्हटले आहे सदरहू सूक्ताच्या ५ व्या ऋचेत 'आगिरस हिरण्यस्तुपाप्रमाणे माझी स्तुति ऐक' अशी तो प्रार्थना करतो यावरून तो हिरण्यस्तुपाचा मुलगा असावा असे ठरते

कृष्ण.—८ ७४ या सूक्ताचा द्रष्टा याला आगिरस म्हटले आहे बरील सूक्ताच्या ३ व ४ या ऋचांत याचा उल्लेख आहे परंतु तो आगिरस असल्याबद्दल नाही ऋग्वेदात याशिवाय व्यक्तिवचक असा कृष्णाचा उल्लेख नाही

विश्वक—८ ७५ या सूक्ताचा द्रष्टा याला कृष्णपुत्र म्हटले आहे बरील सूक्ताच्या १ ते ४ या ऋचात याचा उल्लेख आहे तसेच १ ११६, २३; ११७, ७ या ठिकाणी अभिनानी कृष्णपुत्र विश्वक याला विष्णापू नांवाचा मुलगा दिल्याचा उल्लेख आहे व १० ६२, १२ या ठिकाणीहि विश्वकाला विष्णापू नामक मुलगा दिल्याचा उल्लेख आहे. यावरून कृष्णपुत्र विश्वक व त्याचा मुलगा विष्णापू अमत्यांचे ठरते विष्णापू हा सूक्ताकार नाही

प्रचेतस.—१० १६४ या सूक्ताचा द्रष्टा याला आगिरस म्हटले आहे. बरील सूक्ताच्या ४ व्या ऋचेत 'प्रचेतस आगिरस.' असा उल्लेख आहे यावरून प्रचेतस हा आगिरसकुलातील असावा असे दिसते.

विरूप—८. ४३, ४४, व ६४ या सूक्ताचा द्रष्टा याला आगिरस म्हटले आहे. सदरहू सूक्तांच्या ६४, ६ येथे याचा उल्लेख आहे. १ ४५, ३ या ऋचेत प्रियमेध, आश्र, आगिरस यांच्या बरोबर याचा उल्लेख आहे परंतु तो आगिरस असल्याबद्दल नाही.

बृहस्पति—१०, ७१ व ७२ या सूक्ताचा द्रष्टा याला आगिरस व ऋषभपुत्र म्हटले आहे. १०.७१, १ यात बृहस्पतीचा उल्लेख आहे. परंतु तो सूक्ताकार या अर्थाने नाही ६ ७३, १ येथे 'बृहस्पतिरागिरस.' असा उल्लेख आहे. यावरून बृहस्पति हा आगिरस असावा असे ठरते.

शुत्समद.—९ १ ते ३; ९ ते २६; ३० ते ४३ या सूक्ताचा द्रष्टा व ऋग्वेद मंडल दोन यांच्या नांवावर आहे पण त्यांची बरील सूक्ताचाच हा द्रष्टा आहे. याला आगिरस हुनहोत्र याचा पुत्र असे म्हटले आहे व तोच पुढे हुनहोत्राचा मुलगा झाला असे म्हटले आहे परंतु बरील दोन्हीहि गोष्टींचा उल्लेख ऋग्वेदात नाही. ऋग्वेदात शुत्समदाचा उल्लेख ४ वेळ (१ ४५, ११, ८, ३९, ४, ४१, १८) आला आहे. व हुनहोत्र याचाहि उल्लेख दोन वेळ (२. ४१, १४; १७) आला आहे व आप्यांत हुनहोत्र याचा अर्थ शुत्समद असा केला आहे परंतु प्रत्यक्ष ऋचेत तसा उल्लेख नाही. शुत्समदाचा ऋग्वेदाने आलेला उल्लेख सर्वत्र बहुवचनी आहे.

पुनहोत्र—९.३३, १४ या दोन सूक्तांचा द्रष्टा. याला आगिरस म्हटले आहे. ऋग्वेदात २.४१, १७, १८ या ठिकाणी

याचा उल्लेख आहे परंतु तो आगिरस असल्याचा नाही

कर्म—२ २७ ते २९ या सूक्ताचा द्रष्टा याला गृत्समदपुत्र असे म्हटले आहे परंतु ऋग्वेदात तसा उल्लेख नाही कर्मचा ऋग्वेदात उल्लेख नाही व वर्गल सूक्तात गृत्समदाचाहि उल्लेख नाही

व्यश्व—८ २६ या सूक्ताचा द्रष्टा याला आगिरस म्हटले आहे याचा बरील सूक्तात उल्लेख नाही ऋग्वेदात याचा उल्लेख ९, ११२, १५ ८. ९, १० २३, १६, २४ २८, २९ या ठिकाणी आहे परंतु तो आगिरस असल्याबद्दल नाही

विश्वमना—८, २३ ते २५ या सूक्ताचा द्रष्टा याला व्यश्व पुनहोत्र असे आहे बरील सूक्तात २३, २५ व २७ ७ या ठिकाणी उल्लेख आहे याला ८, २३, २४, २४ २३, २६, ११ या ठिकाणी वैश्व (व्यश्वपुन) म्हटले आहे

घोर. ३ ३९ या सूक्ताचा द्रष्टा याला आगिरस म्हटले आहे ऋग्वेदात घोर याचा व्यक्तिवचक उल्लेख नाही

कुत्स.—९ ५४ ते ९८, १०१ ते ११५ व ९ ४ या सूक्ताचा द्रष्टा याला आगिरस अस म्हटले आहे ऋग्वेदात याचा पुष्कळ ठिकाणी उल्लेख आहे परंतु तो आगिरस असल्याबद्दल नाही याला अर्जुनिय व से नांव ऋग्वेदात चार ठिकाणी (१ ११२, २३. ४. २६, १, ७ १९, २, ८ १, ११, दिले आहे. 'आजुनेय (अर्जुनी) ऋषीचा पुन' इति' असा बरील चार ठिकाणी उल्लेख आहे. हो अर्जुनी कोण याबद्दल उल्लेख नाही

दुर्मित्र.—१०.१०.५ या सूक्ताचा द्रष्टा याला सुत्सपुत्र म्हटले आहे. याचा उल्लेख बरील सूक्ताच्या ११ व्या ऋचेत 'मि दुर्मित्र स्तुति करीत आहे, त्या मज कुलग-पुत्राचे रक्षण करे' अशी प्रार्थना केली आहे.

मृधन्वान्—१०.८८ या सूक्ताचा द्रष्टा याला आगिरस म्हटले आहे ऋग्वेदात याचा उल्लेख नाही. सदर सूक्तात मृधन्वान् पद चार वेळ आल असल्यामुळे या सूक्ताचा मृधन्वान द्रष्टा आहे असे म्हटले असावे.

ऊरु.—९. १०८ या सूक्तातील ४ व ५ या ऋचांचा द्रष्टा. याला आगिरस म्हटले आहे ऋग्वेदात याचा उल्लेख नाही व बरील दोन ऋचांत आगिरसाचा उल्लेख नाही

ऊर्वसया—९.१०८ सूक्तातील ८ व ९ या ऋचांचा द्रष्टा. याला आगिरस म्हटले आहे. ऋग्वेदात याचा उल्लेख नाही व बरील ऋचात आगिरसाचा उल्लेख नाही.

तृत्तयाद्या—९.१०८ सूक्तातील १० व ११ या ऋचांचा द्रष्टा याला आगिरस म्हटले आहे. ऋग्वेदात याचा उल्लेख नाही व बरील ऋचात आगिरसाचा उल्लेख नाही.

बृहन्मनू.—८.५१ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला आगिरस म्हटले आहे. बरील सूक्ताच्या ५ व्या ऋचेत याचा उल्लेख आहे ऋग्वेदाने याशिवाय अन्यत्र याचा उल्लेख

नाही. वरील सूक्तांत आंगिरसाच्या उल्लेख नाही.

बृहन्न ति.—१.३९ या सूक्ताचा इष्टा. याला आंगिरस-
पुत्र म्हटले आहे. वरील सूक्ताच्या पहिल्याच ऋचेत याचा
उल्लेख आहे; पण तो आंगिरस असल्याबद्दल नाही. ऋग्वे-
दान वरील स्थलाशियाय याचा उल्लेख नाही.

पवित्र.—१.६७ सूक्तातील ८ ते ३३ ऋचा; १,७३ व
८३ या सूक्ताचा हा इष्टा. याला आंगिरस म्हटले आहे.
वरील सूक्तांत पवित्र शब्द फार वेळ आला आहे. परंतु
तो व्यक्तिवाचक नाही. ऋग्वेदांत याचा उल्लेख नाही.
याला आंगिरस म्हणण्यास आधार नाही.

प्रभु व सु.—१.३५, ३६ या सूक्ताचा हा इष्टा. ह्याला
आंगिरसपुत्र असे म्हटले आहे. हा ३५ वातील दत्त-
ट्याचा मेघात प्रभुवर्षा हे पद आहे. परंतु ते व्यक्ति या
अर्थाने नाही. ऋग्वेदात प्रभुवर्षा हे पद फार वेळ आले
आहे. परंतु त्याचा व्यक्तिवाचक अर्थ कोठेच नाही.

भिषु.—१०. ११० या सूक्ताचा इष्टा. याला आंगि-
रसपुत्र म्हटले आहे. सदर सूक्तांत दत्तप्रसंवा आहे.
ऋग्वेदात भिषुच उल्लेख नाही.

विहव्य.—१०. १२८ या सूक्ताचा इष्टा. याला
आंगिरस म्हटले आहे. ऋग्वेदांत याचा व्यक्ति या
अर्थाने उल्लेख नाही.

दिव्य.—१०. १०७ या सूक्ताचा (विहव्याने)
इष्टा आहे. याला आंगिरस म्हटले आहे. ऋग्वेदात याचा
उल्लेख नाही.

सप्तपु.—१०. ४७ या सूक्ताचा इष्टा. याला आंगि-
रस म्हटले आहे. वरील सूक्ताच्या ६ व्या ऋचेत
याचा उल्लेख आहे आणि तो आंगिरस असल्याचा
आहे. ऋग्वेदात वरील स्थलाशियाय याचा कोठे उल्लेख नाही.

संवर्ष.—१०. १०३ या सूक्ताचा इष्टा. याला
आंगिरस म्हटले आहे. याचा उल्लेख ८. ५४ (वाल्ग-
व्यापैकी ६) या सूक्तातील २ व्या ऋचेत आहे.
परंतु तो आंगिरस असल्याबद्दल नाही.

पद.—१०. ९६ या सूक्ताचा इष्टा. याला आंगि-
रस म्हटले आहे. सदर सूक्तांत याचा उल्लेख नाही.
८. ३३, २८ या ठिकाणी वरासुप्रमन नामक एका
राजाचा उल्लेख आहे अशाच तऱ्हेचा उल्लेख ८. २४,
२६; २६, २ या ठिकाणीही आहे. परंतु १ व २ या
नांवाबद्दल संशय आहे.

अष्टादंष्ट.—१०. १११ या सूक्ताचा इष्टा. याला
आंगिरस विरुच याचा पुत्र म्हटले आहे. ऋग्वेदात
याचा उल्लेख नाही.

नभःप्रभेदन.—१०. ११२ या सूक्ताचा इष्टा.
याला विरुचपुत्र म्हटले आहे. ऋग्वेदात याचा उल्लेख नाही.
हस्त प्रभेदन.—१०. ११३ या सूक्ताचा इष्टा. याचा
विरुचपुत्र म्हटले आहे. ऋग्वेदात याचा उल्लेख नाही.

स त्रि.—१०. ११४ या सूक्ताचा इष्टा. याला विरु-
चपुत्र म्हटले आहे. ऋग्वेदात याचा उल्लेख नाही.

अंभ.—१०. १३८ या सूक्ताचा इष्टा. याला आंगि-
रसपुत्र याचा पुत्र म्हटले आहे. ऋग्वेदात उल्लेख नाही.

प्रियमेध.—८. ५७, ५८ व ९. २८ या सूक्ताचा
इष्टा. याला आंगिरस म्हटले आहे. ८. ५८, १८ येथे
याचा उल्लेख आहे परंतु तो बहुवचनी आहे. ऋग्वेदात
याचा बहुवचनी 'प्रियमेधासः' असा उल्लेख फार
येतो. यावरून याचे स्वतंत्र कुल असले. एवढ्याबरोबर
उल्लेख कोठे कोठे (१. १११, १८५, २५०) आहे परंतु
तो आंगिरस असल्याबद्दल नाही. ४५, ३ या चर्चेंत
याचा आंगिरसापरोक्ष उल्लेख आहे. यावरून कदाचित
हा आंगिरस असावा.

रिपुक्षित.—१०. ७५ या सूक्ताचा इष्टा. याला
प्रियमपुत्र असे म्हटले आहे परंतु तसा उल्लेख नाही.
ऋग्वेदात याचा उल्लेख नाही.

अमहीयु.—१. ६१ या सूक्ताचा इष्टा. याला आंगि-
रस म्हटले आहे. ऋग्वेदात याचा उल्लेख नाही.

उरुक्षय.—१०. १८ या सूक्ताचा इष्टा. याला अम-
हीयुपुत्र म्हटले आहे; पण तसा उल्लेख नाही. ऋग्वेदात
याचा व्यक्तिवाचक अर्थाने उल्लेख नाही.

स वृ.—११ ते ५७ या सूक्ताचा हा इष्टा. याला
अंगिरा ऋषीचा पुत्र असे म्हटले आहे. सन्माचा व्यक्ति-
वाचक उल्लेख ऋग्वेदात नाही.

अभीवर्त.—१०. १०४ या सूक्ताचा इष्टा. याला
आंगिरस म्हटले आहे. या सूक्ताच्या पहिल्या ऋचेत अभी-
वर्त पद आहे. पण त्याचा व्यक्तिवाचक अर्थ होत नाही.

विंदु.—१. २० या सूक्ताचा इष्टा. याला आंगिरस
म्हटले आहे. ऋग्वेदात विंदुचा उल्लेख नाही.

धृतरक्ष.—८. ८१ या सूक्ताचा इष्टा. याला आंगि-
रस असे म्हटले आहे. सदर सूक्ताच्या १५ ताच्या ऋचेत
याचा उल्लेख आहे. परंतु श्यावरून तो आंगिरस असल्याचे
ठरत नाही.

सुव.—१०. १०३ या सूक्ताचा इष्टा. याला आंगिरस
म्हटले आहे. सदर सूक्तांत धृष्ट शब्द फार वेळ आला आहे.
परंतु तो व्यक्तिवाचक नाही. ऋग्वेदात याचा व्यक्तिवाचक
उल्लेख नाही.

नूमेध.—८. ८७; ८८. व ९. २७; २९ या सूक्ताचा
इष्टा. याला आंगिरस म्हटले आहे. वरील चारही सूक्तांत
याचा उल्लेख नाही. १०. ८०, ३; ११३, ७ या ऋचांत
याचा उल्लेख आहे. परंतु तो आंगिरस असल्याबद्दल
नाही.

हृक्षपुत्र.—१०. ११२ या सूक्ताचा इष्टा. याला नूमेध
पुत्र म्हटले आहे. वरील सूक्ताच्या ७ व्या ऋचेत याचा
उल्लेख अथवा श्याव ऋचेत 'नूमेधप्रमाणे' यास २४व क्र.

६. सी तो प्रार्थना करतो. यावन्त हा नृपेयपुत्र असावा असे वाटते.

निराधी.—८. ८४ या सूक्तांचा द्रष्टा. याला आंगिरस म्हटले आहे. सदर सूक्तांच्या ४ व्या ऋचेत याचा उल्लेख आहे परंतु तो आंगिरस असल्याबद्दल नाही.

पूत दक्ष.—८. ८२ या सूक्तांचा द्रष्टा. याला आंगिरस म्हटले आहे. ऋग्वेदात याचा व्यक्तीवाचक उल्लेख नाही.

कण्वकुल

(१) सर्वानुक्रमणी व क्रममंत्रसिद्धकुल व धंद्यासंबंध.—नृपदाचा मुलगा कण्व. कण्वाचे मुलगे मीमांसाधि, प्रत्यक्ष व वत्स.

(२) सर्वानुक्रमणीसिद्ध कुलसंबंध व क्रममंत्रसिद्ध धंद्यासंबंध.—नामाकाचा मुलगा नामाक.

(३) सर्वानुक्रमणीसिद्ध धंद्या व कुल-संबंध—घोराचा मुलगा कण्व. कण्वाचे वत्स, प्रत्यक्ष, उशीदि, गोपू, अश्वसूक्ति, प्रगाथ. प्रगाथाचे मुलगे भर्ग, कलि, हर्षेत. कण्व कुलांतक—मीमांसाधि, आंगिर, पर्वत, नारद, त्रिशोक, शिर्षांत, मन्मसाधि, सधरा, साराकने उरुसुति. सीमरीचा मुलगा कुशिक.

कण्व.—१. ११ ते ४३ व १४ या सूक्तांचा द्रष्टा. याला आंगिरस घोर याचा पुत्र असे म्हटले आहे. परंतु ऋग्वेदात तसा उल्लेख नाही. ऋग्वेदांत १०. ११, ११, येथे याला नृपद-पुत्र म्हटले आहे. अद्याच सन्ध्या उल्लेख १. ११०, ८ येथे आहे. परंतु तो ऊरा केशाधित आहे. ऋग्वेदातील उल्लेखा-प्रमाणे कण्व हा घोरपुत्र नसून नृपदपुत्र ठरतो. कण्वाचे त्याच्या पुढे स्वर्गन कुलच झाले. कारण घरेघरे सूक्तकार शापनास कण्व म्हणवितात. वरील सूक्तांपैकी बहुतेक सूक्तात कण्वाचा उल्लेख आहे. कण्व पूर्वी आधका होता. त्याला अधोदेवाना होले दिले व धक्केप्रियादे दिले असा उल्लेख आहे.

वत्स.—८. ६, ७ व ११ या तीन सूक्तांचा द्रष्टा. याला कण्व म्हटले आहे. वरील सूक्तांत कण्वाचा उल्लेख आहे. ८. ८, ८ या ऋचेत कण्वपुत्र वत्स असा उल्लेख आहे. ८ व १ या सूक्तांचे द्रष्टे अनुक्रमे संपन्न व दासकर्म हे आहेत. परंतु सदर सूक्तांत त्यांचा उल्लेख नसून वत्साचा वत्सपुत्र उल्लेख आहे. तेव्हा सदर सूक्ते वत्साचीच असावीत असे वाटते.

मीमांसाधि, मेघ्या तिथि.—१. १२ ते ३; ८. १ ते ३; २२; ३१ ९. १, ४ या सूक्तांचा द्रष्टा. याला कण्वपुत्र म्हटले आहे ८. २, ४० या ऋचेत 'काण्व मेघ्या-धि' असा उल्लेख आहे यावरून तो कण्ववंशज असल्याचे ठरते याचे दुसरे नाव मेघ्याधि असे होते.

प्रत्यक्ष.—१. ४४ ते ५० व ९. १५ या सूक्तांचा द्रष्टा. याला कण्वपुत्र म्हटले आहे. परंतु रसा इत्यक्ष उल्लेख ऋग्वेदात नाही. वरील सर्व सूक्तांत प्रत्यक्षाचा उल्लेख आहे.

१. ४५, ५ या ऋचेत 'कण्वाचे पुत्र आम्ही सुधी स्तुति करतो तो ऐक' असा उल्लेख आहे. यावरून प्रत्यक्ष कण्वाचा मुलगा असल्याचे ठरते व कण्वाचे घरेघरे मुलगे होते असेहि सिद्ध होते. कदाचित् वंशज असून राकतील.

नामाक.—८. ३९ ते ४२ या सूक्तांचा द्रष्टा. याला कण्व असे म्हटले आहे. वरील सूक्तांपैकी ४१, २ येथे नामाक याचा उल्लेख आहे. ऋग्वेदात याशिवाय नामाकाचा उल्लेख नाही. ८. ४१, ४ व ५ या ऋक्तात 'नमाकवत्' असा उल्लेख आहे. यावरून नामाक नावाचा कोणी ऋषि असून त्याचा हा मुलगा असावा.

त्रिशोक.—८. ४५ या सूक्तांचा द्रष्टा. याला कण्व म्हटले आहे. सदर सूक्तांत ३० व्या ऋचेत याचा उल्लेख आहे. परंतु त्यावरून हा कण्व असल्याचे ठरत नाही. याशिवाय १. ११२, १२ व ३०. २९, २ या ठिकाणी त्रिशो-काचा उल्लेख आहे. परंतु तो कण्व असल्याबद्दल नाही.

नीपा तिथि.—८. ३४ या सूक्तांचा द्रष्टा. याला कण्व म्हटले आहे. सदर सूक्तांत याचा उल्लेख नाही परंतु याच सूक्तांत १ व ४ या ऋक्तात कण्वाचा उल्लेख आहे. याशि-वाय ऋग्वेदात ८. ४९ (वाल्हिविषय-३) या सूक्तात व ८. ५१ (वाल्हिविषय-३) या सूक्तात नीपातिथीचा उल्लेख आहे. परंतु कण्व असल्याचा उल्लेख नाही.

कुशीदि.—८. ७०, ७१, ७२ या तीन सूक्तांचा द्रष्टा. अनुक्रमणीकारानी याला कण्वपुत्र म्हटले आहे. ऋग्वेदात या व्यक्तीचा उल्लेख नाही. व वरील सूक्तांत कण्वाचाहि उल्लेख नाही.

गोपू कि, अश्वसूक्ति.—८. १४ व १५ या सूक्तांचे हे दोघे द्रष्टे आहेत. याना कण्वायन असे म्हटले आहे. ऋग्वे-दात हा व्यक्तीचा उल्लेख नाही. व वरील सूक्तांत कण्वाचाहि उल्लेख नाही.

कुशु ति.—८. ९५ ते ९७ या तीन सूक्तांचा हा द्रष्टा. याला कण्व म्हटले आहे. ऋग्वेदात याचा उल्लेख नाही. व वरील सूक्तांत कण्वाचाहि उल्लेख नाही.

प्रगाथ.—८. १०; ४८; ५१ ते ५४ या सूक्तांचा द्रष्टा. याला कण्वपुत्र म्हटले आहे. ऋग्वेदात प्रगाथाचा व्यक्तीचा याचक उल्लेख नाही.

भर्ग.—८. ४१; ५० या सूक्तांचा द्रष्टा. याला प्रगाथपुत्र म्हटले आहे. वरील सूक्तांत व ऋग्वेदात भर्गाचा उल्लेख नाही.

कलि.—८. ५५ या सूक्तांचा द्रष्टा. याला प्रगाथपुत्र म्हटले आहे वरील सूक्तांच्या १६ व्या ऋचेत याचा उल्लेख असून १. ११२, १५ येथेहि याचा उल्लेख आहे परंतु तो प्रगाथपुत्र असल्याचा नाही.

हर्षिति.—८. १६ ते १८ या सूक्तांचा द्रष्टा. याला कण्व म्हटले आहे. ऋग्वेदात हर्षितिचा उल्लेख नाही. वरील सूक्तांत कण्वाचा उल्लेख नाही.

देवा निधि — ८. ४ या सूक्ताचा द्रष्टा याला काण्व म्हटलें आहे ऋग्वेदांत याचा उल्लेख नाही. बरील सूक्तांतील दुसऱ्या ऋचेत कण्वाचा उल्लेख केलेला आहे.

म हा ति धि — ८. ७ या सूक्ताचा द्रष्टा याला काण्व म्हटले आहे ऋग्वेदांत याचा उल्लेख नाही. बरील सूक्तांत ४. २३ व २५ या ऋचोमध्ये कण्वाचा उल्लेख आहे यावरून कदाचित् हा काण्व असावा असे वाटतें

पर्यंत — ८. १२ या सूक्ताचा द्रष्टा याला काण्व म्हटलें आहे. याचा ऋग्वेदांत उल्लेख नाही.

नारद — ८. १३ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला काण्व म्हटलें आहे ऋग्वेदांत याचा उल्लेख नाही.

स पर स — ८. ८ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला काण्व म्हटलें आहे याचा ऋग्वेदांत उल्लेख नाही बरील सूक्ताच्या ४ व्या ऋचेत 'कण्वस्य पुत्रः' असा उल्लेख आहे परंतु सर्वसाचा उल्लेख नाही या सूक्तांत वरस ऋषेचा उल्लेख ४ पैक आला असून ८ व्या ऋचेत 'कण्वपुत्र वरस' असा उल्लेख आहे यावरून हे सूक्त वरसानें रचवेंलें असावें असे दिसतें

ह वंत — ८. ६१ या सूक्ताचा द्रष्टा याला प्रगायपुत्र म्हटलें आहे. परंतु हसा उल्लेख ऋग्वेदांत नाही. बरील सूक्ताच्या १८ व्या ऋचेत हवताचा उल्लेख आहे सदर सूक्तांत कण्वाचा उल्लेख नाही.

राशकर्ण — ८. ९ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला काण्व म्हटलें आहे. राशकर्णाचा उल्लेख ऋग्वेदांत नाही सदर सूक्तांत वरसाचा उल्लेख आहे.

सो म रि — ८. १९ ते २२ व २२ या सूक्तांचा द्रष्टा याला काण्व म्हटलें आहे बरील सूक्तांपैकी १९, २३, २२, २०, २३, १९, ८, २३, २३, १५ व १२, १४ या टिकाणी सोमरीचा उल्लेख असून याशिवाय ८, ५, २६ या टिकाणी उल्लेख आहे. परंतु बरील सर्व स्थळांहि तो काण्व असल्याचा उल्लेख नाही

कुशिक — १०. १२७ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला सोमरिपुत्र म्हटलें आहे. कुशिराचा सोमरिपुत्र या अर्थानें नमूद दत्त उल्लेख नाही.

अत्रिकुल

(२) सर्वानुक्रमणीसिद्ध कुलसंबन्ध व ऋग्वेदसिद्ध वंशसंबन्ध — ठनीचा मुलगा मय बघीचा मुलगा सायभवत्. आप्य अषापुत्र त्रित त्रिवृणाचा मुलगा व्यरुण

(३) सर्वानुक्रमणीसिद्ध वंश व कुलसंबन्ध — संवनाचा मुलगा अग्नि. अग्निचे मुलगे वसुध्रत, प्रतिम विश्वामनु, वसुध, मुतंबर, गोपवन, पौर, अर्पनालस. अर्चनालसचा मुलगा रणावाश. रणावाशाचा मुलगा अंभीपु अंभीची मुलगी अयाला अभिरवंताली — ह्य, सदाष्टण, यजत, धृतविद, बाहुवृक्ष, वरुचिक, रातदध्य, वंध्य, सुगुण विप्रयंध्य, स्वस्ति, सप्त, विश्ववारा (छी), प्रतिमाय, मातु, सुय, मविष्ठिर, कुमार, पुरु, सप्तवदि. वय व त्याचा मुलगा सत्यश्रवस् ऋति व त्याचा

मुलगा मय, व रवाचे मुलगे द्वित आणि त्रित भुवन पत्याचा मुलगा विश्वधर्मन्.

अग्नि — हा ऋग्वेद मंडल ५ चा द्रष्टा आहे सर्वानुक्रमणी व बुद्धिवर्तत या मंडळातील सूक्तकार असून ज्याच्या कुलाचा उल्लेख नसेल त्या सर्वांना आग्नेय म्हणावें असें म्हटलें आहे. अग्नि हा मंडल पाच यांतील ३७, ४३, ७७, व ८५ या सूक्ताचा द्रष्टा आहे ऋग्वेदांत याचा उल्लेख पुष्कळ ठिकाणी आहे. पाचव्या मंडळात भीमोत्री नावाचा सूक्तकार असून ४१, ७२, ८६, या सूक्तांचा द्रष्टा आहे हा व बरील अग्नि एकच हो काय अशी शका आहे. ऋग्वेदांत भीमोत्रीचा उल्लेख नाही. अग्नि हा संवय याचा मुलगा असें सर्वानुक्रमणीत म्हटलें आहे त्यास ऋग्वेदांत आधार नाही.

अचै जानसु — ५. ६१, व ६४ या दोन सूक्तांचा हा द्रष्टा असून बुद्धिवर्तप्रमाणें हा अग्नीचा मुलगा आहे बरील सूक्तांपैकी ६४ व्या सूक्तातील वेदव्यास ऋचें याचा उल्लेख आहे परंतु तो अत्रिपुत्र अत्रयाचा नाही ऋग्वेदाने या शिवाय अर्चनालस याचा उल्लेख नाही

इया वा श — १. ५२ ते ११, ८१ व ८३ ते ३८ या सूक्तांचा द्रष्टा असून याला अर्चनालस याचा पुत्र असें म्हटलें आहे बरील सूक्तांपैकी ५. ५२ या सूक्तच्या भारभीच्या ऋचेत व ५. ६१ या सूक्ताचे वेदव्यास इयावाथाचा उल्लेख असून ८. ३५ ते ३८ या चारी. सूक्तांत इयावाथाचा व अग्नीचा उल्लेख आहे 'अग्नीच्या स्तुतीप्रमाणें माझी स्तुति ऐका' अशी ती ८. ३५ ते ३८ या सूक्तांत प्रार्थना करतो यावरून तो अग्नीच्या कुलातील असावा इयावाथाच्या नावावर आणजी ८१ व ८२ हा सूक्त आहेत पैकी ८१ सूक्तांत ५ व्या ऋचें याचा उल्लेख आहे बरील उतावावरून तो अर्चनालस याचा मुलगा असल्याचा शोध होत नाही

अंभीपु — या सूक्तकाराच्या नावावर ९. १०१ हे सूक्त असून यास इयावाधुपुत्र असे अनुक्रमणीत म्हटलें आहे बरील सूक्तांत पहिल्याच ऋचेत 'अंधसः' असे पद आहे. सदर सूक्तांत व ऋग्वेदांत अंभीपुचा उल्लेख नाही.

गोपवन — हा ८. ६३ या सूक्ताचा द्रष्टा आहे व याला आग्नेय म्हटलें आहे. बरील सूक्ताच्या ११ व्या ऋचें याचा उल्लेख आहे परंतु तो आग्नेय अवस्थाग्रह नाही ऋग्वेदाने बरील स्वलोचित्राय गोपवनाचा उल्लेख नाही.

सुत भर — हा ५. ११ ते १४ या ४ चार सूक्तांचा द्रष्टा आहे व याला आग्नेय म्हटलें आहे. बरील चारी सूक्तांत याचा अथवा अग्नीचा उल्लेख नाही ५. ४४ या सूक्तांत १३ व्या ऋचेत याचा उल्लेख असून त्याच सूक्तांत याच्या बरोबर एतावद, यमत, सभि, भवत्पार, विश्ववार, मायिन, सदापुण, बाहुवृक्ष, धृतविद, तपे यांचा उल्लेख आहे सदरहू सूक्ताचा द्रष्टा अत्रासार (काण्व) हा आहे या सूक्तांत अग्नीचा उल्लेख नाही.

पीर.—हा ५. ७३ व ७४ या दोन सूक्तांचा द्रष्टा आहे याचा आश्रय म्हण्टे आहे. ७३ सूक्तांतील ६ व ७ या ऋचोन् अश्याचा उल्लेख आहे. ७४ सूक्तांतील चवथ्या ऋचोन् पीर याचा उल्लेख आहे बरील दोन्ही सूक्तांत आश्रय पीर असा उल्लेख नाही. परंतु सूक्तांत अश्याचा उल्लेख येत असल्यामुळे मरायाम गाथा आहे.

वसुपु.—५. २५ व २६ या दोन सूक्तांचे वसुपु नामक दोन ऋचा द्रष्टा असून त्यांनी आश्रय म्हण्टे आहे ऋग्वेदांत 'वसुपु' 'वसुपुवः' ही पद परंपरा ठिकाणी आला अहेन परंतु ती व्याख्याचक नाहोत बरील ५. २५. या सूक्तांतील ऋग्वेदाच्या ऋचत 'वसुपुवः' या पदाचा व्याख्याचक अर्थ केला आहे

विश्वमामन.—हा ५. २२ या सूक्ताचा द्रष्टा असून याचा आश्रय म्हण्टे आहे. सदरहू सूक्ताच्या पाहण्याने ऋग्वेद विश्वमामन व अग्नि याचा उल्लेख आहे परंतु विश्वमामन हा आश्रय 'ममा ह्यग्नि उल्लेख नाही. ऋग्वेदांत दुसराकडे विश्वमामनाचा उल्लेख नाही

अवस्तु.—हा ५. ७१ या सूक्ताचा द्रष्टा याचा आश्रय म्हण्टे आहे सदरहू सूक्ताच्या आठव्या ऋचा याचा उल्लेख आहे परंतु त्यावरून तो आश्रय असल्याचा शय हात नाही. ऋग्वेदातील इतर ठिकाणाच्या 'अवस्तु' पदाचा व्याख्याचक अर्थ नाही.

प्रतिप्रम.—५. ४९, या सूक्ताचा द्रष्टा. याचा आश्रय म्हण्टे आहे सदरहू सूक्तांत अग्नीचा उल्लेख नाही. ऋग्वेदांत प्रतिप्रम याचा उल्लेख नाही.

सदापूज.—५. ४५ या सूक्ताचा द्रष्टा. याचा आश्रय म्हण्टे आहे. सदर सूक्तांत अग्नीचा अथवा याचा उल्लेख नाही सदापूजाचा ऋग्वेदांत एकदांच ५. ४४, १२ या ठिकाणी उल्लेख आहे, परंतु त्यांत अग्नीचा संबंध नाही.

बाहुवृक्ष.—५. ७१ व ७२ या दोन सूक्तांचा ५. ४४, ११ या ऋचेचा द्रष्टा आणि आश्रय आहे बरील दोन सूक्तांपैकी ७१ सूक्तांतील ११वा ऋचेत अग्नीचा उल्लेख आहे. ५. ४४, ११ या ऋचेतच बाहुवृक्ष याचा उल्लेख आहे परंतु बाहुवृक्ष आश्रय असा प्रत्यक्ष उल्लेख नाही.

धुतपितृ.—५. ६१ या सूक्ताचा द्रष्टा याचा आश्रय म्हण्टे आहे बरील सूक्तांत याचा अथवा अग्नीचा उल्लेख नाही. ऋग्वेदांत ५. ४४, १७ या एकाच ठिकाणी याचा उल्लेख आहे परंतु तेथे तो आश्रय धर्म-याचक नाही.

यवत.—याला ५. ६७ व ६८ या सूक्तांचा द्रष्टा आणि आश्रय म्हण्टे आहे. बरील सूक्तांत यवताचा उल्लेख नाही. ५. ४४, १० व ११ या ऋचांत याचा उल्लेख आहे परंतु तो आश्रय असल्यावरून नाही ऋग्वेदांत बरील विश्वामय यवत याचा व्याख्याचक अर्थ केलेला नाही.

उहपति.—हा ५. ६९ व ७० या सूक्तांचा द्रष्टा असून याचा आश्रय म्हण्टे आहे. ऋग्वेदांत उहपति पद २. १८, ५३

६७, ४: ८. १८, ५: ९. ८९. ४ या चार ठिकाणी असून त्याचा व्याख्याचक अर्थ कोठेच केलेला आढळत नाही.

सप्त.—हा ५. २१ या सूक्ताचा द्रष्टा असून याचा आश्रय म्हण्टे आहे सदरहू सूक्तांत पंचम्या ऋचेत 'सप्त' असा पद आले आहे. त्याचा साध्यांना मतकरणे असा अर्थ केला आहे ऋग्वेदांत आणखी ४१० ठिकाणी 'सप्त' हे पद आले आहे. परंतु त्याचा व्याख्याचक अर्थ केलेला नाही बरील ५. २१ या सूक्तांत सप्त हा ऋचे मानला तरी तो आश्रय असल्याचे ठरत नाही.

अग्रपु.—हा ५. २८ या सूक्ताचा व्याख्याचक द्रष्टा आहे. याचा त्रिशृणुपुत्र असे म्हण्टे आहे त्यावरूनचा उल्लेख सदर सूक्ताच्या १ व्या ऋचेत आहे यावरून हा त्रिशृणुपुत्र ठरतो परंतु आश्रय असल्याचे ठरत नाही.

वंपु, सुवंपु, धुतवंपु विप्रवंपु—हे चार ऋचे ५. २४ व १०. ६० या सूक्तांचे द्रष्टे यांना गोपायनपुत्र म्हण्टे आहे. ऋग्वेदांत गोपायन अथवा वपु, धुतवपु विप्रवंपु यांचा उल्लेख नाही. कण सुवंपुचा उल्लेख १०. ६०, १० येथे आहे. परंतु तो आश्रय अथवा गोपायन पुत्र असल्याचा नाही.

स्वस्ति.—५. ५० व ५१ या सूक्तांचा द्रष्टा. याचा आश्रय म्हण्टे आहे. बरील दोन्ही सूक्तांत स्वस्ति शब्द फार वेळ आला आहे परंतु तो व्याख्या या अर्थाने नाही. ५. ५१, यांतील ८, ९ व १० या ऋचांत अग्नीचा उल्लेख आहे परंतु स्वस्ति ही व्याख्या नसल्यामुळे तिला आश्रय म्हणता येत नाही.

विश्वयाश.—(श्री) अनुक्रमणीप्रमाणे ५. २८ या सूक्ताचा हा द्रष्टा आहे बरील सूक्ताच्या पाहिल्या ऋचेत विश्वयाश हे पद आले आहे. परंतु ते प्राची दिशेचे विशेषण आहे. ऋग्वेदांत व्याख्याचक अर्थाने विश्वयाश कोठेच उल्लेख नाही.

यय.—५. ९ व १०: १०. ६३ व ६४ या सूक्तांचा द्रष्टा असून याचा अनुक्रमणीकार ५ व्या मंडलांत आश्रय व १० व्या मंडलांत शनिपुत्र असे म्हणतात. तेव्हा ५ व्या व १० व्या मंडलांतील सूक्तांचा यय एकच वी दोन हे समजत नाही ५. १०, ३ यांत यय पद आहे. परंतु त्याचा यय असाच अर्थ केला आहे १०. ६३ व ६४ या सूक्तांत १७ व्या ऋचेत हा यय श्रुतिचा मुलगा असल्याचा उल्लेख आहे. 'श्रुते: ययुः' व 'श्रुत' अशा तेंपे उल्लेख आहे. यावरून यय हा श्रुतीचा मुलगा असल्याचे ठरते अग्नीचा कलांतील असल्याचे ठरत नाही. प्रति श कोणत्या सुक्तांत होता याचा उल्लेख नाही.

द्वित.—हा ५. १८ व १. १०३ या दोन सूक्तांचा द्रष्टा असून याचा १. १०३ येथे आश्रय म्हण्टे आहे. व ५. १८, २ येथे आश्रय म्हण्टे आहे व ८. ४७ या ययाने ह्य असेल्या सुक्तांतील १९. व्या ऋचेत याचा उल्लेख आहे. बरील ठिकाणी तो आश्रय अस-

याचा उल्लेख नाही. ८. ४७ १९ येथे द्विज व जित यांचा उल्लेख असून जित हा आपल्या असत्यामुळे द्विजास आपल्या म्हणले अर्थाचे प्रत्यक्ष आपस द्विज असा उल्लेख नाही.

त्रि त—१. १०५; ८. ४७; ९. १०२; १०. १ ते ३ या सूक्तांचा द्रष्टा आहे. याला आपण म्हणले आहे. वरील सूक्तांपैकी मं १. ८. व ९ यांत तो सूक्तांत याचा उल्लेख असून ८. ४७, १४; १५ या ऋचात 'आप्याय त्रिनाय' 'आप्ये त्रिने' असा उल्लेख आहे ऋग्वेदांत त्रिनाचा उल्लेख पुष्कळ ठिकाणी आहे. परंतु तो आग्नेय असल्यामुळे नाही.

पु व न, मा व न—हे १०. १५७ या सूक्ताचे द्रष्टे आहेत. यांना आपण आपस पुन म्हणले आहे. वरील सूक्तांत 'भुना' पद आहे त्याचा व्यक्तिवाचक अर्थ नाही. ऋग्वेदांत भुन व साधन या शब्दांची म्हणून उल्लेख नाही.

विश्व क मं न.—हा १०. ८१ व ८२ या सूक्तांचा द्रष्टा. याला भुनपुन म्हणले आहे. ऋग्वेदांत व वरील सूक्तांत विश्व क मं शब्द फार ठिकाणी आला आहे. त्याचा सर्वत्र 'वामिचर' असा अर्थ केलेला आहे. परंतु वरील सूक्तांपैकी ८१. १ व ८२, ४ या सूक्तांमध्ये सायणांनी याचा सूक्ष्म असा अर्थ केला आहे. भुनपुन विश्वकर्मण असा ऋग्वेदांत उल्लेख नाही.

अ पा ला.—८. ८० या सूक्तांचा द्रष्टा हिला अग्निमुता असे म्हणले आहे सदर सूक्ताच्या ७ व्या कवेत हा उल्लेख आहे परंतु ती अग्निमुता अवस्थायच नाही.

प्र ति भा नु.—५. ४८ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला आग्नेय म्हणले आहे परंतु ऋग्वेदांत याचा उल्लेख नाही.

प्र ति भ.—५. ४९ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला आग्नेय म्हणले आहे. परंतु ऋग्वेदांत उल्लेख नाही.

स्व स्ता ये य.—५. ५० व ५१ या सूक्तांचा द्रष्टा. याला आग्नेय म्हणले आहे ऋग्वेदांत याचा उल्लेख नाही ५१व्या सूक्तात 'स्वस्ति' शब्द बराच आला आहे व ८. ९, १० या ऋग्वेदांत अग्नीचा उल्लेख आहे. यावरून या सूक्ताच्या द्रष्टाचा स्वस्तिप्रति म्हणले असावे.

या तु.—५. ३२ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला आग्नेय म्हणले आहे. सदर सूक्तात व ऋग्वेदांत याचा व्यक्तिवाचक अर्थाने उल्लेख नाही.

ए व मा म रु त्.—५. ८७. या सूक्ताचा द्रष्टा. याला आग्नेय म्हणले आहे. सदर सूक्तात एवाममरुत हे पद प्रत्येक ऋचेंत आहे म्हणूनच या सूक्ताचा द्रष्टा एवाममरुत आहे असे म्हणले असावे. ऋग्वेदांत याचा उल्लेख नाही.

सु ध न वि ति र.—५. १ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला आग्नेय म्हणले आहे. सदर सूक्ताच्या १२ व्या कवेत याचा उल्लेख असून १०. १५० या सूक्तांत सूक्तांत याचा सूक्तातील ५ व्या कवेत अत्रसह उल्लेख आहे. परंतु त्यावरून हा आग्नेय होत नाही.

कु मा र.—५. २ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला आग्नेय

म्हणले आहे वरील सूक्तांत कुमार पद पुष्कळ वेळां आले आहे परंतु ते अग्नीचे विशेषण आहे. ऋग्वेदांत कुमार याचा व्यक्तिवाचक अर्थाने उल्लेख नाही.

पू रु.—५. १६ व १७ या सूक्तांचा द्रष्टा. याला आग्नेय म्हणले आहे. १७ १ यांत पूर याचा उल्लेख आहे. परंतु तो सूक्ताचा द्रष्टा या अर्थाने नाही. सामान्य मनुष्य या अर्थी आहे. ऋग्वेदांत सायणांनी सर्व ठिकाणी पूर याचा मनुष्य असाच अर्थ केला आहे.

स स थ व स.—५. ७९ व ८० या सूक्तांचा द्रष्टा असून याला आग्नेय म्हणले आहे. वरील सूक्तांपैकी ७९ या सूक्तांत पहिल्या तीन ऋचांत 'सत्यप्रवत् ताम्य' असा उल्लेख आहे. परंतु अनुक्रमणीकार याला पथ्यपुन असे म्हणत नव्हत. वरील स्थलाश्रयास ऋग्वेदांत सत्यप्रवत् याचा आणखी उल्लेख नाही व रों आग्नेय असल्यामुळे उल्लेख नाही.

स त्त व मि.—५. ७८ या व विकलाने ८. ६२ या सूक्तांचा द्रष्टा असून याला आग्नेय म्हणले आहे. ५. ७८, या सूक्तात ५, ६ या ऋचांत याचा उल्लेख असून ८. ६१, ९ या ठिकाणी व १०. ३१, ९ या ऋचांत उल्लेख आहे. वरील सर्व ठिकाणी तो आपणायरावर अग्नीचा उल्लेख करीत आहे यावरून तो अधिकृतीतल असावतें दिसतें.

रा त ह व्य.—५. ६५ व ६६ या सूक्तांचा द्रष्टा असून याला आग्नेय म्हणले आहे. वरील सूक्तांपैकी ६५, ३ या ठिकाणी रातहव्याचा उल्लेख आहे. परंतु तेथे अग्नीचा काही संबंध येत नाही. ऋग्वेदांत रातहव्याचा उल्लेख पुष्कळ ठिकाणी आहे, परंतु त्याचा व्यक्तिवाचक अर्थ कोठेच केलेला नाही.

व सु धु त.—५. ५ ते ६ या सूक्तांचा द्रष्टा याला आग्नेय म्हणले आहे. सदर चार सूक्तांत व ऋग्वेदांत याचा उल्लेख नाही.

इ य.—५. ७ व ८ या सूक्तांचा द्रष्टा. याला आग्नेय म्हणले आहे वरील सूक्तांत इय याचा उल्लेख नाही. ५. ७ यांत १० व्या कवेत अग्नीचा उल्लेख आहे. इय याचा व्यक्तिवाचक अर्थाने ऋग्वेदांत उल्लेख नाही.

भृगुकुल

(२) सर्वानुक्रमणीसिद्ध कुल व क्रममंत्रसिद्ध धंशसंक्षेप.—कवीचा मुलगा उरना; वेनाचा मुलगा पृथ, पृथचा मुलगा तान्य.

[३] सर्वानुक्रमणीसिद्ध धंश व कुलसंक्षेप.—वरुणाचा मुलगा भृगु; भृगुचे मुलगे च्यवन, इन्द्र, कवि, जमदग्नि कवीचा मुलगा उरना; जमदग्नीचा मुलगा राम (परशुराम). ऋषुकुलसिद्ध—प्रयोग, सोमाहूति, नेम, हस्त, स्वामिनि, वैन. वेनाचा मुलगा पृथ व पृथचा मुलगा तान्य.

श्रु १५—हा ९. ६५ व १०. १९ या सूक्तांचा द्रष्टा असून याला वरुणपुत्र असे म्हटलं आहे वरील दोन्ही सूक्तांत याचा उल्लेख न होई म्हणूनच वरुणाचा उल्लेख पुष्कळ ठिकाणी आहे परंतु त्यात त्याला वरुणपुत्र म्हटल्याचे आढळत नाही.

च्य व न—क्रवेद १०. १९ या सूक्ताचा हा विकल्पांने द्रष्टा असून त्याला भागव असे म्हटलं आहे क्रवेदात च्यवन या पदाचा व्यक्तिवाचक अर्थ केलेला नाही क्रवेदात च्यवान याचा व्यक्तिवाचक अर्थ केला असून तो १. ११६, १०, ११७, ११८, ६. ५७४, ५, ८०, ६८, ६, ७१. ५३ १०, ३९, ४ इत्यादी ठिकाणी आला आहे व तो 'च्यवान याला अश्विदेवांनी जख्खण घालवून तडण केलं, या अर्थांने आला आहे वरील सर्व उताऱ्यात तो भागव असल्याचा उल्लेख नाही

ज म द मि—या सूक्तांकराकडे ८ ९० या सूक्ताचे कर्तृत्व आहे व याला भागव म्हटलं आहे वरील सूक्तात त्याचा १८ व्या ऋचेत उल्लेख आहे त्याच्या नावावर असलेल्या सूक्तांतील ९, ६२, २४, ६५, २५ ऋचातून याचा उल्लेख आहे. ऋग्वेदात आणखीही याचा उल्लेख आहे परंतु तो भागव असल्याचा उल्लेख नाही.

प्र या ग—हा ८ ९१ या सूक्ताचा द्रष्टा असून याला श्रुगोत्रोत्पन्न म्हटलं आहे वरील सूक्ताच्या ४ व्या ऋचेत श्रुचा उल्लेख आहे, परंतु ऋग्वेदात प्रयोग या ऋचाचा कोठेच उल्लेख नाही

श्रु म र दिम—याला १०. ७७ या सूक्ताचा द्रष्टा व श्रुगोत्र असे अनुक्रमणीकार म्हणतात वरील सूक्तात याचा उल्लेख नाही १. ११२, १६ या ऋचेत या नावाचा कदाचित् उल्लेख आहे, परंतु तो श्रुगोत्र न असल्याबद्दलचा नाही.

सो मा हु ति—हा २ ४ या सूक्ताचा द्रष्टा असून याला भागव म्हटलं आहे ऋग्वेदात या व्यक्तिचा कोठेच उल्लेख नाही १. ९४, १४ या ऋचेत 'सोमाहुत.' असे पद आहे परंतु ते आग्नेय विरोधण आहे २ ४ मध्येल २ व्या ऋचेत श्रुचा उल्लेख आहे परंतु त्यावरून याला भागव म्हणता येत नाही

ने म—याच्याकडे १० ८९ या सूक्ताचे द्रष्टात्व आहे व याला अनुक्रमणीत भागव म्हटलं आहे ऋग्वेदात सर्व ठिकाणी नेम शब्दाचा 'अर्थ' असा अर्थ केला असून वरील सूक्तात तिसऱ्या ऋचेत नेमशब्द असा अर्थ केला आहे तर तो भागव असल्याचा उल्लेख नाही

क वि.—हा ९ ४७ या सूक्ताचा द्रष्टा असून याला श्रुपुत्र असे म्हटलं आहे. ऋग्वेदात कवि पद पुष्कळ ठिकाणी आहे परंतु याचा बहुतेक कवि कात दर्शनी 'असाव अर्थ केला आहे परंतु काही ठिकाणी व्यक्तिवाचक अर्थ केला आहे तर तो श्रुपुत्र या अर्था नाही

उ घ मा—हा ९, ८७, ८८, ८९ या सूक्तांचा द्रष्टा

आहे याला कविपुत्र असे म्हटलं आहे वरील सूक्तांतील ८७ सूक्तांतील ३ ऋचेत व ऋग्वेदात आणखी अन्य व ठिकाणी उशना काव्य (कविपुत्र) असा उल्लेख आहे

वे न—हा सूक्तांचा ९. ८५ या सूक्ताचा द्रष्टा असून याला श्रुगोत्र न म्हटलं आहे ऋग्वेदात वेन या नावाच्या व्यक्तीचा उल्लेख नाही सर्व ठिकाणी वेन याचा कार्तियुक्त असाच सायणानां अर्थ केला आहे तेव्हा वेन हा अनुक्रमणी प्रमाण श्रुगोत्र न असल्याचे नकारावरून सिद्ध होत नाही

प शु—हा १९. १४८ या सूक्ताचा द्रष्टा असून याला वेनपुत्र म्हटलं आहे व तो वेनपुत्र असल्याबद्दल वरील सूक्तांतील ५ व्या ऋचेंत उल्लेख आहे

ता न्व—९ ९३ या सूक्ताचा हा द्रष्टा असून याला पृथो पुत्र म्हटलं आहे. सदर सूक्ताच्या १५ व्या ऋचेत पार्थ व तान्व यांचा उल्लेख आहे पण त्यात पितापुत्रसंबंध नाही.

कृ लु—हा ८ ६८ या सूक्ताचा द्रष्टा याला भागव असे म्हटलं आहे ऋग्वेदात कृलु या नावाच्या व्यक्तीचा उल्लेख नाही वरील सूक्तांतील पहिल्याच ऋचेत व ऋग्वेदात आणखी दोन ठिकाणी 'कृलु' हे पद आहे परंतु याचा 'कर्ता' असा अर्थ आहे म्हणून हा भागव असल्याचा उल्लेख नाही

इ ट—याला १०, १७१ या सूक्ताचा द्रष्टा व श्रुगोत्र असे म्हटलं आहे वरील सूक्तात पहिल्याच ऋचेत 'इटत.' असे पद असून त्याचा भाष्यकारांनी इट या नावाचा पदो वरून अर्थ केला आहे तो सदर सूक्ताचा इट हा द्रष्टा हे युक्तिवरून केला असावा इट नावाक व्यक्तीचा ऋग्वेदात आणखी कोठेही उल्लेख नाही १० १७१, १ येथेही तो श्रुपुत्र असल्याबद्दल उल्लेख नाही

राम (जमदग्निपुत्र)—हा विरुहानें १० ११०, या सूक्ताचा द्रष्टा आहे याला जमदग्निपुत्र असे म्हटलं आहे सदर सूक्तात याचा उल्लेख नाही ऋ १० ३, ३१ व १३, १४ या दोन ठिकाणी राम शब्द आला आहे त्याचा अनुक्रमें 'कृष्टकृष्ट' व 'रम नावाचा राजा आला अर्थ केला आहे मंदरीत जमदग्निपुत्र राम याचा ऋग्वेदात स्पष्ट उल्लेख नाही

कश्यपकुल

[१] सधोनुमणीसिद्ध यथा च कुलसंबंधः—मरीचीचा मुलगा कश्यप कश्यपाचा मुलगा अथवा र शिशु विनी नावाच्या दोन मुला कश्यपकुलांत—असित, देवल, निधुव, मुलाच, विनुह, रेग

म री विपुत्र—र व प—हा १ ९९ व ६४, ११२, ११३ या सूक्तांचा द्रष्टा याला मरीचपुत्र म्हटलं आहे वरील सूक्तांतील १ ११३ या सूक्तांतील २ व्या ऋचेत याचा उल्लेख आला आहे परंतु त्यावरून तो मरीचपुत्र असल्याचे ठरत

नाहीं. ऋग्वेदांत वरील स्थलाविषय अन्यत्र याचा उल्लेख नाही.

का ३५ प-भू ता दा.—हा १०.१०६ या सूक्ताचा द्रष्टा आहे. याला काश्यप म्हटलें आहे. सदर सूक्तातील श्रवणच्या ऋचेत याचा उल्लेख आहे. परंतु तेथल्यावरून तो कश्यपपुत्र अथवा कश्यप कुळातील असल्याचे सिद्ध होत नाहीं.

का ३५ प-नि भू वः—९. ६३ या सूक्ताचा हा द्रष्टा असून याला काश्यप असें म्हटलें आहे. वरील सूक्तात याचा उल्लेख नाही. ऋग्वेदात निधिवे शब्द ७.३, १.८. २० २२; १९, २३ या तीन ठिकाणी आहे. परंतु तो व्यक्तीचाच नाही. तेव्हा ऋग्वेदातील आधारावरून हा कश्यपकुळातील ठरत नाही.

का ३५ प-अ व रसा २—४. ५३ ते ६० व ५. ४४ ही सूक्ते याच्या नावावर असून याला काश्यप म्हटलें आहे. वरील सूक्तांपैकी ५.४४ या सूक्तातील १० व्या ऋचेत याचा उल्लेख आहे. परंतु त्यावरून हा काश्यप कुळातील असल्याचे ठरत नाहीं. वरील स्थलाविषय याचा कोठे उल्लेख नाही. याच्याउरीवर एवाव, मयत, सभि याचा उल्लेख आहे.

का ३५ प-रे भः—हा ८. ९७ या सूक्ताचा द्रष्टा आहे व याला काश्यप म्हटलें आहे. वरील सूक्ताच्या ११ व्या ऋचेत याचा उल्लेख आहे. ऋग्वेदात ब्रह्म्याच ठिकाणी रेभ इत्ये आला आहे. परंतु १. ८, १० येथेच तो व्यक्तीचाच अर्थानें आहे. परंतु त्याहि ठिकाणी तो काश्यप कुळातील असल्याचा उल्लेख नाही.

का ३५ प अ सि त अ थ वा दे व ल.—९. ५ ते २४ या सूक्ताचा द्रष्टा असून याला काश्यप म्हटलें आहे. वरील सूक्तात अथवा ऋग्वेदात असित अगर देव ल या व्यक्तीचा कोठेच उल्लेख नाही. अर्थात तो काश्यप असल्याचाहि उल्लेख नाहीच.

वि वृ ह-क ३ प गो दः—१०. १६३. या सूक्ताचा द्रष्टा असून याला कश्यपगोत्री असें म्हटलें आहे. सदर सूक्तात 'विबृहामि' पद प्रत्येक ऋचेत आले असल्यामुळेच सदर सूक्ताचा विवृह ऋषि आहे असें म्हटलें असावे. निवृदाचा ऋग्वेदात कोठेहि उल्लेख नाही.

शि र्भं टि नी-क ३ प वा द्या क न्या.—९. १०४ या सूक्ताच्या द्रष्ट्या कश्यपाच्या शिर्षांदिनी नामक दोन मुली असल्याचे लिहिले आहे. या शिर्षांदिनीचा ऋग्वेदात कोठेहि उल्लेख नाही.

रे म सू नु क ३ प-गो त्री—९. १९ या सूक्ताचे हे दोघे विकल्पाने द्रष्टे असून यांना काश्यपगोत्री असें म्हटलें आहे. परंतु ऋग्वेदात यांचा उल्लेख नाही. अथवा हे काश्यप गोत्री असल्याचा उल्लेख नाही.

सू न-ऊ भु पु न—१०. १७६ या सूक्ताचा हा द्रष्टा असून याला ऋषुपुत्र म्हटलें आहे. वरील सूक्ताच्या भारद्वाजाच्या ऋचेतच 'सूतव ऋषणा' अशी पदे आहेत. परंतु ती एका

व्यक्तीची बोधक नाहींत. ऋग्वेदात या सूक्ताचा व्यक्तीचाच असा उल्लेख नाही.

भरद्वाजकुल.

१ सर्वांनममर्णासिद्ध वेदासंबंध च कुलसंबंध—गृहस्पतीच सुलगा भरद्वाज. भरद्वाज कुळातील.—ऋग्निश्च, पायु, वसु, गर्ग, सुहोत्र. सुहोत्राचे सुलगे पुरमांष्टक व अत्र-मीष्टक.

भ र द्वा ज—हा ऋ. मंडल ६ चा द्रष्टा असून या मंडलातील वरील सूक्ते याच्या नावावर आहेत. सदर मंडलांत भरद्वाजाचा उल्लेख १६१७ वेळ आला असून ऋग्वेदांत अन्य ठिकाणीहि आला आहे. परंतु अनुक्रमणीकार याला गृहस्पती. पुत्र असें जे म्हणतात त्याला आधार ऋग्वेदात नाही.

ऋ नि श्व.—६. ४९ ते ५२ या सूक्ताचा द्रष्टा आहे व विकल्पाने ९. ९८ याहि सूक्ताचा द्रष्टा आहे. याला अनुक्रमणीकार भारद्वाज अथवा भारद्वाजकुलोपम असें म्हणतात. वरील सूक्तांपैकी ६. ५०, १५. व ५१, १२ या दोन ऋचात भरद्वाजाचा बहुवचनी उल्लेख आहे. परंतु 'भारद्वाज ऋग्निश्च' असा उल्लेख नाही. ६. २०, ७ या भरद्वाजाच्या सूक्तातील ऋचेत ऋग्निश्च याचा उल्लेख आला आहे. ऋग्वेदात एक 'वेदधमृक्निश्च' आहे. प त्याचा उल्लेख ९.१६, १३ व ५. २९, ११ या दोन ठिकाणी आहे. आणि दुसरा ओक्षिण ऋग्निश्च. याचा उल्लेख १७. ९९, ११ या ठिकाणी आहे.

पा पु.—हा ऋ. ६. ७५ व १०. ८७ या सूक्ताचा द्रष्टा असून याला भरद्वाजपुत्र अथवा भारद्वाज म्हटलें आहे. वरील दोन्ही सूक्तात याचा उल्लेख नाही. ऋग्वेदात पायु शब्द ब्रह्म्याच वेळीं आला आहे. परंतु त्याचा 'क्षण करणा' असाच सर्व ठिकाणी अर्थ साधण करतात. मात्र ६. ४७ या भरद्वाजपुत्र गर्ग याच्या सूक्तातील २४ व्या ऋचेत अभ्रमाने पादुनामक कपिला दान दिव्याचा उल्लेख असून २५ व्या ऋचेत भारद्वाजाचा उल्लेख आहे. परंतु पायु हा भारद्वाज अथवा भरद्वाजपुत्र असा उल्लेख नाही.

ग. गै.—ऋ. ६. ४७ या सूक्ताचा हा द्रष्टा आहे. याला भारद्वाजपुत्र अथवा भारद्वाज म्हटलें आहे. ऋग्वेदात गर्गाचा कोठेहि उल्लेख नाही. वरील सूक्ताच्या २५ व्या ऋचेत भारद्वाजाचा उल्लेख आहे.

व सु.—हा सूक्तकार ९. ८० ते ८२ या सूक्ताचा द्रष्टा असून याला भारद्वाज अथवा भरद्वाजपुत्र असें म्हटलें आहे. वरील सूक्तात अथवा ऋग्वेदात वसु या व्यक्तीचा उल्लेख नाही.

सु हो त्र.—९. ३१, ३२ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला भारद्वाज-भरद्वाज कुळातील-असें म्हटलें आहे. सदर सूक्तातील ३१ व्या ऋचेत भारद्वाजाचा उल्लेख आहे परंतु सुहोत्र भर-

द्राग असत्यापहल उल्लेख नाही. सुहोत्राचा ऋग्वेदात उल्लेख नाही.

पु रु मी हळ, अ ज मी हळ.—४. ४३, ४४ या सूक्ताचे द्ये. यांना सुहोत्रपुत्र म्हटले आहे. वरील सूक्तापैकी सू. ४४ ऋचा ६ यात आजमीहळाचा उल्लेख आहे. व पुढे मोहळाचा उल्लेख १. १५१, २; १८३, ५. ५. ६१, ९. ८. ६०, १४ या ठिकाणी आहे. परंतु त्यापैकी कोणत्याहि स्वर्ग्य सुहोमहळ व आजमीहळ सुहोत्रपुत्र असल्याचा उल्लेख नाही. ८. ६० याहि सूक्ताचा पुढोमहळ द्रष्टा असून त्या सूक्ताच्या शेवटी त्याचा उल्लेख आहे परंतु तो सुहोत्रपुत्र असल्याचा नाही.

विश्वामित्रकुल.

[१] सर्वानुक्रमणीसिद्ध कुलसंबंध व ऋग्मंश-सिद्ध धंशसंबंध.—कुडिवाचा मुलगा विश्वामित्र

(१) सर्वानुक्रमणीसिद्ध धंशसंबंध व कुल-संबंध.—इरीयाचा मुलगा कुडिक, कुडिकाचा मुलगा गाधी; गाधीचा मुलगा विश्वामित्र विश्वामित्राचे मुलगे ऋषभ, रेणु, अष्टक, कत, मधु, छंद. कताचा मुलगा उत्तोल, मधु-च्छंद्याचे मुलगे अपमर्ष व जेता. विश्वामित्र कुलातील प्रजापति व पुरण.

कुडि क.—सर्वानुक्रमणीप्रमाणे हा ३. १३, या सूक्ताचा द्रष्टा असून याला इरीयपुत्र असे म्हटले आहे. ऋग्वेदात कुडिकाचा बऱ्याच वेळ उल्लेख आला असून तो सर्व ठिकाणी कुलवाचक असा बहुवचनी आहे. ३. १३, ५. आ ठिकाणी हे एकवचनी पद एकाभ्यर्थाचे नाव या अर्थाने आले आहे. परंतु तेथे इरीयपुत्र असा उल्लेख नाही. व इरीय या व्यक्तीचा ऋग्वेदात उल्लेख नाही. या कुडिकाला सर्वानुक्रमणीकारांनी १०. १२७ या सूक्ताचा द्रष्टा सांगताना त्याला विकृ-स्पर्शन सोमरिपुत्र असे म्हटले आहे. परंतु त्यालाहि ऋग्वेदात आधार नाही.

विश्वामित्र.—ऋग्वेद भंडल तीन वा हा द्रष्टा असून त्यातील घराबशी सूक्ते याच्या नांवावर आहेत. सर्वानुक्रमणीकार याला गाधीपुत्र असे म्हणतात. परंतु याला ऋग्वेदात आधार नाही. परंतु हा कुडिक याचा मुलगा असल्याबद्दल ३. १३, ५. या ठिकाणी उल्लेख आहे.

मधुच्छंद.—ऋ. १. १ ते १० व १. १ या सूक्ताचा हा द्रष्टा असून याला विश्वामित्र म्हटले आहे. ऋग्वेदात मधुच्छंदाचा उल्लेख नाही.

गाधी.—या सूक्ताकाराच्या नांवावर ३. १९ ते २२ ही सूक्ते असून याला कुडिकपुत्र म्हटले आहे. ऋग्वेदात गाधी या व्यक्तीचा उल्लेख नसल्यामुळे तो कुडिकपुत्र असल्याचे ऋग्वेदावरून ठरत नाही.

ऋषभ.—हा ३. १३, व १४ यांविषय विवक्ष्यते १०. १६६ या सूक्ताचा द्रष्टा असून याला विश्वामित्रपुत्र असे

म्हटले आहे. परंतु याला ऋग्वेदात आधार नाही. ऋग्वेदात ऋषभ पद बऱ्याच ठिकाणी आले आहे परंतु ते व्यक्तीवाचक नाही.

रेणु.—हा २०. ८९ या सूक्ताचा द्रष्टा असून याला विश्वामित्रपुत्र म्हटले आहे. परंतु याला ऋग्वेदात आधार नाही. ऋग्वेदात रेणु नामक व्यक्तीचा उल्लेख नाही.

अष्टक.—हा १०. १०४ या सूक्ताचा द्रष्टा असून याला विश्वामित्र असे म्हटले आहे. ऋग्वेदात याचा उल्लेख नाही.

पूरण.—हा १०. १६० या सूक्ताचा द्रष्टा असून यालाहि विश्वामित्र म्हटले आहे. ऋग्वेदात याचा उल्लेख नाही.

कत.—हा ३. १७; व १८ या दोन सूक्तांचा द्रष्टा असून याला विश्वामित्र (विश्वामित्रपुत्र) म्हटले आहे. वरील दोन्ही सूक्तांत विश्वामित्राचा उल्लेख नाही व ऋग्वेदात कत याचा उल्लेख नाही.

उत्तोल.—हा ३. १५; १६ या दोन सूक्तांत द्रष्टा असून याला काव (कतपुत्र) म्हटले आहे. वरील दोन्ही सूक्तांत विश्वामित्राचा उल्लेख नाही व ऋग्वेदात कत या व्यक्तीचा उल्लेख नाही.

जेता.—हा १. ११ या सूक्ताचा द्रष्टा असून याला मधु-च्छंदपुत्र म्हटले आहे. सदर सूक्तात अथवा ऋग्वेदात याचा उल्लेख नाही.

अपमर्ष.—१०. १९० या सूक्ताचा हा द्रष्टा असून याला मधुच्छंदपुत्र म्हटले आहे. सदर सूक्तात व ऋग्वेदात याचा उल्लेख नाही.

प्रजापति.—३. ३८ या सूक्ताचा हा द्रष्टा (विकृ-स्पर्शन) असून याला विश्वामित्र असे म्हटले आहे परंतु हा विश्वामित्र असल्याचे ऋग्वेदावरून ठरत नाही.

गोतमकुल.

(१) सर्वानुक्रमणीसिद्ध कुलसंबंध व ऋग्मंश-सिद्ध धंशसंबंध.—रहणवा मुलगा गोतम. गोतमाचा मुलगा नोषा.

(२) सर्वानुक्रमणीसिद्ध धंशसंबंध व कुल-संबंध.—रहणवा मुलगा गोतम. गोतमाचे मुलगे नोषा व यामदेव नोषाचा मुलगा एकशूय यामदेवाचा मुलगा वृद्धिप.

गोतम ग.—या सूक्ताकाराचे १. ७८; व १. ११ या सूक्तांचे वृद्धिप आहे. अनुक्रमणीकार याला ' रहणपुत्र ' असे म्हणतात. १. ७८ या सूक्तात वृद्धिप हाच ऋषामध्ये गोतमाचा उल्लेख असून ५ व्या ऋक्षेत तो आपणसा ' रह-यणाः ' म्हणवितो यावरून तो रहण याचा मुलगा असावा.

नोषा.—ऋ. १. ५८ ते ६४ या सूक्तांचा हा द्रष्टा. अनुक्रमणीत याला गोतमपुत्र म्हटले आहे. तो यमा वृद्धिप

द्रष्टा अहे. त्या पैकी १. ११, १४, १२, १३; १४, १ या ऋचें त्याचा उल्लेख आसून १.६२, १३; ६०. ५, ६१, १६ या ऋचें तो आपणार्त गीतमात्रः (गीतमपुनः) म्हणवितो. यावरून तो गीतमपुन अथवा असें वाटते.

ए क ए.—८, ११ या सूक्ताचा हा द्रष्टा असून त्याला अनुक्रमणीकार नोपसपुत्र असे म्हणतात. यानें हट असलेल्या सूक्ताच्या ८ व्या ऋचेंत फक्त 'एकए' असें पद आले आहे. परंतु त्यात तो नोपसपुत्र असल्याचा उल्लेख नाही; व अन्यत्रही तसा उल्लेख नाही.

या म दे य.—हा मंडळ ४ चा द्रष्टा असून त्याला अनुक्रमणीत गीतमपुत्र म्हटले आहे. ऋग्वेदात फक्त ४. १६, १८ या एकाच ठिकाणी वामदेवाचा उल्लेख आहे. ४. ४, ११ या ऋचेंत तो आपणार्त गीतमपुत्र म्हणवित आहे. यण हे सूक्त वामदेव, चंच अमत्यावरून निश्चितता नमल्यामुळे वामदेवाला गीतमपुत्र निश्चितपणें म्हणता येत नाही.

पू ह दु पय.—हा १०. ५४ ते ५९ या सूक्ताचा द्रष्टा आहे व त्यामध्येच त्याचा उल्लेख आहे. परंतु त्यावरून तो वामदेवपुत्र ठरत नाही. ऋग्वेदांत बरीच स्थळां शिवाय अन्यत्र याचा उल्लेख नाही.

वसिष्ठकुल.

(२) सर्वानुक्रमणीसिद्ध चंद्रसंवेध-मित्रावरणाचे घुलगे वसिष्ठ व अग्रस्य. अग्रस्यार्थी याचो सोपामुद्रा.

(३) सर्वानुक्रमणीसिद्ध चंद्रसंवेध-मित्रावरणाचे घुलगे अग्रस्य व वसिष्ठ. वसिष्ठचे घुलगे मूळीक, विप्रमहत्, शक्ति. कृष्णचे घुलगे पराशर व गौरवर्ति.

वसिष्ठ—क. मंडळ ७ यातील बरीच सुक्ते वसिष्ठ व वसिष्ठकुलातील ऋषींनी हट आहेत असे अनुक्रमणीकार म्हणतात. व वसुत सातव्या मंडळाचा वसिष्ठ-मंडळ असे म्हणतात. ५. ३३, ११ या ऋचेंत वसिष्ठ मित्रावरणाचा घुलगा अग्रस्यचा उल्लेख आहे. तसेच ७. ३३, १३ या ऋचेंत वसिष्ठ व मान यांचा मित्रावरण व उर्वशी यांच्यापासून जन्म झाल्याचा उल्लेख आहे.

शक्ति.—हा ऋ. ७. ३२ या सूक्ताचा द्रष्टा आहे. वसिष्ठपुत्र असे अनुक्रमणीत म्हटले आहे. परंतु त्याचा आधार ऋग्वेदात आढळत नाही. याच्या नावावर असलेल्या सूक्तांत व ऋग्वेदात अन्यत्र शक्ति याचें नाव आला आहे परंतु तो व्यक्तिवाचक नाही.

पराशर.—हा १. ६५ ते ७३ या सूक्ताचा द्रष्टा आहे. बरीच सूक्तांत याचा उल्लेख नाही. ऋग्वेदात ७. १८, २१; १०४, २१ या दोनच ठिकाणी पराशराचा उल्लेख आला आहे. परंतु सर्वानुक्रमणीकार याला जे शक्तिपुत्र म्हणतात ते या ठिकाणी सिद्ध होत नाही. ७. १८, २१ या ठिकाणी पराशर, पराशर वसिष्ठ व वसुतया यांचा

उल्लेख आहे. मिच्छा ६. ३० मध्ये पराशर हे वसिष्ठानेच नांव आहे असें म्हटले आहे.

मूळीक.—हा १०. ११० या सूक्ताचा द्रष्टा आहे. सदर सूक्तांत मूळीक शब्द बऱ्याच वेळा आला आहे व त्याचा 'मूळकार' अर्थाने विवरणानें 'गुण' असा याच-नामी अर्थ दिला आहे. ऋग्वेदांत आणखी पुष्कळ ठिकाणी मूळीक शब्द आला आहे परंतु त्याचा सुत असाच सर्व ठिकाणी अर्थ घेला आहे. अनुक्रमणीकार या याला वसिष्ठपुत्र म्हणतात त्यावरून ऋग्वेदात अथवा इतर वेदात आधार नाही. १०. १५ सूक्तांत ५ व्या मंत्रांत वसिष्ठाने उल्लेख आहे. परंतु त्यावरून तो मूळीकाचा घाण ठरत नाही.

विप्रमहत्.—हा १०. १२२ या सूक्ताचा द्रष्टा आहे व अनुक्रमणीकार याला वसिष्ठपुत्र असे म्हणतात. विप्रमहत् ह पद ऋग्वेदात एतदंश व ते बरीच स्थळांनी पदिल्या झरेत आहे. परंतु ते व्यक्तिचे नांव नसून असाच विशेषण आहे. सदर सूक्त तील देवत्या ऋचेंत वसिष्ठसः असें बहूवचनी पद आहे. परंतु तेवढ्यावरून विप्रमहत् नावाचा कोणी वसिष्ठपुत्र अस्तित्वाचे ठरत नाही.

गौरवर्ति.—हा ५. २९ व १०. ७३ व ७४ या सूक्ताचा द्रष्टा असून अनुक्रमणीकार याला कृष्णपुत्र असे म्हणतात. ऋग्वेदात ५. २९, ११ या ठिकाणी एकदाच याचा उल्लेख आला आहे. परंतु त्यांत तो कृष्णपुत्र असल्याचे ठरत नाही.

पराशरकुल.

(१) सर्वानुक्रमणीचे घुलगे वसिष्ठ चंद्रसंवेध.—मित्रावरणपुत्र अग्रस्य. अग्रस्यार्थी हा सोपामुद्रा.

(२) सर्वानुक्रमणीसिद्ध चंद्रसंवेध.—मित्रावरणाचा घुलगा अग्रस्य. अग्रस्यार्थी याचो सोपामुद्रा व घुलगा वसिष्ठपुत्र. वसिष्ठपुत्राचा घुलगा अग्रस्य.

अग्रस्य—अनुक्रमणीकारानी १. १६५ ते १६९ या सूक्तांचा हा द्रष्टा आहे असे म्हटले आहे. याचा मान ठसे हुसरे नांव असून मित्रावरणापासून वसिष्ठानेच याचा जन्म झाल्याचा उल्लेख ७. ३३, १० व १३ या ऋचांत आहे. याची तोषः, हस्त नावाची यादवी अस्तित्वाचा १. १०९ या सूक्तांत उल्लेख आहे.

मान अथवा मान्य.—८. ५६ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला मित्रावरणपुत्र म्हटले आहे मित्रावरणापासून याचा जन्म झाल्याचा उल्लेख ७. ३३, १३ या ऋचेंत आहे. अग्रस्यार्थी हे नांव याचें.

वसिष्ठपुत्र.—हा १. २५ या सूक्ताचा द्रष्टा असून याला अनुक्रमणीत पराशरपुत्र म्हटले आहे. सदर सूक्तांत अथवा ऋग्वेदांत याचा कोणता उल्लेख नाही अर्थात हा अनुक्रमणीत आपल्याच ऋग्वेदावरून सिद्ध होत नाही.

इ म ना ह.—हा ९. २६ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला दृढवृत्तमुनपुत्र असे अनुक्रमणीवार म्हणतात. परंतु तसा उल्लेख ऋग्वेदात नाही.

फलप्रतिहत

पृथील सूक्तयाराचे कुलसंबंध ऋग्मंत्र, सर्वाङ्गमन्त्रो अथवा बृहदेवाता यात आढळत नाहीत.

(१) ऋग्मंत्रसिद्धि रंदासंबंध.—त्रिवृष्णाचा मुलगा त्रैवृष्ण. पुष्टरासाचा मुलगा प्रसदपुत्र. सरताचे मुलगे देवप्रथा व देववात. ऋग्मंत्राचे मुलगे देवापि व धीतनु. अथर्वन्चा मुलगा बृहदिव. विवरवाच्या मुलगे यमी व यम. पित्रवनाचा वंशज सुदाता. श्रययोग्याचा मुलगा आरंभ. दुधा-गिराचे मुलगे वृक्षाश्र, अंबरीष, सहदेव, भयमान, सुराधस.

[३] सप्तमनुक्रमणीसिद्धि रंदासंबंध.—भरताचा मुलगा अश्वमेध. बद्ध्याचा मुलगा रुद्रुद. भर्तृदनाचा मुलगा वरप्रती. वृषागिरपुत्र अंबरीष व त्याच्या मुलगा सिंधुद्वीप. दुसा याचा मुलगा धनाफ. इरापाचा मुलगा वसप. रौहिद-श्याचा मुलगा बह्मना. विवरवान्चा मुलगा यम व त्याचे मुलगे मथित, संजुष्टक, शाल दमन, देवभवत्. उष्नीनराचा मुलगा शिबि. इंद्राचे मुलगे वसुक्त व विमव. विषोपासाचा मुलगा पश्यक्षप व त्याचा मुलगा अनागत. अथर्वन्चे मुलगे बृहदिव व मिषव. सोमाचा मुलगा दुध. प्रजापतीचा मुलगा सवरण. अग्नीमर्ताचा मुलगा ह्यनयोप. किलदाचा मुलगा वरुद-वर्हिदु. मन्त्रचे नाभानेदिष्ट व द्यायीत एवनाश्याचा मुलगा संधाता. इलाचा मुलगा पुरुखा व पुरुषव्याची बायको उर्मधी. अर्भकाचा मुलगा मुद्रक व मुद्रकाची कायको मुद्रलानी. सुवेदसचा मुलगा शिरीष. वेदनाचा मुलगा दुवस्तु. व्यरुण.—५. १७ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला त्रैवृष्णिमुनपुत्र म्हटले आहे. वरील सूक्ताच्या पहिल्या अक्षरित त्रैवृष्ण-मरण असा उल्लेख आहे, य व्यरुणाचा उल्लेख याच सूक्तात २ व ३ या ऋचांमध्ये आहे.

अखदरगु.—४. ४२ व ५. २७ या सूक्ताचा द्रष्टा. मया पौष्टुरत्य असे म्हटले आहे. वरील सूक्ताच्या ३ व्या अक्षरेत याचा उल्लेख आहे. परंतु तो पौष्टुरत्य असल्याचा नाही. ऋग्वेदांमध्ये प्रसदपुत्राचा उल्लेख पुष्कळ ठिकाणी आहे, व तो पुरवृत्तपुत्र-प्रसदपुत्र असा ५. ३३, ८. १९, १. ७. १९, ३६ या तीन ठिकाणी आहे. ४. ४२ या सूक्ताच्या ९ व १० ऋचात याचा उल्लेख असून याची आहे पुरवृत्तानी इत्यादि उल्लेख आहे.

अश्वमेध.—५. २७ या सूक्ताचा हा द्रष्टा आहे. याला भारत-भरतपुत्र-असे म्हटले आहे. वरील सूक्ताच्या ४, ५, व ६ या ऋचात अश्वमेधाचा उल्लेख आहे. परंतु तो भरतपुत्र असल्याबद्दल नाही.

देवप्रथा, देववात.—३. २३ या सूक्ताचे हे दोघे द्रष्टे. यांना भारत-भरतपुत्र म्हटले आहे. वरील सूक्ताच्या

२ व ३ या ऋचांत 'भारत देवप्रथा देववात.' असा उल्लेख आहे. ऋग्वेदात देवप्रथा, देववात याचा व्याख्याचक उल्लेख आणखी आढळत नाही.

ऋजाश्र, अंबरीष, सहदेव, भयमान, सुराधस.—१. १०० या सूक्ताचे द्रष्टे. यांचा सदर सूक्ताच्या १७ व्या अक्षरेत एकाच ठिकाणी उल्लेख आहे. यांना 'वृषा-गिरपुत्र' असे म्हटले आहे. वरील पाचही सूक्तका-राचा एकत्र असा उल्लेख ऋग्वेदात आणखी आलेला नाही. एकट्या ऋजाश्र्याचा उल्लेख १. १००, १ १; ११६, १६, ११७, १७; १८ या ऋचांमध्ये आहे.

देवापि.—१०. १८ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला आर्दिण ऋग्मंत्रपुत्र म्हटले आहे. वरील सूक्ताच्या ५, ६ व ८ या ऋचांमध्ये आर्दिण या नावाचा उल्लेख असून तो देवापि याचा व्याप असता असे दिसते.

अर्षुद.—१०. १४ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला पाद्वेय असे म्हटले आहे. परंतु ऋग्वेदात तसा उल्लेख नाही. ऋग्वेदातील अर्षुद याचा काही ठिकाणी अहुर व काही ठिकाणी सायणांनी येथे असा अर्थ केला आहे व ८. ४५, २६ या ऋचेतील 'वहवः' या पदाचा वहु फादिरुद्धी असा अर्थ केला आहे. परंतु त्याचा माणि अर्षुदाचा संबंध नाही.

वस्तसि.—९. ६८ व १०. ४५ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला भर्तृदन—भर्तृदनुपुत्र—म्हटले आहे. ऋग्वेदात वस्तप्रतीचा अथवा भर्तृदनाचा उल्लेख नाही.

सिंधुद्वीप.—१०. १ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला अंबरीष पुत्र म्हटले आहे. ऋग्वेदात याचा उल्लेख नाही.

विवरवान्.—१०. १३ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला अदितीपुत्र म्हटले आहे. १०. १४, ५, १७, २ या ठिकाणी विवरवानाचा उल्लेख आहे. परंतु तो अदितीपुत्र असल्याचा नाही.

यम.—१०. १४ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला निवस्वानपुत्र म्हटले आहे व तसा उल्लेख सदर सूक्ताच्या १ व ५ या ऋचात आहे.

यमी.—१०. १० या सूक्ताची द्रष्टी. हिला 'विवरवत् कन्या' असे म्हटले आहे. हिचा उल्लेख. सदर सूक्ताच्या १० व्या अक्षरेत आहे व तो ती यमाची भगिनी असल्याबद्दल आहे. यमी विवरवानाची कन्या असल्याचा प्रत्यक्ष उल्लेख नसला तरी यम हा विवरवानपुत्र असून यमी त्याची भगिनी असा उल्लेख असल्याबद्दल यमीला विवस्वानकन्या म्हणावयास दूरवत नाही.

शंख.—१०. १५ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला यमपुत्र असे म्हटले आहे. ऋग्वेदात याचा उल्लेख नाही.

संकुसुक्त.—१०. १८ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला यमपुत्र म्हटले आहे. ऋग्वेदात याचा उल्लेख नाही.

दमन.—१०. १६ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला यमपुत्र म्हटले आहे. ऋग्वेदात याचा उल्लेख नाही.

देवप्रथा.—१०. १७ या सूक्ताचा द्रष्टा. याला यमपुत्र म्हटले आहे. परंतु ऋग्वेदात तसा उल्लेख नाही.

म पित्त—१०. १९ या सूक्ताचा इष्ट्या. याला यमपुत्र म्हटलें आहे. ऋग्वेदांत तसा उल्लेख नाही.

वि म द—१०. २० ते २६ या सूक्तांचा इष्ट्या. याला इंद्रपुत्र म्हटलें आहे. बरील सूक्तांपैकी १०. २०, १०. २३, १७; २४, ४ या ठिकाणी य ऋग्वेदांत आणखी १. ५१, ३; ११२, १; ११९, १; ११७, २०; ८. ९, १५; १० ३९, ७; ६५, १२, इत्यादी ठिकाणी आहे परंतु ती इंद्रपुत्र असल्याचा उल्लेख नाही.

य सु क्र—१०. २७ ते ३९ या सूक्तांचा इष्ट्या. याला इंद्रपुत्र म्हटलें आहे. याचा ऋग्वेदांत उल्लेख नाही.

क व प—१०. ३० ते ३४ या सूक्तांचा इष्ट्या. याला इष्ट्यपुत्र असें झटलें आहे. कवपाचा उल्लेख ऋग्वेदांत एकदांच ७. १८, १२ या ठिकाणी असून तो ऋषि नसावा असें दिसते; कारण त्या ठिकाणी इंद्राने त्याला पाण्यांत घुमविल्याचा उल्लेख आहे.

उ श—१०. ३५ व ३६ या दोन सूक्तांचा इष्ट्या. याला वनाकपुत्र असें म्हटलें आहे. वनाक धववा पुत्र या दोघांवाही ऋग्वेदांत उल्लेख नाही.

बु ह हि व—१०. ११० या सूक्ताचा इष्ट्या. याला अभवेंग ऋग्वेदाचा पुत्र असें म्हटलें आहे. बरील सूक्तांच्या ८ व्या ऋचनें ऋग्वेदाचा उल्लेख आहे व ९ व्या ऋचनेत अभवेंग बुद्धिद भाग उल्लेख आहे. ऋग्वेदांत याशिवाय 'बुद्धिद' पदाचा उल्लेख वनवाय ठिकाणी आहे. परंतु तो व्यक्तिवाचक नाही.

मि प ह—१०. ९७ या सूक्ताचा इष्ट्या. याला आर्यवेंग झटलें आहे. ऋग्वेदांत मिपह या व्यक्तिचा उल्लेख नाही.

वि बि (रा आ)—१०. १०९ या सूक्तांतील १ व्या ऋचनेचा इष्ट्या. याला वशीनरपुत्र म्हटलें आहे. ऋग्वेदांत विबि याचा उल्लेख नाही.

व सु म ना—१०. १०९ या सूक्तांतील ३ व्या ऋचनेचा इष्ट्या याला रोहिदेवपुत्र असें झटलें आहे. ऋग्वेदांत वसुमनाचा उल्लेख नाही.

प द व्हे प—१. १२७ ते १३१ या सूक्तांचा इष्ट्या. याला दिवांदासपुत्र झटलें आहे ऋग्वेदांत परच्छेपाचा उल्लेख नाही.

अ ना न स—१०. ११२ या सूक्ताचा इष्ट्या. याला पद व्हेपुत्र असें म्हटलें आहे. ऋग्वेदांत अनानत याचा व्यक्तिवाचक अर्थानें उल्लेख नाही.

सु ध—१०. १०१ या सूक्ताचा इष्ट्या. याला सोमपुत्र झटलें आहे. ऋग्वेदांत याचा उल्लेख नाही.

अ मि यु त—१०. ११६ या सूक्ताचा इष्ट्या. याला रसूल ऋग्वेदाचा पुत्र झटलें आहे. ऋग्वेदांत याचा उल्लेख नाही.

सं व र ण—५. ३३ या सूक्ताचा इष्ट्या. याला प्रधापतिपुत्र म्हटलें आहे. बरील सूक्तांच्या १० व्या ऋचनेत संवरण याचा उल्लेख आहे परंतु तो प्रधापतिपुत्र असल्याबद्दल नाही.

ऋग्वेदांत याशिवाय संवरण याचा व्यक्तिवाचक उल्लेख नाही. सु वः सो ष—१ २४ ते ३० या सूक्तांचा इष्ट्या. याला अमीयतेपुत्र म्हटलें आहे. १. २४, १२; १३; ५. २, ७ या ठिकाणी धुनःशेषाचा उल्लेख आहे परंतु तो अमीयतेपुत्र असल्याबद्दल नाही.

कु ल्म ल व हि पु—१०. १२६ या सूक्ताचा इष्ट्या. याला शिलुपुत्र झटलें आहे. ऋग्वेदांत याचा उल्लेख नाही.

गु द ल—१०. १०२ या सूक्ताचा इष्ट्या. याला भर्ग्यश्वपुत्र झटलें आहे. बरील सूक्तांतील ५ व ९ या ऋचांत मुद्रलाचा उल्लेख असून २ व ६ ऋचांत मुद्रलाचीच उल्लेख आहे. परंतु मुद्रल हा भर्ग्यश्वपुत्र असल्याचा उल्लेख नाही.

मे धा वा—१०. १२४ या सूक्ताचा इष्ट्या. याला सुवनाश्वपुत्र झटलें आहे बरील सूक्तांत याचा उल्लेख नाही. ऋग्वेदांत १. ११२, १३; ८. ३९, ८; ४०, १२ या तीन ठिकाणी मेधाता याचा उल्लेख आहे. परंतु तो सुवनाश्वपुत्र असल्याचा नाही.

गु रु र वा—१०. ९५ या सूक्ताचा इष्ट्या. याला इष्ट्यपुत्र झटलें आहे. बरील सूक्तांच्या २, ५, ७, ११ व १५ या ऋचांत पुरुश्वाचा उल्लेख आहे. परंतु ती इष्ट्यपुत्र असल्याचा नाही.

वा ना ने दि ष्ट—१०. ११६ या सूक्ताचा इष्ट्या. याला मनुपुत्र झटलें आहे. बरील सूक्तांपैकी ६१. १८ या ऋचने याचा उल्लेख आहे. परंतु तो मनुचा पुत्र असल्याबद्दल नाही. ऋग्वेदांत याखेरीज नामानेदिष्ट्याचा उल्लेख नाही.

वा र्था त—१०. ९२ या सूक्ताचा इष्ट्या. याला मनुपुत्र झटलें आहे बरील सूक्तांत याचा उल्लेख नाही. १. ५१, १२ व ५१, ७ या दोन ठिकाणी वार्थाताचा उल्लेख आहे, परंतु तो मनुपुत्र असल्याबद्दल नाही.

सु दा रा—१०. १३३ सूक्ताचा इष्ट्या. याला विजयपुत्र झटलें आहे. बरील सूक्तांत याचा उल्लेख नाही परंतु ऋग्वेदांत सुदासाचा उल्लेख पुष्कळ ठिकाणी असून ७. १८, २३; १३; १५ या तीन ठिकाणी विजयपुत्र सुदास असा उल्लेख आहे.

आ सं ग—८. १ या सूक्तांतील ३० ते ३३ या चार मंत्रांचा इष्ट्या. याला ह्योग्यपुत्र असें म्हटलें असून त्याचा उल्लेख बरील सूक्तांच्या ३३ व्या मंत्रांत आहे.

स अ ती—८. १ या सूक्तांतील १४ व्या मंत्राची इष्ट्या. हिला आसंघपत्नी असें झटलें आहे. बरील मंत्रांत हिचा उल्लेख आहे. परंतु आसंघपत्नी असा नाही.

सु वे द स—१०. १४७ या सूक्ताचा इष्ट्या. याला सिरीपपुत्र असें म्हटलें आहे. ऋग्वेदांत याचा उल्लेख नाही.

दु व र पु—१०. १०० या सूक्ताचा इष्ट्या. याला बंदनपुत्र झटलें आहे. बरील सूक्तांच्या १२ व्या ऋचनेत दुवयूवा उल्लेख आहे. परंतु तो बंदनपुत्र असल्याचा नाही.

गोत्रे—गोत्र ही संस्था प्राचीनकाळी नाय असली हे निवडवार्ते नागदाी येत नाही. गो म्हणजे भूमि आणि प्र म्हणजे संरक्षक; म्हणजे गोत्र म्हणजे भूमिसंरक्षक वर्ग हाच गोत्र या शब्दाचा अर्थ करून गोत्र हा शासनविषयक

विभाग असावा अशा पलना व्यक्ती झाली आहे, आणि दुसऱ्याच्या गोत्रात ल मुलगा पणिले ह मदांच काम या मुळे गेंद्रवाहर लग्न करण्याची रीत उत्तम झाली असावी अने गोत्रावाहर लग्न लावण च एकीकरण करण्यांत आला आहे "। प्रजापत्या स्पष्टीकरणाच्या ग्रहणास अडचण येते ती हा की गोत्र आणि विवाहमत्स्यचा संबंध प्रचीनकालीन नव्हता हा संबंध वेध्या उत्पन्न झाला आणि वेणव्या प्रयो जनामुळे झाला हा वेयांच उत्तरकालीन इतिहासाचा प्रश्न आहे बदकळत गो म्हाणव जमीन आणि प्र म्हाणवे धरदार असता अर्थ असण धारण आहे आणि त्यामुळे गोत्र ही एक राजकाय संस्था असावी अहि धारण आहे परंतु ती सजा होतीच हेहि आज निधायने मागणी येत नाही

गोत्र हा शब्द क्रूरदामार्थे दुसऱ्या पराक्रमच्या वर्ण नांत अनेक वेळा येता. या शब्दाचा अर्थ रेंध गोटा यसा करतो तर वेळवेळार गाईचा बळद यसा करतो मंत्रोने लक्ष्या मते वरील दुसऱ्या अथवाहून पुढ या शब्दास उत्तर कालीन शास्त्रज्ञात जो सुदुर्ग किंवा गोत असा अर्थ आला आहे त्याची उपासने त्यांचे सोपे होतें छान्दोग्य उपनिषदांत [४ . ४ , १] सुदुर्ग या अर्थी गोत्र शब्द आलेला आहे

दुसऱ्याच्या टोळींतल मुलगा जोरून आपणाराची आणि स्वजगा टोळींतल मुलगी करणे म्हणजे नामदेवणा होय या तत्त्वाच्या बरोबरीचा मास्रमस्तुनीच्या संघर्षात बहिर्वं बाह स्पष्ट करण्यास उपयोग होत नाही, की की सगोत्र विवाह प्रथा तर बद्दल याच तत्त्वा नाही वैधायनामाराच्या जुन्या स्मृतीतहि त्याम आढळती नाही, आणि वसिष्ठ च्या धर्म-सूत्रात दखल येतानादेख ह काव्याम आढळती करी पातली आहे तरी बघ च्या बसून पोच पिढ्या व आईच्या बाजूने तोंड पिल्या सोडून लग्न करावे असे साधितल आहे

उगा काही स्मृतीमधून सगोत्र किंवा सपरर विवाह याचा निषेध केला असाही स्वामिनीय व वाङमया मत्त पिढ्या टाकाऱ्या व आहंकाराच्या पाच पिढ्या टाकाऱ्या असाहि उद्भव करण्यांत येतो गोत्रसत्त्वा जर प्रचीन नव्हे तर आप पापुळे प्रश्न एवढाच उरता की ही सजावात झाली असेल तरी कव्हा आणि जर धर्मशास्त्रांमार्फत दिलेल दोन भिन्न नियम भिन्न काळी उपास्यत होऊन पुढे त दान्ही एकत्र साठवें गेले असे तर नसेल ना ? सात पिढ्यांपर्यंत अगो-दरच नामेबाईचावा हितास उग्राम माहात आहे असा व्यक्ती विरळा पाच पिढ्या आईरुद्धच्या टाकाऱ्या हा नियम तर बऱ्याच जातींनी पाह्यावर बसावला आहे दक्षिणकड अनेक जातींत मामाची मुलगी तर लग्नात अधिक पसंत केली जाते आपाहुन सात पिढ्या टाकाऱ्या हा नियम येवला तर तो अनवश्यक ठरण, कारण गेंद्राव हेर जर लग्न करावयाचे तर सात तर काय पण इतने वेळडी पिढ्या बघ-

ळ्या जातीत. वसिष्ठादि जुन्या स्मृतिपारंगी हे दान्ही नियम एकमेववाचवळेंदर मांडले असूनहि त्यांत दिवून येणारी परस्परविरोधता ओळखून मनुस्मृतीने फक्त गेंद्रा चाच नियम ठेविला आहे व पापाकडील सत विवाहा बगळ अहि मनुस्मृतीचा "असपिंडा या मातु असपिंडाव या पितु" हा पाठ घेतला तर सपिंडावाहूचे लग्नाची विवाह टरतील. विवाहोपपन्नक नियम दगारे धर्मसूत्रा-राच्या पूर्वीचे प्रथकार म्हणजे शुद्धसूत्रकार हे होत बऱ्या-चशा शुद्धसूत्रकारांनी तर गोत्राचा मुळीच अग्रह धरिला नाही

सेनाई हा सगोत्रविवाहाची निषेधता व सर्वणविवाहाची प्रशस्तता मूल्यकालापर्वत नेतो परंतु असगोत्र विवाहाची चाल इण्डोयुरोपीय कालापानून दक्षिणवात असावी असे समजण्यास साधन जें भारतीयतातल गोत्रप्राचीनता तेंच खरें दिसत नाही सतपय ब्राह्मणात (१ ८ , १ , ६) दान्ही माजूरी तित्या किंवा चवथ्या पिढीच्या आतच विवाह करणे समत असल्याच उल्लेख आहे सायणाचार्यांप्रमाणे काय तितल्या पिढीची व सौराष्ट्र चवथ्या पिढीची विवाह परमत्त या उदाहरणास ब्रह्मसूत्रीवरल लोकापर काव्याबरोबरच आभ व दाक्षिणात्य याचा उल्लेख करितात काजस-नेथीशास्त्रीय ब्राह्मणात मासिबहिणीची विवाह करण निषिद्ध आहे एवढेंच नव्हे तर मामाच गोत्राहि बगळायची चाल आहे बरील प्रथात चतुर्थ बहिणीची विवाह करण्यास जो साप्रत निषेध मानतात त्याचा कांटे उल्लेख आढळत नाही शु-लोकाच्या कवेवरून व श्रुतसद हा आगिरस असून पुढे मागेंच झाला यावरून गोत्र बदलणे त्यावेळें बघ्य होतें हे स्पष्ट दिसतें गोत्र ही सऱ्या कर प्राचीन नही हो गोत्र गेंद्रे व श्रौतधर्मे याचा संबंध लक्षात घेतला असता दिसून बरल असे मद्र शक्य आहे की श्रुतसंस्कृतीच्या आरंभ लोकात गोत्राचे म्हणजे बहिर्विवाहाचे देवरुत्तरांने अस्तित्व अनेक व रोमन लोकात "जेन्" नावाच्या समुच्चयावाहेर लग्न करण्याची पद्धत होती जर इंडोयुरोपाय काळात बहिर्विवाह होत असेल तर मधरया मानिसकृतीच्या लक्षत ती तादुरता नष्ट झाला असला पाहिजे असे पाठवें जेथ्हा त्याम गोत्रसत्त्वा निर्माण झाली तेव्हा ह्याचा प्रवर्धनी संबंध कोडला गेला, आणि वेदविच्छेद पण वैदिक परंपरेवर चढलेली अशी समाजव्यवस्था प्रचलित झाली हे पुढील विवेचनावरून बळून देईल

गोत्र व श्रौतधर्म.— गोत्राचा वैदिक धर्मसंस्थेत महत्त्वाचा संबंध दिसत नाही गोत्र जर मानिसकृतीच्या लोकांनी असतो नर त्याचा ऋग्वेदग्रह श्रौतधर्मत बराच संबंध असता गोत्राचा संबंध यज्ञमत्स्येत अत्यंत वेताचा दिसतो. ऋग्वेदात ह्याचा स्पष्ट उल्लेख दिसत नाही गोत्र-प्रवरकल्पना ऋग्वेदासार बाराव्यात दिसतात, आणि त्यांचे अस्तित्व दोन कारणांमुळे संभवतें. एकेतर ब्रह्मसंस्थेबरोबर

गोत्रप्रवरविचार पृच्छेन शास्त्राभ्यां किं साधनमस्तीति-
बाह्यील लोकानां यात्रासमये अस्ति न अत्रात्रे आणि
गोत्रास धर्मश्च देशासायां म्यासा यत्नस्येवो सुदाम वना-
तरी मध्व नडावला अत्राया या दान वननार्थेकां दुमरी
कन्या म्हुमं गोत्राया यत्नस्येवो सुदाम संवेष जोडला
असाया हे भावन नास वायन. गोत्राया श्रीमध्वीत की
कारय पोडडा संवेष आहे तो इनकाव की आश्रीमूक
होवनां कोमती म्हुमराया ही यममानाच्या गोत्रावरून
किंवा प्रवरावरून ठरवावे लागने

पशुयागामास्यै पशुंश वेषेया याग होवयापूर्वी प्रयत्न
नामक दोतोनां उद्देशून याग यज्ञायाचा अमनो (या देवता
भकरा किंवा यारा आहे). या यागात प्रत्येक देवतेसंबंधी
यागासाठी ह्तावक पठन करणारा मंत्रावरुनच प्रैव दिव्या-
वर होवनां याग्याकून मंत्रा पठन करायवाची असते.
यथा अहो अथवा यारा कृचास्या रूपास आश्रीमूक भरी
मंत्रा आहे ह्वा आश्रीमूक होवनां कोमती दणावी हे
यममानाच्या गोत्रावरून किंवा प्रवरावरून ठरते.

बरील अश्रीमध्व कोणत्या देवतांना आहुती पाययाच्या
या संवर्गाने फाळ आहे. स्वादिपणी जेधेधेनिधेधामक नियम
आहेत ते अने. ज्या देवतांना आहुती द्यावयाच्या त्यांपैकी
दहा देवता सर्वगोत्रीयांना सादरव्या आहेत. इत्येक गोत्राचे
लोक आणवी दान देवतास आहुति देतात व इत्येक या
दोहोरीही एकाच देवात व एकाच वयवतात. या दोन याद-
मत्त देवता म्हणजे नराशंन व सनुनकन्या हांत. वसिष्ठ आणि
वस्यथ व यामनद या गोत्राचे लोक गनुकगु या देवता
आहुति दान नाहीं आणि विश्वामित्र, अश्वत्थ, वश्य, जम-
दग्नि या गोत्राचे लोक नराशंन देवतेस आश्रीमूक आहुति
देत नाहीं, व काश्र आणि आश्विन हे या देवते देवतांना
आहुति देनात. देवता कोमती दशावे नासनां आणि
एक नियम असा आहे की सुश्रियांनी नराशंन देवता
प्यावी. अशा प्रकारची देवता देव्याचा व दाव्याचा प्रसंग
फक्त पशुयागमास येतो असे नाहीं परंपरा दिवसानां वरा-
ययाचा दर्शपूर्णमास दायी (होती) तील प्रयाग यागात
देसील देवताप्रदण यममानाच्या गोत्रावरून ठरत
असते.

गोत्राधिपति श्रौतधर्मार्थे अर्वाचीतरव—आतां
प्रश्न असा उपस्थित होतो की, आश्रीमूक किंवा दवतापरि-
प्रद याचा यममानाच्या गोत्राची जोडलेला संबंध कितपत
जुना आहे. आश्रीच्या निवडीपेक्षा देवतापरिग्रहसंबंधी
प्रश्न जात जुना दिसतो.

आश्रीमूक गोत्रभेदाप्रमाणे म्हणवी हे सत्य माझ्या-
काली प्रयागात येऊ लागले होते असे दिसते (ऐ. भा. २
४) परंतु ते फार जुने असेल असे वाटत नाहीं. कारण
आश्रीमूक हा विषय होश्याचा असून होश्यावरून उपर-

हण वरणारे श्रेय के माझ्या व पुन त्यापूर्वीच्या ग्रंथांत
म्हणजे यजुर्वेदान्-ज्यामध्ये वादविषयक प्रयाग यागाचा
संभव येतो असा—दर्शपूर्णमास व पशु या दोहोरीही होत्र
पठित आहे (जपान आन याजुप ह्म अने म्हणतात)
व दर्शन आश्री मूक गोत्रपरावे वेगळी सांगितली नसून
एकच सांगितले आहे. स्पष्ट व सत्यबारील टीकाधार यांना मात्र
याविषयी नसत विवक्षा केला आहे. गोत्रपरावे आश्रीमह-
मारी चाल बालकधील ठरविण्यात गेले आणि एक
पुरावा असा आहे की, यजुर्वेदातील होत्रात जे आश्रीमूक
सांगितले आहे त्याची परंपरा मोडली येत नसल्यामुळे यजु-
कारांनी ज्या कोणास गोत्रपरत्वे निरनिराळी आश्री मूक व्याप-
याची नसतील त्यांना विवक्षाने बरील (याजुप होत्रात-
गत) मूक व्यावे असे सांगितले आहे.

निरनिराळ्या गोत्रीयांनी निरनिराळी आश्री
मूकें.— यासंबंधी आश्वत्थानमून पुढील प्रमाणे आहे:-
सिद्धो अग्निरिति जुगवाता, कुपस्वन संधिधमिति बलिष्ठाना,
समिद्धो अग्निर्ते सवेपा. या तिसऱ्या सूत्राचा वृत्तिवार
' यस्मिन् जुगवादीवाय ' असा अर्थ करतात वगती जुना आहे
अने म्हणवत नाहीं सूत्रात पुढे ' यथापिबा ' असे एक सूत्र
आहे त्यावर माध्य वरतानी वृत्तिवार शीनकोक कोकाया
आधार घेऊन माध्य करतात की, ' स्वीयपिनामधेयस्यान्
गुणाऽऽप्याःकतस्याः '

आश्वत्थान सूत्र बरील वृत्तीप्रमाणे आश्री मूकें आणि
त्यांचा उपयोग येतो प्रमाणे:-

गोत्रनाम	सूक्तप्रतीक	कृ	क्या	क्या	सूक्तद्रष्टा
कश्यप	सुमिद्धो न०	१. १३	१२	मयांताभि	
आश्विन	समिद्धो अग्नि०	१. १४	१२	द्विपतमा.	
अश्वत्थ	समिद्धो अग्नि०	१. १८	११	अगारय	
दुलक	समिद्धो अग्नि०	२. २	११	एशमद	
विश्वामित्र	समिद्धो अग्नि०	३. ४	११	विश्वामित्र	
अश्वि	सुसमिद्धाग्नि०	४. ५	११	आश्वि	
वसिष्ठ	सुसमिद्धाग्नि०	५. २	११	वसिष्ठ	
वश्य	समिद्धो विश्व०	१. ५	११	अश्विनदेवत	
वस्यथ	द्विपते अग्नि०	१०. ५०	११	सुमित्र	
भृगु	समिद्धो अग्नि०	१०. ११०	११	मार्गव, ज०	

आश्रीमूक पुत्रायात गोत्राप्रमाणे मित्र म्हणवे या
भिमाना सूत्रवार एक अपवाद ' प्राणापत्ये तु न मद्रमय.
सर्वेषा ' हा सातवात.

ये म्हणतात सांगण्याचे म्हणजे हे सर्व भेद सूत्रकर्ताने
आहेत येदनाली गोत्र नव्हती व गोत्रनुसार आश्रीमूक
किंवा देवता यांचे भिन्नर रूपांत ज्ञाने नव्हते.

संघट्टया कृपेच्या संबंधाने आपणास अने दिसते की,
प्रत्यक्ष कृपेनात कुलकल्पनेव्यतिरिक्त गोत्रकल्पनाच नसल्या-
मुळे अमुक कृपी अमुक गोत्राचे हे सापडणे शक्य नाहीं.
परंतु जे योजिते विविधपद उद्भव माघवतात त्यांचा उप-

योग त्यामं विशिष्ट मात्रात माधण्याकडे मर्यादुक्तमणीमरानी कराय केला आहे ते मायाल कोटकान दाखवलेल आहे प्राद्वगमयात आध्यात्मिकावयवक विवेचन करिताना प्रवर्णनाहो कृपितयाचा करपना आला आहे. त्याच तेवढ्यावरून मंत्रप्रवर्णना करपना आली येथे योग्यकरपना होती असे सिद्ध होणार नाही प्रवर्णनप्रवर्णना काल म्हणजे बुद्ध्याच्या काल आणि बुद्ध्याच्या काल म्हणजे वेद्याच्यावर मंत्रप्रवर्णनाच्या सत्त्वा दृढपण्याकाल या कालात वेद्याची विद्या स्वयंवरण किंवा आपला विद्या वेद्यास देणे या माष्टा होते अर्थाने उद्गाते करीत होत केवळ न त्याच पेत हाते असे नाही ते वेद्याच्या वालीराती देखील स्वाकारात होत जर वेद्यामध्ये गोत्रे शक्ती तर त्या गोत्राच्या गुणस्थेची सवय गोडण्याचे काम देखील अवश्य होते. तर असे अर्थाने शक्य आहे की वेद्यामध्ये गोत्र आहेत असे पटून त्याची गोत्रसत्त्वा मात्रासकृतीच्या लोकानी घेतली असावी त्या गोत्राच्या उपयोग काय कराव याचा याविषयी मात्र त्याचा निश्चय तात्कालिक झालेला दिसत नाही. म्हणूनच अशी गोत्रप्रवर्णना नाही तशी प्रवर्णननाही नाही तसेच म्हणूनच ज्या सत्प्रवर्णनेच्या आध्यात्मिक श्रौतसूत्रकारानी गोत्रप्रवर्णनपद्धतीची मांडणी केली आहे त्या सत्प्रवर्णना उल्लेख नाही जे सत्प्रवर्णनक उल्लेख झालेले आहेत त्याचा अर्थ अनेक व्यक्तींची एवढी स्थिति या पलीकडे पोहोचू शकत नाही

अत्रवेदातच सत्रं माहोत व यजुर्वेदाच्या अनेक शाखातहि सत्रं माहोत तर सत्रं होती तरी केव्हा ? सत्प्रवर्णना भरभराटीचा काल असा वैदिकवाङ्मय वाचल्यास कोणताच दिसत नाही ही सत्प्रवर्णना सत्रं सत्रं शब्द ऐकू येत नाही आणि प्राद्वगमयाच्या अत्र सत्रं पुसटलेली दिसतात तर सत्रं वैदिक परंपरेत मूळची नव्हती पण वेदवाङ्मय परंपरेतून निघून वैदिकानी ती मान्य केली असावी असे म्हणण्यास काय हरबत आहे ?

गोत्राची उदात्ती मात्र की वेद्यासकृती ? — गोत्रे म्हणजे ज्या समुच्चयात लोकानी आपआपसात विवाहसंबंध करता कामा नये असे पुत्र, अशी लोकात आज करपना रुढ आहे असेल समुच्चय मात्रासकृतीच्या लोकात होते असे मंत्रांमधून तर मूळीच सिद्ध होत नाही, आणि प्रवरहि मंत्रात नाहीत तर ही गोत्रप्रवर्णनात्मक सृष्टि आली कोठून ? ही उत्तरवाली त्याच सरहर्तीतून विवाह सापडली असेहि म्हणता यापयाचे नाही वर की मात्रासकृतीच्या लोकांचे वाढमयकरी साहिल थापणमयक अरपूर आहे जर गोत्रविहीन समाजापासून गोत्रसत्त्वा तयार होत गेली असती तर या विक साच्या मधल्या पावण्या दाखविणारे वाढमयकरी किंवा शब्दरुपी उल्लेख आपणास सात सांपडणे असते परंतु तरी उल्लेख अपणते आरंभ्यमानत कदमयात कोडेच सापडत नाहीत ज्या समुच्चयावरून सम केले पाहिजे असे समुच्चय काश्मीरपासून द्राविडपर्यंत

अनेक ज्ञानिन सापडतात पुढेच नव्ह तर रक्षयापासून आरंभ्ययापर्यंत देवात मापडगात काही समुच्चयात वाहू विवाहाचा मत्ता ज्ञान अमन व काहीत कमी असत एवढेच या तद्गा वाहू विवाह समाजात उत्पन्न झाला तो का या विषयी मानराश्याप्रधानी घरीच कारणे पुढे मांडली आहेत. त्यांचा एक कारण असे की समुच्चया समुच्चयातच लग्न करणे ' नामदेवणाच आहे ' खरे मत्ताच ' काम म्हणून वाहू या गोटातल मुलगी पळवून आणण्याचा ' हा कल्पना समाजाच्या अ व चान्यावरणेत कदाचित् खरी हि अनेक पथ या कल्पनेच्या साहाय्याने भारतीय प्राद्वगमयाचे व हर्षवाह का उपन न्हावा याचे स्पष्टीकरण होणार नाही या की, परमसुच्चयातून मुलगी पळवून आणण्याचे महत्त्व किंवा त्या श्रियेस अनुकूल परिस्थिती ही जो दस वमलला आहे व ज्या देशात राजसत्त्वा स्थापित झाला आहे अशा दशात नसते आणि परमसुच्चयातून दृष्टी पळवून आणण्याचे महत्त्व ह्यात किंवा औद्वाभात तयार झाल्या भिडुकात कोठून उत्पन्न होणार ? अथात बहि विवहाची श्रमाभाविक कारणे उत्पन्न होऊन बहि विवाह मात्रा मस्कृताच्या लोकात स्थापित झाला हे शक्य नाही जर स्वाभाविक कारणांमुळे उत्पन्न झाला नसेल तर त्याच्या अस्तिवाची उपपात अनुत्तरणाविषय दुसरी कशात सापडणार ? याचा योजक्यात अथ अमा की प्राद्वगमानी प्राद्वगेतराचे अनुत्तरण केले परंतु ' तुझ्यावर माझी कडी पाहिजे ' असा प्रकार मान केला शिवाय ते राहिले नाहीत. त्यांनी लोकांनी गोत्र न अर्थीयक गोत्र असा निराळा भेद उत्पन्न करून आपली गोत्र प्राद्वगेतरावर लादली आणि पुत्रक प्रसंगी आपल्या शिष्यास (उदाहरणार्थ रजपुता) अशी शिक्कण दिली की, लोकांनी गोत्राचे विवाहादि प्रसंगात अध्यात्मिक गोत्रपेक्षा महत्त्व द्या

गोत्रप्रवर्णनासंबंधी गोत्रप्रवर्णनक सूर्य प्रवर्णना — गोत्रे उत्तरकालीन आहेत हा कल्पना मान्य झाली म्हणजे प्राद्वगेतरेहसातील जे भागे उलगडावयाचे ते येणे प्रमाणे —

- (१) गोत्राचा प्रवर्णना सवय काय ?
- (२) गोत्राचा सवय प्रवर्णना लपून सत्र जनना सत पिमभव आहे हा कल्पना कशा उद्भूत झाली ?
- (३) प्रवर्णनासंबंधी सत्प्रति आणि सहस्रवाधि गोत्रे याचा सवय काय ?
- (४) विशिष्ट सत्प्रतिना महत्त्व कसे प्राप्त झाले ?
- (५) गोत्राचा व प्रवर्णना धर्मवृत्त्याची सवय ?
- (६) गोत्राचा व प्रवर्णना विवाहविधीची सवय काय ?
- (७) गोत्राचा व प्रवर्णना मंत्रप्रवर्णना व वैदिक शास्त्राची सवय काय होता ?

या इतक्या वाजूंनी विवेचन झाले म्हणजे प्राद्वगमानीच्या अंतर्पटनेचे स्पष्टीकरण झाले असे होईल

बरील प्रभाषेकी पहिले चार प्रश्न विचारतात
प्रथम प्रश्न

क्याची नावे, त्यांच्या मुलाची त्यांच्या नावापासून निघालेली नावे आणि मुलाच्या नावाना तद्विध प्रत्यय लागून झालेली त्याची पोत्र नावे याप्रकारची नावे संग्रहात घेऊन आदित तत्पात्र अनेक कधी निराश्रय प्रवरजननेन एकत्रित केलेले दिसत नाहीत

प्रवरांनी गोत्राचा संबंध सूरकाळीन होय. मंत्रवारांनी प्रवरकपी हे वृक्षाचे गोत्रगौरवापवापुर्वीचे पूर्वज वनावले आहेत. पण त्या विधानास वेदात प्रमाण नाही.

वेदात प्रवराभारता उदित कायतो एकच आहे तो आप्येयव(अपिपयक) होय (ते. स. २.५.८). हाणजे अग्नी कल्पना होते की धौरी मंडळीचे आठ संप्रदाय स्थापन झाले आणि त्याचचे आचार्य पिंड्या विचारभ्यासी या आठपैकी कोणत्याना कोणत्या संप्रदायात समाविष्ट होते.

पण या सहाचा अर्थच निवड, स्वीकारणे अथवा आदि म्हणजे त्यांच्याच गालगालन द्विषा बोधायन हा अवलंबी विवा वीमिष्ट इत्यादि कोणत्या तरी कथापासून जे संप्रदाय स्थापन झाले त्यापैकी एकाचा स्वीकार करा. म्हणजे ते त्याचे प्रवर झाले

हा गोत्रप्रवराचा इतिहास पूर्वपक्षी लक्षात घेण्यासाठी प्राचीन विरतिराख्या विष्णुने विवा आचारामुळे झालेल्या संप्रदायांचे एकत्रित अवलोकन केले पाहिजे. विवेचित वेदांमुळे म्हणजे यज्ञातील कोणता भाग करावयास आपण तयार व्हावे याविषयीच्या तयारीमुळे कर्मेवेदी, यज्ञवेदी हे झालेले वेद खरोखर संप्रदायच होते

याच संप्रदायाचे पुढे उपसंप्रदाय पडले. ते दाक्ष या नावाने ओळख परिचित आहेत. या दाखाचे पुढे आणखी उपसंप्रदाय झाले ते सुप्रदाया नावाने प्रसिद्ध आहेत. अग्नि होत्री पुढे कोणत्याना कोणत्यातरी सूत्राचा परिग्रह करी, आणि आपण जे विष्णु संप्रदायाची नावे घेई. असूक एक होत्याच्या संप्रदायाची असूक एक अथर्ववेदा संप्रदाय सहाकारिता करी आणि इतरांची अथर्वहराकरिता करी. यामुळे अग्निहोत्र्यास कोणत्या तरी पक्षास मिळावे लागे कर्मेवेदी किंवा यज्ञवेदी हे कर्मविशिष्ट संप्रदाय होत परंतु इतरयज्ञवेदी किंवा अथर्वयज्ञवेदी हे पश्चिमविशिष्ट संप्रदाय होत.

पश्चिमविशिष्ट संप्रदाय कर्मविशिष्ट संप्रदायानंतरचे होत. या कर्मविशिष्ट संप्रदायाच्या स्वाध्यायपूर्वी देखील हाणजे अथर्ववेदात दाखे, वेदातले व अथर्व वेदाचे वेद उर्फ विविधाराण हे त्यापूर्वी दृष्टीस मिळालेले असून आचार-मूलक संप्रदाय होते. यज्ञाच्या जी तयार झाली ती आचार साहित्यानी युक्त झाली. दाखते तशी तयार होण्यापूर्वी अनेक संप्रदाय चालू असलेले दिसतात; ते यज्ञप्रमाणे.—

(१) गोत्रमंडळात दृष्ट होणारे संप्रदाय.

(२) प्रवर संस्थापक कपी व त्याचे संप्रदाय.

(३) आग्नीमुक्तक कपी व त्याचे संप्रदाय.

(४) ज्याच्या नावावरून विविधक्रिया अगर कर्मांचा उत्पत्ती झाले त्याचा संप्रदायाची संस्था

(५) सनमूलक संप्रदाय.

गोत्रमंडळामुळे ज्या संप्रदायाचे अस्तित्व कळून येते ते संप्रदाय म्हणजे हासमद, विश्वामित्र, वामदेव, अग्नि, आग्निहोत्र, वसिष्ठ, जे कपी कोणत्याच मंडळीत किंवा संप्रदायात नाहीत असे मंत्राचे पहिल्या, आठव्या नवव्या व दहाव्या मंडळात घातले आहेत.

अथर्वसंस्थापक कपी म्हणजे हाणजे कर्मप, अग्नि भारद्वाज, विश्वामित्र, गोत्रम अमदित, वसिष्ठ व आठवा अगस्तित असे घराबे जातात. अनेक कपीच्या नावांचा गोत्र आहे. ती सर्व बरील कपीच्या नावावर स्थापन झालेल्या प्रवरांची मोठळी जातात.

या प्रवरस्थापकामध्ये आगिरसांचे नांव दिलेले नाही. आगिरसा दा वर अत्यंत प्राचीन कल्पानिक पुरुष अगर प्रपक्ष अग्नि होय असे दाखव आहे की जे नवी कोणत्याच पुरुषास आपण संप्रदायप्रवरीत म्हणून मान्य करीत नसतील ते आगिरस वरग करीत असोवत.

आग्नीमुक्त हाणजे काय याचे विवेचन पूर्वी केलेच आहे. आणि अग्नीमुक्तावरून जे संप्रदाय दिसून येतात त्यांच्याविषयी वरचे विवेचन झाले आहे.

या अनेक संप्रदायाची तोंडमिळवणी करून सर्व-सामान्य भौतधर्म तयार करण्याची सटसट चालू असे. या सटसटची वेगवेगळे अनेक होती. एर अग म्हणजे म्हणजे अनेक संप्रदायातील विविध पंजक कर्मद्वयना करणे, दुसरे वेग म्हणजे म्हणजे कर्मामध्ये काही संप्रदायांचे वैशिष्ट्य कायम राखणे म्हणून ऐच्छिक किंवा देवणे. या दोन्ही क्रियांचे परिणाम अत्यंतस्वर झालेले दिसत आहेत.

काही संप्रदायांमध्ये विशिष्ट कर्मे रूढ होती. उदाहरणार्थ, अगिरसामध्ये द्विरात्र, मार्गात त्रिरात्र, अग्नीत चतुरात्र. अमदितामध्ये एक तऱ्हेचा चतुरात्र होताच. उदाहरणार्थ कुपुर्वीदेव याच्या नावावर सप्ताराम ह्यादे संस्था अथर्ववेदा किंवा संप्रदायाच्या दिसतात. सोमशागसत्ता पूर्ण होऊन यज्ञवेद व प्राक्पणे तयार होण्यापूर्वीच्या या संस्था. ज्या किनेने सामान्य एकाचि कृत झाला त्याच क्रियेने या इतर संस्था बनवल्या असाव्यात.

जेव्हा अनेक संप्रदायांचे एकीकरण झाले व अनेक गोत्रा-मध्य ज्याप्रमाणे होऊन तयार झाले. त्याचप्रमाणे सामान्य यज्ञावृत्ती बनविताना प्रत्येक बरील संप्रदायापाशी देव घेव करून यज्ञाची साक्षणी सर्वसामान्य करवतात आली असावी.

पुढे असे दाखविण्यात येईल की सत्तावी माळणी सामान्यतः घेऊन त्याच्या संध्यापेन सोमयाग झाला असावा. ही वस्तुना यरी असल्यास असे दाखविणे सोपे की, सत्तावी

काल व सत्रे संकोच पावून सोमयाग तयार होण्याचा काल याच्यामध्ये गंग, आगिरम इत्यादि मंडळांनी आपआपल्या पुरते सत्रसंधेप तयार केले असावेत व त्यांच्यामुळे जे संप्रदाय तयार झाले असातील त्यांच्या क्रियांचे एकीकरण व व्यवस्थितकरण होऊन सर्वत्रयमान्य असा यागसमुच्चय तयार झाला असावा.

द्विरात्र, पडारात्र, व द्वादशाह हे ऋतू सत्रांगच होत असा पुरावा.—द्विराहाह नामक यज्ञच सत्राय' व 'अहीन' [स्वतंत्र] असे दोन प्रकार आहेत या दोन प्रकारात वस्तुतः काही भेद नाही कारण 'अहीन' अथवा सत्राय या दोनही द्वादशाहात कोणता तरी एक ज्योतिषोपनिषिष्ट विधि करून सोमयाग करावयाचा असतो. 'आसीरन' 'उपेयु' अशी चोदनायुक्त पदे जेव्हा वेदांत आढळतात तेव्हा ते बहुयज्ञमानयुक्त असे सत्र समजले जाते. व 'यज्ञति' असे एकवचनी पद जेथे आढळते तेथे सत्रहता यज्ञमान एकदाच अभिप्रेत असतो. यावरून ज्या द्वादशाहात सर्वच ऋत्विज यज्ञमानरूपाने असतात तो द्वादशाह सत्ररूप होय व ज्या द्वादशाहात एकच यज्ञमान असून तो ऋत्विजांच्या सहान्याने अनुष्ठान करतो तो अहीन द्वादशाह होय. प्राचीन सत्राचा संकोच झाल्यावर द्वादशाह यज्ञाची कल्पना निघालेली दिसते. मोठाव्या सत्रातूनच द्विरात्रादि द्वादशाहान्त ऋतू निघाले आहेत. द्विरात्र यज्ञामध्ये चार प्रकार आहेत, त्यापैकी एक प्रकार अगिरस झुलातील हविष्मत् व हविष्मत् या दोन व्यक्तींच्या नावावर प्रचलित झाल्याचे वर्णन आढळते. ती कथा अशी.—अगिरसाचे रात्र चालले असता त्याच्यापैकी हविष्मत् व हविष्मत् यांनी अग्निष्टोम व अतिरात्र हे दोन ऋतू जोडून द्विरात्र गावाचा एक यज्ञ वरून ते स्वर्गास गेले असा उल्लेख तैत्तिरीय संहितेत (७. १. ४) आला आहे. अहीनापैकी पडारात्र ऋतूस 'देवसत्र' असे नाव दिले आहे. यावरूनहि मोठ्या सत्राचा संकोच कसा होत होता हे दिसून येण्यासारखे आहे. वास्तविक तेरा दिवसांपेक्षा अधिक सुद्धतीचा सामुच्चयिक यज्ञ असले तर त्याला सत्र झणजे पुष्कट होईल. परंतु साम्य नामक देवांनी पडारात्र ऋतूच सामुच्चयिक म्हणजे सत्ररूपाने केला, अशातदेची कथा सांगून पडारात्र ऋतूला देवसत्र हे नाव दिले गेले. सत्राचा संकोच होऊन झालूनच एकाह, द्विरात्रादि अहीन ऋतू निर्माण झाले याला दुसरा पुरावा असा देता येईल की, सत्रातील काही गोष्टी अहीन ऋतूमध्ये आणून लानाच सत्र असे नाव देऊन त्यावरच सत्रा संबंधी तद्दान मागावयाचा प्रकार चालू झाला होता. उदाहरणार्थ हविषीन व आर्माग्रीया या दोन मंडपाची उभारणी चार्क असलेल्या गाढ्यावर करणे; यूपतर्प मांड्या मुढाचा झणजे वाटले तेथे जमीनीवर उभा बसता येईल अशा प्रकारचा करणे इत्यादि सत्रातील गोष्टींचा पडारात्र

ऋतूमध्ये समावेश केला आहे.

सत्ररूप द्वादशाह.—द्वादशाह हा यज्ञ जेव्हा पुष्कळ यज्ञमान एकत्र मिळून करितात तेव्हा त्या यज्ञास सत्र अशी संज्ञा प्राप्त होते. त्यांत एक मुख्य यज्ञमान निवडला जातो त्यास गृहपति म्हणतात. गृहपति जो ठरेल त्याच्या अरणीवर मंथन करून अग्नि उत्पन्न करावयाचा व गार्हपत्य आणि आहवनीय या दोन रूपाने दोन स्थळां त्याची स्थापना करावयाची व इतरांनी आपले अग्नी तेच आहेत असे माना-याचे. त्रत-दुग्ध (निल प्राशन करावयाचे दुध) लैविकाग्रीवर तापवून खाणावयाचे असा एक पक्ष, व कोणाच्याहि एका अरणीवर प्रत्येक ऋत्विजाने मंथन करून निर-निराले (गार्हपत्य व आहवनीय) अग्नी उत्पन्न करून एकाच गार्हपत्यात टाहून मग त्यातील एक भाग आहवनीयात टाकावयाचा असा दुसरा पक्ष. प्रतदु-ग्धावदल बरीलच नियम असे. सत्राला आरंभ झाल्यावर त्यात समावेश होण्यासाठी कोणी एखादा दक्षित आला तर त्याने गृहपतीच्या अरणीवर मंथन करून मंथनोत्पत्ति अग्नीपैकी अर्धा गार्हपत्यात व अर्धा आहवनीयात टाकावा. प्रतदुग्धाहि बरील सर्वप्रमाणेच एकत्र ठेवावे.

सत्रे च तदंग संस्कार.—सत्रातील दक्षिणापेक्षांमध्ये 'पवन पावन' नामक एक संस्कार करावयाचा असतो त्याचा क्रम सत्रकारांनी पुढील प्रमाणे दिला आहे—अध्वर्यूने प्रथम गृहपतीचा संस्कार करावा व नंतर होता, श्रद्धा व उद्गता यांचा संस्कार करावा. प्रति-प्रस्थात्याने प्रथम अध्वर्यूचा संस्कार करून नंतर प्रतोता, मेनावरण व प्रह्मणाछेती यांचा संस्कार करावा. अग्नीप्राने प्रथम प्रतिप्रस्थत्याचा संस्कार करून नंतर अध्वर्यूचा, पोता, नेष्टा व सदस्य यांचा संस्कार करावा. उग्रस्याने प्रथम अग्नीप्राचा संस्कार करून नंतर प्रावस्तुत, सुमहाय्य व प्रतिहता यांचा संस्कार करावा व आपणच आपला स्वतःचा संस्कार करावा. अध्वर्यूनेच सर्वांचा संस्कार करावा अशी जर सर्वांची इच्छा असेल तर अध्वर्यूनेच सर्वांचा पवनपावन संस्कार करावा.

प्रघरण विधि.—द्वादशाहामध्ये करावयाचा सामुच्चयिक प्रघरणविधि झणजे असा—प्रथम गृहपतीच्या नवराचा उच्चार करून नंतर होता, अध्वर्यू, श्रद्धा व उद्गता या चार प्रमुख ऋत्विजांचे प्रघरोच्चारण झाल्यावर पुढे अनुक्रमे प्रतिप्रस्थाता, मेनावरण वगैरे सर्व ऋत्विजांचे प्रघरोच्चारण करावयाचे.

दक्षिणाहृतीच्या वेळी अध्वर्यूने दक्षिणाहृति याची व अध्वर्यूला इतरांनी अनुसरण (हरतरपय) करावा. कृष्णाग्निन परिधानाच्या वेळी अध्वर्यूने प्रथम गृहपती-

कहून मंत्र पठण करवावा. नंतर सर्वोहून करवावा. आमष्टोमदि ज्ञेयं सुतेत्या दिवशी प्रातःसप्तमोत्तम ऋग्यजुर्वेदीयां याज्या पठण करावयाच्या असतात त्या अष्टयु, यजमान व प्रतिप्रस्थाता यांच्याकरिता होत्याने पठण करावयाच्या असतात. परंतु सत्राप्रमाणे मात्र त्यांनी हेराय न द्यावयाचे न सांगता स्वतःच द्यावयाच्या असतात.

सत्राग द्वेदाहात याग दिवस दररोज जे अनुष्ठान व्हावयाचे ते प्रथमादिवशी अतिरात्र, दुसऱ्या दिवशी आमष्टोम नंतर पुढे सहा दिवस उपवस; व पुढे तीन दिवस रुद्रोम आणि द्रव्यद्वया दिवशी आमष्टोम याप्रमाणे बारा दिवस अनुष्ठान करावयाचे असते. आता मन्त्रावरूनच सोमयाग उत्पन्न झाले याच हे पट्टे.

सत्रे च सोमयाग यांचा संबंध.—गर्भे ऋणमे अनेकांनी मिळून याग करावयाचा व तो पुष्कट दिवस चालू रहावयाचा हा करपना अर्थाने प्रार्थन केली. सत्र म्हणजे दीर्घकाल चालणारा एक सामुच्चयिक याग होय. पुष्कळां या यजमानांनी एकाच रहावयाचे आणि प्रत्येकाचे वेगवेगळ्या अथवा सर्वोनी मिळून एकाच अग्नीची उपासना करावयाची; सोमरस, पट्टमास व पुरोडासादि हविर्द्रव्याचे धन करावयाचे हेच सत्राचे सामान्य स्वरूप होय. ऋग्वेदात पुष्कळदा होणाऱ्या अग्न्युपासनेच्या सामुच्चयिक अग्न्युपासना जास्त आढळते मात्र सोमयें होत असलेले विधी कोणत्याहि विशिष्ट नियमास बसून अथवा कोडेस अनुसरून असे होत नसत व त्यावेळी मंत्रपूर्वकता फारच थोड्या विधीच्या बाब्यास येत असावी. किंहुना मंत्रहितच ते विधी अनावेत. ऋग्वेदात व्यंकटा दैनिक सोमरसाच्या हवनाविषयी उल्लेख सापडतो. सामुच्चयिक सोमयाग तर स्पष्टच आहेत अशा प्रकारचे सामुच्चयिक सोमयाग भटकणाऱ्या टोळ्यांच्या भटकणाऱ्या जमात नऊ महिने, दहा महिने किंवा बारा महिने एकवार येत तत्त चालत अनावेत. प्राचीन कालची ह्याच सत्रे होत. मात्र हे याग अथवा प्रत्यक्ष होत राहत तेव्हा त्यांना सत्र हे नाव मिळालेले असते संभवनीय नाही. सत्र हा शब्द जुना आहे परंतु तो सामुच्चयिक यागाना ऋग्वेदाच्या अखेरीस किंहुना यजुर्वेदकालात रूढ झाल्याचे दिसून येते. ऋग्वेदात येणाऱ्या सत्र शब्दाचे वस्तुसे अर्थ होत गेले याचा कल्पना येण्यासाठी काही उतारे आधी पुढे देत आहोत. ह्यावरून हे सत्र आढळून येईल की, सत्र या शब्दाचा उपयोग सामुच्चयिक याग या अर्थाने एकाच वेळा आहे व तो दैर्घ्य १० व्या म्हणजे याग हून आठव्या गेलेल्या मंडलात आहे. सारांश ऋग्वेदात अत्र हा शब्द प्रायः एकदा, बरोबर, खरोखर अशा सामुच्चयिक यागोत्तर अर्थासाठी आला आहे. ऋग्वेदातील सत्र शब्दाचा अर्थ

कावयाम पुत्रील उगरे फर उग्रुक होनीस
'सत्रा विप्र दधिरे केरत सह.' (१.५७, ६) केवळ मूं एकाच सर्वोपायक आदेन अशा प्रसारच यल मूं धारण करतोम हे खरे आहे

'एकः सत्रा मूरो वस्वईत' (१.७१, ९) मूर असा एकच आदिल धनाना एकाच मिळवतो.

'सत्रा चक्रागे अमृतानि विश्वा' (१.७२, १) सर्व हिरण्ये एकदमच देऊन.

'सत्राचगे यजमानस्य दाम.' (१.१०८, ४) हा ईद खरोखरच यजमानाचा लैंगिक गाढवितो

सत्रा शंगे यजमानस्य तूतोत् (२.२०, ७) यजमानाचा महान था । अभिलाष पूर्ण करी.

'सत्रद्रव्य देवभिरर्गताम' (२.२०, ८) देवांनी (तोत्तानी) उदकलाभ व्हावा म्हणून द्याला सर्व (सत्रा) दिवसामध्ये हवि आर्पिला

'सत्रा दधिरे हिरवी लुप्तय' (३.५१, ९) हे अक्षरपत्र ईदा, ऋग्वेद खरोखर दृष्ट्याच साठी रतोम धारण करतात.

'सत्रा मदागो बृहता मदिष्टा.' (४.१७, ६) खरोखर सर्व सोमरस महान् द्याला मद आणणारे असेच झाले आहेत.

'सत्रागदी भार्गव्य वृणा.' (४.२१, ७) खरोखर भार्गवाच्या वृणा पूर्ण करणाऱ्या द्यावेच हे वल आहे.

'नृणाणि सत्रा गगुरे सहासि' [४.२२, ९] हे सहन-होले ईद, सर्वदा सत्रांना मिळणारे असे वल मूं आम्हाला दे.

'सत्रा ते अनु वृष्टय.' 'सत्रा महो अतिधुत.' (४.२०, २) खरोखर वृष्ट्या प्रजा लुप्तय अनुसरून आहेत, मूं खरोखर सधविधुत अमा आहेत.

'सत्रा महोसि वरिरे रन्तु' [५.६०, ४] रन्तुच्या रिक्ताणी महान तेनें एकाच धारण करते झाले.

'दिवो न तुभ्यमग्निं सत्रा' (६.२०, २) हे ईदा, देवांनी खरोखर सृष्टीप्रमाणे द्याहोत राहिले.

'वप्रा ते विश्वमनु वृष्टय' (६.२५, ८) वृष्टयवाच्या वेळी देवांनी खरोखर उलूट असे वल दिले.

'सत्रावावृष्टेवनवि र्हा.' (६.२४, ४) 'यमन-साचन अशा हविर्द्रव्यासह रतोम वाढविलो'

'सत्रा मदासस्तय विश्वमन्वा' (६.३९, १) हे ईदा तुला आलेले केफ खरोखरच सर्व जनांनी गितकर होत.

'सत्रा दधिरे अगु वीयोम' (६.३६, २) वरवर्म करणाऱ्यासाठी ह्या द्याला खरोखरच एकाच यागस धारण करतात.

'सत्रा वाळे न गिरुये' (६.४६, २) प्रभूत अशा अत्राप्रमाणे मूं निष्काराना (देवगी) देतास.

'सत्रा विश्वानि वीत्' (६.४६, ७) महान् अशी सर्व वळे मूं धामच्यासाठी हण कर.

सत्रा कृधि सुहना शूर वृत्रा [७.२५, ५] हे शूरा
शत्रूना सहज मारतो येईल असेंच सर्वदा कर.

'सत्रा राजानं दधिरे सहर्ष' [७.३१, १२] शत्रूला
भिक्षण्यासाठी राजानां उद्देशून सर्व बाजूने स्तोत्रे धारण
केली जातात.

'सत्रा विश्वस्य परमस्य राजसि' (७.३२, १६) उत्कृष्ट
अशा धनाचा खरोखर [वृत्त] राजा योगतोष.

'सत्रा हतं सोममुता रथेन' [७.१३, ५] सोम कुट-
णाच्या लोकाकडून सोम न कुटणाऱ्या लोकांचा नाश
नेहमी केला जाई.

'सत्रा दधिरे शवासि' (८.२, ३०) एकदमच बलाना
धारण करतात.

'सत्रा विश्वा स्वपयानि दधिरे' [८.१५, १०] सर्व
शोभन अपत्यांना एकदम धारण करतोच.

'सत्रा खं पुष्टुत' (८.१५, ११) अग्रमागीं स्तविला
जाणारा तू एकदमच सर्व शत्रूंना मारतोस.

'अंतं विदामि सत्रा' [८.४६, ११] खरोखर तुझ्या
धनाचा अंत आज्ञास लागत नाही.

'सत्रा दधानमप्रतिष्कृतं शवाभि' [८.५७, १३] खरो-
खर बलाना धारण करणाऱ्या व शत्रूला न हटवणाऱ्या
इंद्रालाच आशीं बोलालां.

'सत्रा देव महो अति' (८.५७, ११) हे देवा
खरोखरच तू मोठा आहेस.

'सत्रा वृषं जठर आ वृषस्व' [१०.९६, १३] सोमर-
साची अतिशय वृद्धि करणाऱ्या इंद्रा हा सोमरस तू आपल्या
जठरात ओत.

'आदिद्रः सत्रा तविपीरपसत' [१०.११३, ५] तो
इंद्र एकदम पुष्कळाचा अभिषिक्त होतो.

बरील उताऱ्याशिवाय कसेवात सत्र शब्द बऱ्याच
ठिकाणी आढळतो. परंतु तो बरील अर्थानेच असणार आढळी
दिलेल्या मतास बरील उत्तारे पुरेसे होतील.

आतां यजुर्वेद संहितेत सत्र शब्द याग या अर्थी कसा
रुढ झाला आहे हे पुढील उताऱ्यावरून उमगून येईल.
यजुर्वेदात ह्या शब्दाचा अर्थ भाष्यकारांनी निरनिराळीं
सत्रे (याग) व सत्र करणारे यजमान असा केला आहे.

'सत्राभिर्नितं' (७. ५, १) सत्रासुष्ठानां मिर्व्यवलेले.
'सत्रा' (२. २, १२) एकत्र. 'सत्रिणः' (१. ७, २, ३, ९, ५, ११)
सत्र करणारे.

याशिवाय तैत्तिरीय संहितेत १.६, १२, २. ३, ३, ३. १, ९, ४.
७, १३, ७. ४, ३, ९, ३, ९, ५, १, ३, ९, ५, १, ५, ६, ७ या
स्थळी सत्र शब्द सामुच्चयिक याग या अर्थाने आला
आहे.

अनेकानी मिळून एकत्र कांही किया करावयाची. ही
मंत्रमंत्रातील पंडित सुतसंस्कृतीमध्येही अनेक स्थानांवर

आहे, आणि शत्रुदमनासाठी सामुच्चयिक प्रार्थना किंवा
द्वेष हे सूत्रसंस्कृतीच्या लोकांत होत असल्यास संपन्न
विषयक कल्पना त्यांच्यांत विकसित झाली असल्यास नवल
नाही. सामुच्चयिक कर्म हे सूत्रसंस्कृतीच्या देवतात होते,
आणि दैनिकयागसमुच्चय मात्रांत होता. तर या दोहोन्वेहि
एकीकरण होऊन सत्रविषयक श्रौतविधी तयार झाले
असावेत असे दिसते.

गोत्रमंडळांतलं कर्पीचं संप्रदायांत स्थान.—
गोत्रमंडळामुळे प्राधान्य पावलेल्या कर्पीच संप्रदायाच्या
इतिहासात स्थान येणेप्रमाणे दर्शविता येईल.

गोत्रमंडळ्यात वृष्ट होणारे संप्रदाय व तैत्तिरीय शाखेत
वर्णिलेले संस्थास्थापक समकालीन होते. या दोहोंचा उपयोग
पुढील सप्रसंस्थाकारांनी केला.

प्रवराचे कर्पी आणि गोत्रमंडळाचे कर्पी यात काही
फरक दिसतात.

प्रवराचा उल्लेख सत्रप्रकरणांत व सत्रातील आग्नी सर्वांच्या
सारख्या असल्यात या हेतूने आला आहे

आग्नी गोत्रावरून आसलेल्या आहेत. पण गोत्रे इज्यांनी.
त्याचा थोडक्या आग्नीसाठी उल्लेखिलेल्या गोत्राशी संबंध
जोडण्यासाठी काहीतरी योजना केली होती म्हणून सर्व
गोत्राचा विशिष्ट आग्नीशी संबंध जोडण्याकरिता प्रवराची
यादी तयार होणे अवश्य होते. ऋग्वेदातील अनेक कर्पी
काही विशिष्ट कुलांत घालण्याचा प्रयत्न कसा झाला हे मागे
दाखविलेच आहे.

ही योजना भिक्षुकी स्वरूपाची आहे म्हणजे भिक्षुकी
कारणाकरिता काव्यनिक इतिहास तयार होण्याचा संभव येथे
आहे. म्हणजे बऱ्याचशा लोकांत त्याच्या गोत्रप्रवर साहा-
य्यावरून एका कुलात दडपण्याची खटपट यात दिसते.

त्याचि काही मूळची परंपरा असल्याशिवाय आणि ती
सर्वमान्य असल्याशिवाय नवोन स त्यात दडपता येणार
नाही. यावरून असे असणे शक्य आहे की काही अपेक्षेपुढे
गोत्रे व त्यामुळे काही परंपरा संबंध मूळचेच निश्चित झाले
असावेत.

प्रवर म्हणून जो अपेक्ष परंपरा अत्येक उपासक बाळगीतो
यज्ञयोगकात व इतर गोष्टीतही तयार झाली असावी.

गोत्रे स्थापित होणे ही आडनायें स्थापन होण्याप्रमाणेच
स्वामाधिक किया आहे. आणि 'अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रं' असा
याजिनीने जो नियम दिला आहे तो कुलनाम निर्देशाच्या स्थि-
करणास योग्य आहे. कुलाचा नावें वर्षा पडली ए. ६ स्पष्ट
करावयाचे जमेल तर पाणिनीचा हा नियम ते स्पष्ट बरील.
तथापि आपणास स्पष्ट करावयाची गोष्ट आडनायेंस्वरूपी गोत्रे
कधी पडली एवढाच ससुत वशिर्विवाहात्मक संस्था उत्पन्न
कशी झाली आणि तिचा गोत्राशी संबंध कसा जोडला गेला
आणि गोत्राचा प्रवराशी संबंध कसा जोडला गेला इत्यादि
प्रश्न आपणास विचारणीय आहेत.

प्रवरसंस्थापक ऋषींचे महत्त्वस्थापन—येथे आपण प्रथम विचारांत घ्यावयाचा तो हा प्रश्न, प्रवरांचे संस्थापक म्हणून काही ऋषींना महत्त्व का प्राप्त झाले? ऋषींना विशिष्ट महत्त्व प्राप्त होऊन त्यांचे समुच्चय पाडण्याचे प्रयत्न प्रारंभ झाले इतिहासात चार सांगता येतील ते म्हणजे म्हणजे मोत्रमडळाचे ऋषी, प्रवरसंस्थापक ऋषी, आग्नीसूक्तात विधिभिन्नतामुळे उत्पन्न झालेले ऋषी व आकाशातील सप्तर्षी यामध्ये असे म्हणता येईल की आकाशातील सप्तर्षी हे सर्व प्रवरसंस्थापक नऊ ऋषींमध्ये मोडतील आणि भरद्वाज व गोतम येथीज करून इतर सर्व प्रवरसंस्थापक ऋषी आग्नीसूक्तात विधिभिन्नता उत्पन्न करणाऱ्या ऋषींमध्ये मोडतील. या चौघांचा संघष दाखविणारे कोष्टक येणेप्रमाणे.

मोत्रमडळाचे ऋषी	प्रवरसंस्थापक ऋषी	आग्नीमये विधिभिन्न प्रकारक	आकाशातील सप्तर्षी
एकसमद	विश्वामित्र	विश्वामित्र	विश्वामित्र
विश्वामित्र	विश्वामित्र	विश्वामित्र	विश्वामित्र
यामदेव	अत्रि	अत्रि	अत्रि
अत्रि	भरद्वाज	भरद्वाज	भरद्वाज
भरद्वाज	वसिष्ठ	वसिष्ठ	वसिष्ठ
वसिष्ठ	कश्यप	कश्यप	कश्यप
	भगस्त्य	भगस्त्य	
	गौतम	गौतम	
	जमदग्नि	जमदग्नि	
	आगिरस	आगिरस	
कण्व	कण्व	कण्व	
	शुनक	शुनक	
	कश्यप	कश्यप	

प्रवरसंस्थापक ऋषी म्हणून जे समजले गेले त्यास महत्त्व कसे प्राप्त झाले हे दाखविण्यास वरील कोष्टक उपयोगी पडेल. विश्वामित्र, अत्रि, भरद्वाज आणि वसिष्ठ यांच्या नावावर तर ऋग्वेदातील एक एक मंडळ आहे आणि भरद्वाजाखेरीज विघावा संबंध ऋग्वेदाचा अर्धन कर्माकडे उपयोग करतांना गोत्राकडे लक्ष देण्याचा एकच प्रसंग. जो आग्नीसूक्तमन त्याप्रसंगी येतो. येथेप्रमाणे वसिष्ठ, विश्वामित्र व अत्रि या तीन गोत्रास दोहोंकडून महत्त्व आहे. कश्यपाचे महत्त्व आग्नीसूक्त व आकाशातील सप्तर्षींकरिता एक या दृष्टीने आहे. तीच गोष्ट जमदग्नीची होईल भगस्त्य व गोतम यांचा ऋग्वेदात महत्त्वाने उल्लेख आहे.

प्रवरसंस्थापक ऋषी खरोखर नऊ असून सात समजण्याचा प्रचार आहे, व पुढील दोन आणखी म्हणून घातले.

सात या आख्यायिका प्रामुख्य कसे मिळाले व सर्व ऋषी विशिष्ट प्रवरात कसे कोडले गेले या विचारांमधील इसरा

विचार झालाच आहे. परंतु सात आख्यायिका ते ऋषींचे सात संप्रदाय आहेत ही कल्पना कोटून आली. हे सात संप्रदाय कोटले असावेत. ज्या वेळेस होते हे आण्ढान करणारेच केवळ नसून हवन करणारेही होते आणि ज्या वेळेस होता, अर्थात असे वर्गीकरण झाले नव्हते ह्या वेळेस महत्त्वाच्या ऋषींच्या नावावरून होत्यामध्येच अनेक संप्रदाय स्थापन झाले असावे व काहींच्या दृष्टीने ते सात असावेत असे दिसते.

यज्ञ वैयक्तिक उपासनेचे स्वरूप टाकून वेढा सामुच्चयिक स्वरूप धारण करून लागला वेढा प्रथमतः निरनिराळ्या समुच्चयातले लोक एकत्र गोळा करून सार्वजनिक यज्ञ करावयाचा अशी कल्पना प्रथम प्रवर्तली असावी आणि यासाठी जे समुच्चय वेतले ते विशिष्ट प्रवरसंस्थापक ऋषींच्या नावावर मोडले जाणारे वेतले असावेत ही त्यामध्ये सात संप्रदाय असून त्यावर रूपक होत होती असे पुढील अर्थोवरून दिसते.

सप्ततरेमभिष सप्तजिह्वा. सप्तदंयः सप्तयाम प्रियाणि ॥
सप्तदोत्रा. सप्तयात्र यजन्ति सप्तयोनीराष्ट्रण्या धृतेन ॥

हे अने सात समिधा तुला आर्पित्या जातात, तुझ्या जिह्वा सात आहेत, ऋषी सात आहेत, तुला प्रिय अशी सात स्थाने आहेत सात होते सातप्रकारांनी अगर सात दिक्कांनी सुद्धे यजन करतात यासाठी हे अने तुपाच्या योगाने तुझी सातही उगमस्थले भरून दारू.

निरनिराळ्या प्रकारच्या संप्रदायांना एकत्र करण्यासाठी जे प्रयत्न झाले त्यात सात होते मिळून होणाऱ्या यज्ञाची स्थापना आणि आग्नीसूक्ताची योजना या गोष्टी प्रमुख होत सात होत्याच्या यज्ञस्थळेचे प्रकार आज आपणांस उपलब्ध नाहीत कतिपयचे विविधता झालेली यज्ञस्था आपणांस उपलब्ध आहे. तथापि वर दिलेल्या ऋग्वेदासारख्या ऋग्वेदा सात प्रकारच्या होत्याचे स्मारक होत. प्रवरसंस्थापक जे ऋषी होते ते सात कुलाचे पूर्वज असावेत असे वादन नाही. काही सात कुलापासून सर्व जनतेची उत्पत्ति होईपर्यंतचा इतिहास जाणण्याची शक्ति प्राचीन लोकाना असणे शक्य नाही सात पुराणापासून सर्व जनतेची उत्पत्ति ही गोष्ट उघड उघड अशक्य दिसते. ज्याप्रमाणे एका स्त्रीपुरुषापासून सर्व जनतेची उत्पत्ति देण्यासंबंधी कल्पना मनोरंजक पण अनेकतिहासिक तितकीच ही देखील होय शिवाय प्रवरण ज्याचे करावयाचे ते पूर्वज होते असा कथावरून 'प्रवरण' या शब्दाच्या अर्थाकडे जर लक्ष दिले तर ते पुराण पूर्वज नव्हते असे सिद्ध होईल. वरण म्हणजे निवड व प्रवरण म्हणजे प्रकृतीने निवड कोणत्याही संप्रदायामध्ये आपल्या पूर्वजांच्या नावाचा उच्चार करण्याऐवजी आपल्या संप्रदायातील प्रमुख आचार्यांच्या नावाचा उच्चार करण्याची प्रवृत्ति चोहोंकडेच आहे व आपण ब्रम्हयज्ञान तपणात ती पाहताच

सात पुष्पांयामून प्रवरारच्या सहाय्याने आपल्या रक्षाचा इन्हित साधण्याचा प्रयत्न व्यर्थ आहे. स्वाध्या योगाने आणखि तमक परंपराच कळणार आहे एवढेच केवळ नव्हे तर प्रवराची निवड होत होत व प्रवराची निवड कळण्याने स्वतंत्र कर्म कळणेचे प्रयत्न होत होते.

प्रवरांची निवड करण्याचे साधन्य कमी करणाऱ्या प्रयत्न.—प्रवर ऊर्फ आपोव ही संस्था विशिष्ट कृपाया स्वांनी स्थित केली. ही कृपा आपणास सुचत दिवते. प्रवराः प्रवरा गेले त्याने करू नये झाले मन्व्य झाले मन्व्य व्यक्तींनीच प्रवरा कराय आण तेंच उतर झाले मन्व्य इति इति इति असा प्रवरा झाला. म्हणजे व्यक्तीच्या इच्छेनुसार प्रवरांची निवड होण्याची कृपा बंद पडली असे झाले. 'त देवेऽमनुष्यः आपोव वृत्तिर्येव नृपिभिरव आपोववृत्तिर्येव' हे शब्द सूचकार भुति झाले सामान्यतः. पण कांटेच्या घुती-लाक असले ते अनी कर्पायच आपोव वरणाचा झाला का त्या तर देवाना यममान कर्पायच आपोव वरणाची म्हणून (आपोव अशाच कृपाया दि देवाः पुष्पांयामुपुष्पत इति) येथे प्रमाण ठरले व वरणासातक नष्ट करणाऱ्या खटपट झाली तिची स्मरणेच आपणास दिवनात.

एकूने उगादिनेका संवदाय दुमन्वाने घेतल्यामुळे घेगादि प्रवरा माडे ही गोष्ट परच काल छोर विमरले नव्हते प्रवरांमार्गे अनेक कर्पायांनी नावे घेतात त्यांचे मदत कारणाय व लीगादि येथे प्रमाण सांगतात.

'पुनःप्रवर-उपादायैः उतःप्रतिप्रवराः' ॥ म्हणजे पवित्रा प्रवर उपादायाच होय प्रवरा पुनरा क्रियेचे अगर धर्माचे प्रतिप्रवरा करणाऱ्याचा होय.

या वाक्यावर कारणाय व लीगादि यांची प्रवर हे संवदाय होते असाच कळता दिताने.

धर्मज्ञाना हा संवदने साधवचा तर त्यांनी देखील प्रवरांना पाहिले. ते यज्ञ कर्मे करणार तर जसे छुने राजे कर्मात रथा संवदायप्रमाणच आम्ही करता असे त्यांनी म्हटले किंवा ररांनी पुगादिनाचे प्रवर घ्यावे. कारण राजा पुगादिना सांगित तसे करणार. आणि पुगादिना आपणा प्रवरांमार्गे करणार. काय करणार यात पुगे तरी करत करत न हो. पण आपल्या ज्ञाना संवदायाच अभिमान म्हणून आपणा पुगादिनाला लोकांनी नावे घ्याव्याची एवढेच. धर्मज्ञाना प्रवर दिले ते भवू, ऐल, पुकला हे होत (अथ साधनेषाणा उपार्पणी मान्यैः पै.रु.वर्धेति.) उपाना अगला परंपरा महीत साह्य त्यानी (म्हणजे यज्ञार्थ सामान्य झाले नंतर जे कोणत्याही संवदायात नसतील त्यानी) पुगादिनाचे किंवा आच यांचे प्रवर घ्यावे.

गोत्रे आणि संवदायाय—निरनिराळ्या वेदाच्या आधारा मंडळाच्या गोत्राची यादी आपण पाहू कळणें म्हणजे आपणाम असे आढळून येईल की एकाच गोत्राची मंडळी करवेदी आहेत व यज्ञवेदीही आहेत. करवेदी मंड-

ळीत यज्ञवेदांमार्गे कोही गोत्रे मिष्ट आहेत हे खरे पण अशांची संख्या फार नाही. यज्ञवेदी मंडळाच्या निरनिराळ्या शाखाचे आणि सूत्राचे अशाची घेतले तर आपणास असे दिसून येईल की, निरनिराळ्या सूत्रास सामान्य अशाच गोत्रे अधिक आहेत. यज्ञवेदी गोत्र अस्तव्यास पोडकी. आचरायन सूत्रां करवेदी आणि सायापाद सूत्री यज्ञवेदी आणि कौशयन सूत्री कृष्ण यज्ञवेदी गोत्राची आपण तुलना करू लागे काय दिवते ते पाहू.

अचर्यु गोत्रांची ही बीधायनसूत्री असलेली पण सत्यापाद सूत्री नमलेली गोत्रे येणेप्रमाणेः—

अश्वत्थ, औचध, गौतम, कौडिष्य, तुष्य, पतंगलि, माठर, मित्रपुत्र, मीर, मौन, यास्क, रगतवाह, रेम, वाधूल, घीतहृद्य.

सत्यापादसूत्री मंडळात असलेली पण बीधायन सूत्री मंडळात नमलेली गोत्रे—

अन, आमिरस, आममितीक, उपनीति, उपमन्व्य, ऊर्जयन, कण, कुम्भ, तंतु, धर्मय, निरुदिन, पदंगल, बडू वादराय, घुतमिह, घेद, अग्रय, मद्रय, मयग, मधुच्छद, मुद्रल, रथितर, रेत, वरपावन, सावनाय, वाच्यार्पण, वामरध्व, वारकि, विरुग, विष्णुवृक्ष, वाड, तारकाभ्य, सायाकि, इति.

दोषाना सामान्य पण नावांनी प्रचारातच भेद असलेली, अचड, अचडः कर्पूर, कर्पूरः, अरुद्राज, भारद्वाज, भूयव, भूयणी, छान, छानक, ही होता.

ही संवदाय आणि देन अचर्यु संवदाय याच सामान्य अशा गोत्राची यादी केली असता ती बरीच मोठी होईल.

अपस्ति, अपमर्षय, अत्रि, अष्टक, अभिवेश, आष्टिपण, अष्ट, कन, कपि, कश्यप, कायकायन, काक, कुक्षिक, गरी, गविष्ठिर, गिरिन, तीर, पराशर, पूतिमय, पूरण, भरद्वाज, मनु वाम, वापदेव, वासिष्ठ, सांडिल, श्रुंग, शैशिर, धौमद, संकुनि इत्यादि नावे आढळून येतात.

अचर्यु गोत्रे.	अचर्यु गोत्रे.	हीत्रक गोत्रे.
दोषाया परंपरा सत्यापादपरंपरा	अपस्ति	अपस्ति
अपमर्षय	अपमर्षय	अपमर्षय
अत्रि	अत्रि	अत्रि
अभिवेश	अभिवेश	
अश्वत्थ	अश्वत्थ	
अष्टक	अष्टक	

आमिरस	आमिरस	आमिरस
आममितीक	आममितीक	आममितीक
आवद	आवद	

आमिरस	आमिरस	आमिरस
आममितीक	आममितीक	आममितीक
आवद	आवद	

अ. यो. आष्टिपेण ईमरे	अ. स. आष्टिपेण ईमरे	हो. आ. आष्टिपेण सचय	अ. यो. चौम	अ. स. मनेमय चौम्य नितुन्दिन	हो. आ. मनेमय
	उपनीति	उपमन्नु	पतञ्जलि		निर्माथ
उल्लस	उल्लस्य		पराशर	पदमल	पराशर
कक्ष	कक्ष	कक्ष	परिभाषयन्त्र	परिभाषयन्त्र	
ऐतशायन	ऐतशायन		पार्थ	पार्थ	
औचक्ष्य गौतम			पूतिमाप	पूतिमाप	पिंग
औशिग गौतम	ओशिग गौतम		पूरण	पूरण	पूतिमाप
		कदीवान			प्रपदक्ष
	कण्व	कण्व	प्राचीनयोग्य	प्राचीनयोग्य	
कत	कत	कत		यष्टु	
कपि	कपि	कपि	गण	गण	गण
कश्यप	कश्यप	कश्यप		बादरायण	
कामकायन	कामकायन	कामकायन	वीनवाप	वीनवाप	विद
काल	काल	काल	वृहदामि	वृहदामि	
	कालेभायनि				वृहदाम्य
	कुण्डिन	कुण्डिन		धैद	
	कुरस	कुरस		भक्षण	
कुशिक	कुशिक	कुशिक	भरद्वाज	भरद्वाज	भरद्वाज
कौण्डिन्य			भूयधी	भूयधी	भैमगव
गर्ग	गर्ग	गर्ग			
गोविष्टिर	गोविष्टिर	गालव	मण्डु	मण्डु	
गुरसमद	गुरसमद	गौतम		मक्षण	
		चि.केत	मनु	मधुच्छन्द	मनु
चिकित	चिकित			मयण	
अलन्द	अलन्द		माण्डव्य	माण्डव्य	
आमदन्त्य	आमदन्त्य	जैमिनि	माठर		मालयु
आमाल्य	आमाल्य	ताण्डि	मित्रशु		मौक
		तन्तु	मौक		मौन
ताण्डि	ताण्डि	तन्तु	मौन		
सरस्वान्	सरस्वान्	तादर्थ्य	यज्ञवल्कि	यज्ञवल्कि	यज्ञ
तारकायण	तारकायण		याहक		यज्ञ
तिल	तिल		रमतयाह		
सुम्प		दभे		रयितर	रहगण
दन्द्रकी	दन्द्रकी	दीर्घतमस			रेणु
देवरात	देवरात		रेतवाह	रेतवाह	
देवन्त्यायन					

अ. औ.	अ. स.	ही. आ.	अ. बी.	अ. स.	ही. आ.
रेम	रेम	रेम	सुमंगल	सुमंगल	सोमराजकि
लोहित	लोहित	रोहिण		हरित	हरित
		लोहितहनु			
		लोहिताक्ष			
वन्ध	वन्ध	वन्ध			
	वत्सावन सावनार्ध				
	वात्स्यायनि				
बाधूल		बाधूल			
वाष्पयथ		वाष्पयथ			
वामदेव	वामदेव	वामदेव			
वामरथ्य	वामरथ्य	वामरथ्य			
	वारकि				
		वारिघापयन्त्य			
वासिप्र	वासिप्र	वासिप्र			
विदु	विदु				
	विरूप				
विरोहित	विरोहित				
विश्वामित्र	विश्वामित्र				
	विष्णुवृक्ष	विष्णुवृक्ष			
		वैष्णु			
वैन्ध	वैन्ध				
	शठ				
		शमल			
शाण्डिल	शाण्डिल	शमल			
		शाण्डिल			
		शांकराक्षि			
		शांकरायनि			
		शालाक्ष			
शालावत	शालावत				
शाल	शाल				
शुंग	शुंग	शुंग			
	शुन				
शुनक		शुनक			
		शिवगय			
शैशिर	शैशिर	शैशिर			
		शैत्य			
श्रीमत	श्रीमत	श्रीमत			
संक्रुति	संक्रुति	संक्रुति			
	सात्यकाम्य				
	सात्यकि				
		मार्ष्टि			
		सावर्णि			
शाशिरय	शाशिरय				

ब्राह्मणेतिहासामध्ये प्रथमतः सूक्तकार ब्रह्मण नवाजलेले असे जे मोठमोठे ऋषी होऊन गेले ते विशिष्ट प्रवरात ऋष्याची खटपट करीत झाली हे मागे दिलेल्या यादीवरून लक्षात आलेच वसेल. पुढे अनेक आडगावाचे म्हणजे अनेक गोत्रांतले असे जे ऋषी होऊन गेले ते देखील कोणत्यांना कोणत्यातरी प्रवरात पुसविण्याचा किंवा त्यांचा कोणत्यातरी प्राचीन ऋषीशी संबंध जोडण्याचा प्रयत्न झालाच या सर्वांचा इतिहास देणे म्हणजे आजचा सर्वत्र गोत्रे व त्यांचे प्रवर याची यादी देणे होईल पण तितका प्रयत्न आपणास अनवश्यक आहे उदाहरणासाठी एखादी यादी दिली झणजे झाले येथे कात्यायनांचा म्हणजे त्या शाखेच्या गोत्रांची व प्रवरांची त्यांच्या सूत्राप्रमाणे यादी देतो. आज ही शाखा सध्याने फारशी मोठी नाही इष्टी काळ या नावाचे ओळखिले जाणारे ब्राह्मण आपण कात्यायन सूत्री आहो असे म्हणवितात.

कात्यायन स्मृतीतील गोत्रे

विश्वामित्रगण

विश्वामित्रगणापैकीं.—कुशिक, लोहित, रौक्षक, कामकायन, अन्न, कत, धनंजय, पूरण, अघमर्षण, इंद्रकैशिक.

कुशिक गोत्रांतील भेद.—कुशिक, पार्श्वजप्य, वारक्य, औदलि, माणि, मुद्गदामि, आलपि, आवाहि, आपयय, कामं, तक्, वदक्य, चिकित, कामकायन, शांकरकायन, कात्यायन, लौक, शौर, दीर्घतल्य, यमदूत, आजभिन्न, तारकायण, चोबल, यज्ञवल्क्य, आवालि, वितंड, नुबलि, सौश्रुति, औपगह्नि, उद्गिरि, भ्राष्ट्रय, श्यामेय, चैत्रेय, तालोत्तर, मयूर, सामल, चित्रतवय, साततायन, मनु, संतु, सातव, पक्ष, सालशब्द, वाप्रण, कालाप, उसरय, दवरात, औलकि, उल्लक, बाभ्रा, वत, शाल, विशाल, फालक्य, सैववयन, सौरभि, कारोपि, संमूय, ओलोय, पायौदरि, क्षरि, पडलि, गालव, वैक्रुति, वेतेड, वलसंकु, दयामायन, काल, बालखिल्य, गात्रि, तौमेय, आश्वलायन, आवाह, उल्लर, जैमिनि, साकृति, औपेय, साक्षि, वय, ईर्यन, कारकि, शालावत.

लोहित गोत्रांतील भेद.—लोहित, कटुक्य, चाल-वर्णायन, तैतायन, वाहाकि, अष्टक.

रौक्षक गोत्रांतील भेद.—रौक्षक, स्वोद्बल, रेवण.

कामकायन गोत्रांतील भेद.—कामकायन, देव-अन्न, देवतरस, श्रीमत; पश्यामकायन.

अन्न गोत्रांतील भेद.—अन्न, भार्गमित्र, मापुर्ददत्त.

कत गोत्रांतील भेद.—कत, ओडंभरि. शैकिरि, सौकायनि, सौकायनि, तारुगयनि, कात्यायनि, फारिभि, खवक्य, शांकरकायन, भोजदायन, नांमायनि, काल्य,

मोदायनि, वेनियानि, वैनायनि, रामनि. राताके, मौजायनि
घ नं ज य गो त्रा ती ल भे द.—धनत्रय, पाथिव,
घंघुल, मद्क, पाणिल, नैथेन, परिदुश.

पूरण गो त्रा ती ल भे द.—पूरण, परिघापयथ

अत्रिगण

अत्रिगणापैर्कां.—अत्रि, गविष्टिर, वाटतक, मुद्रल,
अ त्रि गो त्रा ती ल भे द.—अत्रि, शुरि, छादि, छादगी,
पौपिक, मोहलि, मोपालल, छागल, तणबिंदु, भागवेय,
भाळहू, व्यालि, सावण्यानि, कामायांनि, दाक्षायण, स्तेदेह,
गाथितप, शोदाळकि, द्रोणभव, गौरिग्रीवि, गविष्टिर, शैस-
पाल, कृष्णत्रिय, गौरात्रिय, कृष्णात्रिय, नीलात्रिय, श्वेतात्रिय,
श्यामात्रिय, महात्रिय, गालेय, शौत्रिय, वामरथ्य, श्वेत-
भाव, शौत्रिय, गोपवन, कालापचय, नीलायन, आनंगि
मानंगि, दारंगि, सौरंगि गौरंगि, पुथि, सौपुथि, साकेतायन,
भारद्वाजायन, इंद्रातिथि, वासरव, आहायन, पवनाश, किकि-
दावि, शौनकर्काणि, सौभूति, गौरात्रिय, केंरंगि, जैत्रायण,
श्वेकि, बहूनेन, वाहामिन जात्रुकि, पनंजन, भागमादन,
सोमवेय, सारायण, सांत्तवर, अर्पण, गोधन्य, कालमिह,
उद्गरात्रीवि, वैदात्रि, शाकलायन, गौगोत्रय, बलद, मयपाद,
आर्थायण, वादार्थायण, मागल, वाहुदति, भागलेय, लक्ष्णा-
त्रेय, दत्तात्रेय, शैस्वि, करायन, नीशायन, दुर्भ्य, सुयादुल,
चामरय, वृथागनि, शौधूलिक, निकल.

ग वि ष्टि र गो त्रा ती ल भे द.—गविष्टिर, दक्षि, मलदन,
औषवाभि, चंद्रनेय, वनवापि, पूर्णातिथि श्यामपुष्पि, शिंदेलि,
मद्रापुष्पि, कालाक्षि, काळदीपि, वास्यपुष्पि, संपुष्प, हिरण्य
पुथि, कार्णशायकि, म्हाक्षि, बलि, कटकि, मंत्राण्य, शिरीषक

मु द्र ल गा त्रा ती ल भे द.—मुद्रल, शालिर्षिभि, भार्गव,
वीपाक्ष, चैतवाह, शिरीपि, शालिमित, गौरित, गौरकि, वागनत.

भृगुगण

भृगुगणापैर्कां.—वत्प, विद, वैन्द, वीतहव्य, आर्ध्रिण,
पाच्यथ.

य रस गो त्रा ती ल भे द.—नालायन, वागायन, अनुया
तकि, जेदाति, जोवंति, कावलोदरि, वैहायन, रेखायनि,
पापति, पाणिगि, उच्चयमान, सारयवणि, काळकि, ताल-
केशी, ऋतभाग, आतभाग, भाजीहित, आरिषि, स्थोमा-
गिरि, स्थोल, सौम्य, वहिप, देवमति, गारयायण, गेष्ठायन,
गोष्ठायन, वैशंपायन, गालव, साहजि, वाणकेय, ऐतिकायन,
भ्राष्ट्रय, भाष्ट्रय, लाक्षेय, लाकुचि, लालाटि, आवि, आंपावि,
सिंपिकि, सात्यकायन, नवपि, शाकरय, पावानुमते, कनिष्ठा,
जेष्ठाशिति, आशमक्रम, पांचहृदि, भानुलोभि, ध्रुवाक्षि, क्रीचा-
वक्ष, सौराष्ट्रनि, वाध्यादेय, निरीणि, वाक्षि, सादन, श्योष,
स्यंदनि, कठेरणि, लवेरणि, योगोळि, माध्योद, मास्य, नाडा-
यन, वैरायण, वैन्य, रैहिल्यायनि, कृपाजील, सार्वर्ण, विक-
स्वर, विष्णु, स्तोलकेशी, गदिन, योतिन, फेनयास्तली,

शिखापात्ति, जलधि, सेनाभित्, कुभ्र, पैंगलायनि,
दिवस्वपति, कपम, सुत, पलत, पलव, कोथियन, मित्रयज्ञ,
आमिलायन, द्वापात्ति, वैकर्णि, निर्भाल्नायनि, लक्ष्मण,
शाल्यायनि, मात्यायनि, कौटलि, सौक्ति, साक्षि, कोटर,
साद्रमणि, नैकमिह, मिह्नाश्रय, फेललेटि, हिकथरि,
सारप्यभि, नैमिष्य, लौष्टाक्षि गवेरणि, पोर्णसंगंधि, वाशहू,
विलकुट, सोमदायन, स्वानुमति, मंडविष्य, श्लोकायन, लण्ड्य,
कोवहुंदि, शौनायन, शाकपणि, शौद्रिमति, मायामति, रामवेवकि,
कोशन, मंगळलि, कारवय, सातपनायन, मेन्दि, मेरिह, किश्य
स्तन्वत, आलंघि वायर्गिरायणि, श्वेनयागनि, नैकटि, शौकर्णि,
निडायन.

वि द गो त्रा ती ल भे द.—विद, शैल, अवट, प्राचीन-
योग्य, असयदान, काडरय, वैनुभूत, पु गत्य, आर्कायण,
नाग्रायण, सानायण, कोवायण, कामल, पौलस्य, वेदभूत,
अगयगात, त्रैकायन, प्राग, प्रादंय, ऐकायन, मृगायन.

वै न्य गो त्रा ती ल भे द.—वैन्य, पर्थे, माष्कल, शैत
(श्वैत).

वी त ह व्य गो त्रा ती ल भे द.—वीतहव्य, वास्क, मौन,
मौत, पाधूल, वपेपुष्प, नागलप, भागविह्वय, दुर्दिन,
भास्कर, देवजायन, वाकंजय, माच्यमेय, वासि, कौशा-
वेय, कौवित्य, सत्यकि, विप्रसेन, भागुरिच्छप, माधूल,
मांसल, मोवैतायन, अर्धलेखी, वृकादमकि, मदीकथ,
वायेय, गेरिक्षित, दीर्घचित्त, पंचालव, पौष्पावत, मोदायन,
चक्रमादन, भागलि, भागविति, पिकि, खलि, काश्यपि, सम-
दागणि, सीरि, ज्वरि, भागातप, मादायन, शालकायन, ताक,
प्रावरेय, शार्कराक्षि, कौटिल्य, विलोभि, बाह्विह्य, हालेय,
दीर्घचित्त.

आ र्ध्रि णे गो त्रा ती ल भे द.—आर्ध्रिण, नैर्कंधि, ग्राम्या-
यणि, कार्णायन, चद्रायण, पौट्रिकायन, सिद्ध, सुमनायन,
गौराभि, मुद्रणीय, मागपथ, नैर्कंधि, आपस्तंभि, वाल्मि, कर्द-
मायनि, शालंधि, अनुप, वदायनि, कवि, आशभि.

वा च्य भे गो त्रा ती ल भे द.—वाच्यथ, रूढगान, सावि-
डिन, सुप्रिनेय, मात्य, महावात्य, ताश्यायन, कैतवायन,
शालायन, शाकटायन, मैत्रय, सार्य, शौगायन, शैव्यायन,
आपिशल, आटिकायन, हंसमिह, रोयायण, सालंडि,
पिडिकायल, सौदायन, काशिरायन, शाक्य, साक्षित, मित्रयति,
आविशायन, पाटिकायन मित्रयुव, दिवोदास.

आंगिरसगण

गौतमांगिरस, भारद्वाजांगिरस, फेचलआंगिरस.
गौतमांगिरसापैर्कां—अथास्य, सारद्वंत, कौमंद,
कारेणुपाळय, औशनस.

अ या स्य गो त्रा ती ल भे द.—अथास्य, कौमंद, दीर्घत-
मस, कारेणुपाळय, वामदेव, औशनस, भोगिषिप, मूढरय,
सत्यकि, वेदेह, कामारवस्य, तौवदभि, देवकि, सात्यमुभि,

कौवालय, बौध्द, नीररि. स्वस्त्यैपरि, कौलालयो. कारुण्य, कटारिय, काशियाज, साक्षीकपाथिय.

घा र द्वं त गा त्रा ती ल भे द —अभिहित, रोहिण्य, क्षीर-करम, सौमित्र, सौयामुन, क्षीरविद्व, रहुगण, गणप, भापय, क्षीलेय, नैकरि, कर्भोगिण्य, सैधव, गालव, सांगर, सौमिनि, पौण्ड्रव, भावल, काडव, काराह. काशवरि, माथर्य, इयव, रोहितायन, अंगारक, कौला-यन, कास्तौणि, अरुणि, पार्थिव, मौलायन, रुकाद, सराव, कौटिल्य, व समुलि, वासपुर्ण, वासस्तेवि, वासधूयि, राचासि, क्षय, वारणय, वरेलि, उत्तय, योधयोनय, सुयोमासि, क्षीर-पाण्डिक, रादकणि, सौपन्नय, स मलयमिक, पौण्ड्रमिति, भाग्य-वंडालक, सुतप, सुपिण, रोहिण्यायनि, पौण्ड्रयनि, अरुणयनि, सौद.मनि, काशीय, कौलाय, रोहिण्येय, वारायनि, मूलप, वासव, पुष्पवत, यावक, रैचय, औदम्य, छैटिक, सौनरि, शौलायि, कुरिक, नैषि, तोवेय, वारबोद.

को म ङ गो त्रा ती ल भे द.—कोमङ्ग, मादयरेपण, माधु-राक्ष, काष्टरेखय, आनायन, वामायन, काक्षीवत, कौशिन, मासुरेखय, वाशि.

का रे णु पा ल या ती ल भे द.—कारेणुपालय, वास्तव्य, श्वेतयि, पौण्ड्र, कौदनायन, माधुक्षय, अङ्गमेष.

औ ण न स गो त्रा ती ल भे द.—औणानस, दिरय, प्रकस्त, सरुपाक्ष, महोदर, विरहत्, दुधुय, निहत, गुह.

मा र द्वा जा गिर सा पै की.—मारद्वज, कवि, गर्ग रौक्षायण.

मा र द्वा अ गो त्रा ती ल भे द.—मारद्वज, क्षाम्यायण, मण्ड

देवाश्व, इन्द्राय, प्रारवशि, वाहचर्चन, वाह्येय, वाक्षीयन, तैवेद, आश्व, कौश, क्षीरि, पारिण्डेय, वैशाखेय, क्षैट्रि, कुरुक, खारमणि, औपसभाति, अमिन्दय, राव, और्विवायन, जलक, स्तनकण, कृष्ण, माणनिप, वद्देदक, औज्वलाप, वैल, खोदर, देवभोनि, अरुदेय, अरुदय, सारभर, द्रुग, देव-माय, इष्टम, भौदभेधि, प्रावाहणेय, कर्मप, राजस्त्व, सधो पङ्क्ति, पराहय, यलभोर्क, रद्गापथि, शालद्विल, वेदचेल, श्रुया यन, नृत्य, शालालय, शार्दुलि, काक्षल, वाष्कल, सैधकय, कौडा-यन, कौण्डिन्य, इन्द्रस्तम्भ, राजस्तम्भ, रुद्रिस्तम्भ, वायुस्तम्भ, तूर्वरस्तम्भ, सोमस्तम्भ, विष्णुस्तम्भ, यमस्तम्भ, ईशस्तम्भ, आप-स्तम्भ, आरण, सैधव, कौमुदगधि, शिखायन, भात्र्यायण, मामाण्य, दुध, कौवाक्षय, तैरुदय, दार्भि, धामेय, मत्स्य-क्राघ, वारुणायन, कारुणपथि, कारिपाय, कावत्य, सौहृय, वालिशायन, वाराहि, विविपि, शिलामालि, पैल, शालनायन, जम्बुलामणि, साष्टकि, लायानिप, आपस्तवि, औताचकि, क्षीयद्रोणि, वाह्यगच्छि, सय्यकय, इवारमणि, वाजपुच्छ, प्रवाहि, दशदीवि, स्तर्णकणि, काशि, देवागि, ह्यरिदधि, सपीलि, सौमेय, मालोदर, खगललयन, सौवेद, ह्यलोदर, सारयमुनि, लेखायन, वरुणायन, पैल, रश, किङ्गायन, बाल-छय, गौरिप, सौपय, सोभर, सौगुह, पौरुलिक, विभिर, कुपिय, माहाहृय, औपय, अपिन, निद्रायवध, माधुर्चय,

क्षैलेय, काडण्य, औवेय, मैथुनमति, कौरुलेनय, खारणय, देवस्थानि, खलुहव, गे खरिगलि, मंगोदय, अधिकारपीवि, अयवर्क, मापायण, शाक, काज, गौविध, कमुनायन, सिधव, सा ङय, वाहृय, सामस्तेवि, सोमस्तेवि, वक्रास्तेवि, आय-खयन, मारुडय, कक, सौंगय.

क पि गो त्रा ती ल भे द.—कपि, स्थितितरव, विदुष, दंडि, दिक्षवशकि, पतञ्जलि, भूगसिन्, स्तेरेवय, नैतिक, ऊर्ध्व, रावकेशिन, कलसिन्, वण्व, कर्तप, वाय्यायन, आ-वावास्यायन, वात्यायन, कगेतर, स्वेदतर, जलसिचय, कुशोदरे, सौमिठि, सामवि, सलि, क्षण्य, सावधायनि.

ग र्ग गो त्रा ती ल भे द.—गर्ग, सामरायण, मस्वीनय, माधरायण, बाहुलि, भ्रातृकुत्, भ्रातृभूत, भ्रातृवद, कौष्टिकि, सौयामुन, प्राग्निनाक्षि, होत्रापवि, सत्यापवि, वात्स्यतरायन, सानाद, वरचक्षुरायण, काण्डायन, ग रायायन, फानायन, वैवलायन, वैडायन, भारमन, पैराग, पैरवकायन, विश्वाय-वकायन, कालिन, मयुपयड, सापरिवार, बालाकि, शाहायनि, साहनि, मयराचर, ऐन्द्रलय.

लो ण वृ द्, वा नायन, क्षारायण, इथामायन, रामिण, माणिन, कारिण, आदिमन.

क ङिन, राचारत, भूलविद, औपमर्कद, कार्पायन, कौजपि शालकायन, कोलाय, दाम.

रौ क्ष य गो त्रा ती ल भे द.—रौक्षायण, कापिल, शबल, शिकिल, बिन्दि, वैयुम, आर्मीन्द, कर्ण, सुत

कैचलांगिरसापैकी.—हरित, वण्व, रथीतर, विष्णुवृद्ध, रुद्र.

ह रि त गो त्रा ती ल भे द.—हरित, शब्दार्थि, सोम, माद, नैयव, मसायव, बालोदर, महोदर, मिथोदक, मेमिधि, कौतप, कर्तपव, कालय, गौल्य, पौटल्य, पांडल, वत्स, माथातव, माडकारि, खाडायन, माडमालि, गदरणि, मत्स्यमालि, गणगारि, मद्रगारि, दुरस, हंस, हरितव.यस, पैगल, पिग, पालशिन्, दादल, हारितन, कौमारहरित, इल क ष गो त्रा ती ल भे द.—वण्व, औप-वेडायन, वाष्कल पैल, हरितन, औमिभाभि, मोनिमध, योजिवाभि, वाज्रधवाभि, माहंङ, अरुंड, रमणी, सन, मर्बट, गहम, प्राकासर, शाक-टायन, शानायन, रागायण, शौनेरिण, नारीण, इथामायनि.

र थो त र गो त्रा ती ल भे द.—रथोतर, हारिद, शिकावृद्धयन, नैतिरक्षि, मैलय, गिलाभायन, सावहृय, मैश-वाध, हेमगव, वैरुह्य, विरुप, लापुष्ट, लाष्ट्रेष्ट, पुदध.

वि णु वृ द् गो त्रा ती ल भे द.—विष्णुवृद्ध, सट, मणन मन्त्रण, मद्रण, मद्रय, णादगायण, सालकि, वारुणायन, साव्यवायन, निरुद्विन, रतुल्य भारण्य, वैहोट, देवाधानि क्षत्रिण, छत्रिण, क्षात्रिण, पुत्रिण, जतृण, वक्रिण, कर्तृण, शावरायण, औपमाति, औपगवि, वृशमिन्, वत्सावन, सावनार्थ, ध्यावायनि, कलभायनि.

सुद्रुह गोप्रातीस मे दः—सुद्रुह, सारयमुनि, हिरः
भ्यस्तोष, इंसाजिद्ध, देवजिद्ध, आलवाल, बिडाल, अमन्या
मुनि, छत्रहय, तारण, कार्यभासित, हिरण्यदास, दीर्घजंघ,
हिरण्यगर्भ, मिदि

गोत्राच्या वेदाध्यायाशी संबंध—हा जुळविण्यास निर-
निराख्या गोत्रांचे असोच जाणे ते कोणी होते, कोणा उद्गाते
बंगरे हेत. आणि त्याचा अर्थात प्राचीनार्था संबंध लावा-
वयाचा झाल्यास तो मत्स्यीमार्कत गवावा लागला अशा
प्रकारच्या परिस्थितीमध्ये वरान काळ गेल्यानंतर गोत्राचा
काहीतरी कारणांमुळे सहेतुकता उत्पन्न झाली. स्थानिक
लोकांत देवकासारखे समुच्चय होते ते आपसांत एक
करात नव्हते आणि मात्रसंस्कृतीच्या लोकांत अगदी वळ
रूप करणे ही गोष्ट थिय नव्हती व सात पिढ्यांचा दिशोव
देवें घडूच नव्हते, तर आपण यात टाकावे म्हणजे आपण
पन्नाच पिढ्या टाकल्या असं होईल अशा तऱ्हेची कल्पना
उत्पन्न होणे स्वाभाविक आहे वाढेल त्या कधीच वरण
करण्याचें सामर्थ्य जसजसे कमी होत गेले असेल तसतसे
प्रवरहि अर्थात वंशपरंपरागत बनल. कित्येकांत असेहि झाले
असेल की, गोत्रे ज्या वेळी नवीनच असतील त्यावेळीस
सात पिढ्या टाकावयाच्या व तेव्हाच साताची भरती करण्या-
करिता प्रवर प्यावेत हो कल्पना रुढ झाली, असेल प्रव-
रच समर्थपद्धतीत वगळले म्हणजे सात पिढ्या पगळल्या-
सारखे सात्रांनी होईल असे प्राचीनकाळां लोकास वाटू
लागून गोत्राबरोबर प्रवरहि वगळण्याची चाल प्रचारात
आली असेल असे वाटते.

ब्राह्मणाच्या इतिहासांत ऋग्वेदी प यजुर्वेदी असे अ
वर्गीकरण झाले तें कार्यभिरावामुळे झाले पण पुढे शाखा
व सूत्रे जी निघाली ती पक्षभेदद्वारा चळवळीमुळे निघाली
त्या चळवळीचा साम इतिहास येथे देण्यास अवकाश नाही.
पण त्या चळवळीचे स्वरूप मात्र आपणाला ब्राह्मणधर्मातून
बागोबाग दिसने तें उदाहरणासाठी येथे देतो

ब्राह्मणग्रंथकाळीन पक्षोपाद्रव चळवळी—
ब्राह्मणग्रंथपरंपराकाळीं रमांची मांडणी अधिकाधिक
निधित होत होती पण या बाबतीत निधय होण्यापूर्वी
अनेक तरेपन्हे झाल्याशिवाय निधय झाला नाही.
आजच्या आपल्या दृष्टीस या तरेपन्हेच्या कारणे अतिशय
छुद्र अशी भासतात. पण प्राचीनानां ती तशी भासत होती
किंवा नव्हती हे निश्चयाने सांगता येत नाही. आपला संप्र-
दाय किंवा यज्ञ करण्याची रीत किंवा रीतीतील अगदी बारी-
कसादीक भाग हा इतरापेक्षा शास्त्रोक्त ठरविणे आणि
तुसत्याचा निषेध करणे ही पद्धति त्यावेळच्या मिथुकीच्या
पेढांत स्वतःच्या उत्कर्षासाठी व परावी लागत असेल यात
क्षमा नाही.

**एतरेय ब्राह्मणाने स्वमतस्थापनार्थ केलेली
खटपट**—तत्काळीन स्पर्धेच्या स्पर्धाकरणासाठी प्रथमत

यज्ञविषयक आपला संप्रदाय यादविण्यासाठी तुसत्या संप्र-
दायाच्या केलेल्या निषेधाची उदाहरणे जी आपणाला एतरेय
ब्राह्मणात दिसतात ती प्रथमत. येऊ

मंत्र वेणेत म्हणावे याविषयी स्वमतस्थापन—
सोमयागातील दीक्षा येथीलमध्ये ' आज्यभाग ' नामक
अ हुनी देवाना होलां ज्या पुरोनुवाक्या म्हणावयाच्या त्या
यज्ञ करणारा यजमान सोमयाग प्रथमच करीत असेल तर
' स्वमंत्र संप्रदाय ' ' सोम यागते ' या म्हणाव्या व यज्ञ करणारा
तुसत्याचा संमयाग करीत असेल तर ' अग्नि प्रनेन, सोम
गीर्भि ' या म्हणाव्या, अशी मुनी पद्धत परंतु बरील
दे म्हणिते प्रकार रद्द करून ' अग्निवृत्राणि, त्वं सोमासि ' या
म्हणाव्या असे ऐ. मा. वार म्हणतात (१. ६).

अग्निष्टोमामध्ये महत्त्वतीय घात्रातील तीन धाव्या पठण
करताना तिसरी ' तान्वी मही ' ही म्हणावयाचा पूर्व परि-
पाठ असलेला बंध होऊन ' पिन्वायपो ' ही धाव्या पठण
करण्याचा नवा प्रपात सुरू झाला (३. १८)

अनुयाजांच्या महत्त्वाचा स्थापना—प्रायशः
नामक इष्टीमध्ये (प्रधान यागापुर्वीनंतर) करावयाच्या प्रयाग
व अनुयाज नामक यागापुर्वी पक्ष प्रयाग यागच करावे
अशा चालीचा (प्रयाग व अनुयाज हे यजमानाचे प्राण व
प्रजा असल्यामुळे अनुयाज याग न केल्यास सततितनाश
होईल यासाठी) निषेध करून ऐ. मा. कारांनी अनुया
जाचा स्थापना कायम केली (१. ११)

**पशुधैक्षिण्याची अडचण काढून टाकण्याची
खटपट**—अग्नीषोमीय पशु अग्नि व सोम या दोन देवता-
संबंधी असल्यामुळे पांढरा व काळा असा दोन रंगी असावा
अशा पूर्वपद्धतीचा निषेध ऐ. मा. वार दशवितत (२. ३)

यजमानास पश्विडाभ व देण्याची योजना—
अग्नीषोमीय पशुपधर्मी इडा यजमानाने भक्षण करून नये
' कारण यजमानो वे गृह ' असे धृतिवाक्य असल्यामुळे
यजमानाने पश्विडा खाणे म्हणजे स्वतःच्या मांसांचे भक्षण
होईल. या पूर्वपक्षाचा निषेध करून यजमानाने पश्विडा
अवश्य भक्षवा अशा मताचा स्वीकार (ऐ. मा. २. ३)

**हेतुय सामक्यांतील स्पर्धा व काव्याचे शाण्या-
पेक्षां मंदरव कर्मा होऊं नये म्हणून होत्याची खट-
पट.**—' वक्षिण्यमान ' नामक साम पठण करण्यास साम-
काव्या बरोबर होत्यानेही उत्तरयेदीनवळ यसावे, असा
एका मताचा, सामकाव्या मागे होता गेला असता ऋचा
सामानुगामी होतील म्हणून, निषेध (ऐ. मा. १. २२)

पुरोडासा किती खाण्यावर भाजावेत—यज्ञातील
मुख्यत्वा १६वशी सवनीय पुरोडास भागवयाचे ते प्रातः का-
लीन सवनीय आठ कपालांवर, माध्यान्नसवनीय अकरा
कपालांवर व नृतीयसवनीय बारा कपालांवर भाजावे असे
प्राचीन मत परंतु त्याचा निषेध व सर्वच अकरा कपालांवर
भाजावे या मताचा स्थापना

पुरोडाश तुपासहित भक्षण करावे.—तुपाचें वस्त्र करून ईशानें पुनःला मारलें यासाठी व्परहित पुरोडास मधावें, या मताचा निषेध व तुपासहित भक्ष्यावें या मताची त्याना (३. २३).

होमोत्तम शब्दिक ठाकठिफीसाठी खटपट.—‘ऐरवायव’ नामक यज्ञातील सोमरसाची आहुति देताना अनुष्टुप छंदातील पुरोनुवाक्या व गायत्री छंदात्मक याज्या म्हणावी अशा एका मताचा (ज्यास्त ऊहाराच्या छंदातील पुरोनुवाक्या व कमी अहाराच्या छंदाची याज्या होते म्हणून) निषेध दर्शविला आहे (२. २६)

होते व सामक यंतील स्वर्धा.—यज्ञातील सुलेच्या दिशो सोम्य नामक वरुच्या आहुती दिव्यानेतर तो चढ (अवलोकायार्थ) प्रथम सामकाना देव्याच्या पद-तीचा निषेध व (हाताच प्रथम सोम भक्षण करणारा असल्यामुळे) होवास प्रथम देव्याचा नवा परिपाठ स्थापन झाला (३. ३२)

अग्निजां लिट पाठेदायिषयी आग्रह.—आले-पितः (ऋ. २. १३, १) या ऋग्वेदातील ऋचेच्या दुसऱ्या अध्याच्या आरंभा अंतरेल्या ‘अग्नि नो’ या पदाचा निषेध करून तेथे ‘रवं नो’ या पदाचा पाठ करावा असा आग्रह (३. ३४).

विशिष्ट देवतेचें महत्त्व कमीजास्त करण्याची खटपट.—सुलेच्या दिवशी आग्निमास्र नामक झालात अहिमुष्य देवतेसंबंधी संसनानंतर ‘राका’ देवतेसंबंधी प्रथम संसन करून नंतर देवपत्न्यासंबंधी करण्याच्या पद्धतीचा निषेध व अहिमुष्य देवतेनंतर प्रथम देवपत्नी आणि नंतर राका देवतेसंबंधी संसनाचा परिपाठ (३. ३७).

छंद व रुक्मैदिशेय काढून दाकण्याची खटपट.—आतिरात्र वरुणचें याचिने अक्ष पटन करताना (प्रातर नुवाचाप्रमाणे) अग्नि, उदा व जाधिन या देवतासंबंधी सुकें पटन वेल्यावर सुमंदि-तसंबंधीहि यात छंदात्मक सुकें पटन करायो अशा एका पदाचा निषेध व रुक्मैदेवते-संबंधी पार व सुकें व ती कोणत्याहि छंदातील म्हणण्याचा परिपाठ (४. १०)

अग्निहोत्र विधिरावस्थेत घालयाचें काय.—अग्निहोत्र्याचा वायको गेली असता त्याने अग्निहोत्र पुढे चालवून नये असा एक पक्ष व वायको गेली असता एकटपा-नेच अग्निहोत्र चालवायें असा दुसरा पक्ष. याला कारण.—संस्तित उत्तम करणारा, यज्ञ करणारा व ब्रह्मचारी अस-णारा हे पितराच्या ऋणातून मुक्त झालेले असतात. म्हणून वायको नसली तरी पितराच्या ऋणातून मुक्त होण्यासाठी अग्निहोत्र चालवें इतकेंच नाहीं तर सोमयोग व सोम्रा-मर्गायोग मुद्धा करावा (ऐ. भा. ७. १).

क्षत्रियांना सोम-नगर्धरी.—विश्वर नामक रामाने द्यापर्ण नामक ब्राह्मणाना आधम्रण न करिता वर आरंभिला.

‘द्यापर्ण ब्राह्मणाना हे वळतांच आमंत्रणावाचून ते यज्ञास आले व यज्ञिय वेदीत बसले. त्यांना पाहताच ‘माही भवद्वा करणाऱ्या या ब्राह्मणाना उठवून लाव’ असे त्या राजाने दत्तास सांगितलें. तेव्हा ‘पूरी जनमेजयाने असच कश्यप-वैश्वाम ब्राह्मणाना घमळून यज्ञ केला असता कश्यपवैश्वाम अक्षितमृग ब्राह्मणांनी त्या यज्ञामध्ये येऊन तेथे अमुष्टान करीत असलेल्या भूतवीर नामक ब्राह्मणाचा परामश करून यज्ञातील आर्चिक आपणाकडे घेतले. तर आपणा द्यापर्ण ब्राह्मणात असा कोणी श्रेष्ठ वीर आहे काय ?’ असे ते शोच्याने बोलले. त्यावेळी त्याच्यापैकी मार्गशेय राम हा उभा राहिला व मी तसा वीर आहे असे झणून पुढे तो विश्वतपास म्हणावा की आम्हां यज्ञानुष्ठान जाणणारे ब्राह्मण असताना तू आह्मास कसा उठवून लावणोस ?’ असे तो अमुष्टाना म्हणतो. असे विचारले असता राम सांगतो.—ईशानें पाच प्रकारचे अवराध केल्यामुळे त्याला कोणी सोम अर्पण करीनात. व तेव्हापासून सर्व क्षत्रियजातीने सोमपान वर्जिलें. नंतर ईशानें मात्र स्वसामध्येने स्वष्ट्याच्या घरी सोमपान केले. इतर क्षत्रियामध्ये ईशम्राणां सामध्ये असल्यामुळे सोमपान त्यांना थेंवरकर नाहीं; व क्षत्रियाना सोमाच्या ऐवजी भे पदार्थ घेवन करावयाचे ते आम्हांस माहीत असता व वहा-लून कसा घालवून देतोस ? नंतर ते क्षत्रियांनी सोमन करावयाचे पदार्थ तुला माहीत आहेत काय असे विचारल्या-वरून राय सांगतो. यज्ञानुष्ठान न जाणणारे असे काही क्षत्रिय क्षत्रियांना सोमभक्षण करण्यास सांगतात पण त्यामुळे त्यांचे क्षत्रियत्व नाहीं होऊन प्रल्लिप्त, यामन, यावश्मृति हे गुण त्यांच्या अंगी जडतात. तसेच कोणी क्षत्रियांना दधि-भक्षण करावयास सांगतात त्यामुळे त्यांच्या अंगी वैद्यगुण धिरतात; कोणी उदक भक्षण करण्यास सांगतात त्यामुळे त्या क्षत्रिय रामाच्या अंगी अत्यंत हीन असे गुण वाढ करू लागतात. यासाठी क्षत्रियांना सोम, दधि, अथवा उदक हे भक्ष थेंवरकर नाहींत. क्षत्रियांना वटाच्या छायाच्या पातळ कुटणाच्या पांढऱ्याची अग्ने, व लंबर, पिंपळ आणि विपणो या वृक्षांची फळे यांचा वृद्धन काढलेला रस हा भक्ष अर्थात थेंवरकर आहे असे रामाने रामास सांगितले. नंतर हा भक्षण क्षत्रियांना थेंवरकर असल्याचें निरनिराळ्या ऋषींनी निरनिराळ्या रामाना सांगितले (ऐ. भा. ७. २६).

प्रतिपञ्चाचा दासीपुत्र म्हणून त्याम च विदोष परामत दायाचिल्यावर रथीकार.—ह्याने आरंभि-लेल्या सत्रात आरिजय मिळविण्यासाठी ब्रह्म नामक ऋषि त्या टिकाणी येऊन बसला असता ‘ हा तुजारा वंशजारा व दासीपुत्राकारा ब्राह्मण आमच्या सोमयागामध्ये आर्ति-ज्यास योग्य नाहीं’ असे म्हणून त्या ऋषींनी वटापारा जेथे उदक नाहीं अशा टिकाणी चालवून दिले. नंतर त्या पाने नचलेल्या टिकाणी सहान सागरामुळे वटापाने स- रवती नदीची श्रुति केली असता सत्र करण्याचा अधिकार

सन्निध बहात असलेली सरस्वती नदीन कवपाकडे आली. ही गोष्ट सन्नातील ऋषींनी समस्तांच कवपावर देवांची अत्यंत प्रीति आहे असें जाणून त्यांनी कवपाचे सर्व दोष माफ करून त्याला आपल्यामध्ये घेतलें (ऐ. भा. २. १९).

आग्निजांनां अग्नीषोमीय पशूंचे मांस (इडा) भक्षण करून मोकळीक.—यज्ञातील अग्नीषोमीय नामक पशूंचे मांस (इडा) कृत्रिमानी भक्षण करून बरे कारण यज्ञमानानें आत्मस्वरूप असा तो अग्नीषोमीय पशू देवतांना अर्पण केला असल्यामुळे रया पशूंचे मांस भक्षण केलें असतां यज्ञमानाचें मांस भक्षण केल्यासारखें होईल असा एक पक्ष, परंतु 'इदं' अग्नि आणि सोम यांच्यासाठीं वृत्राला मारल्यावर आणि आणि सोम या देवतांनी 'यज्ञा'तील सोमाभिषेकाच्या पूर्वदिनशी आमच्या नांवानें (अग्नि आणि सोम अग्नीषोमीयदेवतांनां पशू अर्पण केला जावा' असा वर मागून घेतला असल्यामुळे अग्नीषोमीय पशू व यज्ञमान यांचा संबंध रहात नाही. यासाठीं अग्नीषोमीय पशूंचे मांस भक्षण करावें असा हुसरा पक्ष [३.४].

शांखायनी खटपट.—यज्ञविषयक आपला संप्रदाय वादविषयासाठीं दुसऱ्या संप्रदायाचा निषेध केल्याची शांखायन ब्राह्मणातील उदाहरणें आपण विचारांत घेऊं.

सर्वपूर्वमात्र यागात होवृष्ट्या प्रयाग्यातामध्ये 'देवा आज्यवाजुपाणा जम आज्यस्य ज्यंतु' या पाठ्या निषेध व 'देवा आज्यपा जुपाणा अन्न आज्यस्य हविषो ज्यंतु' असा पाठ (३. ४).

'सूक्तवाक' नामक यागामध्ये (पूर्वी ज्या देवतांना आहूतन केलें असेल त्या देवतांना उद्देशून) 'अग्निरेदं हविरजुपत' 'सोम इदं हविरजुपत' अशा मंत्र म्हणवण्याच्या असलेल्या परिपठ्याचा निषेध व त्या जागीं नुसतें 'हविरजुपत' असें म्हणवण्याचा पाठ (४.८).

चातुर्मास यागात वैश्वदेवपशूमध्ये हविषांनां वाहिन यागाना निषेध (५. १).

अग्निषोमामध्ये सुतेच्या दिवशी प्रउग नामक शयन पठण करताना रातीत सरस्वती देवतेसंबंधीं पुरोदरु नामक मंत्र पठण्याचा निषेध.

या ताचेचे अनेक आग्रह शांखायन ब्राह्मणांत दाखवितो येतात.

यज्ञिय कर्मासंबंधीं शतपथ व तैत्तिरीय यातांत परस्परनिषेध व विरोध

(१) अग्न्याधानासंबंधीं नक्षत्र सप्त कोणतें तें ठरविणे- शतपथात पूर्वाफासुनी प्यावे असें मत (१.२.११) आहे. व तैत्तिरीयात पूर्वाफासुनीचा निषेध व कामयापरतें प्रहण (१.१.२).

(२) अग्न्याधानासंबंधीं मेषताचा काळ यासंबंधीं. अग्निमेघन रात्री करावें व गाहवलापाच पदाडे करून

सूर्योदयकाळी गाहवनीयाचें आधान करावें असें तैत्तिरीय मत (१.१.४) व अग्निमेघन रात्री न करता दिवसा (सूर्योदयी) करावें असें शतपथ (१. ४. ८) मत.

(३) चातुर्मास यागांत विष्वक्वाचा दिवशीं गाहण्याच्या दक्षिणेत वसून प्राग्निनाश्रिती करून हविर्निर्वाप करावा असें शतपथ मत (५.२.८) व वरील मताचा निषेध करून उत्तरेत वसून व उपवीती करून निर्वाप करावा असें तैत्तिरीय मत (१. ६. ८).

आपला यज्ञविषयक सांप्रदाय वादविषयासाठीं

दुसऱ्या सांप्रदायाचा केलेला निषेध

तैत्तिरीय संहिता.

होत्याच्या सुगादापनसक मंत्रामध्ये यज्ञमानदेवता या अक्षराच्या पुढें 'शो अग्नि होतामवृषाः' ही अक्षरे क्षण-व्यानी अग्न्याक्षरे पढते होती. तै. संहितेंत त्याचा निषेध करून 'शोअग्नि होतामवृषाः' ही अक्षरे म्हणणाऱ्या होत्याचा यज्ञमान दाग्न्या बाजूनी आर्मीकटून वेरला जातो असें म्हणतें आहे (तै. सं. २. ५.९).

होत्याच्या सूक्तवाकसक मंत्रसंघाचा आरंभ एका शाखेमध्ये 'उदावपुषिषी' असा होता त्याचा निषेध करून 'इदंवावापुषिषी' असा पाठ सुरू केला (तै. सं. २. ६.९)

सूक्तवाक मंत्रामध्ये एका ठिकाणी 'मृषावमानाच स्वर्गावसानाच' असा एक शाखेचा पाठ होता हा पाठ उपवीगात आणण्यास यज्ञमान मरेल असाप्रकारें निषेध करून 'सूचवर-णाच स्वर्ग चरणाच' असा प्रकारचा नवा पाठ रूढ केला. (तै. सं. ४.६.९)

दीक्षाद्वि देवतांना एका मंत्रामध्ये 'हविषा विधेः' असा एका शाखेचा पाठ होता त्याचा निषेध करून हविषा वृथातु हा पाठ रूढ केला (तै. सं. ६.१.२).

प्रायणाविष्टीमध्ये प्रयान याग करावयाचे व अनुयाज करावयाचे नाहीत व उदयनीयेष्टीत प्रयान न करता फक्त अनुयाज करावयाचे असा एक प्रकार होता त्याचा निषेध वरून प्रायणीया व उदयनीया या दोन्हीही इष्टीसम्यं प्रयान व अनुयाज हे दोन्ही करावयाचे असा प्रकार सुरू झाला. (तै. सं. ६.१.५).

अग्नीषोमीय पशूंचे हविषोप मांस भक्षण करून नवे अशी पद्धति होती ती मोडून भक्षण करण्याची पद्धति रूढ केली.

तैत्तिरीय मालन

मन्वी मुलगी 'इडा' दिने अग्न्याधानात अग्निस्वापनाच्या क्रमात नवा प्रचार सुरू केला आहवनीय, गाहणन आणि नंतर दक्षिणाग्नि अशा सवरांचा क्रम होता दक्षिणाग्नि गाहणन व नंतर आहवनीय असा देवांचा अग्निस्थापनेचा क्रम होता. इदंन या दोन्ही क्रमांचा निषेध करून आ-

पल्या वापाच्या अग्रशाधानात 'गाहंपरय', दक्षिणाग्नि व नंतर जाह्नवनीय असा मवाच अतिस्थापनक्रम सुरु केला व हाच क्रम सांप्रत सर्वत्र चालू आहे (तै. ब्रा. १.१.४).

आहवनीय आग्नेयें आधान (स्थापन) करावयाच्या पूर्वी तो अग्नि 'श्वानश्रव्यानामे' या मंत्राने तीन वेळ खालून वर असा वाळवून नंतर त्या अग्नीची स्थापना करण्याची पूर्वी चाल असावी. तैत्तिरीय ब्राह्मण म्हणतें की तसें करूं नये (१. १.८) तर एकदाच हाताने उचलून घ्यावा व त्याची स्थापना करावी.

सत्रामध्ये विपुशान् नांदाचा जो मध्यम दिवस असतो त्याच्या पूर्वीचे ३ व पुढचे ३ असे सहा दिवस अग्निहोमाचे अनुष्ठान करण्याची एक पद्धति प्रचारांत होती. तिचा निषेध करून तै. ब्रा. १.२.२ म्हणते की पूर्वेक महादि दिवस उक्थ नामक ऋतूचें अनुष्ठान करावे.

चातुर्मास्य चागामध्ये पितृयज्ञाच्या दिवशी गाहंपरयाच्या दक्षिणेस घमून पितृदेवनाच्यासाठी निर्राप करण्याची पूर्वी पद्धति होती. कां की, दक्षिणदिशा ही पितरांची दिशा म्हणून समजली जाते. परंतु तै. ब्रा (१.९.८) म्हणतें की तसें करूं नये. उत्तरेतच घमून निर्राप करावा. कारण पितृयज्ञामध्ये केवळ पितृदेवतांचेच काहीं यजन नाही. देव व पितर या दोघांचेहि आहे. पार झालें तर तिसऱ्यासाठी पुरोडाश भागतांना अग्नीवर दक्षिण बाजून भाजवा म्हणजे झालें. या शाखेंत घनपण्याचा तैत्तिरीय हो विरोध (५.२.८.९) आहे.

अग्निहोमहोमामे अहवनाचें चार एवे हुकीमध्ये नरन घनपण्यावर गाहंपरयाजवळ ती हुकी एकदा खाली ठेवावयाची व मग तेथून पुढें होमासाठी ती आहवनीयाकडे घेऊन जावयाची अशी पद्धति एका संप्रदायाची होती. तिचा निषेध करून तै. ब्रा. म्हणतें की अशा प्रकारें आहवनीय मंत्रावर होम होण्यापूर्वी गाहंपरयाजवळ हुकी घाली ठेवू नये. अंत वेळानें एकासाठी वेतलेले अस दुसऱ्याचे पुढे ठेवलेल्यासारखे होते (३. १.५).

अध्वेधोमामध्ये अयमुताचे वेळी मृगयुक्त कारणभूत असल्यामुळे मृगयुक्त असा निरनिताळ्या व्याधीना त्याच्या करून उतासणें होऊ नये म्हणून अहुति देण्याचा परिपाठ होता परंतु तो मांडून मृगयुक्ता मुख्य एकाच व्याधीना अहुति देण्याचा परिपाठ चालू केला (तै. ब्रा. ३.१.५).

दाह व दूध याच्या मिश्रणास सामान्य म्हणतात. सामान्य इच्छाचें अग्निदान घेताना प्राथम्याच्या रक्षणें दहि हें आदल्या दिवशी विरजलें असल्यामुळे तें प्रथम यजन नंतर दूध घेण्याची पद्धति होती पण ती मांडून दूध हें दद्याचें पूर्ण किंवा प्रथम स्वरूप असल्याने आग्नी दूध घेऊन नंतर दहि प्यावे असा पद्धति सुरु झाली (तै. सं. २.३.५).

गतपथ आह्वान

पत्तनेन इत्यादीं तांदुळ वाड्यांना मद्य म्हणण्याची

'जी कोणाची पद्धत होती तिचा निषेध करून अमंत्रक तांदुळ काढण्याचा प्रचार सुरु केला (श. ब्रा. ८.१.४).

समागंधर्म अग्नीत जाळून टाकण्याचा पूर्वीचा प्रचार बंद करून समागंधर्म कायम तसेच (पात्रे वगैरे पसतांना उपयोगी पद्धत्यासाठी) उत्क्रावर देवण्याची पद्धति सुरु झाली (श. ब्रा. २.४.११). तैत्तिरीयांच्या मते समागंधर्म जाळणे हें अतस्त महत्वाचें आहे (तै. ब्रा. ३.३.१)

पानीने आपल्या कमरेस योजत्र बांधण्यावर त्याला गाठ टाकण्याचा चाल होती तिचा निषेध करून नुसती ओवे वर सोबू देण्याचा प्रचार सुरु केला (श. ब्रा. १.४.१९) तैत्तिरीयांचे अने पानीने योजत्र कमरेस बांधण्यावर त्याच्या दोन्ही टोंकांना गाठ दिली पाहिजे (३.३.३)

अध्वर्यु व यजमान या दोघांनी आज्यस्पर्शांत वेतलेनें आज्य अवलोकून करावयाचा आधीम प्रचार होता त्याचा निषेध करून एकव्या अध्वर्युनेच आज्य अवलोकून करण्याची पद्धत सुरु केली (श. ब्रा. २.४.२६). तैत्तिरीय ब्राह्मणांत आज्यावलोकाविधीची माही सुत्रात आहे.

'अमयसमिच्यमानाय होतरतमूहहि' असा ग्रैव होरयाचा देण्याची एका शाखेत वात होती. ती बंद करून तिचा निषेध व 'अमयसमिच्यमानायानूहहि' असा ग्रैव देण्याची पद्धति सुरु केली (श. ब्रा. ३.२.३). निषेध केलेली पद्धति तैत्तिरीयांची नसून दुसऱ्या कोणाची तरी होणे.

वेदांगीयें वसे-करून देवतेच्या बहिर्गे (दर्भाचें) प्रोक्षण व रताता रक्षा, मध्य व घुडरा या तान टिकावी प्रोक्षण करण्याचा विधि होता त्याचा निषेध करून फक्त मुढ्याचेंच प्रोक्षण करण्याचा प्रचार रूढ केला (श. ब्रा. ३.१.३). ह्याचा उपा प्रकारच्या काप्याला असले त्या काप्याचेच 'परिधो' असावेत असा पूर्वीचा नियम होता त्याचा निषेध करून मित्र कापचे परिधी करण्याची पद्धति चालू केली. (शत. प. ब्रा. २.६.१८). निषेधित चाल तैत्तिरीयांचा होती. (तै. ब्रा. ३. ३. ३).

स्विष्टकृताची याज्या म्हणतेवेळी होत्यानें 'अमेर-याद्' 'सोमस्यायाद्' असे म्हणण्याचा जो प्रचार होता त्याचा निषेध करून 'अमांजमेः' 'अयाद् सोमस्य' असे म्हणण्याचा प्रचार सुरु केला (श. ब्रा. ३.१.१२). (तै. ब्रा. ३. ५. ७).

अध्वर्युने प्राश्नित्र संज्ञक पात्र भरण्याकडे घेऊन जाताना 'वाह्वाहनीयाच्या' पुर्वे बाजूनें (दक्षिण बाजूस) जावयाचें अशी कोणा याज्ञिकांची पद्धति होती तिचा निषेध करून अध्वर्युने आपल्या जाग्यावरूनच साव तिरका हात करून प्राश्नित्र मग्न्याचे हाती घावे असा पक्ष रूढ केला (श. ब्रा. ६. १. ११); तैत्तिरीय उदासीन आहे (तै. ब्रा. ३. ३. ९).

सुक्ष्मकाष्ठामध्ये होत्यानें 'उमे च मे यावा-पृथिवी' असे म्हणण्याचा एका शाखेमध्ये पाठ होता त्याचा

निषेध करून 'उभे पैनां चावा पुर्वीची' अर्धे म्हणण्याचा पाठ रूढ केला (श. मा. ७. २. २१). तीसिरीशामध्ये 'उभे ननेा चावा पुर्वीची' धसा पाठ आहे (तै. मा. ३. ५. १०).

'पत्नीसंयाम' संस्कृत याग करण्यासाठी पश्चिमेस गाईपत्या-प्रीकडे शांताना (१) आहवनीयाच्या पूर्वेस आजून नंतर राक्षसच्या बाजूने गाईपत्याकडे यावयाचे (२) पत्नीच्या पाठीमागून यावयाचे व तिच्या दक्षिणेस वसावयाचे (३) गाईपत्याच्या उत्तरबाजूने गाईपत्या व पत्नी दोघ्यामधून आजून दक्षिणेस वसावयाचे असे तीन प्रकारचे कोणा-कोणाचे परिपाठ चालू होते. त्यांचा निषेध करून गाईपत्या आहवनीय यांश्यामधून वेदीच्या नैऋत्य कोणावरून पलकडे जावे अशा नंतर परमर्थाच्या पाठीमागून उत्तर बाजूस गावे असा परिपाठ सुरू झाला. (श. मा. ३. २. ३. १): तै. मा. या धर्मात उदासीन आहे ३. ३. १०).

धन्यामध्ये चितीलाही पांच पशूंची मन्तके पुरवण्याची असा-तात आणि प्रत्येक मन्तकाच्या ठिकाणी असणाऱ्या (१) कान, २. डोळे, ३. नाकपुष्पा या १ मुस या (२) इंद्रियाच्या ठिकाणी एक एक संप्रदाया रज किंवा तुकडा ठेवावयाचा असतो. एका शस्त्रेमध्ये एकच पशूचे शिर पुरले असले तरी ते पांच शिरांचा प्रतिनिधि असणामुळे पाच शिरांच्याबद्दल प्रत्येकी सात प्रमाणे पत्नीने सुवर्णाने तुकडे एकाच पशूचे शिरावर ठेव व अर्धे एक मन चालू होत त्याचा निषेध करून पाच शिरांचा प्रतिनिधि म्हणून जरी एकच शिर पुरले असले तरी सुद्धा फक्त सात सुवर्णांचे रज किंवा तुकडेच ठेवण्याचा प्रचार रूढ केला. (श. मा. ८. २. १०).

पशूंची अर्धे शिजवितांना सुरुय देवांसंबंधी ज्या अंगाचे हवन करावयाचे ती शिजविली शिजविली व स्निग्धतासंबंधी याग करावयाची अंगे निराळी शिजविली असा एक पशू व मग एकच मंत्रात शिजविली असा दुसरा पशू (१.३.६) व्यापिदधी कृष्ण यजुर्वेदात काही आढळत नाही

वाजपय यज्ञात करान्याच्या पशूंच्या उपकारणात (देव-ताना समर्पण) कागदेवस्य पशूचे उपाकरण शेवटी करावे. अर्धे एक मत व मध्यं करावे असे दुसरे मत (१.३.११) तीसिरीय ब्राह्मणाचे मत शतपर्वातील पहिल्या मताप्रमाणे असल्याचे आढळते (तै. मा. १. ३. ४).

राजसूय यज्ञात यजमानास अभिषेकानंतर बघ परिपाज केल्यावर णगोट्यासारखे बघ यजमानाच्या बळगात माळे-प्रमाणे लोंबणारे व शेवटी नाभीजवळ सोबरी आहे असे असावे असा एक पक्ष व ते पक्ष गळ्यात न घालता कपरेस बांधून नाभीजवळ पाठ मारावी असा दुसरा पक्ष. (३.५.२५) तैत्ति ब्राह्मणात यजमानास एक वस्त्र नेसावयास (पुत्रांत मिजलेले) व एक पापरावयास (जण्यात) दिव्याने फक्त आढळते. कम-रेस पोषण्याविषयी काहीच उल्लेख नाही (तै. मा. १. ७. ६). नवीन वर्ण परिष्कार केल्यावर दक्षिणेचे पूर्वेची पश्चिमे पुढा घारण करवी असा एक पक्ष, व एकदां पाक-

लेही पुन्हा वेळ ज्येष्ठ असा दुसरा पक्ष. (३.५.५) हाण यजुर्वेदाशी हा विरोध नाही.

निश्चित कमाना प्रपात शुरु करण्यास ऐतिहासिक गोष्टीची मोड.

प्रायण्विधीत अदिति देवतेसंबंधी भात राज-विण्याचे कारण.—यज्ञ देवाच्यावर कसला असता देव आदित्यकडे गेल. आदित्यने यज्ञांमधी मठा हविर्मात्र चाल तर तुमने फार्य होईल असे मागितले (तै. मा. १. ७)

यज्ञामध्ये 'उपसद्' नामक इष्टि करण्याचे कारण.—देवांसुखाच्या लोकसमवेधी रुपादित असुरांनी भूलोक, अंतरिक्षलोक व सुलोक या तीन लोकांचे तीन निवे बनविले. देवांनी असुरांना मिळण्यासाठी पुष्पीवर 'संद' नामक मंडप, अंतरिक्षात 'आमंत्र' नामक विण्या व गंध सुलोकात हविर्माण, अशी तीन स्थले उत्पन्न केले, आणि त्या ठिकाणी उपसद् इष्टीचे अनुष्ठान करून असुरांचा पराभव केला (तै. मा. १. २. ३)

सोमयज्ञा विकृत घेताना त्याच्या सोमयज्ञा गाय देण्याचे कारण.—गंधर्वांच्या जवळ असलेला सोम मिळ-विण्यासाठी 'मला सोमयज्ञ देऊन सोम विकृत व्हा' असे वागदेवता म्हणाली, व गाईचे हव पारण करणाऱ्या वागदे-वतेला देऊन देवांनी सोम विकृत घेतला (तै. मा. १. २. ५).

पशूंतोळ पशु पचण्यांना (शामित्र शाहेंत) नेण्यापूर्वी पशूच्या व यज्ञमंडपाच्या भोंवती तीन वेळेस अर्धो फिरविण्याचे (पर्यक्षिकरण कर्म) कारण.—देवांच्या यज्ञाचा निर्वास करण्यासाठी (पशु पळवून नेण्यासाठी) असुर यज्ञातील यूपजवळ आले असता देवांनी पशूच सर्व मंडपाभोंवती अक्षीची तीन पुरे (वेष्टणे) उत्पन्न केले. त्यामुळे असुर तेथून परत गेले (तै. मा. २. ३).

श्रीम कुटण्यासाठी अर्धयु पाणी भरीत असता होत्याने 'आपोनजीय' श्रेत्र पठण करण्याचे कारण.—सत्रामध्ये बसलेल्या कवच कपीला (तो दासी-पुत्र व ज्योती आहे म्हणून) उदकरहित असा ठिकाणी चालवून दिले असता तेथे त्याने 'आपोनजीय' मंत्र पठण करून उदक उत्पन्न केले (तै. मा. २. १. १).

सोमयागात अथम इंद्रिया देवनांना सोम जपण करण्याचे कारण.—देवांमध्ये प्रथम कोणी सोम प्राधान्य राख व बद्दल तेंदा लागला असता पावण्याची शर्यत जो मिळाल त्याने प्रथम सोम घ्यावा असे ठरवून प्रथम वायु व त्याच्या मागून इंद्र, मित्रावरुण, अग्निदेव हे पक्ष लागले. सर्वांत पुढे बसलेला वायु स्ववरच शर्यत मिळाला असे पाहून 'मी व तू' दोघांनी शर्यत मिळली असे आपण ठरवू आणि दोघेही एकदम आमी अर्धो सोम पिऊ' असे इंद्र वायूला म्हणाला, परंतु ते वायु कबूत

करीना. शेवटी इंद आपण एक भाग घेऊन तीन भाग वायूम देण्यास कबूल झाला व त्यांनी मॅक्स्योन आझी घायत निकली असे जाहीर केले (ऐ. ब्रा. २. २५)

ब्राह्मणांच्या शैसनारंभी (प्रातः सवनांत) तूष्णींदास नामक मंत्र पठणाचे कारण—देव व अमुर यांच्या युद्धात देव ज्या ज्या दारूंच्या उपयोग करीत त्या सर्वांचा अमुर प्रतिकार करून लागले परंतु तूष्णींदास नामक वज्राचा आना प्रतिकार करता आला नाही (ऐ. मा. २. ३)

ब्राह्मणग्रंथातील अनेक वाद आपणास शुष्क भासतील. वादाचे स्वरूप पाहिले म्हणजे शुष्क गोष्टीवर नै होते यात दांका नाही. पण कारणे मान शुष्क नव्हती. कारण पैदाच असे, आणि ते लपविण्यासाठी तत्वाची जोड होते. आपले घयाचे स्वातंत्र्य ह्याच नरणे, ते करण्यासाठी विधीत फेरफार करणे आणि विधीतील त्या छुट्ट करकाराचे समर्थन करण्यासाठी पांडित्य खर्च करणे इत्यादि क्रिया त्यात दिसून येतात. ब्राह्मणग्रंथाकालापासून आमच्या याज्ञप्यीयांच्या किंवा ऋग्वेदी कोकणस्थानी हिण्यवेदीसुत्रपरिग्रह करावयाच्या भाडणापर्यंत इतिहास तत्ततः एरच आहे मिथुनीपासून प्राप्ती एका यणांस व्हावी आणि ती हुत्त्यापासून जावी हेच मूळ कारण असेल.

श्रीतत्संस्था वाढल्यानंतर जेव्हा स्थानिकांच्या देवतांचे प्राधान्य अधिकाधिक होत गेले तेव्हा शिवाविष्णूभारती देवते संहितानुन कर्तौ शिरलीं हे भेदायणी सहितेतील उताऱ्याने स्पष्ट होईल. श्रीतत्संस्था जेव्हा अधिकाधिक संकुचित होऊ लागल्या तेव्हा पौराणिक देवतासार्थीच बाग होऊ लागले याळा विष्णुपागाभारती स्मार्त यागाची उदाहरणे देता येतील, अशा रीतीने मानसंस्कृतीचा पराजय व देशाच्या देवतांची पुनः स्थापना झाली

सोमपागांच्या घुद्धीचा व संकोचाचा काल.—मात्रसंस्कृतीतील लोकांचा देशाची संपर्क होऊन मोठमोठे याव करण्याचा परिपाठ सुरू होऊन तो प्रकार पुन्हा बंद पडला. या क्रियेत किती काळ लागला असावा बरे ? आम्हांस अशी कल्पना होते की, ही सब चळवळ सेंदोनशे वर्षांपेक्षा असावी. दुसऱ्या पारिहित—अनमेययाचा काळ म्हणजे धात संस्थांचा शेवट असे परले तर एकंदर कालभाग येणेप्रमाणे पडतील.

(१) दा श र पी ग म र्च दा वा काळ—उरुयुद्धापूर्वी सुमारे सहामहाकांये. या काळी ब्राह्मण नव्हते, यज्ञसंस्था विकसित नव्हती व ऋग्वेदमंत्रांची रचना झाली नव्हती.

(२) दा श रा श युद्ध काल—या कालांत धीतसंस्था तयार नव्हत्या, दैनिक आगिहोमांत सोमाचा उपयोग होत असावा. आपल्या ऋग्वेदमंत्रांची बहुतेकसं संजितेहि तयार नसावे, अर्वा, गायत्री, ऋषी हे वग असावेत, ब्राह्मण व ब्राह्म- पुत्र या दोन्ही जातींचा उपयोग सुरू असावा, सामुच्चयिक आनुपातना मंत्रपुत्राभारती असावी. हा काल दाशरथी एमच्यानंतर से दोनशे वर्षांनी असावा. या काळाच्या अंतिम

भागात मरत हे कुक्षेत्री जाऊन पोचले.

(३) दाशराश युद्धाच्या कालापासून पुढील तीनशे वर्षे. या काळामध्ये होते, अथर्व व ब्रह्म यांच्या स्वतंत्र हवनपरंपरा तयार झाल्या असल्या, ऋषींचा लोप होत झालला असावा, आणि हे तिन्ही वर्ग ब्रम्हन् वर्गातून बहुधा निघाले असावेत.

(४) चवथा काल म्हणजे सोमसंस्था तयार होण्याचा काल. या काळत निरनिराळ्या तीन संप्रदायांचे एकीकरण होऊ लागले असावे आणि देशाच्या भाटवणी, इतिहास व देवता यास धातसंस्थात स्थान मिळू लागले असावे उदाहरणार्थ प्रजापतीची कल्पना, हो देखील मूळची सूतसंस्कृतीतील असून ती पुढे यज्ञसंस्थेत शिरली या सुमारास ऋचा, साम व यजुर्वेद यांचे पुष्करण होऊ लागले असावे व ते पडले पुष्करण होय.

(५) पाचवा काल म्हणजे सोमसंस्था विकासाचा काल या कालात ब्रम्हणे पद्धतशीर होऊन सहितोवरणाहि वास्त पद्धतशीर झाले मात्र या वेळेस ऋग्वेदसंहिता आजच्या स्थितीत नव्हती. उरुयुद्धाचा काल हाच असावा व व्यासाचा व सहितोकरणाचा संबंध याच कालातील असावा.

(६) यज्ञसंस्थेच्या अंतिम विकासाचा व शाखाभेदाचा व संकोचाचा काल. हा कुक्षेत्रातून शंभर दीडशे वर्षांपेक्षा असावा.

(७) सातवा काल म्हणजे धीतमिथुनी संघुदात आली असता अथर्वयज्ञ हाकडून त्रैविद्यानी ती आपली वरून घेण्याचा काल म्हणजे सृगकाल. याच कालात याज्ञी कीच्या भेदाचाहेर ब्रम्हणवर्ग बराच असामा आणि त्याची कृति आपल्याकडेच ओढण्याकरिता श्रीतमीची मंडळीत धडपड चालू असावी. यज्ञसूत्रे करणे हे स्थानीलच एक भाग होय व ब्रम्हणाचा शरनगारा आध्यात्मिक संबंध कमी कमी होत जाण्याचा का ४ हाच होय. या कालात ब्रम्हणांमध्ये पंचवीसतील पोटभातीर्नदान पोटभातीचे स्वरूप ज्या पासून दूर गेले असे समजून, तयार होण्याचा काल हाच होय आजच्या सूत्रमंत्रांपेक्षा मात्र त्यावेळेस कोणतेहि मंत्र अस्तित्वात नसावे पण त्याची पूर्वरूपे तयार असावीत.

(८) मनुस्मृतीचा काल आपण घेतला तर त्यावेळेस असे दिसून येते की पंचवीस तीस निपिद्ध घ्यात ब्राह्मण होतेच व ब्राह्मणामध्ये स्थानिक भेदाह उत्पन्न होऊ लागले होते; ते देखील हत्के को एखादा ब्राह्मण एका प्रदेशातील असताना अन्य प्रदेशातील आदि असल्याच्यावर कोणी आरोप बेसा असता त्याची अहंमत्तानी होई ब्राह्मण पुरुष व क्षत्रिय ही याच्या अपभ्रंशेचे पद समाजीत अनिधिन होते यामुळे याचे मनुचे वाक्य लटपटीचे आहे (सत्यमेव जयते) त्यावेळी त्यावेळी मनु १०५) मिथुनीकाळाचे सुरुंग यापासारेचे मरे परंतु आर्य मुळे त्यास दोष दिला जातो.

(९) ब्राह्मणांचे इतरांपासून विभुत्व व जातीत इतरांचा अग्रप्रेम हा दोन्ही यज्ञसंस्था मोडल्यास येतल्या वस्तुसंस्था चालू असती तर त्या संस्थेमार्फत नवोनास त्यात शिरता आले असते व ब्राह्मण हा पंढा राहिला असता. ब्राह्मण हा आपला पंढा टाकून इतर पंढा वरून काढला तरी देखाल व हाण राहू शकतो. ही गोष्ट ऐशान्वय दत्तासारख्यांनी जाली-मेद दुर्बल होता यास प्रमाण म्हणून दिली आहे पण तीच गोष्ट चांगीमेद पलवत्तर झाला होता असे दाखविले. जेव्हा ब्राह्मण ब्राह्मणेतरास योग्य अशा पंढा वरून हिलो तो ब्राह्मण राहू शकतो तेव्हा ब्राह्मण हा पंढा नसून जात झाली असे समजावे. या प्रचाराची स्थिति कुरुयुद्धाच्या अंतीच झाली होती अशी गोष्ट द्रोणाचार्य व कृपाचार्य यांच्या उदाहरणावरून दिसते. आणि त्यानंतर नवीन ब्राह्मण होण्याची क्रिया जरी चालू होती- बाप अनिर्धित पण आई निश्चित असलेले म्हणजे ऐशान्वयान रुची आचार्य उपासक वरून आहत असा मुख्यजुनरी ब्राह्मणाचा संप स्थापन झाला व त्याच ब्राह्मणपूर्ववर्ति ब्राह्मणांच्या विसत-तरी त्या ब्राह्मणांचा विवाह दृष्ट्या प्रवेश जुन्या ब्राह्मणात झाला नाही जुने ब्राह्मण म्हणजे सर्वत्र रचलेले दृष्ट असलेले असं ज्ञानार्थी म्हणता येत नाही ज्ञानदेवाचा ब्राह्मणकार ऐतरेय हा देखील इतरां मातक सीवा मुत्तगा धनज ऐशान्वयान आचार्य होता असे धनंता मेरेल

त्या वेळेस यज्ञसंस्था चालवून उपनीतिका करण्यासाठी अनेकास इकडे तिकडे हिंडावे लागत असे ही गोष्ट चरवा-ध्वजवरून लक्षात येते. व चरवासात उभे आळवे धनंता त्या वेळेस द्रुपदयज्ञवेदास वाटत होते याचे कारण अर्थात भट-क्या मिथुन एखाद्या सध्याच्या तेलंगी भटगीप्रमाणे येऊन दहागा उपटून जातीतून असावे. धनंते जातीस साधारणपणे इतरांपासून भिन्नता व त्यांच्यातील काळास एकमेकांपासून भिन्नता-म्हणजे वाळावर पोटासाठी-या उरुदुकाळीन व इति आणि त्याच वेळेस प्रादेशिक भावना देखील उत्पन्न होऊन ब्राह्मणामध्ये प्रादेशिक जाती पद्धत्यास प्राच झाला होता असे मानण्यास हरकत नाही. म्हणजे ब्राह्मणांचे आश ये आतिस्वरूप आहे त्यातील मुख्य स्वरूपे कुरुयुद्धातील आहेत आणि नंतर ब्राह्मणात ये अधिक मेद पडले ते काही अंशी पूर्वाचार्य कारणाच्या अधिक पुढीने व पुढे शिव विष्णुउपासनेच्या भेदांमुळे व काही भेद नवीन बर्त उत्पन्न झाल्यामुळे दृष्ट झाले आहेत (उदाहरणार्थ रामायुज, माण्य इत्यादी) आणि काही वेळा जैविक कारणांमुळे उत्पन्न झाले आहेत. ब्राह्मणार्थी गुणक लोक ब्राह्मणी वधैरे पंढात पडले आणि ते इतरांपासून वेगळे झाले अशी उदाहरणे तैलंगी लोकातील नियोगी व गोवळकोंडा व्यापारी या जाती-वरून देता येतील.

(१०) सर्व हिंदुराजांतील ब्राह्मणांनी एकच होऊन आपल्या जातीला काहीतरी विशिष्ट शिस्त लागावी किंवा भुवननिराकारिता आपली काही तरी दृष्टि निश्चित ठेवावी

असा सन्धेची सामुच्चयिक भावना त्यांच्यात कुरुयुद्धापासून उत्पन्नपत्त वधी दृष्टीस पडली नाही. उदाहरण के ब्रह्मत्या सधाच्या सभा वारंवार होत व त्यावेळेस धार्मिक गोष्टीतील अवधानावरून भग्न टाकण्यात येई त्याप्रमाणे तदकट ब्राह्मणांनी कधीच वेळी नाही. राष्ट्र उत्तम नैतिक स्थितीत रहावे याबद्दल ब्राह्मणास सामुच्चयिक जबाबदारी कधीच वाटली नाही. बौद्धिक इतिहासात ब्राह्मणजातीचे स्थान जरी मोठे आहे तरी पारमार्थिक व नैतिक इतिहासामध्ये ब्राह्मण-जातीचे कार्य फारसे अभिमान वाळवण्यायोग्य नाही, आपली उत्पत्ती राहण्यानिरता देव बदलणे, आचार बदलणे, चार्मिक संस्था बदलणे, ऐतिहासिक प्रप पूर्वाचार्यपेक्षा अगदी गिराळे वरून टाकणे, ब्राह्मणांच्या उत्पत्तीच्या कथा प्रचुर वरण यांच्या पलीकडे मिथ्यात्मक कामगिरी कारच बोटी झाली असावी. सामाजिक प्रगतीची साधना ब्राह्मणांनी फारशी केली नसावी. पण जेव्हा प्रगतीची दिशा निश्चित झाली तेव्हा आपल्या पांडित्यासह त्या प्रवाहात पडून त्यांनी आपले गंतुर्ते लौकिक हिस करून घेतले. सधापि हे हिंदू सदात ठेवले पाहिजे की, राष्ट्रास एकस्वरूप देण्याच्या बाबतीत त्याची कामगिरी मोठी झाली. हिंदुस्थानात आयुज, भगोलि-गन, प्राविद्धवधैरे अनेक रचणे आहेत. सधापि इतक्या सर्व प्रकारच्या भिन्न लोकांना एका परंपरेस चिकटविले ही कामगिरी उद्धान सद्धान नाही. लोकांच्या वन्य देवतांचे शिवविष्णुशी किंवा दयाच्या बौद्धिक देवताशी ऐन्य स्थापन करणे, दयाच्या वन्यतन्त्रेच्या पूजनास शोधिले पुराणिक स्वरूप देणे, ज्यास वैदिक संस्कार सुलब्ध नाही, सधा जो एकंदर सामान्यवर्ग त्यात भाग्य वैदिक संस्कारास अपि-कारी आही अशी ससज्ज वरून देऊन वैदिक परंपरेस चिक-टविणे, देवांगील अनेक भाग अथवेन होते तेथे अनेक तीर्थे व पवित्र स्थाने निर्माण करून सर्व देश प्रवासास व वसाह-तीस योग्य करणे, अनेक जातींना आपली उत्पत्ति पुराणात सापडवून देऊन त्यांचा ब्राह्मणी प्रभावी सर्वध ओढणे इत्यादी क्रिया लक्षात घेतल्या असता त्यांचे सामुच्चयिक कार्य वैयक्तिक प्रेरणेने जरी झाले असले तरी ते आकाराने फार मोठे होते हे हिंदू कबूल करावे लागेल.

प्रकरण ७ वे.

सुतसंस्कृति

दारास पुढाच्या पूर्वी सर्व हिंदुस्थानची सामाजिक व सांस्कृतिक स्थिति काय असावी आणि दाससंस्कृतीचा साहित्यिकरूपकाली म्हणजे ब्राह्मणांनी सुतसंस्कृतीची कसा काय मिलाफ झाला या इतिहासाभागाचे स्पष्टीकरण वरणे झाला प्राप्त होते. पुराणांतील राजावर्णांच्या याचा

नव्या मानल्या पर दादाराष्ट्रमुद्राचा म्हणजे मुद्रासंचा काल भारती मुद्रापूर्वी अममासं सहासं वर्षे येतो. या सहासं वर्षांपूर्वी जम्वेदातील अ या ग्रंथाची रचना झाली व यज्ञसंस्थेच्या विकासाच्या प्रारंभापासून सध्या जवळजवळ पुराण वाडीपर्यंत क्रिया होऊन गोत्र, मातृसंस्कृति व वृत्तसंस्कृति यांचे एकीकरण करण्यावाहि प्रयत्न झाला या न्यायाने काला तच ज्या अनेक राष्ट्रांचा उद्देख आपणास ग्रंथात आढळून येतो तीं राष्ट्रे दादाराष्ट्रमुद्रापूर्वी असावी असे मागे आम्हां मागितलेच आहे आणि त्यास कारणीह असे दिले आहे की, पूर्वकडील राष्ट्रे पथिमेकडील राष्ट्रेपेक्षा अधिक जुनी असली पाहिजेत. आता प्रश्न येतोत ते असे— (१) मंत्रपूर्व आर्यन् संस्कृतीचा विस्तार दक्षिणेकडे कोंडपर्यंत झाला असावा. (२) त्याचे वाढमय कशा स्वरूपाचे असावे (३) त्याची दैवते व मातृप्राची दैवते यात सादृश्य व फरक काय असावा. [४] मातृप्राचीतवाच्या पूर्वीचा हा काल असल्यामुळे त्यावेळी मिथुकी कर्क परमांशमोत गुंतलेल्या वर्गाची स्थिति कशा प्रकारची असावी

या चार प्रश्नावर उत्तर आधारपणे येणेप्रमाणे देता येतील.

वैदमी मीम याचा उद्देख ऐतरेय ब्राह्मणांत (५.३४) आहे. यावरून पन्हाड पर्यंत आर्यन्संस्कृतीचे लोक आले होते हे उघड आहे. पूर्वेकडे आर्यन् तोषाचा प्रसार होतच झाला होता याविषयी निश्चयामक विधान करता येत नाही भारती मुद्रामध्ये येत आर्यानांच्या उग्रापर्यंत परतलेल्या राष्ट्रे मुद्रापूर्वी आली होती असे दिसते परंतु त्याची भाषावैयक स्थिति कशी असावी, तीं राष्ट्रे आर्यन् वंशातील होती अगर मगोलियन वंशातील होती हे निश्चयाने सांगता येत नाही. विहारपर्यंतची वसाहत आर्य जातीचीच होती एवढे मात्र निश्चयाने सांगता येते. कांकी, पुण्यपेयात अली म्हणून नागधाचा उद्देख आहे आणि त्या नागधाचा संघर्ष विश्वामित्र कृष्णातील क्रीडापेक्षा प्रमथंदाशी (७. ३ ५३, १४) पोहोचवितो येतो हे पूर्वी दाखविलेच आहे. म्हणजे नागधापर्यंत पुढेच निमित्तपणे आर्यन् लोकांची वसाहत होती आणि दक्षिणेकडे आनच्या महाराष्ट्राच्या अंतिम दक्षिणभागकडे नमली तरी वन्हाडपर्यंत होती हेहि निश्चयाने सांगता येते.

पिल्लोपातील सिहली लोकांची भाषा आर्यन् आहे. मुद्रानंतर एक दोन दशकांनी जी संप्रदायप्रमाणे लोक येते तरी स्थानिक भाषा आर्यन् असून मातृची (पाली) बसली असा स्वरूपात त्यास आढळतो हे स्पष्ट आहे. तर ही वसाहत मंत्रपूर्व असावी की पुरुषेत्तर असावी याविषयी निश्चयामक विधान करता येत नाही. पुरुषेत्तपूर्व असावी असे समजण्यास एवढे आधार आहे आणि ती हा की, वात्सिधीरामायणकर्त्याच्या मते अनर्यानाच्या दक्षिणे. पाणून कन्याकुमारीपर्यंत प्रवेश करी असा प्रकारच्या

लोकांचा कसला असला तरी सिहलीद्वीपातील संस्कृति आपल्या सदस्य आहे अशी कल्पना झालेली दिसते. आणि उत्तरकाळां रावण हा आपल्या सदस्य होता हा कल्पना इतकी दृढ झाली की दंतकथांनी त्यास वेदनायकार बनविले आहे. एवढे ऊर्क जुन्या सिहली भाषेचे पृथकरण करून एवढे भाषा जरी आर्यन् उरते तरी ती वेदभाषासंभव नाही हेहि उघडच आहे तिचे वेद-भाषेपासून व इतर भारतीय भाषेपासून इतकी भिन्नत्व स्थापित झाले आहे की. तिला किचरी भाषा म्हणवि की प्रत्ययांत भाषा म्हणवि याविषयीच संशोधकास संशय उत्पन्न झाला होता आर्यन् भाषा असून भारतीय अनेक भाषापासून उभा-अधी सिहली भाषा इतकी भिन्न आहे त्या अधी तिचा द्विपक-रूपीय मुद्रकपणा याचें शक्य प्रस्थापित झाला असला पाहिजे आणि त्यावरून आम्ही असे म्हणतो की, दादाराष्ट्रमुद्राच्या सुमारास दक्षिण सिहली आर्यन् भाषांनी व्यापला गेला असण अशक्य नाही.

यांवरूनच असे म्हणता येईल की आर्यन् भाषेत व्याप-लेले क्षेत्र आज वेढे आहे तेवढेच जवळ जवळ दादाराष्ट्र-मुद्राकाली म्हणजे वेदपूर्वकाली असावे.

हे सर्व मंत्रपूर्व आर्यन् संस्कृतीच्या व्यापकतेसंबंधाने झाले. आता दुसऱ्या प्रश्नाकडे वळू देऊ.

वाक्याचे स्वरूप कसे असावे हे निमित्तपणे सांगता येत नाही. कारण वाक्याचे विकृत झालेले स्वरूप अनेक पर-परांतून उरलेले आहे. इतिहासपुराणांचा सध्या तर वेदांतच आहे आणि शांवायनीय अथर्ववेदाच्या वर्णनात त्याच्या प्रव-चनाना व सर्ववेदाच्या प्रवचनाला व मंत्रवेदाच्या प्रवचनाला दिवस तोहणू दिलेले आहेत. महाभारतात ज्या अनेक कथा येऊन येत्या आहेत त्यातील अनेक कथा प्राचीन म्हणून घातल्या आहेत. अशा कथात नेपथ, हारिश्चंद्र, दादाराष्ट्राचा, राखवान-खांबवी, दुष्यन्त इत्यादि कथांचा उद्देख येतो. या-भाषात, अथर्वीय हेहि प्राचीन भाषेचे लुप्तकाचे नावक असावेत. पुरुषोत्तमाच्या एकवाच वेळा निश्चयि पृष्ठी वेष्ट्याच्या कथेवरून स्थित मत देतो येत नाही. कारण तीत ब्राह्मणे हात शिरल्याचा संभव येतो आर्वाक्षमदत हा प्राचीन राजा म्हणून पुराणात वर्णित आहे व ही गोष्ट तारिफ करणाकरिता ब्राह्मणेचे उचरतात, तो आर्वाक्षमदतहि वराच वेष्टूच अशाचा असे वाटते. दादारी रामाहि वेदपूर्वक असावा. त्याचा वार पुराणातील वादीच्या प्रमाणे मुद्रातच्या पूर्वी दोनएकशे वर्षे यतो. कथांत रामकथेची तोन भिन्न भिन्न प्रकारची मातृची अपव्यास इतरीस पद्धत ईन कथेत सीता रावणाची सुमंगी कथा आहे तर वादानी तिन रामाचीच बहिण बेसी आहे व रामाकथेमुद्राच्या प्रमगाईदया पूर्वेपणे अपस्थितता दाखविली आहे.

एवढे आपणांस एवढेच म्हणतो देईल की राज्यानांतील मातृनी आपल्या राजाकरिता त्याप्रमाणे बघने केली त्याप्रमाणे प्राचीन काशीदे बघने झाली अशातील आणि त्या

कवनाचा भाषा आगच्या संस्कृतापेक्षा किंवा अत्यंत प्राचीन अशा प्राकृतापेक्षा भिन्न असली.

सूतसंस्कृतींतील लोकांचा उपासनासंप्रदाय - या विषयी अग्रे म्हणता येईल की, शिवविष्णूपूजा तराळली जवळ जवळ आगच्या स्वरूपातच होती. यजुर्वेदाच्या संहिता व ब्राह्मणे यांचा काळ म्हणजे दोन्ही संस्कृतींच्या मिलाफाचा काळ त्या काळात संकर, गिरिसुना व स्वामी कार्तिकेय यांनी युक्त दारू विलां आहे. विष्णूच्याबरोबर वनंतयाचा उल्लेख असला तरी तो वनंतय गणउपधीच होता की नाही याविषयी शंका आहे. ऋग्वेदातील विष्णू व सूतसंस्कृतींतील विष्णू यांच अत्यंत प्राचीन म्हणजे वदांचाच पण भारताच्या काळी मूळ एक असेच परंतु क्रमाने परिवर्तन झालेले वेदात दिसत नसून एकाच नावाची दोन भिन्न दैवते उद्भूत झालेली दिसतात. महोदयाचे पुत्र लिंगस्वरूपात हे होत असले. त्याशिवाय शिवा देवाचा उल्लेख इतक्या मरलपणाने स्पष्ट करता येणार नाही.

सूतसंस्कृतीच्या लोकांत काही मगानुयायी राहिले असलेले त्याच्यामध्ये इन्द्र हा राक्षसच समजला जात होता आणि इन्द्राचा दुष्टपद करून प्रजापतीला महादेव देणे ही यजुर्वेद काळी जी क्रिया झालेली दृष्टीस पडते तिचे कारण इन्द्र हा वेदाचा सर्व लोकांचा मान्य नव्हती आणि सर्व लोकांस मान्य होईल अशी देवता पुढे सारावयाची होती हे होय. प्रजापति मगानुयास वेत नाही. तथापि प्रजापतिविषयक म्हणजे एक निश्चित पुण्यागामून मृष्टीची उत्पत्ति, अशा प्रकारच्या कल्पना सूतसंस्कृतीच्या लोकांमध्ये पूर्णपणे सिद्ध झाल्या होत्या आणि त्यामुळे प्रजापतीस महत्त्व नुसत्याज्ञसंस्थेच्या कल्पनेकडून दिले असावे असे दिसते. यजुर्वेदाच्या प्रजापतीच्या कल्पनेचा ऋग्वेदाच्या दैवततेतिहासाशी संबंध मुळीच लागता येत नाही. (वेदविद्या ५ २५२ पहा.) प्रजापतीच अस्तित्व पुराणात कबूल आहे एवढेच नव्हे तर घौड जीनानाहि कबूल आहे. वैधवण कुबेर हा देवताहि सूतसंस्कृतींतील अत्ताची दोन्ही परंपरांच्या एकीकरणाच्या प्रयत्नात मुख्य देव स्थानिकाचा घेतला, शिवविष्णू हे स्थानिकाचे घेतले. ऋग्वेदातील शिवस्वरूप जे विष्णू त्याचे आणगे स्थानिकाच्या विधदेव तसे ऐक्य कल्पिले आणि इद्राचे शिवाशी ऐक्य स्वरूप लक्षण कल्पना करून स्थापन केली, म्हणजे स्थानिकाच्या देवताना प्राधान्य देऊन मगानुयास व क्रियास महत्त्व दिले. अशा तऱ्हेने दोहोंचे एकीकरण करण्यात आले आणि आपला श्रौतधर्म स्थानिकास प्रिय करण्यासाठी तो त्याच्या वाडवडिलाचा धर्म आहे असे शुन नेपसूच्या हस्तिबद्ध जोडून देऊन सांगण्यात आले. आता उपदेवतासिध्दाने पाहता अमरकोशात तागितले - या 'विद्याधरात्मने यशस्वरक्षोर्ध्वकिन्नरा पिशाचो गुह्यश्च सिद्धो भूतोमी देययोनय' इत्यादि देवयोनीसंबंधी अग्रे म्हणता येईल की, रक्षोगर्ध्व असल्या परंतु मानसंस्कृतीच्या लोकांत कर्ण रक्षोगर्ध्व एवढेच मान्य असावे व इतर मान्य

नासावेत. पण मानसंस्कृतीस मान्य असलेले साध्य व ऋग्वेद हे सूतसंस्कृतीत आढळत नाहीत व पुढे ते नापत्ताच झाले. रक्षोगर्ध्व दोघासहि मान्य असल्यामुळे त्याच्या कथा पुढेहि आढळतात.

सूतसंस्कृतीत परमार्थोद्यमांत गुंतलेले लोक — या उद्योगात कोण गुंतलेले असावेत हे आपण आता पाहू. यति व मुनि याम बौद्ध व जैन या दोन्ही प्रथांच्या पूर्वी परंपरात स्थान आहे. नयमन करणे आणि विचार करण या दोन्ही क्रियास महत्त्व सूतसंस्कृतीच्या लोकांत होते. त्याचप्रमाणे मानसंस्कृतीच्या लोकांतहि होते. पण ऋषिंचे अस्तित्व सूतसंस्कृतीच्या लोकांत असावे किंवा नसावे या विषयी शंका आहे. ऋषिंचे आय कार्य कोणते, ऋषि शब्दाचा मूळ अर्थ कोणता याविषयी अज्ञान अस्पष्टता आहे. रा राज याचे ऋषि व इमगा शब्द रज याचा स्वयं असावा असे समजतात. आणि ईश्वरा प्रेरणा होऊन किंवा अगात येऊन योजन रचणारा किंवा ईश्वराचा धावणारा किंवा काव्य करणारा जो तो ऋषि, असा ऋषि या शब्दाचा अर्थ मांडतात. ईश्वरी प्रेरणा होऊन योजने याचे महत्त्व भारताच्या भूमीवर कारणे झालेले दिसत नाही. ईश्वरी प्रेरणेने योजण्याचा वाणा कर्णाले लोक सेमेटिक लोकांत दिसतात. ऋग्वेदात ऋषिधर्म त्याच प्रकारचा मनुष्य समजण्यास हुकत नाही. परंतु त्याप्रकारच्या नयमनचे अस्तित्व आपल्याकडे फारसे दिसत नाही. ऋग्वेदांतात यतीचशी सूक्ते बरा तपासली तर प्राकट्याचे उर्ध्व प्रवक्त्याचे उद्गार या पदवीला लोभनील अशी फारच धोडकी आहेत. जी सूक्त परमार्थसाधनपर म्हणता येतील ती स्तोत्रे अथवा याज्ञिक सूक्ते आहेत म्हणजे यज्ञ चालला असता त्यास मदत करणारी म्हणून साहेत आमचा बाशी रूपना होते की सूतसंस्कृतीच्या लोकांत स्थानिकांचा अति अनधर्म हा योजावहुत असावा परंतु तो जवळजवळ संपुष्टात गेला चालला असावा आणि पन्नाषातील यदुद्वेगतात तो मुदास दिवोदासाच्या अनुयायाच्या बरोबरीने असावा परंतु गंगेच्या पूर्वेस अग्निधर्मनास फारसे प्राधान्यच नसावे. त्याचे योजावहुत महत्त्व मगानुयास वसाजानी विस्तार देवले असावे व कदाचित ते लोक अधर्वविद्या आचरीत असावे. तथापि तो अग्निवात नष्ट झाला असावा अग्रेहि म्हणता येत नाही. काही तो जर राजीवात नष्ट झाला असता तर मानसंस्कृतीच्या लोकांस प्रजापतीस महादेव देऊन आपला यजुर्वेदीय ब्राह्मणधर्म तिथेच बाढविला असा नसता मुनि व यति यांचे प्राधान्य पुढे आरण्यकीय धर्मीत विस्तार पावले असावे आरण्यकीय धर्म स्वयं मितरा मंत्रब्राह्मणपरंपरेची जोडता येईल. त्रिचटन तिलकाच इतिहासपुराणपरंपरेचीहि जोडता येईल. अग्रेहि म्हणता येईल की आरण्यकीय धर्म हा देव्य संस्कृतीचे पुनरुज्जीवन व मानसंस्कृतीच्या विनाश दाखवितो. या सूतसंस्कृतीच्यामूनच आरण्यकीय धर्म उत्पन्न होऊन तो देशभर विस्तारला व जैन बौद्धधर्मीची मुर्तेहि त्यातूनच निघाली.

आपे ग्रंथांतील पंथावळींचे महत्त्व — प्राचीन भारतीय कालखंडाची व्यवस्थित जुळणी करायची हास्यास या आपे ग्रंथांतून सादरगण्य वंशावळ्यांसंबंधाची अर्धवट इतिहासिक माहिती नोंद तपासून तिचे वर्गीकरण केले पाहिजे. पारंगितरेने या प्रकारचा प्रयत्न केला आहे. त्याचे शस्त्रे मत आहे की प्राचीन आर्यकुलाने थोडी फार खरी इतिहासपरंपरा असून ती संशोधकास इतिहासास तपासण्यास सर्वेथ योग्य आहे. गर्वठ टिकाण्या प्राचीन इतिहास नुसत्या पद्या लोकांनी आणि त्याच्या वैयक्तिक कृत्यांनी भरलेला असतो या नियमानुसार प्राचीन भारतीय इतिहास संस्कृत ग्रंथांपाठे वाहून लागल्यास, बरील गोष्टीच त्यात आढळून येणार आहेत.

या देशाने प्राचीनकाळी राज व प्राधान्य (फार्य, आचार्य) असे दोन धेष्ट लोचि बर्ग असत या दोषाच्या संशोधनास स्वरूप ह्याचे शुद्ध, राज्य व राजधानी यांनी निश्चित होई पण फारशी जीमंतोत्तहास स्वतंत्र असे, राजाला पुत्रमहत्त्व असून, पूर्वाभावा ने अभिमान दाखवी तसे फार्यांचे नसे; त्याला योग्यभावासरील पुलासंपरा फारशी माहोत नसे. राजाला आपले कुल व राज्य स्वपराक्रमाने वाढवून आपल्या पुत्राच्या हाती देऊ अशी आशा वाढवण्याला जाया असे. फार्य पार्वप्रदान व तपःप्रमाय संपादन करून दिव्याला ते सवे अर्पण करी. राजाला पुलाची फार महती वाटे; प्रत्येक राजा प्रादेशिक व यादेशिक इतिहाससुंदलेचा स्वकुलातील एक दुषा असे. फार्याला पवित्र विदेची महति वाटे व या विदेची परंपरा भरमराठीने कालविण्याच्या कार्यात प्रत्येक फार्य अगर आचार्य एक दुषा असे. अद्या तन्हेचे स्वरूप आजच्या पुराणग्रंथात सांपडते.

क्षत्रियेतिहासात वंशावळीची माहिती आणि राजाच्या पराक्रमाच्या गोष्टी बरील कारणमुळे महत्त्वाच्या होऊन बसल्या; पण शाहीगण वशावळींनी अर्थातच प्रमाणब मिळते नाही. राजवंशावळी अनेक इतिहासपुराणातून दिलेल्या आहेत. पण प्राधान्यगोपनीय या माध्यम वचित टिकाणी मागपुत्र लागती व तेथे शुद्धिपरंपरेची महति असे पूर्ववंश गोमवंश, यादववंश यासारख्या वंशाच्या पत्रागाच्या वर पित्रा अवगत आहेत पण कोणत्याही फार्यालातील पुराया पोच राहून ह्यागच्या विन्यासही माहिती उपलब्ध नाही. राजवंशाची नोंद फार्याच्या वंश वंशाने दारवाही भायकडे किंवा पुरोहिताकडे अगार्या क्षत्रियवाढ्य किंवा सुतवाढ्य मानवी वाढ्याच्यामातून आगदी स्वतंत्र दाखे मंत्रवाढ्यासमून पाडता गेले आणि श्रेष्ठ ते श्वाढ्य वदून सोबादरास पोच पाडले मेष्टा कोडे प्राधान्य ज्ञानाची एक ताळा म्हणून ह्याचे महत्त्व केले व प्रसिद्धिपेक्षित त्यास त्यास दिले हे दांगायन, प्राधान्यलास दांगे दिलेल्या टिका-प्यावरून लक्षात येईल. सुतवाढ्य प्राधान्याची महत्त्व करून

प्राधान्याची कल्पनेप्रमाणे ह्याची व्यवस्था लावून कथाप्रवचनानी ते समूह केले

आपली वंशावळ आणि विक्रम आपल्यामागेही लाकाच्या स्मरणात राहवा ही राजाची इच्छा भाट व राजपुरोहित पुरी करीत असत. प्रसिद्ध राजांच्या कथा व कवने याची लोकात विशेष आवड उत्पन्न होऊन समाजातल्या एका वर्गांनी जुन्या कथा व वंशावळी यांचा अभ्यास करण्याचा क्रम देवला. हे "पुराविद्" "पुराणज्ञ" "पौराणिक" "वंशविद्" "वंशपुराणज्ञ" या शब्दावरून उचल होते "दिग्ग" "विग्ग" आणि "जन्" असे शब्द बरील शब्दांना जोडलेले आढळतात. यावरून या वर्गात प्राधान्य व प्राधान्येतर दोघेही असतात. "शयनपुत्रम्" "इतिपुत्रम्" "उदाहरन्ति" अशा नामयातून हा वर्ग किंवा लैकिकपरंपरा उघडलेली दिसते

तेव्हा या वंशावळी व तदनुपगिक कथा कापित म्हणून टाकाळ आहेत असेच समजण्याचे कारण नाही या कथात बरीच खरी इतिहासपरंपरा आहे. क्षत्रियवर्गीने प्राचीन भरतखंडाकडे पाहण्यास हे महत्त्वाचे साधन आहे. ह्या वळी क्षत्रियवर्गाचे फारच महत्त्वाची कामगिरी केली असल्याने तज्ज्ञास वाढण्याकडे दुर्लक्ष करणे इतिहासाच्या पूर्णत्वात कमीपणा आलील. प्राचीन भरतखंडात इतिहासकल्पना नाही हा बांधेप्राधान्या-वाढग्याबाबतीत सर्वथेच सारा नाही. त्याकाळात अनुसूच अशी इतिहाससंदर्भ क्षत्रियांनी प्रकट केली आहे, मामिलीन आणि क्षत्रियप्रवाले या टिकाणी ह्याने शिलाखेप किंवा मृण्मयकलक नतले सरी पुराणे आणि महाकाव्ये वाढून त्याच्या कृती प्रसिद्ध केल्या आहेत.

याखेरीज दुसरी एक कथात पेश्यांमधील शोध म्हणजे, प्राधान्या वाढग्यात ज्यांची ओसा केलेली आढळते ते शने क्षत्रिय वाढग्यात फारसे किंवा बाही टिकाणी सुजीच प्रसिद्धे माहोत, मान्यात (क. १०.१३४ हे सूच याचे आहे.) जीवनास आणि कार्यावाढ्यामागील बुद्धापूर्वी अम-मासे एक वातक होऊन गेलेला देवाय यांच्यामागील काळात क्रमेवदसूच तपार पाळी. या मोठ्या काळात अर्जुन, भरत, खयर, भरत, भगीरथ, अंबरीष, दुसरा नक्षीप आणि राम यासारखे महाशू विख्यात, व या तिवाड हरिश्चंद्र, अलकें, क्षमीदी, पुत्र, बम्हदूत इत्यादि राजे होऊन गेले हासतांना भरत(१४.४), अमरीष(४.४.६) व कदाचित राम(१.१३.१४) खेरील करून बरील कोणत्याही राजांना उल्लेख क्रमेवदसूचत नाही. या राजांच्या येळी कोणीही कथि नसेल धावा तर्क करणे बरोबर नाही. आता याच्या उलट पाहिले अगता दिशेपास, शुद्ध याच्या सारखे राजे व उत्तर राजे ने तुळीत प्रसिद्धे आहेत. ह्याचे वर्जन सुतवाढ्ययोग आढळत नाही. यावरून पारंगितरे अशी कल्पना करतो की एवतर आपल्या स्वतःचा किंवा आपल्या मोठ्या भेन्वाचा उद्यानी पुने अर्थव्या असे अद्या खरीखरीच विख्यात राजांनी फार्याहून

मिळणाऱ्या खऱ्याओऱ्या देवी मदतीची पर्वा नसावी, किंवा नाझणांचे यज्ञविधी त्यावेळीं चालवून परिणत अवस्थेप्रसन्न पांचवे नसावेत; आणि दुसरे, भरतवंशातील राजे व सुदासदिबोदास हे राजे या सारख्या कमी बरिष्ठ वण धार्मिक मध्यदेशीय राजातर्फे प्रयत्निं आपले पारमार्थिक वर्चस्व स्थापिते असले व म्हणून त्या प्रदेशाच्या विशेष पावित्र्य व महत्त्व दिले गेले असावे.

बरील परिस्थितीचे स्पष्टीकरण पारमिटेरने केले आहे त्या-पेक्षा आगचे स्फोटिकरण निराळे आहे. ऋग्वेद आणि पुराणे ही एकाच उपसंस्कृतीची वाढलेली सप्तमता आहे. दोन भिन्न संस्कृतींची सामंजस्य. मात्र संस्कृतीच्या लोकात्म्ये सृष्टीच्या वर्गे महात्वाचा नव्हता व देश आर्यन् संस्कृतीमध्ये यज्ञ-संस्था मुळीच वाटली नव्हती आणि यज्ञविषयक स्तोत्रे व यजन करणारा वर्ग देश आर्यन् लाटात नव्हता. तो सात असता तर त्याचे काही विधी यज्ञसंस्थेत शिरले असते. पौराणिक राजाच्या अनुज्ञाचे कारण असे होते की ज्या प्रसिद्ध राजाची नावे पुराणात आली आहेत त्याची वैदिक कवींस माहितीच नव्हती. कारण गैरेच्या पूर्वेकडील प्रदेशातील जुन्या राजांची नावे मुजरायच यज्ञावश्यक पोंच लेल्या मंत्रांप्रमाणे कवी टाऊज असणार. देश आणि मान संस्कृतीचे एकीकरण बुद्धेप्रसन्न झाले असले येथेच, यज्ञ विविधता झाले; यज्ञसमर्थनाचे पुराणाच्या उपयोग होऊ लागला, देश लोकांच्या तो एवढर बाहुल्यकम होता त्याची अंगे यज्ञसंस्थेत शिरली ? त्यामुळे यज्ञाच्या एकदम नूतन होता मरण्यापूर्वी बरीच मनोरम होऊ लागली होती.

यज्ञांमध्ये इतिहास-पुराणांचे महत्त्व — शास्त्राणी वाङ्मयांत किंवा नळवळीत इतिहास भाग आनीवात बगळला होता असे नाही. शास्त्रात्मन-नृणांन पेतरेला खालील उतारा, आपण ज्यास वेद म्हणतो त्या पौराण असलेल्या वाङ्मयावर कांहीना प्रकाश पाडतो. हीच हकीकत आश्चर्या-यन सूत्रात (१-७) व शतपथ ब्राह्मणात (१३. ३, १, १) दिलेली आहे. 'अथमेवाच्या वेदी, अथर्व्यु गायकानां गाचारण करतो व ते कीव्यावर गातात, आणि तो त्यांना राजाची स्तुति करावयास सांगतो. नंतर तो राजा इतर जुन्या सदगुणी राजांसमवेत यज्ञ करतो. यज्ञाच्या पहिल्या दिवशी अथर्व्यु मनुष्यवस्त्रापासून आरंभ होणारी गोष्ट निवेदन करतो. ज्या अर्थी मनुष्य लोक मनुष्य होते व यज्ञाला मनुष्य हजर अद्वित त्या अर्थी ही गोष्ट सांगून सध्व्यु हा शुभमेघाना (शुद्ध-लोकांना) उपदेश करतो. नंतर तो सांगतो की, 'ऋग्वेद-गीते वेद आहे. हा वेद आहे. आणि एक सूक्त म्हणतो "दुसऱ्या दिवशी यमवैवस्वतापासून आरंभ होणारी गोष्ट तो सांगतो. ज्या अर्थी यमाचे लोक पितर होते आणि पितर येथे हजर आहेत म्हणून तो बुद्धमाणांना ही गोष्ट सांगून उपदेशितो नंतर तो म्हणतो की, 'यजुर्वेद वेद आहे, हा वेद आहे' आणि यजुर्वेद एका अनुवाकाचे पठण

करतो. तिसऱ्या दिवशी वरुणभृदिह्यापासून आरंभ होणारी गोष्ट तो सांगतो. ज्या अर्थी वरुणाचे लोक मंधर्व होते आणि ज्या अर्थी ते हजर आहेत त्या अर्थी तो क्षीर-वन्त सह्यानां ही गोष्ट सांगून उपदेशितो. नंतर तो म्हणतो की, 'अथर्ववेद वेद आहे हा वेद आहे.' नंतर तो मेघनाचे पठण करतो. चवथ्या दिवशी तो सोमवैष्णवापासून आरंभ होणारी गोष्ट सांगतो. ज्या अर्थी सोमाचे लोक अश्वरा होत्या आणि त्या हजर आहेत म्हणून तो क्षीरवन्त सह्यानां ही गोष्ट सांगून उपदेशितो. नंतर तो म्हणतो की, 'आग्निश्वेद वेद आहे; हा वेद आहे; आणि त्या नंतर तो पौराचे पठण करतो. पाचव्या दिवशी तो अर्बुदकाद्रेया-पासून आरंभ होणारी गोष्ट सांगतो. ज्या अर्थी अर्बुदकाचे लोक सर्प होते आणि ज्या अर्थी ते हजर आहेत म्हणून तो सर्पाना किंवा सर्पविद्या ही गोष्ट सांगून उपदेशितो. नंतर तो म्हणतो की, 'सर्पविद्या वेद आहे; हा वेद आहे; आणि सर्प विद्येचे पठण करतो. साहाय्या दिवशी तो कुवेर वैश्रवणापासून आरंभ होणारी गोष्ट सांगतो. ज्या अर्थी कुबेराचे लोक राक्षस होते, आणि ते हजर आहेत म्हणून तो सैलवाना किंवा पापकृतांना ही गोष्ट सांगून उपदेशितो. नंतर तो म्हणतो की, 'रक्षोविद्या वेद आहे; हा वेद आहे' आणि तो रक्षोविद्या पठण करतो. सातव्या दिवशी तो असितधाम्नवापासून आरंभ होणारी गोष्ट सांगतो. ज्या अर्थी त्याचे लोक असुर होते आणि ते हजर आहेत म्हणून तो कुलीदिनाना (किंवा व्याजार्जना ?) ही गोष्ट सांगून उपदेशितो. नंतर तो म्हणतो की, 'असुरविद्या वेद आहे; हा वेद आहे; आणि एक हातचलायीचा लोक करून दाखवितो. " आठव्या दिवशी तो मत्स्य सामदापासून आरंभ होणारी गोष्ट सांगतो. ज्या अर्थी मत्स्याचे लोक जलचर होते आणि ते वा टिकाणी हजर आहेत त्या अर्थी तो मत्स्याना किंवा खीवराना ही गोष्ट सांगून उपदेशितो. नंतर तो म्हणतो की, 'इतिहासवेद वेद आहे, हा वेद आहे' आणि तो एका इतिहासाचे पठण करतो. नवव्या दिवशी तो हास्य वैशखितापासून आरंभ होणारी गोष्ट सांगतो ज्याअर्थी त्याचे लोक पक्षी होते आणि ते हजर आहेत, म्हणून तो पक्षीना किंवा मझ-चाण्यांना ही गोष्ट सांगून उपदेशितो. नंतर तो म्हणतो की, 'पुराण-वेद हा वेद आहे, हा वेद आहे; आणि त्या नंतर तो पुराणातील काही भाग पठण करतो. दहाव्या दिवशी तो धर्म दंडापासून आरंभ होणारी गोष्ट सांगतो. ज्याअर्थी त्याचे लोक देव होते आणि ते हजर आहेत त्याअर्थी तो सध्व व अत्रिप्रमादक अशा यज्ञियांना ही गोष्ट सांगून उपदेशितो. नंतर तो म्हणतो की, 'सामवेद वेद आहे, हा वेद आहे' आणि सामगायन करतो. (कात्या. यी. सू. ११.१) "

प्रस्तुत उतारा आपणांस अनेक दृष्टींनी महत्त्वाचा आहे.

इतिहासपुराणे यासहि पाचवा वेद म्हणण्याचें शास्त्रीय कारण वाच्य 'तर यत् करध्यामप्ये त्याचाहि उपयोग होता वेदविद्या म्हणजे यज्ञ, रणाया लोकाची विद्या तर जे वाङ्मय यज्ञात म्हटलें नाद तेंहि वेदविद्येचा गाग होय

अध्वर्यु जुन्या गोष्टांचें निवेदन करतो असें यात सांगितलें आहे. याचा अर्थ काय ? अध्वर्यु सूतवाङ्मयाचा अभिमाना होता काय ? कीं सूतवाङ्मय आणि देव्य-संस्कृति यांचा आणि मनुष्यसंस्कृति आणि यज्ञसंस्था यांमधील दुवा होता आणि यज्ञ, इतिहास व पुराण हे वाङ्मय समाविष्ट करून त्यानें यज्ञसंस्था अधिक लोकप्रिय केली व वरील उताऱ्यात आणली एक मोठ्ठ दृष्टीस पडते कीं संहितो-करणाचा प्रयत्न होत असता होत्र, अध्वर्यु, औद्गात्र आणि मद्रात्व यांचाच वेदात समावेश करण्याचें ठरण्यापूर्वी वाङ्मयाचें वर्गीकरण व सामुदायिक कल्पना ही निराळ्या त हेची होती म्हणजे, युजर्वद, अधर्वचर, आगिरसवेद, सपविद्या, रक्षी वया, असुरविद्या, इतिहासपुराण व सामवेद हे या वर्गीकरणावरून दिसून येईल.

सप्त राक्षस आणि असुर ह्यां तीन राष्ट्रे म्हल्याचीं असून त्यांची विद्या काही विशेष होती आणि इतिहास पुराणा-प्रमाणें त्या पिढ्याहि समावेश यज्ञसंस्थेत करून घ्यावा असा अध्वर्युचा प्रयत्न असावा. या तीन राष्ट्रांचा इतिहास काही अशीं त्या वेळेस ठाऊन असून त्यांचे उच्चारण अथ भेष काही करावे अशा खटपट ते करीत होते असें दिसतें सर्वराष्ट्रांचा इतिहास अर्बुद कादंबेयापासून परिचित होता, राक्षसांचा इतिहास कुबेर पैश्रवणापासून परिचित होता आणि असुरांचा इतिहास असितधान्वापासून परिचित होता.

इतिहास म्हणून जे वाङ्मय त्याकाळीं होते ते विशेष-करून धीवराना सांगितलें आहे. मत्स्य म्हणजे धीवरांचे राष्ट्र त्याचा इतिहास सामदापासून घुंटे आहे अशी मत्स्य राष्ट्राची कल्पना होती

पक्षी म्हणजे मद्राचारी म्हणून स्पष्टीकरण करून त्याचा इतिहास ताक्ष्य वैपथितापासून धरला आहे. आणि त्याचा पुराणवेद हा वेद म्हणून सांगितलें आहे.

याचा अर्थ असा दिसतो की, प्रदीक्षयाय अे इतर ज्ञान शास्त्रायेनमाद्वणात ओपयेल आहे ते तर्प, राक्षस, असुर व मत्स्य या राष्ट्रांचे परंपरागत ज्ञान तत्वेच पुराण नावाचें मद्राचारी वर्गाचें ज्ञान होय.

तर्प, राक्षस आणि असुर या राष्ट्रांचे ज्ञान कोट गेले असाच असा प्रश्न उपस्थित होतो. अर्था कल्पना करता येत की काही वेदांकर प्रवाङ्मयात आणि पुराणात ते समाविष्ट झाले असावे.

इतिहास — 'एक प्रकारचे वाङ्मय' ह्या अर्था हा शब्द पुराण ह्या शब्दावरूनच वैदिक काळात जे ग्रंथ लिहिले

गेले त्यात योजिला आहे अर्था वेदाच्या पध्याच्या मांडान ह्या दोन्ही शब्दांचा उल्लेख आहे त्यानंतर इतिहास हा शब्द शतपथब्राह्मण, जैमिनीय, ब्राह्मण व बृहदारण्यक आणि छांदोग्य या उपनिषदात आलेला आहे छांदोग्य उपनिषदात इतिहास आणि पुराण मिळून पाचवा वेद आणि शास्त्रायेन धीतसुत्र (१६. २३ २१ २७) ह्यात इतिहास एक वेद आणि पुराण एक वेद असें मानिले आहे. गोपब्राह्मणात (१. १०) देखील इतिहास-वेद आणि पुराण-वेद असा उल्लेख आहे परंतु शतपथात (१३. ४, ३, १२) इतिहास आणि पुराण मिळून वेद होय असें प्रतिपादन केले आहे आणि त्याच ग्रंथातील एका उताऱ्यात (११. १, ६, ९) अन्वाख्यान आणि इतिहास हे निरनिराळ्या प्रकारचे ग्रंथ आहेत असा उल्लेख आहे. परंतु त्यातील भेद कोणता याचा पुलासा नाही बहुतेकच पहिला पुरक असावा. तैत्तिरीय आरण्यकात (२. ९) इतिहास आणि पुराण ह्यांचा अनेकवचनी उप-योग केला आहे वैदिक वाङ्मयात पुराण आणि इतिहास यात कय फरक आहे याबद्दल स्पष्ट पुरावा दिसत नाही आणि भाष्यकारांचे वाङ्मय देखील (सोजनें सशोधिषले-साय-गर्नां लिहिलेला ऋग्वेदाचा उपोक्षात आणि इत-पथमाद्वणावरील [१. ५, ६, ८] भाष्य-हें) अकडून असा निकाल देत नाही. गेल्लेच म्हणतो की, इतिहास-पुराण म्हणजे त्यात सर्व प्रकारच्या दत्तकथा उदाहरणार्थ शौर्याच्या, भृशश्रुत्तिकाच्या, वधवर्धनाच्या वगैरे आहेत असा हा एक ग्रंथ आहे. परंतु इतिहास आणि पुराण हे निरनिराळे ग्रंथ आहेत असें पतंजलीचें मत होतें (पाणिनी वरील वार्तिक ४. २, ६० आणि मद्राभाष्य २. २, ४) तथापि याबद्दल असा प्रश्न आहे हें सुद्धीच माहीत नव्हतें ह्या विधानावरून गेल्लेचरची चुक सिद्ध होतें त्याचें मत असें आहे की, इति-हास हा मंत्रवाङ्मयाचा (निरुक्त ४ ६) भाग असावा आणि ऐतिहासिक हे लोक असून ज्याठिकाणी दुसरे लोक ऋग्वेदाला वाचनिक समजतात त्याठिकाणी हे त्या दत्तकथा आहेत असें समजतात. यास्क हा निरुक्तातील बहुतेक उताऱ्यांचा इतिहास पुराण असें न म्हणता वच इतिहास असेंच म्हणतो. या वरून हे सिद्ध होते की, इतिहास पुराण म्हणून एकादा ग्रंथ असा काही नव्हता.

इतिहासाचा आख्यानाशी काय संबंध आहे हें निश्चित सांगता येत नाही. शीज म्हणतो की, इति-हास आणि पुराण हे शब्द पुराणदत्तकथा, इतिहास आणि भृशश्रुत्तिकांमधील दत्तकथा ज्या वैदिक कवीना माहीत होत्या त्यानाच कथ सावितात आणि ह्यालाच आधारणवणे पाचवा वेद (पूर्वपणें नाहीं) असें म्हणतात तर अशा रीतीने अन्वा-ख्यान, अनुख्यान आणि आख्यान ह्यांचा जन्म झाला आणि त्या परंपरेच्या मागेहि आख्यानें असू शकतील. तसाच आख्यान हा इतिहासपुराण ह्याचाहि भाग असू शकेल तो आख्यानी अनेक दि सुप्रसिद्धीची आख्यान या शब्दाचा मोठीच

माझी लाकडेहि संज्य आहे. ओल्डेनबर्ग, बुईडिन्, गेल्डनेर, आणि सीन व इतर काही म्हणतात की, आग्र्यान म्हणजे गद्यपद्यांचा समुदाय. मुख्य भाग असला म्हणजे विचाराना किंवा भावनेना जास्त जोर देण्याविरिता पद्यरूप आणि दुय्यम अथवा गीण असला म्हणजे गद्यरूप अशी योजना करावयाची.

या विचारसरणीवर हर्टेल व व्हॉलन थोडक्यानी कडक टीका केली आहे. ज्याचा गद्य भाग नाहींसा झाला असला तरी ज्यात ओल्डेनबर्गला वाङ्मयात्मक ज्ञानाचे नमुने आढळून त त्या ऋग्वेदातील आध्यात्मस्फूर्तात बरील विद्वानांना मॅक्मसुलर व लेव्ही यांच्या जुन्या कल्पनाप्रमाणे धार्मिक नाटकांचे अवशेष सापडतात. दुसरे असे म्हणतात की प्रस्तुत सूचे म्हणजे फक्त वाङ्मयात्मक संभाषणे होत.

इतिहासपुराणाचा उल्लेख मरवे मंत्रवाङ्मयांमध्ये ग्रंथ स्तोमकाण्डाशिवाय इतर कोठेहि नसावा ही गोष्ट लक्षात ठेवण्यासारखी आहे. आणि ब्राह्मणवाङ्मयात देखील त्याचें स्वरूप असे दिसतें की, इतिहासपुराण हें ज्ञान इतकें मोठे आहे की त्याचा मागचा वेद मानावा. अर्थात् ब्राह्मणवाङ्मय इतिहासपुराणाचें ज्ञान ग्राह्यत भरतें आणि त्याचा चालावें कोठे याची चर्चा करीत ममते. ब्राह्मणातील किंवा वेदातील उल्लेखाचे तंतु जगा होऊन त्याचें इतिहासपुराणरुपी पेटल यनलें ही गोष्ट फारशी संभवनीय नाहीं. ब्राह्मणवाङ्मयातील अथेवादांमध्ये जो इतिहासपुराणभाग आलेला आहे त्या पैकीं बराचसा दुसऱ्या विभागातील एका प्रकरणात दिराच आहे. त्याचें स्वरूप असे दिसतें की तो पुराणरुपी वाङ्मयास प्रेरक मसून अस्तित्वात असलेल्या इतिहासपुराण वाङ्मयामुळे तयार झालेल्या मनाला यज्ञसंस्था इतिहास पुराणाशी संयुक्त आहे असे भासाविषयाना प्रत्यक्ष करीत आहे. यज्ञपुराणाचें विष्णूचा ऐक्य दाखविण्यात विष्णूचें बहल था- धांच घाटलें होतें याची कबूली येत नाहीं काय? इतिहास- पुराणाची आणि वैदिक वाङ्मयाची लढाई, वेदाच्या अभि- मानेकरून इतिहासपुराणास पावला वेद मानण्यामध्ये दि- सून येणारी मान्यता दाखवावी लागली ही गोष्ट पुराणाचे वाङ्मयातून बरेचसे प्राचीनत्व सिद्ध करिते. पुराणाचा आणि एकंदर घुतान्त पाहिला तर त्यात पंजाबकडच्या राजवळी फारसा येतच नाहींत. पाण्डवांचे पैतृक देश उत्तरकड आणि उत्तरमद्र दे जे मानण्यात येतात, त्यावरून अशी कल्पना सुचते की, मंत्रकाशीन आर्योनि आगमन अर् ईश्वर घाटाक- झून झाले तर देव्य आर्यन् संस्तीच्या आर्योनि आगमन उत्तरकुरुमागीने झाले असतें. काव्यग्रंथीय शक्यमाणाचे प्रवे- दाहि याच मार्गाने झाला असावा.

हिंदुस्थानातील प्राचीन राजघराण्यांच्या वंशावळी रामा- यण, महाभारत व पुराणे यामध्ये दिलेल्या आहेत, व त्यांत हिंदुस्थानच्या उत्तर, पूर्व व पश्चिम भागातील निरनिरा- ल्या राज्यात होऊन गेलेल्या राजांची नावे गजाल्याचे साग

तात त्यात प्रत्येक राजाचा नामनिर्देश आहे असे मात्र नाहीं, फक्त ज्याची नारकींद संस्तरणीय झाली तेवढेच राजे दिलेले आहेत, असें मानण्यात येतें राजवंशाविषयी इतिहास पुराणे माहिती देतात ती अशी: हीं एकरा राजघराणीं मूळ दोन राजवंशापासून निघाली, त्यातला एक मनुषासून निघा- लेना सूर्यवंश, मनु हा विवस्वत म्हणजे सूर्य याचा मुलगा. दुसरा सोम किंवा चंद्र यापासून निघालेला ऐल उर्फ सोमवंश होय सूर्यवंशातील राजांची तीन ठिकाणीं राज्ये होती अथोण्या, विदेह व वंशाली; त्यांपैकीं अथोर्ध्वचें राजघराणे सर्वश्रेष्ठ होय व त्यालाच सूर्यवंशीय म्हणण्याचा विशेष प्रघात पडला. सोमवंशाचा मूळपुरुष पुरुवरव् ऐल होय. या राज- वंशाचीहि पुढें पौरव, यादव, अनु, द्रष्टा व तुर्वस हीं पाच निरनिराळीं घराणीं झाली. पैकीं पौरव यांनी उत्तरहिंदुस्थानात, यादवांनी पश्चिमहिंदुस्थानात व दक्षिणेत, अनुराजानी पंजा- बात व पूर्वेकडील प्रातात व द्रुह्यनी हिंदुस्थानच्या वायव्य- सरहद्दीवर, यज्ञेप्रमाणें राज्ये स्थापिली. तथापि सोमवंश हें नांव हास्तिनापूर येथें ज्या राजघराण्याच्या सूर्य शास्त्रेने राज्य केले त्या पौरवराजघराण्याला लावतात या वंशावळी अर्थात पुरातन काळापर्यंत नेऊन मिडाबल्या असल्यामुळे त्या कितपत विश्वसनीय मानाव्या, हा प्रश्न उरवतो.

पौराणिक वंशावळीचा विश्वसनीयता.—पौरा- णिक वंशावळीविषयी पारंगितेर म्हणतो या वंशावळी बरील सूर्य आक्षेप असा की, त्या फार पुरातन अशा अज्ञान काळातील ठसल्यामुळे व त्या काळी कोणताहि माहिती लेखनिबद्ध करून चिरकाल टिकाऊ करून ठेवण्याची साधनें नसल्यामुळे त्या वंशावळीतील प्राचीनतम भाग कातपनीक व दंतकथात्मक असण्याचा फार संभव आहे. दंतकथात्मक माहितीला विस्तृतिदोषामुळे, पूर्वेतिहासात उज्वल स्वरूप देण्याच्या कालसेमुळे व जुन्या गोष्टीत कात्पनिक भाग घुतून देण्याच्या प्रवृत्तीमुळे बरेच असत्य स्वरूप आल्याशिवाय राहा- त नाहीं हे दोषसंभव मान्य केले तरी सद्ग्रह वंशावळी सर्व- तोपरी अविश्वसनीय आहेत असें मानण्याचें मात्र कारण नाहीं.

पारंगितेरचे हें म्हणणे आम्हांस प्रायः घाटतें. अर्थातका- पूर्वी या प्राचीन दंतकथा केवळ कात्पनीक मानून त्यावरून काहों लाक्षणिक अनुमाने व उपपत्ती काढण्याचा प्रघात पड- लेला होता. या जगाच्या प्रत्येक युगात शौर्यपराकामाची वृत्त्ये झालेली आहेत; मानववंशानीं युद्धे करून देश जिंकणे व शाततेच्या काळीं लोकहिताची कामे करणे, या दोन्ही गोष्टी केल्या आहेत.

अगदी प्राचीन काळातहि महापुरुषांनी मोठ्यां महत्वाचीं कृत्ये केलीं असलीच पाहिजेत. अर्थात त्यांच्या स्तुतिपर कवने व पोवाडे होऊन त्यात त्या महापुरुषांचीं चरित्रे कम- जास्तमानांचे ग्रथित झालेली आहेत व तांचे परंपरेने आज आपणस उपलब्ध झाली आहेत इतर देशातहि जी जुनी वाङ्मयांनी माहिती अर्थातकापूर्वी अविश्वसनीय मानण्यात

येत असे, तिची सत्यता नवीन बोधासुद्धे व जमीनीतून उकळून काढलेल्या जिनगमुल्लें प्रस्थापित होऊ लागली आहे, व आता सामान्यतः लोक ती विश्वसनीय मानू लागले आहेत. कै राक्षारामशास्त्री भागवत त्रेव्हा असुर आणि अतिरिच्या याचा संबंध जोडते शास्त्रे तेव्हा त्या संबंधाविषयी अत्यंत मांडा-कता सोकाच्या मनात उत्पन्न झाली ती आज कधी होत आहे. प्राचीन काळांहि लोकांना आपल्याप्रमाणे मृत्युसत्याची खाद होती; कारण प्राचीन वाङ्मयामध्येहि सत्याची स्तुती व असत्याची निंदाच केलेली आढळते. असें आहे तर आपल्या पूर्वजानीं सत्याकडे दुर्लक्ष करून केवळ खोश्या गोष्टी व्यवस्थित प्रथित करून आपल्याकरता ठेवल्या आहेत असे मानणे अगदी मूर्खपणाचें होईल तात्पर्य, प्रमास वर्षापूर्वीचा या प्रमासपूर्वीची स्थिती आता अगदी उलट झाली आहे म्हणजे तेव्हा प्राचीन दत्तक्यावरून घेतलेली माहिती देताना तिची विश्वासपात्रता लेखकाला अगोदर सिद्ध करावी लागत असे पण हल्ली खाच्या उलट या कथा सामान्यतः सत्य असे मानण्याचा प्रघात पडला असून एखादी कथा ऐतिहासिक दृष्ट्या त्याच्या म्हणणारावर तें सिद्ध करण्याचा बोझ पडतो.

पौराणिक वंशावळींची रचना व प्राह्मप्राह्मना - भारतीय संस्कृति फार प्राचीन असून अगदी पुरातन काळांहि हिंदुस्थानांत अनेक राज्ये होती ज्या देशात अनेक राज्ये भरभराटीत आली व तत्कालीन उच्च दर्जापर्यंत पोहोचली होती, तेथील राजांची नावे कथांमध्ये प्रथित होणे अगदी स्वाभाविक आहे, कारण त्या प्राचीन काळात बहुतेक ज्ञानाचा साठा म्हणजे ऐतिहासिक कथांचा अभावपणाच, हल्लीच्या काळाप्रमाणे विविध विषयांचा भरण त्या काळी नव्हता. तेव्हा अशा प्राचीन काळातील प्रसिद्ध राजांची माहिती राष्ट्रांतील पुढील पिढ्यांना सर्वेसाधारणतः असावी, ही गोष्ट अत्यंत असंभवनीय वाटते, आणि उलट असा सिद्धान्त प्रस्थापित होतो की राजाविषयांच्या का प्राचीन कथा सामान्यतः खऱ्या असेच धरून चालले पाहिजे मात्र मानवी समुदायातील काही तपस्वीलांचा भाग जुनांचा असण्याचा संभव असल्यामुळे बरील कथांतील विविध हकीकतींच्या खरेखोटेपणाबद्दल प्रारंभ उपाधित करण्याची कोणाच्याहि सुभा राहणारच.

आता दुसरा एक असा आक्षेप येण्यासारखा आहे की, मूळ वंशावळी खऱ्या असल्या तरी मागाहून सात कोणी पेरफार करून खोटी नावे सुसटली नसतील व्हायपरून व पुढील काळात राजांनी व राजपराय्याच्याहि खोल्या वंशावळी तयार केण्याची उदाहरणे आढळतात. येथेहि आक्षेपकांनी ही गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे की, कोणताहि खोटी, बनावट गोष्ट होण्यापूर्वी तद्गत घडी व सत्य गोष्ट अस्तित्वात असावी लागते; इतकेच नव्हे तर त्या सत्य गोष्टीला विशेष महत्त्व व किंमत असावयास पाहिजे, म्हणजेच तिच्या लोकांसुद्धे प्रत्यक्ष बनावट गोष्ट व्हाऊ ती घडू असे आक्षेपण्याचा

प्रयत्न करतो. याच व्यापारे खोश्या वंशावळी मागाहून झाल्या असल्यास त्यापूर्वी खऱ्या वंशावळी अस्तित्वात असल्याच पाहिजेत. अशा खऱ्या वंशावळी अगदी प्राचीन काळी राजे किंवा सत्ताधिपती समाजाचे शास्त्रे व न्हागत्यापासूनच तयार होऊ लागल्या असल्या पाहिजेत, आता अशा वंशावळीत आक्षेपपूर्ण कोणी सूर्य किंवा चंद्र मानला गेल्या एवढ्यावरूनच पुढील वंशावळ आणत चूक मानण्याचे कारण नाही, कारण कोणत्याहि वंशाचा अगदी मूळ पुरुष खऱ्या माहितीच्या अभावी, कोणी कार्यानिष्ठ व्यक्ती मानणे साहजिक असतं परंतु नंतर एकाच घराण्यातील राजपुरुषांची परंपरा लागून त्याचे राज्य ठिकठेक म्हणजे खऱ्या वंशावळी निर्माण होतात

तेव्हा मुसंस्कृत समाजाच्या अगदी आद्य काळापासून खऱ्या वंशावळी प्रथम निर्माण होणार, तर त्या नमुन्यावर काळभिक किंवा खोल्या वंशावळी बनविण्याचा विचार कोणाला सुचणार अशा बनावट, खोश्या वंशावळी नवे राजे किंवा सत्ताधारी उत्पन्न झाल्यावर त्यांचा जुन्या प्रसिद्ध पराज्याचा संबंध जोडण्याकरता तयार करण्याचा विशेष संभव असतो या अनुमानाप्रमाणे हिंदुस्थानातील मध्ययुगीन व अर्वाचीन काळ त काही बनावट वद पडो. नंतर आल्या आहेत; त्याप्रमाणे पुराणातगत काही लहान घराण्यांचा मोठ्या प्रसिद्ध राजघराण्याशी खोटाच संबंध जोडून दिव्याची उदाहरणे पुढे मांडण्यात आली आहेत

तसेच प्रत्येकाचा आपल्या प्राचीन कुलपरंपरेबद्दल अभिमानच वाटत असल्यामुळे राजेलेख, त्याचे पुराहित व सामान्य भाटवर्ग यांनी मोठ्या दक्षतेने खऱ्या वंशावळींची माहिती अतन करून ठेवली असली पाहिजे. स्तुतिपाठकांचा व बोवाडे करणारांचा कर्ग हिंदुस्थानांत पूर्वापार अस्तित्वात असून तो आपल्या कवनांनी व कथानी राजांच्या स्वबुद्धाभिमानीत उदाहित करीत असे, व लोकांचाहि ऐतिहासिक जिज्ञासा तुम नीरत असे. संस्कृत याज्ञमयात अशा कथावरून ध्वजप्रसंगाचा अनेक ठिकाणी उल्लेख आढळतो, आणि घराण्याची परंपरा चांगली उत्पन्न असण्यावर खोश्या बनावट वंशावळी करण्याचे कारणच नाही.

आता प्राचीन वंशावळीत अपत्या कोर्ष कळत काही जुन्या काही लोप व काही लघाव होणे संभवनाय आहे, तसेच काही अश्वि गोष्टी त्यातून वगळल्या जाईल किंवा अगदी उदाहरणार्थ विश्वामित्र ज्याचा शेवटचा पुरुष तं कान्यकुब्ज परागे व बालीधराण ही पौरवस्तुलांतले सुप्रसिद्ध व धर्मवीर राजा भरत याच्या वंशापासून निर्माण झाली, अशी लुकाची माहिती काही काही पुष्पात आढळते. सुरू रामायणातील अयोध्येच्या राजांच्या वंशावळीमध्ये राजाचा अनुक्रम सुकलेला आहे व तिलोके राजे माळवले आहेत. रामायण प्रथम माझकृत आणि त्या वेळच्या माझनामध्ये ऐतिहासिक सत्यनिष्ठा तितकी नसल्यामुळे बरीच कथा साम्या भगव्या

पाहिजेत. पण कान्यकुब्ज व काशी पराण्यांतोळ वंशावळीत मात्र कांणी हेतुपुरस्सर केरकार केलेला असावा. परंतु उत्तरादिस्थानांनी खरी माहिती भरपूर उपलब्ध असल्यामुळे खोटी माहिती चव्हाट्यावर आल्याबद्दलून रद्दच नाही. स्तुतिपाठक संवत्सर पसरलेले असल्यामुळे अनेक गरे अरप सोड्यात मारफ झालेले आहेत कान्यकुब्जपराण्याचा भरत-वंशाचा संबंध येतल्याचे उपर करण शर्ये दिसते की भरतराष्ट्रीयलोकपासूनच पुढे अनेक ब्राह्मणकुल निर्माण झाली हे गत्य आताच्यामुळे विद्यामियाचे ब्राह्मणत्व लोकांना तितके फातिकारफ घोटले म्हणून बरील परफ केला असावा. रामायणाची लोकमान्यता इनारी बरे चालू असली तरी सूर्यवंशावळी अनेक ठिकाणी प्रथित असल्यामुळे उद्द रामायणांतोळ चुकीची वंशावळ देतात मान्यता पावू पावली नाही.

संस्कृत प्रयात कांही ठिकाणी काष्ठापनिक वंशावळी आढळतात, परंतु त्या व रम्या राजवंशावळीबातील करक चोगला स्वरुत येण्यासारखा आहे. अगत्या काष्ठापनिक वंशावळीत सुशुभ्रवर्तन वर्णन देतांना दशमंघंधाने, पितरांसंबंधाने तसेच निरतिराख्या प्रकारच्या अर्माच्या संधंधाने फेरी दिलेल्या आहेत. तसेच अपुण्या माहितीच्या आधारवर मण्या वंशावळी तयार करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. उदाहरणार्थ मांगव, धांगव, बगिष्ठ येथे ब्राह्मणकुलाच्या आग्र. कापु, मरप व लिंग पुराणात दिलेल्या वंशावळी. या वंशावळी माग मानता येत नाहीत. त्यातील पित्याची कांही नावे बरोबर आहेत, पण बाकी फाटीच्या व गोत्राच्या नावांची कांहीतरी भरती केलेली आहे या ब्राह्मणकुलांच्या वंशावळी शुत्रिय वंशावळीचे अनुकरण करण्याकरता मगाहून तयार केलेल्या आहेत हे स्पष्ट पितते. आणि प्राचीन काळापासून परंपरेने रम्या वंशावळी घालत आलेल्या नसल्यामुळे मागाहून इकडून ठिकठून गोळा केलेल्या तुष्टपुण्या माहितीच्या आधारवर त्या घनविलेण्या आहेत

तथापि मूळ प्रविष्ट पुराण्या रम्या वंशावळी नसता तर मागाहून ब्राह्मणवंशाच्या व इतर वंशावळी घनावट नदार झाल्या नसत्या तेव्हां मूळच रम्या वंशावळी धांगव राजवंशाच्या होत. रम्या धांगव वंशावळीतील भरपूर व मरळ दिलेली माहिती आणि उलट घनावट वंशावळीतील चुका व अपुरेपणा ही ताहून पाहिली म्हणजे राजकुलाच्या वंशावळीचे प्राचीन व विश्वसनीयत्व ही दोन्ही मनाला बांधताच पडतात.

राजेंद्रोकाच्या वंशावळीचे संश्लेष करण्याचे काम वैदिक ब्राह्मणांनी केलेले नाही, कारण त्यांनी समकालीन ब्राह्मण-वर्ग आस्तित्वात होता किंवा नाही याची शंका आहे. ते काम द्वापारांतल्या लोकांचे म्हणजे उद्यानी राजघराण्यांची परंपरा कायम राहण्याचे खात्रीी स्मरणेने महत्त्व पावता असते अशा लोकांनी केलेले आहे. हे लोक म्हणजे राजाचे स्तुति-

पाठक होत. त्यात उत्तरकाळी ब्राह्मणहि अगत, पण बरील काम ते ब्राह्मण म्हणून मध्ये, तर दरबारातील जोकर या नारयाने करीत असत प्राचीन काळचे श्रुती किंवा कडक वर्तनाचे ब्राह्मण असल्या ऐहिक गोष्टीत सहजा लक्ष घालीत नसत. एखाद्या विशेष प्रसंगी कायते ते स्थात पडत. त्यांनी आ. रम्या स्वतःच्या-ब्राह्मण कुलाच्या-वंशावळीहि तयार करून देण्याची फिरि केली नाही; व सामुंयच रम्या ब्राह्मणवंशावळी शाज उपलब्ध नाहीत. तथा वंशावळी मूळ असल्या तर त्या वैदिक वाढमयाप्रमाणे सुरक्षित राहणे अशक्य नव्हते. या अनेक कारणास्तप राजघराण्याच्या वंशावळी रम्या प्राचीन व शाहा घरून आल्यास कांही हरकत दिसत नाही. या निर्णयाला दुसरा आधार मिळतो तो असा की, ऐल उर्क संप्रवर्दीय लोकांनी उत्तरीदिस्थान व दक्षिण-कडील प्रदेश कसा व्यापला याची आपणास की माहिती आहे तरी बरोबर माहिती संस्कृत प्रयात या वंशावळीवच फफ सांपडते शिवाय मानववंशावळीवियक माहितीचा ही वंशावळीतील माहिती तंतोतंत जुळते. हा तर तिच्या विश्वासीयतेबद्दलचा आर्दी निर्दोष पुरावा होय.

वंशावळीचे स्वरूप — वंशावळीतपशिलात मुनिधिर ता आढळेल अशी अशा बाळगू नये. कारण पुष्कळदा या बाधा 'विस्तारेण' 'आतुरूप्येण' दिल्या असून वेदील त्या अपूर्ण असल्याचे त्याच ठिकाणी सांगितलेले असते. प्रसिद्ध राजांनयन नावे त्यात पातलेली असतात. कधी कधी यादा लाबलचक असूनहि 'संक्षेपेण' किंवा 'समावेन' त्या आखडलेल्या आहेत असे म्हटलेले असते. दोन राजांमधील संबंध दाखविण्याचे चार प्रकार आहेत ते सांगतांना आपण मागी राजा वदल 'क' बापरु व पुढच्या राजावद 'ख' बापरु. हे प्रकार येणेप्रमाणे— (१) रर कचा मुलगा होता; हे नाते पुत्र किंवा मात या अर्थाचा मरुद बापरुन दाखविलेले असते. उदा. विमयाद् इत्ये अने. हरकातु इकापुतः ॥ (गरदपु.

१, १३८, २८)

(२) रर कचा—होता; या ठिकाणी नाते स्पष्ट केलेले नसते. उदाहरण द्वाभश्च प्रमोदासथ। इयंभश्च निजुंगोऽभूत्। मरत्यपु. १२-२३

(३) कपामसु किंवा गतर रर झाला-पंचमी विमपि किंवा या अर्थाचे विद्याविशेषणरूप येथे योजिलेले असते.

उदा मय्यागात् अंबरीपोऽभूत्। सिम्वुदीपोऽभरीतः ॥ मरदपु. १, १३८, २१] येव्हा पंचमी व पठाची विमपि रूपे सारखीच होतात तेव्हा प्रकार (२) आणि (३) निरनि-राजे ओळखू येत नाहीत उदा. चाहोस्तु मगरः मरुतः। (गरद. पु. १, १३८, २८)

(४) रर कचा वारस होता, उदा. शाहादस्यतु दायादः कडस्यो नाम। (मरदपु. १. ७ ११)

याही वेळा या बांधी प्रकारात पुत्राचेच नाते निघते;

परंतु केव्हा केव्हा इतर नाती निघून काही चाबतीत नाते मुळीच नसतें.

अशा प्रकाच्या अडचणी असल्याने वशावळीत निर्दोषपणा येणे अशक्य असले तरी, आपल्या कार्याला पुरेशी पूर्णता त्यामध्ये आणणे शक्य आहे.

वंशावळींची तुलना करिता जी विशिष्ट गोष्ट नजरेस येते ती म्हणजे अयोध्येच्या सूर्यवंशाचा महान् विस्तार होय. यात १३ नावे आहेत. विस्ताराने दुसऱ्या प्रतीच्या दोन याद्या आहेत त्या यापेक्षा बऱ्याच लहान आहेत पश्चिम हिंदुस्थानातील यादवकुलाची यादी सुमारे ६३ नावांची व सोम किंवा पौरव कुळाची ५० नावांची आहे सूर्यवंशाची यादी चांगली पूर्ण आहे व दुसऱ्या दोन वशांची तशी नाही असे धरून चालण्यास सवळ कारणे आहेत असे पारगिटेर म्हणतो आणि निरनिराळ्या वंशावळ्यांची संगति खाली दिव्याप्रमाणे लावतो.

कोसल येथील वंशावळींचें महत्त्व—प्राचीन काळीच या अनेक टोळ्यांनी भरतखंडात येऊन उत्तरभाग व्यापून टाकला यासंदर्भात अनेक पुरावे मिळतात. हैहय, तालजय आणि शक, पहलव, काथोज इत्यादि टोळ्या उत्तर भागात येऊन, कोसलखेरीज सर्वे राज्ये त्यांनीं उलथून पाडिलीं. कोसलवंश मात्र अखंड राहून, यांथीची राजधराणी बहुतेक नाश पावली यासुळे त्या घराण्यातील वंशावळीत खंड दृष्टीस पडतात सोमवंशात अशा प्रकारचा खंड आहे; फान्यकुळज घराणीं तर नाहींसेच झाले, काशीवंशाच्या विस्कळीत झाली आहे, आणि मध्यदेशात पुढें नवीन घराणीं स्थापन झालीं. कोसलदेश पूर्वकडे असल्याने घचावला व ह्याच्या घराण्याची वंशावळ अखंड आणि पूर्ण अशी राहिली. याखेरीज सूर्यवंशाची प्रतिष्ठा लोकामध्ये अव्याहतपणे सर्वांत अधिक असल्याने याच्या वंशावळी मोठ्या आदरांत संपूर्णपणे जशाच्यातशा चालत आलेल्या आहेत इतर वंशांची तशी गोष्ट नाही. तेव्हा सूर्यवंशाचा विस्तार इतर वंशांची त्याची तुलना करून काही छाटाजोटीतें दुरुस्त करणें यशस्वर होणार नाही. उलट त्याच्याशी इतर वंश ताडून पाहून आपणास त्यातील उणीव व खंड मोठ्या येतील वर आलेल्या रिध्द-तराखेरीज अंतर्देश पादाक्रांत होत आलेल्यानेहि काही फरक होत होत याप्रमाणें सोमवंशाच्या नीरव अजमीटा-पासून उभार आणि दक्षिणपल्लव घराणीं उद्भूत झालीं, यादव वंशातील वेदिराजानें चैत्र घराणें पुढें आणलें, पौरव वसुंतें (कुर्वंश) मगधापर्यंत सर्व देश जिंकून आगम्या पांच मुलांत वाटून दिले ही मुले पुढें पांच घराण्याने आपापुढच्या शालीं

काळैफ्यें व तीं काढतांना राजागारीं नावध-गिरी—या वंशावळीचा अभ्यास करितांना काळैफ्यावटे चांगले लक्ष देविलें पाहिजे एरवीं गुमत्या वंशावळींना काहीच महत्त्व येणार नाही. राजे व कर्ण गम्या संवर्षाच्या अनेक राजागोटा वशा पाहून तेव्हा काही तरी ठराविक

कमोटीला लावून त्यातील खऱ्याखोऱ्यांचे पृथक्करण केले पाहिजे त्यातून आपणास बरीचशी काळैफ्यें पुष्कळ अंशी खरी म्हणून गोळा करिता येतील व त्यावरून चांगली अनुमानें काढता येतील.

ही अनुमाने काढतांना काही गोष्टीविषयी विशेष काळजी घ्यावी लागते या गोष्टी म्हणजे, प्रथमतः पैतृकनामावरून पितापुत्रांनै नातें नेहेमीच निघतें असें नाही तर तें नाम पुष्कळदा वंशज या अर्थी असतें, उदाहरणार्थ विश्वामित्राला त्याच्या राजागोटाच्या नावावरून वैशिक, दाशरथा रामाला राघव आणि कृष्णाला माधव, सात्वत वार्णय, दाशार्ह, शौरि, अशीं पैतृक नावे असत. दुसरी गोष्ट म्हणजे साधे नाव नेहेमीच मूळपुष्पकाचक नमतें पण कधीं कधीं वंशजानाहि लावण्यात येतें ऋषींच्या यावतीत ही गोष्ट विशेष लक्षात घ्याविली पाहिजे उदा वसिष्ठाचे नाव सूर्यवंशाच्या सर्व काळीं दृष्टीस पडतें व तें वसिष्ठकुलाची परंपरा दर्शवितें याच अर्थी भरद्वाज, कण, गौतम, भुष्ट आणि इत्यादि निरनिराळ्या काळीं दृष्टीस पडणारीं नावे घेतलीं पाहिजेत आणि एका गोष्ट म्हणजे कधीं कधीं एकच नाव अनेक व्यक्तींचें असल्याने, त्या व्यक्तींच्या निरनिराळ्या कथा एकाच व्यक्तीवर आरोपित केलेल्या असतात, अशा ठिकाणीं सावधगिरी घालण्याची लागते धृतराष्ट्र, जनमेजय, शत्रुघ्न, भीष्म, भीम इत्यादि नावांचे अनेक राजे होऊन गेले आहेत त्याच प्रमाणें दिवोदास सुदास किंवा तुंजय या नावांचे एकाहून अधिक राजे होते. हीच गोष्ट ऋषींच्या यावतीतहि लागू आहे.

आता यापुढें निरनिराळीं घराणीं वेळून ह्याविषयी आपाच व घोंदें विवेचन ज पारगिटेर देतो ते ह्याचें विवेचन आम्हां जमेच्या तसें देत आहों वैवस्वतमनुष्यातून सर्वे कुलें निर्माण झालीं सूर्य आणि विदेहवंश त्याच्या इक्ष्वाकु पुत्रापासून, विशाल घराणें त्याच्या मेदिष्ठ पुत्रापासून आणि त्याची कन्या इला हिच्या पुरुरवम् पुत्रापासून इतर सर्वे घराणीं उदयास आली पुरुरव्याचा वंश म्हणजे आपु, नहुष, ययाति आणि पुढे ययातीने पांच पुत्र यदु,तुष्यु, द्रुपु, अनु, शानि पूर मनुच्या इक्ष्वाकुपुत्रापासून निघालेला अयोध्येचा सूर्यवंश अनेक पुराणें आणि रामायण यातून वर्णिला आहे. पुरण-तून दिलेली वंशावळ जुळते पण रामायणातील मात्र भिन्न आहे रामायणातल्या वंशावळींचें नीट परीक्षण करिता ती चुकीची आहे असेच म्हणणे भाग पडतें, तेव्हा ती वाजूला सारून पुराणवशावळच स्वीकारली पाहिजे.

विदेहवंश इक्ष्वाकुच्या मिमिक्ष्वापासून निघाला आगात, यदु, वायु आणि विष्णु अशा चार पुराणांतून व रामायणातून हा विस्तारलेला आहे या सर्वांची बहुतेक एकवक्त्यता आहे यात पुष्कळ राजांचे वंशज असे नाव आहे पण तें व्यक्तनाम नमून मोठनाम किंवा राजाधिपेपण नावांचे

ययातीच्या यदुपुत्रापासून यादववंश निघाला असें विधान पुराणात आहे याचे दोन फांटे झाले एक यदुच्या महान्

जितपुत्रापासून — याच्या हृदय व तालव्य अशा दोन गात्रा. प्रसिद्धीस आल्या दुसरा त्याच्या कोट नावाच्या पुत्रापासून—हे घराणे चिरकाल टिकले होते. यादवंशदा-
दिपयी सर्व आधाराची एकवाक्यता आहे. याच वंशान वंश व शृण्व होऊन गेले

पौरव (किंवा सोम) वंश ययातीच्या पूरु नावाच्या पुत्रापासून निघाला. हा महाभारत व इतर अनेक पुराणांत विस्तारलेला आहे. महाभारताखेरीज सर्व पुराणांची या वंशावळीतील पिढ्यासंबंधी बहुतेक एकवाक्यता आहे. महा-
भारतांत ज्या दोन याचा अद्वैत त्या मात्र भिन्न असून एकमेकींशीही जुळत नाहीत या सर्व याचा ताडून पाहता, पुराणवंशावादीच बरोबर दिसते.

अदिच्छत्राच्या गादीवर असलेला उत्तर पंचालवंश सोम-
वंशातील अजमोडापासून निघाला. हा अनेक पुराणांत सारखाच वर्णिला आहे. ऋग्वेदांत सुदा या वंशातील काही पिढ्या आहेत हंगय व मोमक कुलें याच्याच शाखा असून ब्राह्मणवादमयात याचा विशेष उल्लेख आहे. कापिल्य येथील दक्षिण पंचालवंश हा अजमोडापासून निघालेला दुसरा वंश होय. हा अनेक पुराणांत दिला असून, त्यात यापैकी एकवाक्यताही आहे.

अजमोडाचा आज द्विमांड यापासून निघालेला मध्यदे-
शात दुसरा एक वंश होता. काही पुराणांत हा उल्लेखिला असून त्यांत बह्वंशी एकवाक्यता आहे

कुरुपासून पांचवी पिढी वसु, याने एक घराणे स्थापिले. याने चेदि राज्य बळकावून आपणाला वैदिय—उपरिचर असे विशेषण घेतले. मगध देशापर्यंत याने दिग्विजय मिळ-
विला. त्याच्या पराण्याला मगधवंश असे म्हणजे याचे वर्णन काही पुराणांतून बहुतेक सारखेच आढळते

ज्यांत याधि आणि विश्वामित्र होऊन गेले, तो वंश काम्यकुम्भ येथे राज्याल्ल होता निरनिराळ्या ठिकाणी याचे सारखेच स्वरूप दिले आहे, पण पूर्वज मात्र दोन निरनिराळे सांगितले आहेत. पुरंदरवसुचा पुत्र अमावस्यु याच्यापासून याची उत्पत्ति झाली याविषयी बहुमत पडते. भरत विश्वामित्राचा पूर्वज घरणे गैरबाजवी होते, तेव्हा ज्या वंशावळीतून विश्वामित्राचा पूर्वज जो मनु झाला भरताचा वंशान केले आहे त्या वंशावळी चुकीच्या असल्या पाहिजेत
काशीत काशीवंश असे. या वंशातील सुहोत्र आणि सोमवंश-
तील सुहोत्र यांची चाचमेळ होऊन निरनिराळ्या पुराणांत सुहोत्राचे निरनिराळे पूर्वज दिले आहेत सुहोत्रापासून पुढच्या पिढ्या सर्व पुराणांतून बहुतेक सारखाच आहेत.

ययातीच्या अग्र नावाच्या पुत्राचे वंशज पञ्चाबात रेक्य, शिषि इत्यादि जातीत आणि पूर्ववडे शंभू पराण्यात समाविष्ट झाले. जयद्रथामासून शंभू पराण्याच्या दोन शाखा सारया-
भाळ्या शाखेत कर्ण अम्मला असून तो पुढे राजा झाला. महा-
भारतात मात्र कर्ण व जयद्रथ हे समकालीन दाखविले आहेत.

मनुच्या (दिष्ट किंवा नेदिष्ट) पुत्रापासून कुमरा एक वंश स्थापन झाला या वंशातील विशाल व त्यापुढील राजांनी विशाला किंवा वैशाली घराणे स्थापिले. याला दिष्टवंश म्हणावे. याच्या पिढ्याविषयी एकवाक्यता आहे

यापुढे, वंशावळीच्या याचा देऊन कालेक्ये समझावून देणे आहे पुढील तक्त्यातून यासंबंधीचा निर्णय दाखविला आहे. यात मनुपासूनचे जवळ महत्वाचे वंश होते तेवढे दाखविले आहेत. ऋचीक, जमदग्नि व राम हे तीन भागव ऋषी त्याच्या वेळची कालेक्ये १२१ होण्यासाठी यांत प्रथित केले आहेत. यातील वंश होताहोईतों भौगोलिक स्थाना-
प्रमाणे मोडले आहेत, हाणजे पश्चिमेकडे होऊन गेलेली घराणी तत्कयात डाव्या बाजूला, मध्यदेशातील मध्यभागी आणि पूर्वेकडील घराणी उजव्या बाजूला लिहिली आहेत ज्यांची स्थाने कालेक्यांनी अगदी निश्चित झाली आहेत अशा सर्व राजांच्या नावापूर्वी * अशी फुली आहे, कंसातील नावे, ज्याचा वंशावळीत उल्लेख नाही पण कालेक्याचा विचार करिताना ज्यांचे अस्तित्व उघडकीस आले अशा राजांची आहेत. ज्या काही याचा, मग त्या एका कालेक्यापासून दुसऱ्या कालेक्यापर्यंत पांचव्या अठव्या तरी, इतरपेक्षा बऱ्या भरलेल्या दिसतात, त्यातील नावे गळलेली आढळतील गळलेली नाव कोडे येतात हे माहीत नसल्याने, त्या याचातील नावे नुसलीं अंतर टाकून मांडली आहेत, आणि ज्या ठिकाणी कालेक्ये नाहीत त्या ठिकाणी ऋक्य तितके चांगले अनुमान यापून, वाम भागविले आहे तत्कयात आलेल्या चक्षुर्ता राजांपुढे x असें गुणिले विन्हा दाखविले आहे. जे राजे आपल्या समोवतालच्या प्रदेशावर पंचत्व स्थापित, व तेथील राजांना आपले मांडलिक बनवीत अशांना चक्षुर्ता किंवा समाज ही पदवी असे. याच्या विजयामुळे शेजारच्या राजवंशातून अंदाधुंदी ह्यायास नवल नाही. व यामुळे याच्या काळच्या शेजारील राजवंशावळीत विस्कळीतपणा दिसून येतो तिवाय अशा चक्षुर्ता राजांच्या कारकीर्दी बहुधा मोठ्या असाव्यात, असे दिसते.

पुढील तक्त्यात आपणाला असें दिसून येईल की, यादव, पौरव, काशी, सूर्य, दिष्ट व अनु हे वंश मनुपासून निघाले आहेत. त्यांपैकी यादववंश, सूर्यवंश व विदेहवंश या पराण्या-
च्या वंशावळी बऱ्याच मोठ्या असून त्यातील बहुतेक नांवांची स्मृति परंपरेने चालत आलेली आहे व यात काश्चर थोडी नावे गळलेली दिसतात पौरव कुलात जरी बरीच नावे दिसली तरी मध्येतरी मोटमोठी रिकतस्थाने आढळतात. अनुवंशाची हि वंशावळ बरीच मोठी व दोघेचालपर्यंत पसरलेली आहे. पण तीही रिकतस्थाने मधून मधून बरीच आढळतात. काशी-
वंश व दिष्टवंश हे यानंतरचे महत्वाचे वंश होत. याचा लेप दाक्षरथी राजाच्या सुमारात झालेला आढळतो. याकडे वंश या मानाने बऱ्या महत्वाचे असून काहींचा आरंभ बराच उत्तरकालीन दाखविला आहे.

पुराणांतील वंशावळ्यांचे कालिक्यदर्शक वीष्टक.

[illegible]

यादयः	विमीडः	पीरवः	डः पंचाल	दक्षिः पं.	काशाविंशः	सूर्यवंशः	चिद्रेहवंशः	दिष्टवंशः	अनुवंशः
नवरथ		विडुडन			केतुमत्	*अतुपुर्ण		विद्याल	अनपान
दशरथ	[दिमीड	अजमीड				सपेकाम		हिमचंद्र	
शकुनि	यवीवर		नील	गुहादिपु	पुकेणु	गुदास	महाधुनि		
करभ			शान्ति	गुहदक्ष	यमकेतु	कामापापाद		सुचंद्र	दिविरय
देवरात	प्रतिमत्		गुवाति	गुहदक्ष		अश्मक	कृतिरात	धुमाश्व	
देवशत्रु	सत्यपति		अर्क	गुहदक्ष	सत्यकेतु	मूलक		मुंमय	
मपु			मूम्यश्व			पातरथ		सहदेव	
कुक्षवश	दडनेमि		सुदक्ष		विभु	पुदशर्मन्	महारोमन्		
अनु			मक्षिण			विश्वसह १ ला			
पुरदत्त	गुधन्वत्		वन्ध्यश्व	गुहकर्मन्	सविभु	दिलोप २ X	वर्णरोमन्	कुशाश्व	विन्नरथ
पुहोत्र			*दिवोदास	जयदथ	गुकुमार	दीर्घयाहु		सोमदत्त	
भंशु		*कृश १	मिश्यु	*विश्वमि	घटकेतु	रघु	हस्त्रोमन्	जनमेजय	
सर्वत्	सार्वभौम		*गुगय	रोममि	वैपुहोत्र	अश्व		*प्रगति	*लोमपाद
*सात्वत			अयवन		भग	*दशरथ	*सीरध्वज		
*अंधक			सोमदत्त			*राम X	मातुमत्		
कुंजुर			(पिञ्जवन)	रुचिराश्व			रागुन्म		चतुरंग
वृष्णि		*संवर्ण	*सुदास		मगधवंश		दुचि		
घृति			सहदेव	गुपयेण		नल	ऊर्गवह		पृथुलाक्ष
कपीतरोमन्	मदत्तपीरव	*कुह	*सोमक	पार १ ला	*कुह	नभस्	अजन		वैप
विलोमन्	रुक्मरथ	*जनमे. २	मन्तु	नीप	गुधन्वन्	पुडरीक	कुलाजैत		हर्षण
तित्तिरै	सुपार्थ	गुरंध		समर	गुहोत्र	क्षेमधन्वन्	अरिष्टनैमि		भद्ररथ
तैतिरि	मुमति	विद्वथ			व्यथन	देवानीक	धुतायुस्		वृहत्कर्मन्
मल		सावेर्भाम		पार २ रा	इत	अर्हानगु	सुपाश्व		
	सप्रति	मयारसेन		गुध	*वसु-वैद्य	गारिपान	सत्तम		वृहत्थ
		आराधि		गुकृति		दल	क्षिमारि		गुहदभातु
		महासरथ			गुदक्ष	राक	अनेनस्		गुहमनस्
		अनुतायुस्			कुशाग्र	उपथ	ममरथ		
		अक्रोधन			अयथ	वज्रताभ	मरथ		
		देवातिथि		विप्रश्न	पुष्पवत्	शखन	सात्यरथि		
		रुद्र २ रा		अनुद	सत्यहित	दुपिताश्व	उपगुह		
अमिजित्		मीमसेन		गल्लड	ऊर्ज	विश्वसह १ रा	उपगुह		
पुनर्वसु		दिलोप		विप्रश्न	गह	हिरण्यनाभ	न्यागत		जगद्वथ
आहुक		*प्रतीप		अनुद	पुष्पवत्	पुथ	स्वनर		विजय
				*वज्रदत्त	सत्यहित	धुवसन्धि	सुवर्ष		
				विश्वसेन	ऊर्ज	सुदशन	सुभास		
					गह	अमिर्षण	सुधत		
						दीप्ति	जय		
						मरु	विजय		
						प्रसुधुत	हृता		
						सुसन्धि	सुनय		
						अमर्ष	पोतहन्व		
						महस्वन	धुति		
						विभुतवन्	बहुलाश्व		
						*बृहदल	कृति		

की र च य पां ड व यां च्या म धी ल यु ड

परीक्षि २ रा
जनमे. ३ रा

मोमाधि
भुतप्रवृत्

वृद्धमण
नरुभ

वृद्धमण
नरुभ

बरीलप्रमाणे कोष्टक तयार करून त्यात आढळणाऱ्या महत्त्वाच्या कालेक्यांमधेघातें पारगिरेर मालानुक्रम दिव्हाईत येणे प्रमाणे करतो

अगदी प्रथमचें कालेक्य म्हणजे, ययातीचा सर्वांत वडील आज तो याति स्थानें कडुस्थानाच्या गो नावाच्या मुलीशी लग्न केलें हा कडुस्थ सूर्यवंशातील वडुस्थच असावा तेव्हा ययाति कडुस्थानावरच्या पहिल्या पिढीतील होता. हें कालेक्य आमच्या मते विश्वसनीय नाहीं वा कीं, अनेक राणाचा जनकअसा वर्णिलेला ययाति आम्हास खरो खर व्याक्ति नसून कारपनिक असला अमें वाटतें

मान्धातूच्या काळी सूर्य, सोम आणि यादववंश यांच्यातलें संबंध स्पष्ट आहे सोमवंशाच्या मतिनाराची मुलगी गौरी हिचें सूर्यवंशाच्या प्रसेनजिताशी किंवा त्याचा मुलगा यौवनाश्व (२ रा) याच्याशी लग्न लागलें होतें आणि म्हणून तो मान्धातूची आजी किंवा आई होती या विधानाचा बरोचसे आधार मिळतात कसेंहि असलें तरी मतिनार हा प्रसेनजिताचा समकालीन होता

मान्धातूने शाशविम्बूची मुलगी विन्दुमती भंवरची हिशी लग्न केलें. हा शाशविम्बु यादववंशातील भंवरचाचा विरयात पुत्र असावा कारण याविषयी अनेक पुरावे आढळतात तेव्हा शाशविम्बु आणि दुसरा यौवनाश्व समकालीन ठरले

अनुवंशातील उमीनराचा पुत्र शिवि याला चार पुत्र होते खानी वृषदर्भ, सुवीर, कैकेय (किंवा कैकेय) आणि सत्र अशीं पन्नाशात चार घराणीं स्थापन केली सूर्यवंशाच्या त्रिशंकूने एका कैकेय राजकन्येशी लग्न लाविलें, या वरून कैकेयघराणें त्रिशंकूच्या पुत्री स्थापन झालें असलें पाहिजे आणि म्हणून शिवीला त्रिशंकूच्या आधीच्या दोन तीन पिढ्यात घालतां येणार नाहीं.

यापुढील कालेक्य म्हणजे, काश्यपुत्रघराण्यातल्या जहन्मने युवनाश्वच्या कावेरी नांवाच्या मुलीशी किंवा नातीशी लग्न केलें. हा युवनाश्व सूर्यवंशातील दुसरा युवनाश्व असावा, कारण उषा अर्षी या नांवाचा युवनाश्व उल्लेख केला आहे त्या अर्षी जो प्रयात असले तोच धरला पाहिजे, वण पहिला युवनाश्व प्रयात नव्हता तेव्हा दुसराच असला पाहिजे, हें ठरतें. तेव्हा जहन्मला पुढुत्तराच्या शेजारी बसविला पाहिजे. जहन्म राजा प्रयात होता (याच्याच नावावरून नेमेला जाह्नवी असें नांव आहे) वण तो युवनाश्वपुत्र चक्रवर्ती मान्धातू याच्या भृत्यमूलेवर पुढें आला असावा, तेव्हा यांची पिढी मान्धातूच्या पुढची एक होणे, व त्याची पत्नी बहुधा युवनाश्वची नात होती.

यापुढें विश्वामित्र आणि त्याचि गमकाळान याचा नियार वरू. या टिबणी मणील सुच. कथात आप्ण विश्वामित्र नांवाचा आषा पुरष घेतला पाहिजे, कारण विश्वामित्रगोत्राचे अनेक यज्ञ आहेत प्रसिद्ध विश्वामित्र काश्यपुत्र देशाचा राजा गाधी रिकी गर्भिन् याचा पुत्र असून

याचे क्षत्रिय नांव विश्वरथ होतें. याचा सूर्यवंशाशी निकट संबंध होता. याच्या पित्याची आई पौष्टकुसा किंवा पौरकुसी, पुष्टकुसाची मुलगी किंवा कोणी वंशजा होती, हा पुष्टकुस अयोध्येचा (या नांवाचा) प्रन्थात राजाच असला पाहिजे हिच्या पंतुक नामावरून सामान्यतः ही पुष्टकुसाची मुलगी अमावीशी वाटतें, वण मग जी सूचना केली आहे तीवरून तमेंच असले अमें नाहीं, ती चार पाच पिढ्या पुढची वंशजाहि असु शकेल या नात्यासंबंधी जास्त विवेचन जरूर असल्याने व त्या योगानें आपले मागील सिद्धांत व सूचना लावून पाहण्याची रीती येत असल्यामुळे या नात्याविषयी आता विचार करू.

जर पौष्टकुसा पुष्टकुसाची मुलगी असले तर विश्वामित्र तीन पिढ्या त्याच्या खाली येईल, आणि जर निषण्ठी असले तर सहा पिढ्या खाली येईल याला आणखी एक पिढी जोडली पाहिजे, कारण वास्तविक विश्वामित्र व त्याच्या सत्पती पाहिणीचा मुलगा जमदग्नि एकाच वेळी जन्मले, तेव्हा विश्वामित्र गाधीच्या खाली दोन पायऱ्या खेळी बरील मत प्रहण केल्यास विश्वामित्र गाधीच्या चार किंवा सात पिढ्या खाली येईल " पौष्टकुसा " वरून निषण्ठी नव्ही नातें दुसऱ्या गोष्टीवरहि अवलंबून आहे कथापुराणातून पुष्टकुसामागून गाधीवर बघणारा नव्वता राजा जो सत्यव्रत त्रिशंकू आणि त्याचे वारस यांना विश्वामित्राशी निकट संबंध जोडलेला दृष्टीस पडतो त्रिशंकू व वसिष्ठ यांनी पैर, विश्वामित्राशी त्यांचें साप, त्रिशंकूपुत्र हरिध्वज यानें वरणाळा भेलेला नव्वत, रोहितावदल छान घोषाचा बलि, विश्वामित्रानें छुनःघोषाचा पुत्र केल्याची कथा इत्यादि गोष्टी पौष्टकुसा पुष्टकुसाची मुलगी वरून शक्य दिसत नसून चक्रवर्ती पिढीतील वंशजा घेतल्याने जमतात गाधीची मुलगी सत्पती हिचें वरुचोच भार्गव वगैरेबरोबर लग्न लागलें होतें. तिचा मुलगा जमदग्नि हा विश्वामित्राबरोबरच जन्मला जमदग्नीला बरीच मुलें होती रघुपति राम सर्वांत धाकटा होता

यावरून पारगिरेर म्हणतो की, गाधीचा पिता पुष्टकुसाचा चार पांच पिढ्या मागाचा, विश्वामित्र, त्रिशंकू, हरिध्वज जमदग्नि, आणि अजीमर्त (छुनःघोषाचा पिता) हे समकालीन, आणि रोहित, छुन घोष आणि जमदग्न्यराम हेहि समकालीन होते.

जमदग्नि आणि राम याची कालेक्ये आणखी आहेत. हेड्यांचा राम कातेपीयाजुन आणि भार्गव यांच्यामधील उत्रायांवरून अर्जुन हा जमदग्नीचा समकालीन होतम दिसतें इतिध्दाच्या मेघदूतातून याची कारकीर्दी सुरू होऊन रोहित आणि हरित यांच्या कारकीर्दीपर्यंत लागली होती

परशुरामकथेचें दृष्टीकरण पारगिरेर असें करतो की अजुनाचा नाव सातमेघ यानें हेड्यांच्या पाच जाती देण्या हा रामाचा तरण समकालीन होता व रामाच्या अंतकाशी

किंवा मृत्युनंतर महाराष्ट्रात बराच प्रचल झाला. रामाने एवघेच वेढा पृथ्वी नि क्षत्रिय केल्याबद्दलची कथा खरी नमून, रामाच्या राणी तालमेष-हैहय घातल्यास ते कोहीने सत्य होईल; कारण त्यांनी उत्तर हिंदुस्थान पादाक्रांत करून नये राधांनी पाश्चात्य यंत्रांवेले होते. भाग्येन भाग्येन हैहय यांनी आपले जुने वैर निमरुन एकत्र होऊन दिग्विजयस्य प्रारंभ केला असावा. व हा दिग्विजय महा- राणी रामाच्या हांगां लाविला. याचे हुबेहुब प्रोतरूप मराठ्यांच्या इतिहासांत वाढवते मान्य आणि सेना एकत्र आल्या होत्या. ते देवावर स्वाभ्या करून तो कायमचा पादा- क्रान्त करीन नमत तर दर वर्षी गोदीला काढील व पुन्हा होणे वाढील. अशा प्रकारच्या अर्थदातक घाललेल्या सच्छे- दक स्वाभ्याता (तालमेष-हैहयांचे रावयदि पण अथे घाल- वच नातलें होतें) एकवीन वेढा क्षत्रियांचे निर्मूलन असं नाव देतें गैर होणार नाही आपली; मादुर्य दाखवायलाचे झाल्यास मराठ्यांच्या अमदावात उषाप्रमाणे प्रशस्ती नांदे- रावाच्या आधिपत्याखाली एकदा आणि आकाशगोत्री अह- मदन्याच्या नेतृत्वाखाली चारदा हिंदुस्थानाचा त्याच्या केला. त्याचप्रमाणे हैहयांनी पादाक्रांत केल्यामुळे उडा- लेल्या धांदलीत पडले. पारद, कांथोज, नाऊ आणि इतर लोकांच्या बायब्येकडून हिंदुस्थानात घुसल्या.

यानंतर, काशीचे राजे आणि हैहय राजे यांमधील कले- न्नाचा प्रश्न निघतो. यांच्यातील वैराला हैहय वैशाखांत मद्रभेण्यापासून आरंभ होऊन, ते ब्रह्मद्विष्यापण दिवले कथानकातून दिवोदान नावाच्या काशीच्या एका रामाला मद्रभेण्याच्या मुलाचा समकालीन करून, राज्याच किंवा त्याचा मुलाचा प्रगटन याला पातड्याचाहि समका- लीन झटले आहे. आता एकूळ दिवोदान घेतल्यास हे अनेक कारणावरून अक्षय्य दिगते. मद्रभेण्य आणि पात- ड्या यांच्यात नऊ दहा पिढ्यांचे तरी खंय आहे. तेव्हा कादीवशात दोन दिवोदान, मध्ये महा सात रामे सोडून, होऊन गेले.

पहिला दिवोदास मद्रभेण्याच्या गद्य पूर्व्या होता असें दिसते. आणखी काही माहितीवरून सगर आणि विदर्भीचे राजे यांच्याशी तुलना करून प्रवर्तनाचे स्थान ठरविता येणें शक्य आहे.

मगसाला दोन बायका होत्या. त्यांपैकी एक विदर्भकन्या वैदर्भी हा विदर्भ यादववंशातील ज्यामघाचा मुलगा अगला पांडित्ते. तेव्हा हा सगराच्या बरा लाळीकडला आहे काशीचा राजा अलर्क प्रवर्तनाचा नातू दिसतो व लोचामुद्रेच्या आशिर्वादाने त्याला दोघांपुष्य लाभले अली कथा आहे. लोचामुद्रा निमि नावाच्या कोणा एका विदर्भ- राजाची कन्या शम्भु लीने आगदयक्षणीशी लग्न साविले. विदर्भवंशात निर्माचे भाव मुर्खीन नाही, तथापि विदर्भा- नंतरच्या राजांची नांवे स्पष्ट नसल्याने, तो विदर्भांनंत-

रच्या नजीकच्या पिढीतील असावा. कारण दास्यहंरा- ज्याच्या पुढील सर्व शास्त्रज्ञांनी त्याच्या नांवावरून दास्यहो नांवे संबोधित. तेव्हा लोचामुद्रेचा कुमि राजाची व अलर्काचा पुत्र राजाची (हे दोनहि विदर्भ राजे होत) समकाल आहे. यावरून प्रगटन आणि सगर हे समकालीन झाले. त्या समकालीनी तालमेष-हैहयांचे वर्णन मोडून टाकले असे दिसू होते.

आता दिव्यशांतीत अश्वमेधपुत्र चक्रार्थ महत्त अग्नि- रमाना बंदास तृणादिभुज यांचे स्थान ठरविण्याचा काही प्रयत्न करू अश्वमेध किंवा त्याचा पिता कांधम वेता- युगाच्या आरंभाला होते असें झटले आहे. आणि तृण- दिभुज ' वेतायुगाच्या तिसऱ्या महिन्यात ' (वेता-युग- सुत्र नृनाय, भाष्य, २, २४, १५), म्हणजे त्या युगाच्या तिसऱ्या पादाच्या आरंभाला होऊन गेला वंशावळीत कांयच्या ठिकाणी तें युग सुरू झाले असें समजावें हे स्पष्ट नाही. असें झटले आहे की, कामद्वय राम वेतायुगीत, आणि दास्यरि राम वेता आणि दास्य युगीच्या मध्यंतरी होता. याच्या पुढील विधान, विश्वामित्र याच मध्यंतरी होऊन गेला. हे बरीत दोन गोष्टींची अपक्षी विसंगत दिसते, आणि कर्दवर्च तो 'कृत आणि वेतायुगाच्या मध्यकाळा' होऊन गेला असें समजावें राखत होईल. व अशा तऱ्हेने वंशावळीत खांगते भाव पाडता येऊन तो आपल्या कार्याला बागला उपन्यास होईल यावरून अह- मासाने मरुताला कामद्वय रामाच्या काळा आणि तृण- दिभुज मूर्त्यवशातील अंबरीषाच्या पुढील पिढीत जाऊला येईल.

सोबबंशात मतिथाराचे स्थान तर ठरविलेंच आहे आता दुष्यन्त आणि त्याचा पुत्र भरत दास्यवंशी विचार करूं.

दुष्यन्ताने विश्वामित्रकन्या शकुन्तला हच्याशी लग्न लाविल्याचे प्रसिद्ध आहे. मर हा विश्वामित्र पहिला मरुशात विश्वामित्र असेल तर दुष्यन्ताला हरिभद्र किंवा रोहित यांच्या वंशीला व मरुताला त्याच्या लग्ने पुढे घडयावे लागेल, पण असे केल्याने दोन तीन गोष्टीनां बाध येतो. एकर भरताच्या मागून येणाऱ्या राजांचा हैहयांनी पुन्हा उडवून दाखवात पाहिजे होता पण तो दिलेला दिसत नाही. भरताला तीन वैदर्भी राजा होता; व विदर्भांचे स्थान यानंतरचे हे मागे दाखविलेच आहे. भरताच्या मागु- नचा दुसरा राजा भुमन्तु याचें लग्न, वन्याच पुढील काळात झालेल्या दास्यहो राज्याच्या सुलीशी [किंवा वैरागेशी] लागले होतें. या तीन गोष्टीवरून बरीत प्रभावा उलगडा होतो व विश्वामित्र याचा अर्थ विश्वामित्राचा एक वसाव असा बरेचसायें वापरला पहिल्या निधानालाहि याच अर्थ लावत नाही. तेव्हा सुदेवद याग्याने न्यून दास्यहंन्येची विवाह केला, भरत नार निमि पुढे जाला आणि

विश्वामित्राचा लगतचाच वंशज होता. यावरून भूमन्यूचा काल दादाहर्जनंतरचा असून तो सूर्यवंशाच्या नामगमांशी आमकालीन, भरत पहिल्या दिशंपाशी आणि दुष्यन्त अंशुमानाशी समकालीन होता हे ठरते.

या निर्णयावरून मतानार आणि दुष्यन्त यांच्यात मोठी खिड पडते, कारण त्यांच्यामध्ये सारं दोन तीनच नावे आहेत. पण दुसऱ्या गोष्टी लक्षात घेता याचं फारचें आश्चर्य वाटावयास नको

पूरुचें राज्य मध्यदेशाच्या मध्यभागी—जि सर्वकाली युध्मान कुलाची रणभूमी बनली होती—असल्याने, रघोत विरकाल अंदाधुंदी माजून राजपर्वरा नष्ट झाली अशाची मतानाराचे राज्य चक्रवर्ती सशशिवर्द्धन वैश्वदेवकडून येऊन बळकावले व त्यानंतर अयोध्येचा मान्यात, वायव्येकडील उशिनारपुन शिवि, माहेश्मतीचा कालंबीयांजुन, दिष्टवंशातील अशिक्षितपुन मरुत, हेह्याचें चक्रवर् (व वायव्येकडून येणाऱ्या टोळ्याची) आणि शोवटी अयोध्येचा सगर, याच्या काळच्या सुमारास त्याला विरकाल प्रहण लागले. सगराच्या वेळी दुष्यन्त तरुण असून पौरव मादीवर आपण वसू यावपरी त्याला मुळीच आशा नसावी तेव्हा, करुणयाचा पुन मरुत हा निपुत्रिक असल्याने त्याने दुष्यन्त पौरव याला दत्तक घेतले, आणि पुढें दुष्यन्तानें आपली गादी परत मिळवून ती वंश चालविला. या विधानावर आपला चांगला विश्वास बसतो. यावरून दुष्यन्ताला पौरवांचा “ वंशकर ” असें जे संबोधण्यात येतें त्याची यथार्थता दिसून येते

भारताच्या कवेवरून दुसरे सर्वथ उपलब्धस येतात. अंगिरस कुळत होन क्षत्री होऊन गेले एक उचम्य व दुसरा त्याचा धाकटा भाऊ वृहस्पति. उचम्याला त्याच्या ममता नावाच्या स्त्रीपासून दधितमसू नावाचा जन्मान्ध पुन झाला. व वृहस्पतीला ममतापासूनच भरद्वाज नावाचा पुन झाला मोडेपणी त्याला संगेत डाकले असता तो ब्रह्म पूर्वकडील बलितारजात आला. तेथें त्याला वर काढण्यात येऊन, त्यानें बलीच्या इच्छेनुसार राणीच्या ठिकाणी अंग आणि इतर चार पुत्र उत्पन्न केले. अशा प्रकारचा एक उचम्य व ममता याचा पुन दधितमसू नावाचा अंध ऋषि असून, नदीत उडत असताना त्याला वाचाविण्यात आले अशाविषयी ऋग्वेदांत उल्लेख आहे. भारद्वाज ही व्यक्ति इतकी स्पष्ट नाही. कारण एकीकडे वृहस्पतीचा वडील मुलगा भारद्वाज याला काशीच्या दुसऱ्या दिवोदासाचा समकालीन म्हटले आहे तर दुसरीकडे भरताशी त्याचा अंतिकाली सर्वथ जोडण्यात आला आहे वहाी बयानकातून भरताची सर्व मुले मेल्यावर त्यानें भरद्वाजाला आपला पुन केला व तोच पुढें राजावितथ म्हणून प्रसिद्ध आहे अशी, तर दुसऱ्या कोहिन, भरद्वाजानें भरताकरिता यज्ञ वेत्ता व त्याच्या पासून वितथ नांवाचा पुन जन्मात आला, अशी

माहिती सांपडते जर दुसरा दिवोदास व भरद्वाज समकालीन धरले तर भरद्वाजानें किंवा त्याच्या पुत्रानें भरताच्या अंतिकाली वितथ नावाच्या त्याच्या पुत्रास जन्म दिला, हेंच अनुमान बरोबर दिसते.

सोमवंशाच्या अजमीडापासून उत्तर आणि दक्षिण पंचाल घराणीं निघालीं याचें स्थान सममणें फार महत्वाचें आहे. प्रत्यक्षपणें तें ठरविण्यास काही मुद्दा न सापडल्याने, अप्रत्यक्ष पुरावे काही सापडतात कीं याच हे पाहूं बराबसता पूर्ण असलेला सूर्यवंश सापनाला वेऊन जर आपण भरताच्या पुढील पिढ्या मोहू लागलो तर अजमीडाची पिढी अनुपणांच्या किंवा त्याच्या नंतरच्या एका पिढीशी जोडता येईल, व पुढें उत्तरपंचाल घराणील पिढ्या मोहू लागलीं तर श्रुंगय हा दशरथ आणि राम याचा समकालीन होई, व या ठिकाणी आपण कालेकचें गाठल्यानें आपली मोजणी बरोबर झाली असें होईल या पिढीत पुष्कळ वंशातून कालेकचें आलेली आहेत

विदेहाचा सीरध्वज जनक (सीतेचा पिता), अंगनाचा लोमपाद आणि वैशालीचा राजा प्रमति हे दशरथाशी समकालीन होत

राम आणि त्याचा भाऊ शत्रुघ्न याचा यादव घराण्याशी संबंध जोडणारी एक कथा आहे. प्रारंभी ती अविश्वसनीय वाटली तरी इतर पुराव्यावरून तीत तथ्य सापडतें व काही महत्वाच्या प्रादेशिक गोष्टींचा उलगडा पडतो. त्यात ज्याला मधु-दानवी व राजा म्हटले आहे, तो वास्तविक यादववंशातील मधु राजा होय. त्या कथेवरून पाहता, मधूचें म्हणजे यादवांचें राज्य गुजराथपासून यमुनेच्या तीरी असलेल्या मधुवनापर्यंत पसरलें होतें अर्चा चम्या पिढीतील वंशज सत्त्वत असून सत्त्वतपुन भीम रामाच्या काली मादीवर होता. शत्रुघ्नानें लवण नांवाच्या राजपुत्राला मारून मधुवन तोटले व त्या जागी मधुरानगण स्थापिलें रामाच्या युव्युनंतर भीमानें ती नगरी मिळून तो तेथे राहिला व रामपुत्र पृथ कोसल यंच राज्य करीत असताना भीमपुत्र अन्धक मयुरेच्या मादीवर होता यावरून बरील गोष्टीत ऐतिहासिक तथ्य दिसतें.

वंशावळीतून भीम असें नांव आढळत नाही पण त्याच्या जागी सात्वत असें नांव आहे. वंशावळी आणि कथा याचा अंधकाल सत्त्वताचा नातू म्हणून, त्याला मधूच्या सहाव्या किंवा आठव्या पिढीत चालण्यांत एकमेळ दिसून येतो. तेव्हा यादव सत्त्वताला दशरथाशी, सात्वताला रामाशी आणि अन्धकाला कुशाशी आपणास एककाल करिता येईल आणि मधु व सूर्यवंशातील शतरथ हे समकालीन होते असें म्हणता येईल.

सत्त्वताचा दुसरा एक मुलगा अजगान यांचें श्रुंगयाच्या एका किंवा दोघी मुलीशी लग्न लाविलें. हा श्रुंगय उत्तरपंचाल घराण्यातील श्रुंगय रागाच असला. यावरून श्रुंगय हा सात्वताचा व त्यापरीवर रामाचाहि समकालीन ठरतो

बबर जे याचे स्थान ठरविले आहे त्याला यांचे दुसऱ्या मिळतो. आजमोलाबाहेर ऋतुपर्वणेशेजारी ऋतू त्याच्या संगीच पुढे स्थान दिले पाहिजे. मृगयाच्या स्थानावरून ऋतूदेवात वारंवार उल्लेखिलेला दिवोदास आणि सुदास यांची स्थाने ठरविण्याला मदत होते.

हंगवाला मूळ इत्यादि पाच पुत्र होते. " मातो पांच (पंच) पुत्र पांच राजे रक्षण करण्याला समर्थ (अलम्) आहेत " असे तो म्हणतो यावरून पंचाळ (पंच+आलम्) हे नवीन गाव बहून, जुने 'त्रिषि' असे जे देवांचे किंवा कोकाचे गाव होते ते नष्ट झाले. या पंचालाची सोमक व त्याचा पुत्र जन्तु याच्या कारकीर्दीपर्यंतच भरभराट होती; पुढे ते पराणे प्रपत्ताच्या कालापर्यंत नामदोष झाले (तेष्वप्येत वंशावलीत वाढे दिसून येतात).

ऋक्ष (पहिला), संवरणा आणि वृद्ध यांची स्थाने अजमासाने ठरविता येतात. पंचाळानी संवरणाला त्याच्या राज्यातून हाकून दिव्यावर, तो गिःपूच्या तीरी पुष्कळ विषय राहिला. पुढे वसिष्ठ (वसिष्ठकुलीत एक) त्याच्याकडे येऊन त्याचा पुरोहित झाला व वसिष्ठच्या प्रोत्साहनाने संवरणाने आपले राज्य परत मिळविले. पंचाल सुदृष्टानंतरचे असल्याने ही संवरणाची अधिकारप्रगटता सुदृष्टाच्या मंदरानी असली पाहिजे, आपली असे दिसते की ही गोष्ट दिवोदासाच्या काळापर्यंतही आली नसली पाहिजे. कारण इतरेत आदिभिन्ने (बहुतेक हा दिवोदासपुत्र असला) ऋक्षच्या पुत्राधी वषट्पणे स्नेहमात्राने यागत असे (ऋ. ८. ६८ [५७], १५-१७) तेव्हा ऋक्ष दिवोदासाचा समकालीन दिसतो.

संवरणाला सुदासाने अधिकारप्रगट केलेले दिसते. ऋतूदेवातल एक सुकात (ऋ. ७. २०, २) त्याला पुढे वरलीं लागली व त्याने आपले राज्य वाढविले असा उल्लेख आहे. त्याचे दादारासुद (७. १८; १९, ३; ६; ८) वदमचित् या गोष्टीशी संबंध असे घेऊन तो सुद ऋषी (७. १८, ८-९) (इष्टीची वडी वडी) म्हणून घाले; तेव्हा पौरवांच्या राज्यातल विषट् न्यायाधीश दुसरा त्याला मार्गच नव्हता. आणि ज्या अर्था भरत लोक (सोमवदज) त्याचे धर्म होते, त्या अर्था त्यास प्रथम त्याने जिंकले. याचा परिणाम असा झाला की यादव (मधुरेचे यादव), त्रिषि (आनव) ह्यु (इष्टीचे वंशज यापार), (मधुरेच्या पश्चिमेकडील) गारय, तुषेस (तुषेच्या वंशातील गोपी रामा) व इतर लहानगहान कुळातील लोक पश्चिमेकडून त्याच्यावर उठले, आपली, " बुद्ध कवप " या लाडाईत पाण्यात घुडाय (७. १८, १९). एका तुर नावाच्या क्षत्रांनी जनमेजयपरिषिताला (संवरणाच्या पणवाला) महाभियेक केला. याच्या पिताचे नांव कवप होते; हा कवप संवरणाचा समकालीन असला पाहिजे (ऐतरेय ब्राह्मण २. १९; ७. ३४; ८. २१). हे योगी कवप एकच होते, कारण " बुद्ध

कवप " सुदासाच्या विरुद्ध झाला म्हणजे संवरणाच्या बाजूला होया आणि कवपपुत्रांनी संवरणाच्या पणवाला आणि पेंक केला.

पौरवांची अधिकारप्रगटता सहदेवाच्या कारकीर्दीत व पुढे सोमकाच्या कारकीर्दीच्या आरंभात तशीच होती. कारण सोमकाने यमुनेच्या तीरी जे यज्ञ केले ते त्यांचे राज्य तेथे-असल्यापरीच होणे नाही. सोमकाच्या कारकीर्दीच्या प्रथम भागात संवरणाने आपले राज्य परत मिळविले याविषयी अनेक पुरावे देता येतात. पहिला, सोमक आणि जन्तु यांच्या काळी या पंचाल पराण्याला बरीच उतरती कळा लागली होती हे मागे सांगितलेच आहे. दुसरा, सुदासाच्या स्तुतिपर सर्व सूक्ते वसिष्ठाची म्हणजे वसिष्ठकुलीतानी आहेत. एकदा फक्त सोमक सुवराच असताना त्याची स्तुति केलेली आढळते. ही गोष्ट, वसिष्ठ संवरणाकडे गेला व त्याला राज्य परत मिळविण्याच्या कार्या स्थाने मदत केली, या मार्गात विधानाला पुष्टि देते. सोमकाचा पक्ष सोडून संवरणाला मिळण्याला वसिष्ठाला काही तसेच मोठे कारण झाले असले पाहिजे. त्याची वागणूक सुदाचा दिसते व याचे कारण सुदासाच्या वंशजानी त्याचे पुत्र मारले हे असले. तिसरा पुरावा ऋणजे सोमकाने आपली गांठ पुत्र मिळविते झाले आपल्या पहिल्या जन्तु नावाच्या मुलाचा मर्क केला. ही कथा स्पष्ट करण्याला इसम्यातील अजमानाची मदत होते; कारण ज्या ऋषिकाने असला अजानुप विधि केला तो वसिष्ठ तर खास नसून पाहिजे किंवा त्याची या कामाला संमति नसली पाहिजे. x

या सर्व कारणावरून संवरणाला सुदास किंवा सहदेव याचा आणि कुठला सोमक किंवा जन्तु याचा समकालीन कावे लागते. कुठली पुष्कळ प्रज्ञा होती. स्थाने कुठल्याला थापले नाव देऊन, प्रवासाच्या पुढे आपले राज्य वाढविले; त्यावरून स्थाने पंचाल कावीर गेला असावास दिसतो. त्याची उभती म्हणजे पंचालाचा न्यास समजावा. अजमोलापासून संवरणापर्यंत जो खाडा दिसून येतो त्याला कारण उत्तरपंचालाचे वंशच असताना सोमवंशाला म्हणून लागले होते. जन्तूपासून प्रपत्तापर्यंतचा खाडा याच्या उलट स्थितीचा द्योतक आहे.

बहु ज्योतिषचिराने नवीन वेदि व मंगभ घराणी स्थापन केली. वंशकळीप्रमाणे तो ब्रह्म्या खाली पाच पिढ्या व म्हणून सुष्ठ्या जनमेजय परिक्षितानंतरचा होता. याला जनमेजयाच्या तीन चार पिढ्या खाली न्याया. म्हणजे, ययातीचा त्याच्या पुत्र व इतर वंशजांवळ असलेला रथ जनमेजयाकडून येऊनदे त्याच्याबद्दली कथा बरीच पडते.

x ज्याने वसिष्ठाला यातुषाने असे तर्कपूत, त्याच्या तोंडावाटे (७. १०४, १५) ही कथा वाढविली, तो हाच माध्विच असावा.

नोमवंशातील अयुतनायने पृथुश्रवसाच्या गुलाबी लज्ज केल तो अनुतायुगच आता आणि पृथुश्रवत दक्षिण पंचाल वशातील पुरुराजा असावा, असे दिसते

नोम, पंचाल, आणि द्विमांडवर्षा याच्या शेवटच्या भागा-
तून बरीचशी कालकथे आहेत द्विमांडवर्षातील कृत हा
हिरण्यनाभ नावाच्या कोसल राजाचा शिष्य होता, तेव्हा
तो हिरण्यनाभाचा तद्वर्ण समकालीन असला पाहिजे
दक्षिण पंचालाचा प्रद्युम्न आणि लोमवशातील प्रतीप सम
कालीन होते. कृताच्या नावानंतर ज्याचे नाव आले आहे
त्या उग्रायुधाने जनमेजय दुर्मुख आणि दक्षिण पंचालाचे
सर्व नीप राजपुत्र आणि उत्तर पंचालाचा पृथुताचा पिता किंवा
पितामह जो नीप (नील) यालाहि ठार मारले, आणि
भीष्माने शन्तनूचा मृत्यूनंतर याला मारले म्हणून उग्र
युध शतन्तु आणि जनमेजय याचा तद्वर्ण समकालीन आणि
भीष्माचा पुत्र समकालीन होतो या कारणापासून वही
मनोरंजक गांठी उघडकीस येतात उग्रायुधाला वृनाचा
पुत्र असे म्हणण्यात येते पण त्याच्यात वार पांच पिढ्यांचे
अंतर आहे हे उघड दिसते यावेरान, प्रतीपार्थी प्रद्यु-
म्नाशी व शन्तनूचीहि प्रद्युम्नाच्या तिसऱ्या पिढीशी समका-
लीनता, प्रतीप आणि शन्तनु यांच्यामध्ये एक दोन पिढ्यांचा
खाडा असल्याचे दर्शविते. महाभारतात किंवा पुराणातून
कोठेहि अशा प्रकारचा खाडा असल्याचे दिव्यसाक्षिते वेले
नाही, तथापि ऋग्वेदावरून ते सिद्ध आहे. कारण देवापि
शन्तनूचा वडील भाऊ होता आणि देवापि स्वतःला आष्ट
पेण म्हणवितो याला सर्व मघानुन एकमत आहे तेव्हा
क्रष्टेपेण मध्ये पातला पाहिजे हे उघड झाले.

बाकीचे अखेरीचे समकालीन प्रसिद्ध आहेत तेव्हा
त्याच्याविषयी काही सांगण्याची जरूरी दिसत नाही

बरील संशोधिलेली कालीनये एकाच जातीच्या पुराण्या-
वरून किंवा एकाच उपलब्ध माहितीवरून प्रतिपादिली नसून
ऋग्वेदापासून तो रघुवंशापर्यंतच्या सर्व जातच्या ग्रंथावरून,
निरनिराळ्या माहितीवरून व कथावरून ताढिलेली आहेत
बहुतेक सर्व वशावळीच्या याचा गौरवापडव युद्धापर्यंतच
आहेत. काही प्रमातून काही काही घराण्यातील पुढील
पौण्या पिढ्या किंवा या युद्धांनंतर काही वर्षात जे राजे
होतात त्यांची नावे दिलेली आढळतात. तथापि सर्व वशा
वर्गीयबंधांच्या सासुभ्रातृ हे सुद्ध सर्वसमाप्तिदर्शक झालून
प्रासुष्याने नगरेत येते. जणू काय पूर्ण सगुद्ध, सुधारणा
आणि शान याच्या कार्यानंतर अन्यपरंपरा आणि अंधार
यांचा काल सुरू झाला. कारण कोणते का असेना, तो प्रसंग
आर्यंत सद्गुणाचा होता यांत राक्षस नाही. तेव्हा या अम-
दानांच्या कालापासून मागे सर्व वशावळी कात्यायुज्ये
लाविल्या पाहिजेत

या वैशाखीना कालकथाच्या दृष्टीने काय उपयोग
असा प्रश्न साहाय्य उद्भवतो. इत्यादुपासून भार-

तीय युद्धापर्यंत यांत व्याणव नावे आहेत. तेव्हा सर्व
काळ १५०० वर्षांपेक्षा कमी असणार नाही माग्नातून
काळ युद्धापूर्वी अथवा शतक, सगर, भरत आणि भगीरथ
यांचा काळ आठवे शतक, दाशरथी राम पांचव्या शत-
काच्या अर्धात, आणि दिवोदासापासून गोमकापर्यंतचे
पाचाल राजे चौथ्या व पाचव्या शतकात जाले

बरील भारगटचे विवेचन फारसा परल न करिता दिले
आहे यांत आमच्या मताप्रमाणे फेरफार करावे लागतात ते
वेगप्रमाणे

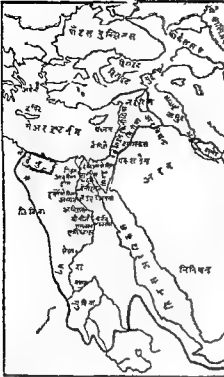
(१) दिवोदास व सुदास हे पुरु होते हे ऋग्वेद वयल
करतो, पण पुरुष पुन्हा दिवोदासाच्या शत्रुताधारी. त्यामुळे
या कुलाची कुक्षेत्री स्थापना झाल्यानंतर त्याची पूर्वपरंपरा
ब्रह्मिष्ठ व अमरीठ यामार्फत देश पुरु घराण्याशी जोडली
बेळी असावी अशी कल्पना उत्पन्न होते अमरीठापासून
काही राजाकडे दिवोदासाचे पूर्वजत्व स्थापित झाले असावे
व अशावे दिवोदासवंशजाचा परकेपण गेला असावा. ही
कल्पना केला म्हणजे सुदासाला त्याच्या पश्चिमेकडील
राजांनी वेढले अशी कल्पना करण्याचे, व ती पश्चिमेकडून
आला ही ऋग्वेदाक पुराण्याने सिद्ध होणारी गोष्ट हुल्ले
प्याचे प्रयोगन ठरत नाही. अमरीठापासून ऋक्षापर्यंत
यादी नाही तिच्या अभावाचेहि स्पर्शकरण यांनी होईल.
नाल्यापासून ब्रह्मिष्ठपर्यंतचे राजे हे स्थानिक असावेत
आणि त्यांच्या वंशजास नाहीसे केल्यानंतर म्हणजे ऋक्षा-
पासूनच्या चारपाच पिढ्यापर्यंत अमरीठवंशजात वैजवनान
प्राप्त झाली असावी. ऋक्ष हा कोणी दिवोदासाशी समकालीन
देश पुरु पराण्याचा राजा असावा

(२) दिवोदासाशी समकालीन कुत्स, आयु, त्याचा
शत्रु दुर्वेयण याच्या अस्तित्वाबद्दल ऋग्वेद साक्ष देतो
पण या याचा यासमक्षाने मूक आहेत पुरुक्षर व त्रसदस्य
यांचा उल्लेख सूर्यवंशात केला आहे पण त्याची समकालीन
असा एक दिवोदास काशीवंशात दाखविला आहे पण
ते कालीन ग्रामक आहे. का वी, त्या वेळेस कुत्स वगैरे
मंडळी सरहद्दीवर होती हे स्पष्ट दिसते. आणि काशीवशा-
इतका इतर दिवोदास असता तर त्याचा पत्नीयात उल्लेख
न येता म्हणून असे समजावे की, दिवोदासाशी समकालीन
जे इतर वगैरे राजे झाले त्याचा संबंध हिंदुस्थानात फारसा
न आल्यामुळे त्याची नावे राजावलिप्रविष्ट झाली नाहीत

(३) ऋग्वेदात ज्या राजाचा उल्लेख आला आहे त्याच्या
पाठीमागे मूर्खद्वंद्वभावने लिखाण झाले गेले नाही ते
देशवास स्तुतिसंस्कृतीमुळे त्यावेळी गेले असावे. आणि पुढे
दिवोदासाला गौरवत याच्या अंगा असल्यामुळेच यमांत
संबल व ऐल्ल ह्या लागली असावेत सुवारीद्वेदास
कथेचा दुधा निश्चयपरमक रीतीने स्तुतिसंस्कृतीतील याचा व
वेद यामध्ये नितका संघेप उत्पन्न करितो तितका स्पष्ट संबंध
दुसरा कोणताहि नाही

कुरुयुद्धांतील युध्यमान राष्ट्रं

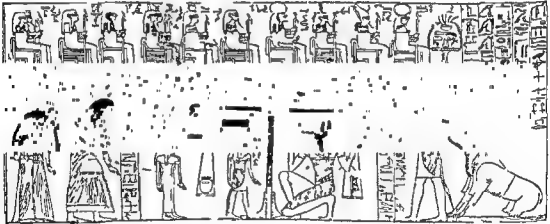

मिसरी साम्राज्य १ल पू १४५० (जमिना कडाल सरहद्द जाड रपनें दाखविला आदे)

इजिप्तचा बलाव्य रामा दुसरा रामोस

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८

पापपुण्याचा निवाडा (अनाच्या पापायरसवरून)

१ हु आणि सा, २ हायोर, ३ होरस ४ इसिस व नेफतिस, ५ सुत, ६ सेव ७ तेपसुत ८ छु ९ तसु १० हामोचिस-पापपुण्याचा निवाडा करणार देव ११ अनी व ह्याचा सा युधु १२ मसख नेट व रेनेनेट जन्मकाल व जन्मभूमाच्या देवता १३ तराजूच्या पारज्यात टाकलले सदाद्विवमुक्ति दशक अनाचे काळज (अनाचा आत्मा मनुष्यमुखा पक्षिरूपान दाव्या चानूस बसला आदे) १४ अनाचे देव १५ तराजूचा काटा पाहणारा अनुवस देवता, १६ दुसऱ्या पारज्यातल पुण्यदशक मशातचे पीस, १७ निवाड्याचा निकाल लिहून घेणारा दवाचा कारकून थोथ १८ मृतभक्षक आमाम किंवा आमित नामक राक्षस

बुद्धपूर्व जग.

उत्तरभाग.

मकरण १ ले.

पश्चिमकडील प्राचीन संस्कृतींचे स्थूल विवेचन.

इतिहासक्षेत्र.—प्रस्तुत विभागाच्या पूर्वभागातील दुसऱ्या प्रकरणात विश्वरपत्तीपाहून असुरराष्ट्रसंस्थापनसत्यापर्यंत मनुष्यसंभवपूर्व सृष्टीचा आणि मनुष्यसंभवोत्तर मनुष्यप्रमणाच्या इतिहास दिला आहे व जेथे इतिहास देणें शक्य नसेल तेथे त्या इतिहासाच्या संशोधनाच्या प्रचलित पद्धती दिल्या आहेत. तेथून एकदम भारतीय इतिहासाकडे अवलोकन केले आहे आणि भारतीय राजकीय व मास्तृतिक इतिहास जवळजवळ मुदकाळापर्यंत आणून देविला आहे. आता बुद्धपूर्वकाळातील जो इतिहास यावयाचा राहिला त्याच्याकडे वळले पाहिजे. जो राहिला त्याचे स्थूलपणानें तीन विभाग करता येतील. एक विभाग म्हणजे मिसरी, असुरी-बाबिलोनी, व ईजिप्शन या संस्कृतींचा व चीनच्या संस्कृतीचा. हा सर्व संस्कृतींचा इतिहास परस्पर-संबद्ध आहे. दुसरा उर्वरित इतिहासभाग म्हणजे भारतीय याच्या पूर्वभागाचा इतिहास होय. या इतिहासाची अंभे म्हणजे अनेक प्रकारचे अभ्यास होत. आर्यन लोकांच्या मूलग्रहकाळीन इतिहासाचे संशोधन, त्यांचे पशुभारतीय काळीन संशोधन व आर्यन जातीच्या पश्चिमसंघातचें संशोधन हे मुख्यतः यात येतात. उर्वरितत्वाचा तिसरा विभाग झटला द्वाजे या अधिक प्रगत संस्कृतीवाहेर जी राष्ट्रे लोक होते त्यामविषयीचें संशोधन. व या तिन्ही विभागाकडे संवित्तर लक्ष दिले म्हणजे प्राचीन जगाची स्पष्ट व परस्पर-संबद्ध अशी करवना येईल.

इतिहाससाधने.—या कालविषयी स्थूल गोष्टी सांगायच्या म्हणजे अत्यंत प्राचीनकालचे अवशेष पुष्कळ आहेत पण लेख्यरचनेचे फारच थोडे आहेत. अमनो यथालं अंकित लेख व मिटनी यांचे अंकित लेख यांपेक्षा अधिक प्राचीन इतक्या महत्त्वाच्या लेखाची आपणांस माहिती नाही. इतिहास संशोधन सध्या फार जोरात चालू आहे आणि त्यामुळे नवीन माहिती दरमहा वाहेर पडत आहे. यामुळे आम्ही लिहिताना जे लिहू त्यात एक दोन वर्षांमध्यें किती फरक पडेल याविषयी आम्हें काहीच अजमास करता येत नाही. या संशोधनामध्ये भारतीय इतिहासावरही अधिक प्रकाश पडेल अशी आशा केल्यास ती नैराश्याची होणार नाही.

भारतीय व पाश्चात्य प्राचीन संस्कृतींचा परस्परसंबंध.—भारतीय इतिहासाच्या अवगमनासाठी प्रत्येक वालाचे विवेचन करताना सर्व जगाकडे नजर फेकली पाहिजे. ज्या प्राचीनकाळी आपल्या देशात मुख्यवर्धित राज्यां होती आणि त्यांचे अस्तित्व दाखविणारे आणि ग्रीक विचार व्यक्त करणारे वाङ्मयही होते, त्या काळी आम प्रगमनशील समजला जाणारा जगाचा म्हणजे युरोपचा भाग सुधारणेच्या दर्जानें अत्यंत बाल्यावस्थेत होता. त्या प्राचीनकाळी काही राष्ट्रे सुसंस्कृत झाली होती, नव्हती असें नाही. पण ती राष्ट्रे आम नामनेपेक्षा झाली आहेत. आणि चीन खेरी-जकरून इतरांच्या संस्कृतींचे सातत्य नष्ट झाले आहे. भारतीय संस्कृतीचा चार हजार वर्षांचा इतिहास आपणांस बराचसा सातत्याने लिहिता येतो, पण तो इतिहास जगाच्या इतर इतिहासांशी सापेक्षतेने लिहावयाचा झाल्यास आम या संस्कृतीशी व राष्ट्राशी तर उद्या त्या संस्कृतीशी व राष्ट्राशी संबंध येतो. पृथु, पशु, शक, मग, असुर, यवन इत्यादि राष्ट्रांचा उल्लेख आपल्या प्रभात वारंवार येतो तेव्हा ही राष्ट्रांच्या समकालीन प्रदेशाव्याप्तीचे आणि संस्कृतीचे सामान्य ज्ञान तरी आपणांस पाहिजे असुराची भौतिक संस्कृति आपणांपेक्षा अधिक पाहून भारतीयानी असुराच्या संपत्तीशी सुतानटकीचा संबंध जोडला, इत्यादि प्रकार आपण पौराणिक मंधावरून पाहताच तर असुराची स्थिति काय होती? हे असुर कोण होते? हे आपणांस ममजले पाहिजे. भारतीय संस्कृतीचा बराचसा विकास होऊन ती संस्कृति जगज्जेता होण्याच्या मार्गास लागली तेव्हापासून इतर संस्कृतीशी झालेली गुळे व त्या गुळानंतर उरलेले भारतीय संस्कृतीचे अवशेष या गोष्टी प्रस्तावनाखंडाच्या पहिल्या भागात वर्णन केला आहेत. दुसऱ्या विभागात व तिसऱ्या विभागाच्या पूर्वभागात भारतीय संस्कृतिपटना दाखविली आहे. भारतीय संस्कृतीच्या आरंभकाळी जो जगाचा इतिहास भारतीय इतिहासाच्या दर्जानें निचारणीय आहे, तिकडे त्यावेळी लक्ष देता आले नाही. आता जगाच्या अत्यंत प्राचीन संस्कृतीकडे आणि त्याशी भारतीयोच्या संबंधाकडे वळू. आणि वेदकाळाच्या सुमारास भारतावाहेरील जगानें संस्कृतिसंबंधाच्या प्रयत्नात काय यश मिळविले नें पाहू.

प्राचीन संस्कृतीचे जन्मस्थान.— इतिहासांत असें दिसून येईल की, भारताचा उपयोग

न्यातः वाढलेला भूमिभाग, नगरस्थापना, आणि राजशासित राष्ट्रव्यवस्था आणि सुश्रीचा मनुष्यप्राण्याकडून अधिकाधिक उपयोग या तऱ्हेची संस्कृति वाढायलाच योग्य परिस्थिति, कृषिकर्मी जेथे यरंच सोपे होईल इतकी उष्णता व पाण्याचा सुबळक पुरवठा ज्या ठिकाणी असेल तेथेच हद्दीस पडते. यासुळेच नील, युफ्रोदीस, सिंधु, गंगा व यामुनी या नद्यांच्या आसपासचे सुबळ हे संस्कृतिवर्धनाच्या प्राचीन इतिहासात बरेच महत्त्वाचे दिसतात. प्राचीनकाळी मनुष्यप्राण्याने आपली कामगती येथेच दाखविली, आणि संस्कृति जेव्हा अधिक वाढली तेव्हा जगाचा अधिक खंड भाग त्यास उप-योगास आणता आला. प्राचीन युरोपात मनुष्यप्राण्यास सुधीशी लढावयास आणि सुधीवर जय मिळवण्यास उपयोगी पडणारी संस्कृति अधिक उष्ण आणि सुबळक पाण्याच्या प्रदेशात तयार झाली. अमेरिकेच्या सुस्पन्न भूमीचा कमी प्रगत झालेल्या ताजवर्ण मनुष्यास उपयोग करता आला नाही. पण उष्ण प्रदेशातील गुरुरुची विद्या येऊन खंडप्रदेशातील मनुष्यानी ती अधिकाधिक वाढविली तेव्हा त्यास अमेरिकेतील अजोड पण स्थिति संघर्षाचा उपयोग करता आला.

प्राचीन संस्कृतींचे स्थूल पर्यालोचन.—प्राचीन संस्कृतीच्या इतिहासाचे आता थोडक्यात पर्यालोचन करू, आणि ज्या वेळेस आपल्याकडे कृदी व आचार्ये सर्व जगाला आदर्शभूत असे विचार व्यक्त करीत होते आणि रामायणादि ग्रंथांचा पाया ज्या वेळेस रचला गेला होता आणि राजवंशाची वंशावळी तयार होत होती आणि हिंदुस्थानातील अंबरोप, मान्धाता, महत्त इत्यादि थोर पुरुषांची चरित्रे कुशीलयाकडून रक्षिली गेले होती, आणि प्राचीन विरोधे एकीकरण करण्यासाठी वैदाच्या संहिता तयार होत होत्या त्या वेळेस इतर जगात काय हालचाली हद्दीस पडतात ते पाहू.

जगाकडे इतक्या प्राचीनकाळा नजर फेंकताना पहिली क्रिया ही की प्राचीनकाळी जगाचा कोणता भाग वसला होता, आणि विरोध वपेनासाठी आपणांस कोणता भाग घ्यावयाचा याचा निर्णय करणे. आतापर्यंतच्या पुराव्यावरून एवढे म्हणता येईल की, मनुष्यप्राण्याची वस्ती बराहि खंडात झाली होती. विशेष बाबलेख्य संस्कृतीसंधाने प्रत्येक खंडाविषयी स्थूल मागने येणेंप्रमाणें माहिती देता येईल.

अमेरिका.—जिस्टा शकाच्या दहाव्या शतकाच्या पुढे पेव व मेक्सिको याचा इतिहास सापडतो. जिस्टा शकापूर्वी काय स्थिति असावी याची आज कल्पना नाही. मनुष्य प्राण्याचे उत्पत्तिस्थान अमेरिका होते असे म्हणणारेही काही शास्त्रज्ञ आहेत. प्रास्तसंस्कृतीचे अवशेष तेथे सापडले यात नवन्न नाही. का की बराचसा भाग पाश्चात्य लोक आले त्यावेळेस देखील प्रास्त संस्कृतीत होता. मास्वाडात हे शास्त्रीय नाव ज्यास दिले आहे असा एक पूर्वयुगीन प्राणी अमेरिकेत

असता त्या काळातहि मनुष्यप्राणी अमेरिकेत होता असे दाखविणारे अवशेष तेथील भूतस्तसास्त्रज्ञास परिचित आहेत. **आफ्रिका.**—इजिप्त (अशिसिनिवाह) आणि ल्युनिस हे देश सोडून उरलेले खंड विचारात घेण्याजोगे नव्हते. ग्रीक संस्कृति इ. स. ७०६ च्या नंतर आफ्रिकेत आलेली असावी. मोरोकोमध्ये जी मोठी पापाणाची कृत्ये सापडतात त्याचा काल अज्ञात आहे.

युरोप—इजिप्त.—मायसिनियन संस्कृतीची माहिती बरीच मिळाली आहे. इतर भागाची माहिती म्हणजे सि. पू. १५०० च्या सुमारास तेथील लोक लोहदुर्पे सांस्कृतिक स्थितीत होते

एशिया मध्य.—किनिशियन, बाबिलोन, असुर, अकड, सिरिया, सामप्रच, पालेस्टाइन (यहुदी लोकांपूर्वीचे), चीन या राष्ट्रांची काही माहिती मिळते. किनिशन हे मंतरचे होते. यहुदी बगैरे राष्ट्रे प्राचीन खरी पण ती सर्व सि. पू. १५०० नंतरची आहेत.

सि. पू. १५०० च्या पूर्व्याच्या काळाचे सविस्तर वर्णन करण्यासाठी जे देश घ्यावयाचे ते असे असले पाहिजेत की, ज्याची संस्कृति बरीच वाढली होती. या ठिकाणी प्रास्तसंस्कृतीच्या पलीकडे की राष्ट्रे गेली नव्हती अशाचा इतिहास आपणास घेता येत नाही.

युरोपीय संस्कृतीचा आरंभ इजिप्तन संस्कृतीच्या रूपाने तर खार झाला होता. पण ग्रीक व मायसिनियन संस्कृतीसुद्धी काही आरंभ झाला होता. शिवाय युरोपच्या इतर काही भागात प्राचीन मांडी करण्यापर्यंत संस्कृति वाढली होती. या सर्व परिस्थितीचा आपणास विचार करता हे उघड होत आहे की, (१) इजिप्त व क्रीट (२) सामप्रच (३) बाबिलोनिया, खारिड्या व असुरिया (४) किनिशिया (५) पालेस्टाइन (यहुदीपूर्व) (६) हिटाइट (७) चिनी. या संस्कृतीविषयी आपणास विरोध माहिती दिली पाहिजे.

इजिप्तची संस्कृति अधिक प्राचीन की बाबिलोनियातील अधिक प्राचीन या विषयावर आज निश्चयाने सांगता येत नाही. संस्कृतीच्या कोणत्या विकासकालात आपण तिला बरीच प्रगत म्हणजे हा प्रश्न पुढे येतो. शिवाय कोणती तरी एक वाढ लोकांस सुचारलेले म्हणण्यासाठी निश्चित केली तरी रोग निघणारे नवीन शोध जुने मत बदलावयास लावतात.

इजिप्तमधील लिखतपूर्व सात हजार वर्षांच्या सुमाराची मातीची भांडी सापडली आहेत, आणि असुरिया व बाबिलोनिया या विषयांचे तज्ज्ञ लिखतपूर्व ३८०० वर्षे, २५०० वर्षे, ७००० वर्षे इतक्या जुन्या काळाच्या मोठ्या मोठ्या पैशेने सांगण्यास पुढे येत आहेत. ग्रीटिस्ट म्युझियम मधील काही लेखावर सि. पू. ४५०० अशी नोंद केली आहे. आणि पेंसिल्वेनिया युनिव्हर्सिटीने लिप्युर येथे जे संशोधन चालविले आणि धूलिकणाचे थर जमण्याचे जे स्वामी मणित

केले त्यावरून १००० वर्षांपूर्वीच्या गोष्टी सापडल्या आहेत असे म्हणतात

जि पृ १५०० सुमाराच्या इतिहासा व याबिलोनियाचा इतिहास यावयाच्या म्हणजे दोन्ही साम्राज्यामध्ये पाच महा हंगार वर्षे जे संस्कृतीवर्धन झाले त्याचा इतिहास यावयाच्या निपुत्र इत्यादि शहरं ज्या लोकांनी वसविली ते लोक कोठून आले त्या लोकांच्या वसाहतकारांनी काय स्थिति होती इत्यादि गोष्टासंबंधाने लिहावयाचे झणजे जि. पृ ६००० वर्षांपर्यंत जावे लागत किंवा काय कोण आणि प्राचीन इतिहासासंबंधाने आगगास तात्पुरती अशा कल्पना केली पाहिजे की, जि पृ ५००० वर्षांच्या सुमारास नाल व युफ्रेटास नदीच्या आसमतांतील प्रदेश काहंगा मुघारलेल्या लोकांनी वसला गेला होता या लोकांत राणे होते, उपाय्य होते, देवळे होती, सामान्य प्रकारचे कापडे होते आणि मनुष्योपयोगी कटा हि वाडल्या असल्या पाहिजेत या कालाची तुलना केली असता जि पृ १५०० हा काल अत्यंतच काल भासतो

या दोन्ही संस्कृतींशी इजिप्त संस्कृतीचा झणजे काट घेतातील लोकांचा संबंध आणवा, असे दिसते इजिप्त संस्कृति झणजे पूर्वग्रीकसंस्कृति.

एशिया मध्यांतल प्राचीन संस्कृतीचा प्रदेश म्हणजे स्मरनापासून चीन पर्यंत पसरलेला पश्चिमेत ते बाबिल या उत्तर अक्षांशातील प्रदेश होय एजिप्त संस्कृति ही दक्षिणेच्या प्रदेशातलच होय व इजिप्तचा संस्कृति याभूमा गाताच विकसित झाला

इजिप्तची संस्कृति व बाबिलोनी संस्कृति या दोहोंचा एक मेकाशी संबंध होय व दोहोचा पश्चिमेकडे प्रसाराचा पूर्वकडे इराणी व आरतीय या संस्कृतींची संबंध हाता

याबिलोनी व मिसरी संस्कृतींचा परस्पर संपर्क - याबिलोनियन संस्कृतीची दक्षिणेकडे सुमर व उत्तरेकडे अखड ही दोन केंद्रस्थाने होती. त्यापूर्वी सुमर हे गास्त प्राचीन हातें होमेल या प्रसिद्ध पुराणवस्तुशास्त्रज्ञांने काही आधार देऊन इजिप्तची संस्कृति याबिलोनियन संस्कृतीपासूनच निघाली असावी असे प्रतिपादन केले आहे या गोष्टीस मुख्य आधार ह्या दोन संस्कृतींतील देवत समप्रदायत्वाचा साम्य हा होय होमेल म्हणजे याबिलोनियन लोकप्रमाणेच इजिप्त मधील लोकताहि आकाश देवता "सु" ही सर्व देवतात प्रमुख समजली जात असे, "सु"चा पुत्र इजिप्तमध्ये "सु" या नावाने ज्ञात असून त्याला वायुदेवता कल्पिते होतें व "सु"चा पुत्र "के" अथवा "से" या नावाचा असून त्याला पृथ्वी देवता मानित असत "सु" आणि "से" यांच्या पत्नींची नावे अनुक्रमे "सेनु" आणि "नु" ही असून त्यांना आकाशदेवता असे म्हणत असत याबिलोनियन लोकप्रमाणेच मिसरी लोकांतहि अशी कल्पना होती की, पृथ्वी देवता "से" आणि त्याची स्त्री आकाश देवता "सु" यात वार मुले झाली त्यांची नावे "ऑसिरिड,"

इसिस, सेत आणि नेफ्टा अशी होती याबिलोनियातील मेरोटोक आणि नेमेल याप्रमाणेच ऑसिरिड आणि सेत ह्या इजिप्तमधील अनुक्रमे उन्हाच्यादेवता व हिवाळ्यातील सूर्यदेवता असून त्यांचे एकमेकांशी पटत नसे याबिलोनि-यामध्ये ज्याप्रमाणे मेरोटोक ह्या देवतेचे नांव लिहिण्या-करिता घर आणि बोला याची विनंती काढत असत त्या-प्रमाणेच इजिप्तमध्येहि ऑसिरिड ह्या देवतेचा उच् (घर) आणि इर (बोला) या शुभांशी काय होत असे मात्र मिसरी लोक या शुभांचा भूत अर्थ काय हे विवरण गेले होते मिसर देशातील विप्रतिपक्षा आपणत अर्थ कळ लागण्यापूर्वीच कन्या उन्हाच्याकडील पुढावेने काही देवतेच्या लिहून ठेविल्या आहेत त्यामध्ये ह्य देवता "से" हिने आपला भाऊ "ऑसिरिड" याचा केलेला पराभव, ऑ-सिरिडचा पत्नी "इसिस" हिने आपल्या पतीकरिता केलेला शोक आणि ऑसिरिडचा पुत्र होरस याने आपल्या बापाच्या मत्वाचा पेतलेला सूड इत्यादि गोष्टी वर्णन केलेल्या आहेत या गोष्टी एका सुविचनत्कारावरील रूपकप्रमाणे दिसतात व वरती दिलेल्या देवतांच्या वशावटीशी त्यांचा निहाट संबंध दिसतो त्याप्रमाणेच ही दंतकथा याबिलोनियन पश्चिमअशियाकडे प्रसार पावलेल्या सामान्य देवतेच्या दंत-कथेसारखाच दिसते दुसरी एक इजिप्त मधील वाङ्मयात विशेषत नूतनसंपन्न प्रजात वारवार आढळून येणारी याबि-लोनियन काळातील दंतकथा झटली म्हणजे "र" या सूर्य देवतेचे मेधापिष्ट अमुर "अवे" याची साले-वा पुढा-संधी होय हा अमुरच जलप्रलयाला कारण झाला अशा समजूत होता व या गोष्टी उन्हाच्या कराराच्या प्रवर्णयाना माहीत होतया अशा दिसत याबिलोनियन व मिसरी लोकांमध्ये सामान्य अशा इतल्या कल्पना म्हणल्या म्हणजे ओजिताचा एक वृक्ष आहे व त्यास मनुष्यांना विभ्रात मिळण्याची एक जागा अथवा घेत आहे या होत या घेतास मिसरी प्रजात "यलूची क्षेत्र" असे म्हणले आहे व याबिलोनियन प्रजात "अरल" असे नाव आहे त्याप्रमाणेच मिसरी लोक आपल्या निरविराज्या देवताची नावे लिहिण्याकरिता जी विनंती वापरत तीह्या त्यांनी प्राचीन याबिलोनियन लोकां पासूनच घेतली असावी उदाहरणार्थ मातुंक अथवा सेजोर्क आणि रे ऑसिरिड या दंतकथेचे विनंती घेत आहे "एआ" आणि "हलुम" यांचे विनंती एडका आहे "निन्दार" व बाल सूर्यदेवता "होर" या दोहोंचेहि विनंती गरज किंवा विनय्याससाणा आहे ईश्टर आणि इशिस दोन्ही देवताहि गी विनंतीचे दर्शित झाला नेमेल या देवतेचे विनंती कोल्हा व सेत संधी अनेक देवता दासकिणारी विनंती करीलोनिया मिसरी लोकांत एकच होती की होमेल यांचे असे मत आहे की, याबिलोनियातील देवज्ञान ज्या सात पायऱ्या असत त्यावरूनच मिसरी लोकांस विरंमिडकी कल्पना सुचली असावी कारण, त्याला सात ठप्पे असत तसेच इजिप्तमधील विरंमिड ह्या

जगां तेथाल राजांची कवरस्थानाच आहत तशीच बाविलोनिया ताल देवले हीह कवरस्थानाच कार्य करीत इजिप्तमधाल पोंड किमताचे नाणे बाविलोनियामधील बादीच्या मीना नावाच्या नाण्यापासून निघालेले दिसत तसच इजिप्तमधाल एल नावाचे लावाचे परिमाण बाविलोनियातील त्याच नावाच्या परिमाणापासून घेतलेले असत बाविलोनियन लोकानी ह लावीच परिमाण " द्वितीय लवक " याच्या लावावरून वसविले होते इजिप्तमधाल ज्योति शास्त्राच मूल्याह बाविलोनियातच असले पाहिजे तशाच इजिप्तमधाल चित्र-लिप्यांताल अनेक चिन्हे बाविलोनियाताल तसदवस्तुबाधक चिन्हाशी आकाराच्या बाबतीत अगदी सारखी दिसतात या पैकीं ठळक उदाहरण छानने आयुध, भाज गुलाम, डाना बाजू आकाश-नौका, करणे, रान कुरण, आकाशसिधु वगैरे दाखविणारी चिन्हे होत

बाविलोनियाताल प्रथम ऐतिहासिक गाष्ट आपणाला ज्ञातपणे सांगता येते सा ख्रिस्तपूर्व ३८०० च्या सुमाराचा होय या बळी सांगन व त्याचा पुन नरमर्शन ह अकड येथे राज्य करीत होते याची नाव खादल्ल्या बीटा ज्या फरसवदाम्ये सापडल्या आहेत तिच्या खाली जा कचरा वगैरे साचला आहे ता साचण्यास तान हजार वर्षे लागली असली असें तज्ञांचे मत आहे हे खरे असल्यास अकड येथाल सस्कृति ख्रिस्तपूर्व ६८०० वर्षांपेक्षा जुनी आहे असें म्हणव लागल अकड येथाल सस्कृतीपेक्षा सुमेर येथाल सस्कृति जास्त जुनी आहे असें दाखविल्यास आधार आहे बाविलोनियामध्ये बऱ्याच उत्तरकालापर्यंत सुमेर येथाल भाषा पवित्र मानली जात अस सव प्राचीन शिलालेख त्याच भाषेत खोदलेले आहेत तशीच प्राचीन राजांची नावांहि सुमेरियन आहेत सुमेरिया लोक हे कोणत्या मानववशातील हात हे अद्यापि निश्चित झाले नाही परंतु ते मूळचे अकड येथील समिटिक लोकांपेक्षा निराळे होते ह निश्चित आहे व त्याचे मिश्रण कारक प्राचीन कालापासून होत होत एवढा गोष्ट दिसून येते

आतां आपण इजिप्तच्या प्राचीन इतिहासाकडे वळ

प्रकरण २ रे

मिसर अथवा इजिप्त देशाचा प्राचीन इतिहास

शिकंदर बादशहाच्या स्वारीपूर्वी मिसर देशात ११ राजघराणां एकामागून एक अशीं होऊन गेलीं हैं एकुतिसावें राजघराणे दराणीं होतें हि पृ १५०० च्या सुमारास १८ व राजघराणे चालू होते व मिसरचे साम्राज्य फार वाढत होत मिसर देशातील लोकांच्या प्राचीन युगात मस्कुतीची मजल कोठवर गेल्ली होती हें भूखननादि मार्गांनीं गोळा केलेल्या पुराव्यांनीं ठरविलें ह्या एक अलीकडील पुराणवस्तु शास्त्रवेत्त्यांचा निश्चित मार्ग आहे इजिप्तमधील चौथ्या राज घराण्याच्या काळापूर्वी अनेक क्षत्रके नील-यदीमध्ये राहणाऱ्या

लाकांची सस्कृति बऱ्याच प्रगल्भ दशेस पाहिली होती ह पन्नास वर्षांपूर्वीच्या विद्वानांमहि अगदी स्पष्ट होत तरी त्या काळची सविस्तर माहिता दणारी साधने उपलब्ध हाताल किंवा नाहो याविषयी आशा करण्यास इ स १८५५ पर्यंत फारशी जागा नव्हती परंतु त्या सालापासून ऐतिहासिक माहित्याच्या अभावामुळे इमशानवन भासणाऱ्या त्या प्रागातहासक म्हणून समजल्या जाणाऱ्या युगासंबंधी नवान नवान शोध लागत आहेत व हाजसचा ख्रिस्तपूर्व पाच सहा हजार वर्षांपेक्षा जुना काल ऐतिहासिककालामध्य मोडिल इतका माहिता उपलब्ध झाला आहे मिसर देशातील प्राचान बला व इतिहास याचा निकट सधय असल्यामुळ त्याच्या कलाविषयी अगोदर थोडे विवेचन केले पाहिजे

प्रागैतिहासिक शिल्पकला - मिसर देशातील प्राचीन काळचे सुसकृत लाक टाकटाकपणा व हुबहुपणा ह्यादि शिल्पविषयक गुणामध्य बरच निष्णात होत परंतु त्यास निरनिगड्या अवयवाचे आकार कस दाखवावत ह माहिती नव्हते असकृत लोकांप्रमाणेच ते आपल्या शिल्पकामात अवयव किंवा त्याचे अग्रभाग दाखवात नसत आकृतीच्या रक्षोवपणापेक्षा मनोविहाराच स्पष्ट छयाचित्र उमजविण्याकडे त्याच विशेष लक्ष होत

या युगातील चित्राच्या ज्या मूर्ती सापडतात त्यास पावल नसून त्यांचा चालील भाग चिकटलेला व एका टोंकापर्यंत निमुळता हात गलेला असतो दोन हातांच्या जगां दोन खुदे असतात नाकाचा भाग पक्षाच्या चौचासारच्या असून डोळे कसे तरी दाखविलेले दिसून येतात पुढच्या मूर्ती मध्ये फक्त शिरोभागच आढळतो प्रथम त्या पशुदशावर खोदलेले असत नंतर फण्याच्या अग्रभागावर खादात असत या सवे मूर्तीमध्ये उच भालप्रदेश व अणकुचीदार दाढ्या दिसून येतात चर्चेंवर रानदाण्याचा छाप नसून एक प्रकार चा गमीरपणा दिसून येतो श्वातील डाढ दोन भाक पाडून व त्यात कबटीचे मणी बसवून दाखविण्यात येत असत मानवा आकृताप्रमाणे इतर प्राण्याच्या आकृतांहि कशा तरी ओवडधोवड करे ल्या असत. त्या बहुधा फण्याच्या किंवा टाचण्याच्या डोक्यावर दिसून येतात सिंहाच्या बऱ्याच मूर्ती सापडतात परंतु त्यात पायांचा भाग नीटपणे दाखविलेला नसता येनाऱ्या मूर्तीत तर पायांचा मुळीच पत्ता लागत नाही

या युगाच्या शेवटच्या भागात उठावाचे खोदीच कम करण्यास सुरवात झाला असावी अस उपलब्ध असल्या माहितावरून दिसून येते या कलेची त्यावळी नुक्तीच सुरवात असल्यामुळे ती या काळी प्रगल्भ दशेप्रत गेली नव्हती हे उघड आहे अगदी अखेर अखेर या उठावाच्या कामात प्राण्याचे समुदायहि दाखविण्यात येत लागले होत

तावज्या भाज्यावर पाडण्या रगाची चित्र काढण्याची कला फार प्राचीनकाळापासून चालू होती या चित्रात मवनी आकृती फार क्वचित काढलेल्या असत व त्या

अठरावें चौस राजघराण्यांच्या काळ—मिसर देशातील कलसंबंधी हा काळ अत्यंत लोकप्रिय होण्याचे कारण अगदी उघड आहे. मध्यपणा, पूर्वपणा व उत्तरपणा या इत्यादी ज्या गुणानी पूर्वकाळच्या लोकांनी आपली कामे अजामर करून ठेविली आहेत त्यांचा या काळात व्याप झाला होता पूर्वी प्रचलित असलेल्या पद्धतीस जर चारित्र्यदर्शक कला असे नाव दिले तर ह्यांच्या पद्धतीस भावनादर्शक कला असें झटले पाहिजे. भावनामय कामे बुद्धीला प्रवृत्त करणारा सोपा असल्यामुळे अधिक लवकर लोकप्रिय होतात तरी प्रत्येक घुसात व प्रत्येक देशात असा एक सर्वसामान्य नियम आहे की, क्षणिक भावनादर्शक कामांपेक्षा कायमच्या चारित्र्यदर्शक कामास अधिक मूल्य असते प्रस्तुत या काळ भावनादर्शक कामाचा असल्यामुळे त्याच्या सुवक रुपरेषा, त्यातील उत्कृष्टित पद्धति, त्याची अद्भुत रस उत्पन्न करणारी ऐट व त्याच्यात मधून मधून दिसणारे व म्हणूनच मनोरंजक व मनोवेधक वाटणारे औदत्य इत्यादि गोष्टी आपणास या काळच्या कामात पहावयास सापडतात. इतर रेषा स्पष्ट दिसाव्यात झणून या काळच्या मूर्तीच्या अंगाचा इतर भाग अस्वाभाविक रीतीने अगदी गुळगुळीत केलेला आढळतो, अद्भुत रस उत्पन्न करणाऱ्या अनावर छिन्ननें श्मशानयात्राच्या प्रसंगी धतिपत्नी हातात हत धालून बालताना दाखविलेले आढळतात. आणि ही इच्छा अखेनटॉनच्या वेळी इतकी अनावर झाली की ती आपल्या रथात पोलीचे सुवचन घेत आहे किंवा मित्र आपल्या गुडघ्यावर नाचवीत आहे अशा प्रकारच्या त्याच्या मूर्ती पहावयास सापडतात कलाकौशल्याच्या कामात कोणते प्रसंग दाखवावेत किंवा कोणते दाखवू नयेत हा निर्बंध नाहींसा होऊन त्याच्या नाभी जें पहावे तें मूर्तीत किंवा चित्रात दाखवावे अशी पद्धत सुरू झाली. यामुळे त्या काळच्या मूर्ती व चित्रे जरी सुवक व मोहक आहेत तरी ही पद्धत झणजे त्या कलाची अभ्येची मर्यादा होऊन यापुढे त्याची प्रगति होण्यास जागा उरली नाही

चौस म्हणण्याचा प्रत्यय तिसऱ्या अमेनोफिसच्या मूर्तीपासून यावयास लागतो. खाजगी स्थळाच्या मूर्तीत उदाहरणार्थ एका सिद्धीणीच्या लाकडी पुतळ्यात तो त्या हूनहि अधिक स्पष्टपणे पहावयास सापडतो अखेनटॉनच्या वेळी या कलेची भजल कोटवर गेली होती हें पहावयाचे असल्यास त्या राणीच्या मुखवट्याचा जो एक अल्पस भाग उपलब्ध आहे तो पहावा. त्यात नाकाची व तोंडाभोंवतालची वळणे ही हुबेहुब आहेतच परंतु जेथे दोन ओंढ मिळतात तो भाग दाखविण्यांत तर शिल्पकाराने आपले कमाळीचे कसय दाखविले आहे एकीणिसाव्या राजघराण्याच्या वेळचे नावाजण्यासारखे शिल्पकाम झणजे ट्यूरिन येथे काळ्या पाफाग्याचा कळविलेला दुसऱ्या रामेसीसचा पुतळा हें होय

अठराव्या राजघराण्याच्या काळ—अठराव्या राजघराण्याच्या प्रारंभाची उठावाची खोदिव कामे मनोन्याच्या काळातील त्या कामासारखीच होती व पुढे चित्रकला जसजशी स्वस्त होत गेली तसतशी खोदिव कामे मागे पडत चालली, अशा प्रसाराची खोदिव कामे फक्त देवळात करीत असत व या देवालाचा पुढे न्हास होत गेला या काळची ही कामे मजबूत व सुमर्यादित आहेत परंतु ती अगदीच टराविक पद्धतीची असून त्यात लावू, शिरा बर्मरे काही दाखविलेले नाही. शिवाय या काळच्या कामात पूर्वाच्या काळच्या कामातील पुष्कळा वरूपनाची नकल केली आढळते. तिसऱ्या अमेनोफिसच्या काळच्या राएमहातच्या सुंदर मूर्तीत पूर्वाच्या वरूपनाचे प्रतिबिंब आहे मागे वर्णन केलेली अखेनटॉनच्या वेळची विशिष्ट पद्धत या प्रकारच्या कामातहि दिसून येते. एकीणिसाव्या व तिसाव्या राजघराण्याच्या देवळातील असंख्य उठावाची खोदिव कामे फक्त इतिहासदृष्ट्या महत्वाची असून त्यात पूर्वाच्या कामाच्या मानाने कोणतेच कौशल्य दिसून येत नाही

चित्रकलेच्या अभिप्रेतस मात्र प्रस्तुत काळ पार अनुकूल होता, हाताचा छलकेपणा, वृत्तांताची विविधता व आनंदाचे पर्यवसान इत्यादि गोष्टींनी रेलचेल त्या काळच्या चित्रात दिसून येते अधिक वृष्टसाध्य शिल्पकामाचा ज्या मानाने न्हास होत गेला त्या मानाने चित्रशैलीचा अधिकाधिक उत्कर्ष झाला. त्या काळच्या एका कोट्टाटडो मारणाऱ्या सुल्लेच्या चित्रावरून त्यावेळी होणारे शरीराचे संकोच व विकास तरकालीन चित्रकारास किती शिताफीने दाखविता येत होते हें लक्षात येण्यासारखे आहे.

यापुढील काळात या कलाचा एकसारख न्हास होत गेला म्हणजे वर दिलेल्या तीन भागांपैकी (१) मूर्तिकरण (२) उठावाचे खोदिक काम व (३) चित्रकला यापैकी कोणत्याहि भागाचा विचार केला तरी पुढे येणाऱ्या शतके राजघराण्यात त्या कलाचा उत्तरोत्तर अपकर्ष होत गेल्याचे दिसून येते.

इतिहासलेखनास ज्याप्रमाणे शिल्प कामे हें एक उपयुक्त साधन आहे त्याप्रमाणेच अनुमाने निरनिराळ्या काळीं वापरलेली उपकरणे व हत्यारे ही त्याच्या निरनिराळ्या सांस्कृतिक अवस्था बोधितात तेन्हा आता प्राचीन मिसरी लोकांच्या हत्यारासंबंधी येथे थोडी माहिती देतो

हत्यारे ध जड दावे.—मिसर देशातील हत्यारेचे शोडक्यात सामान्य व विशिष्ट असे दोन विभाग करिता येतील. सामान्य विभागात दोकणाऱ्या, कापणाऱ्या व पाटणाऱ्या हत्याराचा अंतर्भाव होतो व विशिष्ट विभागात खडार्, शिकार, रेतवी, यांधकाम इत्यादि कामास लागणाऱ्या हत्याराचा समावेश होतो ही हत्यारे ह्यांच्या हत्यारांपेक्षा प्रथम निराळ्या स्वरूपाची होती त्यापैकी काहीत बदल होऊन त्यास ह्याचे स्वरूप प्राप्त झाले, व काही तशीच राहिली-

ठोकण्या म लागणारी हत्यारे — लाकडी ठोकणी व मोगरी, दगडी गदा, विनदाण्याचे दगडाचे हातोटे, ताव्याच्या व गारगोटीच्या कुडाडी, गारगोटीच्या कुदडी इत्यादि हत्यारे त्या काळी प्रचलित होती.

कापण्या म उपयोगी पडणारी हत्यारे — गारगोटीचे केलेले दुपाती, एकपाती, पातें मिठाविण्यास ताव्या असलेले व नसलेले, सरळ व वाकण्या पाठाचे व ताव्याचे बनविलेले इतक्या प्रकारचे चाकू, ताव्याचे बरतारे ग्रीस धातूची केलेली लाकडी मुठीची व विनमुठीची लहान-मोठी किररी व टाक्या इत्यादि हत्यारे त्याकाळी उपयोगात होती

पासण्याच्या उपयोगाची हत्यारे — ग्रीस धातूच्या केलेल्या कीलाकृति व हत्ती प्रचारात असलेल्या स्वरूपाच्या वानशा, सदर धातूच्या केलेल्या फरबता, कठिण पदार्थास व मण्यास छेद करण्याकरिता ज्याचा उपयोग करीत असत असे गारगोटीचे केलेले व लाकडी कामावर ज्याचा उपयोग करीत असत असे ग्रीस धातूचे केलेले सामने इत्यादि हत्याराचा त्याकाळी उपयोग करीत असत

लाडूची हत्यारे — लाकडी दाव्याचे व धातूचे बनविलेले परशू, गारगोटीच्या व ताव्याच्या केलेल्या कळ्यारी लाकडी व एका अखंड तुकड्याची केलेली धनुष्ये निरनिराळ्या आकाराची गारगोटीची, शिंगाची व ताव्याची बाणांची टोक इत्यादि हत्यारे त्यावेळी प्रचारात होती

शिकारीची आयुधे — गारगोटीच्या सरच्या, हाडाच्या व ताव्याच्या मासे धरण्याच्या सरच्या, फेरून मारण्याचे लाकडी सोदे, ताव्याचे मासे धरण्याचे डाकडे, प्राण्याचे पाय अडवून धरण्याचे सापळे, मासे पकडण्याची जाळी इत्यादि आयुधांचा त्याकाळी उपयोग करीत असत

सैन्याची आयुधे — लाकडी कुदडी व नागर, लाकडी दाळे, गवत उडविण्याची मिश्रक, उभाच्या गारगोटीच्या सरविल्या आदित असे लाकडी कोयते, पाखडताना धान्य साफ करणारी सुपें, अंटाच्या आवृत्तीची व सपाट जाती इत्यादि अनेक वस्तूंचा त्याकाळी उपयोग करीत असत

वाघ का मास लागणारी उपकरणे — दगड फोडण्यास उपयोगी पडणाऱ्या टाक्या, विटा पाडण्याचे विटाळे, गवण्याची लाकडी करणी, गुणा व थोड्या इत्यादि बांधकामास लागणारी साधने इत्यादी प्रमाणेच होता

मातीची भांडी — कार प्राचीन काळी चाकावर गति दिल्यापासून कफ हातांनी ही मातीची भांडी तयार करीत असत भाज्यास आकार देण्याकरिता आतून एक चपटा पट्टी धरून वरतून शेवट फिरवीत अशा प्रकारे काहीसा आकार आध्यात्मंतर हाताने त्यास घासून गुळगुळीत करीत चवूच्या आवृत्तीच्या माज्याचा गळा तयार करण्याच्या कामास प्रथम चक्राचा उपयोग करण्यात आला चाराव्या राजघराण्याच्या काळापर्यंत लहान लहान भाज्याची सुई चारून कापून

रेखिव केलेली दिसून येतात. भोज्यावर पोडण्या मातीचे पटे, परण्या व कचिप्र प्रसंगी मानवी आकृती अशा प्रकारची नक्षी काढीत असत ही भांडी हातांनी पडवीत असल्यामुळे त्यास निरनिराळे आकार देण्याचे काम कठिण नव्हते अठराव्या राजघराण्याच्या वेळी भाज्याचे वांड तांबडे असत किंवा त्याच्या गळ्याभावीत पडे असत तिसऱ्या टेभगोमि-सच्या वेळी वाळूचा व तांबडा रंगा काढण्याचा प्रयास असल्याचे दिसून येते तिसऱ्या अभेनोफिसच्या काळी भाज्याच्या गळ्याभावीत निळ्या रंगाच्या रंगा व पडे काढण्याची चाल होती. अठराव्या व एकोणिसाव्या राजघराण्याच्या उत्तर काळात ओपडथोबड परतून हलकी भांडी व त्यांवर पादरे टिपके आणि गुळगुळीत व भुज्या रंगाचे कांड असलेले आढळतात

आतापर्यंत जे कलाविषयक विवेचन करण्यात आले त्याच-हून इतिहासमधील कलेचा इतिहाससोपनाकडे वसा उपयोग करता येईल याची कल्पना झाली असेलच पण परतुमथे, नवीन नवीन शारां, यज्ञवस्तु या साहित्याच्या मनघोत त्या साहित्यामध्ये करक आणि चित्रकलेचा अतिशय साम्या रचोदथापासून अधिक सूक्ष्म विकास या सवें गोष्टींचे सातत्य आपणास इतिहासाच्या इतिहासात मने आढळून येतें तसे दुसरे कोडेहि येत नाही हे सातत्य इतके आहे की त्यामुळे वस्तु फालतुकमानें सवतात येतात आणि त्यामुळे इति-हासाच्या इतिहासात जी राजघराणी होऊन गेली त्यांची आणि विशिष्ट कलाविकासाची अगर संस्कृतिविकासाची संगति सावण्यात येते

प्राचीन इतिहास आणि कला प्रागैतिहासिक युग — नील नदीच्या काठच्या धोवीश घराण्या परिवारात व अन्य ठिकाणी नील नदीच्या मळीत सापडणारे गारगोटीचे बापीव तुकडे मनुष्याची पडविलेले असण्याचा सभन आहे परंतु धो धो वाढणाऱ्या प्रवाहांत सापडलेल्या पाषाणयुगास येवढे नैसर्गिक पद्धतीनेहि असले आकार प्राप्त होतात अथवा वर काहींचे इच्छने आहे नीलघाटीच्या भागावर असलेल्या मैदानात किरथेक वेजा पुराणपाषाणयुगातील विशिष्ट आकाराची हत्यारे व उपकरणे सापडतात आणि त्यांच्यावर असलेल्या गुणा रचोदथा प्राचीनत्वाची साक्ष पटवितात काही वेळा ज्या पाषाणाच्या कारणांमार्फत ती पडविली असावीत त्या जमोवरच ती पडली असावीत असे दिसून येते ज्या काळी ती हत्यारे पडविली असतील त्या काळात व हत्तीच्या काळात हवामान व देशाची एकदर स्थिति गोंत पाहिले शेते फेरबदल झाले आदित किंवा बाय बायपरी भूतर-शाखेचे व मानवशास्त्रज्ञे यांच्यात बाधप ऐंमल झालेले नाही ज्याच्यावरून त्या हत्यारांचा काळ निर्णय वरिता येईल अशा रीतीने ती, व प्राचीन युगांतील प्राणी-च्या देहांचे अवशिष्ट भाग एकत्र सापडले नाहीत, किंवा एखाद्या खडकाच्या किंवा दरीच्या भोतीत सापडली

नवपाणयुगांतील अवशिष्ट भाग हानजे बाणाची टोंक व इतर आंघुप हीं बऱ्याच मोठ्या प्रमाणात आरण्यामध्ये सापडतात. श्रीवीरच्या उत्तरेकडील कायूयच्या प्रदेशात व मोरिस या प्राचीन सरोवराच्या आसमतात तर या वस्तू अत्यंत विपुल व चमत्कारिक आकाराच्या दृष्टीस पडतात. परंतु त्याचा नक्की काळ निश्चित करिता येत नाही. नील-धडीवर राज्य करणाऱ्या बाराव्या राजघराण्याच्या वेळेस अस्तित्वात असलेल्या प्रगत सभृतीशी त्या समकालीन असाच्यात असें काहींचे मत आहे परंतु लागवड केलेल्या असाच्यात असें काहींचे मत आहे परंतु लागवड केलेल्या मज्याच्या कडेवर असलेल्या मैदानात जे डी मार्गन, पेड्री, रेंसनर व इतर संशोधक यांच्या भूतननादि प्रयत्नांनी शोधून काढलेल्या अनेक चमत्कारिक वस्तूनापासून निश्चित ऐतिहासिक माहिती उपलब्ध झाली आहे त्या वस्तूनापासून सापडलेल्या वस्तूंचे निरनिराळे प्रकार पेड्रीने आपल्या “ डायसपोलिसपर्व ” नावाच्या पुस्तकात क्रम-वार दिलेल आहेत, आणि अत्यंत परिश्रमपूर्वक केलेले आपले शोध रेंसनरने प्रसिद्ध केल्यापासून तर पुष्कळच वाद-प्रसक्त प्रश्नांवर प्रकाश पडला आहे. त्यातले त्यात प्रागैति-हासिक काळ व पहिल्या राजघराण्याचा काळ याचा कोठे संयोग होतो हे निश्चित करिता आले आहे. पूर्वी छत्रेखिलेली कुलालचक्राच्याहि साधनावाचून केवळ हातांनी तयार केलेली (काही रंगविलेली) अति उत्कृष्ट मातीची भाजी प्रागैतिहासिक युगातली आहेत. त्याचप्रमाणे इतर सर्व देशातील तराळीन हत्यारापेक्षा आकाराच्या टाकडीकपणात व नाजूकपणात अधिक सरस असलेली अतिशय उत्कृष्ट गारगोटीची हत्यारे त्याच काळाची आहेत. पार जुनाट वस्तूनापासून धातूचा अभाव दिसून येतो परंतु लवकरच तांब्याची धातू दृष्टीस पडू लागते. बाराव्या राजघराण्याच्या कारकीर्दीपर्यंत कांस्यधातूचा पत्ता नव्हता. नकदीच्या आज्यावर बल्लानी व शिडानी चाल-विलेल्या नौकांची चित्रे व त्या नौकावर वाहण्याच्या लुणा दृष्टीस पडतात. वरच्या म्हणजे दक्षिणेकडच्या व मधराया मिसर देशाच्या भागात हीं कवरस्थाने सर्वत्र सापडतात. परंतु नदीमुखाजवळ किंवा त्याच्या आसपास ती अद्याप सापडलीं नाहीत. कदाचित मिसर देशाच्या खालच्या भागात रहाणाऱ्या लोकांची मृत देहाची व्यवस्था करण्याची पद्धत निराळी असावी.

इजिप्तच्या प्राचीन दोन राज्यांचे एकीकरण.— परंपरा, पुराणकथा व अलीकडे प्रचलित असलेल्या चाली रीती यांच्या योगाने त्या अतिप्राचीन काळच्या राजकीय इतिहा-सात असलेलीं खिड भरून काढता येते. पहिल्या राजघरा-ण्याचा संस्थापक मेनीस याने मिसर देशाच्या वरच्या व खालच्या भागात असलेलीं दोन राज्ये एकत्रित केलीं यावरून प्रागैतिहासिक काळात ते दोन भाग निरनिराळ्या सत्तेखाली होते हे उघड होते जेथे हल्ली एल् कावचे खिडार

आहे तेथे पूर्वी वरच्या मिसर प्रदेशाची नेकेव नांवाची राजधानी होती आणि नदीच्या पलीकडे नेखेल (हिराकॉम्पो-लिस) येथे राजवाडा होता. मिसर देशाच्या खालच्या प्रदे-शाची राजधानी तेथील पाणथळ प्रदेशात व्यूटो (व्यूटो किंवा डेप) येथे होती व “ पे ” नावाच्या भागात राज-निवासस्थान होते वरच्या किंवा दक्षिण दिशेकडील प्रदे-शाच्या राज्यात एल् कामची देवता “ निखेबी ” व “ संघे ” नावाचा देव यांचे अधिष्ठान होते व खालच्या प्रदेशाच्या राज्यात “ व्यूटो ” या देवतेचे व “ होरस ” या देवाचे अधिष्ठान होते. राजेलोकाकरिता प्रत्येकाच्या राजवाड्यात “ द्येन किंवा होरस ” ही देवता हार्ता “ नेखेन ” येथे मृतराजाची पितरें शृंगलशीप होती असें मानित तर “ पे ” येथे मृतराजाची पितरें द्येनशीप होती असें मानित असत पुढील काळात प्रागैतिहासिक राजे “ होरस-पूजक ” म्हणून मानण्यात येत. या युगाची कालमर्यादा किती होती याचा अंदाज करिता येत नाही. वर सांगितलेली वरच्या व खालच्या प्रदेशातील दोन राज्ये यांच्यात केव्हाहि काही बदल झाला नसेल हे समवनीय दिसत नाही.

शरीरविज्ञान शास्त्रज्ञ इरिअट स्मिथ याच्या मते मिसर देशाचा सर्व प्राचीन इतिहास थुडाळला तर असें दिसून येईल की राजघराण्याच्या युगाच्या प्रारंभीच्या भागात वरच्या मिसर प्रदेशातील लोकांच्या शरीररचनेत रुढवाचा फरक झाला आणि तो फरक मिसर देशाचे दोन्ही भाग एका राजाच्या सत्तेखाली आल्याने त्यातील लोकामध्ये जो सकर पडून आला त्यामुळे झाला असें सदर शास्त्रज्ञने स्पष्टीकरण केले आहे. चवथ्या राजघराण्याच्या युगातील उपलब्ध असलेल्या अवशेषावरून इरिअट स्मिथने असा सिद्धांत काढिला आहे की सीरियातील देशात केलेल्या लोकांपेक्षा खालच्या प्रदेशातील लोकांच्या मृताकातीळ कवडीची व रत्नायुची वाढ अधिक झालेली होती राजघरा-ण्याच्या युगास प्रारंभ झाल्यामुळे सभृतीची पिढेहाद न होता भरभराटच होत गेली.

प्रागैतिहासिक युगासंबंधी माहिती देणारे एखादे तरी लिखाण उपलब्ध आहे की नाही याविषयी शंकाच आहे. पालेमोशिलेच्या पहिल्या ओळीत खालच्या मिसर देशाच्या राजाची काही नावे दिलेली सापडतात परंतु तेथे त्याचे शक किंवा इतर माहिती दिलेली नाही. पेड्रीच्या मताने ज्या राजाला अधिवास येथे मृतमाती देण्यात आली होती व खरे नाव “ मर ” किंवा “ बेसा ” असें असता ज्याला “ नरसेर ” या नावाने संबोधित होते तो मेनीसच्या अगो-दर होऊन गेला त्याची माहिती देणारे अनेक कोरीव लेख आहेत. त्यांत हिराकॉम्पोलिस येथे सापडलेला व उगाच्या-वर लेख खोदलेला आहे असा एक पाषाण-खंड फारच

मन्य आहे. त्या पाषाणखंडावर राजा व त्याचा प्रधान, युद्धात वापरण्यात येणारी निशाने, केंद्री वगैरे सर्व खोदलेले आहे तो व दुसऱ्या राजघराण्यातील घडोई (चार्योस) हे एकच होते असे म्हणणें उपलब्ध असलेल्या माहितीशी विसंगत आहे. तो मेनीस नंतर झाला असें मेघे म्हणतो तर कोर्हीच्या मतानें तो व मेनेस हे एकच होत असें आहे. दुसराहि एक अंकित लेख असलेला पाषाणखंड सापडतो व तो राजघराण्याच्या काळाच्या पूर्वीचा असावा. त्यात “वृथिक” नावाच्या राजाचा उल्लेख आहे.

पहिली राजघराणी—पहिल्या राजघराण्यातील पुष्कळ राजांची नावे अविज्ञात येथे असलेल्या त्याच्या कवरस्थानावरून समजतात परंतु अविज्ञात येथील व मेनेस याच्या यादीत ज्याप्रमाणें त्याचा व्यक्तिचा नामनिर्देश आहे तसा तेथे नसल्यामुळे व “होरस” या विशिष्ट उपपदाना त्याचा जेथे तेथे उल्लेख केला असल्यामुळे नामनिर्णयाचे कामी बराच घोटाला उडतो. काही राजांची व्यक्तिचा नावे सापडतात, यावरून “नवीन राज्यातील” लेखकाना ती कधी वाचलीत हे नीट अवगत नव्हतें हे सिद्ध होतें पहिल्या राजघराण्याच्या काळातसुद्धा लेखनपद्धतीत महत्त्वाचे फरक व पुष्करणा घडून आल्या. मेनीस हे वैयक्तिक नाव फक्त एकाच जागी दिलेले आढळतें त्याचें होरस—नाव “अहा” असून त्याचा अर्थ “योद्धा” असा होता. “अहा” व मेनीस ही नावे एकाच व्यक्तीची असल्याबद्दल दाका घेण्यात येते परंतु ज्या ठिकाणी त्याचा निर्देश केलेला आहे तेथील छिछाण इतक्या जुन्या पद्धतीचे आहे की, त्यावरून त्या क्षेत्रीचे गिरसन होण्यासारखे आहे. अहा (मेनीस) हे नाव दोन कवरस्थानावर सापडले होतें. एक कवरस्थान शीबीजच्या उत्तरेस व ताबड्या मसुद्रास जाणाऱ्या रस्त्यासमोर जें एक “मगाडा” नावाचें ठिकाण आहे तेथें होत आणि दुसरें अविज्ञात येथे होतें. मेनेसो हा पहिल्या राजघराण्यास “गिनाईट” म्हणतो, कारण, “थिक्स” ही ज्या प्रांतात अविज्ञात शहर होतें त्याची राजधानी होती. इजिप्तचा वरचा प्रदेश हा खालच्या प्रदेशापेक्षा नेहमीच वरचढ असे. मेनीस हा मूळ वरच्या प्रदेशातला असून नंतर त्याने गालचा प्रदेश पादाक्रांत केला होता. त्याने ज्या प्रांतावर स्वारी केली त्याच्या सोमेश्वर असलेले मेथिक्स शहर त्याने वसविले होते अशी सात्त्यायिका आहे ती सर्व व अविज्ञात या दोन्ही ठिकाणी रहात असावा. निदान पहिल्या राजघराण्यातील पुढील राजांपैकी एकाचें स्मारक अविज्ञात येथील विस्तीर्ण इमशानभूमीत असल्याचें उघडकीस आले आहे. पहिल्या राजघराण्यातील आठ राजांपैकी तीन कोण होते हे अविज्ञात येथील कवरस्थानाचा अवशिष्ट भागावरून सिद्ध झाले आहे आणि इनराचीहि स्वाध्यायाने माहिती मिळालेली आहे दोषा-
भा. ति. उ. २

राजांनी सिनाइमधील वाडी मधारा येथल्या ताचें व बंदर याच्या खाणींमध्ये दोन शिलालेख खोदून ठेविले आहेत बहुतेक राजांची कवरस्थाने विटांची बांधलेली आहेत परंतु सुसफळ नावाच्या एका राजाच्या कवरस्थानाची तफषीशी मात्र एलिफन्टाईन येथील प्रनाइट दगडाची केलेली आहे. त्या कवरस्थानात पुष्कळसें घाटमाटाचें सामान, इतर सर्व प्रकारची साधनसामग्री व अजून व हस्तितदन याजवर कोरलेले राजाच्या कारकादिवे प्रतिवार्षिक हकीकतीचे लेख ठेविले असले पाहिजेत पालेमो शिलेवरील लेखाच्या एका भागावरून असे दिसून येतें की दरवर्षी पुराचे वेळी नीलनदीचे पाणी किती उंचीपर्यंत चढत होतें व राजाच्या कारकीर्दीचा प्रतिवार्षिक तपशील काय होता यावर टीप लिहण्यास लागणारी साधने पाचव्या राजघराण्यापर्यंत उपलब्ध होती

पहिली चार राजघराणी—मेनेसोप्रमाणे पालेमो शिलालेखात सुद्धा पहिल्या राजघराण्यापासून दुसरें राजघराणें निघालेले दाखविले आहे दुसरें राजघराणेंहि विनाइट होतें आणि त्याच्या मज (१) राजाची कवरस्थाने अविज्ञात येथे सापडत होती. मेनेसोच्या मतानें तिसरें राजघराणें मेपाईट होतें म्हणजे त्यातील राजाची राजधानी मफिस ही होती या घराण्यातील दोन राजांनी अविज्ञातच्या नजीक असलेल्या “वेड एलक” येथे मनोच्याच्या आकाराची भव्य कवरस्थाने बांधली. परंतु स्वावेळचा सुप्रसिद्ध शिल्पकार व विद्वान लेखक “इम्होप” याने त्या दोन राजांपैकी “शोसर” राजाच्या सन्मानार्थ सकारा येथील चौफेर पायऱ्या असलेला दुसरा एक भव्य मनोरा बांधला या राजघराण्यातील शेवटचा राजा जो स्नेम् त्याच्यापासून ह्यांच्या दोघांपैकी माहीत असलेल्या मिसरदेशाच्या इतिहासास प्रारंभ होतो यापुढें स्मारकें व लेखी टिपणें पुष्कळशी विपुल व महत्त्वाची आहेत आणि पालेमो शिलालेखावरूनहि भरपूर माहिती उपलब्ध हें ते स्नेम्च्या कारकीर्दीतील तीन वर्षांची उपलब्ध असलेली माहिती म्हटली म्हणजे त्यानें शिरी लोकावर यशस्वी स्वारी केली आणि लेमानानच्या जंगलातून आणलेल्या देवदारांची जहाजे व दारें केली हो होय सिनाइमध्ये असलेल्या वाडी मधारा येथे स्नेम्ने एक शिलालेख स्थापन केला होता मेफिस व फायूम या दोन शहरांमध्ये असलेले, एक मेडवून येथील पायऱ्याचा मनोरा आणि दुसरा दाशर येथील संपूर्ण मनोरा असे दोन मनोरेंहि त्यानें बांधल.

“नवीन राज्य” स्थापन होईपर्यंत मिसर देशात मनोरें बांधण्याचा क्रम अव्याहत सुरू होता विशेषकरून तिसऱ्या राजघराण्यापासून तो सहाव्या राजघराण्यापर्यंत प्रत्येक राजानें दगडी मनोच्याच्या रूपाने आपले स्मारक करून ठेविले आहे त्यातील श्रीमंत व स्नेम् याच्याबद्दल उल्लेख केलेलाच आहे चवथ्या घराण्यातील सुप्रसिद्ध राणे म्हटले

म्हणजे विश्रॉस, चेम्प्रेन व मायसरिनस. यानीं अशुकर्म गिऱ्या येथील "श्रेष्ठ" (श्रेष्ठ) "दुसरा" व "तिसरा" असे मनोरे बांधले. त्या काळच्या कलाकौशल्याच्या कामात जो एक भव्यपणा दृष्टीस पडतो तो तदनंतर कोठेहि दिसून येत नाही. "स्किक्स" (ख्रीमुखासिंह) च्या देवालयाला मेरिण्ट यास जे अनेक पुतळे सापडले त्यात चेम्प्रेन राजाचा डायोराईट नावाच्या पाषाणाचा केलेला पुतळा हा मिसर-देशीय लोक शिल्पकलेत किती निष्णात होते याचा उत्कृष्ट दाखला आहे. स्किक्सचें देवालय म्हणजे स्मारकाकरिता बांधलेली एक वेस आहे ही वेस ज्या पठारावर मनोरे बांधलेले आहेत तेथेच राज्याकरिता जो एक चालचलाक पूल आहे त्याच्या पायथ्याशी आहे चिर्ऑस व चेम्प्रेन या दोन राजांच्या दरम्यान होऊन गेलेला डेडेअ राजा याने अशुरोस येथील मनोरा बांधला सोपस्काराक हा त्या घराण्यातील शेवटचा राजा होता या बहुतेक राजांचे शिलालेख वाढी मधारा येथील खाणीमध्ये सापडले आहेत. मनोऱ्याच्या आसपास पुष्कळ राजदरबाराच्या सरदारांचे सुस्तावे (विशिष्ट प्रकारची कबरस्थाने) आहेत. त्यांचे शिल्पकाम बाष्पाण्यासारखे काढे वर सांगितल्या चवथ्या राजघराण्यातील अनि-यत्रित सत्ताधान्याच्या काळात तर काही नक्षीच कबरस्थानें मिसर देशाच्या वरच्या प्रदेशात सापडतात स्किक्सच्या देवालयासभोवरा असलेली अनेक देवळे चिर्ऑसराजानें बांधली होती असे दाखविलेगारा शिलालेख उपाध्याय वर्गीतील लोकांनी बनावट केला होता असे सिद्ध करण्यात आले आहे, तथापि, स्किक्सचें देवालयच या चवथ्या घराण्यातील अर्थात वैभवशाली राजाच्या कारकीर्दीत उडक फोडून तयार केलें असावे असे म्हणण्यास पुष्कळ जागा आहे

पांचवें घराणें—पावव्या घराण्यास 'एलिकन्टाइनचे घराणें' असे म्हणतात परंतु ही चूक असावी. कारण हे 'होरम' यास मूळ पुरुष न समजता सूर्य हाच मूळ पुरुष असे म्हणून ते सूर्याची उपासना करीत असत शिवाय ते आपल्या नावापुढें 'सूर्यपुत्र' असे उपपद लावून घेत असत या घराण्यातील साहुरे आणि इतर राजे यांनी मोठमोठी मंदिर व रम्यतेला मनोरे बांधून ते सर्व सुखास अर्पण केले आहेत त्यांपैकीं अशुरीर येथील नॉसरीच्या देवालयासंबंधी पूर्ण तपास लागला आहे. 'बेटडर पापा-सर' या लेखातील अद्भुत गोष्टीमध्ये एका सूर्योपासके-पासून तीन राजांची उत्पत्ति कशी झाली हे सांगितले आहे. पुष्कळ राजांच्या मनोऱ्यासंबंधी माहिती उपलब्ध झालेली आहे. अशुर येथील मनोरे अत्यंत प्राचीन आहेत. मनोरे असलेली शाहुरेची देवालये इतक्या चांगल्या स्थितीत आहेत की त्यांच्यावर दिसून येणाऱ्या शिल्पकामावरून व नकशाकामावरून मिसरदेशात इतक्या प्राचीनकाळांहि त्या कलाची अभिवृद्धि किती झाली होती व जत्राणां व शुद्धीच्या मार्गांनी युद्धविषयक पराक्रम करण्यास लागणाऱ्या

धाडासादि गुणाचा किती विकास झाला होता हे कळून येण्यासारखे आहे पावव्या घराण्यातील अगदी अखेरचा मनोरा म्हणजे सकारा येथील उनस याचा होय. त्यावर आचाराविधाने व जादुगिरीचे ग्रंथ कोरलेले आहेत ज्यांचे शिल्पकाम अतिशय उत्तम आहे अशी या काळची पुष्कळ कबरस्थानें मेम्फिस येथे व मिसरदेशाच्या वरच्या प्रदेशात चहुंकोडे सापडतात. मिसरदेशातील अत्यंत प्राचीन देवा-लयातील खोदकामाचा पत्ता लागत नाही कदाचित ते बुन-रडीसारख्या दगडावर असल्यामुळे सर्व नष्ट झाले असावे. पालिमें शिल्लकील सनायळा हाच राजघराण्याच्या काळात खोदलेल्या होतया. या काळच्या मुख्य गोष्टी म्हणजे म्हणजे देवालयास देणग्या व नेमणुका करून देणे हा होत यावरून राजदरबारी धर्मगुरूंचे वजन फार होतें हे उघड होतें. सिनाइ व प्युथोनी येथील त्यांच्याच्या स्मरणार्थी शिलालेख खोदलेले आहेत.

सहावें घराणें—मागील घराण्यापेक्षा सहावें राजघराणें जरी अधिक तरतरीत नव्हतें तरी त्यानें ह्या काळची पुष्कळशी माहिती मागे ठेवली आहे. ज्यावर काही मजकूर खोदलेला आहे अशीं त्यावेळचीं कबरस्थानें सर्व देशभर पसरलेली आहेत. या घराण्यातील 'पेपी' किंवा 'फिओप्स' नावाचा तिसरा राजा सर्वांत मोठा कार्यकर्ता होता. त्याच्या सकारा येथील मनोऱ्यावरूनच ज्या राजधानीस हा काळपर्यंत 'शुप्र भिती' असे म्हणत होते तिला पुढें प्रसिद्ध असलेले 'मेम्फिस' हें नाव मिळालें. 'पेपी' राजाच्या कारकीर्दीत किंवा त्याच्या मागून झालेल्या राजाच्या कारकीर्दीत कोणी एका ऊन नावाच्या मनुष्यानें सिनाइच्या द्वीपवर्षावर व दक्षिण पॅलेस्टाईनवर स्वारी करण्याचे कामी व एलिकन्टाईन व इतर खाणी यातून 'ग्रॅमाईट' नावाचा दगड काढून नेण्याच्या कामी फार मेहनत घेतली असा प्रकारचें अभियांत्रिकी येथील कबर-स्थानाच्या शिल्लेवर वर्णन आहे एलिकन्टाईनचा राजा व प्युथि आ व लिबिआ येथील लमाणाच्या प्राताचा पुढारी या नात्यानें हारप्प नावाचा सरदार मेरेन्डे व दुसरा पेपी याच्या कारकीर्दीत यस्कीस आला एका वेळीं त्यानें एक बाननमूर्ति नर्तक सूदन-हुन धरून आणला होता तो पावव्या राजघराण्यातील असा राजाच्या कारकीर्दीत प्युथोनी येथून आणलेल्या नाच्या प्रमाणें होता असे त्याचे वर्णन केले आहे त्यानें दुसऱ्या पेपीला इतका आनंद झाला की त्यानें तो व्यक्च करण्याकरितां हारप्प यास एक पत्र लिहिले. ते सर्व पत्र हारप्पच्या कबरस्थानाच्या दर्शनी भागावर खोदले आहे. हा शेवटचा राजा फार लहान वयात गादीवर बसल्यामुळे त्यानें नव्वद वर्षांवर राज्य केलें. ही गोष्ट लोकांच्या स्मरणात इतक्या काळपर्यंत होती कीं मॅनेथो यानें सुद्धा त्याच्या कारकीर्दीचा काळ चवथ्यापासून वर्षांचा दिलेला आहे. या दर्शनी कारकीर्दीमुळेच व द्याचित ते घराणें नष्ट झाले असावे. देशातील लहान लहान राजेरजाव्याची सत्ती,

संपत्ति व सत्ता यामध्ये उत्तरोत्तर वलटी होत गेली. दुसऱ्या पक्षाच्या कारकांदनंतर स्मरकाच्या यथार्थ सिद्ध पद्धती विमूढ येते त्यावरून तो काळ अतः बळवाचा व येवढाहीच अभावा असत असत असेर त्या जुन्या राज्याचा अंत झाला.

सातवें व आठवें घराणें—सातवें व आठवें हीं राजघराणां मेळून येथील होती परंतु त्यातील काही राज्याच्या नावांवरून त्यांच्याविषयी काही एक माहिती उपलब्ध नाही.

नववें व दहावें घराणें उर्फ मध्यकालीन राज्य—मिर्ज देशाच्या मध्यभागी असलेल्या हिराफिओपोलिस येथील नवव्या व दहाव्या राजघराण्यातील राजांच्या हाती सत्ता गेल्यामुळे दीर्घकाल बाद असलेले मेफिम येथील राजांचे राज्य सज्जम गेले त्या राजांचे नाव येथील किंवा अल-धौन असावे परंतु त्याची विरोध प्रसिद्ध झाला नाही. मिर्ज देशाच्या वरच्या प्रदेशात स्वारी करून ते येथे आले परंतु राज्य पना करून त्यांनी मेफिम-राजघराण्यातील राजांवर स्वारी केली असावी त्या काळाची मुख्य स्मारकं म्हणून म्हणून ज्यावर लेख लिहिले आहेत अशी असून येथील वरस्था न होत. मिर्ज देशाच्या राजास हिराफिओपोलिसमधून पळवून काढिले असता त्याने वरच्या मिसर प्रदेशातून सैन्य व आस्मानाची काळ करून व येथे येऊन असून येथील गाड-लिज राजाची मदत घेऊन आपले हिराफिओपोलिस शहर हस्तगत केले अशी माहिती मिळते परंतु त्याचा मनोरा मत्र मेफिम येथील राजांला काळाने वरदानांमधून व यथार्थ होता.

अकरावें घराणें—नंतर धीवीजच्या राजांनी आपले स्वातंत्र्य प्राप्त करून घेऊन अकराव्या राजघराण्याची स्थापना केली. त्या घराण्यातील राजांनी उत्तरेकडे आपल्या राज्याची मर्यादा वाढवून शेवटी सर्व दश व्यापूत टास्कॉ मॉन्ट हे धीवीज येथील एका देवाचे नाव असल्यामुळे या राजास "मेन्थाप" झाले असत. कर्मादगीच्या राजास "एन्धेती" हे नाव होते या राजास धीवीज येथे नेऊन पुरण्याची काळ धरतरी, कारण, ज्या पेट्यात त्याची सर्व पुरण्यात आली असावी अशा पेट्या एजेणिसाच्या शतकातला पुराणवत सम्राटकास सापडल्या आहेत पहिल्या निधीप मेन्थापने सर्व मिसर देशावर आपला अंमल बसविला होता. डेर एल् बाही येथील "मिसर—संशोधन—४३" या मंडळाने मजीन खोदून तिसरा मेन्थाप या राजाचे वरदानांमधून उक्कन काढले त्यावरून ते पार मध्य स्मारक असले असले दिसते त्याच्या मागून गादीवर बसला असावा सान्खेरे मेन्थाप यांनी ताबड्या यमुना या मार्गेन युध्दांवर स्वारी केली होती.

बाराव्या राजघराण्याची कारकीर्द—ही मध्य कालीन राज्याच्या केन्द्रस्थानी होती मेन्थाप राजघराण्याचा न्याय व हिराफिओपोलिस राजघराण्याचा उदय हे त्याची प्रकृतीमार्गास प्रस्थापित व अकराव्या राजघराण्यातील

धीवीजच्या राजांनी जो राज्याचा विस्तार केला त्याने मध्य-युगाचा उत्तरोत्तरीय प्रारंभ त्या वेळी झाला असे म्हणण्यास हरकत नाही. सहाव्या राजघराण्याच्या वेळची स्मारके जमदी गांधीधोवद व रामटी तऱ्हेची होती परंतु बाराव्या राजघराण्याच्या काळाची स्मारके मध्य, नमुनेदार, अष्टय कारागिरीची व विमुक्त आहेत बाराव्या राजघराण्यासंबंधी नवी पुस्तकी माहिती उपलब्ध नाही तरी द्युरिन पाषाणयुगाच्या व इतर अनेक मनवार असलेल्या खोदी व लेखावरून त्या घराण्यात ए आठ राजांच्या कारकांदनां काळ व त्याचा प्रम वरोवर रीतीने निश्चित करिता येतो राजांवर अनेक वेळा राखे आल्या मुळे देशाने आपल्या मागून येथे गादी वरदानांमधून वान व खरीर असावेत अशी खबरदारी घेत असत तत्का सीन राजाचा व त्याच्या मांडलिकाचा उदय आपले बर्चस्व संभावाच्या सुलभावर प्रस्थापित करण्याचा असल्यामुळे प्रतिष्ठास आपल्या हुकूमतीत देण्याकरिता व इमाना अन्-यायास पातळीपेक्षा बगेर देऊन उत्तेजन देण्याकरिता मुख्य पादविरचा राज्य खर्च करून घेतले अत्यंत आवश्यक होते. राजाच्या मंदिरावतीतल्या लोकांची धनास्य सारदारार्थी व विषयपरक मध्यमिसरदेशातील येथी हसन, एल् यरसा, असून व हेर रिका येथील काही विदेशी वृद्धांमधून माणसांची वरदानांमधून पार अपेक्षार आहेत आणि राजदर-बाराप्रमाणे म्हणून प्रमाणावर दरवार भरविण्याची सार त्यांच्यामध्यें असावी असे उपलब्ध असलेल्या माहितीवरून दिसून येते देशांत अनेक इतिहासी राजांच्या प्रस्तांमुळे तिसऱ्या सेन्कोरी व तिसऱ्या अमेनेम्हेच्या कारकीर्दीत सर्व सत्ता त्यांचे ठिकाणी केंद्रात झालेली दिसून येत या घराण्यातील राजांची दोन नावे आहेत, एक, अमेनेम्हे व दुसरे सेन्कोरी पहिला अमेनेम्हे हा पहिला राजा होता याचा व यावरचा घराण्यातील राजाचा काम सध्या होता. एतद्विषयक माहिती उपलब्ध न हो त्याने तीस वपेपेक्ष राज्य केले त्यातील दहाव्या तो व त्याचा पुत्र पहिला सेन्कोरी हे दोघ भागीदार या नावाने राज्य चालवात होते त्याला राज्य मिळविण्याला व त्यास व्यवस्थित स्वरूप देण्यास वहावे लागले व ते कार्य पार पडल्यानंतर त्याने आपली राजधानी धीवीजहून हलवून ती गोमसच्या दक्षिणेस पंचवीस मैलावर मध्यभागी असलेल्या लिड शहरांत नेली व तेव आपले निवासस्थान केले त्याची स्मारके सर्व मिसरदेशावर पसर-लेली असून तिनाईपर्यंतच्या दूरदूरच्या दगडाच्या व इतर खाणी त्याच्या वस्तूच्या साह्य पडवितात न्युबियाच्या लोकांवर त्याने एकदा स्वारी केली होती हीहि एक गोष्ट त्याच्या सध्याने माहीत आहे त्याने आपला मुलगा सेन्ने सी यास केलेला उपदेश म्हणून जो प्रसिद्ध आहे त्यात वरील गोष्टीचा उल्लेख असून त्यावरून त्याचे आपल्या प्रजेच्या ठिकाणी असलेले वास्तव्य व त्याच्या शुद्ध राज्या-

ज्यात त्याच्या भवशाच्या नोकराकडून त्याचा खून कर-
ण्याचा प्रयत्न झाला होता यावरून ते किती कृतघ्न होते हे
ज्यात होते

पहिला सेन्वोला दहा वर्षे आपल्या बापाबरोबर राज्याचा
भागीदार होता ह वर सांगितलेंच आहे त्या काळात तोच
मुख्य कार्यकारी असून त्याने सुदनमर्थ व लिबिअन लोका-
वर पुष्कळ स्वाया केल्या अमेनेन्हेच्या मृत्यूनंतर त्याने
आपल्या पंचवर्षास वर्षाच्या कारकीर्दीत आपल्या राज
घराण्याचा लौकिक चांगलाच वाढविला हेलिओपोलिस
येथील नाकोनी मनोरा हा त्याच्या सुप्रसिद्ध स्मारकांपैकी
एक असून मोरिसाच्या सरोवरास बांध घालण्याचे पुष्कळसे
काम त्याच्या कारकीर्दीत झाले असावे त्याने नील नदाच्या
उगमानजवळ बाडी हातका येथे एक देवालय बांधले व न्युबि-
यातील निरानाख्या जातीवर मिळविलेल्या जयाचे स्मारक
म्हणून तेथे एक विजयस्तंभ उभारला. बेनी हसन येथील
अमेनीचे आणि अस्युत येथील हेम्पेफाचे अशी दोन उत्कृष्ट
कबरस्थानेही त्याच्याच कारकादित बांधली गेली पहिला
अमेनेन्हे व पहिला सेन्वोला या दोघा पितापुत्राचे मनोरे
लिष्ट येथे आहेत

दुसरा अमेनेन्हे यास दाहूर येथे मृतमाती देण्यात
आली त्याच्या मागून दुसरा सेन्वोला गादावर बसला
त्याचा मनोरा फायूमनदीच्या मुखाशी इलाहून येथे आहे
बनीहसन येथील नैमहोपच्या कबरस्थानावरिल रणकाम
बाब्याच कारकीर्दीत केले होत सदर रणकामात नैमिटिक
बेदुन लोक पूर्वेकडील अरण्यातून मिसर देशात एक
प्रकारचे नेत्रविलेन आणीत आडेते असा अर्थत मनोहर
देखावा दाखविला आहे तिसरा सेन्वोला याने पॅलेमडाईन
व न्युबिआ प्रांतावर स्वाभ्या केल्या व आपल्या राज्याच्या
दक्षिणमार्गावर सेम्ना येथे एक पुतळा व अनेक जयस्तंभ
उभारले त्याच्या मनोऱ्याजवळ त्याच्या कुटुंबातील एका
राजकन्येचे जवाहिराचे अलंकार सापडले ज्याच्यावरील
चित्रकामात एक राक्षसी पुतळा एका जागेवरून दुसऱ्या
जागी नेण्याचे दाखविले आहे अशा एल बरशा येथील
येथोपच्या कबरस्थानाचे बांधकाम या राजाच्या कारकीर्दीत
संपूर्ण झाले.

तिसरा अमेनेन्हे याने मोरिस सरोवराचे काम पूर्ण
केले आणि सेम्ना येथे नीलनद्याच्या पुरावे पाणी विती
उत्पादयित वटते हे नमुद करण्याचा प्रयास सुरू केला
तो क्रम त्याच्या मागून गादावर बसलेल्या राजाना पुढे
नाल देवला त्याच्या सेवाधीन वर्षांच्या कारकीर्दीत त्याने
दाहूर येथे एक व मोरिस सरोवराच्या जवळ
दावरा येथे एक असे दोन मनोरे बांधले
झाब्याच्या मनाऱ्याजवळ चक्रव्यूह (लॅबिरिथ) नावाचे
एक भले मोठे कबरस्थान आहे चवथ्या अमेनेन्हेची कार-
कीर्दी अल्फाकिक होती आणि हे राजघराणे सवेवनेकू

नावाच्या राणीबरोबर नष्ट झाले लॅबिरिथच्या उपलब्ध
असलेल्या अवशिष्ट भागात त्या राणीच नाव सापडते या
म्हणजे वाराव्या राजघराण्यात आठ राजे झाले आणि ते
एकदर दोनशेवरी वर्षे टिकले या घराण्याचा नावलौकिक
जरी मोठा आहे तरी त्याने आपल्या राज्याचा विस्तार
नील नदीच्या बाहेर केला नाही शिवाय मनोऱ्यापेक्षाही
अधिक वास्तवलेल्या त्याच्या मोठ्यातल्या मोठ्या स्मार-
कांचे एका कपऱ्याच्या मोठ्या राशीशिवाय सापडत काही-
एक उपलब्ध नाही

तेराव्यापासून सतराव्यापर्यंत घराणे —
“ नूतन साम्राज्याचा ” उदय होईपर्यंत यापुढच्या
काळाचा इतिहास कमी अत्रासंद आहे मनेथो याने
तेराव्यापासून सतराव्या राजघराण्यापर्यंत सर्वोच्च
नाव दिलेले आहेत परंतु पंधराव्या व सोळाव्या “ हिक्मोस ”
राजघराण्यातील राजाशिवाय त्याने दिलेल्या इतर नावाचा
लोप झालेला आहे अविडॉस येथील शिलालेखात बाराव्या
पासून आठराव्या राजघराण्याचा उल्लेख केलेला नाही
टशूरन यथ असलेल्या कागदपत्रावरून बरीच नावे साप-
डतात आणि इतर स्मारकावरूनही त्याच्यात भर पडते.
परंतु त्यावरून त्याच स्थलालादि निश्चित करण इरापास्त
आहे हिक्मोस घराण्यातील कावे मात्र त्याच्या परदेशीय
स्वरूपावरून ज्यावर ती खोदली आहेत त्या जवाहिराच्या
विशेष आकारावरून व मनेथोने दिलेल्या नावाशी दिवून
येणाऱ्या सादृश्यावरून निश्चित करता येतात सतराव्या
घराण्यातील राजेही त्याच्या विशिष्टप्रकारच्या नावावरून
व अन्य पुराव्यावरून ओळखता येतात मनेथोने तेराव्या
व बवषाव्या राजघराण्यात बऱ्याच राजाचा गर्दी केला
आहे परंतु या एकदर सातत्याचा काळ तानवी बारावी
वर्षाचा होता असे धरून खाली सयुक्तिक दिसते

तेराव्या घराण्यातील व क्वचित् बवषाव्या घराण्यातील
राजाचे (विनायकहून धीवीन व टोनेस येथे) प्रानाईट
दगडाचे घडविलेले, अन्य आकाराचे व उत्कृष्ट कारागिराचे
पुतळे आहेत, काहींच्या स्मारकांचे अवशिष्ट भाग आहेत
तर काहींचे पहिल्या धबधब्याच्या आसपास असलेल्या
खडकात कोरीव लेख व मूर्ती आहेत

हिक्मोस घराण्यातील राजांचा कारकीर्दी —
मिसर देशाच्या अन्त कलहासुळे तो परक्याच्या हाती
जावा यात काही नवल नाही मिसर देश काबीज करण्यास
हिक्मोस राजाचा युद्ध कारावे लागल नाही असे मनेथो
म्हणतो हेलोफिस राजाच्या कारकीर्दीच्या तेहत्तिसाव्या
वर्षी हिंड येथील गणितविषयक कागदपत्राची नकल कर
ण्यात आला यावरून हिक्मोस घराण्याचे राज्य घराचे वेळ
टिकले असावे असे दिसते हिक्मोस राजाची स्मारके व
त्याचे “ स्केव ” नावाच्या किड्याच्या आकृतीच्या
जवाहिरावर खोदलेले लेख बऱ्याच व खालच्या मिसर

प्रदेशात चहूकडे सापडतात. रिआन राजाची तमली स्मारक व कारिव लेख तर काढ व बगदादपर्यंत पसरले होते. हिक्मोस रागे आपल्या सिरियातील देवाचे उपासक होते त्यांनी आपला देव व मिसर देशाचा देव सेष हे दोन्हा देव एकच होत असत मत प्रस्थापित करून त्या पयाचा प्रसार सर्व मिसर देशभर करण्याचा ओराचा प्रयत्न केला व त्यामुळे त्या देशातील मूळच्या देवाचे महत्त्व फार कमी झाले. ज्यामुळे मिसर देशातील लोकांच्या चारित्र्यावर व इतिहासावर इतरां विलक्षण परिणाम झाला त्या सक्रमणकालाची काही तरी निश्चित माहिती एसादे वेळी उपलब्ध होईल अशी आशा आहे. हिक्मोस राजाची सत्ता समूह नष्ट झाल्यावर "नूननसाध्यातील" बला-कुसरीच्या व प्रतापशाली युगास सुरुवात झाली. सतराव्या शतकापासून अर्धवट स्वतंत्र अशा लहान लहान राजे राज्याच्या हिक्मोस राजाच्या सत्तेस विरोध केला या लढायांमध्ये सिकेनेरे याचे नाव प्रामुख्याने पुढे येते. तिसऱ्या शिकेनेरेच्या 'ममी' (ममाला महान डेवळेचे प्रेत) वरून हिक्मोस याच्या बरोबर झालेल्या लढाईत त्याच्या मस्तकावर भयंकर वार लागून ते छिन्न भिन्न झाले असल्याचे दिसून येते.

अठरावे राजघराणे—नूतन साम्राज्य—या युगास 'नूतन युग' म्हणतात व "राज्य" या शब्दाच्या, ऐवजी "साम्राज्य" हा शब्द वापरतात यावरून या काळी राज्याचा विस्तार बराच झाला होता हे उघड दिसते. वैभव-शाली अठरावे राजघराणे याचा सतराव्या शतकापासून निकटचा संबंध होता या अठराव्या राजघराण्यातील राजांनी नील नदीच्या-मुखप्रदेशाच्या-वायव्येकडील हिक्मोस राजाची सत्ता उलथून पाडण्याचे कार्य प्रथम हाती घेतले व अठराविसा विसा नर करून अठराव्या घराण्याचा सस्थापक "अझोसी" यांनी ते कार्य यशस्वी रातीने पार पाडले. त्यांनी फिऊन पॅलेस्टाईन मध्ये त्याच्यावर स्वारी केली व तीत शाहूरेन शहराला तीन वर्षे वेढा देऊन अखेर ते हस्तगत केले. शिवाय, आपल्या राज्यातील बघाळी मोडून त्यांनी सिरिया व न्यूबिया या देशावरहि स्वऱ्या केल्या याच वेळेस कोणा एका अबाना नावाच्या गृहस्थाला राजाच्या नावाचा म्हणजे अझोसी नावाचा मुलगा होता त्याच्या एल् काव येथील शिलालेखानवरून या काळची पुष्कळशी ऐतिहासिक माहिती उपलब्ध होते. अझोसी नंतर पाहला अमेनोपिस राज्यावर बसला त्याने न्यूबिया व इथिओपिया या देशावर स्वऱ्या केल्या यानंतर पहिल्या डेथमोसिस हा तिसरा राजा हाऊन गेला तो दुसऱ्या घराण्यातील होता परंतु त्याने आपल्या अझोसी नावाच्या वायव्येकडील राज्यावर आपला हक्क लागू केला अशा रीतीने काही एक रंगा धोपा नसता जेव्हा तोस वर्षेपर्यंत राजसत्ता नीट रीतीने प्रस्थापित झाली तेव्हा दुसऱ्या

देशावर स्वऱ्या करून आपला राज्यविस्तार करण्यासाठी मिसर देश घनान्य व बलाढ्य झाला त्याच्यात आता क्षात्रपतेष चमूकू ल्याले रागा, त्याचा प्रभान व इतर दवाबारे अंमलदारा यांच्या हातात सर्व राजसत्ता एक-वटली होती व मध्यकाळीन राज्याच्या वेळेस प्रचारात असलेल्या सारजामी पद्धतीचा मागमूसहि शिष्ट मंडळा डेथमोसिस यांनी "कुश" प्रांत पूर्णपणे काबीज केला व तेथील राज्यकारभार चालविण्यास आपल्या प्रतिनिधीचा नेमणूक केली हा "कुश" प्रांत दक्षिणेस चवथ्या धव-धव्याच्या किवित् खाली असलेल्या नपाव्यापासून उत्तरेत एल् काव पर्यंत विस्तृत झाला होता त्यामुळे वरच्या मिसर देशाचे पहिले तीन प्रांत त्यात समाविष्ट होते नंतर सिरियाकडे मोर्चा बळवून डेथमोसिस हा युर्मोसपर्यंतचा मुलुख सर करीत गेला कदाचित् त्याच्या पूर्वीचा राजाहि तेथवर गेला असेल परंतु ते सिद्ध करणारी साधने उपलब्ध नाहीत वर दिलेल्या स्वाऱ्या खबऱ्याच्या दृष्टीने शुक्र-सानकागक नव्हत्या. उलट कैचाचा वाढ लुटाळट व खडणी या योगानी मिसर देशाचा सापत्तिक भरभराटीस होत गेली मिसर देशाच्या वादशाहीती कर्णक पादल धोवीन शहराच्या अंमन नामक देवाच्या देवस्थानाचा विस्तार करून, त्याच्या ऐवयात भर घालून जगातील सर्व देव-स्थानामध्ये त्याला जे अत्यंत भ्रंश स्थान प्राप्त करून दिले यास प्रथम पहिल्या डेथमोसिसने सुरुवात केली असे म्हणण्यास हरकत नाही. डेर एल् बाहरी येथील देवालयच्या रचनेस त्याचीच वस्तुवत्ता कारणभूत झाला त्याच्या फारकीदांच्या अखेर त्याचे बघील मुलगे मृत झाल्यामुळे डेथमोसिस यांनी अझोसी पासून झालेल्या हाटशेपसूत नावाच्या आपल्या मुलीचे राज्यकारभाराचा काही भाग सोपविला. ज्या निडरिती धोवीसच्या राजांची करारल्याने आदेव सधे पहिल्या डेथमोसिस यासच प्रथम गृहमती देण्यात आली होता त्याच्या मागून त्याचा मुलगा हाटशेपसूतचा पति दुसरा डेथमोसिस राज्यावर बसला परंतु त्याने दोन तीन वर्षेच राज्य केले तेव्हा अवधीत त्याने न्यूबियावर स्वऱ्या केली व आपल्या एसी नावाच्या रजेजीचा मुलगा जो तिसरा डेथमोसिस यास आपल्या बरोबर मादीवर बसविले परंतु आपल्या पत्नीच्या निघनातल शहाटशेपसूतने सर्व सत्ता आपल्या हाती घेतली. तिच्या पुतळ्यात तिचा पेदेराव व स्वऱूप जरी मदीनी व एसासासले आढेत तरी शिलालेखात तिचा उल्लेख शिलालेखातच केलेला आढळतो या काळच्या काही स्मारकात तिचेच नाव फक्त आढळते तर काहीत तिचे व तिसऱ्या डेथमोसिसचे जोडीने आढळतात व काहीत फक्त डेथमोसिसचेच आढळते, परंतु, या अद्वितीय यादेंव आपल्या सावत्र मुलावर पुष्कळच वर्षेच असले पाहिजे, कारण मिसर देशाची सर्व राजसत्ता तिच्या हाती असल्या-

बद्ध तिनी प्रसिद्ध आहे. डेथमॉसिसच्या ममीवरून (त्याच्या जतन केलेल्या शवावरून) जिवा त्याच्या कारकीर्दीच्या शकावलीपरून पाहू गेलें तर तो उत्तरावयाचा दिसून येतो. तथापि त्याच्या आयुष्याच्या उत्तरार्धात दिसून येणारा त्याचा प्रभाव तो ज्यावेळीं हाटशेपसूत बरोबर जोडीने राज्यकारभार चालवत होता त्यावेळीं स्थिर पडत नाही. शाततेच्या काळात ज्या कलांची अभिवृद्धि करणें शक्य असतें त्याची अभिवृद्धि हाटशेपसूत हिने केली हिवसांस घराण्यातील राजाच्या जुलमासुद्धें व अनारथेसुद्धें ज्या बरच्या व खालच्या मिसर देशातील देवस्थानांची अथयक्या झाली होती तेथाला गुमाअर्चा तिने पूर्णतः सुरू केली. टेरएल्वाहरी येथील देवालयानें काम पुरे करून व त्यास उत्तम तऱ्हेने दारावरून तिने त्याच्या भितावर आपली देवी उत्पत्ति, अमनच्या देखरेखीखाली आपलें सगोपन व आपल्या पित्याबरोबर जोडीने राज्य चालविणें इत्यादि गोष्टींचीं चित्रे पाटविलीं. प्यूथोनीवर जलमार्गानें वेचलेल्या स्वारीची व इतर अन्य प्रमगांचीं मुश्रिद्ध शिल्पकामें बंध पहावयास सापडतात. पहिल्या व दुसऱ्या डेथमॉसिसच्या कारकीर्दीत वर्षक येथें सुरू केलेलीं कामें पूर्ण करण्यात हाटशेपसूत हिने फार मेहनत केली व तेथाला वेशीबद्ध तिने दोन चौकौनी मनोरे उभारले. त्यापैकी एक अद्याप उभा आहे व तो त्या नमुनेदार देवालयास विलक्षण प्रकारची शोभा देतो. जेव्हा हाटशेपसूत ही पहिल्या डेथमॉसिस बरोबर राज्यकारभार चालवीत होती तेव्हापासून यावि-साख्या बर्षांचा मन सित्ताह येथें सापडला आहे. त्यानंतर योज्याव अवधीत तिसरा डेथमॉसिस हा आपल्या कारकीर्दीच्या यावि-साख्या बर्षी मोठ्या जोमानें राज्यकारभार चालवीत आहे असे दिसून येतें. हाटशेपसूत हिच्या ठिकाणीं असें काहीं तेज होते वीं ती असेपर्यंत तिच्यावर सर्व सेवकाची निष्ठा होती व कोणाची वर मान करण्याची छाती होत नव्हती. परंतु तिच्या मृत्युनंतर घोडगान अवधीत प्रतिक्रियेला सुरुवात झाली. औप्रायल्यासंस्थानें तितकारा, त्यात दुसऱ्यावर आप डेथमॉसिसच्या स्त्रीची तन्हा व आपल्या सावन झुलाचा वास्तविक हक्क असता तो तिने बळकावणें इत्यादि गोष्टी त्या प्रतिक्रियेन कारणीभूत झाल्या अमाख्या. त्यासुद्धें तिच्या खोदीव मूर्ती छिन्नभिन्न करण्यात आल्या व तिची स्मारकें नष्ट करून त्यावर नवीन इमारती होऊ लागल्या आणि चबरास्थानात कायमची विथाति बेंत पडलेल्या तिच्या एकनिष्ठ सेवकाचाहि तसाच सूड घेण्यात आला. तदनंतर अखेरतऱान यानें आपल्या धर्म-वेडासुद्धें अमनदेवाच्या सर्व मूर्ती आणि त्याचें नांव ज्यावर आहे असे सर्व कोरीव लेख छिन्नविच्छिन्न करून टाकले. शात हाटशेपसूत हिची सर्व उत्तम उत्तम स्मारकें नष्ट झालीं. एकोणिसाव्या राजवण्याच्या संस्थापकांनीं तर तिला राज्य करण्याचा हक्क नव्हता. म्हणून तिचीं नांवें खोडून त्यामार्गी

पहिला, दुसरा व तिसरा डेथमॉसिस यांची नांवें घातलीं. हा बल कांश्चल्यविवेकसङ्गुद्धि सर्व मिसरदेशभर ह्यावेळीं दिसून आली परंतु सिनाह्या दूरदूरच्या खाणीत असलेल्या हाटशेपसूतच्या मूर्ती मात्र अभंग राहिल्या. पहिल्या मूर्तीने व दुसऱ्या रामेसीसने केलेल्या राजाच्या यादींमध्यें हाटशेपसूतचें नांव नाही व यापुढील कोणत्याहि स्मारकात तिच्या कारकीर्दीचा उल्लेख नाही.

तिसरा डेथमॉसिस याच्या लढाया.—तिसरा डेथमॉसिस याने आपल्या सर्व सामर्थ्याचा उपयोग युद्धाकडे केला. हाटशेपसूतच्या मृत्यूनंतर सिरियानें बंड केलें परंतु हा राजा केवळ यात्रीस बर्षांचा असता त्या बंडखोरांची खांड मोडण्यास सिद्ध झाला. ओरोन्टीन या नदीवर असलेल्या बंडेख शहरानें जरी या बंडात पुढाकार घेतला होता तरी बंडाची साथ सर्व पश्चिम सिरियाभर पसरली होती. मेगाडो येथील सिरियन लोकांनें पायदळ बरपदळ गान्याशीं सामना व अखेर तें ठिकाण हस्तगत करणें इत्यादि सर्व प्रथम युद्धातील डेथमॉसिसच्या हालचाली दररोज टिपून देण्यात येत होत्या. या बखरीतील उतारा व डेथमॉसिसच्या पुढील युद्धाचा नोंदक वृत्तात कर्णक येथील देवालयाच्या भित्तीवर खादलेले आहेत. पाच बेल युद्ध वेष्ट्यानंतर त्यानें सर्व दक्षिण सिरिया पादाक्रान्त केला व फिनिशियाची बंदरेहि हस्तगत केली. सहाव्या युद्धात त्यानें कडेख शहर सर केलें. पुढील वर्षी डेथमॉसिस यानें फिनन फिनिशियाच्या बवरास भेट दिली व बंडखोरास शासन करून सिरियापासून घडण्या वसूल केली. इतकें झालें तरी राज्य-विस्ताराचें बाबतीत आपणता एक बर्ष गाईपर्यंत त्याचें पाऊल पुढें पडलें नाही. तदनंतर त्याच्या कारकीर्दीच्या तेहत्तिसाव्या बर्षी तो कडेख-मभून गरचेमिषपर्यंत लढाया मारीत गेला व युफ्रेटस नदी ओलाडून मिदनीच्या राजाच्या मुलखात शिरला. तेथें त्यानें पहिल्या डेथमॉसिसच्या शिल्लकवढेच बोकून आपली एक शिला बसविली व बर्षीं मार्गानें दक्षिणेंत निघपर्यंत गेला. येथें त्यानें एव शेवोस हत्तींच्या कडपाची शिकार केली आणि नंतर ग्रंथिमेषकडे बळून नहरिणाचा खडणी वसूल करून अशियामायानर्मधील हिटाइट लोकांच्या व बाबिलोनच्या राजाच्या देगण्याचा स्वीकार केला. कडेखच्या दुसऱ्या बेटपाच्या वेळीं बंड करण्याच्या प्रवृत्तीचा पूर्ण बोसोड होईपर्यंत या राजानें सिरियावर एकदर सगऱ्या स्वाभ्या केल्या. लिबिया व एथिओपिया या देशांवरील त्याच्या स्वाभ्या विशेष महत्वाच्या नाहींत. लढायाच्या मध्यंतरीच्या काळात तिसरा डेथमॉसिस जो राज्यकारभार पाहता त्यावरून तो मोठा कर्तस्ववान् राज्यकारणी एवढा होता असें दिसून येतें. राज्याच्या कोलाहोलपन्थातहि काय चाललें आहे इतकें त्याचें लक्ष असे. त्याच्या कारकीर्दीतील बहुतेक महत्वाच्या बाबतींत सहा महिने सिरियावरील स्वाभ्यात सर्वां पडत असत परंतु राहिलेला सर्व काळ तो राज्याच्या वेतमंत व्यवस्थेकडे लावी.

तो पात अन्वय व दरोडे याचा बंदोबस्त करी, शिबलेल्या देशाच्या लुटोवून व खडणीवून व धरून आणलेल्या वैचाकडून देवालयें दुरुस्त करणें व त्यास सुसोभित करणें इत्यादि कामे करून घेई, किंवा अंमन देशच्या देवळातील भयंकरदार उपकरणी तयार करण्याकरिता कल्पनाचिन्हें रेखाटून देई त्याच्या कारकीर्दीच्या उत्तर काळात त्याने न्युमियावर काही स्थान्या जेल्या. टेथमोसिस हा आपल्या कारकीर्दीच्या चोपनाच्या वर्षी वारला. डेरएलुवाहरी येथील तळपरात सांपडलेल्या त्याच्या मर्मावरून (जतन केल्याचा शबावरून) तो फार वृद्ध होता असे दिसते. तो सर्व मिसर देशाच्या इतिहासात नसला तरी " नूतन साम्राज्यातील " सर्वात मोठा राजा होता हे निर्विवाद आहे.

तिसरा अॅमॅनोफिस.—तिसरा टेथमोसिस यानें आपल्या कारकीर्दीच्या शेवटी शेवटी दुसरा अॅमॅनोफिस नावाच्या मुलास आपल्याबरोबर गादीवर बसविले होते आणि तोच त्याच्या मागून राज्यावर बसला गादीवर बसल्यावर नव्या राजानें प्रथम सिरियावर स्वारी केली, कारण, तेथे बडाल्या प्रवृत्तीन किंवा कृत आला होता त्यानें युपेटिस-मर्मात जाऊन तिन्हीच्या सात राजास कैद केलें व त्यास बरोबर घेऊन व पुष्कळशी लूट गोळा करून तो यांबीज येथें परत आला. कैद करून आणलेल्या राजाचे त्यानें अंमन देशास बळी दिले व त्यापैकी सहावीं घडें भितीवर लटकत ठेवून सातव थंड दक्षिणेस तपासा येथे नेले व इथिओपियन लोकांस बचक बसल अशा ठिकाणी त्याची स्थापना केली. अॅमॅनोफिसनें तत्त्वांस बघे राज्य करून तें आपल्या चवथ्या टेथमोसिस नावाच्या मुलाच्या स्वाधीन केलें या चवथ्या टेथमोसिसनें " रिक्रम " नामक एका मोठ्या मनोऱ्याची साकनफाई केली व तसें केल्यावरून एका शिळलेपात घोडून ठेविलें आहे त्यानें उत्तर सिरियावर व कुश देशावर स्वाऱ्या केल्या त्याचा मुलगा तिसरा अॅमॅनोफिस हा बापकामा-विषयी प्रसिद्ध आहे. त्यानें पुष्कळ देवळांची कामे केली त्यात खंडसारखें देऊळ नजीक याबल व कर्णकच्या देवळास पुष्कळसे रस्ते व दर्याचे केले, त्यानें एका " तथा " नावाच्या यादशी लग्न केलें. ही याद जरी अप्रसिद्ध कुळातली होती तरी तिचा तिचा घात व त्याच्या मागून तिचा मुलगा हे दोघेही मोठ्या सन्मानानें वागवीत असत तिच्या अॅमॅनोफिसनें इथिओपियामध्ये स्वान्या केल्या परंतु नफासापासून युपेटिस-पर्यंत त्याची सत्ता दीर्घकाळ अबाधितचणें चालू होती. मिसर देशात व ग्रीसच्या बर्जात त्याच्या तप्याच्या नावाच्या लहान लहान वस्तू सांपडतात तेल एलुअॅमनो येथील दफतराख्यात त्याच्या मुलांने जतन करून ठेवलेले कोळाकृति शिळलेस मुद्यानें उपलब्ध झाले आहेत. त्यावरून मिटना, अमुरिया व वॉपिलेगियासारख्या मोठ्या प्रदेशाचे राजे मुद्धा अॅमॅनोफिस याच्याशी पत्रव्यवहार करण्यत, त्याच्याशी आपल्या मुलीचीं लग्नं लावून देणान व त्याची मंत्री संपादन करण्यत धन्यता

मानित होते असें दिसते. सायप्रसचा राजाहि त्याची मजा संपादन करता होता शिवाय सिरियाचे राजे त्याच्या बापांने निकले असल्यामुळे त्याच्या मुलांचे सवें शिक्षण इतर देशात झालेलें होत व त्या कारणाने ते राज्यावर बसल्या-नंतरहि अॅमॅनोफिसशी बंधा गुलामाप्रमाणे वागत असत. या वेळीं मिसर देशात ओ चवईकडून खडणीचा प्रवाह चालू होता त्यानें तेथे चालू असलेल्या सर्व भयंकरदार कामाचा खच भागत असे अॅमॅनोफिसनें आपल्या तप्या राणांचे नाव व वंशाबळ खोदून व त्यापुढें आपल्या राज्याचा मर्मादा मिटनीच्या राजाची मुलगी गिलुखिया हिचाबरोबर त्याचे दुसरे लग्न, याबान येथे पवित्र सरोवर बांधणे, रावेता पत्राचा शिकार, आपल्या कारकीर्दीच्या पहिल्या दहा वर्षांत त्यानें मारलेल्या शिद्दाची सग्या इत्यादि सर्व माहिती देऊन " स्फॅरेव " नावाच्या किड्याच्या आकाराचे अनेक पायाण-खंड तयार केले होते. ज्या मध्य पुतळ्यास ग्रीक लोक हॉमर कवीच्या " मेन्मन " नांवाच्या नावावरून ओळखीत होते व जे थोड्याच्या पश्चिमकडील मैदानाकडे तोंड करून बसविले होते त्यात या राजाची प्रतिमा आहे आणि ते याच्या कथरस्थानाच्या बेशीपुढे ठेवण्यात आले होते. ती वेस खेगेन करून कवरस्थानाचा छतिसाहि भाग हड्डें शिथळ नाही. त्याच्या कारकीर्दीच्या छतिसाच्या वर्षांच्या शेवटी उत्तरेकडून हिटायट लोकांनी व पूर्वेकडून खारिरी लोकांनी सिरियावर स्वारी केली त्यावेळेस काहीं किरकोळ राजांनी स्वारी करणाऱ्यांना मिळून मिसर देशाची सत्ता उलथून पाडण्याला प्रयत्न केला व जे राजे मिसर देशाच्या राजाशी ह्मनानां वागले त्यांनीहि चिन्ताजनक स्थिति असल्याबद्दल त्यास खबर दिली.

चवथा अॅमॅनोफिस.—तिसरा अॅमॅनोफिस व त्या याचा मुलगा चवथा अॅमॅनोफिस हा मिसर देशाचे राजाच्या मालिकेंत विशेष सुप्रसिद्ध राजा होऊन गेला तो धर्मवेडा असून हेल्सिओपोलिस येथील सूर्य देवतेचा मुख्य उपाध्याय होता आणि म्हणून सूर्य हा जीवन, उत्पादन, वर्धन आणि चक्र या सर्वांचे प्रत्यक्ष मूळ कारण आहे आणि मिसर देशाप्रमाणेच इतरत्र त्या देवतेची सत्ता एकसारखी अबाधित चालते अशी त्या देवतेसबधी त्याची भावना होती मिसर देशातील अनेक देवतास व हेल्सिओपोलिस येथील सर्व पौराणिक कथास फाट्या देऊन त्यानें आपल्यास हरय सूर्यविद्योपायक पंथान वाहून घेतले. आतापर्यंत अप्रसिद्ध झालेला सूर्यवाचक " अटोन " हा शब्द त्यानें प्रचारात आणला. परंतु हेल्सिओपोलिसमध्य इथेनशाय सूर्यदेवाचे परंपरागत चालून असलेलें " हरय " हे नाव त्यानें तयेंच पुढें चाफ ठेवलें व कर्णक येथे त्या देवाचे एक देवालय बांधलें त्याच्या कारकीर्दीच्या पाचव्या वर्षापर्यंत इतर देव-तांचीहि पूजा करण्यास सरकारा रोखा परवानगी होती परंतु तदनंतर इतर सर्व उपासना बंद करून फक्त एकच

पय कायम करण्यात आला सर्व जुन्या देवतांमध्ये सत्तेच्या व उत्पत्तीच्या दृष्टीने अंमन देवाने बडे प्रस्थ होते म्हणून या दीर्घकाल सर्वमान्य झालेल्या देवाविरुद्ध राबाने मोठ्या निकाराचा दृष्टा चढविला. त्याने आपले "अंमनहोद" (अंमन सत्पद आहे) हे नाव टाकून देऊन "अखेनटॉन" (अटॉनचा पवित्र) हे नाव धारण केले, सर्व स्मारकावरून अंमनची नावे व मूर्ती नाहीसा केल्या व जेथे अंमनचे स्थान होते ते मध्य बीचोबी शहर सोडून त्याने हॅमोपोलिसच्या भेदानात एल् अंमनो येथे आपली नवीन राजधानी बांधली त्याने आपल्या कारकीर्दीच्या सहाव्या वर्षी ती राजधानी व तिच्या भोंवतालचा पराचसा सुलुख अटॉन देशास अर्पण केला तेथे मध्य देवदे, राजबाडे, घरे व क्यारस्थाने बांधण्यात आली पुढे स्मारकावर अनेकेश्वरी मत दाखविणारे "देव" शब्दाचे अनेकपचनी रूप नाहीस केल्याच्या खुणा आहेत.

सर्व स्थानिक देवालातून अटॉनची पूजा सुरू करण्यात आली. अंमनचे जप्त केलेले उपजत आणि सिरिया व कुश मधून आणलेली खडणी याचा उपयोग एखटनला-अटॉनचा सुलुख-नवीन राजधानी सुशोभित करण्याचे कामी व ज्यांनी अटॉन पथाची शिक्षण मोठ्या उत्साहाने स्वीकारली त्यांना पारितोषिके देण्याच्या कामी करण्यात आला परंतु दरम्यान साम्राज्याच्या हिताच्या दृष्टीने अवश्य करावयाच्या गोष्टींची हेतुसाध झाली. तिसऱ्या अमेनोफिसच्या कारकीर्दीच्या शेवटी देशावर वे संकट आले होते त्याचा पूर्णपणे मोड करण्यात आला नव्हता. सिरियातील राजे कधी हिटाइट लोकांची तर कधी खाबिरी लोकांची मदत घेऊन आपाप-मान लढत होते. त्यापैकी जे राजे आपल्या पूर्वजप्रमाणे मिसर देशाच्या राजाशी एकमित्रपणे वागत होते त्यांनी त्या राजास शत्रुपासून संरक्षण करण्याविषयी पत्रावर पत्रे घाटली त्या कामावर काही फीज घेऊन जरी एका सरदारास पाठविले होते तरी त्याने भाडणाचा निवाडा नीट न केल्यामुळे त्यापासून कायद्याऐवजी तोटाच अधिक झाला. शेवटी त्या राजाची निराशेची पत्रे येऊ लागली व त्या मिसर-देशाभिमानी राजास मिसर देशात पळून जाण्याशिवाय दुसरा मार्ग उरला नाही. या राजांची कारकीर्द संपण्यापूर्वी सिरियातील मिसर देशाची सत्ता संपुष्टात आली होती. अखेनटॉन हा आपल्या कारकीर्दीच्या सतराव्या वर्षी झुजणे इ. स. पूर्वी १३५० च्या वर्षी मरण पावला त्याच्या पोटा पुत्रसत्ता नव्हते. त्यास सर्व मुलीच झाल्या व त्या सर्व समारंभात त्याच्या बरोबर असत. त्याच्या मागून त्याचे दोघे जवळ एकामागून एक मादीवर बसले परंतु त्यांनी पार वेळ राज्य केले नाही. त्यापैकी तुवेनखातन याने आपल्या नावाचा त्याग करून "तुवेनखामन" हे नवीन नाव धारण केले आणि एखटनच्या सर्वेस्वी त्याग न कऱ्या कर्णेकच्या देवालास त्याचे पूर्वाचे बंधन प्राप्त करून दिले.

त्यात त्याने नवीन स्मारके वरून अंमन देवास अर्पण केले. याच्या क्यारस्थानाचा नुकताच शोध लागला असून त्यात अगणित संपत्ति व स्मारक वस्तू सापडल्या आहेत. अखेनटॉनने केलेला बदल सामान्य जनतेस मान्य झाला नव्हता सामान्य लोकांनी आपल्या जुन्यापुराण्या धार्मिक चालीरीति व कल्पना तज्ञान उदात्ता पाळणून ठेवल्या होत्या आणि उपाध्ये मंडळी जरी त्या राजाच्या गिन्यंतवर्णी घाकाने किंवा लच घेऊन स्तब्ध बसली असली तरी ती त्या पाखंड-बाधाचा मनापासून विरोध करीत असली पाहिजेत हे उघड आहे. तदनंतर अखेनटॉनच्या पंथाचा अधिमाना 'ए' नावाचा उपाध्याय याने काही काळ राज्य केले तथापि "अटॉन" यास अनेक दृढतांपैकी एक यापेक्षा अधिक महत्त्व उरले नव्हते. शेवटी अखेनटॉनच्या हातापासलेला हर्माहिय नावाचा एक सरदार गादीवर बसला व त्याने जुन्या पंथाचा उपड उघड पुरस्कार केला. त्यामुळे अंमन देवाची पूर्वी जी गति झाली ताच आता अटॉन देवाची व त्याच्या उपासक राजांची झाली. त्याची स्मारके उज्वस्त करण्यात आली, त्याची नावे खरडून टाकण्यात आली व त्याच्या मूर्ती छिन्नभिन्न करण्यात आल्या व अंमनची स्मारके, नावे व मूर्ती पुनः प्रस्थापित करण्यात आल्या. दुसऱ्या रामेसिसपासून हर्माहियपर्यंत पाखंडी राजाच्या कारकीर्दीची जी सनावळ करण्यात आली त्यात अखेनटॉन यास "गुन्हेगार अखेनटॉन" असे वर्णिले आहे. राज्यघरांनी हुलेक्ष केल्यामुळे शासन पद्धतीत अनेक दोष शिरले होते हर्माहियची दृष्टि व्यावहारिक होती. त्याने ते सर्व दोष काढून टाकून राज्यामध्ये शिस्त उपज केली. अधिकाऱ्यांच्या लाचलुपतीच्या प्रकारास कडक उपायांनी आळा घातला. एतद्विषयक त्याचे कायदे कर्णेकच्या देवालातील विजयस्तंभावर खोदलेले आहेत व त्या खोदीच कामाच्या अवांशेष्ट भागावरून त्याचे हेतु किती उघड होते हे कळून येण्यासारखे आहे. त्याच्या मागून गादीवर बसलेल्या राजाच्या कारकीर्दीत जी देशाची भरभराट झालेली दिसून येते तीवरून त्याला राष्ट्राच्या गरजा किती उत्तम रीतीने समजत होत्या हे स्पष्ट होते शिवाय त्याने आपापसाच्या प्रदेशावर स्वारी करून मिसर देशाचा द्वारा बंद-कडे पुन्हा प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला

एकोगिस्ताचे घराणे.-पहिला रामेसिस हा या घराण्याचा संस्थापक होय. आपल्या दोन वर्षांच्या छोऱ्याशा कारकीर्दीत त्याने कर्णेक येथील भव्य दिवाणखाना बांधण्याचे योजून त्याला सुरुवात केली त्यावेळी त्याच्या मोठमोठ्या कल्पना लोकांच्या नजरेस आल्या, तथापि त्या पार पाडण्याला त्याचे बांधकाम आड आले असावे. त्याचा मुलगा पहिला सेती हा आपल्या बापाच्या मृत्यूनंतर, पॅलेस्टाइनवर चालून जाणाऱ्या वेड्डन शस्त्रे याला नामोहरम करण्यास एकदम सिद्ध झाला. पुढे तो लेबाननपर्यंत सरकला त्यावेळी त्यास लिवियन लोकांचाहि समाचार घेणे अवश्य होते. तसे करून

नंतर सेती पुन्हा पॅलेस्टाइनमधून पुढे जाऊन हॅमोराइट लोकांचा प्रदेश त्याने उधस्त केला. व हिटाइट लोकांबरोबर त्याचे भांडण सुरू झाले. गेताच्या रामाशी तद्द होऊन सेतीच्या सदाचाराना निकाल लागला. गादीवर आल्यानंतर १ वर्षांनी त्याचे लक्ष न्युबियाच्या भरपरातील मोन्याच्या खाणीकडे गेले व त्याने तंथपर्यंत रस्ता दुरुस्त केला. या अवधीत त्याच्या भाषाने सुग, केलेंच्या कर्णक देवळाचे बंधी काम पुढे चालू होणेच व अग्नेयदेशाच्या स्मारकाची इजिप्तमध्ये मिक्के तिकडे झालेला दुर्दशा त्याने गादीची करण्याचा रातत उद्योग चालविला. अविहंस येथील सेतीने मंदिर आणि रागाच्या कवरा असलेल्या दरोत बांधलेली त्याची कबर, फारागिरी आणि सौंदर्य या दृष्टीने त्या काळचे उत्तु-रुष्ट शिल्पाचे नमुनेच झगता येतील. दुसरा रामेसीस लहान-पणीच गादीवर आला. त्याने ६७ वर्षे राज्य केले. आपल्या कारकीर्दीत सेतीने भारोमलेली पुन्यर्था कामे त्याने तडीस नेली. व इजिप्त आणि न्युबिया या ठिकाणी मिक्के तिकडे आपली स्वतःची स्मारके करून ठेविली. अक्सिसेल या दगडी देवस्थानाची सोदणी आणि कर्णक येथील बन्ध दिवाण-छान्याच्या बांधकामाची परिसमप्ति ही वास्तुशास्त्राच्या क्षेत्रात त्याची सर्वांगीण कामगिरी ठरेल. गादीवर आल्यानंतर दुसऱ्या वर्षी त्याच्या लढायांस सुरुवात झाली. न्युबियन, लिबियन, सिरियन, आणि हिटाइट हे त्याचे प्रतिस्पर्धी होत. पानव्या वर्षी कडेसानवळ रथाने सैन्य हिटाइट व त्यांचे दारत याकडून पराभव पावण्याच्या अवधी येतात होते. पण रामेसीसच्या आनच्या मनुमकांसुळे तो पराग टाकला. त्याच्या देवळावरील स्मृतिशासनात हा पराग उत्तम रंगटला असून त्यावर बाल्येहू तसेली होणी. कारकीर्दीच्या २१ व्या वर्षी रामेसीस आणि हिटाइट राजा खनुशील याच्यामध्ये तद्द झाला. ३४ व्या वर्षी म्हणजे सुमारे इ. स. पूर्वी १२५० स खनुशील हा आपला मित्र किंवा मांडलिक जै कोडेचा राजा याच्या समवेत आपल्या दर असलेल्या रामधानीहून जातीनिशी इजिप्तमधाले बमत्कार पाहण्यास आला. दुसऱ्या रामेसीसने नीलमुखाकडे बरेच लक्ष दुरुविले तातीनेच देशालाच वाढवून जे मोठे धोमसत केले गेले तेहि याच्याकडूनच. या ठिकाणी उमरलेला राज्याचा पुतळा १० फुटांवर उंच होता. त्याच्या कारकीर्दीच्या अखेरीस त्याची करडी नजर व उरसाह कमी झाल्याकारणाने इजिप्शियन राष्ट्राच्या लष्करी जीस नोहासा झाला. म्हणून, लिबिया आणि उत्तरेकडील राजे यातील भाजोर्षी शिपाई आणून सैन्यात भरती करायी लागली. तेथेच नीलमुखाच्या शेवर रजांत पक्षीय लोकांनी टाणे दिले. दुसऱ्या रामेसीस नंतर त्याचा मुलगा मिनप्ताह सुमारे इ. स. पूर्वी १२२५ त गादीवर आला. आपले राज्य व एकंदर साम्राज्य राखण्यासाठी झाला बन्धाच लढाया कराल्या लागल्या. त्याच्या कारकीर्दीच्या ५ व्या वर्षाच्या सुमारासच हे बुद्ध बांधले. लिबि-
भा. ति. उ. ३

यन व त्यांचे दोस्त याचा पूर्ण पराभव होऊन इजिप्त पुन्हा निर्धोस्त झाले. मिनप्ताह हा आपल्या बापायमार्गेच आपल्या पूर्वजांच्या स्मारकाचा अवधार करणारा होता. रामेसीसच्या मोठ्या घराण्यातील मिनप्ताह हा १३ वा मुलगा असून गादीवर आल्यावेळी तो म्हत्वा असला पाहिजे. त्याच्या कारकीर्दीची पहिली काही वर्षे सोडून पुढे त्याच्याने काही कामे होईना. त्याच्या मरून लवकर लवकर एकामागून एक असे अखेरीस राजे होऊन गेले.

विसावें घरानें.—तिसऱ्या रामेसीसच्या मृत्यूनंतर लिहितेच्या पयारस हस्तलिखितात इजिप्तचा दशा पुढीलप्रमाणे वर्णिले आहे.—“ इजिप्तची भूमी लहान मोठ्या नगरा-घिषाच्या किंवा अधिकाऱ्याच्या ताब्यांत असून, एकने-कांत त्यांचे हाडवेर अडे; नंतर कोणी एक थिरियन स्वतः सत्तापीस बनला; सर्व प्रदेश त्याच्या अंकित राहिला, त्याने आपले सोमती गोळा करून दुसऱ्या राजांना लुकाळले त्यांनी देवांना माणसासारखे बनविले, तेव्हा साक्षात्कीच देवस्थानाच्या देणगा बंद पडल्या पण जेव्हा देवानाच तद्द करावासा बाटला तेव्हा त्यांनी आपला मुलगा सेतेनखा-ट याला सर्व प्रदेशाचा राजा बनविले.” सुमारे इ. स. पू. १२०० मध्ये सेतेनखीट गादीवर होता. त्याला लोक खरा वारस समजत नव्हते तरी त्याचे पराग चिरकाळ टिकले साम्राज्याचे बंधन पुनर्हासित करणाऱ्या तिसऱ्या रामेसीसचा तो जनक होय. मिनप्ताह गादीवर आल्यावेळी असे इजिप्तवर अश्रिष्ट रोंसळले होते तसेच कावेळीहि इजिप्त संकटग्रस्त होते. लिबियन व त्यांचे सहकारी याच्याशी टकरा देऊन रामेसीसने त्याची पिछेहाट केली व इजिप्त स्वतंत्र राखला. त्याच्या कारकीर्दीची शेवटची वर्षे शांततेची गेली तथापि तिसरा रामेसीस हा काही अद्वितीय राजा नव्हता. तो मोठा वस्वळ होता किंवा उच्च विचाराचा होता, अथवा नाई दुसऱ्या रामेसीसचे अनुकरण तो करित असे पुरोहित लोकांचा आपणावर बसणारा पगडा टटवण्यावेळि त्याने मनत आणिले नाहीं. पूर्वीच्या राजांनी देवस्थानांना दिलेली मालमत्ता त्याने अधीच्या तशीच परत केली इतकेंच नव्हे तर त्यात आणखी बरीच मोठी भर घातली. सर्वत्र होतसमधाले शेवट, १५ इतकी अमीन गिरिजादेव्या देवताच्या नावावर होती. जरी त्याच्या कारकीर्दीत एवढीच वाढता इजिप्त समृद्ध होते तथापि जनतेच्या कांहीं घणांपुढे नि सदाय आपली हगमोचर होती होती. एका पयारस लेखान यावन स्मरनालाच्या उपासनाला झालेल्या बड्यांनी सव बेट्यांचे आवडले. हा बुद्ध राजा मरण पावण्यापूर्वी थोडे दिवस त्याला शर मारून त्याचा एक पुत्र गादीवर पसविण्याचा अंतःपुरात घालेल्या एक फट उघडकीस आला होता. त्यात मोठगोजय अधि-काराचे क्षीपुरुष होणे. विसाव्या घराण्याची अखेर होईपर्यंत ८० वर्षांत रामेसीस नावाचे १ अप्रमिद राजे एकामागून एक होऊन गेले. हॅमोसच्या धर्माधिपत्यांची तत्ता एकासारखी

वादत होती. यावेळीं शीयनचा स्मशानभूमी भोळ्या व्यवस्थे शीरपणे पूर्वीपेक्षा अधिक लुबाडली जाऊ लागली नवव्या रामेसीसच्या कारकीर्दीत त्याचा तपास लागून असे आढळून आले की राजवरीपिकी एक अगदी पुरा उज्वस्त झाली असून स्वातील "ममी" जाळत्या गेल्या आहेत तीन वर्षांनी पुढे राजकवरा असलेल्या दरीवर हद्दा होऊन पहिला सेती व दुसरा रामेसास यांची थड्यां लुबाडली गेली

नीलमुसामधील घराणी, लिबियन व ठाळ - २० व्या घराण्यातील शेवटचा राजा जो बारावा रामेसास याची सत्ता अगदी मृतप्राय झाली होती त्याच्या कारकीर्दीतील धर्माधिकारी "हाहोर" याने सर्व सत्ता आपल्या हाती घेऊन तो त्याच्या मागून इ. स. पूर्वी ११०० च्या सुमारास शीबीज येथे गादावर बसला याच वेळीं तानिस येथे स्मॅडस नावाच्या एका राजाने नीलमुसामध्ये एक स्वतंत्र घराणे स्थापिले (घराणे २१ वें). तानाईदवशातील राजे सामान्यतः शीबीजच्या धर्माधिकार्याच्या सुटीत असत "हाहोरचे वंशज कधी कधी या घराण्यातील राजकन्याशी शरीरसंबंध जोडून राजविन्हें धारण करीत, वाही वेळ्या तर सबंध इजिप्त त्याच्या अधिकाऱ्यात असे या घराण्यातील राजे उज्वस्त केलेल्या राजवरीमधाल "ममी" चा फार काळजी घेत एका बंधूला दुसरीत असे करता करता शेवटी डेर एल् बह राच्या देवळानाजिक त्याना पुरण्यात आले या "ममी" ३००० वर्षे या ठिकाणी राहिल्यानंतर पुराणसंशोधनाची छाट घेऊन केरी पदार्थसंग्रहाऱ्यात त्याची उचलवागडी करण्यात आली

लिबियन शिपाई फार दिवस सैन्यात होते व त्यांच्या लष्करी वरिष्ठांनी मोठमोठ्या वाहारातून राहून उपाती व पल पैदा केले इकडे स्थानिक राज्यकर्ते दिवसानुदिवस दुर्बल होत चालले. तानाईद घराणे लिबियन असावेस दिसते १२ वें घराणे त्यातील नावावरून परकीय असल्याच उघड दिसते या घराण्याचा सत्पापक पहिला शशाक (विशक) इ. स. पूर्वी १५५० च्या सुमारास डेल्टामध्ये बुवस्तास येथे इराण असावासे दिसते त्याच्या मुलाने तानाईद घराण्यातील शेवटच्या राजाच्या मुलीशी लग्न लाविले होते यापुढे पुष्कळ शतकपर्यंत हर्झिशोपोलिस हे मध्यइजिप्तीची राजधानी होऊन राहिले होते शशाकाने यीजिजि हुस्तगत करून आपल्या एक मुलाला गॅमॉनचा मुख्य धर्माधिकारी नेमिले पॅलेस्टाईन आणि न्युविया या ठिकाणी आपली सत्ता पुन्हा स्थापित केला पहिल्या ओमोरोकोनला आपल्या बापाचे भरभराटीचे राज्य लाभले होते तरी त्याने पुढे काही एक केले नाही लिबियन राजाना दबपून टाकण्यासाठी मोठा शूरकरस माणूस पाहिजे होता, पण तसा कोणी नसल्याने, राज्यात खबरदब तट पडले २२ वें घराणे बयाच पिढ्या, ठिकले २३ व्या घराण्यातील राजाचा माडलिक राजावर मुळीच दाब नव्हता. हे माडलिक राजे एकमेकात भाडून देशातील संपत्तीचा

अपव्यय करीत इकडे या अवधीत एथिओपियामध्ये एक देश राज्य स्थापन झाले एथिओपियन राजा पखी याने शीबीज आपल्या ताब्यात ठेविले साइसचा उत्साहा राजा नानाखट व डेल्टामधील दुसरे राजे मध्य दार्जस पादाकात वरून एथिओपियासरहद्दीपर्यंत आले परती राजाने हेन्याफि ओपोलिस मॅगनाला वेढा घालणाऱ्या तेफनाखट राजाचा पराभव करून मध्य इजिप्तमधून त्याला हाटून लाविले, इतकेच नव्हे तर मॅफिस घेऊन इतर राज व लहान लहान सत्थानिक याना शरण आणिले एथिओपियन सत्थानचा कारभार राजामार्फत गॅमॉन येथील धर्माधिकारी पाहात असे असे म्हणतात.

एथिओपियन घराणे - २४ व्या घराण्यात एकच बोक्चेरिस नावाचा सेते राजा होऊन गला त्याला शाबाकी या एथिओपियनने जिवत जाळले म्हणतात या वेळी २५ व्या घराण्यातील एथिओपियन सत्ता पूर्णपणे प्रस्थापित होऊन, सिरिया आणि फिनिशिया जिंकण्याच्या कार्मी त्याचा बराच उपयोग झाला असावा पण इकडे असुरी लोकांचे साम्राज्य लष्करी सामर्थ्यामुळे बरेच पुढे येऊन, इजिप्तला दटावू लागले तेव्हा सार्गन आणि सेना बेरिब याच्याशी स्वातंत्र्यकारिता लढत असलेल्या सिरियनाना मदत करण्याखेरीज दुसरे काहीच एथिओपियनाना करता येणे शक्य नव्हते शाबाकीनंतर शैबिडकु आणि शेबिटकूनतर तिरहाका गादावर आला तिरहाकान असुरी लोकाना पुढे न येऊ देण्याचा प्रयत्न चालविला पण झि पू ६७० मध्ये इजिप्तच्या सरहद्दीवर एसरहडनने त्याच्या सैन्याचा पराभव केला व मॅफिस आणि राजाचा ज्ञानखाना बाकीज करून मोठी छट मिळविली इजिप्शियन लोकांचा असुराना होणारा विरोध पूर्ण अत करणावासून नव्हता असे दिसते उत्तरेकडे, विशेषतः एथिओपियन सत्तेवरिद्ध एक प्रबळ पक्ष निर्माण झाला होता तिरहाकाने एथिओपियनाचे राज्य इजिप्तमध्ये सवेन मान्य व्हाव अशी खटपट चालविली एसरहडनने थोडी पाठ फिरविली नाही तोच तिरहाका दक्षिणेनून परतला व असुरी लष्कराची कापाकाप सुरू केली एसरहडनने लवकरच दुसरी मोहिम तयार केली, पण वाटेतच इ. स. पू ६६८ त तो मरण पावला त्याचा पुत्र असुर बनि पाल याने मोहिम पुढे ढकलली व तिरहाकाचा पराभव करून आपले सुभेदार पुन्हा नेमिले साइस व मॅफिस याचा राजा नेकी (निकु) हा त्याचा मुख्य असून तो २६ व्या घराण्याचा सत्पापक जो सामेटिकस याचा पिता होता पुढे नेकीवर तिरहाकाशी पन्व्यवद्दारे ठेवल्याचा आरोप घेऊन मिनेव्हेला त्याला याधून नेण्यात आले तेथे काय झाले असेल ते होवो, पण एवढे खरे की त्याला परत सन्मानपूर्वक पाठविण्याचा मुस्तद्दीपणा दाखविण्यात आला तथापि उत्तर इजिप्त तिरहाकाशी राजनिष्ठ होते, मॅफिस येथे एक ॲपिस बेल जो पुरण्यात आला ताहि आच्याच कारकीर्दीत होय

अथ पुनरिहित म्हणतात. पुढें लयकरच तो बारबा व त्याचा पुतण्या तांदमाने याला चरच्या प्रदेशातील लोकांनी मीठ्या आनंदानें आपला राजा केलें. त्यानें मेकसला वेढा देऊन तें काबीज केलें. नेवो या चक्रवर्तीत ठार शालासा दिसतो. पण ६१६१ क्रि. पू. मध्य असुर-याने-पालनें एथिओपियानांना दक्षिण दक्षिण मधून हुसकून लाविलें व नार्दालपर्वत त्यांचा पाटलाग केला व दक्षिण लुटवें. हें आलेलें असुरी आरिष्ट दोषवचें म्हणता येईल.

२६ वें घराणें.—नेकोचा पुत्र सामेटिकरा (इ. स. १०६४-११०३) या बापासागुल असुरियाचा मांडलिक म्हणून गादीवर आला. याने इतर काही राजांच्या मदतीने आपला सत्ता वाढवून ती दृढ केली. आपल्या कारकीर्दीची मऊ रेषे सारली नाही तोच शीबीय म्याच्या पूर्ण मालकीचे झाले. या प्रतंभी असुरस्थान-पालचे सर्व सामर्थ्य बाबिलोन, इलाम आणि शरयस्तान येथील बंडाळी मोरण्याकडे झुलले होते. पुन्हा असुरी सैन्याचा मिळढे तिकडे दिग्गज झाला पण त्याची सर्व शक्ती क्षीण झाली. सामेटिकराच्या अमदानीत इजिप्तला पुन्हा स्वागले दिवत प्राप्त झाले; त्याचे उत्तम भर-भर वाढत गेले. सामेटिकराने इजिप्तचा सरहद्द सुरक्षित ठेविला. जमुनी लोक स्वाध्यावर जरी चालून आले नाहीत तरी सिमियनचा, टोडथाडा दक्षिणेकडे चालून येत होती तिळा त्याने काही साध्य दाखवून व देणग्या देऊन परत लाविले. मरणापूर्वी सामेटिकरा दक्षिण पॅलेस्टाइनमध्ये आऊन आला होता.

जेव्हा सामैदिकतत्त्वा कारकीर्दीला सुरवात झाली तेव्हा इतिहासी स्थिति पूर्वी साम्राज्यसत्तेखाली असतांना जी होती तीवेळी कारक शिराळी अशी होती. भूध्यसमुद्रादाता व्यापाराचा वाद, व नवीन लोकांशी व नवीन संस्थांतीशी येणार संबंध यांमुळे इंग्लिषायन लोकांत नवीन विचारोंचा प्रदुर्भाव झाला होता, व त्याप्रमाणेच स्वतःच्या चलाविषयी त्यांना विश्वास मोट्यासा झाला होता. यीबीअचे वनस्पत जाऊन, डेन्टा हा इतिहासपीठ संपात्तिमान व प्रागैतिह्य भाग बनला. धाटस व शीर्ष नसलेल्या या लोकांत धार्मिकता बरीच थोडाली. तसेच वैभवशाली पूर्वजांबद्दल अवास्तव अस्मिमान जागृत झाला. याविषय याणी जेंव्ही तसेच साम्राज्याच्या स्मरणविशिष्ट गोष्टी, यांनी एषीओ-पिअर्नाचा बराचसा संपर्क पोचलेला दिसत होता. तेव्हा मैकाईट डेन्टादक धराण्यच्या आपत्तीना मैफिसच्या प्राचीन वनस्पत्या काळजीती गोटीदळे अनुकरणार्थ वळणे मुद्दाम भाग पडले, व गाणार्थान्पडूती, आणि देवस्थान व कबर यावरील लेख, हे शक्य तितके जुन्या राज्यांतील कृतिरेखांबद्दलून घनवाचे लागले. धार्मिक बाबोपेरीती इतर काळांत इंग्लिषायन हे वरपक प विचवुता अनुकरणातील असे होते.

सामेटिकस हा आपल्या ५४ वर्षांच्या आमदानीनंतर
मारला व त्याचा मुलगा नेकां (इ. पू. '६१०-५९४) हा

त्यामुळे गदाधर आला. अगुरी लोकांचा दीन अवस्था लक्षात घेऊन, नैकीने सिरियामधील ताप्राज्याचा प्राचीन मुल्य परत मिळविण्याकरिता मोहोम बाविली. अगुरियाच्या राजांतक जोसियाचे आपल्या दुर्बल सैन्यामार्फत नेफोला तोंड दिले; पण त्याचा पराभव होऊन खडईत तो मारद झाला. नेफो युफ्रेटीसकडे आल्याला पुढे सरसावला व त्याने तो प्रदेश आपला मांडलिक बनविला. निनवेंदच्या न्यासांनंतर पश्चिमकडील अगुरी लोकांचा वारसा बाबिलोनचा राजा नवापोलेमर याच्याकडे आला; तेव्हा त्याने तावडतोप आपला मुलगा नेबु काडरेसर यास नेफोशी टकर देण्याचा भाडून दिले पाबिलोनियन आणि इजिप्शियन सैन्याचा कारवे-मिड येथे गांठ घेऊन (पि. प. ६०५), इजिप्शियनाचा इतका मोठा झाला की, नेफोला सिरिया सोडून पळवले. रामसे व नवो पोलासच्या म्हायसुद्धे निगरी बोराला परत आले लागले नवते तर खबड इजिप्त त्याने पादाक्रांत केले असते यात शंका नाही. यानंतरचा राजा दुसरा सामेटिकस (इ. स. पूर्व ५५४—५८९) याने सिरियावर किंवा फिनिसियावर मोहोम केली व अगु सियेजमयेत एथिओपियामध्ये भांडोत्री सैन्य पाठविले असे एक ठिकाणी लिहिलेले आढळते. फारी होफस (इ. स. पूर्व ५८९—५७०) याने ज्यूडामधील बाबिलोनियन सत्तेविरोध बंडाळी माजविण्याचा प्रयत्न केला. पण कारसा उपक्रीम झाला नाही. हिरोडोटस लिहिता की, त्याचा कारकीर्द फार अयशस्वी होती. सामेट्रेच्या भोक् बाविलोनीविरोध लिखित लोकांना त्याने म्रत केली. व त्या मोहिमेंत भांडोत्री तपासद्वार त्यांनी कुवाहट झाली व त्याच्या सहाय्याकून त्याचे देश दिपरी त्याच्यावर रामा-वले व त्यांनी अमेसिसच्या राजा दिवडला. या युद्धाच्या अमेसिसने (इ. स. पूर्व ५७०—५२५) आपल्या सहाय्या-शान्या मदतीने भोक् सैन्याचा पराभव केला; तथापि त्याच्या मदतीह भोक् असत व तो स्वायत्तातील लुप्त झाल्यासाठी साय करी. त्याची सत्ता इजिप्तपूरतीच कायती होती पण खुद्द इजिप्त त्या वेळी आर्यत अवस्थेत होते. त्याच्या म्हायुद्धावर थोड्याच ग्रिह्यांनी कॅमिसिसच्या बाहिपदयालाई असण्याच्या दराणी मर्याने इजिप्तमध्ये घेऊन त्याचा मुलगा तिसरा सामेटिकस याला पदच्युत केले.

इराणीकार्ल, २५ वें धराणें.—अधिवेशन प्रथम अभि-
 धायन लोकांशां समेटावें नवतन ठेविलें होतें व तीं स्वाच्छय
 धर्माचा मान ठेवी; पण पयिओविआमधील त्याची मोदीम
 अवयवस्थी झाल्यानेतरच बहुधा द्यानें आपले सर्वध धोरण
 बदललें व आपलें नांव बरू कल्लो घेतले. त्यानें परत झटोला
 इझिस्तल इतकें निवडून टाकिलें होतें की, लगेच पुढें इराणची
 गवारी दुय्य्या कोणी बळकावली असताहि या बाजूला देसा-
 नोपा वर्गरे कांहीच घडून आलें नाहीं. उदावस (इ. स. ५.
 ५२१—४०६) हा चोगला राजा निघाता व दो. इझिस्तल
 आल्या त्यावेळीं तोखल धर्माधिपती त्यानें 'धरीन आस्था

ଆଜି ସ୍ୱାଧୀନ ସମ୍ପାଦନା

दाखिली. " ग्रेट ओर्गेसिस " (मोठी ओलवण) मध्ये त्याने एक ऑमॉनकरिता देवालय बांधिले. इजिप्त आणि सायरेने यांच्या अधिपतीवर बरीच बार्पिक खंडणी लादली गेली होती तरी ती वसूल करण्यास फारसा त्रास पडत नसे. नाईलपासून तांबड्या ससुद्रापर्यंत जाणारा कालवा पुरा होऊन व्यापार वाढला. त्याच्या कारकीर्दीच्या शेवटी इजिप्त बंड करण्यास उद्युक्त झाले. हे बंड मोडणारा फसफर्सास (इ. स. पू. ४८६—४६७) व त्याच्या मागून आलेला अटॉक्सफर्सास (इ. स. पू. ४६६—४३५) हे बॅबिलेस प्रमाणेच इजिप्शियनाना अभिय झाले होते. अटॉक्सफर्सास गादीवर बसण्याच्या वेळी माजलेल्या अराजकतेमुळे इजिप्शियनाना बंड करण्याची पुन्हा संधी आली पण त्यांना यश आले नाही. दुसरा फसफर्सास व दुसरा डरायस यांच्या कारकीर्दीत इजिप्तमध्ये विशेष काढी बडले नाही. शेवटी इ. स. पू. ४०५च्या सुमारास त्या ठिकाणी एक यशस्वी बंड होऊन इराणी वर्चस्व नाहिले झाले.

इजिप्तमध्ये इराणी सत्तेचे अवशेष फारच थोडे आहेत. साइस येथील नाथचा उपाध्याय पेप्टुओनीट याच्या लेखावरून त्याचा बॅबिलेस व डरायस या राजांशी असलेला संबंध व्यक्त होतो. अरेमाइक भाषेमध्ये लिहिलेले काही पायायस-वरील हस्तलेख एलेफटार्न व मेफिस येथे सापडले आहेत. त्यावरून पुढील राजांची थोडीबहुत माहिती मिळते. इ. स. पू. ४४० च्या सुमारास, म्हणजे अटॉक्सफर्सासच्या अमदानीत द्विरोडोटस इजिप्तला आला होता. त्याच्या प्रभावरून सैत राजांच्या इतिहासाची व त्या काळच्या चालीरीतींची माहिती मिळते. पण ही माहिती फारशी विश्वसनीय म्हणता येणार नाही.

२८ ते ३१ घराणी.—इ. स. पू. ४०५ च्या सुमारास साइसच्या अभिरटेयसनने दुसऱ्या डरायस विरुद्ध बंड उभारले; त्याचा परिणाम म्हणजे इजिप्तला पुन्हा स्वातंत्र्य मिळून ते साठ वर्षे टिकले. या पुढेला राजा नेफ्युरेट (पहिला नेफेरिटीस) हा मेडेसियन असून त्याने २९ वे घराणे स्थापिले. हकोर व दुसरा नेफ्युरेट यांच्या मागून राज्य ३० व्या घराण्याकडे गेले. हेच शेवटचे इजिप्शियन राजघराणे होय. नेटयरहेब (पहिला नेफ्टोनस) आणि नेरतनेबक (दुसरा नेफ्टोनस) या मेडेसियन राजांच्या कारकीर्दीत विशेषतः कलेला उत्तेजन मिळाले. इ. स. पू. ३५८ ते नेरतनेबक याद्वारे बसल्यावेळी इराणकडून लवकरच हला होईल अशी चिन्हे दिसत होती. हकोरने या पूर्वाचे उत्तम सैन्य तयार ठेवले होते; त्यात बरीचशी ग्रीकांची भरती होती. तेव्हा या सैन्यबळाच्या योगाने इजिप्शियन राजाने मेडेस-जवळ इराणी सैन्याचा धुव्वा उडविला व इजिप्त स्वतंत्र वेलें. नेफरहेबनंतर टेकॉस किंवा टेओस गादीवर आला. त्याची शेवटशी कारकीर्द इराणाशी युद्ध करण्यात गेली. या

युद्धांत इजिप्शियन राजाने, स्पार्टन राजा बॅगेसिलैस याच्या आधिपत्याखाली असलेल्या भांडोत्री ग्रीक लष्कराची व अधिनियन सेनापति चॅरियम याच्या आरमाराची मदत घेतली होती. ज्याच्या आशेने तो किनिशियांत शिरला पण, बॅगेसिलैसचा अपमान केल्यामुळे त्याला पदच्युत व्हावे लागले. त्याच्या जागी नेरतनेबक किंवा दुसरा नेफ्टा-नेबस आला हा इजिप्तचा शेवटचाच राजा होय या वेळी एक बंड उपस्थित होऊन हानवीन राजा पदच्युत होण्याची वेळ आली होती. पण बॅगेसिलैसने हात देऊन याला सिंहासनावर शिरविले. पण इकडे इराणवर जोरचा हल्ला बंदविण्याची संधी बाया गेली. तिसरा अटॉक्सफर्सास याने इजिप्त रसा-दळास पोबविण्याचा निश्चय व हून त्यावर मोहीम पाठविली, पण नेरतनेबकच्या भांडोत्री ग्रीक शिपायानी ती परत लाविली; तेव्हा अटॉक्सफर्सास स्वतः दुसरी मोहीम घेऊन निघाला व त्याने ग्रीक शिपायांचा मोड केला. नेरतनेबक हा आपल्या सैन्याच्या मदतीस जाण्याऐवजी मेक्सला परतला व तेथून एथिओपियाला पळाला (इ. स. पू. ३४०?). याप्रमाणे सुमारे ३००० वर्षे टिकलेली फारोंची राजसत्ता पुढील मिळाली. तेव्हापासून आतापावेतो २००० हून अधिक वर्षे झाली व या अवधोत पुष्कळ वेळा इजिप्त स्वतंत्र झालेले आहे; पण कोणीहि देव राजा फारोंच्या तत्का-वर आघात यत्नला नाही. ' इजिप्त देशातला यापुढे कोणीहि अधिपति होणार नाही ' (सहज्जेक ३०:१४) हा बाय-बलमधील परमेश्वराचा शाप बाधला की काय कोण जाणे ?

यानंतर ओकस (अटॉक्सफर्सास) ने अमानुषपणे जित-राष्ट्राला छळले. या पुनःप्रस्थापित झालेल्या इराणी वर्चस्वा (या वर्चस्वाला सॅनेयो ३१ वे घराणे म्हणतो) पासून पुढेच कागद पत्र मुळीच सापडत नाहीत; नाही म्हणायला तिसऱ्या डरायसच्या कारकीर्दीतील एक पापायस उपलब्ध झाले आहे.

वरील इतिहासाचा इत्यर्थ थोडक्यात येणेप्रमाणे देता येईल.

प्राचीन इजिप्तचा इतिहासकाल म्हणजे पहिल्या राजघरा-ण्याच्या पूर्वीचा काल. पेड्रीच्या मताने इ. पू. ५,५०० पूर्वीचा असला. तत्कालीन अंकित पाषाणखंड व इतर अवशेष उपलब्ध आहेत.

इतिहासकाल म्हणजे पुष्कळ सुधारणेचा काल नव्हे. इतर संस्कृति पुष्कळ वाटण्यापूर्वी इतिहासरक्षणाची चाड इजिप्तमध्ये वाढली. बाराव्या घराण्यापर्यंत ब्रॉन्सचा उप-योग दिसत नाही. मातीची मांडी फार जुनी दिसतात आणि त्याचा वाढानुक्रम त्यातील वलेच्या प्रगतीवरून लावता येतो. इतर खडार्ची, शिबारीची, शेतकीची, हत्यारं यावरून प्रगतीच्या कालाच्या, अनुक्रमाचा अंदाज करता येतो.

इजिप्तच्या राजघराण्यापैकी हिमसांत व इराणी राजे खेरीम करून पाकीची देणू होती.

अठराव्या घराण्याच्या अमदानीत इजिप्तचे साक्षात्पुष्कळच वाढले होते व त्या काळी त्या राज्यांत जुबिया, इथि-
योपिया, ग्रीस, सिरिया, फिनिसिया, मिडीया, हिटाइट, अशुरिया, बाबिलोनिया इत्यादि देशांतल भाग समाविष्ट होत होते.

अशूर त्या वेळीं बर उल्लेखिल्या खं राष्ट्राची इजिप्तचे दक्षिणवर्ण मुरू होते व मिडीया, अशुरिया व बाबिलोनिया येथील राजांची शरीरसंघे व पत्रव्यवहार चालू होता हे असतं येथील लेखांवरून दृश्य पडते.

त्यानंतरच्या घराण्यांचा काळ अशुरिया, बाबिलोनिया, इराण वगैरे निरनिराळ्या राष्ट्रांची युद्धे करण्यांत होता. याप्रमाणे एकतिसाव्या घराण्यापर्यंत इजिप्तची देणू सत्ता मधून मधून बर होऊं काढीत असे पण ह्यानंतर ती कायमची लुप्त झाली.

प्रकरण ३ रे.

इंजियन संस्कृति.

आतां यूरोपीय संस्कृतीच्या नफेक अशा प्राचांन संस्कृतींचे विवेचन करतोना याप्रमाणेच सुरवात करूं. ही संस्कृति यूरोपीय संस्कृतीच्या मध्याशीं होना ती प्रथम वेळूं. ही संस्कृति इंजियन होय. ही संस्कृति, इजिप्तची संस्कृति बाबिलोनिया संस्कृति, चिनी संस्कृति व भारतीय संस्कृति या पांच स्वतंत्र संस्कृती आहेत. याचा एकमेकांवर परिणाम झाला आहे. तथापि प्रत्येक संस्कृतीमध्ये इतक्या स्वतंत्र गोष्टी आहेत की त्यांस पृथक्त्व दिलें पाहिजे.

इंजियन संस्कृति.—या नांवाचा उपयोग पाया-
लांच्या ऐतिहासिक काळापूर्वी होऊन गेलेल्या संस्कृतीचा निर्देश करण्याकडे करितात. ही संस्कृति ग्रीक संस्कृतीच्या आधी होऊन गेली, म्हणून दिलें म्हणून कार आहे. ह्या संस्कृतीचा ग्रीक लोकांवर परिणाम झाला. नोट येथेचा इति-
हास समजण्यास हिचा कार उपयोग होतो. या संस्कृतीची माहिती कांठ वेदांत कोसस गांधी होपून काढिल्या पुराणग्रंथांवरून काढलेली आहे. ती पन्नाच गांधी अनुमान स्वरूपाची आहे. ज्या अवशेषांवरून या संस्कृतीचे स्वरूप लक्षांत येते, ते येथेप्रमाणे.—(१) राजवाड्यासारख्या दिस-
णाऱ्या इमारतींचे भाग, त्याचप्रमाणे जुनी घरे, गडदरी गांव उकरून काढलेले अवशेष. (२) जागांवर, मितीवर केलेले नक्षीकाम, तसेच सोपेकारितां ठेवलेल्या पदार्थांशील रंगां चित्रकाम. (३) दगड, हस्तिदंत, धातू व रत्ने यांचा खोदीव, कातीव, उडावदार व रंगीत निरूपण. (४) आभूषण, हत्यारे, भांडी, दगड, माती, मांस, व शेवटीं लोखंड यांची केलेली धाड्यतात. यावर कधी विवेक काढ-

लेली असतात व कधी ह्रीं स्तंभवांत असतात. (५) आंगवाडील अलंकार (६) सामानसुमान—(गृह) भांडी, कपडे, मोठी, सिंहासने, मेढे, भातने, उपासनेसाठीं केलेल्या मूर्ति, खवपेटिका. (७) लेख—भाजलेली माती व रत्ने यांशील लेख. (८) उकरलेली थडगें. (९) लोखंडाशील ताम्र-पुल, करवी, रस्ते, गडदरकाम. हा पुरावा संस्कृतीत व्यापिले होणाऱ्या वस्तूंचा होय. भौतिक अवशेषांवरून या संस्कृतीतर्फे पुरावा म्हणजे (१) समकालीन घुमारांचे उल्लेख व स्मारक चिन्हे. (२) होमरसारख्याच्या ग्रंथांत या लोकांविषयी केलेले उल्लेख आणि (३) परक्या लोकांच्या प्रचारात अंशकरीत दिलेले राहिलेल्या पण त्या परक्याच्या घुमारांशी विरुद्ध अशा इंजियन चाली, पंथ, विधि वगैरे होय.

राजकीय संघटना.—कांठ वेदांतल राजवाडे व माथ-
सोनी, दिग्गज व हिसारली येथील तटबंधी केलेले अंतरकोट ह्रीं सर्वे एका घराण्याच्या राष्ट्रपाला सोयीची दिसतात. ही समोबतालच्या घरात प्रमुख दिसतात. यावरून येथे सर्वे राता राजाच्या हातीं असावी अशी संशोधकांची समजूत आहे. तिलापूर्वे दंड ह्यावर वर्षापूर्वी निरनिराळ्या ठिकाणी झालेल्या कलाच्या वाढीवरून येथे स्वतंत्र राज्ये आसूं शकण्याचा संभव आहे. वरील कालानंतर सर्वे सत्तेचे वेद कोसस येथे असावे असे अनुमान तेथे सापडलेल्या खंडणीच्या नोंदीवरून निघते.

पारमार्थिक कल्पना.—आजपर्यंत सांपडलेल्या सर्वे समाधी राजांच्यात धाड्यता, यावरून धार्मिक सत्ता राजा-
कडेअसावी किंवा राजेच धर्मगुरू असलेत. देवाविषयीच्या कल्पनांचा खाली समितिल्याप्रमाणे विकास झाला असावा प्रथम ज्यावर पीडयाणी अवलंबून आहे अशा लुईतील प्रमुख पदायांची उदाहरणार्थ, सूर्य, चंद्र, पर्वत, झाडे वगैरे याची उपासना होई. त्याचाच अवशिष्ट संस्कार मनावर राहिल्या-
मुळे, झाडे, स्तंभ, परशु अशा वस्तूंस पूजेचा मान मिळत असला पाहिजे. यापुढें देवांच्या मूर्तीची पूजा प्रचारात आली असावी. ही मूर्ति ध्वज्ये मागील जननतत्वांन एक स्वरूप होय. सामान्यतः बहुतेक सर्वे प्राण्यांत व वनस्पतींय पूज्य मानीत रि. पू. १५०० इतक्या प्राचीन ग्रीक लोकांची पारमार्थिक व धार्मिक विचारपद्धति व ही इंजियन लोकांची विचारपद्धति एकच असणे शक्य आहे. इंजियन समाज म्हणजे प्राचीन ग्रीकाच्या पूर्वगांधी समाज होय अने विद्वत् पुराणा वेईपुढे चकन वाळण्यास हरकत नाही. अर्थात प्राचीन ग्रीक पारमार्थिक विचार पुढें विवेचिते आहेत.

समाजघटना अथवा व्यवस्था.—याविषयी काही निश्चित विधाने करता येत नाहीत. सगळे विधानांची फारच मोठी चित्रे सापडतात, म्हणून कदाचित येथे क्षिप्र वर्ग प्राशुण्याने नसावा. नोंदणा करण्याविषयी येथे

विस्तृत व पुष्कळ नियम आढळतात यावरून कायद्याची बरीच वाढ येथे झाली असावी. सत्ताधिकारी वर्गाची राष्ट्रणी ऐव्यारामाची होती. हे लोक मांसाहारी असत. मादक पेये पिण्याचा प्रघात येथे होता. निरनिराळ्या प्रकारची मातीची व द्राक्ष धातूची भांडी तयार होत असत. येथे द्राक्षे व आलिवूड फळे पिकवीत असत. हवा व उमेड आंत पेण्याकरिता कुशलतेच्या योगना अमलांत आणिल्या होत्या. शहरातील कार्जाल पाणी बाहेर काढण्याची व्यवस्था केली होती. वृषभयुद्ध, मुथियुद्ध, नाच, सप्ताष्ट द्वंद्वयुद्ध यांनी लोकांची करमणूक होत असे.

उगम.—कोट वेदांतील पुराणवस्तू जास्त जास्त सापडत गेल्यामुळे ही संस्कृति किती काळ टिकली व ती अव्याहत कोटपर्यंत चालू होती या प्रश्नाचे उत्तर सध्या देता येत. तिचा उगम मानववंशशास्त्रज्ञांच्या मते प्रत्येक स्थानाच्या प्रागैतिहासिक युगांपैकी प्रास्तरायुष युगाच्या उत्तरकालात झालेला आहे असे दिसते. ती तीन हजार वर्षे अविच्छिन्नपणे अस्तित्वात होती. बरील विधान करण्यास पुरावा एवढाच आहे की, कोट वेदांत येथे पुराणवस्तूच्या शोधाकरिता खणले आहे, तेथे प्रास्तरायुष युगातील अवशेष त्याच घरात सापडतात. ह्याला लागूनच उत्तरसंस्कृतिनिदर्शक नक्षीकाम केलेले मातीच्या भांड्याचे तुकडे सापडतात.

यानंतर लगेच द्राक्षयुगास सुरुवात होते. द्राक्ष युगाचे मुख्य तीन भाग करिले आहेत व या तीन भागांचे आठ पोटविभाग करतात. मातीची भांडी करणे व त्यावरील नक्षीकाम या कारांची वाढ व तीत आपोआप होणारे फरक सारखे चालू होते असे दिसते.

या फेरबदलामध्ये बाहेरच्या कलेचा परिणाम झाला नाही तर अंतस्थ सुधारणा झाली. सुधारणा बाहेरची आली नाही म्हणण्यास कारण या युगाच्या घरात दुसऱ्या पंक्तीय देशांतील कलांचे अवशेष येथे काचितच आढळतात.

येथल्या संस्पर्शप्रदायाविषयी माहिती फारच थोडी आहे. ह्याच्या परमार्थविषयक निचारांकडे पाहिले तर सृष्टीतील शक्तीच्या पुनर्जासून व्यक्तावस्थासंपर्क अर्थात स्थितेतर दिसतात, ती ती या लोकांत संशोधकास आढळून येतात.

संस्कृतीच्या इतिहास.—कालक्रमनिर्णयासंबंधाने ठाम मत देता येत नाही. या संस्कृतीच्या द्राक्ष युगाचे "इन्डोसच्या" मते तीन मुख्य भाग पडतात व त्यांस मिनोथान अशी नावे दिली आहेत. प्रत्येक मिनोथानचे तीन पोटभाग पाडलेले आहेत. पहिल्या मिनोथानच्या १ व्या पोटभागाच्या वेळच्या भांड्यासारखी यांची इंगित देशांत अविदंग गांवी सापडली यावरून या युगाचा काल ख्रिस्त पूर्व ४००० वर्षे आगगा असे अनुमान संशोधक काढतात.

व्यापार.—येथील भांडी मेसोन इंगित व ग्रीक देशांत सापडतात. व मेसोनगंठी उभी माटी कोट वेदांत आढळ-

तात, यावरून या देशांचे व्यापारनिमित्ताने दळणवळण होत असे दिसते.

मृतांची व्यवस्था.—शवास दगडाच्या पेटांत घालून पुरीत असत. पुढे एका खळग्यांत दड्डे टाकात. नंतर शवपेटिका व मधमाशीच्या घरासारखी पट्टींनी थडगी भरावीत आली. मृतांबरोबर त्यांची हत्यारे, अमपाणी, उटणी, दागिने पुरीत असत. मृतांस जाळण्याची चाल असल्याचे कोणत्याही काळांत दिसत नाही.

कलाकौशल्याची कामे.—ख्रिस्तपूर्व अडीच हजार वर्षांच्या सुमारास मातीच्या कामांत या लोकांनी चांगले प्रावीण्य संपादन केले होते. भागलेल्या मातीची विघ्ने करणे हस्तीदंत व पाषाणशिल्प यांची कला या लोकांस अवगत होती. शोभेच्या भांड्यांवरील चित्रकाम, रत्नांवरील खोदीव काम व मंडाकाचे काम ही ह्या लोकांस चांगली माहीत होती.

या सुधारणेचे स्वरूप व उगम.—ह्या संस्कृतीस आलेले महत्त्व व तिच्या वैशिष्ट्यमुळे आहे ही संस्कृति अमक्या एका देशात उदयास आली म्हणून हीस महत्त्व देत नाहीत, तर ही इतर सत्काळीन संस्कृतींपासून अनेक बाबतीत भिन्न असल्यामुळे व तिच्या आंगच्या विशिष्ट धर्मांमुळे ही इतक्या मोठ्या पदवीस पोचली आहे.

विशिष्ट धर्म.—

(१) या लोकांच्या लिपीचे दुसऱ्या कोणत्याही लिपीशी जवळ जवळ अगदीच काही साम्य नाही.

(२) कला कौशल्याची कामे.

(३) यास्तुविषयक रचना व भूपणे.

(४) यज्ञयाचा आकार व ठेवण.

मिनोथान भाग दुसरा पोटभाग दुसरा या वेळच्या मातीच्या भांड्यावरील नक्षीकामात नागमोडीमारता आकार प्रमुख आहे. अशाच प्रकारचे नक्षीकाम इंगित देशांत १२ व्या घराण्याचे वेळी आढळते. यावरून या भागाचा काल ख्रिस्तपूर्व २५०० (अडीच हजार) वर्षे असावा. ह्याचभागे इंगितमधील "ह्यान" राजाचे चित्र मिनोथान भाग दुसरा पोटभाग तिसरा यावेळच्या घरात सापडले. या राजाचा काल ख्रिस्तपूर्व १९०० वर्षे धरतात. मिनोथान भाग तिसरा पोटभाग एक व दोन या वेळी इंगित देशांत १८व्या घराण्याची सत्ता अथवा अंमल चालू होता. याचा काल (१९००-१४०० ख्रिस्तपूर्व) आहे.

कांस्य युगाचा शेवट व आयस युगाचा आरंभ या संधीं घनि नवी अर्थे काही सांगता येत नाही.

कालक्रमानुसार इतिहास.—ज्या लोकांनी इंगित संस्कृति नांवारुपास आणिली त्या लोकांचे पूर्वजानी प्रास्तर युगात फार प्राचीनकाळी इंगित नमुदाच्या आमपासनास मुजुगाने बगावत केली. या लोकांच्या लोक्याचा आकार मध्यममुदावरच्या (उत्तर अफ्रिकेतील) देशातील लोकांच्या

इंडियन संस्कृति.

इंडियन संस्कृतीचा प्रदेश दाखविणारा नकाशा

मामसीनीच्या अक्रॉपोलिस येथील संप्रदायांका येनीय देवतेचे चित्र असलेली सुवर्णमुद्रिका

क्रोसास येथे सापडलेली सर्पविभूषित देवता

असुरी थायिलोनी ससृति

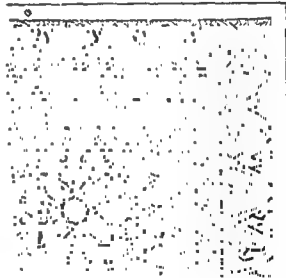

थायिलोनी साम्राज्य १२५०
(सम्राट् द्विपुत्र १२५० द्वाविलोनी अहो)

साल्ही इसमावे डोके समोरील
व एकागी देखावा

अभानीस उप रा लडी मम्म्यावतार

असुरी-थायिलोनी कला चिरदीचा मुद्रा

कोक्यासारखा होता कीट वेदातील वसाहती, दुसऱ्या लोकाचा संसर्ग नसल्याने व तेथील जमीन सुपीक असल्या मुळे लवकरच रानटी स्थितीतून बाहेर पडल्या. या वेदात फार प्राचीन काळापासून संस्कृतीच्या प्रगतीस मुखात झाली व सुमारे २५०० (क्रिस्तपूर्व) च्या सुमारास येथील तुळक असलेल्या वसाहती एकवटल्या व त्यामध्ये राजकीय सत्ता स्थापित झाली. धर्मोसंबंधीचे अधिकार राजाच्या हाती असत, असे वाटते. त्याने येथे एक मोठा दगडाचा राजवाडा बांधला. यास माडलीक राजाकडून खंडणी मिळत असे. व्यापारासंबंधाने येथील लोकांचे इष्ट देशांशी दळणवळण होते व या दोन देशाचा एकमेकांशी मातीच्या भांड्याचा व्यापार चालत असे. येथे एका विशिष्ट प्रकारच्या लिपीची वाढ झाली

तटवंदी बंगरे ह्यांचे पडत नाही यावरून या वेदां या वेदात शांतता नासत असावी. सुपीक जमीन ताच्यात देण्याकरिता वेदाच्या निरनिराळ्या भागां वसाहती स्थापन केल्या. यांचा व्यापारनिमित्तानेहि उपयोग होत असे येथील संस्कृति क्रिस्तपूर्व १००० वर्षांपूर्वी कळसास पोचली. नंतर उतरल्या फेटेल शारभ झाला असावा.

याचवेळी कीटवेदाबाहेरील वसाहतीच्या संस्कृतीवर या वेदातील अथे संस्कृतीचा परिणाम झाला व पुढे काही काळाने इजिप्शन संस्कृति निकडे तिकडे एकाच स्वरूपाची झाली व कीटमधील संस्कृतीस नवीन चलन मिळाले. इजिप्शन देशाशी व्यापार वाढला. व इजिप्शन कलेचे अनुकरण दुसरीकडे पसरले. राजाच्या नोंदणीवरून या सुधारणेचे व तसेच केंद्रस्थान कोसस गावी असावे. पण हा कीट लोकांचा घरचप्पा फार थोडा काल अस्तित्वात असावा.

क्रिस्तपूर्व १५०० च्या सुमारास या वेदावर रानटी लोकांनी स्वारी करून याच्या संस्कृतीचा वडी मोडली, पण स्वतःच्या संस्कृतीच्या अभावामुळे त्यांनी येथील संस्कृतीचा अंगीकार केला. यामुळे या संस्कृतीने उबल खाष्टी व कला पूर्ववत होण्याचा रंग दिसत होता.

पण ही स्थिति फार काल टिकली नाही. आयसयुगाच्या आरंभी पुन्हा रानटी लोकांच्या स्वाऱ्या झाल्या व या कारणाने जी यांची संस्कृति नष्ट झाली, तिचे मात्र पुनरुज्जीवन पुन्हा कधी झाले नाही.

प्रकरण ४ थें.

असुरी याविलोनी संस्कृति.

बाविलोनियाचा इतिहास देण्यापूर्वी सुमारे क्रि.पू. १५०० या सुमाराचे कोणकोणते प्राचीन प्रात आढळत किंवा काळ्या भाषाशास्त्रातील तुर्कस्तानामध्ये मोडतत याचा विचार करू. कारण असुरी बाविलोनी प त्याने प्रतिसपर्धी लोक याच प्रदेशात रहात होते.

सिडिया, मायसिया, कारिया, लिसिया, हे प्रात ग्रीसच्या अग्दी सोंडाशीच आहेत. हिटाइट लोकांचे राज्य स्मर्नाच्या पूर्वेस पण काळ्या समुद्राच्या दक्षिणेस आहे. सुमेर हा प्रात युनेटिस नदीच्या मुखाशी आहे आणि त्याच्यामध्ये व हिटाइट मुल्लामध्ये परंतु तैमिस व युनेटिस यांच्या दुआयात अनुक्रमाने अकड व असुर ही शहरे आहेत. पॅलेस्टाइन, फिनिशिया हे आज जेथे सिरिया आहे त्याचे भाग होत. अर्मेनिया हिटाइटच्या पूर्वेकडे पण असुराच्या प्रदेशाच्या उत्तरेस आहे हिटाइटच्या प्रदेशात पुढे कॅपॅडोशिया नाव पडले आणि आसुरिया, बाबिलोन, अकड या विस्तीर्ण प्रदेशास पुढे मेसापेटेमिया नाव पडले असुर व बाविलोन याची संस्कृति व राज्य युनेटिसच्या काठी होती. फिनिशियन यांची भूमध्यसमुद्राच्या पूर्वे किनाऱ्यावर व्यापार करणारी वस्ती होती हिटाइट यांनी आशियामध्यमनद्या पूर्वेभाग व्यापला होता आणि लिडियामधील (मायसिया, लिसिया, कारिया व बिथनिया घरून) ग्रीक इजिप्शन समुद्राच्या आसपासच्या इतर लोकांशी संबंध ठेवून मोठा उद्ये संस्कृतीचा आयुष्यक्रम आचरित होते परंतु अर्मेनियापासून पूर्वेकडे म्हणजे आज जेथे इराण आहे तेथील लोकविषयी निश्चयपूर्वक माहिती आपणाला देता येत नाही.

याद्वाराचे स्वरूप.—लोकात असुराची जरी अधिक माहिती आहे तरी त्याच्या संस्कृतीला याविलोनी संस्कृति हे नाव अधिक साधे होईल सत्य व पूर्वपरिचितता याचे समीकरण करण्यासाठी असुरी याविलोनी असे नाव देण्यात आले आहे. बाविलोनी संस्कृतीत पुढे असुरियात प्रसार पावला, तरी पण या दोन देशातील संस्कृतीमध्ये काहीसा फरक आहे असुरियन वाढण्यामध्ये स्वतंत्र प्रयत्नना अशी फार थोडी झालेली आहे, आणि बाविलोनियामध्ये जे स्थिती सामान्यतः सर्व समाजात पसरलेले असे, तेच उत्तरेकडील असुरिया देशात समाजातील फक्त एका वर्गास मिळत असे. बाविलोनियात ज्ञानप्रसाराची परंपरा फार पुरातन काळापासून चालत आलेली होती. तेथे बहुतेक सर्व शहरात व देवालयान प्रथशाला असत, आणि बाविलोनी लोकात एका छुनी सुमेरियन म्हणजे प्रचलित होती की, " ज्याला लेखक व प्रथकार यामध्येहि अथ पदवीला चढावयाचे असेल त्याने उप.माल होताच उठले पाहिजे." बाविलोनियात पुढे व ख्रिया दोघेहि लिहिण्याचाचक्यास शिकत असत, व सेमेटिक काळातील त्यांच्या शिक्षणक्रमात गृह शाळेतल्या सुमेरियन व तसेच अत्यंत थोड्याकाच्या व सरांयेने पुष्कळ अशा शब्दावयव-दर्शक चिन्हांचा (वर्णांचा) त्यांना अभ्यास करावा लागत असे. सेमेटिक बाविलोनियन बाब्यातातील मरचेस धर्म मूळ सुमेरियन भाषेतील ग्रंथांची भाषांतराचे होती, आणि ग्रंथ व कायदा या दोन्ही प्रकारच्या व्यवहारांत छुनी खासिद्यांतील शिकारी भाषा (शब्दाच्या रूपात किंवा अर्थात फरक विल-

कूल न करता ते समासातल्याप्रमाणे एकमेकांला जोडून घन-
वाचवाची भाषा) पुष्कळ काळपर्यंत उपयोगांत होती. शब्द-
कोश, व्याकरणग्रंथ व मूलाधोलिखित भाषांतर ग्रंथ विद्या-
ध्याच्या उपयोगाकरिता तयार केलेले होते. तसेंच जुन्या
ग्रंथावर टीका मक ग्रंथ व जुन्या अपरिचित शब्द व म्हणी
यांच्या अर्थविवरणामक ग्रंथहि झालेले होते. शब्दावयवात्मक
लिपीचे सर्वे वर्ण नीट एकत्र जुळवून त्यांना नावे दिलेली
होती, व सविस्तर व भ्रमपूर्वक सर्वे वर्ण लिहून त्यांच्या
याद्या तयार केलेल्या होत्या. बहुतेक ग्रंथ चिकणमातीच्या
विटावर धातूच्या लिप्यानी छोटून लिहून तयार केलेले
होते. शिवाय इजिप्तमध्ये पषावरस नामक लहान्हाव्यापासून
तयार केलेल्या एका जातीच्या कागदावरहि ग्रंथलेखन
करीत असत, परंतु ते सर्वे नष्ट झाले आहेततसें
दिसतें. पुढें द्वितीय अशुरियन साम्राज्याच्या काळात जेव्हा
निनेव्हे मोठें व्यापारी शहर बनलें त्या वेळीं व्यापार व
राजव्यवहार यांची जो आरंभाइक भाषा तिचाहि अभ्यास
विद्याध्यास करावा लागूं लागला. पुढें सैल्यूकिकी कारकीर्दी-
पासून ग्रीक भाषेचाहि बाबिलोनियात प्रवेश झाला आणि
मुमेरियन व अशुरियन (म्ह. सैमिडिक बाबिलोनियन)
शब्द ग्रीक लिपींत लिहून तयार केलेले त्या वेळेचे कित्येक
लेख उपलब्ध झालेले आहेत.

बाबिलोनी वाङ्मय व शास्त्रे.—त्या काळातील
कित्येक ग्रंथांची आज आपणास नावे उपलब्ध झाली
आहेत. अशा अर्थीत प्रसिद्ध ग्रंथांपैकी गिलगमेश महाकाव्य
हें एक होय. त्याची एकदर बारा पुस्तके असून प्रत्येकात
गिलगमेशच्या बरिजातील एकेच साहसकृत्याचे वर्णन
केलेले आहे. दुसरे प्रसिद्ध महाकाव्य सृष्ट्युत्पत्तीविषयांचें
असून त्यात माडूकचे तियामतशी झालेल्या युद्धाचे वर्णन
आहे. शिवाय राजाच्या नोकरांनीं यत्नरविशालिहून ठेवलेल्या
लेखात कित्येक जुन्या पौराणिक कथा उपलब्ध झालेल्या
आहेत या सर्वांची माहिती इतर न दिली आहे.

या शुद्ध वाङ्मयात्मक ग्रंथाशिवाय यासंगी किंवा निम-
सरकारी रीत्या लिहीलेले लेख व पत्र पुष्कळ सापडली आहेत.
त्यांपैकी खम्मुरिय किंवा हसुरब्बी याची पत्रे फारच मनोवेषक
आहेत, तीं एल. डब्ल्यू. किंगने प्रसिद्ध केली आहेत. शिवाय
ज्योतिःशास्त्र व फलज्योतिष यावरचेहि पुष्कळ महत्त्वाचे ग्रंथ
आहेत बाबिलोनियात ज्योतिःशास्त्र धन्याच प्राचीन काळा-
पासून अस्तित्वात होते, व त्यावरील सर्वमान्य ग्रंथ फार
पूर्वी अक्कड येथील सार्गेनच्या काळी तयार झालेला असून
त्याचे बेर्गससने ग्रीकभाषेत भाषांतर केलें होतें. आकाशा-
तील नक्षत्रमाला हिचा शोध प्रथम बाबिलोनी लोकांनीं
धन्याच प्राचीन काळी लाबलेला आहे; आणि सूर्याची व
चंद्राची ग्रहणें वर्तविण्यास लागणारी ग्रहगतिज्ञान व गणित-
शास्त्र यांचीहि त्यांना माहिती होती. आकाशातील ग्रहांची
स्थिति व गति पाहण्याच्या वेधशाला देवालयाना जोड-

लेल्या असत व तसेंचधीं सर्वे अहवाल राजाकडे
नियमितपणे ज्योतिष्यांना कळवावा लागत असे
धन्याच प्राचीन काळी ग्रहांची रीत्या ठरवून त्यांना नावे
देऊन टाकलेली होती, आणि चंद्र व शुक्र यांचे उदयास्तकाल
व त्यांच्या कला यांविषयी निश्चित माहिती देणारी त्या काळी
तयार करून ठेवलेली कोष्टके आज उपलब्ध झाली आहेत
सैल्यूकिकी व पार्थियन यांच्या काळातील, ज्योतिषशास्त्र-
विषयक नमुद करून ठेविलेली माहिती पूर्णपणे शास्त्रशुद्ध
असल्याचें दिसतें; पण ही इतकी प्रगति सदरहू शास्त्रात
किती पूर्वापासून झालेली होती हें नक्का ठरविता येण्या-
सारखें नाहीं. वार्षिक पंचांग फार काळजीपूर्वक तयार करीत
असत, व त्यावरून सात दिवसाचा आठवडा व दुसरा पाच
दिवसाचा आठवडा त्या काळी प्रचलित होता असें दिसतें.
या ज्योतिषशास्त्राच्या प्रगतीवरून गणितशास्त्राचीहि वाट
बरीच झालेली असली पाहिजे हें उपपन्न होतें अर्थात् याचि
लोनी यानीं आदरें मोजण्याची आगत सोपी रीत शोधून
काढली असली किंवा अत्यंत उपयुक्त द्वादशमान पद्धतीचा
शोध लावला असला तर त्याचे आश्चर्य वाटावयास नको. त्यांचा
सांस किंवा ६० चे परिमाण भूमध्य रेवेच्या एका अक्षावरी-
यर असून त्यावरून त्यांनीं आपला ६०० वा 'नेर' व
३६०० वा 'सांस' बनविला होता. सैकेरा येथें ज्यावर
एकापासून साठपावेतो सर्वे आकृत्यांचे वर्ग व घन लिहून
ठेविले आहेत अशा पद्या सापडल्या आहेत; ज्या लोकांना
छ यायंत्र, घटकापात्र, तरफ व कप्पी यांचें ज्ञान झाल होतें त्यांचें
यंत्रशास्त्राचें ज्ञान काहीं टाकाऊ नसले पाहिजे. लायाई यास
निमरुड येथें कातून तयार केलेले एक बाणगोल भिग (लेम्न)
व सार्गेन याचे नाव असलेले एक काचेचें भांडे सापडले आहे
यावरून कित्येक अशुरियन शिलालेखात आटळणारी अत्यंत
बारीक अक्षरे त्यांना कशी काटता येत व आकाशातील
ग्रहांचे वेध ते कोणत्या साधनानीं घेत असत, हें स्पष्ट होते.

फलाकौशल्य—अशुरियन संस्कृतीचें व त्यापेक्षांहि
अधिक बाबिलोनी संस्कृतीचें प्रधान अंग वाङ्मय हेंच होय,
इजिप्त किंवा ग्रीसमधील लोकात दिसून येणारा कलाकौश-
ल्याविषयीचा प्रेमादर या लोकात आढळत नाहीं. बाबिलो-
नियांत चिकणमातीचा सुकाळ व दगडाचा दुष्काळ असल्या
मुळे तेथाल इमारती विटाच्या असत. बाबिलोनियातां
देवालय मोठो मध्य पण ओवडघोवड विटांची व आकार-
रूपविरहित आणि बाजूनीं टेकू लावून बांधलेली असत;
पावसाचें पाणी घिघून जाण्याकरिता पन्हुळ वेढलेले असत,
त्यांपैकी उर येथील पन्हुळ अस्ताचे होते. विटाचा उपयोग
करीत असल्यामुळे भितीत बसविलेले व स्वतंत्र खांब निर-
गिराळ्या प्रकारांनीं बांधलेले आढळतात, व मीन्याची कोंले
वापरीत असत असें दिसतें. भित्तींना भपकेदार रंग दिलेले
असून कित्येक भिती पितलेच्या किंवा सोन्याच्या पत्र्यानीं
मढविलेल्या दिसतात. आजलेल्या मातीचे व रंगविलेले

त्रिकोणाकृति वीन प्रॅल्टरमध्ये धाविलेले आहेत असुरि-
यामध्ये दगड पुष्कळ असुरांहि इसराती व देवेंक विटांचीच
पावलेली आहेत, कारण इतर अनेक कार्यांतल्याप्रमाणे या
बाबतीतहि असुरियात याविलोनिगाचे निव्वळ अनुकरण
केलेले दिसते तथापि काही काळानंतर असुरियात उपरि-
निर्दिष्ट अनुकरणप्रवृत्ति बरी होऊन दगडाच्या इसराती यापुं
रागले, व भिंती रंगीचेरगी दगडाचे तुकडे पसवून सुशोभित
करून लागले तिसरा असुर नक्षीर पालयाच्या कारकीर्तीत ही
कला शास्त्रा स्वतःपात हत्ती पुढे रागनच्या वेळी खिल
मोठ्या बाजनीपूर्वक यथातथ्य स्वरूप दिलेल दिसते व
अपौर असुर कनिषाळ्या अस्वदन्तीत ती उत्तम पण
नापिक्यविरहित स्थितीत होती याविलोनिगात दगडाचे
दुर्भिक्ष शस्त्रायासुद्धे साध्या गारमोडीलाहि मोठी
विभक्त आलेली होती व येथे पाडण्याची कला पार
उल्लूख स्थितीस पोहोचली होती प्राथमिक बाळांतले
उत्तम चातुकाय कारसे आढळत नाही, तथापि नंतर
च्या काळात सोन्याची कणभूषण व कंडूभूषण विशेष उत्तम
प्रकारची उरीत असत असे दिसते ताडशस्त्रा धातूचे कान
घातले होते अने, इतकेच नव्हे तर तांब्याच्या यामाची
कला मूळ याविलोनिगात उत्पन्न होऊन नंतर ती पश्चिमे-
कडील दशात पारली असावी असे घाटते कपळावरील
निष्काम व नक्षीरान गायद्वहि ह्या लोकाची प्रथम-
पासून प्रसिद्धि होती पण यासंगचे नमुने
अद्याप कारसे उपलब्ध झालेले नाहीत, व
उपलब्ध झालेलाच स्वतः व फाल्गुनिय नवी देता येत नाही
इतके खर की, असुरियातील मातीच्या भाज्याचे नमुने फार
दुर्दार आहेत, काचहाम बरे असे सापडते त्याची कला इजि-
प्तमधून इकडे आलेली असावी. पारदर्शक काच तयार कर-
ण्याची पुरवठा रागनच्या कारकीर्तीत झालेली दिसते. माडी
दगडाची, चित्रमातीची व काचेची करीत असत, दगडी
भाज्याचे नमुने देवा येथे सापडले आहेत व ते इजिप्तमधील
प्रथमच्या राजघराण्याच्या काळातल्यासारखे आहेत.

सामाजिक स्थिति.—याविलोनिगात व असुरियात
जातिभेद नव्हता, पण सामाजिक वर्ग ह्मणे याविलोनिगात
धर्माधिकारी वर्गाचे प्राबल्य होतें तर उलट असुरियात
राजकी याशाच्या प्रतिष्ठित वर्गाचे प्राबल्य होतें पश्चादि-
कारी लोकांत निरनिराळे वर्ग होते व यमिषू वर्गाची गणना
त्याच्यातच होत असे वेळवर्षाग येथेले तेथे सैन्यमरती
गणनी करीत असत, राडे सैन्य देवण्यानी पदत प्रथम
असुरियात मुरू झाली द्वितीय असुरियन साम्राज्यकालात
राजांनी लष्करी राल्यात एकामागून एक यथा अनेक सुधार-
णा केल्या. घोडदळाऐवजी रथांची योजना केली, तिसरा
तिगळ धिलेदार याने घोडेस्वाराकरिता योगीर व उंच
घुट पुकिण्याची व्यवस्था मुरू केली व सेनाकार्येथीन शौकरी
बाव्याच्या पलटणी सैन्यात देवपाचा उपपद्व केल्या लष्करी
भा. ति. उ. ४

हारापेठेवर तब-युद्धसामान पाडणाऱ्या गाल्या, भिंती व तट
पाडण्याची येथे नेण्याचा योगना झाली, थापित तेंत न्मणजे
सुग्रा सेनापति याचा दर्जा राजाच्या खालोखाल ठरला
दोन्ही देशात गुलामाची सख्या परीच मोठी होती त्याच्या
वरचा वर्ग शेतकरी व व्यापारी लोकांचा. पण असुरियात
हा वर्ग सत्तेथेन थोडारा बळी होता उलटपक्षी लेगकवर्गाला
याविलोनिगातल्या पेशा असुरियात अधिक महत्त्व होते. कारा-
गीर लोक, व्यापार करणारे साधर, वधी व गायनवादन-
कुशल लोक दोन्हीहि देशात होते

लोकांच्या राहत्या घरात सामानसुमान वेगवेगळे होते,
तथापि सुवर्ण, ठरले, कोथे इत्यादि वस्तू असत असुर वनि
पाल राजाचे एक चित्र सापडले आहे, त्यात तो राजा
कांचावर बैकून यमुन जेवत आहे व त्याची राणी शेजारी
सुचोवर बसलेली आहे असे दाखविले आहे मनुष्य
मेळ्यावर खाला व त्याचवरील त्याची पुरुषाची चीनवस्त
अर्धवट आढळण्याची वाड असे शहरा या राहत्या नागा-
शेजारीच स्वतःतमूमि असे, व तांत रस्ते वरीर कहन मधुन
स्वच्छ पाण्याचे पाट केलेले असत वडागी विटाची असत
व त्यापरी पुष्कळपणा गोंदती यथीबाहि केलेला असे,
शिवाय वेदोप्रमाणे उंचाडे करून त्यावर घुत्ताना अर्पण
करण्याच्या वस्तू टेंबत धातत जुनीजुनी यडागी नष्ट होत
तेव्हा तेथेच दुसरी जमी बाजण्यात येत असत असुरियात
सिल्याकड शिवा यायिषम काळातल्यापेशा जुनी स्वतःतमूमि
अद्याप सापडलेली नाही, ही मोठ लक्षात वेळ्यासारखी
आहे

**याविलोनिगाच्या प्राचीन इतिहासाचे स्थूल अव-
लोकन.**—इतिहासशास्त्रात हात भरलेल्या अतिप्राचीन
कालात याविलोनिगासमवेत स्वतंत्र छोटी राज्य होती व त्याच्या
मर्यादा कालचे व सरहद्द दाखविणारे शिलालेख बावी निय-
मित शास्त्रा ह्योत्या दक्षिणेकडील 'एरिडु' व उत्तरेकडील
'नियूर' या दोन मुख्य संस्कृतिकेंद्रापासून याविलोनिगात
भिन्न संस्कृतीचा उत्पन्न झाला असावा परंतु या दोन्ही मूळ
ग्रंथिप्रक्राहासमवेत महत्त्वाचा करक आहे. नियूर धर्तृतीम-
धील मुल्य देवता एरिडु अस्तु तो प्रेतलोकावर अमाल
चालवित असे, व निरनिराळे मनःतन, लादनेण मनुष्य
जातीला ह्या देवतेपासून प्राप्त झाले इष्ट किंवा आनंद कर-
णाऱ्या दवलीत देवील दिचे हुकूम पाडले ते लग्न त्याच्या उलट
स्वस्वाच्या देवतेने त्यान 'एरिडु' हें, मानवी प्राण्याचे दिव
करणना, प्रकाश व वस्त्याप देगाऱ्या त्याचप्रमाणे आगायान
बरे करण्यात व उद्योगसुवदनायित करण्यात आपल्या देवी
सामर्थ्याचा व ब्राह्मणपणाचा उपयोग करून त्यात तणापान
माननाया 'एगा' ह्या देवाचे निवासस्थान आहे खोल समु-
द्रात असणाऱ्या आपल्या प्रासादातून दरोज प्राप्त करावी
'एगा' देव शिवीबावर प्रकाशमान होती. त्याने मानव-
जातीस कला, शास्त्रे, उद्योगपधे प प्रगति संपादनाच्या

पद्धती दाखविल्या. लेखनकला त्यानपासूनच उगम पावली व पाहिले कायद्यांचे पुस्तक त्यानेच बरे, अशी त्या लोकांची समजत होती. एके काळी एरिडु हे बंदर असल्यामुळे, त्यातून परदेशाशी चालणाऱ्या व्यापाराचा व दळणवळणाचा त्याच्या संस्कृतिविकासावर पुष्कळ परिणाम झाला आहे. त्याची सृष्टिचनेची कल्पना तेथील भौगोलिक स्थितीप्रमाणेच उद्भूत झाली आहे. यमोर्टिस नदीच्या सुलाजेनरच्या, वारवार विस्तार पावणाऱ्या तटप्राताप्रमाणे सर्व पृथ्वी ही समुद्रातून जलमग्न व बाहेर वडली असे मानण्यात येत असे. तथापि इतिहासकालाच्या फार पूर्वीच 'एरिडु' व 'निपुर' ह्या ठिकाणच्या दोन्ही संस्कृतींचे पूर्ण मिश्रण झाले होते. ज्याप्रमाणे बाबिलोन ही 'एरिडु' याची वसाहत झाल्याचे दिसते त्याचप्रमाणे एरिडु देशातील असेल्ला उर हा प्रांत निपुराची वसाहत असल्या पाहिजे, कारण तेथील चंद्रदेवता ही 'एरिडु' देवतेचा पुत्र म्हणून मानली आहे. ह्या दोन्ही संस्कृतिमिश्रणामध्ये 'एरिडु' येथील संस्कृतीचा परिणाम जास्त प्रासण्याने दृग्गोचर होतो.

बाबिलोनियाची प्राचीन संस्कृति सुमेरियन अशाचा असे म्हणता येईल ज्या मानवजातीने ह्या संस्कृतीचा विकास केला, ते लोक विशदी भाषा (अक्लडिनेनिटिक ह्यास इतिहासशोधक राजवाडे यांनी चिकडी भाषा ह्या प्रतिशब्द वापरला आहे) बोलत व ह्यानीच प्राचीन चित्रलिपि, (ह्यापासूनच पुढे कॅलाकृति लिपीचा उद्भव झाला) देवांतील मुख्य नगराची स्थापना वगैरे संस्कृतीतील प्राथमिक गोष्टी शोधून काढल्याचे सिद्ध झाले आहे. पाणथळ भिन्नीतील पाणी काढून लावण्याकरिता केलेली माटमोटी बांधकामे नद्याच्या पुरांचे पाणी कालव्याच्या योगाने नियमित करणे इत्यादि गोष्टी, तसाच मागाहूनच्या बाबिलोनियन परमार्य-संप्रदायांपैकी बराच भाग व बाबिलोनियन कायद्याचा प्रारंभ इत्यादि गोष्टी सुमेरियन कालातच उद्भूत झाल्या असल्यात. सेमाइट लोक येथील राज्यकर्ते झाल्यानंतर देखील बराच कालपर्यंत परमार्यसंप्रदाय व कायदा ह्याची भाषा सुमेरियन होती. हे सुमेरियन श्रविड महावंशातील होते असे हाखचे म्हणणे आहे.

बाबिलोनियामधील कायदेपद्धति.—बाबिलोन येथील समाजाची कल्पना देण्यासाठी लोकांचे धार्मिक व पारमार्थिक स्वरूप पूर्वी दिले आहे. पण यापेक्षाहि समाजस्थितीवर तेथील कायद्यांनी अधिक प्रकाश पडतो बाबिलोनियामधील कायदेपद्धतीचा जर कोणी अभ्यास करू म्हणून तर त्याला साहित्य व प्रभगावदार विपुल मिळू शकेल, कारण न्यायाधीशाचे फौसले, करारनामे, हिशेब, स्वाचप्रमाणे ऐतिहासिक शिलालेख, राजांनी दिलेले परवाने, रामगी कागदपत्रे इत्यादींचा गोष्टी उपलब्ध झाल्या आहेत. पण खमुरीची (हमुरी) चे "कोड" अथवा ज्याला नुसते

"कोड" म्हणतात व ज्याचा मुक्तताच शोध लागला आहे, ते मात्र संगतवार अभ्यास करण्यास फार सोयीचे आहे.

हे हमुरीचे कोड बाबिलोन कायद्यांचे केन्द्रस्थान झाले आहे. ग्रीक, पार्थियन व पर्सियन लोकांच्या सारानंतर देखील, "कोड" मधील व्याख्या भागाची अंमलबजावणी केली जात असे, व ह्याच्या मेसापोटेमियामधील कायदेपद्धतीवरहि ह्याचा परिणाम झाल्याशिवाय राहिला नाही. हे "कोड" अस्तित्वात येण्यापूर्वीच्या कायदेपद्धतीस व चालीरीतीस "प्राचीन", व "कोड" नंतरच्या पद्धतीस "अर्वाचीन" म्हणतात

सेमिटिक लोकांनी बाबिलोनियातील शहरात वसाहत केल्यानंतर त्याच्याच चालीरीतीस कायद्यांचे स्वरूप प्राप्त झाले. या देशाच्या प्राचीन इतिहासाची पाने वेळ सत्तेकरिता व वचत्वाकरिता केलेल्या लढायांनी भरलेली आहेत राजधानीची सत्ता रंडणीच्या व सहाय्य मागण्याच्या बाबतीत इतर सर्व शहरावर चालत असे पण प्रत्येक शहरातील कायदे पद्धति स्वतंत्र असून तेथील रहिवाशाचे हक्क मात्र योग्य रीतीने पाळिले जात असत.

बाबिलोनियामध्ये पुष्कळ जातीचे लोक होते. प्रत्येक शहरातील माणसास इतर शहरात जाण्याची परवानगी होती. ह्या दळणवळणामुळे एकमेकांच्या रीती एकमेकांस घेता आल्या. पण एकच कायदेपद्धति सर्व देशभर प्रचलित करून देण्याचे ध्येय मात्र खमुरीकडेच आहे.

"कोड" मधील कायदेपद्धतीत बहुतेक जातिविषयक चाली रीती पार नष्ट झालेल्या दिसतात. "कोड" मधील कायदेपद्धति म्हणजे सर्व देशाची कायदेपद्धति. स्वतः स झालेल्या अपकाराचे स्वतःच निराकरण करणे किंवा स्वतः हरण करून आणलेल्या स्त्रीबरोबर लग्न करणे इत्यादि पद्धती मोडल्या होत्या पण दिव्य, मुर्त्यांचे स्वायत्तत्व वगैरे जुन्या गोष्टी अस्तित्वात असलेल्या या कोडवरून दृष्टीस पडतात. रामाची सत्ता निरंकुश मानीत तारावण राजा दयाळू असून कोणालाहि धेट राजापर्यंत जाण्याची मोकळीक असे. निवळाचे संरक्षण करण्यास राजा तयार असे. न्यायाधीशावर कडक देखरेख असे. सगळीकडे जमाने चप्फरी बेहगिरीच्या पद्धतीप्रमाणे विभागून दिलेली असे. टपालराते वगैरे लोकांपर्यगी कामे चालत असत. स्त्रीवर्गास मान असून कोणत्याहि तऱ्हेची बंधने नव्हती. इत्यादि गोष्टी या कोडवरून दिसतात.

खमुरीचे कोड.—कोडमध्ये वेगळ तत्कालीन अथवा प्राचीन कायदेपद्धतीच नाहीत, तर रणत नवीन कायदेपद्धतीचाहि समावेश केल्यामुळे प्राचीन कायदेपद्धतीत या कोडने बराचसा फरक पडवून आणला. लेखी करारनामे सुरू झाले. दोन पक्षांच्या संमताने बाटेल ते करार होण्यास मोकळीक असे. करारनामे नोंदणी-अधिकार्यासमोर सपथेवर देवळांत केले जात असत.

त्यावर सार्वजनिक शिक्षा असे. निदात करतानाचे करण्याच्या पद्धतीवरून तरा त्यात वेगवेगळ्या अर्थाने धर्मनिरपेक्ष काही असेल असे वाटत नव्हते. न्यायाधीशांच्या फैलाच्यावर राजाकडे 'विनंति अर्ज' करितो येत असे. व पुष्कळ बाबतीत कोडनं, राजाने कसा निकाल द्यावा ह दाखविलेले असे. कोडची रचना फार उत्तम तऱ्हेने व काळजीपूर्वक केलेली होती व त्यांतोळ विषयांचा क्रम फार सोप्यासार होता.

सो का ने व गं.—कोडप्रमाणे लोकांचे तीन वर्ग ठरिं शकतात. (१)आमेळ, (२)मुस्किनु, (३) आडू. आमेळ म्हणजे कुटुंबांतोळ मुल्य मनुष्य. त्याच्या जन्मकाळाची व मरण-कालाची नोंदणी केली जात असे. त्यास राजाचे हुय असत. तो गैरवाचवी वतनाकरितां फडक शिवा बंद बुड्यां करूं शकत असे. त्या वर्गांत राख, राजसमासद, मोठमोठाले हुद्देदार व उद्योगधंदे करणारी माणसे ह्यांचा समावेश होतो. मुस्किनु वर्गाचे लक्षण सोमणे मात्र फार कठिण होते. काही कालानंतर मुस्किनु म्हणजे "दरिद्र" असे समजले जात असे. पण कोडमध्ये मुस्किनु हातडाचा अर्थ दारिद्र्यपणा असा घेतला नाही. त्यापाशीं जमीन मात्र नसू शकेल. तो स्वतंत्र असे. तो शाह्रतांतील वेगळ्या भागात राहत असे. त्याचा सार्वभौम राजदरबाराशीं असावा असे मानण्यात योग्य कारणें सापडत नाहीत. कोणास शारीरिक इजा झाल्यास त्याचद्वारे वसूल करणे त्याचेकडे असे. पुढील वास्तव्यात याचा उल्लेख नसल्यामुळे विशेष माहिती सांगणे शक्य नाही. तिसरा वर्ग म्हणजे आडू. आडू हा गुलामांचा वर्ग. लोकसंख्येत ह्या वर्गाचीच फार भर होती. तो भाडविल साठवू शकत असे. ह्याला इतर गुलाम ठेवकां येत असत. कपडे, जेवण व औषधे, यांचा खर्च घनी पुरवित असे. रथांचे दुसऱ्या गुलामाच्या मुलीशीं पनी लग्न करून घेत असे. गुलाम नसलेल्याच्या मुलीशीं गुलामाचें लग्न झाल्यास तींमुळे मिळालेले अं भांडण त्यावर धन्याचा काडीइतका हूक नसे. पण एखाद्या गुलाम मेल्यानंतर मात्र त्याच्या धन्याला त्याचा चारस म्हणून अर्धा संपत्ति मिळत असे. धन्यापासून दुसऱ्या कोणी विकत घेतल्यास ती स्वतंत्र होऊ शकत असे. यरेच गुलाम पडून जात असत. कोणी पकडून त्यास धन्याच्या स्वाधीन केव्हास कोडप्रमाणे ह्याला २ "शॅकेल" इनाम मिळत असे. एखाद्या गुलामास प्रतिवर्ष करण्यावद्दल अपघा घरी जाणा देण्यावद्दल देहात शिक्षा होती. प्रत्येक गुलामाच्या गंगावर ओळखीकरिता काही चिन्ह असे, जेव्हा ते सोदलेले असे किंवा मानलेले असे. अश्रुद्विगत यरेचेच गुलाम असत पण याबिलोनीमाध्यमे फारच मोठे असत

रा असता.—बाह्यरत यशस इतर म्हणून गानीत असत तोच सर्व जमीनीचा मालक रामशला जात असे. राजा इश-राचा प्रातिनिधि (राज्यकारभार पाहण्यात पुरण) अने पूर्वीपासून चालत आलेल्या रथावारी पद्धतीत राखनं वरच्या-वरवळ करणारी टाऊन दिले होते जमीनीची किंमत ठरवि

असे पण राजा एखाद्या योग्य कुळास जमीन मशीस म्हणून देऊ शकत असे. या वर्गीसपद्धतीमुळेच जमीन स्वीकारणारा-वर बरीचशे कर्तव्ये लादली गेली. देश सैनिकाची मागणी करित असे. काही मर्यादित भागातून एक धनुष्यारी (तिरिदाज) व त्याला मदत करणारी माणसे यांची लागत नंतर काही नियमित भागांतून घोडेस्वार यांचे लागत असत. गुलाम लोक नोकरीची कामे करीत, व आमेळ व कधी कधी मस्किनु वर्गांतोळ लोक लडाईवर जात असत धर्माधन्यारी व गुराखी लोक मात्र वरील बाटोपासून मोकटे होते. भाडविलातील व पिकताले काही भागावर देगाचा हक्क असे. प्रत्येक शहरात मालवरील गहूगूल, जकात, रस्त्यांवरील व पाण्यावरील कर, व्यासवेधाचे व्ययत्या वेगवेगळी असे. राजाचा जमीनीवरील सरता नाहींशीं सत्ती होती. त्याची खासगी भिंदगी व भाड-विल आणि प्रत्येकासून मिळालेला कर वेगळा असे. मोठमोठे अधिकारी याचक रक्षाभ्याच्या जगास य जहागिरी असत. काही यमोदरिता कोडमध्ये नियम बाधले होते. ह्या वर्गांनी राजापासून इस्टेट त्याची व गरम लागली असता मदत करावी. यरण पत्करल्यास देखील ह्यास आपले कर्तव्य पुस-त्यावर टाकता येत नाही कोणास मदत करण्यास दूरदेशी जावे लागल्यास ह्यांनी आपल्या मुलावर आपले कर्तव्य सांगवावी. इस्टेट दुसऱ्याला अगदी देता येत नसे त्याच-प्रमाणे ज्या वंशाची इस्टेट त्याच वंशात राहत असे.

देवालय—देवळाचा फार महत्त्व होतें. ऐसे व कायमच्या देणग्या पुरीवकरून पुष्कळशा रीतींनी ह्यांना पैसांचे साहाय्य मिळत असे मोठमोठ्या देवळात पुष्कळते अधिकारी व नोकर असत. प्रत्येक शाह्रतांतील लोक एकेक देवळात जात असत व कुटुंबातल प्रत्येक पुरुषास पुरीवित वनव्याचा अधिकार असे असमशी शाह्राची वाढ होऊ लागली तसतसे वर्षांतील काही दिवस अभुक्त एका देवळात जावे काही दिवस दुसऱ्या देव-ळात जाऊन धर्मोपदेश करावा ह्यासंबंधीचे हक्क काही ठरा-विक बुडवना देण्यास आले. देऊळ म्हणजे मोठ्याने आन्य-कोठेरे बनला. प्रत्येक देवळाकडे काही नेमलेली कर्तव्ये होती शत्रूंनी एखाद्या नागरिकास कैद केल्यास व त्यापाशी पैसा नसल्यास, त्यास पैसे देऊन सोडवावे लागत असे गरीब लोक देवळातून धान्य उचलें नेत असत व यरत आणीत असत. देवळावर राजाची सत्ता मालक या नावाने नमुन कारभार पाहणारा या हत्येने होती उत्पत्ताचा एक दशास कर म्हणून द्यावा लागत असे.

इशराची सेवा करणारा 'व्हॅस्टेल' नावाचा एक वर्ग आहे ह्या-संबंधी कोडमध्ये नियम सांगितले आहेत त्या यणीतीस लोकांना पावित्र्य राखण्याची शक्य त्याची लागत असे त्यांना राखण-वळीत जाता येत नसे. पण याना सामाजी इन्ही यरेच होते. मालमत्तेचा कसयिक व —कोडमध्ये मालमत्ता देण्या-वेण्यासंबंधाचे विक्री, ठेका, अदलाबदल, देणगी, ठेव, कर्ज व बहुण वगैरे निरनिराळे मार्ग सांगितले आहेत. ठेकी दाखले

अथवा सार्धादार यावरून सिद्ध झाल्याशिवाय कोणाचाहि हक्क मान्य करणें हें कांडविरुद्ध आहे. विकृत घेणारानीं विकृतापाच्या हक्काचा नीट चौकशी घेत्याशिवाय विकृत घेऊं नये अज्ञान अथवा सुखल्यारोचा अधिकार नसलेल्या गुला-मागामून जो कोणी विकृत घेईल तो चोर समजला जाऊन मरणान्या शिसेल पात्र होईल. विकृत घेणाराजवळ माल जर चोरीचा ठरेल व जर तो विकणारा व विक्रीपत्र ह्यास पुढें आणणार नाही तर तो चोर ठरेल व त्यास देहांत शिक्षा मिळेल. पण विक्रीपत्र सिद्ध कर्यास विकृतापाच्या इस्ते-दीतून पाचाट रजम मिळेल. इतर देशात जर काणी गुलाम विकृत घेतला व मागून असे कळेल की, तो बाबिओनिय-मधून चोरून अथवा कैद करून आणलेला होता तर त्याला त्याच्या पूर्वाच्या मालकाकडे वहाईएक नफा घेतल्याशिवाय परत केले पाहिजे.

शेत करी.—जमीनीचे मालक बहुतेक स्वतःच जमीनीची लागवड करीत असत, पण स्थाना शेतकऱ्यास भाड्यानेंहि जमीन देता येत असे. शेतकरी लोकाना योग्य लागवड करून पीक घेता येत असे व शेत सुस्थितीत ठेवावी लागत. पीक न आल्यास काय खड चावयाचा हे कोडमध्ये ठरवून दिले होते. पीक वाढून घेण्याच्या दृष्टीनें जर जमीन दिली तर जमीनदार व शेतकरी हे ठरायाप्रमाणे पीक वाढून घेत असत. शेतकर्यानीं मांड दिल्यास व व जमीन बागाला ठेवल्यास त्याला पोटभागीदार करिता येत असे. पडोत जमीनीची लागवड करण्याकरिता ती भाडे न घेता ३ वर्षांकरिता दिली जात असे. घमीचे वगैरे देण्याची पद्धतहि जमीनीप्रमाणेच असे. जमीनदार विल वगैरे व इतर शेतकीच्या उपयोगावें सामान ठेवीत असे. शेतकऱ्यानें जर बीं वगैरे चोरले तर त्याची योग्य कापली जावी अशी शिक्षा असे.

काल वे.—कालव्याची फार जरूर होती. कालव्याचें पाणी देणारानें निष्काळजीपणामुळे जर वाधाची दुरुस्ती राखली नाही व ह्यामुळे पाण्याचा मोठा प्रवाह येऊन पिकें वाहून गेलीं तर नुकसानाची भरपाई त्यास करावी लागत असे.

घरे.—घरे पुष्कळ वर्षांकरिता भाड्यानें दिली जात असत. पण सहा महिन्याचें भाडें लमोदर यावें लागत असे. रहाणारानें घराची उत्तम व्यवस्था ठेवावी असा करार होते. करार संपण्यांत घरमालकास घरामून जा म्हणून भाड्याच्यास सांगता येत नसे. घर बांधण्याकरिता जमीन गोपन दिली जात असे. पण आठ दहा वर्षांनंतर घरावर जमिनीच्या मालकाचा वयम होत असे.

मजूर.—गुलाम पुष्कळ असून देखील हंगामाच्या वेळीं देण देऊन मजूर कामावर आणवे लागत वेल मुळा नागरण्याकरिता, गेल्यालास लुटण्याकरिता चिज पाण्याची येथें चालविण्याकरिता मांडे देऊन आणले जात असत. येणारे, गाडी हाणारे व शेतात काम करणारे ह्यांची

मजुरी, त्याचप्रमाणे वेल भाड्यानें आणल्यास किती मांडे यावें ह्यासंबंधी नियम कोडमध्ये ठरवून टाकिले होते.

गुरे.—गुराचे कळप पुष्कळ होते. गुराची मालकास रसीद देऊन नंतर रानात गुरें चारण्यास नेत असे. त्याची मजुरी कोडप्रमाणे ठराविक होती. गुराची उत्तम तऱ्हेनें काळजी घेण्याचे व परत आणण्याचें काम गुराह्याकडे असे. निष्काळजीमुळे झालेलें कोणतेंहि नुकसान गुराच्यास भराव लागत असे. धान्याच्या शेतात गुरें चारल्यास गुराह्याला झालेल्याच्या चौपट नुकसान भरावें लागत असे.

कर्ज.—कर्ज घेताना कर्जदार आपली मालमत्ता गहाण ठेवीत असे. शेत गहाण ठेविल्यास कर्जदार पिकातून सावर्-राचें कर्ज फेड. नापिकी झाल्यास व्याज माफकेंल जात असे. सावकारास कर्ज न दिल्यास कर्जदाराची मालमत्ता जप्त करण्याचा अधिकार नव्हता, व तसें केल्यास कर्जदाराचा माल कर्जदारास परत करावा लागे, एवढेंच नव्हे तर साव-काराचा कर्जदारावरील हक्क नाहीसा होत असे. परवानगी-शिवाय जमीन बेव्यास देण होत असे. कर्जाकरिता कर्ज-दारास पडल्यास कर्जदाराला आपली वायको, मूल अथवा गुलाम कर्ज फिटेण्यांत सावकाराकडे राम करण्यास ठेवावा लागे. मूल, गुलाम अथवा वायको ह्यास स्वाभाविक मृत्यु प्राप्त झाल्यास सावकार जबाबदार नसे. पण सावकाराच्या दुष्टपणाच्या वर्तनामुळे जर त्यापैकी फोणाला मरण आलें तर मात्र सावकारास मुलाबद्दल मूल व गुलामाबद्दल गुलाम द्यावा लागे. कधी कधी कर्जाद्वयत्वा किमतीचा माल गहाण ठेवला जात असे किंवा कधी सर्व मालमत्ता गहाण ठेविली जात असे. कर्जाकरिता जामीनकीहि घेतली जात असे.

व्यापार.—व्यापार फार जोराचा होता. व्यापाराची साधारण पद्धत म्हणजे गावोगाव माल घेऊन फिरणाऱ्या एखाद्या 'एजंट' च्या स्वाधीन माल करून देण्याची होती. मालाच्या गाह्या दूरदूरच्या देशात जात कोडमधील नियमाप्रमाणे एजंटला व्यापाऱ्यापासून विकण्याकरिता घेतलेल्या सामानाची एक यादी करावी लागे व ती पोहो-चल्याची रसीद द्यावी लागे. एजंटला जरा नफा झाला नाही तरा शेतलेल्या मालाच्या दुष्पट रकम परत करावी लागे. पण लुटल्या गेलेल्या मालाबद्दल तो जबाबदार नसे. परत आल्यावर व्यापाऱ्यास पोहोचलेल्या मालाची पावती एजंटला द्यावा लागे. जलमार्गानेहि घरात व्यापार केला जात असे. माल पाठविण्याकरिता जहाजे भाड्यानें घेतली जात असत. मालाबद्दल नौकापयसास जबाबदार राहिले लागे. दोन जहाजांची टक्कर झाल्यास जें जहाज चालत असेल त्या जहाजास नागरून राहिल्या जहाजास जबाब द्यावा लागे.

विवाह.—विवाह म्हणजे जवळ जवळ स्त्री विधत घेण्याची पद्धत, विवाहासंबंधाचा एक करारनामा असे.

विवाहाचे ठराव प्रथम मुलासुलीच्या नातळगात होत. मुलाच्या बापाचे काही रकम मुल्यमदळ याची व तीत इतर नमराण्याची भर टाऊन मुलान मुलीच्या बापाकडे पोहोचतो करावी लग्नानंतर ती रकम मुलाचा बाप मुलीला द्या असे. मुलीच्या बापाला देण्याची रकम एकमकाच्या रितावर अवलंबून असे. कोटमध्ये असा नियम पालन दिला होता की, रकम पेतल्यानंतर जर मुलीला दिली नाही तर मुलीच्या बापाचे मुला व दुष्ट रकम परत करावी व जर मुलाचा लग्न करण्याचा वेत फिरला तर दिलेली रकम द्यास मिळू नये मुलीला मिळालेली रकम व बापाचे दिलेले आदण त्यावर मरेपर्यंत तिचा हक्क राहो व मेल्यावर तिच्या मुलाना ती संपत्ति मिळ. लग्नाने विधे म्हणजे हातात हात घालणे व नवऱ्याने "मी सरदाराचा मुलगा आहे, तुमी आंटी सांग्याक्यानी भरली जाईल, व मगशी परनी होशील व मी तुला पती होईन" इत्यादि शब्द उच्चारणे या-पलीकडे नव्हता.

व दुसरो ट — लग्नाच्या करारनाम्यात काही अटी असत त्या मोडल्यास प्रत्येकास काही मोडण्याचा अधिकार असे त्या अटी कोणच्या असाव्या त्यासंदर्भात कोटमध्ये काही नियम बापून दिलेले नव्हते बायकोने लग्नपूर्वी काढलेल्या कर्जावरून सुद्धा नवऱ्यास जबाबदार धरीत असत. नवऱ्याला बायकोस इनामपत्र करून देण्याचा अधिकार असे. व त्या इनामावर मरेपर्यंत तिची सत्ता राहो. लग्न झाल्या-वर देखील मुलगी आपल्या बापाच्या कुटुंबातील असा आहे असे समजले जात असे अमुक एकाची बायको म्हणण्या-ऐवजी अमन्याची मुलगी अथवा अमन्याची आई असे म्हणत असत.

कार्मांडो कर्णे हे मनुष्याच्या मर्जावर असे. पण त्याला मोडलेल्या बायकोस, आदण व मुले झाली असल्यास मुले परत द्यावी लागत मुले वयात येईपर्यंत तिचा व मुलाचा खर्च चावा लागत असे. जर मुलें नसली तर आदण व मुलीला मिळालेली रकम परत केली म्हणजे पुरे.

पति पत्नी.—छा जर व्यभिचारी असेल तर पुरुषाला तिला घालून देऊन मुलें देऊन घेण्याची परवानगी होती, किंवा तिला मुलाम म्हणून ठेवाता येत असे तिला पुरा पानर त्याने दाखविलेल्या ठुपणावरून अथवा केलेल्या दुर्लक्षावरून फिर्याद करण्याची मोवळीक असे जर तिला तसे गिद्ध करून दाखविता आले नाही तर तिला पाण्यात बुडवून मारण्याची शिदा असे. पण जर तिच्या पोटाची व्यवस्था नसेल तर नवऱ्याच्या मरूनही तिला दुगण्याबाळ रहाता येत असे पण ती परत आण्यास लाग-लेच निळाहि परत यावे लागे.

विधवा — नवऱ्याच्या निधनानंतर कुटुंब चालविण्याची जबाबदारी स्त्रीवर असे. तिने घरात राहून मुलाना योग्य

शिक्षण द्यावे पुन लग्न करावयाचे असल्यास ते नवऱ्या-धिष्ण्या समताने करता येत असे. नवऱ्याधिशाने सामा-नाची यादी करून नंतर त्याच्या स्वार्थाने सर्व सामान करायें व त्या दोघांनी ते मुलाचे ट्रस्टी या नात्याने वापरावे. सामानातील एक भांडे सुद्धा गहाळ होता वामा नये,पण जर तिने लग्न केले नाही तर मुलें वयात आल्यानंतर तिला नवऱ्याच्या इष्टेतील काही भाग मिळे.

शंत नि — पुरुषाने लग्न एकदाच करायें असा नियम हाता पण मुले न झाल्यास बायकोने एखादी दासी पुरुषाच्या स्वाधीन करावी व तिला झालेली मुलें आपली आहेत असे समजावे पण स्त्रीने तसे न केल्यास पुरुषास वेष्टेस आणता येत असा जसे दामावर स्त्रीचे वचन असे तसे वेष्टेवर नसे वेष्टा स्वतंत्र असे. दोन्हांकडून झालेली सतति कायदेशीर मानीत गुलामाच्या मुलापासून झालेली प्रमा सुद्धा कायदेशीर होऊ शके पण तसे होण्याकरिता बापाचे साक्षीदारासमक्ष बसुली दिली पाहिजे असे, व अशा तऱ्हेची मुले कधी कधी दत्तक म्हणून घेतली जाता.

स्वतंत्र शिवास गुलामाशी लग्न करिता येत असे व त्याची संततीहि स्वतंत्रच असे.

मुलाची लग्ने होईपर्यंत त्यावर बापाची पूर्ण सत्ता असे तो त्याना मजुरीकरिता पाठवू शकत असे किंवा त्याना विरून दाटण्याचाहि त्यास अधिकार असे बापामार्गे अहितहि तसाच अधिकार असे. व आईबापानंतर बडोल भावांना देखील तसाच अधिकार पोहोचत असे.

मुलीचे लग्न करणे बापाच्या स्वाधीन होते, इतकेच नव्हे तर ईश्वराच्या सेवेला लावून तिला मुरळी म्हणून अथवा वेष्टा म्हणून देता येत असे लग्न करून दुःखात राहाण्यापेक्षा वयात आलेल्या मुलीस मुरळी होता येत असे, व बापाला तिच्या इष्टेविरुद्ध जाता येत नसे लग्न केल्यान बरील कोणत्याहि स्थितीत तिला तिच्या बापाचे अथवा बाप पारल्यानंतर भावांनी हक्का हिस्सा दिला पाहिजे.

दत्तक — दत्तक घेण्याचा प्रघात बराच दृढीस पडतो दत्त-विधाने करारनाम्याने होत असे. व करारनाम्यातील अटी-प्रमाणे दत्तकाने आपले फतेम्य न जबाबदारास वारारनामा रद्द केला जात असे.

धंदेवाल्या माणसाम आपला धंदा चालविण्याकरिता दत्तक घेता येत असे दत्तकाने मिळवलेल्या द्रव्यावर बापाचा हक्क असे दत्तकाला त्यास आपला धंदा शिकवावा लागे व न शिकवल्यास दत्तकास बापावर फिर्याद करून करार रद्द करून घेण्याचा हक्क असे.

दत्तक घेऊन जर पुन मनुष्य लग्न करील व करार मोडील तर दत्तकास जगम मिळकतीचा एक तृतीयांश हिस्सा द्यावा लागत असे.

आईबापाच्या संमतीशिवाय दत्तक घेता येत नसे पण व्यभिचाराने झालेली अथवा गुलामाची मुलें ह्याना दत्तक घेण्याचें असल्यास कोणाचाहि संमति लागत नसे. दत्तक घेतलेल्या मुलाचे आईबाप सापडल्यामुळें जर तो आप्यास तयार झाला तर त्याचा डोळा अथवा जीभ काढली जात असे.

वारसा.—लगापासून शोलेत्या मुलाना बापाच्या संपत्तीवर सारखा हक्क पोहोचत असे. फक्त बाप लग्न होणाऱ्या मुलाकरिता मुलीला देण्याची रक्क व मुलीला देण्याचे आदेश काढून ठेवीत असे दोन बायका असतयास दोघांच्या मुलात संपत्तीची विभागणी होत असे.

पूर्वी बापास मुलाला वारसाच्या हक्कावरून काढून देता येत असे पण पुढे असे करण्यास न्यायाधिकाऱ्याची समति लागू ल गली जी मुलगा बापाला बाप म्हणण्याचें नाकबूल करील त्याचे डोक्याच्या ममोरील भागाचे केस काढून गुलाम म्हणून विकण्याचा अधिकार असे, आई नाकबूल नैल्यास पूर्वीप्रमाणेच करून फक्त खाला गुलाम न बनविता शहरातून एक दाखला म्हणून मिरवीत.

व्यभिचार —व्यभिचार करणारास पुढून मारण्याची शिक्षा होती. पण स्त्रीचा विवाहित पती जर तिला क्षमा करण्यास तयार असेल तर राजाच्या मध्यस्थीने तो आरक्ष्ये करणारा सुद्धे देखील सुटत असे मुलांने आईशी व्यभिचारकर्म केल्यास दोघासहि देहात शिक्षा असे. मुलीशी व्यभिचार केल्यास बापास हद्दपारीची शिक्षा मिळत असे मुनेशी व्यभिचार करणाऱ्या माणसास हुडविले जात असे. जी स्त्री परपुरुषाकरिता आपल्या पतीला ठार करवीत असे जी फाशी दिली जात असे.

गुन्हे व शिक्षा —'अज्ञास तसे' हे फौजदारी कायदेपद्धतीचे तत्त्व होते बापास मारणाऱ्या मुलाचा हात तोडला जात असे. पाहण्यास प्रतिबंध केलेल्या जागी पाहणाऱ्याचा डोळा फोडला जात असे डाक्टरच्या हातून रोगी भिचास मुकल्यास अथवा त्याचा शरीराचा एखादा भाग नाहीसा झाल्यास डाक्टरचा हात तोडला जात असे दुसऱ्यावर खोटे आरोप रचून त्यास मरणाच्या शिक्षेस पात्र केल्याचा श्रयन केल्यास खोटे आरोप रचणारास देहात शिक्षा होत असे.

चोरीकरिता अथवा चोरीखाली घेणाऱ्या इतर गुन्हा करिता देहात शिक्षा असे, उदाहरणार्थ, रानवाड्यात सिरून चोरी करणे, चोरीचा माल विकणे, खोटा हक्क सिद्ध करणे, माणस पळवून नेणे, पळून आणाऱ्या गुलामास आश्रय देणे, कोरून दास विकणे इत्यादि. पण बरील गुन्हाकीरिता शिक्षेचा तन्हा मान ठरली नव्हती. पुढील अपराधास कोडमध्ये मरणाची शिक्षा समितली आहे. रात्री घर फोडणारास, गुलामाच्या अंगावर ल भिन्द् प्रमुन टाकणारास, व पतीचा मृत्यु घडवून आणणाऱ्या

स्त्रीस, फाशीची शिक्षा असे मातेशी व्यभिचार केल्यास व मुरळीने खाणावळ काढल्यास जाडून मारण्याची शिक्षा असे. व्यभिचार, पतीचे कर्तव्य सोडणारी स्त्री, व मुनेस पळविले, ह्याकरिता पुढून मारण्याची शिक्षा होती पर उत्तम न बाधल्यामुळे घर पडून घरमालकाचा मुलगा मेल्यास, घर बाधणाराचा मुलगा ठार केला जात असे. एखादा दुसऱ्याच्या मुलीच्या मरणास कारणीभूत झाल्यास त्याची मुलगी मारली जात असे.

चरित्राच्या अंगावर उद्दामपणे चालून आरथास त्यास ६० फटके मारले जात असत विवाहित स्त्रीचा अपकीर्ति प्रसरीविल्यास ६० देण्याची शिक्षा असे लाच घेणाऱ्या न्यायाधिकाऱ्यास कायमचें बरखास्त केले जाई आईबापाविरुद्ध चागणाऱ्या पोरास व उघडखोर बायकोस गुलाम बनविले जात असे.

सर्वसाधारण शिक्षा दंडाची असे मालमतेचे नुकसान केल्यास, वरार मोडल्यास दंड वेळे जात असत दंडाचे मान अपराधावर अवलंबून असे दुपट, चौपट, पाचपट, वारापट व कधी तर तीसपट सुद्धा दंडाची मजल जात असे.

बोडमार्गे हेतूला विशेष महत्त्व दिले होते परस्पराच्या भाड्यात जर एखादा मेला तर दुसऱ्याने मी त्याला सुद्धा मारलें नाही अशी शपथ घेतल्यास तो केवळ दंडावर सुटत असे तथ्यात जर दुसरी दुखापत झाली तर ज्या मनुष्याकडून इश्या झाली असेल त्याला घेयाचे पैसे घाबे लागत गेलाने रसयावर जर एखाद्यास मारले, तर मालकास बेल द्याय आहे हे माहित असल्यास फक्त नुकसान भरून घाबे लागत असे कर्जाची फेड होईरयेंत ठेवलेला गुलाम जर सावकाराच्या घरी स्वाभाविक मरणाने मेला तर सावकारास कोणत्याच तऱ्हेचा जबाब द्यावा लागत नसे पतीने टाकून दिलेली स्त्री परित्ती असल्यास तिला दुसरे लग्न करण्याची मोकळीक होती.

निष्काळजीपणाने अथवा दुर्लक्ष्यामुळे झालेल्या कोणत्याहि अपराधास जर शिक्षा असे जसे, एखाद्या डाक्टरने आपल्या धंद्यात विदेश प्रविष्ट नसल्यामुळे जर कोणी दुसरा मेला अथवा त्याचे अवयव दुखावले तर डाक्टरने हात कापले जात असत. गुलाम मेल्यास दुसरा गुलाम आणून घाव लागत असे गुराच्या डाक्टरकडून एखादे दोर मेल्यास डोराच्या किंमतीच्या एक चतुर्थांश किंमत घ्यावी लागे. घर चाधणाऱ्याच्या निष्काळजीपणामुळे जर घरमालक मेला तर त्याला स्वतःला मारावे लागत असे.

कोडमध्ये सर्व ठिकाणी समाजातील योग्यतेस विशेष महत्त्व दिले आहे.

कैद करण्यास केवळ संशय घेऊन भागत नसे. तर गुन्हे मारास गुन्हा करिताना धरावे लागे चोरीचा माल जवळ सापडल्याशिवाय चोरीची शाबिती होत नसे.

खटल्याच्या बाबतीत वादीला ज्या योग्य दिसतील त्या गोष्टी व मुद्दे तो पुढे मांडीत असे. वकील्य़ाचा धंदा करणारे असे कोणीच नव्हते नोंदणी अधिकारी या तयारी लिहून काढण्याच्या समात मदत करी. न्यायापीठा व्हावाचून इतर पक्षकारांना व साक्षीदारांना बोलावी. लागलेच ते येऊं शकत नसतील तर खटल्याचे काम पुढे एखाद्या दिवसावर टाकी. देहात शिक्सेसंपादने व इतर महत्वाचे खटले 'न्यायसभे' पुढे असत न्यायाधिशाना मदत करण्याकरिता कोही वृद्ध माणसंहि असत.

पक्षकारांना व साक्षीदारांना शपथ घ्यावी लागे. सोटी साक्ष दिवसास मुद्देगाराळा जी शिखा मिळाली असेल तीच खालाहि मिळे अग्न्याच्या माहितीवहेरील गोष्टीत अपराधाची अथवा निरपराधित्वाची कसोटी पाण्यात टाकून लाविली जात असे अपराध्याने पवित्र नदीत उडी घ्यावी व निरपराधी असल्यास तो तरेल नाही तर मुढेल माहीत असलेल्या बाबतीत शपथ घ्यावी लागे. देखी दाखल्यास फार महत्त्व होते दाखला हरिषेणे म्हणजे भयंकर चूक होती. पुराव्यावरून सिद्ध करून दाखविण्यास देखील न्यायापीठा दाखला सापडल्यावर भागून घावा म्हणून सागत असत.

फैमले लिहून वाढले जाऊन त्यावर शिक्षा मारीत असत. व खाली न्यायाधिशानी, त्याबरोबर असलेला वृद्ध मज्दबीची, साक्षीदारांची व लिहिणाऱ्यांची साक्ष असे. प्रत्येक पक्षकार एक एक प्रत नेत असे व नोंदणी अधिकारी एक प्रत दप्तरखान्यात राखून ठेवीत असे.

राजाकडे विनंतिअर्ग करण्याची सुभा असे. वायिलोनीमधील न्यायासनं वरिष्ठ समजली जात असत. तरी प्रतिवादीला स्वायिक न्यायालनासमोर जवाल देण्याची शोकी होती.

शेवटी एवढेच लक्षात घेण्याजोगें आहे की, रोटें पोलनें, खोटी वजनं वापरणे वगैरेसारखी बर्तवशी वाईट कृत्ये न्यायासनापुढे मांडली जात नव्हती. अशा अपराधांवर लोभ योग्य शासन इथरच करील असे "ओमेन टॅबलेट" मध्ये सांगितलें होतें.

आता वायिलोनीच्या इतिहासातील मुख्य गोष्टी सुसंगत व कालानुक्रमानें देऊं. वायिलोनीयाचा इतिहास सुसंगत व गोष्टीरूपानें पूर्णपणे देण्याइतकी माहिती उपलब्ध झालेली नाही. पण शालाकडे पाहविलेल्या खोदकामात उपलब्ध झालेल्या अवशेषावरून व कीलाकृति अस्तित्व केलावरून काही काही मुख्य मुख्य गोष्टीनें ज्ञान होते त्या खाली दिला आहे.

वायिलोनीयातील प्राचीन राज्य—वायिलोनीया प्रांतातील अगदी प्राचीनकालचे ज्ञात असे रहिवासी कोणते होते याबद्दल माहिती म्हणजे ते सेमाइट नव्हते इतकीच होय. यानंतर स्थाना कधी सुमेरियन व कधी अकेडियन म्हणत असत. वायिलोनीयाच्या दक्षिण भागास सुमेर म्हण

व उत्तर भागास 'अकड' म्हणत. अकडेतिअन भाषा ही जुन्या सुमेरियन भाषेपासून विकास पावलेली पोडभाषा होय असें समजतात.

वायिलोनी संस्कृतीचा काल सुमारे ख्रिस्तपूर्व ६००० वर्षेपर्यंत मागे जातो ख्रिस्तपूर्व ५००० ते ४००० च्या सुमारास या लोकावर एका क्षत्रिय वृत्तीच्या सेमिटाक वंशातील लोकांनी स्वाग्रा केल्या हे लोक म्हणजे बहुतेक अरब-स्तानातून आलेले इतिहासकालीन वायिलोनीअन लोक होत. या नव्या जेथवा लोकांनी काही देव्य लोकास हाकळून न देता अग्न नष्टप्राय न करता आपणात मिळवून घऊन हळू-हळू त्यांच्याच प्राचीन संस्कृतीचा अवलंब केला.

या प्रांताच्या राजकीय स्थितीसंबंधी अगदी प्रथमची माहिती म्हणजे या प्रांतातील निरनिराळ्या छोट्टांनी स्वतंत्र नगरराज्याची होय. हा स्वतंत्र राज्यांचें एक एक मुख्य नगर असून त्यामध्ये एक विशिष्ट देवतेचे देवालय असे या देवतेचा धर्मोपदेशक अग्न 'पदेसी' हाच या छोट्टांनी स्वतंत्र राज्याच्या खास्ता असे.

केगीचे राज्य.—ख्रिस्तपूर्व ४५९० या सुमारास दक्षिण वायिलोनी प्रांतातील केगीचा राजा 'एन् शाग कुस अग्न' नावाचा होता. हा सुमेरिअन होता किंवा सेमाइट होता याबद्दल नवी माहिती नाही, परंतु हा एगिप्तील देवतेचा पदेसी असून याची राजधानी शिपुर्ले-गिमु किंवा सुगीर ही होती. सुगीर पासच पुढे सुमेर म्हणू लागले व दक्षिण भागास तेंच नाव पडलें. कीदवे सेमिटिक राज्य यांचे प्रतिस्पर्धी असून एन्शागकुसाल यानें हयावर काही कालपर्यंत आपला धम्मल बसविला. याबरोबर सुसरा कोणताहि केगीचा राजा प्रसिद्ध नाही. ही माहिती निपूर येथील उपलब्ध शिलालेखावरून कळते.

किशचे राज्य.—केगीचा राजा 'एन्शाग कुसाल' याचा या राज्यावर काही कालपर्यंत धम्मल चालून पुढे बुडग हा कीशचा पदेसी असताना हे राज्य पुन्हा स्वतंत्र जाहलें. रि. पू ४४००—मेसिलिम या किशच्या राजा नें लुगल दुगर याच्या वेळी शिपुर्ले कार्याग केले परंतु हा धम्मल योदिव दिवस (रि. पू ४२००) राहून शिपुर्लेचा राजा 'ए अग्नदुम' यानें स्वतंत्र होण्याचा प्रयत्न केला काही कालपर्यंत किशचे राज्य दुर्बल होतें परंतु पुन्हा लोकरच ते पूर्वे स्थितीवर आल. रि. पू ३८५०—पहिला मार्गेन यानें हे राज्य निरण्या-पूर्वीचा शेवटचा राजा अलुसारशिद् यानें किशवर धम्मल चालविला. हा इतिहास दर्शविणारे पुढील प्राचीन भाडयावरील लेख उपलब्ध आहेत.

गिश्ननचे राज्य.—रि. पू ४४०० या वेळी मेसिलिम मचा समकालीन 'उग' नांवाचा पदेसी असून त्यानें शिपुर्ले राज्याशी सीमेषरुद्ध युद्ध केले. रि. पू ४२००—सर्वतोयर्दी मिदन्न हे ए अग्नदुम याच्या हस्तगत झाले. एअग्नदुम याच्या मरणागळे गिश्ननचा पदेसी उल्लेमा यानें शिपुर्लेवर

स्वारी केली व पराजित झाला शिपुलेंचा राजा एटेमेना याजक हून उलंमाचा जगी पराभव झाला छि पू ४०००—युद्धाचा पुत्र लुगल शुगिमी हा पटेसी असून तो दक्षिण भागावर चाल करून गेला व दक्षिण आखातापर्यंत बाबिलोनचा सर्व भाग त्यानें कब्जात घेतला तो 'इरेक'चा राजा होऊन स्वतः 'पृथ्वा' म्हणवू लागला मसापाट(मयाच्या सखल प्रदेशातील प्राचीन आचारविचार व चालारता यांचा त्यानें पुनरुद्धार केला हा इतिहास प्राचीन भाड्यावर कोरलेल्या रखावरून कळतो

शिपुलेंचे राज्य—शिपुल ज्याला पूर्वी लुगल असेंहि म्हणत व उपास साप्रत 'टेलो' असें म्हणतात ते सुभीरच्या उत्तरेस घेलेल्या याच्या पूर्व भाजूम आहे या राज्याचा ज्ञात कालातील पहिला राजा (छि पू ४०००) उस्कगिन हा असून तो शर योद्धा व हुशार मुत्सदी होता त्यानें पुष्कळ देवालय बांधली व काही इरस्त केली व जुगीर (गिस्तू) या राजधानीकरिता एक कालवा बांधली छि पू ४४००—याचा एक वंशज एन गेलेल असून दुसरा लुगलशुगुर ह्यास कीराचा राजा मेसिलिम याने पटेसीच्या दर्जापर्यंत खाली ओटले छि पू ४३००—अशा रीतीने किशाराच्या बवंस्त्रापासीं निर्दल झालेल्या सिद्धासनावर उनीत या नात्याच्या पुण्याच्या नेतृत्वाखाली एक नवीन घराणें झालें देवालय बांधणारा म्हणून याची पुष्कळ प्रसिद्धि झाली. याने आपल्या प्रजेची किशोरी परकीय सत्ता जुगारून देण्याकरिता पुष्कळ तयारी केली त्याचा मुलगा पटेसीच होता तरी त्यानें आपणास राजा म्हणवून घेतलें हा माहिती पुष्कळशा प्राचीन चव्चरील लेखानुन कळते छि. पू ४०५०—अर्काल ह्या नावाचा राजा उनीत ह्याच्या मागून राज्यवर बसला हा ए अनटुम आणि पहिला एनअनटुम या दाधाचा पिता होय छि पू ४००० एअनटुम याने आपल्या देशास किश्या पारत यातून मोकलें करून स्वतः राजसत्ता हातात घेतली यानंतर मिश्रवनच राज्य त्यानें आपल्या अमलाखाली आणलें, आणि इरेक, ऊर, लार्सा, अझ आणि उय या राज्यांवरोबर लढाया केल्या या राजाने शिपुलें याच्या आसमतास असलेल्या एका प्रदेशामोवतीं एक भिंत बांधिली आणि सरहद्दाच्या उपयोगाकरिता नवीन कालवे खनले हा मोठा यद्धाना, कार्यकर्ता व शूर योद्धा होता या सवयीं माहिती याप्रत लुगर येथे असलेल्या बर्वलस्टीलवरून व दुसऱ्या अनेक प्राचीन लेखांमुळे कळते त्याच्यामागून ह्याचा माऊ पहिला एन अनटुम हा गादीवर बसला, त्या वेळी मिश्रवनच्या पटेसीकडून शिपुलेंवर स्वारी होते. छि पू ४१२०—पहिला एन अनटुम याचा मुलगा एन टेमेना याने मिश्रवनच्या पटेसीचा पराभव करून धूळपाण केली या हकीकतीचे स्मारक एटेमेना याचा धोन आणि सिंगूर येथील नीनादेवाच्या यमड्डावर ठेवलेले यादीचे चवूच्या आकाराचे सुरेख मांडे हे होय छि पू ४१००—

यानंतरचा दुसरा एन अनटुम हा उनीनच्या घराण्यातील शेपट्यापट्टी होय कारण त्याचा मुलगा लॅमेडु याला काहीच उपपद आढळून येत नाही याच्या कारकीर्दीत मिश्रवनचा लुगलजमिमी यास शिपुलेंवर जय प्राप्त झाला. छि पू ४१००—३८०० या काळातील शिपुलेंचे पटेसी याजवर लुगलजमिमी व त्याचे वंशज यांचा अम्मल चालू झाला छि पू ३८००—३१००—बाबिलोनच इतिहासातील हे अत्यंत अज्ञात युग होय लुगलउशुगल हा पटेसी असून पहिल्या सार्गेन राज्याचा मांडलिक होता बहुत करून शिपुलेंच्या राज्यावर ऊर येथील दुसऱ्या राजघराण्याचा अम्मल सुरू होईपर्यंत अगडेचे राजे शिपुलेंवर सत्ता चालवीत असावेत ह्या वेळच्या मांडलिक राजांपैकी हुयै (३१००) व गुडिया (३३००) हे दोन पट्टीस अत्यंत महत्त्वाचे होते यापैकी हुयैची कारकीर्द ज्ञाततत्वी झाली परंतु गुडिया हा योद्धा असून त्यानें एलामपासून अज्ञानचा प्रात हिसकाडून घेतला आणि सिंगूर येथे नीनादेवाकरिता एक देवालय बांधिले या हकीकतीचे पुष्कळ शिलालेख उपलब्ध आहेत शिपुलेंची संस्कृति उच्च दर्जाचा असून तीमर्थें सेमिटिक स्वरूपाच्या गोष्टी विलकुल नव्हत्या

ऊर्बेचे राज्य—पहिलें घराणें—या घराण्यातील पहिला राजा मिश्रवनचा लुगलजमिमी याने इराक जिंकल्या नंतर होऊन गेलेला दिवस तो छि पू ३९००—लुगल किगुब मीडुडु लुगल—विचला हा याचा मुलगा हाय या राजाच्या सत्तेखाली ऊर, इराक आणि निप्पुर येथील राज्ये होती, आणि त्यांनी शिपुलेंचा सत्ताहि काबीज केली असावा या घराण्यातील इतर राजांची नावे आणि इतके याविषयी पूर्ण अज्ञान आहे परंतु अगड्या सत्तेपुढें हे घराणें नामशेव झालें असावे या दोन राजांचे काही शिलालेख उपलब्ध आहेत

गुति आणि लुलुबी या ठिकाणचीं राज्ये—शुलीचा राजा खेंसिरव आणि लुलुबाच अनुविर्ष या दोघावरून याहि दोघां देणारे काही शिलालेख आहेत, त्यावरून हे राजे क्रिस्तपूर्व ३८०० च्या सुमारास होऊन गेलेल्या पहिल्या सार्गेन राजाशी समकालीन असावेत

अगडेचे राज्य—छि पू ३८०० या ठिकाणचें ज्ञात असलेलें अत्यंत प्राचीन घराणें सेमिटिक असून या घराण्यातील पहिल्या राजाचे नाव शर्गेन शरअली किंवा पहिला सार्गेन हे होय हा शिपुलेंचा मुलगा 'शुतु' याने आपल्या कवेत गारोने इलामपासून भूमध्यसमुद्रापर्यंत आणि बाबिलोनच्या अगदी दक्षिण टोंकापासून आपिरव आणि गुति या ठिकाणापर्यंत एक साम्राज्य स्थापिलें ही हकीकत दशविगारी खुनी खोदकामे व घरेचरे अभिन रत्न उपलब्ध आहेत

छि पू ३७५०—सार्गेननंतर त्याचा मुलगा नरमगिन हा गादीवर बसला हा अत्यंत शूर असून चापकामाचाहि शौकी होता जगाच्या चाही दिशाचा अपि-

पति हो भंडा भारण देणे, व आपिरा आणि मग या राज्यावर त्याने स्वात्त्या केल्या त्याने निजपुर आणि भगडे येथील देवालय येथील सिपुर येथील शामराच्या एवर देवालयामध्ये तबोनिदरा यम नरमसिन या नावाचे लिताण अगलेच एक शिलालेख सापडला आहे त्यावरून त्या राजाच्या कारकीर्दीचा काळ निश्चित करण्यास मदत झाली आहे पहिला मार्ग आणि नरमसिन याच्या कारकीर्दीत राज्यव्यवस्था व सुधारणा उत्तम दृष्ट्या दिसून येते त्यावेळी न्यायाधीश, गवई, वैद्य, व उत्तम रस्ते अगल्याचे आढळते थरोडाजन हा एके ठिकाणी असे म्हणतो की "सामन आणि नरमसिन यांच्या कारकाद्वारे म्हणजे प्राचीन पौरुष इतिहासातील सुधारणेचा अत्यंत स्वच्छ होय" पुढील शिलालेखावरून बराल माहिती आढळते येने सि पू ३७०० त नरमसिनचा मुलगा विंगनी शरअली राजा होता भगडेच्या राज्यचा पुढील इतिहास अद्यपि उपलब्ध नाही बहुतेक मागाहूनच्या राजांनी कर येथील दुर्गाच्या घराण्याच्या भोरदार सत्तेखाली आपली सत्ता नामशेष करून घेतली असावी या ठिकाणी वायिलोनीच्या इतिहासातील पहिल्या कालविभागाचा समाप्ति होते व चालातराने सर्व प्रदेश तेमादट लोकांच्या ताब्यात आलेला दिवता गोरगे भगडे येथे राजसत्तेचे मुख्य स्थान दिमत असून सिपुल येथील राजास पदरीचा दर्जा प्राप्त झालेला दिसतो

ऊरचे दुसरे राजघराणे—हे राज्य स्वतःच कर वरील सुमेर आणि अझद यांचे अधिपती म्हणवितात आणि अशा रीतीने उता आणि दक्षिण या दोन्ही प्रांतांतील परस्परविरोधी लोकांत एका सत्तेखाली एकत्र करण्यात आले सि पू ३९०० त उरगुर हा तेमादट आणि सुमेरियन (भगडे आणि सिपुल) या दोघावर अमल चालवित असे त्यांनी राजधानी ऊर येथे असून त्यास देवालय घावण्याचा फार शोक होता त्याने ऊर येथे नगर देवते करिता नमिला देवालय, ईश्वर यथे इष्टार देवाकडिता एथन देवालय आणि लासा येथे शामन देवतेकरिता एवर देवालय अशी देवालये बांधली ही सर्व माहिती निजपुर येथील निर्मितीच्या आकाराचा मनोरा आणि इतर प्राचीन लेख यावरून कळते सि पू ३९५० त पहिला दग्गी हा राज्यावर येता व आपल्या यापंचे धारण पुढे चालवित या सुगीर, निजपुर आणि कूय या ठिकाणी निमयश, निना, निगिरसु, कडमल नुजा आणि अशा या देवाची देवालये बांधिली बराल दोन्ही राज्यापासून पुढे बराच कालपर्यंत यशावळ चालू असावी परंतु ही सर्व माहिती अज्ञात स्थितीत आहे

ईरकचे राज्य—सि पू ३९००—३००० या कालातील शुद्ध रोमेटिक नावाचे दोन राजे माहीत आहेत या पैकी सिगामिड हा या घराण्याचा बहुतेक सत्तापक असावा, आणि दुसरा सिगामिड हा होय. या राज्याचा इतिहास भा. ति उ ५

म्हणजे ही दक्षिण वायिलोनी मधील एक जेरदार रोमेटिक वसाहत असून तीच पुढे हलक हलके स्वतंत्र डोकन सत्तेखाली ईर हा राजधानी असलेले हे एक निरा जेव राज्य बनले याच्या इतिहासाचा भागा सिगामिड राजानंतर आढळून येत नाही ही माहिती राजवाडा, देवालय व जुना देवाच्याना जिथोद्वारा या सधर्मीच्या प्राचीन हत्याराना कडून येते

इसिनचे राज्य—ईरकचा राज्याप्रमाणे या रोमेटिक राज्याची स्थापना उत्तरेकड इतिन या ठिकाणी झाली व ठिकाणाच्या राजाना एरुर ऊर, एरडु आणि ईरक या ठिकाणी तबोले राजवणीची नेहमीची हून आपला अमल बगविल उत्तरकालान राजे इसिन वरील सुमेर आणि अझद या ठिकाणचे शक्तिशाली शमन-यावदल स्वतःच म्हणून घेतात त्यावरून यावेळी ऊरच्या दुसऱ्या घराण्याचे अस्तित्व दिसून येत नाही सि पू ३००० चे लिखित इष्टार या सधर्मी पुढील स्मारकावरून आणि शिलालेख उपलब्ध आहेत यावरील इष्टारवर पहिला उतिन, उर्निनिय, व इतिन उगन हे दुसरे राजे होत सि पू २८९० तला इनेसिन हा याचा व अझद येथील अधिपती म्हणवून केणारा शेवटचा राजा होय त्या म सुलगा घन शत्रुम हा कडच्या तिगच्या राजघराण्याचा मातलिर झालेला दिसून येतो या हरीरतीच येथे शिलालेख उपलब्ध आहेत.

ऊरचे तिसरे राजघराणे—या घराण्यातील प्राचीन राजे आपणाना स्वच्छ ऊरचे राज्य म्हणून घेतात सि पू २८०० त मुगुनु हा इतिनच्या राजघराण्याचा शेवटचा राजा याच्या मागाहून दुसरा उर्गुर व दुसरा दुगी हे राज्यावर येतात या दोघांनी पुढील देवालय बांधिली आणि दुसरा उर्गुर याने आपल्या राजधानीची एक मोठा तट बांधिला यावरून याला शत्रुगुन बराच प्राप्त झाला असावा असे दिसत उपलब्ध शिलालेखा पुराव्यावरून सिपुलच्या पदरीने आरित्त यावेळीहि सिद्ध होते ही माहिती देवाळातील किंवा गिरालेखाने कळते सि पू २७०० तील तिमरा दुगी या राजानासून पुढचे सर्व राजे आपणाना जगाच्या बाबती दिशाचे अधिपती म्हणवितात आणि या नगरागुटे काही विद्वान याच राजास आपल्या राजघराण्यातील पहिला राजा समजतात याच्या मागून नगर बर्तन, यार्म-सन आणि इनेसिन हे राजे झाले व यांची इनेसिन हा २८०० च्या सुमारास राज्य करीत होता. योरोरीन दुसऱ्या राजाची माहिती उपलब्ध नाही. सि पू २४००—२४०० या सुमारास उत्तरेकडील वायिलोनी मधील पहिल्या राजघराण्याच्या वाटत्या सत्ते मुद्दे आणि दक्षिण नगरी येथील नगरदाद याच्या वाटत्या सत्तेपुढे ऊर घराण्याची मार्गभीम सत्ता कदा झालेली दिसते ही सर्व माहिती इमारती सधर्मीच्या प्राचीन कागद-पत्रावरून कळत येते.

लार्सांचे राज्य—ख्रि पू २४०० या सुमारास दक्षिण बाविलोन प्रातांनं ऊरच्या राजाविरुद्ध उभारलेल्या वडात विजय मिळविला, आणि नूरअदाद याने लार्सांच्या राज्याची स्थापना केली ख्रि पू २३७०मध्ये नूरअदादच्या मगाहून मिनश्दि हा गादीवर आला. आणि त्याने आपला सत्ता सुमेर आणि अक्कड या प्रांतावर वाढविली ख्रि पू २३५०मध्ये कुहूरनगराज्याची या नावाचा एलामचा राजा दक्षिण बाविलोन प्रांतावर स्वारी करितो याच्या मगाहून कुहूरलागमर या राजाच्या कारकीर्दीत एलमाइट लोक लार्सां येथे रिन् शिन् (गरिअडु) याच्या नेतृत्वाखाली स्वतंत्र राज्याची स्थापना करतात रिन्शिन् हा सिनदिनच्या पदव्या आपणा स्वतः वडे लावून घेतो यामुळे सिनदिन हा बाविलोनचा राजा समुरया याच्याकडे मदत मागतो आणि समुरया हा रिन्शिन् याचा पाडाव करितो

बाविलोनचे राज्य—पहिला राजवश ख्रि पू. २४५०—२१५०—सुमेर आणि अक्कड यांच्या काळात बाविलोनचा उल्लेख आढळून येत नाही परंतु अवातर पुराणावरून इसिनच्या वर्चस्वखाली (३०००—२८५०) बाविलोनच्या सत्तेचा थोडथोडा विकास झाला असावा. ख्रि पू. २४५० त सुमुअरी हा बाविलोनमधाला ऊर घराण्याचा नि पात करितो, परंतु ही वडाळी ऊर शहराबाहेर पसरत नाही ख्रि पू २४४० त सुमुलदू यान बाविलोन मध्ये महा मजबूत किल्ले बांधिले ख्रि पू २४०५ त जवू याने सिम्पर येथे एबर देवालय बांधिले यावेळी बाविलोन हा राज्यातील स्थितीत असलेले दिसते कारण यावेळी इम्मेर या नावाच्या एका तोतायाचा उल्लेख केलेला आढळतो ख्रि पू २२९० मध्ये आपिलसिन व २३०० मध्ये मिनुमुवालि या कारकीर्दीची फक्त स्मारके उपलब्ध झाली आहेत ख्रि पू २३४२ त हुरवी (खमुरवी) हा वायव्यलमध्ये उभे राहिलेला अन्न फेल नावाचा अब्राहामचा समकालीन राजा असावा याने मजघ बाविलोनप्रात एका सत्तेखाली आणिला ख्रि पू २३१२ त सिनश्दिनच्या विनतीवरून त्याने रिन्शिन्च्या अधिपत्याखाली असलेल्या एलमाइट लोकास लार्सांबाहेर हाकलून लाविले आणि दक्षिण बाविलोन आपल्या प्रातात सामील करून त्याने स्वतः स ऊर, इसिन आणि लार्सां या प्रांताचा राजा म्हणविले आपल्या नव्या राज्याची भरभराट व्हावी म्हणून पाणीपुरवठ्याकरिता कालवे खणिले, आणि बाविलोनमध्ये गव्हावरिता एक मोठे कोठार बावून वार्षिक येथील पडिडा आणि एसमिला यांनी देवालय वाढविली ही माहिती करून दणारे बरेच कागदपत्र आणि शिलालेख उपलब्ध झाले आहेत ख्रि पू २१८७—२१५० या काळात या घराण्यातील राजांनी पूर्ण शासता उपभोगिला या काळातील उपलब्ध झालेल्या याडक्याच अवशेषावरून त्या काळातील भरभराट व श्रेष्ठ दर्जाची सुधारण याविषयी खात्री होते

दुसरा राजवंश—ख्रि पू २१५९—१७८३. हा ऊरअशकचा राजवंश म्हणतात. या ३६८ वर्षांच्या मुदतीमध्ये सुमेरियन वंशातील अकरा राजांनी राज्य केले या राजाविषयी फार थोडा माहिती उपलब्ध आहे कारण या राजघराण्याची स्मारके सापडली नाहीत

तिसरा राजवंश— ख्रि पू. १७८३—१२०७—१७८३ त कोसियन किंवा कसाइट या नावाचे लोक एलाम पवतातून यऊन ल्यानी मॅडिश किंवा मॅडेश या नावाचा पहिला राजा असलेल्या राजवंशाची स्थापना केली या लोकानी टोळ्याटोळ्यांनी सवध देशभर फिरून बाविलोन प्रात मिळविला, आणि राजसत्ता सापदान केली व बाविलोनमधील उच्च संस्कृति व सुधारणा आत्मसात केली ख्रि पू १७००तील अगमु काडू हा या घराण्यातील उपाविषयी बारीकसारीक मोठी माहिती आहेत अद्या पहिला राजा होय खमुरबापेक्षा याचे राज्य मोठे होते पेडनप्रात हा त्याच्या वर्चस्वाखाली होता. पर्यंत काही दवताचे पुतळे दुसराकडे नेण्यात आले होते ते या राजाच्या कारकीर्दीत परत आणण्यात आले ख्रि पू १४५० त काराडडस या राजाच्या कारकीर्दीत बाविलोन व असुरिया या दोन राज्याचा एकमेकांशी प्रथमच सवध आलेला दिसून येतो, तो म्हणजे काराडडस याने सरहद्दबद्दल असुरियाचा राजा अशुर बेलनिशयेस याच्याशी केलेला तह हा होय या कारकीर्दीत अनात्वाची देवता नैना इजप्रीलचे एक देवालय बांधण्यात आले ख्रि पू १४३० त कदमनबेल हा राजा इजिप्तचा तिसरा अँमेनहोटेप याच्याशी समकालीन होता असे टेलएल अमर्नी येथे सापडलेल्या कागदपत्रावरून कळत ख्रि पू १४२०तील पहिला वूर्नबूरियस हा असुरियाचा राजा सुशुर अशुर याचा समकालीन असून याजबरोबर वूर्नबूरियस यास सामानिर्णय करताना बऱ्याच अडचणी आल्या असल्या असे दिसते याने लार्सी येथे सूर्य देवदेव करिता एक देवालय बांधिले आहे. ख्रि पू १४१० त पहिला क्रागल्द्यू याच्या नावावरूनच हूरकूरिगल्द्यू हे त्याने जीर्णोदर केलेल्या एका शहरास नाव देण्यात आले असे अमर्नी कागदपत्रावरून दिसते ख्रि पू १४००तील दुसरा वूर्नबूरियस याची कारकीर्दी बरीच मोठी आणि भरभराटीची झाली असे अमर्नी कागदपत्रावरून दिसते. ख्रि पू १३७० त करखर दम याने असुरियाचा राजा अशुरउबल्लत याच्या मुलीबरोबर विवाह केला याचा मुलगा पहिला कदमननरयें याने असुरिया प्रवेपकां काही लोकास वसाहत करण्यास परवानगी दिली ख्रि पू १३६० या सुमारास कसाइट लोकानी बड केले या लोकांना असुरियन लोकांचे घाटने वजन सहन न होऊन त्यांनी राजास ठार मारिले व नशीबुदा या नावाच्या मनुष्यास राजा केले परंतु असुरियाचा राजा अशुर ऊबल्लित याने त्याचा पाडाव करून त्यास ठार मारिले ख्रि पू १३५० त दुसरा कूरिगल्द्यू याम असुरियन राजाने राज्यावर

बसविले. कुमगल्लू याने एलामवर स्वारी करून मूसा हे शहर जिंकिले. याने असुरियाचा राजा बेसजिररी याम-बरोवर युद्ध केले. ख्रि. पू. १३४०-१२८६ या काळात मोक्षिमरतस (१३४०), कदशमन तुह, कदशमनबुरिया (१३३०), कुडुवेल (१३०४-१२९६) शगरकिबुलिनस (१२९८-१२८६) या राजांच्या कारकीर्दीत बाबिलोन आणि असुरिया या दोन प्रांतांमध्ये युद्धे सुरू होती. ख्रि. पू. १२८२-१२७५ असुरियाचा राजा पहिला दुकुल्ला निजिब याने बाबिलोन प्रांतावर स्वारी करून शहरात प्रवेश केला आणि तेथील देवालयाचा घमिना लुटून मारडुड नागाच्या देवास असुरिया देवात नेले. ही स्वारी बहुतेक विघटन, शत्र्यां कारकीर्दीत झाली असावी आणि विघडनाच्या मागानुषंगे राजे बेलशमरइदिन, दुसरा यदशमन खबे आणि अदतशम-इदिन हे दुकुल्लानिजिब याचे बहूनेक मादलिक अखालेत व सान खपेयसैत बाबिलोनचा खरा राजा दुकुल्लानिजिब हाच ठरवावा. ख्रि. पू. १२७० त बाबिलोनमधील लोक बंड करून असुरियन लोकांस बाबिलोन प्रांताबाहेर काढतात. ख्रि. पू. १२६९ साली हे लोक आदशमन उमुर याला आपला राजा करितात आणि बाबिलोनी सत्तेचे पुनरुज्जीवन होतं. या सुमारास बाबिलोनी लोकांची असुरियावर स्वारी होऊन असुरियाचा राजा बेलकुडरसुर हा मारला गला आणि असुरियन प्रांताचा काही भाग बाबिलोनमध्ये सामील होतो. ख्रि. पू. १२३१-१२२५ मध्ये मेलिसिपक हा निजिबअपदेसार या असुरियन राजावर जय मिळवितो. ख्रि. पू. १२२३-१२१९ दरम्यान मार-डुक अपल इदिन याच्या नेतृत्वाखाली बाबिलोन प्रांताचा त्या स्वतंत्र लोकांचा विस्तार होतो. ख्रि. पू. १२१० ताल या घराण्यातील बेवदबे दोन राजे शमशुमुम इदिन आणि बेलशम-इदिन हे होते. ख्रि. पू. १२०९ त बाबिलोन प्रांतावर अशु-डेन या असुरियन राजाची स्वारी होण्याचा पुष्कळ रंग दिसून येतो. ख्रि. पू. १२०० त सॅमेटिक राजघराण्याचा बरि-गाम असा होतो की, या घराण्याची समाप्ति होते.

चौथा राजवंश.—ख्रि. पू. १२०७ ते १०७५ या काळातील इतिहास घराण्याची उत्पत्ति संशयित आहे. या वंशांत एकंदर अकरा राजे होऊन गेले परंतु त्यांपैकी चारपैच राजा बद्दल पूर्ण अज्ञान आहे. ख्रि. पू. ११३१ त पहिला नेबु काड-देसर हा पूर्वाप्रमाणे असुरियावर हल्ला करितो, परंतु त्याचा पराभव होतो. एलाम आणि सुलुबी या लोकांवर केलेल्या स्वाध्यामर्थे त्यात जय मिळतो आणि सिरिया प्रांतामध्ये त्यांचा प्रवेश होतो. ही माहिता बिश्पादिबशूक येथील शिष्टिमाडूक या देवतेस केलेल्या भूमिदानासंबंधी विजल्लेरा-वरून कळून येईल. ख्रि. पू. १११० त मारडू-नदिन-असे याच्या कारकीर्दीत असुरियाचा राजा पहिला तिमलशपिले-सर हा बाबिलोन प्रांतावर स्वारी करतो, आणि सुय्य शहर ताब्यांत घेतो. ख्रि. पू. १०८३ त मारडू शरिक केरप्रदी याच्या मृत्यूनंतर आददआपलइदिन नागाचा एक पुरव सिद्धासन

बळकवितो. ख्रि. पू. १०७८ नवुशुम याच्या मृत्युमुळे वरील राजवंशानी समाप्ति होते.

पांचवा ते आठवा राजवंश.—ख्रि. पू. १०७५-७२८.—या काळात योडयेंलस कलापर्यंत राज्य राणाच्या राजघराण्याची मांडिका असुरियाच्या बाटल्या सत्तेखाली शमशताना हद्दीस पडते. ख्रि. पू. १०७५ या सुमारास द्राणी आपातावर तंथिस आणि सुमरसिस यांच्या अनेक शाखांमध्ये असलेल्या सराल प्रदेशाचे राजघराणे सत्ता चालवीत असून या घराण्याने बाबिलोनच्या इतिहासावर बराच परिणाम घडवून आणला आहे. या घराण्यामध्ये सिबरसिपक, एभा सुसिदसर व कुनुसिदिनअदे या तीन राजांनी सुमारे २९ वर्षे-पर्यंत राज्य केले. यापैकी पहिला राजाच्या कारकीर्दीत एलामाइट लोकांनी सिप्पुर लुल्ले व पुष्कळ नासधूस केली, या तिन्ही राजांनी सिप्पुर येथील सूर्याच्या देवालाचा जाणीव होऊन केला होता. ख्रि. पू. १०५३-१०३३ या काळात बिदवसतीचा राजघराणा अमल चालू लागला. या पंधासति सुबूर-शकिनशुम, निजिब कुडुरसुर, आणि सिलनिम शुकुसुन या नावाचे तीन राजे होऊन गेले, व त्यानंतर एलामच्या राजवंशातील एकाच अप्रसिद्ध राजाने राज्य केले. ख्रि. पू. १०२७ साठवा राजवंश बाबिलोनियन वंशातील ओम कमी सादयामुळे या वंशाचा कसाई व इनर परकीय लोकांनी सैकर शासला. ख्रि. पू. ७४० त नेबुनसिर (नबोनसिर) हा आठव्या राजवंशातील राजा सिद्धासनावर येतो. हा बाब्यामक चळवळीचा काळ होता. ख्रि. पू. ७३१ त नेबुका-डनेसर हा राजा नेबुशुमुमडकिने बागकडून मारला गेला. ख्रि. पू. ७३१ त किंसार हा नेबुशुमुमडकिने मास पुन्हा सिद्धा-सनावर बसवितो. असुरियाचा राजा तिसरा तिमलशपिलेसर हा बाबिलोन प्रांतावर स्वारी करितो आणि बाबिलोनमधील देश राजाची सत्ता नामशेष करण्याच्या निश्चय करितो. ख्रि. पू. ७२८ त प्राचीन बाबिलोनी राजाघराण्याची समाप्ति होऊन तिमलशपिलेसर हा बाबिलोन प्रांताचा राजा होतो.

असुरियन साम्राज्य प्रथमकाळ.—ख्रि. पू. १८३० ते १११०.—असुरिया प्रांत प्रथम बाबिलोनी लोकांकडूनच बस-विला गेला. या वसाहतीचा काळ जरी अनिश्चित असला तरी ख्रि. पू. ३००० च्या सुमारास निवेष्टे हे अस्तित्वात होते. या प्रांतातील अथवा प्रथमचे राजे तेथील मुख्य उपाध्याय असून ते बाबिलोन प्रांताच्या राजांचे मादलिक असत. ख्रि. पू. १८३०-१८१० मध्ये पहिले हात असलेले राजे (इशके) इरनेडगन आणि त्याचा पुत्र पहिला जममिशदद हे होते. याने असुर नगरांमध्ये हान आणि खदर या देवतांकडून एक मोठे देवा-लय बांधिले. ख्रि. पू. १८००-१७०० या वेळच्या इशुर-कपशूर (इसरा शमसी शदद) या राजाबद्दल कारकीर्दी माहिती नाही व त्याला आणि इशुरशुम याचा काळ हे निश्चित नाही. ख्रि. पू. १७०० त बेलकपकूर यानेच प्रथम खतत राजा म्हणवून घेतले. आणि यावरून राजघराण्याची सारी मस्यपना यानेच

केली असावा असा समज आहे आणि एतरहून हा ज्या पुराणाचा वंशज असल्याबद्दल मानतो तो बेलजनी नांवाचा राजा हाच असावा. ख्रि. पू. १०००-१४५० या अमुरियन इतिहासातील बालाची साहित्यी अगदी अज्ञात आहे. १५२५ च्या सुमारास मेगिस्ट्राच्या मुदानंतर अमुरियाच्या राजांनी तिगा या देवुदगमला नगरणा पाठविल्याची गोष्ट मत्र आपणास माहीत झाली आहे. ख्रि. पू. १४५० या सुमारास बाविलोन प्रांतावरून अमुरियाचे स्वातंत्र्य वचूळ करण्यात आले अमुरियाचा राजा अमुरबलजिनशेख याने बाविलोनियाचा राजा फाराइडस याजवरोबर राज्याच्या ममिवद्दल तह केला. ख्रि. पू. १४०० त ब्रुसुअलुज तेहेहि व बिलेरी लोकावरोबर राज्यामयीदेवद्दल तह झाले. ख्रि. पू. १४०० मधील दुसरा अमुरनदिनशेख हा इस्मिताचा राजा चौथा अमुरनहेटो याशी गमनालीन असून त्याने अमुर येथे परा राजवाडा बांधिला आहे जिचा दूरस्त बंला आहे अमुरां कायद पनारुआ होई हा हा कळते आहे. पू. १३०० या वेळी अमुरउबलिन या अमुरियन राजा या गुबा रितत शेरुआ नावाच्या बन्ध्याचा विराह बाबलेनचा राजा करपरेस याजवरोबर करण्यात आला. करपरेसचा मुलगा पहिला फदशमाले मारला. मे-नामुळे अमुरियन राजास बाविलोन गेलें तब एवडावळ करण्यात गवउ सपडली आणि अमुरउबलित याचा नातू बुरिगदपु नावा राजावर बसविण्यात आले. अशा रीतीने बाविलोन गावावर अमुरियाचे बोंडबहुत बर्येच होऊ लागले. या सुमारास अमुर उबलित याने गुबरोवर राज्याचे राज्याचे ख्रि. पू. १३१० त अमुरउबलितचा मुलगा बेलनिरारी याने एल गारद टेन्जच्या राहवाशास जिंकिले व यामुळे दुसरा बुरिगदपु आणि बेलनिरारी या दोघामध्ये एवडा होऊन बलनिरारी यास नय मिळाला आणि देन्ही राज्याची सीमारेषाची नवीन व्याख्या करण्यात आली. ख्रि. पू. १३५० त त्याचा मुलगा पुडुइल हा शर योद्धा असून त्याने आपल्या राज्याचा घराब विस्तार केला बगेरे माहिती वाही योद्धा शीललेखारुन बळले. त्याला मुलगा पहिला अददनिरारी याने शेजारचे देश जिंकण्याचे धोरण पुढे चालविले व इस्तगत केलेल्या शहरांनी बगपुनी बरून आपल्या राज्यास घरीच मजबुती आणि ती याच्या नावाची एक तलवार मत्र एव प्राचीन लेख उपलब्ध आहे. ख्रि. पू. १३३० त याचा मुलगा पहिला शातमनसर याने उत्तरेकडील लावण्या प्रदेशातून येणाऱ्या राबटी लोकांकडून ज्ञान न व्हावा म्हणून गुंरेलस आणि तैप्रिग या दोन नद्यांमध्ये वसाहतीची स्थापना केली. याने उत्तरसह्रियातील सुसी नागाचा प्रदेश आपल्या ताब्याखाली आणि ला आणि अमुरियन लोकांनी प्रथमच याच्या कारागीरित युकेटिम नदी ओलाढीलाव अशा रीतीने वाटणाऱ्या अमुरियन सत्तेस बाधिल्ल्याने तिचा युमेटिंग पलीकडे परतत याव मिळाला आणि केला

येथे नवीन राजधानी स्थापण्यात आली. यावेळचे दोन विटावरील लेख उपलब्ध झाले आहेत. ख्रि. पू. १२९० त याचा मुलगा पहिला टुकुल्टिननिब याच्या कारकीर्दीत अमुरिया आणि बाविलोन या प्रांतात पुन्हा यादवी सुरू झाली.

द्वितीयकाल. ख्रि. पू. ११२०-८८५.—११२० त पहिला तिमर व बिलेनर या वार पुरुषांनी अमुरियन साम्राज्याची पुनश्च स्थापना केली. त्यांनी एकर मिळेरच्या प्रदेशाविषयी स्वतःच मोगस अभिमानाने उद्गार वाटिले आहेत. मुळातील त्यांनी शौर्य व शांततेच्या काळातील त्यांची मुख्यस्थित राज्यपद्धति यामुळे त्यांची योग्यता फार मोठी समजली जाते. याचा बरगरीदीत अमुरियाची राजधानी केला येथून पूर्वेक अमुर येथे आपणवत आली, आणि एस्टरा, अदद आणि बल या देवनाची देवाळी व तिथे राजवाडे पुन्हा बाणण्यात आले याच्या कारकीर्दीत वर्षी हविता केला येथील अष्टकोनी शिलालेखावरून कळून येते. ख्रि. पू. १०९० त तिमर बिलेनरच्या मागाहून अमुरबलजल आणि तिसरा शमसिअद दया दोन मुलांनी यापाचे व्यवस्थापनास राज्य चालवले परंतु याच्या अमदानीत साम्राज्यसत्तेस आणि वैगवार थोडी उत्तरीक वळा लागलेली दिसते. अमुरबलजल याने बाविलोनचा राजा माहुक क्षत्रियसमूही या राजावरोबर शांतता पाळण्याबद्दल तह केला पहिला शमसिअद याने गिनव्हे येथील इस्टर देवतेचे देवालय पुन्हा बांधिले एरटीच मोष्ट त्यामबद्दल माहीत झाली आहे. ख्रि. पू. १०९०-९५० या क्षितिमित युनामथ्ये अमुरियाचे वैभव ५ वरी रागे झालेले दिसते या काळात दुसरा अमुरनखिरपाल, एवअदद, अमुरनदिनअले आणि अमुरएरवी या राजांनी राजा केले. यापैकी नेवटच्या राजाने बराच प्रात अरेमियन नागा सोडून दिला परंतु त्याने किमिशिया प्रातावर स्वारी केलाचे दिसून येते. ख्रि. पू. ९५० यावेळच्या दुसऱ्या तिमर बिलेनरने स्वतःच बिदती आणि अदद याचा राजा म्हणून येथेले ख्रि. पू. ९३० त याचा मुलगा दुसरा अदद याने राज्य केले. ख्रि. पू. ९११ त दुसरा अददनिरारी याच्या कारकीर्दीत बाविलोन प्रांताची पुन्हा यादवी सुरू झाली याने बाविलोनचा राजा शमस मुदमिक याचा व त्याच्या मागाहूनचा राजा गनुबशुमइलुन या दोघांचा पराभव केला. शेवटी अमुरियन शहर बाविलोन प्रातास देण्यात येऊन दोन्ही राष्ट्रांमध्ये शांततेचा तह घडवून आणण्यात आला. ख्रि. पू. ८९० त दुसरा टुकुल्टिननिब याच्या कारकीर्दीत बसगारपणा आत चालला आणि त्यामुळे बाविलोनचा नास बसला झाला. अमुरियाने उत्तर आणि पश्चिमेकडे खंडणी क्षिप्रविष्णुत आरंभ केला आणि आर्मेनिया वगेरे प्रदेशात या राजाने लुटावट केली.

तृतीयकाल. ख्रि. पू. ८८५-७२२.—८८५ त तिसरा अमुरनखिरपाल याने एकदम परकीय प्रातावर स्वाभ्या करण्यास

सुखात करून दहा वर्षांच्या अवधीत पहिल्या तिम्लष पिले-
सर राज्याचे उत्तर, पूर्व आणि पश्चिम दिशेस त्रिकोनेले साम्राज्य
पुन्हा परत मिळविले हे देश शिकतेवेळी त्यास पुष्कळ
विदेशपणाच्या गोष्टी व रनटी लोकांस बोधण्यासारखी जाल-
णूक करणी लागून या त्रिकोनेच्या प्रांतावर त्याने जबरदस्त
राजणी बसविली. ख्रि. पू. ८७६ सा सुमारास अशुरनासिरपाल
याने पश्चिमेकडे मोठी स्वारी आरंभिली व याच्या आगम-
नाची वार्ता कळताच कर्नेमिन यातून टावर शहरापर्यंत सर्व
नगरांनी नगराणे व रंगणी जलदोने ठरविण्यास सुरुवात
वेली. या शहराच्या शेवटी निनेव्हे येथील इष्टार देवतेच्या
देवालयपारिता इमारतीचे लाकूड जमा करण्यास आले. ख्रि.
पू. ८६७ सा साली दुसरे, कुबर् अर्थात मेसिया पर्वता-
समोवतालचा प्रदेश याजवर निकराची स्वारी करण्यात
आली अशुरनासिरपाल याने जेव्हा शहर पुन्हा घडून लोखर
सह नदीतून शहरास पाणीपुरवठा करण्याकरिता एक
कालसा तयार केला या कारकीर्दीची सर्व हद्दीत निमळड
येथे जमीनीतून उकरलेल्या रामर घ्यावरून व इतर राहो
प्राचीन लेखावरून उपलब्ध होत. ख्रि. पू. ८६० त दुसरा
शासनसर याने आपल्या बापाची शोकार्थ्या प्रदे-
शावर स्वाभ्या करण्याची परंपरा तसांच पुढे सुद्धे ठेगली.
नैरी या प्रांतावर आणि इतर उत्तरेकडाले व पूर्वेकडाले प्रदेशा-
वर ८३० सालापर्यंत याच्या स्वाभ्या सुरू होत्या. ख्रि पू
८५४ मेसापोटेमिया यांच्यातील बिटआडिनी येथील अरे-
मियन लोक यास मिळून त्यास कायमने असुरियन सत्ते-
खाली ओढण्यास आले ख्रि. पू. ८५४ त शारमनसर याने
उत्तर सीरियातील रामे इथ्याल आणि फिजिशिया या त्रि-
टार इतर कडून हॅकर या टिकाणी त्याचा पराभव करून
उत्तर सीरियातील संस्थानावर त्याने बापिक वंडणी घमविली.
ख्रि. पू. ८५२ त बायिलोनाचा राजा मारुडुननिनशुम याने
आपला वंडखोर भाऊ मारुडुकेलउमती याला चिरडून टाक-
णाकरिता शासनसरचे मदत मागितल्यावरून शासनसरने
बड मोडून डाकिल, थारि मारुडुननिनशुम हा असुरियाचा
मांडलिक होऊन राज्य करू लागल्यामुळे बायिलोन या वर
असुरियाचे वर्चस्व सुरू झाले. ख्रि पू. ८४९-८३४ तील पश्चि-
मेकडील स्वाभ्याचा परिणाम फक्त पुढील वाट मोकळी
करण्याकडे झाला. दमास्कसचा राजा दुसरा बेनहदद आणि
त्याचे दोस्त याजवर इतर करण्यास आला. आणि जेव्हा
प्राताने दमास्कसच्या विरुद्ध याजरा मदत केल्यामुळे अशु-
रियाचे इथ्याल प्रातावर प्रथम बरेच वर्चस्व झाले. ख्रि. पू
८२७ त शासनसरचा मुलगा अशुदनिनशाधि याच्या वंडळी-
मुळे राज्यात दोन तट पडले. ख्रि पू. ८२५ त शासनसर
याचा मृत्यु. ही माहिती या राज्याच्या तुळक्या अमलेला
भाभलेल्या मतांच्या तुळक्यावर बोरलेला प्राचीन लेख,
लाभा पुनः व सावरील लेख व बॅलाउट येथील ह्यावरील
शिलालेख यावरून कळते. ख्रि. पू. ८२३ त दुसरा शासनसर

याच्या दोन्ही मुलांत युद्ध होऊन सारतेशेवटी चौथा शमसि-
अदद हा कादेशीर राजा ठरला. ख्रि. पू. ८२२-८१४ मध्ये
उत्तर, पूर्व आणि पश्चिम या दिशांमधील प्रदेशांनी आपले
बाळविलेले फुडले करावे म्हणून स्वाभ्या करण्यास
आल्या. ख्रि. पू. ८१३ सालिध्यानी स्वारी. ख्रि. पू. ८१२ त
बायिलोनाचा राजा मारुडुकेलउमती याने रंगणी देण्याचे
वाहिरावेलावरून त्यानवर स्वारी करण्यास येऊन जय मिळाला.
या कारकीर्दीमधील शिलालेख उपलब्ध आहेत. ख्रि. पू.
८११ त तिमरा अदरनिनशा याने असुरियाचा दसरा पुष्कळ
दूरवर पसरविला. आणि पश्चिम दिशेकडे व मीड
लोकवर थाबेक ह्याच्या केल्या, व जय मिळविले.
ख्रि पू. ७९६-७९५ यावेळी बायिलोनावर स्वारी कर-
ण्यास येऊन तो पूर्णपणे असुरियाचा प्रात झाला. यावेळी
राज्याने बायिलोनमार्फत असुरियाच्या देवालय यातून व
असुरियन धर्म-विधीमध्ये बायिलोनी पद्धतीचा प्रवेश करवून
त्याने दोन्ही प्रातातील सर्व राष्ट्रीय भेद नाहीसे कर-
ण्याचा प्रयत्न केला. ही माहिती बॅला येथील देवालय
सापडलेल्या नैच्युचा पुतळ्यावरून आणि इतर शिलालेखा-
वरून मिळते ख्रि पू. ७८२ त तिसरा शारमनसर याच्या
कारकीर्दीत असुरियन सत्तेच्या व्हामास सुखात होते. याने
केलेल्या दहा स्व-यात्रिकां सहा स्वाभ्या असुरियावरून नैरी-
प्रात लुगान घेण्याचा प्रयत्न करीत असलेल्या वस्तू प्राता-
च्या वाटच्या मतेविरुद्ध करण्यास आल्या. ख्रि. पू. ७७१ त
तिमरा अशुरडन याच्या वारकांदीत असुरियन सत्तेचा
व्हास सुरू असून दमास्कस आणि सीरिया प्राता-
तील रात्रिह याजवर स्वाभ्या करण्यास आला तसेच
बायिलोन प्रातावरही दोन स्वाभ्या करण्यास आल्या.
ख्रि. पू. ७६३-७५८ मध्ये राज्यातील निरनिराळ्या भागात
पुष्कळशी वंडळी मावली. ख्रि. पू. ७५४ त दुसरा अशुर-
निरारी याने अवेड आणि नैरी यांमवर स्वाभ्या केल्या, परंतु
रंगणी जमविण्याचा काहीच प्रयत्न झाला नाही.
ख्रि. पू. ७४६ यावरील केलामध्ये वंड झाले व त्या वंडात
अशुरनिरारी व त्यामबरोबर तो वज्र राजवंश नाहीसा झाला.
उत्तुथ झाले.—ख्रि. पू. ७४५-६०६—ख्रि. पू. ७४५
या सुमारास बॅला येथे उडवलेल्या घडाळीत पुढे नाराच्या
एरा अज्ञात वेळातील मनुष्याने राज्य बळकाविले त्याने
तिमरा तिम्लष पिलेसर हे नाव धारण करून साम्राज्य
बाळविण्यास आरंभ केला आणि प्रथम बायिलोन प्रातावर
स्वारी केली. बायिलोन प्रात दक्षिणेकडे निपुसपर्यंत त्रिकोण
शेला व नेथीर राज्यस्वरुपाचा सुधारण्यास आली. याने
नवीन वमाहती करण्याचे एक मिश्रित घोरण ठराविले आणि
त्या ठिकाणी सुन्हेमरा लोकांम पाठविण्यास सुमारास केली.
नेतर त्याने असुरियाच्या पूर्वेकडील प्राचयापच प्रदेश
पादाकीत केला आणि आपला मेनापात अशुरनिनशुम
यास मीडेया प्रातावर पाठविले, परंतु ख्रि. पू. ७३७ मध्ये दुसरी

स्वारा करूनहि हा प्रात स्वतंत्र राहिला. यानंतर उत्तरे-
कडील उरतू येथील आर्गिस्टस याने मिळविलेल्या मुठ्या-
वरील राजा दुसरा सर्वेरा यांना उत्तरेकडील पुच्छ राजां
बरोबर तह केला होता त्याचविषय युद्ध पुकारिले व या
युद्धात सडुरिस यास हार खावी लागली छि पु ७५२ यानंतर
तिग्लयपिलेसरने अर्पडवर स्वारी केली. यावेळी शेजारच्या
बऱ्याच संस्थानांनी त्याला नमराणे पाठविले उंचांच्या
राजांनी काही कालपर्यंत नेट धरिला परंतु सरनेशेवटी
त्याचाहि मुलूख असुरियामध्ये समाविष्ट करण्यात आला
छि पु ७३९ यामाली नैरी प्राताचा काही भाग कापीन
करण्यात आला. यानंतर तिग्लयपिलेसर याने आपल्या
विद्वद् असलेले सौरियन राजांचे मदद व त्याचा सुत्र
पुढारी जुडा येथील ऊसिया याचा बॉमोड करण्याचे ठरविले
त्यामुळे इस्रायलच्या मिगहेमने असुरियाची जबर खडणां
भरली. यानंतर तिग्लयपिलेसर याने जुडा प्रातावर स्वारी
करण्याचे सोहून देऊन त्या मददाक िल इतर राजांस दुय्यल
करून राजासून खंडणां मिळविली छि पु ७३५ या-
वेळी तिग्लय पिलेसर याने उरतू प्रातावर केलेल्या स्वारीचा
इतकाच परिणाम झाला की, तो देश मर मिळला गेला नाही
तरी त्या देशाचा रंग बरोच मिळाला छि पु ७३४-७३३ मध्ये
सौरियामधील त्याच्या होऊन दमास्कस कापीन करण्यात
आले. जुडा प्रातातील अष्ट्रेस याने माडलिकत्व कबूल केले व
इतरे कित्येक देश असुरियामध्ये सामील करण्यात आले.
गाला प्रातहि सामील करण्यात आला. छि. पु. ७३१-७२९
या सुमारास बाबिलोन मधील अंतस्थ वल्ह यावलेण्याक-
रिता स्वारी केली आणि तद्दृष्टीय राजांस दूर करण्याचा
त्यान शिष्य केला यापैकी उलीसर याला पदच्युत कर-
ण्यात येऊन थिथेकिनचा मेरोडक बायडन याने असु-
रियाचे माडलिकत्व कबूल केले. छि पु. ७२८ तिग्लय
पिलेसर बाबिलोन प्राताचा कायदेशीर राजा समजण्यात
आला या सर्व माहितीचे प्राचीन लेख एतरहडन याने बरेच
छिनभिन्न करून टाकलेले उपलब्ध आहेत त्याचप्रमाणे
निमरड येथील शिलालेख व मातोच्या विद्यापरील लेख सुप्र-
सिद्ध आहेत छि पु ७२६ त चौथा शास्त्रमनसर हा गादी-
वर येतो. छि. पु. ७२५ त इस्रायलचा हुरिया या हा मित्राचा
शत्रू या दोघांचे संगमनत होऊन ते दोघे खडणी नाका-
रितात व शालमनसर हा सुमेरियाला वेढा देतो

सार्मोनाड — छि. पु. ७२२—६०६—७२२ दुसरा
सार्मन नावाचा एक नवीन राजा गादीवर येतो यावेळी
समरियाच्या पराभव होऊन तेथील रहिवासी मेडिमन पंच-
तामधे वाढून लावण्यात आले, आणि त्याची जागा कूय-
मधल्या वसाहत्याकडून भरण्यात आली छि पु ७२१ त
मेरोडकवल्हडन याने वड केले आणि स्वतःस बाबिलोनचा
राजा शातयावल्ह जाहिर केले सार्मनने त्याच्यावर स्वारी
केली परंतु उपयोग झाला नाही. हामथ, गाला आणि सभ

रिया या प्रांतात पडें उडवली. छि. पु. ७२० त या संयुक्त
बंडवाल्यांचा राफिया येथे पराभव करण्यात आला. छि. पु.
७२०-७१९ मध्ये साराग्या त्याच्या चातू होत्या उरतू प्रात
कापीन करण्यात आला व उत्तरेकडील जमियत मोडण्यात
आली. छि पु ७१७ सवध देशात असुरियन प्राताधिकारी
नेमण्यात आले आणि कंचोमराची कारकीर्द संपुष्टात आली.
छि पु. ७१० त मेरोडकवल्हडन याचा परामन झाला आणि
सार्मन याने बाबिलोन प्राताचा शक्नक (प्राताधिकारी)
अशी पदवी स्वीकृत घेतली छि पु ७०७ त डरशरुकिन्
(शोरगाबाद) या नगरातील त्याचा भव्य राजवाडा पूर्ण
झाला, व पुढील वर्षी त्याने या राजवाड्यात प्रवेश केला.
या राजवाड्याच्या भिंतीवर कोरलेले हेतू व इतर काही
शिलालेख साप्रेत रणून काढण्यात आले आहेत छि पु.
७०५ त याचा मुलगा सिनारिबे हा गादीवर आला छि. पु.
७०० त याने बाबिलोन प्रातास भेट देऊन त्या ठिकाणी घेत-
इनिन यास राज्यावर बसविले छि पु. ७०१ त सारियन राबे
आणि इक्षितचा तिराहार यानी सिनारिबे याजविद्वद् कड
केला यावर असुरियाच्या राजांनी किनिशिशन दाहारावर
त्याच्या केल्या, आणि सौरियाचा बहुतेक भाग कापीन
झाला. यावेळी अन्कूच्या युद्धामध्ये सिनारिबेच्या सैन्याचा
रोगराईने नाश झाला, आणि तो निनेथ्हे या आपल्या सन्धा-
नीस परतला. छि. पु. ७०० त बाबिलोनी लोक न्या म्हण-
ण्यावरून बेनश्चिन याने असुरियाची शत्रुत्व परिले व खास
मेरोडकवल्हडन आणि सारिड्याचा माडुन उलोकिन हे दोघे
येऊन मिळाले. सिनारिबे याने त्याचा पराभव करून आपला
मुलगा अशुर्नेदिन शुम झाला बाबिलोनच्या राज्यावर गादी-
रीत्या बसविले. छि. पु. ६९४ त एक मध्य राहिलेल्या सारि-
यन शोबावर स्वाभ्या करण्यात आल्या परंतु एलमाद
लोमानी अशुर्नेदिन शुम याला पराहून नेगलडोकिन याला
गादीवर बसविले छि पु ६९२ त मोशेसिख माडुन यास
बाबिलोनचा राजा करण्यात आले. एलमाद याजबरोबर
बाबिलोनियन लोकानीहि सारलूल येथे सिनारिबे यास
विरोध केला आणि स्वतःचा पूर्ण पराभव करून घेतला.
छि. पु. ६८९ त सिनारिबे याने बाबिलोन प्राताचा नासधूस
केली. छि. पु. ६८८-६८२ त सिनारिबे याचा अरबस्तानात
प्रवेश छि पु. ६८१ सिनारिबेचा त्याचे पुन नेगलडार-
शोर आणि अदरमलिक याजबद्दल वध करण्यात आला.
छि. पु ६८१ त एसरहडन हा आपल्या बापांनंतर गादीवर
आला. छि. पु. ६८१-६७२ मध्ये साम्राज्यातील निरिनाझ्या
भागात उडवलेली बंडाळी मोडण्याकरिता ९ स्वाभ्या पाठ-
विण्यात आल्या. छि. पु. ६७२ त सायडन शहराचा विजय
करण्यात येऊन त्याच जागी करअशुरशेखेडिन हे नवे
नगर बसविण्यात आले छि पु ६७० त एसरहडन हा तिराहाक
यास शासन करण्याकरिता इजिप्तमध्ये गेला, व त्याने मेकि
कापीन केले यांमुळे राबे प्रात एसरहडन यास शरण येऊन

एसरहडन यानें पुन्हा नवीन राज्यव्यवस्था केली हि. पू. ६६८
 एसरहडन यानें राज्याचा त्याग करून आपला मुलगा समस-
 शुमजकीन याला बाविलोन प्रांताचा अधिपती नेमून असुर-
 बनि पाल या नावाच्या दुसऱ्या मुलास असुरियाच्या राज्या-
 वर बसविले या सभ्यां माहिती ऐतिह्य येथील पोला-
 दाच्या तुकड्यावरील लेख आणि इतर शिलालेख यावरून
 कळते हि. पू. ६६८ त असुरबनिपाल याच्या कारकीर्दीस
 आरंभ झाला हि. पू. ६६७ तिराहाक यानें जेरुसलम परत
 घेतल्यामुळे त्याचा पराजय करण्याकरिता इजिप्तमध्ये सैन्य
 पाठविण्यात आले इजिप्शियन रामाची तिराहाक यास पुन्हा
 गादीवर आणण्याकरिता कट केल्यामुळे त्याला पकडून
 शासन करण्यात आले आणि टायरचा पाल नावाचा राजा
 व दुसरे कित्येक राजे यांकरून खंडीत उफळण्यात आली
 हि. पू. ६५५ त इजिप्शियन राजा पहिला फसेतेज यानें असुरि-
 याचे वर्चस्व गुग्राहून दिले एलामवर याचेवडी स्वारी कर-
 ण्यात आली. समसशुमजकीन यानें असुरियाविरुद्ध कट
 केल्यामुळे बाविलोन प्रांतात राडतर शासन करण्यात आले.
 आणि एलाम व अरब आणि इतर सहाय्यकर्ते यांची समस-
 शुमजकीन यास मदत केल्यामुळे त्याची निर्दयपणे कत्तल
 करण्यात आली असुरबनिपाल याची बांधकामपद्धत प्रसिद्धि
 आहे निनेव्हे येथील एकुरगळरा या देवतेचें देवालय
 गुफोभित करण्यात आले बाविलोनमधील इस्मिलचे बांध-
 काम पूर्ण झालें योसिप्तामधील एक्झिडा सुसोभित करण्यात
 आले. निनेव्हे येथील राजवाडा पुन्हा बांधण्यात येऊन एक
 मोठे ग्रंथसंग्रहालय तयार करण्यात आले बाविलोन आणि
 आर्वेला या प्रांतांमध्ये मोठमोठ्या बांधकामे करण्यात आली
 असुरबनिपाल याची कारकीर्द शांतेच्या दृष्टीने फार मरगा-
 दादीची झाली परंतु या कारकीर्दीत इजिप्त प्रांत ताब्यातून
 नाहींसा झाला आणि दुसरे कित्येक प्रांतादि आपले स्वातंत्र्य
 परत मिळविण्याच्या मार्गात लागले या कारकीर्दीसंबंधी
 पुष्कळ प्राचीन कागदपत्रे निनेव्हेच्या ग्रंथसंग्रहालयातून
 उपलब्ध झाला आहेत हि. पू. ६२६-६०५ मध्ये असुरबनिपाला-
 नंतर असुरबेनिलइलिज्जान सिनशुमलिषिर आणि सिन-
 शरइडुम (शरफत) यांनी राज्ये केली परंतु त्यांसंबंधी
 फारशी माहिती उपलब्ध नाहीं. हि. पू. ६२५ या सुमा-
 रास असुरियामध्ये सीथियन लोक प्रथम आलेले दिसून
 येतात. त्यांनी या प्रांतावर हल्ला करून केल्या
 शहर जाळिले. हि. पू. ६०५ त सिनशरइडुम यानें बाविलोन
 प्रांतावर स्वारी केली आणि बाविलोनचा राजा नबीपोलासर
 यानें मंड येथील सिथियन लोकांशी संग्राम करून निनेव्हे-
 शहरवर हल्ला केला सिनशरइडुम यानें राजवाड्यास
 आग लावून दिली आणि स्वतः बागीत झकून गेला. निनेव्हे
 वरदाहनिन, अशूर या तिन्ही शहरांचा नाश करण्यात
 येऊन मंड येथील सिथियन लोकांनी असुरिया व त्याच्या
 उत्तरेकडील हेलीस नदीपर्यंतचा प्रांत ताब्यात घेतला. बावि-

लोनिथन लोकांनी दक्षिणभाग आणि सीरियोफिनिसियन
 प्रदेश ताब्यात घेतले, आणि अशा रीतीने असुरियन
 साम्राज्याची समाप्ति झाली

बाविलोनमधील नवीन साम्राज्य — हि. पू. ६०६-
 ५३८ — नबीपोलासर हा ६२५ च्या सुमारास बाविलोन प्रांता-
 वर असुरियातर्फे अधिपती नेमण्यात आला व त्यानेच
 पुढे राज्यपद स्वीकारून तो असुरियाचा एक पलाय्य प्रतिस्पर्धी
 बनला निनेव्हेच्या भाषांतरानंतर जुन्या असुरियन साम्राज्या-
 तीव्र त्याचा पाटा त्याला मिळाला आणि त्याने आपली
 कारकीर्द मोठ्या शांततेने पालविली इजिप्शियन राजा दुसरा
 (नको)नेव्हे यानें बाविलोनवर स्वारी केली त्याच्या कारकीर्दीत
 बाथिजेन प्रांत मोठमोठ्या इमारतींमुळे सुश्रुतिता होता या
 कारकीर्दीत सिप्पुर येथे वेळट देवाचे देवालय पुन्हा बांध-
 ण्यात आले हि. पू. ६०४-५६२ मध्ये मेसुकाबरेसर (नेव्हे-
 उरुर) हा राजा होण्यापूर्वीच यानें काथेमिथ येथे नेव्हेचा
 पराभव केला व खूड प्रांतावर स्वारी केली हि. पू. ५९७ च्या
 सुमारास यरूशलेम दोनदा बावीज करण्यात आले व
 जेजुयाचेन याला हार खावी लागली व त्याच्या जागी
 बाथियाचा मुलगा मदेनिया याला मदेनिया या नावाच्या
 राजा करण्यात आले पुन्हा हि. पू. ५८५ मध्य यरूशलेम
 शहराचा लुटालुट व नाशधूस करण्यात आला आणि तेथील
 खोरास हद्दचा करण्यात येऊन मेहेलिया यास अधिपती
 नेमण्यात आले हि. पू. ५८५-५७३ — १३ वर्षेपर्यंत टाय-
 रचें राज्य राज्यपात येऊन शेवटी ५७३ मध्ये तेथील राजा
 दुसरा ह्योवाल याला पदच्युत करण्यात येऊन हा भाग
 बाविलोन प्रांतात सामील करण्यात आला हि. पू. ५६७
 या वर्षी दुसरा आहमेश याच्या कारकीर्दीत जित्तिवर स्वारी
 करण्यात येऊन पुष्कळ लूट जमविण्यात आली परंतु काय-
 मचा कायदा असा काहीच झाला नाहीं या वेळच्या
 पुष्कळ प्राचांन फिलाळच्या शांततेचा अनेक सुंदर कामे व
 मोठमोठ्या विस्तृत बांधकामे करण्यात आली. बाविलोनचा
 तट पुन्हा बांधण्यात येऊन अभेद्य करण्यात आला अनेक
 बांधवे दुरुस्तर करण्यात येऊन पुष्कळ देवालय आणि तिएपुर
 लासा, ऊर, गिल्यत, बाब्र आणि इरॅक या शहरांभोवता-
 लच्या भिंती पुन्हा बांधण्यात आल्या या वेळेचे पुष्कळ
 शिल लेख उपलब्ध आहेत। हि. पू. ५३७ त अतिलमार्डूक
 (ययबलप्रयामधील एबिलमेरोडेंक) याजबद्दल शिलालें
 उपलब्ध नाहीं याचा पुढील राजारहून वृत्त करण्यात
 आला हि. पू. ५६० त नेव्हेशरउरुर याच्या कारकीर्दीत
 बाविलोन प्रांताचा विस्तार होऊन त्यास पुष्कळ क्षोभा
 वासी एशमिलचे देवालय अलरत करण्यात आले कालचे
 पद्धतीचे नियमन करण्यात आले हि. पू. ५६२ त त्याचा
 क्षोभाईक हा राजा राज्यावर येऊन समहिन्याच्या फारब
 नंतर त्याचा वध करण्यात आला. हि. पू. ५५५ त नेबुधनेद
 (नबोनिडस) हा एक ग्रंथस्व मनुष्य राजा गादीवर बसला.

यानें बाघकाम आणि देवाळाची सुधारणा करण्यात आपला वेळ घालविला. भुव्हार देवालय आणि वाविलोनियन प्रातातील सिप्पुर आणि खरन हे देवालये पुन्हा बांधण्यात आली. क्रि. पू. ५३९ त बाविलोन प्रातावर एलाम आणि पार्शिया येथील राजा सायरस यानें स्वारी केली. क्रि. पू. ५३८ त सिप्पुर नगर घेण्यात येऊन बाविलोनप्रात सायरसच्या हातात गेला व सायरसने शहरामध्ये मोठ्या इतमामाने प्रवेश केला. या वेळेपासून बाविलोन प्रात हा इराणी सत्तेखाली गेला.

बाविलोनिया, अशुरिया व त्या समोवनालच्या प्राताच्या तत्कालीन सस्कृतीची कल्पना घेण्यासाठी तसे शहराचा कितपत विव्वास झाला होता याचाहि विचार करू पाहिजे. देशाची सस्कृति शहरात केंद्रित झालेली अगते या साठी या प्रदेशातील अत्यंत प्राचीन शहरांची पुढे दिलेली माहिती महत्त्वाची आहे.

अकड.—हे हिब्रू नाव असून फक्त एकदाच जुन्या करारांत (जे १०-१०) आले असून दोनदा जेवा बाविलोनिया ह्या प्रातातील निमरुडच्या राज्यात जी सुट्य चार शहरे आहेत त्यांपैकी एक आहे. ती चार शहरे म्हणजे अकड, बाबेल, इरेक व कारेन ही होत हे बायबलातील शहर म्हणजे बहुदा. उत्तर बाविलोनियात ज्ञात असलेले अगडे शहरच असावे हे आगडे शहर प्राचीन व बिलोनियन राजा पहिला सार्गेन ह्याची राजधानी होती. त्या राजाचा काल, बाविलोनियाचा देवदत्ता सैमितिक राजा नवोनिडस (इ. स. पू. ५५५-५३७) याने इ. स. पू. ३८०० हा दिला आहे. 'अगडे' हे नाव सैमितिक नसून पुष्कळांचा प्राचीन शिलालेखात आढळते व हे एका प्राचीन महत्त्वाच्या राजधानीचे नाव असल्याचे पूर्णपणे सिद्ध झाले आहे. बाविलोनिया वाङ्मयात राजाच्या उपपदात सुमेर शहरावरून याचा उल्लेख आढळतो.

एकर.—तिशम्या येथे मोसि (जॅर्जिस १५०० क्रि. पू.) याच्या संदर्भात या शब्दाचा उल्लेख आहे. हेच एकर असावे. अमर्ना पत्रव्यवहारात एका म्हणून उल्लेखित शहर एकर असावे. हिब्रू लोक याला एका म्हणत. हे सर्व जिन्या प्रातात महत्त्वाचे होते. क्रि. पू. ७२५ मध्ये शालमनसरच्या विरुद्ध रिडॉन व टायर यांच्या याजूने हे वडात सांगील झाले होते.

अशमिया.—अशुरियन लेखातील तिलनारसिप व आधुनिक विरेगिक युनेस्टिमच्या पश्चिम तीरावर.

अरयला.—अदियाबेनमधील एक प्राचीन शहर. अशुरियन व तत्पूर्वकालीन स्थान व मोठ्या शाव नद्याच्या मधील प्रदेशाची राजधानी होते. एस्टार संप्रदायाचे महत्त्वाचे ठिकाण. अलेक्झांडरने इरायसचा पराभव क्रि. पू. ३३१ न या ठिकाणी केला.

असुर.—अशुरियाची राजधानी. तीश्रसच्या पश्चिम तीरावर या शहराने नाव देवतेवरून पडले की, देवतेस नाव शहरावरून पडले हे गूढ आहे. पुरोहित राजे होते. प्रथम बाविलोनियाचे अंकित, पुढे स्वतंत्र अशुर व हदाद यांची मोठी व वेळ आणि एस्तार यांची लहान देवते आहेत.

अस्कॅलन.—याच सुट्य फिलिस्टाइन शहरांपैकी एक भूमध्य समुद्रावर गाढाचे उत्तरेस १२ मैलावर आहे. येथे मत्स्य देवता डरकेयोची पूजा होत असे हे शहर इलामच्या ताब्यात कधीच नव्हते. बायबलमधील सॅमसन-गवर्वा गोष्ट दुसऱ्या शहरासंबंधी असावी. सिनाखेनेन क्रि. पू. ७०१ मध्ये हे बावीज केले.

विसमिया.—तीश्रस नदीमजळी नगराच्या आग्नेयीस येथे पूर्वी एक शहर व देऊळ होते. येथे क्रि. पू. ३००० वर्षांचे नरमधीन व सारगनचे अवशेष सापडले आहेत. व निगलेख सापडले आहेत.

वोरसिया.—बाविलोनच्या नैऋत्येस १५ मैलावर ग्रामदेवता नेबो अथवा नबु होती. खमुरबाने बाविलोन राजधानी केव्हावर (क्रि. पू. २०००) हे उद्घाटन केले. याने एलिदा देऊळ माडून याचे बांधले. पुढे नेबो (माडूकचा पुत्र) याची स्थापना झाली.

कॅला.—निनेवेच्या दक्षिणेस १९ मैलावर अशुरियाची राजधानी होते. हे इ. स. पू. १३०० च्या सुमारास बालमनसर (पहिला) याने बांधले. असुरनसिरपाल (८८० क्रि. पू.) याने पुनर्बांधव करून केले.

दमास्कस.—हे सध्या अस्तित्वात असलेल्या सर्वात जुन्या शहरांपैकी एक आहे. अशी समजूत आहे. इजिप्तची सत्ता फॅलेस्टाइनवर होती त्यावेळी उबी प्राताची राजधानी होते.

एडम.—येथील प्राचीन रहिवासी शासू (तिरेदान) होते. जुन्या करारावरून असे दिसते की, एडम येथील लोकानी मूळच्या होराइट (गुहानिबामा) लोकांस हाडून दिले. हे इलामलापेक्षा प्राचीन राष्ट्र आहे.

एलाम.—हे इराण देशावरून बायबलात नाव आढळते. इराणला प्राचीन भूगोलेने सुसियाना म्हणतात. हे अकडच्या मारगनने जिंकले त्यावेळी सुसा हे तटवर्दीय शहर होते व बाविलोनियाचा सुमेदार तेथे रहात होता. क्रि. पू. २२८० त कुतुर नामधुने नावान्या एलामच्या राजाने बाविलोनियावर स्वारी करून इरेक येथील नना देवीची मूर्ती नेली. याच घराण्यातील जन्नास माल नावाचा राजा इमारती बांधण्याबद्दल प्रसिद्ध होता. सुतुक नामधुने याने (क्रि. पू. ११२०) बाविलोनियावर स्वारी करून तेथील राजास ठार मारिले व नरमसिनचा स्तम्भ व सिप्पुर येथील खमुरबाना कोट व अकडचा तमिस्तुचा स्तम्भ घरोवर आणले. यानेच अशुरनाक देश जिंकला.

इरेक.—बाविलोनियातील प्रसिद्ध शहर इलाम विरुद्ध एब्राहम पुढे झाले (क्रि. पू. २०००). पुढे विद्येचे माहेरपूर

म्हणून प्रसिद्ध. असुर वनि पाल यानें येथून निनेव्हेस ग्रंथ नेल.

एरिडु.—राजकीय महत्त्व नाही. इशा देवाची पूजा वायिलोनियन काळात.

गाथ-गाझा—फिलिस्टाइन शहरें. व्यापारी मार्गावर.

मेन्हा—येथे वायिलोनियातील ह्दयार केलेले लोक रहात.

हेरा.—हें व्यापारी मार्गावरील महत्त्वाचें शहर. उल्लेख लि. पू. ११००.

हारेय.—काननाईट लोकांचा देव याचें याचें स्थान. यरुशलेम.—इश्रायलापूर्वी जेजुसाईट लोक होते. इजिप्शियन सत्ता होती.

लगामश.—हें वायिलोनियातील सुमेरियन संस्कृतीचें माहेरघर. लि. पू. ४०० च्या सुमारास लगामश हें फार महत्त्वाचें शहर होतें. उरनिनाय याचे बसान या ठिकाणी स्वतंत्र राजे होते, नंतर सेमेटिक लोकांनी घेतलें परंतु उर, उरगुर, दुंगी येथील राजाश्रयात्तालीं लगामशच्या कलेचा उत्कर्ष होत राहिला. येथून बऱ्याच दूरवर व्यापार चाले अवशेष १८७७त फ्रेंच कॉन्सल अर्नेस्ट सार्सेक याने शोधून काढले.

लार्सा.—एरेक्च्या आग्नेयी १५ मैलावर. उरगर राजाच्या वेळेस (लि. पू. २८००—२७००) उल्लेख सापडतो या राजानें एयावर घामाचा (सूर्यदेवता) इथे मंदिर दुरुस्त केलें

लिसिया.—लिसियनाचा उल्लेख अमर्नी कागदपत्रात सापडतो (लि. पू. १४००) हे प्रथम लिसिअन किनाऱ्यावर स्थापक झाले. हे पूर्वी याचे असापे (लिसिअन अधवा लुगी) .

लिडिया.—येथे काही हिटाइट अवशेष सापडले आहेत येथे अँटिस ही सूर्यदेवता होती. इच्या पूजारीणी सक्षम असत.

निनेव्हे.—येथे एस्तार देवीचा संप्रदाय होता. तिचें दुमरें नाव निना हें होतें. या शहराचा इतिहास म्हणजे सर्व असुरियाचा इतिहास होय. पहिल्या शालमनसरेन एस्ता-रचे देवालय समरी हद्दद यानें बांधलें असे आपल्या लेखात म्हटलें आहे. याचा जीर्णोद्धार असुर उयलितानें केला (लि. पू. १३०० पू.).

निप्पुर.—हें वायिलोनियातील अतिप्राचीन शहर. सुमेरियन देव एनलिल याचे हें मुख्य स्थान होतें. सुमेरियनचा एक प्रवाह यामधून वहांत होता. लि. पू. बवव्या सहस्रकात हें एनलिल देवळामुळे प्रसिद्ध होतें. राजकीय दृष्ट्या याला सुद्धीच महत्त्व नव्हतें. तिसऱ्या सहस्रकारांशी अक्कडच्या सेमिटिक राजांनी हें जिंकून घेतलें होतें. नंतर उर येथील पहिल्या सेमिटिक घराण्याची सत्ता सुरू झाली. उरगुर यानें देऊळ बागलें बांधलें. एका विदेवर देवळाचा नकाशा सापडला आहे. द्वितीय सहस्रकात रामुरांनी वायि-

मा. ति. उ. ६

लोनिअन साम्राज्य स्थापन केल्यामुळे वायिलोनचें महत्त्व पाहून निप्पुरचें कमी झालें. यानंतर या शहराकडे लि. पू. ८ व्या शतकाच्या शेवटीं सारगन व ७ व्याच्या शेवटीं असुरबनिपाल यांनी लक्ष देऊन येथील पूजा व महत्त्व वाढविलें. मंदिराच्या आकारात सुमारे ४०,००० विटालेख व इतर अवशेष सापडले. यांत शाळापाठ, कर्मिक पुस्तकें, गणिताची कोष्टकें, वाद्ययानात्मक लेख, व एका राजवाड्यांत दराणो व्यापारी दत्तर सापडलें येथील लेखावरून ५००० वर्षांपूर्वीपासून मध्ययुगापर्यंत मुसंगत इतिहास लाविता येतो. यातील लेखात जलप्रलयाची कथा आहे.

फिजिया.—फिजियन लोक फार प्राचीन असून याची भाषा म्हणजे मूळ मानवजातीची भाषा अशा ग्रीक दंतकथा आहेत. या प्रांतात हिटाइट स्मारकें सापडतात. प्राचीन फिजियन कलेचा कॅंपडोझिअन कलेशी संबंध असावा. ग्रीक कलेचा उगम फिजियामधून झाला असाचा होमरन फिजियाचा उल्लेख केला आहे. लि. पू. ८ व्या व ९ व्या शतकात फिजिया व ग्रीक याचा संबंध दिसतो.

पेरिया.—१९०६ सालीं वॉर्लेन येथील विहेर यानें जे अवशेष शोधून काढले त्यावरून येथे लि. पू. १९०० ते १२०० पर्यंत हिट्टी घराणें राज्य करीत असत या शहराचे नावहि हिट्टी असावें असे दिसतें.

समोसत.—एक हिटाइट केंद्र काही अवशेष सापडतात.

सिडोन.—फिजिअन राजधानी येथे जुने अवशेष, दगडी नवशेवटिका, खोदकाम, रंगीत काम वगैरे सापडतात.

सिपारा.—सूर्य देवाचा व देवी अनुजितचा असे दोन भाग वायिलोनियन कालात होते. दुसरीं दोन सिपारा शहरें प्राचीन शिलालेखात उल्लेखिली आढळतात. यापैकी एक अक्कड असावें. नोव्हाने येथील देवळात जलप्रलयापूर्वीची इतिहाससामग्री ठेविली, अशी दंतकथा प्रचलित आहे.

सोलाय.—ट्रोअन युद्धानंतर अंकोमास यानें हे बसविलें अशी दंतकथा आहे. येथे लोहयुगापूर्वीचे अवशेष आढळत नाहीत. असुरबनिपाल याचा मित्र सिलुबा हरिश् हा होता. किल हेंच सोलाय असावें असा काहींचातर्क आहे.

सुमेर.—हें नाव अक्कड बरोबर शिलालेखात आढळतें सुमेर व अक्कडचा प्रदेश म्हणजे सर्व वायिलोनिया असा समज होता. सुमेर म्हणजे दक्षिण वायिलोन व अक्कड म्हणजे उत्तर वायिलोन असा समज होता.

टायर.—फिजिअियातील प्रसिद्ध शहर.

उर.—वायिलोनियन शहरांपैकी प्रसिद्ध शहर. येथे एननारचें प्रसिद्ध मंदिर होतें. येथे ननार (नंतरची सित) या ब्रह्मदेवतेची पूजा होत असे. हे अक्कडामचें मूळ गाव असा वाचकालात उल्लेख आहे. हे राजकीय व व्यापारी दोन्ही दृष्टींनी सुमेरियन काळात (लि. पू. ३०००) फार प्रसिद्ध होतें. सेमेटिक सत्तेसालीं उरगर अथवा उग्गुरगर राजांच्या सत्तेसालीं हें फार प्रसिद्धांस आलें. याचें दक्षिण व

उत्तर वगिरेगान्यावर वर्षेस्य होते असुरवीनें वाविलोनीयन साम्राज्य स्थापन केल्यामुळे (क्रि पू २०००) याचे महत्त्व कमा झाले.

येणंप्रमाणें तत्कालीन असुरिया, वाविलोनीया हे देश व त्यांच्या असामतातील शहरें वाविषयींची माहिती करून घेत. त्यानंतर आपण त्यांच्या आसपासचे प्रदेश व तेथील प्राचीन शोक यासंबंधी काय माहिता मिळते तें पाहूं.

प्रकरण ५ वें.

असुरकालीन आशियांतील राष्ट्र व संस्कृती

असुरराष्ट्र वैभवात असता त्याचा आशियामायनरमधील तत्कालीन अनेक राष्ट्रांशी संबंध आला अशा राष्ट्रांपैकी विशेष प्राचीन म्हणजे हिटाइट व मिटना हीं राष्ट्रे होती परंतु त्यासंबंधी आज आपणास विशेष माहिता नाही. बौलकृति शिलालेखांचे वाचन व मेसापोटेमियात चाललेलें संशोधन या राष्ट्राविषयी नवी नवी माहिती रोज उजेडात आणत आहे व काही दिवसांनी या राष्ट्राचा सुसंगत इतिहास लिहिता येण्यासारखी साधनसामग्री उपलब्ध होईल अशी आशा आहे. यानंतर दुसरे महत्त्वाचे राष्ट्र पॅलेस्टाइनमधील यहूद्यांचें होय या राष्ट्रांने जुना परार नामक वाढ्या उत्पन्न करून मेमेटिक संस्कृतीस विरकाल्प आणले आहे पुढे नवा करार व छिन्नी संप्रदाय यास जन्म देऊन जगाच्या बऱ्याच मोठ्या भागास ऋणी करून ठेवले आहे व बाइबल-सोसादनांने आपल्या विषयांचा इतिहास बराचसा सुसंगत स्वरूपात कायम ठेवला आहे लिपीची उत्पत्ति इत्यादि अनेक सुधारणांचा जगमाहि या संस्कृतीत झाला असे मानण्याची बऱ्याच पाश्चात्य पंडितांची प्रवृत्ति आहे संप्रदाय स्थापनेच्या कामात जसे यहूदी राष्ट्राचे नाव ऐरुं येतें तसे व्यापाराच्या कामात फिनिशियन राष्ट्रांचें नाव ऐरुं येतें. या राष्ट्रांनेहि व्यापाराच्या कामात बरीच प्रगति करून आपल्या बसाहतीं दूरदूरच्या अनेक ठिकाणी स्थापन करून संस्कृतिप्रसारास मदत केली व अनेक धाडगी सफरी करून आश्रिकेला बळसा घालून भौगोलिक ज्ञानात बरीच भर घातली व एका काळी रोमसारख्या बलाढ्य राष्ट्रांचे नावि-तहि साक्षात्कृत केले.

यारेराज खांबेळी आशियामायनरमध्ये बर्मी अधिक महत्त्वाची सिरिया, लिडिया, साविथन, अरोमियन, माय-थिनी, विभिन्न वर्गरे राष्ट्रे होती व आशियामायनरबाहेर पूर्वेकडे मीडिया, इराण, मंगोल व चीन हीं राष्ट्रे होती. चीनशिवाय हीं सर्व राष्ट्रे खांबेळीं वात्यावस्थेत होती व त्यांनी आपणामागे स्वतःचे असे विशेष काही ठेवले नाही. आता आपण क्मात्रमाने एष एका राष्ट्राच्या संस्कृतीचे विवेचन करूं. प्रथम सर्वांत प्राचीन हिटाइट व मिटना हीं राष्ट्रे पळे.

हिटाइट अथवा हट्टि राष्ट्र व संस्कृति — हे लोक अतिप्राचीन काळी सिरिया व पूर्व आशियामायनर या प्रदेशावर पसरलेल्या एका मानवजातीतील होते इ. स. पू. १६ व्या शतकात त्यांनी प्रथमच उत्तरकाळी कॅपडोशिया नावांने प्रसिद्ध झालेल्या प्रांतात आपले एक बलिष्ठ राष्ट्र निर्माण केले सुविन्ग्लिउम हा त्याचा पहिला मोठा राजा होऊन गेला, याच्या आधी खतुशील नावाचा मिदान एक तरी राजा झाला असावा. या वेळी हट्टी लोक मोठ्या नेमानें दक्षिणेंत घुसले. त्यांनी मिटनि लोकांचें राज्य पादाक्रांत केले व उत्तर सिरिया आणि पश्चिम मेसापोटेमिया हे देश काही अशी व्यापण्याकरिता व काही अशी मांडलिक वनविण्याकरिता ते पुढे सरसावले, या देशात त्यांचे काही सजातीय शत्रू दूरच येऊन राहिले होते लजकरच त्यांचे इजिप्तीस विरुद्ध आले आणि दुसऱ्या खतुशीलच्या अमदानीत याच्या सत्तेची बरकमान असताना दुसऱ्या रामेसीस बरोबर हे कडेबाची लढाई खेळले या लढाईचा निकाल अनिश्चितच झाला पण या लढाईत त्यांचे सामर्थ्य त्यांच्या प्रतिपक्षाच्या सामर्थ्यापेक्षा सुद्धीच बरी दिसून आले नाही. या व यापूर्वीच्या काळच्या हट्टी राजाच्या राजकीय पत्रव्यवहारावरून असे दिसून येतें की, ते इजिप्त व वाविलोनी दरबाराशी व्यवहारदृष्ट्या समान दर्जाचे वातून ठेवीत, आणि सिरियामध्ये विशेषतः कॅमोराइट जातीशी त्यांचे एकसारखे युद्ध चालू असे. या काळी हट्टीच्या साम्राज्य-सत्तेखाली पश्चिमपट्टीतील प्रिजिया व लिडिया हे दोनहि देश येत असावेत. दुसऱ्या खतुशीलच्या पुढील पिढीत बोगस कुटुंबेथील पत्रव्यवहाराला फारसे महत्त्व राहिलें नाही व यानंतर दोन शतकांनी सुखात झालेल्या अमर्नी बसरी-वरून त्या वेळी कॅपॅमिश हे प्रमुख हट्टी शहर असून, उत्तर सिरियालाच हट्टियान म्हटलेलें आढळतें तेव्हा असे शून्य दिसतें की, हट्टी लोकांना जेव्हा इजिप्तीची भीति वाटेनाशी झाली तेव्हा साम्राज्यकेंद्राचे उत्तरसिरियात स्थलांतर झाले असे असेल तर, पुढील हट्टींचा इतिहास बोगस कुटुंबेथील अवशेषात न पाहता जेरुसल आणि इतर मध्यप्रांतेस नदीकाठचीं स्थळे यातील अवशेषात पाहता लागेल कॅपॅमिश येथील हट्टीलोकांच्या बसाहतीमुळे ते पुरे व्यापारी बनून त्यांच्यातील डोंगरी ताकद नाहीशी झाली, इतकेंच नव्हे तर अशुरियाच्या वाढत्या उत्तरसैमिटिक मधील सत्तेशी त्यांचे निष्ठ सात्रिण होऊ लागले दुसऱ्या खतुशील राजाला या सैमिटिक सत्तेच्या प्रादुर्भावाची भाति वाटत असे याच्या नेतरच्या अनीत नावाच्या एका राजाला अशुरी लोकांची जाचणी वाटूं लागली होती आणि यापुढे अजमासे एक शतकानंतर, पहिला तिग्लथ पिलसर याच्या राज्यारोहणापासून हट्टी सत्ता न हांशी वरण्याची अशुरी लोकांची प्रयत्नपरंपरा सुरू झाली. जिनेव्हच्या सैन्यानी उत्तर सिरिया आणि लात्रेय आशियामायनर यावर स्वाभ्या करून हक्क हक्क हट्टी लोकांचा क्षमोड

केला. तथापि हद्दी लोकांनी पुष्कळ काळपर्यंत मोठ्या नेटाने त्याचा प्रतिवार केला व तिरिया आणि पूर्व-आशियामाग-
नर या ठिकाणी इ. स. १००० वर्षे पर्यंत सर्वांत ज्ञात वर्चस्व यांचेच होते; व नवव्या शतकाच्या उत्तरार्धात असुरी लोकांची सत्ता बरीच वाढेतांपर्यंत हद्दीचे भिरियातील स्थान नाहींसे झाले नाही हावेळपावेतो याच्या केंद्रो-
दशिया प्रांताची काय स्थिति होती याची आपणाय अद्याप माहिती मिळत नाही, पण प्राचीन काळी जेथे याचे चांगले वर्चस्व होते त्या एज्युक्त आणि टॅना येथील मिजिअन शिलालेखाच्या अस्तित्वावरून असे दिसते की, असुरिया आणि हिटाइट यामधील बलदाच्या पूर्वावस्थेत सॅमिरियस दर्यातील मादलिक राजा स्वतंत्र झाला आणि त्याने हद्दीच्या दौर्ध्यावस्थेत आपल्या पूर्वी बरिष्ठ असलेल्या राजाच्या घराचा सुलूस बळकावून आपले राज्य वाढाविले. किमेरियातील लोकांनी क्रिजियाचे राजघराणे बुडवून, लिडियाला मर्नेनड सत्तेच्या अन्तर्गत स्वातंत्र्य दिव्यान्तर सुद्धा "थत तिरियन लोक" केंद्रोदशियामध्ये होते क्रोएमसला साहाय्या शत-
कात हे लोक तिरिया येथे आढळल्यावर त्याचा त्याने असे रचाव नायनाड केला. तथापि याच्या बऱ्याचशा धार्मिक व इतर चाली मार्गे होत्या व त्या मीक प्रयकारांनी नमूदहि केल्या आहेत. याचे संबंधी चांडी गविस्तर माहितीची टीप पुढे दिली आहे.

हिटाइट लोकांचे वर्णन.—तिरिया आणि मेसापोटे-
मिया याच्या बायब्येन जे आशियामायनरचे द्वैपकल्प आहे त्याचे महत्त्व फार आहे कारण आशिया आणि आफ्रिका यांना जोडणारा पालेस्टाइन प्रांत ज्याप्रमाणे फार महत्त्वाचा होता, त्याचप्रमाणे आशिया आणि युरोप यांना जोडणारा आशियामायनर हा सरहद्दीवरील प्रांत अत्यंत महत्त्वाचा होता. दोन देशातील मोठमोठ्या राष्ट्रांच्या मध्ये ठेवलेल्या 'बफर' प्रमाणे याची स्थिति होती. त्यामुळे अर्थातच इति-
हासात अत्यंत प्राचीन काळापासून या प्रांताचा अत्यंत महत्त्व आहे. आशियामायनरमध्ये राष्ट्रजात्या लोकांनी तत्वा-
लीन राष्ट्रांमध्ये जोडे व जेते म्हणून मोठे नाव मिळविले होते असे प्राचीन इतिहासावरून दिसते.

हिटाइट नामक लोकांनी आशियामायनर हा प्रांत व्यापला होता, व त्याच्या पराक्रमासुळे ख्रि. पू. सोळाव्या पासून गातसेपर्यंत या प्रांताला विशेष महत्त्व होते. बायबलमधील वर्णनावरून हिटाइट लोक हेमचा मुलगा कानान व कानानचा मुलगा हेथ यांचे वंशज होते, असे दिसते. बायबल वरून असे दिसते की, या हिटाइट लोकावर हिब्रू लोकांनी महान वर्चस्व स्थापित के. परंतु अलीकडील ऐतिहासिक संशो-
धनावरून असे सिद्ध झाले आहे की, हिटाइट लोकांचे प्राचीन राष्ट्र फारच पराक्रमी व सु-
प्रेमी होते. त्या काळी हिटाइट लोकांचे राज्य सर्व आशियामायनरवर व उत्तर सीरियावर पसरले होते. इतथेच नव्हे तर एका बाजुला

इजिप्त व दुसऱ्या बाजुला असुरिया या प्राचीन बलिष्ठ राष्ट्रांशी हिटाइट लोकांचे सामने होत असत हिटाइट लोकांना इजिप्शियन लोकांच्या प्राचीन लेखात खेदा, आणि असुरियन लोकांच्या प्राचीन लेखात खद्दी ही नावे दिलेली आढळतात. इजिप्शियन लोकांचा राजा तिसरा तेहुतिमस (डेथमा-
सिस) याने ख्रि. पू. १५२८ मध्ये मेगिदो येथे आणि त्यानंतरच्या नेता याने ख्रि. पू. १३६० मध्ये कडेडा देश या खेदा लोकांवरोबर लढाया केला असा उल्लेख इजिप्तच्या प्राचीन इतिहासात आहे. इजिप्त मधील दुसरा रामेसीस राजा याने कडेडच्या लढाईत (ख्रि. पू. १३४०) हिटाइट लोकांचा पराभार केला, हे खरे आहे तथापि लढायाच्या या अनेक वर्णनावरून हिटाइट लोकांचा फारकमी व सामर्थ्यवान होते असे स्पष्ट दिसते.

या नंतरच्या काळात ख्रि. पू. ११९० पासून ७१० पर्यंत हिटाइट लोकांचा बलाढ्य असुरियन राष्ट्रांवरील झगडा चालू होता. या संबंधाचा हिटाइट लोकांचा प्राचीन इतिहास अगदी अलीकडे इजिप्त आणि असुरियामधील प्राचीन लेखांचे अर्थ विद्वान सशोबकांनी लावल्यानंतर उपलब्ध झाला आहे त्यावरून हिटाइट राष्ट्र बरीच शतके फार बलिष्ठ आणि महात्वाचे होते असे सिद्ध झाले आहे शिवाय अगदी बालूखड आशियामायनरमध्ये प्रत्यक्ष हिटाइट लोकांचेच लेख सापडणे आहेत आनपूर्वत विद्वानांचे असे मत होते की, लेखनकला ही अगदी स्वतंत्रपणे फक्त चार ठिकाणी म्हणजे चीन, मध्यअमेरिका, बाजस आणि मेसापोटेमिया या ठिकाणी उत्पन्न झाली. परंतु हिटाइट लोकांच्या लेखांचे संशोधन झाल्यापासून या लोकांनी आपली स्वतंत्र पात्रे लेखनपद्धति निर्माण केली होती असे बाटू लागले आहे. शिवाय हिटाइट लोकांतल्या अनेक प्राचीन मूर्तीहि सापडल्या आहेत. त्यावरून हिटाइट लोकांतली पादत्राणे आणि शिरछाणे काही एखा विशिष्ट प्रकारची होती असे दिसून येते. या हिटाइट लोकांच्या प्राचीन आपत्तीतील विशेषावरून असे दिसून येते की, हिटाइट लोक सेमेटिक वंशाचे नसून त्यांचे साधियन लोकांशी व चीनकडील लोकांशी अधिक साम्य आहे. तथापि या अनेक प्राचीन गोष्टीसंबंधाचे ऐतिहासिक संशोधन अद्याप बरेच थापुन व अनिश्चित आहे. अगदी अलीकडील इतिहास संशोधक चार्लस डब्ल्यू सुपर म्हणतो की, आर्मीयन्स हे लोक हिटाइट लोकांचेच वंशज होत.

हिटाइट व मिसरी लोकांचा संबंध—ख्रि. पू. १७ व्या शतकापासून हिटाइट लोकांचा इजिप्शियन उर्फ मिसरी लोकांशी युद्धविषयक संबंध येथे लागला. त्या पूर्वीची हिटाइट लोकांची माहिती मिळत नाही. हिटाइट लोकांच्या मिसरी लोकांशी राजकीय उल्लाख झाल्या त्या येथे प्रमाणे—ख्रि. पू. १५२८ हिटाइट लोकांची तिसरी डेथमोसिस याच्या वरोबर मेगिदो येथे लढाई झाली. ख्रि. पू.

१४०० या वेळेपासून हिटाइट लोक बरेच प्रचळ झाले. त्यांनी सीरियामधील मिसरी लोकांच्या प्रांताकडे मोर्चा वळविला. आणि कडेश हे आपले दक्षिणेकडील राजधानीचे शहर बनविले. क्रि. पू. १३६० मिसरी राजा पहिला सेती याने हिटाइटच्या कडेश राजधानीवर हल्ला केला. क्रि. पू. १३४१ त मरोमर याचा मुलगा मॅथनर याला त्याचा भाऊ खेटसर याने ठार मारिले, व मादी घळकाविली. क्रि. पू. १३४० त कडेशचा दुसरी लढाई यात मिसरी राजा दुसरा रामेसीस याने हिटाइट व त्याचे दोस्त याच्यावर मोठा विजय मिळविला. क्रि. पू. १३२५ त हिटाइटचा राजा खेट सर आणि मिसरी खनुयाल राजा दुसरा रामेसीस यांच्या मध्ये तह झाला. कडेशच्या लढाईची कविताबद्ध आणि इतर वर्णने आणि उपयुक्त तद्वास्तव्याचा लेख सापडला आहे. एवसे म्हणतो या महत्त्वाच्या लेखावरून हिटाइट लोकांची संस्कृति आणि त्यांचे राजकारण बरेच सुधारलेले होते असे दिसते. या तहनाम्याचे घुणघाणे केलेले भाषांतर मोलाच्या कागदाची मात पाने आहेत या तद्वाची कल्पने एका चाट्याच्या पत्र्यावर खोदून व त्या पत्र्याच्या मधोमध घेऊन लोकांच्या मुंढ्या या प्रसूत देवतेचे चित्र काढून हा स्तूपपट खेडा राजाने रामेसीस राजाला दिला होता हिटाइट लोकांचे लेख उपलब्ध झाल्यापासून मिसरी देवालयीच्या भिंती वरील देवाळ्याचा अथ बरोबर समजू लागला आहे. या एकंदर साधनावरून हिटाइट लोकांचे हे प्राचीन राष्ट्र किती सुधारलेले होते याची कल्पना येते.

हिटाइट आणि असुरियन लोकांचा संबंध—इजिप्त नंतर हिटाइट लोकांचा क्रि. पू. १११० पासून ७१७ पर्यंत असुरियन राष्ट्राची संघर्ष आला. त्यातील महत्त्वाच्या गोष्टी येणेप्रमाणे:—क्रि. पू. १११० हिटाइट उर्फ राही या लोकांचा पहिला तिरुलपिलेसर याने पराभव केला. क्रि. पू. ८०२ हिटाइट लोकांनी तिसरा अशुर नसिरपाल याला खंडणी दिली. कारण त्याने हिटाइट लोकांचे काही राजपुरुष कैद करून नेले होते. क्रि. पू. ८०६ त हिटाइट लोकांच्या एकेकाळी राजधानी अमलेरया कचेमिश शहरात अनुरनसिरपाल याने प्रवेश केला. क्रि. पू. ८५४ हिटाइट लोकांनी दमास्कसचा दुसरा बन-हदाद याचे बरोबर दोस्तीचा तह केला. त्याचा कारकार येथे पराभव झाला आणि हिटाइट लोकांची बरीच लहान लहान गझ्याने असुरियन लोकांनी आपल्या राज्याला जोडली. क्रि. पू. ७१७ त हिटाइट लोकांच्या साम्राज्यापेक्षा सगर हे एकच संस्थान स्वतंत्र स्थितीत उरले होते. या संस्थानचा राजा पिसिरिक याने मोघिच्या मिटा-बरोबर सव्य करून असुरियाला खंडणी देण्याचे नाकारिले त्यामुळे असुरियन राजा दुसरा सार्गेन याने संपत्तीवर स्वारी केली. व त्यांच्या कार्यामिदा या राजधानीतील लोकांनी असुरियात नेऊन त्या घाहरीत असुरियन लोकांची बसावट करविली याप्रमाणे असुरियन लोकांनी हिटाइट लोकांचे

शेवटचे संस्थान पूर्णपणे हस्तगत केल्यापासून हिटाइट साम्राज्याचा अंत झाला. ज्या असुरियन लेखावरून बरील ऐतिहासिक माहिती उपलब्ध होते त्यावरून हिटाइट लोकांचे राष्ट्र बरेच सुधारलेले होते, आणि क्रि. पू. १३ व्या १४ व्या शतकांत ते फारच भरभराटीत होते या मिसरी लेखावरून होणाऱ्या ज्ञानाला अधिक पुष्टि मिळते.

हिटाइट आणि हिब्रू लोकांचा संघर्ष—हिटाइट लोकांचा असुरियन लोकांशी ज्या काळात झगडा चालू होता त्याच काळात त्यांचा शेजारच्या इस्रायल लोकांशी निकट पण मित्रत्वाचा संबंध चालू होता, अशी माहिती हिब्रू बाळग्यावरून मिळते हिटाइट आणि इस्रायल या लोकांमध्ये विवाहसंबंध मुळात होत असत हिटाइट लोकांचा उरीआह याची बायको बायसेया ही एका उच्च इझ्राईल पराण्यातली होती. तत्पर्यं क्रि. पू. एक हजार इतक्या प्राचीन काळी इस्रायल राष्ट्रावर हिटाइट राष्ट्राचे वर्चस्व होते हे निःसंशय आहे

हिटाइट लोकांचे कलाकौशल्य.—हिटाइट लोकांमध्ये कलाकौशल्याचा स्वतंत्र उगम झालेला दिसत नाही. त्यांनी बऱ्याच गोष्टी असुरियन लोकांपासून घेतल्या होत्या. हिटाइट लोकांच्या ज्या मूर्ती उपलब्ध आहेत, त्यांच्या आगा-बरील पोशाख आणि मूर्तीची ठेवण या बाबतीत असुरियन लोकांचीच नक्कल केलेली दिसते. तथापि कोठे कोठे करकडि आढळता. उदाहरणार्थ हिटाइट आस्टाटेंची मूर्ति बाबिलोनच्या एस्टार सारखीच आहे तथापि हिटाइट मूर्तीला पंख आहेत. हिटाइट लोकांतील वर लेख कोरलेली अशी एक सिंहाची मूर्ति सापडली आहे ती मूळची मूर्ति हल्ली कान्टा-टिनीपल येथे असून तिचा ओतोव पुतळा ब्रिटिश म्यूझियममध्ये आहे सिलिसनात सापडणाऱ्या मूर्ती मात्र स्वतंत्र पद्धतीवर तयार केलेल्या आढळतात, पण त्या अधिक भोवडभोवड आहेत. या हिटाइट मूर्तीत आढळणाऱ्या विशेष गोष्टी म्हणजे चिऱ्याच्या डोक्यावर असलेली उंच टोपी आणि टोकें असलेले जोडे या होत. कॅपॅडोशियात हिटाइट लोकांचे बरेच अवशेष सापडलेले आहेत. प्राचीन राजधानी वोगझकड येथे प्राचीन राजवाड्याचे अवशेष सापडलेले आहेत त्याचे, असुरियातील इमारतीशी बरेच साम्य आहे. नवीन मशोपूनात सापडलेल्या राजवाड्याचेहि असुरियातील इमारतीशी साम्य आहे परंतु राजवाड्याच्या दरवाजावळ एक खामुखी सिद्ध (स्किम्स) ठेवलेला आहे, त्यावरून मिसरी कलेचे अनुकरण केले आहे असे दिसते. पण असुरियन आणि हिटाइट यांच्या स्मारकविषयक गोष्टीत असा फरक आहे की, असुरियन लोकांची स्मारके राजांच्या गौरवपर आहेत आणि हिटाइट लोकांची स्मारके पारमार्थिक व धार्मिक स्वरूपाची म्हणजे देवादेकासंबंधाची आहेत. हिटाइट लोकांच्या स्मारकविषयक वस्तू कॅपॅडोशियात आणि तारम पर्वताच्या दोन्ही अंगांना खडकामध्ये कोरलेल्या वर्गा

झात्यानंतर एक गोष्ट विगेप नजरेस येते ती ही की, पॅलेस्टाइन व सीरिया ह्या प्रांतात युनेटीस नदी पावेतो. इजिप्तने स्वान्याचे सत्र सुरू केले होते, व ज्याचे राजकीय व्यय असुरिया व एशियामायनर ह्या देशाशी निगडित झाले होते असा ह्या प्रदेशावर इजिप्तने छापापाठ जयपरंपरा मिळविल्यामुळे पुढे ह्या देशाच्या राजकीय धोरणाचा पायाच पक्का रीतीने घमविला गेला.

वाविलोनिया व इजिप्त ह्यांच्या वर्मस्वासंबंधीच्या काही नुडित गोष्टी बघल्या, इसवी सनापूर्वीच्या १६ व्या शतकापर्यंत पॅलेस्टाइन प्रांताचा स्पष्ट इतिहास सापडत नाही. छानंतर मान पॅलेस्टाइनची इतिहासपरंपरा बरोच सुसंबद्ध आटळते. इ. स. १८८७ मध्ये नापडलेल्या अमनालेखात पश्चिम आशिया व इजिप्त यामध्ये तिसऱ्या आणि चौथ्या अंमेनोफिसच्या कारकीर्दीत (इ. स. १४१४-१३६०) काही वर्षे चाललेल्या राजकीय गोष्टीसंबंधी पत्रव्यवहार आहे. समुद्रवासुळे प्रसिद्धात आलेले पहिलेच याविलानियन राजघराणे पुर्वफालात मोडते. बरील शिलालेखातील भाषा व लिपि या एशियामायनरमधील हिटाइट लोकांत व सीरिया व पॅलेस्टाइन येथील राजेलेखात प्रचलित होत्या. कालजमा-नुसार इजिप्तच्या वैमवास ओहोटी लागली व मध्यतरी असलेल्या भूप्रदेशाच्या मालकी हक्कात हिटाइट हे इजिप्तचे प्रतिस्पर्धी बनले. मिटना (उत्तर सीरिया व मेसापोटेमिया) ह्या बलाढ्य राग्यातून बाहेर पडलेल्या हिटाइट लोकांशी संबंध असलेल्या इराणी लोकांनी यशस्लेमपर्यंत आपले विशिष्ट सांस्कृतिक परिणाम घडवून आणले होते हे त्यावेळच्या धर्मात्मामावरून दिसते. त्याचप्रमाणे सुकर्याच जमीनीत सापडलेल्या अवशेषावरून इजिप्तन संस्कृतीवरवीर दिसून आलेल्या संवंधामध्ये भर म्हणून बरील कागदपत्रांनी, मेसुहा (अरबस्तान) मेसापोटेमिया, व लिबॅन्ट या प्रांतातून स्वान्या वरणाच्या लुटारु टोळ्याचे उल्लेख केले आहेत. त्या पॅलेस्टाइन प्रांतातील लहान लहान सहरावर बऱ्याच परस्पर राजांचा अहंमळ होता. ह्यांपैकी काही राजास इजिप्तच्या राजाने नेमलेले होते इतकेच नव्हे तर काहीस त्यांच्या हातून राज्याभिषेक झाले होते. ह्या पौरराज्यांचे विस्तार किती लहान लहान असत हे अगदी परस्परालगत असलेल्या यशस्लेम, गेझर, शस्फॅलेन व लेकिस ह्या ठिकाणच्या राजांच्या वारंवार आलेल्या उद्देगांवरून स्पष्ट दिसते. ह्या राजांमध्ये बरी परस्परशांती माजवली व वैमनस्ये असत तरी इजिप्तच्या राजांची सार्वभौम सत्ता व अंतिम न्यायाधिकारिपदे ते बऱ्याच बरीत व किरकोळ प्रमेगी इजिप्तच्या राजाच प्रतिरोध करण्यास मात्र ते एकत्र मिळत असत व आपापसात परस्पर दोस्ती राखीत. समुद्र विनाय्यालगतची यशस्लेम इत्यादि नगरे शोधून देता, बंदी-वस्त्याचा सारा भर उत्तरेकडे व विशेषतः अमूर ह्या पौरराज्यावर पडत असे. उपरिनिर्दिष्ट युग हे अंतस्थ बंडाळीचे

होते व शुष्कीने व जलमार्गांनी उत्तरमिराया व आशिया-मायनर ह्या प्रांतातून ह्याकाळी वारंवार लुटारुचे जबरदस्त हल्ले होत असत. चोहोंकडे खळबळ माजून राहिली होती व एकीकडे इजिप्तच्या सार्वभौमत्वाची निष्ठा व दुसरीकडे उत्तरदिशेस चाललेल्या खळबळाशी अंतस्थ तह यामध्ये पॅलेस्टाइन राष्ट्रास स्वतःच्या सामर्थ्यावर काही करणे अशक्य झाल्यामुळे त्याची स्थिती फार बेविलावाणी झाली होती. ह्यावेळच्या कागदपत्रात शत्रूच्या आगमनाचे हुबेहुब वर्णन केले आहे, त्याच प्रमाणे पॅलेस्टाइन हे राष्ट्र इजिप्ताशी किती राजनिष्ठ आहे व त्या मानाने इतर लगतचे राजे इजिप्तीयन सार्वभौमाशी किती राजद्रोहपूर्वक वागतात इत्यादि गोष्टी-बद्दल विवेचन आले असून शेवटी लेखकाने स्वतःच्या संशयित वर्तनाची माफी मागितली आहे. समुद्रकिनाऱ्यावद्दलच्या वैमनस्याचे वर्णन करणारे यशस्लेमचे कागदपत्र अत्यंत मनोबल आहे. ह्यामध्येच हबिर नामक शेजारच्या लोकांनी बराच गोंधळ माजवून दिल्याचे वर्णन आहे. “हबिर” याचा “हिनु” याशी संबंध दाखविला जातो. त्यामध्ये मानववंशशास्त्रदृष्ट्या व इतिहासदृष्ट्या काहीच महत्त्व नाही. परंतु ह्या रा निष्ठ मांडलिकाना मदत करणाऱ्या इजिप्तच्या आगत तावट नव्हती इतकेच नव्हे तर प्राचीन मिटनां राष्ट्रांने आपले राजकीय स्वातंत्र्य गमावले होते व हिटाइट लोकांच्या सत्ता स्थिर झाली होती. ह्या अमना कागदपत्रातून उपलब्ध झालेली तत्कालीन इतिहास परंपरा, योगझुद्द ह्या प्राचीन हिटाइट साम्राज्यातील राजधानीत सापडलेल्या शिलालेखातहि पुढे चालू आहे. स्वानरच्या इजिप्तमधील कागदपत्रावरून असे दिसते की, एकोणिसाव्या शतकाच्यातील पहिला सेती ह्याने इ. स. १३२० मध्ये पॅलेस्टाइनवर स्वारी केली. परंतु इ. स. १३०० च्या सुमारास दुसरा रामेसीस ह्याचा पॅलेस्टाइनपेक्षा थोडा जास्त प्रात स्वतःकडे देवण्या बद्दल्या हिटाइट लोकांशी मोठ्या शिवस्तीने तह होईपर्यंत हिटाइट लोकांशी भाडणे चालूच होती. ह्या प्रात देखील मोठ्या मुष्टिबळीने राखला गेला, कारण लिबॅन्ट व आशिया मायनर यांतील बंडाळा व असुरियाचे पुनरजीवन ह्या गोष्टी पश्चिम आशियाच्या राजकीय इतिहासाची पुनर्घटना करीत होत्या.

तिसऱ्या रामेसीसच्या कारकीर्दीत म्हणजे इ. पू. १२००-११६९च्या सुमारास पॅलेस्टाइन प्रांतात पुनः थंडाळी सुरू झाली. फिलेस्टाइन लोकांचा त्या चळवळीशी बराच संबंध होता. तथापि इजिप्तने आपली राजसत्ता पुन्हा बरीच विस्तृत केली व पॅलेस्टाइन आणि सीरियाचा काही भाग परत मिळविण्यात रामेसीस यास बरेच यश आले. सर्वथ आशियाखंडापासून पॅलेस्टाइन ज्ञात लुटक राखून आपल्या अंकित देवण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या इजिप्तची बारीकई संयुक्त झाली होती आणि ह्या पॅलेस्टाइन प्रांतासहि आपल्या

नॅन्डस देशास असणाऱ्या बलाढ्य इजिप्शियन साम्राज्याची सत्ता जाणवू लागली होती. थोड्या कालानंतर सिंगल-पिलेमर याने इ. सनापूर्वी ११०० च्या सुमारास असुरियन साम्राज्यसत्तेवर विस्तार पूर्वीच्या मोठ्या हिटाइट साम्राज्याच्या सत्तेखाली असणाऱ्या पश्चिमेकडील भूप्रदेशावर लावण्यात यावयाला ज्या कालासंबंधी बाला पुत्राचा पात्रच नोटक सापडतो त्या ह्या कालानच नवीन नवीन राजकीय घडामोडी होऊ लागल्या व नवीन नवीन वीरराज्यासंप अस्तित्वात येऊ लागले. राजकीय दृष्टीने पॅलेस्टाइन प्रांत इजिप्शियन किंवा हिटाइट साम्राज्याचा भाग झाला होता. परंतु स्थानंतरच्या कालात पॅलेस्टाइनचा इत्यादी इतिहासाशी बराच निकट संबंध येतो.

अमर्ना काल.—ज्या बलाढ्य राष्ट्रांच्या इतिहासाशी व संस्कृतीशी पॅलेस्टाइन परीच शतके निगडित झाला होता त्यापैकी कोणाहि राष्ट्राने अधापण्यात त्या प्रांतास पूर्णपणे आत्मसात् करून घेतले नव्हते ह्या अमर्ना कालात बरील छोट्या राजांनी इजिप्शियन राजकीय कार्यानाचे व्यापाराचे रस्ते सुरक्षित राखणे, खडणी देणे, सार्वभौम मतेविरुद्ध कट न करणे व सामान्यपणे सार्वभौमसत्ता व तिचे प्रतिनिधी याची बाजू उचलून घरणे इत्यादि गोष्टी संभालल्या म्हणजे त्यास एक प्रकारचे स्वातंत्र्यच असे. एकंदर प्रदेसावर बायबिलोनियन संस्कृतीने जरी बरेच दड परिणाम घडविले असले तरी जमिनीतून सापडलेल्या अवशेषांमध्ये ह्या संस्कृतीच्या अगदी कारक थोड्या विशिष्ट गुणा दिसून येतात. कालाकृति शिलालेखाचा अभ्यास केला असता ह्यातील पॅलेस्टिनियन अक्षरावरून असे दिसते की, तद्देशाचा मूळ भाषा अगदी प्राचीन व्यक्तिनामाप्रमाणे मागाहून प्रचलित झालेल्या 'कॅनेनाइट' (हिट्ट, मोवाइट व फिनिशियन) या भाषासारखीच सारवी पॅलेस्टाइन, मिटनी व हिटाइट यांचे परस्पर संबंध विचारत घेता हे उघड दिसते की, बायबिलोनियन संस्कृतीचे ह्या देशावरील परिणाम अप्रत्यक्ष रीतीने झालेले असावेत आणि जांपर्यंत खऱ्या बायबिलोनियन गोष्टीचा निर्णय झाला नाही तोपर्यंत येवळ सादत्यावरून कसल्याहि तऱ्हेची अनुमाने काढणे गैर होईल. परिष्ठ सत्तेचा शासित लोकांच्या संस्कृतीवर काहीच परिणाम होत नाही हे म्हणणे अर्थातच प्रशस्त होणार नाही. परंतु इतिहासावरून असे ठरले आहे की, अशा तऱ्हेचा परिणाम होणे त्या दोन समाजातील वाढ व आंतर सादत्यावर जाव-लेलून असते आणि ह्या परिणाम नेहमी दड किंवा टिकाळ होईल असे म्हणता येत नाही. इजिप्तची परिस्थिति तर बरील सिद्धांतास जास्तच अनुकूल आहे, तथापि इजिप्तच्या वसाहतींचे अस्तित्व इजिप्तमधील उपासनासंप्रदाय, इजिप्तच्या धर्तीची देवालये व मूर्ती यांची स्थापना हे व अशासारखे परस्पर संबंधदर्शक दुसरे जमिनीतून सापडलेले अवशेष इत्यादि गोष्टी लक्षात घेता देखील, पॅलेस्टाइन प्रांताची मूळरूढि इजिप्तमधील

म्हणण्यापेक्षा आशियामधील म्हणणेच अधिक सयुक्तिक होईल. आशियामधील संस्कृतीचा परिणाम इजिप्तला मुद्दा हिज्जोस पाड्यापासून व पुढे पुढे अठराव्या व त्या पुढील राजवण्याच्या अमलात जास्तच जाणवू लागला होता, व सीरिया पॅलेस्टाइनमधील प्रसिद्ध देवतांना (देवू, बालू, रॅनबु, विळोसचा बॅलु, कडेश, रॅस्ट्रे) बरेच महार प्राप्त झाले. सामान्यतः त्यावेळच्या संस्कृतीचा व विचार-विकासाचा मूलभूतभाषा एकच असून, त्यामध्ये परिस्थि-ल-रूप स्थानिक, जातिविशिश्ट अगर राष्ट्रीय वाढीमध्ये काय फरक पडतो तेवढाच. कारण एकंदर सेमेटिक ग्रंथातील पारमार्थिक कपनाचे इजिप्तमधील पारमार्थिक कल्पनाशी बरेच साम्य आहे आणि यऱ्याच धर्माचा इतिहास दाखविणारे इजिप्तमधील किंवा कीलाकृति शिलालेख व इतर विशेषपुरावा म्हणजे अमर्ना कागदपत्रे, आर्मीनियातील कॅनेनाइट शिलालेख, जुना करार व त्यानंतरचे यहुदी बाइबल इत्यादींमध्ये अगदी तऱ्हेची त्या भूभागातील आचारविचारविषयक सांप्रतच्या परिस्थितीपर्यंत जुलमा केली तर पुष्कळच नवीन नवीन माहिती मिळेल व त्यावरून पुढील तीन गोष्टी बद्दलच्या अनुमानांस बरीच बळकट होईल.

(अ) धार्मिक, सामाजिक व राजकीय जीवनक्रमातील विरकालिक दड संवध.

(आ) प्रचलित असलेल्या सर्वसामान्य धार्मिक सम-जुनी व त्याचो काही एक विशिष्ट तऱ्हेने झालेली वाढ ग्राममधील भेद.

(इ) इतिहासदृष्ट्या ह्या विशिष्ट वाढीतील फेरबदल अगर स्थित्यंतरे.

परमार्थसंप्रदाय.—अमर्ना कालातील पॅलेस्टाइन-मधील परमार्थसंप्रदाय म्हणजे केवळ काही अपरिपक्व व अस्पष्ट कल्पनांच्या स्वरूपात नव्हता एवढे स्पष्ट होण्यास पुष्कळ जागा आहे. आधिभौतिक प्रगतीप्रमाणे ह्या संप्र-दायहि प्राथमिक अवस्थेपलीकडे गेला असून तो पूर्ण विकास पावलेला असा नसला तरी त्याचे स्वरूप बरेचसे परिणत झालेले दिसते. उत्तरकालाप्रमाणे प्राचीन कालां-हि विशिष्ट स्थानाशी संबद्ध अशा पुष्कळ स्थानिक देवता होत्या परंतु सामान्यतः त्याच्या उपासनेचे प्रकार सर्वत्र सारखेच होते. व्यापारी व राजकीय दळणवळणामुळे अनेक देवते काही त्याच्याबद्दलच्या वास्तविक पूज्य सुद्धीसुळे, काही त्याचा पूर्वकाली असलेल्या मद्ध्यासुळे व काही राजकीय सत्ताधान्यानी लव्हासुळे प्रचारात आली. अमर्ना कागद-पत्रावरून ही गोष्ट स्पष्ट होते की, इजिप्तच्या राजकीय सत्तेनेबरेचच तेथील सांप्रदायिक सत्ताहि मान्य करावी लागे अर्थात् राजनिष्ठ असे पॅलेस्टाइनचे सत्तापीय हे आपला देश इजिप्तच्या राजाच्या व इजिप्तातील राष्ट्रीय देवतांच्या मान्यरीचा आते आने मूल करीत.

त्याचप्रमाणे मानवी अंत रक्षणामध्ये नहमी वास करणाऱ्या श्रद्धेस्वरूप राजसत्ता ही मानुष व दैवी गुणांनी मिश्रित अशी संस्था मानली जात होती व 'बॅरो' हा 'अॅमनरे' या देवतेचा अवतार मानला जात असे या समजुनीमुळे स्थानिक दैवतसंप्रदायात एकतत्रापणा येऊन सुसंगत उपागनापद्धति उत्पन्न झाली असावी. मांडलिक राजे स्वाभाविकपणे फॅरोचे ईश्वराशी तादात्म्य मान्य करीत व आपल्या दैवतसंप्रदायात त्याचा सर्वात श्रेष्ठ स्थान देत म्हणूनच कीटावृत्ति लेखात त्याला 'शामाश' किंवा 'अडू' ह्या राश्या राखल्या आहेत. ह्यांपैकी पहिली मुख्यदेवता पॅलेरिट निवन लोकास ज्ञात होती हे 'वेथू-शामन्' ह्या सारख्या स्थलनामावरून दिसते दुसरी 'अडू' ही वायुदेवता किंवा पञ्चदेवता असून ती पश्चिमआशियावर्तील आहे व तिची 'हृदद' किंवा 'रम्मन्' या देवतांशी ऐक्य असण्याचा समय आहे यहुदाः ही देवता मेघगर्जना, वाज व वेल यांशी संबंध असणारा 'शाल' नामक देवच असावा कारण ती इजिप्तच्या एक्झोणिसाच्या व विसाव्या परागातीत रानेलोकास त्याच्या दैवीगुणसुच मूळ राजाच्या स्तुतीत परिचित आहे तानक येथे सापडलेल्या एका राजाची कीलारुति शिलालेखात उल्लेखिल 'देवाचा अधिपति' हाच असावा ह्या किंवा अज्ञात आणखी प्रसिद्ध झमले-या देवा शिवाय 'अशीर', व 'एस्तार-अस्टार्ट' ह्या दोन देवा गनाहि आटवून येतात यहुदेह या देवतेचे नाव पॅलेस्याइन-मध्य रूट असावे, परंतु ते प्रासुर्याने आटवून येत नाही यावरून दुसऱ्या क्रियेक देवताप्रमाणे ह्या देवतेची पूजाहि राजकीय परिस्थितीमुळे प्रचारा पावली असावी हास दिसते अतो याप्रमाणे परॅस्टाइनसंघर्षा प्राचीन माहिती मिळते यापुढील माहिती व यहुदी आणि दिसती संप्रदायाचा विकास हे विषय बीम्या विभागात यथाक्रम येतालच याता त्या वेळचे प्रसिद्ध व्यापारी राष्ट्र किनिशिया त्याकडे बघू

किनिशिया-देशासंबंधी-प्राचीन काळा "किनिशिया" या नावाने प्रसिद्ध असलेल्या प्रदेशातील मुख्य शहर अमर्ना "बागदपन्नारून व इजिप्शियन, अयुरियन आणि जुन्या करारातील स्थावरून समरण्यासारगी आहेत ती येथे प्रमाणे - (१) अक्का (प्रस्तुत 'एबर' किंवा अषा या नावाने प्रसिद्ध आहे), (२) लॅवियस (हर्षाचे नाव एरियस), (३) अहलाय, शबरच्या दक्षिण समुद्रकिनाऱ्यावर अगमेली तीन शहरे, (४) बान्हा, (५) डायर, (६) शरेफाय किंवा मरेया (हर्षा सरपद या नावाने ज्ञात असले), (७) सिडन (हर्षाचे नाव मंडा), (८) बेदिम (हर्षाच नाव धीरत), (९) विल्लग (हर्षाचे नाव शिंदर), मिट-नच्या उत्तरेस, (१०) नर्दा, (११) यिन, (१२) सिमिर (हर्षाचे नाव घुमा), (१३) मॅरथम (हर्षाचे नाव अमृत) न्यादि

वंश व भाषा-किनिशियन लोक हे मूळचे सैमिटिक वंशात उत्पन्न झाले असून कनानाईट शाखेचे होते, अर्थात कनानाईट लोखि सैमिटिक होते. ते सैमिटिक नव्हते असा ध्वनि जुनाकरार वाटतो कनान लोकांचा आश पुरष जो "सिडन" तो इजिप्शियन वशास्थापक "हॅम" याचा वंशज होता असे जुन्या करारात विधान आहे त्याचि जुन्या करारात दिलेली राष्ट्राची वशावळ ही काही मानवजाति-शाखांच्या अगदी नियमावरहुकूम दिलेली नाही, कदाचित हित्रु लोक व कनानाईट लोक यांच्यामध्ये जो धार्मिक-म्हणून आचाराच्या बाबतीत-विरोध होता त्यामुळे कनानाईट लोकांचे पूर्वेक आपल्या पूर्वजाहून गिराळे होते आणि कार प्राचीन काळापासून किनिशियन व इजिप्शियन लोकांचा जो निवट संबंध होता त्यावरून ते दोन्ही लोक एकाच वंशातले होत असे हित्रुस वाटणे स्वाभाविक आहे पूर्वे-वडील समुद्राच्या काठी असलेल्या आपल्या पूर्वीच्या स्थाना-पासून दशांतर केंद्रावरहुकूम किनिशियन लोकांचा स्थिति कायम हाता (त्या समुद्रास हिरोडोटस हा 'तावडा समुद्र' असे म्हणतो व्हाविल्ले त्याचे मनात त्यास इराणचे आत्तात"म्हणावयाचे असावे) येथे प्रमाणे पत्तरागत आचारा-विकावरून तरी आपले पुढन मूळ बाबिलोनियामधून आले होते अशी किनिशियन लोकांचा समजूत होती असे दिसते सिरियाच्या किनाऱ्यावर राष्ट्र रागल्या-पासून किनिशियन लोकांमध्ये दर्यावर्दी जीवनक्रमाचा आवड वाटत गेली व त्यांच्या चालोरीतीत आणि अत प्रदेशात राहणाऱ्या कनानाईट लोकांच्या चालोरीतीत बरीच तफावत पडत गेली असावी ते आपणास कनानाईट व आपल्या प्रदेशास कनान म्हणू लागले "अमर्ना" शिलालेखात त्याम हेंच नाव दिलेले आहे त्याच प्रमाणे दिकाटअसच्या लेपातहि तशा प्रकारचा उल्लेख आहे जुन्या करारात मधून मधून "किनिशिया" व "किनिशियन लोक" यांच्या परल 'कनान' व "कनानाईट" असा वाद प्रयोग केलेला आढळतो

भाषा-शिलालेख, नाणी, ग्रीक व लॅटिन प्रयकारांनी रूट केलेली स्थलवर्णनपर नावे हॅरॅटसच्या 'फिन्यूलम' नामक शतहासप्रभात सापडणारी ख्रीष्टपूर्वाची नाव आणि कार्यवर्णनपर भाग इत्यादि सारे पुराव्यावरून हे निर्विवाद मिळत होत की, किनिशियन भाषा ही उत्तरसैमिटिक शाखेच्या कनानाईट नामक उपशाखेतून निघालेली असून तिच्यात हित्रु व मोषाची या दोन भाषांचा अंतर्भाव होतो. व्याकरणाच्या रुपांच्या दृष्टीने किंवा शब्दसंग्रहाच्या दृष्टीने बोलल्याहि तद्द्वेने तुलना केली तरी किनिशियन व हित्रु भाषेमध्ये बरेच साम्य दिसून येते किनिशियन भाषेत वाही टिकाणी सुनी रक्षणे कायम ठेवलेली दिसून येतात, वाही टिकाणी नवीन रक्षणे आडवळत तर वाही टिकाणी त्या भाषेची विविध रक्षणे दृष्टी

पडतात. काव्यविषयक, अग्रसिद्ध व फार उत्तरीर उपयोगांत आलेले असे घरेलूसे दिव्य भाषेतले शब्द किनिशियन भाषेत नित्याच्या परिघातले आहेत. यावरून असे अनुमान निघते की, एका मूळ भाषेपासून या दोन भाषांची उत्पत्ति व स्वतंत्र विकास झाला यासता पाहिजे आणि ती मूळ भाषा म्हणजे प्राचीन फिनोनाईट ही होय. या भाषेतील काही शब्द 'अमनो' लेखात पहाण्यास सांपडतात. परंतु एकंदर किनिशियन भाषेचे महत्त्व अस्मापण्यास सापडेवारी साधनसामुग्री अगदी अपुरी व मर्यादित आहे हे लक्षात घेतले पाहिजे. किनिशियन लोक कोणत्याहि दृष्टीने विद्या-व्यासंगी नव्हते. त्याचे बहुतेक अंकित लेख इ. स. पूर्वी सहाव्या शतकाच्या नंतरचे आहेत. त्यातहि घरेलूसे लेख इ. स. पूर्वी चौथ्या शतकातले आणि त्यानंतरचे आहेत, त्या वेळेस किनिशियन भाषेस उत्तरी कळा लागली असावी, किनिशियन लोकांनी एका घाबरीत मात्र यादव्याची उत्तम सेवा केली आहे आणि ती म्हणजे त्यांनी वर्गबोधक लिपीचा उत्तम विकास व प्रसार केला. त्या भाषेतील वर्णमालेने ग्रीक व इतर सर्व पाश्चात्य लिपींचा पाया घातला असे म्हणण्यास हरकत नाही, हिंदुस्थानातील लिपी देखील किनिशियन लिपीपासून निर्माण झाल्या असा पुष्कळ संशोधकांचा समज आहे. किनिशियन भाषेतील मूळचे वर्ण बहुतेक हिंदू, मौआपी आणि उत्तर सीरियातील अरमियन लोकांच्या वर्णासारखे होते. कालांतराने त्यांच्यात नाना प्रकारचे फेरपदल झाले. मूळ जन्मभूमी सोडल्यानंतर सायप्रस व अँटिका या ठिकाणच्या शिलालेखात दिसून येणारी लिपी अधिक घायल्या व जळदरीतीने लिहिलेली दिसून येते आणि कार्येच्या भरभराटीच्या काळात तर त्या लिपीची ही घाबरी मोडणी विशेष स्पष्टपणे दिसून येते. कार्येच्या न्हासापासून इ. स. पहिल्या शतकापर्यंत किनिशियन लोकांची भाषा व लिपी या दोन्हीही अत्यंत अवनतीप्रत येत्या आणि अखेर उत्तराग्निर्जित इ. स. पाचव्या शतकापर्यंत ही घाबरी अस्तित्वात होती पण तिचा एक "गाबटल भाषा" यापेक्षा काही महान नव्हते.

इ. ति. इ. ग.—इजिप्शियन लोकांप्रमाणे किनिशियन लोक आपली प्राचीन बाहेर प्रसिद्ध देवानी वसविली आहेत आणि आपला बंधू तीस हजार वर्षांपासून चालते आलेला आहे असे मोठ्या अभिमानाने प्रतिपादन करीत असत. हिरोडोटसने एका आश्चर्याकेंच्या आधारे ही संश्लेषणीची कारणगणना इ. स. पूर्वी २५५६ पर्यंत नेऊन ठेवली आहे. इजिप्शियन मताने ग्रॅग्या नावा होण्यापूर्वी एक वर्ष किनिशियन लोकांनी "दायर" शहर वसविले, मिर्बे-इदरच्या बालगननेप्रमाणे "दायर" चा शक इ. स. ११०८ वर्षी सुरू झाला. परंतु या सर्व आख्यायिकांच्या आधारावर फेलाचा कालगणनास विशेष भिन्नता येत नाही. भा. ति. इ. ४

कार्येजि.—कार्येच्या स्थापनेपेथर्षी पुढील माहिती आढळते.

अतिशय प्राचीन काळापासून किनिशियन खलाशी आमेकेच्या किनाऱ्याकडे येत व अर्वाचीन ड्यूनिस ज्या ठिकाणी सध्या वसले आहे त्या भागात रहाणाऱ्या लिबियन जातीचा त्यांचे व्यापारानिमित्त दळमजळण असे, सापुर्वीक इ. स. पूर्व १६ व्या शतकात सिडोनच्या लोकांची या किनाऱ्यावर व्यापारी ठिकाणे होती; युरोपा येथील टायर वसाहतीची स्पर्धा करण्याच्या हेतूने त्यांनी पुढील काळात कार्येज शहर ज्या जागी वसले त्याच जागी बरोबर क्याम्ये किंवा फकॅम्ये नावाचे व्यापारी ठिकाण स्थापिले, बोर्न-जेददजवळ या प्राचीन वसाहतीस विश्व-गनीय अवशेष सापडले आहेत. तरी तिच्या इतिहासाविषयी अद्याप काही माहिती मिळालेली नाही टायर येथील लोकांनी आपला देश सोडून येऊन इ. स. पू. सुमारे ८५० त कार्येज शहर स्थापिले. त्यावेळी मदन (१ ला) या राजाची कन्या एलिसा किंवा एलितर हिते त्यांचे पुढारीपण पहाविले होते असा तऱ्हेची एक बाह्यमयीन कथा आढळते.

इजिप्शियन लोकांचा अंमल.—(वि. पू. १६००—११००)—इ. स. पूर्वी सुमारे १६०० व्या वर्षी इजिप्त देशाच्या अमेनोपिस नावाक राजाने प्रथम सिरियावर स्वारी करून पॅलेस्टाइन आणि किनिशिया हे प्रांत पादाक्रांत केले, त्यानंतर पहिला देथमोसिस बान जी गुडेडीनपर्यंत स्वारी केली. तिन्हापासून काय फलनिश्चित झाले हे जरी सांगता येत नाही तरी तिसरा देथमोसिस बान पुन्हा स्वारी करून सिरिया व किनिशिया यांतील लहान लहान संस्थांनावर इजिप्शियन लोकांचा अंमल घातिला हे अनेक प्रमाणांनी सिद्ध करून दाखविता येण्यासारखे आहे विशेषतः अमर्ना लेखात आढळणाऱ्या तत्कालीन किनिशियन मांडलिक राजाच्या पत्रावरून व किनिशियन अंमल बालकिण्यास घाबलेल्या इजिप्शियन सुभेदाराच्या पत्रावरून इ. स. पूर्वी पंधराव्या ते बवदास्ये वर्षांच्या दरम्यान किनिशिया देशाची काय दिवति होती याविषयी बरोच माहिती उपलब्ध होते, किनिशियात तो काळ राजकीय उलाढालीचा होता. सिरियावर हिदाइ लोकांच्या स्वाभ्या होत होता, त्यास राजकी लोकांनी मदत असे; साधल्यास इजिप्शियन लोकांचा अंमल लुगारून यावा या हेतूने पुष्कळ स्थानिक सरदार तत्तरीया संधीचा फायदा करून घेत होते. किनिशियातील शहरात दोन पक्ष होते; अराडस, सिमिरा व सिडन ही बाहेर इजिप्शियन विरुद्ध बंधू करण्यास अनुमूल होती, बिबलसचा इजिप्शियनार सिद्धावाद् व टायरचा रामा आर्मेलेड हे इजिप्शियन याचपे होते; जी जी शहर रागनिष्ठ असल्यावरून लहाना करीत तो यास्त-विक स्वतःचे द्वित साधण्यांत गुंतलेली असत; याचा

परिणाम असा झाला की, विचलित खरीजकरून इतर सर्व शहरांनी इजिप्तचा अमल झुगारून दिला, ही हवीकट ज्या शिलालेखावरून उपलब्ध झाली आहे ते बाबिलोनियन भाषेत व लिपीत लिहिलेलं असल्यामुळे त्यावरून पॅलेस्टाइन व फिनिशिया या देशात बाबिलोनियन संस्कृतीचा किती प्रसार झाला होता व कनानाइट शहरें आणि सत्ताधीश इजिप्त याचा किती निकट संपर्क होता हे कळून येतं. चौथ्या अमेनोफिसच्या कारकादीनंतर इजिप्शियन लोकांचा अमल सर्वेस्वा नाहीसा झाला, परंतु त्यांच्या वैराजांनी तो फिरून प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला आणि दुसरा रामेसीस याने वैरूतपर्यंत सर्व फिनिशिया पादाक्रांत केला आणि आपला विजय स्मरणीय करण्याकरिता तीन शिलालेख जोडवून ठेविले यापुढे तिसऱ्या रामेसीसच्या कारकादीनंतर आशियामध्यवर व युरोप इवडील लोकांच्या सिरियावर स्वाभ्या झाल्याकारणाने बरेच फेर बदल घडून आले. तिसऱ्या रामेसीसनंतर त्याच्या वंशजाचा कनानवरील अमल नाहीसा झाला इ. स. पूर्वी सुमारे १२०० व्या वर्षी सशक्त नावाच्या इजिप्शियन राजाने पूर्वाग्रहाप्रमाणे फिनिशियावर इजिप्तची सत्ता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला परंतु त्याला फारसे यश आले नाही आणि जुन्या करारात नमूद करून ठेवल्याप्रमाणे इजिप्तचा सत्ता यापुढे बहुतेक अस्तगत झाला. सिरियामध्ये असुरियन लोकांची सत्ता प्रस्थापित होण्यापूर्वीच्या काळात फिनिशियन लोकांवर कोणाचाहि अमल चालू नव्हता हा काल त्याच्या प्रगतीचा होता आणि याच वेळीं टायर हे फिनिशियाचे मुख्य शहर झाले.

फिनिशिया देशाच्या स्वतंत्रतेचा काल—सिरियामधून इजिप्शियन लोकांचा अमल नष्ट झाल्यानंतर आणि असुरियन लोकांची पश्चिमेकडे चालू गुरू होण्यापूर्वी या मध्यतरीच्या काळात फिनिशियाच्या पॅरराज्यावर (पॅर राज्य म्हणजे शहर व त्याच्या भोंवतालचा प्रदेश यांचे मत्स्यान) कोणाचाहि अमल चालू नव्हता या काळाचा फिनिशियाचा इतिहास म्हणजे मुख्यत्वेकरून टायर शहराचा इतिहास होय. या वेळीं टायर शहर हे सर्व फिनिशियन सत्त्यानामध्ये अग्रेसर झाले इतकेंच नव्हे तर खूब राबण्या प्रदेशां त्याने आपल्या वसाहती स्थापन केल्या इ. स. पू. १२००—११२६ इतरांनी पण अविद्यालया मुलगा पहिला हिराम याने टायरवर राज्य केले त्याने टायरचा पूर्वकडे विस्तार करून जुन्या देवाळयाच्या दुरस्त्या केल्या व त्यामोठ्याला देणग्या दिल्या. हिरेझीज व अष्टाटी यांनी नवीन देवाळये बांधली, “हिरेझलाच्या जागृती” यत्न उगव करण्याचा प्रयास गुरू केला आणि युटिझाच्या रहिवास्यांवर आपला पूर्ण अमल बसविला यापूर्वी फिनिशियन लोक व इज्रायल लोक बसण्यात बरी मेलोला होता तरी त्याच्या कारकादीनंतर तो अधिक दृढ झाला त्यामुळे

हिराम व इज्रायल लोकांचा राजा सॅलोमन यांच्यामध्ये बऱ्याच नवराण्याची देवाणघेवाण होत होती. शेवटी देवालय बांधण्याकरिता हिरामकडून सॅलोमनकडे जो सुवर्णनिधि अर्पण करण्यात आला त्याचा मोबदला म्हणून हिरामला “गॅलीलीचा” काही भाग मिळाला इतकेंच नव्हे तर या दोन राजांच्या मैत्रीमुळे त्या दोघांनी मिळून व्यापाऱ्यांच्या अभिवृद्धीसाठी “एझिआनवर” पासून तो “आफ्री” पर्यंतच्या प्रदेशावर स्वाभ्या केल्या. हिरामनंतर टायरच्या यादीवर निरानराख्या घराण्यातील राजे बसले, परंतु अष्टाटीचा घर्मगुरू पहिला इथोबाल हा राज्य करू लागल्यापासून त्याला जस्त व्यवस्थित स्वरूप प्राप्त झाले पहिल्या हिरामला “टायरचा राजा” म्हणत असत तर इथोबाल यास “सिडोनियन लोकांचा किंवा फिनिशियन लोकांचा राजा” या नावाने संबोधत यावरून टायरच्या राजांनी फिनिशियाच्या इतर शहरांवर आपला अमल बसविला होता असें दिसून येतं. एथोबालच्या कारकादीनंतर राज्याचा अधिक विस्तार झाला. विचलितस्य उत्तरेस यादिस आणि उत्तरआफ्रिकेत एथोझा ही शहरें त्याने बसविली आणि त्याच्या मागून होऊन गेलेल्या पहिल्या मदनच्या मृत्यूनंतर जे अतः फलदू उपस्थित झाले त्यात सुप्रसिद्ध कार्थेज शहराचा पाया घातला गेला असें म्हणतात केवळ अत्याधिकेवरून पाहिले तर मदनचा पुत्र पिगमॅल्योन (८१०—७७३) याने जेव्हा आपल्या एलिसा नावाच्या बहिणीच्या पतीस मारलें तेव्हा तिने टायरमधून आपला पाय काढला आणि लिवियामध्ये जाऊन कार्थेज शहराचा पाया घातला अशीहि एक दंतकथा आहे.

असुरियन लोकांचा अमल—इ. स. पूर्वी ८५१—६०५—एथोबालच्या कारकादीनंतर असुरियाच्या जवळपास चढती कमन झाली आणि त्यामुळे फिनिशियाच्या स्वातंत्र्यावर गदा आला इ. स. पूर्वी ११०० वर्षी पहिला तिग्लथ पिलेसर याने उत्तर फिनिशियावर स्वारी केली आणि समुद्र किनाऱ्यावरील एतादे वदर हस्तगत करण्यास हेतुने त्याने अवंद (अराडम) हे शहर काबीज केले. परंतु त्यानंतर तेथे कोणी कायमची वसाहत केली नाही इ. स. पूर्वी नवव्या शतकापासून मात्र असुरियाने आपला मोर्चा पद्धतशीर, रीतीने पश्चिमेकडे वळविला इ. स. पूर्वी ८७६ व्या वर्षी तिसऱ्या असुर नशिरपालने “आपली हत्यारे महासमुद्रात धुवली” आणि टायर, सिडन, विचलित शबंद व इतर शहरें याच्या राज्यापासून राबणी बसूल केली थिरियन व सिडोनियन लोकांपासून ८४९ त व फिरून ८४६ त राबणी बसूल केल्यावरून, ८४६ त विचलितन लोकांपासून ती बसूल केल्यावरून आणि ८४४ किंवा ८०३ मध्ये करकूर येथे ज्या राजाचा पराभव झाला त्याने अर्ब दाईट लोकांत रामा मॅटन याला असल्या बदल असुरनिक पातका पुत्र दुसरा शालमनसर याच्या सोदीव हेतुने

नमूद केलेले आहे. येथेप्रमाणे शालमनसर याने फिनीशियाच्या किनाऱ्यावर त्याच्या पित्याने सुरू केलेल्या स्वायत्ता यशस्वी रीतीने तडीस लावल्या आणि तेथे आपले बचेस प्रस्थापित केले. हे वर्चस्व एका शतकापेक्षा अधिक काळपर्यंत चालू होते आणि त्याच्या कबुलीदाखल गित लोकपासून मधून मधून खंडणीही वसूल करण्यात येत होती. परंतु बालासारांनी किलिथिया, जूडा, इजिप्त, एथिओपिया इत्यादी देशाच्या राजांनी एक संघ स्थापन करून असुरियाची जुलमी राजवट उलथून पाटण्याचा प्रयत्न सुरू केला. या वेळी आपल्या नेहमीच्या पद्धतीस अनुसरून फिनीशियाची पौराण्य त्या संघस्थापन शत्रूच्या विरुद्धी एकरूप झाली नाहीत आणि त्यांपैकी कित्येक पौराण्य टायरचा संघन तोडून असुरियाला जाऊन मिळाली. इ. स. पूर्वी ३०१ वर्षांपासून एक मोठे युद्ध झाले त्यात असुरियन राजा मिनस्तोबे हा या शहरावर चालून गेला आणि त्याने सिडोनचा राजा लुलीयाचा पराभव करून त्यास सायप्रसकडे पळवून लाविले. त्याची मुल्य मुख्य शहरे पेटली आणि वार्षिक खजणी देशाचे अभिवृत्त घेऊन ठेवाले (एथ्युला) यास त्याच्या मादीवर बसविले. सिनारोबेच्या शिलालेखात टायरच्या वेदनाचा उल्लेख नसावा हे आश्चर्य आहे. तथापि मिनेन्डरने त्या वेदनांचे वर्णन दिलेले आहे. त्या वेदनात टायर शहर जरी टिकून राहिले तरी "एथ्युलासचे विस्तीर्ण राज्य" म्हणून जो त्याचा एवढा मोठा विस्तार झाला होता त्या सर्वांस त्यास मुकापे लागले. शिवाय टायर व सिडोन या दोन पौराट्याच्या जुटमुळे व त्यांचे प्रत्य मागले होते ते हाणून पाडण्याचा सिनारोबेचा उद्देश या योगाने तडीस गेला सिडोन येथे एथ्युलाच्या नंतर अर्धमित्रास हा त्याच्या मादीवर आला होता. इ. स. पूर्वी ६७८ साली त्याने एका मिलिसियन सरदारथरोवर स्नेह करून एसरहूडनच्या विरुद्ध बंड उभारले परंतु अखेर त्याला त्याचे दुष्परिणाम भोगावे लागले. सिडन शहराचा निष्कर्ष झाला. अर्धमित्रास हा एसरहूडनच्या हाती लागला आणि एसरहूडनने पूर्वीच्याच गाराी नवे सिडन शहर बसविले परंतु येथे परकी लोकांचा भरणा केला व त्या शहरास आपले नाव दिले. आता झाले तरी त्या शहराचे पुढे नावच प्रचारात राहिले. परंतु त्याचे पूर्वीचे लक्षण पार बदलून जाऊन सायरमच्या बरेपयेत सिडन शहर नाहीले झाले. याप्रमाणे टायरलाही अनेक खडेबंद भोगावे लागली. एथ्युलास नंतर बालराजा टायरच्या तत्कावर नसला व त्याने असुरियाच्या विरुद्ध बंड करण्याचे कामी इजिप्तचा एथिओपियन राजा विरह्राका यास मदत केली. त्यामुळे एसरहूडन हा ज्यावेळी दुसऱ्याने इजिप्तवर चालून गेला तेव्हा त्याने सायहून टायरला शिक्षा करण्याचा निश्चय केला व याप्रमाणे टायरला वेढा देऊन त्याचा पाणीपुरवठा बंद करण्याच्या हेतूने त्याने त्याच्या किनाऱ्यावर मातीच्या भिंती बांधल्या. तथापि त्याने

ते शहर काहीच केले नाही. ब्रिजली येथे जो एसरहूडनचा पुतळा बांधला आहे त्यात त्याने टायरचा बाल आणि इजिप्तचा विरह्राका याच्या नावात वेषण घालून तो आपले हातात धरली आहे असे दाखविले आहे. परंतु एसरहूडन याने त्यावेळी कोणता फंद केल्याचा पुरावा नाही असुरबनिपास हा राज्यावर बसल्यानंतर लगेच त्याने टायरला पुन्हा वेढा दिला. परंतु त्यात त्याला त्याच्या पूर्वगमिपक्षा अधिक यश झाले नाही. तथापि गेवळ आणि अर्बदेचे राजे, जुडना मनसे आणि इतर कनानाईट सरदार यांच्यासह बाल हाच शेवटी शरण गेला. सायप्रस वेढे कार्याम करण्यात असुरियन लोकांस पूर्ण यश झाले अरयस्तानावरील स्थानीहून परत आल्यावर असुरबनिपालने उजु व बकी येथील बॅरथोर रडिवाशाचे चांगलेच पारिप ४ केले व त्यापुढे ते बाबले त्याची असुरियात रवानगी केली फिनिशिया व इतर प्रदेश यावरील असुरियाचे राज्य ह्मणजे जुलूम व लुटालुट यांपेक्षा अधिक काही नव्हते.

उत्तर एथिओपियन राजांचा काळ—इ. स. पूर्वी

६०५—१३८—असुरियन सत्तेचा च्छाया स्वायत्तता काही काळपर्यंत इजिप्तियन लोकांनी फिनिशियावर स्वायत्ता केल्या परंतु इ. स. पूर्वी ६०५ साली कारचेमिशच्या लढाईत त्याचा मोठा सत्त्यावर पश्चिम आशियाचे स्वायत्त स्वास्टियन लोकांकडे होते इ. स. पूर्वी ५८८ साली इजिप्तियन राजा एथीन याने स्वास्टियन लोकांची सत्ता उलथून टाकण्याचा प्रयत्न केला त्याने टायर व सिडन या दोन पौराट्यांच्या पराभव करून इतर पौराट्यास शरण यावयास भाग पाडले अशा रीतीने फिनिशियावरील सत्तेसंबंधाने इजिप्तियन व स्वास्टियन लोकांत अदापट चालू असला काही फिनिशियन राजांनी व त्यासले त्यात टायरचा बसा राजा दुसरा इथोबाल याने बाबिलोनियन लोकांविरुद्ध आपला वैरभाव उघड उघड व्यक्त केला. हो गोष्ट नेबुकाडरेसर याच्या सहाय्यत आल्यापासून राहिली नाही. इथोबालचा पाडाव स्वायत्तानंतर तो फिनिशियावर चालून गेला. एथीन आपल्या स्नेहासह परत गेला व टायरच्या वेढ्यास मुददात झाली. त्या व्यापारी शहरांने वैरा धरपयेत टिकाव घेऊन एथीवीरुद्धा अतोने नेबुकाडरेसर व त्याचे सैन्यास टायरच्या वेढ्यात जो खटाटाप करारा लागला त्याचा मोबदला काही न मिळता शेवटी ते शहर बरी शत्रूच्या स्वाधीन झाले तरी त्याला अनुकूल अशाच शर्तीवर तसे झाला नेबुकाडरेसरने दुसरा बाल यास मादीवर बसविले. त्याच्या सख्युत लोकसत्ताक राज्यपद्धति स्थापन झाली तिच्या संप्रदायास "सुफेट" किंवा "नज्ज" म्हणत असत. काही काळाने पुन्हा राज्यसत्ताक पद्धति सुरू झाली. शेवटी तिसरा हिराम राज्य करीत असला फिनिशिया देश स्वास्टियन लोकांपासून इराणी लोकांच्या ताब्यात गेला आणि त्याच सुमारास इजिप्तचा राजा दुसरा अमेनोफिस याने सायप्रस

हस्तगत केल हे सर्व होत असता टायरच्या लोककडून कसलहि विरोध करण्यात आला नाही. दारुकाळपर्यंत वेळीत मापडल्यामुळे व तदनंतर उपस्थित झालेल्या अन्त - कलहामुळे टायरच लोक अगदी हतवैर्य झाले आणि त्यामुळे पौरराष्ट्राच्या पुढारीपणाचा मान सिडन या पौरराष्ट्रास मिळाला या सुमारास कार्ये येथे होणे दी ग्रेट हा राजा राज्य करात होता त्याने ही संधि योग्य आहे अस पाहून टायरच्या वर्गस्वापामुन आपल्या देशाची घुटका नून घेतला या- पुढे टायर येथे होणाऱ्या मेलकार्येच्या उत्सवाला कार्येजने दर वर्षी आपले काही प्रतिनिधी पाठव घेत या शर्तांशिवाय कार्येनवर टायरची कोणतीहि सत्ता उरली नाही टायर राष्ट्रावर जी हा मकट परंपरा येत गेली त्यावरून त्याच्या उरपांत्या ओहोटी लागली असल असे वाटण्याचा सबब आहे परंतु टायर राष्ट्र हे राजकीय उत्कृष्टपेक्षा व्यापा रच्या भरमराटाकरिताच जास्त प्रसिद्ध होते आणि ती भरमराट तशांच अवाधितपणे कायम राहिली टायर राष्ट्राच्या ताब्यातील सर्व वसाहती जरी झाल्या ह्यात गेल्या तरी टायर शहर झाल्या हस्तगत झाल नाही त्याचा दर्बावरील व्यापार पूर्वीप्रमाणेच निविप्रपणे चालू राहिला

राज्यपद्धति — कनानाइट लाकाच्या मवेसामान्य राज्यपद्धती लक्षात घेतल्या म्हणजे फिनिशियन लोकांची मूळची राज्यपद्धति राजसत्ताक अमाद्या असच अनुमान निवत तद्देशीय खोदीव लेखात फिनिशियातील पौर राष्ट्रांच्या व सायप्रसच्या अधिपतीस " राजा " हीच सद्दा दिलेला सापडते राजघराण्यातील लोक आपण प्रत्यक्ष दबावे अव तार आहोत असे प्रतिपदन करीत असत आणि त्यांना सोडून बाहेरच्या मनुष्याची रागपदाकरिता निवड हाणे अशक्य होते परंतु सार्वजनिक हिताहिताच्या प्रकरणात घनाव्य व्यापारीवगांचे बरेच वजन असल्याकारणाने राजाची सत्ता बरीच मर्यादित होती आणि म्हणून टायर किंवा सिडन या पौरराष्ट्रात युद्ध पुकारणे किंवा तह करणे या गोष्टी गनाच्या गैरहशीरीत किंवा त्याच्या मर्जाविरुद्धहि घडून येत शमत टायर येथे मेलकार्येच्या पुरोहितास राजाच्या खालोखाल मान होता राजाचा राजनगरात सद्दा देण्याकरिता एक वृद्ध मंडळ होते गवेल (बिचलस) येथे हा पद्धत अवल पाहून अखेरपर्यंत अव्याहत चाल होती सिडन येथे हे मंडळ शमर समासदाचे होते व टायर येथेहि बहुतेक तसेच असावे नेतुकाडरेसरच्या कारकीर्दीत टायर येथे राजसत्ताक पद्धतीचे जागी काही वेळ लोकसत्ताक पद्धति स्थापन झाली होती हे वर दिले लेख आहे. इराणी लोकांच्या अमल चालू अमता सिडन, टायर व अरबस या राष्ट्रांचा एक सध निर्मोण झाला या संघाच्या नियमांप्रमाणे वरील तीन राष्ट्रांनी इराणी आर- माराग वल्याच्या तीन रणा घासलेली ३०० जहाजे याव

याची असत त्याचप्रमाणे माट्या शहराच्या तत्राने लहान शहरांनी चालावे असा नियम होता यानियमास अनुसरून अरेबसच्या वर्षेस्वाखाली तान लहान राष्ट्र होती वेरिडसला राजा नसरया कारणाने त्याचे व विव्दसच मिळून एक सयुक्त राज्य झाले आणि ट्रिपोलिसमध्य तीन शहरांचा अतर्भाव झाला होता फिनिशियामध्ये यापेक्षा अधिक व्यापक दृष्ट्याचा जट शक्य नव्हता कारण त्या देशातील निरनिराळी राष्ट्रे एकत्रित करण्यास लागणारा राष्ट्रक्यभावना तेथे अस्तित्वात नव्हती लक्ष व्यापारबुद्धिकडे असल्या- मुळे ते स्थानिक कारभाराकडे जरी दक्षतेने लक्ष देत असत तरी शिस्त व देशभक्ति या गुणांचा त्याच्यामध्ये विकास झाला नव्हता प्रमर्गवशर्षी फिनिशियातील शहरे मोठ्या येथेने आपल्या स्वातंत्र्याचे रक्षण करीत परंतु एकदरीने फिनिशियन लोकांमध्ये प्रागतिक राष्ट्रीय चारियास लाग- णारे मद्गुण उदित झाले नव्हते असे म्हणाव लागते

आपल्याकडील काही लेखक फिनिशियन लोक तेच कथेवेदाताल पणी असावेत म्हणून सूचना करितात याला आधार एवढाच की ही दोन्ही राष्ट्रे व्यापारी होती आणि दाव्हा राष्ट्रांच्या नावांमध्ये उच्चारसादृश्य आहे

सुर्या ऊर्फ सीरिया — भोवडभोवड शिलास्मारके व इतर इतिहासपूर्वकालान अवशेष यावरून सीरियात मानव- प्राण्यांचा वसती फारच प्राचीन कालापासून झाल्याचे दिसते ऐतहासिक कालात अनेक निन्न निन्न राष्ट्रांनी या प्रदेशात लढाया मारल्या व आपआपल्या वसाहती केल्या परंतु ह्यांपैकी बहुतेक राष्ट्रे मेमेडिक वशातील होती ह्या शब्दच्या गोष्टीमुळे त्या देशातील अतिप्राचीन स्थाविक सत्तासंबंधी इतक्यातून बराच विश्वसनीय भाग सापडणे शक्य झाले आहे आर्मिनिअन लोकांनी तेथील मूळ रहि- वाशी आपल्या समाजात समाविष्ट करून घेतल्यानंतर ग्रिकोरोमन समुक्तीचा त्याच्यावर पुष्कळच परिणाम झाला, तरी आपली मूळ अरेमियन भाषा मात्र त्यांनी कायम राखली प्राचीन काळी सीरियाचे जगाशी राजकीय संबंध कशा प्रकारचे होते हे अज्ञात आहे प्रत्येक शहर भोव ताल या प्रदेशास एक छोटे राज्यच समजले जाई व एक दर शासनकार्याची दिशा साहजिकच तेथील प्रमुख घरा- ण्यावर अवलंबून असे इ स पू सोळाव्या शतका- या उत्तरार्धात सर्व उत्तरसीरिया कॅप्टोशियन ह्या सत्तेखाली आला. सीरियाचा दक्षिण भाग अक्कडच्या मार्गाने राजास "अम्मन" या नावाने माहीत होता व त्याच्या सैन्यानेहि पुष्कळ वेळा त्या प्रांताकडे मोर्चे फिरविले होते ह्या कालास "बॅननाइड" युग म्हणतात ह्यानंतर इ स. पू १००० वर्षांच्या सुमारास अरेमियन युग सुरू झाले पार प्राचीन काळी म्हणजे इ सनापूर्वी १६०० च्या सुमारास सीरियात इजिप्शियन व बाबिलोनी या सरुक्तीचा समाग होऊन त्यापासून एक पाश्चिम आशियाकडील नवानव

विशिष्ट संस्कृति म्हणून आली व किनिशियन लोकांच्या व्यापारी चळवळीमुळे त्या संस्कृतीने भूप्रदेशातल्या पश्चिमकडील भूभागापर्यंत प्रवात केला. विशेषतः उद्योग-धंद्यांची वागणीक वाढ झाली. उद्योग उंची वरून दिणणे, काचतामान, गोटे दिरे व मातीची भाई वगैरे तयार होऊ लागली. प्राचीन जेव्हा लोकांनी येथून नेलेल्या लुटीच्या उपलब्ध साठात थनक मिश्र उपकरणे व गोष्टींचे उल्लेख आहेत. इजिप्शन मॅम्फ्टीच्या किनिशिया व पॅलेस्टाइन या प्रांतावर झालेल्या परिणामाचे दर्शक असे जे थारमोप अलीकडे उपलब्ध झाले आहेत त्यावरून वरील अनुमानच दृढ होते की, सीरियन कलाकौशल्यावर जेजाराच्या कलात्मक राष्ट्रांनी चिरंतन परिणाम घडवून आणले पार-माथिच वायव्यतः सीरियन लोक स्वतः येथे चालूनीत असत. प्रत्येक स्थानांनी, प्रत्येक जातीची आपली एक सूर्य पुष्पदेवता (बाइ) व एक मांदेवता (बाइड) असे. त्या सीरियन 'अष्टार' किंवा 'अस्टारेट' असे म्हणत असत त्या स्थानिक देवतासीरी 'त्वर्गाचा प्रभू' व इतर देवताही होत्या व त्यांच्यापरिचा सामान्यरीत्या नरमेय करीत असत. परंतु सीरियन देवतेविहासत मान परकीयांचे परिणाम वारंवार हल्लेवर होतात. सीरियनमध्ये स्वतंत्र कल्पनासत्तांचा अभाव असताना देवते सीरियन संस्कृतीने पश्चिमकडील घराच प्रदेश व्यापला, इतकंच नव्हे तर मिस्त्री शक्कास प्रारंभ होण्यापूर्वी कितीतरी वर्षे सीरियन लोकांनी उत्तरकडील अरब लोकांवर पुष्कळ सांस्कृतिक परिणाम घडवून आणिले व हेच परिणाम इतरांना मनाच्या प्रारंभी नॅवॅडियन लोकांच्या सत्तेमुळे फारच जोरापळे असे लोकांनी सीरियन लोकांपासूनच लेखून घेतले उचलली.

सीरियाच्या प्राचीन राजकांड व भौगोलिक संस्था-निर्णय इजिप्तमधील कागदपत्रावरून विशेषतः तिसरा टेंवमॅसिस याच्या पश्चिम आदिवासीतील स्वायत्तसंघर्षा व चवथ्या टेंवमॅसिस याच्या कारकीर्दीसंबंधी जे कागदपत्र सापडले आहेत त्यावरून थोडाफक्त माहिती मिळते. इजिप्तचे लोक आपल्या पूर्वकडील लोकांच्या 'अम्' ही संज्ञा लावीत, युरेडिसच्या परकीकृत त्या नदीपर्यंत पसरलेल्या सीरियाच्या प्रदेशाचे 'साही' हे नाव आदेशे त्यामध्ये घुडील प्रदेशासोडतात, ते—

(१) स्टॅन् म्हणजे सामंतचा पॅलेस्टाइन (कधी कधी कोपॅलेरिगामह पॅलेस्टाइन प्रांतास 'वरचा स्टॅन्' व त्या खालच्या युनेटिस नदीपर्यंतच्या भागास 'खालच्या स्टॅन्' म्हणण्याचा प्रवात आहे)

(२) वेतकी भूमि (रामेसाइड युगातील ऑरॅलस नदीकडील वदेश राजधानी असलेल्या स्टॅन् प्रस्ताकडेच काही काळ असली)

(३) नहरिन नाम नुनेटिस नदीच्या दोही काठचा प्रदेश. (सीरियन सरहद्दीच्या बाहेर)

टेंवमॅसिस लोकांचा सामान्यतः राह म्हणत त्या प्रदेशातून इजिप्तच्या राजांनी १५ मंद्यावरून वस्तु लुटल्या ह्या वरून त्या काळी सीरिया वराच भरभराटीत व अत्यंत सुधारलेला देश होता हे उघड आहे याशिवाय कर्णक येथील देवालयातील भूगोलविषयक याचा व तिमच्या टेंवमॅसिसासमवेत २०० वर्षांच्या सुमाराचे शिलालेख त्यामध्ये बऱ्याच शहरांचे उल्लेख आढळतात. त्यामध्ये अरेप्पो, बॅडेश, सिडन, लासारसी व पॅलेस्टाइनमधील शहरांची नावे उल्लेखित इ. स. पू. च्या १५ व्या शतकातील अमना कागदपत्रावरून असे दिसते की, सीरियाचा राहो भाग लुकाच्या याज्य दक्षिणेकडे हादवाल करणाऱ्या इजिप्तच्या साम्राज्यातील होता व याचा भाग थारमोसट लोक, त्याचप्रमाणे मिटनी व खेत येथील लोक याच्या उपद्रवांमुळे त्याच्या अमलाबाहेर होता 'सेमेटिक' वरील शहर असणाऱ्या या लोकांचे पॅलेस्टाइनमध्ये गुळा अरेमियन लोकांनी मिश्रण झाले त्यावरून एवढे लक्षात येईल की, सुचवत. त्याच लोकांनी इ. स. पू. १६ व्या पासून १४ व्या शतकापर्यंत इजिप्त सीरियाची वारंवार संघर्ष आणिले दुसऱ्या रामेसिसच्या कारकीर्दीत हे लोक ऑरॅलसवरच्या कडेच्या आमवास अमलाच्या प्रदेशात बंदीभूत झाले होते व त्यांना पॅलेस्टाइन व खेत येथे आश्रय त्या मानाने पूर्ण सुभा होती त्यानंतर हे केंद्रस्थान युनेटिसच्या आसन्नतात गेले व मध्यतरीच्या हिंदू राजवटीमुळे इजिप्तचा त्या लोकांनी संघर्ष तुटला परंतु इ. स. पू. १०५० च्या सुमारास पहिल्या तिम्लयविलेसच्या कारकीर्दीत पश्चिमेकडे अशुरियाचा घराच विस्तार होईतोपर्यंत त्या लोकांची सत्ता प्रामुख्याने होतीच पुढे आढळ्या शतकात तिच्या सामनने कापॅसिस प्रतले व हिदाइड सत्तेचा शेवट असा रीतीने झाला.

सीरियामधील ज्या लोकांविषयी विशेष उल्लेख केला पाहिजे असे लोक म्हणजे म्हणजे साविन, किनिशियन व पॅलेस्टाइनमधील बहुती लोकांच्या अगोदर वसती करणारे लोक होते बहुती लोकांचा प्र. पू. १००० वर्षांपूर्वीचा पॅलेस्टाइनमधील इतिहास प्रमाणे उपलब्ध नाही याचा व किनिशियनाचा उपलब्ध इतिहास पूर्ण दिलाच आहे आता साविन व यांच्यासंबंधी माहिती देतो.

साविन — ' येमेन ' येथील लोकांचे प्राचीन नाव 'सावा' हे असून त्यासंबंधी अतिप्राचीन उल्लेख हिम धर्म-ग्रंथात आले आहेत ज्या वारात (जेजेमिग १० २, — २१) जोषटनच्या मुलाच्या नावाचा यादी आली आहे त्यावेळी वरीलची नावे आरबी भौगोलिक प्रवात थार सिम्लेकडून आढळतात त्यावरून हे लोक येमेन मधील अवावेत असा इतिहाससोपकचा निर्णय झाला आहे.

सेवा (शेवा) ही सत्ता प्रथम हिट्टी अर्थात् फारस कमी महत्त्वाची आहे म्हणजे दक्षिण आरवस्थानाशी निगमत मालवा व्यापार करणाऱ्या सौदागराना सुसुदायवाचक अर्थाने लावण्यात येते. जेनेसिसमध्ये आलेल्या दुसऱ्या दोन उल्लेखावरून साविभन लोकांच्या वसाहती, ओसाड अरण्यातून व्यापारी दळणवटण वाढवणे याकारणां त्यांनी स्वायत्ततेवर कारखाने व मुक्तामाच्य जग्या इत्यादि माहिती मिळते. त्याचप्रमाणे शेवाची राणी ही सालेमन यास भेटण्यास आली ती व्यापारी टोळीवरवीर आली असावी ह्या व इतर उल्लेखावरून सालेमन पासून सायरसच्या कालापर्यंत व्यापारीदृष्ट्या महत्त्वात वटलेल्या ह्या साविभन लोकांच्या संपत्तीची व भरभराटीची साक्ष पडते. असुरियातील शिखोल्लेखावरूनही बरील तऱ्हेचीच माहिती मिळते साविभन व इतर दक्षिण आरवी लोकांवरून इ स पूर्वा तिसऱ्या शतकाच्या वेळची ग्रीक लोकांनी दिलेली माहिती उपलब्ध आहे, त्यावरून व्यापारी व वाटसरू यांनी आणलेल्या साविभन लोकांच्या ऐश्वर्याच्या व संपत्तीच्या घातक्यावरून रोमच्या ऑगस्टसच्या तोंडासुद्धि पाणी सुटून त्याने केल्ल्या एकरुद रस्त्याचे साग्र वर्णन ह्याने दिले आहे त्याचप्रमाणे आफ्रिकाखंडासुद्धि साविभन लोक फार पूर्वी पासून व्यापार चालवीत असत व अरबीसिनिया प्रांतातील भाषा व लिपि यावरून तो प्रांत बहुतेक दक्षिण आरवस्थानातील लोकांनी भरून गेला होता असे दिसते. पुढे ज्या वेळी खुफोने बालणारा अतर्गत व्यापार वसला व जलमार्गाने व्यापार करणारी बंदरे पुढे आली त्यावेळी अर्थात्च पूर्वीच व्यापारी चळवळीचे स्वरूप बदलून गेलं व नवीन शहरे व नवीन लोक पुढे आले आणि त्यामुळे साविभन लोकांचे महत्त्व बरेच कमी झाले

लिडिया—हिटाइट राष्ट्र नष्ट झाल्यानंतर आशियामाग्नरमध्ये काहीमे महत्त्वात वटलेले राष्ट्र लिडिया हे एकटे होते. तथापि त्यावेळी ग्रीस व इराण यांचा पगडा होता लिडिया प्राचीन भूगोलात आशियामाग्नरचा एक जिल्हा होता हिरोबोटस म्हणतो की, लिडियन हे नाव मिथ्रीनिस लोकांना अटीसचा मुण्या लिडस याच्या नावावरून मिळाले. या राज्यात सार्डीस हे मुख्य शहर असून येगने-शिया अंड सिपिलम हे त्याच्या खालोखाल होते. आयोनियाच्या किनाऱ्याच्या लिडियन राज्यात समावेश होत असे. आर्योटेस व क्रोसस यांनी लिडियन राज्याचे साम्राज्यात रुपांतर केले. रोमनकाळी लिडिया म्हणजे मायसिया व कारिया आणि त्याप्रमाणे फ्रिजिया व इजियन समुद्र बासवस्थ प्रदेश होता. लिडिया हा सुपाक प्रदेश होता. डोगराळ भागात दाक्षाचे मेले व लांबरीचा धडा चांगला चाल व सपाट प्रदेशात अनेक प्रकारचे घान्य विपुल विकत असे.

लिडियन लोक मूळ आर्यन, सेमिटिक किंवा टुरेनियन वंश तसे आहेत ह निश्चित नाही. लिडियन जात ही आर्य

व मूळचे रहिवासी याच्या मिश्रणापासून आली असावा. उद्योग व व्यापार यावरून याची प्रसिद्धी होती. याच्यामधोल निसर्गपूजा रानटी व दैवपिक तऱ्हेची होती. सुर्यदेव मेसस असून तो व अंटीस ही सूर्यदेवता याची पूजा होत असे. अंटीस हा सिपीळा या आदमातेचा पुत्र व पति होता. येथे हिचीच पूजा होती, त्यावरून हा देवता ग्रीक आर्टेमिस असावी. लिडियन लोकांनी आपले धार्मिक संप्रदायविधि हिटाइट लोकांपरून घेतले आहेत अस दिसत अटिस-देवतेच्या पूजारिणी सशस्त्र असून त्याच्या चित्रावरून अनेकाने मिश्याची कल्पना कशी प्राप्त झाली असावा हे समजत. लिडियातील मुली देहाविक्रय करून हुज्याचे पैसे जमा करीत व ही चाल धार्मिक गणली जाई.

तद्देशीय इतिहासकार वझान्तस (इ स पूर्वी ४६०) हा लिडियात एका मागून एक अशी तीन राजघराणां सली असे म्हणतो यापैकी पहिले अटियाडस हे कारणिक असावे दुसऱ्या घराण्याची देवी उत्पत्ति होती अशी समजूत होती

काही हिटाइट अवशेष लिडियात सापडले आहेत यावरून येथे हिटाइट अमल असावा ह्याच्या नंतर हेरॅक्लिड घराण्याचा उदय झाला. हे घराणे ५०५ वर्षे होते. गाव-जरेने शेवटच्या पुरुष साड्याटेस यास ठार मारून मग्रीद घराणे त्यापेले (इ स. ६८७). या घराण्याच्या वैद्य लिडियाची समुद्रावर व जमीनीवर बरीच सत्ता वाढली. कित्येक ग्रीक शहरे व आयोनियाचा किनारा या लोकांनी जिंकून घेतला. क्रोससने तर अनेक विजय मिळवून लिडियन साम्राज्य बनविले मध्यतरी किमेरिअन लोकांनी याच्या राज्यावर हथरी बेली. म्हणून त्याने असुरियनपालकडे रांडणी व दोन लढाईत कैद केलेले किमेरियन सरदार पाठविले नंतर याने असुरियावरून बंद केले परंतु त्या युद्धात हा पडला व याचा मुलगा आर्दस त्याने जिनेव्हे माडलिस्त्र कवूळ केले. आर्दसचा नातू अर्याटेस याने किमेरिअन लोकांच्या नायनाट करून स्मर्ना घेतले यानेच शिवियन साम्राज्य स्थापिले यानंतर (इ पू ५६०) क्रोसस याद्वारे वगळ. मायरसने सार्डिस शहर काबीज केले व क्रोससला कैद केले. पुढे लिडियन लोकांनी पॅक्ट-आसच्या नेतृत्वाखाली बंद केल्यावरून इराणच्या राजाने लिडियन लोकांपासून इत्यारे काढून घेतली. सार्डिस हे इराणी साम्राज्याची पश्चिमेकडील राजधानी झाले. अलेक्सान्डरच्या मरणानंतर लिडिया अंटिगोनसच्या ताब्यात आले. अफ्रिअसने स्वतः सार्डिसचा राजा असे जाहीर केल्यावरून अंटोनोकसने त्याचा परामव करून त्याला ठार मारिले. रोमन लोकांनी हा प्रांत युनेनेसला दिला.

लिडियन साम्राज्य हे प्राचीनकाळी उद्योगधंद्याचे माहेरघर होते. येथे, फारसे कपरे रोख, सोन्याहण्याची बांधी यांची

सुश्रुत शास्त्रां. याच वास्तव्य उपलब्ध नाही गायन व शारीरिक तेज याबद्दल लिडियाचा प्रसिद्धी होता

लिडियन राष्ट्रांनी सुप्रसिद्ध राजधानी जे सार्डिस शहर त्यानंदल बरीच माहिती मिळते या शहरात ग्रीक, मिसरी, आसुरी वगैरे निरानिराळ्या सत्त्वतीचे मिश्रण होते अनेक ठिकाणी प्रोसियन थडग्याच्या पदवीतीची मुताबीं स्मारके बांधलेली होती मुराच्या कळपाने देवाचे बांदलेले आदलतात, शहरातील अहद रस्त्यातून माणसाचा व मालाची वाहतूक करणारे रथ व घोडे यांची गर्दी असे बाजार पेटेत लहान लहान अर्ध व लांबट दुकाने असत एका बाजूला रगीरगी कातड्याच्या पिशव्या, जोडे, घड्याण, कामट्याचे पट्टे वगैरे बिजसाची दुकाने होती एका बाजूला कापडवाराची, एका यामुला सराफाची, एका बाजूला जुगारी यामनाची, अशा दुकानाची व्यवस्थित मांडणी दिसते या सुखसाधनावरोवरच तेथील लोकांचे आचरण, शिथिल व बेव्याचे होते सर्वे धनी लोकाना एकत्र जमण्याकरिता एर वृत्तलवर्ती आच्छादलेला मोठा बाग व नाचणर तमाशावरिता गाटकवृद्धास्तल्या इमारती बांधलेल्या होत्या

आरेमियन लोक — हे लोच नेमेटिक वसाचे, सेमेटिक भाषा बोलणारे आणि संगीतक धर्माचेच होते हे मूळ आरेमियन राष्ट्रांच्या उत्तरेकडून येऊन बाबिलोनिया आणि पश्चिम आशियातील लश् प्रदेश यांच्या भूभागा प्रवेशात वसाहत करून राहिले आरेमियन लोकांनी सारिया भिकत्यावर तेथे त्यांची क्षोबाह, हमात, पाडिन, व दमास्कस वगैरे लहान लहान राजे त्यांचे त्यांनी त्यांचेकी दमास्कसचेच राज्य कायते जगाच्या इतिहासात बदलले आहे, आणि वायव्य मध्यें सारियाचे राज्य म्हणून जे उल्लेख आहे, तो या दमास्कसच्या राज्यावद्दलच होय दमास्कसच्या राजाचा इतिहासात सधम डेव्हिडच्या कारकीर्दीत वेढी खि पू १००० त डेव्हिडने दमास्कसच्या राजाला पडणी देणे भाग पाडिले खि पू १५०० त दमास्कसचे राज्य सारियनच्या ताब्यातून निघून स्वतः झाले, त्यावेळी रैसन हा दमास्कसचा राजा होता त्याच्या मागून हेडिओन हा राजा झाला असे दिसते त्याच्या नंतर टाभिमीन गादीवर आला ही राजाची नावे फक्त वायव्यमध्यें आढळतात, त्याचि हेडिओन आणि रैसन हे एकच असोच असे दिसते खि पू १००० त पहिला बेन-हदद दमास्कसच्या राज्यावर आला बेन-हददीची मदत घ्याव्या आसांने देवालयालील आणि राजगण्यातील संपत्ति देऊन मिळविली, आणि इस्राएलच्या बादशहा परीपर युद्ध केले खि पू ८७० दुसरा बेन-हदद (असुरियन स्मारक लेपात हदद-इदी असे नाव आढळते) या दमास्कसच्या राजाने द्वापल लोकांवां उघड झालेच मुळ केले, तेव्हा ओत्री आणि अहव यानी किनीसियन लोकांवां सग्य कडून लाला विरोध केला बेन-हददाने सारिया राज्या नीला वेढा घातला, परंतु त्याला आवाहने दाखून राविले.

पुढल्या वर्षी बेन-हददाने पुन्हा वेढा दिला पण पुन्हा त्याचा आर्फीक नजीक लढाईत पराभव झाला तथापि आहाने आपले चोरण बदलून बेनहददशी मित्राचा तह केला आणि असुरियाच्या वाढत्या सत्तेला विरोध करण्याची तयारी केली खि पू ८५४ त दमास्कस, इस्राएल आणि हामात यांचा मित्रसंध घनून बेनहदद हा त्याचा सुर्य घनला आणि ही तीन आणि इतर राष्ट्रे यानी मिळून हमातवर स्वारी करून आलेल्य दुसरा शल्मनसर यानी सामना दिला करकर येथें लढाई झाली पण त्यात या दोस्त राष्ट्रांचा पराभव झाला तेव्हा या दोस्त राष्ट्रां फाटपुढून होऊन दमास्कस व सारिया यानी कायते युद्ध चालू ठेविले खि पू ८४९त बेनहदद आणि हमातचा हेरुलिन यानी, शल्मनसर याने हमातवर स्वारी केली असता त्याला विरोध केला पण या लढाईचा निरास कोणत्याच पक्षाच्या बाजूने निघित झाला नाही खि पू ८४६ या साली शल्मनसर याने तिसऱ्या वेळी हमातवर स्वारी केली परंतु बेनहददच्या परामसासुळें त्याला तो देश जिंकला आला नाही खि पू ८४५ त हाशायेल हा आपला बाप बेनहदद याच्या मागून गादीवर आला बेनहददचा लून झाला असावा असे दिसते खि पू ८४३ त हाशायेल याने इतर सवे राने सोडून गव्यामुळें एरव्यानेच शल्मनसर बराबर युद्ध करण्याचे ठरविले शालमनसरचा सारियावरील ही चांधी स्वारी होय दमास्कसला बरेच दिवस वेढा पडला होता परंतु विजय कोणत्याच पक्षास मिळाला नाही. खि पू ८३९ या साली शालमनसरने दमास्कसवर पुन्हा स्वारी केली, पण यावेळी त्याला जय मिळाला नाही, आणि उलट दमास्कसच्या राजानेच इस्राएलवर स्वारी केली. या क्षतकाच्या अखेर जॉर्डनच्या पूर्वकडील आणि आनोनच्या उत्तरेकडील प्रदेश हाशायेलने आणि त्याच्या नंतरचा राजा तिसरा बेनहदद यानी आपल्या राज्यास जोडला परंतु लवकरच असुरियन लोकांनी दमास्कसवर पुन्हा हल्ला केला ती संधि साधून इस्राएल लोकांनी आपला प्रदेश पुन्हा परत मिळविला खि पू ८०६ त ७९७ मध्यें तिसरा अदाद निरारी याने दमास्कसवर स्वारी केली आणि तिसरा बेनहदद याच्या अंतरचा राजा सरी याला बरेच पडणी देणारा भाग पाडले (७९७) खि पू. ७७३ त असुरियाच्या राजाने पुन्हा दमास्कसवर स्वारी केली व इस्राएल राष्ट्रां यावेळी फार घनिष्ट होऊन त्याने दमास्कसला आपले माझिक पनाविले या दुहेरी हत्येमुळे दमास्कसच्या राज्याला साराम उतती कळा लागली खि पू ७३५ त पेकह याने रैकिन बरोबर दोस्ती केली, आणि जुदाच्या अहश्वर स्वारा केल्या यामुला सारियाची एरमिदिक युद्ध गुरू झाले अहश्वने तिसरा तिलमथ पिलेसर याचा मदत मागितला व तो त्याला मिळाली. खि पू ७३४ त तिलमथ पिलेसरने सारियावर चाल केली, आणि रैकिनचा पराभव केला नेव्हा रैजोन दमास्कस शहराचा आधीय

घरून राहिला. ख्रि. पू. ७३२ त दमास्कस शहर हस्तगत करून रेशीनला ठार मारण्यांत आले, आणि शहरातील रहिवाशांना हद्दपार करण्यांत आले व अशा रीतीने दमास्कसचे राज्य असुरियाच्या साम्राज्यात सामील करण्यांत आले.

वरील हकीकतीत वारंवार उल्लेखिलेल्या मायसिनी लोकांबद्दल आपणास थोडी माहिती करून घेतली पाहिजे.

मायसिनी.—होमरच्या ग्रंथात मायसिनी लोकांचे नाव ट्रोजन लोकांच्या साथीदारांच्या यादीत असून टेलिफस राजा पराक्रमी शहराला येण्याचे वेळेस ते कैकसच्या खिंडीत राहात होते असा मजकूर आहे. परंतु त्यांच्या पूर्वतिहासाची या पेक्षा अधिक माहिती उपलब्ध नाही. ट्रोजन युद्धापूर्वी ट्यूकियड लोकांस मदतीस घेऊन त्यांनी युरोपलंडावर स्वारी केली, या हिरोडोटसच्या म्हणण्यास कल्पितकथेपेक्षा जास्त किंमत देता येत नाही. लिडियन फोससने आसपासच्या राष्ट्रांवरील मायसिनी लोकांस पादाक्रांत केले ही त्यांच्याविषयी पहिलीच ऐतिहासिक गोष्ट आपणास अवगत आहे.

बिथिन.—हिरोडोटस, हेनोफोन, स्ट्रेबो इत्यादि प्राचीन प्रयकारांच्या मते बिथिन लोकांस प्रेसमधून आले असावे. प्रेसमध्ये थिनि नावाच्या लोकांचे अस्तित्व असल्याबद्दल पुरावा सापडतो व ते आणि बिथि हे बरोबरच एशियाच्या जवळपासच्या प्रांतांत एकाच वेळी स्वाइक झाले असावे. त्यांनी मायसिनी कॉकोन इत्यादि लोकांच्या लहान लहान टोळ्यांचा पराभव करून त्यांचा प्रदेश त्यापला. हिरोडोटसने थिनि व बिथि हे शेजारी शेजारीच रहात असत असे वर्णन केले आहे. परंतु पुढे बिथि प्रयत्न झाले असावे व म्हणून त्यांचेच नाव त्या प्रदेशास मिळाले असावे. फोसस राजाने त्यांच्या प्रदेशाचा आपल्या लिडियन साम्राज्यात अन्तर्भाव केला होता. पुढे ते लिडियनलोकांवरीलच इराणचे अंकित झाले (ख्रि. पू. ५४६). आणि त्याचा क्रिजिया या सत्रपाने अन्तर्भाव घाला. हेलेस्पॉन्ड व बास्कोरस हे प्रदेश याच सत्रपांत मोडत. परंतु अलेक्झांडरच्या स्वारीपूर्वीच त्यांनी इराणपासून आपले स्वातंत्र्य जिंकून घेतले होते. बास व क्षिपोटेस या दोन स्वराज्यीय राजांच्या हाताखाली त्यांनी आपले स्वातंत्र्य कायम राखले व क्षिपोटेस याचा मुलगा पहिला निकोमिडिस याने आपणास प्रथम राजा असे म्हणविले.

मीडिया.—या प्रांतातील लोकांचा ऐतिहासिक उल्लेख प्रथम ख्रि. पू. ८३६ त येतो. त्यावेळी असुरी राजा शालमनसर दुसरा याने 'अमदार्द', या लोकांपासून खंडणी घेतली. त्यावेळी तो क्षात्रेस लोकांच्या युद्ध करण्यात गुंथला होता. या राष्ट्रातील पुरोहितवर्य 'मग' या नांवाने प्रचारात असून परशुरामाची जन्मभूमी हाच देश असावा असे एक मत आहे. या देशातील मग लोक फार प्राचीन काळी हिंदुस्थानात

येऊन त्यांनी मगध देशास आपले नांव दिले. हे इन्द्राम न पूजिणारे होते म्हणून याचा ऋग्वेदात उल्लेख आला आहे (३. ५३, १४) अथर्ववेदातहि ब्राह्म्यांवरील याचा उल्लेख आला आहे. मध्या हिंदुस्थानातहि काही मग ब्राह्मण आहेत.

इराण.—इराणच्या इतिहासाम आरंभ मीडियावरील शालमनसरच्या (दुसऱ्या) स्वारीपासूनच होतो. तत्पूर्वीच्याची संस्कृति म्हणजे ते व भारतीय आर्य एक होते नंतर विभक्त झाले त्या काळाची अवस्थांमध्यें दिसून येते. अवेस्ता व वेद ग्रंथांमध्ये अनेक गोष्टीत साम्य आहे अनेक शब्द वर्णविपर्यय भेद वगैरे केल्यास एकाच आहेत ही गोष्ट सिद्धच आहे. त्या संस्कृतीविषयी विवेचन पुढे येईल.

मंगोल.—याचा प्राचीन इतिहास फारच अस्पष्ट आहे. या शब्दाची व्युत्पत्तीहि अनिश्चित आहे परंतु मोंग म्हणजे शूर या शब्दापासून हा शब्द निघाला असावा हे दाखवावे मत आता सामान्यतः ग्राह्य झाले आहे. याचा द्रोटक उल्लेख चीन देशावर राज्य करणाऱ्या त अंग घराण्याच्या बखरीत (इ. स. ९१९-९९०) येतो. इतिहासाच्या अभावी याच्या उत्पत्तीसंबंधी बऱ्याच दत्तकथा प्रचलित झाल्या आहेत. एका कथेने एका लाडक्यास याच्या पूर्वज त्याचा मान दिला आहे, दुसऱ्या एकाचे बुद्धनसर या नावाच्या मनुष्यास आय मंगोल वनविले आहे. याच्यापासून नववा पुरुष योगीश्वरान हा होय. येथपासून त्याचा इतिहास साधार मिळतो.

चिनी संस्कृति.—चिनी लोक असे समजतात की, फुहि नामक त्यांच्या एका पुरातन बादशहाने त्यांच्या समाजास व्यवस्थित स्वरूप आणले. त्यांच्या मते या फुहि बादशहापासूनच त्यांच्या इतिहासात सुव्यवस्था होत असून त्याची कारकीर्द ते ख्रिस्त पूर्व २८५२-२७३८ या काळात घालतात. चिनी लोकांच्या समजुतीप्रमाणे फुहिपूर्वी ते पशुप्रमाणे जंगलात राहत होते; तेव्हा त्यांचा समाज अगदी विकसित स्वरूपात असून त्यामध्ये कौटुंबिक जीवनक्रम अस्तित्वात आला नव्हता; सुले फक्त आपल्या आईलाच ओळखीत—त्यांना आपला बाप कोण हे ठाऊक नसे. यशा स्थितीत समाज असताना फुहिनने विवाहसंस्था अमलात आणून पतिपत्नीपैकी पतीकडे समाजाचे धुरीणत्व दिले. त्याने पाऊला म्हणजे तीन तीन तुटक तुटक अथवा सलग अशा रेपोंची भांड सांकेतिक चिन्हे वाहून ज्या एका द्वैतवादाचा उपश्रम केला असे मानण्यात येते त्यातहि हेच तत्त्व दृग्गोचर होते. ज्या राजाने कुटुंबाचे धुरीणत्व पुराणकडे दिल्याचे म्हटले आहे त्यालाच स्त्रीपुंवादाच्याहि उपक्रमाचे श्रेय दिले आहे ही गोष्ट ध्यानात देवण्यामागची आहे. ह्या वादानुसार सर्व चांगल्या वस्तू किंवा चांगले गुण हे पुंजातीय असून न्याच्याच जोडीच्या ज्या दुष्ट्यम प्रतीच्या वस्तू किंवा गुण आहेत ते स्त्रीजातीय मानले आहेत. उदाहरणार्थ यावापृथिवी, सूर्यवंद, दिवसरात्र, दाखिणउत्तर

इत्यादि ह्या परंपरागत कथा जर सरोवरचर चिनी लोकांच्या इतिहासपूर्वकालीन कल्पनांच्या निदर्शक असतील तर असे म्हणायला हरकत नाही की, ज्या सरळ भावनेमुळे आपल्या किंवा युरोपीयांच्या पूर्वजंच्या जोक्यात लिंगभेदाची कल्पना आली तीच भावना प्राचीन चिनी लोकातहि अस्तित्वात होती परक एवढाच की, आपणा दोघामध्ये ती कल्पना केवळ भाषांतरात लिंगभेददर्शक पूर्वागामी किंवा उत्तरगामी प्रत्ययाच्या रूपानेच शिष्ट राहिली आहे, तर चिनी लोकांच्या भाषेत लिंगभेद नमला तरी ती परंपरा त्यांच्या अख्यात झालेले जिवंत आहे कारण, त्यांनी निसर्गसवयीं स्वीकृत पांच जे जे म्हणून प्रयत्न केले आहेत त्या सर्वोच्च सुखदायी वस्तुजातीमध्ये स्त्रीपुंजाव वार करीत असतो ही कल्पना दिसते

ज्याच्या योगाने मनुष्याचा प्राशवी जीवनक्रम गाऊन त्यास सामाजिक स्थिति प्राप्त झाली ते सर्व प्राथमिक शोधहि ह्या पुढी वादशाहाच्याच नावावर घालण्यात येतात त्याने आपल्या लोकात प्रस्थाप करणारा, मागे घरणारा व शेळ्यांमैत्र्या राखण्यास शिकविले, त्याने पाचे तयार केले व तत्पूर्वी प्रचारात असलेली धैर्ययुक्त क्षिपि काढून टाकून तिच्या ऐवजी चित्रलिपीचा एक प्रकार चालू केला अर्थात् या सर्व गोष्टीस इतिहासाचे महत्त्व देता येत नाही, तथापि यावरून एवढे मान जाणविते की, ऊत्तरांत व अशा समाजाच्या विस्कटित अवस्थेतून भागवी संस्कृतीच्या उरका तीस सुखात कळून नंतर मनुष्यास मृगया मच्छीमारी, पशुसंग्रहण यासारख्या धंद्यांचे ज्ञान झाले असे कल्पनांच्या उत्तरकालीन चिनी प्रभुकाराचा युक्तिवाद तर्कशास्त्रास खोडून नव्हता या नंतर पुढे शान-सुगच्या कारकीर्दीत लोक पातकीचा धंदा करू लागले म्हणून जे म्हटले आहे तेहि अगदीं अनुचितच आहे शान-सुग हा हिस्तपूर्व २८ व्या शतकात होऊन गेला असे चिनी लोक मानतात व यानेच शेताकीची आउते व अनेक वनस्पतीतील रोगनाशक गुण शोधून काढले अशी त्यांची समजूत आहे

हुआंगति (पीत राजा) हा ऐतिहासिक महत्त्वाचा तिसरा वादशाहा आहे याच्या कारकीर्दीस काहींच्या मते क्रि. पू २५०४ त तर काहींच्या मत क्रि. पू २४९९ त आरंभ झाला याच्या नसावर, ज्या दुसऱ्या कोणाच्या नावावर घालण्यास आधार नाही अशा बहुलक सर्व सुझा रणा मोडतात याने साम्राज्याचा विस्तार केला, याच्या कारकीर्दीत 'हुन्गू' नामक एका राष्ट्रातीचा उल्लेख आला आहे हे लोक चीन देशाच्या उत्तर सरहद्दीवर राहत होते व ते पुढे ऐतिहासिक काळात परिचित झालेल्या दिउगु नावातीचे पूर्वज होते अशी चिनी लोकांच्या फार जुनी समजूत आहे. या तीन वादशाहांच्या अस्तित्वाबद्दल शका प्रेम्त्यांचे कारण नाही, परंतु त्यांच्या सर्वांची दिलेली हकीकत मात्र उघड उघड काल्पनिक दिसत कारण त्यांच्या भा. ति उ ८

कारकीर्दीचा काळ मनुष्यजीविताच्या मर्यादेच्या मानाने पाहता बराच मोठा आहे तर त्यात शालेया प्रगतीच्या मानाने फारच लहान आहे. हुआंगति यानेच प्रथम देवळे, घरे व शहरे बांधण्याचा उपक्रम केला, अधिक महिना घालून पंचमा वसविले व गाऱ्या, होड्या सुरू केल्या असे चिनी लोक समजतात त्याच्या राणीने देशाची किड्याची ओपासना सुरू केली व वेपूचा शोध लावून मणीतकलेत उत्तेजन दिले संगीतामुळेच वगने व मापेहि अस्तित्वात आली

या तीन वादशाहांच्या गोष्टी ज्या लिखाणात सापडतात ती त्या वादशाहांच्या मानाने बरीच अलीकडील आहेत वनस्पतःपूर्वकालीन इतिहासासाठी आधारभूत समजल्या जाणाऱ्या व स्वतः कनफुससच्याच नावावर मोडणाऱ्या शुकिंग नामक प्रजात या तिन्ही वादशाहाचा उल्लेख नाही या प्रयास बी व शुन यांच्या कारकीर्दीपासून आरंभ होतो या हा ति पू २३५०-२२५८ मध्ये होऊन गेला असे एके ठिकाणी म्हटले आहे तर दुसरीकडे त्याचा काळ १०० वर्षे अलाखडे दिला आहे यानंतर शुन हा मादीवर बसला याने आपल्या कारकीर्दीत ज्या जैनेमिथी लोकांस हद्दपार केले ते चीनच्या नैर्ऋत्येस असलेल्या लांगुमान, तिबेटी व मिथीरिस्त लोकांचे पूर्वज होते असे म्हणतात

हिया घराणे—शूननसर यू हा वादशाहा झाला त्याने क्रि. पू २२०५ पासून २११८ पर्यंत राज्य केले याने पीत नदीच्या महापुराचे पाणी ओसरविण्याकरिता काढले खोदले व आपल्या राज्याचे ९ विभागे करून निरनिराळे प्रांत बनविले. या घराण्यात एकदर १८ वादशाहा होऊन शेवटा क्रि. पू १७६९ त वे ल्यास रेलें असे म्हणतात या घराण्यापैकी युग काग नामक वादशाहाच्या कारकीर्दीत क्रि. पू. (२१५९-२१४७) त्याच्या बरवारातील ज्योतिष्यांनी न वत-विलेले असे एक सूर्यग्रहण दिसले

शांग उर्फे यिन घराणे—हे घराणे क्रि. पू १७६९ पासून ११२२ पर्यंत टिकले व हिया घराण्याप्रमाणेच चीसिन नामक एका राज्यकर्त्याच्या दुर्गुणांमुळे त्यास गेले त्या वेळी चीनच्या आसपास सर्वेदर राजेही राष्ट्राती पत्तारच्या असून त्याच्या स्वाभ्यापासून चिनी लोकाना आपले रक्षण करावे लागते असे या सर्वांत पश्चिम व उत्तर सरहद्दीवर असलेल्या दिउगु जु जफे ह्या लोकांच्या पूर्वजापासून चीनला विघेप त्रास होत होता चीसिन हा ऐवआरामात दग असल्यामुळे या लोकांच्या स्वाभ्याचे निवारण करण्याचा सारे भार पश्चिम सरहद्दीवर असलेल्या चीन प्रांताच्या एका राज-घराण्यातल्या सुभ्यावर पडत असे तेथील शुमेदार वोन बाग या नावाचा प्रसिद्ध शूर पुरुष होता. त्याने चीसिन याची दुष्टताबद्दल चालीरी कानउघाडणी केली परंतु तिचा काही उपयोग न होता या धीउगुयाबद्दल चीन-बाग यास तुरुंगास मात्र योग्याचा लागला चीन-बाग याने आपल्या

तुल्यप्राप्तात इ किं नामक जो प्रथम लिहिला तो चिना वाङ्मयातील सर्वात पुरातन ग्रंथसमजला जातो चीन देशात या ग्रंथाइतका आज दुसऱ्या कोणत्याही ग्रंथाचा अभ्यास केला जात नाही. चौ सिनच्या जुलमीपणासुद्धे त्याची प्रजा कटाळून ती चीन वागचा पुत्र बु वाग याच्या अधिपत्या खाली आपल्या वादनाहाविरुद्ध उठली, व शेवटी 'पश्चिमे कडील लोकांच्या' म्हणजे बहुधा हूणांच्या पूर्वजांच्या मदतीने बु वाग याने चौसिन याचा पूर्ण पराभव केल्यासुद्धे चौसिन याने राजवाड्यास आग लावून आमहत्या केला.

चीनमध्ये सांस्कृतिक प्रगतीबरोबर परमार्थसाधनादिका तद्दि प्रगति होत होती तेव्हा या वेळच्या चीनच्या पारमार्थिक कल्पनांचेही आपणान ज्ञान करून घेतले पाहिजे. चीन देशात तीन धर्मसंप्रदाय प्रचलित आहेत (१) बौद्धसंप्रदाय, (२) कन्फ्यूशियससंप्रदाय, व (३) ताओसंप्रदाय. बौद्धधर्माचा प्रसार चिनात कसा झाला हे पहिल्या विभागात दाखविलेच आहे (पृ. २३२) कन्फ्यूशियस हा चिनी ऋषि हि. पू. ५ व्या किंवा ६ व्या शतकात हाऊन गेला त्यान काढलेला संप्रदाय सध्या चीनमध्ये प्रमुख आहे त्याने आपल्या मागील तत्त्वज्ञानाची मते एकत्र करून ती पुढील पिढीला दिली, स्वतःचे मत म्हणून सुद्धीच प्रतिपादन केले नाही याचे कार्य आपणाकडील न्यायाच्या कार्या प्रमाणे आहे झ, शिह यी, व लावी या अत्यंत प्राचान 'किन' ग्रंथावर त्याच्या संप्रदायाची उभारणी आहे या ग्रंथातून कन्फ्यूशियसने जे उद्गत केले ते गवेष्या तसेच आलेले नाही कारण मध्यतरी एकदा चीनमधाल सर्व ग्रंथ राजांने जाल्ल्यात आले कन्फ्यूशियसच्या मृत्यूनंतर ५ व्या किंवा ६ व्या शतकात हान घराणे राज्याहळ असता काही पिढीतानी कन्फ्यूशियसचे पुन सजोषित ग्रंथ म्हणून लोकांपुढे काही प्रथ मांडले तेव्हा या कन्फ्यूशियस सहितेतील सर्वेच विचार त्याचे अस म्हणता येणार नाहीत कन्फ्यूशियसने स्वतः "लुन यिज" हा इतिहास लिहिला आहे, इतर काही डेटे ग्रंथ त्याचे म्हणून मानण्यात येतात झ. ग्रंथातील "लुन यू" मध्ये त्याच्या म्हणा व सवाद दिले आहेत.

कन्फ्यूशियस याचा परमार्थसंप्रदाय—वास्तविक पाहता, कन्फ्यूशियसचा संप्रदाय हा धार्मिक नसून केवळ नीतिधर्म व राजधर्म म्हणता येईल. कन्फ्यूशियसने आपल्या वेळच्या संस्कारांना धार्मिक स्वरूप देण्याचा प्रयत्न केला 'जेव्हा राज्यारोहणार चांगला झालतो तेव्हा माझा उच्च व धिटाईची असते व वागणूकहि तशीच असते जेव्हा कारभार वाढत असतो तेव्हा वागणूक उच्च व धिटाईची असते पण माझा मात्र काहीशी अस्वैर बनते' या त्याचा तत्त्वाप्रमाणे तो तत्कालीन अनीतांच्या प्रकारावद्दल मूकवृत्त ठेवी तो लोकांना जुन्या धर्माचा चिकटून राहण्याचा उपदेश करी, पण धार्मिक संस्कारांची चिकित्सा मात्र त्यांनी करू नये म्हणून यज्ञाची

यज्ञात घडवून करणे मोठे महत्वाचे आहे असे तो माना पण शापतिप्रसिद्ध मोठा यज्ञ का करावयाचा व त्याचा अर्थ काय याविषयी अज्ञान प्रदर्शित करी. देव व दैवी प्राणी या विषयांच्या तत्कालीन ज्ञानात त्याने मुळीच भर टाकिली नाही, मृत्यु किंवा परलोक यासंबंधी त्याने काही सांगितले नाही. चाळ आयुष्यात मनुष्यांना काय करावे यावर त्याचा सर्व भर असे, म्हणून प्रचलित दुखाचे निरसन होण्याकरिता त्याने शिस्तचे नियम घालून दिले मांडलिक संस्थानांच्या मांडणामुळे जेव्हा साम्राज्य डळमळ लागले, तेव्हा अनेक संस्थानिकांना आपल्या महत्वाकांक्षा मर्यादित करण्याचा व एकीकडून देणारी समता राखण्याचा त्याने उपदेश केला सामाजाच्या निरनिराळ्या घटकांनी एकमेकांच्या हिताकरिता सुरक्षितपणे चालावे, प्रत्येक संस्थानाने आपल्या वाड्यास आलेली साम्राज्याची नोकरी बगनावी व प्रत्येक राज्यकर्त्याने व अधिकाऱ्याने आपआपल्या जागेवर काम करावे, म्हणजे मध्यवर्ती सत्ता सरहद्दीवरील रानटी लोकांना नमुनेदार व परकात्याना उच्चोत्तम करण्यास कारभारी होईल, अशा तऱ्हेची त्याची शिकवण असे.

कन्फ्यूशियस हा प्रमुखत्वाने राजकीय सुधारणा करणारा होता असे म्हणता येईल. त्याच्या राजकीय सुधारणा नीतीच्या पायावर उभारलेल्या असत. सृष्टीतील एकतानता मानवा जगात दिसावी म्हणून त्याने आपल्या संप्रदायात ज्ञानाचे विशेषत निःसंगज्ञानाचे सर्वधन हे अथ तत्त्व गावून दिले ज्ञानाने आत्मोन्नत होते व आत्मोन्नत मनुष्य साम्राज्य स्थिर करण्यामध्ये भाग घेऊ शकतो. कन्फ्यूशियसच्या वळ्या चीनच्या साम्राज्याची स्थिति लक्षात घेतल्यास तो साम्राज्य स्थिर करण्याकरिता का झटत असे व त्याने राजधर्म प्रामुख्याने का उपदेशिला हे कळून येईल.

कौटुंबिक व सामाजिक सवधात सरसकट भाऊपणाची जाणीव ठेवल्यास आयुष्य चैतन्ययुक्त राहते (१) परोपकारशीलता, (२) मनाची ऋजुता, (३) बाणशुक्ति औचित्य, (४) व्यावहारिक चाणाक्षपणा, व (५) सदेष्टु या गोष्टा बघ्यावाला आवश्यक आहेत, राजा आणि प्रजा, पिता आणि पुत्र बडील आणि धाकटा भाऊ, तबरा आणि बायको व मित्र आणि शत्रु यांमधोल सवध या प्रतियोगा सहकारितेच्या तत्त्वावर चांगले टिकतील व आयुष्य सुखमय होईल पिता पुत्रधर्म आणि त्यायोगे उत्पन्न होणारा बहुभावपर कनिष्ठपणा हे जगताला आधारमय असून त्यावर केवळ आत्मोन्नतच नव्हे तर कुटुंबाचा व सरकारी कारभाराचा सुयंत्रितपणा अवलंबून असतो, व याच कारणाकरिता कन्फ्यूशियसने पितृपूजे (धाकटा) वडे समाजाच असलेले फार्शील लक्ष कमी करण्याचा प्रयत्न केला नाही कारण दैवी हक्क व प्रचलित पद्धतीला मान देण्याचा अत्यावश्यकता या त्याच्या तत्वाना पितृपूजसुद्धे दुजोरा मिळत होता प्रत्येक राज्यकर्ती देवाचे फर्मान मिळवून गादवर बसतो, तेव्हा

त्याच्या प्रजेपैकी प्रत्येकांना त्याला राजनिष्ठ राहून आपआपले काम करीत राहिले पाहिजे, त्याचप्रमाणे पुढुंवातील प्रत्येक मनुष्याने बांगले पाहिजे परात किंवा राज्यात नियमवशा वतून मुळीच होता यामा नये समाशात शासतेचा कोणीहि भंग करू नये ही त्याच्या “मामस्थितीच्या तत्वा” ची शिक्कण होय मामाभिन्न सवध सुउदायक व साम्राज्य समाधानी राहण्याकरिता साम्यता व एकतानता या दोन गोष्टींची अतिशय जरूरी असते

वतून सरळ टेपणाऱ्या गोष्टींमध्ये वाव्याची गणना होते, कारण ते मोठाली कृत्ये करण्याला स्फुरण देते. दुसरी गोष्ट सास्कारविधी, यायोगे सरळ कृत्ये करण्याची सवध जडते, तिसरी, गायन, हे जुन्या पद्धतीचे अनेक तर सद्गुणाचे संबंधन करण्यास चांगले वातावरण उत्पन्न करते व स्वभावाला टाकठिका आणते, व नववी गोष्ट म्हणजे धनुषिया, ही नैतिक शिस्त लावण्यास उपयोगी पडते

बराळ विचारावरून कनफ्यूशिअसच्या तत्वज्ञानात किती थोडा परमार्थ भरला होता हे दिसून येईल तेव्हा त्याला इतकी लोकप्रियता व सर्वमान्यता कशी लाभला हा प्रश्न पुढे येतो खरे पाहता त्याच्या हयातीत व पुष्कळ शतके पुढेही त्याला कोणी विचारात नये त्याची तत्वे आचारात आणण्याचे पाडस त्यावेळेचा कोणी राज्यकर्ता करीत नसे पण पुढे असा काळ आला की राजघराण्यातून त्याला कोण अधिक मान दतो याविषयी थोडी चढाओढ लागून राहिली त्याच्या गौरवाला व मक्तीला सीमा राहिली नाही ती इतकी की चाळ इतकाच्या आरभी तर त्याला “बाबा-पुथिवीच्या ओढीने काम करणारा न्यायाधीश” असे लोकांच्या अद्वैत स्थान मिळाले आहे कनफ्यूशिअसच्या संप्रदाय इतका बाबला याच कारण राना व प्रजा या दोघांच्या हि हिताला तो पोपक आहे राजाला देवी हक्क असतो हा त्याचा उपदेश उपटसुभ राजालाहि फायदेशीर होतो, व त्याच प्रमाणे वैयक्तिक सुख मिळण्यासवधी त्याने प्रतिपादलेले जनतेचे हक्क प्रजेपैकी कोणालाहि आवडतील असेच आहेत शिवाय त्याच्या तत्वाप्रमाणे सर्वोनी बागव्यास देशात किंवा कुठ्यात अराजकता माजणार नाही. यासुद्धेच त्याच्या संप्रदायाच बाळग आपत्तीच्या काळांतुनहि सुरक्षितपणे बाहेर पडले व ते लोकामध्ये पूर्णपणे विविध्या करिता पाडशाला निघाल्या. सरकारी नोकरीत शिरण्यापूर्वी या विषयाची परीक्षा घ्यावी लागे इतके त्याला सरकारी महत्त्व मिळाले होते असो आता आपण कानमधील तिसऱ्या राप्रदामाकडे वट.

ताओ संप्रदाय.—ताओ संप्रदाय हा चीन देशातील एक उपासनासंप्रदाय आहे “ताओ तेह किंग” या लीड्जेच्या पुराणप्रभावानुस ह्या संप्रदायाला हे नाव पडले बरील प्रवधातील त्याच्या मतावर ह्या संप्रदायाची उभारणी केली

असात्यने लीड्जेलाच त्याचा उपासक म्हणून मानण्यात येते

सिस्ती शकापूर्वी ६-४ या सालात लीड्जेचा जन्म झाला असावा असा अंदाज आहे कनफ्यूशिअस व ताओ सस कालीन असावेतसे जुन्या लीचा बगेर प्रभाववरून दिसत लीड्जेसवधी विश्वसनीय नास्त माहिती मिळत नाही त्याला अज्ञातवासात राहण्याचा फार आवड असे व म्हणून त्याच्या हातून ताओचे (मोक्ष मार्गाचे) परिसालन व सद्गुणाची अभिवृद्धि झाली अगापातून कायमचेच दूर राहण्यापूर्वी ताओ व सद्गुण सार्वभौम आपली मते जगा पुढे माडावी या उद्देशाने त्याने एक ग्रंथ तयार केला अने सांगतात पुढे त्याच्या आयुष्याचा वेवट नसा हातीने झाला याविषयी काही माहिती मिळत नाही लीड्जे हा एक खरी व्यक्ति होती की, निव्वळ एक कल्पनाजन्य व्यक्ति इतिहासात घुसडून दिली आहे अशा आता शका उत्पन्न झाला आहे तथापि चिनी तलजानवाक्यात त्याचा उल्लेख अवश्य केला पाहिजे इतकी त्याची योग्यता आहे

जुन्या लेखकाच्या प्रथातील लीड्जेच्या म्हणून मानल्या गेलेल्या उक्तां पापद्वीत तशा एकन करून त्याचा एक प्रवध तयार केला व तो त्याच्या नावावर प्रसिद्ध केला हा ग्रंथ म्हणजे विख्यात “ताओ तेह किंग” किंवा “ताओ ते चिंग” हा होय तेव्हा या ग्रंथात लीड्जेचा हात कितपत आहे हे सांगणे कठिण बाईल फदाचित् आपणाकडोल मनु-स्मृति आहे प्रथमप्रमाणे प्राचीन परंपरा सकलित करणारा हा ग्रंथ अनेक व यातील तत्वज्ञान त्याच्या कालापूर्वी पराच काल प्रचलित असेल शिवाय हा ग्रंथ ज्या वेळी लोका पुढे आला असे सांगतात त्या वेळेपासून चार शतकेपर्यंत त्याचा चिनी बाळग्यात मागमूस देखील नाही असे आता ताओ तेह किंग हा लीड्जेनेच लिहिलेला ग्रंथ आहे अने घरून चालून त्यातील मुद्याकडे बळणे बरे ह्यातील निर निराळ्या भागातील युक्तिवादातील विसंगतता, लहान सूत्रा सारखी त्याची भावणी, ग्रंथ गूढ व काव्यमय करण्याकडे लेखकाची दिसत असलेली प्रवृत्ति वगैरेनी हा प्रवध फार दुर्गोच झाला आहे सर्वोत महत्वाची गोष्ट म्हणजे यातील ताओ या शब्दावरून काय बोध होतो ह्याचा निर्णय करणे ही होय याचे तीन अर्थ होऊ शकतात—(१) मार्ग, (२) सुद्धि, (३) वाह तेव्हा प्रयत्नार्थने कोणत्या अर्थी हा शब्द वापरला असावा अशाबद्दल टीकाकारात पराच वाद आहे त्यातल्या त्यात “मार्ग” हा अर्थ व्युत्पत्तिशास्त्र व अक्षरविन्द ह्यावरून पाहता जास्त बरोबर होईल या “मार्ग” चा अर्थ फार व्यापक आहे हे एका (विशेष) “गुण”चे नाव आहे लीड्जेच्या मनातील ताओ ह्या शब्दाने संबोधिलेला हा विशिष्ट गुण कोणता हे एका शब्दात सुबोध रीतीने सांगणे अवघड बाईल हा गुण म्हणजे स्नाभाविक घडणाऱ्या गोष्टीतील साधेपणा व फक्त सिद्धा

नि स्वार्थ सुद्धीने केलेले निष्काम कर्म (त्याला अकर्मही म्हणता येईल) हा होय. जड मूर्खता याचे दाखले पदोपदी सापडतात. "तींतील सर्व वस्तू काहीएक यवनास न करता उद्रवतात व आपला जन्मसिद्ध हृद्य न यजाविता वाढत रहातात. अभिमान न घालवता आपआपली कर्मे करितात त्यांच्यापासून होणाऱ्या उत्पन्नावर मालका सागत नाहीत. त्या आपलेपणाच्या अभावामुळेच मूर्खताील क्रिया व सर्वे कधीहि बंद पडत नाहीत" [प.२] समाज मुखी राज्यासाठी राज्यपद्धतीत ह्याच गुणाचा आनंद्यरुता आहे. "सिद्ध पुरुषांनी राज्यकारभार पाहिला तर प्रजासनाच्या वेमुमार मनाचा मावळतील, त्यांना फोट भरण्याची साधने प्राप्त होतील व त्यांच्या महत्वाकांक्षा कमी होऊन शरीरात भर पडेल हे पुरुष त्यांना (जरूर नसलेले) ज्ञान करून देणार नाहीत व त्यांचा ह्यास नाहींसा करताल व ज्या काहींच्या ठिकाणी ज्ञान असेल त्यांना आपल्या तत्त्वज्ञानाचा उपयोग करता येऊ नये असे करून टाकतील" (प.३) प्रत्येक व्यक्तीने जर आपल्या स्वतःच्या कारभारात अशाच वागणूक ठेवली-बोडक्यात म्हणावयाच म्हणजे पुन्हा ती व्यक्ती जर लहान मूल बनला—तर तिला अशाच तऱ्हेचे फळ मिळेल. तांभी तेह किंग ह्या प्रयातील विषय अशा प्रकारचा आहे. झुष्ट, समाज व व्यक्ती यांच्या कारभारातील निहेंदुक्त क्रिया—अशी क्रिया की, मिथ्या सिद्धाविषयी मनात ह्य्याग नाही किंवा सिद्धिविनाश झाला तरी त्याबद्दल दुःख नाही—म्हणजेच तांभोतत्वावरहुकूम केलेली क्रिया असें या प्रयात प्रतिपादन केले आहे. या तत्वाचा जेव्हा वैयक्तिक शैलीची संघर्ष येता तेव्हा जेव्हा चांगले व व्यावहारिक असेल तेवढेच त्यात विस्वस दिले जाते. निरभिमानता ह्या सद्गुणाविषयी काय सांगू व किता सांगू असे ह्या प्रयारातला होऊन गेलेले दिसते (प.७) मदयता, मिदव्यय व जगात पुढे यण्याची ह्याच नसणे या तीन गुणांनी तो पार महत्त्व देत असं (प. ६७) "काही देव न धरता वागणे, काही धारास न वाटता कामे करणे, रचित न समजतां राणे, लहानाला मोठे समजणे व मोठ्याला लहान समजणे (म्हणजे लहानमोठे यात भेद न मानणे), दुसरे देणाऱ्यावर दया करणे हा तांभी मार्ग आहे" असं त्यानें एके ठिकाणी प्रतिपादन केले आहे.

शासनपद्धताविषयी त्यांनीं जे लिहिले आहे त फारसे यशोवर व समाधानकारक दिसत नाही. देहात सिधेच्या तो विरुद्ध असो [प. ७३ व प. ७४] व युद्धाचा तर त्याला तिडकारा असो [प. ७५] समाजप्रतिष्ठेच्या आतिशयाच्या याविषयी त्याला मुळीच राहानुभूति नसे जे पूर्वी तांभो" तत्त्वाप्रमाणे वागण्यात फार वाकपगार पमलेले होते. त्यांनीं लं बाना गुम रतन करण्याचा कधी प्रयत्न केला नाही उलट, त्याचा हेतु त्यांनीं गांधीभोळे ठेवण्याचा असो. "लोकाना ज्ञान ज्ञान भगले म्हणजे त्यांना तांच्यांत देहावयाला व व्याप्यावर

राज्य करण्याला फार त्रास पडतो, आणि म्हणून जो प्रजेला ज्ञान देऊन राज्य चालवू वपतो तो त्या राज्यावर अश्रित आणतो आणि जो ह्या उलट वागतो तो त्या राज्याचे कल्याण करतो असे तो झणतो" (प. ६५) एखाद्या कमी लोकसंख्येच्या लहानशा राज्यात मी अशी व्यवस्था करून टाकीन की, तेथील लोकाना हत्यारे दिली तरी ते त्यांचा मुळीच उपयोग करणार नाहीत (किंवा त्यास करण्याचे कारण पडणार नाही), मरण ही एक मोठी दुःखदायक व हानिकारक गोष्ट आहे असे मी त्यांना कारणाकारणाने दाखवून देईन, तरीपण ते टाळण्याकरिता ते दूर कोठे-तरी जाण्याचा इच्छा करणार नाहीत, त्यांच्या जवळ नावा गाल्या इत्यादि बाहेर असतील पण त्यात वसण्याची कधी वेळच त्यांना येणार नाही, लिहिण्यास वर्णाक्षराएवजी त्यांना पूर्ववत् गाडीच्या दाऱ्याचा उपयोग मी करावयास लावीन त्यांना स्वतःची ओलोकोरडी भाकर गोड लागेल, जाडा भरडा कपडा सुदार दिसेल, मोडका तोंडकी सोपडी वागले आरामस्थान वाटेल आणि त्याची साधी रहाणी सुखावह होईल, अगदी शेजारी चिकटून दुसरे राज्य किंवा प्रदेश असला तरी अगदी मरेपर्यंत त्यांनीं नवध भिवा दळणवळण ते ठेवणार नाहीत (म्हणजे दुसऱ्याच्या मदतीची अपेक्षा "यास राहणार नाही")

येथपर्यंत "तांभो" येजे विवेचन केले तें कळण्याला फारसे अवघड नाही शील व कर्म यांचे विवरण करणार. हा एक गुण आहे, हा गुण प्रत्येक व्यक्तीने आपल्यात आणण्या विषयी झटले पाहिजे व राज्यकल्याण आपल्या शासनपद्धत हा उतरविला पाहिजे. निसर्गाच्या घावतीत तांभोतत्वाची गेलेले विवेचन इतके सुबोध नाही सर रोबर्ट डब्लस म्हणतात की, मार्ग हा तांभोचा अर्थ सर्वोत्तम ठरेल, पण ते खगेव असेंहि म्हणतात की तांभो म्हणजे मुसता "मार्ग" नव्हे तर मार्ग व मार्गांनीं जाणारा होय हा मार्ग शाश्वत आहे ह्या मार्गांनीं रावे जीव व चराचरवस्तु जात आहेत परंतु हा कोणी प्राण्याने केला नाही तर हा स्वतःच प्राणी आहे हा सर्व काही आहे व नाहींहि आणि सर्वांचे कार्य व कारण हाच आहे. सर्व वस्तूंचा तांभोपासून उगम होतो, सर्व तांभोला अनुसरतात व शेवटी "तांभो" प्रत जातात.

लौकिके हा समुण ईश्वराचे अस्तित्व मानतो व नाहीं ह्या विषयी वाद आहे.

आतापर्यंत "तांभो तेह किंग" मधील तांभो तत्त्वाविषयी माहिती झाली पण गंध्यांनीं चीन देशात प्रचलित असलेल्या ह्या संप्रदायाविषयी माहिती त्यांत आलेली नाही हा संप्रदाय लोईच्या पाटीमागून जवळ जवळ ५०० वर्षांनीं अस्तित्वात आला तथापि मिगुणात्मक हे त्याला दुसरे नाव दिले आहे हे अविज्ञान कोडे यशोवर उल्लेखण्यासाठी मध्येलोकाना जी एक प्रकारची

तळमळ लागली असत ती शात करण्यासाठी म्हणून लोईझेनतरच्या लेखकांनी त्याच्या योद्ध्यांवहुत असल्याचा उक्तीवरून एक विचारसंप्रदाय तयार केला लोईझेन ताभाचा कनोटी तयार केला होतो त्याच्या पुढील काळा ताल अनुयायींनी "ताओ" हा केवळ आदिकरण ऊर्फ नम्र व शेवटी ज्याच्या ऐक्यामध्ये सर्व परस्परविरोधी गोष्टींचा पूर्ण मिलाफ होतो असा एक अहि असा त्याचा अर्थ जाविला मानवी जीविताचे उगमस्थान जो हा "एक" तो गोचर विश्वाच्या पलीकडे होता. मरणानंतर सायुज्य सुखि व भम रत्न मिळण्यासाठी लोईझेच्या तत्वाप्रमाणे चालून शरीराची विकारनव्हा नाहींतां करून टाकणे हेच आवश्यक होते पुढे पुढे अशी कल्पना बनली की, "एक" हा दूरवर आकाशामध्ये एव दैर्घ्यामान व अचल असा प्रवासाविंदु आहे व त्याभोवती मर्त्यदहुरूपी कात टाकून वर गेल्याचे आत्मे फारच जलद गतीने एकसारखे वागेजल फिरत असतात पुढे लवकरच किमयेचे प्रयोग सुरू झाल्यापासून व अमृतावद्दल विश्वास उत्पन्न झाल्यापासून या बरील अस्त्युत्तम कल्पनाचा बिघाड झाला जेव्हा बौद्धसंप्रदायाच्या पगडा लोकांच्या मनावर अगू लागला तेव्हा ताओ संप्रदायाचे रूप मुळातच बदलले त्यांनी बौद्धसंप्रदायातून काही संस्कार, धर्मापदेशाची बघे, उपासनापद्धति, नरकाविषयी कल्पना, देवळा सभ्यी वगैरे इत्यादि गोष्टी घेतल्या व उपासनासंप्रदाय काढला. बौद्धसंप्रदायानेहि काही गोष्टीत—चांगल्याच गोष्टीत तेवढे—या संप्रदायाचे अनुकरण केले च्या म्हणतो 'बौद्धसंप्रदायाने ताओ संप्रदायातील चांगल्या गोष्टी तेवढ्या चोरल्या पण उलट ताओ संप्रदायाने बौद्धसंप्रदायात जेबटे म्हणून याईट होते तेवढेच चोरून घेतले जसे एकाने दुसऱ्याजवळून रत्न घेतले तर त्या रत्नाच्या मालकाने त्या ऐवजी एक रत्न मिळविला" सध्याच्या काळा हे दोन्ही संप्रदाय सारखेच बनले आहेत त्यामुळे हा अशुभ म्हणून ओळखण्यास जड जातो

दुष्टीचा ताओ संप्रदाय म्हणजे हान व जाचक धर्मवेडे पण व पाचारविचार याचा एक समूहच आहे हात क्रमया भूरमलविद्या आणि पिताचवबाद हाहि येतात इकडे लोईझेला देवाचे अस्तित्व कबूल होत की नाही या विषयी वादा आहे, तर तिकडे हा संप्रदाय अनेकेश्वरपूजक आहे लोईझेला हे किंतपत खपल असत हे सांगायलायच नका अशा 'ताओ संप्रदायाचा' मूळउत्पादक म्हणून खाला गणणे हा त्याची केवळ निदाच होय अस एक लेखक म्हणतो

याप्रमाणे आशियामध्ये निरनिळा राष्ट्र संस्कृतीच्या निर निराळ्या थिकासायस्येत आपला अविनाशक आवरीत असता याथिकेकडे ग्रीकपद्धतीतील सांस्कृतिक प्रगति कोठ पर्यंत येऊन पोचली होती हे अवलोकन करू

प्रकरण ६ वे.

प्राचीन यूरोपीय संस्कृती

यूरापमध्ये स्वतंत्रपण विकास पावणाऱ्या भिन्न संस्कृती म्हटल्या म्हणून ग्रीक, रोमन, ट्यूटन व स्कॅंडिनेव्हियन या होत या संस्कृतींची विकसित अवस्था आपणास सुदपूर्व कालात स्पष्ट पडत नाही तेव्हा या संस्कृतींचे संविस्तर विवेचन करण्याचे स्थान या विभागात नसून सुदोत्तर जग या विभागातच योग्य होईल तथापि या संस्कृतींचा उगम जरी अल्प व ट्यूटन या इंडोयूरापाय अथवा मूलयुद्धकालाने आर्यन संस्कृतीच्याच झाला असायचा असा संशोधकांचा सिद्धांत आहे रोमन संस्कृति तर बहुतांशी ग्रीक संस्कृतीचीच उत्तरावस्था म्हणता येईल म्हणून तिचे वर्णन पूर्णपणे चवथ्या विभागातच दिले आहे स्कॅंडिनेव्हियन संस्कृतीची प्रगति तर सि पू ५०० पर्यंत फक्त आयसयुगापर्यंत झाली होती तेव्हा तिची पूर्वावस्था या विभागात वर्णन केली आहे

वर ज्या चार भिन्न संस्कृती दाखवल्या त्या जरी भिन्न प्रदेशात व भिन्न काळात विकास पावत असल्या तरी त्यांचा परस्परांशी थोडाफार सवध आलेला असावा, एवढेच नव्हे तर ग्रीक व ट्यूटन या इंडोयूरापाय अथवा मूलयुद्धकालाने आर्यन संस्कृतीच्याच झाला असायचा असा संशोधकांचा सिद्धांत आहे रोमन संस्कृति तर बहुतांशी ग्रीक संस्कृतीचीच उत्तरावस्था म्हणता येईल म्हणून तिचे वर्णन पूर्णपणे चवथ्या विभागातच दिले आहे स्कॅंडिनेव्हियन संस्कृतीची प्रगति तर सि पू ५०० पर्यंत फक्त आयसयुगापर्यंत झाली होती तेव्हा तिची पूर्वावस्था या विभागात वर्णन केली आहे

ट्यूटन संस्कृति ही तिच्यापेक्षा अधिक प्रगत दिसते पण ग्रीक संस्कृति हि पू ५०० च्या सुमारास बरीच प्रगत झालेली असावी असे होमर वगैरे ग्रंथावरून दिसते या संस्कृतीने इजिप्शन संस्कृतीपासून बऱ्याच गोष्टी उचलल्या होत्या व जरी इजिप्शन संस्कृतीची प्रगति काही कारणांमुळे कुठित झाली तरी तिची परंपरा ग्रीक संस्कृतीमाफत वायम राहिली यामुळे ग्रीक संस्कृतीचे महात्त्व अधिक आहे

इजिप्शन संस्कृतीच्या अमलाखालील प्रदर्शनांआशया मायनर हा एक भाग असल्यामुळे इजिप्शन संस्कृतीचा परिणाम आशियामायनरवर काही प्रमाणात झाला तसाच तो पश्चिमकडे ग्रीस वगैरे देशावरहि झाला त्या परिणामाची व त्याच्या पुढील संस्कृतींची करपना मिळवावयाचा शास्त्रास अत्यंत प्राचीन काळाचा ग्रीक लेख म्हणजे जे होमरचे काव्य त्यातील विधाने घेऊन पाठोपाठाल्या कालाविषयी अनुमाने जाळीत चसावयाचे या प्रकारचा उद्योग करावा लागतो असा उद्योग करून ग्रीक लोकांच्या उपासनापद्धतीसंबंधाने 'एन्सा ग्रोपीडिडा ऑफ रिलिजन अँड एथिक्स' या पुस्तकात खालीलप्रमाणे माहिती दिली आहे हा माहिती (वैदिक बाब्याचाही उदना करू) हिंदुस्थानाचा यूरोपाशी दुवा जोडणाऱ्या कालावर प्रकाश पाडण्यास उपयोगी आहे

आशियामायनरमधील ग्रीकलोकांच्या परमार्थ-
विषयक कल्पना.—ग्रीक लोकांच्या परमार्थविषयक
कल्पनाविषयांची एकंदर माहिती यावयाची म्हटल्यास त्याचे
पुढीलप्रमाणे चार कालविभाग पाडणे सोयीचे होईल, (१)
प्रागैतिहासिककाल म्हणजे ख्रिस्तपूर्व दुसऱ्या सहस्रकापासून
होमरच्या काव्यरचनेपर्यंतचा काळ, (२) इ. स. पू. १००
पासून ५०० पर्यंतचा काळ (३) इ. स. पू. ५०० पासून
३३६ पर्यंत म्हणजे ग्रीकलोकांच्या अख्यत भरभराटीचा काळ
व (४) ग्रीक-रोमन काळ तथापि या कालविभागातील
संप्रदायांची सनवार माहिती देण कठिण आहे, कारण संप्र-
दायांच्या प्राचलन लक्षात वर्षे वर्षेरे काल दिलेले नसतात,
किंवा ज्या लेखकांनी एखाद्या संप्रदायावरून प्रथमच उल्लेख
केलेला आढळतो, त्यांच्याच आयुष्यात तो संप्रदाय प्रथम
जन्मास आला असेंहि म्हणता येत नाही सदरहू माहिती
मिळवयाची मुख्य दोन साधने म्हणजे बाह्यमय व अंतर्गत
लेख हीं होत यांपैकी फार जुने ग्रीक बाह्यमय तर नाहीच,
पण अंकित लेखसुद्धा जिस्तपूर्व ७ व्या शतकाहून जुने
अद्याप उपलब्ध झालेले नाहीत अशा स्थितीत पहिल्या
कालविभागातील म्हणजे जिस्तपूर्व दुसऱ्या सहस्रकातील
ग्रीकलोकांच्या परमार्थकल्पनांची माहिती होण्यास होमर
व हेसिमंड या दोन कवींची काव्ये हे अमूल्य साधन होय
द्यावाय निरनिराळ्या परमार्थसंप्रदायांच्या तौलनिक अभ्यासापासून
निष्पत्ती अमुनाने व मानुष्यकशास्त्र या दोन साध-
नाचीहि पुष्कळ मदत होण्यासारखी आहे तेवढेच साधन
म्हणजे मिनीन-मायसिनी लोकांच्या परमार्थसाधनाची स्मृ-
तिस्वरूपन मिळणारी माहिती मिनीन-मायसिनी लोकांची
संस्कृति उच्च दर्जास पोहोचलेली होती, व तिचा काळ हो-
मरच्या काव्याच्या काळापेक्षा घराब पूर्वाचा असून सदरहू
लोकापासून हेलेन लोकांनी (प्राचीन ग्रीकांनी) कव्याच
धार्मिक रूपना व गोष्टी उचललेल्या आहेत, यावरून आता
शका उरलेली नाही

होमरच्या काव्यातील परमार्थविषयक कल्पना —
देव अनेक असून त्यात उच्चनीच दर्जाचे आहेत व ते सर्व
देव मिळून बनलेल्या कुटुंबाचा एक मुख्य देव किंवा पर-
मेश्वर आहे. यंत्रे अनेकेश्वरीमतातून एकेश्वरवादाकडे सज्जमण
दातविकांच्या वरपनाहोमरच्या काव्यात एटीम पद्धतात या
देवता प्राचीन रोमन देवताप्रमाणे अस्वच्छ व संदिग्ध स्वरू-
पाच्या, धैर्यशून्य पण व्यक्तिसत्त्वावरून अशाच केषकळ
नसून पूर्णपणे रागुण, गाकार, मनुष्यस्वरूपी पण अतिमानुष
गुणांच्या आहेत, त्यांना आत्मा आहे, त्यांचे दारिद्र्य अति-
मानुष द्रव्यांचे बनलेले असून त्या देवता अमर आहेत,
इत्यादि वर्णन त्या काव्यात आढळते या वर्णनात देवतावर
मनुष्यातील गुणधर्मांचा अभ्यास करण्याची प्रवृत्ति विशेष
दिशून नेते स्वमंडास यादरी नदीदेवताहि एखाददुसरी
आढळते, परंतु अशा रस भौतिकस्वरूप देवत्व आरोपित

करणाऱ्या देवतकल्पना फारशा नाहीत वनदेवता व नदी
पर्वत स्वरूपाचे देवता त्यात आहेत तरी त्यांचे मूलवस्तु-
धक स्वरूपगर्भन दिलेले नसून त्यांना नावेहि 'सद्यः क्रिया'
किंवा 'बधू' अशी मनुष्य वाचक दिलेली आहेत या देव-
तांना आपल्या इच्छेप्रमाण कोणत्याहि पशुपक्षांचे स्वरूप
धारण करता येते, अस आहे तर त्या मूळ मनुष्यस्वरूपाचे
आहेत हेरा नामक 'गो-मुखी' देवतेचे किंवा अयेंनी
नावाच्या धुकशीचे देवतेचे वर्णन होमरने केलेले नाही.
त्याच्या देवतामध्य मनुष्याच असणाऱ्या नैतिक कल्पना,
त्याच प्रमाण मनोविकार आणि नीति व कलाविषयक
भावना यंत्रे सगुणदेवतेचे स्वरूप पूर्ण आहे. मृश्टातील
पचमहाभूतात्मक देवतांना प्राचीन ग्रीक देवतसंघात सर्वप्रथम
मानलेले नाही सूर्य-देवता, नदी-पर्वत-देवता, वायु-देवता
व वनदेवता त्यात आलेल्या असल्या तरी त्यांना प्रेरक
नाही, इतकेच नव्हे तर त्यांना अगदी कमी महत्त्व आहे
त्याचा धैर्य देव झाला जरी अतर्कस्थ व्यापाराचा नियम
मक असला तरी तो म्हणजेच विशुद्ध देवता किंवा आकाश
देवता असा स्पष्ट उल्लेख कोठेच नाही. तात्पर्य, होमरच्या
काव्यातील ईश्वरकल्पना निराकार देवतपर नाहीत, किंवा
प्रत्येक पदार्थमात्रात देवत्व आहे असे मानणाऱ्या सर्वेश्वरी-
मतपरहि नाहीत, तर मनुष्याप्रमाणेच देवतांची म्हणजे उच्च
दर्जाच्या पण मनुष्यसदृश व्यक्तींची एक निराळी जात आहे,
अशा प्रकारच्या आहेत.

देवतास मनुष्य स्वरूप आले म्हणजे ती देवते लोकीप्रथम
करणासाठी देवतांच्या लोलाच वर्णन सुरू होते होमरच्या
काव्यात अश्लीलपणाचे व दुर्बलनैतिक प्रसंग कफ एकदोनच
असून ते वगळल्यास बाकी सर्व वर्णनात पवित्र धार्मिक वृत्ति
व उच्च नैतिक कल्पना पूर्णपणे भरलेल्या आहेत. देवतांचा
अपमान किंवा अन्याय कोणी केल्यास त्याचा मत्सर करणे
किंवा सूड घेणे, हे प्रकार देवतात आढळतात, पण एकेदरीने
त्या मत्साचरणा व घृणाळ अशाच आहेत धर्मपर विचारीहि
उच्च दर्जाचे व ग्रीक दिसतात उदाहरणार्थ, एके ठिकाणी
होमर म्हणतो, " देव कधीच कोणाला दुःख देत नाही, तर
स्वतःच्या दुष्कर्मांचे फळ म्हणूनच मनुष्याला दुःख भोगावे
लागते " काव्यात दिलेले धर्मविधीहि उच्च दर्जाचे आहेत,
त्यात शानटीपणा मुख्यच नाही, जागृविद्वेष प्रकारहि योग्यच
आश्चर्यात सतिच यज्ञ करणे म्हणजे देवतांना सांच देणे
अशी नीच वरपना नसून देव व मानव यांच्यामधील स्नेह-
भाव दृढित करण्याचा तो मार्ग आहे असे मानलेले आहे
वेदी, देवळे, धर्मोपाध्याय यंत्रे गोष्टी त्यात असून मूर्तिपू-
जेची कल्पना मात्र नुकतीच प्रादुर्भूत झालेली दिसते.

सदरहू वर्णनावरून पहिल्या सहस्रकापूर्वीच्या ग्रीक शत-
कातील परमार्थकल्पनांची कल्पना होमरच्यासारखी आहे कारण
काव्यातील सर्व गोष्टी होमरने केवळ स्वकल्पनेने वर्तिल्या
आहेत असे मानणे घट्टच नाही, ते वर्णन इ. स. पू. १०००

च्या सुसाराच्या प्रीक यमावाचे अगळे पाहिजे परंतु हे वर्णन परिपूर्ण आहे असे मानता कामा नये.

होमरपूर्वकालीन दैवतकल्पना — धर्मविधी, तसेच नैतिक व अतिशयज्ञानविषयक कल्पना याची याद मितीसाव काम होत असते, आणि एकदा रूढ झाले म्हणजे मग ते विधी व त्या कल्पना नष्ट होणे किती दुरावास्त असते, हा अनुभव लक्षात घेतल्यास होमरच्या काव्यात वर्णिलेले धार्मिक विधी व कल्पना होमरच्या पूर्वीच्या अनेक शतकाच्या जुन्या असल्या पाहिजेत हे उघड ठरते. हेलेनले व, म्निषन, प्राओप, मिन्वन, मिनेनमायोगनी वगैरे ज्या जातीच्या ममी-थणापासून झाले, त्या जातीमध्ये देव म्हणून विशिष्ट गुणरूप-संपन्न अशा व्यक्तींची मान, अशा कल्पनेनेच मजल मेलेली असावी अर्थात् हेलेनलेक आरमापासून प्रत्येक गृष्ट पदार्थात गूढ दैवी शक्ति बागवरीत अर्थात् यामजुनीच्या पुढील पायरी-वर म्हणजे मगुग व साकार अशी स्वतंत्र देवताति मानणारे होते. अलीकडे मापडलेच्या शिलालेखावरून इराणीलोकांन वरुण, मित्र वगैरे वैवाहिक देवता मानित असल्याचे सिद्ध झालेले आहे तेव्हा त्याचे तमकालीन (इ.स.पू. १०००) व नातलव असे नैष्क्य प्रदेसात वस्ती करून पट्टाणारे आर्य लोक ते धार्मिक वास्तवील त्याच्या घरीघरांचे असले पाहिजेत असे मानणे चुकीचे होणार नाही तत्पार्थ होमरच्या काव्यातील देवता म्हणजेच उपरतिभिर्द्रिष्ट निरतिराज्या जातीतील व हेलेनलोकात एवम झालेल्या देवता, असे मानणे जरूर आहे. अशा स्थितीत झग, अगोली व पोसीडॉन या अनेक मात्सिमाय देवताच मीमभ अशा हेलेनमातीने धष्ट फा मानल्या याचाहि चागला उलगडा होतो.

तेव्हा " एकेका जातीना एकेक स्वतंत्र देव " अशा स्थिततिन होमरपूर्वकालीन प्रीक देवकल्पना पुढे गेलेल्या होत्या. अनेक जातीत त्या देवांनी हेलेन लोक पुंम मानित होते व त्यांपैकी झग हा सर्वधेष्ट देव किंवा परमेश्वर असे मानण्यातकी त्याच्या ईश्वरविषयक कल्पनेची याद झालेली होती. देवतेवर मनुष्यगुणाव्यारोव करणाऱ्या त्यांची मजलहि प्रतीत रोमेन सोरावेद्या पुढे गेलेली होती. उदाहरणार्थ, देवताचे विवाह व त्याची कुटुंब याच वर्णन होमरच्या काव्यात आहे.

मिनेनमायसिनी लोकांतील दैवतकल्पना. — होमरन वर्णिलेल्या दैवतकल्पनापैकी उत्तरेकडून आलेल्या आर्यन हेलेनी लोकांनी त्यालेल्या कोणत्या हे घर सांगितले, त्या घरावरच मूल बारकन प्रदेसास लोकांच्या कल्पना कोणत्या होई पाहिजे पाहिजे. तद्देवीय मिनेन मायसिनी लोकांची देवतपरंपरा व आर्यन हेलेनीपररा यांतील मुख्य फरक असा आहे की, पाहिरयात जी देवता श्रेष्ठ तर दुसऱ्यात पुण देवता श्रेष्ठ मानित असत हा मिनेनमायसीनी लोकांतील उपासनाविषय राखी या यावतीत अधिक प्रमाति झाल्याचा निदर्शक असून हाच विशिष्ट मद्राद्य ऐतिहासिक

काळातील काही प्रीक लोकांनी कायम ठेवलेला आढळतो. तथापि कोणती विशिष्ट छोदेवता भूमध्यसमुद्रातील भूभागा-तल्या कोणत्या विशिष्ट जातीत प्रचलित होती, ही गोष्ट तेथील भाषाच्या आधारा अद्यापामुळे अद्याप ठरावीत आलेली नाही या अनेक देवता व तत्पर्वी धर्मविधी या विषयांची समेस्तर माहिती तूर्त मिळण्यासारखी नाही.

हेलेनमाजाच्या प्राथमिक काळ — होमरने वर्णिलेल्या धर्मकल्पना व विधी मन्वाय उच दर्शव आहेत. आणि या कल्पना व विधी हेलेन लोकांनी त्याच्या पूर्वीच्या भूमध्यसमुद्राकडवासी गुपारेल्या सोरापासून घेतलेल्या आहेत, हे सिद्ध सा-झावर साररू कल्पना व विधी हेलेन सोझान्ग काळापूर्वी अनेक शतके परिणत स्वरूप पावत आलेल्या असल्या पाहिजेत. तेव्हा त्या लोकांची गुपारणेची मजल अनेक यावतीत कोटयंत गेलेली होती याची कल्पना नेतरच्या काळातील हेलेन लोकांच्या दैवतसप्रदायातील सर्व गोष्टी याकाडने पाहिल्यास होण्यासारखी आहे. म्हणून येथे त्याचे संक्षिप्त वर्णन करू.

कौटुंबिक धर्मविधी — दुसऱ्या सहस्रकातील उत्तरार्धात शेतकीची पुढळच गुपारणा झालेली होती तसेच एक पतिपरनीविवाहपद्धतीचे कुटुंब उत्तम मानण्यापेथ मजल जाऊन तीच व्यवस्था प्रचलित होती. केसांडर ही देवता मूळ धार्मिकलोकांल अगत्याचे सिद्ध झालेले असून हेलेन लोकांच्या अनेक जातीत तिलाच पुंश्वरील धाम्य देवता म्हणून मानित असत, व येसमीपॅरिया नामक धार्मिक समारंभ तिच्याच संघापाचा असे राजगो कुटुंबातील नैतिक आचारविचाराचाहि धर्मविधीची यहाच सवध होता झग देवतेचा पुंश्वरि घरीच पूर्वापार चालत आलेली असून प्राचीन आर्यन वृष्टपातील नातलय अगणातील वेदीभोवती जमुन तिचा पुंश्वरि करीत असत दुसरा एक विधि नवीन जन्मात आलेल्या मुलासबयाचा होता घरातील दारुणात एक चूल व गुलाचा दगड ठेवलेला असे, त्याच्या भोवती त्या मुलाचा पेजून पावत फिरत असत व अशा रीतीने आनिदेवतेच्या दिव्य कर्णीला ते समर्पण करीत.

राजकीय धर्मविधी — तसेच तितक्या प्राचीन काळातहि यमान सामाजिक व राजकीय यावरील धर्मविधींचा सवध असे त्या वेळाचा समाज लहानलहान खेळात राहात असे परंतु पुढळ वेळा देवताच्या देवताभोवती शहर वाढत जात व ते लोक राजकीय यावरील तीच देवता श्रेष्ठ मानित, उदाहरणार्थ यथेनी ही देवता अथेन्स शहरात जास्त प्राचीन काळापासून महत्त्व पावत आलेली असावी. व म्हणून होमरच्या काव्यात, राजकीय कारखानात सलामसलत व उत्साह देणारी देवता, असे तिचे वर्णन आढळते तत्पार्थ, झग व अथेनी या देवताच्या भक्तींनी आपटापट्या शहरांचे महत्त्व वाढवून राजकीय धर्मत्व प्रस्थापित केलेले आहे कारण पोटियस हे नाव इतर कोणत्याहि देवतेला लावलेले

आढळत नाही. होमरच्या काव्यात वर्णिलेल्या प्रकारचे महत्त्वाचे राजकीय स्वरूप वरील दोन देवतास दुग्ध्या सहस्रकात मिळाले असले पाहिजे, ही गोष्ट अनेक दत्तकथांच्या आधारेंहि सिद्ध होते. झूम पोलियस देवतेच्या पुजनसंप्रदायातील धार्मिक विधीसवधाने नी लेखी माहिती मिळालेली आहे तीवरूनहि वरील मतास पुष्टि मिळते.

होमरपूर्वकालीन समाजात वर उल्लेखिलेल्या दोन देवता खेरील इतरहि कित्येक दैवतसंप्रदाय अस्तित्वात येऊन महत्त्व पावलेले होते. राजकीय विषयावर वस्तुत्वपूर्ण भाषणे करण्याचे आद्य ठिकाण जे 'मार्केट' (बाजारचा चौक) त्यालाहि पवित्र ठिकाण मानण्याचा प्रघात पडलेला असल्याचे होमरच्या काव्यावरून दिसते. त्या मार्केटमध्ये इर्मिस नामक पवित्र पाषाण ठेवलेला असे. तसेंच अपोलो नामक देवता शहरें वसविणारी अधिष्ठात्री देवता मानली जात असे, व शहराच्या मुख्य रस्त्यात तिची मूर्ति स्थापन केलेली असे. पायथी शहरात तर भविष्यकथन करणारी देवता म्हणून तिला बरेच राजकीय महत्त्व आलेले होते.

प्राचीन दैवतकल्पनांतील नैतिक स्वरूप—देवपूजेच्या संप्रदायाचा राजकारणाशिवाय आणखी कित्येक बाबतीतहि प्रवेश झालेला होता. त्या प्राचीन समाजातील नैतिक आचाराविचारांनाहि देवतांचे अधिष्ठान असे. देवाविषयीचा आदर केवळ भौतिकप्रेरित नसून धर्मसमजुतीत बऱ्याच सौम्य भावना उत्पन्न झालेल्या दिसतात. नैतिक बाबतीत, देव सदाप्रिय असून दुष्टांचा सूड घेणारा आहे, या कल्पनेच्याहि पुढे पाऊल पडून तो दयाळू कृपाळू आहे, दीनाचा व अनायाचा कैवरी आहे, बगेरे कल्पना रूढ झालेल्या दिसतात. परमुलखात हिंडत फिरणाऱ्या लोकांचे संरक्षण करणारा झूस देव आहे, असे मानीत स्वर्ग व पाताळ यातील अनेक देवतांच्या नावाने शपथा घेऊन खासगा व सामाजिक व्यवहार करीत असत व त्यामुळे त्यातील नैतिक बंधन पाळली जात असत.

उपासनेत कलाविषयक अंग—होमरपूर्वकालीन समाजातील अनेकेश्वरी धर्मसंप्रदायात मनुष्याताल उच्च कर्तृत्वशक्तीच्या इतर कित्येक अंगासहि पावित्र्य प्राप्त झाले असल्याचे दिसते. गायन व संगीत या ललितकलात एक प्रकारची निराकार दैवतशक्ति वास करीत असल्याचे ते लोक मानीत असत, इतकेच नव्हे तर, अशा काहीं देवताना मनुष्यस्वरूपहि दिलेले असल्याचे आढळते. उदाहरणार्थ म्यूसस किंवा चारार्दस ह्या देवतांच्या या होमरपूर्वकालीन अनेकेश्वरपंथी समाजात रूढ झालेल्या असल्याचे दिसते. चारार्दस नामक देवता मायसिनी सभ्यतेचे केंद्रस्थान जे विशोर्गियन आर्कमिनोस तेंपे उदयास आलेल्या दिसतात आपोलो व अथेना या श्रेष्ठ देवतांनाहि ललितकला व गायन यांच्या अधिष्ठात्री मानून लागले होते.

हेलन समाजातील प्राथमिक धर्मविधी—वरील विवेचनावरून असे दिसून येते की, ग्रीसदेशाच्या इतिहासातील अगदी प्राचीन काळात प्रचलित असलेला अनेकेश्वरी संप्रदाय बरेच परिणत स्वरूप पावलेला होता. ह्या अनुमानाला तत्कालीन धर्मविधीच्या स्वरूपाच्या माहितीवरूनहि पुष्टी मिळण्यासारखी आहे. होमर व हेसिअड यांच्या काव्यात त्यांच्या परिचयात असलेल्या धार्मिक उपासनेच्या प्रकाराची पुष्कळ माहिती आलेली आहे. अर्थात हे प्रकार रूढ होण्यास बराच काल जरूर असल्यामुळे ते दुसऱ्या सहस्रकातातील अंतिम शतकातले असले पाहिजेत. देवतेची पूजा करण्याचे पवित्र ठिकाण मूळ एखाद्या गुहेत किंवा रानात शाडूशूड नोहून साफ केलेल्या व कुंपण घालून बंद केलेल्या जागेत असावे, व तेथे पूजेकरता देवतेची प्रतिमा म्हणून केवळ एखादा पवित्र वृक्ष किंवा पुरलेला स्तंभ घेत असावेत. पुढे मनुष्यगुणांचा देवतेवर आध्यारोप करण्याची प्रवृत्ति असजशी यळावत गेली. तसतसे स्वतंत्र देवळे बांधून त्यात देवतांच्या मूर्ती स्थापन करण्यात आल्या. इतकी वाढ होमरच्या पूर्वीच्या काळातच झालेली दिसते. मिनीन-मायसिनी संस्कृतीच्या काळातहि देवळे बांधलेली असल्याचे सिद्ध झाले आहे. पण ती देवळे राजाज्याचा भाग असल्याचे आढळते. यावरून त्याकाळी राजा हाच समाजाचा धर्मगुरूहि मानण्यात येत असावा. मिनीस व एकोस या राजासंबंधाच्या ज्या दत्तकथा आहेत त्यावरून वरील अनुमानास पुष्टि मिळते. अर्गास व आर्गिपिया येथे देवतांची देवळे जमिनीत खणताना सापडली आहेत, ती इ. स. पू. ९०० च्या सुमाराची असावी. परंतु डेल्फि येथील देवालय व अथेनियन अँक्रेपोलीस येथील अथेना देवतेचे देवालय ही त्यापेक्षाहि जुनी आहेत.

अनेक देवालये बांधली गेल्यानंतर लवकरच देवतांचे पुजारी व उपदेशकहि अस्तित्वात आले असले पाहिजेत. झूस दैवतेच्या पुजाऱ्यांचा उल्लेख होमरने आपल्या काव्यात केलेला आहे. पुरोहित बगेरे इतराबरोबर लढाईवर जाण बगेरे लोकेक व्यवसायहि करीत असत तथापि त्यांना राजकीय व सामाजिक बाबतींत विशेष सत्ता असल्याचे आढळत नाही. परमार्थमूलक व्यवहारात राजांचाच श्रेष्ठ मानीत असत ही अत्यंत प्राचीन काळातील विशेष महत्त्वाची गोष्ट आहे. पण जसजस विधी वाढत गेले तसतसे राजांचा मदतनीस म्हणून धार्मिक बाबतीतले पंडित लोक धर्मोपाध्याय म्हणून नेमण्यात येऊ लागले, पण त्या सर्वांवर अधिकार व देखरेख राजांचीच असे. त्यामुळे धर्मसत्ता व राजसत्ता यांच्यामध्ये तटान्नाडण झाल्याचे उदाहरण ग्रीसच्या प्राचीन किंवा प्राचीनतर काळात क्वचितच आढळते. ग्रीसच्या प्राचीनतम काळात किंवा ऐतिहासिक काळात आचार्यांच्या सत्तेचे विशेष बड मानले असल्याचे बंधांचे आढळत नाही. या विधानाला दुसऱ्या अप्रत्यक्ष पुरावा असा आहे की, देवता अगत येऊन

तद्वारा विलक्षण गोष्टांचे भाग्य बंधन करून लोकांचा पाव
रून गोजराचे व त्यायोगान पुजण्यानीं स्वतःचा पायदा
करण घेत याचें उदाहरणादि आढळता नाहीं. भविष्य कथन
करणारे लोक त्या वेळीं असत पण ते या वर्गाहून निराळे
असत.

वदामनज वसून देवतेला इतिरेन्य अपेण करात त्या
करता एखादा पशु धान्य फिरा कधीं पडेलि घेत असत अशा
यज्ञात मद्य कधीं असे, कधीं नये पण, मद्यविरहित यज्ञ
अविन प्राचान अगत्या असे वाटतें या यज्ञाचा हेतु देवते-
बरोबरचा स्नेहभाव व वसुमाव वाढवा, ह्म, दिव्यतो होमर-
च्या काव्यात असेच वर्णन असून पुट तसाच भावना प्रच-
लित राहिला असल्यान, धार्मिक इतिहासावरच दिसत
हेलन लोकांच्या यज्ञाच हे-मोन्य स्वरूप त्या मनुष्याच्या
इतर समाजातहि आढळून होमरन यज्ञाच्या यज्ञविवात
हमरा एक निव्वडान मुहूर्तपूर्व प्रकार आढळतो, व तीं
अत्यंत सुगुतन काळापासून वाढत आलेला असता. तो
प्रकार अमा की, यज्ञातील पशुमास यज्ञ करणारांनीं भक्षण
करण्यापूर्वी पशूच्या हागाराच्या उभा भागात प्राण असतो
तो अन्तर्भाण जिभेने चागतायचाच अम त्याच कारण, अम
की, त्या निश्चित भागाच्या एखाद्या देवता व तिचा अन्न वा-
ग्यामध्ये खरा एक्यमाव वचन होऊ शकतो, अशा समजून
असता.

अधानियन व ओल्लियन धर्मविधीमध्य एक मह-
त्वाचा फरक आढळतो: अधानियन यज्ञान पाताळाताल
देवतांना समुद्र करण्याचा हेतु अस व त्याकरिता याज्ञेय
पशूच ठाकें समर्पित एव अन्न पातून त्यावर वरून तें
तोडात असत आणि त्यातून सांठणार हच त्या भौकृत
पाडीत असत पण ओल्लियन यज्ञात आकाशाताल देवतांना
मनुष्य करण्याचा हेतु अमे व त्याकरिता याज्ञेय पशूच ठाकें
वर उच धरून व सांड आकाशाकडे फिरवून कागता असत
ह्या दोन्हा प्रकारच्या यज्ञाच वर्णन होमरच्या काव्यात
आढळतें प्राक् लेखनाम्य पृष्ठांशा रावभाज धर्मविधा
पाताळम्य देवतांच्या धर्मविधा या मनुष्यावर रचले
दिसतात

अध्यानयन मगदापाताळ वरील प्रकारान्वय धर्म दिसतें
की, प्राक् लोकांतील अत्यंत प्राचीन काळच्या धर्मविधांचे
स्वरूप होमरच्या काव्यात वागलेल्या इतक साम्य व गोज्ज्वल
नव्हन सिताय अधकारान व्यापलेला असा एक लोक असून
त्यामध्ये सत्ता बालविनाग्या व पापाचरणा दुस्त्याना मर-
णांतर शिला करणाऱ्या यमाचारच्या देवता आहेत, वगैरे
कपना होमरला परिचित घाटल्याचें दृष्टा; भूतप्रेतादि
नामस देवतांचा प्रवाद प्राप्तच्या निरखेच मागत प्रचलित
अमल्याचा पुरावा मिळतो

धर्म व पराजगी पूर्वनांचे उत्पन्न करण्याचा मगदाय होम-
रोत्तर काळात या प्रमाण होमर पुनकाळातहि असल्याचें
भा ११ उ ९

दितो मायमिनी लोकात मगदाया भयग्यांचा पार काळजा
घेत असत या प्रकारान्वय पुटें मृताची स्वतंत्राच्या
पुत्रा व उत्तव करण्याचा प्रपात पडला अगत्या, शिवाय
अनेक ईश्वर गानण्याच्या धार्मिक वृत्तीमुळे शौर पूर्वनांचे
उत्तव करण्याची बुद्धि वाटत गेला असावी परंतु होमरच्या
काव्यात या वास्तव स्वरूप पुरावा सापडत नाहीं, आणि
याच्या पुढील पायरी म्हणजे भूतविश्वाचावर विश्वास ठेवण,
त्यांच्या त्रागदायक, दुष्ट ह्मणावी धास्ती वाढण, मरणांतर
स्थिति व स्वर्गनरकादि लोक यापहल चिंता वाढण, इत्यादि
गोष्टी हेलन लोकांच्या इतिहासात कोठेहि काश आढळत
नाहींत, हेलन लोकांतील अगदी प्राचीन इतकयातहि दशा
गोष्टी नाहींत पृथ्व्याच्या खाली मनुष्यलोक म्हणून आहे असें
ते मानीत असत पण खालील देवता अमानक नसून उलट
दुखाळ दिसतात होटन डेमीटर या ह्मणूक, कल्याणकारक
देवता आहेत

प्राचीनतम शुद्धीकरण (प्रायश्चित्त) विधि—
शुद्धीकरणाच्या अपत्यकलेची वरपना होमरला शुद्धीच नमुती
अस कोणी म्हणतात, पण त च्या आहे इत्येवढ्या पहि-
त्या पुस्तकातच धर्मोपनिषदा ह्मणून एड्रियन लोकांनीं
हेगपासून आपले शुद्धी करन वेध्याकरिता त्याचें साधन
म्हणून एक द्रवित वस्तु समुद्रात डागून दिला अस वर्णन
आहे शिवाय हेडियडमध्ये असा एक नियम सांगितलेला
आढळतो की, एखाद्याचा प्रेतविधि करून आल्यावर त्याच
दिवशीं मनुष्याने अपत्योत्पादन करू पहाण अनर्थकारक
असतें हा समज व प्राक् समाजात पसरलेले इतर असलेच
अनेक समज कल्याण प्राचीन काळापासून बालत आल
असल्याचें दिसतें परंतु प्रायश्चित्तार्थकास्यर्थाच स्वतः
नविस्तर प्रथ मात्र सांगेला दिसत नाहीं

प्राचीनतम काळांतील अपरिपक्व धर्मकल्पना.—
अगदी प्राचान काळातच्या प्रीक लोकांच्या ईश्वरविषयक
कल्पना कल्याण सुधारलेल्या होत्या ह्मणून असेल तरी
त्याच्यात काही समानेशवाच्योत्क व अग्रगत कल्पनाहि
होत्या हें खोटे नाहीं कारण सर्वात्मवाद अचतनवस्तुपूजा,
पशुस्वरुपी देवताप्रदाय, निराकारदेवतोपासना किंवा या
पेसाहि देवताविषयांच्या अमंगल कल्पना, तत्सच मनुष्य
यज्ञ, वायुनिकारक व अलनिदर्शक अभिचारप्रयोग, पापवाहक
अनापुन इत्यादि धर्मविधी व कल्पना त्याच्यात आढळतात
या अपरिपक्व धर्मसमस्तुर्वाचा जेव्हा होमरच्या काव्यात
आलेला नमला तरी त्या होमरोत्तरकाळीन आहेत किंवा
हेलन लोकांनी नंतर त्या पौरुष्य लोकांपासून घेतल्या,
किंवा पुढील अचतनाच्या वाढत त्या उत्पन्न झाल्या
असाच्या, याबद्दी कोणताच गोष्ट खरी नसून त्या हेलन
लोकांच्या अगदी प्राचान पुनकाळातून आलेल्या
हो या, असे मानणेच जरूर आहे. प्राक् लोकांच्या परमार्थ
साधनाच्या इतिहासात धार्मिक,

अशा एकहि गोष्ट नाही, भूतकालीन कल्पनात एकदम मोठा नान्ति वेगटिह झालेला नाही, किया धार्मिक कल्पना सुधारत गेल्यामुळे पूर्वीच्या अग्रंड गोष्टी नष्ट करण्यात आरया असोह नाही, कोणाहि मायेकिल्ल धर्मोपदेशक अवतरलेला दिसत नाही, किंवा तत्त्वज्ञानाचा मोठा वाढ झाल्याबरोह प्राचान अपरिपक्व धार्मिक विधांचा व कल्पनांचा तोंत्र निपेघ केलेला नाही, आणि जो सौम्य निपेघ केला त्याचा परिणाम झाला नाही. प्राचीन धर्माविषयीकां अत्यंत भयंकर तेवढेच विधी कायने गाढून बाकीचे योग्यापार फरकाने कायम ठेवण्यात आलेले होते त्याबद्दल चतरच्या बाब्यात भरपूर पुढावा आढळतो

पशुदेवता व पशुपूजा — देव म्हणून एक स्वतंत्र व्यक्तीची जात आहे अशा कल्पना उभारण्यास देवतावर मनुष्यशुणाचा अभ्यास करण ही युक्ति लागला असली तरी ती काही सर्वोत्तम युक्ति नव्ह तयापि बरील मनुष्यशुणाप्यारोपाच्या तत्वाचा हेतून लोकांचे अनकथरा मन वन विषयाम मंडाच उपयोग झालेला दिसतो सदरहू कायास होमरच्या पूर्वीच आरभ झालेला दिसतो। किर्येक पशुनाच देवाचे अवतार मानून त्याचा उपासना होऊ लागलेला होता। उदाहरणार्थ अंपेला या दवतेच्या नावाचा सब उ लाडव्याशी असल्ल्या दिसतो. अंपेलेला शिकारा लोक एके काळी आपला देव मानीत अर्थात तसेच एप्यारस व मॅमेडोनिया या देशात सर्पाचा पूजा करीत असण्याचा पुढावा सापडतो। शॅटिना व अर्काडिया यात अर्तॅमिस नामक अस्त्रुत्या पूजा होत आसा। नंतरच्या काळात डेमाटर नामक अश्वमुखी देवतेची पूजा चालू होती, यूरानोस नामक अर्ध-सूर्य, अर्ध-भार्यारूपा देवता अर्कॅडियातच आढळते

प्राचीन मानवशास्त्रेत्वाची या पशुपूजनाबद्दलची अशी कल्पना होती की, प्रथम नानिराळ्या राष्ट्रांत प्राचीन काळापासून चालत आलेली काही देवते असत, व या देवतोपासनेचीच पारंपरागत्या आपणस पशुपूजनात दिमतते परंतु मानवशास्त्रात अधिक गति अमलेल्या अर्थाचीन अभ्यासकानी ही कल्पना ग्राह्य ठरविली आहे कारण ग्रीक किंवा आर्यन जाताच्या लोकांत देवकपूजेचा मागमूस कांटेहि लागत नाही, आणि पशुदेवतांची उपासना ही प्रत्यक्ष पशुपूजनापूर्वीची एक अवस्था आहे, असे गृहीत धरण्याचे कारण नाही। काही जातमिध्मे मानवावृत्ति देवतोपासना व पशुवावृत्ति देवतोपासना या दोन्हीहि एकाच काळी नूट असल्याची उदाहरणे आढळतात. तसेच मनुष्याच्या मानसिक विज्ञासामध्ये पशुवावृत्ति देवतोपासना ही पहिल्या पायरी असून निच्यापासून पुढे मानवावृत्ति देवतोपासना निपरी असे आपणाने याप्रापूर्वक म्हणता येणार नाही।

न्यायाचारक देवता — होमरच्या पूर्वीच्या काळात देवताविषयक समुदायाचा दुसराहि एक प्रकार आढळतो। किर्येक गुण, क्रिया व व्यक्तता यात देवी शक्ति असल्याने

मानून त्याची उपासना करीत असत उदाहरणार्थ, नाग राच्या फाळाचा देवता, विनघान्यपिकविणारा देवता, धान्यसमृद्धिदायक देवता असत, शिवाय क्षणिक कार्य करणाऱ्या देवता असत उदाहरणार्थ, यज्ञ करणाऱ्या व्यक्तींना तत्कालीन त्रास देणाऱ्या माया, त्या हाकलून लावणारी देवता आढळते आणि सामान्यत दुखनिवारक देवता, जन्मदात्री देवता, न्याय मोबदला देणारी देवता अशा अनेक गुणक्रियावाचक देवता होत्या. पुढील काळातील हेलेन लोक्याच्या देवताविषयक उच्च कल्पनाच्या मानाने बरील कल्पना अपरिपक्व व रानटी दिसतात, तथापि त्या एके काळी प्रचलित होत्या यात शंका नाही।

सर्ववस्तुगतदेवतावाद किंवा वस्तुवस्तुगतदेवतावाद — वायु, जल व आकाशस्य सृष्टिव्यापार, तसेच पृथ्वीवरील फळेमुळे याविषयांच्या विशिष्ट धर्मकरपना हेतून लोकांत होत्या सुधारलेल्या धार्मिक काळात एतद्विषयक देवतांचे स्वतंत्र व वस्तुवाद्या अस्तित्व असल्याचे मानू लागले होते पण तत्पूर्वी मागासलेल्या समाजात अशा देवता त्या त्या वस्तुतच काम करीत असल्याची कल्पना होती अर्कॅडियन लोकात ‘सूस-मेषनियाद’, लॅकोनियात ‘आकाशपतित पवित्र पापाण इस’, डेमाटर-हारित वनशी’ वशी नाव आढळतात. यावरून दृष्टांतल किर्येक विलक्षण वस्तु किंवा व्यापार यांना सजीव देवत मानीत असल्याचे स्पष्ट दिसत. हेलेन जातांपैकी अर्कॅडियन लोक हे सर्वांत मागासलेले असत व त्यांच्यात बरच्यावेळाहि रानटी कल्पना व धर्मविधी आढळतात हे लोक विषुव, मेषध्वनि व बादल यांना हविर्द्रव्य अर्पण करीत असत ते किर्येक नद्यांना व शिच्यांना धातुती देत म्हणजे तेथील शुद्ध जलालाच ते पवित्र मानीत होच गोष्ट ‘सूर्य’ व धरातील ‘चूल’ यांना लागू आहे. म्हणजे या वस्तूनाच देवता मानून त्याची ते पूजा करीत असत एतद्विषयक स्वतंत्र देवता असल्याचे त मानीत नसत.

अभिचार उर्फ जादू — वस्तुगत देवतपूजेचा पवित्र भागना उद्दीपित करण्याकडे उपयोग कदाचित् होत असत पण तिचा संघर्ष बहुताशी जादूगोणा इत्यादि प्रकाराशी येतो असले जादूगोण्याचे प्रकार हेलेन लोकांत होते याबद्दल शंका नाही। या प्रकाराबद्दल होमर काही चालत नाही व त्याचा उल्लेख होमरोत्तरकालीन वाङ्मयातच आढळतो हे खरे असले तरी मानुष्यक शास्त्रातील सामान्य सिद्धांतानुसारच अमल्या गोष्टी ग्रीक लोकांत अत्यंत पुरातन काळापासून चालत होत्या असे मानणे भाग आहे उदाहरणार्थ, थेरमॅकिरिया नामक धर्मविधीने देवता संतुष्ट होते इतकेंच नव्हे तर त्याचा जादूसारखा काही अद्भुत प्रत्यक्ष परिणाम होतो असे मग्नत अगत तसेच थॅमॅलिया नामक विधीत मनुष्याने केलेल्या पापाचा अभ्यास एण्याचा बकण्यापर करून त्याला दूर हाकलून दिल्याने

पापमुक्ता होते या गोष्टीचा संबंध धर्मापेक्षा आदुष्टेपाशांचे अधिक आहे असे दिसते. मंत्र म्हणून व बळी देऊन आकाशात घड्याऱ्या भयंकर गोष्टी दाखणे किंवा वादळ बंद करणे ही वृत्त्ये करण्याकरिता कित्येक स्वतंत्र धर्माधिकार्यांची नावे अथेन्स येथील प्राचीन लेखात आढळतात. दुसऱ्याचा घात करण्याचे आजूबे प्रकारहि काही आढळतात. पण हे सर्व प्रकार मर्यादित असून त्याच्यामुळे उच्च धार्मिक बलपनांची वाढ होण्यास थडथडा झाला असल्याचे दिसत नाही.

मनुष्य बळी देण्याचे प्रचार.—ग्रीक लोकांच्या आद्य काळातील परमार्थकल्पनाविषयी आतापर्यंत जी हर्षिकन दिली तिच्यावरून आपली एक प्रश्न सहजच उद्भवतो, ती मनुष्ये बळी देण्यासंबंधाचा. प्रथमावस्थेतील समानात आणि प्रागमात्सेत्या व रातटी धर्मात मनुष्ये बळी देण्याची चाल अस्तान्याचीच असे आपण मानून चालतो. परंतु अतिल मानव जातीचा इतिहास अवलोकन करण्यास बरील समजूत नसलेक बळी जुकीची ठरते. उलटपटीं कित्येक सामाजिक व नैतिक बाबतीत उत्तम सुधारलेल्या लोकसमाजातहि मनुष्य बळी देण्याची पद्धत आढळते. तात्पर्य, बरील सामान्य सिद्धांत सर रहा लागू करणे योग्य होणार नाही.

होमरच्या काळात मनुष्यवधाचा उल्लेख कोठेहि आढळत नाही व त्यावरून एखियन समाजात ही बुष्ट चाल कधीच प्रचारात नसावी असे कित्येकांचे म्हणणे आहे. पण खुद्द होमरने आपल्या काव्यात पेट्रॉक्लीपच्या चित्तेजवळ होमरन युद्धवेदी आणून त्याची कत्तल करण्याचे बर्गन केलें असून त्याबद्दल होमरने ॲचिलिसला खूप दोषहि दिलेला आहे. यावरून हे सिद्ध होतें की, चित्तेजवळ मनुष्यांना धरून बळी देण्याची चाल प्रचलित होती इतकेंच नव्हे तर ती होमरला माहीत होती आणि त्याला ती पसंत नव्हती. अर्गसि व मिमेनी या शहरातील मायसिनी लोकांच्या घडण्यासोबरी अवशेष सापडले आहेत त्यावरून त्या ठिकाणी गुलाम किंवा वेदी आणून बळी दिले असले पाहिजेत असेच अनुमान मिळते. तथापि हा धार्मिक अत्वार होता असें मानता येत नाही. कारण मृतांना घोडे लागतात म्हणून ते चित्तेजवळ मारावयाचे, तद्वतच चाकरनोकर लागतात म्हणून गुलाम मारावयाचे अशी केवळ साधी समजूत असल. त्यांत मृतात्म्याची मनुष्याचे बळी देऊन उपासना करण्याचा हेतु नसावा. तथापि बर दिलेल्याइतका भरपूर पुरावा असतां होमरने अशा चालीचा धार्मिक विषय म्हणून उल्लेख केलेला नसला तरी अशा चाली प्रचारात होत्या हे निःसंशय आहे आता कित्येक म्हणतात की, त्या हेलेन लोकांनी मागाहून पौरस्त्यापासून घेतल्या असल्या पण प्राचीन हेलेन लोकांची तरफदारी करण्याचा हा पायात्य शुक्तिवाद पोकळ आहे. तसेंच अथेन्सा चालीनंतरच्या

काळात ग्रीक लोकांची हरेक सामाजिक व नैतिक बाबतीत सुधारणा होत असता एकदम अचानक प्रचारांत आल्या असल्या असे मानणेहि पार कठिण आहे. तात्पर्य त्या चाली हेलेन लोकांत अगदी प्राचीन काळापासून चालत आलेल्या अगत्या पाहिजेत असें मानण्यापासून गत्यंतर नाही. त्रिवाय या त्रिवागाला देवता व सांप्रदायिक लेख यावरून भरपूर पुरि मिळते. हसला मनुष्य बळी देण्याची चाल, आपलोला यानेइक मानून त्याची शिरे अर्पण करण्यासंबंधाचा प्रचार, अर्गेमिग देवतेला एक दुमार व दुमारी बळी देण्याची चाल व आयोनियन लोकांतील मनुष्ये बळी देण्याची चाल इत्यादिकांच्या दत्तकथा व लेख आढळतात. असले बळी देण्याचे हेतु निरनिगळे असत एके ठिकाणी तर बसवरदल्या विधित मनुष्यभक्षणपयेंत मजल गेलेली असल्याचे आढळते. तेव्हां मनुष्य बळी देण्याच्या चाली हेलेन लोकांत पूर्वापार चालू होत्या याबद्दल तिळमान शंका नाही.

प्रथमकाळविभागांतील ग्रीक धर्मकल्पना.—होमरपूर्वकाळीन पारमार्थिक कल्पनाचा इतिहास बरावसा आनुमानिक व सदायितच सापडतो. परंतु काही महत्त्वाच्या व निश्चित गोष्टी प्रस्थापित झाल्या आहेत अत्यंत प्राचीन रोमन परमार्थसंप्रदायातहि आढळत नाही इतकी मानवाकृति देवतापासना ग्रीकमध्ये प्रचलित होती, एवढेंच नव्हे तर तिचे वर्चस्व स्थापित झालें होतें, आणि नंतरच्या अनेक देवतारप्रदायातील बहुतेक सुख सुख वैभक्तिक देवते त्या काळी रूढ झालेली होती. फक्त डायोनिसस याची उपासना प्रेतच्या पलीकडे गेली नव्हती, आणि होमरला ज्याची पुसट पुसट माहिती होती असा ॲल्लिपिअंस हा प्रेतमधील एका लहानशा जातीचा स्थानिक देव होता. पॅन ही देवता दूरच्या आर्केडिया प्रांतात फक्त पशुगलनाची अधिष्ठात्री समजली जात असे. क्रीटवेदातील संप्रदायामध्ये देवताविषयक कल्पना चव्याचशा वैयक्तिक स्वहवाच्या असून त्याची देवतेहि बहुतेक मानवाकृति होती या क्रीटवेदातील संप्रदायाचा ठणा ग्रीसवर बराच उडलेला दिसतो, आणि त्यातील काही देवते उदाहरणार्थ, देवाची माता गिद्या व अफोडिटी याचा प्रवेश या उत्तरेकडील लोकांत झालेला होता. परंतु त्याच्या दैवतपरंपरेंत या दोन देवतांचे स्थान प्रारंभी फारसें महत्त्वाचे नव्हतें तत्कालीन देवतेसंबंधाची कल्पना म्हणजे देवता ही केवळ एक अस्पष्ट निर्मगशांत अशी नसून एक दिव्य मनुष्य आहे अशा तऱ्हेची होती, आणि त्यामुळे त्यांच्या परमार्थसंप्रदायामध्ये कलाकौशल्य, संस्कृति व नीतिसंबंधी कल्पनाची वाढ होण्यास पुष्कळ अवसर मिळाला. परंतु याच वेळी त्या लोकांस पाश्चात्त्य सृष्टीतलेहि अनेक गोष्टी पवित्र व आविर्भाव्य कोटीतील भासत आसत; आणि त्यांची अशी समजूत असे की, कधी कधी देवता पशु-योनीत अवतरतात. तथापि याच वेळी त्यांच्या मनात निरा-

वार देवतावद्गल्पाहि काहों कल्पना यास करीत होत्या आणि या कल्पनाप्रमाणे त्याचा काहों देवते अनेक देवत-मप्रदायातील नसून यहुवस्तुगतदेवतमप्रदायातील किंवा निराकार देवतमप्रदायातीलहि होतों व या देवतावद्गल्पा कल्पना काहों नैसर्गिक शक्तींना दिव्य स्वरूप देऊन बन-वलेल्या असत

तत्कालीन देवतामवधी उपलब्ध असलेल्या माहिती-वरून असे दिसून येईल की, ग्रीसच्या अनेक देवतसंप्रदायाचा उगम या प्राचीन कालातहि सापडत नाही. हेलेन लोकांचा वास्तविक इतिहास क्रिस्तपूर्व द्वितीयसहस्रशपासून उपलब्ध होतो. त्या वेळी आपणास देवते यन्त्रियणाची किंवा चाल असलेली दिसत नाही. मात्र काहों देवतांचे मूर्त्ये साधी स्वरूपे अधिक गुंतागुंतीची होत चालली होती तसेच आपणास या काळी मुर्त्येच देवत नव्हता असेहि म्हणता येत नाही आपणास असे म्हणता येईल की, देवतांपासना ही मनुष्यप्राण्याच्या इतिहासात प्रथम सर्व यस्तुमध्ये दैविक शक्ति आहे, या समजुतीपासून (सदेवस्तुगतदेवतकल्पना) अथवा या जगात अनेक निराकारी दैविक शक्ती यास करीत असतात या समजुतीपासून (अनेकनिराकारदेवत-कल्पना) निघाली असावी तसेच आपण पाहिले तर असे म्हणजे फी, पद्मशक्तिदेवतांपासूनच मानवावृत्तिदेवतो-पामनेचा विकास झाला पण यावद्दल वराच संशय आहे. काही लोक अतोहि म्हणणारे आहेत फी, पद्मशक्तिदेवत-संप्रदायात पशुदैवकसंप्रदायाचाहि अंतर्भाव होतो परंतु आपणास असे स्पष्ट दिसते फी, या रवे विश्वाच्या अवस्था भूमध्यसमुद्रातील व उत्तरेकडील लोकांचे मिश्रण होऊन, त्याची हेलेन ही जात यन्त्रियापूर्वीच होऊन गेल्या होत्या. हेलेन लोकांच्या इतिहासात आपणास परमार्थवि-युक्त उच्च व नीच तन्माच मुद्र व सर्वोर्ण कल्पनाचे संच-काळ, एकसमयावच्छेदेकरून अस्तित्व असून त्यांचा परस्परवार परिणाम होत असल्याचे दिसून येते, आणि उच्च, कल्पनाची या द्वंद्वत जरी सरशी क्षातेयाचे दिसून येते तसे इतर कल्पना केव्हाहि पूर्णपणे नष्ट झाल्या असे दिसत नाही. कारण त्या कल्पनाहि अतिजग्य प्राचीन वृक्षा बौद्धि परंपरेतूनच झाले या होत्या. श्रीक परमार्थसंप्रदा-याचा उगम शीघ्रन काळव्याचे बरेचसे पाश्चात्य प्रयत्न स्वातील काळविषयानामुळे व्यर्थ झालेले आहेत, आणि नवे अज्ञात यस्तुचे मूळ पशुदैवतांपासूनच व्यर्थ शोधून काढ-ण्याची प्रवृत्ति, अलीकडे जगजसे या संप्रदायासंबंधीच्या पूर्वाच्या यन्त्रियाकला कल्पना व त्यावर आधारलेली समाज-शास्त्रीय संचे सुर्तीची आहेत असे शास्त्रज्ञ येऊ लागले, तरी कमी होत चालली आहे

जिस्तपुर्व १० व्या शतकाच्या सुमाराची स्थिति — गिरापुर १० व्या शतकाच्या सुमारास हेलेन

११ घेत व मेमेटोनिया या प्रांतातील नव्या प्रशासनाच्या

पारमार्थिक स्वरुपास एक नवीन आणि भव्य डायोनिसस नामक देवता प्रवेश करीत होती. या नव्या गोष्टी हेलेन लोकांतील पारमार्थिक कल्पनांची विरोधी असल्यामुळे त्याचा प्रवेश होणे अवघड गेलें, तथापि प्रथम विधीबन्धने त्याचे बसलेल्या प्रस्थापित होऊन नंतर डेटा येथे त्याचा प्रवेश झाला. हेलेन लोकांतील परंपरागत देवताहून या देवतेचे स्वरुप निराळे होते तिच्या सव्याचे धार्मिक विधी निराळे होते व भक्तांच्या मनावर होणारे परिणामहि निराळे होते. डायोनिसस देवतेला व्यापक स्वरुप होते पण ते आपोले किंवा अर्धेनी नाच्या इतके स्पष्ट नव्हते, ते निराशरदेवतकल्पनेला किंवा नंतर सर्व-व्यापी देवकल्पनेला अनुरूप असून ती देवता अनेक परवृत्ति स्वरुपात अन्तरिते, तसेच अनेक प्रकारच्या वन-स्पती उत्पन्न करण्याचे कार्य करते, आणि तिच्या आग-ननावरोवर अंतरिक्षात गृष्टीचे अद्भुत चमत्कार होऊ लाग-तात, यंगरे कल्पना प्रचलित होत्या.

या देवतेच्या धार्मिक विधीबन्धने तिच्या जन्ममरणान्या कल्पना होत्या व त्या हेलेन रोडाना अगदी अपरिचित होत्या. हिचा मृतु हे धार्मिक विधींचे एक अंग होतें, कारण विडे भक्त तिचे फाडून तुकडे करीत व ते धडेने भक्षण करत. याकरिता ते एखादा बेल, बकरा किंवा प्रत्यक्ष एखादा मुलगा मारीत असत व खात असत, कारण त्याला ते तारपुरता डायोनिससचा अवतार मानत. असत या रानटी व मनुष्यभक्षक विधीच्या योगाने त्या देवतेचे रक्त आणि चैतन्य शरीरात पूर्णपणे भरून त्या योगाने त्या देवतेप्रमाणे तिच्या भक्तातहि अद्भुत गोष्टी करण्याची शक्ति येते, अशी त्यांची समजूत असे बरील प्रकारे रक्त व मांस भक्षण केल्याने व त्याच्या घरोवर काही मादक व उत्तेजक पेये प्राशन केल्याच्या योगाने या देवतेच्या भक्तांची एक प्रकारची अत्यानंदमय तर्जन स्थिति होऊन जाता असे आणि शारीरिक व मानसिक व्यवसाय करण्याचा त्यांच्या अंगांत विरक्षण आवेश पडत असे; तसेच ते आपले स्वतःचे देहभामहि विसरून जात असत अशी स्थिति प्राप्त होणे म्हणजे सर्वांचे मुक्त होऊन देवतेच्या स्वरुपात तात्पुरते षण पूर्णपणे विलीन होता आल्यामुळे आपले जीवितमाकाम्ये झाले व अशी सन्मयता होणे आपणास मरणानंतरहि कल्याणप्रद होईल, अशी संप्रदाय भक्तांची निष्ठा असे. अशी आनंदमय अवस्थेचा काही अद्भुत चम-त्कार करण्याच्या यत्नां उपयोग होण्यासारखा असे, तथापि अशी व्यावहारिक पायपाळे टाक न देता निवृत्तपणा प्रत्यक्ष अनुभवामास मिळणाऱ्या या विरक्षण स्थितीतच ते भक्त मोठा आनंद नावत आसत. डायोनिसस देवतेच्या या पारमार्थिक संप्रदायांत योगताहि नैतिक उपदेश कर-ण्याचा हेतु नव्हता, तसेच बरील धार्मिक विधी, लौकिक व्यवहारात रूढ करण्याहि मोठे कष्ट होत. परंतु या विधींचे

ध्येय एक प्रकारचा विलक्षण अतिमातृव्य मानसिक शक्ति प्राप्त करून घेण्याचे असल्यामुळे हेलेन खोऱ्यांनी हा धार्मिक संप्रदाय घेतल्या फार फरकाचे आपल्या समाजात प्रविष्ट करून घेतल्या होता असे ऐतिहासिक पुराव्यावरून मिळते.

जर्मन अधयाव टप्टॉनिक संस्कृति.—पुराणवस्तुशास्त्राच्या दृष्टीने पाहता जर्मनीचा समग्र रचना एकरूप नाही. तिच्या दक्षिण भागाची सांस्कृतिक वाढ उत्तर-भागाहून भिन्न तऱ्हेने होत होती व पश्चिमभागावर सांस्कृतिक परिणाम करणाऱ्या मोठ्या पूर्वभागावर परिणाम करणाऱ्या मोठ्या अगदी निराळ्या दास्या, इतकेच नव्हे तर ज्या ठिकाणी संस्कृतीचा प्रसार एकाच उगमापासून होत होता त्या ठिकाणी सुद्धा तो निरनिराळ्या प्रांतात निरनिराळ्या वेळी झालेला दिसून येतो. तेव्हा या संप्रेष दास्याच्या सामान्य वर्णनात येणारा सांस्कृतिक कालावृत्त बराच अलग-भाषिक असणार हे उघड आहे.

प्राचीन पाषाणयुग (पूर्वार्ध).—जनुव्याच्या हात-कामाचे प्राचीन अवशेष हिमपूर्व कालाच्या अंतीचे हिवा एखाद्या हिमांतर कालातील सापडतात. पण हा हिमांतर काल अशा कालाच्या मालिकेतील पहिला आहे की नाही याविषयी वाद आहे. विविध जर्मन अवशेष म्हणजे वीमर-ज्झळ टॉबक या ठिकाणी आढळून आलेले होत. तेथे वदानाच्या आकाराच्या दगडी पाचरी, लहान गारेचे चाकू, गारेचे ओवडधोबड चापा पाडलेले लहान दगड व याबरोबरच हत्तीचे अवशेषही सापडले आहेत. तियाय प्रान्समध्ये अतिशय प्राचीन कारी न सापडलेली हाडाची दाखेही या स्थानी उपलब्ध झाली.

प्राचीन पाषाणांतर युग.—या युगात जास्त सुभारलेली अवशेष रूपे सापडतात. उदाहरणार्थ, मामय जातीचा हत्ती दिसून येतो. भोकें पाडण्याच्या व खरबडण्याच्या उपयोगासाठी म्हणून केलेल्या तसले दगडी हत्यारावरून अशी कल्पना होते की, वस्त्रप्रारणामाठी मनुष्य कातडी वमावत आसा. भोकें पाडलेले दात व क्षिपा याचे अलंकारही सापडले आहेत.

प्राचीन पाषाणयुग (उत्तरार्ध).—या युगात विशेष म्हणजे रेनडियर मावाच्या हरिणांचे अस्तित्व होय. “रमावियन थच्यल” मधील “होरदेफेस” अवशेषात अद्यापि मातीच्या भाट्यांचा पत्ता नाही. रेनडियरच्या कवडीचे मोठ्या काँकलसर्वांनी पाणी वगैरे पिण्याचे माटे बनविलेले आढळून येत. करवती, गुया, आरी आणि मासे मारण्याच्या हाडांच्या बरच्या सापडल्या आहेत. या काळी प्रान्समध्ये रद्दाणाच्या लोकांच्या ठिकाणी शत्रुय वस्त्रमिळवी जी प्रामुख्याने दिसून येते तिचा मासमूसाचा या जर्मन अवशेषात आढळून येत नाही हे लक्षात ठेवण्यासारखे आहे.

प्राचीन पाषाणयुगीन संस्कृतीची नवपाषाणयुगीन संस्कृतीपर्यंतची वाढ कशी झाली यासंबंधीच्या ज्ञानात जो एक खंड पडला होता तो नुस्ताच उत्तरजर्मनी व प्रान्स या ठिकाणाच्या पूर्वपुगाहून जास्त सुभारणा दाखविणाऱ्या वस्तूंच्या संशोधनामुळे अंशतः भरून मिळाला आहे. पण या वस्तूत मडकी सापडली नाहीत. या नवपाषाणसंस्कृतीचा आरंभ नवीन मनुष्यजात तेथे असल्यामुळे झाला की काय असा एक प्रश्न उपस्थित झाला आहे.

नवपाषाणयुग (दक्षिणजर्मनीमध्ये जि. पू. २००० पर्यंत).—नवपाषाणयुगीन मनुष्य ज्याप्रमाणे हल्ली हवा आहे अशा हवेतच रहात असे. फरक इतकाच की, तो देवदारूच्या वनात राहो. प्रत्येक बाबतीत याची प्रगति दिसून येते. नवपाषाणयुगाच्या उत्तर्गर्भाच्या अंती कुंभारकाम व विणकाम यात तो प्रवीण झाला व वृष्टिर्मात आपला वेळ घालवू लागला. तो जनावरे घाळी व मासलेली व मुख्यगुथीत केलेली किंवा सुरेत तासलेली सुंदर आकाराची हत्यारे आणि शस्त्रे तो करीत असे. नवपाषाणयुगीन वसाहतीचे अवशेष विशेषतः वस्त्रेच्या आसपास मेन प्रांतात थुरिंगिया येथे सापडले आहेत. हा घर, म्हणजे बहुधा चिमनीतील विळे असून त्यावर बसविलेला वारलेली छपरे असावीत. उत्तरनवपाषाणयुग व त्यापुढील युगावैषम्य माहिती मुत्सकाने जर्मनीत (बन्हेरियात) सापडलेल्या सरोप्राहावशेषावरून आदणास मिळते. मेन्केन्वर्ग, पोमरेनिया आणि पूर्व प्रशिया या ठिकाणाची सरोप्राहे निराळ्या पद्धतीची आहेत व ती पाषाणयुगातील आहेत की नाहीत याविषयी अजून शंका आहे. हिकलस्टेन, अल्बे आणि व्हर्सच्या भोंवतालची इतर ठिकाणे यात विविध नवपाषाणयुगीन कवरस्थाने सापडली आहेत. या कवरीतून सागाडे ताळ निश्चितले दिसतात. पण इतर कवरस्थानातून (उदा. व्हाईन्—हेसेनमधील प्लॉमबार्ने येथील हेलब्रान-जवळील कवरस्थान) हे सागाडे अस्ताव्यस्त स्थितीत दिसतात. भुमभ्रमसमुद्रातील क्षिपाच्या माळा व कंकणे यावरून त्या काळी व्यापार बऱ्याच मोठ्या प्रमाणावर असावा असे दिसते. कवरीतून सापडलेल्या दुसऱ्या वस्तू म्हणजे लहान गारेचे चाकू, दगडी कुऱ्हाडी, विस्तृत तयार करणाऱ्यासाठी गार व पायराईट या रत्नित पदार्थांची ढेकळे आणि क्षिपाच्या कवरीतून धान्य दळण्याची जाती या होत. मातीच्या भाट्यांना बहुधा पाटोळे बूड असे. प्राचीन अलंकरणाची तऱ्हा म्हणजे बोटाचे छाप वटथिणे होय. यानंतर दक्षिण जर्मनीत दोन पुष्कळ काळात नागमोडीच्या आकृती वाटलेल्या दिसून येतात. या काळाच्या मध्यापर्यंत मळ, सूजाकार किंवा लाटासारख्या रेषा आढळतात. याच वेळी उत्तर व पूर्वजर्मनीत सूत्रगंडन पहाण्यात येते. या युगाच्या अंती उत्तरजर्मनीतील रहिवासी मोठमोठ्या

कचरा बाधांत व हॅनोवर येथील लोक विशेषत आत जाण्याला वाटा लागलेल्या कचरी उभारीत

कांस्ययुग(दक्षिणजर्मनीत ख्रि. पू. २०००-१०००) —

पाषाणयुगाच्या उत्तरकाळी आपणाला कधी कधी तावे उप-योगात आणलेले दृष्टीस पडते व त्यानंतर हळू हळू कासे उपयोगात येऊ लागले इजिप्त कांस्यसंस्कृतीचा डॅन्यूब व एरबे याच्या काठच्या प्रदेशावर पक्ष परिणाम झाला व याचप्रमाणे मध्यजर्मनीच्या पश्चिम भागातील सुधारणा इटाली आणि फ्रान्स या देशातून तिकडे गेली असावीसे दिसते. या काळातील उत्तरेकडचा, विशेषत डेन्मार्कचा उत्कर्ष अवर-च्या व्यापारामुळे झाला व दक्षिणेकडील सुधारणा एरबेच्या मुखापासून वर जटलपथेत गेली ह नि संशय आहे. या प्राचीन काळी विशेषत गोठ म्हणजे देशरिवाजप्रमाणे माती, दगड किंवा पाळू याचा डिगारा प्रेतावर रचणे ही होय. या काळी कासे त्यास करात व यापुढील काळी तर त्या-वर घणाचे पाव घातलेले दिसून येतात स्पेहेरियात कचरीतून सापडलेल्या अवशेषावरून असे दिसते की, मोठी हत्यारे म्हणजे बरची व लाव अणकुचीदार भाले (पॅलस्टव) असत उत्तरेकडे लहान बरच्या लुंडाडीप्रमाणे लाव काठीवर बसवीत मायका वाशाचे दोन टाकडे, प्रत्येक हातात एक कण, अथवाचे अलंकार आणि कासाच्या या करी नळ्याच्या तुकड्याच्या माळा यापरीत. प्रत्येक कचरीत मोटाचे छाप व रेषा यांनी सुशोभित केलेली एक दोन उभो भाडी खोपटली आहेत. पुढील काळात प्रेत दहन करण्याची पद्धत दिसते, तथापि त्याचे अवशेषादिगान्यातून पुनः टोवीत. या वेळी तरकारी आटळतात. मायका गड गट दागिने वापरू लागल्या. भाडी फारच उत्कृष्ट तऱ्हेने शिळी केलेली असून त्याचा आकार सुंदर असे व ह्यावर नाममांडाची नक्की आहे

हेलस्टट युग (जर्मनीत ख्रि. पू. ८-५वें शतक) —हेलस्टट हे नाव उत्तर आस्ट्रियातील या नावाच्या प्रभात कचर-स्थानावरून पतले आहे. हेलस्टट संस्कृतिबाल लोगडाच्या गोभापासून सुरू होते. जर्मनीत या संस्कृतीचा केंद्र बर्हीरिया बेटन आणि युरटेनग हा प्रदेश आहे. याची उत्तर सीमा युरिगि वारण्य आहे. भेन्टनग्नं युरॅटिया सिलेमिया, पोरेन आणि मॅगमनी या प्रदेशात कांस्ययुगावस्थाप करीत जरी आटळले नाहीत, तरी हेलस्टट युगाचा परिणाम चांग-लाच समोबर होतो पश्चिम प्रसिद्धात मानवी चेहेरे अस-लेली उभो रक्षापात्रे (चॅम्पाररी) सापडली आहेत. मृतानी डिगान्यामध्ये पुरीत किंवा जाळीत. निमेषतः उत्तर सीमेन पूर्व जर्मनीत जाळण्याची नाल होनी. य-होरियात या रोनद वारी अरितवात होला. या काळात सुंदर वाक्या-ली व रगाची मातीची भाडी तयार होत व कांस्ययुगीन अवशेषाच्या ऐवजी कचक "बडल"—बडुपा नगान्याच्या आकाराची—वापरण्यात येऊ लागली.

ला—डेनेयुग (इ. स. पू. ४—१ शतक) —हा वेळ पावेतो लोभसत्तीतील शिष्ट संचावदल पारच थोडा पुरावा सापडतो या देशाच्या इतिहासासमकाली जर्म-नांच्या पश्चिम आणि दक्षिण भागात वेस्ट लोक राहात होते स्थित्यलंजतील 'ला टेने' या सरोवृभूमीवरून या युगाला हे नाव मिळाले आहे या युगाचा पूर्वकाळ म्हणजे केल्वबंरवाचा काळ होय या वेस्ट लोकांनी रोमन आणि ग्रीक संस्कृतीचागट्या पचनी पाहून, आत्म्या नवीन बला आपल्या टपुटोनिक शेजाऱ्यांना प्यावयास लावल्या परकी नाण्याबद्दल आपली नाणी पाडिली त्याच्या संस्कृती-वर परकी संस्कृतीचा कार मोठा परिणाम झाला असला तरी, लाची संस्कृति काही यावतीत स्वतंत्रच झपावी लागेल यापुढे या लोकात आस्त सुधारणा झाली नाही कारण या जातीचा राककाय बवंत्वात न्हात होऊ लागला जर्मनीतील यांची सुट्ट टिकाणे म्हणजे युरिगियापर्यंतच दक्षिणेकडील प्रात आणि मेन व सार ही खोरी. या लोकांची अपूर्ण टरा-विक वनस्पतीच्या आकाराची असत, सोन्याचा रर सहा उपयोग करीत, व पुढील काळात जर्मनीत जो रोमन मीना 'इन्वामेल' यापरीत त्यापेक्षा अनर्दी निराळा असा मीना दाखे आणि दागिने यांना लावीत लटाईत रच असत व तटबंदी शहरे बांधलेली असत, तथापि, घराच्या भिंती गुडाच्या असून स्यावर मातीचा गिलावा लावीत या प्रदे-शात थडग्यावर बुडने बांधण्याची चाल जेव्हापासून सुरू झाली त्या वेळेपासून ला—डेने युगाचा सावर होणारा परिणाम दिसून येतो. पण किनाऱ्यावरच्या प्रातातून हा परिणाम रक्षापात्रे असलेल्या कचरस्थानात सजोविला पाहिजे.

रोमनी युग (इ. स. १. त्या शतकापासून) —ला—डेने युगाविरुद्धच्या युगाला रोमनी—जर्मन युग म्हणजे आस्त संयुक्तिक होईल, कारण टपुटोनिक वसाचा रोमन संस्कृतीशी आलेला संवघ मागील युगात वेस्ट लोकाचा प्राचीन (लॅटिन-ग्रीक) संस्कृतीशी आलेल्या संचासारखाच जवळ जवळ आहे न्हाईन प्रदेश रोमन संस्कृतीचे केंद्र होते. या संस्कृतीत रोमन रस्ते, किले, दगडी व कोलारु परे आणि संगमरवरी देवस्थाने आटळतात. या वेळी टपुटोनिक लोकांनी लेखन-कला बहुधा साध्य करून घेतली होती; तथापि याच्या राष्ट्रीय वर्णमालेच्या उगमासंबंधी अद्यापि वाद चालू आहे. या काळच्या कचरीतून मातीची किंवा काचेची रक्षापात्रे सापडतात; प्रेतदहनाची चाल हट असे कचरीत सापडलेल्या वस्तूत एष किंवा अधिक नाणी असतात

सांस्रयानांतर युग (इ. स. ३००-५००) —रोमन इतिहासकारांनी विल्लिला या वेळेचा अखंड युद्धाचा काळ कचरीत सापडलेल्या अवशेषावरून मुलीन ओळखी येत नाही. उरट, कचरीतून क्षत्र प्रे पार कथितच सापडतात. त्यांत ज्या वस्तू आटळतात त्यावरून त्या वेळेचे असाधारण वैशिष्ट्य आणुप दिग्दर्शित होते सामारणपणे अशा कचरीतील

अवशेष म्हणजे पाणी वगैरे पिण्याची उत्तम उत्तम पात्रे, सुंदर मळादाग फासे व बुडबुडे, छानदार मण्याच्या माळा, हे होत. या युगातील विविध मोठे म्हणजे प्राण्याचे आकार पाहून दाखलेला अवस्तरणाची वाट. या अवस्तरणपद्धतीने विविध, कायनिक व शास्त्रज्ञा तिडव्या आकृती वाटलेल्या दिशून येतात. या बाबी स्लॅ होनिक लोकांनी आक्रमिलेला जमनीच्या पूर्वजंडील भागाच फक्त या सुप्रगत नसृतीपासून अलग राहिला.

मेसोविगियन युग (इ. स. ५००-८००) — मेसोविगियन हे फ्रेंक लोकावर राज्य करणारे पहिले घराणे होय. या युगात जमन उज्जवातास लोकांना खिस्ती संप्रदायात पूर्णपणे ओडलेले दिसते. रॅन्डोमेवर नावाने प्रसिद्ध आगगाच्या कबरी जमनीच्या सर्व इयुटोविक भागात सापडल्या आहेत. या कबरी हळोल्या रांगेने पेंत पुरलेल्या कबरी-प्रमाणेच आहेत. त्यामध्ये फरक इतकाच की रॅन्डोमेवरमध्ये मीटरवान वस्तू असतात. या वेळी देखील काही जमन जाती विशेषत. ॲलॅमन लिंक मूतवर टिगारे रचोत असतसे दिसते. फ्रेंक आणि बर्गडियन लोकांमध्ये रोमन चालीला अनुसरून अजून दगडाच्या प्रस्ताया पंथ्या देवलेल्या आढळतात व इतर प्रास्तासून या पंथ्या अनेक दमडी टोरच्याच्या बेल्ल्या दिसतात. या काळाची सत्ताये म्हणजे स्वयं नावाची कुबारा जमन तरवार, सॅसक नावाची आगूड तरवार किंवा लाव चाकू, चकू, टाळ व सर्वनामान्य जमन सुद्धा, ई. होड. कॅरिपात हो परीळ कुन्हाट दिसत नाही. दगडान्याम मणी, इटले, कपण्याना रोपण्याचे फाटे, पंगट्या, कणें इत्यादि वस्तू असून त्यान मंत्राना खाजे घसविलेले असत.

स्कॅन्डिनेव्हिया — स्कॅन्डिनेव्हियामध्ये पूर्वप्रास्तराधुध-युगात मनुष्यवस्ती नव्हती. उत्तरप्रास्तराधुधयुगात जेन्ना केंद्रमधे देवदाइ कळतात मनुष्यवस्ती आढळते. फाल्टिक मोड पाण्याचा समुद्र होता त्या वेळी म्हणजे इ. पू ३००० (एत. सुद्धा याच्या मताप्रमाणे) अथवा ८००० (ओ. माटेलिअर्स याच्या मताप्रमाणे) च्या सुमारास स्वीडनमध्ये लोकरही दिसते. रेनडिअरच्या पिंगाची व गाराची हत्यारे दक्षिणनॉर्वेस्वाडनमध्ये सापडतात येथे ते दुगारे काही अवशेष सापडतात त्यावरून त्याच कृपिकर्म माहोत नमुन ते परिश्रमणवृत्तीने रहात असत असे दिसते. यरेचने अवशेष समुद्रान्यावर सापडतात गारेच्या हत्यारात सुद्धाई, माल्याची टोके, चाकू इत्यादि सापडतात. हाताची हत्यारे व मातीची भांडी बंगरेहि आढळतात. त्याचप्रमाणे प्राण्यांच्या दाताचे अंमून दागिने बेल्ले आढळतात. उत्तर-पादाधुधयुगकालीन अवशेषांमध्ये गोपगुरी व इपिकर्मशेति प्रचलित असल्याचे दिसते. हे अवशेष डेनमार्कमध्ये आढळतात. घराच्या अवशेषांमध्ये घरात बांधलेल्या शेवट्या व घातघातकरून थिराळाने गाढविलेल्या जुडाच्या भिती बंगरे आढळतात. जमीनीवर वर्षे किंवा काही शतकांची असे,

कास्ययुगाचा आरंभ स्कॅन्डिनेव्हियामध्ये इ. पू. २००० ते १७५० च्या सुमारास झाला असावा. पहिले हत्यारे दगडी हत्याराच्याच प्रतिवृत्ती असत. पुढे त्यात सुधारणा होत गेल्या स्वीडननॉर्वेमध्ये या काळातील काही दगडावरील मोदकामे आहेत. यावरून त्या काळी घातघात गाराकेंड, नागराकेंड वगैरे उपयोग करीत असत. गट्टे, ओट, शर्ले इत्यादि धान्य पिकवून असत शिडशिवाय पण मोठाल्या होण्याची चित्रे आढळतात चित्रावरून पोषाग्याचा मोध होत नाही पण काही शब्देतिक्तीतील प्रतावरून त्यावेळी (३००० वर्षांपूर्वी) जाड टोपी घालीत, लडार्हत शिरसाण घालीत, लोंकरांचा धंगरया (टर्निक) घालीत पण खांदे उघडे असत, एक झगा असे व लोंके गोडपाची कापडाच्या तिरक्या पट्टीने बांधीत. एक कमरपट्टा, झगमाला टाचण्या खोवलेल्या व एक काढण असे. एक लहान चाकू असे त्यावरून ते हजामत करीत असावे. टोकाच्या हत्यारावरून ते मोदीत असावे. याचका केंतावर जाळ घालीत व फर्णा घालीत. एक पोकळ गोडिस कोंपरापर्यंत असलेला व एक लाव झगा असे. तो कमरेमोबती एका पट्ट्याने बांधीत. त्या पट्ट्याच्या पुढे दर्पणा असे. एक साळ, दोन काढण व एक बटयार यांमध्य असे. पुरेप उच असून केंस विंगड असत

लोहयुगाचा आरंभ इ. पू. ५०० च्या सुमारास झाला वरील विषयनावरून युरोपमध्ये मनुष्यजातीची वस्ती प्रथम कोणकोणत्या प्रदेशात होती व त्याची प्रगति कोणकोणत्या पायऱ्यानी होत गेली; व इकडे आशियामध्ये मोठमोठी साम्राज्ये उदयास येऊन उच्च सांस्कृतिक अचिंतकम आचरीत होती, अनेक कला, शास्त्रे, वाङ्मय यांचा विकास करीत होती, त्या वेळी त्याचे युरोपीय सधू संस्कृतीच्या कोणत्या अवस्थेत होते हे कळून येईल.

याप्रमाणे अखेर प्राचीन वण ज्या काळाविषयी आपणास अवशेषरुपाने काही प्रत्यक्ष प्रमाणे मिळतात अशा काळातील संस्कृतिविकासांवेधी माहिती देऊन आपण निस्त-पूर्ण ५०० म्हणजे सरावरी पुढेस्कमवालापर्यंत कथासूत्र आपले वाढे आता ज्याला प्रागैतिहासिक काळ असे म्हणता येईल त्यावेळेची आपणास आज कितपत ज्ञान करून घेता येईल ते पाहू.

प्रकरण ७ वे.

मूलग्रहकालीन उर्फ इंडोयूरोपीय

संस्कृति

आतापर्यंत आपण वेदकालीन व वेदोत्तरकालीन संस्कृतीने पयालोचन केले परंतु आपणास त्यावेळेचेच शब्द, जिज्ञासा होणे साहजिक आहे की, वेदकालीन किंवा तदुत्तर निरनिघळ्या संस्कृती या कोणत्या तरी प्राचीन

संस्कृतीच्या परिणतावस्था असल्या पाहिजेत. तर या अपरि-
स्पृष्ट अवस्थेतील पण मोठ्या संस्कृतीच्या जनक संस्कृती
कोणत्या होत्या? त्या कोणकोणत्या प्रदेशांत विकसित होत
होत्या व त्यांच्या विकासाच्या पायऱ्या आपणांस सापडणें
शक्य आहे किंवा नाहीं? वेदपूर्व काल हा पूर्णपणें अज्ञान-
मय असणें शक्य नाहीं. तेव्हां आपणांस त्या अज्ञात अशा
वेदपूर्व युगातील मानवजातीची प्रगति कसकशी होत गेली
हो अणणें बरेंच धोडपर व मनोरंजक होईल. वेदपूर्व-
कालीन मानवी संस्कृतीचे ज्ञान देणारा प्रत्यक्ष प्रमाणें साप-
डणें बरेंच कठिण आहे. तत्कालीन संस्कृतीचें ज्ञान आपणांस
बहुतेक अनुमानानेंच करून घेतलें पाहिजे. अशा तऱ्हेची
अनुमानें आजपर्यंत निरनिराळ्या साधनांवरून एकेकांनी
केलेली आहेत. मानवोत्पत्ति त्रयम कोटें झाली असावी व
निरनिराळे मानववंश कोठें व कसे विकसित होऊन त्यांचे
परिभ्रमणमार्ग कोणते असावे याविषयांची निरनिराळीं मतें
व अनुमानें पूर्वी दुसऱ्या प्रकरणात दिलीच आहेत. मानवी
प्रगतीचे जे पूर्वपायाणयुग, नवपायाणयुग, इत्यादि कालखंड
पाडिले आहेत तेहि पूर्वी दिलेच आहेत. त्यात आपणांस
काकोशियन व त्यातल्या त्यात आर्यवंश हाच पुढे विशेष
प्रगत झाला हो गोष्ट स्पष्ट झालेच आहे. या आर्यवंश
संस्कृतीची जन्मभूमि कोणती, तिचे स्थळांतर कसकसे झालें
बगैरे गोष्टींचे ज्ञान आपणाना करून घेतलें पाहिजे. या
विषयावर निरनिराळ्या पंडितांनी परिभ्रम करून आप-या
संशोधनाचे निष्कर्ष जगापुढे मांडले आहेत. जगात आम
आर्यवंशोद्भव निरनिराळीं राष्ट्रे आहेत त्यात आर्य मूल-
संस्कृतिबोधक अवशेष कोणते आहेत याचाहि आपणांसाहि
दादाच्या मदतीने अभ्यास झाला आहे. त्याचा निष्कर्ष पुढें
थोडक्यात मांडला आहे.

या वेदपूर्वकालीन संस्कृतीचे मुख्य दोन कालविभाग
पडतात. पहिला कालविभाग ज्या वेळीं सर्व आर्यवंश
एक एकत्र रहात होते तो काल. यांस इंडोयूरोपीय अथवा
इंडोप्रामांनिक किंवा मूलगृहकाल म्हणतात यानंतर या
मुख्य वंशाच्या शाखा निरनिराळ्या दिशात पसरल्या.
त्यांपैकी ज्या पश्चिमेस गेल्या त्यांनी ग्रीक संस्कृति व टयूटन
बगैरे इतर संस्कृतीस जन्म दिला. जी दारास पूर्वेकडे
शाली ती बरेच दिवस दराणात राहून तेथें एका संस्कृतीचा
विरास झाला. या कालास पणभारतीय काल व सस्-
तीस पणभारतीय संस्कृति म्हणतात. यानंतर वेदभाषी आर्य
लोकांच्या पूर्वजांचे भ्रम दारास भरतखंडात येऊन तिने भार-
तीय संस्कृतीचा जन्म केला.

आतां आपण प्रथम जी मूलगृहकालीन इंडोयूरोपीय संस्कृति
तिमकडे बघे.

इंडोयूरोपीय किंवा मूलगृहकालीन संस्कृतिविषयक
विचार सुनयनाची कारणें—वेद देश याच ग्रंथ व ते
इतरप्रती म्हणजे ईश्वराने आपल्या प्राचीन पूर्वजस्य म्हणजे

भारतीय आर्यांस या भरतखंडात सांगितले अशी आपली
पूर्वापार समजूत आहे. अर्थात् भरतखंड हेच जगातील
वाङ्मयाचे, संस्कृतीचे किंवा मानवोत्पत्तीचे हिंदी आद्य स्थान
होय असे आपण मानीत आलों व अद्यापहि लुप्त ज्ञान
परंपरेच्या लोकांत हीच समजूत कायम आहे अशा लांबास
वेदपूर्वकाल, आर्यांचे (भारतेतर) मूलगृह, इंडोयूरोपीय
संस्कृति म्हणजे हिंदुस्थान व युरोप या दोन ठिकाणच्या
लोकांना साधारण असलेला अशी एक संस्कृति व त्यावरून
निष्पन्नानें अनुमानें म्हणजे हिंदुस्थानातील लोक व युरो-
पातील लोक हे मूल एकाच वंशातले आहेत, ते पूर्वी एके
काळीं एके ठिकाणी एकत्र रहात होते बगैरे गोष्टी पारचमका-
रिक किंवा नैसर्गिक विक्षिप्तपणाच्या वाटण साहजिक आहे. सहस्र-
प्रकारचे विचार प्रगट करणारे ग्रंथ आपल्या प्राचीन सस्-
तीस आपले बिलकुल वाहता कारण अशा विचाराना प्रसवणारे
जे आपादाधिविषयक, मानववंशशास्त्रविषयक, गाथाशास्त्र-
विषयक, पुराणवस्तुसंशोधनशास्त्रविषयक, तुलनात्मक संशो-
धन ते अलीकडील एक दोन शतकातले असून त्याचा
पायाहि नूतन भूभागाचे संशोधन व अतिक्रमण करणाऱ्या
यूरोपीयांनी पातला आहे

मतराच्या शतकात युरोपीयांचा हिंदुस्थानात प्रवेश
झाल्यानंतर खबरदारी युरोपीय विद्वानांचे लक्ष हिंदुस्थाना-
तील प्राचीन संस्कृति भाषा व तिच्यातील वाङ्मय सारून
गेलें व संस्कृति भाषा शिकत असता स्वभाषेशी किंवा युरो-
पातील प्राचीन ग्रीक व लॅटिन भाषांशी संस्कृति भाषेचे
सादृश्यास्य व अर्थसाम्य असल्याचें त्यांस आढळून येऊ लागलें
संस्कृति भाषेप्रमाणे या युरोपीय पंडितांनी इराणातील प्राचीन
होद भाषेचेहि अभ्ययन केले व त्यातहि त्यांना सादृ व अर्थ-
साम्य आढळून आली. संस्कृति, होद बगैरे भाषांतील वाङ्म-
यात प्रवेश झाल्यावर त्यातील पौराणिक कथा वाचताना
त्या कथांच्या वाच्यतातहि वाहता काही साम्य लक्षात येऊ
लागली. यामुळे इतक्या वाटून पौराण्य भाषांचा व वाङ्म-
याचा अभ्यास युरोपीय पंडितांनी अधिकच नेटाने सार-
केला, आणि त्यांनी पौराण्य व वाङ्मय भाषांतील सादृचा
व प्राचीन कथांची तुलना करून तालनिक आपादाध(काय-
लोलभ्री) व तालनिक गाथाशास्त्र (मायथोलॉजी) निर्माण
केली. तगेंच आशिया व युरोप या दोन खंडातील माणसं
एकत्र येऊ लागल्यावर माणवमाणासतील दारीरिक व प-
रिभाषी चिकित्साहि मुक्त झाली व तांतून मानववंशशास्त्र
(एन्थ्रॉलॉजी) आणि मनुष्यविज्ञानशास्त्र (केनिअलॉजी)
ही शास्त्रे प्रगट झाली.

या सर्व साम्यांचा विचार करता एक मोठी प्रगतिवारक
कल्पना विद्वानांच्या लोकांस उत्पन्न झाली ती अशी की,
प्राचीन प्रामांनिक साम्ये आगलेले पण आम दूरदूरच्या देशांत
रहाणारे लोक मूळ एकाच खोऱ्यामार्फत वंशज राहणारे
ही एकमानपरिप्रेक्ष्येची कल्पना मुख्यावर हा मतमात्र

मंडा कोणच्या परिस्थितीत रहात होता, काय राहत होता, त्याच्या चालीगती काय होत्या, एका सद्धात सांगण्याचें म्हणजे त्याची मस्त्रुति कांणच्या प्रकारची होती यावरून संशोधन सुरू झालें हे संशोधन मस्त्रुत, ग्रीस, रोम, लॅटिन, लिथुआनियन, जुनी इल्लिन्धानिक, गोंयिक, अर्मेन, कॅल्टिक, जुनी प्रशियन, आल्बेनियन व आर्मेनियन इत्यादि प्राचीन भाषांतील सद्धाच्या तुलनात्मक अभ्यासानें सुरू झालें या कार्यांत आस्ट्रुग (१८०६), पाप (१८३३), इलेगेल (१८०८), जे. जी प्लोडस (१८१०), एफ ए पॉट (१८४०), लॅसेन (१८४७), जे. प्रिस (१८४८), ए. वुल्फ (१८५५), आडर (१८९०) वगैरे विद्वानांचे परिश्रम विचारार्ह आहेत. या इंडोयूरोपीय किंवा आर्यन लोकांच्या मूल पूर्वमायदल तान म्हत्वाचे प्रश्न उद्भवतात ते संस्कृतिविषयक, मूलग्रहविषयक व मूलग्रहकालविषयक हे होत यांपैकी संस्कृतिविषयक प्रश्नांत प्रथम विचार करूं

संशोधनाची आणि धानाची व्युत्पत्ती—इंडोयूरोपीय स्थितीमधील जी माहिती आम्हां देत आहेत त्या माहितीच्या अपूर्णतेविषयी येथे बऱ्याचदाच दिला पाहिजे मंडा राष्ट्रात या विषयावरचे संशोधक नाहीत मंडोवन दास्य होण्यासाठी अनेक युरोपीय आणि आशियातील एण हिंदुस्थानच्या पणिमेस असलेल्या लोकांच्या भाषांचें ज्ञान पाहिजे तथापि महाराष्ट्रीयाना ग्रीक व लॅटिन या भाषांचें देखील ज्ञान पाश्च पॉट आहे, किंवा जवळ जवळ नाहीथ म्हटलें तरी चालेल सग लिथुआनियन इत्यादि भाषांचें ज्ञान तर दृष्ट राहिलें ग्रीक शब्द आणि संस्कृत शब्दांच्या समीकरणें जर पाश्चात्य मयात आलीं तर तीं तपासण्यास देखील उपयुक्त साहाय्य ज्ञानकोशकारास मिळालें नाही पाश्चात प्रपञ्चापैकी ज्यास संस्कृत येते अशास मरतीय अर्वाचीन भाषा सुद्धाच असगत नाहीत, अनें म्हटलें तरी चालेल आणि त्यामुळे त्याचें प्राचीन कालविषयक ज्ञान बरेंच अपूर्ण रहातें. आर्यन लोकांच्या सर्व शाखाया सामान्य आणि साधृत कदा प्रारंभार्थ लपटन्य असणाऱ्या अनेक जिनसा केवळ वरगुता असल्यामुळे त्यांचा आणि तद्दिषक भारतीय शब्दांचा परिचय पाश्चात्य प्रयकारास झाला नाही प्राचीन स्थिति जाणण्यास अर्वाचीन भाषांचें आणि परिस्थितीत ज्ञान अवश्य आहे शास्त्राच्या परिस्थितीचा अनेक अर्थें जुनाट आहेत. आजच्या शब्दांपैकी अनेक शब्ददि पार जुनाट आहेत, शिवाय अनेक शब्द आहेत कीं व पुरातन मायेतून एवढम प्रचलित देशी भाषात आले आणि त्यांचा प्रवेश शिष्ट संस्कृतमायें झालाच नाही वदादरणायें ' वद ' म्हणजे योळण हा शब्द पाणिनीय्या धातुपाळात आहे, तथापि सरूत कान्यात शाब्दकत नाही. पाणिनीय शब्दाना आणि धातूंचा ऐतिहासिक पद्धतीनें अजून विचार व्हावयाचाच आहे किंवा राज्याडे यांनी पाणिनीच्या शब्दांचे व प्रचलित मराठीचें नातें पुष्कळ दाखविलें आहे, मा ति उ. १०

तथापि वेदकाल आणि पाणिनि यांचा मायेतील करकानें व्यक्त होणारा गमान्वाद्यय संघर्षाहे जोडला गेला नाही.

वेदपूर्वकाळाने स्थिति काठ्यामाठी होणाऱ्या परिश्रमास अर्वाचीन भारतीय भाषांनी अपरिचयानेन हुसरो डाव्चण म्हटली म्हणजे वेदिक वादयतातर्गत ऋचाया काला-तुक्रम समाधानकारक लागला नाही ही होय तो लागला तर हिंदुस्थानातच ज्या सोपों किंवा हमारो वपोत वेदिक वादय तयार झाले त्या कालातील निरनिराळ्या कालाच्या अनुक्रमबोधक चिन्हांचा सकर झाल्यामुळे अस्पष्ट झालेल्या सद्धांच्या पायऱ्या स्पष्ट होतील आणि वेदकालीन संस्कृतीच्या पहिल्या पायरीचा बोध लागेल ही कायें मेव्हा समाधानकारक रीतीनें होतील तेव्हा त्याचा उपयोग ताल-निक संस्कृतिशास्त्राकडे अधिक विश्वासानें करिता येईल येथे प्राचीन कालची इंडोमगानिक लोकांची संस्कृति कशी काय होती याविषयी विविध वादातील तुल्य वादनांनी जी कारणना पुढें दिली आहे, तिचा उपयोग सपूर्ण सत्य दाख-विण्यासाठी नाहीच आम्हो माहिती अवास्तव्य व संदेह-पूर्ण आहे आणि ती कालकनामित नाही यासुळे येथें जी माहिती आडर व त्यासारख्या हुसरा प्रयकारावर अल-पून देत आहेत ती सर्वेस्वी विश्वसनीय आहे असें मलायन-पत्र जोडण्यासहि आम्ही तयार नाही जी माहिती दिली आहे तिचा हेतु मुदयत पश्चिमात्यच्या मूलग्रहविषयक संशोधनपक्षीशी सोदाहरण परिचय व्हावा हा होय आणि हेंच अभ्यासाच्या अपूर्णत्वाचें दर्शक आणि कारण-विवेक विधान कान्या अशातें पश्चिमातीयकालविषयक संशोधनाकडे लागू पडेल

आजचे मूलग्रहकालीन अवशेष आणि त्यांचा उपयोग—तुल्य शब्द तपासून मूलग्रहां वादय, आरण्य, आणि ग्राम्य पशुपक्षी काय असाथें, तत्कालीन शेतकी कशी असावी, कालमापन कसें होतें, भक्ष्य काय होती याची माहिती मिळते अंगावरचे दागिने, परें व सद्धातर्गत साहित्य, व्यापार, दलणवज्ज, कुटुंब आणि राजन्यवस्था यावरहि पुष्कळसा प्रकाश या तुल्य शब्दार्थाव पडणार आहे शब्द-रनें तुल्यशब्द हेच साहित्य विशेष वापरलें आहे आणि मध्ये पक्ष प्राचीनकालचे संशोधनात्मक अवशेष पूर्वकालबोधा-साठी उपयोगात आणिले आहेत वेदकालीन दैवतें, वतें इत्यादि गोष्टी आडरनें उपयोगात आण-या आहेत तथापि या विषयावर भारतीय अभ्यासकाहि आहेत प्रथमतः सद्धमूलक माहिता देऊन नंतर इतर गोष्टी या विचार करूं

आता प्रथम मूलग्रहकालीन प्राण्यांचा म्हणजे तद्राचक निरनिराळ्या भाषातील शब्दांचा विचार करूं

स स्त न मा सा हा रा प्रा णे

कु प्रा --सद्धत-या, रोम-र्या, आर्मेनियन-शून, लॅटिन-कॅनिस, गोंयिक-हड्ड, इ हाउड.

लाडगाः—संस्कृत-वृक; लेंद-वेहर्क; आर्मिनियन-गेल;
लॅटिन-लुपुस; गॉथिक-व्हुर्रूम.

अ स्व लः—संस्कृत-वृक्ष; आर्मिनियन-अर्जु, लॅटिन-उर्जुस.

उ द्राः—एक जातीचा मांसाहारी प्राणी. संस्कृत-उद्रा;
शंद-उद्रा; प्राचान उच्च जर्मन ओडिर.

को ल्हः—संस्कृत-शृगाल; अर्वाचीन फारसी-शगाल.
तो क्ण दे ती प्रा णी.

उ दी रः—संस्कृत-मूष; अर्वाचीन फारसी-मूस; आर्मि-
नियन-मुसु; लॅटिन-मूस.

स साः—संस्कृत-शश, अर्वाचीन उच्च जर्मन-हमो.

आ म्य प शू

याच्या स्वरीज घोडा, गाढव, बैल, शेळी,
मेंढी, उंट, हुरुर या प्राण्यांना निरनिराळ्या भाषांत ज्या
रीत्या आहेत त्याच्यातील ध्वनिसादृश्यावरून हेहि प्राणी
पूर्वीच्या लोकांना माहीत होते असे म्हटले पाहिजे. आर्यन
लोकांचे मूळ ठिकाण कोणते या गोष्टीचा निर्णय होण्यासारखे
यात काही नाही. वेदभाषा बोलणाऱ्या लोकांना भरतखंडात
सिंह, हत्ती, माकड, बगैरे अं चतुष्पाद जनावरे आढळली,
त्याचे तुल्य शब्द अजून सापडले नाहीत आणि म्हणून
मंदोपकानी ती मूलग्रही नव्हती असे ठरविले आहे

सिंह वाघ.—आर्य लोकांना सिंह हा प्राणी पंच-
नद्यांच्या प्रदेशात आरवावर व इराणी लोकांपासून कुटून
निघाल्यावर आढळला असावा. ऋग्वेदाच्या अर्थात जुन्या
सूक्तात सिंह हा मनुष्ये व जनावरे यांचा बरी आहे अशी
वर्णने आहेत. व त्याच्या गर्भनेत्रा वाऱ्याच्या भरातीस उपमा
दिलेली आहे.

सिंहविषयक ऋग्वेदातील तीन अध्यां ऋचा येथे देतो.
सिंहा इव नानश्नि प्रचेतसः पिशाचं मुषिको विष्वेदसः

ऋ. १. १४, ८

उयाप्रमाणे गिरिगच्छा (गुहे) मध्ये सिंह गर्भार शब्द
वर्ततात त्याप्रमाणे ज्ञानसंपन्न मरुत अर्थात गर्भना करितात.

रथा अभ्रिमधुपं तृण्यां मिहो न इमे अपांनि वग्ताः ॥
ऋ. १. १७४, ३

हे देवा सिंह उयाप्रमाणे स्वाध्वभूत वनाचे उपद्रवकारी
गजादीकांपासून रक्षण करते. व निर्भय होऊन निरोधी
पशूंना मारावयास धाडतो त्याप्रमाणे तू शत्रूंचे रक्षण करण्या-
करितां धांव.

पक्षीं शुभीनतानये निहमिष इष्टम्वदे ॥

ऋ. १. ७४, ४

हे अधिनाकुसारांते शरण्यामध्ये गर्भना करणाऱ्या
प्रचल मगलाच्या ज्ञानप्रमाणे तू पुष्ट पशूत करतात (हो-
लून देताना) त्याप्रमाणे गर्भना करणाऱ्या मेघांना वृष्टपथे
पशूत पदा (मेघाना पाऊन पाऊवावयास लावा).

सिंह हा प्राणी जरी पूर्वीच्या काळांत सर्व युरोपभर आढ-
ळत असे (ख्रि. पूर्व प्री-हिस्टोरिक टाइम्स पृ. २१४) आणि स्वित्स्-
लंडमधील लोक ज्या वेळी तळ्यामध्ये लांकडी घरे करून
रहात असत (महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश सरोग्रह शब्द पहा.) त्या
काळी सिंह हा प्राणी नव्हता, तरी पण सिंहाची एक जात प्रेस
व त्याच्या भोंवतालच्या प्रदेशात होती (हिरोडोटस ७. १२५)
इंडोयुरोपियन लोकांच्या युरोपीय शारास सिंहाची माहिती
युरोपखंडातच झाली असे एक अनुमान केले आहे ते
निर्दोष आहे अशी आमची खात्री नाही.

व्याप्रा हा शब्द प्रथम अर्थ वेदात (४. ३, १) येतो.

सिंह आणि वाघ हे दोन प्राणी जरी आपण घटकाभर
वाचून देखले तरी पूर्वीच्या काळातील व्यापदात यांचे चतु-
ष्पाद जनावरे शिकार करण्यालायक आढळतात. परंतु
'शिकार करणे' 'पारव' 'पारधी' यांना समर्पक शब्द
इंडोगर्मानिक भाषात अजून सापडले नाहीत हे लक्षात
घेण्यासारखे आहे. सामान्यतः हिंदू जनावरांच्या नावावरून
वनविलेलीं रूपे बगैरे या शब्दांना उपयोगात आणीत. जसे
संस्कृत—मृगया शब्द जरी ऋग्वेदात आढळत नाही तरी
ऋग्वेद १०. ४०, ४ मध्ये युवा मृगेष वारणा मृगयवा दोषा
वस्ती हविषा निव्हयामहे । असे वर्णन आहे. येथे 'मृगयवः'
याचा अर्थ सायणाचार्यांनी (मृगभक्षक) शार्ङ्गल असा
केला आहे. परंतु प्रिक्रियेत सरळ शिकारी म्हणजे मृगया
करणारे असा अर्थ केला आहे. यावरून त्या वेळी शिकार
करणे भारतीय लोकांस टाऊक होते असे दिसते.

परंतु शिकार करणे या गोष्टीला अनुषाच्या आध्यात्म्याचा
प्रधान भाग समजत नसत. व शेतकी हा प्रधान धंद्या मानून
शिकार हे त्याचे गौण अंग समजले जात असे. शिकार
करून मिळालेले मांस बगैरे देवादीकांना देत नमत व राहते
तरी अढचणीच्याच प्रसंगां खाल असे धाडर द्रव्यतो
(प्री-हिस्टोरिक अँटिक्विटिज पृ. २५); पण त्याला भयन
पुरावा नाही.

पक्षी—इंडोगर्मानिक लोकांना कोणते पक्षी माहीत होते
याचा विचार करतांना पक्ष्यांच्या नावात त्यांच्या ध्वनीचे
अनुकरण करण्यात येते त्यामुळे पार घोटाळा होतो.
जसे, संस्कृत—उलूक, कोबिला, वृकवाट, तित्तिरी या
पक्ष्यांना लॅटिन, ग्रीक, आर्मिनियन बगैरे भाषांतून जी नावे
आहेत त्यांतील ध्वनिसादृश्य त्या त्या पक्ष्यांच्या ध्वनींशी
मिळते. तरी पण येथे, हेच बगैरे पक्षी आशिया व युरोप
या दोन्ही खंडांत सांपडतात. पक्ष्यांचे आगमन निर्गमन
म्हणजे त्यांना टापीकटून अगर उमखोडून जाणे यावरून
शुभाशुभ साहज पहाण्याचा प्रपात पूर्वी होता. देवाची इच्छा
काय आहे किंवा अद्वैतपत्वेच्या पोटात काय आहे हे अगत्या
साहजावरून जाणीत. दिवागीत व कपोत या पक्ष्यांनी अनेक
रोंपे अनुभूत मानीत. रोमन लोक पुढे त्यांना शुभाशुभा-
ल असावे असे दिसते. इंडोगर्मानिक लोकांची ही गोंधळणी.

वेदान्तमुद्रा अशा प्रकारच्या समजुता आढळतात. म्हणजे-
दाताला दहाव्या मंडळातला एकदा पांचश्याच्या मुळात
कपोतास यमाचा दूत म्हणून आहे.

देवा कपोत इति नो यद्विद्यन्ते निरुद्धा इदमाजगाम ।
तस्मा अर्थान् कृणाम निष्कृतिं यथा अस्तु द्विपदे च
चतुर्गदे ॥ १ ॥

हे देवानो, निरुद्धांचा दूत कपोत प्राप्त झाला (आहे)
(त्याचा) धनाची इच्छा आहे त्याची बाधा होऊ नये
झणून आम्ही पूजा करितो व त्या बांधेचे निरसन करितो
यामुळे आमच्या पुत्रप्राप्तास व यमादि पक्षय कल्याण
असा.

विज कपोत इति नो अस्त्वया देवा यद्वत्ते ब्रह्मा ॥ १ ॥
हे देवातो आमच्या परीं आलेला कपोत पक्षी सुखकर
आपावहेतु असा.

मानो द्वितीये देवा कपोत ॥ ३ ॥
हे देवानो या ठिकाणी कपोत आम्हास वाचक न होवो
यस्य दूत प्रदित एव उत्तारं यमाय नमो
अस्तु मृत्योरे ॥ ४ ॥

ज्याचा दूत येथे आला आहे त्या यमान-मृत्यूदेवतेस नम-
स्कार असा

पक्षपाती परिचय इथा अतिप्राचीनास होता असे दामपिण्या
साठी आणि पक्षिमूलक काहो आचार अगद करणा प्राचा-
नात प्रचलित असल्यास त्यावर ऐतिहासिक प्रकाश पाडण्या-
साठी काही बाद उपग्रह झाले आहेत. त्या वंदात एव
प्रथम असा उत्पन्न झाला आहे की, पक्षिमूलक शुभशकुन-
कारक होते हे वसा उवा दिशेने जातो त्यावरून होते की
ज्या हाताकडून जातो थारून होते या वादित पुराण-
कथांचा अभ्यास करून त्यावरून इतिहास कळण्याचे परि-
धम करणारा प्रसिद्ध जर्मन पंडित माकोष प्रिम (१८८५—
१८९३) यांचे मत आडर यांचे देऊन ते खोडण्याचा प्रयत्न
केला आहे दोघांना मठात भेद बराला सूक्ष्म आहे
दिशाच्या शुभाशुभस्वरूपान् हाताचे शुभाशुभत्व निष्पन्न
झाले आहे आणि मतर हातावरून पक्ष्याच्या यमानगम-
नावे झडून टाळे आहेत असे प्रिमने मत आहे असे आडर
प्रतिपादितो आणि आपला अभिप्रायभेद दाखवितो तो
असा की, हाताचे यामदक्षिणह व शुभमूलक आणि त्या-
मुळेच शकुनीत्वादक आहे दक्षिण दिशा वार्द्ध आहे अशा
प्राचीन समजून होती असे प्रिम म्हणतो आणि आडर
त्याच्याविरुद्ध खालील प्रमाणे आणतो.

अत्रपद दक्षिणतो प्रमाणं सुसंस्तरं भद्रादरी शङ्खे
क. २. ४२, ३

हे कपिल, तू शुभमूलक आणि करुणापादी असा पक्ष
ज्या दक्षिण दिशेला ओरड.

प्रदक्षिणदिशि घण्टा वाररो यथा वदत ऋतुया शङ्खतय ,
क. २. ४३, १

कपिल पक्षी हेच स्तोत्रे योग्य काही शुभ सुखकून
दक्षिण दिशेला गात धावतात

"इदोमार्मनिक भाषासमूह उगवा याला जो शब्द आहे
त्याचा धातुर्ध सर्व ठिकाणी 'इडाक' असा सापडतो सस्वत-
दक्षिण, सेंद—दाक्षिण, लॅटिन—डेक्टर शुभ शकुन उगवी-
कडून येत असे मानण्याचे कारण दक्षिण म्हणजे कुशल हा
अर्थ आहे. उगवा किंवा उगवा याचा पूर्व, पश्चिम, दक्षिण
व उत्तर यापार्शी कोही संबंध नाही असे आडरचे मत
आहे आडरचे मत आम्हास प्राप्ता दिसते दक्षिण आणि
याम हे शब्द शकुनमूलक नसून हाताचे शुभनिर्दाक
अहेतु, त्या अर्थी त्यास आलेला अर्थ शकुनमूलक आहे असे
घरण्याचे पाहो कारण नाही. उलटपक्षी झडूनच हस्तशुभ-
मूलक अमण्याचा संभव आहे

प्राश्न पत्रा—गाई मनुष्याला शुभाटपांचे इथ काह
देतात, घडे शुभाटपान लगाम झालेतात, मेंढरे पुढा-
यरोवर मीट घित्तिने जातात, या व अशा तऱ्हेच्या धनेक
मोठी मनुष्याच्या इतक्या अंगवळणी पडल्या आहेत की,
त्यात अत्युभाविक पादो असेल अशी घांटा सुद्धा मनाला
शिवत नाही परंतु हे चारो जनावर माणसाकडून दाकण्याचे
कड आहे आणि जनावरे माणसाकडल्यास सुखीत कच्ची
झाली दाया आटपवाहि मनुष्याला नाही इतका हा प्रसार
जुना आहे पर्यंत खोलीकरण म्हणजे माणसाकडून सिद्ध होत
असता होत असलेल्या प्रयत्नाच्या परपरेचा इतिहास लिहा-
वयास आपणाला इंडोयूरोपीय काळाच्या पूर्वीच्या काळात
मेले वाहिज शुद्धीकरणातूनच बांध करून वेण्यास या
मूलमहाविषयक सत्तोपनाचा उपदेश होत नाही कळप
रात्राचे, पाशात पकडण यावर शुद्धाकरण सिद्ध होण्यापूर्वी
क्या किंवा अमतील तर त्याचे मान शब्दाश्वशप रोगि-
तात. इंडोयूरोपीय लोक सुद्धा जनावराचे कळप पाळीत
ही मोठ सस्वत—घाई, गोंधळ—हेड, इतक्या—हर्दस या
नुरव शुद्धावरून स्पष्ट होते पक्ष माणसाकडल्यास सुखीत
झाली असावी असे पक्ष शब्दाच्या गांध (पाश्यानि) या
शब्दाशी असलेल्या सादरभावकन वाटते निश्कात्म्ये पक्ष
शब्दाचो नुत्पत्ति दिडली नाही

धोकरनिषर्था आडर म्हणतो—घोडा या प्राण्याचे बांधक
निरनिराळ्या मापातील शब्द सुरक्ष दिसतात सस्वत—
अश, शेर—अश्व, शीरू—होतीस, लॅटिन—एक्व, लिथु-
जॅनियन—अश्वन यावरून हा प्राणी इंडोयूरोपीय लोकांस
नि सशय माहीत असून तो त्याच्या पाळीव प्राण्यांत होता
असे वाटते परंतु घोड्यावर चढणे या अर्थी प्राक, सेंद इ
भाषातील शब्द निरुद्ध असून ते बरेच नंतरचे असावेत
असा तर्क आहे म्हणजे यामने लगाम [अंशोशन], चौपीर
[तद] इत्यादि शब्दांचे वाचक शब्द असून घोड्यावर
चढण्याची कल्पनाहि आढळते

क १ गाथा हा ३ भीमर वय येर वय वय पुढे सरो
मनोरम जने घोरण्यास

क्रमे ० ६१, २-३

परतु घोळ्यास कधीहि पंगुप्रमाण सटारे धगर नागर
परीरे ओटण्याच्या उड कामास लावलेले धाटवत नाही तर
त्याचा रथ किंवा इतर हलकी वाहन ओटण्याच्या कामांच
भारतीय आर्यांनी उपयोग केलेला आढळतो अनेक
पाश्चात्य पंडितांच्या हाच एक गोट लक्षात भरते व हो गोट
निर्दश करण्यागारच्या वाटते आपणास त्यात विशिष्टता वाट-
णार नाही

होमरमध्येहि रयाच्या घोळ्याविषयी वाटले तितका पुरावा
आहे पण ओसी वाहण्याच्या घोळ्याचा उल्लेख नाही असे
भाडर दाखवितो होमरच्या काळात खेंबर हाच मुख्य
ओसी वाहणारा प्राणी होता खेंबराची पैदास गढव व
पोडी यांच्यासमूह करण्याची कल्पना प्रथम मीसियन
लोकानी काढला असे धनगिर्भान (म ३६ बर्गक)
म्हणतो होमरच्या काळातील कथांच्या उल्लेखानुसार खेंबर
हा प्राणी पॅन्गोनिया, एनेडि या प्रांतात आढळत असे व
त्याचे तेंच मूलस्थान असलेले दिसते "हमवदामध्ये खेंबर
या प्राण्याचा वाचर दगड आढळत नाही तो नंतरच्या
संस्कृत भाषेत (पंचतंत्रात) अथवा अग्रा सापडतो पण
अमरकोशात हा शब्द नाही

इंडोमनीमक लोकांची जी घाग्रा युरोपकडे येथी तीतील
लोकाना उट प्राणा माहीत नव्हता व इराणा युद्धाच्या वेळेस
हा प्राणी ग्रीक लोकास माहीत झाला असे भाडर
म्हणतो

पशुभारतीय लोकांमध्ये मात्र पार प्राचीन काळी खर व
उडू हे प्राणी आढळतात. शभिनी याचा रथ रामच ओट-
तात असे ऋग्वेदात वर्णन आहे (ऋग्वेद १ ३४.१, ७४,
७) पण उडू या शब्दाचे वेदांमध्ये रानमंडूस
असा पशु विदग्ध क्षेत्र आहे असे भाडर म्हणतो
परंतु हा शब्द ऋग्वेदामध्ये ५ ठिकाणी आला
आहे व त्यापैकी एवढी ठिकाणी त्याचे वर्णन
केलेले आढळत नाही त्याचा भार पहाण्याचा गुण मात्र
तुलनेकरिता पोरलेला आहे (ऋग्वेद १ १३८.२, ८ ५
३७, ६ ४८, ६६. २२, ३१) भाडरन उडू या
शब्दाचा अर्थ उट नगून रानमंडूस असा होतो हे कथा-
बर्णन म्हटले त फलत नाही

आता होमरमध्ये गंधराचा उल्लेख एक एकदा आलेला
आहे (इल ११ ५७८) ग्रीक भाषेने लॅटिन भाषा-
तील गंधर्वावरून शब्दाची व्युत्पत्ति लक्षात नीज साप-
लेली नाही, व त्या शब्दाचे व पशुभारतीय तद्वाचक
नव्हते त्यावर आढळत नाही मरहून पाश्चात्य पंडित अने
अनुमान काढतात, की ज्या शब्दा पोटा हा प्राणी इंडो-
यूरोपीय पशुस आढळण त्यास रामच व उडू हे आढळत

नाहीत त्या अर्थी या गोष्टीवरून इंडोयूरोपीय लोकांचे
मूलस्थान निश्चित होण्यास बरीच मदत होईल पोटा हा
प्राणी मध्यआशियातील वाळवंटातून व पुरणातून येथो
कडे पमरला असावा परंतु पाश्चात्यांच्या दृष्टीने व सृष्टि
शास्त्रज्ञांच्या मताने पोल्याच्या प्रसाराचे क्षेत्र योग्यता मोठे
असावयास पाहिजे व तो प्राणी युरोपमध्ये सापडावयास
पाहिजे उलटपक्षा गाढव व उट या प्राण्यांचे मूलस्थान
मध्यआशियातील सेमेटिक अरण्यांत हातें अशी एक
कल्पना आहे यावरून ज्या प्रदेशात घोडा आढळत अने
परंतु गढव व उट हा जनावर माहीत नव्हता अशा प्रदेशात
म्हणजे युरोपपट्टाच्या पूर्वभागात किंवा आशिया
खंडाच्या उत्तरेकडच्या भागात इंडोयूरोपीय लोकांचे मूल
वसतिस्थान असावे असा याचाच पाश्चात्य पंडितांचा तर्क
आहे लो वाळ गंगावर टिळक याचे पुस्तक प्रसिद्ध झाल्या
नंतर पूर्वार्ध मत आपण कितपत प्रायः धरावे याविषयी
संशय आहे टिळक याच्या विचारांचे खंडन करणारी तथापि
विचारात येण्याइतक्या विमतीची कोणताहि टाका आमच्या
पाहण्यात नाही आणिए यासाठी पाश्चात्य पंडितांची एत
द्विपक्षक मन स्थिति काय आहे हे फलत नाही

चतुष्पाद जनावरांपैकी माग हा प्राणी युरोपमध्ये अगदी
अलीकडील दिसतो मार्गार अथवा तद्वाचक शब्द ऋग्वेदात
नाही व इतर वेदांतहि आढळत नाही भाडर याने या
ठिकाणी असे विधान केले आहे की माग्राचा उपयोग
उदीर पक्षण्याकडे होती ही गोष्ट भारतीयाना टाऊन
नवावीसे दिसते कारण पाणिनीने ज्या प्राण्यांमध्ये निरगंत व
बैर आहे अशा प्राण्यांच्या नावांचे गमास करण्याबद्दल एक
नियम दिला आहे त्यात पुत्रा व मोजर किंवा मोजर व
उदीर यांची उदाहरणे नाहीत परंतु पाणिनीच्या अशा
प्राण्यांमध्ये केवळ 'येण व विरोध शाश्वतिक' एवढेच सूच
आहे, त्यात अर्थात उदाहरण कोणतीच दिली नाहीत तर्हून
पुत्रा व माजर किंवा माजर व उदीर यांचे उदाहरण नाही
यात विशेष वाढीच नाही माग्राच्या पाणिनीयवर्णन
अस्तित्वाविषयी राष्ट्रांचे विधान करता येत नाही पण
संबंधी बर जी थोडी माहिती दिली आहे तीचून इंडो
यूरोपीय लोकांत पक्षा माग्रासहचण्याचा पारसा प्रपात
होताये दिसत नाही पारण या गोष्टीस वसाहत स्थापक
लगने व मूळच्या दोहकच्यास पक्षिविपणन लागविता
नगून पक्ष्यासमूह पिकीस प्राय होण्याची भीति वाटत
असावी इंडोमनीमक लोकांचा इतिहास ज्या काळापासून
माहीत आहे त्या काळी पक्ष्यांचे संवर्धन करण्याची कथा
पारस पाश्चात्यारथेत होती अने दिसत नम्रदामपक्ष
याचा उल्लेख आहे (ऋ ८ ३५. ८), पण त्याम १५१ व
हाविद्व संक्षेपाच पक्ष्याच वयविले आहे कपोतावरून
ममूर कर दिव्यास आहे

मूलग्रहोंच्या घनरूपीत.—आता इंडोयूरोपीय लोकामाहीत असलेल्या वृक्षांपैकी वन्यवृक्षाचा विचार करितांना तो प्रदेशागतीच्या दृष्टीने वेगळ्या पाहिले. मूलग्रहस्थोपक इतिहासाशास्त्राच्या दृष्टीने वृक्ष धार्मिक प्रदेश याच्या सगळीच महत्त्व सोडो आढे

सर्व युरोपियन व हिंदुस्थान-ज्येष्ठया प्रदेश यांत ज्या वृक्षाची नावे मंदार आहेत असा एकच वृक्ष आहे, आणि तो भूने वृक्ष होय याचा ईश्वरीत यथे असे म्हणतात यातील हातु भात प्रकाशने हा असारा, उत्तरेकडील प्रदेशात पोतारा पाटारा चमकदार ' वने ' वृक्ष या शब्दाने निर्दिष्ट केला जात असावा युरोपच्या दक्षिण भागात हा वृक्ष कवित्व सापडतो

यूरोपीय भाषांनी तुलना केली असता यच्या वृक्षाची नावे सर्रास आढळतात युरोपीय वृक्षातील सर्वांत महत्त्वाचा वृक्ष म्हणजे वृक्ष होय याचा सर्वभूष वृक्ष म्हणजे आहे. या वृक्षाचा निरनिराळ्या अनेक युरोपीय भाषात जे शब्द आहेत त्यातील स्वरान्त बरो करक असला तरी वृक्ष हा दोन व्यंजनने सर्व शब्दामध्ये आहेत आणि त्या शब्दाचा अर्थ कधी कधी ' वृक्ष ' वृक्ष तर कधी कधी वैदिक ' वृक्ष ' असा होतो यावरून हे शब्द प्रथम केवळ वृक्षवाचक असून पुढे ' युरोपीय कालात त्या शब्दांत विविधवृक्षवाचक अर्थ लक्षणीत प्राप्त झाला असावा अशी कल्पना वसवून वृक्ष, वृक्षागे किंवा वृक्षमूलक वस्तु व्यक्त करणाऱ्या अनेक भाषांतील शब्दांचे एकमेकांना आणि विशेषकरून दु, व द, या व्यंजनांनी अजिनाद्वय दिसावे म्हणून आडर बाही उदाहरणे देतो. सर्रास व सेंद-दु (वृक्ष), प्राचीन सेंकसन-दु ओ (लाकूड), भारथेनियन-दु (लाकूड), ग्रीक-दुस (वृक्ष वृक्ष) सर्रास-दुस (लाकूड), सेंद-दुस (लाकूड), ग्रीक-दोस (माला), सेंसिडोनियन-दोस (वृक्ष), लिथुआनियन-दोस (भूषाच्या शाखांमार्फत लाकूड) युरोपीय युरोपीय भाषातून एकच वृक्षवाचक असे सर्रास शब्द मुक्कळ आहेत पण ते येथे देत नाही

सस्तन प्राण्यांच्या नावांत युरीय व आशिया खंडातील भाषांमधून येवढे सादर शब्दच संपलेला वृक्षाच्या नावात फारच कमी आढळते केवळ युरोपीय संस्कृति असे उचलून म्हणता येईल तेथे मात्र विविध वृक्षवाचक तुल्य शब्दांचे आधिक्य आढळते. वृक्षवाचक फारही शब्दांना अभ्यास देविला महत्त्वाचा आणि अनोख आहे उदाहरणासाठी यीच वृक्ष घेऊ.

यीच वृक्ष हा सार्वत्रिक आहे युरोपखंडात एषायरस व सेंसिडोनिया यांच्यामधाल येसली या ग्रीसमधाल प्रस्तावित तो आढळतो परंतु ग्रीक भाषेमध्ये यीचवाचक शब्द नाही, तर वास्तविक यीचवाचक ओ ' फॉरस ' शब्द तो ग्रीसमध्ये ओक वृक्षाचा खोबतात. यावरून ग्रीकांनी प्रथम यीच वृक्ष माहीत असून पुढे त्याचा त्या वृक्षापासून अपरिचय

झाला. कारण अंधविश्वास व मेलिश्वन आगताच्या दक्षिणेंस यीच वृक्ष आढळत नाही तेन्हा तेथे आढळणाऱ्या ओक वृक्षाचाच स्थानी ' फॉरस ' हा शब्द लावला. फॉरस हा शब्द मूलका ओक वृक्षवाचक नव्हे. यावरून ग्रीक लोक प्रथम येसली ज्ञातत असून नंतर ते दक्षिणेकडे गेले असावे याने त्यांच्या परिप्रवर्णमागार्थमधी अनुमान करिता नते

तौलनिक अभ्यास करतांना निरनिराळे वृक्ष, प्राणी इत्यादिकांची निरनिराळ्या सर्व राष्ट्रांत नावे सोपून ते वृक्ष मुष्ट्याच्या ज्या भागात स्वाभाविकरूपे उत्पन्न झालेले किंवा प्राचीन असातील तेथेच आर्यांचे मूल वसतिस्थान असावे ही विचारपद्धति संशोधकांनी अर्गाकरीली असावी असे दिसते मूलग्रहसंशोधनास वन्य वन, पर्व, पर्वी याचा पुरावा महत्त्वाचा असाकरिता धरावयाचा ही इतर बाबतीमध्ये सामान्य शब्दसंशोधन ही संस्कृतीचा पुढची पायरी आहे आणि त्यावरून अगदी प्राचीन स्थानवीच होईलच असे नाही

इंडोयूरोपीय लोक ज्या वेळेस बोहोराडे पागले त्या ग्रहीत परलेल्या कालात गुढा त्यांना शेतकीचा निदान ओनामा तरी माहीत होता असे डॅनिडस, सीसर, स्ट्रबो, अर्नोल्ड बर्गे प्रयकाराच्या तात्कालीन मिशन जर्मन इत्यादि मातंगलेल्या जातीच्या केलेल्या आधुन्यवर्णनावरून दिसत पायावेयस उत्तरसमुद्राकडे जात असता म्हणजे सित पू ३०० वर्षांच्या सुमारास त्याला मागसाळलेली जगावर व शेतकीसंबंधी मूलभूतच पण काही गोष्टी आढळल्या असे स्ट्रबो (प्र १०१) याने लिहिले आहे या व असा तद्देशा ऐतिहासिक पुरावाबरोबरच आपण जर भाषाशास्त्राचा पुरावा पाहिला तर मूलग्रहीच्या लोकांची कृषिसंबंधीय प्रगति देखील समजित रिते युरोपीय भाषात व आशियातील भाषात शेतकीच्या ज्या घन्ना आहेत त्यात नाद्वय कारक योडे आढळेल युरोपात या युरोपात मात्र हे सादर निरनिराळ्या भाषातून यथेच आढळते

संस्कृत-यजु, सद् यव, लिथु-जवे ही शब्दमालिका, व संस्कृत-सप्त, सेंद इत्या सर्रास-कप, सेंद-करेय सर्रास उर्वरा, सेंद-उर्वरा सर्रास-गोभुव, अर्वाचीन फारसी-गडुम बबरे शब्दमालिकाकडे पाहिले असता व सर्रास युरोपीय शब्दांचा अभाव लक्षात येतला असता अशी सर्रास करपना होते की, कृषिपरिपक्व वस्तुतिनवर्णन युरोपीय भाषा आणि पट्टीमार्गात झाला यचा विचार हात्यानंतरच झाले आणि शुंर हॉर फाल्क्यापेक्षा शेतकीकडे इंडोयूरोपीय लोकांनी लक्ष घेतले कमी होते असे म्हणावे लागते

अनुप्याचा स्वभाव व चालीरीती त्या त्यांच्या भोंवता लक्षात पारदर्शितवर, व प्रवेशावर अवलंबून असतात हा गोष्ट शेतकीसंबंधाने तर विशेषतः खरी आहे कारण कृषीस प्रथम शेंद भरण्याच्या विषयकडेच दिसावयाचे आणि पोन् सरण्याच्या बाबतीत शुद्ध आणि परिधम याच्या सहतीन झालेले राष्ट्रांचे पाहले कार्य धान्याचे उत्पादन होय. तद्वा

इंडोयुरोपीय लोक ज्या वेळेस चोहोपेडे पागळे त्या वळंस युरोपीय शाखा ज्यास्त सुपीक प्रदेशाकडे वळली असावी व यापूर्वीच मूळच्या लोकांचे शेतकी व गुरेढोरे वगैरे पाळणे हे धंदे करणारे. व इतर असे दोन भाग झाले असावे अशी कल्पना श्राव्हने केली आहे. आता एवढे खरे वा जी शेतकी इंडोयुरोपीय लोक पूर्वाच्या काळात करीत असे म्हटले ती अगदी चाल्यावस्थेतील च्यावयास पाहिजे. धातूचा उपयोग किंवा धातूची केलेली शेतकीची साउते वगैरे या लोकाना माहीत नव्हती. गवत वापण्यासाठी पार्श्वीच म्हणजे घरगडीच्या कासळीचा उपयोग यज्ञात होतो तो उपयोग आणि पार्श्वी हा शब्द प्राकालीन परिस्थितीचा सूचक आहे. स्मृतिकालात वेगळी चोलास वापरावयाचा वस्तरा ताव्याचा असावा असे आश्रयायन सांगतो. इंडोजर्मानिक लोकांचा नागर म्हणजे एक वाकविलेली झाडाची शाखा होय. यापलीकडे नागराची कल्पना त्यांना नव्हती, असे निरनिराळ्या भाषात नागराला जे शब्द आहेत त्याच्या सामान्य कल्पनेवरून दिसते. वैदिक शेतकीविषयी विस्तृत वर्णन पुढे येईलच.

त्यावर मालमत्ता करण्याची कल्पनाहि पूर्वीच्या लोकांस नव्हती असे दिसते. मालमत्ता, संपत्ति वगैरेना जे शब्द प्राचीन लोक वापरीत त्यात गरीबरी मालमत्ता असे. आपण ज्याला आम म्हणतो तशी कल्पना मुळीच नव्हती. पूर्वीच्या काळात कोणती कोणती धान्ये पिकत यावरूनच भाषाशास्त्राचा पुरावा लक्षात घेतला तर मातू, गट्ट, मिलेट नावांचे एक कृणधान्य, अंबाडी विषहून वाटाणा, फादा ह्यादिकांची युरोपीय भाषातील नावे सदस असल्यामुळे ती यन्माय प्राचीन काळात उत्पन्न होत अगदीच असे दिसते. परंतु या शब्दाची मुल्ये सर्व राष्ट्रात मिळत नाहीत. गट्ट शब्दाची मुल्ये वर दिलीच आहेत. संस्कृत आणि अपेस्ता या भाषांत शेतकीविषयक शब्दांची बरीच मुल्ये आढळतात हे वर दाखविलेच आहे. तेव्हा या श्राव्हने शेतकीची प्रगति त्यांपरि रीतीने केली असावी.

कालव्यवस्था.— गुरेढोरे पाळून त्यावर उपजीविका करण्याच्या नगरेण ज्यास्त स्पष्टपणे वेगारे कालविभाग म्हणजे हवामानातील परकामुळे घडणारे होत. उदाहरणार्थ, त्यांची गुरे चारत्याकरिता त्यांना मोठ्या मंत्रानावर जावे लागे व शाश्वतकरिता एगदी दरी लागर गुहा पहाडी लागे. याच आधुनिकरील परिणामाच्या दर्शने ते वर्षांचे विभाग पाहतात असत. तुर्कतातर्नार लोख आपल्या प्रार्थायिक स्थितीत उन्हाळा व हिवाळा असे वर्षांचे दोनच ऋतू मानीत असे म्हणारी यांनी म्हटले आहे (म्हांमरी-प्रिमिटिव्ह कुल्टर पृ. १९२).

इंडोजर्मानिक भाषांत ज्या ऋतूंचे नावे गायारणतः प्रागुगने आडून येते ती ऋतू म्हणजे हिवाळा होय. गाररन-दामन (वर्ष), शैद-शायनो (हिवाळा), मीळ-दिम-

ऑन (वर्ष), लॅटिन-हाएम्स (हिवाळा), संस्कृत-हिम (वर्ष); शैद-सिम (हिवाळा वर्ष), या शब्दमालिकावरून होच गोंठ स्पष्ट होते.

हिम शब्दाची व्युत्पत्ति सांगता येत नाही. परंतु याचा अर्थ ज्या पायऱ्यांनी बदलत गेला त्या पायऱ्या पाहिल्या म्हणजे उत्तरेकडील लोकांचा जो हिवाळा त्याच्या स्थितीत फरक कसकसा होत गेला हे स्पष्ट होते

संस्कृत-वसन्त, शैद-वंधि, प्राचीन सॅक्सन-वेन्स; लॅटिन-वेर; ग्राक-एर, या सर्वांचा अर्थ वसन्त ऋतू असा आहे व लिथुआनियन-वसर म्हणजे उन्हाळा होता

संस्कृत-समा (वर्षांचे, रिवा वर्ष), शैद-हम (वर्ष); आर्मेनियन-थमन (वर्ष), इटालियन-सम, समरद (उन्हाळा), प्राचीन उच जर्मन-समर (उन्हाळा)

या शब्द मालिकावरून वसन्त किंवा उन्हाळा याचे अन्वर्थक शब्द मुळा सारखे दिसतात संस्कृत समा-अर्धवर्ष हा शब्द सम-अर्थ या शब्दावरून निघालेला दिसतो व अर्ध-वर्ष या मूळ अर्थावरूनच ऋतू निश्चित होऊन इतर सर्व भाषातील शब्द तयार होऊन त्यात ऋतूवाचक अर्थ प्राप्त झाला असावा.

सर्व राष्ट्रांच्या इतिहासात प्राचीन काळी वर्षांचे दोन ऋतू मानीत असत असे दिसते. त्याप्रमाणेच तद्वाचक शब्द मूळ शब्दास एकच विशिष्ट प्रत्यय लागून झालेले दिसतात. संस्कृत-वसन्त, हेमन्त; शैद सिम, हम, ट्यूटोनिक्-समर, विटर.

इंडोजर्मानिक राष्ट्रांपैकी बहुतेक राष्ट्रात वसन्त व हेमन्त या दोन ऋतूंत विरोध असून त्यांचे वर असते ही कल्पना रुढ झालेली दिसते.

या सर्व गोष्टीवरून पूर्वी वर्षांचे विभाग दोन मानीत असत असे अनुमान काढण्यास हरकत नाही. इंडोजर्मानिक लोकांत शेतकीच्या यत्नातील बरीच प्रगति झाली होता हे वर सांगितलेच आहे. यामुळे पिके वाढून चोपाच्या काळास प्राधान्य आले आणि मूळचे जे वर्षांचे दोन भाग वसंत व हेमन्त यामध्ये तिसरा एक ऋतू धारत आला. धारत याची व्युत्पत्ति खीरस्त्रामांनी 'शीयन्तेत्यां पाकेन ओषधयः स धारत' अशी दिली आहे. निष्फात धारत याची व्युत्पत्ति नाही व ऋतूवेदात हा शब्द वर्षाचकच आहे.

अवेस्तामध्येही वसन्त व हेमन्त हेच कालगणनेच व वर्षांचे दोन विभाग मानिले आहेत.

भरतगंडामध्ये ऋतूंच्या गणनेची वाड जमाने शास्त्रीय दिग्गने. पूर्वापासून चालत आलेले विभाग म्हणजे पगन्न हेमन्त व शरद. सप्तम्यमात्राणा 'प्रयो या ऋतवः सप्तम्यः' असे म्हटले आहे. वेदकाळात पंग्राव गोठून अलीकडे ये-ताना त्याचे पाच ऋतू बनले. वसंत, शीष्म, वर्षा, शरद, हेमन्तशिदिदि; किंवा हेमन्त व शिदिदि निरनिराळे मानले तर चहा ऋतू होतात.

सर्वे क्त्वं मिश्रत एक वर्षे वनते ही कल्पना भारतीय लोकाना आली होती ही गोष्ट संवत्सर, परिवत्सर वगैरे शब्दांमसून स्पष्ट आहे. याचद्वल विवेचन पूर्वी आटले आहे. ही गोष्ट सुलघ्णकालीन लोकास टाऊक होती असे आडर म्हणणे, पण तुल्यशब्द त्याने दिले नाहीत

महिना या शब्दाने वाचक असे संसृत व होद शब्द घेतले (स.-माय, हो.-माओद, फारसी. माह) तर त्यात साधारण घटक सा, मोजणे हा संस्कृत धातु दिसतो. याचा व नंदाचा काही तरी संबंध असल्या अशी पाश्चात्य संशोधकाची परंपना आहे व ते चांद्रमास हे एक प्राचीन कालगणनेचे माप समजतात.

चांद्रमासाचे मान २९ दि १२ ता., ४४ मि व ३ सेकंद इतके आहे. पूर्वीच्या कालगणनेचे स्वरूप दख्खिणारा एक परिचित कालीभाग झटला म्हणजे गर्भावस्था होय आडरने याचद्वल असे म्हटले आहे की " पूर्वीच्या काळात गर्भावस्थेचा काल, नऊ महिन्यांच्या ऐवजी दहा महिन्यांचा धरीत, याचकून पूर्वीच्या लोकाना सौरमास माहोत नसून चांद्रमासानेच काळमापन होत असे असे ध्याने लघवे " परंतु आडरने दहा महिन्यांची गर्भपूर्ण होतो असे प्राचीनांचे गणित दिले आहे त्याला आधारभूत नव्या 'तत्वे गर्भे ह्वासहे दसमे मासि सूनते' (म. १० १८५, ३) ही आहे. त्या ऋचेचा दहा महिने पूर्ण झाल्यावर असा अर्ध आडर करितो आणि त्या चमज्जतीवर प्राचीनास वेपळ चांद्रमासच टाऊक होता असे माहोत घरतो परंतु आधारभूत ऋचेत दसमे मासि' अत शब्द आहेत हे लक्षात ठेवले पाहिजे त्याचा अर्थ दहाव्या महिन्यात असा आहे आणि दहाव्या महिन्यात ऋ मास पूर्ण झाल्यावर प्रागुत्तिकाळ स चर्याहा दिवसात आहेच. शिवाय सौरमास व चांद्रमास यांतील फरक इतका मोठा आहे की त्यामुळे या दोन गणितांनी दहा महिन्यांच्या अवधीत एक महिन्याचा फरक पडणे घाब नाही झणून या युक्तिवादने आडरचा मूळ हेतु की त्या काळी चांद्रमासच प्रचलित होता हे सिद्ध करणे, तो साफल होत नाही उलट वेद मानो घृतमते द्वादश प्रमाणात । देश व उभापते या (म. १ १५ ८.) ऋचेवरून सारकालीन लोकास द्वादश मास टाऊक होते एवढेच नव्हे तर " य उपजायते " म्हणजे जो द्वादश मासांततर एक अधिक मास येतो तोही टाऊक होता असे स्पष्ट होते. व याचकून चांद्रमास व सौरमास यांचा मेळ घालण्याची पद्धति ऋग्वेदकालीन लोकास माहोत होती हे स्पष्ट आहे व यासुळे आडरचे पुढील विधान निरर्थक ठरते " वर्षाचे महिने नेहमीप्रमाणे १२ धरले काय किंवा काही आशियातील राष्ट्रांप्रमाणे १३ धरले काय सौर वर्षाचे ३६५ दिवस कोणत्याच प्रकाराने येत नाहीत. तेव्हा प्रथम असा उपस्थित होतो की चांद्रमास व सौरमास यांचा मेळ घालण्याची पद्धति पूर्वाच्या लोकाना माहोत होती की नाही. गणित करून सौरवर्ष व चांद्रवर्ष यांचा मेळ घाल-

ण्याची पद्धति या लोकाना माहोत नव्हती असेच म्हणाव लागते. "

याचकून देशात मात्र रोमन लोकांची कालमापनपद्धति लोकाना माहोत होईपर्यंत साध्याच प्रचलित पायमची महिने मोजण्याची पद्धति अमलात आली होतीसे दिसत नाही.

राज व दिवस यांचे वाचक असे शब्द जरी घेतले तरी हीच स्थिति दिसते. सूर्यादहन कालमापन करण्याची पद्धति त्या काळी आटळत नाही. हिरान, द्यारान झगणे, दोन, तीन, दहा दिवस, निशानिस्तस इगैरे शब्दांवरून दिवस मोजण्याच्या पद्धतीतही चंद्रावरून ठराविलेला मापाचे झगणे राजीचे प्रासत्य दिसते.

पूर्वीच्या लोकांच्या कल्पनाशी गुळगारा ससा शब्द सरकृतातिल सवष म्हणजेच्या वेळेस माई कळपाचे हाधून नेत्या ज्ञातात लोकाळ म्हणजे माई सोडण्याची वेळ (दुपार किंवा नायकाळ) हा होय साय हा शब्द सा-भाषणे या चातु-पासून निघाला असाय असे आडरचे मत आहे, परंतु साय-णाचार्यांनी संगन काळ झगणे संगच्छते याच दौहनभूमिम् यस्मिन् काले स राज्यपरकाल असा जेला आहे व सा चातु वाधणे या अर्थी आटळत नाहीत

प्राचीन कालमापनविषयक कल्पना लो० टिळक यांच्या सोधामुळे अपूर्ण बदलाव्या लागतात त्यांचे विवेचन वेधे करण्यात अर्थ नाही टिळकाच्या यताचे विवरण करताना याचा विचार होईलच.

अर्थपरदार्थ.—प्राचीन काळी मनुष्य प्राणी हा इतर प्राण्यासारखाच एक प्राणी मानला जात असे वेदाच्या भाषेत " पशव " " पशु " या शब्दात मनुष्य प्राणी व गुरे दोरे या दोहोंचाही समावेश होत असे असे आडर म्हणतो पण त्यास प्रमाणा हेत नाही आणि सुलघ्णकालीन चालोघोष-धाने काहीच सांगत नाही. इंडोयूरोपीय लोकान ज्या प्राण्यांच्या मासाचा उपयोग करीत ते प्राणी साधारणतः कळप करून दहागरे असते. याचच पुढे शिकार करून आपलेल्या प्राण्याचा अतभाव होऊ लागला ऋग्वेदात रानटी परश्या शिकारोवदल अनेक ठिकाणी उल्लेख आहेत परंतु शिकार करून आपलेल्या प्राण्याचा उपयोग राज्याकडे करीत असत किंवा नाही याचद्वल त्यात उल्लेख नाही याचकून त्या वेळी शिकारीत मारलेले प्राणी खात नसावे असा आडर यांना तेक केला आहे.

मासासाससंबंधी काही जट्टाद्वारे तुल्ये उदाहरणार्थ घेऊ संस्कृत-कश्य, कची, ब्रीक-किसस, कोटिन-करो हे सर्व शब्द बहुधा कच्या म्हणजे रक्षणय मासाचे वाचक आहेत. संस्कृत-मास, भावनिश्चन-मिस्त, प्राचीन फारशी-मॅस, लिथु-मिएष, गोंधिक-मिस्त हे शब्द बहुधा पक्ष मास-वाचक असतात असा भाषा साज्जाना समिग्रय आहे. कारण इंडोयूरोपीय लोकास "सिगविष्याची किंवा माहोत

होती यावद्दल शका घण्ट्यास जागाच नाही तथापि संस्कृत पच्, सेंद—पच, प्राक्—पस्सी, प्राचीन सक्मन—पेक, लिबु—वेपु इत्यादि शब्दांचा अर्थ प्रथमतः शिखाविणें असा नसून भाजणें असा असावा असा धाड्याचार्तक आहे

मास खाण्याकरिता मारावयाच्या प्राण्याचा विचार करू लागले असता अर्थातच प्रथम प्राचानाच्या जवळ ज्या पक्षी व वृक्ष असत त्यांच्याकडेच लक्ष जातें व ते लोकहि प्रथम याच प्राण्याचें मांस खात ही गोष्ट ते ज्या प्राण्याचा वरी देत असत त्या प्राण्याची नावें पाहिलीं अमता सहज लक्षात येईल यत्निय पशुमध्य घोडा, बैल, मेंढी, शेळा वगैरे प्राण्यांची नावें आढळतात इंग्लीमध्ये शेतीच्या कामास असलेले बैल मारावयाच नाहीत असा निर्वैय असे

पक्षाचा उपयोग खाण्याकडे करीत असत असें दिसत नाही खाण्याच्या प्राण्याच्या यादीत पक्षी अजीव्यत आढळत नाहीत यावरूनहि त्या काळी पक्षा माणसाळले नसावे असे अनुमान निघतें सध्याच्या हिंदूंच्या मत्वाप्रमाणे वृक्ष-गान्धर्व व वृक्षाच्या सांगांतापेक्षा कोंबरी खाण्यास अधिक श्रेष्ठ आहे पत्रास वर्षापूर्वी कायस्थ प्रभु वगैरे जातेंत वेदोक्त अर्धी खाण्यास हरकत घाटे हें उपर्युक्त धाड्याच्या कपनस साधक दिसतें. यज्ञामध्ये पक्षी मेष्य धरले नाहीत.

जसजसा शेतीचा प्रसार जास्त होऊ लागला तसतसे धान्य व त्याच्या निरनिराळ्या जाती हे खाण्याच्या पदार्थां मध्ये प्रामुख्याने मोडू लागले पिकें विव्धसासारख्या हत्यारांनीं कापित व बेलाच्या पायाखालीं मळून त्यातून धान्य काढीत हें धान्य मासून त्यात किंवा तें दगडाच्या ओवड धोवड आल्यान दळून किंवा पाट्यावर बरवट्याः कुटून त्याचें पिष्ट करीत व त्याची भाकरी भाजीत असत हिलाच संस्कृत मध्ये करभ असें नाव आहे बराल दोन क्रियांचे वाचक शब्द दोन तीन भाषांत सारखे आढळतात संस्कृत—करभ, ग्रीक—मुगो, लॅटिन—क्रिगे संस्कृत—पिष्ट ग्रीक—सिस्सो लॅटिन—पिन्सो (पिस्टर—रोटीवाला) जरी त्या वेळीं आताप्रमाणें भाकरी करीत असत असें आपणास निश्चयानें झणता यावयाचें नाही तरी ही क्रिया फार प्राचीन काळपासून चालत आलेली आहे (के एक हर्मन—ग्रिन्हेटल टुमर पृ २१४—जे. मार्कोर्ड—दास ग्रिन्हेटलेवा डर रोमर पृ ३९८, डिमर—अस्टि लेना प २६८) पामिरमधील काही शब्दप्रयोगावरून प्राचीन इराणी लोक राखेमध्ये पुरोडाशाप्रमाणें रोखे पुरून भाजीत असत असे दिसतें (ग्रोमाथेक—पामिर भाषा पृ ६३)

ईंग्लोरोपीय लोकांत माठ हा पदार्थ माहीत असला असें दिसत नाही. कारण मीठवाचक शब्द जे पाश्चात्य व पौरस्त्य भाषांत आढळतात त्यांत स्वतः साक्षात् दिसत नाही लवण व सेंधव हे शब्द अथर्ववेदामध्येच व एक—एवदाच आले आहेत (अथर्ववेद ७ ८०, १, १९ ३८, २) लवण या शब्दाचा अर्थ समुद्रातील माठ असा असून तत्कालीन लोकांचा खाणींतील माठ माहीत नसून समुद्रा-

पासून निघणारें मीठ माहीत होतें असें डिमर यानें म्हटलें आहे (डिमर—अस्टि लेना पृ ५१). परंतु लवण हा शब्द जेथें आला आहे तथे सायण या भाष्यकारानें सेंधव हा शब्दच योग्य आहे व जेथे सेंधव शब्द आला आहे तेथे मूळ ऋचा यद् गुल्गुल सेंधव यद् वाण्यासि समुद्रियम् अशी आहे यावरून समुद्रापासून होणाऱ्या मिठापेक्षा सेंधव हें निराळे होतें व तें सिंधु देशात अर्थात् खाणीत सापडत असे हें उघडच आहे अद्यापहि सेंधव शब्दानें एका विशिष्ट पण खाणीत लव मिठाचा बोध होतो हें मराठी वाचकांस सांगवयास नकाच. सिंधु हा शब्द टिळक हिंदुस्थानच्या नद्याचा वाचक धरात नाहीत त्याचें हें भिन्न मत सिंधु या शब्दाच्या प्रत्येक उपयोगाकडे लागणार नाही असें वाटतें. सिंधु हा शब्द भारताय हिंदुस्थानात येण्यापूर्वीचा असेल तरी सेंधव परिचित असेलच असें म्हणता येणार नाही यज्ञागान हाणाऱ्या पाकसिद्धीत मीठ नाही त्यावरून मिठाची अपरिचय असेल अशी कल्पना विरुद्ध पुरावा येई पर्यंत गृहीत धरली पाहिजे.

इंडोयूरोपीय कालातील पेयाचा विचार करताना प्रथम आपण दूध या पदार्थाकडे वळू दूध याचे वाचक शब्द आक्षिपा व युरोप यामध्ये सदृश दिसत नाहीत फक्त संस्कृत दाधि व प्राचीन इराणी दहन या शब्दांमध्येच कायतें साम्य दिसत दूध काढणें या क्रियेचे वाचक शब्द अगदींच विसदृश दिसतात दूधदद्याचा उपयोग करण्याची जुनी रीत तुर्की तातार लोकांत आढळते हे लोक दूध नासून घट्ट झालें म्हणजे ते उन्हात बाळवून त्याच्या बाटोळ्या घड्या करान व त्याचा दूरच्या प्रवासात उपयोग करत असें व्हावेरा यानें वर्णन केले आहे ही रीत ट्यूटन लोकांत व ऐतिहासिक लोकांतहि आढळून येते

दुधातील चरबाचा अंश वेगळा करण्याची कला प्राचीन लोकांस माहात होती अस दिसतें परंतु ते लोणी व तूप याचा उपयोग खाण्याकडे करण्याच्या ऐवजी अगाला व केसाना लावण्याकडे करीत असत असें व्हाहिन यानें म्हटलें आहे परंतु हें कितपत माय आहे यावद्दल विचार केला पाहिजे

एकंदरीत दूधमुस्लाचा कला त्या काळी बरीच वाव्या वस्थेत होता असे सामान्यतः म्हणता येईल असें धाडर म्हणतो भारतीय कालातील परिस्थिति दूधमुस्लामध्ये अनेक प्रकार दाखविते परंतु दूध एवढेंच कायत त्या काळी पेम होतें अल नाही. संस्कृत—मधु (गोड पेय), सेंद—मधु (गोड पेय), ग्रीक—मेधु (मध), प्राचीन उच्च जर्मन—मेतु, प्राचीन खेकन—मेदु (मध, मय) या शब्दांत पुढें जो निरनिराळ्या भाषांतून मय असा अर्थ प्राप्त झाला व त्या वरूनच मत्तपण्याची जी कल्पना पुढें या लोकांत प्रगत झाली तीवरून आणि दास आणि मध या दोहोंसहि बोधिण्यासाठी संस्कृत “मधु” याच शब्दाच्या उपयोगा-

वरून पहिल्या मादक पेयामध्ये मद्याचा काही तरी संबंध असावा असे वाटते. परंतु हाहि एक केवळ तर्क आहे.

इंडोयूरोपीय लोकांत जसजसा शेतकामाचे सुधारणा होत गेली व जसजसे ते स्थायिकपणे राहू लागले तस- तसे त्यांच्या इंडोइराणी शारामध्ये सोम, 'सिन्ड-होम' व सुरा, 'सिन्ड-हुरा' या पेयाचा प्रचार पडला व युरोपीय शास्त्र- मध्ये 'विअर' व 'वाइन' या मादक पेयाचा प्रपात सुरू झाला, अशी कल्पना पुढे आलेली आहे ती ग्राह्य करणे कठिण जाते काकी सोमवलीचे मळे कोणी करीत नसत. जंगलातील लोकांकडून सोम विकत घेण्याचा आणि त्याच्या किमतीबद्दल भाडाभाड करून विकय करणाऱ्यांमार् मार देण्याचा विधि सोमयागात आहे.

मद्यवाचक 'वाइन' शब्द कसा उत्पन्न झाला याबद्दल युरोपीय प्रयत्नकारांमध्ये दोन निरनिराळ्या उपपत्ती आहेत. एक उपपत्ती कुहून आणि पिन्डेट यांनी पुढे मांडली आहे. ती अशी की इंग्रजी शब्द 'वाइन' व लॅटिन 'विनम' इत्यादि शब्दांचा परस्परसंबंध असून ते संस्कृत वेन.(क्रान्ति- मान) या सोमाला लाविलेल्या विशेषणापासून उत्पन्न झाले असावे म्हणजे इंडोयूरोपीय लोकांस मद्य माहीत असावे असे याचे मत आहे दुसरी उपपत्ती अशी आहे की युरो- पीय भाषातील मद्यवाचक शब्द पैमेटिक, इथिओपियन -'वाइन' हिब्रू-याइन इत्यादि शब्दापासून निघाले आहेत. या मताचा सुरु पुरस्कर्ता व्ही. हेन हा आहे या मता- प्रमाणे इंडोयूरोपीय लोकांमध्ये मद्याचा प्रसार करण्याने श्रेय प्रत्यक्ष अगर अप्रत्यक्षपणे सैमाइट लोकांस म्हणजे यहुदी व अरब यांच्या पूर्वजांस दिले पाहिजे. आडर याने एक तिस- रेंच मत प्रतिपादन केले असून ते या दोहोंच्या मधले आहे. त्याने म्हणजे असे आहे की ग्रीक व इटालियन लोकांचे पूर्वज व बाल्कन, इजिप्शियन, प्रेशन, मॅसिडोनियन इत्यादि लोकांचे पूर्वज मेव्हा एकत्र रहात होते त्या कालीन त्यांना द्राक्षीच्या वेलीची माहिती होती या वेली रसाची वसाहत यालून द्वीपद्वीपाच्या उत्तरेस कोट्टेरी असली. नंतर ग्रीक व इटालियन जसाजसे दक्षिणेकडे बगैरे गेले तसतसा द्राक्ष वेलीचा प्रसार वाटत गेला व फिनीशियन व्यापाऱ्यांनी व ग्रीक वसाहतकारांनी या वेलीचा व तिच्यापासून प्राप्त होणाऱ्या पेयाचा सर्वत्र प्रसार केला असावा. परंतु सैमाइट लोकांस द्राक्ष वेलीचे ज्ञान कसे झाले व हिब्रू-याइन, अरबी व इथिओप-याइन हे शब्द कसे निघाले याबद्दल आडर याने काहीच माहिती दिली नाही. त्याप्रमाणेच सुरा व सोम (हुरा व होम) ही जी पट्टीमारीच्या लोकांची पेये त्यांच्याहि मूलग्रहकाची वस्तूना वरणे बडिण आहे सोमवाजीच्या शोधार्थ आजपर्यंत केलेल्या परिश्रमास अद्यापि यश आले नाही.

पोशाख घरीर:-इंडोयूरोपीय लोकांस वस्त्रे नापर- प्यावे ज्ञान होते ही गोष्ट वेद-पाषाणयुगा या सामान्य धातू- भा. ति. उ. ११

पासून जे शब्द निरनिराळ्या भाषांत प्रचारात असून सदृश स्वरूपाचे आहेत त्यावरून दिसून येईल उलटपक्षी नमना- वाचक शब्दाहि वन्याच भाषात सदृश आहेत हे खाली दिलेल्या शब्दमालिकावरून दिसून येईल संस्कृत-वस्त्र, वस्त्र, शब्द-वस्त्र, वस्त्र, वस्त्र, ग्रीक-एस्त्रिम, एस्म, एस्मीस, लॅटिन-व्हेस्तिस्, व्हेस्तिओ; गॉथिक-गवस्त्रन इत्यादि. संस्कृत-नम, प्राचीन संस्कृत-नायु; लिथुअनियन -नुगस, लॅटिन-नुडस इत्यादि. नम्रतेची कल्पना वस्त्रा- न्छादन रुढ झाल्यावरच येणार हे उघड आहे. इंडोयूरो- पीय लोक कळप पाळून रहात असत त्यामुळे अर्थातच ते प्रथम टोराची कातडी पाषाणीत असत याचा आपल्यातील अवशेष म्हणजे यमोपवीत होय. यमोपवीताचे मूळ प्रथम भार्ये लोक वेलीचे वातडे पाषाणीत असत हे होय. व अताहि उपनयन झाल्याबरोबर अग्न्याच्या यमोपवीता- मध्ये मृगचर्माचा तुकडा बांधून ठेवतात हे आपण पहातोच मित्रन व द्यूटन लोक सांडराने स्वारी केला त्या वेळी कातडीच पाषाणीत असत ही गोष्ट रमार्ने लिहून ठेवलेल्या वर्णना- वरून दिसून येते. गॉथ लोकां तर रोमन दरबारातून परत आल्याबरोबर खागलेच आपली कातड्याची घडे पावळून बसत, इतकी ती त्यांच्या भावनेची झाली होती असे येरमन याने वर्णन केले आहे (बीट्र झेड- जी. जी. ५, १, २९) सॅलस्ट याने द्यूटन लोकांचा राष्ट्रीय पोशाख म्हणजे मेळ्याच्या कातड्याची 'रेनॅन्स या नावाची घडे होते असे म्हटले आहे. रेनॅन्स हा शब्द 'रेनॅन्स' या शब्दाचा अपभ्रंश असून त्याचा संस्कृत ऊर्णा या शब्दाशी संबंध असावा असा आडर याचा तर्क आहे. कातडे कडक असल्यामुळे ते फसावून मळ करणाऱ्या कदाहि प्राचीन लोकांस अग्न्यात असावी असे दिसते. परंतु या क्रियेचे वाचक शब्द निरनिराळ्या भाषांत सदृश आढळत नाहीत. कातडी फसावण्याची वृत्ति होमरने वाह्यांशी आपल्या काव्यात दिली आहे (इलि १७ १८९)

परंतु इंडोयूरोपीय लोकांचा पोशाख केवळ कातड्याचाच होता असे वाही तर त्यास कातडी फसावण्याप्रमाणेच नमदा अगर सुशुष्य तयार करण्याची व गुंथण्याची वला माहीत झाली होती असे दिसते ती गोष्ट विशेषत युरोपीय शास्त्र- सचपाने म्हणता येईल. कारण नमदा(फेल्ट) याचे वाचक शब्द युरोपीय भाषांतच सदृश आढळतात. उदाहरणार्थ ग्रीक पिर्लॅस, लॅटिन-पिलेडस, प्राचीन उच्च जर्मन-फ्रिस्, प्राचीन संस्कृत फुस्ता परंतु सुकोतातीर शोकाहि लोकांचे धरावर धर टाकून, पाणी शिंपवून, व थिकट चरबी झाकून दाबून तिचा नमदा तयार करीत अशी माहिती सांपडते. शुक्र- व्याची फला म्हणजे दोरी वस्त्रे, टोपली विणणे हाहि फला प्राचीनतास माहित असल्याचे असे दिसते.

आता विणण्याच्या कलेविषयी विचार करू लागले असता प्रथम पुढील शब्दमालिका आढळतात. संस्कृत-वा (विणणे),

आतु (आडचे भागे) प्राक-जीवान (उभे धागे, विणण्याच
यत्र) इत्रान (चाती), लिथु-बोरम (काळा, कार्तीय),
प्राचीन उच्च जमन-वात (विणलेले वस्त्र) लॅटिन-वेलम
(कपडा) मस्कून-ऊर्णवाभि (लाकर विणणारा काळा)
सद-उच्च (विणलेला), पामार वाफ (विणणे) प्रचान
नॉर्विजमन-वेफ (विणणे), अग्लासॅकमन-वेफूत (बाराक
धागा) मय उच्च जमन-विफूत (बाराक धागा) वगैरे
लॅटिन-टेफमो, सस्कृत-तक्षू ग्रीक अतोमड (विणणे)
अमूति आन (मागाचा एक भाग) सस्कृत अत्क
(विणलेल, झूत)

वरील शब्दमालिकाकडे पाहिले असता असें दिसून येईल
की विणण्याच्या कलन बरीच प्रगति झाला होनी माग
आणि विणणारा या अर्थी जे शब्द वापरले आहेत त्यावरून
असें दिसून येत की त्या वेळेचे माग उभे राहून वस्त्र विणता
येतील अशा प्रकारचे असत कारण त्यात ह्या (स्ता) हा
धातु इत्रास पडतो लॅटिन-म्यामेन लिथु-म्याकलम
(माग), प्राचीन नॉर्विजमन-वेफूताड, मस्कृत स्थवि (विण
णारा) हाच गोष्ट भाषाशास्त्राच्या मदतीनेहीच प्राक
इटालियन व नावमियन प्रचान मागाचा तुलना करून
' अहरेन्म ' यानें सिद्ध करून दाखविली होती मृत काल
व युक्त्या या किर्तिषा वाचक निरनिराळ्या भाषातील शब्दा
कडे पाहिलें असता अस दिसतें की, या क्रिया पयकृपण
दर्शविण्याइतका सर्व भाषांची प्रगति झाली नव्हती आड-
रने कर्त (कांतेण) व कट (चन्ई) हे सस्कृत शब्द तुलने-
करिता घेतले आहेत परंतु ते दोन्हाही वैदिक नाहोन आड
रने तर्क (चाती) हा शब्द वैदिक आहे असें म्हटलें आहे
परंतु ऋग्वेदात अथवा इतर वेदांत तो आढळत नाही. धातो
कातण्याच्या पदार्थाकडे पाहिलें असतां अवि (मेंढी) व
ऊर्णो (लोंकर) या सहित शब्दांचे समानार्थक व सदृश
शब्द अनेक भाषांत आढळतात. यावरून प्राचीन लोकांस
लोकरीची वस्त्रे माहीत असत असें दिसतें त्याप्रमाणेच
ताग व अवाडी क्रिया वाढ या अर्थी शब्द युरोपातील
भाषांपर्यंत सदृश आहेत, व लॅटिनस याच्या म्हणण्याप्रमाणें
लिनन (तागाचे वस्त्र) टयूटन ख्रियास परिचित होतें असें
दिसतें व या विधानास शिनि याचीहि पुष्टि मिळते (हिस्ट
नॅच १८. १, २) हेन यान असें म्हटलें आहे की, लिनन
हें प्रथम आशियातून युरोपात गेलें परंतु आडरचा यावर
असा तर्क आहे की जेव्हा ग्रीक लोक पथिमेवढ गेले तेव्हा
ते तागाच्या ऐवजी लोंकर वापरू लागले कारण त्या प्रदेशात
तागाचा लागवड होत नसे परंतु त्यांनी तागाच्या
कापडाची माहिती त्यापूर्वीच झालेली होती त्याप्रमाणें
इंडोयुरोपीय लोकांस ताग व लोंकर या दोन्ही पदार्थांच्या
वस्त्रांची माहिती होती प्राचीनांच्या वस्त्रविषयी पाश्चा
त्यांनी जे शोध लावले आहेत ते अद्यापि अपूर्ण आहेत
यांच्या शोधावरून एवढी मात्र कल्पना होते की, ग्रीक,

इटालियन व टयूटन ह्यांदि युरोपाय लोकांचे पूर्वज पुरव व
ख्रिया फक्त एकच वस्त्र अगाभावनां सुद्धात असत शिवणें
या कापून जोडण क्रिया एकावर एक वस्त्र वापरणें क्रिया
ग्रीकांच्या वरच्या भागावर वेगळ वस्त्र घेण व वस्त्रासाठीं
निराळ वस्त्र नेमण या गोष्टां ह्यांस पोरन्या लोकांनीच शिक
ल्या पोरन्या लोकांच्या पूर्वजांच्या वस्त्रावपयी आडरनें
काहीच माहिती दिला नाही परंतु ऋग्वेद २. ३२, ४
या ठिकाणा ' साम्यस्व सृष्ट्याच्छयमानया ' असा उल्लेख
आला आहे याचा अर्थ आच्छयमान अशा सुद्धा शिवाचें
याप्रमाणें ह्यादि आहे यावरून तत्कालीन लोकांस शिव
ण्याची कला माहित होती ह स्पष्ट होत १९. १९१, ७ मध्ये
कसानां सुद्धा उपमा दिलेला आहे त्याप्रमाणेच एतरेय
गोदघात (१२ ७) ' यथा मूच्या वास सदधदियादमवे
नाभियन्नास्य इच्छद् सदधाति ' असें म्हणलें आहे यावरून
मुद्गें वस्त्र गो. ण त्यांना माहीत हात हें स्पष्ट हात या
येरीच ग्रीकांच्या खालच्या व वरच्या भागास घडली वस्त्रे
असत अगोड उरत अनेक ठिकाणी आहेत. याखराज या
प्राचीन लोकांत कशविभूयण, गोदधे ह्यांदि प्रकार कोणत्या
स्वरूपात होते याबद्दलचा माहिती गाळा वरणें अवश्य आहे
जाता जाता विभूयणसंबंधान एवढें यथे म्हटलें पाहिजे की,
सस्कृत-मणि या शब्दासारखे विभूयणाचाच शब्द इतर
भाषांतहि आढळतात उदाहरणार्थ जूर मितु प्राक मर्नोस,
लॅटिन मॅनिले, प्राचीन सॅक्सन मॅनिरतो, प्राचीन उच्च
जमन-मॅमि ह्यादि

घरे दगेरे-ह्याइकणें न राहता भटकत क्रियांच्या
लोकाचा सर्व सत्तार गाळ्यावर असतो हें आपणांस आगहि
काहो रानतो लोकांत दिसून देतें याप्रमाणे केवळ गुरें
दोरे वाळून उपजावका करणाऱ्या इंडोयुरोपीय लोकांचीहि
घरे शतकी कर लागून स्थायिक होण्यापूर्वी गाड्यावरच
असावी असा तर्क करणारा काही हरकत नाही गाड्याचे
जे निरनिराळे भाग दिसतात त्याचे वाचक शब्द अनेक
भाषांत सदृश आढळतात हो गोष्ट वरील विधानास आधार
मत मागण्यास हरकत नाही अशा प्रकारच्या शास्त्रपैकीं
काही शब्द उदाहरणार्थ चेऊ चाक लॅटिन रोटा, लिथु-राटस,
प्राचीन उच्च जमन-राड, सस्कृत-रथ (गाडी) चाक-
सस्कृत-चक्र ग्रीक-कुक्लास, प्राचीन सॅक्सन-क्रोले आस-
सस्कृत-आक्ष, लॅटिन अक्लिमस, प्राचीन उच्च जमन अहस
लिथु-बोरासम तुवा-सस्कृत-नाभि, अॅलामॅक्सन-नफु
प्राचीन उच्च जमन-नथ, प्राचीन फारसी-नविस परंतु
सस्कृत अर [आरे] क्रिया अरम [आरे] हा शब्द ऋग्वे
दात या शब्दानें आढळत नाही यावरून प्रथम चाकास
आरे नव्हते असे दिसतें अगदी प्राचीन काळा चाकें कर
ण्याची कृति म्हटली म्हणजे एक लाकडाचा जाडा ओंडा
पेऊन तो मध्ये सर्व बाजूनी पोखरून त्याच्या मध्यभागी
आस लावण्याचा व बाजूला दोहाकडे वाटोळा भाग कापून

ठेवून त्यांची चाक्रे करावयाची अशी असावी. ऋग्वेद १. १६६. ९ मध्ये महानाच्या रथाचे वर्णन करीत असतां 'अंसे-
त्वावः प्रथयेत रादयोऽक्षोवधका समया विवावृते।' असे
वर्णन आहे. या पदातील उत्तरार्धाचा अर्थ तुमच्या चाका-
योवर अक्ष फिरतो असा आहे. म्हणजे त्या वेळीं अक्ष स्थिर
राहून चाक फिरत होती असे दिसत नाही तर अक्ष चाकास
चिकटला असल्यामुळे अक्ष व चाकें बरोबरच फिरत असत
असे दिसते हा गाढे करण्याची कला ईंडोयूरोपीय लोका-
पामूनच इतरांनी घेतली अशाबद्दल त्याच्या मापातून जे
शब्द गाडे बगैरे याचे वाचक आढळतात ते ईंडोयूरोपीय
भाषातूनच घेतलेले आहेत यावरून स्पष्ट होतें. तुर्क लोकांनी
गाडे बांधण्याची कला इरापासून घेतली असें व्हॉबरी याने
म्हटले आहे (प्रिगि. कुन्डुर पृ. १२८).

ईंडोयूरोपीय लोक जेव्हा काहीसि स्थाईक झाले तेव्हा
त्यांची घरे कशी होती याबद्दल आगा विचार करूं या
ठिकाणी आपणाला प्रथम जमीनीत पोदारलेला बिळें अथवा
गुहा आढळतात. याच्यापामून ऊन व थंडी या दोहोंचाहि
बचाव होत असे आणि ही घरे दाखविणारे शब्द बहुतेक
सर्व ईंडोयूरोपीय बेशातील भाषात आढळतात. अवेस्ता-
मध्ये अशा घरांना 'कत' (कन्-खणें) अशी संज्ञा आहे
व अर्माचीन फारसीमध्ये घराला 'कव' किंवा 'कवद्' हे
शब्द रूढ आहेत. व पामीर भाषात 'केद्' 'वेद्' इ. शब्द
वापरतात [टोमाथेक पामीर भाषा]. हेनॉर्फोन याने
आर्मीनियन लोकात अशी घरे अगल्याच्या उल्लेख केला आहे.
डॅसिडस याने ट्यूटन लोकात अशी घरे होती असा उल्लेख
केला आहे व किनी यानेहि असेच वर्णन केले आहे. सिथि-
यन व ग्रीक लोकांसहि अशी घरे अस्तव्यांवे घणून आढळतें.

परंतु ईंडोयूरोपीय लोकांम केवळ गुहा करण्याचे ठाऊक
होतें असे नाही तर झोंपड्या व घरे बांधण्याची कलाहि
त्यांनी काहींशी अगमत होती हा गोष्ट पुढील शब्दमालि
कावरून दिसून येईल. संस्कृत-दम; आर्मीनियन-तुन; ग्रीस-
डोमास; डॅसिड-डोमास. प्राचीन सॅक्सन डोमु; इत्यादि.
सं.—शाला; ग्रीक-सलिआ; डॅसिड-सॅला; ट्यूटनिक हला
इत्यादि

युरोपातील उत्तरेकडील लोकांची घरे डॅसिडस, हेरोडियन
इत्यादि प्रयकारांच्या वर्णनावरून केवळ लाकडा असून
त्यांच्या भोवती कूड विणल असे असा तीं जंगलांमेलें लिंल्ल
असावीत व त्यांना विटांना किंवा दगडांचा उपयोग चर
बांधण्याच्या कामी माहीत असावा असे दिसत नाही उ
गोष्ट ट्यूटन व स्लाव्ह लोकांची झाली. दक्षिण युरोप तरि
आज आपणास जरा सममरवरी अग्न्य इमारती आढळतात
तरा पुढच्या झोंपड्याच आशये आपणेंच आढळून यता
य ग्रीक आणि इटालियन लोकांस त्या प्रातान येण्यापूर्वी
गडन, कला व विखल यांच्या योगानें तयार होणारा घरे-
ठाऊक होती असे हेलियन याने म्हटले आहे (दाय इया

लिकर इन द री पोएवे पृ. ४५). अथर्व वेदावरून येणाऱ्या
घराच्या कल्पनेचें चित्र शिखरने दिलें आहे तें लाकडी
असून त्यावर बाजू टाकून छपर केलेलें असे, व भोवती गवत,
टहाळे याचा कूड असे असें आहे [आस्टिड सेवे पृ. १५३].
तैत्तिरीय संहितेमध्ये पहिल्या काण्डाच्या तिसऱ्या प्रपाठ-
काच्या आरंभी व सहाव्या काण्डाच्या पहिल्या प्रपाठकाच्या
आरंभीच सद व शाला बांधण्याविषयीं मन्त्र आहेत त्यावरून
व ते मन्त्र म्हणून ज्या कृती करावयाच्या असतात
त्यावरून या शाला दुपाखी झोंपडीसारख्या उने खाव रोवून
वर बाजू टाकून बाजूला कूड बांधून तयार करीत असें दिसतें.

अवेस्तामध्ये वेदिदाद करणें आठ यात असे वर्णन आहे
की, जर एखादा मनुष्य अथवा कुत्रा घरात मेलाल तर त्याचें
प्रेत बाहेर नेण्यास सोईस्कर असेल तर प्रेत बाहेर नेऊन
घर छुट करवि पण जवळ दहम बगैरे नसल्यामुळे प्रेत नेणें
सोयीच नसेल तर घर दुसऱ्या आगी उचलून नेऊन छुट
करावें व प्रेत त्याच आगी टाकून यावें. या ठिकाणी आदरने
गायजर वा आधार देऊन भलतेंच विधान केले आहे तें असें
की, जर एखादा मनुष्य घरापासून दूर अंतरावर मरण
पावेल तर त्याचें प्रेत घरांत आणावें किंवा त्याचें घर ह्या
ठिकाणी न्यावें. परंतु आम्हां जो घर मजकूराला आहे
तोच मूळ वेदिबांधप्रमाणें असून वॉर्मॅस्टेर यानें सॅकेड
गुप्त ऑफ दि इस्ट या मालेतील प्रयातहि असाच अर्थ
केला आहे. बरील मजकूरवरून इराणी घराची थोडी
बहुत कल्पना येईल.

व्यापार व दळणवळण.—आपणावळची एखादी
वस्तु देऊन दुसरी घेणे ही वक्षपना इतकी सरळ आणि
उपज आहे की, तिचें अस्तित्व संस्कृतीच्या कोणत्याहि
पायरीत आपणास आढळून येईल. त्यामुळ देवपेवीची
पद्धति फार प्राचीन काळापासून सुरू असली पाहिजे असें
आपणास म्हणावयास हरकत नाही. परंतु सध्याच्या कय
आणि विकय या दोन अगदी पृथक् क्रिया असून त्यामध्यें
किमतीचे परिमाण ठरविणारी चाहोतरी सामान्य वस्तु असा-
ल्याविषय या क्रिया होऊ शकत नाहीत. ही सामान्य
वस्तु देवपेवीच्या प्रकारापासूनच काही निमत उदाहरणार्थ
याच बगैरे सर्व लोकांच्या सामान्य आढऱ्ये ठरून त्या-
प्रमाणें निश्चित झाली असली पाहिजे.

अशा प्रकारानें देवपेवीमधील पदार्थांची किंमत कोणत्या
तरी तितक्या पदार्थांनी दाखविता येईल असा व्यवहार केवळ
देवपेवीचा असतो. नंतर त्यास क्रयविक्रयाचे स्वरूप येतें व
पुढें तच्चें परिणत स्वरूप व्यापारामध्ये दृष्टीस पडतें.

ईंडोयूरोपीय कालात गाय ही सामान्य किमतीचे परिमाण
दाखविणारी वस्तु होती. सहस्रपर्यंत गायींच्या सत्तेची वक्षपना
व तितक्या किमतीच्या पदार्थांच्या किमतीची कल्पना त्यांनी
असावी असे वाटतें.

एकाच राष्ट्रजातीमध्ये मोठणारे लोक तेवढे एक व समान दृष्टाने, त्यामुळे दुसऱ्या जातीतील लोक तेवढे परके व त्यांना काही हक्क नाहीत ही कल्पनाहि फार प्राचीन दिसते. प्राचीन लोकांच्या कल्पनेप्रमाणे परके आणि शत्रू यामध्ये काही फरक नाही. त्यामुळे परकीयाना दास करणे किंवा त्यांना बळी देणे याबद्दल त्या लोकांस काही वाटत नसे.

यामुळे असे वाटण्याचा संभव आहे की, प्राचीन काळात निरनिराळ्या जातींमध्ये परस्पर दळणवळण असणे किंवा देवघेव, व्यापार इत्यादि व्यवहार होणे अगदी अशक्य असले पाहिजे. परंतु वास्तविक गोष्ट तशी दिसत नाही कारण काही संस्कृतीच्या कनिष्ठ अवस्थेत असलेल्या लोकांत एकमेकांशी बोलण्याशिवाय किंवा एकमेकांच्या दृष्टीस पडल्याशिवाय देवघेवाचा व्यवहार होत असल्याचे आपणास दिसून येते. ज्या लोकांस आपला माल विकान्याचा असतो ते एका ठिकाणी आपला माल मांडून निघून जातात नंतर दुसरे लोक येऊन त्या मालाच्या मोलाचे दुसरे निम्नस ठेवून हणीभाद होतात. नंतर पाहिले लोक येऊन आपणास पसत पडल्यास दुसरा माल घेऊन जातात व आपला जाग्यावर देवतात व आप्रमाणे तो व्यवहार पुरा होतो. जर त्यानी दुसरा माल ठेवलेला असले तितका वेतला नाही तर विकत घेणाऱ्याला आपली माल ठेवावा लागतो.

याखेरीज निरनिराळ्या जातींमध्ये असे ठरलेले असते की, दिवक्षित दिवशी एखाद्या विशिष्ट स्थळी देवघेवीच्या व्यवहाराविमिष्ट बैमनस विसरून युद्ध बगैरे नद राहाल त्या दिवशी सर्व शस्त्रांचे बाजूस ठेवून दोन्ही जातींचे लोक परस्परांत मिसळतात अर्थात् सन्मिलने बहुतकरून एखाद्या देवतेविमिष्ट भरविण्यात येत. यातूनच जगाचा उगम झाला.

याप्रमाणेच परकीय पाहुणा, तहाकरिता आलेला मनुष्य, इत्यादिकांच्या ठिकाणचे नैर सात्पुरते बाजूस ठेवण्यात येऊ लागले व आतिथ्य शिष्टाचार इत्यादिकांचा प्रघात पडला व व्यवहाराचे कार्यक्षेत्र वाढत गेले.

यूरोपातील पापाणयुगाशी आर्येन लोकांचा संबंध —आतापर्यंत निरनिराळ्या भाषातील कथांच्या तुल्यावरून इंडोयूरोपीय लोकांच्या राहणीची बगैरे कल्पना दिली. आता तिची यूरोपामध्ये पुराणवस्तुसशोधकांनी शोधून काढलेल्या यूरोपातील दगडाची हत्यारे वापरणाऱ्या आणि पापाणयुगीन नावाने बोधिल्या जाणाऱ्या लोकांच्या व काळाच्या अवशेषावरून अनुमानाने निष्पन्न झाला सामाजिक व सांस्कृतिक स्थितीशी थोडीशी तुलना करून नंतर पुन्हा इंडोयूरोपीय सामाजिक व वीटुविक स्थितांबद्द वळ.

रिवर्सलॅंड देशाच्या पूर्व व पश्चिम भागात सरोयुद्धे अथवा 'लेक ड्वेलिंग्ज' म्हणजे तळ्यात उयळ पाण्यात

खावावर बाधलेली घरे सापडली आहेत. ती इतिहासास अपरिचित अशा पूर्वकाळातील आहेत.

या सरोयुद्धात धातूचा मागमूसहि नाही. तर फक्त दगड व हाडे यापासून बनविलेली आयुधे आढळतात अशा प्रकारची हत्यारे एका सरोयुद्धमसूहात ५८०० वर सापडली आहेत. क्वचित ताच्याचा उपयोग केलेला आढळतो पण दगड व हाडे याच्याशी तुलना केली असता तो काहीच नव्हे. यावरून ही घरे पापाणयुगीन आहेत असे म्हणण्यास हरकत नाही व इंडोयूरोपीय काल म्हणजे पापाणयुगच होय

इंडोयूरोपीय कालात बाण, धनुष्य, परशु इत्यादि मारक आयुधे आढळतात परंतु करच, शिरछाण यासारखी संरक्षक साधने आढळत नाहीत त्याप्रमाणेच सरोयुद्धातहि धनुष्ये, भास्याची टोंके, सुरे, गाराची बाणांघ्रे इत्यादि मारक आयुधे आढळतात पण संरक्षक आयुधे आढळत नाहीत.

गुरेहोरे व माणसाळलेली जनावरे याविषयी विचार केला तरी हीच स्थिति आढळते इंडोयूरोपीय लोकांस माहीत असलेली जनावरे म्हणजे गाय, मेंढी, बकरा, कुत्रा, डुकर व घोडा ही होत सरोयुद्धातहि हेच प्राणी आढळतात व यातील या दोन्ही ठिकाणचे साम्य विस्मयजनक आहे. जी घोड्याची जात आपल्या नेहमी पहाण्यात येते त्या जातीच्या घोड्याची हाडे सरोयुद्धात आढळतात पण ती फारच तुरळक दृष्टीस पडतात.

शेतकीकडे पाहताहि इंडोयूरोपीय लोकांस गहू, जव, मिल्कट हें तृणधान्य, ही धान्ये डाऊक होतात असे दिसते व सरोयुद्धातहि याच धान्याचा प्रसार दिसतो. अलीकडे यूरोपीयास परिचित असलेली राब, ओट ही धान्ये त्यावेळी माहीत होती असे दिसत नाही त्याप्रमाणेच ताग माहीत नव्हता पण थेंबडी (फ्लॅक्स) माहीत होती असे दिसते.

आहाराच्या बाबतीतहि सरोयुद्धातील लोक मत्स्य खात एवढी गोष्ट बघवली तर सर्वतोपरी सारखेपणा आढळेल.

सरोयुद्धामध्ये प्याला, अंबाडीचे दोर, दोऱ्या व अंबाडीच्याच विणलेल्या वस्त्रांचे अवशेष सापडले आहेत. त्यामुळे त्यास इंडोयूरोपीय लोकांप्रमाणे वस्त्रे विणण्याची कला माहीत होती असे दिसते. मात्र या सरोयुद्धात लोकांची वस्त्रे मुख्यत आढळत नाहीत त्याचा पोशाक फसा असावा याची नीटशी कल्पना होत नाही. परंतु केप्टन ते नेशड एकच वस्त्र अगामोवती गुंडाळीत असावे असे अनुमान केले आहे.

धरासर्वाचा विचार करिताना इंडोयूरोपीय लोकांचे धर प्रथम गाडे हेच असून ते पुढे स्थायिक झाल्यावर प्रथम गुहा व नंतर शोधण्या बगैरे बांधून राहू लागले हे आपण पाहिलेच

आहे. सरोयुद्धांतंभी विचार करिता त्या काळची घरे अग्नीमुखे व अन्य कारणांनी नाश पावली आहेत परंतु केळर यानें अनुमानानें त्यांचे असें वर्णन दिले आहे की, 'त्याच्या सोंपण्या वाटोळ्या आकाराच्या असून सभोवतीं कुडाची भित्त असे व ती चिखलनें सारवांत असत. बमीनीवरहि चिखल सारवीत असत. छपर झाडाच्या साली, गवत, बोरु वगैरेनी आच्छादित असत.' परंतु तत्कालीन लोकांच्या घराची काहीशी कल्पना येण्यास आपणास दुसरे साधन म्हणजे इटली, जर्मनी, देनमार्क इत्यादि देशात भूम्यन्तर्गत रुंद सापडली आहेत ती वाटोळी असून त्याच्या भिंती टहाळे व चिखल यांच्या बनविलेल्या अवस्थेपासून आणि त्याचें छपर गवत व बोरु यांचे थर बांधून बनविलेले असे असें हेलियंग यानें वर्णन केले आहे (दाख् इटालिकर इन द र पोएबने पृ. ५०). या घरांना उभेंड आत येण्याकरिता किंवा धूर बाहेर जाण्याकरिता दरवाजाचा व बाही डिझाणी एक छद्मानशी तिकीनी खिडकी छपरामध्ये काढलेली असे तिचा उपयोग होत असे. याप्रमाणें काही लोक तळ्यात खाद्य रांदून त्यावर घरे बांधून रहात असताना काही लोक बमीनीवर रहात असत असे दिसते. व या दोहोंच्याहि राहणीत बरेच साम्य असून ती इंडोयूरोपीय लोकांच्या राहणीशी जुळते.

मातीची भांडी वगैरे घरांनीं यासारख्या काही किंवा दोळ कला सरोयुद्धातील लोकांस माहीत होत्या परंतु जाण्या तयार करणें ही गोष्ट त्यास अवगत नव्हती. कारण त्याचा त्याना उपयोगहि नव्हता. नावा मात्र त्यांना माहीत होत्या.

बरील साह त्याकडे पाहता आपाशाघ्न व इतिहास यांनी जे प्राचीनतम संस्कृतीचे स्वरूप आपणास दाखविले ते स्व-रूप व विस्तारबद्धमधील सरोयुद्धातून दिसून येणारे प्राचीन संस्कृतीचे स्वरूप या दोहोंत बरेच साम्य आहे व या दोन्ही संस्कृती जवळ जवळ एकच आहेत असा तर्क करण्यास बरील जागा दिसून येते. के. लो. टिडकाचे मत असें होतें की सरोयुद्धातील संस्कृति मूलगृहकालीन संस्कृतीपेक्षा अधिक कनिष्ठ दर्जाची आहे आणि युरोपात गेल्यानंतर इंडोयूरोपीयांची सांस्कृतिक अफोगति झाली असावी.

कौटुंबिक पद्धतीचा इतिहास—हा पाहिला असता आपणास असे दिसून येतें की प्रारंभी विवाहसंस्था ही अस्तित्वातच नव्हती ही संस्था अस्तित्वात आल्यापासून कौटुंबिक पद्धतीच्या इतिहासाला प्रारंभ होतो प्रारंभी वैवाहिक यावृत्तीत मनुष्य प्राणी पशुपक्षा फारसा निराळ्या नव्हता. मुलाची पैतृकपरंपरा ओळखण्यास अडचण असे. म्हणून प्रथम मुलगा आईच्या नावाजें ओळखला जाण्याचा प्रघात पडला व विवाहसंस्था इदं झाल्यानंतर मुलगा पि-त्याच्या नावाजें ओळखला जाऊ लागला याप्रमाणें मातृ कन्यापरंपरा ही जुनी असून पितापुत्र परंपरा ही नंतरची

आहे असें लार्का व हलपॉन्ड प्रभृति समाजशास्त्राज्ञांचें मत आहे.

याच्या उलट स्ट्यार्की यानें असें प्रतिपादन केले आहे की विवाहसंस्था ही अस्तित्वात गेल्याचे कारण कामेच्छा नसून श्रद्धास्थेच्छा (रोमॅंटिक इकॉनम) होय. मनुष्याला एक नोकर व अपत्या मालमत्तेचा रक्षक पडिजे होता म्हणून त्यानें स्त्राशी संवध ठेवला व पुढें वंश वाढावा सुद्धे असावी अशी इच्छा होऊन ती कोणापासूनहि होवोउ तो आपल्या कुटुंबात सामील करूं लागला, व भ्रष्टाच वाना-नंतर वैवाहिक स्थिति ही प्रथम स्त्रीच्या बाबतीत व नंतर पुण्याच्या बाबतीत मिश्रित झाली, असे.

आपणास या डिझाणी या वादविष दात परंपरांचें कारण नाहीं. आपणास आज तत्कालीन स्थितीच ज्ञात होण्याच अडचण व नव्याच अहित. ज्या लोकांची आपणास फारशी माहितीहि नाहीं त्यांच्या मनातील हेतूंचा पता लावणें ही बरीच जुडची पायरी झाली आपणास त्या वेळच्या कौटुंबिक स्थितीबद्दल अनुमान करावयाचें म्हणजे आपण प्रथम तत्कालीन नातळगास लावण्यात आलेल्या निरनिराळ्या आपातील शब्दांच्या सादृश्यबैलक्षण्याचा विचार करू.

बाप.— संस्कृत—पितर; हेद—पितर, आर्मेनियन हेभर, ग्रीक—पितर, लॅटिन—पेटर; इराणी—अबिर, गॉथिक पॅटर, इंग्लिश—फादर

मातर.—संस्कृत—मातर, सेल्व—मातर आर्मेनियन मडर, ग्रीक—मोतिर; लॅटिन—मेटर, इराणी—मभिर, प्राचीन उ. व कसेन—मुथेटर; इंग्लिश—मदर.

पुत्र—संस्कृत—सुगु; सैव—हुनु, गॉथिक—सुनुस; शिशु—मुनुस, प्राचीन संस्कृत—सिनु; इंग्लिश—बन, संस्कृत—पुत्र, ईद—पुत्र मोस्क—पुक्लो;

कन्या—संस्कृत—दुहितर, शेनद—दुमपर, आर्मेनियन—दुख (पुत्र), इंग्लिश—डॉटर

भाऊ—संस्कृत—भ्रातर; सेल्व—मातर, ग्रीक मोतिर; लॅटिन—फॅटर, इराणी—अबिर, गॉथिक—मोबर, शिशु—अॅडे-रेलिख; इंग्लिश—मदर.

बहीण.—संस्कृत—स्वसर; शेनद—हद-दर लॅटिन सारो; इराणी—सिदर, प्राचीन संस्कृत—मेख, इंग्लिश—पेटर.

बरील शब्दमालेला पाहता लॅटिन भाषेत पुत्र व कन्या या अर्थी सदृश शब्द आढळत नाहीत व ग्रीक भाषेत भाऊ व बहीण या शब्दांस सदृश शब्द आढळत नाहीत. पुत्र-नामक शब्द सुप्रसिद्ध या वात्पासून निघाले असारे असें दिसतें व पितावाचक शब्द पितृ याचा पति या शब्दाशी व पा—रक्षण करणें या वात्पुशी संवध असता असा तर्क आहे.

बरील शब्द सर्व जगाच्या नातळगांतवर्षी आहेत. ना शब्दात मितकें साहस्य आढळतें तितकें दूरच्या नातळगांच्या नाचक शब्दात आढळत नाहीं. मात्र सुलतावाचक निरनि-राळ्या भाषात जे शब्द आहेत त्यात बरेच साम्य आढळतें.

जुलता:- संस्कृत-पितृव्य; सेंद-तुद्यों, ग्रीक-पत्रोस; लॅटिन पेट्रुस; प्राचीन उच्च जर्मन-फॅनुरेओ; धॅग्लो संक्सन-फ्रिडोरा. आतां दुसरी एक शब्दमालिका पाहू.

संस्कृत-नपात् (वंशज); इराणी—सेंद-नयान (नातु), उत्तर फारसी—नवाद (नातु), नसि-नातलग; लॅटिन नेपोट (नातु) याचाच पुढें इंग्लिश. नेव्यू (पुतण्या) हा शब्द झाला. यावरून नपात् हा शब्द प्रथम केवळ वंशज या अर्थां अमून पुढें निरानिराळ्या ठिकाणी त्याला निरनिराळे विशिष्ट अर्थ प्राप्त झाले असें दिसते.

इंडोयुरोपीय लोकांतील कौटुंबिक संबंध दाखविणारी दुसरी एक महत्वाची गोष्ट म्हणजे इंडोयुरोपीय कुटुंबांतील जुने व साप्तरच्या घरातील मंडळींशी संबंध दाखविणाऱ्या शब्दांची तुल्ये अधिक आढळतात व उलट पक्षां जावयाच्या सासुरवाडच्या मंडळींशी संबंध दाखविणाऱ्या शब्दांची तुल्य कमी सापडतात.

सुन:-साध्वन-स्तुपा; उत्तर फारसी-सुनार; आर्मेनियन-नु; प्राक-नुओस; लॅटिन-नुसस; प्राचीन उच्च जर्मन-स्तुरा; प्राचीन संक्सन-स्तुचा (शा) ह्यादि.

नामातवाचक शब्दांची तुल्ये सर्व शाखात न आढळता केवळ निकटसंबंधी भापातच आढळतात.

संस्कृत-जामातर; सेंद-जामातर; लिथु.-स्लॅमेन्तस.

याप्रमाणेंच सासरा व सासू वाचक शब्दांची तुल्ये पाहिली असताहि बरील अनुमानासच बळकटी येते. तेव्हा इंडोयुरोपीय कुटुंबांमध्ये विवाहाच्या योगानें वधू व तिच्या सासरचीं मागें यामध्ये संबंध उत्पन्न होत असे अशी कल्पना वास्तविक दिसते. विवाह शास्त्रानंतर मुलानें आपल्या आईपासवें घर व नायागोत्याचीं माणसे सोडून नवऱ्याच्या घरा व त्याच्या नातलगामध्ये जाऊन राहिले पाहिजे व त्यामुळे तिची माहेरची सर्व नाती छुटून जात व तिच्यामुळे नवऱ्याच्या नातलगामध्ये व बापाच्या नातलगामध्ये काही विशेषता संबंध उत्पन्न होत नये. ती केवळ नवऱ्याच्या कुटुंबात मिळून जात असे. नवऱ्याच्या नातलगामा व बायकोच्या माहेरच्या नातलगामा संबंध जडण्यास वराच वाळा-बधि झाला, असावा व विचारांमध्ये बरीच उदारता आल्यानंतर हा संबंध दृढ झाला असावा असें दिसते. पण यावरून पितृपुत्रपरंपरा समाजात स्थापित झाली होता असें दिसते.

इंडोयुरोपीय विवाहसंस्था व त्या समाजांत वधूचा दर्जा — इंडोयुरोपीय विवाहसंस्था बहुधा वधू पैस देऊन विकत घेणें या चालीच्या गायवर उभारलेली आहे. टपूटन लोकामध्ये प्राचीनकाळां ही चाल सर्वत्र दिसून येते. स्लाव्ह लोकांहि ही चाल प्रचलित असून दक्षिणेकडील स्लाव्ह लोकांत एका काळां मुसीची रिमत इतकी वेगुमार पावली होती कीं त्या नाग या राबानें ती विकत एक

ड्यूकट या नाण्यावर आणून ठेवली असें फ्रांस या प्रंध-काराने म्हटलें आहे.

हिंदू लोकांहि वधू विकत घेण्याची चाल काही अपरिवित नव्हती. गणविवाहापेकी आप विवाहामध्ये वरापासून एक किंवा दोन गोमयुने घेऊन कन्या बावी असा विधि सांगितला आहे (मनुस्मृति ३, २९.) वैदिक काळांत भावी शत्रुराजा वसुमत्सम देशराहा देऊन वधू मिळण्याचा प्रघात होता असें शिमेरने म्हटलें आहे (अल्टिडि, ले पृ ३१०)

वधू विकत घेण्याच्या चालाबरोबरच वधू हरण करून आणण्याची चालहि प्रचारात होती आता या दान्ही चाली जर एकाच काळां प्रचलित असतील तर त्याची परस्पर-संगति कशा लावावयाची असा प्रश्न उपस्थित होतो. सार्व असे उत्तर सुचविता येईल कीं वधू विकत घेण्याची चाल ही जेव्हा वर व वधू एकाच राष्ट्रजातीतील असतील तेव्हा आचरणात अत असावी व दुसऱ्या चालीचा अवलंब जेव्हा परवया जातीतील वधू मिळवून आणावयाची असेल तेव्हा करावयाचा असावा यावरून वधू हरण करून आणावयाची ही चाल फार पुरातन काळां जेव्हा आर्यन लोक स्थाईक झाले नमून भटकत फिरणारे होते त्या काळची असावी. त्या वेळीं निरनिराळ्या जातींमध्ये संबंध फार थोडा असावा व एक प्रसंगे शत्रुच असावे. यामुळे नवऱ्याच्या नातलगामा व बायकोच्या माहेरच्या नातलगामा काही एक संबंध नसतो ही कल्पना त्या वेळीं विशेष रूढ असली पाहिजे. याप्रमाणें वर जें आपण विधान केले कीं वधूचा नवऱ्याच्या बरी गेल्यावर माहेरचा संबंध नवळ जवळ पूर्णपणें छुटत असे तसें होणें साहजिक दिसते.

संस्कृत विवाह यामध्ये जो वधू घातु आहे त्यातहि वधू पिलाच्या कडून समारंभांन अंगर हरण करून नेणें असा अर्थ आहे व इतर भाषांतील लमयाचक शब्दांमध्येहि थोडाबहुत तसाच अर्थ आहे.

नवरा ही कल्पना प्राचीन भाषांतून ज्या शब्दांनी व्यक्त केली जात असे त्या शब्दांचा अर्थ सामान्यतः मालक किंवा धनी असा असे. संस्कृत पति; सेंद-पडेल, ग्रीक-पॉसिस, संस्कृत दम्पति; (पृथपति). लिथु-परस (पति-विवाहित मनुष्य). यावरून नवरा हा घरचा मालक समजला जात आगे. वयुरोपीय भाषांतील स्त्रियाचक शब्द आहत त्याचा धात्वर्थ जन्म देणारा असा होतो यावरून परती म्हणजे मुलास जन्म देणारी, पती म्हणजे धनी असा पूर्वी नवरा व बायको यांचा परस्परसंबंध समजला जात असावा असा तर्क आहे.

प्राचीनकाळां स्त्रियांचा दर्जा हळुपेक्षा उच्च प्रतीचा होता असा साधारण समज आहे. हा समज होण्याचें मुख्य कारण ह्याने यज्ञामध्ये वगैरे पत्नीची जरूर लागत असे. हिंदू व रोमन लोकांत पत्नीशिवाय यज्ञ करिता येत नसे. पंतु रोमन लोकांत मार्म नावाच्या देवतेला बळी देताना पत्नी नवळ लागत नाहीं व भारतीयांमध्ये प्रचर्य विधोच्या वेळी

पानाने सुरवात घ्यावा यातून शरीराला आराम मिळते आहे
यातून व त्या काळातही वेळ देऊन विरत वत-
लेली अगर इतर वस्तू घ्यावेत. भोग्य त्या काळी विला-
सोपरीच समजते. आपल्याचा शरीर कसा दिसतो

बायको जर विक्तन त्यादयाची तर एकीहून अधिक बायका विक्तन घेणाय काय हरकत आहे असा साहजिकच प्रश्न येतो, या बाबतूनच एकीहून अधिक बायकावरण्याची चाल प्रचारात आली असावी, पण हा चाल जेव्हा समाज स्पाईक होऊन घ्यात काही स्त्रोत्र श्रीमंत घाल घालतील तेव्हाच बदल असवी पाहिजे कारण एकीहून अधिक घिया विक्तन घेणे क्ष ना व हयाच्या मुलाचा पोरांग हा श्रेष्ठ श्रीमतांस बाय किंवा कामाचा पत्ता। बड्यायांसिधाय ह्यां वरुच नवते अधिक प्रया करणारा कवना पहिल्या बायकोन मूल किंवा विधान पुत्र न प्राप्ताय निघणे गदागिद आहे अशा ताहने निशेध हल्लाह लोगन मुलाकरिता एक बदली बायको वरण्याची वाचभयापाहिजे मुला आहे (काउम पु २२८) जेव्हा प्रगे पत्तास नवरा आपन असेल तेव्हा निर्यागने पुत्रोत्पत्ती जरुयाचा प्रयात भारतीय, ब्राह्म, द्यूचन लांकल होता या यालाचें मूत्र या कवनेन दिसून येते की छी हो पुत्राच्या मालकीची वस्तु अमून त्याच्या गाईच्या ठिकाणी होणाया वयाप्रमाणे स्त्रिया ठिकाणी होणाच्या पुत्रवरा ह्याचा नायकी आहे छी हो केवळ मालकीचा वेव्ह हो कवनात दहनेदोष्ट्यामये ये आपला स्त्री दहने अतिप्रिया वरकर करणारा प्रयात आहे ह्याच्या मुलासि असावा [पेनहोर्ड अस्टि पु ४४४]

आता शशा कपना धमजान्या लोकामधे विवगदित पुढ-
वाले अन्य खाशी सधन डेरला तर ते गहणीय मानले जात
नये व उलट जीणे मात्र व्यभिचार केल्यात तिला अतिशय
दूर भिड्या देण्यात येत असे या गोष्टीचे कारण नवल वाट
व्याचे कारण नाही कारण सोच्या व्यभिचारामुळे पुरासाच्या
एक प्रकारच्या मालकी हद्दाम बाध येत असे लशी
खाशी साहस्रिक समजून होती प्रतिक व टपूनच लोकांत शपाच
प्रसार होत बाल होती पुण्याच्या रंजर येननायके कोणी पहात
नसे परत छद्म व्यभिचार करितांना धाडजान्या तिला
निच्या मियासह प्राणास मुकावे लागे.

છીન્ના પોટી હોનાવા મુજાસાદિ ગિલત ડેવણે અગર
ટાઝન દેજે કેરડા બાપાજવા મગીવર અતે અમી ટ્યૂઝન હો
ચાન ચાલ હોતી, ય રોમન હોસત મુલાત વિજયાયા વા
પામ દક્ક હોતા અતે સ્પટ વિસતે ધુત સેપાચી કચાદિ
યાન ગોઝીવા ઓગાદ કરતે, હસત ટ્યૂઝન, રોમન, વ ગોલ
લાકાન સ્ત્રીસાદિ વિજયાવા અગર ટાર માળખાવા મુજાસાદિ
દ્વજ અતે અસં દિસત (વેનહોઝક રાશ્ટ્રિ હે પૃ ૨૪૧,
રોમકેસ-રામન ઇસ્પેનિંગી પૃ ૨૦, ગસિર ૬ ૧૧)

इंडोयूरोपीय लोक म्यार्थिक झाल्यानंतर व शेतकी करून राहू लागल्यामुळे जमान वगैरे मालमत्ता झाल्यानंतर प्रचारात आली असावी प्रारंभी भ्रमण करात फिरत असताना इंडोयूरोपीय लोक हिंदूच्या एकत्र कुटुंबपद्धतीप्रमाणे विवाहायलेडमधील 'सेप्ट' वमाणे राहात असावे

काउस याच्या म्हणण्याप्रमाणे असे कुटुंब म्हणजे पैतृक संबंधाने दोन तान (पत्न्योपत्ये) बद्ध झालेल्या पुरुषाचे व स्त्रियांचे मिळून ५०।६० माणसाचे असावे व गृहपात हा त्यातील मुख्य समजला जात असे मात्र रोमन लोकांतील पेटर कॅमिलसस प्रमाणे त्याची सर्व कौटुंबिक मालमत्तवर मालकी नसे, तर संबंध मालमत्ता सर्वांच्या समाईक मालकीची असे हे सर्व एकाच घरात राहत असत मध्ये अभिजात्या असून गांगूला याच्या रहण्याच्या जागा असत जेवण एकत्र होत असे पुरुष प्रथम जेवात व स्त्रिया नंतर जेवात असत.

ही स्थिति आजूही हिंदू कुटुंबात आहे हे हिंदू वाचकास सांगायला नकोच परंतु या चालीचे अवशेष ग्रीक व रोमन लोकांच्या प्राचीन चालीत दिसून येतात ग्रीक लोकात या चाली असल्याची अनेक उदाहरणे आढळतात ट्यूडन लोकात सम रभांच्या वेळी मुख्य अंश जेवल्यानंतर स्त्रिया जेवण्याचा चाल होती.

यावरून एकत्र कुटुंबाची पद्धति जुनी असून विभक्त कुटुंबाची पद्धति मागाहून पडली असावी असे दिसते कुटुंब व जाति याच्या मधली अवस्था आपणास अद्यापि दाखेने स्लाव्ह लोकात सांगू शकतो जेव्हा एका कुटुंबातलं भाऊबंद विभक्त होतात परंतु एकाच ठिकाणा एकाच स्थाने एकाच धर्माचे आचरण करून राहतात व सर्वांचा मिळून समईक जमीनजुमला असतो तेव्हा दक्षिण स्लाव्ह लोकात प्रत्येक या नावाने ओळखला जाणारा 'बाघवसय' निर्माण होतो या सघाच्या आनुवांशिक परंपरा व पूर्वागच्या कथा एकत्र असतात यातील मुख्य निवडला जातो, व तो लढाई जिंका तह करण्याच्या कामी पुढारी समजला जातो व न्यायनिवाड्याचे काम तोच करितो

ग्रीक 'फ्राडी' व लॅटिन 'जेन्स' हेही याच प्रकारचे सघ असावे अशाच सघाचे पुढे होऊन बनून त्याच्या 'ट्राइन्स' अथवा राष्ट्रजाती बनल्या असल्या

दक्षिण स्लाव्ह लोकात प्रत्येक 'झपा' (एकाच जातीने व्यापलेला प्रदेश) मध्ये एक स्वसंरक्षणासाठी किल्लासारखा जागा बांधण्याची चाल असे ही जागा म्हणजे त्याच्या राजकीय सत्तेचे केंद्र असून धार्मिक गोष्टींबद्दि मुख्य स्थान असे येथे त्याच्या शिष्टाच्या बैठकी होत व लढाईच्या वेळी त्याच्या हलक्याही केंद्र असे

प्रत्येकी याचे आणि गोत्राचे स्वरूप एकसारखेच आहे प्रत्येकी हा जमीनाचे संरक्षण-रणारा आणि तिजवर मालकी सांभाला समूह होता तो दान जे जमीन आणि न दानने

संरक्षण करणारा गात्र या प्रथमत समूहाच्या बाहेर लगे करण्यास भाग पाडणाऱ्या सत्या नवऱ्या सगोत्र विवाहास नियम धुर्नीत तर नाहीच पण जुन्या स्मृतीतही नाही ही निषेधाची चाल आर्य नसून अनार्य असण्याचा संभव आहे. कुल आणि जाति यांच्या मधला एक समुच्चय एवढच त्याचे प्राचीन लक्षण दिसत रोमन जेन्स व भारताय गोत्र ही दोन्हा समूहात विवाहनिषेध करणाऱ्या सत्या मागाहूनच बनल्या असल्यात.

इंडोयूरोपीय लोकांच्या पारिव्रजनकालात त्याचा कोण त्याही प्रदशाशी विशेष संबंध दड होऊन अमुक प्रदशाबद्दल त्यांना पितृभूमीचा भावना उत्पन्न झाला होता अस दानत। यणार नाही जेव्हा ते स्थायिक होऊन शेतकी करू लागले तेव्हाच त्यांच्या टाळींतील नायक होत ते राग बनून अर्वांचान राज्यव्यवस्थेचा उगम होऊ लागला असावा वेदात देखाल लोकांनी निवडल्यानंतर राजत्व प्राप्त होई

मूलगृहविषयक संशोधन व भिन्न भिन्न मते--
थाडरच्या मताच आणि त्याने पुढे मांडलेल्या पुराव्यांचे थोडक्यात निरीक्षण झाले मूलगृह शोधण्यासाठी थाडर या विचारपद्धति सामान्यतः येणेप्रमाणे आहे सर्वांस ते परिचित ते मूलगृहातील आणि ते एकसमयावच्छेदकत्व जेथे सापडेल ते मूलगृहस्थान होय सर्वांमध्ये ज्या गोष्टी सापडतील त्यावरून मूलगृहातील सामाजिक स्थिति काढाय याची हेहि या पद्धतीच अंग आहे थाडरच्या संशोधनाची उपयुक्तता सहज दिसून येणारी आहे. तथापि सर्व ठिकाणी सामान्य विकास होऊन उत्पन्न होणारी सत्पत्ता मूलगृहा होती असा समज होण्याची शक्यता विसरता कामा नये. शिवाय मूलगृहाचा पत्ता या पद्धतीने खास लागेल असे नाही अनेक अनुभव एका ठिकाणी उत्पन्न होतात आणि ते अनुभवादि असे असतात की ज्यामुळे आपें शब्द उत्पन्न होतात. ते अनुभव देणारे स्थान मनुष्याच्या स्थानांतराच्या श्रुतीहासातील उत्तरकालीनोह असू शकले इंडोयूरोपीय लोक वेगवेगळे होण्यापूर्वी किती भटकले हे कोणास ठाऊक आहे ते पुष्कळच भटकले असतील आणि ही शक्यता असल्यामुळे थाडरने कल्पिलेले जे मूलगृह आहे ते एका भाषाने मूलगृह आणि दुसऱ्या भाषाने उत्तरकालीन गृह समजणे अयुक्त होणार नाही. थाडरने मूलगृहाक विषयक विचार फारसा केला नाही

मूलगृहविषयक व तत्कालविषयक विचार करताना योग्य वेळ अशा उच्चोपरनक पाहणारा प्रथकार के पाळ गग धर टिळक हा द्रोण रात्री विचारपद्धति थाडरच्या व इतर पाश्चात्य पंडितांच्या पद्धतीपेक्षा भिन्न आणि खोली जे साहित्य वापरले ते थाडरच्या साहित्यापेक्षा भिन्न प्रकारचे नाही जो परक आहे तो कल्पकतामूलक आणि दैदिक वाढण्यात अधिक खोल गेल्यामुळे उत्पन्न झालेला आहे

इंडोयूरोपीय किंवा इंडो-जर्मनिक अथवा आर्यन लोकांचे मूलग्रह—इंडो-यूरोपीय उर्फ आर्यन. ज्याला कॅाशियन वंश असेंहि म्हणतात त्या, मानववंशापातून निपलित्या अनेक शाखा आता युरोप व आशियात पसरल्या आहेत असें भाषादि शास्त्राच्या ताल्लनिक अभ्यासाने मिळाल्यावर हा मूळ आर्यन वंश शाखा पुष्ट्या पूर्वी कोठे राहात होता ह्या मत्स्याचा प्रश्न उद्भवला. या प्रभासबंध्याने विविध मते पुढे आली आहेत. त्यात मुख्य मते तीन आहेत. वार्ही विद्वान् मध्ययूरोप हे मूलग्रह मानतात, तर काहीं मध्यआशिया हे मूलग्रह मानतात तिघे सुप्रसिद्ध मत बा. गे. टिल्क यांचे अमुन त्यांनी उत्तरध्रुव प्रदेश हे आर्यांचे मूलग्रह असे प्रतिपादन केले आहे.

यासंबंधाने प्रथम आस्ट्रिक पिपेट्ट याने १८५९ मध्ये आपले मत पुढे मांडले. आशियातील बॅकिट्ट्या नामक प्रदेशात मूळ आर्यन लोक राहात होते असे त्यांचे म्हणणे आहे. मूलग्रहाचा निश्चय करताना ऋतुमानाचा पुरावा आधाराला घेण्यात आला. इंडो-यूरोपीयाना हिवाळा, वसंत ऋतु व उन्हाळा हे फक्त तीन ऋतु माहोत होते. आपण जो जो उत्तरेकडे जातो तो तो तेथे फक्त उन्हाळा व हिवाळा असे दोनच ऋतु असतात तर उलटपक्षा दक्षिणेकडे तीन चार किंवा पाच ऋतुहि होतात. तेव्हा तीन ऋतु ज्या अक्षांसावर असतात अशा बॅकिट्ट्या देशात ऑक्सर नदीनजीक मूलग्रह असावा असे पिपेट्टेचे म्हणणे आहे, या मताला पुष्टि म्हणून बॅकिट्ट्यातील आढळणारे खनिज पदार्थ बनस्पती व प्राणी इंडो-यूरोपीयाना माहोत होते असे त्याने सिद्ध केले आहे.

याच्या अगदी उलट इंडो-यूरोपीय लोकांचे मूलग्रह युरोपमध्ये होते असे लॅयम, वॅनफी, व्हिटने, वगैरे विद्वानांनी मत दिले लॅयमचे म्हणणे असे की, संस्कृत भाषेचा लिथुलॅन्डानिक म्हणजे लिथुआनियन, स्लॅव्हानिक, लॅटन. ग्रीक व जर्मन या भाषांची फार संबंध आहे म्हणून लिथु-स्लॅव्हानिक भाषांचा देश जो मध्ययूरोप तेथून संस्कृत भाषा योलणारे लोक हिंडुस्थानाकडे आले असणे अधिक संभवनीय आहे एल्. गायजर याने तर जर्मनी विशेषतः मध्य व पश्चिम जर्मनी हेच इंडो-यूरोपीय लोकांचे मूलग्रह होय असे प्रतिपादिले, व त्यामुळे या मूळ आर्यवंशाला इंडो-जर्मनिक असे म्हणण्याचा प्रघात पडला. गायजरने आपला पुरावा मुख्यतः तीन शाखांच्या नावावर उभारला आहे. वर्षे (सं.—मूर्ख) वीच व ओक हे तीन वृक्ष इंडो-यूरोपीयास माहित होते व या तीन झाडांपैकी वीच सादाचे मूलस्थान प्रक्षियन वार्षिक प्रदेशाच्या पश्चिम भागात असल्यामुळे हा प्रदेशच इंडो-जर्मनिक लोकांचे मूलग्रह होय. जे. जी. वयुनोने मध्ययूरोप (उलट पर्वतापासून गडलाडिग महाराजराज्य—ताचा मदेश) विषयक मतालाच पुष्टि दिली. याप्रमाणे मध्य आ. शि. उ. १३

आशियाचा व मध्ययूरोपाचा अशा मूलग्रहविषयक दोन पक्षांमध्ये खरोच वर्ग झगडा चालू होता. या वादाचा निकाल काही काळ नूरराज सिंह या प्राध्यापक अवलंबून राहिला. तो अग्रा की, मूलग्रहविषयक संस्कृतीतील लोकांना मिह हा प्राणी माहोत होता हे भाषाविषयक पुराव्याने सिद्ध झाले, पण मध्ययूरोपात सिंह तर अलीकडे आढळत नाही. तेव्हा प्राचीन काळी तेथे सिंह हा प्राणी राहात असे हे गप्रमाण सिद्ध होईपर्यंत मध्ययूरोपमतवाद ठेगडा पडला. उलट मध्यआशियामतवादाला बळकटी येण्यास असे एक सवळ कारण एफ. होमेल (१८७८) यानी पुढे मांडले की, प्राचीन सेमिटिक लोकांचा व इंडो-यूरोपीयाचा परस्पर दृढव्यवस्थाचा संबंध होता असे भाषा विषयक शब्दासम्भाव्यरूप सिद्ध होत असल्यामुळे व प्राचीन काळी सेमिटिक लोक पश्चिम आशियात मेसापोटामिया प्रांतात राहात असल्यामुळे इंडो युरोपीय लोक तेथे शेजारीच मध्य-आशियात राहात होते हे अधिक ग्राह्य मानणे जर बांधू. यानंतरहि कोणी दक्षिण युरोप, कोणी पश्चिम रशिया (युरोपीय) तर कोणी स्काडिनेव्हिया याप्रमाणे युरोपीय मूलग्रह-मत पुढे मांडणारे विद्वान् निघाले. मध्य-आशिया मतापादाच्या बाजूच्या विद्वानांपैकी एक सुप्रसिद्ध संस्कृत विद्वान म्हणजे म्हणजे आपल्या विशेष परिचयाचे मॅन्स मुखर साहेब हे होत

याप्रमाणे मूलग्रहविषयक नाव मध्य-आशिया व मध्य युरोप याच्यामध्ये हेलकाचे खात बरीच वर्षे राहिला त्यात विशेष गोष्ट ही की, मध्य आशियाविषयक मताचा पुरस्कार करणारे सर्व विद्वान युरोपीयच होते. त्यामुळे स्वच्छाभिमानाचा आक्षेप घेऊन त्यांच्या प्रामाणिकपणावर शिंठोडे उडविणे शक्य नव्हते या अस्मत् महत्वाच्या व विकट प्रभावर युरोपीय विद्वानात माजलेल्या रणकंदनात कीणीहि भारतीयच काय पण आशियाटिक विद्वानहि १८९० पर्यंत उतरलेला आढळत नाही. प्रथम मोठा गहन सासून ताल्लनिक भाषाशास्त्र, भाषाशास्त्र, मानववंशशास्त्र वगैरे अनेक शास्त्रे जाणणाऱ्या अण्णेल विद्वानांखेरीज एकांनी विद्वत्ता असलेल्या इतरजनाना या वादात लडवुड करणे शक्यच नव्हते. त्यातून प्रसंग पडला युरोपीय विद्वानांखेरीज दोन हात करण्याचा. अशा अनेक वादनां अथवा होऊन बसलेल्या या वादात १८९० च्या सुमारास सुप्रसिद्ध महाराष्ट्रीय विद्वान बाळ गंगाधर टिळक यानी उडी घातली आणि प्रथम मूलग्रहाच्या कालविषयक प्रभासबंध्याने ' ओरायन ' नामक ग्रंथ १८९३ साली व नंतर मूलग्रहाच्या स्थलविषयक प्रभासबंध्याने ' आर्टिक होम इन दि वेदान ' हा दुसरा ग्रंथ १९०३ साली प्रसिद्ध केला.

लोकमान्य टिळकाच्या या दोन ग्रंथातील विषयासंबंधाने काहीसा गैरसमज होण्याचा संभव आहे. त्याबद्दल, स्पष्टीकरण केले पाहिजे. पहिल्या ग्रंथाचे

इंडोयूरोपीय लोक म्याईक झाल्यानंतर व शेतकी करून राहू लागल्यामुळे जमान वर्गरे मालमत्ता झाल्यानंतर प्रचारात आली असावी प्रारंभी भ्रमण करीत फिरत असतांना इंडोयूरोपीय लोक हिंदूच्या एकत्र कुटुंबपद्धतीप्रमाणे विवाहायलंडमधील 'सेप्ट' प्रमाणे राहात असवे.

माउस याच्या म्हणण्याप्रमाणे असे कुटुंब म्हणजे पैतृक संबंधाने दोन तान पत्न्यांपर्यंत बद्ध झालेल्या पुरुषांचे व स्त्रियांचे मिळून ५०।६० माणसांचे असावे व गृहपात हा त्यातील मुख्य समजला जात असे. मात्र रोमन लोकांतील पेटर कॅमिलसस प्रमाणे त्याची सर्व कौटुंबिक मालमत्तेवर मालकी नसे, तर सर्व मालमत्ता सर्वांच्या समाईक मालकीची असे हे सर्व एकाच घरात राहात असत. मध्येअग्निशाला असून बागूला याच्या रहण्याच्या जागा असत. जेवण एकत्र होत असे. पुरुष प्रथम जेवात व स्त्रिया नंतर जेवत असत.

ही स्थापना आगू हिंदू कुटुंबात आहे हे हिंदू वाचकांस सांगायला नकोच परंतु या चालीचे अत्यंत ग्रीक व रोमन लोकांच्या प्राधान्य चालीत दिसून येतात ग्रीक लोकांत या चाली असल्याची अनेक उदाहरणे आढळतात लघूटन लोकांत समारंभाच्या वेळी पुरुष प्रथम जेवल्यानंतर स्त्रिया जेवण्याची चाल होती.

यावरून एकत्र कुटुंबाची पद्धति जुनी असून विभक्त कुटुंबाची पद्धति मागाहून पडली असावी असे दिसते. कुटुंब व जाति याच्या मधला अवस्था आपणास अद्यापि दक्षिण स्लाव्ह लोकांत सापडते. जेव्हा एका कुटुंबातील भाऊबंध विभक्त होतात परंतु एकाच ठिकाणी एकाच क्षणां एकाच धर्माचे आचरण करून राहतात व सर्वांचा मिळून समाईक जमीनजुमला असतो तेव्हा दक्षिण स्लाव्ह लोकांत प्रत्येकी या नावाने ओळखला जाणारा 'बायबसंध' निर्माण होतो. या संघाच्या आनुवंशिक परंपरा व पूर्वागच्या कथा एकच असतात. यातील मुख्य निवडला जातो, व तो लढाई किंवा सह करण्याच्या कामी पुढारी समजला जातो व न्यायनिवाळ्याचे काम तोच करतो.

ग्रीक 'प्राट्री' व लॅटिन 'प्रेन्स' हेहि याच प्रकारचे संघ असावे. अशाच संघाचे पुढे क्लॅन व नूनून त्याच्या 'ट्राइन्स' अथवा राष्ट्रजाती बनल्या असल्या.

दक्षिण स्लाव्ह लोकांत प्रत्येक 'झपा' (एकाच जातीने व्यापलेला प्रदेश) मध्ये एक स्वसंरक्षणासाठी किंवा सासरची जागा राहण्याची चाल असे. ही जागा म्हणजे त्याच्या राजकीय सत्तेचे केंद्र असून धार्मिक गोष्टींचेहि मुख्य स्थान असे. येथे त्याच्या शिष्टाच्या बैठकी होत व लढाईच्या वेळी त्याच्या हलकालींचे केंद्र असे.

प्रत्येकी यांचे आणि गोत्राचे स्वरूप एकसारखेच आहे. प्रत्येकी हा जमीनीचे संरक्षण-करण आणि तिजवर मालकी सांगणारा समूह होता. गो क्षत्रज जमीन आणि वृक्ष जे

संरक्षण करणारा गोत्रे या प्रथमतः समूहाच्या बाहेर लगे करण्यास भाग पाडणाऱ्या संस्था नव्हत्या. सगोत्र विवाहास निषेध धुर्नीत तर नाहोच पण जुन्या स्मृतींताहे नाहो. ही निषेधाची चाल अर्थ नसून अनार्य असण्याचा संभव आहे. कुल आणि जाति यांच्या मधला एक समुच्चय एवढेच त्याचे प्राचीन लक्षण दिसते रोमन जेसे व भारताय गोत्रे ही दोन्ही समूहात विवाहनिषेध करणाऱ्या संस्था मागाहूनच बनल्या असल्यात.

इंडोयूरोपीय लोकांच्या परिभ्रमणकालात त्याचा कोण त्याहि प्रदर्शनी विशेष संवध दृढ होऊन असुक प्रदर्शकद्वल लाना पितृभूमिची भावना उत्पन्न झाली होती असे झणता येणार नाही जेव्हा ते स्थायिक होऊन शेतकी करू लागला तेव्हाच त्याच्या टाळीतील मायक होते ते राने बनून अर्वांचान राज्यव्यवस्थेचा उगम होऊ लागला असावा. वेदात देवोल लोकांनी निवडल्यानंतर राजत्व प्राप्त होई

मूलगृहविषयक संशोधन व भिन्नभिन्न मते—
आडरच्या मतांचे आणि त्याने पुढे मांडलेल्या पुराव्यांचे थोडक्यात निरीक्षण झाले. मूलगृह शोधण्यासाठी आडरची विचारपद्धति सामान्यतः येणप्रमाणे आहे. सर्वांस जे परिचित ते मूलगृहातील आणि ते एकसमयावच्छेदक नसे अथे सापडेल ते मूलगृहस्थान होय. सर्वांमध्य ज्या गोष्टी सापडतील त्यावरून मूलगृहाकालीन सामाजिक स्थिति काढायची हेहि या पद्धतीचे अंग आहे. आडरच्या संशोधनाची उपयोगिता सहज दिसून येणारी आहे. तथापि सर्व ठिकाणी सामान्य विकास होऊन उत्पन्न होणारी सारूपता मूलगृही होती असा समज होण्याची शक्यता विसरतो कामा नये. शिवाय मूलगृहाच्या पत्ता या पद्धतीने खास लागेल असे नाही. अनेक अनुभव एका ठिकाणी उत्पन्न होतात आणि ते अनुभवहि असे असतात की ज्यामुळे भाषेत शब्द उत्पन्न होतात. ते अनुभव देणारे स्थान मनुष्याच्या स्थानांतराच्या इतिहासातील उत्तरकालीनोद्गम असे शक्य. इंडोयूरोपीय लोक वेगवेगळे होण्यापूर्वी किती भटकले हे कोणास ठाऊक आहे? ते पुष्कळच भटकले असतील आणि ही शक्यता असल्यामुळे आडरने काटपलेले जे मूलगृह आहे ते एका अर्थाने मूलगृह आणि दुसऱ्या अर्थाने उत्तरकालीन गृह समजणे अयुक्त होणार नाही. आडरने मूलगृहाकालविषयक विचार फारसा केला नाही.

मूलगृहविषयक व ताकालविषयक विचार करताना मोंवळ येईल अशा उंचीवर नेऊ पाहणारा प्रयत्नार के. बाळ गंग घर टिळक हा होय. राची विचारपद्धति आडरच्या व इतर पाथात्य पंडितांच्या पद्धतीपेक्षा भिन्न आणि लार्ना जे साहित्य वापरले ते आडरच्या साहित्यापेक्षा भिन्न प्रकारचे नाही. जो फरक आहे तो कल्पकतामूलक आणि नैतिक वाचन्यांत अधिक खोल गेल्यामुळे उत्पन्न झालेला आहे.

इंडोयूरोपीय किंवा इंडो-जर्मानिक अथवा आर्यन लोकानि मूलग्रह.—इंडो-यूरोपीय उर्फ आर्यन, ज्याच्या कॉन्क्वेसिशन वंश असोहि म्हणतात त्या, मानववंशापासून निघालेल्या अनेक शाखा आद्य युरोप व आशियांत पसरल्या आहेत असे भाषादि शास्त्रांच्या तौलनिक अभ्यासाने सिद्ध झाल्यावर हा मूळ आर्यन वंश शारदा कुटुंब्या-पूर्वी कोठे राहात होता हा महत्त्वाचा प्रश्न उजळला. या प्रश्नासंबंधाने विविध मते पुढे आली आहेत. त्यात मुख्य मते तीन आहेत. काही विद्वान् मध्ययूरोप हे मूलग्रह मानतात. तर काही मध्यआशिया हे मूलग्रह मानतात. तिसरे सुप्रसिद्ध मत बा. गं. टिळक यांचे असून त्यांनी उत्तरयुरोपचे हे आर्यांचे मूलग्रह असे प्रतिपादन केले आहे.

यार्लंडपाने प्रथम आडॉल्फ पिक्टेट यांनी १८५९ मध्ये आपले मत पुढे मांडले. आशियातील बॅक्ट्रिया नामक प्रदेशात मूळ आर्यन लोक राहात होते असे त्यांचे म्हणणे आहे. मूलग्रहाचा निश्चय करतांना ऋतुमानाचा पुरावा भाषाराला घेण्यात आला. इंडो-यूरोपीयांना हिवाळा, वसंत, ऋतू व उन्हाळा हे फक्त तीन ऋतू माहीत होते. आपण जीं जीं उत्तरेकडे जातो तों तों तेथे फक्त उन्हाळा व हिवाळा असे दोनच ऋतू असतात तर उलटपक्षी दक्षिणेकडे तीन चार किंवा पाच ऋतूहि होतात. तेव्हा तीन ऋतू ज्या अक्षांशावर असतात अशा बॅक्ट्रिया देशात ऑक्सस नदीनजीक मूलग्रह असावे असे पिक्टेटचे म्हणणे आहे, या मतान पुढि म्हणून बॅक्ट्रियातील आढळणारे खनिज पदार्थ वनस्पती व प्राणी इंडो-यूरोपीयांना माहीत होते असे त्यांनी सिद्ध केले आहे.

याच्या अगदी उलट इंडो-यूरोपीय लोकांचे मूलग्रह युरोपमध्ये होते असे लॅयम, वेंकरी, गिह्टने, वगैरे विद्वानांनी मत दिले. लॅयमचे म्हणणे असे की, संस्कृत भाषेचा लिथु-स्लॅव्हानिक म्हणजे लिथुआनियन, स्लॅव्हानिक, लॅटन, ग्रीक व जर्मन या भाषांशी फार संबंध आहे म्हणून लिथु-स्लॅव्हानिक भाषांचा देश जो मध्ययूरोप तेथून संस्कृत भाषा धोलणारे लोक हिंदुस्थानाकडे आले असो अथिच संभवनीय आहे. एल्. गायजर यांनी तर जर्मनी विरोधतः मध्य व पश्चिम जर्मनी हेच इंडो-यूरोपीय लोकांचे मूलग्रह होय असे प्रतिपादिले, व त्यामुळे या मूळ आर्यवंशाला इंडो-जर्मानिक असे म्हणण्याचा प्रघात पडला. गायजरने आपला पुरावा मुख्यतः तीन झाडांच्या नावावर उभारला आहे. वच (सं. —अर्ज) बीच व ओक हे तीन वृक्ष इंडो-यूरोपीयांस माहीत होते व या तीन झाडांपैकी बीच झाडाचे मूलस्थान प्रशियन बाल्टिक प्रदेशाच्या पश्चिम भागात असल्यामुळे हा प्रदेशच इंडो-जर्मानिक लोकांचे मूलग्रह होय. जे. जी. वयूनोने मध्ययूरोप (उरल पर्वतापासून शट्लाट्रिक महासागरापर्यंतचा प्रदेश) विषयक मताला पुढि दिली. याप्रमाणे मध्य भा. ति. उ. १२

आशियावादी व मध्ययूरोपवादी अशा मूलग्रहविषयक दोन पक्षांमध्ये बरीच वर्षे झगडा चालू होता. या वादाचा निकाल काही काळ मृगाराज सिद्ध या प्राण्यावर अवलंबून राहिला. तो असा की, मूलग्रहविषयक संस्कृतीतील लोकांना सिद्ध हा प्राणी माहीत होता हे भाषाविषयक पुराव्याने सिद्ध झाले; पण मध्ययूरोपात सिद्ध तर अलीकडे आढळत नाही. तेव्हा प्राचीन काळी तेथे सिद्ध हा प्राणी राहात असे हे सप्रमाण सिद्ध होईपर्यंत मध्ययूरोपमत्वाचे खंड पडला. उलट मध्यआशियामत्वाच्या बळकटी येण्यास असे एक सवळ कारण एस्. होमेल (१८७८) यांनी पुढे माटले की, प्राचीन सेमिटिक लोकांचा व इंडो-यूरोपीयांचा परस्पर दळणबळणाचा संबंध होता असे भाषाविषयक शब्दसाम्यावरून सिद्ध होत असल्यामुळे व प्राचीन काळी सेमिटिक लोक पश्चिम आशियात मेसापोटेमिया प्रांतात राहात असल्यामुळे इंडो-यूरोपीय लोक तेथे शेजारीच मध्यआशियात राहात होते हे अधिक माझ मानणे जरूर आहे. यानंतरहि कोणी दक्षिण युरोप, कोणी पश्चिम रशिया (यूरोपीय) तर कोणी स्कान्डिनेव्हिया याप्रमाणे युरोपीय-मूलग्रह-मत पुढे मांडणारे विद्वान् निघाले. मध्य-आशिया मतवादाच्या बाजूच्या विद्वानांपैकी एक सुप्रसिद्ध संस्कृतज्ञ विद्वान म्हटले म्हणजे आपल्या विशेष परिचयाचे मेक्स मुलर साहेब हे होत.

याप्रमाणे मूलग्रहविषयक वाद मध्य-आशिया व मध्य युरोप यांच्यामध्ये हेलकावे खात बरीच वर्षे राहिला. त्यात विशेष मोठ्ठा हा की, मध्य आशियाविषयक मताचा पुरस्कार करणारे सर्व विद्वान युरोपीयच होते. त्यामुळे स्वखंडाभिमानाचा आक्षेप घेऊन त्याच्या प्रामाणिकपणावर किंतीडे उडविणे शक्य नव्हते या अत्यंत महत्त्वाच्या व विकट प्रश्नावर युरोपीय विद्वानात मानलेल्या रणकंदनात कोणीहि भारतीयच काय पण आशियाटिक विद्वानहि १८९० पर्यंत उतरलेला आढळत नाही. प्रथम मोठा गहन असून तौलनिक भाषाशास्त्र, गाथाशास्त्र, मानववंशशास्त्र वगैरे अनेक शास्त्रे जाणवणाऱ्या अश्वपैल विद्वानाखेरीज एकांगी विद्वत्ता असलेल्या इतरेजनांना या वादात लुडबुड करणे शक्यच नव्हते. स्वातंत्र प्रसंग पडला युरोपीय विद्वानांखेरीज दोन हात करणाऱ्या अशा अनेक यार्मुनी अवघट होऊन पसलेल्या या वादात १८९० च्या सुमारास सुप्रसिद्ध महाराष्ट्रीय विद्वद्द काळ बंगापर टिळक यांनी उडी घातली आणि प्रथम मूलग्रहाच्या कालविषयक प्रश्नासंबंधाने ' ओरियन ' नामक ग्रंथ १८९३ साली व नंतर मूलग्रहाच्या स्थलविषयक प्रश्नासंबंधाने ' आर्टिक होम इन दि वेद' हा दुसरा ग्रंथ १९०३ साली प्रसिद्ध केला.

लोकांच्या टिळकाच्या या दोन ग्रंथातील विषयासंबंधाने काहीसा गैरसमज होण्याचा संभव आहे, त्याबद्दल प्रथम स्पष्टीकरण केले पाहिजे. पहिल्या ग्रंथाचे ' ओरियन ' किंवा

‘वेदकालनिर्णय’ अंग व दुसऱ्या अंगाचे (वेदकर्त्या) ‘आर्यांचे वसतिस्थान’ अंगे नाव दिलेले केवळ रचून टिकव करितात व इतर ठिकाणी आढळते. अशा प्रकारच्या शब्दयोजनेवरून वेद म्हणजे विशेषतः मर्यात जुना जो ऋग्वेदसंहिताप्रमाण तो क्षि. पू. ४००० वर्षाच्या सुमारास रचला गेला व त्याचे नवें ऋषी उत्तरप्रवाजवळ राहत होते, असा मजबूत होण्याचा संभव आहे. वास्तविक पाहता ऋग्वेदसंहिता या ग्रंथाची मुळशी भरतगंडातच व ती कुण्डुदकाळाच्या सुमारास म्हणजे अजमाते (क्रि. पू. २००० ते ३००० च्या दरम्यान झालेली आहे. टिळकानी जे ठरविले ते हे की, वसंतसंपात कृतिकानक्षत्रात होता असा जो प्राचीन काल तसंवेष्टाच्या आठवणी भारतीय आर्यांनी आपल्या ऋग्वेदसंहिता ग्रंथात प्रथित करून ठेविल्या आहेत. म्हणजे वेदकर्त्या आर्यांची पूर्वजपरंपरा क्रि. पू. ४००० वर्षांच्या पक्षोकाडेही जाऊ शकते, आणि हे वेदकर्त्या आर्यांचे जे पूर्वज ते उत्तरप्रधानभीक राहात होते, आणि या भारतीय आर्यांचे पूर्वज आणि युरोपांय आर्यांचे पूर्वज प्राचीनतर काळी एकत्र राहत होते असे सिद्ध झाले असल्यामुळे या इंडो-युरोपांय लोकांचा एकत्र वसतिकाल क्रि. पू. ४००० वर्षांपूर्वीचा असून त्याचे एकत्र वसतिस्थान उत्तरप्रध्व हे होय. असा रीतीने मूलप्रवाहा काल व स्थल दोन्हीही प्रभाषल फार पाडसंपणाचे वाटणारे सिद्धात टिळकानी आपल्या उपसृक्त दोन ग्रंथात १९०० च्या सुमारास पुढे माहून युरोप खंडातील विद्वानांचे लक्ष आपुनिक भारतीय विद्वत्संकेते गोरामे खेचले.

यापैकी वेदकालनिर्णयासंबंधाच्या विषयाची बरीचशी माहिती कामकाशाच्या दुसऱ्या विभागात (पृष्ठ १०६) दिली आहे. त्यावरून मूलप्रवाहाविषयक प्रभाषी वाचकाना परिचय करून देता येईल. आता टिळकानी मूलप्रवाहाविषयक जो उत्तरप्रध्वोपपत्ति पुढे मादली तिचा तात्पर्याचे येथे थोडक्यात देऊन हे इंडो-युरोपांय आपला मूल आर्यावंशाच्या माहितीचे प्रकरण संपवू.

“ ‘आर्यांचे वसतिस्थान’ या पुस्तकाची कल्पना ओराधनप्रमाणे ज्योतिःशास्त्रावर अवलंबून नाही. ते शास्त्र स्वतः टिळकाच्या पूर्ण परिचयाचे असल्यामुळे त्यांनी त्यात स्वतंत्र विचार करिता येत होता. पण या दुसऱ्या पुस्तकाचे कामी आपाभूत असे काही सिद्धात भूगर्भशास्त्रावरून घेतलेले असल्यामुळे या वापरीत टिळकाना काहीमे परावर्ली म्हणू लागले. या विषयावरील अनेक पुस्तके त्यांनी वाचली व टिपणे केले. पण त्यांपरून निष्कर्षभूत काय सिद्धात मांडता केवळ अन्न नमले तरी अतज्ज्ञ म्हणून टिळकाना प्रथम आत्मीयभाम पडला. वास्तविक ज्ञानाच्या दिवसात प्रत्येक विषयावरील उपमांचा अभ्यास वाढून तीही जगज्जगद सामर्थ्य बनलेली आतात. शिवाय एका विषयाचे अध्ययन करणाऱ्याला, त्याच्या बरोबरीच्या इतर अगदीस अर्गाह

विषयातून, केव्हा केव्हा माहिती सामान्यतः घ्यावी लागते. सुदैवाने पाश्चात्य विद्यापीठातून अनेक शास्त्रांचे पंडित एकत्र कार्य करीत असतात; यामुळे एकाला दुसऱ्याची मदत घेणे सोपे जाते. पण हिंदुस्थानात तशी व्यवस्था नाही. यामुळे टिळकाना मोठी अडचण पडली. तथापि स्वतः भूगर्भशास्त्री नसताही केवळ या विषयावरील पुस्तके वाचून जी प्रमेये त्यांनी बनविली त्यात कोणी फारशा चुका काढलेल्या नाहीत पण त्यांच्या या ग्रंथातील वादांचा मुख्य विषयहि तो नसून, वेदातील काही ऋचांचा जो अर्थ त्यांनी बनविला व आर्यांचे मूल वसतिस्थान उत्तरप्रधानजगद होते असे ठरविले त्या अर्थासंबंधीच होता

“उत्तरप्रधानजगदील प्रदेश क्रिस्तशकापूर्वी आठ हजार वर्षे वसति करून राहण्याला योग्य होता हे शास्त्रज्ञानी ठरविले. पण तेथे कोणी लोक प्रत्यक्ष राहत होते की नाही याविषयी स्पष्टनिर्णयाचा जो साधने त्यांनी भूस्तरशास्त्रात मिळाली नाहीत ती ऋग्वेदात टिळकाना आढळली. अर्थात उत्तरप्रधानजगदीच्या प्रांतातील नितगंसिद्ध देशाच्याच वर्णन जर ऋग्वेदात सापडते, तर ऋग्वेद लिहिणारे किंवा त्याचे पूर्वज हे सदर देशाचे दृष्टीस पडण्यासारख्या ठिकाणांचे कोठेतरी राहत असावे, असे अनुमान टिळकानी काढले. या करपनेने आर्यांच्या मूल वसतिस्थानावर जसा प्रकाश पडला तसाच ऋग्वेदाच्या काही ऋचांचा जो अर्थ पूर्वी लागत नव्हता, अथवा भाव्यकार किंवा निरुत्कार यांनी लाविला पण मनास पडण्यासारखा नव्हता, तो चांगला लागण्यालाहि मदत झाली. टिळक म्हणतात, ही कल्पना माझे मनांत येऊन पुष्कळ दिवस झाले, पण भूगर्भशास्त्राची मदत मिळाल्याशिवाय सनसला टास याखण्णर सिद्धात येतले याखण्ण्याचे पुर्ये होईना. इराणी वेदपंडितांनाहि ही कल्पना मुचली होती पण हिमकाल संपून ध्रुवसंनिध प्रदेश वसतिक्षम झाला होता ही गोष्ट वाध्यितपन्नास वर्षांपूर्वी शास्त्रसिद्ध ठरली नव्हती म्हणून त्यांनाहि आपली कल्पना प्रगट करण्याचे पुर्ये झाले नाही. पाश्चात्य पंडितांना स्वकीयानी ठरविलेले भूगर्भशास्त्र विषयक नवे सिद्धात पडण्यास अभिमानाची अडचण नव्हती पण वेदकाल हा त्याच सिद्धातावरून हत्का जुना ठरतो या गोष्टीवरून त्यांना अभिमान किंवा उत्साह का वाटावा! टिळकाचे सिद्धात काही पाश्चात्य पंडितांप्रमाणे हिंदुस्थानातील पंडितांसहि मान्य झाले नाहीत; पण याचेहि कारण अभिमान, मात्र उलटा अभिमान, इतकंच काय ते. हिंदी आर्यांचे वेदकाल आमच्या किंवा आम्हास माहोत असल्या संस्कृतीपेक्षा जुना कसा ठरेल असे पाश्चात्य पंडितांनी म्हणले; आणि टिळकांच्या विचारसरणीने वेदकाल अतः ठरत असला तरी आमचे आर्य लोक भरतभूमितीलेच स्वयंभू आहेत, ते काय म्हणून याहेतुन आले असातील, असे हिंदी पंडितांनी वाटाचे! पण ते कर्गहि असो, डॉ. कालेन यांमार्गे कोही थोडे पाश्चात्य पंडित व टिळक यांनी मिळून

आर्येवशाचा, किंवा निदान आदिमानववंशाचा पाळणा काढेसत पर्वताच्या भितराभरून उचलून उतरायुवाच्या कडीला अडकविला सारा! अजूनहि यात वादवीजे अनेक राहिलेली आहेत. तथापि जुन्या संकुचित कल्पनांना टिळकाच्या या प्रमेयाने मोठाच धक्का दिला गेला यात संका नाही.

“टिळकाच्या या प्रमेयेचे एवढेच तेरा भाग आहेत, पहिल्या भागात टिळकानां सामान्यतः असे दर्शविले आहे की, इतिहासकालाची मर्यादा शास्त्रीय शोधपूर्वी कार अलीकडे पडत होती ती पुष्कळच मार्गे जाऊन, आपणास पूर्वी अर्थ करून नव्हता म्हणून ज्या गोष्टी आपण पौराणिक किंवा काव्यनिक मानोत होते त्या या शोधानंतर जाता ऐतिहासिक व गत्यस्वरूपाच्या सहजच वाई लागल्या आहेत. भौतिक शास्त्रप्रगतीमुळे गायशास्त्राची हानि झाली, पण उलट इतिहासशास्त्र अधिक पुढे गेलं, मिथून खरी हानि काही नाही दुसऱ्या प्रकरणात ऋग्वेदाचे होण्याचे कारण समजून सांगितलेले असून, प्राचीन व अर्वाचीन युगात पद्धतीच्या निरनिराळ्या भागावरील हवैत केरपार कसे झाले, ध्रुवप्रदेशातही एक वेळ हवा उरग करी होती, हवा थंड थंड होत जाऊन अखेर वर्षाचा पूर आल्याने एखादा प्रदेश मनुष्यवस्तीला निव्वययोगी कसा होतो, पण फिरून काही काळाने बर्फ वितळून तेथील हवा सौम्य व नंतर सभ्यता-तोण होऊन फिरून ती कशी उष्ण होऊ लागते वगैरे गोष्टींचे वर्णन दिले आहे. आणि इतकेच सिद्ध केले आहे की, ऋग्वेदातील काही मुष्टिवर्णनावरून ध्रुवसंनिध प्रदेशात मनुष्यवस्ती असल्याची कल्पना कोणास मुबत्त व ती त्याने स्वीकारली तर ती गोष्ट नवीन शास्त्रसंशोधनाने अशक्य ठरत नाहीच पण उलट तिचे समर्थनही होऊ शकते तिसऱ्या प्रकरणात ध्रुव प्रदेशाचे वर्णन दिले आहे. तेथे थंड उन्हाळे व गरम हिवाळे म्हणजे असय वसंतऋतु अगदी अलीकडच्या हिमप्रतलमापूरी होता; तेथे सूर्य दक्षिणेस उगवतो, सारक्या उगवत नाहीत किंवा मावळतही नाहीत, तर वाटोळ्या फिरून चोंबत तसात एक प्रदेशाचा भरितात, सहा महिन्यांचा एक अखंड दिवस व सहा महिन्यांचा एक अखंड रात्र मिळून वर्ष होते, तेथे ग्रंथ वर्षातून एकदाच उगवते व एकदाच मावळतो म्हणून वर्षातून एकच रात्री सकाळ व एकच रात्री संध्याकाळ असते व संध्याकाळी दोन दोन महिने टिळून फक्त पूर्वेस किंवा फक्त पश्चिमेस असा न दिसता क्षितिजावर वाटोळ्या प्रदक्षिणा करितो, तेथे उप काल अतिशय रम्य असतो व क्षित्येक दिवसपर्यंत एकसारखा टिकतो, हे वर्णन देऊन आ- ऐकी वेदात काय सापडते ते पाहण्याविषयी एकप्रकारची प्रस्तावना टिळकानी केली आहे. चौथ्या प्रकरणात, ऋग्वेदा- मध्ये वर वर्णन केलेल्या ध्रुवविशिष्ट गोष्टींपैकी सहा महि- न्यांची रात्र व सहा महिन्यांचा दिवस क्षणतात, देवमान- विनूयान यांचा संबंध सवसराच्या प्राचीन विभागांशीच

असावा; आणि आर्येस्कृतीशी समांतर असलेला इराणी संस्कृति व यमनालीन इराणी वेदग्रंथ यातच काय, पण ग्रीक, जॉन, अमेन वगैरे लोकांच्या पौराणिक कथांमि- देवांची रात्र व देवाचा दिवस या कल्पना आढळतात, झणून त्या सार्य व साधार असल्या पाहिजेत अने अनुमान काढले आहे. ाच्या प्रकरणात वैदिक उप कालाचे स्वि- स्तर विवेचन केलेले असून वेदग्रंथातील उपग्रंथनपर ग्रंथय वाक्ये व ऋचा पुराव्यादाखल दिल्या आहेत म- हाव्या प्रकरणात दीर्घ रात्र व दीर्घ दिवस यांचे वैदिक आधारसह विवेचन असून सातव्यात मास आणि ऋतु यांचे विवेचन करून अये दाखविले आहे की, पूर्वी वेष्ठावरी वर्षमान सान महिन्यांचे किंवा दहा महिन्यांचे म्हणून तुटके मार्गात, पाच ऋतूंचे वर्ष होते असे, व ही वर्णने प्रत्येक निव्वळ काहांतरी पौराणिक कथा अशी जी समजत आजवर होती ती खरी नमुन ते ऐतिहासिक तत्त्व होय, आणि हे सत्य ध्रुवसंनिध वसती परगण्या- को- काच्याच अनुभवास यावयाचे अशी अनुमानाची सापत्ती टिळकानी साधली आहे. आठव्या प्रकरणात दहा महिन्या- च्या वर्षांची कल्पना सिद्ध करण्यावरिता “गवास अयन” सारख्या रात्ररागारंभाच परीक्षण कस उपयोगी पडते हे दाखविले आहे. हे यज्ञग्रंथ दहा महिन्यांतही सप्त अने, रोमन लोकांत एश्वेक ३०४ दिवसाच्या वर्षांची कल्पना होती, “गवास” शब्दाचा दिवस असा अर्थ कसा होतो, व दिवस कमी पडल्याने पुत्रांचे गाई चौरमाच्या कष्टेसारख्या कथा निर्माण होऊ शकतात, इतर अनेक सत्तांची वर्षमानावर केलेली रचना धर्मोच्चार व ज्योतिषीयगत याचा आर्य लोकांच्या अनुभवातला संबंध न कळल्याने युरोपियन पंडितांना आर्य धर्मग्रंथ समजण्यास अडचण कशी पडली व ध्रुवसंनिध दिश्याच्या अद्भुत चमत्कारावरून अद्भुत पौराणिक कथा कथा बनविल्या गेल्या वगैरे गोष्टींची चर्चा केली आहे नवव्या प्रकरणात अनेक गूढ वैदिक कथा वेळून विशेषत ईद व घून याच्या चिरकालिक मुद्रांची कथा घेऊन ती ध्रुवा- संनिध वसतीच्या उपपत्तीचे प्रदर्शन केल्यास सर्व सुसंगत कशी लागते हेच सुस्पष्ट दाखविले आहे ईदघूनमुद्रांचे सूळ दग, पाऊस, वादळ अशा अंतरिक्षातील चमत्कारातही नएन- वरतळ काळोखानी दीर्घ रात्र पडणे व त्या रात्रानंतर दीर्घ प्रकाश येणे या देखाव्यात आहे. व ज्या अर्थी हे देखावे फक्त उत्तरध्रुवाजवळ दिसतात त्या अर्थी या पौराणिक कथा गम्य ध्रुवसंनिध येतलेल्या अनुभवातच आढे असे टिळकानी दाखविले आहे दहाव्या प्रकरणात होच विचार- सरणी पुढे चालून वैदिक कथागतत प्रात कालिक देवता, विष्णूचा निपादधिकरम, वेदातील सप्तमूल-दशमूल विभाग, शशरक्षा युद्ध, दशमूल रावण वगैरे कल्पनांचा उलगडा केला आहे. अकराव्या प्रकरणात इराणी वेद जी द्वादवेस्ता त्या- तील याच विचारपरंपरेचे पोंपक अशी प्रमाणे दाख-

विविधी अमून बाराव्या प्रकरणात तुलनात्मक साध्याशास्त्राच्या आधारें पाश्चात्य पुराणकथाचाहि वैदिक प्रमाणानाच दुजोरा कसा मिळतो हें दाखविले आहे आणि शेवटचे म्हणजे तेरावें प्रकरण समारोपाच्या स्वरूपाचे अमून त्यात पूर्वीच्या सर्व प्रमाणांचा एकत्र विचार करून ध्रुवाजवळील वसतिस्थानाचा काल क्रिस्तशकापूर्वी आठ हजार वर्षांपलीकडचा ठरतो, असा प्राचीन काळां ध्रुवसन्निध राहणाऱ्या आर्य लोकांची मस्कृति श्रेष्ठ व जुनी ठरते, आर्य जाताचे व आर्य धर्माचे मूळ इतक्या प्राचीन काळात घुसलेलें अमल्यामुळे स्वा-विषयांची अनुमाने स्थूलन करीत अमून शकतात, तरी पण वेदोत्पत्ति व वेदस्वरूप याविषयी आपले ऋषी व आचार्य यांनी जी मते प्रदर्शित केली आहेत तीहि खरी कशी ठरतात, भूगर्भशास्त्रातील प्रलय व प्रलयोत्तर फिरेन जीवमृष्टीचा उदय या गोष्टींनी प्रलयकाली वेदनष्ट होऊन फिरून शब्दशः नमले तरी अर्थशः पुनर्जन्म पावणें आणि याच कारणाने वेदांचे अनादित्व मानणें लक्षणेन कसे सिद्ध होतें वगैरे गोष्टी सांगितल्या आहेत (सो टिळक चरित्र पूर्वांश, पृ. १३१-३५)

टिळकाच्या प्रभावर क्रियेक युरोपीय विद्वानांनी अभि-प्राय दिले आहेत व एक दोन महाराष्ट्रीय विद्वानांनी टीका केला आहे. त्यांपैकी रा. नारायण भवानराव पावगी याची टीका विशेष महत्त्वाची आहे, कारण त्यांनी 'आर्यावर्त हीच आर्यांची जन्मभूमि' या नावाचें स्तंभ पुस्तक लिहून टिळकाच्या मताला काहीशी विरोधी अशी एक निराळीच उप-पत्ति पुढें मांडली आहे. आर्य लोक बाहेरून म्हणजे उत्तर-तुषाकडून दक्षिणेकडे उतरत उतरत ग्याली हिंदुस्थानात आले, म्हणजे आर्य हे याच आहेत हा गोंधळ पावगी याने मान्य नाही त्याचें असे म्हणणें आहे की आर्यवंशाचा उद्गम मूळ आर्यावर्तातच (भरतगंडाल) आणि नंतर आर्य वंशाच्या काही टोळ्या दिग्विजय करीत करीत उत्तर ध्रुवापर्यंत गेल्या. आर्यांची मूळ जन्मभूमि आर्यावर्तच होय हे गिद्ध करण्याकरिता आय मानवोत्पत्तीला आर्यावर्त ही भूमि भूशास्त्राच्या ल्याक होती, असा तर्चेची बाही पाश्चात्य विद्वानांची मतेहि त्यांनी आधारकरिता आपल्या पुस्तकात दिली आहेत शिवाय अशींनी प्रथम सिद्धता आर्यावर्तात, प्रथममेघांदकपृष्टीचे स्थान आर्यावर्त, प्रथम प्रकाशस्थान आर्यावर्त, गंगमल्लिचे उत्पत्तीस्थान आर्यावर्त वगैरे प्रमाणे वैदिक ऋचांच्या महादधाने त्यांनी पुढें मांडली आहेत. परंतु प्रकाश (गा) प्रथम शास्त्राग दिसला, पहिली मल्लि आर्यावर्तात झाली हे विधाने वैदिक ऋचांतील यापयें पेऊन सिद्ध करूं पाहणाऱ्या पावगी यांच्या विचारांचे विधान हेन त्याचें संज्ञ होय. मनुष्यजातीची किंवा जेत-न्याशी उत्पत्ति हिंदुस्थानात झाली हे दाखविण्यासाठी कोणत्या प्रकारचा पुरावा दिला पाहिजे याची या गाविक भाद्रगाला ब-नाहि नसावी असे दितें. आस्ताराशधर्मे पूर्वी गणत आहे असे गिद्ध करूं पाहणाऱ्या प्राचीन व आर्यांचे

कोशाप्रमाणे मनोरंजक म्हणून पावगी यांचे 'आर्यावर्तिक होम सॅन्ड आर्टिक कॉलनी' हें पुस्तक मान्यतास हक्कत नाही. परागंदा झालेल्या लोकांच्या लेखाचा परिणाम राष्ट्रातील ग्रंथाच्या अंगावर आणि आठवणीवर कसा होतो हें कळत नाही उत्तरध्रुवाजवळ जाऊन वसाहत करण्याचा हेतु आणि परत येण्याची कारणे यावर पावगी काहीच सांगत नाहीत. वसाहत करण्यास जाऊन राहिल्यानंतर परत येण्यांत त्यांनी भाषा व संस्कृति बदलली नसेल काय, याविषयी पावगींनी विचार केला नाही असे

याप्रमाणे मूलतः कालीन संस्कृतीचे व मूल स्थानावहलचे अनुमानिक ज्ञान आतापर्यंत पुढें आलें आहे. मूलस्थाना-वहलच्या वादाचा अद्यापि निश्चित निकाल लागला नाही व कदाचित तो प्रश्न यापुढेहि बराच कालपावेतों अनिश्चितच राहील असा संभव दिसतो. तथापि या वादामध्ये पाश्चात्य विद्वानांची प्रवृत्ति मूलस्थान पश्चिमेकडे म्हणजे युरोपाने अर्थात असा सिद्धान्त प्रस्थापित करण्याकडे असते तर इंडो-पीडियाची प्रवृत्ति ते शस्त्र तितकें पूर्वेकडे हिंदुस्थाना-पर्यंत आणण्याकडे असते. असे आता यानंतरच्या संस्कृतीच्या दुसऱ्या कालखंडाकडे म्हणजे पन्नामहतीय संस्कृ-तीकडे बघू.

प्रकरण ८ वें.

पन्नामहतीय संस्कृति.

मागील प्रकरणात इंडोयुरोपीय ऊर्फ मूलतः कालीन संस्कृतीवद्दल विवेचन केलें आहे आर्य लोक ज्या ठिकाणी एकत्र रहात होते त्या ठिकाणाची व तरफाळीन संस्कृति कशी काय होती हे त्यावरून बरेचसे अवगमिता येण्यासारखे आहे. काही काळाने आर्यन लोकांच्या निरनिराळ्या शाखा निरनिराळ्या प्रदेशात परिभ्रमण करीत गेल्या. त्यांपैकी एक शाखा काही काळ सगळ्या इराणच्या प्रदेशात स्थायिक होऊन राहिली होती व या लोकांपैकीच काही लोक परिभ्रमणवृत्ति आचरीत पूर्वेकडे पुढें येऊन आर्यावर्तात वसाहत करून राहिले हे जे आर्यावर्तात वसाहत करून स्थायिक झालेले लोक त्यातच आपले वेदभाषी पूर्वज होते. ते आर्यावर्तात येण्यापूर्वी काही आर्यनपूर्वी इरंडे आले होतेच त्यांच्याशी या वेदभाषी आर्य लोकांनी युद्धे करून त्यास पंगमापातून पूर्वेकडे हाऊन लाविले, आरण सरस्वतीनारी यज्ञपाग करून राहू लागले व वेदांची रचना करून व यज्ञयागादिकानी त्यांनी आपल्या संस्कृतीचा प्रकार भरनरादात केला. पण ज्यावेळी आजच्या इराणच्या पूर्वेकडे याज्ञायातरी प्रदेशात बाही काड वेदभाषी लोकांच्या पूर्वगमन राहिले होत तथोहि एका विंशत संस्कृतीचें गवर्धन झाले होतें त्या संस्कृतीस पन्नामहतीय (इंडोइराणियन) संस्कृति व त्या याच्या पन्नामहतीय काळ असे म्हणतात.

ग्रीक-होमर (धार्मिक) संस्कृति

हेल्सफायचे देऊळ.

मध्यभागी मुख्य देऊळ असून त्यामागे डाव्या बाजूस नाटकगृह व पुढील भागांत त्रिरनिराळ्या ग्रीक संस्थानांचो उपायनगृह आहेत. देवालयच्या मागील देखावा पार्नासस डोंगराचा आहे.

फिदिअसने केलेल्या ओलंपिअन झूसची ऊर्वांगप्रतिमा.

होमर-कॅपिटॉल मधील उर्वांग प्रतिमा.
उ. भा. ९२ व्या पृष्ठा समोर.

या संस्कृतीचे ज्ञान आपणाय पारशी धर्मग्रंथ सेद श्वेत्ना याची वेदांती तुलना केली अथवा मिळते. आग्नेय पारशी हे तराळीन द्राणत त्याधिक शालेच्या पक्षेचे वंशज होत. याची एक टोळी सुद-
गान गाढाव्य करण्याकरिता एवरोर पुर्यादित भरत-
रंडाल आली होतीच. पारशी लोकांच्या धर्मग्रंथाचा माया
वेदिक भाषेची अगदी निष्पत्ती दिते. त्याप्रमाणेच त्याच्या
यज्ञायादि धर्मोपधांतीही वरेंच गम्य आहे सोमाचे हवन
करणे हा धर्म दोषातहि आढळतो. यामुळे वेदिक लोकांचे
व पारशी लोकांचे पूर्वेक एका काळी एका ठिकाणी रहात
आवते व एकाने संस्कृतीने अगदी यापहल शंका रहात नाही

या संस्कृतीनेची आनुमानिक माहिती आग्नेय वरीच
उपलब्ध झालेली आहे. या अनुमानाचे मुख्य साधन म्हणजे
त्याच्या भाषेतील शब्द हे होत. तेव्हा त्याच्या भाषेतील
मंस्कृत भाषेची तुळणारे जे शब्द आहेत त्याचे मंस्कृत
मंडश शब्द व मराठा अथं यासह यादी पुढे दिली आहे ती-
वस्तु त्याच्या संस्कृतीची वरीचची नपना येईल.

योगेरीज काही संशोधकांच्या मशोभनाचे फलहि पुढे
दिले आहे.

पुराव्यांचे विविधधर्म आणि त्यांची संगति
लावण्यांत अडचणी — इंडोयूरोपीय दारोच्या सर्व
लोकांमधार्थे कीथ साम अना एक चमत्कारिक प्रकार
दिमून येतो की या दारोतील कोणत्याहि लोकांनी
स्वत करता स्वतःच्या करणेने लिपी तयार केलेली
नाही, तर इतर लोकांनी आपल्या अकलेने टरविलेच्या वर्ण-
माला यांनी आयल्या ग्रहण केल्या. शिवाय यत्न्याहूनहि
अधिक चमत्कार अना की, लेखनकला अवगत असलेल्या
लोकांनी या इंडो-यूरोपीयांच्या प्रत्यक्ष संबंध गुरू झाल्या-
वरहि त्या कलेचा उपयोग करून घेण्याच्या विरुद्ध ते प्रथम
अगम, हो गोष्ट द्राण व हिंदुस्थान या दोन देशातच
दिमून येते, असे नाही तर ग्रीसमध्ये मुद्रा सिक्ती १८००
च्या सुमारापासून एक प्रकारची रोममय लिपी अस्तित्वात
आहेतहि त्या देशावर स्तारी करणाऱ्या ग्रीक, थारोनिशन,
एजियन व डोरियन यांपैकी कोणत्याहि लोकांनी वरांल लिपीचा
तोवडनोव स्वीकार केला नाही, तर अगेर लिपिप्रसाराचा
मान फिनिशियन लोकांनी मिळविला आणि त्या ठिकाणासूनच
हर्षीचा ग्रीक लिपी निघालेली आहे. इंडो-यूरोपीयान त्याच्या मते
कमीपणा आणणारी ही एक गोष्ट आहे व तिच्याबरोबर दुसरी
कमीपणाची गोष्ट म्हणजे ऐतिहासिक स्वरूपाच्या ग्रीसाचा
अभाव हा होय. या उगीचीमुळे या राष्ट्राच्या उन्नतीचा
इतिहास मनेकर आज्ञाधकारात लोपून गेला आहे. काल-
गणनपद्धति शोधून काढण्याचा पहिला मान इजिप्त राष्ट्रात आहे
भारतीय लिपिज्ञान पाचव्या विमानात विवेचिले आहे (पृ. ५१).

ऐतिहासिक व्यक्तींच्या दंतकथांची किंमत —
ऐतिहासिक पुराव्यांतर्भाच्या केवळ दंतकथा विश्वास

डेवण्याम किती आपतेने पात्र असतात, हो गोष्ट इजि-
प्तच्या उदाहरणावरूनच चांगली सिद्ध झाली आहे. हिरोडो-
टस व मॅनेथो यांनी इजिप्तच्या प्राचीन इतिहासासंबंधाने
जो माहिती दिलेली आहे तिच्यावरून, पूर्वकालीन थार
पुराव्यांतर्भाचे खोलांमध्ये हरएक प्रकारच्या केवळ तोंडी
गोष्टी कशा प्रचलित होत जातात, हे चांगले सिद्ध झाले
आहे. आणि मुद्दामने मूळ असलेल स्मारकलेख अलीकडील
संशोधनात उपलब्ध झाले म्हणून बरे झाले, नाही तर इजि-
प्तच्या इतिहासाचे आपले ज्ञान म्हणजे एक भयंकर चुकाचा
संग्रहच होणार होता ग्रीसच्या दंतकथात्मक इतिहासातूनहि
काही विश्वमनीय निश्चित माहिती किंवेक पिढ्यातील विद्वा-
नांना आपली सर्व अकल पचें करून काढता आली नाही,
याबद्दल इजिप्तच्या उदाहरणामुळे आता फारसे आश्चर्य
वाटण्याचे कारण नाही केवळ दंतकथावरून निश्चित अनु-
माने काढण्याची जी पद्धत आहे तिच्याविरुद्ध तात्विक-
दृष्ट्या जे आक्षेप घेण्यात येत असतात त्या आक्षेपाना,
कीटवेदात अमीनीतून खणून काढलेल्या वस्तूवरून प्राचीन-
काळी अस्तित्वात असलेल्या एका अनपेक्षित संस्कृ-
तीचा बोध लागल्यामुळे, फार बळकटी येऊन दंतकथा
मूलक सिद्धांतावरील आक्षेपांचे खडण करणे शक्य
अशक्य झाले आहे. हिंदुस्थानचे वायव्येतील वरील
दंतकथापलंथी अनुमानपद्धति स्वीकारणे ग्रीसपेक्षाहि
अधिक योग्यच आहे कारण येथील रामायणमहा-
काव्य हाच सर्वोत्तम जुना लेखी ग्रंथ होय आणि उभा
आचार्याविकावरून अनुमाने काढण्याचा विद्वान लोकांनी इतकी
उपयोग शकविले आहे त्या आख्यायिका प्रथित करणारे
ग्रंथ म्हणजे महाकाव्ये व पुराणे हे अलीकडील असून त्याचा
काल अद्याप अनिश्चित आहे. शिवाय ती अनुमानपद्धति
अप्राज्ञ असल्याचे आता ठरले आहे. मान मुद्दामने वरील निचार
हिंदुस्थानचे वायव्येतील फारसे महत्त्वाचे नाहीत, कारण त्यांनी
वेदकालीन धार्मिक वाङ्मयाचा बिनतुळ पौराणिक विषयक
कालनिर्णय करण्याचे कामाला कोणत्याहि प्रकारे बाध येऊं
शकत नाही पण हिंदुस्थानचे वायव्येतील मात्र पार्शी दंतकथावर
अयोग्य विश्वास ठेवल्यामुळे अनंत घोटाळा व अडचणी
उत्पन्न झाल्या आहेत

दंतकथात्मक माहितीतील दोषांचे ग्रीसचे वायव्येतील काहींस
दूरीकरण करता आले आहे. त्या दूरीकरणे मापन असे
की, इजिप्तच्या धरून जे समानकालीने झाले आहेत त्याचा
पडताळा इजिप्तमध्ये सापडलेल्या स्मारकलेखांनी पाहून
दंतकथातील सत्य व कालनिर्णय हा निश्चित करावयाची आणि
दुसरे सापन म्हणजे इंडोयूरोपीय लोकांच्या प्राचीन इति-
हासासंबंधाने गेल्या थोड्या वर्षांत जो पुरावा
जमाला आहे त्याची गंगति लावावयाची. तथापि मुद्दामने
या पुराव्यांनी नवी योग्यता ठरविण्याचे काम विशेष अवघड
आहे. कारण हा पुरावा म्हणजे नोन-इंडोयूरोपीय लोकांच्या

लेखमप्राप्त देवताची व मानवाची आढळणारी नावे घेऊन या नावाशी ईश्वरपूरीय नावाचा संबंध आहे किंवा दुसऱ्या कोणाच्या शास्त्रातील लोकांच्या देवतादींच्या नावाशी संबंध आहे हे पहावयाचे आहे एका भाषेतील नावे दुसऱ्या परंपरा भाषेत पेटली गेल्यास त्यात नि संशय पराच फरक होत असतो, तरीही साधारण विद्वानाच्या आपल्या ह्यारीने कल्पनासक्त्याच्या जोरावर अशा नावाचा आपल्या पूर्वस्थित भाषाविषयक मित्राताना परिपोषक असा परस्पर व्याख्यासंबंध जोडून देणे फारसे कठिण जात नाही. या म्हणण्याला व्याख्यायक आधार म्हणजे हिरो-डोटमने उल्लेखिल्या पिय लोकांच्या भाषेसंबंधाने माज लेख प्रसिद्ध वाद हा होय त्या भाषेतील देवताची व मानवाची नावे इराणी आहेत असे काही विद्वानांना निश्चित मिळालेले वाटते तर काही विद्वान त्याचा किनेउग्रियन भाषाशी संबंध राखून पहात आहेत, आणि तिसरा एक पक्ष मिश्र जातीच्या लोकांच्या भाषेची संबंध लावीत आहे. आणि या वादात आणखी अडचण आली आहे की, ज्या भाषेतील नावाबद्दल हा वाद चालू आहे ती भाषाहि कोणास चांगली अवगत नाही. कारण हिटाइट लिपीवरील वाद चालूच आहे. काही कसाइट राजांची नावे व कसाइट शब्दास बाबिलोनियन प्रतिशब्द देणारी एक जनी एवढाच काय तो अद्याप-पर्यंत त्या बाबतीत पुढे आलेला अति प्राचीन पुरावा होय पूर्वयूरियन व नलियुगन या राजांच्या दोन नावात फरक व थग ही इराणी रूपे मूलस्वरूपात दिग्गतात परंतु त्यापासून निश्चित काहीच अनुमान होत नाही. मुरियन या इराणी नाराजा देवील अमान घोड्या उडाला आहे कारण त्याचा सूर्य अमा अर्थ करण्यात येतो व इ मेयर याने तर चुकीने त्या शब्दांना बैरिक 'सूर्य' या देवतेची संकल्प जोडल्या आहे. परंतु प्रथमेचा 'सु' हा एकवचनी प्रत्यय इराणी 'मुरियन' या शब्दाना आला त्या एका गोष्टीसिद्धात इतर व्याख्यायक पुरावा पुढे येत नगम्यामुळे त्या दोन शब्दातील ऐक्य प्रस्थापित करणे चुकीचे आहे परंतु इतर कसाइट शब्दाबद्दलचे दोषदेखिल्या याचे मत जर शुद्ध धरले तर अशा प्रका-रचा पुरावा उपलब्ध होईल, परंतु इ मेयर यांचेही मत ही गोष्ट अद्याप अगम्याबद्दल चालू आहे. तथापि इ स पू १५६० पासून बाबिलोनवर राज्य करीत असलेल्या कसाइट वंशाच्या ऐतिहासिक कागदपत्रातून पोल्याचे पुष्कळ उल्लेख येतात व 'पर्वतातील रास' हे त्याचे केलेले वर्णन त्याची जम्मभूमि दाखविते ही गोष्ट इ मेयर याने आवृत्त केल्याची परिणाम म्हणून म्हणत धरली आहे. परंतु या प्रमाणात काहीच महत्त्व नाही. कारण हमुरीय राजाच्या २१ नव्या तरा त्याच्या मुलाच्या कारकीर्दीत म्हणजे इ स पू २००० पूर्वीच 'पोडा' बाबिलोनियात शासला गेला त्याचप्रमाणे हमुरीयच्या पराजयातील शेवटच्या राजाच्या

पूर्वी होऊन गेल्या राजाच्या कारकीर्दीत उल्लेखलेले गृह-अम व मुर्बति येथून आलेले गौरकाय गुलाम आर्य लोका-पैकी होते हे मत व पहिल्या कसाइट राजाने बाबिलोनिया हस्तगत करून घेतल्याबद्दल मुन्हाफर याग ऋग्वेदात कल्पनावरतेने आढळलेला उल्लेख इत्यादि अनुमानांना थोडा देखील किंमत देणे योग्य नाही

उत्तरमेसापोटेमियातील मिटनी याच्या कागदपत्रावरून मिळणारा पुरावा मात्र बराच महत्त्वाचा आहे कारण मिटनी लोकांचा व हिटाइट व कदाचित कसाइट या लोकांचा देखील अत्यंत निकटचा संबंध असल्याबद्दल जवळ जवळ ठरल्यासारखेच आहे निदान ते लोक इश्वर-पूरीय याच नव्हते. परंतु इ स पू १३८० च्या नंतर थोड्याच काळात सुथिल्लिउमा या हिटाइट राजाशी झालेल्या सहात महिष यान मित्र, वरुण, इन्द्र, नासत्या, या बन्धूची वैदिक देवता सदाश अर्सेलच्या देवताची स्तुति केली आहे त्याच आणखी एका गोष्टीची भर पडते, ती गोष्ट म्हणून इमिसचा (इ स १८१८-१३३९) राजा तिसरा अ-मेन्हाटेप त्याचा मेहुणा मिटनी राजा दुधत, त्याचा भाऊ अर्तुमर, त्याचा बाप सुतर्ण व त्याचा आज्ञा अर्तताम या सर्वांच्या नावात एक प्रकारचा इराणी स्वर ऐकू येतो, इतकंच नव्हे तर मिटनीची राज्यकन्या तिसऱ्या अमेन्हाटे-पची छी तऱ्या हिच्या शरीराच्या डेवणीतही धर्ममय अंत-कारणास आर्पण तऱ्या दिसून येते. त्यापेक्षा जास्त महत्त्वाची अशी एक सूचना विक्रने केली आहे ती ही की मिटनी बद्दल योजलेले 'हरी' हे नाव नि पेशाय आर्पण आहे व त्याला पुराण्यादाखल म्हणून त्याने अर्मे दाखविले आहे की दरायसच्या शिखोलराच्या सुमामध्ये केलेल्या परिवर्तनात त्या राजाने धारण केलेल्या आर्पण नावाचे उल्लेख आहेत. त्याचप्रमाणे विक्रन याने मिटनीमधील शूर वीराना लावण्यात येणाऱ्या 'मरियानि' या संज्ञेत देखील वैदिक शूरवाचक 'मर्य' शब्द प्रतीत होतो परंतु यावरून पुण्या करारातील गुप्तगुप्त-सिंघणात्मक पहिल्या पुस्तकात वर्णन केलेल्या होराशंद लोकांचा, केवळ त्याच्या राजाची नावे सामेष्टिक होती एव-ढाच एका कारणावरून, त्या ठिकाणी संबंध जोडणे ही सूचना मात्र गृहणीय नाही तरी पण इ. मनापूर्वी १४०० च्या थोड्या पूर्वी व थोड्या नंतर झालेल्या अमानो लमा ! असे दिगते की, सुबद्धत, अस्त, अन्तमय, जम्ममय-अक्षरीय, विरिदीय अथवा विरिदय, नव्यदश, तेजदरी, सुबंध आणि सुतर्ण या मरियाच्या राजांच्या नावा पैकीं असे जरी नाही तरी पुष्कळदा नावे आर्पण सोदांची आहेत इ. म पूर्वी ८५४ व ७८० च्या सुमारास उमे शिखेरी कुवरी व कुवरी, त्याचप्रमाणे विदाय आणि विदाय ही वीरमयेच्या राजाची नावे मात्र इराणी नमु-न्याची आहेत. इ. मनापूर्वी ७२८ नावापासून पुढे मोठ मोठेच व अगुरियन लोकांचे लढायांबद्दल उल्लेख

आठव्यात, व २ सनापूर्वी ७४० च्या सुमारास 'महदक' हे नाव आले असून त्याचा अर्थ महद या देशांना पूजक असा असून, अमुरसमिपास (इ. स. पूर्वी ६६८-६२६) याच्या लेखात प्राच शब्द अमुर मशसू या जुन्या स्वरूपात आढळतो.

**पशुमारतीयांच्या आगमनमार्गाविषयी वस्तु-
मौनः—** ह्या सर्व पुराव्यावरून ऐतिहासिक अनुमाने कोणती काढता येतील ? प्रथम हे नोट लक्षात घेतले पाहिजे की, उत्तर मेसापोटॅमियात किंवा सीरियात एखाद्या आर्य जातीचे अस्तित्व असल्याबद्दल कोणत्याही प्रकारचा पुरावा उपलब्ध नाही, व केवळ आर्य नांवाच्या राजांचे अस्तित्व हे काही मोठ्या प्रमाणावर झालेल्या हत्यारांच्या पुरावा नाही, इत-
केच नव्हे तर आशियामिपास इतिहासातल्या प्रमाणे युरो-
पीय इतिहासातही असा प्रकारचे लुटारूच पाहता लोक असल्याबद्दल कल्पना सहज होते दिवाय दुसरी गोष्ट म्हणजे ह्या इतिहासात एकदम आर्य नांव दृष्टीस पडतात ह्या गोष्टी-
वरून देशाला आर्यांचे या भागात आगमन लागदी अर्वा-
चीन काळी झाले असले अशी कल्पना होते त्यानंतर असा प्रश्न उद्भवतो की, आर्यांनी ह्या देशात कोणत्या भाजूने प्रवेश केला, ते समुद्रमार्गाने आले असतील ही कल्पना तर असंभवनीय आहे. मेरेन्टः व तिसरा रामेसीस यांच्या कारकीर्दीत म्हणजे इ. सनापूर्वी १२२९ पासून पुढे सीरियन् किनाऱ्यावर, तेराव्या शतकात झालेल्या अनेक लुटारूंच्या स्थलांतर कारवायांच्या चळवळीत, पुष्कळ परकीय धातूची आतीनी लुटारू व बसालू केल्याचें ह्या वेळच्या कागदपत्रात नमूद केलेले आहे, व फिलिस्तीन लोक हे थोड्या अंशाने आर्यच असावेत ही गोष्ट बरीच संभवनीय आहे. परंतु ही गोष्ट फार प्राचीन काळी घडून आली असती तर अमर्ना लेखात जेव्हा आस्थाशियाच राहता ना. खुष्कीच्या काळाविरवी विचार करता, एशिया-
मायनरमधील मार्ग साहजिकपणेच सुचतो व दुसऱ्या ट्रेय शहराची स्थापना प्रीमिथियन लोकांनी केली हे केंद्रपरचे मत स्वीकारले तर बरील सूचनेच जोर मिळतो. परंतु हे मत असंभवनीय दिसते, कारण एशियामायनरचा इतिहासच पूर्णपणे झाला नाही, तरी देखील एवढे निश्चित ठरले आहे की, आर्यांचा पहिला महत्त्वाचा निस्सार, सीरियन किना-
ऱ्यावर बसालू करणाऱ्या लोकांच्या स्थलांतरासुद्धे झाल-
ा व प्रीमिथियन व इतर लोकांनी पश्चिम एशियामायनर प्रांतात प्रवेश केला तो इ. स. पूर्वी १४०० नंतर होय.

तिसरे एक संभवनीय मत असे आहे व ह्यासच अर्जन् विद्यान हट्टे याने मान्यता दर्शविली आहे ते हे की, इन्डोयुरो-
पीय लोकांचे मूळस्थल युरोप दंडातच किंबहुना उत्तर अमे-
नीत अनाले व इन्डोइराणी लोक हे केंद्रिय पर्वताच्या भाजूने आपल्या अभिव्यक्तालीन निवासांमधील शिरले असावेत. परंतु ह्या उपपत्तिविषयक एव मोठा आक्षेप आहे

व तो हट्टे याम देण्यात निवारण करता आला नाही. कारण बरील उपपत्ति माग भरली तर आर्मेनिया प्रांतात आर्य-
लोकांच्या जाती राहिल्याबद्दलच्या प्राचीन गुणांवाहेत असे भाषणास द्यावेत आले पाहिजे, परंतु वास्तविक प्रकार पत्तर निराळ आहे. उलट आर्मेनियात एका जातीच्या साहसप्रिय अशा अनार्य लोकांची बसली दिसून येते, व ह्याच लोकांनी व्हानने राजव मोठ्या गठराईने स्थापन करून अशुरियाबरोबर दोन शतके लढा करून विजय मिळवला. प्रीमिथियन लोकांची अर्थात निवट संघ असलेले इन्डो-
युरोपीय आर्मेनियन लोक याचा प्रवेश इ. स. पूर्वी ७०० च्या पलीकडील काळात झालेला नाही. व थोडे लोक पश्चिमकडून आलेल्या इन्डोयुरोपीय लोकांचे अवशेष समजले जात असत, ते नि संशय पूर्वकडून झालेले मागाहूनचे असली जातीचे इराणी लुटारू होत हे निश्चित झाले आहे. दुसऱ्या उपलब्ध अशा कसल्याही विचारपद्धतीने हट्टेच्या मताबद्दल हा आक्षेप दूर होण्यासारखा नाही. हिंदुस्थाना-
वर प्राचीन प्रीमिथियन संस्कृतीचे परिणाम झाले आहेत असे जरी ठरविता आले तरी ह्यावरून इन्डो इराणी लोक हे आपल्या भविष्यवालीन गृहस्थानात पश्चिमेक समुद्राच्या दक्षिणेकडील भाजूने सुचले ही गोष्ट सिद्ध होत नाही. कारण अशा रीतीने प्रीमिथियन सुधारणेन कोटवर प्रवास केला हे अंतर अजमावणे अशक्य आहे कोणत्याही भाजूने विचार करता अशा सांस्कृतिक परिणामावरून सिद्धांत ठरविणे संपोष आहे. ज्येष्ठार्थात एकदा 'मना' ह्या शब्दास प्रावि-
लोभियन मिन हा प्रतिशब्द म्हणून वापर द्याता येतो, परंतु परकीयाकडून येतलेला हा मूलवान शब्द पुढे कोठेच दिसत नाही ह्या गोष्टीबद्दल कोणी बाह्यच पुरावा आणलेला नाही, रमाचप्रमाणे 'कुन्हाड' अर्थ असलेल्या 'परशू', शब्दाची सुमेरियन 'बलग' ह्याशी व 'प्रेमिथियन' पिल्लू, ह्याशी, व संस्कृत 'लोह' ह्या शब्दाची सुमेरियन 'उपड', शब्दाशी नेहमीतूनच बेली जाते, परंतु बसुत ह्यांचे ऐक्य बरी पट्टीत धरले तरी ह्यावरून काहीच निष्पत्ति होत नाही. कारण हे शब्द मूळचे कोणत्या भाषेतील असावेत हे दाखविण्यास पिल्लूच पुरावा नाही, इतकेच नव्हे तर कदाचित् एखाद्या तिसऱ्या अशा अज्ञात भाषेतूनही बरील शब्द घेतलेले अशाणे समजनीय आहे. हिंदुस्थानातील सात आदिम देवाची कल्पना ही कोणातरी सात प्रजांची पूजा परजांच्या अशा-
लोकांपासून घेतलेली असून तीव्रते आर्यांचे धर्मात भासत असलेली वैदिक प्राविज्यांची उर्णाच असून काढली गेली ही आल्डेनबर्गची प्रसिद्ध उपपत्ति देशाला विचारणीयच आहे बरील उपपत्ति योग्य टरण्यास प्राविज्यांमध्यें इतक्या प्राचीन काळी सात प्रजांची पूजा लोकात प्रचलित होती हे सिद्ध होत नसल्यामुळे बरील उपपत्ति रक्षायच आहे ह्याचप्रमाणे वैदिक अमुर शब्दापासून इराणी अमुर शब्द उत्पन्न झाला या अमुरापासून अमुर शब्दा ह्यावरून

काहीच मिश्रित नाही. कारण वरील शब्दांतील करपनाच्या स्वभावाप्रमाणे ऐक्य नाही इतकंच नव्हे तर त्यातील शब्दसादृश्य हे देखील अत्यंत दूरचे आहे वस्तुतः इन्डो-इराणी "असुर" हा शब्द "असु" ह्या पासून साधलेला असून अमरुत याचें प्राथमिक स्वरूप 'असिर', असावें हें दिसून येतें आणि पॅलेस्टाइन प्रांतात 'असेर' हे एक स्थाननाम आहे, आणि अॅमेरिडाद लोकता पवित्र खावास व त्यात राहणाऱ्या देवतेस 'असेर, ही संज्ञा आहे. त्याचप्रमाणे वैदिक कालाच्या ३६० दिवसाच्या वर्षमानपद्धती आणि 'सात', या सत्येचें पावित्र्य ह्या गोष्टींचा उल्लेख होण्याकरिता यावलेल्याकडेच पाह घेण्याची जरूर नाही. त्याप्रमाणे हवें जाण्टी विचार केल्यावर उघडपणें पुढील अनुमानच शीतल राहते ते हें की मिटनी व सीरिया यातील आर्य लोकांनी ह्या प्रदेशात पूर्वेकडील पाऊन प्रवेश केला व बाबिलोनियातील फसाइट राजघराणें नष्ट होऊन बोहोकरडे गडबड व गोधळ मानल्यामुळे आर्यांच्या विस्तारास जास्त मदत झाली. अशाप्रकारचें अगदीं सरळ व समानानकारक मत स्वीकारले तरी देखील मिटनीच्या राजाचे देव व आर्य नावें ह्याची उपपत्ति कशाप्रकारें लावावयाची हा प्रश्न पुनः शिथिल राहतोच. हे देव व ही नावें हिंदुस्थानी आहेत की इराणी आहेत, की हिंदू व इराणी भिन्न होण्यापूर्वीच्या कालातील आहेत? इराणात दिसून येणारी 'नासत्या' ही देवता, व मिटनी राजाच्या नावातील 'अत' ह्यावरून पंडित याकोबी यानें असा निष्कर्ष काढला आहे की हे देव मूळचें भारतीय असून ते पूर्वेकडील एपासा इराणी जोडवें इराणात आणले असावेत. जे. होप मोटन् यानें या मताचा तर्कावर वरून असे म्हटले आहे की काही आर्य जोडव्या हिंदुस्थानच्या राहणीवर असंभूत होऊन पुनः परत दिशेने प्रदेश आजमूं लागल्यामुळे वरील आर्य नावें व देवता त्यामबरोबर इराणात आणली गेली, व ह्याच मतास पुष्टि देण्याकरिता त्यानें अशी उपपत्ति स्वीकारली की इराणी "तिस्व यस्त" ह्या ग्रंथामधील वर्णन केलेली परिस्थिति प्रत्यक्ष हिंदुस्थानातील राहणीवरून इ. स. प. १८००-१००० च्या सुमारास नमूद केली असावी. परंतु हा मुद्दा दोषयुक्त असून वरील उपपत्ति तर अगदींच अर्थभक्तीय आहे. यावरून आल्ब्रेन्टर्गचे मतच ग्राह्य ठरतें ते हें की, ह्या मूळ आर्य-इराणी देवताच अस्तव्यस्त. कारण इराणी ग्रंथांत ईद व नासत्या ह्यास ईद व नाओन्डह्या ह्या नावाचे दंत्य मानले आहे; त्याचप्रमाणे हिंदुस्थानातच अग्नि-पूजनाच्या प्रगल्भावस्थेतील अग्नि ही देवता व तिचा इराणांत अग्नि अगने हो गोष्ट देखील वरील मतासच पुष्टि देते.

याच्या अगदीं उलट द. मेयर याचें अग्रे मत आहे की, हे देव इराणी नसून भारतीय होत व भारतीय आणि इराणी सादृश्यावरून वरपनेनें पुनर्पेटता करता येणाऱ्या त्या पूर्वाच्या

आर्यकालाचे यथार्थ दिग्दर्शन ह्या देवता वरील असल्यामुळे त्याची नावें हें एक ह्या मतास अनुकूल असें प्रमाणच आहे. ह्या द. मेयरच्या मतात पंडित याकोबी यानें असंबद्धतेचा दोष दाखविला आहे. परंतु जरी त्यानें आपले मत सुस्पष्ट शब्दात दिलेले नाही तरी त्यातील खरा अर्थ उघड आहे; ज्या काली आर्य लोक एकत्र असे सोमलता उगवणाऱ्या प्रदेशात, म्हणजे बहुतकरून वैविट्ट्या व पश्चिम हिंदूकुशकडे रहात होते तो काल इ. सनपूर्वी १४०० वर्षांपर्यंत टिकला नाही, कारण हिंदुस्थानावरील आर्यलोकांच्या दिग्विजयाचा काल इ. स. पूर्वी १५०० च्या नंतर आणताच येत नाही. हिंदुस्थानात व इराणात विस्तार पावलेल्या आर्य लोकांचा परस्पर संबंध एकदमच तुटला असेल असें म्हणता येत नाही. तर हा संबंध एकत्र राहणीच्या वेळेपासून कालांतरानें हळू हळू बळी होता होता इराणात सीरो-आस्टेरच्या कालात ह्या परस्परसंबंधाचा शेवटचा भागा तुटला. आर्यांचे भारतीय व इराणी असे विभाग पडण्याचें मूळ कारण सीरो-आस्टेरच्या चळवळीमुळे धार्मिक बाबतीत पडलेला मतभेद होय. ह्या जुन्या सूचनेवरून दुसरी एक कल्पना स्वीकारली पाहिजे ती अशी की, आर्य लोकाला एवढित राहणीतच धार्मिक वायवीतीतील दृष्टिकोन बदलत जाऊन, देव, काल, व परिस्थिति यास अनुसरून त्यामध्ये महत्त्वाचे केरबदल पडून आले. ह्यावरून मिटनीच्या देवता आर्य लोकाला आहेत. व ती भाषाहि ज्याअर्थी वैदिक किंवा इराणी भाषेपासून भिन्न दिसते त्या अर्थी ती आर्यलोकांचीच बोलण्याची भाषा आहे हें म्हणणेच जास्त सुयुक्तिक दिसेल. कारण 'नासत्या' यातील वर्णांत 'स' हें अक्षर वेगळे हें इराणींनीं बिसदृश असून 'क्त' ह्या ऐवजी 'अत' ह्या शब्द घालणें वैदिक संस्कृतशी बिसदृश आहे—तरीपण ह्यातील दुसरें अनुमान विशेष कोरदार नाही, कारण मिटनी लिपीत 'क्त' ह्या शब्द जसाच्या तसाच लिहिणें अशक्य होतें. उदाहरणार्थ शुवदत्त हा स्पष्टपणें 'सुवदत्त' ह्या संस्कृत शब्दाचे रूपांतर म्हणता येईल. त्याचप्रमाणे बाह्य वरुपावरून दिसत त्यापेक्षा प्राचीन कालात येतलेली इराणी '८-रुर मसाइ' ही देखील आर्य संज्ञाच आहे हें सहज दारावता येईल. खरोपर मूळ शब्दांचें हें स्वरूप भविष्यका मबरोबर नाही. तरीपण त्यांत 'स' हा शिथिल आहे व 'ह' हा वर्ण स्पष्ट आर्य आहे, व ह्यावरून असें म्हणण्यास शिथिल हरकत नाही की, ज्यातून हा शब्द घेतला ती भाषा इराणी किंवा वैदिक ह्यांपेक्षाही प्राचीन असली पाहिजे. ह्यावरून आर्यांतच असे साप्राप्तायक म्हणता येणार नाही की ज्या भाषे तून ही नावें आली ती इराणी किंवा वैदिक भाषेची जन्मी होय. फक्त ती पश्चिमेकडील आर्यांची प्राचीन व्यावहारीक भाषा होती. एवढेच म्हणता येईल.

मूलग्रंथविषयक प्रश्नाची अधिक चर्चा.— ह्या सर्व विवेचनाची निष्पत्ती, मुख्यतः इन्डो-युरोपीयान्या

जगमत्यानाविपर्यायी वराच काळपर्यंत माजून राहिलेल्या रणा-
वर नवीन प्रकाश पाहून हा प्रश्न मुष्ट्यावर अवलंबून आहे.
एकंदर-सुराव्यावरून असे दृष्टावृत्तीस येते कीं आर्य इराणात
इराण्य दिशेने शिरले. व एकंदर इतिहासातील, इराणी
टोळ्यांनी केलेल्या वळवळीच्या सर्वसाधारण परंपरेचीं
वरील कल्पना बरोबर जुळवने. प्रथम इन्डो-इराणी युरोप-
मधून डकडे आले ही कल्पना अद्याप स्वीकारता येण्या-
सारखी आहे, व अनेक आणि संस्कृत ह्या भाषातील काही
गोष्टींतील सादमावळून मोल्टन याने अशी कल्पना वस-
विली आहे कीं मूळ इराणी लोकांनाही प्रथम युरोपातून
स्पष्टातर केले व छानंतर अतिशय क्षयाच्याने काही अर्धन
टोळ्यांनी स्पष्टातर करून आपली भाषा वरील इराणी लोका-
वर लादून हिंदुस्थानात गमन केले, व इराणमध्ये राहि-
लेल्या जातभांडस इराणी लोकांत मिसळण्यास सुरु दिला.
परंतु हे अनुमान निराधार आहे, कारण सर्व इन्डोयुरोपीय
भाषांमध्ये काही विशिष्ट सारख्या गोष्टी आहेत, ह्यावरून
वातिसंकर व स्पष्टातर सिद्ध करूं पाहणें अवयव आहे

शिवाय टोकेरियन भाषेच्या शोधामुळे इन्डोयुरोपीयाची
मूळ उत्पत्ति आशियातच असल्यावरूनच्या कल्पनेस
जास्तच गौर मिळाला आहे फ्रिस् या विद्वानानें
केलेल्या प्रामाण्ये या पुराव्यास पत्रातील मुख्य
दोषांचे कारण नाही ग्रीक लोकांच्या परिभ्रमणाविषयी निवार
केला असता टोकेरियन भाषा युरोपमधून आशियाखंडात
शालेले स्पष्टातर दर्शवीत नाहीत, असे म्हणणें असावीय
ठरेल. परंतु पूर्वेकडून पश्चिमेकडे असा प्रकारची हालचाल
होण्याचा श्रितका जास्त संभव आहे. तितका युरोपमधून
आशियाखंडात होणें संभवनाय नाही, व ज्या अर्धी
दक्षिण रशियाचा इन्डोयुरोपीयाचें मूलग्रह होण्याचा मान
फक्त तो घाटेवरचें तात्पुरतें स्थान आहे या एका गोष्टीमुळे
नाहींसा होतें। त्या अर्धी अर्धन लोकांकडून पश्चिमेकडे इन्डो-
युरोपीय भाषेवर अवलंबून निराले बळण लागलें आहे या एका
गोष्टीमुळे अर्धनचीच तशाच प्रकारचा इन्डोयुरोपीयाचें मूल-
स्थान होण्याचा ह्कदित नाशानीत होतो कारण अर्धनीमध्ये
काही गोष्टी लोकांनी आपली इन्डोयुरोपीय भाषा तेथील
पुर्वस्था रहिवाशावर लादली ह्या उपपत्तीने वरील गोष्टीचा
कार्यकारणसंबंध उत्तम तऱ्हेने दाखविता येईल केवळ वर्षा-
विपर्यायाच्या व्यवस्थेत व 'ए' खेरीज 'ई' व 'ओ' हे स्वर
डेवण्यात टोकेरियन भाषा युरोपातील सेंटम भाषेबळनवळ
आहे ही एकच गोष्ट इन्डोयुरोपीयाचें मूलग्रह सांगणान्या
पश्चिमेकडाले लुटास मंगोलियनाचें जगमस्थान असलेल्या मध्य-
आशियाच्या सपाट प्रदेशात असल्याचें दर्शविते. सेंटम भाषा
बोलणाऱ्या लोकांचा जो थोडा भाग मागे शिल्लक राहिला त्याची
भाषा टोकेरियन असावी, व सातेम भाषा बोलणाऱ्यांविषयी काही
लोक, अरल पर्वताच्या उत्तर दिशेने कास्पियन समुद्राच्या
बागने पश्चिमेकडे स्पष्टातर करून गेले होते, आणि आर्य
भा. ति. उ. १३

हे वाच्य दिशेने उत्तर होते, व त्याच वेळीं स्कोलोदी व
सीथियन यासारख्या रानटी जाती पूर्वाच्या लोकांनी मळ-
लेल्या मार्गांनीच सरकत होत्या. ई. मेयरने हीच कल्पना
स्वीकारली आहे आणि जरी ही कल्पना, किंवा दक्षिण
रशियातील इ. स. पूर्वी २५००-२००० च्या सुमाराची
दिशेची संस्कृति ही इन्डोयुरोपीय लोक पश्चिमेकडे भ्रमण
करूं लागल्याची निदर्शक आहे ही दुसरी कल्पना ह्या
दोन्हीही कल्पनास शक्यतेपेक्षा जास्त किंमत नाही; तरी या
कल्पनांचा आभासास इतिहासातील वरचेसे अवघड प्रश्न होइ-
विश्वास उपयोग करता येईल. शिवाय वरील विवरणानें
प्राचीन इन्डोयुरोपीय व इतर रानटी जाती व मंगोल लोक
वाच्यातील निष्ठ सादमावळी नीट उपपत्ति लावता येते,
कारण व्यावहारिक वालीरीती, धर्मसमजुती व प्रेतविधि
इत्यादि गोष्टीतील परिस्थितीचें सादर सारलेच परिणाम पड-
तून आणिले

ह्यावरून असे म्हणता येणार नाही कीं, इन्डोयुरोपीय
लोकांनी निर्माण प्रदेशात प्रवेश केले. कारण इन्डोयुरोपीय
भाषातील महत्वाचे भेद व त्या लोकांचे स्वभावधर्म वरील
गोष्टीविषयक पुरावा देत असून मानववंशशास्त्रातील व ऐति-
हासिक पुराव्याचीं जुळवे आहेत. टोकेरियन भाषेत इन्डो-
युरोपीय संस्कारांनी आत्मसात केलेल्या एखाद्या प्राचीन
भाषेचे अवशेष आढळणें असंभवनाय नाही टोकेरियन
भाषेत 'अरसल' हा एक शुभमर्त्यक प्रत्यय आढळतो व
मिटनी कायदपत्रात मिन, वरून इत्यादि देवतास जोड-
लेल्या 'अदिशल' या प्रत्ययाचीं ह्याचें फारच बसकारिक
साध्य आहे त्यातील रहस्य काही अशी, एवढें नेहमी
सक्षात ठेवणें पाहिजे कीं, इन्डोयुरोपीय ऐक्याचा फल इ. स.
पू. ३००० वर्षांपेक्षाचें जेव्हाची नदरी नाही व पृथ्वी-
वरील मानवजातीच्या इतिहासात हा काळ फारच मागहू-
नचा आहे [माझारकर स्मृति ग्रंथ-कीय वाचा लेख].

अवेस्ता उर्फ पारसांचा धर्मग्रंथ.—अवेस्ता किंवा
होद अवेस्ता हा ग्रंथ म्हणजे शरधुरानें प्रवर्तित केलेल्या
धर्माचें वाचक व प्रायत्तापुस्तक होय आता ह्याच वारशी
उर्फ अग्निपुस्तक पवित्र ग्रंथ म्हणून मानतात. अवेस्ता हा शब्द
'अविस्ताक-ज्ञान, ज्ञान देणारा पुस्तक' या पहालवी भाषे-
तल्या शब्दावरून बनलेला आहे पवित्रग्रंथ, धर्म (कायदा)
अथ अस्ता त्याचा शब्द अर्थ असतो. होद-अवेस्ता हें नाव
मात्र बरोबर नाही. पहिली भाषेत 'अविस्ताक वा संद',
'अवेस्ता व सॅद' म्हणजे धर्मग्रंथ व टीका असा मूळ शब्द-
प्रयोग आहे.

अवेस्ताला धर्मग्रंथ मानणारे म्हणजे शरधुरांनी धर्माचे पारशी
लोक ह्या हिंदुस्थानात सुमारे ८००-९०० इ. स. पूर्वत
आहेत. परंतु अवेस्ता ग्रंथाचें ऐतिहासिक महत्त्व फार आहे
कारण त्यात इराणातील पार प्राचीन काळच्या लोकांच्या
धार्मिक समजुती व वालीरीती खेपेहोत केलेल्या आहेत.

भारतीयाना जे वेदांचे महत्त्व तेंच पारशाना अवैस्ताचें आहे. कारण त्यांच्या साक्षात्प्राप्तें पारशानें प्राचीनत्व व त्यांच्या संस्कृतीचें उन्नतत्व सिद्ध होणारें आहे. 'मानव जातीच्या प्राचीन इतिहासातील पशु-भारतीय काळावर म्हणजे वैदिक आर्यांच्या भारत-प्रवेशपूर्वीच्या काळ वर प्रकाश पाडण्यास त्याची मदत होणार आहे. म्हणून त्याची माहिती थोडक्यात येथें देतो.

अवेस्तामधील विषय व त्या विषयांची मांडणी - अवेस्ता हा एका काळाच्या मोठ्या वाढत्याच काळ अवशेष होय. त्याची श्रौतक प्रकरणेच आश्रयित चालत आलेली आहेत एकाहि हस्तलिखितात आज उपलब्ध असलेले सर्व ग्रंथ एके ठिकाणी सापडले नाहीत. म्हणून ते निरनिराळ्या सग्रहातून घेतले आहेत विद्यमान अवेस्ताचे खालील लिहिल्याप्रमाणे सहा भाग करिता येतील. ते असेः—

- १ यज्ञ यात गाथांचा अंतर्भाव केला असावा.
- २ विस्पेरेद ३ यस्तप. ४ न्यायज्ञे गाह वगैरे अग्रधान ग्रंथ
- ५ वेन्दादाद. ६ हादोस्तनस्क वगैरेतील शुद्धि भाग.

पहिल्यापाच भागांचे दोन गट मानतात पहिल्या गटात वेन्दादाद, विस्पेरेद व यज्ञ येतात. याचा उपयोग पूजाप्रमर्गां केला जात असल्यामुळे पहिल्यापासून पूजाविषयक म्हणून याचा निराळा गट मानला आहे व यालाच मुख्य अवेस्ता म्हणतात. ह्या तीन ग्रंथांच्या हस्तलिखित प्रती दोन तऱ्हेच्या उपलब्ध आहेत. काहीत परहवी भाषान्तर आहे व काहीत नाही. जेथे जेथे हे तीन ग्रंथ निरनिराळे सापडतात. तेथे त्याचे बहुधा परहवी भाषेत भाषांतर दिले आहे परंतु ह्या तीन ग्रंथांचा, एक पुढा संपल्यावर दुसरा, अशा तऱ्हेने धर्मका-लांत उपयोग केला जात नाही, तर जसे त्यांचे भाग विधीमध्ये उपयोगात आणतात, त्या क्रमाने पशु या ग्रंथा-तला हा एक भाग तर दुसऱ्या ग्रंथातला दुसराच एक भाग या तऱ्हेने हे ग्रंथ सापडतात. प्रयोगाच्या वेळीं जुळावेल्या ह्या ग्रंथांच्या शास्त्रांत परहवी टीका नसते, व या संप्रदाहा 'वेन्दादाद साधो' किंवा शुद्ध वेन्दादाद म्हणतात. दुसऱ्या गटामध्ये दुप्यम प्रार्थना आणि त्याच्याचबरोबर हस्तलिखित सांपडणारे यज्ञ येतात व ह्यांना 'होदाह अवैस्ता' किंवा छोटा अवेस्ता म्हणतात. ह्या दुसऱ्या गटातील बहुतेक ग्रंथांवर परहवी टीका उपलब्ध नाही. बरील सहा भागाबद्दल थोडे विवेचन येथे देणे अप्रस्तुत होणार नाही.

धर्मसंग्रहाप्रकी पूजाविषयाचा यज्ञ म्हणजे यज्ञ किंवा पूजा हा मुख्य ग्रंथ होय. हा मुख्यतः देवस्तुती व देवप्रार्थनांचा बनला असून यातच गाथांचा अंतर्भाव केला आहे. गाथा किंवा सूक्ते या शत्रुघ्नप्राच्या प्रवचनांतील कविता आहेत, व ह्या अवेस्तामधील अतिप्राचीन व अतिपवित्र भाग होत. यज्ञ (मध्यत यज्ञ) चे ७२ अध्याय आहेत, व ह्यांना हा किंवा हेति म्हणतात. पुरोहित ह्या धृती यज्ञाच्या

वेळीं म्हणतात. या ग्रंथाचे जवळ जवळ सारखे तीन भाग पडतात. पहिल्या भागाचा आरंभ (अध्याय १-२७) ओरमज्देव व धर्मातील दुसऱ्या देवता यांना नमन करून झाला आहे. या भागात पवित्र जला (क्षोभात्रा) च्या शुद्धीचे मंत्र आहेत व त्याचप्रमाणे यरेस्म म्हणजे समिधाची जुडी इत्यादी शुद्धीचे मंत्र आहेत. हशोम तयार करण्याचे व त्याच्या अपणाने मंत्र आहेत हशोम (हिंदुस्थानातील लोक ज्याला सोम म्हणतात) हा एका वल्लीचा रस असून तो यज्ञकाळी पुरोहित पीत असत, व हे पिणें एक धर्मकृत्य असे. तसेंच पुरोडाशाच्या व मासाच्या हवनाचे मंत्र आहेत. ह्या पुरोडाशाचा व मासाच्या हवनाचा अंश पुरोहित प्रसाद म्हणून भक्षण करीत असत या भागात मध्ये मध्ये धर्म व आचारविषयाचे अत्यक्षपणे विवेचन ज्यात केलेले आहे असे काही अध्याय आले आहेत उदाहरणार्थ यज्ञ १२ यात नंतरचा शत्रुघ्न धर्म आहे व यज्ञ १९-२१ यांत प्रशस्तीरूप विषय आहे. दुसऱ्या भागात गाथा-शब्द गाणी, धर्मगो-याचा समावेश केला आहे ह्या गाथा छंदोमय असून त्यांच्यात शत्रुघ्नप्राचे उपदेश, प्रवचन व धर्मदर्शन आली आहेत. ह्यात त्यानें मनुष्यांना वाड्यापासून दूर रहाण्याचा व वागल्याचा आश्रय करण्याचा उपदेश केला आहे. अधकारांचे साम्राज्य टावून प्रवाशाच्या, ज्ञानाच्या, साम्राज्यात जाण्यास सांगितले आहे. गाथा छंदोमय असून त्यातील मापा इतर अवेस्तामधील भाषेपेक्षा प्राचीन आहे. गाथा पाच आहेत व त्याची मांडणी वृत्तवारीनें असून त्याच्या प्रारंभाच्या 'अहुन वैति, उष्ट वैति' इत्यादि शब्दावरून त्याची नावे ठेविली आहेत. गाथांची सतरा सूक्ते आहेत व 'जिस्ति साम' प्रमाणे नंतरच्या काळात तीं प्रार्थनेच्या वेळीं म्हटली गेली असली पाहिजेत. ज्या छंदोमय ग्रंथावरून, नंतरच्या काळातल्या शुद्धाप्रमाणे शत्रुघ्नप्राचे धर्मोपदेश केला म्हणतात त्याच सूक्तात या गाथा असल्या असे दिसते. या गाथामध्ये सप्तगाथांची यत्न (यत्नहेतापेति) मध्येच घुसविले आहे. हे सप्तगाथांची यत्न गथात असून त्यात प्रार्थना व अहुद-मज्द, प्रधान देवदूत, सदर्मायाचे आर्ष, अभि, जल व पृथ्वी यांची स्तुति आहे. प्राचीनत्व व जुनाट भाषा यांमध्ये हेतापेति हे गरी गाथांच्या थोडेसे नंतरचे असले तरी, गाथात ज्या धर्माचा उदय दृष्टीस पडतो त्याच धर्माचे थोडे नंतरचे व मास्त सुधारलेले स्वरूप यात दृष्टीस पडते. गाथामध्येच तीन किंवा चार विशेष पवित्र मंत्र आहेत. हे मंत्र असून येथे किंवा होनोवर (यत्न २७, १३), अरोम-बोहु (यत्न २७, १४), ऐवंम इसो (यत्न ५४-१) व येपदातम (यत्न ४, २६) हे होत. यांची नावे ह्याच्या पहिल्या शब्दावरून पडली आहेत. तिसऱ्या भागात (भाग ५३, ५५ ते ७२) किंवा नंतरच्या यत्नमध्ये (वपर यत्न) निरनिराळ्या देवतांच्या स्तुती व कृतज्ञता दर्श-विली आहे.

वीरपरेदे (अवेस्ता वीरपरेतचो) मध्ये यस्नच्या काही भागांत जास्त पातलेला विषय आढा आहे व यातील मापा व रचना यक्षप्रमाणेच आहे. त्याचे २४ अध्याय किंवा कर्दे असून ते यस्नच्या सातव्या हिंदायाएवढे मोठे आहे. धर्माचारप्रथात यस्नमधील अध्यायांवरोबरच वीरपरेदे मधील अध्यायांचा समावेश केला आहे. अवेस्ता वीरपरेतचो सामर्थ्ये विश्वे (सर्व) देवांना आवाहनाचे व आत्मार्पणाचे मंत्र आहेत व म्हणून त्याला वीरपरेदे म्हणतात.

यस्त (अवेस्ता येथी. - स्तुतीने पूजा करणे) ची एकवीस स्तुती आहेत. यामध्ये यजत (यजत) च्या किंवा देवताच्या स्तुती आहेत. अर्दिसूर म्हणजे जलदेवता (यस्त ५), तिज्य तारका (यस्त ८), मिध्र म्हणजे सत्यदेवता (य. १०), प्रवशी किंवा सद्गुणी लोकाने मृतात्मे (य. १३), बेरेध्रा म्हणजे यक्षदेवता (य. १४) व राजतेगची देवता (य. १५) त्यांच्या स्तुतिपर यस्त, हे यस्तांमधील मुख्य यस्त होत. यस्ताची रचना मुख्यतः छंदोमय असून, त्यात काव्य आहे व त्यातील पुष्कळशा कृपा व ऐतिहासिक भाग फिरदोसीच्या 'शतनामा' या पारशी महाकाव्यातील कथांशी पळताळून पहाण्यासारख्या आहेत.

म्याइजे, गाह, तिमोसा, अक्रिगन या अधिपान ग्रंथात छोड्या प्रार्थना, स्तुती व वरप्रार्थना असून त्या वररोज व विशेष प्रसंगां म्हणावयाच्या आहेत.

चेन्दांदाद म्हणजे 'दपय (राक्षस) चिरुद्ध कायदा' - हा एक धर्मविषयक काव्यशाखा मंत्र असून त्यात सर्वांत अध्याय (फर्गंद) आहेत. या ग्रंथातील काही भाग फार जुने तर काही फार अर्धकडचे आहेत व त्याचप्रमाणे त्याची मापाशैलीहि निरनिराळ्या प्रकारची आहे. या ग्रंथाचा बराचसा भाग नंतरचा असला पाहिजे. पहिल्या अध्यायात (फर्गंद १) अवेस्ताधर्मीयुसार सृष्टयुत्पत्ति दिलेली आहे. यांत सृष्टि सद्सद्गुणी (वरें व वाईट) द्वैतापासून झाली म्हणून ती सद्सद्गुणी द्वैतमय आहे असे दिले आहे. दुसऱ्या अध्यायात यिमांनी वधा, सुवर्णयुग (वत-युग) व इराणी ऋतुप्रलय म्हणजे एका सर्वविधंसक हिम-कालाचे आगमन हे विषय पौढवर्षात दिले आहेत. तिसऱ्या अध्यायात अन्य विषय असून त्यात कृपिविशेषासून होणारे फायदे दिले आहेत. चवथ्या अध्यायात करार मोडणे, देवपादप्य, वाकपादप्य व शिक्षा यांच्याबद्दलच्या कायद्याचा विषय आहे अध्याय ५ ते १२यात मृतांशीच हा मुख्य विषय आहे. अध्याय १३-१५ मध्ये मुख्यतः कुन्याला वाप-विण्याबद्दल नियम आहेत. अध्याय १६, १७ व अठराव्याचा काही भाग यांत निरनिराळ्या अक्षीचापासून शुद्धीच्या पद्धतीचे विवेचन आहे. अध्याय १९ मध्ये

आरुष्या पातकांत पाडावयाचा प्रयत्न, सलेव्य मोह व तो भिक्क्यानेतर त्याला झालेले धर्मदर्शन या गोष्टी आहेत. अध्याय २०-२२ वैद्यविषयक आहेत. आचारग्रंथामध्ये वेन्दांदाचे अध्याय गाथांत पातलेले आहेत.

बरील ग्रंथाविषय आपली पुष्कळ त्रोटक प्रकरणे आहेत व त्यातील एक दोन ह्योरातनस्मृतीची आहेत. अनुपलब्ध नस्कमधील काही अवतरणे आहेत व काही टीका व शब्दसंग्रह आहेत. नोर्गोस्तान, अओमंदएच व शेन्दपन्तवीकोश व दुसरे काही त्रोटक भाग हा याच गाथांत भंजभूत होतात. ही अवेस्ता भाषेत लिहिली असून एका कालच्या मोठ्या वाक्याचे अवांशित भाग होत सार-सुदनी धर्माच्या वाक्यात, अवेस्तात लिहिले गेले नसले तरी पद्धती यापेठ लिहिलेल्या ग्रंथांचा समावेश केला पाहिजे. हे पाडवी ग्रंथ बरेचसे मूळ अवेस्ताचे भाषांतर असून त्यात प्राचीन धर्मग्रंथातील जुना विषय आलेला आहे.

बरील विषयवारीवरून इस्वीचा अवेस्ता वाचक म्हण-व्यापेक्षा जेथर युक्त म्हणण्यासारखा आहे हे लक्षात येईल. पुरोहितांनी आपल्या कामाकरिता वेन्दांदाद, विश्वेदे व यस्न ही एके ठिकाणी केेली. या सगळ्या धर्मग्रंथांचे पठण दररोज करणे हे पुरोहितांचे कर्तव्य होते. या योगे त्यांची स्वतःची शुद्धि राहून त्यांना दुसऱ्याच्या पापक्षालनास प्रायश्चित्ताच्या धर्मक्रिया करिता येत असत व प्रायश्चिते देता येत असत. यत्काळी वेन्दांदाद, विश्वेदे, यस्न यांचे शरीरपणे पठण होत असे. तिसरी धर्मातील येथ्या प्रसाद देणे, गोस्पेल म्हणजे गवैरे गोष्टीसारख्या सोमयान व गथा म्हणजे या गोष्टी दिसतात. बोर्दाह अवे-स्तातील मोठ्या यस्नची तुलना वाचकमधील कथाविषयक भागांशी करिता येईल. परंतु बोर्दाह अवेस्तामध्ये कोणत्या तरी एखाद्या देवतेला उद्देशून एवढेच भाग असल्यामुळे व कथा फार पुराण काळच्या असल्यामुळे वाचकच्या प्रक्षिप्त भागांत मुळा अज्ञासारखा भाग सापडणार नाही. दिनकई (पुस्तक ३) मध्ये अंध साधितेले अंधे की मूळ अवे-स्ताच्या दोन प्रती होत्या व त्या दोन्हीहि प्रतीत २१ नस्क (पुस्तक) होते. अंधे विराक म्हणजे की त्यातील एक पंथपोलीस येथील पुस्तकाकालात ठेविलेले अनेकशे-दरने इराणवर स्वारी करून राजघाटा काळज्या त्या वेळी जळून खाक झाले. असे म्हणतात की दुसरी प्रत मक्कांनी नाईसी केेली, पण कधी नाईसी केेली हे सांगता येत नाही. रियायत व दिनकईमध्ये या एकवीस नस्कांचे, त्यांच्या पहिल्या शब्दांवरून पडलेली नावे, व त्यांची वर्णने दिली आहेत. या प्रत्येक नस्कमध्ये अवेस्तापुति व पद्धती मान्य दिले आहे. याबद्दलची पारशी परंपरागत माहिती नव्याची आहे व तद्नुसार श्रवणे नस्कची मूळ ग्रंथसंख्या व विषय खाली देत आहो.

नसक	परिच्छेद	विषय
१	२०	सद्गुण व धर्मश्रद्धा
२	२०	धर्मविषयक आचार
३	२१	मज्ज्यम धर्म व त्याची तत्वे
४	३०	हे जग व दुसरे जग, मृतांचे सशरीर पुनरुत्थान व पापपुण्याचा निवाडा
५	३५	ज्योतिषशास्त्र.
६	२०	यामविषयक आचार व त्यापासून मिळणारे पुण्य.
७	अलेक्झांडरच्या काला पूर्वी ५० पण अलेक्झांडरचेवेळीं विद्यमान १३	सुर्यत राजकीय व सामाजिक विषय
८	अलेक्झांडर पूर्वी ६० आज उपलब्ध १२	कायदा
९	अलेक्झांडर पूर्वी ६० नंतर शिल्प राहिलेले १५	धर्म व त्याचा मनुष्याशी व्यावहारिक संबंध
१०	अलेक्झांडरपूर्वी ६० शिल्पक उरलेले नुसते १०	राजा गुस्ताव व त्याची कारकांदे
११	प्रथम असलेले २२ अलेक्झांडरनंतर शिल्प ६	झोरोआस्टरच्या उपदेशाचा परिणाम, धर्म व त्याचा मनुष्याशी व्यवहारत संबंध
१२	२२	दसमुक्त्ये व आध्यात्मिक पुनर्जन्म
१३	६०	पुण्यकर्म व झोरोआस्टरच्या काळपणाचे संक्षिप्त वर्णन
१४	१०	ओरमज्द व प्रधान देवदूत.
१५	५४	व्यवहारात व वजन आणि मापे यांमध्ये सजोटी, पुण्यमार्ग
१६	६१	या धर्मातील, जवळच्या नातल्याशी विवाहाच्या तत्वांसंबंधी
१७	६४	मविष्यकाळी मिळणाऱ्या शिक्षा, फल-ज्योतिष

नसक	परिच्छेद	विषय
१८	५२	अधिकाराचा उपयोग करण्यात न्याय, मृतांचे सदेह पुनरुत्थान व असतावा विवक्ष
१९	विदेव्वाद अ वेन्दीवाद २२ अजून उपलब्ध आहेत	अशीच व त्याची शुद्धि
२०	३०	साधुत्वाविषयी
२१	३३	ओरमज्द व प्रधान देवदूत यांची स्तुति

अवेस्ता प्रथाचा नष्ट व अवशिष्ट भाग—अलेक्झांडरच्या नासधुर्सीनंतरच्या पाच शतकात नि सशय पुष्कळसा धर्मप्रथ नाहोसा झाला व पुष्कळसा विसरला पारशी परंपरा व दिनकडे व रिवायत यामध्येहि ही गोष्ट कबूल केला आहे त्याचप्रमाणे ८९ १० ११ व्या नसक मधील बराच भाग नाहोसा झाला असे सांगितले आहे अलेक्झांडरच्या स्वारीपासून ससानियन राजांच्या कालापर्यंत पाचशे वर्षांत नाहोसा झालेला धर्मप्रथाचा भाग ससानियन काळा पासून आज तागाईत झालेल्या धर्मप्रथाच्या लुप्त झालेल्या भागापुढे काढाव नाहो झटले तरी चालेल इ सनाच्या सातव्या शतकात झालेल्या मुसलमानांच्या स्वारीने व कुशाणांच्या धडापयाने पारशी धर्माचे अतोनात नुकसान झाले जुलमाने व्रत झालेल्या पारशी लोकाना आपल्या धर्मप्रथाची काळजी घेता आली नाहो त्यामुळे पुष्कळ भागाचा लोप झाला प्राचीन अवेस्तामधील ससानियन काळात शिल्प राहिलेल्या एकवीस नसकपैकी एकोणिसाचे म्हणजे वेन्दीवाद तेवढे आज पूर्णपणे उपलब्ध आहे पण त्यात सुद्धा विषयाची व मजकुराची जुळवाजुळय मागून बेली गेली असावी अशा बदल खातच पुरावा आहे आणगी आज उपलब्ध असलेल्या ग्रंथ व विस्पर्दे मधील काही भाग आणि रस्तो यस्त (स्तथोत येस्य) किंवा ज्याला नुसतें यस्त (येस्य) म्हणतात, त्यातील काही भाग हे एकच आहेत असे दाखविता येईल पट्टवी प्रघात सापडणाऱ्या पण आज उपलब्ध नसलेल्या पुष्कळ अवेस्ता अवतरणावरून हाच गोष्ट सिद्ध होते एकदोन हिशेब केला तर असे आढळून येईल की ससानियन काळापासून आजपर्यंत धर्मप्रथाचा अवळ गवळ दोनतृतीयांश भाग नाहोसा झाला आहे

प्रपञ्चनाकालाविषयक अनुमाने.—कालानुक्रमाच्या दृष्टीने अवैरताच भिन्न भाग भिन्न कालाचे असणे शक्य आहे हे टाबेण्यास ठेवाऱ्या दृष्टीने केलेले मूळ प्रघाते सूक्ष्म परीक्षण कर उपयोगी आहे मूळ धर्मपुस्तकाचे बहुतेक भाग ईदोमय आहेत व नंतरचे व मागून पुनरुत्थले भाग जेहेमी नमते तरी बहुतेक बरे गद्यांत राहिलेले आहेत.

व्याकरणाची कसोटोहि उपयोगाची आहे. अलीकडच्या काळच्या प्रघात व्याकरणाच्या शुद्ध ज्ञानाचा लोप होत चाललेला दिसतो. या दृष्टीने छंदोमय ग्रंथ कारच व्याकरणशुद्ध आहेत. ह्या अवेस्तामधील भाग अतिप्राचीन असून प्रत्यक्ष शीरोभास्टरच्या काळापासून आहेत. मोठे यस्त व यस्तचा पयमय भाग यांमध्ये पुष्कळ प्राचीन काळच्या म्हणजे इराणच्या प्राचीन धर्मांपासून आलेल्या गोष्टी आहेत. परंतु त्याची सामान्य रचना व स्वरूप या दृष्टीने ते गायानंतर काही शतकांचे असावेत. या बाबतीत वेन्दीदादमर्चे मात्र कोणत्याहि तऱ्हेची संगति नाही. त्यातल्या काही भागांचे स्वरूप अपप्रष्ट झाले असले तरी ते फार प्राचीन काळचे आहेत व दुसरे भाग यस्तच्या अलीकडच्या भागाप्रमाणे अगदी अलीकडचे आहेत. अवेस्तामधील मज्जमय उताऱ्याबद्दल व विस्पेरेद व न्याइसेमघोल यज्ञाकरिता व अन्य संस्काराकरिता निराळ्या काढलेल्या भागाबद्दलहि धरच्यासारखीच स्थिति आहे गोळावेरमने सर्व धर्मग्रंथांचा कालक्रम खाली दिल्याप्रमाणे होईल

१ गाय (यस्त २८—५३) व मंत्र यस्त २७ १३, १४ व ५४ घरून

२ यस्त हेतार्षति (य. ३५—४०) व दुसरे भाग य. १२, ५८ आणि ४.२६ गायच्या भाषेत

३ छंदोमय यस्त व यस्त जसे—यस्त ९, १०, ११, ५७, ६३, ६५, यस्त ५८, ९, १०, १३, १४, १५, १७, १९. वेन्दीदादमधील २, ३, ५, १८, १९ व विस्पेरेद, न्याइसे व अकिंगन यात मध्ये मध्ये आलेल्या कविता.

४ अवेस्ताचा उरलेला गद्यमय भाग या शेवटच्या म्हणजे चवथ्या भागात भाषासरणी व रचना यांच्यावरून मूळ ग्रंथ कोणता व नंतरचा गद्यमय व पुसडलेला भाग कोणता हे बद्दुक्करून ओळखता येते.

पारदयाचा धर्मग्रंथ अवेस्ता याची माहिती वर दिली आहे. आता अवेस्ता भाषा व संस्कृत भाषा यांच्यामधील सादृश्य दाखविणारी यादी प्रथम देतो

अवेस्ता कोशांतील व गायझरच्या प्राचीन इराणी संस्कृति या ग्रंथांतील अवेस्ता व संस्कृत यांतील सादृश्यांची यादी मराठी अर्थोसह.

अवेस्ता	संस्कृत	मराठी
अइति	अति	माणे
अइय	अय	येथे, आता
अइनिक	अनीक	सुल्य(?)वेदरा, कपाळ
अइपि, अइपी,	अपि	देखील, जर, तर
अइधी, अइवि,	अभि	उंच, वर, नशीक
अइवी		
अइयं	अयं, आयं	मान देण्यास योग्य, पुण्य, उच्चकुलोत्पन्न

अवेस्ता	संस्कृत	मराठी
अइयंमन्	अयंमन	सुखशांतिदायक अयंमन्ची प्रार्थना, सुखदायक देव
अइयिती	अभीति	जवळची
अइवितो	अभितस्त	आसपास, जवळ, दोहोबाजूला
अउइन	अइन	अंगली
अउइय	अइय	पांढरा, किरामिजी
अउवैत्	अवन्त, अर्वन्	पळणारा, चलास, मजबूत
अएत	एत	हा, तो
अएनइद	एनस्	अपमान, नुकसण, अपराध, पाप
अएम	अयम	हा, तो
अएव	एक	एक, एकटा, फक्त
अएव	एव	याप्रमाणे
अएवो-दस	एकादश	अकरावा
अवए-दस		
अएवाइसेन्	एकादशान	अकरा
अएस्म	इप्म	लांकड
अएप	एप, एपा	इच्छित
अओंगइ	ओमस	शांति
अओर	अवर	अधिक, खाली
अक	अक	वाईट गोष्ट, पाप
"	अहक	आंकडा
आम्	ईश्	चौकशी ठेवणे, पाहणे
अय	अय	पाप
अम	अम	सिखर
अइह, इश्य	असत्य	खोटे
आक्षि	अहि	छाप
अइ	अह	बाभणे
"	अश्	दूर करणे, फेंकणे, आढ-रस्त्याने नेणे
अही	अही	फिरणे, चालणे
अइम्	अइम्	मी
अइक	अइक	बाक देणे, बळाविणे
अंग		
अंगिस्त, अंगु-	अङ्गुष्ठ	अंगठा
इय	अइ	दु ख देणे
अंघ	अङ्घ	जाणे
अंश्	अङ्श्	वाकविणे, फेंकून देणे,
अंत्	अङ्त्	अपवित्र करणे
अंज्	अङ्ज्	

अवस्था	संस्कृत	मराठी	अवस्था	संस्कृत	मराठी
अंत	अन्त	शेवट, टोंक	अरेयमण्ट	अर्यवन्त	खरा, रास्त
अंतर	अन्तर	आतील	अरेद	अर्थ	उच्च दर्जा वाढविणे
अंतर	अन्तर	आंत [उभा राहणारा]	अरेद	अर्दे	दुःख देणे
अंतरेक्षता	अन्तरस्थ	जमीन व अस्मान यांमध्ये	अरेष	अर्धे	अर्धा
अंतिम	अन्तिम	दुसऱ्या टोंकास	अरेप्	अर्पे	अखम करणे
अंद्	अन्ध्	आंधळे करणे	अर्यन्	वर्णि, वृषन्	पशु (नर)
अंदा	अन्ध	आंधळा	अरित	ऋषि	माठा
अध	अथ	याप्रमाणे	अव	अव	अवळ, दूर, खाली
अप्र	अप्र	येथे	अवडह	अवस्	मदत
अद्	अद्	खाणे	अप्र	अप्र	मेघ
अद्वैप	अद्वैप	निरुपदवी	अस्	अश्	अरुदी करणे
अध	अध	येथे	असद्ह	आसा	हंद, जंगली जागा
अधर	अधर	खालचा	असन् असान	अशान्	दगड, भाळा
अध्वन्	अध्वन्	रस्ता	असून्	अशान्य	भरपूर
अन्	अन्	श्रास घेणे	अस्त	अस्त	पाठविलेला
अन्	अन्	न	अस्तन् अस्ति	अस्थन्, अस्थि	हाडक, हाड
अन	अनेन	दर्शक सर्वनाम	अस्व	अश्व	घोडा
अनर्ह्य	अनार्य	हीनकुलोत्पन्न	अस्पो-त्यान	अश्वस्थान	तबेला
अनु	अनु	माफक	अस्थ	अश्वय, अश्वीय, } आश्विक	घोड्या संबंधी
अनुम इति	अनुमति	धर्मविषयक कायद्याच्या	अस्म	अदमन्	दगड
		अनुरूप विचार करणे	असु	अशु	आसवे
अन्य	अन्य	दुसरा	अप्	अश्	पोहोचणे
अप्	अप्	पाणी	अप	ऋता	पाविष्य
अप	अप	दूरवेगळे नसणे दर्शविणा.	अपवन्	ऋतावन	पवित्र
अप्	अप्	पोहोचणे, मिळणे [उपसर्ग]	अपि	आक्षि	डोळा
अपद्रभोसक	अपक्रोश	ओरळणे	अश्तदस	अष्टादश	अठरावा
अपगति	अपगति	पलायन	अश्तदसन्	अष्टादशन्	अठरा
अपर	अपर	उत्तरकालीन, हलका	अश्तन्	अष्टन्	आठ
अपुत्र	अपुत्र	संततिविहीन	अश्ताश्ति	अश्नाति	ऐशी
अपेम	अपम	शेवटचे	अश्तेम	अष्टम	आठवा
अब्द	अब्द	मेघ	अश्ना	अष्टा	खेजीत
अम्	अम	हिमत	अह	अस्	असणे, होणे
अमवण्	अमवन्	हिम्मतवान्	परअह	परा-अस्	पळून जाणे
अयद्दह	अयसु	लोखंड	आथत्	आत	त्यावरून
अयन	अयन	मार्ग	आद्	ए	(केवलप्रयोगी) अ.
अयस्य	अयास्य	देवदुजाचे नांव, उगाड	आएद्दह	आस्य	तोंड
अर	अर्	माणे, मिळविणे	आओष	आस	तोंड
अरेश्	अर्ह	लायक असणे-होणे	आकृति	आकृति	भव्य चेहरा
अरेश्	अर्ह	पांढरा होणे	आक्षति	आक्षति	सुवत्ता, आबादी
अरेश्	अर्ह	सरळ मार्गांनी जाणे	आक्षति	आक्षति	उपाध्याय
अरेश्	अर्ह	नाम हाती घेणे	आक्षति	आक्षति	फेरिदून राजाच्या
अरेत	ऋत	सत्यता	आक्षति	आक्षति	बापाचे नांव
अरेत	ऋत्	खरें बोलणे	आक्षति	आक्षति	स्वीकार
अरेय	अर्थ	नफा	आक्षति	आक्षति	

अवेस्ता	संस्कृत	मराठी	अवेस्ता	संस्कृत	मराठी
आवेस्ता	भूपा, भूपण	धोभा	इरा	इरा	लष्कर
आयु	आयु	आयुष्य	उरत	उरत	बोललेले
आममति	आरमति	पवित्र विचार, देवता	उरित	उरित	शब्द
आविष्	आविष्	स्पर्श, जाणणे	उर्य	उर्य	शिपडंग
आम्	आम्	पोर्तुगि	उर्यन्	उर्यन्	बैल
आमु	आमु	जलद	उग्र	उग्र	बळकट
आस्तुति	स्तुति	स्तुति	उग्र	उग्र	प्राति करणे
आएइह, आह	आस्	वसणे	उग्रएश	देहा	वाधीत
इ	इ	हा, ते, (सर्व)	उत	उत	तया
इ	इ	येणे, जाणे	उदर	उदर	पोट
इ	इ	ज्ञान मिळविणे	उद	उद	पाण्यात राहणारा कुत्रा
अवि-इ	अभि-इ	जवळ जाणे	उन	उना, उना	डोन्डावरील केंस
आ-इ	आ-इ	येणे	उप	उप	जवळ
उप-इ	उप-इ	जवळ येणे	उपदि	उपदि	वर
उग्र-इ	उग्र-इ	बाहेर येणे	उपेम, उपम	उपम	बरील
पइति इ	प्रति-इ	भेटोला जाणे	उपमन	उपमा, उपमान	उपमा
पर इ	परा-इ	दूर पळून जाणे	उपयत	उपयत	निकट [स्वयंवरात]
प्र-इ	प्र-इ	पुढे जाणे	उपर	उपर	वर
हं-इ	सम्-इ	मिळणे	उपादित	उपासित	प्राधान्य
इन	ईह	इच्छा करणे	उब	उम	दोष
इत	अज	बकरा	उज	उज	नाश करणे
इसएनि, इसएन	अजिन	चामण्याचे वस्त्र	उज्	उज	विणलेला
ईद	ईद	ईद	उह	उह	मोठा, विस्तार
इत	इन	चालरीत	उरुद्	रोध	नदी
इति	इति	"	उर्वरा	उर्वरा	साठ, रोप
इय	इया	याप्रमाणे	उसधदह	उसाधि	एक प्रकारचे विपारी साड
इय	इय	नाश पावणारे	उस्तान	उस्तान	उताणा हात
इध्, इद्	इध	आळणे	उस्तानस्त	उस्तानहस्त	हात ओडलेला
यद्, इद्	ईद्	उंच करणे	उस्तेम	उत्तम	उच्च दर्जाचे
इध	इह	येथे	उप्	उप्	आळणे, प्रकाशने
उज्-यद्, उज्-इद्	उद्-ईद्	[सुय] उगवणे	उप्	उप्	आजारी पळणे
रि, इरि	रिप्	सराब करणे	उपा, उपह	उपस्	उपा, संध्या
इरिप्	इरिप्	जखम करणे	ऊ	ऊन्	कमी होणे
इम्	इम्, इच्छ	इच्छा करणे	ऊन	ऊन	गरजवंत
इम्	ईसा	समर्थ असणे	एरेस्त	रजत	चांदी
इसा	ईसा, ईपा	गाडीचा दावा	एरेक्षिप्य	अनिष्य	संसाधना
इम्	इम्	इच्छा करणे	एरेष्ट	कजु	सख
पइति-इप्	प्रति इप्	"	आसइह	अंहप्	संकट
पइरि-इप	परि ईध	परीक्षा करणे	आशु	अशु	उहाळी
इपु	इपु	वाण	क	क	कोण, कोणी
इत	इत	इच्छिलेले	कइय	काय	काय
ईरित, इरित	इरि	इच्छा	कउय	कउय, कउर	डाय पडलेला
इदय, इदय	इयका	वीट	कएत	केत	इच्छा, किडा
ईद्	ईद्	हलविणे	कतार	कतर	दोहापेक्षा कोणाहि ?

अथेस्ता	संस्कृत	मराठी	अथेस्ता	संस्कृत	मराठी
कथ	कथा, कथम्	कथा रीतीने	केतर	कर्तृ	करणारा
कध	कध	कोडे ?	केरति	कृति	काम
कन्	खन्	खोदणे	केरमा	कृमि	किडा
उस्-कन्	उद-खन्	उकहन काढणे	केरस	कृश	रोडका
नि-कन्	नि-खन्	पुरणे	केहर्ष	कृप्	शरीर
कन्	कन्	प्रीति करणे	केहर्ष	कल्प, कृप्	भाकार देणे
कन	केन	कोण	क्व	क्व	कोडे
कन्या	कन्या	कुमारी	क्व	स्व	आपडे
कफ	कफ	फेस-तोंडातून येणारा	क्वहृहृ	स्वस्	बहीण
कम्	कम्	प्रेम करणे	क्वृज	संपरि-सज्ज	वेडा घालणे
कमेरध	कुमूर्धन्	बियर भेटवाला	पश्रिश्-क्वृज	" "	" "
कयध	कयाद	दुष्ट माणूस	क्वृती	स्वतस्	स्वतः
कड्	कर्	करणे	क्वृन	स्वन्	प्रकाशणे
म-कर्	प्रकर्	उत्पन्न करणे	क्वृप्	स्वप्	निवणे
हण्-कर्	सहकर्	संपूर्ण करणे	क्वृफज	स्वप्न	"
कर्	कर्	पहाणे, परीक्षा करणे	क्वृह	स्वर	दु ख देणे
करेति, करेत	कर्तनी, कर्तारि	कानी	क्वृह	सुर	प्रकाशणे
करोष्ट	कर्त्	कापणे	क्वृह	स्वह	जखम
करेन	कर्णे	कान	क्वृसुर	श्वसुर	सासरा
करेप्	कर्प्	आकार देणे	क्वृहृ	स्वर्	खाणे
करेस्	कर्श्	अक्षक असणे, होणे	क्वृहृ	श्वस्	श्वास टाकणे
करेप्	कर्प्	नागरणे	खद्	खद्	खोदणे
"	"	खेवणे, ओढणे	वी-खद्	वि-खद्	उलथापालथ करणे
अव-करेप्	अवकर्पे	" "	खा	खा	हरा पाण्याचा
पश्रि-करेप्	परिकर्पे	" "	खम्	कुम्भ, कुम्भ	झाकण घालणे
कर्पा, कर्पे	कर्प्	नागरणे	खम्ब	कुम्भ	मातीचे भाडे
कर्पि	कर्प्	नागरणी	खतु	कतु	अकल
कर्षित	कृष्टि	"	क्षप्, क्षप्	कप्	दरिद्री होणे, रागणे
कस्	काश	प्रकाशणे	क्षु	कन्य	कचे मास
कस्यप	कस्यप, कच्छप	कासव	क्षुक्षु	कुक्ष	रागावलेला
कप्	कप्	खेवणे	क्षुक्षु	कुक्ष	नावे ठेवणे
कप्	कक्ष	मागव	क्षुर	कूर	नूर
"	कच्छ, कक्ष	किनारा	क्ष्यपन	क्षणि	रोडका
का	कन्	प्रेम करणे	क्ष्यमोषदह	क्षोदस्	विपुलता
काम	काम	इच्छा	क्ष्यप्र	क्षन	राज्य
कार	कार	उद्योग	क्ष्यन्	क्षप्	जखम करणे
कास्	काश्	प्रकाशणे	क्ष्यप्	क्षप्	झाकणे
कु	कु	त्रास देणे, आंधळे होणे	क्ष्यय	क्षय	घर
कु	कु	वाईट (स्त्री)	क्षि	क्षि	राज्य चालविणे
कुन्द	कवन्ध	राक्षसाचे नाव	क्षियद् क्षि	क्षि	राहणे
कुर	कूल	रक्षण करणे	" "	"	कर्मा होणे
कुरप्	कुरप्	रागावणे	रपुश्	क्षु	दूध
कुरप्	कुरप्	ठार मारणे	रपुद्	क्षुद	ओला करणे
केरत	कृत	केलेले	रपुद	क्षुद	बीज

अवेस्ता	संस्कृत	मराठी	अवेस्ता	संस्कृत	मराठी
स्पुन्	धुम्	हलणें	गरेझ्	गर्ह्, प्रह्	धरणें, स्वागत करणें
स्पुन्	क्षु	क्षप होणें	गरेभू	"	परकरणें, आदर करणें
"	"	धार लावणें	अहवि-गरेभू	अभि-प्रह्	काळजीनें अभ्यास करणें
स्प्यश्	पर	सहा	गरेभू	प्रह्	सूझ करणें, समजणें
स्प्यदिन	पटि	साठ	गरेम	धर्म	गरम
स्प्यश्-दस	पोडश	सोळावा	गरेव्	प्रभू, प्रह्	मिळविणें
स्प्यश्-दसन्	पोडशन्	सोळा	अप-गरेव्	अप-प्रह्	निरनिराळें करणें
स्प्यव्, स्प्यप्	क्षिप्	जलदी करणें	अव-गरेव्	अव-प्रह्	पकडणें
स्प्यव्	यष्ट	सहावा	आ-गरेव्	आ-प्रह्	पोहोवणें
गदति	गति	गति	उद्-गरेव्	उद्-प्रह्	उचलून धरणें
गदधित	गन्ध	लाग	नि-गरेव्	निप्रह्	खाली दावणें
गदरि	गिरि	पर्वत	एह्रि-गरेव्	परिप्रह्	विकटणें, वेष्टणें
गओ	गो	गाय	फ्र-गरेव्	प्रप्रह्	मदत करणें
गओकेरेन	गोकर्ण	एक शाड	वी-गरेव्	वि-प्रह्	गाळपांत पकडणें
गओमन्	गोहन्	होरें मारणारा [हिवाळा]	हणएरेव्	सहप्रह्	पकडणें
गओतिम	गोतम	गौतमबुद्ध	गरेव	गर्भ	गर्भस्थान
गओधन	गोधन	गुराडोरांची वाढ	गवो-स्त्वान	गोस्थान	गोठा
गओन	गुण	फायदा	गा	गा	येणें
गओमन्	गोमन्त्	गोमांसाचें भोजन	"	गा, गै	गाणें
गओयओहति	गव्यूति	कुराप	गातु	गातु	जागा
गओप, घोप	} कर्ण	कान	गाथा	गाथा	पवित्र गीत
घोक् (पाउल)			गाय	गाम	पाऊल
घोवर			गावय	गव्य	गार्हपत्य
गदह्	घस्	राणें	गि	गि	जिवंत राहणें
गंदरेव	गन्धर्व	एका बलवान वण डुट	गु	गु	खराब, घाण करणें
		देवाचें नांव	"	"	मोठा आवाज फाडणें
गन्	घ	खरोखर	गुश्	गुह्	छपविणें
गघ	गद्	एक प्रकारचा रोग	गुप्	गुप्	आसरा देणें
गघा	गदा	गदा	गुप्	गुप्	लक्ष देणें
गघ्	जघ	जामई देणें, खोल करणें	गुय	गुय	कचरा
गम्	गम्	जाणें, वेणें	गरेक्षा	गर्जे, गर्जा,	मोठ्यानें रडणें (ना.)
अहवि-गम्	अभि-गम्	जवळ जाणें		गर्जन	
आ-गम्	आगम्	येणें	गेरेध	गृह्	भुयार
हण्-गम्	सम्-गम्	यरोवर येणें	गेउपा	घोष	घोष
गय	गय	जीवित	गेउर	घोर	वाईद
गर	गर, जागर	जागें राहणें	प्रह्	ग्रह्	खाणें, मिळणें
गर्	घर्	गरम होणें	प्रीव	प्रिया	मान
"	गल्	जड होणें	घ	घ	ठार मारणारा
"	गर्	आधाशीपणानें राणें	घन	हन	" "
"	गर्[ग]	गाणें, स्तुति करणें	घर्	हर्	आठवण करणें
अहवि-गर्	अभि-गर्	स्तुति करणें	घार्	हर्	एक फाडणें
गर	गर	विष	घ्न	हन	मारणारा
गरदह्	गल	गळा	घ्न	घन	पट दराक प्रलय
गरेझ	गर्ज्	रडणें	चइति	कति	किती

अवेस्ता	संस्कृत	मराठी	अवेस्ता	संस्कृत	मराठी
वस्त	चक्र	चाक	पइति-नम	प्रतिगम	पोहोंचणें
वधर	चतुर्	चार	वी-अम्	वि-गम	आत शिरणें
वधदस	चतुर्दश	चवदावा	हण-यम	सम-गम	मिळणें
वध-दसन	चतुर्दशन	चोदा	जय	जय	जय
वध्याम्	चतुर्धतुः	चार वेळा	अप-नम्	अप-गम	पळून जाणें
वध्वरे	वधवारस्	चार	आ-नम	आ-गम	पोहोंचणें
वध्वरेसत	वधवारिशत्	चाळीस	उस्-नस	उद्-गम	पुढे जाणें
चर्	चर्	चारणें	उप-नम्	उप-गम	जवळ जाणें
अन्तरचर्	अतर्-चर	आत शिरणें	पइति-नम्	प्रति-गम	विरुद्ध जाणें
आचर	आचर्	जाणें, येणें	परि-नम	परि-गम	पोहोंचणें
प्रचर्	प्रचर्	पुढें जाणें	प्र-नम	प्र-गम	पुढें जाणें
वीचर्	विचर्	हाटणें	वी-जत्	वि-गम	संबन्ध पसरणें
हाम-चर	सं चर्	आत जाणें	दण-नम्	सम-गम	मेटणें
चरण	चरण	पाय (गति देणारे)	अद्	अस्	बाटेल तें करणें
		सापन)	जि	जि	मिळणें
चरेमा	चर्मन	चामडें	जि	जि	इच्छा-चीकशी करणें
चप	चप्	तपासणें	जीव्	जीव	जिवंत राहणें
चप्मन्	चप्मन्, चक्षुस्	डोळा	जीव्य	जीव्य	तामें दृष
चि	चि	एकत्र करणें	जु	जु	जलदी करणें
"	"	शिक्षा करणें	जेनी	जेनी	माई
चित्	चित्	विचार करणें	ज्या	ज्या	बुद्ध होणें
"	चिद्	इच्छादि (अव्यय)	"	"	धनुष्याचा दोरी
चित्र	चित्र	प्रगट	ज्यातु	जीवातु	आयुष्य
चिस्ता	चित्त	ज्ञान	झना	ज्ञा	भाषणें
चिस्ति	चित्ति	ज्ञानदेयता	झनास्	ज्ञातस्	ज्ञाता
जइति	जाति	कुटुंब	झु	बाबु	गुडघा
जध्वन्व	जध्विस्, जध-	मारणारा	झइरि	हरि	हिरवा, तामा
	न्वस्		झइरित	हरित	पिवळा, हिरवा
जइद्	जस	हळा करणें	झइरिन	हरिण	पिवळा, फिकट
जन्तर्	(इन्तर्) इन्तर्	ठार मारणारा	झओतर्	होतर्	उपाध्याय
जत	हत	ठार मारलेला	झओघ्रा, झओघ्र	होत्र	हवनद्रव्य
जद्	गद्	आर्जन करणें	झओप	ओप	छुछी
जन्	हन्	ठार मारणें	झण	झंघा	तंगडांचें-घोखाचें हाड
अव जन्	अव-हन	" "	झणु	अन्तु	भाव
उप-जन्	उप-हन्	मारणें, ताडन करणें	झद्	हद्	हणणें
नि-जन्	निहन्	नाश करणें	झन्	जन्	अन्मणें
पइति-जन्	प्रति-हन्	हटविणें	"	ज्ञा	जाणणें
जत	हन	मारणारा	झर्	बर्	म्हातारें होणें
जप्, जन	जप्	हँद करणें	"	हर्	दुःख देणें
जम्	गम्	बाणें	"	"	पिघळें होणें
अइवि-जम्	अभि-गम्	मिळाविणें	"	"	पकडणें
आ जम्	आ-गम्	येणें	झरन	हिरण	झोनें
उस् गम्	उद्-गम्	दिशणें	झरनएनि		सोन्याचें
उप जम्	उपगम्	कपल येणें	झरनएन		

अवेस्ता	संस्कृत	मराठी	अवेस्ता	संस्कृत	मराठी
अरम्य	दिरथ	सोन्याचे	वी-तर्	वि-तर्	पेलपार जाणे
अरेधय	हृदय	अत करण	तरेप्	तर्प	हिरावून घेणे
अरेप्	हर्प	आनंद	तम	तम	अपार होणे
"	"	सारळ उभे अमणे	तरेस्	अप	भिणे
अव	हव	प्रार्थना	तरेप्	सर्प	ब्रह्मण छागणे
अगन	हवन	मदतास्तव आराधना	तरो	तिरम्	आरपार
अस्त	हस्त	हात	तर्ध	तृणा	तहान
अस्तवण	हस्तवण	सदाफ	तप	तथ	पडवणे, घाट देणे
अह	हृत्	सोदणे	तप	तश	कुन्हाड, धाकन,
आ	हृ	(वर्षा) पडू देणे	तायु	तायु	घोर
आत	आत	जन्मलेला	तिग	तिग	घार झाडणे, अणकुशी-
आमातर	आमातृ	गावई			कार करणे.
आमि	आमि	मूल जन्म पावणे	तिव	रिग्व	प्रवासणे
अि	अि	मिळणे	तु	तु	बलवान होणे
अि	दि	केवून देणे	तुम	तुम	कापणे
अिम, अिम	दिम	दिवाळा	तुम, व	तुम	विप्राति घेणे
अिव	गिष	आयुक्त होणे, गळणे	तुम, व	तु	रानित
अि	हि	कारण, राबव	तुम	तुम	बोधि
अु	हु	हवन करण	तुम	तुम	तु
अु, अु	अु	होके	तुम	तुम	तु व देणे
अु	अु	रुद्र होणे	तेमघ	तमग	अपार
अुप	अुप	प्रीति करणे	तेमह	तमघ	अपममय
अुत	अुत	रोस्त	तेवीपि	तवीपि	बल
अेम	अेम	जमीन	अेप	अेप	अेप
अेम	अेम	नास करणे	अेप	अेप	अेप
अेरद, अेरत	अेर	हृदय	अेप	अेप	अेप
अाय	अनितु	उत्पन्न करणारा	अेप	अेप	अेप
अव	अव	कमवणे	अेप	अेप	अेप
अिव, अिव	अिव, अिव	मदत मागणे	अेप	अेप	अेप
अिव	अिव	अिव	अेप	अेप	अेप
अउदन	अरण	अरण	अेप	अेप	अेप
अउव	अव	अव देणे	अेप	अेप	अेप
अएन	अन	अन देणे	अेप	अेप	अेप
अओमन्	अोकमन्	अोकमन्	अेप	अेप	अेप
अक्	अक्	अक्	अेप	अेप	अेप
अम्	अम्	अम्	अेप	अेप	अेप
अन्	अन्	अन्	अेप	अेप	अेप
अन्	अन्	अन्	अेप	अेप	अेप
अन्-अन्	अन्-अन्	अन्-अन्	अेप	अेप	अेप
अनु	अनु	अनु	अेप	अेप	अेप
अनु	अनु	अनु	अेप	अेप	अेप
अनुन	अनुन	अनुन	अेप	अेप	अेप
अप्	अप्	अप्	अेप	अेप	अेप
अर्	अर्	अर्	अेप	अेप	अेप

अवेस्ता	संस्कृत	मराठी	अवेस्ता	संस्कृत	मराठी
भवरव्	त्वश्	जोराने वाहणे	दह	दास्	नाश करणे, प्रेम करणे
धिव्	त्विश्	प्रकाशणे	दद	दम्, दश्	इना करणे
दश्वित्य	द्वितीय	दुसरा	दा	दा	देणे
दणू	धेनु	गाय	आ-दा	आ-दा	परत घेणे
दणव	देव	खोटा देव, असुर	दा	धा	वनविणे
दएवी	देवी	खोटी देवता	अवि-दा	आभि-दा	हल्ला करणे
दघ	दाह	डाग	नि-दा	नि-धा	खाली ठेवणे
दङ्ग	दख	शाहणा	वी-दा	वि-धा	चिकटून राहणे
दङ्ग	दंस्	पाहणे	हण्-दा	सम्-धा	एकत्र ठेवणे
दश्	दष्	पोळणे	दा	ध्यै	विचार करणे
अप-दम्	अप-दब्	जाळणे	"	दा, दो	कापणे
हण्-दम्	सम्-दब्	नाश करणे	दाइति	दाति	देणे [ना]
दणतन्	दन्त	दांत	दाउघ	दाघ	छाकूड
दंस्	दंश्	चावणे	दात	दत्त	दिलेला
"	" दंस्	शहाणे होणे, पळणे	"	धित	तयार केलेले
दन	धन	दौलत	दातर्	दातु, दातर्	देणारा
दव्, दव्	दम्भ्, दभ्	फतविणे	दातर्	धातु, धातर्	प्रज्ञा, उपपन्न
दम्	धम्, ध्मा	स्वासीच्छ्वास घेणे			करणारा
दस्	दस्	आज्ञाधारक घनणे	दान	धान	ठेवणारा
दर्	दर्	फाडणे, तोडणे	दान	धाना	धान्य
निश्-दर्	निस्-दर्	फाडणे	दार	धारा	धार
दर्	धर्	पकडणे	दारन	धारणा	टेका देणे (ना.)
वी-दर्	विधर्	टेका देणे, मदत करणे	दाहि	धासि	उत्पत्ति
दर्	दर्	तारीफ करणे	दि	धा, धे	स्तनपान करणे
दरेम	दीर्घ	लाव	दिश्	दिह्	बाधणे
दरेपो-पाद्य	दीर्घपाद्य	लाय हात असणारा	दिव्	दिव्	प्रकाशणे
दरेक्ष्	दर्क्ष	मजबूत बसविणे	दिस्	दिश्	शिकविणे
दरेन	धारणा	पळें धरणे	हण्-दित	सम्-दिश्	देऊन टाकणे
दरेना	दारण	अरुद् जामा	दिश	दिश्	दाखविणे
दरेव्	दर्भ्, दभ्	वाधणे	दी	धी, ध्ये	विचार करणे
दरेव्	दर्श	पाहणे	दु	दु	एखाद्यास वाईट बोलणे
दरेस	दर्श	देखावा	दु	धू	हलविणे
दरेस्य	हृय	पाहणे (ना.)	दुष्	दुह्	दूष काडणे
दरेप्	धर्प	घाबस करणे	दुश्चर्	दुहितर्	मुलगी [कारक
दस्तर्	दष्ट	पाहणारा	दुक्षित	दुरित	दुष्ट भागोच, मुकसान
दर्शित	दृष्टि	दृष्टि	दुक्षस्त	दुरुक्त	वाईट शब्द
दश्	धाव्	पळणे	दुश्चक्षित	दुर्गोधि	दुर्गोधियुक्त [वार]
"	"	स्वच्छ करणे	दुश्चक्षह	दुर्बचत	वाईट बोलणारा
दश्	दंश्	दंश करणे, चावणे	दुन्मस्	धूम	धूर
दस्	दंश्	आमंत होणे	दुश	दुप्	खराब होणे.
दसन्	दशन्	दहा	दुस् दुश	दुप, दुष् दुर्	वाईट अर्थां उपसर्ग
दसेम	दशम	दहावा	दुश्चेरैत	दुष्कृत	दुष्कृत
दप्	दध्	संसाध होणे, योग्य होणे	दुदमश्	दुर्मेनप्	खराब मनाचा
दपिन	दक्षिण	उजवा	दुपिति	दुपित, दुपिता	त्रास, डर

अधेस्ता	संस्कृत	मराठी	अधेस्ता	संस्कृत	मराठी
दत्त	दत्त	दत्त	नवन्	नवन्	नव
दर	दर	दर	नवसत	नवसत	नवस
दरपार	दरपार	पार करण्याय कठिण	नश्	नश्	नाहीसे होणे
देरेतर	धर्तर धर्त	आपार देणारा	नश्	नश्	मिळविणे
दो घो,	दो	कापणे	नाही	नारी	छा
द्रोप	द्रोप	गोटे भाषण	नाउम	नवम	नपवा
द्रव्य	द्रव्य	निशाण	नाथोम }		
॥	॥	पळणे	नाएदहा	नासा	नाक
"	धु	मग्न होणे	नाएदहन्	"	"
"	दु	छाई, छायाची वस्तु	नाएदहन्	नासत्य	अमुराचे नांव
दुःख (चव)	धुव	अचल, सशक्त	नाओष, (स्व)	नासा	नाक
दुःख, दुःख	दुःख	पक्षिणे, अपाम करणे	नापय	नाभ्य	नातलग, नामीसंभर्षी
दुःख	"	पक्षिणारा, अपाय	नावय	नाभ्य	वाहणे (पाथे)
		करणारा	नि	नि	खाली
अद्विष्टम् }	अभि दृष्ट	करार सोढणे	निष्ट	निष्ट	छाडून टाकणे
अद्विष्टम् }			निष्ट	निष्ट	हासे करणे
द्व	द्व, द्वि,	दोन	निर	नीर	पाणी, सुयोस्त
द्वदमन	द्वदमन	बारा	नित, निच,	निष्, निष्,	बाहेर अर्ध उपसर्ग
द्वदश	द्वदश	बारावा	नी	नी	मार्ग दाखविणे
द्वयवद्व	द्विवा	दुपलायद	उप-नी	उप-नी	नेणे
द्वर्	द्वर्	झाकणे	शुर्	शुर्	उठणे
द्वर	द्वर	द्वार	शुर् नूर,	शुर्, नूर	आता
द्विप	द्विप	दु ख देणे	नू	नू, नू	हर्षा
द्वान्	ध्वन	झाकलेले असणे	नेम, नेमद्	नमस्	नमस्कार
द्वान्	ध्वग	पद्धत जाणे	नामन्	नामन्	नाव
न	न	नाही, राखित	न्याएष्य	अच्य	खाली जाणे
नदरे-मनदद	नुमनन	शुर्	पइति	पति	मालक
नदयं	नयं	वहातुटीचा	पइति	प्रति	मागे, पुन्हा,
नदयौसद्व	नराशय	आगीचे व देवदत्ताचे नाव			प्रत्येक
नऐम	नैम	अर्ध	पइतिवच्	प्रतिवचन	जवाब
नष्टु	नक्त	रात्र	पइतिश्वा	प्रतिष्ठा	मान, अन्
नष्ट	नष्ट	बाधणे	पइतिश्चान	प्रतिष्ठान	पाऊल
नद्	निन्द	पिढार करणे	पइति	परि	समोवती
नना	नाना	निरनिराळ्या रीतीने	पइरिकर	परिकर	नागराचा वाडोळा
नपतर, नपत	नपात	नावू			पडलेला तास
नवा	नमन्	आराध	पइरिवार	परिवार	कुपण
नवि	नाभि	मेम्बी [बंद	पइरिप्र	पुतना	लढवई
नवानिदित	नामानेदिष्ट	जवळचे वारसदार भाऊ-	पइर्व	पूर्व	पूर्वी
नम्	नम्	मात्रे, नमस्कार करणे	पइर्वता	पर्वत	पर्वत
नर, नर्	नर, नर्	मानुष्य	पन्	पन्	शिजाविणे
नर	नय	नयान	पएष्यद्	पेश्य	दाविना
नवद्वति	नवति	नव्यद	प्र-पच	प्र-पच	भाजणे, शिजाविणे
नवदस	नवदश	एकौणसावा	पचदस	पचदश	पधराबा
नवदसन्	नवदसन्	एकाणस	पचदसन्	पचदशन्	पधरा

अधेस्ता	संस्कृत	मराठी	अधेस्ता	संस्कृत	मराठी
पञ्चन्	पञ्चन्	पाच	पामन्	पामन्	त्वचारोग
पञ्चासत्	पञ्चासत्	पचास	पायु	पायु	रक्षण करणारा
पतर, पितर,	पितर	बाप	पार	पार	शेवट
पतर	पत्र, पतत्र	पंख	पाञ्च	पाणि	टाच
पतित	पतित	गुन्हेगार	पिव, पि	पीव	पोषण करणे
पत्	पत्	पडणे	पिस्	पिञ्ज	सुरडणे
आ-पत्	आ-पत्	दौड करणे	पितु, विध्व	पितु	खुराक, अन्न
उन्-पत्	उद्-पत्	पडणे	पिप्	पिश्	आकार देणे
पहरि-पत्	परि-पत्	आजूबाजूला पडणे	"	पिस	भोसकणे
प्र-पत्	प्र-पत्	उडणे	पिप्	पिप्	मारणे, ठोकणे
हाम्-पत्	सम्-पत्	जोराने पडणे	पु, पू	पु, पू	पवित्र करणे
पय्	पय्	जाणे	पुप्र	पुत्र	मुलगा
पयन्	पयिन्	रस्ता	पुप्रवत्	पुत्रवन्त	पुत्रवान्
पथनी	पत्नी	बायको	पुप्रो-दा	पुत्रदा	पुत्र देणारा
पद्	पद्	पडणे	पुस	पुच्छ	मुकुट
पध, पद	पद, पाद	विविधता चरण	पुष्टि	पुति, पूतिक	सडणे (ना.)
पयश्चू	पयस्	दूध	पेरेथु	पुष्ट	रंद
पर	पर	निराश्रित करणे	पेरेथु ज्येष्ठ	पुष्ट-ज्यस्	महासागराचे पाणी
"	"	शेवटास पोहोचणे	पेरेन	पूर्ण	पूर्ण
पूर, पर्	पूर, पर	भरणे	पेरेनो-मगएड	पूर्णमा	पूर्णमा
हाम्-पर	सम्-पर	काठोकाठ भरणे	पेरेसु	पर्व	बरगडी
पर	पर	ठडणे	पोउर	पुव	पूर्ण
पर	पर, परा	दूर	पास्नु	पाशु, पाशु	धूळ
परेन	पर्ण	पंख	फएशत	प्रेष्ठ	पहिला
परेस्	प्रच्छ	प्रश्न करणे	फओवत	प्रोक	बोललेले
पइति-परेस्	प्रति-प्रच्छ	पृच्छा करणे	फकर	प्रकर	धंदा
पइरिपरेस्	परिप्रच्छ	उलट प्रश्न करणे	फइइणित	प्रमा	पुत्र, संतति
हाम्-परेस्	सम्-प्रच्छ	विचार घेणे	प्रतेम	प्रथम	पहिला
परेथु	पर्वध	कामळी (ल्या)	फय्	प्रथ्	रंद असणे
परेप्	पर्व्	पाणी शिंपडणे	फट्ट	प्रपद	पावलाचा आतील भाग
फक्षय्	पराच, पराच्	मागे	फमनडह्	प्रमनस्	स्नेह वृत्तीचा
फईत	पृष्ठ	पाठ	फवाझ	प्रवाह	वाढ
पस्	पश्	बांधणे	फवार	प्रवार	लाभ भित
अव-पस्	अव-पस्	जखडणे	फसस्ति	प्रसस्ति	शिकवण
पसु	पशु	चतुष्पाद अनावर,	फस्न, फन्	प्रक्ष	प्रक्ष
पस्कात्	पक्षात्	मागे	फ्राप	प्राप	(पावसाचे) पाणी
पस्व	"	नंतर			वाटणे (ना.)
पा	पा	बचाव करणे	प्रायत	प्रयत	ठरलेला
पा, पि	पा	पोषण करणे	फ्रिति	प्रीति	स्तुति
पात	पात	राक्षलेले	फ्रीन	प्रीण	प्रायेना, आशीर्वाद
पातर, पातृ	पातर, पातृ	रक्षण करणारा	फु	पु, प्ल	विज्ञाने
पाप्र	पाप्र	रक्षण	"	प्ल	उडणे, जाणे
पाद	पाद, पद	भीन	"	"	ओढणे
पाध, पध	पाद	पाध	फ्राश्	प्राश्	पुढे

अवेस्ता	संस्कृत	मराठी	अवेस्ता	संस्कृत	मराठी
मृ	मु ष्ट.	विज्ञाने, ज्ञाने धुने,	बरेत	भूत	बाणिलेळे
पु	पु	पाठने	बरेतर्	गतेर्	आणणारा, उत्तेजन देणारा
प्रप	प्रिय	प्यार [शोधने	बरेति	भूति	नाराण
परमान	स्तन	स्तन	बाळ	बहु	रगत करणे
बपपज	भेपज	उपाय	माझ	बह	प्रकाशने
यओय	बोय बुद्धि	बुद्धि	मातर	भ्रातर	भाऊ
पओयट्ट	बुद्धि	,, जीव	मास	भ्रग, भ्रय	चक्र येऊन पडणे
यट्ट	मात	प्रकाशने	बरेवत,	भू	भुपर्
यट्टह	भात, भाग	प्रकाश	महनि	माति	बिचार
यव	मज्ज, भग्न	फोडणे, विभागणे	मदध	मध्य	मधला भाग, कजर
यग	मङ्गा	भाग	मरनि	मणि	कटी
यगद्	बन्ध	बाधणे	मएष	मेष	मेष
यर्	भर्	नेने, धाणणे	मएपीकर	मेषकर	मेष करणारी (वाफ)
शा वर	आ ग	,,	मएस्त	मेह	मूत्र
प्र. वर	प्र-भर्	यापरणे	मएप	मेप	मेडा
हाम वर	गम्-भर	एकत्र थाणणे	मगोदरि	वप्रा, वप्री,	मुंगी
वर, वरेन्	भर्	मोक पाडणे	मव्यष्टे	वामी	माशी
वरण	भरन्त	पेऊन जाणे (ना)	मगयन्	मक्षिका	धर्मात्मा
वरन	भरण	देवणे (ना.)	मघ्न	मघयन्	धर्मात्मा
वरन्	भ्रात्र	प्रसादणे	मग्	ना	मागवे
वरेम	बह	वाडाविणे	मग्	मह	बाढविणे
वरेस्तिज	बहिन्	बैठक, गालिचा	मग्	मह, महा	मोठा
वरेस्मन	प्रमन्	टाटिनाच्या	मग्	मह	महत्त्व
		झाडाची	मग्	मह	चिस्तुत
		टहाळा	मग्	मह	सर्वांग मोठा
		बाधलेले	मग्	मह	बरी
		प्रकाशने	मग्	मह	विचार करणारा
		हात	मग्	मह	विचार
		किरण	मग्	मह	,,
		प्रसादित	मग्	मह	सहित, सुद्धा
		प्रकाश	मग्	मह	ओपओपचार करणे
		दुगरा	मग्	मह	मस्त होणे
		मोडणे, तुकडे करणे	मग्	मह	मघ, मघ
		दुपट	मग्	मह	मघासद (जेवण)
		निवविण	मग्	मह	अगदी मधला
		देणे	मग्	मह	विचार करणे
		करा	मग्	मह	विचार, मन
		समजणे	मग्	मह	भरण
		तळ	मग्	मह	हितोव जमविणे
		होणे	मग्	मह	व्याधि
		अंतर्भाव करणे	मग्	मह	स्पर्श करणे
		होणे, असणे	मग्	मह	ठार मारणे
		विपुल	मग्	मह	मरणाधीन मनुष्य
		अमान	मग्	मह	वर्णन करणे
		भूषित करणे	मग्	मह	

अवेस्ता	संस्कृत	मराठी	अवेस्ता	संस्कृत	मराठी
मरेद्	मर्ध्	खून करणें	यतार	यतर	दोहोंपैकीं कोणी तरी
मस्य	मत्स्य, मन्धे	माखा	यत्	यद्	जल्मी करणें
मथ्य	मर्त्य	मरणाधीन, मनुष्य	यथ	यथा	जशा रीतीनें
मा	मा	मोजणें	यथ्र	यत्र	जेथें
उप-मा	उप-मा	पुढें चालविणें	यदा	यदा	जेव्हा
फ-मा	प्र-मा	हुकूम करणें	यम	यम	वश करणें
मा	मा	माही	आ-यम	आ-यम	ताव्यात जाणें
माएइद्	मास्, मास	माहिना	प्रयम	प्र-यम	ठरविणें
मातर	मातर	आई	यम	यम	मिळणें
माळ	मास्य	मासिक	यव	यव	जिदाचा आधार
मि	मि,	मायणें, पाहणें, मोजणें	यवत्	यवन्त्	मिताकें
मिस्	मिह्	शिंपडणें, लपवी करणें	यवन, यवन	युवन्	तरुण
फ-मिस्	प्र-मिह्	लपवी करणें	यस्	यच्छ	येणें
मित्	मिद्	प्रेम करणें	यस्म	यश्च	स्तुतिपर प्रार्थना
मिष्	मेष्	राहणें	यस्य	यज्ञिय	स्तुतीस पात्र
"	मिय	दुरापत करणें	यदत्	यदृ, यष्ट	आराधना करणारा
मिथ	मिथ्या	खोटें	या	या	जाणें, चालणें
मिथ्र	मिथ्र	वि-नाम	अइवि-या	अभि-या	वर जाणें
मिथ्वन्	मिथुन	जोडी	पइति-या	प्रति-या	विद्वद् आणें
मिद्	मिद्	मेहेरबानी करणें	या	या	मेहेरबानगी करणें
मिष्	मीव्	लढ होणें	याह, य	यास	घालणें
मुष्	मुह्	तोडणें	"	यस्	काम करणें
मुच्	मुच्	सोडून देणें	यात	यात	वर्तणूक
पइति-मुच	प्रति-मुच	वर पसरणें	यातु	यष्टु	जादू
फ-मुच्	प्र-मुच	काढून टाकणें	यान	यान	बेणगी
मुद्	मुद्	मजा करणें, आनंदणें	याष्	याच	याचना करणें
मुश्ति	मुष्टि	मूठ	यिम	यम	विवच [स्व] न्ताचा
मुथ्र	मुन	मुत्र	यु	यु	जोडणें [सुलगा]
मेरेति	स्मृति	स्मृति	युच्	युज्	वाधणें [जोडणें]
मेरेयु	स्मृ	स्मृ	अप-युज	अप युज्	वियुक्त करणें
मोउर	मरु	शहराचें नाव	युल्	युज	एकत्र असणें
मोपु	मरु	जलद्	युध	युध	लढाई करणें
माथ्र	मन्ध्र	मंन	युइति	यूति	संबध
मुष्	मुव्	आणें, हलणें	मेधि, मेक्ष	यादि	जर
धू	धू	चोरणें	येम	यम	जोडी
य	य	जो	रइय्य	रथ्य, रभ्या	मार्ग
यओइति	यूति	संयोग	रए	रै	दीलत
यओन,	योनि उपस्थ,	छीगननेंद्रिय	रएखेनइद्	रेवणस	मूर्खवान वस्तु
उपस्त			रएवन्त्	रेवन्त्	श्रीमत
यओश्र, यओझ, योस्		पवित्र	रओचइद्	रोचिस्	प्रकाश
यश्चित	यष्टि	फादी	रओचन	रोचन	दिवसचा प्रकाश, दिवस
यइद्	यम	प्रयत्न करणें	रष्	लडष्	हलकें होणें
यस्	यज	पूजा करण	रडह्	रस्	स्तुति करणें
यस्त	यजत	पूजाई	रजि	रंज	प्रीति करणें

अवेस्ता	संस्कृत	मराठी	अवेस्ता	संस्कृत	मराठी
रश्	रश्	सोहन देणे	वश्	वश्	प्रकाशणे
"	राश्	अमापिणे, न्याय करणे	"	"	पसंत करणे
रमश्	रहम्	अंगल	यश्	यश्	यश्
रमिश्	रमिष्ट	खरा सत्यनिष्ठ	यश्	यम्	चांगले
रत	रत	पेळ	यश्	यश्	देणगी देणारा
रप	रप	रप	यश्	यश्	बोलणे
रन्	रप्	वेतविणे	यश्	यश्	बाबा देणे
रन	रण	समरांगण	यश्	यश्	आहीर करणे
रप्	रम्	हिराणूने येणे	यश्	यश्	पाणी
रम्	रम्	आराम घेणे, तुष्ट होणे	यश्	यश्	"
आ-रम्	आ-रम्	" "	यश्	यश्	वाहन नेणे
रम्	रम्	मारणे	यश्	यश्	उंच वडणे
रा	रा	देणे	यश्	यश्	पुढे जाणे
रा	रा	अटकान करणे	यश्	यश्	उठणे
राशति	राति	समराणा	यश्	यश्	खाली घेऊन जाणे
राश्	राश्	राज्य करणे	यश्	यश्	नेणे
राशिन	राशिन	एक माप	यश्	यश्	बरोबर जाणे
राश्	राश्	देणे	यश्	यश्	मजबूत करणे
रादश्	रादश्	देणगी, आहुति	यश्	यश्	गति देणे (ना.)
राम	राम	वांछित, सुख	यश्	यश्	बोझा
रि	री	खवणे, धातारणे	यश्	यश्	गदा
रिच्	रिच्	रिकामे करणे	यश्	यश्	चाणणे
रिप्	रिप्	जखम करणे	यश्	यश्	हलणे
रच्	रच्	प्रकाशणे	यश्	यश्	लम करणे
अश्वि-रच्	अश्वि-रच्	प्रकाशणे	यश्	यश्	मारणे
आ-रच्	आ-रच्	"	यश्	यश्	भोल करणे
रच्, रद	रच्	वाढणे	यश्	यश्	मोकणे, मारणे
" "	रच्	रद्दणे	यश्	यश्	प्रेम करणे
रप्	रप्	सुटणे	यश्	यश्	साह
रु	रु	वेगळे करणे, कापणे	यश्	यश्	विणणे
रेन्म्	रुडम्	हलके होणे	यश्	यश्	बी घेरणे
रेन	रण	छाई	यश्	यश्	भोकणे
वश्	वारि	सरोवर	यश्	यश्	वारा
वश्य	वार्य	पसंत	यश्	यश्	झांकणे, आश्रय देणे
वएप	वैग	ठोषा	यश्	यश्	" पसरणे
वएग	वाज, वीज	मूळ बी	यश्	यश्	प्रेम करणे, भावने
वएति	वैज	फांदी	यश्	यश्	भरंवसा ठेवणे
वएस्मन्	वैस्मन्	वसतिस्थान	यश्	यश्	प्रतिकार करणे
वओश्	वश्	एक फळ (?)	यश्	यश्	जारी
वल्	वल्	दुःख देणे	यश्	यश्	डुकर
वल्	वल्	वाढणे	यश्	यश्	चिरणे
वल्	वल्	वाढणे	यश्	यश्	प्रकाशणे
वल्	वल्	राहणे	यश्	यश्	[प्रकाश
"	"	झांकणे, [कपडे] घालणे	यश्	यश्	उद्योग करणे

अध्वेस्ता	संस्कृत	मराठी
बरेष, बरेद	वर्ष	फुलशाब्द रोप
दरे	वर्ष	पेरणे
रुं, बरेद	वर्ष	वाढविणे
बरेष	वर्ष	शांकणे
बरेष	वर्ष	भंगल, शाब्द
वर्ष	वर्ष	इच्छा करणे
वर्ष	वर्ष	कपडा
वर्षित	वर्षित	सर्वोत् उत्तम
वा	वा	अथवा
"	"	वाहणे [वारा]
प्र-वा	प्र-वा	फुंकणे
सम्-वा	सम्-वा	एकदम एकत्र फुंकणे
वात	वात	वारा
वाभ	वाभ	मारण्याचे हत्यार
वार्	वार्	पाऊस पडणे
वाश्रि, वार	वार, वारि	वर्षाव
वार	वार	इच्छा
"	"	पंख
"	"	भासरा
वारे-मग	वर्त्मन्	"
वाय	वह, वाह, वस	रथ
वि, वम,	वि	पक्षि
विन्	विन्	दुःख देणे
विद्	विद्	समजणे
आ-विद्	आ-वि	माहीर करणे
नि-विद्	नि-विद्	बोलाविणे
पश्चि विद्	प्रति-विद्	खबर असणे
विद्	विद्	मिळणे, ओढावणे
विध्	मिद्	मोडणे
विद्या	विद्या	विद्यार, ज्ञान
विन्	वेण्, वेन्	पाहणे
विप्	विप्, वप्	बी पेरणे
विप्	विप्	पाणी शिंपवणे
विप	विप	वीप
विष्	विप्	"
वी	वी	पडणे, उडणे
वी	वि	दूर, विरद्ध
वीत	वीत	गेलला
वीतस्ति	वितस्ति	वीत
वीह्	विह्	ज्ञान
वीवेरे-वन्	विन्वत्	प्रसिद्ध
वीर	वीर	वीर
वीरजन्	वीरजन्	वीराला मारणारा
वीर्य	वीर्य	वीरपुत्र, वीर्यवान्

अध्वेस्ता	संस्कृत	मराठी
वीवद्-वत्	विवस्वत्	ममशेद राजाचा वाप
वीस	विस्	होणे, असणे
"	"	खेळणे, रस्ता
वीसत, वीस-	विशति	वीस
इति		
वीसांस्तेम	विशतितम, विश	वितावा
वीसप	विश	सर्व
वीसपइति	विशपति	गवाचा धनी
वीरेप्र	वृत्रहन्	मित्र, विजयी
वेहकं	वृक	सांडगा
वीह्ना	विघ्न	विघ्न
वीउह	उह	हंदू, मोठा
वीउह-गधो-	उह-गध्यूति	हंदू कुरणाचा मालक
यभीइति		
वीहुन, वीहुनि	वसा	रक्ष, ऋतुसाव
व्यच	व्यच	जम
व्येया	व्यये	घाण
वच	वच्	नाश करणे
सउव	शवै	क्षयविषाचा शत्रु, असुर
सष्ट्	शिक्ष	शिकणे
सह्	शंस, शास्	बोलणे
अश्वि-सह्	अभि-शप्	शाप देणे
रह्	शंसा	शिक्षण
सच	शक्	शिकणे
सत्र	शत	शंभर
सती-दार	शतधार	शंभर अर्थ असलेली [गदा]
सद्	शाय्	सुकसान करणे
सफ	शफ	छुर
सम्	शाम्	शांत होणे
सर्	शर्	मोडणे, दुखापत करणे
सर, सार	शिरस्	डोकें
सरेष	शरद्, शरदा	सौर वर्ष
सरेष	शर्यस्	तच्छा
सवह्	शवस्	नफा, मुख
सा	शा	नाश करणे
साएह्	शास्	शिकविणे
शाम	श्याम	काळा
शास्तर	शास्त्र	राजा
शास्त्रा	शासन	मत, धार्मिक आज्ञा
शिष्य	शिक्ष	शिकणे
शिप्, शिफ्	शिप्	पालथे करणे
शिप्	शिप्	साहज देणे
शी	शी	निमणे

अवेस्ता	संस्कृत	मराठी	अवेस्ता	संस्कृत	मराठी
सीप्	शिध्	शिकविणे	स्तूष	स्थूण	स्तम्भ
सुक्ष	शुक्ष	साक्ष	स्तेम्	स्तम्भ	टेका देणे
सुप्	शुप्	बळणें, प्रकाराणें	स्तेम्बन	स्तम्भन	खाव
सुप्ति	शुप्ति	सांदा	स्त्री	स्त्री	स्त्री
सुया	शुप्र	नांगर	स्नएशन	स्नेहन	रक्तपात
सुन	शुन्य	रिकामा	स्नप्	भन्	भारणें, नाश करणें
सुर	शर	शर हाणें	स्ना	स्ना	स्नान करणें
सुर	शर	शर	स्नावरे	स्नाव	स्नायु
"	शर	भाळा	स्निष्ठ	स्निह	बर्फ पचणें
सैविश	शविष्ठ	सुख देणारा	स्निध्	स्निह	छाड करणें
सो	शो	कापणें	स्नुध्	स्नुह	टप टप पाणी पडणें
स्कर	स्वल्	हलविणें, वळविणें	स्पएत	श्वेत	पावरा
स्कु	स्कु	झांकणें	स्पेन्, स्पेन्, स्पन् धि		घाडविणें
स्केम्	स्कम्	टेका देणे	स्पर्	स्फुर	पायाखाली दुबविणें
स्केय	स्तम्	स्तम्, खाव	वी-स्पर्	वि-स्फुर	ठळटा पालट करणें
स्निध्	स्निध्	मोडणें	स्पर्स्	स्पर्ह	द्वेष करणें
स्विण्व	स्क्मन्	आधार देणें	स्पर्दे	स्पर्ध	स्पर्धे बरणें
स्तश्चिश्	स्तार	बिछाना	स्पर्स	स्पर्श, पश्	पहाणें
स्तओतर्	स्तोतर्	स्तुति करणारा	स्पाएल्	श्वस्	शिकणें, भाषाबोल करणें
स्तओमन्, स्तओमि	स्तोम	कीर्तगायन	स्ति	धि	जुगणें
स्तओम्य	स्तोम्य	कीर्तविषयक	स्तिव	धिव	पावरे होणे
स्तओयह्व	स्वयीयस्	अधिक जाळ भ. मोठा	स्तिव	ध्वेत	पावरा
स्तओर	स्तूर, स्तूरिन्,	पशु	स्तिव	ध्वेत	अति सुंदर
	स्तूरिन्		स्तिव	ध्वेत	धोता
स्तह्	स्तह्	प्रतिकार करणें	स्तिव	ध्वेत	गयन
स्तर्	स्तर्	पसरणें	स्तिव	ध्वेत	नितंब
व्या-स्तर्	आ स्तर्	पसरणें.	स्तिव	ध्वेत	प्रार्थना
स्तर, स्तर्	स्तर्	प्रकाश देणारा, तारा	स्तिव	ध्वेत	हिंदु, आनय केणें
स्तव	स्तव, स्तम्	आश्रय देणें	स्तिव	ध्वेत	चिकटणें
स्तव	स्तव, स्थावर	मजबूत	स्तिव	ध्वेत	सुंदर
स्ता	स्ता	उभें राहणें	स्तिव	ध्वेत	ऐकणें
अव-स्ता	अव स्था	जवळ उभें राहणें	स्तिव	ध्वेत	जाणें, हळणें
आ-स्ता	आ-स्था	उभें राहणें	स्तिव	ध्वेत	कुत्रा
उपस्ता	उप-स्था	जवळ उभें राहणें	स्तिव	ध्वेत	गर्भपात करण्याचें औषध
उप्-स्ता	उप्-स्था	उठणें, उभें राहणें	स्तिव	ध्वेत	वसतिस्थान
नि-स्ता	नि-स्था	खिललेलें गडणें	स्तिव	ध्वेत	भूक लागणें
पश्ति-स्ता	प्रति-स्था	विरोध करणें-	स्तिव	ध्वेत	भूक
म-स्ता	प्र-स्था	पुढें जाणें	स्तिव	ध्वेत	शेत
स्ताश्ति	स्थिति	दडता	स्तिव	ध्वेत	शहरविषयक अगर शेत-
स्तात	स्थित	शायकेला (विवेका)	स्तिव	ध्वेत	पुढें जाणें, पाडणें
स्तान	स्थान	तवेला	स्तिव	ध्वेत	ह, ते
स्ताविश	स्थविष्ठ	विशाल	स्तिव	ध्वेत	खरे
स्तु	स्तु	तारीक करणें	स्तिव	ध्वेत	सर्व
स्तुति	स्तुति	स्तुति	स्तिव	ध्वेत	पूळ

अवेस्ता	संस्कृत	मराठी
इएना	सेना	सेना
इएन्य	सैन्य	सेनाविषयक
इओम	सोम	सोमवह्नी
इओमनइह	सोमनस	सद्धेतु
इओमवण्ट	सोमवन्त	सोमाबरोबर असलेले
इओम्य	सोम्य	सोमसंबंधी
इकेरेत्	सकृत्	एकदा
इहि, इहन्	सक्षि	मित्र
इवित	सक्थि	सक्थि, मांछा
इच्	सच्	मागून जाणें
इच	सचा	दूर
इस्	सह	हिराऊन घेणें
इसहर	सहस्र	हजार
इसहरोस्नून	सहस्र-स्थूण	हजार स्तंभ असलेले
इसहइ	सहस्र	झडलड, चोरी
इम, हेत्, इन्	सं, सङ्, सन्	सह, एकत्र
इमम	समुम	आसक्त होणें
इमममन	सहाम	समा
इन्त	सन्त	मिबंत (प्रमुख)
इम	सत्रा	तेथे
इव	सद्	बसणें
अप-इद्	अप-सद्	दूर बसणें
नि-इद्	नि-सद्	बसणें
इद्	साध्	ठार करणें
इव	सह	सहित
इन्	सन्	योग्य [प्रमुख
इन	सनात, सनातन	इच्छा करणें, स्थापना
इप्	सप्	वाढविणें
इप्तव	सप्तय	सातवा
इसदध	सप्तदश	सतरावा
इसदसन्	सप्तदशन्	सतरा
इसन्	सप्तन्	सात
इसाइति	सप्तति	सत्तर
इम	समः	उन्हाळा
हरद्वदति	सरस्वती	प्रांताचें व नदीचें नांव
इरोधु	सरयु	हेरी नांवाच्या नदीकाठ- चा मुळध, नदीचें नांव
इन	सवन	सोमाचा रथ कुटणें
इव्य	सव्य	डावा
इय	सस्य	दाणें
इ	सा, सो	कापणें
इइवि	साति	विभाग
इरु	भसौ	तो, ती, हा, ती
इ	खि	बाधणें

अवेस्ता	संस्कृत	मराठी
इष	सय	मारणें
इिच्	सिच्	खोलें करणें
इइवा	मिह्वा	जीम
इिन्दु	सिन्धु	सिंध (हिंदुस्थान)
इित	सित	दावांत राखलेला
इु	सु	गर्मधारणा होणें
”	”	खुबसुरत, सुंदर
इुकेरेत	सुकृत	छान तयार केलला
इुप्रतु	सुकुत	विवेको
इुधप्र	सुधप्र	गुणवान् राजा
इुनु	सुनु	मुलगा
इुर्प	सुभग	नशीबवान्
इुमत	सुमत	चांगला विचार
इुमनइह	सुमनस्	चांगला विचार करणारा
इुरा	सुरा	दारु
इुसबइह	सुशब्द	वि. नाम, स्वावर्ण्यगुत
इप्	शप्	कवि उपाचा नातु
इुमिति	मुक्षिति	सुकून जाणें [[टिकाण
इुरक	शुष्क	सुखदायक राहण्याचें
इ	सु, श	मुक्ता
इुस्त	सूक्ष्	डुकर
इुम् स्ताइति	सुस्थिति	सुशब्द [प्यासाठी)
इु	स्व	- एकत्र उभे राहणें (सद- स्वतःचें
इुर	सुर्	प्रकाशणें
”	स्वर्, सुर्	सूर्य
इुरेरेस	स्वर्-रेश	सूर्यासारखा दिसणारा
इ, इा	स्व	स्वतः
इुवर	सुवीर	यलवान् वीर

वर अवेस्ता ग्रंथाची जी माहिती दिली आहे आणि अवेस्ता व संस्कृत या भाषांतील जी शब्दसाम्यें दिली आहेत त्यावरून पण्डीभारतीय संस्कृतीसंबंधाची ऐतिहासिक अनुमानें काय निघण्यासारखी आहेत याचा आपण विचार करूं.

इराणी व भारतीय अशा दोन शाखा पडण्याचा काल.—आद्य आर्यवंशी लोकांनी मूलग्रह सोडल्यानंतर पूर्वच्या बाजूला त्यांची जी आर्यन् शाखा वळली तिच्यांतल आर्यन् लोकां भारतीय व इराणी लोकांचे समान पूर्वज होत. यांनाच पण्डीभारतीय किंवा इंडो-इराणियन हें नांव आहे. हे लोक बराच काल एकत्र राहिल्यानंतर पुन्हा त्यांची फाटा फूट झाली व त्यांपैकी कांही पश्चिमेकडे व कांही हिंदुस्थानात शिंरले. पण्डीभारतीयांच्या इराणी व भारतीय अशा दोन शाखा केव्हां पडल्या तो काळ ठरविण्याचें एक साधन म्हणजे

पश्चिमआशियातील राष्ट्रांत खास इराणी शब्दांचा झालेला प्रवेश हे होय. इजिप्तमधील टेल एल-अमर्न येथील कोलाकृति शिलालेखांत (दि. पृ. १४००) सीरिया व पॅलेस्टाइन येथील लहानसहान राजांच्या नावांत अवैमन्य, असेनिय, झुईत ही नावे आणि यर्दन ही अक्षरे अंती असलेली नावे आढळतात. तसेच युफ्रेटीस नदीकाठच्या प्रदेशातील मिटनी लोकांच्या राजांची अतंतम, झुतन, अत-शुमर, कुभत्त वगैरे नावे आढळतात. असुरियन शिलालेखांत कुईसी, कुतसी असली नावे आढळतात. या नावांसंबंधाच्या पुराव्याच्या कोडीला दुसरा एक महत्त्वाचा पुरावा आहे, तो घोडा या प्राण्यासंबंधाचा बाबिलोनिया, इजिप्त व ग्रीस या देशांत बाब सुमारास (दि. पृ. १०००) घोडा हे जनावर प्रथम परिचित झाले. यापूर्वी म्हणजे इजिप्तमधील १२ व्या राजघराण्याच्या व बाबिलोनियन लोकांच्या सप्पुराया राजाच्या काळापर्यंत घोडा हे जनावर त्यांना अज्ञात होते. आर्य लोकांना हे जनावर फार पूर्वीपासून माहीत होते व आर्य वंशाच्या इराणी शाखेनेच त्याचा पश्चिमआशियातील राष्ट्रांत परिचय करून दिला असे मानले समुज्ज्वल आहे. सवर्षी पुराव्यावरून हे सिद्ध होते की, दि. पृ. १००० च्या सुमारास इराणी लोकांचे इराणांत स्वतंत्र राष्ट्र प्रस्थापित झाले होते व त्याचा संबंध प्राचीन बाबिलोनिया, इजिप्त वगैरे सेंट्रलिव्हॅसी लोकांच्या राष्ट्रांशी सुरू झाला होता. अर्थात् यापूर्वी बरीच वेळे म्हणजे दि. पृ. ३००० च्या सुमारास ही परित्यक्त आर्यना भाषा आपल्या ईरो-इराणियन् एह्रातून विभागली जाऊन तिच्या शाखा हिंदुस्थान व इराण या भागांनी अनुक्रमे वळत्या आल्या.

पश्चिमाशियांच्या एकत्रनिवासद्वेषीक पुरावा.— बरीच निवेचनावरून हे स्पष्ट दिसून येईल की, पाश्चात्य आर्यना भाषा मूलमुळातून फुटून निघाल्यानेतरहि बरीच वेळे भारतीय व इराणी भाषांचे पुर्वत एकत्र रहात होते. इराण व हिंदुस्थान या दोन देशांचे स्थलसामिप्य हा सर्व-रद्द अनुमानास एक पुष्टिदायक पुरावा आहेच. पण व्या-सिवाय यत्नानंतर पुढचा संस्कृतिसाम्याचा आहे. आयाविषयक शब्दसाम्ये वर दिलीच आहेत. त्यांत संख्याविषयक, निर्मासुद्धिविषयक, सजीवतृष्टिविषयक, मानवसजीववयव-विषयक वगैरे विविध शब्दसंघात साम्ये आढळतात. क्रियापदवाचक शब्दांची साम्ये तर अतोनात आहेत. वैदिक भाषेतील शब्दांचे इतक्या मोठ्या प्रमाणावर साम्य अवैस्ता भाषेवरील इतर कोणत्याहि प्राचीन युरोपीय भाषेची नाही. हे विस्तृत शब्दसाम्य भारतीय व इराणी भाषांचे विर-तन साहचर्य दर्शविते असे मानण्यास काही हरकत नाही.

अवैस्ता व वेद यांचे साम्य.—दुसरा पुरावा ग्रंथ-साम्याचा. इराणी लोकांच्या अवैस्ता या प्राचीनतम ग्रंथ-प्रभावले आ माहिती वर दिली आहे तीवरून हे दिसून

येईल की, अवैस्ताची रचना भारतीयच्या वेदग्रंथांसारखीच आहे. म्हणजे अवैस्ता हा धर्मग्रंथ अनेक विषयांसंबंधी प्राचीन ऋचांचा व सूत्रांचा संग्रह आहे. वराणाप्रमाणे किंवा वायमला (नवा करार) प्रमाणे तो एका विशिष्ट व्यक्तीच्या संग्रहाविषयक कामगिरीचा द्योतक नाही. अवैस्ता व वेद या ग्रंथांत आलेल्या देवतानामांसंबंधाने असेच विवरण साम्य आहे. वैदिक भगवतीला प्राचीन शुश्र देवता मित्र, अवैमन्, भग, वायु, वरुण, सोम, अग्नि [हुतवश्च], इंद (पुत्रपुत्र) उपसृ इत्यादि आहेत, तर पारसियाच्या जुन्या भगवतीला मित्र, अवैमन्, इशेम, वेर-प्रन्, वायु, उप, नयौसेप या असून सगळील प्रेष्ठ देवाला किंवा स्वर्गाय निहाराच्या अधिपतीला भव किंवा भग ही संज्ञा आहे.

अवैस्ताग्रंथांत ऋग्वेदाप्रमाणेच स्तावक म्हणजे देवता-रुतिपर ऋचा पुष्कळ आहेत. या ग्रंथातील यत्न म्हणून तो भाग आहे, त्यात हजोम यज्ञाचा विधि सातितला असून त्याचे वैदिक काळातील सोमयज्ञाशी फार साम्य आहे. भारतीय आर्यांप्रमाणे इराणी आर्य पुरोहितहि हा सोमरास प्राशन करीत असत. मासाचे हवन करून अव-शिष्ट भास भक्षण करावे असाहि विधि या ग्रंथांत आहे. अशा प्रकारे प्राचीन इराणी धर्मग्रंथ व भारतीय वेदग्रंथ यांत विविध प्रकारची साम्ये आढळतात.

इराणी व भारतीय आचारविषयक साम्ये.— तिसरे साम्य इराणी व भारतीय लोकांचे आचारविचार व चालीरीती या विषयांचे. प्राचीन इराणी लोकांसंबंधी सविस्तर माहिती जर्मन विद्वान् वायजर यांचे आपल्या ' सिव्हिलिझ्-एन ऑफ ईस्टर्न इराणिमन्स ' नामक ग्रंथांत दिली आहे. त्यावरून असे दिसते की, धार्मिक विधी, नैतिक नियम, सामाजिक चालीरीती, उद्योगधंदे, शासनव्यवस्था व कायदे, वगैरे अनेक बाबतींत प्राचीन इराणी आर्यांचे भारतीय आर्यांशी फार साम्य होते. मानवी कार्यक्षेत्रातील ही सर्व साम्ये उद्भूत करण्यास येथे अवकाश नाही, ध्वन खाजगी जीवनक्रमांत उभयतांमध्यें दिसून येणारी साम्ये तेवढीच येथे देतो.

समुच्च खाजगी जीवनक्रमाची जबाबदारी स्वतःवर घापा-न्यतः विचारापासून घेतो. ' विवाहाचा उद्देश प्रजनन (पुत्रो-द्देश) विधोयतः पुत्रप्राप्तीची इच्छा ' (वेदीवाद ३.१३) या प्राचीन इराणी लोकांतील कल्पनेचे आपल्यातील ' प्रजाये एहमेधियास् ' या कालिदासोक्तीतील भारतीय व्येयाशी पूर्ण साम्य आहे.

प्रसूतीनंतर काही दिवस झाला असून मानवी अर्ध अवैस्ता ग्रंथांत आहे. भारतीय आर्यांत ही चाल प्रचलित आहेच; आणि प्राचीन जर्मन लोकांहि ही चाल होती. इराणी लोकांत मुलगे व मुलीसुद्धा मोठ्या झुत्त्यावर घाली

पवित्र सूत्र (ऐव्याधोपन) धारण करण्याचा धर्मविधि करावा लागतो. हल्लीचे पारशी लोक या सूत्राला कोस्ती म्हणतात. हे सूत्र लोखरीचे असून ते वहातर खुली असते. या इराणी धर्मविधीचे भारतीय उपनयन विधीशी उघड साम्य आहे, इतकेच नव्हे तर इराणी लोकांप्रमाणे वैदिक भारतीयांत पुस्य व स्त्री दोघानाहि उपनयन विधि अथय्य मानीत असत.

पंधरावें वर्ष ही मुलीच्या लग्नाची मर्यादा होय असें प्राचीन इराणी लोक मानात असत व त्यानंतर म्हणजे ऋतु-प्राप्तीनंतर सुलगी अविवाहित ठेवणें मोठें पातक होय असें आवेस्ता प्रयांत आहे (यस्त १७. ५९). विवाह जमवून आणण्याची जबाबदारी पालकावर असे. प्रथम केवळ वापदान होत असे. मुलीच्या नवव्या वर्षी वाग्दान होऊन पुढें तेराव्या वर्षी विवाह, इतकाहि काळ मध्यंतरी जात असे. विवाहविधीतील शेवटचा समारंभ म्हणजे बधूल भूषित करून बराच्या घरा मिरवत नेणें हा असे. विवाहित स्त्रीला न्मानो-पत्नी (गृहपत्नी) व बराला न्मानो-पति (गृहपति) असें पद प्राप्त होते. विवाहासंबंधाच्या या अनेक बाबतींत इराणी चालीरीतीचे भारतीय चालीरीतीशी निकट साम्य आहे. निकट नातें इस्वीपाच्या शब्दार्थे अवेस्ता व वैदिक भाषेतील साम्यहि उद्बोधक आहे.

अवेस्ता संस्कृत.	ओवेस्ता संस्कृत.
पितर-पतर-पितर-बाप	प्रातर-प्रातर-भाऊ
मातर-मातर-आई	शामातर-आमातर-जावई
पुत्र-पुत्र. मुलगा	व्हस्तर-वस्तर
दुष्पर-दुदितर, मुलगी	इवदहर-स्वसर
नसर-नपत-नपात नातू	मातुदर-प्रातुन्य

अवेस्ता प्रयांत गृहकारभारात पतिपत्नीचा समान दर्जा असल्याचें प्रतिपादिलें आहे. धार्मिक विधींत पतीवरोबर पत्नीला, हजर राहण्याचा हक्क असे. ऋग्वेदात ह्याच इराणी चालीशी समान अशी चाल नमूद केली आहे (ऋग्वेद १०. ८९, ९०).

विवाहाच्या बाबतीत एक मोठा विघटन नियम या दोन आर्यवंत शाखात आढळतो. तो हा की, प्राचीन भारतीया आर्यांत जखळच्या नातेवाईक स्त्रीपुरुषाचा विवाहसंबंध निषिद्ध मानला जात असे, व ह्या निषेधाची अत्यंत प्राचीनता ऋग्वेदांतांत यमयमविषयक कथाप्रसंगावरून चांगली सिद्ध होते. उलटपक्षी इराणी आर्यांत निकट संबंध असलेल्या नातेवाईक स्त्रीपुरुषांचे विवाह मान्य असत इतकेच नव्हे तर विशेष पुण्यकारक व आवश्यक मानीत असत. हा असा नियम करण्याचें कारण स्वतःच्या आर्यवंत वंशात इतर परकी वंशातील स्त्रांनी भेसळ होऊ नये, बापली जात शुद्ध रहावी हें असलें पाहिजे. अर्वाचीन इराणी लोकांतहि नातेवाईकांचे परस्पर विवाहसंबंध रूढ आहेत.

इराणी लोकां पारशी लोकांना दिनचर्येतील बहुतेक क्रिया-चरोबर मंत्र म्हणावे लागतात. निजून उठतांना, प्रातर्विधि, स्नान वगैरे विधी करतांना, नंतर सकाळची प्रार्थना म्हणतांना तसेंच भोजनाच्या वेळी, सायंकाळच्या प्रार्थनेच्या वेळी व शेवटी निजण्याच्या वेळी निरनिराळे मंत्र म्हणावे लागतात. इतकेच नव्हे तर शिकण्यानंतर, मलमूत्रात्सर्गानंतर, स्त्रीसंभोगांतर, स्वप्नावस्था झाल्यास, भंगावरील केंस व नखें काढल्यानंतर इत्यादि अनेक प्रसंगां मंत्र म्हणावे लागतात. या बहुतेक वेळेचे मंत्र अवेस्ताप्रयातीलच आहेत, व जे त्यांत आढळत नाहीत ते अवेस्ताप्रयाच्या अनुपलब्ध भागातील असावेत. या मंत्रोच्चारणप्रकाराचें भारतीय आचारांशी पूर्ण साम्य आहे हें सांगावयास नकोच.

प्राचीन व अर्वाचीन इराणी लोक अग्निपूजक म्हणून प्रसिद्ध आहेत. या अग्न्युपासनेची सविस्तर माहिती पुढें येईलच. त्याशिवाय आणखी साम्य हें की, गृह्य म्हणजे शरीर व आत्मा यांचा वियोग हीच भारतीयांची आध्यात्मिक कल्पना अवेस्ताप्रयांत आहे. परंतु प्रेतांची व्यवस्था लावण्याची पद्धति मात्र भारतीयांच्या दहनपद्धतीहून अगदी भिन्न आहे. पारशी लोक आपली प्रेतें कुत्रे, कोरडे, गिधाडें वगैरे प्राण्याकडून खावतात. ही चाल इराणी लोकांत अगदी पुरातन आहे, व ती इराणी लोक भारतीय आर्यांपासून जुद्ध निघाल्यानंतर विशिष्ट प्रादेशिक परिस्थितीमुळे उत्पन्न झाली. उलटपक्षी पशुभारतीय आर्य लोक एकत्र असतांना त्यांच्यामध्ये प्रेतदहनाचीच चाल होती. ह्या अनुमानाला असा पुरावा आहे की, इराणी लोकांच्या प्रेतनिर्गतिस्थानाला दहम असें नाव असून त्याचें दह शब्दाशी साम्य आहे.

वरील एकंदर विवेचनावरून हें दिसून येईल की, एकेकाळी पारशी व हिंदू यांचे पूर्वेक एकाच ठिकाणी रहात होते, एकच धर्म पाळीत होते, एकाच देवाची पूजाअर्चा करीत होते, व एकच भाषा बोलत होते. त्यानंतर काहीं कारणांमुळे ते परस्परांपासून विभक्त झाले. पारशांच्या देवाला अहुरमज्द असें म्हणतात. हा शब्द प्रो. रागवाडे यांच्या मतें ऋग्वेदातील अशुरमह्य या शब्दापासून निघाला आहे व हे मत सयुक्तिक दिपते. अशुर हा शब्द ऋग्वेदाच्या प्रथमच्या सूक्तांत तेज, परमेश्वर किंवा देव या अर्थानें वापरलेला आढळतो आणि अहुर हें अशुर याचें रूप आहे. कारण 'अ' च्या ठिकाणी अवेस्तामध्ये 'ह' हा आदेश होतो. ऋग्वेदाच्या १-१० मंडळांतील सूक्तांत अशुर व देव शब्द समानार्थक न वापरतां परस्परांशी भिन्न अर्थानें वापरलेले आढळतात. यावरून असें अनुमान काढतां येतें की, नवव्या किंवा दहाव्या शेंकड्याच्या रचनेच्या काळी हिंदू व पारशी शाखांत वेगवेगळे होऊन ते एकमेकांचे शत्रू बनले. ह्या वेळेपासून पारशांचे अशुर ते हिंदूंचे दैत्य व हिंदूंचे देव ते पारशांचे दैत्य बनले. तात्पर्य, पशुभारतीयांचे पूर्वेक प्रथम

एकत्र रहात होते व नंतर ते विभक्त झाले ही गोष्ट वर दिलेल्या अनेक प्रकारच्या पुराव्यावरून सिद्ध होते. शिकव्य हिंदी सिद्ध होते की, भारतीयांचा ऋग्वेद हा पारशी लोकांच्या अवैता प्रयाच्या किरक शतक पूर्वीचा असा पाहिजे.

प्रकरण ९ वे आर्य-असुर-संघ.

वाहेच्या जगाशी भारतीयांचा संघ एकवैशम्यलूक ओ आहे त्याचे विवेचन येथवर झाले. तथापि जे मनुष्यसमूह निराज्ञा वंशानील होते त्यांशी प्राचीन वेदभूषी लोकांच्या काही संबंध होता की काय हे आता पाहिले पाहिजे. असुरांना उल्लेख वेदांत फार येतो. तर असुरांशी व खात्रेण लोकांशी काय संबंध येतो याची स्पष्ट कल्पना देण्यासाठी दोन लघ्वेकांच्या लेखांचे गोपवारे येथे देतो.

भारतीय संस्कृतीचा इतिहास लिहिताना वैदिक आणि इराणी शब्दांची आणि त्याप्रमाणेच इतर आर्यन् राष्ट्रांच्या शब्दांची तुलना करणे हे महत्त्वाचे साहित्य होय. का की, या पद्धतीन पुढे कोणते आणि किती या विषयावर बराच खोल शोध केला असे होईल. तथापि आपले तालनिक अभ्यासाचे क्षेत्र सहसुल्लेखित असे आकुंचित करून उपयोगी नाही. सहस्र आणि विसहस्र संस्कृतींची आणि भाषांची तुलना करणे अनेक इतिहासदातक असते दोन भिन्न संस्कृतीतील सामान्य असे दृष्टगवळण सुचवितात आणि परस्पर द्वैतसंबंधी विचार संशोधनात स्फूर्ति देतात.

आर्यन् राष्ट्रे हिंदुस्थानात आली त्याअगोदर त्यांची परिभ्रमणे मिथिल नाहीत. या परिभ्रमणाचा पत्ता वैदिक संस्कृतीतील पितृमूलक आणि परकीय अंगे यांचे प्रत्यक्षरूप केलें असता लागण्यास सोंपे जाईल. या दृष्टीने अभ्यासास सुकृतीच सुवात झाली आहे. एशियाटिक टर्की म्हणून समजल्या जाणाऱ्या प्रदेशाचा आणि आर्यन् राष्ट्रांचा काही संबंध होता काय हा प्रश्न महत्त्वाचा आहे. या विषयावर विचार इतके सुकृतेच सुरू झालेले आहेत की, त्यांची संगति लवण्यात आज अर्ध नाही. या प्रकारच्या संशोधनाचे स्वरूप लक्षात यावे म्हणून यावर्षी दोन लेख येथे देतो.

खालिडियन व भारतीय वैदिक. — मेसापोटेमियात तैमिस व युफ्रेटिस नदींच्या मुखाजवळ इ. स. पू. १००० च्या सुमारास उत्तर आशियातील एका तुराणियन नांवाच्या जातीचे लोक वस्ती करून राहिले होते. तेथे त्यांची बरीच सुधारणा झाली. त्यांनी आपली धर्ममत व आचाराविचार याविषयी निदर्शनास आणून देऊन लेख अलीकडे उपलब्ध झालेले आहेत. त्यांच्या प्राचीनत्वासुद्धे त्यांना 'खालिडियन वेद' असे मानण्यात येते. या खालिडियन लोकांच्या संस्कृतीच्या साहाय्यानेच पुढे असुरियन लोक संस्कृति बनले व म्हणून खालिडियन संस्कृति असुरियन संस्कृतीची, जननी होय. ही असुरियन संस्कृति इ. स. पू. २००० च्या

सुमारास भरभराटीत होती. बरील मनानंतर हिंदू लोकांचा असुरियन लोकांशी संबंध आला असे मानतात.

इंडो-इरानियन विधान — इंडो-इरानियन विधान असे आहे की, आर्यन् लोक मध्यआशियात राहणारे होते व त्या वेळी ते पूर्ण रानटी स्थितीत असून टोळ्या करून हिंडत असत. त्या वेळी त्यांना शेतकी, काळवे करणे, दगडी घरे बांधणे, धातूचे जिनस बनविणे, नाण्यांचा व्यवहार, लिपी वगैरे सुधारणेच्या कालातील साध्या गोष्टींचे सुद्धा ज्ञान नव्हते. पण नंतर हे आर्यन् लोक मध्यआशियामधून बाबिलोनियात उतरले व तेथे त्यांचा सुधारलेल्या असुरियन लोकांशी संबंध येऊन सुधारणेच्या बरील सर्व बाबी त्यांनी असुरियन लोकांपासून घेतल्या.

हे इंडो-इरानियन विधान अनेक पंडिताना अतिशयोक्तीचे वाटत आहे. तरी पण आदूबे व इतर मंत्र, सृष्ट्युत्पत्ति व सृष्टिरचना याविषयांच्या कल्पना, ज्योतिषशास्त्रीय माहिती तसेच कालमापन व पंचांगपद्धति या बाबतींची माहिती आर्यन् लोकांनी बाबिलोनियन लोकांपासूनच घेतलेली आहे व ती इ. स. पू. २००० नंतर दोघांचे दृष्टगवळण सुरू झाल्यावर घेतली आहे असे पुष्कळांचे मत आहे.

प्रो. मॅक्समुल्लरचा विरोध — 'मना मना हिद' पद्या (ऋग्वेद ७, ८, २) या वाक्यातील 'मना' या शब्दाचे लॅटिनमधील मिन्या, ग्रीकमधील मॅन्या व किनीशियन भाषेमधील मनह या शब्दांशी साम्य आहे. अर्थात् 'मना' हा शब्द भारतीयांनी बाबिलोनियन लोकांपासून घेतला असावा पाहिजे, व म्हणूनच ऋग्वेद हा ग्रंथ इ. स. पू. २००० नंतरचा असला पाहिजे ही अनुमानपरंपरा प्रो. मॅक्समुल्लर यास मान्य नाही. मॅक्समुल्लरचे म्हणणे असे की, मना हा शब्द मूळ आर्यनच असावा व सायणाने दिलेल्याप्रमाणे त्याचा अर्थ 'अलंकार' किंवा 'सुंदर भूषणे' असा असावा. कारण वेदांपैकी सर्वांत जुन्या ऋग्वेदाचा काल इ. स. पू. २००० नंतरचा असणे शक्य नाही असे सदरहू प्रोफेसराचे ठाम मत आहे व तेंच बरोबर आहे. शिवाय मना हा शब्द बाबिलोनियन भाषेपेक्षाहि जुन्या असलेल्या अकेडियन भाषेमधेहि आहे. पण या गोष्टीचे महत्त्व मॅक्समुल्लरच्या लक्षात आले नाहीसे दिसते. कारण अकेडियन भाषा अधिक जुनी असल्यासुद्धे मना हा शब्द (कानडी व मराठी मण व इंग्रजी मॉड) परभाषेतून ऋग्वेदात घेतलेला असला तरीहि ऋग्वेदाचा काल इ. स. पू. २००० च्या अलीकडे आढण्याचे कारण नाही.

खालिडियन व भारतीय संस्कृतींच्या समकालीनत्वापेहल पुरावा. — 'ओरायन किंवा वेदांचे प्राचीनत्व' या ग्रंथात वैदिक संस्कृति निदान इ. स. पू. ४५०० च्या सुमाराची म्हणजे ज्या वेळी चतुर्थशतक मग नष्टनात होता त्या वेळची असली पाहिजे असे दाखविले आहे. यावरून वैदिक व खालिडियन संस्कृतींचे लोक समकालीन असल्याचे

ठरतें. आणि ति पृ ४ व्या किंवा ५ व्या सहस्रकाताल या दोन संहृतींच्या काळात दळणवळण चालू होत ही गोष्ट सिद्ध करण्याकरिता ह्या दोन लोकसमाभाताल वेदात आलेले शब्द व कल्पना यामधील साम्य दर्शविणारी उदाहरणे खाली दिली आहेत

भारतीय	खाल्हियन
१ सिंधु	भारतीय शब्दच
२ मित्र, वरुण, इद्र, नासत्य	"
३ यह (पातु) } यहवे यहु, यहव } जेहोवह (बायबल) यहवत } यहवा, यहवता }	
४ वृत्र-इंद्र युद्ध	तिआमत-मर्दुक युद्ध
५ अप्सु } अप्सु-शित् } अप्सु-जा } अप्सु-क्षित् } अप्सु-मत् } अप्सवम् }	अप्सु, वा अग्सु (तिआमतचा पति)
६ ऋतु	इतु (महिमा)
खाल्हियन	भारतीय
१ मना	मन.
२ तिआमत,	तेमात.
३ उरगल, उरगुल,	उरगूला
४ बिल, बिलगी } [असुरियन] } आलिगी } विलिगी } (अकेडियन) }	आलिगी विलिगी
५ तावुवम्	खाल्हियनप्रमाणेंच
६ कनकनकम्	"
७ लोडी	"
८ किमिदिन	"
एकिम्म, दिम्मे } किम्म-दिम्म } (अकेडियन) }	
९ उरु	उरकम (अप्सु-शित्) उरु-क्षय (अप्सुक्षित्) उरु-नाय
उरु-अदी	= सर्वशी (अप्सरा)

बाबिलोनियामधील कपण्यांची एक प्राचीन यादी सांप-
डली आहे तीत सिंधु असें नांव आहे. सिंधु म्हणजे
बिललेले कापड असा शब्द योग्यपणे कारण असें की, सिंधु
नदीच्या काठच्या प्रदेशातून या जातीचे कापड खाल्हियामध्ये
गात होते (कालिछत शहरातील कपण्याला कॅलिबो
म्हणतात त्याप्रमाणे हा शब्द आहे) नाटूचे व सर्पादिवाचे

मंत्र खाल्हियन वेदातून अथर्ववेदात पतस्थासारखे दिसतात
सर्पांच्या मनासबधी पुढाल कृचा पढा —

असितस्य तैमातस्य बभोरपोदकस्य च ।

साग्रसाइत्याह मन्योरव जयामिव पन्वो वि मुन्धाभि
र्यो इव ॥ ६ ॥

आलिगी च विलिगी च पिता च माता च ॥

वित्र व सर्वतो बध्वरसा किं करिष्यथ ॥ ७ ॥

उरगूलाया दुहिता जाता दास्यसि कन्या ॥

प्रतव ददुपीणा सवासामरस विषम् ॥ ८

तावुव न तावुव न येत्वमासे तावुवम्

तावुवेनारस विषम् ॥ १० ॥

अथर्व ५ १३, कृचा ६ ते ८ व १०

ते मात = तियामत, उरगूल, आलिगी विलिगी, तावुव
वगैरे सर्पांची व देवांची नावे परकीय म्हणजे खाल्हियन
असून तिकडून अथर्ववेदात घेतलेली दिसतात

बायबलमधील जेहोवह व खाल्हियन यहवे हे शब्द भार-
तीय वेदातील यहु, यहवे वगैरे शब्दावरून घेतलेले आहेत
खाल्हियन शब्द अप्सु किंवा अग्सु हा वेदातील अप्सु शित्,
अप्सुमत् अप्सुक्षित् या शब्दातून घेतलेला दिसतो वदां
तील अप्सु हे रूप अप् = पाणी याचे सप्तमीचे अनेकवचन
मानतात, परंतु ती झूक असून अप्सु = कलमय पोकळी
असाच मूळ शब्द आहे एका खाल्हियन काव्यामध्ये अप्सु
व तियामत ही पतिपत्नी असून वृत्ताप्रमाणे असुर किंवा सप्त
जातीची आहेत व त्यांना खाल्हियन इद्र मर्दुक यांना मारले
असें वर्णन आहे

उरुक्रम, उरुगाय, उरुक्षय यातील उरु = पाताळ हा
शब्द मूळ खाल्हियन भाषेतून घेतलेला आहे तसेंच सर्वशी
म्हणजे उरु अशी म्हणजे पाताळ-देवता किंवा अल देवता =
अप्सरा असा खाल्हियन 'उरु' पासून बनलेला शब्द आहे

इतु = महिना हा खाल्हियन शब्द ऋतु या वैदिक
शब्दावरून घेतलेला दिसतो या वरील एकदर उदाहरणां-
वरून कित्येक शब्द भारतीय व खाल्हियन लोकानी परस्प-
रापासून घेतलेले आहेत असें ठरते

आतापर्यंत शब्दांच्या देखणेचींची उदाहरणे दिली आता
खाल्हियन ग्रंथ व वेद यातील कथात फाय साम्य आढळते
याचा विचार करावयाचा हे साम्य विश्वाचे मूळ कलमप
स्वरूप व त्याचे टिकाण व त्यांत उत्पन्न झालेली पति, इद्र
किंवा मर्दुक या प्रकाशदेवतांनी स्थावर मिळविलेला विजय
तसेंच विश्वरचनेसबधी रोन्ही राष्ट्रातील कल्पना, वगैरे
याहीसंबंधाच्या कथात आढळते बाबिलोनियन ग्रंथांत संहृत
पुराणांतल्याप्रमाणेंच पृथ्वावर एकदर गात खंड असल्याचे
वर्णन आहे. खाल्हियन पौराणिक ग्रंथांतहि सप्तस्वर्ग व
सप्तपाताळ या कल्पना आहेत, इतकेच नव्हे तर, मर्दुकने
ज्या तिआमत नामक सर्पाला मारिले त्याला सात शिरे होती
असें वर्णन आहे. इकडे वेदामध्येहि इनाला सप्तहृद्

सातानां मातराणां असे म्हटले आहे. आणि ज्या बंद असलेल्या गलनिधीचे दरवाजे इंद व अग्नि यांनी आपल्या पराक्रमानी उघडून मोकळे केले तो गलनिधि सप्त-सुभ्र (सात-तळ भग्नलला) असल्याचे वर्णन आहे. शिवाय खालिडयन वादनामात दिवागनातल्या सर्वे राक्षस अधिपमाणाचा व सूर्याला एक प्रकारचा स्वचारी होत असल्याचा किंवा वर्षातील काही भाग सूर्य अग्नीवादा नाहीसा होत असल्याचा उल्लेख आढळतो व त्यावरून भारतीयवरोवर खालिडयन कोकडि एके काळी उत्तरभुवाजवळ एकदा राहता होते, या सिद्धांताला पुष्टि मिळते.

याप्रमाणे खालिडयन व भारतीय वेदांचा तुलनात्मक अभ्यास केल्यास अनेक उपाय ह माहिती मिळून परस्परांच्या संस्काराविषयीचे प्रचलित पिढ्यांत अनेक बदलचे लक्षण आहेत. वर दिलेल्या थोडक्या उदाहरणावरूनही इतरिपक्षे-एकतर्फी शिवाय पुढीचे ठरत आहे. दोन समान दृग्गच्छा संस्कृतांचे लोक समस्त लोक असल्याचे दृग्गच्छावर एका संस्कृताच्या लोकांनी सर्वेस्वी दुष्ण्या दृग्गच्छाच्या शाकनासून सर्वे शोरी उचलल्या असे म्हणण्यापेक्षा परस्परांनी परस्परांवरोवर देवघेर केली असली पाहिजे, असे मानणेच अधिक सयुक्तिक होय [मोडारर मेगोथरिड म्हणूनच मधीन ली. टिळकाचा छेज].

असुरांच्या प्रदेशांत आर्य. (डॉ. रा. गो. भास्कर)-
“आशिया मायनरमध्ये, हिंदुइष्ट लोकांचा राजा आणि मिटनीचा राजा यांच्यात झालेल्या लढाईपेची गो तिला लेख सापडला आहे, त्यात मिटनीचा राजा, इंद, मित्रावरून आणि नासत्य सोना त्याच्या ऋक्षेहित आढळल्याच्या नावांनी आम्हांला करीत असल्याचे दिवून येते. हा लेख सापडल्यापासून यात पडलेल्या गोष्टींवर वैदिक संस्कृतीत कोठे त्यात नावे असा प्रश्न पंडितापुढे येऊन पडला आहे. या प्रश्नाचे समाधानकारक उत्तर अद्याप मिळालेले नाही; पण ज्या योगाने या प्रश्नाचा पडेल असाच उत्तमगडा होणार आहे, अशी एक संज्ञाप्रधानी दिसा दाखविता येईल तोचो-पानला ‘असुर’ शब्दापासून सुचवात करावी. माझा प्रवा-मये याचा अर्थ देवांचे वैरी असणाऱ्या प्राण्यांची एक जात, असा आहे. ऋक्षेहित सर्वा, “वीर्याची,” “ब-
लिष्ठ” अशा अर्थानेच बहुधा हा शब्दलेख असून, धी, ईद, वदग इ. निरनिराळ्या देवांचे विरापण म्हणून असतो. पण तीन चार ठिकाणी देवघान असा अर्थ पत्त्या लागतो. तथापि अशी काही स्थळे आहेत व, त्यात अमुगसवेधी ते म्हटले आहे ते दृग्गच्छा संघापासून लागू पडण्यामागले असते; आणि त्या स्थळी असुर शब्दाचा अर्थ मानवसत्ता असा घेता येतो. ऋ. ८, १६, १ या ऋचेंत, ते देव नाहीत किंवा ज्यांना देव नाही अशा असुरांना आपल्या पक्षाचे नाशकविषयी इत्यादि पावलास केले आहे. दुसऱ्या स्थळी अर्चिन्, आणि त्रिपु असुराच्या सैन्याचा देवांनी नाश केल्याचे भा. ति. उ. १६

म्हटले आहे. इंद, अग्नि, सूर्य यांसारख्या काही देवाना असुराहून म्हटले आहे.

खाली दिलेल्या उदाहरणातून असुर शब्दाचा अर्थ उगास्त स्पष्टपणे मानवसत्ता असा होतो, अथर्व. १२, ६६, १ मध्ये उपासक असुरांना शत्रू (सपथनातू) असे म्हणतो व त्यांना मारण्या विषयी अग्नीची प्रार्थना करितो जर ते उपासकांचे शत्रू असेल तर ते दस्युप्रमाणे मानव असल पाहिजेत अथर्व ९, २, १० आणि १८ मध्ये पुन्हा, देवांनी उपासमाने दस्युंना निषिद्ध अधःपारात सोडून देऊन त्याप्रमाणे उपासकांच्या शत्रूंना हाकलून लाविण्यासाठी कामना आम्हांला केले आहे. या ठिकाणी असुरांची दस्युंशी तुलना बेली आहे. आणि म्हणून ते एखाद्या विशिष्ट देवातील मूळ रहिवासी असावेत. अथर्व. १०, ३, ११ मध्ये ‘स मे शत्रुन वि बाधता-भिन्त्री दस्युनिवासुरान्’ असा मध्यम आहे; तसे, वरण वृक्षाच्या लाईत, देवाने दस्यु असुर यांचा नाश केल्याप्रमाण तो धारण करणाऱ्याच्या शत्रूंचा नाश करवा अशी इच्छा केली आहे. या ठिकाणी दस्यु आणि असुर हे शब्द जवळ जवळ आले असून दस्यु शब्द असुरांला लाक्षिक म्हणून आला आहे. त्याचा एकत्र अर्थ “दस्यु असुर” म्हणजे “राहि-वासी असुर” असा तर होईल किंवा “दस्यु आणि असुर” असा होईल. तेव्हा भारतातील मूळ रहिवाशांना दस्यु असे नाव असले तर असुर हेहि दुसऱ्या एखाद्या वेळातील मूळ रहिवाशांचे नाव असले पाहिजे, हे समजण्यास अवघड पड-णार नाही. काही लोक दस्यु याचा अर्थ देव किंवा देवघान असा घेतात. पण, आर्य देवाना न जुमानणारे, आर्षसंस्कार न पाळणारे आणि उपाचा पाडाव करण्यास देवांनी आर्षांना रामध केले असे कृष्णवर्णाय भाषतातील मूळ रहिवासी असा अर्थ उगास्त रुढ असून, त्यापासूनच देवघान असा अर्थ पड-ला असावा. ऐतरेय ब्राह्मणात (७.१८) याचा अर्थ मूळ रहिवास्याची जात असा स्पष्टपणे येऊन, आर्य, पुष्ट, वधर पुलिन्द आणि मूतिच हे त्याच्याच जातीत घातले आहेत.”

या बरोल उगास्त असुर हे दस्युप्रमाणेच आर्य किर-स्त्याचे शत्रू असून आर्षांच्या देवांनी त्यांचा नाश केला असे वर्णन आहे. पातञ्जलमहाभाष्यात एके ठिकाणी आशुर हे नाव म्लेच्छांच्या किंवा परकीयांच्या एका विशिष्ट गावाचे शेतक म्हणून आले आहे. “तदमुता हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः आशुरमुसुः । तस्माद्भाषाणेन न म्लेच्छत वै नाव-आशुरे । म्लेच्छो ह्वा एष अदधशब्दः । म्लेच्छा मा मुने-त्यर्थं व्याकरणम् ॥ ” “ते असुर हेलयः हेलयः असे शब्द करीत पराभव पावले-कारण, आप्पकार म्हणून, हे ३ अरयः हे ३ अरयः या दुष्ट संस्कृतांच्या ऐवजी, त्यांनी दीप स्वर घाळला, अ तोडून काढला, आणि र वा ल केला आणि अशा रीतीने आपण आर्ये नाही. म्लेच्छ आहेत असे दाखविले. म्हणून भाषाणाने म्लेच्छांप्रमाणे वागू नये व अपशब्द कोठे नये अपशब्द म्लेच्छ आहे असे म्हणतात. आपण म्लेच्छ बनवा कामा नये म्हणून व्याक-

ईश शिवाचे. ” या ठिकाणी असुर शब्दाचा अर्थ परकीय, अत्राक्षण जात असा स्पष्ट केला आहे.

हा पातञ्जलभाष्यातील उतारा कोणत्या तरी ब्राह्मणा. तून घेतला असला पाहिजे. शतपथ ब्राह्मणात (३. २, १, १८-२४) अशाच तऱ्हेचा एक उल्लेख आढळतो. त्या ठिकाणी असे म्हटले आहे की, देव आणि असुर दोघेहि प्रजापतीपासून उत्पन्न झाले, व आपल्या पित्याचा दाय मिळविते झाले; देवाना मन मिळाले व असुराना वाणी मिळाली; त्या योगाने देवाना यज्ञ व असुराना फफ वाणी प्राप्त झाली, देवाना दूरचे जग (स्वर्ग) व असुराना ही (पृथ्वी) लाभली. नंतर प्रजापतीपासून असुराना मिळालेली वाणी त्याच्या-कडून हिसकावून घेण्याचा देवाना उद्योग आरंभिला व तसे झाल्यावर असुर हेलव. हेलव: असे म्हणत पराभव पावले याना फाटलेले उद्गार अशा प्रकारचे न कळण्यासारखे होते, आणि (जो असे बोलतो) तो म्लेच्छ असतो. म्हणून कोणीहि ब्राह्मणाने म्लेच्छ भाषा बोलू नये (न म्लेच्छेत्) कारण असुराची वाणी अशा प्रकारची असते (असुर्या-ह्रैपावाक्). येथे दोन विधानावर भर दिला पाहिजे. देवाना स्वर्ग नेमून दिला व असुराना पृथ्वी दिली हे एक विधान. याचा अर्थ असुर हे पृथ्वीवरील रहिवाशी होते. दुसरे विधान म्हणजे, ब्राह्मणानी म्लेच्छाप्रमाणे वागू नये, म्हणजे म्लेच्छ भाषा बोलू नये अशावद्दल केलेली आज्ञा. याचें कारण ती असुरी भाषा आहे. यावरून असे दिसून येतें की, असुर हे म्लेच्छ भाषा बोलणारे पृथ्वीवरील रहिवाशी होते असे मानात, तेव्हा ते म्लेच्छ किंवा परकीय रातडी लोक होते. ने पृथ्वीवर राहात होते, ने म्लेच्छ होते आर्यांचे ने शत्रू किंवा प्रतिस्पर्धी होते आणि हिंदुस्थानात आर्यांना अडथळा करणाऱ्या दस्त्यां किंवा हिंदुस्थानातील मूळ रहिवाशांशी ज्याची तुलना केली आहे ते हे असुर कोण होते, या प्रश्नाचे उत्तर आपण येथे विचारात घेतलेल्या शिलालेखानें मिळेल.

राजा मितनि आणि त्याची प्रजा दायमिश व युक्तेटिस नयामधील प्रदेशाच्या उत्तर भागात वास करीत होती. त्याचे शेजारी असिरियन, किंवा (“ वाय ” या ग्रीक स्वराच्या जागी नेहेमीच्या व्हिवाटीप्रमाणें “ यु ” घातल्यास) असुर्यन होते. असिरियन लोकात असुर-वनि-पाल, असुर-नक्षिर-पाल, तिग्लय-पिलेसर इ. नावे आढळतात. असिरिया हे नाव सुद्धा असुर या त्या देशाच्या प्राचीन राजधानीच्या नावावरून व तेथील देवाच्या नावावरून पडले असे म्हणतात. ईशायास्योपनिषदातील असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृता. ॥ ३ ॥ लोका. याला जोडलेले ‘ असुर्या ’ हे पद ‘ असिरिया ’ शी सहज असे वाटतें व त्याचा अर्थ असुराचा प्रदेश असा घेता येईल. म्हणून, ज्याप्रमाणे हिंदुस्थानात आर्यांच्या उत्क्रांता दस्त्यांनी विरोध केला अशाप्रमाणे असिरियाच्या असुरानीहि केला आणि म्हणून भर आलेल्या काहीं उल्लेखातून त्याची दस्त्यांनी तुलना केली

आहे, हे संभवनीय दिसतें. हिंदूंच्या कल्पनेप्रमाणे असिरियन म्लेच्छ ठरले, हे उघड दिसतें. पुढील काळात, विशेषतः जेव्हा आर्य पाच नद्यांच्या प्रदेशात येऊन राहिले आणि त्यानंतर जेव्हा ब्रह्मवर्षात त्यांच्या धार्मिक पद्धतीत वाढ झाली, त्यावेळी मानवी असुर व आर्यांची त्यांच्याशी झालेली पुढे याच्या आठवणी व त्यांची संस्कृति, या गोष्टींचे देव व असुर यांच्या ठराविक शत्रुत्वासंबंधीच्या कथानकात रूपांतर करण्यास प्रवृत्ति झाली. दैदिक व अवेस्ती लोक याच्या-मधील देवासंबंधीच्या विभिन्नतेवरून शत्रुत्वाला छत्रात झाली असे म्हणतात. ब्राह्मणाकडून पूर्णिल्या भाषांच्या देवाना इराणी लोक राक्षस म्हणून नावे ठेवीत व याचा वचपा भारतीय लोक अहुर किंवा असुर हे दैत्य आहेत असे भासविण्याने काढीत असे समजण्यात यात अडथळा अशी आहे की, अवेस्तात अहुर हे नाव अहुर-मद्द या परम देवाचे आहे व अरी दोन तीन देवदूताना हे नाव लावण्यात येतें तरी एखाद्या सदैव प्राण्याच्या जातिला उद्देशून हे कधी लावण्यात येत नाही. तेव्हा आपल्या कथापुराणातील असुर हे असिरियातील असुर होत, असा तऱ्हेचें विवरण जास्त पटण्याजोगें दिसतें. याप्रमाणे असुर हा शब्द प्रथम (१) “ सर्वत्र विभूति, ” “ आश्चर्यकारक शक्तीचा ” अशा अर्थाचा वाचक झाला, आणि चौ. या सारख्याहि प्राचीनतम देवांचे विशेषण म्हणून योजण्यात आला. नंतर (२) फिररत्या आर्यांना विरोधी असा एक मनुष्य प्राणी, असा त्याचा अर्थ झाला व त्याचें कारण असे की, यात सांगितलेल्या शिलालेखात दाखविल्याप्रमाणे त्याचा असिरियातील असुराशी संबंध आला. यावरून पुढील काळात (३) देवाच्या विरुद्ध असलेल्या पौराणिक प्राण्याची एक जात असा अर्थ निघाला. यातील शत्रुत्वाची कल्पना सोडून हा शब्द (४) म्लेच्छ किंवा या नावाचा एखादा परकीय, अशा अर्थाने पुढें आला. हे पतञ्जलि आणि शतपथ ब्राह्मण यातून दिलेल्या उदाहरणावरून दिसून येतें; या पुढें आढळणारे मयासुर हे नावहि हेच दिग्दर्शित करिते असुर शब्दाचा पहिला अर्थ पुढील तीनहि अर्थांपेक्षा अगदी निराळा दिसतो

अथर्व. द. १०८, ३ यात असुराना जुद्ध असल्याचे सांगितले आहे. त्याच्या अर्गी माया (जादूची शक्ति) वास करीत असे (अथर्व. द. ७२, १). आश्वलायन श्रौतसूत्रात (१०, ७, ७) असुरी विद्येचें नाव आलें आहे. असुरी विद्या म्हणजे निःसंशय नादकुळा व ज्ञान. मय-अश्रु, रानें, अर्जुनाने त्याला खाडववनात दग्ध होत असतो वाचविले हा उपकार केल्यासाठी पाडवाकरिता मयसभा वाधिली. बंगला विभागाचे अर्चिआलौकिकल सुपरिटेण्डेंट डॉ. ह्यूनर हे जे असुर-मय नावाचा तलास अहुर-मद्दशी लावून त्याला खाडववनात दहन घमणारा भेकड प्राणी बनवितात हे अगदी हास्यास्पद दिसतें. आपणाने माहीतच

आहे की, असिरियन लोकांनी शिल्पकला साथ करून घेतली होती व इमारती बांधण्याच्या कामात त्यांची वाकबगारी तर प्रसिद्ध होती, तेव्हा या पांढऱ्या शिल्पकारांचे नांव एसाया असिरियन किंवा असुरशिल्पकाराची ओळख्यास ते जास्त सगुक्तिक दिसले

पण असा प्रश्न उद्भवतो की, शिलाखेलां दाखविल्याप्रमाणे इ. स. पू. १५ व्या शतकातल्या असिरियनांचे जर वैदिक आर्य शैगरी असतील तर त्यांनी हिंदुस्थानात स्थलांतर कधी केले व पांच नद्यांच्या प्रदेशांत ते केव्हा वास्तव्य करून राहिले ? जर त्यांनी या दिवाणी पोंचण्यास १०० वर्षे छापीली असतील व त्यानंतर त्यांनी सुकृत्तना व यशोपासनाविन्यास या वैदिक संस्कृतीला आरंभ केला असेल तर हे वृत्त इ. स. पू. ६ व्या शतकातील बौद्ध धर्माचा उदय यांच्या मधला काळ वैदिक अवस्थेपासून बौद्धिक अवस्थेपर्यंत भारतामाचा उत्कर्ष दाखविणाऱ्या असे व्हात गोष्टींनी फार अपुरा पडतो हा आक्षेप खरोखरीचा फार महत्त्वाचा आहे व त्याचे निरसन करण्यासाठी, —तांचे सूर्वे पन्नावात रचलेली नाहीत, तर वैदिक काळ्याला भारतीय आर्य अगदी उत्तरकांडील प्रदेशांत रहात असल्यापासून सुरुवात झाली आहे—या मुद्द्यावरच्या कल्पनेचा अवलंब केला पाहिजे हे काव्य “कारिष्यन् समुद्रापासून पन्नावपर्यंतच्या उत्तरदराणातील कर्वाची कृति” आहे या वाक्यात उत्तरदराणाच्या ऐवजी उत्तर मेसोपोटेमिया किंवा तेथलाच कोठला तरी प्रदेश अशी दुरुस्ती मी सुचवितो असिरियातील रहिवाश्यांच्या नावावरून असुर शब्द प्रचारात आला ही माझी ध्युत्पत्ति खरी असेल तर आर्य लोक वरान काळपर्यंत त्यांच्या शैगरी रहात असले पाहिजेत कारण संहितातील मागाहून झालेल्या भागापासूनचें सभ्य वाङ्मय व पुढील काळातील वाङ्मय असुर व तत्समर्था कया यांनी परिपूर्ण आहे व ही गूढ असुरांनी आर्येच्या मनावर मोठा कायमचा ठसा उमटविला होता याची साक्ष देते मूलग्रह—मग ते कोणतेहि असो—सोहून भटकताना वैदिक ऋषींना वाङ्मयशैल्य प्रसूत शालें होते आणि पंजाबला पांचव्यातवर एकदम त्यांना वाङ्मयाची उकळी फुटली असे म्हणता येत नाही ज्यांनी ऋग्वेदाच्या दहा मंडळात आणि अथर्ववेदाच्या बारा मंडळात सूक्तांचा संग्रह केला त्याचा हेतु कोठल्याहि कुठुंबात किंवा आर्य प्रदेशाच्या कोठल्याहि कोपण्यात पडलेला कसठाहि प्रपञ्चल असो, तो जमा करणें हा होता व तो सारण्यात प्राचीनतेच्या अनुक्रमाकडे लक्ष दिलेलें नाही, तर सध्याचा समग्र करण्यात देवतासारूप्य व ऋचांची सध्या यासारख्या तत्त्वांचा अवलंब करण्यात आला आहे. तेव्हा दहा मंडलें व बारा कांडे यातील सर्व सूक्ते व अनुवाक आर्य लोक उत्तरमेसोपोटेमियात किंवा दुसऱ्या कोठल्यातरी मूलग्रह रहात असल्यापासून आणि पंजाबांत त्यांचे शास्त्रग्य होईपावेतो भटकत

रहाण्यास निघाल्यापासून रचलेली आहेत असे धरण्यास हरकत नाही इ. स. पू. १५ शतकाच्या मध्यकाळी भारतीय आर्यांनी पांच देवता—एक एकटी व चार, दोहोंचा एक रांप बाधा व्यवस्थेने—मानण्यापर्यंत धर्माच्या वावर्तीत प्रगति केली होती. हे सच त्यांच्या नांवाच्या व्याकरणातील रुपांसह ऋग्वेदात आहेत त्याप्रमाणेंच जुनेहूच आढळतात हा वेळभावेतो या नांवांमागती बरेचसे लौकिक वाङ्मय गोळा झालें असेल पाहिजे व या वाङ्मयाचा उपमहाल मुद्दोकर म्हणतो त्याप्रमाणे इ. स. पू. १५०० वर्षांपर्यंत मागे ढळलावा आतां एक प्रश्न उरतो तो हा की, भारतीय आर्य पन्नावात या लेखाच्या काळापूर्वी की नंतर वसाहत करून राहिले. आर्य लोक हिंदुस्थानात वेगवेगळ्या टोळ्या पाहून आले तेव्हा काही टोळ्या इ. स. पू. १५ शतकाच्या आधी हिंदुस्थानात आल्या असल्यात, पण असिरियाच्या आसपास राहणाऱ्या टोळ्या त्यानंतरच गेल्या असल्या पाहिजेत त्या हिंदुस्थानात गेल्या याबद्दल मुळीच संशय नाही कारण, हिंदुस्थानांतल दसूयां ज्यांची तुलना वर-पश्चात येते त्या अष्टासुरावर झालेल्या माळ्याची व इतर त्यांच्या सभ्यतेच्या गोष्टींची आठवण त्यांना राहिली. तथापि, ही असुर-लोकांची आठवण त्यांना मुळीच तुलावद्द म्हणूही, व असे म्हणण्याचे कारण हे की, त्या सभ्यी शेतताना, तो निषिध अथ कारण आशुत आहे, आरामहत्या करणाऱ्या लोकांचा त्या ठिकाणी पाठोपेयात येते, असा उल्लेख करितात माध्यमिन् दाखलेच्या शुद्धारण्यकोपनिषदात (४, १४) अशाची लोकाना तो लोक दाखविला आहे आणि कण्वशास्त्रेच्या प्रभात (४, ११) तो असुरप्रदेश आहे हे मुळीच विस्मय, त्याचे सामान्य वर्णन तो निरानंद प्रदेश (अनंद) आहे एवढेच सांगून—केलें आहे

आपल्या वादमयातील असुर व असिरिया यांना सभ्य राजारामशाही भागवतानीं सुमारे १०-४० वर्षांपूर्वी माडला त्याचा हल्ल हल्ल स्वीकार करता होत आहे हे रामबाळे, ठिक, व डा आडाकर यांचे लेख येथे उघट केले आहेत त्यावरून त्यांच्या विधानास मान्यता दिला आहे असे समजें नये यावर आणखी बराच परिश्रम झाला पाहिजे दोहोंच्या लेखातील विधानें ‘सूचक कारण’ यापलीकडे मुळीच गेलेली नाहीत

प्रकरण १० वें.

उपसंहार

मनुष्याचा मुखपूर्व इतिहास या विभागात मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे तथापि या प्रयत्नामध्ये सामान्यत एकदर सात आठ हजार वर्षांचाच इतिहास माडला गेला आहे असे दिनेल मनुष्यप्राणी भूप्रजासत्तेपत्त्याच्या दर्जने नें नवंपुत्र

आहे त्या चतुर्थयुगात आहे. याची भूतलावर बसती आज किती लक्ष वर्षे आहे याविषयी विचार चालू आहे. जमिनीवरच्या घरांमध्ये जे मनुष्याचे अवशेष सापडतात त्याची व आजच्या भिन्न मानववंशकडून होणाऱ्या भौगोलिक व्याप्तीची संगति अजून खावता आली नाही व पुराणवस्तुशास्त्राचे संशोधन आणखी किरकोळ दस्तऐवज शास्त्राविषय आणि अभ्यासाचे क्षेत्र रावे जग शास्त्रा-विषय खावता येणार नाही भाषाशास्त्रापासून निघणारे मनुष्य-भ्रमणात्मक सिद्धान्त अजून वृद्धिंगत झाले नाहीत या शास्त्राचे श्रेय काय, तर त्याप्रमाणे एखाद्या घराण्याचा वंशवृक्ष तयार करता येतो आणि त्या वंशवृक्षामध्ये निपुत्रिक किंवा सपुत्र-पुरुष वगळून तो माडता येतो त्याप्रमाणे ज्या जातीचे अव-शेष उरले आहेत त्या जाती व नष्ट झालेल्या जाती या सर्वांचा वंशवृक्ष तयार करावयाचा, हे मानववंशशास्त्राचे अंतिममथ्ये आहे. हा वंशवृक्ष तयार करताना प्रत्येक राष्ट्राची कामगिरी त्या वंशवृक्षाबरोबरच माडावयाची अशा पणतें इतिहास कधी भविष्यकाली तयार होईल तो होवो तणतें श्रेय आहे हे खास. त्या दृष्टीने प्रयत्नही झाले पाहिजेत. सामान्य कुलाचा वंशवृक्ष माडताना जी अडचण उत्पन्न होत नाही अशी एक अडचण मानववंशवृक्ष तयार करताना उत्पन्न होते. पुष्कळ राष्ट्रे किंवा मानववंश मरून जात नाहीत किंवा चालूही रहात नाहीत, तर त्याचे घटक इतर मानववंशात समाविष्ट होतात. अशा तऱ्हेच्या प्रसंगां इतिहासशास्त्रात अधिक कठिण होत जातें.

इजिप्तच्या अस्त्यन्त प्राचीन कालापासून बुद्धाच्या काला-पर्यंत इतिहासाचे सातत्य यात माडावयाचा प्रयत्न केला आहे. पण हिंदुस्थानाचा इतिहास बराचसा क्रुशुद्धा पर्यंतचाच आहे क्रुशुद्धापासून बुद्धकालापर्यंत म्हणजे शिशु गंगेपर्यंत आपणास पैरागिक राजावलीशिवाय दुसरे साहित्य उपलब्ध नाही, व ती राजावली चवथ्या विभागात माह ग्रीक असल्यामळे येथे देण्याचे प्रयोजन नाही सारक-तिक इतिहास घावयाचा तर तेथेही पच इतच उत्पन्न होते श्रौतसूत्रे व पंडितसूत्रे यांच्या आज आपणास ज्या आख्या-उपलब्ध आहेत त्या सर्व बुद्धोत्तरकालात सत्कारित झाल्या आहेत असे उघड दिसते परस्परपेक्षा जी दोन मांमासांची सूत्रे त्यात बौद्धमार्गधनाचा प्रयत्न आहे व तींच मोठे रामायणभारतासारख्या ग्रंथाची होय. रामायणाने एका क्षेत्रक स्थाकात बुद्धास तर चोरच म्हटले आहे आणि भारतामध्ये तर बौद्धाचा उल्लेख अनेक ठिकाणी आहे. दोन्ही धार्मिककालावर बुद्धोत्तरकाली संस्कार झाले हे कोणीही नाकवूळ कराव-याचा नाही. गृह्यसूत्रे व धर्मसूत्रे ही तर बरीचशी आजच्या स्वरूपात बुद्धोत्तरकालीनच दिसत आहेत. तर

त्याच्या विषयी विवेचन प्राधान्यकुलें व संप्रदाय यांबरोबर जेवढे केलें त्यापेक्षा अधिक करता आले नाही.

भारतीय आर्यन लोकांचे व त्याच्या पूर्वजांचे इतिहासकाल याविषयी संक्षेपावश्य म्हणून येणेप्रमाणे सांगता येईल.

(१) मूलग्रहकाल या कालविषयी अनुमाने दिवसानु-दिवस पाडून आहेत व जुनी टाकली जात आहेत. अजून स्थलनिश्चयही नाही किंवा सहस्रकानी मोजण्याइतका देखील कालनिश्चय नाही.

(२) दुसरा काल पशुभारतीयकालः या कालात देखील पूर्व आणि भारतीयांचे पूर्वज वाढे असावेत याविषयी स्थाननिश्चय करता येत नाही व हा काल केव्हा असावा होई सांगता येत नाही.

(३) तिसरा काल भारतीय आर्यन लोकांचा काल. या कालाचे प्रथमतः दोन भाग पडतात. सूतसंस्कृतीचा काल हा पहिला भाग होय आणि मानसंस्कृतीचा काल हा उत्तर भाग होय. मानसंस्कृति उत्पन्न होण्याच्या पूर्वी 'दाशराजयुद्ध' झाले. दाशराजयुद्ध पूर्वीच सूतसंस्कृ-तीच्या आर्यन लोकांनी उत्तर हिंदुस्थान व वैदर्भ व्यापिला होता. आणि कदाचित् सिलोनपर्यंतही त्याचा प्रवेश झाला होता मानसंस्कृतीच्या कालाचा प्रारंभविदु म्हणजे दाशराज युद्ध होय, आणि हे क्रुशुद्धापूर्वी सहाशे वर्षे अगमामें झाले असावे ऋग्वेदय मंत्रांच्या रचनेपासून क्रुशुद्धातील सीह-नीकरणापर्यंत सर्व खटपट याच सहाशे वर्षांतील होय या सहाशे वर्षांची धार्मिक कामगिरी म्हटली म्हणजे सामान्य अश्विगणसनेपासून सप्तसंस्था व सुत्रे यांचा विकास ही होय. आजचा संस्कारधर्मही अश्ववेदाच्या घटनेमार्फत याच कालात समनरु झाला असावा. याच कालामध्ये मंत्र-कालीन देवतांमध्ये प्रथमतः ऋणापासनेचा क्षय आणि इंद्राचे प्रासुर्य व त्याच्या नंतरही इंद्रास मागे टाकून अग्नि-पतीचे प्रासुर्य व शिवविष्णूंस मान्यता ह्यादि क्रिया देवते-तिहासात झालेल्या दृष्टीस पडतात

व्यापक व नियमांकित विचारांचा इतिहास आपणास शोधावयाचा असल्यास सू संस्कृतिकालीन साहित्य आपणास उपलब्धच आहे त्याची परंपरा आपणास ऋग्वेदासूनच आर-भ्यकारापर्यंत ऋषी लागते, आणि त्याची संगति बौद्ध व जैन ग्रंथांशी लावावा लागते ऋग्वेदत त्याएक विचार दहाव्या मंडळातच आढळतो. परंतु ऋग्वेदात पुनर्जन्माची वरना सुद्धा नाही. आणि कर्मवादही नाही. आध्यात्मिक सूत्रे आहेत व त्यामध्ये सर्व जगभर एकच आत्मा भरून राहला आहे ही अद्वैतवादाची कल्पना दिसून येते. ईश्वरसंलग्नवादाचे निराकरण देखील ऋग्वेद २. १२ व ८. ८९ मध्ये आढळते. क १- १२ या सूक्तात "कर्म देवाय हविषा विधेम" असें श्रुत आहे कोडे प्रजापति, तर कोडे ब्रह्मणस्पति, तर कोडे विश्वकर्मा अशा अनेक तऱ्हेच्या नावांखाली ऐश्वरीयकल्पना व ऐश्वरीयाच्या ठायी विश्वकर्तृत्व ही ऋग्वेदातील तात्विक

सूक्तात व्यक्त केलीच आहे असें मागे सांगितलें आहत (वेदविद्या पृ ४२)

व्यापक विचारांचे ऋग्वेदातील महत्वाचें मंडळ म्हणजे दहावे होय. यातच द्विष्टयगर्गसूक्त व पुरुरसूक्त ही आहेत आणि या सूक्तात सृष्टीच्या उत्पत्तीविषयी विचार व्यक्त झाले आहेत

यज्ञसंस्थेमभ्यं ब्रह्मवायवे कासं संस्रयत्युत्ति, त्या कामाचे अरसेप भागाग प्रयातील आरुषा येकाच्या रूपानें व गोष्टीच्या रूपानें शिब्रुत राहिले आहेत, त्यात काही, आरुषकात क्षोभ-तील अशा कथा, आहेत जगस्रुष्टिविषयक कथा तैत्तिरीय ब्राह्मणाच्या दुसऱ्या काढात दिली आहे तसेंच नाचिनेताची कथा तिसऱ्या वाण्यात दिली आहे. तथापि एकदरीत जसे म्हणण्यास हरकत नाही की, व्यापक विचारांचा इतिहास लिहण्यास पद्धतशीर प्रारंभस्थान आरुष्यक व उपनिषद हे होय या इतिहासाचा इतर इतिहासाशी संबंध जुळवावयाचा म्हणजे ता सांगता येईल की यज्ञसंस्थेच्या अंतिम कालापर्यंत व्यापक विचार किंवा नियमांकित विचार फारसा कोठे विकसित झालेला दिसत नाही

आर्यन् लोकांच्या प्रसाराचा इतिहास व वैदिक वाङ्मय याची समति हल्लीच लावता येईल की, आर्यन् लोकांचा प्रसार चौहोंकडे वेदपूर्वकालीन च झाला होता फक्त ब्राह्मण जातीचा प्रसार व वाङ्मयवाचकांचा प्रसार याची व वाङ्मयवाच्या बाडीची संगति लावता येईल. ती थोडक्यांत येणेंप्रमाणें ऋगमन्त्राशी व वर्णांचा गोपपंत प्रसार झाला होता आणि साम्प्रगजवेदकाली सर्वउत्पत्तिदुष्कासनर झाला होता आश्वमेधसंस्था ज्यावेळस समनक कण्यात आले त्यावेळेस महाराष्ट्रा कापीरत्यस्पर्धेचा उल्लेख करताना दापविली आहे ऋग्वेदात गंगेच्या पूर्वकडील प्रदेशाचा उल्लेख फक्त एकच आहे, आणि तो कौकटाचा होय ऋगमन्त्र व यजुर्वेद-ब्राह्मणकाल यामध्ये एवढाच स्थानिक परक निर्देश करता येतो याचे सा ज्ञात करता येत नाही बाह्यप्रवाची दाढ व बह्यस्मय-वाल्वा वर्णांचा प्रभार याचा समग्र ऋग्वेदकाल व यजुर्वेद-ब्राह्मणकाल अस दोन गड करून दाखविता येतो, यापेक्षा आस्त स्पष्ट करता येत नाही

इहस्पथका व द्वापुष्पसवधाचा विकास याविषयी फारसा इतिहास देताच येत नाही पतिपत्नीपर्म ऋग्वेदाच्या अत्यंत प्राचीन भागातहि पूर्णपणें स्थापित दिसतो, एवढेंच नव्हे तर ज्याभर्या पुत्राची मागणी चारवार दिसते लाज्या विपुलप्रसर्पणाहि स्थापित झाल्यासारखी दिसते खन व छी पुरुरसयोग यातील मित्रता पत्नी व दासी अशा वेदासुद्ध, व दासीपुत्राना हलके सभगत असत त्या वरून दिसत आहे अणि त्याभर्या विवाहसंवाचे पात्रिज्यहि सिद्ध झाले होते ऋगमन्त्रात उल्लेखिलेला कसुत्वाय अंशिम यास जर रामपुत्र इतर मान भगता तर सास गीक मागत देशोदेशी फिरावे लागलें नसतें हे ऋग्वेदीय प्रमाण होय. ब्राह्मण काली

दासीपुत्रास हलके मानील होते यांत नवल नाही पण ते हसे मानील होते याला प्रमाण हवेंच असलें तर कवप ऐश्याची कथा देतां येईल तेव्हा गृहस्थपर्मपूर्व सामाजिक इतिहास पाह-ण्यास आपणांस ऋग्वेदपूर्व समाजाकडे जावे लागेल. ऋग्वेदोत्तर समाजाकडे आऊन आपणास गृहस्थपर्मोच्या पूर्वा पत्नीचे नारसं ज्ञान होणार नाही एवढें मात्र खरें की, ज्याभर्या दासीपुत्र व आईच्या नांवांचे ओळखिले जावारे पुरुर घासिक आधुप्य-क्रमात सुद्धा महत्वाचें स्थान पावू लागले, व आचार्य म्हणून प्रसिद्धास आले त्याभर्या दासीपुत्राची सामाजिक स्थिति अत्यंत कठीण नसावी

कुळाचा, जातीचा, व गोत्राचा इतिहास याचा दुसऱ्या कोणत्या तरी इतिहासाशी सवध स्थापनाचा असल्यास तो यज्ञसंस्थेची व वाह्यमेधोत्थासाशी व्यवता येतो गोत्रे व प्रवर याची कल्पना ऋग्वेदकाली दिसत नाही. गोत्रे व प्रवर यांचें म्हणू प्रथमतः धातुसूत्रात दिसतें म्हणजे यज्ञ-संस्था संपूर्ण झाल्यानंतर दिसतें, आणि असें दिसतें, की, प्र-राचा उगम होतूवर्गातील प्राचीनसप्रदायांतून झाला असावा याविषयी विवेचन पूर्वीच्या एका प्रकरणात सविस्तर केले आहे

वैदिक वाङ्मयाच्या इतिहासाचा मार्ग अंकित करण्यासाठी दोनच राजकीय खडबळी दिसतात एक राजकीय खड-बळ प्रामुखाळ दाखविते व दुसरी अतिन काल दाखविते आणि त्या म्हणजे म्हणजे दासाराज्युद्ध व वीरवपाजयुद्ध या अनुक्रमें होत.

दासाराज्युद्धकालीन कथेविषयी प्रस्तुत विभागात ज्या नवीन गोष्टी मादल्या आहेत त्या येणेंप्रमाणें —

(१) दासाराज्युद्धानंतर सर्व ऋग्वेदातील मन्त्रांची रचना झाली आहे (२) दासाराज्युद्ध हे आर्यन् लोकांचे पाहिलें आगमन नव्हे (३) दासाराज्युद्ध हे गोम्यावाळ्याचें युद्ध नव्हेत (४) गोम्यावाळ्याचें युद्ध ऋग्वेदात अभिहित नाही (५) आर्यवेदसुविरोधकल्पना ही ह्मरसैतानयुद्धकल्पने-प्रमाणें प्राचीन कल्पना आहे आर्य हा जातिवाचक शब्द नसून शिष्टवर्गावाच व यजनशालिवांनाच शब्द आहे (६) वर्ण हा शब्द समाजातील धर्मविभक्त्याचा या अर्थानें ऋग्वेदात नाही (७) चार वर्गांचे अस्तित्व ऋगमन्त्रकाली होते व त्याच्याहि पूर्वी होतें, पण त्यास वर्ण शब्द लागला नव्हता. (८) वर्ण हा शब्द जेव्हा वर्गावाचक असेल तेव्हा यजुगसुद्धे झालेल्या वर्णांचा वाचक होता आणि त्या शब्दाचे रसा अर्थानें अस्तित्व पशुभारतीयकालीहि असावें (९) दासाराज्युद्ध हे दोषा वृष्ट सस्कृतीच्या आर्यन् लोकतात झालें तथापि दोन्ही पक्षांचे युद्धातील सहाय्यक माय प्रमाणी मिथ सस्कृतीय आणू शकतील

वरील सर्व इतिहासाची अर्थे सुसारापाएन जनमेजया पर्यंतच्या मधल्या कालाच्या एक दोन पायऱ्याच सांगतात परंतु या दोघ कालातील पावण्या विषय बारीक तऱ्हेने सांग

णाच्या गोष्टी म्हणजे वैदिक वाङ्मय, ब्राह्मण याति, व यज्ञ सत्त्वा या तीन होत या तिहींच्या अन्योन्याध्य निकट आहे तो वेदावयेंत सविस्तर दिला आहे त्यांतलं मुख्य गोष्टी येण- प्रमाणें मांडता येतील वैदिक वाङ्मयाची पटना अशी सांगता येईल की आज जें चार संहिता व ब्राह्मणें असें प्रथक स्वरूप आहे तें ऋग्वेदाचें तृतीयसंहिताकरण असावें संहिताकरणां एकंदर तीन झालीं असावीं. पहिलें संहिताकरण जेव्हा ऋक्सामयजु असें वर्गीकरण ऋगमन्त्रातच दिसून येतें त्या काळचें होय दुसरें संहिताकरण परंपराप्रसिद्ध व्यासाचें संहिताकरण असावें तिसरें संहिताकरण व्यासाश्रयकालीन असावें दुसरें व तिसरें यात अर्थात् अंतर फारसें नसावें आणि जरी या दुसऱ्या व तिसऱ्या संहिताकरणाच्या कालामध्ये वेदाच्या निरनिराळ्या शाखा बाधल्या गेल्या असल्या तरी तो काल यज्ञसंस्थेच्या विकामाचा नसून अवनतीचाच होता असें म्हटलें पाहिजे. एवढेंच की ही सत्त्वा मरतो मरता थोडी भरभराटीला असावी हाच काल भारव्यक्तोय धर्माच्या उद- याचा काल होय, हाच काल ब्राह्मणसंघाचें वर्गस्वरूप जाऊन जातिस्वरूप मिळण्याचा काल होय, आणि हाच काल शास्त्रवैशिष्ट्याचा व शास्त्रांरूप नवत गृह्यनिर्माण करून तेंच जातिवैशिष्ट्य करणाऱ्या प्रारंभाचा काल होय

ऋगमन्त्राकालीं दैनिक अग्निहोत्रामध्ये सोम दिसत होता तो सोम दुर्मिळ होत जाऊन दैनिक अग्निहोत्रातून तर गेल्याच, परंतु प्रसंगोपास होणाऱ्या मोठ्या यज्ञातून देखील सोम नाहींसा होऊन सोम न मिळाल्यास कोणती तरी बळी वापरण्यास प्रारंभ होऊ लागला हे वस्तुतः यजुर्वेदात व ब्राह्मणांत दिसून येतें इतका सोमवहोच यज्ञसंस्थेच्या इति हाखाणीं संबध देता येईल

घोषपरचें दैनिक अग्निहोत्र अग्रिय किंवा लस होऊ लागलें अशी स्थिति ऋगमन्त्रात दृष्टि पडते, व त्यामुळे मोठमोठ्या यज्ञास सावैजनीक वर्गण्या घेऊन सुरवात झाली, आणि लहान यज्ञांचे मोठे यज्ञ बनले म्हणजे त्रैविधाच्या धर्माचा अस्तित्वास जागा उत्पन्न झाली ज्या अर्थां इथेंच व पशुर्वे होत्र ऋग्वेदावरील ब्राह्मणांत नाहीं, व तें यजुर्वेदात आहे त्या अर्थां मोठ्या सोमया- ग्याची कल्पना उद्भवल्यानंतर ऋग्वेदाच्या संहिताकरणास प्रारंभ झाला असावा असें दिसतें ऋग्वेदाचें दहावें मंडळ जेव्हा अथ व्यचिं गृह्य हिसकावून घेण्याची मसलत निघाला असावी त्यावेळचें दिसतें. गृह्यास उपयोगी पडणारे मन्त्र दहाव्या मंडळातच आहेत इतरत्र फारसें नाहींत ऋक्संज्ञवर्गीत दोन मुख्य स्पर्धा दिसतात एक स्पर्धा त्रैविध व अर्धवै यांची, व दुसरी स्पर्धा कृष्णयजुर्वेदी व शुक्रयजुर्वेदी अथर्ववेदी अथर्ववेदीनां भाहून धांदर पडलेल्या शुक्रांनी प्रसंगां हातास घेतलें अथर्ववे असें दिसतें. कारण बैतानसून व पारस्कर यांची गंधी दिसते अथर्ववेद्यांचा प्रवेश यज्ञसंस्थेत बऱ्याच उशीरा माला असावा असें वाटण्यास प्रमाण म्हणून अथर्ववेदील

होत्रउत्तरमागांत विनाय्या काण्डांत आहे असें देतां येईल आणि ते सर्व ऋग्वेदातीलच मन्त्र आहेत हेंहि आणखी प्रमाण म्हणून देतां येईल

ऋग्वेदातील मन्त्रामध्येच अनेक स्तोत्रे एकत्र मिळून प्रार्थना करीत आहेत असें चित्र सारवार येतें आणि त्या स्तो- त्रांत कोही तरी प्रकार होते असेंहि दिसतें त्यात गायत्री, अ- की, होत्रे, ब्रह्मे हे मुख्यत्वाचें सांगता येतील आणि त्या वेळेस या सर्वांचें स्वरूप जवळ जवळ सारखेंच असावें, पुर्वे स्पर्धे मध्ये होते व ब्रह्मे टिकले, व अकी व गायत्री हे लयास गेले असें दिसतें होता या शब्दाचा अर्थ अध्वर्यूच्या आदेशानें होत्रवाक्य म्हणणारा किंवा आह्वान करणारा असा नसून हवन करणारा किंवा मुख्यत्वाचें हवन करणारा असा होता असें दिसतें (वेदविद्या पृ १७३-१७८) दुसऱ्या भागांत दिले- ल्याउतायावरून असें दिसून येईल की, होता यांतील हु धा- त्वा गितका आह्वानार्था अर्थ निघेल तितकाच हवनार्थाहि अर्थ निघेल, अध्वर्यू हें पद शब्दाच्या स्वरूपावरूनच कर्मविशिष्ट न दिसता पदवीविशिष्ट दिसतें, त्यामुळे त्यांचे उल्लेख चारहि वेदातून फार थोड्या वेळा आलेले आहेत हा अध्वर्यूचा वर्ग होत्यातूनच निघाला असावा, आणि प्रमुक्- त्वाचें काम करणारा म्हणून अध्वर्यू म्हणवून घेत असावा यावेहि पहिलें भांडवल परंचसें ऋचाच्या स्वरूपात असावें आणि तें आज याजुषहीत्र म्हणून शिल्लक असावें सब- दधिया अथर्वी प्रारंभी समनक नसाव्या ज्यावेळेस मोठमोठे याग करावयाचे असतील त्यावेळेस एकेक क्रिया समनक होऊ लागली असावी या वेळेस एकाचें जर यज्ञातील प्रत्येक क्रिया नियमबद्ध व मनुष्य करण्याकडे आपल लक्ष घातलें तर दुसऱ्याने अधिकाधिक स्तोत्रमन्त्राचा सचय करण्याकडे लक्ष घातलें होत्यांची जी यज्ञसंस्था असेल तीत बरे- चस मन्त्र म्हणून अग्निसमर्पण करण्यात येत असेल तर अध्वर्यूच्या क्रियेमध्ये कर्मवैविध्य असल त्यांनी कर्मवैवि- द्याकडेच लक्ष ठेवून आणि सोम दुर्मिळ होत असल्यामुळे सोमाशिवाय यज्ञनपद्धति निर्माण करून, 'सप्तहवि सत्त्वा' निर्माण केल्या, आणि त्या करताना दुसऱ्या वर्गाची फारशी मदत घेतली नसावी 'सप्तसोमसत्त्वा' ज्यावेळेस उत्पन्न झाल्या त्या वेळेस मान इतर लोकांची अक्षर लागली होता आणि अध्वर्यू यांचें एकीकरण अर्थात् सोमसत्त्वामुळे झालें एवढेंच नव्हे तर प्रत्यक्ष ऋग्वेदाची मांडणी देखील सोमसत्त्वास अनुष्य करण्यात आली ऋग्वेद दशपूर्णमास, पशु याचें होत्र यजुर्वेदातच आहे ऋग्वेदांत नाही सोमसंस्थेमध्ये मात्र होत्याप्रमाणेच उद्गारावाहि आमन्त्रण करण्यांत आलें आहे हात्याच्या सप्तममध्ये जे आम यज्ञसंस्थेत ऋतुज दिसतात ते त्याची यज्ञसंस्था निराळी होती अशा स्थिताचेंच अस्तित्व दाखवितात जो यज्ञातील मुख्य मनुष्य, तो प्रेप दणार, तोच प्रशास्ता, परंतु जेव्हा अध्वर्यू व होते या दोघांचें एकीकरण झालें तेव्हा मुख्य पदवी 'होता' ही कायम राहिली व प्रशास्ता

मा पदवीऐवची मैत्रावरण ही पदवी झाली असावी. क्षात्रजे होत्यांपैकी जो समुच्चय अश्वयुग्प्रधान सोमयागाला मिळाला त्यातील होतुसहायकांत प्रेप देण्याच्या कामाचें महत्त्व कमी करण्यांत आलें. ऋग्वेदे देखील निराळ्याच यज्ञपरंपरेतील होते. ऋग्वेदाचे सहाय्यक स्वतंत्र आहेत व त्यातहि होत्र व आचर्यव करणारे आहेत. ऋग्वेदाच्या ऋषी हा ऋग्वेदाचा मनुष्य, पण कर्म करतो होत्राचें. आर्मात्र हा ऋग्वेदाचाच सहाय्यक पण कर्म करतो आगमहेतुतांचें, अश्वयुगसखें. पोता हाहि ऋग्वेदाचा मदतनीस पण याचें कर्म होत्यासारखें आहे. ज्या पद्धतीनें होते अश्वयुग्प्रधान यज्ञसंस्थेत शिरले आणि त्याचे मदतनीस आपल्या कामाचें स्वरूप न बदलता प्रविष्ट झाले क्षात्रजे वस्तुतः अश्वयुग् इत्यादींचे सहाय्यक वून देखील नावानें मात्र होत्याचे साहाय्यक राहिले, तीच क्रिया ऋग्वेदास त्रैविद्याच्या यज्ञसंस्थेत स्थान मिळाल्यानें झाली. ही अश्वयुग्ची व ऋग्वेदाची एकी झाली ती बराच बाळ रपथी झाल्यानंतरच झाली. त्या रपथेमध्ये ऋग्वेदाचा सोमयागाची अनवश्यकता वगैरे सागून अश्वयुग्च्या कामाला हरकत केलीच. ऋग्वेदाची यज्ञसंस्था राजाश्रयानें चालत असावी व अश्वयुग्ची खोबाथ यावर चालत असावी. यामुळे अश्वयुग् ऋग्वेदास आपल्यात घेण्याची इच्छा स्वाभाविकच झाली. तथापि ऋग्वेदास लोकसमाज अश्वयुग्कडेच जास्त वळतो व अश्वयुग्च्या यज्ञसंस्थेत लोकाकर्षक भागहि बराच गाहो ही गोष्ट पटली असानी व त्याशी समेट करण्याची इच्छा झाली असावी. अश्वयुग्ने ऋग्वेदास महत्वाचें स्थान दिलें. परंतु मुख्य व्यवस्थापकाचें काम आपणाकडेसच ठेविलें अश्वयुग्ने किंवा लोकांसहान क्रियास सोमसंस्थाचें स्वरूप दिलें आणि अशा रीतीनें त्या क्रिया ऋग्वेदाच्या ताब्यातून आपणाकडे घेतल्या, याला मायस्तोमाचें उदाहरण देता येईल, असो.

यज्ञसंस्थातील अंतस्थ घटनेसंबंधानें हें निवेदन झाले. संस्थाचें पौर्वापर्यहि मांडण्यात आलेंच आहे. आता सप्रविषयक विचाराचें पुनर्निरूपण करूं. सत्रें ही प्राचीन मात्र-लोकांची मर्यादांत असें वाटतें. सत्र शब्द तथा अध्वनें ऋग्वेदात नाही. सत्रें या शब्दाचा समुच्चयारमक स्थान इतकें अर्थ पार तर जगवेदात आलेल्या उदाहरणातून काढता येईल. सत्रें ऋग्वेद यज्ञवेदात दिली नाहींत व ऋग्वेद-यज्ञवेदात देखील त्याची मांडणी फार पुसट पुसट आहे. त्यावरून सत्रे फारशी प्रचारात नव्हतीं असें म्हणता येईल. लोक फिरत असताना जी क्रिया स्वाभाविकपणें होई ती क्रिया पाचपन्नास संवत्सरांनी एकत्र वसून रावायची हें मुख्य सत्रस्वरूप होय. सामुच्चयिक अग्रगुपासना ऋग्वेदात दृष्टीस पडते, तिचें एक विशिष्टीकरण जर सोमयागाच्या रूपानें द्याव्हाकडून झाले तर सामान्याकडून सत्ररूपान झालें. सामान्य अनास आपण एकत्र होऊन कांही क्रिया करावयाची इच्छा उत्पन्न झाल्यास, जी वृत्ति रावायची ती सत्रसत्राव

अर्थान सर्वसामान्यांनीं जमून तें केलें असल्यामुळे दक्षिणा नाही, यजमान ऋत्विज ही भिन्नता नाही व त्याचा कार्यक्रम विशेष विशिष्टीकरण पावला नाही, व नियमानाहिं बंद झाला नाही. कृष्णयज्ञवेदामध्ये मात्र सत्रात त्याच्या वाढलेल्या संस्थाप्रमाणें दररोज याग करावेत असें सांगितलें आहे. खो. टिळकांनीं सत्राच्या सुदृढीचा संबंध तितक्या सुदृढीचा दिवस असावा असा लावून त्यावरून उत्तरध्यात्मक मूलस्थानाच्या कल्पनेस तो आधार म्हणून दिलो आहे.

समाजाचा इतिहास लिहिण्यासाठी अनेक प्रकारच्या पद्धती वापरल्या जातात. त्या पद्धतीचें याथातथ्य ज्ञान करून देण्याचें हें स्थान नव्हे. त्याचें काहीं दिग्दर्शन पडिल्या विभागाच्या तिसऱ्या प्रकरणात केलें आहे. त्यामध्ये प्राचीन भारतीय व प्राचीन निम्नस्थलाय आपाचा तौलनिक अभ्यास, संस्कृत भाषेचा ऐतिहासिक अभ्यास व निम्नकालीन भारतीय आपाचा तौलनिक अभ्यास, प्राचीन कालाच्या अवाचित वस्तुचा अभ्यास उ. मोडकी देवळे, जर्मनीला गाडलेली शहरे, राजवाडे वगैरेचा स्वावरजगम लिखाणाचा अभ्यास, सुत्राविज्ञान, तसेच भारतीय संस्कृतीचा ज्या इतर भाषांवर परिणाम झाला असेल त्या इतर भाषांचा अभ्यास, संस्थांरूप अवशेषाचा अभ्यास (उ. आर्तोनी नायें, फुलदेवता इ.) तसेच देवते, कल्पना, निचार, तत्त्वज्ञान इत्यादिकांवर अभ्यास म्हणजे तौलनिक देवतशास्त्र इत्यादींचें स्वरूप वागळें आहे. आणि या सर्व प्रकारच्या अभ्यासापासून उत्पन्न होणारे ज्ञान तेंहि मांडलें आहे. उदाहरणार्थ तौलनिक देवताभ्यास इसच्या विभागात देवतेतिहासावर तोवर दिला आहे भारतीय व अश्वयुग्स्थलाय आपाच्या अभ्यासापासून जी इतिहासज्ञानप्राप्ति होते ती मूलगृहकार्यात व वर्तुमानात संस्कृतित्या वर्णन-काली मांडलीच आहे. स्वावरजगम लिखाणें व सुत्राविज्ञान यांच्यापासून होणारी फलप्राप्ती, जे ऐतिहासिक राज्यादींचे व कथासुत्राचे धागे, त्याचेंहि फल प्रसंगानुसार मांडलेंच आहे. प्राविडी भाषेतोळ शब्दसंग्रहाचा अभ्यास हा ऐतिहासिक पद्धतीनें करून त्यापासून उत्पन्न होणारी फलधृति ही मात्र फारशी मांडणी गेली नाही. याचें कारण या इतिहासावर फारसा परिश्रमच झाला नाही. संस्कृत भाषेचा ऐतिहासिक अभ्यास करून त्यापासून जो इतिहासप्रगाची मांडणी करावयाची त्या मांडणीचें प्रारंभस्थान वेदकालीन शब्दांचा साकल्यानें अभ्यास होय. हा अभ्यास प्रस्तुत विभागात पडिल्या प्रथमच मांडला गेला आहे आणि भविष्यकाली या अभ्यासाची पद्धतशीर वृद्धि होईल अशी अपेक्षा आहे. वेदकालीन शब्दसंग्रहाचें साकल्यानें ज्ञान झाल्याशिवाय आपेच्या ऐतिहासिक अभ्यासाच्या वसुधा न्यर्थ आहेत. आणि यासाठी प्रस्तुत निपयाचा प्रारंभ म्हणून आम्ही त्याकडे बरीं बर्फी पुढे दिली आहेत. शब्दसंग्रहाचा जो ऐतिहासिक अभ्यास द्यावयाचा त्याचें प्रकार मुख्यतः दोन आहेत. नवीन शब्द आपली घोषित आले हें पूर्वीच्या

शब्दांच्या यादीकडे लक्ष देऊन पाहावयाचें. आणि जुन्या शब्दांचे अर्थांतर कसकसे होत गेले हें पहावयाचें. या दोन प्रकारच्या अभ्यासांनी स्थितंतरासुद्धे बदललेली सामाजिक व सांस्कृतिक परिस्थिति लक्षात येते. अशी.

संस्कृतसंभव भाषांचा, निदान संस्कृतसंभव म्हणून समजल्या जाणाऱ्या भाषांचा, ऐतिहासिक अभ्यास होण्यास आवश्यक साधन शब्दसमहाचे प्रयत्न होत. ते प्रयत्न बरेचसे झाले आहेत आणि बऱ्याचशा प्राकृत समजल्या जाणाऱ्या भाषांचे कोशादे झाले आहेत. आता उत्तरकालीन भाषांच्या शब्दांचे व्युत्पादन करण्याचे प्रयत्नहि चालू आहेत. त्या भाषांचे व्याकरणहि अभ्यासिले जाऊन त्यांचा संस्कृत व्याकरणाशी संबंध पाहण्याचे काम चालू आहे. राजवाड्याचे झाने-शरीचे व्याकरण हा एक त्या प्रकारच्या अभ्यासाचा उत्कृष्ट नमुना होय.

ऐतिहासिक विवेचनामध्ये आपण एकाच प्रगतीच्या दोन भिन्न कालांतील अवशेषांची तुलना करून प्रगति मोजतो. किंवा दोन भिन्नस्थलीय भिन्न लोकांचे अवशेष तुलनेकरिता घेतलेच तर ते त्या दोहोंपासून त्याच्या पूर्वीचे स्वरूप अवगमिण्याकरिता ते तुलनेस येतात. यात सदीप अनुमानाला जागा कमी असते. परंतु याहून जराशी अधिक सदीप परंतु वापरली गेलेली तौलनिक पद्धति म्हटली म्हणजे प्रगत व रानटी लोकांचे आचार व संस्था घेऊन त्या रानटी लोकांच्या आचारापासून प्रगत लोकांचे आचार उत्पन्न झाले असावे अशा तऱ्हेची कल्पना करून संस्थांच्या इतिहासाची मांडणी करणें होय. आपण सुधारलेले लोक त्याच रानटी स्थितीतून निकास होत होत सुसंस्कृत स्थितीस येऊन पोचलो तर आजच्या रानटी लोकांचे जे आचार विचार असतील तेच आपल्या पुर्वजांचे असतील आणि त्यापासून आजचे सुधारलेले आचार विचार विकास पावले असतील अशा प्रकारची कल्पना करून निरनिराळ्या मानववंशातील व जातीतील धार्मिक, सांस्कृतिक, राजकीय व श्रद्धासंस्थांचा इतिहास मांडण्यात आला आहे, बाकोफन, मॅग्येन वगैरेची या प्रकारच्या इतिहासास प्रारंभ केला त्याच प्रकारच्या अभ्यासास पुढे इतर लेखकांनी विस्तृत स्वरूप दिले. स्पेन्सरचा 'सामाज्याच्या मूलतत्त्वे' हा ग्रंथ याच प्रकारचा आहे आणि वेस्टमार्काचे 'विवाहसंस्थेच्या इतिहासावरील ग्रंथ व नैतिक कल्पनांच्या इतिहासावरील ग्रंथ याच प्रकारचे आहेत. बुद्धपूर्व जगातील चर्चेस घेतलेल्या राष्ट्रांच्या इतिहासामध्ये आजच्या सुधारलेल्या बहुतेक संस्था पूर्णपणे संस्थापित झालेल्या दिसतात. तेव्हा नव्य व नागरिक यांच्या तौलनिक अभ्यसापासून जो इतिहासभाग निघेल तो त्यापेक्षाहि प्राचीन काळाचा असावा, किंवा फार तर त्यावेळेच्या आज प्रगत म्हणून समजल्या जाणाऱ्या लोकांच्या पूर्वजांचा पण त्या वेळेस अग्रगत असलेल्या लोकांचा तत्कालीन इतिहास असावा असे म्हणण्यास हरकत नाही.

इजिप्त व असुर येथील लोकांचा प्राचीन इतिहास सित्तपूर्व आठ हजार वर्षांपूर्वीपासून सुरू होतो, आणि त्या वेळी आपण आपण असर्ना लेखाच्या कालापर्यंतचे म्हणजे भारती युद्धाच्या कालापर्यंतचे त्या राष्ट्रांचे ज्ञान अधिकव्यवस्थित आहे. दाशराष्ट्रयुद्धकाल आपण घेतला तरी तो ख्रिस्तपूर्व अडीच हजार वर्षांच्या पलीकडे नेता येत नाही. सुदासविंदासाच्या पूर्वीची रामावली आपण घेतली तर ती फार तर हजार पंधराशे वर्षे आणखी पाठीमागे आपणास पोचवील. जारत पोचवू शकणार नाही. म्हणजे फार तर ख्रिस्तपूर्व तीन हजार वर्षांपर्यंत आपणास नेईल. इतकें जरी झाले तरी आर्यत अनुमानाने काढलेल्या प्राचीनतम भारतीय कालापूर्वी चार-पाच हजार वर्षे पाश्चात्तेकडे दोन मोठ्या संस्कृती नादत होत्या असे स्पष्ट दिसून येईल. पर्शुभारतीयकाल आणि मूलयुद्धकाल या कालांचा आपणास आज अजमास करताच येत नाही परंतु असे म्हणता येईल की, ज्या वेळेस या आर्यन राष्ट्रांची प्राचीनतमस्थिति केवळ शब्दांशद्वयावरून काढावयाची आहे व ज्या काळामध्ये आर्यन राष्ट्रे भटकीव होती त्या वेळेस असुर्य व इजिप्त या दोन राष्ट्रांची संस्कृति चांगलीच वाढली होती; व ज्या वेळेस ऋग्वेदमंत्ररचना झाली असेल की नसेल याविषयीच संशय आहे त्यावेळेस असुरिया-मध्ये शासनपद्धति इतकी सुधारली होती की, त्याचा वायदा लेखनप्रविष्ट झाला होता एवढेच नव्हे, तर त्याचा प्रयत्न [इमुर्यीचे कोड] करण्यात आला होता. एवढेच नव्हे तर इसुर्यीच्या कायदेशीसप्रदात व्यावहारिक कायद्यापासून आवा-तर गोष्टी पृथक् होऊन व्यावहारिक गोष्टीच केवळ वायदाचा विषय झाला होता. इतकी सुधारणा प्रत्यक्ष रोमन लोकांमध्ये यारा निमाच्या काळापर्यंत झाली नव्हती. आणि भारतामध्ये तर जोरातनिर्मित शासनावरील समृद्ध व धर्मा झाला नाही. काही व्यावहारिक नियमांचा संसृद्ध झाला तो धर्मशास्त्राकार अर्थशास्त्रकार यांच्या हस्तच झाला. मोठमोठ्या इमारती, मोठमोठे मनोरे या बाबतीत देखील अशेत प्राचीन अवशेष या दोन संस्कृतीत जसे उपलब्ध होतात तसे आपल्याकडे उपलब्ध नाहीत. व आपल्याकडे अशोकपूर्व लेखहि उपलब्ध होत नाहीत असे म्हटलें तरी चालेल. म्हणजे भौतिक सुधारणांच्या बाबतीत प्राचीन आर्यन यांच्या पेक्षा असुर व मिसरी यांनी संस्कृति अधिक ज्ञानी व अधिक उच्च होती असे म्हटल्याशिवाय न्याय्यतर नाही.

सुरस्थानातील आर्थलोनमध्ये खोदकामात जे अवशेष सांपडले (टारमस ऑफ इंडिया १८-५-२१) त्यामध्ये तर इतक्या मोठ्या मूर्ती आढळल्या व त्या मूर्तीचे तळपाय एक चाराने मोठे आहेत. अत्थलोन शहराचा भरभराटीचा काळ म्हणजे क्रि. पू. चवदावे शतक होय. दुसरेच म्हणजे १८-९-२२ च्या सुमारास (त्या ठारलेच्या टारमस आफ इंडियाचा अंक पहा) सर आर्थर इव्हेंस यांनी बाहेर काढलेल्या इजिप्तनसंस्कृ-

गीष्मा विप्रकलविपयी वर्णन असे आहे. व शरद्वर्षाची वाही विप्रेहि सापडली आहेत ह्यावरून तत्कालीन पशुपक्षा विषयी फार सुंदर माहिती मिळते. ह्याच पत्राच्या २९-८-२१ च्या अंकात संनवहून कालिन्दा तारे-मये फ्रान्समध्ये प्राचीन काळी असलेल्या मूर्तिशिल्पाचे शान दाखविणारा एक संप्रदाय सापडल्याचे प्रसिद्ध झाले आहे. त्यामध्ये उषा अनेक पशुपक्षांची सुंदर पक्ष्यांची चित्रे आहेत, ह्यापेक्षा बरेच प्राणी आग नष्ट झाले आहेत. ती चित्रे कोणत्या काळी पडली असली याविषयी निश्चय झाला नाही, पण तो काळ वीस हजारोपासून पंचवीस हजार वर्षांपूर्वीचा असावा अशी कल्पना ठेले गेली आहे.

या सर्व गोष्टीवरून असे दिसते की, अगुरीमिसरी संस्कृतीच भौतिक वायतात भारतीय संस्कृतीच्या पुढे आहे एवढेच नाही तर वीट फ्रान्स येथील संस्कृतीदे भौतिक वायतात भारतीय संस्कृतीच्या पुढे आहे.

पहिली संस्कृति व भारतीयची संस्कृति, यांची तुलना केला तर आपणास असे म्हणता येईल की, राजकीय सत्तेची पडना आणि साम्राज्यविस्तार याच्या बाबतीत पणजे महत्त्व शिस्तपूर्व सहाय्या धनकापासून ते सुसुलमाना उदयापर्यंत होते. परंतु मुकुटपूर्वकांनी याचे राजकीय महत्त्वही काढी न घेतले. बुद्धोत्तरकाळी एवढेच म्हणता येईल की सामाजिक पत्राकमलापेक्षा पहिल्या पराक्रमकाळ २०० वर्षे अधिक अगोदर गेली. परंतु अलेक्झांडरच्या नेतृत्वाखाली ग्रीक सैनिकांपुढे पराक्रम लोकांचे टिकाव धरता आला नाही. आणि त्याच्या राजसत्तेचे ध्वज अशोककालीन राजसत्तेच्यापेक्षा कधीच मोठे नसावे. पहिला रोमन साम्राज्याशी लढता लढता जरी आगले महत्त्व कायम ठेवता असले तरी ह्याची एकंदर राजकीय कामगती भारतीय संप्रदायापेक्षा अधिक होती असा निष्पन्न देवचन नाही. सांस्कृतिक दृष्ट्या ह्याचे एकंदर कार्य भारतीय कार्यपेक्षा कम महत्त्वाचे व अधिक उत्तरकालीन होते असे म्हटले पाहिजे. साधु हा मुकुटपूर्वकालीन होता असे ज्ञानने सिद्ध झाल्याचे अग्नी समजत नाही. शिवाय पणजेमध्ये वेदागादि शास्त्राचा विकास झालाच झाला नाही म्हणून ह्या बाबतीमध्ये पहिला प्राचीन भारतीयपेक्षा उत्तर संस्कृतीचे वाढत किंवा अस्त असे म्हणता येणार नाही. सुतसंस्कृतीशी समकालीन इराणी संस्कृती काय असावी याविषयी अंशमासच करतो येत नाही; एवढेच नव्हे तर पहिल्या राजावलीचा परिश्रित इतिहासाचा प्रारंभ येशुनामापेक्षा पूर्वी नाही.

प रि शि ष्ट.

जैनवाङ्मय.

बौद्ध व जैन संप्रदाय — बौद्ध धर्मग्रंथांमध्ये गौतम बुद्धाचा एक प्रतिपत्ती म्हणून " नीमठनस्तपुस " या भा. सि. उ. १०

नांवाचा वारंवार उल्लेख आला आहे. अर्थात हा व्हलेख सुप्रसिद्ध महावीर या जैनधर्मास्थापनाचा होय, याविषयी बिशपुल सिद्ध नाही. गौतमाच्या पूर्वी थोडेच दिवस " नीमठ " (पाद रहित) या नांवाच्या एका बऱ्याच जुन्या संप्रदायातून " दधेमान महावीर " याच्या पुढीकडालाही हा जैन संप्रदाय उदयास आला. जैन संप्रदायाचे बौद्ध संप्रदायाशी इतके साम्य आहे की, जैन संप्रदाय हा बौद्ध संप्रदायातीलच पोटभाग होय ही समजूत घर घालण्यात बळ होती. तथापि बौद्ध संप्रदायापेक्षा ह्या जैन संप्रदायातील काही तत्वे इतकी भिन्न आहेत की त्यामुळे जैन संप्रदाय अगदी स्वतंत्र असा असे मानणे भाग पडले. उदाहरणार्थ बौद्ध संप्रदायापेक्षा जैन संप्रदायामध्ये तापसवृत्ति व इतर, सांप्रदायिक आचार याज्ञवर, कायम भर देण्यात आला आहे. इतकंच नव्हे तर गौतम बुद्धच्या उलट, महावीर याने पण विकास पावलेल्या आत्मतत्त्वाच्या अस्तित्वाविषयी विवेचन केले आहे. दोन्ही संप्रदायांनी सामान्यपणे लागू असणाऱ्या गोष्टी म्हणजे प्राचीन भारतीयांत प्रचलित अनलक्ष्य तापसवृत्ति व तत्संबंधी नीतिकल्पना ह्या होत. बौद्ध व जैन संप्रदायांचे साम्य या बाबतीत दाखविता येण्यासारखे आहे. इतकेच नव्हे तर सर्वसामान्य भारतीय विचारधारेच्या आत्मतत्त्वात अशाच प्रकारचे वातावरण भरून राहिले आहे हे दाखविता येईल.

ह्या दोन्ही संप्रदायांमध्ये मुख्य एक भेद असतो आहे की, जैन संप्रदाय हा सर्वचाल पूर्ण भारतीयच राहिला, परंतु बौद्ध संप्रदाय मात्र अधिक व्यापक झाला व आग्नेय बौद्ध वाङ्मयात विदेशी महत्त्व प्राप्त झाले आहे. ह्या दोघांनी पाहता असेल विपश्चात देखील जैन व बौद्धांची भेद वाङ्मयांशी तुलना करता येणार नाही. जैनाने बौद्ध धर्मग्रंथ रचून अशा उपदेशाच्या पद्धतीत लिहिले गेले असल्यामुळे बौद्ध धर्मग्रंथात अनेक ठिकाणी आढळून येणारे सामान्य मानवजातीच्या हिताच्या उद्देशाने केलेले विवेचन ह्या जैन ग्रंथात मूढीच आढळून येत नाही.

जैन सिद्धांत — इ. सनानंतर पडलेल्या शतकांत जैन संप्रदायात एक अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट घडून आली ती ही की, त्यामध्ये श्वेत, पर व दिग्बर असे दोन पंथा उत्पन्न झाले. ह्या सर्व धर्मग्रंथास दोन्ही पंथांचे जैन लोक " सिद्धांत " अथवा " आगम " असे म्हणतात. ह्या बौद्ध धर्मग्रंथातील पहिला महत्त्वाचा भाग म्हणजे म्हणजेच " अंगे " होत, असे अतापर व दिग्बर पंथांनुषंगीचे म्हणणे आहे. परंतु अतापरियंत कदा श्वेत, परपंथातील " सिद्धांत " उत्पन्न झाला असून त्यामध्ये पुढील " सुत " ग्रंथाचा समावेश होतो. या धर्मग्रंथांची माया ' आप ' किंवा ' अधर्मागधी ' या नांवाने संक्षेपची जाणरी प्राप्त होय. महावीराने ह्याच भाषेत धर्मोपदेश केला असे म्हणतात; परंतु ह्या धर्मग्रंथांची कदाचित पंचमहाय याच्या भाषेत पुष्कळ अंतर आहे.

प्राकृत पय भागांत बौद्ध प्रघातील पाली याथाप्रमाणें बरींच जुनी शब्दाची रूपे सापडतात. अत्यंत प्राचीन अर्धमागधीचे स्वरूप 'आयारंगसुत्त' (आचारंगसूत्र) "सुयगदाग", (सूत्रकृतांग) व "उत्तरइस्यणसुत्त" (उत्तराध्ययनसूत्र) या तीन ग्रंथांत पहावयास सापडतें धर्मग्रंथाखेरील इतर वाङ्मयाची भाषा 'अर्धमागधी' किंवा जैन महागप्त्री ही असून देखील वरील धर्मग्रंथाच्या भाषेपेक्षा अगदी भिन्न आहे.

ग्रंथकाल — ह्या धर्मग्रंथाच्या कालासंबंधी व प्रमाणसूतते-संबंधी श्वेतावर जैनानां पुढील दंतकथा प्रचलित आहे. प्रत्यक्ष महावीरांनी गणघर बंधारे शिष्यास जो सन्तोषदेश केला ते मूळ जैन तत्वज्ञान होय व तो चौदा "पुत्र" (पूर्व) ग्रंथात समाविष्ट झालेला होता, परंतु लवकरच ह्या प्राचीन ग्रंथाची माहिती नष्ट झाली मात्र महावीराच्या एका शिष्याने हे ज्ञान पुढें प्रसृत केलें. पुढे कित्येक पिढ्यापर्यंत अशा रीतीने ह्या मूळ धर्मग्रंथाचें संरक्षण करण्यात आलें.

महावीराच्या मृत्यूनंतर दुसऱ्या शतकात मगध देशात १२ वर्षेपर्यंत भयंकर दुष्काळ पडला. त्या वेळीं मौर्य चंद्र-गुप्त हा मगध देशाचा राजा होता व भद्रबाहु हा जैन लोकांचा मुख्य अग्रणी होता. दुष्काळामुळे भद्रबाहु हा काही अनुयायांसह दक्षिण हिंदुस्थानातील कर्नाटक देशांत गेला व चौदा पूर्वाच्या ज्ञानात पारंगत असलेल्यापैकी शेवटचा जो स्थूलभद्र तोच मगध देशात मागे राहिलेल्या जैनसंप्रदायी लोकांचा धुरीण झाला. भद्रबाहुच्या आभाराने ह्या चौदा पूर्वांचें ज्ञान नाहींसें होतें, अशी स्थिति प्राप्त झाल्यामुळे पाटलिपुत्र साह्यात एक धर्मसभा भरविण्यात आली व ह्या सभेत ११ आंगाची रचन करण्यात येऊन १४ 'पूर्वांचे' अवशेष जमवून ह्याचें १२ वें अंग बनविण्यात आलें. जेव्हा भद्रबाहुबरोबर गेलेले लोक स्वदेशांत परत आले, त्या वेळीं परदेशांत गेलेल्या व देशांत राहिलेल्या जैन लोकांमध्ये बरेच अंतर पडलें होतें देशांत राहिलेल्या लोकांस श्वेतवस्त्रे वापरण्याची सवय झाली होती, परंतु भद्रबाहुचे अनुयायी जैन ह्यांनी महावीराच्या आज्ञेप्रमाणें नम्र स्थितितच आशुभ घालविण्याचें व्रत घालविलें होतें व अशा रीतीने श्वेतावर व दिगंबर हे दोन तट जैन लोकांत पडले. ह्याच परिणामाने असा झाला की, दिगंबर जैनानी १४ 'पुत्र' आणि 'अंगे' नाहींशीं झालीं, असें ठरवून श्वेतावर जैनानी संप्रसारित केलेले धर्मग्रंथ प्रमाण मानण्याचें सोडून दिलें. कालांतरानें श्वेतावरांच्या धर्मग्रंथात घोंटाळा माजून ते प्रत्येक नाम-शेष होण्याच्या मार्गास लागले. ह्यामुळे महावीरनिर्वाणानंतर १८० (किंवा १९३) वर्षांनीं म्हणजे इ. सनाच्या ५ व्या शतकाच्या मध्याच्या सुमारास गुजराथ देशातील वलभी नगरात पुन. एक धर्मग्रंथाचें एकत्रित संप्रेशन करण्याकरिता धर्मसभा भरविण्यात आली. ह्या वेळीं "पुत्र" यापैकी नुसतें अवशेषामिळून एकत्र केलेले १२ वें 'अंग' नष्ट झालें होतें. ह्यामुळे "देवर्दिगंधी" याच्या धर्म-

ग्रंथाच्या प्रतीक्षा समाप्त अशा सामान्य उपलब्ध असलेल्या जैन धर्मग्रंथात आपणास ११ 'अंगे' व सापडतात.

अशा रीतीने श्वेतावर जैनानांच्या दंतकथेप्रमाणें देखील ह्या धर्मग्रंथाचा काल इ. सनाच्या ५ व्या शतकाच्या पूर्वी जाऊ शकत नाहीं. अर्थात ह्या धर्मग्रंथाचा उद्भव पूर्वीच्या पाटलिपुत्र नगरातील धर्मसभेच्या काळी व त्यापूर्वीहि महावीराच्या काळी झाला, असें त्याचें म्हणणें आहेच. १४ 'पुत्र' व ११ 'अंगे' ह्याचें ज्ञान महावीराच्या काही पदशिष्यास होतें ही गोष्ट दिगंबर जैन देखील कबूल करतात; परंतु त्याचें इतकेंच म्हणणें आहे की, ह्या १४ 'पुत्र' ग्रंथाचे ज्ञान अकारणीच नष्ट झालें इतकेंच नव्हे, तर महावीरनिर्वाणानंतर ४३९ वर्षांच्या अवधीत ११ 'अंगे' याचें ज्ञान असलेला शेवटचा आचार्यहि मृत झाला, व मागाहूनच्या आचार्यांचे "अंगज्ञान" कमी कमी होत जाऊन महावीरनिर्वाणानंतर ६८३ वर्षांनीं ह्या धर्मग्रंथातील खऱ्या ज्ञानाचा माग-मुसही उरला नाहीं.

मूळ जैन दंतकथेप्रमाणें ह्या वरील धर्मग्रंथाचा बाल फार मागे नेता येत नाहीं; तथापि ह्या ग्रंथाचा काही भाग अत्यंत जुना असून फक्त देवर्दिगंधी याचें जुन्या हस्तलिखितावरून काही भाग व तोंडी दंतकथेच्या रूपानें आलेला काही भाग, ह्या सर्वोच्च संकलन केले, असें म्हणण्यास बराच विश्वासजनक पुरावा आहे. कारण इ. सनाच्या पहिल्या व दुसऱ्या शतकातील काही शिलालेखावरून अस स्पष्ट दिसून येतें की, ह्या वेळीं देखील जैनानां श्वेतावर व दिगंबर हे भेद झाले होते, व सध्याच्या उपलब्ध जैन धर्मग्रंथात आढळून येणाऱ्या बंधारेपरासारख्या परंपरा असणारे काही पद्य (गण) त्या काळी अस्तित्वात होते. ह्याच शिलालेखानांमध्ये "चावक" नावाच्या जैन संन्याशाचें उल्लेख आहेत, त्यावरून ह्या काळी जैन धर्मग्रंथ कोणत्या तरी मूळ स्वरूपात अस्तित्वात असावेत असें दिसतें. ह्या शिलालेखावरून व तराकीनी अवशेषाच्या निरपावरून असेंहि दिसून येतें की, इ. सनाच्या पहिल्या शतकात महावीर-दंतकथा सामान्य उपलब्ध असल्याप्रमाणेंच होती. जैन साधूंनीं नमस्तीनें रहावें अशाबद्दल पाळून दिलेल्या नियमांत श्वेतावरी यानां फेरफार केले नाहींत. ह्या एका गोष्टीवरून त्यांनीं धर्मग्रंथात लागेल तसे फेरफार करण्याचें घाडस न करता एकदर धर्मज्ञान घन्य स्थितके, आहे ह्या स्थितीत राखण्याचा प्रयत्न केला ही गोष्ट स्पष्ट दिसून येते. शिवाय ही जैनपरंपरा पुष्कळदा यावर्तित बौद्ध परंपरेसारखीच आहे, ह्याबद्दल बरीचशी खात्री ह्या शिलालेखावरून पडते.

वरील विवेचनावरून ही गोष्ट मात्र सिद्ध होते की, जैनांचे "सिद्धांत" ग्रंथ एकाच वेळीं रचले गेले नसावेत. देवर्दिगंधी संप्रेशन केलेले व सांप्रत आपणास उपलब्ध असलेले जैन धर्मग्रंथ हे ह्या काळच्या वाचन्यात्मक चळवळीच्या आगदी शेवटीं शेवटीं रचले गेले, व लागलीच जैन पंथाची व

संन्यासव्रतीची मुख्यपरिधित त्यापना झाली. ह्या गोष्टी महावीरनिर्वाणानंतर लवकरच घडून गेल्या असल्यात. अर्थात ह्या जैन धर्मग्रंथांपैकी प्राचीन भागाचा काळ महावीराच्या अगदी पहिल्या शिष्याच्या अमदांनीचा. म्हणजे हे. सनाच्या दुसऱ्या शतकाच्या पुष्कळ मार्गे लोटता येईल; बरील जैन दंतकथेप्रमाणे हा काळ मौर्य पदमुक्ताच्या कारकीर्दीत येतो व आप्पिकी अगदी मागाहूनचा भाग देवद्विगणीच्या कालांत तयार झाला असावा.

यानंतर जैन धर्मग्रंथांतील एक एक भागाकडे आपण क्रमशः वट्टे.

धर्मग्रंथांचे भाग, प्रथम अंग, आचारंगसूत्र — 'सिद्धांत' ग्रंथातील पहिले अंग "आचारंगसूत्र." (आचारंग सूत्र) नामक असून त्याचे 'धृतस्कंधे' (विभाग) दोन आहेत, व त्यांमध्ये एकंदर आचारांचे विवेचन आहे. त्यापैकी पहिला भाग धृतस्यापेक्षा एकंदरीने जरी अधिक प्राचीन दिसतो तरी त्यामध्ये देखील विविध विषयांचे एकीकरण आढळते. ह्या ग्रंथात बौद्ध वाक्याप्रमाणे गद्य व पद्य भवाचें मिश्रण आढळते. कधी कधी मारल्या एकामागून एक कविता आढळतात, तर कधी गद्य भागच सारखा सापडतो व पुन्हा लागलीच गद्य व पद्य आळीपाळीने असलेले आढळते. ह्यातील मुख्य विषय म्हणजे अहिंसा, भूतदया इत्यादि गोष्टींबद्दल उपदेश व निरनिराळ्या प्रकारचे वागणुकीचे नियम सांगणे हा होय. उदाहरणार्थः—

"याप्रमाणे माझे म्हणणे आहे भूत, वर्तमान व भविष्य ह्या तिन्ही कालातील पूज्य 'अर्हत्' व माननीय 'भगवत्' यांचेहि असेच म्हणणे आहे. ते नेहमी असाच उपदेश करतात व नेहमी ह्याच गोष्टींचे विवेचन करतात या—

"कोणीहि मनुष्याने कोणत्याहि सजीव प्राण्याची हत्या करू नये, किंवा त्यास बार्दट शब्द बोलू नयेत किंवा दुसऱ्या कोणत्याहि प्रकारे ह्यास त्रास देऊ नये. विश्व आणणाऱ्या सृष्टीच्या साधुपुरुषांनी आवून दिलेल्या धर्माची ही पवित्र सनातन, व अशक्यपण्य अशी आज्ञा आहे.

"सुद्धाला ज्या भावना आहेत त्याच प्रकारच्या भावना मुग्धी ज्याला ठार करणार त्याला आहेत मुग्धी ज्याला गैरसिद्धपणे वागायिता, अर्थात त्रास देतो त्या प्राण्याला देखील मुद्दामागूनच मुसलदुःपाच्या संवेदना होत असतात हा गोष्ट मनात बाळगून जो कोणी वर्तन करील तो भुरग्याचा वध स्वतः करणार नाही व करण्यास परवानगी देणार नाही."

बौद्धधर्मीय मिश्रवृत्तीच्या नियमांमध्ये जैनधर्मीय यतिवृत्तीच्या नियमांपेक्षा विशेष भेद गमा आहे की, जैन धर्मास अतिकडक तापसवृत्तीवर जोर देतात, इतकंच नव्हे तर धर्मदृष्ट्या आत्महत्याहि करण्यास सांगतात "जैन मुनीने शीतापासून त्रास होत असला तरी थोडे मारून

मरावे परंतु आपल्या प्रताचा अंग होऊ देऊ नये - जर तो दुर्बल व आचारी असला तर एक वेळ त्याने मृत्यु परकरावा परंतु उपवासव्रतभंग करू नये. - चालताना गवसाच्या पात्या टोंचतील, डारचिल्ले चावतात, बार्दट घाणेरच्या दुष्ट हवेपासून त्रास होईल अशा तऱ्हेने नमस्स्थितीत फिरावे (१.०.८)." ह्या लांबलचक अशा महावीराच्या पद्यमय उताऱ्यामध्ये बौद्धग्रंथात आढळून येणारी एक नेहमीची आज्ञा झाली आहे ती हीः— "त्याने (मुनीने) जिवंत राहण्याची इच्छा करणयाची नाही किंवा मृत्यु येण्यासाठीहि अर्घार व्हावयाचे नाही." परंतु त्यानंतर लागलीच, पूर्ण शठण्या मनुष्याने उपवास करित करित हलके हलके मृत्यूचा पाशा कसा गाढावा ह्याबद्दलच्या निरनिराळ्या पद्धतींचे विवेचन दिले आहे. त्यानंतर कर्मआचार्यावर काव्य आहे. वस्तुतः ह्या भागास पद्य किंवा गद्य यापैकी काय म्हणावे याचीच शंका आहे. ह्या "उपहाणसूत्र" नामक भागामध्ये महावीराच्या तापसवृत्तीचे आतिशय हुबहु वर्णन केले आहे.

"तो (महावीर) भगिनेत अद्या नमवृत्तीत इकडे तिकडे फिरे, लोक त्याला खूप सौंदर्यात व त्याला त्रास देत. परंतु त्याचे ध्यान कधीहि भंग पावले नाही. लाड देशातील रहिवाशांनी त्याचा अत्यंत छळ केला व त्याजवर डने सोडले, त्यानी काढा व हाताच्या मुठी यांनी त्यास खूप मारले व त्याच्या अंगावर फळे, मातीची ठेकळे व मृत्तुःभाचे तुकडे बघेरे केले व अशा रीतीने अनेक प्रकारच्या भ्रातानी त्याचे ध्यान भंग करणयाचा प्रयत्न केला. परंतु संप्रामांतील मुख्य सेनानींप्रमाणे महावीराने आप्पेकी फोण-त्याहि गोष्टीस गुमानले नाही. कसलीहि जखम झालेली असो नसो त्याने कधीहि औपधोषचार केले नाहीत तो कधीहि स्नान करीत नसे किंवा दात घासित नसे. हिवाळ्यात जांयेराळीं तो ध्यान करी व उन्हाळ्यात सूर्याच्या प्रखर उन्हात बसे. तो महिजेच्या माहिने पाणी पीत नसे, व भोजनाचा सहावा, आठवा किंवा दहावा हिस्सा अन्न ग्रहण करून कोणत्याहि प्रकारची वासना न देता ध्यामगम राही."

"आचारंग" चा दुसरा खंड त्याच्या मोठेभागास दिलेल्या "कूट" या नांवावरून बराच उत्तरकालीन दिसतो. आप्पेकी पहिल्या दोन कूटामध्ये भिक्षावृत्ति व पर्यटन त्याचप्रमाणे भिक्षु व भिक्षुणी यांची दिनचर्या बरी असावी ह्याबद्दल नियम सांगितले आहेत. तिसऱ्या कूटामध्ये महावीराच्या चरित्रास उपयुक्त असे साहित्य आहे व त्याचाने उपयोग भद्रवाहने "कल्पसूत्र" रचताना केला आहे ह्या पुस्तकाची समाप्ति बाग श्लोकांनी केली आहे, व हे श्लोक काहीने बौद्धांच्या 'अेरगा' शारसे दिसतात.

दुसरे अंग, मुख्यगदाद्वय — जेनांसदातांतील दुसरे अंग "मुख्यगदाद्वय" हे होय ह्यातील विषय जैन मुनींचा पवित्र आयुष्यक्रम वसा असावा हा असून ह्यातील

वराचमा भाग प्रविष्टायांची मत्त खोडून काढण्यांत येला आहे ह्या अंगावेतून दोन खंड बाहेर व त्यांपैकी प्रथम खंड प्राचीन अमून दुसरा खंड उत्तरकाली आढळलेला असतो.

ह्या पहिल्या खंडाची रचना पंचे श्लोक व इतर काव्यमयुक्त कवी अमून हावील उमा वगैरेवर प्रथमवर्त्यास कवि म्हणून येण्याची होय असावी अस दिवनें त्यांपैकी काही उमाः अथवा सम्येक आहुत उदाहरणार्थ "ह्रिज पक्षी पश्यानी अण्ण उडणोहि येन नाहो अशा कोवळ्या विष्णोवर सज्ज वलून हावीनी उपाप्रमाणे लावविनात त्याप्रमाणे सदैम द्वैतकम्यून माणनें तरुण तरुण्यानीं कुमारांस लावण्याचा प्रयत्न करीत असतात" (१. १४, २) एवण तरुण्यास दुसऱ्या मंत्राद्वयप्रवर्तकांनीं स्थापन केलेल्या भिन्न भिन्न मनापासून दूर राखणे, मर्णांत येणाऱ्या अठवची व मोड गांवे निवारण करण्यावद्दून त्यास उपदेश करण त्याचप्रमाणे आपल्या (जैन) मंत्रावर वर्ण थळा टेवावयास लवून उच्चम पेशकडे स्थाना मेणे हाच या प्रभाचा स्पष्ट उद्देश आहे.

या प्रभाच्या आरंभी मंत्रांराव्या जैन तत्त्वज्ञानविद्वद् अमलेना बौद्ध व इतर साम्प्रदायिक मतांचा निषेध केला आहे अर्थात् कर्म व संसार यांमधील केलेले विवेचन मात्र इतर मतांनील विवेचनामाखेच आहे. मठानील ज्ञानिकमानील दुखे व मर्कट येथे या मार्गांत हुसहुस वर्णनें आढळते. परंतु नवव्या मनुष्यानें त्यांना पक्षु भिन्न जाले उडायी नाहीं त्यानें मित्र व आर्त भावी कांडु वर आमुषकमतास गुलाम्यक प्रसंग त्याला भडक रीत्या मोडक पद्धतीनें दाखवून मुनिव्रत्तापासून त्याला पराङ्मुख करण्याचा प्रयत्न करीत असतात रामे, साचव, नाझी, क्षत्रिय त्याला ह्या व्यावहारिक जगान बळव ओडण्याचा प्रयत्न करीत असतात परंतु ह्या सर्व मोडण्यासोडून त्याला पुढें मार्ग आकमिवा लागतो जुगरी, नास्तिक हे त्याच्यावर बारवार आघात करीत असतात परंतु नवव्या तरुण्यास ह्या लोकांनाहि धैर्यानें तोंड द्यावें लागते. परंतु सर्वोत्तम विद्या ह्या ज्ञान साधनास मोड घालण्याचा अक्य ता प्रयत्न करीत असतात. नेह्या विषेपनः अशा विषयच्या जादुगीर्यापासून त्याला फार दूर रहावें लागते. एकदां मनुष्य प्राणी श्रीमहाजन गुरुकट्टेन गेला म्हणजे त्याची काय स्थिति होत ह्याचे वर्णन अत्यंत विनोदपूर्ण आहे रयवाहक उपाप्रमाणे रयवकांस लगेळ तिकडे लागेल तशी गति देतो त्याप्रमाणे विद्या मोडबळ पुण्यास भोवऱ्यासतरा गरगर फिरवितात. अशा पुढाची स्थिति मंतर काय होते याचे वर्णन मंतरच्या स्तरांत केले आहे.

पुढील पुराणे किंवा बौद्धांत यांच्याप्रमाणे या जैन अंगाच्या एका पटम गांन नरक व श्वातःल यातना (१. ५१) यांमधेचा हृदयस्थानी वर्णन आहे. तरी पण पुनः पुन्हा अशकाराने परंपरापद्धतीचा प्रयत्न केला आहे. उदाहरणार्थ १. ७

मधें अमं म्हणले आहे कीः—“शानोदकाच्या अमलिदानां पूर्णपदाची प्राप्त होते ही गोष्ट जर खरी असेल तर माते, कामें, मय इत्यादि अनेक नलचरांनी पूर्णपदप्राप्ति होईल जलज्ञान जर मनुष्यप्राण्याची अनंत पातकें धुवून काडीत असेल तर तेच पुण्यफलेहि नाहींशी करील. ब्राह्मण म्हणतात की प्रतिदिन आमि प्रज्वलित केल्यानें सुक्ति प्राप्त होते परंतु हे जर खरें असेल तर मोनार, लोहार, प्याडी इत्यादि पदार्थांक लोकांनी अनायास मोक्षप्राप्ति होईल ”

ह्या प्रथ एकाच अशकाराने रचलेला अस्तव्याचा संभव आहे परंतु त्यापेक्षा एकाच रहस्यानें एकाच विषयावरिल विविध श्लोक व उपदेश पाठ एका ठिकाणी गोळा केलें अमण्याचा संभव आहे. त्याच्या उलट गद्यात रचलेले दुपरे प्रकरण लहान लहान स्फुट्यांचे बनलेले आहे. ह्यामध्ये देशाल परमतलेउन हाच मुख्य विषय अमल्यामुळे त्याचे संप्रयन ह्या ठिकाणी आले असोवें. भारतीय सं्याविषयेंच्या माहितीच्या दृष्टीन हा प्रथ अत्यंत महत्वाचा आहे

निसरे अंग, ठाणांग.—त्यापैकी “ठाणांग” हें तिसरें अंग होय यांचे “अंगुत्तर निहाय” या अंशतत्त्वाप्रमाणे ह्या जैन प्रभातहि दहा ह्या संख्याप्रमाणे पुष्कळसे धार्मिक विषय विवेचित केले आहेत ह्या यादींत बित्तिक ठिकाणी गूढ अशा उपमा आढळून येतात. उदाहरणार्थ, “प टक (पेटी) किंवा उपदेशक यांचे चार प्रकार असतात; मध्य किंवा याचक यांचे चारच प्रकार असतात; शास्त्रप्रमाणे कटुक व मनुष्याची चार असतात.” ह्या उपमा पहा ह्या अंगाच्या एक ठिकाणी “दाडिवाय” नांवक नक्षत्रास झालेला धर्मायाची विषयवार यादी आली आहे. ती फार महत्वाची आहे

चवथें अंग, समवायांग—याभितरचे चौथें अंग समवायांग हें अमून ह्याच्या दोनगुंतीयांस भागात ठाणांग प्रमाणेच विषयवारी आली आहे. फक्त भेद इतकाच की ह्या विषयवारीची भर्या १०० वर नेली आहे. या अंगाचा शेवटचा एक तुलनाभास भाग मागाहून जोडलेला दिसत अमून त्यामध्ये सर्व बरा अंगाचे विषय व विस्तार ह्याबद्दल विनम्रक माहिती आढळते. तथापि ह्यामध्ये उल्लेखिल्या १८ प्रकारच्या माझी लेखनावरून, त्याचप्रमाणे “उत्तरकृतयण” या अंगाच्या १६ प्रकाराच्या व अशाच इतर उल्लेखिल्या हें अंग उत्तरवर्तीन अमल्याचे निःपेक्ष सिद्ध होते

पंचवें अंग, भगवती विद्याह.—“भगवती विद्याह” किंवा “विद्याहप्राप्ति” किंवा मोडक्या शब्दात “भगवती” या शब्दाने उल्लेखिले जाणारे याचें अंग अत्यंत महत्वाच्या अंगांपैकी एक आहे. ह्या अंगामध्ये जैन धर्माच्या साम्प्रदायिक उपदेशांचे बरेच सविस्तर उपपादन आले आहे अर्थात् ह्या विवेचनाचा बाही भाग सारांशपाने आला असून बाही भाग “इतिहाससंवाद” रूपाने

रचनेला आहे. त्याची एका दंतकथामुळे मागणजे, महावीरापूर्विका जैनपरंपरेतील पूर्वजांची व इतर काही पवित्र मुनींची अथवा राजतरतयवर्ग करून निर्माणपद-प्राप्ति करीत करून देणे त्याचे वर्णन आहे. पवित्रपार्श्वाने पुण्यकर्म कारणात जाणून घालावेनासा साधुपुण्याम मिळवारी उत्तमउत्तम स्वर्गलोका, त्याचप्रमाणे दुरावाची पापाना भीमावा लागणारा नरवलास व त्यातील अनेक दुष्ट यांचे वर्णनेहि पुढील ठिकाणी आढळतात.

हामाये विवेचनः महावीरेचे पूर्वजांतील व मगहालीन पुढा न. वने रक्षने शिशु तामसो व गोशाल महत्त्व-लियुत याचया विपरी आलेला आत्म्यापेक्षा जास्त महत्त्वाच्या आहेत नाझाली व गोशाल महत्त्वसिपुत हे जी पंडरापन्नायाचे संवत्सरक आगून, या पाचव्या अंगाने १५ वे प्रकरण गोशाल याचवहल्या मादि-ताने भरलेले आहे विरह सत्राचमस्यापकाचे जीवनचरित्र एतादा संप्रदायमागे कसा रीताने वर्णन केले गेले त्याने हे उत्तम जेदाक आहे. त्या वर्णनावरून असे दिसून देते की, पंच व महावीर यांचे अनुयायी जे "जीवव" व गोमलय अनुयायी "आगीक" ह्या दोन विरह्यांचा ठेकाजाने निवडले होते पूर्वी भयान निवड येथे हाता, हनुवट "माया" अंगाने १५ वे प्रकरण मृत्युन भगदी रचन भूष व व माग ह्या निवेदित ज्ञाना माहताने भरलेला प्रकरणाची व्यापने भर पडलेले आगारी.

सहावे अंग, नायापमरुताओ—नायाप आगारा "नाया पमरुताओ" (नायपमरुता) हे सत्रा आहे ह्या अंगाच्या पहिल्या भागाने २३ प्रकरणे आगून ह्या प्रत्येक प्रकरणात एक एक अत्राधिक वगूणे वर्णन आहे ह्या पूर्वक बहुतेक आगारिका त्यांच्या कथासागादि आनीक साकन गाने जास्त महत्त्व आहे, ह्यांचे वगू तर मूळ कथासाग मागाहून कथापद्धति दिव गेले अंगाने.

वरीलवारल्या रूपकगूणे दंतकथासागाय प्रत्यवृत्ते, दया-वदी व्यापार्या अर्धभुन वधाने, कार्दवरावा गेष्ट इत्यादि पुढील असा भाग ह्या प्रयात आढळतो की "याचणे उपदेशपूर्ण असा रूपकाना संवत्स फाच घडो लागतो आठव्या प्रकरणासम्य"मशी" नायाच्या फाक एकच छे—तीर्थ-वर्षाची नमुनेदार आत्म्याविका आली आहे १६ वे प्रकरण अत्यंत मनोव आहे त्यामध्ये "दोषद" (दोषदी) हिने कथानक अवतारस्वरूपात वर्णन केले आहे. दोषदीचे पाच पाठवाचरोबर छान प्रमाणाने दाखविणाऱ्या महाभारतकथा-नकाचा सुधारणा कारणाचा हा जैनाना प्रयत्न दिसतो परंतु तो यशस्वी झालेला दिसत नाही

ह्या अंगाचा दुसरा भाग आठवील विद्याच्या ठीने व बाह्यमरुतातल पहिल्या भागापेक्षा अपर्या मित्र दिमलो व ह्या भागाचे एकंदरीने मातव्या व नवव्या अंगाशी अथवा निवट पाह्य दिसते.

सा-थे अंग, उद्यासगदसाओ—हे "जैन उपासकांचे धर्म सांगणारी दहा प्रकरणे ह्या नांवाने बहुतेक कथास्वरूपा आहे ह्या दहा प्रकरणांत दहा कृतुवर्तसल असा धनाय कथापान्दावी कथानके आहेत ह्या दहा व्यापार्यांनी स्वतः करिता काही निमन घातले व महावीराने सांगितलेली तरे पाळली व ते जैनउपासक बनले. ह्या दहाहि कथानकाचा सोपा अगदी इतका ठरल्यासारखा आहे की शेवटच्या मोठ्यातून पूर्विका मोठीतील त्या त्या प्रसंगाना काही वाचने सुचवून मोठ्यात काम मागविले आहे. त्यांची सातवे प्रकरण आर्वीत मनोवर्जक असून त्यामध्ये "सद्वलपुत्र" नाकथ्या श्रीमंत कुंभाराचे कथानक दिले आहे. प्रथम उद्यासुत हा गोशाल मरुतलियुत याचा अनुयायी होता, परंतु पुढे तो महावीराकडे गेला त्या वेळी महावीराने आपल्या तत्वाच्या साधवळुगाविशीं या कुंभाराची कशी खात्री पडालेली ह्या प्रसंगाने प्रमाण वाचने भरला ह्याच अंगातील एका या सु र सेवादाने स्मरण होतं, त्याचा हे व पणाल धर्माक कृपाकरिता रचितेला असावा ही गेष्ट वृत्ताने निरवृत्त यन वस्तुतः हे काही धार्मिक काव्य नाही. तर ह्याप्रमाणे सर्वेधी ललनाचा एक नमुना आहे

आठवीनववी अंग, जंगदसाओ व अणुचरोवा इवृत्त.ओ—पुढील दोन अंगांना वाच्यपारकट्टीने कथा पडत आहे. यांचा रचना स्वरूपा अंगाप्रमाणेच केले आहे. आठवे अंग "अंतमदसाओ" नामक १० प्रकरणांचे असून रलील सापत रवाची आठ प्रकरणात विभागणी झाली आहे वने अंग "अणुचरोवाइवृत्तसाओ" हे असून त्याची नाव प्रकरणे व प्रत्येक प्रकरणाचे ३३ परिच्छेद आहेत वाच-स्वरूपावरूनहि ह्या अंगाचा वाच्यपद्धत पाहिले महत्त्व देता येत नाही. कारण ही कथानके एकाच पद्धतीने सांगितली आहेत. इतकेच नव्हे तर प्रसंगाने फक्त ठरल्या नांवाने ललनातील ते शब्द व वाक्ये घालण्याची एवढीच काय नेतले दिसते उदाहरणार्थ एका आत्म्यापिकेट्ट म्हटले आहे "वैषा मावाचे एक नगर, "पुणमद" नावाचा पवित्रनिधि व एक शरण्य होते. वर्णन" याचा अर्थ इतकाच की, नगर, निधि व शरण्य यांचे पहिल्या उपागात असलेले ठरा-विक वर्णन त्या त्या ठिकाणी घालण्याचे, त्याचप्रमाणे महा-वीरचा एक शिष्य "धेर सुहम्ब" त्याच्यावद्दत उजेळ करतोना इतकेच सांगितले आहे की सद्व्या अंगात सापडते त्याप्रमाणे या ठिकाणीहि ह्या पवित्र मनुष्याचे वर्णन घालण्याचे. ही वर्णने (वर्णने) लाव समापपटित भायेंत रचनेली असून ह्या धर्मप्रेषातील लुब्ध पक्षमापिका असावाच मुद्रसिद्ध पंडित याक्याची याचे अशी उपपत्ति काढली आहे की यचाचि प्राचीन ठिकाणार ही वर्णने वचभाग समजतात व अरी ह्या वर्णकाची वृत्ते जुम्या भारतीय पद्धत्यात केलेहि साधवळुगासारखी आहेत, त्याचि ही वर्णने जुम्या पक्षमाग-

प्रमाणच बाबली पाहिजेत परंतु डॉ. विटरनिद्वय यांच्या मते ही उपपत्ति चुकीचा आहे कारण ह्या वर्णकांची भाषा समास-घटित गद्यभाषापेक्षा भिन्न दिसत नाही. असली वर्णके इतर मर्व धर्मप्रथात सापडतात परंतु 'गोयम' राजपुत्राचा विवाह, अशासारख्या प्रसंगां ही वर्णने ज्या ज्या ठिकाणी दिलेली आढळतात त्या त्या ठिकाणी ती अगदी नोंद असून न्यात अनेक गोष्टींची नावे मात्र पुष्कळ आढळतात. परंतु राजपुत्र सर्वसंगपरित्याग करण्याचा निश्चय करीत असल्याबद्दलचा व त्याचे आदिप्राप त्यास त्या निश्चयापासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न करीत असल्याचा कथाभाग ज्या वेळी येतो त्या वेळी मात्र कथानकास बराच रंग चढलेल्या दिसतो. ज्या अंगात 'गोयम' ह्या संप्रदायात प्रवेश होण्याबद्दल विनवणी करतो त्या वेळी तो पुढील उद्गार काढतो—“विश्व हें अग्नि ज्वालेच्या मध्यभागी आहे वाद्विषय व मृत्यु त्याच्या वण-व्यात जगाची राखराखेली दोंत आहे.” ह्या ठिकाणी शुद्धाच्या सुप्रसिद्ध “अग्निरूपकपूर्ण” उपदेशाचें स्मरण होतें. हें अंग भारतीय दैवतकथा व भारतीय धार्मिकसंप्रदायाचा इतिहास ह्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे आहे कारण ह्या अंगात महाभारतातील वृष्णकथा जैनांनी केलेल्या पोष्या रूपांतरानें आलेली आहे द्वारावती नगरीचा समुद्रात प्रवेश व कृष्णनिर्याण हे दोन प्रसंग महाभारतातील कथेप्रमाणेच वर्णन केले आहेत. फक्त त्यात फरक इतकाच केला आहे की निर्याणापूर्वी कृष्णानें जैन धर्माची दीक्षा घेतल्याचें दाखविले आहे.

नवव्या अंगात पवित्र मुनी उपोषण वृत्तीने मृत्युमुखातून अंतिम निर्वोण कसे प्राप्त करून घेतात. ह्याचें अत्यंत कटाक्षवाण्या एकच एक पद्धतीने वर्णन केले आहे अर्थात् हें “वैराग्याच्या” अनुपम सोदणीचें वर्णन त्याचप्रमाणे तपस्याच्या कृश झालेल्या प्रत्येक अवयवाचें उपमा, रूपकें इत्यादि अलंकारांनी भूषित केलेले नोंदस वर्णन, सांप्रत विज्ञानाच्या शतकात तरी मानवी प्राण्यास चित्ताकर्षक होणार नाही. एका बाजूस जैन मुनींच्या ठिकाणी आढळून येणारे मृत्यू-बद्दलचे उत्कट प्रेम, व त्याच्याच उलट एका शुद्ध कृतीची किंवा वृणाकुत्राची हत्या होईल ह्याविषयी धोणेशी वाट. पारी भांति ह्या जैनांच्या दोन्ही धार्मिक वृत्ती किती परस्पर-विरुद्ध आहेत ही गोष्ट अत्यंत मौजेची आहे.

दहावें अंग ११व्या चारणाइस—या दहाव्या अंगात मर्वसामान्य वागणूक, धर्मादा व वर्ज्यवर्ज्य गोष्टी ह्यासह दहा द्वारांचें वर्णन केले आहे. हें अंग अगदी जैन सांप्रदायिक गोष्टी-चेंच वर्णन करणारें आहे.

अकरावें अंग, चियानसूयम.—या अंगामध्ये अवदान-शतक व कमिश्नर ह्या बौद्ध ग्रंथातील दंतकथा प्रमाणे मुकुतदुष्कृताचा परिणाम प्रत्येक जिवास कसा भोगावा त्याची याबद्दल आध्यात्मिका दिल्या आहेत. ह्या ग्रंथाचें स्वरूप म्हणजे “इदमिति” अनेक दुःखी प्राणी पाहात आहे व स्वाध्या

विनंतीवरून महावीर, त्या प्राण्याने पूर्वजन्मात केलेल्या कोणत्या वाईट कृत्यामुळे त्याला ह्या, आपत्ती आल्या, त्याच-प्रमाणे त्याने किती नाच योनांत जन्म घेतला, अद्यापि त्यास किती हाल भोगावयाचे आहेत व सारते शेवटी तो पुन्हां उत्तम जन्मास कसा जाणार इत्यादि गोष्टी विवरण करून त्यास सांगत आहे. उदाहरणार्थ, उग्रदत्त नामक मनुष्याम सर्व प्रकारचे व्याधी झाल्याचें वर्णन आहे त्याचें कारण असे की पूर्वजन्मी तो रोगपरीक्षक असताना त्याने आपल्या रोग्यास बरे होण्याकरिता मासाशन करण्याविषयी सांगितलें व त्यामुळे त्याच्याकडून अनेक प्राण्यांची हिंसा झाली. म्हणून त्याला अद्यापि ह्यापेक्षा हलक्या जन्मास जावें लागणार व सारते शेवटी तो पुन व्यापाण्याच्या जन्मास येऊन निवोण पद प्राप्त करील असे त्याजबद्दल सांगितलें आहे.

बारावें अंग दिद्विवाय—ह्यांतरच्या गद्यप्रय शालेच्या “दिद्विवाय” नामक बाराव्या अंगामधील विषयाची कल्पना येण्यास इतर जैन धर्मग्रंथात पुष्कळ पुरावा आहे परंतु बारा उपागाच्या अस्तित्वावरून बारा अंगे हि अस्तित्वात होती हे उघड आहे.

उपागाचा प्रत्येक अंगाची संबंध आहे. तथापि ह्या संबंध अगदी बाह्य तऱ्हेचा आहे. बारा उपागांचे विषय दंतकथा-त्मक व जैनसांप्रदायिक माहितीचे असून वादमयदृष्ट्या स्थल अर्थात यांहीं महत्त्व आहे.

पहिले उपांग—हें ओववाइया अगर ओववाइया ह्या नावाचें असून त्यामध्ये अनेक प्रकारचे विस्मय विषय एकत्रित करण्यात आले आहेत. पहिल्या अंगात एका राजानें धार्मिकदृष्ट्या पूज्य वृक्षा एका स्थलीं केलेल्या यज्ञाचें वर्णन आहे ह्या ठिकाणी महावीर ह्या त्या राजास जैन धर्माचा उपदेश करतो व सारते शेवटी राजा जैन धर्मात सामाविष्ट होतो असे दाखविले आहे. ह्या भागाचा दुसऱ्या भागाशी काही एक संबंध नाही कारण दुसऱ्या भागात बारा स्थलोंकाची प्राप्ति कशी होते ह्याचें विवरण आहे.

दुसरे उपांग.—वाहसयग्रंथ या दृष्टीचें सर्वोत्तम महत्त्वाचें पुस्तक रायपल्लेजें नावाचें दुसरे उपांग होय. ह्या ग्रंथाच्या आरंभीच “सूर्याभ” नावाच्या देवानें महावीराच्या केलेल्या याज्ञेचें स्तुति, व दंडवत्प्रणाम वर्णन आहे. परंतु ह्या ग्रंथातील अत्यंत सारभूत भाग म्हणजे ह्या कथेत आलेला पैशी राजा व वेशी मुनि यांमध्ये झालेला संवाद होय.

चौथे उपांग—याचा सर्व धर्मग्रंथापेक्षा असा एक विशेष आहे की हे उपांग “अथ साम” नावाच्या ग्रंथकाराच्या नावावर मोडतें.

पांच ते सात उपांग—ह्या उपांगे तत्कालीन खगोलशास्त्र, भूगोलशास्त्र, मृदुशुष्पति, व कालगणना इत्यादि अनेक शास्त्रांचे ग्रंथ होत तथापि “सूरियपण्णति” ह्यामध्ये आराधनच गोलाच्या खऱ्या निरीक्षणापेक्षा, त्यामधर्मा अवातर वेदमळ कल्पनाच जास्त दिसून येतात. त्याचप्रमाणे

“अमुद्वनपण्णासि” ह्या भूगोलशास्त्रीय प्रकरणात भारत-नद्यांच्या वर्णनातील बरीचशी जागा भरत राजाच्या आस्था-यिक्तांनी व्यापून टाकली आहे.

आठ ते बारा उपांगे.—हो “निरयावलीसुत्तम्” ह्या एका नावाने एका धर्मग्रंथाचेच पांच परिच्छेद म्हणून प्रसिद्ध आहेत. ह्यांपैकी “निरयावलीयात्रा” ह्यामध्ये “कुणीय” किंवा “अमातशत्रु” नावाच्या संपानगरीच्या राजाचे दहा सावत्र भाऊ आपल्या आज्ञाबरोबर युद्ध करीत असता त्याचकडून कसे मारले गेले व मृत्यूनंतर ते अनेक नरकात कसे पुन्हा जन्मले ह्यांचे वर्णन आहे.

पैण्ण.—या नावाची दहा पुस्तके वैदिक परिशिष्ट ग्रंथासारख्या पद्यरूपात रचलेली असून जैन संप्रदायासंबंधी उपासना-पद्धति, अर्हत् सिद्ध, साधु व धर्म यांना शरण जाणे, साधु पुरुषाचा मृत्यु, गर्भावस्था, गुह्यशिक्षणगुणदोष, अनेक देव इत्यादि माहिती ख्यात दिली आहे.

सहा छेदसूत्रे.—हो जैन धर्मग्रंथात मागाहूनच्या कालात समाविष्ट झाली असलेली, कारण नेहमी ह्याचा धर्मग्रंथात समावेश करण्यात येत नाही. ह्यांपैकी अगदी ५०० ग्रंथ ३-५ सूत्रे असून तो अत्यंत प्राचीन ग्रंथात मोडतो. ह्या तीन सूत्रांना मिळून “दसा-कल्प-व्यवहारा” ही संज्ञा आहे. इतर विविध आध्यात्मिक धर्म शिष्या ह्या छेदसूत्रांमध्ये यांच्या “विनय” ग्रंथाप्रमाणे जैन जोनी व योगिणी यांच्या आचारांचे “नियम” तपश्चर्यांचे बरेच नियम, शिवा, षोडश्यात सांगलेल्या छेदसूत्रांनी जैनांची सांप्रदायिक संवे माहिती आली आहे. ह्यांपैकी “आयारदसांगां” किंवा “दशधुनस्कंध” ह्या नावाने प्रसिद्ध असलेले चवथे सूत्र ह्यांचे कर्तृत्व दंतकथेप्रमाणे भद्रबाहु याजकडे देण्यात येते व ह्याचा ८ वा परिच्छेद “भद्रबाहुवृत्त कल्पसूत्र” ह्या नावाने पुष्कळ दिवस प्रसिद्ध आहे.

भद्रबाहु हा जैनांतील एक प्राचीन उपदेशक व मोठा ग्रंथकार म्हणून समजला जातो. महावीरानंतरच्या तो महाकायधर असून तो महावीरनिर्वाणानंतर १०० व्या वर्षी वारला असे समजतात. तदुपराय झालेले पुर्व जाणणारा शेवटचा पुरुष भद्रबाहु हाच होय व नवव्या “पुर्व”तून तोच व चार हो छेदसूत्रे त्यांचे काढली अशी आध्यात्मिका सांगतात कल्पसूत्रामध्ये ज्या तीन निरनिराळ्या प्रकारच्या प्रकरणांचा एका ठिकाणी समावेश केलेला दिसतो. ती सधे भद्रबाहुने लिहिली असणे असेमवनीय आहे. पहिल्या परिच्छेदात जिनचरित्र दिले आहे. ह्या प्रकरणाचा मुख्य भाग महावीराचा जीवनवृत्तात हा असून एकंदर कथाभाग सविस्तर गीतीने वारिहिसारिक गोष्टीसुद्धा अतिशयोक्तपूर्ण पद्धतीने काव्यमय मापेत लिहिलेला आहे व त्यावरून ललितविस्तर ह्या ग्रंथाचा आठवण होते. महावीराचा गर्भनास, जन्म इत्यादि प्रसंग आचारंग-सुत्ताप्रमाणेच वर्णन केले आहेत. ह्यानंतर महावीरमाता देवानंदा दिसा पडलेली १५ स्त्रोत्रे व त्यांचा अर्थ, महावीराचे

वात्सव्य, वाराच्या वर्षी त्याने घारण केलेली तापसवृत्ति व तीस वर्षांच्या अवधीत त्याने केलेली धार्मिक नव्वड इत्यादि गोष्टींचे वर्णन आहे. ह्याखेरीज महावीरापूर्वीच्या तीर्थंकरांची व पूर्वीच्या पार्श्वनाथापर्यंतच्या जिनानी जीवनचरित्रे ह्या महावीरचरित्राच्या घर्तावरच लिहिलेली आहेत व ती मुख्यतः सांप्रदायिक उपयोगाकरिता आहेत.

कल्पसूत्राच्या दुसऱ्या परिच्छेदात घेरावली, निरनि-राळ्या गणच्या याचा, ह्याच्या शाखा व त्याचे गणधर इत्यादि माहिती आहे. ही यादी भद्रबाहुच्या पुढील पुरपा-चाहि समावेश करते व त्यामुळे ही भद्रबाहुची कृति नसावी. परंतु ३. सनाच्या पहिल्या शतकात सांपडलेल्या कोरीव शिलेखांबवरून ही यादीतील नावे केवळ दंतकथात्मक नसून ऐतिहासिक आहेत हे सिद्ध होते.

कल्पसूत्रातील तिसरा परिच्छेद अत्यंत जुना असावा. ह्यामध्ये “सामाचारी” अथवा तपस्व्यांनी पावसाळ्यात पाळावयाचे नियम आहेत. ह्या कल्पसूत्राचे पूर्ण नाव “प-ज्जोत्तवणाकप” (पर्युपणाकप) हे असून ते ह्याच मामास अन्वयक होते व त्यावरून सांप्रतच्या कल्पसूत्रातील हाच भाग पार प्राचीन असावा ही गोष्ट संभवते जिनचरित्र, घेरावली व सामाचारी हे भाग कल्पसूत्र या नावाखाली मुळात मोडत नव्हते, परंतु मागाहून वेबद्धि याने “सिद्धात” ग्रंथात ह्याचा समावेश केला, ह्या जैन आध्यात्मिक बराच सत्यास असावा असे दिसते.

पाचव्या छेदसूत्रास अत्यंत प्राचीन व खरे कल्पसूत्र म्हणता येईल. ह्या सूत्राचे नाव “बृहत्कल्पसूत्र” किंवा बृहत्साधुकल्पसूत्र असे आहे. जैन तपस्वी व तपस्विनी ह्यांचे आचरण कसे असावे ह्याबरोबर हा सुरुष ग्रंथ आहे. ह्याला पूरक असे “व्यवहारा” नावाचे तिसरे छेदसूत्र आहे. कल्पसूत्रामध्ये योग्य शासन केले असता शेवट परिणाम कसा जोड होतो हे दाखविले असून व्यवहारांमध्ये मिळालेल्या तासनाचा स्वीकार कसा करावा ह्याचा उपदेश आहे. “निरीह” नावाचे पहिले छेदसूत्र उत्तरकालीन आहे. दैनिक आचारनियमाविरुद्ध घडून आलेल्या अनेक गुन्हाबद्दल कसे शासन करावे ह्याबद्दल ह्या ग्रंथात नियम पाळून दिले आहेत. पंचकल्प नावाचे सहावे छेदसूत्र अध्यापि उपलब्ध झालेले नाही. तथापि प्रतभंग केल्यामुळे योग्यतःचेने शिक्षा झालेल्याचा जिनग्रंथां पद्यरूपात रचलेली जितकल्प नावाची सविस्तर यादी हिलाच कधी कधी सहावे छेदसूत्र समजण्यात येते. ह्याचप्रमाणे पिण्ड व ओषाणज्जुत्ती ह्या आचारनियम विवरण करणाऱ्या ग्रंथांचा छेदसूत्रात कधी कधी समावेश करण्यात येत असतो. ह्या दोन्ही “निज्जुत्ती” ग्रंथांच्या बराच मागा-हूनच “महासिंह सुत्त” नावाचा ग्रंथही दुसरे शिवा सहावे छेदसूत्र म्हणून समजण्यात येतो. परंतु वस्तुतः जैन धर्मग्रंथात ह्या ग्रंथाचा मोठ्या मुश्किलीने समावेश

करता येणार आहे. सांप्रतका प्रप ह्या बहुतेक मूळ जुन्या नष्ट झालेल्या "महाभारत" नामक धर्मग्रंथाच्या जागी रचून पातळा असताना. निर्वाणाकडे नेणाऱ्या सोपानाच्या अखत्य महात्वाच्या पायऱ्या ज्या पथात्ताप व तप त्या संबंधी अनेक प्रकारच्या नियमांचे विवरण होऊ त्या ग्रंथाचा विषय होय. त्यांपैकी नीतिशास्त्राच्या भागासम्ये कर्मेतल्या प्रमाणे प्राण्यास विविध प्रकारची सुखदुःखे कधी भोगावी लागतात त्याबद्दल विवरण आहे. विशेषतः पावित्र्य वगैरे प्रतात्ताप भोग करण्याचे पातक, चांगले व वाईट तपस्वी ह्यांची उत्तरे इत्यादिकाबद्दल बरेच विवेचन ह्या ठिकाणी आढळते. त्याचप्रमाणे काही नवीन काढलेल्या व काही जुन्या ग्रंथातून घेतलेल्या करिपत कथाहि ह्या ग्रंथासम्ये पुसटून दिल्या आहेत ह्या ग्रंथाची भाषा व विषय, त्यातल तांत्रिक वाक्प्रचार, धार्मिकतेर ग्रंथाचे उल्लेख इत्यादि गोष्टी बरेच सदर ग्रंथ बराच मागाहूनचा आहे ही गोष्ट निश्चि होत. माखरीन दुसरे "मूलमूर्त" नावाचे चार धर्मग्रंथ आहेत, त्यांपैकी पहिले तीन ग्रंथ वाढवयात्मक रीतीने देखील अखत्य महात्वाचे आहेत. त्यांपैकी पहिले उत्तराद्वयय किंवा उत्तराद्वययनस्य हे एक धार्मिक काव्य असून धर्मग्रंथाच्या बहुतेक भागापैकी एक आहे. ह्या काव्याचे ३६ परिच्छेद असून त्यामध्ये नव्या जुन्या भागाचे संदर्भितविरण झाले आहे. ह्यातील अखत्य प्राचीन भाग म्हणजे उपदेशपर संवाद व कविता, लक्ष्मण कथानके व स्फुटप्रकरणे ह्या प्रकारचा असून तो प्राचीन भारतीय वैराग्यपर काव्यामध्ये गणला जातो व अद्याप प्रचाराचा भाग येई "सुतनिपात" वगैरेसारख्या ग्रंथांमधूनहि आढळतो. तिथ्याचा उपदेशपर पाठ, स्फुट विषयाची मालिका वगैरे, त्याचप्रमाणे सुनीने (१) मानवजन्म, (२) धर्मशिक्षण, (३) धर्मभेदा व (४) आत्मदमन ह्या चार महात्वाच्या गोष्टीकरिता ने होतील ते ह्यात सोसले पाहजेन अशी वर्णने पुष्कळ प्रकरणात आहेत. त्याचप्रमाणे कर्मेतल व पाप, सत्पुरुषाचे इच्छमरण व मुखाचे कुरकुरत मरणे, घरे व भोई तपस्वी ह्यांची बद्दल फार महारीची वर्णने आहेत. चित्ताकर्षक उपमा व मोहदार भाषा ह्यांनी युक्त अशी पुष्कळ सुभाषितेहि ह्या ठिकाणी सांपडतत "सुतनिपात" व "धर्मभेद" यातील श्लोकांप्रमाणे या ग्रंथातील विषये श्लोकांमध्ये एक सामान्य श्लोकार्थ आढळतो.

मातवा परिच्छेद ह्या बहुतेक रूपकांनी मरलेला आहे ह्या ठिकाणी तीन व्यापार्यांची एक रूपकपूर्ण गोष्ट आली आहे तिबवरून वाचकमधील "टेलटस" च्या कथानकाचे स्मरण होते. ही गोष्ट पुढीलप्रमाणेः—

"तीन व्यापारी प्रवर्गास गेले व बाटोरी ह्या तिघांनी आपापले भांडवल खरोबर घेतले. त्यांपैकी एक व्यापारात पुष्कळ नफा मिळवून आला, दुसऱ्याने पूर्वी शिष्टाच रीता नेना तितकाच त्याने परत आणला, व तिघांमध्ये खर्च मोठ-

वाळाची उपलब्धती केली. आता हेच रूपक धर्मास कसे लागू करावयाचे ते पहा. ह्यातील भांडवल म्हणजे मानवभक्ति होय, नष्ट म्हणजे स्वर्गातील पुण्यभोग हात, व ज्याने आपले भांडवल उपलब्धते त्यास नरकात साध्या ह्या प्रमाणाप्रमाणे पथात्ताप करण्याची पाठी येईल."

"सुतनिपात" ग्रंथाप्रमाणे "उत्तराद्वयय" सूत्रांमध्ये अनेक सुंदर ऐतिहासिक संवाद व वैराग्यपर काव्य-वाक्यातील अनेक श्रुति आढळतात ह्याविषय ज्यामध्ये अत्रियधर्म व रामधर्म ह्यांविषय ह्यांमध्ये ज्या मोठे रीते आहे, अशा बरेच आख्यायिकाहि नेमि राजा या सुंदर वचनान्त अल्पा आहेत. त्याचप्रमाणे ह्याविषयाय मोतान एक गर्वित प्रमाण व नीच जातीतील एक निराश्रित विरागी ह्यांचा जो मनेदार संवाद बाला आहे त्यामध्ये ब्राह्मणधर्मातील औपचारिक ईश्वर व पोटल डोल यांची जैनमुनीच्या इन्द्रवदमन, पानिभ्य इत्यादि गोष्टीशी परिणामकारक रीतीने टुलना केली आहे. पुरोहित व स्वर्ग पुत्र ह्यामधील उग्रहृद संघर्षामध्ये देखील ब्राह्मणाच्या पदेमापेक्षा त्या विरुद्ध खण्णार जैनमुनीचे विराग पर ध्येयच स्वर्गाहृद असे दाखविले आहे. ह्या संवादापैकी बार्ही भाग शब्दशः महाभारत, पुराणग्रंथ, ज्ञानकथा ह्यामध्ये आढळून येतो, ह्या गोष्टीवरून ह्या संवाद भरतयाच्या सामान्य वैराग्यपर व ह्यापैकी असल्याचे सिद्ध होते.

२३ व्या अध्यायातील संभाषण जैनसंप्रदायाच्या इतिहासास अखत्य उपयुक्त आहे. त्यामध्ये पार्थ व महावीर ह्यांचे दोन दिव्य आपपकृत आपआपल्या संप्रदायातील भेद व त्यांमून मिळवारे कायदे ह्याबद्दल वाद वरताना दखविले आहेत. एवढेर संवाद काहीसा झोड दासारा गृहार्थपूर्ण प्रश्नांकरिता दाखविला आहे. बहुतेक नरगीत मध्ये संवाद हेच प्रमुखशाने दिसतात. कण २३ व्या अध्यायातील संभाषण वगैरे कथानकाचा भाग. अखत्य कृष्णद्वयक आख्यायिकेमुळे व इतर कथानकातील गोष्टिने अखत्य मनोमोहक झाला आहे तो योशक्यात पुढील प्रमाणेः—

ह्यांपुंर नगरात दोन योद्धा राजे रहात असत. त्यापैकी यमुदेवाम ह्याच्या रोहिणी व देवकी ह्या दोन बायकीपासून राम व केचव असे दोन पुत्र झाले होते. दुसऱ्या समुद्रविषय नायक राजास ह्याच्या दिवा नायक ह्यापासून अरिहनेमि नांवाचा पुत्र झाला होता. केचव याने अरिहनेमि नांवाच्या राजाकडे बरेच मायगी घालली, व समास अनुमति मिळवली ह्याप्रमाणे अरिहनेमि आपल्या मायी पत्नीस आपल्याकरिता मोठ्या याद्याने निघतो; परंतु मागीत अनेक प्राणी पित्र्यात दिवा दुसऱ्या बंदीस ठिकाणी कोटून टाकलेले ह्यास आढळतात. व त्यास असे कळून येते की हे सव प्राणी ह्याच्या विश्वाहसंगी मायायचे आहेत. ह्या बातमीने ह्याचे मन हुत्के लोडून होते की तो अरिहनेमि सरतेतोपरी वैराग्याचे जत धारण करतो.

अभिर्ना रात्रिर्ना उवा वेदां ही वागना कलने इत्येव
 ती मं क कहे न। परंतु मागाहृ मन्त्रे संविन्न बन्ध
 तं वि मन्त्रावे। वेदमये टाविते। अथा रिताने योगि-
 नोने वेदोय ह। तिष्ठे विरज धमती पावताप्या औरदार
 मरीरासुन अ। वपाव वरपावकृति। ही एषा मुहेव
 शिरते, व र्वातापि आपव एकदेव शतो वते वटुन
 भोगाहील व वाट वेपा कृति। हो तम होते। परंतु
 त्वाव वेदा रितनेमोवा धीरत्वा म्म रपवेम हा त्वाव
 मुहेव जेऊविलेला धमने व ती जेव्हा रमिततचि नम्रा-
 वधेनाल वि पाहणे, तेव्हा इयाच्या अंतःकरणत काम
 वागना व हेऊन तो आपले तिष्ठवरील प्रेम जाहीर
 करतो, वि रमिततो इय वा पिदाकरते व "दुसऱ्यानी
 मुग्न" उळे (अपराधून) प्रधान करण्याकृति।
 मागाहृ ह न वरपावकृति गावने, तिच्या ह्या ओरदार
 मागुनाला आपल्या प्राप्ते स्मरण होऊन, अनुमाने
 पतरना हत्तीप्रमाणे, पुनः त्याचि चित्त घमोक्ते वरते.
 मागवमव मागाव विरोधी म्मुनव वी वाम ह्या
 श्रव २४, २६ ३६ ह्या अध्यायामध्ये अनाप्या संप्र-
 द्या मीहीती व आचारोबधी कथ निघन ही
 असाहेत.

मागवक 'किं' पठावयकमुन 'हे दुसरे मूल-
 हुन त्यामध्ये अनापी रोज पाळावपाच्या सह्य आव
 मे.ही।—(१) पापनिवृत्ति, (२) २४ जिनांची
 ६, (३) गुणविपरी आदर, (४) पथाताप (५)
 (६) पापाचा तिरस्कार ह्यामवरून विवेचन आहे ह्या
 व मागवदर वाही कथानकडे वगेन केला आहेत व ती
 कामध्ये उभासली आहेत.

'वमोक्षायि' तिसरे मूलमूत्र अमुन ते शर्मयव
 वा सज्जव ह्या मंत्राताने रचले असण्यावरून अरवा-
 म्हा आहे. ह्यामध्ये मन्त्रसाध्या आमुष्यावरून सुभापित
 राहिल, इयावरून 'धम्मपद' वा श्रमये स्मरण होते. ह्या
 म्माच्या दुसऱ्या अध्यायांत उत्तरहृत्तयनीतील रात्रिम-
 ण्ठ्या कथनकास पूरक म्हणून वाही मात्त बविता यात-
 ल्या आहेत व इयामध्ये रमितमतीने, तिला प्रष्ट करण्यात
 आह आलेल्या रपनेमोनी सरवपरी काढली आहे. ह्या
 म्माला पूरक अथा शीकामयामध्ये वरेंच कथावादमय
 आहे.

ह्या धर्मप्रवस, ह्यावाहीरील परंतु धर्मप्रयापिकच असे
 नंदी' व अगुरीतपाय' हे विश्वकोपासक दोन ग्रंथ आसुन
 ग्रामध्ये प्रत्येक जैनस अवयुक्त अश्लेष्मा माहितीचा संग्रह
 ला आहे. त्याचि ग्राममध्ये वैदिक धार्मिक विषयांनेच विवे-
 न आहे असे म्हणता येत नाही, तर त्यामध्ये काव्याचा
 तना 'रस' व काव्याच्या 'लीति' इत्यादिमूल माहिती
 हे. हातीय ग्रंथांमध्ये कोटिप्रवससाहस व गीत-
 धावे वामकाग्र ह्याने उल्लेख आहेत.

मा. ति. उ. १८

ह्याप्रमाणे वीडवयता येतविर अनंदा अ धर्मप्रयासंवेपी
 हरीमय आहे. त्याचि दिग्देवरीच्या सिद्धतावरून अथाप
 क२ थोडी माहिती उपलब्ध आहे. दिग्देव दीनद्वि १२ अगे
 मानतात. सहज्या अंगाने नाव "ह्याधर्मवप्या" आहे
 व दिग्देव अने १२ व्या अंगच्या ५ भागांत १४ पुण्यांचा
 समावेश करतात, "हृष्टिवाद" नामक पहिल्या भागात
 वेदप्रज्ञापी, सूर्यप्रज्ञास व अनुप्रापप्रज्ञास ही प्रकरणे मोड-
 तात. ज्या धर्मप्रयाचा अंगामध्ये समावेश होत नाही त्यास
 "गद्दी" किंवा आहे. हे "अंगवाद्य" हिवा प्रयापिक
 १४ अधून "अद्ग अनाप्या वस्त्राणाकृते।" रचले
 असण्यावरून जैनात आख्यायिका आहे. पहिले चार अंगवाद्य
 संश्लोकन २ व्या मूलसूत्राच्या प्रकरणाशी जुळतात. ह्या-
 रोरीज अंतोवराच्या धर्मप्रयापिकी वक्त "दश वैकालिक"
 "उत्तरावयन" व "वत्तव्यपचार" ह्याना दिग्देवताच्या
 अंगवाद्यात समावेश होती ह्यावरून एके साम निरीशाय
 इत्यर्था येते वी ह्या दोन्ही जैन पंथांना जे सामान्य धर्मप्र-
 वस्य आहेत ते अंतः प्राचीन होत, परंतु ह्यासारकी मावे
 असलेल्या दोन्ही पंथाच्या धर्मप्रयामध्ये अंतर्गत विषयसाम्य
 कितो आहे ह्याची साध नीट छानवी झाली पाहिजे.
 जैनाच्या इतर ग्रंथांचा विचार करितेज्जात सापडेल.

वैदिक धातुमयर्जन

वैदिक ग्रंथांची संपूर्ण यादी देताना ज्या शब्दानी उप-
 स्थित होनात, त्यापैकी एक अर्थ आहे की, अनेक ग्रंथ
 वेदातील नसून वेदात सुवद्भन देवतांचा प्रयत्न करणेत
 येतो; पण ही असंबद्ध विरोधरून वेदाग्रामेवरी व
 उपनिषदासंबंधी आहे मीप्रष्ट ह्यातलंकी नाही.

प्रातुग मातृपवर्णनाचे भाग येणप्रमाणे—

(१) कर्मकांड उक्तं धीत वाच्यव जुने. यात संय व
 माताये येतात. ज्या आरभ्यकाचा संय धीत प्रयापी निकट
 आहे. ती आरभ्यके श्यांपयावचक मांडली आहेत.

(२) द्वाककांड उक्तं उपनिषदे.

(३) हृदर वेदाव्यास माथीन.

यांत सिद्धा, मूल, व्याकरण, निरुक्त, संद, ज्योतीष, प्राति-
 शब्दे, चरचरुवाहातारे शाखा दाखविणारे ग्रंथ, अनु-
 वमणीग्रंथ व मुद्देवेता ही येतात.

यातील जुने धीत वाच्यम जे संय व प्रातुग ते प्रथम
 घेतले आहे. इयावरवरच इयाच्या सुलव आवुता प्रथम
 दिव्या आहेत.

भाषांतराचे प्रयत्न नंतर दिले आहेत.

उपनिषदाची उपासि काही अंशी धीतविषयक सप्रदायां-
 नून सार्य असली तरी धीतवमोरी विषय संय येत
 वरतयासुळे ती परीक्षपूर्वक वेदागुर मांडली नाहीत, तर
 योच्या तद्विषयक समजूती दाखविरया आहेत.

क र्म कां ड

ऋग्वेद

संहिता (शाकल, शाकलसंहिता उपलब्ध नाही) — ऋक्संहिता म्ह शाकलसंहिता प्रथम पूर्णपणे प्रसिद्ध करण्याचे जेथे ईस्ट इंडिया कंपनी व मॅक्समुलर यांकडे आहे मॅक्स-मूलरभाषित ऋग्वेदसंहिता, १ ली आवृत्ति १८४९-७४, दुसरी १८९०-९५ २। शिवाय रोसेन यांचीहि आवृत्ति आहे. देशी आवृत्ति — (१) ऋग्वेदसंहिता अजमेर १९०० (२) बनारस चौखवा सस्कृत सरीरामाचार्य (३) ऋग्वेदमहिन, मुद्रक गणपत कृष्णाजी, संपादक रत्नारामशास्त्री बोडस व शिवराम शास्त्री गारे, मुंबई शके १८९१ धृतिबोध-ऋग्वेद (अपूर्ण) मुंबई १९१२

ब्राह्मणे व आरण्यके — ऐतरेयब्राह्मण (आनंदाश्रम संस्कृतप्रभावाले) पुणे १८९५ बनारस (चौखवा) सस्कृत सरीरामाचार्य ऐतरेयब्राह्मण व आरण्यक प्रसिद्ध झाले आहे पंडित सत्यव्रत सामाश्रम-ऐतरेयब्राह्मण, कलकत्ता १८९७ शास्त्रायणब्राह्मण (आनंदाश्रम), पुणे १९११

महत्वाची भाषांतरें — संहिताची प्रासमनचे छदाथद जर्मन भाषांतर, लाइपसिग, १८७६-७७ लुडविगचे गद्य जर्मन भाषांतर, प्राग १८७६-८८ मॅक्समुलर व ओल्ब नबर्ग यांनी सेकंड युनस ऑफ दिईस्ट भाग ३२ व ४६ मध्ये प्रसिद्ध केलेली भाषांतरें (कांही सूक्तांची) विलमनचे इमजी भाषांतर, सायणानुयायी, त्रिपिथ-इमजी भाषांतर, काशी १८९१-९७ वेदार्थयान-इमजी व मराठी भाषांतर (अपूर्ण) मुंबई १८७५ रोसेन-लाटिन भाषांतर धृतिबोध-ऋग्वेद मराठी भाषांतर अपूर्ण रा काशीनाथ वामन सेले यांनीहि ऋग्वेदाचा बरा भाग भाषांतरिला आहे, तसेच, रा धुलेशास्त्री, नागपुर यांनीहि भाषांतरास सुव्रत केली होती पण ते काम फारच थोडे झाले

ब्राह्मणांची — ऐतरेय ब्राह्मण हागचे इमजी भाषांतर मुंबई १८६३ काथचे इमजी भाषांतर धुडिराजशास्त्री भाषट पाचवड यांनी ऐतरेय ब्राह्मणाच्या एका पत्राचे मराठी सटीक भाषांतर केले आहे (स्वाध्याय मासिक वर्ष १ ले) शास्त्रायण ब्राह्मण व एतरेयआरण्यक-काथचे इमजी भाषांतर लंडन १९०८)

टीका — त्र्यं वेदावर सायणभाष्य आहे अर्वाचीन टीका यामध्ये दयानंदी टीका येते, पण तिचे अथवाघाच्या हरीने महत्त्व नाही

यजुर्वेद

संहिता — वेबर-तैत्तिरीयसंहिता (इंडिज्जल स्टुडण मध्ये रोमन लिपीत -१२) तैत्तिरीयसंहिता, बनारस सरीराम काशी कृष्णयजुर्वेद तैत्तिरीय संहिता (आनंदाश्रम पणे १९००, तैत्तिरीय संहिता, हैमूर १८९४-९८

— तै संहिता. विवीओथिकाइंडिका उक्तता १८६०-१९ शुक्रयजुर्वेद भाग १ वाचसनेयी सता बर्लिन व लंडन १८५८ शुक्र यजुर्वेद संहिता (निगयस्) मुंबई १९१२ वाचसनेयी संहिता थिबिलेओथेका इंडि कलकत्ता १८६२ वेबरने वाचसनेयीसंहिता तीन भागांतमिद्ध केली आहे. शुक्रयजुर्वेद काव्य संहिता, आनंदवन १९१७ बनारस संस्कृत मीराम, १९१५ ओडरसंपादित काठकम्पा लाइपसिग मैत्रायणीसंहिता लाइपसिग, १८८१-८६

ब्राह्मणे व आरण्यके — शतपथब्राह्मण वेबरसंपादित बर्लिन आणि लंडन १८५५ शत ब्राह्मणविलिओथेका इंडिका, कलकत्ता १९०३ यजुर्वेदीय भाष्यान्वि शतपथ ब्राह्मण १९०३. बनारस संस्कृत सरीरामाचार्य शतपथब्राह्मण तैत्तिरीय ब्राह्मण व तै आरण्यक प्रसिद्ध झालेहे तैत्तिरीय ब्राह्मण (आनंदाश्रम) पुणे १८९५ मन्संपादि थिबिलेओथेका इंडिका. तैत्तिरीय ब्राह्मण, मुंबई १८९६ हैमूर १९०८-१३ तैत्तिरीयारण्यक, हैमूर १९ आनंदाश्रम प्रभावाले पुणे १८९७, मद्रास १८९४.

महत्वाची भाषांतरें — त्रिपिथ- यजुर्वेदाचे इमजी भाषांतर, काशी १८९९ काथ-तैत्तिरीयसंहिता व भाषांतर (हार्बर्ट थोरी सरीराम १९१४.) गण्डग-शतपथ ब्राह्मणाचे भाषांतर (सेकंड इंडिया दि ईस्ट) १८८२-१९०८

सामवेद

संहिता — सामवेद संहितामूलम् चौखवा मीराम, काशा सामवेदसंहिता (थिबिलेओथेका इंडिया) कलकत्ता सामवेद संहिता, अजमेर १९०३ वेनपेन संहिता.

ब्राह्मणे व आरण्यके — बर्नेल आर्षेयब्राह्मण हैमूर १८९६ ताव्य महा ब्राह्मण. थिबिलेओ इंडिया, कलकत्ता १८७०-७४ मध्ये आले आहे वेबरन अभ्युत भाषांतरासहित प्रसिद्ध केले आहे (ट्रिग्यलेम अँ बर्लिन थेंकडमी ऑफ सायन्स १८५८) दैवत व प ब्राह्मण चौखवा सस्कृत सरीराम, काशा, पंडित विद्या दैवत व पद्विंश ब्राह्मण कलकत्ता १८८१ बर्नेल महोपदयब्राह्मण मंगलूर १८७७ सामविधानब्राह्मण, बंगालीभाषा संहिता, कलकत्ता १८९५ सत्यव्रतमहाचार्य वेश व ब्राह्मण, कलकत्ता १८९३ बर्नेल. सामविधानब्राह्मण १८७३ जैमिनीयउपनिषद्ब्राह्मण (दयानंद महावि संस्कृत ग्रंथमाला) लाहोर १९२१.

महत्वाची भाषांतरें — संहितेची-थिओडोर जर्मेन भाषांतर लाइपसिग १८७८, त्रिपिथ इमजी काशी १८९३, दुसरी आवृत्ति १९०७ स्टिट्झनरन्त भाषांतर

ब्राह्मणांची — ओजल, नलबणासब्राह्मणाचे भाषांतर

अथर्ववेद

म हि ता — अथर्ववेदमाहितमूल, चान्वयामस्तु मारीत
मिश्रा अपर्ववेदमाहिता (निषेयमागर) शकर पांडुरग
हिंदत योना संभाष्येला, मुक्ते १८९५ अथर्ववेदमाहिता
अथर्व, सवेत १९५७ रंथ भाषि विहटन-११ वमहिना
विहटने भाषि लानमन-अथर्वहिता (काश्मिरा आतात्त)

मा क्षणे व आ रथ क — गायत्र्यमाक्षय, चौराजा माराज
काशा, बिलिपभोग्या इलिका, कलकत्ता १८७३

म ह त्वा चो मा दा त र — प्रलने कांठो सूकांर उठो
वद जमेन भापातर केल आद, स्ट्रटगटि १८८८
शडिस्वे स्टुडियन मय (४, ५ १३ १७ १८)
वेबरने १-५ भाषणे १४ या कांठाच भापातर कल
अ मिफिक्वेन मयुणे भापातर काशा येपे १८९५ -
९६ मयवे प्रमद केले आदे दुयम भावुति १९१६ विहटने
व लानमन — द्रमनौ भाप तर काश्मिरी भावुत्त च (शक्ति)
ल्लुमफोल्ड अथर्ववेदातील मुल्य सूकाचे भापातर

ज्ञानकांड

उपनिषदे — उपनिषदाचा एक यादी फारकरन
रिलिजिअस लिटरेचर आफ इंडिया' यामध्ये अनेक प्रकारच्या
गाहित्याच्या साहाय्याने दिली आहे ही यादी येथे अवतरिता
कावदी १ ऐतरेय, २. कौषातकि सामयंदी ३ छांदोग्य, ४ केन
कृष्णयजुर्वेदो-५ तैत्तिरीय ६. महानारायण, ७ काठक किंवा
कौ-८ श्वेताश्वतर, ९ मैत्रायण शुक्रयजुर्वेदा १० बृहदारण्यक,
११ ईशा अथर्ववेदा-१२ सुण्डक, १३ प्रथ, १४ माण्डुक्य, १५
मगी, १६ प्राणमिहोन, १७ पिण्ड, १८ आत्म, १९ सर्वो-
पनिषत्सार २०. गाढ, २१ ब्रह्मविद्या, २२ धुरिका, २३
चुलिका २४ नादविन्दु, २५ ब्रह्मविन्दु, २६ अम-विन्दु, २७
वामविन्दु, २८ तेजविन्दु २९ योगशिखा, ३० योगतत्त्व,
३१ हस, ३२. प्रह, ३३ सन्यास, ३४ आश्लेष, ३५
२५ तुति किंवा कडमुति, ३६ परमहस, ३७ गवाल,
३८ आत्म, ३९ अथर्वशिरस, (अ) ४० अथर्वशिखा,
४१ नीलद्र, ४२. कालमिहद, ४३ केवल्य, ४४ महा,
४५ नारायण, ४६ आनंदवै, ४७ नृसिंहपूजापात्रीय,
४८ नृसिंहोत्तरतापनीय, ४९. रामपूजापात्रीय, ५० रामोत्त
रतापनीय, ५१. कील, ५२ अनुत्तनाद, ५३ बृहन्नावाल,
५४. मैत्रेय, ५५ मुखात्मा, ५६ मंत्रिका, ५७ निरालम्ब,
५८ शुक्रहस्त्य, ५९ वज्रसूची, ६० नारदपरिभाषक, ६१.
निशिखिद्राक्षण, ६२. सीता, ६३. योगचूडामणि, ६४ निवर्ण,
६५ मण्डलप्राप्ति, ६६ दक्षिणामूर्ति, ६७ सारभ, ६८
रुद्र, ६९ त्रिपाद्भिर्मुक्तिमहाभारतयण, ७० अद्वैतसारक,
७१ रुमरहस्य, ७२ वासुदेव, ७३ सुबल ७४ शाण्डिल्य,
७५ पेगडल, ७६ मिथुन, ७७ शरीरक, ७८ तुरीयाती
तावधूत, ७९ परमहसपरिभाषक, ८०. अक्षमालिका, ८१
४६५ क, ८२ एकान्त, ८३ अक्षपूमा, ८४. सूर्य ८०

भाषि- ८२; अध्यात्म ८७ काण्डिका; ८८ गामिष्ठा; ८९
पाशुपतस्य ९० परमेश ९१ अथर्वत ९२ त्रिपुरताप-
नाय, ९३ दवा ९४ शिष्टा, ९५. वटहद ९६. भावना
९७ वटहद ९८ योगकण्डो, ९९. भस्मजावाल, १००
रक्षाप्रजावाल १०१ गणपति- १०२ दर्शन, १०३ तार-
मार १०४ महावाक्य १०५ वज्रमय १०६. गोपालता-
पनाय १०७ कथ्य १०८ सायनलक्ष्य १०९ वराह, ११०
आदुपायन, १११ हयमार्ग- ११२ दत्तात्रय, ११३ कलि-
मन्त्रण ११४ जगाल ११५ गीतारम्यलक्ष्मा, ११६ मर-
ह्वारिहस्य ११७ घह्वय, ११८ मातृका ११९ गोपीच-
न्दन १२० वरदातापनाय, १२१ वरदात्तरतापनाय, १२२
द्वय, १२३ अथर्वसिख (घ), यादाताल वार्तिकरणास-
वषा वराच प्रतेभद हे २७ उ यादालावनिषद हे शुक्र
यजुर्वेदान आदल

टाका — ८ वें शतक-गौडपाद, अनुक्रमक १४, ४७, ४८
१ व्या शतकाचा आरभ-शकर, अनुक्रमक १, ३, ४, ५, ७,
८, १०, ११, १२, १३, १४ ३९, ४०, ४७ १३ वें शतक
— गय्य, अनुक्रमक १, ३, ४, ५, ७, १०, ११, १२, १३,
१४ सुमारे इ स १३५०, शकरानन्द, अनुक्रमक २. ४,
८, ९, १२, १५ १६, १७-१९, २०-३४, ३६, ४७, ४९, ४९,
४३, ४५ ४९, ५०, १०६. नारायण, अनुक्रमक ४-८, ११
-२०, २१, २५, २७ ३२, ३४, ३६ ३७ ४०-५०, १२,
१०६, १०७ ११९-११९,

म ह त्वा च्या आवृत्त्या — ईशोपनिषद कौलाचाय सत्या
मन्दूत माध्यामह ज्ञानेला मनुमदार तुपाक व लडन
१९१८. इलाकन इटप्रप्रमुण्डम-तुनपानद्वेयलक्ष्मणुनिषदे त्याव
रीत टाकासह आनदाधम पुणे १९१० ईशनेनकटापनिषद-
दिगम्बरानुचरविरचिताप्रेमरशाशयग्यायेमह आनदाधम
पुण ईशायात्योपनिषद मटोळ शाकरभाष्यासह, आन
दाधम पुणे, १९१२ उपनिषदसमुच्चय १-३२ — नारा
यणशाकरानदविरचित वैपिकेसहिताना, आनदाधम पुणे
१८५ ऐतरेयोपनिषद आनदगिरीहृत टीका व शाकरभाष्य
यामह-आन-धम पुणे, १९२१ काठकोपनिषद सटीक व
दोन शाकरभाष्यामह-आनदाधम पुणे, १९१८ केनोपनिषद
सटीक व शाकरपदभाष्यासह नयभाष्यासह आनदाधम पुणे,
सन १९१७ श्रीमणेशाचरवर्णय सभाष्यम आनदाधम पुणे.
सन १८८८ छा. गोयोपनिषद, आनदगिरीहृतटीकासंवलित-
शाकरभाष्यामह आनदाधम पुणे, सन १९१३
छातोमर्पनिषद, रपरामानुजमनुनिरचितप्रकाशिवेसह-
आनदाधम पुणे, सन १९१७ छांदोग्यो
पनिषद, नित्यानदमितशराव्यायेसह, आनदाधम
पुणे, सन १९१० तैत्तिरीयोपनिषद, आनदगिरीहृतटीकासं-
वलितभाकरभाष्यासह पुणे, सन १९०९ तैत्तिरीयोपनिषदाय्य
वार्तिक सुरेश्वराचार्यहृत सटीक, आनदाधम पुणे सन १९११
मुनिहपूजापानापीयोपनिषद शकराचाविरचित पूजापानी-

कर्मकांड.

सामवेद

संहिता (शाकल, बाष्कलसंहिता उपलब्ध नाही) —
 ऋक्संहिता म्ह. शाकलसंहिता प्रथम पूर्णपणे प्रसिद्ध करण्याचे
 जेथे ईस्ट इंडिया कंपनी व मॅक्समूहर याचकडे आहे. मॅक्स-
 मूलरसंपादित ऋग्वेदसंहिता, १ वी आवृत्ति १८४९-७४; दुसरी
 १८९०-९५. २. शिवाय रोसेन याचीहि आवृत्ति आहे. देशी
 अष्टांगी:— (१) ऋग्वेदसंहिता अजमेर १९०० (२) बणा-
 रस चौखंबा संस्कृत सरीरामध्ये (३) ऋग्वेदमंदिरी, मुद्रक
 गणपत कृष्णाजी, संपादक रामारामशास्त्री बोंडस व शिवराम
 शास्त्री गोरे, मुंबई शके १८९९. धृतिबोध-ऋग्वेद (अपूर्ण),
 मुंबई १९१२

ब्राह्मणे व आरण्यके.—ऐतरेयब्राह्मण (आनंदाश्रम
 संस्कृतग्रंथावली) पुणे १८९६. बनारस (चौखंबा) संस्कृत
 सरीराममध्ये ऐतरेयब्राह्मण व आरण्यक प्रसिद्ध झाले आहे.
 पंडित सायब्रत सामाश्रम—ऐतरेयब्राह्मण, कलकत्ता १८९५.
 शास्त्रायनब्राह्मण (आनंदाश्रम), पुणे १९११.

महत्वाची भाषात रें—संहिताची. ग्राममनचे लंदी-
 बद्ध जर्मन भाषांतर, लाइप्सिग, १८७६-७७. लंडनमनचे
 गद्य जर्मन भाषांतर, प्राग १८७६-८८ मॅक्समूहर व ओल्फ
 नबर्ग यांनी सेकंड युक्स ऑफ दिईस्ट भाग ३२ व ४६ मध्ये
 प्रसिद्ध केलेली भाषांतरे (काही सुफाची) विलसनचे इंग्रजी
 भाषांतर, सायणानुयायी, प्रिफिथ-इंग्रजी भाषांतर, काशी १८
 ९६-९७ वेदार्थयान, इंग्रजी व मराठी भाषांतर (अपूर्ण). मुंबई
 १८७६. रोशेन—लाटिन भाषांतर. धृतिबोध-ऋग्वेद. मराठी
 भाषांतर अपूर्ण. रा. काशीनाथ बामन सेले यांनीहि ऋग्वे-
 दाचा बरान भाग भाषांतरिला आहे; तसेच, रा. धुलेशास्त्री,
 नागपुर यांनीहि भाषांतरास सुरुवात केली होती पण ते काम
 फारच थोडे झाले.

ब्राह्मणाची—ऐतरेय ब्राह्मण-हागचे इंग्रजी भाषांतर,
 मुंबई १८६३. कीचचे इंग्रजी भाषांतर धुंदिराजशास्त्री बापट
 पाचवड यांनी ऐतरेय ब्राह्मणाच्या एका पंचकाचे मराठी
 सटीक भाषांतर केले आहे (स्वाध्याय मासिक वर्ष १ ले)
 शास्त्रायन ब्राह्मण व ऐतरेयआरण्यक—कीचचे इंग्रजी भाषांतर
 लंडन १९०८).

टीका.—अथ वेदावर सायणभाष्य आहे अर्वाचीन
 टीका यामध्ये दयानंदी टीका येते; पण तिचे अर्धबोधाच्या
 स्थीन महत्त्व नाही

यजुर्वेद

संहिता.—वेबर-तैत्तिरीयसंहिता (ईडिज्यूचे स्टुडेंट्स
 मध्ये रोमन लिपीत -१२). तैत्तिरीयसंहिता, बनारस
 सरीराम काशी कृष्णयजुर्वेद तैत्तिरीय संहिता (आनंदा-
 श्रम पुणे १९००, तैत्तिरीय संहिता, हैमूर १८९४-९८.

—तै. संहिता. विधीभौतिकीइंडिका. उरुत्ता १८६०-१९.
 यजुर्वेद भाग १ वाजसनेयी संहिता. बर्लिन व लंडन
 १८५८. यजुर्वेद संहिता (निणयकर). मुंबई १९१२
 वाजसनेयी संहिता विमलेश्वरीका इंडिका कलकत्ता १८६२.
 वेबरने वाजसनेयीसंहिता तीन भागांत विभक्त केली आहे.
 यजुर्वेद काण्व संहिता, आनंदवन १९०१. बनारस संस्कृत
 सरीराम, १९१५ थोडरसंपादित काठकता, लाइप्सिग
 मैत्रायणीसंहिता लाइप्सिग, १८८१-८६

ब्राह्मणे व आरण्यके—शतपथब्राह्मण वेबरसंपादित
 बर्लिन आणि लंडन १८५५. शत. ब्राह्मणविमलेश्वरीका
 इंडिका, कलकत्ता १९०३. यजुर्वेदीय माध्याम्य शतपथ ब्रा.
 अजमेर १९०२. बनारस संस्कृत सरीराममध्याम्यब्राह्मण
 तैत्तिरीय ब्राह्मण व तै आरण्यक प्रसिद्ध झाले. तैत्ति-
 रीय ब्राह्मण (आनंदाश्रम) पुणे १८९५. मंत्रसंपादि
 विमलेश्वरीका इंडिका. तैत्तिरीय ब्राह्मण, मुंबई १८९६.
 हैमूर १९०८-१३ तैत्तिरीयारण्यक, हैमूर १९ आनंदा-
 श्रम ग्रंथावली पुणे १८९७, मद्रास १८९४.

महत्वाची भाषात रें—प्रिफिथ-इंग्रजी भाषांतर, काशी १८९९. कीच—तैत्तिरीयसंहिता
 इंग्रजी भाषांतर, काशी १८९९. कीच—तैत्तिरीयसंहिता
 इंग्रजी भाषांतर (हार्बर्ड ओरि. सरीराम १९१४).
 एरिस्मि-शतपथ ब्राह्मणाचे भाषांतर (सेकंड युज्यु
 दि ईस्ट) १८८२-१९०८

सामवेद.

संहिता—सामवेद संहितामूलक. चौखंबा
 सरीराम, काशी सामवेदसंहिता (विमलेश्वरीका इंडिया)
 कत्ता सामवेद संहिता, अजमेर १९०३. वेनफे
 संहिता.

ब्राह्मणे व आरण्यके—बर्नेल-अपेयब्राह्मण
 द्वार १८९६. तात्पर्य-महा ब्राह्मण, विमलेश्वरीका. इंडिया,
 कत्ता १८७०-७४ मध्ये आले आहे. वेबरने अष्टतम
 भाषांतरासहित प्रसिद्ध केले आहे (द्वितीयसंग्रह ऑफ
 बर्लिन लेक्चरस ऑफ सायन्स १८५८) दैवत व पट्ट
 ब्राह्मण चौखंबा संस्कृत सरीराम, काशी, पंडित विद्या
 दैवत व पट्टिना ब्राह्मण कलकत्ता १८८१ बर्नेल महो
 यदब्राह्मण मंगलूर १८७७ सामविधानब्राह्मण, बंगालीभाषा
 सहित, कलकत्ता १८९५, सत्यव्रतमहाचार्य वेश व अ
 ब्राह्मण, कलकत्ता १८९३. बर्नेल-सामविधानब्राह्मण
 १८७३ जैमिनीयवपनिषद्ब्राह्मण (दयानंद महावि-
 संस्कृत ग्रंथमाला) लाहोर १९२१.

महत्वाची भाषात रें—संहितेची—प्रिफिथ इंग्रजी म
 जर्मन भाषांतर. लाइप्सिग १८९८, प्रिफिथ इंग्रजी म
 काशी १८९३; दुसरी आवृत्ति १९०७ स्टिम्हमनमनस
 भाषांतर.

ब्राह्मणाची—पेटेल, तत्पर्यब्राह्मणाचे भाषांतर

मभाष्य व विचारण्यकृत नस्तरतापनायादात्तिका यासह आन
दाध्रम पुणें, सन १८९५ प्रश्नापानपद आनदामरावरचित
टीकामवलिनशाकरभाष्य व श्शरानदावरचित प्रश्नोपग्रापका
यासह आनदाध्रम पुण सन १९११ बृहदारण्यकोपनि
पद, आनदागिरित्ताका मबीलिनशाकरभाष्यासह आनदाध्रम
पुणें, सन १९१४ बृहदारण्यकोपनिपद्भाष्यवार्तिक, सुरेश्वराचा
यविरचित भाग १-३ आनदाध्रम पुणें, १८९२-९४ नित्या-
नदविरचित बृहदारण्यकोपनिपदिमिताक्षरा आनदाध्रम पुणें
सन १८९५ बृहदरण्यकापनिपद रं रामानुजविरचित प्रका
शिकपह सन १९११ सगौटापादायकारिकायववेदाय मांडूज्यो
पनिपद—आनदाध्रम पुणें सन १९११ सुण्डकोपानपद
आनदागिरि कृतका मबीलिनशाकरभाष्यासह—आनदाध्रम पुण
सन १९१८ टुण्णयजुर्वेदाय श्वत श्वतरापनिपद शाकरभाष्या
सह आनदध्रम. पुणें, सन १९०५ आनदगेरिकाकुनटीका व
शाकरभाष्य सबलिन हा कनकटप्रश्नमुमुक्षुकाण्डकाय
निपद—सपादक डॉ इ राधर बाप्टस्ट मिशन प्रम कलकत्ता
सन १८५० सायें उर्षनिपरमग्रह हांरं रघुनाथ भागवत ईशा
यष्टासतरासापनिपदे—यामुदव लक्ष्मण पणशाकर, निर्णय
सागर प्रसं, सन १९१७

प्रश्न-अभ्यास.

वदाच्या प्राचीन अभ्यासामध्ये पदपाठ, अनुक्रमणा वृहदे
वतासाहेत प्रथ, व वदार्थे म्दणजे, शिक्षा, कल्प, व्याकरण,
निरूपण, चरद, ज्योतिष, ही होत कल्पामध्ये शीतसूत्र
श्रुतसूत्रे, व धर्मसूत्र ही येतात आपस्तव यात शुन्यमूत्रही
घतो या शिवाय ऋग्विधानासारखे प्रथ पुढे निर्माण झाले
यास वदाभ्यासात जागा देता येणार नाही वरणयूहामध्य
ज्या अनेक शास्त्रा, व सूत्र दिनी आहूत त्या सर्वांचा शोध
छागला नाही

कल्पसूत्रे—ध्यातसूत्रे—१ क्र ख द—शाखायन आश
 लायन २ कृष्णयजुर्वेद—आपस्तव्य, हिरण्यकशिन् वैधा
 यन, भारद्वाज, मानव ३ शुक्लयजुर्वेद—कत्यायन ४ साम
 वेद—मशक, लट्पायन, दाक्षायण, जैमिनि ५ अथर्व
 वेद—वैतान गृह्यसूत्रे—(मुद्रय प्रथ)—१ क्र खे द—
 शाखायनद्राव्य, शाश्वलायन २ कृष्णयजुर्वेद आपस्तव्य हिर
 ण्यकशिन्, वैधायन भारद्वाज, मानव, वैतानस ३ शुक्ल
 यजुर्वेद—पारस्कर ४ सामवेद—गोभिल, रादिर,
 जैमिनि ५ अथर्ववेद—शैशिक धर्मसूत्रे—१ विशिष्ट
 शाखीय—(कृष्णयजुर्वेद)—आपस्तव्य, हिरण्यकेशिन्
 वैधायन २ मथुरा शाखीय गौतम, वामित्र, शुक्लसूत्र
 वैधायन शुक्लसूत्र, आपस्तव्यसूत्र, कत्यायनशुक्लसूत्र
 पुत्रसूत्र अथवा पुत्रसूत्र—(सामवेदीय) गायन
 विषयक यार्नी एक प्रत भारद्वाज इस्टिट्यूटमध्य आह
 दिता—दिक्षावेदपदम् (पोथी, नियंत्रणवार १९९४)
 या शिक्षाय सार्वल्ल शिक्षा आरम्भकटक्ष्या कस्याग्नगममध्ये
 नाहेत अथवासाक्षा अगोपनदिनी, आत्रयशिक्षा, आवि

शला आरण्यकाशिक्षा, कात्यायनाशिक्षा किंवा याज्ञवल्क्य-
शिक्षा कालनिर्णयाशिक्षा, काटलशिक्षा, वैश्वशिक्षा, का
काशिक्षा गीतमाशिक्षा वाराणसीशिक्षा नैतारायशिक्षा न
पाणिनीयाशिक्षा पाराशराशिक्षा पाराशर वैधायन भारद्वा
माडवा, माडूका माध्यादनी याज्ञवल्क्य लक्ष्मीकांत, साम
वाक्सनय, वाग्म्यक, वाग्मय व्यास व्यास, शंकर, शं
शिक्षासमुच्चय, सर्वमम्मनाशिक्षा सामवेदाशिक्षा सिद्धांत
शिक्षा हारातशिक्षा, शिक्षासुत्राणि याज्ञवल्क्याशिक्षा
शुक्रयजुर्वे साहेनेच्या । नयसागर आवृत्ता दिली आहे
नि रुक्-इ रायन प्रथम प्रसिद्ध केले (गौटमजेन) दिल्ली
इडिकामध्येहि निरुक्तांक व सूचीसह छापल १८८२-९१)
पिंगलाचा छंद शास्त्रावगल ग्रंथ—छंदावृत्त ४५वा
छंद मूत्र याच्या अनेक आवृत्त्या आहेत त्यांत पंगलच्या
एशियाटिक सोसायटीन सवत १९३० मध्ये प्रसिद्ध
केलली जायली आहे पिंगलाचा हा जुना ग्रंथ - सावा यात
अनेक सैविक घुसाचा समग्र आहे याचे वणन दिवंगत हिहा
सात दिले आहे

वेदांगयातिप—गर्गाचार्याच धरत ज्ञात क्र.
यजुस व अथर्व अक्षां तीन वदामज्योतिष प्रहिंद आहेत
याजुष ज्योतिष आणि आर्व ज्योतिष हे सोमयज्ञाचा
माण्यासहित पंडित गामिकाच्या २९ व्या प्रयात आहे
व्याकरण—पाणिनिहित अष्टाध्यायी, द्वात्यादनाच
मावर वार्तिक व पतञ्जलि महामाध्य
प्रातिशाख्ये—ऋग्वेदप्रातिशाख्य—माक्समुलरची प्रत
लक्ष्मण १८५६-६९ तैत्तिरीयप्रातिशाख्य—ब्रिट
नेचा प्रत, न्यूदेन १८८१ शुक्लयजुर्वेदीय कात्यायनप्राति
शाख्य—पी वाय पाठक यांनी संपादिले. कार्शी १८८३-
८८ अथर्ववेदप्रातिशाख्य—ब्रिटने यांनी प्रसिद्ध केले
सुबच वेदा यास सर्वानुक्रमणी मॅन्डानेल संपादित (अनु
वासानुक्रमणीसह), ओक्सफोर्ड १८८६ अपानुक्रमणी, एडो
नुक्रमणी, ग्रह्वता—(विंन्ट शडिका) शुक्लयजुर्वेदीची
सर्वानुक्रमणीमुन्ने—वेबरसंपादित (शुक्लयजुर्वेदसहितसह)
बनारससंस्कृतसीरास १८९२-९४ चरण्यूह—वेबरसंपा
दित (इ. इ. पु. ३) ग्रह्वता हा १९०४ ऋग्वेदपदा
नुक्रमणिका, निर्णयसागर, मुम्बई १९०८ ऋचावणानुक्रमसूची,
गणपत शृण्णाणी प्रेस, मुम्बई १८९० तैत्तिरीयसहिता—विष
यानुक्रमणिका, आनंदाश्रम प्र पुणे यजुर्वेदपदानुक्रमणिका
सामवेदपदानुक्रमणिका, अथर्ववेदपदानुक्रमणिका, निर्णयसागर
या प्रकाश्या अख्यासामध्येच बादिक ककाटन्स याचा उल्ले
ख पाहिजे हा प्रपची प्लूमफील्ड यांनी तयार करून
हार्वर्ड ओरिएण्टल एशियामध्ये प्रसिद्ध कला यांत सारवेदिक
यास्त्यातील ओटोव्हीची वर्षानंतरमान मॉन्टोनी केली आहे

अर्वाचान वेदाम्यास

याचं अनेक प्रेस आहेत. गरीब यादी दाखीत राहो. भाद
कीच आहे. जमने प्रयासान मरण! यात वार आहे.

(पक्षे ११२)